

॥ श्रीः ॥
काशी संस्कृत ग्रन्थमाला
१५१
ॐ

महाकविश्रीबाणभट्टविरचिता

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’ - ‘विद्योतिनी’ व्याख्योपेता

व्याख्याकारः

साहित्य-व्याकरण-वेदान्ताचार्य-मीमांसाशास्त्रि-ठक्कुरोपनामक
पण्डित कृष्णमोहनशास्त्री एम.ए.

फ़ोन-0542-2420414
फैक्स-0542-2400755
चौखम्भा संस्कृत भवन
चौक (चित्रा सिनेमा के सामने)
वाराणसी-221001 (भारत)

चौखम्भा प्रकाशन

पोस्ट बाक्स नं. ११५०
के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी-२२१००१

प्रकाशक :

चौखम्भा प्रकाशन

पोस्ट बाक्स नं. ११५०

के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन, गोलघर (समीप मैदागिन)

वाराणसी - २२१००१ (भारत)

टेलीफोन : २३३५९२९, ६४५२१७२

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

© चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी

इस ग्रन्थ का मूल-पाठ तथा टीका परिशिष्ट एवं हिन्दी भाषा का सर्वाधिकार प्रकाशन-प्रकाशक के अधीन है। इसका किसी भी भाषा में अनुवाद एवं किसी भी माध्यम से प्रकाशक की अनुमति के बिना पुनर्मुद्रण व प्रकाशन अवैधानिक होगा।

संस्करण : पुनर्मुद्रण, वि० सं० २०७४

मूल्य : रु. ३९५.००

बाणभट्ट कृत

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’ संस्कृत तथा ‘विद्योतिनी’ हिन्दी टीकादि

व्याख्याकार

कृष्णमोहन शास्त्री

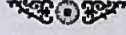
प्रथम भाग पूर्वाद्ध	२५०.००
द्वितीय भाग उत्तरार्द्ध	१४५.००
सम्पूर्ण	३९५.००

आदितः शुकनाशोपदेशान्तः भाग	१००.००
आरम्भ से कथामुख पर्यन्त	५०.००
उज्जयनीवर्णन	१००.००

Chaukhambha Prakashan
Registration No. A-77539

मुद्रक : मित्तल ऑफसेट, वाराणसी

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
151

KĀDAMBARĪ

OF
BĀṆABHATṬA

Edited With
The Chandrakala and Vidyotini
Sanskrit and Hindi Commentaries, Notes, Introduction Etc.

By
ŚRĪ KRISHNAMOHANA ŚĀSTRĪ M.A.
Sahitya-Vyākaraṇa-Vedāntāchārya, Memāṃsā Śāstri

CHAUKHAMBHA PRAKASHAN

Post Box No. 1150
K. 37/116, Gopal Mandir Lane
Varanasi

Publisher

CHAUKHAMBHA PRAKASHAN

Post Box No. 1150

K. 37 / 116, Gopal Mandir Lane, Golghar (Near Maidagin)

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 0542-2335929

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

© CHAUKHAMBHA PRAKASHAN, VARANASI

All rights reserved (Including Text) by the publishers. No part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, Photocopying, recording or other-wise, without the prior written permission of the copyright owner

Chaukhambha Prakashan
Registration No. A-77539

Edition : Reprint, 2017

Price : Rs. 395.00 (Complete)

-
- * कुमारसंभवं (काव्य)। कालिदास कृत। 'संजीवनी', 'शिशुहितैषिणी' टीका (का. 14)
 - * शिशुपालवधम् (काव्य)। माघ कृत। वल्लभ देव कृत 'संदेह विषौषधि' तथा मल्लिनाथ कृत 'सर्वकषा' टीका द्वय (का. 69)
 - * किरातार्जुनीयम् (काव्य)। भारवि कृत। मल्लिनाथ कृत 'घण्टापथ' तथा गंगाधर मिश्र कृत 'सुधा' टीका। प्र.सर्ग, द्वि.सर्ग 3-6सर्ग (का. 74)
 - * काव्यमीमांसा (काव्य)। राजशेखर कृत। नारायण शास्त्री खिस्ते कृत 'काव्यमीमांसा चन्द्रिका' टीका-हिन्दी टीका-आचार्य शेषराज शर्मा (का. 86)
 - * हरविजयम् (काव्य)। राजानक रत्नाकर विरचित। राजानक अलक कृत टीका सहित। पं. दुर्गाप्रसाद एवं काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परव सम्पादित (का. 223)
 - * किरातार्जुनीयम् (काव्य)। भारवि कृत। मल्लिनाथ कृत 'घण्टापथ' सं. टीका तथा आचार्य शेषराज शर्मा रेग्मी कृत 'चन्द्रकला' हिन्दी अनुवाद सम्पूर्ण (का. 241)
 - * भट्टिमहाकाव्यम् (काव्य) भट्टि कृत। 'इन्दुमति' सान्वय-संस्कृत-हिन्दी टीकोपेतम्। पं. चण्डीप्रसादाचार्य कृत। 1-4 सर्ग, 1-6 सर्ग, 5-8 सर्ग, 7-11 सर्ग, 12-22 सर्ग सम्पूर्ण (का. 261)
 - * चतुर्वेदिसंस्कृत-रचनावलि: (गद्य काव्य)। गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी विरचित निबन्धों का संग्रह। सम्पादक शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी। प्रथम भाग (का. 169)
-

Printer: Mittal Offset, Varanasi

प्रस्तावना

काव्यम्

‘चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥’

इति दर्पणोक्तदिशानायासेन काव्यस्यैव चतुर्वर्गफलप्रदत्वात्काव्यज्ञानमतीवावश्यकम् । तत्र काव्यस्य किं लक्षणम् (स्वरूपम्) इति विचारणायां सत्स्वप्यनेकेषु लक्षणेषु पण्डितराजानुमतं सर्वप्रसिद्धं लक्षणं ‘रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्’ इत्येव रमणीयं प्रतिभाति । तथा च यत् खलु जनानां श्रवणपुटेषु सुधाधारां प्रवाहयत्, सहृदयानां मनसि कमप्यानन्दोल्लासं जनयत्, कामपि परां निर्वृतिं सद्यः सम्पादयत् सकलजनमनोज्ञं तत्काव्यमिति तात्पर्यम् । तच्च प्रधानतया दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन च द्विविधम् ।

दृश्यमभिनयात्मकं लोके प्रसिद्धम् । श्रव्यं च पुनः पद्य-गद्यमयत्वेन द्विविधम् । तत्र छन्दोबद्ध-पद्यात्मकश्रव्यकाव्यं च-‘महाकाव्यम्’ ‘खण्डकाव्यम्’ ‘उपकाव्यम्’ चेति भेदान्नानाविधम् । तथा चैतेषां लक्षणानि—

‘नगरार्णवशैलतुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥
विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयरपि ॥
एतैरुपनिबद्धं यत्तन्महाकाव्यमिष्यते ।
एषामष्टादशानां यैः कैश्चिन्न्यूनमपीष्यते ॥
सर्गबन्धो महाकाव्यमिति केचित्प्रचक्षते ।
असर्गबन्धमपि च महाकाव्यमितीष्यते ॥

यथा—नैषध-शिशुपाल-रघुवंशादिः ।

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च ।

यथा—मेघदूत-ऋतुसंहारादिः ।

गीततालानुबद्धं यदुपकाव्यमितीष्यते ।

यथा—गीतगोविन्दादिरिति केचित् । तत्र पद्यं तु—

पद्यं चतुष्पदी^१ तत्र वृत्तं^२ जातिरिति^३ द्विधा ।

इति भेदाद् द्विधम्, तथापि वृत्तजात्योरनेकत्वात्पद्यस्यानेकविधत्वम् । तत्रापि परस्परसम्बद्धा-
र्थत्वात्तादृशं पद्यमपि मुक्तकादिसंज्ञाभेदेन प्रत्येकमनेकविधम् । यथा—

.....पद्येनैकेन मुक्तकम् ।

द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं^४ त्रिभिरिष्यते ।

कलापकं^५ चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम् ॥’ इति ।

१. पादतुष्ट्यात्मकम्, २. अक्षरसंख्यातमुक्त्यादिकम्, ३. मात्रासंख्याता जातिरय्यादिः, ४. अस्त्यैव ‘विशेषकम्, तिलकम्’ इति नामान्तरे । ५. ‘चक्कलकम्’ इति संज्ञान्तरम् ।

अपरे तु— 'एकः श्लोको मुक्तं स्याद् द्वाभ्यां युगलकं स्मृतम् ।
त्रिभिर्गुणवती प्रोक्ता चतुर्भिस्तु प्रभावकम् ।
बाणावली पञ्चभिः स्यात् षड्भिस्तु करहाटकः ॥' इति ।

गद्यात्मकश्रव्यकाव्यं च—

'आख्यायिका, कथा खण्डकथा, परिकथा तथा ।
कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यं च पञ्चधा ॥'

इत्यग्निपुराणे पञ्चविधम् । दण्डयलङ्कारसंग्रहकारमते चेतरेषां खण्डकथादिभेदानां कथाख्यायिकयो-
र्मध्येऽन्तर्भावोऽस्ति द्विविधमेव । तथा चोक्तं काव्यादर्शे—

'अत्रैवान्धविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥' इति ।

तत्र कथाख्यायिकयोर्लक्षणे काव्यादर्शे—

(१-२८)

'गद्यं तु गदितं द्वेधा कथा' चाख्यायिकेति च ।

कथा कल्पितवृत्तान्ता, सत्यार्थाख्यायिका मता ॥'

अग्निपुराणे—

'श्लोकैः स्ववंशं संक्षेपात्कविर्यत्र प्रशंसति ।

मुख्यस्यार्थावताराय भवेद्यत्र कथान्तरम् ॥

परिच्छेदो न यत्र स्याद् भवेद्वा लम्भकैः क्वचित् ।

सा कथा नाम, तद्गर्भे निबन्धीयाच्चतुष्पदीम् ॥'

(अ. ३३७ श्लो. १२-१५)

कर्तृवंशप्रशंसा स्याद्यत्र गद्येन विस्तरात् ॥

कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भविपत्तयः ।

भवन्ति यत्र दीप्ताश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ॥

उच्छ्वासैश्च परिच्छेदो यत्र सा चूर्णिकोत्तरा ।

वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र साख्यायिका मता ॥ (३३७-श्लो. १२-१५)

साहित्यदर्पणे तु— 'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ॥

क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥

आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वैशानुकीर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बद्ध्यते ।

आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ।

अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥' इति । (६ परिच्छेद)

साहित्यलक्षणग्रन्थेषु कादम्बरी गद्यकाव्यं 'कथा' इति परिगण्यते ।

न चास्याश्चम्पूकाव्यत्वमाशङ्कनीयम्, गद्यम्, अनन्तरं पद्यम्, ततश्च गद्यमित्येवं क्रमेण यत्र तत्रैव
तत्काव्यत्वोपगमात् । प्रकृते च तथास्थितेरभावात् । तथा चोक्तं चम्पूलक्षणम्—

१. कथाकाव्यं वर्तमानकालिक 'उपन्यास (Novel)' स्थानीयमिति न विस्मर्तव्यम् ।

२. The Kadambari belongs to that class of prose composition which is known as Katha or romance. (Ka'lle's Introduction to Kadambari. P. 29)

‘गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।’ इति ।

न चाप्याख्यायिकात्वम्, तल्लक्षणासमन्वयात् ।।

तत्र गद्यं तु— ‘वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकश्च चतुर्विधम् ।।

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमासकम् ।।’ इति ।

तत्राद्यं यथा—‘यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, रूपे मनसिजेन, तेजसि सवित्रा चेति (कादम्बरी कथामुखम्) ।

द्वितीयं यथा—अम्बिकाकरतलमिव रुद्राक्षग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, वडवानलमिव सततपयोभक्ष्यम्—जाबालम् । (का.पू. १३२)

तृतीयं यथा—उदामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्दनविटपिच्छायानिष्पणनिद्रायमाणगृहसारसम्—राजकुलम्—(का.पू. २७०) ।

चतुर्थं यथा—सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कुपितलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यते । (का.पू. ३२७) इति भेदाच्चतुर्विधम् ।

इह प्रसङ्गाद्गद्याविर्भावविषयं चैतिहासिकगवेषणादृष्ट्या पुरस्तान्निरूपयिष्यते । अत्र प्रथममिदं विचार्यते—यथार्थतो वैज्ञानिकमते गद्यपद्ययोरीत्यं भेदो दर्शितः स नेति प्रतिपादयन्त्यालोचकाः । तथाहि—गद्येऽप्येकप्रकारेण छन्दसोऽनुभूतिस्तिष्ठत्येव । यद्यपि साऽक्षरगता मात्रागता वा न तिष्ठति तथापि स्वरपातेन तथा शब्दानां लघुगुरुच्चारणेन नियमिताऽवश्यं तिष्ठति । एतादृशीनां छन्दसोऽनुभूतीनां च विशेषप्रकारं छन्दो गद्ये यदि न तिष्ठेत्तदा गद्यं श्रुतिकटु स्यात् । अत एवावगम्यते यत्पद्यमिव गद्यस्यापि रचनाप्रणाली निश्चितरूपेणास्तीति । कया रचनाप्रणाल्या गद्यं विरचनीयं येन तत्प्रभावशालि भवेदिति स्फुटतया वक्तुमशक्यम् । कठिनमश्वास्य नियमः सूक्ष्मेक्षिकयाऽवगन्तुं शक्यः, अत एव पद्ये तथा रसानयनं सुलभं न तथा गद्ये । एतदनुसन्धायैव कस्यचिद्विदुष उक्तिरियम्—

‘गद्यं कवीनां निकषं यदन्ति’ । इति

येन हि सरसं गद्यं निर्मितं स एव वास्तविककविष्यपदेशभाग् भवति । अत एव चोक्तम्—

‘वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।’ इति ।

शब्दानां तारतम्यभावो गद्यमधुरतायै तावानेवापेक्षितो यावान् पद्यनिर्मितये । रमणीयशब्दानां रमणीयक्रमेणैव स्तापनं कवितास्वरूपम्—‘Poetry is the best words in their best order’ । कोमलकान्तपदावली पद्यादपि गद्ये समधिकाऽपेक्षिता वर्तत इति तद्विदो जानन्ति ।

संस्कृतं गद्यम्

सुरभारतीसमुपासकानां समेषां सहृदयानां सुविदितमेवास्ति यत् आर्यजातेः साहित्येषु गद्यस्य प्रथमावतारोऽस्माकं सुरभारतीभाषायामेव समजनि । गद्यस्य प्रथमदर्शनं तु वैदिकसंहितास्वेव भवति, गद्यमिश्रितत्वादेव कृष्णयजुर्वेदस्य कृष्णत्वमुपपद्यते इत्यैतिहासिकाः । अस्य वेदस्यैव तैत्तिरीयसंहितायां प्राचीनतमगद्यस्योदाहरणं दरीदृश्यते । अस्याञ्च संहितायां पद्यबन्धापेक्षया कथमपि गद्यबन्धो न न्यूनतमः । अस्यैव वेदस्य काठकमैत्रायण्यादि-संहितासु प्रचूर रूपेण गद्योपलब्धिर्दृश्यते । एवमेवाथर्ववेदस्य षष्ठो भागः गद्यात्मक एव विद्यते । समस्तब्राह्मणग्रन्थानामाविर्भावो हि गद्यरूप एव, यज्ञानां वर्णनात्मकत्वेनैतद्रूपस्यैव युक्तत्वात् । तथोपनिषत्सु हि प्राचुर्येण गद्यान्येवोपलभ्यन्ते । एतेन वैदिकसाहित्येषु गद्योपलब्धिरधिकतरव्यापकरूपेण दृष्टिपथमवतरति, एतदपेक्षया लौकिकसंस्कृतग्रन्थेषु गद्योपलब्धिर्नाममात्रेणैवेति स्पष्टं वक्तुं शक्यतेऽस्माभिः ।

दर्शनसूत्रप्रणेतृणां तन्द्वाध्यकर्तृणाञ्च समये गद्यलेख एव प्राचुर्यमविन्दत, किन्तु सा शैली दार्शनिकीं धारामत्वसरत् न काव्यकमनीयाम् । ततः पक्षधर-गदाधर-प्रभृतिसमयात् प्रचलिते शास्त्रार्थयुगेऽवच्छेदकताच्छत्रैः समासाच्छत्रपदस्तबकैरेव व्याप्रियत संस्कृतगद्याङ्गणमिदम् । व्याकरणमहाभाष्येऽवलोकितेभ्यः वासवदत्ता-सुमनोत्तराभैरथीत्यादिकथाख्यायिकाभ्यश्च बहोः कालात्पूर्वमेव गद्यकाव्यानां प्रादुर्भाव आसीदिति वक्तुं शक्यते, तां न साहित्यनियमानुसारिण्य इत्याचक्षते आलोचकाः । तत्र च व्यापकरूपेण गद्यस्योपलब्धिर्दृश्यते, किन्तु ज्यौतिषवैद्यकादिग्रन्थेषु गद्यावलोकनं सुदुर्लभमेव सञ्जातम् । यद्यपि चरकसंहितायां यत्र तत्र गद्यांशः समुपलभ्यते तथापि तच्छास्त्रीयान्यान्यग्रन्थानां छन्दोबद्धत्वमेवावलोक्यते । ज्यौतिषशास्त्रस्यापीयमेव दशा वरीवर्ति । भारतीयकवीनां सर्वविदितेऽपि सामर्थ्ये विशुद्धसंस्कृतसाहित्यस्य निर्माणं गद्यशून्यमेव प्रत्यक्षमवलोक्यतेऽस्माभिः । तथाहि प्रसिद्धयनुसारं यथा भगवतो वाल्मीकेर्यथैव छन्दोबन्धरीतिलोकेऽस्मिन् प्रसूता तथैवास्या माधुर्यप्रभावस्तथा कविषु बद्धास्पदो बभूव यथा गद्यगुम्फः शनैः शनैर्विरलतामवाप वराकः । पद्यबन्धो हि प्रचुरतया आसादयामास विस्तारम् । यावन्ति प्रायः षडङ्गानि धर्मशास्त्राणि पुराणेतिहासादीनि तानि पद्यमयान्येवेति दृग्गोचरीक्रियत एव सर्वैः । किंबहुनाऽद्यापि पद्यप्रवाहो यथा प्रकामं प्रसृतोऽवलोक्यते न तथा गद्यप्रवाहः पद्याभासान्येव यद्यपि तानि भवन्ति तथापि गद्यनिर्माणे नास्माकं चेतः प्रवृत्तं भवति । तत्र समालोचका धीधना एव समालोचयन्तु-यदिह यानि खलु गद्यमयानि निर्मितानि तान्यपि पद्यमयानि विधाय मन्येऽनवधानतासंशोधनमिव विधीयतेऽस्माभिः । अत एव कादम्बर्या अपि पद्यकादम्बरीनाम्ना पुनः संस्करणं पुनर्जन्म वा सञ्जातम् । जयपुरात्पूर्वं पद्यबद्धं दशकुमारचरितं प्रकाशितमिति तद्विदो जानन्त्येव ।

संस्कृतगद्यस्य विशेषता

अत्रेदं विचारणीयम्—पद्यं प्रति कवीनां पक्षपातस्य किं कारणमिती गवेषणायां शीघ्रतया ग्रन्थाभ्यास एव हेतुरिति निगदामः । अपि च पद्ये नियताक्षरबन्धेनोत्पादिता सङ्गीतानुगामिनी कापि गतिर्निभूततरं जनयति माधुर्यं मानसे । छन्दसां माध्यमं हि संगीतमयं तथा लघुशरीरं सम्पादयति येन स्मृतिपटे परिनिष्ठितरूपेण अङ्कितं भवति । छन्दसामाश्रये निर्मातुरल्पीयसैव प्रयत्नेन स्वयुक्तिप्रदर्शनस्यावसरो मिलति । स्वकीयाम-शक्तिमपि गोपायितुं प्रभवति कविरत्र । पद्ये हि छन्दसोऽनुरोधेन कल्पनायाः शरीरं बलादेवाकुञ्चनीयं भवति । पुरतोऽवलोक्यमानेऽपि हि विपुले कल्पनाऽङ्गणे छन्दःप्रतिबन्धकवशात् षडङ्गक्रियते कविरयम् । गद्ये तु मानसोत्थितं कल्पनोद्गारं यथाभिलाषमविकृतरूपेणैव प्रकाशयितुं नान्तरायः कश्चित् । अत एव गद्यगुम्फः पूर्णपरिनिष्ठतस्यैव कवेः कर्तव्यमित्यवगतं भवति । ‘काव्यकौशलं गद्येनैव पूर्णतया परीक्ष्यते’ इत्यत्र न मनागपि शङ्काकलङ्कपङ्कः समुदेति । किञ्च पद्ये छन्दोऽनुरोधेन न स्वच्छन्दमभिरुचिशब्दावली यथावन्निर्वाहयितुं सुसमर्था परन्तु गद्ये हि नायं प्रतिबन्धः । इह हि यथास्थलनिबद्धैर्मौक्तिकानुकारिभिः प्रसन्नमधुरैः पदैर्हार इव स्वाभिप्रायाविष्कारः सचे तसां हृदि सुकरतया स्थापयितुं शक्यो यदि हि काव्यसाधनदारिद्र्यं न पुरः प्रतिरोधकं भवेत् । अपि चात्र स्वच्छदर्पण इव समग्रं प्रतिबिम्बता कविप्रतिभा सर्वतो विभाति, अत एव हिर चिरन्तनकालात्प्रथितं पूर्वोक्तमिदं सहृदयहृदयगरिष्ठगोष्ठयम्—‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ इति ।

अपरञ्चैतद्वैशिष्ट्यं विचारपथमवतरति—यदेतस्य लाघवं लघुशरीरता च । अत्र हि समासकरणेन ये विचारणीयाविषया अन्यभाषायां दीर्घतर-दीर्घतम-वाक्येन प्रकटतामुपयान्ति ते हि संस्कृतगद्यस्यैकेनैव पदेनाभिव्यञ्जयितुं समर्था भवन्ति । संस्कृतभाषायाः समास एव जीवनम् । समासेन हि अधिकाधिकार्थभ्योऽल्पाशब्दैरभिव्यञ्जनसामर्थ्यं प्रदत्तम् । ओजोगुणेन संस्कृतगद्येषु विविधभावग्राहितायास्तथा गाढबन्धतायाः सञ्चारो भवति येन गद्यस्य सौन्दर्यं पूर्णरूपेण विकसितं भवति जीवनञ्चैतस्योक्तगुण एव । ओजसो लक्षणं गद्यस्यैतज्जीवनञ्चेति दण्डिनोक्तं यथा—‘ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्’ इति । गद्यस्येयं विशिष्टता बहुप्राचीनकालादेवायातीति सर्व एव जानन्ति । एवंविधस्य गद्यस्य सद्भावो हि प्रथमद्वितीयशतकयोः शिलालेखेषु प्राचुर्येणोपलभ्यते । पश्चिमभारत—प्रसिद्ध-क्षत्रप ‘रुद्रदात्रः’ शिलालेखपठनेनावगतो भवति यद् बाणशैलीप्रभावितं गद्यं वाचयामि, किन्त्वयं शिलालेखः

प्रस्तावना

वाणतः पञ्चशतवर्षात्पूर्वमेवोद्भूत आसीदिति मन्यते ऐतिहासिकैः । हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तिशिलालेखे विजयस्तरभवर्णनप्रसङ्गे चैतादृशं विदग्धचातुरीचमत्कृतगद्यमुपलभ्यते—

‘सर्वपृथिवीविजयजनितोदयव्याप्तनिखिलावनितलां कीर्तिमतस्त्रिदशपतिभवनगमनावसललित-
सुखविचरणासाचक्षाण इव सुबो बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः ।’

शैलीयं गद्यकाव्यस्य लेखन एव आसीत्, न कथनोपकथनेषु । शास्त्रीयविचारविनिमयेषु तु सिद्धान्तवर्णनं गद्यमाध्यमेनैव । दर्शनेषु युक्तीनां तर्काणां च प्रदर्शने प्रौढगद्यस्यैवोपलब्धिर्भवति । गद्यं विना युक्तियुक्तरूपेण दार्शनिकाः स्वविचारं प्रकटयितुं समर्था न भवन्ति । अत एवास्माकं दार्शनिकाः स्वशैल्यनुसारेण दार्शनिकगद्यानां सृष्टिं चक्रुः । परमार्थतत्त्वदमेव यस्कोमलभावप्रकाशने यावती शक्तिः संस्कृतगद्ये वर्तते, तावती ततोऽप्यधिका वा दर्शनशास्त्रस्य दुरुहतस्यानामभिव्यक्तिकारिका शक्तिस्तत्र वर्तत इति निश्चप्रचम् । लैटिनभाषायां गद्यस्यात्यधिकं प्रौढत्वं सौन्दर्यं तथौजस्त्वगुणसंवलितत्वं निरूपयन्ति विद्वांसः किन्तु संस्कृतभाषाया गद्ये चोक्तगुणास्ततोऽप्यधिकरूपेण विद्यमाना दृश्यन्ते दार्शनिकगूढातिगूढविषयस्य गद्यमन्तरा स्फुटतया प्रकाशनमसम्भव्येवेति माननीया धीधनाः स्वीकुर्वन्ति । अतः सुरभारतीगद्यं प्राचीनतादृष्ट्या तथा प्रौढतोपादेयताभावाभिव्यक्तिदृष्ट्या चास्माकं साहित्यस्य गौरवपूर्णमङ्गं वर्तत एवेत्यत्र न कश्चन विप्रतिपत्तिलेशोऽपि ।

गद्यस्य विकासः

वैदिककालादारभ्य मध्यकालपर्यन्तं गद्यविकासस्येतिहासो नितरां मनोरमो विद्यते । गद्यस्य द्विविधं रूपं दृश्यते । तत्र एकञ्च वैदिककालसाधारणम्, अपरञ्च आलापकारकं तथा लौकिकसंस्कृतस्य प्रौढिमत समासबहुलवत् गाढबन्धवच्च गद्यम् । द्विविधयोरप्यनयोर्वैशिष्ट्यं सौन्दर्यं मोहकत्वञ्च विद्यत एव । वैदिकगद्ये साधारणानामल्पानां शब्दानामुपलम्भो यथा-‘ह’ ‘वै’ ‘उ’ प्रभृतयो वाक्यालङ्काररूपेण प्रयुक्ताः सन्ति । एषां प्रयोगे वाक्येषु रोचकतायास्तथा सुन्दरतायाः समावेशो भवति । समासस्तु नाममात्रम्, उदाहरणानां तु बहुलतया प्रयोगः । उपमारूपकयोः कमनीयसञ्चिवेशेन हि विदग्धदृष्ट्या वैदिकं गद्यं हृदयावर्जकम् । अथैतस्य पुष्टिरधस्ताद् यथाक्रमं ग्रन्थांशप्रदर्शनेनैव भविष्यति । तथाहि—

‘व्रात्य आसीदीयमान एव स प्रजापतिं समैरयत् । स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत्, तत्प्राजनयत् । तदेकमभवत् तल्लालामभवत्, तन्महदभवत् ; तज्ज्येष्ठमभवत्, तद्ब्रह्मामभवत् ; तत्तपोऽभवत्, तत्सत्यमभवत् तेन प्राजायत । (अथर्व १५ काण्ड १ सूक्तम्)

‘अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता । अग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयमेकादशकपालं सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्वपन्ति (ऐतरेयब्राह्मणम् १।१)

‘यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति तद्भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । (छान्दोग्यम् ७।२४)

पुराणेषु यानि गद्यान्युपलभ्यन्ते तानि हि वैदिकलौकिकसंस्कृतगद्ययोः सम्मिश्रणस्य कार्यं कुर्वन्ति । एतादृशं हि गद्यं नितान्तमालङ्कारिकं प्रसादगुणसंवलितं च । प्रचुराण्युदाहरणानि श्रीमद्भागवते तथा विष्णुपुराणे ह्यगोचरीभवन्ति । अत्र हि साहित्यिकगद्यस्य समग्रं सौन्दर्यं विद्यते । विशेष-गाढबन्धताया नूतनत्ववश्यं विद्यते । तद्यथा—

‘सांसर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य कृपणवच्चो राजा रङ्गगण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्यु-रविस्पष्टब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसाऽऽहृतमतिराह ।’ (श्रीमद्भाग. ५ स्कन्ध १० अ. ५)

‘यथैव व्योम्नि वह्निपिण्डोपमं त्वामहमपश्यंतथैवाद्याग्रतो गतमप्यत्र भगवता किञ्चिन्न
प्रसादीकृतं शेषमुपलक्षयामीत्युक्ते भगवता सूर्येण निजकण्ठादुन्मुच्य स्यमन्तकं नाम
महामणिवरमवतार्य एकान्ते न्यस्तम् ।’ (विष्णु ४।१३।१४)

शिलालेखेषूपलब्धं गद्यमपि नितान्तप्रौढमालङ्कारिकं हृदयावर्जकञ्च दृश्यते—

‘प्रमाणमानोन्मान-स्वरगतिवर्ण-सारसत्त्वादिभिः परमलक्षणव्यञ्जनैरुपेतकान्त-
मूर्तिना स्वयमधिगत-महाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्यास्वयंवराणैकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्र-
पेण रुद्रदाम्ना सेतुं सुदर्शनतरं कारितम् ।’ (रुद्रदाम्नो गिरनारलेखः १५० ईस्वी)

दार्शनिकेषु मध्ये शास्त्रीयं गद्यं विशुद्ध-साहित्यिकगद्यसममेव रसपेशलं तथा सुन्दरतमं विद्यते ।
स्वविशिष्टां शैलीमनुसरन्तो हि पतञ्जलि-शाङ्कराचार्य-जयन्तभट्टाः स्वस्वग्रन्थरचनां चक्रुः ।

पतञ्जलिहि स्वकीयमहाभाष्ये परिचितविषयेष्वप्यभिनवं वस्त्ववश्यमेव प्रदर्शितवान् । एतद्गद्यस्य
तावद् रामणीयकमवलोकयन्तु :—

‘ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत् तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा—घटेन कार्यं
करिष्यन्, कुम्भकारकुलं गत्वाह—‘कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामि’ । न तद्वच्छब्दान्
प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह—‘कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य’ इति । तावत्येवमर्थमुपादाय
शब्दान् प्रयुञ्जते ।’ (महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्)

एतद्धि वार्त्तालापभाषया तथा कथनोपकथनरीत्या निबद्धमाभाति, प्रतीयते च पतञ्जलेः सविधे
तदानीं छात्रा उपविष्टाः सन्ति स खलु तान् स्वसिद्धान्तं प्रतिपादयतीति ।

प्रौढमीमांसकः शबरस्वाम्यपि साधारण्या शैल्या जैमिनीयसूत्रोपरि प्रसिद्धं स्वकीयभाष्यं लिलेख ।
तथाहि—

इच्छयात्मानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीच्छा । यथा
मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रत्यस्माक-
मिच्छा भवति ।’ (जै० सू० १।१।५)

तत्र भगवतः श्रीमच्छङ्कराचार्यस्य गद्यसुषमा चाद्भुतैव वर्तते । तद्वाक्यं हि सारगमितं प्रौढं तथा
प्राञ्जलं विद्यते । अत एव तु षडर्शनदीकाकारो मैथिलकुलललामभूतः श्रीवाचस्पतिमिश्रः शाङ्करभाष्यव्या-
ख्यानावसरे पूर्वं ‘भाष्यं प्रसन्नगरभीरम्’ इत्यवोचत् । शाङ्करीयगद्ये हि वीणायाः सुमधुरसङ्कारः श्रवण-
गोचरीभवति । साहित्यिकमाधुर्येण प्रसादगुणेन च पेशलं गद्यं सुरभारत्याः सौन्दर्यम् । एतद्गद्यस्यैकैकं
वाक्यमादाय विस्तृतग्रन्थानां निर्माणं कर्तुं शक्यते । एकं सारगमितं वाक्यमिहोपन्यस्यते—

‘नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हति ।’

यो हि पादाभ्यां पलायितुं समर्थस्तदर्थं जङ्घाभ्यां क्लेशेन गमनं न शोभत इत्यर्थः । अपि चैतद्ग-
द्यस्यासाधारणी सुषमा प्रदर्श्यते—

‘सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यवस्यति, शुष्मप्रत्ययापेतस्य च प्रत्य-
गात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेन विषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ।
नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यवसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि
हि आकाशे वालास्तलमलिनताद्यध्यवस्यन्ति ।’ (१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्)

जयन्तभट्टो हि न्यायशास्त्रस्यातिप्रसिद्धः आचार्यः । एतद्विरचितन्यायदर्शनस्य ‘न्यायमञ्जरी’ नामको
ग्रन्थः प्रामाणिको विद्यते । एतद्गद्यं त्वतिसुन्दरं सरसं प्राञ्जलं च । स्वभावतः कठिनेऽपि न्यायदर्शनेऽयं
रोचकशैल्या नितान्तं हृदयङ्गमं गद्यं कृतवान् व्यङ्ग्योक्त्या पर्याप्तमेतद्गद्यम् । दिव्यात्रमिह प्रदर्श्यते—

‘आः क्षुद्रतार्किक ! सर्वज्ञानभिज्ञोऽसि, ब्रह्मैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्ये । नहि
दहनपिण्डाद् भेदेनापि भान्तः स्फुलिङ्गा अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं ब्रह्मण एवाविद्या ?
न च ब्रह्मणोऽविद्या ।’

प्रस्तावना

पालीगद्यम्

पाली, पूर्वं वार्त्तालापस्य भाषासीत् । निजोपदेशस्य सर्वजनहृदयपर्यन्तं प्रवेशाय देववार्त्तां परित्यज्यैनां भाषामादायैव कृतवान् प्रयोगं भगवान् बुद्धः । स्वभावतः सरलं गद्यमेतन्नापायां यथा—

‘अतीते चाराणसियं ब्रह्मदत्ते रज्जं कारेन्ते बोधिसत्तो ‘ससयोनियं निव्वत्तिवा अरञ्जे वसति । तस्य पन अरञ्जस्य एकतो पव्वतपादो, एकतो नदी, एकतो पच्चन्तगामको । अपरे पिरस तथो सहाया अहेसुं मक्कटो, सिगालो उव्वोति ।

नितान्तप्रौढं गद्यमेतन्नापायां यथा—

‘बुद्धानं विव्वज्जनं वधानेन समन्मागतानं सन्दस्सेन्तो नवज्जिन सासन-रत्तनं, उपदिशन्तो धम्म-मग्गं, धारेन्तो धम्म पज्जोतं, उरसापेन्तो धम्मयूपं यजन्तो धम्मजागं, परगण्हन्तो धम्मद्धजं उरसापेन्तो धम्मकेतुं धमेन्तो धम्मसंखं, आहनन्तो धम्ममेरि, नदन्तो सीहनादं सागलनगरं अनुप्यतो होति । (मिलिन्दे पव्वो पृ० २२ बाहिर कथा) ।

गद्यस्याभ्युदयः

संस्कृते गद्यात्मककथानामुदयो विक्रमसंवत्सराच्चतुःशतवर्षपूर्वमेव बभूवेत्येतिहासिकानां मतम् । तत्र भगवता कार्यायनेन ह्यष्टाध्याय्याश्चतुर्थाध्याय-द्वितीयपादस्य पष्ठितमसूत्रोपरि (पा० ३२।६०) ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च’ इति वार्त्तिकं विधाय, आख्यानाख्यायिकयोः, पृथगरूपेणोद्धेखः कृतः । पतञ्जलिनापि ययाति-यवक्रीत-प्रियङ्गवाश्चैतानि आख्यानस्योदाहरणानि तथा ‘वासव-दत्तासुमनोत्तरे’ च आख्यायिकोदाहरणे इति नामनिर्देशः कृतः । काशिकायामप्येतान्येव नामान्युपलभ्यन्ते । किन्तु ग्रन्थाश्चैते साम्प्रतं दृग्गोचरा न सञ्जाताः ।

सुबन्धुः

गद्यकाव्यलेखकेषु सुबन्धुरेव सर्वप्रथमो विद्यते । स एव हि वासवदत्तां नाम ‘कथां’ निबबन्ध । प्राचीनसमये वासवदत्ताप्रेमसम्बन्धिकथा सुप्रसिद्धतामासीत्, किन्त्वस्मिन् गद्यकाव्ये वासवदत्तया सह न कोऽपि सम्बन्धः स्थापितः कविना केवलं तन्नाम एवोद्धृष्टम् । कथेयं कवेः स्वबुद्धिर्जैव न तु कामप्युपजीव्येति सारवेदिनो वदन्ति । अत्र हि—

‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रपञ्च-विन्यासवैदग्ध्यनिधिं प्रबन्धम् ।’

प्रतिज्ञामेनां सुचारुरूपेण पूरितवानयं ग्रन्थकारः । तत्रस्थं किञ्चिद्गमिह प्रदर्शयते—

‘नन्दगोप इव यशोदयान्वितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव इव सदानभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणयान्वितः रक्षितगुश्च, राम इव जनितकुशलववयोरुपोच्छ्रायः ।’

महाराजचिन्तामणेर्वर्णनेयम् । ग्रन्थेऽस्मिन् शब्दचमस्कारः कामं भवेत्परं विचारमार्मिकतायामर्थ-स्यौचित्यमधिकस्थलेष्वेव स्थलनमवाप्नोति । अनेकस्थलेषु श्लेषस्य प्रसन्नता तिरोहिता । श्लेषस्यायमेवासाधारणो गुणो यन्निर्मलः सरलो विशेषकिष्टरहितो भवेत् । किन्तु दुर्भाग्यवशाच्छ्लेषानुरक्तिरेव कविमस्मादादृशाद् वञ्चितवती । तथाविधाऽप्रसिद्धस्य तथातिकठिनीभूतस्य श्लेषस्य प्रयोगो जातो येन विदुषां पठनकालेऽपि महाक्लेशं जनयति, अर्थविस्फोरणाय कोपं पश्यन् पदे पदे, इत्युक्तिश्चरितार्थो भवति । शब्दालङ्कारनिर्वाहे च निमीलितनयनः कविः कथागतानामर्थानामौचित्यातिक्रमणमपि नावलोकयति । कथापि न किञ्चिद् विलोक्यते, तथाहि—‘मिथः स्वप्ने पश्यन्तौ नायिका-नायकौ परस्परमनु-रज्यतः, तदनन्तरं सुहृत्सहचरो नायको नायिकां गवेषयँश्चमते ।’ किञ्चिद्वैचित्र्यं तादृशं नास्ति येनाकर्षणं भवेदस्यां कथायाम् । यदि किञ्चिदभिलषेत्तदा चैकस्मिन् पृष्ठ एव निखिलापि कथा समापयितुं शक्यते । केवलं शब्दाढम्बरेणैव ग्रन्थविस्तारः कृतो ग्रन्थकृता । एवं सत्यपि नेतः प्रागेतादृशशैलीयुक्तं किञ्चिदपि ‘कथा’ काव्यमासीदत्त एव ‘कवीनामगलहर्षो नूनं वासवदत्तया’ इत्यनेन भूयसी प्रशंसा सञ्जाता संस्कृतसाहित्ये । कस्मिन् समये चायं ग्रन्थो निर्मितोऽभवदिति जिज्ञासायाम्, यद्यपि—

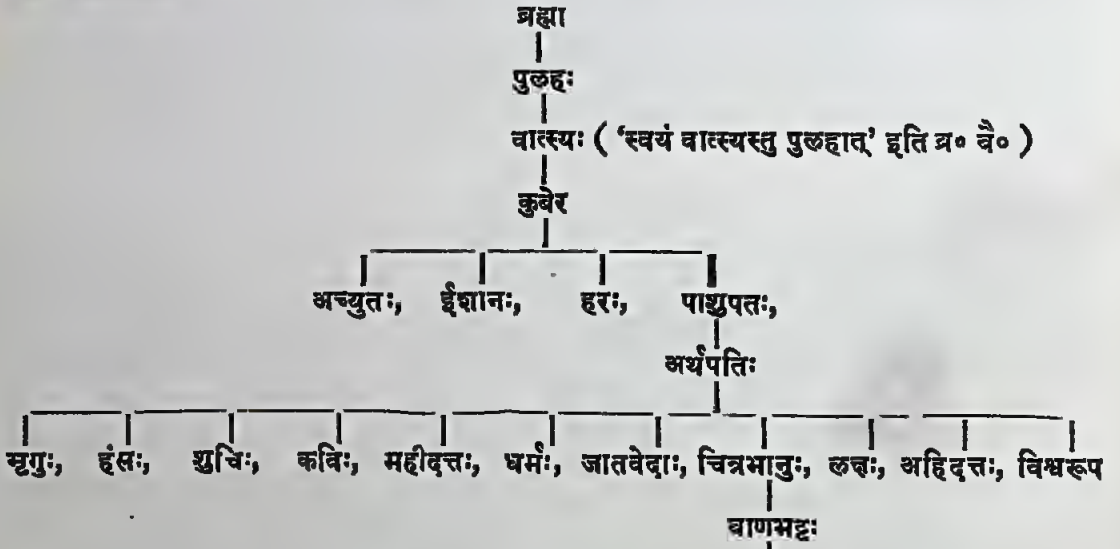
‘सारसवत्ता विहता न वका विलसन्ति चरति नो कङ्कः ।

सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥’

इति ग्रन्थस्थपद्येन विक्रमादित्यस्य समय एवायाति, किन्तु विक्रमादित्यस्य समयविषये पूर्ण-निश्चयाभावादेतन्निर्णयः कर्तुमशक्यस्तथापि वासवदत्तावर्णने—न्यायस्थितिमिव उद्योतकरस्वरूपाय, बौद्धसङ्गतिमिव अलङ्कारभूषितां.....वासवदत्तां वदन् इति वाक्यमुपलभ्यते । इह न्यायवार्त्तिककार उद्योतकराचार्यः, प्रख्यातो बौद्धतार्किको धर्मकीर्त्तिश्चापि निर्दिष्टोऽस्ति । ऐतिहासिकैः पष्ठशताब्द्या अन्ते एवानयोः समयोऽङ्गीकृतः, अत एव सप्तमशतकस्यारम्भ एव सुबन्धुः समुत्पन्न इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् ।

कादम्बरीकारः श्रीबाणभट्टः

तत्रभवान् महाकविर्बाणभट्टो हि भगवत्याः शारदाया वरदपुत्र आसीत् । एतदुपरि लक्ष्मीसरस्व-त्योरुभयोरेवातिमहती कृपा समभावेन विद्यमानासीत् । कविसमाजे यथा चतन्महानुभावस्य समादर-स्तथैव राजसभायामपीत्यत्र न मनागपि सन्देहः । महाकविचूडामणिरयं स्वजीवनचरितं हर्षचरितस्या-द्यपरिच्छेदद्वये विस्तरेण वर्णितवान् । तच्च न केवलं जीवनचरितज्ञानायैवोपयोगि प्रत्युत साहित्यदृष्ट्या-प्यनुपमं वस्तित्वस्यवजानन्त्येव सहृदयश्रुतीणां भावुकाः । अयं हि शोणनदस्य तटे शाहाबाद (आरा) मण्डले (In the Shahabad district) प्रीतिकूटनामकनगरे प्रतिवसतिस्म । हर्षचरितानुसारेणैतद्वंश-परिचयस्त्वित्थम्—

भूषण (पुलिन्द) भट्टः (एतन्नाम तत्र नास्ति)

बाह्य एवास्थं राजदेवीनाम्नी माता परलोकमगमत् । पितापि चित्रभानुश्चतुर्दशवर्षदेशीयस्य एवा-स्य, सायुज्यमलभत । ततस्तादृशसुयोग्याभिभावकाभावादयं बाणभट्टो हि वयस्यैः सहायैश्च सह ग्रामाद्

१. एतद्ग्रन्थारम्भे निजवंशवर्णनप्रस्तावे संक्षेपानुरोधेनैव सर्वेषां नामोपन्यासो नाकारित्यवधेयम् ।

२. अभवंश्चास्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तथा च—भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, भाषाकविरीशानः परं मित्रम्, प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ, विद्वांसौ वारवाणवासवाणौ, वर्णकविवेणीमारतः, प्राकृतकृतकुल-पुत्रो वायुविकारः, बन्दिनावनङ्गबाणसूचीबाणौ, कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिको मयूरकः, ताम्बूलदायक-श्वण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः, कलादक्षामीकरः, हैरिकः सिन्धुषेणः, लेखको गोविन्दकः, चित्रकृदीरवर्मा, पुस्तककृतकुमारदत्तः, मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ, सैरन्त्री कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो दर्दुरकः, संवाहिका केरलिका, लासकयुवा ताण्डविकः, आक्षिक आखण्डकः, कितवो भीमकः, शैलालियुवा शिखण्डकः, नर्त्तकी हरिणिका, पाराशरी सुमतिः, क्षणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैवो वक्रघोणः, मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः, धातुवादीविद्वद्भङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्रजालिकश्चकोराक्षः, मस्करो तात्रचूडः ।' (हर्षचरितम्)

ग्राममटन् देशान्तरावलोकनाकृष्टचित्तः बहोः कालात्परं पुनः स्वनगरं प्रत्याजगाम । हर्षचरित एवैत-
द्व्यस्यानां सहायानाञ्च नामानि दृष्टिगोचरीभूतानि भवन्तीत्युपरिष्ठादेव ८ पृष्ठटिप्पण्यां प्रदर्शितम् ।

सर्वथा लोकचातुरीं सम्प्राप्यान्ते स्वपाण्डित्यप्रकर्षेण थानेश्वरराजधान्यां तत्कालीनमहाराजहर्षवर्ध-
नस्य भूपतेर्विद्वत्सभायाः सर्वोत्कृष्टपदमासादितवान् । किन्वेतत्पदप्राप्तिपूर्वकालेऽस्य महानुभावस्य विप-
क्षिणो महतीं निन्दां व्यदधुः । तेन कुपितो राजा स्वभ्रात्रा कृष्णराजेन कथञ्चित्प्रतिबोधितः । अनन्तरं
तेन महात्मना कृष्णराजेनैकं पत्रं विलिख्य मेखलकाख्यो लेखहारकः प्रेषितः । तच्च निदाघदिवसेऽतिक्रान्ते
मध्यमह्नः सवितरि मुक्तोपविष्टस्य भट्टबाणस्य पारशवो भ्राता चन्द्रसेनः प्रावेशयत् । तदानीन्तनपत्रलेखा-
र्थस्वयम्—‘श्रीहर्षराजस्य चित्तं स्वद्विषये केनापि पिशुनेन कलुषीकृतम्, किन्तु परिज्ञातभूतार्थेन कृष्ण-
राजेन श्रीहर्षदेवस्तथानुनीतो यथा यौवनसुलभं विकारमुत्सृज्य, भट्टबाणेन न किमप्यपराद्धं न वा किमपि
लोकविरुद्धमाचरितम्’ इत्यस्मिन् विषये महाराजः प्रत्ययमपि ग्राहितोऽतोऽयमेव कालो भवतः सभां
प्रवेष्टुमिति । लेखार्थमसुं मुहुर्मुहुः विमृश्य भट्टबाणः श्रीहर्षदेवमवलोकयितुं प्रीतिकूटात्प्रतस्थे । स्वरितं समु-
पागमच्च महाराजद्वारसन्निधौ । ततो दौवारिकेण परिचयद्वारा प्रवेशितः पूर्वं राज्ञा तिरस्कृतः, किन्तु तदी-
याद्भुतपाण्डित्यप्रदर्शनेन परितुष्टो राजा दानमानादिभिः सस्कृतवान् ।

अनुभूय च सुचिरं विविधान् राजप्रसादान् स्थित्वा च तत्र कियन्तं कालं स पुनः प्रीतिकूटं प्रत्या-
जगाम । प्रत्यागतमेतं सुहृदः सहायाश्च सविशेषं सभाजयामासुः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिर्वायुपुराणमस्या-
वाचयत् । सूचिबाणो बन्दी हर्षचरितमुद्दिशयार्थाद्वयं पपाठ, येनात्यर्थमनुरञ्जितो ज्ञातिभिः सह समागत्य
पितृव्यपुत्रेषु कनीयान् श्यामलो भट्टबाणसामूलाद्धर्षचरितमुपवर्णयितुं व्यजिज्ञपत् । ‘भट्टबाणोऽपि विदि-
ताभिप्रायस्तेनैव प्रस्तावेन तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुमारब्धवान् ।

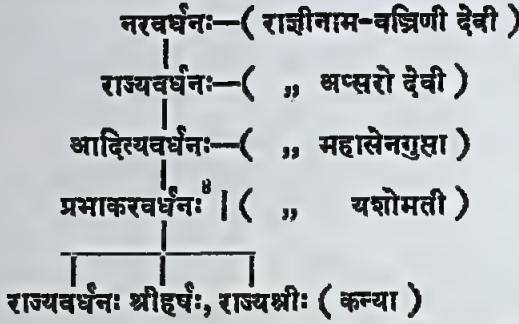
१. राजा तु तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागतसिंहवृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्तमिव नमोभागमपृच्छत्—
‘एष स बाणः’ इति । ‘यथाज्ञापयति देवः । सोऽयम्, इति विज्ञापितो दौवारिकेण’ । ‘न तावदेनमकृतप्रसादः पश्यामि’
इति तिर्यङ्नीलधवलांशुकशारां तिरस्करिणीमिव भ्रमयन्प्राङ्मनोरमानतरलतारकस्यायामिनीं चक्षुषः प्रभां परिवृत्य
प्रेष्ठस्य पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोरकथयत्—‘महानयं भुजङ्गः’ इति । तूष्णीम्भावेन त्ववगमितनरेन्द्रवचसि
तस्मिन् मूके च राजलोके मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा बाणो व्यज्ञापयत्—‘देव !, अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्धान इव,
नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मादेवमाज्ञापयसि । स्वरिणो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च ।
महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिर्मवितव्यम्, नाहं सि मामन्यथा सम्भावयितुमविशिष्टमिव । ब्राह्मणोऽस्मि जातः सोम-
पायिनां वंशे वात्स्यायनानाम् । यथाकालमुपनयनादयः कृताः संस्काराः ? सम्यक् पठितः साङ्गो वेदः । श्रुतानि
यथाशक्तिं शास्त्राणि । द्वारपरिग्रहादभ्यागारिकोऽस्मि । को मे भुजङ्गता ? लोकद्रव्याविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम-
शून्यमासीत्, अत्रानपलापितोऽस्मि । अनेनैव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम् । इदानीं तु सुगत इव शान्त-
मनासि, मनाविव कर्त्तारि वर्णाश्रमव्यवस्थानाम् समवृत्तिनीचं च साक्षाद्दण्डभृति देवे शासति सप्ताम्बुराशिरशना-
मशेषद्वीपमालिनां महीं क इवाविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोरविनयस्य मनसाप्यभिनयं कल्पयिष्यति । आसतां तावन्मा-
नुष्यकोपेताः । त्वत्प्रभावादलयोऽपि भीता इव मधु पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्ते इवाभ्यनुवृत्तिव्यसनैः
प्रियाणाम् । कपयोऽपि चकिता इव चपलयन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशितानि भुञ्जते ।
सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव । अनयाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः’ इत्यभि-
धाय तूष्णीमभूत् ।

भूपतिरपि ‘एवमस्माभिः श्रुतम्’ इत्यभिधाय तूष्णीमेवामभवत् । सम्भाषणासनदानादिना तु प्रसादेन नैन-
मन्वग्रहीत् । केवलममृतवृष्टिभिः क्षपयन्निव लोहगर्भेण दृष्टिपातमात्रेणान्तर्गतां प्रीतिमकथयत् । अस्ताभिलाषिणि च
लम्बमाने सवितरि त्रिसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत् । बाणोऽपि.....अपरेषु निष्क्रम्य कटकात्सुहृदां बान्ध-
वानाञ्च भवनेषु तावदतिष्ठत्, यावदस्य स्वयमेव गृहीतस्वभावः पृथिवीपतिः प्रसादवानभूत् । अविशच्च पुनरपि नर-
पतिभवनम् । स्वल्पैरेव चाहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य प्रेम्णो विश्रम्भस्य द्रविणस्य नर्मणः प्रभावस्य च
परां कोटिमानीयत नरेन्द्रेणेति । (हर्षचरित २ उच्छ्वास)

२. बाणस्तु तच्छ्रुत्वा समुत्सृज्य निद्रामुत्थाय प्रक्षाल्य वदनमुपास्य भगवतीं सन्ध्यामुदिते भगवति सवि-
तरि गृहीतताम्बूलस्तत्रैवातिष्ठत् । अत्रान्तरे सर्वेऽस्य ज्ञातयः समाजग्मुः । परिवार्य चासाञ्चक्रुः । असावपि पूर्वाह्ना-
तेन विदिताभिप्रायस्तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुमारेभे । (इ० च० द्वि० उ०) इति ।

हर्षचरितद्वितीयोच्छ्वासपर्यालोचनया 'कान्यकुब्जाधिपति' उत्तरापथेश्वर, अवनिधवचक्रवर्तिन्, नरेन्द्रप्रवर ! इत्यादिपदविभूषितस्य शीलादित्य कुमारराज हर्षवर्धन ! इत्यादिनामान्तरधारिणः श्रीमतो हर्षस्य प्रसादवित्तः सभास्तारोऽयं श्रीमान् बाण आसीदिति स्पष्टमुपलभ्यते ।

संस्कृतसाहित्ये श्रीहर्षनामकाः पञ्च महापुरुषाः समुपलभ्यन्ते समालोचनकुशलानां समक्षे । तत्र प्रथमः श्रीहर्षो हि मैथिलकुलकमलदिवाकरस्य कान्यप्रदीपकर्तृगोविन्दठकुरस्यानुजः समासीत् । द्वितीयः श्रीहीरसूनुपमनैषधमहाकाव्यनिर्माता । तृतीयः कश्मीरमण्डलभूपतिरासीद् यस्य पट्टराज्ञ्या अनुनयेन सोमदेवेन कथासरित्सागरो निबद्धः । चतुर्थो धारानगर्यधिपस्य सकलगुणिजनकल्पद्रुमस्य भोजस्य पिता-महो मुञ्जमहीपतेः पिता चासीत् । पञ्चमश्च स्थाण्वीश्वर (थानेश्वर) स्याधिपतिर्यस्यैव नाम्ना महाकविना बाणभट्टेन गद्यकाव्यं व्यरचि । तथा तद्वंशवृत्तः—

अथैतन्महाराजश्रीहर्षराज्यकालः

श्रीहर्षदेवो हि ख्रिस्ताब्दगणनया षडधिके^१ पट्टशते (६०६) वर्षे स्थानेश्वरे सिंहासनमलङ्कृत्य

१-२. He Called-himself king's Son (Kumararaj), his title was Siladitya.

(Hiuen—Tsiang. P. 213.

३. For this period he is fortunate enough to possess, in addition to the ordinary epigraphic and numismatic sources, two contemporary literary Works, which shed much light upon the political condition of India generally, and supply, in particular, abundant and trustworthy information concerning the reign of Harsha, who ruled the North as paramount sovereign for more than forty years. The first of these works is the invaluable books of travels compiled by the Chinese pilgrim. Hiuen-Tsiang, who visited almost every part of India between 630 and 644 A. D. and recorded observations more or less minute about each state and province. The narrative in Travels is Supplemented by the pilgrim's biography written by his friend Hwui-li, which supplies many additional details. The second work alluded to is the historical romance entitled "The Deeds of Harsha" (Harsh-charita), composed by Bana, a Brahman author who lived at the court, and enjoyed the patronage of the hero of his tale.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 309. Epigraphi Indica, Vol. IV September. 1896)

४. तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेणोदपादि हूण (Huna) हरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरो गान्धारिषिपगन्धद्विपकूटपाकलो लाटपाटवपाटज्वरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः 'प्रतापशील' इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्धनो नाम राजाधिराजः' इतिहर्षचरितचतुर्थोच्छ्वासलेखेन 'प्रतापशील' इति नामान्तरम् ।

५. These curious details indicate that some unknown obstacle stood in the way of Harsha's accession and compelled him to rely for his title to the crown upon election by the nobles rather than upon his hereditary claims. There is reason to suppose that Harsha did not boldly stand forth as avowed king until 612 A. D., when he had been five and a half or six years on the throne, and that his formal coronation consecration

राजनीतिपद्धत्या सर्वानन्यान् विजित्य चोत्तरे भारते आत्मनश्चक्रवर्त्तित्वमास्थापयामास । तदारभ्य अष्ट^१ चत्वारिंशदधिकपटशताब्दीपर्यन्तं च सुव्यवस्थया राज्यमुपभुक्तवान् (606 to 648 A. D.) । अत्र तु चीनदेशीययात्रिकस्य 'हेनसांग' इत्यभिधेयस्य प्रवासवृत्तमेव बलवत्प्रमाणम् । यथा हि तेन ६२९ तमं ख्रिष्टीयवत्सरमारभ्य ६४५ तमं यावत् भारतपरिभ्रमणं कृतम् । स्वकीयलेखे तेन हि स्पष्टमेवेदमुल्लिखितं यत्—'उत्तरभारते तस्मिन् समये श्रीहर्ष एवैकमात्रमधिपतिर्बभूव, नासीदन्यः कश्चित् प्रशासकः' इति ।

एतन्महानुभावस्य चरितमेव हर्षचरितमित्याख्यायते । तच्च^२ महाकविवाणेनासन्नविंशत्युत्तरपटशततमे (620 A. D.) ख्रिस्ताब्दे निर्मितम् ।

श्रीहर्षवैदुष्यम्

संस्कृतसाहित्यजगति यथा विक्रमादित्य-शूद्रक-शाल (शालिवाहन) प्रभृतयो भूपतयो न केवलं श्रीमन्त एवासन् किन्तु विद्यानुरागिणश्च समभूवन् तथैवायमपि महाराज इत्येतस्मिन्-विषये महाकवयो मुक्तकण्ठमेनं शूरिशूरिशः प्रशंसयामासुः । तथा च महाकविकालिदाससूक्तिः—

'निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।' इति ।

तथा च जयदेवस्य प्रसन्नराघवे—

'हर्षो हर्षः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः,
केषां नैषा कथय कविता कामिनी कौतुकाय ।'

अपि च सोड्डहलेनावन्तिसुन्दरीकथायाम्—

'श्रीहर्ष इत्यवनिवर्त्तिषु पार्थिवेषु नास्त्रैव केवलमजायत वस्तुतस्तु ।

'गोहर्ष' एष निजसंसदि येन राज्ञा सम्पूजितः कनककोटिशतेन बाणः ॥'

एवं हर्षचरिते बाणभट्टेन तु चारद्वयमेतत्काव्यकरणचातुरीं प्रशंसयामास । तथाहि—

(१) 'राज्ञां सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तस्व, काव्यकथास्वपीतामृतमुद्वमन्तस्व' ।

(२) 'अस्य कवित्वस्य वाचो न पर्याप्तो विषयः' इति ।

श्रीहर्षस्य सभापण्डिताः

निखिलगुणगणगरिम्णोऽस्य भूपतेः सभायां त्रयोऽनुपमविद्वांसो बाण-मयूर-दिवाकराः समजायन्त । तत्र महाकविबाणविषये पुरस्तदेव विवेचयिष्यते ।

मयूरभट्टः—अयं हि महाराजपरिषदो द्वितीयः कविचूडामणिः समासीत् । श्रूयते चासाध्य-कुष्ठरुजाभिभूतः 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' इति वचनमाश्रित्य तदपनिनाशयिपुरयं महाकविः स्रग्धरावृत्तेन 'सूर्यशतकं' नाम काव्यं व्यरीरचत् । अस्य च काव्यकरणचातुरीं व्यञ्जनावृत्त्या—'आदित्यादेर्मयूरा-

took place in that year. The era called after his name of which the year I was 606-7 A. D. dated from the time of his accession in October 606.'

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 312.)

१. The pages of Hiuen-Tsiang and his biographer give the latest information about king Harsha, who died at the end of 647 or the beginning of 648, not long after his distinguished guest's departure.

(Early History of India by V. A. Smith, 1908, P. 326.)

२. 'Bana, the author of the Harsh-Charita or panegyric on King Harsha who wrote about 620 A. D., carries the proof of the antiquity of the Puranas four centuries further back. When he went home to his village on the Son river, in the country now known as the Shāhābād District, he listened to Sudristi, who read 'with a Chant' the Vāyu Purana (Pavanaprokta), Dr. Fuhrer, believed that he could prove the use by Bāna of the Agni, Bhāgavata, Mārkaṇḍeya Puranas, as well as the Vāyu'.

(Early History of India by V. A. Smith 1908, P. 19)

दीनामिवानर्थनिवारणम्' इत्यनेन प्रशशंस काव्यप्रकाशकारः । विद्वत्समाजेषु हि प्रचलिता किंवदन्तीय-
मासीद्यद् बाणभट्टस्य विवाहो महाकविमयूरस्य कन्यया (भगिन्या वा ?) जात इति । अथैकदास्ताचल-
चूडावलम्बिनि सति शीतांशुमालिनि, प्रातः प्रबहमानेऽपि शिशिरसमीरे मानमवलम्ब्य समुपविष्टां-
स्वदयितामनुनयं विदधद्वाणस्तत्प्रसन्नतायै तत्कालकल्पितं पद्यं आचयितुं प्रवृत्तः । तत्र च—

गतप्राया रात्रिः कृशतनु ! शशी शीर्यत इव

प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो धूर्णत इव ।

प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो ॥

इति पादोनं पद्यं पठित्वा चरमचरणसङ्गतिं कल्पयन्प्रस्तावदेव पापव्याञ्चके । अत्रावसरे घनस्तनित-
स्येव गम्भीरस्य महाकविभाषणस्य श्रवणेन विवशान्तःकरणो मयूरकविः स्वप्रतिभाप्रवाहं निरोद्धुमक्ष-
मस्तत्पद्येऽपेक्षितं सुसंगतं चतुर्थचरणम्—

कुचप्रत्यासत्या हृदयमपि ते चण्डि ! कठिनम् ॥

इत्येवंरूपं केकानिनादमिव मन्द्रमधुरस्वरेणोदीरयामास । तन्निशम्य सज्जधनुस्तूर्णं बाणो लक्ष्य-
मिवायमपि बाणकविर्निजनाम्नोऽन्वर्थतासमर्थनाय लीलासन्नो झटिति विनिर्गत्य प्राणाधिकप्रियं मित्र-
वरं मयूरकविं समाजगाम । ततोऽस्या बाणवनिताया रसभङ्गजनितमनःक्षोभकस्याः पातिव्रत्यप्रभावेणा-
चिरादेव ज्ञापतो मयूरकविः कुष्ठरोगकवलितसर्वाङ्गः संवृत्तः । अथास्य पापरोगस्य समूलमुन्मूलनाय
शतसंख्याकहृद्यतमपद्यघटित-‘मयूरशतक’-नामककाव्यबन्धेन सूर्यनारायणदेवं स्तुत्वा तन्महिम्ना प्रणष्ट-
पापरोगः कनकहचिरगात्रोऽयं मयूरकविः सम्यभूदेत्येवमभिप्रायक इतिहासो मेरुतुङ्गाचार्य-कृत—प्रबन्ध-
चिन्तामण्यादिग्रन्थे स्थितः ।

अथ चैवमपि श्रूयते यद्वाणकविरेवैनं मयूरकविं ज्ञाप्य पूर्वमतः प्रतिक्रुद्धो मयूरः बाणमपि ज्ञाप ।
सोऽपि भगवत्या जगज्जनन्या दुर्गायाः स्तोत्रं ‘चण्डीशतक’-नाम्ना निर्माय तच्छापान्मुक्तो बभूवेति ।
अस्याः किंवदन्त्या जैनग्रन्थेष्वप्युल्लेखो दृश्यतेऽत उपर्युक्तविषये यत्किञ्चिदपि तथ्यमवश्यं भवेदिति
द्रढीयान्मे विश्वासः ।

श्रीहर्षसमकालिकाः कवयः

अस्मिन्नेव समये ‘मानतुङ्ग’-नामको भक्तजैनाचार्यः सञ्ज्ञातस्तत्कृत इदानीं जैनधर्मानुयायिषु
‘भक्तामरस्तोत्र’-नामको ग्रन्थोऽतीव प्रसिद्धः । अयमपि श्रीहर्षस्यैवाश्रये स्थित आसीत् । थानेश्वराद् दूरे
गुर्जरराजधान्यां वलम्ब्यां श्रीधरसेनस्य राज्यकाले भट्टिकाव्यनिर्मातुर्भट्टरवामिन आविर्भावः समजनि ।
कतिचिद्विद्वन्मते गौतमन्यायसूत्रोपरि वार्त्तिकरचयितुरुद्योतकरस्य जन्माप्यस्मिन्नेव शतके सञ्ज्ञातमिति ।

अथ महाकवेर्बाणस्य स्थितिकालः

अत्र हि युक्तयुक्त्या दृढीकरणायैवं विमर्शो भवति यदनेन महाकविना स्वयमेव स्वपूर्व-
कालवर्त्तिनां कवितत्कृतीनामालङ्कारिकाणाञ्च नामानि स्वीये हर्षचरितप्रस्तावे समुल्लिखितानि । तद्यथा
‘व्यासः, वासवदत्ता, भट्टारहरिचन्द्रः, सातवाहनः, सेतुकृत्प्रवरसेनः, भासः, कालिदासः, बृहत्कथा, आढ्य-
राजश्च’ इति । अतश्च प्रमाणान्महाकविरयं षष्ट्याः शताब्द्या अन्ते सप्तम्याश्च प्रारम्भे समभूदिति
निश्चयः सुखेन कर्तुं शक्यतेऽस्माभिः ।

अथैतदुत्तरकालवर्त्तिनो ये ये महाकवयः स्वकीयग्रन्थे चैतन्महाकविनामग्रहणं कृतवन्तस्तथा तदी-
यग्रन्थस्योदाहरणं दसवन्तस्तेषां तेषां नामानि प्रातिस्विकरूपेण प्रदर्शयन्ते :—

(१) अष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नो वामनो हि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ—‘अनुकरोति भगवतो नाराय-
णस्य’ इत्यत्रापि—‘मन्ये, स्मशब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादात् लिखितः’ इति लिखति ।

(२) नवमशताब्द्या उत्तरार्धे काश्मीरकावन्तिवर्मणः सभायां विद्यमानः आनन्दवर्धनाचार्यः
स्वकीये ध्वन्यालोके कादम्बर्यां हर्षचरितस्य च बहुशो नामग्रहणं कृतवान् ।

(३) तदनन्तरं कादम्बर्यसारकर्तुः अभिनन्दनस्य नाम चेमेन्द्रेण स्वकीये सुवृत्ततिलकाख्ये ग्रन्थे—
अनुष्टुप्सततासक्ता साभिनन्दस्य नन्दिनी ।

विद्याधरस्य वदनै कुलिकेव प्रभावभूः ॥

इति नामोल्लेखः कृतः ।

(४) एकोनसप्तत्यधिकसहस्रपरिमिते त्रिस्नाब्दे नमिसाधुहि रुद्रटीयकाव्यालङ्कारस्य व्याख्यायां कथाख्यायिकयोर्भेदप्रदर्शनार्थं कादम्बरीहर्षचरितयोर्नामग्रहणं निर्दिशति ।

(५) दशमशताब्द्यां भोजपितृव्यसुज्जराजसभापण्डितो^१ धनञ्जयो हि स्वीये दशरूपके—‘यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भट्टवाणस्य’ यथा कादम्बर्या वैशम्पायनस्य’ इति भट्टवाणं कादम्बरीं च स्मरति ।

(६) एकादशशताब्दयोः प्रथमार्धे राज्यं प्रशासतो भोजराजस्य कृतौ सरस्वतीकण्ठाभरणे—

‘यादृशं गद्यविधौ वाणः पद्यवन्द्ये न तादृशः ।

इति दृश्यते ।

(७) एकादशशताब्दयोः उत्तरार्धस्थः कारमोरिकक्षेत्रेन्द्रो हि स्वीयौचित्यविचारचर्चायां कादम्बरीस्थं ‘स्तनयुगमश्रुस्नातम्’ इत्यार्यापद्यं तथा तत्स्थमेव ‘जयश्रुपेन्द्रः स चकार दूरतः’ इति पद्यमुदाहृतवान् ।

(८) द्वादशशताब्द्याः प्रथमार्धस्थेन मय्यकेन हर्षचरितोपरि वार्त्तिकं रचितम् । एतच्च स्वीयालङ्कारसर्वस्वे—‘एषा च (उत्प्रेक्षा) समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि हर्षचरितवार्त्तिके साहित्यमीमांसायाञ्च तेषु तेषु प्रवेशेषूदाहृत’मित्यधिकजिज्ञासुभिस्तत एवावलोकनीयम् ।

अथ महाकविमेतमेतदुत्तरकालीना ये प्रशंसयामासुस्तेऽत्र सोदाहरणं निर्दिश्यन्ते—

तत्र राजशेखरः— ‘सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरी कथा ।

वाणस्य वाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥’

नलचम्पूकारः— ‘शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा ।

धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः ॥’

कीर्तिकौमुदीकारः— ‘युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमाश्रिताः ।

वाणध्वनावनध्यायो भवतीति स्मृतिर्यतः ॥’

आर्यासप्तशतीकारः— ‘जाता शिखण्डिनी प्राग्यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी वाणो बभूवेति ॥’

तिलकमञ्जरीकारः— ‘केवलोऽपि स्फुरन् वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः कृतसन्धानपुलिन्ध्रकृतसन्निधिः ॥’

राघवपाण्डवीयकारः— ‘सुवन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणा चतुर्थी विद्यते न वा ॥’

त्रिलोचनः— ‘हृदि लग्नेन वाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

श्रीकण्ठः— ‘मेण्ठे स्वर्द्धिरदाधिरोहिणि वशं याते सुबन्धौ विधेः ।

शान्ते हन्त च भारवौ विघटिते वाणे विषादस्पृशः ॥’

एषञ्च सप्तमशताब्द्याः पूर्वार्धे एत महाकविवाणस्य स्थितिकालः स्पष्टं प्रतीयते । नात्र विषये लेशतोऽपि काचन विप्रतिपत्तिरित्यवधेयम् ।

महाकविदण्डी

महाकविवाणभट्टस्याल्पसमयानन्तरमेव गद्यकाव्यनिर्माणे महाकविदण्डिनः स्थानमलङ्कारसाहित्ये सर्वत्र देदीप्यमानं वरीवर्त्ति । एतद्विरचितं (१) ‘दशकुमारचरितम्’ (२) ‘काव्यादर्श’—नामकञ्च ग्रन्थरत्नद्वयं सर्वतश्चकास्ति । भामहकृतकाव्यालङ्कारेऽनेकसमानताया विभिन्नतायाश्च दर्शनात्केऽप्येनं भामहाख्यञ्च-

१. ‘विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥’ (दशरूपक-४ प्रकाशे)

शताब्द्याः प्रारम्भे केऽपि च भामहानन्तरं सप्तमशताब्द्यां मन्यन्ते । परन्विदं तु निश्चयं वर्तते यदेत-
कृतस्य नवमशताब्द्याः कविराजमार्गादिग्रन्थेषु काव्यादर्शस्य छाया सम्यग्रूपेणापतिता । 'कविराजमार्गः'
ग्रन्थलेखकस्यामोषवर्षस्य समयो हि नवमशताब्द्याः प्रारम्भे (८१५ वर्षे) मन्यन्त ऐतिहासिकाः, अत एत-
त्पूर्वमेव दण्डिनः समयः । 'लक्ष्म लक्ष्मीं तनोती'ति 'प्रतीतिमुभयं वचः' इत्यत्र 'इति' शब्दं दर्शयता
दण्डिना स्पष्टमेव कालिदासकृत-शाकुन्तलीय-मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति' इति पद्यांशस्यो-
द्धरणं कृतम् । अतश्च महाकविकालिदासानन्तरमेवैतस्मय इत्यत्रापि न सन्देहलेशः । अथ चान्यभाव-
साम्येन-बाणभट्टादप्यनन्तर एव प्रतिभाति । तथाहि—

‘अरन्तालोकसंहार्यमचार्यं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥’ (काव्यादर्श)

पद्येनानेन पितृसन्-सम्भत्या याकोवी-सम्भत्या च कादम्बर्यां शुक्रनासद्वारा प्रदत्तोपदेशस्य छाया
समापतति । अपि चाग्रे तत्रैव—

‘भिन्नस्तीक्ष्णमुखेनापि चित्रं बाणेन निर्व्यथः ।

व्यवहारेषु जहौ लीलां न मयूरः..... ॥’

इति पद्येन मयूरभट्टेन सह बाणस्यापि प्रशस्ति-प्रशंसा कृता । दण्डिविरचितावन्तिसुन्दरीकथायाः स
एव विषयो यो हि दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायामुपनिबद्धो वर्तते । 'अवन्तिसुन्दरीकथासार' नामक-
ग्रन्थश्च कादम्बर्या एव कथायाः कुन्दोवद्भारोः । कथायां वररुचेः शूद्रकस्य, कादम्बर्यादिश्चानेकोपकथा
निबद्धाऽवलोक्यते, येनायं ग्रन्थो बृहत्कथायाः क्रमेण निर्मितो वर्तते इति प्रतीयते । ग्रन्थस्यास्य नाम
घञ्छाल (जञ्छाल) कृतकाव्यादर्शटीकायामुल्लिखितं विद्यते । बल्लभदेवविरचित-‘सुभाषितावली’ नामक-
ग्रन्थमिश्रादन्य 'सुभाषितावली' ग्रन्थे व्यासविषये तदेव पद्यमुपलभ्यते यदस्याः कथायाः प्रथमपरिच्छेदे
विद्यमानं वर्तते, तेन चास्मिन् ग्रन्थे प्रामाणिकताऽप्यनुमिता भवतीति । अत्र हि कादम्बर्याः समस्त-
घटनायास्तथैव वर्णना यथा बाणेन पूर्वार्धकादम्बर्यामुपवर्णिता, किन्तु कादम्बरीकथाया उत्तरार्धपूर्ति-
दण्डिना स्वोर्वरकल्पनाशक्त्या कृता, अत एव बाणतनयपुलिन्दभट्टद्वारा पूरितोत्तरार्धकथातोऽस्या यः
कश्चनांशः सर्वथा भिन्न एव वर्तते । कादम्बरी-कथायाः समानतयाऽपि दण्डिनः समयो भवति बाणाद-
नन्तर एवेत्यत्र सन्देहकलङ्क-पङ्कलेशोऽपि नास्तीति गवेषकाः समुद्धोषयन्ति । इत्यञ्च 'अयं हि अनुमानतः
ख्रिस्तषष्ठशताब्द्यामजायत' इति वदतां समालोचकानां मतं नानुमतं भवतीत्येतस्मिन् विषये पर्या-
लोचकैरेव पर्यालोचनीयम् ।

बाणतनयः

बाणभट्टेन हि स्वस्य स्वपूर्वजस्य च वर्णनं तु सम्यक्तया कृतम्, किन्तु स्वपुत्रविषये किञ्चिदपि
नोक्तम् । सम्भवतस्तत्समयं यावत्तु केऽप्यात्मजाः समाजायन्त इति कल्पयितुं शक्यते, किन्तु तत्पुत्रा-
स्तित्वविषये यथाकथञ्चनपि सन्देहः कर्तुं न शक्यते, यतो हि समस्तकादम्बर्या निर्माणमविधायैव पर-
लोकमुपगतो बाणः । तत्पश्चादेव ह्येतत्पूरणं तत्पुत्रेण कृतम्, सा चोत्तरार्धकादम्बरीति लोके प्रसिद्धिमुप-
गता । एतादृक्निस्पृहस्तथा पितृभक्तः पुत्रः साहित्यसंसारेऽपरः कोऽपि भवेन्न वेत्यत्र सन्देह एव ।

उत्तरार्धस्यारम्भे बाणतनयेनेदं लिखितम्—

‘याते दिवं पितरि मद्रवसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।

दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष च मया न कवित्वदर्पात् ॥’

‘गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।

एकल्लवामृतरसास्पदचन्द्रपादसम्पर्क एव हि मृगाङ्गमणेर्द्रवाय ॥’

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यत्न रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्धानः ॥’

हन्त ! एतादृशसुयोग्यनिःस्पृहस्यात्मजस्य प्रायः साहित्यसंसारो नामापि न जानाति । डा० ब्यूलरेण (Dr. Buhler) चैतस्य नाम 'भूपञ्चमट्ट' इत्युल्लिखितम्, किन्वाधुनिकगवेषका हि 'पुलिन' अथवा 'पुलिन्द' भट्ट इति नाम प्रतिपादयन्ति । कादम्बर्याः शारदालिप्यां लिखितमेतदेव नामोपलभ्यते । एतस्य प्रामाणिकता च दशमशताब्द्यन्ते लिखितया धनपालकृत-*'तिलकमञ्जरी'* सिद्धा भवति । तथा च—

केवलोलोऽपि स्फूर्त्वा वाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः क्लृप्तसन्धानः पुलिन्धकृतसन्निधिः ॥'

एतत्पद्यस्थश्लेषालङ्कारद्वारा वाणतनयस्य नाम 'पुलिन्ध' इति निरूपितं भवति । उल्लटवैयाकरण-केसरी चायमासीदित्यत्र नास्ति कस्यापि प्रमाणगवेषणस्यावश्यकता । एवञ्च पुलिनभट्टस्य तत्तनयत्वे उत्तरार्धकादम्बर्या उपर्युक्तप्रमाणेन न काचन विप्रतिपत्तिः । अन्येऽपि तत्पुत्रा आसन्न वेति विचिर्किसायां प्रमाणाभावाच्चैवेति निर्णयः सुकरः, परन्त्वधस्तनकिंवदन्त्याऽन्येषामपि पुत्राणां भवति सम्भव इति प्रतिपादयितुं शक्यते । तथा हीचं किंवदन्ती—'यदा खलु वाणो मृत्युशय्यायां शयान आसीत्तदा कादम्बर्याः समासिकरणचिन्ता तं नितान्तं कदर्थितवती । स हि स्वात्मजानाहुयापृच्छत्—किं भवन्तु कोप्यपूर्ण ग्रन्थमेनं पूरयितुं शक्नोति ? तदैकेनात्मजेनोक्तम्—पूरयितुमेनमहं शक्नोमि । अथ साहित्यिक-ज्ञानस्य प्रतिभायाश्च परीक्षां दर्शयन्नास्तमपृच्छत्—एवन्तर्हि 'अग्रे शुष्कं काष्ठं विद्यते' एतद्वर्णनं कुरु, इति पृष्टे तेनोत्तरितम्—'शुष्कं काष्ठं निष्ठस्यग्रे' ।

इत्येवंविधनीरसानुवादं श्रुत्वा नितरामखिद्यत । तथाविधं तमवलोक्य योग्य-साहित्यिकात्मजेनाभिहितम्—'नीरसतरुहि विलसति पुरतः' ।

श्रुत्वा चेदं वचः प्रमोदभरमानसो वाणस्तमाशीर्वचसाभिनन्द्य कादम्बर्यां पूरयितुमादिवेश । सोऽयं 'पुलिन भट्टः' पितुरन्तिमसमयाभिलषितपूर्तिं स्वयोग्यतया पूर्णरूपेण निर्वाहयामास । यद्यपि स्वपितृकृति-सन्निधावेतस्य कृतिर्न पाश्चात्ती रीतिं सम्यक्तया पुष्पाति, नापि नवनवार्थघटनाचातुरीं विशदयति, तथापि स पितुःस्वरूप एव पुत्र इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवति । 'कादम्बरीरसभरेण' इत्यादिना तु स्वीयं वैगुण्यं यथार्थतयाविष्करोति, प्रदर्शयति चोत्तरार्धरसमे पितृकृतम्—

'बीजानि गर्भितफलानि विकासभाञ्जि वज्रैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि ।

उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पोषं तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ॥'

इत्यनेन । तदेवं कथांशे वाणभट्टस्यैव प्रायः कर्तृत्वम्, शब्दविशेषरचनायां तत्पुत्रस्येत्यपि चेत्तसि निधेयं पठनपाठनकर्तृभिरिति । यत्किञ्चिदस्तु, एवंविध आत्मजो विरलैरेव महाकविभिरवाप्तः स्याद्येन हि असमये खण्डिता जनककृतिरेवमविभावितविभागं संयोजिता स्यात् । समन्तादतिक्लिष्टमिदमेव यत्पूर्वार्धेनातिविस्तृतः कथाभागो बोधितः संगृहीतश्च कविना । तत्र हि नरपतेः शूद्रकस्यान्तिके शुकस्यागमनम्, तन्मुखेन राजपुत्रचन्द्रापीडस्य जन्म, तस्य च दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन महाश्वेताश्रमे गमनम्, तद्वदनात्तस्याः पुण्डरीकेण प्रणयः, सम्मिलनात्प्रागेव तस्य शरीरत्यागः, नमोवाण्या पुनः सम्मिलनविज्ञापनात्प्रत्याशायां तपोऽनुष्ठानम्, ततो महाश्वेतानुरोधेन कादम्बरीदर्शनम्, तत्प्रणयः, चन्द्रापीडेन कादम्बरीनिकटे प्रागुपस्थापितायाः पत्रलेखायाः कादम्बरीसन्देशं तदुपालम्भञ्च गृहीत्वा राजपुत्रान्तिके आगमनम्, अस्मिन्नेव स्थाने पूर्वभागेन समाप्तिर्जाता । पुण्डरीकस्य शापवशाद्वाप्येव चन्द्रमसः पृथिव्यावारद्वयमुत्पत्तिर्भव्यतीति कथासंयोजनाय चन्द्रापीडस्य हृदयस्फोटः, पुनस्तेनैव शरीरेण कादम्बरीसम्मिलनम्, पुण्डरीकस्य वैशम्पायननाम्ना जन्मग्रहणम्, महाश्वेताशापेन शुकशरीरोपलब्धिः, तस्यैव शुकस्य शूद्रकसविधे गमनम्, चन्द्रापीडस्य शूद्रकनाम्ना पृथिव्यामुत्पत्तिः । शापविमुक्तौ च समेषां चन्द्रापीड-पुण्डरीकादीनां निजनिजमनोरथावासिरिति समस्तोऽसमयखण्डितः कथाभागोऽयं पुलिनभट्टेनैव संयोजित इति महदेव प्रज्ञावत्त्वं संयोजयितुर्धातयति ।

१. Dr. Sten's Catalogue of Sanskrit, Mss, at Jammu; P. 299

२. Professor S. R. Bhandarkar's report on the research for Mss. 1904-5, 1995-6.P-37.

बाणग्रन्थाः

तत्रभवतो महाकवेर्बाणभट्टस्य लेखिन्यानेकग्रन्थरत्नानि समुद्भूतानि । येषु कतिपयरत्नान्येव साहित्यसूक्ष्मपर्यवेक्षकाणां पुरतोऽवलोकनाय सम्प्राप्तानि । सूक्तिसंग्रहेषु तथालङ्कारग्रन्थेषु च एतन्नाम्ना सुमनोहराणि बहूनि पद्यानि लोचनगोचरीभूतानि भवन्ति । क्षेमेन्द्रगोवित्यविचारचर्चायां बाणकृतमेक-पद्यमुद्धृतम्, यत्कादम्बरीविरहावस्थावर्णने लिखितमिति प्रतीयते । तथाहि—

‘हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः ।

यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः ॥’

इह विप्रलम्भभरभग्नधैर्यायाः कादम्बर्या विरहव्यथावर्णना । एतेनेदमनुमातुं शक्यते यद्बाणेन पद्येऽपि कादम्बरीकथोल्लिखिता; किन्तु स च ग्रन्थोऽद्यापि क्वचित्प्रोपलभ्यत इति तद्विदो जानन्त्येव । एतदतिरिक्तसूक्तिग्रन्थेषु बाणनाम्ना यानि पद्यानि मिलन्ति तेषामन्यत्रोपलम्भाभावेऽपि तेऽपि ग्रन्था-भासक्षित्यनुमातुं शक्यतेऽस्माभिः । अथास्य प्रसिद्धरचनायाः संक्षिप्तपरिचय इहोपस्थाप्यते—

(१) हर्षचरितम्

संस्कृतसाहित्ये चेदमतिप्राचीनमाख्याधिकारकमस्ति । अष्टोच्छ्वासेषु विभक्तञ्चैतत् । तत्राष्टोच्छ्वा-सद्वये ग्रन्थकृतातिविस्तरेण स्वपरिचयो दत्तः, अनन्तरं शेषोच्छ्वासेषु महाराजहर्षवर्धनस्य जन्मप्रभृति वर्णनम् । प्रभाकरवर्धनस्यान्तिमचणानां दृश्यं करुणविषादाभ्यां परिपूर्णम्, हर्षो ह्येक ओजस्वी प्रजा-पालको वदान्यो भूपतिरित्येवंरूपेण वर्णितः । ऐतिहासिकविषयमवलम्ब्य गद्यलेखने हि बाणस्यायं प्रथमः प्रयासः प्रतीतो भवति । एतद्ग्रन्थस्य तादृशी स्फीता भाषा न विद्यते यादृशी कादम्बर्याः । काव्यदृष्ट्या चात्रानेकानेकविशिष्टता समुल्लसति । बाणस्यालौकिकवर्णनाशक्तेः परिचयश्चेह सम्प्राप्तो भवति । प्राचीनसमये हि—

‘ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।’

इत्याद्युक्तदिशा समासबहुलमेव गद्यजीवितं मान्यमासीत् । साहित्यिकनियमानुसारेणैव गद्यका-व्यमिदं रचयामास कविः । ऐतिहासिकदृष्ट्या विचारणे चैतस्य महत्त्वमप्यधिकमेव विद्यते । इदानीन्तनो-पलम्भेतिहासग्रन्थैः शिलालेखैश्च कविवर्णितघटनायाः सत्यत्वं ख्यापयन्ति भावुकाः ।

(२) कादम्बरी

इयं हि बाणभट्टस्य सर्वोत्कृष्टरचना । न केवलं बाणभट्टकृतिष्वेव सर्वोत्कृष्टा किन्तु समस्तसमु-पलम्भेषु गद्यकाव्येष्वपि । यथा चेयं तथा पुरस्तादेव प्रतिपादयिष्यते । नितरां प्रसिद्धतमाविमावेव कवि-ग्रन्थाविति धीधनाः प्रतिपादयन्ति ।

(३) चण्डीशतकम्

ओजस्विन्यां भाषायामेकशतस्रग्धरावृत्त्या निर्मितमतीव रमणीयं भगवत्याः स्तुतिरूपं नाटकम् । भगवत्याश्चण्डिकायां अनुरूपवर्णं पद-विन्यासस्याद्भुता योजना । इह चेदमप्याभाणकं श्रूयते यन्मयूर-महद्वत्प्रतिशापनिवारणायैव श्लाघनीय-स्तुतिरूपमेतद् विरचयामास । भवान्याः प्रशस्तिप्रशंसापरकं शब्दश्रव्यातीव समुचितम्, दर्शनीयशब्दसौन्दर्यं सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजराजेनोद्धृतमेकं तत्रत्यं पद्य-मिदं प्रदरयते—

‘विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे

जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे ।

वैकुण्ठे कुण्डितास्त्रे महिषमतिरुषं पौरुषोपग्ननिघ्नं

निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥’

(चण्डीशतकम् ६६)

(४) पार्वतीपरिणयनाटकम्

शिवपार्वत्योर्वैवाहिकपवित्रकथया समन्वितमिदमतिरमणीयं नाटकम् । यस्य प्रस्तावनायाम्—

‘अस्ति कविसार्वभौमो वत्सान्वयजलधिकौस्तुभो बाणः ।

नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका चाणी ॥’

अस्य नाटकस्योपरि महाकविकालिदासकृतकुमारसम्भवस्याधिका छाया सम्पतितेति ऐतिहासिकानां मतम् । बहूनां विदुषामपीदमेव मतं यदेतत् कादम्बरीकर्त्तृर्बाणभट्टाभिज्ञ एवेति । यच्च बाणस्य नामोपलभ्यते तत्तु सप्तदशशताब्द्यां विद्यमानस्य बाणभट्टनामधारिणः कस्यचिद्वाचिणात्यस्य कवेर्निर्मितमिति ।

(५) मुकुटाडिकम्

चन्द्रपाल—गुणविजयगणिनामकजेनचिद्वांसौ स्वनिर्मितनलचम्पूटीकायां बाणभट्टकृतमेतन्नामकं नाटकमिति निरूपयामासतुः । तथा हि तत्र—

‘यदाह मुकुटाडिके बाणः—

‘आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव

द्रोण्यः कृत्तमद्वाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव ।

बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकथां दशां

जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः ॥’

बाणप्रशंसा

महाकविर्बाणभट्टो हि वाग्देव्या वरदपुत्र आसीत् । एतस्य सरस्वती सिद्धासीत्यथा भासावीनां महाकवीनाम् । तदुक्तं शार्ङ्गधरपद्धतौ—

‘भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसार्कः कवि-

मेंण्डो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।

दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥’

गोवर्धनाचार्येण हि बाणभट्टो वाग्देव्याः साक्षादवतार एवेत्युक्तम्—

‘जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथाऽवगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमातुं चाणी बाणो बभूवेति ॥’

कस्यचिदन्यस्यालोचकस्य सम्मतौ बाणभट्टो गम्भीरधीर—कवितारूपिण्यां विन्याटव्यां विहारकर्तुः कविकुञ्जरस्य गण्डस्थलविदारकः सिंह इति । तथाहि—

‘श्रेष्ठे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽलङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ॥

आसर्वत्रगम्भीरधीरकविताविन्याटवीचातुरीसञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

धर्मदासेन ‘विदग्धमुखमण्डन’ नामकग्रन्थे हि बाणभट्टभारत्याः प्रशस्तिप्रशंसाऽतिरमणीयैः शब्दैः कृता । तथाहि—

‘रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरुणी ? नहि नहि चाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

केनचिदन्येन काव्यमर्मज्ञेन तु बाणाय चाणीफलं श्रीहर्षेण प्रभूतं धनं दत्तम्, किन्तु न तद्वच्च इकपथमवतरति, बाणेन तु यत्सुक्तिनिकरैस्तद्यथासि स्थिरीकृतानि तानि कल्पवृक्षेऽपि परिमलानानि न भविष्यन्तीति तदभिप्रायः । तथा चैतत्पद्यम्—

‘श्रीहर्षो विततार गद्यकवये बाणाय चाणीफलम् ।’

‘हेम्नो भारशतानि वा मदनुचां वृन्दानि वा दन्तिनां
श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्रापि तत् ।
या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुद्धृक्ताः कीर्तय-
स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ्गन्ये परिम्लानताम् ॥’

अपि च राजशेखरेणोक्तम्—

‘सहर्षचरितारब्धाद्भुतकादम्बरीकथा । बाणस्य बाण्यनार्येव स्वच्छन्दा भ्रमति क्षितौ ॥’ इत्यादि ।

काव्यशैली

प्रतिभाशालिनो दिगन्तविश्रुतकल्पनाशक्तिमतो बाणभट्टस्य काव्यशैली पाञ्चालीरीतिमनुसरति । तत्र हि शब्दगुम्फनमर्थस्यानुरूपमेव भवति । तथा सरतोऽर्थस्तदनु रूप एव सुकुमारवर्णविन्यासः । बाणक-
वितायां ललितः पदविन्यासो रचनाशैली चातिरमणीया नव-नवार्थानां सुमनोहरः सन्निवेशोऽप्यस्ति,
शब्दसम्पत्तिश्चातिप्रभूततमा समुल्लसति । अतएवेतत्कवितासमवेऽन्यकवीनां पदरचना केवलं चपलता-
मेव सूचयति । तथा चात्रार्थे केनचिदालोचकेनोक्तम्—

‘शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चाली रीतिरुच्यते ।
शिलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥’
‘हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।
भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’ इत्यादि ।

अथ बाणकविताया इह परिचयस्तावन्निरूप्यते—

‘कटु क्णन्ती मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं वन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥’

(कादम्बरी, कथामुखम्)

‘एकैकातिशयालवः परगुणज्ञानैकवैज्ञानिकाः
सन्त्येते धनिनः कलासु सकलास्वाचार्यचर्याचणाः ।
अप्येते सुमनोगिरां निशमनाद् बिभ्यत्यहो श्लाघया
धूते मूर्धनि कुण्डले कषणतः क्षीणे भवेतामिति ॥’

(सुभाषितावली)

साहित्यनियमानुसारी गद्यकाव्यस्य विकासोऽस्मादेकस्मादेव महाकविसकाशात्समजनीत्यत्र न
मनागपि सन्देहलेशः । तत्र या हि सुबन्धुप्रणीता वासवदत्ता सा च ‘प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धम्’ इत्येता-
द्व्यप्रतिज्ञापूर्वकमेव नेतोऽधिकं किञ्चिदपि चमत्कारं पुष्पाति । सुभगरसमयः कवितायास्तत्र दर्शनमपि
न भवति । प्रत्यक्षरं श्लेषातिरिक्ता नाभिनवार्थकल्पना कृता तेनेति कथं साहित्यनियमानुसारिणीयमिति
ब्रुं शक्यामः, एतत्परीक्षणं पूर्वं कृतमेव । बाणभट्टात्परवर्तिनो ‘दण्डिनः पदलालित्यम्’ इत्यस्ति समुद्रोष-
स्तथापि तत्कवितायां कादम्बरीव क्व चमत्कृतिः ? प्रत्युत कादम्बरीयम्मुखे सेयमुक्तिः—‘श्रोतुर्वितन्त्रीरिव
ताड्यमाना’ भवति । तत्रापि कथाकल्पनाबाहुल्यम्, वर्णने विशेषणानामनाधिक्यात्कथानिर्वाहसौकर्यम्,
इत्याद्यस्ति गुण इति चेत् ? भवत्येवं किन्तु पदलालित्यमादाय दण्डी चेद् बाणापेक्षयोत्कृष्यते तर्हि हन्त !
निराश्रया परिसमाप्ता काव्यकथा । रचनामर्मवेदिभिः कथञ्चिदप्येतच्च मर्पणीयमित्यवगतमेव । परीक्षयतां
तावत्—

‘स्वलोकशिखरोरुचिररत्नाकरवेलामेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाग्यवान्,
शरदिन्दुकुन्दधनसारनीहारहारमृणालमरालसुरगजनोरक्षीरगिरिशालुहासकैलासकाशनी-
काशमूर्त्या रचितदिगन्तरालपूर्या कीर्त्याऽभितः सुरभितः, ‘राजहंसो नाम भूपो बभूव ।’

(दशकु०)

उत्कलिकाप्रायगद्यमिदम् । एवंविधगद्यनिर्माणे सिद्धहस्तो बाणो नेति ब्रुं न शक्यते, यतो हि

‘द्वीपान्तरागतानैकभूमिपालमौलिमालाललितचरणयुगलो वलयमिव लोलया
भुजेन भुवनभारमुद्वहन्, शूद्रकः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

‘अधुनापि यत्र जलधरसंमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलमजस्रमश्रुजल-
लवलुलितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता
जीर्णमृगाः । (कादम्बरो-पूर्वार्धम्)

चाणस्य कविता रसभाववती—‘रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती’ इति पूर्वोक्तमदासपद्येन यद्व-
गतं तत्कादम्बर्या महाश्वेताया वर्णने कर्णविप्रलम्भस्य तथा कादम्बर्याश्चित्रणे सम्भोगशृङ्गारस्य
वैभवेन प्रदर्शितं भवत्येवेति सुधीभिराकलयीयम् । एतत्कविता हि मौलिकार्थानां निधिः, न चाग्राथानां
पिष्टपेषणं क्वचिदप्यवलोक्यते सर्वत्रैव त्वभिनवायाः समुल्लसन्ति । गद्यकाव्येभ्यो न मूर्धन्यतमः,
किन्तु महाकवीनां चूडामणिरिति सर्वैरेव सहर्षं मन्यते ।

‘वागीश्वरं हन्त ! भजेऽभिनन्दमर्थेश्वरं वाक्पतिराजमीडे ।

रसेश्वरं स्तौमि च कालिदासं बाणं तु सर्वेश्वरमानतोऽस्मि ॥' इति ।

महाकविबाणभट्टस्य सर्वश्रेष्ठा रचनेयम् । अस्याः खण्डद्वयम्—पूर्वार्धमुत्तरार्धञ्च । तत्र पूर्वार्धं तु समस्तग्रन्थस्य द्विभागादप्यधिकम्, एतावत्पर्यन्तं बाणकृतिः । अस्याः समस्तोत्तरार्धञ्च केवलं तृतीयांशो विद्यते, एतच्च परलोकं गते पितरि पुलिन्दभट्टेनैव निर्मितम् । इयं च कादम्बरी समस्तसंस्कृतगण-साहित्यस्य समुज्ज्वलं हीरकं विद्यते । तथाहि ग्रन्थेऽस्मिन् भाषाभावयोरेवं शब्दार्थयोश्च समुचितः समावेशो दृश्यते । वर्णनसौन्दर्यं तु कीदृशमिति निरीच्यतां तावत्—यदि क्वचिद् विन्ध्याचलविकटादग्न्या वर्णनं तथा साहसप्रेमवतः शबरसैन्यस्य रोमाञ्चकारिवर्णनं रञ्जयति चित्तम्, तर्हि क्वचित् धर्मस्य साक्षा-न्मूर्त्तिः, सद्यतायाः परमावतारस्य, आध्यात्मिकताया ज्वलन्निदर्शनस्य जात्रालिमहामुनेः स्वरूपनिरूपणम्, तथा तस्य परमपावनीभूतमनोरमाश्रमस्य सुभगशोभा च प्रेक्षकाणां चेतांस्याकर्षयतीति । कापि यदि बाल्यकाले गन्धर्वक्रोडे विहरन्त्याः कलभाषिण्या वीणाया इव मञ्जुबादिन्याः सिग्धहृदयाया अपि यदि बाल्यकाले गन्धर्वक्रोडे विहरन्त्याः कलभाषिण्या वीणाया इव मञ्जुबादिन्याः सिग्धहृदयाया महाश्वेताया विरहविधुरा मूर्त्तिः समासादयति प्रमोदातिशयम्, तर्हि काप्यलोकसामान्यसौख्यमनुभवन्त्या गन्धर्वराजकन्यायाः सरसहृदयायाः कमनीयकलेवरायाः कादम्बर्याः प्रेममयी कथा श्रोतॄणां चित्तचञ्चरीकं स्वाभिमुखमाकर्षयतीति ।

‘धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि ।
कृतस्तत्वापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः । क ते तद्धैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः ।

‘निरूपकारकारको गुरुपदेशविवेकः । निष्प्रयोजना प्रबुद्धता निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कुलपीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते’ । इत्यादि (कादम्बरी पूर्वार्ध)

अत्र सर्वत्रैव चालङ्काराणां मधुरझङ्काराः श्रोतॄणाममन्दमानन्दं जनयन्तीति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि विपश्चिताम् । अपि च रागात्मिकायावृत्तेः सुभगव्यञ्जना सहृदयहृदयं विकासयति । परमार्थतस्तु रसालङ्कारयोर्मधुरमेलेने भाषाभावयोः परस्परसंपर्के कल्पनावर्णनयोरनुरूपसङ्घटने संस्कृतसाहित्ये प्राचीनार्वाचीनसर्वकथातिशायिनी कादम्बरी चानुपमाद्वितीयैवेति निर्विवादमेतत् । रसिकहृदयानां मदमत्तताविधायिनी सुमधुरा कादम्बरी मदिरैति विभावयन्ति सहृदयाः । अतएवैतदुत्तरार्धं प्रणेतुर्भूषण (पुलिन्द) अद्भुतशक्तिश्चरितार्था भवति—

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ॥’

किं वक्तव्यं विशेषतः, यतो हि हृदयग्राहिण्या उपमायाः, चमत्कारिणः श्लेषस्य, सुन्दरपरिसंख्यायाश्चाधिक्येन विलक्षणसमावेशाद् भव्यार्थस्यातीव कमनीयत्वं यत्र तत्र न समुपलभ्यते । यः कोऽपि काव्यं कर्तुं चिकीर्षेत् स ह्येतत्प्रदर्शितालङ्काराद्युच्छिष्टमेव भवेन्न तु कदाचिदपि तत् उत्कृष्टमत एव सर्वत्र प्रयितिरियम्—‘वाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्’ इति ।

सत्यम्, यथार्थतस्त एव कवयो भवितुमर्हन्ति ये खलु संसारस्य विविधानुभवं प्राप्य तन्मार्मिकपञ्चग्रहणे समर्था भवन्ति । अस्याञ्च निकषायां कपणे बाणभट्टकवितैव निकपोपलघृष्टसुवर्णमिव विशुद्धाऽवतरति । नानात्मकं लोकवृत्तज्ञानं तु कवेरासीदेव, किन्तु तस्य यथार्थताऽपि निरतिशया चमत्कारिण्येव । अवलोकयन्तु तावत् प्रथमं यदि महाकविरयं कापि सुखसमृद्धेस्तथा भोगविलासस्य च जीवनं चित्रयितुमशक्तो दृष्टिपथेऽवतरति, तर्हि काव्यं तापसजीवनस्य मार्मिकाभिव्यञ्जनायां निरतोऽवलोक्यते । वस्तुतस्तत्त्वमेव तथ्यं यद्वाणभट्टस्यानुभवो नितरां विरक्तो विविधस्तथा यथार्थस्तद्वलेनैवायं प्रतिज्ञोऽतिरमणीयं सुधोपमं गद्यकाव्यं निर्मितवान् ।

इह च धनपालस्य कीदृशमतिमनोहरपद्यम्—

‘कादम्बरी-सहोदर्या सुधया वैनुधे हृदि ।

हर्षाख्यायिकया ख्यातिं वाणोऽब्धिरिय लब्धवान् ॥

शृङ्गाररसप्रधाना हि कादम्बर्याः कथा । कर्णानुत्तवीरा अङ्गभावेन बीभत्सशान्तादयश्च कचिद्वाभासमात्रेणोन्मिषन्ति । अत्र च निर्दोषपवित्रशृङ्गारस्य वर्णनम् । अस्यां रचनायां कविरयमोजोगुणस्य चरमसीमां सम्प्रापत् । प्रायःश्लेषादयोऽलङ्कारा वर्तन्त एवाधिकस्थलेषु । दीर्घवर्णनासु बहूनि तादृशानि पदानि सन्ति यदि तेषां साधारणार्थानां ग्रहणं भवेत्तदा तेषां कश्चिदर्थ एव न स्पष्टीभविष्यति । दीर्घसमासानां प्रयोगः प्रायः प्रत्येकपृष्ठे समुपलब्धो भवति । कचित्कचित् क्रियास्तु पञ्चषष्ठानन्तरमेव हगोचरीभवन्ति । मध्ये चातिकठिनवाक्यानि प्रपूरितानि सन्ति । एषु लालित्यस्य सद्भावेपि जटिलता वश्यमापतिता । महाकविनानेनैव राजभवनवर्णनायामुत्तमगद्यकाव्यस्य लक्षणमभ्यधायि—‘उत्कृष्टकविगमिव विविधवर्णश्रेणीप्रतिपाद्यमानानेकाभिनयार्थसञ्चयम्’ इति । स्वकीयरचनायान्वेतन्नियमस्य सार्थक्यं सपरिश्रमं प्रदर्शितम् ।

‘नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्विलष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥’

इति स्वरचितहर्षचरितप्रस्तावनास्थानियमस्यापि—

‘स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवां वधूरिव ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नयैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषधनाः सुजातयो महासजश्चम्पककुड्मलैरिव ॥’

इति कादम्बर्युपोद्धाते प्रदर्शनेनात्यधिकं स्वरचनासाफल्यं प्रकटितम् । सेयं सकलजनहृदयानन्ददायिनी, रुचिरस्वरवर्णपदवाहिनी, विविधरसभावभासिनी सकलजनमनोहारिणी कादम्बरीति सहर्षं सर्वे संस्कृतविशेषज्ञा मन्यन्ते । अस्याः कथानकञ्चातिजटिलम् । एकैकस्याभ्यन्तरेऽन्याः कथाः प्रविष्टाः

सन्ति, किन्तु कथानकानामुद्घाटनाय प्रत्येककथायाः समधिकावश्यकता वरीवर्ति । कथानकानां यथा-क्रमं विकासं विधाय वस्तुसङ्कलनायां कविना स्वकीयमनुपमं चातुर्यं प्रकटितम् । कथाया अर्धमध्ये संप्राप्यापीदमनवगतमेव तिष्ठति यदस्याः क्रान्तोऽस्तीति । इदमेव हि कथायां समधिकं महत्त्वम् । समग्रा कथा शुक्रद्वारा निरूपितास्ति, यः खलु परमार्थतः पुण्डरीक इति नाम्ना प्रसिद्धः, तथा चास्याः कथाया उपनायको विद्यते । प्रारम्भे सम्भवतः कस्यचन विचारवीथिकायामागतो भवेद् यत् शूद्रको राजा तन्मन्त्री शुक्रश्च स्वस्य द्वितीये तृतीये वा जन्मनि अस्याः कथाया नायकोपनायकौ स्तः, कादम्बरी-महाश्वेते च नायिकोपनायिके स्त इति, किन्तु ग्रन्थस्यार्धभागसमाप्तिपर्यन्तं तु नायिकाया नामापि न श्रूयते । कथायाञ्चस्यामेतस्यावगाहो न मिलति यदग्रे किं किं भविष्यति तथा केन प्रकारेणैतस्य समाप्ति-र्भविष्यति । एतेन पाठकानां कुतूहलमनवरतमेव जागृतं तिष्ठति, एवमत्यन्तरमणीयालौकिकानन्ददाय-कानां विषयाणां वर्णनतया चोत्साहस्य शैथिल्यं न जायते ।

महाकवेः कल्पितकथाया लेखन एवोद्देश्यमासीत् । तस्य हि कल्पनिककथा सांसारिकयथार्थता-दृष्ट्या विचार्यमाणेऽनुचितं न भविष्यति । कादम्बर्याः सर्वाणि पात्राणि कल्पितानि सन्ति, किन्तु कविना तथाविधचातुर्येणैतच्चरित्रविकासः कृतः यत् पाठकास्तस्मिन्नुल्लेखेषु तन्मयीभूय स्वमपि विस्म-रन्ति तथा तेषां पात्रकाल्पनिकताया ध्यानमेव न तिष्ठति ।

चरित्रचित्रणे बाणभट्टेन हि स्वदुर्द्धरदुतश्चमत्कारः प्रदर्शितः । कादम्बर्याः सर्वाणि चित्राणि सज्जी-कृतानि सन्ति, तथा तेषां किञ्चिदपि कर्म तेषां स्थितेर्विषद्वं नास्ति । नायिकायाश्चित्रणे कविना किञ्चिदपि कर्त्तुं नावशिष्टे स्थापितम् । अस्यां हि तेन स्वसूचमदर्शितायां मानसिककल्पनायाश्च समप्रसंगत्त्वरूप-योगो विहितः । मनुष्यजीवनस्थितेर्हि समस्तरूपाणां वर्णनमत्यधिकपर्यालोचनया कृतम् । महाश्वेतायाः प्रेम तत्त्वलेशकथाञ्च कथयित्वा तेन हि कादम्बर्या दशाः श्रोतुं पाठका उद्यतीकृताः । हारीतमुनेर्महानु-भावता तारापीडस्य परोपकारशीलता-विलासवत्याः प्रमालुता, शुकनासस्य विश्वसनीयता, कपिलस्य मित्रवत्सलता, महाश्वेतायाः शारीरिकमानसिकपवित्रता, पत्रलेखायाः स्वामिभक्तिः पाठकानां हृदयेष्व-

१. प्रसङ्गात् पत्रलेखायाः कीदृशः सम्बन्धश्चन्द्रापीडेनेत्यादि विचार्यते—अस्मिन्नाख्याने पत्रलेखा यादृ-शेन सुकोमलेन सम्बन्धेनावद्धा नैतादृशी दृष्टाऽन्यत्र कुत्रचिदपि साहित्ये पात्रस्थितिः, सत्यप्येवं कविरतिलीलया सरलेन चेतसा ईदृशमपूर्वं सम्बन्धवन्धनमवातारयत् । न काव्यस्य तन्तोः स्वल्पमपि संबृत्तं तादृशमाकर्षणं येन क्षणमपि तस्य च्छेदशङ्का आपद्येत । युवराजश्चन्द्रापीडो यदाध्ययनं समाप्य प्रासादं प्रत्यावृत्तः, तदानीं कस्मिंश्चिदहनि प्रभातसमये कैलासो नाम कश्चित् कञ्चुकी तद्गृहं प्रविष्टः ।

आसीत् किल तदा तत्पश्चात् काचिदनतियौवना कन्यका । अस्या शिरसीन्द्रोपकीटवत् रक्ताम्बरेणाव-गुण्ठनम्, ललाटे चन्दनतिलकः मध्ये च कनकमेखला । सेयं तरुणी लावण्यप्रभाप्रभावेण परिपूर्य सकलभवनम्, कणितमणिनूपुराकलितेन चरणेन कञ्चुकिनमन्वगच्छत् ।

स हि कञ्चुकी चन्द्रापीडं प्रणम्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो व्यजिज्ञपत्—‘कुमार ! भवतो माता महादेवी विलासवती विज्ञापयति—‘कन्येयं पराजितस्य कुलूतेश्वरस्य दुहिता वन्दीभूता, अस्या नाम पत्रलेखा । तामेनां राजकन्यामियन्तं कालं दुहितृनिर्विशेषेणाहमपालयम् । साम्प्रतमेवा तव तावदूलकरङ्गवाहिनी भवत्विति प्रक्षिणोमि । नेयं साधारणपरिजनवद्गणनीया, अपि तु बालिकेव लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव निवारणीया चापलात्, शिष्येव दर्श-नीया, सुहृदिव च निखिलेषु विस्रम्भन्यापारेष्वन्तरङ्गीकरणीया । किञ्च तादृशेषु कर्मसु इयं कल्याणी नियोजनीया, यथेयं तवातिचिरपरिचारिका भवेदिति ।’ एवं कथयति कैलासे पत्रलेखा तं समुचितं प्राणंसीत्, सोऽपि चन्द्रापीडो निर्निमेषेण लोचनेन तां सुचिरं निरीक्ष्यावादीत्—‘यथाम्बा ज्ञापयति ।’ इत्युक्ता तं दूतं प्रतिनिवर्त्तयामास ।

सेयं पत्रलेखा न खलु पत्नी, न वा प्रणयिनी, नापि किङ्करी, अपि तु पुरुषस्य सहचरी । सोऽयमपूर्वो भावसमुद्रयोर्मध्यवर्ती सैकततट इव कथमिवायं सम्बन्धो रक्ष्येत ? तरुणयोरन्योन्यं प्रति यदिदं नवयौवनस्य चिरन्तनं प्रबलमाकर्षणं, तत्खलुभयतोऽपि संक्षीणं सेतुमिव किमिति सर्वथा न क्षिणोति न वा लङ्घयति ।

सा किल पुरुषस्य हृदयपार्श्वे जागृतवती न त्वर्पितवती पदं तस्य मध्ये । न जातु अतर्कितागतेऽपि वसन्त-समीरणे सखीत्वयवनिकायाः प्रान्ततोऽपि व्यचलत् । कविः किल कथयति—तस्मात् प्रथमदिनादारभ्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेणैव समुपजातसेवारसा पत्रलेखा दिवा वा दोष वा अविगणय्य उत्थानभ्रमणादिपुच्छायेव राजपुत्रस्य पार्श्वे-

क्षिता भवति । शुकनासेन हि चन्द्रापीडाय याः शिक्षाः प्रदत्ताः तासां रचनायान्तु कविः स्वलेखनीमन्या-
हतरूपेण प्रावर्त्तयत् । तास्तथाविधा रहस्यपूर्णस्तथा मार्मिकाः सन्ति या मन्ये प्रत्येकदेशस्थप्रत्येक-
राजहिताय सर्वथैवोपयोगिन्यो भविष्यन्ति ।

प्रकृतिनिरीक्षणम्

कादम्बर्याः प्रकृतिवर्णनमतीव सुन्दरं सजीवं च सज्जातम् । केचन महाकवयो यदि प्रकृतेर्मञ्जुल-
रूपस्य चित्रण एव चतुरा अवलोकयन्ते तर्हि केचन महाकवयः प्रकृतेर्यावहस्य तथा रोमाञ्चकारिणः
स्वरूपस्य वर्णने कृतकार्याः प्रतीयन्ते, परन्तु महाकवेर्वाणभट्टस्य भूयसीयमेव विशेषता वर्त्तते यत्तस्य
लेखनी समभावेन मधुरभयावहोभट्टविधदृश्यवर्णने पूर्णं साफल्यमुपगतवती । एतद्दृश्यस्वरूपहृदयङ्ग-
मविधानाय महाकविर्विविधालङ्काराणां साहाय्यं गृहीतवान् । उपमोत्प्रेक्षा-परिसंख्याविरोधाभासालङ्का-
राणां स्तूपानेव स्थापयित्वा कविरयं पाठकानां पुरतः स्ववर्ण्यविषयस्य मञ्जुलामिव्यञ्जनं कृतवान् ।
विध्याटव्या भीषणरूपस्य चित्रणं कविर्यादृशेन साफल्येन कृतवान् तद्धि महादाश्चर्यं जनयति ।

तथाहि—

‘गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशालवा निशाचर-
परिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरागुरुतिलकभूषिता च,
सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च ।’

(कादम्बरी-कथामुखम्—५७ पृ.)

महर्षिजाबालेराश्रमस्य कीदृशं सार्विकं मनोरममतिद्वयं वर्णनम् ?, यस्य पठनेन कस्य सचेतसः
पुरुषस्य चित्तं तपोवनभव्यमूर्त्या प्रभावितं न भवति ? ।

तथाहि—

‘यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामे द्विजपतनम्,
उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां
नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः मूलानामधोगतिः ॥’

(कादम्बरी कथामुखम्—१२४, १२५ पृ.)

न पर्यत्यजत् । चन्द्रापीडस्यापि ततःप्रकृति तस्यां प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरजायत । स्थितस्तस्यामस्य
प्रतिदिनं प्रसादः । कृता चासौ सर्वत्रैव विस्मयमन्यापारेष्वभिन्ना सहृदयता । सोऽयमपूर्वः सम्बन्धः सुमधुरश्च । चन्द्रा-
पीडेन सार्धं पत्रलेखाया नैकव्यमसामान्यं द्विविजययात्रायामेकस्मिन्नेव गजपृष्ठे पत्रलेखा चन्द्रापीडेन सार्धमा-
सनमधितिष्ठति । निशायां शिविरस्थचन्द्रापीडः यदा अनतिदूरशयाननिपण्णेन वैशम्पायनेन सह संलपति, तदा,
सन्निधौ क्षितितलविन्यस्तकुथोपरि प्रस्वपिति पत्रलेखा । यदा कादम्बर्या हृदये महामहोत्सवसमारम्भः सन्निकृष्टस्तदा
पत्रलेखायास्तस्मादतिक्षुद्रादधिकारादपसारणं नावश्यकममन्यत लोकः । पत्रलेखां प्रति कादम्बर्या नारीजनसुलभो
नासीदीपदपि द्वेषः । चन्द्रापीडेन पत्रलेखायाः सम्बन्ध इति हि सा प्रियसखीति कादम्बर्या परमाद्रित्य ।

कादम्बरीकाव्ये पत्रलेखा यदभूखण्डमधिकृतवती, न तत्र द्वेपसन्देहादीनां सद्भावः । तत्स्थानं स्वर्गवन्निष्कण्ट-
कम्, परन्तु क नु खलु तत्राश्रितविन्दुः चलति तस्याः पुरतः एव प्रवलं प्रणयानृतपानम् । किन्तु कदाचित् एतद्-
प्राणेनास्या एकस्यामपि शिरायामेककोऽपि रक्तविन्दुर्न चाञ्चल्यमापेदे । अपि सा चन्द्रापीडस्य च्छायेवानुवर्तिनी,
तथापि राजपुत्रस्य तप्ततारुण्यस्यैवदपि तापस्तां कदाचिन्नास्पृशत् ।

यदा पत्रलेखा कति कालान् कादम्बर्या सहावस्थाय तदार्त्तया प्रत्यावृत्ता, एवमपि यदा ललितस्मितेन दूरत
एव प्रीतिरसं प्रकाशयन्ती चन्द्रापीडं प्राणमत्, तदा सा प्रकृतिवल्लभापि कादम्बर्याः प्रसादलब्धं सौभाग्यमिव वल्लभ-
तरतामगच्छत् । युवराजश्चादरातिशयं प्रदर्शयन्नासनादुत्थाय तामालिङ्गत् । तस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरोऽपूर्वं एवा-
नयोः सम्बन्ध इत्यवगम्यते । परमार्थिकरूपे त्वयं रोहिणीति कादम्बरी-प्रश्नोत्तरे चन्द्रापीडः स्वयमेवोक्तवान् ।
अतो युक्त एवानयोः सहावास इत्यवधेयम् । इतोऽधिकजिज्ञासुभिः प्रबन्धकल्पलतिकादाववलोकनीयम् ।

तपोवनस्य वर्णने यावन्तः प्रभावोत्पादकविषया अपेक्षितास्तावतामेकत्र वर्णनं विधाय कविः सत्यमस्माकं समक्षेऽतीवानुपमं दृश्यं प्रस्तुतवान् । अस्माभिस्तादृशं कथमपि लक्षितुं न शक्यते यत्र कविराश्रमस्थबृद्धान्धतापसानां परिचितवानरद्वारेण यष्टिमवलम्ब्याभ्यन्तरे आगमनस्य बहिर्गमनस्य च वर्णनं कृतवान् ।

तथाहि—

‘परिचित शाखासृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेक्ष्यमान-जरदन्धतापसम् ।’

(कादम्बरी कथामुखम् — ११८ पृ.)

अतूनां चित्रणमपि नितान्तमार्मिकतया कृतवान् । प्रभातचन्द्रयोरन्धकारचन्द्रोदययोस्तथान्येषां प्रकृतिविविधदृश्यानां वर्णनमत्यधिकसहृदयतया तथा यथार्थतया सहाङ्कितवान् कविः ।

प्रेमवर्णनम्

महाकविना यादृशप्रणयस्येयं मनोरमा कथा प्रस्तुता, प्रणयोऽपि बाह्यचाकचिक्येनोत्पन्नरूपे-च्छाया उपरि केवलामनुरक्तिमेव न प्रकटयति, प्रत्युत स द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धन-विधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति । कादम्बर्याः प्रणयलीला हि केवलमेकजन्मत एव सम्बन्धं न स्थापयति, किन्तु स जन्मत्रयस्य परिवर्त्तने जातेऽप्यनेक-मायुष्यं कथङ्कारमपि हासानुभवं नोपस्थापयति । वरं शरीरस्य परिवर्त्तनं भवतु, कर्मवशेन प्राणिनो विविधयोनिषु वरं परिभ्रमन्तु किन्तु तेषां दृढप्रेम सर्वदैव तदनुगमनं करोति । अस्याः कथैव ह्येतन्म-हत्तमस्य सत्यतामस्मान् प्रति यथार्थतः प्रतिपादयति ।

शैली

गद्यकवीनां कृते वाणभट्टस्य शैली चादर्शभूता । अयं हि महाकविः प्रभावशालिगद्यस्य लेखने नितान्तप्रवीण इति सहृदयानां भावः । ये केचनालोचकाः वाणगद्यं भारतीयसघनविपिनमिव भयावहं हिंसकपशुमिवाप्रसिद्धं तथा कठिनशब्दैर्मण्डितमिति प्रतिपादयन्ति, ते खलु सत्यमेव यथार्थतायाः सुदूरे विद्यन्ते । चित्रणस्य सजीवतायै तथा प्रभावशालिताया उत्पत्तये महाकविना स्थाने स्थाने ओजोगुण-मण्डितायाः समासबहुलायाः शैल्या आश्रयणमवश्यं गृहीतम्, किन्तु यत्र तत्र लघुवाक्यानां प्रयोगं विधाय तेन हि सशक्ता प्रभावोत्पादिका स्वशैली प्रदर्शिता । कयाचिदेकया शैल्या क्रीतदासस्तु न भवति कविः । स हि विषयानुसारेण स्वकीयां शैलीं परिवर्त्तितां करोति । येन महाकविना अटव्याः सन्ध्यायाश्च वर्णने दीर्घसमासानां छटा प्रदर्शिता, तेनैव विरहवर्णनावसरे लघुकलेवरप्रासादिकवाक्यानां शोभा प्रस्तुतीकृता । कपिलद्वारा विहिता या पुण्डरीकभरसना सा कियती प्रभावशालिनी ?

तथाहि—

‘यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मा-र्ज्जोपायोऽयम् । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु भवतः ? स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति, कुचलयमालेति निखिलशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुषलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोप-यति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहति, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियम-यसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः ।’ इति

(कादम्बरी—पूर्वार्धकथा ४५९, ४६० पृ०)

परमार्थतस्त्विदमेव प्रतीयते यद् बाणगद्येषु सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तिः चमत्कृतवर्णनप्रणाली, अक्षय-
शब्दराशिस्तथा कल्पनाप्रसूतालौकिकार्थानामुद्भावना विशेषरूपेणोपलब्धा भवतीति । एतन्महानुभाव-
गद्ये चैतादृशः प्रभावस्तथा प्रवाहो विद्यते यत्तदनुकरणकर्तृकविद्वारा भूरिशः कृतेऽपि गरीयसि प्रयत्ने
तद्गद्ये तादृशश्रमत्कारो नोत्पन्नः । अत एव त्वेतद्भसभावयुक्तायाः कवितायाः समवेऽन्यकवीनां रचना
केवलं चापश्यमेव जनयतीति त्रिलोचनकवेः स्पष्टं समुद्घोषः—

‘हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः ।

भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥’

सामाजिकी स्थितिः

कादम्बर्यां वेशविन्यासो विचित्र एव लभ्यते । अत्र भूपतेः शूद्रकस्य वर्णनेनावगम्यते यत् राजापि
केवलं विसंस्थूलप्रायं शुभ्रवस्त्रं मूर्ध्नि वेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्धारयति । यतो ह्यङ्गरागः
शरीरे विलिप्यमानः स्पष्टं प्रतीयते । समस्तानामेव पात्राणां वर्णनेऽङ्गरागस्यात्याधिक्यम्, वसनस्य च
वैरव्यम् । कादम्बरीप्रेषितः केयूरकाभिधानो वीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति नोत्तरीयमपि ।
‘अधरवास एव केवलं वसानेन’ इत्यनेन (कादम्बरी-पूर्वार्धम्)

वेशविन्यासादिषु वैचित्र्येऽपि भूयस्यः सामाजिकप्रथा इदानीन्तन इव तदानीमप्यासन् । होलि-
कायां विविधोपद्रवाः विरूपरूपक (स्त्रौंग) निःसरणादिप्रथा यथा वर्तमानकाले तथा बाणकालेऽ-
प्यासीदिति चित्रम् ।

द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—

‘सर्वदा वसन्तक्रीडिनाजनेनोत्क्षिप्तखण्डखट्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन ।

(कादम्बरी-पूर्वार्धम्-६४५ पृ०)

एवमाद्यस्तत्सामयिकयो बह्व्यो घटनाः संसूचिता ह्यस्मिन् ग्रन्थे, यासामनुसन्धानेनाधिकतरमै-
तिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । परन्तु प्रस्तावनायां निरतिशयो विस्तरः स्यादिति
वर्णिका (‘बानगी’) मात्रमिहोपन्यस्तमिति सुधीभिराकलयीयम् ।

नायकादिनिरूपणम्

इह हि अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । तथा च लक्षणम्—

‘अनुकूल एकनिरतः ।’

‘अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

‘कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ।’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ॥’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च मानै समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ (सा० द० ३ पृ०)

परिणयानन्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गोऽप्यल्प एव । एतावदेव नायिकानायकावालम्बनविभावौ । इन्दु-चन्दनान्योऽन्योक्त्यादय उद्दीपनविभावाः, परस्परचक्षुरादिक्रिया अनुभावाः, निर्वेदप्रभृतयो व्यभिचारिभावाः, रतिः स्थायी ।

विप्रलम्भशृङ्गारो मुख्योऽङ्गी रसः । तत्र पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाभिधः । उत्तरार्ध-शेषे तु करुणविप्रलम्भाभिधः । सम्भोगशृङ्गारोऽप्यस्ति रसः, किन्तु परिणयानन्तरं केवलं तस्य सूचनमेव । एषां साहित्यदर्पण ३ परिच्छेदगतलक्षणादि यथा—

‘आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।’
 ‘उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।’
 आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥’
 ‘उद्वुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।’
 लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥’
 ‘विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः ।’
 स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः ।’
 ‘रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।’
 ‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’
 ‘श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरुढरागयोः ।’
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’
 ‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।’
 विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येऽपि रसाः सन्ति ।

आधिक्येनात्र माधुर्यं गुणाः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’
 सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोऽप्यधिकस्थले । रीतिरत्र पाञ्चाली बाहुल्येन । यथा—

‘.....वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयो ।’

(वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णेभ्यः शेषैरित्यभिप्रायः) ।

‘समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ।’

अन्या अपि रीतयोऽल्पाधिकभावेन यथास्थानमुपलभ्यन्ते, किन्तु मुख्यं ताः । गद्यस्वरूपादिकं तु पूर्वमेव विवेचितं १, २ पृष्ठप्रस्तावनायां ।

एतेषां यथासम्भवमेकत्र सौकर्याय श्लोकसंग्रहो यथा—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो-
 नेत्री कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुर्मुग्धकादम्बरी च ।
 पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
 माधुर्याख्यो गुणो वा कविमुकुटमणेः काव्ययोरन्त्यमेतत् ॥’

कादम्बरीटीका

अस्य ग्रन्थरत्नस्य प्राचीना अर्वाचीनाश्च बह्व्यष्टीकाः साम्प्रतं विलसन्ति अत्र—

(१) श्री भानुचन्द्रगणि-तच्छिष्य-सिद्धचन्द्रगणिमहोदयाभ्यां निर्मिता टीका मोगेलसम्राजोऽकवरस्य समये निरमीयत। यतो हीमौ अकवरसम्राजा सम्मानिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां निजकरकमलेन लिखितम्। गुरवे भानुचन्द्रगणिने सम्राजा महोपाध्यायपदमर्पितम्। अनेन महाभागेन हि 'शुश्रूष्य'-करो मोचितः शिष्याय सिद्धचन्द्रगणिने सम्राजा 'पुष्पदमा' इत्युपपदेन विभूषितः। सेयं टीका प्रतिपदपर्यायप्रकटिताऽपि विद्वद्भ्यो न रोचते, प्रत्युत यत्र तत्रारुन्तुदा। मूलपदार्थस्फोरणायैव या समर्था सैव सर्वमान्या विद्वत्समाजे, परमत्र 'इन्द्रगोपैः (वर्पाकीटैः)' इत्यस्य टीका 'अग्निरजोभिः' इति। एवं निगडः = अन्दुकः, 'मदनः जराभीरुः' इत्यादिरूपेण विहिता टीका नोपकारायेति धीधना गवेषकाः प्रतिपादयन्ति।

(२) 'मयूरेश्वर रामचन्द्रकाले' महाशयेन विरचिता टीका। इयं हि मूलार्थस्फोरणेऽतिविशदा विस्तृता च। अन्ते आङ्गलभाषायां टिप्पणीसंयुता, तेनास्य ग्रन्थस्य महत्त्वमत्यधिकं सञ्जातम्।

(३) 'जीवानन्दविद्यासागर'-महाशयनिर्मिता सरला भावानुकूला टीका, अनयाऽपि सहायता जाता मन्दमतीनामित्यत्र न सन्देहः। परं सर्वथा छात्रमनोऽनुकूला नैषेति तद्विदो जानन्ति।

(४) महामहोपाध्याय-'हरिदास-सिद्धान्त-वागीश' विहिता 'कल्पलता'भिधाना सर्वतोऽभिनवा छात्रहितैषिणी विद्वन्मनोहारिणी विवृतिः स्वल्पेनैव समयेन परां कीर्तिराशिं प्रतिदिशं विस्तारयामास।

अनुवादः

(१) मिसिरिडिङ्कृतोऽनुवादः आङ्गलभाषायाम्। यद्यप्यत्र बहूनि वर्णनानि परित्यक्तानि, कानिचिच्चातिसंक्षिप्तानि सन्ति, तथापि महता परिश्रमेणायमनुवादो विहितः। अत्र कियतामेव वाक्यानां शब्दानाञ्चातिरमणीयोऽर्थः प्रतिपादितः, एवं सत्यपि कियन्ति स्थलानि तथैव सन्ति येषां विस्तृतं व्याख्यानमत्यावश्यकं प्रतीयते।

(२) म० म० 'हरिदाससिद्धान्तवागीश' कृतो भाषानुवादो बङ्गभाषायाम्। अनेन चैतद्ग्रन्थेऽति-सौलभ्यं सञ्जातम्।

(३) श्रीऋषीश्वरनाथभट्टकृतोऽनुवादो महता परिश्रमेण सञ्जातः।

अन्यसंस्करणम्

(१) मोहमयीस्थराजकीयसंस्कृतग्रन्थमालायां-डाक्टर-'पिटर्सन्' महाशयेन संशोधिताङ्गलभाषा-टिप्पणीयुता चावृत्तिः। अत्रत्यातिविस्तृता टिप्पणी गवेषणापूर्णा। विद्वांसो ह्येतत्कृतपाठभेदं भूरिभूरिः प्रशंसयामासुः। पाठभेदोपरि विशिष्टं ध्यानमाकृष्टमेतन्महानुभावस्य।

(२) पुण्यपत्तन (पूनानगर) स्थग्रन्थमालातश्चायं ग्रन्थः 'काणे'महाशयद्वारा विशेषरूपेण परिच्छेद-विभागसहितोऽतिस्पष्टरूपेण संस्कृतः। एतेनावधार्यते यत्तदावृत्तिप्रकाशनानन्तरं कादम्बर्याः यावन्ति संस्करणानि निःसृतानि तेषां सम्पादका नूनमेव ततः सहायतामवापुरिति।

प्रस्तुतसंस्करणम्

अत्र 'काणे'-'पिटर्सन्' महोदयद्वारा संस्कृते यावन्तः परिच्छेदा विलसन्ति तान् यथामति विविच्यान्याश्चैतदुपयोगिग्रन्थानाकलस्य समुचितो ग्रन्थांशः पाठभेदश्च संस्थापितः। विरामचिह्नादिसंयोजनं यावच्छक्यं विहितम्, तथा सामासिकशब्दानां पङ्क्तयन्ते विश्लेषपद्धतिश्च यथा वचनसौकर्यमर्थावबोधसौलभ्यञ्च भवेत्तथा विहिता। सम्पादितेऽपि 'चन्द्रकलया संस्कृतव्याख्यया विषयस्य शब्दस्य चातिकाठिन्य-

मनुभूय 'विद्योतिनी' नामिकया राष्ट्रपद्विनियुक्तया हिन्दीभाषयाऽप्यनूदितः । प्रस्तावनान्ते च सौकर्येणार्थावबोधनाय हिन्दीभाषयैव कादम्बरीसमीक्षोपनिबद्धा तथा तत्सारोऽप्युपनिबद्धः ।

अत्रेदमवधेयम्—कस्याप्यनुवादस्य भागत्रयं भवितुमर्हति । यथा—उपाख्यानानुवादः, भावानुवादः, भाषानुवादश्चेति । तत्रोपाख्यानानुवादे ह्यनुवादको मूलाक्षरमगणयित्वैव स्वातन्त्र्येण प्रचलतीति सर्वोपेक्षया सुगमः सः, किन्तु तथाविधेनानुवादेन ग्रन्थार्थकरणे चोपकारस्तादृशो न भवति यादृशोऽभिलषितः । एतदपेक्षया मौलिकभावमादाय प्रवृत्तो भावानुवादो मूलार्थबोधने किञ्चित्साहाय्यं सम्पादयति । भाषानुवादो हि मूलभावस्य भाषायाश्च द्वयोरपि पूर्णरूपेणाधीनीभूय एव मूलार्थसाधुस्फोरकोऽनुवादककृते निरतिशयकाठिन्यं जनयति । तत्राप्येतद्ग्रन्थात् अधिकविलम्बत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तस्य भाषानुवादविधानं न तादृशं सरलमिति विवेचकानां पुरतोऽतिरोहितमेव । अतोऽत्र केवलं साहसं विधायैवैतत्सम्पादयितुं प्रवृत्तोऽहम्, परन्तु कियत्साफल्यं सञ्जातं तत्र प्रेक्षकाः सहृदया एव प्रमाणम् ।

विशेषतो वक्तव्यमिदमेव यत्—'एकानुपूर्वीकवाचकवाच्यस्वरूपं'—सामान्यधर्ममादाय ग्रन्थकारेण सर्वत्र पूर्णोपमाः सुसज्जीकृताः । यासां संस्कृतव्याख्यानं तु विशदरूपेण कथञ्चिद् भवत्यपि, किन्तु तादृशस्थले भाषानुवादकरणे महाक्लेशः सञ्जायते । दिङ्मात्रं यथा—'उषानिरुद्धसमागममिव । चित्रलेखादर्शित-विचित्र-सकल-त्रिभुवनकारम्' (का० पू० २७६ पृ०) एतस्यानुवादो ह्येवमपि भवितुमर्हति यत्—

'उषा और अनिरुद्धके समागमके समान चित्रलेखोंसे दिखलाया गया है विचित्र समस्त त्रिभुवनका स्वरूप जहाँ पर ऐसा बह राजभवन था ।'

किन्वेतादृशानुवादकरणे सादृश्यं न तिष्ठति तथानुवादोऽप्यसम्पूर्ण एव तिष्ठति, अतोऽगत्यैवमनुवादो विधीयते यत्—

'उषा अनिरुद्ध के समागममें जिस प्रकार उषाकी सखी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुर्णोंकी आकृतिका चित्र खींचकर उषाको दिखाया था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर खींचकर लोगोंको दिखलाया गया था ।'

अत्र ह्येवंविधानुवादं विलोक्य साधारणपुरुष एवानुवादकं दूषयिष्यति, किन्तु विवेचकपाठका हृदयेन सानन्दं नूनं जिघृक्षिष्यन्तीति द्रढीयान् मे विश्वासः । कादम्बर्या पूर्णोपमाया अनेकस्थलेषु विद्यमानत्वाच्च तत्र अत्रैवंविधा एवानुवादाः सञ्जाताः । बहुषु स्थलेषु संस्कृतटीकया साधुस्फोरणे कृतेऽपि यत्र भाषानुवादे कोऽप्युपायो न लक्षितस्तत्र भावानुवाद एव गृहीतः । एतद्ग्रन्थकृतपूर्वव्याख्यातृणामनुवादकर्तृणाञ्च साहाय्येनैतत्सम्पादनं मया कृतमिति तेषामानुष्यं शिरसा धारयामि ।

एतत्सर्वं गीर्वाणवाग्बलिखलितालवालकल्पानां धर्मनयविनयमनस्वितादिगुणविभूषितानां देशकुलजातिशास्त्राचारादिसमस्तसनातनधर्ममर्यादापालनतत्पराणां देशप्रसिद्धवङ्गकुलकमलदिवाकराणां दिगंतयशसां काव्यकाननपञ्चाननानामस्मत्साहित्यशास्त्रगुरुवराणां कविचक्रवर्ति-श्री १००८ ताराचरणमण्डाचार्य-महाशयानां स्वदेशीय-व्या० सा० तीर्थ-विद्यालङ्कारानेकशिष्योपशिष्ययुतपण्डितप्रवर-वेगूसरायस्थ-श्रीसरस्वती विद्यालय'-प्रधानाध्यापक-श्रीगेनालालज्ञानी-गुरुवराणाञ्च दयोदयमधुरदृशा संपन्नम् ।

ग्रन्थस्यास्य यत्र तत्र मूलपाठसंशोधने पाठान्तरविधाने चाहं प्रियसुहृद्वर-काशीस्थ-'राजकीय संस्कृतमहाविद्यालय'-न्यायाध्यापक-न्याय-वेदान्ताचार्य-काव्य-दर्शनतीर्थ-श्रीसुरेन्द्रनाथद्विवेदि महाभागमन्त्रयनेपालदेशीय 'हरिहर-संस्कृत-विद्यालय' प्रधानाध्यापक-व्या० सा० सा० पुराणाचार्य-श्रीकृष्णमणित्रिपाठि महाभागं च मुहुर्मुहुः स्मरामि, अभिनन्दामि च तदुपकारसहस्रमजस्रम् ।

सम्पादने चास्मिन् परोपकारबद्धपरिकरसुरभारतीसंरक्षणतत्परनिजपितृस्मारक-'श्रीभवानीशङ्कर-संस्कृतमहाविद्यालय'सञ्चालक-काशीविश्वनाथमन्दिराध्यक्ष-श्रीरामशङ्करत्रिपाठिमहाभागानाम्, भूमिकालेखनकार्ये विविधसहायकपुस्तकप्रापकाणां विविधानवद्यविद्याविभूषित-विद्याभास्कर-शास्त्राचार्य-श्रीदेवीनारायणप्राङ्गविवाक (एडवोकेट) महाभागानाञ्चोपकृतिसहस्रमजस्रमभिनन्दामि ।

एवमेव यत्र तत्र प्रूपसंशोधनादिसाहाय्ये मिथिलाग्रन्थमालासम्पादकाहर्निशमस्मच्छुभचिन्तक-
सोदरकल्प-न्याकराणाचार्य—पं० श्रीरामचन्द्रशास्त्री—महोदयानिमित्थिलेशलब्धपौतप्रतिष्ठ-न्याय-न्याकराणा-
चार्य—पं० श्रीशोभितामिश्रजी मनोदयाच्च महानुपकारः सञ्ज्ञातस्तदर्थं तयोरानुपमं सततं शिरसा सहर्षं
धारयामि ।

सर्वथा दुःस्थितिसङ्कुलेऽपि काले कृतपरिश्रमैः चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैः गोलोकवासि-
श्रेष्ठि-श्रीहरिदासगुप्तात्मज-श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयैः विस्तृतकलेवरं ग्रन्थमेनं संस्कृत-हिन्दीयुतमिदानी-
न्तनं यावत् क्वाप्यमुद्रितं प्रकाशयित्वा राष्ट्रस्य महानुपकारः कृतोऽतस्ते सर्वथा धन्यवादाहर्हाः ।

यद्यपि 'आत्मनः प्रियतया तनुभाजां नात्मनः कृतिषु दूषणदृष्टिः इति न्यायान्मत्सदृशसाराणां स्ववि-
रचितसन्दर्भे दोषदृष्टिर्नैव जायते, तथापि स्वप्रेमपूर्णनयनावलोकनमात्रेण कस्यचिदसगुणत्वं न सम्भवितु-
मर्हतीत्येतत्प्रबन्धसमीचीनत्वासमीचीनत्वविचारणायां निष्पन्नन्यायभाजः सहृदया विद्वद्भिरा एव प्रमा-
णम् । अपि च—

‘मत्स्यैरसर्वविदुरैर्विहिते क्व नाम ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि ।’

इति न्यायाद् अमप्रमादयोः स्वाभाविकत्वात् सीसकाक्षरदोषाद्वा यदत्र स्खलनं सञ्ज्ञातं तत्
क्षमासारा विद्वद्भिरा दयोदयमधुरदृशा निरीक्षमाणाः संशोध्य ससूचनं क्षमिष्यन्ते मामिति सप्रश्रयं
निवेदयति—

‘तद्विद्वांसोऽनुगृह्णन्तु चित्तश्रोत्रैः प्रसादिभिः ।
सन्तः प्रणयवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः ॥
न चात्रातीव कर्त्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥
निर्दोषत्वैकवाक्यत्वं क वा लोकस्य दृश्यते ।
सापवादा यतः केचिन्मोक्षस्वर्गावपि क्वचित् ॥’

इत्यादिसूक्तयो ह्यत्र स्मरणीयाः सुधीवरैः ।

व्याख्याद्वयं समादाय विपमञ्चापि चेतसि ॥

भावकः—

कृष्णमोहनठक्कुरः

संक्षिप्त-कथासार

कथासरित्सागरीय-मकरन्दिकोपाख्यान

काञ्चनपुरीमें 'सुमना' नामक एक बड़ा प्रतापी राजा राज्य करता था। किसी समय वह अपने दरबारमें बैठा था कि चाण्डालाधिपकी कन्या 'मुक्तालता' एक शुक (तोते) को पिंजड़े में रखकर अपने भाई 'वीरप्रभ'के साथ राजा से मिलने आई। द्वारपाल द्वारा अनुमति प्राप्त होने पर मुक्तालताने सभामें उपस्थित हो राजाका अभिवादन कर निवेदन किया—

महाराज ! यह 'शास्त्रगञ्ज' नामका शुक समस्त कलाओं और विद्याओं में निपुण है तथा वेदोंका मार्मिक अभिज्ञ है। आप इसे स्वीकार कीजिए, यों कह कर उसने द्वारपाल को वह शुक दे दिया। द्वारपाल उसे राजा के समीप ले गया। शुकने वहाँ निम्नलिखित श्लोक पढ़ा—

‘राजन् ! युक्तमिदं सदैव यदयं देवस्य संधुषते धूमरयाममुखो द्विषद्विरहिणीनिःश्वासवातोद्गमैः ।
पुनस्त्वदशुतमेव यत्परिभवाद्वाग्वाम्बुपूरुवैरासां प्रज्वलतीह दिशु दशसु प्राग्यः प्रतापानलः ॥’

पुनः उसने कहा—‘राजन् ! आदेश दीजिए किस शास्त्रका कौनसा प्रमेय कहूँ ।’

राजा अत्यन्त आश्चर्यचकित हुआ। मन्त्रीने कहा—‘पृथिवीनाथ ! प्रतीत होता है कि पूर्व जन्मके किसी ज्ञापक तिर्यग्योनिमें ये कोई मुनि हैं, तपःप्रभावसे इन्हें पूर्वजन्मके समस्त शास्त्रों का स्मरण है ।’

राजाने शुकसे पूछा—‘तुम्हारा जन्म कहाँ हुआ ? तिर्यग्योनिमें तुम्हें शास्त्रज्ञान कैसे हुआ ? आखिर तुम कौन हो ? अपना पूरा वृत्तान्त सुनाओ ।’

शुककी आँखें डबडबा गयीं। उसने कहा—‘महाराज ! यद्यपि मेरी दशा कहनेके योग्य नहीं, तथापि आपका आदेश शिरोधार्य कर कहता हूँ। सुनिए :

‘हिमालयके निकट अतिविशाल वृक्ष पर एक शुक अपनी स्त्री के साथ कोटर बनाकर रहता था। मैं उसीका पुत्र हूँ। उत्पन्न होते ही मेरी माता चल बसी। वृद्ध पिता अत्यधिक खिन्न हुए। वे आस-पास रहते वाले शुकों के जूठे फलों को स्वयं खाते और मुझे भी खिलाते। अपने पंखों को ओटमें रख वे मेरा पालन-पोषण करते।

एक समय वहाँ बहुत से शबर (भील) शिकार खेलने आए। दिन भर अनेक पशुपक्षियोंको मारते रहे। सायंकाल एक वृद्धशबर किसी पशु-पक्षीको न पाकर मेरे वृक्षके समीप आया। पक्षियोंका शब्द सुन कर वह उस पर चढ़ा और शुकों तथा अन्य पक्षियोंको कोटरोंमें से निकल मार-मार कर पृथिवी पर पटकने लगा। उसे समीप आता देख मैं मयभीत हो पिताके पंखोंमें छिप गया। इतनेमें उसने मेरे कोटरमें भी हाथ डाल मेरे पिता को निकाल लिया और उन्हें मारकर पृथिवी पर पटक दिया। पिताके पंखोंमें चिपका मैं भी उनके साथ ही पृथिवी पर गिर पड़ा और पंख से निकल कर वहीं गिरे सूखे पत्तोंमें आत्मरक्षार्थ घुस गया।

शबर समस्त पक्षियों को मार वृक्ष से नीचे उतरा। वहीं उसने कुछ पक्षियोंको अधि में मृन खा डाला और शेष पक्षियों को लेकर अपने साथियोंके साथ चला गया।

उसके चले जाने पर मैं निर्भीक तो अवश्य हो गया किन्तु वह रात्रि अत्यधिक कष्टमें बीती। प्रातः सूर्योदय होने पर प्याससे व्यग्र होनेके कारण अपने पंखोंको फैला मैं समीपवर्ती पद्मसर नामक सरोवरके निकट धीरे-धीरे गया। वहाँ मरीचि मुनि ज्ञान करने के लिए आए थे। तृप्ति देख उन्होंने मेरे मुँहमें जल की बूँदें डाली और मुझे बौनेमें रखकर अपने आश्रम ले गये। वहाँ मुझे देख महर्षि पुलस्त्यजी के मुख पर मुस्कुराहट छा गई। उपस्थित अन्य तपस्वियोंने उनसे पूछा—‘भगवन् ! इस शुक को देख आप क्यों मुस्कुराये ?’

महर्षिने उत्तर दिया—‘यह शापवंश शुकके रूपमें आया है । नित्य-कृत्य से निवृत्त होनेपर इसकी पूरी कथा आप लोगों से कहूँगा, जिसे सुनते ही इसे अपने पूर्व जन्मका स्मरण हो जायगा ।’

यह कह कर से नित्य-कृत्यके लिए चले गये । समस्त कृत्य समाप्त होने के बाद तपस्वियोंने उनसे मेरी कथा सुनानेकी प्रार्थना की । तब उन्होंने इस प्रकार वर्णन किया :

‘रत्नाकर नामक नगरमें उद्योतिप्रभ नामका अत्यन्त प्रतापी चक्रवर्ती राजा था । उसके उम्र तपसे भगवान् आशुतोष प्रसन्न हो गए । उनकी कृपासे उसकी रानी हर्षवती के गर्भसे एक पुत्र उत्पन्न हुआ । गर्भिणी रानीने स्वप्नमें चन्द्रमाको अपने मुखमें घुसते हुए देखा था, इसलिए राजाने उसका नाम सोमप्रभ रक्खा ।

सोमप्रभ जब समस्त विद्याओं और कलाओंमें निपुण हो युवा हो गया तो पिताने उसे युवराज पद पर अभिषिक्त कर प्रभाकर नामक अपने मन्त्रीके पुत्र प्रियङ्कर को उसका मन्त्री बना दिया । उसी समय मातुलि एक अश्व लेकर आकाशसे उतरा । उसने समीप आकर सोमप्रभसे कहा—‘आप पूर्वजन्ममें इन्द्रके मित्र विद्याधर थे । उसी प्रेमके कारण इन्द्रने ‘उच्चैःश्रवा’ का पुत्र यह अश्वश्रवा घोड़ा आपके लिए भेजा है । इस पर आरुढ़ होनेपर आपको कोई भी शत्रु जीत नहीं सकेगा ।’

उस अश्वको देकर मातुलि चला गया । दूसरे दिन सोमप्रभ ने अपने पितासे निवेदन किया—‘पिताजी ! क्षत्रियों का यह धर्म नहीं कि विजय की अभिलाषा न करें और स्वस्थ हो अपने स्थान पर ही बैठे रहें, इसलिए मुझे दिग्विजययात्रा के लिए आदेश दीजिये ।’

पिताने प्रसन्न होकर दिग्विजय की सारी तैयारी करनेका आदेश दिया और और शुभ मुहूर्त्तमें उसे प्रस्थान कराया ।

सोमप्रभ ने उस दिव्य घोड़ेके प्रभावसे समस्त दिशाओंके समस्त राजाओं को जीत उनसे अनेक प्रकार के रत्न उपहार में पाये । लौटते समय उसने हिमालयके निकट सैन्यसमेत डेरा डाल दिया । वह उसी दिव्य घोड़े पर चढ़ कर वनमें शिकार खेलनेके लिए निकल पड़ा । मार्ग में एक मणिमय-किन्नर को देख कौतुकवश उसे पकड़नेके लिए उसने शीघ्रतासे अपने घोड़े को दौड़ाया । किन्नर तो पर्वत की गुफामें तिरोहित हो गया, किन्तु सोमप्रभ को वह घोड़ा बहुत दूर तक ले गया । इतने में भगवान् सूर्यनारायण भी अस्त हो गये ।

सोमप्रभ अत्यधिक आन्त हो गया और लौटने का विचार कर ही रहा था कि उसे एक विशाल सरोवर दिखाई पड़ा । उसीके तट पर रात्रि बितानेके विचारसे वह घोड़ेसे उतरा और उसे घास और जलसे सन्तुष्ट किया । स्वयं भी मधुर फल खाकर और जल पीकर वहीं कोमल पत्ते विछा उसने विश्राम किया । उसी समय उसे अकस्मात् सुमधुर गीतों की ध्वनि सुनाई पड़ी । वह तत्काल उठा और जिस ओरसे ध्वनि आ रही थी, उसी ओर कुछ दूर चला गया । उसने देखा—एक देवालयमें भगवान् शङ्करके लिङ्गके समक्ष एक दिव्य कन्या गान कर रही है । उसने विस्मय-पूर्वक मनमें विचार किया कि यह रूपवती कौन है ? गीत समाप्त होनेपर कन्याने सत्कार-पूर्वक उससे पूछा—‘आप कौन हैं ? किस प्रकार और किस प्रयोजनसे इस दुर्गम स्थानमें पधारे हैं ?’

सोमप्रभने अपना सारा वृत्तान्त कह सुनाया और पूछा—‘आप कौन हैं ? इस निर्जन वनमें अकेली क्यों रहती हैं ?’

कन्याने आंसुओं की झड़ी लगाते हुए कहा—‘महाभाग ? मुझ अभागिनीका वृत्तान्त सुननेसे क्या लाभ ? फिर भी यदि आपको कुतूहल है तो सुनिए :

‘हिमालय पर काञ्चनाभ नामक नगरमें विद्याधरों का राजा पद्मकूट है । उसकी हेमप्रभा-नामक रानी, के गर्भसे मैं उत्पन्न हुई हूँ । मेरा नाम मनोरथप्रभा है । मैं अपनी सखियोंके साथ आश्रमों, द्वीपों, पर्वतों, जङ्गलों और उपवनोंमें क्रीड़ा कर भोजनके समय पित्तके निकट आ जाता करती थी । एक बार जब मैं इस सरोवर में तट पर विहार करने के लिए आई तो एक मुनिपुत्र अपने मित्र सहित मुझे यहीं दिखाई पड़े । उनके सौन्दर्य की शोभा देख वशीभूत हो मैं धीरे-धीरे उनके समीप चली गई । उन्होंने भी मुझे प्रेममय दृष्टिसे देखा । मेरी सखीने हम दोनों का अभिप्राय जान मुनिपुत्रके मित्रसे पूछा—‘महाभाग ! आप कौन हैं ?’ उन्होंने कहा—‘सुमुखि ! यहाँ से थोड़ी दूर तपोवनमें क्षिति नामक मुनि रहते हैं । एक समय वे इसी सरोवर में स्नानार्थ आए । उसी समय लक्ष्मी देवी भी उपस्थित हो गई । देवीने उन्हें देख कर मनमें सङ्गम की अभिलाषा की, इसलिए उन्हें तत्काल मानस-पुत्र उत्पन्न हुआ । देवीने

वालक को मुनिके कर-कमलोंमें समर्पित करते हुए कहा—‘यह आप के ही दर्शनसे उत्पन्न है, इसलिए आपका पुत्र है।’ वह अलक्षित हो गई। मुनिने भी अनायास मिले इस पुत्र का नाम रश्मिवान् रखा और चूड़ाकरण, यज्ञोपवीत आदि संस्कारों को विधिवत् सम्पादन करके उसे समस्त विद्याओं की शिक्षा दी ये वही मुनि-पुत्र ‘रश्मिवान्’ हैं, मेरे साथ यहाँ भ्रमण करने आये हैं।’

उन्होंने मेरी सखीसे मेरा नाम और वंश पूछा। जब मैं उस मुनिपुत्रके निकट बैठी थी तो घरसे एक सखीने आकर मुझसे कहा—‘शीघ्र चलो, पिता भोजनके लिए तुम्हारी प्रतीक्षा कर रहे हैं।’ उस मुनिपुत्र को वहीं छोड़ मैं भयभीत हो पिताके समीप चली गई। भोजन कर ज्यों ही बाहर निकली त्यों ही मेरी पहली सखीने कहा—‘मुनि-पुत्र का मित्र बाहर उपस्थित है। वह कहता है कि मुझे रश्मिवान्ने अपने पिता द्वारा उपदिष्ट हुई आकाशगामिनी-विद्या देकर ‘मनोरथप्रभा’ के निकट भेजा है और यह सन्देश बतलाया है कि ‘कामदेवने ऐसी भीषणदशा उपस्थित कर दी है कि अब मैं तुम्हारे विना क्षण भर भी जीवित नहीं रह सकता।’ सुनते ही मैं सखीको साथ लेकर यहाँ आई, किन्तु मेरे पहुँचनेके पहले ही चन्द्रोदय होने पर मेरे वियोग से मुनिपुत्र यह असार संसार छोड़ परलोक सिंघार गये थे। उन्हें मृत देख कर मैंने उनके साथ अपने को भी मरम करना चाहा, किन्तु उसी समय एक अत्यन्त तेजस्वी पुरुष आकाशसे उतरा और उस शरीर को लेकर चला गया। मैं अकेली ही अश्रिमें मरम होनेके लिए उद्यत हुई, तो आकाशवाणी हुई कि ‘वत्से ! इस प्रकार साहस न करो, कुछ ही काल बाद इस मुनिपुत्रसे पुनः तुम्हारा अवश्य समागम होगा।’ आकाशवाणी सुन कर मैंने अनुगमनका विचार छोड़ दिया और समागम की प्रतीक्षामें मैं बही रहने लगी। तभीसे यहाँ भगवान् शङ्करके भजन-पूजनमें सर्वदा लगी हूँ। मुनिपुत्र का वह मित्र भी कहाँ गया, इसे अबतक न जान सकी हूँ।’

यह वृत्तान्त सुन ‘सोमप्रभ’ने पूछा—‘तुम्हें अकेली छोड़कर तुम्हारी वह सखी कहाँ चली गई !’ प्रत्युत्तरमें मनोरथप्रभा ने कहा—‘विद्याधरोंके अधिपति महाराज सिंहविक्रम की एक बड़ी सौन्दर्यवती कन्या है। उसका नाम मकरन्दिका है। वह मेरी प्राणसे भी अधिक प्रियतमा सखी है। मेरे ही दुःखसे दुःखित होकर उसने अब तक अपना पाणिग्रहण नहीं किया है। उसने अपनी सखीको मेरे समीप कुशल पूछनेके लिए भेजा था। इसलिए मैंने भी उसीकी सखीके साथ उसे देखनेके लिए अपनी सखीको भेजा है अतएव आज यहाँ मैं अकेली हूँ।’

मनोरथप्रभा यों कह ही रह थी कि इतनेमें उसे आकाशसे उतरती उसकी सखी दिखाई पड़ी। समक्ष उपस्थित होने पर उसने मकरन्दिकाका सब समाचार पूछ सोमप्रभ के लिए कोमल पत्तों की शय्या बिछवायी और उसके घोड़ेके खानेके लिए घास डलवा दिया। उन लोगों ने उसी देवालय में वह रात्रि बितायी। प्रातःकाल देवजय नामक विद्याधर राजाका सन्देश लेकर उपस्थित हुआ। प्रणाम करके उसने मनोरथप्रभा से कहा—‘राजकुमारी, राजा सिंहविक्रम ने यह सन्देश भेजा है कि जब तक तुम्हारा पाणिग्रहण नहीं होगा, तब तक तुम्हारी प्रियसखी मकरन्दिका भी अपना पाणिग्रहण नहीं करना चाहती। इसलिए तुम यहाँ आकर उसे समझाओ कि आपना पाणिग्रहण कर ले।’ मनोरथप्रभा वहाँ जानेके लिए उद्यत हुई। सोमप्रभ ने कहा—‘शुभे ! मैं विद्याधरोंका लोक देखना चाहता हूँ, जाने योग्य समाक्षिये तो मुझे भी साथ ले चलिए। मेरा घोड़ा जब तक मैं लौट नहीं आता तब तक यहीं बँधा रहेगा, इसके आगे खानेके लिए घास डाल देता हूँ।’ मनोरथप्रभा ने सोमप्रभ को देवजयकी गोदमें बिठा कर अपने साथ ले लिया और दिव्यशक्ति द्वारा विद्याधरोंके लोकमें पहुँच गई। वहाँ मकरन्दिकाने प्रियसखी का उचित सत्कार किया। साथमें सोमप्रभको देख वह उसका समाचार पूछने लगी। मनोरथप्रभाने उसका समस्त वृत्तान्त यथावत् सुना दिया। सुन कर मकरन्दिका उस पर आसक्त हो गयी, सोमप्रभ भी लक्ष्मी समान अतिसौन्दर्यवती मकरन्दिकाको देखकर आसक्त हो गया। वह आश्चर्य के साथ विचार करने लगा कि यह लावण्यवती किस धन्य युवाके साथ पाणिग्रहण करेगी।

तदनन्तर एकान्तमें मनोरथप्रभाने मकरन्दिकासे विवाह न करने का कारण पूछा। प्रत्युत्तरमें उसमें कहा—‘सखि ! अभी तो तुमने भी अपने लिए वर स्वीकार नहीं किया है, फिर मैं कैसे अपना विवाह कर सकती हूँ ? तुम मुझे प्राणसे भी अधिक प्यारी हो।’ मकरन्दिकाके प्रेम-शुक्त वचन सुन मनोरथप्रभाने कहा—

‘सुन्दरि ! मैंने तो वर स्वीकार कर लिया है, अब केवल मैं उसकी प्रतीक्षा कर रही हूँ। तुम्हें अतिशीघ्र विवाह कर लेना चाहिए।’ मकरन्दिकाने कहा—‘अच्छा, जैसा कहती हो, वैसा ही करूँगी।’ मनोरथप्रभाने उसका अभिप्राय समझ उससे कहा—‘ये राजपुत्र सोमप्रभ दिग्विजय कर तुम्हारे यहाँ आये हैं। इनका उचित सत्कार करो।’ मकरन्दिकाने कहा—‘मैंने शरीरके साथ अपनी समस्त वस्तुएँ इनको अर्पण कर दी हैं, ये जो चाहें ले लें।’ मनोरथप्रभाने राजा सिंहविक्रमसे कह कर सोमप्रभके साथ उसके विवाहका निश्चय कर दिया। सोमप्रभ इस समाचारसे अत्यधिक प्रसन्न हुआ और मनोरथप्रभासे कहने लगा—‘अब बहुत विलम्ब हुआ, मैं आपके आश्रममें जाता हूँ। कहीं ऐसा न हो कि मेरा मन्त्री सैन्यके साथ वहाँ आकर, केवल घोड़ेको ही बँधा देख मेरे विषयमें कुछ अनिष्टकी चिन्ता करे। सेनाको देख-भाल कर मैं पुनः लौट आऊँगा और शुभ-लग्नमें मकरन्दिकासे पाणिग्रहण करूँगा।’

मनोरथप्रभा उसे देवजयकी गोदमें बैठाकर पहले की तरह अपने आश्रममें ले आई। उसी समय उसका मन्त्री प्रियङ्करभी अपनी समस्त सेनाओंके साथ वहाँ आ पहुँचा। ज्योंही सोमप्रभ उससे अपना वृत्तान्त सुनाने लगा, त्योंही उसके पिताके एक दूतने आकर उससे निवेदन किया—‘राजकुमार ! महाराजने आपको बहुत शीघ्र बुलाया है।’ पिताका सन्देश सुन सोमप्रभने अपनी सेनाके साथ नगरकी ओर प्रस्थान किया। वह मनोरथप्रभा तथा देवजयसे कहता गया कि पिताके दर्शन करके शीघ्र ही लौट आऊँगा। देवजय मकरन्दिकाके समीप उपस्थित हुआ। उससे सारा वृत्तान्त सुन वह विरहसे इतनी व्याकुल हुई कि उन्मत्तके समान इधर-उधर घूमने लगी। उसकी यह दशा देख उसके माता-पिताने उसे तरह-तरहसे समझाया। किन्तु जब उसने धैर्य धारण नहीं किया तो उन्होंने क्रुद्ध हो शाप दिया कि ‘तू कुछ काल तक इसी शरीरसे अपनी जातिको भूल निषादोंके यहाँ रहेगी।’

माता-पिताके शापसे मकरन्दिका निषादके यहाँ जाकर निषादकन्या बन गई। उसके माता-पिताने शोकसे विह्वल हो प्राण त्याग दिये। पिता मरनेके बाद समस्त शास्त्रोंका तत्त्ववेत्ता ऋषि हुआ और फिर किसी शापसे दूसरे जन्ममें शुक हो गया। उसकी माता शूकरी हो गई। यह वही शुक है। पूर्वजन्मके तपोबलसे इसे अपनी समस्त विद्याएँ स्मरण हैं। इसकी विचित्र कर्मगति देखकर मुझे हँसी आ गई थी। यह इस कथाको राजसभामें कह कर अपने पापोंसे छूट जायगा और सोमप्रभ इसकी कन्याको अवश्य प्राप्त करेगा। मनोरथप्रभा राजा हुए रश्मिवान् नामक मुनि-पुत्रको प्राप्त करेगी। इस समय सोमप्रभ भी पिताका दर्शन कर लौट कर उसी आश्रममें मकरन्दिकाकी प्राप्तिके लिए भगवान् शङ्करकी आराधना कर रहा है।’

यह कथा सुनाकर जब पुलस्त्य-मुनि मौन हो गये तो मैं अपने पूर्वजन्मका स्मरण करके हर्ष तथा शोकसे व्यथ हो गया। जो मरीचि मुनि मुझे आश्रममें ले आए थे, वेही मेरा पालन करते रहे। कुछ समय बीत जाने पर जब मेरे पंख पूरे निकल आये तो मैं चपलताके कारण वहाँसे उड़कर निषादोंके पास आ पहुँचा। इस समय मेरे समस्त पाप क्षीण हो गए हैं।’

शुकसे यह कथा सुन राजा सुमना अत्यन्त प्रसन्न हुआ। उधर भगवान् शङ्करने प्रसन्न होकर सोमप्रभको आज्ञा दी—‘पुत्र ! राजा सुमनाके समीप जाओ, वहाँ मकरन्दिका अपने पिताके शापसे मुक्तालता नामक निषाद-कन्या होकर शुकके रूपमें उत्पन्न हुए अपने पिताको लेकर उपस्थित होगी। तुम्हें देख कर उसे अपनी जातिका स्मरण हो जायगा और वह अपने शापसे छूट जायगी। तदनन्तर तुम दोनोंका संभोग होगा।’

सोमप्रभसे यह कह कर भगवान् शङ्करने मनोरथप्रभासे भी कहा—‘तुम्हारा प्रिय रश्मिवान् नामक मुनि-पुत्र सुमना नामक राजा हुआ है, तुम उसके समीप जाओ। वह तुम्हें देख अपने पूर्वजन्मका स्मरण कर अपना शरीर प्राप्त करेगा।’ यों भगवान् शङ्करसे आदेश पाकर सोमप्रभ तथा मनोरथप्रभा राजा सुमनाकी सभामें आए। वहाँ सोमप्रभको देख मकरन्दिका अपनी जातिका स्मरण कर शीघ्र ही विद्याधरी हो गयी और उसके गले लिपट गई। राजा सुमनाने भी मनोरथप्रभाको देख अपने पूर्वजन्मका स्मरण किया और आकाशसे गिरे अपने पूर्वशरीरमें प्रवेश किया। मुनि-पुत्र रश्मिवान् अपनी प्रिया मनोरथप्रभाको साथ लेकर अपने आश्रममें चला गया और सोमप्रभ भी मकरन्दिकाको साथ लेकर अपने नगरमें गया। शुक भी अपना शरीर त्याग तपके प्रभावसे प्राप्त उच्चस्थानमें चला गया।

कथा-सार

पूर्वार्द्ध की कथा

कथामुख

विदिशा नामक प्रसिद्ध राजधानीमें समस्त गुणोंका आकर शूद्रक नामका राजा राज्य करता था। एक समय जब वह सभामण्डपमें राजमण्डलोंसे परिवेष्टित होकर परस्पर वार्तालाप कर रहा था, प्रतिहारीने आकर उससे विवेदन किया—‘महाराज ! एक चाण्डालकन्या पिंजड़ेमें वैद्यरूपायन नामक शुक को ले एक वृद्धके साथ द्वार पर खड़ी है, तथा आपका दर्शन करना चाहती है। कौतुकी राजाने उसे अविलम्ब प्रवेश करानेकी आज्ञा दे दी। तदन्तर आज्ञा पाकर वे लोग राजाके समक्ष उपस्थित हुए। चाण्डालकन्याके प्रणाम करनेके अनन्तर वृद्धने प्रणामपूर्वक वह शुक राजाके आगे रखा और उसकी गुणावलियोंको सुनाकर अतिशीघ्र वहाँ से चला गया। उसके चले जाने पर शुकने अपना दक्षिण चरण उठा राजाकी प्रशंसामें यह आर्या पद कर सुनायी—

‘स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्त्ति हृदयशोकाग्नेः। चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

सुन कर सदस्यों के साथ राजा अत्यन्त विस्मृत हो उठा। ‘इसे अन्तःपुरमें ले जाकर दान-पानी से तृप्त करो’—यह आज्ञा दे वह समास्थानसे उठ गया। नित्यकृत्य सम्पन्न हो जानेके बाद परमशुद्धिमान् कुमारपालित नामक प्रधानमन्त्रीके साथ राजाने सानन्द बैठकर उस शुक को मंगवा और उसे अपना समस्त वृत्तान्त सुनानेके लिए कहा। शुकने अपना वृत्तान्त इस प्रकार सुनाया।

‘चिन्ध्य नामक जङ्गलके एक विशाल शास्मली (सेमर) वृक्षके कोटरमें मेरे माता-पिता रहते थे। मेरे उत्पन्न होनेके अनन्तर ही जब मेरी माताकी मृत्यु हो गई, तो मेरे वृद्ध पिताने ही मेरा पालन किया। एक समय शिकार खेलनेके लिए मातङ्ग नामक सेनापतिके पीछे-पीछे चलनेवाला कोई वृद्ध शबर अपने साथियों से बिछुड़ कर उस शास्मली वृक्ष के समक्ष उपस्थित हुआ। वहाँ पक्षियोंका कोलाहल सुन वह उस वृक्ष पर चढ़ा और कोटरके शुकोंको मार-मारकर भूमि पर पटकने लगा। पुत्र पर भी कदाचित् यह दुष्ट आक्रमण न कर दे, इस भयसे मेरे पिताने अपने पंखों में मुझे चिपका लिया। ‘उस चाण्डाल द्वारा जब वे भी मार कर नीचे फेंके गये तो मैं भी उनके साथ नीचे चला आया, किन्तु उस दुष्टने उस समय मुझे नहीं देखा। मैं धीरे-धीरे चल कर एक तामलवृक्षकी जड़में जा छिपा। इस बीच वह शबर (भील) मेरे पक्षियोंको लेकर चला गया। तदनन्तर मैं भी पिपासासे व्याकुल हो आस-पास जलका अन्वेषण करनेके लिए वहाँ से चलने का उद्योग करने लगा, किन्तु उड़नेकी सामर्थ्य न होनेसे उसी स्थानमें उधर-उधर तड़प रहा था। वहाँ से थोड़ी दूर पर महर्षि जाबालिका अतिरमणीय आश्रम था। उनके पुत्र हारीत उसी मार्गसे सरोवरमें स्नान करनेके लिए जा रहे थे। मेरी चिन्तनीय अवस्था देख उन्हें अतिकरुणा हुई। तत्काल मुझे उस मार्ग से उठाकर तीर पर ले गये और मेरा मुँह खोल अपनी कँगलीसे उन्होंने मुझे जल पिलाया। तदनन्तर स्वयं स्नानादि कर वे मुझे अपने आश्रममें ले आये। वहाँ उपस्थित ऋषियोंने मुझे देख हारीतसे पूछा—‘इस शुकशावक को कहाँसे उठा लाए?’ जिस प्रकार मुझे ले आये, सारा समाचार उन्होंने सुना दिया।

हारीतकी बात सुन महर्षि जाबालिने मेरी ओर देखा और हँसते हुए कहा—‘यह अपने किए दुष्कर्मका फल भुगत रहा है’। कौतुकान्वित ऋषियोंने महामुनिसे पूछा—‘भगवन् ! इसने पहले कौन-सा दुष्कर्म किया था, जिसका फल यह भुगत रहा है?’ महर्षिने कहा—‘इसकी कथा थोड़े समयमें नहीं कही जा सकती। अब सायंकाल हो गया है, जब सब लोग अपने नित्य-कृत्यसे निवृत्त हो जायेंगे तब निश्चित हो रात्रिमें मैं उसका वर्णन करूँगा।’ जब सब लोग अपने नित्य-कृत्यसे निवृत्त हो गये तब महर्षि जाबालिने उन सबोंको मेरी रामकहानी कहनी शुरू की।

१. जब कोई मनुष्य व्रत करता है तब वह बार-बार स्नान करता है, (हवन करनेके लिए) अधिक समीप बैठता है, और विमुक्ताहार रहता है—अर्थात् कुछ भी खाता-पीता नहीं है। इसी प्रकार आपके शत्रुओंकी खियोंके स्तनोंने मानों व्रत किया है, क्योंकि वे बार-बार अश्रुविन्दुओं (आँसुओं) से स्नान करते हैं, हृदयस्थित शोकाग्नि के समीपवर्त्ती हैं और विमुक्ताहार हैं अर्थात् उनका मुक्ताहार उतार लिया गया।

कथा का प्रारम्भ

अवन्तिदेशकी उज्जयिनी नामक राजधानीमें महाप्रतापी तारापीड नामक राजा राज्य करता था। उसकी रानी विलासवती थी। उसका समस्तगुणों का आकर शुक्नास नामक प्रधानमन्त्री था और शुक्नासकी पत्नीका नाम मनोरमा था। सन्तान न होनेके कारण विशाल साम्राज्यको भारभूत मान राजा अत्यधिक चिन्तित रहता। एक समय चतुर्दशीका व्रत कर जब महारानी विलासवती 'महाकाल'का दर्शन करने गई, तो वहाँ कथावाचकके मुखसे शब्द सुनाई पड़े कि 'अपुत्रकी स्वर्गमें भी कोई गति नहीं है'। महलमें लौटने पर रानी समस्त भोगविलाससे विरक्त हो उठी। वह शरीर से सारे आभूषण उतार पुत्रके लिए चिन्ता करती निरन्तर अश्रुप्रवाह करने लगी। एक दिन रानीको रोते देख और परिजनोंने उसका कारण समझकर राजाने उसे बहुत समझाया, पुत्रप्राप्ति के लिए विधिवत् व्रतादि और देवताओंकी पूजा करनेकी सम्मति दी। राजाकी अनुमति पा विलासवती विधिवत् पुत्रप्राप्तिके लिए अनुकूल व्रताचरण करने लगी। कुछ दिनों बाद अकस्मात् एक रातमें राजाने स्वप्न में रानीके मुखमें चन्द्रमाको प्रवेश करते देखा। इधर स्वप्नमें शुक्नासने भी किसी ब्राह्मणको मनोरमाकी गोदमें खिले हुए एक कमलको रखते देखा। तुरन्त ही दोनोंमें गर्भके लक्षण दिखाई देने लगे। पूर्ण प्रसवका समय उपस्थित हुआ। शुभ मुहूर्तमें रानीको पुत्र हुआ, साथ ही मनोरमाको भी एक पुत्र हुआ। जैसे ही दोनोंके घरमें अन्तस्ताप अधिक बढ़े हुए थे, वैसे ही उससे भी कहीं अधिक आनन्दकी लहरें अन्तःपुरसे बाहर तक उछलने लगीं। राजाने विधिवत् जातकमादिसंस्कार कर ग्यारहवें दिन अपने कुमारका नाम चन्द्रापीड रखा। शुक्नासने भी उसी प्रकार सब कृत्य कर अपने पुत्रका नाम वैशम्पायन रखा।

क्रमशः दोनों बालक बढ़ने लगे। दोनोंमें परस्पर बड़े आमोद-प्रमोदके साथ बालक्रीड़ा होने लगी। राजाने दोनोंको विधिवत् चूड़ाकरण, यज्ञोपवीत आदि संस्कार कराये और शिक्षाके लिए आचार्योंको इन्हें सौंप दिया। आपसमें अत्यधिक स्नेह रखते हुए दोनों कुमार समस्त विद्याओंमें अच्छी तरह निपुण हो गये। उसके बाद महाराजके आदेशानुसार बलाहक नामक सेनाध्यक्षने इन्द्रायुध नामक घोड़ेको लाकर विद्यागृहसे चन्द्रापीडको राजभवनमें आनेके लिए उपस्थित किया। चन्द्रापीड उस पर चढ़ कर वैशम्पायनके साथ अपनी राजधानी चला आया। बहुत काल बाद आये हुए अपने योग्य पुत्रको पाकर राजा और रानीको निरतिशय आनन्द हुआ। तदनन्तर चन्द्रापीड शिकार खेलनेके लिए अपने मित्र वयस्योंके साथ जङ्गलमें गया। वहाँसे लौट कर जब वह आया तो माता विलासवतीने उसके पास कुल्लुतदेशके राजाकी पुत्री—पद्मलेखाको अपनी ताम्बूलकरङ्काहिनी (पानके डब्बेकी धारण करनेवाली) बनानेके लिए भेजा। उसने माताकी आज्ञाको शिरोधार्यकर उसे उक्त पद पर प्रतिष्ठापित किया। उसके बाद स्वभावतः विनीत होने पर भी अतिशय विनीत करनेके लिए शुक्नासने बड़ी गम्भीरतापूर्वक रहस्यमय उपदेश दिया, जिसका चन्द्रापीड पर अत्यधिक प्रभाव पड़ा।

सकलगुणसम्पन्न पुत्रको प्राप्तकर राजाने उसे युवराजकी गद्दीपर बड़े समारोहके साथ बैठाया। फिर दिग्विजयके लिए सैनिकोंके साथ प्रस्थान किया। वैशम्पायन भी हाथी पर चढ़कर उसके साथ हो लिया। युवराज चन्द्रापीड तीन ही वर्षमें समस्त दिशाविदिशाओंको जीत और सब राजाओंसे कर वसूल कर हेमकूटमें रहनेवाले किरातोंके आवासस्थान सुवर्णपुरमें आया और उसने अपनी परिश्रान्त सेनाको विश्राम करनेके लिये आज्ञा दी। एक समय वह शिकार खेलनेके लिए इन्द्रायुध पर चढ़कर वनमें घूमता रहा तो उसे किन्नरोंका जोड़ा दीखा। उसका पीछा करते हुए वह अपने सेनाशिविरसे ६० कोस दूर चला आया। जब वह किन्नरमिथुन पर्वतकी चोटी पर चढ़ कर अदृश्य हो गया, तो निराश होकर घोड़ेको दक्षिणकी ओर लौटा कर समीपवर्ती एक वृक्षसे उसे बाँध दिया और स्वयं अत्यधिक पश्चात्ताप करने लगा फिर प्याससे व्याकुल हो जलका अन्वेषण करता हुआ वह अतिरमणीय विशाल अच्छोद-नामक सरोवरके पास आया। उसमें स्नान कर, जल पीकर और घोड़ेको भी जल पिला तथा उसके आगे घास छोड़कर वह एक कुजमें शिला पर लेट गया। इतनेमें उसने अतिमधुर गानकी ध्वनि सुनी। घोड़े पर चढ़ कर वह उसीकी ओर चला और उपवनके मध्य एक शिवालकके समीप जा पहुँचा। वहाँ उसने देखा—भगवान् शङ्करकी मूर्तिके समाने अत्यधिक गौरवर्णा मनोरमा एक कन्या वीणा बजाकर आराधना कर रही है। आराधना समाप्त होने पर कन्याने राजपुत्रका सस्नेह स्वागत किया और उसे वह अपने साथ लिवा ले गई। कुछ दूर जाकर दोनों एक गुहामें गये और शिलाओं पर बैठे। देवकन्याके

पूछनेपर राजकुमारने दिविजयसे लेकर किन्नरभिथुनका अनुसरण और यहाँ तक आगमन का सारा वृत्तान्त उसे कह सुनाया। सुनकर वह कन्या उठी और अपना भिक्षाकपाल ले आश्रमके वृक्षोंके नीचे घूमने लगी। वहाँ कुछ ही देरमें अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र भर गया। लौटकर उसने राजकुमारसे फलोंका आहार करनेके लिए कहा। राजकुमार तपस्याकी महिमा बखानता हुआ विस्मित हो उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहाँ ले आया। घोड़ेका जीन आदि उतार उसे जरा दूर बाँध राजकुमारने झरनेके जलमें स्नान किया। अश्वतरसके समान मधुर फल खा और बरफके समान ठंडे झरनेका जल पीकर वह तबतक एकान्तमें बैठा रहा जब तक उस कन्याने भी जल फल-मूलका आहार नहीं कर लिया। तदनन्तर अवसर देख राजकुमारने देवकन्यासे जीवन-वृत्तान्त पूछा। देवकन्याने कहा—

‘देवलोकमें अप्साराएँ रहती हैं। उनके चौदह कुल हैं, उनमें दक्षराज की कन्या मुनि और अरिष्टा के साथ गन्धर्वों का समागम होनेसे दो कुल हुए। मुनिके गर्भसे चित्ररथका और अरिष्टाके गर्भसे हंसका जन्म हुआ। गन्धर्वराज हंसने सोममयूखोत्पन्नकुलमें उत्पन्न हुई गौरीके साथ विवाह किया। मैं अभागिन उसी हंसकी पुत्री हूँ और मेरा नाम महाश्वेता है।

एक समय मैं माताके साथ इस अच्छोद सरोवरमें स्नान करने आई तो कहींसे एक अद्भुत सुगन्ध का आघ्राण किया। कहींसे ऐसी सुगन्धि आरही है? इस जिज्ञासासे उस गन्धका अनुसरण करती मैं आगे बढ़ी तो मैंने सहचर (कपिञ्जल) के साथ मूर्तिमान् मन्मथके समान एक मुनिकुमारको देखा। उनके कानमें एक सुगन्धित कुसुममञ्जरी थी। मैं जान गई कि इसीकी सुगन्धसे समस्त वन सुगन्धित हो रहा है। मैंने उन्हें प्रणाम किया और उनके साथी दूसरे युवकसे पूछा ‘यह युवा कौन है, किस वृक्षकी यह सुगन्धित मञ्जरी है?’ उसने कहा—महर्षि श्वेतकेतु के सौन्दर्यसे मोहित पुण्डरीकस्थित लक्ष्मीदेवीसे ये उत्पन्न हुए हैं, पुण्डरीक के मध्य उत्पन्न होनेसे इनका नाम पुण्डरीक है। नन्दनवनकी देवताद्वारा आदरपूर्वक यह पारिजातमञ्जरी इन्हें भेंट दी गई है।’ इतने में कामातुर होकर द्वितीय कुमारने मुझसे कहा—‘कौतुकवाली! प्रश्न के इतने परिश्रमसे क्या लाभ? यदि तुम्हें इस मञ्जरीकी अभिरुचि हो तो लेलो।’ उन्होंने वह मञ्जरी मेरे कान में पहना दी उसी क्षण उनकी रुद्राक्षकी माला हाथसे गिर पड़ी जिसे वे समझ न सके। मैंने तो उसे तुरन्त उठाकर अपने गलेमें पहन लिया। इस प्रकार उन्हें मन्मथविकार प्रस्त देख उसका सहचर (कपिञ्जल) उनकी तीव्र भर्त्सना करने लगा। इसी समय छत्रधारिणी मुझे स्नान करनेके लिए बुलाने आई। चलते समय उन्होंने अपनी माला मुझसे माँगी। मैंने अक्षमालाके भ्रमसे अपना मुक्तामय हार ही उतार कर उनको दे दिया, और स्फटिकमयी उनकी अक्षमाला (जपमाला) गलेमें धारण कर मैं अपनी माताके साथ स्नान करने पर चली गई। उसके बाद मेरी परिचारिका तरलिका द्वारा मेरा परिचय पाकर कुमारने लौटते समय उसके साथ मेरे लिए एक पत्र भेजा, जिसमें निम्नलिखित पद्य आर्याछन्दमें लिखा था—

‘दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे। हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्यथा नीतः॥’

पत्रिकाको पढ़कर मैं अत्यधिक विकल हो उठी। सायंकाल मुझसे एकान्तमें मिलकर छत्रधारिणीने कहा— ‘राजपुत्री! उन दो मुनिकुमारोंमेंसे एक अपनी माला लेने आए हैं और द्वार पर खड़े हैं। मैंने उनको बुलवाया। देखा तो कपिञ्जल था। उसने कहा—देवि! जबसे मेरे भिन्नने तुम्हें देखा, तभीसे उसकी दशा अत्यन्त चिन्तनीय हो गई है। यद्यपि कहते हुए सङ्कोच होता है, फिर भी भिन्नके दुःखसे अत्यधिक दुःखी होकर कहता हूँ कि उनकी प्राणरक्षाका उपाय तुम्हारे ही हाथों है, अब तुम जैसा उचित समझो, करो।’ वह कह ही रहा था कि प्रतीहारी द्वारा माताका आगमन जान वह अतिशीघ्र उठकर चला गया।

माताके चले जानेके बाद रात्रि में पूर्ण चन्द्रमण्डलके उदयसे मैं उत्कण्ठित हो उठी और तरलिकासे

१. [हे सुन्दरि!] कोई व्यक्ति जिस प्रकार मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण मृणाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने अभिमत दिशाको दिखलाकर मानसरोवरमें उत्पन्न किसी हंसको दूर तक ले जाता है, उसी प्रकार तुमने मृणालके समान शुभ्रवर्ण मोतियोंकी मालासे अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखलाकर मेरे कामवेगको अत्यधिक चरमसीमामें बढ़ा दिया है (इस लिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें ही करना चाहिये)।

मन्त्रणा कर प्रमद-वनकी ओर उस तपोधनयुवासे मिलनेको चली। उस सरोवर के समीप पहुँचते ही मुझे कपिञ्जलका आर्त्तनाद सुनाई पड़ा। वहाँ पहुँचकर देखा तो पुण्डरीक एक शिलापर पड़े हैं और कपिञ्जलके हाथमें उनका मस्तक है। उस समय मैं भी शोकसे निश्चेष्ट हो गई। उसके बाद मैंने क्या किया और मेरी क्या दशा हुई—इस बातका मुझे ध्यान नहीं है।’ यों अपना समाचार कहते-कहते महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई। चन्द्रापीड़ने तुरंत अपना हाथ फैलाकर सहारा दिया और उसे चैतन्य करने लगा। जब महाश्वेताको चेतना आई तो वह पुनः कहने लगी—

‘उनकी मृत्युसे निराश हो मैं चिता बनानेके लिए तरलिकासे कह ही रही थी कि इतनेमें स्वर्गसे एक महापुरुष उतरे और पुण्डरीकके शरीरको उठाकर ले जाने लगे। उनके पीछे-पीछे कपिञ्जल भी यही कहता चला गया कि ‘ठहरो-ठहरो मेरे मित्रकी कहाँ लं जा रहे हो।’ मैं भी अपने प्राणका उत्सर्ग करनेके लिए उद्यत हुई, तो आकाशमें जाते हुए उसी महापुरुषने कहा—‘वत्से महाश्वेते ! तुम किसी प्रकार भी अपना प्राणत्याग मत करो, पुण्डरीकके साथ तुम्हारा समागम अवश्य होगा’ इस प्रकार विस्मय और विपादसे अभिभूत हो मैंने उस रात्रिको व्यतीत किया। पुनः प्रातःकाल उठकर मैंने सरोवरमें स्नान किया और तबसे भगवान् शङ्करकी उपसानामें समय व्यतीत करती हूँ। तरलिकाके अतिरिक्त और दूसरा कोई मुझसे बातचीत करनेके लिए भी नहीं है।’ इस प्रकार कहकर वह पुनः आर्त्तस्वरसे रोने लगी।

चन्द्रापीड़ने पतिवियोगमें भी जीवित रहकर पतिकी शुभकामना करनेवाली कुन्ती आदि अनेक राज-कन्याओंका दृष्टान्त देकर बहुत प्रकारसे समझाया और पूछा कि आपकी वह द्वितीय सहचरी तरलिका कहाँ है ?

महाश्वेताने कहा—‘महाभाग ! अप्सराओंके अमृतसे उत्पन्न हुए कुलमें मदिरा नामकी कन्या थी। उसका विवाह गन्धर्वराज चित्ररथके साथ हुआ। इनके द्वारा मदिरासे कादम्बरी नामकी कन्या हुई, जो मेरा अभिन्न द्वितीय हृदय है। मेरा शोकवृत्तान्त सुनकर उसने प्रतिज्ञा की है कि जब तक मेरी सखी शोकयुक्त रहेगी, मैं अपना विवाह नहीं करूँगी। अपनी पुत्रीकी इसप्रकार प्रतिज्ञा सुनकर गन्धर्वराज अत्यन्त दुःखित हैं। उन्होंने आज प्रातःकाल मुझसे कादम्बरीको समझानेके लिए कहला भेजा था, इसीलिए मैंने तरलिकाको उसके समीप भेजा है।’

दूसरे दिन प्रातःकाल ही जब महाश्वेता जप कर रही थी और चन्द्रापीड़ भी अपना नित्यकृत्य कर रहे थे कि इतनेमें तरलिकाके साथ केयूरक नामक कादम्बरीवीणावाहक आया और उसने कादम्बरीके विवाह करनेकी अस्वीकृति महाश्वेता को बतायी। महाश्वेताने उसे वापस लौटाकर उससे कहा कि ‘मैं आती हूँ।’ महाश्वेता कादम्बरीको समझनेके लिए जब हेमकूटसे प्रस्थान करनेको उद्यत हुई, तो उसने चन्द्रापीड़से भी वहाँ तक जानेके लिए बहुत अनुरोध किया। उसका अनुरोध मानकर चन्द्रापीड़ भी गन्धर्वराजधानीमें उसके साथ गया। वहाँ अलौकिक सौन्दर्यशालिनी कादम्बरीको देखकर वह उसके स्नेहपरतन्त्र हो गया। कादम्बरीने भी उसके स्नेहसे अधीन होकर दिव्य दो वस्त्र और शौष नामक रत्नहार अपनी सखी मदलेखाके हाथों चन्द्रापीड़के लिए उपहार में भेजा। रात्रिमें कादम्बरी चन्द्रापीड़से मिलने गई। प्रातःकाल चन्द्रापीड़ भी मन्दर-प्रासादके आँगनमें उससे मिलने गए। तदनन्तर महाश्वेता और कादम्बरीसे विदा लेकर राज-कुमारने प्रस्थान किया।

प्रीतिसे परतन्त्र होकर तथा कादम्बरीका हृदय लेकर चन्द्रापीड़ अपनी सेनामें आ पहुँचा और वहाँ अपने मित्र वैशम्पायनसे सब वृत्तान्त कह सुनाया। दूसरे दिन प्रातःकाल ही कादम्बरीका सन्देश लेकर केयूरक उससे मिलने आया। उसके साथ उसने पुनः गन्धर्वनगरको प्रस्थान किया और वह पत्रलेखाको भी अपने साथ लेता गया। वहाँ उसने हिमगृहमें मदनसे अत्यधिक त्रिहल अपनी प्रेयसी कादम्बरीको देखा। उसके साथ व्यङ्ग्यार्थगर्भित वचनोंसे ललित आलाप कर उसके अनुरोधसे पत्रलेखाको वहाँ पर रखा और वहाँसे वापस लौटकर अपनी सेनामें चला आया। वहाँ एक दूत राजा तारापीड़का पत्र लेकर सामने आया। पत्र पढ़कर राजपुत्रने सेनापतिसुत मेघनादसे कहा—‘पिताजीने मुझे अतिशीघ्र बुलाया है, इसलिए अब मैं यहाँ से जाता हूँ। तुम यहाँ ठहरो, पत्रलेखाको लेकर पीछेसे आना।’ वह चल पड़ा और मार्गमें द्रविडधार्मिकाधिष्ठित चण्डिकाका दर्शन करता हुआ उज्जयिनीमें आ पहुँचा। कुछ दिन बीत जानेके बाद मेघनादके साथ पत्रलेखाने आकर कादम्बरीकी विरहावस्था एवं उपालम्भोक्ति चन्द्रापीड़को कह सुनायी।

उत्तरार्द्धकी कथा

हेमकूटसे लौटी हुई पत्रलेखा द्वारा यह सुनकर कि, 'मेरे लिये ही कादम्बरीकी दशा इस प्रकार की चिन्ताजनक हो गई है', कादम्बरी के प्रेममें सन्देह करता हुआ चन्द्रापीड़ अपनेको ही बार-बार उलाहना देने लगा। उस दिनसे बाहर प्रकाशित न होने पर भी धियांगवहिसे उसका हृदय अत्यधिक सन्तप्त हुआ। एक दिन वह मनोविनोदके लिए सायङ्काल नगरके बाहर बहुत घोंड़ों के साथ घूम रहा था कि अकस्मात् दूरसे आते हुए केयूरक-को देखा। नगरमें आकर केयूरकने एकान्तमें कादम्बरीकी विरहदशाका इस प्रकार वर्णन किया कि चन्द्रापीड़ शोकसे मूर्च्छित हो गया। होशमें आने पर चन्द्रापीड़ ने उससे कहा—'यदि ऐसा था तो देवीने मुझे बुला क्यों न लिया? इस समय मैं अपने प्राणकी वाजी लगाकर भी उनके ताप भित्ति के लिए तैयार हूँ।' केयूरकने कहा—'महाराज! आप विलम्ब न करें, वहाँ शीघ्र चलें।' रातमें चन्द्रापीड़ नाना प्रकारसे सोचने लगा—'माता पिताको विना सूचना दिये जाना उचित नहीं है। यदि मैं आज्ञा लेनेके लिए उनके पास जाऊँ तो मुझे इस समयमें ही दिग्विजयसे लौटकर आए हुए समझकर वे लोग जाने की अनुमति देंगे या नहीं, इसमें सन्देह ही है। वैशम्पायन भी अच्छोद सरोवरके तट पर ही छोड़ दिया गया है, इस समय मेरा कौन सहायक है?' प्रातःकाल उसने सुना कि 'दशपुर तक सेना आ पहुँची है।' अच्छा लौटें हुए वैशम्पायनके साथ कादम्बरीके पास जाऊँगा, इस प्रकार सोच वह मन ही मन अत्यधिक प्रसन्न हुआ। केयूरकने चन्द्रापीड़से कहा—'देव! जबतक आप वैशम्पायनके साथ प्रस्थान कर रहे हैं, उससे पहले आपके आगमन निवेदन के लिए मैं जाना चाहता हूँ, कृपया आप जाने की अनुमति देनेका कष्ट करें।' चन्द्रापीड़ने अपने आगमनका विश्वास दिलानेके लिये पत्रलेखाको भी केयूरकके साथ पहले भेज दिया।

इधर चिरवियुक्त प्रियमित्र वैशम्पायनसे मार्गमें ही मिलनेके लिए चन्द्रापीड़ने माता-पिता एवं शुकनाससे आदेश माँगा। महाराज तारापीड़ने यह विचार कर घी इसकी युवावस्था है, विवाहका समय हो गया है, शुकनासके द्वारा जानेके लिए अनुमति दे दी। पिताकी आज्ञा पाकर चन्द्रापीड़ने अश्वसैनिकों के साथ वैशम्पायन की ओर प्रस्थान किया, किन्तु मार्ग में ही अपने सैनिकोंको आते हुए देखा। सैनिकोंने बताया—'वैशम्पायन अच्छोदसरोवरके किनारे आकर सहसा ही विवृतचित्त हो गया है। स्नान, भोजन आदि छोड़ लतामण्डपके एकदेशमें एकाग्र-दृष्टि लगाकर उन्होंने हमलोगोंको जानेके लिए आज्ञा दे दी। वे बैठे हैं उन्हें भी साथ चलने के लिए बार-बार अनुरोध करने पर उन्होंने बड़ी उत्तेजनाके साथ कहा कि मैं जानेमें समर्थ नहीं हूँ, मेरा शरीर और मन वशमें नहीं है। कुमारके कार्यमें सहायता देनेके लिए आप लोग जाइए। तीन दिन तक उनकी सान्त्वना के प्रयास में निराश होनेपर इस समय हमलोग वहाँ उनका प्रबन्ध कर आपको सूचित करनेके लिए लौट आए हैं।'।

अकस्मात् उसके चित्तमें विकार कैसे उत्पन्न हुआ? इस प्रकार खिन्नचित्तसे अनेक कल्पनाएँ करता हुआ चन्द्रापीड़ उज्जयिनी की ओर लौट आया। वैशम्पायनका वैराग्य सुन तारापीड़को सन्देह हुआ कि चन्द्रापीड़का ही इसमें कोई अपराध हो, किन्तु शुकनासने उसका सन्देह निवृत्त कर दिया। दूसरे दिन चन्द्रापीड़ने वैशम्पायनको खानेके लिए अच्छोद तट पर जाने की आज्ञा माँगी। परदेश भेजनेमें माताने अभूतपूर्व विषाद का अनुभवकर अतिशीघ्र लौट आनेके लिए कहकर किसी-किसी प्रकार उसे विदा दी। अनेक प्रकारके मनोरथोंको बाँटते चन्द्रापीड़ने मार्गमें यात्रामें विघ्न कर वर्षाकाल वितायी केवल तृतीयांश अवशिष्ट रास्तेमें उसने अच्छोदसरोवरसे लौटते सेनाध्यक्ष गेघनादको देखा। उत्कण्ठित हो चन्द्रापीड़ने पूछा, 'अच्छोद सरोवरके तट पर क्या तुमने वैशम्पायनको देखा?' उसने कहा—'सरोवरके समीपमें वैशम्पायनको आनेकी कोई बात मैं नहीं जानता, किन्तु गन्धर्वनगर जाते हुए पत्रलेखा और केयूरकने मुझे उज्जयिनी जानेके लिए शीघ्र ही विदा किया, साथ ही यह भी कहा कि कुमारने वहाँ शीघ्र आनेकी प्रतिज्ञा की है, सम्भवतः वर्षाकालके कारण माता-पिताने उन्हें आनेके लिए अनुमति न दी हो, इसलिए जाओ, उनका पता लगाओ, हम दोनों भी तुम्हारे पीछे आयेंगे।'।

सुनकर चन्द्रापीड़ तरह-तरहके विचारोंसे सन्तप्त हो उठा और सोचने लगा—'इस वर्षाकालमें विरह विकल कादम्बरी की कैसी दशा होगी' वह किसी-किसी प्रकार अच्छोदसरोवर पर पहुँचा वहाँ चारों ओर खोजने पर भी वैशम्पायन को नहीं पा सका। उत्कण्ठित हो वह उसके समाचार प्राप्त होनेकी आज्ञासे महाभयताके पास आ पहुँचा

वहाँ देखा तो महाश्वेता रो रही है और किसी प्रकार तरलिका सांत्वना दे रही है। 'हाय ! क्या किसी प्रकार देवी कादम्बरी का अनिष्ट तो नहीं हो गया' इस प्रकार विषाद करते हुए चन्द्रापीड़ने महाश्वेतासे शोक का कारण पूछा। गद्गद कण्ठसे उसने कहा—'महाभाग ! मैं मन्द-भागिनी जब हेमकूटसे यहाँ लौट आई तो मैंने मानो कुछ खो गया हो, इस प्रकार श्वर-उत्तर खोजते हुए आपके ही समान रूपवाले ब्राह्मणयुवक को देखा। वह मुझे देखकर परिचितके समान मेरे पास आया और मुझसे प्रेमकी बातें करने लगा। बार-बार रोकने पर भी जब वह किसी प्रकार नहीं माना तक मैं उसकी उपेक्षा कर आश्रमके दूसरी ओर चली गई। एक दिन जब पूर्ण चाँदनीसे रात्रि छा गयी और सब लोग निद्रित हो गए, तो मदनावेशसे विचारशून्य हो मेरे पास आकर उसने कहा—'चन्द्रमुख ! कुसुमवाण का सहायक यह चन्द्र मुझे मारनेके लिए उद्यत है, इसलिए मैं आपको शरण हूँ।' तोतेके समान विविध प्रलाप करता हुआ वह बार-बार रोकने पर भी विरत नहीं हुआ तो प्रियतमशोकसे क्रोध उद्दीप्त होने पर चन्द्रके सम्मुख होकर मैंने उसे शाप दे डाला—'सकलभुवनचूड़ामणि चन्द्र ! यदि मैंने देव पुण्डरीकके दर्शनसे लेकर आज तक स्वप्नमें भी दूसरे पुरुष की चिन्ता नहीं की हो तो तोतेके समान बोलने वाला यह उसी जातिमें पतित हो' इतना मेरा कहना था कि वह उसी समय छिन्नमूल-वृक्षके समान अचेत हो पृथ्वी पर गिर पड़ा। उसके साथी चिह्ना उठे। उनसे मैंने सुना कि वह आपका मित्र था।' यों कह कर वह लज्जासे मुँह नीचा कर पुनः रोने लगी।

कादम्बरी विरह से पहलेसे ही भेदोन्मुख चन्द्रापीड़का हृदय यह सुनकर सहसा फूट गया। 'हा यह क्या' इस प्रकार जं रोंसे चिल्लाकर तरलिका रोने लगी। महाश्वेता स्तब्ध दृष्टिसे निश्चेष्ट हो गई। राजकुमारके परिजन विलाप करने लगे। तभी केयूरकसे चन्द्रापीड़का आगमन सुन उसे देखनेकी उत्कण्ठासे पत्रलेखा का हाथ पकड़ कादम्बरी वहीं आ पहुँची। देखा तो प्राणहीन चन्द्रापीड़का शरीर पृथिवी पर पड़ा है। वह अचेत होकर भूमि पर गिर पड़ी और सिर पीट कर रोने लगी। बाद अनुमरणके लिए तैयारी कर उसने ज्योंही चन्द्रापीड़के दोनों चरणों का स्पर्श किया त्यों ही उसके करस्पर्शसे लम्बी साँस लेते हुए के समान चन्द्रापीड़के शरीरसे कोई चन्द्रमाके समान धवल ज्योति ऊपर चली गई। उसे अन्तरिक्षसे अशरीरिणी वाणी सुननेमें आई—'वत्से महाश्वेता ! फिर भी तुम मेरे द्वारा ही समाश्वासन पाओगी, वह तुम्हारा पुण्डरीक शरीर मेरे लोकमें मेरे तेजसे आप्यायित हो फिर तेरे साथ सलागमके लिए रख ही है। मेरे तेजोमय चन्द्रापीड़का यह दूसरा शरीर शापदोषसे आत्मशून्य हो गया है, फिर भी शरीरान्तरमें प्रवेश करनेवाले योगियोंके समान पुनः इसमें आत्मप्रवेश होगा। अतः यहीं आपलोगोंके विश्वासार्थ यह रखा रहे। इस शरीर का अग्नि-संस्कार कभी नहीं करना, समागमप्राप्ति-पर्यन्त उसे यत्नपूर्वक सुरक्षित रखना।'।

आकाशवाणी सुनकर सबको अत्यधिक आश्चर्य हुआ। अभिभूतके समान पत्रलेखाने कहा—'विना वाहन अकेले अपने मालिकके चले जानेसे तुम क्षण भर भी शोभित नहीं ही रहे हो।' यों कह कर इन्द्रायुध को खोंचती हुई वह उसके साथ अच्छोदसरोवरमें डूब गई। तत्काल उस सरोवरसे निकल कर कपिञ्जल महाश्वेताके समीप उपस्थित हो गया। अत्यन्त हर्षके साथ वन्दना करनेके बाद महाश्वेतासे सब वृत्तान्त पूछे जाने पर उसने कहा—'कहाँ मेरे प्रियमित्रको चुरा कर ले जा रहे हो।' यों कह कर पुण्डरीक के शरीरको ले जाते हुए उस पुरुषके साथ पीछे-पीछे मैं चन्द्रालोकमें चला गया। वह पुरुष स्वयं चन्द्रमा था। उसने उसके शरीरको पलङ्ग पर रख कर मुझसे कहा—'कपिञ्जल ! मैं चन्द्रमा हूँ। मैं अपने कार्यमें लगा था, उस समय इसने मुझे निरपराध ही यह शाप दे डाला कि 'जैसे मैं प्रियासमागमको न पाकर ही तेरे द्वारा प्राणहीन हो रहा हूँ, वैसे ही तुम भी कर्मभूमि भारतमें जन्म-जन्ममें समुत्पन्ना राग होकर भी प्रियासमागम न प्राप्त कर अपने प्राण छोड़ोगे।' शाप-क्रोध से ज्वलित हो मैंने भी इसे यह प्रतिज्ञाप दे दिया 'जाओ मेरे समान तुझे भी दुःख और सुख होगा।' जब मेरा क्रोध शान्त हो गया, तो महाश्वेता की दयनीय स्थितिका विचार कर मेरे शापके छुटकारे तक इसका शरीर नष्ट न हो जाय, इसलिए इसे मैं यहाँ ले आया, और इससे पुनर्मिलनकी आशा दिलाकर वत्सा महाश्वेता को आश्वासन दिया। इसप्रकार इसे अपने ही द्वारा आचरित दोषसे मेरे साथ मर्त्यलोकमें, 'जन्म-जन्ममें' इस तरह दो बार कहने के कारण, निश्चय ही दो बार जन्म लेना पड़ेगा। तुम इसके प्रतीकार के लिए श्वेतकेतुसे जाकर निवेदन करो।'।

'मैंने प्रियमित्रके शोकसे अन्ध होनेके कारण देवमार्गमें दौड़नेसे, एक वैमानिक को राह काट दी। क्रोधसे उद्दीप्त होकर उसने मुझे शाप दिया कि 'घोड़ेकी तरह अवहेलना करनेवाले तुम घोड़ा ही होकर मर्त्यलोकमें जाओ।'।

शापसे मुक्त होने के लिए अनेकवार अनुनय करने पर उसने कहा—‘उज्जयिनीमें सन्तानके लिये तपस्या करते हुए तारापीड राजाके घर चन्द्रमा पुत्र रूपसे जन्म लेंगे, और तुम्हारा मित्र पुण्डरीक भी उसी राजाके मन्त्री शुक्रनासका पुत्र होगा। तुम भी चन्द्ररूप उस राजपुत्र का वाहन होकर सहचर बनोगे।’ यह सुनते ही मैं समुद्रमें गिरा और घोड़ा होकर निकला। पूर्वजन्मके प्रभावसे समस्त वृत्तान्तको स्मरण करता हुआ मैं ही किन्नरमिथुनके अनुसरण-प्रसङ्गसे चन्द्रावतार चन्द्रापीडको यहाँ ले आया। जो वह (वैशम्पायन) प्राक्तन संस्कारसे तेरी अभिलाषा करता हुआ तेरे द्वारा दिए शापान्ति दग्ध वह ब्राह्मण युवक मेरे मित्र पुण्डरीक का ही अवतार था।

यह सुनकर महाश्वेता आर्तस्वरसे विलाप करने लगी—‘आह ! फिर भी निष्करण होकर मैंने ही उस देव को मार दिया।’ उसे ‘बहुत शीघ्र ही तुझे अपने पतिसे पुनः समागम होगा’ यह आश्वासन देकर कपिञ्जल श्वेतकेतुके समीप चला गया। उसके चले जाने पर पुनः समागमके उपदेशसे आश्वासन पाकर कादम्बरी शिलातल पर चन्द्रापीडके शरीरको रखकर प्रतिदिन देवोचित पूजा करती समय बिताने लगी। इधर वर्षाकाल बीत जाने पर चन्द्रापीड का समाचार लौटे हुए दूतके मुखसे सुनकर तारापीड शुक्रनास प्रभृति मरने के लिए उद्यत हो गये। किन्तु तुरन्त ही ‘शापच्युत-दिव्य-प्रकृतियों का मङ्गलोदय ही होगा’ इस प्रकार आकाशवाणीसे समाश्वासन पाकर वे सब खेदवश अन्तःपुर-परिजन एवं समस्त प्रजाओंके साथ चन्द्रापीडको देखनेके लिए वहाँ आए। वहाँ पर सोये हुए के समान अविभूत चन्द्रापीडका शरीर देख आश्चर्यान्वित हो उन लोगोंने प्रतिदिन सेवा करती हुई सौन्दर्य एवं पातिव्रत्यकी अधिष्ठात्री देवी कादम्बरीका अभिनन्दन किया। कादम्बरी-महाश्वेताके प्रबन्धसे राजोचित पूजासे पूजित होने पर भी प्रजा परिजनके साथ राजा, तपस्वियोंके समान आचरणसे उस आश्रमभूमिमें रहने लगे।

हारीत आदि प्रमुख ऋषियोंके निकट यह सारा वृत्तान्त सुनाकर भगवान् जाबालिने (मुस्कराते) हुए कहा—‘जो यह दिव्यलोकसे शापच्युत होकर वैशम्पायन नामक शुक्रनासपुत्र हुआ, वही यह क्रुपित पिताके आक्रोश एवं महाश्वेताके शापसे इस शुकयोनिमें आया हुआ है।’

राजा शूद्रकके समीप शुकने अपना वृत्तान्त पुनः इस प्रकार कहा—‘महर्षि जाबालिके ऐसा कहने पर सुप्त-प्रसुद्धके समान मुझे समस्त विद्याओं की एवं पूर्वपरिचित वस्तुओं का यथावत् परिचय हो गया और मनुष्यके समान वाणी हो गई। मैंने महामुनिसे पूछा—‘कृपाकर चन्द्रापीडका जन्मस्थान बता दीजिए।’ तब उन्होंने कहा—‘पहले उड़नेकी शक्ति प्राप्त कर ले, तब बतला दूँगा।’ इतनेमें ही प्रमात हो गया और सब मुनि नित्य-कृत्य करने लगे। पश्चात् हारीतने मुझसे कहा—‘कपिञ्जल तुम्हें ढूँढ़ता हुआ यहाँ आया है। इतनेमें ही कपिञ्जल मेरे सामने आया। उसने कहा—‘पिता कुशपूर्वक है। हम सबके उद्धारके लिए वे अनुष्ठान कर रहे हैं। जब तक उनका अनुष्ठान समाप्त न हो, तब तक तुम यहीं रहो। वह देखते देखते आकाशमें अन्तर्धान हो गया। जाबालि पुत्र हारीतके द्वारा खेहसे सेवित होने पर भी, चन्द्रापीड-महाश्वेतादिकोंका स्मरण हो जानेके कारण अधिक उत्कण्ठित मैं जब तक पूरा उड़ने का सामर्थ्य नहीं हुआ, जिस किसी प्रकार वहीं समय बिताता रहा। एक समय कपिञ्जल द्वारा दुर्दैवावसान तक वहीं पर रहनेके लिए रोके जाने पर भी मैं उड़नेका सामर्थ्य उत्पन्न होते ही महाश्वेतादिकोंका दर्शन करनेके लिए उत्तर दिशा की ओर आकाशमें उड़ गया। अशक्त होनेके कारण भूख तथा प्याससे व्याकुल हो थकावट दूर करने के लिए रात्रिमें किसी मार्गस्थ वृक्ष पर विश्राम करने लगा। प्रातः जालपाशसे बद्ध हो मैंने अपने को चाण्डालके हाथों देखा। शबराधिपतिपुत्री चाण्डालकन्यकाद्वारा पिंजड़ेके अन्दर रखा जाकर मुनि-भोजनोचित फलादि आहारोंसे ही मैं युवावस्थाको प्राप्त हुआ हूँ। कुछ समय बीत जानेके बाद एक दिन अकस्मात् प्रातःकाल सुवर्णपञ्जरगत मैंने अपने को उस प्रकार उस चाण्डालकन्यकाके हाथमें देखा, जैसा कि आज आप देख रहे हैं। ज्यों ही मैंने इस आश्चर्य की जिज्ञासा करनेके लिए मुंह खोल कर कुछ बोलना चाहा, त्यों ही वह मुझे लेकर आपके समीप आई। अतः यह कौन है ?’ और किसलिए मैं पिंजड़ेमें फँसा कर यहाँ लाया गया हूँ। इसके विषयमें आपके समान ही मैं भी उत्कण्ठित हूँ।’ यों कहकर शुक चुप हो गया।

अपना कौतुक निवृत्त करनेके लिए राजाने उस चाण्डालकन्यकाको अपने समक्ष बुलाया। जिज्ञासा करने पर वह अपने तेजसे राजाको अभिभूत करती हुई बोली—‘कादम्बरीलोचनानन्द चन्द्र ! आपने इस

दुर्मतिका और अपना भी पूर्व जन्मका समस्त वृत्तान्त सुन ही लिया है। शुक-जन्ममें भी इसने पिता द्वारा रोके जाने पर भी परिचित स्नेहके लिए प्रस्थान कर ही दिया, यह तो इसने अपनेसे ही कहा है। मैं इस दुरात्माकी माता लक्ष्मी हूँ। दुर्दैवशमन तक मरत्यलोकमें ही इसकी रक्षा करनेके लिए इसके पिताद्वारा आदिष्ट हुई हूँ, और इस प्रकार इसे मैं यहाँ ले आई हूँ, अब आपके एवं इसके शापका अन्तिम समय उपस्थित हो गया है, इसलिए आप दोनों भी दुःखबहुल अपने शरीरों को त्याग कर साथ ही अपने इष्ट जन समागमसुखका अनुभव करें।' यह कहते ही वह विद्युत् के समान चमक कर पृथिवीसे आकाशमें अन्तर्हित हो गई।

जन्मान्तर के स्मरणसे दोनों (शूद्रक और वैशम्पायन) के शरीर जड़ हो गये। उधर मनोवृत्तिको उद्दीपन करनेवाले बसन्तके विलाससे सहसा अत्यधिक उद्दीप्त कादम्बरी अपनेको सम्हालनेमें असमर्थ होती ज्योंही चन्द्रापीड़के शरीर को स्नेहसे भली भाँति अलङ्कृत कर गले लगाती है, त्योंही कादम्बरी के स्पर्शसे शापमुक्त हो चन्द्रापीड़ पुनः जीवित हो उठता है। वह कादम्बरीको अपनी कथा सुनाने लगा—'तुम्हारे इस कण्ठालिङ्गनसे सुप्तप्रबुद्धके समान प्रत्युज्जीवित हुआ हूँ। मेरा वह शूद्रकका शरीर निवृत्त हो गया। तुम्हारी प्रियसखी महाश्वेताका भी प्रियतम मेरे ही साथ शापसे मुक्त हो गया है।' इतनेमें ही आकाशसे उतरते हुए कपिञ्जल कारावल्ली पुण्डरीक भी सामने दीख पड़ा।

इधर कादम्बरी प्रियसखी महाश्वेताको प्रियसमागमरूप प्रियाख्यानसे प्रसन्न कर ही रही थी कि विलासवती तारापीड़ादि सब वहाँ उपस्थित होकर अतिशय आनन्दका अनुभवन करने लगे। चन्द्रात्मक होनेपर भी चन्द्रापीड़ने तारापीड़ादिकोंके पहलेके समान ही चरण छुए और अपने माता-पिता एवं वैशम्पायनके माता-पितासे यह कहकर कि, 'यह आपलोगोंका वैशम्पायन है', विकसितवदन-पुण्डरीकको दिखलाया। इसी अवसर पर कपिञ्जलने वहाँ आकर शुकनाससे कहा—'महर्षि श्वेतकेतुने सन्देश भेजा है कि इस पुण्डरीकको केवल मैंने बड़ा ही किया है, किन्तु यह बालक आपका ही है, इसका भी आपलोगोंमें ही खेद लग गया है। इसलिए इसे वैशम्पायन ही समझकर अविनयादिसे बचाइए।'।

दूसरे दिन समस्त गन्धर्वोंसे अनुगत मदिरा और गौरीके साथ गन्धर्वराज चित्ररथ और हंस भी वहीं आ गये। चित्ररथने चन्द्रापीड़को विवाह निमित्त अपनी राजधानीमें ले जानेके लिए तारापीड़से प्रार्थना की। तारापीड़ने कहा—'गन्धर्वराज ! मेरा सर्वस्व आपके जामातमें संक्रमित हो गया है। इस समय मैं सब पुत्रके अधीन करके तपोवनमें ही शान्तिपूर्वक निवास करनेकी अभिलाषा करता हूँ।' सबके साथ चित्ररथ अपनी राजधानीमें चला गया, वहाँ जा उसने कादम्बरीके साथ अपने समस्त राज्यको चन्द्रापीड़के लिए दे दिया। गन्धर्वराज हंस ने भी महाश्वेताके साथ अपना पद पुण्डरीकको दे दिया। एक समय खिन्न मुख होकर कादम्बरीने चन्द्रापीड़मूर्ति चन्द्रसे पूछा—'आर्यपुत्र ! हमलोग विमुक्त होकर परस्पर फिरसे संगठित हो गये, किन्तु उस वराकी पत्रलेखाको नहीं देखती हूँ।' उसने कहा—'वह मेरे दुःखसे दुःखित रोहिणी थी, शापके कारण मेरे साथ खेहसे पृथिवीमें उतरी थी। इस समय मैंने उसे अपने लोकमें छोड़ दिया है, वहीं चलकर फिर उसे देखोगी।'।

इस प्रकार पुण्डरीकको समस्तराज्यका भार सौंपकर, समस्त कार्योंको छोड़े हुए अपने माता-पिताके चरणोंकी सेवा करता हुआ, कभी उज्जयिनीमें, किसी समय हेमकूटमें और किसी समय पुण्डरीककी प्रीतिसे लक्ष्मीनिवास सरोवरमें यथेच्छ विहार करता चन्द्रापीड़मूर्ति चन्द्र कादम्बरीके साथ, कादम्बरी महाश्वेताके साथ, महाश्वेता पुण्डरीकके साथ, पुण्डरीक भी चन्द्रमाके साथ परस्पर सम्मिलन सुखोंका अनुभव करते हुए सब परमानन्दके उल्लासमें समय व्यतीत करने लगे।

उपर्युक्त दोनों कथाओंका समन्वय करने से यह प्रतीत होता है कि बाणभट्टने उपलब्ध बृहत्कथाकी नीरसता में जीवन प्रदान किया है। प्रधानतया भेद उन पात्रोंमें पाया जाता है, जिनको शाप दिया गया है। यह बाणभट्ट की विलक्षण बुद्धिके कल्पना-नैपुण्यकी विशिष्टता है कि कादम्बरी या उसके माता-पिता को पुनः जन्म-ग्रहण नहीं करना पड़ा है, जब कि बृहत्कथाके अनुवाद कथासरित्सागरमें उनका पुनर्जन्म-ग्रहण करना पाया जाता है।

'कादम्बरी'का विरहवर्णन 'कथासरित्सागर' की नायिका मकरन्दिकाके विरहवर्णनसे उत्कट प्रकर्षताके साथ किया गया है। 'न विप्रलम्बेन विना शृङ्गारः पुष्टिमश्नुते' यह प्राचीनोक्ति तो कादम्बरीमें ही चरितार्थ होती है। अतः हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि गुणाढ्यरचित बृहत्कथा पर आधारित होती हुई भी कादम्बरीमें अपनी मौलिक विशेषताएँ उत्तरूप से स्पष्टतया विद्यमान हैं।

प्रस्तावना-सूची

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
काव्यलक्षणं तन्नेदप्रदर्शनञ्च	५	बाणप्रशंसा	२१
संस्कृतं गद्यम्	७	बाणकाव्यशैली	२२
संस्कृतगद्यस्य विशेषता	८	कादम्बर्यालोचना	२३
गद्यस्य विकासः	९	कादम्बर्याः प्रकृतिनिरीक्षणम्	२६
पालीगद्यम्	११	" प्रेमवर्णनम्	२७
गद्यस्याभ्युदयः	"	" शैली	"
सुबन्धुः	"	" सामाजिकी स्थितिः	२८
बाणभट्टः	१२	" नायकादिनिरूपणम्	"
श्रीहर्षः	१४	कादम्बरीटीकापरिचयः	३०
श्रीहर्षस्य वैदुष्यम्	१५	कादम्बर्यनुवादपरिचयः	"
श्रीहर्षस्य सभापण्डिताः	"	कादम्बर्या अन्यसंस्करणम्	"
श्रीहर्षसमकालिकाः कवयः	१६	प्रस्तुतसंस्करणस्य विशेषता	"
बाणभट्टस्य स्थितिकालः	"	कादम्बरीसंचितकथासार (हिन्दी)	२७
महाकविदण्डी	१७	(कथासरित्सागर ५९ तरङ्गान्तर्गतकथासार)	३३
बाणतनयः	"	पूर्वार्ध की कथा	३७
बाणग्रन्थाः	२०	उत्तरार्ध की कथा	४१

विषय-सूची

विषयाः

कथामुखम्

मङ्गलाचरणम्	१
सुजनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे	४
कथाप्रशंसा	५
कविवंशवर्णनम्	६
शूद्रकवर्णनम्	१०
चण्डालकन्यकावर्णनम्	२९
शुक्रप्रशंसावर्णनम्	३५
शूद्रकसमाविसर्जनम्	४१
शूद्रकस्नानवर्णनम्	४५
शूद्रकनित्यकृत्यवर्णनम्	४७
सभामण्डपवर्णनम्	४९
सभामण्डपकञ्चुकिनिवेदनवर्णनम्	५१
शुककथारम्भः	५२
विन्ध्याटवीवर्णनम्	५३
भगस्त्याश्रमवर्णनम्	६१
पम्पासरोवर्णनम्	६५
शास्मलीतरुवर्णनम्	६९
शुकोत्पत्तिवर्णनम्	७३
प्रभातवर्णनम्	७७
शबरमृगायावर्णनम्	८१
शबरसैन्यवर्णनम्	८७
शबरसेनापतिवर्णनम्	८९
शबरचरित्रालोचनम्	९५
शुकशावकनिपातवर्णनम्	९९
शुकोक्तस्वावस्थावर्णनम्	१०१
हारीतवर्णनम्	१०७
शुकजलपानादिवर्णनम्	११३
जाबाल्याश्रमवर्णनम्	११५
जाबालिवर्णनम्	१२६
शुकस्य स्ववृत्तान्तवर्णनम्	१३९
सन्ध्यावर्णना	१४३
रात्रिवर्णना	१४७
हारीतप्रश्नादिवर्णनम्	१४९

कथारम्भः

उज्जयिनीवर्णना	१५१
महाकालवर्णना	१६४
तारापीडवर्णना	१६५
शुकनासवर्णना	१७५
राज्ञो भोगविलासः	१७७

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शुकनासगौरवम्	१८३
विलासवतीवर्णना	१८६
विलासवतीदुःखप्रश्नवर्णना	१८७
राज्ञा विलासवतीसान्त्वनवर्णना	१९१
अनपत्यताविषादवर्णना	१९५
विलासवत्या देवताराधनवर्णना	१९७
सुतप्राप्त्यर्थविलासवतीव्यवहारवर्णना	१९९
स्थपन्विषयवर्णना	२०१
विलासवतीगर्भधारणवर्णना	२०३
विलासवतीगर्भवार्त्तावगमवर्णना	२०५
गर्भवतीविलासवतीवर्णना	२०७
राज्ञो गर्भवार्त्तावगमवर्णना	२११
चन्द्रापीडजन्मवर्णना	२१३
सूतिकागृहवर्णना	२१७
बालकवर्णना	२१९
शुकनासपुत्रजन्मोत्सववर्णना	२२३
चन्द्रापीडस्य शिक्षावर्णना	२२७
चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भवर्णना	२३१
राजादेशनिवेदनवर्णना	२३३
हृन्द्रायुधवर्णना	२३७
चन्द्रापीडस्य विद्यालयाभिर्गमः	२४५
नगरं प्रति प्रस्थानम्	२४८
चन्द्रापीडप्रवेशे पुरनारीणां भावालापवर्णना	२४९
राजवाटीवर्णना	२६१
राजकुलवर्णना	२६३
चन्द्रापीडस्य मातापित्रोर्दर्शनवर्णना	२८३
चन्द्रापीडस्य शुकनासमनोरमादर्शनवर्णना	२८९
प्रदोषवर्णना	२९७
चन्द्रापीडाखेटवर्णना	३०१
चन्द्रापीडस्य विश्रामभोजनादिवर्णना	३०३
पन्नलेखावर्णना	३०५
पन्नलेखापरिचयवर्णना	३०९
शुकनासोपदेशवर्णना	३११
चन्द्रापीडयौवराज्याभिषेकवर्णना	३३७
चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रावर्णना	३३९
चन्द्रापीडस्य दिग्विजयप्रस्थानवर्णना	३४१
दिविजयवर्णना	३५९
किन्नरमिश्रुनाप्राप्तौ निर्वेदवर्णना	३६३
जलान्वेषणवर्णना	३६५
अच्छोदसरोवरवर्णना	३६९

विषयाः

विश्रामगीतश्रवणवर्णना	३७९
शिवसिद्धायतवर्णना	३८१
चन्द्रापीडमुखेन शिवमहाश्वेतयोर्वर्णना	३८७
महाश्वेतावर्णना	३८९
चन्द्रापीडमनोभाववर्णना	३९९
महाश्वेताया आतिथ्याङ्गीकारवर्णना	४०१
महाश्वेतां प्रति चन्द्रापीडस्य प्रश्नवर्णना	४०५
महाश्वेतां प्रति चन्द्रापीडस्य वितर्कवर्णना	४०७
महाश्वेताजन्मोदन्तवर्णना	४०९
महाश्वेतास्नानभ्रमणोदन्तवर्णना	४१३
पुण्डरीकवर्णना	४१७
तदवलोकने महाश्वेताया दशावर्णना	४२३
महाश्वेताया अवलोकने पुण्डरीकदशा	४२७
पुण्डरीकजन्मवृत्तान्तवर्णना	४३१
कुसुममञ्जरीप्राप्त्युदन्तवर्णना	४३३
पुण्डरीकायोपदेशारम्भवर्णना	४३५
कामाकुलमहाश्वेतादशावर्णना	४३७
मदनपीडितपुण्डरीकदशावर्णना	४४९
पुण्डरीकं प्रति कपिञ्जलप्रश्नवर्णना	४५९
कपिञ्जलं प्रति पुण्डरीकोत्तरवर्णना	४६१
पुण्डरीकाधिश्चरशमनन्यापारवर्णना	४६३
महाश्वेताचिन्तावर्णना	४६७
पुण्डरीकविषयकचिन्तावर्णना	४६९
महाश्वेतायाः स्वविधेयालोचना	४७१
महाश्वेताया अभिसारवर्णना	४७५
कपिञ्जलद्वारा मित्रोपरतवर्णना	४८१
महाश्वेताविलापवर्णना	४८७
महाश्वेतोदन्तोपसंहारवर्णना	४९३
चन्द्रापीडद्वारा महाश्वेताश्वासनवर्णना	५०१
चन्द्रापीडद्वारा महाश्वेतासान्त्वनवर्णना	५०३
महाश्वेताचन्द्रापीडयोः सन्ध्यावन्दनवर्णना	५११
कादम्बरीजन्मादिवर्णना	५१३
चन्द्रोदयवर्णना	५१५
केयूरकेण सह तरलिकागमनवर्णना	५१७
समागततरलिकया प्रश्नोत्तरवर्णना	५२१
कादम्बरीप्रत्युत्तरवर्णना	५२१
चन्द्रापीडं प्रति महाश्वेतालापवर्णना	५२३
कन्यान्तःपुरवर्णना	५२५
कन्यापुरोदन्तवर्णना	५२७

पृष्ठाङ्काः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कादम्बरीवर्णना	५३५
कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्भावावेशवर्णना	५४५
चन्द्रापीडस्य भावावेशवर्णना	५४९
तन्मैत्रीव्यवहारावश्यकवर्णना	५५१
कादम्बर्या भावावेशवर्णना	५५३
शुकसारिकाभ्यां कुतूहलवर्णना	५५९
कादम्बर्याश्चिन्तावर्णना	५६३
कादम्बरीनिजविकारजनितचिन्तावर्णना	५६७
उत्कण्ठितचन्द्रापीडचिन्तावर्णना	५६९
चन्द्रापीडावलोकनप्रकारवर्णना	५७१
कादम्बरीद्वारा चन्द्रापीडायोपहारप्रेषणवर्णना	५७३
चन्द्रापीडस्योत्तरवर्णना	५८१
कादम्बर्या निजविकारप्रकाशनवर्णना	५८३
पुनः सन्ध्यावर्णना	५८५
चन्द्रापीडालापवर्णना	५८९
मदलेखाचन्द्रापीडयोरालापवर्णना	५९१
कादम्बरीमहाश्वेतयोः साक्षात्कारवर्णना	५९३
चन्द्रापीडगमनायानुमतिग्रहणवर्णना	५९५
चन्द्रापीडस्य स्वभवनागमनवर्णना	५९७
कादम्बरीप्रहितोपहारवर्णना	५९९
गन्धर्वनगरवृत्तान्तनिवेदनवर्णना	६०३
चन्द्रापीडस्य पुनः प्रस्थानवर्णना	६०७
कादम्बरीहिमगृहवर्णना	६११
मदनार्त्तकादम्बरीवर्णना	६१५
कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्व्यवहारवर्णना	६२१
चन्द्रापीडस्य सभङ्गिकथनवर्णना	६२३
चन्द्रापीडाय मदलेखायाः प्रत्युत्तरवर्णना	६२५
चन्द्रापीडप्रस्थानवर्णना	६२७
मेघनादाय सन्देशकथनवर्णना	६२९
शून्यादवीवर्णना	६३१
रक्तध्वजवर्णना	६३३
चण्डिकावर्णना	६३५
जरद्भविष्यार्थिकवर्णना	६४१
चन्द्रापीडस्य उज्जयिनीवर्णना	६४७
चन्द्रापीडाय ज्ञातिसन्दर्शनवर्णना	६४९
कादम्बरीवृत्तान्तविषयकप्रश्नवर्णना	६५१
कादम्बरीवार्त्ताश्रवणवर्णना	६५३
टीकाकर्तुः परिचयः	६६९

सम्मति-पत्रम्

साहित्यकाननपञ्चाननः श्रीताराचरणमहाचार्यः

(अध्यक्ष : टीकमाणी संस्कृत कालेज, तथा उपाध्यक्ष-गोयनका संस्कृत कालेज, काशी ।)

अथ खलु सुमहान्तमानन्दमनुभवति मे चेतः सहृदयानां पुरतः प्रकटीकर्तुमेतद् यद्वाराणसीतः प्रचरन्त्याः 'चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमालायाः' कुसुमायमानस्यैकस्य ग्रन्थस्य कादम्बर्याख्यस्य शुभे मुहूर्ते प्रकाशो जातः । अरय च सम्पादको मदीयच्छात्रेण्यतमो व्याकरण-साहित्याचार्याद्युपपदधारी ठकुरोपनामा श्रीकृष्णमोहनशर्मा भगवत्याः सुरभारत्याः समुपासनेन विदुषां नेत्रपथातिथिः समजनीति मे विश्वासः । अनेन च महतायासेन प्रयत्य ग्रन्थस्य प्रतिपदव्याख्यया सरलसंस्कृतभाषया, भूमिकादिकं विरचय्य हिन्दीभाषानुवादेन च समलङ्कृत्य यावच्छक्यं सर्वाङ्गसुन्दरताऽस्य ग्रन्थस्य व्यधायीति ग्रन्थावलोकनेनैव स्फुटीभवति । हिन्दीभाषानुवादश्चास्य ग्रन्थस्यायमेव प्रथम इति विदुषां नापरोक्षम् । प्रकाशनेऽस्मिन्नायुष्मतोऽस्य प्रयासः कियान् सफल इत्यत्र विद्वांस एव प्रमाणम् । ममाधिकपल्लवनेनालमिति कृत्वा केवलमस्मै आशीर्वादान् प्रदाय विरमामीति शम् ।

साहित्यरत्नाकरः श्रीमहादेवशास्त्री

(साहित्यविभागाध्यक्ष : काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

मिथिलामहोमहोसुरेण श्रीकृष्णमोहनठकुरेण नैकग्रन्थव्याख्यानदिख्यातकीर्तिकलितेन श्रीवाणभट्टविरचिता मनीषिमण्डलमादिका कादम्बरी तिलकेन समलमकारि । यत्र प्राक्तनविपश्चिदपश्चिमानां व्याख्या आधारिपत, आलोचना व्याधिपत, अपेक्षितानि साहित्य-सौहित्यानि प्रावाहयिपत, पाठभेदाः संलभ्याः समयोजिपत, चन्द्रकला गीर्वाणवाग्वैभवमरिता, विद्युद् राश्रभाषाविभूषिता धारायुगली अवातारि, भूमिकायोजना तुलनाचमत्कृतिचर्चाश्रिता चमदकारि । वैशद्येन, व्युत्पत्त्या, विशुद्ध्या, उद्धटपाण्डित्येन, इलाघनीययार्हन्त्या प्रसाधिता तिलकयुगलीकला विदुषः समाराधयन्ती, अन्तेवासिनां सम्यगध्ययनतरङ्गमङ्गानुद्वेलयन्ती समुच्चकैरधिबिधाधिकारिण आवर्जयन्ती वर्षतामुत्तरोत्तरं समेधयतु निर्मातुं शस्तोममिति ।

विद्वच्छिरोमणिः श्रीकालीप्रसादमिश्रः

(प्रिंसिपल : प्राच्यविद्याविभाग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

सतीष्वपि वहीषु टीकेनकलाकलितासु टीकासु रसालकुलमञ्जुलगजरीगुञ्जद्भृङ्गावलीशङ्कारमधुरानववनीव विवृतिरियं युक्तायुक्तविवेकालङ्करीणविपश्चिन्मानसमधुकरान् समाकर्षत्येव विद्योतमानास्वपि ललितालवाललवज्जै-ललताललङ्कृतासु वनराजिष्विति । गद्यपद्यादिकाव्यकलानिकपाथमाणायाः कादम्बर्याः कोमलमतीनामपि बोधगम्यं भावावबोधनपरं तत्त्वनिर्णायकं विवृतिविशेषं निविमन्तसवः श्रीमैथिलपण्डित-कृष्णमोहनठकुर-महोदयाः स्वीयानवद्य-विद्याप्रौढताप्रतिशयेन टीकान्तरावलेपहरां विवृतिं व्यधिपत । मन्ये भूमिकादिसंयोजनेन एषु दिवसेष्वपेक्षितसम्भा-रसम्भृताया अस्याः द्रुतं प्रचारसमादरौ भवेतामिति । (वि० २००८)

पण्डितप्रवरः श्रीवदरीनाथशुक्लः एम० ए०

(प्रधानाचार्य : वाराणसेयसंस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी)

को नाम काव्यरसिको महाकवि वाणभट्टं न जानाति, को वा न मुह्यति तदीयायां कमनीयतमायां कृतौ कादम्बर्याम् । कुतो वा न मुखेत्तत्र कोऽपि कविताकामिनीकलेवरस्पर्शी विपश्चिद् यत्र कृतिवरः ठकुरः श्रीकृष्ण-मोहनोऽपि मुग्धमनास्तदङ्गनग्रीकरणकौशलप्रकाशने न स्तोकमपि सङ्कोचमञ्जति । अयं सहृदयो मनीषी चन्द्रकलाया विद्योतिन्याश्च संयोजनेन कादम्बरीं संस्कृतासंस्कृतचक्षुषामुभयेपामपि शेमुषीजुषां प्रत्यक्षणीयां कुर्वाणो महदुप-करोति कुलं काव्यरसानन्दसमास्वादनमनसां मनीषावताम् । अयं पण्डितवर्यो निजव्याख्यानेनानेकानीदृशान् विषया-नस्माकं समक्षमुपस्थापितवानस्ति ये महाकविकाव्यमर्मज्ञानामपि कृते सर्वथा नवीनाः सन्ति । अस्य व्याख्यायां न केवलं कवेः कवयकनैपुण्यं साहित्यसौहित्यं वा विभाति किन्तु तात्कालिकसमाजचिन्त्रणचातुर्यमपि चारुतरञ्चकास्ति । तिष्ठतु तावदस्य विषयप्रतिपादनप्राशस्त्यचर्चा, भूमिकैवास्त्यैतादृशी भव्या निःशेषसंवेद्याविज्ञापनप्रवणा च यैकलैवा-प्रतिमप्रतिमल्लोत्तन्तं श्रीठकुरमहोदयं विद्वज्जनैर्जगीयमानयशस्कं करोति । विश्वसिम्नि सर्वं शिक्षितं जगदस्य महापण्डितस्य कृतिमिमां समुचितसम्मानभाजनीकृत्य रमणीयतररचनान्तरेऽपि ध्रुवमेनं प्रवर्त्तयिष्यतीति ।

॥ श्रीः ॥

कादम्बरी

‘चन्द्रकला’-विद्योतिनी व्याख्योपेता

मङ्गलाचरणम्

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीममाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

व्यायेत्सत्यं परमगहनं शुद्धमद्वैततत्त्वं मायातीतं सुरवरनुतं सर्वलोके विभातम् ।
स्थूलं मूलं सकलमहसां सच्चिदानन्दरूपं सृष्ट्यारम्भे गुणगणयुतं तत्त्वबोधैकगम्यम् ॥
श्रीलोकनाथशर्माणं तातं देवज्ञभूषणम् । यशसा द्योतितं शश्वत् प्रणमामि महाशयम् ॥
साहित्यतत्त्ववेत्तारं विद्वत्कुलविभूषणं । भट्टाचार्यं सद्गुरुं तं ‘ताराचरण’ संज्ञकम् ॥
ग्रन्थग्रन्थिभिर्मेदाय व्याख्यानं सुलभाय च । सत्त्ववाधिगमायापि नमामि ब्रजरूपिणम् ॥
कादम्बर्या ‘चन्द्रकलां’ व्याख्यां विद्योतिनीं तथा । कृष्णमोहनशर्माहं वितनोमि स्फुटाशयाम् ॥
कदाचिर्दिक् न लोकैस्तु कदुरास्वाद्यते मुखा । व्याख्यानं च तथैवैतज्जिष्णुश्चिन्तयन्ति किञ्च हि ? ॥

तथ तन्नभवान् ग्रन्थकारः निर्विघ्नं प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः ‘समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्’ इति शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं जगत्कारणसगुणब्रह्मनमस्कारारम्भकं मङ्गलं शिष्यशिष्याय ग्रन्थादौ निबध्नाति—रजोजुष इति । प्रजापदमत्र ‘प्रजायन्त’ इति व्युत्पत्त्या अनित्यपदार्थमात्रोपलब्धकम् । एवञ्च प्रजानां संसाराणां जन्मनि प्रादुर्भावसमये रजोजुषे रजोगुणावलम्बिने हिरण्यगर्भाय विरञ्जिरूपिणे स्थितौ प्रजानां परिपालनकाले सत्त्ववृत्तये सत्त्वगुणयुक्ताय विष्णुरूपिणे, तथा प्रलये प्रजानां संहारसमये तमःस्पृशे तमोगुणयुक्ताय रुद्ररूपिणे, सर्गः सृष्टिः, स्थितिः पालनं, नाशः संसारः तेषां हेतवे निमित्तकारणाय, त्रयीममाय ब्रह्मविष्णुशिवस्वरूपाय, यथा मृद उत्पद्येऽपि घटे मृन्मय इति व्यहारस्तथा त्रयाणां ब्रह्मण उत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयस्त्वव्यवहार इति केचित् । त्रिगुणात्मने त्रिगुणं माया आत्मनि स्वस्मिन् यस्य तस्य मायावत्ते, अजाय जन्मादिषड्विकाररहिताय नित्याय कूटस्थाय परब्रह्मण इत्यर्थः, नमः नमस्कारः अस्तिवति शेषः ।

यथैकस्मिन् स्फटिके नीलपीताद्विगुणयोगास्त्रीलः पीत इति व्यपदेशस्तथैकस्मिन्नपि परब्रह्मणि सृष्टि-समये रजोगुणयोगात्प्रजापतिरिति स्थितिसमये सत्त्वगुणयोगाद्विष्णुरिति विनाशसमये तमोगुणयोगाद् रुद्र इति व्यपदेशः । ननु परब्रह्म तु निर्गुणं तदा तस्य त्रिगुणात्मकत्वं यदुक्तं तत्कथमिति चेत् ? सत्यम्,—
‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।

सृष्टि के जन्मकाल में रजोगुण सम्पन्न ब्रह्मा, पालन-काल में सत्त्वगुण-सम्पन्न विष्णु तथा विनाशकाल में तमोगुण-सम्पन्न शिव के रूप में व्यक्त होनेवाले—अतः उसके जन्म, पालन तथा विनाश के एकमात्र हेतु उस निर्विकार परब्रह्म परमेश्वर को नमस्कार है जो इस रूपत्रयी (ब्रह्मा, विष्णु, महेश तथा ‘वेद भगवान के स्वरूप हैं’, इस नाते ऋक्, यजुः और सामवेद) की नन्मयी (उन तीनों से युक्त) समष्टि (समूह) तथा गुणत्रयी (सत्त्वगुण, रजोगुण, तमोगुण, तथा ‘गुणों की पृथक्-पृथक् प्रतीत ही माया है’, इस नाते त्रिगुणात्मिक (माया) का धनीभूत संस्थान (अस्तित्व) है ॥ १ ॥

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदस्यम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥' इति श्रुत्या,
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥
इति स्मृत्या च मायायुक्तसमये तस्य त्रिगुणात्मकत्वाभ्युपगमात् । ब्रह्मणः सृष्ट्यादिनिमित्तत्वे
बीजन्तु—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञा-
सस्व तद् ब्रह्म' इति श्रुतिः,
'ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि । रुद्रत्वे संहरत्येव तिलोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥' इति स्मृतिश्च ।
तथा श्रीमद्भागवतेऽपि—

'जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्, तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यस्मूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा, धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥'

इति प्रथमस्कन्धारम्भ एव निरूपितम् । अभीष्टां गुणानां लक्षणान्तु सांख्यकारिकायाम्—

'सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः । गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥'

'चत्वारि शृङ्गाक्षयोऽस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्तहस्ता अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो
मर्त्या आविवेश' इति श्रुत्या 'वेद एव परं ब्रह्म' इति स्मृत्या च त्रयीमयत्वं ब्रह्मणो वेदितव्यम् ।

अत्र प्राचा तु केवलमनेन प्रजापतिनमस्कार एव योजयित्वा व्याख्यातम्, तत्तु 'विधेः सृष्टिमात्र-
कर्तृत्वेन केवलं रक्तोगुणस्यैव सम्बन्धात्त्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम्' इति भानुचन्द्रेणैव समाहितम् । युक्त-
ञ्चैतत्, अन्यथा पौराणिकानां 'गुणभेदेनैव भूतिभेद' इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत ।

अत्र रजोजुषे सर्गहेतवे, सत्त्ववृत्तये स्थितिहेतवे, तमःस्पृशे नाशहेतवे, इति यथासङ्गधेन सम्बन्ध-
संभवात् यथासङ्गधमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—'यथासङ्गधमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ।'

इतः प्रभृतिषु निखिलपद्येषु वंशस्थं छन्दस्तद्वचनान्तु—'जतौ तु वंशस्यमुदीरितं जरौ' ॥ १ ॥

'ज्ञानमिच्छेत्तु शङ्करात्' इति स्मृत्या चिकिर्षितकाव्यविधानोपयोगिज्ञानप्राप्तये तत् पादरज उत्कर्ष-
प्रतिपादनमुखेन महेश्वरस्मरणमाचरति—जयन्तीत्यादिना । बाणासुरस्य बाणास्यपरमशिवभक्तस्य दैत्यस्य
मौलिना मुकुटेन मूर्ध्ना वा लालिताः प्रणामकाले आदरेण स्वीकृताः, दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः
किरीटरत्नानि तेषां चक्रं समूहं चुम्बन्ति नमस्कारकाले स्पृशन्ति ये तथोक्ताः, सुष्ठु परंब्रह्मणि रमन्ते ये
ते सुरा देवाः तन्निना असुरा दैत्याः तेषामधीशाः स्वामिनः तेषां शिखाः चूडास्तासाम् अन्तेषु अग्रभागेषु
क्षयितुं नमनकाले स्थातुं शीलं येषां ते तथोक्ताः, तथा भवच्छिदः संसारनिवर्तकाः, मोक्षोपयोगितस्व-
ज्ञानोत्पादनद्वारा भवदुःखविच्छेदिन इत्यर्थः, त्रीणि अम्बकानि नयनानि यस्य तस्य तथोक्तस्य शिवस्य
'अम्बकं नयनं दृष्टिः' इति हलायुधः, त्रयाणां लोकानामम्बकस्य पितुरिति वा, यद्वा त्रीन् वेदान् अम्बत्वे शब्दा-
यते 'अम्बि शब्दे' इत्यस्मात् कर्मण्यणि 'संज्ञायाम्' ५।१।२७ इत्यनेन के कनि वा, तस्येति विग्रहो विधेयः,
पादपांसवः चरणरेणवः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । 'जिजये' अस्माद्धटि रूपम् । अत्र जय उत्कर्ष-
प्राप्तिः एवञ्चोत्कर्षप्रतिपादनेन नमस्कारो व्यञ्जनयाऽवगम्यते, तथाहि—उत्कर्षो हि विशेषानुपादानात्सर्व-
प्रतियोगिको लभ्यत इति श्यम्बके सर्वोत्कृष्टवज्ज्ञाने तस्यचित्तिवेद्यत्वन्यायेन प्रकारान्तरेण वा श्यम्बकापे-
क्षया सर्वस्यापकृष्टवज्ज्ञाने सर्वान्तःपाति स्वस्मिन्नप्याराध्यापेक्षयापकृष्टवज्ज्ञानं भवति तथा च 'अपकृष्टव-
ज्ञानबोधानुकूलो व्यापारः स्वरादिपठितनमःशब्दार्थः' इति मञ्जूषोक्तिदिशा नमस्कारोऽत्र स्फुट एव
प्रतीयत इति ।

अत्र उत्कर्षकथनकार्यं प्रति बाणासुरमौलिलालनादिहेतुवतुष्टयप्रदर्शनेन समुच्चयालङ्कारः ।

तदुक्तं दर्पणे—

'समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकन्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ॥

गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥'

तथा अनेकलकार-चकार-शकारादिव्यञ्जनवर्णानां स्वरूपतः क्रमतश्च साम्यात् वृत्त्यनुप्रासश्च

देवताभिर् तथा दैत्यैर् के अधिपतिर्यो के सिर पर शयन करने वाली तथा सांसारिक बन्धनों के काटने में पटु
त्रिनेत्रधारी भगवान् शंकर के चरणों की उस धूल की जय हो, जिसे बाणासुर ने अत्यन्त आदर के साथ अपने सिर
पर चढ़ाया था तथा जिसे दस सिर वाले रावण की चूडामणियों ने भक्ति से विह्वल होकर चूमा था ॥ २ ॥

जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्ध-लक्ष्यया^१ ।

दृशैव कोपारुण्या रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्त्रपाटलम् ॥ ३ ॥

नमामि भवोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्भौखरिभिः कृतार्चनम् ।

समस्तसामन्तकिरीटवेदिका-विटङ्कपीठोल्लुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥

तदुक्तं दर्पणे—

‘अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥’

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ॥ २ ॥

इष्टदेवध्यानेन सकलकामनासिद्धिर्भवतीति नरसिंहरूपं विष्णुं ध्यायति—जयतीत्यादिना । स विख्यातः अनुजवेन इन्द्रमुपगत इत्युपेन्द्रः । ‘कुणतिप्रादयश्च’ इत्यनेन समासः, नृसिंहरूपधारी विष्णुः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । यो नृसिंहो विभित्सया भेत्तुमिच्छया दूरतः दूरात् क्षणं क्षणकालं लब्धं प्राप्तं लक्ष्यं तदेव वक्षःस्थलं यथा तथा क्षणं तदुरःस्थलमवलोकयन्त्या इत्यर्थः, अत एव कोपेन क्रोधेन अरुण्या लोहितरूपया दृशैव दृष्टयैव न तु नखद्वारा भेदनेनेत्येवकारार्थः, रिपोः वैरिणो हिरण्यकशिपोः उरो वक्षःस्थलं भयात् नृसिंहत्रासात् स्वयम् आत्मना भिन्नमिव विदीर्णमिव अस्त्रपाटलं स्वीयारुणलोचनरश्मि-निपातेन शोणितवत् श्वेतरक्तं चकार कृतवान् ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यमरः । अनेन ग्रन्थकारस्येष्टदेवो नृसिंह आसीदित्यवगम्यते । इह हिरण्यकशिपूरःस्थलस्य स्वीयश्यामगुणराहित्यात् श्वेतरक्तगुणोपादानेन तद्-गुणालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यदगुणः इति ।

तथा अस्त्रपाटलमित्यत्र लुप्तोपमा । तथा भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, सा च भयात् स्वयं भिन्न-मिवेत्यनेन वाच्या, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरालङ्कारः । यद्यप्यन्नापाततो यच्छब्दस्य पूर्वमनुपादाना-द्वाक्यगतिविधेयाविमर्शदोषः प्रतीयते तथाप्यत्र तच्छब्दस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वेन यच्छब्दस्य तत्परवाक्य-गतत्वेन तच्छब्दापेक्षाभावाच्च दोष इति विभावनीयम् ॥ ३ ॥

अथ गुरुनमस्कारं विवधाति—नमामीत्यादिना । शेखरैः शिरःशृग्भिः वा मुकुटैः सह वर्त्तमानाः इति सशेखराः तैः, मौखरिभिः प्राचीन-भारतीय-राजवंशिभिः यद्वा मुखरस्य वेदाद्युच्चारणेन शब्दाद्य-मानस्य भावो मौखरं तदेवामस्तीति मौखरिणः ‘अत इन् ठनौ’ इतीन्द्रप्रत्ययः तैः वेदादिष्वनिविधायिभिः छात्रैः, आसीच्च ई० पञ्चमशतकान्तादृष्टमशतकमध्ये प्राचीनभारतीयचम्रियराजवंशो मौखरीति प्रसिद्धः इत्येतिहासिकानां मतम् । कृतम् अनुष्ठितम् अर्चनं यस्य तत् । समस्ताः सकला ये सामन्ता अधिकृता नृपतयः तेषां किरीटानि मुकुटान्येव वेदिकाः परिष्कृतभूमयः तासु यानि विटङ्कपीठानि कपोत-पालिकाभूमयः मध्यगतोन्नतभागा इत्यर्थः, तेषु उल्लुठिता अभिवादनकाले संलग्नाः, अरुणाः मुकुटरश्म-रश्मिसम्पर्कात् स्वभावाच्च लोहितवर्णा अङ्गुल्याः करशाखा यस्य तत्, भवोः सर्वसंज्ञकगुरोः चरणाम्बुजद्वयं पादकमलयुगलं नमामि अभिवाद्ये । एतेन प्रतिदिनाभ्यापकत्वं चक्रवर्तिनृपामास्यस्वञ्च शोष्यते ।

नन्वत्र ‘कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुञ्जपुंसकम्’ इत्यमरोक्तदिशा विटङ्कशब्दस्य कपोताधारभूत-काष्ठवाचित्वेन किरीटमध्यगतोन्नतभागार्थं कथं प्रवृत्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तत्रार्थे अस्युक्तत्वप्रतिपादनाय लक्ष्मण्या प्रयोगात्, अतो नात्र नेयार्थत्वदोषः यद्यपि—

‘आत्मनाम गुरोर्नाप नामातिकूपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठापस्यकलत्रयोः ॥’

एन नृसिंह रूपधारी भगवान् बासुदेव की जय हो, जिन्होंने दूर से ही शत्रु के हृदय को विदीर्ण करने की अभिलाषा से क्षण-मात्र में ही लक्ष्य तक पहुँच जानेवाली क्रोध से लाम दृष्टि डालकर उसकी लाल-लाल किरणों (ज्योति) से शत्रु के हृदय को ऐसा लाल बना दिया मानों वह भयभीत हो अपने आप फटकर रक्त से भर गया हो ॥ ३ ॥

मैं मौखरी राजाओं के मुकुटों से सदैव पूजित भगवान् ‘भवो’ के उन चरणों की वन्दना करता हूँ, जिनकी वैगुण्यो समस्त सामन्तों की मुकुट-वेदिका की जैँची रख-पीठिका पर संलग्न होने के कारण और भी लाल हो जाती हैं ॥ ४ ॥

सज्जनदुज्जनयोः स्तुतिनिन्दे

अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात् कस्य भयं न जायते ।

विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं सन्निहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥

कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।

मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

सुभाषितं हारि विशत्यधो गलाम् दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।

तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥

इति स्मृत्या गुरोर्नामग्रहणनिषेधात् प्रकृते कथं तन्नामग्रहणमित्याक्षेपः समापतति तथाप्ययं राशिनामोच्चार एवेति शास्त्रकारैरुक्तत्वेन व्यावहारिकनाम्नो व्यवहारे लेखे च वृत्त्यभावात् । अत्र गुरोरित्येकवचनमेकस्मादेवं सर्वविद्यालाम् एति द्योतनार्थमित्यवधेयम् । पद्येऽस्मिन् समन्तात् समानताद्योतनाय किरीटेषु वेदिकास्वारोप इति यथा—कथञ्चित् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘निरङ्गं केवलस्यैव रूपणम्’ इति ॥ ४ ॥

अथ सज्जनदुर्जनयोः स्तुतिनिन्दे प्रतिपादयति—अकारणेति । अकारणम् अनिमित्तमेव आविष्कृतम् उद्भाषितं यद्हरं निन्दाविना विरोधः तेन दारुणात् भीषणस्वभावात् असज्जनात् दुष्टपुरुषाद् कस्य सज्जनस्य भयं त्रासो न जायते नोत्पद्यते अपि तु सर्वस्यैवोत्पद्यत इत्यर्थः । महाहेः महासर्पस्य विषं गरलमिव यस्य दुर्जनस्य मुखे बन्दने सुदुःसहम् अतीवोद्वेगजनकत्वेनासहनीयं दुर्वचः कटुवाक्यं सदा निरन्तरं सन्निहितं समीपस्थं विद्यते । एवञ्च करिष्यमाणकाव्येऽस्मिन् कदाचित्कोऽपि दुर्जनो मद्यं द्रुष्ट्वेव तस्मान्मे भयं भवतीत्याशयः । इह पूर्वाद्धे अर्थापत्तिः, उत्तराद्धे चोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘दण्डापूर्पिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।’ इति । ‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः ।’ इति ।

एवञ्चानयोर्मिथोऽनपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

कट्विति । कटु दुःश्रवं यथा स्यात्तथा कणन्तः रटन्तः कुत्सितं शब्दायमानाश्च मलदायकाः मिथ्याकलङ्काविष्कारिणः स्वसंसक्तदेशे मलोत्पादकाश्च खला दुर्जनाः, बन्धनः शृङ्खला इव मनुष्यादेर्बन्धनलोहमिगडा इव ‘शृङ्खला पुस्कटीवस्त्रबन्धेन च निगडे भ्रिषु’ इति मेदिनी । अलम् अत्यर्थं तुदन्ति चित्तं बन्धनदेशश्च पीडयन्ति ‘तुद् व्यथने’ अस्माद्धटि बहुवचनम् । एवं पूर्वाद्धेन दुर्जनान् सन्निधोत्तराद्धेन सज्जनान् स्तौति—मनस्त्विति । तु किन्तु सन्तः सज्जनाः मणिनूपुरा इव तत्त्वचित्तमङ्गीराणीव पदे पदे शब्दे शब्दे सर्वत्रैवेत्यर्थः । प्रतिपदचेषं च साधुध्वनिभिः सन्तोषदायिबन्धनैः मनोहारिशब्दैश्च मनश्चित्तं हरन्ति आकर्षन्ति । इह पूर्वाद्धे तथोत्तराद्धे च पूर्णोपमालङ्कारः, उभयोश्चापि परस्परनैरपेक्षत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

सुभाषितमिति । हारी मनोहरं सुभाषितं प्रशस्तसन्दर्भं सुकाव्यानि (कर्तुं) अर्करिपोः राहोः अमृतं पीयमानं पीयूषमिव दुर्जनस्य असज्जनस्य गलात् कण्ठात् अधो न विशति प्रवेशं न प्राप्नोति । यथा राहोः गलाद्धः स्थानाभावेन पीयमानस्याऽपि चन्द्रस्यामृतं न क्वचित्तिष्ठति तथा दुर्जनस्यापि हृदयशून्यत्वेन परिश्रमेण पाठ्यमानमपि सुकाव्यादि बोधयोग्यं न भवतीति स्पष्टार्थः । किन्तु तद्वैपरीत्यं सज्जने दर्शयति—तदेवेति । सज्जनः गुणग्राहकः पुरुषः हरिः विष्णुः अतिनिर्मलम् अतिस्वच्छं महारत्नं कौस्तुभमणिमिव तदेव हारि सुभाषितं हृदयेन चेतसा धत्ते गृह्णाति, स हृदयगतत्वाच्च तत् कदाचिदपि विस्मरतीत्याशयः ।

अकारण शत्रुता करनेवाले उन भयंकर दुष्टों से मला कौन नहीं भयभीत होगा जिनके मुख अत्यन्त विषैले सर्पों के विष भरे मुखों के समान सदा ही दुर्वचनों से भरे रहते हैं ॥ ५ ॥

कठोर शब्दों में खनखनाती हुई, संलग्न अङ्गों से काला चिह्न बना देनेवाली तथा उन्हें धावों से भर देनेवाली वेड़ियों के समान कटुभाषी तथा व्यर्थ ही कलंकित करनेवाले दुष्ट भी हृदय में धाव कर देते हैं किन्तु पग-पग पर मधुर शंकार से मन मुग्ध कर लेनेवाले मणि-नूपुरों के समान सज्जन भी बात-बात में अपनी मधुर वाणी से मन को खींच लेते हैं ॥ ६ ॥

जैसे अमृत भी राहु के कण्ठ से नीचे नहीं उतर पाया वैसे ही निर्मल मनोहर सुभाषित सूक्तियों भी दुष्टों के गले नहीं उतर पातीं । किन्तु हृदय पर निर्मल कौस्तुभमणि धारण करनेवाले भगवान् विष्णु के समान सज्जन उन्हें ही अपने हृदय में धारण कर लेते हैं ॥ ७ ॥

कथाप्रशंसा

स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।

रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।

निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चम्पककुङ्कुमलैरिव ॥ ९ ॥

एवञ्च ममाप्येतत्काव्यमज्ञानी दुर्जनस्यजेदपि किन्तु सज्जनस्त्वामूलं ज्ञायमानमवश्यमेव सत्कुर्वीतिति ग्रन्थकर्तुराशयः । इहापि मिथो निरपेक्षतया पूर्ववदेवालङ्कारः ॥ ७ ॥

कथाकाव्ये जनमनः प्रवेशयितुं पूर्वं तत्प्रशंसामाचरति—स्फुरदित्यादिना । स्फुरन्तः प्रकाशमानाः स्फुटं प्रतीयमाना ये कलालापा गीतवाद्यादिचतुःषष्टिविधासम्बन्धिवचनानि तेषां विलासेन विन्यासेन कोमला मृद्वी संप्रामवर्णनादिवदौद्धत्यरहितेत्यर्थः, पक्षे स्फुरन्तौ द्योतयन्तौ कलालापविलासौ मधुरवचन-व्यापारौ ताभ्यां कोमला हृदयाकर्षिणी, 'कोमलं मृदुसुन्दरं' इति विश्वः । तथा रसेन शृङ्गारादिना शय्यां शब्दगुम्फं स्वप्राकरणिकत्वेनावान्तरप्रबन्धानां सम्बन्धमिति तात्पर्यम् स्वयम् । आत्मना अभ्युपागता साक्षिष्यं प्राप्ता, पक्षे—रसेन आश्लेषप्रेम्णा स्वयम् आत्मनैव शय्यां तत्पं शयनीयमीति यावत् । 'शय्या तत्पं शब्दगुम्फो ह्यस्यनेकार्थः, अभ्युपागता प्राप्ता, अभिनवा नवीना कथा गद्यपद्यमयप्रबन्धः अभिनवा वधूरिव युवतिर्भार्यैव जनस्य पुंसः हृदि चेतसि कौतुकं कुतूहलम् अधिकं बाहुल्यं रागं श्रवणस्य आश्लेषस्य च प्रीतिं करोति जनयति । एवञ्च मद्रचिताऽपीयं कादम्बरीकथा जनस्य अवगणानुरागं करिष्यतीत्यभि-प्रायः । इह साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

यद्यप्यत्र 'रसस्योक्तिः स्वशब्देनेत्याविदर्पणोक्तविधा रसशब्दस्य साबाहुपादाने 'तामुद्वीष्य कुर-ङ्गार्ची रसो नः कोऽप्यजायत' इत्यादाविव दोषः प्रतीयते तथापि स्वरूपेणानुभूयमानस्यैव रसस्य तत्त-त्शब्देन प्रतिपादने तद्दोषस्वीकारेणान्न तथात्वाभावात् ॥ ८ ॥

हरन्तीति । उज्ज्वलाः प्रकटाः दीपकालङ्कारविशेषा उपमालङ्कारविशेषाश्च येषु तैः तथोक्तैः, नवैः स्वमनीषयैव निर्मितत्वेनापूर्वः पदार्थः शब्दाभिधेयैः, उपपादिता विनिर्मिताः निरन्तरेण अव्यवधानेन प्रतिपदे वा प्रायेण सर्वत्रैव वर्तमानेन श्लेषेण तदाख्यालङ्कारेण घना बहुलतराः दुर्बोधा इत्यर्थः, सुष्ठु शोभना जातिः छन्दोविशेषो यासु ताः सुजातयः कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धाः, उज्ज्वला दीपकाः प्रदीपा उपमाः सादृश्यानि येषां तैः, उज्ज्वलप्रदीपसदृशैरित्यर्थः, नवैर्नूतनैः अम्लानैरित्यर्थः, पदार्थैः उपादेय-पदार्थभूतैः चम्पककुङ्कुमलैः हेमपुष्पकमुकुलैः उपपादिताः सम्पादिता प्रथिता इत्यर्थः, निरन्तरम् अव्यव-धानं यः श्लेषः संयोगस्तेन घनाः सान्द्राः, तथा सुष्ठु शोभना जातयः जातीपुष्पाणि यासु ताः तथोक्ताः, महास्रजो महामाला इव कं जनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । एवञ्च मामकीनाऽप्येषा कथा समस्तमेव लोकं वशीकुर्यादित्याशयः । इह पूर्णोपमा अर्थापत्तिश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेनैकाग्रयानुप्रवेश-रूपः संस्कारालङ्कारः ॥ ९ ॥

जैसे उत्साह-पूर्ण मधुर वचनों तथा भावभंगियों से रमणीय नवोढा अपने-आप शय्या पर आकर मधुररस से नायक के हृदय में उत्कट रति-भावना जगा देती है, उसी प्रकार फड़कते हुए कथोपकथनों की वक्ता से अत्यन्त रमणीय शब्दों की लड़कियों में उतरी हुई नवीन कथा भी अपने रस की मधुरता से लोगों के हृदयों में उत्सुकतापूर्ण आसक्ति उत्पन्न कर देती है ॥ ८ ॥

चम्पा की नवीन कलियों से अत्यन्त बनी गुँथी हुई तथा दीपक के समान उज्ज्वल कान्तिवाली चमेली की बड़ी माला के समान अत्यन्त प्रशस्त दीपक और उपमा आदि अलंकारों तथा अपूर्व शब्दों एवं अर्थों से गुँथी हुई अत्यन्त क्लीष्ट गद्य-पद्यमयी कथा मला किसके मन को नहीं हरण कर लेती है ॥ ९ ॥

कविवंशवर्णनम्

बभूव वात्स्यायनवंशसम्भवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयम्भुवः ॥ १० ॥
 उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे सुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्त्तिभिः शुक्रैः ।
 निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजूंषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥

इत्थं कथां स्तुत्वा कीर्त्यनुवृत्त्यर्थः स्वकुलजाजिर्द्विशति—बभूवेत्यादिना । वत्स्यायनं पुमान् वात्स्यः सः अयनं कुलप्रवर्त्तकत्वेन आश्रयः यस्य स तथोक्तो यो वंशः कुलं तत्र सम्भवः समुत्पन्नः वत्सवंशीय इत्यर्थः । जयति संसारे गीता जनैः गानविषयीकृताः गुणाः दयादाक्षिण्यादयो यस्य सः तथोक्तः, सतां सज्जनानाम् अग्रणीः अग्रेसरः तन्मध्ये उत्तम इत्यर्थः । अनेकैः अधिकैः गुप्तैः गुप्तनामङ्कितैः वैश्यैः, तदुक्तम्—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वमान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’

यद्वा गुप्तैः ईशवीयपञ्चषष्ठशतकमध्यवर्त्तिप्राचीनराजवंशिभिरित्यर्थः । अर्चिते पूजिते पादपङ्कजे चरणकमलयुगले यस्य सः । तथा स्वयम्भुवः प्रजापतेः अंशः अंशावतार इव अतिवैदिकत्वादित्याशयः, कुबेरनामा कुबेरभिधेयः द्विजो विप्रो बभूव आसीत् ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजाः’ इत्यमरः । अत्रोत्कृष्टद्विजत्वद्योतनाय द्विजपदोपादानम्, हस्तिमानस्य दन्तवस्त्रेऽपि उत्कृष्टदन्ते दन्तीपिदस्य यथा प्रयोगस्तद्वदिव इह भावमिमानिनी द्रव्योत्पत्त्या, सा च स्वयम्भुवोऽंश इव इत्यनेन वाच्या ॥ १० ॥

उवासेति । श्रुतिभिः वेदैः तदध्ययनैरित्यर्थः । ‘श्रुतिस्तु वेद आम्नायः’ इत्यमरः शान्तं विलीनं कल्मषं पापं यस्य तस्मिन्, नित्यवेदाध्ययनेन वाचनिकपापपरहित इत्यर्थः । पुरोडाशेन अग्निहोत्रादौ देवेभ्यो हुतहविरवशिष्टेन हविषा ‘पुरोडाशो हविर्भेदे हुतशेषे च कीर्तितः’ इति विश्वः, पवित्रितौ भक्त्युत्तमसमये संबन्धेन पावनीकृतौ अधरौ ओष्ठौ यस्य तस्मिन्स्तथोक्ते । सोमेन सोमयागे सोमनामकलतारक्षपानेन कषायितं पुष्टम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तस्मिन् यथोक्ते । तथा समस्तानि सकलानि यानि शास्त्राणि व्यासादिरचितब्रह्मसूत्रादीनि स्मृतयश्च मन्वादिरचितनिबन्धाः तैः तदध्ययनैः बन्धुरं मनोहरं तस्मिन्स्तथोक्ते । यस्य कुबेरद्विजस्य सुखे वदने सरस्वती वाग्देवी सदा सर्वस्मिन् काले उवास वासं करोतिस्म । अनेनास्य महात्मनः प्रत्यहं वेदाध्ययनशीलत्वं निर्यामिहोत्रादिकर्मानुष्ठापकत्वं समग्रशास्त्रज्ञातृत्वञ्च स्पष्टीकृतम् ।

जगुरिति । यस्य कुबेरद्विजस्य गृहे भवने बटवः छात्रभूता ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणशिशवः, अभ्यस्तं बहुधा श्रवणाजिह्वाग्रवर्त्ति समस्तं सम्पूर्णं वाङ्मयं चतुर्दशविधात्मकं शास्त्रं यैस्तैः तथोक्तैः, पञ्जरवर्त्तिभिः लोहशालाकानिमित्तपद्मिगृहे विद्यमानैः, सारिकाभिः सहेति ससारिकैः शुक्रैः कौरपक्षिभिः पदे पदे प्रतिपदाभ्यासे निगृह्यमाणाः ‘भवद्भिरशुद्धमभ्यस्यते अत्रैवं भवितव्यम्’ इत्थं निर्भर्त्स्यमानाः, अत एव शङ्किताः यद्यशुद्धं स्यात्तदा पुनरपि मम दोषप्राकट्यं नूनं, शुकाः करिष्यन्तीति भयश्रुताः सन्तः, यजूंषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः अपठन् । तिर्यग्योनीनां शुकानामपि समस्तविद्यापारङ्गतत्त्वमिति दर्शनादनुत्तमेतन्माहात्म्यमिति द्योतितम् । इह तथाविधशुक्रैः तादृक्पराभवासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १२ ॥

अपने गुणों से संसार में विख्यात, सज्जनों में सर्वश्रेष्ठ, अनेक गुप्तवंशी राजाओं से पूजित चरणकमलोंवाले तथा ब्रह्मा के अंश के समान तेजस्वी कुबेर नाम के एक ब्राह्मण वात्स्यायन वंश में उत्पन्न हुए थे ॥ १० ॥

निरन्तर वेद-पाठ से निष्कलुष, यज्ञ के इविष्याक्षमक्षण से पवित्र, अन्तर भाग में सोमपान से कसैले तथा समस्त शास्त्रों और स्मृतियों से सुशोभित, उसके मुख में भगवती सरस्वती सदैव निवास करती थीं ॥ ११ ॥

जिसके घर मैनाओं के साथ पिंजरों में पड़े हुए (निरन्तर शास्त्र-चर्चा सुनते-सुनाते) सभी शास्त्रों में अभ्यस्त गुणों द्वारा पद-पद पर टोके जाने के भय से सशंकित बट्ट (ब्रह्मचारी बालक) यजुः और सामवेद का निरन्तर पाठ किया करते थे ॥ १२ ॥

हिरण्यगर्भो भुवनण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहाणवादिव ।
 अभूत् सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
 उपसु तन्नाः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥
 विधानसम्पादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत् सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥

हिरण्येति । भुवनस्य भूर्भुव इत्यादि-चतुर्दशजगतः अण्डकं ब्रह्माण्डं तस्मात् द्विजन्मानां ब्रह्मणानां पतिः अधिपतिः हिरण्यगर्भः प्रजापतिरिव, क्षीरमहाणवात् दुग्धसागरात् द्विजन्मनां पतिः द्विजराजः क्षपाकरः सुधांशुरिव, विनतायाः तन्नामिकायाः कश्यपपत्न्या उदरात् कुबेः द्विजन्मनां पतिः पक्षिराजः सुपर्णः गरुड इव, ततः कुबेरद्विजात् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः अर्थपतिः अर्थपतिसंज्ञकः कश्चित् पुत्रः अभूत् उत्पन्नः । इह हिरण्यगर्भशादृश्येन वेदपारगामित्वम्, क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रतुलनया सकलजनाह्लादकरत्वम्, गरुडोपमया च नारायणपरायणत्वं द्योतितम् । चतुर्दशभुवनपदेन—

भूर्भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यमित्येते सप्त उपरितना लोकाः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमित्येते सप्त अधस्तना लोका ज्ञेयाः । तदुक्तमभिपुराणे—

‘चतुर्दशविधं ह्येतद् भूतवृन्द्ं सुकीर्तितम् । भूर्भुवः स्वमहश्चैव जनश्च तप एव च ।
 सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः । अतलं विनलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ।

महातलं रसातलं पातलं सप्तमं स्मृतम्’ ॥ इति ।

ब्रह्माण्डतः प्रजापतेरुत्पत्तौ प्रमाणं यथ । मनुः—

‘तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

ब्रह्मालङ्कारश्च मालोपमा ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । दिने दिने प्रतिदिनम् उपसु प्रातःसमयेषु नवा नवा नूतना नूतना उत्तरोत्तरं धीमन्त इति तात्पर्यम्, एवंविधाः शिष्यगणाः छात्रसमूहाः चन्दनपल्लवा मलयजवृक्षकिसलयानि इव पल्लवोऽप्यी किसलयम्’ इत्यमरः, श्रवणे शास्त्रविचारकर्णने योषितां कर्णे च लज्जा आतक्ताः सस्तः, विसारि विस्तृतं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं शास्त्रं विवृण्वतः व्याख्यानेनार्थ स्पष्टीकुर्वतः पाठयत इत्यर्थः यस्य अर्थपतेः गुरोः अधिकाम् अर्थार्थां सिध्यं शोभां प्रचक्रिरे । इह वाच्योपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

विधानेति । यः अर्थपतिः विधानेन वेदप्रतिपादितमार्गेण सम्पादितं विहितं यद्वा न विप्रोभ्यः सुवर्णादिवितरणं तेन शोभितैः मण्डितैः अन्यत्र तु विधानेन मदाविर्भावाय दीयमानभक्ष्यप्राप्तेन सम्पादितं निष्पन्नं यद्वा न मदजलं तेन शोभितैः भूषितैः । स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये महावीरा हवनबह्वयः तैः सनाथा युक्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां तैः ‘होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गावत्’ इति भालुचन्द्रोद्घृतकोशः, अन्यत्र स्फुरन्तः सक्रियाः ये महावीरा महाशूरा तैः सनाथा अधिष्ठिता मूर्तयः शरीराणि येषां तैः । यूपा यज्ञपशु-बन्धनाय स्थाणुविशेषाः त एव करा हस्ता येषां तैः, अन्यत्र तु यूपा इव कराः शुण्डादण्डा येषां तैः । गजैः करिभिरिव असंख्यैः अगण्यैः मखैः यज्ञैः सुखेन अवलेशेन सुरालयं स्वर्गम् अजयत् स्ववशमकरोत् स्वर्ग-
 जैते भुवनरूपी ब्रह्माण्ड से ब्रह्मवादियों के अधिपति ब्रह्मा, क्षीरसागर से तारों के अधिपति चन्द्रमा और विनता के गर्भ से पक्षियों के अधिपति गरुड उत्पन्न हुए, उसी प्रकार उस कुबेर से ब्राह्मणों के अधिपति ‘अर्थपति’ उत्पन्न हुए ॥ १३ ॥

जिस प्रकार प्रतिदिन प्रातःकाल कानों में लगी हुई चन्दन की नयी-नयी कोपलें निरन्तर उसकी शोभा बढ़ाती रहती हैं, उसी प्रकार निरन्तर प्रातःकाल पाठ सुनने में तल्लीन नये-नये आये हुए शिष्य, विस्तृत व्याख्या के साथ सम्पूर्ण वाङ्मय का अध्यापन करनेवाले गुरु अर्थपति की शोभा बढ़ाते रहते थे ॥ १४ ॥

जिस प्रकार राजा, मद बढ़ा देनेवाले पदार्थों के भक्षण द्वारा उत्पन्न मद जल से सुशोभित, युद्धोत्साही महावीरों से अधिष्ठित तथा यज्ञ स्तम्भ के समान सूडोंवाले असंख्य नलिष्ठ युद्ध के हाथियों द्वारा इन्द्र जैसे पराक्रमी राजा का भी देश सरलता से जीत लेता है, वैसे ही अर्थपति ने विधि-विधान से दिये गये दान से सुशोभित, प्रवृत्त-होमाग्नि से सम्पन्न यथा यज्ञस्तम्भों से प्रतिष्ठित असंख्य यज्ञों द्वारा स्वर्ग को भी अपने अधीन कर लिया था ॥ १५ ॥

स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुक्तेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विषन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणानृसिहस्य नखाङ्कुशा इव ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयोः मलीमसः शुक्लतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

प्रासीच्छया विहितानेक्यज्ञैरनायासेन तत्प्राप्तिमवरयं भाविनीं कृतवानिति निष्कर्षः । इह कार्येण हस्ति-
 सैन्यैरन्यदेशभिजयिनः कस्यचिद्राज्ञो व्यवहारसमारोपात् समालोक्यलङ्कारः, स च पूर्णोपमयाऽनुप्राणि-
 तेति आहुकाः ॥ १५ ॥

स इति । सः अर्थपतिः क्रमेण सुतोत्पत्तिपरम्परया चभाभृतां पर्वतानां मध्ये स्फटिकोपलैः
 स्फटिकमणिभिः अमलं स्वच्छं कलङ्करहितमित्यर्थः । कैलासमिव क्षमाभृतां शान्तिगुणयुक्तानां महात्मनां
 जितेन्द्रियाणां महामनीषिणां श्रुतिशास्त्रशालिनां वेदशास्त्राध्यापकानां सुतोत्तमानाम् उत्कृष्टात्मजानां
 मध्ये चित्रभानुं चित्रभानुनामानं तनयम् आत्मजम् अवाप लब्धवान् । 'चित्तिज्ञान्योः क्षमा', 'आत्मज-
 स्तनयः सूनु' इति चामरः । इहोपमा ।

अर्थपतेरेकादश पुत्रा आसन्निति हर्षचरिते ग्रन्थकृता स्वयमेवोल्लिखितम्, तथाहि—'सोऽजनयद्
 १. सृगं २. हंसं ३. शुचि ४. कवि ५. महीदत्तं ६. धर्म ७. जातवेदसं ८. चित्रभानुं ९. लक्ष्म १०. अहिदत्तं
 ११. विश्वरूपश्चेत्येकादशरुद्रानिष सोमाभृतरसशीकरञ्चुरितमुखान् पवित्रान्' इति । एष्वष्टमश्चित्रभानु-
 रिति स्फुटमवगम्यते ॥ १६ ॥

महात्मन इति । सुदूरनिर्गता अधिकदूरदेशव्याप्ताः, पक्षे आधिक्येन नखराग्राद्विहर्मिताः, कलङ्केन
 सुगलाच्छनेन मुक्ता वर्जिता या इन्दुकला चन्द्रषोडशांशः तद्वत् अमला स्वच्छा त्विट् लुवियेषां ते, पक्षा-
 भूतेऽप्येवमेव । तथा कृतं स्वप्रभावाक्षिप्पादितम् अन्तरं प्रवेशावकाशो यैस्ते, पक्षे तु कृतम् अन्तरं भेदः
 यैस्तेः 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्भेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । यस्य महात्मनः महाबुद्धिमतः चित्रभानो-
 गुणाः दयादाक्षिण्यादयः अपिपदाध्याहारेण पितुस्तुल्या अपि नृसिंहस्य नृसिंहस्वरूपधारिणो विष्णो नखा-
 ङ्कुशाः सृणिवद्विस्तृताः 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः, नखारः पुनर्भवा इव द्विषतां शत्रूणां मनोऽपि
 पक्षे द्विषतो वैरिणो हिरण्यकशिपोः मनोऽन्तः करणं वक्षश्च प्राविविशुः प्रवेशं विदधुः यद्गुणा वैरिणामपि
 चित्ताकर्षकाः, तत्प्रभावः कथं वर्णनीयः ? इत्याशयः । साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णोपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

दिशामिति । दिशां पूर्वादीनां वधूस्वरूपाणामिति यावत्, अलीकेषु ललाटदेशेषु 'अलीकमप्रिये भाले'
 इति हेमः, ये अलकारचूर्णकुन्तलाः तेषां भङ्गतां रचनाविशेषत्वं गतः । त्रयी वेदत्रयी ऋग्यजुःसामरूपे-
 त्यर्थः सैव वधूः स्नुषा तस्याः कर्णे श्रवणे तमालपल्लवः तापिच्छद्रुमकिसलयस्वरूपः, स्थलद्वयेऽपि प्राकृतिक
 रयामरूपत्वादित्याशयः 'तापिच्छोऽपि तमालः स्यात्' इत्यमरः । मलीमसः प्राकृतिकमलिनोयस्य चित्रभानोः

अन्त में उनके क्षमाशील, महानुभाव तथा वेदशास्त्रों में पारंगत कई पुत्ररत्नों में पर्वतों के बीच स्फटिक
 मणियों से अत्यन्त निर्मल कैलास पर्वत के समान चमकते हुए गुणों से अत्यन्त उत्कृष्ट चित्रभानु नाम के पुत्र उत्पन्न
 हुए ॥ १६ ॥

चन्द्रकलाओं जैसी अपनी कोरों से दूर तक निर्मल कान्ति बिखेरते हुए शत्रु के हृदय को फाड़कर उसमें
 प्रविष्ट हो जानेवाले भगवान् नृसिंह के नखरूपी अङ्कुशों के समान उस महानुभाव के दूरतक विस्तृत, निष्कर्षक
 तथा चन्द्रकलाओं जैसी उज्ज्वल कान्तिवाले गुणों ने विरोधियों के हृदयों को भी खोजकर उसमें अपना स्थान बना
 लिया था ॥ १७ ॥

जैसे कामिनियों के ललाट पर रची हुई घुँघराली केशरचना तथा नवोढा के कान में लगी हुई तमालपल्लवों
 की रेखा स्वभावतः सौवली होती हुई भी शोभा में अत्यन्त निखर उठती है, उसी प्रकार दिशाओं की छोरों पर
 श्वर-श्वर बिखरी हुई एवं आकाश में लगी हुई यज्ञ के धुओं की टेढ़ी-मेढ़ी रेखाओं ने स्वभावतः काळी होकर भी
 अपनी शोभा को अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था ॥ १८ ॥

१. स्फटिकोपलोपमम् । २. नखाङ्कुरा । ३. मलीमसम् ।

सरस्वतीपाणि-सरोजसम्पुट-प्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।

यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १६ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

—०००००—

अध्वरधूमसञ्चयः यज्ञधूमराशिः निजं स्वीयं यशः प्राकृतिकस्वच्छां सुकीर्तिं शुक्लतरम् अतिशयेनोज्ज्वलं चकार विदधे । इह प्रथमचरणेनाजलं यज्ञसमूहसम्पादनेन धूमस्य विगन्तव्यापित्वं ध्वनितम् । एवञ्च नियतकृतविधानात् धर्माचारतत्परताया अपि द्योतने गुणजनिता सुकीर्तिरधिका सञ्जातेति निष्कर्षः ।

इह दिशासु वधूत्वारोप आर्यः, अध्वरधूमसञ्चये केशरचनाविशेषत्वारोपस्तु शाब्द इत्येकदेश-विवर्तिरूपकम्, धूमसञ्चये तमालपल्लवत्वारोपः, त्रयां वधूत्वारोपे निमित्तमिति परस्परितरूपकम्, तथा मलिनधूमसञ्चयेन शुक्लतरयशसो जननात् कारणगुणविपरीतकार्यगुणोत्पत्तेर्विषमालङ्कारश्च इति परस्परमे-तेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति तत्त्वविदः ॥ १८ ॥

सरस्वतीति । सरस्वत्या भारतीदेव्याः पाणिसरोजसम्पुटेन करकमलद्वयेन सृष्टानि प्रमार्जितानि होम-श्रमस्य होमादिकर्मसम्बन्धिवल्गुशस्य शीकराम्भासि प्रस्वेदजलानि यस्य तस्मात्, तथा यशसः सुकीर्तिः अंशुभिः मयूखैः शुक्लीकृताति शुभ्रीकृतानि सप्त विष्टपाणि भूप्रभृतीनि सप्त भुवनानि येन तस्मात् 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः, ततः चित्रमानोः सकाशात् 'बाण' इति बाणनामधेयः सुतः पुत्रः व्यजायत अभवत् । इह भारत्याः करकमलयुगलेन स्वेदजलबिन्दूनां प्रोञ्जनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात् प्रथमाति-शयोक्त्यलङ्कारः, तथा कीर्तिराशिभिः सप्तभुवनानां शुभ्रीकरणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनाद् द्वितीया-तिशयोक्त्यलङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमपेक्षाभावेन संसृष्टालङ्कार इत्यवधेयम् ॥ १९ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—द्विजेनेति । तेन द्विजेन ब्राह्मणेन बाणेन, अक्षतम् अचिनष्टं कण्ठ-कौण्ड्यं वचनव्यापारे गलस्य मान्धं यस्याः सा तथा, महान् उत्कृष्टो यो मनोमोहः शिशुत्वेन चित्तवैकल्ये तेन मलीमसा मलिना प्रशंसितुमयोग्या अत एव अन्धा सदसप्रतिपादनात्मन्या तथा, तथा अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्यविलासः वैदुष्यचातुर्यं तेन हेतुना मुग्धा मूढा तथा वैदुष्यचातुर्यासत्वेनात्यन्तकोमलयेत्यर्थः, 'मुग्धः सुन्दरमूढयो' इत्यमरः, धिया प्रज्ञया इयं मद्वुद्धिस्था कावम्बरीरूपा, गदितत्वे द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां च अतिक्रान्तेति अतिद्वयी अधमत्वे अद्वितीया (अस्याद्यः क्रान्ताद्यर्थं द्वितीया) इत्यनेन समासः, व्यङ्ग्यार्थस्तु—उत्तमत्वे अद्वितीया कथा गद्यपद्यादिप्रबन्धः निबद्धा प्रथिता; पूर्वमपरिणतबुद्ध्या विषयीकृत्य पश्चाद्विनिर्मितेत्यर्थः, एतेन शैशवचापत्यजातदोषा धीधनैर्मनीषिभिः शोचनीया इत्यभिप्रायः ।

इह—'छेको व्यञ्जनसङ्क्षयः सकृत्साम्यमनेकधा । अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा ।

एकस्य सकृत्तप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥'

इति साहित्यदर्पणोक्तविशा प्रथमचरणे छेकानुप्रासः, शेषे तु वृत्त्यनुप्रास इत्यनयोर्मिथोऽनवेषश्च स्थितत्वात् संसृष्टालङ्कारः ॥ २० ॥

—०००००—

निरन्तर यज्ञ में हवन करने के परिश्रम से आयी हुई, जिसके पसीने की बूंदों को मंगवती सरस्वती स्वयं अपने सम्पुटित करकपलों से पोछा करती थी तथा जिसकी कीर्ति ने सातों लोकों को अपनी निर्मलता से अत्यन्त उज्ज्वल बना दिया था उन चित्रमानु से बाण नाम का पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ १९ ॥

जिसके कंठ की तुतलाहट अभी तक नहीं मिट पायी है अर्थात् जिसका कंठस्वर अभी भी वर्णों के स्पष्ट उच्चारण में मँज नहीं पाया है, जिसका हृदय अज्ञानरूपी अन्धकार से अभी तक ढका हुआ है तथा जिसकी बुद्धि अभी भी विद्वानों की वचनवक्रता सीख न पाने के कारण अत्यन्त मूढ़ है अर्थात् जिसकी बुद्धि का अभी तक विकास नहीं हो पाया है उसी बाण ने अपने से पूर्व रची गयी दो कथाओं (बृहत्कथा तथा वासवदत्ता) के अतिरिक्त अथवा तुच्छता में अद्वितीया वा उन दोनों से अत्यन्त उत्कृष्ट इस कथा की रचना की है ।

—०००००—

कथा-मुखम्

शूद्रकवर्णनम्

आसीदशेष-नरपति-शिरः-समभ्यर्चित-शासनः पाकशासन इवापरः, चतुर्दधि-मालामेखलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनत-समस्त-सामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाण-शङ्ख-चक्र-लाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रति-

अथ सम्प्रति कथा प्रस्तौति—आसादिति । आसीदिति भूतक्रियापदस्य 'राजा शूद्रको नाम' इति दूरस्थेन कर्तृपदेन सम्बन्धः । राजानं विशिनष्टि—अशेषेति । अशेषैः समग्रैः नरपतिभिर्महीपतिभिः (कर्तृभिः) शिरोभिरुत्तमाङ्गैः (करणैः) समभ्यर्चितं सादरं गृहीतं शासनम् आदेशो यस्य स तादृशः । समस्तजना-ज्ञापको न त्याजाकर इत्याशयः, अत एव अपरः सुरराजान्निष्ठो द्वितीयः पाकशासन इन्द्र इव । इन्द्रो हि पाकनामानं दैत्यं हतवानिति पुराणी वार्ता । पाकं शासितवानिति पाकशासनः 'विडौजा पाकशासनः' इत्यमरः । इह शासनपदावस्था यमकालङ्कारः, भावामिमानिनी वाच्या द्वयोस्त्रेष्वा चेर्युभयोः शब्दार्थालङ्कारयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । अत्र हि शासनपदावस्था लाटानुप्रासो नाशङ्कनीयः, शक्यार्थोभिव्यक्ते केवलतात्पर्यतो व्यतिरेक एव तदभ्युपगमेन प्रकृते शक्यार्थस्यापि व्यतिरेकात् ।

चतुरिति । चत्वारश्च भूमण्डलचतुर्विधं विद्यमानास्त उदधयश्च समुद्राश्च चतुर्दधयस्तेषां माला श्रेणिः सैव मेखला काञ्ची अवधिरिति यावत् यस्यास्तथाभूतायाः भुवो वसुधायाः भर्ता नायकः ।

इह वसुधाशूद्रकयोर्नायकनायिकाभ्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

प्रतापेति । प्रतापः कोशवण्डजतेजः अनुरागः प्रेम ताभ्याम् अवनतं वशीभूतं समस्तं कूरनं सामन्त-चक्रं स्वाधीननृपतिसमूहो यस्य स तादृशः । अन्यदपि लोहचक्रमभिप्रतापादात्पादवनतं जायते । तथा च न केवलं तत्प्रभाववशाद्गृहीभूताः सामन्तनृपतयः किन्तु तदीयप्रेमवशादपीति ध्वनितम् ।

चक्रवर्ती । चक्रवर्ती सार्वभौमस्तस्य लक्षणैश्चिह्नैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तकरतल्लौहिल्यादिभिः उपेतो युक्तः । तथा चोक्तं सामुद्रिकरहस्ये—

'अतिरिक्तः करो यस्य प्रथिताकुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् भुवम् ॥'

पुनरपि तमेव विशिनष्टि—चक्रधर इति । चक्रमलातलं धरतीति चक्रधरो विष्णुरिव करदम्बले

शूद्रक नाम का एक राजा था । वह मानों दूसरा इन्द्र था । सभी राजा अर्द्धा से सिर झुका कर उसका आदेश ग्रहण करते थे । वह चार समुद्रों से घिरी हुई मानों चौलड़ी करधनी पहनी हुई पृथ्वीरूपी नायिका का पालन-पोषण करनेवाला (दक्षिण) नायक था । उसके प्रताप अथवा अपनी अनुरक्ति से सभी सामन्त-गण उसके अधीन थे । वह चक्रवर्ती सम्राटों के सभी लक्षणों से युक्त था । भगवान् विष्णु के हाथों में चक्र और शंख है, उसके करकमलों में शंख और चक्र के चिह्न थे । भगवान् शंकर ने कामदेव को जीता था, उसने काम-

१. कथालक्षणं साहित्यदर्पणे—

'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र भवेदार्या कचिद्वक्त्रापक्त्रके ।

आदौ पचैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥'

इह चतुर्विधान्येव मुक्तकादीनि गद्यानि सन्ति, किन्त्विदोत्कलिकाप्रायमेव बहुलम् । तथा च तत्रैव—

'वृत्तबन्धोद्भिन्नं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्थकम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तमागयुतं परम् । अन्यदीर्घसमासाढ्यं तुर्थश्चास्पसमासकम् ॥'

पतेन—'गद्यपद्यमयी चम्पूर्दिधा श्लेषवती च या । राजवर्णनमादौ स्यान्नगरीवर्णनं ततः ।

तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तन्नृषु कुत्रचित् ॥'

यथा—'शूलसम्बन्धो देवतायतनेषु न नृषु' इति नलचम्पूम्, तथात्रैवात्रो चित्रकर्मसु वर्णसङ्करो न मनुष्येषु' इत्यादि चम्पूलक्षणसंयुक्तामेनां वदन्तः परास्ताः ।

हृत्शक्तिः, कमलयोनिरिव विमानोक्त राजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गाप्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोपजायमानोदयः मेरुरिव सकलोपजीव्यमान-

पाणिपद्मतले उपलब्धमाणम् अवलोक्यमानं शङ्खचक्रलाञ्छनं शङ्खचक्राकाररेखोपरेखास्वरूपं चिह्नं पद्मे वस्तुतः शङ्खचक्रस्वरूपं चिह्नं यस्य स तादृशः । 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः ।

इहोपमानोपमेयभावस्य साधारणधर्मस्य चोपादानात् पूर्णोपमा, चक्रपदस्यासकृदुक्तत्वाद् वृत्त्यनुप्रासरचेत्युभयोः परस्परमनपेक्षत्वात्तिलतण्डुलवत्संश्लिष्टः ।

हर इवेति । हरति पापं यः स हरो महेश्वरः तद्वदिव जितः पराभूतः मन्मथः कन्दर्पः येन स तथोक्तः एकत्र भाललोचनाग्निना नामशेषकरणात्, अपरत्रास्यस्तलावण्यवशादित्याशयः । उभयोः पूर्णसाभ्याःपूर्णोपमालंकारः ।

गुह इवेति । गुहः कार्तिकेय इव 'सेनानीरग्निरगुहः' इत्यमरः, अप्रतिहता केनाप्यकुण्ठिता शक्तिः प्रभावोत्साहमन्त्रजनितं सामर्थ्यम् आयुषविशेषश्च यस्य स तथोक्तः । उभयोः साभ्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

कमलेति । कमलं भगवतः श्रीमहाविष्णोर्नाभिपद्मं योनिरुद्गमस्थानं यस्य स कमलयोनिविधातेव, विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं नभसि वाहनीकृतमित्यर्थः राजहंसानां चञ्चुरणैरतिलोहितानां पद्मविशेषाणां मण्डलं समूहो येन स तादृशः, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इति, राजहंसास्तु ते 'चञ्चुरणैरतिलोहिताः' इति चामरः । राजपद्मे—विगतः पराजयेन विनष्टः मानोऽहङ्कारो यस्य तद्विमानं तथाभूतं कृतं राजहंसानाम् अत्युच्चमहीपतीनां मण्डलं गणो येन स तादृशः । अस्मिन् पद्मे राजहंसपदे राजानो हंसा इवेति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोते' इत्युत्पत्तिसमासः । 'स्थुरुत्तरपदे व्याघ्र' इत्याद्यमरात्तस्यात्युच्चराजवाचकत्वमिति बोध्यम् । उभयोः साभ्यात् पूर्णोपमालङ्कारः ।

जलधिरिवेति । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः समुद्र इव लक्ष्म्या रमायाः शोभाया वा प्रसूतिर्निर्गमस्थानं देवासुरैः समुद्रमन्थने चतुर्दशरत्नेष्वस्या अपि तस्मादेव निर्गमात् तथा च जगदलङ्कृतमिति शोभाजनकत्वमित्याशयः । राजपद्मेऽपि लक्ष्मीर्धनसम्पत्तिः शोभा वा 'लक्ष्मीश्छाया च शोभायाम्' इति हैमः, तस्याः प्रसूतिरुद्भवस्थानम्, नीतिचातुर्यादित्याशयः । उभयोः साभ्यात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

गङ्गेति । गङ्गायाः स्वर्धुन्याः प्रवाह ओष इव भगीरथस्य तन्नामकसूर्यवंशीयभूपतिविशेषस्य पत्न्याः स्वपितृणामुद्धाराय रथचक्रकृतमार्गः तदाचारसरणिश्च तत्र प्रवृत्तो लङ्गः । उभयोः साभ्यात्पूर्णोपमालंकारः ।

पुरा किल सगरो नाम राजाश्वमेधेन यष्टुमश्वं मुमोच तच्च सुरराजोऽपहृत्य पाताले कपिलाश्वमेधबन्धः । ततश्च तमन्विष्यन्तः सगरसुताश्चतुर्दशवनवलोप्य नखेन भुवो मृदु उत्खन्य पातालं प्रविश्य तस्युषि भस्मितवन्तः । कुपितेन तेन मुनिनाऽमिश्रतास्ते भस्मीभूतः अभूवन् । तत्रप्रपौत्रो भगीरथो हि तानुषिधीषुः गङ्गामानेतुं तपस्तप्तवान् । तेन पुष्टा हि सा हिमालयाग्निरास्य भूमण्डले तत्रयचक्रनिर्मितमार्गे च प्रसरन्ती पातालं प्रविश्य तांस्तारयामास । राजा भगीरथो हि परमसदाचारवानासीदिति च पौराणिकी कथानुसन्धेया ।

रविरिवेति । रविर्दिवाकर इव प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उपजायमान उत्पद्यमान उद्यगिरिसम्बन्धः सम्पत्तेरुद्भेदश्च यस्य स तथोक्तः । पूर्णोपमालंकारः ।

मेरुरिवेति । मेरुः सुमेरुगिरिरिव, सकलैः समस्तैरर्थाद्देवैश्च उपजीव्यामाना सेव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया आतपाभावाः, पादयोश्छाया कान्तिश्च यस्य स तथोक्तः । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इति चामरः ।

वासनाओं को जीत लिया था । ब्रह्मा ने मोले-मोले हंसों को अपना वाहन बनाया था, उसने बड़े-बड़े राजाओं का अभिमान चूर-चूर करके उनके हृदयरूपी हंसों पर अपना आसन जमा लिया था । समुद्र से भगवती लक्ष्मी पैदा हुई थी, उससे राजलक्ष्मी का जन्म हुआ था । गंगा का प्रवाह राजा भगीरथ के रथ की छींको का अनुगामी था, वह राजा भगीरथ के कठोर सदाचारों और प्रयत्नों की परिपाटी का अनुगामी था । सूर्य के समान उसकी भी असीम्पत्ति दिनोदिन नये-नये रूपों में उगती रहती थी । देवलोक सुमेश पर्वत के बुद्धों

... १. 'उद्यगीयमानोदयः । २. सकलभुवनो, सकलभुवनतलो' । 'गृहस्पतिरिव सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः'

इत्यधिकः पाठः कश्चित्

पादच्छायाः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्रकृतकरः कर्त्ता महाश्रय्याणाम्, आहर्त्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्, आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त्तयिता गोष्ठी-बन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणी-

‘एकविंशत्यमी स्वर्गा निर्मित मेरुमूर्धनि’

इति साम्बपुराणात् मेरुसन्निकटगिरीणां छायासु सुराः सञ्चरन्तीति पौराणिकी वार्ता । पूर्णोपमालङ्कारः ।

दिग्गज इति । दिग्गज ऐरावतप्रभृतिको दिङ्नाग इव ‘ऐरावतः पुण्डरीको चामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजः ॥’ इत्यमरः ।

अनवरतं सततं प्रवृत्तं जातं यद्दानं मदजलं जलसहितं धनादिदानञ्च तेनार्द्रकृतः क्लिञ्चीकृतः करः शुण्डो हस्तश्च यस्य सः । ‘मदो दानं प्रवृत्तिश्च’, ‘आर्द्रं सार्द्रं क्लिञ्जं तिमितं स्तिमितं समुच्चमुत्तं च’ इति चामरः । पूर्णोपमालङ्कारः ।

कर्त्तुं इति । महाश्रय्याणाम् अतिप्रबलरिपुपराजयाद्युतावहानन्यकृतकार्याणां कर्त्ता निष्पादकः । क्रतूनां यज्ञानाम् आहर्त्ता अनुष्ठाता । सर्वशास्त्राणां सकलवाङ्मयवेदादीनाम् आदर्शो दर्पणः, ‘दर्पणे मुकुरादर्शो’ इत्यमरः, यथा हि दर्पणे संक्रान्ताः पदार्थाः समवलोक्यन्ते तथा तस्मिन्नपि राजनि सर्वेषां सञ्ज्ञास्त्राणां छाया निरन्तराभ्यासवशाज्जनैः समवलोक्यन्ते स्मेत्याशयः । कलानां नृत्यगीतादिचतुष्पष्टिकलाविद्यानाम् उत्पत्तिः शिक्षाप्रदानाज्जन्मस्थानम् कलापदेन द्विशसतीनां गहणमिति व्याख्यानं हेयमेव । गुणानां दाय्यावाङ्मयगाम्भीर्यादीनां कुलभवनं वंशपरम्परागताश्रयस्थानम्, तस्मिन्नेव तेषां स्थिरभावेन विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । काव्यानां इत्यश्रव्यादीनां ये अमृतरसाः सुधातुल्यशृङ्गारादिरसास्तेषाम् आगम उद्भवस्थानम्, कविराजत्वेनोत्कृष्टकाव्यसम्पादनादित्याशयः । इह एकस्य महीपते-विषयभेदेन बहुविधोत्प्रेषालङ्कारः ।

उदयेति । मित्राणि सखायस्तेषां मण्डलं समूहस्तस्य उदयशैलोऽभ्युन्नतेः स्थानम् । अन्यत्र मित्र-मण्डलस्य सूर्यविम्बस्य उदयशैलः पूर्वार्द्रिः । दिवाकरो यथा पूर्वार्द्रौ उदयं प्राप्नोति तथा मित्रगणस्त-वाभितोऽभ्युन्नतिं प्रापेति भावः । इह श्लेषालङ्कारः ।

उत्पातेति । अहितजनस्य वैरिजनस्य उत्पातकेतुः विनाशव्यञ्जको धूमकेतुः । तस्याकथ्य एव तेषां चचारम्भादित्याशयः । इह नृपतौ केवलोत्पातकेतुस्वारोपात् केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः ।

प्रवर्त्तयितेति । गोष्ठीबन्धानां मधुरकथापरिषत्स्थापनानां प्रवर्त्तयिता प्रबलकः । प्रतिस्थानं मधुर-कथापरिषत्स्थापकः इत्यर्थः । रसिकानां विदग्धजनानां रसज्ञातृणामित्यर्थः, आश्रयः अवलम्बनस्थानम् ।

प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकृतिः प्रशस्तधनुर्धरश्रेष्ठ इत्यर्थः । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः ।

धौरेय इति । साहसिकानां संग्रामादौ हठविधायिनां मध्ये धौरेयो धुरन्धरो मुख्य इति यावत् । ‘धुरो यद्धकौ’ इति ठकि धौरेय इति रूपम् ।

अग्रेति । विदग्धानां पण्डितानां मध्ये अग्रणीरग्रगण्यः । वैनतेयो गरुड इव विनतेभ्यः कृतप्रणामेभ्य आनन्दस्य हर्षस्य जननः सम्पादकः । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः आनन्दजननः हर्षकारकः । वैन्यो

की छाया कां सेवन करता था, मृत्युलोक उसके चरणों की छाया में जीवित रहता था । दिग्गजों के सँड़ निरन्तर बहने वाले मद-जल से भीगे रहते हैं, उसके हाथ निरन्तर दिए जाने वाले दान के जल से भीगे रहते थे । वह आश्चर्यपूर्ण कार्यों में लगा रहता तथा निरन्तर यज्ञों का अनुष्ठान किया करता था । शीशे के समान उसके निर्मल हृदय में सभी शास्त्र श्लोक उठे थे । वह ललित कलाओं का उद्गम और काव्य के अमृत-तुल्य रसों का संगम था । उदयाचल सूर्यमण्डल के उदय का स्थान है, वह अपने मित्रमण्डल की उन्नति का स्थान था । धूमकेतु संसार के विनाश का सूचक है, वह शत्रुओं के विनाश का चिह्न था । वह निरन्तर विद्वत्परिषद् बुलाया करता था । वह काव्यरसिकों का एक मात्र आश्रयस्थान था, धनुर्धारियों के मानभंग की मूर्ति था,

१. नृत्यगीतादिचतुष्पष्टिकलानां नामानि अस्मत्सम्पादितसाहित्यदर्पण-‘लक्ष्मी’ टीकायाः प्रथमसंस्करणस्य प्रथमपरिच्छेदेऽवगन्तव्यानि; विस्तरभयाच्च नेदोपन्यस्तानि ।

विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितसकलाराति-कुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नान्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनरसिंह^१रूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तस-कलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवतत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

अतिचिरकालप्रमतिक्रान्तकुनृपतिसहस्रसम्पर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले^२कृपाणधाराजले चिरमुवास राजलक्ष्मीः^३ ।

वेनराजात्मजः पृथुरिव चापकोट्या कोटिसंख्यककार्मुकैः अगणितधनुर्धरसैनिकैरित्यर्थः, पद्मे-चापो धनुस्तस्य कोटिरप्रभागस्तेन समुत्सारिता विनाशिताः स्थानान्तरं प्रापिताश्च सकलारातयः समप्ररिपवः कुलाचलाः महेन्द्रादयः कुलपर्वता इव येन स तथोक्तः । कुलपर्वताश्च—‘महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सहेते कुलपर्वताः ॥’ उभयोः साम्यापूर्णापमालङ्कारः । पुरा किल पृथुः पर्वताकीर्णं वासानह्यं पृथ्वीं समवलोक्य तत्समतलीकरणपृवृत्तो धनुकोट्या पर्वताजुस्सारयामासेति पौराणिकः वार्त्तानुसन्धेया ।

नान्नैवेति । यः शूद्रकः नान्नैव निजनामश्रावणमात्रेणैव निर्भिन्नानि भयोत्पादनेन विदारितानि अरातीनां शत्रूणां हृदयानि वच्चांसि येन स तादृशः । विरचितः हिरण्यकशिपुहृदयभेदनाय विहितो नरसिंहस्वरूपधारणस्य आडम्बर आटोपो दीर्घव्यापार इति यावत्, येन स तं तादृशम् । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण, पराक्रमेण आक्रान्तम् अधीनीकृतं सकलं समस्तं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः ‘विष्टपं भुवनत्रयम्’ इत्यमरः । विक्रमः पादन्यासः तस्य त्रयं त्रितयं तेन आयासितं खिन्नीकृतं भुवनत्रयं विष्टपं येन तं तथोक्तं वासुदेवं श्रीपतिं जहासेव हसति स्मेव । अयमाशयः—महीपतिरयं निजनामश्रावणमात्रेणैव शत्रूणां वचो भेदितवान्, वासुदेवस्तु शत्रुवचोभेदनाय नृसिंहावताराडम्बरं धृतवान्, तथा महीपतिना चानेनानायासेन केनैव पराक्रमेण चतुर्दशभुवनानि स्वाधीनीकृतानि, वासुदेवेव तु त्रिभिरेव विक्रमैः केवलानि त्रीण्येव भुवनान्याक्रान्तानीति बोध्यं महीपतिकृतो वासुदेवोपहासः स न्याय्य इवेति ।

विष्णुः बलिं विजेत्तु वामनरूपमङ्गीकृत्य क्षुब्धना तं भुवनत्रयं विक्रमत्रयेणासादितवानिति पौराणिकी वार्त्ता । इहोपमानाद्वासुदेवाहुपमेयस्य महीपतेराधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । जहासेवेति क्रियोत्प्रेक्षा चेति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

अतिचिरकालेति । अतिचिरकालो भूयान् समयः तेन लग्नम् आत्मनि संयुक्तम्, अतिक्रान्तं व्यतीतं यत् कुनृपतिसहस्रं कदयरनरपतिसमूहः तस्य सम्पर्केण सम्बन्धेन यः कलङ्को दूषितचिह्नं प्रापञ्चं तं तथोक्तम्, क्षालयन्तीव प्रक्षालनेन प्रमार्जयन्तीव यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) विमले स्वच्छे कृपाणधाराजले खङ्गधारारूपे जले चिरं बहुसमयं यावत् लक्ष्मीः राज्यश्रीः उवास वसति चक्रे, अन्योऽपि लोकः पङ्कादिलग्नं शरीरं जलेन क्षालयति । खङ्गबलेनैव राजा राज्यलक्ष्मीं स्वाधीनीकृतवानित्याशयः । इह क्षालयन्तीवेति क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, ‘कृपाणधाराजल’ इत्यत्र निरङ्गं रूपकञ्चैत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पराक्रमियो का प्रधान था और चतुर पण्डितों का अगुआ था । गरुड़ ने अपनी माता विनता को आनन्दित किया था, उसने अपने अधीनों को आनन्दित किया था । राजा पृथु ने अपने धनुष की कीरों से पर्वतों को हटाकर पृथ्वी को समतल किया था, उसने अपने अगणित धनुर्धारी सैनिकों से शत्रुओं का विनाश करके शासन को निष्कण्टक बना दिया था ।

उसने अपने नाम के प्रताप से ही शत्रुओं के हृदय को विदीर्ण कर दिया था और अद्वितीय पराक्रम से सारी पृथ्वी को अपने अधीन कर लिया था । इसी नाते वह शत्रु-वध के लिए नृसिंह रूप का आडम्बर रचनेवाले तथा तीन पर्वों से तीनों लोकों को नाप लेने के लिए वामन रूप धारण करने का कष्ट उठाने वाले भगवान् वासुदेव की हँसी सी उड़ाया करता था ।

शुगों से दुष्ट राजाओं के सहवास में रहने के कारण राज्यलक्ष्मी में जो कलंक लग चुके थे उन्हें ही मानो धोती हुई वह उसके कृपाण की जल-धारा में बहुत दिनों तक निवास करती रहती रही ।

१. वैन्यः, पृथुः । २. समुत्सारिताराति... । ३. नारसिंह... । ४. आयासितम् आयास्यमानम् । ५. हसति स्मेव । ६. ‘विमले’ इति पाठः कचिच्च विद्यते । ७. लक्ष्मीः ।

यश्च मनसि धर्मेण, कोपेऽयमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वह्निना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसि-जेन, तेजसि सवित्रा च वसत सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य ।

यस्य च मदकल-करि-कुम्भ-पीठपाटनमाचरत। लग्न-स्थूलमुक्ताफलेन, दृढ^१-मुष्टि-निष्पीडन^२-निष्ठभूत-धाराजलबिन्दु-दन्तुरेव^३ कृपाणेनाकृष्यमाणा सुभटोरःकपाट-घटितै-

यच्चेति । चकारोऽत्र किञ्चेत्यर्थः । यो राजा (शूद्रकः) इति दूरस्थायाम् 'अनुकरोति' इति क्रियते मन्वेति । मनसीत्यादीनि सप्तम्यन्तपदानि दूरस्थवसतेत्यस्याधिकरणप्रतिपादकानि करणतृतीयान्तपदानि धर्मेणेत्यादीनि च वसतेत्यस्य विशेष्याणि सन्तीति विभावनीयम् वसतापदस्य च यथालिङ्गं सर्वत्र सम्बन्धो विधेयः । तथा च मनसि हृदये धर्मेण पुण्येन वसता वासं विदधता, सर्वदैव धर्मचिन्तनादिति भावः । कोपे, क्रोधे यमेन धर्मराजेन, अपराधिनां तत्क्षणमेव दण्डदानादित्याशयः । प्रसादे अनुग्रहे धनदेन कुबेरेण, परिचर्यादिना प्रसन्ने सति मनोरथाधिकसमर्पणादित्याभिप्रायः । प्रतापे कोशदण्डजे तेजसि वह्निना अग्निना, सकलवैरितापकत्वादित्याशयः । भुजे बाहौ भुवा मेदिन्या, राज्यभारवहनसमर्थत्वादिति भावः । दृशि लोचने श्रिया लक्ष्म्या, साधुरागदृष्टिमात्रेण तत्सम्भवादित्याशयः । वाचि वचने सरस्वत्या गीर्वाण्या 'म्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणा सरस्वती' इत्यमरः, निरन्तरगद्यपद्याद्यनेकप्रबन्धनिर्माणादित्याशयः । मुखे आनने, शशिना चन्द्रेण तदनुकारित्वात्सकलजनानन्दकत्वाच्चेति भावः । 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः । बले, शकौ मरुता वायुना, अतिबलशालित्वादिति भावः । प्रज्ञायां मतौ सुरगुरुणा, बृहस्पतिना अनुपमबुद्धिशालित्वादित्याभिप्रायः । 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः', 'बृहस्पतिः सुराचार्यः' इति चामरः । तथा रूपे सौन्दर्यं मनसिजेन-अनङ्गेन, मानिनीमानापहरणादित्याशयः । तेजसि प्रतापलक्षणे सविता सूर्येण, विपत्तिनां बुर्निरीष्यत्वादिति भावः । 'तपनः सविता रविः' इत्यमरः । सर्वे च देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेवमयस्तस्य तथोक्तस्य । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इत्यनेनादिपदात्स्वरूपार्थेऽपि मयद् प्रत्ययो ज्ञयः । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा 'पश्यामि देवांस्तव देव ! देहे' इत्यर्जुनोक्ता आकृतिः स्वरूपं येन स तस्य तथोक्तस्य शीघ्रज्ञागवते, १। स्कन्धे—'सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्चभूतं प्रणमेदुनन्यः' इति । भग ऐश्वर्यादिरस्यास्तीति भगवान् तस्य भगवतः नृणां समूहो नारं तस्य जीवस्य दायस्येत्यर्थः, अयनं गतिरिति नारायणो महाविष्णुस्तस्य, 'कृष्णः प्रतिघर्णे' इत्यनेन कर्मणि षष्ठी । अनुकरोति तत्सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रातीते लट् । इहोपग्यवाचकपदाभावादथोपमालङ्कारः ।

यस्य चेति । किञ्चेति चार्थः । यस्य-राज्ञः (शूद्रकस्य) समीपमित्यत्र सम्बन्धः । मदेन दानजलेन कलानि मनोज्ञानि यानि करिणां हस्तिनां कुम्भपीठानि शिरःपण्डफलकानि तेषां पाटनं विदारणम् आचरता कुर्वता, 'अतएव' लज्जानि संयुक्तानि स्थूलानि विपुलानि हस्तिसम्बन्धीनि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि यस्मिन्स्तेन तथोक्तं, दृढमुष्टिना यन्निपीडनं धारणं तेन निष्ठभूता इव निर्गता इव धारा निक्षिप्तभागा एव जलबिन्दवः जलकणपङ्क्तयः, ताभिर्वन्तुरेण विषमेण उच्चावचान्न कृपाणेन खड्गेन, आकृष्यमाणेन समन्ताद्

उसके मन में धर्म का निवास था, क्रोध में मृत्यु का वास था, प्रसन्नता में कुबेर का आवास था । प्रताप में अग्नि जलती थी, भुजाओं पर पृथ्वी टिकी थी, आँखों में लक्ष्मी हँसती थी, बाणी में सरस्वती बोलती थी, मुख पर चन्द्रमा खेलता था, बल में वायु की गति थी, बुद्धि में बृहस्पति का विलास था, सौन्दर्य में कामदेव उतर आया था, तेज में सूर्य चमक रहा था, इस नाते वह सभी देवताओं से युक्त विश्वरूपधारी भगवान् नारायण की प्रतिमूर्ति-सा प्रतीत हो रहा था ।

युद्ध में मतवाले हाथियों के मस्तक को विदीर्ण करने के समय बड़े-बड़े गजमोतियों के दानों से भरी हुई मुठ्ठी में इड़ता से पकड़ कर दबाने के समय मूठ से निचुड़ी हुई जल-धारा से और भी पैनी एवं जल-कणों से दन्तुरित (डेंची-नीची, लहराती हुई) ळगनेवाली शूद्रक की तलवार से खींची गयी, हाथियों के

१. पाटनम् आचरतः, विदधतः । २. दृढ । ३. 'निपीडनाद् निष्ठभूततलः' । ४. 'जलदन्तुरेण' ५. विघटित ।

कवच-सहस्रान्धकार-मध्यवर्तिनी करि-करंट-गलित-मदजलासार-दुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपमसकृदाजगाम राजलक्ष्मीः ।

यस्य च हृदयस्थितानपि पतीन् दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपुसुन्दरी-णामन्तर्जनितदाहो दिवानिशं जज्वाल ।

यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराः, रतेषु

गृह्यमाणेन, यद्यपि दृष्टमुष्टिरित्यत्र दृढशब्दस्य प्रियाविषु पाठात् पुंवन्नामनिषेधः प्राप्नोति तथापि दाह्य-मात्रविवक्षया सामान्ये नपुंसकत्वमास्थाय निर्वाहः कार्यः । तथा सुमदानां प्रशस्तसैनिकानाम् उरांसि वक्त्रांस्थेव कपाटानि तेभ्यो विचटितानि वियोजितानि यानि कवचसहस्राणि लौहवर्मसमुदायास्तान्येव नैक्यतुर्यत्वात् अन्धकारास्तमांसि तेषां मध्यवर्तिनी अन्तःपातिनी, राजलक्ष्मीः शत्रुराजश्रीः, करिणी हस्तिनां करटानि कपोलस्थलानि तेभ्यो गलितं निःसृतं यन्मदजलं दानवारि तस्य आसारो धारासम्पात-स्तेन दुर्दिनं मेघजनितं तमः यासु तथोक्तासु, गाढतमोऽभिव्यञ्जनायैतदभिहितम् 'मेघच्छेदोऽङ्घ्रि दुर्दिनम्' इत्यमरः, समरा युद्धानि निशा रात्रय इव तासु अभिसारिका ध्वान्ते दत्तसङ्केता वनितेव यस्य शूद्रकस्य समीपम् अन्तिकम् असकृत् संग्रामस्थानेकाधात् मुहुर्मुहुः आजगाम आगतवती वशवर्तिनी जातेत्यर्थः । अभिसारिकालक्षणं यथा दर्पणे—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारस्थेवा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥'

इह 'आकृष्यमाणेव' इति क्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, उरःकपाटस्थत्र कवचसहस्रेत्यत्र च रूपक-द्वयम्, अभिसारिकेवेत्युपमालङ्कारश्चेति परस्परमेपामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यस्येति । अत्रापि च किञ्चार्थः । किञ्च यस्य महीपतेः (शूद्रकस्य) प्रतापः कोषदण्डजं तेजस्तदेव अनलो वह्निः, वियोगिनीनामपि पूर्वमेव स्वामिमरणात् विरहिणीनामपि, स्वामिमरणशङ्कया संयुक्तानां किं वक्तव्यमित्याशयः रिपुसुन्दरीणां वैरिवनितानाम् अन्तर्मनसि जनित उत्पादितः दाहो दग्धयेन स तथोक्तः, हृदयस्थितानपि तामिर्निरन्तरध्यानेन अन्तर्वर्तिनोऽपि भर्तृन् पतीन् दिधक्षुर्दग्धुमिक्षुरिव दिवा निशं रात्रिन्दिवं जज्वाल प्रदीप्तो बभूव । वियोगिनीनामपीत्येन दाहायोग्यत्वं व्यञ्जितम् । एतेन यत्प्रतापो हृदयवर्तिनमपि रिपुगणं सोढुमसमर्थ इति तत्प्रतापातिशयवर्णनेन महीपतेरतिशयवर्णनम्, तथा च राजाऽयं महाप्रतापशालीति निष्कर्षः । दिधक्षुरिति दहतेः सङ्गन्तात् 'सनाशंसमिच्छ उ' इति उः ।

इह 'प्रतापानल' इत्यत्र केवलं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, 'दिधक्षुरिव' इत्यनेन क्रियोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा-लङ्कारश्चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

पुनस्तदतिशयमेव वर्णयति—यस्मिंश्चेति । यस्मिन् महीपतौ (शूद्रके) जितजगति निर्जितसंसारं महीं भुवं पालयति रक्षणं विवधति शासति सतीत्यर्थः, एते विषया एतेषु स्थलेषु विद्यमाना आसन् न प्रजा-नामित्यभिप्रेतं सर्वत्र सम्बन्धः । तान्येव दर्शयति—चित्रेत्यादि । चित्रकर्मसु आलेख्यनिर्माणेषु वर्णानां नील-पीतादीनां सङ्कराः परस्परसम्बन्धाः, न तु जनतासु अनुलोमविलोमेन वा ब्राह्मणादिभ्यः क्षत्रियादीनां तद्वै-परीत्येन बोधपत्तिरूपा वर्णसङ्कराः दुराचरणाद्यभावादिति भावः । रतेषु मैथुनेषु केशप्रहाः सुगमताविधानाय कचाकर्षणानि, न तु कलहेषु तदनुपलम्भात् । काण्डेषु कविकर्मसु दृढबन्धाः समासाधिक्यादिना पादानां

कपोलों से मद बरसाने वाली शुद्धरूपी वर्षा की वनघोर रात में योद्धाओं के हृदयरूपी कपाट पर लगे हुए कवचों के घने अन्धकार से होती हुई अभिसारिका नायिका के समान राजाओं की राजलक्ष्मी बार-बार उसके पास आती थी ।

उसके प्रताप की अग्नि पति-वियोगिनी (विधवा) शत्रु स्त्रियों के हृदयों में स्थित उनके पतियों को मानो जलाने की अभिलाषा से ही उनके हृदय के नीचे अन्तर्ज्वाला (मानसिक सन्ताप) बनकर रात-दिन धधकती रहती है ।

सम्पूर्ण जगत् को जीतकर पृथ्वी का पालन करनेवाले शूद्रक के शासनकाल में विपरीत वर्णों के सम्बन्ध से सन्तान उत्पन्न करने की परिपाटी प्रजावर्ग से उठकर विभिन्न रङ्गों के मिश्रण से रङ्ग बनाने के रूप में केवल

केशप्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्रलम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः, रतिकलहेषु दूतसम्प्रेषणानि, सार्यक्षेषु शून्यगृहाः न प्रजानामासन् ।

प्रगाढसन्निवेशाः, न तु कारागृहेषु दृढबन्धा अपराधाभावात् । शास्त्रेषु वेदोपबृंहितधर्मशास्त्रादिषु सिद्धान्तेषु चिन्ता मनोव्यापारः, न तु उदरपोषणानिषु समस्तविषयविद्यमानत्वात् । स्वप्नेषु स्वप्नदशायां विप्रलम्भाः दृढवस्तूनां दृढितीति तिरोधानात् वञ्चनाः, न तु अन्यकालेषु वियोगस्याजायमानत्वात् । छत्रेषु आतपत्रेषु कनकदण्डाः, सुवर्णयष्टयः, न तु जनेषु कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णपरिग्रहः, स्वकीयपद्धत्यां तेषां विद्यमानत्वेनापराधाभावादित्याशयः । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण चाञ्चल्यनि, न तु जनस्वान्तेषु भीतेरसत्वादिति भावः । 'ध्वजं चिह्नं पताकायां ध्वजः, शौण्डिकशेकसोः । खट्वाङ्गेषु च' इति विश्वः । गीतेषु गानेषु रागाः वसन्तादिरागाः शास्त्रीया धनाश्रीप्रभृतयो देशीयाश्च तेषां विलसितानि व्यवहाराः, न तु जनेषु रागा मात्सर्यादयस्तेषां विलसितानि द्वेपाद्याचरणानि समेषामेव अत्यन्तसदाचरणसम्पन्नत्वादिति तात्पर्यम् । 'रागाः बलेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु' इति त्रिकाण्डकोशः । करिषु गजेषु मदो दानं तस्य विकाराः तेजोजनितविकृतयः, न तु 'लोकेषु मदो रागोऽहङ्कारो वा तस्य विकारा विवेष्टतानि सर्वस्मिन्समये आसोपदेशासृतपानसक्तमनस्कत्वेन तेषामनुपलम्भादिति भावः । चापेषु धनुषु गुणस्य मौर्वीरूपस्य रज्जोः छेदः कर्तनम्, न तु गणेषु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां छेदा विलोपाः, तथाविधगुणानां सर्वदोषलम्भादित्याशयः । गवामक्षीवेति विग्रहे 'अक्षणोऽदर्शनात्' ५।४।७६ इति पा० सूत्रेणाच । गावो जालानि किरणा वाचन्ति व्याप्नुवन्ति एवमनेन वेति विग्रहे 'अक्षू व्यासो' इत्यस्माद्धातोः अकर्त्तर्यर्थे घञि सति गवाक्ष इति 'वातायनं गवाक्षः' इत्यमरः, तेषु जालमार्गा वातागमनाय शुद्धशुद्धपथाः, न तु जनेषु जालमार्गाः क्षुण्णकल्पनामार्गाः समेषामेव स्तम्भकृतिकत्वादिति भावः । शशी चन्द्रः, कृपाणम् असिः, कवचो लोहनिर्मितवर्मपतेषां द्वन्द्वः पशु कलङ्काश्चिह्नानि, तत्र चन्द्रे कलङ्को मृगलाञ्छनरूपः स्वाभाविकः कृपाणकवचयोस्तु अधिकदिनपर्यन्तं व्यवहाराभावे मालिन्यरूपो कलङ्को, न तु जनाचरणेषु कलङ्काः कुलमालिन्यादिजनका दुराचरणादिदूषितव्यवहाराः सर्वेषामेव सदाचरणशीलत्वादित्याशयः । रतिकलहेषु कामविषयकविवादेषु दूतसम्प्रेषणानि सञ्चारकगमनानि, न तु युद्धेषु प्रबलविपक्षिणोऽविद्यमानत्वादिति भावः । सारयः क्रीडन्यः अक्षा विभीतकाः तेषु गुटिकाक्षेत्रेष्वित्यर्थः, शून्यगृहाः गुटिकारहितस्थानानि न तु ग्रामेषु लोकशून्यसदनानि केनापि प्रकारेण राजादेशकरजनितबाधाद्यभावादित्यभिप्रायः । इह 'वर्णसंकरा' इत्यारभ्य 'शून्यगृहाः' इत्येतेषु चतुर्विंशसु श्लेषानुप्राणितार्थपरिसंख्यालङ्कारस्य मिथोऽनपेक्षत्वेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिः ।

चित्रकला ही में चलती थी, बाल पकड़ने की क्रिया कामिनियों की चोटों पकड़ने के रूप में केवल रतिक्रिया में ही होती थी, कारागार आदि कठोर बन्धन की रीति-बन्धो (विशिष्ट रचना-शैलियों) के रूप में केवल काव्य में ही बरती जाती थी, जीवननिर्वाह की चिन्ता अध्ययन और मनन के रूप में केवल शास्त्र-चिन्तन में मग्न थी, वियोग की दशा दृष्ट वस्तुओं को न पा सकने के रूप में केवल सपनों में आती थी, अर्थदण्ड की व्यवस्था सोने की ढाँडियों के रूप में केवल राज-क्षत्रों में पायी जाती थी, मय से काँपने की स्थिति वायु से दिल्ने के रूप में केवल पताकाओं में स्थित थी, मद-मोह आदि षट्पातों की इलचल, रागरागिनियों की क्रीडाओं के रूप में केवल गीतों में होती थी, अहंकार का दोष गजमद के रूप में केवल हाथियों में मिलता था, गुणों से हीनता रोदे के उतरने के रूप में केवल धनुषों में दिखाई पड़ती थी, थोखा-धक्की की कारीगरी जालीदार कटाहों के रूप में केवल शरोखों में की जाती, कलंक की कालिमा काले-काले पक्षों के रूप में केवल चन्द्रमा, तलवार और कवचों में लगी हुई थी, दूत-सम्बन्ध की स्थापना मानमोचन के लिए दूतों के आवागमन के रूप में केवल कामकलह में ही होती थी तथा घर का धन से सूना होना मुहरों से सुने कोठों के रूप में केवल चौपड़ आदि खेलों में ही पाया जाता था ।

यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिकालकेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु कर-
पीडनम्, अनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातः, तुरगेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकाल-भयपुञ्जीभूत-कृतयुगानुकारिणी त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव
विस्तीर्णा मज्जनमालवविलासिनीकुचतटास्फालन-जर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनावर्ता-
रित-जयकुञ्जर-कुम्भ-सिन्दूर-सन्ध्यायमान-सलिलया उन्मद-कलहंस-कुल-कोलाहल-

यस्य चेति । यस्य च महीपतेः (शूद्रकस्य) परलोकात् जन्मान्तरादेव भयम्, न तु शत्रुवर्गात्
तस्मात् स्वस्यातिशयबलशालिस्त्वमिति तात्पर्यम् । भयमित्यादेर्हि अभूदित्यग्रिमक्रियया सर्वत्र सम्बन्धो-
ऽवज्ञेयः । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः भवार्थे ठक् प्रत्ययः, तासाम् अन्तःपुरवासिनीनां कामिनीनां
अलकेषु चूर्णकुन्तलेषु 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । भङ्गः कुटिलता, न तु समरेषु भङ्गः पराजयः
अतिप्रबलसैन्ययुक्तत्वादिति भावः । नूपुरेषु हंसकेषु मुखरता शब्दायमानता, न तु लोकेषु मुखरता
वाचालता. समेषामेव प्रियभाषित्वादित्याशयः, विवाहेषु उपयमनेषु करपीडनं पाणिग्रहणं न लोकेषु
करो राजदेयद्रव्यं तेन पीडनं तद्ग्रहणाय बाधनं जनानां समृद्धिशालिन्वेन यथोचितसमय एव तत्सम-
र्पणात् नृपतेश्च परिस्थित्यनुकूलेन कार्यविधानादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं मखाग्निधूमेन कृतवद्धि-
धूमेन अश्रुपातो नेत्रजलनिसरणं न तु शोकादिना, असमयप्राणवियोगाद्यभावादिति भावः । तुरगेषु चोटकेषु
कशाभिघातः क्षमदण्डप्रहारः, न तु दस्युप्रभृतिषु तेषामसम्भवात् । मकरध्वजे कामदेवे चापस्य धनुषो
ध्वनिः जनमानसवशीकरणाय दङ्कारः, न तु सैनिकजने प्रायेण सम्प्रामाद्यभावादित्यभिप्रायः, इहापि पूर्वव-
देव सप्तार्थपरिसंख्यालङ्काराः, अपि च 'मकरध्वजे चापध्वनिः' इत्यत्र असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति-
रित्येतेषां परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्य चेति । तस्य च राज्ञो महीपतेः (शूद्रकस्य) विदिशा अभिधानं नाम यस्याः सा विदिशाभि-
धाना राजधान्यासीदिति क्रियायामन्वयः । तामेव विशेषयति-कलीत्यादिना । तत्र प्रथमान्तं विदिशायाः,
तृतीयान्तश्च वेन्नवस्या विशेषणमिति बोध्यम् । कलिकालात् कलियुगस्थापनाद् यज्ञं भीतिस्तस्मात्
पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतम् अवयवसङ्कोचेन सङ्कुचितमिव कृतयुगं तदनुकर्तुं शीलं स्वभावो यस्याः
सा ताड्यती, अनेनातिशयपुण्यस्थानमेतदिति व्यञ्जयति । त्रयाणां भुवनानां जगतां समाहारश्चिन्तनश्च
'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समाहारे तत्पुरुषः, तस्य प्रसवभूमिरिव उत्पत्तिस्थलमिव विस्तीर्णा
विपुला । मज्जन्यः स्नानाय अवगाहमानाः मालवविलासिन्यो मालवदेशीयकामिन्यः तासां कुचतटानि
वक्षोजस्थलानि तेषाम् आस्फालनेन अतिशयवक्षोजघातेन जर्जरिताः चीणीकृता ऊर्मिणां तरङ्गाणां मालाः
पङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथोक्त्या । 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिणां' इत्यमरः, 'माला तु पङ्क्तौ पुष्पाविदामनि' इति
हैमः । एतेन कुचानामतिकर्कशत्वं व्यञ्जयति । जलावगाहनाय पानीयाबलोडनाय अवतारिता रचकः प्रदे-
शिता जयकुञ्जराः विपश्चिद्वनसमर्थहस्तिनः तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभमानं यस्मिन्दूरं भाग-
~~~~~~

उसके शासनकाल में लोगों में यदि भय था तो केवल परलोक से, कुटिलता थी तो केवल मर्लों की
सुन्दरियों की धुंधराही लटों में, वाचालता थी तो केवल नूपुरों में, करग्रहण (पाणिग्रहण) था तो केवल
विवाहों में, आँसुओं का गिरना था तो केवल यज्ञ के धुओं से, कोड़ों की चोट थी तो केवल घोड़ों पर और धनुष
का शब्द केवल कामदेव के धनुष ही में पाया जाता था । (अर्थात् शूद्र का अभाव था; सहज शांति थी) ।

विदिशा नाम की नगरी उसकी राजधानी थी । जहाँ के लोग अत्यन्त सात्त्विक थे मानों कलियुग से
भयभीत होकर सतयुग सिमिटकर वहीं आ बसा था । वह इतनी लम्बी चौड़ी थी कि तीनों लोक उसी से उत्पन्न
जैसे प्रतीत होते थे । वह वेन्नवती (बेतवा) नाम की नदी से घिरी हुई थी; जिसकी लहरें स्नान करनेवाली मालव-
सुन्दरियों के कठोर कुचों के तट से टकराकर छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, जिसका जल स्नान के लिए जल में उतरे
हुए जयकुञ्जरों के मस्तकों में लगे सिन्दूर के धुल जाने से सन्ध्या के समान लोहित हो जाता था, तथा जिसके
किनारे मतवाले ईसों के कलरव से गुंजत रहते थे ।

१. अन्तःपुरिकाकुन्तलेषु ।

२. करग्रहणम् ।

३. अनवरतप्रवृत्त ।

४. तुरङ्गेषु ।

५. उदभूत ।

६. अनुसारिणी । ७. आयात आगत ।

मुखरितं-कूलया वेत्रवत्यां परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्याञ्च विजिताशेष-भुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतः, द्वीपान्त-रागतानेक-भूमिपाल-मौलिमाला-लालित-चरणयुगलः वलयमिव लीलया भुजेन भुवन-भारमुद्धहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरेककुलक्रमागतैरसकृदालोचित-नीतिशास्त्र-निर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुधैश्चामात्यैः परिवृतः, समानवयोविद्यालङ्कारैरेकमूर्द्धा-भिषिक्त-पार्थिवकुलोद्गतैरखिल-कलाकलापालोचन-कठोरमनिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः

सम्भवं रक्तचूर्णकमिति यावत् 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः, 'सिन्दूरं तरुमेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके' इति मेदिनी, तेन सन्ध्यायमानं सन्ध्यावदाचरत् रक्तीभूतं सलिलं जलं यस्यास्तथा तथोक्त्या । उन्मवानाम् उत्कटमवानां कलहसानां कादम्बानां कुलस्य सङ्घस्य यः कोलाहलोऽनभिष्यत्करवः तेन मुखरितं शब्दाय-मानीकृतं कूलं तटं यस्यास्तथा तथोक्त्या । वेत्रवत्या तन्नामिकया नद्या परिगता परिवेष्टिता ।

अत्र कलिकालेत्यादिविशेषणे पुञ्जीभूतस्वोपेच्छालङ्कारः आर्थी उपमालङ्कारश्च, त्रिभुवनेत्यादिविशेषणे द्रव्योपेच्छालङ्कारः, कुचतटारफालनेन कर्ममालाया जर्जरितस्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादति-शयोक्त्यलङ्कारः, सन्ध्यायमानेतिव्यङ्ग्योपमा चेत्येतेषां परस्परापेक्षाभावेन तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

स तस्यामिति । स राजा (शूद्रकः) तस्यां विदिशानगर्याम् अतिचिरं बहुसमयं प्रथमे आद्ये वयसि प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषे सुखम् आनन्दो यथा स्यात्तथा उचास वसति चक्रे इति सम्बन्धः । वयसः केचित् क्रुमारादिभेदेन व्यवस्थां मन्यन्ते तथाहि—

'पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति पौत्रे । पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥' इति दर्शनात् । केचिच्च चतुरवस्थां मन्यन्ते, तथाहि—

'आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥'

अत्र प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि, तृतीयान्तपदानि च सचिवानां राजपुत्राणाञ्च विशेषणानि । तत्र राजविशेषणं—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निर्वृतः सुनिश्चिन्तः । तत्र कारण-माह—विजितेति । विजितानि स्वाधीनीकृतानि अशेषाणि सकलानि भुवनमण्डलानि चतुर्वशभुवनानि येन तस्य आबस्तथा तथोक्त्या । एकस्माद् द्वीपान्निष्ठा ये द्वीपास्ते द्वीपान्तराणि तेभ्य आगतानां समाया-तानाम् अनेकभूमिपालानां बहुतरमहीपतीनां मौलयो मुकुटानि शिरसि वा तेषां मालाः वज्रः श्रेणयो वा तामिर्लालितं सादरं संस्पृष्टं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तादृशः । वलयं कटकमिव 'कटकं वलयोऽस्त्रि-याम्' इत्यमरः, लीलया अनायासेन । भुवनभारं संसारबीजधम् उद्धहन् धारयन् । प्रज्ञया धिया 'धीः प्रज्ञा सोमधी मतिः' इत्यमरः, अमरगुरुं बृहस्पतिमपि उपहसद्भिः उपहासं कुर्वद्भिः, अनेककुलक्रमागतैः वंशपरम्परया अमात्यपदारूढैर्न स्वाधुनिकैरित्यर्थः, असकृद् वारंवारम् आलोचितैः अनुशीलितैः नीति-शास्त्रैः राजोचितव्यवहारबोधकग्रन्थैः निर्मलानि स्वच्छीकृतानि मनांसि येषां तैस्तथोक्तैः । अलुब्धैः लोभ-शून्यैः, अन्यथा प्रच्छन्नरूपेण द्रव्यग्रहणादिना राज्ञः क्षतिमपि विदधुरित्याशयः । स्निग्धैः वत्सलैः 'स्निग्ध-स्तु वत्सलः' इत्यमरः, प्रबुद्धैः आगरितैः कार्यज्ञैर्वा । अनेके बहवो ये मूर्धाभिषिक्ताः ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियास्तु समुत्पन्ना मूर्धाभिषिक्तास्तेषाम्, पार्थिवानां महीपतीनाञ्च कुलानि वंशास्तेभ्यः उद्गता उत्पन्नास्तेस्त-थोक्तैः, अखिलानां समग्राणां कलानां नृत्यगतादीनां कलापस्य समुदायस्य आलाचनेन विमर्शेन कठोराः, शास्त्रे परिपक्वा मतयो धियो येषां तैस्तथोक्तैः, अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' इत्यमरः,

वह अपनी युवावस्था में बहुत दिनों तक सुख के साथ उस नगरी में निवास करता रहा । उसने सम्पूर्ण पृथ्वी को जीत लिया था इसलिए वह राज्य-भार की चिन्ता से मुक्त होकर निश्चिन्त हो गया था । अनेक द्वीपों से आये हुए राजा अपनी मुकुट-मालाओं से उसके चरणों की पूजा किया करते थे । वह अनेक मन्त्रियों से घिरा रहता था जो अपनी प्रतिभा से बृहस्पति की भी खिछी सी उड़ानेवाले, वंश-परम्परा से अपने पदों पर आसीन और निरन्तर नीतिशास्त्र का मनन-चिन्तन करने से निर्मल-हृदय, निर्लोभी, हित-चिन्तक तथा जागरूक थे । वह अनेक राजपुत्रों के साथ आश्रय-प्रमोद में लगा रहता था; जो अवस्था, विद्या तथा आभूषणों में उसी के समान थे, विभिन्न श्रेष्ठ राजाओं के वंशों से उत्पन्न थे, अनेक कलाओं के मनन से परिपक्व तथा अत्यन्त प्रखर थे ।

प्रेमानुरक्तहृदयैरग्राम्यपरिहासकुशलैरिङ्गिताकारवेदिभिः काव्य-नाटकाख्यानकाव्याधिकालेख्य-
व्याख्यानानादिक्रियानिपुणैरतिकठिन-पीवर-स्कन्धोरु-बाहुभिरसकृदवदलित-समद-रिपुगज-
घटा-पीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव, विक्रमैकसैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रति-
बिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्तिः क्षौणमाकलयतः प्रथमे
वयसि वर्त्तमानस्यापि^१ रूपवतोऽपि सन्तानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष
इवासीत् ।

कालविद्धिः अवसरज्ञैः, प्रभावेण माहास्येन अनुरक्तानि आसक्तानि हृदयानि मनांसि येषान्तैस्तथोक्तैः
अग्राम्येषु नागरिकेषु अश्लीलादिरहितेष्विति यावत् य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलेः अभिज्ञैः
'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः' इत्यमरः । इङ्गितं चेष्टितम् आकारो अनेनादिसङ्कोचादिरूपो रचनाविशेषः तौ विद-
न्तीति तैः तथोक्तैः काव्यं रसार्थकं वाक्यं पद्यमयमहावाक्यं वा, नाटकं रूपकविशेषः अवस्थानुकृतिरिति
यावत्, आख्यानकानि चूर्णकानि, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषो वासववृत्तादिः, आलेख्यानि चित्रनिर्मा-
णानि, व्याख्यानानि अर्थपञ्चवित्करणानि इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तासु निपुणैः निष्णातैः
'निष्णातो निपुणो दक्षः' इत्यमरः । अतिकठिना नितान्तदृढाः पीवराः पुष्टाश्च स्कन्धोरुबाहुवो येषान्तै-
स्तथोक्तैः, असकृन्मुहुर्मुहुः अवदलिता विमर्दिताः समवा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुकरिसमूहाः ता
एव पीठबन्धाः पृष्ठस्थितासनानि यैस्तैस्तथोक्तैः । केसरिणां सिंहानां किशोरकैः शिशुभिरिव विक्रमे
पराक्रमे एकोऽद्वितीयो रस आसक्तिर्येषान्तैरपि । विनयेन सारस्येन व्यवहारो वृत्तिरस्ति येषां तैस्तथोक्तैः,
एतेन सामर्थ्ये सस्यपि विनयातिशयो व्यञ्जितः । आत्मनः स्वस्य प्रतिबिम्बैरिव अनेनात्यन्ततुल्यार्थं दर्शि-
तम् । रममाणः क्रीडन् । अन्वयस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । इह 'वलयमिव' इत्यत्रोपमालङ्कारः स च वाक्य-
एव 'अमरगुरुमपि प्रजयोपहसद्भिः' इत्यत्र त्वार्थोपमालङ्कार आक्षिप्यते^२, 'रिपुगजघटापीठबन्धैः' इत्यत्र
रूपकमलङ्कारः, 'केसरिकिशोरकैः' इत्यत्र 'प्रतिबिम्बैः', इत्यत्र च वाक्योपमालङ्कार इत्येतेषां मिथोऽपेक्षा-
भावेन संसृष्टिरलङ्कारः ।

तस्य चेति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया परमोत्कर्षप्राप्त्यै-
रिच्छया व्युपसर्गाज्जयते सन्नन्तात् 'सनाशंसमिच्छ उ' इत्युः । महत्स्वरवमतिशायिधैर्यं यस्य स तस्य भाव-
स्तत्ता तथा तथोक्तया च । तृणमिव वासमिव लघ्वी विशेषोत्कर्षजनकत्वाभावात् तुच्छतया निःसारति
यावत्, वृत्तिः व्यवहारो यस्य तत्तथोक्तम्, क्षौणं क्षीणम् आकलयतः निश्चिन्वतः, अनेन तासामकिञ्चि-
त्करत्वं प्रोक्तम् । प्रथमे आद्ये तारुण्ये वयस्यवस्थायां वर्त्तमानस्यापि, रूपवतोऽपि परमसौन्दर्यवतोऽपि
तस्य राज्ञः (शूद्रकस्य) सन्तानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनमस्ति येषान्तैस्तथोक्तैः अमात्यैर्मन्त्रिभिः अपे-
क्षितस्यापि आकाङ्क्षितस्यापि, एतेनामात्यस्यानुकूल्यमुपपादितम् । सुरतसुखस्य आल्लेखनितानन्द-
स्योपरि द्वेष इवासीत् । इह सुरतसुखे द्वेषहेतोरसत्त्वेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् विद्यमाने-
ष्वपि सुरतहेतुषु तारुण्यादिषु तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करः, सोऽयं तृणमिवेत्यत्रोपमया च

वे व्यावहारिक, शूद्रक के प्रति आसक्त, शिष्ट-परिहास करने में कुशल, संकेत और आङ्गिक चेष्टाओं के हाता
तथा काव्य, नाटक, कथा-कहानी, चित्रलेखन और व्याख्यान आदि क्रियाओं में निपुण थे । उनके कन्धे, छाती
तथा भुजायें अत्यन्त पुष्ट, स्थूल एवम् बलिष्ठ थीं । वे अनेक बार सिंहों के बच्चों के समान शत्रुओं के मतवाले
हाथियों की पीठ पर अपना आसन जमा चुके थे और अद्वितीय पराक्रमी होते हुये भी अत्यन्त विनम्र स्वभाववाले
तथा उसकी ही प्रतिमूर्ति जैसे प्रतीत होते थे ।

विजय प्राप्त करने की उत्कट अभिलाषा एवं अपनी पराक्रम-शीलता के कारण वह क्षीजनसक्ति को वास के
समान अत्यन्त तुच्छ समझता था । यद्यपि वह युवा था, सुन्दर था और उसके मन्त्रियों में उससे सन्तान उत्पन्न
होने की प्रबल अभिलाषा भी थी तथापि उसका सम्भोगसुख से कुछ बैर सा था ।

सत्यपि रूपविलासोपहसित-रतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति हृदयहारिणि चावरोधजने, स कदाचिदनवरतदोलायमान-रत्नवल्लयो घर्घरिकास्फालन-प्रकम्प-भ्रण-भ्रणायमान-मणिकर्णपूरः स्वयमारब्धमृदङ्गवाद्यः सङ्गीतकप्रसङ्गेन, कदाचिदविरल-विमुक्ता-शरासार-शून्यीकृतकाननो मृगयाव्यापारेण, कदाचिदाबद्धविदग्धमण्डलः काव्यप्रबन्धरचनेन, कदाचिच्छास्त्रालापेन, कदाचिदाख्यानकाख्यायिकेतिहासपुराणाकर्णनेन, कदाचिदालेख्यविनोदेन, कदाचिद्वीणया, कदाचिदर्शनागत-मुनिजन-चरणशुश्रूषया, कदाचिदक्षरच्युतक-

सङ्कीर्णः। सुरतसुखस्योपरि विद्वेषमुपपादयितुमन्यविधकार्यासक्तिमुपपादयति—सत्यपीति। रूपं सौन्दर्यविलासः 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः।' इति लक्षणलङ्घितः ताभ्याम् उपहसितो हास्यास्पदीकृतः, रतेः कामदेवपत्न्याः विभ्रमो विलासो येन स तस्मिन्स्तथोक्ते। विनयो वल्लभागमने आसनादुत्थानादिरूपेण तद्वति तद्युक्ते, अन्वयः कुलमस्यास्तीति तस्मिन्स्तथोक्ते, अत्र 'तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्य' इत्यनेन प्रशंसायां मनुष्यं, सकुलप्रसूत इत्यर्थः, अत्र प्रशस्तकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्याधिपत्यं प्रतीयते। हृदयस्य चित्तस्य हारिणि आकर्षणविधायिनि, एतेनाखिललोकस्पृहणीयत्वं व्यञ्जितम्। अवरोधजने स्त्रीसमूहे सत्यपि। स राजा (शूद्रकः) दिवसम् अनैषीत् वासरमगमयादिति वच्यमाणक्रिया सर्वत्र सम्बध्यते। प्रथमान्तपदानि राजविशेषणानि तृतीयान्तपदानि च दिवसनयनक्रियाकरणातीत्यवगन्तव्यानि। कदाचित् कस्मिंश्चित्प्रकरणे, अनवरतम् अजस्रम् दोलायमाने वादने हस्तविधूननात् स्पन्दमाने रत्नवल्लये उभय-हस्तस्थितरत्नमयकङ्कणद्वयं यस्य स तादृशः, तथा घर्घरिका वाद्यविशेषो वीणा तस्या आस्फालनेन हस्तेन धावनेन यः प्रकम्पः शरीरकम्पनात् शिरःकम्पनं तेन भ्रणभ्रणायमानौ 'भ्रण-भ्रण' एवं शब्दं कुर्वाणौ मणिकर्णपूरौ मणिमयकर्णभूषणे यस्य स तादृशः स्वयमारम्भेनैव आरब्धं कृतं मृदङ्गवद् वाद्यं वादित्रं येन स तादृशः। गीतनृत्यवाद्यत्रयं दर्शनार्थं कृतं सङ्गीतकमभिधीयते, तस्य प्रसङ्गः सम्बन्धस्तेन तथोक्तेन, तथा च संगीतरत्नाकरे—'गीतं नृत्तं च वाद्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति। अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विमुक्ता विचिता ये शरा हवस्तेषाम् आसारो धारासम्पातः तेन शून्यीकृतं हिंस्रजनुरिक्तीकृतं काननं वनं येन स तादृशः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः। मृगया व्यापारेण आखेटकक्रियया। आबद्धम् अनुष्ठितं विदग्धानां विदुषां मण्डलं समूहो येन स तादृशः। काव्यं पूर्ववर्णितस्वरूपं, प्रबन्धाः कथास्तेषां रचनेन निर्माणेन, अनेन विद्वज्जनानुरागित्वं व्यञ्जयति। शास्त्रालापेन न्यायाद्यापृच्छनेन 'आपृच्छालापसंलप' इत्यमरः। आख्यायकं स्फुटकथा, आख्यायिका वासवदत्तादिका, इतिहासः पुरावृत्तम्, पुराणं 'भङ्ग्यं भङ्ग्यं च' इत्यादिनाष्टादश मत्स्यादि, तेषाम् आकर्णनेन अवणेन। आलेख्यं चित्रनिर्माणं तस्य विनोदेन तद्दर्शनानन्देन। वीणया वीणावाद्यअवनेन। दर्शनार्थम् प्रेक्षणार्थम् आगता आयाता ये मुनिजनाः साधुलोकास्तेषां चरणशुश्रूषया पादसेवनाया। अक्षरस्य अकारादिवर्णस्य च्युतं च्युतिर्त्रयं तदक्षरच्युतकं काव्यम्। यथा—

'कुर्वन् दिवाकरारलेषं दधच्चरणदम्बरम्। देव! यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ॥'

इत्यत्र करेणुपदस्य ककारच्युतौ द्वितीयार्थरेणुप्रतीतिः मात्रायाश्च्युतिर्यत्र तन्मात्राच्युतकम् यथा—

'मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः। विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथिकस्य सः॥

यद्यपि उसका रनिवास सौन्दर्य और काम कलाओं में रति एवं उसके हाव-भावों की हैंसी उड़ाने वाली कमनीय, सलज्ज, कुलीन एवं मन को चुरा लेनेवाली सुन्दरियों से भरा था फिर भी स्त्री-सहवास के सुखों से उदासीन होकर वह अपनी मित्र-मण्डली में ही सुख से समय बिताता था। वह कभी सङ्गीत-गोष्ठियों में स्वयं मृदङ्ग बजाता जिससे निरन्तर दिलते हुये हाथों में रत्नों के कङ्कण और कभी मस्त होकर घर्घरी (एक बाजा) बजाता जिससे कानों में झूलते हुये मणियों के कर्णफूल झनझना उठते थे। कभी शिकार खेलने में निरन्तर बाणों की वर्षा द्वारा हिंसक जन्तुओं से जङ्गलों का जङ्गल साफ कर देता था। कभी मर्दङ्ग विद्वानों की गोष्ठियों में काव्यप्रबन्धों की रचना करता अथवा शास्त्रीय चर्चा में लगा रहता था। कभी कथा, कहानी, इतिहास और पुराणों के सुनने में तल्लीन रहता था, कभी चित्र बनाने अथवा वीणा बजाने में मन बहलाया करता था, कभी अपने दर्शन के लिए आये मुनियों की सेवा में लगा रहता था और कभी अक्षरच्युतक (जिस छन्द का

सहस्रमरीचिंमालिनि, राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववल्गुम्बिना कौक्षेयकेण सन्निहितविषधरेव चन्दनलताभीषणरमणीयाकृतिः, अविरलचन्दनानुलेपन-धवलित-स्तनतटा उन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिः संक्रान्तप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती राजभिः शिरोभिरुह्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशु-धारेव वशीकृतसकलराजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी, प्रतीहारी समुपसृत्य क्षितितल-निहित-जानु-करकर्मला सविनयमब्रवीत्—

“देव ! द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतस्त्रिशङ्कोरिव कुपितशतमुखहुङ्कार-निपातिता राज-

मरीचयो रश्मयस्तैर्मालते शोभते तान् धारयतीति वा यः स तस्मिंस्तथोक्ते सूर्ये सतीत्यर्थः । अङ्गनाजनः प्रमदाजनः तस्य विरुद्धेन सङ्ग्रामोपकरणत्वाद् व्यवहारप्रतिकूलेन । वामपार्श्वे सव्यप्रदेशेऽवलम्बितेऽवति-ष्ठत इत्येवंशीलेन, कौक्षेयकेण तरवारिणा । ‘तरवारिमण्डलाग्रः खड्गकौक्षेयकोऽस्ति’ इति कोशः । अयन्तु भीषणत्वे हेतुः । सन्निहितः पार्श्ववर्त्ती विषधरः सर्पः यस्याः सा तथोक्ता ‘सर्पः.....आशीविषो विषधरः’ इत्यमरः, चन्दनलतेव भीषणा भयानका स्वभावतो रमणीया मनोहरा च आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तथा च यथा चन्दनलतायाः स्वभावतो रमणीयत्वेऽपि सन्निहितविषधरत्वेन भीषणत्वम्, तथै-तस्याः प्रतिहार्या अपि निसर्गतो मनोहरत्वेऽपि वामपार्श्वस्थितखड्गत्वेन भीषणत्वमित्याशयः । पूर्णोपमा ।

अविरलं निविडतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्य अनुलेपनमुद्धर्त्तनं तेन धवलितं शुभ्रीकृतं स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथोक्ता, अत एव उन्मज्जन् जले प्रविश्य स्नानं कुर्वन् य पेरावत इन्द्रहस्ती तस्य कुम्भ-मण्डलं शिरःस्थमांसपिण्डो यस्यां सा तादृशी, मन्दाकिनी शुभ्रजला विषद्वगङ्गेव । चन्दनशुभ्रकुम्भोपमाने स्तनतटस्य काठिन्यं ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ।

चूडामणिषु सन्निहितराजमस्तककिरीटरस्नेषु संक्रान्तं पतितं यत् प्रतिबिम्बं प्रतीहार्याः प्रतिच्छाया तस्याः छलेन व्याजेन, राजभिः सन्निहितसामन्तनृपैः शिरोभिर्मस्तकैः उद्यमाना धार्यमाणा मूर्तिमती विग्रहवती राज्ञा-शुद्धकस्य आज्ञेव आदेश इव इह सापह्नवोत्प्रेक्षा । शरदिव विगतवर्षासमय इव, कलहंसः कादम्ब इव धवलं स्वच्छम् अम्बरं वस्त्रं यस्याः सा, पक्षे कलहंसा एव धवलम् अम्बरम् यस्याः सा तादृशी । पूर्णोपमा । जमदग्नेर्गोत्रापत्वं पुमान् जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुटारः तस्य धारा निक्षिप्ता इव, वशीकृतं स्वायत्तीकृतं पक्षे दर्शनेनाकृष्टं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलं राज्ञा निखिल-भूपतीनां मण्डलं चक्रवालं यथा सा तथोक्ता । पूर्णोपमा । विन्ध्यस्य विन्ध्याचलस्य वनं काननं तस्य भूमिः पृथिवी वेत्राणां वेतसानां लता सरलद्रुमा यत्र सा, पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टिः हस्ते इति शेषः, यस्याः सा तथोक्ता । उपमा । राज्यस्य अधिदेवताऽऽधिपस्याधिष्ठात्री देवतेव विग्रहिणी मूर्तिमती । इह द्रव्योत्प्रेक्षा । क्षितितले भूमितले निहितौ स्थापितौ जानूनलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले पक्षे मया सा तथोक्ता ।

किमब्रवीत्तमेव दर्शयति—देवेति । हे देव ! स्वामिन् ! द्वारे स्थिता वर्त्तमाना, सुराणां देवानां

हाली को कुछ-कुछ छोड़कर भगवान् सूर्य अभी आकाश में थोड़ी ही दूर चढ़े थे कि सभागृह में उपस्थित राजा के पास प्रतिहारी पहुँची । वह अपने वाम माग में खियों के अनुपयुक्त तलवार धारण किए थी जिससे उसकी आकृति साँप से लिपटी हुई चन्दन की लता जैसी मयंकर भी और रमणीय भी लग रही थी । चन्दन के घने लेप से अत्यन्त उज्ज्वल किनारोंवाले उन्नत स्तनों के कारण वह ऊपर उतराये हुए पेरावत के कुम्भस्थलों से युक्त स्वर्ग-गंगा सी प्रतीत हो रही थी । वहाँ बैठे हुए समस्त सामन्त राजाओं की चूडामणियों में पड़ा हुआ उसका प्रतिबिम्ब ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो राजा शुद्धक की मूर्तिमती आज्ञा को ही उस प्रतिबिम्ब के बहाने उन लोगों ने अपने मस्तकों पर धारण कर लिया हो, वह श्वेत कलहंसदुकूल (वह रेशमी वस्त्र जिसके आँचल अथवा किनारों पर चौंच में चौंच ढाले हंस के जोड़ों की अकृतियाँ बनी होती थीं) पहिने हुए हंसों की शोभा से युक्त शरद ऋतु जैसी प्रतीत हो रही थी । वह परशुराम के परशु की धार सी सभी राजाओं को अचीन बना लेनेवाली थी । बेंत की छड़ी लिए वह वेतों से भरी विन्ध्यभूमि एवं शरीर धारण करके आयी हुई राज-कुल की देवी सी प्रतीत हो रही थी । उसने घुटने टेककर तथा करकमलों से पृथ्वी को छूकर

१. मरीचिं...

२. मलयजानुलेपन...

३. चूडामणिप्रतिबिम्ब...

४. समुपासृत्य ।

५. कमलम् ।

६. द्वारि स्थिता । ७. निपातिता ।

लक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चण्डाल-कन्यका पञ्जरस्थं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकल-भुवनतल-सर्वरत्नानाम् उदधिरिवैकभाजनं देवः, विहङ्गमश्चायमाश्चर्यभूतो’ निखिल-भुवनतल-रत्नमिति कृत्वा देवपालमूलमेनमादायागताऽहमिच्छामि देवदर्शनसुरवमनुभवितुम्’ इति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमित्युक्त्वा विरराम ।

उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि ‘को दोषः, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिदेश ।

लोकं स्वर्गं ‘स्वरभ्यं स्वर्गनाक’ इत्यमरः, आरोहत आरोहणं विदधतस्त्रिंशद्भोरयाज्यस्य सूर्यवंशीयराज-विशेषस्य, राज्यलक्ष्मीरिव, त्रिंशद्भोः सूर्यवंशीयस्यायाज्यस्य राजविशेषस्य देवयागात् स्वर्गं वासो न भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमखो देवराजः तस्य हुङ्कारः क्रोधेन निषेधार्थञ्जकध्वनिः तेन निपासिता अधः क्षिप्ता, दक्षिणपथादक्षिणमार्गात् आगता समुपस्थिता चण्डालानां दिवाकीर्त्तनां कन्यकां कुमारीं पञ्जरे पश्चिनामाधारे तिष्ठतीति तं तथोक्तम् ‘सुपि स्थ’ इति कः, शुक्रं कीरम् आदाय गृहीत्वा देवं स्वामिनं भवन्तं विज्ञापयति निवेदयति ।

पुरा किल त्रिंशद्भुनाम कश्चन सूर्यवंशीयो नरपतिः अनेनैव देहेन यज्ञविशेषं विधाय देवलोकं जिग-मिषुः कुलगुरुमहर्षिवशिष्टेन प्रत्याख्यातः । तदनन्तरं तदर्थमेव तस्मृतात् प्रति प्राप्तः परन्तु सर्वं तत्त्वतो-ऽवबुध्य तैरेवमभिज्ञः—‘यतो भवान् कुलगुरुं परित्यज्यास्मान् सम्प्राप्तस्ततो भवान् चण्डालो भवतु’ इति ततो राजा विश्वामित्रं प्राप्य स्वाशयं निवेदितवान् । तदाशयं विज्ञाय विश्वामित्रो यज्ञं कारयित्वा देवलोक-मारोहं तमादिदेश । त्रिंशंकुस्तु यज्ञं कृत्वा देवलोकमारोहन् कुलगुरुपरित्यागात्तत्पुत्राणामिशायेन चण्डालभावापन्नत्वात् अयात्यत्वाच्च सुराधिपेनाधः पातित इति रामायणीया कथाऽनुसन्धेया । एतच्च स्फुटमन्यत्रापि ।

प्रतीहारी चण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयं दर्शयति—सकलेति । सकलभुवनतलेषु समग्रभुवनतलेषु यानि रत्नानि तेषां तथोक्तानाम्, उदधिः समुद्र इव एकभाजनम् एकमुत्कर्षस्थानम्, यथा समुद्रः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्याशयः । अयं विहङ्गमः विहायसा आकाशेन गच्छ-तीनि विहङ्गमः पक्षी शुक्रः विहायस-उपपदाद् गमेः खचि ‘अरुद्धिष्वजन्तस्ये’ति शुभागमः विहायसो विहादेशश्च, आश्चर्यभूतः अद्भुतावलोकनविषयः अतस्तथाविधविशेषत्वादेव निखिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् ‘जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्स्नमभिधीयते’ इति स्मरणात्, तं शुक्रम् आदाय गृहीत्वा देवस्य राज्ञो भवतः पादमूलं चरणमूलमहमागता संप्राप्ता देवदर्शनमुखं महाराजावलोकनानन्दम् अनुभवितुम् साक्षात्कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि । एतदाकर्ण्य एतच्छ्रुत्वा ‘देवः प्रमाणम्’ य एव भवत आदेशः स एव मया कर्त्तव्यः’ इत्युक्त्वा विरराम मौनमाश्रितवती ।

उपजातेति । उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथोक्तः, ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्’ इत्यमरः, समीपवर्तिनां निकटस्थितानां राज्ञां सामन्तनृपतीनां मन्त्रिणां च मुखानि आननानि आलोक्य निरीक्ष्य तेषामपि तद्दिदृक्षेति विज्ञायेत्यर्थः । अत्र राज्ञां मुखनिरीक्षणन्तु चण्डालत्वेनाव्रतप्रवेशे सविनयं निवेदनं किया—‘देव, स्वर्गं लोकं मे सशरीरं जाते समय क्रुद्ध इन्द्र के हुंकार से नीचे गिरी हुई त्रिंशङ्क की राज्यलक्ष्मी के समान दक्षिणापथ से आयी हुई एक चण्डाल-कन्या पिंजड़े में एक सुग्गा लिये हुए द्वार पर खड़ी है और प्रार्थना कर रही है कि पृथ्वी पर सभी रत्नों को धारण करने योग्य समुद्र के समान आप ही एक मात्र उपयुक्त पात्र है तथा यह चमत्कारी सुग्गा भी सारी पृथ्वी का एक उत्कृष्ट रत्न ही है; इसलिये इसकी साथ ही सेवा में उपस्थित होकर श्रीमान के दर्शन से सुखी होना चाहती हूँ । महाराज की क्या आज्ञा है ?’ ऐसा कह कर वह चुप हो गई ।

उसकी बात सुनकर राजा अत्यन्त उत्सुक हो उठा और अपने समीप में बैठे राजाओं के मुँह को देखते हुए (उनके मनोभावों को टटोलते हुए) उसने प्रतीहारी को आदेश दिया—इसमें दर्ज ही क्या है ? उसे भीतर ले आओ ।

१. चण्डाल...

२. काचित् इत्यधिकः कापि ।

३. तलरत्नानाम् ।

४. आश्चर्यभूता निखिल...

५. मूलमादाय...

६. आलोक्य ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च स नरपतिसहस्र-मध्यवर्त्तिनमशनिभय-पुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेक-रत्नाभरण-किरण-जालकान्तरितावयवमिन्द्रायुध-सहस्र-सञ्ज्ञादिताष्टदिग्विभागमिव जलधर-दिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खला-नियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगन-सिन्धु-फेन-पटल-पाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्य्यङ्किकानिषण्णम्, उद्धूयमान-कनकदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुख-कान्तिनिर्चय-पराभव-

तेषां विरोधोऽस्ति न वेत्यवबोधार्थम्, सति तु विरोधे नयनेङ्गितेनापि यत्प्रतिषेधसूचनसम्भवादित्याशयः । को दोषो न काप्यापत्तिः प्रवेश्यताम् इति एवम् आविदेश आज्ञापितवान् ।

अथेति । अथ राज्ञः आदेशदानानन्तरम् उत्थाय उत्थानं विधाय प्रतीहारी द्वारपालिका तां मातङ्गकुमारीं चण्डालकन्यकां प्रावेशयत् प्रावेशमकारयत् ।

प्रविश्य चेति । चण्डालकन्यका प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा राजानमद्राक्षीदपश्यदिति दूरस्थक्रियया सन्बन्धः । अत्र सर्वाणि द्वितीयान्तपदानि क्रियाविशेषणानीत्यवधेयानि । अशनेरिन्द्रायुधाद्वज्रात् यज्ञयं पञ्चछेदनरूपमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्र मिलिता ये कुलशैलाः चैत्रसीमाकारिमूधरास्तेषां मध्यगतं तदन्तर्वर्त्तिनं कनकशिखरिणं सुमेरुपर्वतमिव नरपतीनां नृपाणां यत्सहस्रं तन्मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थितमित्यर्थः । अग्नोपमालङ्कारः ।

पुरा पञ्चधारिणो भूधरा यथा पश्चिणः अन्यस्माद्देशादुड्डीय देशान्तरे निपतन्ति तथैव निपतन्त-श्चैते यं देशं सम्प्राप्तास्तं तत्क्षणमेव सञ्चूर्णयामासुः । ततः सुरेशः कुलिशेन तेषां पञ्चान् कर्त्तुं प्रवृत्तस्तदा व्रस्तास्ते स्वस्वरक्षणेपायविचारणाय एकत्र मिलिता आसन्निति रामायणीया कथा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि नानाविधानि रत्नाभरणानि मणिखचितालङ्काराः तेषां यानि किरणजालकानि रश्मिसमूहाः स्वार्थे कपू, तैरन्तरिता आवृता अवयवा अङ्गानि यस्य तं तथोक्तम्, अत एव इन्द्रायुधसहस्रेण शक्रधनुःसमूहेन 'इन्द्रा युधं शक्रधनुः' इत्यमरः सञ्ज्ञादिता अन्तरित अष्टौ दिग्विभागा दिशां प्रदेशा यस्मिंस्तत्तादृशम्, जलधरदिवसमिव मेघावृतदिनमिव (वर्त्तमानम्) अनेन राजा मेघवर्णं आसीदित्यवधार्यते । इहाप्युपमाऽलङ्कारः ।

पुनस्तमेव राजानं विशेषयितुं प्रथमं वितानं विशिनष्टि—अवलम्बीति । अवलम्बिताः शिथिलभिर-धोलम्बितस्वेन आभिताः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोज्ज्वानां कलापाः पङ्क्तयो यत्र तस्य तथोक्तस्य कनकं सुवर्णं तस्य याः शृङ्खला बन्धनरजवस्ताभिर्नियमिताः चतुर्षु कोणेषु बद्धा मणिदण्डिका रत्नखचिता यद्यस्तासां चतुष्टयं यस्मिंतस्य, गगनसिन्धोर्मन्दाकिन्याः फेनपटलवत् अधिकफलसमूहवत् 'द्विण्डीरोऽधिकफलः' इति कोशः, पाण्डुरं शुभ्रवर्णं तस्य एतानि पृष्ठयन्तानि वितानविशेषणानि ।

अथ राजानं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः किञ्चिद्वृहत्तः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलविता-नस्य शौमवसननिमित्तोच्चस्य 'उच्चोचो वितानं कदकोऽपि' इति कोशः, तस्य अधस्तात् निम्नप्रदेशे इन्दुकान्तमणिपर्य्यङ्किका चन्द्रकान्तमणिरचितमञ्जिका तत्र निषण्णम् उपविष्टम् । 'फेनपटलपाण्डुरे'त्यत्र लुप्तोपमा ।

भूयो राजानं विशिनष्टि—उद्धूयेति । उद्धूयमानो भूत्यैः संवीज्यमानः कनकदण्डः सुवर्णाऽवलम्बन-यष्टिषु तथाविधचामरकलापः प्रकीर्णकसमूहो यस्य तं तादृशम् ।

राजा का आदेश सुनने के बाद वह उठ खड़ी हुई और उस चांडाल-कन्या को भीतर ले आयी ।

उसने भीतर जाकर वज्राघात के भय से हकट्टे हुए सभी पर्वतों के बीच स्थित सुमेरु पर्वत के समान सामान्त राजाओं के बीच बैठे हुए राजा शक्र को देखा । उसके आठों अंग अनेक रत्नों से जड़े हुए आभूषणों की किरणों से ढक गये थे जिससे वह इस प्रकार जगमगा रहा था मानो आठों दिशाओं में छाये हुए हजारों इन्द्रधनुषों को धारण करने वाला वर्षा का दिन हो । वह आकाशरूपी समुद्र के फेन की तहीं जैसे उज्ज्वल तथा

१. जलधरसमयदिवसम् ।

२. आलम्बित... ।

३. पाण्डुरस्य ।

४. इन्दुकान्तपर्य्यङ्किका ।

५. सुवर्णदण्ड... ।

६. उन्मयूखमुखविजयपराभवप्रणते, उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवप्रणते ।

प्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणि-कुट्टिम-प्रभासम्पर्क-
श्यामायमानैः प्रणत-रिपु-निर्वांसमलिनीकृतैरिव चरण-नखमयूखजैलैरुपशोभमानम्,
आसनोन्नत-पद्मराग-किरण-पाटलीकृतेनाचिरमृदितमधु-कैटभ-रुधिरारुणेन हरिमिवोरु-
युगलेन विराजमानम्, अमृतफेन-धवले गोरोचना-लिखित-हंस-मिश्रुन-सनाथ-पर्यन्ते चामर-

उन्मयूहेति—उत् ऊर्ध्वं गता मयूखा रश्मयो यस्य तथाविधस्य मुखस्य यः कान्तिनिचक्षो
दीप्तिमयूहस्तेन यो विजयो जयः पराभवः पराजयस्तेन प्रणते चरणतलसंलग्ने शशिनि चन्द्रमसीव ।
इह 'शशिनीव' इति ब्रह्मोपमेया ।

अथ राजश्वरणकिरणं विशेषयितुमाह—इन्द्रनीलेति । इन्द्रनीलमणीनां या कुट्टिमप्रभा वेदिका
कान्तिः तस्याः सम्पर्केण मिश्रणेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरन्तिः, अत्रोपमानादाचारे क्यङ्क अत एव
क्यङ्कतोपमा । कीदृशैरिव इत्यत आह—प्रणतेति । प्रणतानां पराजयेन स्वाधीनानां रिपूणां वैरिणां ये
निश्वासाश्चेतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यमुपगतैरिव । मूलोक्तोपमालङ्कारेण क्रियोपमेया सङ्कीर्णते । चरण-
नखानां पादपुनर्भावाणां ये मयूखा रश्मयस्तेषां जालानि समूहास्तेरुपशोभमानं विराजमानम् ।

राज ऊरुयुगलं विशिनष्टि—आसनोन्नतैति । आसन उपवेशनस्थले उन्नतताः प्रकाशमाना ये
पद्मरागकिरणाः लोहितमणिरश्मयस्तेः पाटलीकृतेन श्वेतरक्तीभूतेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः, अत
एव अचिरमृदितयोः तत्कालमर्दितयोः सद्यः कृतकण्ठयोरित्यर्थः, मधुकैटभयोः तन्नामकयोरसुरविशेषयोः
रुधिरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं तेन तथोक्तेन, ऊरुयुगलेन जङ्घाद्वयेन विराजमानं शोभमानं हरि मधु-
सूदनमिव । उपमालङ्कारः ।

पुरा चरित्रायिनो भगवतः श्रीविष्णोः कर्णमलोत्पन्नौ मधुकैटभाख्यौ असुरविशेषौ भगवत एव
नाभिकमलसम्भूतं ब्रह्माणं हन्तुं समुद्यतौ जातौ । ततः आत्मरक्षणाय व्याकुलः रक्षणं कमप्यलभमानः
योगिनिद्रया स्थितां जगद्भार्त्रीं तुष्टुवे, प्रसन्ना सा नारायणमुत्थापितवती उत्थाय च भगवान् ताभ्यां सह
पञ्चवर्षसहस्राणि युद्ध्वा स्वभायया मोहितौ तौ वरं विस्रु आस्ताम् । नारायणो हि तयोर्वधं याचित-
वान् । ततो जलमग्नौ भूमिमालोक्य आहृतस्तौ 'यत्र सलिलेन परिप्लुता पृथिवी भूविष्यते तत्रावां जहि'
इति । भगवांस्तु पार्थिवांशसंयुक्ते निजोरौ संस्थाप्य तयोर्मूर्धनी चक्रेणाच्छिनदिति मार्कण्डेयपुराणकथा
प्रायः सर्वत्र प्रसिद्धैव ।

पट्टवसनद्वयं विशिनष्टि—अमृतैति । अमृतस्य पीयूषस्य यः फेनस्तद्वत् धवले श्वेतवर्णे गोरोचनया
गोपितनामकपदार्थेन लिखितानि चित्रितानि यानि हंसमिश्रुनानि सितच्छद्वयुगलानि तैः सनाथाः
सहिताः पर्यन्ताः प्रान्तप्रदेशा यथोक्ते, तथा चामराणां बालम्यजनानां 'चामरा चामरं बालम्यजनं रोम
गुच्छकम्' इति रभसः पवनेन वायुना प्रनर्तितौ आन्वोलितौ अन्तदेशौ प्रान्तभागा यथोक्ते दुक्कले पट्टवसने
वसानं दधानम् 'अमृतफेनधवले' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

मणियों से बने हुए तार डंडों पर सोने की जंजीरों से बाँध कर ताने गये न बहुत बड़े न बहुत छोटे रेशमी
बख के चँदवे के नीचे चन्द्रकान्तमणि से बनी हुई चौकी पर बैठा था; जिसके ऊपर चँदवे से बड़े-बड़े दानों-
वाले मोतियों के गुच्छे लटक रहे थे । उसके ऊपर सुनहरी मूँठ के चँवर डुलाए जा रहे थे । वह, मुख के
कान्ति मण्डल से फूट कर ऊपर की ओर फैलनेवाली किरणों से मानो पराजित होकर चरणों की शरण में
आयी हुई चाँदनी के समान टट्टट्टी विलोरी पाद पीठिका (पैर रखने की छोटी चौकी) पर अपना बायाँ
पैर रखे हुए था; जो इन्द्रनीलमणियों से पिटी हुई फर्श की नीली झलक के प्रभाव से कुछ-कुछ साँवली
किरणोंवाले नखों से ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो उस पर झुके हुए शत्रुओं की लम्बी-लम्बी साँसों की
छाया पड़ गई हो । आसन के दोनों ओर जड़ी हुई पद्मरागमणियों की लाल-लाल किरणों से उसकी
दोनों आँखें लाल-लाल हो रही थी जिससे वह कुछ ही समय पहिले मारे गये मधु-कैटभ के रक्त से लाल जाँवों
वाले भगवान् विष्णु के समान प्रतीत हो रहा था । वह अमृत के फेन के समान अति छल्ले दो रेशमी बख
धारण किये था जिसके किनारों पर गोरोचन से हंस के जोड़ों की आकृतियाँ उरेही गयी थीं तथा जिनके आँचल

पवनप्रनर्तितान्तदेशे, दुकूले वसानम्, अतिसुरभिचन्दनानुलेपन-धवलितोरःस्थलम्, उपरि-विन्यस्त-कुङ्कुम-स्थासकम्, अन्तरनिपतितबालातपच्छेदमिव कैलाशशिखरिणम्, अपर-शशि-शङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अतिचपल-राज-लक्ष्मी-बन्धनिगड-शङ्कामुपजनयतेन्द्रमणि-केयूरयुगलेन मलयज-रस-गन्धलुब्धेन भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बि-कर्णोत्पलम्, उन्नत-घोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीक-लोचनम्, अमलकलधौतपट्टायतम्, अष्टमीचन्द्र-शकलाकारम्, अशेष-भुवन-राज्याभिषेकसलिलपूतम्,

अतीति । अतिसुरभिचन्दनस्य अतिमुगन्धितमलयस्य अनुलेपनेन अङ्गरागेण धवलितं शुभ्रीकृतम् उरःस्थलं वक्षःस्थलं यस्य तं तादृशम् ।

उपरीति । उपरि तच्चन्दनलेपनोपरि विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्य तम् 'स्थासकं हस्तविम्बम्' इति कोशाः, अपरे तु 'चर्चा तु चाक्षिक्यं स्थासकम्' इति । अत एव अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये निपतिताः पर्यस्ता बालातपच्छेदा अभिनवोदितसूर्यमयूखखण्डा यस्य तं कैलासशिखरिणं हिमाचलमिव (वर्तमानम्) इहोपमा ।

भूयस्तमेव प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य शङ्कया आनया प्राप्ता या नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिस्तयेव हारलतया लतावलम्बमानया मुक्ताक्षजा कृतो मुखस्य वदनस्य परिवेषः परिधिः परिवेष्टनमिति यावत्, यस्य स तम्, परिवेषस्तु परिधिः' इत्यमरः ।

इह मुखे शशिभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'नक्षत्रमालयेवे'त्युपेक्षा, अङ्गाङ्गिभावेन चानयोः सङ्करः तेन च मुखस्य चन्द्रसारथं हारलताया अत्यन्तनैर्मल्यं च ध्वनितमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः तस्या बन्धो बन्धनं नियमनमिति यावत्, तदर्थं यो निगडः शृङ्खला तस्य शङ्कां भ्रान्तिम् उपजनयता कुर्वता, एवम्भूतेन इन्द्रमणिनीलकान्तमणिः तेन युक्तं खचितं यरकेयूरयुग्मम् अङ्गद्वयं तेन तथोक्तेन, अत एव मलयजचन्द्रनसिक्तो यो द्रवस्तस्य गन्धेन परिमलेन लुब्ध आसक्तस्तेन तादृशेन भुजङ्गद्वयेन सर्पयुगलेनेव वर्तमानेन वेष्टितं परिधिसं बाहुयुगलं भुजङ्गयं यस्य तं तादृशम् । इह राजलक्ष्मीस्थिरीकरणाय शृङ्खलाशङ्कामुपजनयतीति भ्रान्तिमानलङ्कारः, 'भुजङ्गद्वयेनेवे'त्युपेक्षा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ईषदिति । ईषरिकञ्चित् आलम्बनी लम्बमाने कर्णोत्पले पङ्कजाकारकर्णभूषणे यस्य तं तथोक्तम्, उन्नता उच्चा घोणा नासिका यस्य स तम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, उत्फुल्लं विकसितं वसुपुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् लोचने नयने यस्य स तम्, इह लुप्तोपमा । अमलं स्वच्छं यत्कलधौतं कनकं तस्य यः पट्टः फलकं तद्वत् आयतं विस्तीर्णम्, अष्टमीचन्द्रस्य अष्टमीतिथाबुदितसुधांशोः यत् क्षकलं तद्दर्भभागस्तद्वदाकार आकृतितिर्यस्य तम् । इह द्वे अपि लुप्तोपमे । अर्धभागस्त्वन्तुभयोरपि अष्टम्यामष्टावेव कला इत्यभिप्रेत्येवमेवम् ।

अशेषाणि समस्तानि यानि भुवनानि भूमण्डलानि तेषां राज्यम् आधिपत्यं तस्य अभिषेकसलिलं मङ्गलस्नानजलं तेन पूतं पवित्रम्, तथा ऊर्णां भूयुग्ममभ्यवर्ती लोमावर्तः तथा सनाथं युक्तम्, 'ऊर्णां मेधा-

चैवर की हवा से फहरा रहे थे । उसका वक्षस्थल अति मुगन्धित चन्दन के लेप से अत्यन्त उज्ज्वल हो उठा था, जिस पर बीच-बीच में कुङ्कुम के छापे भी मारे गये थे, जिससे वह कहीं-कहीं प्रातःकालीन सूर्य की धूप से सुशोभित कैलास की चोटी के समान प्रतीत हो रहा था । उसके कंठ में मोतियों की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो तारों ने उसके मुख को दूसरा चन्द्रमा समझ कर उसके चारों ओर मण्डप बाँध लिया हो । वह मानो चन्दन की मुगन्ध के लोभ से आये हुए दो सर्पों के समान अपनी दोनों भुजाओं पर इन्द्रनीलमणियों के दो केयूर (बाजूबन्द) पहिने था जो मतवाली राजलक्ष्मी की बाँधने की दो आलानों का क्रम उत्पन्न कर रहे थे । उसके कानों के कमल कुछ-कुछ लटके हुए थे, नाक ऊँची थी, आँखें विकसित श्वेत कमलों के समान खिली हुई थीं तथा निर्मल सोने के पट्ट के समान चौड़े, अष्टमी के अर्धचन्द्र के समान आकृतिवाले एवं सभी लोकों के राज्याभिषेक-जल से पवित्र ललाट पर मौँढ़ों के बीच ऊर्णां (बालों की मैवरी) सुशोभित हो रही थी ।

१. परिवेषम् । २. राज्य । ३. बन्धन । ४. 'नील' इत्यधिकः पाठः । ५. बाहुशिखरम् । ६. आम्बलित । ७. नेत्रम् । ८. पट्टयितम् । ९. अभिषेकपूतम् ।

ऊर्णासनाथं ललाटदेशमुद्रहन्तम्, आमोदित-मालतीकुसुम-शेखरम् उषसि-शिखर-पर्यस्त-
तारकापुञ्जमिव पश्चिमाचलम्, आभरण-प्रभापिशङ्किताङ्गतया लग्न-हर-हुताशमिव मकर-
ध्वजम्, आसन्नवर्त्तिनीभिः सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्,
अमल-मणिकुट्टिमसंक्रान्त-सकल-देह-प्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुन्धरया हृदयेनेबोद्ध-
मानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्यसाधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितम्, अपरिमित-

दिलोमि स्यादावर्त्तस्वन्तरा भुवोः' इत्यमरः, 'ऊर्णां भ्रूमध्यगावर्त्तं मेघादीनाञ्च लोमि' इति हेमचन्द्रश्च,
अथञ्च चक्रवर्त्त्यादीनामेव न त्वरित्यस्य कस्यापि । तदुक्तम्—'भ्रूमध्यमे 'मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतमेकं
प्रशस्तावर्त्तं महापुरुषलक्षणम् ।' इति ।

अथ पुनस्तमेव विशिनष्टि—आमोदितेति । आमोदितानि सुरभीणि यानि मालतीकुसुमानि जाती
पुष्पाणि तान्येव शेखरः शिरोभूषणं यस्य स तं तथोक्तम्, अत एव उषसि प्रातःकाले शिखरे शृङ्गे पर्यस्ताः
पतिस्त्वा समवेताः तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जा राशयो यत्र तं तथोक्तम्, पश्चिमाचलम् अस्ताद्रिमिव
(वर्त्तमानम्) ।

अत्र शैलशिखरराजोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जनक्षत्रयोश्च स्फुटमेवोपमानोपमेयभावादुपमालङ्कारः ।

कामदेवतुल्यत्वं प्रकटयति—आभरणेति । आभरणानाम् अलङ्काराणां या प्रभा दीप्तिरतया पिशङ्कि-
तानि पिङ्गलवर्णाङ्गतानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा तथोक्तया हेतुना, लग्नः संसक्तः
हरस्य महेश्वरस्य हुताशनस्तृतीयनेत्रवद्विषयं तं तादृशं मकरध्वजं जलजन्तुविशेषचिह्नं कमदेवमिति
यावत्, इव (वर्त्तमानम्) । इहापि । आभरणप्रभाहरनयनोत्पन्नानलयोर्नुपमकरध्वजोपमायोपमेय-
भावादुपमालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः समीपस्थायिनीभिः सर्वतश्चतुर्दिक्षु सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगताभिः
प्राप्ताभिः अत एव व्यापकत्वाद्दिश एव ध्वजः स्त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव वारविलासिनीभिर्गणिकाभिः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह 'दिग्बधूभिः' रिवेत्यत्र रूपकस्योत्प्रेक्षाश्च सखादेकाग्रयानुप्रवेशसङ्कररूपः
सङ्करालङ्कारः ।

अमलेति । अमला अतिनिर्मला ये मणयश्चन्द्रकान्ताद्यास्तैर्बद्धभूमयः कुट्टिमाः तत्र सक्रान्तं
सञ्चरितं यस्य सकलदेहप्रतिबिम्बं समस्तशरीरप्रतिच्छायास्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुना, पतिप्रेम्णा स्वामिप्रीत्या
वसुन्धरया भूम्या हृदयेन चेतसा उद्यमानं धार्यमाणमिव वर्त्तमानम् । इह हृदयेनेत्युत्प्रेक्षा ।

अशेषेति । अशेषजनानां समग्रलोकानां भोग्यतां दानादिना भोगयोग्यताम् । उपनीतया प्राप्तयापि
सर्वसाधारण्येति यावत्, असाधारण्यया असमानया इति विरोधः, अन्येषामेवाद्दशी राजलक्ष्मी न विद्यत
इत्यतः सर्वोत्कृष्टयेति तत्परिहारः, राजलक्ष्म्या राज्यश्रिया समालिङ्गितम् उपगूढो देहः शरीरं यस्य तं
तादृशम् । इह साधारणाऽसाधारणयोर्विरुद्धधर्मस्वेऽपि तत्परिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रे सर्वस्मि-
न्नापि द्वितीयान्ते विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अपरमितेति । अपरिमिता अगणिताः, परिवारजना, सेवकलोका यस्य तं तथाभूतमपि अद्वितीयं
द्वितीयजनरहितमिति निरोधः, स्वतुल्य-द्वितीयरहितमिति उत्परिहारः ।

उसके सिर के बीच में खिले हुए सुगन्धित चमेली के फूलों की माला लिपटी हुई थी मानो प्रातःकाल चोटी
पर फैले हुए तारोंवाला अस्ताचल हो । आभूषणों की झलक से निखरे तामड़े (मैंने हुए तोंदे जैसे रंगवाले)
अंगों के कारण वह शृङ्ग जी की नेत्र-ज्वाला में जलते हुए कामदेव के समान प्रतीत हो रहा था । उसके
चारों ओर वारांगनाओं (वेश्याओं) की मण्डली बंधी हुई थी मानो सेवा करने के लिए स्वयं दिग्बधूएँ उसके पास
चली आयी हों । शुभ्र मणियों की पिटी हुई गव में उसके पूरे शरीर को छपा जगी हुई थी मानो पृथ्वी रूपी
बधू ने प्रतिप्रेम के कारण उसे अपने हृदय में रख लिया हो । अनेक लोगों से भोगी जाने पर भी राजलक्ष्मी
एक विशेष ढंग से उसके शरीर का आलिंगन कर रही थी । यद्यपि उसके परिवार में असंख्य लोग थे फिर भी वह

परिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्त-गज-तुरग-साधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थित-मपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि धनुषि निषण्णम्, उत्सादिताशेषद्विषदिन्धन-मपि^१ ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि 'सूक्ष्मदर्शनम्'^२ महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठा-नम्, कुपतिमपि कलत्रबल्लभम्^३, अविरत-प्रवृत्त-दानमप्यमदम्, अत्यन्तशुद्ध-स्वभावमपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थित-सकल-भुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।

अनन्तेति । अनन्तानि अपरिमितानि गजा हस्तिनतुरगा अश्वास्तेषां साधनानि उपकरणानि सहाया यस्य तस्य 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः, एवम्भूतमपि खड्गमात्रसहायमिति विरोधः, युद्धे सर्वविधसैन्यान्वेषत्वेन केवलतरवारिसहायेनैव विजयिनमिति तत्परिहारः ।

एकदेशेति । एकदेशः सभामण्डपादिस्तत्र एकस्मिन्-जनपदे वा स्थितमपि वर्तमानमपि व्याप्तं समा-क्रान्तं भुवनमण्डलं मर्त्यभुवनं येन तमिति विरोधः, व्याप्तं भुवनमण्डलं येन तमिति तत्समाधानम् 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः ।

आसन इति । आसने राजसिंहासने स्थितं निषण्णमपि धनुषि चापे निषण्णं स्थितमिति विरोधः^४ धनुषि विजयविश्वासिनमिति यद्वा धनुः संज्ञके स्थितमिति परिहारः 'धनुः संज्ञा प्रियालाद्रौ' इति विश्वः ।

उत्सादितेति । उत्सादितानि व्यापादितानि अशेषाणि समग्राणि द्विषन्तो रिपव एव इन्धनानि काष्ठानि येन तं तथाविधमपि ज्वलन् प्रतापः प्रभाव एवानलो वह्निः यस्य तं तादृशमिति इन्धनाभावे कथं ज्वलनमिति विरोधः, ज्वलन् दीप्यमानः सर्वत्र प्रबलभावेन वर्तमान इति तत्समाधानम् । शत्रुषु काष्ठ-स्वारोपः प्रतापे अनलस्वारोपस्य कारणमिति परम्परितरूपकसङ्कीर्णो विरोधाभासः ।

आयतेति । आयते विस्तीर्णं लोचने चक्षुषी यस्य तं तथाविधमपि सूक्ष्मे अविपुले दर्शने लोचने यस्य तमिति विरोधः, सूक्ष्मे अध्यात्मविषये दर्शनं ज्ञानं यस्येति परिहारः । 'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चावपके ।' 'दर्शनं नयन-स्वप्न-बुद्धि-धर्मोपलब्धिषु' ॥ इति विश्वः । महान् बहुः दोषोऽव-गुणो यस्मिन् स तं तादृशमपि सकलगुणाधिष्ठानं समस्तगुणाभवामिति विरोधः महान्तौ दीर्घौ बाहु यस्य तमिति परिहारः 'दोदोषा च भुजो बाहु' इति धनञ्जयः । क्रासतो निन्दितश्चासौ पतिर्भर्ता चेति कुपति-रेवम्भूतमपि कलत्रबल्लभं स्त्रीजनमित्रमिति विरोधः, कुः पृथिवी तस्याः पतिः स्वामीति परिहारः 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी, इत्यमरः । अविरतं निरन्तरं प्रवृत्तं दानं मदकलं यस्य तमेवम्भूतमपि अमदं मदजल-शून्यमिति विरोधः अयञ्च विरोधो हस्तितादृश्ये, अविरतं सन्ततं दानम् अधिभ्यो द्रव्यादिवितरणं यस्य तं तादृशमपि अमदं गर्वशून्यमिति तत्परिहारः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः, 'मदे रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षभमानयोः' इति च मेदिनी । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धः स्वच्छः स्वभावः प्रकृतिरस्य तं तथाविधमपि कृष्णं चरितमाचारो यस्य तमिति विरोधः, कृष्णस्य वा वासुदेवस्य चरितमिव चरितं यस्य तमिति तत्समाधानम् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रं वायसे केशवेऽर्जुने' इति विश्वमेदिन्यौ । न विद्यते करः पाणिर्वस्य तं तादृशमपि हस्ते करे स्थितं शासनेनाधीनं सकलं समग्रं भुवनतलं यस्य तमिति विरोधः, न

अकेला था (उन सब में एक था) । असंख्य हाथी-घोड़ों के साधनों से भरपूर होते हुए भी युद्ध में वह केवल कृपाण ही को अपना साथी चुनता था । एक ही स्थान पर स्थित होते हुए भी वह (प्रताप द्वारा) सभी लोकों में व्याप्त था । वह आसन पर रहते हुए भी (उसके विजय का विश्वास) धनुष पर स्थित था । शत्रुरूपी इंधन के चुक जाने पर भी उसके प्रताप की अग्नि जलती रहती थी । बड़ी-बड़ी आँखों के होते हुए भी वह सूक्ष्म दृष्टि से देखने वाला था अर्थात् संसार को चर्मचक्षुओं से न देखकर ज्ञानचक्षुओं से देखनेवाला था, महादोषी (१-महान् अवगुणी २-लम्बी बाहुवाला) होते हुए भी सभी गुणों का निवास-स्थान था, कुपति (१-बुरा पति, शठ नायक २-पृथ्वीपति) होते हुए भी सभी रानियों का प्रिय-पात्र (दक्षिण नायक) था, निरन्तर दानशील होते हुए भी (१-दान देने में लगा हुआ २-मद गिराने वाला) मदरहित (निरभिमानी) था, शिष्ट स्वभाव होते हुए भी कृष्णचरित (१-मलिन आचरण वाला २-भगवान के समान साधु आचार वाला) था और कर हीन होते हुए भी (१-बिना हाथ के २-बिना कर लिए ही) सारी पृथ्वी उसके हाथों में थी ।

१. आसनगतम्, आसनस्थितम् । २. उत्सादितद्विषदिन्धनमपि । ३. सूक्ष्मदर्शनम् । ४. कलत्रचय-बल्लभम् । ५. अतिशुद्ध । ६. हस्तस्थित भुवनरतलम् ।

आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्त-कुक्कुटवत्-कोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं सकृत् सभाकुट्टिममाजधान; येन सकलमेव तद् राजकम् एकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन तेन वेणुलताध्वनिना युगपदावलित-वदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणाम-शुभ्र-शिरसा रक्त-राजीवनेत्रापाङ्गनानवरत-कृत-व्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिल-शरीरसन्धिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंशाकृतिना अनुगृहीतार्यवेशेन शुभ्र-वाससा-

विद्यते चक्रवर्तिस्त्वेन नास्ति करः अन्यस्मै भागधेयः राजप्राङ्मन्त्रव्याघ्रर्पणमिति यावत्, यस्य तमिति तस्माधानम् । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः । इहाशेषजनभोग्यतामित्यादिकेषु अकरमपीत्यन्तेषु द्वादशसु श्लेषेण विरोधपरिहारात् सर्वत्रैव विरोधाभासालङ्कारा बोध्याः ।

आलोक्येति । आलोक्य राजानं दृष्ट्वा सा चण्डालकन्यका दूरस्थितैव चण्डालजातिस्वानुपसन्निधौ गमनं नोचितमिति द्विविष्टप्रवेश एव वर्तमाना प्रचलितं पूर्वावस्थितिप्रवेशात् किञ्चित् प्रकम्पितरत्नवलयं मणिलिखितकटकं यस्य तेन 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, रक्तं लोहितं यत्कुक्कुटवत् उपलं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन । अनेन करस्य लक्षणोपेतत्वं व्यञ्जितम् । इह लुप्तोपमा । जर्जरितो जीर्णः मुखभागः अग्रभागे यस्याः सा तां तथोक्तां वेणुलतां वंशयष्टिम् आदाय गृहीत्वा नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) प्रतिबोधनार्थं स्वाभिमुखीकरणार्थं सभाकुट्टिमं परिषन्निवद्धभूमिं 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इति कोशः, सकृद् एकवारं पाणिना करेण आजघान आहतवती । येन आघातेन सकलं समग्रमेव तद्वाजकं नृपतिसमूहः एकपदे तस्मिन्नेव क्षणे 'तत्क्षणैकपदे तुष्ये' इति हलायुधः । तालाः कांस्यकरतालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्थ-ध्वनिना वनकरिणां वन्यहस्तिनां यूथं समूह इव, तेन पूर्वोक्तेन वेणुलता वंशयष्टिस्तस्या ध्वनिना शब्देन युगपत् एककालम्, आवलितं परावर्तितं सुखम् आननं येन एवम्भूतम् अवनिपालमुखात् राजमुखात् आकृष्य आकर्षणं विधाय चक्षुर्लोचनं तदभिमुखं चण्डालकन्यकायाः सम्मुखम् आसीत् अभवत् । आक-स्मिकशब्दविशेषअचणे तदाभिमुख्य जनानां स्वाभाविकमेव । उपमालङ्कारश्च द्वितीयवाक्ये ।

अवतीति । अवनिपतिः राजा (शूद्रकः) अनिमिषलोचनः निमेषोन्मेषवर्जितनेत्रः तां चण्डाल-कन्यकां ददर्श अवलोकयामासेति दूरेणान्वयः । दूरादालोक्य 'हे चण्डालकन्ये ! त्वं दूरात् एव शुकं दर्शय' नृपतेरेकान्तसमीपगमनमज्ञातस्वरूपायास्तच्चालुचितमित्याशयः । इत्यभिधाय इति कथयित्वा प्रतीहार्या द्वाररक्षाकारिण्या निर्दिश्यमानां 'इयं सा चण्डालकन्या' इति सभायां ज्ञाप्यमानाम् । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं पक्वलोमतया श्वेतं शिरो मूर्द्धा यस्य स तेन, रक्तराजीववत् लोहितकमलवत् नेत्रापाङ्गौ नयनप्राप्तौ यस्य स तेन । इह लुप्तोपमा । अनवरतं सततं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः येन तस्य भावस्तप्ता तथा यौवनस्य तारुण्यस्य अपगमेऽपि समाप्तावपि अशिथिला हृदाः शरीरस्य देहस्य सन्धयो धातूनामस्थ्यादीनाञ्च बन्धा यस्य स तेन । मातङ्गत्वे चण्डालत्वे सत्यपि विद्यमानत्वेऽपि नातिनृशंसा

वह चाण्डाल-कन्या राजा को देखकर दूर ही पर ठिठक गयी और सभा का ध्यान अपनी ओर आकर्षित कराने के लिये उसने लाल कमल के समान अपने कोमल हाथ में पड़े हुये फटे बॉस के टुकड़े को एक बार सभा की गच्च पर खड़खड़ाया, जिससे ताड़पत्रों की खड़खड़ाहट को सुनकर उसकी ओर आकृष्ट हो जाने वाले जंगली हाथियों के समान उस डंडे की खड़खड़ाहट से सभी सामन्त राजाओं की दृष्टि एक साथ ही राजा की ओर से उखड़ कर उस कन्या की ओर चली गयी ।

दूर ही से देखो—इस प्रकार उस कन्या को सभामण्डप में और आगे बढ़ने से रोकती हुई प्रतीहारी ने वहीं से उसे राजा को दिखाया । राजा भी अत्यन्त टटकी नवयुवती सर्वसुन्दरी कन्या को एक टक देखने लगे । उसके आगे आर्यों (शिष्टजनों) के समान श्वेत वस्त्र पहिने हुए पकी उमर का एक चाण्डाल था, जिसके सिर के बाल उजळे हो गये थे, आँखों की कोरें लाल-लाल थीं, नियमित व्यायाम के कारण जुड़ोती में भी शरीर भी

पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्, आकुलाकुल-काकपक्षधारिणा कनक-शलाका-निर्मितमप्यन्त-
र्गत-शुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्चरमुद्रहता चण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्
असुर-गृहीतामृतापहरण-कृत-कपट-पटुं विलासिनीवेशस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानु-
कुर्वतीम्, सञ्चारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्, आगुल्फावलम्बिना^१ नीलकञ्चुकेनाच्छन्न-
शरीराम्, उपरि रक्तांशुक-विरचितावगुण्ठनां नीलोत्पलस्थलीमिव निपतितसन्ध्यातपाम्,
एक-कर्णावसक्तं-दन्तपत्रप्रभाधवलितकपोल-मण्डलाम् उद्यदिन्दुकिरणच्छुरित-मुखीमिव

नातिक्रूरा अभयङ्करा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, अनुगृहीतः अङ्गीकृत आर्यवेशः सम्यग्नेपथ्यं येन स तेन,
शुभवाससा धवलवस्त्रेण केनचित् पुरुषेण अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा ताम् ।

आकुलेति । आकुलाकुलः इतस्ततः संलग्नः यः काकपक्षः शिखण्डकः तं धारयितुं शीलं यस्य तेन
'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः, 'सः बालानां काकपक्षः शिखण्डकशिखण्डकौ' इति कोशः । कनकशलाकाः
सुवर्णशलाकाः ताभिः निर्मितं रचितमपि अन्तर्गतस्य मध्यस्थितस्य शुकस्य कीरपक्षिणः प्रभया कान्त्या
श्यामायमानं श्यामवर्णमिवावलोक्यमानम्, अत एव मरकतमयमिव मरकतमणिजातमिव पञ्चरं पश्चिच्छण-
स्थलम् उद्रहता धारयतां, केनचित् चण्डालदारकेण अन्यजपुत्रेण । इह श्यामायमानमिति व्यङ्ग्यतोपमा,
मरकतमयमिवेति क्रियोत्प्रेषा अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

असुरेति । असुरैः राक्षसैः गृहीतं स्वायत्तीकृतं यत् अमृतं सुधा तस्यापहरणे अपहृतौ कृतो विहितः
कपटो व्याजपूर्णः पटुः प्रकटो विलासिनीवेशो मोहनीस्त्रीस्वरूपम् येन तस्य भगवतः ।

'उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाङ्मयो भगवानिति ॥'

इत्युक्त्वलक्षणलक्षितस्य हरेः श्रीविष्णोः श्यामतया समानकृष्णवर्णतया अनुकुर्वतीमिव सादृश्य-
मनुभवन्तीमिव विद्यमानाम् । इहानुकुर्वन्तीमिवेति क्रियोत्प्रेषा ।

पुरा क्षीरसागरमन्थनाक्षिप्तममृतं दैत्या देवेभ्योऽग्रदाय स्वयमेव गृहीतवन्तः, भगवान् विष्णुस्तु
तक्षिरीय्यात्मनो मोहनी स्वरूपं धत्वा तान् प्रतारयन् देवेभ्यस्तदमृतं वदाविति भागवतीया कथा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं गमनशीलाम् इन्द्रनीलमणिपुत्रिकां जङ्गमप्राणिरूपां नीलकान्तमणि-
निर्मितपुत्तलिकामिव विद्यमानाम् । इह पुत्तलिकात्वजात्युत्प्रेषा ।

आगुल्फेति । आगुल्फावलम्बिना घुटिकापर्यन्तपातिना नीलकञ्चुकेन नीलवर्णकूर्पासकेन आच्छन्नम्
आवृतं शरीरं गात्रं यस्याः सा ताम् उपरि ऊर्ध्वप्रदेशे शिरसीस्थितः, रक्तांशुकेन लोहितवर्णवस्त्रेण विरचितं
कृतम् अवगुण्ठनं मुखच्छादनं यया सा ताम्, अत एव निपतितः उपरि प्रातः सन्ध्याकालीन आतपः सूर्य-
किरणो यस्यां ताम् एतादृशीं नीलोत्पलस्थलीमिव कुवलयकृत्रिमभूमिमिव । इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गा-
लङ्कारेणोपमालङ्कारः सङ्कीर्णो भवति ।

एकेति—एकस्मिन् कर्णे श्रीशे अवसक्तं लग्नं यत् दन्तपत्रं कर्णाभरणविशेषस्तस्य प्रभया कान्त्या
धवलितं श्वेतीकृतं कपोलमण्डलं गण्डप्रदेशे यस्याः सा ताम्, अत एव उद्यन् उद्यं प्राप्नुवन् य इन्दुश्चन्द्र-

जोड़े अभी तक कसी हुई थीं तथा चाण्डाल होते हुये भी उसकी आकृति में उतनी कठोरता नहीं थी । उसके पीछे एक चाण्डाल बालक था जिसके उलझे हुए बालों में कहीं-कहीं कौबे के पंख लगे हुये थे । वह अपने हाथ में सोने की तौलियों से बना हुआ एक पिंजरा लिए था, जो उसके भीतर स्थित गहरे हरे रंज के सुग्गे की झलक से मरकतमणि से बना हुआ प्रतीत हो रहा था । उस कन्या का सौंवाला स्वरूप भगवान् विष्णु के उस मायावी मोहनी रूप से मिलता जुलता सा प्रतीत हो रहा था जिसे उन्होंने असुरों के हाथ में पड़े हुये अमृत के घड़े को कौटाने के लिये धारण किया था । वह कन्या क्या थी नीलम की चखती-फिरती पुतली ही थी । उसका शरीर पैर की गोंठों तक नीले कंचुक (जामा) में और सिर लाल रेशमी ओढ़नी के बूँधट से ढका हुआ था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो नीले कमलों की बनावटी भूमि पर दूबती हुई लोट रही हो । उसके दाहिने कान में लगा हुआ हाथी दाँत का पत्ता उसके सौंवेले मुख के दाहिने कपोल-मण्डल को अपनी श्वेत आभा से चमका रहा था जिससे वह पूर्व भाग में निकलते हुये चन्द्रमण्डल को धारण करने वाली चाँदनी रात के

१. कपटविलासिनी, ...वेषस्य । २. सञ्चारिणीमिन्द्र । ३. पुत्रिकामिव । ४. गुल्फावलम्बिनीला
५. मुक्त । ६. उद्यदिन्दुविम्बच्छुरित ।

विभावरीम् , आकपिल-गोरोचना-रचित-तिलक-तृतीय लोचनाम् ईशानुचरित-
किरातवेशामिव भवानीम् , उरःस्थल-निवास-संक्रान्त-नारायण-देहप्रभा-श्यामलतामिव
श्रियम् , कुपित-हर-हुताशन-दह्यमान-मदन-धूम-मलिनीकृतामिव रतिम् , उन्मद-हृति
हलाकर्षण-भय-पलायितामिव कालिन्दीम् , अतिबहल-पिण्डालक्तक-रस-राग-पल्लवित-

स्तस्य किरणैः रश्मिभिः छुरितम् अन्धकारनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखम् आद्यभागः आनन्य यस्याः सा
तां तादृशीं विभावरीं रात्रिमिव विद्यमानामिति शेषः । एतेन रात्रिनायकयोर्वन्तपन्नचन्द्रयोश्च तुल्यत्वं
प्रदर्शितम् । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

आकपिलेति । आकपिलया ईषत्पीतरक्तया गोरोचनया गोपितेन रचितं निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं
तदेव तृतीयं लोचनं नयनं यस्याः सा ताम् , अत एव ईशस्य शम्भोः अनुचरितः पश्चाद्गृहीतः किरात-
वेशो भिन्ननेपथ्यं यया सैवभूतां भवानीं पार्वतीमिव ।

पुरा किल श्रीकृष्णप्रेरितः पार्थः पाशुपतास्त्रप्राप्तये तपस्तप्तुं गतः, ततः, बराहरूपेण तं हन्तुं यान्तं
भूकदानवं मारयितुं भगवान् शिवः किरातवेशं गृहीतवान् तदनु तमेव वेशं धारयित्वा पार्वत्यपि शिव-
मनुययाविति महाभारतीया कथा । तदाधारेणैयमुपमा ।

उरःस्थेलेति । उरःस्थले वक्षसि निवासेन निवसनेन संक्रान्ता प्रतिविम्बिता या नारायणस्य विष्णोः
देहप्रभा शरीरकान्तिः तथा श्यामलतां श्यामत्वं प्राप्तां श्रियं लक्ष्मीमिव । इह लक्ष्मीचण्डालकन्यकयोः
साम्यध्वननादुपमालङ्कारः, तथा श्रियः स्वीयगौरिकान्तिपरित्यागेन भगवतो नारायणस्य श्यामलगुणा-
दानात् तद्गुणालङ्कारः अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कुपित इति । कुपितः धैर्यभङ्गकरणेन क्रोधं प्राप्तो यो हरः शङ्करः तस्य हुताशनेन तृतीयलोचन-
वह्निना दह्यमाना ज्वालयमानो यो मदनः कामदेवस्तस्य धूमेन वहनकेतुना मलिनीकृतां मालिन्यमुपगतां
रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । इहोक्तविधधूमेन मलिनीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-
शयोक्तिरलङ्कारः, उपमा च स्पष्टैवेत्यनयोर्मिथः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल तारकासुरवधायोद्यता देवा ब्रह्माणं ययुः । 'पार्वत्यामुद्भूतः कार्तिकेयोऽस्य निहन्ता
नान्य इति विवाहाय शिवः प्रसादनीय' इत्युक्त्यर्थः, तः श्रुत्वा तत्र कस्य साफल्यम्भवदिति वितर्कयन्तो
मदनं नियुक्तवन्तः । देवगणानुरोधेन मदनोऽपि पार्वतीसमचं सम्मोहनाखेण महेश्वरस्य धैर्यमपहरन्
तदीयमाललोचनवह्निना दग्ध इति शिवपुराणकथा ।

उन्मदेति । उन्मदस्य प्रबलहङ्कारिणो हलिनो बलभद्रस्य हलेन लाङ्गलेन यदाकर्षणमाकृष्टिस्त-
स्माद् भयेन घ्रासेन पलायितां विलयं गतां कालिन्दीं यमुनामिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा मद्यपानगर्वितो बलभद्रो जलक्रीडानिमित्तं यमुनामाहूतवान् यदा हि नागतवती तदा
हलाग्रेण तामाचकर्ष सा च तदान्तर्हितेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

अतिबहलेति । अतिबहलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तक-रसः पिण्डीभूतालक्तकद्रवस्तस्य रागेण लौहि-
त्येन पल्लविते अभिनवकिसलयवदाचरितवती पादपङ्कजे चरणकमले यस्याः सा तां तादृशीम् अत एव
अचिरमृदितस्य तत्कालच्छिन्नकण्ठस्य महिषासुरस्य तन्नामकजगद्द्रोहिणो राक्षसस्य रुधिराण शोणितेन
रक्तौ रक्तवर्णौ चरणौ पादौ यस्यास्तां कात्यायनीं दुर्गामिव विद्यमानाम् । इह रुधिररक्तपदयोरर्थस्य

समान प्रतीत हो रही थी । उससे ललाट पर गोरोचना का पीला टीका तीसरे नेत्र की शोभा दे
रहा था जिससे वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों भगवान् शंकर के किरात-वेश धारण करने के समय
किराती का वेश धारण करने वाली भगवती पार्वती हो, अथवा अपने में हृदय में स्थित भगवान् नारायण
के शरीर की श्यामली झलक से सौवली बनी हुई भगवती लक्ष्मी हो अथवा क्रुद्ध शंकर की नेत्रज्वाला
में जलते हुए काम के धुँएँ से काळी पड़ी हुई सुन्दरी रति हो, अथवा नशे में चूर भगवान् बलराम के हल से
खींचे जाने के मय से मागी हुई कृष्णप्रिया कालिन्दी हो । अत्यन्त गाढ़े आलते से रंगी हुई नई कोंपलों के

पादपङ्कजाम् , अचिर-मृदित-महिषासुर-रुधिर-रक्तचरणामिव कात्यायनीम् , अलोहिता
 झुलि-प्रभा-पाटलित-नख-मयूखाम् अतिकठिन-मणिकुट्टिम-स्पर्शमसहमानां क्षितितले
 पल्लवभङ्गानिव निधाय सञ्चरन्तीम् , आपिञ्जरेणोत्सर्पिणां नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रंजित-
 शरीरतया पावकेनेव भगवता रूपैक-पक्षपातिना प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थ-
 मालिङ्गितदेहाम् , अनङ्ग-वारण-शिरो-नक्षत्रमालायमानेन रोमराजि-लतालवालकेन

अवणमात्रेणैव पुनरुक्तवदगमाङ्गिकाकारपदगत्वाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, उपमा च अन्योरेका
 अयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

पुरा किल ब्रह्मणो लङ्घचरं महिषासुरं जगदुत्पीडयन्तं भगवती दुर्गा स्वयमाविर्भूयासिना कर्त्त-
 यामासेति मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतसप्तशतीकथा ।

आलोहितेति । आलोहिता अतिरक्तवर्णा या अङ्गुलयः करशाखाः तासां प्रभाभिः कान्तिभिः पाट-
 लिताः श्वेतरक्तीकृताः 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः नखमयूखाः पुनर्भवश्चरमयो यस्यास्ताम्, तथा
 अतिकठिनस्य अतिकर्कशस्य मणिकुट्टिमस्य मणिमयवद्धभुवः स्पर्श संश्लेषश्च असहमानाम् अक्षममाणाम्
 अतिसूक्ष्मलचरणत्वादिति भावः, अत एव क्षितितले पृथिवीतले पल्लवभङ्गान् किसलयखण्डान् 'पल्लवोऽस्त्री
 किसलयश्च' इत्यमरः, निधयेव स्थापयित्वेव सञ्चरन्ती गच्छन्तीम्, एवं सति पादस्थया न भवेद्विधा-
 शयः । इह निधयेवेति क्रियोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः तथा च तथाविधनखकिरणानामेव किसलय-
 खण्डसादृश्यप्रतीतिरिति ।

आपिञ्जरेणेति । आपिञ्जरेण ईषत्पीतरक्तेन 'पीतरक्तस्तु पिञ्जरः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, उत्सर्पिणा
 ऊर्ध्वगायिना नूपुरमणीनां हंसकरत्नानां प्रभाजालेन कान्तिसमूहेन रक्षितशरीरतया शोभितदेहतया
 हेतुना रूपैकपक्षपातिना केवलसौन्दर्याद्विधाधिना, अत एव प्रजापतिं सृष्टिविधातारं ब्रह्माणम् अप्रमाणी-
 कुर्वता 'स्वमेवंविधां रूपवतीं निर्मायापि अस्पृश्याम् अन्त्यजजातिमेव कृतवान् तदहमेन शुद्धां करोमि'
 इत्यमनिश्चितकर्त्ताकं विद्वता, विधातृकृतस्यान्यथाकरणाकाङ्क्षितत्वादित्याशयः, भगवता माहात्म्यवता
 पावकेन वह्निना जातिशोधनार्थम् अन्त्यजत्वेनास्पृश्यायास्तस्याः शुद्धतासम्पादनार्थमित्यर्थः, आलिङ्गित-
 देहाम् आश्लेषितशरीरामिव विद्यमानाम् अपवित्रं वस्तु वह्निना पवित्रं भवतीति धर्मशास्त्रे पेटनीसिष्य-
 नम्—'सर्वमग्नौ प्रतप्तं शुष्यते' इति ऊर्ध्वप्रसारी नूपुरमणीनां मयूखसमूहः सर्वतः शरीरपरिवेष्टनाद्
 वह्निवत् प्रतीयमान आसीदिति तात्पर्यम् । इह नूपुरमणिप्रभावहृद्योः परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रतीयते
 इत्युपमा उपप्रेक्षालङ्कारश्च स्फुट एव तथा चान्योरङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कायस्य 'कन्दर्पो द्वर्पकोऽनङ्गः कामः' इत्यमरः, यो वारणो हस्ती तस्य शिरसि
 मूर्ध्नि या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताप्रथितमाला तद्बद्धाचरताकामसम्बन्धितया कामोद्दीपकत्वा
 दित्याशयः । 'सैव नक्षत्रमाला स्वात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः रोमराजिः नाभिप्रदेशात् श्रृङ्गभावेनो-
 र्ध्वगामिनी या लोमपङ्क्तिः 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः सैव लतावल्ली तस्या
 आलवालं मूले जलदानाय आवापः स्वस्पर्जलाधार इति यावत् 'स्थादालवालमावालमावाप' इत्यमरः ।
 तस्त्वरूपेण रसनादाग्ना कटिमेखलाबन्धनरज्ज्वा परिगतं समन्ताद् व्याप्तं जवनस्थलं कटिपुरो भागो यस्याः

समान लाल-लाल चरणकमलों के कारण वह तत्काल ही के मारे गए महिषासुर के रक्त में सने हुए चरणों
 वाली भगवती कात्यायनी के समान प्रतीत हो रही थी । अपनी लालिमा से नखों को गुलाबी रंग का बना
 देनेवाली उसके चरणों की अत्यन्त लाल-लाल उँगलियों के गच में प्रतिबिम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत हो
 रही थी मानो चरणों की सुकुमारता के कारण उस गच की कठोरता सहन न कर पाने से वह उस पर पल्लवों
 को बिछाती हुई चल रही हो । नूपुरों में जड़ी हुई मणियों की लाल-पीली किरणों ने उसके शरीर को चारों ओर
 से इस प्रकार लपेट लिया था मानो ब्रह्मा के विधान को मिटाकर उसके रूपमात्र पर लट्टू बने हुए अग्निदेव ने
 उसकी जाति को पवित्र करने के लिए उसके शरीर को अपने आलिंगन में बाँध लिया हो । उसकी कमर के
 अगले भाग में सत्तारह मोतियों से युग्मी हुई एकलकी करधनी ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो वह कामदेव के

मेखलादान्तां परिगतजघनस्थलाम्, अतिस्थूल-मुक्ताफल-घटितेन शुचिना हारेण गङ्गा-
स्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठप्रहाम्, शरदमिव विकसित-पुण्डरीक-लोचनाम्, प्रावृष-
मिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणा-भरण-भूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थित-कमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्,
अरण्यभूमिमिव अश्वत्-रूपसम्पन्नाम्, दिव्ययोषितामिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनप्राहि-

सा तां तादृशीम्, 'कव्याः क्लीबे तु जघनं पुरः' इत्यमरः। इह रोमराजि लतास्वारोपः रसनादाग्नि
आलवालस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः क्यङ्गतोपमया सङ्कीर्णः।

अतिस्थूलेति। अतिस्थूलानि अतिबृहन्ति यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैः घटितेन निष्पादितेन
शुचिना श्वेतवर्णेन हारेण चतुःषष्टिलतेन 'चतुःषष्टिलतो हारः' इत्यमरः, कालिन्दीशङ्कया चण्डालकन्य-
कायाः श्यामत्वात् यमुनाभ्रान्त्या गङ्गास्रोतसेव जाह्नवीप्रवाहेणेव, कृतः कण्ठग्रहो गलसंरलेषः समीपाभयव्य-
यस्यास्तां तादृशीम्। इह चण्डालकन्यायां तुल्यश्यामत्वेन कालिन्दीभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, हारे गङ्गा-
प्रवाहोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः।

शरदमिवेति। विकसिते विकारिते पुण्डरीके सिताम्भोजद्वयमिव 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्' इत्यमरः,
लोचने नयने यस्यास्ताम्, अत एव शरदिव घनात्ययमिव तत्र पक्षे विकसितानि प्रस्फुटितानि पुण्डरी-
काणि लोचनानि चक्षुषीव यस्यास्तां तादृशीम्।

प्रावृषमिति। प्रावृषं वर्षासमयमिव, घनाः सान्द्राः ये केशाः शिरोरुहास्तेषां जालानि समूहा यस्या-
स्ताम्, प्रावृट्पक्षे तु—घना मेघाः केशजालानि यस्यां ताम्।

मलयेति। मलयस्य तदाख्यपर्वतस्य मेखलां मध्यभागमिव, चन्दनस्य पल्लवाः किसलयानि तेषा-
मवतंसं भूषणानि यस्यास्ताम्, पक्षे—चन्दनपल्लवास्त एव अवतंसः शोखरो यस्यास्ताम्।

नक्षत्रेति। नक्षत्रमालामिव तारकापङ्क्तिमिव, चित्रैर्विविधप्रकारैः श्रवणाभरणैः कर्णभूषणैः भूषितां
शोभिताम्, पक्षे—चित्रश्रवणाभरणीसंज्ञकैर्नक्षत्रविशेषैर्भूषिताम्।

श्रियमिति। श्रियं लक्ष्मीमिव हस्ते पाणितले स्थिता विद्यमाना कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीयस्याः
सा ताम्, पक्षे—हस्ते करे स्थितं यस्कमलं पद्मं तेन शोभा यस्याः सा ताम्।

मूर्च्छामिति। मूर्च्छां मोहमिव, मनोहारिणीं सौन्दर्यातिशयने हृदयाकर्षिणीम्, पक्षे—चेतनालोप-
करणेन मनोवृत्तिभ्रंशिनीम्।

अरण्येति। अरण्यभूमिं काननभुवमिव 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, अश्वत्
केनाऽप्यसम्भुक्तं यद् रूपं लावण्यं तेन सम्पन्नां संयुक्ताम्, पक्षे—अक्षतरुभिः रुद्राक्षवृक्षैः यद्वा विभीतकवृक्षै-
उपसम्पन्नां संयुक्ताम् 'रुद्राक्षे रावणौ सर्पे विभीतकतरावपि' इति हैमः।

दिव्येति। दिव्या स्वर्गलोकसंबन्धिनी या योषित् स्त्री तामिव, अकुलीनाम् अन्यजस्वाङ्गीचकुलोत्प-

द्वाधी के मस्तक की नक्षत्रमाला हो अथवा नाभि से ऊपर की ओर फैली हुई रोमावली रूपी लता के चारों ओर
घिरी हुई क्यारी हो। उसके गले में बड़े-बड़े मोतियों की माला इस प्रकार पड़ी हुई थी मानों उसे भ्रम-वश यमुना
समझ कर गङ्गा ही उसके गले से लिपट गयी हो। उसकी बड़ी-बड़ी आँखें श्वेत कमलों के समान प्रफुल्लित थीं
जिससे वह शरदऋतु के समान प्रतीत हो रही थी। वह घने काले बालों से घिरी हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानो
बादलों से घिरी हुई वर्षाऋतु हो। वह चन्दन के पल्लवों के आभूषणों से सजी हुई थी। मानो चन्दनों के बलों से
ढकी हुई मलयाचल की मेखला (मध्यभाग) हो। कानों में कई रत्नों के जड़ाऊ कर्णफूल पहिनेके कारण वह
चित्रा, श्रवण और भरणी से युक्त नक्षत्रों की माला के समान प्रतीत हो रही थी। उसके हाथों में कमल इस प्रकार
उसकी शोभा बढ़ा रहा था मानो हाथों में नीला कमल लिए हुए स्वयम् लक्ष्मी ही उपस्थित हों। उसके रूप को
देखकर दर्शकों का मन मूर्च्छित हो जाता था, जिससे वह मूर्तिमती मूर्च्छा के समान प्रतीत हो रही थी।
वह अभुक्त सौन्दर्य से मरीचुरी थी मानों वन की ऐसी भूमि हो जहाँ अभी तक कोई भी न पहुँच सका हो।
जैसे देवकन्याएँ इस लोक के लिए अकुलीन (स्वर्गीय) होती हैं उसी प्रकार वह भी इस लोक के कुलीन

१. रसनादाग्ना परिगतजघनाम्। २. शुचिहारेण। ३. मनोहराम् ४. कापि 'अक्षत' पदं
न विद्यन्ते। कचिच्च 'अन्याक्षतबहुशोभिरूपाम्' इति पाठो विद्यते।

णीम्, अरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, आमूर्त्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्य-
गतामिव दर्शनमात्रफलाम्, मधुमास-कुसुम-समृद्धिमिव अजातिम्, अनङ्ग-कुसुम-चाप-
लेखामिव मुष्टिप्राह्यमभ्याम्, यक्षाधिपलक्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपरुद्धयौवनाम्,
अतिशयरूपाकृतिम्, अनिमिष-लोचनो ददर्श । दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभून्मनसि

स्नाम्, पद्मे—कौ पृथिव्यां लीना स्थिता या भवति सा कुलीना एवरूपा या न भवतीत्यकुलीना ताम्-
पृथिवीतलस्पर्शविधायिनीमित्यर्थः । देवयोनीनां पृथिवीतले स्पर्शो न भवतीति पौराणिकाः ।

निद्रामिति । निद्रां प्रमीलामिव, लोचनग्राहिणीं सौन्दर्यातिशयेन कामुकानां नेत्राकर्षिणीम्, पद्मे—
अक्षिसंकोचविधानेन निमेषोन्मेषावरोधिनीम् ।

अरण्येति । अरण्यकमलिनीं वनपद्मिनीमिव, मातङ्गकुलेन चण्डालान्वयेन तत्कुलोत्पन्नत्वेनेत्यर्थः ।
दूषितां निन्दिताम्, पद्मे—मातङ्गकुलेन हस्तिसमूहेन दूषितां विमथिताम् । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति मे० ।

अमूर्त्तामिति । अमूर्त्ता अशरीरिणी तामिव, स्पर्शवर्जितां शरीरस्पर्शरहिताम् ।

दिवाकीर्तिमुदय्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्ट्विन्द्रिजैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धयति ॥

इति मनुवचनादन्त्यजस्पर्शे स्नानप्रतिपादनादित्याशयः पद्मे तु—स्पर्शस्त्वगिन्द्रियप्राप्तौ गुण-
स्तेन वर्जितां शून्याम् । यस्य शरीरं न भवति तत् कथं स्पृश्यत, इयमपि नीचजातितया न स्पृश्यत
इत्याशयः ।

आलेख्यगतामिति । आलेख्यगतां चित्रस्थितां पुत्रिकामिव दर्शनमात्रं चण्डालत्वेन सम्भोगाभावात्
केवलबलोकनमेव फलं प्रयोजनं यस्यास्ताम्, पद्मे आकृत्यभावेन तत्संश्लेषाद्यसम्भवाद् दर्शनमात्रफलाम् ।

मधुमासेति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य कुसुमसमृद्धिं पुष्पसम्पत्तिमिव, अजातिं न विद्यते जातिः
मन्वादिपरिगणितप्राज्ञाणां विद्यमानां सा ताम्, तथा च—

प्राज्ञाः चतुर्यो वैश्यस्यो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥

इति मनुनोक्तत्वादन्त्यजादीनां जातिहीनत्वमेव प्रतीयते । पद्मे—न विद्यते जातिर्मालतो यस्यां सा
ताम् । 'न स्याज्जाति वसन्ते' इत्यादि साहित्यदर्पणदिशा वसन्ते मालतीपुष्पस्य वर्णनमप्रसिद्धम् । 'जाति-
रक्षन्वसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः' इति मेदिनी ।

अनङ्गकुसुमेति । अनङ्गस्य कन्दर्पस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्ग' इत्यमरः, कुसुमचापस्य पुष्पघनुषो या
लेखा लता तामिव, मुष्टिना संपीडिताकुलिना 'सम्पीडिताकुलिर्मुष्टिः' इति हलायुधः, प्राह्यो ग्रहीतुं शक्यः
मध्यः कटिदेशो मध्यदेशश्च यस्याः सा ताम् । अनेन कटिदेशस्यात्यन्तकार्श्यम् प्रत्याख्यते ।

यक्षाधिपेति । यक्षाधिपस्य गुह्यकेशरस्य कुबेरस्येत्यर्थः, लक्ष्मीः सम्पत् तामिव, अलकैश्चूर्णकुन्तलैः
उन्नासते शोभते इत्येवंशीला या सा ताम्, पद्मे—अलकायां तन्नामिकायां पुर्याम् उन्नासते या सा ताम् ।

इह 'शरदमिव' इत्यारभ्य 'यक्षाधिपलक्ष्मीमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालंकारः । केचित्तु श्लेषोपमां प्रति-
पादयन्ति ।

अचिरेति । अचिरं क्षीघ्रम् उपाहृतम् उपगतं यौवनं तारुण्यं यस्याः सा ताम्, सञ्जातयौवनामि-
त्यर्थः । अतिशयरूपं लावण्यं यस्याः सा एवम्भूता आकृतिः स्वरूपं यस्याः स्ना ताम् ।

अनिमिषेति । अनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने नयने यस्यैवम्भूतो राजा ददर्श अवलोक-
यामास ।

इद्वेति । इदृशा अवलोक्य च तां चण्डालकन्यकाम्, जातः उत्पन्नः विस्मयः आश्चर्यं यस्यैवम्भूतस्य
लोगं के अयोग्य थी । वह नींद के समान आँखों को पकड़ लेनेवाली थी । जैसे जङ्गल में खिली हुई कमलिनी
हाथियों के कुल से दूषित होती है उसी प्रकार भीलों के कुल में जन्म लेनेसे वह भी दूषित थी । वह असूत्रय
थी मानों स्पर्श रहित निराकार की मूर्ति हो । उसे केवल देखा जा सकता था इसलिए मानों वह चित्र में लिखी
हुई-सी प्रतीत हो रही थी । जैसे वसन्त ऋतु के फूलों की शोभा अजाति (चमेलीके फूलोंसे रहित) होती
है उसी प्रकार वह भी अजाति (हीन जाति की) थी । उसकी कमर इतनी पतली थी कि काम के पुष्प-

१. विजातिम् ।

२. उपारूढम् ।

३. अनिषेकम् ।

४. कापि 'इदृशा च ताम्' इति पाठो

नोपलभ्यते ।

५. जातम् ।

महीपतेः—“अहो ! विधातुरस्थाने रूपं-निष्पादनप्रयत्नः । तथाहि, यदि नामेयमात्मरूपोप-
हसिताशेषरूपसम्पदुत्पादिता, किमर्थमपगत-स्पर्श-सम्भोग-मुखे कृतं कुले जन्म ।

मन्ये च ‘मातङ्ग-जाति-स्पर्श-दोष-भयादस्पृशतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथ-
मियमक्षिप्तता लावण्यस्य । नहि करतल-स्पर्श-क्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः ।

सर्वथा धिग्विधातारम् असदृशसंयोगकारिणम् । अतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातितया
येनेयमसुरश्रीरिव सतत-निन्दित-सुरता रमणीयाऽप्युद्वेजयति’ इति ।

महीपतेः शूद्रकस्य राज्ञः, मनसि चित्ते (एवं वृत्तिः) अभूत् उत्पन्ना । तामेव मनोवृत्तिमुपपादयति—
अहो ! इति । अहो ! इति वितर्के ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः । विधातुर्ब्रह्मणः अस्थाने अपात्रे
सौन्दर्यस्य अद्भुतरूपस्य निष्पादने निर्माणे प्रयत्न आयासः । अथ स्पष्टीकरोति—तथाहीत्यादिना ।
नामेति मृदुलामन्त्रणे । यदि वात्सरूपेण स्वीयसौन्दर्येण उपहसिता न्यक्कृता अत्रेवा समग्र रूपसम्पद
सौन्दर्यसमृद्धिः यथा सा तादृशी, इयं चण्डालकन्यका उत्पादिता निर्मिता, (तर्हि) किमर्थं किञ्चिन्मित्रम्,
अपगते दूरीभूते स्पर्शसम्भोगमुखे संश्लेषसुरतमुखे यस्मात् एवम्भूते कुले अन्यजवंशे जन्म उत्पत्तिः
कृतं विहितम् तथा च यथेयं सौन्दर्यराशिर्विधिना निर्मिता तथा उच्चकुले जन्मकरणमपि योग्यमासीद्
यथेयं सुन्दरी स्पन्दुमुपभोक्तुं च शक्येत ।

राजा एवं विमृश्य निश्चिनोति—मन्ये इति । आत्राहमित्यध्याहार्यः मातङ्गजातेः चण्डालगोत्रस्य
‘मातङ्ग शपचे गज’ इति मेदिनी ‘जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः’ इति विश्वः, ‘जातिः
स्त्री गोत्रजन्मनोः’ इति मेदिनी च, स्पर्शेन संश्लेषेण (जनिता यः) दोषः अपवित्रता तस्माद् यज्जं त्रासः
तस्मात्, अस्पृश्यता अस्या देहस्पर्शमकुर्वता प्रजापतिना ब्रह्मणा, इयं चण्डालकन्यका, उत्पादिता मरी-
च्यादिसप्तविधमनःसङ्करपमात्रेण निष्पादिता इति (अहं) मन्ये जाने इत्यर्थः । अन्यथा उक्तवैपरीत्ये
स्पर्शयोग्यत्वे सतीति भावः, इयमेवम्भूता, लावण्यस्य सौन्दर्यस्य अक्षिप्तता अक्षतता कथं स्यात् ?
कथमपि नेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—न हीत्यादिना । करतलस्पर्शक्लेशितानां पाणितलसंश्लेषमर्दिता-
नाम् अवयवानां करादीनाम्, ईदृशी एवम्भूता, कान्तिः कमनीयता, न हि भवति न स्यात् ।

सर्वथेति । असदृशयोः व्यधिकरणत्वेन मिथो विरुद्धयोश्चण्डालत्वात्पन्तमनोहराकृतयोः संयोगस्य
एकत्र सम्बन्धं कर्त्तुं कालं यस्य तं विधातारम् अस्या निर्माणकर्तारं ब्रह्माणं धिक् निन्दामि ‘धिक् धिक्’
इति पाठे, अत्यधिकं निन्दाभीत्यर्थः, येन असदृशसम्बन्धविधानेन हेतुना इयं चण्डालकन्यका मनोहरा
चित्ताकर्षिणी आकृतिः स्वरूपं यस्याः सा एवम्भूताऽपि असुरश्रीरिव दैत्यलक्ष्मीरिव सततं निरन्तरं
निन्दितं धर्मशास्त्रकृद्भिर्गुण्यसितं सुरतसम्भोगो यस्यां सा, पक्षे—सततम् अजज्ञं निन्दिता तिरस्कृता

धनुष की लचीली डण्डी के समान मुठ्ठी में आने योग्य थी । वह अपनी अलकों से ऐसी शोभित हो रही थी मानो
अलकापुरी के वैभव में निवास करनेवाली मगवान् कुबेर की राजलक्ष्मी हो ।

उसे देखकर राजा चकित हो उठा और मन ही मन विचार करने लगा—कितने आश्चर्य की बात है कि ऐसे
अयोग्य स्थान में विधाता ने ऐसी रूप-रचना का आखिर इतना प्रयत्न किया ही क्यों ? और यदि अपनी सुन्दरता
से सम्पूर्ण सौन्दर्य की खिली उड़ानेवाली इस सौन्दर्य मूर्ति कन्या की रचना ही की तो इसे ऐसी जाति में क्यों
उत्पन्न कर दिया कि यह सम्भोग की तो बात ही क्या छूने योग्य भी न रह गयी ।

मैं तो समझता हूँ कि चण्डाल-जाति के स्पर्श दोष से भयभीत होकर इसके निर्माण-काल में ही विधाता
स्वयं इसके छूने में हिचक उठे और बिना हाथ लगाये ही इसकी रचना कर डाली । नहीं तो इसकी सुन्दरता
कदापि इतनी अछूती न होती । हाथ के स्पर्श से दूषित अङ्गों में ऐसी निर्मल कान्ति कैसे सम्भव हो सकती है ?
अर्थात् इसकी रचना में विधाता के हाथों की छाप तो है ही नहीं क्योंकि विधाता के हाथों की रचना इस
प्रकार सर्वथा दोषमुक्त होती ही नहीं (विधि प्रपञ्च गुण अवगुण साना) अतः यह निश्चय ही उसकी मानसी
सृष्टि है ।

१. सौन्दर्य...रूपनिष्पादनप्रयत्नः ।

२. अस्या जन्म ।

३. मनसोत्पादिता ।

४. तथाहि ।

५. धिग्विधु विधातारम् ।

६. मनोहरा... ।

७. क्रूरजातिना ।

एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीषद्वगलित-कर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम ।

कृतप्रणामायाञ्च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायाम्, स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय पञ्जर-गतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदब्रवीच्च—

‘देव ! विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथालापनिपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्य-नाटकौख्यानक-प्रभृतीनामपरिमितानां सुभाषितानामध्येता

सुरता देवभावो यथा सा, एवम्भूता रमणीयाऽपि सुरतयोग्याऽपि क्रूरजातितया नृशंसान्त्यजजातितया उद्वेजयति वैचित्र्यमुत्पादयति’ इति ‘महर्षिपतेर्मनसि अभूत्’ इति पूर्वेण सम्बन्धः । इह पूर्णोपमा ।

एवमिति । ईषत् अल्पम् अवगलितौ अधःप्रसृतौ कर्णयोः श्रोत्रयोः पल्लवावतंसौ किसलयभूषणे यस्याः सा, कन्यका चण्डालदारिका प्रगल्भवनितेव सम्प्रत्यप्राप्तयौवनत्वादप्रगल्भापि घृष्टनायिकेव तथा विभराजसभायामपि त्रपाद्यभावादित्याशयः । एवमादि पूर्वोक्तप्रकारादिकम्, चिन्तयन्तमेव विचारं कुर्वन्तमेव राजानं महर्षिपतिं प्रणनाम प्रणाममकरोत् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा सा तथा तस्याम्, मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूमिस्तत्र उपविष्टायां वर्तमानायां तस्यां चण्डालकन्यकायाम्, सः अग्रगामी पूर्वोक्तो धवलवासाः वृद्धः पुरुषः, पञ्जरगतमेव पञ्चिरक्षणस्थमेव न तु ततः पृथक्कृत्वेत्यर्थः तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरम् आदाय गृहीत्वा किञ्चिद्विनयेन (पुरः) उपसृत्य आगत्य राज्ञे भूपतये न्यवेदयत् उपहृतवान् अब्रवीत् अगादीच्चेत्यर्थः ।

देवेति । देव हे राजन् ! ‘राजा महारको देवः’ इत्यमरः, ‘विदितसकलशास्त्रार्थः’ इत्यादीनि प्रथ-मान्तानि शुकविशेषणान्यवगन्तव्यानि । तत्र विदितः ज्ञातः सकलशास्त्राणां षडङ्गसहितवेदानाम् अर्थोऽभिषेयो येन स, राजनीतिप्रयोगे कामन्दक्युक्तशिक्षायां कुशलो निपुणः, पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, तयोः कथायां वार्तायां य आलापः सम्प्रभाषणं तदर्थप्रतिपादकवाक्यनिर्माणं वा तत्र निपुणः प्रवीणः, गीतं गानं श्रुतयः स्वरारम्भकावयवीभूताः शब्दविशेषा द्वाविंशतिविधाः तासां वेदिता बोद्धा । श्रुतीनां द्वाविंशतिविधत्वे प्रमाणम्—

‘सप्त स्वरान्वयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद् द्वयधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति ।

अन्यत्र तु—

‘नाम्नी चालनिका रसा च सुमुखी चित्रा विचित्रा घना, मातङ्गी, सरसायुता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया, मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः क्रीत्सिता ॥’ इति

काव्यम् अदोपत्वे सति गुणालङ्कारवत्कविकर्म, नाटकम् अभिनयः, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकं साम्प्रतिकराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनाम्, (तथा) अपरिमितानाम् अगणिता-नाम्, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यबोधकानाम् च अध्येता पाठकः कर्त्ता स्वयमेव निर्माता च । परि-

इतनी बेमेल वस्तुओं को एक में मिला रखनेवाले विधाता को धिक्कार है ! चाण्डाल-कुल में उत्पन्न होने के कारण सम्भोग के सर्वथा अयोग्य यह सौन्दर्य-प्रतिमा मनोहर और रमणीय होने पर भी मन को आकुलता ही प्रदान कर रही है मानो निरन्तर देव वृत्तियों की निन्दा करनेवाली मनोहर रमणीय दैत्य-लक्ष्मी हो ।

राजा अभी अपने विचारों में तल्लीन ही था कि उस कन्या ने बिना किसी हिचक के घृष्ट स्त्री के समान शुक कर उसे प्रणाम किया । उस समय उसके कानों में पल्लवों के आभूषण भी कुछ-कुछ शुक गए ।

जब वह प्रणाम करके मणियों की फर्श पर बैठ गयी तो उसके साथ के उस वृद्ध पुरुष ने पिंजड़े के उस पक्षी को लेकर और कुछ आगे बढ़ कर राजा से निवेदन किया—

राजन् ! यह अत्यन्त अद्भुत सुग्गा है । इसका नाम वैशम्पायन है । यह सभी शास्त्रों के मर्म का ज्ञाता है, राजनीति के प्रयोगों में अति कुशल है, पुराण और इतिहास की कथाओं को सुनाने में बड़ा ही निपुण है, सङ्गीत की श्रुतियों का भी इसे ज्ञान है, अनेक काव्यों, नाटकों और आख्यानों की असंख्य सूक्तियाँ इसे कण्ठ

स्वयञ्च कर्ता, परिहासालापपेशलः, वीणा-वेणु-मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणामसमः श्रोता, नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलह-कुपित-कामिनी-प्रसादनोपायचतुरः, गज-तुरग-पुरुष-स्त्री-लक्षणाभिज्ञः, सकलभूतल-रत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः । सर्वरत्नानाञ्च उदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामि-दुहिता देवपादमूलमायाता, तदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्चर-मसावपससार ।

अपसृते च तस्मिन् स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नम्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्ट-वर्ण-स्वर-संस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्थोमिमां पपाठ—

हासोऽन्येषां प्रियवचनैर्हसनं तस्य आलापेषु रसबोधकपदप्रयोगेषु पेशलः दक्षः । वीणा, वेणुः सुविरम्, मुरजम् आनन्दम्, आदिपदाद्वादनं कांस्थतालादि परामृश्यते, एतेषाम् असमः निरूपमः अद्वितीय इत्यर्थः, श्रोता आकर्षणेन तारतम्यगुणदोषविवेक इत्यर्थः, नृत्तं ताललयाश्रितं तस्य प्रयोगदर्शने प्रयुज्यमानस्य नृत्यस्यावलोकने निपुणः पेशलः अवलोकनेनोत्कृष्टापकृष्टनिर्वाचक इत्यर्थः ।

चित्रकर्मणि आलेख्यकलायां प्रवीणो निपुणः द्यूतव्यापारे दुरोदरव्यापारे प्रगल्भः कुशलः प्रतिमा-युत इत्यर्थः । प्रणयकलहेन स्नेहविषयविवादेन कुपितानां क्रोधं प्राप्तानां कामिनीनां प्रमदानां प्रसादनो-पायेषु साम्बनानिमित्तभूतप्रपञ्चे चतुरोऽभिज्ञः । गजा भद्रजातीयाः तुरगाः शालिहोत्रप्रतिपादितदेव-मण्यादयः, पुरुषा धीरोदात्तादयः स्त्रियः पद्मिन्यादयः तासां लक्ष्मणेषु सामुद्रिकोक्तेषु अभिज्ञो निपुणः । सकलभूतले समस्तपृथिवीतले रत्नभूतः अत्युत्कृष्टमणिः । अयं पुरोऽवलोक्यमानः वैशम्पायनो नाम वैश-म्पायनेतिसंज्ञकः शुकः कीरः सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनाम् उदधिः सागर इव देशो भवान् भाजनमाश्रयः इति कृत्वा एतन्मनसि विचार्य, अस्मत्स्वामिनां वचयमाणस्य पशुः दुहिता एषा कन्यका पुनः शुकम् आदाय गृहीत्वा देवपादमूलं भवचरणान्तिकम् आयाता आगता, तत् तस्मात् कारणात् अयं शुकः आत्मीयो ग्रहणेन स्वीयः क्रियतां विधीयताम् इति पूर्वोक्तम् उक्त्वा अभिधाय नरपतेः राज्ञः (शूद्रकस्य) पुरः अग्रे निधाय स्थापयित्वा पञ्चरं पश्चिरञ्चनस्थानम्, असौ पुरुषः अपससार दूरीभूतवान् ।

अपसृत इति । तस्मिन् पुरुषे अपसृते दूरीभूते सति स पूर्वप्रतिपादितो विहङ्गराजः राज्ञः शूद्रकनृपतेः अभिमुखः सम्मुखो भूत्वा, दक्षिणम् सम्येतरं चरणं पादम् उन्नम्य उत्तोल्य । इत्यस्मै हि लोके ब्राह्मणा आसीर्वाद्यप्रदाने दक्षिणहस्तोत्तोलनं कुर्वन्ति पूर्वमयञ्च पुण्डरीकनामा ब्राह्मण आसीदिति तत्संस्कारानुसा-रेण जयशब्दोच्चारणे दक्षिणचरणोत्तोलनं कृतवान् चरणपदोपादानन्तु एकस्यैव करचरणोभयरूपत्वं पक्षिणा-मिति नासङ्गतिः । अतिस्पष्टाः सुव्यक्ताः, वर्णा अक्षराणि, स्वरा उदात्तादयः तेषां संस्कारः परिपाकः व्याक-रणशुद्धिरिति यावत्, यस्यां सा तथा तथा । एतेनान्यशुकाद्यपेक्षयाऽस्य वैलक्षण्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतया गिरा वाचा राजानमुद्दिश्य नृपं निमितीकृत्य कृतजयशब्दः विहितं 'जय' इति शब्दः इमाम् अग्रे प्रति-

है और यह उनकी रचना में भी प्रवीण है । यह कुशल विदूषक भी है, वीणा, वेणु और मुरज इत्यादि बाजों के सुनने का रसिक और नृत्य-प्रयोगों के देखने में अत्यन्त चाव रखने वाला भी है । यह चित्र भी बनाना जानता है और जूआ खेलने में तो पटु ही है । प्रेम-व्यापार में रूठी हुई मानिनियों को मनाकर प्रसन्न कर देने के उपायों का ऐसा पण्डित तो मिलना ही कठिन है । कहाँ तक इसकी विशेषतायें निवेदन करें यह हाथी, घोड़ों, पुरुषों और स्त्रियों के लक्षणों का भी अद्भुत पारखी है । सचमुच यह पृथ्वी का एक विशिष्ट रत्न है और श्रीमान् ही समुद्र के समान सभी रत्नों के संग्रह करने वाले एकमात्र उचित स्थान हैं इसीलिये मेरे स्वामी की यह पुत्री इसे लेकर आपके चरणों में आयी है । इसे अपनाने की कृपा करें ।' यह कहकर उसने पिंजड़ा राजा के सामने रख दिया और स्वयं हट गया ।

उसके हट जाने पर उस पक्षिराज ने अपना मुख राजा की ओर कर लिया, दाहिने पैर को उठा लिया, अत्यन्त स्पष्ट वर्णों और स्वरों में झुलझी हुई वाणी से 'जय' शब्द का उच्चारण किया और राजा को लक्ष्य करके यह आर्या छन्द सुनाया—

१. मुरजादीनाम् । २. नृत्त । ३. प्रणयकुपित । ४. कामिनीजन । ५. सर्वरत्नानामुदधिरिव
६. आत्मायत्तः । ७. पञ्चरमपससार । ८. तस्मिन् विहङ्गराजः । ९. उन्नम्य । १०. वर्णसंस्कारया

‘स्तनयुगमश्नुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

राजा तु तां श्रुत्वा संजात-विस्मयः सहर्षमासन्नवर्त्तिनम् अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम्
अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारगम् अतिवैयसममजन्मानमखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानममात्यं
कुमारपालितनामानमब्रवीत्—

‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता ! प्रथमं
तावदिदमेव महद्वाञ्छ्यम्, यद्यैमसङ्कीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वार-स्वर-संस्कार-

पाद्यगानाम्, आर्याम् आर्यासंज्ञकञ्चन्दोषञ्च वाक्यम्, पपाठ पठितवान् । स्तनेति । अश्रुमिलोचनजलैः
स्नातं कृतस्नानम्, हृदये चित्ते स्वपतिवियोगजनितः शोक एव अग्निर्वह्निः तस्य, समीपवर्ति अत्यन्त-
सन्निहितस्थायितया विगतः पतिविनाशात् दूरं गतः मुक्ताहारो मौलिकमाला यस्मात्तत् भवतस्तव रिपु-
स्त्रीणां शत्रुवर्जितानां स्तनयुगं कुचयुग्मं व्रतं नियमं चरतीव अनुतिष्ठतीव । अन्योऽपि यो व्रती स कालत्रये
स्नाति होमाग्निसमीपस्थायी भवति शास्त्रविहितमुपवासञ्च करोति । अत्र विमुक्ताहारमिति सभङ्गश्लेषः ।
हृदयशोकाग्नेरिति निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा वाच्याभिमाननी क्रियोत्प्रेक्षा चेति समुदिते संस्पृष्टिरलङ्कारः ।
आर्या चान्न छन्दः ।

राजेति । राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वा निश्चय्य सञ्जातः समुत्पन्नो विस्मयः आश्चर्य यस्य
सः, सहर्षं सानन्दं यथा स्यात्तथा आसन्नवर्त्तिनं निकटस्थाधि, अतिमहार्घम् अतिबहुमूल्यं यत् हेमासनं
सुवर्णपीठं तत्र उपविष्टं वर्त्तिनम् अमरगुरुहृदस्पतिस्तमिव अशेषाणि समस्तानि यानि नीतिशास्त्राणि
संसारिकृत्यबोधकानि तन्त्राणि तेषां पारगं तत्त्वज्ञातारम् । अत्यधिकं वधः अवस्था तम्, वृद्धमित्यर्थः,
अमजन्मानं ब्राह्मणम्, सर्ववर्णेषु प्रथमो ब्राह्मणः । अखिलमन्त्रिमण्डले समस्तसचिवसमुदाये प्रधानं मुखम्
‘कुमारपालित’ इति नाम यस्यैवम्भूतम् अमात्यं सचिवम् अब्रवीत् अबोचत ।

श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिः अस्य पुरो वर्त्तमानस्य विहङ्गमस्य शुकस्य वर्णोच्चारणे कादिवक्तव्यतायां
स्पष्टता स्फुटता श्रुता आकर्णिता किमिति काष्ठा व्यज्यते, तथा च श्रुता किमित्यर्थः । तथा च पुनः स्वरे
उदात्तादिस्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । प्रथमं पूर्वं तावत् इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महद्वाञ्छ्यम् अतिकौतूहलम्-
यद्यं शुकः असङ्कीर्णः मिथो वैलक्षण्येन श्रयमाणो वर्णप्रविभागः अक्षरपार्थक्यं यस्यां सा ताम् अभिव्यक्तः
स्फुटमवगम्यमानः, मात्रा ह्रस्वदीर्घ-प्लुतरूपाः अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिश्च एतेषां
योगः सम्बन्धो यस्यां सा ताम् । विशेषेण श्लेषालङ्कारेण संयुक्तां सहिताम् । अतिपरिस्फुटानि अत्यन्त-
स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यस्यां ताम्, गिरं वाणीम् उदीरयति । यद्यपि ‘असङ्कीर्णप्रविभागाम्’ ‘अतिस्फुटा-
क्षराम्’ इत्यनर्थान्तरमिवाभाति तथापि पूर्व्वेण तालव्यशकारदन्त्यसकारादीनामुच्चारणभेद उच्यते उत्तरेण
तु सर्वविधाक्षराणामेव स्फुटोच्चारणमुच्यत इति स्पष्टं भेदः ।

“आपकी शत्रु-स्त्रियों के स्तनों के जोड़े निरन्तर औंसुओं में स्नान करते हुये हृदय की शोकाग्नि के पास
स्थित होकर हाररूपी आहार का परित्याग करके किसी साधना में लगे हुये से प्रतीत होते हैं ।”

राजा इस छन्द को सुनकर आश्चर्यपूर्ण आनन्द में मग्न हो उठा और उसने पास ही में अत्यन्त बहुमूल्य
सोने के आसन पर बैठे हुए देवगुरु बृहस्पति के समान समस्त नीति-शास्त्रों में दक्ष, वृद्ध ब्राह्मण प्रधानामात्य
कुमारपालित से कहा—

आपने इस पक्षी के उच्चारण में वर्णों की स्पष्टता और स्वरों की मधुरता सुनी ? पहले तो यही महान्
आश्चर्य है कि यह अपने कण्ठ से अलग-अलग व्यक्त होने वाले वर्णों, मात्राओं और अनुस्वारों से मधुर स्वरों
से सुलक्षी हुई व्याकरणसिद्ध तथा अलङ्कारादि विशेष गुणों से भरी-पूरी अत्यन्त स्पष्ट वाणी का उच्चारण
कर रहा है । उस पर यह और भी आश्चर्य की बात है कि पक्षी होने पर भी इसके कृत कार्यों में शिष्ट

१. तामार्यां श्रुत्वा । २. जात... । ३. महार्घासनोपविष्टम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम् । ४. अति-
परिणतवयसम् । ५. अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम् । ६. महत्तरमाश्चर्यम्, महाश्चर्यम् । ७. असङ्कीर्णा
८. ...स्वरसंयोगविशेषशुक्ताम्, स्वरसंयोगाम् ।

योगां विशेषयुक्ताम् अतिपरिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरम् अभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवती बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाहि-अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणे-नोच्चोच्यं जयशब्दमियमाख्या मामुद्दिश्य परिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहार-मैथुन-निद्रा-संज्ञामात्र-वेदिनो भवन्ति । इदन्तु महच्चित्रम् ।

इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किञ्चित्स्मितवदनो नृपमवादीत्—‘देव ! किमत्र चित्रम् । एते हि शुकशारिकाप्रभृतयो विहङ्ग-विशेषा यथाश्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधि-गतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्त-संस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रयत्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यच्च, एतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाक्षरा

तत्रेति । तत्र उच्चारणविषये पुनः अपरमन्यदाक्षर्यमित्यर्थः । किं तद्विद्युपपादयति—अभिमततेति अभिमतविषये उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि तिर्यग्जातेः पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मानवस्येव संस्कारवती तत्त-दर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वती बुद्धिपूर्वा बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिः कथनप्रवर्तनम् । एवं कथं ज्ञात-मित्युपपादयति । तथाहीत्यादिना । समुत्क्षिप्त उस्थापितः दक्षिणचरणः सभ्येतरपादो येन स तेन अनेन शुकैः जयशब्दं जयजयेति पदम् उच्चार्य अभिधाय इयं पूर्वप्रतिपादितायां मामुद्दिश्य मामभिलष्य परिस्फुटानि स्पष्टानि अक्षराणि वर्णा यत्र तथाथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् गीता उच्चारिता । एवञ्च आशीर्वादसमये दक्षिणहस्तोत्तोलनं ब्राह्मणाः कुर्वन्ते तथैवायमपि प्राक्तनवासनावशेन जयशब्दमभिधान-काले दक्षिणापादमुस्थापितवान्, तथा नृपतेः पूर्वं स्तुतिरेवायां ब्रह्मन्दाभिहितमिति सैषा बुद्धिपूर्वा प्रवृत्ति-रित्यतः परं किमाश्चर्यमित्याशयः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन पक्षिणाः खगाः पशवो मृगाद्याः भयम् अनिष्टकारणबोध आहारो भोजनं क्षुब्धवृत्त्युपाय इति यावत्, मैथुनं स्त्रीसम्भोगः, निद्रा बाह्येन्द्रियशमः संज्ञा लोकव्यवहारजनकसङ्केतः नाम वा एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतत्केवलमेवावबुद्ध्यन्ते नातिरिक्तम्, इदन्तु तद्विलक्षणजातृत्वं महच्चित्रम् अस्याश्चर्यम् ।

इत्युक्तेति । इत्युक्तवति इति कथितवति भूभुजि नृपे कुमारपालितः एतन्नामकः पूर्वोक्तसचिवः किञ्चित्स्मितवदनः ईषद्वयमुखः अवादीत् अबोचत् । आश्चर्यशङ्का निराकरोति—किमत्रेति । अत्र अस्मि-न्विषये किं चित्रमाश्चर्यम्, हि यतः एते शुकाः कीरपदवाच्या विख्याताः सारिका पीतचरणा एतत्प्रभृतय एतदाद्याः विहङ्गविशेषाः पक्षिविशेषा यथाश्रुताम् अर्थप्रतीतिरहितां वाचं वाणीम् उच्चारयन्ति उन्निरन्ति इति पूर्वोक्तं देवेन स्वामिना अधिगतमेव ज्ञातमेव । तत्रापि पूर्ववत्कथ्यतायाम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे उपात्तस्य गृहीतस्य संस्कारस्य वासनाया अनुबन्धेन अस्मिन् जन्मनि अनुवृत्त्या वा अथवा पुरुष प्रयत्नेन परिपालकजनपाठनाद्युद्योगेन वा संस्कारे शुकादीनां वासनायाम् अतिज्ञानेन दार्ढ्यम् उपजायते

मनुष्यके समान बुद्धि-पूर्ण व्यवहार की प्रवृत्ति भी है । क्योंकि अभी इसने दाहिना पैर उठाकर जय-शब्द का उच्चारण किया है और मुझे लक्ष्य करके इस आर्या छन्द का स्पष्ट अक्षरों में गान भी किया है । पशु और पक्षी प्रायः भय, आहार, निद्रा और मैथुन नाम की मूल वृत्तियों के विषय मात्र का ही ज्ञान रखते हैं, उन्हें इनके अति-रिक्त अन्य किसी भी वस्तु का ज्ञान नहीं होता किन्तु इसे तो लोक के शिष्ट-व्यवहार का भी ज्ञान है । यह तो महान् आश्चर्य की बात है ।

राजा के इस प्रकार कहने पर कुमारपालित ने कुछ मुस्कराते हुए कहा—देव ! इसमें आश्चर्य ही क्या है । यह तो श्रीमान् को ज्ञात ही है कि पक्षियों में तोता-मैना आदि बहुत से ऐसे विशेष पक्षी हैं जो सुनी हुई बातों को ठीक ठीक वैसे ही कह भी देते हैं । पूर्वजन्म के प्राप्त संस्कारों के प्रभाव अथवा इस जन्म में किसी व्यक्ति के उद्योग से यदि उनमें और भी विशेष संस्कार आ जायें तो इसमें कोई विशेष आश्चर्य की बात नहीं । इसके अतिरिक्त ऐसे भी प्रमाण मिलते हैं कि अत्यन्त प्राचीन काल में मनुष्यों के समान ही इन

१. यदयमति...यदयमति परिस्फुटम् ।

२. पुनर्यदियम् ।

३. संस्कारवतः ।

४. वाक्प्रवृत्तिः ।

५. एतेन । ६. स्फुटाक्षरम्, परिस्फुटाक्षरम् ।

७. निद्रामात्र, इत्येव पाठः कापि विद्यते । ८. वदनोऽवादीत् ।

९. ‘देव, इति कचिन्नारित । १०. विहङ्गम् ।

११. यथाश्रुतं ।

१२. तत्राप्यन्यजन्म ।

१३. अन्यत् ।

१४. अतिपरिस्फुटाभिधाना ।

वागासीत्, अग्निशापात्स्फुटालापता शुकानामुपजाता, करिणाञ्च जिह्वापरिवृत्तिः ।'

इत्येवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नाशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्, नाडिकाच्छेद-प्रहत-पटु-पटह-नादानुसारी मध्यःशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समा-सन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभस-सञ्चलन-चालिताङ्गद-पत्रभङ्ग-मकरकोटि-

उत्पद्यते ताभ्यां कारणाभ्यां वाग्व्यापारयुक्ता जायन्त इत्याशयः । इति हेतोः नातिचित्रकम् अस्यैवंविधो-च्चारणं नातीवाश्चर्यम् अन्यच्च हेत्वन्तरश्चास्ति एतेषामपि शुकादीनां पुरा पूर्वं पुरुषाणां परिपालकजनाना-मिव अतिपरिस्फुटानि अत्यन्तस्पष्टानि अभिधानानि नामानि यस्यामेवभूता वागवचनम् आसीत्, तु किन्तु अग्निशापात् अस्फुटः अस्पष्ट आलापो वाक्यं यत्र तस्य भावः तत्ता, शुकानाम् उपजाता । करिणां गजानां च जिह्वाया रसनायाः परिवृत्तिः वैपरीत्येनावस्थितिः उपजातेति सम्बन्धः । आशयवशादयं शुकरस्तच्छापमतिक्रम्य स्पष्टाक्षरमुच्चारयतीति नाश्चर्यमित्याशयः ।

पुरा तारकासुरपीडिताः सुराः प्रजापतिशरणं प्राप्ताः प्राजापतिस्तु 'अग्नेः पुत्रः कार्तिकेयो भविता स एव तमसुरं नाशयिष्यति अतोऽग्निं मार्गयित्वा तत्पुत्रं प्रार्थयन्तु' इत्युवाच । 'अग्निं गवेषयन्तः सुराः क्वापि तमलभमानाः महान्तं हस्तिनमेकमवलोक्य क्वाप्तिर्विद्यत इति पप्रच्छुः । स च गजः 'अश्वत्थवृक्षे-न्तर्हितोऽग्निं' रित्युक्तवान् । अथाग्निस्ततो निर्गत्य 'तव जिह्वापरिवृत्तिर्भवतु' इति शप्त्वा पुनः शमीगर्भे प्रच्छन्नः, तदा च सुरैः पृष्टः शुकः 'शमीमध्येऽन्तर्हितोऽग्निं' रित्युवाच । ततस्ततोऽप्यग्निर्निष्क्रम्य 'एवं वाग्विहीनो भव' इति तं शशाप इति महाभारतीयाऽत्र कथाऽवगन्तव्या ।

इत्येवमिति । तस्मिन् प्रधानामास्ये कुमारपालिते एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उच्चारयत्येव भाषयत्येव अशिशिराणि उष्णानि किरणानि रश्मयो यस्य तं सूर्यमित्यर्थः, अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्यं मध्य-भागम् आरूढं प्राप्तम् आवेदयन् संसूचयन्, तथा नाडिका सभाभङ्गवटिका तस्याः छेदे समाप्तौ तत्समय इत्यर्थः, प्रहतः करतलादिना ताडितः यो विविधयन्त्रादिरित्यर्थः, यः पटुर्महान् पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादः शब्दस्तमनुसर्तुमनुगन्तुं शीलमस्येति सः, मध्याह्नशङ्खध्वनिः मध्याह्नद्योतकजलशब्दः उदतिष्ठत् उत्पन्नोऽभूत् । तं ध्वनिम् आकर्ण्य निशम्य, समासन्नः समीपवर्ती स्नानसमयः आण्डघनकायः यस्य सः, विसर्जितः निवर्तितः राजलोकः परिजनजनो येन सः, क्षितिपतिः शूद्रकः आस्थानमण्डपात् सभास्था-नात् उत्तस्थौ उत्थितवान् ।

अथेति । अथ उत्थानानन्तरं महीपतौ राजनि शूद्रके चलति सभाभवनात्स्थानुमारभमाणे सति उत्तिष्ठताम् उत्थानं विदधतां महीपतीनां सामन्तनृपाणाम् अन्योऽन्यं परस्परम् अतिमहान् अतिबहुः सम्भ्रमः सम्मर्द आसीदिति सम्बन्धः । अत्र यानि षष्ठ्यन्तपदानि तांश्च महीपतिविशेषणानि । अतिरभ-सेन अतिवेगेन यत् सञ्चलनं तेन प्रस्थानं तेन चलितानां स्वस्थानात्प्रच्युतानाम् अङ्गदानां केयूराणां पत्र-भङ्गानां भूषणविशेषाणां मकराणां मकराकृतिकर्णभूषणानां कोटिभिः अग्रप्रदेशैः पाटितारिञ्जिता अनेकपटाः

पशु-पक्षियों में भी वर्णों का अत्यन्त स्पष्ट उच्चारण करनेवाली वाणी विद्यमान थी । इन तोतों की वाणी से वर्णों के उच्चारण की स्पष्टता तो अग्निदेव के शाप से नष्ट हुई और हाथियों की जीभ उलट कर कण्ठ की ओर घूम गयी है ।

अभी कुमारपालित की बात चल रही थी कि मध्याह्नक में तपते हुए सूर्यदेव के आ पहुँचने की सूचना देते हुए षष्ठी की समाप्ति पर वज्रतेवाले नगाड़ों की ध्वनि के साथ ही दोपहर का शङ्ख बज उठा । उसे सुनकर स्नान की बेला अति-निकट जान सभी सामन्त राजाओं को विदा करके राजा स्वयं सभामण्डप से उठ पड़ा ।

इसके पश्चात् राजा के वहाँ से चलते ही अपने-अपने आसनों से उठ खड़े होनेवाले सामन्त राजाओं में खलबली सी मच गयी । अत्यन्त शटके से चलने के कारण उन राजाओं के केयूरों (बालूबन्दों) में बनी हुई मछलियों की नोकों से बहुतों के कपड़े फट गए, आपस की थक्का-धुक्की से उनके गलों के द्वार झूलने से लगे,

पाटितानेकपानाम् , आक्षेप-दोलायमान-कण्ठदात्राम् , अंसस्थलोद्भूत-कुङ्कुम-पटवास-धूलिपटल-पिञ्जरीकृत-दिशाम् , आलोल-मालतीकुसुम-शेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम् , अर्द्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चुम्ब्यमानगण्डस्थलानाम् , गमन-प्रणाम-लालसानाम् , अहमहमिकया वक्षःस्थलप्रेङ्खोलित-हारलतानाम् , उत्तिष्ठतामासीदतिमहान् सम्भ्रमो महीपतीनाम् ।

इतश्चेतश्च निष्पतन्तीनां स्कन्धार्धसक्त-चामराणां चामराग्राहिणीनां कमलमधु-पान-मत्त-जरत्कलहंस-नाद-जर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविलासिनीजनस्य सञ्चरतो जघनस्थलास्फालनरसित-रत्नमालिकानां मेखलानां मनोहारिणा

गर्भसूत्रनिर्मितवसनानि येषां तेषाम् । आक्षेपेण परस्परशरीरसञ्चलनेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठ-दामानि कण्ठहारा येषां तेषाम् अंसस्थलेभ्यः स्कन्धभागेभ्यः उद्भूतानि उस्थिनानि यानि कुङ्कुमानि केसराणि पटवासः सुगन्धचूर्णविशेषः तयोर्धूलिपटलं परागसमुदायः तेन पिञ्जरीकृताः पीतरक्तीकृता दिश आशाः यैस्तेषाम्, आ समन्तात् लोलचञ्चलाः ये मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां शेखराः शिरो-मूषणानि तदुपरि उत्पतन्त उड्डीयमानाः अलिकदम्बा अमरयूथा येषां तेषाम्, अर्द्धावलम्बिभिः अर्ध-प्रदेशलम्पैः कर्णोत्पलैः अवणस्थितकमलैः चुम्ब्यमानानि मस्तकनमनात् स्फुरयमानानि गण्डस्थलानि कपोलपरभागाः येषां तेषाम्, गमने राज्ञः प्रस्थाने प्रणामाय नमस्काराय लालसानाम् अतिस्पृहाणाम् 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इत्यहमहमिका तथा, 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः' इत्य-मरः । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्खोलिता आन्दोलिता हारलता मुक्ताफलमाला येषां तेषाम् । अन्वय-स्तुक्त एव ।

इतश्चेतश्चेति । तत् आस्थानभवन् राज्ञः सभामण्डपं सर्वतः परितः तदा तस्मिन् काले कुभितमिव लोभमुपगतमिव अश्रवद्भूदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । अत्र च तृतीयान्तं पदं कुभितमित्यस्य करणम्, षष्ठ्यन्तश्च तत्तत्करणज्ञापकम् । इतश्चेनः संमर्दवशात्सर्वासु निष्पतन्तीनां स्खलन्तीनाम्, स्कन्धेषु अंसस्थ-लेषु अवसक्तानि न्यस्तानि चामराणि खालव्यजनानि यासां तासां चामराग्राहिणीनां योषिताम्, कमल-मधुपानेन पक्षरसास्वादेन मत्ताः स्त्रीषां ये जरन्तो वृद्धाः कलहंसाः कावस्थास्तेषां नादः कण्ठध्वनिस्तद्वत् जर्जरितेन सन्निभजेन पृथक् पृथक् श्रूयमाणेनेत्यर्थः । लुप्तोपमा । पदे पदे प्रतिपदं रणिताः शब्दायमाना मणयो वैदूर्यादयो येषु तथाविधानां मणिनूपुराणां पादकटकानां निनादेन तदुरपशब्दवद्देन 'शब्दे निनाद-निनद' इत्यमरः ।

वारेति । सञ्चरतो गच्छतः वारविलासिनीजनस्य गणिकाजनस्य 'वारञ्जी गणिका वेश्या' इत्यमरः, जघनस्थलानां कटिपुरोभागानाम् आस्फालनेन नितान्तसञ्चालनेन रसिता शब्दिता रत्नमालिका मणि-माला यासामेवंविधानां मेखलानां काञ्चीनां मनोहारिणा चित्ताकर्षणेन झङ्कारेण शन-शनशब्देन ।

उनके कंधों से उड़ती हुई केशर और सुगन्धित चूर्णों की-धूल से सभी दिशाएँ पीली-पीली सी हो उठीं उनके मस्तकों पर चमेली के फूलों से बने हिलते हुए मुकुटों से मौरी के झुण्ड बिखरने लगे, उनके कानों में आधे लटके हुए कमल हिलने के कारण उनके कपोलों को चूमने से लगे तथा प्रस्थानकालीन प्रणाम की आपसी लाग-डॉट के कारण उनके वक्षस्थलों के द्वार व्यस्त से हो उठे ।

उस समय वह सभा-भवन तरह-तरह की होनेवाली ध्वनियों से व्याकुल सा हो उठा—कहीं कंधे पर चँवर छिप चँवर डुलानेवाली स्त्रियाँ श्वर-उधर फुदक रही थीं जिससे पग-पग पर उनके मणिनूपुरों की मणियाँ कमल रस पीकर मतवाले वृद्ध हंसों के मधुर कलरव के समान शनशना रही थीं, कहीं चलती हुई वेश्याओं के जघन-स्थलों पर टकरा-टकरा कर उनकी करधनियों की रत्नावलियाँ मनोहर झंकार कर रही थीं,

१. पाटितांशुकपटानाम् , पाटितांशुकानाम् । २. मालतीकण्ठदात्राम् । ३. स्थलोद्भूतसित । ४. धूलि-पटलपिञ्जरितदिशाम्, धूलिपिञ्जरितदिशाम् । ५. मालतीपुष्प । ६. प्रसरणसदालालसानाम् । ७. आसीत् सम्भ्रमः, अतिमहान् संभ्रमः । ८. स्कन्धवेशावसक्त... । ९. ...मदमत्त... । १०. जर्जरित । ११. जघनस्थल-स्थलास्फालन... । १२. मणिमेखलानां ।

मङ्कुरेण, नूपुररवाकृष्टानाञ्च धवलितस्थानमण्डप-सोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकल-
हंसकानां कोलाहलेन, रशनारसितोत्सुकानाञ्च तारतर-विराविणामुल्लिख्यमान-कांस्य-केङ्कार-
दीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलित-सामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थान-
मण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमतीं ध्वनिना, प्रतिहारिणोञ्च पुरः ससम्भ्रम-
मुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैरुच्चारयतामालोकयतालोकयतेति तारतर-दीर्घेण
भवनप्रासाद-कुञ्जेष्वरित-प्रतिशब्दतया दीर्घतरतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञाञ्च ससम्भ्र-
मावर्जित-मौलि लोल-चूडामणीनां प्रणमताममल-मणिशालाकादन्तुराभिः किरीट-कोटि-

नूपुरेति । नूपुररवैः पादकटकशब्दैः आकृष्टानां तत्र प्रापितानाम् धवलितानि निजनिजदेहप्रभाभिः
श्वेतवर्णीकृतानि आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य सोपानफलकानि आरोहणावलयो यैस्तेषां भवनदीर्घि-
काकलहंसकानां गृहवापीस्थकादम्बानां कोलाहलेन अग्यकशब्देन ।

रश्नेति । रशनानां कटिमेखलानां रसितैः शब्दितैः उत्सुकानाम् उत्कण्ठितानाम्, तारतरः अत्युच्चै-
स्तरः विराजः शब्दोऽस्ति येषां तेषाम् उल्लिख्यमानस्य घर्षणं प्राप्तस्य कांस्यस्य विद्युत्प्रियस्य-तैजस-
विशेषस्येति यावत्, केङ्कारः 'कै' 'कै' इत्यस्फुटध्वनिस्तद्वा दीर्घेण विस्तृतेन, गृहसारसानां सवनस्य-
लक्षमणपक्षिणां कूजितेन अस्पष्टशब्दितेन, कूजितं स्याद्विहङ्गानाम् इत्यमरः । इह 'केङ्कारदीर्घेण' इत्यत्र
लुप्तोपमा ।

सरभसेति । सरभसं सवेगं प्रचलिताः गन्तमुद्यता ये सामन्ता अधिकृतराजानस्तेषां घटं तस्य
चरणतलाः पादतलैः अभिहतस्य तादृशस्य आस्थानमण्डपस्य सभाभवनस्य निर्घोषोऽग्यकशब्दस्तद्वत्
गम्भीरेण पुष्टशब्देन तदुत्थध्वनिनेत्यर्थः, वसुमतीं मेदिनीं कम्पयतेव चोभं जनयतेव । इह 'निर्घोषगम्भीरेण'
इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कम्पयतेव' इत्यत्र वाच्यक्रियोत्प्रेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

प्रतीहारोति । दण्डोऽस्त्येषां दण्डिनस्तेषां यष्टिप्राहिणामित्यर्थः, पुरो नृगप्रतः सप्तभ्रमं शीघ्रं समु-
त्सारिता दूरीकृता जना मनुष्या यैस्तेषाम्, समारब्धा प्रवर्तिता हेलो क्रीडा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा
स्यात्तथा 'आलोकयत पृथ्वीपतिरयं गच्छतीति पश्यत' इत्युच्चैः उच्चारयताम् अभिभाषमाणानां मार्गाव-
रोधिजनसावधानतानिमित्तमुच्चस्वरेण भाषणमित्याशयः । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाञ्च तारतरः शिरः
समुत्पन्नध्वनिस्तेन दीर्घेण अतिविस्तृतेन, भवनस्य साधारणगृहस्य प्रासादानां देवसन्धानां राजसन्धानाञ्च
कुञ्जेषु लताद्यन्तरितस्थानेषु उच्चरित उस्थितः प्रतिशब्दो यस्य तस्य भावस्तथा दीर्घतरताम् अत्यन्त-
विस्तृतत्वम् उपगतेन प्राप्तेन, आलोकशब्देन जयकारनादेन ।

राज्ञाञ्चेति । संसम्भ्रमं शीघ्रम् आवर्जितेषु नमस्कारायाधनमितेषु मौलिषु शिरस्सु लोलाः शिरः
कम्पनेन चञ्चलाः चूडामणयः शिरोरत्नानि येषां तेषाम्, प्रणमतां शृङ्गाकाय नर्ति विदधतां राज्ञाञ्च अमला
निर्मला वा मणिशालाका रत्नेषीकास्ताभिः दन्तुरा विषमास्ताभिः किरीटकोटिभिः मुकुटाप्रदेशैः उल्लिख्य-
मानस्य घर्षणं कुर्वतो मणिकुट्टिमस्य रत्नमयचक्रभूमेः निःस्वनेन ध्वनिना ।

कहीं घर की बावलियों में पड़े हुए हंस नूपुरों की झंकारों से अत्यन्त उत्सुक हो सभा मण्डप की सीढ़ियों तक
आकर अपनी उज्ज्वलता से उनकी फर्श की उज्ज्वल बनाते हुए कोलाहल कर रहे थे, कहीं घरों में पड़े हुए
सारस करंघनियों की मधुर ध्वनियों से चकित हो होकर उच्च स्वर से कै कै मचाये हुए थे मानों कोई कतेरा
फूल के बर्तनों को खराद पर चढ़ाये हो, कहीं झटके से चलनेवाले सैकड़ों सामन्तों के पैरों की धमक से
सभामण्डप की भूमि कैपा देनेवाली वज्र जैसी गम्भीर ध्वनि हो रही थी, कहीं दण्ड-धारी द्वारपाल अपने-
अपने राजाओं के सामने से लोगों को बड़े सम्मान के साथ हटाते तथा खिलवाड़-सा करते हुए अत्यन्त ऊँचे
स्वर से 'देखिए, देखिए' का शब्द कर रहे थे, जिससे राजमहलों को कुजों से उठनेवाली उनकी अत्यन्त
तीखी प्रतिध्वनियों द्वारा चारों ओर फैली हुई 'देखिए, देखिए' की ही अत्यन्त तीव्र ध्वनि सुनायी पड़ रही

१. उत्सुकितानाञ्च । २. काञ्ची । ३. निर्घातगम्भीरेण, निर्घातनिर्घोषगम्भीरेण । ४. कचिद्
'ध्वनिना' इति पाठो न विद्यते । ५. प्रतीहारिणां, ससम्भ्रमजनानां, जानपदानां । ६. उच्चैरुच्चरतामा-
लोकयन्तिवति । ७. तारदीर्घेण । ८. प्रति-छन्दतया । ९. दीर्घताम् दीर्घतरयाताम् ।

भिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिम-
निपतनैरणरणायितानाञ्च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानाञ्च पुरोयायिनां जय-
जीवेति मङ्गलमधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलित-जनचरण-
शतसंक्षोभ-भयादपहाय कुसुमप्रकरमुत्पतताञ्च मधुलिहां हुङ्कृतेन, संक्षोभादतिस्वरितपद-
प्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणित-मुखर-रत्नदाग्राञ्च मणिस्तम्भानां रणितेन
सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यता'मिति स्वयमेवामिधाय तां चाण्डाल-कन्यकाम्,
'वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरम्' इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो
नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् ।

प्रणामेति । प्रणामे नतिसमये पर्यस्तानां स्खलितानाम्, अतिकठिने अतिकर्कशे मणिकुट्टिमे रत्नमय-
चक्रभूमौ निपतनेन पातेन रणरणापितानां 'रण-रण' इति ध्वनिं विदधतां मणिकर्णपूराणां तेषां राज्ञा-
मेकरत्नकणभूषणानां निनादेन निःस्वनेन । मङ्गलेति । पुरोयायिनाम् अग्रेगामिनां पठतां यशोगानमुद्धार-
यतां मङ्गलपाठकानां वन्दिनाञ्च जयजीवेति यन्मङ्गलमधुरवचनं तमनुलचीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन, दिगन्त-
व्यापिना सर्वतः प्रसारिणा कलहलेन कोलाहलेन । प्रचलितेति । प्रचलितानां गन्तुं प्रवृत्तानां जनानां
मानवानां चरणशतस्य अनेकनरपादानामित्यर्थः, संक्षोभभयात् प्रहारभीतेः कुसुमप्रकरं पुष्पसमुदायं
विहाय त्यक्त्वा उत्पतताम् उड्डीयमानानां मधुलिहां भ्रमराणां हुङ्कृतेन हुङ्कारशब्देन । संक्षोभादिति ।
संक्षोभात् चक्रवर्त्तिनः प्रणामाय मनोवेगवशात् अतिस्वरितपदेषु अत्यन्तशीघ्रचरणनिक्षेपेण, प्रवृत्तैः
प्रचलितैः अवनिपतिभिः भूपतिभिः (कर्तृभिः) केयूराणाम् अङ्गदानां कोटयः अग्रभागास्तैः (करणैः)
ताडितानाम् आहतानाम्, कणितेन तत्ताडनोत्थशब्देन मुखराणि बाबालानि-रत्नदामानि मणिरचित-
वेष्टनशृङ्खला येषु तेषां मणिस्तम्भानां रत्नमयस्थूणानां रणितेन कणितेन च, तदास्थानभवनं नृपोपवेशन-
मण्डपं सर्वतः परितः क्षुभितं चोभमुपगतमिव अभवत् अभूत् ।

अथेति । अथ अनन्तरम्, 'अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकास्त्वर्या-
श्चसमुपचये ॥' इति मेदिनी । 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकास्त्वेवमथो अथ ।' इति चामरः । विसर्जिता मधुर-
शब्देन सम्भाष्य विसृष्टा राजलोका नृपतयो येन सा तादृशो नरपतिः शूद्रकः, स्वयमेव आत्मनेव तां
चण्डालकन्यकां विश्रम्यतां विश्रामं प्राप्ताताम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा, वैशम्पायनः स शुकः अभ्यन्तरं
भवनमभ्यं प्रवेश्यतां नीयतामिति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं पर्णवीटिकाधारिणीं स्त्रियम् आदिश्य आशाष्य,

श्री, कहीं प्रणाम करने में झटके के साथ मस्तक झुकाये हुए चंचल चूड़ामणियों वाले सामन्त राजाओं के, निर्मल
तथा मणि-शलाकाओं से ऊँचे-नीचे मुकुटों के किनारों की टक्करों से मणियों की गच्च खनक रही थी, कहीं प्रणाम
करने के समय पर इधर-उधर लटकते हुए मणियों के कर्णपूल मणि से पिटी हुई कठोर गच्च पर टकरा-टकराकर
झनझना रहे थे, कहीं 'महाराज की जय हो, महाराज चिरजीवी बनें, का मधुर स्वर से मंगल-पाठ करते हुए आगे-
आगे चलनेवाले चरणों की कल-कल सभी दिशाओं को भरती हुई गूँज रही थी, कहीं आते जाते सैकड़ों मनुष्यों के
पैरों द्वारा कुचल उठने के मय से फूलों को छोड़कर इधर-उधर बिखर जानेवाले भौंरों की हुद्दार हो रही थी और
कहीं आकुल होकर अत्यन्त शीघ्रता के साथ चलनेवाले राजाओं के केयूरों की कोरों की चपेट से मणिखंभों में
लटकती हुई रत्नों की लड़ियों झनझनाती हुई उनसे बार-बार टकरा उठती थी जिससे वे मणियों के सम्भे भी
झनक रहे थे ।

सभी सामन्तों को विदा करने के पश्चात् राजा ने स्वयं उस चाण्डाल-कन्या से विभाम करने के लिए कहा
और अपनी ताम्बूल करङ्कवाहिनी (पान का डब्बा लेकर राजा के साथ-साथ रहनेवाली दासी) को आदेश

१. स्वनेन । २. निपतित... । ३. जयजयेति । ४. मधुरवचनानुयातेन मधुरवचनानुयातेन ।
५. दिगन्तर... । ६. संक्षोभादिहाय । ७. स्वरितपदं प्रवृत्तैः, स्वरितपदं प्रसृतैः । ८. चण्डाल... ।
९. अभ्यन्तरं स्नानपानाक्षनादिना च सुखिनमेनं कारयेति, अन्यन्तरमक्षनादिना चोपचर्यताम् । १०. करण्ड ।

अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृत-समुचित-व्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् ।

स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवलित^१-सिन्दुवार-कुसुम-मञ्जरी-विभ्रमाभिः, उरसि निर्दयश्रम^२-छिन्न-हार-विगलित-मुक्ताफल-प्रकारानुकारिणीभिः ललाटपट्टकेऽष्टमी-चन्द्र-शकल-तलोल्लसदमृतविन्दु-विडम्बिनीभिः स्वेदजल-कणिकासन्ततिभिरलङ्क^३क्रियमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरण-

कतिपर्यैः कियन्निरुपसङ्गयकैरित्यर्थः, आप्तैः विश्वस्तैः राजपुत्रैः नृपसुतैः परिवृतः परिवेष्टितः सन् अभ्यन्तरं गृहमभ्यं प्राविशत् प्रवेशं कृतवान् ।

अपनीतेति । अपनीतानि शरीरात् पृथक्कृतानि आभरणानि भूषणानि येन सः, अत एव विगलितानि सायङ्काले विच्युतानि किरणजालानि रश्मिसमूहाः यस्य स दिवसकरः सूर्य इव स्वतःप्रभाविश्व-विस्फास्यः । तथा चन्द्रो निशापतिः तारका नक्षत्राणि तेषां समूहः समुदायस्तेन शून्यो रहितः, गगनाभोग इव आकाशविस्तर इव विस्तृतगगनवद् विशालशरीरस्वादित्याशयः । समुपाहृतानि श्रुत्यैरेकत्रीकृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे परिश्रमे उपकरणानि उपयोगिलौहमुदगरादिद्रव्याणि यस्यां सा ताम्, व्यायामभूमिं परिश्रमविधानयोग्यपृथ्वीम् अयासीत् अगच्छत् । इह 'दिवसकर इव' 'गगनाभोग इव' इत्युभयत्रोपमालङ्कारयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । आधुनिका राजपुत्रास्तु केवलं स्वेच्छया विहरन्तः प्रचुरतरभक्षणं विधाय स्थूलदेहाः सन्तोऽहर्निशं निद्रयैव कालं यापयन्ति परन्त्वयं राजा तादृशो नेति स्पष्टं वर्णनया प्रतीयते ।

स इति । तस्यां व्यायामभूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादियेषां तैः राजपुत्रैः राजसुतैः सह कृतो विहितो मधुरः सुहृद्यो व्यायामः परिश्रमो येन स राजा स्नानभूमिमगच्छदित्युत्तरेण सम्बन्धः । अत्र स्वेदजलकणिकासन्ततिरिति पदम्, अलङ्क^३क्रियमाणमूर्तिरिति राजविशेषणस्य कर्तुं, एतद्विज्ञानि तृतीयान्त-पद्यवि च तस्योपमानवाचकानीति वेदितव्यम् । श्रमवशात् व्यायामवशात् कपोलयोः गङ्गापरभागयोः उन्मिषन्तीभिः प्रकटं भवन्तीभिः, इषत्किञ्चित् अवदलितं मर्दितं यत् सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमं पुष्पं तस्य मञ्जरी वञ्जरी तस्या इव विभ्रमो विलासो यासां तामिः । उरसि वक्षःस्थले निर्दयश्रमेण क्लिष्ट-प्रयासेन अन्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति तात्पर्यम्, छिन्नः छेदमुपगतः यो हारो मुक्तामाला तस्माद् विगलितानां विच्युतानां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरं समुदायम् अनुकर्तुं शीलं यासां तामिः । ललाटपट्टके आलस्थले अष्टमीचन्द्रः अष्टमीतिथिसमुदितः शुभाशुभेव शकलं खण्डं तस्य तले उत्तानस्थले अङ्गसन्तो द्योतमाना ये अमृतविन्दवः पीयूषकणाः तान् विडम्बयितुम् अनुकर्तुं शीलं यासां तामिः । अष्टमीपदप्रयोगो हि अष्टमीतिथिसमुदितचन्द्रकार इवास्य ललाट इति व्यञ्जयितुम् । स्वेदजलस्य व्यायामजनितशरीरजलस्य कणिकाः सूक्ष्मविन्दवः तेषां सन्ततयः श्रेणयः तामिः तथोक्ताभिः अलङ्क^३क्रिय-माणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथाक्तः । इह ..... 'कुसुममञ्जरीविभ्रमाभिः' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'मुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिः' इत्यत्र ..... 'अमृतविन्दुविडम्बिनीभिः' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

इतस्ततः इति । इतस्ततः समन्तात् स्नानम् आलवस्तस्य उपकरणानां जलादीनां सम्पादने,

दिया कि वैशम्पायन को रनिवास में ले जाओ ! फिर कुछ विश्वस्त राजकुमारों के साथ वह स्वयं भी महल के भीतरी भाग में चला गया ।

यहाँ अपने समस्त आभूषणों को उतार कर राजा व्यायाम के सभी समुचित साधनों से सजी हुई व्यायाम-शाला में पहुँचा । आभूषणों को उतर जाने पर उसका शरीर किरणों से रहित सूर्य तथा चन्द्रमा और तारों से रहित विशाल आकाश के समान प्रतीत हो रहा था ।

उसने, अपनी ही अवस्था वाले राजकुमारों के साथ वहाँ थोड़ा-सा व्यायाम किया । परिश्रम के कारण उसका सारा शरीर पसीने की नन्हीं-नन्हीं बूँदों की लड़ियों से तर हो गया । उसके कपोलों पर लगी हुई पसीनों की लड़ियाँ उनपर रची गयीं । कुछ-कुछ मसली हुई सिंदुवार (निर्गुण्डी) के फूलों की मंजरियों का

सम्पादनसत्त्वेण पुरःप्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकार-
मुचितमाचरद्भिः दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, वितत-सितवितानाम्, अनेक-चारणगण-निबध्य-
मानमण्डलाम्, गन्धोदक-पूर्ण-कनकमय-द्रोणी-सनाथमध्याम्, उपस्थापित-स्फाटिकस्नान-
पीठाम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि-गन्ध-सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट-मधुकर-कुलान्धकारितमुखै-
रातपभयाञ्जलीकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् ।

अवतीर्णस्य च जलद्रोणीं वारविलासिनी-कर-मृदित-सुगन्धामलकलिं प्रशिरसो राज्ञः

निष्पादने सत्त्वेण स्वरायुतेन, अत एव पुरःप्रधावता अग्रतः क्षीघ्रं व्रजता परिजनेन सेवकपुरुषेण,
एतच्च 'उपदिश्यमाना' इत्यस्य कर्तुं । तथा तत्कालं तस्मिन् मध्याह्नकाल इत्यर्थः, विरलजनेऽपि
स्वल्पलोकेऽपि तत्र समुत्सारणस्य प्रयोजनाभावेऽपीत्याशयः, राजकुले राजगृहे उचितं योग्यं समु-
त्सारणं लोकसमर्पदनिवारणं तत्र यः अधिकारो नियोगः तम् आचरद्भिः सम्पादयद्भिः दण्डिभिः यष्टि-
धारिपुरुषैः, उपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः स्नानभूमिगमनाध्वा यस्य स तादृशः एतच्च राजविशेषणं
बोध्यम् ।

विततेति । अत्र द्वितीयान्तपदानि स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततम् ऊर्ध्वं विस्तीर्णं सितं श्वेतं वितान-
मम् उल्लोचः चन्द्रातप इति यावत् यस्यां ताम् । अनेके अगणिता ये चारणगणाः कुशीलवाः स्तुतिपाठकाः
तैः निबध्यमानं निर्भयमाणं मण्डलं मण्डलाकारेणावस्थितिः यस्यां तां तादृशीम् । गन्धोदकैः सुरभि-
जलैः पूर्णां मृता या कनकमयी सुवर्गरचिता द्रोणी जलकुण्डिका बृहज्जलपात्रविशेष इति तात्पर्यम्,
तथा सनाथो युक्तः मध्यो मध्यभागो यस्याः ताम् । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फटिकमणिरचितं
स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिका यस्यां सा तां तादृशीम् । एकान्ते स्नानभूमेरेकस्मिन् प्रदेशे निहितैः
न्यस्तैः । इतश्चतुर्थीयान्तानि सकलानि स्नानकलसैरित्यस्य विशेषणानि । अति अतिशयेन सुरभिः घ्राणसुप्ति-
जनको गन्धो येषां तादृशैः सलिलैः जलैः पूर्णां मृतास्तैस्तथोक्तैः, अत एव परिमलेन सलिलगन्धेन
अवकृष्टा आकृष्टा ये मधुकरा मधुपाः तेषां कुलानि समूहाः तैः अन्धकारितानि अन्धकारीकृतानि मुखानि
वदनानि येषां तैः, अत एव आतपभयात् सूर्यकिरणसन्तापप्रासात् नीलकर्पटैः श्यामवर्णवस्त्रस्त्रैः
अवगुण्ठितानि आच्छादितानि मुखानि येषां तैस्तथोक्तैरिव विद्यमानैः । स्नानकलसैः आप्लवकुम्भैः
उपशोभितां विराजितां स्नानभूमिम् आप्लवस्थानम् अगच्छत् अयासीत् । इत च भावामिमांश्वी
वाच्या क्रियोऽप्रेषा ।

अवतीर्णंति । जलद्रोणीं जलकुण्डिकाम् अवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य, वारविलासिनीभिः वेश्याभिः
करैः हस्तैः 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः, मृदितेन मृष्टेन सुगन्धेन सुरभिणा आमलकेन धात्री-

अम उत्पन्न कर रही थीं, छाती पर दिखाई पड़ने वाली बूँदें कठोर परिश्रम से टूटे हुये हार के बिल्ले हुये मोतियों
के दानों जैसी प्रतीत हो रही थीं और ललाट के तल पर उभरे हुये अम-विन्दु अष्टमी के खण्ड चन्द्र-तल पर
सुशोभित अमृत-विन्दुओं को भी मात कर रहे थे । फिर वह स्नान की सामग्री जुटाने की इद्दवदी में शर-उपर
आगे-आगे दौड़-धूप करते हुये सेवकों तथा उस समय राजमहल के सीढ़-माढ़ रहित होने पर भी लोगों के हटाने के
नियम का मली-भाँति पाखन करने वाले दण्डधारियों के द्वारा बताये हुये मार्ग से स्नानागार में पहुँचा । वहाँ श्वेत
चैदवा तना हुआ था, चारणों की टोकियों मण्डल बाँधे खड़ी थी, बीच से सुगन्धित जल से भरी हुई द्रोणी (जल-
कुण्डिका छोटा-सा जल का कुण्ड) बनी थी, उसके समीप ही स्नान के समय बैठने के लिये बिल्लौरी पीढ़ा रखा
हुआ था जिसके एक किनारे अत्यन्त सुगन्धित जल से भरे हुये स्नान करने के कलशे रखे हुये थे, जिनके मुख
सुगन्ध के कारण आये हुये औरों से घिर कर काले पड़ गये थे मानो जल के गरम हो जाने के भय से उनपर काले
कपड़े लपेट दिये गये हों ।

जब राजा जल की कुण्डिका में उतर गया तो वारवनिताओं ने अपने हाथों से मल-मल कर उसके
क्षिर पर सुगन्धित आंखों का लेप किया । फिर उनमें से बहुत-सी राजा के अगल-बगल खड़ी हो गयीं ।

१. प्रधाविता । २. परिजनेनानुगम्यमानः । ३. विरलतरेऽपि । ४. समाचरद्भिः । ५. आबध्यमान-
मण्डलाम् । ६. जलद्रोणी । ७. अभिसुरभि । ८. कलशैः । ९. कश्चिद् । चकारो न विषते । १०. उपलिप्त ।

समन्तात् समुपतस्थुरंशुक-निबिड-निबद्ध-स्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारित-वलय-बाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः कर्णोत्सङ्गोत्सारितालकाः, गृहीतजल-कलसाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः ।

तामिश्च समुन्नत-कुचकुम्भ-मण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्ट-करिणीभिरिव वनकरी परिवृत-स्तत्क्षणं रराज राजा ।

‘द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्कटिक-धवलं वरुण इव राजहंसमारोह ।

ततस्ताः काश्चिन्मरकतमणि-कलस-प्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः,

फलेन लिप्तं शिरो मस्तकं यस्य तस्य, राज्ञः शूद्रकस्य समन्तात् परितः । अंशुकैः निजनिजपरिहितवस्त्रैः निबिडं इदं यथा स्यात्तथा निबद्धा इहभारलघूकरणाय आस्फालनावरोधाय वा संयताः स्तनपरिकराः कुचाभोगा यामिस्तास्तथोक्ताः । एवम्भूतानि प्रथमान्तानि ‘वारयोषित’ इत्यस्य विशेषणानि । दूरे ऊर्ध्व-प्रवेशे समुत्सारितानि झणत्कारादिविघ्नदूरीकरणार्थम् उल्लिखितानि वलयानि कङ्कणानि यासु ताः तथोक्ताः बाहुलता यासां ताः तथोक्ताः । समुत्क्षिप्तानि लोचनकपोलोपरिपतननिवारणार्थम् ऊर्ध्वमुत्क्षिप्त्य बद्धानि कर्णाभरणानि अवणालङ्कारा यामिस्ताः तथोक्ताः । कर्णोत्सङ्गात् श्रोत्रान्तिकात् उत्सारिता लोचनोपरि-पतननिवारणाय अपसार्य उपरिन्ध्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला यामिस्ताः । गृहीता आस्ता जलकलसाः सलिलपूर्णघटा यामिस्ताः । अभिषेकदेवताः स्नानाभिष्टाभ्यो देव्य इव स्नानार्थं राज्ञः आप्लवविधानार्थं समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेण उपस्थिता आसन् । इह वाच्या जात्युत्प्रेक्षा स्वभावोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तामिद्वेति । वारिमध्ये जलद्रोणीमध्ये प्रविष्टः कृतप्रवेशो राजा शूद्रकः समुन्नतम् अस्यस्तोच्चं कुच-कुम्भमण्डलं स्तनकलससमूहो यासां तामिः, तादृशीभिः वारयोषिभिः, करिणीभिः हस्तिनीभिः परिवृतः परिवेष्टितः वनकरी वन्यहस्तीव तत्क्षणं तस्मिन् काले रराज शुशुभे । तथा च यथा हस्तिनीभिः समं मञ्जनं कुर्वन् वनकरी शोभते तथैवायमपीत्यर्थः । एवं सति कालभेदेऽपि ‘काऽप्यभिरुया तयोरासीद् व्रजतोः शुद्ध-वेशयोः’ इत्यादिबहुपमागतमग्नप्रक्रमस्वदोष इत्यवधेयम् । इहालङ्कारश्चोपमा ।

द्रोणीसलिलेति । ततो द्रोणीसलिलात् जलकुण्डिकास्थानात् उत्थाय बहिर्निगत्य अमलो मलरहितो यः स्फटिकस्तदाख्यो मणिविशेषः तद्वद् धवलं स्वच्छं स्नानपीठम् आप्लवनचतुष्पिकां वरुणः प्रचेताः राजहंसं कलहंसमिव आरुह्य आरुढवान्, वरुणो यथा राजहंसमारोहति तथैवायमप्यारुह्येत्यर्थः । एवं सति कालभेदे सत्यप्यत्र पूर्ववद् मग्नप्रक्रमतादोषः ।

तत इति । ततः आरोहणानन्तरं ता वाराङ्गना राजानम् अभिविधिविचुरित्यग्निमेण सस्वन्धः । वाराङ्गना एव विविधप्रकारेण विशेषयति—काश्चिदिश्याद्रिना । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलसो घटस्तस्य प्रभया दीप्या श्यामायमानाः अश्यामा अपि श्यामवदाचरन्त्यः, अतएव पत्रपुटैः पर्ण-सम्पुटैः मूर्तिमत्यः श्यामस्वसाश्यात्तत्स्वरूपधारिण्यो नलिन्यः पद्मिन्य इव (इश्यमानाः सत्यः) राजानं

उन्होंने अपनी छातियों को रेशमी वस्त्रों से कसकर बाँध लिया था और कंकड़ों को दूर तक बाहों पर तथा कानों में लटकते आभूषणों एवं कपोलों पर झूलते हुये बालों को हटाकर कानों पर चढ़ा लिया था । वह अपने हाथों में जलकलशों को लिये हुये ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो राजा को स्नान कराने के लिये स्वयं अभिषेकदेवियों ही आ गई हों ।

उस समय जल में स्थित राजा कलशों के समान गोल-मटोल बैठे हुये स्तनों वाली वारवनिताओं के बीच इस प्रकार घुशोभित हो रहा था मानों जल में घुसा हुआ इधिनियों के बीच कोई जंगली हाथी हो । इसके बाद वह जलकुण्डिका के जल से निकल कर अत्यन्त निर्मल श्वेत बिल्लौरी पीढ़े पर आ बैठा मानो श्वेत राजहंस पर स्वयं वरुणदेव ही आकर बैठे हों ।

इसके पश्चात् उनमें से अनेकों मरकतमणि के बने कलशों से राजा को स्नान कराने लगीं । उस समय उन वहाँ की नीली-नीली झारों से साँवली-सी दिखाई पड़ने वाली वे वनितायें उसे नहलाती हुई ऐसी लग रही थीं

१. परितः । २. समुत्स्थुः । ३. अंशुकविनिबद्ध... । ४. ...चरणभरणाः । ५. जलद्रोणि ।

६. काश्चन । ७. मरकतकलश... ।

काश्चिद्रजतकलसहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित् कलमोत्क्षेप-भ्रम-स्वेदार्द्र-शरीरा जलदेवता इव स्फटिकैः कलसैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलय-सरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुष्मिन्-कलस-पार्श्व-विन्यस्त-हस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाण-नख-मयूख-जालकाः प्रत्यङ्गुलि-विवर-विनिर्गत-जलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाश्लिप्त-बालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलसहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गनाः यथायथं राजानमभिषिषिचुः ।

शूद्रकश्च अभिषिषिचुः अभिषेकं कारयामासुः । इह नलिनीवाराङ्गनानां मरकतकलशपत्रपुटानाञ्च कृष्ण-घण्टावात् सादृश्यम् । वाराङ्गनासु नलिनीस्वभास्युत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा कथङ्गतोपमा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वारयोपितो रजतकलसः रूप्यनिर्मितघटः हस्ते करे यासां तास्तयोक्ताः, पूर्णचन्द्रमण्डलात् समस्तशशिचिह्नात् विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण चन्द्रिकारयेण शोभमाना रजन्यः चपा इव । रजनीभिर्वाराङ्गनानाम्, पूर्णचन्द्रेण रजतकलसस्य ज्योत्स्नाप्रवाहेण तस्यसलिलस्य सादृश्यमप्राभिमतं वेदितव्यम् । इह वाराङ्गनासु रजनीस्वभास्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कलसस्य घटस्य उत्क्षेपणात् ऊर्ध्वमुत्थापनाद् यः भ्रमः आयासस्तेन ये स्वेदा धर्मसलिलानि तैराद्राणि स्विन्नानि शरीराणि वपुं वि यासां ताः, स्फटिकैः तदाख्यमणिविशेष-सम्बन्धिभिः कलसैः कुम्भैः तीर्थजलेन तीर्थपयसा च सहिताः, अत एव जलदेवता जलाधिष्ठान्य इव, तासामपि सलिलश्लिःसरणेन सलिलबिन्दुभ्यामवेदस्वात् सादृश्यम् । इहापि वाराङ्गनासु जलदेवतात्व-जात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्या वाराङ्गनाः चन्दनस्य मलयजस्य रसेन द्रवेण मिश्रं संयुक्तं तेन तयो-क्तेन, सलिलेन पयसा मलयसरितः मलयाचलनद्य इव ता अपि चन्दनमिश्रजलान्यादधते । तस्मिन् समये मलयसरिस्तु स्नानासम्भवेन तदारोपणादुत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । अन्याः काश्चन उत्तिष्ठता उत्तोरय कर्णं नीता ये कलसाः कुम्भास्तेषां पार्श्वेषु वाम-दक्षिणेषु विन्यस्ता उत्तानभावेन स्थापिता हस्तपल्लवाः करकिसलयानि याभिस्ताः, 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः, प्रकीर्यमाणानि हस्तनतो विपर्यस्तानि नल्लानां पुनर्भवानां मयूखजालानि दीप्तिचया यासां ताः, तथा प्रत्यङ्गुलि प्रतिहस्तशालं यानि विवराणि अन्तरालप्रदेशाः छिद्राणि इति यावत्, तेभ्यो विनि-र्गता निःसृता जलधारा पानीयसम्पातो यासां ताः, अत एव सलिलयन्त्रदेवता जलयन्त्राधिष्ठातृदेव्य इव ता अभ्येतादरयो भवन्तीत्यर्थः । इहापि तथाविधगणिकासु सलिलयन्त्रदेवतास्वजात्युत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । काश्चन अन्याः कनककलसाः सुवर्णकुम्भा हस्तेषु पाणिषु यासां ताः काश्चिद्वाराङ्गनाः दिवसश्रिय इव दिनलक्ष्म्य इव जाड्यं जलीयशैत्यम् अपनेतुं पृथक्कर्तुम् आक्षिप्त आकर्षितो बालातपः अभिनवोदितसूर्यरश्मिः यस्मिन् तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरमिश्रितसलिलेन यथायथं यथायोग्यं राजानं

मानों नीली-नीली कमलिनियों अपने पक्षों के पुटों से राजा को नहला रही हों । कोई-कोई चौंदी के षडों से जल को ढालते हुए राजा को नहलाती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों पूर्णिमा की रातें चन्द्रमण्डलों से ढुलती हुई चौंदनी की धाराओं से उसे स्नान करा रही हों । कोई-कोई षडों को उठाने के परिश्रम से पसीने में लथ-पथ होकर बिल्लौरी कलशों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी प्रतीत होती थीं, मानो तीर्थ-जल से भरे कलशों द्वारा जल-देवियों स्नान करा रही हों । कोई-कोई चन्दन के रस से सुगन्धित जल-धारों से उसे स्नान कराती हुई ऐसी लगती थी मानो मलयाचल से निकली हुई तथा चन्दन के रस से भरी हुई नदियाँ अपनी धाराओं से स्नान करा रही हों । कोई-कोई कलशों के दोनों ओर पल्लवों जैसी हथेलियाँ लगाए उन्हें सिर पर रखते हुए खड़ी थीं । उनके नखों की किरणें चारों ओर फैल रही थीं और उनकी उँगलियों के बीच से जल की धारें बह रही थीं जिससे वे ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों सिर पर बड़ा उठाए फौवारों में बनी हुई पुतलियाँ हों । कोई शीतलता दूर करने के लिए सोने के कलशों से कुङ्कुम मिला हुआ जल छिड़कती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो दिन की शोभा प्रातःकालीन मधुर धूप बिखेर रही हो । इस प्रकार क्रम-क्रम से उन वारवनिताओं ने राजा को स्नान कराया ।

अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेक-प्रहत-पटु-पटह-मञ्जरी-मृदङ्ग-वेणु-वीणा-गीत-निनादानुगम्यमानो वन्दिवृन्द-कोलाहलाकुलो भुवन-विवरव्यापी स्नानशङ्खानामापूर्व्यमाणानामतिमुखरौ ध्वनिः ।

एवञ्च क्रमेण निर्वर्त्तितौभिषेको विषधरनिर्मोक-परिलघुनी धवले परिधाय धौत वाससी शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालन-निर्मलतनुः अतधवल-जलधर-च्छेद-शुचिना दुकूलपटपल्लवेन तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्त्रोतसा कृत-शिरोवेष्टनः सम्पादित-पितृजल-क्रियो मन्त्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमन ।

शूद्रकस्य अभिविधिवुः स्नानं कारयामासुः । इह 'दिवसश्रिय' इति जात्युपेक्षा, 'आक्षिप्तबालातपेनेव' इति क्रियोपेक्षा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावात्सङ्करालङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं स्नानानन्तरं स्नानशङ्खानां ध्वनिः उदपादीत्यन्वयः । श्रुतिपथं कर्णविवरं स्फोटयन् द्विधा कुर्वन्निव, अनेकैः पुरुषैः प्रहता वादिताः पटवः वाद्यविधाने समर्थाः पटहाः दुन्दुभयः स्रक्ष्यो वाद्यविशेषाः (भाषायां 'शाल' इति पदवाच्याः), मृदङ्गां मुरजाः, वेणवो वंश्यः, वीणा वल्लभ्यः तासां गीतानां गानानाञ्च निनादैः ध्वनिभिः अनुगम्यमानः तमनुलघयीकृत्य प्रवर्तमानः, वन्दिवृन्दस्य वैतालिकसमूहस्य कोलाहलेन कलकलेन आकुलो व्यासः अत एव भुवनविवरव्यापी विष्टपान्तराल-प्रसारी, अतिमुखरः अतिशयेन तारतरम्, आपूर्यमाणानां मुखवायुभिः वाद्यमानानां स्नानशङ्खानाम् आप्लवकालवादीयशङ्खानां ध्वनिः शब्द उदपादि उत्पन्नोऽभूत्, 'पद गतौ' अस्मात्सुल्लिख्यम् । इह भुवनविवरव्यापनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोक्त्यातिशयोक्तिरलङ्कारः, 'स्फोटयन्निवे' ति क्रियोपेक्षा च, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिरलङ्कारः । 'मिथोऽनपेक्ष्यमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति लक्षणात् । एवञ्चेति । चो भिन्नक्रमे तस्य च किञ्चेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्त्तितः कृतः अभिषेकः स्नानं येन स तादृशो राजा देवगृहमगमदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोकः कञ्जुकः तद्वत् परिलघुनी अत्यन्तसूक्ष्मे धवले स्वच्छे धौतवाससी प्रक्षालितवसने परिधाय परिधानं विधाय, देवपूजानिमित्तं वल्लभ्यधारणावश्यकतामाह आह्निकसूत्रावस्थाम्—

'होमदेवावर्चनायासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तत यत्नतः सर्वथा बुधः ॥'

शरदि वर्षात्यये अम्बरैकदेश इव आकाशैकभाग इव जलक्षालनेन अभिषेचनीयसलिलद्वारा प्रक्षालनेन वर्षासलिलद्वारा प्रक्षालनेन च निर्मला अपगतमला तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, अतिधवलः अतीव स्वच्छो यो जलधरच्छेदः मेघखण्डः तद्वत् शुचिना धवलेन दुकूलपट्टस्य क्षौमवसनस्य पल्लवेन विस्तरेण अतिदीर्घक्षौमवसनेनेत्यर्थः, 'पल्लवो विस्तरे विद्मो किसले विष्टे वने' इति त्रि० शेषः । गगन-सरित् आकाशगङ्गा तस्याः स्त्रोतसा प्रवाहेण तुहिनगिरिः हिमाचल इव कृतः बिहितः शिरोवेष्टनम् उष्णीषो येन स तादृशः । होमार्थमुष्णीषधारणमाह—

'उष्णीषेण विना राजन् ! होमं चेत्कुरुते नरः । होतुश्चक्षुर्विनाशः स्याद्धोता च विकलो भवेत् ॥' इति ।

सम्पादिता निष्पादिता पितृजलक्रिया पितृतर्पणादियेन स तादृशः, तथा च—'स्नात्वा सन्तर्पयेद्

उसी समय साथ ही बजाए गए अनेक नगाडों, झाँझों, मृदङ्गों, वेणुओं और वीणाओं की ध्वनियों तथा मंगल गीतों के स्वरों एवं चारणों के कोलाहल से गूँजती हुई सभी लोकों में छा जानेवाली कानों को फोड़ती हुई सी शंख की अत्यन्त तीखी ध्वनि होने लगी, जो स्नान समाप्त होने की सूचना दे रही थी ।

इसी रीति से स्नान कर चुकने के बाद जल से धुला हुआ उसका निर्मल शरीर शरदकालीन स्वच्छ आकाश के एक टुकड़े के समान झलकने लगा । उसने साँप की केंचुली के समान अत्यन्त झीने तथा उजले दो वस्त्र पहिन किये और अत्यन्त उजले बादलों की तर्हों के समान श्वेत रेशमी पगड़ी अपने सिर पर लपेट ली । उस समय वह ऐसा सुशोभित होने लगा मानों अपनी चोटी पर आकाश-गंगा की धाराओं को लपेटे हुए हिमालय पहाड़ हो । इसके बाद उसने पितरों को तर्पण (जल-दान) किया और अंजुली में जल लेकर मंत्रों से अभिमन्त्रित करके भगवान् सूर्य को अर्घ्य दिया । फिर उन्हें नमस्कार करके वह मंदिर में चला गया ।

१. अवस्फोटयन्निव, आस्फोटयन्निव । २. कोलाहलो । ३. भवन... । ४. मुखरः । ५. निर्वर्त्तितभि-
षेकः । ६. धौतवाससी । ७. जलक्षालनविमलतनुः ।

उपरचित-पशुपतिपूजंश्च निष्कर्म्य देवगृहाभिर्वर्त्तिताभिकार्यो विलेपनभूमौ ऋङ्कारिभि-
रलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमद-कर्पूर-कुङ्कुमवास-सुरभिणा चन्दनेनानुलिप्त-
सर्वाङ्गो विरचितामोदि-मालतीकुसुमशेखरः कृतवर्त्तपरिवर्तः रत्नकर्णपूरमात्राभरणः समुचित-
भोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमत्-रसास्वाद-जातप्रीतिरवनिपो निर्वर्त्तयामास ।

परिपीतधूमवर्त्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात् प्रमृष्ट-मणि-कुट्टिम-प्रदेशादुत्थाय

देवान् पितृन् मानवांस्तथा' इति मन्त्रैः वेदविदितैः पूतं पवित्रं यत्तोंयं जलं तस्य अञ्जलिः हस्तसम्पुटः
'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसम्पुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी । तेन दिवसकरं सूर्यनारायणम् अभि सम्मुखं
प्रणम्य अञ्जलौ मन्त्रपूतमध्यंरूपं जलं सूर्यनारायणाय दत्त्वा नमस्कृत्येत्यर्थः । तदुक्तम्—

'अर्घ्यं दद्यात्तु प्रथमं भास्कराय महात्मने । ततो विष्णुं शिवं शान्तः शिवां चैव प्रपूजयेत् ॥' इति ।

देवगृहं चैतन्म आगमत् आगच्छत् । इह विषयनिर्माकेत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । शरदम्बरकदेश
इवेत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः । अतिथवलजलधरेत्यत्रापि च लुप्तोपमैव । तुहिनगिरिरित्यत्र तूपमा ।

उपरचितेति । उपरचिता सम्पादिता पशुपतेः महेश्वरस्य पूजा अपचितिः 'पूजा नमस्याऽपचितिः'
इत्यमरः, येन स तथाभूतः, तथा च—'असंपूज्य शिवं मोहाद्ये नरा भुञ्जतेऽन्वहम् । सौख्यं नैवाप्नुवन्तीह
भग्नाशाः पर्यटन्ति ते ॥' इति । निर्वर्त्तितं निष्पादितम् अग्निकार्यम् अग्निहोत्रादियेन सः, 'यावज्जीवमग्नि-
होत्रं जुहुयात्' इति श्रुतेरग्निहोत्रस्यापि नित्यस्वादित्याशयः । विलेपनभूमौ अङ्गरागसम्पादनस्थाने ऋङ्का-
रिभिः शब्दं कुर्वन्निः अलिकदम्बकैः भ्रमरगणैः अनुबध्यमानः सेध्यमानः परिमलः सौरभं यस्य स तेन,
मृगमदस्य कस्तूर्याः कर्पूरकुङ्कुमयोः हिमवालुककेसरयोश्च वासेन परिमलेन सुरभिणा घ्राणतर्पणेन 'सुरभि-
घ्राणतर्पणः, इत्यमरः, चन्दनेन मलयजेन अनुलिप्ताङ्गः लेपितशकलशरीरावयवः, विरचितरचना-
विशेषेण विहितः आमोदिभिः परिमलवद्भिः मालतीकुसुमैः जातीपुष्पैः शेखरः शिरोभूषणं येन स
तादृशः, अङ्गरागादिकं यथाकालं यथावयः कार्यमित्यादिके स्पष्टम् । कृतो विहितो वस्त्रयोः पूर्वपरिहित-
वसनयोः परिवर्तः परिवर्तनं येन सः परिहितान्यवसन इत्यर्थः, पूजावाससा सर्वदा धारणानौचित्यादि-
त्याशयः । रत्नकर्णपूरमात्रं केवलं रत्नखचितं कुण्डलमेव आभरणं तत्समयालङ्कारो यस्य सः, अज्ञानादि-
समयेऽनेकभूषणपरिधानेन कष्टसम्भवादित्याशयः । समुचितं योग्यं भोजनम् एकपङ्कावसानं येषां तैः
तथोक्तैः, आत्मतुल्यकुलसदाचारादिसम्पन्नेरित्याशयः, भूपतिभिः अग्यैः नृपतिभिः सह अभिमता अभि-
लषिता ये रसा मधुरादयस्तेषाम् आस्वादेन ग्रहणेन जाता उत्पन्ना प्रीतिः सन्नुष्टिः यस्य सः अवनिपः
भूपतिः शूद्रकः आहारम् अशनं निर्वर्त्तयामास सम्पादयामास ।

परिपीतेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय आस्थानमण्डपमयासीदिति वक्ष्यमाणक्रियया सम्बन्धः ।

'उपस्पृशस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमनस्यावश्यकर्त्तव्यमुक्तं नारदेन—

'मुपवा जुवा च भुक्त्वा च निधीष्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वाऽपोऽभ्येभ्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥' इति
परि सामस्येन पीता मुखसौगन्ध्यविधानार्थं गृहीता धूमवर्त्तिः अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्तमाल-

वहों आकर भगवान् शङ्कर की पूजा करके वह मन्दिर से निकला और होमादि कार्यों को पूरा कर विले-
पनभूमि में पहुँचा । फिर उसने अपने सभी अङ्गों में सुगन्ध के कारण औरों के झुण्डों से ढके हुये तथा कस्तूरी,
केशर और कपूर से सुवासित सुगन्धित चन्दन का लेप करके मस्तक पर विशेष दङ्ग से मालती के फूलों की चोटी
बनायी और वस्त्रों को बदल कर कानों में केवल रत्नों से जड़ा हुआ कर्णफूल पहिन लिया । इसके बाद भोजन
के समय पंक्ति में बैठने योग्य राजाओं के साथ उसने मनोजुकूल रसों का स्वाद लेते हुए सन्नुष्ट होकर भोजन-
क्रिया समाप्त की ।

भोजन कर लेने के पश्चात् उसने धूमवर्त्तिका (एक प्रकार की सिगरेट जैसी कपूर, अगर, चन्दन, मुस्ता,
पूति, प्रियंगु और मांसी मिलाकर बनाई गई बत्ती) का पान किया और हाथ-मुँह धोकर पान खाया । फिर वह
धुली-मैजी मणियों को फर्श से उठकर सभा-मण्डप की ओर चल पड़ा ।

तत्काल ही बोड़ी दूर पर खड़ी हुई प्रतिहारी अत्यन्त शीघ्रता से दौड़ी हुई आ पहुँची । उसने राजा की

१. उपचरित । २. पूजनश्च । ३. निवर्त्तित । ४. कृतान्तरपरीवर्त्तः । ५. निवर्त्तयामास । ६. धूपवर्त्तिः,
धूपधूमवर्त्तिः । ७. कुट्टिमात्र ।

४ का. कथा.

नातिदूरवर्त्तिन्या ससम्भ्रम-प्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुम् अवलम्ब्यानवरत-
वेत्रलताग्रहण-प्रसङ्गादतिजरठ-किसलयानुकारि-करतलं । करेण अभ्यन्तरसञ्चारसमुचितेन
परिजनेनानुगम्यमानः, धवलांशुक-परिगतपर्यन्ततया स्फटिक-मणिमय-भित्ति-बद्धमिवोप-
लक्ष्यमाणम्, अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेना-मोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणि-
भूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमल-मणिकुट्टिम-गगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण
निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सन्निहितगृहदेवतेनेव^१ गन्धसलिल-क्षालितेन
कलधौतमयेन स्तम्भसञ्चयेन विराजमानम्, अतिबहलागुरु-धूप-परिमलम्, अखिल-

कूटाविरचित्रव्यवस्थो येन सः, गृहीतं मुखाभ्यन्तरे घृतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथोक्तः । प्रमृष्टः
सलिलादिना संस्कृतो यो मणिकुट्टिमप्रदेशः रत्नमयबद्धस्थलं तस्मात्, उत्थाय उत्थानं विधाय, नातिदूरं
वर्तते या सा तथा, ससम्भ्रमं सन्नासं प्रधावितया शीघ्रं व्रजन्त्या प्रतीहार्या द्वारिपालिकया प्रसारितं
विस्तारितम्, अनवरतं निरन्तरं वेत्रस्य वेतसस्य या लता मृदुयष्टिः तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गात्
अभ्यासात्, अतिजरठम् अतिकठिनम् अत्यन्तपरिणतमित्यर्थः यत् किसलयं पल्लवं 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्'
इत्यमरः, तदनुकर्तुं शीलं यस्य तत्तथोक्तं करतलं हस्ताधःप्रदेशो यस्य तत्तथोक्तम्, बाहुं भुजं 'भुजबाहु
प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः, अवलम्ब्य तदाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, अभ्यन्तरे बाह्यजनागम्ये गृहप्रदेशे या सञ्चारः सञ्च-
रणं गमनागमनमित्यर्थः, तत्र समुचितेन योग्येन परिजनेन सेवकलोकेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

धवलांशुकेति । धवलानि निर्मलानि यानि अंशुकानि वस्त्राणि तैः परिगताः परिवेष्टिताः पर्यन्ताः
प्रान्तभागा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कारणेन, स्फटिकमणिमयी या भित्तिः कुट्टयं तथा निबद्धं रचित-
मिव उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । अनेन वस्त्राणां शुभ्रत्वं सौक्ष्म्यातिशयश्च प्रतीयते । इह क्रियो-
त्प्रेक्षा, सा च वाच्या । इत आरभ्य द्वितीयान्तपदानि, 'अस्थानमण्डपम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

अतिसुरभिणेति । अतिसुरभिणा अत्यन्तग्राणतर्पणेन 'सुरभिर्घ्राणतर्पणः' इत्यमरः, मृगनाभिपरिमलेन
कस्तूरीगन्धेन 'विमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, आमोदिना अत्यन्तसुगन्धिना चन्दन-
वारिणा मलयजमिश्रितपानीयेन, सिक्ता अत एव शिशिरा शीतला मणिभूमी रत्नबद्धा भूयन्तं तं तथोक्तम् ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विप्रकीर्णेन विचिप्तेन, तथा विमलं निर्मलं मणिकुट्टिमं
रत्नबद्धभूमिः गगनतलतारागणेन आकाशस्थितनक्षत्रमण्डलेनेव कुसुमोपहारेण पुष्पसमूहेन निरन्तरम्
अनवरतं निश्चितं सान्द्रभावेन भ्यासम् । इहोपमालुप्तोपमयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उत्कीर्णेति । उत्कीर्णं उत्कीर्य विहितः शालभञ्जिकानिवहः पुत्तलिकापुञ्जो यस्मिन् तथोक्तेन, अत
एव सन्निहिता निकटस्था गृहदेवताः भवनाधिष्ठाभ्यो देव्यो यस्मिन् तथोक्तेनैव स्थितेन, गन्धसलिलैः
सुगन्धिवारिभिः क्षालितेन धौतेन, कलधौतमयेन सुवर्णनिर्मितेन, स्तम्भानां स्थूणानां सञ्चयेन समुदायेन
विराजमानं शोभमानम् । इह सन्निहितगृहदेवतेनेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतिबहलः अत्यन्तप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुः तस्य धूपस्य परिमलः सौरभं यस्मिंस्तत्
तथोक्तम् ।

ओर अपनी बाहें फैला दीं । राजा ने भी निरन्तर बेंत की छड़ी लेने के कारण घट्टे पड़े हुये पल्लवों के समान
उसकी हथेली अपने हाथ में ले ली । मङ्गल के भीतर तक आ जा सकने वाले सेवक भी राजा के पीछे-पीछे चल पड़े
उस आस्थान-मंडप (वह सभा-मंडप जहाँ भोजन के बाद राजा का खास दरबार लगता था) के चारों ओर
उज्ज्वले रेशमी पर्दे पड़े हुये थे, जिससे वह बिलौरी दीवारों का बना हुआ प्रतीत हो रहा था । वहाँ की मणियों
से बनी हुई भूमि कस्तूरी मिले अत्यन्त सुगन्धित जल से सिंची होने के कारण बहुत ही शीतल थी, जिस पर
थोड़ी-थोड़ी दूर पर फूलों के गुच्छों से सजावट की गई थी, जिसने वह ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों मणिभूमि
रूपी निर्मल आकाश में गुच्छे रूपी अत्यन्त घने तारों के झुण्ड दिखाई पड़ रहे हों । उस मण्डप में अनेक सोने
के खम्भे बने हुये थे जो सुगन्धित जल से पखारे गये थे । उन पर पुतलियों की प्रतिमायें गढ़कर काढ़ी गई थीं

१. प्रसारितबाहुम्, प्रसारितम् । २. 'अनवरत' इति पाठः कश्चिन्नाप्युपलभ्यते । ३. प्रसङ्गानति,
प्रसङ्गादनति*** । ४. करतलकरेण । ५. शुकजवनिकापरिगत*** । ६. स्फटिकमय । ७. निबद्ध । ८. अति-
सुरभि । ९. परिगतेन । १०. शिशिरकर । ११. विमलमणिकुट्टिमं गगनतलं तारागणेनेव । १२. देवतेनेव ।

विगलित-जलनिवह-धवल-जलधर-शकलानुकारिणा कुसुमामोदवासित-प्रच्छदपटेन, पट्टोपधा-
नाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमय-प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ-रत्नपादपीठेन तुहिर्नगिरि-
शिलातल-सदृशेन शयनेन सनाथीकृतवैदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् ।

तत्र च शयने^१ निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैः रुसङ्ग-निहितासिलतया खड्ग-
वाहिन्या नव-नलिन-दल-कोमलेन करसम्पुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनि-
पतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन् मुहुर्त्तमिवासाञ्चक्रे ।

ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्त-
प्रश्न-कुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।

अखिलेति । अखिलः सम्पूर्णो विगलितो निर्गतो जलनिवहः सलिलसमुदायो यस्मिन् स तादृशः,
अत एव धवलो निर्मलो यो जलधरो मेघः तस्य शकलं स्रण्डम् अनुकर्तुं शीलं यस्य स तेन । इत आरभ्य
तृतीयान्तपदानि 'शयनेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदेन सौगन्ध्येन
वासितः सुगन्धीकृतः प्रच्छदपटः आस्तरणवस्त्रं यस्य स तेन । पट्टस्य चौमवस्त्रस्य पट्टोपधानम् उच्छीर्षकं
तेन अध्यासितम् आभूतं शिरोधाम मस्तकस्थापनस्थलं यस्य स तेन । मणिमयीषु रत्नरचितासु प्रति-
पादुकासु आधारपीठेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादाः पश्यद्गुपादां यस्य स तेन । पार्श्वस्थं निकटस्थं रत्नपाद-
पीठं मणिपादासनं यस्य स तेन । तुहिर्नगरेः हिमालयपर्वतस्य यत् शिलातलं हिमव्याप्ततया श्वेतः प्रस्तरः,
तत्सदृशेन तन्निभेन अत्यन्तधवलवर्णेनेत्यर्थः, शयनेन शययया, सनाथीकृता युक्ता वेदिका परिकृतभूमि-
र्यस्य तत्तथोक्तम् आस्थानमण्डपं सभामवनम् अयासीत् जगाम । इह 'धवलजलधरशकलानुकारिणा'
इत्यत्र 'तुहिर्नगिरिशिलातलसदृशेन' इत्यत्र चार्थोपमा बोध्या ।

तत्रेति । शयने आस्तरणे निषण्ण उपविष्टो राजा शूद्रकः क्षितितले पृथ्वीतले उपविष्टया निषण्णया,
तथा डस्सङ्गे ओढे निहिता स्थापिता असिलता लतावत् लम्बमानः खड्गो यया सा तथा एवं भूतया खड्ग-
वाहिन्या कृपाणधारिण्या कयाचित् नायिकया, नवं नूतनं यन्त्रालिनं पद्मं यस्य दलानि पत्राणि तद्वत् कोमलेन
मृदुलेन, करसम्पुटेन हस्तद्वयेन शनैः शनैः मन्दं मन्दं संवाह्यमानौ सञ्चात्यमानौ चरणौ पादयुगलं
यस्य स तेन तथोक्तेन । तत्काले शयनसमये उचितं राज्ञा स्वयमेव निक्षिप्तत्वाद् योग्यं दर्शनं साक्षात्कारी
येषां तैः तथोक्तैः । अवनिपतिभिः राजभिः अमात्यैर्मित्रिभिः मित्रैः सुहृद्भिश्च तास्ताः प्रस्तावोचिता नाना-
विधाः कथा आलापान् कुर्वन् विदधत् मुहुर्त्तं चणमिव असाञ्चक्रे अवतस्थे । वाक्यालङ्कारे इलेतिपदम् ।
'नवनलिनम्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

तत इति । ततः कथासमाप्यनन्तरं नातिदूरवर्तिनीं यत्किञ्चिद्व्यवधानेनैव स्थितामित्यर्थः, प्रतीहारीं
पूर्वोक्तलक्षणां, समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुकस्य वृत्तान्तप्रश्ने प्रवृत्तिपृच्छायां 'वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त
उदन्तः स्यात्' इति, 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इति चामरः, कुतूहलं कौतुकम् आश्चर्यमित्यर्थः, यस्य स
तादृशः, राजविशेषणमिदम् । अन्तःपुरात् अवरोधात् तं वैशम्पायनं शुकम् आदायागच्छ गुहीत्वान्न ज्ञ इति
इत्येवंरूपम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

जो-ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानों गृहदेवियों ही मूर्तिमान हो गयी हों । मण्डप में चारों ओर अगल और ब्रूप की
प्रचुर गन्ध उठ रही थी और उसके बीच में एक श्वेत पलंग पड़ा हुआ था जो समस्त जल बरस जाने के कारण
उज्जले हो जाने वाले बादल के टुकड़े के समान स्वच्छ चहर से ढका हुआ ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों बर्फ से
ढकी हुई हिमालय की कोई सफेद चट्टान हो । उसके सिरहाने रेशमी तकिया और पायताने की भूमि पर मणियों
की खड़ाई रखी हुयी थी तथा उसके अगल-बगल रत्नों के दो पावदान बने हुये थे ।

१. परिगलित । २. अध्यवसित । ३. शिरोभागेन । ४. रत्नपीठेन, रत्नमयपीठेन । ५. तुहिर्न-
शिलातलसदृशशयनेन । ६. शयनतलनिषण्णः । ७. समुपयात ।

सा क्षितितल-निहित जानु-करतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथा-
दिष्टमकरोत् ।

अथ मुहूर्त्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्चरः कनकवेत्रलतावलम्बिना किञ्चिद-
वनतपूर्वकायेन सितकञ्चुकाच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसञ्चा-
रिणा विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितल-निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव ! देव्यो विज्ञापयन्ति,

सन्ति । सा प्रतीहारी क्षितितले भूमितले विहितौ स्थापितौ जानू ऊरुपर्वणी करतले पाणितले च यथा
सा तथोक्ता, एतेन विनयविशेषो ध्वनितः, यथा येन प्रकारेण आज्ञापयति आदिशति देवो भवान् इत्य-
मिधाय शिरसि मस्तके आज्ञाम् आदेशं कृत्वा विधाय स्वमस्तके करतलं स्थापयित्वेत्याशयः, यथा येन
प्रकारेण राजा आदिष्टम् आज्ञापितं तथा अकरोत् विदधौ ।

अथेति । अथ अन्तःपुरप्रवेशानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणविलम्बादिव । गृहीतम् आत्तं पञ्चरं लौहशलाका-
निर्मितपद्मिनीलथो यस्य स तथोक्तः । कनकेन सुवर्णेन खचित्ता या वेत्रलता वेतसयष्टिः तामवलम्बते
धारणं करोतीत्येवं शीलो यः स तेन तथोक्तेन, इतः प्रभृति तृतीयान्तपदानि कञ्चुकिनेत्यस्य विशेषणानि
बोध्यानि । किञ्चित् ईषत् अवनतः वार्धक्यवशादान्नः पूर्वकायो नामेरुष्वभागे यस्य तेन तादृशेन, सित-
कञ्चुकेन शुभ्रकूर्पासकेन आच्छन्नम् आच्छादितं वपुर्दहो यस्य स तेन तादृशेन, जरया वृद्धावस्थया धवलितः
स्वच्छीकृतः मौलिः केशसमूहो यस्य तेन तादृशेन, गद्गदः अस्फुटः स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य स तेन
तादृशेन, कञ्चुकिना—

'अन्तःपुरचरा वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥'

इत्युक्तस्वरूपेण सौविद्वहकेनेत्यर्थः, मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं शीलं यस्य स तेन तादृशेन
विहङ्गजातिप्रीत्या पक्षिस्नेहेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः, 'कलहंसस्तु
काङ्गम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, वैशम्पायनः शुक्रः राजान्तिकं नृपसमीपम् आजगाम आययौ ।
इह 'जरत्कलहंसेनेव' इत्युपमा ।

क्षितिः । क्षितितले धरणीतले 'धरा धरित्री धरणी क्षोणिर्द्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः, निहितं
स्थापितं करतलं हस्ततलं येन स कञ्चुकी पूर्वोक्तलक्षणः राजानं भूमिपं व्यज्ञापयत् न्यवेदयत्—

राजा वहाँ पहुँच कर पलंग पर बैठ गया । उसकी तलवार लेकर साथ-साथ चलने वाली सेविका भी तलवार
को गोद में रखकर फर्श पर बैठ गयी और नये कमल की पंखुड़ियों के समान कोमल हथेलियों से धीरे-धीरे राजा
का पैर दबाने लगी । वहाँ मिलने के लिए आने-योग्य (विशिष्ट, जिसकी पहुँच दरबार खास तक थी) राजाओं,
मन्त्रियों और मित्रों के साथ तरह-तरह की बातें करते हुए राजा ने कुछ देर विश्राम किया ।

फिर निश्चिन्त होकर उस सुग्गे का जीवन-वृत्तान्त पूछने की उत्सुकता से उसने समीप ही में खड़ी प्रतिहारी
को आदेश दिया—रनिवास से वैशम्पायन को ले आओ ?

प्रतिहारी ने भूमि पर घुटने टेक तथा हाथ से भूमि को छूकर 'श्रीमान की जैसी आज्ञा' कहती हुयी हाथ को
मस्तक पर रख लिया मानो राजा के आदेश को माथे चढ़ा लिया और वह आज्ञा के अनुसार सुग्गे को लाने के
लिए रनिवास की ओर चल पड़ी ।

एक क्षण के भीतर ही वैशम्पायन का पिंजड़ा हाथ में लिये हुए प्रतीहारी राजा के पास आ पहुँची । उसके
पीछे-पीछे श्वेत कंचुक (जामा) से ढका हुआ तथा शरीर का ऊपरी भाग झुक जाने के कारण सोने की मूँठ लगी
बैठ की छड़ी का सहारा लेकर धीरे-धीरे चलनेवाला एक वृद्ध ब्राह्मण कंचुकी भी था । बुढ़ीती के कारण उसके बाल
सन हो गए थे और स्वर अत्यन्त गद्गद (अस्पष्ट) हो गया था । वह ऐसा प्रतीत हो रहा था. मानो पक्षी जाति
के प्रति ममत्व होने के कारण कोई बुढ़ा कलहंस वहाँ आ गया हो ।

कंचुकी ने हाथ से भूमि छूकर राजा से निवेदन किया—'देव ! देवियों ने निवेदन किया है कि श्रीमान् के

१. मुहूर्त्तादिव । २. आनत... ३. अवच्छन्न, अवच्छिन्न । ४. चरिणा । ५. विहितकरतलस्तु,
निहितकरतल । ६. व्यज्ञापयत् ।

देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यो नीतः^१ इत्यभिधाय गते^२ च तस्मिन् राजा वैशम्पायनमपृच्छत्—‘कश्चित् अभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम्?’ इति ।

सं प्रत्युवाच—‘देव किंवा नास्वादितम्?, आमत्त-कोकिल-लोचनच्छविर्नीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाममापीतो जम्बूफलरसः हरि-नखरभिन्न-मत्तमातङ्गकुम्भ-मुक्त-रक्ताद्रमुक्ता-फलत्वीषि खण्डितानि दाडिम-बीजानि, नलिनीदल-हरिन्ति द्राक्षाफल-स्वादूनि च दलितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना, सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते’ इति ।

‘हे देव स्वामिन् ! देव्यो महिष्यः विज्ञापयन्ति सूचयन्ति, देवादेशात् भवतो नयोगात् एव पुरोऽवलोक्यमानो वैशम्पायनः शुक्रः स्नातः पूर्वं कृतस्नानः पश्चात् कृताहारो विहितभोजनः, देवस्य भवतः पादमूलं सञ्चिधिं प्रतीहार्यो द्वारपालिकया अनया नीतः प्रापितः’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन् कञ्चुकिनि गते तस्मात् स्थानात् निष्क्रान्ते सति, राजा शूद्रकः वैशम्पायनं शुक्रं अपृच्छत् पृष्ठवान्—‘अभ्यन्तरे अन्तःपुरे भवता त्वया अभिमतम् इष्टं किञ्चित् अशनजातं भक्ष्यवस्तुसमूहः आस्वादितमिति काकुः, भुक्तं किमित्यर्थः? इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामि ‘कश्चित् कामप्रवेदने’ इत्यमरः ।

स इति । स वैशम्पायनः प्रत्युवाच उत्तरं ददौ—‘देव नाथ ! किं वा नास्वादितमिति काकुः? अर्थात् मदभक्ष्ययोग्यं सर्वमेव भक्षितमित्यर्थः । आमत्तः मधुपानेनोन्मत्तो यः कोकिलः पिकः वनप्रियः परमृतः कोकिलः पिक इत्यपि इत्यमरः, तस्य लोचनच्छविर्नयनकान्तिः सेव छविर्यस्य स तादृशः नीलश्चासौ पटलः श्वेतरक्तश्चेति नीलपाटलः ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यमरः कषायोऽम्लश्चासौ मधुरो मिष्टरसश्चेति कषाय-मधुरः जम्बूफलानां रसोऽन्तर्भूतद्रवः प्रकामं पर्याप्तं यथा स्यात्तथा आपीतः समयाद् पानविषयीकृतः । ‘इह...कोकिललोचनच्छवि इत्यत्र लुप्तोपमा ।

हरीति । हरेः सिंहस्य नखरैः नखैः भिक्षा विदारिता ये मत्तमातङ्गानाम् उन्मत्तगजानां कुम्भाः शिरःस्था मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तानि अपगतानि यानि रक्ताद्राणि शोणितस्विन्नानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां स्विष इव स्विषः कान्तयो येषां तानि तथोक्तानि, दाडिमबीजानि दाडिमफलबीजानि खण्डितानि शकलीकृतानि चञ्चुपुटेन मयेति शेषः । उक्तालङ्कारः ।

नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, तथा द्राक्षाफल-वत् मृद्वीकासस्यवत् ‘मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा’ इत्यमरः, स्वादूनि सुमधुराणि च प्राचीनामलकीफलानि क्षीरधात्रीसस्यानि स्वेच्छया स्वाधीनतया दलितानि चञ्चुपुटेन मर्दयित्वा स्वादितानीत्यर्थः । इदं ‘नलिनी-दलहरिन्ति’ इत्यत्र ‘द्राक्षाफलस्वादूनि’ इत्यत्र च लुप्तोपमा, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

किं वेति । बहुना अधिकेन प्रलपितेन कथितेन किं वा फलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । देवीभिः राजद्वारैः स्वयं न त्वम्यतः करतलोपनीयमानं हस्ततलैः मह्यं दीयमानं सर्वं निखिलमेव वस्तु

आदेशानुसारं वैशम्पायन स्नान-भोजन से निवृत्त हो चुका है और प्रतिहारी के साथ आप की सेवा में भेज दिया गया है ।’ ऐसा कहकर कंचुकी के चले जाने पर राजा ने वैशम्पायन से पूछा—‘क्या रनिवास में आप को अपनी इच्छा के अनुसार भोज्य पदार्थों का स्वाद चखने को मिला था ?

वैशम्पायन ने उत्तर दिया—‘राजन् ! मैंने क्या नहीं खाया । मधु रस पीकर मतवाली कोयल की आँखों के समान नीले और गुलाबी जासुन के फलों का फसैला और मीठा रस भर पेट पिया है, सिंह के नखों से विदीर्ण हाथी के मस्तक से निकले हुए रक्त में सने मोती के दानों जैसे गुलाबी अनार के दाने कुतर कुतर कर खाए हैं और कमल के पत्तों के समान हरे-हरे तथा अंगूर जैसे मीठे पके हुए आमलों को इच्छानुसार चखा है । अधिक कहना तो व्यर्थ है, देवियों ने अपने हाथों से ला-लाकर जो कुछ भी दिया था वे सभी अमृत जैसे मीठे बन गये थे ।

१. पादमूले । २. अपगते । ३. कश्चित् । ४. स तु । ५. करखरनखरनिभिन्न । ६. दाडिमी...

७. चूर्णितानि, नलितानि, समास्वादितानि ।

एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कार्त्त्येनात्मनः, जन्म कस्मिन् देशे ? भवान् कथं जातः ? केन वा नाम कृतम् ? का ते माता ? कस्ते पिता ? कथं वेदानामागमः ? कथं शास्त्राणां परिचयः ? कुतः कलाः समासादिताः ? किं हेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम् ? उत वर-प्रदानम्, अथवा विहर्गवेश-धारी कश्चिच्छत्रो निवससि ? क पूर्वमुषितम् ? कियद्वा वयः ? कथं पञ्जरबन्धनम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् ? इह वा कथमागमनम् ? ।

वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—देव ! महतीयं कथा, यदि कौतुकं माकर्ण्यताम्—

अमृतायते सुधावदाचरति स्वादुखादित्याशयः । 'अमृतायते' इत्यत्र क्यङ्प्रत्ययत्वादात्मनेपदम् । वर्त्तमान-सामीप्ये 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा' इत्यनेनात्र वर्त्तमानत्वम् । क्यङ्प्रतोपमालङ्कारः । इति वाक्य-समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमासिषु' इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारेण वादिनः कथयतः शुकस्य वचनं वाक्यम् आक्षिप्य असमाप्तमेव निवार्य अन्यदेव ज्ञातुं नरपती राजा अब्रवीत् उवाच—इदं पूर्वोक्तं सर्वमेव तावत् आदौ आस्तां सिद्धु, नः अस्माकं कुतूहलं कौतुकं पक्षिणः सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं कथं जातमित्याश्चर्यमित्यर्थः 'कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्' इत्यमरः, अपनयतु दूरीकरोतु । तदेवोपपाद्यति—आवेदयत्विति । कास्त्र्येन साक-श्येन आदितः प्रभृति जन्मसमयादारभ्य सर्वम् आत्मनः स्वस्य आवेदयतु निरूपयतु । कस्मिन् देशे कुत्र जनपदे जन्म उत्पत्तिः ? । कथं केन प्रकारेण भवान् जात उत्पन्नः ? केन महात्मना नाम कृतं वैशम्पायने-त्यभिधानं विहितम् ? ते तव का माता जननी ? ते कः पिता जन्मदः ? कथं केन प्रकारेण वेदानाम् ऋग्यजुः-सामायर्वणाम् आगम उपलब्धिः प्राप्तिरिति यावत् ? कथं शास्त्राणां न्यायमीमांसाप्रभृतीनां परिचयो विशेषबोधः ? कुतः कस्मात्पुरुषात् कलाः चतुःषष्टिप्रकाराः नृत्यगीतादिविद्याः समासादिताः प्राप्ताः ? किं हेतुकं किञ्चित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मोदन्तस्य अनुस्मरणं स्मृतिः ? उत किं वरप्रदानं कस्यचिन्महा-त्मनः प्रसादात् वरदानप्राप्तिः येन जन्मान्तरानुस्मरणमित्यर्थः 'आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च' इत्यमरः । अथवा सिद्धि एव किं वा कश्चित् कश्चन विहर्गवेषधारी पश्चिस्वरूपधारी छत्रो गुप्तः सन् निवससि वासं विदधासि । क्व वा कस्मिन् स्थाने अन्नागमनात्पूर्वम् उषितम् अवस्थितम् ? वा अथवा कियद् वयः वार्षिकावस्था केत्यर्थः ? कथं केन प्रकारेण पञ्जरबन्धनं पञ्जरमध्ये उवस्थानम् ? कथं चण्डाल-हस्तगमनम् अन्यजहस्तप्राप्तिः ? इह अस्मिन् प्रदेशे कथं वा आगमनम् उपस्थितिः ? इति प्रश्नसमाप्ति-सूचनार्थः । उपरितना ये प्रश्नाः सन्ति तेषु कतिपये शुकस्नाचाहारादिसमये तस्मादेवावगतराजपत्नीनां सेविकानां वा सकाशाद्वाज्ञाऽवगताः केचिच्च स्वयमुहिता ज्ञातव्याः, अन्यथा जातिस्मरोऽयं शुक इति ज्ञानाभावे तद्विषयकप्रश्नानुपत्तिः स्यादित्यवधेयम् ।

वैशम्पायनस्त्विति । पुनरर्थे स्त्विति । तदनन्तरं वैशम्पायनः शुकः सबहुमानं सादरम् उपजातं

इस प्रकार कहते हुए वैशम्पायन को बीच ही में टोककर राजा ने कहा—अच्छा-अच्छा, यह सब तो हुआ अब आप मेरी उत्सुकता मिटाने की कृपा कीजिये । प्रारम्भ से लेकर अबतक अपना पूरा जीवनचरित सुना जाइए । आपने किस स्थान पर और कैसे जन्म लिया ? आपका नामकरण किसने किया ? आपके माता-पिता कौन हैं ? आपने वेदों का ज्ञान और शास्त्रों का अभ्यास कैसे प्राप्त किया ? सभी कलाएँ कहाँ से सीख लीं ? आप में यह अपूर्व स्मरणशक्ति (मेधा) पूर्व जन्म के संस्कारों से आयी है या किसी से वरदान रूप में मिली है ? अथवा आप पक्षी के वेश में छिपे हुए कोई महापुरुष (समधीत शास्त्र-चेतन) तो नहीं हैं ? आप पहिले (इस पिंजड़े में आने के पहिले) कहाँ रहते थे ? आपकी अवस्था क्या होगी ? आ इस पिंजड़े में कैसे फँस गये ? इस चाण्डाल के हाथ में कैसे पड़े और यहाँ तक कैसे आए ?

राजा के अत्यन्त सम्मान के साथ उत्सुक होकर पूछने पर वैशम्पायन ने कुछ देर सोचकर सादर निवेदन किया—भगवन् ! यह कथा तो बड़ी लम्बी है लेकिन यदि आप इतने उत्कण्ठित हैं तो सुनिये—

१. सर्वम् । २. का माता । ३. कः पिता ? ४. आसादिताः । ५. किंहेतुकः । ६. विहर्गवेषः । ७. छन्नं । ८. कथं वा । ९. बन्धकि । १०. चाण्डाल । ११. कौतूहलम् ।

अस्ति पूर्वापर-जलनिधि-वेलावनलाम्ना मध्यदेशालङ्कारभूता मेखलेव भुवः,
वन-करिकुल-मदजल-सेक-संवर्द्धितैरतिविकच-धवल-कुसुमनिकरमत्युच्चतया तारा-गणमिव
शिखरदेशलममुद्रहन्निः पादपैरुपशोभिता, मदकल-कुररकुल-दृश्यमान-मरिचपल्लया,
करि-कलम-करमुदित-तमालकिसलयामोदिनी मधुमदोपरक्त-केरली-कपोल-कोमल-
च्छविना सञ्चरद्वन्द्वेवता-चरणालक्तक-रस-रञ्जितेनेव पल्लवचयेन संछादिता,

समुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य तेन तथोक्तेन स्वयम् आत्मनैव अवनिपतिना भूपतिना पृष्ठः कृतप्ररणां
मृदूनां चण्डा ध्यात्वा चिन्तयित्वा सादरं सबहुमानं पुनः अब्रवीत् उवाच—देव नाथ ! यत्पृष्ठं तद्विषयिणी
महती विस्तृता इयं कथा वृत्तान्तः । यदि चेत् कौतुकं कौतूहलं तर्हि आकर्ष्यतां श्रूयताम्—

अस्तीति । अस्य दूरस्थेन विन्ध्याटवी नामेतिकर्तुपदेन सम्बन्धः । तथा च विन्ध्याटवी विन्ध्यारण्यं
नाम प्रसिद्धमस्तीत्यर्थः, 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । इह प्रथमान्तपदानि विन्ध्याटवीविशेषणानि
बोध्यानि । पूर्वश्चापरश्च पूर्वोपरौ प्राथ्यप्रतीच्यदिग्वर्तिनौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोः यद्वेलावनं तदविपिनं
तावत्पर्यन्तम् अवलम्बा सम्बद्धा, पूर्वसमुद्रतीरतः पश्चिमसमुद्रतीरं यावत्प्रसृतैत्यर्थः । तत्समये विन्ध्या-
टवी एवंविधैवासीदित्यवधेयम्; मध्यदेशस्य—

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विवनशानादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुललितदक्षिणोत्तरयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमयोश्च प्रयागकुरुक्षेत्रयोश्च मध्यवर्तिस्थानस्य
अलङ्कारभूता अनेकप्रकारवृत्तलतासिद्धाभ्रमादिपूर्णत्वेन भूषणस्वरूपा मध्यभूषणस्वरूपत्वादेव भुवो
मेदिन्याः मेखला रशनादामेव 'छीकट्यां मेखला काञ्ची ससकी रशना तथा' इत्यमरः ।

वनेति । वने अरण्ये ये करिणो हस्तिनः तेषां कुलानि यूथानि तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकेन
संवर्द्धितैः वृद्धिमापादितैः, तथा अत्युच्चतया अत्युन्नतया शिखरदेशलग्नं शिरोभागासंयुक्तं तारागणं
नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचानाम् अतिविकसितानां धवलानां शुभ्राणां कुसुमानां पुष्पाणां निकरं समु-
दायम् उद्बुद्धिः धारणं कुर्वन्निः प्रादपैः वृक्षैः उपशोभिता भूविता । इह 'शिखरदेशलग्नं तारागणमिव'
इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

मदेति । मदजलैः मदोन्मत्तैः कुरराणां मत्स्थनाशनानां कुलानि समूहाः तैः दृश्यमानाः चञ्चुपुटेन
संवर्य आस्वाद्यमाना मरिचानां कोलकानां पल्लवाः किसलयानि यस्यां सा 'मरिचं कोलकं कृष्णमूषणं
धर्मपत्तनम्' 'पल्लवोऽस्त्री किसलयम्' इत्यमरः ।

करीति । करिणां हस्तिनां कलमाः त्रिशङ्खर्षीयशावकाः 'कलमः करिशावकः' इत्यमरः, तेषां करः
शुण्डादण्डैः मुदितानि मर्दितानि यानि तमालकिसलयानि तापिष्णुपल्लवानि 'तमालस्तिलके खड्गो
तापिष्णे वरुणद्रुमे' इति मेदिनी, तेषाम् आमोदः सुगन्धिः विद्यते यस्यां सा तादृशी ।

मध्विति । मधु मधं तस्य यो मदः पानेन मत्तता तेन उपरक्ताः किञ्चित्लोहितस्वरूपा ये केरलीनां
केरलदेशोपपन्नां सुन्दरीणां कपोला गल्लप्रदेशाः तेषामिव कोमला मृद्वी छविः कान्तिर्यस्य तेन, सञ्चर-
न्तीनाम् इतस्ततो व्रजन्तीनां वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठातृदेवीनां चरणालक्तकरसैः पादस्थितयावकद्रवैः
रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवचयेन वृञ्चालतानां किसलयसमूहेन संछादिता आच्छादिता । इह

समुद्र के पूर्वी किनारे से पश्चिमी किनारे तक लगी हुई मध्य प्रदेश की शोभा बढ़ानेवाली विन्ध्याटवी
नाम के वनों की एक पट्टी फैली हुई है । यह पृथ्वी की करणनी के समान प्रतीत होती है । वह मानों जंगली
हाथियों के मदजल से ही सींच कर बढ़ाये गये अनेक प्रकार के वृक्षों से सुशोभित थी, जिनकी चोटियों पर
खिले हुए श्वेत-पुष्पों के समूह ऊँचाई के कारण तारों के समान प्रतीत होते थे । वहाँ कहीं सुन्दर बगुलों की
मतवाली टोलियाँ मरिच के पत्ते नोच-नोच खाती थीं, कहीं हाथियों के बच्चों की सूझों से मसले गए तमाल के
पत्तों से मधुर सुगन्ध निकलती थीं, कहीं मदिरा के नशे से लाल हुए केरल की लियों के कपोलों के समान
लाल-लाल झुकमार पल्लव छाये थे जो वन में घूमनेवाली वनदेवियों के पैरों की महावर से रंगे हुए से प्रतीत होते

शुककुल-दलितदाडिमीफल-द्रवाद्भीकृत-तलैरतिचपल-कपिकुल-कम्पित-कम्पित-च्युतपल्लव-
फलशकैः अनवरत-निपतित-कुसुमरेणुपांशुलैः पथिक-जन-रचित-लवङ्गपल्लव-संस्तरैः
अतिकठोर-नारिकेल-केतकी-करीर-बकुल-परिगतप्रान्तैः ताम्बूलीलतावनद्ध-पूग-खण्ड-
मण्डितैर्वनलक्ष्मी-वासभवन्नैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गलित-
सलिल-सिक्तेनेव निरन्तरमे लालतावनेन मदगन्धिनान्धजारिता, नख-मुख-लम्पेभ-
कुम्भ-मुक्ताफल-लुब्धः शबरसेनापतिभिरभिहन्त्यमानकेशरिशता प्रेताधिपनगरीव सदा-

‘.....कपोलकोमलच्छविना’ इत्यत्र लुप्तोपला, ‘.....रक्षितेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, अनयोरङ्गाङ्गि भावेन सङ्करालङ्कारः ।

शुकेति । शुककुलेन कीरपक्षिसमुदायेन दलितानां चम्बुपुटेन विदारितानां दाडिमीफलानां द्रवैः रसैः आर्द्राकृतानि आर्द्रत्वमुपनीतानि तलानी अधोवर्त्तिस्थानानि येषां तैः इत आरभ्य तृतीयान्तपदानि अग्रिमस्थलतामण्डपैः’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । अतिचपलः अत्यन्तचञ्चलैः कपिकुलैः वानरसमूहैः कम्पितेभ्यः आन्दोलितेभ्यः कम्पितेभ्यः कोशफलवृक्षेभ्यः च्युतानि पतितानि पल्लवफलानां किसलयफलानां शकलानि खण्डानि येषु तैः तथोक्तैः । अनवरतनिपतितानां निरन्तरप्रच्युतानां कुसुमानां पुष्पाणां रेणुभिः परागधूलिभिः पांशुलैः सरजस्कैः । पथिकजनैः पान्थपुरुषैः रक्षिता उपवेशनार्थं निर्मिता लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरा आसनानि येषु तैः तथोक्तैः । अतिकठोरा अत्यन्तकठिनाः परिपक्वा इत्यर्थः, ये नारिकेला लाङ्गलिवृक्षाः, केतक्यः क्रकचपर्णाः करीराः पत्रविहीनाः कण्ठकसहिता वृक्षविशेषाः, बकुलाश्च तैः परिगताः परितो व्याप्ताः प्रान्ताः पर्यन्तप्रदेशा येषां तैः तथोक्तैः, ताम्बूलीलताभिः नागवल्ली-प्रततीभिः अवनद्धं संबद्धं यत् पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः अलंकृतैः, अत एव वनलक्ष्म्या विपिनश्रियः वासभवन्नैरिव वसतिगृहेरिव लतामण्डपैः वल्लीजनाश्रयैः विराजिता उपशोभमाना ।

इह दाडिमीफलद्रवेण मध्यभागस्य आर्द्राकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्य-
लङ्कारः, ‘वनलक्ष्मीवासभवन्नैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा च, द्वयोरपि परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वासंसृष्टिरलङ्कारः ।

उन्मदेति । उन्मदानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां गजानां कपोलस्थलेभ्यो गण्डप्रदेशेभ्यो गलितैः च्युतैः सलिलैः मदजलैः सिक्तेनेव सता, अत एव मदगन्धिना गजदानजलगन्ध इव गन्धो यस्मिन् तेन तथोक्तेन, एलालतानां चन्द्रवालावल्लीनां वनेन विपिनेन निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अन्धकारिता आच्छादितेत्यर्थः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

नखेति । नखानां नखराणां मुखेषु अग्रेषु लग्नानि आसक्तानि यानि इभकुम्भमुक्ताफलानि सिंह-
विदारितगजमस्तकमांसपिण्डोद्भवानि मौक्तिकानि तेषु लुब्धैः लोलुपैः शबराणां किरातानां सेनापतिभिः सैन्याभ्युच्चैः अभिहन्त्यमानं केशरिशतं सृगेन्द्रमण्डलं यस्या सा तथोक्ता ।

प्रेतेति । प्रेताधिपस्य यमराजस्य नगरीव संयमिनीपत्तनमिव, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहित-

ये, कहीं स्थान-स्थान पर लताओं की अनेक कुंजें शोभित थीं, जिनमें किसी के बीच की भूमि सुगों द्वारा कुतर-
कुतर कर गिराये गए अनारदानों के रस से गीली सी हो गयी थी, किसी के भीतर उछल-कूद मचानेवाले
बन्दरों से हिलाये गए कक़ोल वृक्षों से गिरे हुए पत्ते और फलों के टुकड़े बिखरे हुए थे, किसी में निरन्तर झड़ने
वाली फूलों की धूल पटी हुई थी, किसी में पथिकों ने आराम करने के लिए लवंग-लता के पत्तों की चटाइयाँ
बिछा रखी थी, किसी के किनारों पर अत्यन्त कठोर नारियल, केवड़े, करील और मौलशी के वृक्ष धिरे थे,
किसी में पान की लताओं से लिपटी हुई सुपारी की झुरमुटें वनलक्ष्मी के महलों के समान प्रतीत होती थीं,
कहीं एक में एक सटी हुई सुगन्धित लताओं का घना अन्धकार छाया था जिससे वह वनभूमि मतवाले
हाथियों के कपोलों से बहे हुए मदजल से सिंची हुई सी प्रतीत होती थी, कहीं गजमोतियों की लालच से भीलों
के सेनापति हाथी के बच्चों के मस्तकों से फाड़ कर निकाळे गए मोतियों को नाखूनों की कोरों में भरे हुए सैकड़ों

१. ‘कम्पित’ इत्यपि पाठः कचिन्नोपलभ्यते । २. कक़ोल कक़ोल । ३. शवलैः । ४. धूलीलतावनद्ध-
कुसुम । ५. संस्तरैः । ६. नारिकेल, करिकेसर । ७. ‘करीरवकुल’ इति पाठः कचित्पुस्तके नास्ति ।
८. वासमुवन्नैरिव । ९. विराजितमण्डपैः । १०. स्रवण, प्रस्रवण, सलिलप्रस्रवण । ११. मदसलिल ।
१२. निरन्तरमेखला ।

सन्निहितमृत्यु-भीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्त-सिंहनादा च, कात्यायनीव प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, कर्णी-सुतकथेव सन्निहित-विपुलाचला शशोपगता च कल्पान्तप्रदोषसन्ध्येव प्रनृत्यनीलकण्ठा पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणी-परिगता च, प्रावृद्धिव घन-

समीपवर्त्ती मृत्युः यमः तेन भीषणा भयदायिनी, पक्षे—व्याघ्रादिहिंसकधरौ राक्रमणसम्भवात् भीषणा भय-कारिणी, महियो यमस्य वाहनं तेन अधिष्ठिता सहिता, पक्षे—महिषैः वन्यसैरिभैः अधिष्ठिता व्यासा च 'लुलायो महिषो बाह्विषकासरसैरिभाः' इत्यमरः । इतः प्रभृति 'कचिद्गृहीतव्रतेव' इत्यन्तं यावत् साधारणधर्मादिसद्भावात्पूर्णोपमालङ्कारः ।

समरोधतेति । समरे युद्ध उद्यता प्रवृत्ता या पताकिनी सेना तद्वदिव बाणासनेषु चापेषु आरोपिताः संस्थापिताः शिलीमुखा लोहखण्डाः शरा इत्यर्थः, यया सा तथोक्ता, तथा विमुक्तः परित्यक्तः सुभटैर्विहित इत्यर्थः, सिंहनादः श्वेदा इव नादो यया सा, पक्षे—बाणासु नीलीक्षिणीषु असनेषु पीतशालेषु च तरुषु आरोपिताः पुष्पसौगन्ध्यात् स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यया सा तथोक्ता ।

कात्यायनीति—कात्यायनी सिंहवाहिनी दूर्गेव, प्रचलितेन हननाय चञ्चलीभूतेन खड्गेन असिना भीषणा भयानका, तथा रक्तचन्दनानुलेपनेन अलङ्कृता भूषिता इयमपि प्रचलितैः इतस्ततः सेनाप्रकर्षेण सञ्चरन्निः खड्गैः गण्डकैः भीषणा तथा रक्तचन्दनैः तस्संज्ञकतरुभिः अलङ्कृतेत्युभयोः साम्यम् ।

कर्णीति । कर्णीसुतः चौयैशास्त्रप्रवर्तकः छत्रियविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तः तद्वदिव, सन्निहितौ निकट-वर्त्तिनौ विपुलाचलौ तस्संज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तादृशी तथा शशेन शशसंज्ञकेन सचिनेन उपगता विशिष्टा तथा च बृहत्कथायाम्—

कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । तस्य रथातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञितौ ॥

शशो मन्त्रिवरस्तस्य' ।

पक्षे—सन्निहिताः समीपवर्त्तिनः विपुला विस्तृताः अचलाः पर्वता यस्यां सा तादृशी, तथा शशो-मृदुलोमकैः लोभ्रवृक्षैर्वा उपगता सहितेत्युभयोः साम्यम् । 'शशो लोभ्रे नृमेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते युगान्ते प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या सन्ध्या सायं समयस्तद्वदिव, प्रनृत्यन् संसारसंहारप्रमोदेन नटन् नीलकण्ठो महादेवो यस्यां सा तथोक्ता तथा पल्लवः किसलयस्तद्वत् अरुणा रक्ता, पक्षे—प्रनृत्यन्तः मदेन नटन्तो नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा पल्लवैः अनेकविधलताकिसलयै-अरुणा उपरि रक्तरूपा ।

अमृतमृत्युमिति । अमृताय सुधायै 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः यन्मन्थनं चोरसमुद्रस्य विलोचनं तस्य वेला समय इव, श्रिया लक्ष्म्या द्रुमेण कल्पद्रुमेण नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणं बोध्यम् उपशोभिता उप-रक्षिता, वारुणी सुरां परिगता सहिता, तस्या अपि तस्समये ततो जातत्वात्, पक्षे—श्रीद्रुमैः विश्ववृष्टैः उपशोभिता, वारुणी पश्चिमां दिशं परिगता सामस्येन प्राप्ता भारतवर्षस्य पश्चिमप्रान्तपर्यन्तं व्याप्तत्वात् ।

धरौ का शिकार करते रहते थे, कहीं सर्प, व्याघ्र आदि हिंसक जन्तुओं और मैसों से भरी हुई वह वनभूमि भयंकर यमराज और उनके वाहन मैसों से युक्त यमपुरी के समान प्रतीत होती थी, कहीं मोरों से ढकी हुई बाण और असना के वृक्षों की पंक्तियाँ थीं जिनमें सिंहों की दहाड़ होती रहती थी जिससे वह वनभूमि अनुप पर बाण चढ़ाकर युक्त के लिए तैयार गरजती हुई सेना के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल चन्दनों के वृक्षों में इधर-उधर गैड़े घूमा करते थे, जिससे वह रक्त चंदन और तलवार धारण करने वाली भगवती दुर्गा के समान प्रतीत होती थी, कहीं कनेरों से भरी विस्तृत पहाड़ों की श्रेणिओं में खरबे स्वच्छन्दता से विचरण किया करते थे अथवा कहीं कनेरों से पूर्ण पहाड़ों के फैले हुए अञ्चलों में लोभ के अनेक वृक्ष झूमा करते थे जिससे वह विपुल और अचल नाम के मित्रों तथा शश नाम के प्रधान मन्त्री से युक्त कर्णीसुत (चौयै शास्त्र के प्रणेता) की कथा के समान प्रतीत होती थी, कहीं लाल-लाल पल्लवों की झुरमुटों में मोर थिरकते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के ताण्डव नृत्य से युक्त लीला से भरी हुई प्रलयकालीन सन्ध्या के समान प्रतीत होती थी, कहीं इधर-उधर बेल और वारुणी वृक्ष भिरे थे जिससे वह लक्ष्मी, पारिजात और मदिरा से सुशोभित अमृत-मंथन की

श्यामला अनेकशतहृदालङ्कृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरिव चमरमृग-बालव्यजनोपशोभिता समदगजघटा-परिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसङ्गता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दन-मृगमदपरिमलवाहिनी रुचिरांगुरु-तिलकभूषिता च, सोत्कण्ठेव विविधपल्लवा-

प्रावृद्धिः । प्रावृट् वर्षा समय इव, वनैर्मैवैः श्यामला कृष्णवर्णा तथा अनेकाभिः शतहृदाभिः तडिभिः अलङ्कृता मण्डिता, पक्षे—बना वृक्षादिभिः सान्द्रा चासौ अत एव श्यामला अत्यन्तकृष्णा तथा अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलबालिकाः ताभिः अलङ्कृता ।

चन्द्रेति । चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, सततं निरन्तरम् ऋक्षाणि ताराः तेषां सार्धः समूहः तेन अनुगता परिवेष्टिता, हरिणेन मृगचिह्नेन अध्यासिता आश्रिता । पक्षे—सततम् ऋक्षा भस्त्रकाः तेषां सार्धः समुदायः तेन अनुगता व्याप्ता, हरिणैर्मृगैः अध्यासिता ।

राज्येति । राज्यस्थितिः राज्यमर्यादा इव, चमरमृगाणां बालाः चामराणि व्यजनानि तालवृन्तानि च तैरुपशोभिता, तथा समदाभिः मदेन सह वर्तमानाभिः गजघटाभिः करिमण्डलैः परिपालिता परि-रक्षिता । पक्षे—चमरमृगाणां बाला लोमान्येव व्यजनानि तैः तथोक्तैः 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः, अभ्यर्चपूर्ववदेव ।

गिरिनि । गिरितनया हिमाचलमुता पार्वती तद्वदिव स्थाणुना रुद्रेण 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः, सङ्गता मिलिता, तथा मृगपतिना वाहनीभूतसिंहेन सेविता वाहनेन शुश्रूषिता, पक्षे—स्थाणुभिः शाखापत्रादिशून्यतरुभिः सङ्गता, तथा मृगपतिभिः सिंहैः सेविता आश्रिता ।

जानकीति । जानकी मैथिलाभजा सीता तद्वदिव प्रसूतौ गर्भाद्विमुक्तौ कुशलवौ नञ्नामकसुतौ यथा सा तथोक्ता, निशाचरेण लङ्काधिपतिना रावणेन परिगृहीता पञ्चवटीतोऽपहृता, पक्षे—प्रसूता जनिताः कुशानां बहिर्षां लघा अङ्कुरा यस्यां सा तथोक्ता, निशाचरैः उल्लूकादिपक्षिभिः परिगृहीता आश्रिता ।

कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका तद्वदिव, चन्दनानुलेपन-मृगमदानुलेपनाभ्यां परिमलं सौगन्ध्यं वहति धारयतीत्येवंशीला तथा रुचिरांगुरुणा सुन्दरकाकतुण्डसौगन्ध्येन तिलकेन भालपट्टादौ सिन्दूरादिपुण्ड्रकेण भूषिता अलङ्कृता, पक्षे—चन्दनानां वृक्षाणां मृगमदानां कस्तूरीणाञ्च सम्बन्धात् परिमलं सौगन्ध्यं वहति खनिस्वादाधारस्वाच्च दवातीत्येवंशीला, तथा रुचिराभ्यां मनोहराभ्याम् अंगुरु-तिलकाभ्याम् आभोदितरुविशेषपुष्पतरुविशेषाभ्यां भूषिता शोभिता ।

सोत्कण्ठेति । सोत्कण्ठा कान्तप्राप्तिसमुत्सुका नायिका तद्वदिव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां पल्लवानां किसलयानाम् अनिलैः पवनैः वीजिता सहचरीभिः मदनव्यथापनोदाय स्पर्शिता, पक्षे—स्वभावतः स्पृष्टा च, मदनेन कामेन मदनैः तदावयतरुविशेषैश्च सह वर्तमाना संयुक्ता ।

वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं अत्यन्त घने वृक्षों की नीलिमा के बीच-बीच निर्मल जल से मरी अनेक तुलरियाँ सुशोभित थीं जिससे वह विजलियों से युक्त काले बादलों की घटा के समान प्रतीत होती थीं, कहीं रौखी का आवागमन होता रहता था और कहीं हरिन चौकड़ियाँ भटा करते थे जिससे वह नक्षत्रों से घिरी और मृग के चिह्नों से सुशोभित चन्द्रमा की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं पूँछ डुलाती हुई चैवरी मृगियाँ घूमती रहती थीं और कहीं मतवाले हाथियों की कतारें खड़ी रहती थीं जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चैवरों से सुशोभित और हाथियों से रक्षित राज्य की मर्यादा हो, कहीं ठूठे वृक्षों के बीच सिंह घूमते रहते थे जिससे वह भगवान् शंकर के साथ-साथ घूमने वाली सिंहवाहिनी भगवती पार्वती के समान सुशोभित होती थी, कहीं की भूमि कुशों के अंकुरों से ढकी हुई थी जिनमें उल्लूकों ने अपना बसेरा बना रखा था जिससे वह कुशलव को जन्म देने वाली रावण के फन्दे में पड़ी देवी जानकी के समान प्रतीत होती थी, कहीं चन्दन और कस्तूरी की गन्ध उठती रहती थी और कहीं अगरु और तिलक के अनेक वृक्ष उगे थे जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो चन्दन और कस्तूरी का लेप किये हुये अगरु का तिलक लगाने वाली कोई सुन्दरी हो, कहीं मन्द-मन्द वायु में पल्लव हिलोरें छेते रहते थे और कहीं मदन के अनेक वृक्ष लगे थे जिससे वहाँ अत्यन्त शीतलता छाये रहती थी, इसलिये वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो किसी कामातुरा उत्कण्ठता नायिका पर पल्लवों का पंखा झल

निलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च, पान-
भूमिरिव प्रकटित-मधुकोशक-शता प्रकीर्णविविधाकुसुमा च, क्वचित् प्रलयवेत्तेव महा-
वराह-दंष्ट्रा-समुत्खात-धरणिमण्डला, क्वचिद्दशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्द-भज्यमान-तुङ्ग-
शालाकुला, क्वचिदचिरनिर्वृत्त-विवाहभूमिरिव हरित-कुश-समित-कुसुम-शमी-पलाश-
शोभिता, क्वचिदुन्मत्त-मृगपति-नाद-भीतेव कण्टकिता, क्वचिन्मत्तेव कोकिलकुल-कल-

वालेति । बालाः स्तनन्धयाः तेषां ग्रीवा गण्डदेशाः तद्वदिव, व्याघ्राः शार्दूलाः तेषां नखाः पुमर्भवाः
तेषां पङ्क्तिभिः श्रेणिभिः मण्डिता भूषिता 'विन्ध्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः ।
बालानां गण्डदेशेषु वैवोरापतरत्नाथं व्याघ्रनखपङ्क्तयो बध्यन्त इति सम्प्रदायः, तथा च—ग्रीमद्भागवते—
'शार्दूलद्विन्धनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । गण्डकः तत्तद्देशविशेषविरुद्धातो गण्डस्थलपर्यन्त
वर्तिभूषणविशेष आभरणम् अलङ्करणं यस्यां सा पक्षे—व्याघ्रनखपङ्क्तिभिः पर्यटनसमयोरपन्नमचिह्नाव-
लीभिः मण्डिता, गण्डका वर्धणिताः त एव आभरणानि भूषणानि यस्याः सा तथोक्ता ।

पानेति । पानभूमिः मद्यपानार्थस्थानं तद्वदिव, प्रकटितं पानाय द्योतितं मधु मद्यं तस्य कोशकानि
पानपात्राणि यस्यां सा तथोक्ता, तथा प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि कुसुमानि पुष्पाणि
यस्यां सा, पक्षे—प्रकटितं प्रकाशितं मधूनां पुष्परसानां माक्षिकाणामित्यर्थः, कोशानां तदाभयणाञ्च शतं
पर्यां सा, अन्यतुल्यमेव ।

क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चिदप्रदेशे एवमग्रेसिपि । प्रलयः सर्वत्र जलमयः तस्य वेला अवसरः
तद्वदिव, महावराहेण परमेश्वरतृतीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन समुत्खातं जलादूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं
समस्तपृथ्वीमण्डलं यस्यां सा तथोक्ता, महावराहैः पृथुलशूकरैः दंष्ट्राभिः दशनैः समुत्खातं विदारितं
धरणिमण्डलं भूप्रदेशो यस्याः सा 'वराहः शूकरो वृष्टिः' इत्यमरः ।

प्रलयसमये परमेश्वरो हि वराहमूर्त्तमाश्रित्य सलिलमग्नौ भुवमूर्ध्वमानितवानिति पौराणिकवार्ता ।
क्वचिदिति । दशमुखस्य रावणस्य नगरी लङ्कापुरी तद्वदिव, चटुलाः चञ्चला ये वानराः शाखाभृगाः
तेषां वृन्देन समूहेन भुज्यमानाः श्रोत्र्यमानाः तुङ्गा उन्नता याः शाला भवनकदम्बाः ताभिः आकुला व्यासा,
पक्षे—चटुलवानरैर्वृन्देन भुज्यमानास्तुङ्गा उन्नाः शालास्तदाभयवृक्षाः ताभिः आकुला व्याकुला । राम-
रावणयोः संग्रामकाले कपिवृन्देन लङ्काया भवनसमूहो नाशित असीदिति रामायणीया कथा ।

क्वचिदिति । अचिरनिर्वृत्तः तत्कालनिष्पन्नो यो विवाहः परिणयः तस्य भूमिः स्थानं तद्वदिव, हरिता
नीलवर्णा ये कुशा दर्भाः समिधो यज्ञीयकाष्ठानि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी, शिवा, पलाशा ब्रह्मवृक्षाः तैः
शोभिता भूषिता भूषिता, पक्षेऽपि तुल्यमेव ।

क्वचिदिति । उन्मत्तो मदमत्तो यो मृगपतिः सिंहः तस्य नादेन गर्जितेन भीतेव अस्ता सुन्दरीव,
कण्टको रोमाञ्चः सञ्जातोऽस्या इति कण्टकिता, पक्षे—कण्टकयुक्ता च ।

क्वचिदिति । मत्ता मधुपानेनोन्मत्ता नासिकेव, कोकिलकुलवत् पिकसमूहवत् कलम् अस्फुटमधुरं

कर शीतोपचार किया जा रहा हो, कहीं बावों के इधर-उधर घूमने से उनके नखों के चिह्न उभड़ें थे, कहीं गैंड़े
इधर-उधर आते जाते थे जिससे वह बघनखों और गंडों से सुशोभित बालकों के गले के समान प्रतीत होती थी,
कहीं-कहीं मधु के छत्ते पड़े थे जिनमें सैकड़ों मधु से भरी जालियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो मादरा से भरे
सैकड़ों सकोरे हो और कहीं इधर-उधर तरह तरह के फूल किखरें थे मानो मादरा की बूंदें टपकी हों जिससे
वह भूमि मदिरा पीने की जगह के समान प्रतीत होती थी, कहीं-कहीं जंगली सूअरों ने अपने दाढ़ों से भूमि
खोद-खोदकर ढूँढ़े बना दिये थे जिससे वह दाढ़ों पर पृथ्वी ठठानेवाले भगवान् वराह जैसे लगते थे और उनसे
सुशोभित वह भूमि प्रलय की वेला के समान प्रतीत होती थी, कहीं कुश, समिधा (इव न की लकड़ियाँ), फूल,
शमी और पलाश के पत्ते पड़े थे जिससे वह भूमि ऐसी विवाह-वेदिका के समान प्रतीत होती थी जहाँ शीघ्र ही
विवाहकार्य सम्पन्न हुआ हो, कहीं चञ्चल बन्दरों में जैँचे-जैँचे शाल वृक्षों की तोड़ डाला या जिससे उन वृक्षों से
भरी हुई वह भूमि ऐसी प्रतीत होती थी मानो बन्दरों द्वारा तोड़ी गयी अँटारियों से भरी रावण की नगरी लंका
हो । कहीं काँटों से भरी हुई झाड़ियों में भयभीत करनेवाली सिंह की वहाड़ होती रहती थी जिससे वह

प्रलापिनी, क्वचिदुन्मत्तेव वायुवेग-कृत-तालशब्दा, क्वचिद्विधवेव उन्मुक्ततालपत्रा, क्वचित् समरभूमिरिव शर-शव-निष्चिता, क्वचिदमरपति-तनुरिव नेत्रसहस्र-सङ्कुला-क्वचि-
नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, क्वचित् पार्थरथपताकेव वानराक्रान्ता, क्वचिदवनिर्पति-द्वार-
भूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा, क्वचिद्विराटनगरीव कीचकशतावृता, क्वचिदम्बरश्रीरिव

प्रलपितुम् उन्मत्तवशात् अनर्थकं वक्तुं शीलं यस्याः सा, पक्षे—कोकिलकुलस्य पिकमण्डलस्य कलप्रलापो-
ऽस्फुटमञ्जुलध्वनिरस्या अस्तीति सा तादृशी ।

क्वचिदिति । उन्मत्ता उन्मादवात-व्याधियुक्ता स्त्रीव, वायुवेगेन व्याधिरूपपवनबाहुस्येन कृता
विहिताः तालशब्दाः करतलध्वनयो यया सा, पक्षे—वायुवेगेन पवनाधिक्येन कृताः तालानां तालतरुणां
शब्दाः यस्यां सा तादृशी ।

क्वचिदिति । विगतो विनष्टो धवः पतिर्यस्याः सा सुन्दरीव, उन्मत्तं स्वामिमरणात् परित्यक्तं ताल-
पत्रं तादृकः कर्णाभरणविशेषो यया सा तादृशी, पक्षे—उन्मुक्तानि युगान्तपचनाधिक्येन पातितानि तालानां
तालतरुणां पत्राणि पर्णानि यस्यां सा तादृशी 'पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । समरो युद्धं तस्य भूमिः स्थानमिव, शराणां मुञ्जदण्डानां बाणानाञ्च शक्तेन समुदायेन
निचिता न्यासा ।

क्वचिदिति । अमराणां देवानाम् 'अमरा निर्जरा देवा' इत्यमरः, पतिः प्रभुः इन्द्रः तस्य तनुः शरीर-
मिव, नेत्राणां लोचनानां तरुमूलानाञ्च यदा—जटानां सहस्रं तेन सङ्कुला व्याप्ता । जटोश्चक्रोर्नेत्रम्' इत्य-
मरः, 'नेत्रं मन्थगुणे वस्त्रमेवे मूले दुमस्य च' इति मेदिनी ।

क्वचिदिति । नारायणस्य श्रीकृष्णस्य मूर्तिः शरीरमिव, तमालं तापिच्छं तद्वशीला श्यामवर्णा, पक्षे—
तन्नामकवृक्षैः नीला ।

क्वचिदिति । पार्थोऽर्जुनः तस्य रथस्य पताका वैजयन्ती 'पाताका वैजयन्ती स्यात्' इत्यमरः वानरेण
हनुमता वानरैः शालासृगैश्च आक्रान्ता अधिष्ठिता ।

क्वचिदिति । अवनिः पृथ्वी तस्याः पतिः स्वामी राज्ञेयर्थः, तस्य द्वारभूमिरिव, वेत्राणि वेतसा लता,
वक्ष्यन्त तासां शतं समूहस्तेन द्वारपालहस्तवेत्रयष्टिसमूहेनेत्यर्थः, दुष्प्रवेशा दुःखेन प्रवेष्टं योग्या अन्ध-
पक्षेऽपि तुल्यम् ।

क्वचिदिति । विराटस्य मत्स्याधिपतेः नगरी पुरीव, कीचकशक्तेन स्वप्रियवान्धवकीचकसमूहेन राज-
श्यालकेन, पक्षे—कीचकाः सरन्ध्रवेणवः छिद्रेषु वायुप्रवेशेन शब्दायमानवंशगणा इत्यर्थः, तैः आवृता
व्याप्ताः 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः ।

क्वचिदिति । अम्बरम् आकाशं तस्य श्रीलक्ष्मीरिव, व्याधेन व्याधरूपधारिणा शिवेन अनुगम्यमानम्

उस दहाड़ से डर कर रोमाञ्चित सी प्रतीत होती थी, कहीं मधु पी-पीकर मतवाली कोयलें मधुर कूक मचाप
रहती थीं जिससे वह मदिरा पीकर बड़बड़ानेवाली मतवाली स्त्री के समान प्रतीत होती थी, कहीं वायु के
थपेड़ों से ताड़ के पत्ते खड़खड़ाया करते थे जिससे बहू बात-बात में तालियाँ पीट-पीट कर ठट्ठा मारने वाली
पगली के समान प्रतीत होती थी, कहीं ताड़ वृक्षों के पत्ते टूट-टूटकर गिर पड़े थे जिससे वह कर्णफूल से रहित
विषवा के समान प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों शरपत्रों (सरकण्डा नाम का पौधा) से भरी होने के कारण वह
बाणों से भरी युद्धभूमि के समान दिखाई पड़ती थी, कहीं हजारों नेत्र नाम के वृक्षों के कारण वह हजार नेत्रों
वाले भगवान् इन्द्र के शरीर के समान प्रतीत होती थी, कहीं चारों ओर तमाल वृक्षों की बनी नीलिमा के
कारण भगवान् नारायण की मूर्ति के समान प्रतीत होती थी, कहीं बन्दरों से भरी होने के कारण बन्दर की
छाप लगी अर्जुन के रथ को पताका के समान प्रतीत हो रही थी, कहीं बेतों की लताओं के कारण उसमें प्रवेश
पाना अत्यन्त कठिन था जिससे वह सैकड़ों बेतधारी द्वार-पालों से घिरी राजमहलों को देखली के समान
प्रतीत होती थी, कहीं सैकड़ों बाँसों की झाड़ियाँ लगी हुई थीं जिससे वह कीचकों से भरी विराट की नगरी के
समान प्रतीत होती थी, कहीं घने जंगलों में बहेलिये भय से चञ्चल नेत्रोंवाले हरिनो का पीछा करते थे

व्याधानुगम्यमान-तरल-तारक-मृगा, क्वचिदगृहीतव्रतेव धर्म-चीर-जटा-वल्कल-धारिणी, अपरिमित-बहलपत्रसञ्चयाऽपि सप्तपर्णभूषिता, क्रूरसत्त्वाऽपि मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम् ।

तस्याञ्च दण्डकारण्यान्तःपति सकलभुवनविख्यातम् उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्म-स्युः, सुरपति-प्रार्थना-पीत-सकल-सागर-सलिलस्य मेरु-मत्सरादम्बरतल-प्रसारित-शिरःसह-अनुगम्यमानम् अत एव तरलं त्रासेत चलं तारकमृग मृगशिरोनक्षत्रं यस्यां सा तथोक्ता, पक्षे—व्याघ्रैः भिखलैः अनुगम्यमाना, अत एव तरला भयेन लोलाश्चञ्चलाः तरका लोचनकनीनिका येषां ते तथोक्ता मृगा हरिणा यस्यां सा तादृशी । पुरा प्रजापतिः परमसुन्दरीं स्वतनयां सन्ध्यां निरीक्ष्य काकान्धस्ता-मन्वधावत्, स्वधर्मं रिरक्षिषुः सा पुत्री तु हरिणीस्वरूपमाश्रित्य पलायमाना महादेवधारणं गतवती, प्रजापतिरपि हरिणस्वरूपमाश्रित्य तन्प्राण्यनुजगाम महादेवस्तु तस्मिन्निरीक्ष्य प्रजापतेः शिरःकर्त्तव्यं स्वधनुषा बाणं मुक्तवान्, तदा तु प्रजापतिरत्यन्तं लज्जितस्तत्र सन् मृगशिरोनक्षत्रे प्रविष्टवान् शिवस्य बाणोऽपि आर्द्रानक्षत्रस्वरूपेण तदन्वतिष्ठदिति शिवपुराणीया कथाऽनुसन्धेया ।

कचिदिति । गृहीतं स्वीकृतं व्रतं नियमो यथा सैवविधा सुन्दरीव, दर्भाः कुशाः, चीराणि जीर्ण-वसनखण्डानि, जटाः संहतकेशाः 'शिफाजटे संहतो कचौ' इत्यनेकार्थः, वल्कलानि च परिधेयानि परिधार-यितुं शीलं यस्याः सा तथोक्ता, पक्षे—दर्भाः कुशाः, चीराः तुणविशेषाः, जटाः मूलानि वल्कलानि च धार-यितुं शीलं यस्याः सा तादृशी 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ।

अपरीति । अपरिमितानि सङ्ख्याक्रान्तानि बहूनि सघनानि पत्राणि दलानि तेषां सञ्चयः समूहो यस्यां सा तथोक्ताऽपि सप्तभिः पर्णैः भूषितेति विरोधः, सप्तपर्णसंज्ञकतरुभिर्विराजितेति तत्परिहारः । 'यत्र विरोध इव भासेत विरोधोऽसौ' इति लक्षणेन विरोधाभासोऽलङ्कारः । एवमग्रेऽपि । क्रूरसत्त्वेति । क्रूरं दुष्टं सखं हृदयं यस्याः सा तथोक्तापि मुनिजनसेवितेति विरोधः 'सखं द्रव्ये गुणे चित्ते' व्यक्तसायस्व-भावयोः' इत्यनेकार्थः, क्रूराः हिंसाः सत्त्वा व्याघ्रादिप्राणिनो यस्यां सा तादृशीति तत्परिहारः तथा पुष्पवती रजोधर्मवत्यपि पवित्रेति विरोधः, पुष्पाणि प्रसूनानि अस्याः सन्तीति तत्परिहारः ।

तस्यान्वेति । तस्यां विन्ध्याटव्याम् अगस्त्यस्य कुम्भयोनेः आश्रमपदं तपोभूमिः आसीदिति वक्ष्य-माणेन समन्वयः । इह प्रथमान्तानि पदानि आश्रमस्य विशेषणानि । दण्डकारण्यस्य दण्डकसंज्ञकवनस्य अन्तःपाति तन्मध्यवर्ति । अत्रेदमिति वृत्तम्—सूर्यवंशीयः कञ्चन दण्डको नाम भूपतिः शुक्राचार्यगुरोः अरजाययां पुत्रीं बलात्कारेण धर्षितवान्, तच्छ्रुत्वातीव क्रुपितः शुक्राचार्यस्तं नृपमभिशशाप-त्वं विन-श्यसि, अष्टारभ्य सर्पादिनाभ्यन्तरे चेदं राज्यं महावनतया परिणतं भविष्यतीति । तच्च विन्ध्याचल-शिखरप्रदेशस्य राज्यं दण्डकारण्यं सञ्जातमिति । रामायणे प्रसिद्धमेतत् ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि भुवनानि भूभुव आदीनि तेषु विद्यमानं प्रसिद्धम् । भगवतो महात्म्यवतो धर्मस्य सुकृतस्य उत्पत्तिक्षेत्रमिव जन्मभूमिरिव, तत्र सर्वप्रकारधर्मोत्पत्तेरित्याशयः । अत्र जात्युत्प्रेक्षा, सा च भावाभिमानीनी वाक्येत्यवगन्तव्या ।

सुरेति । सुरपतिः इन्द्रः तस्य प्रार्थनया याज्ञया पीतानि जुलुकीकृतानि सकलसागराणां समस्त-

जिससे वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो व्याधिरूपधारी भगवान् शंकर से खदेड़े गए मृलशिरा से शोभित आकाश की लक्ष्मी हो, कहीं कुश, चीर (चीड़ नाम का वृक्ष), जटाओं और छालों के कारण वह ऐसी प्रतीत होती थी मानो कुश की लँगोटी मारे तथा वल्कलों की काछनी काछे कोई जटाधारिणी तपस्विनी हो, कहीं अत्यन्त धने पत्तोंवाले छित्तवन के वृक्षों से भरी होने के कारण वह असंख्यपल्लवा होते हुए भी सप्तपर्णा प्रतीत होती थी । यद्यपि उसमें कुछ प्राणियों के समान अनेक हिंसक जन्तु भरे थे, किन्तु उसमें अनेक मुनियों के आश्रम भी स्थित थे । यद्यपि वह फूलों से लदी होने के कारण रजस्वला स्त्री सी प्रतीत होती थी, किन्तु वह अत्यन्त पवित्र भी थी ।

उस विन्ध्याटवी में दण्डक वन के बीच सभी लोकों में प्रसिद्ध भगवान् धर्मराज की जन्मभूमि के समान महर्षि अगस्त्य का पवित्र आश्रम था, जिन्होंने भगवान् इन्द्र की प्रार्थना पर समुद्र का सभी जल ही पी

१. बहुल २. सप्तपर्णोपभूषिता । ३. भुवनख्यातम्, भुवनतलख्यात । ४. निपीत । ५. जलस्य । ६. मेरुशिखर । ७. गगनतल । ८. शिखरस्थ ।

स्त्रेण दिवसकर-रथागमन-पथमपनेतुमभ्युद्यतेन अवगणित सकलसुर-वचसा विन्ध्यगिरिणा-
प्यनुल्लङ्घिताज्ञस्य जठरानल-जीर्ण-वातापिदानवस्य सुरासुर-मुकुट-मकरपत्र-कोटि-चुम्बित-
चरण-रजसो दक्षिणाशा-वधू-मुख-विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुङ्कारनिपातित-नहुष प्रकट-

समुद्राणां जलानि सलिलानि येन तस्य । इत आरभ्य द्रष्टव्यन्तानि पदानि ऋषेर्विशेषणानि । पुरा लोकान्
पीडयितुं कालेयास्याः केचनासुरा दिनपर्यन्तं समुद्रजलेऽन्तर्हिताः सन्तो निशि वहिरागत्य लोकद्वय-
मत्यन्तमुपद्रुतञ्चक्रुः । तद्विनाशाय नितरां चेखिष्यमानो देवाधिपतिरगस्त्यशरणं ययौ । बहुधा प्रार्थितो
भगवानगस्त्यो निखिलसमुद्रसलिलानि तुल्ये कृत्वा पपाविति महाभारतीया कथान्नानुसन्धेयः ।

मेवेति । मेरोः सुवर्णाद्रेः मत्सरात् उन्नतिविषयकशुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः अम्बरतले
आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि बृहन्ति यानि शिरांसि मस्तकानि तेषां सहस्रं
समूहो येन स तेन, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथगमनपथं स्थन्दनगमनमार्गम् 'ऋक्पूरुषः पथामानञ्चे' इत्यच्
प्रत्ययः, अपनेतुं निरसितुम् अभ्युद्यतेन प्रवृत्तेन, तथा अवगणितानि अनाहतानि सकलानां समस्तानां
देवानां सुराणां वचांसि दिवसाधिपतेः गति मार्गावरोधनिषेधकवाक्यानि येन तेन विन्ध्यगिरिणाऽपि
जलबालकाद्रिणापि अनुल्लङ्घिता अनतिक्रान्ता सम्मानिता आज्ञा आदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।

पुरा पर्यटन् नारदो योगी विन्ध्याचलमासादयामास, अथ तेन कृतातिथ्यो नारदस्तं गिरिं प्रत्यु-
वाच—गिरिमणे ! प्रतिदिनं सूर्यो हि सुमेरुं परिभ्रमति त्वां नेति नितरां चेखिष्यते मे स्त्रेतः अतस्तदर्थं
अतस्त्वेयमिधाय निर्गते तस्मिन् तथैवात्मानं विधातुं सूर्यमनुकृन्धन् तेन प्रत्याक्यातोऽतिकोपेन तद्गमन-
पथमवरोद्धं बृद्धिमुपगच्छन् सुरैर्निवारितोऽपि नितरां ववृधे; तदैकतोऽधिकतापात् प्रज्वलन्तोऽपरान्धका-
रावृतावात्मिमपि कर्तुमशक्ता लोका देवान् तुष्टुवुः, ते च द्रुतमेव काश्यामगस्त्यश्रममाजग्मुः, विन्ध्य-
बृद्धवरोवाच तमनुकृन्धुश्च, अथ तेषामनुरोधेन समर्थके भगवत्यगस्त्ये तत्रोपस्थिते विन्ध्याद्रेः शिरोऽ-
वनमस्य तस्मै प्रणाममकरोत्, ऋषिस्तु—प्रिय वर ! यावदहं पुनः प्रत्यावृत्तः स्यां तावत्स्वमेवंविधमेवा-
वनतो भूत्वा तिष्ठ' इत्युक्त्वा दक्षिणाशां प्रस्थितो नेदानीमपि प्रत्यावृत्तः, विन्ध्याद्रिरपि तदाज्ञयाऽधुनापि
तथैव तिष्ठतीति स्कन्दपुराणान्तर्गतकाशीखण्डीयकथा ।

जठरेति । जठरानलेन उदराग्निना जीर्णः अन्तःपरिपाकं प्रापितो वातापिदानवो वातापिनामकासुरो
येन यस्य तादृशस्य ।

पुरा इक्ष्वाकुवातापिसंज्ञकौ आतरावसुरविशेषावास्ताम् तत्रेक्ष्वलो विप्रस्वरूपं कृत्वा मेषस्वरूप-
स्थितं वातापि मारयित्वा तन्मांसं पक्त्वा समुपस्थितान् विप्रान् भोजयामास, भक्षितवत्सु तेषु 'वातापे !
निर्गच्छ' इतीक्ष्वलेनाकारितः सुरवरप्रतापेन वातापिस्तेषामुदराणि विदार्य निर्गतः, ततश्च तौ
तेषां वित्तादिकं चोरितवन्तौ । ततो देवा इत्थं निरीक्ष्य भगवतोऽगस्त्यस्य शरणमाययुः, आगत्य च
प्रत्यपकृतं याचितः स तेनैव रूपेण तन्मांसं भक्षयित्वा उदरे जीर्णं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

सुरासुरेति । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटेषु किरीटेषु यानि मकरपत्राणि सुवर्णरचिता मकरा-
कारपद्मा, 'पत्रं बाहनपद्मयोः' इत्यमरः, तेषां कोटयः अग्रभागाः तैः चुम्बितानि स्पृष्टानि चरणरज्जांसि
पदरेणवो यस्य तस्य, देवदानवपूजितपदस्येत्यर्थः दक्षिणा अवाची आशा दिनेव वधूः स्त्री तस्या मुखे
आनने विशेषकस्य तिलस्वरूपस्य 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः', चित्रपुण्ड्रविशेषकाः
इत्यमरः । अन्नागस्त्ये तिलकवारोपस्य दक्षिणदिशि वधूवारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् । तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'वन्न कस्यचिदारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम्' ।

सुरेति । सुरलोकात् देवनगरात् (स्वगात्) एकहुङ्कारेण हुङ्कृतिमात्रेण निपातिते प्रच्याविते नहुषे

किया था । समस्त देवताओं की प्रार्थना अनसुनी करके मेरु पर्वत की ईर्ष्या के कारण अपनी हजारों चोटियों
को आकाश में फैलाकर सूर्य का मार्ग रोक देनेवाला विन्ध्याचल भी जिनकी आज्ञा टालने का साहस न कर
सका और पैरों पर झुका ही रह गया, जिन्होंने अपने पेट की आग में वातापि दानव को भी पचा डाला,
देवता और राक्षस दोनों ही अपने मुकुटों में बने हुए मत्स्याभूषणों की पत्ररत्नाओं से जिनके चरणों की धूल

प्रभावस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य, भौत्यया लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालबालकैः करपुट-
सलिलसेक-संवर्द्धितैः सुननिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिनौ
पवित्र भस्म-विरचित-त्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुश-चीवर-वाससा मौञ्ज-मेखलाकलितमध्येन
गृहीत-हरितपर्णपुटेन प्रत्युज्जमटता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेष्मा-
हरणाच्च यस्येध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि शुक्रदरितैश्च कदलीवनैः

प्रकटः स्फुटः प्रभावो माहात्म्यं यस्य तस्य तादृशस्य, भगवतो माहात्म्यवतः महामुनेरकृष्टमननशीलस्य ।

इह स्वर्गः पुत्रे पुत्रे दधीच्यस्थना चक्रं निर्माय हते सुराधिपे ब्रह्महत्यापापयुते मानससरोवरे
निलीने सति सुरैः राजविहीनं स्वर्गं दृष्ट्वा चन्द्रवंशीयो राजा नहुषो निजनिजप्रभावैर्बद्धयित्वा स्वर्गराज्ये
नियुक्तः । इन्द्रपदं चारुढो भवानिन्द्राणीं कथं न कामयते ? इति केनचिदुपविष्टे स कदाचित् प्राथितवान्,
ततस्तथा कथितम् 'राजन् ! महर्षिभिर्वाहितां शिबिकामारुह्य यदि भवान् मद्भवनमागन्तुं शक्नोति
तदा भवन्तमहं सेवेय' इति । राजा तु तदेवाभ्युपेत्य भृग्व्यादीन् देवर्षीन् बाहकत्वेन संयोज्य शिबिका-
मारुढः इन्द्राणीं कामयमानः तां प्रति व्रजन् गीघ्रं चलितुम् अग्रे गच्छन्तं भृगुं मूर्ध्नि चरणेन 'सर्पं सर्पं'
इति कथयन्नताडयत्, एतन्मध्ये भृगुर्जटासु प्रच्छन्नो भगवानगस्त्यः तत्क्षणेन ताडितः 'स्वं सर्पो
भृग्व्याऽधः पत' इति ज्ञाप, तेन च राजा सर्पो भूत्वा हिमालयकन्दरायामपतदिति महाभारतीया कथा-
श्रानुसन्धेया ।

भार्ययेति । भार्यया पत्न्या लोणासृद्रया तस्मात्प्रकया स्वयम् आत्मना उपरचितानि निर्मितानि
आलवालानि आवापा मूलसलिलधारा येषां तैः स्थादालवालमावापाः' इत्यमरः, करपुटेन निजहस्तद्वयेन
याः सलिलस्य जलस्य सेकः तेन संवर्द्धितैः वृद्धिं प्रापितैः, सुतनिर्विशेषैः पुत्रसदृशः पादपैर्वृक्षैरुपशोभितं
भूषितं तदाश्रमपदं मुनिस्थानम् ।

तत्पुत्रेणेति । तस्य अगस्त्यस्य पुत्रेण सुनुना, गृहीतम् अङ्गीकृतं व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं येन तेन, आषाढः
पलाशदण्डः अस्यास्तीति तेन 'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति विश्वः, प्रियाणां पलाशदण्ड-
स्यैव धारणमाह मनुः—'ब्राह्मणो वैष्वपालागौ' इति, पवित्रं पूतं यज्ञस्म तेन विरचितं विहितं त्रिपुण्ड्रकं
रेखात्रययुतस्त्रिलोकविशेष एव आभरणं भूषणं येन, तेन, ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रधारणमाह स्मृतिः—'ब्राह्मणानां
त्रिपुण्ड्रकम्' इति । कुशा दर्भा एव चीवरं चीरं वासः वस्त्रं यस्य तेन, मौञ्जया मुञ्जविरचितया मेखलाया
कलितो बद्धः मध्यः कटिभागो येन तेन, तथा च मनुः—'मौञ्जी त्रिबुक्समा रुक्मणा कार्या विप्रस्य मेखला'
इति । गृहीतं याचिताक्षरक्षणाथमासं हरितं श्यामलं पर्णपुटं पत्ररचितपुटकं येन तेन, प्रत्युज्जम उज्जमपुटं
प्रति प्रतिपर्णशालमित्यर्थः । 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, भिक्षाम अटता भिक्षार्थं भ्रमणं विदधता
भिक्षामित्यत्र 'अकथितञ्च' इत्यनेन कर्मसंज्ञायां 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । इददस्युरिति नाम यस्य
तेन तादृशेन पवित्रीकृतं तत्र स्थित्या पूतम् ।

अतीति । पिता अगस्त्यः, अतिप्रभूतानि अतिप्रसूराणि यानि इष्मानि काष्ठानि तेषाम् आहरणान्
आनयनान् हेतोः, इष्मं वहतीति 'इष्मवाह' इत्यन्वर्थद्वितीयम् अपरं नाम अभिधेयं चकार विदधौ ।
इष्मवाह इत्यत्र 'कर्णयण्' इत्यण् ।

झाड़ा करते जो दक्षिण दिशा रूपी वधू के मुख के तिलक थे (अगस्त्य तारा दक्षिण दिशा में निकलता है), तथा जिन्होंने एक ही डुङ्कार में नहुष को स्वर्ग से पृथ्वी पर पटक कर अपना प्रभाव प्रकट कर दिया था । वह आश्रम अनेक वृक्षों से सुशोभित था । भगवान् अगस्त्य की पत्नी लोपामुद्रा ने स्वयं अपने हाथों से उनमें थोड़े बनावनाकर अपनी अंजुलियों के जल से उन्हें सींचा और पाल-पोस कर बढ़ाया था । उन्हें वह पुत्र के समान ही प्यार देती थीं । उनके पुत्र ब्रह्मचारी इददस्यु की तपस्वर्या से वह आश्रम और भी पवित्र हो गया था । वह हाथों में पलाशदण्ड लिये, मस्तक पर भस्म का त्रिपुण्ड्र लगाये, कटि में कुश की लँगोटी

१. तद्भार्यया । २. लोपामुद्रया च । ३. आषादिव्रतिना । ४. चीवर । ५. वस्त्रक, मुञ्ज ।
६. हरिणकर्ण, पत्रपुटेन । ७. शुक्रकुल ।

श्यामलीकृत-परिमरं सरिता च कलसयोनि-परिपीत-सागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया गोदा-
वैर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

यत्र च दशरथवचनमनुपौलयन्तृष्टराज्यो दशवदन-लक्ष्मी-विभ्रमविरामो रामो
महामुनिमगस्थमनुचरन् सह सीतया लक्ष्मणोपरचित-रुचिर-पर्णशालः पञ्चवट्यां कञ्चित्
कालं सुखमुवास । चिरंशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीनि-निभृत-पाण्डु-कपोतपङ्क्तयो लग्न-
तापमानिहोत्र-धूमराजय इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्म-कुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः

दिशति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि 'निस्थवीपमयोः' इति द्विर्बचनम्, शुक्वत् कीरदेहवत् हरिते-
नीलवर्णैः कदलीवनैः रम्भाविपिनैः 'रम्भाग्रचेऽथ कदली' इति मेदिनी, श्यामलीकृतः कृष्णवर्णीकृतः परिसरः
प्रान्तभूमिर्यस्य तत् । शुक्लहरितैरित्यत्र लुप्तोपमा ।

सरितेति । कलसयोनिना अगस्त्येन परिपीतस्य तुलुकीकृतस्य मृतस्येत्याशयः, सागरस्य समुद्रस्य
मार्गम् अध्वानम् अनुगतयेव अनुव्रजितयेव बद्धा घृता वेणिका सलिलधारा यथा तथा, बद्धा संकरा-
विधानायैव संयता वेणिका केशरचनाविशेषो यथा तथा च, गोदावर्या तन्नामिकया सरिता नद्या परिगतं
परिग्रासम् । अगस्त्येन तुलुकीकृततया निधनमुपगतस्य समुद्रस्य अनुव्रजनं सर्वदा केशसंयमनञ्च पति-
व्रतया विधेयमेवेत्याशयः । उक्तञ्च 'न प्रोषिते तु संस्कुर्वाञ्च वेणीं च प्रमोचयेत्' इति । 'अनुगतयेव' इति
क्रियोऽप्रेक्षा । समासोक्तिरपि व्यञ्जनयाः । तदुक्तं दर्पणे—

'समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥'

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने दशसु दिशासु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः तस्य वचनं
वनगमनादेशम् अनुपालयन् पालनं कुर्वन् तथैवानुतिष्ठन्नित्यर्थः, उत्सृष्टं त्यक्तं राज्यं येन सः, दशवदनो
लङ्काधिपतिर्दशाननस्तस्य या लक्ष्मीः राज्यश्रीः तस्या विभ्रमस्य विलासस्य विरामोऽवसानं यस्मात् स
तथोक्तो रामः महामुनि मुनिश्रेष्ठम् अगस्त्यम् अनुचरन् सेवमानः, लक्ष्मणेन सुमित्रानन्दनेन उपरचिता
निर्मिता रुचिरा मनोज्ञा पर्णशाला उदजो यस्य सः, कञ्चित्कालं पञ्चवट्यां जनस्थाने सीतया जनकनन्दिन्या
सह सुखम् आनन्दपूर्वकं यथा स्यात्तथा उवास निवसति स्म । 'विरामो राम' इत्यत्र यमकालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे—

'सत्यर्थे पृथगरथायां स्वरस्यञ्जनसंहते । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥'

चिरेति । 'चिरशून्ये बहोः कालात् मुनिवृन्दरहिते, यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे अद्यापि इदानीमपि,
शाखासु निलीना अवस्थिता निभृता निःशब्दाः पाण्डवः श्वेता ये कपोताः पारावताः तेषां पङ्क्तयो
राजयः येषु ते, अत एव लम्बाः संलम्बाः तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं दैनिकयज्ञविशेषः तस्य धूमा-
नाम् अग्निशिखानां राजयः पङ्क्तयो येषु ते तथोक्ता इव तरवो वृक्षा लक्ष्यन्ते अवलोक्यन्ते । इह पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा धूमपङ्कीनां संलम्बत्वस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोऽप्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

बलीति । बलिकर्मणो देवपूजनकार्यस्य कुसुमानि प्रसूनानि उद्धरन्त्याः सञ्चयं कुर्वन्त्याः सीताया
तथा मूँज की करधनी पहिने और हाथों में हरे पत्तों का दोना लिये हुये एक झोपड़ी से दूसरी झोपड़ी तक घूम-
घूमकर भीख माँगा करते थे । वह जङ्गल से पिता के अग्निहोत्र के लिये समिधाओं (हवन की लकड़ियों) का
इतना बड़ा गट्टर बाँधकर लाया करते थे कि पिता ने उनका दूसरा नाम ही इधमवाह (हवन की लकड़ियाँ ढोने
वाला) रख दिया था । उस आश्रम के चारों ओर सुग्गों के समान हरे-हरे केलों की घनी बाद लगी हुई थी जिसकी
घनी हरियाली से वहाँ कुछ-कुछ अन्धकार सा छाया रहता था । उस आश्रम से सटी हुई एक ही प्रखर धारा में
बहती हुई गोदावरी नदी ऐसी प्रतीत होती थी मानो एक चोटी वाली समुद्र की विधवा परनी अपने पति के पीछे
पीछे उसका समस्त जीवन पी लेने वाले अगस्त्य के आश्रम में चली आई हो ।

और जहाँ पञ्चवटी में दशरथ की आज्ञा का पालन करने के लिये राज्य छोड़कर महामुनि अगस्त्य
की सेवा करते हुये रावण की राज्यलक्ष्मी का वैभव मिटा देने वाले भगवान् रामचन्द्र जी ने सीता जी के साथ
लक्ष्मण द्वारा बनाई गई पत्तों की सुन्दर झोपड़ी में कुछ दिनों तक सुख से निवास किया था, बहुत दिनों से
मुनियों के न रहने के कारण जिस सूने प्रदेश में ढालियों पर चुपचाप बैठे हुए सेफेद कवतारों की पंक्तियाँ

करतलादिव सङ्क्रान्तो यत्र रागः स्फुरति तताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधि-जल-
मिव मुनिना निखिलमाश्रमोपान्तवर्त्तिषु विभक्तं महाह्रदेषु । यत्र च दशरथ-सुत-निशित-
शर-निकर-निपात-निहत-रजनीचर-बल-बहल-रुधिर-सिक्त-मूलमद्यापि तद्वागाविद्ध-निर्गत-
पलाशमिवाभाति नव-किसलयमरण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनव-
जलधर-निर्वह-निनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवन-विवर-व्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो
न गृह्णन्ति शष्प-कवलमजस्रमश्रुजल-लुलिता-दीनहृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जरा-

वैदेह्याः करतलात् हस्ततलात् लताकिसलयेषु व्रततिपल्लवेषु संक्रान्तो लग्न इव सन् रागो लौहित्यं
स्फुरति दीप्तिमान्भवति । सङ्क्रान्त इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । यत्र च आश्रमपदे, मुनिना अगस्त्येन पूर्णं पीतं जुलुकीकृतं पश्चादुद्गीर्णम् वान्तं निखिलं
समग्रं जलनिधिजलं समुद्रसलिलम् आश्रमोपान्तवर्त्तिषु आश्रमनिकटस्थाषु महाह्रदेषु महातटानेषु
विभक्तमिव विभज्य स्थापितमिव । अत्रापि विभक्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, अत एव हि तटागानामगाधसलिल-
युक्तत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तु व्यङ्ग्यम् ।

यत्र चेति । दशरथसुतयो रामलक्ष्मणयोः निशिताः तीक्ष्णा ये शरा बाणाः तेषां यो निकरः समूहः
तस्य निपातेन वर्षणेन निहतानि घातितानि यानि रजनीचरवलानि असुरसैन्यानि तत्सम्बन्धीनि बह-
लानि विपुलानि रुधिराणि रक्तानि तैः सिक्तानि मूलानि यस्य तत्, नवानि नूतनानि किसलयानि
पल्लवानि यत्र तत् तथोक्तम् । अरण्यं वनं (कर्तुं), अद्यापि इदानीं कालपर्यन्तमपि तेषां रुधिराणां रागेण
रक्तिम्ना आविष्टानि युक्तानि विद्यमानानि निर्गतानि निःसृतानि पलाशानि पत्राणि यद् तत् तथोक्तमिव
आभाति शोभते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अधुनापीति । अधुनापि इदानीमपि यत्र आश्रमपदे जलधरसमये वर्षाकाले गम्भीरं मञ्जुलम्
अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां निवहस्य समूहस्य निनादं गर्जनम् आकर्ण्य श्रुत्वा भगवतः
पूज्यस्य रामस्य दाशरथेः त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः विवराणि छिन्नाणि तानि व्याप्नोति पूरयतीति स तस्य,
चापघोषस्य धनुः शब्दस्य अत्र मातुः स्मरतीतिवत् कर्मणि पक्षे, तेन धनुःशब्दमित्यर्थः, स्मरन्तः चिन्त-
यन्तः दशदिशः दशाशाः शून्याः रामलक्ष्मणसीतारहिताः, वीक्ष्य अवलोक्य, अजस्रं निरन्तरम् अश्रुजलैः
तेषां शोकजनितनयनसलिलैः लुलिता विह्वलीभूताः दीनाः कातराः इष्टयो लोचनानि येषां ते तथोक्ताः,
तथा जरया वृद्धावस्थया जर्जरिताः विषीणां विषाणानां शृङ्गाणां कोटयोऽग्रभागा येषां ते तथोक्ताः,
जानक्या वैदेह्या संवर्द्धिताः शष्पसलिलादिप्रदानेन वृद्धिं प्रापिताः जीर्णमृगाः वृद्धहरिणाः शष्पं बालतुणं
तस्य कवलं प्राप्तं न गृह्णन्ति न स्वीकुर्वन्ति तेषां शोकेनेत्याशयः । अत्र गम्भीरजलधनिनादाकर्णनेन

से वृक्ष ऐसे प्रतीत होते थे मानों आज भी उनमें उन तपस्वियों के अग्निहोत्रों से उठे हुये धुएँ की रेखाएँ लगी
हुई हों, जहाँ लताओं की नयी-नयी सुकुमार कोपलों से फूटती हुई लाली ऐसी प्रतीत होती थी मानों पूजा
के लिये फूल चुनते समय उनमें लगी हुई जानकी के करतलों की लाली ही आज भी फूट-फूट कर बिखर रही
हो, जहाँ आश्रम के निकटवर्ती सरोवरों में भरा हुआ जल ऐसा प्रतीत होता था मानों भगवान् अगस्त्य ने
समुद्र का पिया हुआ समस्त जल ही उगलकर इन सरोवरों में बाँट दिया हो, जहाँ नयी-नयी कोपलों से
भरा हुआ वन लाल मझुका हो उठा था मानों रामचन्द्र जी के तीखे बाणों की वर्षा से मारे गये राक्षसों के
गाढ़े रक्त से सिंची हुई जड़ों वाले वृक्षों से आज भी उसी रक्त की लाली में सने हुये लाल-लाल पल्लव फूट
पड़े हों, जहाँ आज भी भगवती जानकी द्वारा पालपोस कर बढ़ाये गये बुढ़ौती से कटी-फटी सींगों वाले
आश्रमों के बूढ़े हरिण वर्षा के दिनों में नयी-नयी सौंवली घटाओं की गम्भीर ध्वनि सुनकर भगवान् राम
के धनुष की तीनों लोकों में फैली हुई ध्वनि का स्मरण करते हुए आँसुओं से छलछलायी हुई करुण दृष्टि द्वारा
अपने बन्धुओं से सूनी (जिन्हें राम के धनुष ने पहले ही मार डाला था, अथवा राम से सूनी) दसों दिशाओं को

१. 'च' इति कचिन्न ।

२. 'निशित' इति पाठः कचिन्न ।

३. बलबहुल ।

४. रक्त ।

५. तद्वागा-

नुविद्ध ।

६. किसलयम् ।

७. गम्भीरवम् ।

८. 'निवह' इति पाठः कचिन्न ।

९. सम्यक् शृण्व ।

१०. लुलितदृष्टयः ।

जवर्जरित-विषाणकोटयो जानकीसंवर्द्धिता जीर्णमृगाः । यस्मिन्ननवरत-मृगया-निहत-शेष-वन-हरिण-प्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकमृगो राघवमतिदूरं जहार । यत्र मैथिली-वियोगदुःखदुःखदुःखितौ दशवदन-विनाश-पिशुनौ चन्द्रसूर्याविव कबन्धग्रस्तौ समं राम-लक्ष्मणौ त्रिभुवनमयं महेश्वक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन् दशरथसुत-शरै-निपातितो योजन-बाहोर्बाहुरगस्त्य-प्रसादनागतनहुषाजगर-कायशङ्कां चकार श्रुषिगणस्य । जनकर्तनया भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुदजाभ्यन्तरं लिखिता यत्रा रामनिवास-दर्शनोत्सुका पुनरिव धरणी-तलादुल्लसन्तीव वनचरैरद्याप्यालोक्यते^१ ।

रामस्य चापघोषश्मृतेः स्मरणालङ्कारः, तथा शृङ्गप्रासग्रहणसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः । यदुक्तं दर्पणे—

‘सदृशानुभवाद्भस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते’ । ‘सिद्धत्वेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

एवञ्चोभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् विपिने अनवरतं निरन्तरं या मृगया पशुहन्तव्यापारः तस्यां निहतेभ्यः रामेण व्यापादितेभ्यः शेषा अवशिष्टा ये वनहरिणाः काननमृगाः तैः प्रोत्साहित इव जानकीवञ्चनापूर्वक-रामदूरनयने प्रकृष्टोत्साहं प्रपिता इव कनकमृगः हाटकमयहरिणरूपधारी मारीचः, कृतो विहितः सीताया जानक्या विप्रलम्भो वञ्चना येन तथोक्तः सन् राघवं रामचन्द्रम् अतिदूरम् अनतिसमीपं जहार नीतवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र पञ्चवक्त्रां मैथिली जानकी तस्या वियोगदुःखेन विरहजनितक्लेशेन दुःखितौ क्लेशितौ दशवदनो रावणः तस्य विनाशपिशुनौ ध्वंसघोषकौ रामलक्ष्मणौ कौशल्यानन्दनसुमित्रानन्दनौ, चन्द्र-सूर्याविव पुष्पवन्ताविव ‘एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ’ इत्यमरः । कबन्धः राहु राक्षसाधि-पतिः तेन दनुकबन्धेन च ग्रस्तौ कबलीकृतौ गृहीतौ च सन्तौ समम् एककालं त्रिभुवनस्य जगत्त्रयस्थित-लोकस्य महत् उत्कृष्टं भयम् आतङ्कं चक्रतुः विदधतुः । इह चन्द्रसूर्याविवेत्युपमा ।

अत्यायतश्चेति । यत्र च दशरथसुतो रामः तस्य शरेण इषुणा निपातितः कर्तयित्वा पातितः अत्या-यतः अतिविस्तृतः योजनबाहोः दनुकबन्धापरनाग्नौ दैत्यस्यैव बाहुर्भुज, अगस्त्यस्य मुनेः प्रसाधनाय शिबिकारोहणेन इन्द्रार्भी प्रति यानकाले पादप्रहारकृतक्रोधोपशान्तये आगतः प्राप्नो यो नहुषाजगरस्तस्य अजगर (सर्प) रूपिनहुषभूपतेः कायशङ्कां देवभ्रान्तिम् श्रुषिगणस्य मुनिमण्डलस्य चकार कृतवान् । अत्र दनुकबन्धबाहौ नहुषाजगरभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—‘साम्यादेतस्मिन्स्तदुद्धृष्ट-भ्रान्तिमान् प्रतिभोस्थितः’ इति । अत्रत्येतिवृत्तन्तु रामायणस्यारण्यककाण्डतोऽवगन्तव्यम् ।

जनकेति । यत्र आश्रमपदे जनकतया वैदेही, भर्त्रा स्वामिना रामेण, विरहविनोदनार्थं जानक्याः वियोगव्यथालघुत्वसम्पादनार्थम् उदजाभ्यन्तरे ‘पर्णशालामध्ये ‘पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः, लिखिता चित्रकृता सा रामस्य निवासोऽवस्थानभूमिः तस्य दर्शनाय अवलोकनाय उत्सुका उत्कण्ठिता सती पुन-र्मूढो धरणीतलात् पातालात् उल्लसन्तीव, वनचरैः किरातैः अद्यापि इदानीं कालेऽपि आलोक्यते दृश्यते । अत्र उल्लसन्तीवेति क्रियोत्प्रेक्षा । अत्र ‘पुनः शब्दोपादानेन पूर्व वैदेक्षा मिथिलायां यज्ञभूमिकर्षणकाले

देख-देख कर मुँह में मरी हुई घास का चबाना भी भूल जाते हैं, जहाँ नित्य ही शिकार करने वाले राम से अपने परिवार का विनाश होते देख बचे हुए जंगली हरिणों द्वारा मानों उसकाया गया कनकमृग जानकी को धोखे में डालकर राम को दूर बहका ले गया था तथा उनके वियोग का कारण बना था, जहाँ जानकी के विरह में दुखी और राक्षसी कबन्ध से घिरे हुये सूर्य और चन्द्रमा के समान राम और लक्ष्मण ने रावण के विनाश की सूचना देते हुये उसके साथ युद्ध में तीनों लोकों को एक साथ ही अत्यन्त भयभीत कर दिया था, जहाँ राम के भाणों से कटक गिरी हुई योजनबाहु नाम के राक्षस की अत्यन्त लम्बी बाहु देखकर वहाँ के ऋषियों को ऐसा भय होता था मानों अगस्त्य को प्रसन्न करने के लिये अजगर रूपधारी नहुष ही

१. निःशेष, अशेष... । २. प्रोत्सारित । ३. रावणविनाशसूचकौ । ४. अतिमहत् । ५. ...बाण... । ६. ...प्रसादेनागत... । ७. अकरोदृषिजनस्य । ८. तणया च भर्त्रा । ९. ...विनोदार्थम् । १०. अभ्यन्तरे । ११. धरणीतलादुल्लसन्ती । १२. उपलक्ष्यते ।

तस्य चैवंविधस्य सम्प्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाण-पूर्ववृत्तान्तस्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधि-पान-कुपित-वरुणोत्साहितेन अगस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा महाजलनिधिरुत्पादितः प्रलयकाय-विधटिताष्ट-दिग्भाग-सन्निबन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्भूत-धरामण्डल-स्थानमिव सलिलपूरितम्, अनवरत-मञ्ज-दुन्मद-शबरकामिनी-कुचकलस-लुलित-जलम्, उत्फुल्ल-कुमुद-कुवलय-कह्लारम्, उन्निद्रारविन्द-

पातालादुत्थानम्; लङ्कां विजित्वाग्निप्रवेशेन विशुद्धायामपि तस्यां लोकापवादभीत्या निर्वासिता रामेण पुनः परीक्षाप्रकरणे भूमितलप्रवेशः ततश्चेदमुत्थानमिति प्रतीयते ।

तस्येति । एवंविधस्य उक्तरूपस्य तस्य च अगस्त्याश्रमस्य सम्प्रत्यपि अस्मिन् समयेऽपि प्रकटं स्पष्टम् उपलक्ष्यमाणा दर्शितदिशा ज्ञायमानाः पूर्ववृत्तान्ताः पूर्वोदन्ता यस्य तस्य 'वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः रयात्' इत्यमरः नातिदूरे समीप एव पम्पाभिधानं उपपत्तिसंज्ञकम् पद्मशरः कमलकासारः 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, विद्यत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तपदानि पद्मसरोविशेषणानि । जलनिधयः समुद्राः तेषां पानेन बुलुकीकृतेन कुपितः जलाधिपतित्वात् क्रुद्धो यो वरुणः प्रचेताः 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः, तेन उत्साहितः अन्यं महासमुद्रं निर्मातुं दत्तोत्साहः तेन तथोक्तेन, वेधसा प्रजा-पतिना 'क्षष्टा प्रजापतिर्वेधाः' इत्यमरः, अगस्त्यमत्सरात् अगस्त्यं मुनिं प्रति शुभद्वेषात् 'मत्सरोऽन्यशुभ-द्वेषः' इत्यमरः तस्य अगस्त्यस्य आश्रमसमीपवर्ती मुनिजस्थाननिकटवर्ती, अपरोऽन्यो महाजलनिधि-रिव महासागर इव उत्पादितः निर्मितः अतिविस्तृतत्वादित्याशयः । इह महाजलनिधिरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

प्रलयेति । प्रलयकाले कल्पान्तसमये विधटिता विस्फलिताः, अष्टानाम् अष्टसंख्यकानां दिशां हरितां विभागाः प्रदेशाः तत्तत्पर्वतावधिकाः तेषां सन्धयः संयोजनानि तेषां बन्धा बन्धनानि यत्र पृथग्-तम्, भुवि पृथिव्यां निपतितं गगनतलमिव नभस्तलमिव 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः, स्थितं तिष्ठत् अत्यन्तस्वच्छत्वादतिविस्तृतत्वाच्चेत्यभिप्रायः । अत्रापि गगनतलमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आदीति । आदिवराहेण विष्णोस्तृतीयावतारेण महावराहरूपेण समुद्घतं सम्यक् प्रकरणेन जलाद्-बहिरानीतं यत् धरामण्डलं भूमण्डलं तस्य स्थानम् अवकाशः सलिलपूरितमिव जलपूरितमिव स्थितम् अतिविस्तृतत्वादिति भावः । अत्र जलपूरितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं सन्ततं मञ्जस्यः अवगाहमानाः या उन्मदा यौवनगर्वाधिष्ठिताः शबर कामिन्यः गिरलनार्यः तासां कुचकलसैः स्तनघटैः लुलितानि आलोडितानि जलानि सलिलानि यस्य तव तथोक्तम् । इह कुचा एव कलसा इति विग्रहे रूपकम्, किं वा कुचाः कलसा इवेति विग्रहे उपमेति द्वयो-रपि वारयितुमशक्यत्वात् सन्देहसङ्करः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रफुटितानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च गत्र तत् तादृशम् । 'सिते कुमुदकैरवे' 'स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजम् च' इत्यमरः । उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि यानि अरविन्दानि पद्मानि तेषां मधुबिन्दुभिः मकरन्दकणि-

उस आश्रम में पड़ा हो और जहाँ सीता के वियोग में मन बहलाने के लिए राम ने उसका जो चित्र कुटिया में बना रखा था उसे आज भी कोल-किरात आदि वनचर इस प्रकार देखते हैं मानों राम का निवास स्थान देखने के लिए उत्सुक जानकी पुनः पृथ्वी से बाहर निकल कर वहाँ सुशोभित हों ।

जहाँ पहले की सभी घटनाएँ आज भी स्पष्ट सी दिखाई पड़ती हैं, उस अगस्त्य के आश्रम से थोड़ी ही दूर पर अथाह, अत्यन्त विस्तृत, अद्वितीय और जल का समुद्र सा पम्पा नामवाला कमलों से भरा हुआ एक सरोवर था । वह ऐसा प्रतीत होता था मानों समुद्र का समस्त जल पी लेनेवाले अगस्त्य को जलाने के लिए क्रुद्ध वरुण देव से उसकाये गए ब्रह्मा ने उनके आश्रम के समीप एक दूसरा महान् सागर ही उत्पन्न कर दिया हो; अथवा प्रलय काल में आठों दिशाओं की जोड़ें खुल जाने के कारण आकाश-तल ही पृथ्वी पर गिर पड़ा हो । या समुद्र के भीतर से आदिवराह द्वारा उठाये गये पृथ्वीमण्डल का उसके जल से भरा हुआ स्थान हो । उसका जल निरन्तर स्नान के समय खुलकर खेलनेवाली मतवाली भीलनियों के कुचकलसों (बड़े के समान

१. 'एवंविधस्य' इति पाठः कचिन्नाप्युपलभ्यते ।

२. कुपितवरुणप्रोत्साहितेन ।

३. जलनिधि ।

४. 'विधटिताष्टदिग्भाग' ।

५. बन्धनम् ।

६. सलिलपरिपूरितम् ।

मधुविन्दु-बद्धचन्द्रकम्, अलिकुल-पटलान्धकारितसौगन्धिकम्, सारसित-समद-सारसम्, अम्बुरुह-मधुपान-मत्त-कलहंसकामिनी-कृत-कोलाहलम्, अनेक-जलचर-पतङ्गशत-सञ्चलन-चलित-वाचाल-वीचिमालम्, अनिलोल्लासित-कल्लोल-शिशिर-शीकरारब्ध-दुर्दिनम्, अशङ्कित-वतीर्णाभिरम्भ-क्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशपाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाण-कमण्डलु-कल-जलध्वनि-मनोहरम्, उन्मिष-दुत्पलवन मध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्ब-कन्दम्बकैरासेवितम्, अभिषेका-

काभिः यद्वा सलिलोपरि बद्धा विहिताः चन्द्रकाः मयूरबर्हचन्द्राकारा यत्र तत् तादृशम् ।

अलीति । अलिकुलानां भ्रमरवृन्दानां पटलेन समुदायेन अन्धकारितानि आवृतानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि यत्र तत् । 'सौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्यमरः । अत्र कुलपटलयोर्मध्ये कस्याप्येकस्यैव कथनेनेष्ट-सिद्धावपरस्य ग्रहणं निरर्थकमेवेति कुशलाः ।

सारसितेति । सारसितेन शब्देन सह वर्तमान अत एव समदा मदोत्कटाः सारसा लक्ष्मणाप्रभृतयः यत्र तत् 'हंसस्य योविह्वटा सारसस्य तु लक्ष्मणा' इति कोशः । अत्र छेकानुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे—'छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साग्यमनेकधा' इति ।

अम्बुरुहेति । अम्बुरुहाणि पद्मानि तेषां बन्मधु मकरन्दः तस्य पानेन मत्ताः मदोत्कटा याः कलहंस-कामिन्यः वरटाः ताभिः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो यत्र तत् तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्रशपादयो जलजन्तवः तेषां पतङ्गानां पक्षिणाञ्च शतस्य मण्डलस्य सञ्चलनेन गमनागमनेन चलिता क्षोभं प्राप्ता वाचाला मुखरायमाणा च वीचिमाला लहरि-सन्ततिर्यत्र तत् तादृशम् । इह छेकानुप्रासः ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन उल्लासिता उत्थानं प्रापिता ये कल्लोला महातरङ्गाः तेषां शिशिरशीकरैः शीतलाम्बुकणैः आरम्भं कृतं दुर्दिनं मेघाच्छादिनं यत्र तत् तादृशम्, वृष्टिजलस्यैव तेषामपि पतनादि-त्याशयः । अत्र वृष्यनुप्रासः, तदुक्तं दर्पणे—

'अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा । एकस्य सकृदप्येव वृष्यनुप्रास उच्यते ॥'

अशङ्कितेति । असङ्कितं निजन्तवेन शङ्कारहितं यथा स्यात्तथा अवतीर्णाभिः अन्तःप्रवेशं कृतवतीभिः, अम्भः क्रीडायां जलकेश्यां रागिणीभिः अत्यधिकमनोरथयुक्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठातृदेवीभिः । स्नान-समये मज्जनकाले केशपाशानां कचसमूहानां कुसुमैः सुमनोभिः सुरभीकृतं सौगन्ध्यं नीतम् ।

एकेति । एकदेशे एकभागे अवतीर्णैः अन्तःप्रवेशं कृतवन्निः मुनिजनैः तपस्विगणैः आपूर्यमाणा जलेन भ्रियमाणा ये कमण्डलवः देवादिपूजनपात्रविशेषाः तेषां कलैः अव्यक्तमधुरैः जलध्वनिभिः सलिल-पूरणशब्दैः मनोहरं मनोज्ञम् ।

उन्मिषदिति । उन्मिषतः प्रस्फुटत उत्पलवनस्य श्वेतकमलविपिनस्य मध्येऽन्तः चरन्तीभिः गच्छन्तीभिः, अत एव सवर्णतया श्वेतकमलकादम्बकदम्बकयोः सादृश्येन रसितेन शब्देन अनुमेयैः अनुमातुं

गोल-मटोल, बड़े बड़े स्तनों) से टकरा-टकरा कर चञ्चल होता रहता था । उसमें कहीं कुसुम (कोई), कहीं कुवलय (नील कमल) और कहीं कल्लार (श्वेतकमल) खिले थे, कहीं फूले हुए कमलों से टपकी हुई मधु की बूँदें (पुष्प-रस) जल पर फैलकर मोरचन्द्रिकाओं के समान लगती थीं, कहीं भाँरों के झुण्ड से ढँके श्वेत-कमल काले-काले दिखाई पड़ते थे, कहीं मतवाले सारस कों-कों किया करते थे, कहीं कमलों का रस पी-पीकर मदमाती हँसिनियाँ कोलाहल किया करती थीं, कहीं सैकड़ों की संख्या में अनेक जलपक्षियों के साथ-साथ तैरने से चञ्चल लहरों में कल-कल हुआ करती थी, कहीं वायु से उठती हुई बड़ी-बड़ी लहरें उछलती हुई ठण्ढी-ठण्ढी बूँदों की झड़ी लगाये रहती थीं, कहीं निर्भय होकर सरोवर में उतरी हुई जल-क्रीडा की प्रेमी वनदेवियाँ स्नान करते समय बालों में गुथे हुए फूलों से जल को सुगन्धित बना देती थीं, कहीं एक ओर जल में उतरे हुए मुनियों के

१. ...मधुद्रव, मधुविन्दुनिष्पन्द... । मकरन्दविन्दुबद्ध ।

२. आरसित... ।

३. ...पतत्रिशत... ।

४. चञ्चलित ।

५. अनिलोल्लासित... ।

६. कल्लोलशिशिरशीकरारचित ।

७. रन्तः ।

८. केशकुसुमैः ।

९. कलध्वनि ।

१०. उन्मिषितः... ।

११. कादम्बैः ।

वतीर्ण-पुलिन्दराज-सुन्दरी-कुच-चन्दनधूलि-धवलित-तरङ्गम्, उपान्त-जात-केतकी-रजः
पटल-बद्ध-कूल-पुलिनम्, आसन्नाश्रमागत-तापसश्चालिताद्र-वल्कल-कषाय-पाटल-तट-
जलम्, उपतट-विटपि-पल्लवानिल-वीजितम्, अविरल-तमाल-वीथिकान्धकारिताभिः
वालिनिर्वासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्त-फल-लघु-लताभिः,

योग्यैः न तु पार्थक्येन चाक्षुषप्रत्यक्षगम्यैरित्याशयः, कादम्बकदम्बकैः कलहंससमूहैः आसेवितं समन्ता-
पर्युपासितम् । 'कादम्बः कलहंसः स्यात्', कियो तु संहतिवृन्दं निकुरगं कदम्बकम्' इत्यमरः । इह
रसितानुमेयैरित्यनेन मीलितालङ्कारो ध्वन्यते, तथाहि दर्पणे—मीलितं वस्तु गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।
एवञ्च वस्तुना अलङ्कारध्वनिरिति व्याख्यातारः ।

अभिपेक्षेति । अभिपेक्षाय मञ्जनार्थम् अक्षतीर्णाः सलिलान्तःप्रविष्टा याः पुलिन्दराजस्य शबराधि-
पतेः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां ये कुचा वक्षोजाः तेषां चन्दनधूलिभिः लिप्त-शुष्क-मलयजपांसुभिः ध्व-
लिताः शुभ्रीकृताः तरङ्गा कर्मयो यस्य तत् तादृशम् । इह शुभ्ररूपसम्पादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

उपाप्तेति । उपाप्ते पानीयनिकटे जातानाम् उत्पन्नानां केतकीनां मालतीपुष्पाणां रजःपटलैः धूलि-
समूहैः बद्धं रचितं कूले तटसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । इह पूर्वोक्तोऽलङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नाः समीपवर्तिनो ये आश्रमाः तपस्विस्थानानि तेष्व् आगतैरायातैः तापसैः मुनि-
जनैः क्षालितानां धौतानाम् आर्द्राणां जलाविलानां तत्क्षणं कर्तयित्वा नयनेन निर्यासाविर्भावादिश्रमि-
प्रायः, वल्कलानां परिधेयवृक्षत्वचां कषाद्यैः 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः पाटलं श्वेततरक्तं 'श्वेततरक्तस्तु
पाटलः' इत्यमरः, तटजलं तीरान्तिकसलिलं यस्य तत् तादृशम्, तटनिकट एव चालनादित्याशयः ।

उपेति । तटस्य समीपमुपतटम् तत्र उपतटे तीरनिकट इत्यर्थः, ये विटपिनः पादपाः तेषां पल्लवाः
किसलयानि तैः यः अनिलो वायुः तेन वीजितं व्यञ्जनेनैवाचरितम् ।

अविरलेति । अविरला साम्रा या तमालवीथिका तापिच्छुपङ्क्तिः 'कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छो-
ऽपि' इत्यमरः तथा अन्धकारिताभिः कृतान्धकाराभिः । इतोऽग्रे तृतीयान्तानि बहुवचनपदानि वनराजि-
भरित्यग्रिमस्य विशेषणानि ।

वालीति । वालीना इन्दात्मजेन वानराधिपतिना निर्वासितेन राजधानीतो निष्कासितेन, प्रतिदिनं
प्रत्यहं सञ्चरता तन्नागच्छता, ऋष्यमूकस्थो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन, सुग्रीवेण वाक्यनुज्ञेन
अवलुप्तानि दूरीकृतानि फलानि याम्यः ताः, अत एव लब्ध्या फलभाररहिताः लताः व्रतस्यो वासु ताभिः
तादृशीभिः ।

पुरा कश्चन मायावी नामासुरः वालिसुग्रीवाभ्यां सह रणं कुर्वाणः तयोः प्रहारेणात्यन्तखिन्नः केन-
चिद्विलेनाधः प्रविष्टः । तदा वाली सुग्रीवमाह—सुग्रीव ! त्वं तावत् इहैव बिलमुखे तिष्ठ यावदहं तं निह-

कमण्डलु भरने से कुल-कुल की मनोहर ध्वनि सुनाई पड़ती थी, कहीं खिले हुए श्वेत कमलों के बीच समान
रंग होने के कारण मधुर ध्वनि से ही पहिचान में आनेवाले हंसों के झुण्ड तैरा करते थे, कहीं जल में
उतरकर स्नान करनेवाली पुलिन्दराज (मीलों के स्वामी) की सुन्दरियों के स्तनों पर लगी हुई चन्दन की
धूल लहरों को उजली बना देती थी, कहीं किनारों की रेतियाँ समीप में ही उगे हुए केवड़ों की धूल से पटी
रहती थी, कहीं समीप के आश्रमों से आये हुए मुनि लोग गीली-गीली छालें (तत्काल की उतारी गई वृक्षों
की छाल) धो-धोकर किनारे के जल को कसैला और गुलाबी बना देते थे, और कहीं किनारों के वृक्ष पंखों
के समान हिलते हुये पल्लवों की मन्द-मन्द वायु से जल में कोमल-कोमल लहरियाँ उठायी करते थे । उसके
चारों किनारे वन पंक्तियों से घिरे थे जिनमें कहीं बने तमाल वृक्षों की झुरमुटें अन्धकार से ढँकी रहती थीं,
कहीं फलों से रहित इन्की-फुल्की लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानों बालि से निकाले गये ऋष्यमूक पर
घूमने वाले सुग्रीव ने उनके फलों को निमूल कर दिया हो, कहीं जल में खड़े होकर तपस्या करने वाले मुनि

१. ...शबरी... । २. ...धवलिततरम् । ३. 'जात' इति पाठः कचिन्नाप्यस्ति । ४. वृक्षपल्लवपुटानिल ... ।

५. वीथ्यन्धकारिताभिः । ६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कचिद् । ७. परिलघु ।

उदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्त-कुसुमाभिः उत्पतज्जलचर-पतङ्ग-पक्षपुट-विगलित-जल-
बिन्दुसेक-सुकुमार-किसलयभिः लतामण्डप-तल-शिखण्डि-मण्डलारब्ध-ताण्डवाभिः अनेक-
कुसुम-परिमल-वाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वास-वासिताभिरिव वनराजिभिरुपकृष्टतीरम्,
अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहल-पङ्क-मलिनैर्वनकरिभिरनवरता-
पीयमानैः सलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिमम् अपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः ।

स्यागच्छामि' इति विज्ञाप्य स्वयं तं हन्तुं तद्विलमेव प्राविशत्, परन्तु न्यतीते बहुकाले तत्प्रतीक्षया तिष्ठ-
न्नपि सुग्रीवः किं कर्तव्यमिदानीमित्येवं विचारयत्येव विलमुखादाविर्भूतं शोणितम्, अथ तत् निरीक्ष्य
'प्रायो मम आता बाली तेन हत' इति निश्चित्य विलमुखे बृहन्तमेकं प्रस्तरं स्थापयित्वा किष्किन्धाया-
गस्य बान्धवेभ्यस्तत्तद्वृत्तान्तं निवेद्य स्वयमतिखिन्नो वालिराज्यं शशास । अथातीते क्रियस्समये बाली तम-
सुरं निहत्य तेनैव पथा प्रत्यावृत्तो विलमुखे प्रस्तरं वीक्ष्य क्रुपितः पादाघातेन तं दूरीकृत्य किष्किन्धा-
मागस्य सुग्रीवचरितमतिक्रमिष्यवधार्थं स्वराज्याद्वहिर्निष्कासयामास सोऽपि तद्दुःखदुःखितः ऋष्यमूक-
गिरौ निवासमकरोदिति रामायणीया किष्किन्धाकाण्डीया कथा ।

उवासीति । उदके जले वसन्तीत्युदवासिनश्च ते तापसास्तपस्विनश्चेति तेषां तथोक्तानाम्, 'पेषं
वासवाहनधिषु च' इत्यनेनोदकस्योदादेशो ज्ञेयः । देवतार्चनेषु देवपूजासु उपयुक्तानि आवश्यकानि कुसु-
मानि पुष्पाणि यासु ताभिः तथोक्ताभिः ।

उत्पतदिति । उत्पतन्त उड्डीय गच्छन्ती ये जलचराः नक्रक्षपाशाः पतङ्गाः पक्षिणः तेषां पक्षपुटेभ्यः
विगलिताः च्युता ये जलबिन्दवः सलिलकणाः तैः सेकः तेन सुकुमाराणि विशेषमृदुलानि किसलयानि
पल्लवानि यासां ताभिः तथोक्ताभिः ।

ल्लेति । लतानां व्रततीनां ये मण्डपाः आच्छादितस्थानानि तेषां तलेषु अधःप्रदेशेषु शिखण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन आरब्धं प्रवर्तितं ताण्डवं नृत्यं यासु ताभिः तथोक्ताभिः, 'ताण्डवं नटनं नाटयं लास्यं
नृत्यं च नर्तनं, इत्यमरः इह वृथानुप्रासस्तत्त्वज्ञोक्तं प्राक् ।

अनेकेति । अनेकेषां बहुप्रकाराणां कुसुमानां पुष्पाणां परिमलान् गन्धान् वहन्तीति ताः तादृशीभिः
'विमर्दोऽथे परिमलो गन्धे जनमनोहरे' इत्यमरः, अत एव वनदेवाताभिः विपिनाधिष्ठातृदेवीभिः (कर्त्रीभिः)
स्वश्वासेन स्वीयश्वासवायुना वासिताभिः सुगन्धीकृताभिरिव वर्तमानाभिः, वनराजिभिः वनपङ्क्तिभिः
उपकृष्टानि व्याप्तानि तीराणि तटानि यस्य तत् तथोक्तम्, सरोविशेषणमिदम् । अत्र वासिताभिरिवेति
क्रियोपेक्षा ।

अपरेति । 'अयम् अपरो भिन्नः सागरः समुद्रः' इति शङ्कां भ्रमं जनयन्तीति तैः तथोक्तैः, सलिलं
जलम् आदातुं प्रहीतुम् अवतीर्णैः गगनादुत्तरितैः जलधरैः वारिदैरिव बहलपङ्कैः शरीरलग्नाधिककर्दमैः
मलिनाः श्यामा तैः तथोक्तैः, वनकरिभिः आरण्यकहरितभिः अनवरतं निरन्तरम् आपीयमानानि सम-
न्तात् पानकर्मीक्रियमाणानि सलिलानि पानीयानि यस्य तत् तादृशम् । अत्र जलधरैरिवेति जातिस्व-
रूपोपेक्षा ।

अगाधमिति । अगाधम् अप्राप्ततलम् अनन्तं शेषरहितम् अतिमहदित्यर्थः । अप्रतिमं स्वसादृश्य-
रहितम्, अपां जलानां निधानं शेषविस्वरूपम् अपरिमितसलिलयुक्तत्वादित्याशयः । 'पम्पा' इति अभिधानं
नामधेयं यस्य तत्, पद्मानां कमलानामाकरीभूतं सरः कासारः पद्मसरः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उनके फूलों को तोड़-तोड़कर देवताओं को चढ़ाया करते थे, कहीं उड़ते हुए जलपक्षियों के पंखों से झड़ी हुई
बूंदों के कारण उनकी भीगी हुई कोपलें और भी लुचलुची हो उठी थीं, और कहीं उन लताओं की झुरमुटों में
भोर मंडल बाँध कर नाचा करते थे । तरह-तरह के फूलों की सुगन्ध से वन-पंक्तियाँ इस प्रकार महमहा उठी

यत्र च विकच-कुवलय-प्रभा-श्यामायमान-पक्षपुटान्यद्यापि मूर्त्तिमद्रामशापग्रस्तानीव मध्यचारिणामालोक्यन्ते चक्रवाकनाम्नां पक्षिणां मिथुनानि ।

तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघव-शर-प्रहार-जर्जरित-जीर्ण-तालैतरु-घण्डस्य च समीपे दिग्गज-करदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव तुङ्ग-स्कन्धावलम्बिभिरनिलवेष्टितैरहिनिर्मोक्तैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवाल-परिमाणमिव गृह्यता भुवनान्तरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकाल-ताण्डव-प्रसारित-भुजसहस्रमुडु-

यत्रेति । यत्र यस्मिन् पद्मासरसि; विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि 'नीलोत्पलं कुवलयम्' इत्यमरः, तेषां याः प्रभाः कान्तयः तामिः श्यामायमानानि निकटसङ्गरणात् श्यामवदा-चरन्ति पक्षपुटमि येषां तानि तथोक्तानि । मध्यचारिणां पद्मासरोवरान्तर्भ्रमणकारिणां चक्रवाकनाम्नां रथाक्षसंज्ञकानां पक्षिणां पतस्त्रिणां मिथुनानि युगलानि, अद्यापि एतावत्समयपर्यन्तमपि मूर्त्तिमान् देवीप्य-मानरूपो यो रामस्य दशरथतनयस्य शापः अभिसम्पातः तेन प्रस्तानि गृहीतानीव आलोक्यन्ते दृश्यन्ते, तत्र विद्यमानैर्लोकैरिति शेषः ।

इह रामशापश्यामायमानपक्षपुटत्वेन प्रस्तानीवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । यद्यपि 'मालिन्गं व्योम्नि पापे' इति कविसमयप्रसिद्धया पापस्यैव मलिनत्वेन वर्णनं विहितं न तु शापस्य, तथापि तत्सादृश्येन शापस्य तथा वर्णनं कृतमित्यवधेयम् । इह च 'पद्मातटे सीताविरहविह्वलं दाक्षार्थि वीक्ष्य चक्रवाकाः क्षाप्तं विदधुः ततस्तानेषां निरीक्ष्य 'यथा मम प्रियाविश्लेषः तथैव भवतामपि क्षपायां भविष्यति' इति रामः शशापेत्येतिहासिकी वार्त्ता ।

तस्यैवेति । तस्य पद्माभिषेकस्यैव पद्मसरसः कमलकासारस्य, पश्चिमे तीरे प्रतीचि तटे, राघवस्य रामस्य ये शरा घाणाः तेषां प्रहारेण वेधेन जर्जरितानां विदारितानां जीर्णानां प्राचीनानां, तालतरुणां तालद्रमाणां घण्डस्य समुदायस्य समीपे महान् महीयान् जीर्णः पुरातनः शास्त्रमलीवृक्षः रोचनाख्यस्तरु-रस्तीत्यग्निमेण सम्बन्धः । अत्र प्रथमान्तानि पदानि शास्त्रमलीवृक्षविशेषणानि बोध्यानि । विद्धु स्थितो गज-पेरावतादिः, तथा चामरः—'पेरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥' तस्य यस्य यः करदण्डः शुण्डादण्डः तमनुकर्तुं शीलं यस्य तेन तथोक्तेन, तत्सुखविशालेनेत्यर्थः, जरन् वृद्धो योऽजगरस्तन्नामकः पृथुलसर्पः तेन तादृशेन, बद्धं रचितं महत् दीर्घम् आलवालम् आवापः मूले सलिलार्थत्वात्तत्परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्य स तथोक्त इव । इह दिग्गजेत्यत्र समासगता । आर्थी लुप्तो-पमा, आलवाल इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा च, उभयोरप्यङ्गाङ्गिभावे सङ्करालङ्कारः ।

पुरा हि बालिना राज्याहर्हिनिष्कासितं ऋष्यमूकगिरिस्थः बालिवधमिच्छन् हनुमद्वारा कृतराम-मैत्रीकः सुग्रीवो बालिवधोपयोगि सामर्थ्यं भगवति रामचन्द्रेऽस्ति न वेति सन्निवहानो जातः तत्परीक्षणार्थं तेन प्रेरितो रामचन्द्रः एकेनैव बाणेन पक्षिवृक्षान् ससतालवृक्षान् विदारयामास इति रामयणीया कथा ।

तुङ्गेति । तुङ्गम् उन्नतं स्कन्धं प्रकाण्डभागम् अंसभागश्च अवलम्बितुम् आधारं कृत्वा लम्बमाजी-भविष्युं शीलं येषां तैः तथोक्तैः अनिलवेष्टितैः पवनचालितैः अहिनिर्मोक्तैः सर्पकञ्चुलैः धृतोत्तरीय इव गृहीतोपससंन्यानवत् इव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिक्चक्रेति । दिशां ककुभां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणम् इत्युत्तापरिमितं गृह्यतेव धारयता यद्वा विद्यतेव, भुवनान्तराले संसारमध्यभागे विप्रकीर्णं इतस्ततो विस्तारितः तेन, शाखासञ्चयेन लता-

धी मानो वनदेवियो ने उन्हें अपनी साँसों से सुवासित कर दिया हो । वहाँ फूले हुए नीलकमलों की झलक से साँवले पंखों वाले चक्रवो के जोड़े बीच-बीच में घूमते हुए ऐसे लगते थे मानों वे राम के मूर्त्तिमान शाप से ग्रस्त हों ।

उसी पद्म-सरोवर के पश्चिमी किनारे पर रामचन्द्र जी के बाणों से छिन्न-भिन्न ताड़ वृक्षों की झुरमुट के पास एक पुराना सेमल का वृक्ष था । उसकी जड़ के चारों ओर दिग्गजों की सूँड़ के समान एक बड़ा अजगर

१. 'च' इति पाठः कचिन्नास्त्यपि । २. मध्यचारिणालोक्यन्ते ३. चक्रनाम्ना । ४. तस्यैवंविधस्य सरसः । ५. बालतरुघण्डस्य ।

पतिशेखरमिव विडम्बयितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्ध-लग्नः निखिल-
शरीर-व्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरा-तिलक-
बिन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः, पत्ररथैरिव
शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभारालसैराद्रीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिरैः,
तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः, स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतल-

संदोहेन 'शिखाशाखालताः समा' इत्यमरः प्रलयकाले कल्पान्तसमये तत् ताण्डवम् उद्यतनृत्यं तत्र
प्रसारितम् इतस्ततो विपर्यस्तं भुजसहस्रम् अनेकतरवाहवो येन स तं तादृशम्, उडुपतिः तारापतिश्चन्द्रः
शेखरो मस्तकालङ्कारो यस्य तं महादेवं विडम्बयितुम् अनुकरणं विधातुम् उद्यतः कृतप्रयत्न इव । इह
गृह्यतेवेति उद्यत इवेति वाच्या क्रियोप्रेक्षा, विडम्बयितुमित्यर्थी उपमा, तत्र परस्परमेवामङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

पुराणेति । पुराणतया पुरातनतया पतनभयादिव स्खलनशङ्कयेव वायुः पवनः स्कन्धे प्रकाण्डे लग्नः
यस्य तादृशः । एतेन प्रकाण्डेषु वायुप्रवेगेन प्रकम्पो धोतितः । इह समालोक्तिहेतुप्रेक्षयोः सङ्करः ।

निखिलेति । निखिलं समस्तं यत् शरीरं वपुः तद् व्याप्तं शीलं यासां तादृशीभिः, अतिदूरोन्नताभिः
अतिविप्रकृष्टस्थिताभिः, वृद्धावस्थातिरिक्तमुत्पन्नाभिः, जीर्णतया प्राचीनतया (वृद्धावस्थया) शिराभि-
रिव अस्थिवन्धनैरिव व्रततिभिः लताभिः 'वल्ली तु व्रततिलता' इत्यमरः, परिवेष्टितः ।

जरेति । जरायां वृद्धावस्थायां ये तिलकबिन्दवः समग्रशरीरेषु उत्पद्यमानाः श्यामवर्णाश्चिह्नविशेषाः
तैरिव कण्टकैः सुद्रवश्रुभिः आचिता व्यासा तनुः देहो यस्य स तथोक्तः । 'कण्टकः सुद्रवश्रौ च' इति विश्वः ।
गतैः वैहायसपथोपस्थितैः, पत्ररथैः पक्षिभिरिव 'पतस्पत्रस्थाण्डजाः' इत्यमरः । शाखानां स्कन्धानाम् अन्त-
रेषु मध्येषु षणं षणमात्रं निलीयमानैः गुप्ततया स्थितघ्नभिः, अम्बुभारेण पीतसलिलभारेण अलसैः मन्थर-
गामिभिः, आद्रीकृतानि घर्षणेन क्लिन्नानि पल्लवानि अधः किसलयानि येस्तानि तैः, जलधरपटलैः मेघ-
समूहैरपि न दृश्यन्ततया नेचितं शिखरं प्राप्तप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । अत्र पत्ररथैरिवेति वाच्योप-
मालङ्कारः, जलधरपटलानां शिखरावलोकनसम्बन्धसर्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारश्चे-
त्युभयोः सङ्करः, अतिशयाभिधानेन चात्युन्नतत्वं गम्यते इत्यलङ्कारेण घस्तुध्वनिः ।

तुङ्गेति । तुङ्गतया उन्नततया 'उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छितास्तुङ्गे' इत्यमरः, नन्दनवनम् इन्द्रोद्यानम्
'अथ नन्दनम्, इन्द्रोद्याने नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः, तस्य या श्रीः शोभा ताम् अवलोक-
यितुमिव वीक्षितुमिव अभ्युद्यतः तत्परः । अत्र अवलोकयितुमिवेति क्रियोप्रेक्षा ।

स्वसमीपेति । स्वसमीपवर्तिनां निजान्तिकस्थानाम् उपरि ऊर्ध्वं सञ्चरतां गच्छताम्, गगनतले

लिपटा हुआ ऐसा प्रतीत होता था मानों किसी ने उसकी जड़ में थोवला बना दिया हो । उसके ऊँचे कंधों पर
लटकती हुई वायु से झिलने वाली केंचुलें ऐसी लगती थीं मानों उसका उत्तरीय वस्त्र फहरा रहा हो । दिशाओं के
विस्तार की नाप के समान आकाश में फैली हुई ढालियों को उठाये हुये वह ऐसा प्रतीत होता था मानों हजारों
मुजारें उठाकर ताण्डवनृत्य करने वाले भगवान् शंकर की होड़ लगा रहा हो । वह इतना ऊँचा था मानों
बहुत पुराना होने के कारण गिरने के भय से उसने अपने कंधों को आकाश में टेक दिया हो । उसके ऊपर
तक चढ़ी हुई लताओं ने उसे चारों ओर से कस लिया था, मानों बुढ़ौती के कारण शरीर पर उमड़ी हुई उसकी
नाडियाँ हों । उसके शरीर के काँटे बुढ़ौती के मस्सों के समान प्रतीत होते थे । समुद्र का जल पीकर आकाश
मार्ग से आने वाले पक्षियों के समान बादल उसकी चोटी पर न पहुँच कर बीच ही में इधर-उधर ढालियों पर
अटक जाते थे और पानी के बोझ से थकने के कारण वहाँ थोड़ी देर तक रुक कर उसके पल्लवों को गीला कर जाते
थे । वह आकाश तल तक पहुँची हुई ऊँचाई से ऐसा प्रतीत होता था मानों उचक कर नन्दन वन की शोभा
देखने का प्रयत्न कर रहा हो । उसकी चोटी की ढालियों को ज्वेत बनाने वाली रुई की तहें बिखरी हुई थीं

१. उडुपतिशेखरमिव ।

२. पवनस्कन्ध...गगनस्कन्ध...

३. निजकण्टकैः

४. जलैः ।

५. शाखान्तदेशेषु ।

६. ...शिखरदेशः ।

७. उच्यते ।

८. समीप ।

९. अन्तरतल ।

गमन-खेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां सूक्ष्मपरिस्त्रुतैः फेनपटलैः सन्देहित-तूलराशिभि-
र्धवलीकृतशिखरशाखाः, वनगज-कपोलकण्डूयन-लघ्नमर्द-निलीन-मत्तमधुकरमालेन लोह-
शृङ्खलाबन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः, कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः
सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षित-शकुनिपक्षपातः, नलिननाभ इव वन-
मालोपगूढः नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नैतिः, अखिलभुवनतलावलोकनप्रासाद-

आकाशतले गमनेन सञ्चारेण यः खेदः परिभ्रमः तेन आयासितानां खेदमुपगतानां रविरथतुरङ्गमाणां
सूर्यरथनियुक्तास्थानां सूक्ष्मभ्याम् ओष्ठप्रान्ताभ्यां 'प्रान्ताबोष्ठस्य सूक्ष्मणी, इत्यमरः, परिस्त्रुतैः पतितैः, सन्दे-
हितः 'अथमेतद्वृत्तौत्पन्नः तूलसमुदायो न वा' एवमात्मनि सन्देहविषयीकृतः तूलराशिः कार्पासकपिण्डो
यैस्तैः फेनपटलैः श्वेतकफसमूहैः धवलीकृतः श्वेतीकृतः शिखरशाखा अपस्थायिन्यः शाखा यस्य सः ।
इहोक्तविधफेनपटलैरप्रस्थायिशाखानां श्वेतीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः,
अत एव आत्युन्नतत्वं गम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

वनगजेति । वनगजानाम् आरण्यकहस्तिनां कपोलयोः गण्डयोः कण्डूयनेन खर्जनेन लग्नेषु सक्तेषु
मदेषु दानवारिषु निलीना अवस्थिता मत्ताः मधुपानेन वीढा मधुकरमाला भ्रमरपङ्क्तयो यत्र तेन तादृशेन
'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्युपसर्जनह्रस्वः, अत एव लोहशृङ्खलया लोहनिगडेन 'अथ शृङ्खला, अन्तुको
निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः, यद्वन्धनं नियन्त्रणं तेन निम्नलं स्थिरं तेनेव विधमानेन, कल्पस्थायिना
प्रलयसमयं यावत् तिष्ठता मूलेन समुपेतः संयुक्तः । इह काव्यलिङ्गगुणोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

कोटरेति । कोटराभ्यन्तरे शरीरस्थच्छिद्रमध्ये निविष्टैः निलीनैः स्फुरद्भिः दीप्यमानैः मधुकरपटलैः
भ्रमरवृन्दः सजीव इव आसादिप्राणयुक्त इव, कोटरे प्राणघनमधुकराणां निरन्तरस्पन्दनादित्याशयः ।
इह गुणोत्प्रेक्षा ।

दुर्योधन इति । दुर्योधनो घृतराष्ट्रप्रथमसुतः तद्वत्, उपलक्षितो जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनीनां
पक्षिणां पक्षैः छद्मैः पातः पतनं यस्मिन् स तादृशः, पक्षे उपलक्षितः जनैर्लोचनविषयीकृतः शकुनी गान्धा-
राधिपतौ मातुले पक्षपातः प्रणयो यस्य स तथोक्तः । इह पूर्णोपमा ।

नलिनेति । नलिनं कमलं नाभौ यस्य स विष्णुरिव, वनमालया अरण्यपङ्क्त्या उपगूढः आच्छादितः,
पक्षे वनमाला जानुपर्यन्तावलम्बिनी सर्वतुण्डोऽज्ज्वला मध्ये स्थूलकदम्बाख्या तया स्रज्जा उपगूढ आच्छिष्ट
इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः । वनमालालक्षणमाह—

'आज्ञानुलम्बिनी माला सर्वतुङ्गसुमोज्ज्वला । मध्ये स्थूलकदम्बाख्या वनमालेति कीर्तिता ॥'

नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघाः तेषां न्यूहो मण्डलं तद्वत्, नभसि न्योम्नि दर्शिता
प्रकटिता उन्नतिः उन्नतत्वं येन स तथोक्तः, पक्षे नभसि आधने मासि दर्शिता प्रकटिता उन्नतिः वृद्धिर्येन
स तादृशः । 'नभः खं आधवो नभाः' इत्यमरः । अत्रापि पूर्ववदेवालङ्कार इति केचित्, तत्त्वविदस्तु उपरि-
सनेष्वभङ्गश्लेष एवेत्याहुः ।

अखिलेति । अखिलानि समस्तानि यानि भुवनतलानि जगन्ति तेषाम् अवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं

मानो उसके समीप होकर आकाश-मार्ग से जानेवाले थके हुए सूर्य के घोड़ों ने थोड़ी देर ठहर कर उन्हें अपने
ओठों की कोरों से गिरते हुए झागों से भर दिया हो । जंगली हाथियों के कपोल खुजलाने से उसके तने में मद
चिपका रहता था जिससे मतवाले भौरों से घिरा हुआ वह ऐसा प्रतीत होता था मानो किसी ने छोड़े की सीकड़ों
से बाँध कर उसके तने को कल्पान्त तक के लिए अडिग बना दिया हो । उसकी कोटरों में स्फुरित होने वाले
भौरे उसके प्राणों के समान प्रतीत होते थे । वह पक्षियों के गिरे पंखों से भरा होने के कारण शकुनि का
पक्षपात करने वाले दुर्योधन, वन-पंक्तियों से घिरे होने के कारण वनमालाधारी भगवान् विष्णु और आकाश में
ऊँचाई तक छाये रहने के कारण नवीन बादलों की घटा के समान प्रतीत होता था । वह मानो वनदेवियों
का भुवनतलावलोकनप्रासाद (वह अत्यन्त ऊँचा मङ्गल जिसकी चोटी पर बैठ कर राजा लोग समस्त पृथ्वी

इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववनस्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिरुपगृह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शास्मलीवृक्षः ।

तत्र च शाखाप्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसन्धिषु जीर्णवल्कलैर्विवरेषु च महावकाशतया विश्रब्ध-विरचित-कुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुक-शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिविरल-दल-निश्चय-श्यामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः ।

ते च तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्यं निशामात्मनीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थाया-

प्रासादो राजभवनमिव अत्युन्नतत्वादित्याशयः । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां देवीनाम् । दण्डकारण्यस्य दण्डकाभिषेवनस्य अधिपतिः स्वामी एव मुख्यत्वादित्यभिप्रायः । सर्ववनस्पतीनां पुष्पं विना फलं येषामेवंविधसर्वतरुणाम् 'वनस्पतिवृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमे' इति विश्वः । नायकः अध्यक्ष इव, अत्रापि मुख्यत्वादित्याशयः । विन्ध्यस्य जालवालकपर्वतस्य सखा सुहृत् स इव तत्तुल्योन्नतत्वादित्याशयः । इह सर्वत्र जात्युपेक्षा । शाखा स्कन्धा एव बाहवो भुजाः तैः विन्ध्याटवी विन्ध्यभूमिम् उपगृह्येव आश्लिष्येव अवस्थितः विद्यमानः । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, तथा क्रियोपेक्षा च, अनयोरङ्गाभिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् शास्मलीवृक्षे शाखाप्रेषु शालग्रान्तेषु कोटरोदरेषु शरीरस्य षष्ठ्याभ्यन्तरेषु पल्लवान्तरेषु किसलयमध्येषु स्कन्धसन्धिषु प्रकाण्डबन्धेषु जीर्णानि प्राचीनानि यानि वल्कलानि त्वचः तेषां विवरेषु द्विषु, महान् अतिदीर्घः अवकाशः अन्तर्विस्तारः येषां तेषां भावस्तथा तथोक्त्या विश्रब्धं सविश्वासं निःसन्देहं यथा स्यात्तथा विरचितानि निर्मितानि कुलायसहस्राणि नीडसङ्घा यैस्तानि तथोक्तानि दुःखेन अत्यन्तोन्नतत्वात् क्लेशेन आरुह्यत इति दुरारोहः तस्य भावः तत्ता तथा विगलितं हृदयात् प्रच्युतं विनाशभयं रज्ज्वादिभ्यो मृत्युभयं येषां तानि । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नग्रान्तेभ्यः समागतानि सम्प्राप्तानि, शूकाः कीराः शकुनयस्तदतिरिक्ताः पतत्रिणः तेषां कुलानि समूहाः प्रतिवसन्ति स्म वासं कुर्वन्ति स्म ।

यैरिति । दिवानिशं रात्रिनिद्रां निलीनैः स्थितैः यैः शकुनिकुलैः, परिणामेन पुरातनतया विरला स्वल्पा दलसंहतिः पत्रसमुदायो यत्र स तथोक्तोऽपि तरुणवृक्षवदभिनवदलानां सान्द्रत्वेनोत्पन्नत्वात् जीर्णदलानाञ्च यथाक्रमं हासादित्याशयः, स वनस्पतिः शास्मलीतरुः, अविरलानि सान्द्राणि यानि दलानि पर्णानि तेषां संहतिः समूहः तेन श्यामलः कृष्णवर्ण इव उपलक्ष्यते जनैरवलोक्यते, तत्र तत्र निलीनानां शुकशकुनीनां दलवत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । इह श्यामलत्वं गुण इति तस्योपेक्षणा-दुपेक्षालङ्कारः ।

ते चेति । ते शुकशकुनयः, 'विचरन्ति स्म' इत्यभिप्रेणान्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि 'ते' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । तस्मिन् वनस्पतौ शास्मलीवृक्षे आत्मनीडेषु निजनिजकुलायेषु 'कुलायो नीडम-क्षियाम्' इत्यमरः, निशा रात्रिम् अतिषाह्य अतिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहम् उत्थायोत्थाय उत्थानं विधाये-

का प्राकृतिक सौन्दर्यं अथवा चोदनी का आनन्द लेते थे) था, अथवा दण्डकारण्य का स्वामी था, अथवा सम्पूर्ण वृक्षों का राजा था, अथवा विन्ध्याचल का भिन्न था । उसने अपनी डाली रूपी भुजाओं को फैला कर मानो विन्ध्याटवी को अपने आलिंगन में कस लिया था ।

स्थान अधिक होने के कारण विभिन्न देशों से आये हुए सुग्गों और पक्षियों के परिवार उसकी डालियों के सिरों पर, खोखलों में, पत्तों के बीच में, कंधों की जोड़ों पर और पुरानी छालों के छेदों में हजारों घोंसले बनाकर रहते थे । उस वृक्ष पर चढ़ना अत्यन्त कठिन था इसलिए वे अपने विनाश के भय से निश्चिन्त थे । यद्यपि वह वृक्ष उड़ौती के कारण पत्तों से कुछ खंखड़-सा हो गया था तथापि उन पक्षियों के निरन्तर रहने के कारण घने पत्तों से छतनार-सा दिखाई पड़ता था ।

उस वृक्ष में बनाये गए अपने घोंसलों में रात बिता कर भोजन की खोज में प्रतिदिन प्रातःकाल आकाश में उड़ती हुई कलरव करनेवाली उन सुग्गों की पंक्तियाँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो बलराम के हल

१. विन्ध्याचलस्य । २. उपगृह्येव । ३. स्थितः । ४. शास्मली । ५. वल्क । ६. 'च' इति पाठः कश्चिन्नाप्यस्ति । ७. विगतविनाशभयानि, विगतभयानि । ८. विरलसंहतिः, विरलदलसन्ततिः । ९. श्यामः । १०. तस्मिन् वनस्पतावतिवाह्य । ११. रजनीम् । १२. आत्मनी नीडेषु ।

हारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयो मदकल-हलधर-हलमुखोत्क्षेप-^१विकीर्णबहुस्रोतसमम्बर-
तले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजेन्मूलित-विगलदाकाशगङ्गा-कमलिनीशङ्कामुपजन-
यन्तः, दिवस-कर-रथतुरग-प्रभानुलिप्तमिव गगनतलमुपपादयन्तः, सञ्चारिणीमिव मरकत-
स्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपञ्चवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गगनचित्तैः पञ्च-
पुटैः कदलीदलैरिव दिनकर-खर-कर-निकर-परिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः,
वियति ^२विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति
स्म ^३शुक्रशकुनयः ।

व्यर्थः, आहारान्वेषणाय भव्यमार्गणाय नभसि आकाशे विरचिता कृता पङ्क्तिः श्रेणी यैस्ते तथोक्ताः ।
मदेन मधुपानेन कलो मत्तो यो हलधरो बलरामः तस्य हलमुखेन लाङ्गलप्रवेशेन य उत्क्षेपः ऊर्ध्वदेशे
क्षेपणं तेन विकीर्णानि विक्षिप्तानि बहूनि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः तां तथोक्तां कलिन्दकन्यां यमुनामिव
अम्बरतले गगने दर्शयन्तः दर्शनीयतां प्रापयन्तः । इह कालिन्दीद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षणाद् द्रव्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।
अत्रत्यवृत्तान्तस्तु प्रागेव प्रतिपादितः ।

सुरगजेति । सुरगजेन देवहस्तिना ऐरावतेनेत्यर्थः, उन्मूलिता उत्पादिता अत एव विगलन्ती अद्या
पतन्ती या आकाशगङ्गा मन्दाकिनी 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा' इत्यमरः, तस्याः कमलिनी पद्मिनी तस्याः
शङ्काश्च स्वेषु परेषां भ्रान्तिम् उपजनयन्तः उत्पादयन्तः तुल्यकृष्णवर्णत्वादित्याशयः । एवञ्चात्र भ्रान्ति-
मान् नामालङ्कारः स्पष्ट एव ।

दिवसेति गगनतलम् आकाशतलम्, दिवसकरस्य आदित्यस्य ये रथतुरगाः स्यन्दनयोजितसप्ताम्बाः
तेषां प्रभाभिः श्यामरूपाभिः दीप्तिभिः अनुलिप्तं लेपनविषयीकृतमिव उपपादयन्तः विदधन्तः भिजकान्तिभि-
रित्याशयः । इह अनुलिप्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सञ्चारिणीमिति । सञ्चारिणीं पर्यटनशीलां मरकतस्थलीं नीलमणिभूमिं विडम्बयन्तः अनुकुर्वन्त इव
स्वकीयानामपि नीलवर्णत्वादित्याशयः । इहाप्युत्कालङ्कारः ।

शैवलेति । अम्बरं गगनमेव सरः स्वच्छत्वाद्विपुलत्वाच्च 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, तत्र
शैवलपञ्चवस्य शैवालकिसलयस्य आवलीं पङ्क्तिं प्रसारयन्तः विस्तारयन्तः इव स्वेषां शैवालकिसलयवत्
श्यामरूपत्वात् ह्रस्वह्रस्वत्वाच्चेत्याशयः । इह अम्बरमेव सर इति निरङ्गकेवलरूपकम्, प्रसारयन्त इवेति
क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

गगनेति । कदलीदलानि रम्भापत्राणि तैरिव श्यामरूपत्वादित्याशयः, गगने आकाशे चित्तैः
विस्तृतैः पञ्चपुटैः पञ्चच्छदैः, दिनकरस्य आदित्यस्य खराः तीक्ष्णाः ये करनिकराः किरणसमूहाः तैः परि-
खेदितानि संक्लेशितानि आशामुखानि दिग्बदनानि वीजयन्तः स्वोत्पन्नपवनस्पर्शयुतं सम्पादयन्तः । इह
कदलीदलैरिवेत्युपमा ।

वीयतीति । वियति अम्बरे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीम् अभिनवतृणपङ्क्तिम् आरचयन्तः
निर्माणं कुर्वन्त इव तृणपङ्क्तिवत् निजपङ्क्तेरपि श्यामरूपत्वाद्विस्तृतत्वाच्चेत्याशयः । इह आरचयन्त
इवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेन्द्रेति । अन्तरिक्षम् । अम्बरं सेन्द्रायुधं शक्रधनुषा सह विद्यमानमिव, 'इन्द्रायुधं शक्रधनुः'

की नोक से आकाश में फेंकी गई यमुना की बिखरी हुई कई धारायें हों, अथवा ऐरावत गज द्वारा आकाश-गङ्गा
से उखाड़ कर फेंकी गई कमलिनीयों की कतारें हों, अथवा सूर्य के रथ के घोड़ों की हरी-हरी कान्ति से सारा
आकाश ही रङ्ग उठा हो, अथवा आकाश में उड़ती हुई मरकतमणि से निर्मित भूमि की टुकड़ियाँ हों, अथवा
आकाशरूपी तालाब में फैली हुई सेवारों की पंक्तियाँ हों । वे आकाश में उड़ते समय केले के पत्तों के समान
अपने हरे-हरे खुले पंखों की मारते हुये ऐसे प्रतीत होते थे मानो सूर्य की धूप में सुरझाये हुये दिशारूपी
कामिनियों के मुख पर पंखे झल रहे हों, अथवा आकाश में हरी-हरी घासों की पट्टियाँ बिछा रहे हों । वे

१. बलभद्रहलमुखाक्षेप ।

२. विप्रकीर्ण ।

३. उत्पादयन्तः ।

४. अनुलिप्तगगनतलम् ।

५. प्रदर्श-

यन्तः ।

६. गगनावततैः ।

७. 'खर' इति पाठः कचिन्नाप्यस्ति ।

८. परिखेदिताशामुखानि ।

९. परि-

वीजयन्तः ।

१०. विस्तारिणी ।

११. 'विचरन्ति स्म' एतावानेव काव्यग्रन्थ पाठ उपलभ्यते ।

कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान् फलरसान् कलममञ्जरीविकारांश्च प्रहत-हरिण-रुधिरानुरक्त-शार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा अघरीकृत-सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणाऽपत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तनिहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिन् जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितु-रहमेवैको विधिवशात् सूनुभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायाविनाशदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्तः-

इत्यमरः, आदधानाः कुर्वाणाः, निजपङ्क्त्या विविधरूपत्व-दिश्याम्यः । इह सेन्द्रायुधमिति गुणोत्प्रेक्षा ।

कृताहारा इति । कृतो विहित आहारो भोजनं यैस्ते तथोक्ताः, पुनः स्वभोजनानन्तरं भूयः प्रतिनि-वृत्त्य परावृत्त्य, आत्मीया निजा ये कुलाया नीडानि 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवस्थितेभ्यः वर्तमानेभ्यः शावकेभ्यः शिशुभ्यः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः विविधान् अनेकप्रकारान् फलरसान् सस्यनिर्यासान्, कलमानां धान्यविशेषाणां मञ्जरीं वज्रयस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिपक्वाः कणाः तांश्च, प्रहतस्य विनाशितस्य हरिणस्य कुरङ्गस्य रुधिरं शोणितं तेन अनुरक्ता रक्तवर्णीकृता या शार्दूलनखकोटिः न्याग्रनखाप्रदेशः तद्वत् पाटलेन श्वेतरक्तेन 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । इह लुप्तो पमा । चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलसम्पुटेन 'चञ्चुः पञ्चाङ्गुले नोव्याम्' इति हैमः, दत्त्वा मुहुर्मुहुः तेभ्य आहारं वित्तीर्येत्यर्थः । अघरीकृतः निम्नत्वमापादितः सर्वः स्नेहः सन्तानभिन्नवृत्तिसमस्तप्रेम येन तेन तादृशेन, अत एव असाधारणेन तन्मात्रगतेन गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा सन्तानस्नेहेन, तस्मिन्नेव शावमलीतरा-वेव श्रीढानाम् उत्सङ्गानाम् अन्तर्निहिता मध्येषु रक्षिताः तनया अपत्यानि यैस्ते तथोक्ताः शुक्-शकुनयः क्षपाः त्रियामाः 'त्रियामा त्रणदा क्षपा' इत्यमरः, क्षपयन्ति स्म अतिवाहयन्ति स्म । इह वसलो रसः ।

एकस्मिन्निति । जीर्णकोटरे दीर्घकालीननिष्कृते जायया भार्यया सह निवसतः चासं कुर्वतः पश्चिमे अन्तिमे वयसि अवस्थायां भार्यक्य इत्यर्थः, वर्तमानस्य विद्यमानस्य कथमपि महता क्लेशेन पितुर्जन-कस्य विधिवशात् वैवसयोगात् अहमित्यात्मनिर्देशः एक एव नान्यः सूनुः तनयः 'आत्मजस्तनयः सूनुः' इत्यमरः, अभवम् अजनिषि ।

अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैव उत्पद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अतिकठिनया प्रसववेदनया प्रसूति-पीडया अभिभूता आक्रान्ता सती मे मम जननी माता परलोकं लोकान्तरम् अगमत् अगमत् ।

अमीति । अभिमताया अभीष्टाया जायायाः पत्न्याः विनाशेन लोकान्तरगमनेन दुःखितोऽपि क्लेशि-तोऽपि खलु निश्चयेन, तातः जनकः सुतस्नेहात् पुत्रवासस्यत्वात्, पटुप्रसरमपि स्पष्टवेगमपि शोकं क्लेशम्

अपनी रंग-विरङ्गी पंक्तियों से आकाश में इन्द्रधनुषों का जाल बिछा रहे थे ।

वे चारा चुग लेने के बाद फिर लौट कर अपने-अपने घोंसलों में स्थित बच्चों को मारे गये मृग के रक्त से सने हुये बघनखों के समान लाल-लाल चोंचों से तरह-तरह के फलों का रस और धान के कण खिला-खिला कर उन्हें अपनी गोद में भर लेते तथा अत्यन्त वासक्य के कारण पंखों में छिपा कर उन्हीं घोंसलों में रात बिताते थे ।

उसी वृक्ष के एक पुराने खोखले में मेरे पिता मेरी माँ के साथ निवास करते थे । उनकी बुढ़ीती में किसी प्रकार सौभाग्य से एकलौती सन्तान के रूप में मेरा जन्म हुआ । मेरे जन्म के समय ही अत्यन्त तीखी प्रसव-पीड़ा के कारण मेरी माँ चल बसी । प्रिय पत्नी की मृत्यु से दुखी होते हुये भी पुत्रप्रेम के कारण मेरे पिता ने शोक के

१. कलमफलविकारान् २. प्रसक्त । ३. दत्त्वा । ४. स्वस्मिन्नेव । ५. 'सुखम्' इत्यधिकः पाठः काप्यन्यत्र । ६. 'तत्र' इत्यधिकः पाठः कचित् । ७. अहमेकः । ८. प्रबलया । ९. परलोकमगच्छत् । १०. 'शोकदुःखितोऽपि दुःखदुःखितोऽपि । ११. अभ्यन्तरे निरुध्य ।

निगृह्य पदप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरातु-
कारिणीमल्पावशिष्ट-जीर्ण-पिच्छजाल-जर्जराम् अवस्रस्तांसदेशशिथिलाम् अपगतोत्पतन-
संस्कारां पक्षसन्ततिम् उद्वहन्, उपारूढकम्पतया सन्तापकारिणीमङ्गलग्नां जरामिव विधु-
न्वन्, अकठोर-शेफालिकाकुसुम-नाल-पिच्छरेण कलममञ्जरी-दलन-मसृणित-क्षीणोर्पान्तलेखेन
स्फुटिताग्रकोटिना चञ्चुपुटेन, परनीडनिर्पतितभ्यः शालिवल्लीरभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय
तूरमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मद्य-
मदात् । प्रतिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषम्^१ अकरोदशनम् ।

अन्तर्निगृह्य हृदयमभ्य एव निरुह्य एकाकी एककः मत्संवर्धनपर एव मम परिपोषणतत्पर एव अभवत्
आसीत् ।

अतिपरिणतेति । अतिपरिणतम् अत्यन्तपरिपक्वम् अतिवृद्धमित्यर्थः, वयोऽवस्था यस्य स तादृशः,
कुशो बर्हिः चीरं जीर्णवसनखण्डं तदनुकरोति तत्सामान्यमाश्रयति या सा तां तादृशीम् । अत्रार्थो
उपमा । अल्पं वार्धक्येन निःसरणात् स्तोकमात्रम् अवशिष्टम् उर्वरितं यत् जीर्णपिच्छजालं पुरातनवर्ह-
समुदायः तेन जर्जरां विशीर्णाम् । अवस्रस्ते परिणतत्वात् गलिते अंसदेशे स्कन्धस्थाने शिथिलाम् अस्थि-
रावयवसम्बन्धाम् । अपगतो दूरीभूत उत्पतने आकाशविहरणे संस्कारः सामर्थ्यविशेषो यस्याः सा तां
तथोक्ताम्, एतादृशीं पक्षसन्ततिं पतनसमुदायम् उद्वहन् धारयन् ।

उपारूढेति । उपारूढः परिणतवयस्कत्वेन स्वभावत एवाविर्भूतः कम्पः शरीरसञ्चलनं यत्र सा तादृशीं
तस्यां भावस्तथा; सन्तापकारिणीं दुःखदायिनीम् स्वेच्छया सञ्चालयितुमसमर्थत्वादित्याशयः । अङ्गलग्नां
शरीरे विद्यमानां जरां परिणतावस्थामिव विधुन्वन् तामेव पक्षधारां कम्पयन् सञ्चालयन् किञ्चिद् व्रजसि-
त्यर्थः । इह जरामित्युत्प्रेक्षा ।

अकठोरेति । अकठोरं मृदुलं यच्छेफालिकाकुसुमं निगुण्ठीपुष्पं तस्य यत् नालं वृन्तं तद्वस्त्रधारेण
पिच्छलवर्णेन, अत्र लुप्तोपमा । कलमस्य तदाख्यधान्यविशेषस्य या मञ्जर्यः शिलाः तासां दलनेन विदारणेन
मसृणिता चिक्कणा क्षीणा चयं प्राप्ता च उपान्तलेखा प्रान्तसमीपस्थायिनी रेखा यस्य स तेन
तादृशेन तथा चञ्चुपुटेन पञ्चाङ्गुलेन परिभ्रमात् स्फुटिता चयं प्राप्ता अग्रकोटिः अग्रिमप्रखरदेशो यस्य
तेन तादृशेन ।

परेति । परेषाम् अन्येषां शकुनीनां नीडानि कुलायाः तेभ्यः निपतिताः स्रस्ताः शालिवल्लीर्यः
धान्यमञ्जर्यः ताभ्यः तथोक्ताभ्यः तण्डुलकणान् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा तरुमूलनिपतितानि वृक्ष-
मूलच्युतानि शुकानां कीराणां कुलेन समूहेन अवदलितानि विदार्य मूमी पातितानि फलशकलानि फल-
खण्डानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुं दूरे सञ्चरितुम् अशक्तोऽसमर्थो मद्यं वैशम्पायनाय अवात् मद्ययितुं
वृत्तवान् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमुक्तविधिना, आत्मना स्वयञ्च । मया उपभुक्तस्य भक्षितस्य शेषम्
अवशिष्टम् अशनं भोजनम् अकरोत् कृतवान् ।

कैलते हुए तीव्र वेग को भीतर ही भीतर पी डाला और वह अकेले ही मेरे पाछन-पोषण में तल्लीन हो गये ।
अत्यन्त बुढ़ौती के कारण उनके दोनों पंखों में बहुत थोड़े पुराने पखने बच गये थे जिससे वे कुश के कपड़े की
तरह रुखे और छिन्न-भिन्न हो गये थे तथा शिथिल कंधों से लटक जाने के कारण उड़ने की शक्ति खो चुके थे ।
उनका शरीर बुढ़ौती के कारण सर्वदा काँपा करता था मानो वह अपने शरीर में चिपक जानेवाली दुःखदायिनी
बुढ़ौती को झाड़ कर गिरा देना चाहते थे । उनकी नाँच हरसिंगार के फूल की डंडी के समान अब कुछ पीकापन
लिए हुए लाल रंग की हो चली थी जिसके किनारे धान की कलियों कुतरते-कुतरते घिस कर चिकने हो गए थे तथा
उनपर इस घिसावट की एक पतली रेखा-सी पड़ गयी थी और उसका अगला नुकीला भाग टूट चुका था । वे
इधर-उधर आने-जाने में असमर्थ थे इसलिये दूसरों के घोंसलों के नाँचे गिरी हुई धान की बालियों से अन्न के कणों
और सुगों द्वारा कुतर-कुतरकर वृक्ष की जड़ पर गिराये गये फलों के टुकड़े किसी प्रकार उसी नाँच से उठा-उठाकर
लाते और मुझे खिलाने के बाद जो बचता उसे आप भी खा लेते थे ।

१. शोकवेगम् । २. अतिपरिणततया च । ३. जर्जराम् । ४. स्रस्तांसदेशम् । ५. पक्षसंहतिम् ।
६. इह 'च' इत्यधिकः पाठः कापि । ७. कुसुमपिञ्जरेण । ८. क्षीरोपान्तलेखेन । ९. पतितान्यः ।
१०. वृक्षम् । ११. मद्यमाहारमदात् । १२. मदुपभुक्तशेषम् ।

एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगने च कमलिनी-मधुरैक-पक्षसम्पुटे वृद्धहंस इव मन्दाकिनीपुलिनादपर-जलनिधि-तटमवतरति चन्द्रमसि, परिणत-रङ्गुरोम-पाण्डुनि व्रजति विशालतामाशाचक्रवाले गजरुधिर-रक्त-हरिसटा-लोहिनीभिः प्रतप्त-लाक्षिकै-तन्तु-पाटलाभि-रायामिनीभिः अशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मारागशलाकासम्मार्जनीभिरिव समुत्सार्य-माणे गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे सन्ध्यामुपासिमुत्तरावलम्बिनि मानससरस्तीर-

एकदेति । एकदा एकस्मिन् काले स्फुटतया जाते प्रयूषे मृगयाकोलाहलध्वनिः उद्वचरदिति वक्ष्य-माणेन दूरेणान्वयः । प्रभातस्य प्रयूषस्य या सन्ध्या तत्सम्बन्धी यो रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तवर्णे, विशेषणमिदं गगने चन्द्रमसि च, तदानीमुभयोरपि तथैव सम्भवात् । अत एव च गगने चेत्यत्र चकारो-पादानं सार्थकमित्यवधेयम् । अत एव कमलिन्या नलिन्याः मधुना लोहितवर्णपुष्परसेन अनुरक्तम् अनु-रक्षितं पक्षसम्पुटं पतन्मृगलं यस्य तस्मिन् वृद्धहंस इव पुरातनकलहंस इव, अलसगतिव्यञ्जनाय वृद्ध-पदम् । चन्द्रमसि हिमांशौ मन्दाकिनीपुलिनात् वियद्गङ्गासैकतात् अपरः पश्चिमो यो जलनिधिः समुद्रः तस्य तटं तीरम् अवतरति उत्तीर्णे सति । इह वृद्धहंस इवेत्युपमा ।

परिणतेति । परिणतस्य पुरातनस्य रङ्गोर्मृगविशेषस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् पाण्डुनि पीतशुभ्रे 'पाण्डुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः' इति शब्दार्णवः । आशाचक्रवाले दिङ्मण्डले 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः,' 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इति चामरः, विशालताम् अन्धकारापगमाद्विस्तीर्णतां व्रजति गच्छति सति । अत्र लुप्तोपमा ।

गजेति । गजानां हस्तिनां रुधिरं शोणितं तेन रक्ता लोहितवर्णा या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसराः तद्वत् लोहिनीभिः रक्तवर्णाभिः, इह रुधिररक्तपदार्थयोरापाततः पौनरुक्त्येऽपि दर्शितदिशा पार्थक्यस्य स्पष्टमुपलम्भात् भिन्नाकारशब्दगवाच्च पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे—

'आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥' इति ।

हरिसटावदिति लुप्तोपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । प्रतप्ता उष्णीकृता ये लाक्षिका जनुविकारोपन्नाः तन्तवः सूत्राणि तद्वत् पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिः । अत्र लुप्तोपमालङ्कारः । आयामिनीभिः विस्तारवतीभिः, अशिशिरा उष्णाः किरणा रश्मयो यस्य तस्य सूर्यस्य दीधितिभिः प्रभाभिः पद्मारागस्य लोहितकमणेः याः शलाकाः इषीकाः तासां सम्मार्जनीभिः गृहादिशोधनीभिः 'सम्मार्जनी शोधनी स्यात्' इत्यमरः, ताभिरिव विद्यमानाभिः, अत्र जात्युपमेया । गगनम् आकाशमेव कुट्टिमं बद्धभूमिः (बहिर्द्वारं) तस्य कुसुमप्रकरः पुष्पसमुदायः तस्मिन् तारागणे नक्षत्रमण्डले समुत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । इह नक्षत्रमण्डले कुसुमप्रकरत्वारोपस्य गगने कुट्टिमत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—यत्र कस्यचिदारोपः परारोपस्य कारणम् । तत्परम्परितम् ..... ॥

सन्ध्यामिति । उत्तराशा उदीची दिक् तदवलम्बिनि तदवस्थिते सप्तर्षिमण्डले ताराभूते मरीच्यादि सप्तदेवर्षिसमूहे सन्ध्यां प्रातः सन्ध्याम् उपासितुं विधातुमिव मानससरस्तीरं मानससरोवरतटं प्रति अव-तरति अवरोहति सति तत्समये सप्तर्षिगणस्य उदीच्यामस्तगमनादेवमभिधानम् । इह च सन्ध्यामुपासितु-मिवेति क्रियोपमेया । सप्तर्षिपदवाच्याश्च—

एक बार बड़े तड़के ही उस वन में शिकार का हौका सुनायी पड़ा । उस समय प्रातःकालीन आकाश की लाली में रंगा हुआ चन्द्रमा धीरे-धीरे पश्चिम की ओर ढल रहा था मानो आकाशरूपी कमलिनी के पुष्प रस से रंगा हुआ लाल पंखों वाला बूढ़ा हंस आकाश-गंगा की रेती से पश्चिम समुद्र-तट पर उतर रहा हो । दिशाओं के छोर तक फैला हुआ तथा बूढ़े रंकु (एक प्रकार का मृग) के बालों के समान इसके पीले रंग का क्षितिज क्रमशः स्पष्ट दिखायी पड़ने के कारण विस्तृत-सा प्रतीत होने लगा था, हाथी के रक्त में लिपटे हुए सिंह के अयाल (गरदन के बाल) के समान लाल तथा तपायी हुई लाख की सलाहियों के समान श्वेत और पीले रंग की अत्यन्त लम्बी-लम्बी सूर्य की किरणें आकाश से तारों को समेटती हुई ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो पद्माराग मणि (लालमणि) की सलाहियों से बनी हुई झाड़ू लेकर सूर्य आकाशरूपी फर्श पर बिखरे हुए तारे-रूपी पुष्पों को बटोर रहा हो ।

१. गगनतले, गगनतल, ... गगनकमलिनी । २. मधुरैकपक्षपुटे । ३. आतप्तलाक्षिक, सन्तप्तलाक्ष, आतप्तलाक्षा । ४. आगामिनीभिः । ५. रत्नशलाकासम्मार्जनीभिः । ६. मानससरसः ।

मिवावतरति सप्तर्षिमण्डले, तटगत-विघटित-शुक्ति-सम्पुटविप्रकीर्णमरुणकर-प्रेरणाधोगलित-मुडुगणमिव मुक्ताफलनिकरमुद्रहति धवलितपुलिनमु-दन्वति पूर्वतरे तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमाणकेशरिणि करिणी-कदम्बक-प्रबोध्यमान-समदैकरिणि क्षपाजल-जडकेशरं कुसुमनिकरमुदयगिरिशिखरस्थितं सवितारमिबोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने-रासभ-रोम-धूसरासु वनदेवताप्रासादानां तरुणां शिखरेषु पारावतमालाय-मानासु धर्मपताकास्विव समुन्मिषन्तीषु तपोवनाग्निहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायशीकरिणि

‘मरीचिरङ्गिरा अग्निः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः ॥’ इति । तटगतेति । पूर्व इतरो यस्मात् तस्मिन् पश्चिमे इत्यर्थः । उदन्वति समुद्रे ‘इतरस्वन्यनीचयोः’ इत्यमरः, बह्वृषीद्विसमासत्वादेव नात्र सर्वादिष्वप्रयुक्तकार्यमित्यवधेयम् । तटगतानि तीरस्थितानि विघटितानि स्फुटितानि यानि विस्तारितभागद्वयानि तत्र शुक्ति-सम्पुटेषु समुद्रमण्डूकीपुटेषु मध्ये विकीर्णम् असंयोग-भावेनावस्थितम्, धवलितं निजकान्त्या श्वेतीकृतं पुलिनं सैकतं येन तं तथोक्तम्, अरुणकरैः विनकर-किरणैः या प्रेरणा जोदना तथा अधोगलितं भूमिपतितम् उडुगणं नक्षत्रमण्डलमिव मुक्ताफलनिकरं मौक्तिकसमूहम् उद्रहति धारणं कुर्वति सति । अत्र उडुगणमिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

तुषारेति । अत्र काननविशेषणानि ससन्त्यन्तपदानि । तुषारस्य रात्रिपतितसुहिनस्य बिम्बवः कणाः तान् वर्षति द्वाप्रभागेभ्यः पातयतीति तस्मिन् तथोक्ते, विबुद्धं जागरितं शिखिकुलं मयूरगणो यत्र तस्मिन् तथोक्ते, विजृम्भमाणा तरुणनिद्रास्थानेन जृम्भाविधायिनः केशरिणः सिंहा यत्र तस्मिन् तादृशे, करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहः तेन प्रबोध्यमाना स्वच्छन्दःप्रीडयार्थं शुण्डाकर्षणेन जागरणं कुर्वन्तीनां समदा दानजलस्यन्दिनः करिणो गजा यस्मिन् तस्मिन् तादृशे, एतादृशे कानने वने ‘काननं गहनं वनम्’ इत्यमरः, क्षपायाः रात्रेः जलेन तत्सम्बन्धिदुषारसलिलेन जडाः स्तिमिताः केशराः किञ्चलकाः यस्य तं तथोक्तं कुसुमनिकरं स्वोत्पन्नपुष्पसमूहम्, उदयगिरिः उदयाचलः तस्य शिखरे शृङ्गे स्थितं विषमानं सवितारं सूर्यम् उद्दिश्येव उद्देश्यं कृत्वेव पल्लवानि किसलयान्येव अञ्जलयः तैः समुत्सृजति प्रक्षिप्य समर्पयति सति । इह उद्दिश्येवेति क्रियोत्प्रेक्षा, ‘पल्लवाञ्जलय’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तथा समासोक्तिश्चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

रासमेति । रासभस्य गर्दभस्य रोमाणि लोमानि तद्वत् धूसरासु धूम्ररूपासु । वनदेवतानाम् अरण्यान् विद्यात्रीणां प्रसादा उन्नतत्वाद्भिपुलकाच्च अट्टालिकारूपाः तरवो वृक्षाः तेषां शिखरेषु अग्रप्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला पङ्क्तिः तद्वत् आचरन्तीषु संलभ्यास्त्विति तासु तथोक्तासु, तपोवनेषु मुन्याधर्मेषु यानि अग्निहोत्राणि ‘सायं प्रातर्जुहोति’, इति श्रुत्या तपस्विनाम् अग्रवाधानानि अग्निहोत्रहोमाः इत्यर्थः, तेषां धूमलेखासु धूमपङ्क्तिषु, धर्मपताकास्विव यज्ञाद्यौ धर्मोद्घोषणाय वैजयन्तीविव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । इह रासभरोमधूसरास्वित्यत्र लुप्तोपमा पारावतमालायमानास्वित्यत्र च कथङ्कतोपमा, धर्मपताकास्वित्यत्र जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

अवश्यायेति । अवश्यायः तुषारः ‘अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारः’ इत्यमरः, तस्य शीकरा अम्बुकण्ठाः

आकाश के उत्तरी छोर पर स्थित सप्तर्षियों का मंडल ऐसा प्रतीत हो रहा था, मानो मानस सरोवर के तट पर सन्ध्योपासन के लिए आया हो । सूर्य के प्रकाश में धुली हुई पश्चिम समुद्र की रेतियाँ किनारे पर जाकर फैली हुई सीपियों से बिखरे हुए मोतियों के दानों से ऐसी सज्जोमित हो रही थीं मानो सूर्य की किरणों ने आकाश के तारों को समेट कर पश्चिम की ओर नीचे गिरा दिया हो । वन के वृक्षों से ओस की बूँदें झड़ने लगी थीं; झुरझुरी में सोने वाले मोर जाग गए थे, सिंह जम्हाश्यों लेने लगे थे, इधिनियाँ मदमत्ते हाथी को जकड़ रही थीं और वह वन स्वयम् रात के पाले से ठिठुरी हुई केसरवाले फूलों को अपनी परलव रूपी अंजुलियों से उदयाचल पर स्थित सूर्यदेव को मानो अर्पित-सा करने लगा था । गदहे के रोजों के समान धुमैली तपोवन के अग्निहोत्र की धूम-रेखाएँ वृक्षों की चोटियों पर जा-जाकर टिकने लगी थीं, मानो वनदेवियों के मण्डलों की चोटियों पर मटमैले कवतारों की पंक्तियाँ बैठी हों, अथवा धर्म की पताकाएँ फहरा रही हों । ओस के कणों से

१. अम्बरादवतरति । २. ...पुलिनतटम्, पुलिनतलम् । ३. मानमदकरिणि स्पष्टे च जाति प्रभाते ।

४. स्थितसवितारम् । ५. उत्सृजति । ६. धूसरासु वनराजिषु । ७. पताकासु ।

लुलितकमलवने रति खिन्न-शबरसीमन्तिनी-स्वेदजलकणापहारिणि वनमहिष-रोमन्ध-
फेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लव-लतालास्योपदेश-व्यसनिनि विघटमान-कमलखण्ड-मधु-
शीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिन्नि मन्द-मन्दसञ्चारिणि
प्रवाति प्रभातिके मातरिन्नि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानाम् इभगण्डडिण्डिमानां
मधुलिहां कुमुदोदरेषु विघटमान-दलपुट-^१निरुद्धपक्षसंहतीनामुच्चरत्सु हुँकारेषु, प्रभातशिशिर-
मरुताहतमुत्तमजतुरसारिलष्टं पद्ममालमिव सशेषनिद्राजिह्विततारं^२ चक्षुरुन्मीलयत्सु

ते अस्म्य सन्तीति तस्मिन् तथोक्ते, इत आरभ्य संसृज्यन्तपदानि 'मातरिन्नि' इत्यग्रिमस्य विशेषणानि
बोध्यानि । लुलितम् आन्दोलितं कमलवनं पद्मवनं येन तस्मिन् तथोक्ते रतिखिन्नानां निधुवनश्रान्तानां
शबरसीमन्तिनीनां किरातवधूनां यत् स्वेदजलं धर्मवारि तस्य कणा बिन्दवः तेषाम् अपहारिणि निजस्पर्शेन
नाशविधायिनि तस्मिन् तादृशे, एतेन वायोस्त्रिविधगुणवत्त्वं व्यञ्जितम् । वनमहिषाणां सैरिभाणां
रोमन्धः चर्वितचर्वणं तत्र ये फेनबिन्दवः कफकणाः तान् वहति धारयतीति तस्मिन् तथोक्ते । चलितानां
स्ववेगेनान्दोलितानां पल्लवानां किसलयानां लतानां बल्लीनाञ्च यत् लास्यं चाञ्चल्यरूपं नृत्यं तस्य उपदेशे
शिष्येण व्यसनम् आसक्तिरस्यास्तीति तस्मिन् तथोक्ते । विघटमानानि विकारां प्राप्यमाणानि यानि
कमलखण्डानि पद्मवनानि तेषां मधु पुष्परसः तस्य शीकराणां बिन्दूनाम् आसारं धारासम्पातं 'धारासम्पात-
आसारः' इत्यमरः, वर्षति क्षिपतीति तस्मिन् तथोक्ते । कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदः सौरभः तेन
तर्पितं प्रीणितम् अलिजालं भ्रमरसमूहो येन तस्मिन् तथोक्ते । निशावसाने रात्रिशेषे जात उत्पन्नः
जडिमा जडत्वं शीतलसलिलामोदवहनादिना भारवत्त्वं यस्य तस्मिन् तथोक्ते, अतएव मन्दमन्दसञ्चारिणि
शनैः शनैः प्रवहति प्रभातिके प्रातः समयके मातरिन्नि सदागतौ वायावित्यर्थः, प्रवाति प्रवहति सति
'मातरिन्नि सदागतिः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलवनस्य पङ्कजवनस्य प्रबोधे जागरणे विकसने मङ्गलपाठकानां स्तुतिविधायिनां
कियतां मधुलिहां भ्रमराणां नृपतीनां प्रबोध इव तदीयवन्दिजनानामित्याशयः । इभगण्डेषु दानवारि-
सहितहस्तिकपोलेषु डिण्डिमानां तत्संज्ञकवाद्यविशेषरूपाणाम्, विषयविशेषसूचनायं यथा कश्चित्
डिण्डिमं वाद्ययति तथैव भ्रमरा अपि हस्तिजागरणार्थं गुञ्जन्तीत्याशयः । तथा कुमुदोदरेषु कैरवाभ्यन्तरेषु
घटमानैः सूर्योदयात् सङ्कोचं प्राप्यमाणः दलपुटैः पन्नकोशैः निरुद्धा अवरुद्धा पक्षसंहतिः छद्मसमूहो
तेषां तथोक्तानाञ्च कियतां मधुलिहां द्विरेफाणां हुँकारेषु अव्यक्तशब्देषु उच्चरत्सु ढरितेषु सत्सु । इह
मधुलिहसु मङ्गलपाठकवारोपः शाब्दः, पङ्कजवने नृपवारोपस्त्वार्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकम्, इभगण्ड-
डिण्डिमैस्त्यञ्च निरङ्गकैवल्यरूपकम्, तथा चानयोः परस्परमनवेद्याभावेन संसृष्टिरुद्धारः । तदुक्तं दर्पणे—
'मिथोऽनपेक्ष्यमेतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते' इति ।

प्रभातेति । ऊषरा तुणशून्या या शय्या शयनभूमिः तेन धूसरा मलिनवर्णा क्रोडरोमराज्यः हृदय-
लोमपङ्कयो येषु तथोक्तेषु वनसृगेषु अरण्यहरिणेषु, प्रभातं प्रातःकालः तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः

छदी हुई प्रातःकाल की हवा धीरे-धीरे चलने लगी थी—वह कहीं कमलवनों की गुदगुदा आती थी, कहीं रति
में थकी हुई भीलिनियों के पसीने की बूँदें ले भागती थी, कहीं जंगली भैंसों की जुगाली का फेन उड़ा लाती थी,
कहीं लतारूपी नर्तकियों के परलक्ष्मी रूपी वज्रों को फहरा-फहरा कर उन्हें नृत्य का पाठ पढ़ा जाती थी, कहीं
खिले हुये कमलों के पुष्प-रस की फुहारें बरसाने लगती थी, कहीं भौरों के झुण्डों में फूलों की गन्ध बौंद आती
थी और कभी प्रातःकाल की ठंडक से मानो स्वयम् सिकुड़-सी उठती थी । कहीं कमलवनों में गूँजते हुये भौर
ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों उन्हें जगाने के लिये बन्दि्यों की तरह मंगल पाठ कर रहे हों, कहीं हाथियों के
गण्डस्थल पर भिनभिनाते हुये ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो उन्हें जगाने के लिये डिण्डिम बाजा बजा रहे हों और
कहीं संकुचित कुमुदिनियों के सम्पुटों में पंखों के फँस जाने के कारण वे क्रुद्ध होकर हुँकार कर रहे थे । कहीं
प्रातःकालीन वायु के शीतल थपेड़ों से जंगली हरिणों की अलसायी आँखें खुलने लगी थीं—उनकी भूरी-भूरी

१. रत... । २. ...स्वेदजलकणिका, स्वेदकणिका... । ३. ...खण्ड । ४. 'वन' इति कचिन्नास्त्यपि ।

५. मधुलिहां पटलेपु । ६. विघटमान, वनघटमान । ७. निरुद्ध... । ८. झङ्कारिषु, टङ्कारेषु । ९. वायवा-
इत्यम् । १०. पद्ममालमिव । ११. जिह्विततारम्, बिह्विततारकम् ।

शनैः शनैरूपरशय्या-धूसर-क्रोडरोमराजिषु^१ वनमृगेषु, इतस्ततः, सञ्चरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले समुल्लसति नर्तितशिखण्डिमण्डले मनोहरे वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवरतो दिवसकरवारणस्यावचूड-चामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले, शनैः-शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरःपर्यन्त-तरु-शिखर-सञ्चारिणि अध्यासित-गिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, नचिरादिव दिव-

पवनः तेन आहतं ताडितं कृतस्पर्शमित्यर्थः, उत्तमेन अग्निना उष्णीकृतेन जतुरसेन लाक्षाव्रणेण आच्छिष्टा मिथः संयोजकभावेनाच्छेपिता पक्ष्मणां लोम्नां माला पङ्क्तिः यस्य तदिव, सशेषया किञ्चिद्वक्षिष्टया निद्रया स्वापेन 'स्याञ्जिद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः, जिह्विता वक्त्रीकृता तारा कनीनिका यस्य तत् तथोक्तं चक्षुर्नेत्रं, शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उन्मीलयत्सु विकासयत्सु सत्सु । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

इतस्तत इति । इतस्ततः चतुर्दिक्षु वनचरेषु काननचारिषु सञ्चरत्सु अमरसु । श्रोत्रहारिणि मनोहरतया कर्णाकर्षिणि पम्पासरसः पम्पानामकसासारस्य कलहंसानां कादम्बानां कोलाहले कलकले विजृम्भमाणे विसृते सति । नर्तितं नादितं शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहो येन तस्मिन् तथोक्ते, मनोहरे रुचिरे वनगजानाम् अरण्यकरिणां कर्णयोः श्रोत्रयोः तालवत् करतलध्वनिवत् 'तालः करतलध्वनिः' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी, शब्दे रवे समुल्लसति तेषां प्रबोधानन्तरमुत्थिते सति । तालशब्द इत्यत्र लुप्तोपमा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलम् आकाशपथम् अवतरत आरोहतः, दिवसकर आदित्यः वारणो गज इव तस्य तथोक्तस्य, मञ्जिष्ठा हि औषधविशेषः, तस्या रागो लौहित्यं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे, किरणजाले मयूखगणे, अवनता अधोमुखीभूता चूडा अग्रदेशो यस्य सा अवचूडः स चासौ चामरकलापः चामरगणः तस्मिन् तथोक्त इव उपलक्ष्यमाणे अवलोक्यमाने सति । उन्नतप्रदेशारोहणं विदधतो हस्तिनः श्रोत्राग्निकलम्बिन्यवनते चामरगण इव गगनमारोहत आदित्यस्यावनते मयूखजाले अवलोक्यमाने सतीति स्पष्टार्थः । इहोपमालुप्तोपमानां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दम् उदिते उदयं प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सवितरि आदित्ये ।

पम्पासर इति । पम्पासरसः पम्पानामकसरोवरस्य पर्यन्ततरुणां प्रान्तरथायिवृक्षाणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु सञ्चारिणि व्याप्ते, अध्यासितं पूर्वमाश्रितं गिरेः उदयपर्वतस्य किष्किन्धापर्वतस्य च शिखरम् अग्रप्रदेशो येन तस्मिन् तथोक्ते, दिवसकरात् आदित्यात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, इता निजप्रभावेण लोपं प्रापिता अपहृता च तारा नक्षत्रं तदभिधेया बालिपत्नी च, बालातपे अभिनवादित्यलोके कपीश्वरे सुग्रीव इव पुनः वनम् अरण्यम् अभिपतति व्याप्नुवति अभिगच्छति च सति । इह पूर्णोपमा । आदित्याजन्म जातं सुग्रीवस्येति बालमीकीयरामायणस्योत्तरकाण्डतोऽवगम्यते ।

स्पष्ट इति । प्रत्यूषसि प्रातःकाले स्पष्टे व्यक्ते जाते समुत्पन्ने सति, भास्वति दिवसकरे, नचिरादिव

बरौनियाँ ऐसी प्रतीत हो रही थीं मानो उन्हें तपायी हुई लाख के रस में रंग दिया गया हो । नींद पूरी न होने के कारण उनकी आँखें पूरी तरह खुल नहीं पाती थीं जिससे वे कनखियों से देख रहे थे । वनचर गण इधर-उधर आने जाने लगे थे । पंपासर में कानों की मधुर लगने वाला हंसों का कलरव बढ़ने लगा था । मोर अत्यन्त उछास के साथ मंडल बाँधकर नाच रहे थे और हाथी कान फटफटाते हुए मानो ताल सा दे रहे थे । मैजीठिया रंग की लाल-लाल किरणें आकाश में धीरे-धीरे उतरने वाले सूर्य रूपी हाथी के मस्तक पर डुलते हुए चँवर के समान प्रतीत हो रही थीं । सूर्य धीरे-धीरे आकाश में उदित होने लगा था, पंपासर के निकटवर्ती वृक्षों तथा पहाड़ की चोटियों पर बिहार करने वाली तारों को चुरा लेनेवाली उसकी प्रातःकालीन मधुर धूप में फैलायी हुई ऐसी प्रतीत हो रही थी मानों बालि की पत्नी तारा को चुरा लेने वाला सूर्यपुत्र सुग्रीव ढर से जंगल में आग आया हो । वषा स्पष्ट हो चली थी और दिन के आठवें भाग (प्रथम प्रहर) में सूर्य का प्रकाश निखर उठा

१. राजिषु च । २. कलहंसकुल । ३. नर्तितशिखण्डिनि । ४. गगनतलमार्गम् । ५. अवचूट । ६. सञ्चारिणाम् ।

साष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलाय-^३निनीननिभृत-शुक-शावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन् वनस्पतौ, स्व-नीडावस्थित एव ताते, मयि च शैशवादसञ्जातबले समुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः-समीपवर्त्तिनी कोटरगते, सहसैव तस्मिन् महावने संत्रासितसकलवनचरः सरभसमुत्पतत्रिपक्षपुट-सन्ततः भीत-करिपोत-चीत्कारपीवरः प्रचलित-मत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुद्धोण-वन-वराह-रर्वधर्चरः गिरिगुहा-सुप्त-प्रबुद्ध-सिंहनादोपबृंहितः, कम्पयन्निव तरुन् भगीरथा-वर्ताय्यमाण-गङ्गाप्रवाहकलकल-बहलो भीतवनदेवताकर्णितो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् ।

अल्पसमयेनेव दिवसस्य वासरस्य अष्टमभागं चतुर्घटिकात्मकं भजत इति तस्मिन् तथोक्ते, अत एव स्पष्टाः सर्वासु दिष्टु स्फुटा भासः कान्तयो यस्य तथोक्ते, भूते जाते सति । इह नक्षिरादिवेत्यस्य गुणपदार्थत्वाद् गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रयातेष्विति । शुक्कुलेषु कीरवृन्देषु यथाभिमतानि यथेप्सितानि दिगन्तराणि दिविभागान् प्रयातेषु आहारानयनाय गतेषु सत्सु । कुलायेषु नीडेषु 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' इत्यमरः, निनीनाः प्रच्छन्नाः निभृता निश्चला निःशब्दा इत्यर्थः, ये शुकशावकाः कीरशिशवः तैः सनाथेऽपि संयुक्तेऽपि तस्मिन् वनस्पतौ शास्मल्लीद्रुमे शून्य इव निखिलप्राणिवर्जित इव विद्यमाने सति । शून्य इवेति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्वनीडेति । ताते मम पितरि मयि वैशम्पायने च स्वनीडावस्थित एव स्वकुलाये तिष्ठत्येव शैशवात् बाल्याद्धेतोः असञ्जातम् अनुत्पन्नं यलम् उत्पत्तनादिशक्तिः यस्य तस्मिन् तथोक्ते, तथा समुद्भिद्यमानं यथाक्रमं द्योतमानं पक्षपुटं पतत्रद्वयं यस्य तस्मिन् तथोक्ते मयि च, तातस्य पितुर्जनकस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि सति कोटरगते स्वकुलायाधारतरुमध्यस्थिते सति ।

सहसैवेति । तस्मिन् पूर्वोक्ते महावने महारण्ये सहसैव अकस्मादेव मृगया आखेटकः तस्याः कोला-हलध्वनिः कलकलनिनादः उदचरत् उत्पन्नोभूत् इत्यन्वयः । अत्र प्रथमान्तपदानि उक्तध्वनेर्विशेषणानि संत्रासिताः त्रासं प्रापिताः सकलाः समस्ता वनचरा अरण्यचारिणो येन स तथोक्तः सरभसं त्रासेन सवेगम् उत्पत्तताम् उड्डयनं विदधतां पतस्त्रिणां पक्षिणां पक्षपुटैः पतस्त्रद्वयशब्दैः सन्ततः सम्यग्विधिना विस्तीर्णः, भीतानां त्रासमुपगतानां करिपोतानां गजशिशूनां (कलभानां) चीत्कारैः विपुलव्यथासूचक-ध्वनिभिः पीवरः स्थूलः पुष्ट इत्यर्थः । प्रचलितस्य त्रासेन स्वस्थानात् प्रयातस्य मत्तस्य पुष्परसपानेनो-न्मत्तस्य अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य कणितेन अस्फुटशब्देन मांसलः पीवरः । परिभ्रमतां त्रासेन इतस्ततः सञ्चरताम् उद्धोणानाम् उन्नतनासिकासहितानां वनवराहाणाम् आरण्यकशूकराणां रवैः आर्त्तशब्द धर्चरः 'घर् घर्' इत्येवं रूपशब्देन कठिनः । गिरिगुहासु पर्वतकन्दरासु सुप्ताः पूर्वं निद्रिताः पश्चात् प्रबुद्धाः आखेटकोलाहलेन उत्थिताः ये सिंहाः केसरिणः तेषां नादेन ध्वनिना उपबृंहितः वृद्धिं गतः ।

कम्पयन्ति । भागीरथेन तत्संज्ञसूर्यवंशीयनृपतिना अवतार्यमाणः तुहिनाचलात् पृथिव्यां नीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः जाह्नवीस्रोतः तस्य कलकल इव कल्लोल इव बहलः बहुलीकृतः, तथा भीताभिः त्रस्ताभिः

था । सभी सुग्गे अपनी अपनी मनचाही दिशाओं की ओर उड़ गये थे । यद्यपि बच्चे घोंसलों में रह गये थे लेकिन उनकी चुप्पी से वह वृक्ष अत्यन्त नीरव (शब्द हीन) और सूना सा जान पड़ता था । मेरे पिता भी अपने घोंसले में ही थे और मैं भी उसी में उनके पंखों से चिपका हुआ पड़ा था । बचपन के कारण मुझ में अभी शक्ति नहीं आई थी और पंख तो अभी फूट ही रहे थे । सहसा ही उस हाँके को सुनकर सारे वनचर भयभीत हो उठे, पक्षी व्याकुल होकर पंख फड़फड़ाने लगे, भयभीत हाथियों के बच्चे एक साथ चिंगाड़ने लगे, उड़ते हुए मतवाले भौरों की घनी गुहार वनघनाने लगी, घूमते हुए बनैले सूअर थूथन उठा-उठाकर धुरधुराने लगे, पहाड़ी गुफाओं में सोये हुए सिंह जागकर दहाड़ने लगे और जंगल के सारे वृक्ष मानो काँपकर हरहराने लगे । उस समय की सभी ध्वनियाँ एक साथ मिलकर ऐसी प्रतीत होती थीं मानो भागीरथ के पीछे उतरने-

१. अष्टमभागभाजि । २. इह च इत्यधिकः पाठः कापि विद्यते । ३. कुलाय-निभृतशावक । ४. असञ्जात-वलसमु... । ५. तातस्य । ६. सततं सरभसमुत्पतत्... । ७. प्रचलितलताकुलित, प्रचलित-लताकुल-मत्तालिकुल... । ८. वराहधर्वरकठोरः । ९. नादबृंहितः । १०. ...आवाय्यमाण... ।

आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरभक्तया जर्जरित-कर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्त्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशाम् ।

अनन्तरञ्च 'सरभसमितो गजयूथपति' लुलित-कमलिनी-परिमलः; इतः क्रोडकुल-दश्यमान-भद्रमुस्ता-रसामोदः; इतः करिकलभ-भज्यमान-शङ्खकी-कषाय-गन्धः; इतो निपतित-शुष्क-पत्रमर्मरध्वनिः; इतो वनमहिष-विषाण-कोटिकुलिश-भिद्यमान-वल्मीकधूलिः; इतो मृग-कदम्बकम्, इतो वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि-

वनदेवताभिः अरण्याधिष्ठातृदेवीभिः आकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । तरुन् वृक्षान् कम्पयन् चालयन्निव । अन्वयस्तूक्तः । इह लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आकर्ण्येति । अहं वैशगपायनः, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वं तस्मात् आखेदकोलाहलशब्दस्य आकर्ण्य श्रुत्वा, उपजातवेपथुः त्रासेन समुत्पन्नकम्पः अर्भक्तया शावकतया जर्जरितम् विदोर्णं कर्णयोः श्रोत्रयोः विवरं रन्ध्रं यस्य स तथोक्तः, भयेन त्रासेन विह्वलो व्यग्रः समीपवर्त्तिनः निकटस्थितस्य पितुः तातस्य प्रतीकारबुद्ध्या त्रासनिवृत्त्युपायबुद्ध्या, जरया परिणतवयसा शिथिलं श्रुतं यत् पक्षपुटं पतत्रवृन्दं तस्य अन्तरं मध्यम् अविशं प्रविष्टोऽभवम् ।

अनन्तरञ्चेति । अनन्तरं पितुः पतत्रपुटमध्यप्रवेशानन्तरञ्च कोलाहलमश्रवणमिति दूरस्थक्रियया सम्बन्धः कोलाहलमेव विशेषयति-सरभसमित्यादिना । इतः अस्मिन् स्थले इत्यमग्रेऽपि । सरभसं सवेगं गजयूथपतिभिः करिकुलोत्तमैः लुलिता मदिता याः कमलिन्यः पद्मिन्यः तासां परिमलः विमर्शस्थसौरभं सञ्चरतीति शेषः, अतश्चात्र करिणो विलसन्तीति सम्भाव्यत इत्याशयः । क्रोडकुलेन अरण्यशूकरसमूहेन दृश्यमाना वृद्धा भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्राः लोके 'नागरमोथा' इति प्रसिद्धाः 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु ग्रियङ्गौ भद्रमुस्तके' इति मेदिनी, तासां रसस्य द्रवस्य आमोदः सौरभम्, एतेन स्पष्टमेवात्र शूकराणामवस्थितिसम्भावनेत्यभिप्रायः । करिकलमैः त्रिशद्वर्णीयगजशिशुभिः भज्यमाना आमर्शमाना याः शङ्खक्यः गजभक्ष्यतरुविशेषाः तासां कषायगन्धः निर्यासामोदः, अत एवात्रगजशिशूनामस्तित्वसम्भव इत्याशयः ।

इत इति । निपतितानि वृक्षादधश्च्युतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसवलानि तेषां मर्मरध्वनिः मर्मर इत्येव रवः 'मर्मरो वज्रभेदे च शुष्कपर्णध्वनौ तथा' इति कोशः; ध्रुवमत्र कोऽपि चतुष्पाद विचरतीति ज्ञायत इत्याशयः । वनमहिषा अरण्यसैरिभिः तेषां विषाणकोटयः शृङ्गाग्राणि कुलिशानि वज्राणीव यद्वा विषाणकोटय एव कुलिशानि तैर्भिद्यमानानां छिद्यमानानां वल्मीकानाम् ऊयीकाकृतमृत्तिकास्तूपानां 'वल्मीक ऊयीकाकृतमृत्तिकास्तूपः' इति शब्दकल्पद्रुमः धूलिः रजः इत्यत इति शेषः, तेनेह महिषा विद्यन्त इत्याशयः । इह लुप्तोपमारूपकयोः द्वयोरपि सम्भवात् सन्देहसङ्करालङ्कारः । मृगाणां हरिणानां कदम्बकं समूहः । वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां कुलं समूहः । वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां यूथं मण्डलम् । वन-

वाली गङ्गा के प्रवाह की भीषण और अत्यन्त घनी हरहराइट हो । वैसे वन-देवता भी अत्यन्त भयभीत होकर सुन रहे थे ।

उस अपूर्व ध्वनि को सुनकर मैं भी काँपने लगा, वचपन के कारण मेरे कान उस ध्वनि से बहरे हो उठे और भय से व्याकुल होकर उससे बचने की आशा में समीप ही मैं स्थित पिता के पंखों के भीतर डुस गया जो बुढ़ौती के कारण अत्यन्त ढीले पड़ गये थे ।

इसके बाद ही मुझे शिकारियों की बहुत बड़ी भीड़ का कोलाहल सुनायी पड़ा । वे आपस में बड़ी फुर्ती से इस प्रकार चिन्ता रहे थे—यह देखो, इधर हाथियों के स्वामी ने कमलिनियों को मसल फेंका है, जिससे कैसी मधुर गन्ध उठ रही है; इधर सूअरों ने नागरमोथों को खोद खोदकर कुतर डाला है, जिससे कैसी महक आ रही है, इधर हाथियों के बच्चों ने सल्ई की डालियाँ तोड़ मरोड़ डाली हैं, जिनसे कैसी कसैली गंध निकल रही है, इधर गिरे हुए सूखे पत्ते मरमरा रहे हैं; इधर जंगली भैंसों ने अपनी वज्र जैसी सींगों की नोक से बावियों को खोद गिराया है जिससे धूल ही धूल उड़ रही है; इधर हरिणों का झुण्ड है, उधर जंगली हाथियों का परिवार है, इधर जंगली सूअरों का गिरोह है, इधर जंगली भैंसों का समूह है, इधर मोरों की ध्वनि आ

मण्डल-विरुतम्, इतः कपिञ्जल-कुल-कल-कूजितम्, इतः कुररकुल-क्वणितम्, इतो मृगपति-
नखभिद्यमान-कुम्भ-कुञ्जर-रसितम्, इयमार्द्र-पङ्कमालिना वराहपद्धतिः, इयमभिनव-शष्प-
कवल-रस-श्यामला हरिण-रोमन्थ-फेन-संहितः, इयमुन्मद-गन्धगजगण्ड-कण्डूयन-परिमल-
निलीन-मुखर-मधुकर-विरुतिः, एषा निपतितरुधिरबिन्दुसिक्त-शुष्कपत्र-पाटला रूपद्वी;
एतद्विरिद-चरण-मृदित-विटप-पल्लवपटलम्, एतत् खड्गिक्कुलक्रीडितम्, एष नखकोटि-
विलिखितविकट-पत्रलेखो रुधिरपाटलः कैरिमौक्तिकदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूत-
वनमृगीगर्भ-रुधिर-लोहिनी-भूमिः, इयमटवी वेणिकानुसारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजल-

महिषाणाम् अरण्यसैरिभाणां वृन्दं कदम्बकम् । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहः तस्य विरुतं शब्दः ।
कपिञ्जलानां चातकपक्षिणां 'कपिञ्जलः चातकपक्षी' इति शब्दकल्पद्रुमः, कुलस्य समूहस्य कलकूजितं
मधुरशब्दितम् । कुररकुलस्य मत्स्यनाशकसमुदायस्य कणितं कूजितम् । मृगपतीनां केसरिणां नखैः
पुनर्भवेः भिद्यमाना विदीर्यमाणाः कुम्भाः शिरस्थकुम्भाकृतिमांसपिण्डाः येषां तथोक्तानां कुञ्जराणां गजानां
रसितम् आक्रन्दितम् ।

इयमिति । इयं प्रत्यक्षदृश्यमाना, एवमग्रेपि । आर्द्रः क्लिन्नः अशुष्क इत्यर्थः, यः पङ्कः कदम्बः तेन
वराहशरीरेभ्य एव च्युतपङ्केनेत्यर्थः, मलिना श्यामवर्णा वराहपद्धतिः वनशूकरमार्गः । अभिनवानि नूत-
नानि यानि शष्पाणि बालतृणानि येषां ये कवलाः प्रासाः तेषां तथोक्तानां चर्च्यमाणशष्पाणामित्यर्थः,
रसैः निर्भासः श्यामला कृष्णवर्णा, हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थः चर्वितचर्वणं तस्य फेनसंहतिः कफ-
रुमूहः । उन्मदा मदमत्ता ये गन्धगजाः सुरभिमदयुक्तहस्तिनः तेषां गण्डकण्डूयनेन कपोलचर्वणेन ये परि-
मलाः सुगन्धाः तेषु तत्सुगन्धियुक्तभूमिष्वित्यर्थः । निलीनानां प्रच्छन्नानां मुखराणां वाचालानां मधुकराणां
अमराणां विरुतिः झङ्कारः । एषा अवलोक्यमाना, निपतिताः पृथिव्यामस्माकमखहनेन शरीरात्स्थन्विताः
ये रुधिरबिन्दवः शोणितपुषताः तैः सिक्तानि आर्द्राकृतानि यानि शुष्कपत्राणि नीरसदलानि तैः पाटला
श्वेतरक्ता रूपद्वी हरिणविशेषाध्या ।

एतदिति । एतत् निकटतरस्थायि, द्विरदा गजास्तेषां चरणैः पादैः मृदितानां मर्दितानां चिपानां
पृष्ठस्कन्धानां पल्लवानां किसलयानाञ्च पटलं वृन्दं यत्र एवंविधं स्थलमित्यर्थः, एवञ्ज्ञानेन पथा निश्चित-
मनुपदमेव द्विरदा गता इत्याशयः । एतत् अवलोक्यमानं खड्गिनां गण्डकानां कुलम् समुदायः तस्य
क्रीडितं विहृतं पृथिव्यां क्रीडाचिह्नमवलोक्यत इत्यर्थः, तेन खड्गिनामपीदं विहारस्थानमित्याशयः । एवं
पुरो दृश्यमानः नखकोटिभिः पुनर्भेदाभिः नखाग्रच्युतशोणितैरित्यर्थः, विलिखिताः चित्रीकृताः विकटा भय-
ङ्कराः पत्रलेखाः पत्राकृतिलक्षणानि यत्र स तथोक्तः, रुधिरैः व्यापादितप्राणिशोणितैः पाटलः श्वेतरक्तवर्णः,
तथा करिमौक्तिकैः व्यापादितहस्तिमुक्ताभिः दन्तुरः उन्नतानतः, मृगपतेः केसरिणो मार्गः सञ्चरणपथः,
एवञ्च नूनमनेन मार्गेण मृगपतिर्गत इत्यभिप्रायः ।

पठेति । प्रत्यग्रप्रसूता अभिनवप्रसूतवती या वनमृगी अरण्यहरिणी तस्या गर्भरुधिरेण अणुशोणि-
तेन लोहिनी रक्तवर्णा एषा भूमिः मेखिनी । वेणिकानुसारिणी केशवेणीसमा विपमेति यावत् ; इयम्
अटवी इदम् अरण्यम् 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । पक्षेण निजमण्डलेन चरति भ्रमतीति तस्य ताड-
शस्य यूथपतेः हस्तिराजस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना कृष्णवर्णा । तेनेह हस्तिनो भ्रमन्तीत्याशयः ।

रही है, इधर पपीहों की मधूर रट लगी है, इधर कौंच चीख रहे हैं, इधर बाघ के नखों से फटे गंडस्थलों-
वाला हाथी कराह रहा है, यह गीले कीचड़ में सनी हुई सूअरों के आने जाने की राह है, यह नयी-नयी घास
खाकर जुगाली करने वाले हरिणों के मुँह से गिरी हुई बाँस के रस से हरी-हरी झाग की ढेरी है, यह मतवाले
हाथियों के कपोल खुलाने से लगी हुई सुगन्ध पर चिपके हुये मौरों की मधूर गुञ्जार है, यह टपकती हुई खून
की बूँदों में सने हुये सूखे पत्तों से भरी हुई घायल रुख हरिणों के भागने की राह है, यह हाथियों के पैरों से
रौंदे हुए पेड़ के पत्तों की ढेर है, यहाँ गैडों ने खिलवाड़ किया है, यह हाथी मार कर लौटे हुए सिंह की राह
है, जो उसके खून से लाल लाल भयंकर पक्षों की छापों से भरी हुई तथा गिरे हुये गजमोतियों से कैसी चमक

१. वराहकुलपद्धतिः । २. आलीनः । ३. शिखण्डिकुलक्रीडितम् । ४. विकटविलिखितपत्रलेखः ।
५. मौक्तिकदन्तुरः । ६. वेणुकानुसारिणी । ७. एकचरस्य समीपचरस्य ।

मलिना, सञ्चार-वीथी-चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृग-करीष-गांसुला त्वरिततरम-
ध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलोक्ष्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं
शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्थीयताम्, विमुच्यन्तां श्वानः' इत्यन्योन्यमभिर्दधतो मृगया-
सक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनार्द्र-मृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिवियर-विजृम्भित-प्रतिनादै-
गम्भीरेण, शर्बैर-शर-ताडितानां केशरिणां निनादेन, सन्त्रस्त-यूथ-मुक्तानामेकाकिनाञ्च सञ्च-

सञ्चरेति । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणा, सञ्चारवीथ्यां भ्रमणमार्गे चमरीपङ्क्तिः चमर्याम्यमृगरात्रिः
अनुगम्यतां हननायानुव्रज्यताम् । उच्छुष्कैः अत्यन्तनीरसैः मृगकरीषः हरिणपुरीषैः पांसुला सधूलीका
इयं दृश्यमाना वनस्थली अरण्यभूमिः त्वरिततरं वेगवत्तरम् अध्यास्यतां हरिणमार्गणाय अवलम्ब्यताम्
प्रचिरयतामित्यर्थः । तरोः वृक्षस्य शिखरम् ऊर्ध्वदेश आरुह्यताम् पक्षिहननाय आरोहविषयीक्रियताम् ।
इयम् अभिमुखी दिक् ककुप् आलोक्ष्यतां 'पशयो विचन्ते न वे'ति बोधनाय परिदृश्यताम् । अयं शब्दः
आकर्ण्यतां अथतां यत्तश्चोदेति शब्दस्तद्देशे यातव्यमिति भावः । धनुश्चापः गृह्यतां झटिति पशुवधाय
आदीयताम् । अवहितैः सावधानैः भवद्भिः स्थीयताम् उपविश्यताम् अन्यथा चेत् अन्तिकादेवाविद्ध-
गात्राः पशवः पलायिता भवेयुरित्याशयः । श्वानः कौलेयकाः विमुच्यन्तां परिप्रेष्यन्तां व्यापाद्यपशुमार्ग-
णायेति भावः । 'स्वपालितश्वानो हि पशून् मार्गयित्वा सङ्केतविशेषेण स्वामिनं बोधयन्ती'ति लोकवार्ता ।
इति अन्योन्यम् पूर्वं परस्परम् अभिदधतः कथयतः, मृगयासक्तस्य आखेटलग्नस्य महतो विपुलस्य
अधिकदेशाभ्यापिन इत्यर्थः, जनसमूहस्य मनुष्यसमुदायस्य । तरुणां वृक्षाणां गहनं वनं तेन अन्तरिता
आच्छादिता विग्रहा देहा यस्य तस्य तथोक्तस्य, क्षोभितं काननं येन तं तथोक्तं सञ्चालितवनं कोलाहलं
कलकलम् अशृणवम् ।

अथेति । अथ कोलाहलश्रवणानन्तरम् 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तव्यो अथ' इत्यमरः, नाति-
चिरादेव स्वल्पसमयेनैव 'सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । इह वृत्तीयान्त-
पदानि प्रचलितमिति क्रियायाः करणानि । अनुलेपनं पार्श्वमुखद्वये द्रवद्रव्यविशेषलेपनं तेन आर्द्रः स्निग्धो
यो मृदङ्गो मुरजवाद्यम् तस्य ध्वनिः शब्दः तद्वत् धीरेण गम्भीरेण । गिरिविवरेषु पर्वतकन्दरासु विजृम्भि-
तेन विस्तीर्णेन प्रतिनादेन प्रतिशब्देन गम्भीरो विपुलः तेन ताड्यते । इदं विशेषेण लुप्तोपमा ।

शबरेति । शबराणां किरातानां शरा इषवः तैः ताडितानां व्यधितानां केशरिणां मृगपतीनां निनादेन
शब्देन 'शब्दो निनादनिनादे'त्याद्यमरः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तेन शबराक्रमणाच्चकितेन यूथेन स्ववर्गीयसमूहेन मुक्तानां त्यक्तानाम् अत एव

रही है, यह किसी जंगली हरिणी के गर्भ के टटके खून से भरी हुई जगह है, जहाँ उसने अभी-अभी बच्चा पैदा
किया है, यह अपने परिवार के साथ घूमनेवाले गजपति के मद-जल से काली पड़ी हुई तथा वेणी के समान
प्रतीत होने वाली वनपङ्क्ति है, यह हरिणों के पैरों की निशानों से भरी हुई उनके आने-जाने की राह है, इसी
रास्ते से उनका पीछा करो, यह हरिणों के सुखे कंठों से भूरी-भूरी दिखाई देनेवाली वनभूमि है, यहाँ शीघ्रता से
बैठ जाओ, वृक्ष की चोटी पर चढ़ जाओ, उधर देखो, यह शब्द सुनो, धनुष ले लो, सावधान होकर खड़े हो जाओ
और कुत्तों को छोड़ दो । वह भीड़ यद्यपि घने वृक्षों में छिप सी गई थी किन्तु उसके कोलाहल से सारा जङ्गल झुब्झ
सा हो उठा था ।

थोड़े ही देर में चारों ओर भीतर ही भीतर होनेवाली ध्वनियों से सारा जङ्गल कांप सा उठा । कहीं
भीलों के बाणों से घायल सिंहों की दहाड़ पर्वतों की गुफाओं में और भी भयंकर रूप से गूंजती हुई ऐसी प्रतीत
होने लगी मानो टटके अनुलेपन से गीले मृदङ्गों की गम्भीर ध्वनि गूंज रही हो, कहीं भयभीत झुण्डों से विधुव

१. अभिदधतः ।

२. मृगयाप्रसक्तस्य, मृगयाप्रसक्तास्ते ।

३. "दिवा" ।

४. "ध्वनि" ।

५. प्रतिनिनादगम्भीरेण ।

६. 'शबर' इति पदं क्वचिज् विधत्ते ।

रतामनवरत-करास्फोटमिश्रेण जलधर-रसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभस-सारमेय-विलुप्यमानावयवानामालोलै-कातर-तरलतर-तारकाणामेणकानाञ्च करुण-कूजितेन, निहत-यूथपतीनां वियोगिनीनामनुगत-कलभानाञ्च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकल-मुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां प्रत्यय-पतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपय-दिवस-प्रसूतानाञ्च खड्गिधेनुकानां त्रास-परिभ्रष्ट-पोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतितानामाकुलाकुलचारिणाञ्च पत्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसार-प्रधावितानाञ्च मृगयूथां युगपदतिरभसपाद-पाताभिहताया भुवः कम्पमिव

एकाकिनां सहायरहितानां विभिन्नरूपेणावतिष्ठतामित्यर्थः, सञ्चरतां भ्रमतां गजयूथपतीनां करिवृन्दस्वामिनाम् अनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातः तच्छब्द इति यावत् तेन मिश्रं संवलितं तेन तादृशेन जलधररसितानुकारिणा वारिदगर्जननुस्येन, कण्ठगर्जितेन कण्ठनिःसृतविस्तृतशब्देन । इह समासगतार्थो लुप्तोपमा ।

सरमसेति । सरभसैः देगवत्तरैः सारमेयैः श्वभिः विलुप्यमाना दन्तैश्चोढ्यमाना अवयवा अङ्गानि येषां तेषां तादृशानाम्, अत एव आलोलः अश्रुध्याप्ताः कातरा दीना तारुण्यथासूचकाः, तरलतराः त्रासेनात्यन्तचञ्चलाः तारकाः कनीनिका येषां तेषां तादृशानाम्, एणकानां मृगविशेषाणां करुणकूजितेन शोकोत्पादकध्वनिना । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

निहतेति । निहताः शबरहिंसिताः यूथपतयः स्ववर्गीयघ्नणस्वामिनो गजा यासां तासां तथोक्तानाम्, अतएव वियोगिनीनां स्वामिविरहिणीनाम् अनुगता पश्चात्संसक्ताः कलभाः त्रिशद्वर्षीयशिशवो यासां तथोक्तानाम्, स्थित्वा स्थित्वा यस्मिन् कस्मिन् स्थले अवस्थाय अवस्थाय कलकलं शबराणां कोलाहलं समाकर्ण्य निशम्य उत्कर्णपल्लवानाम्, ऊर्ध्वीकृतकिसलयाकृतिकर्णानाम् इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमन्तीनां सञ्चरणं कुर्वतीनां करिणीनां हस्तिनीनाम्, प्रत्यग्रेण अभिनवेन पतिविनाशेन स्वामिमरणेन यः शोकः तेन दीर्घं विस्तृतं तेन तादृशेन चीत्कृतेन आर्त्तचीत्कारशब्देन ।

कतिपयेति । कतिपये कियन्तो ये दिवसाः अहानि तत्र प्रसूतम् उत्पादितं याभिः तासां तादृशीनाम् । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टान् मण्डलाद्विशृङ्खलितान् पोतकान् स्वस्वार्भकान् अन्वेष्टुं मार्गयितुं शीलं यासां तासां तादृशीनाम् । अत एव उन्मुक्तकण्ठं यथा स्थात्तथा आरसन्तीनाम् शोकव्यञ्जकशब्देनारदन्तीनां खड्गिधेनुकानां दुग्धवतीनां गण्डपत्नीनाम् आक्रन्दितेन आर्त्तशब्देन ।

तरुशिखरैति । तरुशिखरेभ्यः वृक्षप्रान्तेभ्यः समुत्पतितानाम् उड्डीनानाम् आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा चारिणां भ्रमणविधायिनां पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलध्वनिना ।

रूपेति । रूपानुसारेण मृगानुगमनेन प्रधावितानां प्रचलितानां मृगयूथां शबराणाम्, युगपत् एकस्मिन् समये अतिरभसेन अतिवेगेन ये पादपाताः पादन्यासाः तैः अभिहतायाः ताडितायाः भुवो मेदिन्याः कम्पमिव चलनमिव जनयता उत्पाद्यता चरणशब्देन पादध्वनिना ।

कर अकेले भटकनेवाले गजपति अपनी हूँड पटक-पटककर बादलों की गरज के समान गड़गड़ा रहे थे कहीं जङ्गली कुत्ते झपट-झपटकर हरिणी को नोच रहे थे जिससे उनकी आँखों की पुतलियाँ अत्यन्त चञ्चल, कातर और आँसुओं से भीग उठी थीं तथा वे वैचारे कराइते हुए चिछा रहे-थे, कहीं मरे हुए गजपतियों को वियोगिन इधिनियों पीछे-पीछे बच्चों को लिए-दिए इधर-उधर भटकती हुईं तथा थोड़ी-थोड़ी दूर पर रुक-रुक कर उस कोलाहल को कनौतियों खड़ी कर करके सुनती हुईं पति की मृत्यु के दुःख में विह्वल हो बिगड़ा रही थीं, कहीं कुछ ही दिनों की ब्याई हुई गैड़ों की मादायें भयभीत होकर साथ से बिछुड़ जानेवाले बच्चों को इधर-उधर खोजती हुईं गला फाड़-फाड़कर विलाप कर रही थीं, कहीं वृक्षों से उड़े हुए शबराइट में इधर-उधर चक्कर काटनेवाले पक्षी कोंव-कचकच मचाए हुए थे, कहीं जंगली पशुओं और उनका पीछा करने वाले शिकारियों के एक साथ हो पड़ने वाले पैरों के आघात से पृथ्वी को कंपाती हुईं सी धमक हो रही थीं; कहीं कानों

१. कापि 'कण्ठ' इति नोपलभ्यते । २. आलोलतरलतारकाणाम्, विलोलतरल... । ३. कलभकानाम् । ४. पोतान्वेषिणीनाम् । ५. ...कण्ठकरुण, कण्ठं करुण, कण्ठमतिकरुण । ६. निनादेन । ७. ...प्रस्थितानाञ्च । ८. मृगयूथानां । ९. पादवातात् ।

जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्ट्यानाञ्च मदकल-कुररकामिनी-कण्ठकूजितकलेन शरनिकर-वर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनोहति-कणित-धाराणामसीनाञ्च कठिन-महिष-स्कन्धपीठपातिनां रणितेन, शुनाञ्च सरभसविमुक्त-घर्घर-ध्वनीनां वनान्तरव्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवत् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् मृगयाकलकले, निर्वृष्ट-मूक-जलधर-वृन्दातुकारिणि मथ-नावसानोपशान्तवारिणि सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने, मन्दीभूतभयोलहमुपजात-कुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य सन्त्रास-तरल-तारकः शैशावात् किमिदमिति सञ्ज्ञात् दिदृक्षः तमेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

कर्णान्तेति । कर्णान्ते श्रोत्रपर्यन्ते आकृष्टा आकसिता ज्या गुणो येषां तेषां तथोक्तानाम्, शरनिकर-वर्षिणां बाणसमूहपातिनां धनुषां चापानाम्, मदकलानां मदोन्मत्तानां कुररकामिनीनां मस्यादनपक्षिणीनां कण्ठकूजितवत् गलनिनादवत् कलेन अव्यक्तमधुरेण निनादेन ध्वनिना । इह लुप्तोपमा । शब्दस्या-व्यक्तमधुरत्वव्यञ्जनार्थं कुररकामिनीत्यत्र कामिनीति पदमित्यवसेयम् ।

पवनेति । पवनस्य वायोः आहृत्या संघट्टनेन कणिताः शब्दिताः धाराः तीक्ष्णांशा येषां तेषां, कठिनः कोटोर यो महिषस्कन्धः सैरिभवाहुशिरः स एव पीठं स्थलं तत्र पातिनां पतनशीलानाम् असीनां खड्गानां रणितेन शब्देन ।

शुनामिति । तथा सरभसं वेगवत्तरं विमुक्ताः परित्यक्ताः विहिता घर्घरध्वनयः 'घर् घर्' इति निनादः यैः तेषां तथोक्तानां शुनां सारमेयाणां वनान्तरव्यापिनां विपिनमध्यप्रसरणशीलेन ध्वानेन निनादेन सर्वतः समन्तात् प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्यं तद्वनम् अभवत् अभूत् । इह प्रचलितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अचिरादिति । अचिरात् अल्पकालेन प्रशान्ते शान्तिं प्राप्ते तस्मिन् मृगयाकलकले आलेटकोलाहले, निर्वृष्टं निःशेषेण संपादितवर्षम् अत एव मूकं निःशब्दं यत् जलधरवृन्दं वारिवसमूहः तदनुकर्तुं शीलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते कानने वने 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः, मथनस्य सुरासुरैर्मन्यनस्य अवसाने अन्ते उपशान्तं निजस्वरूपेणावस्थितं वारि सलिलं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सागर इव समुद्र इव स्तिमिततां निष्पन्दताम् उपगते लब्धे सति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं भयं त्रासो यस्य स तादृशः, उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तादृशञ्च अहं वैशम्पायनः पितुः तातस्य उत्सङ्गात् क्रोडात् ईषदिव किञ्चिदिव निष्क्रम्य उत्सम्य कोटरो वृक्षविधरं तस्थ एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य बहिः विस्तार्य, सन्त्रासेन भयेन तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य स तादृशः, शैशावात् बाल्यात् इदम् आश्चर्यभूतं किमिति हेतोः सञ्ज्ञाताः समुत्पन्ना दिदृक्षा अवलोकनेच्छा यस्य स तादृशः, तामेव दिशम् आशां प्रति चक्षुर्लोचनं प्राहिणवम् संप्रेषयम् । इह उपमालुप्तोपमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

तक खिंची हुई बाणों की वर्षा करनेवाली धनुषों की टङ्कार से मतवाली कुररियों की मधुर ध्वनि के समान कुहुक हो रही थी, कहीं हवा के झोकों में खनखनाती हुई जंगली भैंसों की पीठों पर गिरने वाली तलवारों झनझना रही थीं और कहीं झटके के साथ छोड़े गये कुत्तों की बरधराहट हो रही थी ।

थोड़ी ही देर के बाद उस शिकार के हाँके के शान्त हो जाने पर वह जंगल भी सन्न हो गया मानो जल न बरसाने वाली एक दम शान्त धिरी हुई काली घटा हो, अथवा मथने के पश्चात् शान्त हो जाने वाला समुद्र हो । उस समय मेरा डर भी कम हो गया और बचपन के कारण 'यह क्या है—इसे देखने की अभिलाषा जाग पड़ी इसलिए कुतूहलवश पिता की गोद से थोड़ा-सा निकलकर खोखले में ही गरदन बढ़ाकर मरभीत आँखों से मैं उसी ओर निगाहें दौड़ाने लगा ।

१. ...कूजितकलशवलितेन, कूजितकलशवलेन; कूजितकलकलेनेव; ...कूजितकलकलशब्देन ।
 २. पवनोहति । ३. ...पीठपाटितानां । ४. तदारभ्यम् । ५. उपगते । ६. इह 'तस्मिन्' इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते । ७. ...साध्वसोऽहम्, साध्वसः । ८. ...तरलतर... । ९. किमिति । १०. समुपजातविस्मयो दिदृक्षुः समुपजातदिदृक्षः उपजातदिदृक्षः ।

अभिमुखमापतं च तस्माद्वनान्तरादजुनभुजदण्ड-सहस्र-विप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसङ्गतम्, अञ्जनशिला-स्तम्भ-सम्भारमिव क्षितिकम्प-विघूर्णितम्, अन्धकारपूरमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तक-परिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारित-रसातलोद्भूतमिव दानवलोकम्, अशुभ-कर्म-समूहमिवैकत्र समागतम्, अनेक-दण्डकारण्यवासि-मुनिजन-शाप-सार्थमिव सञ्चर-न्तम्, अनवरत-शर-निकर-वर्षि-राम-निहर्त-स्वर-दूषण-बलमिव तदपद्यानात् पिशाचता-

अभिमुखमिति । तस्माद्वनान्तरात् अभिमुखमापतत् शबरसैन्यमन्नाद्यमित्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि शबरसैन्यविशेषणानि बोध्यानि । वनान्तरात् वनमध्यात् अभिमुखं संमुखम् आपतत् आगच्छत् । अञ्जनस्य कार्तवीर्यस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रेण सहस्रसंख्यकदण्डसदृशबाहुभिः विप्रकीर्णम् इतस्ततो विधिसं नर्मदाया मेखलाद्रिजाया नद्याःप्रवाहमिव स्रोत इव, धारावाहिकपङ्क्तिकरादिस्थाशयः । इहोपमा । अत्रायं रामायणीयेतिहासः—पुरा किल हैहयानामधिपतिः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुभिः नर्मदा-प्रवाहमवरोद्ध जलक्रीडां सम्पादितवानिति ।

अनिलेति । अनिलेन पवनेन चलितं प्रयातम् उत्पाटितं सत् स्थानान्तरप्राप्तियोग्यमित्यर्थः, तमालानां तापिच्छानां काननम् अरण्यमिव सान्द्रश्यामवर्णत्वाद्दीर्घस्वरूपत्वाच्चेत्याशयः । इहाऽप्युपमा ।

एकीभूतमिति । कालरात्रीणां प्रलयक्षपाणाम् अत्यन्तान्धकारत्वेन सान्द्रश्यामानामित्याशयः, एकी-भूतम् एकमभिधीयुतं यामसङ्गातं प्रहरसमुदायम् इव । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

अञ्जनेति । क्षितिकम्पेन पृथिवीकम्पेन विघूर्णितम् आन्दोलितम् अञ्जनवत् कज्जलवत् श्यामवर्णा इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः पाषाणरचितस्थूणाः तेषां सम्भारं संघातमिव । इहोपमालुप्तोपमयोः सङ्करः ।

अन्धकारेति । रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः आकुलितं सञ्चार्य व्याकुलीभूतम् अन्धकाराणां तमसां पूरं प्रवाहमिव । अन्नान्धकारस्वजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । अन्धकारस्य द्रव्यत्वेनानेकत्वेन च जातिस्वम्, एतच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां युक्तावस्थादौ निर्णीतम् । तथा चोक्तम्—

‘तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्वभ्यो भेत्तुमर्हति’ ॥

वैशेषिकादयस्तु आवश्यकतेजोऽभावेनैव चैतस्य सिद्धिं दिशन्ति ।

अन्तकेति । परिभ्रमन्तम् इतस्ततः पर्यटन्तम् अन्तकस्य वैवस्वतस्य ‘वैवस्वतोऽन्तकः’ इत्यमरः, परिवारं परिजनवर्गमिव निबिडश्यामवर्णत्वादित्याशयः । इहापि जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

अवदारितेति । अवदारितेन विदीर्णेन रसायाः पृथिव्याः तलेन तन्मागणैर्यर्थः उद्भूतं पातालाद्भुजतं दानवलोकां दैत्यजनमिव । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

अशुमेति । एकत्र एकस्मिन् स्थाने समागतं मिलितम् अशुभकर्मणाम् अधर्मकार्याणां समूहं गणमिव । उक्तालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेकेषां दण्डकारण्यवासिनां दण्डकवननिवासिनां मुनिजनानां तपस्विलोकानां शापसार्थम् अभिसम्पातसमूहमिव सञ्चरन्तं गच्छन्तम् । उक्तालङ्कारः । ‘सार्थो वणिक् समूहेन स्यादपि सङ्घातमात्रके’ इति मेदिनी ।

अनवरतेति । अनवरतं सततं शरनिकरं चाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथतनयः तेन

मैंने उस वन के भीतर से अपनी ही ओर जानेवाली भयदायिनी भीलों की सेना देखी जिसमें अनेकों हजार मील थे । वह सैन्य दल ऐसा प्रतीत हो रहा था मानों कार्तवीर्य अर्जुन की हजारों बाहुओं से कई धाराओं में बिखरा हुआ नर्मदा नदी का प्रवाह हो, अथवा वायु के झोंकों में कौंपता हुआ तमाल वृक्षों का वन हो, कालरात्रि के एकत्रित पहरों का समूह हो, अथवा भूचाल में हिलते हुए काले पत्थरों के खम्भों का ढेर हो, अथवा सूर्य की किरणों से व्याकुल अन्धकार का समूह हो, अथवा इधर-उधर भटकता हुआ यमराज का परिवार हो, अथवा पृथ्वीतल को फाड़ कर निकलते हुए दानवों का समूह हो, अथवा अशुभ कर्मों के समूह एकत्रित होकर आ गए हों, अथवा दण्डकारण्य में रहने वाले अनेकों मुनियों के शापों का झुण्ड एक

१. आपतितम्, आपतन्तम् ।

२. अनिलबलचलितमिव, अनलवशाचलितमिव ।

३. ...पुञ्जमिव ।

४. ...व्याकुलम् । ५. ...तलोद्गतमिव । ६. अशेष... । ७. ...वासित... । ८. निहतम्, इतस्वरदूषणनिबहमिव ।

मुपगतम्, कलिकाल-बन्धुवर्गमिव सङ्गतम्, अत्रगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचल-
शिखर-स्थित-केसरि-कराकृष्टि-पतनशीर्णमिव कालमेघपटलम्, अखिलरूप-विनाशाय धूम-
केतुजालमिव समुद्गतम्, अन्धकारिताशेषकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभय-
जनकम्, उत्पात-वेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

मध्ये च तस्यातिमहत्तः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायस-
मयमिव, एकलव्यमिव जन्मान्तरागतम्, उद्भिद्यमान-श्मश्रुराजिपया प्रथम-मदलेखा-मण्ड्य-

निहतं मारितं यद् खरदूषणयोः तन्नामकयोः पाताललङ्काधिपस्योद्वेगयोः बलं सैन्यं तद्विष । तस्मिन्
रामचन्द्रे अपध्यानं दुश्चिन्तनमशुभचिन्तितोत्पन्नपापं तस्मात् पिशाचतां भूततां उपगतं प्राप्तं सत् आगत
मित्यर्थः । उक्तालङ्कारः । अनेन साधुजनाशुभचिन्तनेन प्रत्यवायः समुदेतीत्याशयो ज्ञेयः ।

कलिकालेति । एकत्र एकस्मिन्नेव स्थाने सङ्गतं सन्मिलितम्, कलिकालस्य कलियुगस्य बन्धुवर्ग-
मिश्रमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अवगाहेति । अवगाहो भजनं तदर्थं प्रस्थितं प्रयातं वनमहिषयूथमिव अरण्यसैरिभसमूहमिव !
उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलः पर्वतः तस्य शिखरे शृंगे स्थितो विद्यमानो यः केसरी सिंह तस्य कराम्या
पाणिभ्यां या आकृष्टिः आकर्षणं तथा यत् पतनं पृथिव्यां जंशः तेन शीर्णम् अधिकखण्डीभूतं कालमेघ-
पटलमिव श्याममेघमण्डलमिव । उक्तालङ्कारः ।

अखिलेति । अखिलानां समग्राणां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगोऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, विना-
शाय व्यापादनाय समुद्गतं समुद्भूतं धूमकेतुनाम उत्पातग्रहाणां जालं वृन्दमिव । उक्तालङ्कारः । 'धूम-
केतुः स्मृतो बह्वावुत्पातग्रहभेदयोः' । इति विश्वः ।

अन्धेति । अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारम् अशेषं समग्रं काननं विपिनं येन तत् तथोक्तम्, अनेकानि
बहूनि सहस्राणि संख्या यस्य तत् तादृशम्, अतिभयजनकम् अत्युकृष्टासोत्पादकम् । उत्पाताय अशुभाय
यो वेतालव्रातः भूताधिष्ठितमृतकण्ठः तमिव शबरसैन्यं भिल्लानीकम् अद्राक्षम् अपश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्ये चेति । अतिमहत्तः अतिविशालस्य तस्य पूर्वोपवर्णितस्य शबरसैन्यस्य भिल्लानीकस्य मध्ये च
मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यमित्यतिदूरेण सरबन्धः । इह यानि द्वितीयान्तपदानि तानि शबर-
सेनापतिविशेषणानीत्यवगन्तव्यानि । प्रथमे वार्धकापेक्षया पूर्वे वयसि अवस्थायां वर्तमानं स्थितं तरुण-
मित्यर्थः । अतिकर्कशत्वात् अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् आयसमयमिव लौहरचित्तमिव 'आयसं लौहमिति'
भरतः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

पकेति । जन्मान्तरे अन्यजन्मनि आगतं प्राप्तम् एकलव्यं तन्नामकं द्रोणाचार्यशिष्यं शबरमिव
धनुर्वेदे निपुणत्वादिश्लाघयः । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अन्नेदमितिवृत्तम्—पुरा किलैकलव्यो धनुर्वेदं शिचितुं द्रोणाचार्यान्तिकमुपेत्याध्यापयितुं प्रार्थया-
मास । किन्तु स हि पार्थमेरुणा तन्नाङ्गीचकार, ततो निराशया तमेव हृदि ध्यायन् मृन्मयीं सन्मूर्तिं विधाय
स्वभबने प्रतिदिनमर्चयामास । ततश्च प्राप्तमनोरथो जन्मान्तरे तच्छिष्यस्वमुपगतवानिति महाभरतम् ।

उद्भिद्येति । उद्भिद्यमानानि उत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि मुखलोमानि तेषां राज्ञिः पङ्क्तिर्यस्य तस्य

साथं धूम रहा हो, अथवा निरन्तर तीखे बाणों की वर्षा करने वाले रान खरदूषण के जिस सैन्य दल का विनाश
कर वाला था वही मानो राम का अहित सोचने के कारण पिशाचों के रूप में प्रकट हो गया जो, अथवा कलियुग
के भाई बन्धु इकट्ठा हो गये.हों, अथवा जङ्गली मैसों का झुण्ड स्नान के लिये जा रहा हो, अथवा पहाड़ की चोटी
पर खड़े सिंह के पंजों द्वारा खींच लेने से गिर कर बिखर जानेवाले प्रलयकालीन काले बादलों का समूह हो, अथवा
सम्पूर्ण जङ्गली पशुओं का विनाश करने के लिये धूमकेतुओं का जमावड़ा लगा हो । प्रलयकालीन पिशाचों के समान
दिखाई पढ़नेवाले उस सैन्य-दल ने सारे जङ्गल को अन्धकारमय कर दिया था ।

उस बहुत बड़ी सेना के बीच में मैंने भीलों के सेनापति को देखा । अभी उसकी आयु विलकुल नयी थी ।

१. उपागतम् । २. कलिकालवर्गमिव समुद्गतम्...वर्गमिवैकत्र समागतम् । ३. अवगाहोत्थितमिव ।

४. अचलशिखरस्थसिंह... । ५. विशीर्णमिव । ६. कालाभ्र... । ७. अन्धकारितकाननम् । ८. ...जननम् ।

९. तस्य महत्तः । १०. आयसमिव । ११. जन्मान्तरगतम् ।

मान-गण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारम्, असित-कुवलय-श्यामलेन देहप्रभा-प्रवाहेण कालिन्दीजलेनेव पूरयन्तमरण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तल-भारेण केसरिणमिव गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्ग-घोरघोणम्, उपनीतस्यैककर्णाभरणतां भुजगफणामणेरापाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाल्लग्न-पल्लवरागेणैव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिर-हृत-गज-कपोल-गृहीतेन, सप्तच्छद-परिमलवाहिना कृष्णशुरु-पङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलागन्धेन

भावस्तथा हेतुना, प्रथमया नूनतया मदलेखया श्यामलमदजलरेखया मण्ड्यमाने अलङ्कृत्यमाणे गण्डभित्ती कपोलदेशौ यस्य तं तादृशम्, गजयूथपतेः हस्तिनायकस्य कुमारः त्रिंशद्दर्शीयकलभः तमिव । इहोपमा ।

असीतेति । असितं नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्वत् श्यामलेन कृष्णवर्णेन देहस्य शरीरस्य । प्रभा-प्रवाहेण द्युतिजोतसा कालिन्दी यमुना तस्या जलेन सलिलेनेव अरण्यं घनं पूरयन्तं पूर्णं विदधतम् । कालिन्दीजलं नीलं शबरशरीरकान्तिरपि तादृशी, अत उभयोः सादृश्यम् । इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, द्रव्योत्प्रेक्षा तथा उक्तविधशरीरकान्तिप्रवाहेण वनपूरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरित्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आकुटिलेति । गजानां हस्तिनां व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानजलेन मलिनीकृतेन कृष्णीकृतेन केसरकलापेन सटानिकरेण उपेतं सहितं केसरिणं सिंहमिव आकुटिलाग्रेण किञ्चित्कुञ्चिताग्रेण स्कन्धावलम्बिना बाहुमूलस्थितवता कुन्तलभारेण केशसमूहेन उपेतम् । इहोपमा ।

आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटं भालदेशौ यस्य तं तथोक्तम्, अतितुङ्गा अत्युन्नता घोरा विशाल-लङ्घिद्रतया भयङ्करी च घोणा नासिका यस्य तं तादृशम् । 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः ।

उपनीतस्येति । एकस्य कर्णस्य श्रोत्रस्य आमरणताम् अलङ्करणताम् उपनीतस्य प्रापितस्य भूषण-तया सव्यश्रोत्रे स्थापितस्येत्यर्थः, भुजगस्य उरगस्य फणामणेः फणास्थितरत्नस्य आपाटलैः किञ्चित्छवेत-रक्तैः अंशुभी रश्मिभिः आलोहितीकृतेन किञ्चिद्रक्तवर्णाकृतेन अत एव पर्णेषु वृक्षपत्रेषु यवद्वयमनं स्वापः तस्य अभ्यासात् पुनः पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् लग्नः संसक्तः पल्लवानां किसलयानां राग आरुण्यं यत्र तेन तादृशेनेव, आस्तरणभूतपत्रेषु किसलयानामपि विद्यमानत्वादित्याशयः । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं द्योतमानम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

अचिरेति । अचिरहृतस्य तत्कालमारितस्य गजस्य दन्तिनः कपोलाभ्यां गण्डाभ्यां गृहीतेन आनी-तेन, सप्तच्छदस्य सप्तपर्णतरोः परिमलं सौरभमिव परिमलं वहति धारयतीत्येवंशीलेन कृष्णस्य श्याम-वर्णस्य अगुरोः तत्संज्ञकसुगन्धिद्रव्यस्य पङ्केनेव द्रवेणेव सुरभिणा घ्राणतर्पणसौरभवता 'सुरभिघ्राण-तर्पणः' इत्यमरः, मदेन दानजलेन कृतो विहितः अङ्गरागः शरीरविलेपनं येन तं तादृशम् । इहोपमालुप्तो-पमयोः परस्परनैरपेक्षेण स्थितेः संसृष्टिरलङ्कारः ।

उपरीति । तस्य मदस्य यः परिमलः सौरभं तेन अन्धेन विह्वलेन, अत एव उपरि शिर ऊर्ध्वभागे

उसका शरीर इतना कठोर था मानो लोहे का बना हो । वह ऐसा प्रतीत होता था मानो दूसरा जन्म लेने वाला एकलव्य हो । अभी उसकी मसं मीन रही थी जिससे वह ऐसा सुशोभित हो रहा था मानो पद्मली मद-रेखा से सुशोभित कपोलों वाला कोई गजपति-कुमार हो । उसके शरीर का रङ्ग नीले कमल के समान साँवला था जिससे निकल कर जङ्गल में चारों ओर फैलने वाली कान्ति की धारा यमुना जल की बाढ़ के समान प्रतीत होती थी । उसके कन्धों तक लटके हुए धुंधराले बाल गजमद से भीग कर काले बड़े सिंह के अयाल जैसे लगते थे । उसका माथा चौड़ा और नाक बड़ी तथा जँची थी । एक कान में पहिनी गयी नागमणि को लाल-लाल किरणों से उसका बाया अङ्ग रक्तवर्ण का हो गया था जिससे वह ऐसा प्रतीत होता था मानो पल्लवों की शय्या पर सोने से उसमें उनका लाल रङ्ग ही निचुड़ पड़ा हो । उसने अपने शरीर पर काले अगुरु के लेप के समान तत्काल ही के मारे हुये हाथी कपोलों के सुगन्धित मद का लेप किया था जिससे छितवन जैसी गन्ध उठ रही थी । उस गज-मद की सुगन्ध से विह्वल होकर उसके सिर पर मेंढराने वाले मोरपक्षों के छते जैसे औरों के झुण्ड ऐसे प्रतीत

१. ...कुमारकम् । २. श्यामेन । ३. पूरितारण्यम् । ४. आयतललाटमासिनम् । ५. तुङ्गघोरघोणम् । ६. भुजङ्गफणामणेः, भुजगफणामणेः । ७. अचिराहत... । ८. कृष्णागर... । ९. पतत्... ।

परिभ्रमता मायूर-पिच्छातपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमाल-पल्लवेनेव निवारितातपम् ,
आलोलपल्लवव्याजेन भुजबल-निर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्य-
मान-गण्डस्थल-स्वेदलेखम् , आपाटलया हरिणकुल-काल-रात्रि-सन्ध्यायमानया शोणितार्द्र-
येव दृष्टया रज्यन्तमिवाशाविभागान् , आजानुलम्बिना दिक्कुञ्जर-करप्रमाणमिव गृहीत्वा
निर्मितेन चण्डिका-रुधिर-बलिप्रदंनार्थमसकृन्निशितशस्त्रोल्लेख-विषमित-शिखरेण भुज-
युगलेनोपशोभितम् , अन्तरान्तरा लम्प्राशान-हरिण-रुधिरबिन्दुना स्वेदजल-कणिका-चितेन
गुञ्जाफलमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव विरचितभरणेन विन्ध्यशिलातल-विशालेन वक्षः-

परिभ्रमता सचरता, मायूरं मयूरसम्बन्धि यत् पिच्छं बहंतस्य आतपत्रं तद्रचितच्छत्रम् अनुकर्त्त शील-
मस्येति तेन तथोक्तेन मधुकरकुलेन भ्रमरगणेन तमालस्य तापिच्छस्य पल्लवेन किसलयेन इव निवारितः
दूरीकृतः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य तं तथोक्तम् । इहोपमाद्वयम् , एका आर्षा अपरा च श्रौती, अनयोश्च
परस्परनैरपेक्षयेण स्थित्या तिलतण्डुलवत् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलोकेति । भुजबलेन शबरसेनाधिपतिबाहुबलेन निर्जितया स्वाधीनीकृतया, अत एव भयेन
त्रासेन प्रयुक्ता आरब्धा सेवा शुश्रूषा यथा तथा तादृश्या विन्ध्याटव्या, विन्ध्यवनस्थलया कर्ष्या, आलोलः
पवनवेगेन सम्यक् चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन स्वीयवृक्षोत्पन्नकिसलयसञ्चालनकपटेने-
त्यर्थः , करतलेन हस्तेनेव अपमृज्यमाना प्रोञ्च्यमाना गण्डस्थलयोः कपोलस्थलयोः स्वेदलेखा धर्मबिन्दु-
पङ्क्तिः यस्य तं तादृशम् । इहापल्लवोत्प्रेक्षा ।

आपाटलयेति । आपाटलया ईषच्छ्वेतरक्षया, अत एव हरिणकुलस्य मृगवृन्दस्य कालरात्रेः विनाश-
यामिन्याः सन्ध्यायमानया अरुणरश्मिलोहितीकृतसायंकालवदाचरन्त्यातयाविधदृष्टिनिषेपेणैव निरूप्य
मृगविनाशादित्याशयः, शोणितार्द्रयेव रुधिरलिसयेव दृष्ट्या नेत्रेण आशाविभागान् दिग्विभागान् रज्यन्तं
रक्षणीत्पादनात् शोभयन्तमिव विद्यमानम् । इह सन्ध्यायमानयेत्यत्र वयङ्गतोपमा, शोणितार्द्रयेवेत्यत्र
गुणोत्प्रेक्षा, रज्यन्तमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करात् सङ्करालङ्कारः ।

आजान्विति । आजानुलम्बिना नलकीलपर्यन्तपातिना अतिदीर्घेण, दिक्कुञ्जरस्य पुरावताथन्यतम-
दिग्गजस्य करप्रमाणं शुण्डापरिमाणं गृहीत्वेन आदायेव निर्मितेन प्रजापतिरचितेन दिग्गजशुण्डावृण्ड-
सदृशायितेनेत्यर्थः । चण्डिकायै कालिकायै रुधिरबलेः शोणितोपहारस्य प्रदानार्थं समर्पणार्थं पशुकर्त्तनार्थ-
मित्याशयः, असकृत् सुदुर्मुहुः निशितानि सुधातोत्पादनाय प्रस्तरादौ तेजितानि यानि शस्त्राणि खड्गा
वीनि तेषाम् उल्लेखेन धर्षणेन विषमितम् उज्जावचीकृतं शिखरम् अग्रदेशो यस्य तेन तादृशेन । इह
गृहीत्वेवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरेति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये लम्प्रा संलम्प्रा आशयाना आशुष्का हरिणस्य मृगस्य रुधिर-
बिन्दवः शोणितकणा यस्मिन् तेन तथोक्तेन, स्वेदजलं धर्मजलं तस्य कणिका बिन्दवः ताभिः चितेन व्याप्तेन
अत एव गुञ्जाफलैः कृष्णलारसैः 'काकचिञ्चागुञ्जे तु कृष्णला' इत्यमरः, मिश्राणि संयुतानि तैः तथोक्तैः,

हो रहे थे मानो वह तमाल के पत्ता से धूप रोक रहा हो । उसके कानों में लगी हुई वायु से हिलनेवाली कोंपलें
कपोलों पर बहते हुए पसीने को पोंछ दिया करती थीं मानों उसके बाहुबल में पराजित होकर भयवश सेवा के
लिए आई हुई स्वयं विन्ध्याटवी अपने हाथों से पसीना पोंछ रही हो । उसकी खून से तर जैसी लाल-लाल
दृष्टि से दिशायाँ भी लाल हो उठी थी मानो हरिणों की कालरात्रि की संख्या फूल उठी हो । घुटनों तक लटकती
हुई उसकी बाहें ऐसी प्रतीत होती थीं मानो दिग्गजों की सूँड़ की नाप लेकर बनायी गयी हो और उसकी हथेलियाँ
भगवती चण्डिका को रक्त की बलि देने के लिए इथियारों पर सान चढ़ाते-चढ़ाते अत्यन्त कठोर हो गयी थीं ।
उसकी विन्ध्य पहाड़ की चट्टान जैसी चौड़ी छाती पर हरिणों के खून के जमे हुए गाढ़ छीटों में उलझी हुई पसीने
की लुहियाँ ऐसी सुशोभित हो रही थीं मानो झुँघची के लाल-लाल दानों के साथ पिरोई गयी मोतियों की माला

१. भ्रमता । २. मायूरतपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छतपत्रानुकारिणा, मयूरपिच्छच्छत्रानुकारिणा ।
३. आलोलकर्णपल्लवव्याजेन । ४. ...सलिललेखम् । ५. मृगकुलक्षयरान्त्रि... । ६. रज्यन्तमाशाविभागानाम् ।
७. जानुलम्बेन । ८. वनकुञ्जर, कुञ्जर... । ९. कालिका । १०. प्रदानाय । ११. अन्तरालम्... । १२. कण... ।
१३. विमिश्रैः । १४. रचिताभरणेन । १५. विन्ध्यशिलाविशालेन । १६. चक्षुःस्थलेन, कक्षस्थलेन ।

स्थलेनोद्भासमानम् , अविरत-श्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम् , इभ-मद-मलिनमालान-स्तम्भ-
युगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन लाक्षा-लोहित-कोशेयपरिधानम् , अकारणेऽपि क्रूरजाति-
तया बद्धत्रिपाताकोदग्रभ्रुकुटीकराले ललाटपट्टे प्रबलभक्त्याराधितया 'मत्परिग्रहोऽयमिति'
कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम् , उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः, श्रमवशात् दूरविनिर्गताभिः
स्वभाव-पाटलतया शुष्काभिरपि हरिण-शोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैः

करिकुम्भमुक्ताफलैः गजशिरःपिण्डरसोज्ज्वैः विरचितं निर्मितम् आभरणं भूषणं यस्य तेन तादृशेनेव विद्य-
मानेन । इह च हरिणरुधिरविन्द्वो गुष्माफलसदृशाः घर्मविन्द्वश्च करिकुम्भमुक्ताफलसदृशा इत्यवधेयम् ।
विन्ध्यस्य बालवायजपर्वतस्य शिलातलवत् विशालप्रस्तरतलवत् विशालेन पृथुलेन वनःस्थलेन उरःस्थ-
लेन उद्भासमानं शोभमानम् । इह विरचिताभरणेनेवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, विन्ध्यशिलातलविशालेनेत्यत्र
लुप्तोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतो दिने निरन्तरं यः श्रमः शक्यतिशयार्थं परिश्रमः तस्य अभ्यासात् पुनः
पुनरनुष्ठानेन संस्कारातिशयात् उल्लिखितं कृशत्वेन चिह्नितम् उदरं जठरं यस्य तं तथोक्तम् ।

इभमदेति । ऊर्वोः जङ्घयोर्दण्डद्वयं दण्डयुगलं तेन, इभमदेन गजदानवारिणा मलिनं श्यामवर्णम्
आलानस्तम्भयुगलं गजबन्धस्तम्भद्वन्द्वम् उपहसन्तमिव पृथुलतायां तिरस्कुर्वन्तमिव गजबन्धन-
स्तम्भद्वयादूरुद्वयस्य पृथुलत्वादित्याशयः । इभमदमलिनमिति विशेषणोपादानं प्राकृतिकश्यामवर्णस्य ऊरु-
दण्डयुगलस्य आलानस्तम्भेन सह सादृश्यत्वबोधनार्थमिति बोध्यम् । इह उपहसन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा,
आक्षेपेण आर्थी उपमा चेति द्वयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः ।

लाक्षेति । लाक्षया जतुना लोहितं रक्तवर्णीकृतं कौशेयं कीटकोशोत्पन्नं सौमवसनं परिधानम्
अर्थोऽशुक्रं यस्य तं तादृशम् ।

अकारणेऽपीति । अकारणेऽपि कोपसूचकभ्रुकुटीविधानहेत्वभावेऽपि क्रूरजातितया प्रकृत्यैव दुष्ट-
जातितया कारणेन, बद्धाः विहिताः त्रिपाताकाः पताकावत् त्रिवलियया तया उदग्रया उच्चतया भ्रुकुटया
अवोः वक्रिणा करालं भौषणं तस्मिन् तथोक्ते, ललाटपट्टे पट्टवद्विपुले भालदेशे, प्रबलभक्त्या आयुःकृष्ट-
प्रेम्णा आराधीतया सेवितया कात्यायन्या गौर्या 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः, 'अयं मातङ्गः मत्परि-
ग्रहः मदीयकृपापत्रम्' इति कृत्वा त्रिशूलेन स्वीयत्रिशूलाख्याविशेषणं अङ्कितमिव चिह्नितमिव, एवञ्च
सति भगवत्यनुग्रहपात्रत्वेन देवादयोऽप्ययं सत्कुर्युरित्याशयः । अन्यत्रापि यः कोऽपि समर्थो राजादिः
स्वसेवकाय स्वीयत्वबोधनार्थं स्वाङ्गीतं वस्तु प्रयच्छतीति सम्प्रदायः । इह अङ्कितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उपजातेति । अत्र पुंलिङ्गवृत्तीयान्तविशेषणानि श्रभिरिति वच्यमाणकर्तृपदस्य, अस्य चान्वयः
अनुगम्यमानमित्यग्रिमक्रियेति ज्ञेयः । उपजातपरिचयैः समुत्पन्नसाङ्गत्यैः एकस्मिन् स्थले बहुकालं
वर्चनादित्याशयः । अनुगच्छद्भिः पश्चाद्गामिभिः । न चानुगम्यमानमिति वच्यमाणक्रियैवान्वये पुनरे-
तस्याः पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् , उक्तदिशा समाहितत्वात् ।

श्रमवशादिति । श्रमवशात् मार्गव्रजनादिखेदवशात् दूरविनिर्गताभिः वदनादत्यन्तं बहिर्निःसृताभिः
स्वभावापाटलतया जातिस्वभावेन श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं मृगरुधिरं चरन्ति

हो । निरन्तर व्यायाम के कारण उसकी पेटो मँज उठी थी मानो खराद पर चढ़ायी गई हों । उसकी मोटी-
मोटी दोनों जाँघें गजमद से काले पड़े हुए हाथी नाँपने के दो खन्मों की हाँसी-सी उड़ा रही थीं । वह लाक्षारस
में रङ्गे हुए लाल रेशमी वस्त्र पहिने हुए था । कोई अन्य कारण न होते हुए भी केवल जातिगत क्रूरता के कारण
अत्यन्त भयङ्कर दिखाई देने वाले उसके ललाट पर टेढ़ी भौहों के बीच में स्थित त्रिपाताका ऐसी प्रतीत होती थी
मानो अत्यन्त भक्ति के साथ अराधना की गयी भगवती दुर्गा ने उसे अपना कृपापत्र समझकर त्रिशूल से
दाग दिया हो । उसके साथ-साथ अनेक रङ्ग के शिकारी कुत्ते थे जो इतने परचे हुए थे कि संकेतों पर पीछे-पीछे
चले जा रहे थे । उनकी लाल-लाल जिह्वायें परिश्रम के कारण पूरी की पूरी मुँह के बाहर लटक रही थीं जो

विवृतमुखतया स्पष्ट-दृष्ट-दन्तांशून् दंष्ट्रान्तराल-लग्न-केसरिसटांनिव सूक्ष्मभागानुद्वहन्निः,
स्थूल-वराटक-मालिका-परिगत-कण्ठैर्महावराह-प्रहारजर्जरैः अल्पकायैरपि महाशक्तित्वाद्-
नुपजात-केसरैरिव केसरिकिशोरकैः- मृगवधू-वैधव्य-दीक्षादान-दक्षैरेनेकवर्णैः श्वभिः, अति-
प्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्रदान-याचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयैककुटुम्बिनीभि-
रनुगम्यमानम् , कैश्चिद्गृहीत-चमर-बालगजदन्तभारैः, कैश्चिदच्छिद्र-पर्ण-बद्ध-मधुपटैः
कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गर्ज-कुम्भ-मुक्ताफलनिकर-सनाथ-पाणिभिः, कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीत-

भिरिव स्रवन्तीभिरिव जिह्वाभिः रसनाभिः आवेद्यमानः परेभ्यो बोध्यमानः खेदकलान्तिः यैः तैः तादृशैः ।
चरन्तीभिरिति क्रियोत्प्रेक्षा ।

विधवेति । विवृतमुखतया विदीर्णवदनतया कारणेन, स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिता
दन्तांशवः दशनकिरणा येषु तान् तादृशान्, अत एव दंष्ट्रानां दशनानाम् अन्तरालेषु मध्येषु लग्नाः
संसक्ताः केसरिणां हिसितसिंहानां सटा स्कन्धजटा येषु तान् तादृशानिव, सूक्ष्मभागान् ओष्ठप्रान्तान् 'दन्त-
वक्त्रं च तत्प्रान्तौ सूक्ष्मणी' इति कोशः, उद्वहन्निः धारणं कुर्वन्निः । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

स्थूलेति । स्थूलानां पीवराणां वराटकानां कपदवर्दकानां मालिकाभिः स्रग्भिः परिगताः सहिताः कण्ठा-
गलप्रदेशा येषां तैः तादृशैः । महावराहाणां वनशूकराणां प्रहारेण दन्ताभिघातेन जर्जराः शिथिलाङ्गा
येषां तैस्तादृशैः ।

अल्पकायैरिति । अल्पकायैरपि क्षुद्रशरीरैरपि महाशक्तित्वात् प्रबलपराक्रमत्वात् अनुपजातकेसरैः
अनुस्पन्नस्कन्धसटैः केसरिकिशोरकैः सिंहशिशुभिरिव । अत्रोपमा ।

मृगवध्विति । मृगवधूनां हरिणस्त्रीणां वैधव्यदीक्षादाने विगतस्वामिकत्वव्रतविधाने दद्याः कुशलाः तैः
तादृशैः मृगविनाशेऽप्यन्तर्दक्षैरित्यर्थः । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु तैः तादृशैः श्वभिः सारमेयः ।

अतीति । अतिप्रमाणाभिः विस्तृतदेहाभिः, केसरिणां सिंहानां यत् अभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य
याचनार्थं हस्तिनिकटे प्रार्थनार्थम् आगताभिः प्रासाभिः सिंहीभिरिव सिंहपत्नीभिरिव कौलेयैककुटुम्बि-
नीभिः सारमेय (कुक्कुर) भार्याभिश्च अनुगम्यमानम् अनुव्रज्यमानम् । इह सिंहीभिरिवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

कैश्चिदिति । इत आरम्भं तृतीयान्तानि शबरवृन्दैरित्यस्य विशेषणानि उक्तविशेष्यस्य च परिवृत-
मित्यग्रिमक्रियायामन्वयः । गृहीता आत्ताः चमराणां चमरहरिणानां बालाः पुच्छकेशाः गजदन्तानां हस्ति-
दशनानां भाराः समुदायाश्च यैस्तैस्तादृशैः ।

कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैः रन्ध्ररहिततरुदलैः बद्धानि मधुपुटानि मधुस्थापनार्थं सम्पुटकानि यस्तै-
स्तादृशैः तदादायिभिरित्यर्थः ।

कैश्चिदिति । मृगपतिभिरिव केसरिभिरिव गजकुम्भानां हस्तिशिरः पिण्डानां मुक्ताफलानि मौक्कि-
कानि तेषां निकरेण वृन्देन सनाथाः संयुक्ता पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः । इह पूर्णोपमा अभङ्गश्लेषश्च,
अनयोधकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः ।

कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव 'राक्षसो यातुधाने स्यात्' इति रामाश्रम्याम् । गृहीतो घृतः

सुखी होने पर भी मानों हरिणों के रक्त जैसी बूँदों टपका-टपका कर थकान प्रकट कर रही थीं । मुँह खुला होने के
कारण स्पष्ट दिखाई पड़नेवाले उनके दाँतों की निरणें उनके मुँह के दोनों कानों पर ऐसी प्रतीत हो रही थी
मानो सिंह के दाढ़ों में फँसी हुई उसकी अयाल हो । उनके गलों में बड़ी-बड़ी कौड़ियों की कंठियों बँधी हुई थीं ।
उनका शरीर जङ्गली सूअरों के आधा तों से चोटिला हो गया था । यद्यपि वे कद में छोटे थे किन्तु अत्यन्त शक्ति-
शाली होने के कारण अयालरहित सिंघेलों जैसे प्रतीत होते थे और वे बेचारी हरिणियों को वैधव्य की दीक्षा देने
में बड़े ही पटु थे अर्थात् हरिणों के शिकार में सवे हुये थे । उसके पीछे पीछे ऊँचे कद वाली कुत्तियों का भी
झुण्ड चल रहा था । वह ऐसी प्रतीत होती थी मानों सिंघनियाँ सिंघों के प्राणों की सीख मँगने आई हो ।
वह सेनापति अनेक ढङ्गों के भीलों से घिरा हुआ था । उनमें से कुछ हाथों में चमर मृग के बाल हाथीदाँत

१. ...दंष्ट्रांशून् । २. दन्तान्तराल... । ३. ...सटामिव । ४. किशोरैः । ५. वैधव्यदानदक्षैः ।

६. कौलेय, कौलदेय । ७. आगृहीत... । ८. विभिन्नगजः... ।

पिशितं भारैः, कैश्चित् प्रमथैरिव केसरिकृत्तिधारिभिः, कैश्चित् क्षपणकैरिव मयूरपिच्छवाहिभिः^१, कैश्चिच्छुभिरिव काकपक्षधरैः, कैश्चित् कृष्णचरिमिव दर्शयद्भिः, समुत्खात-विधृत-गज-दन्तैः, कैश्चिजलदागमदिवसैव जलधरच्छाया-मलिनैरम्बरैः, अनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः, परिवृतम्, अरण्यमिव सखङ्गधेनुकम्, अभिनव-जलधरमिव मयूर-पिच्छ-चित्र-चाप-धारिणम्, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्धृतानेकमहानाग-दशनम्,

पिशितस्य मांसस्य भारः समूहो यैस्तैस्तादृशैः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । प्रमथैरिव शिवपारिषदैरिव 'प्रमथाः स्युः पारिषदाः' इत्यमरः, केसरिणां सिंहानां कृतयश्चर्माणि हस्ते परिधाने च धरन्तीत्येवंशीलैः । इहाप्युक्तालङ्कारः । अत्र च 'केसरिकृत्तिधारिभिः' इत्यत्र केसरिपदस्थाने व्याघ्रपदं निवेशनीयम्, प्रमथानां व्याघ्रकृत्तिधारिस्त्वस्यैव प्रसिद्धत्वात्, अत एव च नात्र कथातिविरुद्धत्वदोष इति विचारणीयम् ।

कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिगम्बरैः संन्यासिमिरिव, मयूराणां बर्हिणां 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः, पिच्छानि छदानि वदन्तीत्येवंशीलैः, दिगम्बराणां तद्धारणव्यवहारात् शबरानान्तु तदेकत्रीकरणग्रहिलत्वा दिश्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । शिशुभिरिव शावकैरिव, काकानां सकृत्प्रणानां पक्षान् छदान्, काकपक्षान् शिखण्ड-कांश्च धरन्तीत्येवंशीलैः 'काकपक्षः शिखण्डकः' इत्यमरः । शैशवे शिशूनां शिखण्डकधरणव्यवहारात् शबरानाञ्च तदा व्यापादितकाकपक्षस्थापनादित्युभयोः सादृश्यम् । उक्तालङ्कारः ।

कैश्चिदिति । समुत्खाताः प्रथमं सम्यक्प्रकारेणोत्पादिताः विधृताः पश्चाच्च गृहीता गजदन्ता यैस्तैः तादृशैः गजदन्तानुस्वाय धारयद्भिरित्यर्थः, अत एव कृष्णचरितं वासुदेवस्य व्यवहारं दर्शयद्भिरिव प्रकाश-यद्भिरिव । अत्र क्रियोपेक्षा ।

श्रीकृष्णो हि स्वव्यापादनया कंसाज्ञापितहस्तिपकव्यापारितं कुवल्यापीडामिधानं करिणं विजित्य तद्वन्तमुत्पाद्य च जग्राह' अनन्तरञ्च स्वयमेव तं गजं हस्तिपकञ्च निहतवानिति भागवतीया कथा ।

कैश्चिदिति । जलदस्य चारिदस्य आगम उत्पत्तिर्येषु एवभूतः दिवसैर्दिनैरिव, जलधरच्छायाया मलिनम् अम्बरं गगनं येषु तैः । उपमालङ्कारः ।

अनेकेति । अनेके बहुप्रकारा वृत्तान्ता आचरणानि येषां तै तादृशैः, शबरवृन्दैः भिन्नगणैः परि-वृतं परिवेष्टितम् ।

अरण्यमिति । अरण्यं काननं तद्वदिव खड्गधेनुका छुरिका तथा सहेति तं तादृशम्, पक्षे खड्गैः गण्डकैः धेनुकाभिः अरण्यकरिणीभिश्च सहेति तत् तादृशम् । उपमालङ्कारः 'छुरिका चासिधेनुका' 'धेनुका तु करेण्वाञ्च' इति चामरः ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तमिव, मयूराणां बर्हिणां पिच्छानि छदाः तद्वत् चित्रम् अनेकविधवर्णं चापं धनुः इन्द्रधनुश्च धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

बकराक्षसमिति बकः तत्संज्ञको यो राक्षसः असुरः तमिव, गृहीतं धृतम् एकम् अद्वितीयं चक्रम्

लट्काये हुये थे, कुछ भीलों ने शङ्ख के छत्तों को घने पत्तों में लपेट कर हाथों में लटका लिया था, कुछ की मुट्टियाँ सिद्ध के पक्षों की तरह गजमोती से भरी हुई थी; कुछ राक्षसों की तरह मांस का बोझ लादे हुये थे, कुछ शङ्करजी के गणों के समान बाधम्बर लपेटे हुये थे, कुछ क्षपणको की तरह अपने हाथों में मोरपङ्क लिये हुये थे, कुछ बालों में कौओं के पङ्क खोसने के कारण काकपक्षधारी बालकों जैसे लग रहे थे, कुछ हाथी के दाँत उखाड़ कर हाथों में लटकाये हुये चल रहे थे मानो कुवल्यापीड का वध करने वाले भगवान् कृष्ण का अनुकरण कर रहे हों और कुछ मटमैले कपड़ों को पहिने हुये ऐसे प्रतीत होते थे मानो काले-काले बादलों की छाया से मैले आकाश वाले वर्षा के धुँधले दिन हो । वह सेनापति कमर की पेटो में कटारी खोसे था मानों गैडों और हथिनियों से भरा साक्षात् जङ्गल हो, वह मोर के पङ्कों से सजा हुआ धनुष लिये था मानो इन्द्रधनुष से सुशोभित नवीन साँवला बादल हो, वह एक हाथ में एक चक्र लिये था मानो एकचक्रा नगरी को धारण करने वाला बकासुर हो, वह अनेक बड़े-बड़े जङ्गली हाथियों के दाँत उखाड़ चुका था मानो अनेक साँपों के दाँत तोड़ने

भीष्ममिव शिखण्डि-शत्रुम् , निदाघदिवसमिव सतताविभूत-मृगतृष्णम् , विद्याधरमिव मानस-वेगम् , पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम् , घटोत्कचमिव भीमरूपधारिणम् , अचलराज-कन्यका-केशपाशमिव नीलकण्ठ-चन्द्रकाभरणम् , हिरण्यौक्ष-दानधमिव महावराह-दंष्ट्रा-

अस्त्रविशेषो येन तम्, अन्यत्र तु गृहीता निवासाय स्वाधीनीकृता एकचक्रा तत्संज्ञका पुरी येन तं तादृशम् । उपमालङ्कारः ।

पुरा किल एकचक्राख्यायां नगर्यां वकाभिधानोऽसुरः नरसंहारेणात्युपद्रवं कृतवान् । ततस्तत्रस्यो राजा प्रतिदिनमेकैकं नरं तन्नोजनाय प्रेष्य तस्मादनर्थात्लोकान् रक्षयामास । कस्मिंश्चित्समये दृष्टमान-लाक्षाभवनतः पलायितानां पाण्डवादीनामाश्रयदातृविप्रस्यावसरः समापन्नः । पारिवारिकस्थित्यातिव्यग्रं तं समीप्य कुन्ती निजमेकमात्मजं तत्र प्रेषयितुं स्वीकृत्य तन्नोजनाय भीमसेनं प्रेषितवती । स च तन्नोपेक्ष्य तं व्युत्पादितवानिति महाभारतीया कथा ।

अरुणेति । अरुणानुजो गरुडः तमिव, उद्धृता उस्वाता अनेकेषां महानागानाम् अनेकपृथुलगजानां दक्षिणा दन्ता येन तं तादृशम्, पक्षे उद्धृतान् खाताग्निःसारितान् अनेकान् बहून् महानागान् विशालसर्पान् दशति चन्द्रपुटेन सन्वृश्य भक्षयतीति तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

भीष्ममिति । भीष्मो गाङ्गेयः तमिव, शिखण्डिनां मयूराणां शत्रुं बहोः कालेन व्यापादयितारम्, पक्षे शिखण्डिनः तत्संज्ञकपाण्डवपक्षीयद्रुपदात्मजस्य शत्रुं चिररिपुम् । उक्तालङ्कारः ।

पुरा किला अम्बालिका काशिराजसुता स्वविवाहस्य भीष्मपितामहमेव वध्रे किन्तु तत्प्रत्याख्याता सती तत्प्राणनाशार्थमेव स्वप्राणान् त्यक्त्वा द्रुपदराजसुता संजाता, अनन्तरञ्च गन्धर्वस्य पुंसर्वं जग्राह ततः शिखण्डीतिसंज्ञकेन लोके प्रसिद्धा आसीदिति संचिन्ता महाभारतीया कथा ।

निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालः तमिव, सततं निरन्तरम् आविभूता वनात् प्रकटीभूता मृगेषु हरि-णेषु तद्धननेष्वित्यर्थः, तृष्णा अभिलाषो यस्य तं तादृशम्, पक्षे सततमाविभूता मृगतृष्णा मरीचिका दिनकररश्मिषु सलिलभ्रमो यस्मिन् तं तादृशम् ।

विधेति । विद्याधरो देवयोनिविशेषः तमिव, मानेन शक्यहङ्कारेण मनोबद्धा सवेगं सर्वदा तीव्रगति-मन्तम्, अन्यत्र मानसे मानसाभिधाने सरसि वेगो मज्जनादिनिमित्तं वेगेन गमनं यस्य तं तादृशम् । मानस-वेगाख्यो गन्धर्वः कश्चिन्नवेदिति तु न शङ्कनीया तथा सति पदावृत्तिप्रसङ्गात् ।

पराशरमिति । पराशरो व्यासपिता तमिव, योजनं चतुष्कोशव्यापि 'योजनं परमात्मनि । चतु-ष्कोश्यां च योगे च' इति मेदिनी; गन्धः सौरभोऽस्यास्तीति योजनगन्धः कस्तूरीमृगः, अर्श आदिस्वादश्च प्रस्थयः, अन्यत्र योजनगन्धां तन्नामिका वृषलकन्यामनुसरतीत्येवं शीलम् । 'व्यासमातरि । कस्तूरी-शीतयोश्च' इति आनुचन्द्रवृत्तकोशः । उक्तालङ्कारः ।

कदाचित् पराशरो हि सर्वयोगसमन्वितं पुत्रोत्पादनसमयं यावद्विचारयति तावत् काञ्चिदतिसुन्दरीं धीवरात्मजां सत्यवतीनाम्नीं ददर्श, दृष्ट्वा च जातस्मरतया रिरंसया क्रुहकं निर्माय मैथुनायोपचक्रमे इति महाभारतीया कथा ।

धटेति । घटोत्कचः हिडम्बायां भीमसेनादुत्पन्नोऽसुरः तमिव, भीमं भीषणम्, अन्यत्र आत्मा एव वीर्यरूपेण स्त्रीयोनौ प्रविशतीति सिद्धान्तात् भीमं भीमलेनतुल्यं रूपम् आकृतिं धारयितुं शीलं यस्य तं तादृशम् । 'सत्या भामा' इतिवत् भीमेति नामैकदेशे नामग्रहणम् । उक्तालङ्कारः ।

अचलेति । अचलराजः पर्वताधिपतिर्हिमालयः तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः कचसमूहः

वाला गरुड हो, वह मोरों का शत्रु था मानो शिखण्डी का शत्रु भीष्म हो, उसमें मृगों के मारने की अभिलाषा निरन्तर उठती रहती थी मानों मृगमरीचिका से परिपूर्ण ग्रीष्म ऋतु का दिन हो, वह अहङ्कार के वेग में चूर था मानो मानस सरोवर की ओर वेग से जाने वाला कोई विद्याधर हो, वह योजन-गन्धा का अनुसरण करने वाले पराशरमुनि के समान कोसों तक गन्ध मारने वाली कस्तूरी का पीछा करने वाला था, भीम रूपधारी घटोत्कच के समान उसकी आकृति अत्यन्त विशाल और भयङ्कर थी, मगवान् शङ्कर को चन्द्रकला से विभूषित भगवती पार्वती के बाजों के समान वह भी मोर-चन्द्रिकाओं से सुशोभित था, महावराह की दाढ़ों से घायल

विभिन्न-वक्षःस्थलम् , अतिरागिणमिव कृत-बहु-बन्दी-परिग्रहम् , पिशिताशनमिव रक्त-लुब्धकम् , गीतकलाविलासमिव निषादानुगतम् , अम्बिका-त्रिशूलमिव महिष-रुधिराद्र-कायम् , अभिनययौवनमपि क्षपित-बहुवयसम् , कृत-सारमेय-संग्रहमपि फलमूलाशनम् ,

तमिव, नीलकण्ठानां मथूराणां चन्द्रका मेचका एव आभरणानि अलङ्कारा यस्य तं तादृशम्, 'मेचकाः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः, 'बर्हिकण्ठसमं वर्णं मेचकं ज्ञुवते बुधाः' इति काश्यः, पक्षे—नीलकण्ठस्य शङ्करस्य चन्द्र एव चन्द्रकः भालस्थः शशी एव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम्, भगवतो-रत्ननारीस्वरूपत्वेनैकस्य मूर्धनः चन्द्रभूषणेनेव द्वयोरपि मूर्धनस्तद्भूषणकत्वमित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

हिरण्याक्षेति । हिरण्याक्षस्तदाख्यो हिरण्यकशिपुसंज्ञकभ्राता दानवो दैत्यः तमिव, महावराहैः विशालशूकरैः दंष्ट्राभिर्दशनैः करणैः विभिन्नं विहितकृतं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य तं तादृशम्, पक्षे—महावराहेण भगवतो विष्णोर्दशावतारेषु शूकररूपवृत्तीयावतारेण दंष्ट्रया दन्तेन विभिन्नं विदारितं वक्षःस्थलं यस्य तं तथोक्तम् । उक्तालङ्कारः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल हिरण्याक्षो महामुरो लोकान् संक्षोभयन् प्रतिदिनमस्वास्थ्यं चक्रं, अत्युग्रतपःशालित्वेन भुवं सलिले मज्जयामास । अथ भगवान्भारायणस्तेषां रिरक्षयिषया शूकररूपमास्थाय सागराद्भुवमुद्ध्यत्य पर्वतकन्दरायां वर्तमान आसीत्, अनन्तरञ्च मृगयार्थं व्रजता हिरण्याक्षेणावलोकितं गदामादाय ताडितवान्, अथ च दंष्ट्रया तद्वक्षो विदारयित्वा निजघानेति ।

अतिरागिणमिति । अतिरागिणम् अत्यन्तविषयाधीनम् अर्थपतिमिव, कृतो विहितो बहुनाम् अनेकानां बन्दीनां हठादपहतवधूनां परिग्रहः स्त्रीत्वेन स्वीकारो येन तं तादृशम्, पक्षान्तरे तु-कृतो बहुनां बन्दिनां मङ्गलपाठकानां परिग्रहः एकत्रीकरणं येन तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

पिशितेति । पिशिताशनो मांसभक्षकः तमिव, रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यत्र तं तादृशम्, पक्षान्तरे तु रक्ते शोणिते लुब्धकं सामिलाषम् । उक्तालङ्कारः ।

गीतेति । गीतकला गानविद्या तस्या विलासं व्यापारमिव, निषादैः अन्यजैः अनुगतम् अनुसृतम्, पक्षे—निषादस्तन्ग्रीकण्ठोद्भवः स्वरः 'निषादधर्मगान्धाराः, इत्यादिप्रसिद्धः, तेन अनुगतं सहितम् । उक्तालङ्कारः ।

अम्बिकेति । अम्बिकायाः चण्डिकायाः 'मृडानी चण्डिकाम्बिका' इत्यमरः, त्रिशूलं शस्त्रविशेषः तमिव, महिषाणां सौरिभाणां तदाख्यासुरस्य च रुधरेण शोणितेन आदः क्लिन्नः कायः शरीरं यस्य तं तादृशम् । उक्तालङ्कारः ।

अभोति । अभिनवं नूतनं मनोहारि वा यौवनं तारुण्यं यस्य एतादृशमपि क्षपितानि व्यतीतानि बहूनि नानाविधानि वयांसि शैशवादीनि येन तं तादृशमिति विरोधः क्षपितानि व्यापादितानि बहूनि वयांसि पक्षिणो येन तं तादृशमिति तत्साधनम् । 'खगवाख्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । अत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः, तथा च दर्पणे—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ, ... ।

कृतेति । कृतो विहितः साराणां धनानां मेयानां परिमातुं योग्यानां शस्यादीनां च संग्रहः एकत्री-

हिरण्याक्ष राक्षस की छाती के समान उसकी भी छाती जङ्गली सूअरों की दाढ़ों के आघात से चोटीली हो गयी थी, जैसे यश के अत्यन्त लोभी चाडुकारों से घिरे रहते हैं वैसे ही वह भी अनेक बन्दिनों से घिरा था, जैसे मांसभोजी राक्षस रक्त चाहने वाले होते हैं वैसे ही बहेलिय उसको चाहते थे, सङ्गीत कला की क्रीड़ा में जिस प्रकार गीत के पीछे-पीछे निषाद-स्वर चलता रहता है उसी प्रकार उसको पीछे-पीछे चाण्डाल चल रहे थे और उसका शरीर जङ्गली मैसों के खून से लथपथ था मानो महिषासुर के रक्त में सना हुआ भगवती दुर्गा का त्रिशूल हो । वह नौजवान होते हुए भी बहुत अधिक वयस (अवस्था, पक्षी) नष्ट कर चुका था, सारमेयों (धनधान्य, कुत्तों)

१. 'बन्दि' । २. विन्त्यासमिव 'कलाभिलाष । ३. बहुरक्त' । ४. क्षयित' । ५. फलमूला-
शिनम्, फलाशिनम् ।

कृष्णमप्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दप्रचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राज-
सेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य अंशावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य,
सारथिमिव कलिकालस्य भीषणमपि महासत्त्वतया गभीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनभि-
भवनीयाकृतिम्, मातङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानन्तु तस्यै पद्मादह-
मश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—‘अहो ! मोहप्रायमेवां जीवितम्, साधुजन-विगर्हितञ्च चरि-

करणं येन तं तादृशमपि फलमूलान्येव अशनं भक्षणं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, कृतः सारमेयाणां शुनौ
संग्रहो येन तादृशमिति तत्समाधानम् । उक्तालङ्कारः ।

कृष्णमिति । कृष्णं नारायणमपि असुदर्शनं सुदर्शनचक्रेण रहितमिति विरोधः, ‘चक्रं सुदर्शनम्’
इत्यमरः, कृष्णं कालवर्णम् अत एव असुदर्शनं भयोत्पादकत्वेन भीमदर्शनमिति तत्समाधानम् । उक्ता-
लङ्कारः ।

स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन स्वाभिप्रायेण प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तथोक्तमपि दुर्गं दुर्गसं नगरम् एकम्
अद्वितीयं शरणं गृहं यस्य तं तादृशमिति विरोधः, दुर्गा भवानी देवी एकम् अद्वितीयं शरणं रक्षिका यस्य तं
तादृशमिति तत्समाधानम् ‘शरणं गृहरक्षित्री’ इत्यमरः । उक्तालङ्कारः ।

क्षितीति । क्षितिभृद् राजा तस्य पादौ चरणौ तत्रनुवर्तिनमपि तस्सेवाविधायिनमपि राजसेवा नृप-
परिचर्या तस्या अनभिज्ञम् अज्ञातारमिति विरोधः, क्षितिभृत् पर्वतः तस्य पादे प्रत्यन्तपर्वते ‘पादाः प्रत्य-
न्तपर्वताः’ इत्यमरः, अनुवर्तते अवतिष्ठत इति तं तादृशमिति तत्परिहारः । उक्तालङ्कारः ।

अपत्यमीति । विन्ध्याचलस्य जलबालकपर्वतस्य अपत्यं सन्तानमिव अत्यन्तकठिनशरीरत्वात् । कृता-
न्तस्य यमस्य ‘कृतान्तो यमुनाभ्राता यमनो यमराज्यम्’ इत्यमरः, अंशावतारमिव एकदेशावतारमिव
जीवसंहारात् । पापस्य अधर्मस्य सहोदरमिव सोदरमिव जीवानां तीव्रयातनाविधायित्वात् । कलिकालस्य
कलियुगस्य सारथिमिव यन्तारमिव निरन्तराधर्मोत्पादनेन सञ्चालकत्वात् । उक्तस्थलेषु ज्ञात्युत्प्रेक्षा ।
भीषणमपि भयजनकमपि तुणनिक्षेपादिनिकृष्टाचारेण निःसत्त्वजीवानां भ्रातोत्पादनात् चञ्चलस्वभावम-
पीत्यर्थः महासत्त्वतया प्रबलोत्साहस्वभावतया गभीरमिव धैर्यगुणयुक्तमिव उपलक्ष्यमाणम् अन्यैः परि-
दृश्यमानम् । इह गाम्भीर्यं गुण इति तदुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

अनमीति । अनभिभवनीया अतिरस्करणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, अत्यन्तकर्कशात्वेन
दुर्दृष्टत्वादिस्थाशयः । मातङ्गनामानं मातङ्गेतिसंज्ञकं शबरसेनापतिं किरातसैन्यस्वामिनम् अपश्यम्
अद्वाक्षम् । केवलदर्शनेन नामावबोधः कथमित्याशङ्क्यामाह—अभिधानमिविति । तस्य सेनापतेः अभिधानं
संज्ञाम् अहं वैशम्पायनः पश्चात् तदवलोकनान्तरम् अश्रौषं श्रुत्यमुखादाकर्णयम् । एवञ्च सम्प्रति तन्नामा-
भिधाने न काचिद्विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

आसीदिति । मे मम मनसि हृदये आसीद् अभूत्—चिन्तेति शेषः । तदेव उपपादयति—अहो !
इत्यादिना । अहो ! इत्याश्रये, ‘आहो उताहो किमुत’ इत्यमरः, मोहोऽविवेकः प्रायो बहुलं यत्र तथोक्तम्,

का संग्रह करते हुए भी फल-मूल खाने का अभिलाषी था, श्यामल शरीर के कारण कृष्ण के समान होते हुए भी
असुदर्शन (सुदर्शनचक्र रहित, कुरूप) था, स्वच्छन्दचारी होने पर भी दुर्गैकशरण (किले में रहने वाला, भगवती
दुर्गा का एक मात्र था) और क्षितिभृत् (पर्वत-राजा) के चरणों का अनुगमन करने पर भी राज-सेवा से अपरि-
चित था । वह मानो विन्ध्याचल का पुत्र था, यमराज का अंशावतार था, पाप का सगा भाई था और कलिकाल का
निजुआ हुआ अंश था । मयंकर होते हुए भी वह अत्यधिक पराक्रम के कारण अत्यन्त गभीर भी था । उसकी
आकृति में ऐसा प्रभावशाली व्यक्तित्व था जिसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती थी । जैसा कि मुझे पीछे मालूम हुआ,
उसका नाम मातंग था ।

उन भीलों को देखकर मैं मन ही मन सोचने लगा—अह ! इन लोगों का जीवन कितना विवेकहीन

१. स्वच्छन्दप्रचारमपि । २. विन्ध्यस्य । ३. सारमिव । ४. अनभिभवकृतिम् । ५. मातङ्ग-
नामानम् । ६. सर्वेश्वर । ७. ‘तस्य’ इति पदं कचिन्नोपलभ्यते । ८. धोरप्रायम्, मोहप्रायम्,
पतेषाम् । ९. निर्वहितम् ।

तम् । तथाहि पुरुष-पिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनविगर्हितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं शिवारुतम्, उपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्याटवीषु, आपानकमुत्सवः मित्राणि, क्रूरकर्मसाधनानि धनूंषि, सहाया विषदिग्ध-मुखा भुजङ्गा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमृगाणाम्, कलत्राणि बन्दि-गृहीताः परयोषितः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सह संवासः, पशुरुंधिरेण देव-तार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीवनम्, भूषणानि भुजङ्गमणयः, वनगर्ज-मदैरङ्ग-

प्रायपदोपादाने तु दुर्गाचर्चनाद्यौ सार्विकवृत्त्यापि कदाचिप्रवृत्त्यवलोकनात् कियान् विवेकोऽस्तीति व्यञ्जना-
र्थम् । एषां श्वराणां जीवितं प्रणितम् । च पुनः साधुजनैः शिष्टमण्डलैः गर्हितं जुगुप्सितं चरितम् आचर-
णम् । एतदेव विशिष्य समर्थयति—तथाहीत्यादिना । पुरुषस्य नरस्य यत् पिशितं मांसं तस्य य उपहारो
भगवत्यै नैवेद्यनिवेदनं तस्मिन् धर्मबुद्धिः अयं धर्म इति ज्ञानम् । परमार्थतस्तु नरबलिदानमधर्म एवेति
'मां हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादनादित्याशयः । आहारो भोजनं साधुजनविगर्हितः शिष्ट-
जननिन्दितः मधुमांसादिः, मद्यपिशितादिः, आधिपदेन कन्दादीनां मत्स्यादीनां वा तामसाहाराणां परि-
ग्रहः । मनुनापि निषिद्धं मांसभक्षणादिकमुक्तं तथा च—

'यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते । मत्स्यावः सर्वमांसादस्तस्माद् मत्स्यान् विवर्जयेत्
श्रमः स्वशक्तिसम्पादानाय व्यायामः मृगया आखेटकः । शास्त्रम् षष्ठस्वरवेदपाठः, शिवारुतं शृगाल
शब्दितं शिवारुतातिरिक्तशास्त्रपाठाभावात् तस्य चाशुसूचकत्वाच्चिन्दितत्वमित्याशयः । इह शास्त्रे शिवा-
रुतधारोपस्य प्रस्तुतनिन्दितव्यवहारोपचयोक्तितया समानाधिकरणः परिणामः । तथा च दर्पण—

'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिणामो भवेत्तुल्यास्तुत्याधिकरणो द्विधा ॥'

सदसतां शुभाशुभानां विषयाणाम् उपदेष्टारः शिक्षकाः कौशिका उल्लूकपक्षिणः, महेन्द्रगुगुलुल्लू-
क्यालप्राक्षिणः कौशिकः, इत्यमरः । उल्लूकानां हि सुसवायसान् प्रत्येवाभिभवावलोकनेनैतेषामपि प्रायः सुस-
मृगादीन् प्रत्येवाभिभवादित्याशयः । प्रज्ञा विवेकबुद्धिः शकुनिज्ञानं शाकुनशास्त्रीयत्किञ्चिज्ज्ञानावबोधः
पक्षिशब्दं निशम्य आखेटस्यैव सदसन्निरूपणमित्यर्थः, तद्विज्ञापदार्थं गत्यभावादस्य अपि निन्दितत्वमिति
भावः । श्वानः सारमेयाः परिचिताः विश्वासपात्राणि राज्यम् आधिपत्यं शून्याटवीषु मनुष्यरहितवनेषु ।
उत्सवः प्रमोदव्यापारः आपानक मद्यपानगोष्ठी । मित्राणि सुहृदः क्रूरं यत्कर्म हिंसादि तत्साधनानि प्रयो-
जकानि धनूंषि चापानि । सहायाः अभिलषितकार्यकर्तृत्वात् साहाय्यसम्यादिनः भुजङ्गा आशीविषा इव
विषेण गरलेन दिग्धं लिप्तं मुखम् अग्रभागो येषां तथाभूताः सायका बाणः, एतामभिप्रायः सरला
एवेति स्वयमूहनीयाः । अलङ्कारश्चात्रोपमा । गीतं गानं मुग्धा मूढाः मृगा हरिणाः तेषाम् उत्साहकारि
ध्वंसविधायि 'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विरवः । यदा मृगा हि एतेषां गानं निशम्य निश्चलाः सन्तो
विद्यन्ते तत्समय एवैते तान् हिंसन्तीति गानस्यैव तेषां ध्वंसविधायिस्त्वमित्याशयः । कलत्राणि स्वस्त्रियः,
बन्दिगृहीताः बन्दीभावेनाङ्गीकृताः हठादपहृताः परयोषितः अन्यस्त्रियः । क्रूरात्मभिः दुष्टस्वभावैः शार्दूलैः
व्याघ्रैः सह संवासः सहावस्थानम् । पशवो महिषादयः तेषां रुधिरं शोणितेन देवतार्चनं देवपूजनम् ।
मांसेन पिशितेन बलिकर्म पञ्चमहायज्ञमभ्यवर्तिभूतयज्ञः तथा च मनुः—

और कर्म कितने अशिष्ट हैं, नरमांस तक की बलि देना यह धर्म समझते हैं, शिष्टों से निन्दनीय मदिरा और
मांस इनका भोजन है, शिकार खेलना ही इनका व्यायाम है, गीतद्वियों का अशुभसूचक रोना ही इनके लिए
वेदपाठ हैं, उल्लू ही इनके मले-बुरे के उपदेशक हैं, चिड़ियों के बारे में जानना ही इनकी बुद्धिमानी है, कुत्ते
ही इनके संगी-साथी हैं, सुने जंगलों पर ही इनका राज्य है, एक साथ मिलकर शराब पीना ही इनका उत्सव
है, क्रूर कर्मों (हिंसा आदि) के साधन धनुष ही इनके मित्र हैं, विषधर साँपों की तरह विष में बुझाये गये
बाण ही इनके सहायक हैं, राग में वेष्टुष हो जानेवाले मृगों का प्राण लेना ही इनके गीतों की विशेषता है;
बलात् पकड़ कर लायी गयी दूसरों की स्त्रियाँ ही इनकी पत्नियाँ हैं, यह हिंसक बाघों के साथ ही रहते हैं, पशुओं
के रक्त से अपने देवताओं की पूजा करते हैं, मांस की बलि चढ़ाते हैं, चोरी ही इनकी जीविका है, साँपों

१. ...निन्दितः, गर्हितः । २. शास्त्रे । ३. समुपदेष्टारः । ४. शून्यास्वटवीषु । ५. मित्राणि
क्रूरकर्माणि, धनं धनूंषि । ६. ...दग्ध... । ७. भुजङ्गमा इव । ८. उत्साहकारि । ९. बन्दी... । १०. पशु-
रुधिरैर्नैव । ११. जीवितम् । १२. भुजङ्गफणामणयः । १३. वनकरिमदैः ।

रागः, यस्मिन्नेवं कानने निवसन्ति, तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति' ।

इति चिन्तयत्येव मयि स शबर-सेनापतिरटवीपरिभ्रमण-समुद्भवं श्रममपनिनीषु-
रागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्चायामवतारित-कोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीत-पल्लवासेने
समुपाविशत् ।

अन्यतमस्तु शबरयुवा ससम्भ्रममवतीर्य तस्मात् करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो
वैदूर्यद्रवानुकारि प्रलय-दिवसकर-किरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव
प्रस्यन्दितम्, द्रुतमिव मुक्ताफल-निकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडम्, अरविन्दकोश-
रजः-कषायमम्भ-कमलिनिपत्रपुटेन, प्रत्यगोद्भूताश्च धौतपङ्कनिर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भीतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ १।७० ॥
चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं जीविकानिर्वाहः । भूषणानि अलङ्काराः भुजङ्गमणयः सर्परश्नानि पर्वतस्था-
यित्वात्सेषां तेऽनायासलभ्या इत्याशयः । वनगजमदैः अरण्यहस्तिदानवारिभिः अङ्गरागः अङ्गलेपनम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् अलक्षिताभिधेये कानेन अरण्ये निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननम्
अशेषतः समस्ततः उत्खातम् उत्पाटितं मूलं मध्यदेशो यस्य तथाविधं कुर्वन्ति विदधति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयति सत्येव स शबरसेनापतिः किरातसैन्य-
स्वामी मातङ्गः, अटव्यां परिभ्रमणम् इतस्ततः पर्यटनं तस्मात् समुद्भवं सञ्जातं श्रमं परिभ्रमम् अपनि-
नीषुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः तस्यैव शाल्मलीतरोः अधश्चायायाम् अधोऽनातपे आगत्य, अवतारितं स्कन्धा-
न्नामितं कोदण्डं कार्मुकं येन स तथोक्तः, स्वरितेन शीघ्रतावता परिजनेन सेवकेन उपनीतम् समीपे प्रापितं
यत् पल्लवासेनं किललयविष्टरः तस्मिन् तादृशे समुपाविशत् तस्थिवात् ।

अन्यतम इति । अन्यतमः बहुसैनिकमध्ये कश्चिदनिर्दिष्टनामा शबरयुवा भिषलतरुणः ससम्भ्रमं
शीघ्रम् अवतीर्य अन्तः प्रविश्य प्रथममिति शेषः । तस्मात् पम्पाख्यात् करयुगलेन पाणिद्वयेन पत्रपुटेन
परिक्षोभितं तृणाद्यपनयनाय विलोडितम् अम्भः सलिलं यस्य तस्मात् तादृशात् सरसः सरोवरात् कम-
लिनीपत्रपुटेन नलिनीदलपुटेन अम्भो मृणालिकाश्च समुपाहरदिति सम्बन्धः । नपुंसकलिङ्गद्वितीयान्तादिना
पदानि अम्भसो विशेषणानि । वैदूर्यस्य बालचायजस्य मणोः द्रवं गलितांशम् अनुकरोतीति तत् तादृशम्,
देदीन्यमानत्वादित्याशयः । प्रलये कल्पान्तसमये दिवसकरस्य प्रचण्डादित्यस्य किरणैः रश्मिभिः उपता-
पात् प्रखरसन्तापात् विलीनं द्रवीभूय चरितम् अम्बरैकदेशं गगनैकभागमिव । इन्दुमण्डलात् चन्द्र-
बिम्बात् प्रस्यन्दितं द्रवीभूय पतितमिव । द्रतं स्यन्दितं मुक्ताफलानां मौक्तिकानां निकरं वृन्दमिव सर्वतोऽ-
त्यन्तोऽब्जलखादित्याशयः । अत्यच्छतया अत्यन्तस्वच्छतया स्पर्शेन शौर्यस्पर्शे अनुमेयं सलिलतया
अनुमातुं योग्यम् आकाशसदृशतया प्रेक्षणाशक्यत्वादित्याशयः । हिमजडं तुहिनवत् शीतलम् । अरविन्द-
कोशस्य कमलकर्णिकाधारस्य रजसा धूलिना कषायं तुवररसयुतम् अम्भः सलिलम् । प्रत्यगोद्भूताः तत्क्षण-
मुत्पादिताः धौतपङ्काः चालितकर्दमाः अत एव निर्मलाः स्वच्छाः मृणालिकाः शुद्रविसतन्तूनि । 'की

की मणियाँ ही इनके आभूषण हैं, जङ्गली हाथियों का मद ही इनका भुगन्धित लेप है और यह जिस किसी भी
जङ्गल में कुछ दिनों रह जाते हैं, उसी को जड़मूल से उखाड़ देते हैं ।

मैं अभी यह सोच ही रहा था कि जङ्गल में इधर-उधर भटकने की थकावट मिटाने के लिये वह सेनापति
उसी सेमल के पेड़ के नीचे छाया में आकर रुक गया । उसने अपना धनुष उतार कर रख दिया और अपने
संगी-साथियों द्वारा जल्दी से बिछाये गये पत्तों के आसन पर बैठ गया । उनमें से एक भील नौजवान् फुर्ती से
सरोवर के जल में उतर पड़ा और उसे दोनों हाथों से झकोर कर कमल के चौड़े पत्ते से बने दोने में जल भर
लाया । वह जल वैदूर्यमणि के रस के समान, प्रलयकालीन सूर्य की किरणों से पिघले हुए आकाश-खण्ड के
समान, चन्द्रमण्डल से टपके हुए अमृत के समान तथा पिघले हुए मोती के समान प्रतीत होता था । वह
इतना निर्मल था कि छूने ही पर पहिचाना जा सकता था । वह बर्फ के समान ठण्डा और कमल के छड़े छुवे

१. इह 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । २. कुर्वते । ३. इह 'स' इति पाठः कश्चिन्नास्ति ।

४. शबरसेनापतिश्च । ५. श्रमणसमुद्भवश्रमम् । ६. शाल्मलि । ७. छायाम् । ८. 'जनोपनीते पल्लवासेने ।

९. अन्यतरस्तु । १०. द्रुतमिव । ११. जलशिशिरम् । १२. 'पत्रसम्पुटेन । १३. निर्मलमृणालिकाः ।

आपीत-सलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबर-सैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात् पुलिन्द-वृन्दादनासादित हरिण-पिशितः पिशिताशन इवाविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुमूले मुहुर्त्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन् शबरसेनापतौ जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलता-परिवेष-भीषणया दृष्टया गणयन्निव शुक्कुल-कुलायस्थानानि श्येन इव विहगामिषास्वाद-लालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत् ।

स्यात्काचिमृणाद्यादि विपद्यापचये यदि' इत्यमरात् क्षुद्रविषये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः । समुपाहरत् शबरसेना-पतये समर्पितवान् । एतेषु अम्बरकदेशमित्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा, प्रस्यन्दितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, मुष्काफलनि करमित्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, हिमजडमित्यत्र लुप्तोपमेति बोध्या ।

आपीतेति । आपीतं सम्यक्तया पीतं सलिलम् अम्भो येन स तादृशः सेनापतिः सैन्यनायकः सैहिकेयः सिंहिकापुत्रो राहुः शशिकलाः चन्द्रकला इव ता मृणालिकाः क्रमेण जलपानानन्तरम् अदशत् दशनैर-भक्षयत् । राहुर्ग्रथा चन्द्रकला अश्नाति तथायमपीत्युपमालङ्कारः । अपगतो दूरीभूतः श्रमः मृगयापरिश्रमो यस्य स तादृशः, उत्थाय उत्थानं विधाय परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समस्तेन तेन प्राक्प्रति-पादितेन शबरसैन्येन भिस्लानीकेन अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अभिमतम् अभिलषितं दिगन्तरम् अन्यदिशं प्रति अयासीत् अगमत् ।

एकतमस्त्विति । तेषु मध्ये एकतमः कश्चिदनिर्दिष्टनामा, तु पुनरर्थे, जरच्छबरः वृद्धकिरातः तस्मात् पुलिन्दवृन्दात् शबरमण्डलात् अनासादितम् अलम्बहरिणपिशितं मृगमांसं येन स तादृशः, पिशिताशनो मांसभक्षको व्याघ्रः स इव विकृतं भीमं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तादृशः, पिशितार्थी मांसार्थी तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तरुमूले शाखमलीवृक्षमूले मुहुर्त्तमिव किञ्चित्कालमिव व्यलम्बत विलम्बमकरोत् । तस्मिन् शबरसेनापतौ किरातसैन्यनायके अन्तरिते वृक्षगहनत्वेन व्यवहिते सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरः स्थविर-भिस्लः अस्माकं पक्षिणाम् आयूषि जीवनसमयान् पिबन्निव पानेन विलुप्तं विदधदिव । रुधिरबिन्दुभिः कोपप्राप्तशोणितकणैः पाटलया श्वेतरक्तया, तथा कपिले पिङ्गले ये भ्रूलते ताभ्यां परिवेषः परिधिः 'परि-वेषस्तु परिधिः' इत्यमरः तेन भीषणया त्रासकारिण्या, दृष्टया लोचनेन शुक्कुलस्य कीरगणस्य कुलायस्था-नानि नीडाधारस्थलविशेषान् गणयन्निव इत्युत्तया तत्संख्यां विदधदिव । श्येन इव मांसभक्षी शशादनः पक्षिविशेषः विहगानां खगानाम् आमिषास्वादे पिशितभक्षणे लालसो लम्पटः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति यादवः । तं वनस्पति शाखमलीतरुम् आरुरुक्षुः आरोढुमिच्छुः आमूलात् मूलप्रान्तपर्यन्तासुचिरं चिकालम् अपश्यत् अवलोकितवान् । एषु 'पिशिताशन इव' इत्यत्र, 'श्येन इव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'पिबन्निव' इत्यत्र 'गणयन्निव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

पराग के कारण स्वाद में कसैला था । वह जल के साथ ही टटकी निकाली गयी और पानी में धोकर मलीभाँति साफ क़ी गयी पवनार (कमल की कोमल जड़) भी लाया था ।

सेनापति जल पीकर धीरे-धीरे उस कमल की जड़ को काटकर खाने लगा मानों राहु चन्द्रकला का भक्षण कर रहा हो । थोड़ी देर थकान मिटाकर वह उठ खड़ा हुआ और जल पीकर निश्चिन्त हुई उस भील सेना के साथ-साथ धीरे-धीरे अपनी इच्छित दिशा की ओर चल पड़ा ।

उन भीलों के झुण्ड में से पिशाच की तरह भयंकर आकृति वाला एक बूढ़ा भील, जिसे हिरन का मांस नहीं मिला था, उसी पेड़ के नीचे मांस पाने की आशा में थोड़ी देर रुका रहा और सेनापति के आँखों से ओझल हो जाने पर वह उस पेड़ पर चढ़ने की अभिलाषा से बहुत देर तक उसे जड़ से ऊपर तक देखता रहा । बाज के समान पक्षियों के मांस का लालची वह बूढ़ा अपनी भूरी-भूरी आँहों से घिरी हुई रक्त की बूँदों जैसी

१. शबरसेनापतिः । २. एकतरस्तु । ३. 'इवातिविकृतदर्शनः' । ४. तरुमूले च तस्मिन् । ५. 'तस्मिन्' इति पाठ कचित्रोपलभ्यते । ६. कपिलभ्रुवा परिवेष' । ७. शुक्कुलायस्थानानि । ८. विहगाभिष' विहगा-मिषस्वाद' । ९. सुचिरम् ।

उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनं भीतानां शुककुलानामसुभिः ।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् ? यतः स तमनेक-ताल-तुङ्गमभ्रङ्ग-शाखाशिखरमपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्, कांश्चिदल्पदिवस-जातान् गर्भ-च्छवि-पाटलान् शास्मली-कुसुमशङ्कासुपजनयतः, कांश्चिदुद्भिद्यमानपक्षतया नलिन-संवर्त्तिका-नुकारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशाम्, कांश्चिल्लोहितायमान-चञ्चुकोटीन् ईषद्विघटित-दल-पुट-पाटलमुखानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्ब्रूतः, कांश्चिदनवरत-शिरःकम्प-व्याजेन निवार-यत इव प्रतीकारासंभारान्, एकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्धिभ्यः कोटरा-न्तरेभ्यश्च शुक-शावकानग्रहीत्, अपगतासूंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

उदिति । तस्मिन् क्षणे काले 'वृणाः पर्वोत्सवेऽपि स्यात्तथा मानेप्यनेहसः' इति रामाश्रमी टीका, तस्य यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां त्रासमुपगतानां शुककुलानां कीरगणानाम् असुभिः प्राणैः उत्क्रान्त-मिव निःसृतमिव । इह उत्क्रान्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

किमिवेति । हि यस्माद्धेतोः अकरुणानां निर्दयानां लोकानां किमिव दुष्करं कठिनं न किमपीत्यर्थः, सर्वमेव कुकृत्यं सम्पादयन्तीत्याशयः । यतः स वृद्धकिरातः अनेके बहवो ये ताला उपर्युपरिनिहितताल-वृक्षाः तद्वत् उत्तुङ्गम् उन्नतम्, अन्नं मेघं कर्पन्ति विलिखन्तीति अभ्रङ्गपाणि 'अन्नं मेघो वारिवाहः' इत्य-मरः, शाखानां स्कन्धानां शिखराणि अग्राणि यस्य तं तादृशम्, तं पादपं विटपं सोपानानि आरोहणानि तैरिव 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः, अयस्नेनैव अनायासेनैव आरुह्य आरोहणं विधाय, अनुपजाता अनुपपन्ना उत्पतनशक्तिः गगनगमनसामर्थ्यं येषां तान् तादृशान् कांश्चित् अल्पदिवसजातान् स्वल्पदिनोत्प-न्नान्, गर्भस्य तरुणानिःसृतस्य भ्रूणस्य या छविः शोभा तथा पाटलान् श्वेतरक्तवर्णान् अत एव शास्मली-कुसुमस्य शास्मलीतरुवृक्षस्य शङ्कां निजेषु भ्रान्तिम् उपजनयतः उत्पादयतः । कांश्चित्—उद्भिद्यमानौ प्रादुर्भवन्तौ पक्षौ पतन्ने येषां तेषां भावः, तथा नलिनानां पङ्कजानां संवर्त्तिका नवदलानि 'संवर्त्तिका नवदलम्' इत्यमरः, अनुकर्तुं शीलं तेषां तान् तादृशान्, एतेनातिस्वच्छत्वं व्यज्यते । अर्कफलसदृशान् सद्योजाततया मन्दारफलसमानद्युतीन् । अलोहिता लोहिताः सम्पद्यमाना भयन्तीति लोहितायमाना रक्तायमानाः चञ्चलां चोटीनां कोटयः अग्रदेशा येषां तान्, अत एव ईषद्विघटितैः किञ्चिद्विकसितैः दल-पुटः पुटकाकारपत्रैः पाटलानि श्वेतरक्तानि मुखानि अग्रभागा येषां तेषां कमलमुकुलानां पङ्कजकुटुमलानां श्रियं कान्तिम् उद्ब्रूतः धारयतः । अनवरतं निरन्तरं यः शिरःकम्पः बालकतया त्रासेन वा उत्तमाङ्गविधू-ननं तस्य व्याजेन कपटेन निवारयत इव 'वयं शिशव इति कृत्वा न हन्तव्या' इत्यादिना स्वव्यापादनं प्रतिषेधत इव प्रतीकारो मारणनिवृत्त्युपायः तत्रासंभारान् अस्माकान् शिशुत्वेन चञ्चुपुटेन दंशनं कर्तुमङ्ग-मत्वात् उद्वहयन् विधाय पलायितुमयोग्यत्वाच्चेत्याशयः । एकैकशः प्रत्येकं फलानि रसोद्भवानीव तस्य वनस्पतेः शास्मलीतरोः शाखासन्धिभ्यः स्कन्धग्रन्थिभ्यः कोटरान्तरेभ्यः विवरमध्येभ्यश्च शुकशावकान्

लाल-लाल इष्टि से मानों हम लोगों की आयु को सोख रहा था अथवा सुगों के घोंसले गिन रहा था । उसे इस प्रकार अपनी ओर देखते हुये देखकर भयभीत सुगों के प्राण तो मानों उसी समय उड़ गये ।

निर्दयी के लिये कोई भी कर्म असाध्य नहीं होता । बादलों से बात करने वाले चोटी वाले उस अनेक ताड़ वृक्षों में भी ऊँचे पेड़ पर वह इतनी सरलता से चढ़ने लगा मानों सीढ़ियों पर चढ़ रहा हो । वह ऊपर पहुँच कर ढालियों की जोड़ों और खोखलों से सुगों के बच्चों को निकाल-निकालकर और उन्हें मार-मारकर पृथ्वी पर गिराने लगा । उन बच्चों में अभी उड़ने की शक्ति नहीं आयी थी । कुछ तो इतने थोड़े दिनों के पैदा हुये थे कि अभी तक उनमें गर्म की लाठी बनी हुई थी, जिससे वे सेमल के फूल जैसे लग रहे थे, कुछ बच्चों के पंख फूट चुके थे जिससे वह कमल के नवीन दलों के समान प्रतीत हो रहे थे, कुछ मदार के फल जैसे मालूम पड़ते थे, कुछ की थोड़ी-थोड़ी खुली हुई लाल-लाल चोंचें कुछ-कुछ खिली हुई कमल की कलियों के समान सुझावनी लग रही थी और कुछ के सिर निरन्तर काँप रहे थे मानों कोई उपाय न चलने के कारण विवश होकर वे सिर हिला-

१. तदालोकनीयानां । २. अपिबुद्ध । ३. शास्मली... । ४. नलिनी... । ५. उद्वहन्तः । ६. निवा-रयन्त इव । ७. प्रतीकारानेकैकशः, एकैकतया । ८. शाखान्तरेभ्यश्च ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमवलोक्य द्विगुण-
तरोपजात-वेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्त-तरल-तारकां^३ विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो
दिक्षु विक्षिपन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमः त्रास-स्रस्त-सन्धि-शिथिलेन पक्ष्मपुटेन-
च्छाद्य मां तत्कालोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो-मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः
क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ ।

असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः सञ्चरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णोसितमुजङ्ग-
भोग-भीषणं प्रसार्य विविध-वन-वराह-वसा-विस्त्रगन्धिं करतलम् अनवरत-कोदण्ड-गुणा-

कीरशिशून् अग्रहीत् आदत्त, च पुनः अपगतासून् विगतप्राणान् कृत्वा विधाय चितौ पृथिव्याम् अपात-
यत् अधिपत् । एषु हि 'किमिव हि दुष्करम्' इत्यत्रार्थापत्तिः 'सोपानैरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, 'शावमली-
कुसुमशङ्कासुपजनयत इव' इत्यत्र पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गसंमिश्रो भ्रान्तिमान्, 'नलिनसंवर्त्तिकारिण'
इत्यत्र 'अर्कफलसदृशान्' इत्यत्र न आर्थी उपमा, 'कमलमुकुलानां श्रियमुद्धतः' इत्यत्र निदर्शना,
'निवारयत इव' इत्यत्र सापह्नवक्रियोपेक्षा, 'फलानीव' इत्यत्रोपमा । 'किमिव हि दुष्कराणां' इत्यस्यैव
हि 'यतः स' इत्यादिना समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, अयमेव हि प्रधानम्
पुतस्यैव चार्थापत्त्यादयोऽङ्गमिति सङ्करालङ्कारः ।

तात इति । तातस्तु मज्जनकस्तु क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ इति सम्बन्धः । महान्तं दीर्घतरम्
अकाण्ड एव असमय एव प्राणहरं जीवितविनाशनम् अप्रतीकारम् अवचिकिर्त्यम् उपप्लवं विपदम्
उपनतम् आगतम् अवलोक्य निरीचय, द्विगुणतरः पूर्वं शरीरशैथिल्येन यावान् कम्प आसीत्तद्विगुणतर
इत्यर्थः, उपजात उत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशः, मरणभयात् मृत्युत्रासात् उद्भ्रान्ते उद्भ्रमिते
तरले चञ्चले तारके कनीनिके यस्याः तां पादशीम्, विषादेन शोकेन शून्यां लचयरहिताम् । दृशं लोचनम्
इतस्ततः समन्ततो दिक्षु आशासु विक्षिपत् विस्तारयन्, उच्छुष्कम् प्रावत्येनास्त्रिन्नां तालु काकुदं यस्य
स तादृशः, आत्मनो निजस्य यः प्रतीकारो विपक्षिवृत्त्युपायः तत्र अक्षमः अक्षक्तः, त्रासेन भीत्या स्रस्तैः
विदीर्णैः सन्धिभिः अस्थिबन्धैः शिथिलेन श्लथेन पक्षपुटेन छद्मद्वयेन मां वैशम्पायनम् आच्छाद्य आवृत्य
तत्काले तत्क्षणे उचितप्रतीकारम् इदमेव योग्योपायं मन्यमानः जानन् स्नेहपरवशः प्रेरणा पराधीनः मद्र-
क्षणाकुलो मस्त्राणव्यग्रः किंकर्तव्यताविमूढः किमिदानीं मया कर्त्तव्यं विधेयमित्यत्र विषये सन्दिग्धबुद्धिः
क्रोडभागेन उत्सङ्गप्रवेशेन माम् अवष्टभ्य अवलम्बनं, विधाय आवृत्यर्थः, तस्थौ तस्थिवान् ।

असावपीति । असौ वृद्धचाण्डालोऽपि पापः पापिष्ठः अतिनुशंसः अत्यन्तक्रूरः, क्रमेण पर्यायेण
शाखान्तरैः स्कन्धान्तरैः सञ्चरमाणः प्रवर्तमानः कोटरद्वारम् अस्मदीयनिष्कुहद्वारम् आगत्य प्राप्य तातं
गतासुमकरोदित्यन्वयः । जीर्णस्य परिणतवयसः असितस्य श्यामवर्णस्य भुजङ्गस्य सर्पस्य 'सर्पः पृदा-
कुर्भुजगो भुजङ्गः' इत्यमरः, भोगः शरीरं तद्वत् भीषणं भयदम्, 'भोगः सुखे स्थितिमृतावधेश्च फणका-

हिलाकर 'नही' 'नहीं' कह रहे हो । वह बूढ़ा उन्हें एक-एक करके इस प्रकार फेंक रहा था मानों सेमल का फल
तोड़-तोड़कर गिरा रहा हो ।

मेरे पिता ने भलीभाँति समझ लिया कि यह एक बहुत बड़ी आकस्मिक प्राणनाशक विपत्ति आ गई है ।
अब इससे बचने का कोई उपाय नहीं है, इसलिये मय के कारण उनके शरीर की कैंपकैंपी दूनी हो गयी; मृत्यु के
भय से उनकी पुतलियाँ उलटने-सी लगीं और वह दुःख से सूनी-सूनी आँसू मरी आँखों से इधर-उधर देखने लगे ।
उनका तालू सूख गया, उनमें अपने को बचा पाने की कोई शक्ति न रह गयी । मय के कारण उनके सभी अङ्ग
ढीले पड़ गये तथा पखने और भी लटक गये । वह मेरी रक्षा के लिये व्याकुल हो उठे । मेरे प्रेम ने उन्हें इतना
बिचल कर दिया कि मुझे अपने पंखों से ढँककर छाती से चिपका लिया और हड्का-बड्का होकर चुपचाप बैठ गये ।
उस समय उन्हें मेरी रक्षा का यही उपाय सूझ पड़ा ।

वह पापी धीरे-धीरे डालियों से होता हुआ मेरे खोंखले के द्वार पर आ पहुँचा । उसने काले बूढ़े

१. अतिमहान्तम् । २. आलोक्य । ३. 'तरलतारको' 'तरलतरतारकान्', 'तारकाम्' । ४. पक्ष-
क्रमेणेति पदं न विद्यते । ५. 'विमिश्र' । ६. इह 'अनवरते'ति पदं कचिन्नास्ति ।

कर्षण-व्रणाङ्कित-प्रकोष्ठम् अन्तक-दण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसोमुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चु-प्रहार-मुत्कूजन्तमाकृष्य तातमपगतासुमकरोत् । मान्तु स्वल्पशरीरत्वाद् भयसम्पीडिताङ्गत्वात् सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि तत्पक्ष-पुटान्तर-गतं नालक्षयत् । उपरतञ्च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।

अहमपि तच्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्क-निलीनस्तेनैव^१ सहापतम् । आयुषोऽवशिष्टतया^२ तु पवनवशात् पुञ्जितस्य महतः शुष्कपर्त्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि येन मे नाशीर्यन्त^३ ।

ययोः^४ इत्यमरः । विविधा अनेके ये वनवराहाः अरण्यशूकराः तेषां वसाभिः तत्क्षणव्यापादनात् स्नायुभिः तत्सम्बन्धैरित्यर्थः, विस्त्रगन्धि आसगन्धि 'विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः करतलं हस्ततलं यस्य तं तादृशम् । अत्र हि 'विस्त्रगन्धिकरतलम्' इत्यस्य स्थाने 'विस्त्रकरतलम्' इत्येव पाठः साधीयान् उक्त-कोशबलेन 'गन्धि' पदानुपादानेऽप्युक्तार्थत्वेन भावात्, अन्यथाधिकपदत्वदोषं वारयितुं कः शक्नुयात् । अनवरतं निरन्तरं कोदण्डगुणानां धनुःप्रत्यञ्चानाम् आकर्षणेन आघेपेण व्रणः तेन अङ्कितः चिह्नितः प्रकोष्ठः कूर्परादधः प्रवेशो यस्य तं तादृशम् 'कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधः' इति शाश्वतः, कूर्परंश्च 'कफोणिस्तु कूर्परः' इत्यमराद् भुजमध्यग्रन्थिः अन्तकदण्डानुकारिणं यमवण्डतुल्यम्, वामबाहु-सव्यभुजं प्रसार्य विवरमध्ये विस्तार्य मुहुर्मुहुः वारंवारं दत्तः चञ्चुप्रहारः प्रोणीप्रधातो येन स तं तादृशम् उत्कूजन्तम् उच्चैः स्वरेण रुचन्तम्, तातं मज्जनकम् आकृष्य कोटराद्वहिरानीय अपगतासुं विगतप्राणम् अकरोत् कृतवान् । जीर्णासितभुजङ्गमोगभीषणमित्यत्र लुप्तोपमा, अन्तकदण्डानुकारिणमित्यत्र चार्थी लुप्तोपमा ।

मामिति । मां वैशम्पायनं तु स्वल्पशरीरत्वात् स्वल्पपुट्ठात् भयेन त्रासेन संपीडितानि सङ्कुचितानि अङ्गानि अवयवा यस्य तस्य भावः तस्मात्, आयुषो जीवितव्यस्य सावशेषत्वात् अवशिष्टत्वेन सह विद्यमानत्वात् । कथमपि महता बलशेन तस्य तालस्य पक्षपुटान्तरे छवपुटमध्ये गतं प्राप्तं नालक्षयत् नापश्यत् स जीर्णशर इति शेषः । एवमग्रे । उपरतं त्यक्तप्राणम्, अत एव शिथिला रूढया शिरोधरा ग्रीवा यस्य तं तादृशम्, तं जनकम्, अधोमुखम् अवाङ्मुखम् अवनितले अमुञ्चत् अपातयत् ।

अहमिति । तच्चरणान्तरे पितुः पादमध्ये निवेशितशिरोधरः स्थापितग्रीवः, निभृतं निःशब्दम् अङ्क-निलीनः उत्सङ्गेऽन्तर्हितः तेनैव जनकेनैव सह साकम् अपतम् अधःपतनफलिकां चेष्टामकरवम् । आयुषः स्वजीवितसमयस्य अवशिष्टतया अवशेषत्वेन हेतुना तु पवनवशात् वायुसंयोगेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य ऊर्ध्वाधोभावमाश्रितस्येत्यर्थः, महतो विशालस्य शुष्कपर्त्रराशेः नीरसदलसमूहस्य उपरि पतितं जस्तम् आत्मानं स्वशरीरम् अपश्यम् अवलोकयम् । येन शुष्कपर्त्रराशेरुपरिपातेन हेतुना, मे मम अङ्गानि अव-यवाः नाशीर्यन्त विगलितानि नाभवन् ।

साँप जैसी अपनी बाँह फैलाकर पिता को खींच लिया । उसकी दूधेली से जंगली सूअरों की बर्बा जैसी विसैली गन्ध निकल रही थी, उसके गट्टे पर धनुष की डोरी खींचते-खींचते धाव के चिह्न से बन गये थे और उसकी बाँह यमराज के दण्ड के समान भयंकर लग रही थी । यद्यपि पिता ने अपने बचाव के लिये बार-बार चौंच चला-चलाकर उस पर प्रहार किया, किन्तु अन्त में उस हत्यारे ने टें टें चिल्लाते हुए पिता को मार ही डाला । एक तो मैं बहुत नन्हा-सा था, दूसरे भय से मेरा शरीर भी सिझुड़ गया था, तीसरे अभी मेरी आयु भी शेष थी इसीलिए वह पक्षों के बीच में छिपे हुए मुखे देख न सका । उसने झूलती हुई गरदन वाले पिता के मरे हुए शरीर को बल्लट कर नीचे डाल दिया । मैं भी उनके चरणों के बीच अपना सिर रखे चुपचाप छाती से चिपककर उन्हीं के साथ गिर पड़ा । कुछ आयु बची रहने के कारण मैं वायु द्वारा एकत्रित सूखे पत्तों की एक ढेरी पर गिरा था जिससे मेरे अङ्ग टूटने से बच गये थे ।

१. तमाकृष्य । २. गतासुम् । ३. स्वल्पत्वात् । ४. अवशेषत्वात् । ५. पक्षसम्पुटान्तरगतम् । ६. एनम् । ७. तातम् । ८. तच्चरणान्तराले । ९. प्रवेशिताः । १०. अङ्कदेशनिलीनः, अङ्कविचीनः । ११. अव-शिष्टपुण्यतया तु पवनवश्येन, पवनवशपुञ्जितस्य । १२. पर्णराशेः । १३. निपतितम् । १४. नावशीर्यन्त ।

यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावद्दहमवशीर्ण-पर्ण-सवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्य-
माण-मूर्त्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया काला-
न्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां
पक्षाभ्यामीषत्कृतावष्टम्भो लुठन्निस्ततः कृतान्तमुख-कुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः
नातिदूरवर्त्तिनः, शबरसुन्दरी-कर्णपूर-रचनोपयुक्त-पल्लवस्य, सङ्कर्षण-पट-नील-च्छायायोप-
हसत इव गदाधर-देहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दी-जलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वन-
करिमदोपसिक्त-किसलयस्य, विन्ध्याटवी-केशपाश-श्रियमुद्धतः, दिवाग्यन्धकारितशाखा-

यावदिति । यावत् यावता समयेन असौ जीर्णशबरः तस्मात् तरुशिखरात् शास्मलीवृक्षाप्रात्
नावतरति नोत्तरति तावता कालेन अहं वैशम्पायनः तमालविटपिनो मूलदेशमविशमित्यप्रेतनेन
सम्बन्धः । अवशीर्णस्य तत्क्षणविगलितस्य अशुष्कस्य सरसः पर्णस्य तरुपत्रस्य सवर्णत्वात् तुल्यहरि-
वर्णत्वात् अस्फुटस्य अग्रकटस्य उपलक्ष्यमाणा अवलोक्यमाना मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य स तादृशः । नृशंस इव
क्रूर इव तत्समये तातपरित्यागादिस्थाशयः । उपरतं विगतप्राणं पितरं तातम्, उत्सृज्य, परित्यज्य, प्राण-
परित्यागे जीवितोत्सर्गं योग्येऽपि उचितेऽपि काले समये तथाविधप्रेमविधायितातपरित्यागादिस्थाशयः ।
बालतया शिशुत्वेन कालान्तरभुवः बाह्यातिरिक्तावस्थायां जननसमर्थस्य स्नेहरसस्य शयनासनभोजना-
दिषु प्रेमविषयकरसस्य अग्रभिज्ञः अज्ञाता जन्मसहभुवा उत्पत्तिकालादारभ्य समुत्पन्नेन प्राप्तेनैव केवलं
समन्ततः अभिभूयमानः स्वाधीनीक्रियमाणः, किञ्चित् ईषत् उपजाताभ्याम् उत्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां पत-
त्राभ्याम् इषत्कृतः किञ्चिद्विहितः अवष्टम्भ आधारो यस्य स तादृशः पृथिव्यां स्वरूपं स्वरूपमवलम्बनं
विधायेत्यर्थः इतस्ततः पृथिव्यां लुठन् निपतन् । कृतान्तस्य यमस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य तथाभूतात्
कुहरात् विवरात् विनिर्गतमिव विनिःसृतमिव आत्मानं निजं मन्यमानः बुध्यमानः । इह विनिर्गतमिवेति
क्रियोत्प्रेक्षा ।

नातीति । नातिदूरवर्त्तिनः नातिद्विष्टस्थायिनः, शबराणां किरातानां याः सुन्दर्यो रमण्यः तासां
कर्णपूराणि कर्णभूषणानि तेषां रचनायां विनिर्मितौ उपयुक्ता उपयोगिनः पल्लवाः किसलया यस्य तस्य
तादृशस्य, सङ्कर्षणस्य बलभद्रस्य 'सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीमेदनो बलः' इत्यमरः, पटवत् वस्त्रवत्
नीलच्छायाया नीलकान्त्या गदाधरदेहच्छवि श्रीकृष्णशरीरशुक्तिम् उपहसत इव उपहासं कुर्वत इव विष-
मानम् । अच्छैः निर्मलैः कालिन्दीच्छेदैः यमुनाजलखण्डैरिव विरचिता विनिर्मिताः छदाः पर्णानि यस्य
तस्य तादृशस्य द्वयोरपि नीलरूपत्वादित्यभिप्रायः । वनकरिणाम् अरण्यगजानां मदादानवारीणि तैरुप-
सिक्तानि कृतसेचनकानि किसलयानि पल्लवानि यस्य तस्य तथोक्तस्य । विन्ध्याटव्या वृण्डकारण्यस्य केशपाश-

उस दुष्ट के पेड़ से उतरने के पहिले ही निष्ठुर हृदय के समान मैं मरे हुए पिता को छोड़कर उनकी गोद
से निकल पड़ा । मेरा रंग भी उन्हीं सूखे पत्तों के समान ही था, अतः मेरा शरीर उस पर स्पष्ट दिखाई नहीं पड़
रहा था । यद्यपि उस समय मेरा मर जाना ही उचित था, लेकिन मुझ में बचपन के कारण बाद में होनेवाले प्रेम
का अनुभव नहीं था, केवल जन्म के साथ ही पैदा होनेवाला भयमात्र था । इसलिए भयभीत होकर कुछ-कुछ
निकले हुए पक्षों के सहारे इधर-उधर लोटता हुआ अपने को यमराज के मुँह के भीतर निकला हुआ समझकर
समीप ही के एक बड़े तमाल वृक्ष की जड़ में घुस गया मानों दूसरे पिता की गोद में चला गया । उसकी नयी-
नयी कोपलें भीलनियों के कानों के आभूषण बनने योग्य थीं, वह बलराम के वस्त्र की तरह नीली छाया से
भगवान् कृष्ण के सौंठे शरीर की खिल्ली-सौं उड़ा रहा था । उसके पत्ते गहरे रंग के लग रहे थे मानों यमुनाजल
के टुकड़ों से बने हों और उनसे निकलती हुई गन्ध के कारण वे ऐसे लग रहे थे मानों जंगली हाथियों के मदबल
से सिंचे हों । वह पेड़ विन्ध्याटवी के जूड़े के समान प्रतीत हो रहा था और इतना घना था कि सूर्य की किरणें भी
उसमें घुस नहीं सकती थीं जिससे उसके नीचे दिन में ही अन्धकार छाया रहता था ।

१. ...पत्र । २. बालकतया । ३. ईषत्कृतगमनावष्टम्भः । ४. नीलच्छायम्, नीलदलच्छायाया,
नीलया छाया । ५. कचिद् 'देह' इति पाठो नास्ति । ६. ...मदसलिलैरिवोपसिक्त... , मदसलिलैरिव
संसिक्त... । ७. उद्धतः ।

न्तरस्य, अप्रविष्ट-सूर्य-किरणमतिगहनपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितल-विप्रकीर्णान् संहृत्य तान् शुक्लशिशूनेक-लता-पाश-संयतानाबद्ध्य पर्णपुटेऽतित्वरित-गमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमगच्छत् ।

मान्तु लब्ध-जिविताशं प्रत्यग्र-पितृमरण-शोक-शुष्क-हृदयम् अतिदूरापातादौयासित-शरीरं सन्त्रास-जत-वेपथुं सर्वाङ्गोपतापिनो बलवती पिपासा परवशमकरोत् ।

अनया च काल-कलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमित-कन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे

श्रियं नीलवर्णत्वात् कुन्तलसमूहकान्तिम् उद्ब्रूतः धारयतः । दिवाऽपि दिवसेऽपि अन्धकारतानि सूर्य-किरणप्रवेशाभावात् समुत्पन्नान्धकाराणि शाखान्तराणि स्कन्धाभ्यन्तरप्रदेशा यस्य तस्य तथोक्तस्य । अति-महतः अत्यन्तविशालस्य तमालविटपिनः तमालतरोः अपरस्य अन्यस्य पितुः जनकस्य उत्सङ्गमिव क्रोड-मिव भयनिवारकत्वात् पर्याप्तवरणकत्वाच्चेत्याशयः । अप्रविष्टा अन्तरप्रासाः सूर्यस्य दिनेशस्य किरण-रश्मयो यस्मिन् स तं तादृशम्, अतिगहन अतिशयेनापूर्णावकाशम् । मूलदेशं द्रुपदभागम् अविशं प्रविष्ट-वान् । इह सङ्कर्षणादिष्वन्यन्ते लुप्तोपमाक्रियोत्प्रेक्षयोः अच्छैरित्यादिष्वदस्यान्ते जात्युत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयो-श्चैकाग्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करालङ्कारः । विन्ध्याटव्याः केशपाशश्रियमिव श्रियमिति बिम्बप्रतिबिम्बस्वभाव-बोधनाभिदर्शनालङ्कारः । उत्सङ्गमिवेत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

अवतीर्येति । अवतीर्य उत्तीर्य च स वृद्धकिरातः तेन समयेन तत्कालेन क्षितितले भूतले विप्रकीर्णान् हृतस्ततो विचिसान् तान् वृक्षपातितान् शुक्लशिशून् कीरडिम्भान् संहृत्य एकीकृत्य अनेकैः बहूभिः लता-पाशैः बल्लीरूपबन्धनरज्जुभिः संयतान् बद्धान् विधायेति शेषः । पर्णपुटे हृदपुटे आबद्ध्य प्रपूर्य, अति-त्वरितम् अतीशीघ्रं गमनं गतिर्यस्य स तादृशः, सेनापतिगतेनैव सैन्यनायको येन वर्त्मना यथा गतस्तेनैव पथा तामेव दिशं सेनापत्याश्रितामेवाशाम् अगच्छत् अगच्छत् ।

मामिति । मां पिपासापरवशमकरोदित्यन्वयः । लब्धां प्राप्ता जीविताशां प्राणधरणसम्भावना येन तादृशम्, तच्छाण्डालस्य गमनादित्याशयः । प्रत्यग्रः अभिनवो यः पितृमरणशोकः तातमृत्युविषादः तेन शुष्कम् अक्षिप्तं सङ्कुचितं वा हृदयं मनो यस्य स तं तादृशम् । अतिदूरापातात् अत्युन्नतप्रान्ततः पतनात् आयासितं परिश्रमितं शरीरं वेपथुर्यस्य स तादृशः तम्, तथा सन्त्रासेन अतिभयेन जातः समुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तादृशस्तम् । सर्वाङ्गोपतापिनी समस्तहस्तपादादिव्यथादायिनी बलवती शक्तिशालिनी पिपासा वृत् परवशं पराधीनम् अकरोत् कृतवती ।

अनया चेति । अनया अमुया कालकलया घटिकया स पापकृत् वृद्धकिरातः सुदूरं दूरदेशम् अति-क्रान्तः, अतीत इति परिकलय्य मनसि विचार्य, किञ्चिदुन्नमिता दिगवलोकनायेपदूर्ध्वकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तादृशः । भयेन त्रासेन चकितया चञ्चलया दृशा नेत्रेण दिशोऽवलोक्य आशा निरीक्ष्य सोऽथवा-ऽन्यो वा तथाविध आयाति न वेति ज्ञानार्थमित्याशयः । तृणेऽपि यवसेऽपि चलति कम्पमाने सति पुनर्भूयः

थोड़ी ही देर बाद उस पेड़ से उतर कर उस बूढ़े मील ने पृथ्वी पर फैले हुये सुगों के बच्चों को इकट्ठा किया और पत्तों के दोने में रखकर लताओं से बाँध दिया । फिर उन्हें लेकर वह अत्यन्त शीघ्रता से उसी ओर चल पड़ा जिधर सेनापति गया था । यद्यपि अब मुझे जीवित बच जाने की कुछ आशा हो चली थी, किन्तु तत्काल ही मरे हुए पिता के शोक में हृदय सुख रहा था, बहुत ऊपर से गिरने के कारण शरीर भी दुख रहा था, भय के कारण कँपकँपी लगी हुई थी और सारे शरीर को जलने वाली जोर की प्यास ने मुझे विह्वल बना दिया था । इतनी देर में वह दुष्ट बहुत दूर तक चला गया होगा... ऐसा सोचकर मैंने अपनी गरदन थोड़ी

१. कचित् 'च' इति पाठो नास्ति ।

२. विकीर्णान् ।

३. कचित् 'तान्' इति पाठो न विद्यते ।

४. आविध्य । ५. 'तामेव' इत्यपि पाठः कचिन्नास्ति । ६. अन्वगच्छत् । ७. पातायासितशरीरं । ८. सन्त्रा-सजाता सर्वाङ्गोप... । ९. आक्रान्तः । १०. विलोक्य ।

पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुमूलात् सलिल-समीपमुपसर्त्तुं प्रयत्न-
मकरवम् ।

अजातपक्षतया च नातिस्थिरतर-चरण-सञ्चारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्मनि-
पतन्तमात्मानमेकया पक्षपाल्या सन्धारयतः क्षितितलसंसर्पण-श्रमातुरस्य अनभ्यासवशादेक-
मपि दत्त्वा पदमनवरतमुनमुखस्य, स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो ममामूर्ध्नमनसि-
'अतिकष्टासु दर्शास्वपि जीवित'-निरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः ।
नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते

प्रतिनिवृत्तः तथोक्तदिग्दर्शनाप्रत्यावृत्तः, तदागमनभयेनेत्याशयः । इति एवं पापकारिणं पारविधायिनं
तमेव जीर्णश्वरमेव पदे पदे प्रतिपदम् उपप्रेक्षमाणः भयवशेन प्रतिस्थानम् उत्पश्यन् निष्क्रम्य बहिर्निःसृत्य
तस्मात् तमालतरुमूलात् तमालवृक्षाधःस्थलात् सलिलसमीपं जलान्तिकम् उपसर्त्तुं गन्तुं प्रयत्नम् उद्योगम्
अकरवम् कृतवान् ।

अजातेति । मम मनसि एवमभूदिति सम्बन्धः । अजातपक्षतया अनुत्पन्नच्छवतया नातिस्थिरतरः
किञ्चिदस्थिर इत्यर्थः, चरणसञ्चारः पादस्थापनसामर्थ्य यस्य स तादृशः, मुहुर्मुहुः वारंवारं मुखेन वदनेन
पततो भूतले लुण्ठनं विदधतः, मुहुः वारंवारं तिर्यक् कुटिलं कक्षाधोऽवयवयोरित्यर्थः, निपतन्तं अत्यन्तम्
आत्मानं स्वम् एकया केवलया 'एकोऽन्यायै प्रधाने च प्रथमे केवले तथा' इत्युक्ते, 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः'
इत्यमराच्च, पक्षपाल्या पक्षप्रदेशेन 'पालिः कर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पङ्क्तिचिह्नयोः' इत्यजयः, सन्धारयतः
पतनाद्रक्षां कुर्वतः । क्षितितले भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्यथितस्य अनभ्या-
सात् भूयो भूयो विधानाभाववशाद् एकमपि भूतले संसर्पणेन गमनेन यः श्रमः खेदः तेन आतुरस्य व्यथि-
तस्य अनभ्यासात् भूयो भूयो विधानाभाववशात् एकमपि एकसंख्याकमपि पदं पदं चरणं दत्त्वा निवेश्य,
अनवरतं निरन्तरम् अधिकसमयमिति यावत्, उन्मुखस्य ऊर्ध्वाननस्य 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः ।
स्थूलं-स्थूलं दीर्घदीर्घं यथा स्वात्तया श्वसतः श्वसेन आसमोक्षणं विदधतः । धूलिभिः, भूयो भूयः पतनात्
लम्पैः क्षितितलपांशुभिः धूसरस्य धूत्रवर्णस्य । संसर्पतः सलिलान्तिकं व्रजतो मम मनसि हृदये अभूद्
जाता एवं वृत्तिरिति शेषः ।

तां वृत्तिमेव स्पष्टयति—अतिकष्टाविति । अतिकष्टास्वपि अत्यन्तक्लेशजनिकास्वपि दशासु एवं
विधासु अवस्थासु प्राणिनां जन्तूनां वृत्तयः प्रवृत्तान्तरूपाः क्रियाः जीवितनिरपेक्षा जीवने गतस्पृहा न
भवन्ति न जायन्ते, जन्तवो ह्यनेकमपि क्लेशमनुभवन्ति तथापि स्वप्राणसत्तामभिलषन्त्येवेत्याशयः ।
अत एव इह जगति अस्मिन् संसारे सर्वजन्तूनां सर्वप्रकारशरीरिणां 'प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्य-
शरीरिणः' इत्यमरा, जीवितात् जीवनात् अन्यत् इतरत् अभिमततरम् अभिलषिततरं वस्तु विषयो नास्ति
न विद्यते । उक्तविषयं संयोजयितुमाह—एवमिति । यत् यस्मात् कारणात् सुगृहीतनाम्नि मम प्रातश्चिन्त-

जैची की ओर डरी हुई निगाहों से श्वर-उधर देखने लगा । एक तिनके के खड़कने पर भी मुझे उस पापी के फिर
लौट आने का सन्देह हो जाता था । इसलिये पग-पग पर उस पापी की सम्भावना करता हुआ मैं उस वृक्ष की जड़
से निकल कर जल के पास पहुँचने के लिये प्रयत्न करने लगा ।

अभी तक न तो मुझ में पङ्क ही आये थे और न तो पैरों में टिक सकने की शक्ति ही थी इसलिये लड़खड़ा
कर बार-बार मुँह के बल गिर पड़ता था, कभी तिरछे होकर उलटते समय करवटों के बल अपने को संभाल भी
लेता था । पृथ्वी पर लड़कते-लड़कते तथा चलने का अभ्यास न होने के कारण मैं इतना थक गया था कि
एक ही पग चलकर चौंच उठा लेता और लम्बी-लम्बी साँसें खींचने लगता था । मेरा सारा शरीर भी
धूल में सन उठा था । अपनी इस दशा पर मैं मन ही मन सोचने लगा—अत्यन्त कष्ट की दशा में भी प्राणियों की
प्रवृत्तियाँ जीवन की आशा का परित्याग नहीं कर पातीं । सभी प्राणियों के लिये इस संसार में जीवन से
अधिक प्रिय अन्य कोई भी वस्तु नहीं है । तभी तो इतने गूब्य पिता के मरने पर भी मैं सुबबुध के

१. तमालतरुतलमूलात् । २. सत्तु । ३. अनुपजातपक्षतया, अजातपक्षतया । ४. नातिस्थिरचरण । ५. अधोमुखेनपततः । ६. अमातुरस्य । ७. मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूल । ८. निःश्वसतः । ९. मम समभूर्ध्नमनसि । १०. अवस्थास्वपि । ११. स्वजीवित । १२. सर्वप्राणिनां । १३. प्रवृत्तयः । १४. सर्वजन्तूनामेव ।

यदहमविकनेन्द्रियः पुनरेव प्रणिमि । धिङ्ग्रामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो ! 'सोढ-
पितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते । खलं हि खलु मे हृदयम् ।
अहं हि लोकान्तरमुपगतायामम्बायां नियम्य शोकावेगमाप्रसव-दिवसात् परिणतवयसापि
सता तातेन तैस्तैरुपायैः संबर्द्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः,
तत्सर्वमेकनरे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातमद्याति-
गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कश्चित् न खलीकरोति जीवित-तृष्णा, यदीदृशावस्थ^१-

नीयसंज्ञके 'स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातरनुचिन्त्यते' इति त्रिकाण्डशेषः ताते जनके एवम् उक्त-
विधिना उपरतेऽपि मृतेऽपि चाण्डालस्य किरातस्य प्रक्षेपेणापमृत्युं प्राप्तेऽपीत्यर्थः, अहम् अविकलेन्द्रियः
विषयग्रहणे यथास्थितसमर्थेन्द्रियः पुनरेव साम्प्रतमपि अस्मिन् जीवनायामिहवामीत्यर्थः, अतः अकरुणं
निर्हयं तथाविधेऽपि समये तातं परित्यज्य स्वप्राणरिरक्षिषया निःसरणादित्याशयः । अतिनिष्ठुरम्
अतिक्रूरं निष्करुणत्वादित्याशयः । अकृतज्ञं कृतम् अनेन ममैतादृश उपकारो विहिता इति न जानाति
यः स तं तादृशम्, तद्विहितोपकाराचिन्तनादिति भावः । मां वैशम्पायनं धिक्धिकारः 'उभयसर्वतसोः
कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति धिगयोगे मामित्यत्र द्वितीया । अहो आश्चर्यम् । येन मया वैशम्पायनेन,
सोढेन असाधारणदुःखमनुभूतेन पितृमरणशोकेन तातमरणविधादेन दारुणं मयङ्करं यथा स्यात्तया
जीव्यते जीवनानि धार्यन्ते, उपकृतमपि तातविहितोपकारोऽपि नापेक्ष्यते स्मृतिपथे नानीयते अतश्चापि
मां धिगित्यन्वयः ।

अहमिति । हि निश्चयेन 'हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे' इति मेदिनी । मे मम हृदयं मनः
खलम् अधमम् उपकाराज्ञत्वादित्याशयः । 'खलः कलके भुवि स्थाने क्रूरे कर्णजपेऽधमे' इति हैयमेदिन्यौ ।
हि यस्मात् कारणात् लोकान्तरं परलोकम् उपगतायां प्राप्तायाम् अम्बायां जनन्यां शोकावेगं विषाद-
प्रवाहं नियम्य अन्तर्निरुध्य, आप्रसवदिवसात् मज्जन्मदिनावधि, परिणतवयसापि वृद्धावस्थेनापि अत
एव समस्तकर्मायोग्येत्याशयः, एतोदशेनापि सता तैस्तैरुपायैः, प्राग्दर्शितैः कीरभुक्तशेषभक्ष्यसंयोजना-
दिभिः संबर्द्धनक्लेशं मत्परिपालनदुःखम् अगणयता तद्गणनामविदधता तातेन पित्रा अहं यत्परिपालितः
परिपोषितः एकपदे तत्काले 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मनि स्त्री स्यात्' इति रामाश्रमी टीका, 'तत्स-
णैकपदे तुल्ये' इति हलायुधश्च, तत्सर्वं विस्मृतं मानसपथाजिसारितं मयेति शेषः, तस्य प्रतीकाराविधा-
नावनुव्रजनाभावाच्चेत्याशयः ।

अतीति । अभी एते मे प्राणा असवः अतिकृपणाः खलु अत्यन्ततुच्छा एव यत्, यस्माद्धेतोः उप-
कारिणमपि तातम् उपकृतिविधायिनमपि पितरम् अथ अस्मिन्नहनि अतिगच्छन्तं मामतिक्रम्य व्रजन्तं
नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण जीविततृष्णा जीवनेच्छा कश्चित् कमपि जनं न खली
करोति नाधमीकरोति इति न, किन्तु सर्वथैव खलीकरोति सर्वमित्यर्थः । नन्वुपोपादानेन प्रकृतोऽर्थो इदी-
कृतः । अखलं खलं सम्पद्यमानं करोतीति खलीकरोति अभूततद्भावे च्चिः । यत् यस्मात् कारणात् जलाभि-

साथ अभी तक जी रहा हूँ । मेरे जैसे अत्यन्त निर्दय, निष्ठुर और कृतघ्न को धिक्कार है ! पिता की मृत्यु के
मयङ्कर शोक को भी पीकर मैं अब जी रहा हूँ । मुझे उनके उपकारों को अब जैसे कोई आवश्यकता भी नहीं
रह गयी है । सचमुच ही मेरा हृदय अत्यन्त दुष्ट है । माँ के मरने के बाद सारे शोक को पीकर पिता ने बूझ
होते हुए भी मेरे जन्म के दिन से ही स्नेहवश बड़े-बड़े दुःखों की परवाह न करके अनेक उपायों से मेरा पालन-
पोषण किया था । लेकिन आज मैंने वह सब एक साथ ही भुला दिया । सचमुच मेरे प्राण अत्यन्त लोभी हैं जो
इतने उपकारी पिता के चले जाने पर भी आज उन्हीं के साथ नहीं चले जाते । जीवन की तृष्णा किसे नहीं तुच्छ
बना डालती ! तभी तो ऐसी दुःखमयी अवस्था में भी मुझे जल की प्यास सता रही है ! मैं तो समझता हूँ कि
पिता की मृत्यु के अनन्त शोक को भी दवा देने वाली मेरी यह जल पीने की प्रबल इच्छा केवल मेरी निष्ठुरता के

१. अकृतज्ञं विसोढपितृ... । २. मरणम् । ३. नापेक्ष्यते । ४. मया । ५. लोकान्तरगतायाम् ।
६. शोकावेग । ७. 'तातेन' इति कश्चिन्नास्ति । ८. मे प्राणाः, मम प्राणा । ९. तातं कापि गच्छन्तमम्बापि,
मम कापि...यान्तमम् । १०. सर्वथा कश्चिन्न, न कश्चन । ११. ईदृशवस्थ ।

मपि मामायासयति जलाभिलाष- । मन्ये चांगणित-पितृमरण-शोकस्य निर्घृणतैव केवल-
मियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथाहि जलदेवतानुपूर-रवानुकारी
दूरेऽद्यापि कलहंस-विरुतमेतत् , अस्फुटानि श्रूयन्ते सारससितानि, विप्रकर्षादाशामुख-
विशर्पण-विरलः सञ्चरति नलिनी-षण्डपरिमलः । दिवसस्येयमतिकृष्टा दशा वर्तते ।
तथाहि रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनल-धुलि-निकरमिव विकिरति
करैः, अधिकामुपजनयति तृषाम् । आतप-सन्तप्त-पांसु-पटल-दुर्गमा भूः, अति-
प्रबल-पिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि, अत्रभूरस्म्यात्मनः सीदति मे हृदयम्,

छाषः जलपानेच्छा, ईदृशावस्थमपि अत्यन्तविषादव्यग्रमपि माम् आयासयति जलपानविधानाय सम्प्रेष्य
क्लेशं जनयति । एवञ्च जीवनाभिलाषयैव इयं जलाभिलाषा, सा यदि जीवनाभिलाषा नामविषयसदा
यदा जलतृष्णा सञ्जाता तदैव मृतः सन् तातमन्वज्जिष्यमिति नूनं जीवनाभिलाषैव सम्प्रति मां दुःख
मुत्पादयतीत्याशयः । इह जीविततृष्णेति विशेषेण आयासासादनसामान्यसमर्थनात् विशेषेण सामान्य
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

मन्य इति । मन्ये जाने च अगणितपितृमरणशोकस्य अज्ञाततातमरणविषादस्य मम केवलम्
इयं सलिलपानबुद्धिः जलाभिलाषा निर्घृणतैव निष्करणतैव तत्प्रयुक्तैवेत्याशयः, अन्यथा अक्लिन्नकण्ठो
निष्प्राणतातमनुवज्जेषमिति तात्पर्यम् ।

इह निर्घृणताजलाभिलाषयोर्हेतुहेतुमयोस्तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेत्वलङ्कारः । तथा हि दर्पणे—

‘अमैदेनाभिधा हेतुहेतोर्हेतुमता सह’ इति ।

अद्यापिति । अद्यापि साग्रतमपीत्यर्थः, दूरत एव विप्रकर्षादेव सरस्तीरं सरोवरतटम् । तदेव निरु-
पयति—तथाहीति । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां देवीनां नूपुराणां पादाङ्गदानां ‘पादाङ्गदं तुलाकोटि-
मं श्रीरो नूपुरे जियाम्’ इत्यमरः, यो रवो ध्वनिः तमकत्तु शीलं यस्य तत् तादृशम् दूरे विप्रकर्षे अद्यापि
इदानीमपि एतत् श्रूयमाणम्, कलहंसानां कादम्बानां विरुतं क्लृप्तम् । अस्फुटानि अव्यक्तानि सारसानां
लक्ष्मणानां रसितानि कुजितानि श्रूयन्ते आकर्ष्यन्ते । विप्रकर्षात् दूरात् आशामुखेषु दिगाननेषु नाना-
दिष्वित्यर्थः, विसर्पणेन प्रसरणेन विरलः स्वरूपः नलिनीषण्डानां कमलिनीवनानां परिमलः सौरभम् ।

दिवसस्येति । दिवसस्य दिनस्य इयं पुरो दृश्यमाना अतिकृष्टा अत्यन्तं क्लेशदायिनी दशा अवस्था
वर्तते अस्ति मध्याह्नसमय इत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथाहीत्यादिना । अम्बरतलस्य आकाशस्य मध्य-
वर्ती मध्यगामी रविः सूर्यः, अनवरतम् अविच्छिन्नं स्फुरन्तं देवीप्यमानम् आतपं तेजः अनलधूलो
वह्निक्वणिकाः तेषां निकरमिव समूहमिव करैः रश्मिभिः भुजैश्च विकिरति क्षिपति । अत्रोपमालङ्कारः ।
अधिकाम् अत्यर्थां तृषां पिपासाम् उपजनयति सम्पादयति ।

आतपेति । आतपेन रवितेजसा सन्तप्तैः उष्णैः पांसुपटलैः रजःसमूहैः दुर्गमा दुःखेन गन्तुं योग्या
भूः मही । अतिप्रबलया अत्यधिकया पिपासया जलपानेच्छया अवसन्नानि भिन्नानि मे मम अङ्गकानि
शरीरछुद्रावयवाः अल्पमपि किञ्चिदपि गन्तुं चलितुं नालं न समर्थानि । आत्मनः शरीरस्य अप्रभुः अस-
मर्थः अस्मि अहामि स्वेच्छया सञ्चलनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः । मे मम हृदयं सीदति सखेदं भवति । चञ्चुर्नैत्रम्
अन्धकारतां तिमिरताम् उपयाति पाप्नोति । अपिशब्दः प्रश्ने, नामशब्दः सम्भावनायाम् । तथा च—

‘अपिः सम्भावनाप्रश्नसङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च ॥’ इति विश्वः ।

अतिरिक्त और कुछ नहीं । सरोवर अभी बहुत दूर है क्योंकि जलदेवता के नूपुरों के समान संकृत होनेवाली
कलहंसों की यह ध्वनि अभी दूर जान पड़ती है, सारसों का कलरव भी अभी स्पष्ट सुनायी नहीं पड़ रहा है और
अधिक दूर होने के कारण दिशाओं में फैलकर अत्यन्त इस्की पड़ जानेवाली कमल वनों की गन्ध भी नहीं
आ रही है । दिन की हालत अत्यन्त सतनेवाली हो गयी है । आकाश के बीच में पहुँचे हुए सूर्य की किरणों से
निकलती हुई धूप ऐसी लगती है मानों आग की चिनगारियाँ बरस रही हों । इससे गला और भी सूखता सा

१. मामायासयति, मामयमासयति, मामभिलाषयति । २. निर्घृणतैव । ३. दूर एव सरः । ४. नूपुरा-
नुकारि । ५. विरुतमेतत् । ६. एतानि चास्फुटानि । ७. कश्चित् ‘अयश्च’ इति पाठोऽधिकः । ८. इयं कथा
दशा, अतिकृष्टा च दशा । ९. तृषम् । १०. आतपस्पर्शसन्तप्त... । ११. भूसिः । १२. अलमप्रभुर... ।

अन्धकारतामुपयाति चक्षुः, अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्यैव' उपपादयेत् ।'

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात् सरसोऽदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महा-
तपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्व-
विद्यावदातचेताः, समानवयोभिरपरैस्तपोधन-कुमारकैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव
भगवान् विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकर-मण्डलादिवोत्कीर्णः
तडिद्विरिव विरचित्तावयवः, तप्त-कनक-द्रवेणैव बहुरुपलित-मूर्तिः, आपिशङ्कावदातया

‘नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च । सम्भाव्यकुरसाप्रकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते ॥’
इति मेदिनी । खलः अमङ्गलकरणात् दुर्जनः ‘पिशुनो दुर्जनः खलः’ इत्यमरः, विधिः विधाता अनिच्छतोऽपि
अनभिलषतोऽपि मे मम मरणं मृत्युम् अद्यैव उपपादयेत् विदध्यात् ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना मयि वैशम्पायने चिन्तयत्येव विचारयत्येव सति, तस्मात् पूर्व-
प्रतिपादितात् सरसः सरोवरात् अदूरवर्तिनि समीपस्थायिनि तपोवने तपस्विजनाधिष्ठितविपिने जाबालि-
र्नाम जाबालिसंज्ञकः महत् उग्रं तपो यस्य एतादृशो मुनिः तपोनिधिः प्रतिवसति स्म निवसति स्म ।

तत्तनय इति । तस्य तपोनिधेः तनय आत्मजः ‘आत्मजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः, हारीत इति नाम
अभिधेयं यस्य तादृशो मुनिकुमारकः तापसचालकः, ‘तदेव कमलसरः सिन्धुसमुद्रपागमत’ इत्यग्नेतनेन
सम्बन्धः । तमेव सप्रति विशेषयति—सनत्कुमार इत्यादिना । सनतो ब्रह्मणः कुमार इति सनत्कुमारः
प्रजापतेः पुत्र इत्यर्थः ‘सनत्कुमारो वैधात्रः’ यदा—सनत् सर्वस्मिन् समये कुमारः कौमारवतावलम्बी ।
उक्तञ्च पुराणे—‘तथोत्पन्नस्ततैवाहं कुमार इति विद्धि माम् । तस्मात् सनत्कुमारेति नामैतस्मै प्रतिष्ठितम् ॥
स इव सर्वविद्यावदातचेताः निखिलविद्यानिर्मलहृदयः, इह पूर्णोपमा । समानवयोभिः सबयोभिः अपरैः
तदातिरिक्तैः तपोधनकुमारकैः तापसदारकैः अनुगम्यमानः अनुब्रज्यमानः तेनैव पथा तेनैव वर्त्मना द्वितीय
पुत्रवपरः भगवान् ज्ञानवान् धर्मवान् वा;—‘भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्त्तिषु । माहात्म्यैश्वर्यथनेषु
धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ’ इति मेदिनी । विभावसुरिव अग्निरिव अतितेजस्वितया अत्युत्कृष्टदीप्तिमत्तया
‘तेजो दीप्तो प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः’ इति मेदिनी । दुर्निरीक्ष्या दुःखेन द्रष्टुं योग्या मूर्तिः स्वरूपं
यस्य स तथोक्तः । विभावसुरनिरिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा । उद्यतः उद्यं निवृधतः दिवसकरणमण्डलात् सूर्य-
विम्बात् उत्कीर्ण इव टङ्केन रचयित्वा उदधृत इव, तडिभिः सौदामिनीभिः विरचिता निर्मिता अवयवा
अङ्गानि यस्य स इव, तप्तम् उष्णं यत् कनकं सुवर्णं तस्य द्रवेण रसेन बहिः मूर्त्तरेव बहिः उपलिप्ता लिप्ता
मूर्ति स्वरूपं यस्य स तादृशः । एते त्रयोऽपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः ।

आपिशङ्केति । स्फुरन्त्या देदीप्यमानया, आपिशङ्का किञ्चित्पङ्कलवर्णा चासौ अवदाता धबला चेति

जा रहा है । धूप में जलती हुई धूप के कारण पृथ्वी पर चलना अत्यन्त कठिन हो रहा है, अत्यन्त तीखी प्यास के
कारण मेरे सभी अंग सूने से हो गये हैं जिससे अब थोड़ी दूर चलने की शक्ति नहीं रह गयी है, अब मैं अपने
वश में नहीं रह गया हूँ, हृदय बैठ जा रहा है, आँखों में अंधेरा छा रहा है, क्या ही अच्छा होता कि क्रूर
विधाता न चाहते हुए भी मुझे आज मृत्यु ही दे देता ।

उस तालाब से थोड़ी ही दूर पर तपोवन में जाबालि नाम के एक बहुत बड़े तपस्वी मुनि रहते थे । मैं
अभी इस प्रकार सोच ही रहा था कि उनके पुत्र कुमार हारीत अपनी ही अवस्थावाले अन्य तपस्वी कुमारों के
साथ उसी मार्ग से उसी कमलों से परिपूर्ण सरोवर में स्नान करने के लिये आ रहे थे । सनत्कुमार के समान उनका
हृदय सभी विद्याओं से अत्यन्त उज्ज्वल हो गया था, अत्यधिक तेज के कारण उनकी ओर देखना भी कठिन था
मानों वह मूर्तिमान दूसरे अग्निदेव हों, उसका स्वरूप ऐसा प्रतीत होता था मानों प्रातःकालीन सूर्यमण्डल को
गढ़कर बनाया गया हो, उनके अंग-प्रत्यंग ऐसे कान्तिमान थे मानों बिजली से बने हों और शरीर का रंग ऐसा
चमक रहा था मानों उसपर तपाये हुए सोने का पानी चढ़ा दिया गया हो । वह अपनी फैलती हुई शरीर
कान्ति से ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों प्रातःकालीन सूर्य की धूप से प्रकाशित दिन अथवा दावाग्नि से

१. अथ, अथ । २. एवं । ३. नातिदूरवर्तिनि । ४. ‘स्म’ इति कचित् पाठो नास्ति । ५. तापस-

कुमारकः । ६. समवयोभिः । ७. कुमारैः । ८. रचितावयवः । ९. शिङ्गावदातया ।

देह-प्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तम-लौह-लोहिनीनामनेक-तीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भित-शिखा-कलापः, खाण्डववन-दिधक्षया कृत-कपट-बटुःवेश इव भगवान् पावकः, तपोवन-देवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासन-कटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणावलम्बिना विराजमानः, सकल-विषयोपभोग-निवृत्त्यर्थमुपपादितेन ललाटपट्टके त्रिसत्येनेव भस्म-

तया 'अवदातः सितो गौरी बल्लो धवलोज्ज्वलः' इत्यमरः, देहप्रभया शरीरकान्त्या, दिवसं तत्कलामि-त्यर्थः। सबालातपमिव अभिनवसूर्यालोकयुक्तमिव वनं तद्विपिनं सदावानलमिव अरण्याग्निना युक्तमिव उपदर्शयन् प्रकटयन्। इह सबालातपमिवेत्यत्र सदावानलमिवेत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा।

उत्तमेति। उत्तमम् उष्णीकृतं यज्ञोहम्-अश्मसारः,—'लोहोऽस्त्री शक्यं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसा-यसी। अश्मसारः' इत्यमरः। तद्वत् लोहिनीनां रक्तवर्णानाम् अनेकानि विविधानि यानि तीर्थानि गङ्गा-दीनि तेषु अभिषेकेण स्नानेन पूतानां पवित्रीकृतानाम्, अंसस्थले भुजशिरःस्थाने अवलम्बिनीनाम् अव-लम्बमानानां जटानां सटानां 'व्रतिनस्तु जटा सटा' इत्यमरः, निकरेण समूहेन उपेतः सहितः। उत्तम-लोहलोहिनीनामित्यत्र लुप्तोपमा।

स्तम्भितेति। स्तम्भितो बद्धः शिखानां चूडानां कलापः समूहो येन स तथोक्तः—शिखा शिखा बहिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च उवालायां प्रपदेऽपि च ॥' इति मेदिनी। खाण्डव-वनस्य विविधमहोषधिपूर्णखाण्डवाव्यविपिनस्य दिधक्षया दग्धुमिच्छया कृतो विहितः कपटेन व्याजेन बटुवेशो द्विज रूपं येन स तादृशः भगवान् माहात्म्यवान् पावको वह्निरिव दीप्तस्वरूप इत्यर्थः। इहोपमा।

अत्रार्थं महाभारतीयेतिहासः—पुरा खलु श्वेतकिसंज्ञको भूपतिः द्वादशसांवरसरिकं यज्ञमकृता तत्र निरन्तरहविर्मन्त्रणेनानेः मन्दोऽग्निरुपपन्नः, ततश्च तत्प्रतिकर्तुं स खट्वुराज्ञया बहुविधमहौषधियुक्तं खाण्डववनं जिघत्सुर्द्विजरूपेण श्रीकृष्णस्य पार्थस्य च साहाय्यमाश्रित्य तद्विपिनं भस्मीचकारेति।

तपोवनेति। धर्मशासनस्य गुरुकृतविधिनिषेधादिरूपधर्मादेशस्य कटकं त्राणाय परिधिरूपेण वर्त्तमानं सैन्यं तेनेव 'कटकस्त्वद्विनितम्बे बाहुभूषणे सेनायां राजधान्यां च' इति हैमः, भूपतेस्त्राणाय दुर्गाद्विहिः परि धिरूपेण सैन्यं यथा तिष्ठति तथा सव्येतरश्रोत्रे गुरुभिर्निरूपितस्य विधिनिषेधरूपधर्मस्य त्राणाय सैन्येनेव वलयाकारजपमालिकया विद्यमानमित्याशयः। स्फाटिकेन स्फटिकमणिरचितेन दक्षिणाश्रवणावलम्बिना सव्येतरश्रोत्रस्थायिना, अक्षवलयेन वलयाकारजपमालिकया विराजमानः शोभमानः। इह धर्मशासनकट-केनेवेत्यत्र आर्थो उपमा, जात्युत्प्रेक्षा च, अनयोर्हि अङ्गाङ्गिभावेन साङ्ख्यात् सङ्करालङ्कारः।

सकलेति। सकलानां समस्तानां विषयाणां स्रक्चन्दनमणीप्रभृतीनां भोग्यवस्तूनाम् उपभोगा-निवृत्त्यर्थम् उपभोगोपरमार्थम् उपपादितेन विहितेन, त्राणाणां सत्यानां शपथानां समाहार इति त्रिसत्यं तेनेव, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि, नाहं विषयानुरक्तो भविष्यामि इति शपथत्रयलक्षणेनेत्यर्थः 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' इति मेदिनी। ललाटपट्टके माल-फलके भस्मत्रिपुण्ड्रकेण विभूतित्रितिलकेन भस्मनस्तिर्यगरेखान्नयेणेत्यर्थः, अलङ्कृतो मण्डितः। इह त्रिसत्येनेवेति गुणोत्प्रेक्षा।

सुशोभित वन हों। तपाये हुए लोहे के समान चमकीली और अनेक तीर्थों के जल से पवित्र उनकी जटाएँ कंधों पर लटक रही थीं तथा सिर पर चोटियों का जूड़ा बना हुआ था जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानों खाण्डव वन जलाने की अभिलाषा से भगवान् अग्निदेव ने ब्रह्मचारी का कपट-वेश बना लिया हो। उनके दाहिने कान में तपोवन की देवी के नूपुरों के समान स्फटिकमणि से बनी हुई रुद्राक्ष की माला ऐसी प्रतीत हो रही थी मानो कानों में पड़े गुरु के धर्मोपदेश की रक्षा के लिए सेना का ब्यूट हो। उनके ललाट पर भस्म का त्रिपुण्ड्र इस प्रकार सुशोभित हो रहा था। मानों सम्पूर्ण विषयोपभोग से छुटकारा पाने के लिए उन्होंने त्रिसत्य (तीन बार किये हुये शपथ) का धारण कर लिया हो। उनके बायें

त्रिपुण्ड्रकेणालङ्कृतः, गगन-गमनोन्मुखबलाकानुकारिणा स्वर्गमार्गमिदं दर्शयता सततमु-
द्व्रीवेण स्फटिक-मणि-क्रमण्डलुनाध्यासित-वामकरतलः, स्कन्धदेशावलम्बिना कृष्णाजिनेन
नीलपाण्डुभासा तपस्तृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूम-पटलेनेव परीतमूर्तिः, अभिनव-विस-
सूत्र-निर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मास-विरलपार्श्वस्थिपञ्जरमिव गणयता
वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीत-वनलता-कुसुम-परिपूर्ण-
पर्णपुट-सनाथा-शिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृत-सव्येतरपाणिः, विषाण-शिखरोत्खातामुद्रहता
स्नानमृदमुपजात-परिचयेन नीवारमुष्टि-संबद्धितेन कुश-कुसुम-लतायास्यमान-लोल-दृष्टिना

गगनेति । गगनगमनाय आकाशोद्वहनाय उन्मुखो ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठका ताम्रमुक्तु-
शीलं यस्य तेन तादृशेन 'बलाका विसकण्ठकाः' इत्यमरः, स्वर्गमार्गं दिवौकसपन्थानं दर्शयतेव प्रकटयतेव
उद्व्रीवत्वादित्याशयः । सततं निरन्तरम् उद्व्रीवेण उन्नतकन्धरेण एवंविधेन स्फटिकमणिकमण्डलुना
स्फटिकरत्नरचितकुण्डल्यः 'अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी' इत्यमरः, अध्यासितम् अवलम्बितं वामकरतलं सव्य-
हस्ततलं यस्य स तादृशः । इह गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणेत्यन्वार्थः उपमा, दर्शयतेवेति क्रियोत्प्रेक्षा
च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन साङ्कार्यात् सङ्करालङ्कारः ।

स्कन्धेति । तपस्तृष्ण्या तपसे वृद्धिं प्राप्नोस्वित्तीच्छया निपीतेन निगीर्णेन, पुनरन्तर्निष्पतता
जठरमध्याग्निःसरता धूमपटलेनेव धूमसमुदायेनेव विद्यमानेन स्कन्धदेशावलम्बिना बाहुमूलभागमाश्रित-
वता, नीला अश्वेता पाण्डुः श्वेता च भाः कान्तिर्यस्य तेन तादृशेन कृष्णाजिनेन कृष्णसारमुगवर्मणा
परीतमूर्तिः न्यासशरीरः । धूमपटलेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

अभीति । अभिनवैः प्रत्यग्रैः विससूत्रैः मृणालतन्तुभिः 'मृणालं विसमञ्जादि' इत्यमरः, निर्मितेनेव
कृतेनेव अत्यन्तसूक्ष्मत्वादित्याशयः । परिलघुतया अत्यन्तभारशून्यत्वेन अणुतया पवनेन वायुना लोलेन
चञ्चलेन, अतएव निर्मासप्रायेण व्रतादिवशात् पिशितशून्यम् सुतरां विरलम् असङ्कीर्णं पार्श्वेन हरय-
मानं यत् पार्श्वस्थिपञ्जरं पार्श्वगतास्थिनिकरः, तद्गणयतेव तत्संख्यां विदधतेव, वामे सव्ये अंसे स्कन्धे-
अवलम्बिना अवस्थानशीलेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण उद्भासमानः देदीप्यमानः । यह 'अभिनवविससूत्र-
निर्मितेनेव' इत्यत्र 'गणयतेव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षा, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

देवतेति । देवतानां परमेश्वराणाम् अर्चनार्थं पूजनार्थम् आगृहीतैः आतैः वनलताकुसुमानि अरण्य
वल्लीप्रसूनानि तैः परिपूर्णं भूतं यत् पर्णपुटं पत्रपुटं तेन सनाथं युक्तं शिखरम् ऊर्ध्वभागो यस्य स तेन
तादृशेन, आषाढदण्डेन पलाशतरुचितदण्डेन 'पलाशो दण्ड आषाढः' इत्यमरः, व्यापृतो व्यापारयुक्तः ।
सव्येतरो दक्षिणः पाणिः करो यस्य स तादृशः ।

विषाणेति । विषाणशिखरेण शृङ्गाग्रेण उत्खनितां उत्खनितां स्नानमृदं हारीतस्यैवाप्लवनमृत्तिकां
उद्ग्रहता विषाणशिखरेणैव धारयता, उपजातः समुत्पन्नः परिचयः अहिंसाजनकत्वेन विशेषज्ञानं यस्य तेन

हाथ में बिलौरी कमंडलु था जिसकी गरदन उड़ने की तैयारी में आकाश की ओर देखने वाले बगुलों की
गरदन के समान ऊपर उठी हुई थी, मानों वह स्वर्ग की ओर देख रहा हो । उनके कन्धों से काले मृग का चर्म
लटका हुआ था जिससे वे अपने शरीर से फूटकर फैली हुई धुमेली कान्ति से घिरे हुये थे, मानों अपनी तपस्या
सफल होने के लिए उन्होंने यशों में जितना धुआँ पिया था वह सभी बाहर निकल पड़ा हो और वे उसी में
घिर गये हों । उनके बायें कन्धे से बहुत ही महीन-जनेऊ इबा में धिल रहा था मानों वह कमल के कोमल रेशों से
बना हो और उनकी मांसरहित पसलियों की हड्डियाँ गिन रहा हो । उनके दाहिने हाथ में पलाश का डण्डा
मुशोभित हो रहा था, जिसके सिरे पर देवपूजा के लिए जंगली लताओं से चुने हुये फूलों से भरा हुआ दोना बँधा
था । उनके पीछे-पीछे तपोवन का पालतू हिरन भी चला आ रहा था जिसको नीवार की मूठें खिला-खिलाकर
मुनियों ने बड़े स्नेह से पाला था, जिसकी सींगों की नोकों पर उनसे खुदी हुई स्नान मृत्तिका (मुनि लोग स्नान
के समय अपने शरीर में मिट्टी लगाते थे, उसे स्नान-मृत्तिका कहते थे) छिपटी हुई थी और रास्ते में कुशों,

१. ... अनुकारिस्वर्गमार्गमिव । २. 'मणि' इति क्वचित् पाठो नास्ति । ३. नीलया । ४. अन्तरपगच्छता,
अन्तर्निवसता । ५. पार्श्वपञ्जरमिव । ६. कुसुमपूर्ण । ७. विषाणोत्खाताम् । ८. उपास्यमान ।

तपोवनमृगेणानुगम्यमानः, विटप-इव-कोमल-वल्कलावृत-शरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहु-रिवासकृदास्वादित-सोमः, पद्मनिकर इव दिवसकैर-मरीचिषः, नदी-तट-तरुरिव सतत-जल-क्षालन-विमलजटः, करि-करैश्च इव विकच-मुकुद-दल-शकलसित-दशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव चित्रमृग-कृत्तिकारश्लेषोपशोभितः, धर्मकाल-दिवस इव क्षयित-दोषः, जलधरसमय इव प्रसमितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोदवासः, हरिरिवापनीत-

तादृशेन, नीवारमुष्टिभिः मुष्टिपरिमितवनव्रीहिभिः प्रतिदिनं तदर्थस्यागैरित्यर्थः, संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः तेन तादृशेन, कुशकुसुमलताभिः पार्श्वद्वयस्थायिनीभिः दर्भपुष्पव्रततीभिः आयास्यमाने संप्रपञ्चात् खेदं पाप्यमाणे अतएव लोले चपले दृष्टी लोचने यस्य तेन तादृशेन, तपोवनमृगेण मुन्याश्रमहरिणा अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानः ।

विटप इति । विटप इव तरुशाखेव, कोमलेन मृदुलत्वादेव परिधानयोग्येनेत्याशयः, अपरत्र मूलादि-भागात् कोमलेन वल्कलेन रचया चोचन च आवृतम् आच्छादितं शरीरं वपुर्यस्य स तादृशः । गिरिः अचलः स इव, मेखलया मुञ्जरचितकटिसूत्रेण मध्यदेशेन च सह विद्यत इति समेखलः । राहुः विधुन्तु इव 'तमस्तु राहुः स्वभानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः' इत्यमरः, असकृत् अनेकशः आस्वादितः सोमयागसमये पीतः पूर्णिमासु ग्रस्तश्च सोमः सोमलतारसः इन्दुश्च येन स तादृशः 'सोमस्त्वोपधितव्रसेन्दुषु' इति हैमः, एतेनात्यन्तसोम-यागविधायित्वं व्यञ्जितम् । पद्मानां पद्मजानां निकरः समूह इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य मरीचीन् किरणान् पिबति ग्रीष्मर्तौ पश्चाग्निसाधनात् ऊर्ध्ववदनः सन् ग्रसते अपरत्र पूर्णस्फुटनात् स्पृशतीति मरीचिषः । नद्याः सरितः तटं तीरं तस्मिन् तरुः वृक्षः तद्वत्, सततम् अनवरतं त्रिसन्ध्यं जले सलिले क्षालनम् अवगाहनं तेन विमला निर्मला रजोरहिता इत्यर्थः, जटा सटा यस्य स तादृशः, अन्यत्र सततं निरन्तरं जलक्षालनेन स्रोतःसलिलपक्षालनेन विमला मृत्तिकाहीना जटा सटामूलप्रदेशो यस्य स तादृशः । करिणां गजानां कलमः त्रिशद्वर्षीयबालः तद्वत्, विकचं विकसितं यत् कुमुदं कैरवं तस्य दलशकलवत् पर्णखण्डवत् सिताः स्वच्छाः दशना दन्ता दन्तौ च यस्य स तादृशः । इदं पक्षद्वयेऽपि तुल्यम् । द्रोणस्य द्रोणाचार्यस्यापत्यं द्रौणिः अश्व-स्थामा तद्वत्, कृपाम् अनुकम्पाम् अनुगतः प्राप्तः सर्वस्य दुःखत्राणे दयायुक्तः इत्यर्थः । 'कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्' इत्यमरः, अन्यत्र कृपः कृपाचार्यः तेन अनुगतः सङ्ग्रामादौ सहितः । नक्षत्राणाम् ऋक्षाणां राशिः निकर तद्वत्, चित्रमृगस्य विचित्रहरिणस्य कृष्णसारस्य या कृत्तिका चर्म तस्य आश्लेषेण सम्बन्धेन धार-णेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः, अपरत्रचित्रं चित्रासंज्ञकं चतुर्दशं नक्षत्रम्, मृगं मृगशिराख्यं पञ्चमं नक्षत्रम् कृत्तिका तदाख्यं तृतीयं नक्षत्रम्, अश्लेषा एतत्संज्ञकं नवमं नक्षत्रम्, तैरुपशोभितः । धर्मकालस्य ग्रीष्म-समयस्य दिवसो दिनं तद्वत्, क्षयिताः नाशं प्रापिताः दोषाः क्रामक्रोधादयो यस्य स तादृशः, अपरत्र क्षयिता समुत्पादितहासा दोषा रात्रिर्यस्य स तादृशः 'दोषा रात्रिमुखे रात्रौ' इति विश्वः । जलधाराणां मेघानां

फूलों और लताओं के थपेड़ों से उस बेचारे की आँखें थककर व्याकुल हो गयी थीं । वे वृक्षों की कोमल छाल पहिनने के कारण वृक्ष, कमर में भूँज करधनी पहिनने के कारण पहाड़ियों से घिरे पहाड़, यज्ञ में सर्वदा सोमरस का पान करने के कारण चन्द्रामृत पीने वाले राहु और पश्चाग्निसाधना (चारों ओर आग जलाकर ग्रीष्म ऋतु के सूर्य की धूप में बैठकर तपस्या करना) के समय सूर्य तेज धूप की सह लेने के कारण सूर्य की किरणों को पीने वाले कमल के समान प्रतीत हो रहे थे । उनको जटायें नदीतट के वृक्षों की जड़ों के समान निरन्तर जल में धुलने के कारण निर्मम हो गयी थीं । इनके दाँत हाथी के बच्चों के दाँतों के समान उजले थे मानों खिले हुये कुमुद की पंखुड़ियों के टुकड़े हों । वह अश्वस्थामा के समान कृपानुगामी थे (अश्वस्थामा कृपाचार्य के अनुगामी थे, वह कृपा का अनुसरण करने वाले अर्थात् दयालु थे), नक्षत्र मण्डल के समान चित्रमृग-कृत्तिका-श्लेष से सुशोभित थे (नक्षत्र मण्डल चित्रा, मृगशिरा, कृत्तिका और आश्लेषा नक्षत्रों से सुशोभित होता है । वे

१. अनुयातः ? २. वल्कावृत... । ३. दिनकर... । ४. विरल... । ५. कलम । ६. विदलेषाः । ७. क्षपितवद्दोषः ।

नरकभयः, प्रदोषारम्भ इव सन्ध्या-पिङ्गल^१ तारकः प्रभातकाल इव बालातप-कपिलः, रवि-
रथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजेव निगूढ-मन्त्रसाधन-क्षपित^२-विग्रहः, जलधिरेव
कराल-शङ्खमण्डलावर्त्त-नाभिगर्त्तः, भगीरथ इव दृष्ट-गङ्गावतारः, अमर इवासकृत्

समयः कालः प्रावृटकाल इत्यर्थः तद्वत् प्रशमितः चित्तवृत्तिनिरोधाम्बासेन निवारितः रजःप्रसरः प्रवर्त्तक
शुण्ण्यापारः कामक्रोधादियेन स तादृशः, अपरत्र प्रशमितः वर्षणेन निवारितः रजःप्रसरः पांशुविस्तरो येन
यत्र वा स तादृशः । वरुणः प्रचेताः तद्वत् 'प्रचेता वरुणः पाप्मी' इत्यमरः कृतो विहित उक्ते सलिले बासो
व्रतविशेषः जलदेवतात्वेनावस्थानञ्च येन स तादृशः 'उक्कस्योदः संज्ञायाम्' इति पा० सूत्रेणोदादेशः । हरि-
वीसुदेव इव, अपनीतं दूरीकृतं नरकभयं नरकप्राप्तिभीतिः तदाभ्यासुरभीतिश्च येन स तादृशः, एकत्र
निरन्तरतपोऽर्जनात् अपरत्र तन्नाशादित्याशयः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य आरम्भः प्राक् समयः तद्वत्,
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः सन्ध्यावत् दिवसरजनितसन्धिवत् पिङ्गले पीतवर्णे तारके कनीनिके यस्य
स तादृशः, एतद्भि महापुरुषस्य लक्षणम्, तदुक्तं सामुद्रिकशास्त्रे—'सुप्तोऽपि चक्रवर्ती स्यात् पीततारक-
चक्षुषि' अपरत्र सन्ध्याया सन्ध्यासमयवर्णेन पिङ्गलाः पीताः तारका उद्भिनि यस्मिन् स तादृशः । प्रभातं
प्रत्यृषः तस्य कालः समयः तद्वत्, बालातपवत् अभिनवदिनकरालोकवत् कपिलः पीतरक्तवर्णः, अपरत्र
बालातपेन कपिलः । रवेः दिनाधिपस्य यो रथः स्यन्दनः तद्वत्, दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निगूढीतम्
अज्ञाणाम् इन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन स तादृशः, परत्र दृढं नियमितानि निबद्धानि अक्षो मध्यदण्डः
स्यन्दनावयवश्च यस्मिन् स तादृशः । सुष्ठु सुन्दरो यो राजा स्वकर्मकुशलो भूपतिः तद्वत्, निगूढश्च
अतिगुप्तं यत् मन्त्रसाधनम् इष्टदेवतामन्त्राराधनं तेन क्षपितः व्रतश्रमाधाधिषयात् कृशीकृतः विग्रहो वैहो
येन स तादृशः, भूपतिपत्ते तु—निगूढेन अतिगुप्तेन मन्त्रसाधनेन रहस्यालोचनेन क्षपितः चयं प्रापितः
विग्रह-क्षत्रजनिक्लेशः संग्रम इत्यर्थः, येन स तादृशः । जलधिः समुद्रः स इव, करालोदन्तुर उज्जनीयो
यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्त्तवत् मण्डलसदृशावर्त्तवत् नाभिगर्त्तो यस्य स तादृशः, समुद्रपत्ते तु—कराल-
शङ्खः महाशङ्खः मण्डलावर्त्तः मण्डलसदृशेन जलावर्त्तश्च नाभिगर्त्त इव नाभिश्च इव यस्मिन् स तादृशः
'गर्तावटौ भुवि शस्त्रे' इत्यमरः । भगीरथः सगरपौत्रः स इव, इष्टः अवलोकितः गङ्गाया ज्ञातव्या अवतारः
अवतरणभूमिः सुरालयास्त्रिपतनञ्च येन स तादृशः । अमरो मधुकरः स इव, असकृत् बहुधा अनुसृतः

चित्तकवरे युग का चर्म धारण करने से मुशोभित थे), वर्षाकाल के समान उनमें रज का प्रसार शान्त हो चुका
था (वर्षाकाल में पानी पड़ने से धूल का उड़ना मिट जाता है, उनमें योगाम्बास के द्वारा काम-क्रोधादि रजोगुण
मिट गये थे), वे वरुण के समान उदवासी थे (वरुणदेव जल में निवास करते हैं, वह जल में स्थित होकर
तपस्या करनेवाले थे), वे हरि के समान नरक के भय को दूर कर चुके थे । (श्रीकृष्ण ने नरकासुर को मारकर
उसके भय को दूर कर दिया था, उन्होंने अपनी योगसाधना से नरक के भय को दूर कर दिया था), वे
सन्ध्याकालीन तारों के समान पीलापन लिए हलके लाल रंग की पुतलियों के कारण एक ओर प्रदोषकाल के
समान प्रतीत होते थे तो दूसरी ओर निकलती टटकी धूप के समान लालिमा लिए श्वेत रंग के शरीर के
कारण प्रातःकाल के समान प्रतीत होते थे । सूर्य के रथ के पहिये जैसे आरों से संयमित और इष्ट होते हैं, उसी
प्रकार उनकी सारी इन्द्रियाँ अत्यन्त इष्टता के साथ उनके वश में हो गयी थीं, जैसे कुशल राजा अपने मन्त्री
आदि गुप्त राज्यसाधनों से युद्ध की सम्भावना क्षीण कर देता है उसी प्रकार उन्होंने गुप्त मन्त्र साधना की
क्रियाओं से अपने शरीर को क्षीण कर दिया था । वे कनपटियों के गहनों में बनी हुई मौँहों की मौरी (यह बहुत
बड़े तपस्वी का लक्षण है) के कारण शंख और मौरे युक्त समुद्र, गंगावतारतीर्थ (हरिद्वार) देखने के कारण
भूमि पर उतरती हुई गंगा को देखने वाले भगीरथ और पुष्करतीर्थ में रहकर कई बार तपस्या करने के कारण
कमलवनों में निवास करने वाले मौँरों के समान प्रतीत होते थे । वे वन में दहर-उधर घूमते हुए भी व्रतसमाधि

१. 'पिङ्गल'...

२. नियमिताक्षचक्रः, दृढसंयमिता...

३. 'क्षपित'...

४. जलनिधिरिव ।

५. 'आवर्त्तगर्तः' ।

६. असकृद्दृष्ट...

७. मधुकरः ।

दनुभूतपुष्कर-वनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोग-परोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचन-स्तदेव कमलसरः सिन्धुसुखपागमत् ।

प्रायेणाकारण-मित्राण्यतिकरुणाद्वाणि च सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां

तपस्यार्थम् अनुभवविषयीकृतः, तत्संज्ञकतीर्थं वने विपिने च वासः स्थितिः येन स तादृशः, अपरत्र मधुपानायानेकशोऽनुभूतः पुष्करवने पङ्कजवने वासो येन स तादृशः । इह 'विटप इव' इत्यादिभ्य 'अमर इव' इत्यन्तं यावत् श्लेषोपमेति केचित् । दर्पणकारोक्तदिशा पूर्णोपमालङ्कार इति विभावनीयम् ।

वनचर इति । वने विपिने चरतीति वनचरः वनवासी एतादृशः सन्नपि कृतो विहितो महालयेषु उष्णैस्तरभवनेषु प्रवेशो येन स तादृश इति विरोधः, कृतः चित्तवृत्तिनिरोधाभ्यासेन सम्पादितो महालये परमात्मनि प्रवेशः प्रत्यक्षज्ञानविषयता येन स तादृश इति तत्परिहारः 'महालयो विहारे स्यात् तीर्थं च परमात्मनि' इति मेदिनी ।

असंयत इति । असंयतः धारणाध्यानसमधिरहितोऽपि मोक्षार्थी संसारप्रपञ्चबन्धनासम्बन्धार्थी इति विरोधः, धारणाध्यानसमाधीनामभावे मोक्षासम्भवादित्याशयः । असंयतोऽपि तत्समये संयमविरतोऽपि मोक्षार्थी भविष्यत्काले संयमाभयणान्मोक्षाभिलाषीत्यर्थः । मोक्षप्राप्तिर्हि संयमेनैव भवतीति सिद्धान्तः । तथा च पातञ्जलयोगदर्शने—'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा', 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्', 'तदेवार्थमात्र-निर्भासं स्वरूपशून्यमिदं समाधिः', 'अयमेकत्र संयमः' इत्युक्तम् ।

सामेति । साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि तदनुष्ठानपरायणोऽपि सततं निरन्तरम् अवलम्बितः आश्रितः दण्डः गुरीयोपायो येन स इति विरोधः, साम एतत्संज्ञकतृतीयवेदः तत्प्रयोगपरोऽपि सतता-लम्बितयष्टिक इति तत्परिहारः ।

सुप्त इति । सुप्तो निद्रितोऽपि प्रबुद्धः कृतजागरण इति विरोधः सुप्तः शयतावस्थावत् सांसारिक-ज्ञानरहितोऽपि प्रबुद्धः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति परमात्मविषयकोत्कृष्टतत्त्वालोकचक इति तत्परिहारः । अत्र आनुचन्द्रस्तु—सुष्ठु शोभना सा=जटा यस्येति विग्रहे परिहारं प्रदर्श्य 'सा' इत्यस्य जटायां प्रयोगे प्राचीनपद्यमुदाजहार । तद्यथा शृङ्गारतिलकटीकायाम्—

'राजा राजार्चिताङ्ग्रेनुपचितकलो यस्य चूडामणिरवं
नागा नाङ्गात्मजार्धं न भसितधवलं यद्वपुर्भूषयन्ति ।

मा रामारागिणी भून्मतिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः

स साः सप्ताधनुन्नाहणकिरणनिभाः पातु बिभ्रस्त्रिनेत्रः ॥' इति ।

सन्निहितेति । सन्निहितं सम्यग्विधिना बद्धेन स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनयुगलं यस्य तथोक्तः सन्नपि, परित्यक्तदूरीकृतं वामं दक्षिणेतरे लोचनं नयनं येन स इति विरोधः, परित्यक्ता वामलोचना रमणी सत्सम्बन्ध इत्यर्थः, येन स तथोक्तः, ब्रह्मचर्याश्रयणादित्याशयः, इति तत्परिहारः । तदेव परमासंज्ञकं कमलसरः पङ्कजमयसरोवरं सिन्धुसुः स्नातुमिच्छुः सन् उपागमत् प्राप्तवान्

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुष्येन अकारणमित्राणि कारणाभावेन स्नेहकारिणी अतिकरुणाद्वाणि अति-शयपरक्लेशदूरीकरणेच्छया किन्नानि, खलु निश्चयेन सदा सर्वस्मिन् समये सतां साधूनां चेतांसि हृदयानि भवन्ति । यतः यस्माद्धेतोः स जाबालितनयो हारीतनामा तदवस्थं विवृतपूर्वक्लेशदशापन्नं मां वैशम्पा-

रूपी महल में निवास करने वाले (ब्रह्मलीन), असंयत (संवमरहित, संसार के बन्धन से रहित) होते हुए भी मोक्ष चाहने वाले, अर्थात् मुक्त साम (साम उपाय, सामवेद) का प्रयोग करते हुए भी दण्डधारी (दंड, उपाय, पलाशदण्ड) सोते हुए (संसार के ज्ञान से रहित अर्थात् शक्तियों के बाह्य विषयों से मुक्त) भी जागने वाले (निरन्तर ब्रह्म के चिन्तन में लगे रहने वाले) और दोनों आँखें रखते हुए भी वामलोचन (बाई आँख) का परित्याग करनेवाले अर्थात् वामलोचनाओं (स्त्रियों) के प्रति उदासीन थे ।

सज्जनों के हृदय प्रायः सभी प्राणियों के प्रति सर्वदा निःस्वार्थ भाव से मैत्री का व्यवहार करने वाले तथा कष्टों से अत्यन्त कोमल होते हैं । क्योंकि मुझे ऐसी दशा में देखकर उस ऋषिकुमार को दया आ गयी और

तदवस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् 'अयं कथ-
मपि शुक्लशिशुरसञ्जात-पक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात् परिच्युतः । श्येन-मुख-परिभ्रष्टेन
वाऽनेन भवितव्यम् । तथाह्यस्थाल्पशेषं जीवितम्, अयमासीलित-लोचनो मुहुर्मुहुस्त्युत्खणं
श्वसिति, मुहुर्मुहुर्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुश्चक्षुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् ।
तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते तावदेव गृहाणेर्मम् अवतारय सलिलसमीपम्' इत्यभिधाय
तेन मां सरस्तीरमनाययत् ।

उपसृत्य च जल-समीपमेकदेश-निहित-दण्ड-कमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नम्
उत्तानित-मुखम् अञ्जुल्या कतिचित् सलिल-बिन्दूनपाययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकञ्च समुपजात-

यनम् आलोक्य दृष्ट्वा समुपजाता समुत्पन्ना कृष्णा दया यस्यैतादृशः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनम्
अन्यतमं बहुशु कमप्येकम् ऋषिकुमारकं मुनितनयम् अब्रवीत् अबोचत् ।

अयमिति । अयं पुरो दृश्यमानः शुक्लशिशुः कीरशावकः कथमपि महता क्लेशेन असंजातपक्षपुट एव
असमुत्पन्नपतस्त्रपुट एव अस्मात् प्रायश्चात् तरुशिखरात् वृक्षप्रदेशात् परिच्युतो निपतितः । वा अथवा अनेक-
शुक्लशिशुनाश्येन मुखपरिभ्रष्टेन सिञ्चानकवदननिपतितेन भवितव्यम् । तदेवोपपादयति—तथाहीति ।
अतिदवीयः अत्यन्तदूरः तस्य भावस्तथा तादृश्या अस्य कीरशावकस्य अवपशेषं किञ्चिदवशिष्टं जीवितं
जीवनम् । अयम् आसीलितलोचनः सङ्कुचितनेत्रः मुहुर्मुहुः अनेकशः अत्युत्खणं नितान्तदवीयं यथा स्यात्तथा
श्वसिति प्राणिति, मुहुर्मुहुः चारंवारं मुखेन वदनेन पतति परिच्यवते, चक्षुपुटं ओटीपुटं विवृणोति व्या-
दाति, शिरोधरां ग्रीवां धारयितुं सारस्येन स्थापयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । तत् तस्मात् कारणात्
एहि आगच्छ यावदेव यावति समये अयं शुक्लशिशुः अमुभिः प्राणैः न त्यक्तो भवति तावदेव
तावति समये इमं शुक्लशिशुं गृहाण धारय, सलिलसमीपं अलान्तिकम् अवतारय प्रापय' इति पूर्वोक्त-
विधिना अभिधाय उक्त्वा तेन मुनिकुमारकेण सरस्तीरं परपासरोवरतटम् अनाययत् प्रापयत् ।

उपसृत्य इति । जलसमीपं सलिलान्तिकम् उपसृत्य प्राप्य च, एकस्मिन् वेशे भागे निहतौ स्थापितौ
दण्डकमण्डलु दण्डकुण्डिके येन स तादृशो हारीतः, स्वयम् आत्मना माम् आदाय गृहीत्वा मुक्तः परित्यक्तः
प्रयत्नः सलिलपाने उद्योगः वदनविकासादिन्यापार इत्यर्थः, येन तं तादृशम् अत्यन्तावसन्नमस्वादिसा-
क्षयः । उत्तानितमुखम् ऊर्ध्वोक्ताननम् अञ्जुल्या कराग्रेण कतिचित् कियन्तः सलिलबिन्दून् जलकणां
अपाययत् पानमकारयत् ।

अम्भ इति । अम्भक्षोदैः सलिलप्रदानसमये कुमारकराच्युतैः जलबिन्दूभिः सलिलकणैः कृतो
विहितः सेचनं यस्य तं तादृशं च, अत एव समुपजाता समुत्पन्ना प्रज्ञा प्रकृष्टबोधो यस्य तं तादृशं

उन्होंने अपने पास ही खड़े एक दूसरे मुनिकुमार से कहा—देखो, सुग्गे के बच्चे को अभी पंख भी नहीं आये हैं
लेकिन न जाने कैसे यह इस वृक्ष की चोटी से गिर पड़ा है, अथवा यह भी हो सकता है कि किसी बाज पक्षी के
मुख से छूटकर गिर पड़ा है । अब इसमें बहुत थोड़ी जीवनशक्ति बच गयी है इसलिए यह आँखें बन्द किये हुए
बार-बार लम्बी-लम्बी उल्टी साँसें खींच रहा है, बार-बार औंधे मुह लुढ़क रहा है और बार-बार चोंच खोल रहा है ।
अब यह अपनी गरदन भी नहीं संभाल पा रहा है, इसलिए इसे मरने के पहिले ही उठाकर जल के पास पहुँचा दो ।
इस प्रकार कहकर वे मुझे सरोवर के किनारे लिवा ले गये ।

उन्होंने जल के किनारे पहुँचकर अपना दण्ड और कमण्डलु एक ओर रख दिया । मैं मरणासन्न होने के
कारण अत्यन्त क्षिणिक हो चुका था; इसलिए उन्होंने स्वयं मुझे उठा लिया और मेरा मुख उठाकर अपनी अंगुली
से पानी की कुछ बूँदें पिलायीं । जल पिलाते समय कुछ बूँदें मेरे शरीर पर भी गिरी थीं जिसकी शीतलता से

१. 'दयः' । २. समीपतरवर्तिनम् । ३. इह 'प्रायः' इत्यधिकः पाठः । ४. तथाहि अतिदवीयस्तथा
प्रपातस्यावशेषजीवितः । ५. निःश्वसिति । ६. वमति । ७. विच्युज्यते । ८. दनम् । ९. कचिद् 'च' इति
नास्ति । १०. आमुक्तप्रयत्नम् । ११. उन्नमितमुखम्, उत्तानितमन्मुखम् । १२. उपजातनवीनप्राणम् ।

प्रह्वम् उपतट-प्ररूढ-नलिनी-पलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासमुचितमकरोत् स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायामपूतोऽपि जपन्नघर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्र-पुटेन भगवते सवित्रे दत्त्वार्धमुदतिष्ठत् । आगृहीत-धौत-धवल-वल्कलश्च सज्योत्स्न इव सन्ध्यातपः करतल-निर्धूनन-विशद-सटः प्रत्यग्रस्तानार्द्र-जटेन सकलेन तेन मुनिकुमार-कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि सदासन्निहित-कुसुमफलैः ताल-तिलकैतमाल-हिन्ताल-

माम्, उपतटे तीरनिकटे प्ररूढा प्रादुर्भूता या नलिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पत्रस्य, जलेन सलिल-सेकेन शिशिरा क्षीतला यस्यां तस्यां तादृश्यां छायायाम् अनातपे निधाय संस्थाप्य यथासमुचितं यथा-योग्यं शरीरेषु सृष्टिकालेपनादियुक्तमित्यर्थः स्नानविधिं मज्जनविधिम् अकरोत् कृतवान् ।

अभिषेकेति । अभिषेकस्य स्नानस्य अवसाने अन्ते च, अनेकैः बहुविधैः प्राणायामैः पूरककुम्भकरेच-काल्यैः वायुनिरोधानिरोधरूपयोगाङ्गविशेषैः पूतोऽपि पापरहितोऽपि । अर्घं द्रुष्टुं सृज्यते प्रमादयते एभि-रिति तानि तादृशानि अवधमर्षणानि सूक्तानि, एतानि हि 'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत' इत्या-रम्य 'दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः' इत्यन्तानि वरुणदेवतास्तुतिरूपाणि बोध्यानि । अन्यत्रापि 'सर्वे-नसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघर्षणम्' इति । उन्मुखः उपरिभागकृताननः दिनाधिपामिमुखः सन्नित्यर्थः, प्रत्यग्रमग्नैः तत्कालोत्प्लातैः रक्तारविन्दैः रक्तवर्णकमलैः, नलिनीपत्रपुटेन रक्तकमलारभूतेन कमलवल्-पुटकेन भगवते मायास्यवते सवित्रे आदिस्थाय अर्घं पूजां दत्त्वा समर्प्य उदतिष्ठत् ।

आगृहीतेति । आगृहीतं स्नानानन्तरं सम्यक्प्रकारेण परिहितं धौतं चालितं धवलं स्वच्छं वल्कलं वृक्षत्वक् येन स तथोक्तः, अत एव उयोऽस्त्रया, चन्द्रिकया सहेति सज्योत्स्नः, सन्ध्यातपः, सार्यसम्बन्धि-सूर्यप्रकाश इव । करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां निर्धूननेन आस्फालनेन ताडनेनेत्यर्थः, विशदा नीरजाः सदा जटा यस्य स तादृशः, प्रत्यग्रेण नूतनेन तत्कालविहितेन स्नानेन मज्जनेन आर्द्रां स्वच्छां जटा यस्य स तेन तादृशेन, तेन पूर्वोक्तेन मुनिकुमारकदम्बकेन ऋषिपुत्रसमूहेन अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमानो हारीतो मां वैशम्पायनं गृहीत्वा आदाय शनैःशनैः मन्दं मन्दं तपोवनाभिमुखं निजाश्रमसमुत्तमम् अगच्छत् अगजत् ।

अनतिदूरमिति । अनतिदूरं किञ्चिद्दूरीयांसं मार्गं गत्वा आश्रमं स्वस्थानपश्यदिति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इव शब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे । इह तृतीयान्तानि यानि पदानि सन्ति तानि अग्रिमस्य 'काननै'रित्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । सदा सर्वदा सन्निहितानि अवस्थितानि समीपस्थानि कुसुमानि पुष्पाणि फलानि रसोद्भवानि च येषु तैः तादृशैः तालाः स्वनामप्रसिद्धाः तिलकाः श्रीमद्वृक्षविशेषाः, तमालाः तापिच्छाः, हिन्तालाः फलतरुविशेषाः, बकुलाः, केसराश्च बहुला अधिका येषु तैः

मैं होश में आ गया । तब उन्होंने मुझे किनारे पर उगी हुई कमलिनी के पत्ते की जल से ठण्डी छाया में रख दिया, फिर स्वयम् विधिपूर्वक स्नान किया, स्नान के पश्चात् अनेक प्राणायामों से अपने को पवित्र करके भी अवधमर्षण (पापों को दूर करने वाला) मन्त्रों का जप किया और भगवान् सूर्य की ओर मुँह ठाकर टटके कमल के लाल फूलों और कमलिनी के जल से भरे पत्ते के दोने से उन्हें अर्घ्य दिया । इसके पश्चात् उन्होंने उठकर धुली हुई उजली छाल पहन ली । उस समय वह ऐसे प्रतीत होने लगे थे मानो चौदनी से युक्त सार्यकाल की धूप हो । फिर उन्होंने अपनी जटाओं को फटकार कर साफ किया और सभी मुनिकुमारों के साथ मुझे लेकर तपोवन की ओर प्रस्थान किया । पीछे-पीछे चलने वाले उन सभी मुनिकुमारों की जटायें अभी-अभी स्नान करने के कारण गीली हो थी ।

कुछ ही दूर जाने पर मैंने दूसरे ब्रह्मलोक के समान एक रमणीय आश्रम देखा । उसके चारों ओर फूलों-फलों से लदे हुए घने वृक्षों के जंगल स्थित थे । उन जंगलों में ताड़, तमाल, तिलक, हिताल और मौलसिरी के

१. उपतटप्ररूढस्य यत्नवननलिनीदलस्य ।

२. स्वोचितम्, समुचितम् ।

३. अभिमताभिषेक ।

४. पूतो जपन् परिप्राण्यवधमर्षणानि ।

५. अर्घ्यम् ।

६. आगृहीतधवल ।

७. सहज्योत्स्न इव ।

८. विषुतविशदजटः ।

९. कमण्डलुमापूर्य कमलकिञ्चकसुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रस्तानार्द्रजटेन ।

१०. कुमारक । ११. कचिद् 'शनैः' इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । १२. कुसुमपटलैः । १३. तिलकतालीतमाल ।

बकुल-बहुलैः, एलालताकुलित-नारिकेल-कलापैः आलोल-लोध्र-लवली-लवङ्ग-पल्लवैः, उल्लसत्
चूत-रेणु-पटलैः, अलिकुल-मङ्गार-मुखर-सहकारैः, उन्मद-कोकिल-कुल-कलालाप-कोला-
हलिभिः, उत्फुल्ल-केतकी-कुसुम-मञ्जरीरजःपुञ्ज-पिञ्जरैः, पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः,
तारकावर्षमिवाधर्म-विनाश-पिशुनं कुसुम-निकरमनिल-चलितमनवरतमतिधवलमुत्सृजद्भिः,
संसक्तपादपः काननैरुपगूढम्, अचकित-प्रचलित-कृष्णसार-शत-शबलाभिः, उत्फुल्ल-स्थल-
कमलिनी-लोहिनीभिः, मारीचमायासृगावल्लन-प्ररूढ-वीरुदलाभिः, दाशरथि-चाप-कोटि-क्षत-

तादृशैः । एलालताभिः चन्द्रबालावल्लीभिः आकुलिता ग्यासा नारिकेलानां छाङ्गलीनां तरुणां कलापाः
समूहा येषु तैस्तादृशैः । आलोलाः पवनवेगेन समन्ताच्चपलाः लोभ्राणां गालवानां लावलीनां लताविशे-
षाणां लवङ्गानां श्रीसंज्ञकानां पल्लवाः किसलयानि येषु तैः तादृशैः । उल्लसन्ति पवनवेगेन प्रचलन्ति चूता-
नाम् आभ्रपुष्पाणाम् 'आभ्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः, रेणुपटलानि परागसमूहा येषु तैः तादृशैः । अलि-
कुलस्य अमरगणस्य मङ्गारैः 'क्षम्' इत्येवंविधशब्दैः मुखरा बाचालाः सहकारा अतिसुगन्धिरसाला येषु
तैः तादृशैः 'आभ्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदस्य मद्योन्मत्तस्य कोकिलकुलस्य
पिकराणस्य कलालापः अत्यक्तमधुरध्वनिरूपः कोलाहलः कलकलः एवामस्तीति तैः तादृशैः । उत्फुल्लानां
प्रस्फुटितानां केतकीकुसुमानां मालतीपुष्पाणां या मञ्जर्यः वल्लर्यो 'वल्लरिमञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः, तासां
रजःपुञ्जैः परागपटलैः पिञ्जराणि पीतवर्णानि येषु तैः तादृशैः । पूगीनां क्रमुकानां वा लता वल्लो तद्वत्
कृशतरुः ता एव दोल अधिरोहिण्यः 'दोला प्रेङ्गः पुमान् प्रेङ्गा, निश्रेणिरधिरोहिणी' इति रत्नकोशः,
स्थानविज्ञेयै दोलावदनेकानां कुटिलीभूतत्वादित्याशयः तत्र अधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधि-
ष्ठान्यो देवता येषु तैः तादृशैः । अधर्मस्य पापस्य विनाशो ध्वंसः तस्य पिशुनं सूचकं देवाचर्चनोपयोगित्वा-
दित्याशयः, अनिलचलितं पवनान्दोलितम्, अतिधवलम्, अत्यन्तशुभ्रं कुसुमनिकरं प्रसूनवृन्दम्, तारका-
वर्षमिव उत्सृज्यमानमिव अनवरतं निरन्तरम् उत्सृजद्भिः परित्यजद्भिः । संसक्ता मिथो मिलिताः पादपाः
तरवो येषु तैः तथोक्तैः काननैः वनैः उपगूढम् आश्लिष्टम् आच्छादितमित्यर्थः, 'गहनं काननं वनम्'
इत्यमरः । 'पूगीलता-दोलाधिरूढ-वनदेवतैः' इत्यत्र वनदेवतानां तथाविधदोलाधिरोहणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । 'तारकावर्षमिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अचकितेति । अचकितेश्चरभ्य 'गच्छविषे'त्यन्तानि क्षीलिङ्गपदानि दण्डकारण्यस्थलीमिरित्यस्य
विशेषणानि । अचकितानाम् अभीतानां हिंसाभावादित्याशयः, प्रचलितानां सञ्चरतां कृष्णसाराणां तवा-
क्यहरिणानां शतेन आधिव्येन समुदायेनेत्यर्थः । शबलाभिर्विचित्राभिः उत्फुल्लभिः प्रस्फुटिताभिः स्थल-
कमलिनीभिः स्थलपद्मिनीभिः लोहिण्यो रक्तवर्णाः ताभिः तादृशीभिः । मारीच पतञ्जामाऽसुर एव माया-
सृगाः ग्याजेन सृगरूपधारी तेन अवल्लनानि पूर्वं प्रासाद्य छिन्नानि पश्चात् प्ररूढानि समुपजातानि वीरुषां
लतानां दलानि पर्णानि यासु ताभिः तादृशीभिः 'पत्रं पलाशं छद्वनं दलं पर्णं छद्वः पुमान्' इत्यमरः ।

पेड़ों की अधिकता थी । इसके अतिरिक्त कहीं इलायची की लताओं से घिरे हुए नारियल के पेड़ थे, कहीं लोब, लवली और लवंग की लताओं के पत्ते हवा के झोंकों से लहरा रहे थे, कहीं आम की मंजरियों की धूल छायी थी, कहीं वन पर मौलों की मधुर गुंजार हो रही थी, कहीं मतवालों कोयलें मधुर स्वर से कूक रही थीं, कहीं खिले हुए केवड़ों के फूलों की मंजरियों की धूल से सारा वन पीला-पीला सा हो उठा था, कहीं सुपारी लताओं के फूलों में वनदेवियों विराजमान थीं और कहीं वायु के झोंकों से लगातार झड़ने वाले फूलों से सारा वन उजळा हो उठा था मानो अधर्म के विनाश की सूचना देने वाली उत्सार्थें बरस रही हों । उस आश्रम के पिछले भाग में दण्डकारण्य की भूमि थी, जहाँ कहीं-कहीं सैकड़ों हरिण निर्भय होकर छलाँगें मार रहे थे, कहीं-कहीं स्थल-कमलों के खिलने से सारी भूमि लाल हो उठी थी, कहीं-कहीं आज वे लतायें फिर पत्तलों से हरी-भरी हो उठी थीं जिनके पत्तों को मायावी सृग का रूप धारण करने वाले मारीच ने मोच डाला था और कहीं-कहीं की भूमि

१. नालिकेरी... २. लोल । ३. पुष्पैः । ४. उत्सृजित... ५. कुलकलाप... ६. ...केतक-
मञ्जरीरजः; केतकीरजः... ७. तारकावृष्टिम् । ८. कचित् 'काननैः' इति पाठो नास्ति । ९. सारसारङ्ग ।
१०. कचित् 'स्थल' इति पाठो न विद्यते । ११. मारीचि । १२. रूढ ।

कन्द-भर्त्तविषमित-तलाभिः, दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आग्रहीतसमित्कुशकुसुम-
मृद्धिः अध्ययन मुखर-शिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिः मुनिभिरशून्योपकण्ठम्, उत्कण्ठित-
शिखण्डिमण्डल-श्रूयमाणजल-कलशपूरणध्वानम्, अनवरताज्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीर-
मेव मुजिजनममरलोकं निनीषुभिः, उद्धूयमान-धूम-लेखाच्छलेनावद्धयमान-स्वर्ग-
मार्ग-गमन-सोपान-सेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्त्तिनीभिस्तपोर्धन-सम्पर्कादिवापगत-
कालुष्याभिः, तरङ्ग-परम्परा-संक्रान्त-रविबिम्ब-पङ्क्तिभिः, तापसदर्शनागतसप्तर्षि-मालाविगाह-

तथा दाक्षरथेः रामचन्द्रस्य चापकोटया कामुकाग्रेण क्षतानि उत्खातानि यानि कन्दानि वृक्षमूलानि
तेषां गतैः भूविचरैः विषमितानि उच्चनीचतां प्राप्तानि तलानि ऊर्ध्वदेशा यासां ताभिः तादृशीभिः,
दण्डकारण्यस्य दण्डसंज्ञकवनस्य स्थलीभिः भूमिभिः उपसोभितः शोभां लम्बितः प्रान्तः पश्चात्प्रदेशो
यस्य स तं तादृशम् ।

आगृहीतेति । आगृहीताः पार्थक्येनाग्निहोत्रादिकार्यसाधनाय सम्यगात्ताः समिधः पक्षांसि कुशा
वर्माः, कुसुमानि प्रसूनानि, मृदो मृत्तिकाः यैस्ते तैस्तादृशैः । अध्ययनेन गुरुमुखोच्चारणानन्तरं तथा
विधवेदपारायणेन मुखराः शब्दाद्यमाना ये शिष्या अन्तेवासिनः तैरनुगतैः युक्तैः, सर्वतः समन्तात्
प्रविशद्भिः प्रवेशं विदधद्भिः मुनिभिः ऋषिभिः अशून्यः अविरहितः परिपूर्णः उपकण्ठो निकटदेशो यस्य
तं तादृशम् । उत्कण्ठितेन उत्कण्ठतेति । घटपूरणध्वनौ जलद्वगर्जनध्वन्या समुत्पन्नोत्कण्ठेन शिखण्डि-
मण्डलेन मयूरगणेन श्रूयमाणा निशम्यमानः जलैः सलिलैः कलशपूरणस्य घटपूरणस्य ध्वनिः शब्दो यस्मिन्
तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरम् आज्यानां सर्पिषां हविषाम् आहुतीभिः हवनैः प्रीताः सन्तुष्टाः
तैः तादृशैः चित्रभानुभिः दक्षिणाग्निगार्हपत्याभ्यामवनीयाग्निरूपैः त्रिभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविग्रह-
मेव मुजिजनम् ऋषिगणम् अमरलोकं देवलोकं निनीषुभिः नेतुमिच्छुभिः, उद्धूयमाना पवनेन सञ्चाव्य-
माना या धूमलेखा उपरिगामिनी पारम्पर्येण वह्निकेतनश्रेणिः तस्याः छलेन कपटेन आवद्धयमानः विर-
च्यमानः स्वर्गमार्गगमनाय देवलोकमार्गगमनार्थं सोपानसेतुमिव सोपानसदृशी लोकद्वयसंयोजकपङ्क्ति-
मिव उपलक्ष्यमाणम् ।

इह धूमलेखां संगोप्य स्वर्गगमनसोपानसेतुत्वोत्प्रेक्षां सापह्नवोत्प्रेक्षा ।

आसन्नेति । आसन्नवर्त्तिनीभिः निकटस्थायिनीभिः, तपोधनानां तापसानां मुनीनां सम्पर्कादिषु
सम्बन्धादिव अपगतं विलीनं कालुष्यं मालिन्यं तासां ताभिः । तरङ्गपरम्परासु कलोलपङ्क्तिषु सङ्क्रान्ताः
प्रतिफलिताः रविबिम्बपङ्क्तयः सूर्यबिम्बराजयः यासु ताभिः तादृशीभिः, अत एव तापसानां जावाल्यादि
मुनिजानां दर्शनाय सजातिप्रणया साक्षात्काराय आगतया प्राप्तया सप्तर्षिमालया मारीचिप्रभृतिदेवर्षि-

उन गड्ढों से आज भी ऊँची-नीची लग रही थी जहाँ राम ने अपने धनुष की नोक से कन्द-मूल खोदा था । उस
आश्रम के पास ही एक ओर आ-आकर मुनि लोग इकट्ठे हो रहे थे, उनके पीछे-पीछे उनके शिष्य भी चले आ
रहे थे, जो अपने हाथों में कुश, समिधा, फूल और मिट्टी लिये हुये थे तथा उच्च स्वर से वेद का पाठ भी कर
रहे थे । कहीं मोरों के झुण्ड कलशों के भरने के कारण जल से उठने वाली ध्वनि को बादलों की गरजन समझ
कर उरसुकता के साथ गरदन उठा-उठाकर सुन रहे थे, कहीं यक्षकुण्डों से उठने वाली धुँयों की रेखायें ऐसी प्रतीत
हो रही थीं मानो निरन्तर भी से हवन करने के कारण प्रसन्न होकर अग्निदेव ने मुनियों को सशरीर स्वर्ग
पहुँचाने के लिए मार्ग में सीढ़ियों का पुल बना दिया हो । उस आश्रम के समीप ही चारों ओर बावटियाँ बनी
हुई थीं जो तपस्वियों के सम्पर्क से मानो अत्यन्त निर्मल हो गयी थीं । उनकी लहरों में पड़ने वाले सूर्य के
प्रतिबिम्ब ऐसे प्रतीत होते थे मानो वहाँ के तपस्वियों का दर्शन करने के लिये आये हुए सप्तर्षिगण उनमें स्नान
कर रहे हों और उनमें खिले हुए कुसुमों के फूल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो रात में ऋषियों की सेवा के लिए

१. ...कन्दर... २. मृत्तिकैः । ३. शिष्यागतैः । ४. प्रसरद्भिः । ५. अविशून्य । ६. उत्कण्ठ... ।
७. ...मण्डलीमण्डल... ८. तपोवन... ९. कचिच्च 'बिम्ब' इति पाठो नास्ति ।

मानाभिरिव, अतिविकच-कुमुदवनमृषिजनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्वहन्तीभि-
दीर्घिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः अनवरत-
मुक्त-कुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्ध-पल्लवैश्चलिभिः उपास्यमानमिव विटपैः, उटजा-
जिर-प्रकीर्ण-शुष्यच्छ-यामाकम्, उपसंगृहीतामलक-लवली-लवङ्ग-कर्कन्धू-कदली-लकुच-चूत-
पनस-तालफलम्, अध्ययनमुखर-बटुजनम्, अनवरत-श्रवण-गृहीत-वषट्कार-वाचाल-
शुककुलम्, अनेक-सारिकोदुघुष्यमाण-सुब्रह्मण्यम्, अरण्य-कुक्कुटोपमुष्यमान-वैश्वदेव-

पङ्क्त्या विगाह्यमानाभिः विलोड्यमानाभिरिव घर्तमानाभिरिव अनेकसप्तर्षीणां रविप्रतिबिम्बतुल्यत्वं
सूचितम् । तथा निशासु छणदासु ऋषिजनं जाबाल्यादिमुनिमण्डलम् उपासितुं सेवितुम् अवतीर्णम् उप-
रिष्ठाप्राप्तं ग्रहगणमिव नक्षत्रमण्डलमिव अतिविकचकुमुदवनं पूर्णविकसितकैरवविपिनम् उद्वहन्तीभिः
धारयन्तीभिः दीर्घिकाभिः वापीभिः परिवेष्टितम् ।

इह 'तपोधनसम्पर्कादिव' इत्यत्र हेतुप्रेक्षा, 'विगाह्यमानाभिः' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, 'ग्रहणमिव'
इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अनलेति । अनिलेन पवनेन अवनमितानि अवनम्रीभूतानि शिखराणि अग्रभागा यासां ताभिः
तादृशीभिः वनलताभिः वनव्रततिभिः प्रणम्यमानमिव नमस्क्रियमाणमिव । इह क्रियोपेक्षा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मुक्तानि स्थितानि कुसुमानि पुष्पाणि यैस्तैस्तादृशैः पादतैः तरुभिः
अभ्यर्च्यमानमिव पूज्यमानमिव ।

अत्र क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

आवडेति । आबद्धा विनिर्मिताः पल्लवा एव किसलयान्येव अक्षलयः यैस्तैस्तादृशैः विटपैः स्कन्धैः
उपास्यमानमिव सेध्यमानमिव । इह 'पल्लवा एवाक्षलयः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'उपास्यमानमिव'
इत्यत्र क्रियोपेक्षा चेत्यनयोर्द्व्यङ्गिभावेन साङ्ख्यार्थसङ्करालङ्कारः ।

उटजेति । उटजानां पर्णशालानां 'पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, अजिरेषु प्राङ्गणेषु प्रकीर्णाः
प्रसारिताः, अतएव शुष्यन्तः सूर्यतेजसा शुष्कतां प्राप्नुवन्तः श्यामाका धान्यविशेषा तत्र स तादृशम् ।

उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतानि यत्र तत्रैकत्रीकृतानि, आमलकं धात्री, लवली लताविशेषः, लवङ्गं
स्वनामप्रसिद्धम्, कर्कन्धूर्वदरी, कदली रम्भा; लकुचो बहुः, चूत आम्रम्; पनसं कण्टकी, तालं तृणराजश्च
एतानि फलानि यत्र स तं तादृशम् । भक्षणार्थमेतेषामेकत्रानयनम् ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदानां गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणेन मुखराः शब्दायमाना बटुजना ब्रह्मचारि-
वर्गाः यत्र स तं तादृशम् ।

अनवरतेति । अनवरतश्रवणेन निरन्तराकर्णनेन गृहीताः शिष्टां प्राप्ताः ये वषट्कारा हविःसमर्पण-
मन्त्राः तैः तदभ्यासैरित्यर्थः, वाचालं शब्दायमानं शुककुलं कीरगणो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकाभिः बह्वीभिः सारिकाभिः पीतपदाभिः उदुघुष्यमाणम् उच्चस्वरेणाभ्यस्यमानं
सुब्रह्मण्यं वेदो यत्र स तं तादृशम् । तासामपि तदाकर्णनेन शिष्टणादित्याशयः ।

अरण्येति । अरण्यकुक्कुटैः वनचरणायुधैः 'कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः, उपमुष्यमाना भक्ष्यमाणा
वैश्वदेवबलिपिण्डाः पञ्चमयामार्ज्वत्तदेवयज्ञोद्देश्यकहन्तकारा यत्र तम् । एष विधिः नित्यकर्मपद्धत्यादौ स्पष्टः ।

तारे उत्तर आये हों । कहीं लताओं की चोटियों-इवा से शुक-शुक जाती थीं मानो सिर शुका-शुकाकर उस
आश्रम की प्रणाम कर रही हों, कहीं पेड़ों से फूल उड़ रहे थे मानो वे फूल चढ़ा-चढ़ाकर उसकी पूजा कर
रहे हों और कहीं लटकते हुए कोमल-कोमल पत्ते ऐसे लग रहे थे मानो वे हाथ जोड़कर उसकी उपासना
कर रहे हों । उस आश्रम की कुटियों के आँगन सूखने के लिए ढाले गये सौंवाँ नामक अन्न से भरे थे तथा
शोषड़ियों के भीतर आँवला, लवली, लौंग, बैर, केला, लकुच, आम, कटहल और ताड़ के फल इकट्ठे करके रखे
हुए थे कहीं ब्राह्मणों के बालक एक स्वर से पाठ का अभ्यास कर रहे थे, कहीं सुग्गे बार-बार सुनने से याद

१. विकच***।

२.***शिखाभिः ।

३.***पल्लवपुटाञ्जलिभिः ।

४. 'लवङ्ग' इति पाठः कचिन्नास्ति ।

५. 'पनस' इत्यस्यापि पाठः कचिन्नास्ति ।

बलिपिण्डम्, आसङ्ग-वापी-कलहंसपोत-भुज्यमान-नीवारवलिम्, एणो-जिह्वापल्लवोपलिह्य-मानमुनिबालकम्, अमिकाय्यार्द्धदग्धसिमसिमायमान-कुश-समिक्कुसुमम्, उपल-भग्न-नारिकेल-रसस्निग्धशिलातलम्, अचिर-क्षुण्ण-वल्कल-रस-पाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोप-लिप्तादित्यमण्डल-निहित-करवीर-कुसुमम्, इतस्ततो विशिष्ट-भस्मलेखा-लङ्कृत-मुनिजन-भोजन-भूमिभागम्, परिचित-शाखामृग-कराकृष्टयष्टि-निष्काश्यमान-प्रवेश्यमान-जरदन्ध-तापसम्, इभ-करभकाद्धोपभुक्तपतितैः सरस्वती-भुजलता-विगलितैः शङ्खवल्यैरिव मृणाल-

आसन्नेति । आसङ्गवापीनां निकटवर्तिदीर्घिकाणां ये कलहंसपोताः कलहंसशिखः तैर्भुज्यमाना भक्ष्यमाणा नीवाराणां मुन्यन्तानां वलय उपायनानि यस्मिन् तं तादृशम् ।

एणीति । एणीभिः हरिणीभिः जिह्वापल्लवः प्रसारिताभिः रसनाभिः उपलिह्यमाना आस्वाद्यमानाः स्पृश्यमाना इत्यर्थः मुनिबालका अघिकुमारा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अग्नीति । अग्निकार्ये हवने अर्द्धदग्धानि अर्द्धभस्मीभूतानि अत एव सिमसिमायमानानि 'सिम सिम' इत्येवं शब्द कुर्वानि कुशसमिक्कुसुमानि दर्भैः पुष्पाणि यत्र तं तादृशम् ।

उपलेति । उपलैः प्रस्तरैः भग्नानि प्रस्तरान्तरेषु निधाय मर्दितानि यानि नारिकेलानि लाङ्गली-फलानि तेषां रसैः द्रवैः सलिलैर्वा स्निग्धानि चिक्कणानि तैलाकीकृतानि वा शिलातलानि शय्याभूत-प्रस्तरा यत्र तत्र ।

अचिरेति । अचिरक्षुण्णानां तरुभ्यः तत्कालनिःसारितानां वल्कलानां त्वचां रसैः निर्यासैः पाटलं श्वेतारक्तरूपं पृथ्वीतलं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रक्तेति । रक्तचन्दनेन पद्माङ्गेन उपलिप्ते आलिखिते आदित्यमण्डले रविभिम्बे निहितम् आदित्याय समर्प्य स्थापितं करवीरकुसुमं हयमारपुष्पं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

इत इति । इतस्ततः समन्तात् विचित्राभिः प्रसूताभिः भस्मनां भूतीनां 'भूतिर्भसितभस्मनि' इत्य-मरः, लेखाभिः पङ्क्तिभिः अलङ्कृताः सीमाविधानात् भूषिताः मुनिजनानाम् अघिगणानां भोजनभूमिभागा भक्षणस्थलदेशा यस्मिन् स तं तादृशम् । पादस्पर्शादिनिवृत्तये भस्मरेखाचिह्नितत्वमित्याशयः ।

परिचितेति । परिचितैः पूर्वत हर समुत्पन्नपरिचयैः शाखामृगैः कपिभिः करकृष्टयष्ट्या हस्ताकर्षित-लगुडेन निष्काश्यमानाः केचिद्भवनान्दग्धः निःसार्यमाणाः प्रवेश्यमानाः केचिद्भवनमध्ये नीयमानाश्च जरन्तः परिणतवयसः अन्धाः नेत्रहीनाः तापसाः तपस्विनो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

रमेति । इभकरभकैः हस्तिशावकैः अद्धोपभुक्तैः अर्द्धचर्चितैः पश्चात् पतितैः कथमपि तन्मुखेभ्य-शयुतैः सरस्वत्या भारत्या भुजलताया बाहुवल्क्याः सकाशात् विगलितैः स्वस्तैः शङ्खवल्यैरिव त्रिरेख-कटकैरिव विद्यमानैः मृणालशकलैः विसखण्डैः कक्षमाषितं कर्तुरितम् । 'शङ्खवल्यैरिव इत्यत्र जात्युपेक्षा । ततश्च सरस्वत्या अनवरतस्थितत्वं गम्यते, इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

हो जाने वाले आहुति देने के मन्त्र पढ़ रहे थे, कहीं मैनायें वेद-मन्त्रों का पाठ कर रही थीं, कहीं जलमुर्गे वेशदेवों के लिए दी गयी बलि खा रहे थे, कहीं पास ही की बावलियों से आये हुए कलहंसों के बच्चे नीवार की बलि खा रहे थे, कहीं हरिणियों पल्लवों के समान लाल कोमल जीभों से मुनियों के बच्चों को चाट रही थीं, कहीं श्वनकुण्डों की आग में पड़े हुए भजले गीले कुश, समिथा और फूल 'सिमसिम' शब्द कर रहे थे, कहीं शिलाओं के तल पत्थरों द्वारा तोड़े गए नारियलों के जल से गीले हो गये थे, कहीं तत्काल ही के निचोड़े गये वल्कलों के जल से भूमि लाल हो उठी थी, कहीं लाल चन्दन से ढरेड़े गये सूर्यमण्डल पर कनेर के फूल चढ़ाए गए थे, कहीं श्वर-श्वर भस्म की रेखाओं द्वारा मुनियों के भोजन करने की जगहों को घेर दिया गया था, कहीं परचे हुए बन्दर आश्रम के बूढ़े और अन्ये तपस्वियों की छड़ी पकड़ कर उन्हें आश्रम से बाहर ले जाते और फिर भीतर ले आ रहे थे, कहीं हाथियों के बच्चे द्वारा आधे चबाकर छोड़े गये मृणाल के टुकड़ों से आश्रम चित्रित हो रहा था । वे ऐसे लग रहे थे मानो सरस्वती की मुजाओं से गिरे

१. 'सिमसिमायमान' 'सिमसिमायमान, सिमसिमायमान ।

२. 'समिक्कुश ।

३. नारिकेर

४. मण्डलनिहित ।

५. 'लेखाकृत' 'भोजनभूमिपरिहारम् ।

६. कराकृष्टिनिष्काश्यमान

७. कलभक ।

८. बाहुवल्क्याविभूषणैः ।

शकलैः कल्मसापितम्, ऋषिजनार्थमेणकैर्विषाण-शिखरोत्खन्यमानविविध-कन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्कर-पुटैर्वनकरिभिरायूर्यमाण-विटपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराह-दंष्ट्रान्तराल-लभ-शालुकम्, उपजात-परिचयैः कलापिभिः पक्षपुटपवन-सन्धुच्यमाण मुनि-होम-हुताशनम्, आरब्धामृत-चरु-चारुगन्धम्, अर्द्धपक्व-पुरोडाश-पुण्य-परिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाव्यधारा-हुति-हुतभूगुहङ्कार-मुखरितम्, उपचर्यमाणान्तिथिवर्गम्, पूज्यमान-पितृ-दैवतम्, अर्च्यमान हरि-हर-पितामहम्, उपदिश्यमान-श्राद्धकल्पम्, व्याख्यायमान-

ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिगणभक्षणार्थम् एणकैः हरिणैः (कर्तृभिः), विषाणशिखरैः शृङ्गप्रान्तैः (करणैः) उत्खन्यमानानि उत्पाद्यमानानि विविधानि अनेकानि विचित्राणीत्यर्थः, कन्दः शालुकानि पक्वजादीनां मूलानीत्यर्थः, मूलानि मूलकप्रभृतीनि च यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अम्बुपूर्णंति । वनकरिभिः अरण्यहस्तिभिः (कर्तृभिः) अम्बुभिः सलिलैः पूर्णानि श्रुतानि यानि पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि तैः तादृशैः (करणैः) 'शुण्डाग्रं त्वस्य पुष्करम्' इत्यमरः, आपूर्यमाणानि त्रिय-माणानि विटपानां खण्डयित्वा सामादय रोपितानां स्कन्धानाम् आलवालानि आवापस्थानानि तदमूलः सलिलधारणगतानीत्यर्थः, यस्मिन् स तं तादृशम् ।

ऋषीति । ऋषिकुमारकैः मुनिशिष्यभिः आकृष्यमाणानि आकर्षणं प्राप्यमाणानि वनवराहाणाम् अरण्यशूकराणां दंष्ट्रान्तराललभानि दशनमभ्यसंसक्तानि शालुकानि पक्षानां कन्दा मूलानीति तात्पर्यम् यस्मिन् तं तादृशम् । 'शालुकमेवां कन्दः स्यात्' इत्यमरः ।

उपजातेति । उपजातपरिचयैः पूर्वस्मादेव कालात् ऋषीणामहिंस्रस्वभावशायिभिरिति यावत् । कलापिभिः मयूरैः पक्षपुटानां पवनेन वातेन सन्धुच्यमाणाः प्रवक्ष्यमाना ऋषीणां हवनार्थं हुताशना अग्नयो यत्र तं तादृशम् । उक्तविशेषणदानैः तपोवनस्यात्यन्तशान्तत्वं व्यञ्जितम् ।

आरब्धेति आरब्धः पचनाय प्रवर्तितः योऽमृतचरुः आज्ययुक्त्यवौदनः तस्य चारुः मनोहरः गन्धः आमोदो यत्र स तं तादृशम् ।

अर्द्धेति । अर्द्धपक्वः अर्द्धविफलितमापन्नो यः पुरोडाशः हवनीयद्रव्यविशेषः तस्य पुण्यपरिमलेन सौरभेण आमोदितं हविर्तम् ।

अविच्छिन्नेति । अविच्छिन्ना अश्रुटिता या आज्यधारा सर्पिःसम्पातः तस्या आहुत्या हवनेन यो हुतभुजः अग्नेः हुङ्कारः 'हुम्' इति शब्दः तेन मुखरितं वाचालितम् । अत्र 'हुतभुगङ्कार' इति पाठो न निर्दुष्टः अग्नेः झङ्कारोत्पादनाभावनात् ।

उपचर्येति । उपचर्यमाणः संस्कारं प्राप्यमाणः अतिथिवर्गः अभ्यागतसमूहो यत्र तं तादृशम् ।

पूज्यमानेति । पूज्यमानानि आभ्युदयिकादिश्राद्धेन शोढशोपचारादिना पञ्चोपचारादिना वा अर्च्यमानानि पितरः पितृपितामहादयः दैवतानि देवताश्च यत्र तं तादृशम् । शोढशोपचाराणां पञ्चोपचाराणाञ्च आह्निककृत्वाद्यौ नियमा द्रष्टव्याः ।

अर्च्यमानेति । अर्च्यमानाः पूज्यमानाः, हरिनारायणः, हरो महेश्वरः, पितामहः प्रजापतिश्च एते यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपदिश्येति । उपदिशमानः पाठ्यमानः श्राद्धकल्पः आश्वलायनादिनिर्मितः श्राद्धविधिर्यत्र तं तादृशम् ।

व्याख्यायेति । व्याख्यायमाना अर्थद्वारा प्रतिपाद्यमाना यज्ञविद्या दर्शपौर्णमासादियज्ञविधायकं शास्त्रं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

हुप शंख के कंगन हों, कहीं हरिण अपनी सीनों से ऋषियों के लिए कई प्रकार के कन्दमूल उखाड़ रहे थे, कहीं जंगली हाथी अपनी सूँड़ों में पानी लेकर आश्रम के वृक्षों को सींच रहे थे, कहीं ऋषियों के बच्चों द्वारा जंगली सुअरों की दाढ़ों के अन्दर लगे हुए कमलों के कन्द खींचे जा रहे थे, कहीं परचे हुए मोर अपने पंखों की हवा से मुनियों के हवन की आग को झुलगा रहे थे, कहीं चरु की मनोहर गन्ध चारों ओर फैल रही थी, कहीं आधे पके हुए पुरोडाश की पवित्र गन्ध से वह आश्रम सुगन्धित हो रहा था, कहीं हवनकुण्डों में लगातार अटूट धारा से घी की आहुति दी जा रही थी जिससे अग्नि में से 'हुं' 'हुं' का शब्द हो रहा था, कहीं

१. ...पुष्पपरिमला, पुरोडाशपरिमला...

२. उग्रहुङ्कार..., झङ्कार...

३. अभ्यर्च्यमान...

४. उद्दिश्यमान...

यज्ञविद्यम्, आलोच्यमान-धर्मशास्त्रम्, पठ्यमान-विविध-पुस्तकम्, विचार्यमाण-सकल-शास्त्रार्थम्, आरभ्यमाण-पर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपसृज्यमानोदजाभ्यन्तरम्, आबध्यमान-ध्यानम्, साध्यमान-मन्त्रम्, अभ्यस्यमान-योगम्, उपह्वयमाण-वनदेवतावलिम्, निर्वर्त्यमान-मौञ्जीमेखलम्, प्रक्षाल्यमान-वल्कलम्, उपसंगृह्यमाण-समिधम्, संस्क्रियमाण-कृष्णाजिनम्, गृह्यमाण-गवेषुकम्, शोष्यमाण-पुष्करम्, ग्रह्यमानाक्षमालम्, गृह्यमाण-

आलोच्येति । आलोच्यमानानि हृदये विचार्यमाणानि धर्मशास्त्राणि मन्वादिप्रणीतसंहिता यस्मिन् स तं तादृशम् ।

पठ्येति । पठ्यमानानि अधीयमानानि विविधानि अनेकप्रकाराणि पुस्तकानि शास्त्राणि यत्र स तं तादृशम् ।

विचार्येति । विचार्यमाणा युक्त्या स्थाप्यमानाः सकलशास्त्रार्थाः समस्तवेदादिविषया यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आरभ्येति । आरभ्यमाणाः विरचितुं प्रवर्त्यमानाः पर्णशालाः उदजा यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपलिप्येति । उपलिप्यमानानि गोमयादिना संस्क्रियमाणानि अजिराणि प्राङ्गणानि यत्र स तं तादृशम् । 'अजिरं चत्सरोऽङ्गणम्' इत्यमरः ।

उपसृज्येति । उपसृज्यमानानि शोधन्यादिनि परित्स्कियमाणानि उदजानां पर्णशालानाम् अभ्यन्त-राणि मग्न्यानि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

आबध्येति । आबध्यमानं विधीयमानं ध्यानम् एकप्रत्ययधारा यत्र स तं तादृशम् ।

साध्येति साध्यमानः हवनादिना सिद्धिं लभ्यमानः मन्त्रो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

अभ्यस्येति । अभ्यस्यमानः मुहुर्मुहुः क्रियमाणः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपह्वयेति । उपह्वयमाणाः समर्प्यमाणाः वनदेवताभ्यः अर्ण्याधिष्ठात्रीभ्यो वलयः पूजाचस्तुनि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौञ्जी मुञ्जनिर्मिता मेखला यस्मिन् स तं तादृशम् ।

प्रक्षाल्येति । प्रक्षाल्यमानं जलेन निर्मलीक्रियमाणं वल्कलं स्वर्गं यस्मिन् स तं तादृशम् ।

उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानः समिध पृष्ठांसि यस्मिन् स तं तादृशम् ।

संस्क्रीयेति । संस्क्रियमाणं वर्षणादिना विशुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं कृष्णसारमृगचर्म यस्मिन् तं तादृशम् ।

गृह्येति । गृह्यमाणा आधीयमाना गवेषुकाः कन्दा धान्यविशेषा यत्र तं तादृशम् ।

शोष्येति । शोष्यमाणानि चर्मणो शोषं प्राप्यमाणानि पुष्कराणां कमलानां बीजानि फलानि यस्मिन् तं तादृशम् । जपमालाविरचनायैतद्विषयवान्तर्भव्यम् ।

ग्रह्येति । ग्रह्यमाना ग्रन्थि प्राप्यमाणा विरच्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यत्र तं तादृशम् ।

गृह्यमाणेति । गृह्यमाणं भाले धार्यमाणं त्रिपुण्ड्रकं भस्मना रेखाग्रयं यस्मिन् तं तादृशम् ।

अतिथियों की सेवा हो रही थी, कहीं पितरों की पूजा हो रही थी, कहीं विष्णु, शंकर और ब्रह्मा की पूजा हो रही थी, कहीं आद्व के नियमों का उपदेश दिया जा रहा था, कहीं यज्ञविद्या की व्याख्या हो रही थी, कहीं धर्मशास्त्रों की सीमांसा हो रही थी, कहीं तरह-तरह की पुस्तकें पढ़ी जा रही थीं, कहीं शास्त्रों के अर्थों पर विचार किया जा रहा था, कहीं श्लोपडियों बनायी जा रही थीं, कहीं आँगन लीये जा रहे थे, कहीं श्लोपडियों के भीतर सफाई हो रही थी, कहीं इष्टदेवताओं का ध्यान किया जा रहा था, कहीं मन्त्र सिद्ध किये जा रहे थे, कहीं योग का अभ्यास किया जा रहा था, कहीं वनदेवताओं को बलि दी जा रही थी, कहीं मूँज की करबनियाँ बनायी जा रही थीं, कहीं छाल के वस्त्र धोये जा रहे थे, कहीं समिधायें इकट्ठी की जा रही थीं, कहीं काले हरिन के चमड़े सिंहाये जा रहे थे, कहीं गवेषुक (एक प्रकार का धान जो पकने पर झड़ जाता है) इकट्ठे किये जा रहे थे, कहीं कमलों के पके हुए कमलगड्ढे सुखाये जा रहे थे, कहीं रुद्राक्ष की मालायें गुँथी

१. अवलोक्यमान ।

२. वाच्यमा ।

३. अपसृज्यमान ।

४. उपह्वयमान ।

५. मुञ्ज ।

६. क्षास्यमान ।

७. उपसंक्रियमाण ।

८. निगृह्यमाण ।

९. पोष्यमाण ।

त्रिपुण्ड्रकम्, न्यस्यमान-चेत्रदण्डम्, आपूर्य-कमण्डलुम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य, अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिमिव त्रिभुवन-वन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितवराह-नरसिंहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम् मथुरोपवनमिव बलावलीढ-दर्पित-धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्स-कुलम्, किम्पुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशा-

न्यस्येति । न्यस्यमानः दूरादेश्य पृथिव्यां स्थाप्यमानः चेत्रदण्डः वेतसल्लगुडो यस्मिन् तं तादृशम् ।

आपूर्येति । आपूर्यमाणः सलिलैः स्त्रियमाणः कमण्डलुः पूजनार्हं जलधारपात्रविशेषो यत्र तं तादृशम् एतेषु यत्र यथायोग्यं तत्र कर्तृपदं 'कैश्चित्' 'केनचित्' इत्यादिकं निवेशनीयम् ।

अदृष्टेति । कालिकालस्य कलियुगस्य नास्ति दृष्टम् अवलोकनं पूर्वं यस्मिन् तं तादृशम् । पृथमपर-योरपि । कलिप्रवेशार्हमित्याशयः, अनेन सर्वथा अधर्माभाव इति प्रतीयते । अनृतस्य असत्यस्य अपरि-चितम् अपरिचयः, सततं सत्याचारादित्याशयः । अनङ्गस्य कामदेवस्य, अश्रुतपूर्वम् अनाकर्णितपूर्वम्, कामजनितविकारानुपलम्भादित्याशयः ।

अञ्जयोनिमिति । अञ्जयोनिमिव प्रजापतिमिव, त्रिभुवनवन्तितं जगत्त्रयपूजितम्, असामान्यधर्म-स्थानत्वात् सृष्टिकर्तृत्वाच्चेत्याशयः ।

असुरेति । असुराः राक्षसाः तेषाम् अरिः शत्रुः विष्णुः तमिव, 'रिपौ वैरिसपरनारि' इत्यमरः, प्रकटितानि प्रकाशितानि वराहाः शूकराः, नरा मनुष्याः, सिंहा मृगेन्द्राः, रूपाणि मृगाश्च येन तं तादृशम्, 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः, पक्षे—प्रकटिते व्यक्तिकृते वराहनरसिंहयोः 'शूकरावतार-नृसिंहा-वतारयो रूपे स्वरूपे येन तं तादृशम् ।

सांख्यमिति । सांख्यं कपिलदर्शनम् तदिव, कपिलया कनकाकृत्या गवा, कपिलेन सांख्यशास्त्र-निर्माता ऋषिविशेषेण च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

मथुरेति । मथुरायां पुतलामप्रसिद्धायां नगर्याः उपवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितम् अरण्यमिव बलावलीढाः शारीरिकशक्तियुक्ता अत एव दर्पिताः समुत्पन्नगवाः धेनवो नवप्रसवा गावो यत्र तं तादृशम् । अत्र 'शेषाद्विभाषा' इत्यनेन वैकल्पिककथप्रत्ययः । पक्षे तु—बलावलीढः शक्तिमान् दर्पितो गर्भितश्च धेनुक पुतलामां दैव्यो यस्मिन् तं तादृशम् ।

मथुरायां धेनुकासुरं श्रीकृष्णो निहतवानिति श्रीमद्भगवद्गीतायां कथा ।

उदेति । उदयनम् एतत्संज्ञकं पाण्डवकुलोत्पन्नं कौशाम्बीनृपतिमिव, आनन्दितं वृणसलिलद्वानादिना परितोषितं वत्सकुलं गोवत्सगणो यत्र तं तादृशम्, पक्षे—आनन्दितं सदाचरणादिना सन्तोषितं वत्सकुलं वत्सप्रान्तीयजनमण्डलं तं तादृशम्, तस्य वत्सप्रान्तनृपतित्वात् ।

पुरा किल वत्सदेशाधिपतिरुदयनः स्वाः स्वाः प्रजा नीतिमार्गेण संरक्षन् ताः सन्तोषयामासेति कथा सोमदेवभट्टविरचिते कथासरित्सागरे जिज्ञासुरभिरबलोकनीया ।

किम्पुरुषेति । किम्पुरुषाणां किन्नराणाम् अधिराज्यं प्रभुत्वमिव, मुनिजनैः ऋषिगणैः गृहीताः आप्ताः कलशाः सलिलपूर्णघटाः तैः अभिषिच्यमाना अभिषेकं प्राप्यमाणा द्रुमा वृक्षा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—मुनि-जनगृहीतकलशैः ऋषिगणगृहीतघटैः अभिषिच्यमानः द्रुमो नामाधिपतिः यस्मिन् तत् तादृशम् ।

जा रही थीं, कहीं त्रिपुण्ड्र धारण किया जा रहा था, कहीं वेत के डण्डे रखे जा रहे थे और कहीं कमण्डलुओं में जल भरा जा रहा था । उस आश्रम को कलियुग ने कभी देखा भी न था, झूठने कभी उधर झाँका भी न था और काम ने उसके विषय में कभी सुना भी न था । वह ब्रह्मा के समान तीनों लोकों द्वारा बन्दनीय था । वह भगवान् विष्णु के समान नृसिंह, वराह रूप प्रकट करने वाला था (भगवान् विष्णु ने नृसिंह और वराह का रूप धारण किया था, उस आश्रम में मनुष्य, सिंह, शूकर और मृग पाये जाते थे), वह सांख्य दर्शन के समान कपिलाधिष्ठित था (कपिल मुनि सांख्य दर्शन के प्रणेता थे, उस आश्रम में अनेक सीपी-साढ़ी सफेद गावें थीं), मथुरा के उपवन के समान शक्तिशाली और अभिमानी धेनुक वाला था (मथुरा के उपवन में अत्यन्त बली और अभिमानी धेनुक नाम का राक्षस रहता था, उस आश्रम में तगड़ी और मस्तानी नर्तक्याएँ गर्वें

१. त्रिपुण्ड्रकपूर्वमाण ।

२. त्रिदण्डकम्, सक्रियमाणपरिव्राजकम् ।

३. नरहरिवराहवपम् ।

४. मथुरोपवनमिव ।

५. ...जलकलशा...

मिबिच्यमान-द्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव आसन्न-जलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वन-
गहन-मध्य-सुख-सुप्त-हरिम्, हनूमन्तमिव-शिला-शकल-प्रहार-सञ्चूर्णिताक्षा-स्थिसञ्चयम्,
खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाभिकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूत-

किम्पुरुषाणां द्रुमो नामा राजाऽभूदित्यस्ति प्रसिद्धिः । तस्य च मुनयः किम्पुरुषराज्ये अभिवेक-
ञ्चक्रुरिति कथा तत्रैव कथासरित्सागरे ।

निदाघेति । निदाघसमयो ग्रीष्मकालः तस्यावसानं शेषमिव आसन्नौ समीपस्थायिनौ, जलं वापी-
सलिलं प्रपातो निर्झरश्च तौ यस्य तत् तादृशम्, प्रपातो 'निर्झरेऽतटे' इति मेदिनी, पक्षे—आसन्ना समीपस्थो
जलप्रपातः मेघजलपतनं यस्य तत् तादृशम् ।

जलधरेति । जलधरसमयो वर्षाकालः तमिव, वने विपिने यद्गहनं गह्वरं तस्य मध्येऽन्तः सुखेन
विध्नाभावाद्दृक्क्षितेन सुप्ता निद्रामुपगताः हरयः सिंहा मृगेन्द्रा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—वनस्य चौरसमुद्र-
जलस्य गहने गह्वर इव गम्भीरे मध्येऽन्तःसुखेन आनन्देन सुप्तो निद्रितो हरिविष्णुः यस्मिन् तं तादृ-
शम् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽभसि कानने' इति हैमः, 'गहनं गह्वरे दुःखे वने' इति त्रिकाण्डशेषः ।
आषाढावगमनासौ वर्षासमयौ, तत्राषाढे हरिः स्वपिति, भाद्रे च पार्श्वं परिवर्तयति, कार्तिके च उतिष्ठ-
तीति पुराणा प्रसिद्धिः ।

हनूमन्तमिति । हनूमन्तमिव वायुतनयमिव, शिलाशकलस्य पाषाणखण्डस्य प्रहारेण निपातनेन
सञ्चूर्णितः तैलसम्पादनार्थं पिष्टः अक्षाणां विभीतकफलानाम् अस्थिसञ्चयो मध्यप्रदेशसमूहो यस्मिन् तं
तादृशम्, पक्षे, शिलाशकलप्रहारेण सञ्चूर्णितः भक्षितः अक्षस्थ अक्षामिषदधाननसुतस्य अस्थि-
सञ्चयो येन तं तादृशम् । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षे रावणौ सर्पविभीतकतरावपि ॥'
इति हैमः ।

वायुतनयो हि लङ्कादाहानन्तरं यथेष्टया चैत्यप्रासादभक्षने प्रवृद्धस्तदा राक्षसा रावणमुपेत्य
प्रोचुः । राजन् ! नायं वानररूपधारी किन्तु लङ्काविनाशाय कश्चित् काल एव, अतस्तत्प्रतिकारोऽनु-
पदमेव चिन्तनीयः । तस्मिन्नायं जातक्रोधोऽक्षनामानमात्मजं सबलं तद्धननाथं प्रेषयामास । तत्रोपेत्य च स
युधुषे, युध्यमानं तं हनुमान् निहतवान् इति रामायणीयलङ्काकाण्डिका कथा ।

खाण्डवेति खाण्डवस्य पत्न्यसंज्ञकवनस्य विनाशे भस्मीकरणे उद्यतः पत्नरो योऽर्जुनः पार्थः तमिव
प्रारब्धम् उपक्रान्तम् अग्निकार्यं हवनं यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे—प्रारब्धं भस्मोपद्रवनिराकरणेनोपक्रान्तम्
अग्निकार्यं वह्नितर्पणं येन तं तादृशम् । अत्रत्येतिवृत्तं प्रागेव प्रतिपादितम् ।

'अग्नयोनिमिव' इत्यारभ्य 'खाण्डव-विनाशोद्यतार्जुनमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः । 'जलधर-
समयमिव' इत्यत्र हि पूर्णोपमा, 'वनगहन' इत्यत्र पुनरुक्तवद्भासालङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः ।

सुरभीति । सुरभिः घ्राणवृत्तिजनकः 'सुरभिघ्राणतर्पणः' इत्यमरः, विलेपनम् अङ्गरागोचितं चन्दना-
दिकं धरतीति सः, तादृशमपि, सततं निरन्तरम् आविर्भूतः प्रकटितो धूमगन्धः वह्निकेतनसौरभो
रहती थी), राजा उदयन के समान वस्त्रकुल को सुखी बनाने वाला था (राजा उदयन ने अपने वस्त्रकुल को
आनन्दित किया था, उस आश्रम में सुख के साथ बछड़े विचरते रहते थे), किन्नरों के राज्य के समान वहाँ
जल के घड़ों से ऋषि लोग द्रुमामिवेक किया करते थे (किन्नरों के राज्य में द्रुम नामक राजा का अभिवेक
हुआ था, उस आश्रम में ऋषि लोग जल के घड़ों से वृक्षों को सींचा करते थे), ग्रीष्म ऋतु के अन्त के समान
वहाँ जल-प्रपात समीप ही था (गर्मी के अन्त में वर्षा होती है, उस आश्रम के समीप झरने झर रहे थे),
वर्षा ऋतु के समान वहाँ घने वनों के बीच हरि सुख से सो रहे थे (वर्षा ऋतु में भगवान् विष्णु गहरे जल
के बीच सोते हैं, स आश्रम से घने जंगलों के बीच सिंह सुख की नींद लिया करते थे), हनुमान के समान
वहाँ पत्थरों के टुकड़ों से अक्ष की अस्थियाँ तोड़ी जाती थीं (हनुमान ने रावण के पुत्र अक्ष कुमार की हड्डियाँ
तोड़ डाली थीं, उस आश्रम में बड़े की गुठलियाँ तोड़ी जाती थीं) और खाण्डव वन जलाने के लिये तैयार
अर्जुन के समान वहाँ अग्नि के कार्य हो रहे थे (खाण्डव वन जलाने में अर्जुन ने अग्नि को सहायता पहुँचायी
थी, उस आश्रम में मुनि लोग होम आदि अग्नि द्वारा होने वाले कार्यों के लिए आग जला रह थे), वहाँ सुरभि

धूमगन्धम्, मातङ्गकुलाभ्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसित-धूमकेतुशर्तमपि प्रशान्तोपद्रवम् परिपूर्णद्विजपति-मण्डल-सनाथमपि सदा-सन्निहित-तरु-गह्वरान्धकारम्, अतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् ।

यत्र च मलिनता हविर्धूमेऽपि न चरितेषु, मुखरागः शुकेषु न कोपेषु, तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु, चञ्चलता कदलीदलेषु न मनःसु, चक्षुरागः कोकिलेषु न परकलत्रेषु कण्ठग्रहः कमण्डलुषु न सुरतेषु, मेखलाबन्धो व्रतेषु नेत्र्याकलहेषु, स्तनस्पर्शो होमधेनुषु न वर्नितासु,

यस्मात्तं तादृशं सौरभप्रकटनसम्भवे धूमगन्धप्रकटनाद्विरोधः, सुरभेः गोः 'सुरभिर्गवि च क्षियाम्' इत्यमरः, विलेपनं गोमयं यस्यां सा तथोक्ता धरा पृथ्वी यत्र तं तादृशमिति तत्परिहारः ।

मातङ्गेति । मातङ्गकुलेन अन्त्यजगणेन अभ्यासितमपि आश्रितमपि पवित्रं पूतमिति विरोधः, मातङ्गकुलेन गजयूथेन अभ्यासितम् इति तत्परिहारः । 'मातङ्गः श्वपचे गजे' इति विश्वः ।

उल्लसितेति । उल्लसितम् ऊर्ध्वमुत्थितं धूमकेतुशतम् उत्पातग्रहशतं यत्र तथोक्तमपि प्रशान्तोपद्रवं प्रशमितविघ्नमिति विरोधः, धूमकेतवो बह्व्यस्तेषां शतं समूहो यत्रेति तत्परिहारः, 'धूमकेतुः स्पृतो बद्धा-वृषपातग्रहमेदयोः' इति विश्वः ।

परिपूर्णंति । परिपूर्णंन समन्ताद् स्पृतेन द्विजपरिमण्डलेन चन्द्रमण्डलेन सनाथः संयुतस्तं तथोक्तमपि, सदा सर्वस्मिन् काले सन्निहितः निकटस्थायी तरुगह्वरेषु वृक्षगह्वरेषु अन्धकारः तमो यत्र तं तादृशमिति विरोधः, परिपूर्णंन ज्ञानपूर्णंन द्विजपतिमण्डलेन उत्तमब्राह्मणसमूहेन सनाथस्तं तादृशमिति तत्परिहारः 'द्विजराजः शशधरः' इति, 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इति चामरः ।

'सुरभिविलेपनधरमपि' इत्यारभ्य 'परिपूर्णं'त्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अतीति । अतिरमणीयम् अत्यन्तमनोहरम् अपरम् अतिरिक्तं ब्रह्मलोकं सुरलोकमिव आश्रमं तपोभूमिम् अपश्यम् अद्वाचम् । इह ब्रह्मलोकमिवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

यत्र चेति । अपि चेति चकारस्यार्थः । यत्र यस्मिन् आश्रमे, मलिनता मालिन्यं हविर्धूमेऽपि हुताग्नि-केतुषु न चरितेषु, लोकानां व्यवहारेषु हिंसामात्सर्यादिपापाचारस्तत्र नासीदित्यर्थः । सर्वत्रात्मभावनया स्वच्छान्तःकरणस्वादित्याशयः । मुखरागो मुखस्य रक्तिमा शुकेषु कीरेषु, न कोपेषु अन्न निमित्तसप्तमी अत एव कोपनिमित्तकं वैरूप्यं मुखे नासीदित्यर्थः क्रोधस्यैवानुदयात् । तीक्ष्णता चर्मास्थिमेदनयोग्यः सामर्थ्यविशेषः कुशाग्रेषु दर्भमूलप्रदेशेषु, स्वभावेषु प्रकृतिषु तीक्ष्णता क्रूरता नासीत् शुद्धान्तःकरणस्वात् । चञ्चलता चाञ्चल्यं कदलीदलेषु रम्भापत्रेषु न मनःसु चित्तेषु चञ्चलता अधीरता उपद्रवाभावात् । कोकिलेषु परमृतेषु चक्षुरागः लोचनारुण्यम्, न परकलत्रेषु अन्यस्त्रीषु चक्षुरागः लोचनयोरारासक्तिः तदमिलाषाभावात् । कमण्डलुषु कुण्डिकासु कण्ठग्रहो गलधारणम्, किन्तु सुरतेषु आलिङ्गनेषु न, मुनीनामूर्ध्वरेत-स्त्वेन तदस्वत्वादित्याशयः । व्रतेषु उपनयनादिनियमेषु मेखलायाः काम्ब्याः बन्धो बन्धनम्, किन्तु

विलेपन (गोबर का लेप, चन्दन आदि सुगन्धित वस्तुओं का लेप) होने पर भी होम के धुओं से सर्वदा सुगन्ध निकला करती थी, मातंगों (चाण्डालों, मतवाले हाथियों) का निवास होने पर भी वह आश्रम पवित्र था, अनेक चमकते हुए धूमकेतुओं (पुच्छलतारों, हवन की लपटों) के होने पर भी कोई भी उपद्रव नहीं था और वहाँ द्विजपतिमण्डल (चन्द्रमण्डल, श्रेष्ठ ब्राह्मणों का समूह) होने पर भी पास के वृक्षों की झुरमुटों में सदा अन्धकार छाया रहता था ।

उस आश्रम में कालिमा केवल यज्ञ के धुओं में थी, किसी के आचरण में नहीं थी; मुख पर कालिमा केवल मुग्गों की चोंच में थी, किसी के क्रोध में नहीं थी; तीखापन केवल कुशों की नोक में था, किसी के स्वभाव में नहीं था; चञ्चलता केवल केले के पत्तों में थी किसी के मन में नहीं थी, चक्षुराग (नेत्रों की लालिमा, नेत्रों में प्रेम) केवल कोकिलों में था; परस्त्रियों के विषय में नहीं था; कण्ठग्रह (गरदन पकड़ना, आलिङ्गन करना) केवल कमण्डलु उठाने में था, रतिविलास में नहीं था, मेखलाबन्ध (मौजीबन्धन, साँकल में बाँधना) केवल व्रतधारी ब्रह्मचारियों में था, वाद-विवाद में नहीं था; स्तनों का स्पर्श होम के लिये गायों को बुझने में ही था, स्त्रियों में नहीं था; पक्षघात (पंखों का छड़ना, पक्षपात करना) केवल मुगों में था, विद्यासन्धवी विवादों में नहीं था, भ्रान्ति (चक्कर काटना, भ्रम, सन्देह) केवल

पक्षपातः कृकवाकुषु न विद्याविवादेषु, भ्रान्तिरनलप्रदक्षिणेषु, न शास्त्रेषु, वसुसङ्कीर्तनं दिव्य-
कथासु न तृष्णासु, गणना रुद्राक्ष-वलयेषु न शरीरेषु, मुनि-बाल-नाशः ऋतु-दीक्षया न
मृत्युना, रामानुरागो रामायणेन न यौवनेन, मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमाने ।

यत्र च महाभारते शकुनि-वधः, पुराणे वायु-प्रलपतिम्, वयःपरिणामे द्विज-पतनम्,

ईर्ष्याकलहेषु ईर्ष्यानिमित्तकविग्रहेषु मेखलाबन्धः खड्गमुष्टिधारणं न, मुनीनामीर्ष्याया एवानुपलम्भात्
'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्चीशैलनितम्बयोः' इति मेदिनी । होमधेनेषु होमनिमित्तकगोषु स्तनस्पर्शः
दुग्धदोहनम्, किन्तु कामिनीषु वनितासु न स्तनस्पर्शः कुचमर्दनं विषयासक्तयनुदयात् । कृकवाकुषु
कुक्कुटपक्षिषु पक्षपातः ऋदाभ्यां पतनम्, किन्तु विद्याविवादेषु शास्त्रार्थेषु न पक्षपातः निर्णायकस्य वादि-
प्रतिवादिनोरन्यतरस्य साहाय्यविधानं तस्यानुचितत्वात् 'कृकवाकुस्तान्नचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः ।
'विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिप्रीडनाय । खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च
रक्षणाय ॥' इति । अत्र सर्वविधपक्षिण एव पक्षाभ्यां पतनसम्भवे ह्यत्र कृकवाकुमात्रस्यैव पक्षपतन-
दर्शनादविशेषे विशेषाख्यो दोषः समापतति तेनात्र 'पक्षिषु' इति पाठो विधेयः, एवञ्च नोक्तशङ्कालेशः ।
अनलप्रदक्षिणेषु हवनाग्निप्रदक्षिणकर्मसु भ्रान्तिः चतुर्विधुं भ्रमणम्, किन्तु शास्त्रेषु वेदादिषु न भ्रान्ति-
भ्रमः अयथार्थज्ञानम्, तत्त्वतो निश्चयात् । दिव्यकथासु परलोकीयाख्यानप्रवचनेषु वसूनां क्षुभ्रमृती-
नामष्टानां देवविशेषाणां सङ्कीर्तनं सम्यक् प्रकारेण कथनम्, किन्तु तृष्णा वित्तलिप्सानिमित्तकं वसुनो
वित्तस्य सङ्कीर्तनं न, ऋषीणां धनलिप्साया एवाभवात् । रुद्राष्टाणां वलयेषु कटकाकारमालासु 'कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, गणना जपादौ संख्या, किन्तु शरीरेषु देहेषु न गणना नापेक्षा, तत्र
तेषामत्यन्तनिस्पृहत्वात् । ऋतुदीक्षया यज्ञप्रारम्भेण मुनीनाम् ऋषीणां बालनाशः केशकर्तनम्,
पूर्वदिन एव संयमादिविधानायर्वविधानाम्; किन्तु मृत्युना मरणेन बालनाशः बालकविध्वंसो न,
सपोमाहात्म्येनासामयिकमरणाभावात् । रामायणेन रामायणे गुणगणार्कणनेन रामे दशरथात्मजे अनुरागः
प्रेम, किन्तु यौवनेन तारुण्योचितमदाविर्भावेण रामायां कामिन्याम् नानुरागः, नासक्तिः, तपःप्रभावेण
तेषां युवावस्थायामपि कामोद्रेकाभावात् । जरया वृद्धावस्थया मुखस्य वदनस्य भङ्गविकारः त्वगादि-
शैथिल्यरूपो विकारः, किन्तु धनाभिमानेन वित्तगर्वेण मुखस्य भङ्गविकारः अन्येषु अक्रुद्ध्यादिविकृतिर्न,
तेषां वित्तगर्वयोर्द्वयोरप्यसत्त्वात् ।

इह 'मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु' इत्यारभ्य 'मुखभङ्गविकारो जरया न धनाभिमानेन' इत्यन्तं
यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्रश्नाभावेऽपि नञ् अन्यस्य निराकरणात् श्लेषसङ्कीर्णां शाब्दी परिसङ्ख्या-
लङ्कारः । दर्पण—

'प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताहस्तुनो भवेत् । तादृगन्यस्यपोहश्चेच्छब्द आर्थोऽथवा तथा ॥'

परिसङ्ख्या..... ।

यत्र चेति । इहापि यस्य अपि चेत्यर्थः । यत्र आश्रमे महाभारत एव शकुनिवधः दुर्योधनमातुलस्य
सहदेवेन मारणं श्रूयते स्म, न तु यस्मिन् कस्मिन् स्थले शकुनेः खगस्य वधो मारणम् अवलोकितः, तेषां
हिंसाया अभावात् । पुराणे व्यासनिर्मिताष्टादशपुराणेषु मध्ये वायुपुराणशास्त्रे एव वायोः पवनदेवतायाः

अग्नि की प्रदक्षिणा में थी, शास्त्र-ज्ञान के विषय में नहीं थी; वसुसंकीर्तन (वसुनामक देवतार्थों का वर्णन, धन की
चर्चा) केवल देवताओं की कहानियों में थी, धन की अभिलाषा में नहीं थी; गणना केवल रुद्राक्ष की मालाओं में
थी शरीर के विषय में नहीं थी; मुनियों के बालों का नाश (बाल कटा देना, बालकों का नाश) केवल यज्ञ की
दीक्षा लेने में ही होता था, मृत्यु के द्वारा नहीं; रामानुराग (रामचन्द्रजी के प्रति प्रेम, स्त्री के प्रति प्रेम) केवल
रामायण में था, यौवन में नहीं था और मुख पर भङ्गविकार (झुर्री पड़ना, अङ्कुर) केवल बुढ़ापे में ही होता था,
धन के अभिमान में नहीं होता था ।

वहाँ शकुनि-वध केवल महाभारत की कथा में सुना जाता था, आश्रम में पक्षियों का वध करना लोग
जानते भी नहीं थे; वायु का प्रलाप (वायुदेवता का भाषण) केवल पुराणों की कथा में मिलता था, वायु-विकार के

उपवन-चन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

॥ इति जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ॥

प्रलपितं जल्पितं श्रूयते, न त्वन्यत्र क्वापि भवने वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं कस्यापि व्यर्थवचनम् आसीत् तथाविधरुजाया अनुत्पन्नत्वात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव द्विजानां दन्तानां 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, पतनं पातः, न तु महापातकादौ द्विजानां विप्राणां पतनं पातित्वं स्वाचारग्रंथो वा तेषां तदभावात् । उपवनस्य आरामस्य चन्दनेषु चन्दनवृक्षेष्वेव जाड्यं शीतलत्वम् न तु आश्रमवर्तिलोकेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वं सर्वेषामेव पूर्णशिक्षितत्वात् । अग्निनामेव वह्नीनामेव भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम्, न तु मुनिजनानां भूतिमत्त्वं वित्तसम्पद्वत्त्वम्, वित्तैकत्रीकरणविधानाभावात् । एणकाणां मृगाणामेव गीतश्रवणे गानाकर्णने व्यसनम् आसक्तिः, न तु ऋषीणाम्, तेषां क्वापि व्यसनाभावात् । शिखण्डिनामेव मयूराणामेव नृत्ये नर्तनसमये पक्षस्य छद्मस्य पातः पतनं कस्यापि अंशन्मिस्यर्थः, न तु ऋषीणां नृत्ये लास्यविषये पक्षपातः अभिलाषः, तेषां सर्वस्मिन्नपि विषये नाभिलाशात्वात् । भुजङ्गमानां सर्पाणामेव भोगः शरीरम्, न तु ऋषीणां भोगो मास्यगन्धचन्दनकामिन्यादिसम्भोगोत्पन्नं सुखम्, सर्वभोगानां परिस्थागात् । 'भोगः सुखे स्थ्यादिमृतावदेष फणकाययोः' इत्यमरः । कपीनां मर्कटानामेव श्रीफलेषु विस्वफलेषु अभिलाषः इच्छाविशेषः, न तु ऋषीणां श्रीलक्ष्मीः सैव फलं काम्येष्टिफलं तत्र अभिलाषः अत्युत्कटेच्छा, तेषां मोक्षाभिलाषित्वेन काम्यकर्मानुष्ठानविधानाभावात् । मूलानां वृक्षव्रतत्यादिकन्दानामेव मूलकानामेव वा अधोगतिः भूतलाधोदेशगमनम्, न तु ऋषीणाम्, अधोगतिः नरकगमनं पापरहितत्वात् ।

इहापि पूर्ववदेव 'महामारते शकुनिवधः' इत्यारभ्य 'मूलानामधोगतिः' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नपि वाक्ये प्ररत्नाभावेऽपि स्वाभिप्रायेणान्यस्य निराकरणात् श्लेषानुप्राणिता आर्थी परिसंख्याऽलङ्कारः । लक्षणन्तु पूर्वमेव प्रतिपादितम् । पूर्वत्र शाब्की अत्र स्वार्थीति भेदो ज्ञेयः । अत्रत्यः सन्दर्भः कीदृशोऽतिरमणीय इति सहवृत्त्या एव प्रमाणम् ।

इति 'चन्द्रकला' टीकायां जाबाल्याश्रमवर्णनं समाप्तम् ।

कारण कोई व्यर्थ का प्रलाप नहीं करता था; द्विजपतन (दाँतों का गिरना, ब्राह्मणों की अवनति होना) केवल बुढ़ीती में होता था, ब्राह्मणों की अवनति नहीं होती थी; जडता (शीतलता, बुद्धिहीनता) केवल उपवन के चन्दनों में पायी जाती थी, वृद्ध ऋषियों की बुद्धि में नहीं थी; भूति (भस्म, पैदवर्ष, धन) केवल अग्नि में मिलती थी, लोगों में धन के प्रति कोई आसक्ति नहीं थी; गीत सुनने का व्यसन केवल मृगों में था, लोगों में उसकी अभिलाषा नहीं थी, नृत्य के प्रति अनुराग केवल मोरों में था; भोग (फन, सांसारिक सुख) केवल सर्पों में थी, वहाँ के लोग भोगी नहीं थे; श्रीफल (बेल का फल, धन से प्राप्त होनेवाले सुख) की अभिलाषा केवल बन्दरों में थी, वहाँ के लोगों में धन से मिलनेवाले सुख की अभिलाषा नहीं थी, और अधोगति (नीचे की ओर जाना, नरक में पड़ना) केवल वृक्षों के जड़ों की होती थी, ऋषि और मुनियों की नहीं होती थी ।

इस प्रकार जाबाल्याश्रमवर्णन समाप्त हुआ ।

जाबाल्याश्रमवर्णनम्

समाप्तम्

अथ जाबालिवर्णनम्

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमलङ्कुर्वाणस्य, अलक्तकौलोहित-पल्लवस्य मुनिजना-
लम्बित-कृष्णाजिन-जल-करङ्क-सनाथशास्त्रस्य तापसकन्याकौभिमूलभाग-दत्त-पीत-पिष्टातका-
नेक पञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः परिपीयमानालवाल-सलिलस्य मुनिकुमारकाबद्ध-कुशचीर-
दाम्नो हरितगोमयोपलेपनं-विविक्ततलस्य, तत्क्षण-कृत-कुसुमोपहार-रमणीयस्य नातिमहतः
परिमण्डलतया विस्तीर्णावकाशस्य रक्ताशोकतरोधश्छायायामुपविष्टम्, अत्युग्रतपोभिः^{१३}

तस्येति । एवंविधस्य पूर्वोक्तदिशा वर्णितस्य तस्य आश्रमस्य मध्यभागं मध्यदेशम् अलङ्कुर्वाणस्य
शोभमानस्य, रक्ताशोकतरोधश्छायायामुपविष्टं 'भगवन्तं जाबालिमपश्यम्' इति वक्ष्यमाणक्रियया
सम्बन्धः । अत्र षष्ठ्यन्तानि पदानि रक्ताशोकतरोः, द्वितीयान्तानि च जाबालिमस्यस्य विशेषणानि
बोध्यानि । अलक्तकवद् यावकवद् आलोहितानि किञ्चिद्रक्तानि पल्लवानि किसलयानि यस्य तस्य
तादृशस्य । मुनिजनैः ऋषिगणैः आलम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्मणि जलकरङ्काः नारि-
केलास्थिरचिताः पात्रविशेषाश्च यद्वा जलकरङ्काः जलरक्षणार्थं कमण्डलवः तैः सनाथाः संयुता शास्त्राः
स्कन्धा यस्य तस्य तादृशस्य । 'करङ्को मस्तके शस्ये नारिकेलाफलास्थिनि' इति विश्वः । 'करकस्तु पुमान्
पक्षिविशेषे वाडिमेषपि च । द्वयोर्मैत्रोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी ।

तापसकन्याभिः मुनिकुमारिकाभिः मूलभागे आलवाले मूलप्रदेशे दत्तानि निहितानि पीतपिष्टातकैः
हरिद्रारूपपटवासचूर्णैः अनेकानि विविधानि पञ्चाङ्गुलानि करस्य पञ्चाङ्गुललक्षमाणि यस्य तस्य तादृशस्य ।
हरिणशिशुभिः मृगबालकैः परिपीयमानं समन्तादास्वाद्यमानम् आलवालस्य मूलप्रदेशस्थावापस्य ससिलं
जलं यस्य तस्य तादृशस्य । मुनिकुमारकैः ऋषिबालकैः आबद्धानि समन्तापरिवेष्टितानि कुशचीराणां दमैः
विधास्यमानवस्त्राणां दामानि रज्जवो यस्मिन् तस्य तादृशस्य । हरितेन हरिद्वर्णेन सरसेन गोमयेन गो-
पुरीषेण यदुपलेपनं तेन विविक्तं पूर्णं तलम् अधोदेशो यस्य तस्य तादृशस्य । तस्मिन्नेव षष्ठे काले कृतेन
विहितेन कुसुमोपहारेण पुष्पढौकनेन रमणीयस्य कमनीयस्य । नातिमहतो नातिविस्तृतस्य परिमण्डलतया
गोलाकारतया कारणेन विस्तीर्णः अतिदीर्घः अवकाशः अधःस्थायो छायाप्रदेशो यस्य तस्य तादृशस्य ।
रक्तानां लोहितानाम् अशोकानां पुष्पाणां तरुः वृक्षः तस्य अधश्छायायां नीचस्थानातपे 'छाया सूर्य-
प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः' इत्यमरः । उपविष्टम् आसीनम् ।

अत्युग्रेति । अत्युग्राणि अतितीक्ष्णानि तपांसि येषां तैस्तादृशैः महर्षिभिरित्यस्य विशेषणानि ।

इस प्रकार उस आश्रम के बीच एक लाल अशोक का पेड़ उसकी शोभा बढ़ा रहा था । उसके पत्ते आलते
के समान लाल-लाल थे, उसकी डालियों पर मुनियों ने अपने काले-काले मृगचर्मों और जल से भरे कमण्डलुओं
को लटका दिया था, उसकी जड़ पर मुनियों की कन्याओं ने पीले ऐपन (इन्दी और चावल की बुकनी मिलाकर
बनाया गया लेप) के थापे (पाँचों उँगलियों सहित इथेलियों की छाप) लगा दिये थे, हरिण के छोटे-छोटे
बच्चे उसके आँवले में भरा हुआ जल पी रहे थे, उसके चारों ओर मुनियों के बालकों ने कुश के बने हुए वस्त्रों
को करधनी की तरह लपेट दिया था, उसके नीचे की भूमि हरे गोबर से लीपकर पवित्र कर दी गयी थी और
उस पर टटके फूल चढ़ाये गये थे जिससे वह और भी रमणीय लग रहा था । यद्यपि वह बहुत बड़ा नहीं था
किन्तु मण्डल बाँधकर फैलने के कारण उसके नीचे बहुत दूर तक छाया रहती थी । मैंने भगवान् जाबालि को

१. मध्यभागमण्डलम् २. अलक्तलोहित... ३. लोलपल्लवस्य । ४. ...अवलम्बित । ५. ...करक... ।
६. ...कुमारिकाभिरालवालदत्त... । ७. पीतपिष्ट... । ८. पीयमान...अपीयमान । ९. आलवालक... ।
१०. ...उपविष्ट... । ११. ...भूतलस्य । १२. ...रचित... । १३. उग्रतपोभिः ।

भुवनमिव सागरैः कनकगिरिमिव कुलाचलैः क्रतुमिव वैतानैर्वह्निभिः कल्पान्तदिवस-
मिव रविभिः, कालमिव कल्पैः, समन्तान्महर्षिभिः परिवृतम्, उग्र-शाप-भीतयेव कम्पित-
देह्या, प्रणयिन्येव विहित-केशग्रहया, क्रुद्धयेव कृत-भ्रूभङ्गया, मत्तयेवाकुलितगमनया,
प्रसाधितयेव प्रकटित-तिलकया जरया, गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया धवलीकृत-विग्रहम्,
आयामिनीभिः पलित-पाण्डुराभिः तपसां विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मपताकाभिरिवो-
च्छ्रिताभिः अमरलोकमारोढुं पुण्य-रञ्जुभिरिवोपसंगृहीताभिः अतिदूर-प्रवृद्धस्य तप-

सागरैः समुद्रैः भुवनं विष्टमिव, कुलाचलैः कुलाद्रिभिः कनकगिरिमिव सुमेरुपर्वतमिव, वितानस्य
यज्ञस्य इम इति वैताना ये वह्नयः अग्नयः दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः तैः क्रतुमिव यज्ञमिव 'वितानो
यज्ञविस्तारोच्छेदेषु क्रतुकर्मणि' इति विश्वः । रविभिः द्वादशसूर्यैः कल्पान्तदिवसमिव युगान्तदिनमिव
तस्मिन् समये तत्पूर्वं च द्वादशसूर्योदयस्य पुराणविख्यातत्वात् । कल्पैः युगान्तैः कालमिव अखण्डं समय-
मिव, समन्तात् सर्वतः महिर्षिभिस्तापसैः परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अत्रैकस्योपमेयस्य बहूनामुपमानानां निरूपणान्मालोपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते' । इति ।

उग्रेति । उग्रः कठिनो यो जाबालैः शापः अभिसम्पातः तेन भीतया त्रस्तया नार्येव, कम्पितः
अकुलितो देहो वपुर्गया, पक्षे यस्यास्तया तादृश्या । प्रणयिन्येव कामिन्येव, विहितः केशग्रहः कचावलम्बनं
यया तथा तादृश्या । रतिकलहे कान्तापि केशग्रहं विधत्ते इयमपि केशे लग्नेत्यर्थः । क्रुद्धया कोपाविष्टया
नार्येव, क्रुतो विहितो भ्रूभङ्गः भ्रुवोः क्रोधित्यं भ्रुकुटी च यया तथा तादृश्या । यया क्रुद्धा भ्रूभङ्गं विधत्ते
तथैयमपि कृतवतीत्यर्थः, मत्तया मद्यपानोन्मत्तया नार्येव, आकुलितम् उच्चावचीकृतं गमनं गतिर्यया,
पक्षे यस्यास्तया तादृश्या, मद्यपानोन्मत्तापि स्खलद्गतिका भवति इयमपि तथैव सज्ज्ञाता । प्रसाधितया
भूषितया नार्येव, प्रकटितानि अभिव्यक्तानि तिलकानि देहे श्यामवर्णविह्वानि, आले तिलकञ्च यया तथा
तादृश्या । अलङ्कृता स्त्री यया सतिलका भवति तथैयमपि शरीरे तिलकानामुत्पन्नत्वात् । तथा गृहीत-
व्रतया स्वीकृतकिञ्चिन्नियमया नार्येव भस्म भूतिः तद्भस्मधवलया श्वेतया भस्मन्ना धवलया च जरया वृद्धा-
वस्थया धवलीकृतः शुभ्रीकृतः विग्रहो वपुर्गस्य तं तादृशम् ।

अत्र 'उग्रशापभीतयेव' इत्यारभ्य 'गृहीतव्रतयेव' इत्यन्तं यावत् पूर्वोपमालङ्कारः । केवलं विशेषण-
स्योपादानेऽपि विशेष्यस्य 'नार्या' इत्यस्याध्याहारेण सामञ्जस्य विधेयम् । केचित्तुमेवां निरूपयन्ति,
तन्मते 'नार्या' इत्यस्य नाध्याहार इत्यवधेयम् ।

आयामिति । आयामिनीभिः विस्तीर्णाभिः, पलितेन वृद्धावस्थाप्रयुक्तश्चैत्येन पाण्डुराभिः पाण्डु-
रूपाभिः । तपसा तेजसा अखिलं समस्तं मुनिजनम् ऋषिगणं विजित्य अभिभूय, उच्छ्रिताभिः ऊर्ध्वी
कृताभिः धर्मपताकाभिरिव धर्मद्योतकध्वजाञ्चलैरिव 'विद्यमानाभिः । अमरलोकं देवलोकम् आरोढुम्
आरोहणं विधातुं पुण्यरञ्जुभिरिव प्रविशन्नगैरिव उपसंगृहीताभिः अङ्गीकृताभिः । अतिदूरप्रवृद्धस्य

उसी पेड़ की छाया में बैठे हुए देखा । जैसे समुद्रों में पृथ्वी, कुलपर्वतों से मेरुपर्वत, अग्नियों से यज्ञ, सूर्यों से
प्रलय काल का दिन और कल्पों से काल घिरा रहता है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त तपस्वी मुनियों से घिरे
हुए थे । बुढ़ापे ने उनके शरीर को श्वेत कर दिया था और उसमें कैंपकंपी आ गयी थी, मानों शाप के भय से
बुढ़ौती स्वयं काँप रही हो; उनके बाल सफेद हो गये थे, मनस्विनी नायिका के समान वह स्वयं उनके
सिर पर सवार हो गयी हो; उनकी भौहें तनी हुई थीं, मानों उसने क्रुद्ध होकर स्वयं भौहें चढ़ा ली हों; उनके
पैर चलने में लड़खड़ाते थे, मानों वह स्वयं मतवाली की तरह लड़खड़ाती हुई चल रही हो; उनके शरीर पर
काले-काले मस्ते निकल आये थे, मानों उसने बिन्दियों द्वारा अपने को सजा लिया हो और उनके शरीर पर
श्वेत भस्म पुता हुआ था मानों उस बुढ़ौती ने स्वयं कोई व्रत धारण कर लिया हो । उनकी लम्बी और बुढ़ापे
के कारण पकी हुई उजली जटाएँ ऐसी सुशोभित हो रही थीं मानों तप से समस्त ऋषियों को जीत कर प्राप्त की
गयी धर्म की पताकाएँ हों अथवा स्वर्ग जाने में सहायता पहुँचाने वाली इकट्ठी की हुई पुण्यकर्मों की डेरियाँ हों

१. कुलपर्वतैः । २. वैतानिक । ३. उग्रशापकम्पितदेहया । ४. तपोभिः । ५. उपार्जिताभिः ।

स्तरोः कुसुम-मञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभमानम्, उपरचित-भस्म-त्रिपुण्ड्रकेण तिर्यक्प्रवृत्त-त्रिपथगा-स्रोतस्त्रयेण हिमगिरि-शिलातलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुख-चन्द्र-कलाव-गभ्यामवलम्बित-बलि-शिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमान-दृष्टिम्, अनवरत-मन्त्राभ्यास-विवृताधरपुटया निष्पतद्विरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रिय-वृत्ति-भिरिव विद्यागुणैरिव करुणारस-प्रवाहैरिव दशनमयूखैर्धवलित-पुरोभागम्, उद्वमदमल-

अत्यन्तवृद्धिमुपगतस्य तप एव ततः वृद्धः तस्माद् उद्गताभिः उत्पन्नाभिः कुसुममञ्जरीभिरिव पुष्पवल्लीभिरिव जटाभिः सटाभिः उपशोभमानं भूषितम् ।

अत्र 'धर्मपताकाभिरिव' इत्यत्र 'पुण्यरञ्जुभिरिव' इत्यत्र च जात्युत्प्रेषालङ्कारः 'तपस्तरोः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् 'कुसुममञ्जरीभिरिव' इत्यत्र हि जात्युत्प्रेषेत्पनयोरेकाग्रयानुपवेशरूपसाङ्कार्याव सङ्करालङ्कारः ।

उपरचितेति । उपरचितानि विहितानि भस्मना त्रीणि पुण्ड्रकाणि तिर्यक्रेखामयतिलकानि यत्र तेन तादृशेन । अत एव तिर्यक्प्रवृत्तं कुटिलभावेन प्रचलितं त्रिपथगाया गङ्गायाः स्रोतस्त्रयं त्रिप्रवाहो यत्र तथोक्तेन, हिमगिरेः हिमालयस्य शिलातलेनेव पाषाणफलकेनेव ललाटफलकेन मालपट्टकेन उपेतं युक्तम् ।

इहोक्तविधिशिलातलाप्रसिद्धेन्द्रव्योत्प्रेषा ।

अधोमुखेति । अधोमुखी निम्नाश्रिता या चन्द्रकला सुधांशुरेखा तस्या आकारः स्वरूप इव आकारो ययोस्ताभ्यां तादृशाभ्याम्, अवलम्बिता चार्द्धक्यादाश्रिता या बलिः शिथिलं चर्म, तथा च—'वलिर्द्वैत्य-प्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् की मु जरया श्लथचर्मणि ॥' इति मेदिनी । तथा शिथिलाभ्यां शैलित्यान्नेत्रोपरि व्युत्ताभ्यामित्यर्थः, अत एव ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् अवष्टभ्यमाना अवलम्ब्यमाना इष्टिः अवलोकनसामर्थ्य यस्य तं तादृशम् ।

इह 'चन्द्रकलाया आकार इव आकार' इत्यत्र आर्था समासगता लुप्तोपमा ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यो मन्त्राभ्यासः मन्त्रजपावृत्तिः तेन विवृतं व्याप्तम् अधरपुटम् ओष्ठद्वयं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तस्वच्छैः, सत्यप्ररोहैरिव सत्यवचनसत्याचारयोरुद्गमैरिव, स्वच्छा अवदाताः पापरहिता या इन्द्रियवृत्तयः चित्तावीनाभिन्द्रियाणां कर्माणि तामिरिव, विद्यागुणैरिव विद्याया आन्वीक्षिक्यादेः ये गुणां विनयाद्यस्तैरिव, करुणारस-प्रवाहैरिव द्यारसस्रोतोभिरिव सर्वस्मिन् स्थले स्वच्छत्वादित्याशयः । दशनमयूखैः दन्तरश्मिभिः धवलितः शुभ्रीकृतः पुरोभागः अग्रदेशो यस्य तं तादृशम् । अत एव उद्वमन् वक्षिणोन्नाद्धहिरागच्छन् अमलः स्वच्छो गङ्गाप्रवाहो भागीरथीस्रोतो यस्मात् तं तादृशं जह्नुम् एतत्संज्ञकमृषिभिरिव विद्यमानम् ।

अत्र 'सत्यप्ररोहैरिव' इत्यारम्भ 'करुणारसप्रवाहैरिव' इत्यन्तं यावत् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गा-लङ्कार उपमा च तथा गुणोत्प्रेषेत्प्रेषां मियोऽङ्गाङ्गिभावेन साङ्कार्याव सङ्करालङ्कारः ।

अन्नायमितिहासः—पुरा किल स्वपूर्वजानामुद्दिषीर्यथा भगीरथो हि हिमाचलाच्चलितामथ च शङ्कर-जटायां लीनां गङ्गामवतारयितुं महेश्वरं सिषेवे, प्रसन्नो भगवान् सदाशिवः स्वशिरसस्तामवतारयामास ।

अथवा दूर तक फूले हुए पुष्परूपी वृक्ष के फूलों की मञ्जरीवाँ हों । भस्म के त्रिपुण्ड्र से उनका ललाट ऐसा प्रतीत होता था मानों गंगा की तीनों धाराओं से युक्त हिमालय पहाड़ की कोई चट्टान हो । उनकी आँखों पर चन्द्रकला के समान टेढ़ी आकृति वाली तथा बुढ़ापे की झुर्रियों के कारण शिथिल मौँहें लटक रही थीं जिनसे देखने में कुछ बाधा उपस्थित हो रही थी । निरन्तर मन्त्रों का जाप करने के कारण उनका मुँह खुला रहता था और ओठों के बीच से दाँतों की उज्ज्वल किरणें फूटती थीं, जो सत्य के अङ्कुरों, इन्द्रियों की निर्मल वृत्तियों और करुणारस की धारा के समान लग रही थीं । उन किरणों से उनके आगे का माग अत्यन्त उज्ज्वल हो उठता था और वे गङ्गा की अत्यन्त निर्मल धारा को मुँह से बाहर करते हुए जहु ऋषि के समान प्रतीत होते थे । यह मैं निरन्तर सोमरस पीने के कारण आने वाली ढकारों से उनकी साँसें सुवासित हो उठी थीं जिससे खिच कर

गङ्गा-प्रवाहमिव जह्नुम्, अनवरतंसोमोद्गारसुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्त्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः सदा मुखभाग-सन्निहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिरविरहितम्, अतिकृशतया निम्नतर-गण्ड-गर्तम् उन्नततर-हनु-घोणम् आकराल-तारकम् अवशीर्यमाण-विरल-नयन-पद्ममालम् उद्गत-दीर्घरोम-रुद्ध-श्रवण-विवरम् आनाभिलम्बित-कूर्चकलापमाननमादधानम्, अतिचपलाना-मिन्द्रियाश्वानाम्^१ अन्तःसंयमन-रज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिनिरन्तरावन्त-कन्ध-रम्, समुन्नत-विरलास्थि-पञ्जरम्, अंसारलम्बित-धवल-यज्ञोपवीतम्, अनिल-वर्ण-जनित-तनु-तरङ्ग-भङ्गम् उत्प्लवमान-नवमृणालमिव मन्दाकिनीप्रवाहम्, अकलुषमङ्गमुद्-

अथ मार्गे व्रजन्ती सा जह्नोर्यज्ञभूमिं प्लावयामास, ततश्च क्रुद्धेन जह्नुना पीता सा पुनरपि भगीरथप्रार्थनया श्रोत्रविवरान्निःसारिता सती भूतलमाजगामेति । तत एव 'जाह्नवी' इति संज्ञामवाप ।

अनवरतेति । इतो द्वितीयान्तानि 'आननम्' इत्यस्य विशेषणानि । अनवरतं निरन्तरं यः सोमः पीतसोमरसः तस्य उद्गारेण वायुजनितशब्देनेत्यर्थः । 'निगारोद्गारविचावोद्ग्राहास्तिनगरणादिषु' इत्य-मरः, सुगन्धिना सौरभवता निरवासेन पवनेन अवकृष्टैः आकर्षितैः मूर्त्तिमद्भिः देहवद्भिः शापाक्षरैरिव अभिसम्पातवर्णैरिव, सदा सर्वदा मुखस्य घटनस्य यो भागोऽग्रिमप्रदेशः तत्र सन्निहितैः विद्यमानः परि-स्फुरद्भिः सञ्चरद्भिः अलिभिर्भ्रमरैः अविरहितम् अपरित्यक्तम् । अतिकृशतया अत्यन्तक्षीणशरीरतया निम्नतरौ अत्यन्तगम्भीरतरौ गण्डगर्तौ अवटीभूतौ कपोलौ यस्मिन् तत् तादृशम् । उन्नतरा अत्युच्चाः हनु चिबुकं कपोलोर्ध्वासद्वयमिति यावत् घोणा नासिका च यत्र तत् तादृशम्, 'घोणा नासा च नासिका' इत्यमरः, अत्यन्तकृशशरीराणामेवम्भूतमाननं भवत्यवलोकनीयम् । आकराले तेजस्विस्त्वेन हेतुना अत्यन्त-भीषणे तारके कनीनिकायुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । अवशीर्यमाणा नश्यन्ती विरला असान्द्रा नयन-पद्ममाला नेत्ररोमपङ्क्तिः यस्मिन् तत् तादृशम् । उद्गतै उत्पन्नैः दीर्घैः विस्तृतैः रोमभिः लोमभिः रुद्धे आपङ्कादिते श्रवणविवरे श्रोत्ररन्ध्रयुगलं यस्मिन् तत् तादृशम् । आनाभिलम्बितो नाभिपर्यन्तलम्बमानः कूर्चकलापः श्मश्रुसमूहः मुखलोमसमूह इत्यर्थः यस्मिन् तत् तादृशम् आननं मुखम् 'आननं लपनं मुखम्' इत्यमरः आदधानं धारयन्तम् । अतः 'शापाक्षरैरिव' इत्यत्र गुणोपेक्षालङ्कारः ।

अतिपञ्चलेति । इत आरभ्य 'अङ्गम्' इत्यस्य विशेषणानि । अतिचपलानाम् अतीव चञ्चलानाम्, इन्द्रियाणि घ्राणस्वक्श्रोत्रनेत्ररसनादीनि एव अन्धाः घोटकाः सांसारिकपदार्थान्प्रति जीवानामाकर्षणोदि-त्याश्रयः । तथा च कठोपनिषदि द्वितीयवत्स्यां नाचिकेतसं प्रति धर्मराजस्यात्मनिरूपणप्रस्तावे उक्तिः— 'इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांतेषु गोचरान्' इति । तेषाम् अन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरिव नियन्त्रणप्रग्रहैरिव आतताभिः अतिदीर्घाभिः कण्ठनाडीभिः गलप्रदेशस्थस्यायुभिः निरन्तरं सान्द्रं यथा स्यात्तथा अवन्द्धा सम्बद्धा कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् तत् तादृशम् । समुन्नतं शरीरस्यातिकृशत्वात् समुच्चवत् अवलोक्यमानं विरलम् अनिविडम् अस्थिपञ्जरं कङ्कालं यस्मिन् तत् तादृशम् । अंसे भुजान्तरे आलम्बितं लम्बमानं धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् तत् तादृशम् । अत एव अनिलवर्णेन वायुप्रभावेण जनितः उत्पादितः तनूनां सूचमाणं तरङ्गाणां कलोलानां भङ्गः कौटिल्यं यत्र तं तादृशम्, तथा उत्प्लवमानं

उनके मुँह के पास मँडराने वाले भौरे ऐसे प्रतीत होते थे मानों शाप के अक्षरों ने ही शरीर धारण कर लिया हो । अत्यन्त दुर्बलता के कारण उनके गालों में गड्ढे पड़ गये थे जिससे चिबुक की इड्डी निकली हुई तथा नाक और भी ऊँची उठी हुई जान पड़ती थी, नेत्रों की पुतलियाँ अत्यन्त तीखी और बरौनियाँ झड़ जाने के कारण विरल हो गयी थी, कान के छेद सघन रोवों से ढँके हुए थे, दाढ़ी नाभि तक लटकती हुई थी । गले की उभड़ी हुई नाड़ियाँ कन्धों तक फैली हुई ऐसी प्रतीत होती थी मानों इन्द्रियरूपी घोड़ों की बाँधने की रस्सियाँ हों, शरीर की इड्डियों का ढाँचा ऊपर उठा-सा दिखाई पड़ रहा था, कन्धे पर श्वेत यज्ञोपवीत लटक रहा था, जो वायु में बहुत धीरे-धीरे लहरा रहा था मानों उसमें हस्की-हल्की लहरें उठ रही हों, इससे उनका निर्मल अङ्ग ऐसा प्रतीत हो रहा था मानो कमल की कोमल ढंठलों को धारण करने वाला गंगा का प्रवाह हो । वे अपनी

१. अविरत, अविरल...

२. ...निश्वासाङ्ग...

३. मूर्त्तिमद्भिः शापाक्षरैरिव ।

सन्निविष्टैः ।

५. समुन्नत...

६. लम्बित ।

७. इन्द्रियाणाम् ।

८. ...संबद्ध...

९. उतन्न...

१०. अवलम्बित,

लम्बित...

११. वायु ।

१२. ...भ्रानमृणालमिव ।

हन्तम्, अमल-स्फटिक-शकल-घटितमक्षवलयमत्युज्ज्वलस्थूल-मुक्ताफल-प्रथितं सरस्वती-
हारमिव चलदङ्गुलि-विवर-गतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमित-तारकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्,
उन्नमता शिरा-जालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासञ्चयेन निरन्तर-निश्चितम्, अम-
लेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसन्तान-तन्तुभिरिव निर्मितेन मानस-सरो-जल-
क्षालनशुचिना दुकूलवल्कलेन द्वितीयेनैव जराजालकेन सञ्छादितम्, आसन्नवर्तिना
मन्दाकिनीसलिल-पूर्णेन त्रिदण्डोपविष्टेन स्फटिक-कमण्डलुना विकचपुण्डरीकराशि-

सलिलोपरि विद्यमानं नवं नूतनं सृगालं विसं यत्र तं तादृशम्, मन्दाकिन्या वियद्गङ्गायाः प्रवाहं श्रुत
इव अकलुषम् अनाविलं स्वच्छमित्यर्थः अङ्गं शरीरावयवम् उद्धहन्तं धारयन्तम् ।

इह 'इन्द्रियाण्येव अथाः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'संयमनरञ्जुभिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेष्यन-
योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । तथोक्तकुटिलकृशतरङ्गनुसयम् अस्थिपञ्जरमिव, सलिलोपरि प्लवमान-
नूतनविसतन्तुञ्च पञ्चसूत्रमित्युपमालङ्कारः ।

अमलस्फटिकेति । अत्युज्ज्वलानि अतिविशदानि स्थूलानि पृथुलानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्प्रथितं
गुम्फितं सरस्वत्या भारत्या हारमिव कण्ठमालामिव, चलन्तीनाम् अक्षवल्काकर्षणेन चपलीभूतानाम्
अङ्गुलीनां करावयवानां विवरगतं छिद्रस्थितम्, अमलैः विशदैः स्फटिकानां स्फटिकमणीनां शकलैः सण्डैः
घटितं रचितम् अक्षवलयं रुद्राक्षमालागुटिकाम् आवर्तयन्तं संख्याविशेषपूरणात् यथाक्रमं परिभ्रमयन्तम्,
अत एव अनवरतं निरन्तरं भ्रमितं प्रवहसंज्ञकवातेन पर्यटितं तारकाचक्रं नक्षत्रसमूहो यत्र तथोक्तम् अपरं
द्वितीयं ध्रुवम् उत्तानपादजमिव विद्यमानम् । इह च यथा बहोः कालात् स्थिरयोः भ्रमयोरन्तर्बद्धरतारका-
समूहः प्रवहानिलैरञ्जलं पर्येति तथा आसीनेन स्थिरतरेण ऋषिणा संध्यकराप्रनिहिता स्फटिकमाला
जपसंख्याविशेषावधारणायानवरतं सञ्चालितेति साम्यमवगन्तव्यम् । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते—

'भचक्रं ध्रुवयोर्वद्धमाक्षिप्तं प्रवाहनिर्लैः । पयस्यजलं तज्जला ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥'

इह उपमा, पदार्थहेतुर्लोकान्यलिङ्गम्, द्वयोःप्रेक्षाचेष्टेषां परस्परमपेक्षाभावेन विद्यमानत्वात् संप्रतिः ।

उन्नमतेति । परिणतानां पाकमुपहतानां लतानां घततीनां सञ्चयेन समूहेन निरन्तरनिश्चितं
सान्द्रभावेन व्याप्तं जरत्कल्पतरुमिव प्राचीनकल्पवृक्षमिव, उन्नमता उपरि स्फुरता शिराजालकेन धमनि-
समूहेन निरन्तरनिश्चितम् । इह 'जरत्कल्पतरुमिव' इत्युपमा ।

अमलेनेति । अमलेन विशदेन, अत एव चन्द्रांशुभिरिव शशिचन्द्रिकाभिरिव अमृतफेनैरिव पीयूष-
ङ्गिणीरैरिव गुणानां कारुण्यतपश्चर्यादीनां सन्तानाः समूहा एव सन्तवः सूत्राणि तैरिव निर्मितेन
रचितेन, मानससरो मानसाख्यसरोवरस्य जलेन सलिलेन यत् चालनं मलनिराकरणं तेन शुचिना
पवित्रेण, द्वितीयेन अपरेण जराजालकेनैव श्वैर्यापरिणतावस्थासमूहेनैव, दुकूलवत् पट्टवसनवत् वल्कलं
वृक्षवत् तेन तादृशेन, सञ्छादितम् आच्छादितनाभ्यधोभागम् ।

तत्र काव्यलिङ्गालङ्कारः, द्वे चोत्प्रेक्षे, परस्परपञ्चैषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आसन्नेति । आसन्नवर्तिना निकटस्थायिना, मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः सलिलं जलं तेन पूर्णं न्युतेन

चञ्चल डँगलियों के द्वारा मोतियों से गुथी हुई सरस्वती की कण्ठमाला के समान अत्यन्त उज्ज्वल स्फटिक की
शुरियों से गुंथी हुई रुद्राक्ष की माला घुमा रहे थे, जिससे वे ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो निरन्तर घूमने वाले
नक्षत्र मण्डल से युक्त दूसरे ध्रुव नक्षत्र हों । उनके शरीर पर ऊपर उमड़ी हुई धमनियों ऐसी प्रतीत हो रही थीं
मानों किसी पुराने कल्पवृक्ष पर पकी हुई लतायें फैली हुई हों । वे मानस-सरोवर के जल में धुलते रहने के
कारण अत्यन्त स्वच्छ छाल का वस्त्र पहिने हुये थे जो चन्द्रमा की किरणें अथवा अमृत के झागों अथवा गुणों
(दया-धर्मादि) के धागों से बना हुआ सा प्रतीत हो रहा था और शरीर के ऊपर ऐसा लग रहा था मानों एक
दूसरी बुद्धी की जाल ने उनके शरीर को ढँक लिया हो । उनके पास ही तीन लकड़ियों को बाँधकर बनाये
गये आधार (त्रिपादिका) पर स्थित गंगाजल से भरा हुआ बिलौरी कमण्डलु; फूले हुये सफेद कमलों के बीच
बैठे हुये राजवंश के समान सुशोभित हो रहा था । उन्होंने अपनी ही स्थिरता में से पर्वतों, गम्भीरता में से

१. घटिताक्ष... । २. उज्ज्वल । ३. तारक । ४. उन्नमता । ५. अमलैः । ६. ...आलित... ।

७. अद्वितीयेन । ८. स्फटिक... । ९. ...कमल... ।

मिव राजहंसेनोपशोभमानम्, स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुः प्रशमेन तुषाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम्, वैनतेयमिव स्व-प्रभावोपात्तसकल-द्विजाधिपत्यम्, कमलासनमिवाश्रमगुरुम्, जरच्चन्दनतरुमिव भुजङ्गं निर्मोका-धवलजटाकुलम्, प्रशस्त-वारणमिव प्रलम्ब-कर्णबालम्, बृहस्पतिमिवाजन्म-वर्द्धित-कचम्, दिवसमिबोद्यदर्क-बिम्ब-भास्वर-मुखम्, शरत्कालमिव क्षीणवर्षम्,

त्रिदण्डस्त्रिपदिका तत्रोपविष्टेन तदुपरिस्थापितेन, राजहंसेन कादम्बेन 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' इति हैममेदिन्यौ, विकचः प्रस्फुटितः पुण्डरीकराशिः सिताम्भोजसमूहस्तमिव, स्फाटिककमण्डलुना स्फटिकमणिनिर्मितकमण्डलुना उपशोभमानं विराजमानम् । अत्रोपमा ।

स्थैर्येणेति । स्थैर्येण स्थिरतया अचलानां गिरीणाम्, गाम्भीर्येण गाम्भीर्यगुणेन सागराणां सति-स्पतीनाम्, तेजसा प्रतापेन सवितुः आदित्यस्य प्रशमेन शान्त्या तुषाररश्मेश्चन्द्रमसः, निर्मलतया अति-स्वच्छतया अम्बरतलस्य आकाशस्य संविभागं स्वीयवस्तुनः परेभ्यः किञ्चिद्विभज्य प्रतिपादनं कुर्वाणं विदधानमिव स्थैर्यगाम्भीर्यप्रभृतनीन् स्वगुणान् अचलादिभ्यः सम्यग्विभज्य दत्त्वेव स्थितमित्यर्थः । स्वस्मिन् तथाविधस्थैर्यादिगुणयुक्तत्वादित्याशयः तत्र अचलानां स्थैर्यं कम्पशून्यत्वम् ऋषेः स्थैर्यन्तु चित्तस्थिरता, समुद्राणां गाम्भीर्यम् अगाधत्वम्, ऋषेः गाम्भीर्यन्तु दुरवगाहप्रकृतिवत्, आदित्यस्य तेजः तीक्ष्ण-रश्मिवत्, ऋषेस्तेजस्तु तपोमाहात्म्यवत्, चन्द्रमसः प्रशमः सौम्यस्वरूपवत् ऋषेः शसस्तु इन्द्रियाणा-मन्तमुखेन प्रवृत्तिकरणम्, ऋषेर्निर्मलता पापराहित्यमिति परस्परं भेदसत्वेऽपि श्लेषमहिम्ना अभेदा-ध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, कुर्वाणमिवेति क्रियोपेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

वैनतेयमिति । गरुडमिव 'गरुडान् गरुडस्ताचर्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः, स्वप्रभावेन स्वतेजसा उपात्तम् अर्जितं सकलेषु समस्तेषु द्विजेषु विप्रेषु पविषु च आधिपत्यं स्वामित्वं येन तं तादृशम् 'दन्तवि-प्राणहजा द्विजाः' इत्यमरः ।

कमलेति । कमलासनो विरञ्जिः 'विरञ्जिः कमलासनः, इत्यमरः, तमिव; आश्रमस्य तत्तपोभूमेः ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्विधानामाश्रमाणाञ्च गुरुः शिक्षयिता नियामकश्च तं तादृशम् । ब्रह्मणैव वर्णाश्रमाञ्च निबमिता इति पौराणिकी वार्ता ।

जरदिति । जरत पुरातनो यश्चन्दनतरुः मलयजवृक्षः तमिव, भुजङ्गानां सर्पाणां ये निर्मोकाः कम्बुकाः तद्वत् धवलाः श्वेताः जटाः सटाः, अन्यत्र भुजङ्गनिर्मोका धवला जटा इव तामिः आकुलं सक्रीणम् । प्राचीनचन्दनवृक्षेष्वेव परिमलविशेषाधिक्यास्तर्पाधिक्यसम्भव इति प्रतिपादनार्थं जरतरुग्रहण मित्यवधेयम् ।

प्रशस्तेति । प्रशस्तो निखिललक्षणोपेतः वारणपतिः हस्तिनायकः तमिव प्रलम्बाः छेदनाभावावति-विस्तृताः कर्णबालाः श्रवणलोमानि यस्य तं तादृशम्, पक्षे—प्रलम्बाः प्रलम्बमानाः कर्णौ श्रोत्रे बालाः पुच्छकेनाश्च यस्य तं तादृशम् ।

बृहस्पतीति । बृहस्पतिः सुराचार्यः तमिव, आजन्म जन्मप्रभृति चौराभावात् वर्द्धिता वृद्धिं प्रापिताः कचाः केशा येन तं तादृशम्, पक्षे—कचः कचामिधः सुतो येन तं तादृशम् ।

पुरा किल बृहस्पतेः कचनामा पुत्र उत्पन्न इति पौराणिकी वार्ता ।

दिवसमिति । दिवसो वासरः तमिव, उद्यत् उद्गच्छत् अर्कबिम्बं सूर्यमण्डलं तद्वत् भास्वरं

समुद्रो, तेज में से सूर्य, शान्ति में से चन्द्रमा और निर्मलता में से आकाश को थोड़ा-थोड़ा-सा भाग दे रखा था । जैसे गरुड अपने प्रभव से समस्त पक्षियों का स्वामी होता है उसी प्रकार वे भी अपने तपोबल से सभी प्राणियों के स्वामी बन गये थे, जैसे ब्रह्मा चारों आश्रमों के गुरु हैं उसी प्रकार वे भी उस आश्रम के गुरु थे, जैसे पुरातन चन्दन का पेड़ साँप की केचुलों से लिपटा रहता है उसी प्रकार वे भी सफेद जटाओं से घिरे हुये थे, जैसे बृहस्पति ने जन्मकाल से ही कच का पालन-पोषण किया था उसी प्रकार उन्होंने भी जन्म से ही बालों को रख

१. अवेनः स्तैर्येण सागराणां गाम्भीर्येण । २. कापि सकलपदं न विभते । ३. भुजङ्ग... । ४. ...वारण-पतिमिव । ५. कर्णबालम् कर्णबालम् ।

शान्तनुमिव प्रियसत्यव्रतम्, अम्बिका-करतलमिव रुद्राक्ष-ग्रहण-निपुणम्, शिशिर-समय-सूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव सतत-पयोमर्द्यम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्न-शरणम्, पशुपतिमिव भस्म-पाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरम्, भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् ! इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तम-

दीप्तिमत् मुखम् आननं यस्य तं तादृशम्, पद्मे—उद्यद्वर्कचिम्बेन भास्वरमुखं प्रारम्भिकप्रकाशो यस्य तं तादृशम् ।

शरदिति । शरत्कालः वर्षात्ययसमयः तमिव, क्षीणानि व्यतीतानि वर्षाणि ‘शतायुर्वै पुरुषः’ इत्यादि-नियमितावस्थाहायनानि यस्य तं तादृशम्, यत्किञ्चिद्वक्षिष्टावस्थाकमित्यर्थः, पद्मे—क्षीणं स्वल्पस्वमुपगतं वर्षं वृष्टिरस्मिन् तं तादृशम् ।

शान्तनुमिति । शान्तनुः चन्द्रवंशीयो भीष्मपितामहपिता तमिव, प्रियम् प्रेमास्पदं सत्यव्रतं सत्य-वचनासत्याचाररूपो नियमो यस्य तं तादृशम्, पद्मे—प्रियः अत्यन्तोत्कृष्टात्मजत्वात् प्रेमजनकः सत्यव्रतो यस्य तं तादृशम् ।

अम्बिकेति । अम्बिकाया भवान्याः करतलं हस्तमिव, रुद्राक्षस्य रुद्राक्षमालायाः ग्रहणे उपादाने निपुणं कुशलम्, पद्मे—रुद्रस्य महेश्वरस्य अक्षिणी नयने इति रुद्राक्षे तयोर्ग्रहणे कुतूहलेन पिधाने निपुणं दक्षम् ।

शिशिरेति । शिशिरसमयस्य शीतकालस्य सूर्यम् आदित्यमिव, कृतो भुजान्तराले स्थापितः उत्तरा-सङ्ग उत्तरीयवसनं येन तं तादृशम्, पद्मे—कृतो विहित उत्तरस्या दिशः कौबेराशयाः सङ्गः यथाक्रमं सम्बन्धो येन तं तादृशम्, तत्समये सूर्यस्योत्तरदिग्गमनप्रारम्भात् ।

बडवेति । बडवानलो वाडवानिः तमिव, सततं निरन्तरं पयो दुग्धमात्रं सलिलञ्च भक्षयम् अदनीयं शोषणीयञ्च यस्य तं तादृशम् ।

शून्येति । शून्यं जनरहितं नगरं पुरमिव, दीनानां दुर्गतानाम् अनाथानाम् अस्वामिकानां विप-न्नानां व्याधिव्यथितादीनाञ्च रक्तं पालकम्, पद्मे—दीनानि शोभाशून्यानि अनाथानि निवासिलो-रहितानि, विपन्नानां नष्टानि शरणानि गृहाणि यत्र तत् तादृशम् ‘शरणं गृहरक्षित्रो’ इत्यमरः ।

पशुपतिमिति । पशुपतिः शङ्करः तमिव, भस्मवत् पाण्डूनि परिणतत्वात् शुभ्राणि यानि रोमाणि लोमानि, भस्मना भूत्या पाण्डुरोमाणि च तैराश्लिष्टं समन्तात् सक्तं शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम् भगवन्तम् पेश्वर्यादिमन्तं जाबालिम् पृथग्ज्ञानं मुनिराजम् अपश्यम् अद्राक्षम् ।

अत्र ‘वैनतेयमिव’ इत्यारभ्य ‘पशुपतिमिव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं ‘जरत्-चन्दनतरुमिव भुजङ्गनिर्मोकधवलजटाकुलम्’ इत्यत्र लुप्तोपमापूर्णोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कार इति ज्ञेयम् ।

अवलोक्येति । अवलोक्यत प्रेक्ष्य च अहं वैशम्पायनः अचिन्तयम् व्यचारयम्—अहो इत्याश्चर्ये तपसां स्वाध्यायादीनां प्रभाव ऐश्वर्यम्, इयं पुरो दृश्यमाना शान्तानि प्रसन्नापि अस्य मुनेः मूर्तिः स्वरूपम्

छोड़ा था, जैसे दिन निकलते हुये सूर्यमण्डल से प्रकाशित हो उठता है उसी प्रकार वह अपने कान्तिमान् मुख-मण्डल से प्रकाशित हो रहे थे, जैसे शरत् ऋतु में वर्षा क्षीण हो जाती है उसी प्रकार वह भी अपनी आयु के बहुत वर्ष बिता चुके थे, जैसे राजा शान्तनु अपने पुत्र सत्यव्रत से स्नेह करने वाले थे उसी प्रकार वे भी सत्य के व्रत का पालन करने वाले थे, जैसे भगवती पार्वती के हाथ भगवान् शंकर की आँखों को मूँदने में कुशल हैं उसी प्रकार उनके हाथ भी रुद्राक्ष की माला ग्रहण करने में कुशल हैं, जैसे शीतकाल में सूर्य उत्तर दिशा का साथ करने लगता है अर्थात् धीरे-धीरे उत्तरायण होने लगता है उसी प्रकार वे भी ब्रह्म धारण करने वाले थे, जैसे वाडवानि निरन्तर जल का भोजन करती रहती है उसी प्रकार वे भी निरन्तर दूध का ही भोजन करने वाले थे, जैसे उजड़ा हुआ नगर गिरे पड़े मनुष्यरहित मकानों को अपनी शरण में रखने वाला होता है उसी प्रकार वे भी दरिद्रों, अनाथों और असहायों को शरण देने वाले थे और जैसे शंकर जी का शरीर भस्म लगाने के कारण सफेद रोओं से भरा रहता है उसी प्रकार उनका शरीर सफेद रोओं से ढँका हुआ था ।

उस महर्षि जाबालि को देखकर मैंने मन ही मन विचार किया कि तपस्या का प्रभाव भी कितना महान्

कनकावदाता परिस्फुरन्ती सोढामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि, सततमुदासीनापि महा-
प्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य शुष्क-नल-काश-कुसुम-निपतितानल
चटुल-वृत्ति-नित्यमसहिष्णुतपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजःप्रकृत्या दुःसहं भवति, किमुत
सकल-भुवन-वन्दित-चरणानामनघरत-तपःसलिल-क्षालितमलानां कर-कमल-तलामलक-
फलवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा भगवतामेवविधानामघक्षयकारिणाम्।
पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महामुनीनाम्, पुनर्दर्शनानि। धन्यमिदमाश्रमपदमयम-
धिपतिर्यत्र। अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितल-कमलयोनिना।

उत्तमम् अत्यन्तमुष्णीकृतं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत् अवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना
सौदामिनीव तद्विविध चक्षुषो लोचनस्य तेजांसि ज्योतीषि प्रतिहन्ति प्रतिघातं नयति, सास्मुख्येन
प्रजन्ती लोचनरश्मीनां विद्युत्तेजसा प्रतिनिवृत्तिः सर्वानुभवसंवेद्यैवेत्याशयः। सततम् अजस्रम् उदसी-
नापि मध्यस्थापि परेषां भयोत्पादने फलशून्यापि इयं मूर्तिरित्यर्थः, महाप्रभावतया अशुभप्रतापतया
प्रथमम् अपूर्वम् उपगतस्य प्राप्तस्य मम भयं त्रासम् उपजनयतीव उत्पादयतीव। शुष्काणि विरसानि
यानि नलकाशकुसुमानि स्वनामविख्यातवृणविशेषाः तेषु निपतितो योऽनलोऽग्निः यस्येव चटुला चञ्चला
आशुतरा वृत्तिः प्रसरणव्यापारो यस्य तत् तादृशम्, तथा नित्यं सततम् असहिष्णु असहनशीलम्
अन्यतेज इति शेषः, तनु स्वल्पं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तपस्यावतां तेजः प्रभावः, प्रकृत्या स्वभावेन
(दुःसहम् असहनीयम्) इत्यत्र पाठान्तरं भवति परेषामिति शेषः। सकलभुवनतलेषु समस्तसंसार-
तलेषु वन्दितचरणानां नमस्कृतपादानाम् अनवरतं निरन्तरं दृढपांस्येव सलिलानि चारीणि तैः क्षालितानि
घातानि मलानि दुष्कृतान्येव मलानि पक्कादीनि यैस्तेषां तादृशानाम्, तथा दिव्येन परलोकीयेन चक्षुषा
ज्ञाननेत्रेणेत्यर्थः करकमलतलं पाणिपद्मतलं तत्र आमलकफलवत् धात्रीफलवत्, अखिलं समग्रं जगत्
संसारम् अवलोकयतां पश्यताम्, एवंविधानाम् इत्थंभूतानां जाबालिसदृशानाम् अघक्षयकारिणाम् अव-
लोकनमात्रेणैवान्येषां दुष्कृतध्वंसविधायिनां भगवताम् ऐश्वर्यादिमतां किमुत किमाश्चर्यम्।

अत्र 'उत्तमकनकावदाता' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'उपजनयतीव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, तथा परत्र लुप्तोपमा-
रिल्लपरम्परितरूपकञ्च।

पुण्यानीति हि निश्चितम्, मुहामुनीनां महातपस्विनां नामग्रहणान्यपि नामसङ्कीर्तनमात्राण्यपि
पुण्यानि पुण्योत्पादकानि दर्शनानि तेषां निरीक्षणानि किं पुनः किं वक्तव्यम्, नूनं पापापनोदकानीत्यर्थः।
इदं प्रत्यक्षम् आश्रमपदम् ऋषिजनस्थानं धन्यं कृतकृत्यमित्यर्थः यतो हि, यत्र आश्रमे अयं मुनिराजः
अधिपतिः नेता। अथवा यद्वा अवनितलस्य मर्त्यलोकस्य कमलयोनिः ब्रह्मा तद्रूप इत्यर्थः तेन तथोक्तेन
अनेन पुरोदश्यमानेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितम् अखिलं समग्रं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं
कृतपुण्यं 'सुकृती पुण्यवान् धन्या' इति हैमः, तपोवनस्य तदन्तर्गत्वादित्याशयः। खलु निश्चयेन

और आश्चर्यजनक है ? इनकी मूर्ति कितनी शान्त है फिर भी उससे तपाये हुए सोने जैसी निकलने वाली कान्ति
विजली के समान आँखों में चकाचौंध उत्पन्न करके उसे तेजरहित कर दे रही है और पहले-पहल आने वाले के
प्रति यद्यपि उसमें कोई भी भाव नहीं है फिर भी अपने अत्यन्त प्रभाव के कारण वह आने वाले को भयभीत-सा
बना दे रही है। जब सूखी हुई नल नाम की घास के फूलों पर पड़ी हुई आग के समान चञ्चल स्वभाव वाले
ईर्ष्यालु तथा छोटे-मोटे तपस्वियों का तेज भी स्वभावतः अत्यन्त दुःसह होता है तब ऐसे महान् और पापों का
नाश कर देने वाले तपस्वियों की बात ही क्या है, जिनके चरणों की पूजा सारा संसार ही करता है, जिन्होंने तप
रूपी जल से काम-क्रोधादि रूपी सभी दोषों को धो डाला है और जो अपनी दिव्य वृत्ति से हाथ में रखे हुए
आँवले के समान सभी लोकों को देख सकते हैं। मुनियों का नाम लेना ही बहुत बड़ा पुण्य है फिर दर्शन की
तो बात ही क्या है। यह आश्रम भी धन्य है जिसके ये स्वामी हैं अथवा यह पृथ्वीतल ही धन्य है जिस पर
इस लोक के ब्रह्मा के समान ऐसे महर्षि स्थित हैं। ये मुनिलोग भी कितने पुण्यवान् हैं जो अपने सभी कार्यों

१. सौदामनीव।

२. निपतिता चटुल।

३. तनुतपसाम्।

४. कापि दुःसहमिति न विद्यते।

५. भुवनतलम्।

६. ...तपःक्षपिकमलानाम्।

७. करतलामलकवत्।

८. ...अघक्षयकारिणानि पुण्यानि...

नाम करणानि पुण्यानि नाम।

९. मुनीनाम्।

पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखाव-
लोकन-निश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः स्मृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या, याऽस्य तु
सततमतिप्रसन्ने कर्णुणाजलनिस्यन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजपरिवारा मुखकमलसम्पर्क-
सुखमनुभवन्ती निवसति राजहंसीव मानसे । चतुर्मुखमुखकमलवासिभिश्चतुर्वेदैः सुचि-
रादिव द्वितीयभिदमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कलिकाल-जलधर-
समय-कलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वा-
त्मना कृतावस्थितिना भगवता परिभूत-कलिकाल-विलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृत-

अपगता दूरीभूता अन्ये व्यापाराः कर्माणि येषां ते तादृशाः, तथा मुखावलोकने मुनिवदननिरीक्षणे
निश्चला निमेषरहिता दृष्टिः अवलोकनं येषां ते तादृशाः, पुण्याः धर्मजनिकाः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्तः
आकर्णयन्तः, असी प्रत्यक्षोपलभ्यमाना मुनयः तपस्विनः पुण्यभावः सुकृतभावः यत् तस्मात् कारणात्
अहर्निशं प्रतिदिनम् अपरम् अन्यं नलिनासनं कमलासनमिव विद्यमानं तं समुपासते परिचर्यां कुर्वते ।
तु पुनरर्थः । सततं निरन्तरम् अतिप्रसन्ने अतिशयेन प्रसादगुणयुक्ते अतिस्वच्छे च, कर्णुणा परदुःखप्रहा-
णेच्छा जलमिव कर्णेन च जलमिति कर्णुणाजलं यस्य निस्यन्दिनि साविणि, अगाधम् इयत्ताशून्यम्
अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभावत्वं गम्भीरता च यस्य तस्मिन् तादृशे अस्य महर्षेः मानसे
चित्ते मानससरोवरे च हंसीव मरालीव, रुचिराः सुन्दराः द्विजा छात्रीभूता विप्राः पक्षिणश्च 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः, परिवाराः परिजनाः यस्याः सा तादृशी या सरस्वती भारती निवसति
वासं विधत्ते साऽपि धन्या श्लाघ्या, असामान्यसुकृतेनैवविधवासस्थानस्य प्राप्यत्वात् सा सरस्वत्यपि
धन्येत्याशयः ।

अत्र 'अवनितलकमलयोनिना' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः, 'नालिनासनमिवेत्यत्र द्रव्यो-
त्प्रेक्षालङ्कारः, 'हंसीवे'त्यत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

चतुरिति । चतुर्मुखस्य प्रजापतेः मुखकमलानि वदनपद्मानि तत्र वासिभिः स्थायिभिः चतुर्वेदैः
ऋग्यजुःसामाथर्वभिः सुचिरादिव चिरसमयादिव इदम् एतत् द्वितीयम् अपरं तपोवनरूपम् स्थानम्
आसादितं प्राप्तम् । अत्र सुचिरादिवेति गुणोत्प्रेक्षा, तेन हि ब्रह्मणो मुखस्य तुल्यत्वं तपोवनस्य पूतत्वं
ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

एनमीति । कलिकालः कलिसमयः जलधरसमयः वर्षाकाल इव तेन कलुषिताः निजप्रभाववशात्
कुस्तिविवृत्यादिना अनुष्ठानशून्येन च दूषिताः, मलिनीकृताश्च सर्वविद्या अष्टादशविद्या वेदादिविद्याः
सरितो नद्य इव शरत्कालमिव घनात्ययमिव एनं मुनिम् (जाबालम्) आसाद्य प्राप्य संसारे पुनरपि
द्वितीयवारमपि प्रसादं सद्वृत्त्यादिना अनुष्ठानेन च निर्दोषत्वं नैर्मल्यञ्च उपगताः प्राप्ताः । मुनिरयं निस्त्रिंश
अपि विद्या धारयति तत्प्रतिपादितानुष्ठानञ्च सम्पादयतीत्याशयः ।

नियतमिति । इह अस्मिन् आश्रमे सर्वात्मना सर्वविधिना कृता विहिता अवस्थितिः वासो येन स
तेन तादृशेन भगवता महात्म्यवता धर्मेण सुकृतेन, परिभूतं न्यक्कृतं दूरीकृतमित्यर्थः । कलिकालस्य
को छोड़ कर इन महर्षि के मुँह को अपलक आँखों से देखते हुए रात-दिन कथायें सुना करते हैं और दूसरे
ब्रह्मा के समान इनकी उपासना में लगे रहते हैं । वह सरस्वती भी धन्य है जो निर्मल जल से भरे अथाह
मानस सरोवर में पक्षियों के साथ कमलों के सुख का अनुभव करने वाली राजहंसिनी के समान इन महर्षि के
मुख के सम्पर्क का सुख प्राप्त करती हुई उनके अत्यन्त प्रसन्न कारुणिक एवं गम्भीर हृदय में निवास करती है ।
ब्रह्मा के मुख कमलों में निवास करने वाले चारों वेदों को बहुत दिनों के पश्चात् यह दूसरा स्थान (जाबाल का
मुख) प्राप्त हुआ है । जैसे वर्षा काल में कीचड़ से भरी हुई नदियाँ शरत् ऋतु पाकर फिर निर्मल हो
जाती हैं उसी प्रकार कलिकाल के प्रभाव से दूषित सारी विद्यायें इन महर्षि को पाकर फिर निर्दोष हो गयी हैं ।
कलिकाल के सभी प्रपञ्चों को हरा कर एकाग्र भाव से इन महर्षि में निवास करने वाले भगवान् धर्मदेव निश्चय

१. मुखकमलावलोकन...

२. पयुपासते ।

३. यदस्मिन् याऽस्य ।

४. रुचिरद्विजकुल-

परिचये, द्विजपरिवारे ।

५. कश्चित् 'सुख' पदं नास्ति ।

६. हंसीव ।

७. कश्चित् द्वितीयमुखपदं नास्ति ।

८. वेदैः चतुर्विदैः ।

९. कश्चित् 'इव द्वितीयम्' इत्युभयपदमपि नास्ति ।

१०. कलि-जलद-समय...

युगस्य । धरणितलमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम् । अहो ! महासत्त्वैर्जरा, यास्य प्रलय-रवि-कैर-निकर-^१दुर्निरीक्ष्ये रज-निकैर-किरण-पाण्डु-शिरोरुहे जटाभारे फेनपुञ्ज-धवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न भीता । बहुलाज्य-धूम-पटल-मलिनीकृताश्रमस्यै भगवतः प्रभावाद्भीर्तमिव रवि-किरणजालमपि दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवन-लोल-पुञ्जीकृत-शिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्ति एतत्प्रीत्या-

विकसितं चेदितं येन तथोक्तेन सता कृतयुगस्य सत्ययुगस्य नियतं नूनं न स्मर्यते न चिन्त्यते सत्ययुगीय निखिलसदाचारद्युपलम्भादित्याशयः ।

अत्र नियतपदस्य भ्रुवादिपदवत् उत्प्रेक्षाभिधायकत्वाद्वाच्याभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा ।

धारणीति । अम्बरतलम् आकाशतलं (कर्तृ), अनेन मुनिना अधिष्ठितम् आश्रितं धरणितलं पृथिवीतलम् आलोक्य नूनं निखितम् इदानीं सग्नति सप्तर्षिमण्डलस्य कश्यपादिसमूहस्य निवासेन आत्मन्यवस्थानेन योऽभिमानोऽहङ्कारः तं न वहति धत्ते सप्तर्षिवन्मुनेरवस्था तेन पृथिवीतलस्यापि स्वसमानत्वादित्याशयः पूर्ववदेवालङ्कारः ।

अहो इति । अहो आश्चर्यम्, इयम् अस्य देहेऽवलोक्यमाना, जरा वृद्धावस्था, महासत्त्वा महाप्राणा अत्यन्तशक्तिमती । कथमेतदवधार्यते, इत्यत आह— यास्येत्यादि । फेनस्य छिण्डीरस्य यः पुञ्जः समूहः तेन धवला उज्ज्वला या जरा, प्रलये कवपान्ते यो रविकरनिकरः सूर्यकिरणसमूहः तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये महा-तैजस्वितयाऽवलोकयितुमशक्ये, तथा रजनिकरस्य चन्द्रस्य किरणवत् मयूखवत् पाण्डवः श्वेतवर्णाः शिरो-रुहाः केशा यत्र तथोक्ते, अस्य मुनेः (जाबाले) जटाभारे सदासमूहे पशुपतेः, महेश्वराय जटाभारे सदा-समूहोपरि निपतन्ती पतनं विदधती फेनपुञ्जवत् धवला गङ्गा भागीरथी इव, तथा विभावसोर्वह्नेः शिखा-कलापे ज्वालासमूहे निपतन्ती फेनपुञ्जधवला क्षीरस्य दुग्धस्य आहुतिः प्रचेप इव निपतन्ती उपगन्तुं प्रवृत्ता सती न भीता न व्रस्ता । अत्र यथाक्रमं प्रलयरविकर, रजनिकरकिरण, फेनपुञ्जैश्च तिष्ठो लुप्तो-पमाः, गंगेय आहुतिरिवेत्यत्र चोपमे द्वे इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

बह्वेति । रवेः सूर्यस्य किरणजालं मयूखसमूहः (कर्तृ) बहुलानां प्रचुराणाम् आश्रयधूमानां हविर्धूमानां पटलैः वृन्दैः मलिनीकृतः श्यामतां प्रापितः आश्रमो यस्य तादृशस्य भगवतो माहात्म्यवतो-जाबालेः प्रभावात् माहात्म्यात् भीतमिव व्रस्तमिव सद् दूरतो दूर एव एतत्तपोवनं परिहरति त्यजति । स्वप्रतिपक्षिणः प्रबलतमस इव धूमपटलस्योत्पादकतया मुनेरपि प्रतिपक्षिपक्षान्तर्भावात्त्रासेन तदन्तिक-परित्यागः समुचित एवेत्याशयः । अत्र भीतमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एत इति । अत्र आश्रमे पवनेन समीरेण लोलम्बपलः पुञ्जीकृतश्च शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तादृशः, एते पुरोऽवलोक्यमानाः आशुशुचणयः दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयरूपा होमवह्नयश्च रचिताञ्ज-लयः आहुतिस्वीकरणाय ऊर्ध्वीकृतयुक्तपाणितलद्वया इव सन्तः, एतस्य महर्षिजाबालेः प्रीत्या स्नेहेन मन्त्र-पूतानि ऋचा पवित्राणि हवींषि होतव्यानि घृतादीनि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति 'शिखावानाशुशुचणिः' इत्यमरः अत्रापि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

ही अब सत्ययुग की याद न करते होंगे और इन महात्मा को पृथ्वीतल पर स्थित देखकर अब आकाश भी सप्तर्षियों के निवास स्थान होने का अभिमान न करता होगा । यह जुड़ापा भी कितना साँझसी है जो शङ्कर जी की जटाओं में गिरने वाली उज्ज्वल फेन से भरी गङ्गा तथा अग्नि में गिरने वाली दूध की आहुति के समान इन मुनि की प्रलयकालीन सूर्य की किरणों जैसी चमकीली एवं चन्द्रमा की किरणों जैसी उजली जटाओं पर गिरने में डरी नहीं । यज्ञकुण्ड में निरन्तर अत्यधिक घी की आहुति पड़ते रहने के कारण उस आश्रम पर उससे उठने वाले धुँवों की छाया पड़ती रहती है जिससे ऐसा प्रतीत होता है मानों उस महर्षि के प्रभाव से सूर्य की किरणें भी उस आश्रम को दूर ही से छोड़ बैठी हैं । आश्रम के इवन-कुण्डों में धपकती हुई अग्नि की

१. आलोक्य, अवलोक्य । २. कश्चित्, 'मण्डल' पदं नास्ति । ३. 'रविरक्षि' । ४. 'दुर्निरीक्ष्ये' ।

५. रजनिकरनिकरपाण्डुरे जटाभारे । ६. निपतन्ती । ७. 'आश्रमपदस्य' । ८. 'भीतभीतमिव' । ९. 'जाल-कमपि' । १०. 'पुञ्जितशिखाकलापाः, शिखाजटिकाः' ।

शुशुक्ष्णयः । तरलित-दुकूलवल्कलोऽयञ्चाश्रमलता-कुसुम-सुरभि-परिमलो मन्दमन्दसञ्चारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूतानामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजसि । सर्वतेजस्विनामयञ्चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतद्वैष्टम्भात् । एष प्रवहः करुणारसस्य, सन्तरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षमार्म्भलाम्, परशुस्तृष्णालता-गहनस्य, सागरः सन्तोषामृत-रसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्ग्रहस्य मूलमुपशमतरोः, नाभिः प्रज्ञाचक्रस्य प्रासादो-

तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवत् क्षौमवसनवत् वल्कलम् ऋषिपरिहिततरुवक्त्वेन स तादृशः, आश्रमलताकुसुमानाम् आश्रमलतापुष्पाणां सुरभिर्भाणतर्पणः परिमलो गन्धो यत्र स तादृशः, मन्दमन्दसञ्चारी शनैः शनैः सञ्चरमाणः अयञ्च गन्धवाहः पवनः, सञ्चङ्क भीताक्षय इव सन् अस्य जाबालेः समीपम् अन्तिकम् उपसर्पति उपगच्छति, परिहितवल्कलकम्पनेन स्वस्यापराधशङ्कया पवनस्य सञ्चङ्कत्वं समुचितमेवेत्यभिप्रायः । सञ्चङ्क इवेति गुणोत्प्रेक्षा ।

प्राण इति । प्रायो बाहुल्येन ममाभूतानामपि महाजन्तूनां सृगर्पातगजादीनामपि तेजांसि महासि
 दुरभिभयानि दुःखेनातिक्रमिषुं शक्यानि भवन्ति, चोऽत्र किंस्वर्ये । अयं मुनिः सर्वतेजस्विनां निखिल-
 धामवताम् अग्रणीः प्रधानः, सुतरामस्य तेजोऽतिक्रमणासम्भवात् सूर्यप्रभृतीनामुक्त्विधो न्यवहारः समुचित
 पदेत्याशयः ।

द्विसूर्यमिवेति । अनेन जाबालिना महात्मना भगवता अधिष्ठितम् आश्रितं भगवद् द्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तद्विव आभाति, अस्याऽप्यपरसूर्यसमानप्रभावत्वादित्याशयः द्विसूर्यमिवेति ब्रह्मोत्प्रेक्षा ।

निष्कम्पेति । पतस्य मुनेः अवष्टम्भात् आलम्बादिव दितिः पृथिवी निष्कम्पा निब्रला । इह अवष्टम्भादिवेति हेतुस्पेक्षा ।

एष इति । एष जाबालिः कुरुणा दयैव रसस्सलिलं तस्य प्रवाह ओषः, सर्वत्रैवकरूपेण कुरुणाया विद्यमानत्वात् । संसारो मिथ्याज्ञानजन्या वासना स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य सन्तरणसेतुः उत्तरणजलपोतः 'तत्त्वमसि' हृद्यादिमोक्षोपयोगिवाक्यपदेशद्वारा ज्ञानोत्पादनेन समुत्तारणात् । क्षमा परपरिभावाविशेषपथ-मानेषु क्रोधप्रतिबन्धः सा एवास्मांसि जलानि तेषाम् आधार आश्रयः सर्वत्रैव क्षमाकरणात् घृणा-विषयभोगलिप्सा एव लता वल्ग्व्यः तासां गहनस्य काननस्य परशुः कुठारः विनाशकारित्वात् । सन्तोषो यथाप्राप्तवस्तुनैव हृदि सम्वृत्तिः स एव अमृतरसः पीयूषद्रवः तस्य सागरः समुद्रः, विपुलाधारत्वात् । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपथस्य उतदेष्टा उपदेशकः, तादृशजिज्ञासुजनायाध्यात्मविद्योपदेशात् असदग्रहो दुरभिसन्धिरेव असदग्रहः शनैश्चरप्रभृतिदुष्टग्रहः तस्य अस्तगिरिः अस्ताचलः, एनं प्राप्यैव सर्वेषां सुरभि-सन्धिनाशात् । उपशमतरोः शान्तिद्रुमस्य मूलं बध्नः हेतुश्च, उपदेशादिना शान्तिकरणात् । प्रज्ञा प्रज्ञानमेव

ध्वंचल लपटें वायु के कारण एक में जुड़ी हुईं सी ऐसी लग रही हैं मानों इवन की अभियाँ अंजुलियाँ बाँध कर उन महर्षि के भ्रंशों से पवित्र इवन के सामानों को अत्यन्त प्रेम के साथ ग्रहण कर रही हों। उन महर्षि के पास जाने वाला मन्द-मन्द सुगन्धित वायु भी आश्रम की लताओं के फूलों की गन्ध छिप छुप वक्कल-वक्कों को हिलाकर मानो भयभीत-सा हो जाता है। प्रायः महात्मा प्राणियों का भी तेज अत्यन्त अपराजेय होता है। फिर इन महर्षि का तो कदवा ही क्या जो 'सम्पूर्ण तेजस्वियों के प्रधान है। इस महापुरुष को धारण करके संसार दो सूर्यों को धारण करने वाला-सा बन गया है। इन्हीं की स्थिति से पृथ्वी भी अचला बनी हुई है। ये करुणारूपी जल के प्रवाह हैं, संसाररूपी सागर को पार करने के छिप पुल हैं, क्षमारूपी जल के आधार स्थान हैं, विषयवासना-रूपी घनी लताओं के काटने की कुल्हाड़ी हैं, सन्तोषरूपी अमृत के समुद्र हैं, सिद्धिमार्ग के गुरु हैं, असत्यरूपी

१. प्रतिगृह्णत्याशुशुक्षणयः, प्रतिगृह्णत्येतत्प्रदत्तान्याशुशुक्षणयः । २. मन्दसञ्चारी । ३. तेजोसि यतः ।
४. निष्कण्टकेव । ५. अवहन्मादेव, अवष्टम्भेन । ६. प्रभवः । ७. कर्णरस्य । ८. कृपाभ्यसाय् ।
९. अक्षतस्य । १०. असद्वद्भवस्य । ११. नेमिः । १२. प्रसादो, स्थितिर्वंशो ।

धर्मध्वजस्य, तीर्थ^१ सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभार्णवस्य, निकषोपलः शास्त्र-
रत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, महामन्त्रः क्रोधभुजङ्गस्य, दिवसकरो मोहान्धकारस्य,
अर्गलबन्धो नरक^२द्वाराणाम्, कुलभवनमाचराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मद-
विकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः
सत्त्वस्य, विपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पुण्य-
सञ्चयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः अननुकूलोऽभिमानस्य,
असम्मतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अनभिमुखः सुखानाम् ।

चक्रं तस्य नाभिः आलम्बनीभूतमध्यभागः, एनमाश्रित्यैव सर्वेषां ज्ञानविस्तारात् । धर्मः अभ्युद्यनिश्चये
ससिद्धिद एव ध्वजः पताका तस्य प्रासादो राजभवनम् अस्योपरि धर्मावलम्बनात् । सर्वविद्यासु आन्वीक्षि-
क्यादिषु ये अवताराः प्रवेशाः तीर्थं घट्ट, घट्टमवलम्ब्य सलिलेषु प्रवेशवत् एनमालम्ब्यान्तेवासिनां सर्व-
विद्यासु प्रवेशात् । लोभो घनाद्यागमे बहुधा जायमानोऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः स एवार्णवः समुद्रः
तस्य वडवानलः और्ध्वः परिशेषकत्वात् । शास्त्राणि वेदादीन्येव रत्नानि मणयः तेषां निकषोपलः उत्कर्षा-
पकर्षपरिष्कपप्रस्तरः छात्राणां शास्त्रज्ञानपरीक्षाविधानात् । रागो विषयाभिलाष एव पल्लवः किसलयः तस्य
दावानलो घनाग्निः दाहकत्वात् । क्रोधः परवशीकृतात्मनः पराकरणहेतुबुद्धिविशेषः स एव भुजङ्गः सर्पः
तस्य महामन्त्रः उपशमविधायित्वात् । मोहः कार्याकार्यविवेकाभावः अज्ञानमिति यावत् स एवान्धकार-
स्तिमिरः तस्य दिवसकरः उच्छेदकत्वात् । इह कर्णारसस्येत्यारभ्य 'मोहान्धकारस्येत्यन्तं प्रायः सर्वत्रैव
परम्परितरूपकमलङ्कारः, तत्र क्वचित्क्वचिच्च रिलष्टपरम्परितरूपकम् एकदेशविवर्तितरूपकञ्च । किञ्चैकस्य
मुनेर्विषयभेदेनानेकधोस्तेखादुस्तेखालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

अर्गलेति । नरकद्वाराणां दुर्गतिद्वाराणाम् अर्गलबन्धः कपाटबन्धकरणकीलकः, उपदेशादिना तत्त्व-
ज्ञानमुत्पाद्य नरकप्रवेशनिवारणत् । आचाराणां वेदादिविहितसदाचराणां कुलभवनं पुरातनाधारगृहम्,
यावज्जीवनमेव सदाचारानुष्ठानात् । मङ्गलानां समग्रश्रेयसाम् आयतनं भवनं पवित्रभूमिरित्यर्थः सर्वविध-
मङ्गलसम्पादनात् । वाक्यत्रयेऽप्यत्र प्रत्येकवृत्तिनिरङ्गकेवलरूपकालङ्कारसङ्कीर्णः प्राग्वदेवोल्लेखालङ्कारो ज्ञेयः ।

अभूमिरीति । मदविकाराणाम् अहङ्काररूपमानसिकविकाराणाम्, अभूमिरस्थानम्, अभिमानगन्धे-
नाऽपि शून्य इत्यर्थः महायोगित्वात् । सत्पथानाम् उत्कृष्टतमकर्ममार्गाणां दर्शक उपदेश सर्वज्ञत्वात्
सर्वहितचिन्तकत्वाच्च । पूर्वोक्तेन 'सिद्धिमार्गस्य' इत्यनेन सहास्य न पौनरुक्त्यम् उभयोः परस्परं भेदादि
त्यूहनीयम् । साधुतायाः सुजनतया उत्पत्तिः जन्मस्थानम् अस्मादेवानेकेषां सौजन्योपदेशप्राप्तेः । उत्साह
उद्योग एव चक्रं तस्य नेमिः प्रान्तभागः, रथचक्रस्य प्रान्तदेशो यथा गन्तव्यमार्गस्य समग्रभागं स्पृष्टि
तथायमपि उत्साहस्य पराकाष्ठाप्राप्त्वा निखिलान् पदार्थान् परिमातीत्याश्रयः सत्त्वस्य सत्त्वगुणमानस्य
आश्रयः आधारः, रजस्तमसोरभिभवाभावात् । कलिकालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुस्तत्कार्यपापावरोध-
कत्वात् । तपसः कोशो भाण्डागारम्, तपःपरिपूर्णत्वात् । सत्यस्य अननुतव्यवहारस्य सखा मित्रम्, क्षण-
मपि परित्यागाकरणात् । मार्जवस्य कोमलतायाः क्षेत्रं भूमिः, सर्वत्रैव सारख्यावलोकनात् । पुण्यसञ्चयस्य
धर्मसमूहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, दर्शनोपदेशादिना सर्वेषामेव पुण्योत्पादनात् । मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तस्य
न दत्तोऽवकाशः स्वस्मिन्नवस्थानस्थानं येन स तादृशः, क्वाप्यन्यशुभद्वेषाविधानात् । विपत्तेः आपदः अरातिः
शत्रुः स्वतेजसा हननात् । परिभूतेरनादरस्य अस्थानम् अपदम्, सर्वदोषरहितत्वात् । अभिमानस्य समस्त-

ग्रहों के अस्ताचल हैं, शान्तिरूपी वृक्ष की जड़ है, ज्ञानरूपी चक्के की नाभि हैं, धर्मरूपी पताका के मड़ल हैं,
सर्भी विद्याओं में प्रवेश करने के किनारे हैं, लोभरूपी समुद्र को सुखाने वाले वडवाभि हैं, शास्त्ररूपी रत्नों के
कसने की कसौटी हैं, विषयासक्तिरूपी पल्लवों की दावाभि हैं, क्रोधरूपी सर्प को बश में करने वाले मन्त्र हैं,
मोहरूपी अन्धकार को दूर करने के लिए दिन हैं, नरकरूपी दरवाजों को बन्द करने के लिए साँकल हैं,
सदाचार के कुलोंन घर हैं और मंगल के पवित्र मन्दिर हैं । इनमें मद का विकार आ ही नहीं सकता । ये

१. तीर्थः । २. वाडवानलः । ३. मन्त्रः । ४. क्रोधभुजङ्गस्य । ५. नरकपुरद्वाराणाम् । ६. आदर्शः
सर्वविद्यानामुत्पत्तिः । ७. प्रसवः, प्रभावः । ८. अवशो विषयाणामनभिमुखः, अनवकाशो विषयाणामनभिमुख
इत्युभयविधः पाठः क्वचित् समुपलभ्यते ।

अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् ।

अहो ! प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मान-
स्तिर्यञ्चोऽपि तपोवन-वसति-सुखमनुभवन्ति । तथा हि एष विकचोत्पलवन-रचना-
नुकारिणमुत्पत्तचारुचन्द्रकशतं हरिण-लोचन-द्युति-शबलमभिनव-शाद्वलमिव विशति
शिखिनः कलापमातपोहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेशरैः केशरि-
शिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षरत्क्षीरधारं पिबति कुरङ्ग-शावकः सिंहीस्तनम् । एष मृणाल-

लोकानामेव अहङ्कारस्य अनुकूलः अनाज्ञापकः तस्यागोपदेशात् । रोषस्य कोपस्य अनायत्तोऽनधीनः
'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः, दुराचारे प्रवर्त्तयितुमसमर्थत्वात् । सुखानामिहलोकभवानामित्यर्थः अनभि-
सुखः अनभीप्सुकः, तदुपकरणपरित्यागात् । इह 'नेमिस्तसाहचक्रस्य' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

अस्येति । अस्य भगवतो माहात्म्यवतः प्रभावादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं विनष्टं वैरं मिथोविरोधो
यत्र तत् तादृशम्, तथा अपगतो दूरीभूतो मत्सरोऽन्यशुभद्वेषो यस्मात् तत् तादृशं तपोवनं 'विद्यते' इति
शेषः ।

अहो इति । विस्मय सूचकमव्ययपदमिदम् । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव
विशेषतो दर्शयति—अत्रेति हि निश्चितम् अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरम् अपहाय दूरीकृत्य
उपशान्ता मिथोविरोधशून्या अन्तरात्मानः अन्तःकरणानि येषां ते तादृशाः तिर्यञ्चोऽपि पशुपचयाद्योऽपि
तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवासानन्दम् अनुभवन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति । उपपादयति—तथाहीति ।
एष पुरतोऽवलोक्यमानः अहिः सर्पः, आतपेन सूर्यकिरणेन आहतः सन्तप्तः सन्, विकचानां विकसितानाम्
उत्पलानां नीलपद्मानां वनस्य विपिनस्य या रचना सृष्टिः तामनुकर्तुं शीलं यस्य तं तादृशम्, उत्पत्त-
उपरि गच्छन् चारु सुन्दरं चन्द्रकाणां मेचकानां (चन्द्राकारचिह्नानां) शतं समूहो यत्र तं तादृशम्,
अतएव हरिणानां तत्तच्छृङ्गमक्षणतत्पराणां मृगाणां यानि लोचनानि नयनानि तेषां द्युतिभिः शोभाभिः
शबलं कर्तुरितम् अभिनवशाद्वलमिव प्रत्यग्रशृङ्गपद्मल्लक्ष्मिभिर्यद्विद्यमानं शिखिनो मयूरस्य कलापं पिच्छं
निःशङ्कं निर्भयं विशति छायाप्राप्तस्यार्थं प्रविशति । विरोधे सति तु सर्पोऽनादिकालशत्रोर्मयूरस्य पिच्छमात्म-
नैव कथमाश्रयेदित्याक्षयः । अग्राद्याऽर्थोपमा अपरा च औतोपमा इत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात्-
संसृष्टिरलङ्कारः ।

अयमिति । अयं पुरतोऽवलोक्यमानः कुरङ्गशावको मृगशिशुः मातरं निजजननीं मृगीम् उत्सृज्य
परित्यज्य, अजातकेशरैः अनुत्पन्नसटैः केशरिशिशुभिः मृगपतिशावकैः सह उपजातपरिचयः उत्पन्नसंस्तवः,
क्षरन्ती स्रवन्ती क्षीरधारा दुग्धधारा यस्मात् तं तादृशं सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति ।

एष इति । आभीलितलोचनः सटाकर्पणेनानन्दोदयान्मुकुलितलोचनः, एष पुरतोऽवलोक्यमानः
मृगपतिः सिंहः, मृणालकलापाशङ्किभिः सटासमूहे विससमूहभ्रान्तिमग्निः, द्विरदकलभैः करिशावकैः

सन्मार्गं के दिखाने वाले, साधुता के जन्मस्थान, उत्साहरूपी चक्के की धुरी, सतोगुण के आश्रयस्थान, कलिकाल
के शत्रु, तप के कोष, सत्य के मित्र, सरलता के क्षेत्र और पुण्यों के उत्पत्तिस्थान हैं, इन्होंने अपने हृदय में ईर्ष्या-
द्वेष को कभी आने ही नहीं दिया, विपत्तियों का सर्वथा विनाश किया, कभी किसी का अपमान किया ही नहीं,
अभिमान को कभी बढ़ावा दिया ही नहीं, दीनता का कभी समर्थन किया ही नहीं, रोष को कभी पास फटकने
ही नहीं दिया और सुखों की कभी अभिलाषा की ही नहीं ।

इन्ही भगवान् जाबालि के प्रभाव से ही यह तपोवन ईर्ष्या-द्वेष रहित हो गया है ।

महात्माओं का प्रभाव भी कितना व्यापक होता है । यहाँ पशु-पक्षी भी अपना जातिगत वैर छोड़कर
अत्यन्त शान्तभाव से तपोवन में रहने का सुख प्राप्त कर रहे हैं । देखो न भूप से व्याकुल यह सॉप फैलने के
कारण फूले हुए नीलकमल के समान प्रतीत होने वाले एवं ऊपर की ओर उमड़ी हुई सैकड़ों चन्द्राकार आकृतियों
के कारण मृगनेत्रों की शोभा से सुशोभित नवीन घास के अङ्कुरों जैसे लगने वाले मोरपंखों में निखर होकर
प्रवेश कर रहा है । यह सिंह के अयालू रहित बच्चों से दिला-मिठा हुआ मृगछीना अपनी माँ को छोड़कर
दूध की धारा बहाने वाले सिंही-स्तनों को पी रहा है, ये हाथी के बच्चे चन्द्रमा की किरणों के समान

१. प्रसादादेवैतन्मुपशान्तवैरम् । २. उपशान्तात्मानः । ३. उत्पलनीवनानुकारिणाम् । ४. अधि-
वसित, आवसति । ५. कलापमादृतः । ६. अनुपजात । ७. प्रक्षरत् । ८. आपिबति ।

कलापैः शङ्किभिः शशिकरैः धवलं सटाभारम् आमीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरद-
कैलभैराकृष्यमाणं मृगपतिः इदमिह कपि-कुलमपगत-चापलमुपनयति मुनि-कुमारकेभ्यः
स्नातेभ्यः फलानि । एते च न निवारयन्ति मदन्धा अपि गण्डस्थलीभास्त्रि मदजल-पान-
निश्चलानि मधुकर-कुलानि सञ्जातव्याः कर्णतालैः करिणः । किं बहूना, तापसामिहोत्र-
धूमलेखाभिर्हत्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभैः फलमूलभृतो वल्कलिनो-
निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः ।

इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः
पादाबुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्त्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु

आकृष्यमाणम् अवकृष्यमाणं शशिकरवत् चन्द्ररश्मिवत् धवलं स्वच्छं सटाभारं स्वजटासमूहं बहु मन्यते
स्वल्पस्वल्पापकर्षणेनानन्दोदयात्समादरं करोति । अत्र जटासमूहे मृणालसमूहभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः,
शशिकरधवलमित्यत्र च लुप्तोपमा, स्वभावोक्तिश्चेति परस्परमेवमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इदमिति । इह अस्मिन् तपोवने, अपगतचापलं मुनितेजसा विनष्टचास्त्रयस्य इदं कपिकुलं वानरवृन्दं
ज्ञातेभ्यो विहिताप्लवेभ्यः मुनिकुमारकेभ्यः तपस्विबालकेभ्यः फलानि सस्यानि उपनयति भक्षणायाहरति ।

एत इति । मदन्धा मदोन्मत्ता अपि सञ्जातदयाः मधुकरवृन्देषु समुत्पन्नकरुणाः, एते च करिणो
हस्तिनः, गण्डस्थलीं करदस्थलीं भजन्त इति तानि तादृशानि, मधुकरकुलानि अमरसमूहान् कर्णतालैः
विस्तृतकरतलस्वरूपकर्णताडनैः न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति, महर्षिप्रभावेणैतेषामपि कस्यापि सुखहनना-
विधानादित्याशयः ।

किमिति । बहूना अधिकेन जल्पितेन किं फलमित्यर्थः । अनिशं सन्ततम् उत्सर्पन्तीभिः उत्तिष्ठन्तीभिः
तापसानां मुनीनां यानि अग्निहोत्राणि यागविशेषाः तेषां धूमलेखाभिः वहनकेतनपङ्क्तिभि उपपादिता
विहिता कृष्णाजिनोत्तरासङ्गस्य कृष्णसारमृगचर्मचितोत्तरीयस्य शोभा कान्तिरिव शोभा येषु ते
तादृशाः, फलानि सस्यानि मूलानि कन्दानि च विभ्रतीति ते वल्कलिनी वृक्षस्वर्गधारिणो निश्चेतनाः
ज्ञानरहिताः, अस्य भगवतो माहात्म्यवतो महर्षेः तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽ-
वलोक्यन्ते, कृष्णाजिनशोभादिधारणादित्याशयः । सचेतनाश्चेतनायुक्ता ये प्राणिनो मानवादयः तेषां किं
पुनः किं वक्तव्यम्, ते त्वेवंरूपा भवन्त्येवेत्याशयः । अत्र 'कृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः' इत्यत्र लुप्तोपमा,
'सनियमा इव' इत्यत्र गुणोपेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना चिन्तयन्तं मां वैशम्पायनं तस्यामेव अशोकतरोः अशोकवृक्षस्य
अधश्छायायाम् एकदेशे एकस्मिन् भागे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः तन्नामा मुनिः, पादौ पितुर्जाबालोरेव
चरणौ उपगृह्य धृत्वा पादयोः पतिस्वेत्यर्थः, कृताभिवादनो विहितप्रणामा, पितुर्जनकस्य अनतिसमीपवर्त्तिनि
नातिनिकटवर्त्तिनि कुशासने बर्भविष्टरे समुपाविशत् उपविष्टवान् । तुः पुनरर्थे आलोक्य इष्ट्वा

सफेद सिंह के अयालों को मृणाल समझ कर खींच रहे हैं और सिंह आँख मुँदे हुए प्रसन्न हो रहा है, ये बन्दर
अपनी स्वाभाविक चंचलता छोड़कर स्नान करने आए हुए मुनियों को फल दे रहे हैं और मतवाले होते हुए भी
ये हाथी अपने कपोलों पर बैठकर निश्चिन्तता के साथ मदजल पीने वाले भौंरो को दया के कारण कान हिलाकर
मगा नहीं रहे हैं । अधिक कहाँ तक कहें इस आश्रम के ये फल, मूल और वल्कलधारी निश्चेतन (जड़) वृक्ष भी
अग्निहोत्र की उठती हुई धूमलेखाओं के रूप में कृष्ण मृगचर्म पहिने हुए व्रतधारी तपस्वी के समान दिखाई दे रहे
हैं तो सचेतन प्राणियों की बात ही क्या है ।

मैं यह सोच ही रहा था कि हारीतकुमार ने उसी अशोक के नीचे छाया में मुझे एक ओर रख
दिया और वे स्वयं पिता के चरणों का स्पर्श करते हुए प्रणाम करके उनसे कुछ दूर पर लगे हुए एक कुशासन

१. मृणालशङ्किभिः । २. शशिकर शशिकलापकर*** । ३. जटाभारम् । ४. कलमकः ।
५. कुमारैभ्यः । ६. जातदयाः । ७. उत्सर्पन्तीभिरुपपादित, सर्पन्तीभिरनिशमुपपादित*** । ८. शोभनाः ।
९. वल्कलिनस्तरवः । १०. इवास्य भगवतः समीपवर्त्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्त्तिनः ।
११. प्राणिन एवम् । १२. तस्यैव रक्षाशोकतरोरधश्छायावान् ।

मां सर्व एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तान-
ब्रवीत्—'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसरस्तीर-तट-नीड-पतितः शुक्र-शिशुरातप-
जनितः क्लान्तिरुत्तमपांशुपटल-मध्यगतो दूर-निपतन-विह्वल-तनुरल्पावशेषायुरासादितः,
तपस्विदुरारोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते स्वनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः ।
तद्यावद्दयमप्ररूढपक्षतिरक्षमोऽन्तरीक्षमुत्पतितुम्, तावदत्रैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्कोटरे
मुनिकुमारकैरस्माभिश्चोपनीतेन नीवार-कण-निकरेण विविधफलरसेन च संबद्धयमानो
धारयतुं जीवितम् । अनथ-परिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतल-
सञ्चरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै' रोचिष्यते । इहैवोपजात-परिचयः स्यास्यति ।'

मां सर्वे निखिला एव मुनयः श्रूययः कुतः कस्मात् प्रवेशात् अयं शुक्रशावकः आसादित आनीत इति
एवम् आसीनमुपविष्टं तं हारीतम् अपृच्छन् पृष्टवन्तः । असौ हारीतः तु पुनः ताम् मुनीन् अब्रवीत्
उक्तवान्—'अयं शुक्रशावकः इतः अस्मास्थानात् स्नातुम् आप्लवनार्थं गतेन प्राप्तेन मया हारीतेन
कमलिनीशरसः पद्ममयसरोवरस्य पम्पायाः तीरतरोः तटस्थितवृक्षस्य नीडात् कुलायात् पतितः च्युतः ।
आतपेन सूर्यरश्मिना जनिता उत्पादिता क्लान्तिः देहव्यथा यस्य स तादृशः । उत्तमस्य उष्णीभूतस्य
पांशुपटलस्य धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्त्ती, दूरात् निपतनेन अधःसंयोगफलिकया क्रियया
विह्वला व्यग्रा तनुः, शरीरं यस्य स तादृशः, अत एव अल्पं किञ्चित् अवशेषम् अवशिष्टम् आयुः जीवितं
यस्य स तादृशः आसादितः प्राप्तः । तपस्विभिः मुनिभिः दुरारोहतया दुःखेनारोढं योग्यतया तस्य
वनस्पतेः शास्मलीतरोः स्वनीडं स्वकुलायम् आरोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न समर्थोभूयत इति
हेतोः, जातद्वयेन उत्पन्नकरणेन आनीतः अन्नानाथि । तत्तस्माद्धेतोः यावत् यावत्समयम् अयं शुक्रशिशुः
अप्ररूढे अनुत्पन्ने पचती पचमूलद्वयं यस्य स तादृशः अन्तरिक्षं गगनमुत्पतितुम् उद्गीय गन्तुम् अक्षमो-
ऽसमर्थः तावत् तावत्समयम् यत्रैव अस्मिन् तपोवन एव करिंमश्चित् अनिर्दिष्टनामनि आश्रमतत्कोटरे
मुनिवसतिवृक्षकोटरे मुनिकुमारकैः तापसबालकैः अस्माभिश्च उपनीतेन आनीतेन नीवारकणनिकरेण
मुनिधान्यसस्यसमूहेन विविधफलरसेन नानासस्यद्रवेण च संबद्धयमानः वृद्धिं प्राप्यमाणः जीवितं
जीवनं धारयतुं दधातु । हि यतोऽस्मद्विधानाम् अस्मत्सदृशानां मुनीनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं
धर्म आचारः । उद्भिन्ने स्फुटे पचती पचमूले यस्य स तादृशः, तु पुनः, गगनतलसञ्चरणसमर्थः अम्बरतल-
गमनक्षमः, यत्र यस्मिन् देशे अस्मै शुक्रशावकाय रोचिष्यते अभिलाषः उपस्थिते तत्र यास्यति ब्रजि-
ष्यति । 'दृश्यर्थानां प्रीयमाणः' १।४।३३ इति पा० सूत्रेण चतुर्थी । वा अथवा इहैव अस्मिन्नेव तपोवने ।
अन्ययोग्यवच्छेदार्थं एवकारः, उपजातपरिचयः उपजातः अस्माभिः सह उपपन्नः परिचयः संस्तवो
यस्य स तादृशः स्यास्यति अवस्थितिं विधास्यति ।

पर बैठ गये । मुझे देखते ही सभी मुनि लोग वसपर बैठे हुए हारीतकुमार से पूछने लगे—'यह सुगो का बच्चा कहाँ
पा गये ?' हारीत ने उनसे कहा—'मैं यहाँ से स्नान करने के लिए जा रहा था, उस समय कमल सरोवर के
किनारे एक वृक्ष के घोंसले से गिरा हुआ यह सुगो का बच्चा धूप की गर्मी से व्याकुल होकर जलती हुई रेत में
पड़ा था । दूर से गिरने के कारण इसका शरीर अत्यन्त विह्वल हो गया था और इसमें थोड़ी ही-सी जान बाकी
रह गयी थी । इसे देखकर मुझे दया आ गयी किन्तु उस वृक्ष पर चढ़ना तपस्वियों के लिए अत्यन्त कठिन था
इसलिए इसे घोंसले में न रखकर साथ लेता आया । जब तक इसके पंख न निकल आएँ और यह आकाश में
उड़ने योग्य न हो जाय तब तक उसी आश्रम के किसी वृक्ष के खोखले में मुनिबालकों और मेरे द्वारा दिए गए
तिन्नी के कणों को खाकर तथा फलों का रस पीकर पलता हुआ पड़ा रहेगा । अनार्थों का पालन-पोषण तो हम जैसे
तपस्वियों का धर्म ही है । जैसे निकल आने पर यह आकाश में उड़ने योग्य हो जायगा फिर जहाँ इसका मन होगा
उड़ जायगा या हिल-मिल गया तो यहीं रह जायगा ।

१. मां ते मुनयः सर्व एव । २. ...शिरस्तटः सरस्तीरतटनीडपतितः । ३. दूरनिपतितव ... ।
४. क्वचित् 'च' इति पाठो नास्ति । ५. अन्तरिक्षम् । ६. क्वचित् 'विविध' इति पाठो नोपलभ्यते ।
७. अस्त्यस्मद्विधानाम् । ८. सञ्चलनम् । ९. यत्र चास्मै । १०. समुपजातः, उपजातविक्रममः ।

इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजात-कुतूहलो^१ भगवान् जाबालि-
रीषदावलितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्तया दृष्ट्या दृष्ट्वा^२ सुचिरमुपजात-
प्रत्यभिज्ञानं इव पुनः पुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत् ।

स हि भगवान् कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव करतलगतमिव
जगदवलोकयति, वेत्ति च^३ जन्मान्तराण्यप्यतीतानि, कथयत्यागामिनमप्यर्थम्, ईक्षण-गोचर-
गतानाञ्च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति ।

ततः सर्वैव सा तापस-परिषच्छ्रुत्वा विदित-तत्प्रभावा कीदृशोऽनेनाविनयःकृतः, किमर्थं
वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे^४ वा कोऽयमासीत्' इति^५ कुतूहलिन्यभवत्, असकृदुप-

इत्येवमिति । इत्येवम् इत्यमादिकम् अस्मत्सम्बद्धं महिषयकम् आलापं प्रश्नोत्तररूपम् आकर्ण्य
निश्चयं किञ्चित् ईषत् उपजातकुतूहलः उत्पन्नाश्चर्यः भगवान् महात्म्यवान् जाबालिः ईषदावलितकन्धरो
महिषि किञ्चिदानमितग्रीवः, पुण्यान्येव सुकृतान्येव जलानि सलिलानि तैः तथोक्तैः मां वैशम्पायनं
प्रक्षालयन्निव धौतीकुर्वन्निव अतिप्रशान्तया नितान्तप्रसन्नया दृष्ट्या नेत्रेण सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा अव-
लोक्य, उपजातम् उत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं 'स एवायम्' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तादृशः इव पुनः पुनः
भूयो भूयः विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्यैव आत्मन एव अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगोऽनेन शुक-
शावकेन अनुभूयते साक्षात्क्रियते इति पञ्चविधिना तान् अवोचत् अभ्रवीत् । 'पुण्यजलैः' इत्यत्र निरङ्ग
केवलरूपकम्, 'प्रक्षालयन्निव क्रियोत्प्रेक्षा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

ननु तस्मिन् समय एव प्रथमं दृष्टवतो महर्षेः प्रत्यभिज्ञा कथमुपजाता इत्यत आह—स हीति ।
हि यस्माद्धेतोः, सः भगवान् माहात्म्यवाञ्छावालिः कालत्रयदर्शी अतीतानागतवर्त्तमानात्मककालत्रितय-
निखिलोदन्ताभिज्ञः, तपःप्रभावाद् दिव्येन ज्ञानात्मकेन चक्षुषा नेत्रेण सर्वं समस्तमेव जगत् संसारं
करतलगतमिव पाणितलन्यस्तमिव अवलोकयति पश्यति । च पुनः अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि
भवान्तराणि वेत्ति जानाति । आगामिनमप्यर्थं भविष्यन्तमपि विषयं कथयति निरूपयति । ईक्षणगोचर-
गतानां लोचनपथप्राप्तानाञ्च प्राणिनां जीवानाम् आयुषो जीवितव्यस्य संख्याम् ह्यत्ताम् आवेदयति
बोधयति ।

तत इति । ततः तदनन्तरं सर्वैव समस्तैव सा तापसपरिषत् तपस्विसभा श्रुत्वा निश्चयपूर्वोक्त-
मिति शेषः । वृद्धतरुणभेदेन सम्प्रदायभेदेन वा तपस्विसभायामनेकधास्वर्णैवेत्यभिधानं युक्तमेव ।
विदितो ज्ञातः तस्य महर्षेर्जाबालेः प्रभावो महात्म्यं यया सा तादृशी इति कुतूहलिनी अवगन्तुं चेतसि
कौतुकवती अभवदित्यन्वयः । इति पदाभिधेयमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृक् अनेन शुकशावकेन
अविनयः अशिष्टव्यवहारः कृतो विहितः, किमर्थं किंप्रयोजनं वा कृतोऽनुष्ठितः, क वा कस्मिन् देशे कृतः,
जन्मान्तरे भवान्तरे वा अयं कः आसीत् अभवत् । तं भगवन्तं महात्म्यवन्तम् असकृत् वारंवारम्

मेरे सम्बन्ध की इन बातों को सुनकर भगवान् जाबालि को भी कुछ कुतूहल हुआ । उन्होंने कुछ गर्दन घुमाकर
मानों अपने पुण्य जल से मुझे नहलाते हुए अत्यन्त शांत दृष्टि से मेरी ओर देर तक देखा और मानों मुझे पहचान
कर बार-बार देखते हुए कहा कि यह तो अपने ही दुराचारों का फल भोग रहा है ।

भूत, वर्तमान और भविष्य की सभी बातें जानने वाले वे महर्षि जाबालि तप के प्रभाव से दिव्य चक्षुओं
द्वारा सारे संसार को करतलगत की भाँति देखते थे, पूर्व जन्म में घटी हुई घटनाओं को भी जानते थे, भविष्य में
घटने वाली घटनाओं को भी बताते थे और केवल देखने से ही प्राणियों की आयु भी बता देते थे ।

उनके तपः-प्रभाव को जानने वाली मुनियों की वह सारी सभा यह जानने के लिए अत्यन्त उत्सुक हो
घठी कि 'इसने कैसा दुराचार किया है ? क्यों किया है ? कहाँ किया है ? और पूर्व जन्म में यह कौन था ? अतः

१. अस्मत्सम्बद्धालापम् ।

२. कौतूहलः ।

३. दृष्ट्या, कश्चित् नोभयरूपः पाठः समुपलभ्यते ।

४. अभिजातप्रत्यभिज्ञः ।

५. त्रिकालदर्शी ।

६. आलोकयति ।

७. वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि

८. प्रमाणम् ।

९. यतः सर्वैव, सा तापस...

१०. सतापसपरिषत् ।

११. कश्चित् 'वा' इति

पदं नास्ति ।

१२. कौतूहलिनी ।

याचितवती' च तं भगवन्तम्—'आवेदय प्रसीद भगवन् ! कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानु-
भूयते, विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वाऽयम्, अपनयतु नः कुतूहलम्
आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः ।'

इत्येवमुपयाचितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—'अतिमहदिदमाश्चर्यमा-
ख्यातव्यम्, अल्पशेषमहः प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयः, भवतामप्यतिक्रामति देवाचर्चन-
विधिवेला, तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम्, अपराह्ण-
समये भवतां पुनः कृत-फलमूलाशनानां विस्त्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेद-
यिष्यामि । योऽयं यच्च' कृतमनेनापरस्मिन् जन्मनि, इह लोके' च यथास्य सम्भूतिः अयञ्च
तावदपगतकलमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्त' स्वप्नोपलब्धमिष

उपयाचितवती तद्वृत्तान्तकथनाय प्रार्थितवती । हे भगवन् ! आवेदय अभिधेहि, प्रसीद प्रसन्नो भव,
कीदृशस्य किरूपस्य अविनयस्य अशिष्टव्यवहारस्य फलं भोगः अनेन शुकशिशुना अनुभूयते साक्षा-
त्क्रियते । विहायसा आकाशमार्गेण गच्छतीति विहगः पक्षी तज्जातो तद्वशे अस्य कथं केन विधिना
सम्भव उत्पत्तिः, वा अथवा किमभिधानः किन्नामा अयं शुकशिशुः नोऽस्माकं कुतूहलम् आश्चर्यम् अप-
नयतु दूरीकरोतु, हि यतः सर्वेषां समस्तानाम् आश्चर्याणां परोक्षविषयविवरणस्वरूपाणां प्रभवो हेतुः
अपूर्वार्थबोधक इत्यर्थः ।

इत्येवमिति । इत्येवम् अनेन विधिना तपोधनपरिषदा तपस्विसमया तत्स्यजनैरित्यर्थः उपयाचितः
प्रार्थितः स महामुनिः प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—अतीति । इदमाश्चर्यम् अचटितघटनायुक्तम् अतिमहत्
अतिदीर्घम् आख्यातव्यं निरूपणीयम्, मयेति शेषः । अहो वासरः अल्पशेषं स्वस्पावशिष्टम्, नोऽस्माकं
स्नानसमयः मज्जनकालः प्रत्यासीदति सन्निधत्ते । भवतामपि युष्माकमपि देवाचर्चनविधिवेला देवपूजन-
विधिसमयः अतिक्रामति अत्युल्लङ्घिता भवति, तत्तस्मात् कारणात् भवन्तो यूयम् उत्तिष्ठन्तु उत्थानं
विदधतु । सर्व एव 'तावत्' इति वाक्यालङ्कारे । यथोचितं यथायोग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम् आचरन्तु
अनुत्तिष्ठन्तु । अपराह्णसमये प्रहरद्वयानन्तरकाले भवतां युष्माकं पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं फलमूलाशानम्
अशनं भोजनं यस्तेषां तथोक्तानाम्, विस्त्रब्धोपविष्टानां सुस्थभावेनोपवेशनं कृतवताम् आवितः प्रारम्भतः
प्रभृति सर्वं समस्तम् आवेदयिष्यामि । कथयिष्यामि । अयं शुकशिशुः यः पूर्वजन्मनि आसीत्, परस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे यच्च कर्म अनेन कृतं विहितम्, च पुनः इह लोके अस्मिन् संसारेण यथा येन प्रकारेण
अस्य सम्भूतिः उत्पत्तिः । तावत् प्रथमम् अयं शुक आहारेण भोजनेन अपगतकलमो विनष्टशमः क्रियतां
विधीयताम् । नियतं निश्चितं मयि जाबालौ कथयति निवेदयति सति अयं शुकः अपि आत्मनः

सारी सभा उनसे बार-बार प्रार्थना करने लगी, भगवान् कृपा करके बताइए कि यह किस प्रकार के दुराचरण
का फल भोग रहा है ? यह पक्षि-योनि में कैसे उत्पन्न हुआ ? इसका नाम क्या है ? आप हम लोगों की उत्सुकता
दूर करें क्योंकि आप अभी आश्चर्यजनक बातों को कह सकते हैं । तपस्वियों की सभा के इस प्रकार निवेदन
करने पर महर्षि जाबालि ने कहा कि 'यह वृत्तान्त बहुत ही आश्चर्यजनक और विस्तृत है जिसे मुझे पूरा सुनाना
होगा किन्तु अब दिन भी थोड़ा ही रह गया है' मेरे स्नान का समय भी हो चला है और आप लोगों के देवपूजन
में भी देरी हो रही है अतः इस समय आपलोग उठिए और अपने-अपने दैनिक कर्मों को पूरा कीजिए । रात के
समय जब आपलोग कंद-मूल आदि खा-पीकर निश्चितता के साथ बैठिएगा तो 'यह जो है, इसने पूर्व जन्म में जो
कुछ किया है और जैसे इस लोक में आया है आदि पूरी कथा प्रारम्भ से ही सुनाऊँगा । तब तक इसे भी सिखा-
पिछा कर आराम करने दीजिए । मैं जैसे-जैसे इसकी कथा सुनाता जाऊँगा वैसे ही वैसे इसे भी अपने पूर्व जन्म की

१. उपनाथितवती, इत्युपनाथितवती; उपेस्याथितवती । २. मुच्यते । ३. कचिद् 'वा' पदं न विद्यते ।
कचिच्च 'च' पदं वर्तते । ४. उपयाच्यमानस्तु । ५. अवदत् । ६. वेला । ७. कचिद् 'तावत्' पदं
नास्ति । ८. कचिद् 'फल' पदं नास्ति । ९. आवेदयिष्यामि । १०. यच्चानेन कृतमपर । ११. लोके च
यथा लोके यथा । १२. जन्मान्तरवृत्त ।

मयि कथयति, सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिदधदेवोत्थाय समं 'तैर्मुनिभिः' स्नानादिक-
मुचित-दिवस-व्यापारम् अकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्धविधिसुपपादयता
यः क्षितितले दत्तः तमम्बर-तलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत् । ऊर्ध्वमुखै-
रर्कविम्ब-विनिहित-दृष्टिभिरूष्मैर्पैस्तपोधनैरिव परिपीयमान-तेजःप्रसरो विरलातप-
स्तनिमानमभजत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्ध-स्पर्श-परिजिहीर्षयेव संहत-पादः पारावत-पाद-

स्वस्य जन्मान्तरोदन्तं परजन्मवार्तां स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत् सर्वं समस्तम् अशेषत आदितः स्मरि-
ष्यति स्मृतिपथमानेयति, इत्यभिदधदेव इत्थं ब्रुवन्नेव उत्थाय उत्थानं विधाय मुनिभिः तपस्विभिः समं
साकम् उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यं स्नानादिकम् अकरोत् विहितवान् ।

अनेनेति । अनेन मध्याह्नसमयानुष्ठेयक्रियया, अत्र अपवर्गे तृतीया । परिणतः अवसानं
प्राप्तः दिवसो वासरः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्विमण्डलेन अर्धविधिं रक्तचन्दनरक्तकुसुमादिना
सूर्याय पूजाविधिम् उपपादयता संपादयता क्षितितले भूतले दत्तोर्षितः यः रक्तचन्दनाङ्गराग इत्यर्थः
अम्बरतलगतो गगनतलप्राप्तो रविः सूर्यः साक्षात् तं रक्तचन्दनाङ्गरागमिव रक्तचन्दनरूपमङ्गरागद्रव्य-
मिव उदवहत् तनावधारयत्, तत्समये सूर्यस्यारकायमानत्वादित्याशयः । 'रक्तचन्दनाङ्गरागमिव' इति
जात्युत्प्रेक्षा ।

ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वमुखैः ऊर्ध्ववदनैः अर्कविम्बे रविमण्डले विनिहिताः स्थापिता दृष्टयोऽवलोकनानि
यैस्तैः, ऊष्माणम् उत्सापं पिबन्तीति तैस्तादृशैस्तत्संज्ञकैः, तप एव धनं येषां तैस्तथोक्तैः, परिपीयमानः
आस्वाद्यमानः तेजः प्रसारः तेजस्संमूहो यस्य स तथोक्त इव सन्, विरलः अस्तोन्मुखत्वात् स्वस्वोभूतः
आतप आलोको यस्य स तादृशः सूर्यः, तनोः क्षीणत्वस्य भावस्तनिमा तम् अभजत् प्राप । तनिमानमि-
त्यत्र 'पृथ्वाविभ्य इमनिञ्च' इति पाः सूत्रेण इमनिच् प्रत्ययः । अत्र सन्ध्यासमये मन्दातपो रविर्यक्षीण-
त्वमुपगतस्तत्र तद्विम्बविनिहितदृष्टिभिर्मुनिभिः समस्तं दिनं यावत् स ऊष्मा पीतः, अत एव सायं रवि-
स्तनुतामभजदिति क्रियोपेक्षाचलङ्कारः ।

वधिति । उद्यत् उद्यमानस्य सप्तर्षिसार्धस्य सप्तविंशत्यस्य यः स्पर्शः पादेन संस्पर्शः तस्य परि-
जिहीर्षयेष परिहर्तुमिच्छयेव कारणेन, संहतः सङ्कोचितः पादो रश्मिश्च येन स तादृशः संसारे प्रति-
ष्ठितानां सप्तर्षीणां चरणेन स्पर्शनस्यात्यन्तमनौचित्यादित्याशयः पारावतः कपोतः तस्य पादवत् चरण-
वत् पादलः श्वेतरक्तः रामः कान्तिः यस्य स तादृशः, रविः सूर्यः अम्बरतलात् गगनतलात् अलम्बत
अव्यतर्ज्वत् । अत्र पाद (रश्मि) द्वारा जगत्पूज्यानामुषीणां स्पर्शजनितोऽपराधो न भवत्विति हेतुना उप-
संहतपादः (रश्मिः) रविरम्बरतलादलम्बतेति हेतुपेक्षाचलङ्कारः । रश्मिचरणयोर्मैदेऽपि पादशब्दश्लेषेणा-
भेदाभ्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'पारावतपादपादलराग' इत्यत्र लुप्तोपमा च, इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करालङ्कारः यद्यपि जगद्बन्धस्य रवेः प्रभायां पारावतपादसायकक्षपनाद्भुपमानोचित्यं प्रतीयते

भीनी हुई सारी घटनाएँ स्वप्न के समान याद पड़ती जायँगी ।' इस प्रकार कहते हुए ही महर्षि जाबालि ने सभी
तपस्वियों के साथ उठकर स्नानादि सभी दैनिक कर्मों को पूरा किया ।

यह सब होते जाते दिन समाप्त-प्राय हो गया । सूर्यमण्डल लाल हो गया मानो स्नानोपरान्त मुनियों से सूर्य
को अर्घ्य देते समय पृथ्वी पर जो लाल चन्दन गिराया था उसे ही उसने आकाश में उठा कर साक्षात् अपने शरीर
में अंगराग की तरह मल लिया हो । तेजहीन सूर्य विम्ब धीरे-धीरे छोट पड़ने लगा मानो ऊपर की ओर मुँह
उठा कर उस विम्ब में दृष्टि लगाने वाले ऊष्मपायी (धूम पीने वाले, तपस्या की एक साधना करने वाले)
मुनियों ने सारा तेज ही पी लिया हो । सायंकाल उदित होते हुए सप्तर्षि मंडल से कहीं पैरों का स्पर्श न हो जाय,

१. कचिद् 'तैः' इति पदं नास्ति ।

२. स्नानादिकमुचितं दिवसव्यापारम्, स्नानादिकं दिवसव्यापारम् ।

३. कचिद् 'च' पदं नोपलभ्यते ।

४. अर्षो दत्तः ।

५. अम्बरतलं गदः, अस्ताचलगतः ।

६. निहितः ।

७. ऊष्मपैः ।

८. विरलातपो दिवसः ।

९. 'सायं परिजिहीर्षयेव' ।

१०. चरण ।

पाटलरोगो रविरम्बरतलादलम्बत । आलोहितांशुं-जालं जलशयनमभ्यगतस्य मधुरिपो-
र्विगलन्मधुधारमिव नाभि-नैलिनं प्रतिमागतमपराणवे सूर्यमण्डलभल्लक्ष्यत । विहाय धरणि-
तलम् उन्मुच्य च कमलिनीवनानि शकुनय इव दिवसावसाने तर्क-शिखरेषु पर्वताग्रेषु
च रविकिरणाः स्थितिमुकुर्वत । आलम्-लोहितोत्प-च्छेदा मुनिभिरालम्बितं-लोहित-
वल्कला इव-तरवः^{१२} अलक्ष्यन्त । अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितापपराणवतं^{१३} दौत-
उज्जसन्ती^{१४} विद्रुम-लतेव पाटलोसन्ध्या समदृश्यत । यस्यामाबध्यमानं ध्यानम् , एकदेशदुष्प्र-
माना-होमवेनु-दुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिमनोहरम् अग्निहोत्र-वेदि^{१५}-विप्रकीर्यमाण-हरित्-

तथापि सन्ध्याकाले तेजोविरहितलौहिस्यसाम्येन रवेर्मध्यमताऽविशेषः^{१६} आदोषाभावः, एतदर्थं पाठा-
न्तरकल्पनमनावश्यकमेवाभातीति विशावयन्तु सुधियः ।

आलोहितेति । आलोहितम् ईषद्रक्तवर्णम् अंशुजालं रश्मिपटलं यस्य तत् तादृशम् , विगलन्ती
स्त्रवन्ती मधुधारा परागपङ्क्तिर्यस्यात् तत् तथोक्तम् , ईषद्रक्तविसारिरश्मिपटलस्य सादृश्यबोधनार्थमेत-
द्विशेषणमित्यवश्यम् , प्रतिमागतं प्रतिविम्बभावेन पतितं जलशयनमभ्यगतस्य सलिलशयनमभ्यस्थितस्य
मधुरिपोः श्रीविष्णोः नाभिनलिनं नाभिकमलमिव अपराणवे पश्चिमसागरे सूर्यमण्डलं सूर्यविम्बप्रतिविम्बम्
अलक्षयत जनेरैष्यत । अत्र 'नाभिनलिनमिव' इत्युपमा ।

विहायेति । धरणितले भूतले विहाय परिश्रज्य, कमलिनीवनानि पद्मवनानि उन्मुच्य त्यक्त्वा,
तेषां परमप्रेमास्पदत्वेऽपि अस्ताबलगमनसमये समस्तस्यैव परित्याज्यत्वादित्याशयः, एवञ्च तथाविचार्य-
बोधनार्थमेव विशेषणाभिधानमिदमिति आहुकाः । शकुनय इव पतस्त्रिण इव दिवसावसाने सन्ध्याकाले
तर्कशिखरेषु वृत्ताग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यमयूखाः स्थितिम् अवस्थानम् अकुर्वन्त न्यवधत ।
इहापि 'शकुनय इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः ।

आलम्नेति । आलम्नाः संसक्ताः लोहिता रक्तवर्णा आतपानाम् आलोकानां क्षेत्राः खण्डा येषु ते
तादृशाः, अत एव मुनिभिः तपस्विभिः आलम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहितानि लोहितवर्णानि
वल्कलानि तत्तद्वत् येषु ते तथोक्ता इव तरवः अलक्ष्यन्त अदृश्यन्त । इह वल्कलानामुपरिस्थापयत्यो-
पमेष्टुणास्त्रियोत्प्रेक्षा ।

अस्तमिति । भगवति प्रभाववति सहस्रदीधितौ दिनकरे अस्तमुपगते अदृश्यतां प्राप्ते अपराणव-
तदात् पश्चिमसमुद्रतीरात् उज्जसन्ती ऊर्ध्वमागच्छन्ती विद्रुमलतेव लतारूपेण तिर्यगवस्थिता प्रबालपङ्क्ति-
रिव पाटला श्वेतरक्ता सन्ध्या सायंसमयः समदृश्यत समलक्ष्यत । इह विद्रुमलतेवेति उपमा ।

यस्यामिति । यस्यां सन्ध्यायाम् आबध्यमानं सायंकृत्यतत्परैः श्रावैभिः विधीयमानं ध्यानं परमे-
श्वरे एकप्रत्यक्षसन्ततिर्यस्मिन् तत् तादृशम् । एकदेशे तपोवनस्य कस्मिंश्चिज्जागे दुष्प्रमानानां होमवेनुनां
होमार्थगवीनां या दुग्धधाराः पयोधारास्तासां ध्वनितैः शब्दितैः धन्यतरं सत् अतिमनोहरम् अति-
सुन्दरम् । अग्निहोत्राणां तत्संज्ञकपादविशेषाणां वेदिषु परिष्कृतचतुरस्रभूमिषु विप्रकीर्यमाणा हवनीया-
स्तरणार्थं विक्षिप्यमाणा हरति रयामवर्णाः कुशा वर्मा यत्र तादृशम् । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति

इत मय से कबूतर के पैरों के समान लाल रक्त वाला सूर्य मानो अपने किरणरूप चरणों को समेट कर आकाश
के एक ओर लटक गया और पश्चिम समुद्र में पड़ती हुई उसकी लाल लाल परछाईं ऐसी प्रतीत होने लगी मानों
जल में शयन करने वाले भगवान् विष्णु का मधुविंदु बहाने वाला नाभिकमल हो । सूर्य की किरणें पृथ्वी और
कमल वनों की छोड़ कर सायंकाल के समय पक्षियों की तरफ वृक्षों और पहाड़ियों की चोटियों पर जा बैठें ।
जमी कहीं-कहीं आश्रम के वृक्षों पर लाल-लाल धूप बची हुई थी जो ऐसी प्रतीत होती थी मानों ऋषियों ने
उस पर अपना लाल-लाल वस्त्रक टांग दिया हो । सूर्य के अस्त हो जाने पर पश्चिमी समुद्र के तल से सूर्य की
फूली हुई लता के समान उठती हुई, सन्ध्या दिखाई देने लगी । उस समय आश्रम में कहीं मुनि लोग ध्यान

१. अवालम्बत । २. कचिद् 'मध्येति' पाठो नोपलभ्यते । ३. मधुमिदः । ४. इव नलिनं । ५. आलक्ष्यत,
अवेक्ष्यत, अदृश्यत । ६. धरातलम्, अम्बरतलम् । ७. कचिद् 'च' इति पदं न विद्यते । ८. तपोवनतर्कशिखरेषु ।
९. रक्तातपच्छेदाः । रक्तातपगमस्तिच्छेदाः । १०. आलम्बिताः । ११. आलोहित । १२. आश्रमतरवः क्षमात्
अशोभन्त, आदृश्यन्त । १३. अपराणवतकात् । १४. उपसर्पन्ती । १५. आपाटला । १६. 'धाराध्वनिमनो-
हरम् । १७. कचिद् 'वेदि' पदं नोपलभ्यते ।

कुशम् ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाण-दिग्देवताचर्चन^१-बलि-सिक्थकम् आश्रम-पदमभवत् । कापि विहृत्य^२ दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त्तमाना सन्ध्या मुदितैस्तपोधनैरदृश्यत । अचिरप्रोषिते च^३ सवितरि शोक-विधुरा कमल-मुकुल-कमण्डलु-धारिणी हंस-सितदुकूल-परिधाना मृणाल-धवल-यज्ञोपवीतिनी^४ मधुकर-मण्ड-लाक्षवलयम्^५ उद्वहन्ती कमलिनी^६ दिनपति-समागम-व्रतमिवाचरत् । अपर-सागराम्भसि पतिते^७ दिवसकरे तत्पतन-वेगोत्थितम् अम्भःशीकर-निकरमिव तारागणमम्बरम्^८ ।

श्रुत्वा नित्यहोमसम्पादनादित्याशयः । ऋषिकुमारिकाभिः मुनिपुत्रीभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु विक्षिप्य-माणाः स्थाप्यमानाः, दिग्देवतानाम् इन्द्रादीनां दिक्पालानाम् अर्चनाय सपर्यायै बलिसिक्थाः उपायन-रूपाश्चानि यत्र तथोक्तम् । आश्रमपदं मुन्यावासस्थानम् ।

कापीति । मुदितैः ध्यानप्रसन्नैः तपोधनैः ऋषिभिः, कापि शप्पमयचेत्रादी अशातप्रवेशे च विहृत्य पर्यटनं विधाय अवस्थानं विधाय च, दिवसावसाने दिनशेषे परिवर्त्तमाना प्रत्यागता, लोहिते रक्तवर्णं तारके कनीनिके यस्याः सा तादृशी, पक्षे लोहितः तत्समयेऽपि रक्तसूर्यरश्मिसम्पर्काद्रक्तवर्णाः तारकाः ऋक्षाणि यत्र सा तादृशी, कपिला कनकवर्णा तपोवनधेनुः आश्रमगौरिव कपिला पिङ्गलवर्णा, सन्ध्या सायंसमयः अदृश्यत अलक्ष्यत । अत्र संध्याधेनोरुपमानोपमेयभावः सादृश्यात्प्रतीयतेऽतः पूर्णोपमालंकारः ।

अचिरंति । सवितरि रवौ प्रतापवति नायके च, अचिरप्रोषिते अस्तमुपगते परलोकं गते च, शोकेन विरहेण विधुरा विह्वला, कमलमुकुलमेव पद्मकुड्मलमेव कमण्डलुः, कमलमुकुलमिव कमण्डलुश्च तं धारयतीति सा तादृशी, हंसा मानसौकस एव सितदुकूल श्वेतवसनं हंसवत् सितदुकूलश्च परिधानम् अर्धोऽशुक्रं यस्याः सा तादृशी, गतभर्तृकाया रक्तनीलादिवसनपरिधाननिषेधादित्याशयः । मृणालं विसतन्मुरेव धवलयज्ञोपवीतं श्वेतयज्ञसूत्रं मृणालवत् धवलयज्ञोपवीतश्च अस्तीति सा तादृशी । तथा मधुकरा भ्रमराः तेषां मण्डलं समूह एव अक्षवलयं जपमालिका, मधुकरमण्डलवत् अक्षवलयश्च, तत् उद्वहन्ती धारयन्ती कमलिनी, नलिनी, पद्मिनीनामको नारीविशेषश्च, दिनपते-आदित्यस्य स्वामिनश्च समागमाय भूयः समागमनहेतोः व्रतं नियमविशेषम् आचरन् एव अकरोदिव । इह 'आचरदिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा, तथा कमलिनी-दिनपत्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तबलङ्कार, इत्युभयोः परस्परमेकाश्रया-नुप्रवेशरूपः सङ्कारालङ्कारः । 'हंससितदुकूलपरिधाना' इति विशेषणं ददता विधवाया रक्तनीलादिवस्त्र-धारणं निषिद्धमिति व्यञ्जितम् । उक्तञ्च—'पुराकल्पे तु नारिणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते' ।

अनेन हि द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सधोवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनादिकं भवतीत्य-भिप्रेत्यैव 'मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी' इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

अपरेति । अपरः पश्चिमो यः सागरः समुद्रः तदम्भसि जले पतिते निपतिते दिवसकरे सूर्ये, तत्प-तनवेगोत्थितं तत्पतनरभसप्रादुर्भूतम् अम्भःशीकरनिकरमिव पानीयपृषसमूहमिव अग्लरम् अन्तरिक्षम् अधारयत् दधार । 'अम्भःशीकरनिकरमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

करने लगे, कहीं होम धेनुओं के दूध दुहने की मनोहर ध्वनि सुनायी पड़ने लगी, कहीं अग्निहोत्र की वेदी के ऊपर हरे-हरे कुश बिछाए जाने लगे और कहीं ऋषियों की कन्यायें दिक्पालों की पूजा के लिए इधर-उधर पके हुए अन्न की बालि बिखरने लगीं । तपस्वी लोग दिनान्त में आई हुई लाल तारों वाली सन्ध्या को अत्यन्त प्रसन्नता के साथ इस प्रकार देखने लगे मानो दिन भर इधर-उधर घूम-घाम कर सायंकाल में लौटी हुई लाल चेत्रों वाली आश्रम की किसी गाय को देख रहे हों । सूर्य के अन्यत्र प्रवास के लिए चले जाने पर शोकमग्न कमलिनी कमल-रूपी कमण्डलु, हंसरूपी श्वेत वस्त्र, मृणालरूपी शुभ्र यज्ञोपवीत एवं भ्रमररूपी रुद्राक्षमाला धारण करके मानो पति-समागम की प्राप्ति के लिए तपस्या करने लगी । तारों से भरा हुआ आकाश इस प्रकार

१. कश्चित् 'अर्चन' पदं न विद्यते । २. दिवावसाने । ३. मुनिभिः । ४. कश्चित् 'च' इति पदं नास्ति । ५. यज्ञोपवीता । ६. 'मालावलयम्' । ७. रवि । ८. दिनकरे । ९. दिवसकरे वेगोत्थितम् पवन-वेगोत्थितम्, पतनवेगोत्थितम् । १०. अम्बरतलम् ।

अधारयत् । अचिराच्च सिद्ध-कन्यका-विक्षिप्त-सन्ध्याचर्चन-कुसुम-शबलमिव तारकितं वियद-
राजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्व-विप्रकीर्णैः प्रणामाञ्जलिः । लिलैः प्रक्षाल्यमान इवा-
गलदखिलः सन्ध्यारागः ।

क्षयमुपगतायाञ्च सन्ध्यायां तद्विनाश-दुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावती तिमिरोद्गम-
मभिनवमवहत् । अपहार्यं मुनि-हृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रवि-
रस्तं गतं इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौत-दुकूल-वल्कल-धवलाम्बरः सतारान्तःपुरः, पर्यन्ते-

अचिरादिति । अचिरात् स्वल्पसमयेन सिद्धा गुह्यकाः देवयोनिविशेषा इत्यर्थः 'पिशाचो गुह्यकः
सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः, तेषां यथाः कन्यकाः पुत्र्यः तामिर्विचित्रानि विकीर्णानि यानि सन्ध्या-
चर्चनकुसुमानि सायङ्कालीनपूजनप्रसूनानि तादृशैः शबलं कर्बुरितम् अनेकवर्णमिव सत् तारकितम्
उदिततारकासमन्वितं वियद् गगनं (कर्तुं) अराजत अशोभत । तथाविधपुष्पाणीव नक्षत्राण्यलक्ष्यन्ते-
त्याशयः । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । अत्र समुच्चयार्थकः चः । क्षणेन सद्य एव उन्मुखेन ऊर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तपस्विजनेन
ऊर्ध्वविप्रकीर्णैः ऊर्ध्वदिशि विक्षिप्तैः प्रणामाञ्जलिसलिलैः इष्टदेवताप्रणामकालीनाञ्जलिपूर्णपानीयैः प्रक्षाल-
यमान इव धौत इव सन्, अखिलः समग्रः सन्ध्यारागः सायङ्कालीनलौहित्यम् अगलत् अच्युतत्, सायं
समयो ग्यतीत इत्याशयः । इह 'प्रक्षाल्यमान इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षयमिति । क्षयं विनाशम् उपगतायां प्राप्तायां सन्ध्यायाम्, तस्या सन्ध्याया विनाशेन ध्वंसेन
दुःखिता शोकातुरा विभावरी रजनी, कृष्णाजिनमिव श्यामवर्णचर्मवत् अभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमे
रात्र्युदये उत्पन्नमन्धकारसमूहमित्यर्थः, उद्वहत् धारणमकरोत् । कुटुम्बजनमरणे श्यामलक्षमधारणं जनाः
कुर्वन्तीति व्यवहारः । इह नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाम्यमित्युपमा सन्ध्याविनाशशोक-
कातरेव सतीत्यवगमाद् भावाभिमानिनी प्रतीयमाना गुणोत्प्रेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावात्
सङ्करालङ्कारः ।

अपहयेति । तिमिरम् अन्धकारः मुनिहृदयानि तापसचेतांसि अपह्राय त्यक्त्वा तेषु शब्दब्रह्मा-
लोकस्य सत्त्वादित्याशयः । अन्यत् सर्वं निखिलं वस्तु अन्धकारतां स्वाच्छादनेनाचावृपताम् अनयत्
प्रापयत् । एतेन तत्समये कृष्णपक्षस्य प्रतिपदद्वितीया वा तिथिरासीदित्यवगम्यते ।

क्रमेणेति । रविः दिनकरः कश्चित् अत्यन्तप्रियस्त्वा च, अस्तम् अस्ताचलं पञ्चत्वञ्च गतः प्राप्त इति
एवम् उदन्तं वृत्तान्तम् उपलभ्य जातमुत्पन्नं वैराग्यं समस्तविषयेषु वैतृण्यं ममाधीना एवैते नाह-
मेतेषामधीन इत्यधीनीकरणसंज्ञा यस्य स तादृशः, अन्यत्र तु जातवैराग्यः समुत्पन्नाधिकरागः । धौतदुकूल-
वत् प्रक्षालितचर्मवसनवत् वल्कलं तरुत्वगेव धवलं शुभ्रम् अम्बरं वसनं यस्य सः, पक्षे धौतदुकूलवल्कल-
वत् धवलं निजप्रभावेण शुभ्रम् अम्बरं गगनं यस्य स तादृशः, तथा सतारं सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदय-
मध्यं तस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः पक्षे—तारा आश्विन्यादय एव अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्थानार्थः तः सहेति
स तादृशः (अमृतदीधितिः), पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता विद्यमानां तनुतिमिरवत् स्वल्पान्धकारवत्
तमालवनानां तापिच्छारण्यानां लेखाः पङ्क्तयो यत्र तं तादृशम्, (आश्रमम्) पक्षे पर्यन्ते

प्रतीत होने लगा मानो उसमें पश्चिम समुद्र में सूर्य के गिरने से उड़े हुए जल के छीटे छा गये हों । तारों से आकाश
इस प्रकार झुशोभित होने लगा मानो सिद्ध कन्याओं ने उस पर सन्ध्याकालीन पूजन के पुष्पों को बिखेर दिया हो ।
थोड़ी ही देर में वह सन्ध्याकालीन लालिमा मिट गयी मानो वह ऊपर की ओर मुँह करके तपस्वियों द्वारा फेंके गये
प्रणामाञ्जलि-जल से धुल गयी हों ।

सन्ध्या के नष्ट हो जाने पर उसके विनाश से दुःखी रात्रि ने अन्धकाररूपी नवीन सृगचर्म पहिन
लिया । केवल मुनियों के हृदय को छोड़कर अन्य सभी स्थानों पर अन्धकार ने अपना डेरा जमा लिया । रवि
के अस्त होने का समाचार पाकर वैराग्यरूपी लाली में रेंगा हुआ उज्ज्वल आकाशरूपी धुले वल्कल वस्त्र को
धारण करनेवाला चन्द्रमा तारिकाओंरूपी समस्त अन्तःपुर के साथ ध्याननिष्ठ होकर अन्धकाररूपी तमालवन

१. सतारं । २. क्षाल्यमानः । ३. उपगतायां सन्ध्यायाम्, उपगतायां सन्ध्यायाम् । ४. शापदग्धमिव
भयादिहायेव । ५. मुनिजनहृदयानि । ६. उपगतः, उपागतः । ७. समुपजात । ८. अन्तःपुरपर्यन्तस्थिततनु ।

न्तःस्थिततनु-तिमिर-तमाल-वन-लेखम्, सप्तर्षिमण्डलाध्युषितम्, अरुन्धतीसञ्चरणपवित्रम्, उपहिताषाढम्, आलक्ष्यमाणमूलम्, एकान्तस्थितचारुताकमृगम् अमरलोकाश्रममिव गगनतलम् अमृत-दीधितिरेध्यतिष्ठत् । चन्द्राभरणभृतस्तारकाकपाल-शकलालङ्कृतादम्बरतलात् इयम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरम् आपूरयन्ती हंस-धवला धरण्यामपतज्ज्योत्स्ना । हिमकर-सरसि विकच-पुण्डरीक-सिते चन्द्रिका-जलपान-लोभादवतीर्णो निश्चलमूर्त्तिरमृतपङ्कलग्न इवाल्लस्यत हरिणः तिमिर-जलधर-समयार्पगमानन्तरम् अभिनव-सित-सिन्धु-

स्थितं तनुतिमिरं स्वोदयेन विरलमन्धकारं तमालवनलेखेव यस्मिंस्तत् तादृशम् (गगनतलम्) सप्तारामाञ्चरीणां तत्सदृशानां येषां केषाञ्चित्पस्विनां मण्डलेन समूहेन अध्युषितम् आश्रितम्, पक्षे—सप्तर्षयो नक्षत्रात्मकमरीच्यन्निप्रभृतयः तेषां गणेन अध्युषितम् । अरुन्धत्या वशिष्ठपत्न्या अरुन्धतीसंज्ञकताराविशेषस्य च सञ्चरणेन परिभ्रमणेन पवित्रं पूतम् । उपहिता ऋषिभिः स्थायिता आपाढः पलाशदण्डा यत्र तं तादृशम्, 'पलाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः, पक्षे—उपहिते सन्निहिते आषाढे पूर्वाषाढोत्तराषाढे नक्षत्रे यत्र तत् तादृशम् । आलक्ष्यमाणानि समन्ताद्विलोक्यमानानि मूलानि तपस्विनां भक्ष्यभूतमूलानि यस्मिन् तं तादृशम्, पक्षे आलक्ष्यमाणं समन्ताद् दृश्यमानं मूलं मूलसंज्ञकनक्षत्रं यत्र तत्तादृशम् । तथा एकान्ते, रहसि स्थिते चारु मनोहरे तारके कनीनिके येषां ते तादृशः, एकान्ते एकभागे स्थिताः चाक्षतारका मृगा यत्र तं तादृशम्, पक्षे—एकान्ते स्थिता चारुतारका मनोहरनक्षत्रं मृगशिरा यत्र तत् तादृशम् । अमरलोके देवल्लोके च आश्रमो वशिष्ठप्रभृतिमुनीनामावासस्थानं तमिव गगनतलम् आकाशतलम् अमृतदीधितिः चन्द्रः अत्यतिष्ठत् अधितस्थौ, प्राणतुल्यास्मीयजननिधनोदन्तं प्राप्यापर आस्मीयजन इवेत्याश्रयः, तेनेहाश्रमेण सहाकांक्षस्य साम्यं तथाविधास्मीयजनेन सहामृतदीधितेः साम्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविचिन्त्युपमा श्लेषालङ्कारेण साङ्कर्यमुपैति ।

चन्द्राभरणेति । सागरं समुद्रम् आपूरयन्ती निजोदयेन निजसलिलेन च परिपूर्णं विदधती, चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम्, गङ्गापक्षे हि आपूरयन्तीत्यस्य आपूरयिष्यन्तीत्यर्थः भविष्यति सामीप्ये च वर्तमानत्वमिहेत्यवगन्तव्यम् । हंसधवाला हंसेन धवला शुभा च ज्योत्स्ना चन्द्रिका, चन्द्र पद्माभरणं मूषणं तद्विभर्त्ति धारयतीति तस्मात्तादृशात्, तारका नक्षत्राणि कपालशकलानीव भङ्गुष्यमस्तकारि-क्षण्डानीव तैः अलङ्कृतात् भूषितात् अम्बरतलात् गगनतलात् व्यम्बकस्य महेम्बरस्य उत्तमाङ्गात् शिरसः गङ्गा जाह्नवी इव धरण्यां पृथिव्याम् अपतत् पपात । इह पूर्णोपमा ।

हिमकरेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि पुण्डरीकाणि सितारम्भोजानि तद्वत् सिते शुभ्रवर्णे, तैः सितैः च, हिमकरश्चन्द्र एव सरः कासारः तत्र तथोक्ते, चन्द्रिका कौमुदी एव जलं सलिलं तस्य पानलोभात् अवतीर्णः मध्यप्रविष्टः, हरिणः, चन्द्राङ्गवृचिलचमरूपो मृगः, अमृतं चन्द्रपीयूषमेव पङ्कः कर्दमः तत्र लग्नोऽत्यन्तसंसक्त इव सन् निश्चलमूर्त्तिः निष्पन्दस्वरूपः अलक्ष्यत जनैरदृश्यत, अन्योऽपि हरिणः सरोवरजलं पातुमवतीर्णः कर्दममग्नो निष्पन्दस्तिष्ठति । इव कौमुद्याः पानसम्भाषाभावात् पीयूषस्य तरलतया तत्र तथाविधलक्षनत्वसम्भवाभावाच्च स्वाङ्गरूपकमलङ्कारः, 'अमृतपङ्कलग्न इव' क्रियोऽपेक्षा चेत्यनयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावात् सङ्करालङ्कारः ।

तिमिरेति । अभिनवानि प्रत्यग्राणि यानि सितानि शुभाणि सिन्धुचारकुसुमानि निर्गुण्डीप्रसूनानि

पंक्ति से चित्रित, सप्ततारारूपी सप्तर्षिमण्डल से शोभित, अरुन्धती तारारूपी वशिष्ठ पत्नी अरुन्धतीके आने-जाने से पवित्र, पूर्वाषाढ और उत्तराषाढ नक्षत्ररूपी पलाश दण्डों से युक्त, मूल नक्षत्ररूपी एवं सुन्दर तारों से भरे, मृगशिरा नक्षत्ररूपी सुन्दर नेत्रों वाले आश्रम-मृगों से विराजमान देवल्लोके के आश्रम जैसे आकाश में चला आया । जिस प्रकार अपने जल से समुद्र को परिपूर्णकर देने वाली हंसों से भरी हुई उज्ज्वल गंगा चन्द्रमा से विभूषित एवं तारकासुर की खोपड़ी का भिक्षा-पात्र रखने वाले भगवान् शंकर के सिर से पृथ्वी पर गिरी थी वसी प्रकार समुद्र को लहरा देने वाली इसी जैसी उजली चाँदनी चन्द्रमा एवं तारों से सुशोभित आकाश से पृथ्वी पर गिर कर चारों ओर छिटकने लगी । चन्द्रमण्डल के बीच की कालिमा ऐसी प्रतीत होने लगी मानो विकसित श्वेत कमलों से भरे चन्द्रमारूपी सरोवर में चाँदनीरूप जलपान के लोभ से आया हुआ मृग उसके

१. वृक्ष । २. पवित्रितम्, पूतम् । ३. उपलक्ष्यमाण । ४. तारकासृगं । ५. कचिद् 'तल' इति पदं पदं नास्ति । ६. सागरान् । ७. अधुष्यत । ८. समयानन्तरम् । ९. सिन्धुवार ।

वार-कुसुम-पाण्डुरैरैरणवागतैरगाह्यैः हंसैरिव कुसुद-सरांसि चन्द्रपादैः । विगलित-सकलौदयरागं रजनिकर-बिम्बमम्बरापगावगाह-धौत-सिन्दूरमैरावत-कुम्भस्थलमिव तत्क्षण-मलद्वयत । शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमस्रुति^३ सुधा धूलि-पटलेनेव धवलीकृते चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलबिन्दु-मन्दगतिषु विघटमान-कुमुदवन-कषाय-परिमलेषु समुपोढ-निद्रा-भरालस-तारकैरन्योन्य-प्रथित-पक्षपुटैरारब्ध-रोमन्थ-मन्थर-मुखैः सुखाली नैराश्रममृगैरभिनन्दितागमनेषु प्रवहत्सु निशामुख-समीरणेषु,^४ अर्द्धयाममात्रावखण्डितायां

तद्वत् पाण्डुरैः शुभ्रैः, तथा अर्णवेभ्यः सागरेभ्यः आगतैः प्रातैः पक्षे सागरानपि प्रातैः, हंसैरिव चन्द्रस्य पादैः रश्मिभिः तिमिरम् अन्धकारो जलधरसमयः प्रावृट्काल इव श्यामत्वसादृश्यात् तस्य अपगमानन्तरं निवृत्त्यनन्तरं कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकानि अगाह्यन्त आलोहयन्त अस्पृश्यन्त च । प्रावृट्काले हंसा हि समुद्रादागत्य सरोवरे विचरन्तीति प्रकृतिः । इह 'हंसैरिवे'त्युपमा, अभिनवसितसिन्धु-वारकुसुमपाण्डुरैः^५ इत्यत लुप्तोपमा चेति सङ्कीर्णोपमा ।

विगलितेति । विगलितः यथाक्रममूर्ध्वगमनाद्विलयं प्राप्तिः, सकलः समस्त उदयराग उदयकालीनं लौहित्यं यस्य तत्तादृशम्, रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलम् अम्बरापगा व्योमनदी मन्दाकिनी आकाशरूपापगा च तत्र अवगाहेन स्नानेन धौतं प्रचालितं सिन्दूरं नागजं यस्य तत्तादृशम्, पैरावतस्य शुभ्रवर्णदेवेन्द्र-गजस्य कुम्भस्थलमिव तत्क्षणं तत्कालं जनैः अलक्ष्यत अदृश्यत । शुभ्रत्वसादृश्यात्सचन्द्रपादयोपमा-नोपमेयभावः, अतिवर्तुलत्वसादृशयेन चन्द्रबिम्बस्य कुम्भस्थलोपमानत्वम्, इति स्फुटमेवोपमालङ्कारः ।

शनैरिति । पताह्वासमये हारीतः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनम् आदाय गृहीत्वा पितरं जाबालिम् अवोचत् अग्रवीत् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अपि चेति चार्थः । तथा च शनैः मन्दं मन्दं भगवति माहात्म्यवति हिमस्रुति प्रालेखवर्षिणि चन्द्रे दूरोदिते दूरमुदयं प्राप्ते सति, तथा जगति संसारे सुधाया धूलिपटलेनेव पांसुसमूहेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन धवलीकृते सति श्वेतीकृते सति, अवश्यायजलबिन्दुभिः हिमसलिलबिन्दुवहनैः मन्दा मन्थरा गतिर्गमनं येषां तेषु तादृशेषु, पक्षमादीनि सप्तम्यन्तानि पक्षानि अग्रिमस्य 'निशामुखसमीरणेषु' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । विघटमानस्य विकासं प्राप्यमाणस्य कुमुदवनस्य कैरववनस्य कषायः प्राणतर्पणः परिमलो विमर्दगन्धो येषु तादृशेषु, तथा समुपोढेन उपस्थितेन निद्राभरेण प्रमीलातिशयेन अलसा मन्थरा निश्चेष्टा इत्यर्थः, तारका कनीनिका येषां तैः तादृशैः, अन्योन्यं परस्परं प्रथितानि नेत्रमुद्रणेन दृढसंस्पर्शानि पद्मपुटानि नयनलोमानि येषां तैः तादृशैः, तथा आरब्धेषु प्रथममुपक्रान्तेषु रोमन्थेषु चर्वितचर्वणेषु मन्थराणि प्रमीलावेशादलसानि मुखानि वद्वानि येषां तैस्तादृशैः किञ्चिद्विचित्रकालं विश्रम्य रोमन्थं विदधन्निरित्यर्थः, सुखालीनैः यदृच्छयोपविष्टैः आश्रममृगैः तपोवनहरिणैः अभिनन्दितां स्पर्शसुखप्राप्त्या श्लाघितम् आगमनं येषां तेषु तादृशेषु, निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनपवनेषु, प्रवहत्सु सञ्चलत्सु सत्सु तथा विभावयां रजन्याम्, अर्द्धयाममात्रेण

कीचड़ में फँसकर निश्चल हो गया हो । अन्धकार दूर हो जाने के पश्चात् चन्द्रमा की श्वेत किरणें तालाब के जल में प्रतिविम्बित होती हुई ऐसी प्रतीत होने लगीं मानो वर्षाऋतु के बादलों के हट जाने पर (अरदृश्य आ जाने पर) नवीन सिन्धुवार के श्वेत पुष्पों के समान उज्ज्वल हंस आकाश से उतर कर कुसुमों से भरे तालाब में क्रीड़ा कर रहे हों । उदयकालीन सारी लालिमा समाप्त हो जाने से चन्द्रमण्डल ऐसा प्रतीत होने लगा मानो आकाश गंगा में स्नान करके निकले हुए पैरावत हस्ती का कुम्भस्थल हो, जिस पर लगा हुआ सारा सिन्दूर धुल चुका है । धीरे-धीरे चन्द्रमा आकाश में दूर तक पहुँच गया । चौदनी में डूबा हुआ संसार ऐसा प्रतीत होने लगा मानो उस पर चूने की राख चढ़ा दी गयी हो । जोस के जलबिन्दुओं के मार से धीरे-धीरे चलने वाली एवं कुसुमों को प्रफुल्लित करके उसकी सुगन्ध से भरी हुई सायंकालीन हवा बहने लगी और

१. गगनागतैः । २. अवागाह्यन्त, अगृह्यन्त । ३. हिमस्रुति, हिमदीपितौ । ४. 'धवलीकृते जयति' इत्येव पाठः । ५. बिन्दुपतनमन्दः बिन्दुपतनशीतेषुमन्द । ६. ...मण्ड... । ७. प्रवासम् । ८. समीरेषु ।

विभावर्त्यम्, हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह^१ मुनिभिः उपसृत्य चन्द्रातपो-
द्भासिते तपोवनैकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टम् अनतिदूरवर्त्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भ-
पवित्र-धवित्र-पाणिना मन्दमन्दम् उपवीज्यमानं पितरमवोचत् । 'हे तात ! सकलेशमाश्रय्य-
श्रवण-कुतूहलाकलित-हृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते^२ व्यपनीतश्रमश्च
कृतोऽयं पतस्त्रिपोतः, तदावेद्यतां^३ यवनेन कृतमन्यस्मिन् जन्मनि को वाऽयमभूद्विष्यति
वेति । एवमुक्तस्तु^४ स महामुनिरग्रतः स्थितः^५ मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान् श्रवणपरान्
मुनीन् बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम् ।

इति महाकविबाणभट्टविचितायां कादम्बर्या कथामुखविवरणम् ।

अर्धप्रहरमात्रेण अवखण्डितायां न्यूनत्वं प्राप्तायां सत्यां प्रहरचतुष्टयेऽतिक्रान्त इत्यर्थः, तैस्तैः सर्वैः निखिलैः
मुनिभिस्तपस्विभिः सह उपसृत्य आगत्य (हारीतः) चन्द्रातपेन द्वाशिष्योत्सना उद्भासिते विशेषेण प्रका-
शिते, तपोवनैकदेशे मुनिस्थानान्यतमप्रदेशे वेत्रासने वेतसरचितविष्टरे सुखोपविष्टं सुखपूर्वकमासीनम्,
अनतिदूरवर्त्तिना नातिनिकटस्थायिना दर्भवत् कुशवत् पवित्रं पूतम्, पवित्रं मृगचर्मरचितं पृथजनं पाणौ
हस्ते यस्य तेन तादृशेन, 'जालपाद' इति नाम यस्य तेन तथोक्तेन शिष्येण छात्रेण मन्दमन्दम् शनैः शनैः
उपवीज्यमानम् क्रियमाणपवनं पितरमवोचत् ।

तातेति । हे तात, पितः ! सकला समस्ता इयं प्रत्यक्षरूपेण दृश्यमाना, आश्रयस्य अद्भुतपदार्थस्य
यच्छ्रवणकुतूहलं यदाकर्णनचित्तवृत्तेषु तेन आकलितं व्याप्तं हृदयं मानसं यस्याः सा तादृशी, तथा
आवद्धं विहितं मण्डलं वर्तुलरूपपाङ्क्तिभावेनायस्थानं यया सा तथोक्ता, समुपस्थिता समागता तापसपति-
षत् मुनिसभा प्रतीक्षते भयद्वचनारम्भमाकाङ्क्षते भवद्विलम्बेनैव विलम्ब इत्याशयः, अयञ्च पतस्त्रिपोतः
शुकशावकः, व्यपनीतः भोजनानुष्ठापनादिना दूरीकृतः श्रमः खेदो यस्य स तादृशः, कृतो विहितः । यद्वनेन
शुकशावकेन कृतम् अनुष्ठितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् 'अस्मभ्यम्' इति शेषः । अन्यस्मिन्नजन्मनि एतज्जन्मा-
पेक्षयापरस्मिन् भवे अयं कः अभूत् आसीत् 'अग्रे च' को भविष्यति ? । एवम् इत्यम् उक्तोऽभिहितस्तु स
महामुनिः जाबालिः अग्रतः पुरतः स्थितम् आसीनं मां वैशम्पायनम् अवलोक्य दृष्ट्वा एकाग्रान् एकतान्
सर्वान् निखिलान् श्रवणपरान् आकर्णनतत्परान् तान् मुनीन् श्रुत्वा अवगम्य च शनैः शनैः अति-
बृद्धत्वात् कृशात्वाच्च मन्दं मन्दम् अब्रवीत् अगादीत्—यदि चेत् कौतूहलम् आश्रयं तर्हि श्रूयतां निश्चय्यताम् ।

इति श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचितायां 'चन्द्रकला' नामिकायां टीकायां कथामुखविवरणम् ।

नींद के भार से अलसायी हुई पुतलियों को पलकों में बन्द करके धीरे-धीरे जुगाली करने वाले आश्रम के मृग
उस वायु का स्वागत करने लगे । अभी दो घड़ी रात बीती थी कि हारीत भोजन कर चुकने के बाद मुझे लेकर
मुनियों के साथ अपने पिता जाबालि के पास पहुँचे । उस समय महर्षि जाबालि चौदनी में चमकते हुए तपोवन के
एक भाग में बेंत की चटार्ह पर बैठे हुए थे और जालपाद नाम का एक शिष्य उनसे थोड़ी ही दूर पर खड़ा होकर
कुश का पवित्र पंखा हाथों में लिए हुए धीरे-धीरे वायु कर रहा था । हारीत ने उनसे कहा तात ! मुनियों की
सभा वह आश्चर्यपूर्ण वृत्तान्त सुनने के लिए अत्यन्त लालायित होकर मण्डल बौधकर बैठी हुई प्रतीक्षा कर रही है
और यह पक्षी मैं अपनी थकान दूर कर चुका है इसलिए अब बताइए कि इसने अपने पूर्वजन्म में क्या किया था
और क्या था तथा अगले में जन्म में क्या होगा ? ऐसा कहने पर महर्षि जाबालि ने मुझे अपने सामने खड़ा हुआ
देखकर तथा मुनियों को एकाग्रभाव से वह कथा सुनने के लिए तत्पर जानकर धीरे-धीरे कहा—यदि आप लोग
उत्सुक हैं तो सुनिए ।

कथामुख-विवरण समाप्त ।

१. तैर्महामुनिभिः । २. वेत्रासनोपविष्टम् । ३. नातिदूरवर्त्तिना । ४. कचित् 'पवित्र' इति पदं
नास्ति । ५. मन्दम् । ६. उवाच । ७. तात ! । ८. आकुलितहृदया । ९. प्रतीक्षते । १०. किमनेन
कृतमपरस्मिन् जन्मनि कोऽयमभूद् भविष्यति चेति । ११. इत्येवमुक्तस्तु । १२. अग्रस्थितम् ।

अथ कथाप्रारम्भः

उज्जयिनीवर्णना

अस्ति सकल-त्रिभुवन-ललामभूता, प्रसव-भूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिवासो-
चिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रय-सर्ग-स्थिति-संहारकारणेन प्रमथनायेनाप-
रेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीय-पृथिवी-शङ्कया च जलनिधिनेव रसातल-गभीरेण परि-
खावलयेन परिवृता, पशुपति-निवास-प्रीत्या च गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन^३
कैलास-गिरिणेव सुधासितेन प्राकार-मण्डलेन परिगता, प्रकट-शङ्ख-शुक्ति-मुक्ता-प्रबाल-
मरकत-मणिराशिभिश्चामीकर-चूर्ण-सिकता-निकर-निचितैरायामिभिरगस्त्यपरिपीत-सलिलैः

अस्तीति । अवन्तीषु उज्जयिनी नाम नगरी अस्तीति सुदूरस्थायिना कर्तृपदेन सम्बन्धः । इह
क्रीलिङ्गे प्रथमान्तानि पदानि उज्जयिनीत्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि । सकलत्रिभुवनललामभूता । सकले
समस्ते त्रिभुवने त्रिविष्टपे ललामभूता प्रधानस्वरूपा । 'प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजि-
प्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च ॥' इति रुद्रः । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव समग्रा-
वयवधर्मयुक्तत्वादित्याशयः । भुवनत्रयस्य त्रिविष्टपस्य यः सर्गः सृष्टिः, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः
तेषां कारिणा विधायिना, प्रमथाः शिवगणाः तेषां नाथेन स्वामिना महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य
तेन तादृशेन, भगवता महेश्वरेण आत्मनिवासोचिता विस्तृतत्वात् पवित्रत्वाच्च स्वावस्थानयोग्या इति
कृत्वा समुत्पादिता जनिता अपरा एतद्भूमिभिन्ना पृथिवी वसुन्धरेव । 'प्रसवभूमिरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा,
'अपरा पृथिवीव' इत्यत्र च द्रव्योत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीयाया-एतद्विधायाः पृथिव्याः शङ्कया भ्रान्त्या च जलनिधिनेव सागरेणेव, रसातलं
पृथिव्या अधोभागं यावद्गभीरेण निम्नेन परिखावलयेन परिवृता परिवेष्टिता ।

इह रसातलं यावद्गभीरत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, 'जलनिधि-
नेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पशुपतीति । पशुपतेः महाकालनाम्नो महेश्वरस्य निवासेन अवस्थानेन या-प्रीतिः तत्रैव निवासवि-
षये स्नेहः तेन तादृशेन, गगनपरिसरः आकाशपर्यन्तभूः तदुल्लेखिनी सङ्घर्षेणावधारिणी शिखरमाला
शृङ्गपङ्क्तिः ऊर्ध्वदेशपङ्क्तिश्च यस्य तेन तादृशेन, तथा सुधावत् गृहधवलीकरणद्रव्यवत् सितेन शुभ्रेण,
सुधाभिः सितेन च, कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेव प्राकारमण्डलेन वप्रवलेन परिगता परिवेष्टिता । इह
'कैलासगिरिणेव' इतिद्वयोत्प्रेक्षा ।

प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः, शङ्खानां कम्बूनां, शुक्तीनां सागरमण्डूकीनां, मुक्तानां मौक्तिकानां
प्रबालानां विद्रुमाणां, मरकतमणीनाम् अश्मसारगर्भाणाञ्च राशयः पुष्पाः येषु तैः तादृशैः, चामीकरचूर्ण-
न्येव चूर्णितसुवर्णधूलय एव सिकता बालुकाः तासां निकरेण समूहेन निचिताः सुषमाविशेषसम्पादनाय

अवन्ती (मध्य प्रदेशान्तर्गत मालवा) में अमरलोक की शोभा को जीतने वाली समस्त भुवनों का तिलक
रूप उज्जयिनी नामकी नगरी है । वह मानो सत्ययुगकी जन्मभूमि है । तीनों भुवनोंकी उत्पत्ति, पालन और संहार
करने वाले महाकालनामधारी प्रमथाधिपति भगवान् महादेवने अपने निवास करने योग्य, मानो दूसरी पृथिवी का
निर्माण किया हो । उसके चारो ओर रसातलके समान गहरा परिखामण्डल (जलकी खाई) ऐसा प्रतीत होता है कि
मानो उज्जयिनीको द्वितीय-पृथिवी समझ कर समुद्र आया हो । चारो ओर चूनेके शुभ्रवर्ण समान शहरपनाह ऐसी
प्रतीत होती है कि मानो शङ्करजीकी, वहाँ निवास करनेमें प्रीति देख आकाशको स्पर्श करता हुआ शिखरमालायुक्त
कैलास पर्वत आया हो । बाजारकी सड़कें अगस्त्यजीसे पान किये गए, जलवाले समुद्रके समान अत्यन्त विस्तृत हैं ।
उनमें चूर्ण की गई सोनेकी धूलियाँ बिछी हैं और शङ्ख, सीप, मोती, मूंगे तथा मरकत मणियों के पुञ्ज विकने के

१. गभीरेण । २. जलपरिखा । ३. गगनतलोल्लेखि । ४. रचितैः ।

सागरैरिव मशविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुर-सिद्ध-गन्धर्व-विद्याधरोरगाध्यासिता-
भिश्चित्रशालाभिरविरतोत्सवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दिव्यविमानपङ्क्ति-
भिरिवालङ्कृता, मथनोद्धत-दुग्ध-धवलित-मन्दर-द्युतिभिः कनकमयामल-कलश-
शिखरैरनिल-दोलायित-सित-ध्वजैरुपरि-पतदभ्रगङ्गैरिव तुषारगिरि-शिखरैरमरमन्दिरै-
र्विराजित-शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरत-चलित-जल-घटी-यन्त्र-सिन्ध-
मान-हरितोपवनान्धकारैः केतकी-धूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता, मद-मुखर-मधुकरै-

समर्पणाद्व्याप्ताः तैः तादृशैः, आयामिभिः विस्तारैः, अत एव अयस्येन घटोद्भवेन मुनिना परिपीतानि
सलिलानि पयांसि येषां तैः तादृशैः जलरहिततया दर्शितानेकविधरत्नैरित्यर्थः, सागरैरिव समुद्रैरिव विष्म-
मानैः, महान्तः अतिदीर्घाः ये विपणीतां पश्यवीथिकानां पन्थानो मार्गाः तैरुपशोभिता शोभमानाः ।

इह 'सागरैरिव' इत्युपमा, अद्भुतसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शुरेति । सुष्ठु परब्रह्मणि रमन्त इति सुरा देवाः, असुष्ठु प्राणोपलक्षितदेहेन्द्रियादिषु रमन्त इत्यसुराः

दैव्यदानवाः तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः गन्धर्वैः देवगायनैः विद्याधरैः व्योमचारिभिः उरगैः सर्पैश्च, चित्र-
शालापद्मे तत्तच्चित्रैः अध्यासिताभिः अवलम्बिताभिः चित्रशालाभिः आलेख्यगृहैः अविरतो निरन्तरो य
उत्सवो महः 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः, तत्र याः प्रमदा नार्यः तासाम् अवलोकनकुतूहलात् निरीक्षणरूप-
कौतुकाद्धेतोः अम्बरतलात् गगनतलात् अवतीर्णाभिः भूतलं प्राप्ताभिः दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव स्वर्गायाकाश-
यानावलिभिरिव विद्यमानाभिः अलङ्कृता भूषिता । इह 'दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव' इति जात्युपमेचा ।

मथेति । मथने क्षीरसागरमन्थनसमये उद्धतैः मन्थनाघातेनोत्थितैः दुग्धैः तत्समुद्रस्थक्षीरैः
धवलितः शुभ्रीकृतो यो मन्दरो मन्थनदण्डीकृतो मन्दराचलः तस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्येषां तैः तादृशैः,
कनकमयाः स्वर्णरचिता अमलाः स्वच्छाः कलशाः लघुकुम्भाः शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु येषां तैः तादृशैः,
तथा अनिलेन पवनेन दोलायिताः सञ्चालिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः अतएव पतन्ती
उपरिष्ठात्प्रवन्ती अभ्रगङ्गा मन्दाकिनी येषु तैः तादृशैः तुषारगिरिशिखरैः हिमाचलसानुभिरिव, अमरम-
न्दिरैः ऊर्ध्वोर्ध्वदेवभवनैः विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि यस्यां सा तादृशी 'शृङ्गाटक-
चतुष्पथ' इत्यमरः । इह 'अभ्रगङ्गैरिव' इत्युपमा, 'तुषारशिखररिव' इत्यत्र च लुप्तोपमा इत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुधेति । सुधावेदिकाभिः पानेच्छुजनोपवेशनार्थाभिः श्वेतकरणीयद्रव्योपलिसपरिष्कृतभूमिभिः 'वेदिः
परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः, उपशोभितानि शोभां प्रापितानि उदपानानि कृपा येषु तैः तादृशैः, 'पुंस्येवान्धुः
ग्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः, अनवरतं निरन्तरं चलितैः भ्रामितैः जलघटीयन्त्रैः जलकुम्भर-
चितयन्त्रैः सिन्धमानानि प्रोच्यमाणानि यानि हरितानि नीलवर्णानि उपवनानि तान्येव सान्द्रश्यामत्वा-
दन्धकाराः तमांसि येषु तैः तादृशैः, तथा केतकीनां कण्टकयुक्तवृक्षविशेषाणां धूलिभिः पुष्परागैः धूसराणि
धूस्रवर्णानि तैः तादृशैः उपशल्यकैः भ्रामान्तैः उपशोभिता विभूषिता 'भ्रामान्त उपशल्य स्यात्' इत्यमरः,
इह 'हरितोपवनान्धकारैः' इत्यत्र रूपकमलङ्कारः ।

मदेति । मदेन मधुपानजनितमत्तत्वेन मुखरं वाचाळं यत् मधुकरपटलं मधुपवृन्दं तेन अन्धकारिता
लिपं रक्ते है । जिससे वह नगरी सजाई हुई है । वहां देव, दानव, सिद्ध, गन्धर्व, विद्याधर और नागोंसे भूषित
चित्रशालाएँ ऐसी प्रतीत होती हैं मानो दिन-रात होते उत्सवों (जलसों) में एकत्रित होती स्त्रियों को देखनेके
कुतूहलसे देवताओंके विमानोंकी पङ्क्तियाँ आकाश से उतर आई हों । चौमुहानियों पर देवमन्दिर विराजित हैं ।
उनकी शोभा, क्षीरसागर मन्थन करने के समय दूध छलकने से शुभ्रवर्ण हुए मन्दराचल के समान है । उनके
शिखरों पर सुवर्णके स्वच्छ कलश स्थापित हैं और वहाँ शुभ्रवर्ण ध्वजाएँ वायुसे फहरा रही हैं । वे आकाश-गङ्गासे
संयुक्त हिमालयके शिखरके समान देखने में आ रहे हैं ।

उस नगरीकी सीमाके निकटकी भूमि केवड़ेकी भूलिसे धूसर हो गई है । वहाँ कूएँ बने हैं और हरे हरे
बगीचोंके कारण अन्धकार हो रहा है । कूपोंके चट्टारों पर चूनेकी सफेदी हो रही है । निरन्तर चलित जलघटी-
यन्त्र (रहटों) से जल सोंच कर उपवनों में सिंचाई की जा रही है । अबनों के साथ बने हुए

पटलान्धकारित-निष्कुटा, स्फुरदुपवन-लता-कुसुम-परिमल-सुरभि-समीरणां, रणित-सौ-
भाग्यघण्टैरालोहितांशुक-पताकैराबद्ध-रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिमवर्नम् उच्छ्रितैर्मकराङ्कितैः
मदन-यष्टिकेतुभिः प्रकाशित-मकरध्वज-पूजा, सतत-प्रवृत्ताध्ययन-ध्वनि-धौत-कल्मषा;
स्तिमित-मुरज-रवगम्भीर-गर्जितेषु सलिल-शीकरासाररचित-दुर्हिनेषु पर्यस्त-रवि-कि-
रणरचित-सुर-चाप-चारुषु धारागृहेषु मत्त-मयूर-मण्डलैर्मण्डलीकृतशिखण्डैस्ताण्डव-
व्यसनिभिरावध्यमान-केकारव-कोलाहला, विकच-कुवलयकान्तैरुत्फुल्ल-कुमुद-धवलोदरै-

जनितान्धकारा निष्कुटा गृहान्तिकस्थोपवनानि यस्यां सा तादृशी, एतोनानेकविधप्रसूनशोभाधिक्यं
ध्वनितम् । 'गृहारामास्तु निष्कुटा' इत्यमरः ।

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां पवनभरेण चेष्टमानानाम् उपवनलतानाञ्च निष्कुटप्रततीनां यानि कुसु-
मानि प्रसूनानि तेषां परिमलेन विमर्द्गन्धेन सुरभिः घ्राणवृत्तिदः समीरणः पवनो यस्यां सा तादृशी ।

रणितेति । रणिताः शब्दिताः सौभाग्यघण्टाः सौभाग्यघोतिका घण्टा बृहत्किङ्किण्यो येषु तैः तादृशैः,
आलोहिताः सम्यगरुणवर्णां अंशुकपताका वज्रवैजयन्त्यो येषु तैः तादृशैः, आबद्धानि सम्यगवन्धनविहितानि
रक्तचामराणि लोहितबालव्यजनानि येषु तैः तादृशैः, विद्रुममयैः प्रवालबहुलैः, मकराङ्कितैः कन्दर्पस्य
मत्स्यध्वजत्वात् मत्स्यसदृशपुत्तलकचिह्नितैः, प्रतिमवर्नं प्रतिमन्दिरेषु उच्छ्रितैः ऊर्ध्वकृतैः मदनयष्टिकेतुभिः
कामतस्तरचितकन्दर्पध्वजैः प्रकाशिता घोतिता मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य पूजा नमस्या यस्यां सा तादृशी,
कन्दर्पपूजायां तथाविधध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रप्रतिपादितत्वादित्याशयः ।

सततेति । सततम् अनवरतं प्रवृत्तैः उल्लिखितैः अध्ययनध्वनिभिः वेदादिपाठशब्दैः धौतं दूरीकृतं
कल्मषं पातकं यस्याः सा तादृशी, एतेन सा नगरी भोगविलासादीनामेव नाश्रयः किन्तु वेदादिसच्छास्त्र-
पर्यालोचनस्थानमपीति ध्वनितम् ।

स्तिमितेति । स्तिमितः सर्वतो भित्तिनिरोधेन निश्चलो यो मुरजस्य मृदङ्गस्य रवो ध्वनिः स एव
गम्भीरं घोरं गर्जितं स्तनितमिव येषु तेषु तादृशेषु, सलिलस्य जलयन्त्रनिःसृतजलस्य शीकरा बिन्दवः
तेषाम् आसारेण धारासम्पातेन रचितं विहितं दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं येषु तेषु तादृशेषु, तथा पर्यस्ताः
काचकपाटादिषु निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयः तैः रचितं विहितं यत् सुरचापम् ऐन्द्रधनुः तेन
चारुषु मनोहरेषु, धारागृहेषु सलिलयन्त्रालयेषु, ताण्डवव्यसनिभिः नर्तनासक्तैः अतएव मण्डलीकृता
वर्तुलाकारीकृताः शिखण्डा बर्हाणि यैस्तैः तादृशैः मत्तमयूरमण्डलैः, आबध्यमानः परस्परास्तिथी-
क्रियमाणः केकारवः मयूरवाणीशब्दः तदात्मकः कोलाहलः कलकलः यस्यां सा तादृशी, 'केका वाणी मयू-
रस्य' इत्यमरः । इह 'स्तिमित-मुरज' इत्यादिषु लुप्तोपमा, तथा 'मण्डलैः' इत्यादिषु वृत्त्यनुपासः इति
द्वयोः संसृष्टिः, मुरजरवाद्यौ मेघगर्जनभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

विकचेति । विकचानि प्रस्फुटानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तैः कान्तानि रम्याणि तैस्तादृशैः,

उपवनो में मदसे गुआर करते भ्रमरों ने अन्धकारित कर दिया है । चञ्चल उपवन-ऊताओंके फूलोंके
परिमलसे वायु सुगन्धित हो वह रहा है । प्रत्येक घर में मदन वृक्षके दण्ड पर मत्स्यके चिह्नवाली
ऊंची ध्वजाएं खड़ी हैं, उनमें मूंगे लटक रहे हैं, सौभाग्यसूचक घण्टियां बज रही हैं, लाल रेशमी कपड़ेकी
पताकाएं फहरा रही हैं और रक्त चामर बंध रहे हैं, इससे प्रतीत हो रहा है कि कामदेवकी पूजा की जा रही है ।
निरन्तर वेदाभ्यासकी ध्वनि होने से उस नगरीका समस्त पाप प्रक्षालित हो गया है (अर्थात् वह नगरी केवल
भोग-विलासका ही आश्रय नहीं है किन्तु वेदादिशालानुशीलनका भी स्थान है) । वहां सुन्दर जलयन्त्र भवनोमें
मेघगर्जनके समान मृदङ्गकी गम्भीरध्वनि हो रही है, जलकी छोटी-छोटी बूंदोंकी वृष्टि हो रही है, जिससे दुर्दिन
मालूम पड़ रहा है । सूर्यकी किरणोंसे पृथ्वीपर इन्द्रधनुष बन रहे हैं, और मण्डल बनाकर पंख फैलाकर नृत्यमें
आसक्त मतवाले मयूरोंके शब्दसे कोलाहल हो रहा है । उस नगरीमें सड़खों सरोवर (तालाब) हैं । वे विकसित
नौलकमलोंके कारण सुन्दर लगते हैं, और खिले हुए कुमुदोंसे उनका बीचका भाग-शुश्रुषा हो गया है, और वे

१. प्रतिगृहम् ।

२. मकराङ्कैः ।

३. सदन ।

४. पर्यन्तदिवसकरकिरणस्तवकरचितः ।

५. मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, मत्तमयूरैर्मण्ड ।

६. कचिच्च 'रव' इति पदं नास्ति ।

रनिमिष-दर्शन-रमणीयैराखण्डल-लोचनैरिव सहस्र-संखैरुद्भासिता सरोभिः, अविरल-कदली-वन-कलिताभिरमृत-फेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तवलमिकाभिर्धवलीकृता, यौवन-मदमत्तमालवी-कुच-कलश-भ्रुभितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुर-सरितमालोक्य समुपजातेर्ष्येव सतताबद्ध-तरङ्ग-भ्रुकुटीलेखया खमिव क्षालयन्त्या शिप्रया परिक्षिता, सकल-भुवन-ख्यात-यशसा हरजटा-चन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदित-

पक्षे विकचकुवलयवत् कान्तैः रमणीयैः । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि श्वेतोत्पलानि तैः धवलानि शुभ्राणि उदराणि मध्यस्थानानि येषां तैः तादृशैः, अन्यत्र तु उत्फुल्लकुमुदवत् विकसितश्वेतोत्पलवत् धवलोदरैः । तथा अनिमिषाणाम् अनेकविधमीनानां दर्शनेन अवलोकनेन रमणीयैः मनोहरैः, अन्यत्र अनिमिषं सुरत्वात् पद्मपातरहितं यद्दर्शनं दृष्टिपातः तेन रमणीयैः । आखण्डलस्य इन्द्रस्य लोचनैः सहस्र-संख्यैर्नैरिव सहस्रसंख्यैः सरोभिः तद्भागैः उद्भासिता उपशोभिता । इह सर्वत्र पूर्णोपमा ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं यत्कदलीवनं रम्भासमूहः तेन कलिताभिः व्यासाभिः अमृतस्य पीथू-षस्य फेनपुञ्जवत् ढिण्डीरपिण्डवत् पाण्डुराभिः श्वेताभिः, दन्तवलमिकाभिः हस्तिदन्तरचितचन्द्रशालाभिः उपरितलगतलघुभवनैरित्यर्थः, हिन्द्याम् 'अटारी' इति प्रसिद्धैः । 'शुद्धान्ते वलभी चन्द्रशाले सौधो-ध्वैर्वरमनि' इति, 'कदली वैजयन्त्याश्च रम्भायां हरिणान्तरे' इति च विश्वः । इह लुप्तोपमा ।

यौवनेति । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्तानां मालवीनां तत्स्थानस्य मालवदेशान्तःपातित्वात् मालवदेशीयसुन्दरीणां कुचकलशैः स्तनघटैः भ्रुभितम् आलोडितं सलिलं वारि यस्यास्तथा तादृश्या, भगवतो महाकालस्य महाकालसंज्ञकतत्रत्यपरमेश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गाम् आलोक्य निरीक्ष्य समुपजातेर्ष्येव समुत्पक्षेर्ष्येव सततं निरन्तरम् आबद्धाः कृताः तरङ्गाः कल्लोला एव भ्रुकुटीलेखा भ्रूभङ्गपङ्क्तिर्यथा तथा तादृश्या, खं गगनं क्षालयन्त्येव निर्मलं कुर्वन्त्येव विद्यमानया शिप्रया शिप्रासंज्ञिकया नद्या परिक्षिता परिवेष्टिता ।

इह 'समुपजातेर्ष्येव' 'क्षालयन्त्येव' इत्यत्र वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, भ्रुकुटिविकाररूपकार्येण शिप्रायां सपत्नीव्यवहारसमारोपात् रूपकगर्भा समासोक्तिरिति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सकलेति । सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विश्वेषु ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिः यस्य स तेन तादृशेन, इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'अधितिष्ठता' इत्यग्रे प्रतिपाद्यमानक्रियाकर्तृभूतस्य 'विलासिजनेन' इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

हरेति । हरस्य महेश्वरस्य जटायां यश्चन्द्रो निशानाथः तेनेव, कोटिः शतलक्षं तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं यस्य तेन तादृशेन, पक्षे तु कोटिः अग्रभाग एव सारः स्थिरांशोऽथवा अवशिष्टभागो यस्य तेन तादृशेन ।

मैनाकेनेति । मैनाकस्तन्नामको हिमाचलसुतस्तेन भूधरविशेषेणेव, अविदितः अज्ञातः पक्षपातः पक्षप्रतिपक्षिणोरेकतरपक्षोपादानं येन तेन तथोक्तेन, पक्षे तु अविदितः अनुभवाविषयीकृतः पक्षयोः पत-त्रयोः पातः इन्द्रेण कर्त्तव्यं पतनं येन तेन तादृशेन ।

पुरा हि पर्वता यदा कदा उड्डीयमानाः सन्तः ग्रामनगरादीनां लोपमकार्पुंरिति परिज्ञाय तेषां पक्षारक्षेतुम् इन्द्र आरब्धवान्, अथ तत्समये हिमाचलसुतो मैनाकः पलायमानः समुद्रेऽमज्जदिति पौराणिकी कथा ।

इन्द्रके नेत्रोंके समान अनिमिष दर्शनसे (इन्द्रकी दृष्टि निमेष-रहित है, सरोवर में मत्स्य हैं) रमणीय प्रतीत होते हैं । उसकी प्रत्येक दिशामें गजदन्तकी चन्द्रशालाएँ बनी हुई हैं । वे केलोंके घने वनसे घिरी हैं और अमृतफेनपुञ्जके समान शुभ्रवर्ण हैं । उनसे उस राजधानी की सभी दिशाएँ शुभ्रवर्ण हो गई हैं । उज्जयिनी के चारों ओर परि-वेष्टित कर शिप्रा नदी प्रवाहित हो रही है । उसका जल यौवनमदसे मतवाली मालवदेशकी स्त्रियोंके कुचकलशोंसे भ्रुभित हुआ है और भगवान् महाकालके मस्तक पर गङ्गाको देख उसकी ईर्ष्यासे ही मानो वह निरन्तर तरङ्गरूप भ्रुकुटी चढ़ाकर आकाशको प्रक्षालन (स्पर्श) करती है । वहाँके विलासी लोग हर-जटा-चन्द्रके समान समस्त संसारमें प्रसिद्ध कीर्तिवाले (चन्द्रमाकी कीर्ति, लोगों का सौन्दर्य) और कीटिसार हैं (चन्द्रमाके गोल

पक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रकटितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथ-कूप-प्रपाराम-सुरसद्वर्न-सेतु-यन्त्रप्रवर्तकेन मन्दरेणेवोद्धृत-समस्त-सागर-रत्नसारेण संगृहीत-गारुडेनापि भुजङ्गभीरुणा, खलोपजीविनाऽपि प्रणयिजनोपजीव्यमानविभवेन, वीरेणापि विनयवता, प्रियंवदेनापि सत्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदारसन्तुष्टेन, अतिथिजनाभ्याग-

मन्देति—मन्दाकिन्याः स्वर्धुन्याः (आकाशगङ्गायाः) प्रवाहो रयस्तेनेव प्रकटितः प्रकाशितः कनकानां हेम्नां पद्मराशिः पद्मसंख्यकसमूहो येन तेन तादृशेन, एतेन तेषां प्रच्छन्नधनसंख्या अस्मादपि बहुलेति व्यञ्जितम् । पक्षे तु प्रकटितो विकसितः कनकपद्मराशिः हेममयकनकपुञ्जो यत्र तेन तादृशेन ।

स्मृतीति—स्मृतिशास्त्रेण धर्मज्ञापकशास्त्रेणेव, तस्मा धर्मपरराष्ट्राद्युन्नतिजनिका परिषत्, आवसथो-दीनजनावासः, कूपः उदपानः क्षुद्रजलस्थानमित्यर्थः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कृत्रिमं वनम्, सुरसद्वर्नं देवभवनम्, सेतुः कृत्रिमसरित्सन्तरणमार्गः, यन्त्रं पथिकाद्यर्थं सलिलयन्त्रादिः एतेषां प्रवर्तकः सामान्यो-पकाराय रचयिता, पक्षे विधायकं तेन तथोक्तेन ।

मन्दरेणेति—मन्दर एतन्नामकपर्वतः तेनेव उद्धृतं क्रयणादिना संगृहीतं समस्तसागररत्नानां सकलसमुद्रमणीनां सारः उत्कृष्टभागो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु उद्धृतं मन्यनेन बहिर्नीतं समस्तसागर-रत्नानां सारः चतुर्दशरत्नोत्कृष्टांशो येन तेन तादृशेन ।

‘हरजटाचन्द्रेणेव’ इत्यारभ्य ‘मन्दरेणेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

संगृहीतेति । संगृहीतं शिक्षितं गारुडं विषवैद्यकशास्त्रं येन तादृशेनापि भुजङ्गभीरुणा सर्पाश्वासशी-लेनेति विरोधः, संगृहीतं क्रयणादिना प्रापितं मरकतरत्नं येन तेन तादृशेन, भुजङ्गभीरुणा गणिकासक्त-जनसम्पर्काश्वासशीलेनेति तत्समाधानम् । ‘भुजङ्गः सर्पपिङ्गयोः’ इति हैमः, ‘गारुडं स्यान्मरकते विषशास्त्रेऽपि गारुडम्’ इति विश्वः ।

खलोपेति । खला दुर्जना उपजीविनः अवलम्बिनो यस्य तादृशेनापि, प्रणयिजनैः प्रेमिपुरुषैः साधु-भिरित्यर्थः, उपजीव्यमान उपभुज्यमानो विभवो धनसम्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन सज्जनदुर्जनयोः सामाना-धिकरण्यासम्भवाद्विरोधः, खलं नूतनधान्यस्थापनस्थलं तदुपजीविना तदवलम्बेन जीविकां विदधानेनेति तत्परिहारः । ‘खलः कसके भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे’ इति हैममेदिन्यौ ।

वीरेणेति । वीरेणापि सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः, शिक्षावतेति तत्परिहारः । ‘विनयः शिक्षाप्रणत्योः’ इति हैमः ।

प्रियमिति । प्रियमेव वदतीति प्रियंवदः तेनैतादृशेनापि सत्यवादिनेति विरोधः, सर्वस्मिन् स्थले प्रियंवदत्वेऽसत्यवादस्यावश्यकत्वादित्यभिप्रायः, चाग्निमत्वाच्चेति तत्परिहारः ।

अभिरूपेणेति । अभि अभिमतं रूपं सौन्दर्यं यस्य तेन सौन्दर्यपक्षपातिनेत्यर्थः, तथापि स्वदारसन्तु-ष्टेन निजस्त्रीसन्तोषिणेति सौन्दर्यपक्षपातित्वे स्वपत्न्यां कुरूपयां परकीयपत्न्यान्तु सौन्दर्ययुक्तायां तत्प्रेम्णो-

किनारे प्रसिद्ध है, लोग करोड़पति हैं) । मैनाक पर्वत जैसे इन्द्र द्वारा किये गए पक्षच्छेदनको किसी तरह नहीं जानता था, वहां के रहनेवाले मनुष्यगण भी वैसे वादी और प्रतिवादीका पक्षपात किस प्रकारका है यह नहीं जानते थे (सत्र पर्वतोंके पंख काटे गये किन्तु मैनाकके पंख नहीं काटे गये थे ऐसी कथा है) । आकाशगङ्गाके प्रवाहमें जिस प्रकार अगणित सुवर्ण (सुनहरे) पक्ष प्रकाशित हो रहे हैं, उनमें (विलासि-जनमें) उसी प्रकार पक्षसंख्यक सुवर्ण की मुहरें दिखाई देती हैं । स्मृतिशास्त्र जिस प्रकार, समा, छात्रा-लय, कूप, पानीयशाला, उपवन, देवालय, पुल, तथा यन्त्रोंका उपदेश देता है यहां के लोग उसी प्रकार इन वस्तुओंका स्थापन करते हैं । मन्दराचलसे जिस प्रकार समुद्रमन्यनके समय समुद्रके समस्त रत्नका सार अमृत और घेरावत हस्त्यादि, उद्धृत किये गये थे, वहां के लोग भी उसी प्रकार समस्त समुद्रके उत्तम रत्नसमूहको धारण किये हुए हैं । विष-चिकित्सा (गरुडका मन्त्र) पास होने पर भी वहां के लोग भुजङ्ग-सङ्गसे डरते हैं, यह विरोधाभास हुए हैं । विष-चिकित्सा (गरुडका मन्त्र) पास होने पर भी वहां के लोग भुजङ्ग-सङ्गसे डरते हैं, यह विरोधाभास है, परिहारपक्षमें मणि होने पर शठोंसे डरते हैं । दुर्जनोंको अपने यहां पैदा हुए अन्नसे आश्रयदाता होने पर भी उनका धन सज्जन भोगते हैं । वीर होने पर भी वे विनीत (वीर, एवं शिक्षित) हैं । प्रियंवद होने पर भी सत्य

मार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन, कामार्थपरेणामि धर्मप्रधानेन, महासत्त्वेनापि परलोकभी-
रुणा, सकलविज्ञान-विशेषविदा वदान्येन, दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परिहास-पेशलेन,
उज्ज्वल-वेशेन शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्ति-निपुणेन आख्यायिकाख्यान-परिचय
चतुरेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारत-पुराण-रामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादि-

ऽवश्यम्भावादिति विरोधः, अभिरूपेण विदुषेति तत्समाधानम् । 'प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः'
इत्यमरः, 'अभिरूपो बुधे रम्ये' इति च मेदिनी ।

अतिथीति । अतिथिजनानाम् अभ्यागतजनानाम् अभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेनेत्यभ्यागत-
जनानामपि परत्वाद्बिरोधः, परेषु अर्थयाचनाभिज्ञेनेति तत्समाधानम् ।

कामेति । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो धनं तौ परौ उत्तमौ मुख्यौ यस्य तादृशेनापि सता, धर्मः
शास्त्राद्यनुकूलेन्द्रियादीनां व्यापार एव प्रधानं यस्य तेन तथोक्तेनेति विरोधः, कामार्थसंलक्षणेनापि धर्मः
प्रधानं मुख्यरूपेण सेवनीयो यस्य तेन तादृशेनेति तत्परिहारः ।

महेति । महासत्त्वेनापि अत्यधिकसामर्थ्ययुक्तेनापि परलोकात् वैरिपुरुषात् भीरुणा साशङ्क्येनेति
विरोधः, भवान्तरभीरुणा भवान्तरेऽनिष्टोत्पादकैहिकदुष्कृतक रणात्साशङ्क्येनेति तत्समाधानम् ।

'संगृहीतगारुडेनापि भुजङ्गभीषणा' इत्यारभ्य 'महासत्त्वेनापि परलोकभीरुणा' इत्यन्तं विरोधा-
भासोऽलङ्कारः ।

सकलेति । सकलविज्ञानानि समस्तविज्ञानविषयीभूतानि शिल्पानि शास्त्राणि च विशेषेण वेत्ति
जानातीति तेन तादृशेन, यद्वा—सकलानां समस्तानां विज्ञानानां शिल्पशास्त्रादिविज्ञानानां विशेषम् उत्क-
र्षापकर्षरूपं तारतम्यं वेत्ति जानातीति तेन तादृशेन अनेकविधशिल्पशास्त्रज्ञानामुत्कृष्टापकृष्टविचारयोऽभेदे-
त्यर्थः, अनेन तस्यापि तज्ज्ञातृत्वं व्यञ्जितम् । 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः' इत्यमरः । वदा-
न्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च 'वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चाख्वादिनि वाच्यवत्' इति मेदिनी । दक्षेण सम-
स्तकार्यचतुरेण, अदृष्टदशनं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा अभिभाषिणा जल्पिना, परिहासपेशलेन
नर्मवचनदक्षेण, उज्ज्वलवेशेन, स्वच्छनेपथ्येन, शिक्षिता अभ्यस्ताः अशेषाणां समस्तानां देशानां जनप-
दानां भाषाः शौरसेन्यादयो येन तेन तादृशेन, वक्रोक्तिः 'अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यम्' इत्यादि दर्पणोक्तदिशा
कुटिलवचनं तत्र निपुणेन दक्षेण, आख्यायिका गद्यकाव्यविशेषः आख्यायनं चूर्णकं तयोः परिचये विशेषज्ञाने
चतुरेण निपुणेन, सर्वाः समस्ताः आ लिपयोऽक्षरवित्यासाः ता जानातीति तेन तादृशेन नानाविधाक्षरपरि-
चयवर्तेत्यर्थः महाभारतं पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्ष्यम् मद्भयं भद्भयं चेत्याद्यष्टादशसंख्यकम्,
रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतच्छेदेन, रामायणमहाभारतयोरितिहासत्वात् पार्थक्येन प्रति-
पादितम् । बृहत्कथा 'भूतभाषामयी प्राहुरद्भुतार्था बृहत्कथाम्' इति बृहत्काचार्यप्रतिपादितस्वरूपा तत्र
कुशलेन निपुणेन । द्यूतादयो दुरीवरप्रभृतयो या याः कलाः कलाविद्याः तासां कलापस्य समूहस्य
पारगेण पारदृशना । श्रुतरागिणा शास्त्रज्ञानानुरागिणा, सुभाषितं मधुरवचनं तत्र व्यसनिना आसवतेन,
प्रशान्तेन क्रोधंशून्येन ।

(मित) बोलते हैं । अभिरूप (सुन्दर, पण्डित) होने पर भी वे अपनी क्षियोंसे सन्तुष्ट हैं । पर (अन्य शत्रुओंके)
प्रार्थनासे अनभिज्ञ होने पर भी अतिथि जनोसे अपने यहां आनेके लिए प्रार्थना करते हैं । कामार्थपर (रति तथा
द्रव्यमें आसक्त, अभिलषित अर्थमें अनुरक्त) होने पर भी धर्मको प्रधान समझते हैं । अत्यधिक बलवान् होने पर भी
परलोकसे डरते हैं (अर्थात् अपने द्वारा अनिष्टोत्पादक पापजन्य जन्मान्तर्याय कष्ट से डरते हैं) । अनेक प्रकारके
विज्ञान और शिल्पशास्त्रका उन्हें ज्ञान है । वे दानशील एवं सर्वकार्य-कुशल हैं । मुस्कुराहटके साथ बातचीत
करते हैं । परिहासमें कुशल हैं । श्वेत वस्त्र पहनते हैं । समस्त देशोंकी शौरसेन्यादि भाषाओंमें अभ्यस्त
हैं । वक्रोक्तिमें निपुण हैं । कथा और कहानी कहनेमें चतुर हैं । सभी प्रकारके लिपियोंको पहचानते हैं ।
महाभारत, पुराण और रामायणमें उनका अनुराग है । बृहत्कथा (भूतभाषामयी अद्भुतार्था कथा) में निपुण हैं ।

१. निखिलमुवनतलक्ष्यातयशसा । २. 'विदा विधावदातेन, दातशीलेनादीनेन । ३. 'वदान्येन' इति
पदं कचिन्नापि विद्यते । ४. दक्षिणेन ।

कला-कलाप-पारगेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमास-मारुतेनेव सतत-दक्षिणेन, हिमगिरिकाननेनेवान्तःसरलेन, लक्ष्मणेनेव रामाराधन-निपुणेन, शत्रु-घ्नेनेवाविष्कृत-भरत-परिचयेन, दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना, बौद्धेनेव सर्वास्तिर्वाद-शूरेण,

सुरभीति । सुरभिमासयोश्चैत्रवैशाखयोर्वसन्तमासयोः मारुतेन पवनेनेव, सततं निरन्तरं दक्षिणेन उदारचरितेन, मारुतपक्षे—सर्वदा दक्षिणदिश आगामिना ।

हिमेति । हिमगिरेः तुहिनाचलस्य काननं वनं तेनेव, अन्तर्मध्ये सरलेन अकुटिलहृदयेन तद्वनपक्षे तु—अन्तर्मध्ये सरलाः तत्संज्ञकतरवो यस्य तेन तादृशेन ।

लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सुमित्रातनयेनेव, रामायाः सुन्दर्याः रामस्य च आराधने चेतोऽनुवृत्त्या सन्तोषणे निपुणेन कुशलेन ।

शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नेन लक्ष्मणानुजेनेव आविष्कृतो नाटकादिना प्रकाशितः भरते भरतमुनिनिर्मिते नाट्यशास्त्रे परिचयो विशेषबोधो येन तेन तादृशेन, पक्षे तु आविष्कृतः सेवादिना प्रकाशितो भरते केक-य्यात्मजे परिचयः स्वप्रेमपरिचयो येन तेन तादृशेन ।

दिवसेनेति । दिवसेन वासरणेव, मित्राणां सुहृदाम् अनुवर्तिना तच्चित्तराधकेनेत्यर्थः, वासरपक्षे तु मित्रस्य सूर्यस्य अनुवर्तिना अनुगामिना दिवसपतिस्थितिपर्यन्तविद्यमानेनेत्यर्थः ।

बौद्धेनेवेति । बौद्धेनेव बौद्धमतश्रयिणा सम्प्रदायविशेषेणेव, सर्वेषां निखिलविक्रयपदार्थानाम् अस्तिवादे क्रयणकर्तुः प्ररने जाते अस्तित्वकथने शूरेण सर्वविधविक्रयवस्तुपूर्णहृद्वादिशायः । पक्षे तु सर्वभूतभौतिकानां निखिलबाह्यानां चित्तचैतानाञ्चान्तर्गतानां वस्तूनाम् अस्तिवादेः अस्तित्वकथने शूरेण तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना व्यवस्थापनादत्यन्तकुशलेन । तथा च 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः' २।१।४।१८ इति सूत्रव्याख्यानावसरे शारीरकभाष्ये भगवत्पूज्यपादाः श्रीशङ्कराचार्याः—'बौद्धेधिकमतं निरस्य तत्पुष्टये बौद्धमतमुपपाद्य निरसिताः । एवं हि तत्र साध्यम्—'तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति केचित् सर्वा-स्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्ववादिनः अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः' इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववा-दिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च मन्यन्ते ते बौद्धशिष्याः । तथा च पक्षम्—

मुख्यो माध्यमिको धिवर्त्तमखिलं शून्यस्य मेने जगद्
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।

अर्थोऽस्ति ऋणिकोऽप्यसावनुमितो बुद्धयेति सौत्रान्तिकाः
प्रत्यक्षं ऋणमङ्कुरं जगदिदं वैभाषिको भाषते ॥ इति ।

तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽपि अस्तित्वसम्प्रतिपत्तेः तयोः सिद्धान्तमेकमेवेत्याशयेनाह—सर्वास्तित्वेति । प्रकृतग्रन्थमूले 'अस्ति' इति विद्यमानार्थेऽप्ययम् ।

भूतादि समस्त कलाविधाओं में पारकृत है । वेदशास्त्रसे उन्हें प्रेम है । सुभाषित ('मधुर वाक्य') लिखने-पढ़नेका व्यवसन है । एवं स्वभावमें शान्त-चित्त है । वसन्तकालके वायुके समान वे सर्वदा दक्षिण हैं (वसन्त ऋतुमें दक्षिणकी हवा चलती है, वे लोग भी उदारता अवलम्बन किये हुए हैं) । हिमालय पर्वतके वनमें जिस प्रकार सरल (दिवदार) नामका वृक्ष है, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । लक्ष्मण जिस प्रकार रामके सन्तोषविधानमें निपुण थे, वृक्ष हैं, मनुष्योंके हृदयमें भी उसी प्रकार सरलता है । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार क्लियोंके सन्मानमें निपुण हैं । शत्रुघ्न जिस प्रकार भरत के प्रति प्रेम का परिचय दिया था, वे भी उसी प्रकार भरत-प्रणीत नाट्यशास्त्रमें दक्षताका परिचय देते हैं । दिन जिस प्रकार सूर्यके पीछे-पीछे चलता है, वे भी उसी प्रकार अपने मित्रोंके अनुगामी हैं । बौद्धोंके मुख्यतया (१) सर्वास्तित्ववाद, (२) केवल विज्ञानास्तित्ववाद, एवं (३) सर्वशून्यवाद ये तीन भेद हैं, उनमेंसे एक सर्वास्तित्ववादी जिस प्रकार सभी पदार्थोंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं, उन लोगोंके बीचमें वाणिज्यव्यवसायीगण भी उसी प्रकार किसी ग्राहकके आने पर 'थे चीजें हैं कि नहीं' ऐसी जिज्ञासा करने पर सभी वस्तुओंका अस्तित्व स्वीकार करते हैं । सांख्यशास्त्रमें जिस प्रकार प्रकृति और पुरुष हैं उन

सांख्यागमेनेव प्रधान-पुरुषोपेतेन, जिनधर्मेणैव जीवानुकम्पिना, विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशौखानगरेव महाभवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, सन्ध्येव पद्मरागानुरागिणी, अमराधिप-मूर्तिरिव मन्त्रशतानलधूमपूता, पशुपति-लास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा, वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिर-

सांख्येति । सांख्याः कापिलाः तेषामागमः सिद्धान्तः तच्छास्त्रमित्यर्थः, तेनेव, प्रधानपुरुषैः धनगुणा-दियुक्ततया उत्तमपुरुषैः उपेतेन सहितेन, पक्षे तु-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिः, पुरुषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रकृतिविकृतिलक्षणश्चेतनारूपः साम्याम् उपेतेन सहितेन । तथा च सांख्यसूत्रम्—‘सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादते, इत्यादि । सांख्यकारिकायामपि—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’ इति ।

जिनेति । जिन आर्हतः तद्धर्मेण तन्न्यायेनेव जीवान् निखिलान् प्राणिनः ह्यनुकम्पते कृपां विधत् इति तेन तादृशेन, विशेषगमिदं पक्षद्वयेऽपि तुल्यम्, जैनानामहिंसावादित्वात् ।

कवेः क्रीडशं दर्शनशास्त्रगभीरपाण्डित्यमित्येतत्प्रदर्शनेनैव सुधियो विभावयन्तु ।

इह ‘सुरभिमासमास्तेनेव’ इत्यारभ्य ‘जिनधर्मेणैव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

विलासीति । विलासिजनः ।

‘गतिः स्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् । तात्कालिकं तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गमम्’ ॥ इति ॥

इति लक्षणलक्षितः पुरुषः तेन अधिष्ठिता अवलम्बिता ।

सशैलेति । प्रासादैः देवभूपसदनैः सशैलेव साचलेव, तेषामत्युन्नतत्वादित्याशयः । तृतीया चेह (प्रकृत्यादिस्य उपसंख्यानम्) इत्यनेन करणे बोध्या, एवमन्यत्रापि । महाभवनैः अतिविस्तृतगृहैः शाखानगरं निकटस्थायि क्षुद्रनगरं तत्सहितेव तेषां शाखानगरवद्दीर्घत्वादित्यभिप्रायः । सत्पुरुषैः महापुरुषैः सकल्पवृक्षेव सह पारिजातेनेव तत्प्रतेषां याचकयाच्नासाफल्यकरणादित्याशयः । चित्रभित्तिभिः आलेख्ययुक्तकुड्यैः दर्शितानि प्रकाशितानि विश्वेषां संसाराणां निखिलवस्तूनां रूपाणि आकृतयो यथा सेव, जगतां निखिलपदार्थानामेव तत्रालिख्यमानत्वादित्याशयः ।

इह ‘सशैलेव प्रासादैः’ इत्यत्र शैलसंयोगस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः, तेन च प्रासादा एव शैला इति रूपकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । एवमग्रेऽपि । ‘दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः’ इत्यत्र विश्वरूपप्रदर्शनक्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सन्ध्येति । सन्ध्या सायं समयमिव, पद्मरागैः यत्र तत्र खचितैस्तन्नामकरत्नैः अनुरागो रक्तिमा, पद्मरागवत् अनुरागो लौहित्यं च अस्या अस्तीति सा तादृशी ।

अमरेति । अमराधिपस्य इन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव, मन्त्रशतस्य विविधमन्त्रस्य, शतसंख्यकाश्वमेध-मखानाञ्च अनलस्य अग्नेः धूमेन दहनकेतनेन पूता पवित्रा ।

पशुपतिः । पशुपतेः महेश्वरस्य लास्यक्रीडेव नृत्यखेलेव, सुधाभिः श्वेतगृहधवलीकरणद्रव्यैः धवलानां श्वेतीभूतानाम् अट्टानाम् अट्टालिकानां हासो त्रिकासो यत्र सा तादृशी, पक्षे तु सुधावत् पीयूषवत् धवलः श्वेतः अट्टहासो महाहास्यं तत्र सा तादृशी ‘यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः’ इति हि कविसमयः ।

वृद्धेति । वृद्धा स्थविरा नारीव, जातरूपाणां सुवर्णानां क्षया भवनानि यत्र सा तादृशी, पक्षे तु—

लोगोंके बीचमें भी उसी प्रकार प्रधान-प्रधान मनुष्य हैं, और जैनधर्मके समान वे सभी जीवों पर दया रखते हैं । उस उज्जयिनीमें पर्वतोंके समान राजमहल हैं, देवभवनों के समान भवन हैं और कल्पवृक्षके समान सत्पुरुष हैं । वह अपनी चित्रित भित्तियोंसे मानो विश्वरूप प्रकट करती है । सन्ध्या जिस प्रकार पद्मरागमणियोंके समान रक्तवर्ण होती है, उज्जयिनी भी उसी प्रकार अधिकतर पद्मरागखचित होनेसे रक्तवर्ण है । इन्द्रकी मूर्ति जिस प्रकार शत अश्वमेधयज्ञके अभिभूममें पवित्र हो गई थी, उज्जयिनी भी उसी प्रकार यक्षीय अग्निके धूमसे पवित्र हो गई है । शक्रकी नृत्यरूप-क्रीडा जिसप्रकार अमृतके समान धवल अट्टहास-समन्वित होती है, उज्जयिनी भी उसी प्रकार चूनेसे सफेदी

मणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शबर-वसतिरिवावलम्बित-चारु-चामर-नागदन्त-धवल-गृहा, शेष-तनुरिव सदासन्न-वसुधाधरा, जलधि-मथनवेलेव महाघोष-पूरित-दिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव सन्निहितकनकघट-सहस्रा, गौरीव महासिंहासनोचित-मूर्तिः, अदितिरिव देवकुल-सहस्रसेव्या, महावराह-लीलेव दर्शितहिरण्याक्षपाता, जातः परिगतवयस्त्वादुत्पन्नः रूपस्य लावण्यस्य क्षयोऽपचयो यस्याः सा तादृशी । 'निलयापचयौ क्षयौ' इत्यमरः ।

गरुडेति । गरुडस्य वैनतेयस्य मूर्तिः शरीरमिव, अच्युता दृढरचनादस्वल्लिता या स्थितिः अवस्थानं तथा रमणीया चेतोहारिणी, पक्षे तु अच्युतस्य विष्णोः स्थित्या तदुपर्यवस्थानेन रमणीया चेतोहारिणी ।

प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषः तस्य वेला समय इव, प्रबुद्धा उल्कृष्टज्ञानिनः सुसोस्थिताश्च सर्वलोकाः समस्तजना यत्र सा तादृशी ।

शबरेति । शबरा भिक्षाः तेषां वसतिः निवासस्थानमिव, अवलम्बितानि रज्जुभिरालम्बितानि चारु-चामराणि रमणीयालावण्यजनानि येषु तथोक्ता नागदन्ता गजदन्ताः तैः धवलानि श्वेतानि गृहाणि भवनानि यस्यां सा तादृशी । पश्चान्तरे तु-अवलम्बितैः तांस्तान् व्याघ्रादिपशून् व्यापाद्यैकग्रीकृत्य स्थापितैः चारुचामरैः चमरहरिणानां रमणीयलोमभिः नागदन्तैः गजदन्तैश्च धवलानि गृहाणि यस्यां सा तादृशी ।

शेषेति । शेषो नागाधिपः तस्य तनुः शरीरमिव, सदा आसन्ना निकटस्थिता वसुधाधरा गिरयो यस्याः सा तादृशी । पश्चान्तरे तु-सदा सर्वस्मिन्काले आसन्नान् उपरिविद्यमानां वसुधां पृथिवीं धरतीति सा तादृशी ।

जलधीति । जलधिः समुद्रः तस्य मथनवेलेव मन्थनसमय इव, महाघोषैः विस्तृताभीरपङ्क्तीभिः विस्तृतमन्थनशब्दैश्च पूरितानि परिपूर्णानि दिगन्तराणि यस्या यस्याञ्च सा तादृशी 'घोष अभीरपङ्क्ती स्यात्' इत्यमरः ।

प्रस्तुतेति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकः राज्याभिषेचनं तस्य भूमिः अवस्थानमिव, सन्निहितं संस्थापितं कनकघटसहस्रं सुवर्णनिर्मितकलशपुञ्जो यस्यां सा तादृशी, एकत्र गृहद्वारतोरणस्तम्भमूलेषु मङ्गलाय, अन्यत्र ज्ञानकरणीयसम्भारावेत्याशयः ।

गौरीति । गौरी दुर्गेव, महासिंहासनैः विपुलैः सिंहसदृशविष्टरैः उचिता स्वयोग्या अत्यन्तरनणी-येत्यर्थः, मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी, पश्चान्तरे तु-महासिंहरूपे आसने विष्टरे उचिता स्थितियोग्या मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तादृशी ।

अदितिरिति । अदितिः सुरजननीव, देवकुलसहस्रं देवभवनसमूहः सेव्यं प्रदक्षिणविधानादिना सेवनीयं यत्र सा, पश्चान्तरे तु देवकुलसहस्रेण देवान्वयवृन्देन सेव्या जन्मदात्रीत्वासेवनीया ।

महेति । महावराहस्य भगवतस्तृतीयावतारस्य लीला क्रीडेव, दर्शितः श्रीढासमये पुरुषैः दृग्विषयी-

की हुई अट्टालिकारूप हाससे समन्वित है । वृद्ध स्त्रियोंका सौन्दर्य जिस प्रकार विनष्ट होते देखा जाता है, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सुवर्णमय अधिकतर गृह देखनेमें आते हैं । गरुडकी मूर्ति जिसप्रकार विष्णुके बैठनेसे रमणीय लगती है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार रमणीय लगती है । प्रातःकालमें जिसप्रकार सब लंग प्रबुद्ध होते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार सबलोग विविध विषयोंमें चतुर दिखाई देते हैं । भीलोंकी वासभूमिमें जिसप्रकार मनोहर चामर और हस्तिदन्त लटके रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार अधिकतर शुभ्र गृह हैं जिसके बीच खूंटियों पर हस्तिदन्तके सुन्दर चामर लटक रहे हैं । शेषनागके शरीर पर जिसप्रकार पृथिवी सर्वदा रहती है, उज्जयिनीके समीपमें भी उसीप्रकार सर्वदा पर्वत रहते हैं । समुद्र-मथन के समय जिसप्रकार महाशब्द सभी दिशाओंको पूर्ण किया था, गोपगणके सभी बड़े बड़े पशुओंका गृह भी उसीप्रकार उज्जयिनीके सभी दिशाओंको पूर्ण कर रहा है । राजाके अभिषेक स्थानमें जिसप्रकार अनेक सुवर्ण कलश रखे रहते हैं, उज्जयिनीमें भी उसीप्रकार प्रत्येक गृहके बहिर्द्वार-मूलमें हजारों सुवर्ण कलश रखे हैं । पार्वतीकी मूर्ति जिसप्रकार निज बाहन बड़े सिंह पर बैठनेमें उपयुक्त है, उज्जयिनीमें भी उसी प्रकार बृहत् सिंहासनके योग्य मूर्तियाँ हैं । देवगण जिसप्रकार माता अदितिकी सेवा करते हैं,

१. आलम्बित... २. क्वचिच्चारुपदं नास्ति । ३. जलनिधि... ४. ...भूमिरिव वेलेव । ५. क्वचित्स-
देत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ६. ...घटक... ।

आस्तीकतनुरिव आनन्दित-भुजङ्गलोका, हरिवंशकथेव अनेक-बाल-क्रीडा-रमणीया, प्रक-
टाङ्गनोपभोगाप्यखण्डित-चरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बित-मुक्ता-कलापापि
विहारभूषणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोक द्युतिरवन्तीषूजयिनी नाम नगरी ।

कारितः हिरण्याक्षणां सुवर्णरचितपाशकानां पातो निक्षेपो यत्र सा, पचान्तरे-दर्शितः हिरण्याक्षस्य तच्चा-
मकदैत्यस्य हिरण्यकशिपुभ्रातुः पातो नाशो यया सा तादृशी ।

पुरा किल हिरण्याक्षो महत्तपो विधाय तेन प्राप्तबलो जगति महान्तमुपद्रवं कृतवान् । ततो देवा-
दिभिः प्रार्थितो भगवान्भारायणो ब्राह्मविग्रहं परिगृह्य भुवमुत्तोल्य, अनन्तरं पर्वतकन्दराप्राप्तं हिरण्याक्षं
जघानेति श्रीमद्भागवतीया कथा ।

आस्तीकेति । आस्तीकस्य तन्नामकमुनेः तनुः शरीरमिव, आनन्दितः विलासोचितबहुलतरभव-
युक्तत्वात् प्रमोदं प्रापितः भुजङ्गलोको विट्जनो यया सा तादृशी, पचान्तरे-आनन्दितः जनमेजयस्य सर्प-
यज्ञावरोधनात् प्रमोदं प्रापितो भुजङ्गलोकः सर्पवृन्दं यया सा तादृशी ।

पुरा किल परीक्षितपुत्रो जनमेजयः सर्पास्त्वपितुः प्राणवियोगं निश्चयातिक्रुद्धस्तत्पतीकाराय सर्प-
सत्रं प्रारब्धवान् । ततः परमदयालु भगवानास्तीकः समस्तसर्पवंशविनाशोद्यतं निरीक्ष्य जनमेजयप्रार्थनया
तद्वरोधं कृतवानिति महाभारतीया कथा ।

हरीति । हरिवंशनाम्नो महाभारतस्य या कथा उपाख्यानं सेव, अनेकाभिः बह्वीभिः बालक्रीडाभिः
तत्र विद्यमानानां बालकानां खेलाभिः यादवीयशिशुगणक्रीडाकथाभिश्च रमणीया मनोहरा ।

इह 'सन्ध्येव पश्चरामानुरागिणी' इत्यारभ्य 'हरिवंशकथेव अनेकबालक्रीडारमणीया' इत्यन्तं
पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रकटेति । प्रकटो दुर्घ्ववहारेण प्रसिद्धतया त्रपासङ्कोचाद्यसत्त्वात्प्रकाशितः अङ्गनानां वनितानाम्
उपभोगः सम्भोगो यस्यां सां तथोक्तापि अखण्डितचरित्रेति विरोधः, प्रकटः सुगन्धिनिःसरणादिना
प्रस्फुटः अङ्गनानाम् उपभोगो वनितागणद्वारा कूरताम्बूलवीटिकादिसम्भोगो यस्यामिति तत्परिहारः ।

रक्तेति । रक्तवर्णापि अरुणवर्णापि सुधाधव गृहधवलीकरणद्रव्यवत् धवला शुभ्रेति विरोधः, रक्ताः
सुखपूर्वकवासस्थित्या अनुरक्ताः वर्णा ब्राह्मणाविजातयो यस्यामिति तत्समाधानम् । 'वर्णाः स्युर्ब्राह्मणा-
दयः' इत्यमरः ।

अवलम्बितेति । अवलम्बितो धारितः मुक्ताकलापो मुक्ताक्षक्यया तादृश्यपि विगतस्फुटितः सुर-
तादौ हारो मुक्ताकलापो येभ्यः तानि विहाराणि भूषणानि अलङ्कारा यस्याः सेति विरोधः, विहारा जैन-
प्रासादा भूषणानि यस्याः सेति तत्परिहारः । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी ।

बह्विति । बह्वी अनेकप्रकारा प्रकृतिः स्वभावो यस्याः सापि स्थिरा अचञ्चलप्रकृतिकेति विरोधः,
बह्वयः प्रकृतयः नागरिकजनाः स्वाम्यादिराज्याङ्गानि वा यस्यां सेति तत्समाधानम् । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये
स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' इति मेदिनी ।

'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' ॥ इति चामरः ।

इह 'रक्तवर्णापि' इत्यारभ्य 'बहुप्रकृतिरपि' इत्यन्तं विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

विजितेति । विजिता अमरलोकस्य सुरसदनस्य द्युतिः कान्तिर्यया सा तादृशी, अवन्तीषु मालवा-
क्षयदेशेषु; स्वकान्त्या स्वसम्पत्त्या वा उत्कर्षेण जयति निखिला नगरीरित्युज्जयिनी ।

उज्जयिनीके जनसमूह भी उसीप्रकार देवताओंकी सेवा करते हैं । नारायण ब्राह्मर्षि धारणकर जिस प्रकार हिरण्याक्ष
दानवका विनाश दिखाये थे, उज्जयिनीके लोग भी उसीप्रकार क्रीडा करनेमें प्रवृत्त होकर सुवर्ण-निर्मित पाशका
निक्षेप दिखलाते हैं । आस्तीकमुनि जिसप्रकार सर्पसत्र निवारण कर सर्पगणको आनन्दित किये थे, उज्जयिनी भी
उसीप्रकार भोगविलासके उपयुक्त गृह धारण कर भोगियोंको आनन्दित करती है । हरिवंशकी कथा जिस प्रकार
नानाविध बालक्रीडाकी कथामें मनोहर है, उज्जयिनी भी उसीप्रकार बालकोंकी क्रीडा करनेमें मनोहर है । उज्जयिनीमें
प्रत्यक्षरूपसे स्त्रियोंका उपभोग (आँगनों का उपयोग) होने पर भी उन सबोंका चरित्र अखण्डित है । वर्णरक्त
(लाल रंग, ब्राह्मणादिवर्ण अनुरक्त) होने पर भी वह चूनेसे सफेद दीखती है । मुक्ताकी माला धारण करने पर भी
उज्जयिनी, मुक्तामालाहीन अलङ्कार से अलङ्कृत (बहुत बौद्ध आश्रमसे भूषित) है । उज्जयिनी बहुप्रकृति (चञ्चल-
चित्त, अनेकप्रकारकी प्रजासे युक्त) होनेपर भी स्थिर रहती है, और वह अपनी शोभासे स्वर्गकी शोभाको जीत लेती है ।

यस्यामुत्तुङ्ग-सौधोत्सङ्ग-सङ्गीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणाकृष्यमाणा-
धोमुखं-रथतुरङ्गः पुरः पर्यस्तं-रथपताकापटः कृतमहाकाल-प्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते
गच्छन् दिवसकरः ।

यस्याश्च सन्ध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्ध-नील-कमलिनीपरिमण्डला
इव मरकत-वेदिकासु गगनतल-प्रसृता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिर-पटल-विघटनो-
द्यता इव कृष्णागुरु-धूम-मण्डलेषु अभिभूततारकापङ्कज इव मुक्ता-प्रालम्बेषु, विकच-
कमल-चुम्बित इव नितम्बिनीमुखेषु, प्रभात-चन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकमिति-प्रभासु-

यस्यामिति । उत्तुङ्गानाम् अत्युन्नतानां सौधानां राजभवनानाम् उत्सङ्गे कोठे ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः
सङ्गीतं 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं संगीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणं तत्सङ्गिनीनां तत्रासक्तानाम्, अङ्गनानां
नारीणाम्, अतिमधुरेण अतिमिष्टेन गीतरवेण गानस्वरेण आकृष्यमाणा अत एव अधोमुखा अवाङ्मुखा
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ता घोटका यस्य स तादृशः, अतएव पुरोऽग्रे पर्यस्तः किंसः स्यन्दनवेगाभावात्पुरतः
सस्त इत्यर्थः, रथपताकापटः स्यन्दनवैजयन्तीवल्लं यस्य स तादृशः, एतेन हि गल्लग्रीकृतवसना इवेति
ध्वन्यते । कृतो विहितो महाकालाय तत्रस्थैतन्नामकमहेश्वराय प्रणामो नमस्कारो येन स तादृश इव
प्रतिदिनं प्रत्यहं गच्छन् उदयाचलादस्ताचलं व्रजन् दिवसकरो दिनाधिपो लक्ष्यते जनैः दृश्यते । इह
'उत्तुङ्गसौधोत्सङ्गे'त्यादौ वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः, 'कृतमहाकालप्रणाम इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्यां रविगमस्तयः सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु (निपतिताः सन्तः) सन्ध्या-
रागारुणा इव विराजन्त इत्येवंक्रमेणोत्तरत्र सम्बन्धो ज्ञेयः । सिन्दूरमणयः प्रवालरत्नविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु
बद्धभूमिषु सन्ध्यारागेण सायङ्कालीनलौहित्येन अरुणा लोहितवर्णा इव तेषां लोहितरूपत्वात् । मरकत-
वेदिकासु अश्मगर्मघटितपीठिकासु (पतिताः सन्तः) प्रारब्धम् आचरितं नीलकमलिनीषु नीलरूपनलि-
नीषु परिमण्डलं मण्डलरूपेणाक्लृप्तं यैस्ते इव, मरकतवेदिकानां श्यामरूपत्वात् । वैदूर्यमणिभूमिषु
बालवायजमणिबद्धस्थलीषु (पतिताः सन्तः) गगनतलप्रसृता इव अम्बरतले विस्तृता इव, वैदूर्यमणि-
बद्धस्थलानामतिनिर्मलत्वात् । कृष्णागुरुधूममण्डलेषु देवाद्यनादौ दृश्यमानकाकतुण्डत उल्लिखितवहनकेतन-
समूहेषु (पतिताः सन्तः), तिमिरपटलस्य अन्धकारपुञ्जस्य विघटने दूरीकरणे उद्यता इव कृतप्रयत्ना
इव तद्धूमपुञ्जानां तिमिरसदृशश्यामरूपत्वात् । मुक्ताप्रालम्बेषु लम्बमानमुक्तासमूहेषु (पतिताः
सन्तः) अभिभूता अवमानिता तारकापङ्क्तिः नक्षत्रावलिर्यैस्ते इव, लम्बमानमुक्ताकलापानां नक्षत्रा-
वलिसदृशत्वात् । नितम्बिनीमुखेषु सुन्दरीणामाननेषु (पतिताः सन्तः) विकचानि विकसितानि
पङ्कजानि कमलानि चुम्बन्ति स्युश्नन्तीति ते इव, सुन्दरीवदनानां विकसितपद्मसदृशत्वात् । स्फटिकमिति-
प्रभासु स्फटिकरचितकुल्लुकान्तिषु (पतिताः सन्तः) प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव प्रत्यूषचन्द्रगो-
लकान्तःपातिन इव, तत्कान्तीनां प्रत्यूषज्योत्स्नातुल्यत्वात् । सितपताकांशुकेषु श्वेतवैजयन्तीवल्लेषु

जिस उज्जयिनीमें ऊँचे-ऊँचे राजमहलोंके शिखरों पर गान करती किरणोंके अत्यन्त मधुर गीत स्वरसे आकृष्ट
हुए सूर्यके रथके अश्वगण अधोमुख होकर चलते हैं, वहाँ रथकी अञ्चा सामने फहरानेसे प्रतिदिन देसा प्रतीत
होता है मानो सूर्य जाते-जाते महाकालेश्वरको प्रणाम करता हो ।

और जिस उज्जयिनीमें सूर्यके किरणसमूह सिन्दूरमणिकी भूमियों पर गिर कर मानो सन्ध्या रागसे लाल हुई
हों, मरकतमणिके चबूतरों पर गिरनेसे मानो नीलकमलिनीका स्पर्श करती हुई हों, वैदूर्यमणिकी भूमि पर गिरनेसे
मानो आकाशतलमें फैली हुई हों, काले अगस्तके धूमपुञ्जमें गिरनेसे मानो अंधकारोंको विनाश करनेमें उद्यत हुई हों,
मुक्ताहार पर गिरनेसे मानो तारोंकी कतारको पराजित करती हुई हों, सुन्दरियोंके मुख पर गिरनेसे मानो विकसित
कमलका चुम्बन करती हों, स्फटिकमय भित्तियों (दीवारों) के प्रभामध्यमें गिरनेसे मानो प्रातःकालकी चाँदनीके

१. उत्सङ्गीतसङ्गिनीनाम्, उत्सङ्गसङ्गिनीनान् ।

२. कृष्यमाणाधोमुखतुरङ्गः ।

३. पुरपर्यस्त ।

४. प्रतिदिवसमालक्ष्यते भगवान् ।

५. प्रारब्धकमलिनी, परिमलनी, परिमिलना, परिमला, परिमीलना ।

६. गगमपर्यस्ता । ७. धूप । ८. मुक्ताफल । ९. स्फटिकमणि ।

गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिनं इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहु-
मुख-कुङ्कुर-प्रविष्टा इवेन्द्रनील-चातायन-विवरेषु विराजन्ते रवि-गमस्तयः ।

यस्याञ्जानुपजात-तिमिरत्वादविघटित-चक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृत-सुरतप्रदीपाः सञ्जा-
तमदनानल-दिग्दाहा इव यान्ति-कामिनीनां भूषण-प्रभाभिर्बालातपपिञ्जरा इव रजन्यः ।

याञ्च सन्निहित-विषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्तन् मुखरी-
करोति मकरकेतु दाह-हेतुभूतो भवन-कलहंस-कोलाहलः ।

(पतिताः सन्तः) गगनसिन्धुतरङ्गावलम्बिन इव व्योमगङ्गावीच्याश्रिता इव, श्वेतवैजयन्तीवस्त्राणां
तरङ्गवत् समीरणान्दोलितत्वात् । सूर्यकान्तोपलेषु सूर्यकान्तमणिषु (पतिताः सन्तः) पल्लविताः समु-
त्पन्नकिसलया विपुला इवेत्यर्थः, रविकिरणस्पर्शे सूर्यकान्तोपलेभ्योऽपि तेजोनिःसरणात् । तथा इन्द्र-
नीलचातायनविवरेषु नीलकान्तरवरचितगवाक्षरन्ध्रेषु (पतिताः सन्तः) राहोः संहिकेयस्य मुखकुहरे
मुखविवरे प्रविष्टास्तदन्तर्गता इव, तेषामपि राहुवदनविवरवत् सावकाशत्वात् श्यामरूपत्वाच्च । रविग-
मस्तयः सूर्यकिरणाः विराजन्ते विद्योतन्ते । इह 'सन्ध्यारागारुणा इव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अन्यत्र सर्वत्र
क्रियोत्प्रेक्षेति सुधीभिराकलयीयम् ।

यस्याञ्चेति । च पुनः यस्याम् उज्जयिन्यां कामिनीनां रमणीनां भूषणप्रभाभिः आभूषणरश्मिभिः
अनुपजाततिमिरत्वात् अनुत्पन्नतिमिरत्वात्कारणात् अविघटितानि विश्लेषमप्राप्तानि चक्रवाकानां कोकानां
मिथुनानि इन्द्रानि यामिस्ताः तादृशाः । एवञ्च कोकयूनोर्हि दिवसे संयोगः रात्रौ च विश्लेषः, तत्समये
सु रमणीनां भूषणरश्मिभिरन्धकाराभावाद्दिनमेवायमिति भ्रमेण ते मिलिता एव तिष्ठन्तीत्याशयः । व्यर्थी-
कृता निष्कलीकृताः सुरतप्रदीपाः सम्भोगप्रदीपा यामिः ताः तथोक्ताः, तदलङ्काररश्मिभिरेव तिमिरा-
पसरणादित्याशयः । रजन्यो रात्रयः । बालातपेन नूतनसूर्यालोकेन पिञ्जराः पौतवर्णा इव, तथा सञ्जातः
समुत्पन्नो मदनानलेन कामवह्निना दिग्दाहो यासु ता इव च सत्यो यान्ति अतिक्रामन्ति ।

इह कोकइन्द्रानां विघटनसम्बन्धसत्त्वेऽपि तदसम्बन्धप्रतिपादनादेकतिशयोक्तिः, अन्या च सुरत-
प्रदीपानां निष्कलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, वाच्यत्वाभावाच्चाश्रितमान-
लङ्कारध्वनिश्च, एवं 'सञ्जातदिग्दाहा इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'बालातपपिञ्जरा इव' इत्यत्र च गुणोत्प्रेक्षा,
इत्येतेषामलङ्काराणामेकस्मिन् वाक्ये नैरपेक्ष्येणावस्थानात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

यान्चेति । मकरकेतोः कन्दर्पस्य दाह एव महेश्वरतृतीयनेत्राग्निना भस्मीकरणमेव कारणभूतो यस्य
स तादृशः, रतेः कन्दर्पपत्न्याः प्रलाप आर्त्तनाद इव, मकरकेतुना यो दाहो मनोभवद्वारा मानवानां
सन्तापः तस्य कारणभूतः कादम्बशब्दस्योद्दीपकत्वादित्याशयः, अतिमधुरः अत्यन्तमिष्टो भवनकलहंस-
कोलाहलः गृहकादम्बकलकलः, अनवरतं निरन्तरं प्रसर्तन् प्रसरन् सन्, सन्निहितो महाकालरूपेण समी-
पस्थः विषमलोचनो विरूपाक्षो महेशो यस्य तां तादृशाम्, मदनदाहसम्भवताप्रकटनायेदमित्यवधेयम्;
याञ्च उज्जयिनीं मुखरीकरोति शब्दायमानां करोति । इह 'रतिप्रलाप इव' इत्युपमा ।

वीचमें पड़ी हों, श्वेतवर्ण पताकाके ऊपर गिरनेसें मानो आकाशगङ्गाकी तरङ्गका स्पर्श करती हों, सूर्यकान्तमणिके
ऊपर गिरनेसें मानो पल्लवित हुई हों, और इन्द्रनीलमणिकी गवाक्षरन्ध्र (जालियों) के अन्तरालमें ऐसी शोभाय-
मान प्रतीत होती हैं मानो राहुके मुखविवरमें प्रवेश की हों ।

और जिस उज्जयिनीमें कामिनियोंके आभूषणोंकी कान्तिके कारण रात्रिमें भी अन्धकार न होनेसे दिनका
समय मानकर चक्रवाचकीका परस्पर वियोग नहीं होता, सुरतप्रदीप व्यर्थ होते हैं, और कामिनीयोंके आभूषणों
की कान्तिके कारण रात्रियों ऐसी प्रतीत होती हैं मानो कामाक्षिका दिग्दाह हुआ हो और बाल सूर्यका पिङ्गलप्रकाश
फैल गया हो । शङ्करके नयनाभिले कामदेवके दग्ध होने पर रति-विलापके समान, कामाक्षिकी उत्पन्न करने बाल
गृहस्थित (पालतू) कलहंसांका कोलाहल, अनवरत चारों दिशाओंमें विस्तृत होकर, महाकालरूपी शङ्करके
आवासभूमिकी मुखरित कर रहा है ।

१. तरङ्गसञ्चिनः । २. यस्यामनु । ३. प्रकटीकृत । ४. पिञ्जरत्वं रजन्यः । ५. प्रतिवासरं प्रसर्तन् ।
६. भवनकलहंसकुलकोलाहलः, कचिद्भवनकल इत्यादिपाठः ।

यस्याञ्च निशि निशि पवनविलोलैर्दूकूलपल्लवैरुज्जसद्भिर्मालवी-दरिमुखकमल-कान्ति-लज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारित-ध्वज-भुजाः प्रासादा लक्ष्यन्ते ।

यस्याञ्च सौच-शिखर-शायिनीनां पश्यन् मुखानि पुरसुन्दरीणां मदन-परव्रश इव पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहल-चन्दन-जल-सेक-शिशिरेषु मणिकुट्टिभेषु मृगला-ञ्छनः ।

यस्याञ्च निशावसाने प्रबुद्धस्य तारतरमपि पठतः पञ्जरभाजः शुक्रसारिकासमूहस्या-भिभूत-गृहसारस-स्वराभूतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थाभवन्ति प्रभात-मङ्गलगीतयः ।

यस्यामिति । दूरे अत्युन्नते प्रसारिता विस्तारिता (उत्तोलिताः) ध्वजाः वैजयन्त्य एव भुजा बाहवो यैस्ते, प्रासादा नृपमन्दिराणि, पवनविलोलैः वाय्वान्दोलितैः, अत एव उल्लसद्भिः ऊर्ध्वं विद्यमानैः दुकूलपल्लवैः प्रसारितवैजयन्तीपटैः मालवीनाम् अवन्तिदेशीयसुन्दरीणां मुखकमलकान्तिभिः वदनपद्म-प्रभाभिः लज्जितस्य कलङ्कयुक्तत्वात् सलज्जीकृतस्य इन्दोः चन्द्रमसः कलङ्कं त्रपानिमित्तीभूतं लाम्बुनं श्यामिमानञ्च अपनयन्तो मार्जयन्त इव लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते, मित्रेण मित्रान्तरस्य मुखश्यामिमापनयनव-दित्याशयः । इह 'अपनयन्त इव' इति क्रियोद्येक्षा, अनया च कार्येण राजभवनेषु मित्रव्यवहारसमारोपाद् या समासोक्तिः सा सङ्कीर्यते । अनेनावन्तिरमणीनां महासौन्दर्यं राजभवनानाञ्चात्युच्चत्वं ध्वनितं भवति ।

यस्यामिति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनः शशाङ्कः (चन्द्रः) सौधशिखरशायिनीनां राजभवनोपरि-वर्तमानानां पुरसुन्दरीणां नगररमणीनां मुखानि वदनानि पश्यन् अवलोकयन् मदनपरव्रशः कामाधीन इव सन्, बहलानाम् अधिकानां चन्दनजलानां मलयजद्रवमिश्रिताम्भसां सेकेन सेचनेन शिशिरेषु शीतलेषु मणिकुट्टिभेषु तासां नगररमणीनामाधारभूतेषु रत्नमयच्छदिःसु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बमिषेण पतितो लुठति प्रसरति, तासानुनयविधानायेत्याशयः । इह हि अपहृतिः गुणोद्येक्षा च, ताभ्यां कार्येण शशाङ्के विटकामुकव्यवहारसमारोपाद् समासोक्तिः सङ्कीर्यते ।

यस्यामिति । निशावसाने रात्रिशेषे प्रबुद्धस्य जागरितस्य तारतरमपि उच्चैस्तरमपि यथा स्यात्तथा पठतः पठनं विदधतः पञ्जरभाजः पञ्जरमध्यस्थायिनः शुक्रसारिकासमूहस्य कीरपीतपादसङ्घस्य प्रभातमङ्गलगीतयः प्रत्यूषमङ्गलनिमित्तकगानानि, असिभूतम् उच्चैस्तथा तिरस्कृतं गृहसारसानां भवन-स्थितपक्षिविशेषाणां स्वराभूतं पीयूषवन्मधुरशब्दो येन तेन तादृशेन, विस्तारिणा विशालेन विलासिनीनां रमणीनां भूषणरवेण अलङ्कारध्वनिना, अविभाव्यमाना विशेषेणाश्रयभागा, एकत्रितत्वेन भिन्नतया अप्रतीयमानाः सत्यः, अत एव व्यर्थाभवन्ति निष्फलीभवन्ति । इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, अनेन हि तथाविधालङ्कारध्वनिना तद्गीतानां गोपनविधानान्मीलितमलङ्कारः सङ्कीर्यते । मीलितलक्षणम्तु दर्पणे 'मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्सुखलक्षणा' । इति ।

और जिस उज्जयिनीमें दूर तक फैली हुई ऊँची ध्वजारूप भुजावाली अट्टालिकायें (इवेलियाँ) ऐसी प्रतीत होती हैं मानों वे रात्रिको मालव-देशीय सुन्दरियोंके मुख-कमलकी कान्ति देखनेसे लज्जित हुए चन्द्रके कलङ्कको पवनसे कम्पित होकर फहराती हुई वक्की कोरोंसे मिटती हों ।

जिस उज्जयिनीमें महलोंके शिखरोंमें सोती हुई सुन्दरियाँका मुँह देखकर मानो कामातुर होकर ही चन्द्रमा, अपने प्रतिबिम्बके व्याजसे गाढा चन्दन छिड़कनेसे शीतल हुई मणिभूमि पर गिर कर छोटता है ।

जिस उज्जयिनीमें पिंजरेमें बैठे हुए शुक्र-सारिकागण (तोते और मैनाएँ) रात्रि-शेषमें जाग-जाग कर अत्यन्त उच्चस्वरसे प्रातःकालके मङ्गल-गीत गाते हैं, किन्तु गृहस्थित (पालतू) सारसोंके शब्दको पराजित करने वाले, चारों ओर फैले विलासिनी सुन्दरियोंके आभूषणोंके शब्दमें समा जानेसे वे निरर्थकसे होते हैं (अर्थात् वे मङ्गल-गीत पृथग्रूपमें नहीं सुने जानेसे निष्फल हो जाते हैं) ।

१. पवनवज्रविलोलैः । २. ऊर्ध्वध्वजभुजाः । ३. सौधशिखरोत्सङ्गशायिनीनाम् । ४. शिखरेषु मृगः । ५. निशावसान... । ६. ...तारतरमतिपठतः समूहस्य रवेणाभिभूता गृहसारसविटकेन । ७. अभि-भाव्यमानाः ।

यस्याञ्जानिवृत्तिर्भणिदीपानाम्, तरलतां हारलतानाम्, अस्थितिः सङ्गीतमुरज-
ध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगाच्चक्रनान्नाम्, वर्णपरीक्षा कनकानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्र-
द्वेषः कुमुदानाम्, कोषगुप्तिरसीनाम् ।

‘किं बहुना, यस्या’ सुरासुर-चूडा-मणि-मरीचि-चय-चुम्बित-चरणनखमयूखो निशित-
त्रिशूल-दारितान्धक-महासुरः, गौरी-नूपुर-कोटि-घृष्ट-शेखर-चन्द्रशकलः, त्रिपुर-भस्म-
रजः-कृताङ्गरागः, मकरध्वज-ध्वंस-विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारित-कर-युगल-विग-

यस्यामिति । मणिदीपानां रत्नप्रदीपानाम् अनिवृत्तिः प्रकृतितो दीप्तिमत्त्वात् अनिवर्णता, न तु जना-
नामनिवृत्तिः विषयादुपरमः सर्व्ववामेव वृद्धावस्थायां तदुत्पन्नत्वात् । ‘निवृत्तिः स्यादुपरने’ इति कोशः ।
‘हारलतानां मौक्तिकस्रजां तरलतां चाञ्जल्यं न तु स्त्रीपुरुषाणां तरलता विशेषशिक्षितत्वेनात्यन्तगाम्भीर्यव-
त्त्वात् । सङ्गीतमुरजध्वनीनां सङ्गीतमृदङ्गनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयचण्डेऽविद्य-
त्त्वात् । सङ्गीतमुरजध्वनीनां सङ्गीतमृदङ्गनिनादानाम् अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वं तृतीयचण्डेऽविद्य-
मानत्वं वा, न तु जनानाम् अस्थितिः मर्यादाराहित्यं समेषामेव तद्युक्तत्वात् । चक्रनाम्नां चक्रवाकपक्षिणां
द्वन्द्ववियोगो युगलविरलेषः रजन्यां दम्पतिविरह इति तात्पर्यम्, न तु लोकानां मध्ये दम्पतिविरहः धन-
राशिसम्पन्नतया परदेशगमनाभावात् तथाविधधर्मशालितया च विभिन्नसमये प्राणवियोगाभावात् । कन-
कानां सुवर्णानां वर्णस्य रजस्य परीक्षा बह्निताप-निकषकषणाविद्वारा सदुष्टनिर्दुष्टावबोधः, न तु ब्राह्मणादीनां
वर्णपरीक्षा विशिष्टजातिपरिचयः, साङ्कर्यदोषरहितत्वात् । ध्वजानां पताकानाम् अस्थिरत्वं पवनवेगेन चञ्च-
लता, न तु लोकानाम् अस्थिरत्वम् अधीरत्वं तथाविधोपद्रवासत्त्वात् । कुमुदानां कैरवाणां मित्रद्वेषः
सङ्कोचविषयकत्वेन सूर्य प्रति अप्रीतिः, न तु नागरिकलोकानां मित्रद्वेषः सुहृत्सु अप्रीतिः गुस्तरदुष्कृत-
कारणत्वात् । असोनां खड्गानां कोषेषु चर्ममयाच्छादनेषु गुप्तिः रक्षणम्, न सम्पत्तीनां कोषेषु भाण्डारेषु
गोपनम् अपहारकायसत्त्वात् । सर्वत्र विद्यत इति शेषः । ‘इह आर्यो परिसंख्या । तथा चोक्तं दर्पणे—

‘प्रभादप्रभतो वापि कथिताद्भस्तुनो भवेत् । तादृगन्यन्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा ॥’

परिसंख्या.....इति ।

एषा च प्रत्येकवाक्ये यथासंभवश्लेषालङ्कारेण सङ्कीर्णैति विचारणीयम् ।

किमिति । बहुना अधिकेन जल्पितेन किमित्यर्थः । यस्याम् उज्जयिन्यां सुरासुराणां देवराक्षसानां
नमस्कुर्वतामित्याशयः, चूडामणिमरीचिचयैः शिरोरत्नरश्मिजालैः चुम्बिताः संस्पृष्टाः चरणनखानां पादपुन-
र्भूणां मयूखाः रमयो यस्य स तादृशः । निशितेन तीक्ष्णेन त्रिशूलेन प्रसिद्धशस्त्रविशेषेण दारितो भिक्षोऽ-
न्धकोऽन्धकाख्यो महासुरो येन स तादृशः । गौर्याः मानवत्याः पार्वत्याः नूपुरकोट्या पदाघातसमये मञ्जी-
राग्रभागेन, घृष्टं विलिखितं शेखरः चूडामणिभूतं चन्द्रशकलं शशिखण्डं यस्य स तादृशः । त्रिपुरासुरस्य
त्रिपुरदैत्यस्य भस्मनः स्वयं विहितस्येत्याशयः, रजसा धूलिना कृतो विहितः अङ्गरागः अङ्गलेपनं येन स

एवं जिस उज्जयिनी नगरीमें मणिमय प्रदीपों की ही अनिवृत्ति (बुझनेका अभाव है, लोगोंको सुखका
अभाव नहीं) है । मुक्तामाला में ही चञ्चलता है किसीके मनमें चञ्चलता नहीं । सङ्गीत और मृदङ्ग ध्वनिकी ही
अस्थिति (तृतीयपक्षमें अविद्यमानता) है, किन्तु लोगोंमें मर्यादाहीनता नहीं है । चक्रवाक-पक्षियोंका ही द्वन्द्व-
वियोग (रात्रिमें दम्पतिविच्छेद) है, किन्तु लोगोंके बीचमें समृद्धशाली होनेसे परदेश-गमनाभावेसे द्वन्द्ववियोग
नहीं है । सुवर्णकी अक्षिपाचन द्वारा रूपकी परीक्षा होती है, ब्राह्मणादिवर्णोंकी नहीं, क्योंकि साङ्कर्यदोष न रहनेसे
सब वर्ण शुद्ध हैं । ध्वजाओंमें ही अस्थिरता-वायुवेगसे चञ्चलता है, किन्तु लोगोंमें उस तरह उपद्रव नहीं होनेसे अधी-
रता नहीं है । कुमुद ही मित्र-सूर्यसे द्वेष करते हैं, कोई मित्रोंसे द्वेष नहीं करता । तलवारोंकी ही कोषमध्यमें
रखा जाता है, किन्तु लोगोंको खजाना छिपानेकी जरूरत नहीं, क्योंकि वहां चोर नहीं रहते हैं ।

अधिक कहनेका प्रयोजन नहीं है; नमस्कार करनेके समयमें देव-दानवोंके मुकुटमणियोंकी किरणें जिनके
चरण-नख-किरणों का चुम्बन करती हैं, तीक्ष्ण धारवाले त्रिशूले जिन्होंने अन्धकासुरको चीर डाला था, पार्वतीके
चरणनूपुर (पायजमे) के अग्रभाग द्वारा जिनके मस्तकालङ्कार चन्द्रमाका डुकड़ा घिस गया है, जिन्होंने त्रिपुरासुर-
को भस्मकर उस भस्मरेणुद्वारा शरीर पर लेप किया है, कामदेवके नाशसे शोकातुर होकर रतिले फैले हुए दोनों

१. अनिवृत्तिः ।

२. मणिप्रदीपानाम् ।

३. अन्तर्तरलता ।

४. चक्रनान्तः, चक्रवाकनाम्नाम् ।

५. यस्याञ्ज । ६. मरीचिचुम्बित... ।

७. चन्द्रशकलशेखरः ।

८. “करयुग” ।

लित-चलन-निकराक्षित-चरणः, प्रलयानल-शिखी-कलाप-कपिल-जटाभार-भ्रान्त-सुरसिन्धुः,
अन्धकारिः, भगवान्, उत्सृष्टकैलास-भौस-प्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति ।

तस्याश्चैवविधायां नगर्ण्या नलं-नहुष-ययाति-धुन्धुमार-भरत-भगीरथ-दशरथप्रतिमः,
भुजबलार्जितभूमण्डलः, फलित-शक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साह-सम्पन्नः, नीतिशास्त्रास्त्रि-
बुद्धिः, अधीत-धर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेक-सप्त-

तादृशः । मकरध्वजध्वसेन मदनदाहेन विधुरया तदीयशोकेन व्यग्रया रत्या कामभार्या प्रसादयन्त्या अनु-
ग्रहप्राप्त्याशया तमेव प्रसन्नकुर्वन्त्या सत्या, प्रसारितात्पादोपसंग्राह्य विस्तारितात् करयुगलात् हस्त-
द्वन्द्वान् विमलितेन प्रद्युतेन वलयनिकरेण गोलस्वरूपभूषणयुजेन अर्चितौ पूजितौ चरणौ पादौ यस्य स
तादृशः । तथा प्रलयानलस्य प्रलयकालीनवह्नेः शिखाकलापवत् ज्वालासमूहवत् कपिले पिङ्गलवर्णे जटा-
भारे जटानिकरे भ्रान्ता निपत्य घूर्णिता सुरसिन्धुः गङ्गा यस्य स तादृशः स्वयं साक्षात् भगवान् अन्ध-
कारिः महेश्वरः, उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासस्य हिमाचलशिखरस्थितप्रदेशस्य प्रीतिः स्नेहो येन स तादृशः,
तथा 'महाकाल' इति अभिधानं संज्ञा यस्य तथोक्तश्च सन्, प्रतिवसति वासं विधत्ते । अथ च कथा-
सरित्सागरेऽपि—

‘यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।

शिथिलीकृतकैलास-निवासव्यसनो हरः ॥’ इत्यादिना ।

स्फुटमेवामिहितं वक्तुं । कैलासादप्युत्तमं स्थानमुज्जयिनीति व्यञ्जितं कविनां । इह ‘सुरासुर’
इत्याद्येकविशेषणेनैवामिममहाहात्म्यस्फुटप्रतीतिः सत्यामपि तदर्थं एव ‘खले कपोतकान्यायात्’ विशे-
षणान्तरोपस्थापनात्समुच्चालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खले कपोतकान्यायात् तत्करः स्यात्परोऽपि चेत् ।

गुणौ क्रियेवायुगपत्स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥’ इति ।

‘प्रलयानलशिखाकलाप’ इत्यत्र च लुप्तोपमा । तथा चोभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तस्यामिति । एवंविधायां पूर्वोक्तविधिना व्यावर्णितस्वरूपायां तस्यां नगर्याम् उज्जयिन्यां तारा-
पीडो नाम राजा ‘अभूत्’ इति वक्ष्यमाणेन क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि राज्ञो विशेषणानि
बोध्यानि । नलो नैषधः, नहुषो भूपविशेषो योजास्तिशापादजगरः सञ्जातः, ययातिः यदुपिता, धन्धुमारः
कुवल्याश्वः, भरतो दुष्यन्तसुतः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एते प्रतिमा उपमा यस्य स
तादृशः । भुजबलेन बाहुवीर्येण अर्जितं स्वाधीनीकृतं भूमण्डलं पृथ्वीमण्डलं येन स तादृशः । फलितं
सञ्जातफलं शक्तित्रयं प्रभावोत्साहमन्त्रजातशक्तित्रयं यस्य स तादृशः, कौशलाप्यारब्धवशाच्चैत्याशयः ।
मतिमान् बुद्धिमान् । उत्साहसम्पन्नः उत्साहसहितः । नीतिशास्त्रेषु व्यवहारशास्त्रेषु अस्त्रिणा निरन्तरवि-
चारणेनाप्यभ्रान्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तादृशः । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतशास्त्रं येन स
तादृशः । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोः तृतीय इव, तेजसा कान्त्या च सूर्य इव तेजस्वी चन्द्रमा इव
च कान्तिमानित्यर्थः । अनेकसप्तसन्तुभिः विविधयज्ञैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्य स तादृशः, अत्र
सप्तसन्तुपदस्य सप्तभिः सप्तविधच्छन्दोबद्धमन्त्रैः तन्यत इति व्युत्पत्त्या ‘पृथोदरादिषु यथोपविष्टम्’ इत्यनेन
साधुत्वं बोध्यम् । उपशमिताः स्वव्यापारदेवपूजनादिना निषिद्धाः सकलः समस्ता जगतां संसाराणाम्
उपप्लवा उपद्रवा येन स तादृशः । इह ‘तृतीय इव तेजसा कान्त्या च’ इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

हार्योर्मे से गिरे कङ्कणोसे अनुग्रह-लामकी प्रत्याशसे जिनके चरणों की पूजा की, और प्रलयकालके अग्निज्वाला-
समूहके समान पिङ्गलवर्ण जिनके जटा-समूहमें गङ्गा भ्रमण की थी; स्वयं वे ही अन्यकालसुरके शत्रु भगवान् महादेव
कैलासवासकी प्रीति छोड़कर जिस उज्जयिनीमें महाकाल-नाम धारण कर निवास करते हैं ।

इस प्रकारकी उस नगरीमें नल, नहुष, ययाति, धुन्धुमार, भरत, भगीरथ और दशरथके समान प्रजाकी
पीड़ा हरने वाला तारापीड नामका राजा था । उसने अपने बाहुबलसे सब भूमण्डलको जीत लिया था । उसकी
तीनों शक्तियों फलीभूत हुई थीं । वह बुद्धिमान् और उत्साही था । नीतिशास्त्रमें निरन्तर पर्यालोचना करनेसे
उसकी बुद्धि बहुत उलझी हुई नहीं थी । उसने सप्त धर्मशास्त्रका अध्ययन किया था । वह तेज और सौन्दर्यमें सूर्य-

१. अमरसिन्धुः । २. अन्धकारातिः । ३. वसति । ४. नृग-नल । ५. ‘‘दशरथ-जनमेजयार्जुन-
प्रतिमः । ६. ‘‘उपार्जित’’ ।

लन्तु-पूत-मूर्च्छिः, उपशमित-सकल-जगदुपलब्धः, विहाय कमल-वन्मतिः अवगणय्य
नारायण-वक्षःस्थल-वसति-सुखम्, उत्फुल्लारविन्द-हस्तया शूरसमागम-व्यसनिन्या
निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजन-संसेवितस्य मधुसूदन-चरण इव सुर-सरित्प्र-
वाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजन-सन्तापकारिणः स्थिरस्याप्यविरतं भ्रमतः,
निर्मलस्यापि मलिनीकृताराति-वनिता-मुखकमल-युतेः, अतिधवलस्यापि सर्वजनरागका-
रिणः, सुधासूतेरिव जलनिधिर्दुर्भवो यशसः, पातालवदाश्रितो निजपक्षक्षतिभीतैः क्षिति-

विहायेति । कमलवनानि नलिनीखण्डानि विहाय परित्यज्य, नारायणस्य विष्णोः यद्वक्षःस्थले भुजा-
न्तरस्थले वा वसतिर्निवासः तस्मात् यत्सुखम् आनन्दः तदवगणय्य अवगणनां विधाय, उत्फुल्लं प्रस्फुटम्
अरविन्दं पङ्कजं हस्ते पाणौ यस्यास्तथा तादृश्या, अनेन विहारोपकरणानि व्यवहारानुरागयुक्तानीति
व्यञ्जयति । शूरसमाग वीरपुरुषसम्बन्धे व्यसनिन्या आसक्तिमत्या, लक्ष्म्या राजश्रिया निर्व्याजं निश्च-
लम् आलिङ्गित उपगृहीतः । इह हि कमलादपि नारायणादपि च सुखनिवासभूमिः राजेति व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वन्यते । तथा च तल्लक्षणं दर्पणे—

‘आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताश्च वा । व्यतिरेकः ।’ इति ।

एवं नृपतेरपि अत्यन्तविलासित्वं महाशूरत्वञ्च व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिश्च ।

महेति । महामुनिजनैः महर्षिभिः संसेवितस्य आचारेण तथा अवगाहनेन धर्माज्जनाय निरन्तरमा-
श्रितस्य सुरसरिप्रवाहस्य भागीरथीस्रोतसः मधुसूदनचरण इव नारायणपाद इव, सत्यस्य सत्याचारस्य
प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । इह पूर्णोपमा ।

शिशिरस्येति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि, रिपुजनस्य वैरिपुरुषस्य वियोगिपुरुषस्य च सन्तापका-
रिणो दाहविधायिन इति विरोधः, ईर्ष्या मदनोद्दीपनया च चित्तोद्वेगकरस्येति तत्परिहारः । स्थिरस्य
अचञ्चलस्यापि अविरतं निरन्तरं भ्रमतो गच्छत इति विरोधः, सर्वस्मिन् समये राशिचक्रे भ्रमणं विधीय-
मानस्य चेति तत्समाधानम् । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि मलिनीकृता कश्मलीकृतेत्यादिना विरोधः
स्वच्छस्यापि विद्वेषात् कामव्यथावशाच्च मलिनीकृता अरातिवनितानां रिपुनारीणां वियोगिपत्नीनाञ्च मुख-
कमलद्युतिः वदनपद्मकान्तिर्येनेति तत्परिहारः । अतिधवलस्यापि नितान्तस्वच्छस्यापि सर्वजनरागकारिणो
निखिललोकरक्तिमविधायिन इति विरोधः, सर्वेषां लोकानां रागकारिण आत्मन्यनुरागविधायिन इति
तत्परिहारः । इत्यभूतस्य सुधासूतेः सुधाकरस्य चन्द्रस्य जलनिधिः सागर इव, इत्यभूतस्य यशसः कीर्तेः
उन्नवः उत्पत्तिस्थानम् । अत्रादितश्चतुर्षु विरोधालङ्कारः, तेन सङ्कीर्णं पूर्वोपमा ।

पातालदिति । निजपक्षाणां स्वीयलोकानाम् आत्मीयपतन्नाणाञ्च या क्षतिः विरुद्धतारापीडात् क्षयः

चन्द्रके समान एक तीसरा था । अनेक यश अनुष्ठान करनेसे उसका शरीर पवित्र हो गता था । उसने नाना-
विध उपायसे संसारके समस्त उपद्रवोंको निवारण कर दिया था । वीरपुरुषोंके संसर्गमें अनुरागिणी तथा हाथमें
प्रस्फुटित कमलको धारण करने वाली स्वयं राजलक्ष्मी भी कमलवन छोड़ और नारायणके वक्षःस्थलमें वास करने
की सुख-गणना न करके निष्कपट होकर उससे आ लियी थी । जैसे विष्णुका चरण बड़े-बड़े मुनियों द्वारा
सेवन किए गए मन्दाकिनीके प्रवाहका निर्गम-स्थान है, वह भी उसी तरह मुनिजनसेवित सत्यका उत्पत्ति-स्थान
था । समुद्र जैसे चन्द्रका उत्पत्ति-स्थान है उसी तरह वह यशका उत्पत्ति-स्थान था । चन्द्र जिसप्रकार शीतल
होकर विरहियोंको सन्ताप (कामोद्दीपनद्वारा चित्तमें क्षोभ) उत्पन्न करता है उसका यश भी उसीप्रकार शीतल
होकर भी शत्रुओंको सन्ताप (ईर्ष्या-वशसे चित्तका क्षोभ) उत्पन्न करता है । चन्द्र जिसप्रकार स्थिर होनेपर भी
सर्वदा भ्रमण करता है (अर्थात् आकाशमें स्थायी होकर नक्षत्र-मालाओंके साथ-साथ भ्रमण करता है) उसका यश
उसी प्रकार स्थिर (चिरस्थायी) होकर भी सर्वदा लोगोंके सामने चारों ओर भ्रमण करता था । चन्द्र जिसप्रकार
निर्मल होकर भी शत्रुओंकी विरहिणी स्त्रियोंके मुख-कमलकी कान्तिको कामवेदना उत्पन्न कर मलिन कर देता था,
उसका यश उसीप्रकार निर्मल होकर भी शत्रुस्त्रियोंके मुख-कमलकी शोभाको विद्वेष-वशसे मलिन कर देता था ।
चन्द्र जिसप्रकार अत्यन्त धवल होने पर भी सभी लोगोंको रक्तिमा (अनुराग) करने वाला था, उसका यश उसी

१. अविगणय्य । २. एकव्यसनिन्या; शूरसमागसैव्यसनिन्या । ३. नित्यम् अनवरतम् । ४. सागरः ।
५. पाताल इव । ६. क्षितिभीतैः ।

मृतां कुलैः, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्न-विग्रहः, दशरथ इव सुमित्रो-
वेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदा-प्रवाह इव महा-
वंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृत-प्रजापीडो राजा
तारापीडो नामाभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासमिव पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचकार ।

शक्नेन च्छेदनञ्च ततो भीतैः व्रतैः क्षितिमृतां नृपाणां पर्वतानाञ्च कुलैः मण्डलैः पातालमिव रसातलमि-
वेति पातालवत् आश्रितः अवलम्बितः तारापीडः । शक्नेन स्वपञ्चच्छेदमवधार्य पर्वतसमूहैर्यथा रसातल-
माश्रितः तथा विपक्षितारापीडात् स्वराज्यक्षयभीतैः नृपगणैः स (भूपतिः) आश्रित इति भावः ।

ग्रहेति । ग्रहाः सूर्यादयस्तेषां गणः समूह इव, बुधैः विद्वद्भिः, बुधेन चन्द्रात्मजेन च अनुगतः सहितः ।

मकरोति । मकरध्वजो मदने इव, उत्सन्नो विनष्टो विग्रहः संग्रामः शरीरञ्च यस्य स तादृशः, एकत्र
व्यवहारनैपुण्यादन्यत्र शम्भुवृत्तीयलोचनवह्निना दाहादित्याशयः ।

दशेति । दशरथो रामपिता स इव, सुमित्रैः उत्तमसुहृद्भिः, सुमित्रया लक्ष्मणमात्रा च उपेतः सहितः ।

पथिति । पशुपतिः शम्भुरिव, महासेनया विपुलसैन्येन, षडाननेन च अनुयातः अनुगतः ।

भुजगेति । भुजगराजः शेषनाग इव, क्षमाभरेण क्षमागुणाधिक्येन, क्षमायाः भुवो धारणजन्यभारेण
च गुरुः गौरवान्वितः भारयुक्तश्च । क्षमागुणप्रशंसा च—

‘क्षमा बलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा । क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किञ्च साध्यते ॥’

नर्मदेति । नर्मदाया मेकलाद्रिजायाः नद्याः प्रवाहः स्रोत इव, महावंशात् अत्युच्चकुलात् विस्तृतवेणु-
पुञ्जमध्याच्च प्रभवति उत्पद्यत इति स तादृशः । मेकलाद्रिस्थवेणुपुञ्जमध्यान्नर्मदायाः प्रादुर्भाव इति
लौकिकाभाषिको । इह ‘पातालवत्’ इत्यारभ्य ‘नर्मदा प्रवाह इव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । धर्मस्य धर्मराजस्य अवतार इव स्वरूपान्तरेणाविर्भूतः अंश इव, सर्वस्मिन् समये नीति-
सत्यावलम्बनादित्यभिप्रायः ।

नारायणस्य प्रतिनिधिरिव साम्यात् कार्यभारमुपगत इव, सर्वस्मिन् समये जगत्परिपालनतत्परं
त्वादित्याशयः । परिहृता परित्यक्ता प्रजानां जनानां पीडा दुःसोढकरभारदानादिजनितव्यथा येन स
तादृशः । इह ‘अवतार इव’ ‘प्रतिनिधिरिव’ इत्यत्र च जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

य इति । पशुपतिः शङ्कर इव यः तारापीडः, दशाननेन लङ्काधिपतिनेव, तमसां तमोगुणानां
प्रसरेण आधिक्येन मलिनं कश्मलं वपुः शरीरं यस्य तेन तादृशेन, तथा पापं कलुषमेव बहुलम् अधिकं
यस्मिन् तेन तादृशेन, कलिकालेन कलियुगेन आमूलतः मूल (बुध्न) पर्यन्तं चालितं स्वकीयस्थानात्

प्रकार अत्यन्त धवल होकर भी सभी लोगोंको अनुरक्त करनेवाला था । क्षितिधरकुलोंने जिस प्रकार इन्द्र द्वारा
अपने पक्षच्छेदके भयसे पातालका आश्रयण किया था, उसी प्रकार अन्यान्य राजगण भी अपने पक्षके नाशके भयसे
तारापीडका आश्रयण किये थे ।

जिस प्रकार बुध अन्यान्य ग्रहगणका अनुगमन करता है, उसी प्रकार पण्डितगण भी तारापीडका अनुगमन
करते थे । जिस प्रकार कामदेवका शरीर नहीं है, उसी प्रकार तारापीडका भी युद्ध नहीं था । जिस प्रकार राजा-
दशरथ सुमित्रानामकी पत्नीसे युक्त थे, उसी प्रकार तारापीड भी उत्तम सुहृद्गणोंसे युक्त था । जिवप्रकार कार्तिकेय
शङ्करका अनुगमन करते हैं, उसीप्रकार विशाल सैन्यमण्डली भी तारापीडका अनुगमन करती थी । जिसप्रकार
शेषनाग पृथिवीधारण करनेमें क्षम है, उसीप्रकार तारापीड भी अतिशय क्षमागुणके भारसे गौरवान्वित था ।
जिस प्रकार नर्मदा नदीका प्रवाह विशाल वंशसमूह (बाँसोंकी झाड़ी) से उत्पन्न होता है, उसीप्रकार तारापीड भी
उच्चकुलसे उत्पन्न हुआ था, और वह धर्मका मानो अवतार एवं नारायणका मानो प्रतिनिधिस्वरूप था ।

रावणद्वारा कैलाश पर्वतको मूलसे चलायमान किये जानेपर महादेवने चरणांगुष्ठके भारसे जिसप्रकार
फिरसे उसे रोककर स्थिर किया था, उसीप्रकार अज्ञानके प्रसारसे मलिन शरीरवाले और पापसे भरे कलिकाल-

१. क्षितिमृत्कुलैः क्षितिमृत्कुलैः, क्षितिमृतः कुलैः । २. अनुगतः । ३. परिहृत । ४. कैलासम् । ५. चक्रे ।

यश्च रति-प्रलाप-जनित-दयार्द्र-हृदय-हर-निर्मितमपरमिव-मकरकेतुममंस्त लोकः ।
यश्च जलनिधि-तरङ्ग-धौत-मेखलात् पत्रान्तर-विचारि-तारागण-द्विगुणिततट-तरु-
कुसुम-प्रकरात् उद्यदिन्दु-बिम्ब-विगलदमृत-बिन्दुसारोर्द्र-चन्दनात् अशिशिर-कर-रथ-
तुरङ्ग-सुर-शिखरोल्लेख-खण्डितोल्लसल्लवङ्ग-पल्लवात् ऐरावत-कैर-ल्लेख-शल्लकी-किसल-

प्रच्याववितुमुपक्रान्तम्, कैलासं हिमशिखरमिव धर्मं सुकृतम्, अवष्टभ्य सर्वतः श्रौतस्मार्त्तकर्मकलाप-
प्रवर्त्तनेन चरगाङ्गुलिभिरेण च अवलम्ब्य, पुनरपि भूयोऽपि स्थिरीचकार सुस्थिरं कृतवान् ।

इह 'पशुपतिरिव, दशाननेनेव, कैलासमिव' इति त्रयाणामुपमानानां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

पुरा परमशिवमक्तेन लङ्काधिपतिना शिवपूजनाय प्रत्यहं स्वराजधानीतः कैलासागमनायासं परिहृ-
त्तुमिच्छुना तं पर्वतमुत्तरेण स्वराजधान्यामेव नीयमानमवलोक्य तत्र भगवान् परमेश्वरः पादाङ्गुलिभरेण
भूयोऽपि स्वकीयस्थानेऽतिष्ठिपदिति रामायणम् ।

यमिति । च पुनः, रतेः कामपत्न्याः प्रलापेन स्वप्राणपतिविनाशोत्पन्नशोकजनितविलापेन, जनिता
उत्पादिता या दया कल्याणं तया आर्द्रं स्विन्नं हृदयं चेतां यस्य तेन तादृशेन हरेण शङ्करेण निर्मितं रचितम्
अपरम् अन्यं मकरकेतुं कन्दर्पमिव यं तारापोडम् अमंस्त मनसि कृतवान् । इह 'अपरमिव' इति द्रव्यो-
द्योता तया चास्य स्वन्तः रामणीयकं रूपमिति ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

यश्चेति । च पुनः, पूर्वदिग्वर्त्तमानादुदयाचलात् दक्षिणदिग्वर्त्तमानात् सेतुबन्धात् पश्चिमदिग्वर्त्त-
मानात् मन्दरशैलात् उत्तरदिग्वर्त्तमानाच्च गन्धमादनपर्वतादारभ्य अवनीपतयः मेदिनीपतयः यं तारापीडं
प्रणेतुः नमश्चकुरिति दूरस्थितया क्रियया सम्बन्धः । इह पञ्चम्यन्तानि पदानि तेषां पर्वतानां विशे-
षणानि बोध्यानि । तत्र प्रथममुदयपर्वतविशेषणानि प्रतिपादयति—जलनिधीति । जलनिधेः पूर्वसमुद्रस्य
तरङ्गैः कल्लोलैः धौता कालिता मेखला मध्यभागो यस्य तस्मात् तादृशात् । पत्राणां पर्णानाम् अन्तर्मध्ये
विचारिभिः अत्युन्नततया नक्षत्रमण्डलस्पर्शित्वात् सञ्चारिभिः तारागणैः नक्षत्रमण्डलैः द्विगुणितः द्विगुणी-
कृतः तटतरुणां स्वोन्नतप्रदेशस्थद्रुमाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्य तस्मात् तादृशात् । उद्यत उदयं
प्राप्नुवत इन्दुबिम्बात् चन्द्रमण्डलात् विगलतां स्रवताम् अमृतबिन्दूनां पीयूषविप्रुषाम् आसारेण धारा-
सम्पातेन आर्द्राः किलक्षाः चन्दना मलयजवृक्षाः यत्र तस्मात् तादृशात् । अशिशिरकरस्य दिवसकरस्य ये
रथतुरङ्गाः स्यन्दननियुक्ताश्वाः तेषां सुरशिखरैः शफप्रान्तैः य उल्लेखो घर्षणं तेन खण्डितानि श्रुतितानि
अत एव उल्लसन्ति देदीप्यवन्ति लवङ्गपल्लवानि लवङ्गकिसलयानि यत्र तस्मात् तादृशात् । ऐरावतस्य
इन्द्रहस्तिनः करेण शुङ्गादण्डेन लूतानि क्षिप्तानि शल्लकीनां गजभक्षयतरुविशेषाणां किसलयानि पल्ल-
वानि यत्र तस्मात् तादृशात् । उदयनाम्नः उदयसंज्ञकस्य शैलात् पर्वतात् आ आरभ्येत्यर्थः । इह
'पत्रान्तरविचारि' इत्यादौ 'उद्यदिन्दुबिम्ब' इत्यादौ 'अशिशिरकर' इत्यादौ च विशेषणे सम्बन्धाभावेऽपि
सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, चैषां सर्वत्र परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

द्वारा धर्मं मूलसे चलायमानं किये जानेपर उसे रोककर राजा तारापीडने श्रुति और स्मृतिका विधान प्रवर्त्तित कर
उस धर्मको फिरसे स्थापित किया था ।

महादेवेन रतिका प्रलाप सुनकर हृदयमें दया उत्पन्न होनेसे मानो दूसरा कामदेव उत्पन्न किया हो ऐसा उस
तारापीडको सभी लोग मनमें समझते थे ।

समुद्रकी तरङ्गोंसे जिसकी मेखला धुल गई है, पत्तोंके बीच-बीचमें विचरते तारोंसे जिसके तटके वृक्षोंके फूल
द्विगुणित हो गये हैं, उदय होते चन्द्रबिम्बमेंसे निःसृत हुई अमृतकी बूँदोंकी वर्षासे जहाँ सभी चन्दनवृक्ष गीले
रहते हैं, सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुरोंकी रगड़से जहाँसे लवंग-पल्लवखण्डित हो गये हैं और ऐरावत हाथीकी
सँड़से जहाँ शल्लकी वृक्षके पत्ते तोड़ छिड़ गये हैं ऐसे उदयाचल तकसे, जहाँ बन्दरोंसे तोड़े जानेके कारण लवली-फल
धोड़े ही बचे हैं, समुद्रमेंसे निकली हुई जलदेवियाँ जहाँ रामचन्द्रके चरणचिह्नोंकी पूजा करती हैं, पर्वतोंके गिरनेसे
चूर्णित शङ्खसमूहके टुकड़े जहाँ शिलातलोंपर नक्षत्रपुञ्जके समान प्रतीत हो रहे हैं, एवं जो बानरश्रेष्ठके हाथसे
झटके किये गए सहस्रों पर्वतोंसे निर्मित हुआ है ऐसे सेतुबन्ध तकसे; निर्मल शरनोंके जलसे जहाँ नक्षत्रराशि

१...उपजनित ।

२. अपरं ।

३. पत्रान्तः...

४. कश्चिद् 'वि' पदश्चास्ति ।

५. दुर्दिनार्द्र...

६. ...तुरगः... । ७...करतल, करलूनलोष...करलूनरोषः...

यात् आ शैलादुदयनाम्नः, कपिविल-विलुप्त-विरल-लघलीलता-फलात् उदधि-विनिर्गत-
जलदेवताभिर्वन्द्यमान-राघवपादात् अचल-पार्त-दलित-शङ्कुल-शकल-तारकित-शिला-
तलात् नल-करतलौकलित-शैल-सहस्र-सम्भूतादा सेतुबन्धात्, अच्छ-निर्भर-जल-धौत-
तारका-सार्थात् अमृत-मथन-द्यत-चैकुण्ठ-केयूरपत्र-मकरकोटि-कर्षण-मसृणित-ग्रीवणः
सुरासुर-हेला-चलयित-वासुकि-समाकर्षण-प्रारम्भ-चलित-चरणभर-दलित-नितम्बात् अमृत-
सीकर-सिक्तसानोरा मन्दराचलात् नर-नारायण-चरण-मुद्राङ्कित-बदरिकाश्रम-
रमणीयात् कुबेर-पुर-सुन्दरी-भूषण-रवमुखर-शिखरात् सप्तर्षि-सन्ध्योपासना-पूत-प्रस-
वणाम्भसः वृकोदरोदलित-सौगन्धिकषण्ड-सुगन्धि-मेखलात् आ गन्धमादनात्, सेवा-

अथ द्वितीयं सेतुबन्धं विशेषयन् प्रतिपादयति-कपिवलेति । कपिवलेन लङ्कागमनकाले वानरानी
केन विलुप्तानि मलयितुं तनानि अतएव विरलानि स्वरूपीभूतानि लवलीलतानां लवलीसंज्ञकवह्नीनां
फलानि सस्यानि यत्र तस्मात् । उदधेः समुद्रात् विनिर्गतया उथितया जलदेवतया जलाधिष्ठान्या
अभिवन्द्यमाना अर्च्यमानाः राघवस्य दाक्षर्येः पादाः चरणचिह्नानि यत्र तस्मात् । अचलानां पर्वतानां
पातेन निक्षेपेण सेतुबन्धनकाले शैलनिक्षेपप्रहारेणेत्यर्थः, दलितानां चूर्णितानां शङ्कुलानां शकलैः स्वपैः
तारकितानि सजाततारकाणि शिलातलानि पाषाणतलानि यत्र तस्मात् । नलस्य तत्संज्ञकविश्वकर्मसुतस्य
कपिमुख्यस्य करतलेन पाणितलेन आकलितेन संस्थापितेन शैलसहस्रेण अचलगणेन सम्भूतात् उत्पन्नात्
सेतुबन्धात् समुद्रबन्धादित्यर्थः, आ आरभ्य । इह आन्तिमान् ।

तृतीयं मन्दराचलं विशेषयति-अच्छेत्यादिना । अच्छैः स्फोटैः निर्भरजलैः प्रसवणसलिलैः धौतः
प्रक्षालितः तारकासार्थः नक्षत्रसमूहो यस्मात् तस्मात्, अत्युन्नततया तारकामण्डलचुम्बित्वादित्याशयः ।
अमृतमथने समुद्रमन्थनपूर्वकपीयूषोत्थोलन इत्यर्थः, उद्यतस्य तत्परस्य चैकुण्ठस्य नारायणस्य, केयूरप-
त्राणां पत्रस्वरूपमुजालङ्कारविशेषाणां या मकरकोटयो मकररूपाग्रप्रदेशाः तेषां कर्षणेन घर्षणेन मसृणितः
चिह्नगीकृता प्रावाणः शिला यस्य तस्मात् । सुरासुरैः देवदानवैः हेलया क्रोडया बलयितो मण्डलाकारतां
प्रापितो यो वासुकिः शेषनागः तस्य समाकर्षणप्रारम्भेण चलितानां स्वस्थानात्स्थितानां चरणानां तेषा-
मेव देवदानवानां पादानां भरेण दलितो मर्दितो नितम्बः कटिभागो यस्य तस्मात् । अमृतस्य उत्तिष्ठमा-
नस्य पीयूषस्य, सीकरैः बिन्दुभिः सिक्ताः सेचिताः सानवः शिखरप्रदेशा यस्य तस्मात् मन्दराचलात्
मेरुपर्वतात् आ आरभ्य ।

पुरा किल सुरासुरा मन्दराचलेन मन्थनदण्डेन यदा समुद्रं मथितुमारब्धवन्तस्तदाऽन्तस्तलामा-
वान्मन्दराचलो हि समुद्रे निमज्ज । अनन्तरं प्रार्थितो भगवान् विष्णुः कर्मरूपेण तं धृतवान् तेनैव रूपेण
च बाहुभ्यामावेष्ट्य रक्षितवान् मन्दराचलम्, ततो वासुकिं रज्जुं विधाय क्षीराब्धिं मन्थयामासु-
रिति पौराणिकी कथा ।

तुरीयं गन्धमादनं विशेषयति-नरनारायणेत्यादिना । नरनारायणयोः तन्नामकयोस्तापसयोः चरण-
मुद्राभिः चरणन्यासचिह्नैः अङ्कितः चिह्नितो यो बदरिकाश्रमः तन्नामकतपोवनं तेन रमणीयात् सुन्दरात् ।
कुबेरपुरम् अलकापुरी तत्र याः सुन्दर्यः रमण्यः तासां तथोक्तानां भूषणरवैः आभरणशब्देन मुखराणि
(तारे) ध्रुव जाते हैं, अमृत-मन्थन करते समय नारायणके केयूर (बाजूबन्द) के मकरचिह्नके अग्रभागके घर्षणसे
जिसके प्रस्तरसमूह चिकने [पालिसदार] हो गये हैं, मण्डलीकृत वासुकि नागको सहज बलसे खींचनेमें ढगमगाते
देव-दानवोंके चरणोंके भारसे जिसका मध्य भाग मर्दित हो गया है और ऊपर उठे अमृतके बिन्दुओंसे जिसके
शिखर सँचे गये हैं ऐसे मन्दराचल तकसे, नरनारायणके चरण-चिह्नोंसे चिह्नित हुए बदरिकाश्रमसे जो रमणीय लगता
है, कुबेरकी राजधानी अलकापुरीकी सुन्दरियोंके आभूषणोंकी झनझनाहटसे जिसके शिखर शब्दायमान हो रहे
हैं, सप्तर्षिगणने सन्ध्योपासन करके जिसके शरनोंका जल पवित्र किया है, और भीमसेनके द्वारा तोड़े गये
सौगन्धिक फूलोंसे जिसका मध्यभाग सुगन्धित हुआ है ऐसे गन्धमादन पर्वत तकसे आकर अपनी मुजाकोंके बलसे

१. ...कवलात् । २. कपिकुल... । २. पुष्पात् । ४. निर्गत... । ५. वन्द्यमान... । ६. निपात... ।
७. तलकलित । ८. प्रावाणः । सुरासुराबलयित... । ९. ...आरम्भवलचरण...चलावलितचरण... । १०. नितम्ब-
कटकोट । ११. मन्दरात् । १२. खण्डमण्डलात् । मण्डलात्, मेकलात् ।

खलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः शिरोभिश्चरण-नख-मयूखै-प्रथितै-मुकुट-पत्रलता-ग्रन्थयो भयचकित-
तरल-तारक-दृशो भुजबल-विजिताः प्रणेमुरवनीपतयः ।

येन चानेकरत्नांशुजालै-पल्लविते व्यालैम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावा-
क्रान्ते सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वा दिशः ।

यस्मै च मन्त्येऽनन्यसाधारणशक्तिसम्पदे सुरपतिरपि स्पृहयाञ्चकार ।

शब्दसहितानि शिखराणि सानूनि यस्य तस्मात् । सप्तर्षीणां मरीच्यादिमुनीनां सन्ध्योपासनया सन्ध्या-
वन्दनेन पूतानि पवित्राणि प्रववणाभ्यासि निश्चरसलिलानि यस्य तस्मात् । तथा वृकोदरेण भीमसेनेन
उद्धृतिं क्षिप्तं यत्सौगन्धिकषण्डं कल्लारमण्डलं तेन सुगन्धिः सौरभयुक्ता मेखला मध्यप्रदेशो यस्य
तस्मात् । गन्धमादनात् तन्नामकपर्वतात् आ आरभ्य । 'सौगन्धिकं तु कल्लारम्' इत्यमरः ।

यस्मिन् समये द्यूतनिर्जिताः सन्तः पाण्डवा द्वैतवनमवाप्सुः तस्मिन् समये सौगन्धिककुसुमेषु
द्रौपद्या अभिलाषः समुत्पन्नः । अथ तन्मनोरथपूर्तये भीमसेनः तत्र सरस्यभ्यासीनं नागराजं विजित्वा
तत्कन्यकाञ्चोत्प्लव्याख्यां विवाह्य सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययाविति महाभारतीया कथा ।

अथावनीपतीन् विशेषयति—सेवाञ्जलिकमलैत्यादिना । सेवाञ्जलय एव आनुगत्यप्रकाशनाय भाले
पाणिद्वयसंयोगा एव कमलमुकुलानि पद्मकुड्मलानि यद्वा सेवाञ्जलयः कमलमुकुलानीव, तैर्दन्तुराणि
उच्चावचानि तैः तादृशैः । शिरोभिः मस्तकैरुपलक्षिताः, चरणनखमयूखैः तारापीडनूपतैः पादपुनर्भूरश्मिभिः
प्रथिताः प्रणामसमये संस्पृष्टाः मुकुटानां राज्ञामेव किरीटानां पत्रलताग्रन्थयः पत्रलतास्वरूपाग्रभागबन्ध-
नानि येषां ते तादृशाः । मयेन त्रासेन चकिताः चञ्चलाः तरलाः भास्वराः तारकाः कनीनिका यासां ताः
तादृशाः दृशो लोचनानि येषां ते तादृशाः । भुजबलेन तारापीडस्यैव बाहुवीर्येण विजिताः स्वाधीनीकृताः ।
'तरलो भास्वरे चले' इति हैमः ।

'तरलं चञ्चले' विज्ञे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् ।

हारमण्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम् ॥' इति मेदिनी च ।

इह 'सेवाञ्जलि-कमल-मुकुल-दन्तुरैः' इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणानुपलम्भात् उपमारूपकयोः
सन्देहसङ्करः ।

येनेति । दिग्गजेन पेरावतादिहस्तिना कल्पतराविव पारिजातवृक्ष इव येन तारापीडेन, अनेकेषां
बहूनां रत्नानां स्वनिवेशितानां मणीनाम् अंशुजालैः रश्मिसमूहैः पल्लविते चतुर्दिक्षु प्रसरणाद्विस्तारिते
समुत्पन्नविधिमणिकिरणसमूहात्मककिसलये च, तथा व्यालम्बि लम्बमानं मुक्ताफलजालं मौक्तिकक-
यत्र तथोक्ते सिंहासने राजविष्टरे आक्रान्ते आरूढे धारणे च कृते सति, भरेण तदीयभारेण, शिलीमुखानां
तत्पारिजातवृक्षतः उत्पत्ततां अमराणां बाणानाञ्च न्यतिकरेण सम्बन्धेन कम्पिता धूता लता इव
तत्पारिजातवृक्षनिकटस्थिता व्रतत्य इव आयामिन्यो विस्तारवत्यः समस्ता इत्यर्थः, सर्वाः समस्ताः दिशो
हरितो नेमुः अधीना प्रणताश्च बभूवुः । इह 'कल्पतराविव' 'लता इव' इत्यत्र पूर्णोपमयोः परस्परं सापे-
क्षत्वेन सङ्करः ।

जीते हुए तथा मयसे चकित और चञ्चल दृष्टिवाले बड़े-बड़े राजगण सेवाञ्जलिरूप कमलकी कलीसे निम्नोन्नत हुए
मस्तकौसे उस [तारापीड] को प्रणाम करते थे ।

किसी दिग्गज द्वारा कल्पवृक्ष पर आक्रमण करने पर जिस समय उससे उड़कर अमरगण निकटवर्ती
लताओं पर बैठ जाते हैं, उस समय उसके भारसे कम्पित होकर वे [लताएँ] जिस प्रकार अवन्त हो जाती हैं,
उसी प्रकार अनेक रत्नोंकी किरणें जहाँ फैल रही थीं और जिसमें मोतियों की जालियाँ बँधी हुई थीं ऐसे सिंहासन
पर महाराज तारापीडके बैठजाने पर उसके भारसे बाणप्रहारके भयसे कम्पित होकर सभी दिशाएँ उसके समीप
सम्पूर्ण रूपसे अवन्त हो गईं ।

मुझे ऐसा प्रतीत हो रहा है कि-स्वयं देवराज इन्द्र भी, तारापीडकी असाधारण शक्ति और सम्पत्तिको
देखकर तदनु रूप शक्ति और सम्पत्ति प्राप्त करनेकी इच्छा करता था ।

१. मुकुलैर्दन्तुरैः २. मयूखाग्र ३. प्रथि ४. तार ५. अवनिपाः ६. अंशुकजाल ७. व्यालम्बि ८. मुक्ताजालके ९. सर्वदिशः १०. मन्ये सुर

यस्माच्च धवलीकृत-भुवनतलः सकल-लोक-हृदयानन्दकारी क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः ।

यस्य चामृतामोद-सुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत^१-बहुल-दुग्धसिन्धु-फेन-लेखयेव धव-लीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत^२ कीर्त्या । यस्य चातिदुःसह-प्रताप-सन्ताप-खिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातपत्रच्छायां^३ राजलक्ष्मीः । तथा च यस्य^४ दिष्टिवृद्धिमिव^५ शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, 'मङ्गलमिव बहु मेने, मन्त्रमिव जजाप, आग-ममिव^६ न विसस्मार चरितं जनः ।

यस्मै चेति । सुराणां देवानां पतिः स्वामी इन्द्र इत्यर्थः, सोऽपि, अनन्यसाधारणी शक्तिसम्पत् यस्य एवम्भूताय यस्मै च तारापीडाय स्पृहयाञ्चकार उक्तरूपा ममापि शक्तिसम्पत् स्यादिति मनोरथं कृतवानित्यर्थः । इत्थं मन्ये । वाचकपदस्य विद्यमानत्वाद्वाच्या क्रियोत्येष्टा ।

यस्मादिति । यस्मात् तारापीडात् क्रौञ्चात् क्रौञ्चपर्वतात् हंसनिवहः सितच्छदसमूह इव, धवलीकृतं श्वेतीकृतं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तादृशः सकललोकानां समस्तजनानां यानि हृदयानि चित्तानि तेषाम् आनन्दकारी प्रमोदकृत् गुणगणो दयादाक्षिण्यादिः निर्जगाम बहिर्निर्ययौ तमनुक्तुंमभिलषतां जनानां चेतांसि इति शेषः ।

पुरा किल परशुरामो महेश्वराद्धनुर्वेदशिक्षणावसरे क्रौञ्चदारकस्य कार्तिकेयस्य स्पृहया शरेण क्रौञ्चनामकं पर्वतं भेदितवान् यद्विवराच्च हंसा निःसृता इति पौराणिकी कथा ।

यत्येति । अमृतस्य पीपूषस्य य आमोदो गन्धः तद्वत् मन्थनोत्पन्नपीपूषामोदेन च सुरभिर्गणत-पूर्णः परिमलो गन्धो यस्याः तथा तादृश्या, तथा धवलीकृताः शुभीकृताः सुरासुरलोकाः संसारव्यापनात् देवदानवलोकाः मन्थनोद्यताः सुरासुराश्च यया तथा तादृश्या । मन्दरेण भ्रमितमन्दरपर्वतेन उद्धता उत्तोलिता बहुला अधिका या दुग्धसिन्धोः क्षीरसमुद्रस्य फेनलेखा । अन्धिकफपङ्क्तिः तथा इव, यस्य कीर्त्या यशसाः, मुखरितं निजनयनशब्दश्च आलोडनशब्दश्च शब्दायमानाकृतं भुवनं विष्टं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा दशसु दिशासु अभ्रम्यत अगम्यत । यद्यप्यत्र कीर्त्तः परिमलासम्भवात्तद्वर्णनेन ख्यातिविरुद्धो दोष आपतति तथापि 'कीर्त्या सौगन्ध्यं वर्ण्यते' इति कविसम्प्रदाय इति मानुचन्द्रप्रतिपादनात् गुण एव, उक्तञ्च दर्पणे 'कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातिविरुद्धता' इति । 'फेनलेखयेवे'त्यत्र पूर्णोपमा ।

यत्येति । राजलक्ष्मीः राज्यश्रीः, अतिदुःसहः अतिदुःखेन सोढुं शक्यः प्रतापः कोशदण्डजातं तेज एव प्रतापः सूर्यादितेजः तस्माद् यः सन्तापो धर्मः तेन खिद्यमानेव क्षिद्यमानेव सती क्षणमपि निमेष-मात्रमपि यस्य आतपत्रच्छायां राजच्छत्रस्य अनातपस्थलं न मुमोच न तस्याज सूर्यादितापतप्तस्य छाया-श्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इहोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योः सङ्करः ।

तथा चेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । जनो लोकः यस्य चरितं शौर्यानुकम्पादिकं दिष्टिवृद्धिमिव ज्योतिः शास्त्रमुखात् निजभाग्योपचयमिव जनानात् शुश्राव आकर्णितवान् लालसया कौतूहलेन च आग्रहासि-शयसम्भवादित्याशयः । गुरोरुपदेशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् द्वयोरप्यभ्युदयसम्पादकत्व-प्रत्याशयादित्यभिप्रायः । मङ्गलमिव स्वीयशुभोदयमिव बहु मेने सर्वाधिकत्वेन ज्ञातवान् उभयत्रापि सुखहेतुत्वादिति भावः । उपास्यमन्त्रमिव आराध्यमन्त्रमिव जजाप वारंवारमुच्चरितवान् मुहुर्मुहुस्तदनु-ष्ठानेन तदनुकरणस्यानायासेन विधातुं शक्यत्वात् मन्त्रपक्षे चाभिलषितसम्पादकत्वादित्याशयः । आगमश्च

पूर्वं समयमें जिस प्रकार क्रौञ्चपर्वतसे हंसगण निकले हुए थे, उसी प्रकार दया-दाक्षिण्यादि गुणगण, समस्त संसारको शुश्रवण कर एवं सब लोगोंके हृदयमें आनन्द उत्पन्न कर उस तारापीडसे निकले हुए थे ।

अमृतसुगन्धिके समान नासिकाके तृप्तिजनक सौरभसे युक्त, एवं मन्दराचलसे उछाले गये दूधवाले समुद्रको फेनलेखाके समान शुश्रवण जिसको कीर्त्ति, देव एवं असुरलोकको शुश्रवण कर समस्त भुवनमण्डलको अपनी आलोचनाके शब्दोंसे मुखरित करती हुई दशो-दिशाओंमें भ्रमण करती थी । एवं राजलक्ष्मी, जिसके प्रतापके दुःसह सन्तापसे मानो खिन्न हुई क्षणभर भी उसके राजच्छत्रको छायाको परित्याग नहीं करती थी । सब लोग देवसुखसे अपने सौभाग्यके अभ्युदयके समान उसके चरित्र सुनते थे, गुरुके उपदेशके समान उसकी शिक्षा ग्रहण करते थे, मङ्गल-कार्यके समान आदर करते थे, इष्टमन्त्रके समान जप करते थे और शास्त्र-वचनके समान अहिंसा स्मरण करते थे ।

१. मन्दरोद्धत । २. अभ्रम्यत । ३. आतपच्छायां । ४. अस्य । ५. दिष्टिवृद्धिम् । ६. बहुमङ्गलमिव मेने । ७. आगमवचनमिव ।

यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता, प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां चापधारणम्, प्रतीहाराणामसिधारणम्, तैक्ष्ण्य-
मसिधाराणाम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखैश्चरतिः, देवतानां यात्रा-

अधीताज्ञायमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् वेदादिविस्मरणे मनुवचनादिना दुष्कृतोदयात्, यश्च सु-
स्थत एव न विस्मर्यते रमणीयत्वादित्यभिप्रायः । उपमालङ्कारः ।

यस्मिंश्चेति । च पुनः यस्मिंस्तारापीठे राजनि नृपे गिरीणां पर्वतानामेव विपक्षता इन्द्रकर्तृकच्छेद-
नेन पश्चराहित्यम्, न तु जनानां विपक्षता मिथो वैरभात्रः तद्धेतोरसत्त्वात् । पृथिन्याम् 'आसीद्' इति
अप्रितनक्रियया सर्वत्र सम्बन्धः । प्रत्ययानां सुसिद्धादीनामेव परत्वं प्रकृतिपरवर्तित्वम्, न तु
जनानां परत्वं मिश्रत्वम् अनात्मीयत्वमित्यर्थः, सर्वस्मिन् समये सदाचरणात् । दर्पणानाम् आदर्शानामेव
अभिमुखावस्थानं संमुखैऽवस्थितिः, न तु जनानां जनान्तरस्य हननाय सम्मुखावस्थानं तथाविधविद्वेषा-
सत्त्वात्, यदा—जनानां पुरतो न कस्याप्यवस्थानम्, सर्वेषां धनधान्यादियुक्तत्वादित्याशयः । 'दर्पणे
मुकुरादशौ' इत्यमरः । शूलपाणिः मृत्तिकादिप्रचितमहेश्वरः तत्प्रतिमानां प्रतिकृतीनामेव दुर्गाणां दुर्गाप्रति-
मानाम् आश्लेषः संबन्धः, न तु जनानां दुर्गेषु आश्लेष आश्रयः, प्रतिपक्षयाक्रमणसन्देहस्याधिष्ठमानत्वात् ।
जलधराणां मेघानामेव चापधारणम् इन्द्रधनुधारणम्, न तु जनानां चापधारणं कार्मुकधारणं संग्रामा-
भावात् । प्रतीहाराणां द्वारपालानामेव असिधारणं खड्गधारणम्, न तु जनानां जनान्तरहननाय
खड्गधारणं वैरिताया एवासत्त्वात् । असिधाराणां खड्गनिशितभांगानामेव तैक्ष्ण्यं तीक्ष्णता, न तु
जनानां तैक्ष्ण्यम् उग्रप्रकृतित्वं सच्छिञ्चाप्रभावेण निखिलानामेव मधुरप्रकृतित्वात् । ध्वजानां वैजयन्तीनामेव
उन्नतिः ऊर्ध्वमुखत्वेन स्थितिः, न तु जनानाम् उन्नतिः औद्धत्यम् अहङ्काराभावात् । धनुषां कार्मुकाणामेव
अवनतिः शिञ्जाकाले गुणाकर्षणेन अवनमनम्, न तु जनानाम् अवनतिः अवस्थाच्युतिः निखिलानामेव
अत्यप्यवसायेन द्रव्याद्युपाजनात् । वंशानां वेणूनामेव शिलीमुखैः अमरैः क्षतिः विलकरणेन हानिः, न तु
जनानां शिलीमुखैः शरैः क्षतिः भेदनं संग्रामाभावात् । देवतानां सुराणामेव यात्रा अर्चायामुत्सवः, न तु
जनानां (सैन्यानां) यात्रा संग्रामाय गमनं प्रतिपक्षासत्त्वात् । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः
क्षियाम्' इति मेदिनी । कुसुमानां पुष्पाणामेव बन्धनेषु वृन्तेषु स्थितिः अवस्थानम्, न तु जनानां बन्धने
बन्धनभवने (कारागारे) स्थितिः, सर्वेषां निरपराधत्वात् । इन्द्रियाणां मनआदिकरणानामेव निग्रहः

और जिसके राजा होनेपर पृथिवीमें पर्वतगणकी ही विपक्षता (पक्षहीनता) थी, किन्तु लोगों के बीचमें
विपक्षता (परस्पर शत्रुता) नहीं थी । सुप् और तिङ्प्रभृति प्रत्ययोंका ही परत्व (प्रकृति-परवर्तित्व) था, किन्तु
लोगोंके मध्यमें परत्व [परस्पर-अनात्मीयता] नहीं था । दर्पण ही सामने रहते थे, किन्तु प्रहार करनेके लिए
एक व्यक्ति दूसरे व्यक्तिके सामने नहीं ठहरते थे । शिवमूर्तियोंका ही दुर्गा-आश्लेष [पार्वतीकी प्रतिमाका संयोग]
था, किन्तु लोगोंको दुर्गाश्लेष [दुर्गा-आश्लेष = किलेमें जानेकी आवश्यकता] नहीं था । मेघ ही चापधारण
[इन्द्रधनुष-धारण] करते थे, किन्तु लोगोंको चापधारण (शुद्धके लिए धनुर्ग्रहण) करनेकी आवश्यकता नहीं
थी । द्वारपालोंका ही खड्गधारण था, किन्तु अन्य लोगोंका नहीं । तलवारकी धाराओंमें ही तीक्ष्णता थी, किन्तु
किसीके भी स्वभावमें तीक्ष्णता नहीं थी । ध्वजा ही में उन्नति [ऊँचा चढ़ना] थी, किन्तु लोगोंमें उन्नति
[औचित्य] नहीं थी । धनुषोंमें ही अवनति [गुणाकर्षणके समयमें नमन] होता था किन्तु लोगोंकी अवस्थाकी
अवनति नहीं होती थी । नाँसोंका ही शिलीमुखद्वारा [अमरद्वारा] क्षय होता था, किन्तु लोगोंके मध्यमें किसी
की भी शिलीमुखद्वारा क्षति [बाणद्वारा विदारण] नहीं होता था । देवताओंकी ही पूजादिके उपलक्ष्यमें यात्रा
(उत्सव) होती थी, किन्तु शुद्धके लिए सैनिकोंकी यात्रा [प्रस्थान] नहीं होती थी । फूलोंके ही बन्धनमें [वृन्तमें =
हण्टीमें, अथवा मालारूपमें] स्थिति थी, किन्तु लोगोंमें किसीका बन्धन [कारागार] नहीं था । इन्द्रियोंका ही

१. दर्पणाम् । २. 'प्रतीहाराणामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणाम्' इति पाठः क्वचित्तोपलभ्यते, 'पश्यान्
जलदिव्यमित्यधिकश्च पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ३. शिलीमुखमुखैः । ४. देवतानाम् ।

कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, त्रतिनामग्निधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-नखानामायतिभङ्गः, जलधर-दिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योगसाधनम्, कुमारस्तुतिषु तारको-योगविधानेन वशीकरणम्, न तु जनानां निग्रहो दमनं दुराचाराभावात् । वनकरिणाम् अरण्यवासिगजानामेव वारौ बन्धनस्थले प्रवेशः शिष्याय प्रवेशनम्, न तु जनानां वारिणि सलिले प्रवेशः 'यद्यहं दुराचाररतो भवेयं तदा सलिले मग्नः स्याम' इति शपथग्रहणेनावतरणं, दुराचाराभावात् । 'वारि ह्रीवैरनीरयोः । वारिघट्यां सरस्वत्यां गजबन्धनमुष्यपि' इति हैमः । त्रतिनाम् अग्निहोत्रादिनियमशालिनामेव अग्निधारणं हवनायानिपरिग्रहः न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदा वह्निना वग्धकरो भवेयम्' इति शपथग्रहणेन अग्निधारणम् अग्निदिव्यं, दुराचाराभावात् । ग्रहाणां सूर्यादीनामेव तुलारोहणं तुलाराशौ संक्रमः, न तु जनानां 'यद्यहं दुराचाररतः स्यां तदाऽधोगामी भवेयम्' इति शपथग्रहणेन तुलादण्डारोहणं, दुराचाराभावात् । अगस्त्योदये सौरभाद्रपदमासाऽवसाने अगस्त्यर्क्षोदय एव विषाणां सलिलानां शुद्धिः स्वच्छता, न तु दुष्कृतोदयसन्देहे जनानां विषेण 'यद्यहं दुराचारी स्यां तदा गरुडपानेन निश्चैतन्यो भवेयम्' इत्येवं शपथग्रहणपूर्वकविषपानेन शुद्धिः विगतकसमवत्वप्रत्ययापनं, कलमपसन्देहाभावात् । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः । केशनखानां कचपुनर्मूणामेव आयतेः त्रिस्तृततायाः भङ्गः कर्तनम्, न तु जनानाम् आयतेः उत्तरकालस्य उत्तरसमयस्थापिनः आनन्दस्य भङ्गो नाशः, शुभप्रारम्भत्वात् । जलधरो मेघः तस्य ये दिवसाः तदाच्छन्नदिनानि तेषामेव मलिनाम्बरत्वं मेघावृतत्वात् मलिनगगनत्वम्, न तु जनानां मलिनाम्बरत्वं मलिनवलययुक्तत्वं धनसम्पत्प्रभूततया सर्वस्मिन् समये जालितवसनत्वात् । रत्नोपलानां मणीनामेव भेदो गुम्फनतन्तुप्रवेशाय विदारणं रन्ध्रकरणम्, न तु जनानां भेदो भेदनीतिप्रयोगः, वैरिस्वास्त्वेनावश्यकत्वाभावात् । मुनीनां तपस्विनामेव योगसाधनं चित्तवृत्तिनिरोधाय यमाद्यनुष्ठानम्, न तु जनानां योगसाधनम् अन्यजनमारगार्थं विश्वासघातकनिवेशनम्, तथाविधकूराचाराभावात् ।

'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । वयुःस्यैर्यप्रयोगे च विश्वम्भादिषु भेषजे ॥

विश्वम्भादातके द्रव्योपायसंहननेऽपि । कामर्णेऽपि च.....इति मेदिनी ।

कुमारः कार्तिकेयः तस्य स्तुतिषु स्तोत्रेष्वेव तारकस्य तन्नामक-तद्धतदैव्यविशेषस्य उद्धारणम् उद्धारणम्, न तु केषाञ्चिदपि जनानां दण्डेषु तारकोद्धारणं लोचनकनीनिकोत्पादनम्, तथाविधदोषाभावात् दण्डदातुश्चाघातुकत्वात् । उष्णरश्मेः रवेरेव ग्रहणाशङ्का उपरागशङ्का, न तु कस्यापि लोकस्य ग्रहणाशङ्का दोषवशात् राजदूतैः हठाद्धारणभयम्, दोषाभावात् । शशिनः चन्द्रमस एव ज्येष्ठान्तर्ग्रहमु-निग्रह (दमन) था, किन्तु लोगोंको दण्ड नहीं दिया जाता था ।] जङ्गली हाथियोंका ही वारि (बन्धनस्थान) में प्रवेश था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी अपराधीको जलप्रवेशका दण्ड नहीं दिया जाता था (प्राचीन समयमें जलप्रवेश भी एक प्रकारका दिव्य दण्ड था जिससे किसी मनुष्यका अपराधी या निरपराधी होना सिद्ध होता था) । अग्निहोत्रादि नियमवालोंका ही अधिधारण (अग्निग्रहण) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी व्यक्तिका अधिधारण नहीं था । ग्रहोंका ही तुलारोहण (तुला राशियोंमें गमन) था, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यका तुलारोहण (तराजू पर चढ़ना) नहीं था । अगस्त्योदयमें ही विष-शुद्धि (जलकी स्वच्छता) होती थी, किन्तु पापके विषयमें शपथपूर्वक किसी मनुष्यकी विष-शुद्धि (विष-पान पापराहित्यप्रकाश) होता था, किन्तु लोगों और नखोंमें ही आयतिभङ्ग (छेदन करने से शुद्धिका ब्याघात) होता था, किन्तु लोगोंका आयतिभङ्ग (दुहायेमें सुखभोगका अभाव) नहीं होता था । मेघाच्छन्न दिनोंमें ही मलिनाम्बरत्व (आकाश मलिन) होता था, किन्तु लोगोंमें मलिनाम्बरत्व (वल मलिन) नहीं था । मणियों में ही भेद (ग्रथनसूत्रके प्रवेशके लिए छिद्रकरण) था, किन्तु लोगोंके मध्यमें भेद (परस्पर भेदनीति प्रयोग = विरोध) नहीं था । मुनियोंका ही योगसाधन (योगाभ्यास = चित्तका निरन्तर बाह्यवृत्तिसे रोकना) था, किन्तु किसीकी हत्याके लिए योगसाधन (गुप्तघातक प्रेरण) नहीं था । स्वामिकार्तिकेयकी स्तुतिमें ही तारकोद्धारण (तारकासुरका उद्धारण) दिया जाता था, किन्तु दण्डके समय किसीका भी तारकोद्धारण (लोचन-कनीनिका = आँखकी पुतलीका उत्पादन) नहीं होता

१. प्रवेशः, इतोऽग्रे च 'तैत्तिर्यमसिधारणान्' इत्यधिकः पाठः कचिदुपलभ्यते । २. त्रतिनामसिधारणम् ।

३. विषविशुद्धिः । ४. जलद । ५. योगधारणम् ।

हरणम्, उष्णरमेग्रहणाशङ्का शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः, महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम्, वयःपरिणामे दण्डग्रहणम्, असि-परिवारेषु^३ कलङ्कयोगः, कामिनीकुचपत्रभङ्गेषु वक्रता, करिणां दान-विच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृह-दर्शनम्, पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञः निखिल-शास्त्र-कलावगाहनगम्भीरबुद्धिः, आ शैशवादुपारूढ-निर्भर—

बुद्धयः मूलनक्षत्रादौ प्रवेशः, न त्वन्यस्य कस्य चन ज्येष्ठानाम् अवस्थया वृद्धानां सोदरादीनाम् अतिक्रमः तदादेशोत्पन्नम्, शिष्टत्वात् । महाभारते तन्नामकपञ्चमवेद एव दुःशासनस्य दुर्योधनानुजस्य अपराधा-कर्णनं द्रुपदात्मजायाः कचवस्त्राकर्षणदोषश्रवणम्, न त्वपत्र दुःशासनेन नीतिधर्मविरुद्धतया कूषितशासनेन अपराधाकर्षणं राजकीयजनानां दोषश्रवणम्, राजानुशासनेन सर्वस्मिन् स्थल-एव तेषां नीतिधर्मपुरस्सरव्यवस्थाकरणात् । वयःपरिणामे वृद्धावस्थायामेव दण्डग्रहणम् अवलम्बनाय यष्टेग्रहणम्, न तु दोषे दण्डग्रहणं द्रव्यदानादिदण्डाङ्गीकारः दोषाभावात् । परित्रियन्ते आच्छाद्यन्ते एमिरिति व्युत्पत्त्या परिवाराः, असीनां सङ्गानां परिवाराः कोषाः तेष्वेव कलङ्कयोगः परिष्क-रणाभावेन मालिन्याङ्कसम्बन्धः, न तु जनानां परिवारेषु दारात्मजादिपरिजनेषु कलङ्कयोगः कलङ्क-सम्बन्धः दोषरहितत्वात् । कामिनोनां रमणीनां कुचयोः स्तनयोः पत्रभङ्गेषु पत्रस्वरूपरेखासु वक्रता कुटिलता, न तु जनमनस्सु वक्रता निखिलानामेव कोमलहृदयत्वात् । करिणां गजानामेव दानैः स्वीयमव-सलिलैः विच्छित्तिः अङ्गरागः, न तु सम्पत्तिमतां दानविच्छित्तिः द्रव्यवितरणविरामः 'अहरहर्दयात्' इति श्रुत्या तेषां प्रत्यहमेव दानकरणात् । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वमेदिन्यौ । अक्षक्रीडा द्यूतखेलाः तास्वेव शून्यगृहस्य गुटिकाशून्यकोष्ठस्य दर्शनम् अवलोकनम्, न तु नगरग्रामेषु शून्यगृहस्य जनवर्जितभवनस्य दर्शनम्, कस्यचिदप्युपद्रवानुपलम्भेन सर्वस्मिन् समय एव जनपूरितत्वात् ।

इह 'गिरीणां विप्लवता' इत्यारभ्य 'अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनम्' इत्यन्तं यावत् सर्वस्मिन्नेव स्थले यथासम्भवश्लेषसङ्कीर्णां आर्थीं परिसंख्यालङ्कारः ।

तस्येति । अपि चेति चार्थः । शुकनासो नाम 'शुकनास' इतिसंज्ञकः ब्राह्मणो विप्रः तस्य तारापीडस्य (राज्ञः) अमात्यो मन्त्री 'आसीत्' इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि मन्त्रिणो विशेषणान्यवगन्तव्यानि । निखिलानि समस्तानि यानि शास्त्राणि आम्नायादीनि च कला नृत्यगीतादि-चतुःषष्टिकलाविद्याश्च तासु अवगाहनेन तदभिप्रायकलनेन गम्भीरा दुरवगाहा बुद्धिः मनीषायस्य स तादृशः । आ शैशवात् आ बाल्यात् उपारूढः राजन्युत्पन्नो निर्भरः सान्द्रः प्रेमरसः स्नेहानुरागो यस्य स तादृशः ।

था । सूर्यो कीं ग्रहणाशङ्का (राहुद्वारा आसक्तौ सम्भावना) थी, किन्तु लोगोंकी ग्रहणाशङ्का (राजानुचरद्वारा बलात्कार पकड़े जाने की आशङ्का) नहीं थी । चन्द्रका ही ज्येष्ठातिक्रम (ज्येष्ठा नक्षत्रका उल्लंघन) था, किन्तु किसीके द्वारा ज्येष्ठातिक्रम (बड़े भाई आदि बूढ़ोंकी बातका उल्लंघन) नहीं था । महाभारतमें ही दुःशासन (धृतराष्ट्रके पुत्र दुर्योधनके कनिष्ठ भ्राताका अपराध = द्रौपदीका वस्त्र खींचकर धृष्टताप्रदर्शनरूप दोष, सुना जाता था, किन्तु राज्यके मध्यमें किसी स्थान पर राजपुरुषोंके दुःशासन [अन्याय शासन] का अपराध नहीं सुना जाता था । वृद्धावस्थामें ही दण्डग्रहण [यष्टि-धारण] होता था, किन्तु अपराधके कारण किसीसे भी दण्डग्रहण [जुर्माना लेना] नहीं होता था । तलवारके कोपोंमें ही कलङ्कयोग [मलचिह्नका सम्पर्क] था, किन्तु किसीके खीपुत्रादि परिजनवर्गके मध्यमें कलङ्क योग [अपवादका सम्पर्क] नहीं था । कामिनोके स्तनोंके ऊपर पत्राकार रचनामें ही वक्रता [टेढ़ापन] थी, किन्तु लोगोंके चित्तमें वक्रता [क्रूरता] नहीं थी । हाथियोंमें ही दानविच्छित्ति [स्वकीय मद जल द्वारा अङ्गराज] होता था, किन्तु धनियोंकी दानविच्छित्ति [धनवितरणका विराम] नहीं होती थी और पाशोंके खेलमें ही शून्यगृह देखे जाते थे, किन्तु नगरमें वा ग्राममें शून्यगृह [मनुष्यशून्य भवन] देखनेमें नहीं आते थे ।

शुकनास नामका एक ब्राह्मण उस राजाका मन्त्री था । वेदादि समस्त शास्त्रों एवं नृत्यगीतादि सभी कलाओंके परिशीलनसे उसकी बुद्धि गम्भीर हो गई थी । बाल्यावस्थासे ही राजाके ऊपर उसका अत्यन्त

२. ग्रहणाशङ्का ।

३. दुःशासनापराधः ।

४. असिपरिवारेषु कुशलयोगः, असिपरिवारेष्वकुशलयोगः,

असिधारासु कोषगुप्तिः । ५. कामिनीनां कुचभङ्गेन, कामिनीकुचभङ्गेन, वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु । ६. तस्य राज्ञः । ७. कलाकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः, निखिलशास्त्रकलापावगाहनगम्भीरबुद्धिः ।

प्रेमरसः, नीतिशास्त्र-प्रयोग-कुशलः, भुवनराज्यभारनौ-कर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसङ्कटे-
ष्वविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सिन्धुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य्य
आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव सकलमही-भारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव
महासत्त्वनिवासः, जरासन्ध इव घटित-सन्धिविग्रहः, त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधि-
ष्ठिर इव धर्मप्रभवः, सकल-वेद-वेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमण्डलमङ्गलैकसारः, बृहस्पति-

नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थः तस्य प्रयोगः तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो निपुणः । भुवनराज्यस्य विष्टपाधिपत्यस्य
भारः शासनव्यापार एव नौः तरणिः तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसङ्कटेषु विधेय-
कृच्छेषु अविषण्णा अप्रतिहता धीः प्रज्ञा यस्य सः । इह 'भुवनराज्यभारनौकर्णधार' इत्यत्र परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

धामेति । धैर्यस्य अविचलचित्ततायाः धाम आधारः, स्थितेः मर्यादायाः स्थानम् आश्रयः, सत्यस्य
अवितथस्य सिन्धुः महाधारः, गुणानां दयाविनयादीनां गुरुः हितोपदेश, आचाराणां शिष्टव्यवहाराणाम्
आचार्यः उपदेश, धर्मस्य सुकृतस्य धाता धारकः ।

शेषेति । शेषाहिः वासुकिनाग इव, सकलायाः समस्तायाः मङ्गाः भूमेः भारः शासनव्यापारः तस्य
धारणे सञ्चालने क्षमः समर्थः अन्यत्र हि भारो गुरुस्वरूपगुणविशेषः तस्य धारणे उद्वहने क्षमः ।

सलिलेति । सलिलनिधिः सागर इव, महासत्त्वस्य उत्कृष्टाध्यवसायस्य निवास आश्रयः, अन्यत्र
महतां विशालानां सत्त्वानां मकरादिजन्तूनां निवास आधारः ।

जरेति । जरासन्ध एतन्नाम्ना प्रसिद्धो भूपतिरिव, घटितौ प्रयोजितौ, सन्धिः सामप्रयोगपूर्वक-
द्रव्यादिसमर्पणेन मैत्रीस्थापनम्, विग्रहः संग्रामश्च तादृशौ येन स तादृशः, अन्यत्र हि घटितो विहितः
सन्धिः खण्डद्वयस्य संयोगो यस्य स तथोक्तो विग्रहो वपुर्यस्य स तादृशः ।

पुरा किल बृहद्रथारयो भूपतिः स्वतनयादिकमनवलोक्य चण्डकौशिकं मुनिमुपेत्य आराधयितुं
प्रवृत्तः, ततस्तुष्टो मुनिः तस्मै एकमात्रफलं पत्नीभ्यां भोक्तुं प्रददौ । अर्द्धमर्द्धं विभज्य खादितवतीभ्याञ्च
ताभ्यां समयान्तरधर्मावशरीरयुक्तं बालकद्वयं प्रसूतम्, तन्निरोच्य नितरां सन्ततो भूपतिः श्मशानभूमा-
वादाय निचिक्षेप । अनन्तरं जरानाम्नी काचन श्मशानवासिनी राक्षसी यावदेव तन्नागद्वयमेकत्र
स्थापितवती तावदेव जीवितं तं निरीच्य तस्मै भूपतये समर्पितवती तत एव 'जरासन्ध' इति नामेति
महाभारतीया कथा ।

त्र्यम्बक इति । त्र्यम्बको विरूपाक्षः (शङ्करः) इव, प्रसाधितानि सम्पादितानि दुर्गाणि परित्या-
जीनि येन स तादृशः, अन्यत्र प्रसाधिता प्रसञ्जीकृता दुर्गा पार्वती येन सः ।

युधीति । धर्माणां सुकृतानां प्रभवो यागादिना उद्भवो यस्मात् स तादृशः, अन्यत्र धर्मात् प्रभवो
जनिः यस्य स तादृशः । धर्मपुत्रो 'युधिष्ठिर' इत्याख्यायिका महाभारतादावनुसन्धेया ।

सकलेति । सकलानि समस्तानि यानि वेदवेदाङ्गानि आग्यजुःसामाथर्ववेदःकल्पादीनि तानि वेति
जानातीति स तादृशः । अङ्गानि वेदस्य—

'ऋग्वेदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चङ्गुर्निहन्तं ओन्नमुच्यते ।

शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥' इति ।

अशेषेनिलिले राज्यमण्डले मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः सकलगुणानां निधिरूपत्वावित्याशयः ।

बृहस्पतिरिति । सुनासीर इन्द्रः तस्य बृहस्पतिः सुराचार्यः तद्वत्, 'बृहन्नवाः सुनासीरः

प्रणयानुराग उत्पन्न इति गद्यांशः । बहू नीति-शास्त्रके प्रयोगमें कुशल था; एवं संसारके राज्यशासनकार्यरूप नौका-
का कर्णधार था, बड़े-बड़े सङ्कटोंमें भी उसको बुद्धि कुण्ठित नहीं होती थी । बहू धैर्यका आधार था; मर्यादाका
आश्रय था; सत्यका समुद्र था; गुणोंका शिक्षक था; सदाचार का उपदेशक था; एवं धर्मका आश्रय था— शेषनाग
जिस प्रकार पृथिवीका भार-बहन करनेमें समर्थ है, वह भी उसी प्रकार समस्त पृथिवीका शासन करनेमें अच्छी तरह
समर्थ था । जिस प्रकार समुद्र मकरादि बड़े बड़े जलजन्तुओंका आश्रय है, उसी प्रकार वह भी अत्यन्त अध्य-
वसायका आश्रय था । जिस प्रकार जरा नामकी श्मशानवासिनी राक्षसीने जरासन्धके शरीरके दो हिस्सोंको
सङ्घटित किया था, उसी प्रकार उसने भी यथास्थानमें सन्धि = मेल, और विग्रह = लड़ाई को सङ्घटित किया था ।

१. भारैकनी । २. सेतुः । ३. कचिद् 'सकल' इति पदं नास्ति । ४. प्रकटितम् । ५. 'मण्डलैकसारः ।

रिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वशिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य, धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य, सर्वकार्येष्वहितमतिः, अमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

यो नरकासुर-शस्त्रप्रहार-भीषणे भ्रमन्मन्दर-नितम्ब-निर्दय-निष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञाबलेन लक्ष्मीम् ।

यश्च समासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव महापादपम् अनेकप्रतानगहना विस्तार-मुपर्य्यौ प्रज्ञा ।

पुरुषतः पुरन्दरः, बृहस्पतिः सुराचार्यः इति चामरः । वृषपर्वणो निजनामख्यातस्य दैत्याधिपतेः कविः शुक्राचार्यः तद्वत् शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः इत्यमरः । दशरथस्य रामपितुः वशिष्ठः अरुन्धतीपतिः तद्वत् । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकः तद्वत् । अजातशत्रोः युधिष्ठिरस्य धौम्यः तद्वत् । भीमस्य निषधराजस्य दमयन्तीतातस्य दमनक इव सुमतिः तद्वत् । सर्वकार्येषु समस्त-कृत्येषु नलस्य आहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्यस्य स तादृशः, शुक्रस्य कीरस्येव नासा, नासिका यस्य स तादृशः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञाबलेन बुद्धिसामर्थ्येन, नरकासुरस्य नरकाख्यदैत्यस्य शस्त्रप्रहारेण शस्त्राघातेन भीषणे वृत्तिबिह्वलुकृतया भयानके, तथा भ्रमतः क्षीरोदमन्यनकाले घूर्णमानस्य मन्दरस्य अद्रेः यो नितम्बो मध्यभागाः तस्य निर्दयनिष्पेषेण निरनुकम्पघर्षणेन कठिने कठोरे अंसपीठे पीठवद्विपुल-स्कन्धद्वयं यस्य सथोक्ते, नारायणस्य विष्णोः वक्षःस्थले स्थितां विद्यमानामपि लक्ष्मीं श्रियम् अदुष्कर-लाभां स्वप्रयासलभ्याम् अमन्यत ज्ञातवान् । इह नरकासुरः शस्त्रप्रहारेणापि यां प्राप्तुं न समर्थो बभूव, या च मन्दराचलनिष्पेषेणापि न गतवती तामपि श्रियमदुष्करलाभाममन्यत इत्यर्थस्य पूर्वविशेषणद्वयेन ध्वननाच्चापुष्टार्थत्वदोषस्य प्रसक्तिरिति भावुकानां भावः । भूमिसुतं नरकासुरं श्रीकृष्णो जघानेति हरि-वंशीया कथेहानुसन्धेया । 'शेषादिरिव' इत्यारभ्य 'श्वम्बक इव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

यमिति । लता व्रततिः महापादपं विस्तृततरुमिव, प्रज्ञा मतिः 'धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः, यश्च शुक्रनासं समासाद्य लब्ध्वा, दर्शितानि प्रकटितानि अनेकानि बहूनि राज्यानि अभिनवराज्यप्राप्तयः

जिस प्रकार महादेवजा पार्वतीको प्रसन्न करनेके लिए आभूषणादिका सम्पादन करते हैं, उसी प्रकार वह भी अनेक स्थानमें दुर्गनिर्माणक्रियाका सम्पादन करता था । जिस प्रकार युधिष्ठिर धर्मप्रभव (धर्मराजसे उत्पन्न) थे, उसी प्रकार वह भी धर्मप्रभव (यागादिद्वारा धर्मका उत्पादक) था । और वह समस्त वेद-वेदाङ्गको जानता था । एवं समस्त राज्यके मध्यमें अद्वितीय प्रधान व्यक्ति था । जिस प्रकार बृहस्पति इन्द्रके, शुक्राचार्य वृषपर्वाके, वशिष्ठ दशरथके, विश्वामित्र रामचन्द्रके, धौम्य युधिष्ठिरके, दमनकुनि भीमराजाके, एवं सुमति नलराजाके मन्त्री थे, उसी प्रकार शुक्रनास भी तारापीठका मन्त्री था और वह सभी कार्योंमें बुद्धि-प्रयोग (विवेकपूर्ण कार्य) करता था ।

नरकासुरके अस्त्र-प्रहारसे चिह्न-युक्त होकर जिसका वक्षःस्थल भयङ्कर हो गया था एवं समुद्रमन्यनके समय कन्धों पर भ्रमण करते हुए मन्दराचलके निर्दय घर्षणसे जिसके वक्षःस्थल के समीपवर्ती स्कन्धद्वय कठिन हो गये थे, नारायणके उस वक्षःस्थलमें लक्ष्मीदेवीके वास करने पर भी वह (शुक्रनास) उसे अपने बुद्धिबलसे प्राप्त करना दुर्लभ नहीं समझता था ।

एवं जिसप्रकार लता किसी एक विशाल वृक्षको पाकर उ-के अवलम्बनसे अनेक फल उत्पन्नकर नये पल्लवोंसे सज्ज होकर क्रमसे विस्तारको पा जाती है, उसीप्रकार बुद्धि—जिस शुक्रनासको पाकर नये-नये राज्यप्राप्तिका दर्शन कराकर एवं बहुततर विषयमें प्रवेश कर दूसरोंसे दुर्ज्ञेय होकर क्रमसे विस्तार पा गई थी (सारार्थ यह है कि—वह अपनी बुद्धिसे राज्यमें ऐसे ऐसे कार्योंको करता था, जिनसे प्रजाको उत्तम शासनके अनेक लाभोंका अनुभव होता था, ऐसी उसकी लतारूप बुद्धि उस महावृक्षरूपी प्रधानके समागमसे अगणित प्रतानोंसे गहन होकर विस्तार पा गई थी) ।

१. 'दमनक इव नलस्य', इत्येव पाठो न तु 'सुमतिरिव' इत्यादिः । २. अप्रतिहतमतिः । ३. कचिच्च 'प्रहार' इति पदं नास्ति । ४. कचिच्च 'नितम्ब' इति पदं नास्ति । ५. पादपम् । ६. उपाययौ ।

यस्य चानेक-चारपुरुष-सहस्र-सञ्चार-निश्चिते चतुर्दश-वलयपरिखा-प्रमाणे धरणी-
तले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छ्वसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुर-कुञ्जर-कर-पीवरेण, राज्यलक्ष्मी-लीलोपधानेन, सकल-
जगदभय-प्रदान-शौण्डेन, रण-यज्ञ-दीक्षायूपेन, स्फुरदसिलतामरीचि-जाल-जटिलेन,
निखिलाराति-कुल-प्रलयधूमकेतुना, बाहुदण्डेन विजित्य सप्तद्वीपवर्त्यां वसुन्धरां तस्मिन्
शुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमप-
रमपश्यत् । प्रशमिताशेषविपक्षतया "विगताशङ्कः" शिथिलीकृत-वसुन्धराव्यापारः प्रायशो^{१३}
यौवनसुखमनुबभूव ।

इत्यर्थः, फलानीव यथा सा तादृशी, तथा अनेकैः बहुभिः प्रतानैः किसलयैः गहना सान्द्रा, मतिपत्रे तु
अनेकेषु विषयेषु प्रतानेन प्रसारेण गहना अन्यदुर्बोधा सती । इह पूर्णोपमा लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

यत्येति । अनेके ये चारपुरुषा गुप्तचराः तेषां सहस्रस्य सञ्चारः परिभ्रमणं तेन निश्चिते व्याप्ते,
चत्वारि चतुःसंख्यकानि उदधिवलयानि मण्डलीभूतसागरा एव परिखा दुर्गाणि तानिः प्रमाणं परिमाणं
यस्य तस्मिन् समग्र इत्यर्थः, धरणीतले जगतीतले भवन इव निजगृह इव राज्ञाम् अन्येषां भूपतीनाम्
अहरहः प्रतिदिनं समुच्छ्वसितमपि निश्वासव्यागोऽपि यस्य च शुकनासस्य अविवितम् अज्ञातं नासीत्
न बभूवेत्यर्थः । गुप्तचरैः निखिलमेवोदन्तं शुकनासो ज्ञातवानिति तात्पर्यम् । इहोपमा ।

स इति । स राजा तारापीडः कर्तव्यशेषम् इतः परं किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यम्
अपश्यत् अवलोकयत् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । बाल एव शैशव एव सुरकुञ्जरस्य पेरवतस्य करवत् शुण्डा-
दण्डवत् पीवरेण स्थलेन, राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या लीलोपधानेन विलासोपबर्हस्वरूपेण, सकलानां
समस्तानां जगतां संसारानाम् अभयप्रदाने शौण्डे मत्तः 'शौण्डे मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्
स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ, रणः संप्राम एव यज्ञः चत्रियाणां पुण्योत्पादनादुत्सवरूपस्वाद्येत्याशयः ।
तस्य दीक्षायाश्च आरम्भे यूपेन पशुबन्धनद्वारस्वरूपेण, स्फुरन्ती देदीप्यमाना या असिलता लतावद्भम्ब-
मानखङ्गः तस्या मरीचिजालेन रश्मिसमूहेन जटिलो व्याप्तः तेन तादृशेन, तथा निखिलस्य समग्रस्य
अंरातिकुलस्य वैरिगणस्य प्रलये विनाशे धूमकेतुना अशुभसूचकग्रहविशेषेण, यद्वा धूमकेतुरिव तेन
तादृशेन, बाहुदण्डेन भुजदण्डेन सप्तद्वीपाः जम्बूद्वीपशास्त्रमल्लिकार्जुनशक्रौञ्चशक्रपुष्कराख्यां एव वलयं कङ्कणं
यस्याः तां तादृशीं वसुन्धरां भूमिं विजित्य जयं प्राप्य तस्मिन् उक्तगुणविशिष्टे शुकनासनाग्नि शुकन-स-
संज्ञके मन्त्रिणि सचिवे सुहृदीव सख्याविव राज्यभारम् आरोप्य निधाय अतिविश्वासपात्रतया हानि-
सन्वेहाभावादित्याशयः, सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य अन्यवस्तूक एव
प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता अशेषाः समग्रा विपक्षावैरिणो येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विगताशङ्को
निर्भयः, तथा शिथिलीकृतो मन्दीकृतो वसुन्धरायाः पृथिव्या व्यापारः शासनकार्यं येन स तादृशः ।
प्रायशो बाहुद्वयेन यौवनसुखं स्त्रीसंभोगादीनि तारुण्यसुखम् अनुबभूव अनुभवविषयीचक्रे ।

जिस प्रकार अपने घरमें किसी घटनाके घटनेपर लोगोंसे वह अज्ञात नहीं रहता है, उसी प्रकार परिखास्वरूप
चारों संयुद्धोंसे परिवेष्टित समस्त पृथिवीपर विचरण करनेवाले हजारों गुप्तचरों (जासूदों) के द्वारा अन्यान्य
राजाओंके प्रतिदिन सोंस लेने का समाचार उस शुकनाससे अज्ञात नहीं रहता था ।

वह राजा तारापीड, बांस्यावस्थामें ही पेरवत हाथ की सूँवके समान स्थूल, राज्यलक्ष्मीके लीलोपधान
(क्रीडाके तकिये) के स्वरूप, समस्त संसारको अभयदानमें मत्त, युद्धरूप यज्ञारम्भके यूपकाष्ठ (स्तम्भ) के स्वरूप,
चमकते हुए खड्गकी किरणोंके जालसे व्याप्त (ढका हुआ) एवं धूमकेतुकी पूँछके समान सब शत्रुकुलके प्रलयका
सूचक बाहुदण्डद्वारा सप्तद्वीपरूपी कङ्कणवाला पृथिवीकी जीतकर अपने मित्रके समान अत्यन्त विश्वासो उस शुक-
नासनामक मन्त्रीके ऊपर सब राज्यका भार सौंपकर प्रजाको स्वस्थ कर अन्य अवशिष्ट कार्यको देखने लगे । बाद

१. यस्यानेक । २. ...परिचिते, विचिते । ३. परिधिप्रमाणे परिक्षेपप्रमाणे । ४. धरणीतले । ५. राजलक्ष्मी ।

६. सकलजगदभयदानयज्ञदीक्षायूपेन । ७. ...धूमकेतुदण्डेन बाहुना । ८. सकलद्वीपवलयम् । ९. अपश्यत् । १०. क-
चित् तथा इत्यधिकः । ११. विगताशङ्कः । १२. शिथिलितपृथिवी (पृथ्वी) व्यापारः । १३. प्रायो यौवनसुखमनुबभूव ।

तथाहि कदाचिदुल्लसत्कठोर-कपोल-पुलक-जर्जरित-कर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दन-जलच्छटाभिरिव स्मित-सुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशु-भिस्ताड्यमानः, कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाण-लोलेलोचनः, धवलांशु-कैरिव कर-नख-मयूख-जालकैराहन्यमानः, चम्पक-कुसुम-दल-मालिकाभिरिव भुजल-ताभिरावध्यमानः, दृष्टाधर-धूत-करतल-चलन्मणिवलय-कलकल-रमणीयम्, अतिरभसे-

इह 'सुरकुञ्जरकर-पीवरेण' इत्यत्र प्रथमवृत्तीयान्ते लुप्तोपमा, द्वितीयवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूप-कम्, तुरीयवृत्तीयान्ते अल्लिष्टशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकम्, षष्ठवृत्तीयान्ते निरङ्गकेवलरूपकलुप्तोपमयोः सन्वेहः । 'सुहृदीव' इत्यत्र चोपमा ।

अथ तारुण्यसुखानुभवप्रकारमेवोपपादयति—तथाहीत्यादिना । कदाचित् कस्मिंश्चित् समये अनङ्ग-परवशः कामाधोनः सन् भूपतिः सुरतं मैथुनम् आततान विस्तारयामास इत्युत्तरेण सम्बन्धः । उल्लसद्भिः विकसद्भिः कठोरैः वेधनयोग्यत्वात् कठिनैः, कपोलयोः गण्डयोः पुलकैः रोमाञ्चैः जर्जरितानि कपोलोपरि-निपतनात् श्लयीकृतानि कर्णपल्लवानि श्रोत्रकिसलयानि यासां तादृशीनाम्, प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलस्य मलयजसलिलस्य छटाभिः बिन्दुसमूहैरिव, स्मितम् ईषद्वसितं सुधां पीयूषमिव स्मितमेव सुधा इति वा, तस्याः छविभिः शांभाभिः अभिषिच्यमानः क्षप्यमानः तत्कान्तीनां विशदत्वादित्याशयः । इह 'चन्दनजलच्छटाभिः' इत्यत्रोपमालङ्कारः 'स्मितसुधाच्छविभिः' इत्यत्र लुप्तोपमानिरङ्गकेवलरूपकयोः सन्वेहसङ्कारश्च, उभयोरपि परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

कर्णोत्पलैरिति । कर्णोत्पलैरिव श्रोत्रकुवलयैरिव लोचनांशुभिः नयनकान्तिभिः ताड्यमानः प्रहार-विषयोक्रियमाणः तीक्ष्णकटाक्षपातादित्याशयः ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिः चूर्णैरिव आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः आकुलीक्रियमाणे व्याहन्यमाने अत एव लोले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः ।

धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवस्त्रैरिव, करनखानां हस्तपुनर्भूगां मयूखजालकैः रश्मिमण्डलैः आहन्यमानः, ताड्यमानः अतिनिकटतया तीक्ष्णपातित्वादित्याशयः ।

चम्पकेति । चम्पककुसुमानां हेमपुष्पकप्रसूनानां 'चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः' इत्यमरः, दलमालि-काभिरिव मृदुलत्वाद्दलपङ्क्तिभिरिव भुजलताभिः बाहुवल्लीभिः आवध्यमानः आलिङ्ग्यमानः । इह 'कर्णो-त्पलैरिव' इत्यारभ्य 'चम्पककुसुमदलमालिकाभिः' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दृष्टाधरेति । दृष्टेन दन्तैः खण्डितेन अधरेण रदनच्छदेन हेतुना, धूतं निषेधव्यञ्जनाय कम्पितं यत् करतलं पाणितलं तत्र चलतां चपलीभूतानां माणवलयानां रत्नकटकानां कलकलेन मधुराव्यक्तध्वनि-समूहेन रमणीयं मनोहरम् । अग्रेतनस्य 'सुरतम्' इत्यस्यैतद्विशेषणम्, इत्थमन्यान्यपि । अतिरभसेन अतिस्वरया दलितानि खण्डितानि यानि दन्तपत्राणि हस्तिदन्तरचितकर्णाभरणानि तैः दन्तुरं विषमं

पृथिवीके शासनकार्यम् विशेष लिप्त नहीं रहकर एवं सब शत्रुओंको शान्तभाव अवलम्बन कराकर निःशङ्क चित्त होकर उसने प्रायः यौवन-सुखका अनुभव किया ।

जिस समय राजा, चन्दन-जलकी धाराके समान प्रिययुवतियोंके सुधामय ईषद्वहास्यके शोभाजलसे अभिषिक्त होता था, उस समय उन प्रियाओंके गालोंपर अत्यधिक रोमाञ्च उत्पन्न होकर कर्णके पल्लवोंको जर्जरित करता था । कोई कोई प्रिययुवती, तीव्र कटाक्ष प्रहार करनेके समय कर्णके नीलोत्पलके समान नयन-किरण द्वारा राजाको ताड़न करती थी । केसरके धूलिसमूहके समान किसी-किसी युवतीके आभूषणोंकी प्रभासे राजाका नयनयुगल प्रतिहत होकर चञ्चलभाव धारण करता था । शुभ्रवस्त्रके समान किसी युवतीके अपने हस्तस्थित नखसमूहके किरणपुञ्जद्वारा राजा आहत होता था । कोई-कोई युवती चम्पाकी फूल पत्तोंकी मालाके समान कोमल बाहुलता द्वारा राजाको बाँध लेती थी । इस तरह कामवश होकर सुरत-क्रीड़ा करता था, जो प्रियाओंके अधरदंश होनेसे काँपते हाथोंमें हिलते हुए मणिमय कङ्कणोंके कलकलसे रमणीय लगती थी; अत्यन्त वेगमें दूटे हुए कर्णभूषणके डकड़ोंसे शय्या ऊँची-नोची

१. कुङ्कुमपटवासधूलिभिः, कुङ्कुमवासधूलिभिः ।

२. कचिद् 'लोले' इति पदं नास्ति ।

३. नखर...

४. दृष्टाधराधूतकरतल, दृष्टाधरकरतल... । ५. कलकलरव, कलरव । ६. रतिरभस...

दलित-दन्त-पत्र-दन्तुर-शयनम्, उत्क्षिप्त-चरण-गलदलक्तकरक्तशेखरम्, सरभस-कच-ग्रह-चूर्णित-मणिकर्णपूरम्, उल्लसित-कुच-कृष्णागुरुपङ्क-पत्र-लताङ्कित-प्रच्छदपटम्, अच्छ-श्रमजल-लुलित-गोरोचना-तिलकपत्रभङ्गम्, अनङ्ग-परवशः सुरतमातृतान ।

कदाचिन्मकरकेतु-कनकनाराच-परम्पराभिरिव कामिनी-करपुट-विनिर्गताभिः कुङ्कुमजल-धाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटा-प्रहारपाटलीकृतदुकूलो मृगमद-जलबिन्दु-शबल-चन्दन-स्थासकः कनकशृङ्गकोषैश्चिरं चिक्रीड ।

कदाचित् कुच-चन्दन-चूर्ण-धवलित-मर्ममालम्, चटुल-तुला-कोटि-वाचाल-चरणा-

शयनं शय्या यत्र तत्तथोक्तम् । उत्क्षिप्तौ भूपतेः मस्तकपर्यन्तम् उत्तोलितौ यौ चरणौ रमण्याः पादौ ताभ्यां गलन् स्रवन् योजलक्तको लाचारसः तेन रक्तो लोहिताकृतः शेखरो भूपतेः शिखा यत्र तत्तथोक्तम् । सरभसं सवेगं यः कचग्रहः केशधारणं तेन चूर्णितं भग्नं मणिकर्णपूरं रत्नमयकर्णालङ्कारः यत्र तत्तथोक्तम् । उल्लसितयोः भूपतेः हस्तस्पर्शेन स्फुरितयोः कुचयोः स्तनयोः याः कृष्णागुरुपङ्कस्य सान्द्रकृष्णागुरुद्वयस्य पत्रलताः तत्तत्स्वरूपचिह्नानि ताभिः अङ्कितः सजातचिह्नः प्रच्छदपटः शयनीयास्तरणवसनं यत्र तत्तादृशम्, कामिन्या न्युदजशयनादित्याशयः । अच्छैः निर्मलैः श्रमजलैः रतिक्लान्तिधर्मोदकैः लुलिताः कथञ्चित् धौताः गोरोचनायाः कुङ्कुमस्य तिलकपत्रभङ्गा भालस्थतिलकपत्रभङ्गरूपचिह्नानि यत्र तत्तथोक्तम्, अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । कदाचित् कस्मिन्नपि समये मकरकेतोः कामदेवस्य कनकनाराचपरम्पराभिरिव हेममयविशालबाणपङ्क्तिभिरिव, कस्याश्चित् कामिन्याः रमण्याः करपुटेन हस्तसम्पुटेन तत्प्रेरणयेत्यर्थः, विनिर्गताभिः निःसृताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः गोरोचनासलिलपङ्क्तिभिः पिञ्जरीक्रियमाणः पिङ्गलवर्णवद् विधीयमानः कायो देहो यस्य स तादृशः । लाक्षाजलस्य स्थासकसलिलस्य छटाभिः धाराभिः कस्याश्चित् रमण्याः शृङ्गकोषान्निःसृताभिरित्याशयः, प्रहारेण अभिघातेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं वस्त्रं यस्य स तादृशः । मृगमदजलबिन्दुभिः कस्याश्चिद्रमण्याः शृङ्गकोषान्निःसृताभिः कस्तूरीसलिलकणिकाभिः, शबलः कर्बुरः, चन्दनस्थासकः मलयजविहितचर्चा यस्य स तादृशः । 'चर्चा स्याच्चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' इति हेमचन्द्रः । कनकशृङ्गकोषैः लम्बमानकोषाकारहेममयसलिलयन्त्रविशेषैः चिरं बहुकालं चिक्रीड क्रीडां कृतवान् 'शृङ्गं प्रमुवे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके' इति मेदिनी । फाल्गुने जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य कामदेवोत्सवस्य वर्णनमिदम् । अयमुत्सवो रत्नावल्यां 'कीर्णैः पिष्टातकौघैः' इत्यादिना वर्णितः । सातवाहनेनाऽपि गाथासप्तशत्याम्—

'तेत्तूण सुण्णमुट्ठिं हरिसूससि आपुं वेषमाणाय । भिसिणेमिति पिअभमं हत्थे गंधं दअं जाअं ॥'

इत्यादिना वर्णितः । इह 'कनकनाराचपरम्पराभिरिव' इत्यत्र आत्युपेक्षालङ्कारः ।

कदाचिदिति । सावरोधजनः अन्तःपुरप्रणयिनीजनसहितो भूपतिः जलक्रीडया सलिलखेलया हो जाती थी; ऊँचे किये हुए चरणोंमें लगे अलक्तसे मस्तक लाल-लाल हो जाता था; वेगसे बाल पकड़नेसे मणिकर्णपूर चूर-चूर हो जाता था; राजाके करस्पर्शसे स्फुरित हो जानेके कारण जिनके स्तनोंपर काले अंगूरके छेपसे रची हुई पत्र-लतासे ऊपरका वस्त्र अङ्कित हो जाता था; निर्मल पसीनेकी महीन-महीन दूँदोंसे गोरोचनके तिलक और पत्रभङ्ग बिगाड़ जाते थे ।

किसी-किसी समयमें राजा सुवर्णकी पिचकारियोंसे प्रिय युवतियोंके साथ बहुत देर तक क्रीडा करता था, उस समय किसी युवतीके हाथके आकर्षणमें पिचकारीसे निःसृत कामदेवके सुवर्णमय बाणोंकी कतारोंके समान केसरिये जलकी धाराओंसे राजाका शरीर पीला-पीला हो जाता था, किसी युवतीके पिचकारीसे निर्गत लाक्षा (आस्ता) जल की धाराके प्रहारसे राजाका वस्त्र लाल-लाल हो जाता था, एवं किसी युवतीके सोनाकी पिचकारीसे निर्गत कस्तूरी-युक्त जल की दूँदोंसे राजाका शरीरस्थित चन्दन-छेप चितकबरा हो जाता था ।

किसी-किसी समयमें राजा रनिवासकी प्रियरमणियोंके साथ जलक्रीडा करनेके लिए रनिवासके गृह-सरो-

ललक-सिक्त-हंस-मिथुनम् ; अलक-निपतित-कुसुमनिकर-शारम् , प्लवमान-कर्णपूर-कुव-
लयदलम् , उन्नत-नितम्ब-संक्षोभ-जर्जरित-तरङ्गम् , उद्दलित-नाल-पर्यस्त-नलिननिपतित-
धूलि-पटलम् , अनवरत-करास्फालनस्फुरत्-फेनविन्दु-चन्द्रकितम् , सावरोध्रज्जनो-जलक्रीडय
गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार ।

कदाचित् सङ्केत-वञ्चिताभिः प्रणयिनीभिराबद्ध-भङ्गुर-भ्रुकुटिभिरारणित-मणिपारि-
हार्य-मुखर-भुजलताभिर्बकुल-कुसुमावलीभिः संयत-चरण नख-किरण-विमिश्रैः कुसुम-
दामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत ।

गृहदीर्घिकाणां भवनवापीनाम् अम्भो जलम् एतादृशं चकार निर्मम इत्यग्निमेण सम्बन्धः । इह द्वितीया-
स्तानि पदानि अम्भोविशेषाणि । कुचयोः स्तनयोः चन्दनचूर्णैः मलयजहोदैः धवलिता शुभ्रीकृता ऊर्मि-
माला तरङ्गपङ्क्तिः यस्य तत्तादृशम् । चटुलाभ्यां वलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां बाचालयोः शब्दाय-
मानयोः चरणयोः पादयोः अलक्तकैः लाक्षाद्रवैः सिक्तं सेवितं हंसमिथुनं नूपुरशब्दाकृष्टं सितच्छदद्वन्द्वं
यत्र तत्तादृशम् । 'पादाङ्गं तु तुलाकोटिर्मञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अलकात् चूर्णकुन्तलात् निपतितैः
क्षस्तैः कुसुमनिकरैः पुष्पसमूहैः शारं नानारूपम् । प्लवमानानि सलिलोपरि सन्तरन्ति कर्णपूराणाम्
आकण्ठमग्नमहिलाश्रवणभूषणीभूतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि पत्राणि यत्र तत्तादृशम् । उन्न-
तानाम् उच्चानां नितम्बानां स्त्रोकट्याः पश्चाद्भागानां संचोभेण आस्फालनेन जर्जरिताः चूर्णीकृताः तरङ्गाः
कल्लोला यत्र तत्तादृशम् । उद्दलितानि उच्छिन्नानि नालानि विसानि येषां तादृशानि, अत एव पर्यस्तानि
सलिलोपरि पतितानि यानि नलिनानि कमलानि तेभ्यो निपतितं क्षस्तं धूलिपटलं रजःसमूहो यत्र
तत्तादृशम् । तथा अनवरतं निरन्तरं करास्फालनेन सलिलसेचनाय तत्रैव पाणिसञ्चालनेन स्फुरद्भिः
वेदीप्यमानैः फेनविन्दुभिः अन्धिकफपृष्ठतैः सञ्जाताः चन्द्रकाः चन्द्राकारसलिलस्फोटा अस्येति
तत्तादृशम् । अन्वयस्तुक्त एव ।

कदाचिदिति । सङ्केते वञ्चिताभिः, 'एवंविधसमये तथाविधस्थले भवतीभिः सह विहरिष्ये' इत्येवं-
रूपेण निर्णये विहिते तत्र समुपस्थितासु तासु 'नृपतिस्तु नागत इति' तेन विप्रलब्धाभिरित्यर्थः, अत एव
आवद्धाः विहिताः भङ्गुराः व. १. १. भ्रुकुटयो यामिस्ताभिस्तथोक्ताभिः, आरणिताः ताडनाय हस्तान्दोलनात्
शब्दिताः ये मणिपारिहार्याः रत्नकटकानि 'आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तैः
मुखराः बाचाला भुजलता बाहुवस्त्रयो यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रणयिनीभिः मानिनीभिः (कर्त्रीभिः)
बकुलकुसुमावलीभिः केसरपुष्पमालाभिः (करणैः), संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तादृशः, कृताप-
राधः विहितागाः सङ्केतस्थलेऽनागमनादित्याशयः, भूपतिः, नखकिरणविमिश्रैः पुनर्वचनमयूखसंपृक्तैः कुसुम-
दामभिः अन्यपुष्पमालाभिः दिवसं समग्रं दिनम् अभिन्याप्य अताड्यत प्राहियत 'कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया' इत्यनेन 'दिवसम्' इत्यत्र द्वितीया ।

वरोंके मध्यमें प्रवेश करता था, उस समय उसके जलमें किसी रमणीके स्तनोंका चन्दन धुल जानेसे उनकी तरङ्गें
श्वेतवर्ण हो जाती थीं । किसी रमणीके चञ्चल नूपुर (पायजेब) के हिलनेसे झन-झनाहट करते चरणोंमें लगा अल-
क्तकरस अनुसरणकारी हंस-दम्पती पर छिड़क जाता था, किसी सुन्दरीके केशकलापसे स्खलित कुसुमसमूहके
गिर जानेसे दीर्घिका (गृहसरोवर) का जल विचित्र हो जाता था; किसी सुन्दरीके जल-मध्यमें आकण्ठ मग्न होने
पर उसके कर्णाभरण नीलोत्पलके पत्र जलके ऊपर तैरने लगते थे; किसी रमणीके ऊँचे-ऊँचे नितम्बोंके क्षोभसे
तरङ्गें छिन्न-भिन्न हो जाती थीं, किसी तरुणीके द्वारा नालसे तोड़कर फेंके हुए कमलों की रज फैल जाती थी और
किसी सुन्दरी द्वारा राजाके रीर पर जलसेचन करनेके समयमें बार-बार पानीको हाथसे हिलोड़नेसे उड़ते हुए
फेनविन्दुसमूह उत्पन्न होकर जलके ऊपरमें चन्द्राकार बन जाते हैं ।

किसी समय राजा संकेतकर रात्रिमें उस स्थान पर नहीं गया जिससे प्रतारित प्रियाएं दूसरे दिन भ्रुकुटि
देदी करके झनझनाते मणि-कङ्कणोंसे शब्दायमान भुजलताओंके द्वारा मौलिसरीके फूलों की मालासे उस अपराधी
राजाका पैर बाँधकर अपने नख-किरणोंसे मिश्रित अपर पुष्पमाला द्वारा उसे ताड़ना करती थी ।

१. ...कुसुमसारम्, कुसुमनिकरक्षारम् ।

२. क्वचित् 'पूर' इति पदं नास्ति ।

३. ...क्षोभं... ।

४. ...करतलास्फालनम्... ।

५. ...विस्फुरत्... ।

६. भ्रुकुटोभिः,

भ्रुकुटिभिः, भ्रुकुटीभिः ।

७. ...आरणितपारिहार्यम्... ।

८. बकुलकुसुमावलीसंयतम्... ।

कदाचिद्वकुलतरुविव कामिनी^१गण्डूष सीधु-धारा^२स्वाद-मुदितो विकासमभजत ।
कदाचिदशोक-पादप इव युवति-चरणतल-प्रहार-संक्रान्तालक्तकरसो रागमुवाह । कदाचि-
न्मुषलायुध इव चन्दन-धवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोल-कुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्-
गन्धगज इव मदरक्त-कपोलदोलायमान-कर्णपल्लवो मदकलः काननं विकच-वनलता-
कुसुमसुरभि-परिमलं जगाहे । कदाचित् कर्ण-न्मणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव

कदाचिदिति । वकुलतरुः केसरवृक्षः स इव, कामिन्याः रमण्याः गण्डूषसीधुधाराया वदनपूर्णमध-
धारायाः स्वादेन पानचर्वणेन मुदितो हर्षितः, विकासं हर्षेण विस्फारितहृदयत्वं विकस्वरत्वञ्च अभजत
वकुलतरुसदृशं राजा तु प्राप्तवानित्यर्थः । यदि कालभेदान्नप्रक्रमतादोष आपततीति विभाष्यते तदा
'यथा कामिनीगण्डूषसीधुधारास्वादमुदितो वकुलतरुः विकासं भजते तथा कदाचिद्विकासमभजत' इति
पाठान्तरेण समाधेय इति सुधियो विभावयन्तु । न चैवमपि मद्यपानस्य शास्त्रनिषिद्धत्वाच्च राज्ञः कथं
तदास्वाद इति वाच्यम्, मद्यपदेन सुरामद्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव हि निषेधो न त्वन्यस्य, अत्र च सीधु-
पदस्य इष्टविकारप्रतिपादकत्वेन दोषाभाव इति सुधोभिराकलयीयम् ।

कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिवृक्षः तद्वत् युवतीनां तरुगीनां यः चरणतलप्रहारः पादतला-
भिघातः तेन संक्रान्तः तस्मात् स्वशरीरे सञ्चरितः अलक्तकरसः स्थासकद्रवो यस्य स तादृशः, रागं
तास्वनुरागं रक्ततां च उवाह अवहत् । 'स्त्रीणां पादाघातादशोकं विकसती'ति कविसमयप्रसिद्धिः, तथा-
चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमद्यैः' इति ।

कदाचिदिति । मुषलायुधो बलभद्रः तद्वत्, चन्दनेन शरीरे मलयजलेपनेन धवलः शुभ्रः, पद्मे
चन्दनवद्धवलः, कण्ठे अवसक्ता लम्बा उल्लसन्ती देदीप्यमाना लोला चपला कुसुममाला पुष्पस्रक् यस्य
स तादृशः, पानं सीध्वादिमद्यपानम् असेवत अभजत ।

कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धप्रधानो हस्ती स इव, मदेन मद्यपानोत्पन्नमत्ततया रक्तौ रक्तवर्णौ
अन्यत्र मदजलेन रञ्जितौ यौ कपोलौ गण्डद्वयं तयोः दोलायमानौ सञ्चाख्यमानौ कर्णपल्लवौ अब्रणभूषणी-
भूतपल्लवौ प्रथितकर्णौ च यस्य स तादृशः । मदेन आनन्देन कलो मधुराण्यक्तध्वनिर्यस्व स तादृशः,
मदमत्तश्च । विकचैः विकस्वरैः वनलतानाम् अरण्यवल्लीनां कुसुमैः पुष्पैः सुरभिः ब्राणतर्पणः परिमलो
गन्धो यत्र तत्तादृशम्, काननम्, उपवनम् अरण्यञ्च जगाहे विलोडयामास ।

कदाचिदिति । क्रगन्ति शब्दायमानानि यानि मणिनूपुराणि रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि 'मञ्जीर'
इत्यर्थः, तेषां निनादेन शब्देन आनन्दितं मुदितं चित्तं मानसं यस्य स तादृशः । हंसपक्षेऽप्येवम्, तस्यापि
नूपुरशब्देन मुदितमनस्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् । कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमे अरमत ।

जिस प्रकार वकुल (मौलसिरी) वृक्ष कामिनियोंके मुख-मधके संस्पर्शसे स्वकीय पुष्प-समूहको विकसित
करता है उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें कामिनियोंके मुखमें भरे मदिराके घूँटके स्वादसे आनन्दित होकर
स्फूर्ति लाम करता था । जिस प्रकार अशोक वृक्षमें युवतियोंके चरण-तलके प्रहारसे लगे हुए अलक्तकरससे रक्त-
पुष्प निकलते हैं, उसी प्रकार राजा भी किसी समयमें युवतियोंके चरण-प्रहारसे शरीरमें लगे हुए अलक्तकरससे
उन लोगोंके प्रति और भी अनुरक्त होता था । किसी समय राजा, बलरामके समान चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण
हुए कण्ठमें मनोहर और चञ्चल कुसुममाला धारणकर प्रिय युवतियोंके साथ मद्यपान करता था । जिस प्रकार
मत्त गन्धगज स्वकीय मदजलरञ्जित कपोलद्वयके ऊपर विस्तृत कर्णयुगल हिलाता हुआ खिले हुए वनलता कुसुमोंकी
उत्तम सुगन्धसे युक्त वनमें भ्रमण करता है, उसी प्रकार राजा भी किसी समय मदसे मत्त हुए-स्वकीय मदसे
लाल हुए कपोलद्वय पर कानमें पहने हुए पल्लवको झुलाता हुआ हर्षवश मधुरध्वनिसे युक्त होकर प्रिय
युवतियोंके साथ खिले हुए वनलता-कुसुमोंकी उत्तम सुगन्धसे युक्त उद्यान (बगीचे) में भ्रमण करता था । किसी
समय राजा सहचारिणी युवतियोंके झन-झनाते नूपुर (पायजेब) के शब्दसे आनन्दित चित्त होकर हंसके

१. कामिनीनां गण्डूष... । २. आस्वादन... । ३. ...अलक्तको राग... । ४. चन्दनधवलकण्ठ... ।
५. कण्ठावसक्तोल्लोल, कण्ठावसक्तसमुल्लसल्लोल... । ६. कचित् 'कर्ण' इति पदं नास्ति । ७. विकस्वर ।
८. कणित... ।

कमलवनेषु रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बितकेसर-मालः क्रीडापर्वतेषु विच-
चार । कदाचिन्मधुकर इव विजृम्भमाण-कुसुम-मुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदा-
चित् नील-पट-विरचितावगुण्ठनो बहुलपक्ष-प्रदोष-दत्त-सङ्केताः सुन्दरीरभिससार ।
कदाचिच्च विघटितकनक-कपाट-प्रकटवातायनेष्वनवरत-दह्यमान-कृष्णागुरु-धूमरक्तैरिव
पारावतैः अर्घ्यासित-विटङ्केषु महाप्रासाद-कुक्षिषु कतिपयाप्त-सुहृत्परिवृतो वीणारेणु-
मुरज-मनोहरमन्तःपुर-सङ्गीतकं ददर्श । किं बहुना, यद्यदतिरमणीयमभिमतमविरुद्धमा-
यत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्येषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेन्ने, न तु

कदाचिदिति । मृगपतिरिव सिंह इव, स्कन्धे अवलम्बिता घृता केसरमाला बहुलपुष्पलकं, सटा-
पक्षिण्येन स तादृशः, क्रीडापर्वतेषु खेलाशौलेषु विचचार बभ्राम ।

कदाचिदिति । मधुकरो भ्रमरः तद्वत्, विजृम्भमाणैः प्रस्फुटद्भिः कुसुममुकुलैः पुष्पकुड्मलैः
दन्तुराणि विषमाणि तेषु तादृशेषु, लतागृहेषु वल्लीभवनेषु बभ्राम विचचार । इह 'अशोकपादप इव'
इत्यारभ्य 'मधुकर इव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

कदाचिदिति । नीलपटेन श्यामबलेण विरचितं सम्पादितम्, अवगुण्ठनं शिरोऽवधिशरीराच्छादनं
येन सः तादृशः, अन्यकर्तृकावलोकनमित्येत्याशयः । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषे रजनीमुखे दत्तः
सङ्केतः 'भवतीषु तन्त्रोपस्थितासु अहमुपेत्य रंस्ये' इति निर्देशो यासु ताः तादृशीः, सुन्दरीः रमणीः
अभिससार स्वयमभिसरणं कृतवान् ।

कदाचिदिति । अपि चेति चकारस्यार्थः । विघटितैः उद्धाटितैः कनककपाटैः सुवर्णनिर्मितकपाटैः
प्रकटानि प्रस्फुटानि वातायनानि गवाक्षा येषु तादृशेषु, अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां सौगन्ध्यार्थमित्या-
शयः, कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां धूमैः दहनकेतनैः रक्ता रजिताः तैरिव धूम्रवर्णत्वादित्याशयः । पारावतैः
कपोतैः अर्घ्यासितानि अवलम्बितानि विटङ्कानि कपोतपालिका येषु तादृशेषु, महाप्रासादानाम् श्रेष्ठनृप-
भवानां कुक्षिषु मध्यभागेषु कतिपयैः कियद्भिः आसैः रागादिवशादपि नान्यथावादिभिः सुहृद्भिः मित्रैः
परिवृतः सहितः, वीणा वल्लकी, वेणुर्वशः, मुरजो मृदङ्गः, तैः तेषां वाद्यैरित्यर्थः, मनोहरम् अतिरमणीयम्,
अन्तःपुरस्य अवरोधस्य सङ्गीतकं नृत्यगीतवाद्यत्रयं च ददर्श अत्राक्षीत् ।

'अनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

किमिति । किं बहुना बहुवक्तव्येन किमित्यर्थः, यत् यत् अनिर्दिष्टनामकं वस्तु अतिरमणीयम्
अतिमनोहरम् अभिमतम् इष्टम् आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे तस्मिन् काले च 'तत्कालस्तु तदात्वं
समान कमल-वनम् क्रीडा करता था । किसी समय गल-प्रदेशमें बकुल (मौलसिरी) पुष्पोंकी माला धारणकर
स्कन्धदेशमें जटासमूहधारी सिंहके समान क्रीडा पर्वतोपर विचरता था, किसी समय खिलती हुई फूलोंकी कलियोंसे
असमानता प्राप्त लता-मण्डपोंमें भ्रमरके समान भ्रमण करता था । किसी समय नीलवर्ण-बख्ते सभी अङ्गोंको
आच्छादित कर कृष्णपक्षकी रात्रिके प्रदोष-कालमें संकेत करनेवाली सुन्दरियोंसे मिलने जाता था । एवं किसी समय
कितने ही प्रिय मित्रोंसे परिवृत होकर उत्कृष्ट महलके मध्यमें रहकर अन्तःपुरस्थ सुन्दरियोंके वीणा, वंशी और
मृदङ्ग वाद्यसे मनोहर नृत्य-गीतादि रूप सङ्गीत देखता था, उस समय वह सभी महलके भीतर सुवर्णके किवाड़
खोलकर खिड़कियाँ खोल देता था, एवं वहाँ दिन-रात जलते काले अगवके धूमसे मानो रँग हुए कबूतर अपने
खोपोंके अन्दर रहते थे । अधिक कहनेसे क्या होगा ? सारांश यह है कि—जो कुछ वस्तु संसारके मध्यमें अत्यन्त
रमणीय मनोरञ्जक अपना अभिमत एवं उस समयके तथा भविष्य-कालके अनुकूल था उन सभी वस्तुओंको

१. स्कन्धावलम्बितकेसर ... । २. 'कदाचिद्वनलताप्रथितमौलिर्नक्तमालकुसुमस्तवकरचितशेखरः शुक्लपक्षराग-
मधुरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकञ्जुकोनावच्छिन्नशरीरावयवः कोदण्डदण्डसनाथीकृतवामेतरांसदेशः पुरः प्रधावि-
तानेकभगणिवागुरिकैरुपदिश्यमानवल्गुनिकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपापिभिः परिहासपेशलं सवयोभिरनुगम्य-
मानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु 'परिवभ्राम' इति पाठः क्वचित्समुपलभ्यते, किन्त्वप्राक-
रणिकत्वेनैह मूले न निवेशित इत्यवधेयम् । ३. बहुलनिशाप्रदोष ... । ४. ... कनककपाट । ५. पारावतैः ।
६. अधिष्ठित ... । ७. कुत्रचित् 'महा' इति पदं नास्ति । ८. मनोहरमवरोध ..., मनोहर तममन्तःपुर ... ।
९. किञ्च बहुना । १०. अतिरमणीयमविरुद्धमायत्याम् ।

व्यसनितया । प्रमुदितप्रजस्य हि^३ परिसमाप्त-सकल-महीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयसम्भोग-लीला-भूषणम्, इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरो दर्शनं ददौ, सिंहासनञ्च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैवै राजा सर्व-कार्यार्ण्यकार्षीत् तद्वदसावपि द्विगुणीकृत-प्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि आव-

स्यादुत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । अविस्मृतं परस्त्रीसम्भोगपुरुषगणदुर्व्यवहारादिशास्त्रप्रतिषिद्धरहितम्, तत्तत् अनादिसम् अव्यग्रं चेतो हृदयं यस्य स तादृशः सन्, अन्येषां भोगविलासव्यतिरिक्तानां पृथिव्या भूमेः व्यापाराणां शासनादीनाम्, परिसमाप्तत्वात् भारवहनक्षमसचिवे स्थापिततया अवसितत्वात् सिधेवे सेवितवान्, तु किन्तु, व्यसनितया तत्र तत्रासामर्थ्यशालितया न, एवञ्च भोगविलासो नापत्ति-जनक इत्याशयः ।

प्रमुदितेति । हि तथाहि प्रमुदिताः शासनसंरक्षणादिना आनन्दं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन तस्य तथोक्तस्य, परिसमाप्तानि भारवहनक्षमामास्यादौ स्थापिततया अवसितानि सकलानि समग्राणि महीप्रयोजनानि भूमावावश्यकानि शासनसंरक्षणादिकृत्यानि यस्य तादृशस्य विषयसम्भोगलीला माल्यचन्दनरमण्यादिभोगविलासो भूषणम् आभरणस्वरूपा, तु परन्तु इतरस्य तदतिरिक्तस्य अपरिस-माप्तसमस्तपृथ्वीकृत्यस्य, सुव्यवस्थाभावादशान्तिपूर्णाधिपत्यस्य भूपतेरिति तात्पर्यम्, विषयसम्भोग-लीला माल्यचन्दनादिभोगविलासः विडम्बना आत्मवञ्चनामात्रम्, निरन्तरमेवाशान्ततया तथाविधप्रमो-दानुभवाभावादित्याशयः । इहार्थान्तरन्यासः ।

प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहः तस्य हेतोः तदर्थम् अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शनं प्रजानां प्रसादावलोकनं ददौ दत्तवान्, अन्यथा स्वीयसुखदुःखयोस्तादृश्यानुमानेन प्रकृतीनां विरक्तिर्भवेदित्या-शयः । निमित्तेषु विचारसापेक्षेषु शासनकृत्येषु पर्वोत्सवादिषु वा प्राप्तेषु सिंहासनं नृपासनम् आरुह्य आरुढवान् ।

शुकनासोऽपीति । शुकनासोऽपि एतन्नामकप्रधानसचिवोऽपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारम् आधिपत्यधुरम् अनायासेनैव प्रयत्नं विना प्रज्ञाबलेन राजनीतिशक्त्या बभार धारयामास ।

यथैवेति । यथैव येन प्रकारेणैव राजा भूपतिः कार्याणि शासनपालनादिव्यापारान् अकार्षीत् कृतवान् तद्वत् तेनैव प्रकारेण असौ शुकनासोऽपि द्विगुणीकृतः पूर्वस्माद्बहुलीकृतः प्रजायाः प्रकृतेः अनुरागः स्नेहो येन स तादृशः राजकार्याणि स्वस्वामिशासनसंरक्षणकृत्यानि चक्रे अकार्षीत् ।

तमपीति । आवर्जितात् प्रणामसमये मूर्धानमनेन नमितात् कुसुमशेखरात् प्रसूनमयशिरोऽवतंसात्

को राजाने भोगा, पर उस सुखमें न तो राजाने अपने चित्तको लौन किया और न वह उसका व्यसनी हो गया; क्योंकि—सुयोग्य मन्त्रीके हाथमें समस्त राजकार्य सौंप देनेसे पृथिवीके शासन-पालनादि सभी कार्य उसके पूरे हो गए थे । महीमण्डल के सब कार्य समाप्त कर प्रजाका रक्षण करनेवाले ऐसे राजाका भोग-विलास-भूषण-स्वरूप है; और जिसका राज्य सुशासनके अभावसे अशान्ति-परिपूर्ण है, उसके लिए तो विडम्बना मान है । प्रजावर्गके अनुरागके कारण बीच-बीच में राजा स्वयं दर्शन देता था एवं विशेष कोई प्रयोजन होने पर सिंहासन पर भी विराजमान होता था ।

शुकनास भी बड़े भारी उस राज्यका भार अपने बुद्धिबलसे अनायास ही वहन करता था । जिस भावसे राजा सब काम करता था, वह भी उसी भावसे राजासे दिगुण प्रजाके साथ अनुराग उत्पन्न कर राजकार्य सम्पादन करता था । अधीनस्थ राजा लोग मस्तक द्वारा उसको (शुकनास को) भी जब प्रणाम करते थे, उस समय उनके (राजाओंके) चलायमान हुए चूडामणियोंकी किरणोंसे भरे हुए मुकुटोंका अग्रभाग अवन्त हो जाता था,

१. अतिव्यसनितया । २. कश्चित् 'हि' पदं नास्ति । ३. 'महीमण्डलप्रयोजनस्य । ४. विषयोपभोग-लीला । ५. हेतोश्चान्तरा । ६. महान्तं राज्यभारं, महान्तमगणितं राज्यभारम् । ७. यथैव च । ८. कश्चित् 'सर्व' इति पदं नास्ति । ९. दिगुणीकृतः प्रजानुरागश्चक्रे । १०. चकार । ११. चलिता ।

लित-चूडामणि-मरीचि-मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जित-कुसुम शेखर-च्युत-मधु-शीकर-सिक्त-
नृप-समं दूरावनतिप्रेङ्खोलित-मणि-कुण्डल-कोटि-सङ्घट्टिताङ्गं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि
चलति चलित-चटुल-तुरंग-बल मुखर-खुर-रव-बधिरीकृत-भुवनान्तरालाः, बल-भर-प्रचल-
वसुधातल-दोलायमान-गिरयः, गलन्मदान्ध-गन्धगज-दान-धारान्धकाराः, संसर्पदतिबहल-
बल-पटल-धूसरितसिन्धवः, प्रचलत्-पदातिबल-कलकल-स्फोटित-कर्ण-विहराः सरभसो-
दुष्यमान-जयशब्द-निरन्तराः, प्रोद्धयमान-धवल-चामर-सहस्रसंख्यादिताः, पुञ्जित-नरेन्द्र-
वृन्द-कनकदण्डातपत्र-संघट्ट-नष्ट दिवसाः, दश दिशो बभूवुः ।

सूतैः स्यन्दितैः मधुशीकरैः पुष्परसविन्दुभिः सिक्ता सेचिता नृपसभा राजपरिषद् येन तत्तादृशम् ।
तथा दूरावनत्या दूरप्रदेशप्रणामेन प्रेङ्खोलितयोः सञ्चलितयोः मणिकुण्डलयोः रत्नमयश्रवणाभरणयोः
कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां सङ्घट्टिते घृटे अङ्गदे केयूरद्वयं बाहुबलयमित्यर्थः, यस्य तत्तादृशम् । नन्वत्र बहूनां
राज्ञां शिरसोऽवनमनसमये कर्णकुण्डलानां बहुत्वेन कथं द्विवचनेन विग्रह इति चेत् ! सत्यम्
'स्तनादीनां द्वित्वविशिष्टा जातिः' इति वामनसूत्रप्रामाण्यसम्भ्युपगम्य तथा प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।
राजकं राजसमूहः, आवलितम् अवनतं चूडामणिमरीचिमञ्जरीणां मस्तकस्थितरत्नमयूखाग्राणां जालं
समूहः एवामस्तीति तैः तादृशैः मौलिभिः, शिरोभिः, तं शुकनासमपि आननाम नमश्चक्रैः ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् शुकनासेऽपि चलति कापि प्रस्थिते सति, दश दिशः इत्यम्भूता बभूवुरिति
सम्बन्धः । तथा हि-चलितस्य शुकनासेन साकं प्रयातस्य चटुलस्य चपलस्य तुरगबलस्य वाजिसैन्यस्य
मुखरा वाचालाः ये खुराः शफाः तेषां रवैः शब्दैः बधिरीकृतं तदन्यशब्दाविषयीकृतं भुवनान्तरालं
जगन्मध्यं यासु ताः तादृशयः । बलभरेण सहसंचलितसैनिकभारेण प्रचले कम्पिते वसुधातले पृथ्वीतले
दोलायमानाः सञ्चलन्तः गिरयः शैला यासु ताः तादृशयः । गलन्तीभिः स्रवन्तीभिः मदान्धानां
मदोन्मत्तानां गन्धगजानां गन्धेमानां दानधाराभिः मदजलपङ्क्तिभिः अन्धकारस्तमो यासु ताः तादृशयः ।
इह गन्धगजलक्षणमेवं दृश्यते—

'यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहम् । इति ।

संसर्पता ऊर्ध्वं गच्छता अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन धूलिपटलेन रजःसमूहेन धूसरिता धून्वर्णी-
कृताः सिन्धसरितो यासु ताः तादृशयः । प्रचलतां सहप्रस्थितानां पादाभ्यां चरणाभ्याम् अयन्ति गच्छ-
न्ति ये ते पदातयः ते च ते बलानि सैन्यानि तेषां तथोक्तानां कलकलैः कोलाहलैः स्फोटितानि भिन्नानि
कर्णविवराणि श्रवणरन्ध्राणि यासु ताः तादृशयः । सरभसं सवेगम् उद्धुष्यमाणैः उच्चैरुच्चार्यमाणैः जयशब्दैः
'जयजय' इति शब्दैः निर्न विद्यते अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तादृशयः, तैः सम्भृता इत्यर्थः, 'अन्तरम-
वकाशावधि' इत्याद्यमरः । प्रोद्धयमानेन संवीज्यमानेन धवलचामराणां शुभ्रबलव्यजनानां सहस्रेण
समूहेन संख्यादिताः आवृताः । तथा पुञ्जितस्य समुत्पन्नसङ्घभावस्य नरेन्द्रवृन्दस्य नृपसमूहस्य यानि
कनकदण्डातपत्राणि कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानि छत्राणि तेषां सङ्घटेन उपरि मिथोदृढसंयोगेन नष्ट

मस्तक अवनत करनेसे फूलोंके शेखरोंमें से टपकते मधुसे राजसभाका स्थान गीला हो जाता था और दूरसे
ही मस्तकको अवनत करने (झुकाने) के कारण लटकते मणि-कुण्डलोंके अग्रदेश द्वारा उनके बाहुस्थित केयूरों
(बाजूबन्दों) से रगड़ने लगते थे । उसके भी किसी-स्थानमें प्रस्थान करनेपर मदच्युतिते अन्धे हुए गन्धगजकी
दान-धारासे दशों दिशाओंमें अँधेरा छा जाता था, मदगामी चपल घोड़ों की टापोंकी आवाजसे भुवनोंके अन्तराल
बढ़े हो जाते थे, सैन्यगणके पदभारसे पृथिवीतलके कम्पित होनेपर पर्वतसमूह भी डगमगाने लगते थे, उड़ती
हुई धूलके ढेरसे रास्ताके समीपवर्ती नदियों का रङ्ग मटियाला हो जाता था, साथ-साथ चलते हुए पैदल सेनाओं
की कलकलसे कानोंके परदे फटे जाते थे, बहुत जोरसे बराबर उच्चारण किया गया जय शब्द सभी दिशाओंमें
व्याप्त हो जाता था, हिलते हुए अगणित श्वेत चामर पृथिवीको आच्छादित कर देते थे, और एकत्रित हुए राजाओं
की सुवर्ण-दण्डवाली छतरियोंके निकट भिड़ जानेसे दिन की शोभा नष्ट हो जाती थी ।

१. सिक्तनृपसमदूरावनतिसिक्तसमं । २. ...प्रेङ्खित... । ३. चलिते । ४. चटुलतुरङ्ग । ...भुवनाः ।

५. क्वचित् 'भर' इति पदं नास्ति । ६. ...अतिबहुल... । ७. धूलिप्रबलपदातिबल । ८. ...रवस्फोटित... ।

१०. अवणविवराः । ११. ...निर्भराः । १२. ...संघट्टन... ।

एवं तस्य मन्त्रि-विनिवेशित-राज्यभारस्य यौवन-सुखमनुभवतः कालौ^१ जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ, एकन्तु सुत-मुख-दर्शनसुखं न लेभे । तथा सम्भुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तः पुरमभवत् । यथा यथा च यौवनमति-चक्राम, तथा तथा विफल-मनोरथस्यानपत्यताजन्माऽर्वद्धतां^२स्य सन्तापः । विषयोपभोग-सुखेच्छाभिश्च मनो विजृंहे । नरपतिसहस्र-परिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्ब^३नमिव आत्मानम्^४ अमन्यत ।

आच्छादितो दिवसो वासरालोको यासु ताः तादृशः । इह प्रतिविशेषणं सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्ध-रूपातिशयोक्तिः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना, सुखिवे विनिवेशितः सम्पूर्णभावेन स्थापितः राज्यभारः आधिपत्य-भारो येन तस्य तादृशस्य, यौवनसुखं तारुण्यसौख्यम् अनुभवतः अनुभवं कुर्वतः तस्य तारापीडस्य कालः समयो जगाम गतवान् । भूयसा भूयिष्ठेन समयेन प्रायो बाहुल्येन अन्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकानन्दानां सर्वेषाम् अन्तं ययौ अनुभवेन पारं प्राप । तु किन्तु सुतमुखदर्शनसुखं पुत्रवदना-चलोकनानन्दं यत्तदेकं न लेभे न प्राप । तथा सम्भुज्यमानमपि तथाविधोक्तद्वारेण संभोगविषयीक्रिय-माणमपि अन्तःपुरम् अवरोधस्थयोपिस्समूहः, शरवणं बाणसंज्ञकतृणसमूहमिव, निर्वास्ति फलं सुतो-त्पत्तिरूपं प्रयोजनं सस्यञ्च यस्य तत्तादृशम्, पुष्पाणां रजसां प्रसूनानाञ्च दर्शनं यत्र तत्तथोक्तम् अभवत् । शरवणे यथा प्रसूनोत्पत्तिर्मवति किन्तु फलं न जायते तथा पूर्वोक्तासु वनितासु रजःस्वलास्वपि रमण-प्रधानफलभूतः सुतो नाजायत इति स्पष्टार्थः । इह च पूर्णोपमा ।

यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यम् अतिचक्राम अतिक्रान्तवान् तथा तथा तेन तेन प्रकारेण, विफलो निष्फलो मनोरथोऽभिलाषो यस्य तादृशस्य अस्य भूपतेः तारापीडस्य, अन-पत्यतायाः निःसन्तानतायाः सकाशात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशः, सन्तापो मानसी व्यथा अवर्द्धत वृद्धिं प्राप । विषयाणां स्रक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगः तस्मादुत्पन्नं यत्सुखम् आनन्दः तस्य इच्छाभिः अभिलाषाभिः, मनश्चिरां विजृंहे परितत्याज ।

नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत् सहस्रं समूहः तेन परिवृतं परिवेष्टितमपि असहायम् द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'अपुत्रस्य गृहं शून्यम्' इति न्यायादित्यर्थः । चक्षुष्मन्तं सनेत्रमपि अन्धमिव गताक्षमिव पुञ्जामनरकोद्धारणोपायानवलोकनादित्याशयः । भुवनालम्बनमपि शासकतया जगदाधारमपि निरालम्बनं निराधारमिव, पिण्डविच्छेदसम्भवेन पतनसम्भवादित्याशयः । आत्मानं स्वम् अमन्यत अज्ञासिष्ट ।

इह नरपतीत्यादौ भुवनेत्यादौ चाभावाभिमानिनी 'चक्षुष्मन्तमिव' इत्यत्र भावाभिमानिनी जात्युत्प्रेक्षा, इत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

इस प्रकार मन्त्रीके ऊपर समस्त राज्यका भार सौंपकर वह राजा यौवन-सुखके अनुभव में समय व्यतीत करता था । अधिक समय तक उस सुखका अनुभव करता हुआ वह अन्य सब सांसारिक सुखोंके अन्ततक पहुँच गया, किन्तु एक मात्र पुत्रमुख देखनेका सुख उसको प्राप्त नहीं हुआ । ऐसे ऐसे भोगोंके होने पर भी अन्तःपुर (रनिवास) उसे निष्फल पुष्प-दर्शन युक्त बाण घासके समान लगने लगा (बाण नामक घासमें, पुष्प तो बहुत निकलते हैं, किन्तु फल नहीं लगते; स्त्रियोंको रजोदर्शन तो होता था, किन्तु सन्तान नहीं होती थी) । जैसे जैसे यौवन व्यतीत होने लगा, वैसे-वैसे उसकी पुत्रकी आशा भी विफल होने लगी, सन्तान नहीं होनेसे मनमें सन्ताप भी खूब बढ़ता गया, क्रमशः विषय-सम्भोग-सुखकी, इच्छा उसके मनसे हटने लगी उस समय वह, अगणित राजाओंसे परिवृत होने पर भी मानो असहायके समान, चक्षुष्मान् होने पर भी अन्यके समान एवं समस्त सुषुर्नोका आधार होने पर भी निराधारके समान अपनेको मानने लगा ।

१. मन्त्रिनिवेशित ।

२. कश्चित्कालः ।

३. तनयसुख... , तोकसुख... ।

४. उपभुज्यमानमपि ।

५. अभूत् । ६. कश्चित् 'च' इति पदं नास्ति ।

७. निष्फल... ।

८. महानवर्द्धतास्य ।

९. विजृंघे,

विजृंघाहे ।

१०. भुवनलम्बनम्,

भुवनावलम्बनम् ।

११. निरालम्बमिव ।

१२. आत्मानमनपत्यम् ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटा-कलापस्य, कौस्तुभ-प्रभेव कैटभारि-वक्षःस्थलस्य, वनमालेव मुसलायुधस्य, वेल्लेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, कुसुमोन्न-तिरिव सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारकापङ्क्तिरिव नभसः, हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य भूषणमभूत् त्रिभुवन-विस्मयजननी जननीव वनिता-विभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलास-वती नाम ।

एकदा च स तदावासमुपगतः तां चिन्ता-स्तिमित-दीन-दृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृताम्, आरादवस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदूरवसि-

अथेति । विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी तस्य तारापीडस्य भूषणम् अवतंसः 'अभूत्' इति सम्बन्धः । हरजटाकलापः शंभोजटाजटस्तस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटभारेः श्रीमधुसूदनस्य वक्षःस्थ-लस्य भुजान्तरालस्य, कौस्तुभस्य तदाख्यकंठाभरणस्य मणोः प्रभा कान्तिरिव । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमाला सर्वसुपुष्पसमुद्भासिता मध्ये स्थूलकदम्बाद्या आजानुलम्बिनी सक् सेव । वनमालालङ्घनम्— 'मध्ये स्थूलकदम्बाद्या सर्वसुपुष्पसमुद्भासिता । आपादलम्बिनी माला वनमालेति कीर्तिता ॥' इति ।

सागरस्य समुद्रस्य वेला तीरमिव । दिग्गजस्य दिङ्नागस्य मदलेखेव दानवारिरेखेव । सुरभि-मासस्य वसन्तमासस्य कुसुमोन्नतिः प्रसूनसमृद्धिरिव । चन्द्रमसः शशिनः चन्द्रिकेव ज्योत्स्नेव । सरसः कासारस्य 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः, कमलिनी नलिनीव । नभसो गगनस्य तारकापङ्क्तिः नक्षत्र-पङ्क्तिरिव । मानसस्य तन्नामकसरोवरस्य हंसमाला चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य तन्नामकशैलस्य चन्दनवनराजिः चन्दनवनपङ्क्तिरिव । शेषस्य वासुकेः, फणाया यो मणिः रत्नं तस्य शिखा दीप्तिरिव त्रिभुवनविस्मयजननी विष्टपत्रयाश्चर्यकारिणी सौन्दर्यहावभावादिनेत्याशयः ॥ वनिताविभ्रमाणां नारीजातेः लीलानां जननी मातेव, सर्वप्रकारलीलानिधित्वादित्याशयः । सकलेषु अन्तःपुरेषु अवरोधसुन्दरीषु प्रधानभूता मुख्या ।

इह 'चन्द्रलेखेव' इत्यारभ्य 'फणामणिशिखेव' इत्यन्तं मालोपमा जात्युपेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

एकदेति । एकस्मिन् समये च स तारापीडः तस्या विलासवत्याः, आवासं भवनम् उपगतः प्राप्तः तां विलासवतीम् इत्यभूतां ददर्श अद्राक्षीत् इति सम्बन्धः । चिन्तया मानसव्यथया स्तिमिता स्थिरा दीना कातरा च दृष्टिः दृक् यस्य तेन तादृशेन, शोकेन पट्टराज्ञ्या विषादोत्पन्नेनेत्यर्थः, मूको निःशब्दः तेन तादृशेन, परिजनेन परिवारजनेन परिवृतां सहिताम् । आरात् समीपे अवस्थितैः कृतावस्थानैः ध्यानेन तत्तत्समयविधेयचिन्तनया अनिमिषं निमिषरहिते लोचने नयने येषां तैः तादृशैः, कञ्चुकिभिः 'अन्तः-

महादेवको जटा-कलापको जिस प्रकार चन्द्रकला, नारायणको वक्षःस्थलको जिस प्रकार कौस्तुभमणिकी प्रभा, बलदेवको जिस प्रकार वनमाला, दिग्गजको जिस प्रकार मदकी लेखा, वृक्षको जिस प्रकार लता, वसन्तको जिस प्रकार पुष्पकी समृद्धि, चन्द्रमाको जिस प्रकार चाँदनी, सरोवरको जिस प्रकार कमलिनी, आकाशको जिस प्रकार तारोंकी पङ्क्ति, मानसरोवरको जिस प्रकार हंस-माला, मलयाचलको जिस प्रकार चन्दन-वनकी पङ्क्ति, एवं शेषनागको जिस प्रकार फणास्थित मणिकी ज्योति अलङ्कार स्वरूप है, उसी प्रकार 'विलासवती' नामकी तारापीडकी महिषी (पट्टरानी) थी । वह निरुपम सौन्दर्य और भावभङ्गीसे त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करती थी और स्त्रियोंके समस्त विवास-भङ्गीको मानो उत्पन्न करनेवाली थी ।

एक दिन महाराज तारापीड, विलासवतीके गृहमें उपस्थित होकर देखा—महाराज्ञी विलासवती बाई इधेकी पर अपने मुख-कमलको रख एक छोटेसे उज्ज्वल पलङ्ग पर बैठकर रो रही है, उसके वालोंकी खुली लट्टें इधर-उधर फहरा रही हैं, शरीर परसे सभी आभूषण उतार दिये गये हैं, बराबर आँसू गिरनेसे उसका वक्ष आर्द्र (गीला) हो गया है, अन्तःपुरकी बूझाये कुछ दूर में खड़ी होकर उसको आश्वासन दे रही हैं, कञ्चुकिगण दुःखिन्ता

१. अत्य । २. कैटभारति... । ३. कल्पपादपस्य । ४. पुष्पोन्नतिरिव । ५. तारापङ्क्तिरिव । ६. तदावासात् । ७. राजा राज्ञीमिव संमुपागतः । ८. स्तिमितदृष्टिना ।

नीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्रास्यमानाम्, अविरलाश्रुपातार्द्राकृत-दुकूलाम्, अनलङ्कृताम्, वामकरतल-विनिहित-मुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिबिडपर्यङ्गिकापविष्टाम्, देवीं ददर्श । कृताभ्युत्थानांश्च तां तस्यामेव पर्यङ्गिकायामुपवेश्य स्वयञ्चोपविश्य अविज्ञात-बाष्पकौरणो भोतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भःकणौ कुर्वन् कपोलौ भूपालस्तामवादीत-

‘देवि ! किमर्थमन्तर्गत-गुरुशोकभार-मन्थरमशब्दं रुद्यते, ग्रथन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पबिन्दुनिकरमेतास्तवै पद्मपङ्क्तयः । किमर्थञ्च कृशोदरि ! नालङ्कृतासि ? । बालातप इव रक्ताविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरलक्तकरसः ? । कुसुमशर-सरः-कलहंसकौ कस्मात् पादपङ्कजस्पर्शनं नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ ? । किनिमित्तमयं मपगत-

पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः’ इत्याद्यभिहितस्वरूपैः स्त्रीशिक्षकैः उपास्यमानां सेव्यमानाम् । अनति-दूरवर्त्तिनीभिः नातिदूरस्थापिनीभिः अन्तःपुरवृद्धाभिः अवरोधवृद्धाभिः आश्रास्यमानां भाविक-प्रशंसया विश्वास्यमानाम् । अविरलेन सान्द्रेण अश्रुपातेन नेत्रजलपतनेन आर्द्राकृतं क्लिष्टाकृतं दुःखं वस्त्रं यस्याः तां तादृशीम्, अनलङ्कृताम् अविभूषिताम् । वामकरतले सव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमलं वन्दनपथं यया तां तादृशीम् । असंयता अवद्धा अत एव आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलकाः चूर्णकुन्तला यस्याः तां तादृशीम् । सुनिबिडा दृढा या पर्यङ्गिका उपवेशनमञ्चिका बुद्धखट्वेत्थ्यः, तस्याम् उपविष्टाम् आसेदुषीं रुदतीं क्रन्दन्तीम् (देवीम्) अन्वयस्तु पूर्वमेव निरूपितः ।

कृतेति । कृतं विहितम् अभ्युत्थानं संमाननं यथा सा तां तादृशीं तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वप्रतिपादितायामेव पर्यङ्गिकायाम् उपवेशनमञ्चिकायाम् उपवेश्य संस्थाप्य स्वयञ्च आत्मना अन्वञ्चोपविश्य, अन्यस्मिन् समये स्त्रीपुंसोरेकत्र स्थितेस्तुचितत्वात् । अविज्ञातम् अविदितं बाष्पस्य विलास-वत्या अश्रुनिःसरणस्य कारणं हेतुर्पुन स तादृशः, अत एव भीतभीत इव अस्तग्रस्त इव भूपालस्तारापीठ-करतलेन पाणितलेन कपोलौ विलासवत्या गण्डौ, विगता दूरीभूताः बाष्पाम्भसां नयनसलिलानां कणा पृषतो याम्यां तौ तथोक्तौ कुर्वन् विदधत्, तां विलासवतीम् अवादीत् अवोचत् ।

देवीति । हे देवि ! किमर्थं किं प्रयोजनम् ? अन्तर्गतस्य हृदयस्थितस्य गुरोर्महत्तः शोकस्य विषादस्य भारेण मन्थरं मन्दं मन्दम्, अशब्दं शब्दवर्जितं यथा स्यात्तथा रुद्यते रोदनं विधीयते । एताः पुरो विद्यमानाः पद्मपङ्क्त्यो नेत्ररोमश्रेणयः, मुक्ताफलजालकं मौक्तिककलापमिव पृथुलवादित्याशयः । बाष्प-विन्दुनिकरम् अश्रुकणजालकं ग्रथन्ति ग्रथनं विदधते । हे कृशोदरि क्षीणमध्ये ! किमर्थं किनिमित्तं नालङ्कृतासि न भूषितासि ? । रक्ताविन्दकोशयोः लोहितकमलकलिकयोः, बालातपः अभिनवसूर्याकोक इव किमिति कथं न चरणयोः पादयोः अयम् अलक्तकरसो यावद्व्रवो न पातितः अपितः । कुसुमशरस्य मदनस्य यत् सरः कासारः तस्य कलहंसकौ चक्राङ्गस्वरूपौ उद्वेलनसाम्यादित्याशयः, मणिनूपुरौ पादकरके पादौ चरणावेव पङ्कजे कमले तयोः स्पर्शनं कस्माद्धेतोः न-अनुगृहीतौ न प्रसादपात्रीकृतौ । अयं मध्यभागो

वश एकाग्र दृष्टि करके समीपमें खड़े होकर सेवा कर रहे हैं, और इस समय क्या करना उचित है । इस भावनासे निश्चल और कातर-दृष्टि युक्त सब दासियाँ शोकके कारण चुपचाप होकर आस-पास खड़ी हुई हैं । रानीने राजाको देखते ही उठकर उनका सत्कार किया, उस समय राजाने उसे तुरन्त उसी पलङ्कपर फिर बैठा दिया और आप भी उसके एक भागमें बैठ गया । किन्तु रानीके अश्रुपातका कारण न जाननेसे वह थोड़ा घबड़ाकर अपने करतल द्वारा ही उसके दोनों गालोंके आँसू पोंछते-पोंछते उससे कहने लगा—

‘देवि ! हृदयमें प्रबल शोकको दबाकर तुम चुपचाप क्यों रोती हो । देखो, ये तुम्हारे आँखके पलक मोल्लके हारके समान अश्रुविन्दुओंका हार गूँथते हैं । कृशोदरि ! तुमने आज आभूषण क्यों नहीं पहने ? रक्तवर्ण कमलकी कलियोंके समान चरणों पेरे प्रातःकालीन सूर्यके प्रकाशके समान अलक्तकरस (महावर) क्यों नहीं लगाई ? मदन-सरोवरके कलहंसोंके समान मणि नूपुरों पर आज चरण-पङ्कज-स्पर्शका अनुग्रह क्यों नहीं किया ?

१. ...विन्दुपातार्द्राकृत... । २. रुदती । ३. कृतप्रत्युत्थानां, कृतप्रत्यभ्युत्थानां । ४. पर्यङ्गिका-यामुपविश्य । ५. बाष्पवेग । ६. भूमिपालः । ७. तवायतः । ८. कोशयोरयम् । ९. अयमलक्तकरसः । १०. किनिमित्तमपगत... ।

मेखला-कलापमूको मध्यभागः ? । किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छनेन लिखितः कृष्णा-
गुरुपत्रमङ्गः पयोधरभारे ? केन कारणेन तन्वीयं हर-मुकुटं-चन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न
विभूषितो हारेण वरारोहे ! शिरोधरा ? । किं वृथा वहसि विलासिनि ! स्रवदश्रुजल-लव-
धौत-कुङ्कुर्म-पत्रलतं कपोलयुगलम् ? इदञ्च कोमलाङ्गुलिदं लनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं
किमिति कर्णपूरतामारोपितम् ? इमाञ्च केन हेतुना मानिनि ! धारयस्यनुपरचित-गोरोच-
नाबिन्दु-तिलकामसंस्कृतालकिनीमं लिकलेखाम् ? अयञ्च ते बहुल-पक्ष-प्रदोष इव चन्द्रलेखा-

मध्यप्रदेशः, किं निमित्तं किमर्थम् अपगतेन दूरीभूतेन मेखलाकलापेन काञ्चीदाम (चन्द्रहार) रूपभूषणेन
मूकः शब्दरहितः 'कलापः संहतौ बह्वे काञ्च्या भूषणतृणयोः' इत्यजयः । हरिणलाञ्छने चन्द्रमसि
हरिण इव, पयोधरभारे विपुलकुचद्वये, कृष्णागुरुणा श्यामवर्णगन्धद्रव्यविशेषेण पत्रमङ्गः पत्ररचनासदृश-
तिलकविशेषः किमिति हेतोः न लिखितो न चित्रितः । शुभ्रतया गोलाकारतया च चन्द्रकुचयोः,
श्यामतया च हरिणागुरुपत्ररचनयोः साधर्म्यमवगन्तव्यम् । वरान् श्रेष्ठपुरुषान् तेषां चेतांसीत्यर्थः,
आरोहति या सा तादृशी वरारोहा श्रेष्ठनारी तत्सम्बुद्धौ हे वरारोहे !, हे तन्वि क्षीणाङ्गि ! केन कारणेन
इयं शिरोधरा तव प्रीवा, गङ्गास्रोतसा स्वर्धुनीप्रवाहेण हरस्य महादेवस्य यन्मुकुटं चूडामणीभूतः कपर्दः
तस्य चन्द्रलेखेव चन्द्रकलेव न विभूषिता नाभरणीकृता ।

इह 'मुक्ताफलजालक इव' इत्यत्र 'बालांतप इव' इत्यत्र च एवं 'हरिण इव' इत्यत्र
'हरमुकुटचन्द्रलेखेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः । 'कुसुमशर-' इत्यादावक्षिप्तशब्दनिबन्धनं परम्परितरूप-
कम्, अपि च 'पादपङ्कज' इत्यतेन तेनैव सह समस्तवस्तुविषयं साङ्गरूपकञ्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः
सङ्करोलङ्कारः ।

किमिति । हे विलासिनि विभ्रमवति ! स्रवद्भिः स्रवद्भिः अश्रुजललवैः लोचनजलविन्दुभिः धौता-
प्रचालिता कुङ्कुमस्य पत्रलता पत्रमङ्गिः यत्र एवम्भूतं यत् कपोलयुगलं गण्डद्वयं वृथा मुधा किं
वहसि कथं धारयसि ।

इदमिति । कोमलानि सुकुमाराणि यानि अङ्गुलिदलानि अङ्गुलिरूपपत्राणि तेषां निकरः समूह इव
यत्र तत्तादृशम्, करतलं सन्यहस्ततलं किमिति किमर्थं रक्तोत्पलमिव कोकनदमिव कर्णपूरतां वामश्रोत्रा-
लङ्कारताम् आरोपितं प्रापितम् । वामहस्ततले वामभागेन वदनन्यासादित्याशयः ।

इह 'कोमलाङ्गुलिदलनिकरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा 'रक्तोत्पलमिव' इत्यत्रोपमा सङ्कीर्त्यते ।

इमामिति । हे मानिनि गर्वयुक्ते ! केन हेतुना कारणेन, अनुपरचितम् अकृतं गोरोचनाबिन्दुभिः
तिलकं पुण्ड्रं यत्र तां तादृशीम्, तथा असंस्कृताः तैलादिसंस्कारवर्जिता अलकाः चूर्णकुन्तला अस्याः
सन्तीति तां तादृशीम्, अलिकलेखां रेखाचिह्नितललाटस्थलम् 'ललाटमलिकं गोधिः' इत्यमरः ।

अयमिति । चन्द्रलेखा शशिकला तथा विरहितः शून्यः अत एव अतिबहुलेन अत्यधिकेन तिमिर-
पटलेन तमःसमूहेन अन्धकारो नेत्ररश्मिनां विस्तारावरोधकः, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य प्रदोषो रजनी-
मुखमिव, कुसुमरहितः पुष्पशून्यः अत एव अतिबहुलतिमिरपटलवत् अन्धकारः श्यामवर्णमात्रमित्यर्थः,
ते तव केशपाशः कुन्तलकलापः, मे मम दृष्टिखेदं नयनक्लेशं करोति विधत्ते । 'बहुलपक्षप्रदोष इव'
इत्यत्र पूर्णोपमा ।

प्रिये ! तुम, इस कटि प्रदेशसे काञ्ची (फरवनी) को उतार कर उसे चुप क्यों रक्खी हो ? और तुमने चन्द्रमामें
हरिण-चिह्नके समान विशाल स्तनद्वयके ऊपरमें काले अगरुकी पत्ररचना क्यों नहीं की ? सुन्दरि ! गङ्गाके स्रोतमें
महादेवके मुकुटकी चन्द्रकलाके समान तुमने इस कण्ठ देशमें मुक्ताहारसे शृङ्गार क्यों नहीं किया ? विलासिनि !
आज तुमने अपने नेत्रोंसे, अश्रु-विन्दुओं को डाल-डालकर कपोलद्वयके ऊपरसे कुङ्कुमकी पत्रलता-चिह्नको
क्यों व्यर्थ धो डाली है ? आज तुमने कमलके पत्र-समूहके समान पंखड़ीवाले कोमल अङ्गुलियोंसे युक्त इस नापें
इयेलीको किस लिए रक्त कमलके समान कर्णभूषण बनाया है ? ललाटमें गोरोचनाका तिलक क्यों नहीं लगाया ?

१. किमिति हरिण । २. आलिखितः । ३. कृष्णागुरुपङ्कपत्रमङ्गः । ४. मुकुटे । ५. भूषिता ।
६. वरोह । ७. कन्धरा । ८. धौतपत्रतलं । ९. कपोलयुगलम् । १०. ... अङ्गुलिनिकरं । ११. ... तिलकाम्
असंयमितालकिनीं ललाटलेखाम् । १२. अयञ्च बहुल ।

विरहितः करोति मे दृष्टिखेदम् अतिबहुल-तिमिर-पटलान्धकारः कुसुमैरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि ! दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मे हृदयं कम्पयन्ति तल्लीकृतस्तनांशुकास्तर्वायता निश्वासमारुताः । कञ्चित् मयापराद्धम् ? अन्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि खलु स्वलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यञ्च । कथ्यतां सुन्दरि ! शुचः कारणम् इत्येवमभिधीयमाना^१पि विलासवती यदा न किञ्चित् प्रतिवचनं प्रपेदे तथा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सतत-प्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—

प्रसीदेति । हे देवि ? प्रसीद प्रसन्ना भव, दुःखनिमित्तं मानसिकव्यथाकारणं निवेदय प्रतिपादय । हि नूनम्, एतेऽवलोक्यमानाः तल्लीकृतं चञ्चलीकृतं स्तनांशुकं पयोधरवत् यैस्ते तादृशाः, आयता विस्तीर्णाः । तव ते निश्वासमारुताः निश्वासपवनाः, पल्लवं किसलयमिव, रागेण प्रीत्या लौहित्येन च सह स्थितमिति सरागं मे मम हृदयं मानसं कम्पयन्ति उद्विजयन्ति धूनयन्ति च । उक्तालङ्कारः ।

कञ्चिदिति । कञ्चित् इत्यभीप्सितप्रश्ने तथा चामरः—‘कञ्चित् कामप्रवेदने’ इति । मया केनचित् अन्येन अस्मदुपजीविना मत्सेवकेन वा अथवा परिजनेन परिवारजनेन अपराद्धम् अपराधः कृतः । अतिनिपुणम् अतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये खलु निश्चयेन आत्मनः स्वस्य स्वलितम् अनुचितव्यवहारमपि न पश्यामि नावलोकयामि । हि निश्चितम्, मे मम जीवितं प्राणधारणं राज्यञ्च त्वदायत्तं त्वदधीनम् ।

कथ्यतामिति । हे सुन्दरि ! शुचः विषादस्य कारणं निमित्तं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इत्येवं पूर्वोक्तदिशा अभिधीयमानापि पृच्छयमानापि विलासवती राजमहिषी यदा न किञ्चित् प्रतिवचनम् उत्तरम्, प्रपेदे दत्तवद्दीप्त्यर्थः । तदा तेन विधिना अस्या विलासवत्या विवृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य बाष्पस्य नयनजलस्य हेतुं कारणं परिजनं सेवकवर्गम् अपृच्छत् पृष्टवान् । ‘प्रच्छ’ धातोर्द्विकर्मकत्वात् स्थलद्वयेऽपि कर्मणि द्वितीया ।

अथेति । अथ राजप्रश्नानन्तरं तस्या विलासवत्याः ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पर्णमञ्जूषाधारिणी सततप्रत्यासन्ना निरन्तरसमीपस्थायिनी मकरिका नाम मकरिकेत्याख्यावती राजानं तारापीडय उवाच अब्रवीत्—‘देव हे स्वामिन् ? देवात् भवतः सकाशात् अल्पमपि किञ्चिदपि परिस्वलितं वृद्धिः कुतः स्यात्, एतस्याः प्रीतिविषये नितान्तं भवतः सावधानत्वादित्याशयः । देवे राजनि स्वयं अभिमुखे प्रसन्ने सति, परिजनस्य सेवकस्य अन्यस्य वा कस्यचित्तदतिरिक्तस्य अपराद्धुस्य अपराधं कर्तुं का शक्तिः

और आज तुमने केशकलापको क्यों नहीं परिष्कृत कर रखा ? जो कि ललाटके ऊपरमें लटकें हुए हैं, मानिनि ! तुम किसलिए इस प्रकारका ललाट धारण की हो ? देवि ! चन्द्रलेखा-रहित कृष्णपक्षके प्रदोषके समान तुम्हारी अत्यन्त काली पुष्पविहीन यह चोटी मेरे नेत्रोंको दुःख उत्पन्न करती है । इसलिये, देवि ! प्रसन्न हो जाओ; दुःखका कारण बताओ; साधारण वायु जिस प्रकार रक्तवर्ण पल्लवको कैंपाता है, उसी प्रकार तुम्हारे ये लम्बे-लम्बे श्वास, स्तनपर पड़े वक्को हिलाते हुए हमारे अनुरक्त हृदय को कैंपाते हैं । शायद मुझसे या मेरे किसी परिजनसे क्या कुछ अपराध हो गया है ? मुझे खूब विचार करने पर भी तुम्हारे विषयमें सचमुच अपना थोड़ा भी अपराध नहीं देखनेमें आता है, क्योंकि—मेरा जीवन और राज्य ये दोनों तुम्हारे अधीन हैं । अतः पव, सुन्दरि ! मुझसे शोकका कारण कहो । राजाके इस प्रकार कहने पर भी जब विलासवतीने कुछ उत्तर नहीं दिया तब राजा उसकी दासियोंसे उसके अधिकाधिक अश्रुविन्दु गिरानेका कारण पूछने लगा ।

तदनन्तरं विलासवतीके ताम्बूल करङ्कवाहिनी (निरन्तर पानके डब्बेको रखनेवाली) और सर्वदा समीपमें रहनेवाली मकरिका नामकी किसी परिचारिकाने राजाको उत्तर दिया—‘सहाराज ! आपसे थोड़ा भी अपराध होनेकी सम्भावना कैसे हो सकती है ? और आपके प्रसन्न रहनेपर परिजन वा अन्य किसी व्यक्तिको भी अपराध करनेकी

१. दृष्टिखेदनाम् । २. ...अन्धकारः केशपाशः । ३. आवेदय । ४. मम । ५. आकम्पयन्ति ।

६. तवाधिनाः । ७. श्वासप्रवतः । ८. कञ्चित् । ९. अनुजीविना । १०. अतिनिपुणं चिन्तयन् ।

११. स्वलितमपि । १२. अभिधीयमाना यदा । १३. प्रतिवचः प्रतिपेदे । १४. करण्डकवाहिनी मकरिका ।

‘देव ! कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् ?’ अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धम् ? किन्तु ‘महाग्रहं-ग्रस्तेव विफलनरेन्द्र-समागमास्मि’ इत्ययमस्या देव्याः-सन्तापः, सुमहांश्च कालः सन्तप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनिन्द-तसुरता शयनासन-स्नान-भोजन-भूषण-परिग्रहादिषु समुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात्-प्रवर्तमाना सशोकेवासीत्, देवहृदयपीडा-परिजिहीर्षया च न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु-चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभा-रते वाच्यमाने श्रुतम्—‘अपुत्राणां’ किल न सन्ति लोकाः शुभाः, पुत्राप्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः’ इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्च्यमानापि नाहारमभिनन्दति,

सामर्थ्यम्, न कापीत्यर्थः । महाग्रहेण पूतनादिना केनचित् उत्कटभूतेन ग्रस्ता आविष्टा नारीव, विकलः सन्तानोत्पत्त्यभावाच्चिफलः नरेन्द्रस्य भूतचिकित्सकस्य समागमः उपस्थितिर्यस्याः तादृशी भवति भूतापसारणस्याशक्यत्वात्, इति हेतोः अस्या देव्या अयं सन्तापः मानसिकोद्वेगः सन्तप्यमानाया विषादं विदधत्याः सुमहान् अत्यधिकः कालः समयो व्यतीत इति शेषः । इह ‘महाग्रहग्रस्तेव’ इत्यत्र पूर्णोपमा ।

प्रथममिति । प्रथममपि इतः प्राक्कालेऽपि स्वामिनी इयं देवी, दानवस्य असुरस्य श्रीरिव लक्ष्मी-रिव, सततं निरन्तरं निन्दितम् अपत्योत्पत्त्यभावाद्दिगर्हितं सुरतं स्त्रीयराजसम्भोगो यया सा तादृशी, पक्षे—सततं निन्दिता प्रतिपत्तिवाद्दिगर्हिता सुरता देवध्वं यया सा तथोक्ता सती, शयनं स्वापः, स्नानम् आप्लवः, भोजनम् अशनम्, भूषणपरिग्रहः अलङ्काराङ्गीकारः, इत्यादिषु समुचितेष्वपि योग्येष्वपि दिवसव्यापारेषु दैनिककर्तव्येषु कथं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, परिजनः सेवकः तस्य प्रयत्नात् आग्रहात् प्रवर्तमाना संलम्भा सशोकेव सविषादेव आसीत् । देवस्य भवतः हृदयपीडायाः स्वसन्तापाव-लोकेनेन सम्भाष्यमानहृदयव्यथायाः परिजिहीर्षया परिहर्तुमिच्छया अजननामिलाषयेत्यर्थः, विकारम् आधुनिकमिव शोकजमिलक्षणमश्रुपातादिकं न दर्शितवती न ज्ञापितवती ।

अवेति । चतुर्दशी तिथिरिति हेतोः शिवपूजने चतुर्दश्या अतिप्रशस्तत्वादित्याशयः । भगवन्तं माहात्म्यवन्तं महाकालम् अर्चितुम् इतो भवनात् गतया प्राप्तया तत्र महाकालमन्दिरे महाभारते पञ्च-मवेदशास्त्रे वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतम् आकर्णितम्—अपुत्राणां सुतरहितानां किल सत्यम्, शुभा लोकाः स्वर्गसंज्ञकलोका न सन्ति न विद्यन्ते, पुत्राप्नो नरकात् त्रायत इति व्युत्पत्त्या पुत्र इति । उक्तञ्च महाभारते—

‘पुत्राप्नो नरकाद् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् ‘पुत्र’ इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥’

इति पूर्वोक्तविधिना एतत् महाभारतं श्रुत्वा आकर्ण्य भवनं गृहम् आगत्य एव परिजनेन परिवार-जनेन सशिरःप्रणामं मस्तकावनमनसहितं यथा स्यात्तथा, अभ्यर्च्यमानापि आहारं प्रार्थ्यमानाऽपि भोजनं नाभिनन्दति न स्वीकरोति, भूषणपरिग्रहम् आभरणधारणं नाचरति न विधत्ते, उत्तरं न प्रतिपद्यते कथमे-शक्ति क्वा है ? किन्तु ‘जैसे प्रवल भूताविष्ट स्त्रियोंके पक्षमें भूत-चिकित्सककी उपस्थिति विफल हो जाती है, उसी प्रकार मेरे साथ राजाका सम्भोग विफल हो जाया करता है’ इस प्रकारकी चिन्ता ही रानीको सन्ताप उत्पन्न करती है, एवं इस प्रकार सन्ताप करते ही अनेक समय बीत गये हैं । असुरोंकी लक्ष्मी जिस प्रकार सर्वदा देवोंकी निन्दा करती रहती है, महारानी भी उसी प्रकार सर्वदा सम्भोगकी निन्दाकर, इससे पहले भी दासियोंके अत्यन्त प्रयत्न करनेपर अतिकष्टसे शयन, उपवेशन, स्नान, भोजन और अलङ्कार-धारणादि प्रतिदिवसीय आवश्यक कार्य करनेमें शोकके साथ ही प्रवृत्त होती थी, किन्तु आपके हृदयको दुःख न हो इस कारण थोड़ा-सा भी विकारका लक्षण बाहर प्रकट नहीं होने देती थीं; परन्तु आज चतुर्दशी तिथि थी, इसलिए भगवान् महाकालेश्वर का पूजन करनेके लिए इस स्थानसे गई थीं, वहाँ महाभारतकी कथा होती थी । उसमें इन्होंने सुना कि—‘पुत्रहीन व्यक्तियोंको मङ्गलमय लोक (स्वर्ग) नहीं मिलता;’ ‘पुत्राप्तम्’ नरकसे पिता और माताको त्राण करनेवालेका ही नाम पुत्र होता है । यह सुन घर आनेपर दासियोंके नम्रतापूर्वक प्रार्थना करने पर भी यह न भोजन करती है;

१. महाग्रह... । २. विफलराज... । ३. महान्श्व । ४. स्वामिनः । ५. शयनस्नान, शयना-शयनस्नान... । ६. समुचितेषु दिवस... । ७. प्रवर्त्यमाना । ८. क्वचित् ‘परि’ इति पदं नास्ति । ९. अथ चतुर्दशी, अथ चतुर्दशी, महाकालाभिधानम् । १०. अपुत्राणां न सन्ति, अपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति... ।

न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते, केवलमविरलबाष्पदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् इत्यभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य निजगाद—‘देवि ! किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि, अलमतिरुदितेन, न वयमनुग्राहाः प्रायो देवतानाम्, आत्मज-परिष्वङ्गाभृतास्वाद-सुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्, अन्यस्मिन् जन्मनि न कृतमवदातं कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि, न हि शक्यं देवमन्यथा कर्तुं मभियुक्तेनापि । यावत् मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम्, अधिकां कुरु देवि ! गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपाद्य देवतासु

वमाचयत इति जिज्ञासायां विहितायामपि प्रतिवचो न ददाति अविरलानां सान्द्राणां बाष्पाणां नयन-जलानां दुर्दिनेन वृष्ट्या अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं मलीमसमित्यर्थः । मुखं वदनं यस्याः सा तादृशी ‘घनान्धकारे वृष्टौ च दुर्दिने संप्रचक्षते’ इति प्राञ्चः । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति नान्यत्किमपीत्याशयः । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य निश्चस्य देवो भवान् प्रमाणम्, विधेयनिर्वाचकः, यज्ञवानाज्ञापयिष्यति तदेव सर्ववैदवाक्यवदङ्गीकरिष्यत इत्यभिप्रायः । इति पूर्वोक्तदिशा अभिधाय कथयित्वा विरराम विरता बभूव ।

विरतेति । विरतवचनायां तूष्णींभावावलम्बनीभूतायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्त्तमिव क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा, मौनमवलम्बयेत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानम् उष्णं तप्तं निश्चस्य आसं विमुच्य निजगाद उवाच—‘देवि ! दैवायत्ते भाग्याधीने, अत्र वस्तुनि अस्मिन् सन्तानरूपविषये, किं क्रियतां किं कर्तुं शक्यं मनुष्यमात्रेण त्वया मया वेति शेषः । अतिरुदितेन अत्यन्तरोदनेन अलं व्यर्थम् । प्रायो देवतानां सुराणां वयं नानुग्राहा नानुकम्प्याः, राज्यप्राप्त्यादावनुग्रहदर्शनात् प्रायः पदम् । आत्मजस्य तनयस्य ‘आत्मजस्तनयः सुतु’ इत्यमरः, परिष्वङ्गः आश्लेष एव अमृतं सुधा तस्य आस्वादेन अनुभवेन यत् सुखम् आनन्दः तस्य नूनं निश्चितम् अभाजनम् अनाधारस्थलम्, अनधिकारीत्यर्थः । एतत्कथं ज्ञातमित्यत आह—अन्यस्मिन् जन्मनि भवान्तरे अवदातं निर्मलं कर्म तनयपरिष्वङ्गसुख-जनकं पुण्यमित्यर्थः, न कृतं न विहितम् । हि निश्चयेन जन्मान्तरकृतं पूर्वजन्माजितं कर्म धर्माधर्मरूपं फलं शुभाशुभरूपम् उपनयति प्रापयति पुरुषस्य मनुष्यस्य इह अस्मिन् जन्मनि, अवे, दैवम् अदृष्टं प्रारब्धमिति सरलार्थः । ‘पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते’ । अन्यथा कर्तुं वैपरीत्येन विधातुम् अभियुक्तेनापि महायोगिनापि न शक्यम्, ‘अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नाशुक्तं जीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि’ इत्यादिपरः शतवचनात्, यत्र महायोगिनामीदृशी गतिः तत्र मादृशानान्तु कथैव केत्याशयः । ‘आत्मजपरिष्वङ्गाभृत’ इत्यत्र निरङ्गकेवलं रूपकमलङ्कारः ।

यावदिति । मानुष्यके मानवलोके यावत् उपपादयितुं विधातुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत् सर्वम् उपपाद्यतां विधीयताम् । तदेव कर्त्तव्यमुपपादयति—अधिकामित्यादिना । हे देवि ! गुरुषु हिताहितप्राप्ति-

न किसी आभूषणको ही धारण करती है ‘क्यों ऐसा व्यवहार करती है ? ऐसी जिज्ञासा करने पर भी कुछ उत्तर नहीं देती, केवल अशुविन्दुओं की निरन्तर वर्षति मुखपर अन्धकार करके रो रही है । यह सुनकर ‘आपकी जैसी आज्ञा हो (वैसी ही की जाय)’ इतना कहकर मकरिका चुप हो गई ।

मकरिकाके चुप हो जानेपर राजाने मौनावलम्बनपूर्वक थोड़ी देर रहकर लम्बी लम्बी गरम साँस लेकर कहा—‘देवि ! पुत्रप्राप्ति करना दैवके अधीन है, अतएव सामान्य मनुष्य होकर तुम अथवा हम इस विषयमें क्या कर सकते हैं ? अतः बहुत रोना व्यर्थ है । हमलोग प्रायः अनेक विषयोंमें ही देवताओंके अनुग्रहके पात्र नहीं हैं, और सचमुच हमलोगोंका हृदय भी, पुत्रालिङ्गनरूपी अमृत-आस्वाद-जनित सुखका अधिकारी नहीं है । क्योंकि हमने जन्मान्तरमें कोई धर्मकार्य नहीं किये हैं । पूर्वजन्ममें प्राणी जो धर्म वा अधर्म करते हैं, वे ही, उनको इस जन्ममें अनुरूप फल उत्पन्न करते रहते हैं, चाहे जितना भी उद्योग करो, महाउद्योगी पुरुष द्वारा भी दैव-नियोग नहीं बदला जा सकता, तो भी जो कुछ मनुष्य-लोकमें अपने साध्य हो सके पुत्रप्राप्तिके निमित्त वह सब करना

१. बाष्पविन्दु । २. इत्येतदभिधाय । ३. विरतवचनायाञ्च । ४. निश्चस्य । ५. अतिमात्रमलं रुदितेन । ६. वयमननुग्राहाः । ७. जन्मान्तरविहितम् ।

पूजाम्, ऋषिजनसपर्यासं दर्शितादरा भव, परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमी-
हितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति। श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-
प्रसादात् मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारम् अतुलमुज्ज्वलमप्रतिरथं जरासन्धं
नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवयसि अपि विभाण्डकमहामुनिसुतस्य ऋष्यशृ-
ङ्गस्य प्रसादात् नारायणभुजानिवाप्रतिहतान् उदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान्। अन्ये
च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वाद-सुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महा-
मुनिसेवा^१ भवति। अहमपि खलु^२ देवि! कदा समुपारूढगर्भमरालसामापाण्डुरमुखीम्

परिहारोपदेष्टुं पूर्वावस्थातः अधिकाम् आधिक्येन भक्तिम् अनुरागं कुरु विधेहि। देवतासु विष्णुशि-
वादिषु द्विगुणं द्विगुणितां पूजां सपर्यास उपपादय कुरु। ऋषिजनसपर्यासं मुनिजनपूजासु दर्शितादरा-
प्रकटितसत्कारा भव। ननु मुनिजनस्य मनुष्यत्वेन कथं तत्पूजासु सत्कारो दर्शनीय इत्यत आह—परं हीति।
हि यस्मात् परम् उत्कृष्टं दैवतं देवतास्वरूपा ऋषयो मुनयः यत्नेन प्रयत्नेन अन्तःकरणशुद्धयेत्यर्थः।
आराधिताः सेविताः यथासमीहितफलानां यथाभिलषितफलानाम्, अतिदुर्लभानामपि अतिदुष्प्राप्या-
णामपि वराणां मनोरथानां दातारो दायका भवन्ति।

दर्शितमेवायं दृष्टान्तद्वारा स्थिरीकरोति—यूयत इत्यादिना। पुरा पूर्वं मगधेषु कीकटेषु चण्डकौ-
शिको विश्वामित्रः तस्य प्रसादात् अनुग्रहात् बृहद्रथः तन्नामको राजा, जनार्दनस्य विष्णोः जेतारं जयन-
शीलम् अतुलं निरुपमं मुजबलं बाहुबलं यस्य तं तादृशम्, अप्रतिरथं विरोधिषून्यम्, जरासन्धं नाम
तनयं जरासन्धमभिधमात्मजं लेभे प्राप्तवान्।

दशरथेति। दशसु दिशसु अप्रतिहतो रथः स्यन्दनं यस्य स दशरथः परिणतवया अपि
बृहदोऽपीत्यर्थः, विभाण्डकनामा यो महामुनिः महातपस्वी तस्य सुतस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसादात् अनुग्रहात्
अप्रतिहतान् अपराजितान् नारायणभुजानिवा विष्णुबाहुनिवा, अक्षोभ्यान् अजेयान् अनुद्वेलनीयाश्च
चतुरः चतुःसंख्याकान् पुत्रान् रामचन्द्रादीन् अवाप प्राप्तवान्। इह पूर्णोपमयोर्मिथो नैरपेक्ष्येण विद्य-
मानत्वात्संसृष्टिः।

अन्य इति। अन्ये च विलीपप्रभृतयो राजर्षयः नृपोत्तमाः तपोधनान् तपस्विन आराध्य उपास्य
पुत्रदर्शनं सुतविलोकनमेव अमृतं पीयूषं तस्य स्वादेन अनुभवेन सुखं भजन्ते ये ते तादृशाः, बभूवुः
अभवन्। इह निरङ्गं केवलरूपकम्।

अमोघेति। हि यस्मात् अमोघम् अविफलं फलं यस्याः सा अनिष्फला इत्यर्थः। महामुनिसेवा
महर्ष्याराधना भवति।

अहमिति। हे देवि! अहमपि कदा कस्मिन् समये, समुपारूढस्य उत्पन्नस्य गर्भस्य भ्रूणस्य भरेण
चाहिम्। देवि! गुरुजनोक्ते प्रति अधिक भक्ति करो; पूर्वापेक्षा देवताओंकी दूनी पूजा करो; मुनियोंकी सेवामें
विशेष रूपसे आदर दिखाओ—क्योंकि, मुनिगण प्रधान देवता स्वरूप हैं, अत एव यत्नपूर्वक उनकी आराधनाकी
जाय तो वे अमिलषित-फलके अत्यन्त दुर्लभ वर भी दे देते हैं। पुराण और इतिहासमें सुना जाता है कि पूर्व
समयमें मगध देशका राजा बृहद्रथने महर्षि चण्डकौशिक (विश्वामित्र) के अनुग्रह से कृष्णविजयी
अतुलनीय बाहुबल-सम्पन्न एवं शौर्यमें प्रतिद्वन्द्वीसे रहित जरासन्ध नामक पुत्रको प्राप्त किया था। और राजा
दशरथ बृहद्रथ हो गये तो भी उन्होंने विभाण्डक महामुनिके पुत्र ऋष्यशृङ्गके अनुग्रहसे नारायणके बाहुके समान
अप्रतिहत-शक्ति-सम्पन्न एवं समुद्रके समान अक्षोभणीय (अजेय एवं अनुद्वेलनीय) रामचन्द्रप्रभृति चार पुत्र
प्राप्त किए थे। इसी प्रकार विलीप प्रभृति अन्यान्य राजर्षियोंने भी तपस्वियोंकी आराधना करके पुत्र-दर्शन-रूपी
अमृत-स्वादका सुखभागी हो गये हैं; क्योंकि महामुनियोंकी सेवा कभी निष्फल नहीं होती। देवि! उत्पन्न
गर्भके भारमें अलस (मन्द) हुई, फीके मुखवाली, और जिसमें पूर्णचन्द्रका उदय निकटवर्ती हो, ऐसी पूर्णिमाकी-

१. ...परिचर्यासु। २. दुर्लभानामपि। ३. श्रूयन्ते। ४. कौशिकप्रभावात्, चण्डकौशिकप्रभावात्,
चण्डकौशिकप्रसादप्रभावात्। ५. मगधेशो...। ६. जनार्दनप्रतिमम्। ७. अतुलबलपराक्रमम्, अमरतुल्य-
मुजबलम्। ८. परिणतवया विभा...। ९. ...आत्वाद...। १०. महामुनिजनसेवाः, भवन्ति।
११. अहमपि खलु कदा। १२. आपाण्डुमुखीम्।

आसन्नपूर्णचन्द्रोदयमिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा मे जनयजन्ममहोत्सवानन्द-
निर्भरो हरिष्यति पूर्ण-पात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुत-सनाथोत्सङ्गा द्यौरिवो-
दित-रविमण्डला सवालतातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जर-जटिलकेशो
निहित-रक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्त-गौरसर्षपोन्मिश्र-भूतिलेखः गौरोचनाचित्रित-
कण्ठसूत्रग्रन्थिः उत्तानशयो दशनशून्य-स्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् ।

भारेण अलसां निखिलकृत्येषु मन्थराम्, आपाण्डुरं गर्भधारणस्वभावात् शशिन उदयाच्च ईषत् पाण्डु-
वर्ण धूसरवर्ण मुखम् आननम् आधांशश्च यस्याः तां तादृशीम्, अतएव आसन्नो निकटवर्ती पूर्णचन्द्रस्य
पूर्णशशिनः उदयो यस्याः तां तादृशीम्, पौर्णमासीनिशामिव राकारान्निमिव देवीं भवतीं द्रक्ष्यामि
अवलोकयिष्यामि । इहोपमा ।

कदेति । जनयजन्ममहोत्सवेन पुत्रजननलक्षणप्रभोदेन आनन्दनिर्भरम् आमोदातिशयो यस्य स
तादृशः, परिजनः परिवारजनः, मे मम पूर्णपात्रं पूर्णानकं वपुर्धृतं वसनरगाविकमिति तात्पर्यम्, हरि-
ष्यति हर्षान्नेष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्वलादाकृत्य गृह्यते ।

वस्त्रं माल्यञ्च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति भानुचन्द्रधृतकोशः ।

हारावल्यान्तु—

'वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥' इति ।

कदेति । हरिद्रा काञ्चनी तथा रक्तमिति हारिद्रम्, 'निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी'
इत्यमरः । तथाविधं वसन वस्त्रं धारयति परिदधाति या सा तादृशी, तथा सुतेन आत्मजेन सनाथः
सहितः उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा तादृशी, देवी भवती, उदितम् उदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यबिम्बं यस्यां
सा तादृशी, अत एव सबालातपा अभिनवादिस्थालोकयुक्ता द्यौः गगनमिव ।

इह सूर्यबिम्बेन सहाभिनवोत्पन्नतया तान्नवर्णस्य सुतस्य, अभिनवादिस्थालोकेन साकं शिशुप्रभा-
ष्योतितहारिद्रवस्त्रस्य, दिवा च सह देव्याः साम्यं ज्ञेयम् । एवञ्च स्पष्टमेव पूर्णोपमालङ्कारः ।

कदेति । सर्वौषधिभिः—

'सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।

शठीचम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥' इति मार्गपरिशिष्टोक्तैः ।

'कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकर्पूरमुस्तैः सर्वौषधिः स्मृतः ॥' इति राजनि-
र्वण्डकृतैर्वा द्रव्यविशेषैः, पिञ्जराः पीतरक्ताः, जटिलाः जटावत् संयुक्ताश्च केशाः कचा यस्य स तादृशः ।
रक्षार्थं धृतमिति रक्षाघृतम्, एवञ्च निहितं स्थापितं यत् रक्षाघृतं तस्य बिन्दुः कणो यत्र तस्मिन् तादृशो
तालुनि काकुवे विन्यस्ताः अपिताः गौरसर्षपेण श्वेततन्तुभेन 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेहश्च तन्तुम्'
इति त्रिकाण्डशेषः, उन्मिश्राः संयुता भूतिलेखा भस्मरेखा यस्य स तादृशः । गौरोचना चित्रितः कर्बुरितः
कण्ठसूत्रग्रन्थिर्ग्रीवातन्तुग्रन्थिर्यस्य स तादृशः । मूर्द्धादौ सर्वौषध्याविस्थापनं बालरक्षार्थमिति विधिः ।
एतद्वीजन्वन्वयत्र गवेषणीयम् । उत्तानः ऊर्ध्वमुखः श्वेत इत्युत्तानशयः, दशनैर्दन्तैः शून्यं रहितम् अथ च
स्मितं विकसितम् आननं मुखं यस्य स तादृशः, पुत्रकोः सुतः अनुकम्पायामत्र कप्रत्ययो ज्ञेयः, मे मम

रात्रिके समान तुमको मैं कब देखूँगा ? पुत्रजन्मके महोत्सवके आनन्दमें मग्न हुए मेरे परिजनवर्ग कब मुझसे
पूर्णपात्र ले जायेंगे ? (उत्सवके समय हर्षके कारण शरीर पर जो वस्त्र, अलङ्कार आदि बलपूर्वक अपहरण किये
जाते हैं, उनको 'पूर्णपात्र' कहते हैं), उदित सूर्यमण्डलसे युक्त एवं बालातपसे प्रकाशित आकाशके समान हरिद्रा
रञ्जित (पीले) वस्त्र पहनकर पुत्रको अपने गोदमें लिये कब तुम मुझे आनन्दित करोगी ? सर्वौषधिके लगानेसे
जिसके बाल पिङ्गलवर्ण और जटिल (उलझ) हो गये हों, जिसके तालु पर मन्त्रित किये हुए घृतकी बूँद डालकर
फिर उस पर श्वेत सर्षपसंयुक्त थोड़ी-सी भस्मकी रेखा डाली हो, एवं जिसके कण्ठ-सूत्रको गोंठ गौरोचना द्वारा
रंगी गई हो, इस अवस्थामें जो उत्तानशायी (चित्त होकर सोने वाला) हो, एवं बिना दाँतके मुँहसे मन्द-मन्द

१. आसन्नचन्द्रोदयमिव । २. प्रद्रक्ष्यामि । ३. उद्यत... । ४. पिञ्जरित... । ५. घृतमधु-
विन्दुतालुविन्यस्त... । ६. भूतिलेखः । ७. चित्र... ।

कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिका-करतल-परम्परा-सञ्चार्यमाणमूर्त्तिरशेषजनाभिनन्दितः मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेणु-धूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गणम् । कदा केशरि-किशोरक इव सञ्जातजानु-चङ्क्रमणारम्भः सञ्चारिष्यतीतस्ततः स्फटिक-मणिमय-भित्त्यन्तरितान् भवनमृगशावकान् जिघृक्षुः । कदा अन्तःपुरिका-पुर-निनादसङ्गतान् गृहकलहंसकान् अनुसरन् कक्षान्तर-प्रधावेतः कनकमेखला-घण्टिका-रवानुसारिणीमायासायेष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्क-

हव्याह्लादं चित्तप्रभोदं जनयिष्यति उत्पादयिष्यति ।

कदेति । गोरोचनावत् कपिला पिङ्गला द्युतिः दीप्तिः यस्य स तादृशः अन्तःपुरिकाणाम् अवरोध-स्थानां योषितां करतलपरम्परया पाणितलपङ्क्त्या सञ्चार्यमाणा एकस्याः करात् अन्यस्याः करे गृह्यमाणा मूर्त्तिः शरीरं यस्य स तादृशः । अशेषैः समग्रैः जनैर्लोकैः अभिनन्दितो नृपात्मजतया स्वस्तिकतया च अभ्यर्थितः, मङ्गलप्रदीप इव स्वस्तिकदीप इव, शोकः तनयाभावनिबन्धनो विषाद एव अन्धकारः तिमिरं तं तादृशम्, उन्मूलयिष्यति मूलतोऽपनेष्यति । इह शोकान्धकारम्, इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकाल-ङ्कारेण मङ्गलप्रदीप इव, इत्युपमालङ्कारः सङ्कीर्यते ।

कदेति । क्षित्याः पृथिव्या रेणवो धूलयः तैः धूसरः शरीरेषु लभ्यतया मलिनवर्णः मम मे हृदयेन चेतसा दृष्ट्या नेत्रेण च सह परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन् भवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति । यस्मिन् यस्मिन् स्थले परिभ्रमिष्यति तस्मिन् तस्मिन् स्थले एव मम चित्तं दृष्टिश्च कुतूहलहर्षाभ्यां गमिष्यतीत्याशयः । इह च सहोक्तिरलङ्कारः, तथा च दर्पणे—

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥

कदेति । सञ्जातः समुत्पन्नः जानुभ्यां चङ्क्रमणारम्भः परिभ्रमणारम्भो यस्य स तादृशः, केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तद्वदिवः स्फटिकमणिमयीभिः स्फटिकरत्नमयीभिः भित्तिभिः कुड्यः अन्तरि-तान् व्यवहितान् भवनमृगशावकान् भवनपालितकुरङ्गपोतान् जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः सन् इतस्ततः सञ्चारि-ष्यति परिभ्रमणं विधास्यति । इहोपमा ।

कदेति । अन्तःपुरिकाणाम् अवरोधवृत्तिनीनां योषितां नूपुरनिनादेन पादकटकशब्देन सङ्गतान् उपस्थितान्, कलहंसानां पादकटकशब्दानुसारिस्वस्वभावादित्याशयः, गृहकलहंसकान् भवनपालित-राजहंसान्, 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी, अनुसरन् कुतूहलादनुव्रजन्, कक्षान्तरं प्रधावितः तस्मात् प्रकोष्ठान्तरं शीघ्रं गतः । कलहंसानामपि तस्मिन्स्तस्मिन् स्थले गमनात् तदनुगमनाय राजहर्म्यप्रावरणात् तस्य धावनादिति भावः (भाषायां ल्यौदीति कथ्यते) कनकमेखलायाः तस्यैव स्वर्ण-मयरसनादाश्च घण्टिकाः किङ्किण्यः तासां रवः शब्दः तमनुसृतुं तं लब्धुं गन्तुं शीलं यस्याः तादृशीम्, प्रकोष्ठान्तरगमनेनानवलोकनादित्याशयः, धात्रीम् उपमातरम् आयासयिष्यति तदनुगमनस्यावश्यकत्वात् परिभ्रमं जनयिष्यति ।

इह स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिर्दुरुहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्’ । इति ।

कदेति । कृष्णागुरुपङ्कः सान्द्रकालागुरुद्रवः तेन लिखिता चित्रिता या मदलेखावत् रेखा तया मुसकुराता हो येषां पुत्र कव मेरे चित्तमे आह्लाद उत्पन्न करेगा ? गोरोचनाके समान पीत-युक्त कान्तिवाला, अन्तःपुर (रनवास) में रमणियों के मध्य एकसे दूसरी उपमाताओं के हाथमें बार-बार जाता एवं सब जनोंसे बन्दित, मङ्गल-दीपके समान, पुत्र कव मेरे नेत्रों के शोक-रूप अन्धकारको दूर करेगा ? धरतीकी धूलके लग जानेसे धूसरवर्ण (मटियाला) होकर वह पुत्ररत्न कव मेरे हृदय और दृष्टिके साथ ही घूमता-घूमता महलके आँगनोंको अलङ्कृत करेगा ? जानुयुगल (घुटनों) के द्वारा बल पाकर चलनेके योग्य होनेपर वह कव स्फटिक-मणिकी दीवारोंमेंसे दीखते गृहपालित हरिणके बच्चोंको पकड़नेकी इच्छासे सिंहके बच्चेके समान इतस्ततः दौड़ेगा ? अन्तःपुर (रनिवास) की जियोंके नूपुरों (पायजों) के झन-झनाहट का अनुसरण करते गृह-पालित कलहंसोंके पीछे एक-प्रकोष्ठसे दूसरे प्रकोष्ठमें बेगसे दौड़कर सुवर्णमय काश्मीरस्थित किङ्किणी (चोरों) के शब्दको लक्ष्यकर भागती अपनी

१. ...बन्दितः । २. क्षितितलेण... ३. ...चङ्क्रमणावस्थः । ४. स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान् । ५. आजिघृक्षुः । ६. अन्तःपुर... ७. गृहहंसकान् । ८. पक्षान्तर..., प्रधावितान् ।

लिखित-मदलेखालङ्कृत-गण्डस्थलकः, कोमल-रव-दिण्डिमध्वनि-जात-प्रीतिः ऊर्ध्वकर-विप्रकीर्ण-चन्दन-चूर्णधूलि-धूसरः, कुञ्जिताङ्गुलि-शिखराङ्कुशाकर्षण-विधूत-शिराः करिष्यति मदमत्तगजराज-लीलाम् । कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहल-चञ्चल-लोचनो मणिकुट्टिमेवधोदत्त-दृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिविम्बानि । कदा नरेन्द्र-सहस्र-प्रसारित-भुजयुगलाभिनन्द्यमाना-गमनो भूषण-मणिमयूर्ध्व-लेखाकुलीक्रियमाण-लोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे' पुरः पर्यटि-

अलङ्कृते भूषिते गण्डस्थले कपोलद्वन्द्वं यस्य स तादृशः, अन्यत्र कृष्णागुरुपङ्कवत् लिखिता लिप्ता या मदलेखा दानवारिरेखा तथा अलङ्कृतगण्डस्थलकः विभूषितकपोलप्रदेशकः । कोमलो मृदुलो यो रवः रसनायाः सञ्चालनविशेषेण 'टक् टक्' इत्येवमुपमातुः वदनशब्दः दिण्डिमध्वनिरिव मृदुलमुखशब्दवत् दिण्डिमध्वनिश्च तेन जाता समुपमा प्रीतिः हर्षो यस्य स तादृशः । ऊर्ध्वं समुत्तोलितौ यौ करौ हस्तौ ताभ्याम् उत्तोलितशृण्डया च विप्रकीर्णाभिः विचिसाभिः, चन्दनचूर्णस्य मलयजचोदस्य धूलयो रेणवः ताभिः चन्दनचूर्णवत् रेणुभिश्च धूसरो मलिनः । तथा कुञ्जिताङ्गुलि-कुटिलीकृतया अङ्गुल्या करशाखया धान्याः तर्जन्या इत्यर्थः । शिखरम् अप्रदेशः अङ्कुश इव सगिरिव, कुञ्जिताङ्गुलिशिखरवदङ्कुशश्च तेन यदाकर्षणं पृष्ठे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं प्रत्यावर्तनाननुमतिप्रकटनाय कम्पितं शिरो मस्तकं येन स तादृशः । मदमत्तस्य गजराजस्य हस्तिश्रेष्ठस्य लीलां व्यवहारं करिष्यति विधास्यति ।

इह श्लेषालङ्कारः, तेन हि लीलामिव लीलामित्यौपम्याच्चेपादसम्भवद्वस्तुरूपा निदर्शना सङ्कीर्यते । निदर्शनास्वरूपं दर्पण—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कदेति । माता जननी तस्याः चरणयुगलस्य पादद्वन्द्वस्य यो रागो रत्नं तत्र उपयुक्तात् पर्यासात् शेषेण अवशिष्टेन, पिण्डालक्तकरसः पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवः तेन तल्लेपनेनेत्यर्थः, कञ्चुकिनां निकटवर्ति-वृद्धब्राह्मणानां मुखानि वदनानि विडम्बयिष्यति विरूपाणि करिष्यति ।

कदेति । कुतूहलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नयने यस्य स तादृशः, मणिमयभूमिषु निज-प्रतिमावलोकनदित्याशयः । मणिकुट्टिमेव रत्नबद्धसमाभूमिषु स्वकीयवदनारविन्दमवलोकयितुम् अधोदत्ता नीचैःस्थापिता दृष्टिर्येन स तादृशः, तदप्राप्तिस्वेदात् स्खलन्ती अतिचिक्कणतया भ्रश्यन्ती गति-गमनं यस्य स तादृशः, आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिविम्बानि प्रतिरूपाणि अनुसरिष्यति तदग्रह-णायानुगमिष्यति ।

कदेति । नरेन्द्रसहस्रेण नृपमण्डलेन (कर्त्रा) प्रसारितेन विस्तारितेन भुजयुगलेन बाहुद्वन्द्वेन (करणेन) अभिनन्द्यमानम् आदरादभ्यर्च्यमानम् आगमनं यस्य स तादृशः, अत एव भूषणमणीनां नृपाणामलङ्कारीभूतरत्नानां मयूखलेखया ररिमपङ्क्या आकुलीक्रियमाणा अवलोकनौत्कण्ठ्यात् व्यस्ती-

धात्रीको वह कब कष्ट देगा ? गाढ़े काले अगुरु रसके द्वारा कपोलद्वयके ऊपर मदरेखाके समान रेखा अङ्कित होनेसे मनोहर शोभा धारणकरे, दिण्डिम (डमरू) शब्दके समान धात्रीके मनोहर मुखशब्दसे आनन्दित होकर, हस्तयुगल ऊपर उठाकर उछाले गये चन्दनके चूर्णसे धूसरवर्ण होकर, अङ्कुशके समान धात्रीके-अपनी उङ्गुलियोंको मस्तक पर मोड़कर आगे पीछे आगे पीछे चलानेपर मस्तक कम्पितकर वह कब मदमत्त गजराजका अनुकरण करेगा ? माताके चरण रंग जानेपर जो धन अलक्तकर रस (महावर) अवशिष्ट बचेगे उसे लेकर वह कब कञ्चुकीके मुँहमें लेप देगा ? कुतूहलसे चञ्चल नेत्रोंवाला वह मणिमय-भूमिकी ओर दृष्टि-निक्षेप करके, ठोकर खाता खाता, अपने परछाहींका अनुसरण कब करेगा ? हजारों नरपति बाहुयुगल बढ़ा-नढ़ाकर जिसके आयमनका अभि-नन्दन करते हों, और उनके आभूषणोंकी मणियोंकी किरणोंसे जिसके चञ्चल नयनयुगल आकुल हो गये,

१. गण्डस्थलः । २. मुखदिण्डिमध्वनिजनितप्रीतिः । ३. मत्तगजराजलीलाक्रीडाः, मत्तगजक्रीडाम्, मत्तगजराजलीलाम्, मत्तगजराजलीलः क्रीडाम्, मत्तगजराजलीलाः । ४. चरणरागोपयुक्तः । ५. वृद्धकञ्चु-किनाम् । ६. लोलः । ७. प्रतिविम्बितानि । ८. मयूखाकुलीक्रियमाणः । ९. मम ।

प्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसन्तप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि ! शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मे च धीः, धर्मपरायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याणसम्पदो भवन्ति इत्येवम् अभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनव-पल्लवेनेव विकचकमलतुल्यम् आननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनः पुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोद-निपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्मिराश्वस्य सुचिरं

क्रियमाणा अत एव लोला चपला दृष्टिस्तस्य स तादृशः, आस्थानस्थितस्य परिषद्यासीनस्य मे मम पुरः पुरस्तात् सभान्तरेषु राजपरिषन्मध्यभागेषु पर्यटिष्यति परिभ्रमिष्यति । इह बालस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः ।

इतीति । इत्येतानि पूर्वप्रतिपादितानि सुतचरितानि; अन्यानि चानभिहितानि मनोरथशतानि मनोविषयीक्रियमाणानि सुतस्य शिक्षाचातुर्यादिव्यवहारान् चिन्तयतो ध्यायतः अन्तःसन्तप्यमानस्य तथाविधात्मजाजननादन्तःकरण एव खेदं प्राप्नुवतः, अधैर्यप्रकाशापवादमीत्या बहिरप्रकटयत इत्याशयः । ममेति शेषः, रजन्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । इह वृत्त्यनुप्रासः ।

मामिति । अनपत्यतासमुद्भवः असन्तानतासमुत्पन्नः शोकोऽन्तस्तापः, अनल इव वह्निरिव अहर्निशं प्रतिदिनं मामपि न केवलं त्वामेव किन्तु मामपीत्यपेरर्थः, दहत्येव परितापयत्येव । इहोपमा ।

शून्यमिवेति । मे मम शून्यमिव उद्भासितमिव जगद्विरवं प्रतिभाति, तथाविधाश्रयाभावादित्यभिप्रायः । राज्यम् आधिपत्यम् अफलमिव निरर्थकमिव पश्यामि अवलोकयामि भाविनो भोक्तुरसत्त्वादिति भावः ।

नन्वेवंविधशोकापनोदाय कोऽपि यत्न आलम्ब्यतामित्यत आह—अप्रतीति । विधातरि विधेः वैपरीत्ये इत्यर्थः, अप्रतिविधेये मानुषक्रियया प्रतिकर्तुंमयोग्ये सति किं करोमि किमनुतिष्ठामि प्रतिकूल-दैवजनित एवास्माकं विषाद इत्याशयः । तत्तस्माद्धेतोः, हे देवि ! अयं शोकानुबन्धः अनात्मजतानिबन्धना-सन्तापपरम्परा मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मे सुकृते च धीर्बुद्धिः आधीयतां स्थाप्यताम् । धर्म एव परम् उत्कृष्टम् अयनमवलम्बनं येषां ते धर्मपरायणा धार्मिकाः तेषां तादृशानां हि कल्याणसम्पदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसञ्चारिण्यो निकटवर्तिन्यो भवन्ति सञ्जायन्ते, इत्येवं पूर्वोक्तविधिना अभिधाय कथयित्वा, सलिलं जलम् आदाय गृहीत्वा स्वयम् आत्मनः करतलेन पाणितलेन अभिनव-पल्लवेनेव नूतनकिसलयेनेव रक्तेनेत्याशयः, विकचं प्रस्फुटं यत् कमलं पद्मं तदेवोपमानं सादृश्यं यस्यैता-दृशम् अस्या विलासवत्या अश्रुलेखया नयनजलपङ्क्त्या सह वर्तत इति साश्रुलेखम् आननं मुखं ममार्जं शुशोभ । इहाद्ये 'शून्यमिव' इत्यत्र श्रौती, द्वितीये 'अफलमिव' इत्यत्र चार्थी उपमेत्युभयोः सङ्करः ।

पुनरिति । नरेन्द्रो भूपतिः पुनः पुनः मुहुर्मुहुः प्रियशतैः चाटुबाहुल्यैः मधुरा रमणीया ताभिः तादृशीभिः, शोकस्यान्तस्तापस्य योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः चतुराभिः, धर्मोपदेशो गर्भे इत रूपमें वह पुनरल मेरे सामने समा-मण्डपमें कब विचरण करेगा ? ये सभी, और ऐसे-ऐसे अनेक आकांक्षाके विषयकी चिन्ता करते-करते मेरे मनमें अत्यन्त सन्ताप उपस्थित होता रहता है—ऐसे रूपमें प्रतिदिन रात्रि व्यतीत होती है । अनपत्यता-निबन्धन यह सन्ताप मुझे भी दिन-रात अग्निके समान जलाता है । समस्त संसार मेरे निकट शून्य-स्ता प्रतीत होता है और यह सब राज्य निष्फल-सा देख पड़ता है । किन्तु विधाताके प्रतिकूलता-चरणके सामने अपना कुछ प्रतिकार नहीं चल सकता, क्या करूँ ! इसलिये, 'देवि ! यह सब निरवच्छिन्न मनस्तापको परित्याग करो, धैर्य और धर्ममें बुद्धि लगाओ, क्योंकि धार्मिक मनुष्योंके पास कल्याणकी सम्पत्ति सर्वदा रहती है' इतना कहकर, जल लेकर राजा अपने ही अभिनव पल्लवके समान हाथसे नयन जलकी रेखासे संयुक्त एवं खिले हुए कमलके समान रानीके मुख-मण्डलको थोपा । फिर उसने सैकड़ों प्रिय और मधुर

१. सर्पिष्यति । २. इत्येतानि च, इत्येतानि मनो... । ३. यान्ति । ४. संतापः । ५. शून्यमेव ।

६. अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यम् । ७. इत्यम्, एवं । ८. कमलतुल्यम् । ९. शोकापनोदन ।

स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन् मन्दीभूतशोकवेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापारमन्यतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद् यच्च किञ्चित् कुतश्चित् शुश्राव व्रतं तत्तदभक्तृष्णया सर्वं चकार । न मशान्तमपि क्लेशमजीगणत् । अनवरत-दह्यमान-गुग्गुलु-धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरां शुचि-मूर्तिरुपोषिता हरितकुश-पच्छदेषु मुसलशयनेषु सुन्वाप । पुण्य-सलिलपूर्णः विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरु-पल्लव-लाञ्छनैः सकलरत्नगर्भः शातकुम्भकुम्भै-

अभ्यन्तरे यासां ताभिः तादृशीभिः, वाग्भिः वचोभिः आश्वास्य आश्वासनं विधाय सुचिरं चिरकालं यावत् स्थित्वा स्थितिं विधाय निर्जगाम बहिर्निःसृतवान् ।

निर्गत इति । निर्गते बहिर्निःसृते च तस्मिन् राजनि मन्दीभूतशोकवेगा क्षीणत्वोपगतविषादप्रवाहा विलासवती राजमहिषी, यथा पूर्वविधिना क्रियमाणो विधीयमान आभरणपरिग्रहो भूषणधारणम् आदौ यस्य तं तादृशम्, उचितं योग्यं दिवसव्यापारं दिनकृत्यम्, अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सुतराम् अत्यर्थं यथा स्यात्तथा देवताराधनेषु देवतासेवासु ब्राह्मणपूजासु विप्राचांसु गुरुजनैः पूज्यजनास्तेषां सपर्यासु पूजासु च आदरवती अतिबहुमानवती बभूव जाता ।

यद् यच्चेति । यद्यत् अश्रुतपूर्वम् अकृतपूर्वञ्च किञ्चिदस्तु कुतश्चित् यस्मात्कस्मान्निर्दिष्टनामकात् लोकात् शुश्राव श्रुतवती व्रतम् उपोषणादिकम्, तत्तद् अभक्तृष्णया बालकस्पृहया तनयप्राप्त्यभिलाष-येत्यर्थः, सर्वं निखिलं चकार कृतवती ।

नेति । महान्तं महीयांसमपि क्लेशं दुःखं नाजीगणत् चेतसि न गणितवती । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानानां भस्मीभूयमानानां गुग्गुलुनां पङ्कद्रवाणां धूमबहुलैः सान्द्रदहनकेतनैः अन्धकारितेषु अन्धकारः सञ्जातो येषु तेषु तादृशेषु । तारकादित्वादित्वात् । चण्डिकागृहेषु चासुण्डामवनेषु धवलाम्बरा शुश्रवसना, शुचिमूर्तिः स्नानेन पूतशरीरा, उपोषिता विहितोपवासा सती । हरिताः श्यामवर्णाः अभिनवा इत्यर्थः, कुशा दर्भाः उपच्छदा आस्तरणानि येषु तथोक्तेषु मुसलशयनेषु पङ्क्तिरूपेण पातितमुसलशयनीयेषु सुन्वाप शयनं कृतवती । सन्तानप्राप्तये तत्सामयिकशिष्टव्यवहारादमी तन्त्राद्यनुष्ठानव्यवहारा अवगन्तव्याः, साम्प्रतिकसमयादित्यमहेशाच्यनप्रकरणीयसौमाधःस्नानव्यवहारवत् ।

पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैः पूरितैः, विविधानि अनेकप्रकाराणि यानि कुसुमफलानि पुष्पसस्यानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो बटचूतादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि एव लाञ्छनानि ऊर्ध्वस्थचिह्नानि येषां तैः तादृशैः, सकलानि समस्तानि रत्नानि मणयो गर्भे मध्यप्रदेशे येषां तैः तादृशैः, शातकुम्भकुम्भैः कनकघटैः । 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीयं शात-कुम्भम्' इत्यमरः ।

वचनोक्ते रानीका शोक (मनःसन्ताप) निवारण कर बारम्बार उसे आश्वासन दिया और बहुत देरके बाद वह उस स्थानसे चला गया ।

राजाके चले जानेके बाद उसके उपदेशसे ही शोकका आवेग कम हो जानेसे रानी विलासवती, पहलेके समान आभूषण-धारणादि प्रतिदिवसीय सब कर्तव्य कार्य करने लगी और तबसे लेकर देवताओंकी आराधनामें, ब्राह्मणोंकी पूजा और गुरुजनोंकी सेवामें अधिक आदर दिखाने लगी और जिस किसी व्यक्तिसे जो कुछ व्रत-नियमादि सुननेमें आता; पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे वे सभी कान्ने लगीं उस समय अत्यन्त अमकी भी कुछ गणना नहीं की । उपवास करके श्वेत वस्त्र पहनकर शरीरसे पवित्र हो वह दिन-रात जलती गुग्गुलुके घने धूम के अन्धकारसे परिपूर्ण चण्डिकाके मन्दिरोंमें, मूसलोंकी शय्यापर हरे कुश बिछाकर, शयन करती थी । गायोंके बाड़ेमें बृद्ध

१. सुचिरं नरेन्द्रो । २. मन्दीभूतशोका । ३. यथाक्रियमाणं, आभरणपरिग्रहादिकं समुचितं, आभरणपरिग्रहादिसमुचितं । ४. वासरव्यापारमकरोत् । ५. ब्राह्मणपूजासु चादरवती गुरुजनपरिचर्यासु च, अधिकमादरवती । ६. कुतश्चित्कुत्वा । ७. गर्भतृष्णया । ८. गुग्गुलुबहुलधूपान्धकारितेषु । ९. धवला-म्बरेण, धवलाम्बर । १०. हरितकुश, हरितकुशोपच्छन्नेषु । ११. मूलशयनेषु । १२. पूरितैः, पूर्णैः ।

गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां^१ लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सस्नौ । प्रतिदिवसमुत्थाय सर्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्र-लिखित-मण्डल-मध्यवर्त्तिनी विविध-बलिदानानन्दित-दिग्देवतानि बहुल-चतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे^२ स्नानमङ्गलानि^३ भेजे । सिद्धायतनानि कृत-विविध-देवतोपयाचितकानि^४ सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि^५ सन्निहितमातृका-भवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपा-

गोकुलेषु वृद्धेषु, वृद्धाभिः परिणतवयोभिः गोपवनिताभिः बह्ववस्त्रीभिः कृतानि विहितानि मङ्गलानि सिन्दूरचन्दनस्त्रागर्पणादिरूपाणि यासां तासां तादृशीनां लक्षणसम्पन्नानां समस्तस्यामवर्णादिसुलक्षणानां गवां धेनूनाम् अधः अधोभागे सस्नौ स्नानं कृतवती ।

प्रतीति । प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् उत्थाय उत्थानं विधाय सर्वरत्नैः समस्तमग्निभिः उपेतानि युक्तानि हैमानि कनकमयानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती ।

महेति । महानरेन्द्रः प्रधानभूतः भूतोपचारकर्त्ता मान्त्रिकः तेन लिखितं चिह्नितं यत् मण्डलं चतुर्लोकेषु तस्य मध्यवर्त्तिनी तदन्तःस्थायिनी सती, बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य चतुर्दशीनिशासु भूतरात्रिषु चतुर्णां पथां समाहारः सम्मेलनस्थानमिति चतुष्पथं तस्मिन् तथोक्ते, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां बलीनाम् उपहाराणां दानेन आनन्दिताः प्रमोदं प्राप्ताः दिग्देवता दिक्पाला येषु तादृशानि, स्नानमङ्गलानि स्नानरूपाणि स्वस्तिकानि भेजे कृतवती ।

सिद्धेति । कृतानि विहितानि दत्तानीत्यर्थः, विविधानि नानाप्रकाराणि देवताभ्य उपयाचितकानि दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः ॥ इत्यादिलिखितानि अर्थात् 'यदि मे तनयप्राप्तिः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इति स्वीकारपूर्वकोपहाराः येषु तानि तादृशानि सिद्धायतनानि योगिस्थानानि सिषेवे प्रेमपूर्वकमवलम्बितवती ।

दर्शितेति । दर्शितो मातृकाभिरेव संसारे प्रकटितः प्रत्ययः मनोरथफलदानेन विश्वासो येषु तानि तादृशानि, सन्निहितानि निकटवर्त्तीनि मातृकाणां

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्टमातरः ॥’

इत्युक्तपरिगणितानां भवनानि गृहाणि जगाम गतवती ।

प्रसिद्धेति । प्रसिद्धेषु स्नानेन बन्ध्याया अपि सुतोत्पादकतया प्रथितेषु नागकुलस्य हृदेषु सर्पाणां निकेतनीभूतखातेषु ममज्ज सशिरःस्नानं विहितवती ।

अश्वत्थेति । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिः आदौ येषां तान् तादृशान् महाबुद्धान् विशालपुष्पहीनतरून् उपपादिता विहिता पूजा सपर्या येषां तान्, कृतं प्रदक्षिणं यया सा तादृशी बन्धुदे नमश्चक्रे ।

गोपियोसे किय हुए सिन्दूर, चन्दन और कुङ्कुम-माल्यादि चिह्ने भूषित सुलक्षणी गायोंके नीचे बैठकर, पवित्र जल-परिपूर्ण, नानाविध पुष्प और फलसंयुक्त, आत्र एवं वट प्रभृति क्षीरिबृक्षके पल्लवसे युक्त तथा सब रत्नोंसे परिपूर्ण सुवर्ण के कलशोंके जलसे वह स्नान करती थी । प्रतिदिन शयनसे उठकर, नानाविध रत्नोंके साथ सुवर्णके तिलपात्रोंको लेकर ब्राह्मणोंको दान देती थी । कृष्णपक्षकी चतुर्दशी रात्रिमें चौराहों पर जाकर, बड़े-बड़े भूतवैद्यों (ओझाओं) द्वारा बनाये हुए जादूके घेरोंके बीचमें बैठकर, अनेक प्रकारके बलिदानसे दिक्पालोंको सन्तुष्ट करके, माङ्गलिक स्नान करती थी । 'मुझे यदि पुत्र होगा, तो फिरसे इसी प्रकार बलिदान करूँगी' इस प्रकार मनमें करके देवताओंको नानाविध उपहार-प्रदानपूर्वक भक्तिपूर्ण चित्तसे सिद्धमन्दिरोंकी सेवा करती थी । जिन देवियोंने अपने भक्तोंको अभीष्ट फल प्रदान कर जिन्हें विश्वास उत्पन्न कर दिया था, समीपवर्त्ती उन सभी ब्राह्मीप्रभृति देवियोंके मन्दिरोंमें जाती थी । नागकुलके प्रसिद्ध सरोवरोंमें स्नान करती थी । पीपल आदि महावनस्पतियों की पूजा और दक्षिणा करके उनको नमस्कार करती थी । स्नान करनेके बाद, अपनेसे ही चाँदी के पात्रमें, चावलके

१. ...मङ्गला । २. उत्थायोत्थाय । ३. बहुलपक्ष... । ४. चतुष्पथेषु । ५. सपन... । ६. कृतविचित्र... , कृतविविधदेवतोप... । ७. प्रत्यादेशानि । ८. सन्निधानमातृका... , सन्निहितमातृका... ।

दितपूजान्महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणो ववन्दे । दोलायमानचलयेन पाणियुगलेन स्नातो
स्वयमखण्डसिक्थ-सम्पादित रजतपात्र-परिगृहीत वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् । अप-
रिमित-कुसुम-धूपविलेपापूप-पलल-पायस-लाज-कलितामहरहरम्बादेवी-सपर्यामाततान ।
स्वयमुपहृत-पिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धादेशान्नप्रक्षपणकान् पप्रच्छ । विप्रश्नि-
कादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुनज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्ध-
परम्परासमागतानि रहस्यानि चकार । दर्शनागतद्विजगणान् आत्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुती-

दोलयेति । स्नाता कृतस्नाना सती, स्वयं स्वेनैव, दोलायमाने चञ्चले बलये कटके यस्य तेन
तादृशेन, अखण्डैः अश्रुटितैः सिक्थैः धान्यकणैः सम्पादितं निष्पादितम्, रजतपात्रपरिगृहीतं रौप्यभाज-
नात्तं दध्योदनबलिं दधियुक्तान्नरूपमुपहारं वायसेभ्यः काकेभ्यः अदात् दत्तवती ।

अपरीति । अहरहः प्रत्यहम्, अपरिमितैः अगणितैः कुसुमैः पुष्पैः धूपैः गन्धपिशाचिकाभिः,
विलेपैः चन्दनादिविलेपनद्रव्यैः, अपूपैः पिष्टकैः, पल्लैः पिष्टतिलयोजिताम्रैर्मांसैर्वा, पायसैः परमान्नैः,
लाजैः धानाभिश्च कलितां सम्पादिताम्, अम्बादेव्या भगवत्याः श्रीदुर्गादेवतायाः सपर्यां पूजाम् आततान
विहितवती ।

स्वयमिति । भक्तिप्रवणेन प्रेमतत्परेण मनसा चित्तेन, स्वयं स्वेनैव, उपहृतानि उपहौकितानि
पिण्डपात्राणि अन्नभाजनानि येभ्यस्तान् तादृशान्, सिद्धाः सत्या आदेशाः आज्ञावचनानि येषां तान्
तादृशान्, नम्रक्षपणकान् दिगम्बरान् बौद्धविशेषान्, पप्रच्छ 'तनयो मेस्यान् वा' इत्यप्राचीत्, 'स्वरितमेव
तनयस्ते स्यात्' इति यद्यमी कथयेयुस्तदाऽमीषां सिद्धादेशतया मनोरथसिद्धिर्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः ।

विप्रेति । विप्रश्निक्कानां शुभाशुभप्रकाशिकानां योषिताम् आदेशवचनानि आज्ञावचनानि बहु
मेने आदरविशेषेण स्वीचकार । 'विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञा' इत्यमरः ।

निमित्तेति । निमित्तानि शुभाशुभबोधकानि नेत्रस्पन्दनानि जानन्ति ये ते तादृशाः तान्, उपचचार
तदन्तिके ययौ, तज्ज्ञानार्थमित्याशयः ।

शकुनेति । शकुनज्ञानं वसन्तराजीयप्रभृतिपक्षिव्यापारावलोकनेन शुभाशुभनिश्चायकं ज्ञानं
विदन्ति जानन्ति ये तेषां तादृशानाम्, आदरम् अधिकसत्कारम् अदर्शयत् दर्शितवती । पक्षिव्यापाराव-
लोकनेन तेभ्योऽपि शुभाशुभाभावगमार्थमित्याशयः ।

अनेकेति । अनेकवृद्धानां नानाविधस्थविराणां परम्परा परिपाटी तस्यां समागतानि सम्प्राप्तानि
रहस्यानि गुप्तमन्त्रसाधनादीनि चकार कृतवती ।

दर्शनेति । आत्मजदर्शनोत्सुका सुतावलोकनायोत्कण्ठिता, दर्शनाय स्वप्रत्यक्षावलोकनाय आगताः
प्राप्ताः ये द्विजगणा विप्रवृन्दानि तान् तादृशान्, वेदानां श्रूयन्त इति श्रुतयः स्पष्टोच्चारणानि ता अका-
रयत् कारयामास ।

विना दूटे दानोंसे बनाये गये दधि-मिश्रित भात की बलि रखकर कौजोंको देती थी, उस समय उसके मणिमय
कङ्कणवाले दोनों हाथ हिल रहे थे । प्रतिदिन अपरिमित पुष्प, धूप, अनुलेपन, अपूप (मालपुप), मांस, पायस
(खीर) और जौके धान लेकर दुर्गादेवीकी पूजा करती थी । अपने से ही भोजन भरे पात्र भेट करके सत्यवादी
नङ्गे बौद्ध संन्यासियोंसे श्रद्धापूर्वक प्रश्न करती थी (कि मुझे पुत्र होगा या नहीं ?) । दैवशक्तियोंके आदेशके
वचनपर विशेष आस्था रखती थी । चक्षुःस्पन्दनादि शुभाशुभ लक्षण जाननेवालोंके पास जाती थी । शकुनशास्त्र
जाननेवालोंके प्रति आदर दिखाती थी । अनेक बृद्धोंके परम्परागत प्रचलित मन्त्रशास्त्रके रहस्योंको अङ्गीकार
करती थी । पुत्र-प्राप्तिके लिए उत्कण्ठित होकर, दर्शनके लिये आये हुए ब्राह्मणोंके द्वारा वेदपाठ कराती थी ।

...१. ...मणिबलयेन । २. कृतस्नाना । ३. अखण्डतसिक्थकुसुम... । ४. रजतपात्रे । ५. अप-
रिमितधूपविलेपां । ६. पायसबलिम्, पायसबलिलजः... । ७. ...ज्येष्ठादेवी... । ८. उपाहित...
उपहृत... । ९. आगमागतानि, गतानि । १०. अङ्गीचकार, अङ्गीकरोति स्म । ११. दर्शनागतं द्विजजनं ।

रकारयत् । अनवरत-^१वाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचना-लिखित-भूर्जपत्रगर्भांश्च
मन्त्रकरण्डकान्^२ उवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतानि^३ ओषधिसूत्राणि^४ बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः
सततमुपश्रुत्यै^५ निजगाम, तन्निमित्तानि च जग्राह, शिवाभ्यो मांसबलिपिण्डमनुदिनं
निशुत्सज^६, स्वप्रदर्शनाश्चर्याणां चार्याणामाचचक्षे, चत्वरेषु शिवावलिम्^७ उपजहार ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यामल्पावशेष-पाण्डुतारके
जरत्पारावत-पक्षधूसरे^८ नभसि स्वप्ने सौधशिखरं^९ स्थितायाः विलासवत्याः करिण्या इव विसव-
लय^{१०} मानने सकलकलापूर्णं^{११} मण्डलं शशिनं प्रविशन्तम्^{१२} अद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्ष-

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमानाः कथ्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः श्रीकृष्णादिजन्म-
वार्तादिका इत्यर्थः, शुश्राव श्रुतवती ।

गोरोचनेति । गोरोचनया लिखितं लिपीकृतं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये येषां तान् तादृशान् मन्त्रकरण्डकान्
कृत्स्निहृदिमन्त्रसाहितपिटकान् उवाह दधे ।

रक्षेति । रक्षाप्रतिसरेण रक्षार्थकङ्कणेन उपेतानि सहितानि, ओषधिसूत्राणि गर्भजननौपयिकौष-
धिसहितसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती करे इति शेषः । 'ना चमूजवने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः, 'भवेद्यप्रतिसरो मन्त्रभेदे मास्ये च कङ्कणे' इति मेदिनी ।

परीति । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिवारजनोऽपि सततं निरन्तरम् उपश्रुत्यै दैवप्रशनाय
दैवं मनुष्यादिद्वारा कीदृशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै निर्जगाम निर्ययौ । तन्निमित्तानि ज्योतिर्विदः
शुभाशुभलक्षणवाक्यानि जग्राह प्रयत्नेनाग्रहीत् विलासवत्यै कथयितुमित्याशयः । अनुदिनं प्रत्यहं मांस-
बलिपिण्डं पल्लुरूपमुपहारं शिवाभ्यः शृगालीभ्यः निशि रात्रौ उत्ससज उत्सृजवती । स्वप्रदर्शनाश्चर्याणि
स्वप्राप्तोक्तकुतूहलानि आचार्याणां दैवज्ञगुरुणां (निकटे) आचचक्षे उक्तवती । चत्वरेषु भवनप्राङ्गणेषु,
शिवाभ्यो बलिम् उपहारम् उपजहार दत्तवती । अयमुपहारस्तु दिन इति प्राक्नेन सह पौनरुक्त्यं नेति
विभावनीयम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण काले समये गच्छति व्रजति, सति, कदाचित् कस्मिंश्चित् समये
स्वप्ने राजा, क्षीणभूयिष्ठायां समाप्तप्रायायां रजन्यां रात्रौ नभसि गगने अल्पावशेषपाण्डुतारके स्वल्पाव-
शिष्टधेतनचक्ष्रे, जरतः स्थविरस्य पारावतस्य ऋषोत्स्य पक्षवत् वाजवत् धूसरे धूम्रवर्णे च सति ।
सौधशिखरस्थितायाः प्रासादोपर्युपविष्टाया विलासवत्याः आनने वदने, करिण्या गजपत्न्याः आनने
विसवलयमिव, शृगालमण्डलमिव, सकलाभिः समस्ताभिः कलाभिः षोडशरूपाभिः पूर्णं पूरितं मण्डलं
विभवं यस्य तं तादृशम्, शशिनं चन्द्रं प्राविशन्तम् अन्तर्जायमानम् अद्राक्षीत् ददर्श ।

इहाद्ये 'जरत्पारावतपक्षधूसरे' इत्यत्र 'विसवलयमिव' इत्यत्र च श्रौत्युपमा, उभयोर्मिथोऽन्ये-
ष्वतया विद्यमानत्वात्संसृष्टिः ।

प्रबुद्ध इति । प्रबुद्धो विगतविद्रः सन् उत्थाय शयनादुत्थानं विधाय हर्षेण प्रमोदेन यो विकासः
रात जिनका प्रचार या ऐसा श्रीकृष्णजन्मादि पवित्र कथाओंको कथावाचकोंके समीप जाकर सुनती थी । गोरोचना
द्वारा लिखित भोजपत्र पर मन्त्रोंसे युक्त यन्त्र (ताबीज) पहनती थी । हाथमें रक्षा-कङ्कण और औषधयुक्त सूत्र बाँधती
थी । उसके परिजन भी दैवज्ञके निकट शुभाशुभ वाक्य सुननेके लिए बाहर जाते थे, एवं यत्नपूर्वक उन लोगोंके वाक्य
विलासवतीको कहनेके लिए सुनते थे । वे प्रतिदिन रात्रिमें गौदड़ोंको मांसके बलि-पिण्ड देते थे, स्वप्नमें देखे हुए
आश्चर्योंको ग्रहाचार्योंसे कहते थे और गृहप्राङ्गणमें (अथवा चौराहों पर) दिनमें भी गौदड़ोंके लिए बलि देते थे ।

इस प्रकार कुछ दिन बीतने पर एक दिन, जब रात अधिकांश रूपसे बीत गई थी, आकाश भी बूढ़े कबूतरके
पक्षके समान धूसर वर्ण हो गया था, एवं नक्षत्रगण (तारे) भी, पाण्डुवर्ण होकर थोड़े-थोड़े और मन्द-मन्द दीखते
थे तब राजाने स्वप्नमें देखा कि—इधनीके मुखमें शृगाल-बलयके समान, मण्डलोंके शिखरपर शयन करती
हुई विलासवतीके मुखमण्डलमें समस्त कलाओंसे परिपूर्ण चन्द्रमण्डल प्रवेश कर रहा है । राजाने क्षीप्त उसी

१. अनवरतं ।

२. पुण्यकथाः ।

३. मन्त्रगण्डकान्, मन्त्रदण्डकान् ।

४. रक्षापरिसरोपेतानि ।

५. ओषधिसूत्राणि, ओषधीसूत्राणि ।

६. समुत्ससज ।

७. शिवावलि ।

८. एवञ्च ।

९. अल्पशेष ।

१०. जरत्पारावतपक्षधूसरे ।

११. सितप्रासादशिखरम् ।

१२. विसपल्लवम्, विसकिसलप्रम् ।

१३. परिपूर्ण । १४. विद्वन्मन्त्र ।

विकास-स्फीततरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे बहुमानं शुकनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् ।

समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच—‘देव ! सम्पन्नाः सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतधवल-वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचं चन्द्र-कलावदात्-दलशतम्, आलोलकेसरसहस्रजटालम्, मकरन्द-बिन्दु-सन्दोहवर्षि-पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमप्रजा-तानि शुभानि निमित्तानि । किञ्च अन्यदानन्दकारणमतो भविष्यन्ति । अवितथफला हि

उन्मीलनं तेन स्फीततरम् अत्यन्तं प्रसृतं तेन तादृशेन, चक्षुषा नयनेन धवलीकृतं शुभ्रीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन स तादृशः, तस्मिन्नेव क्षणे समये बहुमानं सादरं शुकनासं प्रधानसचिवम् आहूय आह्वानं कृत्वा आकारयित्वेत्यर्थः । तं स्वप्नं निशादृष्टम् अकथयत् कथितवान् ।

समुपेति । समुपजातः समुत्पन्नो हर्षः आनन्दो यस्य स तादृशः, स शुकनासः तं मूर्तिं प्रत्युवाच प्रत्यग्रवीत्—‘देव राजन् ! सुचिरात् अतिचिरसमयेन अस्माकं सचिवादिवर्गाणां प्रजानां ज्ञानां च मनोरथाः अभिलषितानि सम्पन्नाः सफला जाताः । कतिपयैरेव अल्पैरेव अहोभिः वासरैः असन्देहं निःसंशयं स्वामी प्रभुर्भवान् सुतमुखकमलस्य तनयवदनपद्मस्य अवलोकनेन वीक्षणेन सुखम् आनन्दम् अनुभविष्यति अनुभवविषयीकरिष्यति । खलु निश्चयेन, अद्य निशि अस्यां राज्ञावेव, धौतं चालितम् अतएव धवलं शुभ्रं वासो वस्त्रं यस्य तेन तादृशेन, दिव्या रमणीया आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, द्विजेन अनिर्दिष्टनाम्ना केनचिद् विप्रेण । विकचं विकसितं चन्द्रकलावत् शशिकलावत् अवदात् शुभ्रं दलानां पत्राणां सत् समूहो यस्य तत्तादृशम्, आलोलैः चपलैः केसरसहस्रेण किञ्चिद्वृन्देन जटालं तथाविधकिञ्चिद्वृन्दजटायुक्तमित्यर्थः । ‘प्राणिस्थादातो लज्जन्त्यतरस्याम्’ इत्यनेन मत्वर्यं लब्धं प्रत्ययः । मकरन्दबिन्दूनां पुष्परसकणानां सन्दोहं समूहं वर्षतीति तत्तादृशम्, ‘पुण्डरीकं सिताम्भोजम्, देव्या मनोरमायाः तन्नामिकायाः स्वपत्न्याः उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितम् इति मया शुकनासेनापि स्वप्ने दृष्टम् अवलोकितम् इति सम्बन्धः । इह चन्द्रकलावदातेत्यत्र लुप्तोपमा ।

आवेदयन्तीति । अग्रे पूर्वं जातानि उत्पन्नानि शुभानि शिवानि निमित्तानि स्वरूपाणि प्रत्यासन्नं निकटभाविनम् आनन्दं प्रमोदम् आवेदयन्ति प्रकटयन्ति ।

किञ्चेति । अतः सुतानन्ददर्शनानन्दात् अन्यत् आनन्दकारणं प्रमोदहेतुः किं भविष्यति न किम्-पोत्यर्थः । ननु केवलस्वप्नावलोकनेनैव कथमेवंविधानन्दहेतुरित्यत आह—अवितथफलेति । हि यस्मात्, प्रायः आधिक्येन निशावसानसमयदृष्टाः रात्रिशेषसमयावलोकिताः स्वप्नाः अवितथं सत्यम् अवश्यम्भावि फलं येषां ते तादृशाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ।

दिन-समय जाग शय्यासे उठकर, हर्षसे प्रफुल्लित नेत्रके आलोकसे शयनगारको धवलवर्ण कर, उस समयमें ही आदरके साथ मन्त्री शुकनासको बुलाकर उस स्वप्नका वृत्तान्त कहा ।

शुकनासे ने भी अत्यन्त प्रसन्न होकर उत्तर दिया—‘महाराज ! बहुत कालके बाद हम लोगोंका और प्रजावर्गका मनोरथ पूर्ण हुआ है, क्योंकि थोड़े दिनोंके मध्यमें ही आप निःसन्देह पुत्रके मुख-कमल-दर्शनका सुख अनुभव करेंगे । मैंने भी आज रातको स्वप्नमें देखा है कि-थुले हुए श्वेतवर्ण-वस्त्र पहननेवाला, शान्तिमूर्ति-सुन्दराकृति एक ब्राह्मणेन, प्रकाशित चन्द्रकलाके समान श्वेतवर्ण, सौ पंखड़ियोंसे युक्त, जटाके समान चञ्चल केसरसमूह-समन्वित एवं प्रचुर मधुबिन्दुवर्षी खिला हुआ एक सफेद कमल, मनोरमा देवी की गोदमें रक्खा है । पहले ही दिखाई देनेवाले शुभ लक्षण निकट आनेवाली किसी विशेष आनन्दकी सूचना करते हैं । इसकी अपेक्षा

१. शुकनासं समाहूय स्वप्नम् । समाहूय शुकनासाय तम् । २. असन्देहं । ३. धौतसकल...
धौतसकलधवल... । ४. प्रशान्तमूर्तिना । ५. विकचचन्द्र... । ६. जटालमकरन्द... , जटिलमकरन्द... ।
७. बिन्दुसीकरवर्षि । ८. अग्रेजातानि, आनन्दपातीनि, अग्रेपातीनि, अग्रपातीनि । ९. शुभनिमित्तानि ।
१०. किं बान्यत् प्रियतरं परमानन्द, अधिकानन्द... । ११. विषये । १२. च ।

प्रायोनिशावसानसमयदृष्टाः भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेणैव^१ मान्धातारमिव धौरेयं राज-
र्षीणां^२ भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीव^३ अभिनवकमलोद्भवेन^४
गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम् । यनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणो-
चिता भविष्यति कुलसन्ततिः स्वामिनः^५ इत्येवमभिधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः
प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार^६ ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात् सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विला-
सवतीम् । येन च नन्दनवनराजिरिव^७ पारिजातेन, मधुसूदनवक्षःस्थलीव^८ कौस्तुभमणिना सा

अत एव कथयति—सर्वेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण नचिरेणैव स्वल्पसमयेनैव देवी विलासवती,
मान्धातारं युवनाम्भसुतं सूर्यकुलस्य नृपविशेषमिव, राजर्षीणां नृपश्रेष्ठानां मध्ये धौरेयं धुरन्धरं श्रेष्ठं
भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं जनयिष्यति प्रसविष्यति । नचिरेणेत्यत्र नञो 'नैकधा'
इत्यादिवत् प्रकृतिभावेन लोपो नेति विभावनीयम् ।

शरदिति । शरत्कालस्य घनाश्वयसमयस्य कमलिनी पक्षिनी, अभिनवानां नूतनानां कमलानां
पङ्कजानाम् उद्भवेन उत्पादनेन गन्धगजं पूर्वप्रतिपादितस्वरूपकमुत्तमकरिणमिव, देवी अभिनवाया
नूतनायाः कमलायाः पद्मायाः सुतसम्पद इत्यर्थः । उद्भवेन जननेन देवं भवन्तम् आह्लादयिष्यति
आनन्दयिष्यति ।

येनेति । येन कारणेन, इयं जायमाना, स्वामिनो भवतः कुलस्य अन्वयस्य सन्ततिः सुतरूपः सन्ता-
नः दिमाजस्य पेरावतादिप्रसिद्धहस्तिनः मंदलेखा दानजलधारा इव अविच्छिन्नो विच्छेदमनुपगतः
सन्तानो वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः प्रवाहश्च यस्याः सा तथोक्ता सती, क्षितिभारस्य भूभारस्य धारणे वहने
उचिता योग्या समर्था भविष्यति, इत्येवं पूर्वोक्तं रूपम् अभिधानं कथयन्तमेव तं शुकनासं करेण
गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो राजा अभ्यन्तरम् अन्तःपुरं प्रविश्य प्रवेशं विधाय ताभ्यामुभाभ्या-
मपि स्वप्नाभ्यां स्वप्नद्वयसमाचारप्रतिपादनेनेत्यर्थः । विलासवतीं राजमहिषीम् आनन्दयाञ्चकार आह्ला-
दयाञ्चकार ।

कतीति । कतिपयदिवसापगमे च कियद्दिनातिक्रमे च सति देवताप्रसादात् देवतानुग्रहात् प्रतिमा-
शशी प्रतिबिम्बभूतश्चन्द्रः सरसीं सरोवरमिव, गर्भो भूणो विलासवतीं राजमहिष्या उदरमित्यर्थः । विवेश
प्रविष्टो बभूव । यथा प्रतिमाशशी सरोवरं विसृति तथा विलासवतीं गर्भो विवेश इति सरलार्थः, एवञ्च
कालभेदादुपमागतो भग्नप्रक्रमतादोषो नेति विचारणीयम् ।

इह 'मान्धातारमिव' 'गन्धगजमिव' 'दिग्गजमदलेखेव' 'सरसीमिव' इत्येतेषुपमालङ्कारो ज्ञेयः ।

येनेति । येन च गर्भेण, पारिजातेन कल्पपादपेन नन्दनवनराजिरिव इन्द्रकाननपङ्क्तिरिव,
कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन तदाख्यमणिना मधुसूदनस्य श्रीविष्णोः वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव सा

आनन्दका विषय और क्या है ? रात्रिशेषमें जो स्वप्न दीख पड़ता है, उसका फल प्रायः सत्य ही होकर रहता है ।
इसलिये महारानी विलासवती, अचिरकाल-मध्यमें ही निश्चय मान्धाताके समान राजर्षियोंके मध्यमें श्रेष्ठ
संसारके आनन्दका कारण पुत्र उत्पन्न करेगी । शरद् ऋतुकी कमलिनी जिस प्रकार अभिनव कमल उत्पन्न कर
गन्धगजको आह्लादित करती है, उसी प्रकार विलासवती भी अभिनव पुत्र-सम्पत्तिको उत्पन्न कर आपको आह्लादित
करेगी । जिस कारणसे, दिग्गजकी मदजलरेखा जिस प्रकार धारा-प्रवाहसे बहती हुई रहती है, उसी प्रकार
आपका यह पुत्र सन्तान-धारा प्रवाहसे कुलकी रक्षा कर पृथिवीका भार वहन करनेमें समर्थ होगा । इस प्रकार
बोलते हुए शुकनासके हाथको राजा अपने हाथसे पकड़कर अन्तःपुर (हवेली) में प्रवेश कर उन दोनों स्वप्नोंका
वृत्तान्त कहकर उसने विलासवतीको आनन्दित किया ।

उसके बाद थोड़े ही दिन व्यतीत होनेपर देवताओंके अनुग्रहसे सरोवर-मध्यमें चन्द्रप्रतिबिम्बके समान
गर्भने, विलासवतीके उदरमें प्रवेश किया । पारिजातवृक्ष द्वारा नन्दनवनश्रेणीके समान एवं कौस्तुभमणिद्वारा

१. समये दृष्टाः । २. नचिरेण, अचिरेण । ३. सर्वराजर्षीणां । ४. शरत्कमलिनीव । ५. विनोदया-
ञ्चकार । ६. येन नन्दनराजिरिव ।

सुतरामराजतः^१ दर्पणश्रीरिव च^२ गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह, शनैः शनैश्च^३ प्रतिदिनम्^४ उपचीयमानगर्भो^५ निर्भर-परिपीत-सागर-सलिल-भर-मन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं सञ्चचार । मुहुर्मुहुरनुबद्धजृम्भिकम्^६ आजिह्वितलोचनं^७ सालसं निशश्वासं^८ । तथावस्थाञ्च तामनभिनन्दितपानभोजनां^९ प्रावृषमिव श्यामायमान-पयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भपाण्डुराम्^{१०} आलोकयेज्जित-कुशलः परिजनः^{११} विज्ञातवान् ।

विलासवती सुतराम् अत्यन्तम् अराजत अशोभत । इहाप्युक्तमग्नप्रक्रमत्वदोषो दर्शितदिशव निरसनीयः । एवञ्च यथा कल्पपादपेन नन्दनवनम्, कौस्तुभमणिना हरेर्वक्षःस्थलं शोभते तथैव गर्भणेयमित्यर्थः । दर्पणश्रीः आदर्शलक्ष्मीरिव गर्भच्छलेन भ्रूणव्याजेन सङ्क्रान्तम् स्वस्मिन् पतितम् अवनिपालस्य भूपतेः तारापीडस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपम् उवाह दधार, स्त्रीयोनौ वीर्यरूपेणात्मन एव प्रवेशादित्याशयः । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः कालक्रमेण उपचीयमानो वर्द्धमानो गर्भो यस्याः सा तादृशी, निर्भरम् अतिशयं परिपीतानाम् आस्वादितानाम् सागरसलिलानां समुद्रजलानां भारेण मन्थरा अलसा मेघमालेव कादम्बिनीव मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चचार समचलत् ।

इह 'नन्दनवनराजिरिव' 'मधुसूदनवक्षःस्थलीव' इत्यत्रोपमयोर्मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः, 'दर्पणश्रीरिव' इत्यत्रोपमा, 'गर्भच्छलेन' इत्यपह्नुतिः अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः, मेघमालेव' इत्यत्र चोपमालङ्कारः ।

मुहुरिति । मुहुर्मुहुः वारंवारम् अनुवद्धा विहिता जृम्भिका जृम्भा यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, आजिह्विते वक्रीकृते निद्रावेशात् मुकुलिते लोचने नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अलसेन आलस्येन सहितमिति सालसं यथा स्यात्तथा निशश्वास निःश्वासं मुक्तवती । निःपूर्वकात् 'श्वास् प्राणने' इत्यस्माद्धातोर्लिटि रूपम् ।

तथेति । तथा पूर्वप्रतिपादिता एव अवस्था दशा यस्याः तां तादृशीम्, इङ्गितेषु अन्तर्गताभिप्राय-बोधकव्यापारेषु कुशलो निपुणः परिजनः निकटस्त्रीसौविद्वल्लसेवकवर्गः, अनभिनन्दितम् अनादृतं पानं भोजनञ्च यथा तां तादृशीम्, गर्भावस्थायां स्त्रीणामाहारेष्वरुचिसम्भवादित्याशयः । प्रावृषं वर्षासमयमिव, श्यामायमाने कृष्णतां प्राप्ते पयोधरयोः कुचयोः मुखे उपरिभागद्वयं चूचुक इत्यर्थः यस्याः तां तादृशीम्, अन्यत्र तु श्यामायमानं कृष्णतां प्राप्नुवत् पयोधरमुखं मेघसहितः प्रथमभागो यस्याः तां तादृशीम् । केतकीं तत्संज्ञकं कुसुमं पुष्पमिव, गर्भेण गर्भधारणेन पाण्डुरा शुभ्रावयवा तां तादृशीम् अन्यत्र तु गर्भे मध्यभागे पाण्डुरा प्रकृत्या शुभ्रा तां तादृशीम्, आलोक्य निरीक्ष्य विज्ञातवान् गर्भवत्तया अवबुद्धवान्, तथाविधस्वरूपयुक्तत्वाच्चेष्टितनिपुणत्वाच्च स्वस्येत्यभिप्रायः । आयुर्वेदे गर्भस्वरूपं गवेषणीयम् ।

इह 'प्रावृषमिव, 'केतकीमिव' इति पूर्णोपमाद्वयम्, पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गञ्चेति समेषामेषां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

नारायणके वक्षःस्थलके समान, जिस गर्भद्वारा विलासवती अत्यन्त शोभा पा रही थी । दर्पण जिस प्रकार प्रतिबिम्ब धारण करता है, उसी प्रकार विलासवती भी, गर्भके बढ़ाने अन्दरमें प्रविष्ट राजाके प्रतिबिम्बको धारण करने लगी, एवं प्रतिदिन उसका गर्भ धीरे-धीरे वृद्धि पाने लगा, उस समय समुद्रका बहुत-सा जल पान कर लेनेके कारणसे मन्द हुई मेघमालाके समान विलासवती धीरे-धीरे चलने लगी और बार-बार जैमाश्योंके साथ आँखें जरा मीच-मीच कर मन्द-मन्द साँस लेने लगी । पान और भोजनमें उसकी अभिरुचि नहीं थी, स्तनोंका अग्रभाग वर्षा कालके मेघके समान श्यामवर्ण हो गया था, एवं गर्भधारण करनेसे केतकीकुसुमके समान शरीर खेतवर्ण हो गया था—ऐसे स्वरूपमें उसे देखकर यह गर्भवती हो गई है—इस प्रकार दक्षित जाननेमें निपुण दासियों सब समझ गई ।

१. सुतरामराजत सा, सुतरामराजत देवी । २. दर्पणश्रीरिव गर्भ । ३. सा शनैः शनैश्च । ४. प्रति-दिनसम् । ५. प्रतिदिनमुग्धा दिप्रमाणगर्भा । ६. मुहुरनुबद्धजृम्भिकम् । ७. लोचना । ८. निःश्वास । ९. अदरहः स्वयमनेकरसवाच्छित्तपानभोजनां । १०. गर्भच्छविपाण्डुराम् । ११. अन्तःपुरिकाजनः ।

अथ तस्याः सर्वपरिजन-प्रधानभूता सदा राजकुल-संवासचतुरा सर्वदा च राजसन्नि-
कर्ष-प्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्य-
न्तरास्थान-मण्डपगतं गन्धतैलावसेकं ज्वलितदीपिकासहस्रपरिवृतम् उडुनिकर-मध्यवर्त्तिन-
मिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगराज-फणी-मणि-सहस्रान्तरालस्थितमिव नारायणम्, मूर्धाव-
सिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रा-
सनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेन नात्युत्खण्डवेषेण जलनिधिनेवागाधगाम्भीर्येण समुपा-
रूढ-विश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणम्, भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले
विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

अथेति । अथ कुलवर्द्धना रहो भूमिपालमुपसृत्य विलासवतीगर्भवृत्तान्तं विदितमकार्षीदिति सम्ब-
न्धः । सदा सर्वदा राजकुले राजभवने संवासेन अवस्थानेन चतुरा समस्तविधेयानामवसराभिज्ञा, राज्ञो
नृपतेः सन्निकर्षेऽपि निकटेऽपि प्रगल्भा दृष्टा, तथा सर्वमङ्गलेषु सर्वप्रकारशुभकृत्येषु कुशला दत्ता, सर्वपरि-
जनेषु निखिलसेवकेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा, महत्तरिका शुद्धजातीया दासी 'शुद्धः स्यात् पादजो दासो ग्राम-
कूटो महत्तरः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुशलास्तु 'कुलवर्द्धना नाम महत्तरिका' इत्येवं दर्शनेनेह महत्तरिका-
वदेन राजान्तःपुरप्रधानप्रबन्धकर्त्री इति विवृण्वते । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डपः उपवेशनस्थलं
तत्र गतं स्थितम्, गन्धतैलानां सुगन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रक्षेपेण ज्वलितानां दीपिकानां प्रदीपानां
सहस्रेण निकरेण परिवृतं परिवेष्टितम्, अत एव उडुनिकरस्य तारकासमूहस्य मध्यवर्त्तिनं तदन्तःस्थायिनं
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव स्थितम्, उरगराजस्य दशशतशिरसः शेषनागस्य यत् फणामणीनां
सहस्रं दशशतं तस्य अन्तराले मध्यप्रदेशे स्थितं विद्यमानं नारायणं विष्णुमिव । परिमितैः अल्पसंख्यकैः,
मूर्धावसिक्तैः कृताभिषेकैः, प्रधाननरेन्द्रैः मुख्यैः नृपतिभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अनतिदूरे अवस्थिता
नातिदुष्टप्रदेशे विद्यमानाः परिजनाः सेवका यस्य तं तादृशम् । अनन्तरं भूपतेः सिंहासनाददूरं स्थानं
लब्ध्वा उत्तुङ्गे अत्युच्चे वेत्रासने वेतसविष्टरे उपविष्टेन आसीनेन, धौतं प्रक्षालितं धवलं शुभ्रम् अम्बरं
वसनं परिधानम् अधोऽशुकं यस्य तेन तादृशेन, नात्युत्खण्डो नात्युज्ज्वलो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन
तादृशेन जलनिधिना समुद्रेणैव अगाधम् अन्यैरजेयम् अतलस्पर्शञ्च गाम्भीर्यं धैर्यं गम्भीरता च यस्य
तेन तादृशेन शुकनासेन मन्त्रिणा सह समुपारूढः समुत्पन्नः विश्रम्भनिर्भरो विश्वासातिशयो यासु ताः
तादृश्यः ता अनिर्वचनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वाणम्, भूमिपालं राजानम् उपसृत्य समीपे गत्वा
प्रशस्ते शोभने दिवसे वासरे रहो गुह्यं कर्णमूले विदितं ज्ञातं विलासवतीगर्भवृत्तान्तं देव्या गर्भोदन्तम्
अकार्षीत् अकरोत् ।

इह 'पौर्णमासी शशिनमिव', 'नारायणमिव', इत्यनयोरुपमयोः मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिरलङ्कारः ।
'जलनिधिनेव' इत्यत्र पूर्णोपमा ।

तदनन्तरं विलासवतीके परिजनोके बोचमें प्रधान सर्वदा राजकुलमें रहनेसे चतुर एवं राजाके समीपमें
भी प्रगल्भ स्वभाववाली, और सभी मङ्गलकार्योंमें निपुण अत्यन्त बड़ी कुलवर्द्धना नामकी शुद्धजातीया एक
रनिवासकी दासी, किसी प्रशस्त दिन प्रदोष-कालमें मध्यवर्त्ती सभामण्डपमें बैठे हुए राजाके पास उपस्थित होकर
उसने उनके कानमें धीरे-धीरे रानी विलासवतीका गर्भवृत्तान्त निवेदन किया । उस समय राजाके आस-पास
सुगन्धित तेलसे भरे हजारों प्रदीप जल रहे थे, जिनसे वह ताराओंके मध्यमें विराजमान पूर्ण चन्द्रमाके समान;
तथा सहस्रमस्तकवाले शेषनागके सहस्रसंख्यक फणामणियोंके मध्यमें बैठे नारायणके समान देखनेमें प्रतीत होता
था । क्षत्रियकुलके कितने ही प्रधान-प्रधान नरपति उसके चारों ओर बैठे थे, और परिजनवर्ग कुछ दूर पर खड़े थे ।
समीपमें ही वेंतकी कुर्सीपर, थुके हुए श्वेतवस्त्र पहने, सादे वेशसे, समुद्रके समान, अगाधगाम्भीर्यशाली मन्त्रिप्रवर
शुकनासके साथ राजा पूर्ण विश्वाससे नाना प्रकारकी बातचीत कर रहा था ।

१. सर्वसेवकवर्ग... । २. सदा । ३. महान्तःपुरिका सा । ४. अभिषेक... । ५. परिवारम् ।
६. ...फण । ७. नरेन्द्रैः परिवृतम् । ८. अनुत्खण्डवेषेण । ९. शुकनासेन कुर्वाणम् । १०. विदित-
विलासवती... ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासम्भाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः-प्ररुढ-
रोमाञ्च-निकर-कण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसित-कपोलस्थलस्य
परिपूरितहृदयातिरिक्तं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरितो राज्ञः शुकनासमुखे
लोलतारकमानन्दजलबिन्दुविलिन्नपद्ममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः ।

अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः, कुलवद्धनाञ्च स्मितविकसितमुखी-
मागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वर्तमानत्वात् अविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालो-
चितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यन् शुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः
समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमावभाषे-‘देव ! किमस्ति किञ्चित्स्मिन् स्वप्नदर्शने सत्यम् ?

तेनेति । ‘तु’ पुनरर्थः । तस्याः कुलवद्धनायाः, अश्रुतपूर्वेण अनाकर्णितपूर्वेण असम्भाव्येन अचिन्त-
नीयेन तेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन अमृतरसेन सुधाद्रवेण वचनेन वाक्येन मनोऽभिलषितत्वात् क्लेशनिवा-
रकथाच्च वचनस्यामृतसाम्यमवगन्तव्यम् । सिक्तानि सेचितानि सर्वाणि निखिलानि अङ्गानि अवयवा-
यस्य तथोक्तस्येव सतः, सद्यः तत्कालं प्ररुढेन उत्पन्नेन रोमाञ्चनिकरेण रोमोद्गमसमूहेन कण्टकिता
सज्जातकण्टका तनूः शरीरं यस्य तादृशस्य, आनन्दरसेन प्रमोदरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रिय-
माणस्य, स्मितेन ईषद्धास्येन विकसिते स्फीते कपोलस्थले गण्डयुगलं यस्य तादृशस्य, दशनांशूनां दन्त-
रमीनां वितानच्छलेन प्रथनच्छद्यना परिपूरितहृदयात् पूर्णकृतमनसः अतिरिक्तम् उद्बृत्तं हर्षञ्च आनन्दं
विकिरित इव निक्षिपत इव सतः, राजस्तारापीडस्य । लोले चञ्चले तारके कनीनिके यस्य तत्तादृशम्,
आनन्दजलबिन्दुभिः हर्षजनितनेत्रजलपृथैः क्षिप्ता आर्द्रकृता पद्ममाला रोमपङ्क्तिर्यस्य तत्तादृशं चक्षुः
लोचनद्वयं शुकनासमुखे पपात अपतत् ।

‘सिक्तसर्वाङ्गस्येव’ इत्यत्रोपेक्षालङ्कारः, ‘विकिरित इव’ इत्यत्र सापह्नवोपेक्षालङ्कारः ।
अनालोकितेति । भूपतेः तारापीडस्य अनालोकितपूर्वम् अदर्शितपूर्वं हर्षप्रकर्षम् आनन्दातिशयम्
अभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य, पुनरर्थं चकारः । कुलवद्धनां स्मितेन ईषद्धास्येन विकसितः विकस्वरं मुखं वदनं
यस्याः तां तादृशीम् आगतां प्राप्तां दृष्ट्वा अवलोक्य, तस्य विलासवत्या गर्भधारणरूपस्य, अर्थस्य विष-
यस्य सततं निरन्तरं मनसि चित्तं वर्तमानत्वात् विद्यमानत्वात् भूपतेः स्वप्नवृत्तान्ताकर्णनेनेत्याशयः ।
अविदितवृत्तान्तोऽपि अज्ञातगर्भधारणरूपसमाचारोऽपि शुकनासः तत्कालोचितं तत्समयोग्यम् अपरम्
अन्यत् अतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य आनन्दस्य कारणं नियामकम् अपश्यन् अनवलोकयन् स्वयमा-
त्मना उत्प्रेक्ष्य ‘कुलवद्धना विलासवत्या गर्भधारणरूपसमाचारमेवोक्तवती’ इति सम्भाव्य (विचिन्त्य)
समुत्सर्पितं त्यक्तम् आसनम् अवस्थितिबन्धो येन स तादृशः, समोपतरम् अतिनिकटम् उपसृत्य गत्वा
नातिप्रकटम् अनतिस्फुटम् अनिश्चितत्वेन सर्वेषां श्रवणानौचित्यादित्यभिप्रायः । आवभाषे अवोचत्—
देवेति । हे देव स्वामिन् तस्मिन् पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित् ईषत् सत्यं सत्यम् अस्ति ? ।

अश्रुतपूर्वं और असम्भवयोग्य कुलवर्धनाका वह वाक्य सुनकर राजाका समस्त अङ्ग मानो अमृतरसे-
सिक्त हो गया, उस समय ही रोमाञ्च-समूह उत्पन्न होकर उसके समस्त शरीरको कण्टकित कर दिया और आनन्दसे
वह विह्वल हो गया । मुत्कुराहटसे उसके गाल प्रफुल्लित हो गये और हृदयके ऊपर तक भर जानेसे अवशिष्ट आनन्द
मानो दन्त-किरणोंके प्रकाशके बहाने बाहर निकलने लगा, नयनके दोनों तारे चञ्चल हो गये एवं आनन्दके
आँसुओंसे नयनके लोम भीग गये, इस प्रकार उसके नयनयुगल उस समय ही शुकनासके मुख पर पड़े ।

राजा का ऐसा अद्भुतपूर्व आनन्दातिशय देखकर, कुलवर्धनाको भी मुत्कुराती हुई आती देखकर, यही बात
सर्वदा मनमें रहनेसे और प्रस्तुत वृत्तान्तको नहीं जानने पर भी, उस समयमें अत्यन्त आनन्दके उपयुक्त कारणको
नहीं देख शुकनासने अपने मन ही मन तत्काल ताड़ लिया और कुर्सीको खींचकर राजाके अत्यन्त समीपमें जा
अनतिस्पष्ट भावसे (धीरे धीरे) पूछा—‘महाराज ! वह स्वप्न देखनेके विषयमें कुछ सत्यता हुई है क्या ?

१. ...प्रकट... । २. ...मूलस्य । ३. अतिरिक्तहर्षमिव । ४. अनालोचितपूर्वं तु तं । ५. अमि-
संवीक्ष्य । ६. परिवर्तमानत्वात्, विपरिवर्तमानत्वात् । ७. नातिप्रकाशम्... । ८. अस्ति । ९. किञ्चित्
स्वप्नदर्शन ।

अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना^१ हि कुलवर्द्धना दृश्यते, देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पद्गुपरचयदिव नीलकुवलय-कर्णपूर-शोभाम्, आनन्दजल-परिप्लुतं तरलतारक-विकसदावेदयति महत् प्रहर्ष-कारणमीक्षणयुगलम्, उपारूढमहोत्सव-श्रवण-कुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्लाम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः किमिदम् ?^२

इत्युक्तवति तस्मिन् राजा विहस्याब्रवीत्—यदि सत्यमनया यथा कथितम्, तदा सर्वमवितथं स्वप्रदर्शनम् । अहन्तु न श्रद्धे, कुतोऽस्माकमियती भाग्यसम्पत्, अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्द्धनामेवंविधानां कल्याणानामसम्भावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ, स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवी पृष्ट्वा ज्ञास्यामि ।^३

हि यतः इयं कुलवर्द्धना अत्यन्तम् उत्फुल्ललोचना हर्षेण विकसितनयना दृश्यतेऽवलोक्यते, अत एव विषयान्तरं परित्यज्य स्वप्रविषय एव जिज्ञास्यत इत्याशयः । तत्रैव कारणान्तरमाह—देवस्यापीति । देवस्यापि स्वामिनोऽपि प्रियम् इष्टं यद्वचनं वचः तस्य श्रवणम् आकर्षणं तस्य कुतूहलात् कौतुकादिव श्रवणयोः कर्णयोः मूलं निकटम् उपसर्पद्गु गन्धत् नीलं यत् कुवलयम् उत्पलं तद्रूपस्य कर्णपूरस्य शोभां कान्तिम् उपरचयदिव निष्पादयदिव । आनन्दजलेन प्रमोदाश्रुणा परिप्लुतं क्लिन्नम्, तरले चपले तारके कनीनिकायुगलं यस्य तत्तादृशम्, विकसत् विकासं प्राप्नुवत् इदं देवस्य भवतः स्वामिनोऽपि ईक्ष्ण-युगलं लोचनद्वयं कर्तुं, महद् विपुलं प्रहर्षस्य विशेषप्रमोदस्य कारणं हेतुम् आवेदयति ज्ञापयति । अथैवं सत्यपि किन्ते ? इत्यत आह—उपारूढेति । उपारूढम् उत्पन्नं महोत्सवश्रवणाय विपुलप्रमोदवाक्कर्ण-नाय कुतूहलं कौतुकं यत्र तत्तादृशम्, उत्सुकोत्सुकम् अत्यन्तोत्कण्ठितं मे मम मनश्चितं क्लाम्यति खेदं प्राप्नोति । तत् देवो भवान् आवेदयतु ज्ञापयतु इदं प्रमोदनियामकं किमिति ।

इतीति । इति पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुक्रनासे उक्तवति कथितवति सति राजा भूपतिः विहस्य किञ्चित् स्मितं विधाय अब्रवीत् अवोचत्—अनया कुलवर्द्धनया यथा कथितं तद् यदि चेत् सत्यम् ? तदा सर्वं स्वप्नदर्शनम् स्वप्नावलोकनम् अवितथम् अमिथ्याभूतं सत्यम् 'वितथं त्वनृतं वचः' इत्यमरः । तु किन्तु अहमिति धीरोदात्तत्वेन निर्दोशो ज्ञेयः । न श्रद्धे न विश्वासिनि, अस्माकम् इयती एतावती भाग्यसम्पत् भागधेयसम्पत्तिः कुतो भवेत् । हि यस्मात्, ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियवचनश्रवणानां प्रियवाक्यार्कणनानाम् अभाजनम् अपात्रम् अनधिकारिणो वयमियर्थः । अवितथवादिनीमपि पूर्वस्मादेव अवितथभाषिणीमपि कुलवर्द्धनाम् अहम् एवंविधानां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानाम् असम्भावितम् आस्पदत्वेन अनिश्चितम् आत्मानं स्वं मन्यमानः विपरीतामिव असत्यभाषिणीमिवेत्यर्थः, अद्य अस्मिन् दिने पश्यामि अवलोकयामि । तत्तस्माद्धेतोः (शुक्रनास !) उत्तिष्ठ

क्योंकि—कुलवर्द्धनाके नेत्र अत्यन्त प्रफुल्लित दीखते हैं । आपका भी यह नयनयुगल प्रियवाक्य सुननेके लिए कुतूहलवशसे ही मानो कानोंके पास पहुँच गये हैं, उससे मानो नीलकमलके कर्णपूरकी शोभा उत्पन्न कर रहे हैं । आपके भी आनन्दाश्रुसे सिक्त चञ्चल पुतलीवाले प्रफुल्ल नेत्र किसी बड़े आनन्दके कारणको सूचित करते हैं । इस गुस्तर महोत्सवके सुननेके लिए मुझे भी कुतूहल उत्पन्न हुआ है, एवं मन अत्यन्त उत्कण्ठित होकर क्लेश भोग रहा है; इसलिये आप कहिए—यह क्या बात है ? शुक्रनाससे इस प्रकार पूछनेपर राजाने हँसकर उत्तर दिया—'कुलवर्द्धना जो कही है वह यदि सत्य हुआ', तो वह स्वप्न वृत्तान्त सब ही सत्य, पर मुझे विश्वास नहीं होता है । क्योंकि...मेरा भाग्य ऐसा कैसे हो सकता है ? जिस कारण—हम लोग ऐसे प्रिय वचन सुननेके पात्र नहीं हैं । कुलवर्द्धनाको पहिलेसे ही सत्यवादिनी जानता हूँ, किन्तु—मैं जो इस प्रकारके मझलोंका पात्र होऊँगा—यह असम्भव मनमें कर आज इसको पहिलेसे विपरीत (मिथ्यावादिनी) समझता हूँ, अतएव उठो, अपनेसे ही जाकर 'इस विषयमें यथार्थ घटना क्या है ?' यह महारानीसे पूछकर निश्चय कर लें ।'

१. अत्यन्तोत्फुल्ललोचना, उत्फुल्ललोचना ।
तथा ।

२. ...प्लुततरलतारकम् ।

३. प्रकर्ष... ।

४. उत्सुकं ।

इत्यभिधाय विसृज्य सकलनरेन्द्रलोकम्, उन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्द्धनायै दत्त्वा, तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाशिलष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः, सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणः मनसा, पवनचलित-नीलकुवलय-दल-लीला-विडम्बकेन दक्षिणेनाक्षणा परिस्फुरताऽभिनन्दमानः तत्काल-सेवा-समुचितेन विरल-विरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरः संसर्पिणीनामनिललोलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरम् अन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृत-रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपन-धवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्ण-उत्थितो भव, स्वयमेव आत्मनैव गत्वा अन्तःपुरमिति शेषः । अत्र अस्या उक्तिविषये किं सत्यं तथ्यम् इति देवी विलासवतीं पृष्ट्वा आपृच्छ्य ज्ञास्यामि निर्णेष्यामि ।

इतीति । इति एवम् अभिधाय उक्त्वा, सकलनरेन्द्रलोकं समस्तराजसमूहं विसृज्य 'गृहाय गम्यताम्' इत्यादिश्य, स्वाङ्गेभ्यः स्वीयहस्तपादादिभ्यो भूषणानि अलङ्कारान् उन्मुच्य अवतार्य कुलवर्द्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितीर्य, दत्ते सति प्रसीदति अनेनेति प्रसादोऽनुग्रहदानं तस्मादनन्तरं पश्चात्, अवनि-तलेन वसुधातलेन आश्लिष्टा प्रणामसमये स्पृष्टा ललाटरेखा भालदेशो यस्याः तथा तादृश्या, तथा कुलव-र्द्धनया शिरःप्रणामेन उत्तमाङ्गावनमनेन अभ्यर्चितो बन्धितः, शुकनासेन सह समकालम् उत्थाय उत्थानं विधाय हर्षविशेषेण प्रमोदाधिन्येन निर्भरं परिपूर्णं तेन तादृशेन, मनसा त्वर्यमाणः अन्तःपुरप्राप-णाय शीघ्रीक्रियमाणः । पवनेन वायुना चलितम् आन्दोलितं यत् नीलकुवलयं नीलकमलं यस्य लीलां शोभां विडम्बयति अनुकरोतीति तत्तादृशं तेन तादृशेन, परिस्फुरता नितरां स्पन्दता, दक्षिणेन अपस-व्येन अक्षगा नयनेन अभिनन्दमानः अभिलषितप्राप्तिद्योतनेन सन्तोष्यमाणः । तथा चाहुः—

‘दक्षिणाङ्गस्य स्फुरणं नराणां सर्वसौख्यदम् । तदेव कथ्यते सङ्गिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥’ इत्यादि ।

तत्कालसेवायाम् अन्तःपुरजनसामयिकशुश्रूषायां समुचितेन योग्येन, विरलविरलेन अस्पाशेन वीप्सायां द्विवचनम्, यथा यथान्तःपुरगमनं भूपतेस्तथा तथा विरलविरलत्वमित्यवधेयम् । पुरः संसर्पि-णीनाम्, अग्रे व्रजन्तीनाम्, अनिलेन पवनेन लोलाः चपलाः शिखा यासां तासां प्रदीपिकानां दीपानाम् आलोकेन कान्त्या समुत्सार्यमाणानि दूरीक्रियमाणानि कक्षान्तराणां पुरः पुरः स्थायिनाम् अन्येषां प्रको-ष्ठानां तिमिराणि तमांसि यत्र तत्तादृशम् अन्तःपुरम् अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् अन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं राजा वदश इत्य-न्वयः । इह यानि सप्तम्यन्तपदानि तानि ‘वासभवने’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । सुष्ठु समीचीनं कृतं मणिमन्त्रौषधादिना सम्पादितं रक्षासंविधानं पापखण्डकाकिनीडाकिन्यादिभ्यो गर्भरक्षणविधिर्यत्र तत्र तथोक्ते । नवं प्रत्यग्रं यत् सुधानुलेपनं चूर्णादिद्रव्यलेपनं तेन धवलिते श्वेतीकृते ‘सुधालेपोऽमृतं स्नुही’ इत्यमरः । प्रज्वलितः प्रदीप्तो मङ्गलप्रदीपो यत्र तत्र तादृशे । इह च मध्यमपदलोपी समासो ज्ञेयः,

यो कहकर उसने उपस्थित राजाओंको विशा कर दिया और अपने शरीरके सब आभूषण उतारकर कुलवर्द्धना को दे दिये । उनका लाभ होते ही तुरन्त उसने मस्तक अवनमनपूर्वक ललाटद्वारा भूतलका स्पर्शकर राजाको नमस्कार किया । राजा शुकनासके साथ पुनः उठा । अत्यन्त आनन्दसे उसका मन परिपूर्ण हो, उसको अन्तःपुरमें जाने के लिए शीघ्र परिचालित करने लगा । वायुसे कम्पित नीले, कमलके पत्तियों लीलाका अनुकरण करता दक्षिण नेत्र फड़क-फड़ककर उसका अभिनन्दन करने लगा । उस समयकी सेवाके योग्य पीछे-पीछे चलते कुछ परिजनोंके साथ जाने लगा । हवासे लहराती हुई स्थूल ज्योतिवाली लालटेन आगे जाती थी उनके प्रकाशसे अन्यान्य प्रकोष्ठके अन्धकार दूर हो जाते थे, इस रूपसे राजा अन्तःपुरमें आ पहुँचा ।

वहाँ जाकर देखा—रानी विलासवती वासगृहमें शय्याके ऊपर शयन कर रही हैं । मणि, मन्त्र और औष-धादि द्वारा उस वासगृहका सम्पूर्ण रक्षाविधान किया हुआ था, एवं नये चूनेसे लेपकर वह वासगृह शुश्रूषण भी किया हुआ था, उसके बीचमें मङ्गलप्रदीप जलाए गये थे, पार्श्वद्वारके समीपमें पूर्ण कलश रक्खे गए थे, उसकी दीवारें

१. विसृज्य । २. पूर्यमाणः । ३. अभिनन्दमानः । ४. अनिललोकोच्छलच्छिखानां । ५. प्रदीप-कानाम्, ‘‘कक्षान्तरतिमिरसंहतिः । ६. तत्र वसुकृत, तत्र बहुकृत । ७. नवसुधालेप । ८. ‘‘दीपे ।

कलसाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यग्र-लिखित-मङ्गल्यालेख्योज्ज्वलभित्ति-भाग-मनोहारिणि, समुपरचित-सित-वितान-पर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे^१ मणिप्रदीप-प्रहत्-तिमिरे वासभवने^२, भूमि-लिखित-पत्रलता-कृत-रक्षा-परिचेपम्, शयन-शिरोभाग-विन्यस्त-धवल-निद्राकलसम्, आबद्ध-विष-धौषधि-मूल-यन्त्र-पवित्रम्, अवस्थापित-रक्षा-शक्तिवलयम्, इतस्ततो विकीर्ण-गौरसर्षपम्, अवलम्बित-बाल-योक्त्र-प्रथितलौह-पिप्पलपत्रम्^३, आसक्त-हरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्ग-पाद-पीठ-प्रतिष्ठितम्, इन्दु-दीधिति-धवल-प्रच्छद-पटम्, अचलराज-शिलातल-विशालम् गर्भो-

पूर्णकलसः सलिलपूर्णकुम्भः तेन अधिष्ठित आश्रितः पक्षको द्वारपार्श्वे यस्य तत्र तादृशे । 'पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके' इति मेदिनी । प्रत्यग्रम् अभिनवं यथा स्यात्तथा लिखितानि लिपी-कृतानि चित्रितानीत्यर्थः, यानि मङ्गल्यानि देवतारूपत्वात्कल्याणोत्पादकानि आलेख्यानि चित्राणि तैरुज्ज्वलो दीप्तिमान् यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशः तेन मनोहारिणि अभिरामे समुपरचितस्य संयोजितस्य सितवितानस्य श्वेतोल्लोचस्य पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु अवबद्धो गुंफितो मुक्तागुणो मुक्तामाला यत्र तत्र तादृशे । तथा मणयो रत्नान्येव प्रदीपाः तैः प्रहतानि ध्वस्तानि तिमिराणि अन्धकारा यत्र तत्र तादृशे । वासभवने निवाससदने ।

भूमिः । इत आरम्यैकादश नपुंसकानि द्वितीयान्तपदानि 'शयनतलम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । भूमौ पृथिव्यां लिखितया शयनतलस्यैव परितो लिपीकृतया पत्ररूपतया पत्रयुतकल्पतया कृतो विहितो रक्षापरिचेपो गर्भत्राणार्थपरिवेष्टनं यस्य तत्तादृशम् । शयने स्वापसमये यः शिरोभागो मस्तक-प्रदेशः तत्र विन्यस्तः स्थापितः धवलो रजतमयत्वात् शुभ्रो निद्राकलसो निद्राघटो यत्र तत्तादृशम् । आबद्धानि न्यस्तानि विविधानि अनेकप्रकाराणि औषधयो लताविशेषाः मूलानि शुचवल्लीमूलानि यन्त्राणि चक्रयूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनादिद्रव्याणि यत्र तत्तादृशम् । अवस्थापितानि पार्श्वे रचितानि रक्षार्थं शक्तीनां ब्राह्मीवैष्णवीकात्यायन्यादीनां वलयानि मन्त्रपूतवर्हिर्निर्मितकटकानि यत्र तत्तादृशम् । इतस्ततः समन्तात् विकीर्णां विह्विता गौरसर्षपाः सितसर्षपा यत्र तत्तादृशम् । अवलम्बितानि न्यस्तानि बालयोक्त्रेण लघुरञ्जुविशेषेण केशमुखचन्धनेन वा प्रथितानि गुम्फितानि लौहानि-लौहस्रण्डानि पिप्पलपत्राणि अश्वत्थपर्णानि च यत्र तत्तादृशम् । 'बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुत्तराशनः । अश्वत्थे' इत्यमरः । आसक्ता मिथोलग्रा हरिताः नवनीतत्वात् पालाशवर्णाः अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलयानि यत्र तत्तादृशम् । 'अरिष्टः फेनिले निम्बे लशुने काकवङ्कयोः' इति मेदिनी । तस्मिन् समये गर्भरक्षार्थं हि गर्भिणीशयनतले सर्वविधानां द्रव्यविशेषाणां संस्थापनं भवति स्म तत्तद्दृश्यवद्दासादित्यवधेयम् । उत्तुङ्गेषु अलीवोक्षतेषु पादपीठेषु पर्यङ्कपादाधारदारुविशेषेषु प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । नन्वत्र पर्यङ्कोपरि-पातितशयनीयतलस्य पादपीठेषु कथं प्रतिष्ठितत्वमिति चेत् ? सत्यम्, पादपीठेषु पर्यङ्कस्य प्रतिष्ठितत्वेन तात्स्यात्तदुपरि शयनीयतलस्यापि तथात्वमित्यदोषात् ।

इन्दुदीधितिश्चन्द्रकान्तिः तद्वत् धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट आस्तरणवत् यत्र तत्तादृशम् । तथा अचल-तलकाल कादं गये मङ्गलकर चित्रांसे देखनेमें सुन्दर लगती थीं । उसके ऊपर एक श्वेतवर्ण जैदीया बौधकर उसकी चारों ओर कोरों पर मोतीकी झालरें लटकवाई गई थीं । और मणिमय-प्रदीपोंके आलोकसे उस घरका अन्धकार दूर हो गया था और रानी जिस शय्या पर शयन करती थी, उसके चारों ओर रक्षाके निमित्त राखकौ आड़ बना दी गई थी, सिरहानेके तरफ आनन्द-पूर्वक निद्रा आनेके लिये श्वेतवर्ण मङ्गल-कलश रखे थे; नानाविध औषध, मूल (कौहरेकी लता और उसकी मूल आदि), लाङ्गलप्रभृति यन्त्र और गोरोचना प्रभृति पवित्र द्रव्य उस शय्याके संस्पर्शमें रक्खा हुआ था; गर्भरक्षाके लिए ब्राह्मी और वैष्णवीप्रभृति देवियोंके मन्त्रसे अभिमन्त्रित कर कितने वलय उस शय्याके ऊपर रखे हुए थे; इधर-उधर श्वेतवर्ण सरसों छोट (बखेर) दी गई थीं; छोटे रञ्जुविशेषसे गौधकर कितने छोटेके स्रण्ड और पीपलके पत्ते एवं परस्पर संलग्न हरे कितने नीमके पत्ते उस शय्याके ऊपरमें लटका दिये गये थे; चरण रखनेके लिए एक ऊँची चौकी समीपमें रक्खी थी और चन्द्रकिरण के समान शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-

१. ...अधिष्ठिते...द्वारपक्षके । २. ...मङ्गल्यालेख्य...उज्ज्वलभित्ति...भाग । ३. ...सितविताने वितान, ...पर्यन्तस्थितमुक्तागुणे । ४. ...प्रतिहत... । ५. वासभवने । ६. भूमि... । ७. ...रत्न-धवल... । ८. ...यन्त्र । ९. विकीर्ण... । १०. अवलम्बित... । ११. बालयोद्धप्रथित...; लोल, लोलित...; दलम् । १२. पादपीठ... ।

चितं शयनतलमधिशयानाम्, कनकपात्र-परिगृहीतैः अविच्छिन्न-विरलावस्थित-दधिलवै-
जल-तरङ्ग-तरल-श्वेत-शालि-सिक्थ-निकरैः अग्रथितकुसुम-सनाथैः पूर्णभाजनैः, अखण्डिता-
नन-मत्स्य-पटलैश्च प्रत्यग्र-पिशितपिण्ड-मिश्रैः, अविच्छिन्न-सलिलधारानुगम्यमान-मार्गैः, पट-
लकंप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैः, गोरोचनामिश्रगौरसर्षपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्च, आचारै-कुश-

राजस्य शैलाधिपतेः (हिमालयस्य) शिलातलवत् विस्तृतपाषाणखण्डवत् विशालं विस्तीर्णम् । गर्भो-
चितं गर्भवतीस्वापयोग्यं शयनतलम् आस्तरणोपरिभागम् अधिशयानाम् अवलम्ब्य सुप्ताम् । राज्या
विशेषणमिदम् । इह 'इन्दुदीधिति-धवलं प्रच्छदपटम्' इत्यत्र 'अचलराजशिलातलविशालम्' इत्यत्र च
लुप्तोपमालङ्कारः ।

कनकेति । इह तृतीयान्तानि 'पूर्णभाजनैः' इत्यन्तानि 'सिक्थनिकरैः' इत्यत्र विशेषणानि । आचा-
रेषु तद्देशीयकौलिकाचारेषु कुशलेन अभिज्ञेन, अन्तःपुरजरतीजनेन अवरोधस्थबृद्धयोपिज्ञेन ।
प्रथमं तन्मध्यवर्तिना केनचिद् बृद्धस्त्रीवर्गेण (कर्त्रा), कनकपात्रे सुवर्णभाजने परिगृहीतैः आतैः । अवि-
च्छिन्ना मिथः संलभ्नाः, विरला अल्पाः अवस्थिता दधिलवा दधिलण्डा येषु तैः तादृशैः । जलतरङ्गवत्
पानीयकङ्गोलवत् तरलाः चपलाः, तदीयबाष्पाणां चञ्चलत्वेन तेषामपि चञ्चलवदवलोक्यमानत्वादित्या-
द्याः, श्वेताः धवलाः, शालिसिक्थनिकराः तत्कालपक्षौदनसमूहाः शालिलाजसमूहा वा तैः तादृशैः
(करणैः) अग्रथितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथाः सहिताः तैः तादृशैः । तथा पूर्णं न्याप्तं
भाजनं पात्रं यैस्तैः तादृशैः ।

अखण्डतेति । अन्येन केनचिद् बृद्धस्त्रीजनेनेति कचृपदमिहापि प्रथममध्याहार्यम् । प्रत्यग्राणि
अभिनवानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्मिश्रैः तत्सम्मिलितैः अखण्डितानि अच्छिन्नानि
आननानि वदनानि येषां तथोक्तानां मत्स्यानां मीनानां पटलैः समूहैश्च । 'क्रियमाणावतरणकमङ्गलाम्'
इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।

अविच्छिन्नैति । अविच्छिन्नया अखण्डितया सलिलधारया जलधारया अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः
मार्गः अध्वा येषां तैः तादृशैः, केनचिद् बृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः पृष्ठतो विहिताविच्छिन्नसलिलधारैरित्यर्थः ।
पटलकेषु क्षुद्रपिण्डकेषु तदन्तर्गतैस्त्वित्यर्थः, प्रज्वलितैः प्रदीपितैः, 'अथ पटलं पिण्डके च परिच्छदे' इति मेदिनी ।
शीतलप्रदीपैः विविधजरतीजनैरानीयमानैः कर्पूरदीपैः (करणैः) । इहापि पूर्ववदप्रेतेनेन सम्बन्धः ।
गोरोचनेति । गोरोचनया मिश्रैः संयुक्तैः गौरसर्षपैः श्वेतसिद्धार्थैः, केनचिद् बृद्धस्त्रीजनेन पृष्ठतः
पृष्ठतः तथाविधसर्षपविद्यैश्च (करणैः) । सलिलाञ्जलिभिश्च केनचिजरतीजनेनाञ्जलिपूर्णजलैश्च 'क्रियमा-
णावतारणकमङ्गलामि'त्यग्राश्रयः ।

आचारेति । क्रियमाणं प्रदर्शितविधिना अनुगम्यमानम् अवतारणके नीराजनरूपेण पात्रपरिभ्राम-
णावतरणे भोजनीयानयनसमये भूताद्यपसारणविषय इत्यर्थः, मङ्गलं यस्यास्तां तादृशीम् । तात्कालिकत-
द्देशव्यवहाराविदमाश्रयवर्णनम् । 'अवतारणं भूनादिग्रहे वस्त्राञ्जलेऽर्चने' इति मेदिनी ।

वस्त्र (चादर) उसके ऊपर बिछा था और वह शय्या (पलङ्ग) हिमालयके शिलातल के समान विशाल एवं गर्भवती
स्त्रीके शयन योग्य थी । किसी बृद्ध स्त्रीने, रानीके लिए सोनेकी कटोरियोंको परिपूर्ण कर शुभवर्ण चावलके दाने
रक्खी थी, उस अन्नके ऊपरमें परस्पर संलग्न और थोड़े-थोड़े दधि-विन्दु एवं असंलग्नभावसे (अलग २) कितने
पुष्प बिखरे हुए थे, और उस अन्नसे जलतरङ्गके समान बाष्प उठते थे । कोई बृद्ध स्त्री, कितने अखण्डित मुखवाली
मछलियोंको ले आई थी, उसमें नूतन मांसखण्ड भी मिश्रित था । कितनी बृद्ध स्त्रियाँ, लाल कपड़ोंके अन्दर जलाए
गए कितने कर्पूरोंके प्रदीपको लेकर आई थीं, कोई उसके पीछे-पीछे मार्गमें अविच्छिन्न जलधारा देती थी, कोई गोरो-
चनामें मिली हुई श्वेतसर्षपको मार्गमें विकीर्ण करती थी, और दूसरी कोई अञ्जलिपूर्ण जल लेकर आई थी । इस
प्रकार उस देशके और उस कुलके आचारको जाननेवाली अन्तःपुरस्थ बृद्ध स्त्रियाँ रानीके निमित्त खाद्य द्रव्य लानेके

१. अविच्छिन्न... २. ...सित... ३. ...कुसुमाञ्जलि... ४. ...गम्यमान... ५. पटलप्र...
६. शीतलप्रदीपैश्च । ७. अभिचार...

लेनान्तःपुर-जरतीजनेन क्रियमाणावतारणकमङ्गलाम्, धवलाम्बर-विविक्त-वेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गल-प्रायालापेन पौरजनेनोपास्यमानाम्, उपारूढगर्भतयाऽन्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिल-निमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहामिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरित-दिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरि-तिरोहित-शशिमण्डलामिव विभावरीम्, अभ्यर्ण-ब्रह्म-कनल-विनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आसन्नगस्त्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलसामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरोचनाचित्रित-दशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श ।

ससम्भ्रम-परिजन-प्रसारित-करतलावलम्बनावष्टम्भेन वामजानु-विन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-भूषणमणि-रव-मुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण, देवि ! नोत्था-

धवलेति । धवलं श्वेतम् अम्बरं वस्त्रं तद्रूपो विविक्तः पूतो वेषो नेपथ्यं यस्य तेन तादृशेन, प्रमुदितेन हर्षितेन, प्रस्तुत उपक्रान्तो मङ्गलप्रायः अतिशयेन मङ्गलरूपः आलापः संलापो येन तथोक्तेन परिजनेन सेवकवर्गेण उपास्यमानां पादसंवाहनादिभिः सेव्यमानाम् ।

उपारूढेति । उपारूढ उत्पन्नो यो गर्भस्तस्य भावस्तथा हेतुना । इतोऽप्येवमर्थः सर्वत्र सम्बद्ध्यते । अन्तर्गतः कुलशैलो यस्यास्तां क्षितिं वसुधामिव, सर्वेषामाश्रयरूपत्वेन कुलशैलसुतयोः सादृश्यम् । सलिले जले निमग्नो ब्रुवित् पुरावतः तन्नामा गजो यस्याः तां तादृशीम्, मन्दाकिनीम् आकाशगङ्गामिव, गुहायां कन्दरायां गतः प्रासः सिंहः पञ्चाननो यस्यास्तां गिरिराजस्य हिमालयस्य मेखलां मध्यभागमिव जलधरपटलेन अभ्रसमूहेन अन्तरितो व्यवहितो दिनकरः सूर्यो यस्यां तां तादृशीं दिवसश्रियमिव उदयगिरिणा उदयाचलेन तिरोहितम् आच्छादितं शशिमण्डलं यस्यां तां विभावरीं रात्रिमिव, अभ्यर्णे निकटे ब्रह्मकमलस्य विरञ्चिजन्मस्थानीभूतपद्मस्य विनिर्गमो बहिर्भावो यस्याः तां तादृशीं नारायणस्य विष्णोः नाभिमिव कूपिकामिव, आसन्नो निकटवर्ती अगस्त्यस्य पीतजलधेः उदय उद्गमनं यस्यां तां तादृशीं दक्षिणाशां दक्षिणदिशमिव, तथा फेनैः ढिण्डीरैः आवृत आच्छादितः अमृतकलसः पीयूषकुम्भो यस्यां तां तादृशीं क्षीरोदस्य समुद्रस्य वेलां जलविकृतिमिव विद्यमानाम्, तथा गोरोचनया चित्रिताः पिङ्गलवर्गीकृता दशाः प्रान्तभागा यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं पूर्वं परिधानाभावेनापयुषितम् अभिनवमित्यर्थः, अतिधवलम् अतिशुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवसनद्वयं वसानां परिधानाम् । 'क्षीमपट्टे दुकूलेऽस्त्री' इति मेदिनी । इह मालोपमालङ्कारः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण भूपतिं दृष्ट्वा ससत्त्वेण परिजनेन सेवकेन कयाचित् परिचारिकया प्रसारितं विस्तारितं यत् करतलं हस्ततलं तदेव आलम्बनम् आधारः तस्य अवष्टम्भेन सहायेन, वामजानुनि अप-सम्पन्नलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया तां तादृशीम्, अन्यथा गर्भभरेणोत्थानासम्भवादित्यु-भयप्राप्त्याशयः । प्रचलितानि शरीरसञ्चालनेन चलितानि भूषणानि अलङ्काराः तेषां मणिरवेण रत्नध्वनिना समय भौतिक अनिष्टके निवारण करनेके लिए मङ्गलाचरण करती थीं । एवं श्वेतवस्त्रका स्वच्छ वेश धारणकर परस्पर मङ्गलमय आलाप करते-करते परिजनवर्ग आनन्दसे रानीकी सेवा करते थे । गर्भ उत्पन्न हो जानेसे अन्तर्गत कुल-पर्वतवाली पृथिवीके समान, पुरावत हस्तीके जलमध्यमें निमग्न होने पर मन्दाकिनीके समान, कन्दरा (गुफा) में घुसे सिंहवाली हिमालयकी मेखला (मध्यदेश) के समान, मेघसमूहसे आवृत सूर्यवाली दिवस-श्रीके समान, उदयाचलसे ढके चन्द्रमण्डलवाली रात्रिके समान, आसन्न ब्रह्म-कमलके उत्पत्ति-समयकी विष्णुकी नाभिके समान, अगस्त्यका उदय समीपवर्ती होने पर दक्षिण दिशाके समान, एवं फेन द्वारा आवृत अभ्यन्तरमें अमृत कुम्भ रहनेके समयमें क्षीरोद-सागरकी जलवृद्धिके समान विलासवतीको राजाने देखा, उस समय रानी अत्यन्त श्वेतवर्ण नये दो सूक्ष्मवस्त्र-खण्ड पहनी हुई थी, जिनके प्रान्तभाग गोरोचनसे चित्रित थे ।

उस समय राजाको देखकर किसी परिचारिकाने अपना हाथ फैला दिया, रानी दाहिने हाथ द्वारा उसके हाथ को पकड़कर, बायें घुटने पर बायां हाथ रखकर उठने लगी, उस अङ्गसञ्चालनके समयमें हिलते हुए आभूषणोंके मणियोंकी झन-झनाहट होने लगी । यह देखकर विलासवतीसे—'ठहरो ठहरो, बहुत आदर हुआ, (इस अवस्थामें

१. ...अवतरण...

२. ...मङ्गल्य...

३. मेखलामिव दिनश्रियम् ।

४. ...तिलकचित्रित ।

५. मणिधवलं । ६. आलम्बनावष्टम्भेन । ७. प्रचल ।

तव्यम्' इत्यभिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्ट-चामीकर-चारुपादे धवलोलपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् ।

अथ तामुपारूढगर्भांमालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा-देवि ! शुक्रनासः पृच्छति-‘यदाह कुलवर्धना किमपि, तत् किं तथैव ?’ इत्युवाच । अथाव्यक्त-स्मितच्छुरित-कपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालक-व्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छाद-यन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनः पुनश्चानुबध्यमाना ‘किं मीमातिमात्रं त्रपा-परवशां करोवि नाहं किञ्चिदपि वेद्मि’ इत्यभिदधाना तिर्यग्बलित-तारकेण चक्षुषा अब-नतमुखी राजानं साम्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुट-हासज्योत्स्ना-विशदेन मुखशशिना

मुखं सशब्दं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणमिदम् । उत्तिष्ठन्तीम् उत्थानं विदधतीं विलासवतीं पार्थिवः राजा—देवि ! अत्यादरेण अतिप्रयत्नेन अलमलं कृतं कृतम्, अनेनादरातिशयो व्यञ्जितः । नोत्थातव्यं नोत्थानं विधेयम् इत्यभिधाय इत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के तथा विलासवत्या सह समुपाविशत् उपविष्टवान् ।

प्रमृष्टेति । प्रमृष्टाः उज्ज्वलीकृताः परिष्कृता इत्यर्थः, चामीकरस्य सुवर्णस्य चारुपादा मनोहरपादा यस्य तस्मिन् तादृशे, धवलः शुभ्रः उपच्छदः उत्तरपटः (आस्तरणवसनं) यत्र तथोक्ते आसन्ने समीपव-र्त्तिनि, शयनान्तरे अन्यस्यां शय्यायां शुक्रनासोऽपि न्यपीदत् उपविष्टवान् ।

अथेति । उपारूढगर्भांम् उत्पन्नगर्भां तां विलासवतीम् अवलोक्य निरीक्ष्य हर्षभरेण प्रमोदाति-शयेन मन्थरं जडं तेन तादृशेन, मनसा चित्तेन, प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नर्मवचनविन्यासो येन सः तादृशः, राजा—देवि ! शुक्रनासः पृच्छति प्रश्नं करोति, कुलवर्धना किमपि यदाह कथितवतीं तर्हि तथैव इत्युवाच इत्युक्तवान् । इह प्रश्ने परिहासावगमस्तु शुक्रनास इत्यन्यकर्तृ निर्देशादिति बोध्यम् ।

अथेति । अथ प्रश्नानन्तरम् अन्यक्तम् अस्पष्टं यत् स्मित-मन्दहास्यं तेन छुरितं रञ्जितं कपोलाधर-लोचनं गण्डोष्ठचन्द्रयस्याः तादृशी, इह बहुवचनविग्रहो न न्याय्यः प्राण्यङ्गत्वादिति सुधीभिराकल-नीयम् । लज्जया त्रपया दशनांशुजालकस्य दन्तकिरणसमूहस्य व्याजेन छलेन अंशुकेनेव शुभ्रवस्त्रेणैव मुखं वदनम् आच्छादयन्ती आवरणं विदधती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन् काले अधोमुखी अवाङ्मुखी तस्थौ स्थिता । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा ।

पुनरिति । पुनः पुनः मुहुर्मुहुः अनुबध्यमाना सनिर्वन्धं पृच्छयमाना । अतिमात्रम् अतिसङ्कटं त्रपापरवशां लज्जाधीनां करोषि विदधासि । किञ्चिदपि स्वल्पमात्रमपि अहं न वेदि न जानामि इत्यभि-दधाना इति श्रुवाणा तिर्यग् बलिता वक्रभावेन बलिता तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन । चक्षुषा नयनेन अबनतमुखी आनम्रानना राजानं भूपतिं साम्यसूयमिव ईर्ष्याया सह विद्यमानमिव अपश्यत् अवलोकितवती । पतिव्रताया धीरानायिकाया तथाविधप्रश्नस्यानुचितत्वात्साम्यसूयमित्याशयः ।

अपरिस्फुट इति । अपरिस्फुटः अस्पष्टः यो हासः स ज्योत्स्ना चन्द्रिका इव तथा विशदेन निर्मलेन, मुखं वदनं शशीव चन्द्र इव तेन तादृशेन, उपलब्धितो भूभुजां राज्ञां पतिरीश्वरः तारापीडः एनां विलास-वतीं भूयः पुनरपि बभाषे उवाच—

अत्यन्त गौरव दिखानेका प्रयोजन नहीं है) बस, देवि ! तुम मत उठो) यों कहकर राजा उसके साथ उसी पलङ्ग पर बैठ गया । शुक्रनास भी समीपवर्ती एक दूसरे पलङ्ग पर बैठ गया । उस शय्याके ऊपरमें भी शुभ्रवर्ण आस्त-रणवस्त्र (चादर) था एवं उस पलङ्गके सुन्दर पाये स्वच्छ सुवर्णके बने थे ।

वदनान्तर रानी विलासवतीको उत्पन्न गर्भ-सहित देखकर अत्यन्त आनन्दसे विह्वल चित्त होकर परिहास करते-करते राजा बोला—‘देवि ! शुक्रनास पूछते हैं कि—‘कुलवर्धनाने जो कुछ कहा है, वह उस रूपसे सत्य है क्या ?’ । उसके बाद मन्द-मन्द मुस्कराहट विलासवतीके कपोल, ओष्ठ और आँखों पर चमकी, उस समय उसने लज्जासे दन्तकिरणोंके बहाने मानो वक्रद्वारा ही मुखको आच्छादन कर अधोमुख कर लिया । किन्तु जब राजाने बार बार आग्रहसे पूछा तब बोली कि—‘मुझे अत्यन्त लज्जित क्यों करते हो ! मैं कुछ नहीं जानती’ । इतना कहकर, अबनत मुख कर, आँखकी पुतलियोंको जरा तिरछी करके, उसने राजाको मानों अत्यन्त असूयाके साथ

१. चास्पदे । २. चासन्नशयनान्तरे । ३. कश्चिद् ‘स्मित’ पदं नास्ति । ४. दशनांशुजालक । ५. अनुबध्यमाना । ६. किं नाम माम् ।

भूमृजो पतिरेनां भूयो बभाषे—‘सुतनु ! यदि मदीयेन वचसां तव त्रपा वितन्यते, तदयमहं स्थितो निमृत्तम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमान-दल-कोश-विशद-चम्पक-द्युतेः स्ववर्णतया परिमलानुमीयमानं-कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतां मापद्यमानस्य वर्णस्य, अनयोश्च गर्भ-सम्भवासृतावसेक-निर्वाप्यमाणं-शोकानलप्रभवं धूममिव वमतोः’ आननगृहीत-नीलोत्पलयो-सम्भवासृतावसेक-निर्वाप्यमाणं-शोकानलप्रभवं धूममिव वमतोः । आननगृहीत-नीलोत्पलयो-रिव चक्रवाकयोः तमाल-पल्लव-लाङ्घित-मुखयोरिव कनककलसयोः सकृदिवालिखितं-कृष्णा-

इह ‘मुखशशिना’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इत्यनेनोपमितसमास एव विधातव्यः, यतो हि चन्द्रेण सह राज्ञो वैशिष्ट्यासम्भवः । एवञ्चैतदनुसारेण ‘हासज्योत्स्ना’ इत्यत्राप्येव एव समासोऽङ्गीकरणीयः । तथा च सति लुप्तोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

सुतनिति । सुष्ठु सुन्दरी तनुः शरीरं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे सुतनु ! मदीयेन मदुक्तेन वचसा चाक्येन यदि चेत् त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । निमृत्तम् अत्यर्थं तूष्णीं स्थितः ।

अस्येति । विघटमानानि मिथमानानि दलानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः कोशो मुकुलं यस्य तादृशस्य विशदस्य स्वच्छस्य चम्पकस्य चम्पकपुष्पस्य द्युतिः कान्तिः तस्याः स्ववर्णतया तुल्यवर्णतया कारणेन परिमलेन केवलसुगन्धेन अनुमीयमानः कुङ्कुमाङ्गरागः बाह्यीकदेशोत्पन्नपाण्डुरकुङ्कुमानुलेपनं यत्र तस्य तादृशस्य कुङ्कुमाङ्गरागः देहकान्तिश्चेति द्वयमपि चम्पकवत् समानपाण्डुरमिति पार्थक्येन प्रत्यक्षासम्भवात् परिमलेन कुङ्कुमाङ्गरागोऽनुमीयत इत्याशयः । अत्रार्थं प्रमाणञ्च—

‘बाह्यीकदेशसजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत्’

इति भावप्रकाशवचनमेव । पाण्डुरताय् अन्तर्वल्लीत्वात् पाण्डुरत्वम् आपद्यमानस्य प्राप्नुवतः, अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्य, वर्णस्य तव शरीरशोभायाः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । तव त्रपामाशङ्क्य निमृत्तेऽपि मयि अन्तर्वल्लीत्वेन स्वयं प्रकाशमानाया देहपाण्डुरतायाः सर्वथैव गोपनसम्भवाशङ्क्यत्वमेवेत्याशयः । इहोन्मीलितमलङ्कारः ।

अनयोश्चेति । गर्भसम्भवः गर्भोत्पत्तिरेव अमृतं तस्य अवसेकेन सेचनेन निर्वाप्यमाणः निर्वाणं प्राप्यमाणः शोकः चिरकालीनसुतानुत्पत्तिनिमित्तको विषाद एव अनलो वह्निः तस्मात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, धूमं वमतोरुद्गिरतोरिव श्याममुखत्वादित्याशयः । आननयोरुत्पन्नयोः गृहीते आत्ते नीलोत्पले कुचलये याम्यां तयोः चक्रवाकयोः रथाङ्गाङ्गयोः पक्षिणोरिव विद्यमानयोः, तमालपल्लवाभ्यां तापिच्छकिस-ल्लवाभ्यां लाङ्घिते चिह्निते मुखे उपरिभागद्वयं ययोस्तयोः कनककलसयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव, सकृद-एकवारमात्रं न तु पूर्ववत् प्रत्यहमित्याशयः, आलिखिते चित्रिते कृष्णागुरुपङ्केन गाढकृष्णागुरुद्वेण पत्रलते पत्रवह्नीयुगलं ययोस्तयोरिव विद्यमानयोः, तथा श्यामायमाने श्यामतामापद्यमाने चूचुके स्तना-प्रभागद्वयं ययोस्तथोक्तयोः ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति रत्नकोषः । अनयोश्च पयोधरयोः कुचयोः किं प्रतिविधास्यसि कं प्रतीकारं करिष्यसि । कुचाग्रश्यामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तज्जावं प्रकटय-तीत्याशयः । इह ‘गर्भसम्भवासृते’त्यत्र ‘निर्वाप्यमाणशोकानले’त्यत्र च परम्परितरूपकमलङ्कारः, ‘वमतोरिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषालङ्कारः इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । ‘चक्रवाकयोरिव’ इत्यत्र चोपमा । ‘आलिखिते’त्यादौ क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

एक बार देखा । चंद्रिकाके समान अस्फुट हास्यसे प्रकाशमान मुखचन्द्रसे राजराजेश्वर फिर बोले—‘सुन्दरि ! मेरे वचनसे ही यदि तुम्हें लज्जा बढ़ती है तो, लो, यह मैं चुप हूँ, किन्तु तुम्हारे शरीरका यह वर्ण, खिलते हुए निर्मल चम्पककुसुम-कान्तिके समान दीख रहा है, इसका कुङ्कुम-लेप एकसा होनेके कारण सुगन्धितद्वारा ही पहचाना जाता है । एवं इस क्रमसे पाण्डुता प्राप्त हो गई है, अतएव इसका प्रतीकार तुम क्या करोगी ? और इस स्तनयुगलका अग्रभाग श्याम हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि-गर्भोत्पत्तिरूप अमृतसे सींचे जानेके कारण शान्त होती इन्द्रयकी शोकरूपी अग्नि बुझ गई है; उसके धूमको मानो उगल रहा है । एवं नीलोत्पलधारी चक्रवा-चक्रवाके समान, एवं तमालके पत्तेसे आच्छादित मुखवाले सुवर्णके कलशके समान देखनेमें आ रहा है और काले

१. पतिभूयो । २. मदीयवचसा । ३. ...मानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य, कुङ्कुमरागस्य । ४. पाण्डुतामा । ५. कुचत्रित ‘वर्णस्य’ इति पदं न दृश्यते । ६. कचिद ‘अमृत’ इति पदं नास्ति । ७. इन्द्रयशोका । ८. बहतोः । ९. अन्तर्गृहीत, गृहीत । १०. कचिद ‘कनक’ इति पदं नास्ति । ११. लिखित ।

गुरु-पङ्क-पत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयेः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यत्त्रिवलि-लेखोवलयस्य क्रशमानमुष्मत्तो^१ मध्यभागस्य^२ इत्येवं ब्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखं-विनिगूढहासः शुक्रनासः-‘देव ! किमायासयसि देवीम्, इयमनया कथयाऽपि लज्जते, त्यज कुलवर्धना-कथित-वार्त्तासम्बद्धमालार्पणम्’ इत्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण यथासमीहित-गर्भदोहद-सम्पादन-प्रमुदिता पूर्णं प्रसवसमये पुण्येऽहनि

अयेति । प्रतिदिनं प्रत्यहम् अतिगाढताम् उदरस्य क्रमेण स्थूलतया दृढसंलग्नत्वम् आपद्यमानेन प्राप्नुवता काञ्चीकलापेन रक्षणादात्ता, दूयमानस्य अत्यन्तदृढसंलग्नतया पीड्यमानस्य, नश्यत् क्रमेण विलुप्यमानस्य उदरपीवरत्वेनेत्याशयः, त्रिवलिलेखानां वलित्रयरूपरेखाणां वलयं मण्डलं यत्र तस्य तथोक्तस्य, कृशस्य भावः कृशिता कृशत्वं तम् उज्जतः क्रमेण त्यजतः, अस्य च मध्यभागस्य उदरस्य किं प्रतिविधास्यसीति सम्बन्धः । मध्यभागस्यापि गर्भन्यतिरेकेणदृढरूपत्वमसम्भवमायमिति सर्वथैव गोपनासम्भव इत्याशयः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना ब्रुवाणं कथयन्तस् अवनिपालं तारापीडम्, अन्तर्मुखे मुखमध्ये विनिगूढो गाम्भीर्यभङ्गभीत्या संबुतो हासो येन सः तादृशः । शुक्रनासः-‘देव स्वामिन् ! देवी विलासवती किं किमर्थम् आयासयसि खेदयसि, इयं देवी अनया पूर्वप्रतिपादितया कथया वृत्तान्तेनापि लज्जते न्रपते । कुलवर्धनाकथितवार्त्तासम्बद्धं कुलवर्धनाप्रतिपादितकथासम्बद्धम् आलापम् आभाषणं त्यज दूरीकुरु’ इति एवं प्रकारेण अब्रवीत् अबोधत् ।

एवमिति । एवंविधाभिः पूर्वकथिताभिः नर्मप्रायाभिः परिहासबाहुल्याभिः कथाभिः उद्वन्तैः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तन्नावस्थानं विधाय शुक्रनासः स्वभवनं निजगृहम् अयासीत् ययौ । नरेन्द्रो राजा तारापीडोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे वासभवने तां निशां रात्रिं तथा विलासवत्या सह अत्यवाहयत् अयापयत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं यथासमोहितेन यथेप्सितेन शक्त्यनुसारेणेत्यर्थः, गर्भदोहदस्य गर्भकालीनमनोरथस्य सम्पादनेन परिपूर्णतापादनेन प्रमुदिता विशेषसन्तुष्टा विलासवती । गर्भकाले हि नार्यास्तत्तन्मनोरथस्य परिपूर्णतापादनं यथाशक्त्यवश्यमेव विधेयम् । तथा चाभिहितं प्राच्यैः—

‘गर्भिण्यास्तत्तदिच्छाया विशेषेण प्रयुज्यते । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥’ इति ।

पूर्णं उपस्थिते प्रसवसमये उत्पत्तिकाले, पुण्येऽहनि शुभवासरे, अनवरतं निरन्तरं-गलन्तीभिः

अगरुते इसके ऊपरमें केवल एक बार मानो इन पर सदाके लिए फूल-पत्तों काढ़े हुए हैं ऐसा प्रतीत हो रहा है, इसका भी तुम क्या प्रतीकार करोगी ? और तुम्हारा उदर दिन-प्रतिदिन पूर्व कृशताका परित्याग कर रहा है (क्रमसे मोटा हो रहा है), इससे उदरस्थ तीनों सिलवटें अदृश्य होती जा रही हैं । एवं काञ्ची (करवनी) के अधिक तंग होनेसे मध्यभाग पीड़ा पा रहा है, इसका भी तुम क्या उपाय करोगी ?—इस प्रकार कहते हुए राजासे मुँहके भीतर हँसी छिपाकर शुक्रनासने कहा—‘महारान ! महारानी को क्यों काट देते हैं ? वे ऐसी बातोंसे लज्जित होती हैं । इसलिये कुलवर्धनाने जो संवाद कहा है, उस विषयकी बातचीत छोड़ दीजिए ।’ इस प्रकारके परिहास-मय कथोपकथनसे उस स्थानमें बहुत देरतक रहकर शुक्रनास अपने घर चला गया, राजाने भी उसी शयन-गृहमें रानीके साथ उस रातको बिताया ।

इसके कुछ समय बाद रानी गर्भकालीन जिस-जिस वस्तु की इच्छा प्रकट करती थी, राजा सामर्थ्यके अनुसार

१. अतिगाढतरताम्, आपाद्यमानेन । २. रेखा । ३. उद्वतः । ४. अन्तर्मुखहासः, मुसनिगूढहासः ।

५. अनयाऽपि कथया । ६. आलापकम्, आलापमपि । ७. वासगृहे ताम् । ८. समीहित, समुचित ।

९. पूर्णप्रसव ।

अनवरत-गलत्राडिका-कलित-काल-कलैः बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लग्ने प्रशस्तायां वेला-
यामिरम्मदमिव मेघमाला सकल-लोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिन्
जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशत-संक्षोभ-चलित-क्षितितलो भूपाला-
भिमुख-प्रसृतं स्खलद्रति-विकलकञ्चुकिसहस्रो जन-सम्भर्दनिष्पिष्यमाण-पतित-कुब्ज-चामन-
किरातगणो विस्फाप्यमाणान्तःपुर-जनाभरण-भङ्गारमनोहरः पूर्णपात्राहरणं-विलुप्यमान-वस-

जलज्जाविणीभिः नाडिकाभिः समयनिरूपकयन्त्रविशेषैः घटिकाभिरित्यर्थः, कलिता निश्चिता ज्ञाताः
कालकला सूक्ष्मकालांशा यैस्तैः तादृशैः । नाडिका हि सार्द्धद्वादशपरिमितताम्ररचितः सार्द्धद्वादशपर-
परिमितसलिलपूरणीयः पञ्चरक्तिकापरिमितसुवर्णरचितशलाकाया अधशिखद्रसंयुक्तो यन्त्रविशेषः । तथा
च शलाकया सलिलविन्दुपतनात्तत्सलिले च चिह्नविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वमक्रियत । विष्णुपुराणा-
दावेतद्विस्तरप्रकारोऽन्वेषणीयः । तथा बहिः अङ्गणादौ आगृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निरूपिता
छायाः पादच्छाया शङ्कुच्छाया वा यैस्तैस्तादृशैः, पादच्छायाग्रहणेन पूर्व समयनिरूपणमक्रियत ।
निरूपितञ्च ज्योतिषे—

‘पच्छायां द्विगुणीकृत्य चतुर्दशसमन्विताम् । पञ्चग्रहकराद्भागलब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥’

गणकैर्ज्योतिर्विज्ञैः गृहीते निश्चिते लग्ने मेषादिके प्रशस्तायाम् उच्चस्थैर्ग्रहैर्जातकस्य सुखसौभाग्य-
शोतिकायां, वेलायां लग्नान्तर्वर्तिहोरायां विलासवती मेघमाला कादम्बिनी इरम्मदमिव मेघोपश-
वह्निमिव ‘मेघज्योतिरिरम्मदः’ इत्यमरः । सकललोकहृदयानां समस्तलोकचित्तानाम् आनन्दकारिणं
प्रमोदजनकं सुतं पुत्रम् असूत सुपुत्रे । ‘बृह-प्राणिप्रसवे’ इत्यस्य लङ्ङि रूपम् ।

तस्मिन्निति । तस्मिन् राजपुत्रे जाते उत्पन्ने राजकुले राज्ञां समुदाये अतिमहान् दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमः
आनन्दवृद्धिजन्या जनानां त्वरा अभूदित्यनेन सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि पदानि ‘सम्भ्रम’ इत्यस्य
विशेषणानि । सरभसं हर्षेण सवेगम् इतस्ततः समन्तात् प्रधावितस्य उच्चलितस्य परिजनस्य बाह्याभ्य-
न्तरसेवकजनस्य चरणशतस्य पादसमूहस्य संचोभेण आघातेन चलितं कम्पितं चितितलं यत्र स तादृशः ।
भूपालाभिमुखं नृपसंमुखं सत् प्रसृतं वाचां कथयितुं प्रस्थितं स्खलद्रतिं अग्रगमनं विकलं प्रमोदसमाकुलञ्च
कञ्चुकिसहस्रम् अन्तःपुरचरवृद्धब्राह्मणसमूहो यत्र सः तादृशः । कञ्चुकिलक्षणञ्च—

‘अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’ इति ।

जनानां लोकानां सम्भर्दनेन सङ्घर्षेण निष्पिष्यमाणः पीड्यमानः अत एव पतितः स्तस्तः, कुब्जाः
पृष्ठगुहाः ‘गदुः पृष्ठगुहे कुब्जे’ इति मेदिनी, चामनाः खर्वाकृतयः ‘चामनो नीचि खर्वे च’ इति च मेदिनी,
किराताः केवलं स्वल्पतनवः ‘किरातः स्यादल्पतनौ भूमिम्बे म्लेच्छमिह्नयोः’ इत्यनेकार्थः, तेषाञ्च गणः
समूहो यत्र सः तादृशः । विस्फाप्यमाणो वृद्धिः प्राप्यमाणो यः अन्तःपुरजनानाम् अवरोधघ्नीणाम् आभ-
रणभङ्गारो भूषणनिनावः तेन मनोहरो हृदयहारी । उत्सवे मित्रवर्गैर्यानि दृढादाकृष्य नीयन्ते तानि
पूर्णपात्राणीत्युच्यन्ते, तथाहि—

‘वर्द्धापकं यद्दानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’

इति हारावली । तेषाम् आहरणेन ग्रहणेन विलुप्यमानानि हस्ताहस्तिकरणसम्भ्रमेण खस्तानि

सार उन सभी वस्तुओंको ही परिपूर्ण कर देता था, जिससे रानी अत्यन्त आनन्दित होती थी । क्रमसे प्रसवकाल
उपस्थित होने पर एक शुभदिनमें घटीयन्त्रसे निरन्तर जलविन्दु टपक रहे थे, उसके द्वारा कोई-कोई ज्योतिषी
सूक्ष्म समयका निरूपण कर रहे थे, और कोई-कोई ज्योतिषी बाहर (अँगने आदि) में जाकर अपनी छायाको
नापकर लग्नका निरूपण करते थे । इस रूपमें मेघमाला जिस प्रकार नेत्रज्योतिको उत्पन्न करती है, उसी प्रकार
विलासवतीने प्रशस्त समयमें सब लोगोंके हृदयको आनन्द देनेवाले पुत्रको उत्पन्न किया ?

उस राजपुत्रके उत्पन्न होने पर नगरमें भूम मचानेवाला, उत्सवकी बधाइयोंका बड़ा भारी कोलाहल राज-
कुलमें मच गया । परिजनवर्ग आनन्दके साथ वेगसे इधर-उधर दौड़ने लगे, उनके चरणोंके आघातसे धरातल चलाय-
मान हो गया । कञ्चुकिगण आनन्दसे व्यग्र होकर राजाके पास संवाद कहनेके लिए गिर-गिरकर दौड़ने लगे ।
मनुष्योंकी भीड़में कुचल कर कुबड़े, बौने (खर्वदेह, वामन) और कुशशरीरके मनुष्योंके झुण्ड पृथिवी पर

१. कलेः...कले । २. जलधरमाला । ३. गतिकञ्चुकि, गतिशून्य... ४. घूर्णमानान्तःपुर... ५. पूर्ण-
पात्रहरण... ६. विलुप्यमान ।

नभूषणः संक्षोभित-नगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसम्भ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरञ्च मन्दरम-
ध्यमानजलनिधि-घोष-गम्भीर-दुन्दुभि-ध्वान-पुरःसरेण प्रहत-मृदु-मृदङ्ग-शङ्ख-काहलानक-
निबह-निनाद-निर्भरेण मङ्गल-पटह-पटुरवसंवर्द्धितेन अनेक-जनसहस्र-कलकल-बहुलेन
त्रिभुवनमापूरयता उत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवे-
द्यायुवतयः सवालवृद्धा ननृतरागोपाँलमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजा प्रतिक्षर्णम् अवर्द्धत
चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्म-महोत्सवः ।

पार्थिवस्तु तनयानन-दर्शन-महोत्सव-हृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्त्तिकगणोपदिष्टे
प्रशस्ते मुहूर्त्तेनिवारित-निखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयः मणिं मय-मङ्गलकलस-युगलाशूयेन

वसनानि वस्त्राणि भूषणानि अलङ्काराश्च यत्र स तादृशः, संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं राजधानीयेन स तादृशः ।

अनन्तरमिति । मन्दरेण तदाख्यपर्वतेन मध्यमानस्य विलोड्यमानस्य जलनिधेः क्षीरसमुद्रस्य घोषवत्
शब्दवत् गम्भीरो दुन्दुभिध्वनिः मेरीनिनादः पुरःसरो यस्य तेन तादृशेन, प्रहता वादिता ये मृदवः
कोमलशब्दविधायिनो मृदङ्गा मुरजाः, शङ्खाः कम्बवः, काहला वाद्यविशेषाः, आनकाः दुन्दुभयश्च तेषां
निबहस्य समूहस्य निनादेन ध्वनिना निर्भरः पूर्णः अत्यर्थं वर्द्धित इत्यर्थः, तेन तादृशेन । मङ्गलपटहानां
मङ्गलार्थं वादितहृकानां (चर्मवाद्यानां) पटुरवैः विपुलशब्दैः संवर्द्धितो वृद्धिं प्रापितः तेन तादृशेन ।
अनेकेषां जनसहस्राणां लोकसमूहानां कलकलैः कोलाहलैः बहुलः अधिकीभूतस्तेन तादृशेन, त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् आपूरयता पूर्णाकुर्वता उत्सवकोलाहलेन महकलकलेन, सामन्तैः स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभिः नृप-
तिभिः सहेति ससामन्ताः, अन्तपुरैः अवरोधस्थजनैः सहेति सान्तःपुराः, प्रकृतिभिः पौरलोकैः सहेति
सप्रकृतयः, राजलोकैः नृपसम्बन्धिजनैः सहेति सराजलोकाः, वेश्यायुवतिभिः वाराङ्गनाभिः सहेति
सवेश्यायुवतयः, बालैः वृद्धैश्च सहेति सवालवृद्धाः, प्रजाः हर्षनिर्भराः प्रमोदपूर्णाः उन्मत्ता इव क्षीवा इव,
गोपालान् वल्लवान् मर्यादीकृत्येति आगोपालं यथा स्यात्त्येति क्रियाविशेषणम्, ननृतः नृत्यञ्चक्रुः ।

प्रतीति । चन्द्रोदयेन कुमुदबान्धवोद्भूमेन जलनिधिः समुद्र इव कलकलैः कोलाहलैः मुखरः शब्दा-
यमानः, राजसूनोः नृपात्मजस्य जन्ममहोत्सवः प्रतीक्षणं निरन्तरम् अवर्द्धत वृद्धिं प्राप ।

पार्थिव इति । पार्थिवो राजा तारापीडः 'सुतिकागृहम् अपश्यत्' इति दूरस्थया क्रियया सम्बन्धः ।
तनयाननस्य आत्मजमुखस्य दर्शनम् अवलोकनमेव महोत्सवः तेन हृतहृदयोऽपि गृहीतचित्तोऽपि दिवस-
वशेन शुभकालानुरोधेन मौहूर्त्तिकगणो देवज्ञसमूहस्तेन उपदिष्टे निवेदिते प्रशस्ते उत्कटफलसूचके मुहूर्त्ते,
निवारिताः सह गन्तुं निषिद्धाः निखिलाः समस्ताः परिजनाः सेवकजना येन सः तादृशः, शुक्रनासः
प्रधानामास्य एव द्वितीयः सहचरो यस्य सः तादृशः ।

मणिमयेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि अग्रिम 'द्वारदेशेन' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

गिर पड़े, रनिवासकी स्त्रियोंके आभूषणोंकी मनोहर झनझनाहट सुनी जाने लगी, लोगोंके शरीरपर दूसरे
लोगोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) बल तथा आभूषण छीन लिए गये, उससे अनेक बल और भूषण पृथिवीमें छोटने
लगे । इस रूपसे राजधानी एक बार में ही उद्वेलित हो उठी । तदनन्तर तीनों भुवनोंको परिपूर्ण कर वह महोत्सवका
कोलाहल होने लगा । मन्दराचलसे मथे गए समुद्रके घोषके समान गम्भीर दुन्दुभिके शब्द, समी शब्दके आगे-आगे
चलने लगे । कोमलशब्दकारी मृदङ्ग, शङ्ख, बड़े ढोल और छोटे नगाड़े आदिके शब्दसे वह कोलाहल वृद्धि पाने
लगा । एवं विजय नगाड़ेके विशाल शब्दसे और हजारों मनुष्योंके कोलाहलसे उस उत्सवका कोलाहल अत्यधिक
बढ़ गया, उस समय छोटे-छोटे राजा, लोग रनिवासकी सब स्त्रियाँ, नगरके रहनेवाले मनुष्य, राजपुरुषलोग,
सब नौजवान वेश्यायें, एवं बालक और वृद्धाणके साथ ग्वालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
सब नौजवान वेश्यायें, एवं बालक और वृद्धाणके साथ ग्वालबालसे लेकर समस्त प्रजावर्ग आनन्दसे परिपूर्ण होकर
उन्मत्तके समान नृत्य करने लगे । राजकुमारका वह जन्म-महोत्सव, कोलाहलसे परिपूर्ण होकर चन्द्रोदयसे
समुद्रके समान प्रतिदिन वृद्धि पाने लगा ।

किन्तु राजा पहलेसे ही पुत्रके मुखदर्शनरूप महोत्सवसे आकृष्टचित्त होनेपर भी उसने शुभसमयके अनु-
रोधसे ज्योतिषियोंके उपदेशके अनुसार प्रशस्त मुहूर्त्तमें अन्यान्य परिजनोंको साथ आनेसे रोककर केवल शुक्रनासके

१. मन्दराध्यमान... । २. ...जलधि... । ३. ...कचित् 'निनाद' इति पदं नास्ति । ४. सान्तः
पुरजनः । ५. आगोपम् । ६. प्रतिदिनम् । ७. जलधिः । ८. जन्मनो... । ९. दर्शनोत्सव । १०. कनकमय ।
११. कचित् 'शुगल' इति पदं नास्ति ।

आसक्त-बहुपुत्रिकालंकृतेन विविध-नव-पल्लव-निवह-निरन्तर-निचितेन सन्निहित-कनकमय-हल-मुसलयुगेन विरल-प्रथित-सित-कुसुम-मिश्र-दूर्वा-प्रवाल-मालाऽलङ्कृतेन आलम्बितावि-कलव्याघ्रचर्मणा वन्दन-माला-ऽन्तराल-घटित-घण्टागणेन द्वारदेशेन विराजमानम्, उभ-यतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोमयमयीभिरुत्तान-विनिहित-वराटक-प्रकर-दन्तुराभिः अन्तरान्तराबद्ध-विविधवर्ण-राग-रुचिर-कार्पास-कुसुम-लेश-लाङ्घिताभिः कुसुम्भ-केसर-लवा-श्लेष-लोहिताभिलेखाभिरालिखित-स्वस्तिक-भक्तिजालमुपरचयता, हारिद्र-द्रव-विच्छुरण-

अणिमयेन रत्नमयेन मङ्गलकलसयुगलेन शुभसूचककुम्भद्वयेन अशून्यः सर्वदा संयुक्तः तेन तादृशेन, आसक्ताभिः समिलिताभिः परस्परालिखिताभिर्वा बहुपुत्रिकाभिः बहुपुत्रशालिनीभिः नारीभिः अलङ्कृतः शोभितः तेन तादृशेन, चित्रिभानाम् अनेकप्रकाराणां नवानां-प्रथग्राणां पल्लवानां किसलयानां निवहेन समूहेन निरन्तरं सान्द्रं यथा-स्थात्तयां निश्चितो-व्यासः तेन तादृशेन, सन्निहितं वृद्धव्यवहारात् ससीपवर्तिनं कनकमययोः सुवर्णमययोः हलमुसलयोः सीराग्रयोः युगं यस्मिन् तेन तादृशेन, विरलम् सान्द्रं यथा-स्थात्तयां प्रथितैः अन्तरान्तरा सूत्रेण गुम्फितैः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः मिश्राः संयुक्ताः ये दूर्वाप्रवालाः बहुप्ररोहपल्लवाः तेषां मालया सजा अलङ्कृतो भूषितः तेन तादृशेन, अमङ्गलविनाशार्थमिदमलङ्करणम् । 'वीणावपुषे प्रवालोऽस्त्री विद्रुमे नवपल्लवे' इति त्रिकाण्डशेषः । आलम्बितं व्यवहारादेकृपाधे द्वाराच्छादनार्थमवलम्बितम् अधिकलं सम्पूर्णं व्याघ्रचर्म श्वेतपिङ्गलङ्कृतिर्यत्र तेन तादृशेन । तथा वन्दन-मालायाः तोरणोपरि स्थापितायाः मङ्गल्यपुष्पमालायाः, अन्तराले मध्ये मध्ये घटितो गुम्फितो घण्टागणो यत्र तेन तादृशेन । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम वन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । एवंविधेन द्वार-देशेन विराजमानं सूतिकागृहमिदं विशेषणम् ।

उभयत इति । चकारो हि किञ्चेत्यर्थः । मर्यादानिपुणेन-वैशपरम्परानियमाभिज्ञेन, 'इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पुँल्लिङ्गानि पदानि अग्रिमस्थ-‘पुनर्निवर्गणे’त्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । द्वारपक्ष-कयोः उभयतः पार्श्वद्वययोः । अग्रेतनस्य 'स्वस्तिकभक्तिजालम्' इत्यस्याधिकरणमिदम् । गोमयमयीभिः गोमयेन विहिताभिः, उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं यथा-स्थात्तया विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकाः तेषां प्रकरेण समुदायेन दन्तुराभिः निष्प्रोक्षतपिभिः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये आबद्धैः नियमितैः विविधवर्णैः बानाप्रकारनीलपीतादिभिः यो रागो रसश्च तेन रुचिराणि मनोज्ञानि यानि कार्पासकुसुमानि कार्पासपुष्पाणि तेषां लेशैः किञ्चिद्विचित्र-स्वच्छैः लाङ्घिताभिः चिह्निताभिः । कुसुम्भानां महारजनपुष्पाणां ये केसरलवाः किसलकृपाः तेषां आश्लेषेण संसर्गेण लोहिताभिः रक्तवर्णाभिः, लेखाभिलिपिभिः, आलिखितानां चित्रीकृतानां स्वस्तिकभक्तीनां त्रिकोणरचनाविशेषाणां जालं समुदायम् उपरचयता कुर्वता ।

हारिद्रेति । हरिद्राया रजन्या अयमिति । हरिद्रो यो द्रवः रसः तेन यद्विच्छुरणं प्रोक्षणं तेन परि-साध-आकर सूतिका-गृहको देखा । उस सूतिका-गृहके द्वारके दोनों बगलमें मङ्गलके लिए दो अणिमय कलश रखे थे और बहुतसी पुतलियाँ कढ़ी हुई थीं । अणिमय कलशके ऊपर सघनरूपसे अनेक प्रकारके नए-नए पल्लव रखे हुए थे । अधिकपुत्रवाली सुन्दरियाँ उस स्थानमें आकर शोभा बढ़ा रही थीं । सुवर्णमय एक हल और मुसल समीपमें रखे हुए थे । दूबकी कोंपलके साथ दूर-दूर गुंथे हुए सफेद फूलोंकी मालाएँ उस द्वारको शोभायमान कर रही थीं । अखण्डित व्याघ्र-चर्म एक ओर लटक रहे थे । और द्वारके ऊपर एक फूलकी माला लम्बा कर लटका दी गयी थी, जिसके बीच-बीचमें छोटी-छोटी घण्टियाँ बँध रही थीं । इस प्रकारके द्वारसे वह सूतिका-गृह अधिक शोभा पा रहा था । कौलिक आचारको जाननेवाली पति-पुत्रवती सुन्दरियोंके मध्यमें कोई उस द्वारके दोनों बगलमें गोबरके बहुतसे चौक बनाकर उनके ऊपर कितने चित्तकौडियों चिपका रही थीं, उससे वे चौक ऊँच-नीच हो गए थे । नानाविध गेरू आदिके सुन्दर रङ्ग द्वारा रजित कर मनोहर कार्पासकुसुमके कणों द्वारा उन चौकोंको और चित्रित करती थीं, कुसुम-फूलोंकी केसररेणुके संयोगसे उनको लाल-लाल करती थीं । उसी गोबरके चौकसे ही और चित्रित स्वास्तिक (त्रिको-

१. ...पुत्रिकाप्रदानेन ।

२. ...वन ।

३. युगलेन ।

४. आलम्बिताविरल, आलम्बिताविकट ।

५. माला, मालिका ।

६. द्वारेण ।

७. ...कचित् 'प्रकर' इति पदं नास्ति ।

८. पर्ण ।

९. कर्पास, कर्पास...

१०. हारिद्रद्रव... हारिद्रद्रव...

पिञ्जराम्बर-धारिणीं भगवतीं षष्ठीदेवीं कुर्वता, विकच-पक्षपुट-विकट-शिखण्डि-पृष्ठमण्डला-धिरुढम् आलोल-लोहित-पटघटित-पताकम् उल्लासित-शक्तिदण्ड-प्रचण्डं कार्तिकेयं सङ्घटयता विन्यस्तालकक-पटल-पाटल-मध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाबध्नता, कुङ्कुम-पङ्क-पिञ्जरीकृताम् ऊर्ध्वप्रोत-कनकमय-यव-निकर-कण्टकिताम् अविरल-लघ्न-गौर-सिद्धार्थकप्रकर्तवा काञ्चनरसखचितामिव मृन्मय-गुटिका-कदम्बमालां विन्यस्यता, चन्दनजलधवलितेषु भित्ति-शिखरभागेषु पञ्चराग-विचित्र-चेल-चीर-कलापचिह्निताम् आपीतपिष्टार्तक-पङ्काङ्कितां वर्द्धमानक-परम्पराम् अन्यानि च सूक्तिकागृह-मण्डनमङ्गलानि सम्पादयता पुरन्धिर्बर्गेण समधिष्ठि-

पिञ्जरं समन्तात् पिङ्गलवर्णम् अम्बरं वसनं धारयति-परिदधाति या सा तादृशी ताम् । षष्ठीदेवीं तन्मूर्तिं कुर्वता तण्डुलपिष्टैः रचयता ।

विकचेति । विकचं प्रस्फुटं विस्तृतं यत् पक्षपुटं पक्षयुगलं तेन विकटं विपुलं यत् शिखण्डिचो मयूरस्य पृष्ठमण्डलं तत्र अधिरुढम् उपविष्टम् । आलोला चपला लोहितपटघटिता रक्तवर्णवस्त्ररचिता पताका वैजयन्ती यस्य तं तादृशम् । तथा उल्लासितेन उत्तोत्थाप्तेन शक्तिदण्डेन शक्तिसंज्ञकायुधेन प्रचण्डो भीषणः तं तादृशम्, कार्तिकेयं कार्तिकेयमूर्तिं सङ्घटयता पिष्टतण्डुलेनैव विदधता । एतत्प्रतिमा-युगलं हि जातकरचार्यं बोध्यम् ।

विन्यस्तेति । विन्यस्तेन दत्तेन अलककपटलेन लाक्षाद्रवसमूहेन पाटलौ श्वेतरत्नौ मध्यभागौ कटिप्रदेशौ ययोस्तौ तादृशौ सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ तयोः मूर्तियुगलम् आबध्नता पिष्टतण्डुलद्वारा निर्मिमाणेन सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वत्वात् पूर्वपदस्य दीर्घत्वं बोध्यम् ।

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमपङ्केन गाढकाशमीरजन्मद्रवेण पिङ्गरीकृतां पिङ्गलवर्णाकृताम् । ऊर्ध्वे उपरिप्रदेशे प्रोक्ताः स्यूताः निखीता ये कनकमयाः सुवर्णरचिता यवा धान्यानि तेषां निकरेण समुदायेन कण्टकिता समुत्पन्न-कण्टका तां निम्नोन्नतोन्नतामित्यर्थः । अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा लघ्नः सम्बद्धः गौरसिद्धार्थकानां श्वेतसर्षपाणां प्रकारः समुदायो यत्र तस्य भावः तया कारणेन, काञ्चनरसेन तरलीकृतकनकेन खचितां लिखामिव विद्यमानम् । मृन्मयगुटिकासूक्तिकारचितगुलिका एव कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि तेषां मालां पङ्क्तिं विन्यस्यताः प्रविष्टाः स्थापयता ।

इह 'काञ्चनरसखचितामिव' इत्यत्र क्रियोत्पत्त्या, 'मृन्मयगुटिकाकदम्बमालाम्' इत्यत्र च निरङ्गके-वलरूपकम् ।

चन्दनेति । चन्दनजलेन मलयजद्रवेण धवलितेषु श्वेतीकृतेषु, भित्तीनां शिखरभागेषु ऊर्ध्वदेशेषु, पञ्चभिः पञ्चप्रकारैः रज्यते एभिः इति रागा-वर्गाः तैः विचित्राणां नानारूपाणां चेलचीराणां वस्त्रखण्डानां कलापेन समुदायेन चिह्निताम् अङ्कितां तेनाञ्छादितामित्यर्थः, तथा आपीतानाम्, ईष्यतीतवर्गानां पिष्टा-तकानां पटवासकानां 'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः, पङ्केन गाढरसेन अङ्कितां चिह्नितां लिखितामित्यर्थः, वर्द्धमानकपरम्परां शरावपङ्क्तिम् 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । सूक्तिकागृहस्य अरिष्टमवनस्य मण्डन-

णाकारं द्रव्यं निर्माण करती थीं । कोई, भगवती षष्ठी देवीकी प्रतिमा निर्माण कर उसे हस्तोंके रससे रंगे पीले कपड़े पहनाती थीं । कोई, फैले हुए पंखों-चोंकी मोरकी पीठ पर चढ़े हुए, चञ्चल रत्नवर्ण पताका-समन्वित एवं शक्ति अलकको उठाकर रखनेसे भयङ्कर स्वरूपवाले कार्तिकेयकी प्रतिमाका निर्माण करती थीं । कोई बीचका हिस्सा अलककर-रससे (लाखसे) लाल करके चन्द्र और सूर्यकी प्रतिमाका निर्माण करतां थीं । कोई-कोई, बहुततर श्रुतिकाके गोलियों को सजाकर रखती थीं, वे गोलियाँ कुङ्कुमके जलसे पीली की हुई थीं, ऊपरमें अधिकतर सोनेका जो गाढ़ देनेसे ऊँच-नीच हो गए थे, एवं समीप समीप सफेद/सुरखी चिपका देनेसे सुवर्ण खचित-सीं प्रतीत हो रही थीं । अन्य कोई चन्दनके जलसे धोई गई दीवारोंके ऊपर भागमें, पञ्चविध रंगसे चित्र काढकर, कितने कपड़ोंके डकड़े से-बेधित (लेपट) कर पीतवर्ण अवीरके लेपसे रञ्जित कर कितने शराव (कसोरा) कतारसे सजाकर रखे हुए थे । कोई-कोई अन्यान्य शोभासम्पादनरूप मङ्गलकार्य करती थीं । ऐसे ही—कौलिक आचार्यको जाननेवाली प्रति-

१. पिञ्जरावधनम् । २. शिखण्डिमण्डलम्, शिखिपृष्ठमण्डलम् । ३. सङ्घटयता । ४. प्रकारतया ।

५. पिष्ट, पिष्टकम् । ६. वर्द्धमानम् । ७. प्रसवयति ।

तम्, उपद्वार-संयत-विप्रिध-गन्ध-कुसुममालाऽलङ्कृतजरच्छागम्, अखिल-व्रीहि-मध्यावस्था-पितार्यवृद्धाध्यासित-शयनीय-शिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्र-भुजग-निर्मोकमेष-विषा-णक्षोदम्, अनल-प्लुष्यमाणारिष्टतरु-पल्लवोल्लसित-रक्षाधूमगन्धम्, अध्ययन-मुखर-द्विजगण-विप्रकीर्यमाण-शान्त्युदकलवम्, अभिनव-लिखित-मातृ-पट-पूजा-व्यग्र-धात्रीजनम्, अनेक-वृद्धाङ्गनाऽऽरब्धसूतिकामण्डलगीतिका-मनोहरम्, उषपाद्यमान-स्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशु-रक्षा-बलि-विधानम्, आवध्यमान-धवल-कुसुम-दामशतम्, अविच्छिन्नपठ्यमान-नारायण-

मङ्गलानि शोभाकारिशुभकार्याणि सम्पादयता कुर्वता पुरन्ध्रवर्गेण भर्तृपुत्रवतीनां स्त्रीणां मण्डलेन समधिष्ठितम् आश्रितम् ।

उपद्वारेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयतो बद्धः, विविधानाम् अनेकविधानां गन्धकुसुमानां सौरभयु-क्तपुष्पाणां मालया स्रज्जा अलङ्कृतो भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्य तत्तादृशम् ।

अखिलेति । अखिलानां समस्तविधानां व्रीहीणां सामान्यधान्यानाम् आशुधान्यानां वा मध्ये अवस्थापिता उपवेशिता या आर्यवृद्धा सङ्शोभवा जरती नारी तया अध्यासितः तत्सामयिका चारोपदे-शांथमवलम्बितः शयनीयस्य पट्टराशीशय्यायाः शिरोभागः मस्तकप्रदेशो यत्र तत्तादृशम् । 'व्रीहिः सामा-न्यधान्ये स्यादाशुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानाऽप्लुष्यमाणा आज्यमिश्राः घृतसहिताः, भुजगनिर्मोकाणां सर्पकञ्चुकानां मेषविषाणानाम् उरणशृङ्गणानाञ्च क्षोदाः चूर्णानि यत्र तत्तादृशम् ।

अनलेति । अनलेन अग्निना प्लुष्यमाणा दह्यमाना ये अरिष्टतरुपल्लवाः निम्बवृक्षपल्लवाः तेभ्यः उल्लसिता उल्लिता रक्षार्था जातकत्राणफलकाः धूमा वह्निकेतना गन्धाः सौरभाश्च यत्र तत्तादृशम् । तत्स-मयप्रसिद्धस्तद्देशीयन्यवहारोऽयमित्यवधार्यते ।

अध्ययनेति । अध्ययनेन स्वाध्यायपाठेन मुखरो वाचालो यो द्विजगणो विप्रवर्गस्तेन विप्रकीर्यमाणाः सुतजनन्योर्षारि निषिष्यमाणाः शान्त्युदकलवाः शान्त्यर्थसलिलपृषतो यत्र तत्तादृशम् ।

अभिनवेति । अभिनवं प्रत्यग्रं लिखितश्चित्रितो यो मातृपटः बालरक्षाकारिणीनां गौर्यादिदेवीनां वस्त्रं तस्य 'पूजायां तत्काले गौर्यादिचित्रितपटेऽर्चनायामित्यर्थः । न्यग्रा व्यासक्ता धात्रीजना उपमातरो यत्र तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेकभिः बह्वीभिः वृद्धाङ्गनाभिः जरञ्जारीभिः आरब्धा या सूतिकामङ्गलगीतिका प्रसूत्याः शुभजनकगानं तथा मनोहरं सुन्दरम् ।

उपति । उपपाद्यमानानि क्रियमाणानि स्वस्त्ययनानि अरिष्टनिवृत्त्यर्थं देवतापूजादीनि यत्र तत्तादृशम् ।

क्रियेति । क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं रक्षार्थं बलीनां देवतोपहाराणां विधानं सम्पादयन् यत्र तत्तादृशम् ।

आवध्येति । आवध्यमानम् आलम्ब्यमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं स्रक्समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

अवीति । अविच्छिन्नं सन्ततं पठ्यमानं शिशुत्राणार्थमुच्चार्यमाणं नारायणस्य श्रीविष्णोः नाम्नां सहस्रं यत्र तत्तादृशम् ।

पुत्रवती स्त्रियो वस सूतिकागृहमध्यमे रहती थी । भाँति-भाँतिके सुगन्धित फूलोंके हारसे अलङ्कृत कर द्वारके पास एक बूढ़े बकरीको बाँध रक्खा था । पलंगके सिरहानेके पास नानाविध शरत्पक्ष अन्धके ऊपर सत्कुलोत्पन्न एक बूढ़ी बूँदी हुई थी । सर्पकञ्चुकों और मेषशृङ्गका चूर्ण, घृतके साथ निरन्तर (दिन-रात) जला करता था । बालककी रक्षाके लिए अग्निमें जलते हुए नीमके पत्तोंमेंसे धूसकी गन्ध फैलती थी । ब्राह्मण-गण मन्त्र पाठ करते-करते शान्तिके लिए जल छिड़कते थे । धात्रीगण कपड़ों पर तत्काल चित्रित देवियोंके पूजाके आयोजनमें व्यस्त थीं । अनेक बूढ़ स्त्रियो प्रसूतिके मङ्गलके लिए गान आरम्भ कर सुन्दर दीख रही थीं । कोई स्वस्त्ययन कर रहा था । कोई बालककी रक्षाके लिए देवताओं को उपहार दे रहा था । कोई सफेद फूलोंकी मालाएँ बाँध रहा था ।

१. अवस्थितार्थः, आयुर्वृद्धः । २. श्वेतः । ३. निरन्तरः ।

नामसहस्रम्, अमल-हाटक-यष्टि-प्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चलशिल्पैर्ध्यायद्भिर्मङ्गल-प्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासि-लता-सनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरुषैः परिवृतम्, सूतिका-गृहमपश्यत् । अम्भः पावकश्च स्पृष्ट्वा विवेश ।

प्रविश्य च प्रसवपरिक्षाम-पाण्डुर-भूतेरुत्सङ्गगतं विलासवत्याः, स्वप्रभासमुद्योपहत-गर्भगृहप्रदीप-प्रभम्, अपरित्यक्त-गर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डलमिव सवितारम्, अपरसंख्या-लोहितबिम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कल्पतरुपल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्द-

अमलेति । अमलानि परिष्कृतानि यानि हाटकयष्टीनि सुवर्णवृण्डाः तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः निश्चलशिल्पैः वायोरभावात् निष्कम्पाङ्गिभिः अत एव अन्तर्मनस्सु शुभशतानि प्रसूतिजातकयो-र्विविधमङ्गलानि ध्यायद्भिश्चित्यद्भिरेव विद्यमानैः, मङ्गलप्रदीपैः शुभप्रदीपैः उद्भासितं द्योतितम् ।

इह 'ध्यायद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उत्खातेति । उत्खाता उन्मुच्य निस्सारिता या असिलता बल्लोवस्त्वभमानाः खङ्गाः, ताम्रिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषां तैः तादृशैः, रक्षापुरुषैः रक्षार्थं नियुक्तजनैः सर्वतः चतुर्दिग् परिवृतं परिवेष्टितं सूतिकागृहम् अरिष्टगृहम् अपश्यत् अदर्शत् ।

अम्भ इति । अम्भः सलिलं पावकम् अग्निश्च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश प्रधानामात्यशुकना-सेन सह तद्गृहे प्रविष्टवानित्यर्थः । प्रसूतिजातकयोरागाम्यरिष्टशङ्कानिवारणार्थमम्भःपावकस्पर्शन-मिति विज्ञाः ।

प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च पार्थिवः 'आत्मजं ददर्श' इत्यनेन सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-चचनान्तानि पुञ्जिङ्गपदानि 'आत्मजम्' इत्यस्य विशेषणानि । प्रसवेन सुतोत्पादनेन परिष्कामा अत्यन्त-तन्वी पाण्डुरा च सूर्तिः शरीरं यस्याः तस्या विलासवत्याः उत्सङ्गे क्रोडे गतं स्थितम्, स्वप्रभासमुद्येन स्वकीयदीप्तिजालेन उपहताः दूरे ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकाभारस्य प्रदीपानां गृहमणीनां प्रभा कान्ति-र्येन स तं तादृशम् ।

इह प्रदीपकान्तीनामुपहननसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अपरित्यक्तेति । अपरित्यक्तः अमुक्तो गर्भरागः गर्भावस्थानकालीनः रक्तिमा येन स तस्य भावः तस्मात्कारणात् । विरचितावयवमित्यन्तमेवेदं कारणमिति सिद्धान्तवागीशाः । उदये उद्गमकाले परिपाटलं समन्तात् श्वेतरक्तवर्णं मण्डलं विम्बं यस्य तं तादृशं सवितारं सूर्यमिव, अपरसंख्या पश्चिमसायं समय-स्तया आलोहितम् ईषद्रक्तं विम्बं यस्य तं तादृशं चन्द्रमसं निशानायमिव, अनुपजातम् अनुत्पन्नं काठिन्यं जरठता यत्र तादृशं कल्पतरुपल्लवमिव मन्दारकिसलयमिव । इह विशेषलौहित्यव्यञ्जनाय कल्पतरुपदमित्यवधेयम् । उत्फुल्लं प्रफुटितं रक्तारविन्दराशिमिव कोकनदनिवाहमिव, अवनिदर्शनाय पृथिव्या अवलोकनाय अवतीर्णं स्वर्गादवखलं लोहिताङ्गं रक्तदेहं मङ्गलग्रहमिव ।

इहैकस्योपमेयस्यानेकोपमानप्रदर्शनान्मालोपमालङ्कारः, किन्तु 'लोहिताङ्गमिव' इत्यत्र तु द्रव्यो-त्प्रेक्षेति विभावनीयम् ।

कोई विष्णुसहस्रनामका पाठ निरन्तर कर रहा था । निर्मल सुवर्णमय दण्डके ऊपर रक्ते हुए निश्चल बहुत-तर मङ्गलप्रदीप, मानो हृदयमें प्रसूति और बालकके सैकड़ों कल्याणोंका ध्यान करते-करते उस सूतिकागृहको प्रकाशित करते थे । एवं रक्षार्थं नियुक्त पुरुषगण नंगी तलवार हाथमें लेकर उस सूतिका-गृह के चारों ओर घेर कर घूम रहे थे । बाद राजा ने शुकनासके साथ जल और अग्नि छूकर उस सूतिका-गृहके अन्दर प्रवेश किया ।

शुकनासके साथ प्रवेश कर राजाने असीम आनन्दजनक उस पुत्रको देखा । प्रसव करनेसे अत्यन्त दुबली और फीकी शरीरवाली विलासवतीकी गोदमें रह कर उसने अपने कान्तिसमूहसे सूतिका-गृहस्थित प्रदीपसमूहकी प्रभाको मन्द कर दिया था । उस समय भी गर्भकी रक्तिमा कम न होनेसे उदयकालीन रक्त-मण्डलवाले सूर्यके समान, सन्ध्याकालीन रक्त-विम्ब-युक्त चन्द्रमाके समान, कठिनता उत्पन्न होनेके पदके कल्पवृक्षपल्लवके समान, खिले हुए लाल कमलोंके समूहके समान, एवं पृथिवीको देखनेके लिए स्वर्गसे उतरे मङ्गलग्रहके समान वह

राशिम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव विरचितावयवम्, अनभिष्यक्त-मुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिता-करतल-परिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारम्, उत्तम-कल्याणकार्तस्वरभास्वरया स्वदेहप्रभया पूरयन्त-मिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्, आगामि-कालपालन-प्रहृष्ट्यैव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगत-निमेष-निश्चल-पद्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्ट-सङ्घटितानन्द-बाष्प-पटलं प्लुततारकेण दूर-विस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिब-

विद्रुमेति । विद्रुमाणां हेमकन्दलानां प्रबालानां वा यानि किसलयदलानि विसारिकिरणाः तैः विरचितावयवमिव सृष्टिकर्त्रा निर्मिताङ्गमिव, बालातपस्य नूतनातपस्य छेदैः खण्डैः विरचितावयवमिव पद्मरागरश्मिभिः लोहितमणिकिरणैः विरचितावयवमिव ।

इह त्रिष्वपि क्रियोत्प्रेक्षा, तासाञ्च परस्परनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अनभीतिः । अनभिष्यक्तम् अप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्य तं तादृशं षण्णां मुखानां मध्ये प्रकटितकेव-कमुलमित्यर्थः । महासेनं कार्तिकेयमिव विद्यमानम् अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः ।

सुरेति । सुरवनिताया रश्मिभ्या देवाङ्गनायाः करतलात् हस्ततलात् परिभ्रष्टम् अनवधानतया प्रच्युतम् अमरपतिकुमारं देवाधिपतिबालात्मजं जयन्तमिव तथाविधद्युतिशालित्वादित्याशयः । इह 'जयन्तमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

उत्तमेति । उत्तमस्य अग्निना सन्तप्तं यत् कल्याणकार्तस्वरम् अत्युत्तमजातीयं स्वर्णं तद्वत् भास्वरया देदीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवनं निवासनिकेतनं पूरयन्तमिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव ।

इह 'उत्तमे'त्यादौ लुप्तोपमा, 'पूरयन्तमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

उद्भातेति । सहजभूषणैरिव प्राकृतिकालङ्कारैरिव, उद्भासमानैः स्फुटं प्रकाशमानैः महापुरुषाणां कवत्वादीनां लक्षणैः शङ्खध्वजादिविधैः उपेतं सहितम् । 'सहजभूषणैरिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

आगामीति । आगामिनि काले भविष्यत्समये तारुण्यादौ यत् पालनं स्वस्य रक्षणं तेन प्रहृष्टया सन्तुष्टया श्रिया लक्ष्म्या समालिङ्गितमिव उपगृहीतमिव अत्यन्तरमणीयत्वादित्याशयः । आह्लादहेतुं प्रमोदकारणम् आत्मजं पुत्रं ददर्श अवलोकयामास ।

इह 'समालिङ्गितमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

विगतेति । विगतेन निमेषेण लवङ्गयेन हेतुना 'निमेषस्तु लवङ्गयम्' इति शास्त्रीरितिः । निश्च-लानि स्थिराणि निष्क्रियाणीत्यर्थः पद्मणि लोमानि यस्य तेन तादृशेन, मुहुर्मुहुः बारम्बारं प्रमृष्टकरेण श्रेष्ठितमपि पुनः सङ्घटितं प्रादुर्भूतं यत् आनन्दबाष्पपटलं प्रमोदाश्रुसमूहः तेन प्लुता स्निग्धा तारका कनीनिका यस्य तेन तादृशेन, दूरविस्फारितेन अत्यन्तविस्तारितेन, स्निग्धेन प्रेमप्रकाशकेन चक्षुषा नय-नेन, पिबन्निव चुम्बन्निव, इह पानं चुम्बनमेव; आलपन्निव मनोभावं प्रकाशयन्निव, स्पृशन्निव संसर्गमिव

मालम् होता था । प्रबालमणि (मूँग) के विस्तृत किरणोंसे किंवा नवीन सूर्यालोकसे अथवा पद्मरागमणिकी किरणोंसे, विधाताने मानो उसके सभी अवयवोंका निर्माण किया था । पाँच मुख प्रकाश होनेके पहले एकमुख कार्तिकेयके समान एवं देवकीके हाथमेंसे गिरे हुए देवराजके शिशुपुत्र (जयन्त) के समान प्रतीत होता था । तपाए हुए स्वच्छ सुवर्णके समान देदीप्यमान स्वकीय शरीर-कान्तिसे वह उस सूतिका-गृहको मानों परिपूर्ण करता था । चमकते हुए स्वाभाविक आभूषणके समान महापुरुषके सभी लक्षण उसमें दिखाई पड़ते थे । 'भविष्यमें यह मेरा प्रतिपालन करेगा' यह मनमें जानकर सन्तुष्ट होकर ही मानो लक्ष्मीने उसका आलिङ्गन किया था । उस समय राजाके नेत्रोंमें निमेष नहीं थे, पलक निश्चल हो गए थे और बार-बार पीछेनेपर भी, आनन्दाश्रु, फिर उत्पन्न होकर पुतलियोंको डुबा रहे थे—येसे अत्यन्त उत्फुल्ल और स्नेहव्यञ्जक नेत्रोंसे राजा मानो बालकको

१. रचितावयवम् । २. कर... । ३. अष्ट । ४. कुमारकम् । ५. भास्वरतया । ६. आगामि ।

७. प्रहृष्टया श्रिया । ८. क्वचित् 'च' इति पदं नास्ति । ९. ...सङ्घटितानन्द... । १०. बाष्पविन्दु... । ११. दूर ।

त्रिव आलपन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्र-प्राप्त-दर्शनं सस्पृहमीक्षमाणः तनयाननं मुमुदे, कृतकृत्यश्चात्मानं मेने ।

समृद्ध-मनोरथः शुक्रनासस्तु शनैः शनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन् प्रीतिविस्फारित-लोचनः भूमिपालमवादीत्—देव ! पश्य पश्य, अस्य कुमारस्य गर्भसम्पीडनवशादपरिस्फुटावयव-शोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्त्तिचिह्नानि । तथाहि, अस्य सन्ध्यांशु-रक्तबालशशिकलाकारे ललाटपट्टे नर्व-नलिन-नाल-भङ्ग-तन्तु-तन्वीयमूर्णां परिस्फुरति । एतद्विकच-पुण्डरीक-धवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुर्निमित्तैर्धवलयतीव वासभवनमरालप्रदम लोचन-

सन्, मनोरथानां वाञ्छितानां सहस्रेण समूहेन प्राप्तं लब्धं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तत्तादृशम्, तनयान-नम् आत्मजमुखं सस्पृहं स्पृहासहितम् ईक्षमाणः अवलोकमानः मुमुदे सन्तोषमवाप, आत्मानं च कृत-कृत्यं कृतार्थं मेने मनसि कृतवान्, बहोः कालान्मनोरथपूरणावित्याशयः ।

इह 'पिबन्निव' आलपन्निव, स्पृशन्निव, इति त्रयाणामपि क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराणां परस्परं नैरपेक्षेण वर्तमानत्वासंसृष्टिः ।

समृद्धेति । समृद्धः सम्पूर्णः मनोरथोऽभिलाषो यस्य स तादृशः, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विस्तारिते लोचने नयने यस्य स तादृशः । शुक्रनासः प्रधानमात्म्यस्तु शनैः शनैः मन्दं मन्दम् अस्य कुमारस्य अङ्गानि करचरणादीनि प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि च तानि तादृशानि, भूमिपालं नृपतिम् अवादीत् अवोचत्—'देव-स्वामिन् !, पश्य पश्य विलोक्य विलोक्य अस्य पुरोऽवलोकमानस्य कुमारस्य बालकस्य गर्भेण गर्भांशयेन सम्पीडनवशात् ईषद्वकाशतया अत्यन्तयातनाविधानात् अपरिस्फुटा समन्तादप्यक्ता अङ्गवानां अङ्गानां शोभा कान्तिर्यस्य तथोक्तस्यापि विद्यमानस्य, चक्रवर्त्तिचिह्नानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तसार्धभौमल-क्षणानि, माहात्म्यं भाविमहापुरुषत्वम् आविर्भावयन्ति प्रकटयन्ति व्यञ्जयन्ति ।

चक्रवर्त्तिचिह्नान्येव दर्शयति—तथादीत्यादिना । अस्य कुमारस्य सन्ध्यांशुभिः सायङ्कालीनरागैः रक्ता लोहिता, बाला अल्पा अर्द्धमात्रा वा शशिकला चन्द्रकला तद्वत् आकार आकृतिर्यस्य तादृशे, ललाट-पट्टे भालफलके, नवोऽभिनवः अशुष्को यो नलिननालभङ्गः कमलनाललक्षणः तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् तन्वी सूचमा इयम् अवलोक्यमाना, ऊर्णां ब्रूयान्तरालवर्ती लोमावर्तः परिस्फुरति परिशोभते । 'ऊर्णां मेवास्मि लोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । इह लुप्तोपमयोः मिथो नैरपेक्षेण वर्तमानत्वासंसृष्टिः ।

चक्रवर्त्तिलक्षणम्—

विसतन्तुवत्सुचमरूप आवर्त्तश्च शुभायतः ।

यदि ब्रूयमध्ये स्याच्चक्रवर्ती तदोच्यते ॥

एतदिति । विकचं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वत् धवलं शुभ्रं कर्णान्तायतं भोजनिकट-पर्यन्तप्रसारितम् अरालपद्म कुटिलनेत्ररोमकम्, लोचनयुगलं नेत्रद्वन्द्वं कर्तृ, मुहुर्मुहुः वारम्बारम् उन्मि-षितैः उन्मीलनैः वासभवनं निवासगृहं धवलयतीव श्वेतीकरोतीव ।

इह 'विकचपुण्डरीकधवलम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धवलयतीव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्यनयोः परस्पर-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

चुम्बन करता हो, आलाप करता हो और आलिङ्गन करता हो इस प्रकार बहुतों ने मनोरथों से प्राप्त उसके मुख-कमलको स्पृहा से देखकर बहुत आनन्दित हुआ, और वह अपनेको धन्य समझने लगा ।

पूर्ण-सफल हुए मनोरथवाले शुक्रनास भी प्रीतिके कारण फैले हुए नेत्रों से बालकके अङ्ग-प्रत्यङ्गको देखकर राजासे धीरे-धीरे कहने लगा—'देखिए, देखिए, महाराज ! गर्भमें सिकुड़ने के कारण इस कुमारके अवयवोंकी शोभा स्फुट तो नहीं हुई है तथापि चक्रवर्ती राजाके लक्षण, भावी महापुरुषत्वकी सूचना प्रकट करते हैं । देखिए, सन्ध्याकी किरणोंसे लाल हुए अर्धचन्द्रमाके समान ललाटदेशमें कमलमृणालसे तत्काल तोड़े हुए तन्तुके समान सूक्ष्म ये रोम शोभायमान हैं । खिले हुए सफेद कमलके समान धवलवर्ण, कानोंके छोर तक फैले, मुड़े हुए

१. निरीक्षमाणः । २. बालस्य । ३. प्रीतिविस्फारिताक्षः, प्रीतिविस्फारितलोचनं प्रीतिविस्तारित-लोचनं । ४. पश्यत्य । ५. अस्फुटावयवम् । ६. आविर्भावयन्तीव । ७. सन्ध्यांशुकम् । ८. कचित् 'नव' इत्यधिकः पाठो नास्ति ।

युगलम्, विजृम्भमाण-कमल-कोष-परिमल-मनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनक-लेखेव नासिका । रक्तोत्पल-कलिकाकारमुद्ग्रहीतीव चास्याधर-रुचकम् । रक्तो-त्पल-कलिकालोहित-तलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखा-लाम्बितौ करौ । अभिनव-कल्पतरु-पल्लवकोमलं लेखामयोर्ध्वज-रथ-तुरगातपत्र-कमलैरलङ्कृतम् अनेक-नरेन्द्र-सहस्र-चूडामणि-चक्र-चुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वर-योगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।'

नेत्रदीर्घस्य प्रसंशामाह सामुद्रकशास्त्रे—

भुजाक्षियुगलं कुक्षि तथा च नासिकाद्वयम् । कुचयोर्मध्यभागं च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ।

विजृम्भमाणेति । कनकलेखेव सुवर्णलेखेव दूरायता अत्यर्थमुच्छ्रिता इयमस्य नासिका विजृम्भमा-णस्य प्रस्फुटतः कमलकोषस्य पङ्कजकुड्मलस्य यत् परिमलं सौरभं तद्वत् मनोहरं रमणीयम्, सहजं स्वाभाविकम् आननामोदं मुखगन्धम् आजिघ्रतीव उपादानं कुर्वतीव ।

'कनकलेखेव' इत्यत्रोपमा, परिमलमनोहरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, आजिघ्रतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षे-त्यासामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

रक्तोत्पलेति । रुचकं विम्बसदृशमाङ्गलिकद्रव्यम्, अधर एव रुचकम्, अधरो रुचकमिव वेति तदधररुचकं कर्तुं, रक्तोत्पलकलिकायाः कोकनदकुड्मलस्य आकारमाकृतिम् उद्ग्रहीतीव धारणं कुर्वतीव । 'रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपुरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः ।

अधररुचकम्, इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहात्सन्देहसङ्करः, रक्तोत्पलकलिकाकारणम्, इत्यत्र निदर्शनालङ्कारः, उद्ग्रहीतीव, इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इह सामुद्रके—

'पाणिपादतलौ शोणावक्षिभ्यनखानि च । तालुर्जिह्वाऽधरश्चैव सप्त रक्तं प्रशस्यते ॥' इति ।

रक्तोत्पलेति । रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य कलिका कुड्मलं तद्वत् लोहिते रक्तवर्णे तले ययौस्तौ तादृशौ, करौ । विष्टरे अश्वत्थे श्रूयत इति विष्टरश्रवा विष्णुः तस्येव 'वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । शङ्खं कम्बु चक्रं प्रसिद्धं तयोः चिह्ने रेखे ययौस्तौ, पक्षे शङ्खचक्र एव चिह्ने ययौस्तौ, प्रशस्ताभिः अङ्कुशा-दिभिः रेखाभिः रेखाभिः लाम्बितौ अङ्कितौ, उभयत्रापीदं तुल्यम् । इह पूर्णोपमा ।

अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यः कल्पतरुपल्लवः मन्दारवृक्षकिसलयः तद्वत् कोमलं मृदुलम्, लेखामयैः रेखास्वरूपैः ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगोऽश्वः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं पङ्कजञ्च तैः तादृशैः अलङ्कृतं भूषितम्; अनेकेषां नरेन्द्रसहस्राणां नृपतिवृन्दानां चूडामणिचक्रैः शिरोमणिधरातैः यक्षमुचनं प्रणामसमये संस्पर्शः तस्य उचितं योग्यम् । ..... पल्लवकोमलम्, इत्यत्र लुप्तोपमा ।

एष इति । रुदतः क्रन्दतः अस्य कुमारस्य, एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येव अतिगम्भीरोऽ-तिमन्दः स्वरयोगः कण्ठसम्बन्धो ध्वनिः श्रूयते आकर्ण्यते ।'

पल्लवकोमले नयनयुगलं, बार-बार खुल कर मानो सूतिका-गृहको धवलवर्णं कर रहे हैं । कनक-लेखाके समान लम्बी यह नाक, खिलती हुई कमलकी कलीके परिमलके समान मनोहर-स्वाभाविक इसके मुखकी सुगन्धको मानो सूँघती है । एवं इसका नीचेका ओठ मानो लाल कमलकी कलीके आकारको धारण कर रहा है । लाल-कमलकी कलीके समान इसके हथेलियोंमें भगवान् नारायणके समान शङ्ख और चक्रके चिह्न एवं अङ्कुशप्रभृति प्रशस्त रेखाएँ विद्यमान हैं । कल्पवृक्षके नए पत्तोंके समान कोमल एवं ध्वज, रथ, अश्व, छत्र और कमलकी रेखाओंसे अलङ्कृत इसके चरण-युगल हैं । और ये हजारों राजाओंकी चूडामणियोंसे चुम्बन होनेके योग्य हैं । और रोनेके समय इसके ये कण्ठ-स्वर, दुन्दुभिध्वनिके समान अत्यन्त गम्भीर सुने जा रहे हैं ।'

१. क्वचित् 'कमल' इति पदं नास्ति । २. दूरादायता । ३. रक्तोत्पलनिकरम्, रक्तोत्पलकलिका-तुरागम् । ४ क्वचित् 'च' शब्दो नास्ति । ५. अधरपुटकम्, अधरकम् । ६. ...कलिकाकारलोहित... ।

इत्येवं कथयत्येव तस्मिन् ससम्भ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्भ्रम-पुलकित-तनुः स्फारीभवल्लोचनो मङ्गलकनोमा प्रहृष्ट-वदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत्—‘देव ! दिष्ट्या वर्द्धसे, प्रतिहतास्ते शत्रवः, चिरं जीव जय चं पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः । शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम्’ इति ।

अथ नृपतिः अमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीति-विस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—‘अहो ! कल्याणपरम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादः यत्, ‘विपदूपदं सम्पत् सम्पदमनुबध्नाति’ इति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनाऽपि भवतेव वयमनुवर्तिताः’ इत्यभिधाय प्रीति-

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तविधिना तस्मिन् शुकनासे कथयत्येव श्रवत्येव, ससम्भ्रमं क्षीघ्रम् अपसृतेन मार्गं परित्यज्य आप्तेन द्वारिस्थितेन राजलोकेन राजगणेन दत्तमार्गः दत्ताध्वा स्वरितगतिः क्षीघ्रगमनः सन् आगत्य एतत्, प्रहर्षोद्भ्रमेन प्रमोदोदयेन पुलकितो रोमाञ्चिता तनुः शरीरं यस्य स तादृशः, स्फारीभवन्ती विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने चक्षुषी यस्य स तादृशः, प्रहृष्टवदनः विकसितमुखः, मङ्गलकनोमा पुरुषः, राजानं तारापीडं पादयोः चरणयोः प्रणम्य नमस्कृत्य व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास—देवेति । देव स्वामिन् ! दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे एधसे, ते शत्रवो विपत्ताः प्रतिहताः कथं प्राप्ताः सन्ति वति शेषः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि, पृथिवीं वसुन्धरां जय स्वाधीनां कुरु । त्वत्प्रसादात् भवदनुग्रहात् अत्रभवतो माननीयस्य शुकनासस्य प्रधानमात्यस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् अग्रिमार्थां स्वपत्न्यां मनोरमाभिधानायां मनोरमेतिसंज्ञिकायां रेणुकायां जमदग्निपत्न्यां रामः परशुराम इव तनयः सुतो जातः उत्पन्नः । श्रुत्वा एतदाकर्ण्य देवो भवान् प्रमाणम्, यदाज्ञापयति देवस्तदेव विधेयमित्याशयः । ‘राम इव’ इत्युपमा ।

अथेति । अथ एतच्छ्रवणानन्तरम् अमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिर्वर्षणं तत्प्रतिमं तत्तुल्यं तद्वचनं मङ्गलकवच आकर्ण्य श्रुत्वा, प्रीत्या स्नेहेन विस्फारिते विकसिते अक्षिणी नयने येन स तादृशो नृपगी राजा प्रत्यवदत् प्रत्यवोचत्—‘अहो !’ इत्याश्रये । कल्याणपरम्परा श्रेयःसन्ततिः ममेति शेषः । अत एवाह—सत्योऽयमिति । अयं लोकप्रवादः जनानां चिरन्तनो वचनव्यापारः सत्यो यथार्थः, यत् ‘विपदं विपत्, सम्पदं सम्पत्, अनुबध्नाति अनुगच्छति । शुकनासं प्रति प्रथयति—सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं तुल्यं सुखं दुःखं ययोस्तयोस्तादृशयोर्भावस्तां दर्शयता बोधयता विधिना देवेनापि भवतेव स्वयेव वयम् अहमित्यर्थः, अनुवर्तिताः अनुसरणं कृताः । एवञ्च तनयोत्पत्तेः पूर्वम् आवयोः तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव दुःखमासीत्, साम्प्रतमपि च तदनुत्पत्त्या तुल्यमेव सुखम् । दुःखानुभवानन्तरं यदि सुखानुभवो भवति तदातीव रमणीयत्वमिति सर्वानुभवसिद्धम् । उक्तञ्च केनापि—

‘सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्’ यथा चातीव सन्तोषोत्पादनेन भवान् मामनुसरति दैवोऽपि सम्प्रति तथैवेत्याशयः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा प्रीतिविकसितमुखः आभ्य-

शुकनास इस प्रकार कह रहा था कि इतनेमें ही द्वारके पास खड़े राजा लोगोंने झट-पट सरक कर जिसे रास्ता दिया, एवं आनन्दसे रोमाञ्चित शरीर, विस्फारित नेत्र, और प्रफुल्ल-वदन वाला मङ्गलक नामका एक व्यक्ति, जल्दी-जल्दीसे आकर चरणमें राजाको प्रणाम कर कहने लगा—‘महाराज ! सौभाग्यवश आपकी उन्नति हुई है, आपके शत्रुओंका नाश हो । आप दीर्घायु हों । एवं पृथिवी की विजय करें । आपके अनुग्रहसे माननीय मन्त्रिमहाशय शुकनासके भी ज्येष्ठ पत्नी मनोरमाके गर्भमें—रेणुकाके गर्भमें परशुरामके समान—एक पुत्र उत्पन्न हुआ है । इस समाचारको सुनकर जो कर्तव्य हो, वह करें ।’

अनन्तर राजा अमृत-वृष्टिके समान उसके वचन को सुनकर प्रीति-प्रफुल्ल नेत्रसे बोला—‘क्या आश्चर्य ! आज जो अविच्छिन्न मङ्गलकी धाराको देखता हूँ । अतएव यह लोकप्रवाद सत्य है कि—‘विपत्ति विपत्तिका और सम्पत्ति सम्पत्तिका अनुसरण करती रहती है ।’ सुख और दुःखमें समानता दिखाकर विधाताने भी सभी प्रकारसे तुम्हारे ही समान मेरे साथ बर्ताव किया है’ यों कह कर प्रीति-प्रफुल्ल-मुखसे आनन्दके साथ शुकनासको

१. द्वारस्थितेन । २. मङ्गलनामा । ३. प्रहृष्टवदनपुरुषः । ४. कश्चित् चकारो न विद्यते । ५. पृथिवीं प्रतिपालय । ६. भूपतिः । ७. जनप्रवादः ।

विकसितमुखः सरभसमालिङ्ग्य विहसन् स्वयमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचनानुरूपं पुरुषायपरिमितं पारितोषिकमादिदेश ।

उत्थाय च तथैव तेन चरण-विघट्टन-कणित-नूपुर-सहस्र-मुखरित-दिगन्तरेण, सरभसो-त्क्षेप-चलित-मणिवलयवली-वाचालित-भुजलतेन, ऊर्ध्वकृतैरुत्तानतलैः करपुटैरनिल-लुलि-ताम् आकाशगङ्गा-कमलिनीमिव दर्शयता, पर्यस्त-मृदित-कर्णपल्लवेन, परस्पराङ्गद-कोटि-सदृ-

न्तरस्नेहप्रफुल्लवदनः सरभसं सप्रभोदम् आलिङ्ग्य शुक्रनासमालिङ्ग्य विहसन् स्मितं कुर्वन् स्वयमेव आत्मनैव शुक्रनासस्य मन्त्रिणः उत्तरीयम् उत्तरीयवस्त्ररूपं पूर्णपात्रं सन्तोषेण समानयनद्रव्यम्, जहार हृतवान् । इह 'भवतेव' इत्यग्रेपमालङ्कारः ।

तस्मा इति । तस्मै शुभसन्देशप्रापकाय मङ्गलकाय प्रीतमनाः सन्तुष्टचित्तः प्रियवचनानुरूपम् इष्ट-वचनयोग्यम् अपरिमितं सख्यातीतं पारितोषिकं सन्तोषप्रयुक्तं दातुं धनाध्यक्षम् आदिदेश आज्ञापयामास ।

उत्थायेति । तथैव तेनैव प्रकारेण राजा तस्मात् स्थानात् उत्थाय उत्थानं विधाय तेन अन्तःपुरि-काजनेन राजपरिजनेन प्रवृत्तनृत्येन चारणगणेन चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवम-कारयदिति दूरेणान्वयः । सम्प्रति अन्तःपुरिकाजनेनेत्यस्य विशेषणानि दर्शयति—चरणयोः पादयोर्विघट्ट-नेन निक्षेपेण कणितानां रणितानां नूपुराणां पादकटकानां सहस्रेण वृन्देन मुखरितानि वाचालितानि दिगन्तराणि विह्वलध्यानि येन तेन तादृशेन ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितम् उरक्षेपेण नृत्यगीताद्यनुसाराद्ध्वमुत्थापितेन चलिताभिः चपली-भूताभिः मणिवलयानां रत्नकङ्कणानाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः वाचालिताः मुखरायमाणीकृता भुजलता-बाहुवस्त्रयो-यस्य तेन तादृशेन ।

ऊर्ध्वकृतैरिति । ऊर्ध्वकृतैः उच्चैर्विहितैः उत्तानतलैः उन्मुखतलैः करपुटैः हस्तपुटैः करणैः, अनिललु-लितां पवनेन पातिताम् आकाशगङ्गायाः स्वधुन्याः कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयतेव प्रकटयतेव तथाविधहस्तो-र्ध्वकिरणवित्याशयः ।

पर्यस्तेति । पर्यस्ता प्रथममाकाशसम्भ्रमात् पृथिव्यां पतिताः, मृदिताः, अनन्तरं लोकपादैर्विदु-लिताः कर्णपल्लवाः अवगाळङ्कारीभूतकिसलयानि यस्य तेन तथोक्तेन ।

परस्परेति । परस्परम् अन्योन्यम् अङ्गवानां बाहुवलयानां केचूराणां कोटिभिरग्नैः सङ्घट्टनेन घर्षणेन पूर्वं बहानि विद्वानि ततः पाटितानि द्वैधीकृतानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेन तादृशेन ।

आलिङ्गन कर हँसते २ राजाने अपनेसे ही पूर्णपात्रकी जगह उसके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) को खींच लिया । एवं सन्तुष्ट चित्तसे मङ्गलकके प्रियसंवाद कहनेके अनुरूप अपरिमित पारितोषिक देनेके लिए धनाध्यक्षको आदेश दिया ।

फिर उसी तरह उठ कर राजाने शुक्रनासके महलमें जाकर (अपनेसे) दूना उत्सव कराया । जानेके समय उसके पीछे-पीछे अन्तःपुर (रनवास) की स्त्रियाँ भी जाती थीं । उनके पादक्षेपके समय झनझनाते हजारों पायजेवोंसे दिगन्तर गूँज उठा । वेगसे भुजलता (हाथ) उछालनेके कारण हिलते मणि-कङ्कणोंके शब्दसे भुजलताएँ भी शब्दायमान हो गईं । हथेलियाँ ऊपरकी ओर करके ऊँचे किए कर-सम्पुटोंसे वे मानों, बाहुके जोरसे चलायमान हुए आकाश-गङ्गाके कमलिनीको दिखाने लगीं । लोगोंके संघर्षसे उनके कर्ण-पल्लव गिरकर पड़वलि होने लगे । परस्पर सङ्घर्षके समय एकके केचूर (बाजूबन्द) के अग्रभागसे दूसरेके उत्तरीयवस्त्र बिद्ध होकर फटने लगे । शरीर में लिप्त कुकुमादि, पसीनेसे धुलकर सूक्ष्म बखोंको रंग देते थे । लोगोंके सङ्घर्षसे तिलक

१. प्रियवचनश्रवणानुरूपम् ।

२. ...विघट्टन..., कुट्टन ।

३. ...अत्रैव क्वचित् 'मणि' पदमधिकं

वर्तते । ४. चालित...वलि... ।

५. भुजवलेन ।

६. ...लुण्ठिताम् ।

७. क्वचित् 'गङ्गा' इति

पदं नास्ति ।

दष्ट-पाटितोत्तरीयांशुकेन, अमजल-धौताङ्गराग-रञ्जित-चीनवाससा, किञ्चिद्वशिष्ट-तमाल-पत्रेण, विलसद्धारविलासिनीहसितैरभिद्र-कैरव-चनानुकारं प्रथयताः, सरभसवल्गन-स्वलल्लोल-हारलतास्फालित-कुचस्थलेन, सिन्दूर-तिलक-लुलितालक-लेखेन, विप्रकीर्णपिष्टातक-पांशु-पुञ्ज-पिञ्जरित-केशपाशेन, प्रणृत्यै-विकल-मूक-कुब्ज-किरात-वामन-बधिर-जड-जन-पुर-सरेण, उत्तरीयांशुक-ग्रीवावबद्धावकृष्ट-विडम्बित-जरत्कञ्चुकि-कदम्बकेनै, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यता-ललयानुगतेन, कल-मधुरमुद्रायता, हर्षनिर्भरतया मत्तेनेव उन्मत्तेनेव ग्रहगृहीतेनेव व्यपगत-

अमेति । अमजलैः धर्मसलिलैः धौताः चालिता ये अङ्गरागाः कुङ्कुमादीनि अङ्गविलेपनानि तै रञ्जितानि चीनवासांसि सूक्ष्मवस्त्राणि यस्य तेन तादृशेन । 'चीनो देशांशुकप्रोहिभेदे तन्तौ सृगान्तरे' इति मेदिनी ।

किञ्चिदिति । विलसन्त्यः सविलासं व्रजन्त्यो या वारविलासिन्यो गणिकाः तासां हसितैः हासैः उच्चिद्रस्य प्रस्फुटितस्य कैरववनस्य कुमुदविपिनस्य अनुकारम् अनुकरणं प्रथयता प्रकटयता 'यशसि धवलता ध्वन्यते हासकीर्त्योः' इति कविसमयल्यातेः हास्यस्य शुभ्रत्वादित्याशयः ।

सरभसेति । सरभसं वेगसहितं यत् वसगनम् आस्फालनं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्वलल्लोल-स्वस्थानात् च्यवन्तीभिः लोलभिः चञ्चलाभिः हारलताभिः मुक्तालताभिः आस्फालितमाहतं कुचस्थलं स्तनप्रदेशो यस्य तेन तथोक्तेन ।

सिन्दूरेति । सिन्दूरतिलकेषु नागजजनितविशेषेषु लुलिता आकाशसम्भ्रमात् लुण्ठिता अलक-रेखा चूर्णकुन्तलपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।

विप्रेति । विप्रकीर्णाः विचित्राः पिष्टातकाः पटवासाः तेषां पांशुपुञ्जैः चूर्णसमूहैः पिञ्जरिताः पीत-रक्ततां प्राप्ताः केशपाशाः कचसमूहा यस्य तेन तादृशेन ।

प्रणृत्येति । प्रणृत्येन विशेषनर्त्तनेन विकला व्यग्राः, मूका अस्फुटवाचः, कुब्जाः पूर्वप्रदर्शिताः, किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः हस्वदेहाः, बधिरा अकर्णाः, जडा अत्यन्तदुर्बोधाश्च लोकाः पुरस्सरा अग्र-गामिनो यस्य तेन तादृशेन ।

उत्तरीयेति । उत्तरीयांशुकैः तत्तत्प्रच्छादनवस्त्रैः ग्रीवासु कन्धरासु प्रथमं वस्त्रं समीरणप्रेरणया यदृच्छया संयमितम्, ततश्च अवकृष्टं प्रमोदविह्वलतया तत्प्रमादेन गतिजवात् आकृष्टम्, अत एव विडम्बितं बलाद्वरगेन पृथिव्यां पातनोपक्रमेण च व्यग्रोद्धतं जरतां परिणतवयसां कञ्चुकिनाम् अन्तःपुर-चरब्राह्मणानां कदम्बकं समुदायो येन तादृशेन ।

वीणेति । वीणा वल्लकी, वेणुवंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालं तेषां लये ध्वनिसाम्यं तदनु-गतयेन तदनुसारचलितेन ।

कलेति । कलम् अभ्यवर्तं मधुरञ्च यथा स्यात्तथा उद्गायता उच्चैःस्वरेण गानं विवधता ।

हर्षेति । हर्षनिर्भरतया प्रमोदातिशयतया मत्तेनेव सुरापानजनितमत्ततासहितेनेव, उन्मत्तेनेव उन्मादव्याधिप्रस्तेनेव, तथा ग्रहगृहीतेनेव भूताविष्टेन पुरुषेणेव व्यपगतो विनष्टः वाच्यावाच्ययोः प्रति-

अल्पमात्र अवशिष्ट ये । वे सविलास-गामिनी देश्याओंके हास्यसे खिले हुए कमल-वनके अनुकरणको प्रकाश करती थीं । वेगसे आन्दोलन होनेके कारण स्वस्थानस्थित चञ्चल हार-लता द्वारा उनके स्तनमण्डल ताकित हो रहे थे । सिन्दूरकी बिन्दीमें उनके बालोंकी लट्टें चिपक गई थीं । पटवासा चूर्ण उड़ानेसे केशकलाप पीले-पीले हो गये थे । गूँगे, कुबड़े, बहरे, किरात, बौने और मूर्ख उद्धत नृत्यसे विह्वल होकर उनके आगे-आगे जाते थे । किसी-किसी स्त्रीके उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) किसी-किसी वृद्ध कञ्चुकीके गर्दनमें फँस जानेपर उसके खींचनेपर वे कञ्चुकिगण अत्यन्त विडम्बना पाते थे । वे वीणा, वंशी, मृदङ्ग, काँसा और मजीरोंके लयके अनुसार पाँव फेंक कर जाती थीं । उच्चैःस्वरसे अस्पष्ट (धीमी) और मधुर गान करती थीं । आनन्दमें मग्न होनेसे किसी समय

१. स्वच्छवीन, चौरवाससा । २. चलन । ३. "लोलितालक" । ४. क्वचिद् 'पांशु' इति पदं नास्ति । ५. प्रनृतकल, प्रनृतविकल, । ६. "विलम्बित" । ७. कदम्बेन । ८. "अनुयातेन" । ९. अपगतः ।

चाच्यावाच्यविवेकेन नृत्य-गीत-क्रीडा-प्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन, प्रचलित-मणिकुण्डलाहृत-कपोलभित्तिना च विधूर्णमानकर्णोत्पलेनाधोगलित-विलोल-शेखरेण दोलायमान-वैकक्षक-कुसुममालेन निर्दय-प्रहृत-भेरी-मृदङ्ग-मर्हल-पटह-निनादानुगत-काहल-शङ्ख-रव-जनित-रभसेन चरण-सन्निपातैर्दारयतेव वसुधां राजपरिजनेन, प्रवृत्तनृत्येन च चारणगणेन विविधमुख-वाद्य-कृतकोलाहलेन पठता गायता वल्गता चानुगम्यमानः शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुण-तरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे, प्राप्ते दशमेऽहनि, पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णश्च कोटिशो

पाद्याप्रतिपाद्ययोः विवेको विवेचनं पृथगाश्मता यस्य तेन तादृशेन वाच्यमपि प्रतिपाद्यता अवाच्यम-स्त्रीलादिकमपि प्रतिपाद्यतेत्यर्थः । नृत्यं नर्तनं गीतं गानं क्रीडा विनोदः तेषु प्रसक्तेन संलग्नेन अन्तः-पुरिकाजनेन अन्तःपुरस्थसुन्दरीवृन्देन ।

प्रचलितेति । अधुना 'राजपरिजनेन' इत्यस्य विशेषणानि प्रतिपादयति—प्रचलितेत्यादिना । प्रचलितैः सञ्चलितैः मणिकुण्डलैः रत्नकर्णाभरणैः आहताः ताडिताः कपोलभित्तयो गण्डस्थलानि यस्य तेन तादृशेन । विधूर्णमानानि आन्दोलितानि कर्णोत्पलानि श्रवणपद्मानि यस्य तेन तादृशेन । अधोगलिताः पृथिव्यां प्रच्युताः विलोलाः चपलाः शेखराः शिरोऽवतंसा यस्य तेन तादृशेन । दोलायमानाः कम्पमानाः वैकक्षकाणां तिर्यग्लम्बिवक्षःस्थानां कुसुममालाः पुष्पमाला यस्य तेन तादृशेन । निर्दयम् अत्यन्तं यथा स्यात्तथा प्रहृताः वादिता ये भेरी मृदङ्गा मर्हला वाद्यविशेषाः पटहाः ढक्काश्च तेषां निनादैः शब्दैः अनुगताः तन्मिश्रिता ये काहलानां विस्तृतढक्कानां कम्बूनाञ्च रवाः तैर्जनितो निष्पादितो रभस आनन्दो यस्य तेन तादृशेन । चरणसन्निपातैः पादविशेषैः वसुधां पृथिवीं दारयतेव विदीर्णा कुर्वतेव राजपरिजनेन नृपपरिवारेण ।

इह 'चरणविघटनफणितनूपुरसङ्घसमुखरितदिगन्तरेण' इत्यत्र दिगन्तराणां मुखरीकरण-सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'कैरवचनानुकारम्' इत्यत्रोपमार्थी । 'उत्तरीयांशुक' 'कञ्चुकिकदम्बकेन' इत्यत्र हि स्वभावोक्तिः । 'मत्तेनेव, उन्मत्तेनेव, ग्रहगृहीतेनेव, इत्येतेषु च मालोपमा, उपप्रेक्षा वा । 'दारयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तं जात नृत्य नर्तनं यस्य तेन तादृशेन, विविधैः नानाप्रकारैः मुखवाद्यैः मुखद्वाराऽ-भ्यक्तध्वनिनिस्सारणैः कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन तेन तादृशेन, पठता उच्चैः स्वरेण राजस्तुतिं कुर्वता, गायता गानं विदधता, वल्गता उल्लम्फनं प्रलम्फनञ्च विदधता चारणगणेन च कुशीलववृन्देन च अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः 'चारणास्तु कुशीलवाः' इत्यमरः । शुक्रनासभवनं प्रधानामात्यगृहं गत्वा द्विगुणतरं स्वस्मादतिशयेन द्विगुणम् उत्सवम् अकारयत् कारयामास ।

अतिक्रान्त इति । अतिक्रान्ते व्यतीते च षष्ठीजागरे षष्ठीरात्रिकृत्ये, जागरणे, दशमेऽहनि जन्मावधि दशमे दिने प्राप्ते उपनत्ते-सति, पुण्ये पवित्रे मुहूर्ते वेलायां गाः सुरभीः कोटिशः कोटिसंख्याकाः सुवर्ण मदमत्तके समान, किसी समय उन्मत्तके समान एवं किसी समय ग्रह-ग्रस्तके समान होकर वाच्यकथा भी बोलती थीं, अवाच्य कथा भी बोलती थीं एवं नृत्य, गीत और क्रीडामें व्यापृत होकर चलती थीं ।

राजाके परिजन वर्ग भी उनके पीछे-पीछे चल रहे थे । उन लोगोंके मणिमय कुण्डल हिल-हिल कर सुन्दर गालोंपर टकराते थे; कर्णोत्पल झूल रहे थे; मस्तकके आभूषण खिसक-खिसक कर नीचे (पृथिवीमें) गिर जाते थे; फनेक की तरह छाती पर पहनी-मर्ह-फूलोंकी मालाएँ दोलायमान हो रही थीं; अत्यन्त ताड़न करने (बाजने) से भेरी, मृदङ्ग, ढोल और नगाड़ेके शब्दके साथ बड़े-बड़े ढोलों और शङ्खोंके शब्दसे उन लोगोंको आनन्द उत्पन्न हुआ और वे अपने चरण-क्षिपसे पृथिवीको मानो विदीर्ण करते थे । चारण-गण भी राजाके पीछे-पीछे जाते थे, उन लोगोंके मध्यमें कितने नृत्य करते थे, कितने नानाविध मुखवाद्यसे कोलाहल करते थे, कितने राजस्तुति पाठ करते थे, कितने गान करते थे एवं कितने उल्लम्फन-प्रलम्फन करते-करते जाते थे ।

छठी रात्रिके कृत्य हो जानेके बाद दशवें दिन प्राप्त होने पर शुभ मुहूर्तमें राजा करोड़ों गाय और सुवर्ण

१. विवेकेनेव । —२. क्वचित् 'गीत' इति पदं नास्ति । ३. प्रचल... । ४. उद्धाटित... ।

५. विगलित... । ६. वैकक्षिक... , वैकक्ष । ७. काहल... । ८. विदारयतेव । ९. वसुन्धराम् ।

१०. नृत्ते प्रवृत्त । ११. विविधवाद्य । १२. गायता चानुगम्यमानः ।

ब्राह्मणसात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन् दृष्टः' इति स्वप्नानुरूपमेव सूत्रोः चन्द्रापीड इति नाम चकार ।

अपरेद्युः शुक्रनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादि क्रिया-कलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य ।

तारापीडः क्रीडान्यासङ्ग-विधातार्थं बहिर्नगरादनुशिप्रम् अर्द्धकोशमात्रायाम्, अति-

कनकञ्च ब्राह्मणसात् ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिपूर्णमण्डलः समस्ताव-यवयुक्तः चन्द्रो निशापतिः अस्य शिशोः मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजम् आविशन् प्रविशन् दृष्टो निरीक्षित इति स्वप्नानुरूपमेव स्वप्नतुल्यमेव राजा भूपतिः स्वसूत्रोः स्वतनयस्य चन्द्र आपीडः शोखरो यस्य स तादृशः चन्द्रापीड इति नाम संज्ञां चकार कृतवान् । यद्यपि—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः’

इति वचनाद्वैशम्पायने राज्ञः शुद्धभावेन नामकरणमयुक्तम्, तथापि ‘दशम्यामुत्थाप्य पिता नाम कुर्यात्’ इत्यादि पारस्करसूत्रादिप्रमाणमभ्युपगम्य तथोक्तिरिति विभावनीयम् ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युः अन्यस्मिन् दिने जननादेकादशदिवसे ‘एकादशे द्वादशे वा पिता नाम कुर्यात्’ इति श्रुत्या नामकरणे एकादशाहोऽपि विहित इति ज्ञातव्यम् । ब्राह्मणोचिताः आभ्युदयिकश्राद्धादिपूर्वकशर्मन्तनामोद्बोद्धेखनयोग्याः सकलाः समस्ताः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं भूपतिनानुमोदितं स्वामितया मित्रतया च समस्तकृत्येष्वेव तदनुमतिग्रहणौचित्यादित्याशयः, आत्मजस्य तनयस्य विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं शुभसूचकमित्यर्थः । विशं लोकं पाति रक्षतीति विशम्पो विष्णुः ‘पृथोवरादीनि यथोपदिष्टम्’ इत्यनेन साधुः, स एव अयनम् आधरो यस्येति विशम्पायनः ततश्च स्वार्थे प्रज्ञादित्वाद्यप्रत्यये आद्यचो वृद्धौ सत्यां वैशम्पायन इति । एतच्च नाम मङ्गलसूचकमेव । पूर्वं चन्द्रापीड-नाम्ना त्रिपुरविजयिनो महेश्वरस्य प्रतिपादनात्तस्य बलान्वितत्वं प्रतीयते । तथा चाह मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥’

क्रमेणेति । चूडाकरणं बौलकर्म तस्य आदिभूते निष्क्रमणाच्चप्राशने च तद्रूपाः क्रियाः तासां कलापः समूहो यस्य स तादृशः, तथा च कृतो विहितः चूडाकरणादिक्रियाकलापो यस्य तादृशस्य । शैशवं बाल्यम् अतिचक्राम कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः ।

इह शैशवलीलां चन्द्रापीडस्य कथं नावर्णयत् कविरिति विस्मयमापादयति—सहृदयद्वयेष्विति ।

तारापीड इति । तारापीडो भूपतिः, चन्द्रापीडस्य क्रीडासु खेलासु व्यासङ्ग आसक्तिः, तस्य विधा-तार्थं निवारणार्थं नगरात् स्वकीयराजधानीतो बहिः, शिप्रां शिप्रातटमनु इत्यनुशिप्रं शिप्रानदीतटे विद्यामन्दिरं पाठशालाम् ‘अकारयत्’ इत्यन्वयः । तस्य च नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । अर्द्धकोशमात्रम् आयामो विस्तारो यस्य तत्तादृशम् । तुहिनगिरेः हिमाचलस्य

ब्राह्मणो को दान देकर—इस बालककी माताके मुखमध्यमें पूर्णमण्डल चन्द्रने प्रवेश किया है, यह मैंने पहले स्वप्न में देखा था—यह विचार कर राजाने उस स्वप्नके अनुसार पुत्रका नाम ‘चन्द्रापीड’ रक्खा ।

शुक्रनासने भी दूसरे दिन ब्राह्मणोचित समस्त कार्य सम्पादन करके राजाकी अनुमतिसे अपने पुत्रका, ब्राह्मण के योग्य ‘वैशम्पायन’ नाम रक्खा ।

क्रमपूर्वक चन्द्रापीडका निष्क्रमण, अन्नप्राशन और चूडाकरणादि समस्त क्रियायें सम्पन्न हुई, इस प्रकार बाल्यावस्था बाँत गई ।

तदनन्तर तारापीडने, चन्द्रापीडका मन खेलमें लगनेसे रोकनेके लिए, राजधानीको बाहर, शिप्रा-नदीके तट पर, आषकोस झन्डा, एक विद्या-मन्दिर बनवया । हिमालयके शिखरोंकी मालाके समान बड़ा ऊँचा और उस पर चूनेके लेपसे श्वेतवर्ण प्रखीर (चहार-दिवारी) द्वारा वह विद्यालय परिवेष्टित किया हुआ था । चहारदिवारीके समीपमें बनाई हुई बड़ी परिखा (चौड़ी गोल खार्ह) द्वारा भी वह वेष्टित था । अत्यन्त बृहत् कपाटसे उसके अन्यान्य

महता सुहिनगिरि-शिखर-मालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्रा-
कारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वार-
प्रवेशम्, एकान्तोपरचित-तुरग-बाह्याली-विभागम्, अधःकल्पित-व्यायामशालम्, अमरागा-
राकारम्, विद्यामन्दिरम् अकारयत् । सर्वविद्याचार्याणाञ्च संग्रहे यन्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् ।
तत्रस्थञ्च तं केशरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गमम्, आचार्य-कुल-पुत्र-प्राय-
परिजनम्, अपनीताशेष-शिशुजनक्रीडन-व्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविशोपादानार्थ-
माचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव । प्रतिदिनञ्चोत्थायोत्थाय
सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा ।

शिखराणि शृङ्गाणि तेषां यां मालाः पङ्क्तयः तदनुकारिणा तत्सदृशेन अतिमहता अत्युच्चैः सुधाचूर्ण-
द्रव्यं तया धवलितेन श्वेतीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

अन्विति । प्राकारस्य वलयस्य समीप इत्यनुप्राकारम् आहितेन स्थापितेन सहता विशालेन परिखा-
वलयेन दुर्गादिपरितः खातमण्डलेन परिवेष्टितं परिवृतम् ।

अतीति । अतिदृढैः अत्यन्तस्थूलैः कपाटैः सम्पुटे पिधानं यस्य तत् तादृशम् । उद्घाटितेन उन्मु-
क्तकपाटेन एकेन द्वारेण प्रवेशाऽन्तर्गमनं यत्र तत्तादृशम् । एकान्ते एकस्मिन् भागे उपरचितो निर्मितः
तुरगबाह्यालीनाम् अश्वशकटपङ्क्तीनां विभागः अवस्थितभूमिः यत्र तत्तादृशम् । अधःप्रदेशे अधोभागे
कल्पिता रचिता व्यायामशाला मल्लक्रीडाभवनं यत्र तत्तादृशम्, अमरागाराकारं देवभवनसदृशम्,
अन्वयस्तूक एव पूर्वम् ।

सर्वेति । सर्वानि निखिला या विद्या आन्वीक्षिक्यादयः तासां ये आचार्याः अध्यापकाः तेषां संग्रहे
आनयने अतिमहान्तम् अत्युत्कृष्टं यत्नम् उद्योगम् अन्वतिष्ठत् अकरोत् ।

तत्रेति । केशरी सिंहः तस्य किशोरकः शिशुः तं तादृशं पञ्जरगतमिव, तं चन्द्रापीडं तत्रस्थं तच्चि-
न्नासिनं कृत्वा विधाय प्रतिषिद्धो निवारितो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य तं तादृशम् । आचार्या अध्यापकाः
कुलपुत्राः सद्गोपपुत्राः कुमारश्च प्रायाः अधिकाः परिजनाः परिवारा यस्य तं तादृशम् । अपनीतो निवे-
धेन दूरीकृतः अशेषेषु समग्रेषु शिशुजनक्रीडनेषु बालगणलीलासु व्यासङ्ग आसक्तिर्यस्य तं तादृशम् ।
नास्ति अन्यस्मिन् विषये मनश्चितं यस्य तं तथोक्तञ्च कृत्वा, वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्र एव द्वितीयोऽपरः
सहायो यस्यैवम्भूतं तं चन्द्रापीडम्, अखिलाः समस्ता या विद्याः आन्वीक्षिक्यादयः तासाम् उपादा-
नार्थं शिक्षार्थं शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने आचार्येभ्यः अध्यापकेभ्यः अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् ।

प्रतीति । अनन्तरं प्रतिदिनं प्रत्यहं च राजा उत्थाय उत्थाय प्रातः प्रातः स्वगृहादुत्थानं विधाये-
त्यर्थः । विलासवत्या महाराज्ञा सह विरलाः स्वव्यापः परिजनाः परिवारा यस्य स तादृशः, अन्यथा पाठ-
शालायां कोलाहलो भवेदित्याशयः । तत्रैव विद्यामन्दिर एव गत्वा एवं चन्द्रापीडम् अवलोकयामास
समपरयत् ।

द्वार बन्द थे, एकमात्र द्वार खुले रहनेसे वही केवल प्रवेश करनेका मार्ग था। प्रकृ ब्रह्म बहुतसे धोड़े-गाड़ियोंको
रखनेके लिये स्थान बनाया हुआ था। एवं नौचे की ओर व्यायामके वरकी तैयारी की हुई थी, इससे वह विद्यालय
स्वर्गीय देव-भवनके समान सुन्दर लगता था। अनन्तर सभी प्रकारकी विद्याओंके आचार्योंको एकत्रित करनेके
लिये राजाने विशेष यत्न किया। पञ्च पिछिरेमें रखे गए सिंहेकी बच्चेकी तरह चन्द्रापीडको उस विद्यालयमें रख
कर, उससे बाहर निकलनेका निषेध कर, शिक्षकगण भी सत्कुलोत्पन्न कुमारोंको ही अधिक संख्यामें साथी बनाकर,
बालकोंको मनका आकर्षण करनेवाली खेल की सब चीजें वहाँसे हटाकर, अनन्य मनसे शिक्षाप्राप्ति करनेके लिये
वैशम्पायनके साथ चन्द्रापीडको कुछ दिनोंमें आचार्योंके हाथ में सुपुर्द किया। राजा विलासवतीके साथ प्रतिदिन
निद्रासे उठ कर, अरस्तुव्यक्त परिजनोंको लेकर विद्यालयमें चन्द्रापीडको देखने जाया करता था।

१. शिखरानुकारिणा ।

२. सुधाधवलितेन, प्राकारधवलितेन चन्द्रशालावलयेन, विलसितं प्राकारम् ।

३. दुर्गम् । ४. विद्यालयम् ।

५. कश्चित् 'जन' इति पदं नास्ति ।

६. क्रीडाव्यासङ्गम् ।

७. कुत्रचित्

'उत्थाय' इत्येकमेव पदं विधत्ते ।

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञा अचिरेणैव कालेन यथास्वमात्म-
कौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वा विद्या जग्राह ।
मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् सञ्चक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि पदे, वाक्ये,
प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-शक्ति-तोमर-परशु-
गदाप्रभृतिषु सर्वेऽप्युधविशेषेषु रथचर्यासु, गजपृष्ठेषु, तुरङ्गमेषु, वीणा-वेणु-मुरज-कांस्यताल-
दुर्दुर-पुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु,
हस्तिशिक्षायाम्, तुरगवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणेषु, चित्रकर्मणि, यन्त्रच्छेदे, पुस्तकव्यापारे,
लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, गन्ध-शास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारु-

चन्द्रेति । राज्ञा प्ररपतिना तारापीडेन तथा नियन्त्रितः तेन प्रकारेण नियमितः, चन्द्रापीडोऽपि
अनन्यहृदयतया विद्याध्ययन एवैकाग्रमेव नस्कृतया अचिरेणैव कालेन स्वल्पेनैव समयेन, यथास्वं यथार्थम्
आत्मकौशलं विद्याग्रहणे स्वकीयचातुर्यं प्रकटयद्भिः स्फुटीकुर्वद्भिः, पात्रवशात् आधारवशात् चन्द्रापीडस्य
तीक्ष्णबुद्धिसामर्थ्यादिना उत्कर्षवशादित्यर्थः । उपजातोत्साहैः समुत्पन्नोत्साहैः आचार्यैः अभ्यापकैः उप-
दिश्यमानः शिक्षमाणः सर्वा निखिला विद्या आन्वीक्षिक्यादयः जग्राह गृहीतवात् ।

मणीति । सकलः समस्तः कलाकलापः नृत्यगीतादिकलाविद्यासमुदायः, मणिदर्पण इव रत्नादर्श
इव अतिनिर्मले अतिस्वच्छे तस्मिन् चन्द्रापीडे सञ्चक्राम अध्यापकेभ्यः सङ्क्रान्तो बभूव । अन्यविद्याभ्यः
कलानां मार्गवतया पृथगुपन्यासः ।

प्रतिपादितमेव विषयं विशेषेण निरूपयति—तथाहीत्यादिना । पदं व्याकरणशास्त्रं तस्य हि केवल-
पदसाधनार्थत्वात् तत्र । वाक्यं पूर्वोत्तरमीमांसायुगलं श्रुतिवाक्योपजीवित्वात् तत्र । प्रमाणं न्यायवैशेषि-
कसांख्यपातञ्जलरूपम् आत्मानात्मनोः प्रमितिकरणत्वात् तत्र । धर्मशास्त्रं धर्मनिरूपणप्रधानं मन्वादि-
निर्मितं शास्त्रं तत्र । राजनीतिषु शुक्रकामन्दकीप्रभृतिनिर्मितशास्त्रेषु । व्यायामः भ्रमः तदर्थं वा विद्या
मल्लयुद्धादिकाः तासु । चापं धनुः, चक्रं रथाङ्गम्, चर्म सन्नाहः, कृपाणः असिः, शक्तिः आयुधविशेषः,
तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेषु निखिलेषु आयुधविशेषेषु अस्त्र-
विशेषेषु रथचर्यासु रथारोहणेषु, गजपृष्ठेषु हस्तिशिरोदेशेषु, तुरङ्गमेषु, अश्वेषु, वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः,
मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं करतालम्, दुर्दुरपुटं मण्डूकशब्दसदृशशब्दात्मको वाद्यविशेषः एतत्प्रभृतिषु वाद्येषु
आतोद्येषु । भरतादयस्तत्त्वविदः तैः प्रणीतानि निर्मितानि नृत्यशास्त्राणि ताण्डवविधाननिरूपकग्रन्थाः
तेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगवयोज्ञाने अश्ववस्थाबोधे, पुरुषाणां लोकानां लक्षणेषु मायति-
लकादिचिह्नरेखाद्यलोकनेनेष्टानिष्टबोधकसामुद्रिकशास्त्रेषु । चित्रकर्मणि आलेख्यविद्यायाम् । यन्त्रे
दूरवीक्षणदिग्रन्थेन छेद्ये परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रहनक्षत्रादिनिश्चये इत्यर्थः । पुस्तकव्यापारे ग्रन्थरचनक्रियायाम्
लेख्यकर्मणि अक्षरविन्यासे । सर्वासु निखिलासु द्यूतकलासु अक्षक्रीडादिरूपकलाशिक्षासु । गन्धशास्त्रेषु

चन्द्रापीड भी महाराज द्वारा इस प्रकार नियमित होकर, थोड़े समयके मध्यमें ही सभी विषयोंको ग्रहण
कर लिया, क्योंकि—आचार्यगण, चन्द्रापीड ऐसे सुपात्र शिष्य मिलनेके कारण अत्यन्त उत्साही होकर, अपनी-
अपनी निपुणता प्रकट करते हुए शिक्षा दिये थे । मणिमय-दर्पणके समान अत्यन्त निर्मल चन्द्रापीडके हृदयमें
नृत्य-गीतादि समस्त कला-विद्याएँ भी शिक्षकगणसे संक्रान्त हुई थीं । अर्थात् व्याकरणमें, पूर्वमीमांसा और
उत्तरमीमांसामें, न्याय और वैशेषिकादि दर्शनशास्त्रमें, स्मृतिशास्त्रमें, नीतिशास्त्रमें, व्यायामविद्या (मल्ल आदि)
में, धनुष, चक्र, चर्म (ढाल), तलवार, शक्ति, तोमर (भाला), परशु (फरसा), और गदा आदि अनेक प्रकारके
विशेष-विशेष आयुधोंमें, रथारोहण (रथ पर चढ़ने एवं हाँकने) में, हाथी पर चढ़नेमें, घोड़ेपर चढ़नेमें, वीणा,
वंशी, मुरज, कौसा, मंजीरे, तूती आदि बाजोंमें, भरत आदिके बनाए हुए नाट्यशास्त्रमें, नारद आदिके बनाए
हुए गान्धर्ववेद (गानशास्त्र) में, हस्तिशिक्षामें, घोड़ोंकी उग्र जानने में, सामुद्रिक-शास्त्रमें, चित्रकर्ममें, दूरवीक्ष-
णादि यन्त्र द्वारा ग्रह-नक्षत्रादि-निर्णय में, ग्रन्थरचनामें, नानाविध अक्षर-विन्यासमें, सब द्यूत-कलाओंमें, गन्ध-
द्रव्य-निर्माणमें, पक्षियोंका शब्द सुनकर शुभाशुभ निर्णयमें, ज्योतिषशास्त्रमें, रत्न-परीक्षामें, काष्ठ द्वारा नानाविध

१. यन्त्रितो राज्ञा । २. क्वचिद् 'कालेन' इति न विद्यते । उपदिश्यमानाः । ४. सर्वविद्याः ।
५. ...धर्म... । ६. तुरङ्गेषु । ७. नृत्यशास्त्रेषु । ८. ...स्थानेषु । ९. पत्रच्छेदे । १०. गन्धर्वशास्त्रेषु ।
क्वचिच्च 'सर्वासु द्यूतकलासु शकुनि' इत्येवमेव पाठः ।

कर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, मन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, आरोहणे, रतितन्त्रेषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारत-पुराणेतिहास-रामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा चास्याजस्रम् अभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशवं एव आविर्बभूव सर्वलोक-विस्मय जननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताऽप्यनेन करतलालम्बितै-कर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकि-

गन्धद्वयरचनाविद्यासु । शकुनिरुतज्ञाने पक्षिशब्दानुसारेणेष्टानिष्टनिश्चायकशास्त्रे वसन्तराजशाकुन-प्रमृतौ । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु मण्युपादानानुपादानकर्मसु । दारुकर्मणि काष्ठद्वारानेकवि-ध्वस्तुरचनायाम् । दन्तव्यापारे गजदन्तद्वारानेकप्रकारशिल्परचनायाम् । वास्तुविद्यासु भवनोपवनादि-प्रकारसूचकशास्त्रेषु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । मन्त्रप्रयोगे मन्त्रणाकरणे । विषापहरणे विषप्रतीकारे । 'सुरङ्ग' इति प्रसिद्धो गुप्तदीर्घमार्गः तस्य उपभेदे खननपूर्वकरचनायाम् । तरणे नद्यादौ सन्तरणे । लङ्घने वप्रादी-नाम् । प्लुतिषु व्याघ्रादिभिर्मल्लखेलायामुल्लम्भनेषु । आरोहणे तर्वादौ । रतितन्त्रेषु वात्स्यायनप्रणीतकाम-शास्त्रेषु । इन्द्रजाले मायाकूटरचनायाम् कथासु बृहत्कथाकाव्येषु । नाटकेषु अभिनयात्मकेषु । आख्यायि-कासु वासवदत्तादिकाम्यविशेषेषु । काव्येषु महाकाव्येषु रघुवंशादिषु । महाभारतम् पञ्चमो वेदः, पुराणानि 'मद्वयं मद्वयञ्चैव वद्वयं व्रचतुष्टयम् ।'

'इत्यादिलिखिताष्टादशमार्कण्डेयादीनि, इतिहासाः पुरावृत्तानि कथासरित्सागरादीनि । रामायणं वाल्मीकीयमध्यात्मस्य तेषु । यद्यपि काव्यान्तर्गता एव कथानाटकाख्यायिकादयः, तथेतिहासान्तर्गतेष्व महाभारतरामायणे तथापि स्वाभिलषितप्राधान्यबोधनार्थं तेषु तेषां पृथगुपादानं गोवलीवर्द्धन्यायेनेति बोध्यम् । सर्वलिपिषु सर्वप्रकाराक्षरावगमेषु । सर्वसंज्ञासु हस्तनेत्रभङ्गयादिना समस्तविषयप्रयोजनद्योत-नासु । छन्दःसु आज्ञायेषु पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । सर्वदेशभाषासु सर्वदेशवचनव्यापारेषु । सर्वशिल्पेषु निखिलविज्ञानेषु । अन्येष्वपि एतद्विज्ञेयैष्वपि कलाविशेषेषु आकरज्ञानादिषु परम् उत्कृष्टं कौशलं दापयम् अवाप प्राप्तवान् ।

सद्वेति । किञ्चेत्यर्थे अकारः । अजस्रम् अनवरतम् अभ्यस्यतः मुहुर्मुहुर्अभ्ययनेन शिक्षां गृह्यतः अस्य चन्द्रापीडस्य वृकोदरस्येव भीमस्येव, शैशवं एव बाल्य एव सहजा स्वाभाविकी सर्वलोकविस्मयजननी समस्तजनाश्चर्यजनिका महाप्राणता अत्यन्तशारीरिकशक्तिः आविर्बभूव प्रकटीबभूव । 'वृकोदर-स्येव' इत्यत्रोपमा ।

यदृच्छयेति । यदृच्छया क्रीडताऽपि केलिं विदधताऽपि अनेन चन्द्रापीडेन करतलाभ्यां पाणि-सलाम्भ्याम् अवलम्बितौ आकृष्य गृहीतौ यौ कर्णपल्लवौ श्रवणकिसलयौ ताभ्याम् अवनतानि नम्राणि अङ्गानि अवयवा येषां ते तथोक्ताः, सिंहकिशोरकेण केशरिशिशुना क्रमाभ्यां चरणाभ्याम् आक्रान्ता इव वस्तु-निर्माणमें, हाथीके दाँतके द्वारा नानाविध वस्तु-निर्माणमें, वास्तु-विद्यामें, आयुर्वेदमें, मन्त्रणा-करणमें, विष-चिकित्सा (उतारने) में, सुरङ्ग निर्माणमें, तैरनेमें, लौधनेमें, उछलने-कूदनेमें, चढ़नेमें, रतिशास्त्र (वात्स्यायना-दिसूत्र) में, इन्द्रजाल विद्या (जादू) में, कथाओंमें, नाटकोंमें, कहानियोंमें, काव्योंमें, महाभारतमें, पुराणमें, इतिहासमें, रामायणमें, सभी प्रकारके अक्षर परिचयमें, सब देशोंकी भाषाओंके ज्ञानमें, सब पारिभाषिक सङ्कतोंमें, सर्वविध शिल्पकार्यमें, छन्दः शास्त्रोंमें और ऐसी-ऐसी अन्य कितनी ही कलाओंमें चन्द्रापीडेने अत्यन्त निपुणता प्राप्त की थी ।

प्रतिदिन व्यायाम करनेसे बाल्यावस्थामें ही सब लोगोंको विस्मय उत्पन्न कराती, भीमसेनके समान, प्राकृ-तिक महावीरता (अत्यन्त दैहिक बल) प्रकट हो गई । चन्द्रापीड अपने इच्छानुसार खेल करते २ जिस समय हाथियोंके बच्चोंके कान हाथसे पकड़ कर आसानीसे उन्हें झुका देता था उस समय वे जैसे सिंहके बच्चेकी झपटमें

१. मन्त्रप्रयोगे । २. कश्चित् 'आरोहणे, रतितन्त्रेषु' इति पाठो न विद्यते । ३. शिल्पेषु । ४. सहजाश्रमम् । अस्य मम । ५. शैशवमेव । ६. क्वचित् 'सर्व' इति पदं नास्ति । ७. 'आलम्बित, आकुञ्चित' ।

शोरक-क्रमाक्रान्ता इव गजकलभाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन् मृणालदण्डानिव लुलाव । सकल-राजन्य-वंश-वन-दावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दश-पुरुष-संवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिर्विद्याभिः अनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकल-कलाकलाप-परिचय-बहुमानेन शुक्रनास-गौरवेण सहपांशुक्रीडनया सहसंवृद्धतया च सर्वविस्मयस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना पीडिता इव सन्तः चलितुमपि वृत्तस्ततो गन्तुमपि न शक्नुः न शक्ता बभूवुः किं पुनः प्रहर्तुमित्याशयः । इह 'आक्रान्ता इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकैकेनेति । कृपाणप्रहारेण खड्गस्याघातेन तालतरुन् तालवृक्षान् मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । उषमा ।

सकलेति । सकलाः समस्ताः राजन्यवंशाः क्षत्रियकुलान्येव वंशाः कीचकाः तेषां वनस्य सङ्घस्य दावानलः अरण्याग्निः तस्य निखिलराजन्यविनाशकारिण इत्यर्थः । परशुरामस्येव जामदग्न्यस्येव यस्य चन्द्रापीडस्य नाराचा अयोमयबाणाः । शिखरिशिलातलभिदः पर्वतपाषाणविदारिणः बभूवुः अभूवन् ।

इह 'परशुरामस्येव' इत्युपमा सा च 'सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य' इत्यत्र प्रतिपादित-रिष्ट-परम्परितरूपकेण सङ्कीर्णा ।

दशेति । दशपुरुषैः दशसंख्याकजनैः संवाहनयोग्येन उत्थापनोचितेन अयोदण्डेन लौहमुद्गरेण श्रमं व्यायामम् अकरोत् कृतवान् ।

ऋत इति । महाप्राणताया अतिशक्तिमत्त्वात् ऋते विना 'अन्यारादितरसैदिकशब्दाञ्चूत्तरपदाज्जाहि-युक्ते' इति सूत्रेण पञ्चमी । अन्याभिः अपराभिः सर्वाभिः समस्ताभिः विद्याभिः आन्वीक्षिक्यादिभिः वैशम्पायनः मन्त्रिसुतः तं कुमारम् अनुचकार । चन्द्रापीडतुल्यो ज्ञानवानमुदित्यर्थः । वैशम्पायनस्य ब्राह्मण-आत्मजत्वात् महाप्राणता तत्र नापेक्षितेत्याशयः ।

चन्द्रेति । सकलाः समस्ता याः कला विद्याः ज्ञासां कलापः समूहः तत्र परिचयेन विशेषज्ञान-प्राप्तेन यो बहुमानः सत्कारः तेनः शुक्रनासगौरवेण शुक्रनासं प्रति पूज्यत्वभावनया, सहपांशुक्रीडनया एकस्मिन् स्थले धूलिलेखनया, सह संवृद्धतया एकत्र वृद्धिमुपगततया च निमित्तेन, वैशम्पायनः चन्द्रापीडस्य द्वितीयमपरं हृदयं चित्तमिव सर्वविस्मयस्थानं समस्तविद्यासपात्रम्, परमुत्कृष्टं मित्रं सुहृद् आसीत् अभूत् । इह 'द्वितीयं हृदयमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा ।

निमेषमिति । निमेषमपि लवद्वयमपि एकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं वर्तितुं न शक्ता न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽपि वासरो दिवसः उष्णकरं सूर्यमिव तं चन्द्रापीडम् अनुगच्छन् अनुवजन् आ गये हों उसी तरह मानो थोड़ा सा भी हिल नहीं सकते थे । वह तलवारकी एक-एक चोटसे तालवृक्षों को मृणाल-दण्डके समान काट डालता था । समस्त क्षत्रिय-रूपी बौंसोंके वनको अग्निरूप-परशुरामके बाणोंके समान उसके लौहमय बाण पर्वतोंकी चट्टानोंको छेद डालते थे । [राजा कार्तवीर्यके एक हजार भुजाएँ थीं । एक बार वह जमदग्निके आश्रममें गया । उस समय जमदग्नि या उसके लड़के नहीं थे इसलिए जमदग्निकी खीने उसका आतिथ्य सत्कार किया । वहाँ से चलनेके समय राजा ऋषि की गौ साथमें ले गया और अपने भुजाओंके गर्वमें उसने आश्रमके कतिपय वृक्षोंको तोड़ डाला । कुछ-देरके बाद अपने आश्रममें जब जमदग्निपुत्र परशुरामजी आए तो वहाँ की छिन्न-भिन्न दशा देखकर उन्हें बहुत क्रोध आया और उन्होंने कार्तवीर्यकी राजधानीमें जाकर उसे मार डाला । उसके बाद कार्तवीर्यके पुत्रोंने प्रतिशोधकी दृष्टिसे परशुरामकी अनुपस्थितिमें आश्रम पर आक्रमण किया और उनके पिताको मार डाला । परशुरामको जब समाचार मिला तब उन्होंने प्रतिज्ञा की—'हम कार्तवीर्यके पुत्रोंके साथ क्षत्रिय कुलका संहार करेंगे ।' इसीसे बादमें परशुरामने इक्कीस बार क्षत्रियोंका संहार किया । [जिस भुगदरको दश पुरुष मिल्कर उठा सकें ऐसे छोटेके भुगदरसे वह व्यायाम करता था । अत्यन्त शारीरिक बलके अतिरिक्त अन्य सभी विद्याओंमें वैशम्पायन उनका अनुकरण करता था । समस्त विद्याओंमें विशेष ज्ञान-प्राप्ति करनेसे अपने उस सम्मान से, पिता शुक्रनासके प्रति गौरवसे, एक साथ धूलमें खेल करनेसे एवं एक जगह रहकर वर्धित होनेसे वैशम्पायन, चन्द्रापीडका द्वितीय हृदयके समान सभी प्रकारके विद्यासका पात्र परममित्र था । चन्द्रापीड एक क्षण भी

स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन् क्षणमपि विरह-
याञ्चकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव
सागरस्य, सकल-लोक-हृदय-नयनानन्द-जननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविध-राग-विकार-
भङ्गुरः सुरधनुःकलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादप-
स्य, अभिनवामिव्यज्यमान-रागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविध-लास्य-विलास-
योग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन् रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां
पुपोष । लब्धावसरः सेवक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षः-

क्षणमपि त्रिशत्कलारूपमपि अक्षिस्पन्दनमात्रमपीत्यर्थः । न विरहयाञ्चकार न तत्याज । चौरादिकाद्बहेर्लिङि
रूपम् । इह 'उष्णकरमिव' इत्यनेन पूर्णोपमा ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना सर्वविद्यापरिचयं निखिलविद्याभ्यासम् आचरतो विदधतः तस्य
चन्द्रापीडस्य सागरस्य समुद्रस्य अमृतरसः सुधाद्रव इव, त्रिभुवनं त्रिलोकीं विलोभयति विशेषेण
मोहयतीति स तादृशः, अग्रिमस्य 'यौवनारम्भस्य' विशेषणमेतत् । एवमग्रेऽपि । प्रदोषस्य रजनीमुखस्य
चन्द्रोदयः चन्द्रोद्गम इव, सकललोकानां समस्तजनानां हृदयानन्दजननः स्वान्तप्रमोदोत्पादकः । जल-
धरसमयस्य वर्षाकालस्य, सुरधनुःकलाप इव शक्रचापसमूह इव बहुविधा अनेकप्रकारा रागविकाराः
विषयेच्छारूपविकाराः नीलपीतादिरञ्जनवर्णसम्मेलनानि च यत्र स तादृशः, तथा भङ्गुरो विनाशशीलः ।
अनयोश्च कर्मधारयसमासः । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य
कन्दर्पस्य आयुधभूतः शस्त्ररूपः स्थलद्वयेऽपि मन्मथव्यथोत्पादनादित्याशयः । कमलवनस्य पञ्चकाननस्य
सूर्योदय इव, अभिनवो नूतनोऽभिव्यज्यमान आविर्भवन् यो रागः सुन्दरीष्वनुरागः लौपित्यञ्च तेन
रमणीयो मनोहरः । तथा शिखण्डिनो मयूरस्य कलापः पुच्छभाग इव, विविधानाम् अनेकप्रकाराणां
लास्यानां नृत्यानामिव विलासानां 'धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः' इति प्रतिपादितस्वरू-
पाणां विभ्रमाणां योग्यो जनने समर्थः । यौवनारम्भः बाह्यात्परं वयस उदयः प्रादुर्भवन् प्रकाशी-
भवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां पुपोष बभार । इह मालो-
पमा पूर्णा ।

लब्धेति । मन्मथः कामदेवः सेवक इव पादसंवाहनादिकारको भृत्य इव लब्धावसरो यौवनार-
म्भावन्यान्यजनापसरणाच्च प्राप्तावकाशः सन् अस्य चन्द्रापीडस्य निकटीवभूव समीपवर्त्यभूत् । एतेन
चन्द्रापीडस्य कामाधीनत्वं नेति व्यञ्जयति । इह च पूर्णोपमा ।

लक्ष्येति । लक्ष्म्या शरीरकान्त्या सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विशालं बभूव ।

वैशम्पायनके विना अकेला नहीं रह सकता था । एवं दिन जिस प्रकार सूर्यका अनुगमन करता है और क्षण-काल
भी उससे पृथक् नहीं होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन भी चन्द्रापीडका अनुगमन करता हुआ क्षण भर भी उससे
पृथक् नहीं होता था ।

जब चन्द्रापीड इस प्रकार समस्त विद्याओं का अभ्यास कर रहा था, जब उसमें यौवनारम्भ दिखाई देने
लगा । वह नव यौवन, समुद्रके अमृत-रसके समान समस्त संसारका लोभजनक, प्रदोषकालके चन्द्रोदयके समान
सर्व लोगोंके हृदय और नयनको आनन्द देनेवाला, वर्षाकालके इन्द्रधनुषके समान नानाविध विकार-समन्वित
(यौवनारम्भ विषयामिलापरूप अनेक भावोंके विकारसे, पक्षान्तरमें-नील-पीतादि अनेक प्रकारके रङ्गोंके विकारसे)
अचिरस्थायी, कल्पवृक्षके पुष्पविकासके समान कामदेवका अखण्डस्वरूप, कमल-वनके सूर्योदयके समान अभिनव
प्रकाशमान रङ्गसे (रमणीके प्रति अनुरागसे, पक्षान्तरमें-रक्तवर्णसे) रमणीय एवं मयूरके पंखोंके समान नृत्यतुल्य
विविध विलासने उपयोगी था । और चन्द्रापीडके स्वभावसे ही सुन्दर होने पर भी नव यौवनसे उसका सौन्दर्य
दूना बढ़ गया था । ऐसे समयमें शुश्रूषाकारी सेवकके समान कामदेव, अवसर पाकर उसके समीप आने लगा ।
और उस समयमें चन्द्रापीडके शरीर-सौन्दर्यके साथ-साथ वक्षःस्थल (छाती) विस्तार पाने लगा । बन्धुजनोंके

१. गच्छन् क्षण... । २. हृदयानन्द... । ३. अनुसेवकः नवसेवकः ।

स्थलम् । बन्धुजनमनोरथैः सहापूर्यतो रुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्य-
भागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारोह रोमराजिः ।
अहित-कलत्रालक-लताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभ-
जत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्बभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाज-
गाम हृदयम् ।

एवञ्च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्त-सकल-कला-विज्ञानमधीताशेषविद्यञ्चा-
वगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहु-तुरग-
बल-पदाति-परिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः

बन्धुजनानां कुटुम्बलोकानां मनोरथैः 'कदा चन्द्रापीडो युवा भविष्यति' इत्थं बाष्कितैः सह ऊरुदण्डद्वयं
सविययुगलम् अपूर्यत पूर्णं बभूव । मध्यभागः कटिप्रदेशः अरिजनेन शत्रुवर्गेण सह तनिमानं कृशत्वम्
अभजत आश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभागः आरोहप्रदेशः प्रथिमानं विशालताम् आततानं
प्राप । नचात्र नेयार्थत्वप्रसक्तिः धातूनामनेकार्थत्वात् । प्रतापेन कौशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिः
तनूरुहपङ्क्तिः आरोह आरूढा बभूव । अहितकलत्राणां वैरिबनितानाम् अलकलताभिः लतावहम्बमान-
चूर्णकुन्तलैः सह भुजयुगलं बाहुद्वयं प्रलम्बतां दीर्घतां लम्बितताञ्च (भाविस्वामिविश्लेषेण असंयमनात्)
उपययौ प्राप । चरितेन आचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रद्वयं धवलतां बाल्यचापल्यदोषशून्यत्वं स्वच्छ-
त्वञ्च अभजत प्रापत् । आज्ञया निवेशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः गुरुः विशालः पक्षे गौरव-
वाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यर्थः । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरता मन्दस्वं धीरत्वञ्च हृदयं मनः आजगाम
अगमत् । इह सर्वत्र सहोक्तिरलङ्कारः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तविधिना । राजा तारापीडः । समारूढः समुत्पन्नः यौवनारम्भः तारुण्योद्यो-
यस्य तं तादृशम्, परिसमाप्तं सर्वतः सम्पूर्णं सकलानां समस्तानां कलानां नृत्यगीतादीनां विज्ञानम्
अध्ययनेन ज्ञानप्राप्त्यस्य तं तादृशम्, अधीताः शिषिता अशेषाः समग्रा विद्या आन्वीक्षिक्यादयः
येन तं तादृशम्, आचार्यैः अध्यापकैः अनुमोदितं गन्तुमनुज्ञातं चन्द्रापीडं निजात्मजम् आनेतुम् आन-
यनाय बलाधिकृतं सेनाधिपतिं बलाहकनामानं बलाहकसंज्ञकम् आहूय आह्वानं कृत्वा, बहुभिः अनेकैः
तुरगबलैः आचारोहिसैनिकैः पदातिभिश्च सैनिकैः परिवृतं परिवेष्टितम् अतिप्रशस्ते अतिशोभने दिवसे दिने
प्राहिणोत् प्रेषयामास ।

स इति । स बलाहको विद्यागृहं विद्यामन्दिरं गत्वा प्राप्य द्वारपैः द्वारपालैः समावेदितः स्वनिकटे
आगन्तुं राजपुत्रस्यादेशो जात इति निवेदितः सन् प्रविश्य प्रवेशं विधाय, क्षितितले वसुधापीठे विल-

मनोरथोंके साथ-साथ जंघाएँ पूर्ण होने लगीं । शत्रुओंके साथ-साथ मध्यभाग पतला होने लगा । दान-शक्तिके
साथ-साथ नितम्बदेश विस्तृत होने लगा । प्रतापके साथ-साथ रोम-राजि उत्पन्न होने लगी । शत्रुओंकी क्षियोंके
बालोंकी लटोंके साथ-साथ बाहुयुगल दीर्घता प्राप्त करने (नीचे को लटकने) लगे । (अर्थात् शत्रुओंकी क्षियोंने
अपने पतियोंके बिनाशके डरसे अपनी चोटियाँ गूँथना छोड़ दी थीं, उनकी चोटियाँ नीचे की तरफ लम्बी
लटका करती थीं) । चरित्रके साथ-साथ नयनयुगल निर्मल होने लगे । आज्ञाके साथ-साथ स्कन्धदेश (बाहुका
ऊपरी भाग) विस्तृत होने लगा, एवं कण्ठ-स्वरके साथ-साथ हृदयमें गम्भीरता आने लगी ।

चन्द्रापीडका यौवन-समय उपस्थित है, उसकी समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षाएँ समाप्त हो गई हैं, एवं अन्य
समस्त विद्याओंका अध्ययन करना हो गया है, और विद्यालयसे जानेके लिए, आचार्योंने अपनी-अपनी अनुमति दे
दी है; क्रमसे ऐसा जानकर राजा तारापीडने-चन्द्रापीडको बुलानेके लिए, बलाहक नामक सेनापतिको बुला कर,
अधिकतर बुद्धसवार और पैदल-सेनाओंके साथ अतिप्रशस्त दिनमें विद्यालय भेजा । बलाहक विद्यालय जाकर
उपस्थित हुआ । उसके बाद द्वारपालोंने राजपुत्रके पास जाकर वहाँ से अनुमति मिलनेके बाद खौट कर सूचित
किया कि—'राजपुत्रने आपको प्रवेश करनेकी अनुमति दी है' । बाद बलाहकने अन्दर घुस कर मस्तक अवनत

अचिरं क्षितितल-विलम्बित-चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत् । स्थित्वा च मुहूर्त्तमात्रं बलाहकचन्द्रापीडमुपसृत्य नृपजिज्ञपत् कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति-पूर्णा नो मनोरथाः, अधीतानि शास्त्राणि, शिक्षिताः सकलाः कलाः, गतोऽसि सर्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां, अनुमतोऽसि निर्गमाय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतम् अधिगत-सकल-कला-कलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं पश्यतु त्वां जनः । ब्रजन्तु सफलताम-तिचिर-दर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तः-

श्रितः संयुक्तः चूडामणिः शिरोरत्नं यस्य तथोक्तेन शिरसा मूर्ध्ना प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमौ स्वोपयुक्तस्थले राजपुत्रस्य वामभाग इत्यर्थः । समुचिते योग्ये राजपुत्रासनात् किञ्चिन्निम्न इत्याशयः । आसने विष्टे राजपुत्रेण नृपालमजेन अनुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपनिकट इव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यषीदत् उपविष्टवान् । इह 'राजसमीप इव' इत्युपमा ।

स्थित्वेति । मुहूर्त्तमात्रं क्षणमात्रं स्थित्वा अवस्थानं विधाय बलाहकः चन्द्रापीडम् उपसृत्य निकटे प्राप्य दर्शितः प्रकटोद्भूतो विनयः सेवकार्यो येन स तादृशो व्यजिज्ञपत् विज्ञापनां कृतवान्—कुमार राजपुत्र ! महाराजः तारापीडः समाज्ञापयति आदेशं ददाति—नोऽस्माकं मनोरथा वाञ्छिताः पूर्णाः सम्पन्नाः । कथमिति जिज्ञासायामाह—अधीतानोत्त्यादि । अधीतानि शिक्षितानि शास्त्राणि वेदादीनि, सकलाः समस्ताः कला नृत्यगीतादयः शिक्षिताः पठिताः, सर्वासु निखिलासु आयुधविद्यासु शस्त्रविद्यासु पराम् उत्तमां प्रतिष्ठां शिक्षाजनितगौरवं गतः प्राप्तोऽसि । विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् सर्वाचार्यैः निखिलाध्यापकैः निर्गमाय निःसरणाय अनुमतोऽसि अनुज्ञातोऽसि ।

उपेति । उपगृहीताः आचार्यसकाशादात्ताः शिक्षाः शास्त्रान्यासादिरूपा येन तादृशं त्वां वारेः गजबन्धनस्थानात् विनिर्गतं बहिरागतम् । 'वारिर्बद्धां सरस्वत्यां गजबन्धनमुष्यपि' इति रामाश्रमी । गन्धगजकुमारकमिव गन्धहस्तिबालकमिव, अधिगतः प्राप्तः सकलानां समस्तानां कलाविद्यानां षोडशांशानाञ्च कलापः समूहो येन तं तादृशम्, नवोद्भूतं नूतनोदितं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव जनो लोकः पश्यतु अवलोकयतु ।

इह 'गन्धगजकुमारकमिव' इत्युपमा, 'पौर्णमासीशशिनमिव' इति पूर्णोपमा चेत्यनयोः मिथो नैरपेक्षेण विद्यमानत्वात्संस्मृष्टिरलङ्कारः ।

ब्रजन्त्विति । अतिचिरेण सुबहुकालेन यद्दर्शनम् अवलोकनं तत्रोत्कण्ठितानि सोत्कलिकानि 'उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्' इति शब्दार्णवः । लोकलोचनानि जननयनानि सफलतां साफल्यं ब्रजन्तु गच्छन्तु ।

दर्शनमिति । ते तव दर्शनम् अवलोकनं प्रति सर्वाणि निखिलानि अन्तःपुराणि अन्तःपुरस्था नार्यः अतीव समुत्सुकानि अत्यन्तसोत्कण्ठितानि सन्तीति शेषः ।

(झुका) कर राजपुत्रको प्रणाम किया । उस समय उसका चूडामणि भूनलमें सट गया था । उसके बाद वह महाराज तारापीडके समीपमें जिस प्रकार बैठा करता था, उसी प्रकार राजपुत्रकी अनुमतिके अनुसार अपने पदके योग्य आसन पर विनयपूर्वक बैठ गया । फिर थोड़ी देर ठहर कर वह चन्द्रापीडके समीपमें जाकर विनय-पूर्वक कहने लगा—'कुमार ! महाराज आदेश देते हैं कि—'हमारी सब अभिलाषाएँ पूर्ण हुई हैं, क्योंकि—तुम समस्त शास्त्रोंका अध्ययन कर चुके हो, समस्त शिल्प-कलाओंकी शिक्षा पा चुके हो, समस्त अस्त्रविद्याओंमें भी अत्यन्त प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके हो, और आचार्योंने भी विद्यालयसे जानेकी अनुमति दे दी है, अत एव शिक्षा ग्रहण करके बन्धन स्थानमें से बाहर निकले गन्धगज, कुमारके समान एवं सकल-कला-परिपूर्ण नवोदित चन्द्रमाके समान इस समय तुम्हें सब लोग देखें (इस समय वहाँ से तुम बाहर निकल कर आओ) । तुम्हारे दर्शनके लिए उत्कण्ठित साधारण मनुष्योंके नेत्र इस समय सफलता प्राप्त करें । तुम्हें देखनेके लिए अन्तःपुरस्थ समस्त सुन्दरियाँ

१. प्रवेशितः । २. ...अवलम्बित, चुम्बित... । ३. व्यज्ञापयत् । ४. गतः ॥ ५. सर्वाङ्ग । ६. विनिर्गमाय । ७. वारिवन्धादिनिर्गतम् । ८. क्वचित् 'अधिगत' इति पदं नास्ति । ९. ...कलापकम् । १०. उद्भूतम् । :

पुराणि । अयमत्रभवतो दशमो वत्सरः विद्यागृहमधिवसतः, प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम्, एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्द्धसे, तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलाभ्यो मातृभ्यः, अभिवाद्य च गुरुन्, अपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च, सम्मानय राजलोकम्, पूजय द्विजातीन्, परिपालय प्रजाः, आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयञ्च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिल-गरुड-सम-जव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा 'जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति सन्दिश्य प्रहर्तः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्धि- 'यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणाणि ।

अयमत्रेति । अत्रभवतः अत्यन्तशिक्षिततया सर्वपूज्यस्य 'त्रिषु तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्रभवानपि' इति हैमः । विद्यामन्दिरम् अधिवसतः अधितिष्ठतः अयं दशमः संवत्सरो दशमो वर्षः 'अस्ति' इति शेषः । अथ च षष्ठं वर्षं संवत्सरम् अनुभवन् प्रविष्टोऽन्तर्गतोऽसि । एवम् अनेन प्रकारेण सम्पिण्डितेन संयोजनेन षोडशेन षडधिकदशवर्षेण त्वं प्रवर्द्धसे वृद्धिं प्राप्तोऽसि, तत्तस्मात्कारणात् कृतकृत्यत्वादित्याशयः । अथ प्रभृति अचारभ्य निर्गत्य निःसृत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो विलोकनोत्कण्ठिताभ्योऽखिलमातृभ्यः समस्तजननीभ्यो दर्शनं स्वसाक्षात्कारं दत्त्वा, अभिवाद्य प्रणम्य च गुरुन् शिक्षकान्, अपगतनियन्त्रणो दूरीभूतपूर्ववस्त्रिरोहो यस्य स तादृशः, यथासुखं सुखमनतिक्रम्य राज्यसुखानि नवयौवनस्य अभिनवतारुण्यस्य छलितानि विलासव्यापाराश्च अनुभव साक्षात्कुरु ।

सम्मानयेति । राजलोकं स्वायत्तमित्रराजवर्गम्, सम्मानय सम्मानदानेन प्रसन्नोक्तिर्वित्यर्थः । द्विजातीन् विप्रान् 'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । पूजय ब्रह्मादिदानेन सत्कुरु । प्रजाः प्रकृतिः परिपालय सर्वतो रक्ष । बन्धुवर्गं स्वजनमण्डलम् आनन्दय प्रहर्षय ।

अयञ्चेति । अयं पुरो दृश्यमानः त्रिभुवने लोकत्रये एकम् अद्वितीयं रत्नम्, अश्वजातिषु सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवचपुंसकत्वम् । अनिलगरुडयोः वायुताप्ययोः समंस्तुष्यो जवो वेगो यस्य स तादृशः । इन्द्रायुध इति नाम यस्य सः तादृशस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन भूपतिना ते तव निमित्तं प्रेषितः प्रहितः द्वारि विद्यामन्दिरप्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन, एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना पारसीकदेशस्वामिना मया देवस्य महाराजस्य त्रिभुवनाश्चर्यं लोकत्रयविस्मयजनकम् इति कृत्वा जलनिधिजलात् समुद्रसलिलात् उत्थितम् आविर्भूतम् अत एव अयोनिजं पुंस्त्रीसंयोगादनुत्पन्नम् अत एव च महाराजस्य तारापीडस्य अधिरोहणयोग्यम् आरोहणोचितम् इदम् अश्वरत्नं षोडकमणिः इति सन्दिश्य इति कथयित्वा प्रहितः प्रेषितः ।

ननु पारसीकाधिपतिना यत्प्रशंसितं तत्सत्यमेव न मन्ये विदेशीयत्वात् । यदि चास्मद्देशीयः कश्चित् तत्त्वज्ञो वदेत् तदैव प्रशंसाया विशेषमहत्त्वमित्यत आह—इहा चेति । लक्षणविद्धिः इह विद्यमानैः अखलक्षणाभिज्ञैः दृष्ट्वा निरीक्ष्य निवेदितं विज्ञापितम्—देव ! स्वामिन् ! उच्चैःश्रवसः उच्चैः उन्नतौ अवौ कर्णौ अत्यन्त उत्कण्ठित हो रही है । और तुम्हें विद्यालय में वास करते हुए यह दशवां वर्ष है, तुमने छठे वर्ष की अवस्थामें विद्यालयमें प्रवेश किया था । इन दोनोंको जोड़नेसे तुम सोलहवें वर्षमें प्रविष्ट होकर बढ़ रहे हो, इस लिए आज यहां से बाहर निकल कर, देखनेके लिए उत्कण्ठित सभी माताओंको दर्शन देकर तथा गुरुजनों (वडे-बूढ़ों) की वन्दना करके, स्वतन्त्रता-पूर्वक राज्य-सुख और नव-यौवनके भोग-विलासका यथासुविधा अनुभव करो, राजाओंका सम्मान करो, ब्राह्मणोंका पूजन करो, प्रजाओंका पालन करो और आत्मीय-बन्धुओंको आनन्दित करो । त्रिभुवनके मध्यमें रत्न-स्वरूप एवं वायु और गरुडके तुल्य वेगवान् इन्द्रायुधनामका एक अश्व आपके लिए महाराजने भेज दिया है, वह अश्व दरवाजे पर खड़ा है । 'समुद्र-जलमें से निकला हुआ अयोनि-जन्मा यह अश्व-रत्न मुझे मिला है, यह महाराजके (तारापीडके) ही चढ़ने योग्य है' इस प्रकार सन्देश देकर एवं यह अश्व तीनों भुवनोंके मध्यमें आश्चर्यरूप है ऐसा समझ कर पारसियोंके राजाने-महाराजके (तारापीडके) पास इसे भेज दिया था ।

१. कश्चित्, 'अयम्' इत्यधिकः पाठो नास्ति । २. संवत्सरः । ३. आपीडितेनामुना । ४. अखिलः मातृभ्यः । ५. गुरुणाम् । ६. कुत्रचित् 'ते' इति पदं न विधत्ते । ७. जलधि । ८. प्रहितम् । ९. इह कश्चित् 'च' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते ।

तैर्यमुपेतः। नैवविधो भूतो भावी वा तुरङ्गम' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदञ्च मूर्द्धाभिषिक्त-पार्थिवकुल-प्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावताञ्च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थम् अनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति ।' इत्यभिषाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वान-गम्भीरया गिरा 'प्रवेश्यतामिन्द्रायुध' इति निर्जिगमिषुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीन-कनक-कण्टकावलगनाभ्यां पदे पदे

तस्य तस्य इन्द्राक्षस्य यांनि लक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते तैर्लक्ष्यैः अथम् इन्द्रायुध उपेतो युक्तः । एवंविध एतादृशः तुरङ्गमोऽथो न भूतः पूर्वमासीत् न भावी अग्रे च न भविष्यति इति सम्भावयामह इति शेषः । तस्मात्पारसीकवचनेऽपि विश्वासो विधेय एवेत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् अथम् अश्वोऽधिरोहणेन आरोहणेन अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियताम् ।

इदञ्चेति । यथाशास्त्रं राज्येऽभिषिक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ता इति साम्प्रदायिकाः । ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासूतपञ्चा मूर्द्धाभिषिक्ता इति धर्मशास्त्रम् । तथा च तादृशा ये पार्थिवा भूपतयः तेषां कुले वंशे प्रसूता उत्पन्नाः तेषां तथोक्तानाम्, विनयोपपन्नानां मर्यादासहितानाम्, शूराणां साहसगुणयुक्तानाम्, अभिरूपाणां मनोहराकृतीनाम्, कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां वंशपरम्परयागतानाम्, राजपुत्राणां सहस्रं नृपात्मजानां समूहः, परिचारार्थं सेवानिमित्तम्, अनुप्रेषितं महाराजेन मत्पश्चात् प्रहितम् । एषां पूर्वजा यथा भवतः पूर्वजानां सेवां विहितवन्तः, एतेऽपि तथैव भवन्तं सेवितुं समायाता इत्याशयः । तुरङ्गमम् अथम् आरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामलालसं भवतो नमस्कारेऽत्यन्ताभिलाषुकं सत् प्रतिपालयति भवन्तं प्रतीचते ।' इत्यभिषाय इत्युक्त्वा बलाहके विरतवचसि तूष्णीम्भूते सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकादेशं शिरसि कृत्वा मस्तके आरोप्य, नवो नूतनो यो जलधरो मेघो घनः तस्य यद् ध्वानं गर्जनं तद्वत् गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाण्या ततो निर्जिगमिषुः विद्यालयान्निर्गन्तुमिच्छुः इन्द्रायुधः तस्मात्माश्वः प्रवेश्यताम् आनीयताम् इत्यादिदेश आज्ञां दत्तवान् ।

अथेति । अथेति नावन्तर्यार्थं 'वचनानन्तरम्' इत्यनेनैव तस्य प्रतिपादनात् किन्तु वाक्यान्तरारम्भ इत्यर्थः । वचनानन्तरमेव चन्द्रापीडस्याज्ञावाक्यानन्तरमेव, प्रवेशितं बलाहकाज्ञया आनीतम् 'इन्द्रायुधम् अद्राक्षीत्' इत्यतिदूरस्थेन सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि 'इन्द्रायुधम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । उभयतो भागद्वयात् खे वदनच्छिद्रे लीनोऽन्तर्भूत इति खलीनः कविका 'कविका तु खलीनोऽस्मी' इत्यमरः, स एव कनककटकं स्वर्णवलयम् 'कटकं वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तत्र अवलम्बाभ्यां संयुक्ताभ्यां गृहीतकविकाभ्यामित्यर्थः, पदे पदे प्रतिपदं कृतो विहित आकुञ्चने आकुञ्चनयने प्रयत्न

इसे देखकर इस देशके लक्षण पहचानने वालोंने भी कहा था कि—'उच्चैःश्रवा (इन्द्रके घोड़े) में जितने लक्षण सुने जाते हैं, उन समस्त लक्षणोंसे ही यह अश्व सम्पन्न है, अत एव हमारे मनमें होता है कि—इस प्रकारका अश्व पहले भी कभी उत्पन्न नहीं हुआ है किं वा भविष्यत्कालमें भी उत्पन्न नहीं होगा ।' इसलिये आप इस पर सवार होने की कृपा करिये । अभिषिक्त क्षत्रिय-राजकुलोंमें उत्पन्न हुए, विनय-गुण-सम्पन्न, बलवान्, सुन्दराकृति, शिल्पकलाभिक्त और कुलक्रमागत इन एक हजार राजपुत्रोंको आपकी सेवाके लिये महाराजने मेरे पीछे भेजा है । वे जोड़ों पर बैठे-बैठे आपको प्रणाम करनेके अमिलाषी होकर दरवाजे पर आपकी मतीक्षा कर रहे हैं ।' इतना कह कर बलाहकके चुप हो जाने पर चन्द्रापीडने पिता की आज्ञा को शिरोधार्य कर, विद्यालयसे बाहर निकलने की इच्छासे, नवीन मेघकी गर्जनाके समान गम्भीर स्वरसे—'इन्द्रायुधको अन्दर प्रवेश करो' इस प्रकार की आज्ञा दी ।

राजपुत्रके आदेशके बाद ही बलाहकने उस अश्वको विद्यालयमें प्रवेश कराया । दो सईस दोनों बगल खड़े होकर, दोनों तरफ लगी हुई सोनेकी जड़ीरोंको पकड़-पकड़ कर पद-पद पर रोकनेका प्रयत्न कर उसे खींचे

१. मूर्द्धाभिषिक्तानाम् । २. कुलवताम् । ३. परिवारार्थम्, परिवारार्थम् । ४. अधिरूढम् । ५. अभिषाय विरराम । ६. वचनान्तम् । ७. खलीनकटक, खलीनकथनक ।

कृताकुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामाकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम् ऊर्ध्वकर-पुरुष-प्राप्य-पृष्ठभागम्, आपिबन्तमिव सम्मुखगतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेषा रवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालोको-वेग-दुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमवन-मता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च जवनिरोध-स्फीत-रोष-धुरधुरायमाण-घोर-घोणेन शिरोभा-गेन निज-जव-दपर्वशादुल्लङ्घनार्थमाकलयन्तमिव त्रिभुवनम्, असित-पीत-हरित-पाटला-भिराखण्डल-चापानुकारिणीभिल्लेखाभिः कल्माषित-शरीरम्, आस्तीर्ण-विविधवर्णकम्बल-मिव कुञ्जरकलभम्, कैलास-तटाघातधातु-धूलि-पाटलमिव हरवृषभम्, असुर-रुधिर-पङ्क-

उद्योगो याम्यां तादृशाभ्यां पुरुषाभ्याम् आकृष्यमाणम् आकृष्य आनीयमानम्, प्रमाणं सामान्यमेव परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिप्रमाणम्, अतएव ऊर्ध्वम् उन्नतः करो हस्तो यस्य तादृशेन पुरुषेण प्राप्यः स्पष्टः योग्यः पृष्ठभागः पश्चाद्विशेषो यस्य तं तादृशम् अत्यन्तोन्नतमित्यर्थः ।

‘आपिबेति । सम्मुखगतम् अभिमुखायातम् अखिलं समस्तम् आकाशं गगनम् आपिबन्तमिव आस्वादयन्तमिव वारंवारं मुखन्यादानादित्याशयः ।

अतीति । अतिनिष्ठुरेण अत्यन्तकठोरेण मुहुर्मुहुः, वारंवारं प्रकम्पितम् आन्दोलितम् उदररन्ध्रं जठरविवरं येन तादृशेन तथा पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं जगन्मध्यं येन तादृशेन हेषारवेण हेषाशब्देन ‘हेषा हेषा च निस्वनः’ इत्यमरः । अलोकोवेगेन असत्यजवेन दुर्विदग्धं दुरभिमानिनं गरुत्मन्तं चैनतेयं निर्भर्त्सयन्तं तिरस्कारं कुर्वन्तमिव, स्वस्य तदधिकवास्तविकजवशालिचादित्याशयः ।

अतिदूरमिति । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे अतिदूरं नितान्तम् अवनमता नीचैर्गच्छता, अतिदूरं नितान्तम् उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता च, जवनिरोधेन रक्तद्वारा वेगावरोधेन स्फीतो वृद्धिमुपगतो यो रोषः क्रोधः तेन धुरधुरायमाणा ‘धुर धुर’ इत्येवं ध्वनिं कुर्वाणा घोरा भोषणा घोणा नासिका यस्य तेन तादृशेन, शिरोभागेन मूर्द्धदेशेन करणेन, निजः स्वकीयो जवदर्पः वेगस्य गर्वः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थम् अतिक्रमणार्थं त्रिभुवनं लोकत्रयम् आकलयन्तमिव किंपरिमाणमिति विचारयन्तमिव ।

‘आपिबन्तमिव’, ‘निर्भर्त्सयन्तमिव’, ‘विचारयन्तमिव’ एषु हि क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अस्तिेति । असिताः श्यामाः, पीताः, हरिताः, पाटलाः श्वेत-रक्ताश्च ताभिः तादृशीभिः अत एव आखण्डलस्य इन्द्रस्य यः चापो धनुः तदनुकारिणीभिः तत्तुल्याभिः, लेखाभिः रोमपङ्क्तिभिः कल्माषितं कर्बुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः, शरीरं वपुर्यस्य तं तादृशम् । अत एव आस्तीर्णं पृष्ठदेशोपरि निपातितं विविधवर्णं नानारूपं कम्बलं रत्नकं यस्य तं तादृशम्, कुञ्जरकलभमिव त्रिशद्वर्षाग्रहस्तिबालकमिव । तथा असुराणां दैत्यानां रुधिरपङ्कलेखाभिः रक्तकर्मपङ्क्तिभिः लोहिता रक्तवर्णाः सटाः केसरा यस्य तं तादृशम्, पार्वतीसिंहमिव दुर्गाकेसरिणमिव विद्यमानम् ।

इह मालोपमा, सा च वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण अर्थोपमालङ्कारेण च सङ्कीर्णा बोध्या ।

छाते ये । उसकी आकृति इतनी बड़ी थी कि-कोई पुरुष दण्डायमान (खड़े) होकर हाथ ऊँचे फैला कर उसके पृष्ठ देशको पा सकता था । वह अब बार-बार मुखन्यादान करनेसे सामने आए समस्त आकाशका, मानो पान करता था । बार-बार उदरको कम्पित कर बाहर निकला हुआ, संसारके मध्य-परिपूरक और अत्यन्त कठोर हेषा-रवसे (अन्वके शब्दका नाम-हेषा, हेषा) वह मानो, मिथ्या वेगका व्यर्थ दुरभिमान (घमण्ड) रखनेवाले गरुडका तिरस्कार करता था । उसका मस्तक क्षण-क्षणमें कभी बहुत नीचा और कभी बहुत ऊँचा हो जाता था, एवं वेग रोकनेसे उत्पन्न हुए अत्यन्त क्रोधसे उसकी घोर नासिका ‘धुर धुर’ शब्द करती थी, उससे प्रतीत होता था कि-मानो वह अपने वेगके अहङ्कारसे समस्त त्रिभुवन उल्लङ्घन करने के लिए ‘त्रिभुवन कितना बड़ा है’ यह मन ही मन विवेचना करता था । इन्द्रधनुषका अनुकरण करनेवाली, काली, पीली, हरी और श्वेत-रक्त वर्णकी रेखाओंसे उसका सब शरीर चित्रित था, जिससे पीठके ऊपर नाना वर्णके-कम्बलसे युक्त हाथीके बच्चेके समान, कैलास पर्वतके शरीर पर श्यङ्गकी टाकर लगनेसे निकले हुए गैरिकादि धातुकी रजसे श्वेत-रक्त वर्ण महादेव के बेलके समान एवं असुरोंके

१. कचित् ‘अतिदूरमुन्नमता च, अवनमता प्रदक्षिणमुन्नमता च । २. कचित् ‘घोर’ इति पदं नास्ति ।

३. मुखेन । ४. निजदर्पवशात्, निजजवदपविशाय । ५. कम्पित, कल्पित । ६. आस्तीर्णकम्बलमिव, आस्तीर्णचित्रवर्णकम्बलमिव ।

लेखा-लोहित-सटमिव पार्वतीसिंहम्, रंहःसङ्घातमिव मूर्तिमन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्-
प्रोथपुटोन्मुक्तसूत्कारेण अतिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणोद्धमन्तम्, अन्तःस्खलित-
मुखरखलीन-खर-शिखर-क्षोभ-जन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवान् उदधि-निवास-परिपी-
तामृतरस-गण्डूषानिवोद्गिरन्तम्, अत्यायतं निर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदनमुद्धहन्तम्,
आनन-मण्डल-निहितारुण-मणिसमुद्रतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्त-रक्त-चामरेणेव निश्चलशिखरेण
कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्वल-कनक-शृङ्खला-रचित-रश्मि-कलाप-कलितया लाक्षालोहित-
लम्ब-लोल-सटा-सन्तानया जलनिधि-सञ्चरण-लग्न-विद्रुम-पल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्,

रह इति । रंहो वेगः तस्य सङ्घातं समूहमिव मूर्तिमन्तं शरीरधारिणम् । अनवरतं निरन्तरं परि-
स्फुरतः समन्तात्सरतः प्रोथपुटात् नासिकाप्रात् उन्मुक्तो यः सूत्कारः 'सूत्' इत्येवं ध्वनिः तेन कारणेन,
नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेण करणेन अतिजवेन प्राग्विहितेनात्यन्तवेगेन आपीतं सम्यक् पानविषयीकृतम्
अनिलं वायुम् उद्धमन्तमिव वहिर्निष्कासयन्तमिव ।

'रंहःसङ्घातमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, उद्धमन्तमिव इत्यत्र हि क्रियोत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तर्वदनमध्ये स्खलितः सञ्चलितः, अतएव मुखरो वाचालो यः खलीनः कविका तस्य
खरशिखरेण निशिताग्रेण यः क्षोभः ध्वषणं तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्येषां तान् तादृशान्, लालाजलात् मुख-
स्त्रावसलिलात् भवन्ति उत्पद्यन्ते ये ते तान् तादृशान्, फेनपल्लवान् प्रसृतमुखकफान्, उदधिनिवासे
सागरावस्थानसमये परिपीता ये अमृतरसाः पीयूषरसाः तेषां गण्डूषान् वदनपूरणपरिमितभागान्
उद्धिरन्तं वमन्तमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अत्येति । अत्यायतम् अतिविस्तीर्णम्, निर्मासतया तुरङ्गजातेः स्वभावात् शरीरोपयोगिमांसरहित-
तया समुत्कीर्णमिव सन्ततय द्वास्विशेषादुद्धृतमिव वदनं मुखम् उद्धहन्तं धारयन्तम् । उक्तालङ्कारः ।

आननेति । आननमण्डले मूर्ध्नीत्यर्थः, निहतैर्भ्यः मण्डनार्थं तन्तुभिर्ग्रथित्वा स्थापितैर्भ्यः अरुण-
मणिभ्यः पद्मरागरत्नेभ्यः प्रवालादिभ्यो वा समुद्रतैः निःसृतैः अंशुकलापैः किरणसमूहैः उपेतेन सहितेन
अत एव अवसक्तः संलग्नः रक्तचामरः लोहितवर्णबालव्यजनं यत्र तेनेव स्थितेन, निश्चले निष्क्रिये शिखरे
अग्रदेशौ यस्य तेन तादृशेन । इह रक्तचामरसम्बन्धोत्प्रेक्षणाद्गुणोत्प्रेक्षा ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलया निर्मलया कनकशृङ्खलया सुवर्गनिगडेन रचितः कल्पितो यो रश्मिकलापः
अवसंयमनाधोरञ्जुसमूहः तेन कलितया ब्रज्या, तथा लाक्षावत् जनुवत् लोहितो रक्तवर्णः लम्बो विस्तीर्णः
लोलश्चपलः सटासन्तानः केसरसमूहो यस्यां तथा तथोक्तया, अतएव जलनिधिसञ्चरणे पूर्व सागरे, अमण-
समये लम्बाः संसक्ताः विद्रुमपल्लवाः तत्रत्याः प्रसृतप्रवाला यस्यां तथा तादृश्येव, शिरोधरया प्रीवया
उपशोभितं विराजितम् । उक्तालङ्कारः ।

गाढ़ रक्त संलग्न होनेसे रक्तवर्ण जटासमन्वित दुर्गाके सिंहके समान वह अश्व देखने में आता था । शरीरधारी वेग-
समूहके समान वह दण्डायमान था । निरन्तर इतस्ततः सञ्चालित नासिकाके अग्रसे (फूलते-नथनोंसे) सूँ सूँ शब्द
निकल रहा था, इसलिये ऐसा बोध हो रहा था कि—पहले महावेगसे जो समस्त वायुका पान कर लिया था,
उसे मानो, नासिकारन्ध्रद्वारा बाहर निकाल रहा है । मुँहके भीतर सञ्चलित होनेसे खड़ खड़ करते लगामके
तीक्ष्ण अग्रभागके ध्वषण से लार द्वारा वितृप्त फेन उत्पन्न हो गया है, इससे प्रतीत हो रहा है कि—समुद्रमें निवास
करने के समय जो अमृत पान किया था, उसका गण्डूष मानो बाहर फेंक रहा है । अत्यन्त दीर्घ एवं मांस नहीं
रहनेसे काष्ठ वा प्रस्तरमें उत्कीर्ण (खुदे हुए) के समान विद्यमान मुख मण्डल धारण किए हुए था । कानों का
अग्रभाग निश्चल था, उसके ऊपर मस्तकस्थित रक्त वर्ण मणि समूहकी किरणें आकर पड़ती थीं, उससे प्रतीत हो
रहा था कि—मानो, दो रक्तवर्ण चामर कानोंके ऊपरमें संलग्न होकर विद्यमान हैं । उज्ज्वल सुवर्णके जञ्जीरके
लगामसे उसकी गर्दन बँधी हुई थी, गर्दनके ऊपर लाखके समान रक्तवर्ण लम्बे-लम्बे बहुतर सटाएँ झूल रही थीं,
इससे प्रतीत होता था कि—समुद्रमध्यमें विचरण करनेसे मानो बहुततर प्रवालके पत्ते लग गये हों, इस प्रकारकी
प्रीवाद्वादा वद शोभा पा रहा था । रक्तवर्ण अलङ्कारसे वह अलङ्कृत था, उस अलङ्कारके मध्यमें पत्र और लताके

१. प्रोथोन्मुक्तसूत्कारेण, पुटोन्मुक्तसूत्कारेण । २. फेनलवानुदधीनिवास्यं । ३. गण्ड । ४. अति-
निर्मासतया । ५. कचिर...

अतिकुटिल-कनक-पत्रलता-प्रतान-भङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रा-
येण तारागणेनेव सन्ध्यारागम् । अरुणेनाभ्यालङ्कारेणालङ्कृतम्, अभ्यालङ्कार-निहित-मरकत-
रत्नप्रभा-श्यामायमान-देहतया गगनतल-निपतित-दिवसकर-रथ-तुरग-शङ्कामिवोपजनयन्तम्,
अतितेजस्वितया जव-निरोध-रोष-वशात् प्रतिरोमकूपात् समुद्रतानि सागरपरिचय-लभानि
मुक्ताफलानीव स्वेदलवजालकानि वर्षन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिला-
घटितैरिव अनवरत-पतनोत्पतनजनितविषम-मुख-रवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुन्धरैर्मुरज-

अतीति । अतिकुटिलानाम् अत्यन्तवक्राणां कनकपत्रलतानां सुवर्णरचितपत्राकारलताकारभाग-
विशेषाणां प्रतानम् आधिक्यं यत्र तच्च तद् भङ्गुरं समूहेनापि वक्रञ्चेति तेन तादृशेन पदे-पदे प्रतिपदव्यासे
रणिता ध्वनिता रत्नमाला मणिक्रजो यत्र तेन तादृशेन, स्थूलानाम् अक्षुद्राणां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां,
प्रायः आधिक्यं यत्र तेन तादृशेन, अरुणेन लोहितवर्णेन अश्यालङ्कारेण तुरङ्गभूषणेन अलङ्कृतं मण्डितम्,
अत एव तारागणेन नक्षत्रमण्डलेन सन्ध्यारागमिव सायङ्कालीनलोहित्यमिव विद्यमानम् । सन्ध्या-
रागमिवैव्युपमा ।

अवेति । अभ्यालङ्कारेषु तुरङ्गभूषणेषु निहितानां स्थापितानां मरकतरत्नानाम् अश्रमगर्भाणां
प्रभाभिः द्युतिभिः श्यामायमानः श्यामवदाचरन् देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, गगनतलात्
आकाशतलात् निपतितः अघोयातो यो दिवसकरो दिनकृत् तस्य रथतुरगः स्यन्दनाश्वः तस्य शङ्कां
स्वस्मिन् भ्रमम् उपजनयन्तमिव उत्पादयन्तमिव विद्यमानम् । सूर्यरथाश्वानामपि हरिद्वर्णत्वादतिविपु-
लत्वाच्चेत्याशयः । उपजनयन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तपराक्रमवत्येति च क्रोधजनने कारणम् । तेजो दीप्तौ प्रभावे
च स्यात् पराक्रमरेतसोः इति मेदिनी । जवनिरोधेन रक्तकर्तृकवेगावरोधेन यो रोषः कोपः तद्वशात् प्रति
रोमकूपं प्रतिरोमरन्ध्रं समुद्रतानि उद्धितानि स्वेदलवजालकानि घर्मबिन्दुवृन्दानि, सागरपरिचयेन समुद्र-
मध्ये सञ्चरणपौनःपुन्येन लभानि शरीररससंसक्तानि मुक्ताफलानीव रसोज्ज्वानीव वर्षन्तं वृष्टिं कुर्वन्तम् ।
मुक्ताफलानीवेति जात्युत्प्रेक्षा ।

इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणेः नीलकान्तरत्नस्य पादपीठानि पादासनानि अनुक्तुं शीलं येषां तैः तादृशैः
कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । अञ्जनशिलया कज्जलसदृशश्यामवर्णप्रस्तरेण घटितै रचितैरिव, अनवरतं
निरन्तरं यत् पतनं पृथिव्यामवतरणम् उत्पतनं पृथिव्या उत्थानञ्च ताभ्यां जनित उत्पन्नो विषमो विकटः
मुखरवः अग्रभागशब्दो येषां तैः तादृशैः, पृथुभिर्विशालैः जर्जरितवसुन्धरैः भित्रीकृतभूतलैः खुरपुटैः
शफपुटैः, मुरजवाद्यं मृदङ्गवाद्यम् अभ्यस्यन्तमिव अभ्यासं कुर्वन्तमिव तथाविधध्वन्युत्पत्तेरित्याशयः ।
अभ्यस्यन्तमिवेति क्रियोत्प्रेक्षा, सा चार्थोपमासङ्कीर्णा ।

समान आकृतिविशिष्ट अत्यन्त वक्र (टेढ़) सुवर्ण-निर्मित छोटी-छोटी रेखाएँ अधिक थीं, और वह अलङ्कार प्रायः
सम्पूर्ण ही वक्र था, प्रत्येक पादक्षेपमें (पद पद पर) मणिमय मालाके शब्द हो रहे थे (रत्नोंके हार खनखनाते
थे), और जिनके मध्यमें बड़े-बड़े मोती लगे थे, अत एव तारागणसे शोभित सन्ध्यारागके समान वह अश्व देखनेमें
आ रहा था । उन आभूषणोंके मध्यमें स्थापित (जड़े) मरकत मणियोंके कान्तिसे उसका शरीर श्याम हो गया था,
जिससे वह मानो आकाशमेंसे गिरे हुए सूर्यरथनिशुक्त घोड़ेका भ्रम उत्पन्न कर रहा था । अत्यन्त तेजस्विताके कारण
वेग रुक गया था, अत एव वह क्रोधवश प्रत्येक रोमकूपसे निकलते हुए पसीनेकी बूंदोंकी वर्षा करता था, इससे
प्रतीत होता था कि—अनेकवार समुद्र-मध्यमें विचरण करनेसे शरीरमें लगे हुए मोतियोंकी मानो वर्षा कर रहा
है । विधाताने उसके विस्तृत खुरोंको मानो कज्जलके समान विस्तृत काले पाषाण द्वारा निर्माण किया था, अत एव
वे नीलकान्ति-मणि-निर्मित पादपीठ (चौकी) के अनुकरण करते थे एवं पृथिवीको जर्जरित (विदारित) करते थे,
इसलिए निरन्तर ऊँचे और नीचे उठनेके कारण उन खुरोंके अग्र भागके विकट शब्दों (विषम स्वरों) से वह मानो
मृदङ्ग वाद्यका अभ्यास करता था । विधाताने उसकी जङ्घाओंको मानों काष्ठ अथवा प्रस्तरोंको उत्कीर्ण (छोड़) कर

१. अत्र 'व' इति पदमधिकमुपलभ्यते क्वचित् क्वचित् । २. सन्ध्यारागारुणेन, सन्ध्यारागानुरागेण ।
३. तुरङ्गम् । ४. 'इव' इति पदं क्वचिन्नास्ति । ५. ...कूपसमुद्रतानि, कूपसमुद्रतानि । ६. ...परिचयाल्लभानि ।
७. स्वेदजलव । ८. क्वचित् 'मणि' इति पदञ्चास्ति । ९. ...विषमस्वरमुखरवैः ।

चाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव, जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, श्लक्ष्णीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कन्धरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जव-प्रतिपक्षमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसञ्चरणसहायमिव मारुतस्य, अंशावतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगसम्ब्रह्मचारिमिव मनसः, हरिचरणमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोकपाटलम्, व्रतिनमिव भस्मसित-पुण्ड्रकाङ्कितमुखम् ।

उत्कीर्णमिति । जङ्घासु प्रसृतावच्छेदेन 'जङ्घा तु प्रसृता' इत्यमरः । उत्कीर्णमिव काष्ठविशेषं प्रस्तरं वा सन्तस्थ निःसारितमिव तत्र शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वेन केवलसक्थिमयतया बोध्यमानत्वादित्याशयः । सर्वत्र स्पष्टिकर्त्रेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । जङ्घाद्वयस्यात्यन्तविस्तृततया भागाधिक्याशयेनेह बहुवचनोपन्यासः । तस्य जङ्घाद्वयमुत्कीर्णमिवेति स्फुटार्थः । एवमग्रेऽप्युहनीयम् । उरसि वक्षसि विस्तारितमिव प्रसारितमिव । मुखे वदने श्लक्ष्णीकृतमिव चिक्कणकरणेन सौन्दर्यविशेषमापादितमिव । कन्धरायां ग्रीवायां प्रसारितमिव विस्तीर्णीकृतमिव । विस्तृतकन्धरात्वादित्याशयः । पार्श्वयोः कक्षाधोऽवयवयोः उल्लिखितमिव उत्कीर्णमिव शरीरोपयोगिपिशितासत्त्वादित्याशयः । जघनभागे नितम्बदेशे द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव तयोरत्यन्तस्थूलत्वादित्याशयः ।

'उत्कीर्णमिव' इत्यारभ्य 'द्विगुणीकृतमिव' इत्यन्तं यावत् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जवेति । गरुत्मतो वैनतेयस्य जवप्रतिपक्षमिव वेगे प्रतिद्वन्द्विनमिव तत्सदृशवेगयुक्तत्वादित्याशयः । एवमपरत्रापि । मारुतस्य पवनस्य त्रैलोक्ये त्रिभुवने यत्सञ्चरणं गमनं तत्र सहायमिव सहायमिव । उच्चैःश्रवसः इन्द्रतुरङ्गमस्य अंशावतारमिव अंशेनावतरणमिव । मनसः चित्तस्य वेगस्य सम्ब्रह्मचारिमिव सतीर्थमिव । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

हरीति । हरेः वामनरूपस्य भगवतः चरणं पादमिव सकलवसुन्धरोल्लङ्घनक्षमं समस्तभूतलोल्लङ्घनसमर्थम्, बलिक्तौ वामनभगवतः पादस्य समस्तभूतलोल्लङ्घनात् इन्द्रायुधस्यापि तत्त्वमन्वमित्याशयः ।

वरुणेति । वरुणस्य प्रचेतसो यो हंसश्चक्राङ्गः तमिव 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा' इत्यमरः । मानसवत् चेतोवत् प्रचारो गतिर्यस्य तं तादृशम्, पक्षे मानसे तन्नामकसरोवरे प्रचारो भ्रमणं यस्य तं तादृशम् ।

मध्विति । मधुमासस्य चैत्रमासस्य 'स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः' इत्यमरः । दिवसमिव दिनमिव, विकसितः प्रस्फुटितो यतः अशोको वज्रुलो 'वज्रुलोऽशोके' इत्यमरः, तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम्, पक्षे विकसितैः अशोकैः कुसुमैः पाटलम् ।

व्रतिनमिति । व्रतिनं किञ्चिन्नियमयुक्तं पार्वणादिशास्त्रीयक्रियातत्परं विप्रमिव, भस्मवत् सितो धवलो यः पुण्ड्रको भाले रोमविन्यासविशेषः, पक्षे भस्मना विभूत्या यः सितपुण्ड्रकः श्वेततिलकविशेषः तेन अङ्कितं चिह्नितं मुखं वदन् यस्य तं तादृशम् ।

बाहर किया था । वक्षःस्थल (छाती) को मानो विस्तृत किया था । मुख भागको मानो पालिस कर पतला कर दिया था । गर्दन को मानो विस्तृत बनाया था । दोनों बगल को मानो छोलकर बाहर किया था एवं जघन भागको मानो दूना कर बनाया था । और वह वेगमें गरुड़का प्रतिस्पर्धी था । त्रिभुवन विचरण करनेमें वायुका मानो सहचर था । इन्द्रके घोड़ेका मानो अंशावतार था । वेग-शिक्षामें मानो मनका सतीर्थ (साथी) था । वामनरूपी नारायणके चरण के समान वह, समस्त पृथिवीका उल्लङ्घन करनेमें समर्थ था । वरुणका हंस जिस प्रकार मानस सरोवरका विचरण करता है, वह भी उसी प्रकार मनके समान वेगसे विचरण करता था । चैत्र मासके दिन जिस प्रकार खिले हुए अशोक पुष्पसे पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) होते हैं, वह भी उसी प्रकार खिले हुए अशोक-पुष्पके समान पाटल (श्वेतरक्तवर्ण) था । आद्यादि वैध कर्ममें प्रवृत्त ब्राह्मणके मुखमण्डलके समान भस्मद्वारा निर्मित शुभ्रवर्ण त्रिपुण्ड्रसे अङ्कित रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार भस्मके समान शुभ्रवर्ण ललाटस्थित रोमावर्त्तसे अङ्कित था । कमलवनके केशर जिस प्रकार उसके गाढ-मकरन्दसे पिङ्गल वर्ण होकर रहते हैं, उसके केशर (स्कन्धप्रदेशकी सटा) भी

कमलवनमिव मधु-पङ्क-पिङ्गकेसरम्, ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसश्च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्त्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्घाहम्, अंश्वातिशममिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिल-त्रिभुवन-राज्योचितमशेषलक्षणोप-

कमलेति । कमलवनमिव पङ्कजविपिनमिव, मधुना प्रसूनरसेन युक्तः सहितो यः पङ्को वचादिचूर्ण-
लेपः, पद्मे मधुपङ्को गाढपुष्परसः तेन पिङ्गा रक्तपीताः केसराः स्कन्धरोमाणि किञ्चलकाश्च यस्य तं तादृशम् ।
आह चायुर्वेदे—‘अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनुलेपनम् ।’

ग्रीष्मेति । ग्रीष्मदिवसमिव निदाघंवासरमिव, महाभू आयामो विस्तारः यस्य तं तादृशम्, तथा
उग्रं भीषणं तेजः सामर्थ्यं यस्य तं तादृशम्, पद्मे तु महान्तः अन्यान्य-ऋत्वपेक्षयातिदीर्घतमाः यामाः
प्रहरा यत्र तं तादृशम्, तथा उग्रम् असह्यं तेज आतपो यत्र तं तादृशम् ।

भुजङ्गमिति । भुजङ्गं सर्पमिव, सदा सर्वस्मिन् काले गतौ गमने अभिमुखम् उन्मुखम्, अन्यत्र
तु सदागतेः मातरिश्चनः वार्योरित्यर्थः । ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः, अभिमुखम् अभिमुखावस्थितम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य पुलिनं सैकतमिव, शङ्खमालिका कण्ठापिता सलिलात् स्वयमुद्गता
च या कम्बुपङ्क्तिः सैव आभरणं भूषणं यस्य तं तादृशम् ।

भीतमिति । भीतम् अन्यप्रतिपाद्यमानस्वकार्याकर्णनादुद्दिग्गं तत्करादिजनमिव, स्तब्धौ निश्चलौ
कर्णौ श्रोत्रे यस्य तं तादृशम् ।

विद्येति । विद्याधराणां ज्योमचारिणां गन्धर्वाणां राज्यम् आधिपत्यमिव, चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य
नरस्य पुरुषस्य वाहने उद्गहने उचितं योग्यम्, स्वस्यापि सर्वथैवात्युत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—चक्र-
वर्त्तिनः समस्तपृथिवीपतेः नरवाहनस्य नरवाहनदत्तसंज्ञकस्य वत्सराजसुतस्य उचितं योग्यम् ।

पुरा किलोदयनाभिधानाद्वत्सराजात् व्रासवदत्तानामन्यां महिष्यां नरवाहनदत्तसंज्ञकः सुतः समु-
त्पन्नः; यो हि विद्याधरराज्यस्याधिपतिर्बभूवेति कथासरित्सागरीया कथा ।

सूर्योदयमिति । सकलभुवनं समस्तजगदेव अर्घो मूल्यं तस्य अर्हो योग्यः तं तादृशम्, समस्तज-
गद्रूपमूल्येन क्रयमित्यर्थः, अत्यन्तोत्तमत्वादित्याशयः । अन्यत्र तु—सकलभुवनस्य समग्रजगद्वासिजो
लोकस्य अर्घं अर्घदाने अर्हं योग्यम् ।

इह ‘हरिचरणमिव’ इत्यारम्य ‘सूर्योदयमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

अवेति । अरवेषु तुरङ्गमेषु अतिशय उत्कर्षो यस्य तं तादृशम् अश्वकुलेष्वत्युत्तममित्यर्थः । अद्रा-
क्षीत् अपश्यत् चन्द्रापीडं इति शेषः ।

दृष्ट्वेति । अमानुषलोको देवलोकः तस्य उचितो योग्य आकार आकृतिर्यस्य तं तादृशम् । अखिलं
समग्रं त्रिभुवनं लोकत्रयं राज्यम् आधिपत्यं यस्य तस्य देवाधिपत्येत्यर्थः । उचितं योग्यम् । अशेषैः

उसी प्रकार मधुमिश्रित वैद्यक शास्त्र-प्रसिद्ध वचादि चूर्ण लेपसे पिङ्गलवर्ण हो गए थे । ग्रीष्मकालके दिन जिस प्रकार अन्यान्य ऋतुकी अपेक्षा बड़े बड़े प्रहरवाले और रौद्र-समन्वित होते हैं, उस अश्वका शरीर भी उसी प्रकार बड़ा विस्तार वाला और भयङ्कर बल-समन्वित था । सर्प जिस प्रकार वायुके अभिमुखमें रहता है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार सर्वदक्ष ज्ञानके लिए ऊपर मुँह उठाये तैयार रहता था । और वह इन्द्रायुध, समुद्र-तटके समान शङ्खमालामय आभूषणसे भूषित था, एवं मयभीत व्यक्तिके समान स्तब्धकर्ण (कान सीधा खड़ा बाळा) था । विद्याधरका राज्य जिसप्रकार चक्रवर्त्ती (समस्त पृथिवीके अधिपति) नरवाहनदत्तके उपयुक्त था, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार चक्रवर्त्ती पुरुषके वाहन (सवारी) के उपयुक्त था । सूर्योदय जिस प्रकार समस्त संसारके लोगोंके अर्घदान योग्य है, इन्द्रायुध भी उसी प्रकार समस्त संसार रूप मूल्यके योग्य था । चन्द्रापीडने अश्वजातिके मध्यमें उत्कृष्ट उस इन्द्रायुधको देखा ।

चन्द्रापीड अत्यन्त-धीर प्रकृति होने पर भी, उस अश्वरूपी अर्निर्वचनीय पदार्थको देखकर, बहुत विस्मया-
पन्न हो गया । क्योंकि—वह अश्व, देवलोकके उपयुक्त आकारवाला, समस्त त्रिभुवनाविपतिके आरोहण (सवारी)

पद्ममन्थरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्शविस्मयं^१ हृदयम् । आसीन्नास्य मनसि
'सरभस-परिवर्त्तन-वर्लित-वासुकि-भ्रमित-मन्दरेण मभ्यता जलधि-जलम् । इदमश्वरत्नम-
नुद्धरतां पूर्वं किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन । अनारोहता च मेरुशिलातलविशालमस्य
पृष्ठमाखण्डलेन किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु
जलनिधिना शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमित्यतापि^२ कालेन नायमुप-
गतः, येनाद्यापि तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति^३ । अहो ! खल्वतिशयितं-त्रिदश-
राज-समृद्धिरियं तातस्य राजलक्ष्मीः, यदेवविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकर-

समग्रैः लक्षणैः तुरङ्गोत्कर्षलक्षणैः उपपन्नं सहितम् । अश्वरूपः तुरङ्गरूपः अतिशयः अनिर्वचनीयः कश्चिद-
तिरको भिन्नः पदार्थ इत्यर्थः, तं तादृशम् । अदृष्टपूर्वम् अनवेक्षितपूर्वम्, तस्मिन्नायुधं दृष्ट्वा विलोक्य वत्त-
मानस्य अतिधीरप्रकृतेरपि अतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं कर्तुं विस्मयम् आश्चर्यं पस्पर्शं प्राप ।
इहामेवे भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते एवम्भूता वृत्तिरासीदित्यर्थः । सरभसं वेगसहितं
यत् परिवर्त्तनं मयनं तेन वलितो वर्द्धितो यो वासुकिः शेषनागः तेन भ्रमितो घूर्णितो यो मन्दरो मेरुपर्वतः
तेन करणेन, जलधिजलं समुद्रसलिलं मथ्यता आलोडयता सुरासुरलोकेन देवदानवसमूहेन, इदम् अश्व-
रत्नं तुरङ्गमणिम् अनुद्धरता अगृह्णता किं नाम रत्नमुद्धृतं न किमपीत्यर्थः । संसारप्रसिद्धानि उच्चैःश्रव-
णादीनि रत्नानि इतस्तुच्छानीत्याशयः ।

अनेति । आखण्डलेन इन्द्रेण, मेरुशिलातलवत् सुमेरुपर्वतविस्तृतप्रस्तरवत् विशालं बृहत् अस्य
इन्द्रायुधस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशम् अनारोहता अनधिरोहता सता, किं त्रैलोक्यराज्यस्य लोकत्रयाधिपत्यत्वकर-
णस्य फलम् आसादितं प्राप्तम् अपि तु, किमपि नेत्यर्थः । पृष्ठारोहणमस्यात्यन्तसौभाग्यफलमित्याशयः ।

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसा तत्सज्जकतुरङ्गनिरीक्षणनेत्यर्थः, विस्मितम् आश्चर्यं हृदयं मनो यस्य स
तादृशः । शतमख इन्द्रः जलनिधिना मथ्यमानेन समुद्रेण वञ्चितः प्रतारितः खलु निश्चयेन; येनेदं न दत्त-
मित्याशयः । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

मन्य इति । इयतापि कालेन एतावतापि समयेन भगवत् ऐश्वर्यादियुक्तस्य नारायणस्य श्रीविष्णोः
चक्षुर्गोचरं नयनविषयम् अयम् अश्वो नोपगतो न प्राप्तः । येन हेतुना अद्यापि इदानीं पर्यन्तमपि तां
पूर्वजातां गरुडारोहणे वैनतेयाधिरोहणे व्यसनिताम् आसक्तिं न त्यजति न जहाति नारायण इति शेषः;
अन्यथा गरुडं परित्यज्य एनमेवारोहेदित्याशयः । अत्र 'मन्ये' इति प्रतिपादनाद्वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन तातस्य मत्पितुः इयं राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः
अतिशयिता अतिक्रान्ता त्रिदशराजस्य सुराधिपस्य समृद्धिर्यया सा तादृशी वर्तते । यद् यस्मात् कारणात्
एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि समस्तलोकत्रयदुष्प्राप्याणि रत्नानि मणय

योग्य एवं सर्वोत्कृष्ट अश्वके लक्षणोत्प्रेक्षा संयुक्तं था । इस प्रकारका अश्व पहले और कभी भी उसे दृष्टि-गोचर नहीं
हुआ था । उस समय उसके मनमें इस प्रकार होने लगा कि—'विगर्के साथ आफर्षण (खींचने) से बड़े हुए शरीर
वाले वासुकिनागके द्वारा भ्रमित मन्दराचलसे समुद्र-मथन करते हुए देव और दानवोंने यदि इस अश्व-रत्नको नहीं
निकाला तो किस रत्न को निकाला था ? देवराज, सुमेरु पर्वतके शिलातल (चट्टान) के समान विशाल इस अश्वके
पीठ पर यदि नहीं चढ़े तो उनको त्रिलोकीके राज्यसे क्या फल मिला ? उच्चैःश्रवाको देखकर ही विस्मित हृदय
वाले इन्द्र, समुद्र द्वारा निश्चय ही प्रतारित हुए हैं । मेरे विचारमें 'अभी तक भी यह अश्व, भगवान् नारायणको
दृष्टि-गोचर नहीं हुआ है' क्योंकि वे अब तक भी उस गरुड पर चढ़नेकी आसक्ति नहीं छोड़ रहे हैं । कितना आश्चर्य !
मेरे पिताकी यह राजलक्ष्मी तो, निश्चय ही देवराजकी समृद्धिको अतिक्रमण कर रही है, क्योंकि—समस्त त्रिभु-
वनके मध्यमें दुर्लभ-एतादृश रत्नोंको लाकर क्रमसे उसका भोग हो रहा है । अत्यन्त तेजस्वी और महाबलवान्

१. विस्मयः । २. ...विवर्त्तन... । ३. ...वलित... । ४. जलनिधि... । ५. अभ्यनुद्धरता,
अभ्युद्धरता । ६. सुरलोकेन । ७. कुत्रचित् 'अपि' पदं नोपलभ्यते । ८. तं गरुडारोहणव्यसनिता न
परित्यजति । ९. अतिशयः... । १०. ...राज्य... ।

गतामागच्छन्ति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयम् अस्याकृतिः, यत्सत्यमा-
रोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनाममानुषलोकोचिताः सकल-त्रिभुवन-
विस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः । देवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिजशरीराणि
शापवचनबलोपनीतानि^१ एतानि शरीरान्तराणि^२ अध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल
स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिल-त्रिभुवन-ललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां
शशापः सा सुरलोकमपहायाश्च हृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति विख्याता बडवा भूत्वा^३
मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्त्यलोके महान्तं कालमुवास ।

उपकरणतां भोगसाधनताम् आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविधं रत्नं सुरेन्द्रस्य नास्तीत्याशयः ।

अतीति । अस्य पुरोऽवलोक्यमानस्याश्वस्य इयम् आकृतिः आकारः, अतितेजस्वितया अत्यन्तप्र-
भाववत्तया महाप्राणतया अत्यन्तशक्तियुक्ततया च हेतुना सदैवतेव कयाचिदेवतयेव अधिष्ठिता, यत्
सत्यम् एतद्यस्मात् आरोहणे अधिरोहणे मे मम शङ्कामिव जनयति उत्पादयति । इह यत्सत्यमित्येकमेवा-
व्ययपदं याथाार्थम् ।

ननु सदैवतेवेति कथं वितर्क्यत इत्यत आह—नहीति । सामान्यवाजिनां साधारणतुरङ्गमाणाम्
आकृतयः आकाराः ईदृश्यः एतादृश्यः अमानुषलोकोचिताः देवलोकयोग्याः, तथा सकलत्रिभुवनस्य सम-
प्रलोकत्रयस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादिका न हि भवन्ति । सुतरां सदैवतेवेति वितर्क इत्याशयः ।

देवानामपि रूपान्तरपरिग्रहणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—दैवतानीति । हि यस्मात् । देवतान्यपि
सुरा अपि । मुनिशापवशात् ऋष्यभिसम्पातवशात् उज्झितानि त्यक्तानि निजशरीराणि देवदेहाः यैरेव-
भूतानि शापवचनबलेन अभिसम्पातवाक्यबलेन उपनीतानि उपस्थापितानि एतानि शरीरान्तराणि
ईदृशानि स्वशरीराद्विलेन्निद्रायतनानि अध्यासत एव आश्रयन्त्येव । एवञ्च नूनमस्य स्वरूपेऽपि कस्य-
चिदैवतस्याश्रयसम्भावनेत्याशयः ।

नन्वेवंविधोदन्तः कदाचिदवलोकितः आकर्णितो वेत्यत आह—श्रूयत इति । हि निश्चये श्रूयते
आकर्ण्यते । पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा अतितपस्वी मुनिः ऋषिः, खिलस्य समग्रस्य त्रिभुवनस्य
लोकत्रयस्य ललामभूताम् अलङ्कारस्वरूपाम् अप्सरसं सर्वेषु, रम्भाभिधानां रम्भानाम्नां शशाप शापं
दत्तवान् । इह यद्यपि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति कोशाद्बहुवचनमेवापेक्ष्यते तथापि 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः
स्यादेकत्वेऽप्यस्य अपि' इति शब्दार्णवाद् बहुत्वं प्रायोवादः । 'अनचि च' इति सूत्रस्यात् 'अप्सरसाः' इति
आध्याक्ष 'अप्सरसम्' इत्येकवचनम् । सा सुरलोकं देवलोकम् अपहाय परित्यज्य अश्वहृदये तुरङ्गमोरसि
आत्मानं निवेश्य संस्थाप्य तुरङ्गदेहं परिगृह्यत्यर्थः, अत एव अश्वहृदयेति विख्याता प्रसिद्धा बडवा अश्वा
मृत्तिकावत्यां तन्नामिकायां राजधान्याम्, शतधन्वानं नाम राजानं भूपतिम् उपसेवमाना भजमाना
मर्त्यलोके महान्तं भूयांसं कालं समयम् उवास उषितवती ।

इह च महाभारतीया कथा—पुरा किल स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिदर्यमरणं पर्यटन् 'आः
वयं श्वान्तरे पतामः परित्रायस्वास्मान्' इत्याप्तशब्दं श्रुत्वा तत्प्रदेशमुपगम्य लताप्रान्तावलम्बितान्

होनेके कारण इसका यह शरीर, किसी देवता द्वारा मानो अधिष्ठित प्रतीत हो रहा है; अत एव इस पर चढ़नेमें
मुझे मानो कुछ शङ्का उत्पन्न हो रही है, क्योंकि—साधारण अश्वकी आकृति, इस प्रकार मनुष्य लोकके अयोग्य
और समस्त त्रैलोक्यमें विस्मय उत्पन्न करनेवाली नहीं होती । देवता भी मुनियोंके शापसे अपने-अपने शरीरको
छोड़कर शाप-वचनके प्रभावसे उपस्थित इस प्रकारके अन्यान्य शरीर धारण करते रहते हैं । सुना जाता है
'पहले समयमें स्थूलशिरा नामक कोई महातपस्वीने समस्त त्रिभुवनोंमें, अलङ्कार-रूपिणी रम्भा अप्सराको
शाप दिया था, जिससे वह देवलोक छोड़ कर अश्व-हृदयमें स्वयं प्रवेश करके, 'अश्वहृदया' नामकी
कोई घोड़ी होकर मृत्तिकावती नामकी नगरीमें शतधन्वा नामके राजाकी सेवा करती हुई बहुत काल तक

१. सर्वदैवतेयम् । २. ...शरीरकाणि । ३. ...वचनोपनीतानि । ४. शरीराणि । ५. कुत्रचित्
'किल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. ...भुवन... । ७. कुत्रचित् 'भूत्वा' इति पदं न विद्यते ।
८. मृत्तिकावत्याम् ।

अन्ये च महात्मानो मुनिजनशाप-परिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रुमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तः-करणमस्य दिव्यताम् ।'

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्गममुपसृत्य 'महात्मन् । अर्वन् ! योऽसि सोऽसि, नमोऽस्तु ते, सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम्, अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचित-परिभवमास्त्रि भवन्ति' इत्यामन्त्रयाम्बभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चटुलशिरः-केसर-सटा-हति-कूणिताकेकर-तारकेण तिर्यक्चक्षुषा विलोक्य

अतलस्पर्शगर्ते पतितुं प्रवृत्तान् पुरुषान् दृष्ट्वा 'के यूयम्' इत्यपृच्छत्, तं च स्थूलशिरसः पितरो वयम् त्वया च सन्तानोत्पत्तिर्न कृता, तद्वियोगात्त्वदुपरमे पुंनाम्नि नरके पतिष्यामः इत्यवोचन् स्थूल-शिरास्तु तच्छ्रुत्वा सन्तानोत्पत्त्यर्थं रम्भाभिधानां योषितमसिहितवान्—'त्वां कामये' इति । तथा चाभिहितम्—'यथाज्ञापयसि,' किन्तु देवकार्यं कृत्वागच्छामि इत्युक्त्वा गत्वा विलम्बितवतीति 'क्रुद्धो महर्षिः 'बडवा भव' इति तां शशाप, नरनायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति' इति ॥

अन्य इति । अन्येऽपरे महात्मानो गरीयांसो जनाः मुनिजनानां तपस्विनां शापेन अभिसम्पातेन परिपीतो विलयं नीतः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तादृशाः । यथा अगस्त्यादीनामभिसम्पातेन नहुषप्रभृतयः अजगररूपादिभिः नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराण्युपगृह्य इमं लोकं संसारं बभ्रुः अमितवन्तः । असंशयं निःसन्देहम् अनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभाजा अभिसम्पातिना भवितव्यम् । मदन्तःकरणं प्रक्षितम् अस्य तुरङ्गमस्य दिव्यतां स्वर्गीयत्वम् आवेदयतीव बोधयतीव ।

इतोति । इति एवप्रकारेण चिन्तयन्नेव ध्यायन्नेव आरुरुक्षुः आरोढुमिच्छुः आसनात् सिंहासनात् उदतिष्ठत् उत्थितो बभूव । तं तुरङ्गम् अथ मनसा चेतसा उपसृत्य समीपं गत्वा चन्द्रापीड इत्यामन्त्रया-मास अन्यर्थयामास । किन्तवामन्त्रणमित्यत आह—महात्मजिति । हे अर्वन् हे अश्व ! 'वाजिवाहव-गन्धर्वहयसैन्धवससयः ।' इत्यमरः, योऽसि सोऽसि यत्तद्ववसि ते तुभ्यं नमो नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्माकम् आरोहणेन योऽतिक्रमः अवहेलनं स मर्षणीयः सोढव्यः । अपरिगतानि देवत्वेना-ज्ञातानि, दैवतान्यपि देवा अपि अनुचितम् अयोग्यं परिभवम् अवमाननां भजन्ते लभन्ते इति तानि तादृशानि भवन्ति । इत्यज्ञाज्ञाततयैव भवानपि ममैतदारोहणावमाननभागं भवतीत्याशयः ।

विदितेति । स इन्द्रायुधोऽश्वः अतिमनोरमम् अतिरमणीयं हेषारवं हेषाशब्दम् अकरोत् कृतवान् इत्यन्वयः । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः चन्द्रापीडस्य संविनय आशयो येन स तादृशः चटुलं चञ्चलं यच्चिरः उत्तमाङ्गं तस्य याः केसरा एव सटा जटाः तासाम् आहतिः आघातः ताडनं तथा कूणिता कुञ्जिता आकेकरा किञ्चित्कुटिला च तारका कनीनिका यस्त तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन तं चन्द्रापीडं तिर्यक् तिरश्चो नं मर्त्यलोकं रही थी । अन्यान्य महात्मा भी, मुनियोंके शापसे अपने-अपने प्रभाव क्षीण हो जाने पर अनेक प्रकारकी आकृति धारण कर इस संसारमें भ्रमण कर गए हैं । इसलिए यह भी शापग्रस्त कोई महात्मा ही होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं । मेरा अन्तःकरण भी इसको स्वर्गीय समझ कर मानो परिचय देता है ।'

इस प्रकार चिन्ता करते-करते ही चन्द्रापीड सवार होनेकी इच्छा से आसनसे उठ खड़ा हुआ । एवं अश्व के समीपमें जाकर मन ही मन उससे अन्यर्थना करने लगा कि—'हे महात्मन् अश्व ! तुम चाहे जो हो सो हो, तुमको मैं नमस्कार करता हूँ । तुम मेरे सवार होनेकी अवज्ञा सर्वथा क्षमा करना, क्योंकि अपरिचित देवता भी असङ्गत अनेक अपमानके भागी हो जाते हैं ।' उसके बाद वह इन्द्रायुध चन्द्रापीडका अभिप्राय जानकर ही मानो, चञ्चल मस्तकस्थित केसररूप जटाके ताडनसे जरा मिची और तिरछी कनीनिका युक्त आँखोंके द्वारा तिर्यक् (तिरछे) रूपसे (पुतलियोंको फेरकर) उसे (चन्द्रापीडको) देख कर, दाहिने खुरसे बारम्बार भूतल-ताडन कर उत्थित धूलियोंसे अपने छातीके रथोंको मटियाला कर, आह्वान करते-करते (बुलाते २) ही मानो फूले हुए नयनोंके छिद्रसे 'वर्वर' शब्द युक्त और मधुर डुङ्कार-समन्वित सुश्रव्य और अत्यन्त मनोह-रिजिहनाइट करने लगा ।

मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलम् उत्खात-धूलि-धूसरित-क्रोड-रोम-राजिना दक्षिणखुरेणारोहणाया-
ह्वयन्निव स्फुरित-घ्राण-विवर-घर्घरध्वनिमिश्रं मधुरमपरुषं-हुङ्कारपरम्परानुबद्धमतिमनोहरं
हेवारवम् अकरोत् ।

अथानेन मधुर-हेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव इन्द्रायुधमारोह चन्द्रापीडः । समा-
रुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य, जलधरः विमुक्तोपलासार-
परुषेण जर्जरयतेव रलातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण, खुररजोनिरुद्ध-घ्राण-घोर-घोषेण च
हेषितेन बधिरीकृत-सकलभुवन-विवरम्, अशिशिरकिरण-दीधिति-परामर्शं स्फुरित-विमल-

विलोक्य निरीच्य मुहुर्मुहुः वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयता आस्फालयता, उत्खाताभिः आघाते-
नोत्थापिताभिः धूलिभिः धूरजोभिः धूसरिता धूत्रवर्णीकृता क्रोडरोमराजिः भुजान्तरालकपङ्क्तिर्येन तथोक्तेन
दक्षिणखुरेण अपसन्न्यशफेन आरोहणाय अधिरोहणाय तं चन्द्रापीडम् आह्वयन्निव आह्वानं विदधदिव सन् ।
स्फुरितः स्यन्दितो यो घ्राणविवरः नासिकारन्ध्रं तस्य यो घर्घरध्वनिः अव्यक्तः शब्दः तेन मिश्रं संयुक्तम्,
मधुरं सुश्रव्यं कर्णसुखदमित्यर्थः । अपरुषया अकठोरया हुङ्कारपरम्परया हुमित्येवं शब्दपङ्क्त्या अनुबद्धं
सम्मिलितम् अतिमनोहरं हेवारवम् अकरोत् ।

इह 'विदिताभिप्राय इव' इति 'आह्वयन्निव' इति क्रियोत्प्रेक्षायुगलेन सङ्कीर्णा स्वभावोक्तिः ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्ये । अनेन इन्द्रायुधेन कर्त्रा, मधुरहेषितेन सुश्रव्यहेषाशब्देन करणेन, दत्ता
आरोहणाय अभ्यनुज्ञास्वीकृतिर्यस्य स इव चन्द्रापीडः इन्द्रायुधम् आरोह्य अधिकृतः ।

'दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

समारुह्येति । तम् इन्द्रायुधं समारुह्य आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः अखिलं समस्तं त्रैलोक्यं त्रिभुव-
नम्, तर्जन्यङ्गुष्ठे प्रसारिते सति यन्मानं तत्प्रादेश इत्यभिधीयते । तदुक्तमभिधानचिन्तामणौ—

'प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमङ्गुष्ठे वितते सति । प्रादेशताल-गोर्कणवितस्तयोर्यथाक्रमम् ॥' इति ।

तन्मात्रमिव मन्यमानो जानन् अयमिन्द्रायुधः स्वकीयनिरतिशयवेगवशेनातिस्वरितमेव लङ्घयि-
ष्यति मार्गमित्यस्य सम्मान्यमानत्वादित्याशयः । निर्गत्य ततो बहिरागत्य 'अश्वसैन्यम् अपश्यत्' इत्युक्त-
रेण सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तानि पदानि अश्वसैन्यमित्यस्य विशेषणानि । जलधरः मेघैः विमुक्तो वर्षणं
कृतो य उपलासारः निरन्तरा पाषाणवृष्टिः तेनेव तस्य शब्दवदित्यर्थः, परुषेण दुःश्रवेण, रसायाः पृथिव्याः
तलम् ऊर्ध्वभागं जर्जरयतेव प्रक्षिथिलावयवं विदधतेव । तथा अतिनिष्ठुरेण अतिकठिनेन, खुरपुटानां
तुरङ्गखुराग्राणां रवेण ध्वनिना, तथा खुररजोभिः निजनिजखुरपुटोद्गतपांसुभिः निरुद्धानां परिपूरितप्रायाणां
घ्राणानां नासिकानां घोरघोषो भीषणशब्दो यत्र तथोक्तेन हेषितेन हेवारवेण च बधिरीकृतानि अकर्णतां
प्रापितानि सकलानि समस्तानि भुवनविवराणि संसारनिवासिनां जन्तूनां कर्णरन्ध्राणि येन तत्ताडयाम् ।
इह 'प्रादेशमात्रमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'जर्जरयतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । 'बधिरीकृतसकल-
भुवनम्' इत्यत्र बधिरीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अशिशिरेति । अशिशिरकिरणस्य उष्णमयूखस्य सूर्यस्य दीधितिपरामर्शेन किरणसंश्लेषेण स्फुरि-

उसके बाद चन्द्रापीड, इन्द्रायुधके मधुर दिनदिनादृशे सवार होनेकी अनुमति पाकर ही मानो उसके
पीठ पर सवार हो गया । सवार होकर समस्त त्रिभुवनको मानो प्रादेशप्रमाण समझकर, विद्यालयसे बाहर
निकल कर उसने अश्वारोही सैन्यको (घुड़सवारों की एक फौज को) देखा, जिसका अन्त तो देख भी नहीं
पड़ता था । मेघमुक्त शिलावृष्टि (बरसते ओले) के शब्दके समान श्रुतिकठोर, भूतलको मानो विदारणकारी
और अत्यन्त निष्ठुर खुरोंके शब्दसे एवं खुराघातसे उड़ती धूलियोंसे परिपूर्ण प्रायः नासिका-विवरके भयङ्कर शब्दसे
मिश्रित दिनदिनादृशे वह अश्वारोही सैन्य (घुड़सवारों का एक फौज) समस्त प्राणियोंके कर्णविवरको
ब्रह्मा कर दिया था । सूर्य-किरणोंके स्पर्शसे उज्ज्वल और निर्मल फलकवाला, ऊँचे किए हुए और

१. रोहणाय । २. अपरुषं । ३. अतिमनोहरहेवारवम् । ४. ...हेषितेन । ५. कुत्रचित् 'अखिलम्'
इति प्रदधास्ति । ६. प्रलयजलधर... । ७. हेषितेन । ८. ...त्रिभुवनम् । ९. कश्चित् 'विवरम्' इति पदं
नास्ति । १०. अशिशिरदीधितिसंस्पर्श... ।

फलकेन ऊर्ध्वीकृतेन कुन्त-लता-वनेन उज्जाल-नीलोत्पल-कलिका-वन-गहनं सर इव गगनतल-मलकुर्वाणम्, उद्गण्ड-मयूरातपत्र-सहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरित-शतमनु-चाप-कलाप-कल्पाषमिव जलधरवृन्दम्, उद्गमत्-फेनपुञ्ज-धवलित-मुखतया अनवरत-वत्सगन-चटु-लतया च प्रलय-सागर-जल-कल्लोलसङ्घातमिव समुद्रतम् । अदृष्ट-पर्यस्तमश्वसैन्यम् अपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन सकलमेव सञ्चचालाश्वीयम् । अह-

तानि देदीप्यमानानि विमलानि स्वच्छानि फलकानि अग्रभागा यस्य तेन तादृशेन, ऊर्ध्वीकृतेन ऊर्ध्वस्थापितेन, कुन्ताः प्रासाद्यास्त्रविशेषा एव लता वक्ष्यस्तद्वत्स्वमानत्वादित्याशयः, तासां वनेन समूहेन करणेन, उद्गतानि उत्थितानि नालानि मृणालानि यासां तासां नीलोत्पलकलिकानां कुन्तलयकुड्मलानां वनेन विपिनेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् आकाशतलम् अलङ्कुर्वाणं भूषयन्तम् । नीलोत्पलवनेन सरः यथाऽलङ्कियते तथा गगनं कुन्तसमूहेनालङ्कृतमित्यभिप्रायः ।

इह 'कुन्तलते'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'वनगहनम्' इत्यत्र 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरकोशादुभयोः पर्याप्ततया आपाततः पौनरुक्त्यप्रतीतावपि अनन्तरं गहनपदस्य नीरन्ध्रार्थकतया पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

‘आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पौनरुक्त्यवदाभासः ..... इति ।

‘सर इव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारस्तथा चैतेषां मिथोऽङ्गाङ्गीभावेन सङ्करः ॥

उद्गण्डेति । ऊर्ध्वमुत्थापिता दण्डा येषां तानि उद्गण्डानि यानि मयूरातपत्राणि मयूरबर्हरचितच्छत्राणि तेषां सहस्रेण वृन्देन करणेन, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अद्यानां दिशां ककुभां मुखानि आद्यभागा येन तत्तादृशम्, तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन, स्फुरितेन, उद्गीर्षेण शतमन्योरिन्द्रस्य चापकलापेन धनुःसमूहेन कल्पाषं चित्रितं नानावर्णमित्यर्थः, जलदवृन्दं मेघसमूहः तमिव विद्यमानम् । इह ‘मेघवृन्दमिव’ इत्यत्र श्रौत्युपमालङ्कारः ।

उद्गमदिति । ‘उद्गमन्निः बहिर्निस्सरन्निः फेनपुञ्जैः अश्वमुखकफसमूहैः धवलितानि श्वेतीकृतानि मुखानि अश्वानामाननानि यत्र तस्य भावस्तथा तादृश्या, अनवरतं निरन्तरं यद्वत्सगनम् अङ्गसञ्चालनं तेन चटुलतया चञ्चलतया च कारणेन, समुद्रतं तटे समुत्थितम्, प्रलये प्रलयसमये सागरजलस्य कल्लोलसङ्घातं महातरङ्गवृन्दमिव विद्यमानम्, तस्याप्यश्वमुखकफपुञ्जधवलत्वात् अनवरतचटुलत्वाच्चेत्याशयः । अदृष्टा अत्यधिकतया लोचनागोचरत्वादनवलोकिताः पर्यन्ताः प्रान्तदेशा यस्य तत्तादृशम् । अश्वसैन्यमपश्यत् । प्रलयसागरेत्यादावुपमालङ्कारः ।

तच्चेति । अपि चेति चार्थः चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रसलिलमिव, चन्द्रापीडनिर्गमेन कारणेन तत् सकलं समस्तमेव अश्वीयम् अश्वसैन्यवृन्दं सञ्चचाल तस्य परिवेष्टनाय यानोद्योगादित्याशयः । ‘वृन्दे-स्वश्वीयमाश्ववत्’ इत्यमरः । इह ‘सागरजलमिव’ इति श्रौत्युपमा ।

लतास्वरूप ऊँचे कुन्तसमूह (मालों) से वह सैन्यगण, जलके ऊपर उठे हुए नाल-समन्वित नीलकमलकी कलियोंके समूहसे भरे सरोवरके समान आकाशको शोभायमान करता था । सैनिकोंके ऊँची डंडीवाले मोर पंखोंके बने हजारों छत्रोंके कारण आठों दिशाओंके मुख अन्धकारसे व्याप्त हो गए थे जिससे वह अश्वारोही सैन्य, चमकते इन्द्रधनुषके समूहसे विचित्रीकृत मेघ-समूहके समान विद्यमान था । फेनका ढेर ‘निकलनेसे श्वेत मुखवाले और अनवरत अङ्गसञ्चालनसे संपूर्ण अस्थिर हुए घोड़ोंसे वह सैन्य, प्रलयकालमें तटमें उठे समुद्रजलके महातरङ्ग-समूहके समान दृष्टिगोचर होता था । चन्द्रोदयसे समुद्रजलके समान, सब अश्वारोही सैन्य चन्द्रापीडके बाहर निकलने से चञ्चल हो उठे (अर्थात् चन्द्रापीडको निकलते देख सेनाओंमें खलबली मच गई) । एवं ‘मैं पहले मैं पहले’ इस प्रकार इच्छा प्रणीत होकर, चन्द्रापीडको नमस्कार करनेके लिए इच्छुक, शीघ्रतामें छत्रोंके एकदम खिसक जानेसे खुले मस्तकवाले, एवं परस्पर सङ्घर्ष क्रुद्ध घोड़ोंको रोक देनेसे परिश्रान्त राजपुत्रगण ठहर कर चन्द्रापीडके आस-पास (चारों ओर) इकट्ठे हो गए । उस समय बलाहक (सेनापति) से प्रत्येक का नामो-खारण कर एक-एक का परिचय करा देने पर राजपुत्रगण अपने-अपने मस्तकको अवनत कर चन्द्रापीडको नमस्कार

१. ऊर्ध्वीकृत । २. कल्माषितम् । ३. पूर्वं तम् । ४. अग्रमेयमश्वसैन्यम्, अश्वीयं सैन्यम् । ५. चन्द्रोदयेनेव ।

महमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्र-शून्य-शिरसः परस्परोत्पीडन-कुपित-तुरङ्गम-निवारणायस्ताः राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनाम-ग्रहणम्, आवेद्यमाना बलाहकेन विचलित-मुकुट-पद्मराग-किरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः सङ्घटित-सेवाञ्जलि-मुकुलतया यौवराज्याभिषेक-कलसावर्जित-सलिल-लग्न-कमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः ।

चन्द्रापीडस्तु तान् सर्वान् मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन, राजलक्ष्मी-निवास-योग्य-पुण्डरीकाकृतितानां, सकल-राजन्यकुल-कुमुद-षण्ड-चन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गम-सेना-स्रवन्ती-पुलिनायमानेन, क्षीरोद-फेन-धवलित-वासुकि-फणा-

अहमिति । अहं पूर्वम् अहं पूर्वम् इत्यहङ्कारोऽहमहमिका तथा, तादृश्या । 'अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कार' इत्यमरः । प्रणामे चन्द्रापीडस्य नमस्कारे लालसा इच्छुकाः सरभसं सजवम् अपनीतैः नमितैः आतपत्रैः छत्रैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि मस्तकानि येषां ते तादृशाः, तथा परस्परम् अन्योन्यं उत्पीडनं सङ्घर्षस्तेन कुपितानां कोपं प्राप्तानां तुरङ्गमाणाम् अश्वानां निवारणेन निरोधनेन आयस्ताः खिन्नाः । तं चन्द्रापीडं राजपुत्राः नृपसुताः पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वन्त ।

एकैकश इति । 'बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनाध्यक्षेण, प्रतिनामग्रहणं यथा स्यात्तथा एकैकश आवेद्यमानाः 'अयममुकदेशस्य नृपतेरात्मजः एवंविधाचरणः' एवं प्रकारेण परिचाय्यमाना नृपतिसुताः, विचलितानां मस्तकावनमनेन कम्पितानां मुकुटानां कोटीराणां पद्मरागा लोहितमणयः तेषां किरणानां रश्मीनाम् उद्गमो बहिःप्रसारः तस्य छलेन व्याजेन अनुरागं चन्द्रापीडं प्रति अनुरक्तिम् उद्गमद्भिः उद्गिरन्तिरिव विद्यमानैः, सङ्घटिता भालपट्टेषु संयोजिताः सेवाञ्जलयः प्रणामव्यञ्जकपाणिसंयोगाः मुकुलानीव येषु तेषां भावस्तथा कारणेन, तेषां यौवराज्ये योऽभिषेकः तत्र कलसैः स्नानकुम्भैः आवर्जितेभ्यः पातितेभ्यः सलिलेभ्यो जलेभ्यः लग्नानि भालपट्टेषु संसक्तानि कमलानि पङ्कजानि येषु तैरिव विद्यमानैः भालपट्टलग्न-सेवाञ्जलीनां कमलसदृशत्वादित्याशयः । दूरावनतैः नितान्तनम्रीभूतैः शिरोभिः मस्तकैः चन्द्रापीडं प्रणेमुः नमस्कृः । इह 'विचलित-मुकुट-परागत्यादौ सापह्नवोष्णबालङ्कारः । 'यौवराज्याभिषेके'त्यादौ लुसोपमा-गुणोष्णचयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडो नगराभिमुखः प्रतस्थे इत्यग्रिमया क्रियया सम्बन्धः । चन्द्रापीडस्तु तान् पूर्वोक्तान् सर्वान् राजपुत्रान् यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा प्रत्यभिवादेन सम्मानं कृत्वा, पश्चात् तुरङ्गमाधिरूढेन वैशम्पायनेन मन्त्रिसुतेन अनुगम्यमानः समनुब्रज्यमानः इति सम्बन्धः ।

राजेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि पदानि 'आतपत्रेण' इत्यस्य विशेषणानि । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तस्या निवासयोग्यं निवासोचितं यत् पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्य आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन तादृशेन, सकलं समस्तं राजन्यकुलं विद्यमानचत्रियमण्डलं कुमुदषण्डं कैरवसमूह इव तस्य चन्द्रमण्डलेन शशिविम्बेनेव, चन्द्रमण्डलावलोकनेन कुमुदानामिव तच्छत्रावलोकनेन राजपुत्राणां प्रभो-देन मुखविकासोदित्याशयः । तुरङ्गसेना तदश्ववाहिनी एव स्रवन्ती नदी अतिदूरप्रसृतत्वात् धारा-रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतवद्वाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात्

रूपेण चलनाच्चेत्यभिप्रायः तस्याः पुलिनवत् सैकतवद्वाचरतेति पुलिनायमानेन सैकतवत् धवलवर्णत्वात् किए । उस समय उन लोगोंके चञ्चल मुकुटोंमें निकलती पद्मराग-मणियोंकी किरणोंके बहाने मस्तक मानो-चन्द्रापीडके प्रति अनुरागका उद्गिरण करता था, और राजपुत्रद्वारा नमस्कार करनेके समयमें ललाट-देशमें पद्म-कलिकाके समान अञ्जलिपुटको संस्थापन करनेसे, उन लोगोंके यौवराज्याभिषेकके समय कलशमेंसे जलके साथ गिरते हुए पद्म-समूह मानो ललाटमें चिपक गये हों ऐसा प्रतीत होता था ।

उसके बाद चन्द्रापीड, प्रत्यभिवादन-पूर्वक उन समस्त राजपुत्रोंका यथोचित सम्मान करके नगरीकी ओर प्रस्थान किया, वैशम्पायन भी घोड़े पर चढ़कर उसके पीछे-पीछे जाने लगा । कोई सेवक चन्द्रापीडके मस्तकके ऊपर बहुत बड़ा एक छत्रको धारण कर रौद्र (धूप) निवारण करने लगा । वह छत्र, राज-लक्ष्मीके रहनेके योग्य पुण्डरीक (श्वेत कमल) के समान था । एवं कुमुदके ऊपर चन्द्रमण्डलके समान राजपुत्रोंके समीपमें प्रकाश पाता था । अश्वसेना रूप नदीके तटके समान देखनेमें आ रहा था । एवं क्षीर-समुद्रके फेनसे

१. निवारणाययासितहस्ताः, निवारणाययासिताः । २. प्रतिनामग्रहम् । ३. सङ्घटित । ४. संमानयित्वा । ५. निवासपुण्डरीकाकृतितानां ।

मण्डल-च्छविना, स्थूलमुक्ता-कलापजालकावृतेन^१, उपरिचिह्नीकृतं केसरिणमुद्रहता अतिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन^२ ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्धूयमान-चामर-कलाप-पवन-नर्तित-कर्णपल्लवः, पुरःप्रधावता तरुण-वीर-पुरुष-प्रायेण^३, अनेक-सहस्र-संख्येन पदातिपरिज-नेन, 'जय जीवे'ति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायम्^४, अनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः^५ प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादित-विग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव

प्रसूतत्वाच्चेत्याशयः । शरीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य फेनैः अश्लिष्यमानः धवलितं श्वेतीकृतं यद्वासुकेः शेषनागस्य फणामण्डलं तस्यच्छविरिव छविः शोभा यस्य तेन तादृशेन, शेषनागस्य श्वेतत्वं स्पष्टसिद्धम्, अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि (शेष)-फणामण्डलेन सादृश्यम्, शरीरोदफेनेस्तस्य ततोऽप्यश्लिष्यमानाश्चेतत्त्व-मित्यर्थः । स्थूलमुक्ताकलापानां स्थूलमुक्तासमूहानां जालकेन मालया आवृतं प्रान्तभागे आलङ्घ्यते तेन तादृशेन । उपरि ऊर्ध्वभागे चिह्नीकृतं सूत्राविनाङ्गीकृतं केसरिणं सिद्धम् उद्रहता धारयता छत्रे सिंहाकृतिः राजचिह्नत्वेनाङ्गीतेत्यर्थः । अतिमहता अत्यन्तविस्तृतेन, कार्त्तस्वरस्यायमिति कार्त्तस्वरः सुवर्णमयो दण्डो यस्य तेन तादृशेन, ध्रियमाणेन धार्यमाणेन मूर्धन्युपरि केनचित् शृङ्खलेनेति शेषः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृतः आतपः सूर्यकिरणो यस्य स तादृश इति चन्द्रापीड इत्यस्य विशेषणम् ।

इह 'सकलराजन्यकुलकुमुदे'त्यत्र लुप्तोपमा, 'चन्द्रमण्डलेनेव' इत्यत्र चोपमा, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । 'तुरङ्गसेना' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'पुलिनायमानेन' इत्यत्र क्यङ्गतोपमा चानयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । 'वासुकिफणामण्डलच्छविने'त्यत्र हि लुप्तोपमालङ्कारः ।

उभयत इति । उभयतः उभयपार्श्वयोः समुद्धूयमानः शृङ्खलैरान्दोल्यमानो यश्चामरकलापो बाल-व्यजनसमूहः तस्य पवनेन वायुना नर्तितौ सञ्चालितौ कर्णपल्लवौ श्रोत्रकिसलयौ यस्य स तादृशः ।

पुर इति । पुरः प्रधावता अग्रतः शीघ्रं प्रचलता, तरुणवीरपुरुषाः युवसुभटनराः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन, अनेकेषां सहस्राणां संख्या यत्र स तेन तादृशेन । पदातिपरिजनेन पादचारिसेवकवर्गेण संयुत इति शेषः ।

जयेति । चकारः क्रमव्यतिरेके, सम्बन्धश्चास्य स्तूयमान इत्यनेन । मधुरवचसा मिष्टवाक्येन, अन-वरतं निरन्तरं 'जय जीवे'ति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकं वाक्यम् उच्चैः पठता उच्चस्वरेण उच्चारयता, वन्दि-जनेन वैतालिकमण्डलेन स्तूयमानश्च सन् । नगराभिमुखः राजधानीं प्रति प्रतस्थे प्रस्थानं कृतवान् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । सर्व एव जनः समस्त एव लोकः, समासादितो गृहीतो विग्रहः शरीरं येन तादृशम् अनङ्गं कामदेवमिव अवतीर्णम् उपस्थितम् । क्रमेण परिपाठ्या नगरमार्गं राजधानी-स्थायाम् अनुप्राप्तम् उपस्थितम् अवलोक्य निरीक्ष्य, परित्यक्तसकलव्यापारः दूरीकृतसमस्तव्यापृतिः

श्वेतवर्णं अनन्तनागकी फणामण्डलके समान शोभा पा रहा था । उसके प्रान्त भागमें बड़े-बड़े मौतियोंका झालर लग रहा था, एवं ऊपर भागमें सूत्र द्वारा एक सिंहकी आकृति बनाई हुई थी । उसका दण्ड सुवर्णमय था । चन्द्रा-पीडके दोनों बगलमें सेवकगण चामरोंका सञ्चालन कर रहे थे । उसके वायुसे चन्द्रापीडके दोनों ओर झलते कर्ण-पल्लव हिल रहे थे । आगे-आगे बहुसंख्यक परिजन पैदल जा रहे थे । उन लोगोंके मध्यमें अधिकसंख्यक युवा और वीरपुरुष ही थे और मधुरभाषी स्तुतिपाठकगण (वन्दीजन) — 'जय हो, चिरजीवी होइए' ऐसे मधुर मङ्गलमय वचनोंसे अनवरत उच्च स्वरसे उच्चारण करते हुए उसकी प्रशंसा करते जाते थे ।

क्रमसे चन्द्रापीड नगर-मार्ग पर उपस्थित हुआ, उस समय सब लोग, शरीर-धारी कन्दर्पके समान उसे उपस्थित देख कर अपने २ सब कार्योंको छोड़कर, चन्द्रोदयके समय खिलते कुसुम-वनके समान, हर्षसे प्रफुल्लित

१. मुक्ताफलककलाप...परिवृतेन । २. कार्त्तस्वरेण दण्डेन । ३. वीरप्रायेण । ४. मङ्गलप्रायालापम् । ५. नराभिमुखः ।

परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदय-परिवृध्यमान-कुमुदवनानुकारी' जनः समजनि । 'सत्यस्मिन् सम्प्रति' मुख-कुमुद-कदम्बक-विकृताकृतिः' कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो ! वयमतिपुण्यभाजो यदि माममानुषीम्, अस्याकृतिमन्तःसमारूढ-प्रीतिरस-निष्पन्द-विस्तारितेन कुतूहलौत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय' इति वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्नगरलोकः प्रणनाम सर्वतश्च समपावृत-कपाट-पुट-प्रकट-वातायन-

सन्, रजनिकरस्य चन्द्रस्य उदयेन उद्गमेन परिवृध्यमानं प्रकाशमानं कुमुदवनम् अनुकरोतीति स तादृशः समजनि जातः, चन्द्रापीडावलोकनोत्पन्नप्रमोदेन विकसितवदनो वभूवेत्यर्थः । इह 'अनङ्गमिव' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेचालङ्कारः, 'कुमुदवनानुकारी' इत्यत्र चार्थोपमालङ्कारः, अनयोश्च परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कारः । सम्प्रति चन्द्रापीडं निरीक्ष्य पौरवाणामुक्तिविकल्पान् प्रतिपादयति-सत्यस्मिन्नित्यादिना । सम्प्रति अधुना अस्मिन् चन्द्रापीडे सति विद्यमाने, मुखानि षडाननानि कुमुदानीव धवलत्वादित्याशयः, तेषां कदम्बकं समूहः तेन विकृता अस्वाभाविकत्वात् कुत्सितकृता आकृतिः आकारो यस्य स तादृशः, कार्तिकेयो गुहः कुमारशब्दं विडम्बयति स्वाभिधायकत्वेन स्वीकृत्यान्वर्थरहितं करोति । तथा च अप्राकृतिकमुखबाहुत्वात् विकृतस्वरूपे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनान्यै, अस्मिन्स्तु कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् स कुमार इति व्युत्पत्त्या कंदर्पादप्यधिकरमणीये चन्द्रापीड एव नितरामुपयुज्यत इत्यभिप्रायः । इह विडम्बनासम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः स च 'मुखानि कुमुदानीव' इति लुप्तोपमया सङ्कीर्यते । अत एव हि कार्तिकेयादधिकरमणीयश्चन्द्रापीड इति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अहो इति । यत् यस्मात् कारणात् अनिवारिताः केनाऽप्यनिषिद्धा अतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृत-भाजो वयम्, अन्तः समारूढेन चेतसि समुत्पन्नेन प्रीतिरसेन प्रमोदधारया निष्पन्दं निश्चलं प्रसारितञ्च तेन तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन उत्तानितम् ऊर्ध्वमुखीकृतं तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन, इमांश्च अमानुषीं देवसम्बन्धिनीम् अस्य चन्द्रापीडस्य, आकृतिं स्वरूपं पश्यामोऽवलोकयाम इति सम्बन्धः ।

सफलैति । नोऽस्माकम् अद्य जन्मवत्ता जन्मधारणं सफला फलवती जाता । सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्मै रूपान्तरधारिणे भिन्नस्वरूपग्राहिणे चन्द्रापीडच्छद्मने भगवते महाविभवशालिने पुण्डरीकेक्षणाय कमलनयनाय विष्णवे, नमः, अन्यथा नैवविधो गुणगणः सम्भवतीत्याशयः । इति एवं वदन् ब्रुवन् आरचितो विहितः प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिपाणिद्वयसंयोगो येन स तादृशो नगरलोकः पुरवासिजनः प्रणनाम प्रणामं चक्रे ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । सर्वतः चतुर्दिक्षु, समपावृतैः समुद्राटितैः कपाटपुटैः अररसंपुटैः प्रकटं प्रकाशितं वातायनसहस्रं गवाक्षजालवृन्दं यत्र तस्य भावस्तया कारणेन, चन्द्रापीडस्य यद्दर्शन-कुतूहलम् अवलोकनकौतुकं तस्मात्, नगरमपि पुरमपि न केवलं नगरलोकः किन्तु नगरमपीरत्यपेरर्थः, समुन्मूलितः प्रकाशितः लोचननिवहः नेत्रसमूहो येन तत्तथोक्तमिव अभवत् । तथाविधवातायना-

हो गए । वे लोग आपसमें इस प्रकार बोलने लगे कि—'इस राजपुत्रके विद्यमान रहने पर खिलते कुमुद वनके समान मुख-समूहोंके कारण विकृत आकारवाले कार्तिकेय कुमार शब्दको अन्वर्थहीन करते हैं । अहो ! हम लोगोंने कैसे पुण्य किये हैं ? क्योंकि, हृदयमें समुत्पन्न आनन्दप्रवाहसे निस्पन्द और विस्तारित एवं कुतूहलसे ऊपर उठे हुए नेत्रोंसे अनिषिद्ध रूपमें (वेष्टके) इसकी यह स्वर्गीय आकृतिको देखते हैं । एवं आज ही हम लोगोंका जन्म सफल हुआ । भगवान् नारायण चन्द्रापीडके बहाने रूपान्तर धारण करके आप हुए हैं, अत एव इन्हें सर्वथा नमस्कार करते हैं ।' यों कहते-कहते नगर के सब लोग हाथ जोड़ कर उसको नमस्कार करने लगे । एवं सब जगह किबाड़ खोल लेनेसे हजारों खिड़कियों द्वारा प्रकाश पाने लगा, इससे वह राजधानी भी

१. पुष्पककुमुद... ।
२. कुत्रचित् 'सम्प्रति' इति पदज्ञास्ति ।
३. मुखकलापविडम्बनः, मुखकमल ।
४. यदमानुषीम्, यत् इमां... ।
५. निःस्पन्द... ।
६. प्रणामाञ्जलि ।
७. समुपवृत, समुपावृत... ।
८. कुत्रचित् 'पुट' इति पदज्ञोपलभ्यते ।

सहस्रतया चन्द्रापीड-दर्शन-कुतूहलाच्चगरमपि समुन्मीलित-लोचन-निवहमिवाभवत् ।

अनन्तरञ्च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयमागच्छति चन्द्रापीडः' इति समा-
कण्ठ्यलोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससम्भ्रममुत्सृष्टार्द्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः,
काश्चिद्दाम-करतल-गत-दर्पणाः स्फुरित-सकल-रजनिकर-मण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः,
काश्चिदाद्रालक्तकर-स-पाटलित-चरणपुटाः कमल-परिपीत-बालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्
ससम्भ्रमगति-विगलित-मेखला-कलापा-कुलित-चरण-किसलयाः शृङ्खला-सन्दाज-मन्द-मन्द-
सञ्चारिण्य इव करिण्यः, काश्चिजलधर-समय-दिवसश्रिय इवेन्द्रायुध-राग-रुचिराम्बरधारिण्यः,

न्येव लोचनस्थानपातीनीत्याशयः । इह 'समुन्मीलितलोचननिवहम्' इत्यत्रोन्मीलनोत्प्रेक्षणात्
क्रयोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं चन्द्रापीडावलोकनकौतुकेन गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरं समाप्ताः पारं प्राप्ताः
सकलाः समस्ता विद्या यस्य स तादृशः, अयं चन्द्रापीडः विद्यागृहात् विद्यामन्दिरात् निर्गतो निःसृत इति
समाकण्ठ्यं श्रुत्वा आलोकनकुतूहलिन्यः विलोकनकौतुकवत्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रतरम् उत्सृष्टाः परित्यक्ताः
अर्द्धपरिसमाप्ताः अर्द्धविहिताः प्रसाधनव्यापाराः अलङ्करणक्रिया याभिस्ताः तादृश्यः, ललनाः स्त्रियः
हर्म्यतलानि प्रासादतलानि समास्तुः आरोहणं चक्रुरित्यग्रिमेण सम्बन्धः । तदारोहणप्रकारमेव प्रकटय-
न्नाह—काश्चिदिति । काश्चित् तासां मध्ये काश्चिहल्लना इत्यर्थः । इत्थमन्यत्रापि । वामकरतलेषु सन्य-
पाणितलेषु गताः स्थिता दर्पणा आदर्शा यासां ताः तादृश्यः, अत एव स्फुरितं प्रकाशितं सकलं समस्त-
रजनिकरमण्डलं चन्द्रविम्बं यासु ताः तादृश्यः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियामा इव । दर्पणानां वर्तुलतया
स्वच्छतया च रजनिकरमण्डलसदृशत्वात् तासां च चन्द्रिकावच्छुभ्रकान्तिमत्त्वादित्याशयः । इह 'पौर्णमा-
सीरजन्य इव' इत्युपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । आर्द्रेण विलम्बेन अलक्तकरसेन यावकद्रवेण पाटलितानि आलोहितीकृतानि चरणपुटानि
याभिस्ताः, अत एव कमलैः पङ्कजैः करणैः परिपीतो गृहीतः बालातपः लोहितवर्णोऽभिनवदिनकरालोको
याभिस्ताः नलिन्यः कमलिन्यः पद्मलता इव । इहाऽप्युपमा । अलक्तकरस्य बालातपेन कमलैश्चरणा-
नाम्, कमलिनीभिः ललनानां साम्यमवगन्तव्यम् ।

काश्चिदिति । ससम्भ्रमेण ससत्त्वरेण या गतिर्गमनं तेन विगलितैः कटिप्रदेशात् नस्तैः मेखलाक-
लापैः रसनादामभिः आकुलितानि विह्वलीकृतानि प्रतिपदं प्रतिबध्यमानानि चरणकिसलयानि पादप-
ङ्क्त्या यासां ताः तादृश्यः, अत एव शृङ्खलया सन्दानेन पादयोर्वन्धनेन मन्दमन्दसञ्चारिण्यः मन्दमन्द-
गामिन्यः करिण्य इव हस्तिन्य इव । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ।

काश्चिदिति । जलधरसमयस्य वर्षाकालस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियः शोभा इव इन्द्रायुधस्य
शक्रधनुषः राग इव रागः अनेकविधरूपसम्बन्धः तेन रुचिराणि मनोहराणि अम्बराणि वस्त्राणि धारय-
न्तीति ताः तादृश्यः, पक्षे इन्द्रायुधस्य रागेण रजनेन रुचिरं सुन्दरम् अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताः
तादृश्यः । पूर्णोपमा ।

मानो, चन्द्रापीडके दर्शन करनेके कुतूहल (चाव) से सब नेत्रोंको खोल दी है, ऐसा प्रतीत हो रहा था ।

उसके बाद 'चन्द्रापीड समस्त विद्याओंकी शिक्षा समाप्त कर विद्यालयमें से निकल कर अभी यहाँ अते
हैं' यह समाचार सुनकर समस्त नगर (शहर भर) की रहनेवालों सब स्त्रियाँ उनको देखनेके लिए उत्कण्ठित
हुई अलङ्कार-धारण-कार्य करती-करती अर्धपरिसमाप्त परित्याग कर (थोड़े-बहुत गहने पहन कर जैसे की तैसी)
उतावलीमें उठ, महलोंकी चौटियों पर और बीच तलेमें चढ़ गईं । उन सर्वोंके मध्यमें कितनी ही स्त्रियाँ
बाएँ हाथमें दर्पण धारण कर, प्रकाशमान पूर्णचन्द्र-मण्डल-समन्वित पूर्णिमा-रात्रिके समान शोभा पाने
लगीं । कितनी ही स्त्रियाँ अलक्तकर रस (महावर) से चरण-युगल लाल-लाल रंग कर, पक्षके ऊपर नई धूप
गिरने पर पद्मलताके समान शोभायमान थीं । कितनी ही स्त्रियाँ घवराइटमें चलनेसे मध्यभागसे उतरी हुई
काञ्चीदाम (डरकस) द्वारा चरण युगल रूँध जानेसे, चरणमें शृङ्खलाबन्धनसे मन्द-मन्द चलनेवाली हथिनियोंके
समान धीरे-धीरे उठने लगीं । वर्षाकालकी दिनलक्ष्मी जिस प्रकार इन्द्रधनुषके विविधवर्णसे मनोहर आकाशको धारण
करती है, उसी प्रकार कितनी युवतियाँ इन्द्रधनुषके समान विविधवर्ण मनोहर वस्त्र धारण कर चढ़ने लगीं ।

१. क्वचित् 'आगच्छति' इति पदं न विद्यते ।

२. सर्वस्मिन्नगरे ।

काश्चिदुल्लसित-धवल-नख-मयूख-पल्लवान् नूपुररवाकृष्ट-गृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्ध-
हन्त्यः, काश्चित् करतल-स्थित-स्थूलमुक्ताहारै-यष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोक-गृहीत-स्फटि-
काक्षवलयां विडम्बयन्त्यः, काश्चित् पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तदनुविमलस्रोतोजलान्त-
रित-चक्रवाकमिथुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिसमुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगत-
गृहमयूरिका इव विराजन्त्यः काश्चिदङ्गपीतोष्णित-मणिचषकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवा-

काश्चिदिति । उल्लसितः उत्थितः धवलः श्वेतो नखानां पुनर्भूगां मयूखपल्लवः रश्मिजालो येभ्यस्तान् तादृशान्, अत एव नूपुररवैः पादकटकध्वनिभिः आकृष्टा आकृष्य आनीता ये गृहकलहंसकाः भवनका-
दम्बाः तानि च विद्यमानान् चरणपुटान् पादयुगलानि, उद्धहन्त्यो धारयन्त्यः । इह नोपमालङ्कारः किन्तु
जात्युत्प्रेक्षैव नूपुररवाकृष्टपदप्रतिपादनाभिप्रायादिति मनोपिभिराकलयीयम् ।

काश्चिदिति । करतलेषु स्थिताः शीघ्रतावशात् कण्ठेष्वनर्पणेन हस्तेष्वेव विद्यमानाः स्थूलमुक्तानां
स्थूलमौक्तिकानां हारयष्टयो हारलता यासां ताः तादृश्यः, अत एव मदनविनाशेन मन्मथप्राणवियोगेन
यः शोकः तेन गृहीतं महेशप्रसन्नतार्थं धृतं स्फटिकाक्षवल्यं स्फटिकमणिरचितजपमाला यया तां तादृशीं
रतिं मदनस्त्रियं विडम्बयन्त्यः अनुकुर्वन्त्य इव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

काश्चिदिति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तराले मध्येषु गलिता गमनजवाक्षिपत्यैकत्रीभूता मुक्तालता
मौक्तिकहारा यासां ताः तादृश्यः, अत एव तदनु कृशस्य विमलस्य स्वच्छस्य स्रोतसः प्रवाहस्य जलेन
सलिलेन अन्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकयोः रथाङ्गाह्वयोः मिथुनं द्वन्द्वं यासु ताः प्रदोषश्रियो रजनी-
मुखशोभा इव । प्रदोषारम्भसमये चक्रवाकदम्पत्योः परस्परं वियुज्य नद्या उभयतटावस्थितिर्विख्याता ।
एवञ्च तथाविधचक्रवाकमिथुनैः कुचद्वयानाम्, तनुस्रोतोजलैः हारलतानाम्, प्रदोषश्रीभिश्च ललनानां
साम्यमवगन्तव्यम् । अत एव चोपमालङ्कारः ।

काश्चिदिति । नूपुरमणिभ्यः पादकटकरस्नेभ्यः समुत्थितानि, इन्द्रायुधानि शक्रचापतुल्यानेकवर्ण-
कान्तिमण्डलानि यासां तासां भावस्तथा कारणेन, परिचयेनः चिरसाहचर्येण अनुगताः पश्चादागताः
गृहमयूरिकाः भवनपालितमयूर्यो यासां ता इव । मयूरीणां यथा विविधवर्णमयपञ्चयुक्तत्वं तथा नूपुरम-
णीनामपि विविधरागकान्तिरित्याशयः । इह गृहमयूरिकाणामनुगमनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

काश्चिदिति । अङ्गपीतानि अनन्तरम् उज्जितानि चन्द्रापीडावलोकनशीघ्रतावशात् परित्यक्तानि
मणिचषकाणि रत्नमयपानपात्राणि यामिस्ताः तादृश्यः, इह चषकाणां तस्मिन्मध्ये लक्षणावगन्तव्या ।
'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अत एव स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येषां तैः तादृशैः अधर-
पल्लवैः किसलयसदृशदन्तच्छदैः करणैः मधुरसं मधुद्रवं चरन्त्यः स्रवन्त्यः इव, अधराणां क्लिप्तत्वादि-
स्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

कितनी ही खियों, अपने नखोंसे उत्थित शुभ्रवर्ण किरणोंसे समन्वित चरणयुगल वहन कर जा रही थीं । उससे
प्रतीत होता था मानो, पायजैवोंकी झनझनाहट सुन कर आकृष्ट हुए पालतू कलहंसों का चरण वहन कर ले जा
रही हैं । कितनी ही खियों, बड़े-बड़े मोतियोंके बनाए हुए हार हाथमें धारण कर, कामदेवकी मृत्युसे शोकातुर हुई
स्फटिकमय जपमालाधारिणी रतिका मानो अनुकरण करती भरती जा रही थीं । कितनी ही युवती खियोंके स्तनोंके
मध्यमें मोतियोंकी मालाएँ गिरकर एकत्रित होने लगीं । अत एव जिस समय चक्रवाक और चक्रवाकी नदीके दोनों
किनारे रहते हैं एवं मध्य होकर अल्प स्रोत चलते रहते हैं, ऐसे प्रदोष समयके समान वे शोभा पाने लगीं ।
कितनी ही युवती खियों मणिमय नूपुरों (पायजैवों) में से ऊपर उठे हुए इन्द्रधनुः स्रष्टृश विविधवर्णोंके प्रभा-
मण्डलसे शोभा पा रही थीं, इससे प्रतीत हो रहा था मानो, पालतू मोरनियाँ उन सत्रोंके पीछे पीछे आ रही हों ।
कितनी ही खियोंने मणिमय पात्रों (प्यालों) से मधोको केवल आधा ही पान कर उसे फेंक कर रख दो थीं, वे
ऐसी प्रतीत होती थीं मानो, फड़कते हुए रंगीन पल्लव तुल्य ओष्ठ द्वारा मधुरसकी बूँदें टपकाती हों । एवं अन्यान्य

धरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च मरकत-वातायन-विवर-विनिर्गत-
मुखमण्डला विकच-कमल-कोषपुटामम्बरतल-सञ्चारिणी कमलिनीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः ।

उदपादि च सहसा सरभस-सञ्चलन-जन्मा, मधुर-सारणास्फालित-वीणारव-कोलाहल-
बहलः, रशना-रवाहूत-गृहसारसं रसितसम्भिन्नः, स्खलितचरणतल-ताडित-मणि-सोपान-जात-
गम्भीरध्वनि-प्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधर-रव-भय-चकित-
कलहंसकुल-कोलाहलकोमलः, मकरध्वज-विजय-घोषणानुकारी परस्पर-विघट्टनारणित-तारतर-
हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरव-निर्हारी भूषणनिनादः ।

अन्या इति । अन्याश्च ललनाः, मरकतस्यारमगर्भस्य ये वातायना गवाक्षाः तेषां विवरेभ्यः रन्ध्रेभ्यः
विनिर्गतानि विनिःसृतानि मुखमण्डलानि वदनसमूहा यासां ताः, तादृश्यः, अत एव विकचानि भेदं
प्राप्तानि, कमलस्य पङ्कजस्य कोषपुटानि कोषपुटकाकारदलानि यस्याः ताम्, अम्बरतलसञ्चारिणीम् गगन-
तलस्थायिनीं कमलिनीं पद्मिनीं दर्शयन्त्यः अवलोकयन्त्य इव विद्यमानाः कचाच्छादितप्रान्तानां मुख-
मण्डलानां विकसितपङ्कजयुततत्पर्णसदृशत्वादित्याशयः । ददृशुः अद्वाहुः कुमारमिति शेषः । इहापि
क्रियोधेच्छालङ्कारः ।

उदपादीति । किञ्चेति चार्थः । सहसा सद्यः भूषणनिनादः अलङ्कारध्वनिः उदपादि उत्पन्नोऽभूदिति
सम्बन्धः । सरभसं सवेगं यत् सञ्चलनं गमनं तस्माज्जन्मउत्पत्तिर्यस्य स तादृशः । सारणया अञ्जुलोताडनेन-
आस्फालिताः सञ्चालिता या वीणा वीणातन्त्र्यस्तासां रवः शब्दः स एव कोलाहलः कलकलः स बहलो-
ध्विको यत्र स तादृशः । रशनारवैः काञ्चीनिनादैः आहताः तच्छ्रवणेनामन्त्रिता ये गृहसारसा भवनपालि-
तसारसपक्षिणः तेषां रसितैः रवैः सम्भिन्नः सम्मिलितः । स्खलितैः शीघ्रतावशात् प्रमृष्टैः चरणतलैः पादतलैः
ताडितेभ्यः आहतेभ्यः मणिसोपानेभ्यः रत्नादिकृतसौधाद्यारोहणमार्गेभ्यः जातैः उत्पन्नैः गम्भीरध्वनिभिः
मन्त्रध्वनिभिः प्रहृष्टाः मेघशब्दभ्रान्त्या आनन्दिता ये अवरोधशिखण्डिनः अन्तःपुरमयूराः तेषां केकारवैः
अनुगम्यमानः सम्मिश्र इत्यर्थः । नवो नूतनो यो जलधरो मेघः तस्य असामयिकमेघस्यत्यभिप्रायः । रवात्
गर्जनात् भयेन त्रासेन चकितस्य भीतस्य कलहंसकुलस्य कादम्बगणस्य कोलाहलवत् कोमलो मृदुलः
अकठिनः । मकरध्वजस्य कामदेवस्य विजयघोषणां त्रैलोक्यं मया जितमिति जयप्रचारम् अनुकरोतीति स
तादृशः । परस्परम् अन्योन्यं यद्विघट्टनं सङ्घर्षणं तेन रणिताः शब्दिताः तारतरा अतिबाहुल्यादमूल्या अति-
स्थूला हारमणयः मौक्तिकदामस्थितरत्नानि यासां तासां तथोक्तानां रमणीनां सुन्दरीणां योषितां
श्रोत्रहारी कर्णमनोहारी । प्रतिरवेण प्रतिध्वनिना निर्हारी अधिकीभूतः । हर्म्यकुक्षिषु सौधमध्येषु । अन्वय-
स्तुक्त एव । इह 'वीणारवकोलाहलः', इत्यत्र रूपकम्, 'कलहंसकुलकोलाहल' इत्यत्र लुप्तोपमा, मकरध्वज-
विजयघोषणानुकारी' इत्यत्रार्थो उपमा, 'हारमणीनां रमणीनाम्' इत्येकक्रमेणावृत्तेर्यमकम् ।

कितनी ही खियों मरकतमणिद्वारा बनाई हुई खिड़कियोंमेंसे मुखमण्डल बाहर निकाल-निकाल कर चन्द्रापीड़को
देखने लगीं, अत एव प्रतीत हो रहा था मानो खिले हुए कमल-युक्त आकाशवर्त्तिनी कमलिनीयों दर्शन कर रही हैं ।

जल्दी-जल्दी चलनेके कारण सहसा (एकापक) ही सभी मङ्गलोंके मध्यमें आभूषणों (गहनों) के शब्द होने
लगे । मधुर उँगलियोंसे बजती वीणाके शब्दसे वे आभूषणोंके शब्द वर्धित हो रहे थे । मेखलाओंके शब्दको सुनकर
आकर्षित हुए पालतू सारसपक्षियोंके शब्द उस शब्दके साथ मिल गए थे । प्रप्रष्ट (फिसले) चरणों द्वारा ताडित
होने पर मणिमय-सोपान (सीढ़ियों) से गम्भीर शब्द उत्पन्न हो रहा था, उसे सुन कर आनन्दित हुए अन्तः-
पुरस्थ (रनिवासके) मयूरोंके केकारव उसके साथ मिलता था । इस प्रकार वह शब्द, असामयिक मेघकी गर्जनाके
भैसे चौक उठते कलहंसोंके कोलाहलके समान कोमल (मधुर) सुननेमें आता था । एवं कामदेवके विजयघोषका
अनुकरण करता था और उस समय आपसमें टकरानेसे झनझनाती बड़ी बड़ी मणि-संयुक्त-हार-धारण करनेवाली
रमणियोंके कानोंका आकर्षण करता था, एवं मङ्गलोंके भीतर प्रतिध्वनितसे वृद्धि पाने लगा था ।

१. पुटाम्बरतल... । २. ...सारणास्फालित... । ३. कचित् 'बहल' इति पदं नास्ति, ४. ...रवाहूत-
सारस... । ५. कचित् 'तल' पदं न विद्यते । ६. कचित् 'मणि' पदम्नोपलभ्यते । ७. प्रहृष्टताम् । ८. कचित्
'कुल' इति पदं नास्ति । ९. कचित् 'तारहार' इत्येव पाठो दृश्यते ।

मुहूर्त्तादिव युवतिजन-निरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तक-पद-कमल-विन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनानाम्, अङ्गप्रभा-प्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डलनिवहेन चन्द्रविम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानित-कर-तल-जालकेन कमलवनमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशु-कलापेन इन्द्रायुधमय इवा-तपः, लोचनै-मयूख-लेखा-सन्तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारित-निश्चललोचनानाञ्च पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृद-यानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः ।

मुहूर्त्तादिति । मुहूर्त्तानन्तरं युवतिजनैः तरुणीवर्गैः निरन्तरतया निरवकाशतया व्याप्ततया कारणेन प्रासादाः सौधाः, नारीमयाः योषिद्विनिष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकानि यावकरसरञ्जितानि यानि पदकमलानि सुन्दरीणां पादारविन्दानि तेषां विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं पृथ्वीतलं पल्लवमयमिव किस-लयमयमिव बभूव पदकमलानां पल्लवसदृशत्वादित्याशयः । अङ्गनानां यांयिताम् अङ्गस्य शरीरावयवस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिनिर्झरेण नगरं सा राजधानी लावण्यमयमिव सौन्दर्यमयमिव बभूव । लावण्यल-क्षणमाहोज्ज्वलनीलमणिः—

‘मुक्ताफलेषु च्छायायां तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तज्जावण्यमिहोच्यते ॥’ इति ।

आननमण्डलानां वदनमण्डलानां निवहेन घुन्देन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रविम्बमयमिव बभूव, तेषां चन्द्रविम्बसदृशत्वादित्याशयः । आतपस्य रश्मेः निवारणाय दूरीकरणाय उत्तानितानि शिरस उपरि उत्तानोक्त्य स्थापितानि यानि करतलानि हस्ततलानि तेषां जालकेन समूहेन दिशां ककुभानां चक्रवालं मण्डलम्, कमलवनमयमिव पद्मारण्यमिव बभूव, तत्करतलानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । आभरणानां भूषणानां येंशवः किरणाः तेषां कलापेन समूहेन आतपः सूर्यालोकः इन्द्रायुधमय इव शक्रधनुर्मय इव बभूव तदंशुजालस्य विविधरूपत्वादित्याशयः । ‘इन्द्रायुध शक्रधनुः’ इत्यमरः । लोचनानां नयनानां या मयूखलेखा रश्मिराजयः तासां सन्तानेन प्रवाहेण, दिवसः नीलोत्पलदलमय इव नीलनलिनदलैर्नि-ष्पन्न इव बभूव, लोचनमयूखसन्तानानां नीलोत्पलदलतुल्यत्वादित्याशयः । इह विकारार्थं मयट्प्रत्यय-विधानेन विकारस्य हि अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् सर्वत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

कौतुकेति । अपि च चन्द्रापीडस्य आकृतिः स्वरूपम्, कौतुकेन अवलोकनकौतुहलेन प्रसारितानि प्रथितानि अनन्तरं निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नयनानि यासां तासां तादृशीनाम्, तासां पौरललनानाम्, आदर्शमयानीव दर्पणरचितानीव, स्फटिकमयानीव स्फटिकरचितानीव, एवमग्रेऽपि । हृदयानि चित्तानि विवेश प्रविष्टा प्रतिविम्बं यथा दर्पणादौ प्रविशति तथैवेत्याशयः । इह ‘आदर्शमयानीव’ इत्यादित्रिष्वपि गुणोत्प्रेक्षाणां परस्परनैरपेक्षयेन विद्यमानत्वात्संसृष्टिरलङ्कारः ।

एक क्षणमें ही युवतियोंसे व्याप्त होनेके कारण अट्टालिकायें (महलें) मानो नारीमय हो गईं, अलक्तक (महावर) रञ्जित-चरण-कमलोंके विन्याससे सब भूतल मानो पल्लवमय हो गया; रमणियोंकी शरीर-कान्तिके प्रवाहसे सब नगर मानो लावण्य-मय हो गया; मुखमण्डलके समूहसे आकाश मानो चन्द्रविम्ब-मय हो गया; रौद्र (धूप) निवारण करनेके लिए मस्तकके ऊपर-जैचे उठा कर चित्त किए हुए करतलों (हाथों) से सब दिशाएँ मानो कमल-वन-मय हो गईं; आभूषणों के नानावर्णकी किरणोंसे सूर्यका प्रकाश मानो इन्द्रधनुष-मय हो गया और आंखोंमेंसे निकलती किरणोंके प्रवाहसे वह दिन मानो नील कमल-पत्र-मय हो गया । जिस समयमें नगरवासिनी रमणियाँ, कुतुहल (चाव) से नेत्र फैल कर एकाग्र दृष्टिसे चन्द्रापीडको देखती थीं, उस समय उन लोगोंका हृदय, मानो दर्पण-मय था, सलिल-मय था एवं स्फटिक-मय था जिसमें चन्द्रापीडकी आकृति प्रवेश कर गई थी ।

आविर्भूत-मदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः, सविस्त्रम्भाः, ससम्भ्रमाः, सेष्याः, सोत्प्रासाः, साभ्यसूयाः, सविलासाः, समन्मथाः, सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयः प्रसन्नुरालापाः।
तथा हि—‘त्वरितगमन ! मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते ! गृहाणोत्तरीयम् । चपले !^१
उल्लासय अलकलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे ! चन्द्रलेखामुपाहर । उपहार-कुसुम-स्खलित-
चरणौ पतसि मदनान्वे ! संयमय मदनिश्चेतने ! केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शन-

आविर्भूतेति । अपि च, आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामानुरागो यासां सासां तादृशीनां ललनानाम् अन्योन्यं परस्परं परिहासो नर्मवचनं तेन सह वर्तमानाः सपरिहासाः, सविस्त्रम्भाः सविधासाः, अन्यथा तथाविधालापैः क्रोपवत्यः अपि भवेयुरित्याशयः । ससम्भ्रमाः सशीघ्राः, अन्यथा तथाविधालापैः बहुकाल-मन्यमनस्कतया उत्कटनिरीक्षणं न भवेदित्याशयः । ईर्ष्या परासहनलक्षणया सह वर्तमानाः सेष्याः, स्थानाधिक्येनान्यस्याः अधिकतरनिरीक्षणावसरादित्याशयः । सोत्प्रासाः मन्दहासेन सहिताः ‘उत्प्रासः समनाक् स्मितम्’ इत्यमरः । अन्यदीनगुणेषु दोषाविष्कारम् अभ्यसूया तथा सह वर्तमानाः साभ्यसूयाः । अन्यस्याः सौन्दर्यावलोकनेन तत्समयेऽपि मात्सर्याविर्भावादित्याशयः । विलासेन हस्तलोचनादिभङ्गी-विशेषेण सह वर्तमानाः सविलासाः, समन्मथाः सकामाः सस्पृहाः साभिलाषाः । तत्क्षणं तस्मिन् समये अतिरमणीयाः अतिमनोहराः आलापाः संलापाः प्रसन्नः विस्तारेण वभूवुः ।

तानेवालापान् प्रकटयितुमाह—तथाहीति । त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ हे त्वरित-गमने ! मां सहचरीमपि प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । स्वमतिक्रम्य शीघ्रं व्रजन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिदीष्या-पूर्वकवचनमिदम् ।

दर्शेति । दर्शनोन्मत्ते चन्द्रापीडावलोकनेन उन्मादाभिभूते ! उत्तरीयं शाठ्या उपरि आच्छादनवत् गृहाण, पततोऽपि स्वपरिच्छदस्याज्ञानवतीं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

चपल इति । हे चपले चञ्चले ! आननावलम्बिनीं चपलतयैव वदनोपरिसञ्चारिणीम् अलकलतां लतावलम्बमानां पतत्क्षपंक्तिम् उल्लासय दूरीकुरु । एवं विधां प्रति कस्याश्चित्सविधासकथनमिदम् ।

मूढ इति । हे मूढे चन्द्रापीडावलोकनेन गतचेतने ! स्खलितायामपि चन्द्रलेखायां तदज्ञानादि-त्याशयः । चन्द्रलेखां चन्द्रलेखासदृशं भालभूषणविशेषम् उपाहर उत्थापय, गृहाणेत्यर्थः । काञ्चीस्खलित-चन्द्रलेखां प्रति सविधासं कस्याश्चिन्नमिदम् ।

उपेति । हे मदनान्वे मन्मथोत्तेजने अन्यत्र निरीक्षणसामर्थ्यरहिते ! अनवलोकनवशात् पुष्पेषु पतितचरणतया स्खलितप्रायत्वादित्याशयः । उपहारकुसुमेषु रमणीयावलोकनाय विचित्रेषु पुष्पेषु स्खलितौ पतितौ चरणौ पादौ यस्याः सा तथोक्ता सती पतसि । तथाविधां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

संयमयेति । हे मदनिश्चेतने कामोन्मत्ततया चेतनारहिते ! विचित्रेष्वपि कचेषु तदज्ञानादित्याशयः । केशपाशं कचसमूहं संयमय प्रथितं विवेहि । परितो विचित्रकेशीं प्रति कस्याश्चिदिदमपि नर्मवचनम् ।

उत्क्षिपेति । चन्द्रापीडदर्शने चन्द्रापीडावलोकने व्यसनिति नितान्तासक्तिमति । अन्यविषयेष्वज्ञा-नादित्याशयः । काञ्चीदामकं रसानागुग्मम् उत्क्षिप उच्चैर्नय, कटिभागात्पादयोः स्खलितेन काञ्चीदाज्ञाऽव-लगमनां प्रति कस्याश्चिदुत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

उसके बाद उन लोगोंको मदनानुराग उत्पन्न हुआ; उस समय उन लोगोंका आपसमें परिहास, विहास, त्वरा, ईर्ष्या, ईपक्ष-हास्य, असूया, विलास (भाव भङ्गी), कामोद्रेक और अनुरागके साथ अतिमनोहर आलाप होने लगे।

जैसे—‘अरी शीघ्र चलनेवाली, मेरी भी थोड़ी प्रतीक्षा करो (अर्थात् मुझे भी संग लेती जा)। अरी, चन्द्रापीड को देखनेके लिये पगली अपनी दुपट्टा संभाल लो। अरी, चञ्चल-स्वभाववाली मुखके ऊपर लट्टे पड़ी हैं उन्हें सुधार लो। अरी, मूढ तू अपनी चन्द्रलेखा (चन्द्रलेखाकार ललाटभरण, चाँद) को उठाकर ले लो। अरी, कामसे अन्ध देख, विचित्र पूजाके फूलों पर पाँवसे ठोकर खाकर गिर रही हो। अरी, मदनमत्त होनेसे चेतना-रहितवाली अपनी चोटी तो बाँध। अरी चन्द्रापीडको देखनेके लिए तड़पने वाली, अपनी काञ्चीदाम (तगड़ी) ऊँची

१. अन्योन्यं । २. रमणीयाः, अभिरमणीयाः । ३. चपले ! इति पदं कचिन्न विद्यते । ४. चन्द्रलेखे मुद्रुपाहर । ५. समुपाहर । ६. ...चरणे।

व्यसनिनि ! काञ्चीदामकम् । उत्सर्पय पापे ! कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये ! गृहाण निपतितं दन्तपत्रम् । यौवनोन्मत्ते ! विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे ! शिथिलीभूतमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे ! द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि ! देहि दर्शनान्तरम् । असन्तुष्टे ! कियदालोक्यसे । तरलहृदये ! परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि !

उत्सर्पयेति । हे पापे पापशीले ! परपुरुषावलोकनोन्मादत्वादित्याशयः । कपोलयोः गण्डयोः दोलायितं शीघ्रगत्यान्दोलितं कर्णपल्लवं श्रोत्रकिसलयम् उत्सर्पय श्रोत्रसमीपमुच्चय, अन्यथा नेत्रोपरि पतितेनावलोकनावरोधो भवेदित्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चिदभ्यसूयापूर्वकं कथनमिदम् ।

अहृदये इति । हे अहृदये चित्तशून्ये ! चन्द्रापीडं प्रति चेतोगमनेन दन्तपत्रस्खलनाज्ञानादित्याशयः । निपतितं स्वस्तं दन्तपत्रं गजदन्तरचितं पत्रसदृशकर्णभूषणविशेषं गृहाण स्वीकुरु । स्खलितदन्तपत्रं प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनोन्मत्ते तारुण्यमदेनोन्मादशीले ! कुचयोराच्छादनाभावेऽपि तदनवबोधोदादित्याशयः । जनेन पौरलोकेन त्वं विलोक्यसे हविष्ययीक्रियसे अतः पयोधरभारम् आच्छादनरहितं विस्तृतकुचद्वयम्, स्थगय वल्लेणाच्छादय । अनाच्छादितकुचां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

अपगतेति । हे अपगतलज्जे दूरीभूतत्रपे ? नितम्बाऽवलोकनेऽपि वल्लानुत्सर्पणादित्याशयः । शिथिलीभूतं नितम्बदेशात् पतितं दुकूलं वस्त्रम् आकलय स्वस्थाने नियोजय । तथाविधां प्रति उत्कण्ठापूर्वकवचनमिदम् ।

अलीकेति । हे अलीकमुग्धे मिथ्याप्रदर्शितमुग्धभावे ? परमार्थतत्त्वं प्रगल्भैव चन्द्रापीडावलोकनोत्कण्ठया सामान्यावलोकनोचितस्थानागमनेन निर्लज्जत्वादित्याशयः । द्रुततरं शीघ्रतरम् आगम्यताम्, अन्यथावलोकनमार्गमतिक्रामेच्चन्द्रापीडं हृत्यभिप्रायः । कपटेन प्रदर्शितमुग्धभावां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् । मुग्धालङ्घनं साहित्यदर्पणे यथा—

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकरा रतौ वामा । कथिता सृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

कुतूहलिनि । हे कुतूहलिनि ! अवलोकनात्यन्तकौतुकयुक्ते ! मम सख्या अप्यनपेक्षणादित्याशयः । दर्शनान्तरं ममापि अवलोकनाय स्थानं देहि । अलब्धस्थानायाः कस्याश्चित् स्थानावरोधिनीं प्रति ईर्ष्यापूर्वकं कथनमिदम् ।

असन्तुष्ट इति । हे असन्तुष्टे बहुकालाऽवलोकनेनापि सन्तोषरहिते ! अनपसरणादित्याशयः । कियत् कियन्मात्रम् आलोक्यसे वीक्षसे सम्प्रत्यपसरेत्याशयः । बहुकालमवलोक्यन्तीं प्रति कस्याश्चिदीर्ष्यापूर्वकं वचनमिदम् ।

तरलेति । हे तरलहृदये चपलचित्ते ! अवलोकनोत्कण्ठया शीघ्राप्रगमनादित्याशयः, परिजनं सख्यादिकम् अपेक्षस्व प्रतीक्षां विवेहि । तदपेक्षया मन्दं मन्दं व्रजेति भावः । परिजनवर्गं परित्यज्य भावमानां प्रति कस्याश्चिन्नर्मवचनमिदम् ।

पिशाचीति । हे पिशाचि राक्षसि तत्सदृशे निम्नपत्त्रादित्याशयः । गलितोत्तरीया स्वस्थानात्प्रस्त-संन्याना अत एव जनेन आगन्तुकलोकेन परबता लोकेन च विहस्यते । अतः स्वस्थानं उत्तरीयं स्थापयेत्याशयः । तथाविधां प्रति विस्वासपूर्वककथनमिदम् ।

तो चढो । अरी, पापिन कपोल पर हिलते उस कर्णपल्लवको तो एक तरफ कर । अरी हृदयशून्यवाली, तेरी हाथी दाँत-की कंधी गिर पड़ी है उसे तो उठा कर ले लो । अरी, यौवनमदसे मतवाली, लोग तुझे देखते हैं, अत एव विशाल अपने स्तनमण्डल-को ढक तो ले । अरी, लज्जा रहितवाली तेरे पहननेका कपड़ा ढीला हो गया है उसे अपने स्थानमें कर तो ले । अरी, मिथ्याप्रकटित मुग्धभावं वाली अतिशीघ्र आओ । अरी, देखनेकी बड़ी शौकीन सुझे भी एकबार देखनेका स्थान दो । अरी, अधिक देखने पर मा तुमि रहितवाली तू कब तक सुझे भी एकबार देखनेका स्थान दो । अरी, चञ्चल हृदयवाली जरा अपने नौकर-चाकरो की तो अपेक्षा करो । अरी, लज्जा-रहित होनेके कारण पिशाची समान लगनेवाली, तेरा दुपट्टा खिसक जानेसे उसे देखकर लोग हँस रहे हैं । अरी अनु-

गलितोत्तरीया विहस्यसे^१ जनेन । रागावृतनयने ! पश्यसि न सखीजनम् । अनेक-भङ्गि-
कारपूर्ण ! दुःखमकारणायसितहृदयौ जीवसि । मिथ्याविनीते ! किं व्यपदेशवीक्षितैः, विस्त्र-
ब्धमालोक्य^२ । यौवनशालिनि ! किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने ! पुरतो भव ।
मत्सरिणि ! किमेकाकिनी रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे ! मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां
नयसि ? रागासवमत्ते^३ ! निवारयात्मानम् । उज्जितधैर्ये^४ ! किं धावसि गुरुजनसमक्षम् ।

रागावृतेति । रागेण चन्द्रापीडप्रीत्यतिशयेन आवृते आच्छादिते अन्यावलोकनावश्यकत्वे कृते
इत्यर्थः । नयने लोचने यस्याः तत्सम्बुद्धौ रूपम् । अतएव सहचरीवर्गमपि नावलोकयसीति काकुः,
सहसैवेदं तवानुचितमित्याशयः । एकाग्रलोचनां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

अनेकेति । अनेका बह्व्यो या भङ्ग्यः हस्तनेत्रादिसङ्केता एव विकाराः तैः पूर्णे भृते !, अकारणं चन्द्रा-
पीडप्राप्त्यसम्भवाच्चिफलम् आयासितहृदया सोत्प्राप्तं खिन्नमानसा दुःखं क्लेशं यथा स्यात्तथा
जीवसि प्राणान् धारयसे । एवञ्च प्रदर्शय अनेकभङ्गीविकारान् तथापि चन्द्रापीडप्राप्तिस्ते कदापि
न भवेत् तथा- सति सम्प्रति हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनं निष्प्रयोजनमेवेत्याशयः । इदमपि
तथाविधां प्रति नर्मवचनम् ।

मिथ्येति । हे मिथ्याविनीते असत्यविनयप्रकटिनि ! व्यपदेशवीक्षितैः व्याजनिरीक्षणैः किम् ?
अस्माभिस्तदवलोक्यमानत्वेन विषयासत्यत्वनिश्चयान्न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्याशयः, अत एव विस्त्रब्ध-
निःसन्देहम् आलोक्य पश्य । एवं सति तवाप्यवलोकनसौविध्यं स्यात् अस्माकमपि व्याजनिश्चयेन त्वयि
विरागो न भवेदित्याशयः । अन्यापदेशेनावलोकयन्तीं प्रति कस्याश्चित् नर्मवचनमिदम् ।

यौवनेति । हे यौवनशालिनि उक्लृष्टतारुण्यसंयुते ! तदुत्कर्षाभिधायककठिनपीनकुचवत्त्वादित्याशयः ।
पयोधरभारेण तथाविधकुचयोर्गुरुत्वेन भारवत्कुचद्वयेनेत्यर्थः, पीडयसि पृष्ठतः सङ्कर्षणेन पीडां जनयसि ।
अग्रगमनत्वरातः कठिनस्तनद्वयेन पृष्ठत आघातविधायिनीं प्रति कस्याश्चित् सौक्लण्ठनर्मवचनमिदम् ।
इह पीडनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अतिकोपन इति । हे अतिकोपने अत्यन्तक्रुद्धप्रकृतिके ! अपसर्तुं कथयत्येव अकुटीविधायित्वादि-
त्याशयः । पुरतः अग्रगामिनी भव । यतो हि तवाघातवशादग्रे वर्त्तितुं न समर्थोऽस्मीति भावः । अत्यन्ता-
वलोकनोक्लृष्टया आघातेनाग्रे जिगमिषन्तीं प्रति कस्याश्चित्पुरःस्थायिन्या ईर्ष्यापूर्वककथनमिदम् ।

मत्सेति । हे मत्सरिणि अन्यशुभद्वेषिणि ! 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेष' इत्यमरः । अवलोकनविघ्नविधा-
नादित्याशयः । एकाकिनी असहाया वातायनं गवाचं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे ? मद्यमपि स्थानं देहीत्य-
भिप्रायः । वातायनद्वारावरुद्धां प्रति साभिनिवेशं द्रष्टुमिच्छन्त्याः तत्स्थानमप्राप्तवत्याः कस्याश्चित् ईर्ष्या-
पूर्वकं वचनमिदम् ।

अनङ्गेति । हे अनङ्गपरवशे मदनायत्ते ? कामाभिभूतेन लब्धमोहे इत्यर्थः, आत्मीयानात्मीयविचा-
राभावादित्याशयः । अत एवोक्तं मदीयमिति । उत्तरीयांशुकम् उत्तरीयवस्त्रम् उत्तरीयताम् उपरिवस्त्रतां
नयसि प्रापयसि । आत्मीयभ्रान्त्यान्यदीयमुत्तरीयं गृह्णीतीं प्रति कस्याश्चित् नर्मवचनमिदम् ।

रागेति । रागः चन्द्रापीडं प्रति स्नेह एव आसवो मद्यं तेन मत्ता उन्मादयुक्ता तत्सम्बुद्धौ हे रागास-
वमत्ते ! अनेकविधकरनयनादिसङ्केतविधानादित्याशयः । आत्मानं चन्द्रापीडं प्रति सस्नेहं चित्तं निवारय
वारणं विधेहि, अन्यथा एतत्प्राप्त्यभावेन बहुकालं पश्चात्तापमनुभविष्यसीत्यभिप्रायः । नानाविधभङ्गि-
विधायिनीं प्रति नर्मवचनमिदम् ।

उज्जितेति । हे उज्जितधैर्ये चन्द्रापीडावलोकनौत्सुक्येन व्यक्तधैर्ये ! गुरुजनसमक्षं वेगेन गमनादि-
रागाच्छत्र नेत्रवाली, क्या तू अपनी सखियोंको भी नहीं देखती है । अरी नानाविधभङ्गीविकारपूर्णवाली, तू
निष्प्रयोजन खिन्नचित्त होकर दुःखसे जीवन-धारण करती है । अरी झूठा विनय दिखावेवाली, छलपूर्वक देखनेसे
क्या फल ? निःशङ्कभावसे (बिखटके) देख न । अरी उत्कृष्ट-यौवनवाली, तू अपने विशाल स्तनोंके आघातसे मुझे
क्यों पीड़ा देती है । अरी अत्यन्तक्रुद्धस्वभाववाली (गुस्सेल), तू ही आगे हो जा । अरी अन्य-शुभद्वेषवाली, तू
अकेली सब खिड़कीके द्वारको क्यों घेर लेती है । अरी कामसे पराधीन होने वाली, तू मेरे दुपट्टेको अपना दुपट्टा

उल्लसत्स्वभावे ! किमेवमाकुलीभवसि ? मुग्धे ! निगूहस्व मदनज्वर-जनित-पुलकजालकम् । असाध्वाचरणे ! किमेवमुत्ताम्यसि ? बहुविकारे ! विविधाङ्गवर्तनायासित-मध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये ! स्वभवनाभिर्गतमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे ! विस्मृतासि निश्चसितुम्^३ । अन्तःसङ्कल्प-रचित-सुरत-समागम-सुख-रस-निमीलित-लोचने ! समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्ययम् । अनङ्ग-शर-प्रहार-मूर्च्छिते ! रविकरनिवारणाय

त्याशयः । गुरुजनानां शशुरादिपूज्यलोकानां समक्षं प्रत्यक्षं किं धावसि अतिवेगाच्चलसि । तथाविधां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

उल्लसदिति । उल्लसन् आविर्भवन् स्वभावो मनोविकारो यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे उल्लसत्स्वभावे ! व्यग्रत्वादित्याशयः । एवम् अमुना प्रकारेण किं किमर्थम् आकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । चन्द्रापीडसंयोगस्तेनैव स्यादतोऽयमाकुलीभावो निरर्थक एवेत्याशयः । तथाविधां प्रति कस्याश्चित् सोत्कण्ठपरिहास-वचनमिदम् ।

मुग्ध इति । हे मुग्धे मृदुले ! प्रकटीभवतोऽपि रोमाञ्चसमूहस्यानवबोधोऽदित्याशयः । मदनज्वरेण कामसन्तापेन जनितम् उत्पन्नं पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व वस्त्राच्छादनेन संवृतं कुरु । अन्यथा जनैरुपहसिष्यस इत्यभिप्रायः । पूर्ववदेव तथाविधां प्रति वचनमिदम् ।

असाध्विति । हे असाध्वाचरणे असञ्चरिते परपुरुषार्थं व्याकुलत्वादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण सातिशयमित्यर्थः । किं किमर्थम् उत्ताम्यसि व्यग्रा भवसि । पातिव्रत्यविरुद्धमेतदिति भावः । करनयनादि-सङ्केतविशेषावलोकनेनानुमितव्यग्रभावां प्रति ईर्ष्यापूर्वकवचनमिदम् ।

बह्विति । बहवोऽनेके विकाराः शृङ्गारभावा यस्याः सा तत्सम्बोधने हे बहुविकारे ! गात्रविशेषादि-मत्त्वादित्याशयः । विविधेन अनेकेन अङ्गवलनेन मध्यभागसञ्चालनकटाक्षपातादिना आयासितः खेदितः मध्यभागः कटिदेशो यथा सा तयोक्ता सती वृथा व्यर्थं खिद्यसे परिश्राम्यसि, चन्द्रापीडाप्राप्त्यसम्भवादित्याशयः कटीदेशस्यैवात्यन्ततनुत्वात्केवलं तदुक्तिः सङ्गच्छते । तथाविधां प्रति नर्मवचनमिदम् ।

शून्येति । शून्यं विषयान्तरज्ञानरहितं हृदयं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे शून्यहृदये ! चन्द्रापीडं प्रत्येव दत्तचित्तत्वादित्याशयः । स्वभवनात् निजगृहात् निर्गतं बहिर्निःसृतमपि आत्मानं स्वशरीरं नावगच्छसि न जानासि स्वभवनाद्बहिर्भावन्तीं प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

कौतुकेति । कौतुकेन चन्द्रापीडरूपावलोकनकुतूहलेन आविष्टम् आकृष्टं चित्तं यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे कौतुकाविष्टे ! विषयान्तरानवगमादित्याशयः । अत एवोक्तम् निःश्चसितुमपि निःश्वासं प्रहीतुमपि विस्मृतासि इति । निर्निमेषत्वेन तर्कितैकाग्रतां प्रति सोत्कण्ठनर्मवचनमिदम् ।

अन्तरिति । अन्तःसङ्कल्पेन मनोव्यवसायेन रचितं कल्पितं यत् सुरतसमागमसुखं चन्द्रापीडेन सह सम्भोगप्राप्त्यानन्दः तस्य रसेन आस्वादानुभवेन निमीलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यया तत्सम्बुद्धौ रूपम् । तथाविधरसानुभवं विना सम्प्रति लोचनमुद्ग्रासम्भवादित्याशयः । लोचनयुगलं नेत्रद्वयं समुन्मीलय विकासय, अन्यथाऽयं चन्द्रापीडो लोचनपथगोचरो न भवेत् तदतीत्य गमनात् तथा सति विलक्षणावलोकनजन्यानन्दो न स्यादित्याशयः । निमीलितलोचनां प्रति कस्याश्चित् नर्मवचनमिदम् ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामदेवस्य यः शरप्रहारो बाणाघातस्तेन मूर्च्छिता मूर्च्छापञ्चा निश्चेतनेत्यर्थः । क्यो बना लेती है । अरी प्रेमसे मतवाली, जरा तो अपने मनको रोक । अरी अधीर स्वभाववाली, गुरुजनों (बड़े बूढ़ों) के सामने क्यो दौड़ी जाती है । अरी आविर्भूतमनोविकारवाली, इतना व्याकुल क्यो होती है ? अरी सरल स्वभाववाली, कामज्वरसे उत्पन्न हुए रोमाञ्चसमूहको वस्त्रसे ढक तो ले । अरी, दुराचारीणी इतनी उतावली क्यो होती है ? अरी, बहुत विकारवाली, तू अनेक प्रकारसे अङ्गसञ्चालन द्वारा मध्यभागको (अपनी कमरको) कष्ट उत्पन्न कर व्यर्थ परिश्रम करती है । अरी शून्यहृदयवाली तू अपने घरसे बाहर होकर आ गई है, इसे भी नहीं समझती है । अरी, चन्द्रापीडरूपदर्शनकुतूहलचित्तवाली तू साँस लेना भी भूल गई है । अरी, अन्तःसङ्कल्परचित सुरतसमागमके सुखसे आँखें मीचनेवाली तू आँखें खोल, देख, ये जो दृष्टिपथ अतिक्रमण कर जा रहे हैं । अरी कामबाणके प्रहारसे मूर्च्छावाली, धूप रोकनेके लिए मस्तकके ऊपर उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) का पल्ला डाल । अरी

कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सतीव्रत-ग्रहगृहीते ! द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोच-
नयुगलम् । अधन्ये ! हतासि परपुरुष-दर्शन-परीहार-व्रतेन । प्रसीद, उत्तिष्ठ सखि ! पश्य
रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीत-मकरध्वजं मकरध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण
अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिल-
क्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरण-मरकत-प्रभा-श्यामायितम् उपरचित-विकच-शिरीष-कुसुम-कर्ण-पूर-

या सा तत्सम्बोधने हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते ! विद्यमानकलेशानवगमादित्याशयः । रविकिरणनिवारणाय
सूर्यातपापनोदनाय उत्तरीयांशुकपल्लवम् उत्तरीयवसनविस्तारम् शिरसि मस्तके कुरु विधेहि । धर्मछिष्टां
प्रति नम्रवचनमिदम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । सत्याः पतिव्रतायाः यद्व्रतं स्वाम्यतिरिक्तानवलोकनरूपो नियमः
स ग्रहो भूतविशेषः तेन गृहीता अभिभूता या तत्सम्बुद्धौ हे सतीव्रतगृहीते ! भूतावेशमन्तरा एवंविध-
रूपावलोकनवैमुख्यं न भवेदित्याशयः । अतएव द्रष्टव्यम् अवलोकनीयमद्भुतरूपिणं चन्द्रापीडमित्यर्थः,
अपश्यन्ती अनवलोकयन्ती लोचनयुगलं नेत्रद्वयं वञ्चयसि प्रतारयसि अन्यथैतादृशावलोकनासम्भवा-
दित्याशयः । कस्याश्चिन्नायिकाभिः सह समेत्य परपुरुषावलोकनात्, सतीत्वव्यपगमभयेनानवलोकयन्ती
प्रति विश्वासपूर्वकं वचनमिदम् ।

अन्य इति । हे अधन्ये अभाग्ये ! सति भाग्येऽवलोकनावश्यंभावादित्याशयः । परपुरुषदर्शनस्य
स्वपतिभिन्नपुरुषावलोकनस्य परिहारः परित्यागः व्रतं नियमः तेन तादृशेन हता बहुकालं प्रतारितासि
अवलोकनीयानवलोकनादित्याशयः । पूर्ववदेव कथनमिदम् ।

प्रसीदति । प्रसीद प्रसन्ना भव, हे सखि ! उत्तिष्ठ उत्थिता भव, रस्या स्वस्त्रिया विरहितं वियुक्तम्
चन्द्रापीडस्यापि स्वपत्नीरहितत्वाद्विशेषणमिदम् । न गृहीतो नातः मकरध्वजो मकरसंज्ञकजलजीवाङ्कितो
ध्वजो येन तं तादृशम् । चन्द्रापीडस्यापि तथाविधध्वजाभःवाद्विशेषणमिदम् । साक्षात् मकरध्वजं काम-
देवमिव चन्द्रापीडं पश्य अवलोकय । सौन्दर्यमोहेनोपविशन्तीं प्रति कस्यारिचत् सकामवचनमिदम् ।

अयमिति । अल्यो भ्रमराः तेषां कुलं समूहः तद्वत् नोले तथाविधकचाच्छादितत्वादत्यन्तश्यामवर्णं
अस्य चन्द्रापीडस्य शिरसि मस्तके, तिमिरमन्धकारः तच्छङ्कया तद्भ्रमेण तिमिरभ्रमजनिततन्त्रिराकरण-
धियेत्यर्थः । निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्ररश्मिनिकर इव अयं पुरो दृश्यमानो मालतीकुसुमानां
मालतीपुष्पाणां शेखरः स्वरूपशिरोऽलङ्कारः सितातपत्रान्तरेण शुभ्रच्छात्राभ्यन्तरेण अभिलक्ष्यते अव-
लोक्यते । अभिलाषपूर्वकवचनमिदम् ।

‘अलिकुलनील’ इत्यत्र लुप्तोपमा, तिमिरशङ्केत्यादौ भ्रान्तिमान्, जात्युत्प्रेक्षा चेति परस्परमेतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

एतदिति । कर्णाभरणं कर्णभूषणं यन्मरकतं हरिन्मणिः तस्य या प्रभा कान्तिः तया श्यामायितं
श्यामवदाचरितम् एतत् पुरोऽवलोक्यमानम् अस्य चन्द्रापीडस्य कपोलतलगण्डयुगलोर्ध्वदेशः, उपरचितो
निर्मितः विकचस्य विकसितस्य शिरीषकुसुमस्य कर्णपूरः कर्णभूषणं यत्र तत्तथोक्तमिव आभाति शोभते ।
शिरीषपुष्पस्य श्यामत्वात् कपोलतलप्रभापतनसम्भवाच्चेत्याशयः । साभिलाषेयमुक्तिः ।

‘श्यामायितम्’ इत्यत्र क्यङ्गतोपमालङ्कारः, उपरचितेत्यादौ क्रियोत्प्रेक्षा चेति द्वयोः परस्परमङ्गाङ्गि-
भावः सङ्करः ।

सतीव्रतरूपी ग्रहते पीडावाली, देखने योग्य वस्तु न देखकर तू अपने नेत्रोंको वञ्चित करती (ठगती) है । अरी
अभागिनी, परपुरुषका मुँह न देखनेकी प्रतिज्ञा करके तू ठगी गई है । सखि ! प्रसन्न हो, उठ और इस रतिविहीन
मकरध्वज-रहित साक्षात् कामदेवके समान कुमारको देख । भ्रमरसमूहके समान अत्यन्त कृष्णवर्ण मस्तकके ऊपर
अन्धकार-भ्रमसे घुसे हुए चन्द्रमाकी किरणोंके कलापके समान इनके यह चमेलीके फूलोंका मौर, श्वेतवर्ण छत्रके
नीतर देखनेमें आ रहा है । इसके ये गण्डयुगल, कर्णभूषणके मरकतमणिकी प्रभासे श्यामवर्ण होकर दीप्ति पा रहे हैं,
अत एव प्रतीत हो रहा है, मानो खिले हुए शिरीषके फूलका कर्णाभरण (कनफूल) बनाकर कानपर दिया हुआ है ।

मिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारुण-मणि-किरण-कलापच्छलेन हृदयं विवि-
क्षुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति । एतदनेन चामरकलापान्तरैरित इव वीक्षितम्^१
एतत् किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्त्र्य^२ दशन-मयूख-लेखा-धवलीकृत-दिक्चक्रवालं
हसितम् । एषोऽस्य शुक्र-पक्षति-हरित-रागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरग-सुर-चलन-
जन्मानं लग्नम्^३ अप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकर-कमल-कोमल-तलः समु-
त्क्षिप्य तिर्यक्^४ तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः^५ । सलीलमयमनेन च ताम्बूल-याचनार्थ-
मुत्तानिततलः^६ कोमलदीर्घाङ्गुलिः आताम्र-पुष्कर-शोभी गजेनेव शैवाल-कवल-लालसः^७

अयमिति । अयं पुरोऽवलोक्यमानः, अभिनवयौवनस्य नूतनतारुण्यस्य रागः तत्समयसम्भवोऽनु-
राग एव रागो रक्तिमा, हारस्य मुक्ताकलापस्य अन्तर्निविष्टाः मध्यप्रविष्टा ये अरुणमणयः पद्मरागाः तेषां
किरणकलापच्छलेन रश्मिसमूहव्याजेन विद्यमान इत्यर्थः, हृदयं चित्तं विवक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव सन् बहिः
परिस्फुरति सम्प्रत्यपि अन्तर्गमनाभावात् हृदयोपरि प्रसर्पति । वक्षःस्थले रक्तकान्तिः समीच्यते, नासाव-
रुणमणिकान्तिः, किन्तु तारुण्यसम्भवानुरागो हृदयं प्रवेष्टुमिच्छुः सम्प्रत्यपि बहिस्तिष्ठतीति स्पष्टार्थः ।
इदमप्यभिलाषपूर्वकं वचनम् । इह सापह्नवोत्प्रेक्षा, अमेदाध्यवसायादतिशयोक्तिश्च, अनयोर्मियोऽङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

एतदिति । अनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापस्य सञ्जात्यमानचामरसमूहस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव
मां प्रवेष्टुं एतद् वीक्षितम् एतदिति दर्शनक्रियायाः परामर्शः । इदं च सविलासमन्मथं कस्याश्चिद्वचनम् ।

एतदिति । वैशम्पायनेन सह किमपि समामन्त्र्य सम्भाषणं विधाय, दशनानां दन्तानां या मयूखलेखा
रश्मिपङ्क्तिः तथा धवलीकृतं शुभ्रोक्तं दिक्चक्रवालं दिङ्मण्डलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा एतत्
हसितम् अयमनेन हासः कृतः समन्मथेयमुक्तिः । इह दिक्चक्रवालस्य धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

एष इति । एष बलाहकः तत्संज्ञकः सेनानायकः, शुक्रपक्षतेः कीरपतत्रिपक्षमूलस्येव हरितो नीलो रागो
वर्णो यस्य तेन तादृशेन उत्तरीयांशुकप्रान्तेन, संन्यानवस्त्रप्रान्तेन तुरगाणाम् अश्वानां ये खुराः शफाः तेषां
चलनात् गमनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तं तादृशम्, अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अप्रकेशेषु कचाग्रेषु
लग्नं संसक्तं रेणुं धूलिम् अपहरति दूरीकरोति । साभिलाषमिदं वचनम् । इह 'शुक्रपक्षतिहरितरागेण'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन, लक्ष्म्याः पद्माया यत् करकमलं पाणिसरोरुहं तद्वत् कोमलं मृदुतलं
यस्य स तादृशः अयं चरणपल्लवः पाङ्किसलयः, तिर्यक् समुत्क्षिप्य तिर्यग्भावेनोत्थाप्य तुरङ्गमस्कन्धे
सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । प्राग्वदेव कथनमिदम् । इहापि 'लक्ष्मीकरकमलकोमलतल'
इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

सलीलमिति । गजेन हस्तिना आताम्रेण ईषद्वचरणेन पुष्करेण शुण्डाग्रेण शोभते इति स तादृशः तथा
शैवालकवले शैवालप्रासोपादाने लालसो लोलुभः गजस्य लोलुभत्वात् तच्छृण्वाया अपि लोलुभत्वं गौण्या
इसकीं नः जवानो का अनुराग (रंग) मानो हृदयमे प्रवेश करनेकी इच्छा कर, मुक्तामाला (हार) के अन्तर्गत
पद्मरागमणियोंकी किरणोंके बहाने अब भी बाहर हो प्रकाश पा रहा है । यह उसने इन चामरोंके भीतर देकर इस
तरफ ही मानो दृष्टिपात किया । वैशम्पायनके साथ किसी विषयकी बातचीत कर दन्त-किरणोंसे दिशाओंको सफेद
कर यह हँसा । यह बलाहक (सेनापति), शुक्र (तोते) के पंखके समान हरे अपने उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा)
के प्रान्त-द्वारा (कोरसे) धोड़ेके खुरोंमेंसे उड़-उड़ कर इसके आगेके बालोंपर पड़ी हुई धूलको पोंछता है । यह उसने,
लक्ष्मीदेवीके करकमलके समान कोमल-तल-सम्पन्न अपने चरण-पल्लवको तिर्यग्भावे (तिरछा कर) ऊँचा उठाकर
धोड़ेके कन्धे पर आड़ा डाला । हाथी जिस प्रकार शैवालका ग्रास ग्रहण करने के समय इच्छासे अपना सँद फेंकता
है, उसी प्रकार इसने ताम्बूल लेनेके लिए अपने कोमल और लम्बी उँगलीवाले, एवं कुछ-कुछ लाल कमल-कोशके

१. एतदलकचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितम्, अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २. समा-
मन्त्रयतः । ३. ...धवलित... । ४. आलम्बम्, आलम्बकेशेषु । ५. ...तल, करतल । ६. कचिद् 'कोमल' इति
पदं नास्ति । ७. ...कोमलप्रासलालसः, कमलप्रासवाङ्मया ।

प्रसारितः करः । धन्या सा, या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुन्धरा-सपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती, सकलमहीमण्डल-भार-धारणक्षमः ककुभा दिग्गज इव गर्भेण ययाऽयमूढः ।

इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामपीयमान इव लोचनपुटैः, आहूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, निबध्यमान इव आभरण-रत्न-रश्मि-रञ्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिल-भुजलता-विगलित-धवल-चलय-

वृत्त्याऽवगन्तव्यम् । लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रमसः । करः शुण्डादण्ड इव, अनेन चन्द्रापीडेन, उत्तानितम् ऊर्ध्वीकृतं तलं यस्य स तादृशः, कोमला मृदुला दीर्घाश्च अङ्गुलयो हस्तावयवा यस्य स तादृशः, तथा आताम्रम् ईपुद्रक्तवर्णं यत् पुष्करं तद्वत् शोभत इति सः तादृशः, करो हस्तः, ताम्बूल्याचनार्थं नागवल्लोदल्याचनार्थं सलीलं सविलासं यथा स्यात्तथा प्रसारितो विस्तारितः । इदमपि पूर्ववदेव कथनम् । इह पूर्णोपमा, यद्वा श्लेषसङ्कीर्णोपमा ।

धन्येति । या ललना वसुन्धराया मेदिन्याः सपत्नी सती, अस्याश्चिरसम्पत्स्यमानवसुन्धराधिपति-स्वादित्याशयः । लक्ष्मीरिव राज्यश्रीरिव निर्जितकमलं पद्मादपि अतिरमणीयमित्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य करतलं पाणिं ग्रहीष्यति विवाहसमय इति शेषः, सा धन्या सैव पुण्यशीला परमसौभाग्यादित्याशयः । सकाममिदं वचनम् । इहोपमा ।

ननु तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यस्य विशेष्यत्वेन पूर्वं निर्देशो नोचितः तथा सति 'न्यकारो ह्ययमेव मे यद्वरयः' इतिवत् वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषोपपत्तिरिति चेन्मैवम्, 'धन्या सा' इत्यस्य 'ग्रहीष्यति' इत्यस्याप्रे पाठविधानेन क्षतिविरहात् ।

धन्येति । यथा विलासवत्या, ककुभा आशया दिग्गजः दिग्दन्ती इव, सकलमहीमण्डलस्य समस्त-भूमण्डलस्य यद्भारधारणं शासनव्यापारसञ्चालनं गुरुवधारणञ्च, तत्र क्षमः समर्थः, अयं चन्द्रापीडः गर्भेण उदरेण अन्तर्गतेन च ऊढः धारितः । अमिलाषपूर्वकं कथनमिदम् । पूर्णोपमा । इह हि पूर्ववत् विधेयाविमर्शदोषः उत्तरवाक्यगततच्छब्दस्य तच्छब्दापेक्षाभावात् ।

इत्येवमिति । इति समाप्तौ 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु' इत्यमरः । एवंविधानि पूर्वोक्त-स्वरूपाणि पुन्यो भिन्नान्यनुक्तानि च वचनानि च वदन्तीनाम् अभिदधतीनां तासां पौराणिकानां लोचन-पुटैः नेत्रयुगलैः आपीयमान इव इत्येवं सर्वत्रान्वयः । अपि च आभरणरत्नानां भूषणमणीनां रश्मयः किरणा एव रज्जवः ताभिः निबध्यमान इव । तथा नवयौवनान्येव नूतनतारुण्यान्येव वलय उपायन-द्रव्याणि तैः उपह्रियमाण इव उपहारपात्रीक्रियमाण इव आदरेण दानस्पृहत्वादित्याशयः । तथा शिथि-लाम्ब्यः मदनाविर्भावात् स्रस्ताभ्यः भुजलताभ्यः बाहुवल्लीभ्यः विगलितः च्युतः, धवलानां रजतभयत्वा-न्मणिमयत्वाद्वा श्वतानां वलयानां कटकानां निकरः तद्रश्मिजालमित्यर्थः, येषु तैः तादृशैः कुसुमभिः

समान शोभित करकमलको उत्तानित (चित्त) कर लीलाके साथ फेलाया । वह रमणी ही धन्य हैं, जो कि—पृथिवीकी सपत्नी होकर राजलक्ष्मीके समान इसका पञ्चविजयी (कमलसे भी अधिक कोमल) हाथका ग्रहण करेगी । दिशा जिस प्रकार दिग्गजको गर्भमें धारण करती है, उसी प्रकार जिसने, समस्त पृथिवी-मण्डलका भार वहन करने योग्य इस चन्द्रापीडको अपने गर्भमें रक्खा था, वह देवी विलासवती भी धन्य है ।

पुरवासिनी युवतियाँ उक्त प्रकार तथा उसी तरहके अन्यान्य वचन बोलने लगीं, उस समय उनकी आँखें मानों चन्द्रापीडका पान करती थीं; आभूषणोंके शब्द मानो उसे बुलाने लगे, मन मानो उसके पीछे-पीछे जाने लगा, अलङ्कार-स्थित-रत्नोंकी किरण-रूपी रश्मियाँ मानो उसे बाँध रही थीं, और वे नवयौवनरूप बलिदानद्वारा चन्द्रापीडको मानो पूजने लगीं । एवं विवाहकी अग्निमें जिस प्रकार लाजा (धानकी लावा) का निक्षेप होता है, उसी प्रकार अलक्ष्मिपूर्ण

१. क्वचित् 'भार' इति पाठो नोपलभ्यते । २. ...दिग्गज इव यया च व्यूढः, गर्भेण यथा व्यूढः, गर्भेण यथाऽयं व्यूढः । ३. अनुबध्यमान इव । ४. शिथिलत...

निकरैः^१ पदे पदे इव विवाहानल इव कुसुममिश्रैः^२ लाजाञ्जलिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिः अनवरत-करटस्थल-विगलितैः मद-मसीपङ्क-करीभिः^३ अञ्जनगिरिमालामलिनाभिः कुञ्जर-घटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरादिवसायमानम्, उदण्ड-धवलातपत्रसहस्रसङ्कटम्, अनेकद्वीपान्तरागतदूतशत-समाकुलं^४ राजद्वारमासाद्य-तुरङ्गमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनो-

पुष्पसंपृक्तैः लाजाञ्जलिभिः अञ्जलिपूर्णधानाभिः विवाहानल इव उपयमनसामयिकवह्निरिव, पदे पदे प्रतिपदेषूपम् अवकीर्यमाणः ताभिः पौराङ्गनाभिरभिवृष्यमाणः, चन्द्रापीडः राजकुलसमीपं राजवाट्यन्ति-कम् आससाद प्राप । शास्त्रादेशानुसारेण विवाहकाले तदग्नेरुपरि लाजाक्षेपः, देशाचारानुसारेण राजा-गमनेऽपि लाजाक्षेपः इति द्वयोः सादृश्यम् । तथा च कालिदासोऽपि—

‘अवाकिरन् बाललताप्रसूनैराचारलाजरिव पौरकन्याः ।’ इहोपमालङ्कारः ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । यामेषु अवस्थिताभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नरूपेण वर्तमानाभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलेभ्यः कपोलभागेभ्यः विगलिताः च्युताः मदा दानवारीष्येव मसीपङ्काः गाढमस्यः श्यामतासादृश्यात्, अथवा तथाविधमदाः मसीपङ्का इव तान् कुर्वन्ति विदधत इति ताभिः तादृशीभिः, अञ्जनस्य कज्जलस्य गिरिः पर्वतः तस्य माला पङ्क्तिः तद्वत् मलिनाभिः कृष्णवर्णाभिः कुञ्जरघटाभिः गज-निकरैः करणैः, अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तस्य भावः तथा कारणेन, जलधरादिवसायमानं दुर्दिनवद्वाचरत् । उदण्डानाम् उत्थापितदण्डानां धवलातपत्राणां श्वेतच्छ-त्राणां सहस्रेण निकेण सङ्कटं व्याप्तम्, तथा अनेके विविधा ये द्वीपान्तरा देशान्तराः तेभ्य आगतानां निजनिजाधिपत्यफलोपपत्तये उपस्थितानां दूतानां सन्देशहारकाणां शतेन वृन्देन, समाकुलं व्याप्तं प्रवेशादेशापेक्षया तेषां तत्र वर्तमानत्वादित्याशयः । राजद्वारम् आसाद्य प्राप्य तुरङ्गमात् अन्धात् अवततार अवतीर्णः ।

इह ‘अनवरते’ त्यादौ प्रापकनिवारकयुक्त्यनुपलम्भात् उपमारूपकयोः, सन्देशसङ्करः । ‘अञ्जन-गिरिमाले’ त्यादौ वयङ्गतोपमालङ्कारः ।

अवतीर्येति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडः अवतीर्य तुरङ्गमादुत्तीर्य, करतलेन हस्ततलेन करे वैशम्पायनम् अवलम्ब्य मन्त्रिसुतस्य करं धृत्वेत्यर्थः, सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थितेन अग्रे गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेन तत्संज्ञकेन सेनानायकेन उपदिश्यमानमार्गः प्रदर्श्यमानप्रवेशपथः सन्, पुञ्जी-भूतम् अत्यन्तविस्तृतत्वात् सर्वविधवस्त्राश्रयत्वाच्च एकत्र समवेतं त्रिभुवनमिव त्रिजगदिव विद्यमानं राजकुलं विवेशेति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह ‘त्रिजगदिव’ इति जात्युत्प्रेचालङ्कारः ।

कर फूलोंसे मिली हुई लाजाओंको पद-पद पर चन्द्रापीडके शरीरके ऊपर निक्षेप करती (बिखेरती) थीं, उस समय उनके शिथिल मुञ्जलताओंसे गिरे सफेद कङ्कणकी किरणें उस लाजाके साथ मिलती थीं; इस रूपसे चन्द्रापीड राजभवनके पास आ पहुँचा ।

चन्द्रापीड क्रमसे राजद्वार पर पहुँच कर ढोड़े परसे उतरा । वहाँ प्रत्येक प्रहरमें परिवर्तित होकर (बदल कर) बहुत हाथी रहते थे; उनके गण्डस्थलमेंसे बराबर गाढ़ मसीपङ्कके समान मदजल विगलित होते थे, एवं वे कज्जलमय पर्वतके समान काले (मलिन) थे, जिसके द्वारा समीपवर्ती दिशाओंके मुख पर अँधेरा हो जानेसे वह राजद्वार मेघाच्छन्न दिनके समान दिखाई देता था, एवं ऊँचे उठे दण्डवाले बहुततर श्वेत छत्रोंसे परिपूर्ण था और अन्यान्य अनेक द्वीपोंसे आए सैकड़ों खड़े राजदूतोंसे व्याप्त था ।

चन्द्रापीड, ढोड़े परसे उतर कर अपने हाथसे वैशम्पायनका हाथ पकड़कर राजभवनमें प्रवेश किया, उस समय बलाहक (सेनापति), विनयके साथ आगे-आगे जाकर मार्ग बतलाता जाता था । वह राज-भवन एकत्रि-

१. ...निकरै । २. मिश्र । ३. क्वचित् ‘वि’ इत्यधिकः पाठो न विद्यते । ४. मणीकरीभिः, मसीपङ्क-धाराभिः । ५. क्वचित् ‘समाकुलम्’ इत्यस्य स्थाने ‘सङ्कुलम्’ इति पाठो विद्यते ।

पदिश्यमान-मार्गः त्रिभुवनमिव पुञ्जोभूतम्, आगृहीत-कनक-वेत्रलतैः सित-चारबाणैः^१ सिता-
ङ्गरागैः^२ सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव कृतयुगपुरु-
षैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिव उत्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुष्मिन्तद्वा-
रदेशम्, अनेक-सञ्जवन-चन्द्रशाला-विटङ्क-वेदिका-सङ्कट-शिखरैरभ्रङ्कषैरुपहसित-कैलास-
शैल-शोभैः^३ अमलसुधावदातैः सप्रालेयशैलमिव^४ महाप्रासादैः, अनेक-वातायन-विवर-विनि-
र्गत-युवति-भूषण-किरण-सहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णैर्न विराजमानम्,

आगृहीतेति । इत आरभ्य यानि तृतीयान्तानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'द्वारपालैः' इत्यस्य विशेष-
णानि बोध्यानि । आगृहीता आत्ताः कनकवेत्रलताः सुवर्णवेष्टितवेतस्यष्टयो यैस्तैस्तादृशैः । सिताः
श्वेताः चारबाणाः कञ्चुका येषां तैस्तादृशैः । सिताङ्गरागैः शुभ्राणुलेपनैः सितकुसुमशेखरैः शुभ्रपुष्पमुकुटैः
सितोष्णीषैः श्वेतमूर्धवेष्टनैः । सितवेषपरिग्रहतया श्वेतनेपथ्याङ्गीकारतया श्वेतद्वीपसम्भवैरिव श्वेतद्वीपो-
त्पन्नैरिव तेषां सर्वशुभ्रत्वादित्याशयः । कृतयुगपुरुषैः सत्ययुगीयलोकैरिव महाप्रमाणैः अत्युच्चस्वरूपिभिः,
आलिखितैरिव चित्रितैरिव निरन्तरसावधानतया निष्क्रियत्वादित्याशयः । उत्कीर्णैरिव बहिर्द्वारस्तम्भेषु
क्षोदितैरिव गाढसंस्कृतादित्याशयः । तोरणस्य बहिर्द्वारस्य स्तम्भेषु निषण्णैः तदाधारत्वेनावस्थितैः द्वार-
पालैः द्वौवारिकैः दिवानिशं रात्रिन्दिवम् अनुष्ठितः अपरित्यक्तः द्वारदेशो यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेका अधिकतराः, संजवनानि चतुःशालानि, चन्द्रशाला ऊर्ध्ववर्त्तिभवनानि, विटङ्कानि
कपोतपालिकाः, वेदिका उपवेशनाथं बद्धभूमयश्च ताभिः सङ्कटानि व्याप्तानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा-
येषां तैस्तादृशैः । 'सञ्जवनन्तिवद्म् । चतुःशालम् ।' इति, 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुञ्जपुंसकम्' इति
चामरः । 'शुद्धान्ते बलमीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेशमनि' इति रभसः । अभ्रं गगनं कषतीति तैः व्योम-
व्यापिभिः, उपहसिता आपेक्षिकाधिकधवलत्वादुपहासास्पदीकृता कैलासशैलस्य हिमालयपर्वतस्य शोभा-
यैस्तैः तादृशैः । अमलाभिः निर्मलाभिः सुधानिः चूर्णलेपैः अवदाताः शुभ्राः तैस्तादृशैः । महाप्रासादैः विशा-
लाट्टालिकाभिः करणैः प्रालेयशैलैर्हिमालयपर्वतैः सहेति सप्रालेयशैलं तदिव विद्यमानम् इति राजकुलस्य
विशेषणम् । तथाविधाट्टालिकानां कैलासाचलसदृशत्वादित्याशयः । इह 'सप्रालेयशैलमिव'तिगुणोत्प्रेक्षा ।

अनेकेति । अनेकेभ्यो बहुतरेभ्यः वातायनविवरेभ्यः गवाक्षच्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं युव-
तिभूषणकिरणानां तरुण्यलङ्काररश्मीनां सहस्रं समूहो यत्र तस्य भावस्तथा कारणेन, उपरिविस्तीर्णं
प्रसारितेन कनकानां सुवर्णानां याः शृङ्खला निगडाः तासां जालकेन समूहेनेव विराजमानं शोभमानम्,
तद्गर्भमीनां कनकशृङ्खलावदवगम्यमानत्वादित्याशयः ।

त्रिभुवनके समान बहुत बड़ा देखनेमें आता था । उसके स्तम्भके पास द्वारपालगण सर्वदा रहते थे, उन लोगोंके
हाथमें सुवर्णखचित वेत्रयष्टि (वेतकी छड़ी), शरीरमें श्वेतवर्ण कवच, और श्वेतवर्ण अङ्गराग एवं मस्तक पर
श्वेतवर्ण फूलोंकी माला और श्वेतवर्ण उष्णीष (पगड़ी) थे । अतएव श्वेतवर्ण सब परिच्छदों (पोशाकों) को धारण
करनेसे मानों श्वेतद्वीपमें उत्पन्न हुए हैं ऐसा प्रतीत होता था । सत्ययुगके मनुष्योंके समान उन लोगोंकी
अत्यन्त दीर्घ आकृति थी । निश्चलभावसे रहनेके कारण वे लोग चित्रितके समान एवं दिन-रात तोरणस्तम्भोंमें
गाढ़ संलग्न होनेसे क्षोदितके समान प्रतीत होते थे । उस राजभवनमें कैलासकी शोभाको भी तिरस्कार करनेवाला
एवं ऊँचाईमें आकाश तक पहुँचनेवाला तथा निर्मल चूनेसे सफेदी की हुई बड़ी-बड़ी अट्टालिकाएँ (महल्लें) थीं । उसकी
चोटियों पर अधिकतर चतुःशालाएँ (चौकोन कमरे), चन्द्रशालाएँ, कबूतरोंकी दड़वें बनी थीं और बैठनेके लिए
ऊँचे चबूतरे बने थे । अतएव प्रतीत होता था मानो वह राजभवन हिमालय से संयुक्त हो कर विद्यमान है ।
अधिकतर खिड़कियोंके छिद्रसे युवतियोंके आभूषणोंकी हजारों किरणोंके फैलनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो
ऊपर के मार्गोंमें सोनेकी शृङ्खलाओंका जाल बिछा दिया गया है । उससे राजभवन शोभित हो रहा था । उसके

१. सितचारबाणधारिभिः । २. 'सिताङ्गराग' इति पाठ एव क्वचिन्नोपलभ्यते । ३. 'संयमन, संयवन' ।
४. शालिका । ५. अपहसितकैलासशोभैः, अत्रैव क्वचिद् 'शैल' इति पदं नोपलभ्यते । ६. शैलेयमिव ।
७. क्वचिद् 'भूषण' इति पदं नास्ति । ८. वितानेन, विततेन ।

अन्तर्गतायुधनिबहामिराशीविष-कुल-सङ्कुलाभिः पातालगुहामिरिवातिगम्भीराभिरायुधशाला-
भिरुपेतम्, अबलाचरणालक्तकर-रस-रक्त मणि-शकलैः शिखर-निलीनशिखि-कुलकृतकेकारव-
कज्जकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपट्याणामिः प्रलम्ब-
चामर-कलाप चुम्बित चलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरुद्ध-शिक्षाविनय-निभृताभिः याम-
करेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलान-स्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरघोष-गम्भीरम्, अनुगत-
वीणा-वेणु-रव-रम्यम्, आस्फालित-घर्घरिका-घर्घरम्, अनवरत-मृदुमुद्गङ्गध्वनिम्, आमीलित-

अन्तरिति । अन्तर्गता मध्यगता आयुधनिबहाः शस्त्रसमूहा यासां ताभिः तादृशीभिः, अत एव आशी-
विषकुलेन सर्पनिबधेन सङ्कुलाभिः व्याप्ताभिः, पातालगुहाभिः बलिवेश्मकन्दराभिरिव विद्यमानाभिः, अतिग-
म्भीराभिः अलम्बमध्याभिः आयुधशालाभिः शस्त्रभवनैः उपेतं सहितम् । इह 'पातालगुहाभिरिवे'त्युपमा ।

अवलेति । अवलानाम् उपरिभ्रमणविधाधिनीनां सुन्दरीणां ये चरणालक्तकरसाः पादयावकद्रवाः तैः
रक्तानि रक्तवर्णानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषां तैः तादृशैः, तथा शिखरेषु तेषामेव सानुषु निलीनानां
शिखिनां मयूराणां कुलेन बृन्देन कृता विहिता केकारवा निजवाण्य एव कलकलाः कोलाहला येषु तैः
तादृशैः, क्रीडापर्वतकैः विहारार्थरचितबुद्धाचलैः उपशोभितं विराजमानम्, राजकुलम् ।

उज्ज्वलेति । उज्ज्वलवर्णैः कम्बलैः अवगुण्ठितानि आवृतानि कनकपट्याणानि सुवर्णरचितपल्लवयनानि
यासां ताभिः तादृशीभिः, प्रलम्बैः आयतैः चामरकलापैः बालव्यजनसमूहैः चुम्बितौ स्पृष्टौ चलौ चञ्चलौ
कर्णपल्लवौ यासां ताभिः, तादृशीभिः, शिक्षासङ्केतबोधः गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यलाभश्च, विनय औदत्य-
राहित्यं नम्रता च, एवञ्च उपारूढाभ्यां सज्जाताभ्यां शिक्षाविनयाभ्यां निभृता अनुग्राः अष्टाश्र ताभिः
कुलयुवतिभिरिव विद्यमानाभिः यामकरेणुकाभिः प्रतिप्रहरं भिन्नभिन्नत्वेन बन्धनीयाभिः गजघ्नीभिः अशू-
न्यानि पूर्णानीत्यर्थः, कक्षान्तराणि प्रकोष्ठमध्यप्रदेशा यस्य तत्तादृशं राजकुलम् । उपमा ।

आलानेति । किञ्चेति चार्थः । इत आरम्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य गन्धहस्तिने-
त्यस्य विशेषणानि । आलानस्तम्भे गजबन्धनस्तम्भे निषण्णो विद्यमानः तद्वलम्बनेन विद्यमान इत्यर्थः,
तेन तादृशेन, नवो नूतनो यो जलधरो मेघस्तस्य घोषवत् गर्जनवत् गम्भीरं मन्दध्वनिम्, अनुगतैः अनु-
सृतैः वीणायास्तन्म्या वेणुरवैः वेणुशब्दैः रम्यं सुन्दरम्, आस्फालिताः बादिता या घर्घरिकाः बुद्धघण्टिकाः
तासां घर्घरो ध्वनिनादो यत्र तं तादृशं तन्निनादसम्मिलितमित्यर्थः, अनवरतो निरन्तरं मृदुः मसृणो यो
मृदङ्गस्य मुरजस्य ध्वनिः शब्दः तं तादृशम् 'आकर्णयता' इत्येतस्यैतत्कर्मपदम् । आकर्णनविधिं दर्शयति-
आमीलितेत्यादिना । आमीलितः किञ्चिन्मुद्रितो लोचनयोर्नेत्रयोः त्रिभागस्तृतीयांशः येन तेन तादृशेन,
चामरस्य सन्धेतरस्य दशनस्य दन्धस्य कोटौ अग्रे निषण्णो विद्यमानो हस्तः गुण्डा यस्य तेन तादृशेन, तथा
कर्णौ श्रोत्रे ताले तालदले इव इति कर्णताले तथा च निश्चले स्थिरे कर्णताले तालदलवद्विस्तृतकर्णौ यस्य
तेन तथोक्तेन च विद्यमानेन आकर्णयता तादृशमुरजध्वनिं शृण्वता । एवंविधा एव गजानां गीतादिश्रव-
णप्रकृतयः । 'नवजलधरगम्भीरम्' इत्यत्र लुप्तोपमा, अन्ते च स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

अन्दर, सर्पकुलसे भरी हुई पातालकी गुफाके समान अत्यन्त भयङ्कर, एवं विविध आँखों से परिपूर्ण अधिकतर
आयुधशालाएँ बनी हुई थीं । वहाँ बहुत से कृत्रिम क्रीडापर्वत शोभायमान थे, उनमें अबलाओंके चरणों पर लगी
हुई महाघरके समान रक्तवर्ण पद्मराग-मणिके टुकड़े चमकते थे, और शिखरों पर भरे हुए मयूरगण केका-रवसे कल-
हुई शिखरोंके समान शिखरोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिप्रहर में
कल किया करते थे । शिक्षा और विनयसे युक्त कुलीन स्त्रियोंके समान शान्त-स्वभाववाली एवं प्रतिप्रहर में
परिवर्तन होनेवाली कितनी ही इधिनियाँ दरवाजे के पास सज्जित हो खड़ी थीं, उज्ज्वलवर्णके कम्बल द्वारा जिनके
सोनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
सोनेके जीन आच्छादित थे, एवं लटकते हुए चामरसमूह जिनके चञ्चल एवं विस्तृत कर्ण-पल्लवको चूमते थे ।
एक भागमें गन्धमादन नामका एक गन्धगज बन्धनस्तम्भ (खंटे) में बँधा था; उस समय नवीन बादल
को गर्जनाके समान गम्भीर, साथ-साथ वीणा और वेणुके स्वरसे रमणीय एवं घँवरियोंके शब्दसे घर्घर करती,
सज्जीत और मृदङ्गकी कोमल ध्वनि बराबर होती थी । गन्धमादन आँखोंके तीसरे हिस्सेको थोड़ा-सी च कर और

१. प्रचल, लम्ब । २. कलापचल । ३. उपारूढ, उपगूढ । ४. विनयेन निभृताभिः । ५. यामक ।
६. कलधरगर्जितघोष । ७. अतनु । ८. अनवरतसज्जीतकमृदङ्गध्वनिम् । अनवरतः आमीलित, अनवरतसज्जीत-
मृदुमृदङ्गध्वनिमितिनोहरं किञ्चिदमीलित ।

लोचन-त्रिभागेण वाम-दशन-कोटि-निषण-हस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता, सलीलमुभय-
पार्श्ववलम्बि-वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातु-विचित्र-पक्षसम्पुटेन, आधोरण-
शीतानन्द-कृत-मन्द्र-कण्ठ-गर्जितेन, मदजल-शबल-शङ्ख-शोभित-श्रवणपुटेन, रजनिकर-बिम्ब-
चुम्बि-संवर्त्तकाम्बुद-वृन्द-विडम्बकेन, कर्णान्तलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन
मुखमुद्रहता, मदजलमलिनेन द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुले-
नालङ्कृत्यमाणेन, अत्युदग्रतया पूर्वकायस्य अतिवार्मनतया च जघनभागस्य पातालादिवै

सलीलमिति । सलीलं सखेलं यथा स्यात्तथा उभयपार्श्वे अवलम्बते पततीति तत्तथोक्तं वर्णकम्बलं
विचित्रपृष्ठास्तरणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः' इत्यमरः । आ- कृतं प्रका-
शितं धातुभिः 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीस-सीसलोहाः सहिष्णुलाः ॥
गन्धकोऽन्नकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः ।

इति रामाश्रमीधृतसुवर्णादिभिः । विचित्रं नानाविधं पक्षयोः सम्पुटं द्वयं येन तेन तथोक्तेन विन्ध्य-
गिरिणेव जलबालकेनेव विद्यमानेन । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आधोरणेति । आधोरणस्य हस्तिपक्षस्य गीतेन गानाकर्णनेन य आनन्दस्तेन कृतं मन्द्रं गम्भीरं कण्ठ-
गर्जितं येन तेन तादृशेन । 'आधोरणा हस्तिपक्षा हस्त्यारोहा निषादिनः ।' इत्यमरः ।

मदेति । मदजलेन दानवारिणा विचित्रो नानाविधो यः शङ्खः ललाटास्थि तेन शोभितं राजितं
श्रवणपुटं श्रोत्रद्वयं यस्य तेन तादृशेन, 'शङ्खः कम्बौ न योषिष्ठा भालास्थि निधिभिश्चखे ।' इति मेदिनी ।

अत एव रजनिकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं चुम्बति स्पृशतीति तत्तथोक्तं यत् संवर्त्तकाम्बुदवृन्दं लोक-
विनाशकालिकमेघसमूहः तद्विडम्बयति अनुकरोति यः स तादृशः तेन 'शेषादिभाषा' इति कप्रत्ययः ।
सृगाङ्गितरजनिकरबिम्बेन सह तथाविधशङ्खस्य तत्संवर्त्तकाम्बुदवृन्देन च सह हस्तिनः साम्यमवगन्त-
व्यम् । इह पदार्थहेतुककान्यलिङ्गालङ्कारेण आर्थोपमायाः सङ्करः ।

कर्णेति । कर्णान्तलम्बिना श्रोत्रपर्यन्तलम्बिना काञ्चनमयेन सुवर्णनिष्पन्नेन अङ्कुशेन सृणिना कृतकर्ण-
पूरमिव सम्पादितकर्णाभरणमिव मुखम् आननम् उद्बहता धारयता । 'कृतकर्णपूरमिव' इतिक्रियोत्प्रेक्षा ।

मदजलेति । मदजलेन दानवारिणा तत्संलभ्यतयेत्यर्थः । मलिनं गाढश्यामं तेन तथोक्तेन, तथा द्विती-
येन, अन्येन कर्णचामरेणेव विद्यमानेन, कपोलतले गण्डद्वयोपरि दोलायमानेन इतस्ततो भ्रमता मधु-
करकुलेन भ्रमरवृन्देन, अलङ्कृत्यमाणो मण्ड्यमानस्तेन तादृशेन । इह 'कर्णचामरेणेव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

अत्युदग्रेति । पूर्वकायस्य देहपूर्वार्द्धस्य अत्युदग्रतया अत्यन्तोच्चतया, तथा जघनभागस्य देहपश्चा-

सूङ्को नाँप दाँतकी नोक पर रखकर एवं विस्तृत कर्णयुगल को निश्चल रख, लीला-सहित उस सङ्गीत और
मृदङ्गके शब्दको सुनता था । गन्धमादनके पृष्ठके ऊपर एक विचित्र (अनेक रंगोंका) कम्बल बिछा हुआ था,
वह दोनों तरफ लटक कर झूल रहा था; अत एव धातुओंसे रंगे हुए पक्षों (पंखों) को फैलाकर रहनेवाले विन्ध्य
पर्वतके समान वह देखनेमें आ रहा था । महावतके गीतसे आनन्दित होकर वह गम्भीर कण्ठसे गर्जन करता था ।
मदजलसे उसका ललाटास्थि रँगा हुआ था, उससे कर्णयुगल शोभित हो रहे थे, अत एव वह चन्द्रबिम्बसे चुम्बन
किए गए प्रलय-कालीन मेघका अनुकरण करता था । सुवर्णमय एक अङ्कुश उसके कान पर लटक रहा था । उससे
प्रतीत होता था मानो उसके कान पर आभूषण (कर्णपूल) पहनाया हुआ हो, इस प्रकारके मुखभागको वह
धारण किया था । मदजलसे मलिन होकर गण्डस्थलके आस-पास घूमता हुआ भौरों का समूह द्वितीय कर्ण
चामरके समान उसको शोभित कर रहा था । उसके शरीर का पहला-भाग बहुत ऊँचा था और जघन-भाग
अत्यधिक छोटा था; जिससे मानो वह पातालमेंसे निकलता हो ऐसा प्रतीत होता था । रात्रिमें जिस प्रकार अर्धचन्द्र के

१. प्रलम्बित... । २. ...विचित्रित... । ३. चुम्बितावर्त्तक चुम्बिनावर्त्तक चुम्बितसंवर्त्तक । ४. क्वचिद्
'वृन्द' इति पदनास्ति । ५. कर्णालम्बिना । ६. दानतया । ७. पातालतलादिव ।

उत्तिष्ठता, निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्द्धचन्द्रनक्षत्रमालेन, शरदारम्भेणेव प्रकटितारुण-चारु-पुष्करेण, वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन, स्फटिकगिरितटेनेव लग्न-सिंहमुखप्रतिमेन, प्रसाधितेनेव आलोल-कर्णपल्लवाहृतमुखेन, गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम् ,

दशस्य च अतिवामनतया अतिह्रस्वतया कारणेन, 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । पातालात् रसात-लात् उत्तिष्ठतेव ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतेव, अन्यस्यापि नीचादुत्ततप्रदेशोत्थानसमये एवंविधावस्थावलोकनादि-त्याशयः । इह 'उत्तिष्ठतेवे'ति क्रियोत्प्रेषा ।

निशेति । निशासमयेन विमावरीकालेनेव, परिस्फुरन्ती समन्ताद्दीप्यमाना सार्द्धचन्द्रा अर्द्धचन्द्रस-दृशमालभूषणसहिता नक्षत्रमाला सप्तविंशतिसंख्यकमुक्ताग्रथितदाम यस्य तेन तादृशेन । 'सैव नक्षत्र-माला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । अन्यत्र परिस्फुरन्ती सार्द्धचन्द्रा अष्टमीचन्द्रसहिता नक्षत्र-माला तारकापङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन ।

शरदिति । शरदारम्भेणेव घनात्ययप्रारम्भेणेव, प्रकटितं प्रकाशितम् अरुणं लोहितवर्णं चारु मनो-हरञ्च पुष्करं शुण्डाग्रं यस्य तेन, अन्यत्र प्रकटितानि विकसितानि अरुणानि चारुणि च पुष्कराणि कम-लानि यत्र तेन तादृशेन ।

‘पुष्करं करिहस्ताग्रे चाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ इत्यमरः ।’

वामनेति । वामनरूपेण विष्णोर्वामनावतारेणेव, कृतो विहितः त्रिपद्या पादबन्धनशृङ्खला विलासः खेला येन तेन तादृशेन, 'त्रिपदी पादबन्धनम्' इति यादवः । अन्यत्र त्रयाणां पदानां समाहारः इति त्रिपदी 'तद्विताथोत्तरपदसमाहारे च' इति समासः । कृतो विहितः त्रिपद्या त्रिभुवनेषु पादत्रयस्थापनेन विलासो लीला येन तेन तादृशेन ।

स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकमयपर्वतः तस्य तटेनेव मित्येव, लग्ना दशनोपरि संसक्ता सिंह-मुखा सिंहाननसदृशाग्रभागा प्रतिमा दन्तबन्धनशृङ्खला यस्य तेन तादृशेन । 'प्रतिमा प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः । अन्यत्र लग्ना सांमुख्येन केशरिणः स्थितत्वात् पतिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिबिम्बं यत्र तेन तादृशेन ।

प्रसाधितेनेति । प्रसाधितेनेव अनेकविभूषणैर्भूषितेन लोकेनेव, आलोलाम्बां नितान्तचपलाम्बां कर्ण-पल्लवाम्बां विस्तृतश्रोत्राम्बाम् आहतं भ्रमरापनयनाय ताडितं मुखं वचनं येन तेन तादृशेन । अन्यत्र आलोलाम्बां कर्णपल्लवाम्बां श्रोत्रकिसलयाभ्याम् आहतं मुखं यस्य तेन तादृशेन ।

‘निशासमयेनेव’ इत्यारभ्य ‘प्रसाधितेनेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

गन्धमादनेति । गन्धमादननाम्ना गन्धमादनसंज्ञकेन गन्धहस्तिना प्राक्प्रदर्शितस्वरूपेण गन्धगजेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः अवस्थित इत्यर्थः, एकदेश एकभागो यस्य तत्तादृशम् , 'राजकुलम्' -इत्यस्य विशेषणम् ।

साथ ताराओंकी पङ्क्ति दीसि पाती रहती है, उसकी भी उसी प्रकार अर्धचन्द्राकृति ललाटाभरणके साथ मोति-योंकी माला दीसि पा रही थी । शरत्कालके आरम्भमें जिस प्रकार लाल और सुन्दर कमल प्रकट होते हैं उसका भी उसी प्रकार सुन्दर और लाल शुण्डाग्र प्रकाश पा रहा था । वामनावतार नारायणने जिस प्रकार बलिके यज्ञमें तीनों भुवनों (स्वर्ग-मर्त्य-पाताल) को अपने तीन पैरों से लीला खेल किया (जाया) था, वह भी उसी प्रकार पौर्वमें वैष्णो हुई अजीर्णसे क्रीड़ा करता था । स्फटिकमय पर्वतभित्तिमें जिस प्रकार सिंहका प्रतिबिम्ब उसके फिरते रहने से पड़ता है, उसका भी उसी प्रकार दन्तके ऊपरमें एक सिंहमुखके समान अग्रदेशयुक्त दन्तबन्धन शृङ्खला (जजीर) लगी हुई थी । विविध आभूषणोंसे भूषित व्यक्तिका मुख जिस प्रकार चञ्चल कर्णपल्लव द्वारा आहत होता रहता है, उसका मुख भी उसी प्रकार विस्तृत कानोंसे आहत होता था । इस प्रकार गन्धमादन नामक गन्ध-गज द्वारा राजभवनका एक देश संयुक्त था । एवं वह राजभवन अथशाला में रहनेवाले अधिकतर धोड़ोंसे

उज्ज्वल-पट्टकम्बल-पटु-प्रावारित-पृष्ठैश्च रसित-मधुर-घण्टिका-रव-मुखर-कण्ठैः, मञ्जिष्ठा-लो-
हित-स्कन्ध-केसर-बालैः, निहत-वन-गज-रुधिर-पाटल-सटैरिव केसरिभिः, पुरो-निहित-यवस-
राशि-शिखरोपविष्ट-मन्दुरापालैः, आसन्न-मङ्गल-गीत-ध्वनि-दत्तकर्णैः, अन्तःकपोल-धृत-मधुर-
सरस-लुलित-लार्ज-कवलैः, भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिक-रण-मण्डपग-
तैश्चाय्यवेशैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगत-
सकल-ग्राम-नगरै-नामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखित-सकल-भुवन-व्यापा-

उज्ज्वलेति । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि 'तुरङ्गमैः' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि बोधयानि । उज्ज्वला दीप्तिमन्तो ये पट्टकम्बलाः कृमिकोशोद्भवसूत्ररचितकम्बलाः तैः पटु साधु प्रावारितानि आच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः त्रादृशैः । रसिताः गलसञ्चालनेन शब्दायमानाः मधुराः सुन्दरा या घण्टिकाः शुद्धघण्टाः तासां रवैः निनादैः मुखराः वाचालाः कण्ठा ग्रीवा येषां तैः तादृशैः । मञ्जिष्ठा रञ्जन-द्रव्यविशेषः तद्वत् लोहिताः रक्तवर्णाः स्कन्धेषु केसरसंज्ञकरोमाणि येषां तैः तथोक्तैः, अत एव निहतानां मारितानां वनगजानाम् अरण्यहस्तिनां रुधिरैः शोणितैः पाटलाः श्वेतरक्ताः सटा जटा येषां तैस्तादृशैः केसरिभिः मृगेन्द्रैरिव विद्यमानैः, 'व्रतिनस्तु सटा जटा' इत्यमरः । पुरोऽग्रतो निहिताः स्थापिता ये यवसरा शयः घासपुञ्जाः तेषां शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु उपविष्टा मन्दुरापाला वाजिशालापालका येषां तैस्तादृशैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । आसन्ना निकटवर्तिनो ये मङ्गलगीतध्वनयः माङ्गलिकगानशब्दाः तेषु दत्तौ न्यस्तौ कर्णौ श्रोत्रे यैस्तैस्तादृशैः, तेषामपि गीताकर्णनौत्कण्ठ्यस्य विद्यमानत्वादित्याशयः । अन्तः कपोलेषु कपोलाम्बन्तरेषु धृताः स्थापिता मधुराः सुस्वादाः सरसा गुडेन आर्द्राकृताः अत एव लुलिता उभयतो गलदुग्धाः लाजकवला धानाग्रासाः यैस्तैस्तादृशैः, गुडमिश्रिता लाजग्रासाः चापत्यवशात्मा निपातयन्त्विति मृत्त्यैर्मुखे प्रियन्त इत्यथप्रकृतिः । भूपालवल्लभैः राजप्रियैः मन्दुरागतैः वाजिशालाप्राप्तैः तुरङ्गमैः अश्वैः उद्भासितं राजितम् अग्रेतनस्य राजकुलमित्यस्य विशेषणमेतत् ।

अधिकेति । अधिक्रियन्ते लोका अस्मिन्नित्यधिकरणं विचारालयः तन्मण्डपगतैः आर्यवेशैः शिष्टजनशोभ्यवेशैः सुपरिष्कृतवस्त्राच्छादनैरित्यर्थः, अत्युच्चानि अत्युन्नतानि यानि वेत्रासनानि वेतसविष्टराणि तेषु उपविष्टैः कृतोपवेशनैः धर्ममयैः धर्मानिष्पन्नैरिव, धर्माधिकारिभिः आचारदर्शिभिः प्राड्विवाकैः महापुरुषैः शिष्टान्यायतत्परताविसद्गुणसहितैर्लोकैः अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'धर्ममयैरिव' इति गुणोत्प्रेक्षा ।

अधिगतेति । अधिगतानि ज्ञातानि सकलग्रामनगराणां समस्तग्रामनगराणां नामानि अभिधेयानि यैस्तैस्तादृशैः । ग्रामलक्षणमुक्तं श्रीरघुनाथेन—

'तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला । चैत्रोपयोगिभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥'
मार्कण्डेयपुराणे च नगरलक्षणञ्चोक्तम्—

'देवतायतनैश्चित्रैः प्रासादापणवेशमभिः । नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः ॥'

शोभा पा रहा था, उनका सम्पूर्ण पृष्ठ भाग उज्ज्वल रेशमी कम्बलोंसे ढँका हुआ था, मधुर घण्टियोंके बजनेसे उनके कण्ठदेश मुखर हो रहे थे, उनके कन्धोंके ऊपर मजीठ से रँगे हुए के समान लाल लाल सटाएँ थीं, अतएव निहत जंगली हाथीके रक्तसे रक्तवर्ण जटा-युक्त सिंहके समान वे घोड़े देखनेमें आ रहे थे । उनके आगे रखे हुए घासोंकी गठरियोंके ऊपर अश्वशालाके रक्षकगण (जमादार) बैठे थे । वे घोड़े समीपसे आती हुई मङ्गल गीतकी ध्वनिको कान लगाकर सुनते थे । गालके अन्दर गुड (मधुररस) में साने गये सुस्वाद दानेके घ्रास लिए हुए थे, अत एव गालके दोनों तरफसे उसका रस बाहर निकल रहा था, इस प्रकारके वे अश्व राजाके प्रिय थे । न्यायालय (कचहरी) में साक्षात् धर्मके ही समान बड़े गुणवान् न्यायाधीशगण (जज आदि) सम्यजनोचित वेशभूषाओंसे सुसज्जित होकर अत्यन्त ऊँची बेंतकी कुर्सियों पर बैठकर विद्यमान थे । न्यायालयके लेखकगण (पेशकार-नाजिर आदि) न्यायाधीशोंके आदेशों (परवाने) को लिखते थे, उससे समस्त ग्राम एवं नगरादिकोंका नाम जानते थे, एवं सर्वदा आलोचना करनेसे सब जगतको मानो एक ही घरके समान देखते थे और समस्त भुवनोंका व्यापार लिखनेसे

१. पट... । २. प्रावृत्त, प्रावरित... । ३. बालपल्लवैः । ४. क्वचित् 'वन' इति पदं नास्ति ।
५. मधुर रसलव लुलित... । ६. जम्बाल... । ७. ग्रामकर्षटनगर, ग्रामखेर्वटनाम, सकलनगरखेटखर्वट... ।

रतया धर्मराजनगर-व्यतिकरमिव दर्शयद्भिरधिकरणलेखकैरालिख्यमान-शासन-सहस्रम् , अभ्यन्तरावस्थित-नरपति-निर्गम-प्रतीक्षण-परेण च स्थान-स्थानेषु बद्धमण्डलेन, कनकमयाद्ध-चन्द्र-तारागणशबलैः चर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता, स्फुरित-निशित-करवाल्कर-प्ररोह-करालितातपेन, एकश्रवणपुटघटित-धवलदन्तपत्रेण ऊर्ध्व-बद्ध-मौलि-कलापेन, धवल-चन्दन-स्थासक-खचित-भुजोरुदण्डेन, बद्धासिधेनुकेन, अन्ध्र-द्रविड-सिंहलप्रायेण सेवकजनेन, आस्थानमण्डपगतेन च यथोचितासनोपविष्टेन प्रसारयता दुरोदरक्रीडाम् , अभ्यस्यताऽष्टापद-

एकभवनमिव एकगृहमिव अखिलं समस्तं जगत् संसारम् आलोकयद्भिः बहुकालं समालोचना-वशात् एकभवनस्येव समस्तसंसारस्य स्थानजनोदन्तं जानन्निरित्यर्थः । आलिखिताः शासनसौविध्याय पत्रेषु अङ्किताः सकलभुवनस्य समस्तसंसारस्य व्यापाराः व्यवहारा राजकार्यप्रयोजनीयस्थानजनादिघट-नावली इत्यर्थः । यैः तैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, धर्मराजनगरस्य यमस्य संयमिनीतिख्यातपुरस्य व्यतिकरं सम्बन्धं दर्शयद्भिः प्रकटयद्भिरिव विद्यमानैः, संयमिनीपुरेऽपि चित्रगुप्तादिभिः समस्तसंसारव्यव-हारलिखनादित्याशयः । अधिकरणस्य व्यवहारदर्शनसमायाः लेखकैः पूर्यैः, अलिख्यमानं पत्रेषु लिपी-क्रियमाणं शासनसहस्रं नृपतेः धर्माधिकारिणाञ्च आज्ञानिकरो यत्र तत् तादृशं राजकुलम् । इह 'एक भवनमिव' इत्युपमा, 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोपेक्षा ।

अभ्यन्तरेति । इत आरभ्य वृत्तीयान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'सेवकजनेन' इत्यस्य विशेषणानि । अभ्यन्तरे अवस्थिता महाराजतारापीडनिकटे निजनिजकार्यहेतवे विद्यमानाः ये नरपतयः निजा निजा राजानः तेषां निर्गमो बहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं प्रतीक्षा तत्परेण तत्परायणेन, आयातेषु तेषु तैः सह गमनाशयादित्याशयः । बद्धं विहितं मण्डलं वस्तुलाकारेणावस्थानं येन तेन तादृशेन । कनक-मया काञ्चनरचिता ये अर्द्धचन्द्राः अर्धचन्द्रसदृशलक्षणानि तारागणा तारकागणसदृशलक्षणसमूहाश्च तैः शबलानि कर्बुराणि तैस्तादृशैः, चर्मफलकैः करणैः निशासमयं विभावरीसमयं दर्शयतेव प्रकटयतेव सता, निशीथेऽप्यर्द्धचन्द्रनक्षत्रगणोदयादित्याशयः । स्फुरिता देदीप्यमाना निशिताः तीक्ष्णा ये करवालाः खड्गाः तेषां करप्ररोहैः किरणाङ्कुरैः करालितो भयङ्करीकृत आतपा दिनकरालोको येन तेन तादृशेन । एकश्रवण-पुटे एककर्णपुटे घटितं योजितं दन्तपत्रं गजदशनरचितपत्रसदृशभूषणं येन तेन तादृशेन । देशव्यवहारात्ते-षामेकश्रवणे दन्तपत्रधारणमित्यवधेयम् । ऊर्ध्वम् उपरि बद्धो नद्धः मौलिकलापः केशसमूहो येन तेन तादृशेन । धवलैः शुभ्रैः चन्दनस्थांसकैः चन्दनलिसहस्तप्रतिच्छन्दैः खचितौ अङ्किता भुजौ बाहु ऊरुदण्डौ च यस्य तेन तादृशेन । ऊरौ चन्दनस्थासकैश्चापि देशव्यवहारात् । बद्धा कटीभागेषु संयताः असिधेनुका-ङ्कुरिकाः येन तेन तादृशेन । 'ङ्कुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । अन्ध्रखिलिङ्गः, द्रविडो द्राविडदेशः, सिंहलः सिंहलद्वीपम्, एतद्देशीयाः प्राया अधिका यत्र तेन तादृशेन । सेवकजनेन नानादेशीयनृपमण्डलशरीररक्षक-जनेन अधिष्ठितम् आश्रितमिति अग्रेतनक्रियापदस्य कर्तृपदमेतत् । इह 'दर्शयतेव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

आस्थानेति । इत आरभ्य वृत्तीयान्तानि यानि पदानि तानि 'सामन्तलोकेन' इत्यग्रेतनस्य विशेष-णानि । आस्थानमण्डपः समागृहं तत्र गतेन स्थितेव यथोचितानि यथायोग्यानि यानि आसनानि विष्टरा-तेषु उपविष्टेन आसेदुषा, दुरोदरं द्यूतं तस्य क्रीडां खेलाकोष्ठं प्रसारयता विस्तारयता । अष्टापदव्यापारं

उस राजभवनके साथ धर्मराज नगर (यमपुरी) का कोई सम्बन्ध है, इस प्रकार मानो दिखा रहे थे । भवन के अन्दर महाराज तारापीडके पासमें बैठे अपने-अपने राजाके बाहर आनेकी प्रतीक्षाके लिए भिन्न-भिन्न देशीय राजाओंके शरीररक्षक सैन्यगण वहाँ स्थान-स्थान पर झुण्ड बाँधे खड़े थे । वे सोनेके अर्धचन्द्राकार और नक्षत्रा-कार चिह्नसमूहसे विचित्र दीखती हुई चमड़ेकी ढालोंको धारणकर उस समय को मानो रात्रि कहकर दिखा रहे थे । चमकती हुई तीक्ष्ण तलवारोंमेंसे निकलती किरणोंको धूपमें मिलाकर उसे भयङ्कर करते थे । एक कानमें उन्होंने हाथीके दाँतसे बनाये हुए पत्राकार आभूषणोंको पहन लिया था । मस्तकके ऊपर चूल् बाँध रखा था । भुजाओं एवं जङ्घोंको सफेद चन्दनके लेपसे चिह्नित कर दिया था, और कमरमें छुरेको बाँध रखा था, तथा उन लोगोंके बीचमें अधिक संख्यक ही आन्ध्र, द्रविड एवं सिंहलदेशीय व्यक्ति थे । समामण्डपमें अनेकसहस्र संख्यक राज्याभिषिक्त अधीनदेशस्थराजगण समुचित आसनो पर बैठे थे । उनलोगोंके बीचमें कोई कोई जुआ खेल रहे थे,

व्यापारम्, आस्फालयता परिवादिनीम्, आलिखता चित्रफलके भूमिपालप्रतिबिम्बम्, आबध्नता काव्यगोष्ठीम्, आतन्वता परिहासकथाम्, विन्दता बिन्दुमतीम्, चिन्तयता प्रहेलिकाम्, भावयता नरपतिकृतकाव्यसुभाषितानि, पठता द्विपदीम्, गृह्यता कविगुणान्, उत्किरता पत्रभङ्गान्, आलपता वारविलासिनीजनम्, आकर्णयता वैतालिकगीतम्, अनेकसहस्रसंख्येन, धवलोल्लीषपटारिलष्टविकट-किरीट-सङ्कट-शिरसा, सनिर्भर-शिखर-लम्-बालातपमण्डलेनेव कुलपर्वतचक्रवालेन, मूर्द्धाभिषिक्तेन, सामन्तलोकेनाधिष्ठितम्, आस्थानोत्थित-भूमिपाल-संवर्त्तितानाञ्च कुथानां रत्नासनानाञ्च राशिभिरनेकवर्णैरिन्द्रायुधपुञ्जैरिव विराजित-सभा-

शारिफलनिषेपकार्यम् अभ्यस्यता वारंवारमभ्यासं विदधता 'अष्टापदं शारिफलम्' इत्यमरः । परिवादिनीं सप्ततन्त्रीविशिष्टां वीणां वल्लकीम् आस्फालयता वादनेन स्पन्दनं विदधता ।

.....वीणा तु वल्लकी ।

विपञ्ची, सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ इत्यमरः ।

भूमिपालस्य महाराजतारापीठस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपं चित्रफलके आलेख्यपट्टके आलिखता भक्तिसूचनार्थं चित्रीकुर्वता । काव्यगोष्ठीं काव्यालापम् आबध्नता विदधता । 'गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । परिहासकथाम् उपहासकारिवचनरचनानाम् आतन्वता आधिक्येन विदधता । विन्दुमतीं विन्दता प्राप्नुवता अन्येन पृच्छ्यमानामाकर्णयतेत्यर्थः । प्रहेलिकां चिन्तयता ध्यायता । नरपतिः महाराजतारापीठः तेन कृतानि रचितानि यानि काव्यरूपाणि सुभाषितानि मनोहरवचनानि तानि भावयता भावनां विदधता । द्विपदीं पदद्वयात्मिकां गाथां पठता पाठं कुर्वता । कवेः काव्यरचयितुः गुणान् तत्काल्यवृत्तिप्रसादमायुर्यभावालङ्कारादिधर्मान् गृह्यता आकर्ण्यैव जानता । पत्राणि केतकीसम्बन्धीनि तेषां भङ्गान् वेरयाजनानां कुचगण्डादौ तिलकविशेषान् उत्किरता ददता । वारविलासिनीजनं वाराङ्गनालोकम् आलपता सम्भाषयता । वैतालिका वन्दिनः तेषां गीतं स्तुतिपाठम् आकर्णयता शृण्वता । अनेकानि बहूनि सहस्राणि सख्या परिमाणं यस्य तेन तादृशेन । धवलैः श्वेतैः उष्णीषपटैः मूर्द्धवेष्टनवलैः आलिष्टानि संयुक्तानि विकटानि महान्ति यानि किरीटानि कोटीराणि तैः सङ्कटानि सङ्कुलानि शिरांसि यस्य तेन तथोक्तेन । अत एव सनिर्भराणि सप्रभवणानि यानि शिखराणि शृङ्गानि तेषु लूनं संसक्तं बालातपमण्डलं नूतनरविरश्मिजालं यस्य तेन तथोक्तेन, कुलपर्वताः महेन्द्रमलयादयः तेषां चक्रवालेन मण्डलेनेव विद्यमानेन । मूर्द्धाभिषिक्तेन राज्याभिषिक्तेन सामन्तलोकेन आयत्तदेशस्थराजमण्डलेन अधिष्ठितम् आश्रितं राजकुलम् । इह 'सनिर्भर-शिखर-लूनं'त्यादौ निर्भरैः सह धवलोल्लीषपटानां बालातपैः किरीटानां कुलपर्वतैश्च सामन्तानां साम्यमिति उपमालङ्कारः ।

आस्थानेति । आस्थानात् उपवेशनस्थलात् उत्थितेषु उत्थाय चलिषु भूमिपालेषु सदस्यभूपतिषु संवर्त्तितानां सेवकैरुत्तरेण एकस्मिन् स्थले सङ्कोचितानां कुथानां विचित्रकम्बलानां रत्नासनानाञ्च अनेकवर्णैः राशिभिः समूहैः इन्द्रायुधपुञ्जैः इन्द्रधनुःसमूहैरिव विद्यमानैः, विराजितः अलङ्कृतः सभायाः परिषदः

कोई कोई वार-वार शतरञ्ज खेल रहे थे कोई वीणा बजाते थे कोई चित्रफलक पर महाराज तारापीठका चित्र खींचते थे कोई कोई काव्यालाप कर रहे थे कोई कोई परिहासको विस्तार कर रहे थे कोई विन्दुमती (काव्यविशेष) सुनते थे कोई प्रहेलिका (वृत्तोल) की चिन्ता करते थे कोई महाराज तारापीठके बनाए हुए काव्यमय मनोहर वाक्योंकी भावना करते थे कोई द्विपदी नामक प्राकृत छन्दका पाठ करते थे कोई कवियोंके गुणोंका प्रश्रण करते थे कोई वाराङ्गनाओंके कण्ठकपोलमें तिलक लगाते थे कोई वारवनिताओंके साथ बातचीत करते थे और वैतालिकों (स्तुतिपाठकों) के गीत सुनते थे उन लोगोंका शिर, सफेद पगड़ीकी तरह से लपेटे हुए बड़े बड़े मणिमय मुकुटोंसे ढँका हुआ था, अत एव निर्भर जलसंयुक्त शिखर पर पड़े हुए बालातपवाले कुल-पर्वतोंके समान शोभायमान होता था । राजाओंके राजसभामेंसे उठ जाने पर नौकरोंने सभाके विचित्र कम्बल एवं रत्नमय आसन (जयवा बहुतसे गलीचे एवं जड़ाळ कुंसियों) को एक भागमें रख दिया, उससे एकत्रीभूत इन्द्रधनुः समूहके समान

पर्यन्तम्, अमल-मणि-भूमि-संक्रान्त-मुख-निवह-प्रतिबिम्बतया विकच-कमलपुष्प-प्रकरमिव सम्पादयता, गतिवश-रणित-नूपुर-पारिहार्य-रशना-स्वन-मुखरेण, स्कन्धावसक्त-कनकदण्ड-चामरेण, निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्ण-चामीकर-शृङ्खला-संयत-श्वगणम्, इतस्ततः प्रचलित-परिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्ग-परिमल-वासित-दिङ्मुखम्, अनेक-कुब्जकिरात-वर्षवर्-बधिर-वामन-मूक-सङ्कुलम्, उपाहृत-किन्नर-मिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आबद्ध-मेघ-कुक्कुट-कुरर-कपिञ्जल-लावक-वर्तिका-युद्धम्,

पर्यन्तः प्रान्तदेशो यत्र तत्तादृशं राजकुलम् । इह इन्द्रायुधानामेकत्रोभूतत्वाभावाज्ज्योत्स्ना ।

अमलेति । अमलाः स्वच्छा या मणिभूमयः रत्नभूमयः तासु सङ्क्रान्तानि सञ्चारितानि मुखनिवहस्य वदनसमूहस्य प्रतिबिम्बानि यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, विकचानि विकसितानि यानि कमलपुष्पाणि पङ्कजानि तेषां प्रकरं समूहं सम्पादयतेव प्रवर्त्तयतेव, तद्वदनानां कमलसदृशत्वादित्याशयः । गतिवशेन गमनवशेन कारणेन रणितानि शब्दितानि यानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहार्याणि कङ्कणानि, रशना काञ्चीदामानश्च तेषां स्वनैः शब्दैः मुखरः शब्दायमानः तेन तादृशेन । स्कन्धेषु अवसक्तानि स्थापितानि कनकदण्डानि चामराणि यस्य तेन तादृशेन । तथा अनवरतं निरन्तरं निर्गच्छता निःसरता प्रविशता च वारविलासिनीजनेन गणिकामण्डलेन आकुलितं व्याप्तं राजकुलम् । इह 'सम्पादयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

एकदेशेति । एकदेशे एकभागे निषण्ण आसीनः चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः संयता बद्धा ये श्वानः कुक्कुराः तेषां गणः समूहो यत्र तत्तादृशम् ।

इतस्तत इति । इतस्ततः समन्तात् प्रचलिताः, परिचिताः विश्वस्तद्वद्व्याः, अमिताः असंख्या ये कस्तूरिकाः कस्तूरीविशिष्टाः कुरङ्गा हरिणाः तेषां परिमलेन शरीरसुगन्धेन वासितानि आमोदितानि दिङ्मुखानि दिग्बदनानि यस्य तत्तादृशम् ।

अनेकेति । अनेके ये कुब्जाः, किराटाः कृशशरीराः 'किरातो म्लेच्छमेवे स्यात् भूमिभ्योऽल्पतनावपि' इति मेदिनी । वर्षम् अवरोधपुरं विवृण्वन्तीति वर्षवरा नपुंसकाः बधिराः ओत्रेन्द्रियविकलाः, वामनाः ह्रस्वशरीराः, मूकाः वाक्सामर्थ्यरहिताश्च तैः सङ्कुलं व्याप्तं राजकुलम् ।

उपाहतेति । उपाहतानि एकत्रीकृत्य आनीतानि किन्नरमिथुनानि अश्वमुखदेस्पत्यो यस्मिंस्तत्तादृशम् । आनांता उपाहताः वनमानुषा अरण्यमनुष्यरूपवनचरा यस्मिंस्तत्तादृशम् । आबद्धानि सङ्कटितानि मेघैः एङ्कैः 'मेघवृष्णय एङ्कैः' इत्यमरः, कुक्कुटैश्चरणायुधैः, कुररैः मत्स्यादनैः पक्षिविशेषैः, कपिञ्जललावकवर्तिकाभिश्च सह युद्धानि सङ्ग्रामा यस्मिंस्तत्तादृशम् । उत्कृजिताः तारस्वरेण शब्दायमानाः चकोराः विषसूचकाः कादम्बाः कलहंसाः, हारीताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाश्च यस्मिंस्तत्तादृशम् । लालप्यमानाः भूयो भूयः सम्भाषयन्त्यः शुक्रसारिका यस्मिंस्तत्तादृशम् ।

विविध रंगके ऊन कम्बल और रत्नासनो (अथवा गलीचे एवं जड़ाड कुर्सियों) से समामण्डपका प्रान्तभाग सुशोभित होता था । वाराङ्गनाएँ कन्धे पर सोनेकी डंडीके चामर रखकर बारंवार जाती आती थीं, उस समय निर्मल मणिमय भूमिमें उन लोगोंके मुखोंका प्रतिबिम्ब पड़ जानेसे मानो खिले हुये कमल समूहको उत्पन्न करती थीं, और चलनेसे उन लोगोंके नूपुर (पायजेश), कङ्कण और चन्द्रहार (रसना) के शब्दसे शरीर भी शब्दित होता था । उसके एक भागमें सोनेके जञ्जीरसे बँधे कुत्ते बैठे थे । विश्वस्तचित्त होकर हजारों पालतू कस्तूरी-मृग इधर-उधर विचरण करते थे, उनके देहकी सुगन्धिसे सब दिशाएँ सुगन्ध-मय हो गई थीं उस राजभवनमें अनेक कुब्ज (कुबड़े) किरात (कृश-शरीरवाले), नपुंसक, बधिर, वामन और मूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर शरीरवाले), नपुंसक, बधिर, वामन और मूकजन (गूंगे) व्याप्त थे । वहाँ किन्नरोंके जोड़े और वन-मानुष लाकर रखे गए थे । जगह-जगह पर भेड़, वनकुक्कुट (जंगली मुर्गे), कुरर, चातक, लवा और वत्तककी लड़ाई कर रहे

१. क्वचित् 'मणि' पदं नास्ति ।
२. परिहार्यम् ।
३. रव ।
४. स्कन्धसक्त ।
५. वारविलासिनीनां जनेन ।
६. अश्वगणम् ।
७. अपरिमितसितकस्तूरिका ।
८. वर्षधर, वर्षवर्षवर ।
९. वामनक ।

उत्-कूजित-चकोर-कादम्ब-हारीत-कोकिलम्, लालप्यमानं-शुकसारिकम्, इभपतिमद-परि-
मलामर्ष-जृम्भितैश्च निष्कूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः
पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्त्रस्यमानैः काञ्चनभवन-प्रभा-जन्तित-दावानल-शङ्कलौ-
लतारकैर्भ्रमद्भिर्वन-हरिण-कदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्, उद्दाम-केकारवा-
नुमीयमान-मरकत-कुट्टिम-स्थितशिखण्डि-मण्डलम्, अतिशिशिर-चन्दन-विटपि-च्छाया-
निषण्ण-निद्रायमाणगृह-सारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजन-प्रस्तुत-कन्दुक-पञ्चालिकाक्रीडेन,

इभपतीति । इभपतयो गजेन्द्राः तेषां मदपरिमलैः दानवारिसुगन्धः ये अमर्षाः कोपाः तैः जृम्भिताः
पञ्जराभ्यन्तरेष्वेव घूर्णिताः तैस्तादृशैः, निष्कूजद्भिः शब्दायमानैः, शिखरिणां पर्वतानां जीवितैरिव
प्राणैरिव, तद्गुहानिवासिभिः पर्वतकन्दरावस्थायिभिः गृहीतैः पर्वतकन्दरात् आदाय आनीतैः पञ्जर-
केसरिभिः पञ्जरप्राप्तमृगेन्द्रैः उद्भास्यमानम् उत्कर्षेण विराज्यमानम्, राजकुलम् । इह सिंहविषये 'निष्कू-
जद्भिः' इत्यसम्बद्धमेव ख्यातविरुद्धतादोषसम्भावात् तस्मात् 'गर्जद्भिः' इति पाठं विधाय परिहर्त्तव्यम् ।

उत्त्रास्येति । काञ्चनभवनानि सुवर्णरचितगुहाणि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः जनिता उत्पादिता
दावानलशङ्का वनवह्निसन्देहो येषां तैः तादृशैः, अत एव उत्त्रास्यमानैः तथैव शङ्कया विशेषेण त्रासं
प्राप्यमाणैः, अत एव च लोलतारकैः चञ्चलकनीनिकैः वर्त्तमानैः भ्रमद्भिः इतस्ततः पर्यटद्भिः, वनहरि-
णानां काननमृगाणां कदम्बकैः समूहैः, लोचनप्रभया नेत्रकान्त्या शबलीकृतानि विचित्रीकृतानि दिशा-
मन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । तेषां लोचनानामपि शबलत्वादित्याशयः ।

इह काञ्चनभवनप्रभासु मृगाणां वनवह्निभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । तथा नेत्रकान्त्या दिगन्तराणां
विचित्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बद्धप्रतिपादनादतिशयोक्तयलङ्कारः । अनयोश्च परस्परनैरपेक्षेण
विद्यमानत्वात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिरलङ्कारः ।

उद्दामेति । उद्दामैः विस्तृतैः केकारवैः मयूरवाणीध्वनिभिः अनुमीयमानम् अनुमानविषयीक्रियमाणं
मरकतकुट्टिमेषु अमरगर्भवद्भूमिषु स्थितम् उपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो यत्र तत्तादृशम् ।
मरकतकुट्टिमानां शिखण्डिनाञ्च समानवर्णतया तत्रोपविष्टानां लोचनगोचराभावात् केवलकेकारवैरवानु-
मानमित्याशयः ।

अतिशिशिरेति । अतिशिशिराः अत्यन्तशीतलाः चन्दनविटपिनां चन्दनतरूणां छाया आतपाः तासु
निषण्णा उपविष्टाः सन्तो निद्रायमाणाः प्रसीलां विदधतः गृहसारसाः भवनपोषितसारसपक्षिणो यस्मि-
स्तत्तादृशम् ।

अन्तःपुरेणेति । किञ्चेति चार्थः । 'अन्तःपुरेणे'ति 'समुपेताभ्यन्तरम्' इत्यग्रेतनपदान्तःपतितायाः
'समुपेत' इति क्रियायाः कर्तृपदम् । तथेह तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'अन्तःपुरेण' इत्यस्य
विशेषणानि । बालिकाजनैः कन्यकावगैः प्रस्तुता आरब्धा कन्दुकैः गेन्दुकैः पञ्चालिकाभिः वसनरचितपु-
त्रिकाभिश्च क्रीडा खेला यत्र तेन तादृशेन ।

'पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः ।

ये, किसी किसी जगह चकोर, कलहंस, हारीत और कोकिल ऊँचे स्वरसे शब्द (गान) कर रहे थे,
किसी जगह शुक और सारिका (तोता-मैना) का आलाप हो रहा था । जो सिंहगण पहले पर्वतोंकी गुहाओंमें
रहनेसे उनके जीवनके समान थे, वे सिंह इस राजभवनके अन्दर पकड़कर पिंजरोमें बन्द कर दिए थे वे
शायियोंके मदजलकी सुगन्ध पाकर क्रोधसे पिंजरेके अन्दर ही घूमते हुए बड़ी गर्जना करते थे । पालतू हरिणगण,
सुवर्णकी गृहदीवारोंकी प्रभा (चमक) को दावानल समझकर भीत होकर चञ्चलनयनसे इधर उधर विचरण
करते हुए नेत्रोंकी प्रभासे वहाँकी सब दिशाओंको चित्रित करते थे । वहाँ मरकत मणि-मय भूमि पर रहनेवाले
मयूरोंका अपनी केकारवसे ही पहचान होता था । अत्यन्त शीतल चन्दनवृक्षोंकी छायामें बैठे पालतू सारस (मैने)
ऊँघने लगते थे । राजभवनके अन्दर अन्तःपुर (रनिवास) संलग्न था, वहाँ लड़कियाँ गेंद और कपड़ेके बने हुए

१. आलप्यमान... ।

२. क्वचित् 'इभ' इति पदं नास्ति ।

३. क्वचित् 'मद' इति पदं नास्ति ।

.भवन ।

अविरत-बाह्यमान-दोला^१-शिखर-कणित-घण्टा-टङ्कार-पूरितांशामुखेन, भुजग-निम्मो-
शङ्कित-मयूर-ह्रियमाणहारेण, सौध-शिखरावतीर्णप्रचलित-पारावत-कुलतया स्थलो-
त्पलिनीवनशोभितेनेव, अन्तःपुरिकाजन-प्रस्तुत-नरपति-चरित-विडम्बनक्रोडेन, अश्वम-
न्दुरा-परिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवन-दाडिमोफलैराखण्डिताङ्गन-सहकार-पल्लवैरभिभूत-कुब्ज-वामन-
किरात-करतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः कपिभिराकुलीकृतेन, शुक-सारिका-
प्रकाशित-सुरत-विस्मन्मालाप-लज्जितावरोधजनेन, प्रासाद-सोपान-समारोहणचलितैरवलानां

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं बाह्यमानानां दोलनानन्दप्राप्तये तरुणीभिरारुह्य आन्दोक्ष्यमानानां
दोलनानां दोलनयन्त्राणां शिखरेषु ऊर्ध्वप्रदेशेषु कणितानां सञ्चलनजवेषु शब्दितानां घण्टानां टङ्कारैः 'टं-
टम्' इति ध्वनिभिः पूरितानि भूतानि अशामुखानि दिव्यनानि यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

भुजगेति । भुजगनिम्मोकस्य अहिकञ्चुकस्य शङ्कितेन समुत्पन्नसन्देहेन हारं निरीक्ष्य भुजगनिम्मो-
कोऽयमिति भ्रान्तिमतेत्यर्थः, मयूरेण शिखण्डिना ह्रियमाणः गृह्यमाणः हारो मौक्तिकदाम यस्मिंस्तेन
तादृशेन । इह हारे शिखण्डिनः भुजगनिम्मोकभ्रमाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

सौधेति । सौधशिखरात् अट्टालिकोर्ध्वदेशात् अवतीर्णं सत्प्रचलितं पारावतकुलं कपोतगणो यत्र
तस्य भावस्तथा कारणेन, स्थलोत्पलिनीनां सलिलशून्यस्थानगतसदलकमललतानां वनेन समूहेन शोभितं
राजितं तेनेव, तेषां पारावतानां कमलदलवत् ज्ञायमानत्वादित्याशयः । इह क्रियोधेहा ।

अन्तरिति । अन्तःपुरिकाजनेः अवरोधपुरस्थनारीलोकैः प्रस्तुता प्रारब्धा नरपतेः महाराजतारा-
पीडस्य यच्चरितं नेपथ्यरचनाचारावलीकनक्रियाः तस्य विडम्बनम् अनुकरणमेव क्रीडा खेला यस्मिं-
स्तेन तादृशेन ।

अथेति । अश्वमन्दुराया वाजिशालातः परिभ्रष्टाः बन्धनाद्भिमुक्ताः सन्त आगताः प्राप्ताः तैस्ता-
दृशैः । अश्वानां दृष्टिदोषप्रतिबन्धनार्थं त्राजिशालायां वानराः स्थाप्यन्त इति भूपतीनां व्यवहारः ।
अवलुप्तानि भिन्नानि, भवनदाडिमोफलानि गृहाङ्गनस्यदाडिमफलानि यैस्तैस्तादृशैः । आखण्डितानि
भिन्नानि अङ्गनसहकाराणां चत्वरवर्त्तिरसालतरुणां पल्लवानि किसलया यैस्तैस्तादृशैः । अभिभूताः तैरेव
वानरैः आक्रम्य विजिता ये कुब्जवामनकिराताः तेषां करतलेभ्यः हस्ततलेभ्यः आच्छिन्नानि हठादाकृष्य
गृहीतानि भूषणानि कटकाद्यलङ्कारान् विकिरद्भिः समन्ताद्भिषिपद्भिः कपिभिः वानरैः आकुलीकृतेन व्यग्री-
कृतेन । एवमेव हि कपिप्रकृतयः, तेनेह स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

शुकेति । शुकसारिकाभिः कीरपीतपादादिभिः शयनभवनायाताभिरिति भावः, प्रकाशिता अन्यज-
नसभीषे स्फुटमुच्चारिताः ये सुरतविस्मन्मालापाः सम्भोगसामयिकस्वच्छन्दवचनानुकरणवचनाभि तैः
लज्जिताः सञ्जातत्रपा अवरोधजना अन्तःपुरसुन्दर्यो यस्मिंस्तेन तादृशेन ।

प्रासादेति । प्रासादानां सौधानां सोपानेषु आरोहणेषु समारोहणेन उपरिष्टादभ्युपगमेन चलितैः स्पन्दितैः,
अवलानां स्त्रीणां चरणेषु पादेषु अवसक्तैः विद्यमानैः मणिमयैः रत्नविकारैः, पदे पदे प्रतिपदचपे रणद्भिः
शब्दायमानैः तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदमण्डलैः 'पादाङ्गदं तुलाकोटिः' इत्यमरः, द्विगुणीकृतं निजशब्दैर्वर्द्धितं

गुडियोसे खेलती थीं । युवतियों दिन-रात हिलते झूलों पर झूलती थीं, उन झूलोंके ऊपर भागमें घण्टियोंके 'टं टं'
शब्दसे सभी दिशाएँ परिपूर्ण होती थीं । कोई मयूर एक हारको सर्पको कंचुकी जानकर उसे खींच ले जाता था ।
महलोंके शिखरोंसे उतरकर नीचे चलते रहते कनूतारोंसे अन्दरका वह भाग ऐसा प्रतीत होता था मानो स्थलस्थित
शोभायमान कमलिनीका वन हो । अन्तःपुरं (रनिवास) की सुन्दरियों महाराज तारापीडके चरित्रका अनुकरण
करनेकी क्रीडामें लगी रहती थी । वन्दरोंके झुण्ड अश्वशाला (अस्तबल) में से वहाँ आकर, वरके आंगनमें विद्यमान
अनारोंके फलोंको कुतर कर, चत्वरस्थित आमोंके पल्लवोंको तोड़कर, कुब्ज, वामन और किरातको परास्त कर
उन लोगोंके हाथोंसे बलपूर्वक (जबरदस्ती) आभूषणोंको छीनकर उन्हें इधर-उधर बिखेर (फेंक) कर अन्तःपुरकी
व्याकुल करते थे । शयनगृहमें रहनेवाले शुक और सारिकागण (तोते और मैने) सम्भोगसमयके विस्मन्मालापको
दूसरे लोगोंके सामने प्रकाशित कर अन्तःपुरकी सुन्दरियोंको लज्जित करते थे । पालतू कलहंसोंकी पंक्तियोंसे
वहाँका आँगन सफेद प्रतीत होता था, इस तरह महलकी सीढ़ियों पर चढ़ती हुई सुन्दरियोंके पैरोंमें पहने हुए

चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे^१ रणद्विस्तुलाकोटि-वलयैर्द्विगुणीकृत-कूजित-रुताभिः^२ भवन-कलहंसमालाभिर्धवलिताङ्गनेन,^३ धृतै-धौत-धवल-दुक्कलोत्तरीयैः कलधौत-दण्डावलम्बिभिः पलित-पाण्डुर-मौलिभिराचारमयैरिव^४ विनयमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीराकृ-तिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चुकिभि-रधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरं-सनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव याम-कुञ्जरघटा-कर-शीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः,^५ सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लतमिव हेममयीभि-

कूजितरुतम् अव्यक्तशब्दो यासां ताभिः, तादृशीभिः, भवनकलहंसमालाभिः भवनपोषितकादम्बपङ्क्तिभिः धवलितं निजनिजस्थित्या श्वेतीकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्य तेन तादृशेन । 'अङ्गनं चत्वरजिरम्' इत्यमरः । धृतेति । धृतानि धारितानि धौतानि रजकचालितानि अत एव धवलानि शुभ्राणि दुक्कलोत्तरीयाणि पट्टोत्तरीयवस्त्राणि यैस्तेस्तादृशैः । कलधौतदण्डान् सुवर्णयष्टीः अवलम्बन्ते धारयन्तीति तैस्तादृशैः । पलितेन जराजनित्रवेततया पाण्डुराः धवलाः मौलयः कचाः येषां तैस्तादृशैः । आचारमयैरिव साधुव्य-वहारनिष्पन्नैरिव सर्वस्मिन् समये तदनुसरणात्तदुपदेशाच्चेत्याशयः । विनयमयैरिव सर्वस्मिन् समये नम्राचरणात् । मर्यादा नीतिपथवर्त्तनं तन्मयैरिव सर्वस्मिन् स्थले न्याय्यव्यवहरणात् । मङ्गलमयैरिव समस्तानामेव प्राणिनां सर्वस्मिन् समये मङ्गलानुष्ठानात् । गम्भीरा दुरवगाहा अचपला अचञ्चला आकृतयः स्वरूपाणि येषां तैस्तादृशैः । स्वभावाः चित्तवृत्तयोऽपि धीरा धैर्यवन्तो येषां तैस्तादृशैः । उष्णीपा-णि मूर्ध्ववेष्टनानि एषां सन्तीति तैः । वयःपरिणामेऽपि जरावस्थायामपि विद्यमानेऽपि जरत्सिंहैरिव वृद्धहयैरिव, अपरित्यक्तः अनुल्लितः सत्त्वावष्टम्भः साहसावलम्बनं यैस्तेस्तादृशैः । कञ्चुकिभिः प्रतिपादितस्वरूपैः वृद्धब्राह्मणैः, अधिष्ठितेन आश्रितेन प्रदर्शितविधिनाऽन्तःपुरेण, समुपेतं सहितम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत्तादृशं 'राजकुलम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

आचारमयैरिव, विनयमयैरिव, मङ्गलमयैरिव, इत्यत्र त्रिकारार्थं मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य चान्यथारूपत्वेन गुणत्वात्तस्य चोत्प्रेक्षणाद् गुणोत्प्रेक्षाङ्कारः ।

अलभरेति । कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां दह्यमानानां धूमपटलैः धूमसमूहैः, जलधरसनाथमिव मेघसहितमिव धूमसमूहानां जलधरसदृशत्वादित्याशयः । यामकुञ्जरघटायाः प्रतिग्रहरपरिवर्त्तितगजनिक-रस्य करशीकरं शुण्डातो निःसृतसलिलकणैः सनीहारमिव तुहिनसहितमिव, तुहिनवत् तेषां पतनात् तमालवीथिकाभिः तमालवृक्षपङ्क्तिभिः ये अन्धकाराः तमांसि तैः सनिशमिव रात्रिसहितमिव, उभयतम-सामपि सदृशत्वात् । रक्ताशोकैः कुसुमैः सवालातपमिव अभिनवदिनकरालोकयुक्तमिव, बालातपवत् तदशोकानां लोहितत्वात् । मुक्ताकलापैः मुक्ताप्रालम्बैः सतारागणमिव सनच्चत्रसमूहमिवाविद्यमानम् मुक्ताकलापानां तारागणवद्विस्तृत्वाद्देदीप्यमानत्वाच्च । धारागृहैः अनवरतसलिलवर्षियन्त्रसहितभवनैः पद-पद पर शब्द करते हुए-मणिमय नूपुरों (बिछुओं) और कङ्कणोंसे उन (कलहंसों) का स्वर द्विगुणित हो गया था । कञ्चुकिगण (वृद्ध ब्राह्मणगण), धुले हुए सफेद रेशमी कपड़ेका उत्तरीय (दुपट्टा) धारण कर, सोनेकी छड़ी हाथमें लेकर उस अन्तःपुरमें फिरते रहते थे । वे मानों सदाचारमय, विनयमय, मर्यादामय और मङ्गलमय थे । उनकी आकृति गम्भीर थी, स्वभाव धीर था, एवं मस्तकके ऊपर पगड़ी बैधी हुई थी । और वृद्ध होनेपर भी वृद्धसिंह जिस प्रकार पशुओंका अवलम्बन नहीं छोड़ता, उसी प्रकार उन्होंने भी उत्साह नहीं छोड़ा था । और वह राजभवन, जलते हुए काले अगरके धूपराशिसे मानो मेघसंयुक्त था, प्रतिग्रहरमें परिवर्त्तित हाथियोंकी सूँडमेंसे निकलते हुए जलबिन्दु-समूहसे मानो वहाँ हिमकण वरस रहे थे; तमालवृक्षोंकी कुओंके अन्धकारसे मानो वहाँ रात्रि थी, ऐसा प्रतीत होता था, लाल अशोकपुष्पसे मानो बाल-सूर्यका उदय हुआ था, मुक्ताकलापसे मानो तारेगण आ गए हों ऐसी प्रतीति होती थी; जलयन्त्र (फुहारों) के गृह रहनेसे मानो वर्षा समय आ गया हो ऐसा

१. मणिमयैर्विभूषणैः पदे पदे । २. ...रताभिः । ३. क्वचित् 'कल' इति पदं नास्ति । ४. धवलौकृता-जिरेण । ५. क्वचित् 'धृतपदं' नोपलभ्यते । ६. क्वचित् 'पाक' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ७. आचारम-यैरिव । ८. क्वचित् 'विनयमयैरिव' इति पाठ एव नोपलभ्यते । ९. जरीजरत् । १०. सजलजलधर । ११. आरक्ताशोकैः ।

मयूरयष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभक्षिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थित-दण्डपाणि-
प्रतीहारगणम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणि-प्रतिपाद्यमानानेकभिनवार्थ-सञ्चयम्,
अप्सरोगणमिव प्रकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयमिव उल्लसत्पद्माकर-कमलामोदम्,
उष्णकिरणमिव निजलक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्क-शोभितम्, शोणितपुर-

सवर्षासमयमिव प्रावृट्कालसहितमिव । हेममयीभिः सुवर्णनिर्मिताभिः मयूरयष्टिभिः कलापिबुन्दोपवेशनदण्डैः
सतडिङ्गतमिव विद्युल्लतासहितमिव तदण्डानां रुडिद्व्यप्रतीयमानत्वात् । शालभक्षिकाभिः दारुपत्रिकाभिः
सगृहदैवतमिव, तासां भवनदेवतावद्भवनमध्येऽवस्थानात् । इह 'जलधरसनायमिव' इत्यारम्भ 'सगृह-
दैवतमिव' इत्यन्तेषु सप्तसु वाक्येषु साहित्यस्य संयोगरूपतया गुणत्वाच्चस्य चोत्प्रेक्षणात् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शिवेति । शिवभवनमिव काशीस्थविश्वनाथमन्दिरमिव, द्वारावस्थितः द्वारि विद्यमानः दण्डपाणिः
यष्टिहस्तः प्रतीहारगणः द्वारपालनिकरः यस्य तत्तादृशम् । अन्यत्र तु द्वारावस्थिताः दण्डपाणिः तत्संज्ञको
भैरवविशेषः, प्रतीहाररूपा गणाः प्रमथाश्च यस्य तत्तादृशम् ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टकवेः अलङ्कारप्रसादमाधुर्यगुणोपेतकान्यरचयितुः गद्यं छन्दोरहितं गद्यात्मकं
वासवदत्तादिकं काव्यमिव, कादम्बरीकाव्यमिवेत्यपि व्यज्यते । विविधा अनेकप्रकाराः वर्णाः ब्राह्मणादयः
तेषां श्रेण्या समूहेन प्रतिपाद्यमानः उपायनभावेन समर्प्यमाणः अनेको विविधः अभिनवो नूतनः अर्थ-
सञ्चयः धनराशिर्यस्मिन् तत्तादृशम् । अन्यत्र तु विविधा नानाप्रकाराः वर्णाः अक्षराणि तेषां श्रेण्या पङ्क्त्या
प्रतिपाद्यमानः निरूप्यमाणः अनेकेषां विविधानाम् अभिनवानां नूतनानाम् अश्रुतपूर्वाणामित्यर्थः
अर्थानां विषयाणां सञ्चयो राशिर्यत्र तत्तादृशम् ।

अप्सर इति । अप्सरोगणमिव, प्रकटा गोपनरहिताः सर्वविदिता इत्यर्थः, मनोरमाः सुन्दराश्च
आरम्भाः कार्योपक्रमा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटमनोरमा अत्यन्तसुन्दरी रम्भा तत्संज्ञका वेश्या यत्र
तं तादृशम् ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य उदयमिव उद्गमनमिव, उल्लसन् परिस्फुरन् पद्माकरकमलानां
सरसीतटगतमृगविशेषाणाम् आमोदः कस्तूरिकासुगन्धिः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे उल्लसन् विकसिततया
संमन्ताद् प्रसरन् पद्माकरकमलानां सरसीस्थितपङ्कजानाम् आमोदः सुगन्धिः यस्मात्तं तादृशम् ।

'पङ्कजे सलिले ताञ्चे कमलस्तु मृगान्तरे ।' इति हैमः ।

उष्णेति । उष्णकिरणः उष्णारश्मिः सूर्यस्तमिव, निजलक्ष्म्या स्वीयकाम्यया कृतो विहितः कमलायाः
राज्यश्रियः उपकारः वर्द्धनरूपसाहाय्यं येन तादृशम् । पक्षे निजलक्ष्म्या स्वीयप्रकाशरूपश्रिया कृतः
कमलानां पङ्कजानाम् उपकारः प्रस्फुटनरूपोपकृतिर्येन तं तादृशम् ।

नाटकमिति । नाटकं तत्संज्ञकम् अभिनेयविशेषमिव, पताकाभिः वैजयन्तीभिः अङ्कैः अनेकप्रकार-

बोध हो रहा था; मयूरोंके बैठनेके लिए सुवर्ण-मय ढंढोंसे मानो विद्युल्लता-युक्त और अधिकतर कठपुतलियोंके
रहनेसे मानो गृह-देवतागण ही उपस्थित हो ऐसी प्रतीति होती थी । विश्वेश्वर (महादेव) मन्दिरके
दरवाजेके पास जिस प्रकार दण्डपाणि, भैरव और प्रमथगण द्वारपाल रूपमें रहते हैं, उसी प्रकार उस राजभवनके
दरवाजेके पास भी हाथोंमें छड़ी लिए द्वारपालगण रहते थे । उत्कृष्ट कविके बनाए हुए गद्यकाव्यमें जिस प्रकार विविध
अक्षरोंकी श्रेणीसे नया-नया अभिप्राय प्रकट होता रहता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार ब्राह्मणादि नाना-
जातीय व्यक्तियोंको नये-नये अनेक प्रकारके द्रव्योंको उपहाररूपमें दिया जाता था । अप्सराओंके बीचमें जिस
प्रकार अत्यन्त सुन्दरी रम्भा नामकी अप्सरा है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रकाश्य भावसे सुन्दर-सुन्दर
कार्यारम्भ होते थे (अथवा मनोरञ्जक खेल होते थे) । सूर्यके उदयसे जिस प्रकार सरोवरमें रहनेवाले 'कमलोंकी'
सुगन्धि बाहर निकलती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सरोवर-तीरमें रहनेवाले कस्तूरीमृगोंके शरीरकी
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभाद्वारा कमलोंका प्रकाशरूप उपकार करते हैं, वह
सुगन्धि बाहर होती थी । सूर्य जिस प्रकार अपने प्रकाशरूप शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार
राजभवन भी उसी प्रकार अपनी शोभा द्वारा राजलक्ष्मीकी वृद्धिरूप उपकार करता था । नाटकग्रन्थ जिस प्रकार
पताका (नाटकका अङ्क) और अङ्क द्वारा शोभित होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार ध्वज, पताका और बहुतांसे

मिव बाणयोग्यावासोपेतम्, पुराणमिव विभागावस्थापितं-सकलभुवनकोशम्, सम्पूर्ण^१-चन्द्रो-
दयमिव मृदुकरसहस्रसंवर्द्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्न-महादान-सन्तानम्, ब्रह्मा-
ण्डमिव सकलजीवलोकव्यवहार-कारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगि-

चिह्नैश्च शोभितं राजितम् । पक्षे पताकया 'व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते' इत्युक्तस्वरूपेण अर्थप्र-
कृतिविशेषेण, अङ्कैः 'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः' इत्यादिस्वरूपकैः परिच्छेदैश्च शोभितं राजितम् ।

शोणितेति । शोणितपुरं तत्संज्ञकं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तदिव, बाणानाम् इषूणाम् इवाधा-
युधानामित्यर्थः, बाणस्य बाणनूपतेश्च योग्यैः समुचितैः आवासैः भवनैः उपेतं सहितम् ।

पुराणमिति । पुराणं व्यासप्रणीतमस्यपुराणादिशास्त्रमिव, 'पुराणलक्षणञ्चोक्तममरकोशटीकायाम्—
'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । भूम्यादेश्वैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥'

अष्टादशपुराणानाञ्च संक्षेपेण नामानि चोक्तमन्यत्र—

'मह्यं मह्यं चैव अत्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि जगुर्बुधाः ॥'

विभागेन पङ्क्तिक्रमरूपेण अवस्थापितः रचितः सकलभुवनकोशः समस्तसंसारे यावान् अर्थसञ्चयः
सम्भवति तावान् अर्थसञ्चय इत्यर्थः, यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विभागे अंसविशेषे अवस्थापितः कथनेन
ज्ञापितः सकलानां समस्तानां चतुर्दशानां भुवनानां मण्डलं यत्र तत्तादृशम्, निखिलेष्वपि पुराणेषु समस्त-
संसारानां निरूपणोपलम्भादित्याशयः ।

'कोशोऽस्मी कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके ।

जातिकोशोऽथसङ्घाते पेश्यां शब्दादिसङ्ग्रहे ॥' इति मेदिनी ।

सम्पूर्णंति । सम्पूर्णचन्द्रोदयमिव समस्तचन्द्रोद्गमनमिव राकापत्युदयमिवेत्यर्थः, मृदवः कोमलाः
प्रजाभिरनायासेन समर्पिताः ये कराः राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रेण समूहेन सम्बर्द्धिता वृद्धि प्राप्तिता-
रत्नालयाः धनागाराणि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे मृदुकरसहस्रेण कोमलरश्मिजालेन संवर्द्धिता वृद्धि प्राप्तिताः
रत्नालयाः सागरा येन तं तादृशम् ।

दिगिति । दिग्गजो दिग्दृस्ती तमिव, अविच्छिन्नः विराममप्राप्तः धाराप्रवाहेण संयुक्त इत्यर्थः, महा-
दानानाम् अत्यधिकद्रव्यवितरणानां सन्तानः परम्परा यत्र तत्तादृशम् । पक्षे अविच्छिन्नः महादानसन्तानः
सातिशयमदसल्लिखारा यस्य तं तादृशम् ।

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं भुवनकोशमिव, सकलजीवलोकानां समस्तप्राणिवर्गाणां व्यवहारः विवा-
दादिनिश्चय एव कारणं हेतुः तस्मादुत्पन्नानि सञ्जातानि 'विवादनिश्चयसमये जनैः समर्पितानीत्यर्थः, हिर-
ण्यानि द्रव्याणि गर्भे मध्ये यस्य तत्तादृशम् । पक्षे सकलजीवलोकानां व्यवहारः आचार एव कारणं तस्मा-
दुत्पन्नः जनव्यवहारनिश्चयाय उत्पन्न इत्यर्थः, हिरण्यगर्भो ब्रह्मा यत्र तत्तादृशम् । जनानां सर्जनाय तद्व्य-
वहारनिश्चयाय च तस्योत्पन्नत्वादित्याशयः ।

ईशानेति । ईशानस्य शङ्करस्य बाहुनां भुजानां धनं समुदायमिव, बाहुनां वृत्तसदृशविस्तृतत्वाद्भन-
शब्दप्रयोगः महाभोगिनः सातिशयसुखिनो जनाः तेषां मण्डलानां समूहानां सहस्रेण अधिष्ठिता

चिह्नद्वारा शोभितं था । शोणितपुरं जिस प्रकार बाण राजाके योग्य भवनोंसे युक्त था, वह राजभवन भी उसी प्रकार
बाण आदि अर्जोंके रखने योग्य-भवनोंसे युक्त था । पुराणशास्त्रमें जिस प्रकार चतुर्दश भुवनोंका वृत्तान्त वर्णित
है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार समस्त संसारकी धनराशि अलग-अलग रूपमें कतार लगाकर रखी थी । सम्पूर्ण
चन्द्रका उदय जिस प्रकार कोमल किरणोंसे समुद्रोंको बढ़ाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार प्रजाओं द्वारा
विना परिश्रमसे दिए हुए छोटे-छोटे करों (महसूलोंसे धनागार खजाने) की वृद्धि होती थी । दिग्गजकी विशाल
मद-जलधारा जिस प्रकार अविच्छिन्न रूपसे बहती रहती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अत्यन्त धनवितरण
अविच्छिन्नरूपसे (विना रुकावटसे) होता रहता था । ब्रह्माण्डमध्यमें जिस प्रकार प्राणियोंके व्यवहार निरूपण
करनेके लिए हिरण्यगर्भ (ब्रह्मा)-उत्पन्न हुए थे, उस राजभवनके मध्यमें भी उसी प्रकार सभी लोगोंके विवाद-
मीमांसा होनेसे उसमें लोगों द्वारा दिया गया अधिकतर धन उत्पन्न हो गया था (अर्थात् लोगोंके अभियोग
सुकदमों) का निर्णय (फैसला) होनेसे फौसका बहुत-सा धन एकत्रित हो गया था) । शङ्करकी भुजाओंके

मण्डलसहस्राधिष्ठित-प्रकोष्ठम्, महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागत-शूर-भीमपुरुषोत्तमबल-परिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथम-मध्यमोत्तम-पुरुष-विभक्तिस्थितानेकादेश-कारकाख्यात-सम्प्रदानक्रिया-व्यय-प्रपञ्च-सुस्थितम्, उदधिमिव भया-

आश्रिताः प्रकोष्ठा भवनैकभागा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे महाभोगिनो महासर्पाः तेषां मण्डलानां मण्डलीभूय विद्यमानानां सहस्रेण अधिष्ठिता आश्रिताः प्रकोष्ठा मणिबन्धदेशा यस्य तत्तादृशम् ।

महेति । महाभारतं पञ्चमो वेदः इतिहास इति स्पष्टार्थः तमिव, अनन्ताः गणनातीता गीता गीता-पाठाः तेषां यत् आकर्षणं तेन आनन्दिताः हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् तत्तादृशम् । पक्षे—अनन्तः श्रीकृष्णः तस्य या गीता अष्टादशाध्यायात्मिका श्रीकृष्णप्रतिपादिता गीतेत्यर्थः, तस्या यदाकर्णनं तेन आनन्दितो नरः नरसंज्ञकर्षेण शावतारोऽर्जुनो यस्मिन्स्तत्तादृशम् ।

यदिति । यदुस्तन्नामा भूपतिः तस्य वंशः सन्तानपरम्परा तमिव, कुलक्रमेण परम्परया आगता आयाताः शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः भीषणाश्च ये पुरुषोत्तमाः पुरुषश्रेष्ठाः तेषां बलेन शक्त्या परिपालितं रक्षितम् । पक्षे—कुलक्रमेण तद्वशीयरीत्या आगतौ उत्पन्नौ शूरौ वीरौ भीमौ विपक्षिणां भीषणौ यौ पुरुषोत्तमबलौ श्रीकृष्णबलरामौ ताभ्यां परिपालितं संरक्षितम् ।

व्याकरणमिति । व्याकरणं पाणिन्यादिप्रणीतशब्दशास्त्रमिव, प्रथममध्यमोत्तमतया या पुरुषविभक्तिः 'अयं सर्वगुणसम्पन्नतया प्रथमो दानयोग्यः, अयं ततो न्यूनगुणयुक्ततया मध्यमो दानयोग्यः, अयञ्चोत्तमगुणसम्पन्नतया मध्यमत उत्तमो दानयोग्यः' इत्येवक्रमेण याचकजनविभागः, तस्मिन् विषये स्थिता नियुक्ता ये अनेके बहव आदेशकारकाः 'अस्मै इदं प्रयच्छ' एवमादेशकर्तारः पुरुषाः तैः आख्याताः प्रतिपादिताः याः सम्प्रदानक्रियाः सम्यक्प्रकारेण वितरणकर्माणि ताभिर्यो व्ययप्रपञ्चः द्रव्यापगमाधिक्यं तेन सुस्थितं कीर्तिमत्त्वेन विद्यमानम् । पक्षे—प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्चेति आख्यातानां प्रत्येकत्रिकस्य एकैकसंज्ञा, विभक्तयः सुसिद्धरूपाः, तासु स्थिता विद्यमाना ये अनेके आदेशाः त्रिचतुर्-शब्दयोः स्त्रीलिङ्ग तिसृ-चतस्र इत्यादयः, अजेर्वी इत्यादयश्च, कारकाणि कर्त्रादीनि-तानि च—

'कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च । अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥'

आख्यातं तिष्ठन्तं पदम्, सम्प्रदानं चतुर्थीकारकः, क्रियाः क्रियाबोधकम्वाच्यः शब्दाः, अन्ययानि—

'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इत्युक्तस्वरूपाणि स्वरप्रभृतयः, तेषां प्रपञ्चेन विस्तारेण सुस्थितं सुविख्यातम् ।'

यद्यपि कारकपदेनैव सम्प्रदानस्य गतार्थत्वं भवति तथापि श्लेषयोजनाभिप्रायेण पृथक्कृत्योपादानं बोध्यम् ।

उदधिमिति । उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः समुद्रः तमिव, भयेन शत्रुभूपतित्रासेन अन्तःप्रविष्टा अभ्यन्तरगताः सपत्ताः सहायसहिता ये भूमिभृतो नृपतयः तेषां सहस्रेण आधिक्येन सङ्कुलं व्यासम् । पक्षे भयेन सुरराजद्वारा पञ्चच्छेदनत्रासेन अन्तःप्रविष्टाः सपत्ताः पतत्रसहिता ये भूमृतो मैनाकादिगिरयः तेषां सहस्रेण सङ्कुलम् ।

मणिबन्धदेशं (कलाई पर) जिस प्रकार मण्डलीभूत बड़े-बड़े सॉप लिपटे रहते हैं, उस राजभवनका एक भाग भी उसी प्रकार बड़े-बड़े सुखी लोगोंसे अधिष्ठित था । महाभारतमें जिस प्रकार अर्जुन श्रीकृष्णकी गीता सुनकर आनन्दित हुआ था, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार बहुतसे लोग गीता (अथवा गान) को सुनकर आनन्दित होते थे । यदुवंश जिस प्रकार कुलक्रमके अनुसार बड़े वीर और भयङ्कर होकर उत्पन्न श्रीकृष्ण और बलराजद्वारा परिरक्षित हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कुलक्रमागत शूर और भयङ्कर उत्तम पुरुषोंके सामर्थ्यसे परिरक्षित था । व्याकरणशास्त्र जिसप्रकार प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष, सुप् और तिङ् विभक्ति, प्रकृतिस्थित अनेक गम्, अद् प्रभृतिके स्थानमें गच्छ, घस् आदि आदेश, एवं प्रत्ययस्थित डे, लट् प्रभृतिके स्थानमें य-तिवाचादेश, षड्विध कर्त्ता आदि क्कारक, भवति-गच्छति प्रभृति आख्यात, सम्प्रदान (चतुर्थी)—कारक, भूप्रभृति धातु, एवं अन्यय 'उच्चैः नीचैः' आदि पदोंके विस्तारसे प्रसिद्ध है, वह राजभवन भी उसी प्रकार 'यह पहले दानके योग्य है, यह मध्यम दानके योग्य है एवं यह उत्तम दानके योग्य है' इस प्रकार याचक लोगोंके वितरण कार्यमें नियुक्त अनेक आज्ञा माननेवाले (नाजिर आदि) लोगोंने बता दिया जिसे जो दान देना है, इसमें व्ययके आधिक्य

न्तःप्रविष्टं-सपक्षभूमिभृत्-सहस्रसङ्कुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखा-दर्शित-वि-
चित्र-सकल त्रिभुवनाकारम्, बलियज्ञमिव पुराणपुरुष-वामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्र-
दोषमिव वितत-शशि-किरण-कलाप-धवलाम्बर-वितानम्, नरवाहनदत्त-चरितमिव अन्तः-

पुरा किल पर्वताः पञ्चवन्तः सन्त उड्डीय यत्र तत्र जगर्था पतन्तिस्म, तदा प्रजाविनाशमभिलष्येन्द्रः
पर्वतानां पक्षांश्चिच्छेद । तत्र मैनाकादयो हि तद्वयेन समुद्रमध्ये प्रविष्टा इति रामायणीया वार्त्ता ।

उपेति । उषा बाणाख्यभूपतिदुहिता, अनिरुद्धः श्रीकृष्णपौत्रः तयोः समागमं सम्बन्धस्तमिव,
चित्रलेखाभिः तत्तदालेख्यनिर्माणैः दर्शिताः प्रकटिता विचित्रा नानाप्रकाराः, सकलत्रिभुवनस्य
समस्तलोकत्रयस्य तद्वर्तिनः पदार्थस्य आकाराः आकृतयो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—चित्रलेखया तच्चात्म्या
उषासहचर्या दर्शिता आलिख्य उषायै प्रदर्शिताः विचित्राः विशिष्टचित्रस्वरूपाः, सकलत्रिभुवनस्य सम-
स्तलोकत्रयनिवासिनस्तरुगणस्य आकाराः स्वरूपाणि यत्र तं तादृशम् ।

पुरा उषानाम्नी बाणतनया स्वप्नेऽतिरमणीयं कमपि तरुणं निरीक्ष्य तत्प्राप्तयेऽत्यन्तोत्सुका
सञ्जाता । स हि क्व वर्त्तत इत्युषया प्रतिपादयितुमशक्यतया तस्या सहचरी चित्रलेखाभिधा सकलत्रिभु-
वनस्य समस्तानां तरुणानां स्वरूपाणि आलिख्य समानीय तस्यै दर्शयामास । ततस्तत्र हि अनिरुद्धस्वरूपं
निरीक्ष्य स एवायमिति कथितवत्यां तस्यामुषायां चित्रलेखा मायया सुतं तमनिरुद्धमानीय उषया सह
सुम्नेलितवतीति हरिवंशकथा ।

बलीति । बलेः बलिनामकभूपतेः यज्ञमिव, पुराणपुरुषैः वृद्धमानवैः वामनैः ह्रस्वस्वरूपिभिः
पुरुषैः, पक्षे—पुराणपुरुषेण आदिपुरुषेण वामनेन गृहीतवामनावतारेण भगवता नारायणेन, अधिष्ठितम्
आश्रितम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् तादृशम् ।

पुरा भगवान् वामनो बलेः प्रतारणाय तदीयमखं प्रति गतवानासीदिति भागवतीया कथा ।

शुक्लेति । शुक्लपक्षस्य सितदलस्य प्रदोषं रजनीमुखमिव, विततानि ऊर्ध्वं विस्तीर्णानि शशिकिरण-
कलापवत् चन्द्रारिमसमूहवत् धवलानि शुभाणि अम्बरवितानानि वस्त्ररचितचन्द्रातपा यत्र तत्तादृशम् !
पक्षे—विततैः विस्तृतैः शशिकिरणकलापैः धवलम् अम्बरं गगनमेव वितानं यत्र तं तादृशम् ।

नरेति । नरवाहनदत्तस्य तत्संज्ञकस्य वस्त्रराजोद्यनसुतस्य चरितं चरित्रमिव, अन्तः अवरोधपुरे
सम्बद्धिताः वृद्धिं प्रापिताः प्रियदर्शनाः परमरमण्यः या राजदारिकाः प्राप्ताभ्यान्यराराजपुत्र्यः ताभिः गन्ध-
र्वेभ्यो देवगायकेभ्यः दत्ता अत्यन्तरमणीयत्वादर्पिता उत्कण्ठा सरिमलनौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे—
अन्तः सम्बद्धिता प्रियदर्शना नितान्तरमणीया, राज्ञः सागरदत्तस्य दारिका पुत्री या गन्धर्वदत्ता तदाख्या
तस्या उत्कण्ठा नरवाहनदत्तस्य कृते ह्यौत्सुक्यं यत्र तत्तादृशम् । इहेतिहासश्च कथासरित्सागरे ह्येवम्—

‘राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्ताख्या सुतास्ति न्यकृतापसराः १’

सा हि गन्धर्वदत्ता दूतवन्दिद्ब्राह्मणादिभ्यो नरवाहनदत्तगुणातिशयं निशम्य तन्निमित्तं नितान्तो-
त्सुका जातेति ।

होनेसे वे लोग यशस्वी कहलाकर प्रसिद्ध थे । समुद्र जिस प्रकार इन्द्र द्वारा पंख कटने के भयसे अन्दरमें घुसे
हुए पंखोंसे युक्त मैनाकादि पर्वतोंसे व्याप्त हो गया था, वह राजभवन भी उसी प्रकार शत्रुओंके भयसे अन्दरमें
घुसे हुए सहायक-युक्त (मित्र भाव-सम्पन्न) राजाओंसे व्याप्त था । उषा-अनिरुद्धके समागममें जिसप्रकार उसकी
सखी चित्रलेखाने समस्त त्रिभुवनके युवक पुरुषोंकी आकृतिका चित्र खींचकर उषाको दिखाया था, उस राजभवनमें
भी उसी प्रकार चित्रकारों द्वारा समस्त त्रिभुवनका सभी पदार्थोंके अनेक प्रकारकी आकृतिका चित्र दीवार पर
खींच कर लोगोंको दिखाया गया था । बलि राजाका यशस्थल जिस प्रकार आदिपुरुष (विष्णु) वामनद्वारा
अधिष्ठित था, वह राजभवन भी उसी प्रकार वृद्ध और खर्वाकृति (बौने) मनुष्यों द्वारा अधिष्ठित था । शुक्लपक्षका
प्रदोषसमय जिस प्रकार चन्द्रके विस्तृत किरणोंसे (खिली हुई चाँदनीसे) धवलवर्ण आकाशरूप चन्द्रातपसे युक्त
होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार चन्द्रकी किरणोंके (खिली हुई चाँदनीके) समान धवलवर्ण बलसे बनाए
हुए एवं ऊपरमें विस्तृत चन्द्रातप (तवे शामियाने) से युक्त था । नरवाहनदत्त राजाकी कथामें जिसप्रकार अन्तः-
पुरमें संवर्धित हुई परमसुन्दरी राजा सागरदत्तकी पुत्री गन्धर्वदत्ताको नरवाहनदत्तके विरहके कारण उससे समा-

संवर्द्धित-प्रियदर्शन-राजदारिका-गन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, मङ्गातीर्थमिव सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभि-
प्रेक-फलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्र-सङ्कुलम्, निशासमयमिवानेकनक्षत्रमालालङ्कृतम्,
प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भाग-रागानुमेय-मित्रोदयम्, गान्धिक-भवनमिव । ज्ञान-धूप विलेपन-
वर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृत-लवली-लवङ्गैला-कङ्कोल-पत्रसञ्चयम्, प्रथम-वेश्या-

महेति । महातीर्थ भागीरथ्यादिकं तद्वदिव, सद्यः तारापीडादेशसमयमेव अनेके विविधा ये
पुरुषाः विभिन्नदेशीयनृपात्मजाः तैः प्राप्तानि लब्धानि अभिषेकाः स्वस्वराज्याभिषेका एव फलानि यस्मा-
त्तत्तादृशम् । अर्थात् यस्माद्राजभवनात् बहुभिः राजत्वं प्राप्तम् । पक्षे—सद्यः ज्ञानकाल एव अनेकपुरुषैः
ज्ञानकृतुः पूर्वलोकैः प्राप्तं लब्धम् अभिषेकात् सुतानामेव ज्ञानात् फलं स्वगादिप्राप्तिरूपं यस्मात्तत्

प्राणिति । यस्मिन् भवने होमसम्पादनाय हविः स्थाप्यते तस्मात् प्रादिकस्थायि यजमानादिवा-
सार्थं भवनं प्राग्वंश इत्युच्यते तथा चामरः—‘प्राग्वंशः प्राग्धविर्गोहा’ इत्यमरः, तमिव, नाना बहुभिः
आसवपात्रैः शीधु (मद्य) भाजनैः ‘मैरेयमासवः शीधुः’ इत्यमरः । पक्षे—नानासवस्य यज्ञस्य पात्रैः
क्षुब्धवादिभिः यज्ञीयपात्रैः सङ्कुलं व्याप्तम् । “पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं क्षुब्धादौ पर्णे
च राजमन्त्रिणि चेप्यते ॥” इति विश्वः । ‘यज्ञः सवोऽध्वरो याग’ इत्यमरः ।

निशेति । निशासमयं रात्रिसमयमिव, अनेका नानाविधाः नक्षत्रमालाः सप्तविंशतिसंख्यक-
मुक्ताफलगुम्फितस्रजः तारकापङ्कयश्च ताभिः अलङ्कृतं शोभितम् ।

‘सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिसंख्यकैः ।’ इत्यमरः ।

प्रभातेति । प्रभातसमयमिव प्रत्युषावसरमिव, पूर्वदिग्भागे प्रागवस्थायां रागेण महाराजतारापीड-
स्यानुरागावलोकनेन अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः मित्राणां सुहृदाम् उदया अभ्युदया यत्र तत्तादृशम् ;
तथा च जनैः यद्यद् मित्रं प्रति प्राक् राज्ञोरागोऽवलोकितः तस्य तस्यैव शीघ्रेण तदपि तद्व्याधिभिरभ्यु-
दयो भविष्यतीत्यनुमितमिति स्पष्टार्थः । पक्षे—पूर्वदिग्भागे प्राच्यां दिशि रागेण लौहित्यदर्शनेन अनुमेयः
मित्रस्य दिनकरस्य उदयो यत्र तत्तादृशम् ।

गान्धिकेति । गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते यः स गान्धिकः तस्य भवनं निकेतनमिव, ज्ञानं ज्ञानीय-
द्रव्यं सुगन्धितैलादि, धूपः विलेपनं श्रीखण्डचन्दनादिकम्, वर्णकम् अङ्गरागद्रव्यं कुङ्कुमादिकवर्तिवि-
शेषश्च तस्यैव दीप्तिमत्तत्तादृशम् ।

‘गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्विगन्ध्यश्च विलेपनम् । वर्णकं चाथ विच्छित्तिः स्त्री कषायोऽङ्गरागके ॥’ इति रभसः ।

ताम्बूलिकेति । ताम्बूलिकस्य नागवल्लीदलविक्रयविधायिनः भवनं गृहमिव, कृतो भोक्तुं विक्रेतुं च
विहितः लवलीनां लवङ्गानां पुलानां चन्द्रवालानां पत्राणां दलानां ताम्बूलानाञ्चेति तात्पर्यम्, सञ्चयः
एकत्रीकरणं यत्र तत्तादृशम् ।

प्रथमेति । प्रथम आद्यो यो वेश्यासमागमः गणिकासम्मिलनं तमिव, अविदितः अनन्तगाम्भीर्य-

गम करनेकी उत्कण्ठा सुननेमें आती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में संवर्द्धिता परम-
सुन्दरी राजपुत्रियाँ गन्धर्वोंको भी उत्कण्ठा उत्पन्न करती थीं ऐसा सुननेमें आता है । गङ्गादिक महातीर्थमें स्नान करने
पर जिस प्रकार तत्काल ही स्नान करनेवालोंके पूर्व पुरुषोंको स्वर्गादिक फल प्राप्त होते हैं, उस राजभवनमें भी
उसी प्रकार महाराज तारापीडकी अनुमति होने पर उस समयमें ही विभिन्नदेशीय राजपुत्रोंको अपने-अपने
राज्यमें अभिषेक-रूप फल प्राप्त होते हैं । होमघरके पूर्वदिशामें यजमानादिकोंके रहनेके लिए विद्यमान घर
जिस प्रकार सुक और क्षुब्धवादि अनेक प्रकारके यज्ञीय पात्रोंसे व्याप्त रहता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक
प्रकारके मद्यपात्रों (शराबके प्यालों) से व्याप्त था । रात्रि समय जिस प्रकार अनेक नक्षत्रमालाओंसे शोभित
होता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अनेक मुक्तामालाओंसे शोभित था । प्रातःकालमें जिस प्रकार पूर्वदिशामें
लालिमा देखकर सूर्योदयका अनुमान किया जाता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार मित्रोंके प्रति आरम्भमें
ही महाराजका अनुराग देखकर उनलोगोंकी उन्नतिका अनुमान किया जाता था । गन्धद्रव्य बेचनेवालेके गृहके
समान वह राजभवन, सुगन्धितैलादि स्नान करने योग्य द्रव्य, धूप, चन्दनादि अनुलेपन द्रव्य एवं कुङ्कुमादि अङ्ग-
लेप द्रव्यसे उज्ज्वल दीखता था । पानबेचनेवाले (तमोली) के घरके समान उस राजभवनमें भी लवली-लवङ्ग

समागममिव अविदित-हृदयाभिप्राय-चेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहु-चाटु-संलाप-सुभा-
षित-रसास्वाद-दत्त-तालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमान-मणि-शत-सहस्रालङ्करण-कृत-
लेख्यपत्रसञ्चयम्, धर्म्मोत्तममिवाशेषजन-मनः-प्रह्लादनम्, महावनमिव विविधैश्चापद-द्विजो-
पघुष्टम्, रामायणमिव कपि-कथासमाकुलम्, माद्रीकलमिव नकुलालङ्कृतम्, सङ्गीतभवन-

त्वात् केनाप्यनधिगतः हृदयाभिप्रायः चित्ताशयो याभ्यः तथोक्ताः चेष्टाः क्रियाः, विकाराः वदनलोचनादि-
भङ्गयश्च यत्र तत्तादृशम् । पद्ये—अविदितः अपरिचितत्वात् केनाऽप्यनुद्विग्नः हृदयाभिप्रायो यासु तथोक्ताः
चेष्टाः शृङ्गारचेष्टा विकारा भ्रूकटाद्यादयश्च यत्र तं तादृशम् ।

कामुकेति । कामुकजनमिव, बहूनि नानाविधानि चाटूनि नर्मवाक्यानि येषु तथोक्तैः संलापैः
परस्परोक्तिभिः सुभाषितैः एकैकस्य रमणीयवचनैश्च यो रसास्वादः रसावगमः तेन दत्तः सम्मतिबोधनाय
विहितः तालशब्दः करतलध्वनिः यत्र तत्तादृशम्, पद्ये—येन तं तादृशम् ।

धूर्तेति । धूर्तौ धूतकारः तस्य मण्डलं समूहमिव, दीयमानानि तत्तत्प्रान्तीयराजभिरुपायनरूपेण
वितीर्यमाणानि यानि मणीनां रत्नानां शतसहस्राणि तत्संख्याकानि अलङ्करणानि आभूषणानि च तेषां
कृतः नियुक्तलिपिकर्तृभिर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः तानि भूयो भूयो लिपीकृत्य तत्पत्रसंग्रहो यत्र तत्तादृ-
शम् । पद्ये—दीयमानाय द्युते स्वाविजयत्वेन दातव्याय मणिशतसहस्राय अलङ्करणाय च कृतः निजह-
स्ताक्षरैर्विहितः लेख्यपत्रसञ्चयः 'एतावत् काले दास्यामि' इति शृण्वलेख्यपत्रसंग्रहो येन तत्तादृशम् ।

धर्मेति । धर्मो यागादिकः तस्य आरम्भः कार्योपक्रमः तमिव, अशेषाः समस्ता ये जना लोकाः
तेषां मनःप्रह्लादनं हृदयानन्दोत्पादकम्, अत्यद्भुतत्वादित्याशयः । पद्येऽपि तुल्यमेव ।

महेति । महावनमिव, विविधैः नानाप्रकारैः श्वापदैः पोषितहिंस्रप्राणिभिः आरण्यकहिंस्रप्राणिभिश्च
शार्दूलविभिः, द्विजैः पोषितपतत्रिभिः, विप्रैर्बा, पद्ये आरण्यकपतत्रिभिश्च उपघुष्टं शब्दितम् । 'दन्त-
विप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः ।

रामेति । रामायणं रामचरितं महाकाव्यमिव, कपिभिः पोषितवानरैः कथाभिः विविधोपाख्यानैश्च,
पद्ये—सुग्रीवहनुमत्पद्मवतीनां कथया उपाख्यानेन समाकुलं व्यासम् ।

इतिहासो महाभारतादिरेव न तु रामायणं तस्य महाकाव्यत्वेन सर्वत्र व्यवहियमाणत्वात् ।

माद्रीति । माद्री पाण्डोः कनिष्ठा पत्नी तस्याः कुलं सन्तानमिव, नकुलैः पोषितभुजङ्गारिभिः,
नकुलेन तत्संज्ञकचतुर्थपाण्डवेन च अलङ्कृतं भूषितम् ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं च नृत्यं च त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तदिशा गीतनृत्य-

(लङ्ग), इलायची, कक्कोल, एवं ताम्बूल इकट्टे थे । वैश्याके प्रथम समागममें जिस प्रकार उसके मनका अभिप्राय
व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार लोगोंके मनका अभि-
प्राय, व्यवहार और मुखचेष्टादिके भाव समझमें नहीं आते थे । कामुक व्यक्तिके समान उस राजभवनके लोग भी
अनेक प्रिय वाक्योंके द्वारा आपसमें आलापका एवं एक दूसरेके मनोहर वाक्यों का रसास्वादन कर करतलध्वनि
(तालियाँ बजाया) करते थे । वृत्तकारगण (जुमारी लोग) जिस प्रकार जुएमें पराजित होकर बाजीमें शत-सहस्र
रत्न एवं आभूषणोंके लिए लेख्यपत्र (बयान) लिख देते हैं, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार छोटे-छोटे अधीन
राजे लोग उपहारभावसे जो शत-सहस्र मणि और आभूषण देते थे, लेखकगण उनलोगोंके उन सभी चीजोंका
लेख्यपत्र (तालिका) लिखकर देते थे (अथवा रानियोंके पहननेके लिए दिये गए मणिमय-आभूषणोंको लेखकगण
(दीवान) कागज पर लिखते थे) । यागादि धर्मकार्यारम्भके समान वह राजभवन भी सब लोगोंके
चित्तका आनन्द देनेवाला था । महावनके समान वह राजभवन व्याघ्रादि हिंसक जन्तुओं और पक्षियोंके
शब्दसे शब्दायमान था । रामायण जिस प्रकार बालि-सुग्रीव और हनुमान् आदि वानरोंकी कथाओंसे परिपूर्ण है,
वह राजभवन भी उसी प्रकार पालित वानर और अनेक स्थानोंमें प्रारम्भ की हुई कथाओंसे परिपूर्ण था । माद्रीका
कुल जिसप्रकार नकुल (चतुर्थ पाण्डव) द्वारा भूषित था, वह राजभवन भी उसी प्रकार नकुल (नेवला-मिथि-
खामाषामें बिज्जी) द्वारा शोभित था । सङ्गीतशालामें जिस प्रकार स्थान-स्थान पर मृदङ्ग रक्खा रहता है उस राज-

मिवानेकस्थानावस्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्यौतिषमिव ग्रह-मोक्ष-
कला-भाग-निपुणम्, नारदीयमिव, वर्ण्यमान-राजधर्मम्, यन्त्रमिव विविध-शब्द-रस-लब्धा-
स्वादम्, मृदुकाव्यमिवान्य-चिन्तित-स्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदी-प्रवाहमिव सर्वदुरि-

वाद्यत्रयस्य भवनं गृहमिव, अनेकेषु विविधेषु स्थानेषु अवस्थापिता न्यस्ताः, मृदः अङ्गानि करचरणाद्य-
वयवा यासां ता मृदङ्गा मृत्पुत्तलिकाः सुरजाश्च यत्र तत्तादृशम् ।

रघुकुलमिति । रघुकुलमिव, भरता नटाः तेषां गुणैः अभिनयकौशलैः, भरतस्य केकयीसुतस्य गुणैः
दयादाक्षिण्यादिमिश्र आनन्दित प्रमोदितम् ।

ज्यौतिषमिति । ज्यौतिषं ग्रहनक्षत्रादिवोधकं शास्त्रं तदिव, ग्रहो ग्रहणं प्रतिकूलाचरणानामावद्धी-
करणम्, मोक्षो निश्चितकालव्यतीते दण्डितानां तेषां कारागृहान्मोचनम्, कला नृत्यगीताद्विचतुःषष्टिविधाः,
भागः शास्त्रमनतिक्रम्य घनविभक्तकरणं तेषु निपुणा दत्ता जना इत्यर्थः यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-ग्रहः
सैहिकेयेन चन्द्रसूर्योर्ग्रहणम्, मोक्षः तयोस्तस्मान्मुक्तिः, कला पञ्चपलात्मकः समयः, भागश्च पञ्चदण्डा-
त्मकः समयः तेषु तत्प्रतिपादनेषु इत्यर्थः निपुणं दक्षम् ।

नारोति । नारदीयं नारमज्ञानं यति खण्डयतीति नारदः सुरर्षिः तेन प्रोक्तं पुराणं नारदीयं
तदिव, वर्ण्यमाना निरूप्यमाणाः राजधर्मा यत्र तत्तादृशम् । नारदीयपुराणेऽपि राजधर्मनिरूपणो-
पलम्भात् ।

यन्त्रमिति । यन्त्रं वीणादिकमिव, विविधा नानाप्रकारा ये शब्दाः योजितवाक्यानि तेषां ये रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्धः काव्यकौशलैः प्राप्तः आस्वादश्च वर्णं यत्र तत्तादृशम् । पक्षे विविधा ये शब्दाः वीणो-
त्थितध्वनयः तेषां रसस्य माधुर्यस्य लब्धः श्रवणकर्तृभिः प्राप्तः आस्वादश्च वर्णं यस्मात्तत्तादृशम् ।

मृदिति । मृदु सुकुमारं प्रसादगुणयुक्तमित्यर्थः काव्यं कविकर्मं तद्वदिव, अन्यैः अन्यस्थानस्थाधि-
पुरुषैः चिन्तितः चिन्तामात्रविषयीकृतः न तु प्राप्त इत्याशयः, यः स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः तत्र स्थित-
पुरुषाणामाशयश्च तयोः आवेदकं बोधकम्, पक्षे-अन्यैः प्रतिपादकातिरिक्तैः पुरुषैः चिन्तितः केवलश्रवणेन
ज्ञातः यः स्वभावः स्वार्थभिप्रायः प्रतिपादकस्याशयः तात्पर्यविषयीभूतार्थाशय इति भावः, तयोरावे-
दकं द्योतकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्यै श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः ।

महेति । महानद्या बृहत्तटिन्याः गङ्गादेः प्रवाह ओघः तमिव, सर्वेषां समस्तानां दुरितानां दुष्ट-
लोकेदुर्व्यवहाराणाम् अपहरं तत्रत्यविदुषां सदुपदेशात् विनाशकम् । पक्षे-सर्वाणि यानि दुरितानि
पापानि तेषाम् अपहरं ज्ञानकरणेन नाशजनकम् ।

भवनमें भी उसीप्रकार स्थान-स्थान पर मृत्तिकाकी पुत्तलिका रक्खी थी । रघुकुल जिसप्रकार भरतके गुण (दया-
दाक्षिण्यादि) से आनन्दित हुआ था, वह राजभवन भी उसीप्रकार नटोंके गुण (अभिनयादि नैपुण्य) से
आनन्दित था । ज्यौतिषशास्त्र जिसप्रकार चन्द्र और सूर्यके ग्रहण और मुक्ति, कला (पञ्चपलात्मक समय), एवं
भागके (पञ्चदण्डात्मक समयके) प्रतिपादनमें समर्थ हैं, उस राजभवनमें अनेक व्यक्ति (मन्त्री आदि) भी उसी
प्रकार दुर्जनोको बँधवानेमें, निर्दिष्ट समय बीत जाने पर उसे कारागार (जेल) से छुड़वानेमें, नृत्यगीतादि
कलाविद्याओंका शास्त्रानुसार द्रव्यों का विभाजन करानेमें समर्थ थे । नारदीय पुराणमें जिस प्रकार समस्त
राजधर्मों का वर्णन है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार सब राजधर्म रक्षित थे । वीणादिक वाद्ययन्त्रों से
सुननेवाले जिस प्रकार अनेक प्रकार शब्दमाधुर्यके रसका आस्वादन पाते थे । उस राजभवन में काव्यों को
जानने वाले भी उसी प्रकार अनेक प्रकारके काव्य-रसोंका आस्वाद पाते रहते हैं । प्रसाद गुणसे युक्त काव्य जिस
प्रकार श्रवणमात्रसे ही साधारण मनुष्य चिन्तन कर सकें ऐसे अभिप्रायों और प्रकृतियोंके वर्णन को व्यक्त
करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दूसरेके केवल चिन्ताविषयीभूत अपनी असाधारण चमत्कारिता,
और तत्रत्य जनोंका सदभिप्राय को व्यक्त करता है । गङ्गादि महानदियोंका प्रवाह जिस प्रकार समस्त पापोंको
दूर करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार शान्तियोंके उपदेश द्वारा सब लोगोंके दुराचरणों को दूर करता है ।

१. भरतकुलानन्दितम् । २. आवर्ण्यमानम् । ३. अनन्यम् । ४. वेदकम् ।

तापहरम्, धनमिव न कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयम्, सन्ध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षःस्थलमिव श्री-रत्न-प्रभा-भासित-दिगन्तम् बलभद्रमिव कादम्बरी-रस-विशेष-वर्ण-नाकुलमति, ब्रह्माणमिव पद्मासनोपदेश-दर्शित-भूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखिक्रीडार-म्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव सर्वदोषजातशङ्कम्, वेश्याजनमिवोपचारचतुरम्,

धनमिति । धनं द्रव्यं तद्दिव, कस्यचिन्नाकाङ्क्षणीयं नाभिलषणीयमिति किन्तु सर्वस्यैवाकाङ्क्षणीयमित्यर्थः ।

सन्धेयति । सन्ध्यायाः सायंकालस्य यः समयो वेला तमिव, दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणः चन्द्रापीडस्य तत्संज्ञकस्य नृपात्मजस्य उदय उपस्थितिर्यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-दृश्यमानः अवलोक्यमानः चन्द्रः शशी एव सन्ध्याया एव आपीडः शिरोऽलङ्कारः तस्य उदय आविर्भावो यत्र तं तादृशम् । यद्वा-चन्द्रापीडो महेश्वरः तस्योदयो यत्र तं तादृशम्, सर्वदा सन्ध्यायां नृत्यविधानादित्याशयः ।

नारायणेति । नारायणो विष्णुः तस्य वक्षःस्थलं भुजान्तरं तद्दिव, श्रीसहितानि रत्नानि श्रीरत्नानि द्युतिविशष्टमणयः तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः भासिता दीविता दिशां ककुभाम् अन्ताः शेषसीमा यस्य तत्तादृशम् । पक्षे-श्रिया लक्ष्म्या रत्नस्य कौस्तुभस्य च प्रभाभिः भासिता विरान्ता यस्य तत्तादृशम् ।

बलेति । बलभद्रो बलरामः तमिव, कादम्बर्याः मद्यस्य रसविशेषवर्णने आकुला व्यग्रा मतिः लोकानां बुद्धिः यत्र तत्, यस्य च तं तादृशम् । राजकुलपक्षे—‘आकुलमति’ इति लिङ्गव्यत्ययो धिधेयः ।

ब्रह्माणमिति । ब्रह्माणं ब्रह्मचारिणमिव, पद्मा राज्यश्रीः तस्याः आसनाय बहुकालपर्यन्तं स्थितये य उपदेश आचार्यैः तारापीडाय नीतिज्ञानदानं तेन दर्शितं प्रकटितं भुवः पृथिव्या मण्डलं व्यवहारो यत्र तत्तादृशम् । पक्षे-पद्मासनम्—

‘ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । वामोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम्’ ।

इत्यभिहितस्वरूपम् आसनविशेषः तस्य उच्यते तज्ज्ञानप्रदानं दर्शितं तत्त्वज्ञानाय बोधितं भूमण्डलञ्च यस्मै तं तादृशम् । ब्राह्मणमिति पाठे ब्राह्मणं द्विजमिव, पद्मासनोपदेशेन दर्शितभूमण्डलम्, पक्षे-पद्मासनो ब्रह्मा तस्योपदेशो वेदः तेन दर्शितं परम्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तं तादृशम् ।

स्कन्दमिति । स्कन्दः कार्तिकेयः तमिव, शिखिनः पोषितमयूराः तेषां क्रीडारम्भेण उद्धतनृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलं चटुलप्रायम् । पक्षे—शिखिनो बाहनीभूतमयूरस्य क्रीडारम्भेण नृत्यक्रीडोपक्रमेण चञ्चलः तदुपरि वर्तमानत्वेन स्पन्दितशरीरस्तम् ।

कुलेति । कुलाङ्गना कुलवधूः तस्याः प्रचारो बहिर्मागार्गदौ गमनं तमिव, सर्वदा सर्वस्मिन् समये उपजाता सामान्यानां कुलाङ्गनायाश्च उत्पन्ना शङ्का भीतिः यत्र तत्, तच्च तादृशम् ।

वेश्येति । वेश्याजनो धाराङ्गनाजनः तमिव, उपचारे विद्यमानलोकानामादरप्रार्थनायां चतुरं

धनके समान वह राजभवन भी सभी को अभीप्सित था । सन्ध्याकालमें जिस प्रकार सन्ध्याके शिरोभूषण चन्द्र का उदय देखनेमें आता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार उस समय चन्द्रापीडका उदय देखनेमें आता था । नारायणका वक्षःस्थल जिस प्रकार लक्ष्मी और कौस्तुभ मणिकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता है, वह राजभवन भी उसी प्रकार दीप्ति-संयुक्त मणियोंकी प्रभाद्वारा दिशाओंको प्रकाशित करता था । बलभद्रकी बुद्धि जिस प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी, उस राजभवनके अनेक लोगोंकी बुद्धि भी उसी प्रकार मयके रसमाधुर्य वर्णन करनेके लिए व्यस्त रहती थी । ब्रह्मचारीको जिस प्रकार आचार्य तत्त्वज्ञानके लिए पद्मासनका उपदेश और जगतीतलके समस्त पदार्थोंको समझा देते हैं, उस राजधानीमें उसी प्रकार राजगुरुओंने राजलक्ष्मीकी चिरस्थायिनी बनानेके लिए महाराज तारापीडकी नीतिशास्त्रका उपदेश और भूमण्डलके आचार-व्यवहारोंको समझा दिया था । स्वामिकार्तिकेय जिस प्रकार अपने बाहन मयूरके नृत्यारम्भमें चञ्चल होते हैं, वह राजभवन भी उसी प्रकार पालतू मयूरोंके नृत्यारम्भमें चञ्चलप्राय होता था । कुलीन किर्योंको जिस प्रकार प्रकाश्य-भार्ग (आम रास्ते) में चलनेके समयमें हर समय सन्देह उत्पन्न होता है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार साधारण मनुष्योंके हर समय सावधानता उत्पन्न कराई जाती थी । वेश्याके

१. दुरिततापहरम् ।

२. काङ्क्षणीयम् । काङ्क्षणीयं फलम् ।

३. मतिम्

४. ब्राह्मणमिव ।

दुर्जनमिवापगतपरलोकमयम्, अन्त्य-जनमिव अगम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तर्क-भटगणमिव कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसान-कल्याणकरम्, वासराश्रममिष परिस्फुरत्पद्मारागणी-क्रियमाण-निशान्तम्, दिव्यमुनिगण-

कुशलम्, तत्स्थलोकानां कौशलस्वातन्त्र्यापि कौशलत्वमपिचारिकं बोध्यम् । पद्येऽप्येवमेव ।

दुर्जनमिति । दुर्जनः खलुः तमिव, अपगतं साधुतया रक्षितत्वेन दूरीभूतं परलोकात् वैरिजनात् भयं भीतिः यस्य तत्तादृशम् । पद्ये-अपगतम् अज्ञानावरणत्वात् दूरीभूतं परलोकात् इह जन्मकृतदुरित-जन्मजन्मान्तरकलेशात् भयं त्रासो यस्य तं तादृशम् ।

अन्त्येति । अन्त्यजनः चण्डालादिनीचजनः तमिव, अगम्याः परैर्दुर्बोध्याः विषयाणां परराज्यानाम् अभिलाषा नरपतेः मनोरथा यत्र तत्तादृशम्, तस्य मन्त्रगुप्तिश्चानेनोक्ता । पद्ये-अगम्ये सज्जनैः गन्तुम-शक्ये विषये देवैः महाविपिनभूधरादौ अभिलाषः वसतेः स्पृहा यस्य तं तादृशम् । इह यद्यपि 'वैरयाजन-मिष' इत्याश्रमं चाश्रमत्रये उपमानस्य जुगुप्सितत्वेनानुचितार्थदोषः समापतति तथापि श्लेषोपमायामुप-मानान्तरप्रयोगे पूर्वविधिविधिमुपविशेशस्यासम्भवत्वेन 'चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः' इति दर्पणोदाहरणवन्न दोष इति समालोचनकुशलाः समालोचयन्ति ।

अगम्येति । अगम्ये अभोग्ये विषये गणिकासुरापानादौ आसक्तमपि प्रशंसनीयमिति विरोधः, अगम्ये परैर्गन्तुमप्यशक्ये विषये अन्यदोषरात्रये आसक्तं शोचकं विहिताभिनिवेशमिति तत्परिहारः । अत एवेह विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अन्तर्केति । अन्तर्को यमः तस्य भटगणमिव दूतसमूहमिव, कृताकृतयोः प्रजागणेन विहिताविहि-तयोः कर्मणोः सुकृतेन धर्मानुसारेण विचारे मीमांसायां निपुणं गुप्तचरैः समस्तज्ञानात् स्वाभाविकतेजः शक्तेश्च कुशलम् । पद्ये-कृतयोः प्राणिवर्गेण सम्पादितयोः अकृतसुकृतयोः धर्माधर्मयोः विचारे मीमां-सायां निपुणम् ।

सुकृतमिति । सुकृतं धर्ममिव, आदिमध्यावसानेषु बहिर्देश-मध्यदेश-अक्षिष्टदेशेषु कल्याणकरं निवासिनाम् आनन्दपूर्वकभ्रमणत्वेन शुभसम्पादकम् । पद्ये-आदिमध्यावसानेषु त्रिष्वप्यवस्थासु कल्याणकरम् । तदुक्तम्—

‘धर्मेण हन्यते ध्याधिधर्मेण हन्यते ग्रहः । धर्मेण हन्यते वायुर्यतो धर्मस्ततो जयः ॥’

वासरेति । वासराश्रमः प्रत्यूषसमयः तमिव, परिस्फुरन्तो देवोपमानाः ये पद्मारागाः तत्संज्ञक-रक्तमणयः तैः अहगीक्रियमाणानि रक्तक्रियमाणानि निशान्तानि भवनानि यत्र तत्तादृशम् । पद्ये-परि-स्फुरन्ति विकसन्ति यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागैः रक्तिमभिः अहगीक्रियमाणः निशान्तः रजनी-शेषो येन तं तादृशम् ।

दिव्येति । दिव्यमुनिगणः महर्षिवसिष्ठादिसमूहः तमिव, कलापिसनायैः मयूरपुत्रिकायुक्तैः श्वेत-

समान वह राजभवन भी अगम्यगत लोगोंका आदर-अभ्यर्थना करनेमें समर्थ था । दुर्जनको जिस प्रकार जन्मान्तर-मय नहीं रहता है, उस राजभवनको भी उसी प्रकार शत्रुओंसे भय नहीं था । चाण्डालादि नीचजनों को जिस प्रकार शत्रुओंके अगम्य महापर्वतादि स्थानमें रहनेके लिए इच्छा होती है, उस राजभवनमें भी उसी प्रकार दुर्गम पर-राज्योंका अपने अधीनमें करनेके लिए राजाकी इच्छा होती थी । वह राजभवन, भोगके अयोग्य वेद्या और मयमें आसक्त होने पर भी प्रशंसनीय था (दूसरे लोगोंसे जानेमें दुर्लभ पर-राज्यमें विजय पानेके लिए उद्योग-करता था, एवं प्रशंसनीय था) । यमदूत, जिस प्रकार जीवोंके सुकृत-दुष्कृत विचारनेमें प्रवीण हैं, वही राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाएँ जो काम करती हैं अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । वह राजभवन भी उसी प्रकार प्रजाएँ जो काम करती हैं अथवा नहीं करती हैं उनके विचार करनेमें प्रवीण था । प्रातःकाल जिस प्रकार बाहर, बीच और अन्दर सभी स्थानोंमें ही रहनेवालोंका कल्याण करनेवाला था । प्रातःकाल जिस प्रकार चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है, वही राजभवन भी उसी प्रकार देवोपमान चमकते कमलोंके रंगसे रात्रिके शेष भागको लाल लाल करता है । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथापिनामक मुनिके साथ पद्माराग-मणियों से भवनोंको लाल करता था । दिव्य मुनिगण जिस प्रकार कथापिनामक मुनिके साथ

मिव कलापि-सनाथ-श्वेतकेतु-शोभितम्, भारतसमरमिव कृतवर्मन्बाण-चक्र-सम्भार-भीषणम्, पातालमिव महाकञ्चुकिसहस्राध्यासितम्, वर्ष-पर्वतसमूहमिवान्तःस्थितापरिमित-शृङ्गि-हेमकूटम्, महाद्वारमपि दुष्प्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नमलोकं राजकुलं विवेश ।

केतुमिः धवलपताकाभिः शोभितं राजितम् । पद्मे—कलापी वैशम्पायनान्तेवासी ऋषिविशेषः तत्सनाथः सत्सहितः श्वेतकेतुः तदाख्य ऋषिः तेन शोभितम् ।

भारतेति । भारतसमरं कौरवपाण्डवसङ्ग्राममिव, कृतो विहितो यो वर्मणां बाणानां चक्राणाञ्च सम्भार एकत्रीकरणं तेन भीषणं भयङ्करम् । पद्मे—कृतवर्मणः तत्संज्ञकयदुकुलीयमहावीरस्य बाणचक्रस्य द्धुनिकरस्य सम्भारेण प्रयोगेण भीषणम् ।

पातालमिति । पातालमिव, महान्तश्च ये कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरवृद्धब्राह्मणाः तेषां निर्मोकवतां भुजङ्गानाञ्च सहस्रेण अध्यासितम् अधिष्ठितम् ।

वर्षेति । सप्तद्वीपा वसुमती, तत्र जम्बुद्वीपे भरतादयो नवसङ्ख्यकाः खण्डाः तेषां सीमाकारिणः पर्वताः वर्षपर्वता इत्युच्यन्ते । तथा चोक्तम्—

‘हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । चैत्रः कर्णौ च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः ॥’

तेषां समूहो गङ्गस्तमिव, अन्तर्मध्ये स्थितो विद्यमानः अपरिमितानाम् असङ्ख्येयानां शृङ्गिणां गवा-दिशृङ्गवत्पशूनां हेन्नां काञ्चनानाञ्च कूटः समूहे-यस्य तत्तादृशम् । पद्मे—अन्तः स्थितौ मध्ये वर्तमानौ अपरिमितौ असङ्ख्येयौ शृङ्गिहेमकूटौ तत्संज्ञकाचलौ यस्य तं तादृशम् ।

महेति । महान्ति विशालानि द्वाराणि अन्तःप्रवेशमार्गा यस्य तत्तादृशमपि दुष्प्रवेशमिति विरोधः, राज्ञः प्रतापात् साधारणैः प्रवेष्टुमशक्यमिति तत्परिहारः ।

अवन्तीति । अवन्तिविषयो मालवदेशः तत्र गतं स्थितमपि मागधजनैः मगधदेशीयपुरुषैः अधिष्ठितम् आश्रितमिति विरोधः, मागधजनैः स्तुतिपाठकपुरुषैः अधिष्ठितमिति तत्परिहारः ।

‘मागधो मगधोद्भूते शुक्लजीरकवन्दिनोः’ । इति हैमः ।

स्फीतमिति । स्फीतं सत्पत्तिसमृद्ध्या पीनं पूर्णमपि, भ्रमन्तः भ्रमणं कुर्वाणाः नम्रलोका निर्धनत्वेन वसनाभावाद्दिवसनपुरुषा यत्र तदिति विरोधः, भ्रमस्तः इतस्ततो विचरन्तः नम्रलोकाः बौद्धभिन्नुका यत्र तदिति तत्परिहारः । ‘नम्रो वन्दिषपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि ।’ इति विश्वः । राजकुलं राजभवनम्, विवेश प्रवेशमकुर्वत ।

‘कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च...॥ इति मेदिनी ।

श्वेतकेतु नामक मुनिसे शोभित हुए थे, वह राजभवन भी चित्रित मयूरसंयुक्त सफेद पताकाओं से शोभित था । कौरव-पाण्डवका युद्ध जिस प्रकार कृतवर्माके बाणों और चक्रके प्रहारसे भीषण हुआ था, वह राजभवन भी उसी प्रकार कवच, बाण और चक्रोंका संग्रह करनेसे भीषण था । पाताल जिस प्रकार महासर्पों द्वारा अधिष्ठित है, वह राजभवन भी उसी प्रकार अन्तःपुर (रनिवास) में भ्रमण करनेवाले अतिवृद्ध ब्राह्मणोंसे अधिष्ठित था । हिमालयादि वर्ष-पर्वतोंके बीचमें जिस प्रकार बहुत बड़े शृङ्गी और हेमकूट नामके दो पर्वत विद्यमान हैं, उक्त राजभवनके बीचमें भी उसी प्रकार शृङ्गयुक्त अंगणित गो आदि पशु एवं सुवर्ण-समूह थे । इस प्रकार वह राजभवन बड़े बड़े दरवाजोंसे युक्त होने पर भी प्रवेश करनेमें कठिन था । परिहारपक्षमें—(दूसरेको सहसा प्रवेश करने में कठिन था) । उस राजभवनको अवन्ति (उज्जैन) देशोंमें रहने पर भी उसमें मगधदेशीय लोग रहते थे, परिहारपक्षमें—(अनेक स्तुतिपाठक लोग रहते थे) । और वह राजभवन धन-समृद्धिसे परिपूर्ण होनेपर भी अर्थानावके कारण सब लोग वस्त्र-रहित होकर भ्रमण करते थे, परिहार पक्षमें—(बौद्ध सन्न्यासी लोग भ्रमण करते थे) ।

१. कचित् ‘चित्र’ इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

२. ...उपशोभितम्... ।

३. ...शिलीमुख... ।

४. महाकञ्चुकाध्यासितम् ।

५. ...अपरिमाण... शृङ्ग, शृङ्ग... ।

मद-परिमल-लोभ-निरन्तर-निलीन-मधुकर-पटल-जटिलैः कुलक्रमागतैकदात्तान्वधैरतुरकैर्महा-
प्राणतया अतिकर्कशतया च दानवैरिव अतिशयाकारैः सम्भाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरी-
ररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवल-
चामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनी सुरकुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवल-शयनतले
निषण्णं पितरमपश्यत् ।

‘आलोकये’ति च प्रतीहारवचनानन्तरम्, अतिदूरावनतेन चलित-चूडामणिना
शिरसा कृतप्रणामम्, ‘एहोहि’ इत्यभिदधानैः दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः, शयनतलादीषु-
च्छसित-भूर्तिः, आनन्दजल-पूर्यमाण-लोचनः समुद्रतपुलकतया सीव्यन्निव, एकीकुर्वन्निव

मल्लोभेन सुगन्धदुष्णया निरन्तरनिलीनं निरवकाशोपविष्टं यन्मधुकरपटलं भ्रमरसमूहः तेन जटिलैः
व्याप्तैः आलानस्तम्भैः हस्तिबन्धनस्तम्भैरिव विद्यमानैः । अनुरक्तैः कुलक्रमागतैः परम्परागतैः दयात्ता-
न्वधैः उच्चवंशैः महाप्राणतया नितान्तशक्तिकालितया अतिकर्कशतया अत्यन्तकठिनशरीरतया च कारणेन,
दानवैरिव दनुजैरिव अवलोक्यमानैः । अतिशयाकारैः अत्यन्तविशालस्वरूपिभिः, अत एव सम्भाव्यमान-
पराक्रमैः सम्भाव्यमानसाहसैः एतादृशः सर्वतः चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः आस्मरक्षकैः पुरुषैः
परिवृतं परिवेष्टितम् । इह ‘आलानस्तम्भैरिव दानवैरिव’ इत्युभयत्राऽप्युपमालङ्कारः ।

उमेति । उभयतः पार्श्वद्वये वारविलासिनीभिः गणिकाभिः अनवरतं निरन्तरम् उद्धूयमानानि
वीज्यमानानि धवलानि निर्मलानि चामराणि यस्य तं तादृशम्, अत एव अमलाभ्यां स्वच्छाभ्यां पुलिन-
तलाभ्यां पार्श्वद्वयवर्तिसिकतामयभागाभ्यां शोभते विराजते इति तस्मिन् तादृशे, मन्दाकिनीवारिणि
वियद्गङ्गासलिले सुरकुञ्जरम् पेरावतगजमिव, हंसवद्धवलं यत् शयनतलं शय्योर्ध्वदेशः तन्न निषण्णम्
उपविष्टम् । इह पार्श्वद्वये सिकतामयभागाभ्यां सह वीज्यमानचामराणाम्, वियद्गङ्गासलिलेन सह
धवलशयनतलस्य पेरावतगजेन च भूपतेरौपम्यमिति लुप्तोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

आलोकयेति । आलोकय ‘कुमार ! तातं निरीक्षस्व’ इति प्रतिहारवचनानन्तरं सहायातद्वारपाल-
कथनात्परम्, अतिदूरात् अतिदविष्टदेशात् अवनतेन नम्रेण, अत एव चलितः कम्पितः चूडामणिः शिरो-
रत्नं यस्य तेन तथोक्तेन शिरसा मस्तकेन, कृतो विहितः प्रणामो नतियेन तं तादृशं कुमारम्,
एहोहि आगच्छ आगच्छ इति वीक्षसायां द्विवचनम् । अभिदधानः ब्रुवाणः, दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं
भुजयुगलं बाहुद्वयं येन स. तादृशः । शयनतलात् शय्यातः, ईषच्छवसितमूर्तिः किञ्चिदूर्ध्वीकृतशरीरः,
आनन्दजलैः प्रमोदबाष्पैः पूर्यमाणे भ्रियमाणे लोचने नयने यस्य स तादृशः पिता तारापीडः, विनयावनतं
विनयगुणेन नम्रीभूतं तं चन्द्रापीडम्, समुद्रतपुलकतया स्वशरीरेषूपन्नरोमाञ्जतया सीव्यन्निव स्वशरीरेण

था, अत एव हाथी के मदजलकी सुगन्ध के लोभसे निरन्तर बैठे (चिपटे) हुए औरोंसे परिव्याप्त हाथी बाँधनेके
स्तम्भके समान वे विराजमान थे और महाराजका वंशपरम्परागत शरीर-रक्षा कार्य करते आरहे थे, एवं उच्चकुलमें
उत्पन्न हुए महाराजके प्रति विशेष अनुरक्त थे तथा महावीरता और अतिकर्कशताके कारण दानवगणके समान
वे देखनेमें आ रहे थे, आकृति बहुत बड़ी होनेके कारण ही उनमें अत्यधिक पराक्रम है ऐसा समझ लिया जाता
था । एवं वेदशाप महाराजके दोनों भागमें निरन्तर श्वेत चामर डुलाती थीं, उससे निर्मल पुलिन (बाहुकापय
तट) से परिशोभित आकाश-नङ्गाके जलमें पेरावत हाथीके समान राजा देखनेमें आता था ।

‘कुमार ! अपने पिताजी को देखिए’—इस प्रकार [साथ आय] द्वारपालके वचन सुननेके बादही चन्द्रा-
पीडने माथा झुकाकर पिताको प्रणाम किया, उस समय उसका चूडामणि चलायमान हो गया । इतनेमें—‘आओ
आओ’—यों कहते-कहते पिता तारापीडने दूरसे ही भुजाओंको फैला कर, पलंग परसे शरीरको कुछ ऊँचा
ठठाकर, विनय से नम्र हुए पुत्र चन्द्रापीड का आलिङ्गन किया । उस समय महाराजकी आँखें आनन्दके
आँसुओंसे भरी थीं, एवं समस्त शरीर में रोमाञ्च उत्पन्न (रोम खड़े) हो जानेके कारण राजा मानो अपने शरीर के

१. कचिद् ‘निरन्तर’ इति पदं नास्ति । २. महाप्रमाणतया । ३. अतिशयाकार, आशयाकारसम्भा-
व्यमान..., अतिशयाकारसम्भाव्यमान... । ४. हंसधवल । ५. आदरेणाभिदधानः । ६. उच्छसित... ।
७. ...आपूर्यमाण... । ८. ...पुलककण्टकतया । ९. एकीकुर्वन्निव तम् ।

पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृत-
मुत्तरीयमात्मीयं^१ ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतम् 'अपनये'ति शनैर्वदन्नम-
चरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव^२ निषसाद । अनन्तरं निहिते^३ चास्यासने राज्ञा
सुतनिर्विशेषमुपगृह्यो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्त्तमिव विस्मृतचामरोत्क्षेपनिश्चलानां वार-
विलासिनीनां साभिलाषैरनिल-चलित-कुवलय-दत्त-दाम-दीर्घैराजिह्वा-तरलतर-तारशारैरवलु-
प्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ, वत्स ! पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसां
यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा, सविनयमुत्थाय निवारितपरिजनो

सह स्यूतं विदधदिव, एकीकुर्वन्निव अमिश्रं विदधदिव गाढारलेषणादित्यभिप्रायः, पिबन्निव सप्रेमाव-
लोकनविधानादित्याशयः आलिङ्गितं परिषस्वजे । इह 'सीन्यन्निव' इत्यादि तिसृणां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्पर-
नैरपेक्षेण विद्यमानत्वाद् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आश्लिष्टः पश्चान्मुक्तस्त्यक्तश्च राजकुमारः, ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या
नागवह्नीदलपेटिकाधारिण्या पितुरित्यर्थः, सत्वरं शीघ्रम् आत्मीयं स्वोद्यम्, पिण्डीकृतं सङ्कोचनेन स्तूपो-
कृत्य राजकुमारस्य विष्टरीकृतमित्यर्थः उत्तरीयं वस्त्रम्, अपनय एतद् दूरीकुरु गुरोः समीपे विष्टरोपवेशन-
स्यायुक्तत्वादित्याशयः । शनैः मन्दं ब्रुवन् अग्रचरणेन पादाग्रेण तदुत्तरीयं समुत्सार्य दूरीकृत्य पितुश्चरण-
पीठसमीपे तातपादासननिकटे क्षितितल एव भूमावेव निषसाद् उपविवेश । अनेन विनयाधिक्यं व्यज्यते ।

अनन्तरमिति । वैशम्पायनश्च राज्ञा तारापीठेन सुतनिर्विशेषम् आत्मजसदृशम् उपगूढ आश्लिष्टः
सन् अस्य राजकुमारस्य चन्द्रापीडस्य अनन्तरं पश्चाद् निहिते स्थापिते आसने विष्टरे न्यषीदत् उपा-
विशत् । वैशम्पायनस्य सचिवात्मजत्वेऽपि विप्रत्वाद्भिष्टरे समुपवेशनं नायुक्तमित्यवधेयम् ।

मुहूर्त्तमिति । विस्मृताः राजपुत्रस्य अत्यधिकसौन्दर्यावलोकनोत्पन्नविस्मयवशाद्विस्मरणमुपगता
ये चामराणाम् उत्क्षेपा व्रीजनानि तैर्निश्चलानां निस्पन्दानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानाम्, साभिलाषैः
संसृष्टैः, अनिलचलितानां पवनान्दोलितानां कुवलयदलानां नीलोत्पलपत्राणां दाम माला तद्वत् दीर्घैः
आयतैः, अजिह्वा नितान्तकुटिला तरलतरा अत्यन्तचपलाश्च यास्ताराः कनीनिकाः तामिः शाराः चित्रिताः
तैस्तादृशैः, दृष्टिपातैः नेत्रप्रान्तैः अवलुप्यमानः पीयमानः इव राजकुमारः । मुहूर्त्तमिव कियत्समयं स्थित्वा
तत्र राजनिकटे स्थानं विधाय, हे वत्स, पुत्र ! गच्छ व्रज; पुत्रवत्सलां पुत्रहितां दर्शनलालसां स्वदवलोक-
नोत्कण्ठितां मातरं जननीम् अभिवाद्य पादग्रहणं विधाय यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः
सर्वा निखिला जननीः उपमातुः दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दय प्रमोदय इति पित्रा तारापीठेन विसर्जितो
विसृष्टः सविनयं सनञ्च यथा स्यात्तथा उत्थाय उत्थानं विधाय निवारितपरिजनः तत्रैव परिव्यक्तसेवकवर्गः

साथ चन्द्रापीडकी सिलाई करता था, गाढ़ आलिङ्गनसे मानो एककर लेता था, एवं क्षिण्व दृष्टिसे मानो पान
करता था । महाराजने चन्द्रापीडको आलिङ्गन कर छोड़ दिया । बादमें महाराजकी ताम्बूल-करङ्कवाहिनी (पानके
ढब्बेको धारण करने वाली) ने शीघ्रता से अपने उत्तरीय वस्त्र (दुपट्टा) को चौपेत कर चन्द्रापीड को बैठनेके
लिए आसन कर दिया । उस समय चन्द्रापीडने धीरेसे कहा—'इसे हटाओ' इस प्रकार कहते-कहते उसे
अपने ही पैरके अँगूठेसे एक तरफ सरका (विसका) कर, पिताके चरणोंके पास पृथिवी पर ही बैठ गया ।
महाराजने पुत्रके समान वैशम्पायनका भी आलिङ्गन किया, उस समय वैशम्पायन चन्द्रापीडके पीछे रक्खे
हुए आसन पर बैठ गया । इधर जब वैश्यायें चामर झुलाना भूलकर निश्चल भावसे खड़ी रहकर अभिलाषा
शुक्त कटाक्षसे चन्द्रापीडको मानो पान करने लगीं, उस समय आँखें, पवनसे हिलते-नीलकमलपत्रपङ्क्तिओंके
समान दीर्घ और टेढ़ी फिरती अत्यन्त चञ्चल पुतलियोंसे विचित्र हो गई थीं । चन्द्रापीडको थोड़ी देर उस
स्थानमें बैठने के बाद राजाने कहा—'जाओ, वत्स ! पुत्रवत्सला अपनी माताका अभिवादन कर एवं तुम्हारे दर्शन
की अभिलाषा रखने वाली सब माताओं को यथाक्रम दर्शन देकर आनन्दित करो' यों कहकर उसे विदा किया ।

१. आत्मताम्बूल... । २. करण्ड... । ३. समुत्सार्य क्षितितले । ४. अनन्तरनिहिते, अनन्तरवि-
निहिते । ५. ...कुवलयदाम... । ६. ...जिह्वित । ७. ...लालसाय ।

वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेन उपदिश्यमानवर्त्मा अन्तःपुरमाययौ । तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकैः शतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकज्जोलैः^१ समन्तात् परिवृतां शुद्धान्तर्वशिकैः^२ अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः सन्ध्याभिरिव सकललोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथालापवृत्तान्ताभिः^३ भूतपूर्वाः^४ कथाः कथयन्तीभिः इतिहासान् वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिर्जरत्प्रजिताभिर्विनोद्यमानाम्, उपरचित्तस्त्रीवेशभारेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षवरजनेन

वैशम्पायनद्वितीयः अन्तःपुरप्रवेशयोग्येन अवरोधप्रवेशोचितेन राजपरिजनेन राजसेवकवर्गेण उपदिश्यमानवर्त्मा उपदिश्यमानमार्गः अन्तःपुरम् आययौ समागतम् । इह 'अवलुप्यमान इव' इत्यत्र क्रियो-स्पृहालङ्कारः ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे चन्द्रापीडः, धवलाः श्वेता ये कञ्चुकाः वारवाणाः तैः अवच्छन्नानि आच्छादितानि शरीराणि देहा येषां तैः तादृशैः, अनेके ये शतसंख्याः तैः, वंशस्य भवनस्यान्तर्नियुक्ताः इत्यन्तर्वशिकाः शुद्धा निर्दुष्टाश्च ते अन्तर्वशिकाश्चेति तैः कञ्चुक्यादिभिरित्यर्थः 'अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वशिको जनः' इत्यमरः, क्षीरोदकज्जोलैः क्षीरसमुद्रमहातरङ्गैः श्रियं लक्ष्मीमिव, समन्तात् सर्वतः परिवृतां परिवेष्टितां 'मातरं प्रगणाम्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इह 'श्रियमिव' इत्युपमा ।

अतीति । किञ्चेति चार्थः । अतिप्रशान्तोऽतीव सौम्य आकारो मूर्त्तियांसां ताभिस्तादृशीभिः, कषायेण निर्वासेन रक्तानि रञ्जितानि अम्बराणि वस्त्राणि धारयन्तीति ताभिः, पद्मे कषायेण रक्तं रञ्जितमिव अम्बरं गगनं धारयन्तीति ताभिः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने ।

निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत् ॥' इति विश्वः ।

सकलैः समस्तैः लोकैः जनैः वन्द्याभिः वन्दनीयाभिः, सन्ध्याभिः सायंसमयैरिव विद्यमानाभिः । प्रलम्बाः लम्बायमानाः श्रवणपाशाः शोभनकर्णा यासां ताभिः । '.....पाशस्तु मृगपञ्चादिवन्दने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्यात् कर्णान्ते निकरार्थकः ॥ छान्नाद्यन्ते च निन्दार्थः, ... इति हेमः ।

सामुद्रिकशास्त्रे लम्बकर्णत्वमभिज्ञताबोधकमित्यवधेयम् । विदिता ज्ञाता अनेका बहवः कथाः उपाख्यानानि आलापः परस्परोक्तिप्रत्युक्तयः वृत्तान्ता लौकिकवार्ताश्च याभिस्ताभिः । पूर्व भूता इति भूतपूर्वाः कथा वत्सराजचरितप्रभृतिनि पुरातनोपाख्यानानि कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः इतिहासान् महाभारतप्रभृतीन् वाचयन्तीभिः व्याख्यापयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः धारयन्तीभिः अनन्तर-व्याख्याप्रनायेत्याशयः । धर्मोपदेशान् निवेदयन्तीभिः बोधयन्तीभिः जरत्प्रजिताभिः वृद्धसंन्यासिनीभिः, विनोद्यमानां तैस्तैः यत्नैः सन्तोष्यमाणाम् ।

उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीवेशभारः योषितुल्यवलकेशपाशधारणादिवेशनिकरः येन

तत्र चन्द्रापीड विनयके साथ उठ कर, परिजनादिकों को साथ आनेसे रोक कर, केवल वैशम्पायनके साथ अन्तःपुरमें प्रवेश करने योग्य राज-परिजनके बताये हुए मार्गसे रनिवासमें आ गया ।

चन्द्रापीडने रनिवासमें उपस्थित होकर माता विलासवती को प्रणाम किया । पहले क्षीरसागर की महातरङ्गोंने जिस प्रकार लक्ष्मी देवीको परिवेष्टित किया था, उसी प्रकार सफेद कञ्चुक (अङ्गरखाओं) से आच्छादित शरीरवाले एवं निर्दुष्ट स्वभाववाले कतिपय कञ्चुकीगण, महारानी विलासवतीको घेर कर खड़े थे । अत्यन्त शान्त आकृति वाली, जोगिये वस्त्र धारण करनेवाली एवं सन्ध्या के समान सब लोगोंके प्रणाम करने योग्य अधिकतर वृद्ध परिव्राजिकाएँ वहाँ उपस्थित थीं । उनके सुन्दर कान लम्बे थे । वे अनेक कथा-लौकिक वृत्तान्त और परस्पर आलाप करना जानतीं थीं । उन सबोंके बीचमें कोई-कोई प्राचीन समयकी पवित्र कथा कह-कर, कोई-कोई महाभारतादि इतिहास ग्रन्थकी व्याख्या कर, कोई-कोई पुस्तकें लेकर, और कोई-कोई धर्मोपदेश सुना कर महारानी का मन बहला रही थीं । कियोंके वेध धारण कर एवं अत्युज्ज्वल आभूषणों से भूषित होकर नपुंसक

१. परिजनेन । २. नैक... । ३. ...जलकज्जोलैः । ४. शुद्धान्तान्तर्वशिकैः । ५. ...कथावृत्तान्ताभिः । ६. भूतपूर्वाः । ७. कचिच्च 'पुण्याः' इत्यधिकः पाठो विद्यते । ८. वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि, दधती-भिर्धर्मोपदेशान्, निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथाः । ९. ...भावेण ।

संसेव्यमानाम्, अनवरत-विधूयमान-वालन्यजनकलापाम्, अङ्गनाजने च वसनाभरण-कुसुमपटवासताम्बूल-तालवृन्ताङ्गराग-भृङ्गार-धारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोध-रान्तरावलम्बित-मुक्तागुणाम्, अचल-द्वय-मध्य-प्रवृत्तगङ्गा-प्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्न-दर्पण-पतित-मुख-प्रतिबिम्बाम्, अर्क-बिम्बप्रविष्टशशिमण्डलामिव दिवं समुपसृत्य मातरं प्रणनाम ।

सा तु तं ससम्भ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासम्पादनदत्ते पार्श्वपरिवर्त्तिनि परिजने स्वयमेव

तेन तादृशेन, तथा गृहीतं स्वीकृतं विकटम् अतिस्वच्छं प्रसाधनम् अलङ्करणक्रिया येन तेन, वर्षवरजनेन नयुंसकमण्डलेन संसेव्यमानां समुपास्यमानां । वर्षवरलक्षणं यथा कामन्दकीनीतिसारे—

‘ये स्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥’

अनन्तरतेति—अनवरतं निरन्तरं विधूयमानः सेवकवर्गः संवीज्यमानः वालन्यजनकलापः चामर-निकरो यस्यास्तां तादृशीम् ।

अङ्गनेति । वसनानि वस्त्राणि आभरणानि भूषणानि कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासान् रक्तचूर्णविशो-पान्, उक्तञ्चैतल्लक्षणं वरादेण—

‘स्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलाङ्गेन संयुतश्चूर्णः । पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन ॥’

ताम्बूलानि नागवल्लीदलानि तालवृन्तानि व्यजनानि ‘व्यजनं तालवृन्तकम्’ इत्यमरः, अङ्गरागान् कुङ्कुमश्रीखण्डादीन्, भृङ्गारान् सुवर्णकृतजलपात्रविशेषान् ‘भृङ्गारः कनकालुकाः’ इत्यमरः, एतांश्च धार-यतीति तेन तादृशेन, मण्डलोपविष्टेन सर्वतो वस्तुलरूपेणासेदुषा, अङ्गनाजनेन परिचारिकावर्गेण उपास्य-मानां सेव्यमानाम् ।

पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोः अन्तरे मध्ये अवलम्बितो लम्बायमानः मुक्तागुणः मौक्तिकदाम यस्यास्तां तादृशीम्, अत एव अचलद्वयमध्ये पर्वतद्वयान्तराले प्रवृत्तः प्रसृतः गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्यास्तां तथोक्तां मेदिनीं वसुन्धरामिव विद्यमानाम् ।

इह पर्वतयुगलेन सह अत्युच्चवज्जस्य, भागीरथीप्रवाहेण मौक्तिकदाम्नः, वसुन्धरया च विलास-वत्या औपम्यमित्युपमालङ्कारः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्यते ।

आसन्नेति । आसन्नः समीपामिमुखस्थः दर्पणो मुकुरः तत्र पतितं मुखप्रतिबिम्बं यस्याः तां तादृ-शीम्, अत एव अर्कबिम्बे रविमण्डले प्रविष्टं समसूत्रपातन्यायेनाधो वर्त्तमानं शशिमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां तां दिवं गगनमिव विद्यमानाम् । अमावस्यायां नक्षत्रमण्डले समसूत्रपातन्यायेन रविमण्डलादधः शशिमण्डलं तिष्ठति । मातरं समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य प्रणनाम नमश्चक्रे । इह आदर्शस्य सूर्यबिम्बौप-म्यम्, मुखस्य शशिमण्डलौपम्यम्, विलासवत्या अमावास्यौपम्यमिति पूर्ववदुपमालङ्कार एव ज्ञेयः ।

तेति । तुः पुनरर्थः । सा विलासवतीससम्भ्रमं शीघ्रम्, पादपतितं चन्द्रापीडम् उत्थाप्य, पार्श्वपरि-वर्त्तिनि समीपस्थाधिनि परिजने परिचारिकागणे आज्ञासंपादनदत्ते नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि विद्यमानेऽपि

(हिजरे), महारानी की सेवा करते थे । कुछ परिचारिकाएँ बराबर चामर डुला रही थीं । अन्यान्य परिचारिकाएँ कपड़े, गहने, फूल, पटवास (अवीर, अथवा जिससे वस्त्र सुगन्धित किया जाय), पान, तालपत्रके पंखे, अङ्गलेपनके द्रव्य और शारिराँ लेकर, चारों ओर मंडलाकारसे बैठ कर सेवा करती थीं । स्तनोंके बीचमें मुक्ताहार लटक रहा था, अत एव दो पर्वतोंके बीचमें बहते गङ्गाप्रवाहसे युक्त पृथिवीके समान वह देखने में आ रही थी । समुखवर्ती एक दर्पण (ऐनक) में उसके मुखका प्रतिबिम्ब पड़ रहा था, जिससे सूर्यमण्डलमें चन्द्रमण्डलके प्रवेश करने पर आकाशके समान वह विराजमान थी ।

महारानी विलासवतीने झट चन्द्रापीडको उठा कर आज्ञापालन करनेमें निपुण परिजनोंके पासमें रहने

१. उपसेव्यमानाम् । २. ‘‘अभिधूयमान’’ । ३. क्वचित् ‘ताल’ इति पदं नास्ति । ४. पयोधर विलम्बि...पयोधरविलम्बित... । ५. अचलमध्यसवर्गङ्गा, अचलद्वयप्रवृत्तगङ्गा । ६. दिक्समुपसृत्य, दिवसत्रयम् । ७. ननाम । ८. तु ससम्भ्रममुत्थाप्य ।

कृतावतरणमङ्गला, प्रस्तुत-पयोधर-क्षरत्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तः शुभशतान्यभिधायन्ती मूर्धन्युपाधाय तं सुचिरमाशिश्लेष ।

अनन्तरञ्च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाशिलष्ट-वैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयाद-वनितले समुपविशन्तम्, आकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती ।

ससम्भ्रम-परिजनोपनीतायामासन्त्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरा-लिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परासृशन्ती विलासवती तम-वादीत्—‘वत्स ! कठिनहृदयस्ते पिता, येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमति-महान्तमियन्तं कालं लम्बिता । ‘कथमसि’ सोढवानतिदीर्घाभिमां गुरुयन्त्रणाम् ?’ अहो !

स्वयमेव आत्मनैव कृतं विहितम् अवतरणमङ्गलं यानावतरणसामयिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपरूपं मङ्गला-चरणं यथा सा तादृशी सती, प्रस्तुतौ सुतावलोकनेन क्षीरस्यन्दिनौ यौ पयोधरौ वक्षोजौ ताभ्यां चरतां निःसरतां पयोविन्दूनां दुग्धकणानां छलेन व्याजेन द्रवीभूय तरलीभूय निर्गच्छतेव नियतिव, स्नेहाकुलेन प्रेमपूर्णं हृदयेन चेतसा करणेन, अन्तर्मध्ये शुभशतानि राजपुत्रस्य चेमाधिक्यम् अभिधायन्ती अभि-विशन्तयन्ती, मूर्धनि मस्तके आधाय आध्राणं (चुम्बनं) विधाय सुचिरं चिरसमयं तम् आशिश्लेष आलि-ङ्गि । इह ‘निर्गच्छतेवे’ति अपह्वसहितोत्प्रेक्षा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरम् आश्लेषानन्तरम्, तथैव चन्द्रापीडवदेव कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं समुपचारः अवतरणमङ्गलं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा आशिलष्ट आलिङ्गितो वैशम्पायनो यथा सा तादृशी विलासवती स्वयम् उपविश्य विनयात् नम्रात् अवनितले भूतले समुपविशन्तम् आसेदिवांसम् अनिच्छन्तमपि अतिशैशवेन बालकवल्कोडमारोडुमनभिलषन्तमपि चन्द्रापीडं बलात् हठात् आकृष्य आकर्षणं कृत्वा उत्सङ्गं क्रोडम् आरोपितवती आरोपयामास, जननी वात्सल्यस्यालौकिकत्वादित्याशयः ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण शीघ्रतापरेण परिजनेन परिचारिकावर्गेण उपनीतायाम् उपस्थापितायाम् । आसन्त्यां वेष्टासने—

‘वेष्टासनमासन्धी श्री वृषी व्रतिकासनम् ।’

इति रामाश्रमी । वैशम्पायने च उपविष्टे निषण्णे सति चन्द्रापीडं पुनः पुनः भूयो भूयः आलिङ्ग्य आशिल्लभ्य ललाटदेशे भागप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोः मुहुर्मुहुः वारंवारं करतलेन स्वहस्ततलेन परासृशन्ती आमर्शने विदधती सती विलासवती तम् अवादीत् अवोचत् ।

वत्सेति । वत्स हे पुत्र !, ते तव पिता कठिनहृदयः कठोरचित्तः येन हेतुना ईदृशीयम् आकृतिः आकारः त्रिभुवनलालनीया त्रिविष्टपनिवासिभिरेव लोकैः प्रेम्णैव समीपे पालनीया, अत्यन्तमृदुललित-त्वादित्याशयः । अतिमहान्तम् अतिदीर्घम् इयन्तं कालम् एतावत्प्रमाणसमयं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता अतिदीर्घां अतिमहासमयव्यापिनीम् इमां गुरुयन्त्रणां पाठशालायां पाठकगणकत्तुं कावरोधक्लेशम्, कथं पर भी अपनेसे ही उसके नवागमनका मङ्गलाचार (उतारा) किया । उस समय स्तनों में से रिसती दूधकी बूँदों के बहानेसे महारानीका हृदय मानों तरल होकर बाहर निकल रहा था, महारानीने उस हृदयसे चन्द्रापीडका सैकड़ों मङ्गलों का चिन्तन करती हुई, उसके मस्तकको सँघ कर बहुत देर तक उसका आलिङ्गन किया ।

उसके बाद उसी मांसे ही यथोचित मङ्गलाचारपूर्वक वैशम्पायनका भी आलिङ्गन कर स्वयं-वैठी । चन्द्रापीड भी विनयवश पृथिवी पर ही बैठना चाहता था, किन्तु बैठनेकी इच्छा न होने पर भी महारानीने बलपूर्वक उसे खींच कर अपनी गोदमें बैठा लिया ।

इधर दासियोंने शीघ्रतासे एक बेंतकी कुरसी ला दी, उस पर वैशम्पायन बैठ गया । बाद में महारानी विलासवती चन्द्रापीडको बार-बार छाती से लगा कर, ललाट, छाती और कन्धों पर बारम्बार हाथ फेरती हुई कहने लगी—‘वत्स ! तुम्हारे पिताका हृदय कठोर है; क्यों कि उन्होंने ऐसी त्रिभुवन-लालनीय आकृति एवं रूपको इतने समय तक ऐसा बड़ा क्लेश सहन कराया । तुम कैसे इतने अधिक समय तक गुरुकों (शिक्षकों) का

१. कृतावतारणका । २. ‘प्रस्तुत’, अपस्तुत । ३. निर्गतिव । ४. शतानां ध्यायन्ती, शता-नीवाभिधायन्ती । ५. समुपचाराशिलष्ट । ६. समुपाविशन्तमाकृष्य । ७. ससम्भ्रम । ८. ईदृश । ९. कथमपि । १०. गुरुजनयन्त्रणाम् ।

बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्वैर्यम् । अहो ! विगत-शिशुजन-क्रीडा-कौतुक-लाघव-
अर्भकस्यापि ते हृदयम् । अहो ! गुरुजनस्योपरि भक्तिसाधारणी सर्वथा । यथा पितुः
प्रसादात् समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकि^१ तोऽसि, एवमचिन्मैव कालेनानुरूपभिर्बभूविरु-
धैतमालोकयिष्यामि^२ इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिबिम्बगर्भे विकच-कम-
लकृत-कर्णपल्लवावतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवञ्च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण
सर्वान्तःपुराणि दर्शनेन नन्दयामास^३ । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितम् इन्द्रायुधमारुह्य
तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

केन प्रकारेण सोढवानसि मर्षणाशीलो जातः ? आश्चर्यं चेह अहोशब्दत्रयम् । बालस्यापि शिशोरपि ते तव
कठोरस्येव परिपक्वावस्थायुक्तलोकस्येव महद्वैर्यम् । अर्भकस्यापि बालकस्यापि ते तव हृदयं चित्तम्, विगतं
शिशुभूतं शिशुजना बालकवर्गाः तेषु क्रीडाकौतुकं समुचितखेलाकुसुहलं तेन लाघवं लघुत्वं चापश्यं यस्मा-
त्तत्प्रयोजकम् । गुरुजनस्य विकचवर्गस्य पूज्यवर्गस्य वा उपरि सर्वथा असाधारणी असामान्या सर्वाधिकेष्टार्थ-
भक्तिः आदर्शपूर्वकावलोकनम् । अन्यथेयन्तं कालं यावत् विद्यालये गुरुयन्त्राणां न सहेयाः अनेन प्रकारेण
विनयप्रणामादिकञ्च न कुर्यात् इत्याशयः । यथा पितुर्जनकस्य प्रसादात् माहात्म्यात् समस्ताभिः सकलाभिः
विद्याभिः आन्वीक्षिकीप्रभृतिभिः उपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि, एवं तथा पितुः प्रसादेनैव
अचिरेण कालेन अल्पेन समयेन अनुरूपभिः योग्याभिः वधूभिः स्नुषाभिः उपेतं सहितम् आलोकयि-
ष्यामि निराश्रित्ये ।

इतीति । इत्येवम् अनेन प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा, लज्जास्मितेन त्रयेषुशब्देन अवनतं शिशुचान्द्रव्यैक-
वधूनामाकर्णजात् हितं विधाय त्रयया तन्मयदनमित्यर्थः, एवं चन्द्रापीडम्, आत्मनो निजस्य मुखस्य
चदनस्य प्रतिबिम्बं गर्भे मध्ये यस्य तस्मिन् तादृशे, चन्द्रापीडस्य निजलगादस्य निकटे निजमुखनयना-
विस्मयाशयः, अतएव विकचकमलेन विकसितपङ्कजेन कृती विहिता कर्णपल्लवा भवणकिसलयानामेव
अवतंसः कर्णभूषणं यत्र तथोक्त इव कर्णभूषणीकृतकमलसहिते इव विद्यासने इत्यर्थः कपोले गण्डे पर्य-
चुम्बत् चुम्बनं विहितवती विलासवतीति शेषः ।

इह प्रस्तुटितपद्मेन कर्णभूषणकरणस्योत्प्रेक्षणात् क्रियोष्पेक्षा सा च पदार्थदेतुककान्तलिङ्गाङ्कारेण
सङ्गीर्यते । अतएव हि विलासवतीवदनस्य विकचकमलसदृशत्वं ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

एवञ्चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुरन्तिकेऽपि नातिचिरमेव किञ्चित्कालमेवेत्यर्थः, स्थित्वा
अवस्थानं विधाय क्रमेण आनुपूर्व्येण सर्वान्तःपुराणि समस्ता अवरोधस्थाः स्त्रियः दर्शनेन अवलोकनेन
नन्दयामास प्रमोदयामास । निर्गत्य निःसृत्य च राजकुलद्वारावस्थितं राजभवनप्रतोलीमार्गस्थितम् इन्द्रा-
युधम् अश्मत् आरुह्य तत्रोपविश्येत्यर्थः, तथैव पूर्ववदेव तेन पूर्वोक्तेन राजपुत्रलोकेन नृपाभ्यज्जवर्गेण अनु-
गम्यमानः अनुगम्यमानः शुकनासं प्रधानामाद्यं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अयासीत् आगच्छत् ।

नियन्त्रण सहन किये हो ? कितना आश्चर्य ! बालक होने पर भी पूर्णवयस्क व्यक्तिके समान तुम्हारे गुरुतर
कार्यको देखती हूँ । विशेष आश्चर्य तो यह है कि—बालक होने पर भी—तुम्हारे हृदयसे शिशुजनोचित
क्रीडा-कौतुकी चपकता दूर हो गई है । और भी आश्चर्यका विषय यह है कि—गुरुजनों पर सब प्रकारसे
तुम्हारी असाधारण भक्ति देखती हूँ । तुम्हारे पिताके प्रसादसे सर्वथा आज मैं तुमको जिस प्रकार समस्त विद्यासे
परिपूर्ण देख सकी हूँ, इसी प्रकार थोड़े समयके मध्यमें ही अनुरूप बहुओं-सहित देखूँगी । विलासवतीके इतना
कड़वे पर चन्द्रापीडने लज्जा और मुकुराहटके साथ (कारण) अपने मुखको नीचे झुका लिया, उस समय
विलासवतीने उसके गाल पर चुम्बन किया, तब विलासवतीके मुखका प्रतिबिम्ब चन्द्रापीडके गाल पर गिरनेसे
इस प्रकार प्रतीत होने लगा मानों, झिल्ले कमलके द्वारा उस पर कानका आभूषण बनाया गया हो । इस प्रकार वहाँ
पर भी अधिक समय तक न रह कर चन्द्रापीडने अन्तःपुरमें रहनेवाली समस्त स्त्रियोंकी कामना दर्शन देकर
आनन्दित किया । फिर वहाँ से बाहर आकर, राजभवनके दरवाजेके समीप खड़े इन्द्रायुध पर बैठ, पहलेके
अनुसार ही, वह समस्त राजपुत्रोंके साथ, शुकनाससे मिलनेके लिए गया ।

१. विगलित । २. अर्भकत्वे त्वयि, अर्भकत्वेऽपि ते, अर्भके ते । ३. असाधारणा । ४. सर्वा ।

५. अवलोकते । ६. अत्र क्वचित्पुस्तके 'एव' कारी न दृश्यते । ७. दर्शनेनानन्दयामास । ८. राजकुलद्वारा
वहिः स्थितम् ।

यामावस्थित-विविध-गज-घटा^१-सङ्कटम्, अनेक-तुरङ्ग-सहस्र-सम्बाधम्, अपरिमित-जन-समूह-सम्मर्द^२-सङ्कुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रबालैरनेककार्योगतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशाखाञ्जनेनमीलितबुद्धिलोचनैः^३ चीवरच्छद्धानां^४ विनयानुरागिभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधौरेयैः, रक्तपटैः^५ पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिशमासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानाञ्च सामन्तानां जघनोपविष्ट-पुरुषोत्सङ्ग-स्थितद्विगुणित-कुथाभिः^६ अतिचिरावस्थान-निर्वेद-प्रसुप्ताधोरणाभिरपर्याणाभिः सपर्याणाभिश्च निश्चलाव-

यामेति । यामावस्थिताः प्रतिप्रहरं परिवृत्त्य परिवृत्त्य स्थिता ये गजा हस्तिनः तेषां घटया समूहेन संकटम् आकुलम् । इत आरभ्य नपुंसकलिङ्गानि द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'शुकनासगृहद्वारम्' इत्यस्य विशेषगानि । अनेकैः बहुभिः तुरङ्गसहस्रैः घोटकनिकरैः सम्बाधं सङ्कीर्णम् ।

'सङ्कटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ।

सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं.....

इत्यमरः । अपरिमिताः असंख्येया ये जना लोकाः तेषां समूहस्य सङ्घस्य सम्मर्देन परस्पराघातेन सङ्कुलं व्याप्तम् ।

एकदेशेति । एकदेशे एकस्मिन् भागे उपविष्टैः निषण्णैः सहस्रशो बहूनि निबद्धानि कृतानि चक्रबालानि मण्डलानि वत्तलरूपेणावस्थानानि यैस्तैः तादृशैः, अनेककार्यागतैः पृथक् पृथक् उद्देशेनोपस्थितैः दर्शनोत्सुकैः अवलोकनायोक्तण्ठितैः शुकनाससाक्षात्कारेच्छुकैरित्यर्थः समन्ततः चतुर्दिक्षु सर्वविषयेष्वित्यर्थः, विविधानि अनेकप्रकाराणि शास्त्राण्येव अञ्जनानि कज्जलानि तैरुन्मीलितानि विकासं प्रापितानि बुद्धयोमतय एव लोचनानि नयनानि येषां तैस्तादृशैः । चीवराणि बौद्धभिन्नुपचारणानि छद्धानां कपटेन, विनये धर्मशिक्षायाम् अनुराग एव अनुरागः रञ्जनद्रव्यं विद्यते येषां तैस्तथोक्तैः धर्मानुरागरूपेण रङ्गेण रञ्जितैः धर्मपटैरिव बौद्धव्यवहारसिद्धवस्त्रविशेषैरिव, धर्मपटाश्च येषु पटेषु धर्मशासनान्युल्लिख्य अन्तेवासिभ्यः प्रदर्श्यन्ते ते बोध्याः । अवगुण्ठितैरिव आच्छादितशरीरैरिव विद्यमानैः । शाक्यमुनेः शाक्यसिंहस्य अर्कबान्धवतपस्विनः शासनपथे उपदिष्टधर्मविषये धौरेयाः धुरन्धराः अग्रगण्याः तैस्तादृशैः, रक्तपटैः रक्तवस्त्रधारिभिः, पाशुपतैः महेश्वराराधकैः द्विजैर्विप्रैश्च दिवानिशम् अहोरात्रम् आसेव्यमानं शुकनासप्रेम्णोपास्यमानम् ।

इह 'विविधशाखाञ्जनेत्यादौ शास्त्रेष्वञ्जनस्वारोपस्थ बुद्धिषु नेत्रस्वारोपं प्रति कारणत्वात् परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'धर्मपटैरिव' इत्यत्र हि बौद्धभिन्नुभिर्यानि चीवराण्यङ्गेषु धारितानि तेषु धर्मपटत्वमुल्लेखते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वस्तुतस्तु धर्मपटैरेव ते आवृताः । अनुराग इति शिल्पस्य, ततश्च श्लेषो-स्थापिता सांप्लवा क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

अभ्यन्तरेति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यन्तरप्रविष्टानां निजनिजकार्यसम्पादनाय अभ्यन्तरे शुकनासान्तिकं प्राप्तानां सामन्तानां स्वदेशपार्श्ववर्त्तिभूपतीनां शतसहस्रशः 'करिणीभिः' इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । जघनेषु तासां हस्तिनीनां कट्या अग्रिमप्रदेशेषु उपविष्टानां निषण्णानां पुरुषाणां तत्तत्सामन्तपरिचारकजनानाम् उत्सङ्गेषु क्रोडेषु विद्यमाना द्विगुणिताः आरोहिसामन्तानामवतरणान्तरमेव अपसार्य द्विगुणभागे सङ्कोचिताः कुथाः पृष्ठास्तरणानि यासां ताभिः तादृशीभिः । अतिचिरं सामन्तानां विलम्बमधिक

क्रमसे शुकनासके भवनके दरवाजे पर जाकर उपस्थित हुआ । वह दरवाजा प्रत्येक प्रहरमें परिवर्त्तित अनेक प्रकारके हाथियोंसे व्याप्त था, एवं अधिकतर घोड़ोंसे परिपूर्ण और अगणित मनुष्योंके सङ्घर्षसे दुर्गम था । उसके एक भागमें शाक्यसिंहके उपदेश मार्गमें अग्रगण्य अधिकतर बौद्ध संन्यासी एवं रक्तवस्त्रधारी शिवोपासक ब्राह्मण, चारों ओर हजारों मण्डल बनाकर दिन-रात बैठे रहते थे । वे अपने भिन्न-भिन्न कामोंके लिए आए हुए थे, एवं सब लोग शुकनासका दर्शन करनेके लिये उत्सुक थे । विविध शास्त्ररूप कज्जलने, सभी विषयोंमें ही उन लोगोंके ज्ञान-नेत्रको उन्मीलित किया था । और बौद्ध संन्यासीगण कौपीन (लोंगी) धारण करनेके बहाने, धर्मशिक्षा द्वारा धर्ममें अनुरागरूप रञ्जन द्रव्यसे रंगे हुए धर्मपटसे मानो, शरीरको आच्छादित

१. ...गन्धगज...

२. ...समूहसहस्रसम्मर्द...

३. उन्मीलितप्रतिभैः ।

४. रक्ताम्बरच्छद्धानां

गुरुविनयानुरागिभिः ।

५. रक्तपादैः ।

६. स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित ।

७. संगस्थितद्विगुणकुथाभिः ।

८. धोरणाभिः सपर्याणाभिः ।

स्थानप्रचलायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णम्, शुकनास-गृहद्वारमासाद्य, सत्वर-
प्रधावितैर्द्रादेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण
एव तुरङ्गात् अवततार ।

द्वारदेशावस्थापित-तुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारित-परिजनै-
स्तत्प्रतीहार-मण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थि-
तैरुत्थाय प्रणम्यमानः तथैव च प्रचण्ड-प्रतीहार-हुङ्कार-भय-मूकीभवत्परिजनानि प्रचलित-
सभयम् अवस्थानेन अवस्थित्या यो निर्वेदः खेदः तेन प्रसुप्ता निद्रां प्राप्ता आधोरणा हस्त्यारोहा यासां
ताभिस्तादृशीभिः ।

‘आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः’ । इत्यमरः ।

अपर्याणाभिः पृथक्कृतपत्न्ययनाभिः, सपर्यणाभिः, प्राग्वदेव पत्न्ययनसहिताभिश्च निश्चलावस्थानेन
निष्क्रियरूपेणावस्थित्या प्रचलायिताभिः निद्रावेशेन घूर्णिताभिः ‘घूर्णितं प्रचलायितम्’ इत्यमरः,
करिणीभिः हस्तिनीभिः आकीर्णं सङ्कुलम् ।

सत्वरैति । सत्वरप्रधावितैः सम्मुखस्थितजनदूरीकरणाय शीघ्रं पुरोगतैः, द्वारदेशावस्थितैः प्रतोली-
देशे विद्यमानैः प्रतीहारपुरुषैः द्वारपालजनैः अनिवार्यमाणोऽपि राजपुत्रः चन्द्रापीडः राजकुल इव राज-
भवन इव बाह्याङ्गण एव भवनादबहिश्चत्वर एव । कस्यापि भवने सवाहनप्रवेशस्यानुचितत्वादित्याशयः ।

द्वारैति । अपि च द्वारदेशे प्रतोल्याम् अवस्थापितः रक्षितः तुरङ्गः अश्वो येन स तादृशो राजपुत्रः,
वैशम्पायनं शुकनासात्मजम् अवलम्ब्य आलम्ब्य पुरः प्रधावितैः अग्रतो द्रुतप्रचलितैः समुत्सारितपरि-
जनैः सम्मुखमार्गाद् दूरीकृतसमन्तादागतपरिचारकैः तत्प्रतीहारमण्डलैः तद्द्वारपालगणैः उपदिश्यमान-
मार्गः प्रदर्श्यमानपथः ।

तथैवेति । तथैव यथा राजभवने तथैवेत्यर्थः । चलिताः शिरोऽवनमनसमये कम्पिताः मुकुटानां
शिरोभूषणानां कोटयः अग्रभागा येषां तैस्तादृशैः, सेवासमुपस्थितैः शुकनाससन्तोषाय प्राप्तैः, नरेन्द्रवृन्दैः
राजमण्डलैः उत्थाय उत्थाय पुनःपुनरुत्थानं विधायेत्यर्थः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः ।

तथैवेति । प्रचण्डो भीषणो यः प्रतीहारहुङ्कारः द्वारपालापसारणसूचकशब्दः तेन यद्भयं कोलाहलेन
राजपुत्रतस्त्रासः तेन मूकीभवन्तः मौनतां समाश्रयन्तः परिजनाः परिचारिका येषु तानि तादृशानि ।
तथा प्रचलिताः प्रतीहारगणैः हृता या वेत्रलता वेतसयष्टयः ताभिः चकितं शङ्कितं यस्तामन्तचक्रं स्वायत्त-
राजमण्डलं तस्य चरणशतेन पादन्त्याससमूहेन चलिता कम्पिता वसुन्धरा पृथ्वी येषु तानि तादृशानि-
कच्चान्तराणि भिक्षान् भिक्षान् प्रकोष्ठान् निरीक्षमाणः समवलोकयन् ।

क्रिये थे । छोटे-छोटे अधीन राजा लोग शुकनासका दर्शन करनेके क्रिये अन्दरमें प्रवेश किये थे, उनका वह दरवाजा
छाखों हथिनियोंसे भरा हुआ था । वे बहुत देर तक निश्चलभावसे खड़े रहनेके कारण निद्राके आवेशमें घूमती
रहती थीं । उन सबोंके बीचमें अनेक हथिनियोंको ऊपर से पत्न्ययन (जीन) समेट कर रख लिया गया था, एवं
कितने के ऊपर पत्न्ययन (जीन) पहलेकी तरह फैलाया हुआ ही रखा हुआ था । और उन राजाओंके परिचारक
गण उन हथिनियोंके जघन पर बैठकर, उनके पीठपर बिछाये हुए दोहरी लपेटी झूलको गोंदमें रख लिये थे । एवं
बहुत देर तक राह देखनेसे थक कर उनके महावत निद्रावश हो गये थे । चन्द्रापीडको वहाँ उपस्थित होने पर
दरवाजेके पास खड़े द्वारपालगण आगे आगे शीघ्रतासे जाने लगे, किन्तु किसीके द्वारा चन्द्रापीड को घोड़ेके साथ
प्रवेश करनेमें निषेध (रुकावट) न करने पर भी वह राजभवनके समान बाहरके आँगनमें ही घोड़े से उतर पड़ा ।

बाद में दरवाजे के पास घोड़ेको खड़ा कर वैशम्पायनका हाथ पकड़ कर प्रवेश करने लगा । उस समय
भवनके द्वारपालगण, चारों ओरसे आये हुए लोगोंको सामनेसे हटाते आगे आगे मार्ग बता कर जाने लगे ।
शुकनासके सन्तोषके लिए आये हुए नानादेशीय राजा लोग पहलेके अनुसार ही उठ उठ कर प्रणाम करने लगे,
उस समय उन लोगोंके मुकुटका अग्रभाग कम्पित होता था । चन्द्रापीड देखते देखते पहलेके अनुसार ही एक एक
चौकोसे अन्यान्य चौकोंमें जाने लगा । उन सभी जगहोंमें द्वारपालोंके प्रचण्ड हुङ्कारके भयसे परिजनवर्ग चुप

१. बाह्याङ्गे । २. तुरगात् । ३. अवस्थित... । ४. तथैव च प्रतीहार...तथैव प्रतीहार । ५. कश्चित्
पुस्तके ‘च’ इत्यधिकः पाठो नोपलभ्यते ।

वेत्रलता-चकित-सामन्त-चक्र-चरण-शत-चलित-वसुधराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणः, तथैव च नव-नव-सुधावदात-प्रासाद-सहस्र-निरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्रनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेक-नरेन्द्र-सहस्रमधीपविष्टम् अपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुक्रनासं ववन्दे ।

शुक्रनासस्तं ससम्भ्रममुत्थाय आनुपूर्व्येण उत्थित-राजलोकैः सादरमभिमुखदत्तावि-रलपदः प्रहर्ष-विस्फारितलोचनागतानन्व-अलकणः सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनाविव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु

तथैवेति । मवननवा नूतनाः सुधावदाताः चूर्णादिलैर्हज्जवलाः प्रासादाः अट्टालिकाः तेषां सहस्रेण समूहेन निरन्तरं निरवकाशं व्यास्रम्, अत एव द्वितीयं राजकुलं राजभवनमिव विद्यमानं शुक्रनासभवनं विवेश प्रविष्टवान् । इह 'राजकुलमिव' इति ब्रह्मोद्देशः ।

प्रविश्येति । उपदर्शितः प्रकटितो विनयो नम्रता येन स तादृशः, अनेके बहवो ये नरेन्द्राः सामन्ताः तेषां सहस्राणि समूहाः तेषां मध्ये उपविष्टं संनिषण्णम् अत एव अपरम् अन्यं पितरं तारापीडमिव विष-मानम्, तथापि तथैव नरेन्द्रसहस्रमध्योपवेशनादित्याशयः । दूराद्विष्टादेव अवनतेन नम्रीभूतेन मौलिना शिरसा शुक्रनासं ववन्दे नमश्चक्रे । इहाप्युत्तालङ्कारः ।

शुक्रनास इति । ससम्भ्रमं शीघ्रं तं चन्द्रापीडम् उत्थाय आनुपूर्व्येण यथाक्रमानुसारेण उत्थितः राजलोको भूपमण्डलं यस्मात् स तादृशः, अभिमुखे चन्द्रापीडसमूहे दत्तानि विहितानि अविरलानि साम्राज्याणि पदानि पादद्वेषा येन स तादृशः दूरादेव तेन कृतप्रणामत्वादित्याशयः, तथा प्रहर्षेण अतिप्रमो-देन विस्फारितयोः विस्तारितयोः लोचनयोनयनयोः आगता आयाता आनन्दजलकणाः प्रमोदाश्रुबिन्दवो चस्य स तादृशः शुक्रनासः प्रेम्णा स्नेहातिशयेन वैशम्पायनेन निज्जात्मजेन सह तं चन्द्रापीडं सादरम् आवरेण सहितं यथा स्थासथा गाढं सान्द्रम् आलिङ्ग्य उपगूहनं चक्रे ।

आलिङ्गितेति । प्रथमम् आलिङ्गितः आच्छिष्टः पश्चात् उन्मुक्तः परित्यक्तश्चेति स तादृशो राजपुत्रो नृपात्मजः सादरोपनीतम् आवरेण आनीतं रत्नासनं मणिविष्टरम् अवनौ भूमावेव अपहाय परित्यज्य समुपाविशत् समुपविष्टवान् । तदनु तत्पश्चाद्गगो वैशम्पायनश्च समुपाविशदिति सम्बन्धः । शुक्रनासस्य प्रधानामात्यत्वे सत्यपि विप्रत्वेन पितृव्यस्यत्वेन पितृस्थानीयत्वेन च तत्समीपे चन्द्रापीडस्य विष्टरोपवेशन-मनुचितम्, वैशम्पायनस्य तु जनकत्वेन तत्समीपे विष्टरोपादानस्य नितान्तमेवानुचितत्वादवनानुपवे-शनमित्याशयः ।

होकर रहने लगे, एवं बैठकी छदियोंके सञ्चालन होते रहनेसे सामन्तराजगण चकित होकर सरकने लगे, उन लौंगीके सैकड़ों चरण पड़नेसे वह स्थान कम्पित होने लगा । क्रमसे चन्द्रापीड़ने पहलेकी भाँति ही दूसरे राजभवनके समान शुक्रनासके भवनमें प्रवेश किया; वह भवन, नई सफेदी किए जानेके कारण श्वेतवर्ण महलोंसे परिपूर्ण था । प्रवेश करके अनेक सहस्र राजाओंके बीचमें बैठे हुए द्वितीय पिताके समान, शुक्रनासको उसने विनयप्रदर्शनपूर्वक दूरसे ही मस्तक नवाकर प्रणाम किया ।

उस समय शुक्रनास शीघ्रतासे उठ खड़े हुए, बाद सब राजा लोग यथाक्रम खड़े हो गये । उस समय शुक्रनासने चन्द्रापीडके सम्मुख आदरसे कितने ही कदम आगे आकर आनन्दसे प्रफुल्लित लोचनोंमें भरे आनन्दा-शुसहित चन्द्रापीडका और वैशम्पायनका स्नेहयुक्त गाढ़ आलिङ्गन किया । मिलकर पृथक् होने पर किसी सेवक ने आदरके साथ एक रत्नासन ला दिया, चन्द्रापीड उसको छोड़कर भूमि पर ही बैठा, और वैशम्पायन भी उसके पीछे बैठे ही बैठा । चन्द्रापीड पृथिवीमें बैठने पर, शुक्रनासके अतिरिक्त अन्य सब नरेन्द्र भी अपने-अपने

१. त्रासनचकित । २. कचिद् 'तथैव नव' इत्येव पाठो दृश्यते । ३. कचिद् 'सहस्र' इति पदं न विद्यते । ४. ...उपस्थितम् । ५. समुत्थाय । ६. ...पूर्वेण । ७. ...लोकैः । ८. सहर्षः । ९. ...विलोचनम् । १०. समम् ।

च वैशम्पायनः । उपविष्टे' च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजा-
सनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव' शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावे-
द्यमान-हृदय-हर्ष-प्रकर्षस्तमब्रवीत्—

'तात ! चन्द्रापीड !' अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमा-
लोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः, अद्य
फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म, अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः, न ह्यपुण्यभार्जा
भवाद्दशास्त्रिभुवन-विस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । कवेदं वयः, कवेयममानुषी शक्तिः क-

उपविष्ट इति । उपविष्टे उपवेशनं कृतवति राजपुत्रे चन्द्रापीडे शुकनासवर्जं केवलं शुकनासं परित्यज्य
अन्यत् अखिलं समस्तम् अवनिपालचक्रं नरेन्द्रमण्डलम् उज्झितनिजासनं परित्यक्तस्त्वविष्टरं सत्, अव-
नितलम् अभजत भूमावेव प्रोपाविशदित्यर्थः । शुकनासस्य सखित्वेऽपि विप्रतया पितृसखत्वेन पितृ-
स्थानीयतया च चन्द्रापीडेन भूमावुपवेशने कृतेऽप्यासनोपवेशनमेव युक्तम्, अवनिपालचक्राणां तु
चक्रवर्तिसुते भूतलोपविष्टे विष्टरोपवेशनस्य नितान्तमेवानुचितत्वाद् भूतल एवोपवेशनमुचितमित्याशयः ।
स्थित्वेति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा समुद्रताः प्रादुर्भूताः प्रीत्या आनन्देन पुलका
रोमाञ्चा येषु तैस्तादृशैः अङ्गैः आवेद्यमानः प्रत्याद्यमानः हृदयस्य चित्तस्य हर्षप्रकर्षः प्रमोदातिरेको यस्य
स तादृशः, शुकनासः, तं राजपुत्रम् अब्रवीत् अवोचत्—

तातेति । हे तात ! सुतस्थानीयं 'पूज्ये पितरि पुत्रे च तातशब्दः स्मृतो बुधैः' इति केशवः ।
अद्य अस्मिन् दिने समाप्तविद्यं परिपूर्णकृतविद्यम् उपारूढयौवनम् उत्पन्नतादृश्यं भवन्तं त्वाम् आलोक्य
निरीक्ष्य देवस्य तारापीडस्य सुचिरात् चिरकालेन भुवनराज्यस्य समस्तभूमण्डलराजत्वस्य यत्फलं निःसी-
मप्रेम तस्य प्राप्तिलोभः उपजाता प्रादुर्भूता, भवत उत्पत्तेः पूर्वं सन्तानाभावजनित उत्पन्ने च त्वयि परि-
पूर्णविद्यायाः पूर्वं गुणवत्सन्तानाभावजनितः क्लेश आसीदित्याशयः ।

अद्येति । अद्य गुरुजनानां पूज्यमहानुभावानां सर्वा निखिला आशिषः आशीर्वादाः समृद्धाः सम्पूर्णः
सार्थका इत्यर्थः । अनेकजन्मान्तरोपात्तम् अनेकभवार्जितम् अवदातं स्वच्छं कर्म पुष्पकार्जमित्यर्थः ।
कुलदेवताः कुलाधिष्ठात्र्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । नन्वेवंविधस्य समोत्पन्नत्वेनैव जन्मान्तरीयम् अवदातं
कर्म कथं फलितम् । इत्याकाङ्क्षायामाह—नहीति । हि यतः अपुण्यभार्जा पापवतां (कुले) भवाद्दशाः
भवत्सदृशाः त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य विस्मयजनकाः आश्रयोत्पादकाः पुत्रताम् आत्मजत्वं न प्रतिपद्यन्ते
भजन्ते । इह वैधर्म्येण हेतुना कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

कतेति । इदम् अभिनवतारुण्यरूपम् अत्यल्पमित्यर्थः वयोवस्था क, इयं पुरो दृश्यमाना अमानुषी
मनुष्यलोकेऽसम्भवा शक्तिः शारीरिकसामर्थ्यं क, इदम् अशेषविद्याप्रदणसामर्थ्यं समस्तविद्याधारण-
शक्तिश्च क । मनुष्यलोके पूर्वविद्यायाम् अत्यल्पावस्थायां न खल्वन्यस्य कस्यापि पूर्वविद्यासामान्य-
शारीरिकशक्तिः सकलविद्याभ्यासशक्तिश्च भवेदित्याशयः ।

आसन छोड़ पृथिवी पर ही बैठे । उस समय अत्यन्त आनन्दवश शुकनासको समस्त शरीरमें रोमाञ्च उत्पन्न हो
गया, उससे उसके मनमें भी जो अत्यन्त आनन्द उत्पन्न हुआ था, वह प्रकाश होने लगा । इस प्रकार शुकनास
थोड़ी देर चुप रह कर राजपुत्रसे कहने लगा—

'वत्स चन्द्रापीड ! तुम्हारी सब विद्याओंकी शिक्षा समाप्त हो गई है एवं यौवनकाल उपस्थित हो गया है—
इस रूपमें तुझे देख कर, आज महाराज तारापीडको बहुत कालके बाद भुवन-राज्यका फल प्राप्त हुआ है । आज
गुरुजनोंके सब आशीर्वाद सफल हुए, आज अनेक जन्मान्तरमें किए हुए अच्छे कर्मोंका फल मिला है और कुल-
देवता प्रसन्न हो गए हैं; क्योंकि—तुम्हारे समान त्रिभुवनको विस्मय उत्पन्न करनेवाले व्यक्ति अपुण्यवाक् व्यक्तियोंका
पुत्रत्व स्वीकार नहीं करते हैं । यह नवीन अवस्था ही कहाँ ? और यह अमानुषी दैहिक शक्ति ही कहाँ ? एवं

१. समुपविष्टे । २. क्षणमपि । ३. आवेद्यमानहर्ष.... । ४. कंचिद् 'तात । अद्य' इत्येव पाठो दृश्यते ।

५. तत्पुण्यभार्जा । ६. सकलत्रिभुवन... । ७. विस्मयहेतवः ।

चेदमशेष-विद्याग्रहणसामर्थ्यम् ? अहो ! धन्याः प्रजाः, यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुन्धरया, ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवासासद्ग्रहव्यसनिनी हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुन्धराभारं सह पित्रा' इत्यभिधाय स्वयमाभरण-वसन-कुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयाञ्चकार ।

विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुहोन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थित-सित-पूर्ण-कल-

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । प्रजाः प्रकृतयो धन्या भाग्यवत्यः, यासां प्रजानां भरतः शकुन्तला-पुत्रः, भगीरथः सगरपौत्रः ताभ्यां प्रतिमः सदृशः भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नो जातः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन वसुन्धरया पृथिव्या अवदातं निर्मलं विशुद्धमित्यर्थः कर्म कार्यं सुकृतमित्यर्थः कृतं विहितम्, यथा त्वं भर्ता प्रभुः समासादितो लब्धः असि ।

हरीति । हरेः विष्णोः वक्षःस्थले भुजान्तरे निवासे अवस्थितौ यः असद्वग्रहो दुष्टबुद्धिः तत्र व्यसनिनी आसक्तिमती लक्ष्मीः श्रीः हता प्रतारिता खलु निश्चयेन, या लक्ष्मीः त्वां भवन्तं विग्रहवती शरीरधारिणी सती नोपसर्पति नाम्युपैति, यद्यपि अमूर्तरूपेण ह्यनुसरति तथापि मूर्तशरीररूपेण नोपसर्पतीत्यर्थः ।

इह हतस्वस्मबन्धाभावेऽपि तत्स्मबन्धप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलङ्कारः, तेन हि भगवतोऽपि राज-पुत्रस्योत्कर्षबोधनाद व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयत इत्यलङ्कारेण ध्वनिः ।

सर्वथेति । दंष्ट्रावलयेन दन्तमण्डलेन महावराहः शूकरावतारो विष्णुरिव, पित्रा तारापीडेन सह त्वं बाहुना भुजेन कल्पकोटीः क्रीटिसंख्यकान् कल्पान् यावत् वसुन्धरायाः भूमेः भारं व्यवस्थापनव्यापारं गुरुत्वञ्च सर्वथा सर्वप्रकारेण वह धारय । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधाय निगद्य स्वयम् आत्मनैव आभरणानि भूषणानि, वचनानि वस्त्राणि कुसुमानि पुष्पाणि अङ्गरागा विलेपनानि इत्यादिभिः वस्तुभिः अभ्यर्च्य संपूज्य विसर्जयाञ्चकार विसर्जितवात् । इहोपमालङ्कारः ।

पुरा किल भगवान् विष्णुः सागरमग्नं पृथ्वीमण्डलमुद्धत्तुं मिच्छया वराहावतारं परिगृह्य दन्तमण्डलेन तदुद्धारयेति पौराणिकी वार्त्ता ।

विसर्जित इति । विसर्जितो गृहाय अनुज्ञात उत्थाय अन्तःपुरम् अवरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा मनोरमाभिख्यां मनोरमाख्यां वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा अवलोक्य तदनन्तरं बहिर्निर्गत्य निःसृत्य इन्द्रायुध-मश्वं समारुह्य आरोहणं विधाय कुमारो भवनं जगाम ययावित्यन्वयः । भवनं विशेषयति-पूर्वति । पित्रा तारापीडेन पूर्वकल्पितं प्रागेव निर्मितम्, राजकुलस्य राजभवनस्य प्रतिच्छन्दकं प्रतिरूपमिव सर्वथा सुसाम्यावित्याशयः । 'प्रतिरूपं प्रतिच्छन्दः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वारे अवस्थितौ स्थापितौ सितौ श्वेतौ पूर्णकलसौ पूर्णकुम्भौ यस्य तत्तादृशम् । आबद्धाः संदानिता बहिर्द्वारेषु योजिता इत्यर्थः हरिताः पलाश-वर्णाः वन्दनमाला-माङ्गल्यानि कुसुममाल्यानि यत्र तत्तादृशम् ।

‘तोरणार्द्धे च माङ्गल्यं द्वाभं वन्दनमालिका ।’

यह समस्त विद्या-ग्रहण करनेका सामर्थ्य कहाँ ? अहो ! धन्य वे प्रजा हैं जिनके तुम भरत, भगीरथके समान परिपालक होकर उत्पन्न हुए हो । पृथिवीने ऐसा कोन पवित्र-कर्म किया, जिससे तुम्हें पतिरूपमें पाया है । लक्ष्मी देवी नारायणके वक्षःस्थलमें वास करनेके दुराग्रहमें फंसकर विधाता द्वारा वञ्चित हुई है, जो शरीर धारण कर अब भी तुम्हारे निकट नहीं आती है । आदिवराहने जिस प्रकार दन्त-वलयसे पृथिवीका मार बहन किया था, तुम भी उसी प्रकार पिताके साथ कोटि-संख्यक कल्प (देवताओं का एक हजार युग एक कल्प कहलाता है) समय तक बाहुद्वारा पृथिवीका बहन करो' इतना कह कर आभूषण, वस्त्र, पुष्प और अङ्गराग द्रव्य आदिते अपनेसे ही सत्कार करके कुमारको विदा किया ।

तब कुमार चन्द्रापीड शुकनासके पाससे विदा होकर उठ, अन्तःपुर (रनिवास) में जा, वैशम्पायनकी माता मनोरमाको देख, उसी मार्गसे बाहर आकर इन्द्रायुध पर सवार होकर, पिताके द्वारा पकड़ेसे ही निश्चित किए गए अपने भवन (महल) में चला गया, वह भवन (महल), राजभवन का मानों, प्रतिमूर्तिस्वरूप था ।

सम्, आबद्ध-हरित-वन्दनमालम्^१, उल्लसित-पताकासहस्रम्, अभ्याहतमङ्गल-तूर्य्य-रव-परि-
पूरित-दिगन्तरम्, उपरचित-विकच-कमलकुसुम-प्रकरम्, अचिरकृताग्निकार्य्यम्, उज्ज्वल-
विविक्त-परिजनम्, उपपादिताशेष-गृहप्रवेशमङ्गलम्, कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च
श्रीमण्डपावस्थिते शयने सुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजपुत्रलोकेन अभिषेकादिकम्^२ अश-
नावसानमकरोद्विवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शहनीय-गृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियोः
पद्मारागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तापादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्र-

इत्यभिधानचिन्तामणिः । उल्लसितम् उच्छ्रितम् उड्डोने वा पताकानां वैजयन्तीनां सहस्रं समूहो यत्र
तत्तादृशम् । अभ्याहतानि वादितानि यानि मङ्गलतूर्य्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः तेषां रवैः शब्दैः परि-
पूरितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि यस्य तत्तादृशम् । उपरचितो विहितः विकचानां विकसितानां कमल-
कुसुमानां कमलपुष्पाणां प्रकरो विक्षेपो यत्र तत्तादृशम् । अचिरं शीघ्रं कृतं विहितम् अग्निकार्य्यं शान्ति-
होमो यत्र तत्तादृशम् । उज्ज्वला उज्ज्वलवेशाः विविक्ताः भिन्नभिन्नस्वरूपाः परिजनाः परिचारका यत्र
तत्तादृशम् । तथा उपपादितानि भूषतिनैव सम्पादितानि अशेषाणि समग्राणि गृहप्रवेशमङ्गलानि वास्तु-
पूजाभ्युदयिकश्राद्धप्रभृतीनि यस्य तत्तादृशं भवनम् ।

गत्वेति । श्रीमण्डपे शोभाशालिनि सभाभवने अवस्थितं स्थापितं यच्छयनं शय्या तस्मिन् सुहूर्तम्
उपविश्य अवस्थानं कृत्वा तेन राजपुत्रलोकेन सह अभिषेकादिकं स्नानादिकम् अशनावसानं भक्षणपर्यन्तं
दिवसविधिं दिनचर्याम् अकरोत् अकार्षात् ।

अभ्यन्तर इति । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिभवनं तत्र एव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य अव-
स्थानं स्थितिम् अकल्पयत् अन्वतिष्ठत् अत्यन्तादरयोग्यत्वादित्याशयः ।

यवमिति । अपि चेति चार्थः । एवंप्रायेण इत्यभ्यन्तेन अस्य चन्द्रापीडस्य उदन्तेन समाचारेण
व्यापारेण तदहः तद्विवसं परिणतिम् अवसानम् उपययौ अगमत् ।

गगनेति । रविमण्डलं सूर्यबिम्बं कर्तुं, उन्मुक्ता ऊर्ध्वं त्यक्त्वा पादा रश्मयो येन तथोक्तं सत्,
गगनतलात् आकाशतलात् अवतरन्त्याः, आगच्छन्त्याः, दिवसश्रियो दिनलक्ष्याः, स्वप्रभया स्वीयरश्मि-
पङ्क्त्या पिहितम् आच्छादितं रन्ध्रं छिद्रदेशो यस्य तत्तथोक्तं पद्मारागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव,
पपात स्रस्तम् आकाशादिति शेषः । सूर्यबिम्बं छिद्ररहितान्तरालम्, सुतरां तत्तादृश्यनिरूपणाय
'स्वप्रभापिहितम्' इति नूपुरविशेषणम् । इह स्वपदेन नूपुरस्य ग्रहणम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

जलेति । वासरालोको दिनरश्मिः, जलप्रवाह इव सलिलपूर इव, दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्र-
मार्गानुसारेण रथचक्रमार्गक्रमेण रथचक्रमार्गवदित्यर्थः, प्रतीचीं पश्चिमां ककुभं दिशम् अगात् प्रययौ ।
जलप्रवाहपक्षे तु रथचक्रबुष्णमार्गक्रमेणेत्यर्थः, तस्याधोगामित्वात् । उपमा ।

वहाँ दरवाजे के समीप दो शुभ्रवर्ण जलपूर्ण कलश रक्खे थे । बहिर्द्वारके साथ पलाशवर्ण मांगलिक पुष्पमालायें
(वन्दनवारें) वैधी थीं । इजारों पताकायें फहरा रही थीं । बजाए गए माङ्गलिक तूर्य (तुरही) ध्वनिते
दिगन्तर व्याप्त हो गए थे । अन्दर में कमलके खिले हुए फूलोंके ढेर लग रहे थे । थोड़े ही समय पहले होमकार्य
समाप्त हो गया था । भिन्न-भिन्न आकारके परिजनगण उज्ज्वलवेशमें भ्रमण करते थे । एवं उस भवनमें गृह-
प्रवेशके योग्य सब मङ्गल-क्रियायें सम्पादित हुई थीं । राजकुमार उस भवनमें जाकर, सुन्दर सभामण्डपस्थित पलंग
पर कुछ देर बैठ कर, उन्हीं राजपुत्रोंके साथ स्नान से लेकर भोजन पर्यन्त नित्य क्रियाओंका सम्पादन किया
और भवनके अन्दर अपने शयन करनेके घरमें ही इन्द्रायुधको रहनेके लिए स्थानका निर्देश किया ।

इस प्रकार व्यापार करते २ चन्द्रापीड का वह दिन शेष हो गया । उस समय रवि-मण्डल ऊपरकी ओर
किरणें फैला कर आकाशसे नीचे गिरने लगा, इससे प्रतीत हुआ कि—दिवसश्री आकाशमें उतर कर जा रही है ।
उसके पैरमेंसे पद्मारागमणि-मय एक नूपुर (पायजेब) गिर रहा है, उस नूपुरके मध्यका रन्ध्रभाग (छेदवाला

१. हरिचन्दन, हरितचन्दन... ।

२. अभिषेकादिकम् ।

३. स्वशयनीय... ।

४. सलिलप्र-

मार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमगात्^१। अभिनवपल्लवलोहिततलेन करेणेवेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेन^२ वासरः कमलरागमशेषं समार्ज^३। कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलित-कण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिथुनमाकृष्यमाणं विजघटे। करपुटैरादिवसान्तम्^४ आपीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम। क्रमेण च प्रतीचीं कर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गमस्तिमालिनि, समुल्लसितायामम्बर-तडाग-विकच-कमलिन्यां सन्ध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्क-पत्रलता-

अभिनवेति। वासरो दिवसः, करेणैव हस्तेनेव, अभिनवस्य नूतनस्य पल्लवस्य किसलयस्येव लोहितं रक्तं तलम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तेन तादृशेन, अधोमुखेन निम्नमुखेन सता प्रसृतेन प्रचलितेन रविबिम्बेन सूर्यमण्डलेन, अशेषं समग्रं कमलरागं पङ्कजस्य रक्तिमानं समार्जं प्रोच्छ्रितवानिव। अन्योऽपि तथाविधपाणिना वस्तुविशेषस्य वर्णं परिमार्जति। रवेरस्तगमनेन कमलस्य मुद्रणाद् रक्तिमापगमः

• सज्जात इति तात्पर्यम्।

इह जात्युत्प्रेक्षा प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

कमलिनीति। कमलिन्या नलिन्या यः परिमलः सौरभम् तस्य परिचयेन लोभातिशयेन आगतया प्राप्तया तस्या मुद्रणेन तत्परिमलप्राप्त्यभावाद्बुद्धय तद्गलदेश एवोपधिष्टेत्यर्थः, अलिमालया भ्रमरपङ्क्त्या आकुलितो व्यासः कण्ठो गलदेशो यस्य तत् तादृशम् अत एव कालपाशैः कण्ठवद्धश्यामवर्णरशनाभिः आकृष्यमाणमिव सन्, केनाऽपीति शेषः, चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गपक्षिदम्पती विजघटे वियुक्तं बभूव। रात्रिप्राप्त्या प्राकृतिकेपि रथाङ्गदम्पतीवियोगे अलीनां तद्गलदेशोपवेशनात् श्यामवर्णगलवद्धरज्जुभिराकर्षणहेतुकवियुक्तव्युत्प्रेक्षितमित्यवगन्तव्यम्।

इह पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारेण 'आकृष्यमाणमिव' इति क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः सङ्कीर्णते।

करपुटेरिति। दिवसकरबिम्बं सूर्यमण्डलं कर्तुं, आदिवसान्तं दिवसावसानपर्यन्तं करपुटैः रश्मिजालैरेव करपुटैः अल्ललिभिः आपीतं सम्यक् पीतम् अरविन्दानां कमलानां मधुरसं पुष्परसद्रवम् गगनगमनखेदादिव आकाशभ्रमणपरिश्रमादिव कारणात्, रक्तातपच्छलेन लोहितवर्णविस्तृतप्रकाशमिषेण ववाम उज्जगारेत्यर्थः। मार्गगमनपरिश्रमातिशयाद् यथा श्रान्तस्य पीतजलादेर्वसनं भवति तथाऽत्र सूर्यस्य वसनमित्यभिप्रायः।

इह किरणहस्तयोर्मिलित्वेपि रलेवेणाभिधाध्यवसायादतिशयोक्त्यलङ्कारः, गगनगमनखेदादिवेति हेतुत्प्रेक्षा, ववामेवेति सापह्वा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

क्रमेणेति। प्रतोची पश्चिमा दिक् तस्याः कर्णपूरं कर्णालङ्कारणीभूतं यत् रक्तोत्पलं कुवलयं तद्रूपे, भगवति माहात्म्यवति, गमस्तिमाला रश्मिश्रेणिरस्यास्तीति तस्मिन् दिवसाधिपे, लोकान्तरम् अन्यद् भुवनम् अस्ताचलमित्यर्थः उपगते प्राप्ते सति।

इह 'मुखं तव कुरङ्गाचि! सरोजमिति नान्यथा' इति दर्पणोदाहृतवत् शाब्दो दिवसाधिपे रक्तोत्पलत्वारोपः आर्थो हि प्रतीच्यां स्तोत्वारोप इत्यसमासेऽप्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः।

समुल्लसितायामिति। अम्बरं गगनमेव तडागः निर्मलत्वसादृश्यात् सरोवरः तस्य विकचकमलिन्यं स्थानं मानो अपनी ही प्रभासे पूर्ण हो गया है। जलका प्रवाह जिस प्रकार रथचक्रद्वारा खुदे जाने के मार्ग में नीचे होकर जाता रहता है, उसी प्रकार दिनका आलोक (धूप) भी सूर्यके रथचक्र-मार्गानुसारसे पश्चिम दिशामें जाने लगा। दिवसने अभिनवपल्लवसदृश लाल हथेलीवाले हाथके समान नीचे लटकते रविमण्डलसे पक्षी समस्त रक्तिमाको मानो पोंछ दिया। कमलिनीके सुगन्धलोभसे भ्रमरगण आकृष्ट हो गये, किन्तु कमलिनीके मुद्रित होनेसे चक्रवाकदम्पतीके कण्ठको जाकर घेर लिया, अतएव उस समय वह चक्रवाक-दम्पती गलवद्ध कालपाशसे खींचे गये होकर ही मानो एक दूसरेसे अलग हो गए और रवि-बिम्बने दिनके शेषपर्यन्त कर-सम्पुटसे कमलके जो समस्त मधुर-रसका पान किया था, उसे मानो आकाशके मध्यमें चलनेकी धकावटके कारण लाल धूपके आकारके बहाने उगलने लगा। क्रमसे जब पश्चिम दिशाके कर्णालङ्कार-रक्तोत्पलरूप भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, गगन-सरोवरकी सन्ध्यारूप कमलिनी दीखने लगी, गाढ़े काले अंगरुके रससे निर्मित पत्रलता

१. दिशमगमत्।
२. पल्लवदलोहितकरेण।
३. दिवसकरबिम्बेन।
४. करपुटैर्दिवसान्तम्।
५. अम्बरतल...। ६. तडाक।

स्विव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशां मुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरनिकरेण उत्सार्यमाणे सन्ध्यारागे, कमलिनी-निपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारकरपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैः शनैश्च निशाविलासिनीमुखावतंस-पल्लवे गलिते सन्ध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु सन्ध्यादेवताचर्चन-बलिपिण्डेषु, शिखर-देश-लग्नतिमिरास्वनारुढमयूरास्वपि मयूराधिष्ठितास्विव मयूरयष्टिषु, गवाश्रविवरनिनीनेषु प्रासादलक्ष्मीकर्णोत्पलेष्विव पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहन-निश्चल-काञ्चन-पीठासु मूकीभूत-लोहितत्वात् विकसितकमलिनीस्वरूपायां सन्ध्यायां समुल्लसितायां प्रकाशं प्राप्तायां सस्याम् ।

इहान्वरे तडागतवारोपः सन्ध्यायां विकचकमलिनीस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः । कृष्णागुर्विति । कृष्णागुसपङ्कः गाढकाकतुण्डद्रवः तस्य पत्रलतासु पत्रसदृशचिह्नविशेषेष्विव तिमिरलेखासु अन्धकारपरम्परासु दिशां ककुभां मुखेषु भागेषु आननेषु च, स्फुरन्तीषु प्रसरन्तीषु सतीषु । इहान्धकारपरम्पराणां पत्रलतासादृश्यं शाब्दम्, दिशां क्वासादृश्यन्तु प्रतीयमानमित्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः ।

अलिकुलेति । अलिकुलमलिनेन अमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलयवनेन नीलोत्पलसमूहेन रक्तकमलाकरे रक्तकमलसरोवरे इव, अलिकुलवन्मलिनेन तिमिरनिकरेण अन्धकारजालेन सन्ध्यारागे उत्सार्यमाणे पूर्यमाणे दूरीक्रियमाणे च सति । इहोपमा ।

कमलिनीति । कमलिनीभिः नलिनीभिः निपीतं दिवसे निर्गीर्णम् आतपं सूर्यरश्मिम् उन्मूलयितुं स्ववैरिस्वादुस्पाद्यितुम् अन्धकाराणां तिमिराणां करपल्लवेष्विव नीलवसादृश्यात् विस्तारितहस्तेष्विव मधुकरकुलेषु अमरसमूहेषु, रक्तकमलानां रक्तपद्मानाम् उदराणि अभ्यन्तराणि प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु सत्सु, निर्गीर्णद्रव्याणामुदरेष्वेव विद्यमानत्वादित्याशयः । इह जात्युपेक्षा ।

नैरिति । निशा रात्रिरेव विलासिनी भूषणप्रिया रमणी तस्या मुखस्य आद्यभागस्य आननस्य च अवतंसपल्लवे लोहितवसादृश्यात् भूषणीभूतकिसलयस्वरूपे सन्ध्यारागे शनैः शनैः मन्दं मन्दं गलिते दूरीभूते च सति । इह परम्परितरूपकम् ।

दिक्ष्विति । सन्ध्यायां सायंसमये यानि देवतार्चनानि वास्वाहिपूजास्तैर्वा बलिपिण्डेषु उपायनीभूतान्नादिद्रव्येषु दिक्षु पूर्वादिषु विक्षिप्तेषु साधकर्विकीर्णेषु सत्सु ।

शिखरेति । शिखरदेशे ऊर्ध्वप्रदेशे लग्नं तिमिरम् अन्धकारं व्याप्ता तासु, अत एव अनारुढः अनाश्रितो मयूरो नीलकण्ठो यासु तास्वपि मयूरयष्टिषु, मयूरावस्थानद्रव्येषु मयूराधिष्ठितास्विव सतीषु । अग्रलभान्धकारस्यैव नीलकण्ठवत् प्रतीतेरित्याशयः ।

इह पदार्थहेतुककान्त्यलङ्कारेण क्रियोत्प्रेचालङ्कारः सङ्कोच्यते ।

गवाञ्छेति । प्रासादलक्ष्मीः अष्टालिकाश्रीः तस्याः कर्णोत्पलेष्विव कर्णभूषणीभूतनीलोत्पलेष्विव, गवा-च्छाणां कर्णतुल्यदेशस्थायित्वात् कपोतानाञ्च तदुत्पलतुल्यनीलत्वादित्याशयः, पारावतेषु गृहकपोतेषु गवा-ञ्चविवरेषु वातायनच्छिद्रेषु निलीनेषु दूर्णीभूय विद्यमानेषु सत्सु । जात्युपेक्षा ।

विगतैति । विगतेन दूरीभूतेन विलासिनीनां दोलनप्रियाणां सुन्दरीणां संवाहनेन दोलनेन करणेन, निश्चलानि निष्क्रियाणि काञ्चनपीठानि सुवर्गरचितोपवेशपीठानि यासां तासु तथोक्तासु, अन्तःपुरस्य चिह्नके समान अन्धकारकी पङ्क्तिर्वा दिशाओंके मुखमें फैलने लगी, अमराणके बैठनेसे मलिनवर्ण नीलोत्पलसमूह जिसप्रकार लालकमलके सरोवरको आच्छादित करते (ढंक लेते) हैं, उसी प्रकार अन्धकारसमूह सन्ध्याके रागको दूर करने लगे; कमलिनीयां सायङ्काल तक सूर्यकी किरणों का जो पान किया था, उसे निकालनेके लिए अन्धकारके फैलाए हुए हस्तके समान अमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; निशारूप विलासिनीके मुखका फेलाए हुए हस्तके समान अमरोंके झुण्ड, लाल कमलके उदरमें प्रवेश करने लगे; साधकगण, सन्ध्याकालीन देवपूजाके उपहारद्रव्य अलङ्कारपल्लवस्वरूप सन्ध्याकी लालिमा धीरे-धीरे दूर होने लगी; साधकगण, सन्ध्याकालीन देवपूजाके उपहारद्रव्य (बलिपिण्ड) प्रत्येक दिशामें रखने लगे; मयूरोंके बैठनेकी दंडांकी चोटियों पर अन्धकार व्याप्त हो जानेसे उस स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके स्थानमें मयूरोंके नहीं बैठने पर भी मानो, वे उन पर बैठे हुए हों ऐसा प्रतीत होने लगा; प्रासादलक्ष्मीके कर्णके नीलोत्पलके समान कबूतर दोसलोंमें निःशब्दसे रहने लगे; विलासिनीयोंके उस समय बैठ कर नहीं झूलते रहनेसे

१. दिशांमुखेषु । २. अलिकुलेन मलिनेषु । ३. तिमिरेण । ४. अन्धकारपल्लवेष्विव । ५. विशत्सु । ६. दिक्षु दिक्षु । ७. ... अर्चना ... । ८. कर्णोत्पलेषु । ९. ... निश्चलासु । १०. काञ्चनपीठिकासु ।

घण्टासु अन्तःपुरदोलासु, भवनसहकार-शाखावलम्बित-पञ्चरेषु शुकसारिकानिवहेषु, सङ्गीत-विराम-विश्रान्तरवासूत्सार्यमाणसु वीणासु, युवति-नूपुर-शब्दोपशमनिवृत्तेषु भवनकलह-सेषु, अपनीयमान-कर्ण-शङ्ख-चामर-नक्षत्रमाला-मण्डनेषु मधुकर शून्य-कपोलमितिषु मत्तवार-रणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवल्गुम-नुरङ्गम-मन्दुराप्रदीपेषु प्रविशन्तीषु प्रथमयाम-कुञ्जरघटासु, कृत-स्वस्त्ययनेषु निष्क्रामत्सु पुरोहितेषु, विसर्जित-राजलोक-विरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राज

दोलासु अवरोधप्रेङ्कासु अन्तःपुरदोलनयन्त्रेष्वित्यर्थः । सूकीभूताः शब्दरहिता घण्टा यासां तासु तथो-
क्तासु सतीषु । दोलनकुतूहलं परित्यज्य सुन्दरीणां भवनान्तर्गमनादित्याशयः ।

भवनेति । भवनसहकारा राजकुलस्थितचूततरवः तेषां शाखासु स्कन्धेषु अवलम्बितानि स्थापि-
तानि पञ्चराणि येषां तेषु तादृशेषु, शुकसारिकानिवहेषु कीरपीतपादसमूहेषु विगतालापेषु उक्तिप्रत्युक्ति-
रहितेषु सत्सु, निद्रावेशादित्याशयः ।

सङ्गीतेति । सङ्गीतस्य 'गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इत्युक्तलक्षणस्य विरामेणावसानेन
विश्रान्तः तिरोहितः रवः शब्दो यासां तासु तादृशीषु वीणासु वल्गुकीषु उत्सार्यमाणसु श्रुत्यैः सगीत-
स्थानात् दूरीक्रियमाणसु सतीषु ।

युवतीति । भवनकलहंसेषु गृहपालितराजहंसेषु, युवतीनां तरुणीनां ये नूपुरशब्दाः पादकटकरवाः
तेषामुपशमेन तासां तिरोहिततया विरामेण, निवृत्तेषु निःशब्देषु सत्सु । तरुणीनां पादकटकरवेषु प्रवृत्तेषु
राजहंसानां शब्दविधानात् निवृत्तेषु च तेषु तेषामपि तदविधानादित्याशयः ।

अपनीयेति । मधुकरशून्या निद्रावेशेन दानच्युतेरभावात् अमररहिताः कपोलमित्तयो गण्डदेशा
येषां तेषु तादृशेषु, मत्तवारणेषु मत्तगजेषु अपनीयमानानि तत्समये सज्जताया अनावश्यकत्वेन हस्तिपदैः
परित्यज्यमानानि कर्णयोः शङ्खस्य ललाटास्थनश्च चामराणि वाल्यजनानि, नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमुक्ता-
ग्रथितसज्जः तदितराणि च मण्डनानि अलङ्काराः येषां तेषु तादृशेषु सत्सु ।

'शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न क्षी', 'सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः' । इति चामरः ।
प्रदीप्यमानेष्विति । राज्ञो वल्गुभा नृपस्य प्रियाः ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां मन्दुरायाः शालायाः प्रदी-
पेषु स्नेहप्रियेषु प्रदीप्यमानेषु प्रज्ज्वाल्यमानेषु सत्सु । यद्यपीह मन्दुरापदेन 'वाजिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरोक्तविशा. अश्वशालाप्रतीतिर्भवति पुनः तुरङ्गमपदं पुनरुक्तमिवाभाति तथापि तत्समयेऽवस्थिति-
द्योतनार्थं तत्पदमिति धनुर्ज्यादिशब्दवच्चोक्तदोष इति विभावनीयम् ।

प्रविशन्तीष्विति । प्रथमयाने राज्ञेः प्रथमप्रहरे याः कुञ्जरघटा हस्तिसमूहाः तासु प्रविशन्तीषु प्रवेशं
कुर्वतीषु सतीषु ।

कृतेति । स्वस्त्ययनं विज्ञोपशमनार्थं देवपूजादि, कृतानि विहितानि स्वस्त्ययनानि यैः तथोक्तेषु
पुरोहितेषु पुरोधस्सु निष्क्रामत्सु बहिर्गच्छत्सु सत्सु ।

विसर्जितेति । विसर्जितः विश्रामाय निजनिजभवनं गन्तुं महाराजेनादिष्टः राजलोकः सामन्तवर्गः
तेन कारणेन विरलाः स्वस्वीभूताः परिजनाः सेवकवर्गा येषु तेषु तादृशेषु, राजकुलकक्षान्तरेषु राजभवन-

अन्तःपुर (रनिवास) के झूलोंकी पटलियों निश्चल और घंटियोंकी आवाज बन्द हो गई, घरके पास लगे हुए आम्रवृक्षकी
डालियों पर लटकाए हुए पिंजरोंके अन्दर शुक और सारिकाओं (तोता और मैनाओं) के झुण्डका बोलना बन्द हो
गया; सङ्गीतके अन्तके स्वर बन्द करनेसे वीणाओंकी आवाजके भी बन्द हो जाने पर नौकरों द्वारा वे हटा दीं
गईं; युवतियोंके नूपुरों (पायजवों) की झनझनाहट बन्द हो जानेके कारण गृहपालित राजहंस निश्चल हो गये;
निद्राके आवेशमें मत्त हाथियोंके मदजल नहीं चूनेसे गण्डस्थल औरोंके उड़ जानेसे खाली हो गए एवं महावतों
द्वारा उन (हाथियों) के कानोंके और ललाटके चामर, मुक्ताकी माला एवं अन्यान्य आभूषण उतार लिए गए;
अश्वरक्षकों (सार्वसों) द्वारा राजप्रिय अश्वशालाओं (अस्तबलों) में प्रदीप जला दिए गए; पहले प्रहरके द्वाररक्षक
हस्तिगण प्रवेश करने लगे; स्वस्त्ययन (देवपूजन) करके पुरोहितगण बाहर निकलने लगे; सामन्त राजाओंके
विदा होकर अपने-अपने घर चले जाने के कारण थोड़े परिजन रह जानेसे राज-भवनके बड़े-बड़े कमरे अधिक विस्तृत

१. घण्टास्वरासु, घण्टारवासु ।

२. अवलम्बि...

३. सङ्गीतक...

४. मण्डलपिण्डेषु, मण्डलेषु ।

५. तुरङ्ग... । ६. कृतराजस्वस्त्ययनेषु ।

कुलकक्षान्तरेषु, प्रज्वलित-दीपिका-सहस्रप्रतिबिम्ब-चुम्बितेषु कृत-विकच-चम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमि-कुट्टिमेषु, निपातित-दीपालोकासु रवि-विरहार्त-नलिनी-विनोदनागत-बालातपास्विव भवदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकाम्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तः-पुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतद्वतीवचनेषु, सूर्य-कान्तमणिभ्य इव संक्रान्तानलेषु ज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्तै प्रदोषस-मये चन्द्रापीडः प्रज्वलित-दीपिका-चक्रवाल-परिवारश्ररणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे प्रकोष्ठाभ्यन्तरेषु, विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव सत्सु अत्यल्पपरिजनत्वादेव पूर्वकालादेव विस्तारि-तवदवगम्यमानेष्वित्यर्थः ।

इह 'विस्तारितेष्विव' इत्यत्र क्रियोपेक्षा, सा च पदार्थहेतुककान्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कोर्णा ।

प्रज्वलितेति । प्रज्वलितानि दीपिकासहस्राणि प्रदीपसमूहाः तेषां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छायाैः चुम्बि-तेषु संस्पृष्टेषु, मणिभूमिकुट्टिमेषु मणिमयबद्धभूमिषु, कृतो विहितः विकचचम्पकदलानां विकसितचम्पक-पुष्पपत्राणाम् उपहारो निचेपो येषु तेष्विव सत्सु, तत्र तत्र पथि प्रदीपप्रतिच्छायानां निश्चितविकसित-चम्पकपत्रवदवगम्यमानत्वादित्याशयः । इहापि पूर्ववदेवालङ्कारः ।

निपातितेति । निपातिता दीपानां दीपकानाम् आलोकप्रकाशा यासु तासु, भवनदीर्घिकासु चादी-चतुःसीमाभ्यन्तरयापोषु, रविविरहेण सूर्यवियोगेन आर्त्तानां व्यथितानां नलिनीनां कमलिनीनां विनो-दनाय आश्वासनाय आगता आयाता बालातपा नवोदितरवेः रक्तसरमयः यासु तादृशेष्विव सतीषु, प्रतिबिम्बितदीपकप्रकाशानां बालातपवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः ।

इहापि क्रियोपेक्षा, समासोक्तिः, पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गालङ्कार इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

निद्रेति । पञ्जरकेसरिषु पञ्जरस्थसिद्धेषु निद्रया प्रमोल्या अलसेषु मन्यरेषु सत्सु ।

समारोपितेति । समारोपितं सङ्कोकृतं गृहीतञ्च, काम्मुकं धनुः सायकं च येन तस्मिंस्तादृशे, कामि-लक्ष्येषु सायकक्षेपस्य तस्यैव प्रथमकालत्वादित्याशयः, मकरकेतौ कामदेवे, यामिके प्राहरिके जन इव अन्तःपुरे अवरोधे प्रविष्टे सति । उपमा ।

अवतंसेति । अवतंसपल्लवेष्विव कर्णाभरणीभूतकिसलयेष्विव, सरागेषु, उत्पादकतया नायकं प्रत्य-नुरागविशिष्टेषु नायकं प्रत्यनुरागोष्मादकेष्वित्यर्थः, पत्रे आरुण्यविशिष्टेषु, सुरतद्वत्या मैथुनसंदेशहारिण्या-वचनेषु वाक्येषु क्रियमाणेषु आकर्ण्यमानेषु अप्यमाणेषु चेत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

सूर्यकान्तेति । सूर्यकान्ता ये मणयो रत्नानि तेभ्यो दिवसे रविकिरणस्पर्शादग्निं वमन्त्य इत्यर्थः, संक्रान्तः सञ्चरितः अनलोऽग्निः येषु तेषु तादृशेष्विव, शोकविधुरेषु मानेन स्वजनितवियोगात्तत्समये दुःखविह्वलेषु, मानिनीनां चित्तेषु ज्वलत्सु कामाग्निना जाज्वल्यमानेषु सत्स्वित्यर्थः । क्रियोपेक्षा ।

प्रवृत्त इति । प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये 'प्रदोषो रजनीमुख्य' इत्यमरः, अस्तसमयादूर्ध्वं घटि-काद्वय इत्यर्थः, प्रवृत्ते सञ्जाते सति चन्द्रापीडः राजपुत्रः, प्रज्वालितम् उद्दीपितं यद्दीपिकाचक्रवालं प्रदीप-समूहः तदेव परिवारः परिवेशनकारी यस्य तादृशः चरणाभ्यां पदाम्भ्यामेव राजकुलं राजभवनं गत्वा पितुः तारापीडस्य समीपे निकटे मुहूर्तं किञ्चित्कालं स्थित्वा अवस्थाय विलासवतीं निजजननीं च दृष्ट्वाऽवलोक्य

हुप-से दीखने लगे; हजारों जलते हुए प्रदीपके प्रतिबिम्बोंसे युक्त मणिमय भूमि पर मानो, प्रस्फुटित चम्पक पुष्पके उपहार रक्खे हों ऐसा प्रतीत होने लगा; राजभवनके चतुःसीमान्तगत सरोवरमें प्रदीपोंका प्रकाश पड़नेसे सूर्यके विरहसे दुःखित कमलिनीका मन बहलानेके लिए मानो बाल-सूर्य आया हो ऐसा प्रतीत होने लगा पिंजरेमें बन्द सिंह निद्राके आवेशमें अलस हो गया; धनुष चढ़ाकर बाण ले पहरदार (चौकीदार) के समान कामदेवने अन्तःपुर (रनिवास) में प्रवेश किया; स्त्रियों नायकके प्रति अनुरागजनक रतिदूतियोंके वचनको रक्तवर्ण कर्ण-पल्लवके समान सुनने लगीं; विरहवेदनासे विह्वल मानिनियोंके हृदय सूर्यकान्तमणियोंसे ही मानो अग्नि संक्रान्त हो जानेके कारण जलने लगे; इस प्रकार प्रदोष समय हो गया तब राजपुत्र चन्द्रापीड, प्रज्वलित प्रदीपोंसे परिवेष्टित हो, टहलता ही राजभवनमें जाकर, पिताके समीप थोड़ी देर बैठ कर, विलासवतीसे मिल, अपने

मुहूर्त्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डल-
मिव हृषीकेशः शयनतलमधिशिरश्ये ।

प्रमातायाश्च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्रा अभिनवमृगयाकौतुकाक-
ल्पमाणैर्हृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुहेन्द्रायुधम्, अग्रतो बालेयप्रमाणानाक-
र्षद्भिः चामीकरशृङ्खलाभिः कौलेयैकान्, जरद्वयाघ्रचर्म-शबल-वसन-कञ्चुकै-धारिभिरनेक-
वर्ण-पट्ट-चीरिकोद्वद्भिः मौलिभिरुपचितश्मश्रु-गहनमुखैरेककर्णावसक्त हेमतालीपुटैराबद्ध-निबिड-
कक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपिण्डकैः कोदण्डपाणिभिः स्वपोषकैरनवरत-कृत-कोलाहलैः प्रधा-
वद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणगर्भनोत्साहो बहु-गज-तुरग-पदाति-परिवृतो वनं ययौ ।

स्वभवनं निजगृहम् आगत्य अनेकेषाम् अनेकप्रकाराणां बहुनां च रत्नानां मणीनां प्रभाभिः कान्तिभिः
सबलं चित्रम्, द्वयोरपि विशेषणञ्चेदम् । उरगराजस्य शेषनागस्य फणामण्डलम्, हृषीकाणाम् इन्द्रि-
याणाम् ईशो नियन्तेति हृषीकेशो नारायण इव शयनतलं शयनीयोपरिभागम् अधिशिरश्ये स्थित्वा शशि-
सवान् । शयनतलमिष्यन् 'अधिशिरस्थासां कर्म' इत्यधिकरणे द्वितीया । उपमालङ्कारः ।

प्रमातायामिति । किञ्चेति चार्थः । प्रमातायां प्रातःकाले निशीथिन्यां रज्न्यां च समुत्थाय उत्थानं
विधाय पित्रा तातेन समभ्यनुज्ञातः प्राप्तानुज्ञः आखेटेऽनुमत इत्यर्थः, अभिनवेन प्रत्यग्रेण मृगयाकौतु-
केन आखेटकुतूहलेन आकल्पमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथोक्तः, चन्द्रापीडो वनं ययाविति सम्बन्धः ।
भगवति ऐश्वर्यवति अनुदिते उदयमप्राप्त एव सहस्ररश्मौ सूर्ये इन्द्रायुधम् अश्वमारुह्य चामीकरस्य सुव-
र्णस्य शृङ्खलाभिः करणैः, बालेया गर्हभाः तत्प्रमाणान् गर्हभसदृशविशालान् इत्यर्थः, कौलेयकान् सारमेयाश्च
'चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्हभाः खराः ।' 'कौलेयकः सारमेयः, कुकुरो मृगदंशकः ॥' इति चामरः ।

अग्रतः पुरतः आकर्षद्भिः आकर्षणं कुर्वद्भिः । इत आरभ्य तृतीयान्तानि यानि पदानि तानि
अग्रेतनस्य स्वपोषकैरित्यस्य विशेषणानि । जरन् वृद्धो यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक् । तद्वत् शबलं
चित्रं वसनं वस्त्रं तस्य कञ्चुकधारिभिः तद्वचितवारवाणग्राहिभिः अनेकवर्णानि नानारूपाणि यानि पट्टानि
चौमवस्त्राणि तेषां चीरिकाभिः क्षुद्रक्षुद्रखण्डैः उद्वद्भिः उन्नमय्य संयताः मौलयः संयुक्तकेशा जटीभूता
इति यावत् यैस्तैः तादृशैः, उपचितैः वपनाभावाद् वर्धितैः श्मश्रुभिः वदनरोमभिः गहनानि सङ्कीर्णानि
मुखानि वदनानि येषां तैः तादृशैः, एकस्मिन् कर्णे श्रोत्रे अवसक्तं लग्नं हेमः सुवर्णस्य तालीपुटम्
आभूषणविशेषो येषां तैः तादृशैः, आवद्धाः वस्त्रेण संयताः निबिडकक्षा इदमध्यप्रदेशा यैस्तैः तादृशैः,
अनवरतश्रमेण निरन्तरपरिश्रमेण उपचितौ वृद्धिमुपगतौ ऊरुपिण्डौ जङ्घामांसानि येषां तैः तादृशैः,
कोदण्डा धनूषि पाणिषु हस्तेषु येषां तैः तादृशैः अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितः कोलाहलो यैस्तैः
तादृशैः, तथा प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः, स्वपोषकैः कुकुरपालकैः लुब्धकविशेषैः द्विगुणीक्रियमाणो
भवनमं आया । बादमें नारायणने जिस प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे विचित्र शेषनागके फणमण्डल पर शयन
किया था, उसी प्रकार अनेक रत्नोंकी प्रभासे चित्रित पलङ्ग पर, सो गया ।

प्रातःकाल होने पर उठ कर पिताकी अनुमति लेकर, नूतन मृगया (शिकार) के औत्सुक्यसे आकर्षित
हृदयवाला राजकुमार, भगवान् सूर्यनारायणके उदित नहीं होने पर ही, इन्द्रायुध पर सवार हो, अधिकतर हाथी,
घोड़े और पैदल सैनिकोंसे परिवेष्टित होकर वनकी तरफ चला । आगे-आगे दौड़कर कितने कुत्तोंको पालन करनेवाले,
निरन्तर कोण्डल करते-करते चन्द्रापीड के मृगया-गमनके उत्साहको दूना बढ़ाने लगे । वे गर्थोंके समान बड़े
बड़े कुत्तोंको सोने की जूरीरोंसे बाँध कर खँचते हुए ले जाते थे । वे वृद्ध व्याघ्रके चर्मद्वारा निर्मित विचित्र वस्तुके
कञ्चुक पहने हुए थे, और विविध-वर्णके रेशमी कपड़ेके खण्डद्वारा (टुकड़ेके साफेसे) केशकलापको ऊँचे उठाकर बाँधे
हुए थे, दाढ़ी बढ़ जानेसे उनके मुखमण्डल भर गये थे, एक-एक कानमें सोनेके बनाए हुए 'तालीपुट' नामक
आभूषण पहने हुए थे, कमर दृढ़रूप (मजबूत) से बाँध ली थी, अद्विनिश 'परिश्रम करनेसे उनकी जाँघें मोटी हो
गई थीं और उन्होंने हाथमें धनुष ले रखे थे ।

१. मुहूर्त्तकम् । २. अभ्यनुज्ञातः । ३. ... अवकल्पमाण... । ४. बालेयद्वीपिप्रमाणान्, आकर्षयद्भिः ।
५. ... शबलकञ्चुक... । ६. अववद्ध, ऊर्ध्ववद्ध... । ७. ... पिण्डकैः । ८. दण्डपाणिभिः । ९. ... क्रियमाणोत्साह-
मनोत्साहः । १०. पादातिभिः । ११. धनं वनं ।

तत्र च कर्णान्ताकृष्टं-मुक्तैर्विकच-कुवलय-पलाश-कान्तिभिर्मल्लैः, मदकलकलम-कुम्भ-
भित्ति-भिदुरैश्च नाराचैः, चाप-टङ्कार-भय-चकित-वनदेवताद्वाक्षवीक्षितो वनवराहान् केसरिणः
शरभांश्चामराननेककुरङ्गांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह ।

समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्, स्नानोत्थितेनेव श्रमसलिलबिन्दुवर्षमनवर-
तमुज्ज्वला मुहुर्मुहुर्दर्शनविघट्टनैः खणखणायित-खर-खलीनेन श्रम-शिथिल-मुख-विगलित-फे-
निल-रुधिर-लवेन पर्याण-पट्टकानुसरणोत्थित-फेनराजना-कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्लकुसुमशबलम-
गमनोत्साहो यस्य स तादृशः, तथा बहुभिरनेकैः गजैः हस्तिभिः तुरगैरश्वैः पदातिभिः स्थलयायिसेना-
भिश्च परिवेष्टितः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र तस्मिन् वने चापस्य धनुषो यः टङ्कारः शब्दः तस्मात् यज्ञयंत्रासः
तेन चकिताभिः त्रस्ताभिः वनदेवताभिः वनाधिष्ठात्रीभिः अर्द्धाक्षेण भयवशादेवाहं सङ्कुचितेन नेत्रेण
नयनेन वीक्षितोऽवलोकितः चन्द्रापीडः कर्णान्ते श्रवणपर्यन्तम् आकृष्टा आकर्षिताः पश्चात् मुक्ताः त्यक्ताः
तैः तादृशैः, तथा विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां यानि पलाशानि पर्णानि
तेषामिव कान्तिः द्युतिः येषां तैः तादृशैः भस्मैरर्द्धचन्द्रसदृशशिलीमुखैः, मदकला-मदमत्ता ये कलभाः
त्रिंशद्वर्षीयकरिशावकाः तेषां याः कुम्भभित्तयो भित्तिवद्विस्तृता दृढाश्च कुम्भदेशाः तासां भिदुराः
विदारकाः तैः तादृशैः नाराचैः लौह मयैः शिलीमुखैश्च वनवराहान् अरण्यक्रोडान्, केसरिणः सिंहान्,
शरभान् अष्टापदान् चामरान् चामरीविशिष्टान्, अनेककुरङ्गान् अगणितमृगांश्च सहस्रशः जघान हतवान् ।

इह 'विकचकुवलये' त्यादौ लुप्तोपमा, तथा अर्द्धाक्षेण वनदेवताकर्तृकावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि
तत्सम्बन्धप्रतिपादनातिशयोक्तिरलङ्कारः । अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अन्याच्चेति । महाप्राणतया अत्यधिकसाहसतया अत्यधिकबलतया वा जीवतः प्राणान् दधत एव
स्फुरतः स्पन्दमानान् अन्यान् पुनर्जिह्वान् पशुन् जग्राह गृहीतवान् ।

समेति । सवितरि सूर्ये अहो दिनस्य मध्यं कालं समारूढे प्राप्ते सति कुमारश्चन्द्रापीडः वनात्
स्वभवनमाजगामेति सम्बन्धः । स्नानोत्थितेनेव स्नानं विधायानन्तरमुत्थितेनेव सतेत्यर्थः, अनवरतं
निरन्तरं श्रमसलिलबिन्दुवर्षं धर्मबिन्दुवृष्टिम् उज्ज्वला, मुञ्जता । इत आरभ्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि
अप्रेतनस्य 'इन्द्रायुधेन' इत्यस्य विगेषगानि बोधयानि । मुहुर्मुहुः वारं वारं दृष्टनैः दन्तैः यानि विघट्टनानि
घर्षणानि तैः तादृशैः । खणखणायितः खणखणेतिशब्दायमानकृतः खरो निशितः खलीनः मुखयन्त्रणं
येन तेन तादृशेन । श्रमेण खेदेन शिथिलात् विवृतादित्यर्थः, मुखात् वदनात् विगलितः स्रस्तः फेनिलो
लालाफेनवान् रुधिरलवः क्षोणितबिन्दुर्यस्य तेन तादृशेन । पर्याणं पश्ययनं तस्य यः पट्टकः स्थितिपीठं
तत्रानुसरणं तत्पर्यन्तगमनं यस्याः सा तथोक्ता सती उत्थिता फेनराजिः कफपङ्क्तिर्यस्य तेन तादृशेन ।
कर्णावतंसीकृतं श्रवणाभरणकृतम्, उत्फुल्लानि विकसितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः शबलं

उस वनमें प्रवेश कर कान तक धनुषको खींच कर छोड़े गए, खिले हुए नील-कमलकी पंखड़ियोंके समान
लगते हुए भालोंसे एवं मदमत्त बालगजकी कुम्भ-भित्तियोंको विदारण करनेमें समर्थ लोहमय बाणोंसे चन्द्रापीडने
हजारों जङ्गली शूकर, सिंह, शरभ (भीषण पशुविशेष जिसको आठ टोंगे होती हैं), चमरयुक्तहरिण और अन्यान्य
विविध हरिणों को मार डाला । उसके धनुषकी टङ्कारसे भयभीत वनदेवियों कटाक्षसे उसे देखने लगीं और अत्यन्त
शारीरिक बल होने के कारण कौपते हुए अन्यान्य पशुओंको तो उसने बिना मारे ही (जीवित अवस्थामें ही) जाते-
जाते पकड़ लिया ।

सूर्यके दिनके मध्यसमयमें (दोपहरमें) आजाने पर राजपुत्र इन्द्रायुध पर सवार होकर उस वनसे अपने
भवनमें आ गया । उस समय इन्द्रायुध परिश्रमवश शरीर से पसीनेकी बूंदोंका अनवरत मेह बरसाता था, उससे
प्रतीत होता था कि मानो, वह खान कर उठा हो । वारं वार दाँतके घर्षण (किड़ किड़ करने), से इन्द्रायुधके मुखका
तीक्ष्ण लगाम खड़खड़ाहट करता था, उस (इन्द्रायुध) की थकावट से शिथिल हुए मुखमें से फेनके साथ रुधिरकी
बूँदें टपकती थीं, पर्याण-पटके किनारे पर फेन की रेखा उठी थीं और-खिले हुए नानाविध फूलों से विचित्र

लिपटल-भङ्गार-मुखरं वनगमनचिह्नं पल्लव-स्तवकमुद्ग्रहेतेन्द्रायुधेनोद्धमानः, समुद्गतस्वेदतया-
ऽन्तरार्द्राकृत-मण्डलेन मृग-रुधिर-लव-शत-शबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजनितकान्तिः,
अनेकरूपानुसरण-सम्भ्रम-परिभ्रष्ट-छत्रधरतया छत्रीकृतेन नवपल्लवेन निवार्यमाणातपः
विविध-वन-लताकुसुम-रेणु-धूसरो वसन्त इव विप्रहवान्, अश्वखुर-रजो-मलिन-ललाटाभि-
व्यक्तावदात-स्वेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिजनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रज्वित-तुरङ्गमाधि-
रूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिर्षः, एवं शरभः, एवं
हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन् स्वभवनमाजगाम ।

चित्रम्, अलिषटलानि तस्मिन्निधिलोभेन प्राप्ता अमरसमूहाः तेषां झङ्कारेण झङ्गमितिरवेण मुखरं
शब्दायमानम्, वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्म तादृशं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकम् उद्ग्रहता धारयता
इन्द्रायुधेन उद्धमानः पृष्ठे स्थाप्यमानः कुमारः ।

समुद्गतेति । समुद्गतस्वेदतया प्रादुर्भूतधर्मतया कारणेन, अन्तरभ्यन्तरे आर्द्राकृतानि छिन्नीकृतानि
मण्डलानि वत्तुलाकारभागा यस्य तेन तादृशेन, मृगरुधिराणां हरिणशोणितानां लवशतेन बिन्दुसमूहेन
शबलः कर्तुरितः तेन तादृशेन, वारबाणेन कञ्चुकेन द्विगुणतरं यथा स्यात्तथा उपजनिता उत्पादिता कान्तिः
शोभा यस्य सः तादृशः कुमारः ।

अनेकेति । अनेकेषां नानाविधानां रूपाणां मृगाणां 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । अनु-
सरणे पश्चात् पश्चाद् गमने यः सम्भ्रमः शीघ्रता तेन परिभ्रष्टः विच्युतः छत्रधारणस्थानादपगतः छत्रधरः
आतपत्रधारकः मृत्युः सेवको यस्य तस्य भावतस्या कारणेन, छत्रीकृतेन आतपवारणीकृतेन नवपल्लवेन
नूतनकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्य सः तादृशः, कुमारः ।

विविधेति । विविधानि नानाप्रकाराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः धूसरः किञ्चित्
पाण्डुवर्णः, अतएव विप्रहवान् सशरीरो वसन्तः कुसुमाकरश्रुतारव, तस्यापि तथाविधपरागः पाण्डुवर्ण-
त्वादित्याशयः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुकं कान्यलिङ्गमलङ्कारश्च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अथेति । अश्वानां तुरगाणां ये खुराः शफानि 'शफं मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च' इति
मेदिनी । तेषां रजोभिर्धूलिभिः मलिनं कश्मले ललाटे भाले अभिष्यक्ता आविर्भूता अवदाता निर्मल
स्वेदलेखा धर्मबिन्दुपङ्क्तिर्यस्य स तादृशः ।

दूरेति । पदातिजनेन पत्तिपरिच्छेदेन दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन सता शून्यीकृतः पुरोभागः अग्र-
भागो यस्य स तादृशः ।

प्रज्वीति । प्रज्विनो वेगवन्तो ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषु अधिरूढैः, अल्पावशिष्टैः स्तोकैः राज-
पुत्रैः सह बहूनामग्रतो गमनादित्याशयः । एवम् अनेन प्रकारेण, मृगपतिः पशुराजो मृगेन्द्रः एवं वराहो
वनशूकरः, एवं महिषो रक्ताक्षः, एवं शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगो मया मारित इति शेषः । अत्रैवशब्दे
ऽनवीकृतत्वदोषस्तु न शङ्क्यः वैचित्र्यविशेषस्य द्योतिततया रसापकर्षकत्वाभावात् ।

और गुंजते अमरोंके झुण्डोंसे शब्दायमान एवं वनगमनके चिह्नरूप दो पल्लवस्तवक को वह कर्णाभरणके
स्थान में धारण करगा था । चन्द्रापीडके शरीरसे धर्मजल (पसीना) उत्पन्न होकर कवचके अन्दरके वत्तुलाकार
अंशको आर्द्र कर दिया था, एवं मृग-रुधिरके सैकड़ों बूँदों से उसके ऊपर का भाग विचित्र हो गया था, अत एव
वह कवच उसके द्विगुण सौन्दर्य को उत्पन्न करता था । अनेक हरिणोंके अनुसरण (पीछा) करनेके समयमें
दौड़नेकी गड़बड़ीमें उसके छत्रधारी नौकर स्थानभ्रष्ट (अलग) हो गए थे, अत एव अनेक अभिनवपल्लव ही
छत्रके आकार में हो गए थे, वे पल्लव ही उसके रौद्र (धूप) को निवारण करने थे । अनेक प्रकारकी वन-लताओंके
फूलोंकी रजसे चन्द्रापीड का शरीर धूसरवर्ण हो गया था, उससे वह शरीरधारी वसन्तके समान-शोभित हो
रहा था । एवं चन्द्रापीडका ललाट घोड़ोंके खुरोंसे उड़ी धूलसे मलिन हो गया था और उसमें निर्मल पसीने की
बूँदें आविर्भूत हुई थीं । पैदल सैनिकों के आगे आगे दूर चले जानेसे उसका सम्मुख भाग शून्य था 'मैंने यों सिंह
भारा, एवं यों शूकर, यों महिषों यों शरभ, और यों हरिणों का संहार किया' इस प्रकार चन्द्रापीड, जानेके

अवतीर्य^१ च तुरङ्गमात् ससम्भ्रम-प्रधावित-परिजनोपनीपनीते समुपविश्य^२ आसने वार-
बाणमवतार्य, अपनीय चारोषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेशपरिग्रहम्, इतस्ततः प्रचलित-ताल-
घृन्त-पवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च मणि-रजत-कनक-कलश-शत-सना-
थामन्तविन्ध्यस्त-काञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्त्तिताभिपेकव्यापारस्य च विविक्त-वसन-
परिमृष्टप्रपुषः स्वच्छदुकूल-पल्लवाकलित-मौलेर्गृहीतवाससः^३ कृतदेवतार्चनस्य^४ अङ्गराग-
भूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः, कुलवर्द्ध-
नासनाथाश्च विलासवती-दास्यः, सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुर-परिचारिकाः पटल-विनि-
हितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान् वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुः, उपनि-

अवतीर्येति । तुरङ्गमात् अथात् अवतीर्य अवरोहं कृत्वा ससम्भ्रमं सजवं प्रधावितः शीघ्रगत्या गतः
यः परिजनः सेवकः तेन उपनीते उपस्थापिते, आसने विष्टे उपविश्य, वारबाणं कञ्चुकं कवचमित्यर्थः ।
अवतार्य देहाहुन्मुच्य, तुरङ्गाधिरोहणोचितम् अश्वारोहणयोग्यम् अशेषं समग्रं वेशपरिग्रहं वेशपरिच्छदम्
अपनीय दूरीकृत्य, इतस्ततः प्रचलितानि परिजनान्दोलनेन स्पन्दितानि यानि तालघृन्तानि ध्वजानानि
तेषां पवनैः धातैः अपनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः कुमो यस्य स तादृशः मुहूर्तं किञ्चित्कालं विश्राम
विश्रामं कृतवान् ।

विश्रम्येति । विश्रम्य विश्रामं कृत्वा, मणयः चन्द्रकान्ताद्याः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां ये कलशाः कुम्भाः तेषां शतेन समूहेन सनाथाः सहिताः ताम्र, तथा अन्तर्मध्ये विन्ध्यस्तं स्थापितं
काञ्चनपीठं यस्यास्तां तादृशीम्, स्नानभूमिम् आप्लवनस्थानम् अगात् जगाम ।

निर्वर्त्तितेति । निर्वर्त्तिता निष्पावितः अभिपेकव्यापारः स्नानक्रिया येन तस्य तादृशस्य, विविक्तं पवित्रं
यद् वसनं वस्त्रं तेन देहमार्जन्येत्यर्थः परिमृष्टं सेवकेन जलरहितीकृतं वपुः शरीरं यस्य तस्य तादृशस्य,
स्वच्छेन विशदेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतसौमवस्त्रखण्डेन आकलितो बद्धो मौलिः संस्पृष्टकेशसमूहो येन तस्य
तादृशस्य, गृहीतवाससः परिहितवसनस्य, कृतं विहितं देवतार्जनं नैतिकदेवतापूजा येन तस्य तादृशस्य
अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य कृतोपवेशनस्य तस्य चन्द्रापीडस्य, अग्रत इति सम्बन्धः, राज्ञा
भूपतिना विसर्जिताः, प्रेषिता महा प्रतीहारेण द्वारपालाध्यक्षेण अधिष्ठिताः पाक्ष्यस्वेनाश्रिताः राजकुलपरिचा-
रिकाः नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्द्धनया पूर्वप्रतिपादितपरिचारिकाविशेषेण सनाथा युक्ताः, विलासवती-
दास्यः कुमारजननीकूटहारिकाः । सर्वैरन्तःपुरैः निखिलान्तःपुरस्थाङ्गनाभिः प्रेषिताः प्रेरिताः, पटलके पेदि-
कामध्ये विनिहितानि स्थापितानि विविधानि नानाप्रकाराणि आभरणानि भूषणानि माल्यानि पुष्पदा-
मानि अङ्गरागान् विलेपनानि, वातांसि वस्त्राणि आदाय गृहीत्वा उपतस्थुः स्थिता बभूवुः, उपनिन्युः
तानि तानि चन्द्रापीडाद्य वदुश्च ।

समयमें, तेज धोड़े पर बैठे, धोड़े अवशिष्ट (बचे हुए) राजपुत्रोंके साथ उस शिकारकी ही आलोचना करता था ।

चन्द्रापीड भवनमें आकर धोड़ेंसे उतर गया । बादमें किसी सेवकने जल्दीसे दौड़कर एक आसन (कुर्सी)
ला दी । वह उस पर बैठ कर, शरीरसे कवच उतार कर, घुड़सवारीके योग्य सब वेश-भूषाओंको उतार दिया ।
तदनन्तर सेवकगण चारों ओर पंखा हिलाकर, उसको हवा करने लगे । उनकी हवासे चन्द्रापीडकी थकावट दूर
हो गई और उसने क्षण भर विश्राम (आराम) किया । विश्रामके बाद वह स्नानगृहमें गया । उस स्थानमें
रत्नमय, रौप्यमय और सुवर्णमय बहुसंख्यक कलश रखे हुए थे एवं उसके बीचमें सुवर्णकी एक चौकी रखी थी ।
वहाँ जाकर चन्द्रापीडने विधिवत् स्नान किया । उसके बाद किसी शूत्यने परिष्कृत (स्वच्छ) अङ्गपोछे (तौलिया
आदि) से उसका शरीर पोंछ दिया । बादमें उसने निर्मल और विस्तृत रेश्मी कपड़ेसे शिरमें साफ़ा बाँधकर
अन्य वस्त्रोंको पहन लिया । जब वह ठाकुरजी की पूजा कर अङ्गरागशालांमें जा बैठा तब, वहाँ प्रधान द्वारपालको
आगे कर, महाराज (तारापीड) के भेजे हुए राजकुलके सेवक, कुलवर्धनासहित विलासवती महारानी की दासियों
एवं अन्यान्य रानियों द्वारा भेजी हुई अन्तःपुर (रनिवास) की दासियाँ, पेदियोंके अन्दर रखे हुए अनेक
आभूषण, माल्य, अङ्गरागद्रव्य और वस्त्र लेकर चन्द्रापीडके समक्ष उपस्थित हुई और उन वस्तुओंसे उसकी

१. उत्तीर्य । २. उपविश्य । ३. तुरङ्गम् । ४. निर्वर्त्तिता । ५. ...आकुलित... । ६. गृहीत-
धीतवाससः । ७. कृतदेवार्चनस्य । ८. ...प्रतिचारिकाः । ९. माल्याङ्गरागान् ।

न्यश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपचितोङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्त्तिभ्यो यथार्हमाभरण-वसनाङ्गराग-कुसुमानि विविध-मणिभाजन-सहस्रशारं शार-दम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् । तत्र च द्विगुणीकृत-कुथासुनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम् इदमस्मै दीयताम्' १ इति प्रसादं विशेष-दर्शन-संवर्द्धित सेवारसेन च सहाहार-विधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन् मुहूर्त्तमिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपमगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायात्तापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रती-

येति । प्रथमम् अङ्गरागद्रव्याणि पश्चात् पुष्पमाद्यानीत्येवं क्रममनतिक्रम्येति यथाक्रमम् । ताभ्यः सर्वदासीभ्यः, आदाय तानि तानि गृहीत्वा, स्वयम् आत्मनैव प्रथमं पूर्वं वैशम्पायनं शुकनासात्मजम् उप-लिप्य अङ्गरागद्रव्येणेति शेषः । एतेन प्रेमातिशयस्तस्मिन्निति प्रत्याख्यते । पश्चात् स्वयम् उपचितः कृतः अङ्गरागो विलेपनं येन स तादृशः, समीपवर्त्तिभ्यो निकटवर्त्तिभ्यो राजपुत्रेभ्य इति शेषः, यथार्हं यथा-योग्यम् आभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि भूषणवस्त्रविलेपनपुष्पाणि च दत्त्वा वित्तीयं, विविधानां नाना-रूपाणां मणिभाजनानां रत्नमयभोजनपात्राणां सहस्रेण समूहेन शारं विचित्रम् अतएव स्फुरित उद्गीतः तारागणो नचत्रमण्डलं यत्र तत्तादृशम्, शारदं शरत्सामयिकम् अम्बरतलम् आकाशमिव विद्यमानम्, आहारमण्डपं भोजनगृहम् अगच्छत् अगमत् । उपमा ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र आहारमण्डपे, द्विगुणीकृते द्विरावर्त्य संस्थापिते कुथासने कम्बलासने 'कुथः क्षीपुंसयोर्वर्णकम्बले' इति मेदिनी, उपविष्टः उपवेशनं कृतवान् राजपुत्रः तस्य चन्द्रापीडस्य समीपो-पविष्टेन निकटमुपविशता, तद्गुणोपवर्णनपरेण चन्द्रापीडप्रशंसासक्तेन वैशम्पायनेन अग्रेतनसहस्रवदयोगे 'सह युक्तेऽप्रधाने' इत्यनेन तृतीया । तथा यथार्हं यथायोग्ये भूमिभागे उपवेशितेन स्थापितेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वाक्तप्रकारेण दीयतामिति परिवेषकं प्रत्यनुज्ञा प्रसादः अनुग्रहः तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनेन प्रकटनेन संवर्धितः वृद्धिः प्रापितः सेवारसः स्वानुगत्येऽनुरागो यस्य तेन तादृशेन, राजपुत्रलोकेन नृपात्मजवर्गेण च सह, आहारविधिं भोजनकार्यम् अकरोत् कृतवान् ।

उपेति । उपस्पृश्य आचमनं विधाय 'उपस्पर्शस्वाचमनम्' इत्यमरः । भोजनानन्तरमाचमन-विधानं च नारदेन स्पष्टमुक्तम्—

सुप्त्वा सुप्त्वा च भुक्त्वा च निष्टीव्योक्त्वाऽनृतं वचः । पीत्वापोऽध्येप्यमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥'

गृहीतम् आचं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तादृशः, तस्मिन् आहारमण्डपे मुहूर्त्तमिव क्षण-मिव स्थित्वा इन्द्रायुधसमीपम् इन्द्रायुधनामाश्वनिकटम्, अगमत् ययौ । इहेवशब्दो वाक्यालङ्कारः ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र इन्द्रायुधनिकटे, अनुपविष्ट एव उत्थित एव, तस्य इन्द्रायुधस्य ये गुणाः वेगातिरेकादयः मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः मुखमण्डले निर्मासत्वादयश्च तेषामुपवर्णनं तस्यैव

मैंद की । चन्द्रापीड, उन सर्वाँके समीपमें उन समस्त वस्तुओंमें से एक-एक वस्तु लेकर, पहले अपनेसे ही वैशम्पायनके शरीरमें अङ्गराग द्रव्य लेप कर, फिर अपना अङ्गराग कर, समीपमें बैठे हुए राजपुत्रोंको यथोचित आभूषण, वस्त्र, अन्नलेप और पुष्प देकर, आहार-मण्डप (भोजन-गृह) में चला गया । उस गृहमें नानाविध रत्नमय भोजनके पात्र रखे रहनेसे वह बहुत ही विचित्र हो गया था, अतएव चमकते तारागणवाले शरत्कालीन आकाशके समान वह दृष्टिगोचर हो रहा था । चन्द्रापीड वहाँ जाकर, दुगुने करके बिछाये हुए कम्बलासन पर बैठ गया । वैशम्पायन पासमें बैठ कर उसके गुणोंका वर्णन करने लगा । उस समय चन्द्रापीड, वैशम्पायन द्वारा राजपुत्रोंको यथोचित स्थान पर बैठा कर, परोसेने वालोंसे कहने लगा कि—'यह वस्तु इनको दो और यह वस्तु उनको दो' इस प्रकार वह विशेष अनुग्रह दिखाने लगा, जिससे उसके प्रति राजपुत्रोंकी भी सेवा करनेकी इच्छा बढ़ने लगी । इस रूपसे चन्द्रापीडने उन लोगोंके साथ भोजन कार्य सम्पन्न किया । भोजनके बाद आचमन कर, पान ले, उस घरमें ही कुछ देर बैठ, इन्द्रायुधके पास गया । वहाँ जाकर खड़े-खड़े ही राजपुत्रोंके साथ अनेक प्रकार की बात-चीत करने लगा, उसके बीचमें इन्द्रायुधके गुणोंका वर्णन ही अधिक

१. उपनिन्दुश्लोपनीयानि च । २. उपरचिताङ्गरागः । ३. ...सारं, शारम्बर... । ४. द्विगुणित... ।

५. ...वर्णन... । ६. सह । ७. यथार्ह । ८. सह राज... । ९. कचिद् द्विवारं नोप्रलभ्यते । प्रदीयताम् ।

१०. कचिद् 'प्रसाद' इति पदं नास्ति... । ११. अगात् ।

क्षणोन्मुखे^१ पार्श्वरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृत-हृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमा-
कीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च^२ प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतम्^३, अवनिपतेः परमसम्मतम् अनु-
मार्गागतया च^४, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुल-संवासप्रगल्भयाप्यनुष्मिताविनयया,
किञ्चिदुपारूढयौवनया, शक्रगोपकालोहित-रागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सबलातपयेव
पूर्वया ककुभा, प्रत्यग्र-दलितमनःशिला-चूर्णवर्णेन^५ अङ्गलावण्य-प्रभा-प्रवाहेणामृतरस-नदीपूरे-

प्रायेण बाहुल्येन आलाप आलोचना यासु ताः तादृशीः, कथाः मिथोभाषणानि कृत्वा नृपात्मजैः सह वि-
धाय, आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं तत्रोन्मुखे उद्यते पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने
श्रुत्य सत्यपि विद्यमानेऽपि तस्य इन्द्रायुधस्य गुणैः वेगातिरेकादिभिः हृतम् आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स
तादृशः । स्वयमेव आत्मनैव इन्द्रायुधस्य अश्वस्य पुरोऽग्रतः यवसं घासम् आकीर्य विक्षिप्य तदनन्तरं
निर्गत्य निःसृत्य राजकुलं राजवाटीम् अयासीत् अगच्छत् ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेनैव क्रमेण प्राग्दर्शितदिक्षा, सविनयप्रणामादिपूर्वकमित्यर्थः । राजानं
तारापीडम् अवलोक्य निरोच्य आगत्य एव स्वभवनमिति शेषः । निशां रात्रिम् अनैषीत् अतिवाहितवान् ।

अपरेद्युरिति । किञ्चेति चार्थः । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने प्रभातसमय एव प्रातःकाल एव सर्वेषु
अन्तःपुरेषु अधिकृतम् अधिकारवन्तम् अध्यक्षमित्यर्थः, अवनिपतेः भूपालस्य परमसम्मतम् अत्यन्तवि-
श्वसिततयाऽभिलषितम्, कन्यकया अनुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनम् अपश्यदिति दूरेण सम्बन्धः ।

अनिति । अनुमार्गागतया कैलासमार्गानुसरणेन प्राप्तया । इत आरभ्य वृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि
अग्रेतनस्य कन्यकयेत्यस्य विशेषणानि । प्रथमे कौमारे वयसि अवस्थायां वर्तमानया विद्यमानया ।

राजकुलेति । राजकुले नृपकुले यः संवासः वसनं तेन प्रगल्भयाऽपि पृष्ट्या सत्यापि, अनुविश्रुतः
अपरित्यक्तो विनयो नम्रता यथा तादृश्या । राजकुले विशेषतस्तु राजभवने संवासेन नानाविधजनैरालो-
चनान्यवहारात्तदवलोकनाच्च बाहुल्येनैव कन्यका पृष्टा भवन्ति, किन्तु सत्कुलोत्पन्ना विनयं न परित्यज-
न्तीत्याशयः ।

किञ्चिदिति । किञ्चित् ईषत् उपारूढम् उत्पन्नं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तथा तादृश्या ।

शक्नेति । शक्रगोप एव शक्रगोपक इन्द्रगोपापरनामा रक्तवर्णकीटविशेषः, तद्वत् आलोहितः किञ्चि-
द्रक्तो रागो वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अंशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितम् अवगुण्ठनम् उत्तमाङ्गाच्छादनं यथा
स्यात्तथा, अतएव बालातपेन प्रत्यग्रोदितसूर्यप्रकाशेन सह वर्तते इति तथा तादृश्या, पूर्वया प्राच्या
ककुभा विशेषावलोक्यमानया । इह लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, औत्स्युपमा चेत्येतेषां परस्पर,
मङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रदलिता तत्कालमर्हिता या मनःशिला 'मैनशिल' इति प्रसिद्धो धातुविशेषः तस्य
यच्चूर्णं तस्यैव वर्णो यस्य तेन तादृशेन, अङ्गानाम् अवयवानां या लावण्यप्रभा सौन्दर्यं कान्तिः तस्याः
परिमाणमेव होने लगा । उस समय उसके आदेशकी प्रतीक्षामें राह देखते सेवकोंके निकटमें रहने पर भी,
इन्द्रायुधके गुणों पर मोहित होकर अपने आप ही उसके आगे जाकर घास डाल दिया । तथा पहले की तरह
नमस्कारादि कर वहाँसे निकल कर राज-भवनकी ओर प्रस्थान किया । वहाँ पहुँच कर महाराजके साथ पहलेके
अनुसार ही दर्शनादि कर फिर उसने अपने महलमें आकर रात बिताई ।

चन्द्रापीडने दूसरे दिन प्रातःकाल ही समस्त अन्तःपुरके अध्यक्ष और राजा तारापीडके अत्यन्त विश्रुत
कैलास नामक कञ्चुकी को आते हुए देखा । उसके पीछे पीछे एक कन्या भी चली आ रही थी । उसने नवयौवनमें
केवल पदार्पण ही किया था । और वह राजभवनमें वास करनेसे प्रगल्भ होने पर भी विनय का परित्याग नहीं कर
सकी थी । उसका यौवन कुछ कुछ प्रकाशमें आ गया था । इन्द्रगोप (मखमली) कीट, (वीर-बधूटी) के समान
ईषद् रक्तवर्ण वस्त्रका दुपट्टा उसके मस्तक पर ओढ़ रखा था जिससे वह, नूतन रौद्र समन्वित पूर्वदिशाके समान
देखने में आती थी । तत्कालके दृटे मनःशिला (मैनसिल) के चूर्णके समान रंगवाली शरीरकी लावण्य-कान्तिके

१. चाज्ञां प्रतीक्षमाणोन्मुखे । २. अपहृत, अपहत... । ३. परेद्युश्च । ४. अधिकृततया । ५. कश्चित्
'च' कारो न विद्यते । ६. 'लोहित' । ७. 'मनःशिलावर्णेन' ।

णेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रास-भयादपहाय रजनीकरमण्डलं गाम्^१ अवती-
र्णया, राजकुल-देवतयेव^२ मूर्तिमत्या, कणितमणिनूपुराकलित-चरणयुगलयौ कूजत्कलहंसाकु-
लित-कमलयेव कमलिन्या, महार्ह-हेम-मेखला-कलाप-कलित-जघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भिन्न-
पयोधरया, मन्द-मन्द-भुजलता-विक्षेप-प्रेङ्खित-नख-मयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसम-
नवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरो-
न्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या बहुल-ताम्बूल-लङ्घिणमार्न्ध-कारिताधर-लेखया, सम-सुवृत्त-तुङ्गनासि-

प्रवाहेण परस्परया, अमृतरसस्य अस्यन्तवृत्तिविधायित्वात् सुधाद्रवस्य नदीपूरेणेव सरित्प्रवाहेणेव भवनं
गृहम् आपूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वन्त्या, अतएव राहुग्रासभयात् सैहिकेयभक्षणत्रासात् रजनीकरमण्डलं
चन्द्रबिम्बम् अपहाय त्यक्त्वा, गां पृथिवीम् अवतीर्णया आगतया ज्योत्स्नया कौमुद्येव विद्यमानया ।

इह लुप्तोपमा, जात्युत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्रव्योत्प्रेक्षा चेति परस्परमेषामङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करालङ्कारः ।

राजेति । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राज्ञो नरपतेः तारापीडस्य कुलदेवतया कुलाधिष्ठान्येव विरा-
जितया शोभितया, सौन्दर्यप्रभावादित्याशयः । इह राजकुलदेवतयेवेति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

कणितेति । कणिताभ्यां रणिताभ्यां मणिनूपुराभ्यां रत्नपादकटकभ्याम् आकलितं सम्बद्धं चरण-
युगलं पादङ्गितयं यस्याः सा तथा तादृश्या, अतएव कूजङ्गाम् अन्यक्तशब्दं कुर्वन्त्या कलहंसाभ्यां काद-
म्बाभ्याम् आकुलिते संसृष्टे कमले पङ्कजद्वयं यस्यास्तथा कमलिन्या नलिन्येव विद्यमानया ।

इह कमलिन्येवेति औत्पुपमा सा च पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गं नानुप्राणिता बोध्या ।

महार्हेति । महार्हेण बहुमूल्येन हेममेखलाकलापेन कनकरचितकाञ्चीदाज्ञा कलितं वेष्टितं जघन-
स्थलं नितम्बभागो यस्याः तथा तादृश्या ।

नातीति । नातिनिर्भरम् अनतिशयं यथा स्यात्तथा उद्भिन्नौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ कुचौ यस्याः
तथा तादृश्या तारुण्यस्य केवलप्रकटनदित्याशयः ।

मन्देति । मन्दमन्दः किञ्चिक्लिञ्चित् यो भुजलतयोः बाहुवत्सयोः विक्षेपः आगमनसामयिकान्दोलनं
तेन प्रेङ्खिताः प्रसृता ये नखमयूखाः हस्तनखरश्मयः तेषां छलेन व्याजेन, अनवरतं निरन्तरं धाराभिः
प्रवाहैः लावण्यरसं तारुण्यरसं क्षरन्त्या लावयन्त्येव विद्यमानया । सापहृवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिङ्मुखेति । दिङ्मुखविसर्पिणि समन्तात् प्रसारिणि, हारलतानां रश्मिजाले किरणसमूहे निमग्न-
शरीरतया मुग्धितदेहतया कारणेन, क्षीरसागरात् दुग्धाम्बोधेः शुभ्रपयसः उन्मग्नं सलिलोपरि समुत्थितं
वदनं मुखं यस्याः तथा तादृश्या, लक्ष्म्येव रमादेव्येवावलोक्यमानया । उपमा ।

बहलेति । बहलः अधिको यः ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य कृष्णिमा अधिकनागवल्लीदलचर्वणो

प्रवाहसे, मानो वह अमृत-रसकी नदीके प्रवाह द्वारा सब महलको भर देती थी, अतएव राहु-ग्रासके भयसे
चन्द्रमण्डल छोड़ कर पृथिवी पर आई हुई ज्योत्स्ना (चौदनी) के समान वह देखनेमें आती थी । और वह
राजा की शरीरधारिणी कुलदेवताके समान शोभायमान थी । इन इन करते मणिमय नूपुरसे उसके चरण
अलङ्कृत थे, अतएव कमलद्वयके समीपमें गुंजार करते दो-दो कलहंसोंसे अकुलाई हुई कमलिनीके समान वह
देख पड़ती थी । बहुमूल्य सुवर्णमय चन्द्रहार (डरकस, तागड़ी), उसके नितम्ब देश (कमर) में पड़ा था ।
स्तन कुछ घने और उठे हुए थे । बाहु-लताके मन्द-मन्द हिलनेसे निकलती नख-किरणोंके आकारमें वह अपने
लावण्य-रसकी धारा को मानों दिन-रात बरसाती थी । मुक्तामय हारावलीकी किरणें दिशाओंके मुखमें फैल रही
थी, उसके बीचमें ही उसका शरीर डूब जानेसे क्षीरसागरमें से ऊँचा वदन करके निकलती लक्ष्मी देवीके समान
देख पड़ती थी । ताम्बूलके अतिरिक्त चर्चण जनित काले चिह्नसे उसके ओष्ठयुगल मलिन हो गए थे । उसकी

१. राहुग्रह, राहुग्रसन । २. भूमण्डलम् । ३. राजकुलगृहदेवतयेव । ४. ...आकुल, आकुलित...

५. ...चरणया रुचिरेणुवर्धितचञ्चरीकचकवालाचाकलितरक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिन्या । ६. ...आकलित...

७. मन्दं मन्दं । ८. कृष्णिकान्ध... । ९. समुपवृत्त...

कया, विकसित-पुण्डरीक-धवल-लोचनाया, मणिकुण्डलमकरपत्र-भङ्ग-कोटिकरणातपाहृत-
कपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्रहन्त्या, पर्युषितधूसर-चन्दन-रस-तिलकालङ्कृत-ललाट-
पट्टया, मुक्ताफलप्रायालङ्कारया, राधेयराजक्ष्येव उपपादिताङ्गरागया, नववनलेख्येव
कोमल-तनु-लतया, त्र्ययेव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशालयेव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव

एकत्रयामचिह्नं तेन अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा मलिनेत्यर्थः अधरलेखा रवन्च्छदरेखा यस्याः
तया तादृश्या ।

समेति । समा अनुबन्धीधोर्ध्वदेशा, सुवृत्ता सुगोलोर्ध्वभागा, तुङ्गा उन्नता च नासिका नासा
यस्याः तया तादृश्या ।

विकसितेति । विकसितं प्रस्फुटितं यत् पुण्डरीकं श्वेतकमलं तद्वत् धवले शुभ्रे लोचने नयने यस्याः
तया तादृश्या । लुप्तोपमा ।

मणीति । मणिकुण्डलयोः रत्नभूषणयोः यौ मकरपत्रभङ्गौ मकरसदृश-पत्रखण्ड-सदृशभूषणे तयोः
कोट्योः पुरोभागयोर्ये किरणातपा रश्मिप्रकाशाः तैः आहतौ तादृशौ संस्पृष्टावित्यर्थः कपोलौ गण्डौ यस्याः
तस्या भावः तया कारणेन, कर्णपल्लवाभ्यां श्रवणकिसलयाभ्यां सहेति सकर्णपल्लवं तदिव, तद्वरमीनामेव
किसलयवद्वभवासमानत्वादित्याशयः गुणोत्प्रेक्षा ।

पर्युषितेति । पर्युषितं पूर्वदिवसविहितम् अत एव धूसरं किञ्चित् पाण्डुवर्णं यच्चन्दनरसस्य मलयज-
द्रवस्य 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः, तिलकं विशेषकः तेन अलङ्कृतो भूषितो
ललाटपट्टः मालस्थलं यस्याः तया तादृश्या ।

'तिलको द्रुमरागाश्वमेदेषु तिलकालके । क्लीवं सौवर्चल्लोकोन्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके ॥' इति विश्वमेदिन्यौ ।

मुक्तेति । मुक्ताफलानि मौक्तिकानि प्रायेण बाहुस्येन येषु ते तादृशा अलङ्कारा भूषणानि यस्याः
तया तादृश्या ।

राधेयेति । राधेयस्य कर्णस्थ या राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः तयेव, उपपादितो विहितः अङ्गरागः
कुङ्कुमादिभिरङ्गलेपनं यया तादृश्या पक्षे-उपपादितो विहितः अङ्गेषु तत्संश्लेषविशेषेषु रागः निवासप्रेम
यया तया तादृश्या, राधेयस्य अङ्गदेशस्वामित्वादित्याशयः ।

नवेति । नवा अभिनवा या वनलेखा वनपङ्क्तिः तयेव, कोमला मृदुला तनुः लतावत् कृशं वपुःयस्याः
तया तादृश्या, पक्षे-कोमला अभिनवोत्पलत्वादेव मृदुला तन्वी कृशा च लता वल्ली यस्यां तया तादृश्या ।

त्र्ययेवेति । त्रयी वेदत्रयी तयेव, सुप्रतिष्ठितौ साधुतया न्यस्तौ चरणौ पादौ यया तया तादृश्या,
पक्षे-सुप्रतिष्ठिता अत्यन्तविरुद्धाः चरणाः शाखा यस्याः तया तादृश्या ।

मलेति । मखशाला यज्ञभवनं तयेव, वेदिवत् कीटविशेषवत् मध्यः कटिदेशो यस्याः तया तनुमध्य-
येत्यर्थः, वेदिः परिष्कृता भूमिः मध्ये यस्याः तया तादृश्या । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः ।

मेरुवनेति । मेरुः सुमेरुपर्वतः तत्र यद्वनं काननं तस्य लता व्रततिः तयेव, कनकपत्राणि सुवर्णरचित-
पत्रसदृशभूषणानि, पद्मान्तरे-सुवर्णमयानि नागकेसरमयानि चम्पकमयानि वा पर्णानि पत्राणि तैः
अलङ्कृतया भूषितया ।

उच्च नासिका का ऊपर भाग समान और सुगोल था । उसकी आँखें खिले हुए पुण्डरीकके समान स्फेद थीं ।
मणिमय कुण्डलके साथमें संलक्ष मकराकार और पक्षखण्डाकार अलङ्कारके अग्रभागकी किरणोंका प्रकाश उसके
गाल पर पड़नेसे उसका मुख मानो कर्ण-पल्लव सहित हो ऐसा प्रतीत होता था । पूर्वदिनके धूसर वर्ण चन्दन-
रसके तिलकसे उसका ललाट देश शोभित था । आभूषणोंके बीचमें प्रायः उसने मोतीके ही आभूषण पहने थे ।
कर्णकी राजलक्ष्मी जिस प्रकार अङ्गदेशमें रहने के लिए प्रेम करती थी, उस कन्याने भी उसी प्रकार कुङ्कुम और
चन्दनादि द्वारा अङ्गलेपन किया था । अभिनव वनपंक्तिके बीच जिस प्रकार कोमल और कृश लता रहती है, उस
कन्या का शरीर भी उसी प्रकार लताके समान कृश और कोमल था । वेदकी शाखाएँ जिस प्रकार संसार में
प्रसिद्ध हैं, उस कन्याका चरण युगल भी उसी प्रकार पृथिवीमें सुन्दर चालसे युक्त थे । यज्ञशालाके बीचमें
जिस प्रकार वेदी रहती है, उसका कटिदेश भी उसी प्रकार वेदी (कीट-विशेष) के समान कृश था । सुमेरु

१. क्वचित् 'धवल' इति पदं नास्ति । २. मरकतमकरपत्र । ३. कपोलतलतया । ४. नवनव ।

कनकपत्रालङ्कृतया, महानुभावाकारया, अनुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमा-
यान्तमपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितल-निहित-दक्षिणकरो विज्ञापयामास-‘कुमार ! महा-
देवी विलासवती समाज्ञापयति-‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुल्लत-राजधानीमवजित्य
कुल्लेश्वर-दुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिका
मध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितुनिविशेषमि-
यन्तं कालमुपलालिता संवर्द्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी इति
कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता, परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम्, बालेव

.....कनको नागकेसरे । धत्तूरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि ॥’ इत्यनेकार्थः ।

इह ‘राधेयराजलक्ष्म्येव’ इत्यारभ्य ‘मेखनलतयेव’ इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

महानुभावेति । महानुभावो विशेषप्रतिभावान् आकारः स्वरूपं यस्याः तथा तादृश्या । कन्यकया
कयाचित् दारिकया अनुगम्यमानम् अनुगम्यमानं कैलासनामानं कैलाससंज्ञकं कञ्चुकिनम् आयान्तम्
आगच्छन्तम् अपश्यत् अवालोकयत् । चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

‘अन्तः पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वशास्त्रार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥’

स इति । स कञ्चुकी । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन स तादृशः । यद्यपि चन्द्रापीडस्य
प्रणामोऽनुचितमिवास्ति कञ्चुकिनो विप्रत्वात्, तथापि स्वप्रभुत्वादनभिवादनरूपः केवलो वामनमात्र-
द्योतकः प्रणाम इत्यवधेयम् । क्षितितले भूतले निहितः स्थापितो दक्षिणः सन्यः करः पाणिर्न स तादृशः ।
अयमाचारोऽपि विनयद्योतक इति बोध्यम् ।

कुमारेति । हे कुमार ! महादेवी पट्टराज्ञी विलासवती तव जननी समाज्ञापयति समादिशति—
‘खलु निश्चयेन इयं पुरोऽवलोक्यमाना कन्यका महाराजेन त्वत्पित्रा पूर्वं प्राक् कुल्लतं हिमालयसमीपे
साम्प्रतं ‘कुल्ल’ इति विख्यातो देशविमेषः तस्य राजधानी राज्यस्थानम् अवजित्य आत्मसात्कृत्य कुल्लेश्वर-
दुहिता कुल्लताधिपतिपुत्री, पत्रलेखेत्यभिधानं यस्याः सा तादृशी बालिका कन्यका सती वन्दीजनेन
स्तुतिपादकेन सह आनीय अन्तःपुरचारिकाः अवरोधसेवाकारिण्यः तासां मध्यम् उपनीता प्रापिता ।

सेति । विगतो विनष्टो नाथो रक्षको यस्याः सा तादृशी, तथा राजदुहिता नृपात्मजा इति च हेतोः
सा पत्रलेखा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा तादृश्या मया विलासवत्या, दुहितुः कन्यायाः
निः = न विद्यते विशेषो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा, इत्यन्तम् एतावत् पर्यन्तं कालं समयम् उप-
लालिता सप्रेम पालिता संवर्द्धिता च वृद्धि प्रापिता च ।

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् इदानीं साम्प्रतं भवतो ममात्मजस्य ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नाग-
वह्नीवलपान्नधारिणी उचिता भवितुं युक्तेत्यर्थः, इति कृत्वा मया प्रेषिता प्रापिता ।

नचेति । आयुष्मता चिरजीविना त्वया भवता, अस्यां पत्रलेखायां परिजनसामान्या सेवकसदृशी

पर्वतकी वन-लता जिस प्रकार सुवर्णमय पत्रोंसे शोभित होती है, वह कन्या भी उसी प्रकार सुवर्णनिर्मित
पत्राकार आभूषणसे शोभित थी, और उसकी जाकृति अत्यन्त प्रभाव-द्योतक थी ।

कञ्चुकीने राजपुत्रको प्रणाम कर, आगे आ, अपना दाहिना हाथ भूमि पर टेक कर कहा—“कुमार !
महाराजी विलासवतीने आदेश दिया है कि, पहले महाराजने, कुल्लेश्वरकी राजधानीको जीत कर, पत्रलेखा
नामकी उसकी लड़कीको, बाल्यावस्थामेंही, अन्यायों वन्दियोंके साथ लाकर रनिवासकी परिचारिकाओं (टहिनियों)
के बीचमें रखा था । इसका कोई रक्षक नहीं था; विशेषतः इसे राजकन्या होनेके कारण इसके प्रति मुझे स्नेह
उत्पन्न हो गया था । इसलिए मैंने अब तक पुत्रीके समान इसे लालन-पालन एवं संवर्धन किया है । अब यह तुम्हारी
ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके डब्बेकी धारण करनेवाली) होने के योग्य है, यह जानकर मैं इसे तुम्हारे समीप भेजती
हूँ । इसलिए, चिरजीव ! तुम इसे साधारण परिजनोंके समान नहीं समझना, बालिकाके समान इसका रक्षण

१. कन्यया । २. कन्या । ३. कुल्लत, कुन्तल... । ४. कुल्लेश्वर, कुन्तलेश्वर... । ५. कचित् ‘च’
कारो न विद्यते । ६. करण्डकवाहिनी । ७. कचित् ‘कृत्वा’ इति पदत्रोपलभ्यते ।

लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया, शिष्येव द्रष्टव्या,^१ सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्व-
भ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकाल-संवर्द्धित-स्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे, बलवानस्यां
पक्षपातः । महाभिजन-राज-वंश-प्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि नियतञ्च स्वयमेदेय-
मतिर्विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता
बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम्, अविदितशीलस्याः कुमार इति सन्दिश्यते । सर्वथा तथा
कल्याणिना प्रयतितव्यम्, यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवतीति^२ । इत्यभिधायं

सेवकेष्विवावज्ञाबोधिकेत्यर्थः दृष्टिरवलोकनं यस्य तेन तादृशेन न भवतिभ्यम्, नृपात्मजात्वेन नावज्ञाद्योग्य-
त्वादित्याशयः बालेव तरुणी सत्यपि बालिकेव, लालनीया सस्नेहं पालनीया, न तु वयस्यतया स्वेनैव
सर्वं विचारयितुं योग्येति बुद्ध्या पालने उदासीनेन भाव्यमित्याशयः । स्वचित्तवृत्तिरिव स्वमनोवृत्तिरिव
चापलेभ्यः अविचार्यकारिताभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शासनीया यथा छात्रा सेव द्रष्टव्या
विलोकनीया । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्रसनीयविषयेष्वित्यर्थः सुहृदिव मित्रमिव अभ्यन्तरीकरणीया
मध्यवर्त्तिनी विधातव्या, अभिजाततया रहस्योद्घाटनासम्भवात् सर्वं गोप्यमनया सह निःसन्देहं
समाचरणीयमित्याशयः । इह 'बालेव' इत्यारम्भ 'सुहृदिव' इत्यन्तमुपमालङ्कारः ।

दीर्घेति । दीर्घकालं बहुसमयं यावत् संवर्द्धितः वृद्धिं प्रापितः स्नेहः प्रेम यस्याः तथा भावः तथा
कारणेन स्वसुतायामिव निजात्मजायामिव अस्यां पत्रलेखायां मे मम हृदयं चित्तम् अस्ति विद्यते, अस्यां
बलवान् पक्षपातः अत्यन्तानुकूल्यञ्च विद्यत इति शेषः ।

महाभिजनेति । महाभिजनः अत्यन्तप्रसिद्धो यो राजवंशः नृपकुलं तत्र प्रसूता उत्पन्ना, अत एव
एवंविधानि एवंप्रकाराणि अनीचजातानि ताम्बूलकरङ्कवाहनादीनि कर्माणि अर्हति विधातुं समर्था
भवति, न पुनरन्यसेविकावञ्चीचकर्माणीत्याशयः । 'अभिजनः कुले ख्यातौ' इति विश्वः । इह पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् ।

नियतमिति । अतिविनीततया अत्यन्तनञ्जवत्तया च स्वयम् आत्मनैव इयं पत्रलेखा कतिपयैः
क्रियद्भिरेव दिवसैः दिनैः कुमारं त्वां नियतम् अवश्यम् आराधयिष्यति ।

केवलमिति । केवलं परम् अतिचिरकालोपचिता अधिकसमयात् वृद्धिसुपगता मे मम बलवती
सातिशया अस्यां पत्रलेखायां प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहाभिनिवेशः । कुमारश्च त्वम् अस्याः पत्रलेखाया अविदित
शीलः अज्ञातस्वभावः, इति अस्मात् कारणात् सन्दिश्यते कथ्यते, अन्यथैनां प्रति तव नीचसेविकावद्-
व्यवहारसम्भवान्मे चेतसि क्लेशो भवेदित्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणिना श्रेयस्विना त्वया भवता तथा तेन प्रकारेण प्रयतितव्यं
प्रयत्नो विधेयः यथा येन प्रकारेण इयं पत्रलेखा अतिचिरं बहुसमयं यावत् ते तव उचिता योग्या परि-
चारिका सेविका भवति' इति ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण अभिधाय उक्त्वा कैलासे तन्नामके कञ्चुकिनि विरतवचसि अपास्तवचने
सति, कृतो विहितः अभिजातो न्याय्यो भूतलस्पृष्टमूर्ध्ना इत्यर्थः प्रणामो नमस्कारो यथा तां तादृशीम् ।

'अभिजातः कुलीने स्यान्नाय्यपण्डितयोस्त्रिषु ।

अवेक्षण एवं (देखभाल) करना, अपनी चित्तवृत्तिके समान चपलता करनेसे रोकना, शिष्यके समान देखना और
मित्रके समान समस्त विश्रसनीय कार्यके मध्यमें इसे रखना । बहुत समयसे मेरा प्रेम इस पर बढ़ गया है, इस-
लिये मेरा मन इसको कन्याके समान मानता है एवं मेरा इस पर अत्यन्त पक्षपात उत्पन्न हो गया है । अत्यन्त-
प्रसिद्ध राजकुल में उत्पन्न हुई है इसलिए यह ऐसे सब कामोंके उपयुक्त है । और यह अपने अत्यन्त विनीत
आचरणसे थोड़े ही दिनके मध्यमें तुमको निश्चय सन्तुष्ट करेगी । इस पर मेरा प्रेम बहुत कालसे बढ़ता बढ़ता बढ़
हो गया है, और तुमको इसका स्वभाव विदित नहीं है, इसीलिए केवल इतना सन्देश भेज रही हूँ । कल्याण-
भाजन ! तुम सर्वथा पहले के अनुसार ही उद्योग करना, जिससे यह, बहुत काल तक तुम्हारी उपयुक्त परिचारिका

१. उपदेष्टव्या । २. 'बलवानस्यां पक्षपातः' इति पाठः क्वचिन्नोपलभ्यते । ३. क्वचित् 'कर्माणि' इति
पदजास्ति । ४. नियतं स्वयं... । ५. अभि... । ६. ...भवनीत्यभिधाय ।

विरतवचसि कैलासे कृताभिजात-प्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रा-
पीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा, इत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततः प्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा, न रात्रौ, न सुप्तस्य
नासीनस्य, नोत्थितस्य, न भ्रमतः, न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच ।
चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधि-
कञ्चु प्रतिदिवसम् अस्याः प्रसादमकरोत्, आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भे-
ष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु केषुचित् दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः

इति मेदिनी । सुचिरं दीर्घकालम् अनिमिषलोचनं निमेषरहितनेत्रं यथा स्यात्तथा पत्रलेखाम्
आलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडः राजकुमारः, अम्बा जननी यथाज्ञापयति यथादेशं दत्ते इति एवम् अनेन
प्रकारेण उक्त्वा अभिधाय कञ्चुकिनं कैलासनामानं प्रेषयामास प्रस्थापयामास ।

पत्रेति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव कुमारस्य केवलनिरीक्षणेनैव समुपजातः समुत्पन्नः
सेवारसः कुमारपरिचर्यानुरागो यस्याः सा तादृशी, पत्रलेखा तस्माद्वी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी,
छायेव स्वप्रतिबिम्बमिव, राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं न मुमोच न तत्त्याज । एवं न दिवा दिवसे, न रात्रौ
उपायाम्, न सुप्तस्य निद्रितस्य, न आसीनस्य उपविष्टस्य, न उत्थितस्य उत्थाय स्थितस्य, न भ्रमतः
इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य नृपवंशगतस्य, पार्श्वं मुमोचेति सर्वत्रान्वयः । उपमालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्यापि राजसूनोरपि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्य अवलोकनात्प्रभृति
प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रति उपचीयमाना वर्द्धमाना महती सातिशया प्रीतिः स्नेहः आसीत् अभूत् ।

अन्येति । किञ्चेति चार्थः । अभ्यधिकम् अधिकाधिकं प्रतिदिवसं प्रतिदिनम् अस्याः पत्रलेखायाः
प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् कृतवान् । सर्वविश्रम्भेषु समस्तविश्रसनीयवस्तुषु एनां पत्रलेखाम् आत्म-
हृदयात् स्वस्वान्तात् अभ्यतिरिक्ताम् अभिज्ञामिव अमन्यत ज्ञातवान् । स्वहृदयादेव तस्यै निखिलमेव
विश्रसनीयविषयं व्याख्यातवानित्यर्थः । ऐक्यस्वरूपोत्प्रेक्षा ।

अत्र विवाहात्पूर्वं चन्द्रापीडस्य सारूप्यप्रकृतिसुलभोच्छृङ्खलत्वदूरीकरणाय चातुर्यविशेषेणानुयन्य-
मानपितृमातृप्रेषिततया स्वयोग्यवयोरुपकुलशीलवत्तया निरन्तरसाहचर्येणात्यन्तसम्भवपरतया च कूलते-
श्वरबुद्धिता राजकुमारस्य रमणीयैवासीदिति सुविधः प्रतिपादयन्ति ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधिना समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु दिनेषु राजा तारापीडः चन्द्रा-
पीडस्य आत्मजस्य यौवराज्याभिषेकं युवराजपदप्रतिष्ठां चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उपकरणम् अभिषेक-
सामग्री तस्य यः सम्भारः समूहः तस्य सङ्ग्रहार्थम् आनयनार्थं प्रतीहारान् द्वारपालान् आदिदेश
आज्ञां दत्तवान् ।

वनी रहे ।' इतना कह कर कैलास के चुप हो जाने पर, पत्रलेखाने चन्द्रपीडको सम्मान-पूर्वक प्रणाम किया । उस
समय चन्द्रापीडने बहुत काल तक एकाग्रदृष्टि से पत्रलेखाको देखकर 'मैं ने जैसी आज्ञा दी है (वह की जायगी)'
यों कह, कञ्चुकीको विदा कर दिया ।

किन्तु उस दिनसे राजपुत्रके दर्शनसे ही उसकी परिचर्या करनेके लिए पत्रलेखाको प्रीति उत्पन्न हो गई ।
अत एव दिन-रात, सोते अथवा बैठते-चलते अथवा राज-भवनमें गए हुए, किसी समयके लिए भी पत्रलेखा,
छायाके समान चन्द्रापीडके समीपसे अलग नहीं होती थी । एवं उसे देखनेके समयसे ही लेकर चन्द्रापीडको
भी पत्रलेखाके प्रति प्रीति उत्पन्न हुई और वह प्रत्येक क्षण बढ़ती गई । और वह दिन-दिन पत्रलेखाके प्रति
अधिकाधिक अनुग्रह करते हुए सभी प्रकारके विश्वासकार्योंमें पत्रलेखाको अपने हृदयसे अभिन्नके समान
मानने लगा ।

इस प्रकार कुछ दिन बीत जाने के बाद राजाने, चन्द्रापीडको यौवराज्याभिषेक करने की इच्छा कर, उसको

१. अभिज्ञातः । २. लोचनः । ३. एवम् । ४. प्रतिदिनम् । ५. क्वचित् केषुचिदिति पद न विद्यते ।

प्रतीहारानुपकरणसम्भार-संग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकञ्च तं कदाचिदर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच ।

‘तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अमानुमेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । कष्टमनस्त्रनवर्त्तिसाध्यमपरम् ऐश्व-

समुपैति । किञ्चेति चार्थः । समुपस्थितो विद्यमानः यौवराज्याभिषेकः युवराजपदप्रतिष्ठा यस्य तं तादृशम्, तं चन्द्रापीडम्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थम् अवलोकनार्थम् आगतं प्राप्तम् आरूढविनयमपि सञ्जातविनयमपि विनीततरम् अतिशयेन विनयिनम् कर्तुं इच्छन् अभिलषन् शुकनासः प्रधानराजमन्त्री सविस्तरं सन्यासम् उवाच अग्रवीत् ।

तातेति । तात-पुत्र ! चन्द्रापीड ! ‘तातशब्दं प्रयुज्यन्ति पूज्ये पितरि चात्मजे’ इति नारदः । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, तथा अधीतानि पठितानि सर्वाणि समस्तानि शास्त्राणि वेदादीनि येन तस्य तादृशस्य । ते तत्र अल्पमपि स्तोकमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति न विद्यते । इह पूर्वविशेषणद्वयार्थः उपदेष्टव्यत्वाभावं प्रति कारणमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

ननु यथेवं तर्हि किमर्थमयमुपदेशारम्भ इत्यत आह—केवलञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । निसर्गतः स्वभावत एव केवलं यौवनात् तारुण्यात् प्रभवतीति समुत्पद्यत इति यौवनप्रभवम्, तमः तमोगुणोत्पन्नमज्ञानमेव तमोऽन्धकारः अतिदुर्दमनीय इत्यर्थः न भानुना सूर्येण मेघम् उच्छेद्यम्, न रत्नानां मणीनाम् आलोकेन कान्त्या छेद्यं विनाशयितुं शक्यम्, तथा न प्रदीपप्रभया गृहप्रदीपालोकेन अपनेयं दूरीकर्तुं शक्यम्, अत एव अतिगहनम् अत्यन्तदुर्द्धवं भवतीति अग्रेतनेन सम्बन्धः । जनानामिति शेषः । इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । तमसस्तु भान्वादिवेद्यत्वाद्नेन सहेत्याशयः ।

इह अतिशयोक्तिः, समुच्चयः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः । अपरीति । लक्ष्म्या धनसम्पत्तेः मदः तदुत्पन्नमत्तता, न विद्यते परिणामे अन्तिमावस्थायाम् उपयुक्तसमयव्यतीते वा उपशमो निवृत्तिर्यस्य स तादृशः, अत एव दारुणो भीषणः । तथा च तारुण्यमदस्य वयःपरिणामेऽपगमात्, सुरापानोत्पन्नमदस्य चान्यसमये स्वेनैव निवृत्तेः, धनसम्पत्तिमदस्य तु जीवनपर्यन्तमेव विद्यमानत्वादितरमदैरस्य महदन्तरमित्याशयः । पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

कष्टमिति । अपरं प्रसिद्धात् अन्धत्वरोगादतिरिक्तम्, ऐश्वर्यं धनसम्पत्तिरेव तिमिरं तिमिरसंज्ञकनयनव्याधिः तेन अन्धत्वम् अवलोकनशून्यत्वम्, न अज्ञानवर्त्तिः विडाळादिवसाकज्जलदशा तथा साध्यते प्रतिक्रियते इति तत्तादृशम्, अचिकित्स्यं भवतीत्यर्थः, अत एव कष्टं नितान्तवत्शक्यं भवति । तिमिरव्याध्युत्पन्नं दृष्टिराहित्यम् अज्ञानवर्त्यादिनां प्रतिकर्तुं योग्यम् सदसद्विवेकशून्यत्वरूपधनसम्पत्तिरिति मिश्रधत्वं तु केनापि प्रकारेण प्रतिकर्तुं न योग्यमिति द्वयोर्महद्भयमित्याशयः । तिमिराख्यो व्याधिरस्तीति माधवनिदाने स्पष्टम्, तन्निवारणप्रकारश्च तन्नान्यत्रापि वैद्यकेऽन्वेषणीयः ।

सामग्री एकत्र करनेके लिए प्रतिहारोंको आदेश दिया । क्रमसे युवराजगद्दी पर बैठानेका समय जब उपस्थित हुआ तब एक दिन चन्द्रापीड दर्शन करनेके लिए शुकनासके समीपमें उपस्थित हुआ, उस समय विनीत होने पर भी अधिकतर विनीत करनेकी इच्छासे शुकनासने विस्तारपूर्वक कहा—

वत्स ! चन्द्रापीड ! जो कुछ जानना चाहिए वह सब तुम जानते ही हो । एवं समस्त शास्त्रोंका अध्ययन किये हो । इसलिये तुमको उपदेश देनेकी थोड़ी भी आवश्यकता नहीं है । केवल यह कहना है कि, युवावस्था में स्वभावसे ही जो अन्धकार उत्पन्न होता है, वह सूर्य द्वारा भगाया नहीं जा सकता, किसी मणिके आलोके भी उसका उच्छेद नहीं किया जा सकता, एवं प्रदीपकी प्रभासे नष्ट नहीं किया जा सकता, अत एव वह अन्धकार अत्यन्त दुर्द्धवं होकर रहता है । धन-सम्पत्तिसे मद ऐसा भयङ्कर होता है कि अवस्था क्षीण होने पर भी ज्ञान नहीं होता धनसम्पत्तिरूप नेत्ररोगसे जो अन्धता उत्पन्न होती है; वह नास्तविक अन्धतासे पूर्ण भिन्न है, अज्ञानकी शलाकासे भी नहीं मिटता, अत एव वह अन्धता अत्यन्त कष्ट देनेवाली है । धनका अभिमान-रूप जो दाह-

र्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहाय्योऽतितीव्रः दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्र-
शम्यः विषमो विषयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबाध्यः बलवान् रागमलावलेपः ।
अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरेणामि-
धीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तिवल्बेति महतीयं खल्वनर्थ-
परम्परा । सर्वाविनयानामेषामायतनम्, किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-

अशिशिरेति । अतितीव्रः अतितीक्ष्णः दर्पः सम्पत्त्यहङ्कार एव दाहज्वरः तीव्रतापः तस्य ऊष्मा
उष्णत्वं न शिशिरोपचारेण स्रक्चन्दनादिशैत्यव्यापारेण हायः परिहर्तुं योग्य इति तादृशः । अन्योष्णत्वं
तु शैत्योपचारहायो भवतीत्यस्यातितीव्रत्वमित्याशयः ।

सततमिति । विषमः कठिनः, विषिण्दन्ति बध्नन्तीति विषयाः स्रक्चन्दनवनितादय एव विषाणि
अनर्थकारणत्वाद् गरलानि तेषाम् आस्वादेन सम्मोगेन यो मोहो मूर्च्छा अज्ञानमिति तात्पर्यम्, सततं
निरन्तरं न मूलैः ओषधिमूलैः मन्त्रैः विषनिवारकमन्त्रैश्च शम्यो निवर्त्तयितुं शक्य इति स तादृशः । अतः
एवास्य कठिनत्वमित्याशयः ।

नित्यमिति । बलवान् नितान्तः, रागो विषयासक्तिरेव मलं कर्दमादि, तस्य अवलेपो लेपनम्,
नित्यं प्रतिदिनं न स्नानशौचेन निमज्जनशुद्ध्या बाध्यः प्रचालनीयः अपनेय इत्यर्थः, अतः एवास्य अन्या-
वलेपाद्वलवत्वमित्याशयः ।

अजस्रमिति । अपि च घोरा केनापि प्रकारेण ज्ञानानुदयात् विषमा राज्यसुखसन्निपातः आधिपत्य-
सुखानुभव एव निद्रा प्रसीला सुषुप्तिरित्यर्थः, सा तादृशी, अजस्रं नित्यम्, न क्षपावसाने राज्यन्ते प्रबोध-
श्चैतन्योदयो यस्यां सा तादृशी भवति, अतः एवास्य अन्यनिद्राया अपेक्षया घोरत्वमित्याशयः । इति हेतोः
विस्तरेणामिधीयसे त्वयि सम्भाव्यमानानां तारुण्योत्पन्नज्ञानादीनां निवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

अभिनववर्त्तित्यारम्भे राज्यसुखसन्निपातेत्यन्तम् अधिकारुढवैशिष्ट्यमलङ्कारः ।

गर्भेति । गर्भात् आशौशवात् ईश्वरत्वं धनशालित्वम्, अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्य तस्य
भावस्तत्त्वम्, अप्रतिमं निरुपमं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, अमानुषी अलौकिकी शक्तिः
शारीरिकसामर्थ्यं यस्य तस्य भावः तत्त्वञ्च, इति इयं महती गरीयसी अनर्थपरम्परा विपत्तिपङ्क्तिः खलु
निश्चयेन अनर्थोत्पादकहेतुपङ्क्तिरेवेत्यर्थः । हेतुमानलङ्कारः ।

गर्भेश्वरत्वादीनां कथमनर्थहेतुत्वमित्यपेक्षायामाह—सर्वेति । एषां गर्भेश्वरत्वादीनां मध्ये एकैकमपि
सर्वेषां निखिलानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् आयतनम् उत्पादकतया आधारः । समवायः समूहः
किमुत किं वक्तव्यमित्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुशर्मणाऽपि—

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थार्थं किमु यत्र चतुष्टयम् ॥’

एवञ्च चतुर्णामप्यनर्थहेतूनां गर्भेश्वरत्वादीनां त्वयि स्थिततया तदुत्पन्ना विनयनिवृत्तये ममायमु-
पदेशोद्योग इत्याशयः ।

अंशत उक्तमेव विषयं यथाक्रमं व्याचष्टे—यौवनारम्भे चेति । प्रायः आधिक्येन यौवनारम्भे तारुण्य-
प्रारम्भे कस्यचित् पुण्यशालिनो यूनो बुद्धिः समलत्वं न प्राप्नोतीत्याशयः । शास्त्रमेव जलं सलिलं स्वच्छ-
ज्वरकी गरमी उत्पन्न होती है, वह चन्दनलेपनादि शीतलोपचारसे भी दूर नहीं हो सकती, अतएव वह गरमी
अत्यन्त तीव्र होती है । स्रक्चन्दन-वनिताप्रभृति विषय-रूपी विषके सम्मोगसे उत्पन्न हुआ मोह ऐसा विषम
होता है कि वह जड़ी-बूटी और मन्त्रोंसे नहीं उतरता, अतः एव वह मोह सर्वदा ही कठिन है । विषयासक्ति-
रूपी मलका लेप ऐसा प्रबल होता है कि वह नित्य स्नान और शुद्धतासे भी नहीं विनष्ट होता । एवं राज्य-
सुखानुभवस्वरूप सन्निपात-निद्रा ऐसी भयङ्कर होती है कि रात्रिका शेष होने पर भी उससे कभी चेतनता नहीं
होती, इन सब कारणोंसे मैं तुमसे थोड़ा विस्तारपूर्वक कहता हूँ—

वात्यकालावधि धनसम्पत्ति, नव यौवन, निरुपम सौन्दर्य एवं अमानुषी शारीरिक शक्ति ये सब निश्चय
ही विपत्तिके गुरुतर कारणसमूह हैं । इन सबोंके बीचमें एक-एक अलग-अलग भी सभी प्रकारके दोषोंका स्थान
है, और यदि समष्टिरूपसे ये सब एकत्र हो जायें तो कहना ही क्या है ? यौवनके आरम्भमें मनुष्योंकी बुद्धि-

१. अत्यन्ततीव्रः । २. ...मूलमन्त्रगम्यः । ३. ...वध्यः, बाध्यः, बलवानिति पदं क्वचित्प्रोलभ्यते ।
४. भवतीति विस्तरेणामिधीयते । ५. महती ।

प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुष्मिन्तधवलतापि सरागैर्व भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरम् आत्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयम् उपभोगमृगतृष्णिका नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः ।

हेतुत्वात्, तेन प्रक्षालनेन निर्मलापि स्वच्छाऽपि बुद्धिः प्रज्ञा कालुष्यं समलवम् उपयाति प्राप्नोति इति विरोधः रागद्वेषादिषु संकुलमुपयातीति तत्परिहारः । तवाऽध्येवं सम्भवाद्यमुपदेश इत्यभिप्रायः । एवमग्रेऽप्यनुसन्धेयम् ।

ज्ञात्वामेव जलमित्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, निर्मलापि कालुष्यमुपयातीत्यत्र विरोधाभासः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अनुद्भवेति । अनुष्मिता अपरित्यक्ता धवलता श्वेतता यथा सा तादृशी सत्यपि यूनां दृष्टिः तरुणानामवलोकनम्, सरागैव रक्तिमान्वितैव भवतीति विरोधः सुन्दर्यादावनुरागसहिता भवतीति तत्समाधानम् । विरोधाभासः ।

अपहरतीति । किञ्चेति चार्थः । यौवनसमये तारुण्यकाले, समुद्भूता समुत्पन्ना रजसा रजोगुणेन आन्तिः भ्रमः अतस्मिन्स्तद्बुद्धिरिति तात्पर्यम् यस्यां सा तादृशी, पक्षे—समुद्भूता रजसां रेणूनां आन्तिः भ्रमः घूर्णनमिति यावत् यथा सा तादृशी, प्रकृतिः स्वभावः, वात्या वातकलिका वातसमूह इत्यर्थः शुष्कपत्रमिव नीरसदलमिव पुरुषं नरम्, आत्मेच्छया स्वेच्छया निर्वाधमित्यर्थः, अतिदूरं बुद्धेरगोचरम् अगम्यानि कटादिकमित्यर्थः, पक्षे—अतिविग्रहदेशम् अपहरति नयति । अयं खलु तारुण्यप्रकृतिरित्याशयः । उपमा ।

इन्द्रियेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदुरन्ता अत्यन्तदुर्निवारा, इयम् सततं निरन्तरम् उपभोगः रमण्यादिसम्भोगाभिलाषैव मृगतृष्णिका मरीचिका, इन्द्रियाणि करणान्येव हरिणान् मृगान् हरतीति सा तादृशी । यथा मरुस्थले मध्याह्ने सूर्यरश्मिषु सलिलम्रान्त्यात्मकं मृगतृष्णिकां पातुमिच्छन् मृगान् आकृष्यानन्तरं तत्प्राणान् विनाशयति, तथा रमण्यादिसम्भोगाभिलाषापि तरुणानामिन्द्रियाणीत्याशयः । परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

नवयौवनेति । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कषायितो रागद्वेषाद्यन्वितकृतः कषायरसयुक्तीकृतश्च आत्मा स्वरूपश्च यस्य तथोक्तस्य मनसः तरुणपुंसो हृदयस्य, सलिलानीव तान्येव प्रख्यातानि विषयस्वरूपाणि भोग्यवस्तूनि आस्वाद्यमानानि अनुभूयमानानि विद्यन्ते, मधुरतराणि अतिसुरसानि आपतन्ति आपाततोऽवगम्यन्ते । एवञ्च यथा हरीतक्यादिकषायितायां जिह्वायाममधुराण्यपि सलिलान्यतिसुरसानि सम्पद्यन्ते, तथा तारुण्यकषायिते तरुणस्य चेतसि अमधुरा अपि सुन्दर्यादिभोग्यविषया आपाततोऽतिमधुरा भवन्तीत्याशयः ।

ज्ञात्वा-रूपी जलसे धूल जानेके कारण निर्मल होने पर भी प्रायशः कलुषता (मालिन्य) प्राप्त होकर ही रहती है । युवकोंकी दृष्टि, धवलता त्याग नहीं करने पर भी रागांन्वित ही (रक्तवर्ण ही, सानुराग ही) होकर रहती है । यौवन समय में रजोगुणवश मनुष्यके स्वभावमें भ्रम उत्पन्न हो जाता है, उस समय प्रबल वायु (आँधों) जिस प्रकार धूल उड़ा-उड़ाकर सूखे पत्तोंको बहुत दूर ले जाता है उसी प्रकार वह स्वभाव मनुष्यको इच्छानुसारसे बहुत दूर (अगम्य स्थानमें) खोंच ले जाता है । ओर सर्वदा अत्यन्त दुःखदायिनी यह सम्भोगेच्छारूप मृगतृष्णिका, मनुष्यके इन्द्रियरूपी हरिणोंका आकर्षण (हरण) कर लेती है । कषायरसयुक्त जिह्वासे जल वैसा मधुर नहीं होने पर भी जिस प्रकार आपाततः अत्यन्त मधुर प्रतीत होता है, उसी प्रकार नवयौवनवश कामकोषादियुक्त चित्तमें, कामिनी-काञ्चनादि प्रसिद्ध सब भोग्य वस्तु अनुभूयमान होने पर आपाततः बहुत ही मधुर प्रतीत होते हैं (अर्थात्—जैसे हरीतक्यादि खा लेनेसे जिह्वाके कसेले हो जाने पर जल विशेष मधुर नहीं होने पर भी अधिक मधुर मालूम होता है, वैसे जबानीसे विकारयुक्त युवकोंके चित्तमें कामिनी आदि भोग्यपदार्थ विशेष मधुर नहीं होने पर भी अधिक मधुर लगते हैं) दिग्भ्रम जिस प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देता है

१. धवलापि । २. सरागैव । ३. अदूरम्, दूरम् ।

४. इन्द्रियहरिणं हरतीव । सततदुरन्तेयम् । सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः, सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः ।

नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनानि उपदेशानाम् ! अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेन उपदेशगुणाः । गुरुवचनमलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभ्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति । हरति च सकलम् अतिमलिनमत्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वयः परिणाम इव पालितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिण-

ननु तथा मधुरतराणि मनसः आपतन्तु नाम तेन का हानिरित्यत आह—नाशयतीति । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव, उन्मार्गप्रवर्त्तकः कुपथपरिचालकः, विषयेषु भोग्यवस्तुषु अत्यासङ्गः अत्यन्तासक्तिः पुरुषम् आत्मानं नाशयति अधः पातयति । एवञ्च माधुर्यानुभवान्नोभ्यवस्तुष्वत्यासङ्गो जायते, स च नाशयतीत्याशयः । उपमा ।

भवादृशा इति । भवादृशाः भवत्सदृशा एव उपदेशानां शिक्षाणां भाजनानि पात्राणि विषया इत्यर्थः भवन्ति नान्य इत्याशयः । हि यतः अपगतमले शास्त्रोपदेशेन कामक्रोधादिशून्ये अनाविले च मनसि चेतसि, स्फटिकमणौ स्फटिकरत्ने रजनिकरगभस्तयः चन्द्ररश्मय इव उपदेशस्य शिक्षाया गुणाः फलानि सुखेन अनायासेन विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति ।

गुरुवचनमिति । गुरोः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशः वचनम् उपदेशवाक्यम् अलमपि कल्याणकरमपि 'अलं शक्तौ च निर्दिष्टं कल्याणे च सुखेऽपि च' इति विश्वः, सलिलमिव, अभ्यस्य अशिष्टजनस्य, श्रवणस्थितं श्रोत्रगतं सत्, महत् शूलम् अतिशयवेदनाम् उपजनयति उत्पादयति, अशिष्टतापगमकारणत्वेन प्रतीपत्वादित्याशयः ।

इतरस्येति । इतरस्य अभ्येतरस्य शिष्टजनस्य तु गुरुवचनमित्यन्वयः करिणो दन्तिनः शङ्खाभरणं शङ्खभूषणमिव, गजस्य दृष्टिदोषज्ञानस्य श्रोत्रे शङ्खभूषणं बध्यत इत्याचारः । अधिकतरम् आननशोभासमुदयं वदनसौन्दर्योत्पत्तिम् उपजनयति विदधाति । रुचिपूर्वकहर्षविकसिताननेन तदाकर्णनाद् ग्रहणाच्चेत्याशयः ।

हरतीति । किञ्चेति चार्थः । गुरुवचनं 'गुरुवाक्यम्, प्रदोषसमयनिशाकरः सूर्यास्तान्तरकालिकचन्द्रः प्रदोषकाले हि तारकादर्शनस्याप्यभावात् तमसोऽतिमालिन्यसम्भवताप्रकटनार्थं प्रदोषसमयेत्यस्योपादानं बोध्यम् । अतिमलिनमपि गाढश्याममपि अन्धकारमिव तिमिरमिव, अतिमलिनमपि अत्यन्ताविलमपि सकलं समस्तं दोषजातं कामक्रोधादिदोषनिकरं हरति दूरीकरोति ।

गुरुपदेश-इति । प्रशमहेतुः अन्तरिन्द्रियनिग्रहकारणं गुरुपदेशः, पालितरूपेण बाधक्यनिबन्धनशुक्लरूपेण शिरसिजजालं शिरोरुहकलापम् अमलीकुर्वन् विषयविशेषे प्रवर्त्तनया स्वच्छीकुर्वन् वयःपरिणाम इव अवस्थापरिणतिरिव तदेव दोषजातं कामक्रोधादिकं गुणरूपेण परिणमयतीति सम्बन्धः । एवञ्चान्तरिन्द्रियनिग्रहहेतुभूतो वयःपरिणामो यथा शिरसिजजालममलीकुर्वन् तदेव शिरसिजजालं पालितरूपेण

कामिनीकाञ्चनादि भोग्य पदार्थम् अत्यन्त आसक्ति भी उसी प्रकार मनुष्यको कुमार्गमें ले जाकर विनष्ट कर देती है । केवल तुम्हारे समान मनुष्य ही उपदेशोंके पात्र होते हैं, क्योंकि स्वच्छ स्फटिक-मणिमें जिस प्रकार चन्द्रकी किरणें अनायास प्रवेश करती हैं, उसी प्रकार स्वच्छ हृदयमें ही उपदेशगुण सुखपूर्वक प्रवेश कर सकते हैं । गुरुका उपदेश-वचन मङ्गलकर होने पर भी, असाधु पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, वे जलके समान, गुरुतर शूल उत्पन्न करते हैं । परन्तु वे ही सज्जन पुरुषके कानमें उपस्थित होने पर, हाथीके शङ्खमय कर्णाभरणके समान सुखकी अत्यन्त शोभा उत्पन्न करते हैं । प्रदोषकालका चन्द्रमा जिस प्रकार, अन्धकारके अत्यन्त कुण्ठवर्ण होने पर भी उसको दूर कर देता है, उसी प्रकार गुरुका उपदेश, अत्यन्त कलुषित होने पर भी, काम-क्रोधादि समस्त दोषोंको विनष्ट कर देता है । वृद्धावस्था जिस प्रकार केशोंको निर्मल करती हुई क्रमसे शुक्ल रूपमें परिणत कर देती है, उसी प्रकार अन्तरिन्द्रिय दमनके कारण गुरुका उपदेश भी, उन दोषोंको निर्मल करता

१. भाजनम् । २. सुखम् । ३. च । ४. अपहरति च सकलम्, हरत्यति... । ५. अतिमलिनमन्धकारमिव । ६. क्वचित्त्रयः पदं नोपलभ्यते ।

मयति, अयमेव चानास्वादित-विषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशर-शर-प्रहार-ज-
र्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणञ्च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विन-
यस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः, किंवा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति बडवा-
नलो वारिणा । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलस्नानम्, अनुप-

परिणमयति, तथा प्रशमहेतुगुरुपदेशोऽपि तदेव दोषजातममलीकुर्वन् गुणरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । तथा
हि गुरुपदेशो नाम जनानां धर्माजने कामम्, दण्डेषु क्रोधम्, स्वर्गादौ लोभम्, दुष्कृताचरणे मोहम्,
दानदयादौ मदम्, स्वदुर्णये च मात्सर्यं प्रवर्त्तयन् उक्तानवगुणानेव गुणतामुपजनयतीति व्रीधनाः
प्रतिपादयन्ति ।

ननु राज्याभिषेकसमय एव कथमुपदिश्यते समयान्तरेऽप्येतत्सम्भवादित्यत आह—अयमिति ।
आस्वादितः अनुभवविषयीकृतः विषयरसः सुन्दरीसुवर्णादिभोग्यवस्तुगुणो येन तस्य तादृशस्य, ते तव ।
अयमेव उपदेशस्य शिक्षायाः कालः समयः ।

नन्वनुभूतविषयरसस्य शिक्षणे को दोष इत्यत आह—कुसुमशरेति । हि यतः, कुसुमशरस्य
कामदेवस्य शरप्रहारेण बाणाभिघातेन जर्जरिते उपप्लुते अनेकशो विवरीकृते च हृदये चेतसि जलमिव
सलिलमिव उपदिष्टं गुरुपदेशो गलति चरति चालनीन्यायादिति । एवञ्च सातिशया कामोदीपना
वचनमात्रेण गुरुशिक्षणं प्रवेशमात्रेण दूरीकरोतीत्याशयः । इह नवयौवनेत्यारभ्यैतावत्सन्दर्भे चोपमालङ्कारः ।

नन्वेवमपि सखलप्रसूतस्य शास्त्रज्ञानयुक्तस्य च विनयप्रभावेण न ते दोषाः प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीत्यत
आह—अकारणञ्चेति । किञ्चेति चार्थः । दुष्प्रकृतेः असच्चरित्रस्य पुंसः 'अन्वयः सद्रुशः, वा अथवा श्रुतं
शास्त्रज्ञानं च विनयस्य सन्मार्गप्रवृत्तेः अकारणं भवति हेतुर्न भवतीत्यर्थः, 'स्वभावो दुरतिक्रमः' 'अतीत्य
हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्त्तते' इति न्यायादित्याशयः । इह 'अकारणम्' इत्यत्र नञः प्रधानत्वेन
तस्य च समासेन गुणीभूतत्वेन 'असूर्यपद्मा राजद्वारा' इतिवद्विधेयाविमर्शदोषोऽस्त्येव तस्य च निरा-
करणं 'कारणं न भवति' इति पाठकरणेनैव समावेयम् । प्रतिपादितविषयं समर्थयति—चन्दनेत्यादिना ।
चन्दनात् मलयजतरोः प्रभवति सङ्क्षेपेणोत्पद्यत इति चन्दनप्रभवः अनलोऽग्निः किं न दहति मस्मीकरोति
अपि तु दहत्येवेत्यर्थः । तथा च नान्वयो विनयस्य हेतुरित्याशयः । तथा प्रशमहेतुनापि शैत्यकारणेनापि
वारिणा सागरजलेन बडवानलः बाडवाग्निः किंवा न प्रचण्डतरो भवति समुद्गीप्तो भवति अपि तु भवत्ये-
वेत्यर्थः । अतश्च शैत्यकारणं शास्त्रज्ञानं न विनयस्य हेतुरित्याशयः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

अन्यस्वरूपेण प्रस्तुतं गुरुपदेशं प्रशंसति—गुरुपदेशश्चेत्यादिना । किञ्चेति चार्थः । गुरुपदेशो नाम
पुरुषाणां जनानाम् अखिलमलानां समस्तकामक्रोधप्रभृतीनां कर्मादीनाञ्च प्रक्षालनक्षमं शोधनसमर्थम्,
अजलस्नानं सलिलरहितस्नानस्वरूपः । ज्ञानान्तरं तु सलिलसहितमित्यवगच्छ । न उपजातम् उत्पन्नं
पलितं वा दूर्ध्वक्यप्रयुक्तं वेतादि वैरूप्यं विकृतिर्यत्र तत्तादृशम्, तथा न विद्यते जरा जीर्णत्वं यत्र तत्तादृ-
शम्, वृद्धत्वं वार्धक्यस्वरूपम्, प्रशमत्वसदसद्विवेकाद्युत्पादनादित्याशयः । वृद्धत्वान्तरं तु उपजातपलितं
दिवैरूप्यं सजरस्वच्छेत्यस्याधिक्यम् । न आरोपितः उत्पादितः मेवोदोषः पृथुलवोत्पादकमेवोनामकधातु-
वृद्धिदोषो येन तत्तादृशम्, गुरुकरणं गौरवहेतुस्वरूपः, बहुदक्षितोत्पादकतया समस्तगौरवप्रयोजकत्वा-

इया क्रमसे गुण-रूपमें परिणत कर देता है । तुमने अमोक्त किन्हीं योग्य पदार्थोंके रसका स्वाद नहीं चखा है
इसीलिए तुम्हें उपदेश ग्रहण करनेका उचित समय यही है । क्योंकि, कामदेवके बाणप्रहारसे जो हृदय जर्जरित
हो गया है, उस हृदयसे उपदेश-वाक्य जलके समान बाहर निकल जाता है । दुश्चरित्र लोगोंकी अच्छे कुलमें
उत्पत्ति किंवा शास्त्रज्ञान, सन्मार्गप्रवृत्तिका कारण नहीं होता । देखो संघर्षवश चन्दन-वृक्षसे जो अग्नि उत्पन्न
होती है, वह क्या जलाती नहीं है ? शान्ति-कारक समुद्रजल से भी क्या बडवानल अत्यन्त प्रचण्ड होकर
उठता नहीं है ? गुरुका उपदेश, मनुष्यके समस्त मलप्रक्षालन करने योग्य जलहीन स्नान-स्वरूप है (अर्थात्
जैसे जलसे स्नान करने पर सब बाहरका मैल धुल जाता है उसी प्रकार गुरुके उपदेशसे सब आन्तरिक दोष
दूर हो जाते हैं) । और गुरुका उपदेश, मनुष्योंका वार्धक्य-स्वरूप है, इस वार्धक्यमें केशकी पकटा और अङ्गु-
ली

१. क्वचित् 'शर' इति पदवास्ति ।

२. संप्रहार ।

३. क्वचित् हि पदं न विभजे ।

४. वृद्धि ।

५. श्रुतज्ञा-

विनयस्य ।

६. चन्दनप्रभवोऽपि ।

७. अजलं स्नानम् ।

जातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनम-
प्राप्त्यै कर्णाभरणम्, अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः, विशेषेणं राज्ञाम्, विरला
हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दाम-दर्प-श्वयथु-
स्थगित-श्रवणविवराश्रोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गलनिमीलितेना-

वित्याशयः। गुरुकरणान्तरं तु मेदोदोषोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। न सुवर्णेन कनकेन विरचना निमित्तिः
यस्य तत्तादृशम् अप्राप्त्यं प्राप्त्यत्त्वदोषशून्यं भण्डादिवाक्यातिरिक्तभूतम् अतिरमणीयमित्यर्थः। कर्णाभरणं
श्रोत्रभूषणस्वरूपः केवलमर्पणेनैव चित्तशोभोत्पादनादित्याशयः। कर्णाभरणान्तरं तु सुवर्णरचितं प्राप्त्य-
क्षेत्यस्याधिक्यम्। अतीतज्योतिः तेजःशून्यः आलोकः प्रकाशस्वरूपः परीक्षार्थमालोकादित्याशयः।
आलोकान्तरं तु तेजस्वीत्यस्याधिक्यम्। नोद्वेगकरः अक्लेशोत्पादक इत्यर्थः प्रजागरः जागरस्वरूपः
समस्तवस्तुषु सावधानतोत्पादनादित्याशयः, जागरणान्तरं तु क्लेशोत्पादकमित्यस्याधिक्यम्। अत्र सर्वत्र
अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः।

विशेषेणेति। एते अजलस्नानप्रभृतयो गुणाः राज्ञां नृपतीनां विशेषेण आधिक्येन उपकारिण इत्यर्थः,
एवञ्च विद्यमानेषु स्वस्वतेषु प्रभुतया कल्याणाधिक्यसम्भवात्, अविद्यमानेषु अनर्थाधिक्यसम्भवाच्चे-
त्याशयः। ननु प्रभूणामुपदेष्टारोऽप्यनेके एव सम्भवन्तीत्यत आह—विरला इति। हि यतः विरला अल्पा
एव तेषां राज्ञाम् उपदेष्टार उपदेशदातारः।

ननु कथं खलु तेषामुपदेष्टारो विरला इत्यत आह—प्रतिशब्दक इति। प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिरिव
प्रतिशब्दकः स्वार्थे कप्रत्ययः, जनो लोकः, भयात् त्रासात् राजवचनं नृपवचः अनुगच्छति अनुसरति, ननु
सम्भवे सति प्रतिवक्तव्यपि, अतएव विरला इत्याशयः। उपमा।

अथ यदि केऽपि भयं परित्यज्य उपदेशं दातुमपि शक्नुवन्तीत्यत आह—उद्दामेति। उद्दामा विस्तृता
दर्पा गर्वाः एव श्वयथवः शोथाः तैः स्थगितानि आच्छादितानि श्रवणविवराणि श्रोत्रच्छिद्राणि येषां ते
तादृशाः, ते राजानः उपदिश्यमानमपि कथ्यमानमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति। शोथेन कर्णविवररोधे
श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशवचनानि श्रवणे न गच्छन्तीत्यभिप्रायः। इह निरुक्तं
केवलरूपकमलङ्कारः।

ननूपदेशसमये हि राजानस्तत्रैव तिष्ठन्ति नान्यत्र गच्छन्ति नवा तान् वारयन्तीति ततः कथं न
शृण्वन्तीत्यत आह—शृण्वन्तोऽपीति आकर्णयन्तोऽपि गजो हस्ती तद्वत् यत् निमीलितं नेत्रसंकोचमात्रं
तेन अवधीरयन्तः उपदेशमवहलेयन्तः हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथकान् गुरुन् खेदयन्ति क्लेशयन्ति
सयत्नोपदेशस्यावज्ञानादित्याशयः। लुप्तोपमा।

वित्यादि विकृति उत्पन्न नहीं होती है, एवं शरीर भी जीर्ण-शीर्ण नहीं होता है। (अर्थात् बाल सफेद हुए बिना-
वृद्धावस्था आये बिना ही वृद्धोमें गणना हो जाती है)। और गुरुका उपदेश स्थूलताका साधक है और मेद दोष
को उत्पन्न नहीं करनेवाला है (अर्थात् मेदमें विकार हो जानेसे मनुष्य मोटा हो जाता है, किन्तु गुरुके
उपदेशसे बिना किसी दोषसे मनुष्य गौरवान्वित हो जाता है)। गुरुका उपदेश, कानका सुन्दर आभूषण है किन्तु
सुवर्ण-निर्मित नहीं है; तेज नहीं है किन्तु आलोकस्वरूप है, (अर्थात् उससे मनुष्योंकी आँखें खुल जाती हैं)।
एवं जागरणस्वरूप है किन्तु सब विषयोंमें सावधानता करानेसे वह किसी प्रकारके कष्टको नहीं उत्पन्न करता है;
ये सब गुण राजाओंके पक्षमें विशेष उपकारी हैं, क्योंकि उनको उपदेश देनेवाले कम ही होते हैं ऐसे उपदेशाओंकी
कमी होनेका कारण यह है कि प्रायः सभी लोग भयवश प्रतिध्वनिके समान राजाओंके वचनोंका केवल अनुसरण
ही करते रहते हैं। गुरतर अहंकार-रूप-शोथ रोग (सूजन) से राजाओंके कानके छेद बन्द हो जाते हैं-
इसलिए किसी के उपदेश देने लगने पर भी, वे उसे सुन नहीं पाते हैं। और कदाचित् सुनने पर भी शार्पोंके

१. मददोषम्। २. विरचना प्राश्रयम्। ३. अपनीत...। ४. अत्र 'तु' इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते।
५. एव। ६. उद्दामदर्पाश्च पृथुस्थगितदर्पाश्चर्यसंस्थगित। ७. उपदिश्यमपि।

वधोरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुव । अहङ्कार-दाहज्वर-मूर्च्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्य-विष-विकार-तन्त्रीप्रदा-राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशो लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि सुभट-खड्गमण्ड-लोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुश-लादे-कान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तु-भमणेरतिनैष्ठुर्यम्, इत्येतानि सहवास-परिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वेवोद्गता ।

अहो राजानो ह्येवं कथं कुर्वन्तीत्यत आह—अहङ्कारेणिति । हि यतः राजप्रकृतिः भूपतीनां स्वभावः, अहङ्कारोऽभिमान एव दाहज्वरः तीव्रतापः तेन या मूर्च्छा मोहः तथा अन्धकारिता समुत्पन्नान्धकारा सदसद्विचाररहितेत्यर्थः, अत एव विह्वला व्याकुला चञ्चला । विशेषतश्च, धनानि सम्पत्तयः अलीकाभिमा-नेन धनानां विनाशशालित्वान्मिथ्यागर्वेण उन्मादं मत्ततां कर्तुं शीलं येषां तानि तथोक्तानि, अन्यतश्च राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, राज्यम् आधिपत्यमेव विषं विकृतिकारणत्वात्, तेन यो विकारः तेन तन्त्रीं तन्त्राम् आलस्यं प्रवदातीति सा तादृशी । एभ्य एव हेतुभ्यो राजान उक्तरूपं विदधत इत्याशयः । निरङ्गकेवलरूपकम् ।

राज्यविषेत्यादिकथितविषयं समर्थयितुमाधिक्येन लक्ष्मीस्वभावमेव दर्शयति—आलोकयत्वित्या-दिना । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेशी आग्रहान्वितो भवान्, प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावत् आलो-कयतु वस्तुतो विचारयतु । हि तथाहि सुभटा निपुणयोद्धारः तेषां खड्गमण्डलम् असिसमूह एव उत्पलवनं कमलकाननं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा, इयं पुरोद्वयमाना लक्ष्मीः । पारिजातपल्ल-वेभ्यः क्षीरसमुद्रादेवोत्पद्यमानमन्दारतृक्सलयेभ्यः रागं रक्तिमानमेव रागम् आत्मनि लोकानुरागं गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्गता तन्मन्थनसमय उत्थिता । एवमन्यत्रापि सम्बन्धः । इन्दुशकलात् शशिखण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तकुटिलतामेव एकान्तवक्रतां नितान्तदुर्व्यवहारम् । उच्चैःश्रवसः इन्द्राश्वात् चञ्चलतां स्पन्दितशरीरत्वमेव चञ्चलता लघुकालस्थापित्वम् । कालकूटात् काल-कूटसंज्ञकविधात् मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादनसामर्थ्यमेव मोहनशक्तिम् अन्यत्रशीकरणसामर्थ्यम् । मदिराया मद्यतः मदं मत्ततोत्पादनसामर्थ्यमेव मदम् औद्धत्यम् । तथा कौस्तुभमणेः भगवतो विष्णोः कण्ठरत्नस्य सकाशात् अतिनैष्ठुर्यम् अत्यन्तकठोरत्वमेव अतिनैष्ठुर्यं नितान्तनिर्हयत्वम् । इत्येतानि रागप्रभृतीनि सहवासपरिचयवशात् एकत्रावस्थानप्रणयवशात्, विरहस्य मन्दारादिभिर्विरलेषस्य विनोदचिह्नानि अपनोदनचिह्नभूतानि गृहीत्वेव आदायेव क्षीरसागरात् दुग्धाम्बुधेः उद्गता उत्थिता, सत्तद्गुणवत्त्वादि-त्याशयः । अपरोऽपि सहचरैर्विरलेषसम्भावनायां तदीयचिह्नाभूतं छत्रपादुकादिकमादाय परदेशं याती-त्यवगन्तव्यम् । इह 'सुभटखड्गमण्डलोत्पलवने' त्यादौ परम्परितरूपकमलङ्कारः । रक्तिमानुरागप्रभृतीनां

समान आँखें बन्द कर उस उपदेशकी अवहेलना (बेपरवाही) करते हुए उन हितोपदेश-दाता गुरुओंको दुःखित करते रहते हैं, क्योंकि—राजाओंका स्वभाव, अहङ्काररूप दाहज्वर-जनित मूर्च्छासे विवेकहीन होकर एक बार ही विह्वल हो जाता है । विशेषतः धनसम्पत्ति, मिथ्या अभिमानसे उन्मत्त कर देती है और राजलक्ष्मी, राज्य-रूप विषके विकारसे तन्त्रा (सुस्ती) उत्पन्न कर देती है ।

तुम मङ्गल-प्राप्तिके लिए यत्नवान् हो, इसलिये पहले लक्ष्मीको ही विचार कर देखो—यह लक्ष्मी, निपुण योद्धाओंके खड्गसमूहस्वरूप कमल-वनमें विचरण करनेवाली भ्रमरी-स्वरूपा है । एवं यह, क्षीर-सागरोंमेंसे निक-लने के समयमें पारिजातादिकोंके साथ एक जगह रहनेसे पहलेसे ही प्रेम उत्पन्न हो गया था, उसे उन लोगोंके विरह दुःख दूर करनेके विह्वलरूप, पारिजातपल्लवके समीपसे राग (रक्तिता, अनुराग), चन्द्रखण्डसे अत्यन्त वक्रता (कुटिलता, प्रतिकूलता) उच्चैःश्रवाके समीपसे चञ्चलता (चपलता अस्थिरता) कालकूट विषके समीपसे मोहनशक्ति (मूर्च्छित करनेकी शक्ति, वशीकरण करनेकी शक्ति), मधुके समीपसे मादकता (उन्मादकपना) एवं कौस्तुभमणिके समीपसे अत्यन्त निष्ठुरता ये सब, साथ लेकर ही मानों बाहर आते हैं । अधिक समय परिचयवश

१. अवधारयन्तः । २. तन्त्राप्रदा विषतन्त्रीः । ३. राज्यलक्ष्मीः । ४. कश्चित् सुभटपदं नोपलभ्यते । ५. विभ्रम । ६. नैष्ठुर्यम् । ७. गृहीत्वेवोद्गता ।

नह्येवंविधमपरम्'। अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति, यथेयमनार्यो'। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपार्श्व-सन्धान-निष्पन्दीकृतापि नश्यति। उद्दाम-दर्प-भटसहस्रो-सितासिलता-पञ्जर-विधृताप्यपक्रामति। मदजल-दुर्हितान्धकारगर्ज-घन-घटा-परिपालितापि प्रपलायते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोकयते, न कुलक्रममनुवर्त्तते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति, न श्रुतमाकर्णयति, न धर्ममनुरुध्यते, न त्यागमात्रि-

भेदेऽपि श्लेषेणामेवाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्रदर्शितरूपं रूपकम्, क्रियोपेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

नहीति। इह जगति अस्मिन् संसारे एवंविधम् एतादृशम् अपरिचितं परिचयनिवन्धनप्रेमनिर-पेक्षम् अपरम् अन्यत् किञ्चित् वस्तु नास्ति न विद्यते यथा येन प्रकारेण इयम् अनार्या नीचस्वभावा।

वाक्यातिशयेन लक्ष्म्या अपरिचितत्वं समुपपादयति—लब्धापीत्यादिना। लब्धापि महता क्लेशेन प्राप्तापि प्रायेण न लभ्यते इत्यपेरर्थः। दुःखेन क्लेशेन खलु निश्चयेन परिपाल्यते परिपालनविषयीक्रियते, अन्यस्तु परिचितो नैतादृशं करोतीत्याशयः।

दृढेति। दृढा यथायथप्रयोगेणानन्यथाविधातम्याः गुणाः सन्धिविग्रहयानर्ध्वभावा एव पाशो रज्जुः तेन यत् सन्धानं बन्धनं तेन निष्पन्दीकृतापि निश्चलीकृतापि लक्ष्मीः, नश्यति परपक्षाश्रयादर्शना-भावं याति अन्ये पाक्षबद्धा गोप्रभृतयोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इह केचित् विरोधाभासनिरङ्गकेवलरूपकयोः सङ्कर इति वदन्ति। परे तु विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहात् सन्देहसङ्करालङ्कारो निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते इत्याचक्षते।

उद्दामेति। उद्दामो विपुलो दर्पोऽहङ्कारो यस्य तेन तादृशेन भटसहस्रेण योद्धव्युन्नेन उद्धासिता ऊर्ध्वीकृता असिलता लम्बिततरवारय एवं पञ्जरं पक्ष्यादिवन्धनगृहं तत्र विधृतापि आवद्धापि लक्ष्मीः, अपक्रामति अपसरति पक्षान्तरमाश्रयतीत्यर्थः। पञ्जरविधृता मृगेन्द्रप्रभृतयः पशवोऽपि नैतादृशमित्याशयः।

इहापि विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः, स च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्यते। मतान्तरे तु विरोधाभासतथाविधरूपकयोः सङ्कर इत्यवधेयम्।

मदजलेति। मदजलानि दानवारीण्येव दुर्हितानि श्यामत्वसाधर्म्यात् मेघच्छाहानि तैः अन्धकारः तमो येन्यः तथोक्ताः गजा हस्तिन एव घना मेघाः तेषां घटया समूहेन परिपालितापि रक्षितापि लक्ष्मीः प्रपलायते पक्षान्तरे पलायनं करोति। मार्जारोऽपि नैतादृशं शक्नोतीत्याशयः।

इह गजेषु मेघत्वारोपे मदजलेषु दुर्हितत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः। तथा गजेषु मेघत्वारोपे मदजलेषु दुर्हितत्वारोपाभावेऽपि तदुत्पत्तेः किं विभावना आहोस्वित् दुर्हितत्वारोपकरणरूपे मेघत्वारोपकरणे सत्यपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरित्यनयोः सन्देहसङ्करश्च, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः।

नेत्यादि। परिचयं संस्तवं न रक्षति न पालयति, चिरालम्बनस्यापि परित्यागात्, आऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः। अभिजनं सत्कुलं न ईक्षते नावलोकयति तत्परित्यागेन नीचकुलाश्रयणात्, सेवकोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः। रूपं सौन्दर्यं नालोकयते न वोक्षते, सुन्दरपरित्यागेन दुश्चरित्रावलम्बनात्, गणिकापि नैतादृशमाचरतीत्यभिप्रायः। कुलक्रमं नानुवर्त्तते वंशपरिपाठ्या सुरचिताहं कथमकस्मादन्यत्र ब्रजामोति न गणयतीत्यर्थः, झटित्येव तत्परित्यागात्, गजोऽपि नैतादृशमिति भावः। शीलं सच्चरित्रं न

जो स्नेह उत्पन्न हो जाता है, उसकी कुछ गणना नहीं करती है, इसके सिवा अन्य कोई इस संसारमें नहीं है जैसी यह नीच प्रकृतिवाली है। इसको पा लेने पर भी महाकष्टसे ही परिपालन करना होता है। उद्दाम आवसे प्रयुक्त सन्धि-विग्रहादि गुणरूप रज्जु द्वारा (फंदेसे) मजबूत बाँध कर निश्चल कर रख लेने पर भी चली जाती है। अत्यन्त दर्प-समन्वित योद्धाओंसे घुमाई गई खड्गलतारूप पिंजरेमें फँसाकर रखी जाने पर भी दूसरी तरफ चली जाती है। मद-जलरूप वृष्टिद्वारा अन्धकार करनेवाले हस्तिरूप बादलोंसे घेर कर रखी जाने पर भी भाग जाती है। और यह लक्ष्मी, न स्नेहकी परवाह रखती है, न कुलके प्रति दृष्टिपात करती है, न

१. क्वचित् अपरमिति नावलोकयते। २. क्वचित् किञ्चिदिति नास्ति। ३. अनार्या दुःखेन लभ्यते। ४. क्वचित् 'पाश' इति पदत्रास्ति। ५. 'उद्धासितासिलता'। ६. 'गजघटितघनघटादोप'। ७. आलोकयति।

यते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमवबुध्यते,^१ न लक्षणं प्रमाणीकरो-
ति । गान्धर्वनगरलेखे पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढ-मन्दर-परिवर्त्तावर्त्त-भ्रान्ति-जनित-
संस्कारेव परिभ्रमति^२ । कमलिनी-सञ्चरणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टक-क्षतेव^३ न कचि-
दपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध-गन्धगज-गण्ड-

पश्यति नावलोकयति, कुत्सितस्याऽप्याश्रयणात्, सेविकाऽपि नैतादृशमिति भावः । वैदग्ध्यं कौशलं न
गणयति न विचारयति, जडस्याऽप्यवलम्बनात्, पथिकोऽपि नैतादृशमित्याशयः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं नाक-
र्णयति न शृणोति, विद्वांसं परित्यज्य मूर्खाऽवलम्बनात्, सेविकाऽपि नैतादृशमाचरतीति भावः । धर्म
सुद्धतं न अनुसृष्यते धर्मानुरोधेन धार्मिकं नावलम्बत इत्यर्थः, प्रायेण पापिन एवावलम्बनात्, कपो-
तोऽपि नैतादृशमित्यभिप्रायः । त्यागं दानं न आद्रियते दानसामर्थ्यादरेण दातारं नावलम्बत इत्यर्थः ।
दानपरित्यागेन कृपणावलम्बनात्, मार्जारोऽपि नैतादृशमित्याशयः । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां
न विचारयति नाश्रयतीत्यर्थः, प्रायेण व्यापारिणामवलम्बनात्, धूर्त्तोऽपि नैतादृशमित्याशयः । आचारं
शिष्टानुचरितं मार्गं न पालयति न रक्षति, चण्डालभवनेऽपि गमनात्, शूद्राऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।
सत्यम् अवितथं नानुबुध्यते न जानाति, प्रायेण वञ्चकावलम्बनात्, जहापि नैतादृशमाचरतीत्याशयः ।
लक्षणं मणीतिलकध्वजवज्रादिसामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति, तथाविधं पुरुषं नावलम्बत
इत्यर्थः, तथोक्तं परित्यज्य लक्षणरहिताश्रयणात् पान्थोऽपि नैतादृशं करोतीत्याशयः ।

गन्धर्वेति । गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेवावलोक्यमानं यक्षगरं तत्पङ्क्तिः, यदा—
दृष्टिभ्रमेण गगने नगरवदवलोक्यमाना कापि रेखा, सेव इयं लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तं जनमना
इत्येव नश्यति विलयं व्रजति, हृदमत्यन्तमाश्चर्यमित्याशयः । उपमा ।

बुद्ध्यसंहितायां गन्धर्वनगरावलोकनफलमभिहितम्—

‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरशनिपातवातकरम् । दीप्ते नरेन्द्रस्त्युर्वामेऽरिमयं जयः सन्धे ॥’ इत्यादि ।

अथापीति । आरूढ उत्पन्नो यो मन्दरपरिवर्त्तेन क्षीरोदधिमथनसमये मेरुपर्वतधूर्णनेन आवर्त्तः
अभ्रमसां अभ्रमः तत्र या भ्रान्तिः तत्र स्थिताया लक्ष्म्या अपि धूर्णनं तथा जनितः चिरकालेनोत्पादितः
संस्कारः धूर्णनोत्पादकवेगाभिधसंस्कारो यस्याः सा तथोक्ता सतीव अद्यापि अधुनापि परिभ्रमति भवना-
दन्यभवनं गच्छतीत्यर्थः । अन्योऽपि पूर्वभ्रमिसंस्कारवशात् कालान्तरेऽपि भ्रमति । क्रियोद्येषा ।

कमलिनीति । कमलिनीषु पङ्कजलतासु सञ्चरत्यतिरेकेण लक्ष्याः पङ्कजवनपिचमानस्वप्रसिद्धेः
भ्रमणसम्पर्केण लग्नानि पादौ संसक्तानि यानि नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः क्षता विदीर्णपादेव
लक्ष्मीः, कचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठामेव पदं चरणं निर्भरं निश्चलं न आवध्नाति न विधत्ते । अपरोऽपि
कण्टकचतुचरणः निश्चलं पदं स्थापयितुं नार्हति । इहातिशयोक्तिक्रियोद्येषयोरङ्गाङ्गिभावेन संस्कारालङ्कारः ।

अतिप्रयत्नेति । परमेश्वरगृहेषु महाराजभवनेषु अतिप्रयत्नेन अतिप्रयासेन विधृता स्थिरीकृतापि इयं
लक्ष्मीः, विविधा अनेकप्रकारा ये गन्धगजा गन्धेभाः तेषां गण्डयोः कपोलयोः यानि मधूनि दानवारीण्येव
मधूनि मद्यानि तेषां पानेन आस्वादेन मत्ता क्षीबेव सती परिस्खलति अश्रयति नृपान्तरं व्रजतीत्यर्थः ।
अन्यापि मधुपानमत्ता प्रयासेन विधृतापि अवलोकयत एव अश्रयति । इहाऽप्युक्तालङ्कारः ।

सौन्दर्यको देखती है, न कुल-परम्पराका अनुसरण करती है, न स्वभावके प्रति लक्ष्य करती है, न दक्षता (चातुर्य)
का आदर करती है, न विशेष ज्ञानका विचार करती है, न आचारका पालन करती है, न सत्यको समझती है
एवं न पुरुषोंके ध्वज-वज्रादि चिह्नोंको देखकर उनका अनुसरण करती है । आकाशमें गन्धर्व-नगर-रेखाके संमान
देखते-देखते ही नष्ट हो जाती है । समुद्रमन्थनके समय मन्दराचलके भ्रमणसे उसमें जो भँवर उत्पन्न हुए थे,
यह उसमें घूमकर, उस संस्कारवश ही मानो अब भी घूमा करती है । कमल-वनमें विचरण करनेके समयमें
कमल-दण्डके काँटे लग जानेसे चरण (पैर) क्षत-विक्षत हो गया है, इसीसे मानो यह किसी स्थान में भी
जमकर पैर नहीं रखती है । बड़े-बड़े राजाओंके महलोंमें बड़े-बड़े उद्योग करके रखी जाने पर भी अनेक
गन्ध-गजोंके गण्डस्थलके मधुपान से मत्त होकर ही मानो स्खलन कर जाती (दूसरे राजाओंके पास चली जाती) है ।

१. अनुबुध्यते । २. कचिच्च ‘नगर’ इति पदत्रोपलभ्यते । ३. भ्रमति । ४. ‘सञ्चार’ । ५. ‘नाल-
कण्टकेव, नालकण्टकेत्येव । ६. कचिच्च ‘अपि’ इति पदं नोपलभ्यते ।

मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवोपशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव-
ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्ययबहुला च दिवसान्त-कमलमिव समुपचित-मूल-
दण्ड-कोष-मण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि
तरङ्गबुद्बुदचञ्चला दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-संक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला ।

ननु महाराजभवने गन्धगजास्तिष्ठन्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं जायतां किन्तु सज्जन-
भवनेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्याकांक्षायामाह—पारुष्यमिति । पारुष्यं कर्कशतामेव पारुष्यं निर्द-
यत्वम् उपशिक्षितुमिव अभ्यसितुमिव असिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति । ययासिधारासु
पारुष्यशिक्षणं कृता सा कथं सज्जनभवने स्थास्यतीत्याशयः । यद्वा—येनासिधारा यस्य गले पातयितुं
शक्यते पुरुषतया चिराबलम्बनमपि तं परित्यज्य क्षदित्येव तं पातयितारमवलम्बत इत्याशयः । अत्रापि
पूर्ववदेवालङ्कारः ।

विश्वरूपत्वमिति । विश्वं ब्रह्माण्डं तस्य रूपाणि यत्र तथोक्तं यद्रूपं तद्विश्वरूपं तत्त्वं ग्रहीतुमादातुमिव
नारायणमूर्तिं विष्णोः शरीरम् आश्रिता अवलम्बिता, तन्मूर्तेर्विश्वरूपत्ववत्त्वात् । येन हि कदाचिद्
व्यापारिणां गुहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद् वीराणां राज्ञां गुहे राजलक्ष्मीरूपेण इत्यादिनानारूप-
धारणेन दीप्यत इत्याशयः । कियोत्पेक्षा ।

अप्रत्ययेति । अपि च अप्रत्ययोऽविश्वासो बहुलः अधिको यस्यां सा तादृशी, दिवसान्तकमलमिव
दिनावसानपङ्कजमिव, समुपचितानि साधुतया वृद्धिसुपगतानि मूलं विजयनिमित्तीभूतं सैन्यं बुध्नदेशश्च,
दण्ड उपायविशेषः नालञ्च, कोशो धनं मध्यभागश्च, मण्डलं राष्ट्रं परमण्डलञ्च, एतानि यस्य तं तादृशं च
भूभुज नृपतिं मुञ्चति परित्यजति नृपान्तरमवलम्बत इत्यर्थः । अतएवाविश्वासाधिक्यमित्याशयः ।

इह विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करः पूर्णोपमा च, उमयोरप्यङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

लतेति । लता व्रततिरिव लक्ष्मीः, विटपकान् निन्दितकामुकान् वृक्षशाखाश्च अध्यारोहति आश्रयणं
करोति । 'विटपः पञ्चवे विहगो विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः ।

गङ्गेति । गङ्गा भागीरथी सेव लक्ष्मीः, वसूनां धनानां प्रसिद्धानामष्टदेवविशेषाणां च जनन्यपि,
तरङ्गबुद्बुदभङ्गस्थासकवत् चञ्चला चपला, पद्मे—तरङ्गबुद्बुदैः भङ्गस्थासकैः चञ्चला ।

पुरा किल गङ्गा वशिष्ठशापात्तरत्नमुपगतानष्टौ वसून् जनयामासेति महाभारतीया कथा ।

दिवसेति । दिवसकरः सूर्यः तस्य गतिर्गमनं सेव लक्ष्मीः, प्रकटिता आविष्कृता विविधेषु नाना-
प्रकारेषु लोकेषु सङ्क्रान्तिः सञ्चारो यया सा तादृशी, पद्मे प्रकटिता विविधा महाविषुवप्रभृतयः द्वादश-
विधाः संक्रान्तयो राश्यन्तरसंक्रमणानि यया सा तादृशी ।

पातालेति । पातालगुहा पातालकन्दरा सेव लक्ष्मीः, तमः तमोगुणोत्पन्नाज्ञानम् अन्धकारश्च
बहुलोऽधिको यस्यां सा तादृशी ।

निष्ठुरता सीखनेके लिए ही मानो तलवारकी धाराओंमें निवास करती है । नारायणके समीपसे विश्वरूप
(अनेक प्रकारके रूप) ग्रहण करनेके लिए ही मानो उनके शरीरका आश्रय लिया है । इसके प्रति अविश्वास
ही अधिक परिमाणमें करना होता है, क्योंकि कमलके मूल, नाल, कोश (कली) एवं विस्तार इन सबों से विशेष
वृद्धि पाते रहने पर भी दिनके शेष भागमें शोभा जिस प्रकार उस कमलको त्याग कर देती है, उसी प्रकार राजा
का सैन्य (मूलधन), दण्डशक्ति (उपाय भेद), कोश (खजाना) और राज्य इन सबों से विशेष वृद्धि पाते
रहने पर भी लक्ष्मी उस राजाका परित्याग कर देती है । लता जिस प्रकार वृक्षकी शाखाओं का आश्रय करती है,
लक्ष्मी भी उसी प्रकार कुत्सित कामुक व्यक्तियों का आश्रय करती है । गङ्गा जिस प्रकार वसुओं (तन्नामक आठ
पुत्रों) की जननी होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंसे चञ्चल है, यह भी उसी प्रकार धनको उत्पन्न करने वाली
होने पर भी तरङ्गों और बुद्बुदोंके समान चञ्चल है । सूर्य की गति जिस प्रकार महाविषुवादि नानाविध संक्रान्तियों
का (एकसे दूसरे राशि पर आने का) प्रकाश करती है, यह भी उसी प्रकार व्यक्तियोंके गुहमें (एकसे दूसरेके
पास) सञ्चरण करती है । पाताल की गुफा में जिस प्रकार अधिक परिमाणमें ही अन्धकार रहता है, इसके

हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शिताने-
कपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्,
गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्त-
मिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्व-
प्रमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्पर-

हिडिम्बेति । हिडिम्बा घटोत्कचजननी राक्षसी सेव लक्ष्मीः, भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणप्रवृत्ति-
केवलभीषणहठकारितया हार्यं हर्तुं शक्यं हृदयं वेतो यस्याः सा तादृशी, पक्षे भीमो बृकोदरः तस्य
साहसैकेन हिडिम्बमारणादिकेवलोत्साहक्रियया हार्यं हृदयं यस्याः सा तादृशी ।

प्रावृडिति । प्रावृट् वर्षासमयः सेव, अचिरद्युति स्वल्पसमयवर्तिनी पुरगृहादिकोभां कर्तुं शीलं
यस्याः सा तादृशी, पक्षे अचिरद्युति तडितं कर्तुं शीलं यस्याः सा ।

दुष्टेति । दुष्टा त्रासप्रदर्शनेच्छादूषितान्तःकरणा पिशाची राक्षसीव, दर्शितः प्रकटीकृतः अनेकेषां
बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्रायः अम्युद्यो यया सा तथोक्ता सती, स्वल्पसत्त्वम् अपपन्नं जनम् उन्मत्तीकरोति
तदुच्छ्रायप्रकटनेन तदाशया उद्वेगं विदधाति, पक्षे—ऊर्ध्वीकृतपाणिनरमानं पुरुषः एवञ्च दर्शितः निजदेह
प्रकाशितः अनेकेषां बहूनां पुरुषाणाम् उच्छ्राय उद्वतता यया सा नितान्तदीर्घेत्यर्थः, तथोक्ता सती अप-
सत्त्वं दुर्बलं मानुषम् उन्मत्तीकरोति त्रासेनेत्याशयः ।

‘लतेव’ इत्यारभ्य ‘दुष्टपिशाचीव’ इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमालङ्कारः ।

सरस्वतीति । सरस्वती भारती तथा परिगृहीतं स्वीकृतं विद्यावन्तमित्यर्थः जनं पुरुष ईर्ष्ययेव मत्स-
रेणैव नालिङ्गति नावलम्बते, सपत्न्यन्तरालिङ्गितं स्वामिनं सपत्न्यन्तरवदित्याशयः । इह गुणोत्प्रेचालङ्का-
रेण समासोक्तिः सङ्कोच्यते ।

गुणेति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तम् अपवित्रं चण्डालादि जनं पुरुषमिव न स्पृशति न स्पर्शं
करोति । उदारसत्त्वं महाशयं जनम् अमङ्गलमिव अकल्याणमिव न बहु मन्यते नाधिकमाद्रियते । सुजनं
सुपुरुषम् अनिमित्तमिव उल्कापातादिवर्लक्षणमिव न पश्यति नावलोकयति । अभिजातं सत्कुलीनं जनम्
अहिमिव सर्पमिव लङ्घयति अतिक्रम्य गच्छति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति परित्यजति ।
दातारं बहुप्रदं दुःस्वप्नमिव अशुभस्वप्नमिव न स्मरति न चिन्तयति । विनीतं विनयगुणसंयुक्तं पातकिनं
पापकारिमिव नोपसर्पति न पार्श्वं प्रयाति । मनस्विनं प्रज्ञस्तथितसम् उन्मत्तमिव उन्मादवन्तमिव उप-
हसति उपहास्यं करोति ।

इह ‘गुणवन्तम्’ इत्यादिद्वितीयान्तपदानां जनमित्तिप्रकृतविशेष्यपदानुषङ्गात् ‘मनस्विनमुन्मत्त-
मिव हसति’ इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये उपमालङ्कारः ।

परस्परेति । किञ्चेति चार्थः । इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्तीव जगति संसारे परस्परविरुद्धं
आने पर लोगोंको भी उसी प्रकार अधिक परिमाणमें ही मोह हो जाया करता है । भीमसेन का साहस जिस प्रकार
हिडिम्बा राक्षसी (भीम की स्त्री घटोत्कच की माता) का मन अपहरण किया था, उसी प्रकार केवल मयङ्गर
साहस ही इसका मन अपहरण कर लेता है । वर्षाकाल जिस प्रकार क्षणभङ्गुर विद्युत् का प्रकाश करता है,
यह भी उसी प्रकार लोगों की अति अल्पकाल रहने वाली ही गृह-नगर की शोभा का प्रदर्शन करती है । कोई
दुष्टा पिशाचिनी जिस प्रकार अपने शरीरमें बहुपुरुष-परिमित उद्वेगता (जैचाई) दिखा कर दुर्बल व्यक्तियोंको
भयसे उन्मत्त करती है, यह भी उसी प्रकार अनेक पुरुषोंको उन्नति दिखाकर अल्पबुद्धि वाले पुरुषोंको उसकी
आशामें उन्मत्त कर देती है । सरस्वती द्वारा परिगृहीत व्यक्ति (विद्वान्) को ईर्ष्यावश से ही मानो आलिङ्गन
नहीं करती है । गुणवान् व्यक्तिको अपवित्र समान स्पर्श नहीं करती है । महाशय (उदार) व्यक्तिको अमङ्गलके
समान बहुत आदर नहीं करती है । सज्जनको कुलक्षण के समान नहीं देखती है । सत्कुलोत्पन्न (कुलीन) व्यक्तिको
सर्पके समान लोंघ कर चली जाती है । वीरको कण्टकके समान छोड़ देती है । दाता को दुःस्वप्नके समान स्मरण
भी नहीं करती है । पातकीके समान विनयी के पास में भी नहीं फटकती है, और मनस्वी व्यक्तिको उन्मत्तके
समान उपहास करती है । यह लक्ष्मी, इन्द्रजाल दिखाते-दिखाते ही मानो इस संसारमें परस्पर-विरुद्ध

१. हिडिम्बेव । २. कचित् ‘न’ कारो नोपलभ्यते । ३. दुःखस्वप्नं । ४. नापसर्पति । ५. हसति ।

विरुद्धरचेन्द्रजालमित्र दर्शयन्ती प्रकटयति जगति^१ निजं चरितम् । तथाहि, सततम्^२ ऊष्माणमारोपयन्त्यपि^३ जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिं^४ सम्भावपि तृष्णां सवर्द्धयति । ईश्वरतां दधानापि अशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटु-विपाका । विग्रहवत्यपि अप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषो-

मिथोऽसंबद्धधर्मयुक्तमित्यर्थः, निजम् आत्मीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोतीति सम्बन्धः । क्रियोपेक्षा ।

लक्ष्मीचरिते मिथोऽसंबद्धधर्मवत्त्वं प्रकटयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, सततं निरन्तरम् ऊष्माणं तापम् आरोपयन्त्यपि प्रवर्त्तयन्त्यपि जाड्यं शैत्यम् उपजनयति करोतीति विरोधः, ऊष्माणं धनवर्गं जाड्यं जडत्वं सदसद्विवेकशून्यत्वमिति तत्परिहारः ।

उन्नतिमिति । उन्नतिम् ऊर्ध्वगतिम् आदधानापि कुर्वाणापि नीचस्वभावतां नीचवृत्तित्वम् आविष्करोति प्रकटयतीति विरोधः, उन्नतिम् अवस्थोत्कर्षम्, नीचस्वभावता औद्धत्योत्पादनेन निन्दितचरित्रत्वमिति तत्समाधानम् ।

तोयराशीति । तोयराशोः जलनिधेः सकाशान् सम्भवति समुत्पद्यत इति तथाविधापि, तृष्णां पिपासां संवर्धयतीति विरोधः, तृष्णां धनाकांक्षामिति तत्परिहारः ।

ईश्वरतामिति । ईश्वरतां शिवत्वं दधानापि धारयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति विस्तारयतीति विरोधः, ईश्वरतां प्रभुतां दधानापि आपादयन्त्यपि अशिवप्रकृतित्वम् अन्योत्पीडनकारणत्वेन अमङ्गलस्वभावत्वमातनोतीति तत्समाधानम् ।

बलोपचयमिति । बलोपचयं शारीरिकसामर्थ्यवृद्धिम् आहरन्त्यपि कुर्वत्यपि लघिमानं भारहीनत्वम् आपादयति जनयतीति शारीरिकसामर्थ्यवृद्धौ शरीरेऽवश्यम्भावाद्विरोधः, बलोपचयं सैन्यवृद्धिं लघिमानं कार्पण्यमिति तत्परिहारः ।

अमृतेति । अमृतसहोदरापि पीयूषेन सममुत्पन्नापि एकसमुद्राज्जायमानत्वादित्याशयः । कटुविपाका जिह्वायां कटुरसेति अमृतसहोदराया मधुररसत्वसम्भवे कटुरसत्वाद्विरोधः, कटुः अन्येषां सन्तापकत्वेन क्लेशकरः विपाकः परिणामो यस्याः सा तादृशीति तत्समाधानम् ।

विग्रहेति । विग्रहवत्यपि मूर्त्तिमत्यपि, अप्रत्यक्षं चक्षुषागम्यं दर्शनं ज्ञानं यस्याः सा तादृशी चाक्षुष-प्रत्यक्षागम्येत्यर्थः इति विरोधः, विग्रहवत्यपि प्रेरकतया युद्धवत्यपि मिथः सङ्ग्रामविधायिन्यपि देवत्वादेवा-प्रत्यक्षदर्शनेति तत्परिहारः ।

पुरुषेति । पुरुषोत्तमे उत्कृष्टपुरुषे रतापि आसक्तापि खलजनप्रियेति विरोधः, पुरुषोत्तमरतापि भगवद्विष्णवासक्तापि खलजनप्रिया बाहुल्येन दुष्टजनावलम्बनादिति तत्समाधानम् ।

‘ऊष्माणमारोपयन्त्यपि’ इत्यारभ्य ‘पुरुषोत्तमरतापि’ इत्यन्तं यावत् सर्वत्र विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

धर्मं समन्वित अपना चरित्र प्रकट करती है । क्योंकि सर्वदा उष्णता उत्पन्न करती हुई भी शीतलता उत्पन्न करती है (धनका अहङ्कार उत्पन्न कर, एवं मनुष्यको सदसद्विवेचनाशून्य कर देती है) । ऊपर उठा करके भी नीचे में रखती है (अवस्थाकी उन्नतिको उत्पन्न कर अथ च मनुष्यको कुत्सित स्वभाववाला कर देती है) । समुद्र (जलराशि) से उत्पन्न होकर भी पिपासा बढ़ाती है (धनकी अमिलाषा की वृद्धि करती है) । शिव होकर भी अशिव स्वभावका विस्तार करती है (लोगोंको प्रभुत्व उत्पन्न करके दूसरेको पीड़ा देनेके कारण अमङ्गल स्वभाव को विस्तार करती है) । शरीरमें बल-वृद्धि करके भी लघुताको उत्पन्न करती है (सैन्यवृद्धि करती है और स्वभावको कृपण करती है) । अमृतकी सहोदरा होने पर भी जिह्वामें कटुरस (कड़वी) अनुभूत होती है (परिणाममें दुःखदायिनी होती है) । मूर्त्तिमती होकर भी चाक्षुष प्रत्यक्षके योग्य नहीं है (धनियोंके बीचमें परस्पर कलह उत्पन्न कर दृष्टिगोचर नहीं होती है) । उत्कृष्ट पुरुषमें आसक्त होने पर भी खल पुरुषोंसे प्रीति

१. क्वचित् ‘जगति’ इति पदं नावलोक्यते । २. सन्ततम् । ३. उपजनयन्त्यपि । ४. राशिरिव । ५. कटुक ।

त्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्भमति । तथाहि, इयं संवर्द्धनवारिधारा वृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्भूतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नः क्रोधावेगप्राहाणाम्, आपानभूमिः विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशी

रेण्वति । रेणुमयीव रजोनिष्पन्नेव स्वच्छं विशदमपि कलुषीकरोति मलिनं विदधातीति विरोधः, स्वच्छमपि रागाहङ्काररहितमपि जनं कलुषीकरोति रागाहङ्कारादियुक्तं विदधातीति तत्परिहारः ।

इह रजोनिष्पद्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा विरोधाभासश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

यथेति—किञ्चेति चार्थः । चपला चञ्चला तद्विद्वेति च व्यज्यते, यथा यथा येन येन प्रकारेण इयं लक्ष्मीः दीप्यते प्रकाशते आविर्भवति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखेव प्रदीपज्वालेव कज्जलचन्मलिनमेव परहिंसापरगोहरणादिकं दुष्कृतमेव न तु प्रायेण शोभनमित्येव पदार्थः कर्म केवलम् उद्भमति आविष्करोति । पक्षे—कज्जलमेव मलिनं कर्म । पूर्णोपमा ।

मलिनकर्मोद्भमनं प्रदर्शयति—तथाहीति । इयं लक्ष्मीः, वृष्णा विषयेच्छां एव विषयस्त्वः अनर्थजनकत्वाद्विपलताः तासां संवर्द्धनवारिधारा वृद्धिकारणीभूतनिरन्तरसलिलसेकः, विद्यमानायामस्यां वृष्णावृद्धयलोकनादित्याशयः । इन्द्रियाणि अन्त्याप्येव मृगा हरिणाः तेषां व्याधिगीतिः मृगवधजीविगानम्, आकृष्य नष्टीकरणात् । व्याधा हि गानेन मृगानाकृष्य गतासून् कुर्वन्तीति प्रख्यातं सर्वत्र । सच्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि आलेख्यानि तेषां परामर्शधूमलेखा आवरणधूमपङ्क्तिः, विद्यमानायामस्यां बाहुल्येन जनानां सच्चरितावरणात् । मोहाः विधेयाविधेयविवेकाभावा एव दीर्घनिद्राः दीर्घस्वापाः तासां विभ्रमशय्या विलासशय्या, विद्यमानायामस्यां मोहवृद्धिदर्शनात् । धनमदा द्रव्याहङ्कारा एव पिशाचिका राक्षस्यः तासां निवासाय अवस्थानाय जीर्णवलभी प्राचीनचन्द्रशाला पिशाचानां जीर्णमवन इव धनमदानां लक्ष्यामेवावस्थानात् । शास्त्राणि वेदादीनि एव इष्टयोः लोचनानि तासां तिमिरोद्भूतिः नयनरोगविशेषस्योत्पत्तिः अनर्थैव शास्त्रदृष्टिनिरोधात् । सर्वाविनयानां सर्वविधदुश्चरित्राणां पुरःपताका अग्रवैजयन्ती, पताकावलोकनेन रथागमनानुमानवत् लक्ष्या अवलोकनेन सर्वविधदुश्चरित्रानुमानात् । क्रोधावेगाः कोपसंभ्रमा एव प्राहा जलजन्तवः तेषाम् उत्पत्तिनिम्नगा उद्भवनदी, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन कोपसंभ्रमोद्भवदर्शनात् । विषयाः स्रक्चन्दनादिसंभोगवस्तुन्येव मधूनि अनर्थजनकत्वेन मद्यानि तेषाम् आपानभूमिः पानगोष्ठिकास्थानम्, विद्यमानायामेवास्यामाधिक्येन भोगदर्शनात् । भ्रूविकारा भ्रुकुटय एव नाट्यानि अभिनयाः तेषां सङ्गीतशाला रङ्गशाला, अस्यामेवाधिक्येन भ्रुकुटीविधानात् । दोषाः कामादय एव आशीविषाः जीवनघातकत्वात् विषधराः तेषाम् आवासदरी निवासकन्दरा, अस्यामेव कामाद्यवस्थानात् ।

करती है (नारायणमें आशक्त रहती है, एवं प्रायशः दुर्जनोकी ही प्रीति करती है) । धूलिमयी होकर ही मानो निर्मल वस्तुओंको भी मलिन कर देती है (अहङ्कारादि-दोष-रहित व्यक्तियों को अहङ्कारादि दोष से दोषी बना देती है) । और जैसे-जैसे यह चञ्चला लक्ष्मी आविर्भूत होती है, वैसे-वैसे ही दीपशिखाके समान कज्जलवत् मलिन पापकार्य ही केवल प्रकट करती रहती है । क्योंकि यह लक्ष्मी, विषय लालसारूप विपलतासमूह को वृद्धि करनेवाली जलधारा है, (अर्थात्, जैसे जलधारा विषलताओं की वृद्धि करती है, वैसे यह मृगतृष्णा की वृद्धि करती है), इन्द्रियरूप हरिणोंके पक्षमें व्याधोका गान है (अर्थात्, जैसे व्याधका गीत हरिणोंको आकर्षित करता है, वैसे यह इन्द्रियोंको आकर्षित करती है), सच्चरित्ररूप चित्र समूहका आवरण करनेवाली धूमपङ्क्ति है (अर्थात्, जैसे धुँएँ से चित्र मिट जाते हैं, वैसे यह सच्चरित्रको बिगाड़ देती है); मोहरूप दीर्घनिद्राके पक्षमें कोमल शय्या है (जैसे कोमल शय्या पर बेखटके खूब नींद आती है, वैसे यह मोहकी विलास-भूमि है), धनाभिमानरूप पिशाचिनियोंके रहनेके लिए टूटी-फूटी अटारी है, शास्त्र रूप-नेत्रके पक्षमें तिमिर-नामक नेत्ररोग है, सब दुराचारोंके आगे उड़नेवाली पताका है, क्रोधवेगरूपी जलजन्तुओं (मगरों) को उत्पन्न करने वाली नदी है, स्रक्-चन्दन-वनिता प्रभृति भोग्य पदार्थरूपी मदकी पान-भूमि है, भ्रूविकार-रूपी अभिनयकी

विषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहारानाम्, अकालप्रावृट् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिलोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचित-
यानयो न निर्भरमुपगूढः, यो वा न विप्रलब्धः । नियतमित्यमालेख्यगतापि चलति, पुस्तम-
य्यपि इन्द्रचालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसन्धत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति ।

सत्पुरुषाः शिष्टाः तेषां व्यवहाराः सानुकम्पाचरणानि तेषान् उत्सारणाय दूरीकरणाय वेत्रलता वेतस्यष्टिः, उद्धृतायामस्यां शिष्टानामपि प्राक्सानुकम्पव्यवहारविलोपात् । गुणा दयादाक्षिण्याप्रभृतय एव कलहंसकाः कादम्बाः तेषाम् अकालप्रावृट् असमयप्राप्तवर्षासमयः, वर्षासमये कादम्बानामिव विद्यमानायामस्यां गुणानामदर्शनात् । कपटं छलाचरणमेव नाटकम् अभिनयः तस्य प्रस्तावना आमुखम्, विद्यमानायामेवा स्या कूटव्यवहारारम्भात् । कामो मदन एव करी दन्ती तस्य कदलिका रम्भा, सत्यामेवास्यां स्वच्छन्दव्य-
वहरणात् । साधुभावस्य सौजन्यस्य वध्यशाला हननभवनम्, सत्यामेवास्यां सौजन्यस्य विलोपात् । तथा धर्मो धर्मव्यवहरणमेव इन्दुमण्डलं स्वच्छतया चन्द्रबिम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेयरसना, अनयैव धर्मव्यवहरणप्रासात् ।

इह 'इयं संवर्द्धनवारिधारा वृष्णाविषवल्लीनाम्' इत्यारम्भ 'राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य' इत्यन्तं यावत् प्रायेण परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'केवलं 'पुरःपताका सर्वाविनयानाम्' इत्यत्र, 'उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहारानाम्' इत्यत्र च निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

नहीति । हि निश्चितं तं जनं न पश्यामि नावलोकयामि, यो हि जनः अपरिचितया परस्परपरिज्ञान-
शून्यया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं नोपगूढो नालिङ्गितः सम्पत्तिलिप्सया निरतिशयव्यापारानन्तरं तथा न संश्लिष्ट इत्यर्थः । यो वा न विप्रलब्धः त्यक्त्वा न प्रतारितः ।

इह लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया गणिकाया वा व्यवहारसमारोपात् समासोक्तिर्बोध्या । अपि चात्र 'नहि तं पश्यामि' इति वाक्यस्योत्तरत्र पाठ एव समुचितः अन्यथा यच्छब्दाद्विगतवाक्ययोर्हरत्र पाठेन वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषः 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिवत्समापत्तेर्देवेति बोध्यम् ।

सर्वविधिर्नैव लक्ष्म्या वञ्चनामुपपादयति—नियतमित्यादिना । नियतं निश्चितम् इयं लक्ष्मीः आले-
ख्यगतापि चित्रलिखितापि चलति भवनान्तरं गच्छति । पुस्तमय्यपि मृत्काष्ठादिरचितपुत्तलिकारूपापि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति प्रदर्शयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । 'पुस्तस्त्री हस्तनिर्यतं' इत्यादि वागमटः । 'पुस्तं लेप्यादिकर्मणि' इत्यमरस्य—

'मृदा वा दारुणा वाथ वस्त्रेणाप्यथ चर्मणा । लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीकाऽत्रानुसन्धेया । उत्कीर्णापि प्रस्तरं निस्तथ्य, रचितापि विप्रलभते झटिति परित्यज्य वञ्चयति । श्रुतमस्यास्तीति श्रुता अर्श आदित्वादच् प्रत्ययः, दुराचारनिषेधकशास्त्रज्ञानयुक्ता-
पीत्यर्थः अभिसन्धत्ते छलव्यवहारं करोति अविश्वासव्यवहारात् । चिन्तितापि स्मृतापि वञ्चयति प्रता-
यति । विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

सङ्गीत-शाला है, कामादि दोषरूपी विषधरसर्पोंके रहनेकी गुफा है, सत्पुरुषोंके सद्यवहारोंको दूर भगानेवाली वेतकी छड़ी है, दयादाक्षिण्यादि गुणरूपी कलहंसों की असामयिकोपस्थित वर्षा ऋतु है, लोकनिन्दारूपी विस्फोटकका विस्तार करनेवाली भूमि है, कपटाचरणरूपी नाटककी प्रस्तावना है, कन्दर्परूपी हाथी का कदलीवन है, साधुभावकी वध-शाला (इत्यागूह) है, और धर्माचरणरूपी चन्द्रमण्डलके लिए राहु-जिह्वा है । मैं ऐसा कोई पुरुष नहीं देखता कि इस अपरिचिता लक्ष्मी द्वारा गाढ़ आलिङ्गित होकर बादमें प्रतारित नहीं हुआ है । यह लक्ष्मी, चित्रपट पर चित्रित होने पर भी निःसन्देह चली जाती है । मृत्तिका अथवा काष्ठादि द्वारा पुत्तलिका बनाकर रखने पर भी इन्द्रजालके समान व्यवहार करती है । पत्थरमें खुदवाकर रखने पर भी धोखा देती है । शास्त्राभिज्ञ होने पर भी दुर्व्यवहार करती है, प्रासिकी आशासे भक्तिके द्वारा ध्यान करने पर भी ठगती है ।

१. ...व्यवहारानाम् । २. विस्फोटानाम् । ३. क्वचित् अन्येति इति पदं नावलोक्यते । ४. पुस्त-
कमय्यपि ।

एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः^१ विकलवा भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानताञ्च गच्छन्ति । तथाहि, अभिषेकसमय एव चैषां^२ मङ्गलकलसज्जलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निकार्य्यधूमेनेव मलिनीक्रियते^३ हृदयम्, पुरोहित कुशाग्र-सम्मार्जनीभिरिवापनीयते^४ क्षान्तिः, उष्णीषपट्ट^५-बन्धेनेवावच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापवार्य्यते^६ परलोकदर्शनम्, चामरपवनैरिवापह्रियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्य्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः, ध्वजपटपल्लवैरिव पराभूयते यशः । केचित्^७ श्रम-वश-शिथिल^८-शकुनि-गल-पुट^९-चपलाभिः खद्योतोन्मेष-

एवमिति । एवंविधयापि पूर्वोक्तलक्षणलक्षितयापि दुराचारया दुष्टाचरणया अनया लक्ष्म्या कथमपि महता क्लेशेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीता आश्रिता राजानो नृपतयो विह्वलाः समाकुला भवन्ति । सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानां दुर्व्यवहाराणाम् अधिष्ठानताम् आस्पदत्वं च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह लक्ष्म्यां कार्य्यद्वारा पिशाचीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः ।

वैकुण्ठ्यं दुर्व्यवहारास्पदत्वं समुपपादयति—तथाहीति । अभिषेकसमय एव राज्याभिषेकक्षण एव एषां नृपतीनां मङ्गलकलसज्जलैरिव कल्याणकुम्भान्भोभिरिव दाक्षिण्यम् औदार्य्यं प्रक्षाल्यते प्रक्षालनविषयीक्रियते । अग्निकार्य्यम् अभिषेकाङ्गहोमः तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते राज्ञामिति शेषः । पुरोहितः पुरोधाः तेषां कुशाग्राण्येव दर्शप्राण्येव सम्मार्जन्यः ताभिः क्षान्तिः क्षमागुणः अपनीयते रेण्वा-दिवत् दूरीक्रियत इव, बाहुस्येन सहिष्णुताशन्यत्वात् । उष्णीषं मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धः क्षौमवसन-वन्धनं तेन जरागमनस्मरणं 'बाहुव्यं मे भविष्यतीति' चिन्ता अवच्छाद्यते शिरोवत् आव्रियत इव । बाहुस्येन वृद्धानामुपहासात् । आतपत्रमण्डलं मण्डलीकृतच्छत्रं तेन परलोकदर्शनं जन्मान्तरदृष्टिः अपवार्य्यते अन्य-पुरुषावलोकनवत् निवार्य्यते, आधिक्येन परलोकभाविक्लेशबोधोभावेनाधर्मव्यवहरणात् । चामरा बाल्य-जनाः तेषां पवनैः वातैः सत्यवादिता अवितथवादिता अपह्रियते रेणुवत् अपनीयत इव बाहुस्येनासत्य-संभाषित्वात् । वेत्रदण्डाः वेतस्यष्टयः तैः गुणा दयादाक्षिण्यादयः उत्सार्य्यन्ते अन्यजनवत् दूरीक्रियन्त इव, बाहुस्येन तेषां गुणरहितत्वात् । साधुवादाः सौजन्यप्रशंसावचनानि जयशब्दकलैः जयशब्दकोलाहलैः तिरस्क्रियन्ते सामान्यवाक्यवत् आच्छाद्यन्त इव, बाहुस्येन तत् साधुवादविमुखत्वात् । ध्वजपटपल्लवैः ऊर्ध्वीकृतकेतुदण्डसंसक्तप्रथितपताकाभिः, यशः श्लोकः पराभूयते ह्यस्त्रविशदवर्णवत् प्रोम्ब्यत इव, तत्पर्य्यन्तं विविधदुर्व्यवहारवशात् बाहुस्येन तेषां यशोविलोपात् ।

इह 'अभिषेकसमय एव' इत्याद्याख्य 'ध्वजपटपल्लवैरिव पराभूयते यशः' इत्यन्तं यावत् प्रतिवाक्ये क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । केवलं 'पुरोहितकुशाग्रे' त्यादौ निरङ्गकेवलरूपकसंकीर्णा क्रियोत्प्रेक्षालङ्कार इत्यवधेयम् ।

केचिदिति । केचित् राजानः, विह्वलतामुपयान्तीत्यग्निमेणास्य सम्बन्धः । श्रमवशेन दूरोद्भूयनावि-प्रयासाधिक्येन शिथिलं श्रुतं यत् शकुनेः मयूरादिपक्षिणः गलपुटं कण्ठदेशः तद्वत् चपलाभिः चञ्चलाभिः,

ऐसी यह 'दुराचारिणी, अदृष्टवश किसी प्रकार से राजाओं का परिग्रह कर भी ले तो वे व्याकुल होकर किसी कामके नहीं रहते और सब दुराचार परायण हो जाते हैं । क्योंकि अभिषेक के समय ही उनकी सब चतुरता मानो माङ्गलिक कलशों के जलसे धुल जाती है । अभिषेकाङ्ग होमके धुँसे मानो उनके हृदय मलिन हो जाते हैं । पुरोहितोंकी कुशाग्ररूप मार्जनी (झाड़ू) से मानो उनके क्षमागुण दूर फेंक दिये जाते हैं । रेशमी कपड़े की पगड़ीके बाँधनेसे मानो 'मैं भी बृद्ध होऊँगा' इस प्रकारकी चिन्ताको ढँक देती है । प्रसारित छत्रसे ही मानो जन्मान्तरके प्रति दृष्टिपातकी रोक लगा देती है । चामरके वायुसे ही मानो सत्यवादिता को उड़ा देती है । वेतकी छड़ियोंसे ही मानो दयादाक्षिण्यादि सब गुण बाहर निकाल दिये जाते हैं । जयध्वनिके कोलाहलसे ही मानो, उनके सौजन्यकी प्रशंसा नीचे फेंक दी जाती है । एवं ध्वजालम्बित पताकासे ही मानो यश पोंछ दिया जाता है । परिश्रमवश शिथिल हुए पक्षीके गलदेश (गर्दन) के समान एवं खद्योत (जुगनू) के प्रकाशके

१. दैवपरिगृहीताः । २. विकलवीभवन्ति । ३. एवेषाम् एव चैतेषाम् । ४. मलिनीभवति । ५. अपह्रियते । ६. ...पट... । ७. अवाच्छाद्यते । ८. अपसार्य्यते, अपट्य्यते । ९. ...कलकलरवैः । १०. कचित् । ११. श्रमशिथिल... । १२. ...पक्षपुट... ।

मुहूर्त-मनोहराभिर्मनस्विजनगहिताभिः सम्पद्भिः प्रलोभ्यमानाः, धन-लवलाभावलेपविस्मृत-जन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेव रागावेशेन बाध्यमानाः, विविधविषय-प्राप्त-लालसैः पञ्चभिरप्यनेक-सहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलताया लब्धप्रसरेण एकेनापि सहस्रतामिवोपगतेन मनसा आकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेश्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते, वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव ग्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वते, धनोष्मणा पच्यमाना इव विचे-
ख्योतो ज्योतिरिक्कणः तस्य उन्मेषवत् प्रकाशवत् मुहूर्तं क्षणं मनोहराभिः, विनश्वरत्वात् किञ्चित् समय-मात्रचित्तहारीणिभिः, अत एव मनस्विजनाः ज्ञानिलोकाः तैः गहिताभिः निन्दिताभिः सम्पद्भिः घनादि-ससृद्धिभिः, प्रलोभ्यमानाः लोभं प्राप्यमाणाः ।

इह द्वे लुप्तोपमे पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गश्लेषेतेषां मिथोनैरपेक्षेण तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ।

धनलवेति । धनलवस्य अत्यल्पद्रव्यस्यापि लाभावलेपेन प्राप्तिगर्वेण विस्मृतानि विस्मरणं प्राप्तानि जन्मानि जन्तुषि यैस्ते तादृशाः, अत्यल्पस्यापि द्रव्यस्य प्राप्तिगर्वेण 'के वयम्, केयामात्मजाः, कीदृगवस्था अभूम्' इति स्मरणरहिता इत्यर्थः । एतद्धि दत्तकसुतपरम् । अनेकैर्नानाविधैः दोषैः वातपित्तकफविकारैः उपचितेन वृद्धिं गतेन दुष्टेन दूषितेन अयुजा रक्तेन यथा पीड्यमाना भवन्ति तथा दोषैः कामक्रोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपाभिनिवेशेन बाध्यमानाः अधरीक्रियमाणाः । पूर्णोपमा ।

विविधेति । विविधा अनेके ये विषयाः शब्दस्पर्शादयः तेषां प्राप्तेषु ग्रहेषु लालसैः लालुपैः 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रमसः । पञ्चभिः यथार्थतः पञ्चसङ्ख्यकैरपि विषयाधिव्यात् अनेकसहस्रसंख्यैरिव विद्यमानैः, इन्द्रियैः श्रोत्रत्वगादिज्ञानकरणैः वाक्पाण्यादिकर्मकरणैश्च आयास्यमानाः निजनिजशब्दस्पर्शादिविषयेषु निरन्तरगाढप्रवर्तनया परिखिद्यमानाः । गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रकृतीति । तथा प्रकृत्या स्वभावेनैव चञ्चलतया चपलतया कारणेन, लब्धप्रसरेण प्राप्तावकाशेन विविधविषयव्याप्तेन, अतएव एकेनापि विद्यमानेन सहस्रतां सहस्रसंख्यकत्वम् उपगतेन विषयाधिव्यात् प्राप्तेनेव मनसा चित्तेन आकुलीक्रियमाणाः व्यग्रीक्रियमाणाः सन्तः विह्वलतां चञ्चलताम् उपयान्ति उप-गच्छन्ति । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्मिन् समये च तेषां स्थितिं प्रदर्शयति—ग्रहैरित्यादिना । ग्रहैः शनैश्चरादिभिः गृह्यन्ते ध्रियन्त इव, प्रतिक्षणमनेकविधभावभङ्गीविधानादित्याशयः । एवमग्रेऽपि भावोऽवगन्तव्यः । भूतैः देवयोनिविशेषैः 'भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः, अभिभूयन्ते आक्रम्यन्त इव । मन्त्रैः आथर्वणिकैः तान्त्रिकैर्वा आवेश्यन्ते कैश्चिद्विद्वद्भिः स्वायत्ततायां प्रवेश्यन्त इव वशीक्रियन्त इवेत्यर्थः । सत्त्वैः शार्दूलादिहिंसकप्राणिभिः अवष्ट-भ्यन्ते हठादवलम्ब्यन्त इव, कस्मिंश्चित्समये यातनाऽवगमादित्याशयः । वायुना वातव्याधिना विडम्ब्यन्ते विचास्यन्त इव । तथा पिशाचैः राक्षसैः ग्रस्यन्ते भक्ष्यन्त इव । अत्र सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षाालङ्कारः ।

स्थित्यन्तराणि दर्शयति—मदनेत्यादिना । मदनशरैः कामबाणैः मर्माहता मर्मस्थलं ताडिताः मुख-भङ्गसहस्राणि विविधप्रकारा मुखभङ्गैरित्यर्थः । कुर्वते विदधते । धनोष्मणा घनाभिमानोत्पन्नसन्तापेन समान क्षणभरके लिए देखनेमें सुन्दर, अतएव ज्ञानियों द्वारा निन्दा की गई सम्पत्तिसे-कोई-कोई राजा लुब्ध हो जाते हैं । वे सामान्य धन-लाभ के अहङ्कार से अपने-अपने जन्म-समय के वृत्तान्त को भूल जाते हैं; वात-पित्त-कफसे दूषित रक्तके समान कामक्रोधादि दोषोंसे वृद्धि-प्राप्त विषयासक्तिमें यातना भोग करते रहते हैं । शब्द-स्पर्शादि अनेक प्रकार के विषयों के रसका आस्वादन करने के अभिलाषी एवं पञ्चसङ्ख्यक होने पर भी विषय बाहुल्यसे मानो अनेक सहस्रसंख्या प्राप्त किए हुए इन्द्रियोंसे दुःख भोग करते रहते हैं और मन स्वभावतः चञ्चल होनेके कारण अवकाश मिलनेसे अनेक विषय में दौड़ता रहता है । अत एव एक होने पर भी मानो सहस्र संख्या प्राप्त हुए उस मनसे राजा लोग अकुला कर एक ही बारमें विह्वल हो जाते हैं । उस समय पृतनाप्रभृति कोई-कोई ग्रह आकर मानो उन लोगोंको घेर लेते हैं । भूत मानो उन पर प्रभाव डालते हैं । किसी-किसी मन्त्र-शक्तिते ही मानो उन लोगों को वश कर लेते हैं । विकराल प्राणी (हिंसक जन्तु) मानो इठसे-उनको पकड़ लेते हैं । वायुरोग से ही मानो वे विचलित किए जाते हैं । पिशाच मानो उनका ग्रास करते हैं और कामके बाणोंसे मर्माहत होकर ही मानो वे हजारों मुख-विकार करते रहते हैं । धनके अहङ्कारादिमें पच्यमान होकर ही मानो

ष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इव अङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव तिर्यक् परिभ्रमन्ति, अधर्मो-
भङ्गगतयः पङ्गव इव परेण सञ्चार्यन्ते, मृषावाद्-विष-विपाके-सञ्जात-मुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण
जल्पन्ति, सप्तच्छद-तरव इव कुसुम-रजोविकारैरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति, आस-
न्नमृत्यव इव बन्धुजनम् अपि नाभिजानन्ति, उत्कुपित-लोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते,

पश्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणाः विवेष्टन्ते निस्पन्दविस्पन्दनादीननेकव्यापारान् कुर्वन्ते इव भर्जनपात्र-
गतधानावदित्याशयः । गाढप्रहारेण यष्ट्यादेस्तीव्राघातेन आहता इव ताहिता इव अङ्गानि हस्तपादादीनि
न धारयन्ति स्वयं न चहन्ति । इहापि प्रतिवाक्ये पूर्वोक्त एवालङ्कारः ।

कुलीरा इति । कुलीराः कर्कटा इव तिर्यक् कुटिलं परिभ्रमन्ति विचरन्ति सर्वैः सह कौटिक्वं
व्यवहरन्तीत्यर्थः । पूर्णोपमा ।

अधर्मेति । अधर्मेण दुष्कृतेन भग्ना विनष्टा गतिः विधेयमार्गे गमनं येषां ते तादृशाः, अन्यत्र तु
पापेन विनष्टगमनसामर्थ्याः, अत एव पङ्गवा न गच्छन्ति भ्रजन्तीति पङ्गवः त इव, परेण सचिवादिना
सञ्चार्यन्ते उपदेशादिना विधेयमार्गे नीयन्ते, अन्यत्र तु परेण बन्धुयुग्मेण सञ्चार्यन्ते करग्रहणादिना
गमनं कार्यन्ते ।

इह पूर्णोपमा, सा च पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णा ।

मृषेति । मृषावादा असत्यभाषणानि एव यिषाणि गरलाः तेषां विपाकेन विकारेण सञ्जातः समु-
त्पन्नो मुखरोगो वदन्व्याधिः येषां ते तथोक्ता इव सन्तः, अतिकृच्छ्रेण महता क्लेशेन ज्वपन्ति प्रल-
पन्ति । प्रायेण गर्ववशान्मौनमेव तिष्ठन्ति यदि कस्मिंश्चित्समये निर्बन्धातिशयेन ज्वपन्ति तदपि प्रलाप-
प्राथमेवेत्याशयः ।

इह 'मृषापवादे'त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः तेन च सङ्कीर्णा क्रियोत्प्रेषा ।

सप्तच्छदेति । सप्तच्छदतरवः सप्तपर्णदुमा इव, कुसुमानि नेत्ररोगाः अवहेलनाद्योतकनयनभङ्गीविशेषा
एव रजोविकाराः रजोगुणपरिणामाः तैः तादृशैः, आसन्नवर्तिनो निकटस्थानिना जनाः तेषां शिरःशूलं
तज्जन्यक्लेशमिव क्लेशम् उत्पादयन्ति जनयन्ति, अन्यत्र तु कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां विकारैः तत्सम्प-
र्कोत्पन्नपवनप्रकोपैरित्यर्थः । 'शिरःशूलं शिरोवेदनाम् उत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तच्छदपुष्परजःस्पर्शाधिक्येन
मस्तकवेदना समुत्पद्यत इति वैद्यके विषयातम् । 'कुसुमं शिरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति मेदिनी ।

आसन्नोति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युः प्राणवियोगो येषां ते तादृशा जना इव, बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति न परिचिन्वन्ति, एकत्राहङ्कारात् अन्यत्र बुद्धिलोपादित्याशयः ।

उत्कुपितेति । उत्कुपिते रुग्णे लोचने नयने येषां ते तादृशा जना इव, तेजस्विनः प्रतापवतो जनाश्च
नेक्षन्ते ईर्ष्याया न पश्यन्ति, अन्यत्र तु तेजस्विनो दिवसाधिपप्रभृतीन् नेक्षन्ते लोचनप्रतिघाताच्च निरी-
क्षितुं शक्नुवन्ति ।

कालेति । कालेन महाविषमुज्ज्वेन दष्टा विषता लोका इव, महामन्त्रैरपि पादगुण्यविषयकोचस-
विचारणामिरपि न प्रतिबुध्यन्ते बुद्धिवैगुण्याच्च विधेयमनुजानन्ति, अन्यत्र तु महामन्त्रैरपि गारुडमन्त्रैरपि
विषवैद्यानामित्यर्थः, प्रतिबुध्यन्ते ज्ञानं प्राप्नुवन्ति ।

अनेक प्रकार भाव-भङ्गी प्रकाश करते हैं, कर्कट (केकड़े) के समान सर्वों के साथ कुटिलरूपसे चलते रहते हैं; अधर्मके कारण कर्तव्य पथमें चलने की शक्ति नष्ट हो जाती है, अत एव पङ्गुके समान अन्य पुरुषके सहारेसे चलते रहते हैं; असत्यवादिता रूप विषके विकारसे मुख-रोग उत्पन्न होकर ही मानो वे अत्यन्त कष्टसे बोलते रहते हैं; सप्तपर्ण वृक्ष जिस प्रकार फूलोंके परागसे समीपवर्ती लोगोंको शिरोरोग (माथेमें दर्द) उत्पन्न करता है, वे लोग भी उसी प्रकार रजोगुणसे उत्पन्न अवज्ञासूचक नेत्रभङ्गी द्वारा (आँखके इशारेसे) समीपमें बैठने वाले लोगोंको दुःख उत्पन्न करते हैं; सुमूर्ख व्यक्ति (निकटतम मृत्यु पाने वाले) के समान वे लोग बन्धुजनोंको भी नहीं पहचानते हैं, आँख उठने पर लोग जिस प्रकार किसी तेजस्वी (चमकीले) पदार्थके प्रति दृष्टिपात करनेमें समर्थ नहीं होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार ईर्ष्यावश तेजस्वी लोगोंके प्रति दृष्टिपात नहीं करते हैं; कालसर्पसे काट

१. अभिज्ञता इव ।

२. मृषावादविपाक ।

३. पार्श्ववर्तिनां ।

४. पुरःस्थितं बन्धुजनम् ।

५. उत्कम्पित ।

३१ का. उज्ज्वल.

कालदृष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव^१ सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृताः न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवद्विततैक्ष्ण्यैः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविद्येपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, श्मशानामय इवातिरौद्रभूमयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठित-

जातुवेति । जातुषा लाज्या रचितानीति जातुषाणि आभरणानि आभूषणानीव, सोष्माणं प्रतापवन्तं जलम् अग्निश्च न सहन्ते न सृज्यन्ति । एकत्रेण्यावशादन्यत्र संस्त्रवादित्याशयः ।

दुष्टेति । दुष्टा अशिक्षिता ये वारणा हस्तिनः त इव, महता उत्कृष्टेन मानेन अभिमानेन यः स्तम्भः स्तम्भता तेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, अन्यत्र तु महत् दीर्घं मानं प्रमाणं यस्य तथोक्तो यः स्तम्भः आकान्तस्तम्भः तेन तद्वन्धनेन निश्चलीकृताः स्थिरीकृताः सन्तः, उपदेशं शिक्षां हस्तिपकवाक्यं न गृह्णन्ति नाददते अवगणयन्तीत्यर्थः ।

तृष्णेति । तृष्णा घनलिप्सा सैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिताः मोहं प्राप्ताः सन्तः, सर्वं पदार्थं कनकमयमिव द्रव्यमयमिव पश्यन्ति अवलोकयन्ति, सततं तत्त्विचिन्तावशादित्याशयः ।

इषव इति । इषवो बाणा इव, पानेन सुरासेवनेन वद्वितं तैक्ष्ण्यम् उपता येषां ते तादृशाः, परेणान्वेन प्रेरिताः उत्साहं प्रापिताः सन्तः, विनाशयन्ति प्रजादीन्, अन्यत्र तु पानेन निशातप्रस्तरवर्षणेन वद्वितं तैक्ष्ण्यं प्रहारशक्तिः सुधारस्वमित्यर्थः, येषां ते तादृशाः, तथा परेण धनुषा कामुकेण प्रेरिताः सन्तो विनाशयन्ति लक्ष्याभीति शेषः ।

दूरेति । दण्डविद्येपैः यष्टिनिद्येपैः दूरस्थितान्यपि दविष्टदेशस्थायीन्यपि फलानि आज्ञादीनीव, दण्डविद्येपैः सामदामदण्डमेवा इति तृतीयोपायप्रयोगैः दूरस्थितान्यपि महाकुलानि प्रशस्तवंशान् शातयन्ति नाशयन्ति पातयन्ति च । उपायान्तरस्य विद्यमानत्वे दण्डप्रयोगस्यानुचितत्वमित्याशयः ।

अकालेति । अकाले असमये कुसुमप्रसवाः पुष्पोद्गमा इव, सुन्दरस्वरूपाः सन्तोऽपि, लोकविनाशस्य जनकस्य हेतवो दण्डप्रयोगात् कारणानि, अन्यत्र तु लोकविनाशघोतककारणानि । तथा च प्रमाणम्—
'द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्बन्धे महोरपातं विदुर्बुधाः ।

श्मशानेति । श्मशानामयः प्रेतवनवह्नय इव, अतिरौद्राः अन्येषामत्यन्तभीषणा भूतयः सम्पदो अस्मानि च येषां ते तादृशाः । 'भूतिर्मस्मिन् सम्पत्तिरहितश्चरारयोः स्त्रियाश्च' इति मेदिनी ।

तैमीति । तिमिरेण तप्तंशुकेन नेत्ररोगेण संसृष्टा इति तैमिरिकाः त इव, अदूरदर्शिनः आविदोषा-
नवलोकिनः दूरस्थितवस्त्वलोकनासमर्थाश्च ।

उपेति । उपसृष्टा रनिमल्लग्ना गणिका इव, क्षुद्रैः नीचजनैः अधिष्ठितम् आश्रितं भवनं गृहं येषां ते

लिए जानेपर लोग जिस प्रकार विषवैद्य (ओझा) के उत्कृष्ट मन्त्रोंसे भी चेतनता प्राप्त नहीं करते हैं, वे-लोग भी उसी प्रकार उत्कृष्ट मन्त्रणाओं (सलाह) से भी अपने कर्त्तव्यको समझनेमें समर्थ नहीं होते हैं; छात्रानिमित्त आभूषणके समान दूसरेके प्रताप (पक्षान्तरमें-अधिके उत्ताप) को सहन करनेमें समर्थ नहीं होते हैं; अशिक्षित हाथी जिस प्रकार बड़े परिमाणके बन्धनस्तम्भसे निश्चल किए जानेपर भी हस्तिपक (महावत) की शिक्षाको ग्रहण नहीं करता है, वे लोग भी उसी प्रकार अत्यन्त अहङ्कारसे स्तम्भतावश निस्पन्द रहकर किसीका भी उपदेश ग्रहण नहीं करते हैं; वनलालसारूप विषवेगसे विभ्रान्त होकर संसारकी सब वस्तुओंको ही मानो धनमय देखते हैं, शान चढ़ानेवाले प्रस्तरके वर्षणसे सुधार (तीखे) बाण जिस प्रकार धनुष द्वारा छोड़े जानेपर लक्ष्य पदार्थको विनष्ट करता है, वे लोग भी उसी प्रकार मद्य-पानसे उग्र स्वरूप बढ जानेके कारण एवं दूसरेको खुश करनेके लिए प्रजाओंको विनष्ट करते हैं; मनुष्य जिस प्रकार डंडेको फेंककर दूर रहने पर भी बड़े-बड़े फलोंको तोड़ डालते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार दण्डप्रयोग (जुरमाना) कर दूर स्थित होनेपर भी सत्कुलोत्पन्न लोगोंको विनष्ट करते हैं, असामयिक पुष्पका विकास जिस प्रकार सुन्दर होनेपर भी लोगोंके विनाशका सूचक होते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार मनोहर आकारवाले होनेपर भी लोगोंके विनाशका कारण बने रहते हैं; श्मशानस्थ

१. जातुषा इव । २. महालान, महालान...कृता अपि न । ३. अतितृष्णाविषवेगमूर्च्छिता ।

४. असयः, अग्रयः, अंसवः । ५. ...पारुष्याः ।

भवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति, अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेनेत्राभ्यामृतमूर्त्तयो भवन्ति, तदवस्थाञ्च व्यसनशतशरव्यतामुपगताः वल्मीकतृणाप्रावस्थिताः जलविन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धन-पिशित-प्रास-गुधैरास्थाननलिनीवकैः, द्यूतं वितोद-तादृशाः, अन्यत्र तु दुद्रैः विटैः अधिष्ठितं भवनं यासां ताः तादृशयः । 'उपसृष्टं मेथुनं स्यात्' इति त्रिकाण्डशेषः ।

अथेति । श्रूयमाणा आकर्ण्यमानसंज्ञका अपि, अवलोकनादौ का कथा, इति भावः । प्रेतपटहा इव मृतशरीरसामयिकवैकाशब्दा इव उद्वेजयन्ति उद्वेगं जनयन्ति । मृतशरीराणां पुरस्ताद् पटहा बाधन्त्य इति देशविशेषाध्यवहारः ।

चिन्त्येति । संयोगादौ का कथा चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपीत्यर्थः, महापातकादीनां ब्रह्महत्यादीनाम् अध्यवसाया उद्योगा इव, उपद्रवं चित्तस्थाशान्तिम् उपजनयन्ति निष्पावयन्ति । न केवलं महापातकानि कृतान्येव चित्ताशान्तिं जनयन्ति अपि तु तदुद्योगा अपीति 'चिन्त्यमाना अपि' इत्यस्य सादृश्यद्योतनार्थमध्यवसायपदमिति कुशला विभावयन्ति । मनुना च महापातकलक्षणमेवमुक्तम्— 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गापि तैः सह ॥'

इह 'सप्तच्छदतरव इव' इत्यारम्भ 'चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः । केवलं 'तृणाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, गुणो-स्प्रेष्टा चेतुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिनं पापेन अन्नमेण आपूर्यमाणा श्रियमाणा इव आप्तामृतमूर्त्तयः स्क्रोत-शरीरा भवन्ति भूपतयः । क्रियोस्प्रेष्टा ।

एवं च सति किं भवेदित्यत आह—तदोति । किञ्चेति चार्थः । ताः पूर्वोक्तरूपा अवस्था येषां ते तादृशाः, व्यसनशतस्य कामक्रीडोत्पन्नदोषजालस्य शरव्यं लक्षणं तस्य भावः तत्त्वम् आश्रयस्वञ्च उपगताः प्राप्ताः सन्तः, वल्मीकं कीटविशेषेण निस्सारितमृत्तिकाशेषः तत्र, तृणाप्रावस्थिता उत्पन्नवृद्धादिप्रास्त-विषमाणाः जलविन्दव इव, पतितं स्वधर्मच्युतं पृथिव्यां परिभ्रष्टं चापि आत्मानं स्वं नावगच्छन्ति पाति-स्थेन युक्ततया नावलुप्यन्ते, एकत्र मोहादन्वयं शुष्कत्वादित्याशयः । उपमा । व्यसनान्युक्तानि मनुना— 'मृगयाद्यो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथादया च कामजो दशको गणः ॥

पेशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥'

अपर इति । अपरे अन्ये तु राजानोऽप्रेतरूपेण दोषानपि गुणपञ्चमध्यासेपयन्निर्धूतः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्तीति दूरेण सम्बन्धः । धूर्तविशेषणानि प्रथमं प्रदर्शयति— स्वार्थेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं तत्परैः, तदर्थमेव वञ्चनोद्योगादित्याशयः । धनानि द्रव्याण्येव पिशितानि मांसानि तेषां प्रासे ग्रहणे गुधैः दूरदृग्भिः पक्षिविशेषैः । आस्थानं तुपो-पवेशनस्थलमेव नलिनी मनोहरस्वास्त्रानावर्णस्वाच्च कमलिनी तस्या वकैः पक्षिविशेषैः । धूर्तवक्त्रपक्षिणो

अग्निका मरुतः जिस प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होता है, उन लोगोंकी सम्पत्ति भी उसी प्रकार अत्यन्त भयङ्कर होती है; नेत्ररोग उत्पन्न होनेपर लोग जिस प्रकार दूरकी चीजको नहीं देख पाते हैं, वे लोग भी उसी प्रकार परिणामको नहीं देख पाते हैं; वैश्याओंके गृह जिस प्रकार कामुक लोगोंसे युक्त होते हैं, उन लोगोंके गृह भी उसी प्रकार नीच जनोसे युक्त होते हैं; मृतव्यक्तिके दाहकालीन वकाशब्दके समान उनके नाम सुन लिए जाँय तो उद्वेग उत्पन्न करते हैं; ब्रह्महत्यादि महापातकोंका अनुष्ठान करनेके उद्योगके समान उनका ध्यान करनेसे भी मनमें अशान्ति उत्पन्न होती है; वे प्रतिदिन पापसे परिपूर्ण रहकर ही मानो स्क्रोतदेह हो (फूल) जाते हैं; और ऐसी दशामें वे, काम और क्रोध जनित अनेकविध दोषोंके आश्रय होकर वल्मीकके ऊपरके तृण के अग्रभार पर पड़ी हुई जलकी बूँदोंके समान पतित (भूमिच्युत) होनेपर भी अपनेको पतित (स्वधर्मच्युत) नहीं समझ पाते हैं ।

दूसरे ऐसे अनेक राजा हैं, जिनकी सभामें, स्वार्थसम्पादन-रत, भनरुपी मांसका प्रास करनेमें गुणस्वरूप

इति, परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगया^१ श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्तता शौर्य-
मिति, स्वदारपरित्यागः^२ अव्यसन्नितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणयेयत्वमिति, अजितभृत्यता^३
मुखोपसेव्यत्वमिति, नृत्य-गीत-वाद्य-वेश्याभिसक्तिः^४ रसिकतेति, महापराधानाकर्णनं^५ महा-
नुभावतेति, परिभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दता^६ प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति,
बन्दिजनकथातिः^७ यश इति, तरलता^८ उत्साह इति, अविशेषज्ञता^९ अपक्षपातित्वमिति,

यथा नलिनीमवलम्ब्य तत्पत्राच्छादितशरीरा मीनान् वञ्चयन्तः शठिति चञ्चुपुटेन गृह्णन्ति, तथा धूर्त-
लोका अपि भूपतिमवलम्ब्य परान् वञ्चयन्तः तदीयवृत्त्यं गृह्णन्तीत्याशयः । इहोभयत्रापि परम्परितरूप-
कमलङ्कारः ।

दोषाणां गुणपक्षेध्वयारोपणं प्रदर्शयति—यूतमित्यादि । यूतं दुरोदरं क्रीडादि, विनोदकरणव्यापारः
इति प्रतिपादनेन । परमार्थतस्तु यूतं दोष एवेत्याशयः । परदाराः परस्त्रियः तेषाम् अभिगमनं सम्भोगो
वैदग्ध्यं चातुर्यम् । परमार्थतस्तु परस्त्रीसेवनं पापोत्पादकमायुःक्षयकरञ्चेत्याशयः । मृगया आखेटः श्रमो
व्यायामः । हिंसात्मजत्वात् प्राणघातसम्भवाच्चाखेटो महान् दोष इत्यभिप्रायः । पानं मद्यसेवनं विलासो
भोगविशेषः—परमार्थतस्तु मद्यसेवनं महापातकमित्याशयः । प्रमत्तता अनवधानता सचिवादीनां विरुद्ध-
व्यापारेऽपि तदनवलोकितेत्यर्थः, शौर्यम् उद्वेगाभावात् सुभटकृत्यम् । परमार्थतस्तु सा स्वविनाशविधा-
यको महान् दोष इति भावः । स्वदारपरित्यागो निजस्त्रीत्यजनम् अव्यसन्नित्वा अनासक्तिः, वस्तुतस्तु स
महापापप्रदायक एवेति भावः । गुरुवचनस्य गुरुवाक्यस्य अवधीरणम् अवहेलनयातिक्रमणम्, अपरप्रणयेयत्वं
स्वायत्तताप्रकटनादनन्यवश्यत्वम् । वस्तुतस्तु हितावधीरणा महान् दोषः । अजितभृत्यता सेवकानां
स्वाधीनता मुखोपसेव्यत्वं यदृच्छया व्यवहरणसम्भवादनायाससेवायोऽवश्यम्, परमार्थतस्तु सा विशेष-
कृत्युत्पादिकैव । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेश्या गानिकाः तासु अभिसक्तिः बुद्ध्यासक्त-
चित्ता रसिकता तत्तद्रसग्राहित्वं गुण एवेति तेषामाशयः । वस्तुतस्तु कामजदोष एव ।

महतो विशालस्य अपराधस्य अनाकर्णनम् अव्यवणं महानुभावता 'अकिञ्चित्करमिदम्' इत्युपेक्षाव-
ज्ञान्महाप्रभावशालित्वपरिचयः । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव । परिभवसहत्वम् अन्यकृततिरस्कार-
सहनशीलत्वं क्षमा-तिथिश्च गुणः । वस्तुतस्तु जडत्वमेव । स्वच्छन्दता निरवग्रहता स्वेच्छाभ्रमणकारित्वम्,
प्रभुत्वं स्वतन्त्रत्वम् । वस्तुतस्तु सा निष्कारणान्यानर्थोत्पादकतया महान् दोष एव । देवानां विष्णवा-
दीनाम् अवमाननम् अवहेलनम्, महासत्त्वता तेषामपि तुच्छस्वज्ञानान्महाशक्तिमत्ता । वस्तुतस्तु बुद्धि-
रहितता । बन्दिजनकथातिः स्तुतिपाठकविहितप्रशंसैव यशः कीर्तिः । परमार्थतस्तु सा केवलं वेतनदान-
फलमित्याशयः । तरलता समस्तकर्तव्येषु चाञ्चल्यम्, उत्साहः । वस्तुतस्तु कार्यविनाशकरमगाधत्वं दोष
एव । अविशेषज्ञता असूक्ष्मविचारणम् अपक्षपातित्वम् अपराधिनीऽपि दोषापर्यालोचनात्तत्त्ववृत्तित्वं गुणः ।
वस्तुतस्तु अपराधिनीऽपि अवमानासम्भवात् गुणिनीऽपि च पारितोषिकासम्भवादज्ञतेव सेत्याशयः ।

एवं समा-मण्डप-रूप कमलिनीमें बक (बगुला) पक्षिस्वरूप और ठगनेमें कुशल कितने ही धूर्तगण रहते हैं जो
राजाओंको इस प्रकार समझाया करते हैं कि—'जुआ खेलना विनोद है, परस्त्रीका गमन चतुरता है, शिकार
खेलना व्यायाम (कसरत) है, मद्य-पान करना विलासिता है, किसी विषयमें ही सावधानताका अवलम्बन
नहीं करना वीरता है, अपनी धर्मपत्नीको छोड़ देना अनासक्ति है, गुरुके उपदेशको ग्रहण नहीं करना स्वाधीनता
है, सेवक जनोंको जो स्वाधीनरूपसे (मन्त्रमाने) चलते हैं उनको दण्ड न देना सुख-पूर्वक श्रुश्रूषा (सेवा) है,
नाचना, गाना, बजाना और वेश्याओंमें आसक्त रहना—रसिकता है, बड़े-बड़े अपराधोंको नहीं सुनना (अर्थात्
उन पर ध्यान नहीं देना) महानुभावताका परिचय है, दूसरेका अपमान सहन करना क्षमा है, स्वेच्छाचारिता
प्रभुत्व है, देयताओंका तिरस्कार करना (कुछ न गिनना) महाबलशालिताका परिचय है, बन्दीजनोंसे की गई
प्रशंसा ही यश है, मनकी चाञ्चलता उत्साह है, एवं सूक्ष्मरूपसे कार्योंकी पर्यालोचना न करना (मले बुरेमें भेद

१. मृगया । २. प्रमत्तता । ३. परित्यागं, परित्यागेषु । ४. ...भृत्यताम् । ५. नृत्त... । ६. अभिसक्ति ।

७. रसिकतामिति । ८. महापराधावकर्णनं, महापराधानवकर्णनम् ।

९. परामवसहत्वं, परभवसत्त्वं ।

१०. स्वच्छन्दतां । ११. रुदाति । १२. तरलताम् । १३. अविशेषज्ञताम् ।

दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणं चित्तमदमत्तचित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यन्यारोपितालीकाभिमानौ मर्त्यधर्मौणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषम् आत्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्ध-दिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनाञ्जानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणौ सम्भूतौ-सम्भावनोपहता-ञ्चान्तःप्रविष्टापरभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरितृतीयलोचनं स्वललाट-

दोषानिति । दोषान् अपराधानपि गुणपक्षं गुणपक्षावन्तभावम् आरोपयद्भिः प्रशंसद्भिरित्यर्थः । अन्तः अन्तःकरणेषु स्वयमपि आत्मनापि विहसद्भिः हास्यं कुर्वद्भिः तान् राज इति शेषः, अप्रतिहतैन अयुक्तार्थमताङ्गीकरणादेश्यन्ताज्ञत्वबोधेनेत्याशयः । प्रतारणकुशलैः वञ्चनाचतुरैः धूर्तैः विप्रतारकैः पुरुषैः अमानुषोचिताभिः देवतायोग्याभिः स्तुतिभिः प्रशंसाभिः प्रतार्यमाणा वञ्च्यमानाः । चित्तमदेन धनाभिमानेन मत्तानि चित्तानि हृदयानि येषां ते तादृशाः, निश्चेतनया निजान्तया कारणेन, तथैव 'पुते यथा यैस्ते तादृशाः, मर्त्यस्य मरणशीलस्य मनुष्यस्यैव धर्मा व्याधिज्रामरणप्रभृतयो येषां ते तथोक्ताः सन्तोऽपि, आत्मानं स्वीयम्, दिव्यस्य अलौकिकस्य देवस्य अंशेन भागेन अवतीर्णमिव उत्पन्नमिव, अत एव सदैवतमिव देवाश्रितमिव । अतिमानुषं मानवमतिक्रान्तम्, उत्प्रेक्षमाणाः सम्भावयन्तः, अत एव प्रारब्धा अवलोकयितुमुपक्रान्ताः दिव्योचिताः स्वर्गीययोग्याः चेष्टाः सङ्कल्पमात्रेण सागरलङ्घनादिव्यापारा अनुभावाः क्षापमात्रेण रिपुमरणादिप्रभावाः यैः ते तादृशाः, अत एव सर्वजनस्य समस्तलोकस्य उपहास्यताम् उपहासयोग्यताम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति ।

इह 'अवतीर्णमिव' इत्यत्र क्रियोद्येषा, 'सदैवतमिव' इत्यत्र गुणोद्येषालङ्कारः ।

आत्मेति । किञ्चेति चार्थः । अनुजीविना जनेन सेवकपुरुषेण क्रियमाणां विधीयमानानाम् आत्मविडम्बनां स्वस्मिन्प्रविष्टमानगुणारोपणरूपं वञ्चनाम् अभिनन्दन्ति साधुवादेन सादरं प्रशंसन्ति ।

मनसेति । देवताध्यारोपणं धूर्तः स्वस्मिन् हरिहराद्यारोपणेनैव प्रतारणा वञ्चना तथा सम्भूतसञ्ज्ञाता या सम्भावना स्वस्मिन् हरिहरत्वादिमननं तथा उपहता विनाशितमनसा सन्तः, मनसा चेतना आत्मबाहुयुगलं स्वकीयभुजयुगलं, अन्तःप्रविष्टम् अभ्यन्तरगतत्वेनालक्ष्यम् अपरम् अन्तं भुजद्वयं बाहुयुगलं यस्य तस्य तत्तथोक्तमिव सम्भावयन्ति मन्यन्ते ।

इह बाहुयुगलस्यान्तः प्रवेशोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, तेन च स्वस्य विष्णुत्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारोच्यस्त्वनिः । किञ्चात्र 'भुजद्वयम्' इति 'बाहुयुगलम्' इति समानार्थकपर्यायशब्दप्रयोगाद् भग्नप्रक्रमत्वं शेषः समापतति, स च 'आत्मबाहुयुगलमन्तःप्रविष्टद्वयमिव' इति पाठं विधाय समुद्धरणीयः ।

त्वगिति । स्वललाटं निजभालं त्वचा चर्मणा अन्तरितम् आच्छादितं तृतीयं त्रिषमं लोचनं यवर्ध-

न जानना) 'नपक्षपात है' इस प्रकार प्रतारणानिपुण धूर्तलोग दोषोंको भी गुणकी अंणीमें आरोप करते हैं, किन्तु मनमें अपनेसे भी उपहास करते हैं और देवताके उपयुक्त स्तुति (मनुष्योंके अयोग्य बुझामद) करके राजाओंको प्रतारणा करते (ठगते) रहते हैं । एक ही धनके अहङ्कार से उन्मत्त होकर उन लोगोंकी इस प्रकारकी स्तुतिसे चैतन्यविहीन हो जाते हैं, अत एव ये लोग जैसे बोलते हैं, ठीक मैं उसी प्रकारका हूँ' इसतरह वे, इन सबोंको यथार्थ समझकर मिथ्या अभिमानका आरोप करते हैं, मनुष्य होनेपर भी अपनेको मानो देवताके अंशसे अवतीर्ण अथवा किसी देवता द्वारा अधिष्ठित, अत एव देवता मानकर दिव्य पुरुषोंके उपयुक्त काम करके अपना माहात्म्य दिखाते हैं, जिससे सब लोगोंके उपहासास्पद बन जाते हैं और अनुचरण उनकी विडम्बना करें तो उसका भी वे अभिनन्दन करते हैं । अपने मनमें देवतात्वसंस्थापनरूप मिथ्या-विचारसे ठगाये जानेके कारण जो धारणा उत्पन्न होती है, उसीसे ही बुद्धि विनष्ट हो जाती है अतएव 'मेरे दो भुजाओंके अन्दरमें दो भुजाएँ और छिपकर घुसे हुए हैं' ऐसा समझकर वे, मानो अपनेको विष्णुके समान मानते रहते हैं । एवं 'अपने ललाटमें और एक तीसरा नेत्र त्वचासे ढका हुआ है' ऐसी शङ्का करके शिवके समान समझते रहते हैं । वे अपना दर्शन

१. अमानुषलोकोचिताभिः । २. मचनिश्चयेन । ३. तथेति, यथेति, आत्मारोपित... । ४. अति-मानुष्यकम्, अतिमानुष्यम् । ५. असदभूत... समुद्धरन्त ।

माशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमपि अनुग्रहं गणयन्ति, दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति, सम्भाषणमपि संविभागमध्ये कुर्वन्ति, आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते, स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्,^३ न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् । अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगं सुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकृत्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्,^४ आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्द्धयन्ति, तेन सह

सर्वं तथोक्तम्, आशङ्कन्ते मन्यन्ते । अनेन स्वस्य महेशत्वं प्रस्थाप्यते । इत्थञ्च वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

दर्शनेति । दर्शनप्रदानं लोकानां स्वात्मप्रकटनम् अनुग्रहं प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टिपातमपि चक्षुषाऽवलोकनमपि उपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति निक्षिपन्ति । सम्भाषणम् आलापमपि संविभागमध्ये विभजनपूर्वकदातव्यद्रव्यदानमध्ये, कुर्वन्ति अर्पयन्ति दातव्यद्रव्यदानजनितसन्तोषः सम्भाषणेनैवोत्पद्यते इति मन्यन्त इवेत्यर्थः । आज्ञां निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति । स्पर्शसंरक्षेणमपि पावनं पवित्रोत्पादकम् आकलयन्ति भावयन्ति । इह प्रतिवाक्ये प्रायः प्रतीयमानोत्प्रेषा ।

मिथ्येति । मिथ्यामाहात्म्येन असत्यात्ममहिम्ना यो गर्वोऽभिमानः तेन निर्भराः परिपूर्णाः देवताभ्यो हरिहरादिदेवभ्यो न प्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजातीन् ब्राह्मणान् न पूजयन्ति प्रमाणपूर्वकवस्त्रादिप्रदानेन न तर्पयन्ति । मान्यान् माननीयान् श्वशुरादीन् मानयन्ति न सम्मानं ददते । अर्चनीयान् पूजनीयानुपाध्यायादीन् नार्चयन्ति न पूजयन्ति, अभिवादनार्हान् उपसंग्रहयोग्यान् पुरोहितादीन् नाभिवादयन्ति चरणपतनदिकं न कुर्वन्तीत्यर्थः । गुरुन् हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुं न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थाय सत्कुर्वन्ति ।

अनर्थकेति । अनर्थकेन निष्प्रयोजनेन आयासेन विद्यार्जनपरिश्रमेण होमाद्यनुष्ठानपरिश्रमेण वा अन्तरितं व्यवहितं दूरीकृतं विषयोपभोगसुखं कामिन्यादिसुरतिसुखं येन तं तादृशम्, इति अस्मादेव कारणात्, विद्वज्जनं विबुधजनम् उपहसन्ति उपहासं कुर्वन्ति, जडस्वबोधेनेत्याशयः । जरया परिणतवयसा च वृद्धैकलक्ष्यं वृद्धेष्टाश्चक्षुषः, तेन प्रलपितं जल्पितम् इति कृत्वा वृद्धजनोपदेशं स्थविरजनशिष्यां पश्यन्ति निस्तत्त्वं मन्यन्ते । आत्मप्रज्ञायाः निजमतेः परिभवोऽवमानोऽयमिति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिष्याय असूयन्ति दोषाविर्भावपूर्वकं कुप्यन्ति । 'क्रुधद्रहेर्ष्यासूयार्यानां यं प्रति कोपः' इति सूत्रेण यत्तुर्था; तथा हितवादिने कल्याणवादिने कुप्यन्ति क्रुध्यन्ति ।

सर्वथेति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेण अभिनन्दन्ति । प्रशंसन्ति । तम् आलपन्ति सम्भाषन्ते । तं पार्श्वे समीपे कुर्वन्ति रक्षन्तीत्यर्थः । तं संवर्द्धयन्ति विविधसाहाय्येन उन्नमयन्ति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथा अवतिष्ठन्ते अवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तं मित्रताम्, उपनयन्ति तं सुहृदं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'नी' आतुर्हि 'दुष्टाचपच्' इत्यादिना द्विकर्मकः । तस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति आकर्णयन्ति । तत्र वर्षन्ति तस्मै सततं धनानि वितरन्ति । तं बहु अधिकं मन्यन्ते आद्रियन्ते । तम् आसतां विश्वस्तताम् आपादयन्ति प्रापयन्ति ।

देना भी मानो बड़ा अनुग्रह करनेकी गणना करते हैं, दृष्टिपात करना भी मानो उपकारपक्षमें रखते हैं, आलाप (बात-चीत) करना भी विभागपूर्वक देयद्रव्यदानमध्यमें मानते हैं (अर्थात् देनेके स्थानमें बात-चीतसे ही पूर्ण कर देते हैं), आज्ञाको भी मानो वरप्रदानरूपमें समझते हैं, स्पर्श करना भी मानो पवित्रताका कारण समझते हैं । और मिथ्या माहात्म्य के अहङ्कारसे भरे हुए वे देवताओंको प्रणाम नहीं करते, ब्राह्मणोंका पूजन नहीं करते, मान्य व्यक्तियोंका सम्मान नहीं करते, पूजनीय लोगोंकी पूजा नहीं करते, नमस्कार करनेके योग्य व्यक्तियोंको नमस्कार नहीं करते एवं गुरुओंको देखकर भी उठ खड़े नहीं होते हैं । और ये विद्योपाज्जनादि निरर्थक परिश्रम कर विषय-सम्मोगजनित सुखको दूर किये हैं इस प्रकार समझ कर विद्वानोंका उपहास करते रहते हैं ये वाधक्यवश बुद्धिकी अस्थिरता द्वारा कितने प्रलाप करते हैं? ऐसी भावना कर बुद्धोंके उपदेशको असार समझते हैं, इससे मेरी बुद्धि तिरस्कृत हो रही है? ऐसा मनमें समझ कर मन्त्रियोंके उपदेशसे द्वेष प्रकट करते हैं

१. प्रदानेऽपि । २. संस्पर्शमपि । ३. द्विजान् । ४. "अन्तरितोपभोगः" । ५. विद्वज्जनशीलम् । ६. न पश्यन्ति वृद्धोपदेशम् ।

सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै ददति, तं मित्रतामुपनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगता-
न्यकर्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किंवा तेषां साम्प्रतम्^३, येषामतिनृशंसप्रा-
योपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाकरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, परा-
भिसन्धानपरामन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रभुक्तोष्मितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्म-
केषु शास्त्रेषु अभियोगः, सहजप्रेमाद्गृहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायातिकुटिल-कष्ट-चेष्टा-सहस्रदारुणो^४ राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहान्धकारिणि

य इति । जनः, विगतं दूरीभूतम् अन्यत् कस्यचिन् विधेयं यस्य स तथोक्तः सन्, अहर्निशम् अहो-
रात्रम् अनवरतं निरन्तरम्, उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटः, अधिदैवतमिव आराध्यदेवतामिव स्तौति ।
यो वा जनः माहात्म्यं हरिहरावतारस्वरूपं महिमानम् उद्गावयति साधनेन प्रकटीकरोति । इह वाक्य-
तविधेयात्रिमार्गदोषपरिहाराय यच्छब्दोद्भावितवाक्ययोः पूर्व पाठोऽवरणं विधेयः ।

तथाविधानाञ्च भूपतीनां सर्वमेवानुचितमिति दर्शयति—किंवेति । तेषां राज्ञां किंवा विधेयं
साम्प्रतं युक्तं न्यायोपेतं भवितुं शक्नोतीति शेषः । न किमपीत्यर्थः । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।

असाम्प्रतस्य कारणं प्रदर्शयति—येषामिति । अमिनृशंसपायेण अत्यन्तनिष्ठुरातिशयेन उपदेशोक्तं
शिक्षया निर्घृणं निष्कृष्टम्, कौटिल्यशास्त्रं चाणक्यनिर्मितनीतिशास्त्रमेव येषां भूपतीनां प्रमाणम् । अभि-
चारक्रियायां श्येनयागादिरूपान्यवधोपादककरकृयेन करा नृशंसा एका मुख्यः प्रकृतयः स्वभावा येषां
ते तथोक्ताः, पुरोधसः पुरोहिताः गुरवो धर्मोपदेशकाः । पराभिसन्धानपरा अन्यवञ्चनातत्पराः मन्त्रिणः
उपदेष्टारः शिक्षयितारः । नरपतिसहस्रेण भूपतिसमूहेन प्रथमं भुक्ता भक्षिता पश्चात् उज्जितात्यक्ता तस्यां
तादृश्याम्, लक्ष्म्यां श्रियाम् आसक्तिः प्रेमातिशयम् । मारणात्मकेषु मारणोपदेशरूपेषु शास्त्रेषु योगिनी-
तन्त्रादिषु अभियोगः अभिनिवेशः । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तेन आर्द्रं सदयं यत् हृदयं चेतः तेन
अनुरक्ताः, भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलनो विनाशनीयाः ।

इह तथाविधराज्ञां सर्वकार्याव्यक्तिकस्वनिरूपणकार्यं प्रति अनेकनरदेहान्यासात् समुच्चयः ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात्, एवं प्रायेण बाहुल्यपूर्वोक्तस्वरूपेण, अतिकुटिलेन अत्यन्तवक्त्रेण
नितान्तदुर्बोधनेत्यर्थः, कष्टेन क्लेशकरोण चेष्टामहस्रेण व्यापाराधिक्येन दारुणे मीषणे, राज्यतन्त्रे राज्यशास-
नेतिकर्तव्यतायाम्, अस्मिन्नुसूत्रमाने महामोहेन महाविधेकेन अन्धं विशारदितं कर्तुं शीलं यस्य तस्मिन्
सादृशे यौवने तारुण्ये च समये, हे कुमार चन्द्रापीड ! तथा तेन प्रकारेण प्रयतेथाः वर्तितुं प्रयत्नं विद्वन्म-

एवं जो हितवचन बोलते हैं उन पर क्रोध करते हैं । एवं सभी प्रकारसे उसका ही वे प्रशंसा करते हैं, उसके साथ
ही बातचीत करते हैं, उसको ही पास रखते हैं, सहायता कर उसकी ही उन्नति करते हैं, उसके साथ ही सुखसे
रहते हैं, उसको ही दान देते हैं, उससे ही मित्रता करते हैं, उसका ही वचन सुनते हैं, उसको ही सर्वदा धन-
वितरण करते हैं, उसका ही बहुत आदर करते हैं और उसको ही सर्वप्रकारसे विश्वासपात्र बना लेते हैं, जो
व्यक्ति, दिनरात हर सनयके लिए, अन्य सब काम छोड़ हाथ जोड़ कर उसी देवताओंके समान उनकी
स्तुति करता है अथवा जो व्यक्ति हरिहरादिकोंका अवतार कह कर उनका माहात्म्य प्रकाश करता है । जिनके
समीपमें, अत्यन्त नृशंस उपदेशसे परिपूर्ण एवं नितान्त निर्दय चाणक्यप्रणीत नीतिशास्त्र ही प्रमाण माननेवाले
अभिचारक्रियाका अनुष्ठान करने (मारणप्रयोग) से नितान्त क्रूरस्वभाववाले पुरोहितगण जिनके शिक्षक हैं, पर-
प्रतारणापरायण मन्त्रिगण जिनके सलाहकार हैं, हजारों राजाओंने जिसे मोग कर छोड़-छोड़ दिया है उस लक्ष्मी
के प्रति जिसकी आसक्ति है, मारणोपदेशसे परिपूर्ण तन्त्रशास्त्रमें जिनका आग्रह है एवं स्वाभाविक स्नेहके कारण
सदय-चित्त और अनुराग करनेवाले आतृगण जिनकी जड़ काटते हैं उन राजाओंके योग्य न्यायसङ्गत कार्य क्या
हो सकता है ?

इस लिए राजकुमार ! चन्द्रापीड ! ऐसी हजारों अत्यन्त कुटिल और कष्ट-प्रद कार्यवाह्यसे भयङ्कर राज्य-
शासनके व्यवहारमें एवं ऐसे महामोहवश विवेकशून्यकारी इस यौवनकालमें तुम ऐसा कार्य करनेमें प्रयत्न करो

१. तस्य मन्त्रिताम्, तं मित्रतामुपनयन्ति । २. तमाप्ततामापादयन्ति, तस्माद्विन्यति । ३. असाम्प्रतम् ।
४. शस्त्रेषु । ५. एवं प्रायेः... कुटिलकुचेष्टा, कुटिलचेष्टा... । ६. महामोहकारिणि ।

च शौचने, कुमार ! तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्-
क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विटैः,
न प्रहस्यसे कुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलो-
भ्यसे वनिताभिः, न विदम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन,
नाक्षिप्यसे विषयैः, नावकृष्यसे रागेण, नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव
धीरः, पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धञ्च
मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव मुखरीकृतवान् । इदमेव च

यथा येन प्रकारेण जनैः लोकैः नोपहस्यसे नोपहासंक्रियसे । साधुभिः सज्जनैः न निन्द्यसे निन्दां क्रियसे ।
गुरुभिर्धर्माचार्यैः न धिक् क्रियसे धिग्जीवितमित्यादिवाक्यविषयीक्रियसे । सुहृद्भिः मित्रैः नोपालभ्यसे
न तिरस्क्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैः न शोच्यसे शोकगोचरीक्रियसे ।

येति । किञ्चेति चार्थः । विटैः कामिजनैः न प्रकाश्यसे जनसङ्घे स्वसमानतया न प्रकटीक्रियसे ।
कामिजनैः सार्द्धं मिलित्वा तत्पदान्तः पतितो मा भवेति निर्देशः । कुशलैः कार्यनिपुणैः न प्रहस्यसे,
रहस्यविषयसल्लिखेशाभावादज्ञत्वबोधनेनेत्याशयः । भुजङ्गैः धूर्तैः न आस्वाद्यसे नोपभुज्यसे, परिचारक-
रूपेण प्रविश्य गूढवञ्चनया द्रव्यापहरणद्वारेणेत्याशयः । सेवकाः परिचारका एव वृक्का हिंसकप्राणिविशेषाः
तैः नावलुप्यसे राज्यान्नावलुप्यसे, यथा वृक्का गूढं प्रविश्य सारमेयान् ग्रहरन्ति, तथा विटाः परिचारक-
रूपेण प्रविश्य तव निखिलं वस्तु नापहरेयुरित्याशयः । वनिताभिः स्त्रीभिः न प्रलोभ्यसे न सञ्चाद्यसे ।
लक्ष्म्या राज्यश्रिया न विदम्ब्यसे न परित्यज्यसे इत्यर्थः । अयथाचरणात् परित्यागेनेत्याशयः । मदेन अभि-
मानेन न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन कामेन न उन्मत्तीक्रियसे चित्तविप्लवतामापाद्यसे । विषयैः
इन्द्रियाद्यैः नाक्षिप्यसे नैकान्तमाकृष्यसे । रागेण कस्यापि वस्तुनः उत्कटभोगेच्छया नावकृष्यसे नाकृष्यसे ।
सुखेन आनन्देन नापह्रियसे न परित्यज्यसे ।

काममिति । यद्यपीत्यादौ पठनीयम् । कामं पर्याप्तं भवान् त्वं प्रकृत्या स्वभावेनैव धीरो धैर्यवान्
असि । पित्रा तारापीडेन महता प्रयत्नेन अत्यन्तप्रयासेन समारोपितः शिष्टार्पणैः संस्थापितः संस्कारः
सर्वविषयज्ञानं यत्र स तादृशः । तथा धनानि सम्पत्तयः तरलहृदयं तारुण्याच्चपलचित्तम् अप्रतिबुद्धं
राज्यशासनरिपुविजयादिदुःखानभिज्ञञ्च जनं मदयन्ति उन्मादं जनयन्ति स्वत एव तत्तत्कार्येषु प्रोत्साह-
यन्तीत्यर्थः । तथापि भवद्गुणसन्तोषः तत्र विद्याविनयशौर्यादिभिर्गुणैर्जनिता मे तुष्टिः, एवमुक्तविधिना
मां वैशम्पायनं मुखरीकृतवान् वादितवान् । अथवा तथापीति तरलेत्यादेः पूर्वं सम्बन्धनीयम् । एवञ्च
धनानि, तारुण्याच्चपलचित्तम्, अप्रतिबुद्धं शिष्टाभावात् साध्वसाधुविचाररहितञ्च जनं मदयन्ति सामि-
मानं कुर्वन्ति, इत्यतो भवद्गुणसन्तोषो मामेवं मुखरीकृतवान् उद्गिराकरणाद्य वादितवान्, अतो न मे
प्रगल्भता माननीयेत्याशयः ।

किं विसर्गं मनुष्य तुम्हारी हँसी न करें, साधुगण निन्दा न करें, गुरुजन धिक्कार न दें, मित्रगण उल्लाहना न
दें एवं विद्वद्गण शोक न करें । एवं कामीजन तुम्हारी बुराई न करें, कार्यदक्ष लोग तुम्हारा उपहास न करें, लंपटगण
तुम्हारी सम्पत्तिका भोग न करें, भृत्यरूपी वृक्कसे तुम्हारी सम्पत्ति लूटी न जाय, धूर्तगण धोखा न दें, स्त्रियाँ ललचावें
नहीं, लक्ष्मी तुम्हें विदम्बित न करें, अहङ्कार तुम्हें नचावे नहीं, कामदेव उन्मत्त न करे, विषय दुरे मार्ग में न ले
जायें, किसी विषयकी उत्कृष्ट अभिलाषासे (मन) आकृष्ट न होवे और सुख अपने अधीन न कर ले । तुम स्वभाव
से अत्यन्त धैर्यवान् हो और पिताने बड़े बड़े उद्योग करके तुमको सर्वविषयक ज्ञान कराए हैं, एवं धनसम्पत्ति भी,
चञ्चलचित्तवाले और अमुक्तभोगी मनुष्योंको स्वभावसे ही उन-उन दुरुह कार्योंमें प्रवृत्त कराती है, तथापि तुम्हारे
विद्याविनयादिगुणजनित सन्तोष ही मुझे इस रूपमें कहने के लिए प्रेरित किया है । और यह मैं फिर तुमको बार

१. तथा तथा । २. यथा यथा । ३. जनेन । ४. उपलभ्यसे । ५. प्रताप्यसे । ६. प्रताप्यसे ।

७. सर्ववनिताभिः । ८. विदम्ब्यसे, रज्यसे, आकृष्यसे । ९. रागेः । १०. उपह्रियसे । ११. महता प्रयत्नेन-
यति कश्चिद् विषये । १२. एव ।

पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभ-
वतु भवान् नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम्^१, कुलक्रमागतामुद्ग्रह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्, अवनमय
द्विषतां शिरांसि, उन्नमय बन्धुवर्गम्^२ अभिषेकानन्तरञ्च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन् विजि-
तामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां^३ पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयञ्च ते कालः प्रतापमारोप-
यितुम्, आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति^४ इत्येतावदभिधायोप-
शशाम ।

उपशान्तवचसि^५ शुकनासे चन्द्रापीडस्ताभिरमलार्भिः उपदेशवाग्भिः प्रक्षालित-

इदमिति । इदं पूर्वोक्तं पुनः पुनः वारं वारम् अभिधीयसे कथ्यसे—विद्वांसं पण्डितमपि सचेतनं
साधवसाधुविचारिणमपीत्यर्थः । महासत्त्वं नितान्तशक्तिमन्तमपि । अभिजातं सद्ब्रह्मजातमपि धीरं धैर्यव-
न्तमपि । प्रयत्नवन्तम् उद्योगयुक्तमपि पुरुषं जनं दुर्विनीता दुश्चरित्रा इयं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मा-
गात् स्खलनां प्रापयति । अतस्त्वं यथेयं तथाविधं विधातुं न शक्नुयात् तथा प्रयत्नं कुरुष्वेत्याशयः ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्याणैः मङ्गलैः पित्रा तातेन क्रियमाणं विधीयमानम् । नवो नूतनो
यो यौवराज्ये अभिषेकः स एव मङ्गलं श्रेयः तत्तादृशम् अनुभवतु अनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैः
प्राग्भवैः ऊढां कुलक्रमागतां परम्परायातां धुरं राज्यशासनभारम् उद्ग्रह उद्ग्रहणं कुरु । द्विषतां शत्रूणां
शिरांसि उत्तमाङ्गानि अवनमय विनम्राणि कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनसमुदायम् उन्नमय उन्नतं कुरु सत्कारा-
दरादिभिरित्याशयः ।

अभिषेकेति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरं प्रारब्धदिग्विजयः प्रस्तुतदिग्विजयः परि-
भ्रमन् पर्यटन्, सप्तद्वीपभूषणां जम्बूद्वीप-तटद्वीप-पालङ्कारां सर्वाभिरुच्यः । तव पित्रा तारापीडेन विजितामपि
स्वाधीनीकृतामपि वसुन्धरां पृथिवीं पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वाधीनीकुरु ।

ननु मत्तातेनैव स्वाधीनीकृतायाः पृथिव्याः पुनः स्वायत्तीकरणे किं फलमिष्यत आह—अयञ्चेति ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयितुं रिपुषु प्रवर्त्तयितुम् अयमेव एष एव कालः समयः । स्वस्य सर्वविधो-
न्नतिसत्त्वात् जनकस्य च सहायतासम्भवादित्याशयः । हि यतः आरूढप्रतापः शत्रुपूषणस्तेजा राजा भूपतिः
त्रैलोक्यदर्शीव सर्वज्ञयोगीश्वर इव, सिद्धः अप्रतिहतः आदेश आज्ञा यस्य स तादृशो भवति । इति परि-
समाप्तौ एतावत् एतत् पर्यन्तम् अभिधाय उक्त्वा उपशशाम शुकनासो विरतवाग्वापारो बभूव ।

अहो ! अद्भुतं लक्ष्मीविलसितम्, स्वामिजनदुर्जनतां प्रकटीकुर्वन्त्यमुपदेशः अरयन्तं जनशिखा-
दृक् महामधुरायमाणश्च भाववैभवैरिति न तिरोहितं केषाञ्चिदपि सहृदयानाम् ।

उपशान्तेति । उपशान्तवचसि विरतवाग्वापारे तस्मिन् शुकनासे चन्द्रापीडः, तामिः पूर्वोक्ताभिः
अमलाभिः निर्मलाभिः उपदेशवाग्भिः शिखावचनैः प्रक्षालितो द्यौत इव, उन्मीलितो विकसीकृत इव

वार कहता हूं कि—मनुष्य चाहे जैसा विद्वान्, विवेचक, बलवान्, कुलीन, धीरप्रकृति एवं उद्योगी हो उसे भी यह
दुराचारिणी लक्ष्मी दुर्जन बना देती है । पिता से किये गए माङ्गलिक नवयौवराज्याभिषेकका तुम सब कल्याणोंके
साथ सर्वथा सुखका अनुभव करो, तुम्हारे पूर्वपुरुषोंसे जो भार वहन किया गया है, तुम भी उस कुल-क्रमागत
पृथिवीशासनका भार वहन करो । शत्रुओंका मस्तक अवनत (नीचा) करो एवं बन्धुवर्गको उन्नत करो । एवं
सप्तद्वीप-रूपी भूषणवाली पृथिवी तुम्हारे पितासे जीतकर रखी रहने पर भी इसे अभिषेक हो जानेके अनन्तर
दिग्विजय आरम्भ कर, सर्वत्र भ्रमण करते हुए तुम भी फिरसे जीतो । यह तुम्हारे प्रताप-विस्तार करनेका
समय है, क्योंकि—‘राजाका प्रताप उत्पन्न होनेपर सर्वत्र महायोगीके समान उसका आदेश सर्वत्र ही सफल होकर
रहता है’ इतना कह कर शुकनास चुप हो गया ।

शुकनासके चुप हो जानेके बाद उस समयत निर्मल उपदेशवचनोंसे चन्द्रापीड मानो धुल गया हो, प्रफुल्ल

१. नवयौवन । २. अनेकमङ्गलम् । ३. स्वबन्धुवर्गम् । ४. भवत् । ५. सप्तद्वीपसमुद्रभूषणां ।
६. क्वचित् ‘हि’ इति पदं न विद्यते । ७. वचने । ८. क्वचित् अमलारिभिरिति न विद्यते ।

इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलित इव, अलङ्कृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्त्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलसः सह शुक्रनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा सम्पादिताशेष-राज्याभिषेकमङ्गलम्, अनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः, सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वेभ्यः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेन आनन्दबाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलाद्देहश्च तं लतेव पादपान्तरं^३ निजपादपममुञ्चन्त्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव सञ्चक्राम राजलक्ष्मोः^४ ।

निर्मृष्टो मसृणीकृत इव, अभिषिक्तः स्नपित इव, अभिलित इव, अलङ्कृतो भूषित इव, पवित्रीकृतः पूतीकृत इव, उद्भासित उज्ज्वलीकृत इव, सर्वत्र चित्तप्रसादेनातिशयमनोज्ञत्वादित्याशयः । प्रीतहृदयः सन्तुष्टचेताः मुहूर्त्तं क्षणं स्थित्वा अवस्थानं विधाय स्वभवनं निजगृहम् आजगाम आययौ ।

इह 'प्रचालित इव' इत्यादिनवानां क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तत इति । ततः तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्दिनातिक्रमे च राजा तारापीडः, स्वयम् आत्मनैव उत्थितः अभिषेकाय ऊर्ध्वं कृतः मङ्गलकलसः मङ्गलाभिधानघटो येन स तादृशः, शुक्रनासेन प्रधानामात्येन सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे, पुरोधसा पुरोहितेन सम्पादितानि विहितानि अशेषाणि समस्तानि राज्याभिषेकस्य मङ्गलानि मङ्गलव्यवहरणानि देवतार्चनादीनि यस्य तं तादृशम्, सुतमित्यस्य विशेषणमिदम् । अनेकनरपतिसहस्रैः नानादेशागतराजसमूहैः परिवृतः परिवेष्टितः । सर्वेभ्यः समस्तैः तीर्थेभ्यः प्रयागादिभ्यः, सर्वाभ्यो नदीभ्यः गङ्गादिभ्यस्तटिनीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समग्रेभ्यः समुद्रेभ्यः समाहृतेन आनीतेन, सर्वौषधिभिः—

‘मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तं च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥’

इतिपरिगणितैः द्रव्यैः सर्वफलैः समस्तसस्यैः सर्वेभ्यः समस्ततीर्थोत्पन्नसृष्टिकाभिः सर्वरत्नैः समस्तमणिभिः परिगृहीतेन मिलितेनेत्यर्थः । आनन्दबाष्पजलमिश्रेण प्रमोदजनितवाष्पजलसंपृक्तेन, मन्त्रपूतेन मन्त्रपवित्रेण वारिणा जलेन सुतं पुत्रं चन्द्रापीडम् अभिषिषेच स्नपयाञ्चकार ।

अभिषेकेति । राजलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीः, लता व्रततिः, निजपादपम् आश्रयतरुम् अमुञ्चन्त्यपि अत्यजन्त्यपि सती पादपान्तरम् अपरतरुमिव, तारापीडं भूपतिम् अमुञ्चन्त्यपि, अभिषेकसलिलेन यौवराज्याभिषेकजलेन आर्द्रदेहं स्विन्नशरीरं तं चन्द्रापीडं तत्क्षणं तत्समयमेव सञ्चक्राम प्रविष्टा बभूव । तत्क्षणमेव चन्द्रापीडः अंशतो राजसामर्थ्यं प्राप्तवानित्याशयः । उपमा ।

हुआ हो, निर्मल हुआ हो, मसृण (चिह्न, झलक) हो गया हो, अभिषिक्त हुआ हो, भूषित हुआ हो, अभिलित हुआ हो, पवित्र हुआ हो और प्रकाशित हुआ हो, इस प्रकार सन्तुष्ट-चित्त से वहाँ कुछ देर ठहर कर अपने महल में आ गया ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर, किसी शुभ दिन में पुरोहितने, राज्याभिषेककी सब मङ्गलसामग्री सन्पन्न कर दी तब अनेक सहस्र सामन्त राजाओंसे परिवेष्टित होकर शुक्रनासके साथ महाराज तारापीडने अपनेते ही मङ्गल कलश उठा कर सब तीर्थोंसे, सब नदियोंसे और सब समुद्रोंसे लाख हुए-एवं सर्वौषधियोंसे, सब फलोंसे, सब सृष्टिकाओंसे और सब रत्नोंसे मिश्रित-एवं आनन्दाशुजल-संयुक्त मन्त्रोंसे पवित्र हुए जलसे पुत्र चन्द्रापीडका अभिषेक किया । उस समय लता जिस प्रकार आश्रित मूल वृक्षको छोड़े बिना भी दूसरे वृक्षका अवलम्बन कर लेता है, उसी प्रकार राजलक्ष्मी भी महाराज तारापीड का बिना छोड़े ही अभिषेकके जलसे आर्द्र शरीरवाले चन्द्रापीडके पास पहुँच गई ।

१. स्वस्थीकृत इव ।

२. सर्वौषधीभिः ।

३. निजपादपं पादपान्तरम्, लतेव पादपान्तरम् ।

४. राज्यलक्ष्माः ।

अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादा-
मोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनव-विकसित-सित^१कुसुम-
कृत शेखरः, गोरोचना^२-च्छुरितदेहः, दूर्वाप्रबालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दु-
धवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहित-प्रतिबद्ध-प्रतिसरप्रसाधितपाणिः, अभिनव^३-राजलक्ष्मी-
कमलिनी-मृणालेन अभिषेकदर्शनार्थमागतेन सप्तविमण्डलेनेव हारेणालिङ्गितवक्षःस्थलः,
सित-कुसुम-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकर-कलाप-कोमलाभिः^४ वैकक्षकस्त्रभिः^५ निर-

अनन्तरमिति । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चाच्च चन्द्रापीडः सिंहासनम् आसरोह इति
सम्बन्धः । इह प्रथमान्तानि यानि पदानि तानि अग्रेतनस्य 'चन्द्रापीड' इत्यस्य विशेषणानि । अखि-
लान्तःपुरैः समस्नावरोधस्थवनिताभिः परिवृतया सहितया, प्रेमाद्रहदयया स्नेहस्विन्नस्वान्तया च
विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयम् आत्मना, आमोदिना नितान्तसुगन्धवता, चन्द्रातपधवलेन शशि-
किरणपङ्क्तिशुभ्रेण चन्दनेन मलयजेन आपादतलात् पादतलपर्यन्तम् अनुलिप्तमूर्तिः कृताङ्गरागस्वरूपः ।
अभिनवैः नूतनैः विकसितैः प्रस्फुटितैः सितैः श्वेतैः कुसुमैः प्रसूनैः कृतो विहितः शेखरः शिरोभूषणं यस्य
स तादृशः । गोरोचनया कुङ्कुमेन छुरितो रञ्जितो देहः शरीरं यस्य स तादृशः । दूर्वाप्रबालैः सप्तपर्यिका-
किसलयैः रचितो कनौ कर्णपूरौ कर्णभूषणौ यस्य स तादृशः । दूर्वाभिः कर्णभूषणं तु विष्णुधर्मोत्तरवच-
नात् । तथा च तत्रत्यवचनम्—

'दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् ॥'

दीर्घेति । दीर्घा आयता दशा प्राञ्चलवर्त्तिन्यः सूत्रवर्त्तिका यस्य तत्तादृशम्, अनुपहतं प्राक्परि-
धानेनापयुषितम्, इन्दुधवलं चन्द्रवत् शुभ्रं दुकूलयुगलं सूक्ष्मवस्त्रयुग्मं वसानः परिधानः । तथा च
संस्कारमयुखे—'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदृशं यज्ञ धारितम् । अहतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥'
पुरोहितेति । पुरोहितेन पुरोधसा प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलङ्कृतः पाणिः
करो यस्य स तादृशः ।

'अवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माहये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठं पुंसि न स्त्री तु मण्डले ॥

आरसे करसूत्रे च नियोजये खन्यलिङ्गकः । इति मेदिनी ।

अभिनवेति । अभिनवा प्रत्यग्रा राज्यलक्ष्मीः आधिपत्यश्रीरेव कमलिनी अतीव सौन्दर्यात् नलिनी
तस्या मृणालेन श्वेतत्वात् । विसस्वरूपेण । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभिषेकाधलोकाचार्यम् आगतेन
प्राप्तेन सप्तविमण्डलेन मरीच्यादिदेवपमण्डलेनेव विद्यमानेन, तेषामपि जराशुक्लत्वादित्याशयः । हारेण
मुक्ताप्राञ्चलेन, आलिङ्गितम् आश्लिष्टं वक्षःस्थलं मुञ्जान्तरं यस्य स तादृशः ।

इह 'अभिनवराजलक्ष्मीकमलिनी' इत्यस्य परम्परितरूपकम् 'सप्तविमण्डलेनेव' इत्यत्र च जात्यु-
त्पन्ना । अनयोश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

सितकुसुमेति । भित्तकुसुमप्रथिताभिः श्वेतपुष्पगुम्फिताभिः, आजानुलम्बिनीभिः अनलकीलकवि-
नोभिः इन्दुकरकलापवत् चन्द्ररश्मिसमूहवत् कोमलाभिर्मृदूलाभिः । विशेषेण कक्षे लम्बत इति वैकक्षं
ततः स्वाधिकप्रत्यये वैकक्षिकम्, वक्षःस्थले तिर्यक् यज्ञोपवीतवत् कण्ठात् विसम् 'वैकक्षकं तु तत् ।

तदनन्तर अन्तःपुर (रनिवास) की समस्त स्त्रियोंसे परिवेष्टित होकर स्नेह-पूर्ण-हृदया महारानी विलास-
वतीने अपनेसे ही, चन्द्ररश्मि (चाँदनी) के समान शुभ्रवर्ण एवं सुगन्ध-मय चन्दनद्वारा चन्द्रापीडके शरीर पर
पैरों तक लेप कर दिया, अभिनव खिले हुए शुभ्रवर्ण-पुष्प-मालाद्वारा मस्तक परिवेष्टित कर दिया (फूलोंका मुकुट
पहनना), शरीर पर कहीं-कहीं गोरोचन लगा दिया एवं दूर्वा-पल्लवका कर्णभूषण पहना दिया, चन्द्रापीडने
चन्द्रमाके समान शुभ्रवर्ण के दो नये वलोंको पहन लिया, उसकी किनारी दश अङ्गुल चौड़ी थी । पुरोहितने मङ्गल-
सूत्र बाँध कर चन्द्रापीडके हाथको अलङ्कृत किया । नवीन राज्य-लक्ष्मी-रूपी कमलिनीके मृणालके समान
और अभिषेक देखनेके लिए आए सप्तऋषियोंके मण्डलके समान एक मुक्ताहारको उसने वक्षःस्थल पर धारण
किया । श्वेतवर्ण फूलोंकी गुँथी हुई जाँघ तक लटकती और चन्द्रमाको किरणोंके समान-कोमल एवं यज्ञोपवीतके

१. कचिच्च 'सित' इति पदवास्ति ।

२. गोरोचना ।

३. नवम् ।

४. इन्दुकरकलाभिः ।

५. वैकक्षस्तमिः ।

न्तरनिचितशरीरतया धवलवेशपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधृत-केसरनिकरः, कैलास इव स्रवःस्रोतस्विनी-स्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनी-मृणाल-जालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरित-फेनलताकुलः, तत्काल-प्रतिपन्न-वेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः समामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथाचितसकलराजलोकसम्मानस्य मुहुर्त्तं स्थित्वा दिग्विजय-प्रयाणशंसी प्रलय-घन-घटा-घोष-धर्घरध्वनिः, उदधिरिव मन्दरघातैः, वसुन्धरापीठमिव युगा-न्तानिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडित्दण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराह-घोणाभिघातैः, कनक-

यत्तिर्यक् चिससुरसि' इत्यमरः, तद्रूपमभिः क्षग्भिः मालाभिः, निरन्तरम् अंशतो निरवकाशं निचितो व्याप्तो देहः शरीरं यस्य तस्य भावस्तथा तथा धवलवेशं शुभ्रनेपथ्यं परिगृह्णाति स्वीकरोतीति तस्य भावः तथा च कारणेन, विधृतो गृहीतः केसरनिकरः स्वच्छजटासमूहो येन तथोक्तो नरसिंहो नारायणस्य मुसिहावतार इव । स्रवन् निस्स्रवन् स्रोतस्विनीनां नदीनां राशिः समूहो यस्मात्तथोक्तः कैलासो हिमालय इव । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गाया मृणालजालेन विससमूहेन जटिलो व्याप्तः ऐरावत इन्द्रगज इव । तथा स्फुरिताभिः प्रकटिताभिः फेनानां डिण्डिराणां लताभिः परम्परामभिः आकुलो व्याप्तः क्षीरोदः समुद्र इव । इह नरसिंहकैलासैरावतसागरैः सह चन्द्रापीडस्य, केसरनिकरस्रोतोराशिविससमूहफेनपरम्पराभिश्च सह तदीयस्रजामौपगम्य । अत एवेह मालोपमा । तदुक्तं दर्पणे—

‘मालोपमा यदेकस्थोपमानं बहु दृश्यते ।’

तत्कालेति । तत्काले तस्मिन् समये प्रतिपन्नो गृहीतो वेत्रदण्डो वेतसयष्टिर्येन तेन तादृशेन, पित्रा तारापीडेन, स्वयम् आत्मनैव पुरोऽग्रतः प्रारब्धः प्रमोदेन अत्यन्तसत्कारप्रदर्शनोद्देशेन च उपक्रान्ताः समुत्सारणा जनानां निवारणानि यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, समामण्डपं आस्थानमण्डपम् । उपगम्य तत्समीपं प्राप्य काञ्चनमयं स्वर्णाद्रिशिखरमयं मेरुशृङ्गशशीव काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनम् आरुह आरूढवान् । उपमा ।

चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रां निरूपयितुमुपक्रमं दर्शयति—आरूढस्य चेति । अपि चेति चार्थः । कृतो विहितो यथोचितं यथायोग्यं सकलगजलोकस्य उपस्थितनरेन्द्रमण्डलस्य सम्मानः सत्कारो येन स तस्य मुहुर्त्तं क्षणं स्थित्वा विद्यमानस्येत्यर्थः । अस्य चन्द्रापीडस्य, दिग्विजयस्य यत्प्रयाणं गमनं तस्य आशंसी कथकः, प्रलये तत्समये वा घनघटा मेघसमूहः तस्याः घोषवत् गर्जितवत् धर्घरो ‘धरधर’ इत्येवं रूपो ध्वनिः शब्दो यस्य स तादृशः, प्रस्थानदुन्दुभिः यात्रापटहः कनककोणैः सुवर्णरचितवादनदण्डैः ‘कोणो वीणादिवादनम्’ इत्यमरः, अभिहन्यमानो वाद्यमानः सन्, मन्दरघातैः अन्तर्भ्रममाणमन्दरताडनैः उदधिः दुग्धामोधिः इव, युगान्ते प्रलयसमये निर्घातैः उत्पातसमये आकाशादभिपतितैः वायुविशेषैः अभिहन्यमानं नाड्यमानं वसुन्धरापीठं भूमिपृष्ठमिव । निर्घातलक्षणमभिहितं नारदसंहितायाम्—

‘वायुनाभिहतो वायुर्गगनात् पतितः क्षितौ । यदा क्षीप्तः खगरुतः स निर्घातोऽतिदोषकृत् ॥’ इति । तडित् विधृत तस्य दण्डा यष्टय इव लम्बमानत्वात् तेषां पातैः पतनः उत्पातजलधर इव उत्पात-

समान पद्मनी गर्ज—मालाओंसे समस्त शरीर व्याप्त हो जाने और वेश (पोशाक) श्वेतवर्ण होनेके कारण चन्द्रापीड, शुभ्रवर्ण फैली हुई सटावाले भगवान् नरसिंहके समान, नदियोंके प्रवाहवाले कैलासपर्वतके समान आकाशगङ्गाके मृणाल-जालसे व्याप्तशरीरवाले ऐरावतके समान और आविर्भूत (उच्छलती) फेनपङ्क्तियोंसे व्याप्त क्षीरसागरके समान शोभायमान हुआ । उस समय महाराज तारापीड, अपनेसे ही बेंतकी छड़ी लेकर चन्द्रापीडके आगेसे लोगोंको हटाने लगे । इस प्रकार चन्द्र जिस प्रकार सुवर्णमय सुमेरु शिखर पर आरोहण करता है उसी प्रकार कुमार चन्द्रापीड समामण्डपमें जाकर काञ्चनमय सिंहासन पर बैठा ।

वह सिंहासनपर बैठकर उपस्थित सामन्त राजाओंका यथायोग्य सम्मान कर कुछ देर ठहरा । बाद दिग्विजयके लिए प्रस्थान करनेके समयका सूचक, प्रलयकालकी मेघघटाके घोषके समान ‘धर धर’ शब्द करता, सुवर्णके दण्डोंसे बजाये जाने पर वह प्रस्थानदुन्दुभी, मन्दराचलके आघातसे क्षीरसागरके समान प्रलयकालीन निर्घातवायुके आघात (महाभूतोंके आपसमें टकराने) से भूतलके समान विधृतके आघातसे उत्पात

१. विधृत, विधृत ।

२. ललाकुलः, फेनतला ।

३. आगम्य ।

४. संस्थानस्य ।

५. पातैः ।

६. पीठः । ७. तडित्दण्डपातैः ।

कोणैः^१ अभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान् । येन ध्वनता समाध्मातानीव उन्मी-
लितानीव मुखरीकृतानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव
वधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि, विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसन्धयः । यस्य च
भयवशविषमचलितोत्तान-^२फणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुर्भिमुख-दत्त-
दन्तोर्ध्वघातैः^३ आहूयमान इव दिक्षु दिक्कुञ्जरेः, सन्त्रास-रचित-रेचित-मण्डलैः^४ प्रदक्षिणीक्रि-
यमाण इव नभसि दिवसकर-रथतुरगैः^५, अपूर्व-शर्वादृहास-शङ्का-हृष-हुक्कृतेन^६ आभाष्यमाण-
सामयिकमेघ इव, तथा महावराहः श्रीविष्णोस्तृतीयावतारः तस्य घोणा नासिका तस्याः अभिघातैः
प्रहारैः पातालस्य बलिसघनः कुक्षिमध्यभाग इव, आमन्थरं नितान्तविस्तृतं दध्वान् शब्दं चकार ।
इहाप्युक्तालङ्कारः ।

‘मन्थरः कोशफलयोर्बाधमन्यानयोः पुमान् । कुसुम्यां न द्वयोर्मन्दे पृथौ चक्रेऽभिषेयवत् ॥’
इति मेदिनी ।

येनेति । ध्वनता शब्दं कुर्वता येन दुन्दुभिना रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वमध्यदेशः, समा-
ध्मातानीव आपूरितानीव, उन्मीलितानीव जागरितानीव, मुखरीकृतानीव शब्दायमानीकृतानीव,
पृथक्कृतानीव भिन्नीकृतानीव, विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव, गर्भीकृतानीव अन्तर्हितानीव, प्रदक्षिणी-
कृतानीव आवर्त्तीकृतानीव, वधिरीकृतानीव अकर्णीकृतानीव, जातानीति सर्वत्र शेषः । तथा दिशां ककु-
भाम् अन्योन्यसन्धयः मिथोबन्धनजनितसंश्लेषाः विश्लेषिता विघटिता इव जाताः । ससप्तु समाध्माता-
विषु क्रियोऽप्रेचालङ्कारः ।

यत्येति । क्रिञ्चेति चार्थः । यस्य दुन्दुभेः निनादः शब्दः त्रिभुवनं त्रिविष्टपं बभ्राम भ्रमणं चकारेति
सम्बन्धः । रसातले पाताले भयवशेन त्रासवशेन विषमम् अनुस्यम् इतस्तत् इत्यर्थः । चलितं कम्पितम्
उत्तानम् ऊर्ध्वमुखं फणानां सहस्रं यस्य तेन तथोक्तेन सता, शेषेण वासुकिना आलिङ्ग्यमानः समन्तात्
प्राप्यमाण इव सन् । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । दिङ्ग आशासु मुहुर्मुहुः बारंवारम् अभिमुखे गिरिमिथ्यादौ दत्ता निहिता दन्ताभ्यां
दृशनाभ्याम् ऊर्ध्वघाताः ऊर्ध्वप्रहाराः यैः तैः तादृशैः, दिक्कुञ्जरेः दिग्बस्तिभिः आहूयमानः आमन्थ्यमाण
इव, प्रतिगजगर्जनशङ्कयेत्याशयः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन दुन्दुभिशब्दे प्रतिगजगर्जनशङ्कनाद् आन्ति-
मानलङ्कारो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

सन्त्रासेति । नभसि गगने, सन्त्रासेन भयेन रचितं कृतं रेचितमण्डलं मध्यमवेगानुसारेण परिभ्रमणं
यैः तैः तादृशैः, सन्त्रासवशादेवातिजबजालिनामपि मध्यमजवेन परिभ्रमणमित्याशयः । ‘उत्तेजितं
रेचितं स्थानमध्यवेगेन वा गतिः’ इति हैमनाममाला । दिवसकररथतुरगैः सूर्यस्थन्दनवाहितुरङ्गमैः
प्रदक्षिणीक्रियमाण इव आवर्त्तीक्रियमाण इव । क्रियोऽप्रेचालङ्कारः ।

अपूर्वेति । कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि श्यम्बकवृषभेण महेश्वरबलीबर्हेन कर्त्रा, अपूर्वः अना-
मैघके समान एवं नारायण के तृतीय अवतार महावराह को नासिका के प्रहारसे पाताल-मध्यदेशके समान
अत्यन्त गर्जना (विशाल शब्द) करने लगा । शब्दायमान जिस दुन्दुभीके शब्दसे समस्त त्रिभुवनका मध्यभाग,
मानो परिपूरित, जागरित, शब्दित, विदारित, विस्तारित, अभ्यन्तरगत, प्रदक्षिणीकृत और वधिराकृत हो गया
था, एवं समस्त दिशाओंके आपसके सन्धिबन्ध मानो विभक्त हो गया था । उसके शब्दको पातालमें, भयवश
हजारों फन निकाल, उन्हें उलट सीधा फेन और ऊँचा करके शेषभाग मानो आलिङ्गन करता हो सम्मुखवर्ती
पर्वतभित्तिमें बारम्बार दाँत को ऊपर उठाकर विपक्ष हाथी का गर्जन समझ कर दिग्गजगण मानो समस्त दिशाओं-
में आह्वान करते (डुलाते) हों, अत्यन्त भयवश मध्यमगति से मण्डलाकार भ्रमण करते सूर्यरथ के घोड़े मानो
आकाशमें प्रदक्षिणा करते हों, महादेव के अपूर्व उच्च हास्यरव को शङ्कसे आनन्दपूर्वक डुङ्कार करता शिवका

१. कनककोणैः, कणकोणैः । २. कचिदयं पाठो न विद्यते । ३. बलितोत्तान... । ४. ...दन्तघातैः ।
५. ...रेचक... । ६. ...तुरङ्गमैः । ७. कचिद् ‘अभुतपूर्व’ इत्यधिकः पाठोऽत्रोक्त्यते ।

इव कैलासशिखरिणि इयम्बकवृषभेण, कृत-गम्भीर-कण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौ^१ ऐरावतेन, अश्रुतपूर्व-रव-रोषावेश-तिर्यगवनमितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव यमसद्वानि^३ कृतान्तमहिषेण, सन्त्रस्त-सकललोकोपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं^४ निनादः ।

ततो दुन्दुभिरवशाकर्ण्य जय जयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाण-जयशब्दः सिंहासनात् सह द्विषतां श्रिया सञ्चाल चन्द्रापीडः ।

समन्तात् ससम्भ्रमोत्थितैश्च परस्पर-सङ्घट्ट-विघटित-हारसूत्रविगलितान् अनवरतमा-शाविजयप्रस्थानमङ्गललाजानिर्व मुक्ताफल-प्रकरान् क्षरद्भिः, पारिजात इव सित-कुसुममुकल-

कर्णितपूर्वो यः शर्वस्य महेश्वरस्य अट्टहासः उच्चहास्यं तस्य शङ्कया आकर्णिते तस्मिन् दुन्दुभिसम्बन्धेन महेश्वराट्टहासभ्रमेणेत्यर्थः, यो हर्षः प्रमोदः तेन यत् हुङ्कृतं स्वस्य हुङ्कारः तेन करणेन आभाष्यमाण आल-स्यमान इव । इह क्रियोप्रेचालङ्कारः तथा भ्रान्तिमांश्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

कृतेति । मेरौ सुमेरुगिरौ, कृतं विहितं गम्भीरम् अत्युच्चं कण्ठगर्जितं गलघोषो येन तेन तादृशेन, ऐरावतेन अत्रमुपिरेण (हस्तिना) प्रत्युद्गम्यमान इव गौरवद्योतनार्थम् अभिसुखं प्रज्यमान इव । क्रियोप्रेचालङ्कारः ।

अश्रुतेति । यमसद्वानि धर्मराजभवने, अश्रुतपूर्वेण प्रागंनाकर्णितेन रवेण शब्देन यो रोषावेशः क्रोधरूपापस्मारः तेन तिर्यगवनमितं कुटिलेन नञ्प्रभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्य तेन तादृशेन, कृतान्तमहिषेण धर्मराजमहिषेण प्रणम्यमान इव नमस्क्रियमाण इव । क्रियोप्रेचालङ्कारः ।

सन्त्रस्तेति । सन्त्रस्तैः किमिदमिति भयान्वितैः सकलैः समस्तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः आकर्णितः श्रुतः, अखिलं समस्तं त्रिभुवनं बभ्राम भ्रमणं चकार ।

इह तेषां तथाविधश्रवणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरव पटहध्वनि जयजयेति शब्दं च आकर्ण्य श्रुत्वा सर्वतः चतुर्विध समुद्घुष्यमाणः उद्धोषं विधाय कथ्यमानः जयशब्दो यस्य स तादृशः, चन्द्रापीडः द्विषतां वैरिणां श्रिया लक्ष्म्या सह सिंहासनात् नरेन्द्रासनात् सञ्चाल चलितो बभूव । दिग्विजयाय चन्द्रापीडस्य चलनेन द्विषतां श्रौरपि बहुकालनिवासासम्भवत्वप्रतीत्या चपला ज्ञातेत्याशयः । इह सहोक्तिः ।

समन्तादिति । किञ्चेति चार्थः । समन्तात् सर्वदिग्भ्यः, ससम्भ्रमं शीघ्रम् उत्थितैः कृतोत्थानैः, परस्परसङ्घटेन मिथः सङ्घर्षेण विघटितानि भिन्नानि यानि हारसूत्राणि तेभ्यो विगलितान् च्युतान्, आशा-विजयाय दिग्विजयाय प्रस्थाने गमने मङ्गललाजान् माङ्गलिकधाना इव मुक्ताफलप्रकरान् मौक्तिक-जालान्, अनवरतं निरन्तरं क्षरद्भिः पातयद्भिः, नरपतिसहस्रैः राजमण्डलैः, अनुगम्यमानः अनुव्रज्यमाण इत्यन्वयः, सितकुसुमानां शुभ्रवर्णपुष्पाणां यानि मुकुलानि कुड्मलानि तानि पातयन्ति वर्षयन्तीत्येवं वृषभ (नन्दी) कैलाशकी चोटी पर आलाप करता हो, गम्भीर कण्ठसे गर्जना करके ऐरावत हस्ती देवलोकमें मानो उसका सत्कार करता हो, ऐसे अश्रुत-पूर्व शब्द सुनकर क्रोधवश सोंग टेढ़े कर यम के घरमें यममहिष मानो नमस्कार करता हो और अत्यन्त भीत समस्त दिक्पालगणद्वारा सुने जाने से उस दुन्दुभीका वह शब्द मानो तीनों भुवनोंमें परिभ्रमण करता था ।

तदनन्तर चन्द्रापीड दुन्दुभी का शब्द सुनकर विपक्षी राजाओं की राजलक्ष्मीके साथ सिंहासन पर से उठ गया । इधर समस्त सैन्य एवं सामान्तगण समस्त दिशाओं में 'चन्द्रापीडकी जय हो, चन्द्रापीडकी जय हो' इस प्रकार जय-जय शब्द करने लगे ।

सिंहासन पर से चन्द्रापीड के उठते ही चारों ओर से सामन्त राजगण (छोटे-छोटे अधीन राजा लोग) शीघ्रतासे उठ गए, उस समय आपस में टकराने से उन लोगों के गलेके हारोंके ताग टूटने लगे, जिनसे दिग्विजय के लिए प्रस्थान के समयके माङ्गलिक लाजों के समान मोतियाँ निरन्तर गिरने लगीं, उस समय शुभ्रवर्ण फूलोंकी

१. कचिप 'मेरौ' इति न विद्यते । २. ...रवजनिरोष, रव इव । ३. विभुसद्वानि । ४. कचिप अखिलमिति पदं नोपलभ्यते । ५. ...विघटित... । ६. ...मङ्गललीलाजानिर्व, मङ्गललाजानिर्व ।

पातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमुक्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षि-
भिर्दिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूल-जललवासार-स्यन्दिभिर्जलधरैः, अनुगम्यमानो नरपति-
सहस्रास्थानमण्डपाभिरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वार्कद्वया पत्रलेखया अध्यासितान्तरासनाम्, उपपादितप्रस्थानसमुचि-
तमङ्गल्यालङ्कारां ससम्भ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारुह्य अचलरेचक-चक्रोक्त-क्षीरोदावर्त्त-
पाण्डुरेण दशवदन-बाहुदण्डावस्थित-कैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनात-
पत्रेण निवार्यमाणान्तपो निर्गन्तुमारेमे ।

निर्गच्छन् च अभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरित-दर्शनानां द्वारावस्थितानां प्रतिपाल-

शीलः कल्पपादपैः देववृक्षैः पारिजात इव, मन्दार इव, विमुक्ता विविधाः करैः शृङ्गादण्डैः शीकराः
जलकणा यैः तैः तादृशैः आकाशगजैः दिग्गन्तिभिः, ऐरावतो गज इव तारागणवर्षिभिः नक्षत्रसमूहपातिभिः
दिगन्तरैः विभिन्नदिग्भिः गगनाभोगो प्रसारितस्योमदेश इव, तथा स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः सलिल-
विन्दवः तेषाम् आसारस्यन्दिभिः धारावर्षिभिः जलधरैः मेघैः जलदकालो वर्षासमय इव, अनुगम्यमानः
चन्द्रापीडः, आस्थानमण्डपात् समोभवनात् निरगात् निर्गतो बभूव ।

इह 'कल्पपादपैः पारिजात इव' इत्यारम्भ 'जलधरैः जलदकाल इव, इत्यन्तं यावत् मालोपमा-
लङ्कारः । 'प्रस्थानमङ्गलालाजानिव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा । अनया च मालोपमा सङ्कीर्यते ।

निर्गत्येति । किञ्चेति चार्थः । निर्गत्य बहिरागत्य पूर्वं प्रथमम् आरूढया उपरिस्थितया पत्रलेखया
ताम्बूलकरङ्कबाहिन्या अध्यासितम् अधिष्ठितम् अन्तरासनं मध्यस्थितासनं यस्याः तां तादृशीम् । उप-
पादिताः सेवकैः यथास्थानं योजिताः प्रस्थानसमुचिताः सङ्ग्रामयान्नायोग्या मङ्गल्यालङ्कारा 'माङ्गलिक-
मूषणानि यस्याः तां तादृशीम् । ससम्भ्रमेण शीघ्रेण आधोरणेन हेस्तपकेन उपनीताम् उपस्थापितां करेणुकां
काञ्चित् गजपरनीम् आरूढ आरोहणं कृत्वा चन्द्रापीडः, अचलरेचकेण मन्दरभ्रमणेन चक्रीकृतो भ्रामितो
यः क्षीरोदस्य दुग्धाम्बुधेः आवर्त्तः अभ्रसां भ्रमिः तद्वत् पाण्डुरेण शृङ्गेण, दशवदनस्य लङ्काधिपतेः
रावणस्य बाहुदण्डे भुजदण्डे अवस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो हिमालयः तस्य कान्तिः प्रमेव कान्ति-
यस्य तेन तादृशेन । आतपत्रस्यापि परिचारकहस्तावस्थितत्वात् समतानिरूपणाय 'दशवदनबाहुदण्डा-
वस्थित' इति कंलासविशेषणमवगन्तव्यम् । मुक्ताफलजालं मौक्तिकसमूहोऽस्यास्तीति तेन तादृशेन, तथा
शतं शतसंख्याकाः शलाका यस्य तेन तादृशेन, आतपत्रेण शृङ्गेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपः
सूर्यालोको यस्य स तथोक्तः सन्, निर्गन्तुं निःसरितुम् आरेमे आरम्भं चकार ।

इह 'अचलरेचके' र्यादौ द्वे लुप्तोपमे अनयोश्च परस्परनरपेचयेण संसृष्टिः ।

निर्गच्छन्निति । किञ्चेति चार्थः । वादीतो निर्गच्छन् व्रजन् चन्द्रापीडः, अभ्यन्तरावस्थित एव अन्त-

कलियौ गिराते कल्पवृक्षगण जिस प्रकार पारिजात वृक्षके, सूर्ध्वसे जलकी बूंदें गिराते दिग्गजगण जिस प्रकार
ऐरावत के, तारागण बरसाते द्रिक्समूह जिस प्रकार आकाशके, एवं स्थूल, जल-विन्दु बरसाते मेघसमूह जिस प्रकार
वर्षाकाल के पीछे रहते हैं, उसी प्रकार सामन्त नरपतिगण चन्द्रापीडके पीछे-पीछे होकर जाने लगे; इस प्रकार
चन्द्रापीड समा मण्डपमें से बाहर निकला ।

चन्द्रापीडके बाहर निकलने पर, महावतने शीघ्र एक हथिनी लाकर उपस्थित की पत्रलेखा पड़लेसे
ही जिसपर चढ़कर मध्यवर्ती आसन पर जा बैठी थी, शृत्यगण युद्धयात्राके उपयोगी सर्व माङ्गलिक अलङ्कार
जिसे पहनाये थे, चन्द्रापीडने उस हथिनी पर चढ़ कर राजभवनमें चलना आरम्भ किया; उस समय मन्दरांचलके
भ्रमणसे चक्राकार घूर्णित क्षीरसागरके आवर्त्तके समान श्वेतवर्ण, रावणके बाहुदण्ड पर स्थित कैलासपूर्वतके
समान कान्तिसम्पन्न, मोतीकी झालरसे युक्त एवं शतशलाका निर्मित (सौ तानवाले) एक छत्र धारण कर कोई
शृत्य चन्द्रापीडका रौद्र (धूम) निवारण करता था ।

सामन्त-नरपतिगण चन्द्रापीड को प्रतीक्षा करते हुए दरवाजे के समीप खड़े हैं, किन्तु प्राचीर (परकोट) के

यतां राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा बहुलेनालोकवालातपेन राज्याभिषेकानन्तरप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः यौवराज्याभिषेकजन्मना निजानुरागेणैव रज्यमानमवनितलम्, आसन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरतलम्, अभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श ।

विनिर्गतश्च ससम्भ्रम-प्रचलित-गजघटौ-सहस्रैरन्योन्यसङ्कट-जर्जरितातपत्रमण्डलैरादरावनत-मौलि-शिथिलं मणिमुकुटपक्तिभिरावर्जितरत्नकर्णपूरैः कपोलस्थल-स्खलितरत्न-

विद्यमान एवापठ्या इति शेषः । प्रकारेण वप्रेण अन्तरितं व्यवहितं दर्शनम् अवलोकनं येषां तेषां तादृशानाम् । द्वारावस्थितानाम् द्वारोपविष्टानाम्, प्रतिपालयताम् आत्मानं प्रतीक्षमाणानां राज्ञां सामन्तभूपतीनाम् । उद्धता ऊर्ध्वं प्राप्ता मयूखा रश्मयो येषां तेषाम् । अलक्तकद्रवो लाचारसः तस्य द्युतिं कोभां मुष्पाति हरतीति तेन तादृशेन । बहुलेन प्रचुरेण, आलोकः कान्तिः बालातपः प्रत्यप्रोदितसूर्यरश्मिरिव तेन तादृशेन । राज्याभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकस्य पश्चात् प्रसूतेन विस्तृतेन, स्वप्रतापस्वकीयकोशदण्डजं तेजः स एव वह्निः अग्निः तेनेव विद्यमानेन । अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणाः पिङ्गलवर्णा विधीयमाना दश दिशः सर्वककुभः कर्म, यौवराज्याभिषेकात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन तादृशेन, निजानुरागेणैव आत्मीयस्नेहेनेव चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्यन्वयः रज्यमानं रक्तीक्रियमाणम् अवनितलं पृथिवीतलं ददर्श । आसन्नानां शीघ्रभावितानां रिपुविनाशानां शत्रुचयाणां पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव, चूडामणीनामालोकवालातपेनेत्यन्वयः, पाटलीक्रियमाणं क्षेत्ररक्तीक्रियमाणम् अम्बरतलं व्योमतलं ददर्श । तथा अभिमुखागताया जगज्ज्येन आगामिन्याः भुवनतललक्ष्याः जगच्छ्रियः चरणालक्तकरसेनेव पादयावकद्रव्येणैव, चूडामणीनामालोकवालातपेन, लोहितायमानः रक्तवदाचरन् आतपः आलोको यत्र तथोक्तं दिवसं ददर्श अवलोकयामास । इह 'अलक्तकद्रव्यद्युतिमुषा' इत्यत्र निदर्शना । 'आलोकवालातपेन' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'अत्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशः' इत्यत्र पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । 'निजानुरागेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा । 'दिग्दाहेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । 'चरणालक्तकरसेनेव' इत्यत्र आत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

विनिर्गत इति । विनिर्गतो बहिरागतश्चन्द्रापीडः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्य इति संबंधः । प्रथमतः दृतीयाबहुवचनान्तानि पदानि 'अवनिभुजां चक्रवालैः' इत्यप्रेतनस्य विशेषणानि बोध्यानि । ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रचलितं प्रस्थितं गजघटानां हस्तिचून्वानां सहस्रं येषां तैः तादृशैः । अन्योन्यं परस्परं यः सङ्कटः सङ्कर्षः तेन जर्जरितं बहुधा भ्रमम् आतपत्रमण्डलं छत्रसमूहो येषां तैः तादृशैः । आदरेण गौरवेण अवनता नम्रा ये मौलयः शिरांसि तेभ्यः शिथिला रलयीभूता मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तिः श्रेणिः

व्यवधान हो जाने से वे लोग अन्दर से देख नहीं पड़ते थे; उन लोगों के मुकुटमणिके किरणजाल अस्ता (महावर) के रसके सौन्दर्य को अपहरण करता (चुराता) था एवं नवोदित सूर्यकिरणके समान दीप्ति पा रहा था, उस समय चन्द्रापीड निकलते निकलते अन्दर रहकर ही देखने लगा कि—राज्याभिषेक के बाद विस्तृत स्वकीय प्रतापानलके समान मानो वे मुकुटमणिके प्रचुर किरणजाल दसों दिशाओंको अत्यन्त पिङ्गलवर्ण (लाल-पीले) कर दिये हैं, राज्याभिषेकसे उत्पन्न हुए अपने अनुरागके समान हो मानों उनसे भूतल लाल हो गया है, शीघ्र होने वाले रिपुविनाशसूचक दिग्दाहके समान हो मानों वे (किरणजाल) आकाश को रक्तवर्ण (गुलाबी रङ्ग) कर दिये हैं और सामने आई हुई भुवन-लक्ष्मीके चरणोंके अलक्तक रस (महावर) के समान ही मानो वे दिन को धूपको लोहित वर्ण कर दिये हैं ।

बाहर निकलते ही सब ओर से सामन्त-नरपतिगण आकर उसको (चन्द्रापीडको) प्रणाम करने लगे, उस समय उनके बहुसंख्यक हस्तिगण शोभता (तेजी) से चल रहे थे, उनके छत्रमण्डल एक दूसरे से टकरानेसे जर्जरित हो गये थे, आदर-पूर्वक माथा नोचा करनेसे उनकी मणिमुकुटोंकी कतार शिथिल हो गई थी, रत्नमय कर्णपूर टेढ़े झुक गये थे, मणिमय कुण्डल खिसक खिसक कर गालों पर आकर झूलने लग गये थे और चन्द्रापीड—

१. अलक्तक इव । २. क्रियमाणादशदिशः । ३. गन्धगजघटा । ४. आदरादनवरतप्रणामशिथिल...

५. आवर्जितकर्णपूरैः ।

कुण्डलैराज्ञप्तैः सेनापति-निर्दिश्यमान-नामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, बहुलसिन्दूररेणुपाटलेन क्षितितल-दोलायमान-स्थूलमुक्ताकलापावचूनेन सित कुसुम-माला-जाल-शबल-शिरसा संलग्नसन्ध्यातपेन तिर्यगावज्जिन-श्वेतगङ्गाप्रवाहेण तारागण-दन्तुरित-शिखर-शिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः, कनकालङ्कारप्रभा-प्रतान-कल्माषिता-वयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अर्थ चालित-गजघटा-कम्पित-धधलातपत्रै-वनम्, अनेककङ्गोल-परम्परापतित-चन्द्र-

येषां तैः तादृशैः । आवर्जिता आनमिता रत्नकर्णपूरा मणिमयकर्णभूषणानि येषां तैः तादृशैः । कपोलस्थ-लयोः गण्डभागयोः उपरि स्खलिते मस्तकनमनाद् गते रत्नकुण्डले मणिमयभ्रवणकुण्डलयुगलं येषां तैः तादृशैः । तथा आज्ञप्तेन तेषां नामानि कथयितुमादिष्टेन सेनापतिना सैन्याध्यक्षेण निर्दिश्यमानानि निवेद्यमानानि नामानि संज्ञा येषां तैः तादृशैः, अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः मण्डलैः प्रणम्यमानः नमस्क्रियमाणः चन्द्रापीडः ।

बहलेनि । इतः आरभ्य तृतीयवचनान्तानि पदानि 'गन्धमादनेन' इत्यग्रेतनस्य विशेषणानि । बहुलैः अधिकैः सिन्दूररेणुभिः शृङ्गारभूषणकुङ्कुमधूलिभिः पाटलेन श्वेतरक्तीकृतकुम्भदेशेन । क्षितितले पृथिवीतले दोलायमानः कम्पमानः स्थूलमुक्ताकलापः स्थूलमौक्तिकप्रकरो यस्य तथोक्तः अवचूलः पलाकाप्रबद्धाधोमुखवस्त्रं यस्य तेन तादृशेन । 'अवचूलः (पुं०) ध्वजाप्रबद्धाधोमुखवस्त्रम्' इति शब्द-कल्पद्रुमः । तथा सितं यत् कुसुममालाजालं पुष्पपत्रकूपमूहः तेन शयकं विचित्रं शिरो मस्तकं यस्य तेन तादृशेन । अतएव संलग्नः संश्लिष्टः सन्ध्याया आतपो रागो यत्र तेन तादृशेन, इनि सिन्दूरभूषितकल-शौपम्यम् । तिर्यक् आवर्जिनः पतितः श्वेतः शुभ्रो गङ्गाप्रवाहः भागीरथीधारा यस्मात्तेन तादृशेन । एतेन पृष्ठवद्धध्वजगतपताकौपम्यम् । तथा तारागणेन ऋचमण्डलेन दन्तुरितं त्रिषमीकृतं शिखरशिलातलं शृङ्गस्थप्रस्तरो यस्य तेन तादृशेन । एतेन श्वेतपुष्पपङ्क्तिराम्यम् । एवंविधेन मेरुगिरिणेव सुमेरुपर्वतेनेव गन्धमादनेन तत्संज्ञकेन प्राग्लक्षितेन गन्धहस्तिना अनुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । इह श्रौत्यु-पमा पदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण सङ्कीर्णते ।

कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलङ्कारो भूषणं तस्य याः प्रभाः कान्तयः तासां प्रतानेन आधि-क्येन कल्माषिताः कर्तुरीकृताः अवयवा अङ्गानि यस्य तेन तादृशेन, अतएव दत्ताः नारीरेषु अर्पिताः कुङ्कु-मस्थासकाः कुङ्कुमद्रव्यकृतपाणिविम्बचित्राणि यत्र तेनेव सता । आकृष्यमाणेन केनाप्याकृष्य नीयमानेन इन्द्रायुधेन प्राङ्गिरूपितेन तत्संज्ञकाश्वेन सनाथीकृतः स्वसंयुक्तीकृतः पुरोभागः सम्मुखदेशो यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः । शातक्रतोरिन्द्रस्वयमिति शातक्रतवी तामाशां पूर्वां दिशम् अभिप्रतस्थे अभिसुखं चलाल ।

अथेति । अथ चन्द्रापीडप्रस्थानानन्तरम् चलित्वा गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिरसमूहाः तासु

द्वारा उनके नामोंको कहनेके लिए आदेश किये जाने पर सेनापति उनके नामोंको बतलाता जाता था । गन्धमादन नामक हाथी चन्द्रापीड के पीछे-पीछे चलता था, उसका कुम्भमण्डल खूब सिन्दूर लगानेसे लाल हो गया था, पीठ के ऊपरमें जो ध्वजा थी, उसमें लङ्कतां हुई झूमती मोतियोंकी झालर भूतल पर दोलायमान हो रही थी, श्वेतवर्ण फूलोंकी मालाओंके जालसे उसका मस्तक विचित्र दीखता था, अतएव सन्ध्यासमयकी रक्तमासे युक्त, टेढ़े बहते श्वेतवर्ण गङ्गाप्रवाहजाले और नक्षत्रसमूहोंसे छाप शिखरजाले सुमेरुपर्वतके समान वह गन्धमादन शोभायमान लगता था । कोई नोकर चन्द्रापीडके आगे-आगे उस इन्द्रायुधको साँच कर ले जाता था, सुवर्णमय अलङ्कारके प्रभारादिसे उसका समस्त अवयव विचित्र हो गया था । इससे प्रतीत होता था मानो कुङ्कुमरस द्वारा उसके अङ्गमें हाथ का पञ्जा चित्रित कर दिया गया है । इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे पहले हां पूर्व दिशाकी ओर प्रस्थान किया ।

चन्द्रापीडके प्रस्थान करने पर समस्त सैन्यगण अद्भुत कोलाहल करते-करते महीतलको प्लावितकर

१. रज्ञात । २. निर्दिश्यमानानामवनि । ३. क्वचित् 'स्थूल' इति पदं न विद्यते । ४. दन्तुरितशि-
लातलेन ५. ....प्रभाकल्माषित... । ६. क्वचित् 'अथ' इति पदं नास्ति । ७. ....कम्पितातपत्र... ।

मण्डल-प्रतिबिम्ब-सहस्रम्, महाप्रलय-जलधि-जलमिव प्लावितमहीतलम्, अद्भुतोद्भूत-कलकलम्, अखिलं सञ्चाल बलम् ।

उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूल-वासः सितकुसुमाङ्गरागो महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानः धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराज-स्त्वरितपदसञ्चारिण्या करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्नवर्त्ती बभूव ।

अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलित-कुलशैल-कीलित-जलधि-जल-तरङ्ग-गतेव तत्क्षणमाचक्ष्मे मेदिनी । सम्मुखागतैरन्यैश्चा-

कल्पितं धृतं धवलातपत्राणाम् आरोहिगणसितच्छत्राणां वनं समूहो यत्र तत्तादृशम्, अत एव अनेका विविधा याः कल्लोलपरम्पराः महातरङ्गश्रेणयः तासु पतितं चन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बानां शशिमण्डलप्रति-बिम्बाणाम् सहस्रं समूहो यस्य तत्तादृशम्, महाप्रलयकालीनजलधिजलमिव महाकल्पसामयिकसमुद्रमिव प्लावितमहीतलं प्रलयनीतपृथ्वीतलम्, अद्भुत आश्चर्यकारी उद्भूत उत्पन्नः कलकलः कोलाहलो यस्मिन् तत्तादृशम् अखिलं समस्तं बलं चन्द्रापीडसैन्यं सञ्चाल सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः । तत्प्रश्नादिति शेषः । उपमा ।

उच्चलितस्येति । किञ्चेति चार्थः । उच्चलितस्य प्रस्थितस्य अस्य चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः समीप-माजगामेत्यन्वयः । स्वभवनात् निजगृहात् उपपादितं वैजयिष्कहोमादिना ऋत्विगिर्विहितं प्रस्थानमङ्गलं यस्य स तादृशः, दुकूलवासाः परिहितसूचमवसनः सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैः अङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तादृशः । महता महीयसा बलसमूहेन सैन्यसङ्घातेन नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैश्च अनुगम्यमानः अनुव्रज्य-मानः । धृतं केनचित्सेवकेन उत्तमाङ्गोपरि धवलातपत्रं श्वेतच्छत्रं यस्य स तादृशः, स्वरितपदसञ्चारिण्या शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या करणभूतयेत्यर्थः । वैशम्पायनः, द्वितीयो युवराज इव समीपं पार्ष्वम् आजगाम आययौ तथाविधादम्बरयुक्तत्वादिव्याशयः । इह 'द्वितीयो युवराज इव' इति द्रव्योत्प्रेक्षा ।

आगत्येति । आगत्य अभ्येत्य च वैशम्पायनः, रवेः सूर्यस्य रजनिकरः निशापतिरिव आसन्नवर्त्ती चन्द्रापीडस्य समीपवर्त्ती बभूव संजज्ञे । शुक्लपञ्चमभागो दिनान्ते गगने चन्द्रः सूर्यस्य समीपवर्त्ती भवतीति ज्यौतिषम् । उपमा ।

अनन्तरमिति । इतश्चेतश्च इतस्तत् इत्यर्थः, युवराजो निर्गतो निःसृत इति वाक्यं समाकर्ण्य श्रत्वा प्रधावतां शीघ्रेण चलतां तत्प्रश्नादिति शेषः, बलानां सैन्यानां भरेण भारेण, मेदिनी पृथिवी, चलितैः पञ्चवत्तया गमनशीलैः कुलपर्वतैः पूर्वप्रतिपादितैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कीलितो बिम्बो यो जलधिः समुद्रः तस्य जलतरङ्गगतेव सलिलकल्लोलप्राप्तेव सती तत्क्षणं तत्कालम् आचक्ष्मे चंचाल । चलितहस्तिनसमूह-सादृश्यसूचनार्थं चलितकुलशैलकीलितेति विशेषणम् । इह 'जलतरङ्गगतेव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्मुखेति । परस्परं सम्मुखागतैः अभिमुखायानैः अन्यैश्च अन्यैश्च भिन्नभिन्नैः प्रणमद्भिः नमस्कारैः

उसके पीछे-पाँछे जाने लगे, हाथियोंके चलने पर महावतके श्वेतवर्ण छत्रसमूह काँप्यत होने लगे, उससे असंख्य तरंगों पर हजारों चन्द्रप्रभृतिवन् पतित होने पर प्रलयकालीन समुद्र-जलप्रवाहके समान सैन्यगण देखे जाने लगे ।

वैशम्पायन द्वितीय युवराजके समान एक शीघ्रतासे चलनेवाली हथिनों पर बैठकर अपने महलसे प्रस्थित चन्द्रापीडके समीपमें आ गया । पुरोहितगण उसकी यात्राकालीन माङ्गलिक क्रिया सम्पादन कर रहे थे, उसके पहननेका कपड़ा सूक्ष्म था और श्वेतवर्ण पुष्पसे शरीरकी शोभा काँ हुई थी, एवं कोई नाँकर मस्तकके ऊपर श्वेतवर्ण छत्रको पकड़कर चल रहा था, बड़ी सेना और भूपसमुदाय उसके पीछे-पीछे आ रहे थे । चन्द्र जिस प्रकार सूर्यका आसन्नवर्त्ती होता है, उसी प्रकार वैशम्पायन आकर चन्द्रापीडका आसन्नवर्त्ती हो गया ।

उसके बाद 'युवराज भवनसे निकले हुए हैं, श्वर-उधर यह सुनकर सेनाएँ उनके पीछे पीछे दौड़ने लगीं, उस समय उनके पदभारसे पृथिवी, मानो चलायमान हुए कुलपर्वतोंसे पीड़ित समुद्रकी तरङ्गोंमें प्रविष्ट हुई (धुसी) हो इस प्रकार काँपने लगी । सामन्तराजगण, परस्पर सामने उपस्थित होकर राजपुत्रको प्रणाम करने

१. सकलं । २. धवलदुकूल... । ३.... अनुगम्यमानः । ४. समाजगाम ५. शशिकर इव । ६.... शैलकैलासजलधितरङ्ग ।

न्यैश्च प्रणमद्भिर्भूमिपालैः, अंशुलता-जाल-जटिल-चूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषि-
तबहुलरोचिषाश्च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासन्तानेन कचिद्विकीर्यमाण-चाप-
पक्ष-क्षोदा इव, कचिदुत्पतित-शिखि-कुलचलचन्द्रक-शत-शारा इव, कचिदकाल-जलधर-तडि-
त्तरला इव, कचित् सकल्पतरुपल्लवा इव, कचित् सशतक्रतुचापा इव, कचित् सवालातपा-
इवाक्रियन्तं दश दिशः । धवलान्यपि विविध-मणि-निकर-कल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरीचि-
भिर्मयूराणीवाराजन्तं राज्ञामातपत्राणि ।

क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्, कुक्षरमयमिव दिक्चक्रबालम्, आतपत्रमण्ड-
लमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवाम्बरतलम्, इममदगन्धमय इव समीरणः, भूपाल-
मयीव प्रजासृष्टिः, आभरणांशुमयीव दृष्टिः, किरीटमय इवातपः, चामरमय इव

कुर्वन्निः भूमिपालैः पृथिवीपतिभिर्हेतुभिः, अंशुलता रश्मिपङ्क्तयः तासां जालेन समूहेन जटिला विषमाः
चूलिकाः चूडाः प्रान्तभागा येषां तेषां तादृशानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानाम् आलोकेन प्रकाशेन, तथ
उन्मिषितानि उद्भूतानि बहुलानि सातिशयानि रोचंषि कान्तयो यासां तासां तादृशीनां पद्मभङ्गिनीनां
पद्मलताविशिष्टानां केयूरमण्डलीनाम् अङ्गद्वेष्टिनीनां प्रभासन्तानेन कान्तिप्रवाहेण च कर्त्रा, कश्चिदेशे
कस्मिंश्चित्प्रदेशे विकीर्यमाणा विशिष्यमाणाः चाषाणां किङ्किदिवीनां पद्मचोदाः पद्मचूर्णानि यासु ता इव,
दश दिशः अक्रियन्त इति सम्बन्धः । इत्थमुत्तरत्र । कश्चित् उत्पतितस्य उड्डीनस्य शिखिकुलस्य मयूर-
गणस्य चलता दीप्यमानेन चन्द्रकशतेन मेघकगणेन पुच्छगतकर्जुरितचिह्नगणेनेति तापयम् शारा
विचित्रा इव । कश्चित् अकाले असमये यो जलधरो मेघः तस्य तद्विता विधृता तरलाश्चञ्चला इव । कश्चित्
कल्पतरुपल्लवैः देववृक्षकिसलयैः सह विद्यमाना इति कल्पतरुपल्लवा इव । कश्चित् शतक्रतुचापैः इन्द्र-
धनुर्भिः सह इति शतशतक्रतुचापा इव । कश्चित् बालातपः प्रभाकालीनोदितसूर्यरश्मिः तेन सहेति सवाला-
तपा इव दश दिशः दशककुम्भः अक्रियन्त ।

इह 'विकीर्यमाणे' स्यादौ क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । 'उत्पतिते' स्थारभ्य 'सबलातपा इव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र गुणोपप्रेक्षालङ्कारः ।

धवलानीति । धवलानि श्वेतान्यपि राज्ञां सामन्तनृपतीनाम् आतपत्राणि छत्राणि, विविधानामनेक-
रूपाणां मणीनां रत्नानां तद्वद्गमनामित्यर्थः, निकरेण समूहेन कवचायैः कर्तुरितैः नानावर्णैः, उत्सर्पिभिः
ऊर्ध्वप्रसारिभिः च्छदामणिमरीचिभिः शिरोरत्नरश्मिभिः करणैः, मायूराणि मयूरपिच्छुरचितानीव । अराजन्त
अशोभन्त । क्रियोत्प्रेक्षा ।

क्षणेनेति । क्षणेन क्षणमात्रेण च महीतलं पृथिवीतलं तुरगमयमिव अश्वमयमिव, दिक्चक्रवालं दिक्-
मण्डलं कुक्षरमयमिव, हस्तिमयमिव, अन्तरिक्षम् आकाशम् आतपत्रमण्डलमयमिव कुञ्जमण्डलमयमिव
अम्बरतलं गगनतलं ध्वजवनमयमिव पताकासमूहमयमिव, समीरणो वायुः ह्रममद्गन्धमयमिव गजदा-
नवारिसुगन्धमयमिव, प्रजासृष्टिः प्रकृतिर्साः भूपालमयीव राजमयीव, दृष्टिर्दानम् आभरणाद्युपमयीव

लगे। उस समय उनके—किरणजालसे चमकती कलंगीवाले—मणिमय मुकुटोंके प्रकाशसे एवं अत्यन्त-दीप्तिशाली नानाविध पत्र-मङ्ग-युक्त केयूरसमूह (बाजूबन्दों) के प्रभाजोंसे दशों दिशाएँ ऐसा प्रतीत होने लगीं मानो किसी स्थानमें नीलकण्ठके पंखों का चूर्ण विक्षिप्त (बिखरा) हुआ हो, किसी स्थानमें उड़ते मयूरोंके हिलते हुए चन्द्रकांसे विचित्र की हुई हों, किसी स्थानमें असामयिक मेघकी विजलीसे चमकने लगी हों, किसी स्थानमें कल्पवृक्षके पङ्क-बोंसे, किसी स्थान में इन्द्र-धनुषोंसे और किसी स्थानमें नरोदित सूर्य के प्रकाश से समन्वित हों। राजाओं के छत्र श्वेतवर्ण होने पर भी, नानाविध मणियोंके किरणसमूहसे विचित्र होनेसे एवं ऊपर की ओर फैलती हुई चूड़ामणिके किरणोंसे मानो मयूर-पुच्छ-निर्मित के समान शोभायमान होने लगे।

क्षणभरमें पृथिवीतल मानो तुरङ्गमय हो, दिङ्मण्डल मानो हस्तिमय हो, अन्तरिक्ष मानो छत्र-मय हो, आकाश मानो केतु-मय हो, वायु मानो हस्तीके मद्दजल-गन्धमय हो, सब लोग मानो राजमय हो, दृष्टिपात मानो अलङ्कार-किरण-मय हो. आतप मानो सुकुटमय हो, दिन मानो चामरमय हो एवं त्रिशुवन मानो जय-जय

दिवसैः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् । सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता गजशीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोत्तसद्भिरवनिरजोदण्डकैः, निर्घात-पात-परुषगम्भीरघोषैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतज-कण-वर्ष-बभ्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूरेणुना, संक्षुभित-जलधि-जल-कल्लोल-चञ्चलाभिश्च विसर्पन्तीभिः^३ तुरङ्गमालाभिः, अन्धकारितदिगन्तरेण चानवरतं क्षरता गज-मदजल-धारादुर्दिनेन, कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव सञ्जज्ञे ।

सामन्तनृपतीनां भूषणरश्मिमयीव, आतपः आलोकः किरीटमयमिव मुकुटमयमिव, दिवसो वासरः चामरमय इव बालव्यजनमय इव, त्रिभुवनं त्रिविष्टपं जयशब्दमयमिव मागधानां शुभसूचकरवमयमिव अभवत् अजायत ।

इह सर्वत्र विकारार्थे मयट्प्रत्ययविधानात् विकारस्य च अन्यथारूपत्वेन गुणत्वात् गुणोत्प्रेक्षा ।

सर्वत इति । किञ्चेति चार्थः । कुलपर्वताकारैः महेन्द्रादिसप्तकुलाचलाकृतिभिः, सर्वतः समन्तात् प्रचलद्भिः गच्छद्भिः मत्तवारणैः मत्तहस्तिभिः । अयुक्षत्वसाम्यात् प्रलये कुलपर्वतानामपि चलनसद्भावाच्च समस्तसादृश्यमित्याशयः । उत्पातकाले उत्पातसमये यानि चन्द्रमण्डलानि शशिचक्रवालानि तन्निभैः तत्सदृशैः प्रेङ्खद्भिः प्रचलद्भिः आतपत्रैः छत्रैः प्रलयसमये जगतामुत्पातद्योतनायैव चन्द्रामण्डलसञ्चलनमिति सूचनार्थमुत्पातग्रहणम् । संवर्त्तकाम्भोदवत् प्रलयकालीनमहामेघवत् गम्भीरो भीषणः भयानकश्च नादो ध्वनिर्यस्य स तेन तादृशेन । ध्वनता शब्दायमानेन दुन्दुभिना पटहेन । तारकावर्षसदृशेन नक्षत्रवृष्ट्यनुकारिणा, विसर्पता समन्तात् प्रसरता गजशीकरनिकरेण हस्तिशुण्डनिःसृतसलिलबिन्दुसमूहेन । धूमकेतुर्ग्रहविशेषः तद्वत् धूसरैर्धूमैः, उत्तसद्भिः उत्तिष्ठद्भिः अनिरजोदण्डकैः दण्डवत्सम्भमानवसुन्धारेणुपङ्क्तिभिः । निर्घातः पूर्वप्रतिपादितस्वरूपः पवनः तस्य पातवत् परुषाः कठिनाः गम्भीराश्च घोषा निनादा येषां तैः तादृशैः करिणो हस्तिनो यः कण्ठो गलः तद्वत् गर्जितैः रसितैः । क्षतजकणः क्षोणितबिन्दुः तस्य वर्षवत् वृष्टिवत् बभ्रुणा पिङ्गलवर्णेन मतङ्गजकुम्भसिन्दूरेणुना गजकुम्भस्थितसिन्दूरबिन्दुना । संक्षुभिता उद्वेलिता ये जलधिकल्लोलाः समुद्रतरङ्गाः तद्वत् चञ्चलाभिः चपलाभिः, विसर्पन्तीभिः प्रसरन्तीभिः तुरङ्गमालाभिः अश्वपङ्क्तिभिः । अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकारीणि दिगन्तराणि येन तेन तादृशेन, अनवरतं निरन्तरं क्षरता स्वता गज-मदजलधारादुर्दिनेन हस्तिमदसलिलधारावर्षणेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन कलकलेन सैनिकानां कोलाहलेन च करणेन, महाप्रलयकालः कल्पान्तसमयः सञ्जज्ञे सञ्जात इव, तत्रापि पूर्वप्रतिपादितकुलपर्वतसञ्चलनाद्यवश्यम्भावादित्याशयः ।

इह 'कुलपर्वताकारैः,' इत्यत्र 'उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च' इत्यत्र चार्थोपमा । 'संवर्त्तकाम्भोदगम्भीरे' इत्यत्र लुप्तोपमा । 'तारकावर्षसदृशेन' इत्यत्रार्थोपमा । 'धूमकेतुधूसरैः,' 'क्षतजकणबभ्रुणा,' 'संक्षुभितजलधि-

शब्दमय हो ऐसा दीखने लगा । एवं कुलपर्वतके समान बड़े-बड़े स्वरूपवाले मत्तहस्तिगण सब दिशाओंमें व्याप्त होकर जाने लगे, औत्पानिक चन्द्रमण्डल के समान छत्र-समूह चलने लगे; तादृश्यमान दुन्दुभी, प्रलयकालके मेघ के समान गम्भीर और भयङ्कर शब्द करने लगीं, हाथियोंकी सूँड़ोंमें से जलबिन्दुसमूह गिरने लगे, पृथिवीमें से धूमकेतु के समान धूसरवर्ण धूलके गुबारें उठने लगे, हाथियाँ निर्घात-वायुपतन (वज्रपात) के समान कठोर और गम्भीर शब्द से गर्जना करने लगीं, हाथियोंके कुम्भस्थल से रुधिरकणकी वर्षा के समान सिन्दूर की धूलियाँ उड़ने लगीं, क्षुभित हुए समुद्रजलकी महातरङ्गों के समान तुरङ्ग-पङ्क्तियाँ चलने लगीं, हाथियोंकी मद-जल धारा, सब दिशाओंमें अन्धकार कर दिन-रात क्षरित होने लगीं, एवं सैनिकोंके कोलाहल से जगत् व्याप्त हो गया, इन सब कारणों से उस समयमें मानो महाप्रलयकाल उपस्थित हुआ हो—ऐसा दीखने लगा ।

१. किरीटमय इव दिवसः, जय... । २. क्षतसितातपत्रैः । ३. प्रविसर्पन्तीभिः । ४. तुरङ्गम... ।
५. अनवरतक्षरता । ६. क्वचित् गजपदं न विद्यते ।

बल-बहल-कोलाहलभीता इव धवल-ध्वज-निबह-निरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समद-गज-घटावचूल-सहस्र-संरुद्धमतिदूर-म्बरम्^१ अपससार । प्रबल-वेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरग-खुरजोधूसरम्^२ अर्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभ-कर-शोकर-निर्वापण-त्रस्त इवातपत्र-संच्छादितातपो दिवसो ननाश । बल-भर-जर्जरीकृता मद-कल-करि-चरण-शत-ताडिता^३ द्वितीयेव प्रयाणभेरी भैरवं

जलकलोलचञ्चलाभिश्च^४ इत्येतेषु लुप्तोपमा । 'सञ्ज्ञ इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । अनेन हि वैरिणां विनाशः सूच्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

वलेति । धवल-ध्वज-निबहेन पताकागणेन निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा आवृता आच्छादिताः दश दिशः, बलानां सैन्यानां बहलेन अधिकेन कोलाहलेन कलकलेन भीताः त्रस्ता इव सत्यः कापि अनिर्दिष्टस्थाने ययुः अलक्ष्यतां गता इत्यर्थः ।

इह क्रियोत्प्रेचा, ध्वजनिबह-निरन्तराच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा दिशासु कार्यद्वारा कोलाहलभयापगतकुलवधूष्यवहारसमारोपात् समा-सोक्तिश्च इत्येतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ।

मलिन-इति । समदा मदेन सह वर्तमाना या गजघटा हस्ति-समूहाः तासाम् अवचूलसहस्रेण पृष्ठस्थ-पताकागणेन संरुद्धम् आच्छादयन् अम्बरं गगनं कर्तुं, मलिनानि कश्मलानि यानि अवनिरजांसि धूलयः तेषां संस्पर्शात् संश्लेषात् शङ्कितमिव सत् अतिदूरम् अतिद्विष्टम् अपससार अपसृतं बभूव तत्सैन्यानां दूर एव दृश्यतां गतवानित्याशयः । इहापि पूर्ववदेव सर्वालङ्काराणां सङ्करः ।

प्रवलेति—अर्ककिरणाः सूर्यरश्मयः प्रवलस्य राजनि-योगात् पूर्णप्रभावस्य वेत्रिणो वेतसद्वन्धवारिणो रक्षकपुरुषस्य वेत्रलतया वेतसपृष्टया समुत्सार्यमाणा दूरीक्रियमाणा इव सन्तः तुरगखुरजोधूसरम् अश्वशफूलिपाण्डुरं पुरोभागम् अग्रभागं मुमुचुः तस्यञ्च, राजाप्रगामिसामान्यपुरुषवदित्याशयः ।

इह अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणस्वरूपक्रियाया उल्लेखः । अपि च परित्यागे अश्वशफूलिधूसरपद-स्थार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्यद्वारा अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसामान्य-जनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

इमेति । आतपत्रैः छत्रैः संछादितः आवृत आतपः सूर्यरश्मिः यत्र तथोक्तः स दिवसः, इमानां गजानां करशीकरैः शुण्डानिर्गतसंलिलकणैः यन्निर्वापण स्वस्य विलयः तेन त्रस्तो भीत इव सन्, ननाश अलक्ष्यतां प्राप्तः, छत्रैराच्छादनादिवसातपो नासीदित्याशयः ।

इह जलबिन्दुभिर्यथा वह्नेर्निर्वापणं तथा दिवसेऽपि सम्भावनमित्युल्लेखः । तथा दिवसनाशे आतपत्रावरणं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, दिवसनाशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रति-पादनादतिशयोक्तिरिति त्रयाणामेतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वलेति । भूमिः वसुन्धरा बलानां सैन्यानां भरेण भारेण जर्जरीकृता क्षुण्णा तथा मदकलानां मदमत्तानां करिणां गजानां चरणशतेन अङ्घ्रिसमूहेन ताडिता च सती, द्वितीया अपरा प्रयाणभेरीव भैरवं भयानकं यथा स्यात्तथा ररास शब्दं चकार ।

अंतवर्ण ध्वजाओंके समूह से निरन्तर आच्छादित दशो दिशाएँ सैन्यगणके बड़े भारी कोलाहलसे भयभीत होकर ही मानो कहीं चली गईं, गगनतल, मदमत्त हाथियोंके पृष्ठवर्ती पताकाओं से आच्छन्न होकर, मलिन पृथिवी की धूलि-स्पर्श करनेकी आशङ्कासे मानो बहुत दूर सरक (खिसक) गया, सूर्यकी किरणें, वेत्र-यष्टिधारी प्रवल प्रतीहारोंकी बेंतकी छड़ियोंसे दूर की गई हों इस प्रकार—मानो अश्वगणके खुरोंमेंसे उड़ती धूलसे धूसरवर्ण आगके हिस्सेको—छोड़ गईं, छत्रसमूहसे ढँके हुए आलोकवाला दिन,—हाथियोंके सूडोंमेंसे निकलते जलकी बूझोंसे अपने नष्ट हो जानेके भयसे ही मानो माग गया, सेनाओंके पद-भारसे अत्यन्त जर्जरित हुई और मद-मत्त हाथियोंके सेकड़ों चरणों से ताडित हुई पृथिवी मानो द्वितीय प्रयाण-डुन्डुभी के समान भयङ्कर नाद

१. बहुलबल... । २. मलिनीकृतमिव । ३. अम्बरतलम् । ४. प्रचलितवेत्रलता, प्रचुरवेत्रलता... ।

५. धूसरताभीता इवार्क... धूसरताभीतार्क... । ६. सीकरनिकर । ७. बलहवलभर... ।
८. सञ्चरणशतसन्ताडिता, चरणशतखण्डिता ।

भूमौ ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्ग-मुख-विनिःसृत-सितफेन-पल्लविते' मदपयसि मदक्षुतां करिणां प्रचस्वलुः पदे पदे पदातयः । हरिताल-परिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदे-नानुलिप्तस्य सामजस्य वाड्यं ययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं घ्राणेन्द्रियस्य ।

क्रमेण च प्रसर्पतो बलस्य पुरः प्रधावतां जन-कदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुर-रव-मिश्रितेन च वाजिनां ह्येषारवेण, अनवरत-कर्णताल-स्वर्न-सम्पृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण, प्रैवेयककिङ्किणीकणितानुसृतेन च गतिवशाद्विषम-विरा-विणीनां घण्टानां टङ्कृतेन, मङ्गलशङ्ख-शब्द-संवर्धित-ध्वनीनाञ्च प्रयाणपटहानां निनादेन-मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानाञ्च डिण्डिमानां निःस्वनेन, जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभव-

इह भूमौ भेरीस्वरूपस्य द्रव्यस्योपेक्षा तथा शब्दकरणे 'बलभर०मदक०' इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गशैल्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गुक्तेति । पदातयः सैन्याः पदे पदे प्रतिपादयेत्, गुल्फद्वयसे चरणग्रन्थिपरिमिते, इह प्रमाणे द्वयसचप्रत्ययः । तुरङ्गाणां घोटकानां मुखेभ्यो वदनेभ्यो विनिःसृतैः बहिरागतैः सितैः धवलैः फेनैः कफैः पल्लविते विस्तारिते, मदक्षुतां दानवारिखाविणां करिणां हस्तिनां मदपयसि दानसलिले प्रचस्वलुः प्रस्वलनं प्रापुः ।

इह गुल्फद्वयसत्त्वादिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

हरितालेति । हरितालस्य स्वनामप्रसिद्धातुर्विशेषस्य परिमलनिभेन सुगन्धितुल्येन, अतिपटुना अतीवतीव्रेण च गजमदामोदेन हस्तिदानसलिलपरिमलेन अनुलिप्तस्य संयुक्तस्य अक्षितस्य च, सामजस्य तत्तन्मत्तङ्गस्य इव घ्राणेन्द्रियस्य नरवृन्दनासिकायाः, निखिलानि समस्तानि अगन्धग्रहणसामर्थ्यम् अयं ययौ विननाशः, गजमदामोदेन स्वस्वमदपरिमलेन च परिपूर्णत्वात् । प्रबलगन्धाकृष्टस्य घ्राणस्य तद-पेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्यभिप्रायः । 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोत्थे पुनरन्यवत्' इति मेदिनी ।

इह यथाक्रमं लुप्तोपमा, श्रौतोपमा च, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

क्रमेणेति । परिपाठ्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरःप्रधावताम् अग्रे शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बानां लोकवृन्दानां कोलाहलेन कलकलेन, तारतरदीर्घेण नितान्तोच्चैस्तर्रेण काहलानां बृहद्द-वकानां निनादेन शब्देन । तथा खुररवैः कफस्वनेन विमिश्रेण संपृक्तेन वाजिनाम् अश्वानां हर्षह्येषारवेण प्रमोदहेषाशब्देन । अनवरतो निरन्तरो यः कर्णतालयोः अखण्डतालपत्रवद्विस्तृतयोः श्रोत्रयोः स्वनः शब्दः तेन संपृक्तः संमिलितः तेन तादृशेन, दन्तिनां हस्तिनाम् आडम्बररवेण विशालेन बृंहितध्वनिना । प्रैवेय-काणि कण्ठभूषणानि तेषु याः किङ्किण्यः बुद्धघण्टिकाः तासां कणितैः शब्दैः अनुसृतेन अनुगतेन, गतिव-शेन गमनवशेन विषमविराविणीनां भीषणध्वनिविधायिनीनां घण्टानां गल्लग्नितानामित्यर्थः । टङ्कृतेन 'टं टं' रवेण । मङ्गलशङ्खशब्दैः संवर्धिता बुद्धि प्राप्ताः ध्वनयो येषां तेषां तादृशानाम्, प्रयाणपटहानां प्रधानडक्कानां निनादेन शब्देन । मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः ताड्यमानानां हन्यमानानां डिण्डिमानां

करने लगीं; मदस्रावी हाथियोंके घुटने तक आते-अश्वगणके मुखमेंसे निकले श्वेतवर्ण फेनपुञ्जसे विस्तृत हुए-मद-जलमें पैदल सैनिकगण पद-पद पर फिसलने लगें, हरतालकी गन्धके समान अतितीव्र मद-सुगंधके भर जानेसे, हस्तिगणकी नासिकाके समान सैन्यगणकी नासिकाओं के अन्य गन्ध ग्रहण करने की सब शक्ति लुप्त हो चली । ..

क्रमसे चली जाती सेनाके आगे दौड़ते जन-समूहोंके कोलाहलसे, नगाड़ोंकी अतितीव्र और ऊँची आवाज से, खुरोंके शब्दसे मिले हुए घोड़ों के हिनहिनाहटसे, हाथियोंके अविशान्त सञ्चालित बृहत् कर्णतालके शब्दसे मिली हुई उनकी तेज और विशाल गर्जना से, गलोंमें; डाली हुई किङ्किड़ियों (घुंघरियों) के आवाजके साथ सुनाइ देती-चलनेके कारण कभी-कभी बजती-घंटालियोंके 'टन्, टन्' शब्दसे, माङ्गलिक शङ्खकी ध्वनिसे परिवर्धित-हुई आवाजवाले प्रस्थान दुन्दुभी (ढक्का) के नादसे और बार-बार चारों ओर बजते डिण्डिम (डमरू) के

१. ...पल्लवे । २. उपययौ, समुपययौ, समाययौ । ३. ह्येषारवेण । ४. ...स्वररव । ५. ... अनुगृहीतेन । ६. गतिवशविषम । ७. द्विरदडिण्डिमानाम् ।

वृज्जनस्य ।

शनैः शनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्ण-शफर-क्रोड-धूम्रः, कचित् क्रमेलक-सटा-सन्निभः, क्वचित् परिणत-रत्नकरोम-पल्लवमलिनः, क्वचित् पैत्रोर्ण-तन्तुपाण्डुरः, कचिज्जरठ-मृणालदण्डधवलः, कचिज्जरत्कपि-केशरै-कविलः, कचिद्धरै-वृषभ-रोमन्थ-केन-पिण्ड-पाण्डुरः, त्रिपथगाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कृपित इव मुञ्चन् क्षमाम्, आरब्ध-परिहास इव रुन्धन्नयनानि, तृप्ति इव पिबन् करि-कर-शीकर-जलानि, पक्षवानिवोत्पतन्

पटहविशेषाणां निःस्वमेन ध्वनिना, जर्जरीकृतं प्रत्यथितं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तस्य तादृशस्य लोकस्य
मुच्यते मोहः अभवद्विजयायत इव । क्रियोप्रेक्षा ।

शनैरिति । शनैः शनैः मन्दं मन्दं बलमंशोभात् सैन्यस्य सवेगचलनात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य स तादृशो रेणुः धूलिः उत्पपात ऊर्ध्वं जगाम' इति वच्यमाणक्रियया सम्बन्धः । चित्तेः चलनालम्बनभूतभूत-
लस्य अनेकवर्णतया नानारूपनया कारणेन । क्वचित् पाण्डुरमृन्मयभूमौ जीर्णक्षफरस्य परिणतप्रोष्टीमीन-
विशेषस्य क्रोडवत् उपरिभागवत् धूम्रो धूमवर्णः । क्वचित् पिङ्गलमृन्मयभूतले, क्रमेण कस्य उद्भूतस्य
सटासन्निभः जटासदृशः । क्वचित् श्याममृन्मयभूमौ, परिणतस्य जीर्णवयसो रत्नलकस्य मृगविशेषस्य
रोग्णां तनूस्त्रहं पञ्चलवत् स्तवकवत् मलिनः श्यामवर्णः । 'रत्नलकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे' इति
हैमः । क्वचित् । पाण्डुमृत्तिकामयभूमौ वटलकुचादिबहलेषु कृमिभिः ऊर्णायां विहितत्वात् पत्रसम्बन्धिनी
ऊर्णा अत्रेति पत्रोर्णम् , धौतकौशेयवसनं तस्य तन्नुच्चत् पाण्डुरः श्वेतः । 'पत्रोर्णं धौतकौशेयम्' इत्य-
मरः । क्वचित् विशदमृन्मयस्थले, जरटो दार्धकालीनो यो मृणालदण्डो विसदण्डः तद्वत् धवलः शुभ्रवर्णः ।
क्वचित् पिङ्गलवर्णमृन्मयान्यभूमौ, जरतो वृद्धस्य कपेर्नारस्य कंसरवत् कपिलः पिङ्गलवर्णः । क्वचित्
पाण्डुवर्णमृन्मयस्थले, हरवृषभस्य महेशवृषस्य रोमन्थेन चर्वितचर्वणेन यः फेनपिण्डः कफपुञ्जः तद्वत्
पाण्डुरः । इह सर्वत्र लसोपमालङ्कारः ।

त्रिपथेति । त्रिपथगा त्रिस्रोता गङ्गा तस्याः प्रवाहो धारा इव, हरीणां घोडकानां चरणेभ्यः पादेभ्यः पङ्के हरेः श्राविणोः चरणात् प्रभवतीति सः तादृशः ।

कुपित इति । कुपितः क्रुद्धो जन इव, तमां पृथिवीं सहिष्णुताञ्च मुञ्चन् परित्यजन् । एकत्र उडुय-
नादपरत्र अधीरश्चादित्याश्रयः ।

आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासः कैश्चित् साहं नर्म, येन स तथोक्तो लोक इव, नयनानि जनानां लोचनानि परिहास्यलोकानां चक्षूंषि च रुन्धन् आवृण्वन् । पाणिना लोचनान्छादनं लौकिकपरिहासे प्रवर्तितम् ।

तृपित इति । तृपितः पिपासया व्यथितो लोक इव, करिकरशीकरजलानि गजशुण्डानिर्गतसखिल-
कणान् पिबन् कर्हमीभूय शोषयन्, पीतानि विदधच्च ।

पक्षेति । पचवः गुरुमान् इव, गगनतलम् आकाशम् उत्पतन् उड्डीयमानः ।

ध्वनि से लोगों के कर्णयुगल सन्न हो जाते थे और उनसे ही मानो उनको सूँझा आ जाता था।

धारे धीरे सैन्यगणके क्षोभते उत्पन्न हुई धूल उड़ने लगी। वह भूतलके अनेक वर्ण होनेके कारण किसी स्थानमें बूढ़े प्रोष्ठीमत्स्य (पोठा मछली) का छातीके समान धूसर वर्ण (धुंधला), किसी स्थानमें ऊँठके बालके समान पिङ्गलवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े हरिणविशेषके लोमगुच्छके समान कृष्णवर्ण, किसी स्थानमें धुले हुए रेशमी वस्त्रके सूतके समान पाण्डुवर्ण, किसी स्थानमें पके हुए मृणालकी इन्डीके समान शुभ्रवर्ण, किसी स्थानमें बूढ़े बानरके केशके समान पिङ्गल वर्ण और किसी स्थानमें शूद्रके वृषभके चर्चितचर्चण (जुगाली) करनेके समय अत्यन्त फेनपुञ्ज के समान पाण्डुवर्ण था। नारायणके चरणकमलने गङ्गाप्रवाहके समान अश्वगणके खुरमेंसे वह धूल निकलती थी; क्रोधित व्यक्ति जिस प्रकार सहिष्णुता त्याग करता है वह धूल भी उसी प्रकार पृथिवीका त्याग करता था; हँसीमें पीछेसे आकर कोई व्यक्ति जिस प्रकार हस्तद्वारा दूसरे व्यक्तिके नेत्रोंको बन्द करता है, वह धूल भी उसी प्रकार लोगोंके नेत्रोंको बन्द करती थी; पिपासातुर व्यक्ति जिस प्रकार जल-पान करता है, वह धूल भी उसी प्रकार हाथियोंकी सूँड़मेंसे निकलता हुई जञ्का बूँदांको पान (शोषण) करती थी; वह पक्षीके समान आकाशमें उड़ती थी; अमरोंके

गगनतलम्, अलिनिवह इव चुम्बन् मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन् करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्त-विजय इव गृह्णन् पताकाः^१ जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन् शिरांसि, मुद्रयन्निव पद्माग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिग्रन्निव मकरन्द-मधु-बिन्दुपङ्कलग्नः^२ कर्णोत्पलानि, मद-कल-करि-कर्ण-ताल ताडन-व्रस्त इव विशन्^३ कर्ण-शङ्खादर-धिवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरव-निपति-मुकुटमणि-भङ्ग-मकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान इव तुरग-मुख-विक्षेप-विप्लुतैः फेन-पल्लव-कुसुम-स्तवकैः अनुगम्यमान इव गत-गज-घटा-कुम्भ-भित्ति-सम्भवेन धातुधूलिवलयेन,

अलीति । अलिनिवहो भ्रमरगण इव, मदलेखां करिणां दानवारिपङ्क्तिं चुम्बन् स्पृशन् मुख-संयोगं विदधच्च ।

मृगेति । मृगपतिः सिंह इव, करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं प्रतिष्ठां चरणनिक्षेपञ्च रचयन् कुर्वन् एकत्र पतनादन्यत्राक्रमणादित्याशयः ।

उपात्तेति । उपात्तः संग्रामे प्राप्तो विजयी जयो येन स ताडकः राजेव, पताका ध्वजान् गृह्णन् स्पृशन् अपहरंश्च । विजयी हि विजितविपक्षिणां ध्वजान् हरतीति प्रथिनमेतत् ।

जरेति । जरागमो वृद्धावस्थेव, जनानां शिरांसि मस्तकानि पाण्डुरीकुर्वन्, एकत्र कचव्यापनाद-न्यत्र कचपाकादित्याशयः । इह 'त्रिपथागाप्रवाह इव' इत्यारभ्य 'जरागम इव' इत्यन्तं यावत् पूर्णोपमा-लङ्कारः ।

मुद्रयन्निव । पद्मणां लोचनरोम्भाम् अग्रेषु संस्थितः पुगोवर्त्ती सन् दृष्टिं मुद्रयन् सङ्कोचयन्निव, तत्पतनशङ्कया जनानां लोचनोन्मीलनसम्भवादित्याशयः । क्रियोऽपेक्षा ।

आजीति । मकरन्देषु श्रवणोत्पलानामेव किञ्चल्येषु ये मधुबिन्दुपङ्काः गाढद्रवकणाः तेषु लग्नः संसक्तः सन्, जनानां कर्णोत्पलानि श्रवणोत्पलानि आजिग्रन् तत्सौरभं गृह्णन्निव । 'मकरन्दः (पुं)'... किञ्चल्ये क्लीबम्' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह 'आजिग्रन्निव' इति क्रियोऽपेक्षा, अनया च पुनरुक्तवदाभासः सङ्कार्यते । मकरन्दमधुपदयोः पर्यायतया श्रवणमात्रेण पुनरुक्तवगमेऽपि अनन्तरं मकरन्दपदन्य किञ्चल्यकार्ये पर्ववसितार्थत्वात् पुन-रुक्तवदाभासां ज्ञेयः ।

मदेति । मदकला मदमत्ता ये करिणो हस्तिनः तेषां कर्णोत्पलाभ्यां तानपत्रवद्विस्तृतश्रवणाभ्यां यत्ताडनं प्रहायः तस्मात् व्रस्तो भवति इव सन्, कर्णयोः श्रवणयोः शङ्खानां भालास्थानाञ्च उदरविवराणि अभ्यन्तरच्छिद्राणि विशन् प्रविशन् ।

पीयमान इति । उन्मुखीभिः ऊर्ध्वाननाभिः, अधनिपतीनां नृपाणां मुकुटेषु याः मणिभङ्गमकरिकाः रत्नखण्डरचिता मकरसरशाशाः ताभिः पीयमान इव, तदन्तर्गतत्वादित्याशयः ।

अभ्यर्च्यन्ति । तुरगाणाम् अश्वानां मुखविक्षेपेण वदनप्रसारणक्रियाविक्षेपेण विप्लुतैः त्रिजिप्तैः फेनपल्लवा मुखकफपरंररा एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छाः तैः अभ्यर्च्यमानः पूज्यमान इव तदुपरि पतनादित्याशयः ।

अन्विति । मत्ता मदयुक्ता या गजघटा हस्तिसमूहाः तासां कुम्भाः शिरसां पिण्डाः ते एव भित्तयः

जनान् हाथियोंकी मद-लेखाका चुम्बन करती थी; सिंहके समान हाथियोंके कुम्भस्थल पर पद धरती (जम जाती) थी; विजयी राजा जिस प्रकार संग्राममें विजित शत्रुकी पताकाओंको ग्रहण करते हैं, वह धूल भी उसी प्रकार रथकी पताकाओंको ग्रहण (स्पर्श) करती थी; बुढ़ापेके समान लोगोंका मनक सफेद करती था; लोगोंके पलकों के आगे रहकर मानो उन लोगोंको दृष्टिको सङ्कुचित करती थी; कर्णोत्पलके मधुकी बूँदोंसे चिपट कर मानो उस कर्णोत्पलको सँघती थी; मद-मत्त हाथियोंके हिलते कानोंसे ताड़ना किए जानेके भयसे ही मानो उनके कान और कनपट्टीके अन्दर भर जाती थी; समझ आई हुई, राजाओंके मुकुट-मणियोंमें बनी हुई मछलियोंसे उन्मुख होकर मानो पान की गई थी; श्रवणके मुँहमेंसे इतस्ततः गिर कर फैले फेन-पल्लव-रुनी फूलोंके गुच्छों से मानो पूजित हुई थी; मदमत्त हस्तिगणके कुम्भस्थलमेंसे निकला हुआ गैरिकाधि धातुका रेणु (सिन्दूर) मानो उसका अनुगमन करता था; हस्तिगणके कुम्भस्थलका पटवास (रेणु), चामरोंके झूलनेसे उड़ कर मानो उसका

१. पताकाय् । २. पाण्डरी । ३. बिन्दुलग्नः । ४. आविशन् । ५. करिकर्ण... । ६...मणिपतनभङ्ग... ।

आलिङ्ग्यमान इव चलन्नामरकलापविधुतेन पटवासपांशुना, प्रोत्साह्यमान इव नरपति-
शेखर-सहस्र-परिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातरादुरिष दिवसकरमण्डलमकाण्ड एव
पिबन्, नृप-प्रस्थान-मङ्गल-प्रतिसर-वल्लय-मालिकासु गोरोजनाचूर्णायमानः, क्रकच-कृत-
चन्दन-क्षौद-धूसरो रेणुरूपपात । अपरिमाण-बल-सघट्ट-समुपचीयमानश्च शनैः शनैः संह-
रन्निव विश्वमशेषम्, अकाल-काल-मेघ-पटल-मेदुरो विस्तारानुपगन्तुमारेभे ।

तेन च क्रमेणोपचीयमानबहुलमूर्त्तिना दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, रिपु-कुल-कमल-प्रलय-

कुल्यानि तेभ्यः सम्भवति प्रसरति इति तेन तादृशेन, धातुधूलिवल्लयेन गैरिकादिरजोमण्डलेन, अनुगम्य-
मान इव अनुव्रज्यमान इव, तस्यापि रेण्वनुसरणादित्याशयः ।

आलिङ्ग्येति । चलतां स्पन्दमानानां नृपाणां निकटे सैवकैः संबीजितानामित्यर्थः, चामराणां बालव्य-
जनानां कलापेन समूहेन विधुतः सञ्चालितः तेन तादृशेन, पटवासपांशुना पिष्टातकधूल्या आलिङ्ग्यमान
इव आश्लिष्यमाण इव, अन्योन्यसंश्लेषादित्यभिप्रायः ।

प्रोत्साह्येति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रात् शिरोवेष्टनसङ्घनविधात् परिच्युतैः स्रस्तैः कुसुमकेशर-
रजोभिः पुष्पकिञ्चलरूपूलिभिः प्रोत्साह्यमानः प्रसृतं प्रकृष्टमुद्योगं नीयमान इव, तेषामपि प्रसरणेन पश्चा-
त्स्थायित्वादित्याशयः ।

इह 'मुद्रयन्निव' इत्यारभ्य 'प्रोत्साह्यमान इव' इत्यन्तं यावत् क्रियोप्रेक्षालङ्कारः । 'अभ्यर्च्यमान
इव, तुरगमुखे'-त्यादौ तु निरङ्गरूपकसंज्ञाणां क्रियोप्रेक्षेति बोध्यम् ।

उत्पातेति । उत्पातरादुः अकालोदयात् जनानामुत्पातद्योतकः सैहिकेय इव, अकाण्डे एव अकाल
एव दिवसकरमण्डलं सूर्यविम्बं पिबन् आच्छादयन् प्रसंश्र । इह पूर्णोपमा ।

नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थाने प्रयाणसमये ये मङ्गलप्रतिसराः माङ्गलिककरसूत्राणि त एव
वल्लयानि कटकाः तेषां मालिकासु पङ्क्तिषु, गोरोजनाचूर्णायमानः गोरोजनाधूलिवद् व्यवहरन् अवलो-
क्यमान इत्यर्थः ।

इह 'गोरोजनाचूर्णायमान इव' इत्यत्र व्यङ्ग्योपमा ।

क्रकचेति—क्रकचेन करपत्रेण कृतः छेदनसमये विहितो यः चन्दनक्षौदः मलयजवृक्षकणः तद्वत्
धूसरः, रेणुः भूमिरजः । अवयवस्तुक्त एव । लुप्तोपमा ।

अपरिमाणेति । अपि च अपरिमाणम् अगणितं यद् बलं सैन्यं तस्य सङ्घटेन पदसम्मर्द्देन समुपची-
यमानो वर्द्धमानः, अन एव अशेषं समग्रं विश्वं संसारं शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, संहरन्निव व्यापनेन
सङ्कोचयन्निव, अकाले असमये यत् कालं श्यामवर्णं मेघपटलम् अभ्रवृन्दं तद्वत् मेदुरो निविडः, स
रेणुरति शेषः, विस्तारं विशालम् उपगन्तुं प्राप्तुम् आरेभे प्रारम्भं चकार ।

इह 'संहरन्निव' इत्यत्र क्रियोप्रेक्षा, 'अकालकालमेघपटलमेदुर' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्चाङ्गाङ्गि-
भावसरः ।

तेनेति । अपि चेति चार्थः । तेन रजसा 'त्रिभुवनमलङ्कृत' इति सम्बन्धः । अग्रेतनस्य 'रजसा'
इत्यस्य तृतीयैकवचनान्तानि पदानि विशेषणानि बोध्यानि । उपचीयमाना वर्द्धमाना वहला पृथुला
मूर्त्तिः शरीरं यस्य तेन तादृशेन । अत एव दिग्विजयस्य दिगागमसात्करणस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिक-
पताकादण्डस्वरूपेण, तद्बहुत्थानादित्याशयः । रिपुकुलान्येव शत्रुगोत्राण्येव कमलानि पङ्कजानि तेषां प्रलये

आलिङ्गन करता था और राजाओंके हजारों मुकुटों में से गिरी फूलों की रज फैलकर मानो उसे उढ़ने के लिए
उत्साहित करती थी; अशुभ-सूचक राहु के समान असमय में ही सूर्यमण्डल को ग्रास करती थी; वह राजाओं के
यात्रा करने के समय हाथ में बांधे गए मङ्गलसूत्रों और हारों पर गोरोजन के चूरे के समान दीखती थी और
वह आरी से काटे गए चन्दन के वृक्ष में से नीचे गिरे हुए (बुरादे) के समान धूसरवर्ण होकर उढ़ने लगी ।
अकालोत्पन्न कृष्णवर्ण मेघसमूह के समान घनीभूत हो वह असंख्य सेनाओं से पद-संघर्ष से वृद्धि पाकर, धीरे-धीरे
समग्र भूमण्डल को ही मानो संहार करती हुई क्रम से फैलने लगी ।

इस प्रकार उस धूल का समूह जो क्रमशः बढ़कर बहुत विशाल हो गया था, वह दिग्विजयका माङ्गलिक

नीहारेण, राजलक्ष्मी-विलास-पटवासचूर्णेन, अर्हितातपत्र पुंढरीक-बन्ध-तुषारेण, सेनाभर-पीडित-महीतल-मूर्च्छान्धकारेण, चलद्बल-जलद-काल-कदम्ब कुसुमोद्गमेन, दिवसकर-कर-कमल-वनोद्गलन-द्विपयूथेन, गगन-महीतल-प्लावन-प्रलय-पयोधिपूरेण, त्रिभुवन-लक्ष्मी-शिरो-ऽवगुंठन-पटेन, महावराह-केशर-निकर-कर्बुरेण, प्रलयानल-धूम-राजि-मांसलेन, पातालत-लादिवोत्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,

विनाशो नीहारेण हिमस्वरूपेण, हिमपातेन पङ्कजानामिव तद्रजःपातेन शत्रुगोत्राणां विनाशघोतनादित्या-शयः । राजलक्ष्म्या नृपश्रिया विलासस्य वेशाविन्यासस्य पटवासचूर्णं पिष्टातकरजः फलगुरिति तात्पर्यम्, तेन तादृशेन । वीरभोग्या हि राज्यजीर्वीरभारोत्थितेनैव रजसास्मान् भूयवतीत्याशयः । अर्हितानां वैरिणां आतपत्राणि छत्राण्येव पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां षण्डस्य समूहस्य तुषारस्तुहिनं येन तादृशेन । सेनायाः सैन्यस्य भरेण भारेण पीडितस्य व्यथितस्य महीतलस्य मूर्च्छां मोहः तस्या अन्धकारः तमः तेन तादृशेन । चलद् गच्छद् बलं सैन्यमेव जलदकालः वर्षासमयः तस्य कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपपु-ष्पोद्गमेन विपमत्वात् । दिवसकरस्य रवेः करा रश्मय एव कमलवनानि नलिनखण्डानि तेषाम् उद्गले विनाशने द्वीपयूथः हस्तिगणः तेन तादृशेन । हस्तिसमूहो यथा पङ्कजवनानि विनाशयति तथासौ धूलि-गणोऽपि रविरश्मीन् अलक्षयतानयनेन विनाशयति स्मेत्याशयः । गगनमेव आकाशमेव महीतलं तस्य प्लावने जलद्वारा तिरोधापने प्रलयपयोधिपूरः कल्पान्तसमुद्रप्लवः तेन तादृशेन । त्रिभुवनलक्ष्म्याः त्रैलोक्यश्रियाः शिरोऽवगुण्ठनपटः उत्तमाङ्गावरणवसनं तेन तादृशेन ।

इह 'द्विविजयमङ्गलध्वजेन' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । 'रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन' इत्यत्रैकदेशविवर्तिरूपकं निरङ्गरूपकं वाङ्मयः । 'अर्हितातपत्रपुण्डरीकषण्डतुषारेण' इत्यत्र परम्परितरूपकम् । 'सेनाभर' इत्यादौ निरङ्गकेवल-रूपकम् । 'चलद्बल' दिवसकरकरं 'गगनमहीतल' इत्येतेषु हि परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'त्रिभुवन-लक्ष्म्या' इत्यादौ च निरङ्गं रूपकम्, एकदेशविवर्तिरूपकं वाङ्मयः इत्यवधेयम् ।

महावराहेति । महावराहो नारायणस्य तृतीयावतारः तस्य केशरकिरणवत् सटासमूहवत् कर्बुरेण विचित्रवर्णेन । प्रलयानलः कल्पान्तवह्निः तस्य धूमराजिवत् वह्नकेतनपङ्क्तिवत् मांसलेन परिपुष्टेन । उभयत्र लुप्तोपमा ।

पातालेति । पातालतलात् अधोभुवनात् उत्तिष्ठतेव उत्थानं कुर्वतेव मूलादर्शनात्, सैन्यानां चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गच्छतेव निःसरतेव प्रत्येकपादलम्पत्वात्, सैनिकानां लोचनेभ्यो नयनेभ्यो निष्पततेव तत्रापि संसर्जत्वात्, दिग्भ्यः हरिद्भ्य आगच्छतेव आयातेनेव तासु समस्तास्वेव दर्शनात्, नभस्तलात् व्योम-तलात् पततेव पतनं विदधतेव तत्र दृष्टिपथं यावद्वलोकनात्, पवनात् समीरणात् उच्चसता प्रादुर्भवतेव सर्वपवनसंस्तरणात्, तथा रावकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः सम्भवतेव प्रादुर्भवतेव तत्रापि सर्वत्र दर्शनात् ।

इह 'उत्तिष्ठतेव' इत्यारभ्य 'सम्भवतेव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र किंशोऽप्रेचालङ्कारः । अत एव च सर्वतो विसारित्वं व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ध्वजस्वरूपं या, शत्रुकुलरूपी कमल-वनका नाश करनेके लिए तुषार (पात्र) था, राजलक्ष्मीके वेशविन्यासका पटवास चूर्ण (अवार) था, शत्रुओंके छत्ररूपी श्वेतकमलका तुहिन (पात्र) था, सेनाओंके पदभारसे परिपीडित हुई पृथिवीकी मूर्च्छाका अन्धकार था, चलती हुई सेनारूप वर्षाकालमें हुआ कदम्ब-कुसुमोद्गम था, सूर्य-किरणरूपी कमल-वनकी नष्ट करनेवाला हस्तिसमूह था, आकाश और महीतलके मध्य-भूमिको डुबानेवाला प्रलयकालान समुद्रका प्रवाह था, त्रिभुवन-लक्ष्मीके मस्तकको ढकनेवाला वज्र-स्वरूप था, आदिवराहके केशरसमूहके समान विचित्रवर्ण था और प्रलयाग्निके धूमसमूहके समान परिपुष्ट (स्थूल) था । और वह मानो पातालमेंसे उठता था, सैनिकोंके चरणोंमेंसे निकलता था, उनके नेत्रोंमेंसे बाहर आता था, दिशाओंमेंसे आता था, आकाशमेंसे गिरता था, वायुमेंसे उड़ता था एवं सूर्यके किरणोंमेंसे उत्पन्न होता था । एवं वह धूलका समूह सब ओगोंका ही निद्रास्वरूप

१. 'खण्डनतुषारेण । २. सैन्यभर' । ३. चलद्बलवल' । ४. दिवसकरकमल, दिवस-करकिरणकमल ।

नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोज्ञसता, रविकिरणेभ्य इव सम्भवता, अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येण अन्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदितता-रागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, अपतित-सलिलेन जलधरसमयेन, अत्रान्तभुजङ्गेन रसा-तलेन, हरिचरणेनेव संबद्धमानेन त्रिभुवनमलङ्कयत रजसा ।

विकचकुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलक्ष्यत क्षीरोदफेन-

अनपहृतेति । अनपहृता न विलोपिता चेतना चैतन्यं येन तेन तादृशेन, निद्रागमेन प्रमीलितसमा-श्रवणगणितः अस्तगमनादवबुद्धः सूर्यो रवियेन तेन तादृशेन, अन्धकारेण तमोरूपेण । अन्धकारेण हि सर्व-पदार्थावरणं क्रियते, सूर्यसत्त्वे तु नायं तथेति भवति ततो वैशिष्ट्यमिच्छाशयः । न उपस्थितेन विद्यमानेन भूमिगृहेण भूगर्भान्तर्वर्त्तिभवनस्वरूपेण । ग्रीष्मसमये हि जनः सूर्यरश्मिसन्ताप-निवारणाय भूगर्भभवनमवलम्बयते । भूगर्भगृहेण रविकिरणनिवारणं भवति, ग्रीष्मकाले च स्थितिर्भवति अस्य स्वग्रीष्मकाल इति भवति ततो वैशिष्ट्यमिच्छाशयः । न उदितः उदयं न प्राप्नोति तारागणानां न च त्र-गणानां निवहः समूहो यत्र तेन तादृशेन, बहुलनिशाप्रदोषेण कृष्णपक्षरात्रिमुखस्वरूपेण । बहुलनिशा-प्रदोषे हि तारागणानामुदयः अत्र तु न तथेति वैशिष्ट्यम् । यद्यपि 'तारागणनिवहे' त्यत्र गणनिवहेति पर्यायशोर्मध्येऽन्यतरस्यैव प्रयोगेणार्थलाभः सिद्ध्यति तथापि अतिप्राचुर्यसूचनाय तद्व्युत्पादानमिच्छ-वधेयम् । न पतितं यद्युतं सलिलं प्रावृट्जलं यत्र तेन तादृशेन, जलधरसमयेन प्रावृट्कालेन । वर्षाकाले सूर्यावरणपूर्वकं वृष्टिर्भवति अत्र तु वृष्टिजलाभाव इति ततो वैशिष्ट्यम् । न अत्रान्ता विचरिता भुजङ्गा-सर्पा यत्र तेन तादृशेन, रसातलेन पातालस्वरूपेण । पाताले हि गाढान्धकारप्रादुर्भावात् सर्पविचरणा-भावः, इह तु गाढान्धकारप्रादुर्भावेऽपि सर्पविचरणं भवत्येवेति भवति ततो वैशिष्ट्यम् ।

इह 'अनपहृतचेतनेन निद्रागमेन' इत्यारभ्य 'अत्रान्तभुजङ्गेन रसातलेन' इत्यन्तं यावत् सर्व-त्राधिकामेदुरुचकम् । प्राचां मते—अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनां) मते तु—एकगुणहानिकल्पनार्था समस्तगुणदाढ्यं विशेषोक्तिरिति सुधीर्भविचारणीयम् ।

संबद्धमानेन वृद्धिं प्राप्नुवता हरिचरणेनेव वामनपादेनेव, यथा नारायणचरणो बलिबिनाशाय यथाक्रमं वृद्धिं प्राप्तस्तथाऽयमपीत्याशयः । एतादृशेन रजसा धूसया त्रिभुवनं त्रैलोक्यम् अलङ्कयत व्याप्यत ।

इह पूर्णोपमा, त्रिभुवनलङ्घनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः । उभयोश्चैकाग्र-यानुप्रवेशसङ्करः ।

विकचेति । क्षीरोदस्य क्षीरममुद्रस्य फेनः अविच्छेदकः तद्वत् पाण्डुना श्वेतेन, नवोदकेन नूतनवृष्टि-सलिलेन, विकचं विकसितं यत् कुवलयवनं नीलोत्पलवनं तदिव, क्षीरोदफेनपाण्डुना वित्तिचोदेन भूर-जसा, गगनतलम् आकाशतलम् अवष्टभ्यमानम् आश्रीयमाणं व्याप्यमानम्, अलक्ष्यत अदृश्यत जनै-रिति शेषः ।

इह 'विकचकुवलयवनमिव' इत्यत्र औतोपमा । 'क्षीरोदफेनपाण्डुना' इत्यत्र च लुप्तोपमा । अनयोश्च मिथः सङ्करः ।

होकर था, किन्तु किसीकी भी चेतनाका हरण करनेवाला नहीं था; अन्धकारस्वरूप प्रादुर्भूत होकर था, किन्तु सूर्यास्तके बाद प्रादुर्भूत नहीं होता था; पृथिवीके अम्यन्तरस्थित गृहस्वरूप (तैखाना) होकर था, किन्तु ग्रीष्मकालमें उपस्थित नहीं होता था; कृष्णपक्षके प्रदोषकालस्वरूप देखनेमें आता था, किन्तु उसमें तारे उदित नहीं हुए थे; वर्षा-कालस्वरूप होकर था, किन्तु वृष्टिसे रहित था; पातालस्वरूप प्रतीत होता था, किन्तु फिरते हुए सर्पोंसे रहित था; इस प्रकार वह वामनदेवके चरणोंके समान वृद्धि प्राप्त कर तीनों भुवनोंमें भर गया था ।

नवीन वृष्टिके जलसे जिस प्रकार प्रफुल्लित कुवलय-वन देखनेमें आता है, उसी प्रकार क्षीरसागरके फेनके समान शुभ्रवर्ण पृथिवीके धूलिसमूहसे आकाशतल आच्छन्न (घिरा) है इस प्रकार लोग देखने लगे । उस धूलि समूहसे धूसर हुआ सूर्य-दिव्य हाथीके कानमें पहने चमरके समान प्रभाण्ड (फौका) हो गया । सूक्ष्मवज्रके

पाण्डुनां क्षितिक्षोदेन । बहुलरजोधूसस्तिमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभम-
भवत् । दुकूलपट-धवला कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपाल-बलभरमतिगुरु-
मसहमानां पुनरिव भारावतारणार्थममरलोकाकरोह रजोमिषेण मही । निःशेषनिपीतात-
पम्, अन्तर्दह्यमानमिव जलधिजलेषु धूसरित-रवि-रथ-ध्वज-पटमपतदवनिरजः । मुहूर्त्तन च
गर्भवासमिव, संहारसागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव
ब्रह्माण्डमिव विवेश पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः, पुस्तमय्य इव चकाशिरे ककुभैः,
रेणुरुपेणैव परिणतमम्बरतलम्, एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

बहुलेति । बहुलैः सातिशयैः रजोभिः पांसुभिः धूसरितं धून्नवर्णीकृतम्, अशिशिरकिरणबिम्बं रवि-
मण्डलम्, अवचूलचामरमिव पताकाप्रलम्बितवसनवद्धं बालव्यजनमिव । उपमा ।

दुकूलेति । दुकूलं पटः सूचमवच्छं तद्वत् धवला शुभ्रा, गगनापगा वियन्नदी मन्दाकिनी, कदलिका
रम्भापताकैव, कलुषताम् आविलताम् आजगाम प्राप्तवती, तद्रेणुसम्पातादित्याशयः ।

इह 'दुकूलपटधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'कदलिकेव' इत्यत्र च श्रौतोपमा । आभ्यां च मन्दाकिन्याः
कालुष्यप्राप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः सङ्कीर्त्यते ।

नरपालेति । अतिगुरु नितान्तविस्तृतं नरपालबलभरं राजसैन्यभारम् असहमाना बोहुमसमर्था
मही वसुन्धरा, भारावतारणार्थं रजोमिषेण रेणुव्याजेन, पुनर्भूयः अमरलोके स्वर्गम् आकरोहेव अवरोहणं
चकारेव । दशाननकंसप्रभृतिभारावतारणाय प्रथमारोहणवदित्याशयः । सापह्नुवा क्रियोप्रेक्षा ।

निःशेषेति । धूसरितो धून्नवर्णीकृतः रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटः पताका येन तत्तादृशम्,
तथा निःशेषेण सामस्येन निपातो ग्रस्त आतपः रविप्रकाशो येन तत्तादृशम्, अत एव आतपप्रसन्नात्
अन्तरम्बन्तरे दह्यमानमिव सन्तप्यमानमिव सत्, अवनिरजः भूरेणुः, जलधिजलेषु, समुद्रसलिलेषु अप-
तत् पपात, दह्यमानस्य शीतोपचारस्य शान्तिदायित्वादित्याशयः ।

इह अतिशयोक्ति-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्ग-क्रियोप्रेक्षाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुहूर्त्तनेति । किञ्चेति चार्थः । पृथक्वा मही मुहूर्त्तन क्षणेनैव गर्भवासं जनन्या गर्भाशयं विवेशेव
सर्वत्र प्राविष्टवतीव । एवमग्रेऽपि सम्बन्धः । तद्व्यान्वकारित्वादित्याशयः । संहारे प्रलयकाले यः सागरः
समुद्रः तस्य जलं सलिलमिव, कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव, महाकालमुखमिव अलण्डदण्डायमानमहा-
कालवदनमिव, नारायणोदरमिव श्रीविष्णोर्जठरमिव, ब्रह्माण्डं ब्रह्मकोषं विवेशेव । सर्वत्र क्रियोप्रेक्षा ।

मृन्मय इति । दिवसो वासरो मृन्मयो मृत्तिकाविकार इव बभूव जातः, ककुभो दिशः पुस्तमय्यो
रजोलेपविकारा इव सत्यः चकाशिरे शुशुभिरे ।

'मृदा वा दारुणा वाय वस्त्रेणाप्यय चर्मणा ।

लोहरत्नैः कृजं वापि पुस्तमिथ्यभिधीयते ॥'

इति रामाश्रमी टीका । अम्बरतलं गगनतलं कर्तुं, रेणुरूपेण धूलिस्वरूपेण परिणतमिव तन्मयतां
गतमिव । तथा त्रैलोक्यं त्रिभुवनं कर्तुं, एकमहाभूतलयांमिव केवलभूतमयमिव आसीत्, अन्येषाम्
अगगनादीनां रेणुभिराच्छादितत्वादित्याशयः ।

समान शुभ्रवर्ण मन्दाकिनीका जल. उस सैन्यगणकी पताकाके समान धूलिसन्तूहसे मलिन हो गया । राजाओंकी
सेनाका गुरुतर भार सहन करनेमें असमर्थ होकर पृथिवी मानो उस भारको उतारनेके लिए इस धूलिके बहाने
फिरसे स्वर्गमें चढ़ा । सूर्यरथकी पताकाको धूसर-वर्ण (मटियाला) करके सूर्यके समस्त किरणोंका पान करनेसे
भीतर मानो जलता हो, ऐसा वह धूलिसन्तूह समुद्रके जलमें जाकर पड़ा । एवं एक क्षणकालमध्यमें ही पृथिवी
मानो माताके गर्भमें, प्रलयकालान समुद्रके जलमें, मृत्युके उदरमें, महाकालके मुखमें, नारायणके उदरमें एवं
ब्रह्मकोषके अन्दरमें घुस गई । एवं सत्र दिन मानो मृत्तिकाभय हो गया । दिशाएँ ऐसी दीप्ति पाने लगीं मानो
उन पर कुछ लिप्त कर दिया गया हो । आकाशने मानो धूल रूप ही धारण कर लिया और सब त्रिभुवनमें
मानो एक ही महाभूत व्याप्त हो गया ।

१. क्षीरोदपाण्डुना क्षणात् क्षीरोदपाण्डुना । २. दुकूलपटम् । ३. मरमसहमाना । ४. रजोनिभेन ।
५. पीतातपम् । ६. प्रस्थमय्य इव । ७. दिशः । ८. अम्बरम् । ९. महाभूतमिव ।

अथ निजमदोष्मसन्तप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरविनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोद-क्षोद-धवलैः शीकरासारैः कर्णपल्लव-प्रहृति-विस्तृतेन च विसर्पता दानजलबिन्दुदुहिनेन, हेवारवधिप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजल-त्वजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरसलिलादिषु उन्मग्नमालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वै-शम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे—

‘युवराज ! किं न जितं’ देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि; का दिशो न वशीकृताः या वशीकरिष्यसि; कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि; कानि द्वीपान्तराणि नास्मीकृतानि यान्यास्मीकरिष्यसि; कानि रत्नानि नोपाजितानि

इह ‘मृन्मय इव’ ‘पुस्तमय इव’ ‘एकमहाभूतमयमिव’ एषु हि गुणोत्प्रेषालङ्कारः । ‘अम्बरतल रेणुरूपेण परिणतमिव’ इत्यत्र तु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

अथेति । निजमदोष्मणा स्वीयतेजस्तापेन सन्तप्तानां प्रवृत्तितानां दन्तिनां गजानाम्, दिशि दिशि प्रतिदिशं करविवरविनिःसृतैः शुण्डादण्डच्छिद्रबहिरागतैः, क्षरद्भिर्गलद्भिः, क्षीरोदक्षोदधवलैः क्षीरसमुद्र-सलिलकणवत् शुभ्रैः शीकरासारैः अग्निकणवृष्टिभिः, तथा कर्णपल्लवाभ्यां विस्तृतश्रवणाभ्यां प्रहृत्या ताडनेन विस्तृत विशालं तेन तादृशेन, विसर्पता प्रसरता, दानजलबिन्दूनां मदवारिपृषतां दुहिनेन मेघ-जनिततमसा, तथा हेवारवैः हेपाशवैः विप्रकीर्णानि विचित्रानि तैः तादृशैः वाजिनां घोटकानां ये लाला-जललवाः वदननिःसृतसलिलविन्दवः तेषां जालकैः समूहैश्च, रजसि तस्मिन् रेणुपुञ्जे उपशमिते निवारिते सति, तथा दिक्षु आशासु पुनरपि भूयोऽपि जात उत्पन्न आलोकः प्रकाशो यासु तासु सतीषु, तत् अपरि-माणम् अगणितं बलं सैन्यम्, सागरसलिलात् समुद्रजलात् उन्मग्नम् उत्थितमिव आलोक्य निरीक्ष्य उपजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्या वैशम्पायनः, सर्वतः समन्तात् दत्तदृष्टिः प्रेरितदृष्टिः सन् चन्द्रापीडम् आबभाषे अभिदधौ इति सम्बन्धः ।

इह ‘रजसि उपशमिते’ इत्यत्र तैस्तथाविधरजसामुपशमनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादना-दतिशयोक्तिः । ‘उन्मग्नमिव’ इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषा ।

युवेति । हे युवराज ! देवेन पूज्येन महाराजाधिराजेन नृपेन्द्रेण तारापीडेन किं न जितं वशीकृतं ? सर्वमेव जितमित्यर्थः, यत् जेष्यसि वशीकरिष्यसि स्वमिति शेषः । का दिशः ककुभो न वशीकृता नारम-सात्कृता यास्व वशीकरिष्यसि । स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि परिखादीनि न प्रसाधितानि जयसाध-नेन स्वाधीनीकृतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि । जयसाधनेन स्वाधीनीकरिष्यसि । तथा कानि द्वीपान्त-राणि नास्मीकृतानि जयेनाङ्गीकृतानि स्वस्वास्पदीकृतानीत्यर्थः ‘सप्त वितागमा धर्मा दायो लाभः क्रयो-जयः’ इत्यादि मनुवचनादिति भावः । कानि अनिर्दिष्टनामधेयानि रत्नानि मणयो नोपाजितानि नोपाजना-विषयीकृतानि यानि त्वम् उपार्जयिष्यसि उपार्जनं विधास्यसि ।

तदनन्तर अपने मदके उत्ताप (गरमी) से संतप्त हुए हाथियोंके सूँड़के छेदोंमेंसे क्षीरसागरके जलबिन्दुके सनान शुभ्रवर्ण जलबिन्दुसमूह निकल कर सब दिशाओंमें गिरने लगा; विशाल कर्णयुगलके टकरानेसे गलकर बहते मद-जलकी बूँदोंकी वर्षा सब दिशाओंमें होने लगी और बोटोंकी हिनहिनाहटसे टपकती लारकी बूँदें निकलने लगीं उससे उस धूलिराशिके दब जानेपर दिशाएँ फिर दीखने लगीं और समुद्र-जलमें से उठकर मानों बाहर आई हो ऐसी उस अगणित सेनाओंको देख; विस्मयसे सब दिशाओंमें दृष्टिपात कर; वैशम्पायन, चन्द्रापीडसे कहने लगाः—

‘युवराज ! महाराजाधिराज तारापीडने क्या नहीं जीता है जिसे तुम जीतोगे ? , किन दिशाओंको उन्होंने अधिकारमें नहीं किया जिन्हें तुम अधिकारमें करोगे ? कौन से दुर्ग (किले) नहीं लिये जिन्हें तुम लोगे ? कौन कौनसे द्वीप अपने अधीन नहीं किये जिन्हें तुम अपने अधीन करोगे ? कौन-कौनसे रत्न उपार्जन (शकट) नहीं किये जिन्हें तुम उपार्जन (शकट) करोगे; एवं [उनके प्रतापसे] कौन-कौनसे राजा उनके समक्ष अवनत (नम्र)

१. कश्चिद् दन्तिनामिति पाठो न विद्यते । २. निःसृतैः । ३. क्षीरोदधवलैः । ४. विस्तृतेन ।

५. पुनरुपजातालोकासु । ६. सागरादिव । ७. किमजितं किं किमजितम् ।

यान्युपार्जयिष्यमि; के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बाल-कमलकुडमल-
कोमलः सेवाञ्जलिः कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पाद-
पीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः कैर्नोद्धतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः,
केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्तच्चरणं-नख-मयूख-राजयः । एते
हि चतुर्दधिजलावगाहदुललित-बल्ल-मदावल्लिप्ता दशरथ-भगीरथ-भरत-दिलीपालर्क-मान्धा-
नृप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो मूर्द्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूति-

क इति । अथवा के राजानो नृपा न प्रणताः नमस्कृतवन्तः—देवतारापीडप्रतापादिस्थाशयः ।
अपि तु सर्व एव नमस्कृतवन्त इत्यर्थः । कः राजभिः शिरसि मस्तके बालम् अभिनवं यत् कमलकुडमलं
पङ्कजमुकुलं तद्वत् कोमलः मृदुलः, सेवा उपासना तत्सूचकोऽञ्जलिः पाणियोजनं न विरचितः विहितः,
अपि तु सर्वैरेव विरचित इत्यर्थः । तथा कैः राजभिः प्रतिषद्धो भूषणाय योजितो हेमपट्टः कनकफलकं येषु
तथोक्तैः ललाटेभालैः सभाभुवः परिपस्थलानि, न मसृणीकृताः न रत्नवर्णीकृताः, अपि तु सर्वैरेव मसृणी-
कृता इत्यर्थः, इत्यमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । कैः राजभिः पादपीठे पादासने चूडामणयः शिरोरत्नानि न घृष्टानि
घर्षणं प्रापिताः । कः राजभिः वेत्रयष्टयः वेतसदण्डा न प्रतिपन्नाः प्रतिहारिभावेन गृहीताः । कैः चामराणि
बालव्यजनानि नोद्धृतानि नान्दोलितानि । कैः जयशब्दा मङ्गलशब्दा नोच्चारिता नोद्दीरिताः । केषां
भूपतीनां किरीटेषु मुकुटेषु यानि पत्राणि पर्णसदृशांशाः तानि मकराः स्वनामविख्याता जलजन्तुविशेषा
इव तैः तादृशैः, सलिलधारा इव जलसम्पाता इव, निर्मलाः स्वच्छाः, तस्य तारापीडस्य चरणनखानां
पादपुनर्मृगां मयूखराजयः रश्मिपङ्क्तयः, न पीताः प्रणामसमये न प्रस्ताः, अपि तु सर्वेषामेवेत्यर्थः ।

इह 'के वा न प्रणता राजानः' इत्यारभ्य प्रतिवाक्ये अर्थापत्तिरलङ्कारः । 'किरीटपत्रमकरैः' इत्यत्र
लुप्तोपमा, 'सलिलधारा इव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'केषां न पीताः' इत्यत्रार्थापत्तिश्चेति परस्परमेषामङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

महाराजतारापीडेन विजिता भूपतयस्त्वामपि प्रणिपतन्तीत्याह—एत इति । हि तथाहि । चत्वार-
श्रतुःसंख्याका ये उद्दधयः समुद्राः तेषां जलेषु सलिलेषु यः अवगाहः अन्यद्वीपविजयगमनायावतरणं तदेव
दुर्लभितं दुष्कारिता येषां तेषां तादृशानां बलानां सैन्यानां मदेन गर्वेण अवलिप्ता गर्विताः । दशरथो
गमपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्षभिः, दिलीपो रघुपिता, अलर्को दानगर्वितः कश्चित् राजर्षिः,
अस्येतिवृत्तम् अश्वमेधपूर्वमि महाभारते प्रसिद्धम् ; मान्धाता युवनाश्वतनयः तत्प्रतिमाः तैः सदृशाः ।
कुलाभिमानशालिनो महाकुटुम्बप्रसूतत्वेन गर्वयुक्ताः । सोमपायिनः सोमयागं कृत्वा सोमरसपायिनो
नियतयज्ञविधायिन इत्यर्थः । मूर्द्धसु शिरस्सु अभिषिक्ताः राज्यप्राप्तिसमये कृताभिषेकाः, पृथिव्यां भूतले
सर्वपार्थिवाः समस्तराजानः, अभिषेकपयः अभिषेकीयसलिलं तस्य पातेन सम्पर्केण एतैः पवित्रैः,
चूडामणिपङ्क्तैः विस्तृतशिरोरत्नैः, रक्षाभूतिमिव रक्षार्थकथागीयमस्मेव, मङ्गल्यां, श्रेयस्करीम्, भवतः एव
चरणयोः पादयोः रजःसंहतिं रेणुनिकरम् उद्धहन्ति प्रणामसमये श्वारयन्ति ।

नहीं हुए ? कोन-कोन राजाने अपने मस्तक पर अभिनव कमलके समान कोमल सेवाञ्जलि नहीं बनाई ?
कनककिराटधारा अपने-अपने ललाटसे (प्रणाम कर-करके) किसने सभामण्डपकी भूमिको चिकना नहीं किया ?
किसने नमस्कार करनेके समय महाराज तारापीडके पादपीठ (चरणासन) पर अपना चूडामणि नहीं रगड़ा ?
किसने [प्रताहारीके समान] छदियां नहीं पकड़ीं ? किसने चमर नहीं डुलाया ? किसने जयशब्द उच्चारण नहीं
किया ? एवं मकर जिस प्रकार समुद्र-जलधारा पान करता है, उसी प्रकार किसने मुकुटके स्वर्णपत्रनिर्मित
मकराकार चिह्नसे, महाराज तारापीडके निर्मल चरणनख-किरणोंकी राशिका पान नहीं किया ? जो सैन्यगण
अन्यान्य द्वीवकी जय करनेके लिये चारों समुद्रोंके जलमें स्नानकर अत्यन्त साहसिकता प्रकट किये हैं उन
सेनाओंके गर्वसे मदमत्त हुए एवं दशरथ, भगीरथ, भरत, दिलीप, अलर्क और मान्धाताके तुल्य गुणवान्, कुलगौ-
रवसम्पन्न, सोमरस पीनेवाले राज्यमें अभिषिक्त पृथिवीके ये सब अधिपति, अभिषेक जलके संस्पर्शसे पवित्र अपने-
अपने चूडामणि द्वारा, यज्ञाय रक्षा भस्मके समान मङ्गलकारक तुम्हारे चरणधूलिसमूहकी बहन करते (रखते)

१. केन । २. वेत्रलताः । ३. उद्धृतानि । ४. रत्नचरण । ५. एते हि ते । ६. दुर्लभितमद्र ।

मिवाभिषेक-पथः-पात-पूतैश्चूडामणिपल्लवैरुद्वहन्ति मङ्गल्याः^१ भवश्चरणरजःसंहतिम् । एभिरिय-
मादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धारित्री, एतानि चाप्यमीषामाप्लावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि
भवन्तमुपासते । तथाहि पश्य-‘यस्यां यस्यां दिशि विशिष्यते चक्षुः, तस्यां तस्यां रसातल-
मिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गगनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति
बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति गहाभारत-समर-संक्षोभस्य अद्य क्षितिः ।
एष शिखरदेशेषु परिस्खलितं-मण्डलो भवजान् गणयन्निव कुतूहलाद्रमति कदलिकावनान्त-
रेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमल-सुरभिणि वेणिकावाहिनि मद-

इह तेषां भूपतीनां मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति अनेकतरहेतुनिर्देशनात् समुच्चालङ्कारः, ‘रचा-
भूतिमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा च । उभयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एभिरिति । अपरैः अप्राकृतिकैः आदिपर्वतैः महेन्द्रप्रभृतिभिः कुलपर्वतैरिव एभिः पूर्वोक्तव्यावर्गित-
स्वरूपैः भूपतिभिः, इयं धरित्री भूमिः घृता धारिता रचिता च । आप्लावितानि व्याप्तानि दशानां दिशाम्
आशानाम् अन्तरालानि मध्यप्रदेशा यैस्तानि तादृशानि, एतानि अवलोक्यमानानि अमीषां नृपाणां
बलानि च भवन्तं त्वाम् उपासते दिविजयसहायताविधानाय सहानुसरणेन सेवन्ते । एतदपि महाराज-
तारापीडस्यैव प्रतापादित्याशयः । कुलपर्वतैरिवेत्यत्र जात्युपेक्षा ।

तदेवोपपादयति—तथाहीति । पश्य विलोक्य यस्यां यस्यां दिशि आशानां चक्षुः विशिष्यते-
प्रेर्यते तस्यां तस्यां दिशि रसातलं पातालं कर्तुं, बलादि सैन्यानि उद्गिरतीव, सीमानवलोकनादित्या-
शयः । वसुधा पृथिवी बलानि सूते प्रसवतीव । ककुभ आशाः बलानि वमन्तीव उद्गिरन्तीव । गगनं
कर्तुं, बलानि वर्षतीव वृष्टिं करोतीव । दिवसो वासरो बलानि सृजति उत्पादयतीव ।

इह ‘उद्गिरतीव’ ‘सृजतीव’ इत्यन्तं यावत् क्रियोपेक्षालङ्कारः ।

अपरिमितेति । अपरिमितम् असंख्यं यद् बलं सैन्यं तस्य भरेण भरेण आक्रान्ता व्याप्ता क्षितिः,
अद्य अस्मिन्नहनि महाभारते एतन्नामके प्रसिद्धेतिहासग्रन्थे व्याख्यातो यः समरः कुरुपाण्डवसंग्रामः स
महाभारतसमरः शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इतिवत् मध्यमपदलोपिसमासः, तस्य संक्षोभः सम्मर्दः
तस्य स्मरति स्मरणं करोति, इत्यहं मन्ये जाने, तसदृशभाराभिभूतत्वादित्याशयः । ‘संक्षोभस्य’ इत्यत्र
कर्मणि षष्ठी ।

इह ‘मन्ये’ इत्युपादानात् ‘मन्ये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः’ इत्युक्तिविशा वाक्या क्रियोपेक्षा ।

एष इति । शिखरदेशेषु केतूनामेवोर्ध्वप्रदेशेषु परिस्खलितं प्रतिबिम्बितत्वात् पतितं मण्डलं बिम्बं
यस्य स तादृशः, एष मयूखमाली दिनकरः, कुतूहलात् कौतुकात् गणयन्निव भवजानामेव गणनां विद्व-
द्भिः, कदलिकावनान्तरेषु पताकासमूहमध्येषु भवजान् सुवर्णवेष्टितोर्ध्वप्रदेशान् केतून् वमति उद्गिरतीव ।
प्रतिभ्रजस्थोर्ध्वप्रदेशे सूर्यबिम्बस्य प्रतिबिम्बितत्वात् ते भवजाः सूर्यणोद्भूतमाना इव दीप्यन्ति इति
स्पष्टार्थः । ‘कदली हरिणान्तरे रश्मायां वैजयन्त्या च ।’ इति हैमः ।

इह ‘गणयन्निव’ इति वाक्या क्रियोपेक्षा, ‘वमतीव’ इत्यत्र प्रतीयमानोपेक्षा । उभयोश्चाङ्गा-
ङ्गिभावसङ्करः ।

सर्वत इति । अपि चेति चार्थः । सर्वतश्चतुर्विधं, मदजलमुचां दानवारिस्राविणां करिणां हस्तिनाम्,

हैं । अपर कुलपर्वतके समान ये नरपति ही इस पृथिवीको रक्षा करते हैं एवं दसों दिशाओंमें फैली हुई इनकी
यह सेना भी आज तुम्हारां सेवामें है । यह देखो—जिस दिशामें दृष्टिपात करते हैं उसमें ही ऐसा प्रतीत
होता है कि ‘मानो सेना पातालमेंसे निकली चलों आता है, पृथिवीमेंसे मानो उत्पन्न होती है, दिशाएँ मानो
उसको उगलती हैं, आकाशमेंसे मानो उसकी वर्षा होती है और दिवस मानो उसे उत्पन्न करता है ।’

मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि—आज पृथिवी, तुम्हारां ऐसा असंख्य सेनाके भारसे आक्रान्त होकर
(दब कर) महाभारत वर्णित उस कुरुपाण्डवके युद्धसङ्घर्षके क्षोभका स्मरण करती है । भवजाओंके चोटियोंमें
प्रतिबिम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनता हो इस प्रकार पताकाओंके अभ्यन्तर में घूमता है ।
प्रतिबिम्बित हुआ यह सूर्य मानो कौतुकवश उनको गिनता हो और महावेगसे बहते—मदजलमें सब दिशाओंमें
मदजल टपकाते हाथियोंके—इलायचीके सुगन्धके समान सुगन्धित और महावेगसे बहते—मदजलमें सब दिशाओंमें

१. माङ्गल्याम्, मङ्गलदाम् ।

२. पश्य पश्य ।

३. गगनलमिव ।

४. महाभारतसंक्षोभस्य,

महाभारतबलसमरसंक्षोभस्य । ५. मत्तभकरशिखरदेशेषु । ६. स्थलित ।

वारिणि निरन्तरमग्ना^१ निपतितं-मधुकर-कुल-कलकलकलिला^२-कालिन्दी-जल-कल्लोल-कलि-
तेवं भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंशोभमयात्^३ सरित इव गगनतलम्^४ उत्पतिता आच्छाद-
यन्ति^५ एता दिक्चक्रबालमिन्दुधवला ध्वज-पङ्क्तयः । सर्वथा चित्रम्, यन्नाथविघटित-सकल-
कुल-शैल-सन्धि-बन्धाः^६ सहस्रशः शकलीभवाते बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभर-पीडित-
वसुधा-धारण-विधुरा न चलन्ति^७ फणिनां पर्युः फणाभित्तयः^८ ।

इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां तृणमय-प्राकार-मन्दिरसहस्र-
सम्बाधाम्,^९ उल्लासित-धवल-पट-मण्डप-शोभिनीम्^{१०} आवासभूमिमवाप । तस्याञ्चावतीर्य-

एलायाः चन्द्रबालायाः परिमलवत् सुगन्धवत् सुरभिणि सुगन्धवति वेणिकावाहिनि धारया सञ्चारिणि-
दानवारिणि, निरन्तरमग्ना निरवकाशं क्लिन्नेत्यर्थः, तथा निपतितस्य तद्दानवाय्युपरि प्राप्तस्य मधुकर-
कुलस्य भ्रमरगणस्य कलकलैः कोलाहलैः कलिला गहना दुष्प्रवेशा, भूतधात्री धारिणां, कालिन्दीजलस्य
यमुनासलिलस्य कल्लोलैः बृहत्तरङ्गैः कलिता व्याप्तेव सती भाति शांभते । हस्तिनां दानवारिधारायाः
यमुनासलिलसहस्रशामवर्णत्वादित्याशयः । 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

इह 'एलापरिमलसुरभिणि' इत्यत्र लुप्तोपमा, मदजले निरवकाशमग्नत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्ब-
न्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'कलितेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सैन्येति । सैन्यभरसंशोभमयात् बलभारजनितकुब्धतालक्षणभासात् गगनतलम् आकाशतलम्
उत्पतिता उड्डीनाः सरितो नद्य एव एता इन्दुधवलाः शशिगुम्भाः ध्वजपङ्क्तयः केतुग्रण्यः दिक्चक्रबालं
दिक्मण्डलम् आच्छादयन्ति आदृण्वन्ति ।

इह 'सरित इव' इत्यत्र जात्युपेक्षा, सा च 'इन्दुधवले' इत्यत्र लुप्तोपमया सङ्कीर्यते ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण चित्रं महदाश्चर्यम्, यद्यपि धरित्री वसुन्धरा बलभरेण सैन्यभारेण
विघटिता विश्लेषिताः सकलानां समस्तानां कुलशैलानां महेन्द्रप्रभृति कुलपर्वतानां सन्धिवन्धाः संयोग-
बन्धनानि यस्याः सा तथोक्ता सती, सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति न खण्डखण्डतो प्राप्नोति ।
एतच्छृङ्गापाकरणाय पचान्तरमाह—यदेति । बलभरेण सैन्यभारेण पीडिताया वसुधायाः पृथिव्या धारणेन
विधुरा विह्वलाः, फणिनां सर्पाणां पर्युः स्वामिनः शेषनागस्य फणाभित्तयः प्रसृतफणामण्डलानि न चलन्ति
न स्खलन्ति, तदपि महदाश्चर्यमित्यर्थः ।

इह पूर्वत्र शकलीभवनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनात्, उत्तरत्र सर्पराजस्य विस्तृत-
फणामण्डलानां कदाचिच्चलनेऽपि तदप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

इत्येवमिति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतो गदत एव तस्य वैशम्पायनस्य अनादरे षष्ठी, दिग्विज-
यतः परावर्त्तने तद्वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः युवराजश्चन्द्रापीडः, समुच्छ्रितानि अत्युन्नतानि अनेकानि विविधानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्याः तां तादृशीम्, तृणमये यवसमये प्राकारे वने तदन्तराल इत्यर्थः, मन्दिरसह-
स्रेण भवनसमूहेन सम्बाधा व्याप्ता तां तादृशीम्, उल्लासितेन उत्थापितेन धवलेन शुभ्रेण पटमण्डपशतेन

निरन्तर हुँयो हुँई पृथिवी, गिरे हुए भ्रमरोंके कलकलसे ऐसा शब्द करती है मानो यमुना-जलकी तरङ्गोंसे व्याप्त
हो गई हो । सैन्यगणके पदभारसे उत्पन्न हुए क्षोभके भयके कारण आकाशमें चढ़ी हुई नदियोंके समान, यह
चन्द्र-धवल ध्वजाओंकी पंक्तियाँ सब दिशाओंकी आच्छादनकर (ढक) लेती हैं । सर्वथा महा आश्चर्यका विषय
यह है कि —सैन्यगणके पदभारसे समस्त कुलपर्वतगणका सन्धिवन्धन विश्लेषित हो (टूट) जानेके कारण पृथिवी
आज हजारों टुकड़ों से विभक्त नई हो जाता है, अथवा सैन्यगणके पदभारसे पीडित हुई पृथिवीकी धारण करनेमें
असमर्थ होकर शेषनागके फनरूपी दोशरों स्थानच्युत नहीं हो जाता है ।

वैशम्पायनके इस प्रकार कह चुकते ही युवराज (चन्द्रापीड) पूर्वनिर्दिष्ट वासस्थान (डेरे) में आ पहुँचे,
जिस स्थानमें अनेक तोरण लटकाए गए थे, वासके अर्द्दात बनाकर हजारों भवन बनाए गए थे; उन्नतलिप्त शुभ्रवस्त्रके
सैकड़ों पटमण्डप शोभायमान थे । चन्द्रापीडने उस स्थानमें हस्तिनोके पृष्ठपरसे उतरकर राजाके समान सब

१. मदवारिणि मग्ना ।

२. निरन्तरनिपतित...

३. 'कलिता' कलकलकलिका, ललिता ।

४. कलिलेव, कललितेव ।

५. सैन्यसंशोभमयात्, धरणिमपहाय ।

६. गगनम् ।

७. संच्छादयन्ति ।

८. दिजपङ्क्तयः ।

९. शैलबन्धा ।

१०. दलन्ति ।

११. 'मन्दिरसम्बाधाम्' ।

१२. 'संशोभिनीम्' ।

राजवत् सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्वि-
नोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृविद्योगजन्मना शोकावेगेनास्यमानहृदयो दुःखेनात्य-
बाह्यत् । अतिबाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन
वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे^१ क्षितितले विन्यस्त^२ कुथप्रसुप्रया पत्रलेखया सह, अन्तरा
पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसम्बद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन् आलापं नातिजातनिद्रः^३ प्रायेण
जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे^४ चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन
सेनासमुदायेन जर्जरयन् वसुन्धराम्, आकम्पयन् गिरीन्, उत्सिञ्चन्^५ सरितः, रिक्तीकुर्वन्
सरांसि, चूर्णयन् काननानि, समीकुर्वन् विषमाणि, दलयन् दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्
स्थलानि प्रातिष्ठत्^६ ।

ब्रह्ममयभवनसमूहेन शोभते चकास्ति इति तां तादृशीम्, आवासभूमिं प्राप्रचितनिवासस्थलम्
अवाप प्राप ।

तस्यामिति । तस्याम् आवासभूमौ अवतीर्य अवतरणं विधाय राजवत् तारापीडवत् सर्वाः क्रियाः
बलपर्यवेक्षणसेनापतिसम्भाषणनियोगप्रभृतीनि समग्रकृत्यानि चकार कृतवान् । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः
समस्तैः नरपतिभिः राजभिः सचिवैश्च सह समेत्य मिलित्वा विविधाभिः अनेकप्रकाराभिः कथाभि-
वांताभिः विनोद्यमानः प्रसाद्यमानः अभिनवपितृविद्योगात् प्रत्यग्रानुभूतजनकविश्लेषात् जन्म उत्पत्ति-
र्यस्य तेन तादृशेन शोकावेगेन विषादभरेण आयास्यमानहृदयः सन्तप्यमानचित्तः चन्द्रापीडः, अशेष-
समस्तं तं दिवसं दिनं दुःखेन महता क्लेशेन अत्यबाह्यत् व्यत्यगमयत् ।

अतिबाहिनेति । अपिचेति चार्थः । अतिबाहितोऽतिक्रमितीति दिवसो वासरो येन तादृशश्चन्द्रापीडः,
स्वशयनीयस्य स्वकीयशय्यायाः, नातिदूरे नातिद्वीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यत् शयनं शयनीयं तत्र
निषण्णेन स्थितेन वैशम्पायनेन । अन्यतो निजशयनीयस्य अन्यस्मिन् पार्श्वे समीपे निकटे, क्षितितले
पृथिव्यां विन्यस्तं स्थापितं यत् कुथं विचित्रकम्बलं तत्र प्रसुप्ता कृतशयना तथा तादृश्या च पत्रलेखया
तन्नामप्रसिद्धया ताम्बूलकरक्लवाहिन्या च सह । अन्तरा मध्ये मध्ये पितृसक्तं तारापीडसम्बद्धम्, अन्तरा
शुकनासमयं वैशम्पायनपितृविषयकम् आलापं परस्परं प्रीतिभाषणं कुर्वन् विदधत् नातिजाता बाहुक्येन
उपयाता निद्रा प्रमीला यस्य सः तादृशः, अत एव प्रायेण आधिक्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव सन्
यामिनीमपि तां त्रियामामपि निन्ये यापयामास ।

प्रत्यूष इति । प्रत्यूषे प्रातःकाले च उत्थाय उत्थानं विधाय तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाठ्या अनवरत-
प्रयाणकैः अविश्रान्तप्रस्थानैः । प्रतिप्रयाणकः प्रतिवासरिकयात्राकाल इत्यर्थः । अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो ह्यभयत्र
ज्ञेयः । उपचीयमानेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन, तत्तस्मान्तराजगणसैन्यसम्मेलनादिस्थाशयः । सेनासमुदायेन
वाहिनीगणेन । वसुन्धरां पृथिवीं जर्जरयन् क्षिणिकतामापादयन् भारेण पीडयन्नित्यर्थः । गिरीन् पर्वतान्
आकम्पयन् तरलतां नयन्, सरितो नदीः उत्सिञ्चन् सलिलोत्थलनेन स्तोकसलिलानि विदधत् । सरांसि
तटाकानि रिक्तीकुर्वन् पानाद्यर्थसलिलानयनादिना सलिलरहितीकुर्वन् । काननानि वनानि चूर्णयन् क्षोदी-
कुर्वन् । विषमाणि उन्नतावनतानि स्थानानि समीकुर्वन् सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि दुर्गमाणि मार्गस्थाधिपव-
त्तादिस्थानानि दलयन् विनाशयन् । निम्नानि मार्गस्थाधिहृदादीनि पूरयन् मृत्तिकादिभिः समीकुर्वन् ।

क्रियायै सम्पादन कीं, एवं समस्त राजगण प्रधानमन्त्रियोंके साथ इकट्ठे होकर नाना प्रकारके कथोपकथन
(वातचीत) से उसका मनोरञ्जन करने लगे, किन्तु वह सब दिन पिताके नष्ट वियोगके कारण उत्पन्न हुए शोकावेगसे
हृदयमें खिन्न होकर उसने काठेनता से बिताया । दिनके बिता लेनेपर रात्रि भी—अपनी शय्याके पासमें ही एक
पलंग पर बैठे हुए—वैशम्पायनके साथ और—दूसरी ओर निकटमें ही पृथिवीपर बिठे हुए एक विचित्र कम्बल (गलीचे)
पर सोती हुई—पत्रलेखाके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करते,
पर सोती हुई—पत्रलेखाके साथ बीच-बीचमें पिता-माता एवं शुकनासके सम्बन्धमें कथोपकथन (वातचीत) करते,
उसने निद्रा न आनेसे प्रायः जागरणमें ही बिताई । पुनः प्रातःकालमें उठकर पहले की भाँति ही कहीं ठहरे बिना
गमन (कूच) करने लगा प्रत्येक दिन प्रस्थान करनेको समयमें नष्ट नष्ट आकर योग देने लगे इससे अपनी सेना
अत्यधिक बढ़ गई, इस प्रकार मंजिल-मंजिल पर बढ़ती सेनासे वह पृथिवीको जर्जरित करता हुआ, पर्वतोंको

१. नातिदूरनिषण्णेन ।

२. शयनीयसमीपे ।

३. क्षितितले विन्यस्तः । ४. नात्युपजातनिद्रः ।

५. प्रत्यूषसि । ६. उपसिञ्चन् । ७. न्यायवर्त्मनि प्रजाः प्रसिद्धापयन् ।

३ का.

शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन् ; नमयन्नुन्नतान् , उन्नमयन्नतान् , आश्लासयन् भीतान् , रक्षन् शरणागतान् , उन्मूलयन् विटपकान् , उत्सादयन् कण्टकान् , अभिषिञ्चन् स्थानस्थानेषु राजपुत्रान् , समजयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्यन् करान् , आदिशन् देशव्यवस्थाः,^३ स्थापयन् स्वचिह्नानि, कुर्वन् कीर्त्तनानि, लेखयन् शासनानि,^४ पूजयन्प्रजन्मनः, प्रणमन्^५ मुनीन् , पालयन्नाश्रमान् , जनयन्^६ जनानुरागम् , प्रकाशयन् विक्रमम् , आरोपयन् प्रतापम् , उपचिन्वन् यशः, विस्तारयन् गुणान् , प्रख्यापयन्^७ सच्चरितम्,^८ आमुद्गन्^९ वेलावनानि, बल्लरेणुभिराधूमरीकृत-सकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार ।

स्थलानि मृन्मयपुस्तादीनि निम्नयन् समीकरः।थावश्यकनिम्नानि कुर्वन् अश्वगजादीनां सौकर्येण गन्तुमिति सर्वत्राश्रयः । प्रातिष्ठत अचलन् । इह 'समश्चप्रविश्यः स्थः' इति सूत्रेणात्मनेपदम् ।

विजयविधिं दर्शयति—शनैरिति । किञ्चेति चार्थः । शनैः शनैः मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण परिभ्रमन् पर्यटन् । उन्नतान् बलकोशाभिमानेनोद्धृष्टान् भूपतीन् , नमयन् स्वायत्तीकरणेनावनम्रोऽकुर्वन् अवनतान् स्वयमेवाजसाधीनीभूतान् भूपतीन् , उन्नमयन् दानसत्कारादिनोच्चतां प्रापयन् । भीतान् भ्रस्तान् आश्लासयन् आश्लासनां विदधत् । शरणागतान् त्राणार्थं प्राप्तान् रक्षन् पालयन् । विटपकान् वञ्चकाधिपान् उन्मूलयन् मूलतः उच्छेदयन् । कण्टकान् छुद्ररिपून् उत्सादयन् दूरीकुर्वन् 'कण्टको न क्षियां छुद्रशत्रो मरस्यादिकीकसे' इति मेदिनी । उपायनानि स्वायत्तीभूतराजापितोपहारधनानि, प्रतीच्छन् अङ्गीकुर्वन् । करान् राजदेयद्रव्याणि गृह्यन् । देशव्यवस्थाः देशशासननियमान् आदिशन् आज्ञापयन् स्वाधीनीभूतनृपेभ्यश्चार्थः । 'वचिह्नानि विजयविजयसूचकानि स्तरमप्रभृतीनि स्थापयन् स्थापनां विदधत् । कीर्त्तनानि स्वस्य विजयवोषणाः कुर्वन् विदधत् । शासनानि स्वायत्तताद्योतकलेख्यपत्राणि, लेखयन् लिपीकारयन् स्वाधीनराजभिरिति शेषः । अग्रजन्मनो विप्रान् पूजयन् अर्चयन् । मुनीन् ऋषीन् प्रणमन् नमस्कृर्वन् । आश्रमान् ब्रह्मचर्यप्रभृतीन् पालयन् रक्षन् । जनानुरागं लोकस्नेहं जनयन् उत्पादयन् । विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन् प्रकटयन् । प्रतापं कोशदण्डजं तेजः आरोपयन् प्रवर्त्तयन् । यशः कीर्त्तिस्य उपचिन्वन् सदाचरणादिना प्रवर्द्धयन् । गुणान् दयादाक्षिण्यादीन् विस्तारयन् प्रथयन् । सच्चरितं शोभनवृत्तं प्रख्यापयन् प्रसिद्धिं कुर्वन् । वेलावनानि समुद्रनटस्थादीनि त्रिपिनानि आमुद्गन् साधुतया भञ्जन् । 'वेला काले च सीमायामन्धेः कूलविकारयोः' इति मेदिनी । बल्लरेणुभिः सैन्योत्तोलितरज्जोभिः आधूसरीकृतानि तटभ्रमणसमये साधुतया धूम्रवर्णीकृतानि सकलानां समस्तानां सागराणां समुद्राणां सलिलानि तोयानि येन स तादृशश्चन्द्रापीडः पृथिवीं भूमिं विचचार बभ्राम ।

कंपाता हुआ, नदियोंको छलकाता हुआ, तालोंको खाली करता हुआ दनोंको तोड़ता हुआ, ऊँचे-नीचे स्थानोंको पकसा करता हुआ, दुर्गन पर्वतों (किलों) को ध्वस्त करता हुआ, गड्ढोंको भरता हुआ, नृत्तिकास्तूपों (टीलों) को नीचा करता हुआ प्रस्थान करने लगा ।

इस प्रकार चन्द्रापीड धीरे-धीरे अपने इच्छानुसार परिभ्रमण करता, उन्नतों (बलवर्धसे गाँवों) को नीचा करता, नम्रों (अपनेसे ही अवनतों) को दान-मानादिद्वारा उन्नत करता, भयभीतोंका आश्लासन करता, शरणागतोंकी रक्षा करता, लम्पटों (धूर्तों) को निर्मूल करता, छुद्रशत्रुओंका नाश करता, जगह-जगह राजपुत्रोंका अभिषेक करता, रत्नोंका उपाजन करता, वशीभूत राजाओंके समीपसे उपहार (मेंट) ग्रहण-करता, करों (प्रजाद्वारा राजदेय द्रव्यों) को लेता, विजित देश-समूहमें शासन की नियमपद्धतिका आदेश देता, जगह-जगह में अपने विजय-चिह्नोंको स्थापित करता, सब देशमें अपनी जय-वोषणा करता, (अर्थात् स्मृति-चिह्न बनाता), विजित राजाओंद्वारा अधीनता-सूचक शासन-पत्र लिखता, ब्राह्मणोंका सम्मान करता, मुनियोंको प्रणाम करता, आश्रमोंकी रक्षा-व्यवस्था करता, अपने प्रति लोगोंमें अनुराग (प्रेम) उत्पन्न करता, सभी देशमें पराक्रमका प्रकाश करता, प्रतापको फैलाता, यशको बढ़ाता, गुणोंका विस्तार करता, सच्चरित्रको प्रख्यात करता, समुद्रतीर-

१. कचित् 'उन्नतान्' इत्येव पाठः समुपलभ्यते २. रक्षयन् । ३. ...व्यवस्थाम् । ४. पूर्वाः प्रज्ञस्तीः । ५. प्रीणयन् । ६. कचित् 'जनयन्' इति पाठः । ७. ख्यापयन् । ८. 'उद्योतयन् पौरुषम्' इति कचिदधिकः पाठो न विद्यते । ९. आमुद्गन् वेला, आमुद्गंश्च वेला ।

प्रथमं प्राचीम्, ततस्त्रिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुणलाङ्घनाम्, अनन्तरञ्च सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये^१ एवं वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भाधि-^२स्त्रात-
वलय-परिखा-प्रमाणं बभ्राम महोमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितं सकल-भुवन-तलः प्रदक्षिणी-
कृत्य वसुधां^३ परिभ्रमन्, कदाचित् कैलाससमीपचारिणां हेमकूटधाम्नां^४ किरातानां सुवर्ण-
पुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिर्घेजित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणि-
तल-पर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान् दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतः^५ विचरन्^६ काननं शैलशिखरादव-
तीर्णं^७ यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु^८ समुपजातकुतूहलः कृतप्रहणामि-

प्रथममिति । प्रथमम् आदौ प्राचीं पूर्वा दिशं विजिग्ये विजितवान् । त्रिशङ्कुः तत्संज्ञको भूपतिः तिलक इव यस्यां तां तादृशीम्, दक्षिणां दिशम् । वरुणः प्रचेता लाङ्घनं स्वामितया चिह्नं यस्यां तां तादृशीम्, पश्चिमां दिशम् । सप्तर्षिताराभिः नक्षत्ररूपमरीच्यत्रिप्रभृतिसप्तर्षिभिः शबलां कर्बुरिताम् उत्तरां दिशम् । एवमिति । वर्षत्रयेण अब्दत्रयेण, आत्मीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अशेषाणि समग्राणि द्वीपान्तराणि अन्तरीपान्तराणि येन तत्तादृशम्, तथा चतुर्णाम् अम्भोधीनां सागराणां स्त्रातवलयं खानांशमण्डलमेव परिखा प्रमाणं परिमाणं यस्य तत्तादृशम्, सकलं समस्तमेव महोमण्डलं वसुधावलयं बभ्राम विचचार । इह सकलपदेनाधिकपदत्वं न दोषः तस्य अन्तर्गतभूमिविशेषपरित्यागश्चापनोदार्थत्वात् ।

तत इति । ततः तज्जयानन्तरं क्रमेण क्रमशः, अवजितं स्वाधीनीकृतं सकलभुवनतलं समस्तवसु-
धातलं येन स तादृशः, वसुधां धरित्रीं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय परिभ्रमन् इतस्ततः पर्यटन्,
कदाचित् कस्मिंश्चित्काले कैलाससमीपचारिणां रजताद्रिनिकटगामिनां हेमकूटधाम्नां हिमालयादुत्तरस्थित-
पर्वतविशेषनिवासानां किरातानां श्लेच्छविशेषाणां सुवर्णपुरम् एतत्संज्ञकं नगरं नाम निवासस्थानं
वसतिभूमिं पूर्वजलधेः पूर्वसमुद्रात् नातिविप्रकृष्टं नातिदूरं जित्वा विजित्य जग्राह गृहीतवान् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । तत्र सुवर्णपुरे, निखिलधरणितलपर्यटनेन समस्तभूतलपरिभ्रमणेन
खिन्नस्य परिश्रान्तस्य निजबलस्य स्वीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः खेदापनोदाय कतिपयान् दिवसान् कियतो
वासरान् अतिष्ठत् अवस्थानमकरोत् ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये तत्रस्थ एव तस्मिन् स्थाने स्थित एव इन्द्रायुधम् अश्वम् आरुह्य
आरोहणं कृत्वा मृगयानिर्गतः आखेटाय निष्क्रान्तः काननं वनं विचरन् भ्रमन् शैलशिखरादवतीर्णं गिरि-
शृङ्गादुत्तीर्णं यदृच्छया स्वाधीनभावेन स्वेच्छया विचरदिति शेषः । किन्नरमिथुनं तुरङ्गमुखदम्पती अद्राक्षीत्
अपश्यत् 'युवराज' इत्यस्यापकर्षः ।

अपूर्वेति । अपूर्वं प्राग्विहितं दर्शनम् अवलोकनं यस्य तस्य भावस्तथा हेतुना । समुपजातकुतूहलः

वर्ता वनों को मोहित (नष्ट) करता, सैन्यगणके पदभारसे उत्थित धूलियों द्वारा समस्त समुद्रके जलको मलिन करता, समग्र पृथिवीमें विचरण किया । पहले उसने पूर्व दिशा को जीता, उसके बाद त्रिशङ्कुरूपी तिलकवाली दक्षिण दिशाको जीता, फिर पीछे वरुणचिह्नित पश्चिम दिशामें और सत्रसे पीछे सप्तर्षियों के तारोंसे शोभित उत्तर दिशामें उसने दिग्विजय किया । इस प्रकार तीन वर्षमें सय द्वीपान्तरको अधीनमें करके वह चार समुद्र-
रूपी गोल खाईके प्रमाणवाली पृथ्वीमें भ्रमण करता रहा । उसके बाद यथाक्रम समग्र भुवनमण्डल जीत कर, पृथ्वीकी प्रदक्षिणा कर परिभ्रमण करते-करते उसने एक समय कैलासके निकट धूमते और हेमकूटपर्वतमें रहने वाले श्लेच्छगणों (किरातों) का-पूर्वं समुद्रके समीप विद्यमान-सुवर्णपुर नामक निवास स्थान जीत लिया । वहाँ समग्र पृथिवी-मण्डलमें पर्यटन करनेसे परिश्रान्त हुई अपनी सेनाको विश्रान्ति देनेके लिए वह (चन्द्रापीड) कितने ही दिन तक ठहरा ।

उस सुवर्णपुरमें रहनेके समयमें ही एक दिन चन्द्रापीड इन्द्रायुध पर आरोहण (चढ़) कर शिकार

१. जिग्ये । २. क्वचित् एवमिति न विद्यते । ३. वर्षत्रयेणात्मीकृत । ४. चतुरदधि... । ५. निजित,
आवजित... । ६. वसुध्वां । ७. हेमज-कूटनाम्नां, हेमजयानाम्नां । ८. विप्रकृतं । ९. धरणीतल... ।
१०...विनिर्गतः । ११. कानने । १२. शैलशिखरावतीर्णं + १३. अपूर्वतयां तु ।

लाघस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरगैः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितञ्च तत् पलायमानमनुसरन्, अनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेन एकाकी निर्गत्य निज-बल^१-समूहात् सुदूरमनुसार^२ । 'अत्र गृह्यते अत्र गृह्यते', इदं गृहीतम् इदं गृहीतम्' इत्यतिर-भसाकृष्टचेता महाजवतया तुरङ्गमस्य मुहूर्त्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मान् प्रदेशात् पञ्चद-शयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य सम्मुखाप-तितमचलतुङ्गशिखरमारोह । आरूढे च तस्मिन् शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम् अचल-शिखर-प्रस्तर-प्रतिहृत-गतिप्रसरो विधृततुरङ्गः चन्द्रापीडस्तस्मिन् काले समारूढश्रम-

समुपसर्पकौतुकः कृतप्रहणाभिलापः विहितस्वीकारेच्छाविशेषः सन्, तत्समीपं तात्कालिकं आदरात् बहु-मानात् उपसर्पितः सञ्चालितः तुरगोऽश्वो येन स तादृशः समुपसर्पन् समीपे गच्छन्, अदृष्टपूर्वस्य प्राग-नवलोकितस्य पुरुषस्य मनुष्यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनेन अवलोकनेन यः त्रासो भयं तेन प्रधावितं वेगेन चलितम्, तत् किन्नरमिथुनम्, पलायमानं पलायनं कुर्वाणम् अनुसरन् अनुगच्छन् अनवरतं निरन्तरं यः पार्ष्णिप्रहारः चरणमूलाभ्यां ताडनं तेन द्विगुणीकृतो जवो वेगो यस्य तेन तादृशेन इन्द्रायुधेन अश्वेन एकाकी असहायो निर्गत्य निःसृत्य निजबलसमूहात् स्वसैन्यवृन्दात् सुदूरम् अतिविप्रकृष्टम् अनुससार पश्चाद्ययौ । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूले स्याद् भ्रजिनीकटौ' इति रामाश्रमो टीका ।

अत्रेति । अत्र द्वित्रिपदान्तरभूमौ, गृह्यते आदीयते मया इदं किन्नरमिथुनमिति शेषः । इति अनेन विचारेण अतिरभसेन अत्यन्तजवेन अतिप्रमोदेन वा आकृष्टम् आकर्षितं चेत्तत्रित्तं यस्य स तादृशः । तथा तुरङ्गमस्य अश्वस्य महाजवतया महावेगतया मुहूर्त्तमात्रेण षणमात्रेण एकपदमिव एकपदपरिमितस्थल-मिवेत्यर्थः, असहाय एकाकी तरमात् प्रदेशात् स्थानात् पञ्चदशभिः पञ्चदशसंख्यकैः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः प्रमितमिति पञ्चदशयोजनमात्रम्, प्रमाणे मात्रचप्रत्ययः षष्टिक्रोशप्रमितमध्वानमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं जगाम ययौ । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोरयां च योगे च' इति मेदिनी । लोलावत्यामपि 'स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन' इति वर्त्तते ।

तच्चेति । किञ्चेति चार्थः । अनुबध्यमानम् अनुस्रियमाणं किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनदम्पती, आलोक-यतः प्रययत् एव अस्य आलोकयन्तमिमं चन्द्रापीडमनादृत्येत्यर्थः, 'बह्वी चानादरे' इत्यनेनानादरे बह्वी बोध्या । सम्मुखे अभिमुखे आपतितम् उपस्थितम् अचलतुरङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुम् आरोह आरोहणं चकार ।

आरूढ इति । किञ्च, तस्मिन् किन्नरमिथुने आरूढे सति, शनैः शनैः मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तद-नुगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य परावर्त्य, अचलशिखरस्य पर्वतशृङ्गस्य प्रस्तरैः पाषाणैः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो गतिप्रसरः गमनप्रचारो यस्य स तादृशः, अत एव विद्युत्तुरङ्गगमनात्प्रतिबिद्धाश्वः । 'समारूढेन सञ्जातेन'

खेलनेके लिए निकल तब वनमध्यमें विचरण करते-करते पहाड़की चोटी पर से उतरा हुआ एक किन्नरोंका जोड़ा उस अचानक देख पड़ा । इस अपूर्व दर्शनसे उसको बड़ा कौतुक उत्पन्न हुआ और पकड़नेकी इच्छासे वह अपना घोड़ा आगे बढ़ा कर उन किन्नर-दम्पतिके निकट जाने लगा । इधर वे दोनों भी अदृष्टपूर्व पुरुषके दर्शन से भयभीत होकर भागते लगे । चन्द्रापीड भी निरन्तर पड़ मारकर इन्द्रायुधको दूने वेगसे दौड़ाते-दौड़ाते और अकेला ही उनके पीछे जाते-जाते अपनी सेनासे बहुत दूर निकल गया । 'यह पकड़ा यह पकड़ा, यहाँ पकड़ लेता हूँ, यहाँ पकड़ लेता हूँ' इस भाँति चित्तमें बहुत प्रसन्न होता गया, परन्तु घोड़ेके अत्यधिक वेगसे वह अकेला ही मुहूर्त्तमात्रमें उस (सुवर्णपुर) प्रदेशसे एक पद परिमित स्थानके समान पन्द्रह योजन (६० कोश) मार्ग दूर चला गया और जिन किन्नरोंके जोड़ेके पीछे वह शीघ्रतासे दौड़ा था वह तो उसके देखते-देखते ही उच्च सम्मुखवर्त्ती किसी पर्वतकी चोटी पर चढ़ गया । उनके पर्वतकी चोटी पर चढ़ जाने पर चन्द्रापीडने धीरे-धीरे अपनी दृष्टिको उनकी ओर से फेरा, एवं पर्वतकी चोटी पर जो पत्थर थे उनसे आगेका मार्ग रुका हुआ था इसलिये घोड़ेको खड़ा कर दिया, उस समय घोड़ेके आँर अपने शरीरको परिश्रमवश (थकावटसे) निकले पसीने में आर्द्र

१. ...तुरङ्ग । २. समुपसर्प । ३. वनसमूहात् । ४. उपससार । ५. 'अत्र गृह्यते' इत्यस्य पौनर-क्त्यं कचित्रोपलभ्यते । ६. ...प्रस्तरश्चकलप्रतिहृत... । ७. ...तुरङ्गमः । ८. समुपारूढ... ।

स्वेदाद्र्शरीरमिन्द्रायुधमात्मानश्चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत्^१, किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि^२ गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ? अहो ! मे मूर्खतायाः प्रकारः, अहो ! यत् किञ्चनकारितायामादरः, अहो ! निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः अहो ! बालिशचरितेष्व्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्त्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुदृक्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारं प्रयत्नो न सिद्धः । कस्माद्दहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावती^३ भूमिमायातः कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्व-

श्रमस्वेदेन परिश्रमजनितघर्मेण आर्द्रं स्विन्नं शरीरं वपुर्गन्धं तं तादृशं, इन्द्रायुधं अश्वम् आत्मानं निज-शरीरञ्च अवलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव क्षणसदृशं स्वयमेव आत्मनैव विचार्य चिन्तयित्वा विहस्य हास्यं विधाय अचिन्तयत् चिन्तितवान्—

किमिति । किमिति हेतोः अयम् आत्मा देहः मया अज्ञेन शिशुनेव बालकेनेव आयासित एताव-न्मार्गागमनेन खेदं प्रापितः । अनेन पुरो दृश्यमानेन किन्नरयुगलेन किन्नरमिथुनेन गृहीतेन स्वाधीनीकृतेन अगृहीतेन अस्वाधीनीकृतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् ? । यदि चेत् इदं किन्नरयुगलं गृहीतं ततः किं न किमपीत्यर्थः । अथ अथवा न गृहीतं ततस्तस्मादपि किं न किमपीत्यर्थः । 'अहो' इति शब्द आश्चर्ये । मे मम मूर्खताया अज्ञतायाः प्रकारो विशेषः । यत्किञ्चन कर्म करोति निष्पादयतीति तस्य भावस्तत्ता तस्यां तादृश्याम् आदरो बहुमानः । निरर्थका निष्प्रयोजना ये व्यापाराः क्रियाः तेषु अभिनिवेश आग्रहः । बालि-शचरितेषु मूढजनकर्त्तव्येषु आसक्तिरेकाग्रता तन्मयत्वमित्यर्थः । साधु उत्कृष्टं फलं यस्य सत्तथोक्तं क्रिय-माणं कर्म विधीयमानं दिग्विजयरूपं वृथा जातम् अर्थमभूत्, इतः परावर्त्तनाभावेन तत्फलभोगसम्भ-वादित्याशयः । अवश्यकर्त्तव्या अवश्यकरणयोग्या क्रिया दुष्टनिग्रह-क्षिष्टानुग्रहणरूपा प्रस्तुता आरब्धा, विफलीभूता निष्फलीभूता, इतः परावर्त्तनासम्भवात् । सुदृढो मित्रभूतयः तेषां कार्ये राज्येषु सुशासन-व्यवस्थापनरूपम्, उपपद्यमानं मयैव विधीयमानं सत् न उपपन्नं न समाप्तम् इतः प्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् । राजधर्मो दिग्विजयस्वरूपः प्रवर्तितः प्रस्तुतो न निष्पन्नः न समाप्तः स्वदेवं प्रति निवृत्त्यसम्भवात् । गुर्व-र्थस्तातकार्यं तद्यशःप्रसारणं, प्रारब्धः प्रवर्तितो न परिसमाप्तः नोपपन्नः इहैव मे विलयनानन्तरं पराज-यघोषणाभावात् । विजिगीषुव्यापाराय दिग्विजयस्वरूपाय प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न सफलः, भूयो भवनप्रतिनिवृत्त्यसम्भवात् ।

कस्मादिति । कस्मात् कुतो हेतोः अहं चन्द्रापीडः आविष्ट इव भूतग्रस्त इव सन्, उत्सृष्टः उज्झितो निजपरिवारः स्वीयपरिच्छदो येन तादृशः, एतावतीश्च इत्यपरिमाणां भूमिं पृथिवीम् आयातः प्राप्तः ।

कस्मादिति । किञ्चेति चार्थः । मया चन्द्रापीडेन निष्प्रयोजनं निरर्थकम् इदं पुरो दृश्यमानम् अश्व-

(तत्र) देखकर थोड़ी देर मन ही मन वितर्ककर आप ही आप हँस कर सोचने लगा—'मैंने क्यों बालकके समान व्यर्थ अपने शरीरको श्रम दिया ? इन किन्नरोंके जोड़ेको पकड़ने वा न पकड़नेसे मुझे क्या फल था ? और यदि नहीं पकड़ लिया तो क्या अनिष्ट हो गया है ? यदि इन्हें पकड़ ही लिया होता तो क्या हो जाता ? कितना आश्चर्य ! यह मैंने क्या मूर्खता की ? कैसा मैंने अविचारका कार्य किया, कैसे निरर्थक कार्यमें मेरा आग्रह ! यह मूर्खके व्यवहारमें आसक्ति जिसका फल उत्कृष्ट होता वह व्यर्थ हो गया । अवश्य करने योग्य जिसे आरम्भ किया था वह आज विफल हो गया । जो मित्रोंका कार्य करना था वह भी सम्पन्न नहीं हुआ । राजकर्म आरम्भ करके उसे फलीभूत (सम्पूर्ण) नहीं किया । पिताजी की कौटिलि फैलानेका कार्य आरम्भ किया था वह समाप्त नहीं हुआ । विजिगीषुके कार्यसाधनमें यत्न किया था वह सिद्ध नहीं हुआ । पिशाचादिसे अस्तके समान क्यों मैं अपने परिजनोंको छोड़कर इतनी दूर आ गया ? और क्यों मैंने इस किन्नर-मिथुनके पीछे व्यर्थ अनुसरण

१. आलोक्य । २. अन्वचिन्तयत् । ३. कचिद् यदीति पदं न विधत्ते । ४. कर्त्तव्यक्रिया ।

५. व्यापारः । ६. उत्सृज्य निजपरिवारम्, उत्सृष्टपरिवार एव एतावतीम् ।

‘मुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययम्’ आत्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताऽऽध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो ह्रीन्द्रायुधो निमेष-मात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात् किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिना अस्मिन्नैविरलतरुशतशाखा-गुल्मलता-सन्तान-गहने निरन्तर-निपतितं-शुष्क-पर्णावकीर्ण-तले महावने पन्था निरूपितः, येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । नचास्मिन् प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते, यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि “मया” बहुशः कथ्यमानम्, ‘उत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः

मुखद्वयं किन्नरमिथुनम् अनुसृतम् आश्रितमिति विचार्यमाणे विचिन्त्यमाने सति अयं विद्यमान आत्मैव स्वचैतन्यम् एव मे मम पर इव अन्य इव हासम् उपजनयति हास्यं निष्पादयति ।

ननु किमर्थं निर्वेदमापन्नः ? परित्यज्यैनं गत्वा स्वजनैः साकं स्वरितं संयोगो विधीयतामित्यत आह—न जान इति । न जाने नाकलयामि कियताऽध्वना कियत्मार्गेण विच्छिन्नं विश्लेषं प्राप्तम् इतोः मत्सकाशात् मे बलं सैन्यम् अनुयायि अनुव्रजनशीलमित्यर्थः ।

ननु साम्प्रतमेवायातोऽसीति नातिदूरं तव सैन्यमित्यत आह—महाजव इति । हि यस्मात्कारणात् महाजवो महावेगः इन्द्रायुधस्तस्मान्मात्रः निमेषमात्रेण लोचनस्य निमीलनमात्रेण अतिदूरम् अतिविप्र-कृष्टम् अतिक्रामति अतिक्रमणं करोति ।

नन्वेवमपि मार्गमवलोक्य ज्ञेयं प्राप्तोऽसीति तेनैव परिचितेन मार्गेण प्रतिनिवर्ततामित्यत आह—नचेति । अविरलानि सान्नात्राणि अन्योन्यसंबन्धानीत्यर्थः, यानि तरुशतानि वृक्षसमूहाः तेषां शाखानां स्कन्धशाखानां गुहमानां स्तम्भानां लतानां व्रततीनाञ्च सन्तानेन परस्परया गहने घने, तथा निरन्तरं निरवकाशं यथा स्यात्तथा निपतितैः स्रस्तैः शुष्कपर्णैः शुष्कपत्रैः अवकीर्णम् आच्छन्नं तलम् अधोभागो यस्य तस्मिन् तादृशो अस्मिन् महावने महारण्ये अनेन हि चोटकपद्मचिह्नानवलोकनेन परावर्तनमप्य-सम्भवमिति ध्वनितम् । आगच्छता आगमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितः, नैव सम्यगव-लोकितः, येन यथा प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य यास्यामि गमिष्यामि ।

इह सम्यगवलोकनाभावं प्रति किन्नरयुगले बद्धदृष्टिं तुरगजवः अविरलेत्यादि विशेषणद्वयार्थश्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अनु यद्येवं तर्हि कमपि पुरुषं मार्गं दृष्ट्वा व्रज इत्यत आह—नचेति । अस्मिन् प्रदेशे परिभ्रमता भ्रमणं विवक्षता मया कश्चित् मर्त्यधर्मा मानवः प्रयत्नेनापि उद्योगेनापि नासाद्यते न प्राप्तुं शक्यते । यः पुरुषः सुवर्णपुरगामिनं सुवर्णनगरयायिनं पन्थानं मार्गम् उपदेक्ष्यति उपदेशं करिष्यति, सुतरां कमपि पृष्ट्वापि निरूपणासम्भव इत्याशयः ।

अनु कथं न मर्त्यधर्मा कश्चिद्व्यत्यय इत्याह—श्रुतमिति । हि यस्मात् मया बहुशः अनेकवारं कथ्य-मानं प्रतिपाद्यमानं वृद्धैरिति शेषः । श्रुतम् आकर्णितं सुवर्णपुरम् उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरं दिशि ‘पुनपा द्वितीया’ इत्येवम्योगे द्वितीया । पृथिव्याः वसुधायाः सर्वजनपदानां लोकस्थानानाम्, सीमान्तलेखा-अवधिशेषरेखा । ततः परतोऽग्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितम् अरण्यं विपिनम् । तदरण्यम् अतिक्रम्य उल्ल-

किया ? क्यों जब सोचता हूँ तब तो मेरी अन्तरात्मा ही मुझे पर-अन्य पुरुषके समान हँसती है । न मालूम मेरे अनुगामी सैन्यगण इस स्थानसे विभक्त होकर कितने दूर होंगे ? क्योंकि—महावेगवान् इन्द्रायुध निमेष मात्रमें ही बहुत दूर चला जाता है । आनेके समय घोड़ेके वेगसे एवं किन्नर-युगलके प्रति निश्चल-दृष्टि रखने से—सैकड़ों दृष्टों की निरन्तर उलझी हुई डालियोंसे भरे और लंगतार गिरते सूखे पत्तोंसे आच्छादित हुई पृथिवीवाले महावनमें मैं मार्ग-निरूपण नहीं कर सकता हूँ कि जिसमें पीछे लौट जाऊँ । इस प्रदेशमें विशेष यहाँसे भटकनेपर भी कोई मनुष्य नहीं देखता जो मुझे सुवर्णपुर जानेवाला मार्ग बतलावे । क्योंकि मैंने बहुतसे लोगोंको कहते सुना है कि—‘सुवर्णपुर पृथिवी के समस्त देशोंकी उत्तर दिशाकी अन्तिम सीमाकी रेखा है, उसके

१. यत् सत्यम् । २. अनुयायि । ३. निमेष... । ४. अपचक्राम । ५. निबद्धदृष्टिना ।
६. तस्मिन् । ७. ...पतित... । ८. कश्चित् मयेति पदं न विद्यते ।

परतो निर्मानुषमरण्यम्, तच्चातिक्रम्य कैलासगिरि'रिति । अयञ्च कैलासः । तदिदानीं प्रति-
निवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां
हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतल-वलित-रश्मिपाशस्तु-
रङ्गमं व्यावर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तिततुरङ्गमश्च पुनश्चिन्तितवान्-अयमुद्भासित-प्रभा-भास्वरो भगवान् भानुरधुना
दिवसश्रियो रशनामणिरिव नभस्तलमध्यम् अलङ्करोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः तदेनं
तावदागृहीत-कतिपय-दूर्वाप्रवाल-कवलं कस्मिंश्चित् सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा
स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयञ्च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तोरधश्चायायां मुहुत्तेमात्रं
विश्रम्य ततो गमिष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन् मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः

इयं कैलासगिरिः हिमाचल इव तत इति शेषः, इति कथ्यमानमिति सम्बन्धः । अयञ्च निकटेऽत्रलोक्ष्य-
मानः स कैलासः । सुतरामिह मनुष्यप्राप्तिमनोरथ एव न विद्यत इत्याशयः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् इदानीम् अधुना प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य एकाकिना असहायेन मया
स्वयम् उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य आत्मनैव सम्भाव्य सम्भाव्य दक्षिणां याम्याम् आशां दिशम् अङ्गीकृत्य गन्तव्यत्वेन
स्वीकृत्य आश्रित्येत्यर्थः । केवलं गन्तव्यं यातव्यम् । एवञ्च यदि स्वकीयः कोऽपि लभ्यते इत्याशयः ।

आत्मेति । हि यतः आत्मकृतानां स्वयमाचरितानां दोषाणां दुष्कर्मणां नियतं निश्चिनं फलम्
आत्मनैव स्वयमेव अनुभवितव्यम् अनुभवविषयीकर्त्तव्यम्, इत्यवधार्य इति निश्चिर्य वामकरतलेन
सव्यपाणितलेन वलितः परावर्त्तनार्थं कुटिलीकृत्य घृत्त इत्यर्थः, रश्मिपाशः प्रप्रहरज्जुर्येन स तादृशः, तुरङ्ग-
मम्, इन्द्रायुधं व्यावर्त्तयामास निवर्त्तयामास ।

व्यावर्त्तितेति । व्यावर्त्तितः पश्चात्तिर्यक्कृतः तुरङ्गम इन्द्रायुधो येन तादृशः, पुनस्तदनन्तरं चिन्ति-
तवान् ध्यातवान् । तदेवोपपादयति—अयमिति । उद्भासिताः संदासा याः प्रभाः द्युतयः ताभिः भास्वरो
विशेषेण दीप्तिमान् भगवान् ऐश्वर्यवान् भानुः सूर्यः, दिवसश्रियः वासरलक्ष्म्याः रशनामणिरिव काञ्ची-
दामरत्नमिव नभस्तलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यभागम् अलङ्करोति भूययति, मध्याह्नः सञ्जात
इत्यर्थः । इह जात्युपेक्षा ।

परीति । परिश्रान्तः खिञ्चश्च अयमिन्द्रायुधः अयमश्वः । तत्तावत् एनम् इन्द्रायुधम्, आगृहीता
मुखेन घृता भक्षितः इत्यर्थः, कतिपये कियन्तो दूर्वाप्रवालानां शतपर्वपल्लवानां कवला प्रासा येन तं
तादृशम्, कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनागिन सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे पर्वतनिर्द्धरे सरिदम्भसि नदीजले वा,
आदौ स्नातम् अवगाहनीकृतं पश्चात् पीतम् उदकं जलं येन तं तादृशम् अतएव अपनीतः दूरीभूतः श्रमः
कलमो यस्य तं तादृशम् ।

इतीति । चिन्तयित्वा विचार्य सलिलं जलम् अन्विष्यन् मार्गयिष्यन् मुहुर्मुहुः वारंवारम् इतस्ततः

पीछे मनुष्य-रहित वन एवं उसके उस पार ही कैलास पर्वत है, यह वही कैलास पर्वत देखने में आ रहा है । अत
एव इस समय मुझे अकेला ही इधरसे लौट कर, अपने से ही सम्भावना (विवेचना) कर-करके केवल दक्षिण दिशा
का अवलम्बन कर उसकी ओर चलना चाहिए, 'अपने से किये हुए दोषोंका फल निश्चय अपने आप ही भोगना
पड़ता है' इस प्रकार मन ही मन स्थिर करके बाएँ हाथसे लगाम खोंचकर उसने घोड़ेको लौटाया (मोड़ा) ।

घोड़ेको मोड़कर पुनः सोचने लगा कि—'प्रखरं किरणसमूहसे अत्यन्त दीप्तिमान् यह सूर्यदेव, इस समय
दिन-लक्ष्मीके काञ्चीदाम (मेखलामणि) के समान-आकाशके मध्यभागको अलङ्कृत करता है । यह इन्द्रायुध
भी अधिक परिश्रान्त हो (थक) गया है, अत एव इसको थोड़ा सा दूर्वापल्लवकी घास खिला कर, किसी सरोवर
(तालाव) में किवा पत्थरके झरनेमें, अथवा नदीके जलमें स्नान करा, पानी पिला, इसकी थकावट दूर कर और
स्वयं भी जलपान कर किसी वृक्षके नीचे छायामें कुछ देर विश्राम (आराम) कर उसके बाद जाऊँगा' । इस
प्रकार विचार कर जलके अन्वेषणमें वारम्बार इधर-उधर दृष्टिपात कर वह विचरण करता हुआ आगे बढ़ा ।

१. ....चलित.... । २. ....तुरङ्गश्च, तुरगश्च । ३. कचित् नभस्तलेति पदं न विद्यते । ४. अन्विषमाणः,
अन्वेषमाणः. अन्वेषयन् ।

पर्यटन् नलिनीजलावगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य च महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः^१ पङ्कपटलैरार्द्राकृतम्, करावकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः^२ कमलकलापैः कम्पा-
षितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवालप्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, वहलितैश्च कुसुद-कुवलय-कह्लार-कुड-
मलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्, उत्खातैश्च सकर्दमैः^३ शालुककन्दैराकीर्णम्, खण्डितैश्च कुसु-
मस्तवकशीरैर्घनपल्लवैराच्छादितम्, आलूनाभिश्चकुसुमोपविष्टोल्लसत् षट्पदाभिर्वनलताभि-
राकुलितम्, अभिनवकुसुम-परिमलवाहिना च तमालपल्लवरसश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं
मार्गमद्राक्षीत् ।

समन्तात् दत्तदृष्टिः पर्यटन् परिभ्रमन् चन्द्रापीडः मार्गमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । कमलयुक्तसरोवरस्य
जले सलिले अवगाहनात् विलोडनात् परम् उत्थितस्य निःसृतस्य ।

‘नलिनी पद्मिनी पद्म-स्थोम-सिन्धु-सरोवरे । नलिकायां च नलिनी’ इति विश्वः ॥

अचिरात् स्वल्पकालात् अपक्रान्तस्य अपसृतस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वन-
गजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणद्वारा उत्थापितैः ऊर्ध्वं नीतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैः आर्द्राकृतं विलम्बि-
कृतम् इत आरभ्य द्वितीयैकवचनान्तपदानि मार्गमित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । करावकृष्टैः शुण्डाभिरा-
कृष्यानीतैः मृणालमूलानि विसमूलानि च नालानि च तैः सह वर्तमानैः कमलकलापैः पद्मसमूहैः
कम्पाषितं कर्तुरितं विचित्रीकृतमित्यर्थः । सर्वत्र चकाराणाम् अपि चेत्यर्थो ज्ञेयः । आर्द्राद्रैः तत्त्वणोत्तो-
लनादतिशयेन सलिलविलम्बैः, शैवालप्रवालैः शैवालकिसलयैः श्यामलिताः कृष्णवर्णीकृताः उद्देशाः स्था-
नानि यस्य तं तादृशम् । उद्दलितैः अवमृष्टोर्ध्वं नीतैः, कुसुदानि श्वतोत्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि,
कह्लारानि सौगन्धिकानि तेषां कुडमलः मुकुलैः, अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं रक्षितम् । ‘नीलोत्पलं
कुवलयम्,’ ‘सौगन्धिकं तु कह्लारम्,’ ‘कुडमलो मुकुलोऽस्त्रियाम्,’ इति चामरः । उत्खातैः उत्पादितैः
सकर्दमैः पङ्कसहितैः, शालुककन्दैः उत्पलानां मूलैः आकीर्णं व्यासम् । ‘शालुकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः ।
इहाधिकपदस्वदोषनिरासाय कन्दपदं न देयम् । खण्डितैः त्रोटितैः कुसुमस्तवकशीरैः पुष्पगुच्छविचित्रैः
वनपल्लवैः अरण्यकिसलयैः आच्छादितम् आवृतम् । आलूनाभिश्चकुसुमाभिः कुसुमेषु पुष्पेषु उपविष्टा
मध्यवर्तिनः सन्तः उल्लसन्तः स्फुरन्तः षट्पदा भ्रमरा यासु ताभिस्तादृशीभिः वनलताभिः अरण्यव्रत-
तिभिः आकुलितम् आकीर्णम् । तथा अभिनवं सद्यः प्रस्फुटितं यत् कुसुमं पुष्पं तस्य परिमलं सौरभं
तत्सदृशगन्धमित्यर्थः, वहतीति तेन तादृशेन, तमालपल्लवस्य तापिच्छकिसलयस्य रसवत् श्यामेन
कृष्णवर्णेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक् सिक्तं सेवितम् । अन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

इह ‘अभिनवकुसुमपरिमलवाहिना’ इत्यत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तथा ‘तमालपल्ल-
वरसश्यामेन’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

इतनेमें सरोवरके जलमें स्नान कर थोड़े ही समय पहले गये हुए बड़े बड़े पहाड़ी हाथियोंके चरणोंसे चिह्नित और
कर्दम-समूह (कीचड़) से आर्द्र मार्ग उसे देख- पड़ा । वह सूँड़ से तोड़े गये मृणाल-मूल और नालदण्ड के साथ
कमलोंसे चितकबरा हो रहा था; अत्यन्त जलविलग्न (गीले) शैवाल-पल्लवसे उसका कुछ भाग श्यामवर्ण हो गया
था; तोड़ कर डालो हुई श्वेतकमल, कुसुद, नीलोत्पल और कह्लारके पुष्पोंकी कलियाँ मध्य मध्यमें फैली हुई थीं;
खोद कर डाले हुए कमल-कन्द कीचड़ सहित व्याप्त होकर पड़े थे; तोड़ कर डाले हुए पुष्पोंके गुच्छों से युक्त
जंगलके पत्तोंसे आच्छादित था; काट कर गिरायी हुई वनलताओंके पुष्पों पर भ्रमरगगं बैठ कर विलास कर रहे
थे एवं अभिनव पुष्पके समान सौरभवाही और तमाल-पल्लवके रसके समान श्यामवर्ण हस्तिगणके मदजलसे उस
मार्ग का सव-स्थान सिक्त था ।

१. अपक्रान्तस्य, अतिमहत्; गिरिचरस्य, २. चरणोत्थारितैः उत्सारितैः । ३. करिकलमकृष्टैः मृणा-
लनालैः । ४. कमलकुसुद... । ५. आखण्डितैश्च । ६. सारैः । ७. कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टोच्छ्वसत्,
कुसुमोपविष्टनिष्पिष्टो भ्रमत् । ८. वकुल कुसुम... । ९. सरस... ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्, उद्ग्रीवदृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरल-साल-सङ्गकी-प्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूल-कपिल-बालुकेन, शिलाबहुलतया विरलतृणोलपेन, वन-द्विप-दशन-दलित-मनः-शिला-धूलि-कपिलेन, आभङ्गिनीभिरुत्कीर्णभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदनमञ्जरी-मिर्जाटलीकृतशिलातलेन, अनवरत-गलद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्राकृतदृषदा, शिखर-स्रत-शिला-जतु-रसपिच्छलोपलेन, टङ्कन-हय-खुर-खण्डित-हरिताल-क्षोद-पांशुलेन, आखुनखरोत्खात-

उपजातेति । उपजाता जलादिचिह्नावलोकनादुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्का सम्भावना यस्य स तादृशः चन्द्रापीडः, तं मार्गं प्रतीपं प्रतिकूलं यथा स्यात्तथा अनुसरन् तदामिमुख्येन गच्छन्, कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन कञ्चित् अध्वानं गत्वा तरुषण्डं ददर्शत्यग्रिमेण सम्बन्धः । तमेव विशेषयितुमाह-उद्ग्रीवेति । उद्ग्रीवम् उन्नतकन्धरं यथा स्यात्तथैव दृश्येद्गुग्गुलु-द्रुम-द्रवाद्राकृतदृषदा, उपरि उपरिभागे छत्रमण्डलस्य आतपत्रावरणवलयस्य आकार इव आकारो येषां तैस्तादृशैः सरलसालसङ्गम्यः स्वनामप्रसिद्धपर्वतीयवृक्ष-विशेषाः प्राया बहुला येषु तैस्तादृशैः, अविरलैः सान्द्रैरपि निःशाखतया शिखरपर्यन्तशाखारहिततया कारणेन, विरलैः असान्द्रैरिव उपलक्ष्यमाणैः अवलोक्यमाणैः पादपैः वृक्षैः उपेतैः युक्तेन ।

‘इह ‘उपरिच्छन्नमण्डलाकारैः’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः । ‘विरलैरिव’ इत्यत्र च गुणोत्प्रेषालङ्कारः ।

स्थूलेति । स्थूलाः पृथुलाः कपिलाः पिङ्गलवर्णाश्च बालुकाः सिकता यत्र तेन तादृशेन ।

शिलेति । शिलाबहुलतया पाषाणाधिकतया कारणेन, विरला अल्पाः, तृणानि उलपा विस्तीर्णा लताश्च यत्र तेन तादृशेन । ‘लता प्रतानिनी वीरुद् गुहिमन्युलप इत्यपि’ इत्यमरः ।

वनेति । वनद्विपाः वन्यहस्तिनः तेषां दशनैर्दन्तैः दलिता महिता या मनःशिलाः पर्वतीयधातु-विशेषास्तासां धूलिभिः रेणुभिः कपिलेन पिङ्गलवर्णेन ।

आभङ्गीति । आ समन्तात् भङ्गो विविधभङ्गिरात्ममस्तीति तामिस्तादृशीभिः, अत एव उत्कीर्णाभिरिव प्रस्तरं सन्तचय रचिताभिरिव विद्यमानाभिः, पत्रभङ्गवत् गण्डस्थलादौ पत्रलतादिचिह्नवत् कुटिलाभिर्वक्त्राभिः, पाषाणभेदनानां तन्नामकवृक्षविशेषाणां मञ्जरीभिः वल्लरीभिः जटिलीकृतानि विषमितानि शिला-तलानि प्रस्तरयोरन्तराणि यस्य तेन तादृशेन । ‘पाषाणभेदनः (पुं) वृक्षविशेषः’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

इह ‘उत्कीर्णभिरिव’ इत्यत्र क्रियोरपेक्षा, ‘पत्रभङ्गकुटिलाभिः’ इत्यत्र लुप्तोपमा, अनयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण स्थितत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं गलङ्गिः स्रवङ्गः गुग्गुलुद्रुमाणां पलङ्कपवृक्षाणां द्रवा निर्यासाः तैः आर्द्राकृताः क्लिबोक्ता दृषदः प्रस्तरा यत्र तेन तादृशेन ।

शिखरेति । शिखरात् सानोः स्रतेन च्युतेन शिलाजतुरसेन तत्संज्ञकगिरिजघातुद्रवेण पिच्छला विजिला उपलाः पाषाणा यत्र तेन तादृशेन ।

टङ्कनेति । टङ्कनानि प्रस्तरदारकास्त्राणीव ये हयानां तुरगाणां खुराः शफाः तैः खण्डितानां शकली-कृतानां चूर्णितानामित्यर्थः, हरितालानामालानां क्षोदैश्चूर्णैः पांशुलं रेणुमयं तेन तादृशेन । ‘टङ्कः पाषाणदारणः’, पिञ्जरं पीतनं तालमालकं हरितालकं’ इति चामरः ।

आख्विति । आखूनां मूषकाणां नखरैर्नखैः उत्खातेभ्यः उत्खनितेभ्यो विलेभ्यो विवरेभ्यो विप्रकी-

उस मार्गको देखकर समीपमें जलाशयका अनुमान करके वह सामने ही जाने लगा और कैलास पर्वतके नीचे होकर तलहटीमें पहुँच गया । उस स्थानमें देखता है कि—सरल, साल और सल्लकीके वृक्ष अधिक परिमाणमें लगे हुए हैं । वे इतने ऊँचे हैं कि गर्दन ऊपर उठानेसे ही देख पड़ते हैं । एवं ऊपरके भागमें छत्रके समान मण्डलाकार और सघन होनेपर भी शाखायें (टहनियाँ) न होनेसे, वे विरल रूपसे दीख पड़ते हैं । उस स्थान का बालुकामय प्रदेश (रेती) मोटा और पिङ्गलवर्ण है । अधिक प्रस्तर होनेके कारण उस स्थानमें थोड़े ही घास और तृण आविर्भूत होते हैं । वन्य हस्तिगणके दन्त द्वारा चूर्णित (टूटी हुई) मैनसिलकी धूलसे वह स्थान पिङ्गल वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके समान, कुछ वर्ण (धूसर ?) हो गया है । चारों ओर मुड़ी हुई—और उत्कीर्ण—सी प्रतीत होती—पत्रलतादि चिह्नके समान, कुछ टेढ़े, पाषाण-भेदन वृक्षकी मञ्जरीयों उसकी शिलाओंके मध्यके छेदोंमें एकत्रित पड़ी हैं । निरन्तर (रात्रि-

१. ...जलाशय उपजातजलाशङ्कश्च । २. उद्ग्रीव । ३. शिलातलबहुलतया । ४. पाषाणभङ्ग ।

५. शिलान्तरेण । ६. टङ्कनखरखुर ।

४ का.

बिल-विप्रकीर्ण-काञ्चनचूर्णेन, सिकता-निमग्न-चमर-कस्तूरिका-मृगी-खुर-पङ्क्तिना, संशीर्ण-रङ्ग-रत्न-रोम-प्रकर-निचितेन, विषम-शिलाच्छेदोपविष्ट-जीवञ्जीवक-युगलेन, वनमानुष-मिथुनाभ्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपाषाण-परिमलामोदिना, वेत्रलताप्रतानप्ररूढवेणुना कैलासतलेन, कञ्चिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे जलमारालसं जलधर-व्यूहमिव बहुल-पक्ष-क्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुषण्डं ददर्श । तच्च सम्मुखादागतेन कुसुमं रजः-कषायामोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दनरस-स्पर्शेन आलि-

णानि विचित्रानि काञ्चनचूर्णानि सुवर्णधूलयो यत्र तेन तादृशेन ।

सिकतेति । सिकतासु बालुकासु निमग्ना ब्रूहिता चमराणां मृगविशेषाणां कस्तूरिकाहरिणीनाञ्च खुरपङ्क्तिः खुरलचमपङ्क्तिर्यत्र तेन तादृशेन । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगमेदयो' इति मेदिनी ।

संशीर्णेति । संशीर्णेन शरीरात् पतितेन रत्नकृणां रत्नकानाञ्च मृगविशेषाणां रोमप्रकरेण लोमजालेन निचितं व्याप्तं तेन तादृशेन । रमते रज्यत इति वा रङ्गः मृगश्चादिश्चात् (उ० १।३७) साधुः ।

'कृष्णसाररुक्म्यङ्कुरकुशवरौहिषाः । गोकर्णपृष्ठतैर्गोहिताश्चमरो मृगाः ॥' इत्यमरः ।

केचित्तरङ्कति गच्छतीति रङ्कुरित्याहुः, तत्र रङ्किधातोर्धातुपाठेऽदर्शनात् ।

विपमेति । विपमेषु नीचोच्चेषु शिलाच्छेदेषु पाषाणखण्डेषु उपविष्टानि आसीनानि जीवञ्जीवक-युगलानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि यत्र तेन तादृशेन, जीवं प्राणिनं जीवयति विपनाशनेनेति जीवञ्जीवकः, कर्त्तरि ण्वुल् । 'जीवञ्जीवश्चकोरकः' इत्यमरः, 'जीवञ्जीवः खगान्तरे । द्रुममेदे चकोरे च' इति च हैमः ।

वनेति । वनमानुषाणां मनुष्याकृतिसदृशाकारवनचारिविशेषाणां मिथुनैर्दम्पतिभिः अभ्यासितानि आश्रितानि तटगुहामुखानि पर्वतीयगङ्गारङ्गराणि यत्र तेन तादृशेन ।

गन्धपाषाणेति । गन्धपाषाणानां गन्धकानां परिमलेन सौगन्धेन आमोदिना आह्लादविधायिना 'गन्धारमनि तु गन्धकः' इत्यमरः । वेत्रलतानां वेत्रवल्लीनां प्रतानेषु समूहेषु प्ररूढा उत्पन्ना वेणवो वंशा यत्र तेन तादृशेन कैलासतलेन रजताद्रयधोभागेन ।

कञ्चिदिति । कञ्चिदध्वानं कियन्तं मार्गं गत्वा तस्यैव पूर्वोक्तस्यैव कैलासशिखरिणः रजताद्रेः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ऐशान्यां जलधरव्यूहं मेघसमूहमिव, तथा बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य क्षपायाः त्रियामायाः पुञ्जीकृतं राशीकृतम् अन्धकारं तामिस्रमिव, सान्द्रतया गाढश्यामरूपमित्याशयः । अस्यायतम् अधिकस्थानव्यापि, तरुषण्डं वृक्षसमूहं ददर्श अवलोकयामास ।

इह औतोपमयोर्मिथो नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वात् संस्मृतिरङ्कारः ।

तच्चेति । सम्मुखागतेन अभिमुखायातेन कुसुमरजसां पुष्पपरागाणां कषायैः सुगन्धिभिः आमोदिना आनन्दविधायिना, जलसंसर्गेण सलिलसम्बन्धेन । शिशिरः शीतलः तेन तथोक्तेन, शीकरिणा सलिलबिन्दुमता, तथा चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य स्पर्श इव स्पर्शो यस्य तेन तादृशेन, जलतरङ्गमारुतेन जलतरङ्ग-

न्दिब) पिबलते गुग्गुलुवृक्षके रससे उसके प्रस्तर आर्द्र हो गये हैं । चोटीमेंसे गिरते शिलार्जातके रससे उसकी शिलाएँ चिक्कण हो गई हैं । पाषाण-विदारक अस्त्रके समान कठिन घोड़ोंके टांपोंसे विदीर्ण हरितालके रेणुसे वह धूलिमय (मलिन) हो गई है । मूषकोंके नखोंसे खोदे विलोंके अन्दर वहाँ सुवर्ण-रज विकसित है । उसकी बालुका-राशि (रेत) के ऊपरमें चमर और कस्तूरी मृगोंके पैरोंके निशान हो रहे हैं । रङ्गमृग और रत्नक (कस्तूरी मृग) के गिरे रोमोंके गिरनेसे वह स्थान व्याप्त हुआ है । उसकी ऊँची-नीची प्रस्तरखण्डों (चट्टानों) पर बहुतरे चकोर पक्षियोंके जोड़े बैठे हैं । पर्वत-शुक्राओंके द्वारमें बहुसंख्यक वन-मानुषके जोड़े रहते हैं । सुगन्धि-पाषाणका सौरभ आता है और वेंतकी बेलोंके प्रतानमें वाँस उगे हैं । चन्द्रापीड उस कैलासपर्वतकी तलहटी हाँवार कुछ मार्ग अतिक्रमण कर उस कैलासपर्वतके ही पूर्वोत्तर कोणमें जलके भारसे मन्थर मेघसमूहके समान एवं कृष्णपक्षकी रात्रियोंकी एकत्रित हुई अन्धकारसमूहके समान कृष्णवर्ण, बहुस्थानव्यापी और पुञ्जीकृत वृक्षोंका मण्डप देखा । फूलोंके परागसे सुगन्धित जलसंस्पर्शसे शीतलबिन्दुवाही एवं चन्दनरसके समान शीतलस्पर्शी सम्मुखसे

१. अवकीर्ण... । २. चमरक... । ३. संकीर्णजीर्णरङ्ग, सङ्कीर्णशङ्क, सङ्कीर्णरत्नक... । ४...प्रता-
नवताप्ररूढ... । ५. जलमारालसजल... । ६. बहुलक्षपा... । ७. विविधतरुषण्डम् । ८. तत्र... । ९. सम्मुखा-
गतेन । १०. कुसुम... । ११. शिशिरशीकरिणा । १२...रससमस्पर्शेन ।

ज्वलमान इव जलतरङ्गमारुतेन, कमलमधुपानमत्तानाञ्च ओन्नहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश' ।

प्रविश्य च तस्य तरुषण्डस्य मध्यमागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभूमिगृहमिव वसुन्धरादेव्याः, निर्गमन-मार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अघातमिव जलाकारं गगनतलस्य, कैलासमिव, द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातपमिव रसतामुपेतम्, हरादृहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवन-पुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थितम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्य-

वायुना आलिङ्ग्यमान इव, कमलस्य पद्मस्य यन्मधु रसस्तस्य पानेन आस्वादेन मत्तानाम् उत्कटानां कलहंसानां कादम्बानां ओन्नहारिभिः मधुरतया कर्णाकर्षकैः कोलाहलैः कलकलैः आहूयमान इव आह्वानविषयीक्रियमाण इव च सन् सत् तरुषण्डं प्रविवेश प्रवेशं कृतवान् ।

इह 'आलिङ्ग्यमान इव' इत्यत्र 'आहूयमान इव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

प्रविश्येति । किञ्चेति चार्थः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा तस्य तरुषण्डस्य मध्यमागे अन्तरालप्रदेशे 'अच्छोद' नाम सरो दृष्टवानिति वच्यमाणया दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयान्तनि पदानि 'अच्छोदं नाम सरः' इत्यस्य विशेषणानि । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः त्रिभुवनत्रयः मणिदर्पणमिव रत्नादर्शमिव निर्मलतया समस्तप्रतिबिम्बग्रहणात् । वसुन्धरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव भूगर्भगतं स्फटिकमयं भवनमिव स्वच्छत्वात् । सागराणां समुद्राणां निर्गमनमार्गमिव पातालाद् भूतले निःसरणमार्गमिव विपुलत्वादतलस्पर्शत्वाच्च । दिशां हरितां निस्यन्दमिव द्रवीभूय प्रस्रवणमिव विशदत्वात् गगनतलस्य नभस्तलस्य जलाकारं सलिलरूपम् अवतारमिव अवतीर्णमिव स्वच्छत्वादेव । द्रवतां रसताम् आपन्नं प्राप्तं कैलासं तन्नामक-रजताद्रिशिखरमिव निर्मलत्वात् । विलीनं द्रवीभूतं तुषारगिरिं हिमाचलमिव शीतलत्वात् । रसतां सलिलताम् उपेतं प्राप्तं चन्द्रस्य आतपं कान्तिमिव विशदशीतलश्वेतत्वात् । जलभूतं हरस्य महेश्वरस्य अदृहासं विपुलहास्यमिव श्वेतत्वात् । अत्यधिकशुभ्रवसूचनाय हरपदम् । सरोरूपेण कासाररूपेण अवस्थितं-कृतावस्थानं, त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य पुण्यराशिमिव-श्रेयःपुञ्जमिव पवित्रत्वात् । सलिलाकारेण जलस्वरूपेण परिणतं तद्रूपतामापन्नं वैदूर्यगिरिजालमिव वैदूर्यरत्नपर्वतसमूहमिव स्वच्छत्वात् । नूतनजलदगर्जनाद् विदूरभूमौ कानिचिद् रत्नानि आयन्ते तान्येव हि वैदूर्याणीत्यभिधीयन्ते । महाकविकालिदासास्तु कुमारसंभवे—

'विदूरभूमिर्नवमेव शब्दादुन्निभया रत्नशलाकयेव'

इत्याहुः । तथा द्रवीभूय रसीभूय एकत्र एकस्मिन् स्थले निस्यन्दितं निर्गलितं शरदभ्रवृन्दं शरत्सामयिकजलदसमूहमिव निर्मलत्वात् । शरत्समय एव हि मेघानां नैर्मल्यं अवतीरयेत्तद्वननाय शरत्पदम् । प्रचेतसो वरुणस्य आदर्शभवनमिव दर्पणमयजिह्वेतनमिव प्रतिबिम्बपतनात् 'प्रचेता वरुणः पाशो' इत्यमरः ।

आगत, जलतरङ्गोंका वायु मानो उसका आलिङ्गन करने लगा हो, और कमल-मधु पान कर मत्त हुआ कलहंसों का समधुर (ओन्नहारी) कोलाहल मानो उसको आह्वान करता हो—इस प्रकार चन्द्रापीड ने उस वृक्ष-मण्डप में प्रवेश किया ।

प्रवेश करते ही मण्डप के मध्यमें एक अत्यन्त मनोहर लोचनोंको प्रफुल्लित करनेवाला—'अच्छोद' नामका सरोवर देखा । वह त्रैलोक्यलक्ष्मी के मणिमय दर्पण के समान, पृथिवीदेवों के भूतलान्तर्गत स्फटिकमय गृह (तैलाने) के समान, पातालसे सब समुद्रोंके भूतलमें निर्गमन-मार्गके समान, दिशाओंका जलरूपमें होकर झरनोंके समान, आकाशके जलाकारमें अवतारग्रहण करनेके समान, तरलता प्राप्त (गले हुए) कैलास पर्वतके समान, द्रवीभूत हिमालयके समान, जलताको प्राप्त हुए चन्द्रमाके प्रकाशके समान, शङ्करके जलीभूत अदृहासके समान, सरोवरके रूपमें त्रैलोक्यके पुण्यसमूहके समान, जलाकारके रूपमें परिणत वैदूर्यमणिके पर्वतसमूहके समान, द्रवीभूत होकर

१. विवेश । २. वसुधादेव्याः । ३. जलनिर्गमन । ४. अंशवतारमिव गगनतलस्य, अवतारमिव जलाकारम्, अंशवतारं जलाकारम् ।

न्दितम्, आदर्शभवनमिव' प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिण-
लोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्ता-
न्ततया रिक्तमिबोपलक्ष्यमाणं, अनिलोद्धूतजलतरङ्ग-शीकर-धूलि, जन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
रक्षमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तः प्रविष्टं सकाननं-शैल-नक्षत्र-ग्रहचक्रवात्
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमित्र बिभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च शतशो
भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जन-क्षोभ-चलितचूडामणि-चन्द्रखण्डच्युतेनाभूतरसेन जल-

इह 'निस्यन्दमिव दिशाम्' इत्यत्र 'अवतारमिव जलकारं गगनस्य' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।
'तुषारगिरिमिव विलीनम्' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेचालङ्कारः । अवशिष्टेषु च जात्युत्प्रेचालङ्कारो ज्ञेयः ।

स्वच्छेति । स्वच्छतया निर्मलत्वेन हेतुना, मुनिमनोवृत्तिभिः ऋषिचित्तवृत्तिभिः निर्मितमिव रचित-
मिव तासामप्यतिनिर्मलत्वादित्याशयः । सज्जनानाम् आसन्नानां गुणैः सत्यदयार्जवादिभिः, हरिणलोचन-
प्रभाभिरिव मृगनेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलांशुभिः मौक्तिककिरणैः निर्मितमिवेति सम्बन्धः । इह चतसृ-
णामपि क्रियोत्प्रेचाणां परस्परं नैरपेक्षयेन विद्यमानत्वात् संसृष्टिरलङ्कारः ।

आपूर्णंति । आपूर्णः सलिलैः सम्पूर्णः पर्यन्त उपर्यवशिष्टसीमा यस्य तत्तथोक्तं सद्यपि, अन्तरभ्यन्तरे
स्पष्टं स्फुटं यथा स्यात्तथा दृष्टा अवलोकिताः सकलवृत्तान्ताः प्रतिबिम्बभावेन वृक्षवल्लीस्पन्दनादिक्रियाः,
यद्वा अधःस्वशुक्तिसंस्कृतादिपदार्था यत्र तत्तादृशं तस्य भावस्तथा तथा कारणेन, रिक्तं जलशून्यमिव
उपलक्ष्यमाणम् अवलोक्यमानम् । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अनिलेति । अनिलेन वायुना उद्धूतानाम् उरपादितानां जलतरङ्गाणां सलिलकल्लोलानां शीकरधूलि-
भ्योऽम्बुकण्ठेभ्यो जन्म उत्पत्तिः येषां तैः तादृशैः, सर्वतः समन्तात् संस्थितैः विद्यमानम् इन्द्रचापसहस्रैः
इन्द्रधनुःसमूहैः रक्षमाणमिव त्रायमाणमिव । इहापि क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । तज्जलविन्दुषु सूर्यरश्मिप्राप्तेन
तेषामिन्द्रधनुर्वद्विविधवर्णतयाऽवलोक्यमानत्वादियमुत्प्रेक्षेत्यवधेयम् ।

प्रतिभेति । नारायणं विष्णुमिव, उद्भिन्नानि प्रस्फुटितानि पङ्कजानि कमलानि यत्र तेन तथोक्तेन
उदरेण अभ्यन्तरप्रदेशेन, नारायणपक्षे तु उद्भिन्नम् उत्पन्नं पङ्कजं ब्रह्मकमलं यस्मात्तेन तथाक्तेन उदरेण
कुचिणा करणेन, प्रतिमानिभेन प्रतिबिम्बव्याजेन अन्तःप्रविष्टम् अन्तर्लीनं, काननानां वनानां शैलानाम्
अचलानां नक्षत्राणां तारकाणां ग्रहाणां सूर्यप्रभृतीनाञ्च चक्रशैलेन मण्डलेन सहैति सकाननशैलनक्षत्रग्रह-
चक्रवात् त्रिभुवनं त्रिलोकं बिभ्राणं धारयदिव पक्षे धारयन्तम् । सोऽपीत्थं त्रिभुवनं बिभर्ति ।

इह 'नारायणमिव' इति श्रौतोपमा, सकाननेत्यादि... बिभ्राणमिवेति सापह्वा प्रतीयमाना क्रियो-
त्प्रेचा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसन्नैति । अपि च, जलेन सलिलेन चालितस्य धौतस्य वामाङ्गस्य गिरिजारूपशरीरवामाङ्गस्य कपो-
लात् गण्डात् गलितं च्युतं लावण्यप्रवाहं सौन्दर्यधारां अनुकरोतीति तेन तादृशेन, आसन्नात् समीपव-
त्तिवः कैलासात् अवतीर्णस्य उत्तरतस्य भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोः शङ्करस्य शतशोऽनेकवारं मज्ज-

एक स्थानमें गिरे हुए शरत्कालीन मेघसमूहके समान एवं वरुणके दर्पणमय गृहके समान देखनेमें आ रहा था ।
अत्यन्त स्वच्छ होनेके कारण वह सरोवर ऐसा प्रतीत होता था मानो तपस्वियोंके मनका, सज्जनोंके सद्गुणोंका,
हरिणोंकी नयन-कान्तिका और मोतियोंकी किरणोंका ही निर्माण किया हुआ हो । जलसे परिपूर्ण होनेपर भी
उसके अभ्यन्तरकी सब वस्तु स्पष्ट दिखलाई देती थी जिससे वह जलशून्य सा प्रतीत होता था । वायुसे उछलती
हुई जलतरङ्गके विन्दुओंमें सूर्यके किरण पतित होनेसे सब दिशाओंमें से एकत्रित हुए मानो हजारों इन्द्रधनुष
उसकी रक्षा करते थे । उस सरोवरके भीतरमें बहुतेरे कमल खिले हुए थे एवं वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहोंसे युक्त
समस्त त्रिभुवन प्रतिबिम्बके बहानेसे उसके भीतरमें प्रवेश किये थे, अतएव नारायण (विष्णु) जिस प्रकार
उत्पन्न-पञ्च-समन्वित उदर द्वारा वन, पर्वत, नक्षत्र और ग्रहणोंसे युक्त त्रिभुवन धारण करते हैं उसी प्रकार
अच्छोद सरोवर ने भी मानो त्रिभुवन धारण किया था । भगवान् शङ्कर, निकटवर्ती कैलासपर्वतमेंसे उतरकर बार-

१. आदर्शमिव, आदर्शभवनमिव । २. समुपस्थितैः, समुत्थितैः । ३. ...प्रविष्ट । ४. ...सजलचक्रका-
नन... , सकलकानन... ।

क्षालित-वामार्द्ध-कपोल-गलित-लावण्य-प्रवाहानुकारिणा सम्मिश्रितजलम्, उपकूल-तमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमान-रसातल-द्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिद्वियमाण-नीलोत्पल-वन-गहनम्, असकृत्-पितामह-परिपूरित-कमण्डलु-परिपूरितजलम्, अनेकशो बालखिल्य-कदम्बक-कृत-सन्ध्योपासनम्, बहुशः सलिलावतीर्ण-सावित्रीभग्न-देवतात्तर्चन-कमलम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, नोन्मज्जनाभ्यां यः चोभः सञ्चलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन चलितात् कम्पितात् चूडामगिरूपात् चन्द्रखण्डात् शशिखण्डात् व्युत्तेन गलितेन अमृतरसेन पीयूषद्रवेण संमिश्रितानि संमिलितानि जलानि यस्य तत्तादृशम् ।

इह तथाविधामृतरसेन तज्जलानां मिश्रणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

उपकूलेति । उपकूलं कूलनिकटवर्तिनां तमालवनानां तापिच्छारण्यानां प्रतिबिम्बैः प्रतिच्छाद्यैः अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि अभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशायेषां तैः तादृशैः, अत एव दृश्यमानम् अवलोक्यमानं रसातलस्य द्वारं येषु तैः तादृशैरिव विद्यमानैः सलिलप्रदेशैः जलस्थलैः गम्भीरतरम् अत्यन्तगम्भीरम् अन्धकारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यदि अतीव निम्नम्) अवलोक्यत इत्यभिप्रायः ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, रसतलद्वारावलोकनोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

दिवापीति । दिवाऽपि दिवसेऽपि उपजातनिशाशङ्कः उत्पन्नरात्रिविभ्रमैः, तमालवनप्रतिबिम्बान्ध-न्धकारितमध्यप्रदेशादित्याशयः, चक्रवाकानां कोकानां मिथुनैर्द्वन्द्वैः परिद्वियमाणं परित्यज्यमानं नीलोत्पलवनम् इन्दीवरखण्डमेव गहनं सान्द्रप्रदेशो यस्मिन् तत्तादृशम् ।

इह दिने रात्रिभ्रमाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः, नीलोत्पलवनपरित्यागसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, तथा वनगहनशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपाततः पुनरुक्तताऽवगमात् अनन्तरञ्च गहनशब्दस्य सान्द्रार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

असकृदिति । असकृद् बहुवारं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितः भूतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परिपूनानि पवित्रीकृतानि जलानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् । तत्कमण्डलोत्तीर्थरूपत्वेन पूतस्पर्शत्वादित्याशयः ।

अनेकश इति । बाल एव कुन्तल एव खिल्यः प्रतिबन्धको येषां ते बालखिल्याः अङ्गुष्ठपर्वपरिमित-शरीराः षष्टिसहस्र ६०००० मुनिविशेषाः, तेषां कदम्बकेन समूहेन कृता विहिता सन्ध्योपासना यस्मिन् तत्तादृशम् ।

बहुश इति । बहुशः अनेकशः सलिले जले अवतीर्णया उत्तीर्णया सावित्र्या ब्रह्मपत्न्या भग्नानि (उन्मूलितानि) श्रोतितानि देवतात्तर्चनस्य सुरपूजनस्य कमलानि पङ्कजानि यत्र तत्तादृशम् ।

सहस्रशः सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहः तस्य ज्ञानेन अवगाहनेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् ।

म्भार यहाँ डुबकी मारनेके क्षोभसे चलायमान हुए मस्तकस्थित चन्द्र-खण्डसे निकलता अमृतरस, जल प्रक्षालित पार्वतीके कपोलसे निःसृत लावण्य-प्रवाहका अनुकरण करता हुआ उसके जलके साथ मिश्रित था । तीर के निकट-वर्ती तमाल-वनका प्रतिबिम्ब गम्भीर जलके भीतर पड़कर अन्धकार से व्याप्त कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि मानो पातालके द्वार को दिखा रहा है । इस प्रकार का अन्धकार होनेसे दिनके समयमें भी चक्रवाकदम्पति-गण को रात्रि का भ्रम उत्पन्न करता था, अत एव वे उसके नील-कमलके गहन वन को परित्याग करते थे । ब्रह्माने बारम्बार अपना कमण्डल भर कर उसके जलको पवित्र किया था । बालखिल्य मुनियोंके झुण्डने अनेकवार उसके जलमें सन्ध्योपासन किया था । सावित्रीदेवीने जलमें उतर कर अनेकों बार देवताओं की पूजाके लिए कमल तोड़े थे । सप्तर्षिगणने हजारोंबार स्नान कर उसका जल पवित्र किया था । सिद्धगणकी क्रियाएँ भी सदा कल्प-तोड़े थे ।

१. लावण्यानुकारिणा, मिश्रितजलम् ।

२. गम्भीरतरम् ।

३. परिपूरितजलम् ।

४. ...देवार्चन-

कमलसदृशम् ।

सर्वदा सिद्ध-वधू-धौत-कल्पलता-वल्कल-पुण्यीकृतोदकम्^१, उदकक्रीडादोहदागतानाञ्च गुह्यके-
श्वरान्तःपुरकामिनीनां मकरकेतु-चापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्त्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिल-
लम्, कचिद्वरुण-हंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्^२, कचिद्दिग्गजमज्जन-जर्जरित-जरन्मृणालदण्डम्,
कचित् त्र्यम्बक-वृषभ-विषाण-कोटि^३-खण्डित-तट-शिलाखण्डम्, कचिद्यममहिष-शृङ्ग-शिखर-
विक्षिप्त-फेन-पिण्डम्, कचिदैरावत-दशन-मुसलै-खण्डित-कुमुद-षण्डम्, यौवनमिवोत्कलि-
काबहुलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयालङ्कृतम्, महापुरुषमिव प्रकट-मीन-मकर-कूर्म-
काबहुलम्,

सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वधूभिः अङ्गनाभिः धौतैः चालितैः कल्पल-
तावल्कलैः मन्दारव्रततिवल्कैः पुण्यीकृतानि पवित्रीकृतानि उदकानि सलिलानि यस्य तत्तादृशम् ।

उदकेति । उदकक्रीडादोहदेन जलक्रीडाभिलाषेण आगतानां प्राप्तानां गुह्यकेश्वरस्य कुबेरस्य अन्तः-
पुरकामिनीनाम् अवरोधस्त्रीणां मकरकेतोः कामस्य चापचक्रस्य मण्डलीकृत (आरोपित) धनुषः आकृति-
राकारो येषां तैः तादृशैः, अतिविकटैरत्यन्तगभीरैः आवर्त्तो वर्तुलस्वरूपप्यामस्तीति तैः तादृशैः, नाभि-
मण्डलैः तुन्दकूपिकासमूहैः आपीतानि अन्तर्गतीकृतानि सलिलानि जलानि यस्य तत्तादृशम् । इहाथो-
पमालङ्कारः ।

इचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसः हंसैस्तद्वाहनमरालैः उपात्ता गृहीताः कमल-
वनस्य पद्मविपिनस्य मकरन्दा मधूनि यत्र तत्तादृशम् ।

इचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेन अवगाहनेन जर्जरिताः क्षिन्न-
भिन्नाः जरन्तः बहुकालावस्थानेन स्वयं जीर्णाः मृणालदण्डा विसदण्डा यत्र तत्तादृशम् ।

इचिदिति । त्र्यम्बकवृषभेण महेश्वरोद्यगा विषाणकोटिभ्यां शृङ्गाग्रभागाभ्यां खण्डिताः त्रुटिताः तट-
शिलाखण्डाः तीरप्रस्तरखण्डा यस्य तत्तादृशम् ।

इचिदिति । यममहिषेण कृतान्तकासरेण शृङ्गयोः विषाणयोः शिखराभ्याम् अग्रभागाभ्यां विक्षिप्ता
मज्जनसमये विकीर्णाः फेनपिण्डाः डिण्डीरपुञ्जाः यत्र तत्तादृशम् ।

इचिदिति । ऐरावतेन हन्द्वाजेन, दशनौ दन्तौ मुसलौ इव दशनावेव मुसलौ वेति ताभ्यां खण्डितं
त्रोटितं कुमुदपण्डं कैरववनं यत्र तत्तादृशम् । इहोपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः । अच्योदसरोवरस्योक्तवि-
शेषणैः सुराणां विहारस्थानत्वमिति द्योतितम् ।

यौवनमिति । यौवनं तारुण्यसमयमिव उत्कलिका सञ्जातकुड्मला अनुरागोत्कण्ठाश्च यत्र तत्तादृशम् ।
'उत्कण्ठोत्कलिके समे' इत्यमरः ।

उदिति । उत्कण्ठितं प्रियजनवियोगेनोन्मनस्कं लोकमिव, मृणालवलयेन विससमूहेन अलङ्कृतं
भूषितम्, एकत्र कामतापादयत्र स्वभावादित्याशयः ।

महेति । महापुरुषं भाग्यशालिनं नृपादिमिव, प्रकटाः स्फुटमवलोक्यमाना, मीना मत्स्याः, मकरा

लताके वल्कल धोकर उसके जलको पवित्र किया था । जलक्रीडा की अभिलाषासे आई कुबेरके अन्तःपुरकी सुन्द-
रियोंके-कामदेवके मण्डलीकृत धनुषके समान वर्तुलाकार अतिगभीर और भँवर के समान स्वरूपवाले-नाभि
मण्डलों ने उसका जल पिया था । उस सरोवरके किसी-किसी स्थानमें वरुणके हंसगण कमलवनका मधुपान कर
रहे थे । किसी-किसी भागमें दिग्गजोंके खान करने के समयमें पके मृणालदण्ड छिन्न-भिन्न हो गए थे । किसी
किसी स्थलमें महादेवके बेलके सींगों के अग्रद्वारा तटकी शिलाएँ टूट गई थीं । कहीं-कहीं यम-महिषने ज्ञान
करनेके समयमें सींग के अग्रभागद्वारा फेन इतस्ततः फैला दिये थे । कहीं-कहीं ऐरावतके दन्त-रूपी मुसलसे
कुमुद-खण्ड टुकड़े-टुकड़े हो गए थे । यौवनकाल जिस प्रकार उत्कण्ठासे परिपूर्ण रहता है; वह सरोवर भी उसी
प्रकार उत्पन्न कलिकासे परिपूर्ण था । प्रिय विरहसे उत्कण्ठित व्यक्तिके समान वह सरोवर भी मृणाल-वलय (मृणा-
लके वलय; मृणाल-रूपी वलय) से अलङ्कृत था । महापुरुषके हाथ और पाँव में जिसप्रकार मत्स्य, मकर
(मगर), कछुप और चक्रके चिह्न स्पष्ट देखनेमें आता है उस सरोवरमें भी उसी प्रकार मत्स्य, मकर, कछुप,
चक्रवाक और सारस-पक्षिणी स्वरूपमें प्रकट थे । कात्तिकेयके चरित्रमें जिसप्रकार क्रौञ्च दैत्यके भार्याओंके विलापकी

१. पुण्योदकम् । २. हंसाक्रान्तविकचकमलवनषण्डम्, हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम्, हंसाप्रातकमलवन-
मकरन्दम् । ३. 'मृणालजालदण्डम् । ४. 'धवलवृषभविषाणकोदण्ड' । ५. 'मुषल' ।

चक्र लक्षणम्, षण्मुखचरितमिव श्रूयमाणकौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डु-धार्तरा-
ष्ट्रकुल-पक्ष-कृत-क्षोभम्, अमृतमथनसमयमिव तीरावस्थितै-शितिकण्ठ-पीयमानविषम्, कृष्ण-
बाल-चरितमिव तट-कदम्ब-शाखाधिरूढं हरिकृत-जल-प्रपात-क्रीडम्, मदनध्वजमिव मकरा-
धिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्,

जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः, चक्राः चक्रवाकाः, लवणाः सारस्यश्च यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु प्रकटानि
सुदुर्गानि मीनमकरकूर्मचक्रस्वरूपाणि लक्षणानि पाणिपादयोः रेखात्मकचिह्नानि यस्य तं तादृशम् ।

‘लक्षणं नाग्निं चिह्ने च सारस्यां लवणा क्वचित्’ । इति मे० । ‘उज्जोत्तमस्यां च सारस्यां क्री, क्रीवे
नामचिह्नयोः । स्याद्यद्ये लक्षणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिषु ॥’ इति रभ०

षण्मुखेति । षण्मुखचरितं कार्तिकेयचरित्रमिव, श्रूयमाणः आकर्ष्यमाणः कौञ्चवनितानां क्रुद्धपक्षि-
णीनां प्रलापः कलरवो यत्र तत्तादृशम्, अन्यत्र तु श्रूयमाणः कौञ्चवनितानां कौञ्चसंज्ञकदेश्यस्त्राणां प्रलापः
रोदनं यत्र तत्तादृशम् । मयदैत्यसुतः कौञ्चदैत्यः कार्तिकेयेन मारित इति हरिवंशीया कथा ।

भारतमिति । भारतं महाभारतमितिहासमिव, पाण्डूनां पाण्डुवर्णानां धार्तराष्ट्रानां श्यामवर्णचञ्चु-
वरणयुक्तानां हंसानां यत् कुलं समूहः तस्य पक्षैः पतत्रैः कृतो विहितः चोभः सञ्चालनं यस्य तत्तादृशम् ।
पक्षे तु पाण्डुकुलं पाण्डुराजवंशो धर्मराजादिः तथा द्रुपदस्येदमिति धार्तराष्ट्रं कुलं दुर्योधनादि तयोः
पक्षाभ्यां सहायभूताभ्यां संग्रामकारिभ्यां कृतः चोभः संग्रामो यत्र तत्तादृशम् ।

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुवरणैर्लोहिताः सिताः । मलिनैर्मल्लिकाचारते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥’ इत्यमरः ।
अमृतेति । अमृतमथनसमयमिव समुद्रमथनसमयमिव, तीरावस्थितैः तटावस्थानैः शितिकण्ठैः
मयूरैः पीयमानानि आस्वाद्यमानानि विषाणि जलानि यस्य तत्तादृशम् । पक्षे तु तीरावस्थितेन शितिक-
ण्ठेन कङ्करेण पीयमानं विषं सागरोत्थितं गरलं यत्र तं तादृशम् । ‘विषं तु गरले तोये’ इति मेदिनी ।

पुरा मन्दराचलेन समुद्रमथनादाविर्भूतं गरलं महादेवः पपाविति महाभारतीया कथा ।
कृष्णेति । कृष्णस्य देवकीनन्दनस्य बालचरितं शैशवक्रीडितमिव, तटे तीरे ये कदम्बाः नीपाः तेषां
शाखासु अधिरूढैः हरिभिः कपिभिः हरिणा तेनैव देवकीनन्दनेन च कृता जले प्रपात एव क्रीडा यत्र
तत्तादृशम् ।

मदनेति । मदनः कामः तस्य ध्वजं पताकामिव, मकरैः तरसंज्ञकैर्जलचरविशेषैः मकरेण मकर-
सदृशपुत्तलिकया च अधिष्ठितम् आश्रितम् ।

दिव्येति । दिवि भवं दिव्यं स्वर्गायं कञ्चिद्देवमिव, नास्ति निमिषः निमेषो यथोक्तथोक्ते लोचने
नयने येषां तैः तथोक्तैर्मत्स्यैर्मनैः रमणीयं मनोहरम् । पक्षे तु अनिमिषे ये लोचने ताभ्यां रमणीयम् ।
देवमीनयोर्द्वयोरेव निमेषाभावात् ।

अरण्येति । अरण्यं महाविपिनमिव, विजृम्भमाणानि प्रस्फुटं भजमानानि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
जानि यत्र तत्तादृशम् । पक्षे तु विजृम्भमाणा निद्राभङ्गानन्तरं निजाङ्गान्यावच्छ्रमाणा पुण्डरीका व्याघ्रा
यत्र तत्तादृशम् ।

कथा सुननेमें आती है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार करकुल-पक्षिणियों का कलरव सुनाई देता था । महाभारत
में जिसप्रकार पाण्डुवंश और धृतराष्ट्रवंश इन दोनों पक्षोंसे किये हुए युद्धों का वृत्तान्त है, उस सरोवरमें भी
उसीप्रकार श्वेत-हंसगणके पक्षोंकी बायुसे जलका उड़ेलन होता था । समुद्रमथनके समय जिसप्रकार शङ्करजी
तीरमें रहकर कालकूट-विष पान किया था, उस सरोवर में भी उसी प्रकार मयूरगण तीरमें रहकर जल पान
करते थे । श्रीकृष्ण शैशवचरितमें जिसप्रकार यमुनातीर-स्थित कदम्बवृक्षकी शाखा पर चढ़कर ऊपरसे ही जल-प्रपात-
रूप क्रीडा करते थे, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार तीर-स्थित कदम्ब वृक्षके शाखा पर चढ़कर पुनः वहाँ से जलमें
कूद कर वानरगण क्रीडा करते थे । कामदेव की ध्वजमें जिसप्रकार मकराकृति पुत्तलिका है, उस सरोवरमें भी
उसी प्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गाय देवता जिसप्रकार निमेषरहित लोचनद्वारा शोभा पाते हैं,
उसी प्रकार मकर नामका जलजन्तु रहता है । स्वर्गाय देवता जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर जम्भा
वह सरोवरभी उसीप्रकार मत्स्यद्वारा शोभा पाता था । महावनमें जिसप्रकार व्याघ्र निद्राभङ्गके अनन्तर जम्भा
(हापी) कर मुख-विकास करते हैं, वह सरोवर भी उसी प्रकार श्वेतकमलसे विकसित होता था । सर्पोंका कुल

उरगः कुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानं-कुवलय-पीडम्, कद्रू-स्तनयुगलमिव नागसहस्रपीतपयोगण्डूषम्, मलयमिव चन्दन-शिशिरवनम्, असत्साधनमिवाद्यन्तम्, अतिमनोहरमाह्लादनं दृष्टेः, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

‘पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च मेपजे । पुंसि व्याघ्राग्निदिङ्नाभे कोशकारान्तरेऽपि च ॥’ इति मे० ।

उरगेति । उरगकुलं नागवंशमिव, अनन्तैः अगणितैः शतपत्रपद्मैः शतदलकमलैः उद्भासितं शोभितम् । पद्मे तु अनन्तेन नागाधिपेन वायुकिनेत्यर्थः, शतपत्रेण पद्मेन च नागविशेषेण उद्भासितम् ।

कंसेति । कंसस्य उग्रसेनसुतस्य बलं सैन्यमिव, मधुकरकुलेन अमरचन्द्रेण उपगीयमानानि स्वगानविषयीक्रियमाणानि कुवलयानि इन्दीवराण्येव आपीडः शेखरो यस्य तत्तादृशम् । पद्मे तु मधुकरकुलेन अमरसमूहेन उपगीयमानः दानवारिपरिमललोभेनागत्य स्वगीतश्रवणविषयीक्रियमाणः कुवलयापीडः तन्नामको गजेन्द्रो यस्मिन् तत् तादृशम्, अथवा मधौ मधुवने करः नृपद्माद्यभागो येषां ते मधुकराः कंसप्रभृतयः तेषां कुलेन समूहेन उपगीयमानः प्रशस्यमानः कुवलयापीडसंज्ञको राजो यस्मिन्तत्तादृशम् ।

कद्रुव्रति । कद्रूः नागमाता तस्याः कश्यपस्त्रीविशेषस्य स्तनयुगलं कुचद्वयमिव, नागानां राजानां सर्पाणाञ्च सहस्रेण समूहेन पीतः पानविषयीकृतः पयसां सलिलानां दुग्धानाञ्च गण्डूषश्लुको यस्मात्तादृशम् ।

मलयमिति । मलयो मलयाचलस्तमिव, चन्दनवत् मलयजवत् शिशिराणि शीतलानि वनानि सलिलानि यस्मिन्तत् । पद्मे तु चन्दनानां वृक्षाणां शिशिरवनं शीतलकाननं यस्मिन्तत् तादृशम् । ‘वनं नपुंसके नीरे निवासालयकानने’ इति रामाश्रमी ।

इह ‘यौवनमिवोत्कलिकावहुलम्’ इत्यारभ्य ‘मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्’ इत्यन्तं पूर्णोपमा-लङ्कारः । ‘उरगकुलमिवानन्त-शतपत्र-पद्मोद्भासितम्’ इत्यत्र तु शतपत्र-पद्मशब्दयोः प्रतिशब्दतया आपा-ततः पुनरुक्तताऽवगमादनन्तरञ्च शतदलान्वितपद्मार्थे पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः पूर्णोपमा-चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

असदिति । असत्साधनमिव हेत्वाभासदुष्टं हेतुमिव अश्वत्थवान् मनुष्यादित्यादिसाध्याभाववत्पञ्च-वृत्तिहेतुमिवेत्यर्थः, न दृष्टो न केनाऽपि वीक्षितः अन्तो विरामो यस्य तत्तादृशम् अतिविस्तृतमित्यर्थः । पद्मे तु नास्ति दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान् दृष्टान्तसंज्ञको न्यायावयवविशेषो यत्र तत्, अश्वत्थवान् मनुष्यत्वादि-त्यादौ असद्धेतौ निश्चितसाध्य- (गोश्व) वस्थलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः, अत एवासत्साधनत्वमित्यभिप्रायः ।

इह तत्सरोवरस्यान्तावलोकनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः पूर्णोपमा-चेत्युभयोः सङ्कारः ।

अतीति । अतिमनोहरम् अतिसुन्दरं दृष्टेर्नेत्रस्य आह्लादनं प्रमोदजनकम्, अच्छानि निर्मलानि उदकानि तोयानि यस्य तदच्छोदं नाम सरः कासारं दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

जिस प्रकार अनन्त, शतपत्र और पद्मनामक सर्पद्वारा शोभित है, वह सरोवर भी उसी प्रकार असंख्य शतदल (सैकड़ों पंखड़ी वाले) कमलद्वारा शोभित था । कंसकी सेनाओंके मध्यमें जिस प्रकार अमरगण-गुञ्जन-श्रवण-परायण कुवलयपीड नामक एक हाथी था, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार नीलोत्पलरूप उसके शिरोभूषणमें अमर-गण गान (गुजार) करते थे । कश्यपपत्नी कद्रूके स्तनयुगलसे जिस प्रकार सर्पगण दुग्ध पान करते थे, उस सरोवर से भी उसी प्रकार हस्तिगण जल-पान करते थे । मलयपर्वतमें जिस प्रकार शीतल चन्दनवन है, उस सरोवरमें भी उसी प्रकार शीतल जल था । असद्धेतु (हेत्वाभास) का जिस प्रकार दृष्टान्त नहीं है, उस सरोवर का भी उसी प्रकार शेषसीमा (अन्त) दृष्टिगोचर नहीं होता था । इस प्रकार वह अच्छोदसरोवर अत्यन्त सुन्दर और नेत्र का आह्लादजनक था ।

आलोक-मात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्-‘अहो ! निष्फलमपि मे तुरग-
मुखमिथुनानुसरणम् एतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य
द्रष्टव्यदर्शनफलम् , आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजनानां परिसमाप्तः, विलोकितो दर्शनीयानाम-
वसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलम् अमृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
स्वसृष्टिः । इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शसुखमुपहरति’, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्यायति, हसमुखरतया

आलोकेति । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैव अपगतश्रमः दूरीभूतकृान्तिः चित्तप्रसन्नत्वादि-
त्याशयः । दृष्ट्वा भूयो विशेषेणावलोक्य मनसि चित्त एवम् इत्थम् अकरोत् अवद्यत्—अहो इत्याश्चर्यं
निष्फलं निरर्थकमपि एतत्सरः कासारम् आलोकयतो दृष्टवतो मे मम तुरगमुखमिथुनानुसरणं किन्नरयुग-
लानुगमनं सफलताम् उपगतं प्राप्तम् । अद्य अस्मिन् दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ईक्षणयुगलस्य लोचन-
द्वयस्य द्रष्टव्यफलं दर्शनीयफलम्, खलु निश्चयेन रमणीयानां मनोहराणाम् अन्तोऽवसानम् आलोकितो
वीक्षितः, एतदपरं रमणीयं न विद्यत इत्यर्थः । आह्लादनीयानां प्रमोदविधायिनाम् अवधिः शेषसीमा
दृष्टोऽवलोकितः । मनोहराणां चित्तहारिणां सीमान्तलेखा अवधिरेखा वीक्षिता लोचनगोचरीकृता अतः
परं हृदयाकर्षकं किमपि नास्तीत्याशयः । प्रीतिजनानां प्रीत्युत्पादकानां परिसमाप्तिः संपूर्णसमापनं
प्रत्यक्षीकृता इन्द्रियगोचरीकृता । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानाम् अवसानभूमिश्चरमकथा विलोकिता दृष्टा
नाधिकमितः परं द्रष्टव्यमस्तीत्याशयः । इहैकार्यस्यापि पुनः पुनरुक्तया दोषमापतति किन्तु चन्द्रापीड-
स्यानन्दमग्नतया विस्मयेन च तथा कथनः शोक्तदोषो विवादादौ कथितपदतादित्यवधेयम् । तथा च
वर्णने—‘..... कथितं च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवाचत्वे विषादे विस्मये क्रुधि । दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ॥

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥’ इति ।

इदमिति । इदं सरःसलिलं कासारजलम् उत्पाद्य निर्माय पुनः अमृतरसं पीयूषद्रवम् उत्पादयता
सृजता वेधसा ब्रह्मणा, स्वसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुनरुक्ततामिव नीता प्रापिता एकमेव वस्तु नामान्तरेण
विहितमित्याशयः । एतेनास्यामृतसारस्य प्रत्याख्यते ।

ननु कथं पुनरुक्ततां प्रापितेत्यत आह—इदमपीति । इदमपि सरःसलिलं कर्तुं । खलु निश्चितम् ।
अमृतं पीयूषमिव, सर्वेषां समग्राणाम् इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणाञ्च आह्लादनं प्रीणनं तत्र
समर्थम्, अतिविमलतया अतिस्वच्छतया चक्षुषो लोचनस्य प्रीतिं लेह्यम् उपजनयति उत्पादयति, तथा
शिशिरतया शीतलतया स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दम् उपहरति जनयति । कमलस्येव शोभनो गन्धः
सौरभोऽस्यास्तीति कमलसुगन्धि, मत्स्यार्थं ‘अत इनिठनौ’ इति पा० सूत्रेण इतिप्रत्ययः ततः ‘तस्य
भावस्त्वतलौ’ इति पा० सूत्रेण तलप्रत्ययः, तथा हेतुना । प्रशंसायामत्रेभिः । घ्राणं नासिकाम् आप्या-

उस सरोवरको केवल देखनेसे हां चन्द्रापीडकी थकावट दूर हो गई, उस समय वह विशेषरूपसे देखकर
इस प्रकार मनमें विचार करने लगा—‘अहो ! मेरा किन्नरयुगलका अनुसरण निष्फल होनेपर सो इस सरोवरके
देखनेसे सफल हुआ । आज ही मेरे नेत्रोंको द्रष्टव्य (वस्तु) देखनेका पूरा फल मिला । यह तो सचमुच मैंने
सुन्दर पदार्थोंका अन्त देखा । आह्लाद-जनक वस्तुओंकी सीमा देखा । मनोहर पदार्थोंकी अन्तिम-सीमा-
रेखाको दृष्टिगोचर किया । आनन्ददायक पदार्थोंको परिसमाप्तिका साक्षात्कार किया एवं दर्शनीयोंकी अव-
सान-भूमि देखी । इस सरोवरका जल उत्पन्न करके अमृत उत्पन्न करनेवाले विधाताने मानो अपनी सृष्टिको
पुनरुक्त दोष-ग्रस्त कर दिया है, क्योंकि—इस सरोवरका जल भी अमृतके समान सब इन्द्रियोंको आह्लाद उत्पन्न
करनेके लिए समर्थ है । अत्यधिक स्वच्छताके कारण आँखोंको आनन्द उत्पन्न करता है । शीतलताके कारण स्पर्श-
सुख देता है । कमलकी सुगन्धसे नासिकाको वृप्त करता है । इसके स्वरसे कानोंको आनन्दित करता है एवं

१. आलोकन २. मनस्यकरोत् । ३. तुरङ्ग ४. अवलोकित ५. अप्राप्त ६. चक्षुषि ।

श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतश्चाभ्येव दर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान् कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु साम्प्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवः रथाङ्गपाणिः, यदिदममृतसर-सुरभि-सलिलमपहाय लवण-रस-परुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनश्चेदं न प्रथममासीत् सरः, येनप्रलयवराहघोणाभिघात-भीता भूतधात्री कलसयोनि-पान-परिकलित-सकल-सलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागार्धपाताल-गम्भीराभमसि निमग्ना भवेन्महासरसि, किमेकेन, महावराह-सहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनश्चास्मादेव साल्ल-ल्लेशमादायादयं महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशदिशः प्लावयन्ति भुव-

यति प्रीणयति । हसमुखरतया हंसशब्दः शब्दायमानतया, श्रुतिं कर्णम् आनन्दयति प्रमोदयति तथा स्वादुतया मिष्टतया रसनां जिह्वाम् आह्लादयति आनन्दयति । अत एव सर्वथैवामृतसदृशतया पुनः पीयूषनिर्माणं पुनरुक्तमेव प्रापितमित्यभिप्रायः ।

नियतमिति । उमापतिर्भगवान् महेशः अस्य सरस एव दर्शनतृष्णयावलोकनलोभेन कैलासनिवासे रज्जुताड्यवस्थाने व्यसनमासक्तिं न परित्यजति न जहातीति नियतं निश्चितम् अन्यथाऽन्यत्र निवसेदि-त्याशयः । इह वाच्या अभावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा भुवपर्यायनियतशब्दोपादानात् ।

नेति । देवो रथाङ्गपाणिश्चक्रपाणिर्भगवान् विष्णुः, जलशयनस्य सलिलस्वापस्य दोहदम् अभिलाषं न खलु साम्प्रतं युक्तम् आचरति विदधाति 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । यद् यस्मात्, अमृतस्य पीयूषस्येव रसो यस्य तदमृतसरसंसुरभि सुगन्धि च सलिलं पानीयं यस्य तदिदं सरः, अपहाय परित्यज्य लवणरसेन परुषाणि रूक्षाणि पर्यासि सलिलानि यस्य तस्मिंस्तादृशो उदन्वति समुद्रे स्वपिति शयनं करोति । यदि जलशयनाभिलाषमुचितमेवाकरिष्यत्तदा लवणसमुद्रं विहायास्मिन्नेवामृतोपमसलिले नून-मस्वप्स्यदित्यभिप्रायः ।

नूनमिति । प्रलये कल्पान्तसमये वराहस्य अवताररूपयज्ञशूकरस्य घोणाया नासिकाया अभिघा-तात् प्रहाराद् भीता घस्ता दंष्ट्राग्रेणोत्थापनसमये नासिकाघातः सम्भवत्येवेत्यलोकनीयम् । भूतधात्री पृथिवी, कलसयोनिना अगस्त्येन पानाय पानार्थं परिकलितं सम्भावितं सकलं समग्रं सलिलं जलं यस्य तत्तादृशम्, एतेनास्यातिन्यूनत्वं ध्वनितम्; सागरं समुद्रम् अवतीर्णा पलायनाय प्रविष्टा । अन्यथा यदीदं सरः प्रथममासीदित्यर्थः, यदि च अगाधपातालवत् गम्भीरम् अतलस्पर्शि अग्नः सलिलं यस्मि-स्तस्मिंस्तथोक्ते अग्न महासरसि निमग्ना भवेत् सा भूतधात्रीति शेषः, तदा एकेन असहायेन तेन वरा-हेण किम्, महावराहसहस्रैरपि आसादिता प्राप्ता न भवेत् अत एव नूनं निश्चितम् इदं सरः प्रथमं पूर्वं नासीदित्याशयः ।

इह नूनमित्यादिवाक्ये अभावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तावता वाक्येन च व्यतिरेको ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

नूनमिति । नूनं निश्चितं महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु अस्मादेव सरसः सलिललेशं जलबिन्दुम् आदायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा प्रलयपयोदाः कल्पान्तमेघाः, प्रलये यद्दुर्दिनं मेघजं गाढतमस्तेन अन्धकारिताः समु-त्पादितान्धकाराः दश दिशो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः, भुवनान्तराणि जगन्मध्यदेशान् प्लावयन्ति जलमयी-

सुस्वादु होनेसे रसनाको तृप्ति करता रहता है । भगवान् शंकर इस सरोवरके दर्शनकी अभिलाषासे ही निश्चय कैलासपर्वतमें वास करनेकी आसक्तिको नहीं छोड़ते हैं । भगवान् नारायणको अब जल-शयनकी उत्कट अभि-लाषा नहीं रही, क्योंकि-वे अमृतके समान सुस्वादु और सुगन्धि जलसे परिपूर्ण इस सरोवरको त्याग कर लवण-रससे कर्कश (खार) जलवाले समुद्रमें शयन करते हैं । यथार्थ में यह सरोवर पहले नहीं था, क्योंकि-प्रलयकालमें यक्षवराहकी नासिकाके आघातसे भयभीत होकर पृथिवी,—महर्षि अगस्त्यके पान करनेसे जिसके जलकी थाह मिल गई थी—येसे समुद्र मध्यमें उतर (प्रवेश कर) गई थी, नहीं तो जो वह कभी इस सरोवरके अगाध एवं अनेक पातालके समान गम्भीर जलमें निमग्न होती तो एक क्या हजारों महावराह भी उसका पता नहीं लगा सकते । एवं निश्चय ही महा-प्रलय-कालमें प्रलय-मेघ-समूह इस सरोवरमेंसे ही थोड़ा-थोड़ा-जल-ग्रहण कर प्रलयकी वर्षासे दशो दिशाओंमें घोर अन्धकार करके सब भुवनोंको प्लावित कर देते हैं और मेरा विचार है

१. ...दोहदमितिः । २. ...अभिभूता । ३. अगाधानेकपाताल... । ४. क्वचित् दिशस्किर्वास्ति ।

इति विचारयन्नेव तस्य शिला-शकल-कर्कश-बालुकाप्रायं विद्याधरोद्घृत-सनालकुमुद-
कलापार्श्वितानेकै-चारु-सैकत-लिङ्गम्, अरुन्धती-दत्त-दिनकराव्य^{१०}-पयः पर्यस्त-रक्त-कमलशो-
भितम्^{११}, उपकूल-शिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्, अभ्यर्णतया च कैलासस्य
स्नानागतमातृमण्डल-पद-पङ्क्तिमुद्राङ्कितम्^{१२}, अवकीर्ण-भस्म-सूचित-मग्नोत्थित-गण-वृन्दो-
द्भूतनम्, अंबगाहावतीर्ण^{१३}-गणपति-गण्डस्थल-गलित-मद^{१४}-प्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपा-
दानुसीयमानं^{१५} वृषित-कात्यायनी-सिंहावतरण^{१६}-मार्गम्, दक्षिण^{१७}-तीरमासाद्य तुरगादवततार ।

मन्य इति । किञ्चेति चार्थः । सृष्टेः विश्वनिर्मितेः अर्वाकं पूर्वम्, आदौ प्रथमं सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपम् अभूत् आसीत् । तत्सलिलं पिण्डोभूय एकत्र समवेतीभूय सरोज्यपदेशेन सरोवरव्याजेन इदमवस्थितमित्यहं मन्ये जानामि । इहाधिकपक्षतादोषनिवारणाय 'आदौ' इत्यस्य परिस्थायो विधेयः । इहाऽपि आवाभिमानिनी बाध्या सापह्नुवा क्रियोत्प्रेया बोध्या । विश्वनिर्मितेः पूर्वं भुवनस्य जलमयत्वे प्रमाणम्- 'अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत्' इति मनुवचनम् ।

इतीति । इति एवं विचारयन् चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः तस्य सरोवरस्य दक्षिणतीरं दक्षिणदिगवर्तितटम् आसाद्य प्राप्य तुरगात् अश्वात् अवततार अवतीर्णवानिति सम्बन्धः । इह नपुंसके द्वितीयान्तपदानि 'तीरम्' इत्यस्य विशेषणानि । शिलाशकलवत् पाषाणखण्डवत् कर्कशाः कठिनाः बालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यत्र तत्तादृशम् । विद्याधरेभ्यो मचारिभिर्देवयोनिविशेषैः उद्धृतेन गृहीतेन सनालानां कुमुदानां कैरवाणां कलापेन समूहेन अर्चितानि पूजितानि अनेकानि असंख्यानानि चारुणि मनोहराणि सैकतलिङ्गानि बालुकामयशिवलिङ्गानि यत्र तत्तादृशम् । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या वत्सं समर्पितं दिनकराय सूर्याय यद्व्यं पदार्थमुदकं तस्य पयसो जलात् पर्यस्तैः प्रपतितैः रक्तकमलैः रक्ताक्षैः शोभितं विराजितम् । उपकूले तीर- निकटे शिलातलेषु प्रस्तरतलेषु उपविष्टैः स्थितैः जलमानुषैः जलमानुषाकृतिजीवविशेषैः निषेव्यमाणः आतपः सूर्यरश्मिः यस्मिंस्तत्तादृशम् । कैलासस्य रजताद्रेश्च अश्वर्णतया समीपवर्तितया कारणेन स्नानाय मज्ज- नाय आगतस्य आयातस्य मानुमण्डलस्य ब्राह्म्यादिमातृगणस्य पदपङ्के श्वरणश्रेण्याः सुद्राभिर्मूर्मौ तत्प्र- तिकृतिरूपाभिः अङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णैः इतस्ततो विचित्रैः भस्मभिः भूतिभिः सूचितानि अनुमा- पितानि मग्नोत्थितानां स्नानानन्तरोत्तीर्णानां गणानां प्रमथानां वृन्दस्य समुदायस्य उद्धूलनानि रेणुवन्महानानि त्रिपुण्ड्रादिकरणाय रेणुवत् सूक्ष्मविधानार्थं भस्मनां पेपणानि यत्र तत्तादृशम् । अवगा- हार्थं जलक्रोडनार्थम् अवतीर्णस्य अवतरितं प्रस्थितस्य गणपतेर्विनायकस्य (गजवदनस्य) गण्डस्थलात्

कि सृष्टिको पहले जो यह जगत ब्रह्माण्ड-रूपसे-जल-मय भुवन था वह जल-राशि ही एकत्र समवेत होकर इस सरोवरके स्वरूपमें स्थित है ।

चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन वितर्क करते करते उस अच्छेदसरोवरके दक्षिण-तट पर जाकर धोड़ेंसे उतरा। वहां (दक्षिण तीरमें) पापाण-खण्डके समान अत्यन्त काठिन बहुतर बाहुका धौ—(अर्थात् उसकी रेंती पथरीली थी) । वहां विद्याधरों ने नाल सहित कुमुदके फूल तोड़कर बाहुकाके सुन्दर शिवलिङ्गों पर पूजा किये थे। अस्थिता देवीने सूर्यनारायणको जो अर्घ दिया था, उसके हां जलनेसे गिरे रक्तमल वहां शोभायमान थे। कितने जल-मानुष तीरके निकटमें ही एक चट्टान पर बैठ कर रौद्र (घृम) लेवन कर रहे थे। कैलासपर्वतके निकट होनेसे खान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंको पंक्ति के चिह्न बने हुए थे। वहां इतस्ततः भस्म होनेसे खान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंको पंक्ति के चिह्न बने हुए थे। वहां इतस्ततः भस्म होनेसे खान करनेके लिए आई ब्राह्मी आदि माताओंके चरणोंको पंक्ति के चिह्न बने हुए थे। वहां इतस्ततः भस्म

बिखरी हुई थी, जिससे प्रतीत होता था कि खान करनेके अनन्तर भस्मके तिलक धारण करनेके लिए प्रमथ गण कितने भस्म धूलिके समान मर्दित किये थे। खान करने के लिए उतरे गणेशजीके गण्डस्थलमें से मद-जल निःसृत हो कर उस स्थान को सिक्त किया था और वहां चरणोंके बड़े बड़े चिह्नों को देखकर अनुमान होता था कि-पार्वती का

२. यत्तत् सलिलमयम् । ३. पिण्डीभूतं । ४. ...अश्विनम् । ५. ...दत्तार्थम् । ६. ...दत्तदिनकरार्थम् । ७. ...हस्तदत्त-
दिनकरार्थम् । ८. ...आरक्तम् । ९. ...कमलोपशोभितम् । १०. ...मण्डलमुद्राङ्कितम् । ११. ...अवतीर्णम् । १२. ...कद-
म्बकम् । १३. ...अवगाहनावतीर्णम् । १४. ...गण्डस्थलमदम् । १५. ...पदम् । १६. ...अवतारम् । १७. ...दक्षिणं ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् क्षितितल-लुठितोत्थितश्च गृहीतक-
त्तिपय-यवसंप्राप्तं सरोऽवतार्य पीत-सलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्त्तिन-
स्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावल्-
नान् क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित् सरस्तीरप्ररूढदूर्वा-प्रवालकवलान्, स्वयमपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलं चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्वयं इवास्वाद्य मृणाल-
शकलानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्ग-

कषोलप्रदेशात् गलितस्य ज्युतस्य मदस्य दानवारिणः प्रज्वणेन चरणेन (धारया) सितं सेचि-
तम् । तथा अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमानः अनुमानदिषधीक्रियमाणस्तृषितस्य
पिपासितस्य कात्यायनीसिंहस्य श्रीमद्दुर्गावाहनभूतकैसरिणः अवतरणमार्गः सरसि गमनागमनपथः
यत्र तत्तादृशम् ।

अवेति । अवतीर्य अश्वादवतरणं विधाय इन्द्रायुधं तन्नामकवाहनीभूतमश्वरत्नं व्यपनीतम् अपसा-
रितं दूरीकृतमित्यर्थः, पर्याणं पत्ययनं यस्य तं तथोक्तम् अकरोत् कृतवान् ।

क्षितिः । अपि च पूर्वं क्षितितले पृथिवीतले लुठितः पत्ययनापसरणानन्तरमेव लुठितः पश्चात्
उत्थितः कृतोत्थानः तं तादृशम्, इयमश्वप्रकृतिः । गृहीताः आत्ताः कतिपये क्रियन्तो यवसानां घासानां
प्राप्ताः कवला येन तं तादृशम् इन्द्रायुधम्, सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा, इच्छया स्वेच्छया पीतसलिलं
पीतजलं च पुनः इच्छया स्नातं विहितस्नानं च उत्थाप्य उत्थापनं विधाय पश्चात्तटमानीय अन्यतमस्य
कस्यचित् समीपवर्त्तिनो निकटस्थायिनः तरोर्बृक्षस्य मूलशाखायां स्कन्धशाखायाम् अपगतखलीनम्
अपघृतमुखयन्त्रणम्, कनकमय्या सुवर्णनिमित्तया हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनरज्जुरूपनिगडनेन चरणौ
पादौ बद्ध्वा नियम्य, कृपाणिकया छुरिकया अवलनान् कर्त्तितान् सरस्तीरे सरोवरतटे प्ररूढा उत्पन्ना या
दूर्वाः शतपर्विकाः तासां प्रवालकवलान् किसलयप्रासान्, अग्रतः क्षिप्त्वा इन्द्रायुधस्य सम्मुखे निधाय च
स्वयमपि चन्द्रापीडः सलिलं जलम् अवततार उत्तीर्णवान् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रक्षालितचरणयुगलः धौतपादद्वयः चातक इव शारङ्ग इव जलमयं
पानीयमयम् आहारं कृत्वा उदरं परिपूर्य जलं पीबेत्यर्थः । 'अथ शारङ्गस्तोककश्चातकः समाः' इत्यमरः ।
चातको लोके 'पपीहा' इति ख्यातः । चक्राह्वयश्चक्रवाद्य इव मृणालानां विसानां शकलानि खण्डानि
आस्वाद्य चर्वयित्वा, शिशिरांशुश्चन्द्र इव कराग्रैः अञ्जुलिभिः किरणाग्रैश्च कुमुदानि कैरवाणि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
विधाय, फणी सर्प इव जलतरङ्गवातान् अभ्यङ्गक्षोलसमीरान् अभिनन्द्य संस्तुत्य सुखदत्त्वेन निषेव्येत्यर्थः,
अनङ्गशरप्रहारानुर इव कामबाणप्रहारव्यथितजन इव नलिनीदलरूपं कमलिनीपत्ररूपम् उत्तरीयम्

सिंह उस मार्गसे जल पीने को उतरा था ।

चन्द्रापीड धोड़े परसे उतर कर फिर इन्द्रायुधका जीन उतार ली । उस समय इन्द्रायुध पहले भूमि पर
जरा लोट कर बाद उठकर कुछ हरे घासों का घ्रास मुखमें लिया; उसके बाद चन्द्रापीड उसे सरोवरमें ले जाकर
इच्छानुसार जल-पान कराकर और स्नान करा कर उसको बाहर लाया । बाद लगाम निकाल कर अपने हस्तस्थित
बांधने की सुवर्णमय शृङ्खलाद्वारा समीपवर्त्ती किसी वृक्षके मूलके निकटकी शाखासे उसके चरणद्वय बांध कर
छुरिका (छुरी) से सरोवर के तीरजात दूर्वाके पल्लवों (दूर्वाछुरों) को काटकर उसे इन्द्रायुधके सम्मुखमें रख
कर स्वयं भी जलमें उतरा । उसके बाद उसमें हस्त प्रक्षालन कर, चातकके समान जल-मय आहार कर, चक्र-
वाकके समान मृणालके डकड़ों का स्वाद चख, चन्द्रमाके समान कराग्र (किरण, हाथ) द्वारा कुमुदों का स्पर्श
कर, सर्पके समान जल-तरङ्गके वायु का सुखजनक समझ सेवन कर, कामदेवके बाणोंके प्रहारसे पीड़ित हुए

१. अवतीर्य । २. गताखलीनम् । ३. चरणे । ४. सरस्तीरदूर्वा । ५. पुनरपि । ६. कर-
वरणयुगलः । ७. जलमाहारम् । ८. चक्राह्वः । ९. आनन्द ।

शरप्रहारतुरङ्गवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशो-
भितकरः सरः सलिलादुदगात् । प्रत्यमभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जल-कणिकाचितैः कमलि-
नीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरम् आस्तोर्य, निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्त-
रीयं निषसाद ।

मुहूर्त्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तम्, उन्मुक्तकवलेन निश्चल-
श्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझङ्कारमिश्र-
ममानुषं गीतशब्दमश्नुणोत् । श्रुत्वा च 'कुतोऽत्र विगतमर्त्यसम्पाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भू-
तिः' इति समुपजातकौतुकः कमलिनीदलस्रस्तरात् उत्थाय तामेव गीतसम्पात-सूचितां
दिशं चक्षुः प्राहिणोत् । अतिदवीयस्तथा तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोक-

उपरिवस्त्रम् उरसि वक्षःस्थले निधाय संस्थाप्य, अरण्यगज इव वन्यहस्तीव शीकरैः अम्बुकणैः आर्द्र-
क्षिप्तं यत् पुष्करं कमलं तेन उपशोभितः करः पाणिः शुण्डा च यस्य स तादृशो युवराजश्चन्द्रापीडः, सर-
सलिलात् कासारजलात् उदगात् उदतिष्ठत् । इह सर्ववाक्य एव पूर्णोपमालङ्कारः ।

प्रत्यग्रेति । किञ्चेति चार्थः । प्रत्यग्रन् अभिनवम् अचिरं यथा स्यात्तथा भग्नानि खण्डितानि च
तानि, अत एव शिशिराणि शीतलानि च तैस्तादृशैः, समृणालकैः सवितैः जलकणिकाभिः सलिलवि-
न्दुभिः चितैर्व्यापनैः, कमलिनीपलाशैः नलिनीपत्रैः लतामण्डपपरिक्षिप्ते मण्डपाकारं प्राप्तामिर्लताभिः परि-
वेष्टिते शिलातले कस्मिंश्चिद्ग्रीवप्रस्तरार्धप्रदेशे स्रस्तरम् आस्तरणम् आस्तोर्यं प्रसार्य पातयित्वा, पिण्डी-
कृतं स्तूपीकृतं पिण्डतां प्रापितमित्यर्थः, उत्तरीयम् उपरितनवस्त्रं शिरसि निधाय मस्तकाधःप्रदेशे दध्वा
निषसाद सुसवान् ।

मुहूर्त्तमिति । मुहूर्त्तं क्षणं विश्रान्तः विहितविश्रामः सन्, तस्य सरसः पम्पासरोवरस्य उत्तरे उत्तर-
दिवसमध्याह्नि तीरप्रदेशेऽतत्प्रदेशे समुच्चरन्तम् उतिष्ठन्तम्, उन्मुक्तकवलेन परित्यक्तवासप्रासेन, निश्चले
स्थिरे श्रवणपुटे कर्णयुगलं यस्य तेन तादृशेन गीतमाधुर्यादित्याशयः । तन्मुखीभूतेन तदभिमुखीभूतेन
उद्ग्रीवेण ऊर्ध्वकन्धरेण इन्द्रायुधेन, प्रथमं पूर्वम् आकर्णितं श्रुतं श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणातन्त्रीझङ्का-
रमिश्रं वल्लकीतन्यभिव्यक्तशब्दसंपृक्तम् अमानुषं दिव्यं गीतशब्दं गेयध्वनिम् अश्नुणोत् आकर्णयत् ।

श्रुत्वेति । श्रुत्वा निशम्य । विगतो मर्यानां मानवानां संपातः सञ्चारो यतस्तस्मिन्तादृशे प्रदेशे-
ऽभिजने गीतध्वनेः गीतशब्दस्य सम्भूतिरुपपत्तिः । इति विभाव्य समुपजातकौतुकः समुत्पन्नकुतूहलः
चन्द्रापीडः, कमलिनीदलस्रस्तरात् नलिनीपत्रशयनीयात् उत्थाय, गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितां
ज्ञापितां तामेव दिशं ककुभं प्रति चञ्चुनेत्रं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।

अतीति । तु किन्तु तस्य प्रदेशस्य पूर्वोक्तगीतस्थलस्य अतिदवीयस्तथा अतिदूरतया प्रयत्नेन उद्यो-
मनुष्यके समान वक्षःस्थल (छाती) पर कमल-पत्ररूपी वस्त्रं रख कर एवं वन्य-हस्तीके समान जलविन्दुसे आर्द्र
पुष्कर (शुण्डाग्र, कमल) से शोभित कर (शुण्ड, हाथ) सहित सरोवरके जलमेंसे बाहर निकला । उसी क्षण
तोड़े जानेके कारण शीतल, मृणालसंयुक्त और जलकणिकासे व्याप्त कमल-पत्रोंका आस्तरण (बिछौना) मण्डपा-
कारमें लतासे वेष्टित किसी बृहत् पाषाणके ऊपरमें बिछाकर, उसके ऊपरमें मस्तकके नीचे अपने उत्तरीय वस्त्र
(दुपट्टे) को लपेटकर रखकर वहाँ शयन किया ।

इस प्रकार मुहूर्त्त भर विश्राम करनेके बाद उसने उस सरोवरके उत्तर तीरसे उत्थित, वीणातन्त्रीके झङ्कारसे
मिश्रित एवं श्रवण करनेमें कानोंको मधुर लगनेवाली अलौकिक गीतध्वनि सुनी । इधर इन्द्रायुधने घास चरना
छोड़कर, कर्णयुगल निश्चलभावसे (खड़े करके) रखकर, उत्तर दिशाकी ओर मुँह फेर, ऊँची गर्दन कर उस
गीतध्वनिकी पहले सुना था । उस गीतध्वनिको सुनकर मन ही मन सोचने लगा कि—'यहाँ मनुष्योंके यातायात
नहीं है तथापि कहाँ से इस गीतध्वनिकी उत्पत्ति हुई है ?' इस प्रकार उसे कौतूहल उत्पन्न हुआ । उस समय
वह उस कमल-पत्रकी शय्यासे उठकर, जिस दिशासे गीतध्वनि आती थी, उसीकी ओर देखने लगा । किन्तु
वह स्थान अत्यधिक दूर था इसलिये विशेष यत्नपूर्वक आँख फेर-फेरकर देखनेसे भी उसे कुछ दिखलाई नहीं

१. पिधाय । २. कश्चित् सरःपदं न विद्यते । ३. 'मग्नशिशिरैश्च । ४. मण्डपपरिक्षिप्तशिलादले ।
५. संस्तरम्, प्रस्तरम् । ६. गीतम् । ७. 'कुत्वा च' इति पदं क्वचित् विद्यते । ८. उपजातकौतुकः ।
९. 'दलसंस्तरात्, पत्रस्रस्तरात् ।

यन्न किञ्चिद्दर्श, तमेव केवलमनवरतं गीतशब्दं शुश्राव । कूतूहलवशाच्चै गीतध्वनि-
प्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्राथितै-
रपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा, सप्तच्छदं-बकुलैला-लवङ्ग-लवली-लोल-कुसुम-सुरभि-परि-
मलया अलिकुल-विरुति-मुखरितया तमालनीलं या दिङ्नागमदवीध्येव पश्चिमया सरस्तीर-
वनलेखया निमितीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च सम्मुखगतैः, अच्छ-निर्भरजल-कणजाल-जनित-जडिमभिः, जर्जरितभूर्ज-
वल्कलैः, धूर्जटि-वृषभ-रोमन्थ-फेन-बिन्दुवाहिभिः, वणमुख-शिखण्डि-शिखा-चुम्बिभिः,

गेन व्यापृते निक्षेपुं प्रवृत्ते लोचने नयने यस्य स तथोक्तः सन्नपि विलोकयन् पश्यन् न किञ्चित् किमपि
दृष्ट्वा अवलोकयामास केवलम् अनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं गीतध्वनिं शुश्राव आकर्णयामास ।

कूतूहेति । कूतूहलवशात् कौतुकवशात्, प्रभवति अस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम्, गीतध्वनिः
गेयशब्दः तस्य प्रभवस्य जिज्ञासया ज्ञातुमिच्छया कृतगमनबुद्धिः विहितगमनमतिश्चन्द्रापीडः, दत्तपर्या-
णम् आरोपितपल्ययनम् इन्द्रायुधम्, आरुह्य आरोहणं कृत्वा, प्रियं मनोहरं गीतं येषां तैस्तादृशैः, प्रथम-
प्रस्थितैः अग्रे प्रयातैः, अप्राथितैरपि मार्गमुपदेष्टुमयाचितैरपि वनहरिणैः वन्यसृगैः उपदिश्यमानं कथ्यमानं
वर्त्मा मार्गो यस्य स तथोक्तः सन्, सप्तच्छदानां विशालवृक्षां बकुलानां कंसारानाम् प्लानां चन्द्रवालानां
लवङ्गानां देवकुसुमानां लवलीनां तरसंज्ञकवृक्षविशेषाणाञ्च लोलः पवनेन चलितः कुसुमानां पुष्पाणां
सुरभिपरिमलो घ्राणतर्पणगन्धो यस्यां तथा, अन्यत्र तु तत्कुसुमानामिव सुरभिपरिमलो यस्यास्तथा
तादृश्या अलिकुलस्य भ्रमरसमूहस्य विरुत्या रवेण मुखरितया शब्दितया, तमालैस्तापिच्छतरुभिर्नीला-
श्यामवर्णा च तथा दिङ्नागस्य दिग्गजस्य मदवीथ्या दानवारिपंक्या तत्प्रवाहणेव विद्यमानया, पश्चि-
मया प्रतीच्या वनलेखया काननपंक्या करणेन, तं गीतध्वनिं निमितीकृत्य उद्दिश्य अभिप्रतस्थे तदभि-
मुखं ययौ । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः । पूर्णोपमा ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाठ्या संमुखागतैः अभिमुखायातैः कैलासमारुतैरभिनन्द-
मानश्चन्द्रापीडस्तं प्रदेशं गत्वा पादपैः परिवृत्तं वृक्षैः परिवेष्टितं शूलपाणेशमहेश्वरस्य शून्यं सिद्धायतनं सिद्ध-
पीठम् अपश्यदित्यतिदूरेण सम्बन्धः । तत्रादितस्तृतीयावधुवचनान्तपदानि 'कैलासमारुतैः' इत्यस्य विशेष-
णानि । अच्छानां विशदानां निर्भरजलानां प्रक्षवणसलिलानां कणजालेन बिन्दुनिकरेण जनित उत्पादितः
जडिमा शीतलवृक्षं येषां तैः तादृशैः । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां मृदुवृक्षां वृक्षाणां वल्कलानि
वल्कानि यैस्तैस्तादृशैः । धूर्जटिवृषभस्य महेशवलीवर्धस्य रोमन्थे चर्वितचर्वणकाले ये फेनाः डिण्डीरास्तेषां
बिन्दुवाहिभिः कणवहनशीलैः । वणमुखस्य षडाननस्य कार्तिकेयस्येत्यर्थः, यः शिखण्डी वाहनीभूतमयूरः
तस्य शिखाचुम्बिभिः चूडास्पर्शकारिभिः । अशिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरयोः कर्णावतंसभूतयोः पल्लवयोः
किसलययोः उल्लासनेन सञ्चालनेन दुर्ललितः दृढविधाविनः तैस्तादृशैः । उत्तरकुलसंज्ञको हिमालयोत्तर-

दिया । केवल अविश्रान्त वह गीतध्वनि ही सुनाई पड़ता था । उसके बाद कौतुकवशसे गीतध्वनिका उत्पत्तिस्थान
जाननेकी अभिलाषा कर, जानेका कृतसङ्कल्प होकर इन्द्रायुध पर पल्ययन (जीन) रख और स्वयं उसके ऊपर
चढ़कर गीत पर प्रीतिके कारण आगे-आगे दौड़ते वन-हरिणोंके बिना पूछे बताये हुए—मार्ग पर वह, गीतध्वनि,
को लक्ष्य कर उस सरोवरके पश्चिम तीरकी वन-पङ्क्तिमें होकर आगे बढ़ा । उस वनके भीतर सप्तपर्ण, बकुल,
इलायची, लवङ्ग और लवली पुष्पके मनोहर सौरभ वायुके मारसे परिचालित होता था, भ्रमरोंके झङ्कारसे वह वन
मुखरित हो गया था एवं तमाल वृक्षोंसे काली पड़नेके कारण दिग्गजोंके मदजल प्रवाहके समान नील वर्ण था ।

क्रमसे सामने आती आनन्दजनक और पवित्र कैलास पर्वतके पवनोसे सन्तुष्ट होकर चन्द्रापीड उस
प्रदेशके समीप आ पहुँचा । कैलास पर्वतकी हवा निर्मल जलकी बूँदोंसे शीतल थी, भोजपत्रकी छालकी उसने
जर्जरित कर दिया था, झङ्कारके वृषभके चर्वित चर्वण (जुगाली) के समयमें उत्पन्न हुए फेन-बिन्दुको लाती थीः

१. क्वचित् 'गीत' पदं न विद्यते । २. ...प्रमवाच । ३. ...ध्वनित । ४. क्वचित् सप्तच्छदपदं नोपलभ्यते ।

५. क्वचित् 'सरस्तीर' इति पदं नोपलभ्यते । ६. अनिर्जरजल... । ७. ...वृष... ।

अम्बिका-कर्ण-पूर-पल्लवोन्नासने-दुर्ललितैः, उत्तर-कुरु-कामिनी-कर्णोत्पल-प्रेङ्गोलन-दोहदिभिः,
आकम्पितककोलैः नमेरु-कुसुम-पांशुपातिभिः, पशुपति-जटा बन्धार्त्त-वासुकि-परिपीत-शेषैः,
आह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशम्, सर्वतो मरकतहरितैः,
हारि हारीत-रुचि-रमणीयैः, अमदभृङ्गराज नखर-जजरित-जठर-कुडमलैः, उन्मद-कोकिल कुल-
कवलीकृत-सहकार-कोमलाग्रपल्लवैः, उन्मदषट्-चरण-चक्रवाल-वाचालित-विकच-चूत-कालकैः,
अचकित-चकोर-चञ्चुम्बित-मरिचाङ्कुरैः, चम्पक-पराग-पुञ्ज पिञ्जल-कपिञ्जल-जग्ध-पिप्पली-

वर्त्तौ देशविशेषः यस्य कामिनीनां वनितानां यानि कर्णोत्पलानि अत्रणकुवलयानि तेषां प्रेङ्गोलने आन्दोलने
दोहदिभिः अभिलाषकारिभिः । आकम्पितानि आधूवितानि ककोलानि कोशफलानि येस्तैः तादृशैः । नमे-
रुकुसुमानां रुद्राक्षपुष्पाणां पांशवः परागास्तान् पातयन्तीति तैः तादृशैः । पशुपतेर्महेशस्य जटाबन्धेन
जटानियन्त्रणेन आर्त्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीतेभ्यः भुजङ्गानां पवनभोजित्वात् मुक्तेभ्यः
शेषैः अवशिष्टैः । आह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तथा पुण्यैः देवस्पशित्वात् पूतैः कैलासमारुतैः कैलासा-
चलस्पर्शितपवनैः अभिनन्द्यमानः सेव्यमानश्चन्द्रापीडः तं प्रदेशं गीतोत्पत्तिभूमिम् गत्वा प्राप्य ।

सर्वत इति । सर्वतश्चतुर्दिक्षु मरकतवत् तन्नामकरनवत् हरितैः श्यामवर्णैः । इतः प्रभृति तृतीया-
बहुवचनान्तपदानि अत्रेतनस्य 'पादपै' रित्यस्य विशेषणानि । इह लुप्तोपमा ।

हारीति । हारिणो मनोहरा हारि मनोहरम् इतं गमनं येषां ते हारीता 'हरियाल' इति ख्यातना-
मानः पक्षिविशेषाः तेषां रुतिभिः कलरवैः रमणीयाश्चेतोहरास्तैः ।

अमदिति । अमतां पर्यटतां शृङ्गराजानां पक्षिविशेषाणां नखरैर्नखैः जजरितानि चतानि जरठानि
परिणतानि कुड्मलानि कोरकाणि येषां तैस्तादृशैः । 'अथ शृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कचे अमरे'
इति मेदिनी ।

उन्मदेति । उन्मदेन उन्मत्तेन कोकिलकुलेन पिकसमूहेन कवचीकृतानि प्रासीकृतानि (भञ्जितानि)
सहकाराणाम् आन्नवृक्षाणां कोमलानि मृदुलानि अग्रपल्लवानि प्रान्तकिसलयानि येषु तैः तादृशैः ।

उन्मदेति । उन्मदेन मदमत्तेन षट्चरणचक्रवालेन मधुकरसमूहेन वाचालिता मुखरीकृताः विकचा
विकसिताः चूतकलिकाः सहकारकोरका येषु तैः तादृशैः ।

अचकितेति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा जीवञ्जीवाः पक्षिणः तैः कर्तुंभिः, चञ्चुभिक्षोडिभिः करणैः
चुम्बिता भक्षणाय स्पृष्टा मरिचाङ्कुराः श्वेतशोभाञ्जनप्ररोहा येषु तैः तादृशैः ।

चम्पकेति । चम्पकानां हेमपुष्पाणां परागपुञ्जेन पुष्परजःसमूहेन अङ्गेषु तत्पतनेनेत्यर्थः, पिञ्जराः
पिङ्गलवर्णाः ये कपिञ्जलास्तित्तिरिपक्षिणस्तैर्जग्धानि खादितानि पिप्पलफलानि अस्थस्थफलानि येषु तैः
तादृशैः । 'पिप्पलो बोधिरश्चर्यः' इति रत्नकोषः ।

कार्तिकेयके मयूरकी शिखा का चुम्बन करती थी, पार्वतीके कर्ण-पल्लव को आन्दोलित करनेसे साहसिनी हुई थी,
उत्तर कुरुदेशों की सुन्दरियोंके धारण किये हुए कर्ण-कमलको आन्दोलित करने की अभिलाषिणी थी, कोशफल
वृक्षों को छिलाती थी, रुद्राक्षपुष्पोंमें से धूलियों को गिराती थी, और शङ्कर की जटामें बँधनेसे व्यथित अनन्त-
नागके पीनेसे बची हुई थी । वहाँ उस सरोवरके पश्चिमके तटपर, चन्द्रापीडने चन्द्रिकाके समान श्वेत प्रभासे
समस्त प्रदेशको धवलित करती 'चन्द्रप्रभा' नामके-कैलासपर्वतके एक भागके अपोदेशमें बना हुआ मगवान् शङ्कर
का एक शून्य (जंजरहित) सिद्ध-मन्दिर देखा । उसके चारों तरफ मरकतमणि के समान हरे वृक्ष लगे
थे । वे मनोहर हारीत पक्षियों की गुआरसे रमणीय लगते थे । उनकी पकी कलियाँ उड़ते शृङ्गराज पक्षी के
नखोंसे जर्जरित हो गई थीं । वहाँ आमोंके कोमल अग्रपल्लवों को उन्मत्त कोकिल गण खा जाते थे और खिली
हुई आमको कलियों पर मदमत्त भ्रमरोंके झुण्ड गुआर करते थे । निर्भय चित्तसे चकोर पक्षिगण चञ्चुद्वारा मरिच
(मिर्च) के अङ्कुर भक्षण करते थे । चम्पक-पुष्पके परागोंसे पीले पड़े पिप्पल- (चातकतिरपक्षिगण) पीपलके

१. ...उल्लसन । २. आकम्पितकमलेन नमेरुकुसुममालापांशुवाहिभिः, आकम्पित...ककोलैः । ३. बन्धन-
वासुकि... । ४. नखजर्जरितजरठकुड्मलैः । ५. सहकारकोरकैः । ६. ...चकोरचुम्बित... ।

फलैः, फल-भर-निकर-निपीडित^१-दाडिम-नीड-प्रसूत-कलविङ्कैः, प्रक्रीडित-कपिकुलैः-करतल-ताडन-तरलित-ताडी^२-पुटैः, अन्योन्य-कलहकुपित-कपोत-पोत-पक्ष-पाली-पातित-कुसुमैः, कुसुम-रजोराशिशार-सारिकाश्रित-शिखरैः, शुक्र-शत-मुख-नख-शिखर-शकलित-फलस्फीतैः, जल-धर-जल-लुब्ध-विप्रलब्ध-मुग्ध-चातक-ध्वान-मुखरित-तमालषण्डैः, इभ-कलभकोल्लून-पल्लववे-ल्लित-लवली-वल्लयैः, आलीयमाननव-यौवन-मन्द-मत्त^३-पारावत-पक्ष-क्षेप-पर्यस्त-कुसुमस्त-वकैः^४, तनुपवन-कंपित-कोमल-कदली-दल-बीजितैः, अविरल-कल-निकरावनत-नारिकेरवनैः,

फलेति । फलानां भरनिकरेण भारसमूहेन निपीडितानां पीडां प्रापितानां दाडिमानां करकवृक्षाणां नीडेषु तदवृक्षस्थकुलायेषु प्रसूताः चटकाभिरुपादिताः कलविङ्काश्चटका येषु तैः तादृशैः । 'चटकाः कलविङ्कः स्यात्' इत्यमरः ।

प्रक्रीडितेति । प्रक्रीडितं खेलया प्रवृत्तं यत् कपिकुलं वानरसमूहः तस्य करतलताडनैः पाणितला-घातैः तरलितानि कम्पितानि ताडीपुटानि ताडीदलानि येषु तैः तादृशैः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथः कलहकुपिताः कलहकुन्दा ये कपोतपोताः पारावतशिशवः तेषां पक्षपालीभिः पक्षपङ्क्तिभिः पतितानि संसितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषां तैः तादृशैः ।

कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणां रजोराशिना परागसमूहेन शाराभिः कर्तुरिताभिः रक्षिताभिरित्यर्थः, सारिकाभिः शुक्रयोषिभिः आश्रितानि अवलम्बितानि शिखराणि ऊर्ध्वप्रदेशा येषां तैः तादृशैः ।

शुकेति । शुक्रशतस्य कीरपचिगणस्य मुखैराननैः नखशिखरैः पुनर्भ्यग्रैश्च शकलितानि खण्डीकृतानि यानि फलानि दाडिमादीनि तैः स्फीताः पूर्णाः तैः तादृशैः ।

जलधरेति । जलधरजलानि मेघसलिलानि तेषु लुब्धा इच्छुकाः नीलश्वसादृश्यात् तमालतरुण्वेव तापिच्छवृक्षेप्वेव जलधरभ्रान्त्या पूर्वं तदीयजललुब्धा इत्यर्थः, पक्षाश्च विप्रलब्धा जलप्राप्यभावेन प्रतारिता ये मुग्धचातकाः तेषां ध्वानेन कलरवेण मुखरितं वाचालितं तमालषण्डं तापिच्छवृक्षसमूहो येषु तैः ।

इमेति । इभकलभका हस्तिप्रशङ्खद्वर्षीयशिशवः तैः उल्लूगानि खण्डितानि पल्लवानि किसलयानि यस्य सचादृशम्, अत एव वेक्षितं कम्पितं लवलीवल्लयं लवलीवृक्षमण्डलं येषु तैः तादृशैः ।

आलीयेति । आलीयमाना तूष्णीभावेन विद्यमाना नवयौवनमन्दमत्ताः प्रत्यग्रतारुण्यमदोन्मत्ता ये पारावताः कपोताः तेषां पक्षक्षेपैः गरुदक्षेपैः पर्यस्ता विक्षिप्ताः कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छा येषु तैः ।

तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पितैः वेक्षितैः कोमलैर्मृदुलैः कदलीदलैः रम्भापत्रैः बीजिताः कृतव्यञ्जनाः तैः तादृशैः ।

अविरलेति । अविरलं सान्द्रं फलनिकरेण फलसमूहेन अवनतानाम् अवनन्नीभूतानां नारिकेराणां नारिकेलवृक्षाणां वनमरण्यं येषु तैः ।

फल खाते थे । फलके भारसे अवनत (लचे) घने अनारोंके वृक्षोंके घोंसलोंमें चटका पक्षीगण चटक-शावक प्रसव की थीं । खेलते-कूदते बन्दरोंके कर-प्रहारसे ताल-पत्र हिलने लगते थे । परस्पर कलह होनेसे कुपित हुए कवूरके बच्चोंके पंखोंसे ताडित होकर उनके फूल झर जाते थे । पुष्पके परागोंसे रजित होकर शुक्र-स्त्रियाँ (मैना) उनकी चोटी पर बैठी थीं । सैकड़ों शुक्रपक्षिगण (ताँते) अपने मुख और नखसे उनके फलोंको टुकड़े टुकड़े कर डालते थे (जिससे वह वन परिपूर्ण हो गया था) । तमाल वृक्षों को मेघ-जल समझकर लोभसे आये हुए-किन्तु पीछे धोखा खाये हुए-मुग्ध चातकपक्षिगण उच्चैः स्वरसे तमाल-वनको मुखरित करने थे । हाथीके बच्चोंके द्वारा (खानेके समय) पत्ते तोड़े जानेसे लवलीके वृक्ष कम्पित हो जाते थे । नव-यौवनसे मत्त हुए कवूरके फरफरा कर, चुपचाप बैठने से फूलोंके गुच्छे गिर जाते थे । थोड़ी थोड़ी हवासे सञ्चालित कोमल केलेके पत्ते पंखेका काम कर रहे थे । फलोंके अधिक भारसे नारियलके वन अवनत हो गये थे । उनके आस-पास कोमल पत्तेवाले सुपारीके वृक्ष

१. ...पीडित... । २. ...विङ्कदाडिमी... । ३. ...चपलकपिकुल... ! ४. नाडिपुटैः । ५. क्वचित् 'कलह' इति पदं नास्ति । ६. ...पोतसंहतिषोलपक्ष... । ७. ...सारिकाभिश्चशिखरैः । ८. ...जललुब्ध... । ९. कृतालीकमान... । १०. ...यौवनमत्त... । ११. ...पर्यस्तवकैः ।

अकठोर-पत्र पुट-पूर्ग-विटपि-परिवृतैः, अनिवारितविहङ्ग तुण्ड-खण्डितखजू-र-जालकैः, मधुसूत-मधुर रव-विरावितान्तरैः^१; अकलित-कलिका-कलाप-दन्तुरैः, अन्तरान्तरा कैलास-तर-ङ्गिणीतरङ्गित-सिकतिल-तल-भूमिभागैः, वनदेवता-करतल-निवह-निभमलक्तक-जल-लव-सिक्त-मिव किसलयनिकरमलिसुकुमारमुद्रहङ्गिः, ग्रन्थिपर्ण-प्रास-मुदित-चमरीकुल-निषेवित-मूलैः, कर्पूरागुरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव घनावस्थानैः, कुमुदैरिवाद्दत्त-दिनकर-कर-प्रवेश-शिशिराभ्यन्तरैः,

अकठोरैति । अकठोराणि मृदुलानि पत्रपुटानि पर्णपुटानि येषां तथोक्तैः पूर्णविटपिभिः क्रमुकवृक्षैः परिवृताः च परिवेष्टिताः तैः ।

अनिवारितैति । अनिवारितैः केनाऽप्यप्रतिरुद्धैः विहङ्गैः आकाशगामिभिः पक्षिभिः कर्तृभिः, तुण्डै-श्चक्षुभिः करणैः खण्डितं खण्डखण्डीकृत्य भक्षितं पिण्डखजूराणां पिण्डीभूतखजूरफलानां जालकं समूहो येषु तैः ।

मदेति । मदेन मत्ततया मुखराणां शब्दाद्यमानानां मयूरीणां नीलकण्ठीनां मधुररवैर्मनोहरकल-रवैः विरावितानि समुत्पन्नशब्दानि अन्तराणि मध्यदेशा येषां तैः ।

अकलितैति । अकलिता अविकसिता याः कलिकाः कुड्मलाः तासां कलापेन समूहेन दन्तुरा उच्छोभताः तैः ।

इह 'अचकितचकोरचक्षु' इत्याधारभ्य 'अकलितकलिकाकलापदन्तुरैः' इत्यन्तं वृक्षनुप्रासोऽलङ्कारः । केवलं 'जलधरजले' त्यादौ आस्तिमानलङ्कारोऽप्यभिव्यज्यते इत्यधिकम् ।

अन्तरैति । अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये कैलासतरङ्गिणीनां कैलासाद्रिस्थनदीनां तरङ्गिताः समुत्पन्न-तरङ्गा अतएव सिकतिला बालुकायुताः तलभूमिभागा अधःप्रदेशा येषां तैः । इह छेकानुप्रासः । सिकता इत्यत्र तद्धितेलच् प्रत्ययः ।

वनदेवतेति । वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभंरक्तवसादृश्यात् पाणितलसमूह-सदृशम् अत एवालक्तकजलानां यावकसलिलानां लवैर्विन्दुभिः सिक्तमिव सेचितमिव विद्यमानम्, अति-सुकुमारम् अत्यन्तमृदुलं किसलयनिकरं किसलयपुष्पम्, उद्ग्रहङ्गिधारणं कुर्वङ्गिः ।

इह आर्थोपमा क्रियोत्प्रेक्षा च, अनयोश्च द्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णानां शुक्रनामकतरुविशेषाणां प्रासेन अक्षनेन मुदितं हर्षितं यच्चमरीकुलं हरिण-विशेषसमूहस्तेन निषेवितानि आश्रितानि मूलानि बुध्नानि येषां तैः । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हम्' इत्यमरः । कर्पूरैति । कर्पूरा अन्तर्गमितघनसारवृक्षाः, अगुरवो राजार्हा वृक्षाश्च प्रायेण बाहुस्येन येषु तैः ।

'अगुर्वगुरु राजार्हम्' इति हैमः ।

इन्द्रेति । इन्द्रायुधैः इन्द्रधनुर्भिरिव, घनं सान्द्रम् अवस्थानं स्थितियेषां तैः, अन्यत्र तु घनेषु मेघेषु अवस्थानं येषां तैः ।

कुमुदैरिति । कुमुदैः कैरवैरिव, अदत्तेन दिनकरकरप्रवेशेन सूर्यरश्मिपातेन कारणेन शिशिरं शीत-लम् अभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैः, पादपपद्मे—घनावस्थानेन पर्णकिसलयैरुर्ध्वप्रदेशावरणात्, कुमुदपद्मे तु—सङ्कोचेन प्रवेशासम्भवादित्याशयः ।

लगे थे । कोई निवारण नहीं करता था । इसलिए पक्षीगण चोंचोंसे पिण्डखजूर-समूहको कुतर डालते थे । उनके मध्य भागमें से मदसे शब्द करते मयूरी गणके मधुर स्वर निकलते थे । अविकसित कलिकासमूहसे वे विस्मित थे (अर्थात् उनमें अन्धाधुन्ध कलियां लग रही थीं) वहां के बालुकामय भूमि पर मध्यमें कैलास-पर्वतस्थ नदियों की तरङ्गोंके झकोरे लगते थे । वन-देवताओंके पाणितल समूह (हथेली) के समान अलक्तकके रसकी बूंदोंसे मानो गीली हुई हो ऐसी-अत्यन्त कोमल पल्लवसमूह धारण किये (आ रहे) थे । शुक्र-नामक वृक्ष विशेष का पर्ण भक्षण कर चमरी हरिणगणके झुण्ड उनकी जड़के आगे प्रसन्न-चित्तसे बैठे थे, और उन वृक्षोंके बीचमें कर्पूर और अगह वृक्ष ही अधिकसंख्यक थे । इन्द्रधनुष जिस प्रकार मेघके ऊपरमें रहता है वे वृक्ष भी उसी प्रकार सघन भावसे स्थित थे; सङ्कुचित होनेसे सूर्यरश्मियोंके प्रवेश नहीं होनेके कारण-कैरव-समूहके अभ्यन्तरमें जिस प्रकार शीतलता रहती है, उसी प्रकार पत्रोंके ऊपर भागसे आवृत होनेसे सूर्यरश्मियोंका प्रवेश नहीं होनेके कारण उन

१. ...पूत, पूर्णः... । २. ...विराजितान्तरैः चित । ३. आकलित...दन्तुरितैः । ४. ग्रन्थिपर्णक, प्राससमु-दित... । ५. घनावलीस्थानैः । ६. ...दिनकरप्रवेश... ।

दाशरथिबलैरिवाञ्जन-नील-नल^१-परिगतप्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव सन्नि-
हितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलताबद्धपरिकरैः, उदधि-कूल-पुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्न-प्रवाल-
लतांकुर-जालकैः, अभिषेकसलिलैरिव सर्वौषधिकुसुम-फल-किसलय-सनाथैः, आलेख्यगृहैरिव

दाशेति । दाशरथेः रामचन्द्रस्य बलानि सैन्यानि तैरिव, अञ्जनवत् कज्जलवत् नीलाः कृष्णवर्णा
ये नलाः तत्संज्ञकतृणविशेषाः तैः परिगताः परिवेष्टिताः प्रान्ता अवशिष्टप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—
आञ्जनः अञ्जनात्मजो हनुमान् नीलो नलश्च वानरविशेषौ तैः परिगतः परिगृहीतः प्रान्तः अग्रप्रदेशो
येषां तैः ।

प्रासादैरिति । प्रासादैः अट्टालिकाभिरिव, पारावतैः कपिभिः कपोतैश्च सह स्थिताः तैः । 'पारावतः
कलरवे शैले मर्कटतिन्दुके' इति विश्वः ।

भवनेति । भवनतापसैरिव गृहस्थतपस्विभिरिव, सन्निहिताः समीपवर्तिनः वेत्राणि वेतसलताः
असनाः प्रियसालकद्रुमाश्च येषां तैः, अन्यत्र तु सन्निहितानि समीपवर्तीनि वेत्रासनानि वेतसरचितविष्ट-
राणि येषां तैः ।

रुद्रैरिति । रुद्रैः एकादशरुद्रैरिव, नागलताभिः ताम्बूलीभिः बद्धः पूर्णः परिकरो मध्यदेशो येषां तैः
अन्यत्र तु नागलताभिवृक्षीवृक्षलम्बमानैः भुजङ्गैर्बद्धाः परिकराः कटिभागा येषां तैः । 'ताम्बूलवल्ली
ताम्बूली नागवत्स्यपि' इत्यमरः ।

उदधीति । उदधिकूलपुलिनैरिव समुद्रतटजलोद्भिन्नप्रदेशैरिव, निरन्तरं घनम् उद्भिन्नं प्रकाशितं
प्रवालानां किसलयानां वल्लीप्ररोहाणाञ्च जालकं समूहो येषु तैः, अन्यत्र तु निरन्तरं सततम् उद्भिन्नं
तरङ्गाघातेन उर्यितं प्रवाललतानां विद्रुममणिपङ्क्तिनाम् अङ्कुरजालकं उदङ्मुद्रखण्डसमूहो येषु तैः
'प्रवालोल्ली किसलये दीणावण्डे च विद्रुमे' इति विश्वमेदिन्यौ ।

अभिषेकेति । अभिषेकसलिलैर्देवादिस्नानीयजलैरिव, सर्वौषधीनां सर्वविधफलपाकान्तव्रततीनां
कुसुमैः पुष्पैः फलैः किसलयैः सनाथा युक्तास्तैः, अन्यत्र तु—

'मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शटी चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥

इति परिगणितद्रव्यसमूहात्मकसर्वौषधिभिः कुसुमः फलैः किसलयैश्च तत्तच्छास्त्रसूचितैः सना-
थानि युक्तानि तैः ।

आलेख्येति । आलेख्यगृहैश्चिप्रभवनैरिव, बहुवर्णैः शुक्लनीलादिभिः चित्राणि आश्चर्याणि पत्राणि
पञ्चा येषां तद्योक्तानां शकुनीनां पक्षिणां शतेन समुदायेन शोभिताः भूषितास्तैः, अन्यत्र तु—बहुभिवर्णै-
रनेकवर्णैः चित्रेषु आलेख्येषु यानि पत्राणि वाहनानि हस्त्यश्वादीनि शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन समु-
दायेन शोभितैर्भूषितैः । 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः ।

वृक्षों का अन्यन्तर भाग शीतल था; रामचन्द्रजीके सैन्यगण का अग्रभाग जिस प्रकार हनुमान, नल और नील द्वारा
अधिष्ठित था; उसी प्रकार उन वृक्षोंका प्रान्त भाग भी अञ्जन (कज्जल) के समान नीलवर्ण इयाम तृणसे परिवेष्टित
था; अट्टालिकामें जिस प्रकार कपोतगण रहते हैं, उन वृक्षसमूहोंमें भी उसी प्रकार वानरगण थे; गृहस्थ तपस्विगणोंके
समीपमें जिस प्रकार वेत्रासन रहते हैं, उन वृक्षोंके समीपमें भी उसी प्रकार वेतस-वेत, और असन-प्रियसालक
वृक्ष थे; रुद्रगणका कटिदेश (कमर) जिस प्रकार लताके समान लम्बमान सर्पद्वारा बद्ध रहता है उन वृक्षोंका
मध्यस्थान भी उसी प्रकार ताम्बूललतासे बद्ध (परिपूर्ण) था; समुद्र-तीरके समीपवर्ती पुलिनमें जिस प्रकार तरङ्गोंके
आघातसे निरन्तर ही श्रेणीबद्ध भावसे प्रवाल-मणिके खण्डसमूह आकर निकलते हैं, उन वृक्षोंके मध्यमें भी उसी
प्रकार पल्लव और लताके अङ्कुर (नवीन पत्तों और कोंपल) सघन भावसे निकलते थे; देवता और राजगणके
स्नानीय जल जिस प्रकार सर्वौषधि (मुरा मांसी-प्रसृति), पुष्प, फल और पल्लव-संयुक्त रहता है वे वृक्ष भी
उसी प्रकार सर्वौषधिके (फल पक जाने पर जो जो लतायें मुरझा जाती हैं, उन सब लताके) पुष्प, फल और
पल्लवसे संयुक्त थे; चित्रशाला जिसप्रकार नानाविध वर्णद्वारा चित्रित इस्ति-अथप्रसृति वाहनके पर्व पक्षोंके चित्र-

बहु-वर्ण-चित्र-शकुनि-शतशोभितैः, कुरुभिरिव भारद्वाजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुत्राग-समाकृष्ट-शिलीमुखैः, महाकरिभिरिव प्रलम्ब-बाल-पल्लव-स्पृष्ट-भूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थित-बहुगुल्मकैः, दंशितैरिव भ्रमर-सङ्घात-कवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानर-कराङ्गुलि-स्पृष्ट-गुह्यैः, अवनिपालशयनैरिव सिंहपादाङ्किततलैः, आरब्धपञ्चतपः-

कुरुभिरिव । कुरवो दुर्योधनादयस्तैरिव, भारद्वाजेन व्याघ्राटपक्षिणा द्रोणाचार्येण च उपसेवितैः अधिष्ठितैः । 'भारद्वाजो गुरोः पुत्रे व्याघ्राटारुषविहङ्गमे' इति मेदिनी ।

महेति । महासमरो महासंग्रामः तस्य मुखैः प्रारम्भैरिव, पुत्रागैर्नागकेसरकुसुमैः समाकृष्टाः स्वम-धुलोभेनानीताः शिलीमुखा मधुपा येषु तैः, अन्यत्र पुन्नागैः पुंगुजैः समाकृष्टाः समाकृष्य प्रापिताः, शिली-मुखा बाणा येषु तैः । तत्र शराणामत्यधिकत्वादेव पुत्रागैर्नयनम् । अतएव 'महासमरे' स्थभिहितमित्या-शयः । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेणिनिःसारणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । 'नागकेसरपुत्रागनागदन्तकमस्तके' इति । मेदिनी । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।

महेति । महाकरिभिर्गजश्रेष्ठैरिव, प्रलम्बैर्लम्बमानैः बालपल्लवैः प्रत्यग्रकिसलयैः स्पृष्टानि सङ्घट्टि-तानि भूतलानि अधःप्रदेशा येषां तैः, अन्यत्र तु—प्रलम्बैरायतैः बालपल्लवैः विस्तृतलाङ्गूलैः स्पृष्टानि भूतलानि येषां तैः । 'बालः कचे शिशौ मूले ह्रीवरेऽश्वेभपुच्छयोः' इति विश्वः ।

अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा भूपतयस्तैरिव, पर्यन्ते प्रान्तदेशे राज्यसीमान्ते च अवस्थिता विद्यमाना बहुवोऽनेके गुल्माः स्तम्भाः प्रकाण्डा इत्यर्थः । सेनानिवेशाश्च येषां तैः । 'गुल्मः स्तम्भे पृथ्वि चट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः ।

दंशितैरिति । दंशितैः सङ्ग्रामसज्जैर्लोकैरिव, भ्रमरसङ्घाताः पुष्परसलोभेनोपविष्टभ्रमरवृन्दाः कवचानीव वर्माणीव तैः आवृतकाया आच्छादितदेहास्तैः, अन्यत्र तु—भ्रमरसङ्घातवद् भ्रमरगणवद् कवचैः तद्वच्चयामवर्णवर्मभिरित्यर्थः, आवृतकाया येषां तैः । 'सज्जद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो म्यूढकङ्कटः' इत्यमरः ।

प्रमाणेति । प्रमाणाभिमुखैः सुवर्णादितोलनप्रवृत्तैर्लोकैरिव, वानरैः कपिभिः कर्तृभिः कराङ्गुलिभिः करशालाभिः करणैः स्पृष्टा आच्छृष्टा गुह्याः कृष्णला येस्तैः सुवर्णादितोलनकाले सर्वैरेव गुह्या उपादीयन्ते ।

अवनीति । अवनिपालशयनैरिव नरपतिसत्त्वैरिव, सिंहानां मृगेन्द्राणां पादैश्चरणचिह्नैः अङ्कितानि चिह्नितानि तलानि निम्नवर्त्तितयनतलानि येषां तैः ।

आरब्धेति । आरब्धा पञ्चतपःक्रिया पञ्चाग्निसाधनकर्म येस्तैः तपस्विभिस्तापसैरिव, ग्रीष्मर्तौ स्वविष्टराणां चतुष्कोणेषु चत्वारः प्रज्वलितगन्ध ऊर्ध्वं च सूर्यं एवं कृत्वा ये तपस्यां कुर्वन्ति ते पञ्चनपस

समूहसे शोभित रहती है, वे वृक्ष भी उसी प्रकार अनेकविध वर्णसे चित्रित-पक्ष-समन्वित पक्षियोंसे शोभित थे; दुर्योधन प्रभृति कुरुवंशीयगण जिसप्रकार द्रोणाचार्यद्वारा सेवित थे, वे वृक्ष भी उसीप्रकार भारद्वाज पक्षीद्वारा सेवित थे; महायुद्धके प्रारम्भमें जिसप्रकार हाथियों की तरफ बाण फेंके जाते हैं, वे वृक्ष उसीप्रकार नागकेसर (मौलसरी) फूलके गन्धसे भ्रमरोंका आकर्षण करते थे; बड़े बड़े हाथियोंके बड़े पूँछकी बालोंकी नोक जिसप्रकार भूतल-स्पर्श करती थीं, उन वृक्षोंके नये नये पल्लव उसीप्रकार झुक झुककर भूतलस्पर्श करते थे; अप्रमत्त राजाओंके राज्यके सीमान्तमें जिसप्रकार बहुतर सेनानिवेश रहता है, उस वृक्षसमूहके प्रान्तभागमें भी उसीप्रकार बहुतर शाखा-पत्रविहीन वृक्ष थे; संग्राममें सज्जित वीरगणका शरीर जिसप्रकार भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण कवच-द्वारा आवृत (ढँका हुआ) रहता है, उस वृक्षसमूहके सब स्थान भी उसीप्रकार कवचके समान भ्रमरसमूहद्वारा आवृत थे; सुवर्ण तौलनेमें लौग जिसप्रकार वानरके समान हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुह्या स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) हैं, उसीप्रकार उस वृक्षसमूहके मध्यमें भी वानरगण हस्तके अङ्गुलीद्वारा गुह्या स्पर्श करते (चिरमिट्टी उठाते) थे; राजाओंकी शय्याकी नीचेका पर्यङ्क जिसप्रकार सिंहके पादके समान पावेसे संयुक्त रहता है, उस वृक्षसमूहके नीचेका स्थान भी उसीप्रकार सिंहके पादचिह्नसे चिह्नित था; जहाँ पञ्चाग्निसाधनरूप तपस्या आरम्भ होती है, वहाँ जिसप्रकार पराग्नि-साधन करनेवाले अग्निसमूहसे परिवेष्टित रहते हैं, वे वृक्षसमूह भी उसीप्रकार

क्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः, दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्गृहमु-
निभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः, इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः, पादपैः परिवृतं चन्द्र-
प्रभनाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं
तल्ल-भागसन्निविष्टं भगवतः शूलपाणोः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्भूतैः इतस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः धवलीक्रियमाणकायः
पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्, आयतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः

इत्यभिधीयन्ते तैरिवेत्यर्थः, उद्गताः शिखाश्चूडा ज्वालाश्च यस्य तेन शिखिमण्डलेन मयूरसमूहेन वह्नि-
गणेन च परिवृताः परिवेष्टितास्तैः ।

दीक्षितैरिति । दीक्षितैः यज्ञे गृहीतव्रतैर्यजमानैरिव, कृतं विहितं कृष्णसारैर्मृगविशेषैः कर्तृभिः,
विषाणैः शृङ्गैः करणैः कण्डूयनं येषां तैः, अन्यत्र तु—कृतं कृष्णसारविषाणैर्मृगविशेषशृङ्गैः कण्डूयनं शरीर-
खर्जनं यैस्तैः । सज्जातदीक्षाणां कृष्णसारविषाणैर्गात्रसज्जनप्रतिपादनादित्याशयः । तथा च श्रुतिः—
'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जः कण्डूया' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

जरदिभिः । जरन्तो वृद्धा ये गृहमुनयो गृहस्थतर्पस्विनः तैरिव, जटासु मूलेषु बालबालानां सलिला-
धाराणां मण्डलं समुवायं धरन्तीति तैः, अन्यत्र तु—जटालं जटायुकं बालकमण्डलं बालकगणं धरन्ति
परिरक्षन्तीति तैः । तेषां दारयुक्ततया सुतजननसम्भव इत्यवधेयम् । 'मूले लम्पकचे जटा' इत्यमरः ।

इन्द्रेति । इन्द्रजालिकैल्लिकैरिव, दृष्टिहारिभिः मनोज्ञत्वाद्बोचनाकर्षाभिः अन्यत्र तु प्रकृत्या जनानां
यथायथदृष्टिसामर्थ्यहारिभिः । इह 'इन्द्रायुधैरिव' इत्यारभ्य 'इन्द्रजालिकैरिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

पादपैरिति । पादपैः उक्तविशेषणयुक्तैर्वृक्षैः परिवृतं परिवेष्टितम् । तस्य सरसः पश्चिमे तीरे प्रतीच्यां
तटे ज्योत्स्नावदातया चन्द्रिकावच्छ्रुततया प्रभया स्वकान्त्या तं प्रदेशं तत्पाम्श्वेतिभूभागं धवलयतः
शुभ्रं विदधतः, चन्द्रप्रभनाम्नश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य कैलासप्रत्यन्तपर्वतस्य तलभागसन्नि-
विष्टम् अधोभागसंस्थितं भगवतः सर्वसमर्थस्य शूलपाणोः महेश्वरस्य, शून्यं जनवर्जितं सिद्धायतनं
लोकसिद्धिप्राप्तिभवनम् अपश्यत् दृष्ट्वा ।

तच्चेति । नदायतनं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा च स्वस्वकम् अदासीदिति सम्बन्धः । पवनेन वायुना
उद्भूतैः परिचालितैः इतस्ततः समापतद्भिः यत्र तत्र निपतद्भिः केतकीगर्भधूलिपटलैः केतकीपुष्पमध्व-
त्तिपरागसमूहैः धवलीक्रियमाणः श्वेतीक्रियमाणः कायः शरीरं यस्य सः तादृशः, अतएव पशुपतिदर्शनहेतोः
महेश्वरावलोकनार्थं केतकीगर्भधूलिपटलैरिव बलात् हठात् भस्मव्रतम् अवयवेषु विभूतिधारणनियमं प्रति-
प्रद्यमान अङ्गीक्रियमाण इव सन् । पशुपतिपूजने भस्मधारणस्यावश्यकतामाह कात्यायनः—

आद्ये यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । ध्वनन्निपुण्ड्रः पूतात्मा सृष्ट्युं जयति मानवः ॥

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥'

तथा तदायतनप्रवेशपुण्यैः सिद्धायतनप्रवेशसुकृतैः परिगृह्यमाण आश्लिष्यमाण इव च सन् । इह
'प्रतिपाद्यमान इव' 'परिगृह्यमाण इव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

जैची शिलावाले मयूरगणसे परिवेष्टित थे; यज्ञमें दीक्षित होकर यजमानगण जिसप्रकार शरीर-खुजलाने पर
कृष्णसार (मृग) के साँगसे शरीर खुजलाते हैं, वे वृक्ष भी उसीप्रकार कृष्णसारगणके साँगोंसे खुजलाये जाते थे;
वृद्ध गृहस्थ मुनिगण जिसप्रकार जटाधारी बालकोंका परिपालन करते हैं, उन वृक्षोंने भी उसीप्रकार बालबालोंको
धारण किये हैं—अर्थात् जड़के पास जटायें हैं और धालें बने हुए हैं; ऐन्द्रजालिकगण जैसे अपनी क्षमताबलसे
लोगोंके देखनेकी शक्ति हर लेते हैं, वे वृक्ष भी उसी प्रकार सुन्दर होनेसे दृष्टिका आकर्षण करते थे ।

चन्द्रापीडने जाकर उस मन्दिरके अन्दर प्रवेश किया, उस समय वायुसे उड़कर इधर उधरसे आए हुए केत-
कीकुसुमके अन्यन्तरके परागसे चन्द्रापीडका शरीर धवलवर्ण हो जानेके कारण ऐसा प्रतीत हो रहा था कि उससे मानो
महादेवके दर्शनके लिए बलात्कार अपने शरीर पर भस्मको लगा लिया हो और मन्दिरमें प्रवेश करनेके पुण्य ही ने

१. दीर्घजटा, ...कमण्डलुधरैः । २. भूतल... । ३. क्वचित् शून्यमिति पदं नोपलभ्यते । ४.
पवनोद्भूतैः, पवनोद्भूतैः । ५. ...धूलिभिः, धूलिधवलैः ।

प्रविश्याद्राक्षीत् चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धतैराद्रार्द्रदलशिखरै-
गलज्जलबिन्दुभिः ऊर्ध्वविपाटित-चन्द्रबिम्बचतुरैरिव निजादृहासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव
पाञ्चजन्यसहोदरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनी-
पुण्डरीकैः कृतार्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्,
चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्^३, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्ता-

चतुरिति । चत्वारश्चतुःसंख्याकाः स्तम्भाः स्थूणा यस्याः सा चतुःस्तम्भा या स्फटिकमण्डपिका
चन्द्रकान्तमयलघुमण्डपः तस्याः तलेऽधःप्रदेशे प्रतिष्ठितम् अवस्थितम् । त्र्यम्बकमित्यस्य विशेषणमेतत् ।
अचिरोद्धतैः स्वल्पकालोत्थातैः अत एव च ऊर्ध्वं ऊर्ध्वप्रदेशे विपाटितस्य विदारितस्य चन्द्रबिम्बस्य
क्षितिमण्डलस्य दलैः खण्डैरिव विद्यमानैः तेभ्योऽपि पीयूषबिन्दुनिःसरणादित्याशयः । निजस्य स्वकीयस्य
शिवसम्बन्धिन् इत्यर्थः । अदृहासस्य महतो हासस्य अवयवैरिव । शेषस्य नागाधिपतेः फणानां फटानां
शकलैः खण्डैरिव, तेषामपि स्वच्छत्वाद्गोलसदृशत्वाच्चेत्याशयः । पाञ्चजन्यः पातालोत्पन्नो लघुभीमः शङ्खः
तस्य सहोदरैः एकोदरसमुत्पन्नभ्रातृभिरिव स्वच्छत्वात्सालाकारत्वादित्याशयः । इह ..... चन्द्रबिम्बदलै-
रिव 'निजादृहासावयवैरिव' 'शेषफणाशकलैरिव' 'पाञ्चजन्यसहोदरैरिव' सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
क्षीरोदस्य दुग्धसिन्धोः हृदयाकारैः हृत्पुण्डरीकसदृशैः तुल्यश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । इहार्थोपमा । तथा
उपपादितो निरीक्षकाणां विहितो मौक्तिकमुकुटविभ्रमः स्वेषु रसोद्भवमयकिरीटभ्रान्तिर्यस्तेः ।
इह भ्रान्तिमानलङ्कारः । शुचिभिः पूतैः मन्दाकिनीपुण्डरीकैः आकाशगङ्गासमुत्पन्नशुभ्रकमलैः, कृता
विहितं अर्चना पूजा यस्य तं तादृशम् । अमलया स्वच्छया मुक्ताशिलया रसोद्भवतुल्यशुभ्रापापाणेन
घटितं रचितं लिङ्गं स्वरूपं यस्य तं तादृशम्, चत्वारि मुखानि यस्य स तं चतुर्मुखं भगवन्तं माहात्म्य-
वन्तं त्र्यम्बकं शिवम् । ननु भगवतो महेश्वरस्य पञ्चवक्त्रत्वेनैव लोके प्रसिद्धिस्तत्कथमत्र चतुर्मुखत्वोप-
पादनमिति चेत् ? अत्राहुः—

‘तदूर्ध्वभागः सक्षातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पद्मकेसरगौराङ्गकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥’

इति कालिकापुराण- (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिरिति प्रतिपादनेनोक्तशं-
ङ्गानिरवकाशात् ।

तत्वेति । किञ्चेति चार्थः । तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणां यास्याभिमुखीं मूर्तिं प्रतिमाम् आश्रित्य अव-
लम्ब्य अभिमुखीम् आसीनां तत्समचे उत्तरमुखीं सतीं निपण्णान्, ‘प्रतिपक्षपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श’-
इत्यतिदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि कन्यकामित्यस्य विशेषणानि ।

उपरचितेति । उपरचितं विहितं ब्रह्मणः प्रजापतेः आसनमिव आसनं यथा तां तादृशीं कमलासनो-
पविष्टामित्यर्थः ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिशयप्रसरणशीलेन सर्वदिङ्मुखानां प्लावकेन आच्छादकेन प्रलय-

मानो उसे आलिङ्गन कर (घेर) लिया हो । वहाँ उसने चराचरके गुरु, समस्त त्रिभुवनवन्दित-चरण भगवान्
चतुर्मुखी महादेवको देखा । उनका लिङ्ग निर्मल मुक्ताके समान श्वेतवर्ण प्रस्तरद्वारा निर्माण किया हुआ था ।
उसे चार स्तम्भवाले छोटेसे स्फटिकमय मण्डपमें स्थापित किया गया था और आकाशगङ्गासे तत्काल तोड़े हुए,
अत्यधिक आर्द्र, दलाग्रसे जलकी बूँदें टपकते पवित्र श्वेतकमलोंसे उसकी पूजा की गई थी । वे श्वेतकमलके ऊपर
भागसे विदारित होने पर चन्द्रमण्डलके खण्डसमूह (टुकड़ों) के समान, अपने (महादेवके) अदृहास्यके
(ठहाकेकी हँसीके) अवयवोंके समान, शेषनागकी फणाके टुकड़ोंके समान, पाञ्चजन्यशङ्खके सहोदरोंके समान
एवं क्षीरसमुद्रके हृत्पद्मके समान थे तथा उन्हें देखकर मोतीके मुकुटों की भ्रान्ति होती थी ।

चन्द्रापीडने उनकी दक्षिणामूर्तिके सामने ब्रह्मासन और पाशुपत-व्रत धारण करके बैठी हुई एक कन्याको

१. अचिरोद्धतैः । २. आर्द्रार्द्रदल, आर्द्रार्द्रशेखर... । ३. अभिमुखमासीनाम् ।

रिणा सर्वदिक्मुखप्लावकेन प्रलय-परिप्लुत-श्रीरपयोधि-पूर-पाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्तो तोजलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्ती कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेह-तथा स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्नामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसंक्रान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुट-विभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमय-

काले कल्पान्तसमये परिप्लुतस्य उद्देलितस्य श्रीरपयोधेः दुग्धसमुद्रस्य पूरवत् प्रवाहवत् पाण्डुरेण श्वेतवर्णेन । सर्वतो विसर्पता परितः प्रसरता, अतिदीर्घकालसञ्चितेन अतिविस्तृतसमयैकत्रीकृतेन तपोराशिना तपःसमूहेनेव विद्यमानेन । त्रिस्तोतसो वियद्गङ्गाया जलनिभेन सलिलसदृशेन । पादपान्तरैः तरुणामन्तरालद्वैः पिण्डीभूय समूहीभूय प्रसरणे तरुभिः प्रतिबन्धकताचरणात् मिश्रः समूहीभूय बहतेव, देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिपरम्परया सगिरिकाननं सपर्वतवनं तं प्रदेशं चन्द्रमयमिव कुर्वती विवधतीम्, तत्कान्तेर्धवलत्वादित्यमिप्रायः ।

इह.....'श्रीरपयोधेः पूर्ववत् शुभ्रवर्णेन' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'तपोराशिनेव' इत्यत्र तपसः शास्त्रीय-कलेष्टारूपत्वेन गुणत्वाद् गुणोपमेया, 'त्रिस्तोतोजलनिभेन' इत्यत्र आर्योपमा ।...पिण्डीभूय बहतेव, इत्यत्र क्रियोपमेया । 'चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्' इत्यत्र क्रियोपमेया-गुणोपमेयोः सङ्करः ।

अन्येति । अन्यथा मिश्रप्रकारेणैव देहप्रभयैव कैलासगिरिं रजताद्रिं धवल्यन्तीं स्वतः शुभ्रमपि पुनः कृत्रिमश्वेतिमानमापाद्यन्तीमिव विद्यमानाम् । प्रतीयमाना क्रियोपमेया ।

अन्तरिति । द्रष्टुरपि विलोकयितुरपि जनस्य अन्तःशरीराभ्यन्तरे लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्गा-गतेन देहप्रभावितानेन मनश्चितं श्वेतिमानं धवलमिमानं नयन्तीं प्रापयन्तीमिव विद्यमानाम् । केवला-वलोकनेनैव विलोकयितुश्चितस्य सन्तोषेण प्रसन्नत्वादित्याशयः । क्रियोपमेया ।

अतिधवलेति । अतिधवलया अत्यन्तशुभ्रया प्रभया कान्त्या परिगतो व्याप्तो देहः शरीरं यस्या-स्तस्या भावस्तथा कारणेन, स्फटिकगृहगतामिव स्फटिकमणिभवनप्राप्तामिव, दुग्धसलिलमग्नामिव शरीरो-द्गृहितामिव, विमलचीनांशुकान्तरितामिव निर्मलसूक्ष्मवस्त्रविशेषावृतामिव, आदर्शतले दर्पणे संक्रान्तां प्रतिविम्बितामिव, तथा शरदभ्रपटलेन शत्कालीनस्वच्छमेघसमूहेन तिरस्कृतामन्तर्हितामिव, अत एव प्रभावरणात् अपरिस्फुटम् अस्पष्टं यथा स्यात्तथा विभाव्यमाना ज्ञायमाना अवयवा अङ्गप्रत्यङ्गानि यस्या-स्ताम् । इह पञ्चक्रियोपमेयायां मिथो नैरपेक्षयेण विद्यमानत्वासंसृष्टिः ।

पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशस्वरूपं द्रव्यात्मकम् अङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं देहरचनासामग्रीसमुदायम् अपहाय परित्यज्य प्रजापतिना केवलेन एकेन धवलगुणेन शुभ्रगुणेन उरपा-

देखा । उसके शरीरका कान्तिप्रवाह अतिविस्तृतरूपसे निकलकर सभी दिशाओंको प्लावित करता (डुवाता) था, प्रलय-कालीन उद्देलित (उमड़े) श्रीरसमुद्रके प्रवाहके समान शुभ्रवर्ण था, सर्वदिग्ग्यापी दीर्घकाल-सञ्चित तपस्या-राशिके समान विराजमान था एवं आकाशगङ्गाके जलप्रवाहके समान वृक्षोंके बीच-बीचमें एकत्र मंमिलित होकर बह रहा था, इस प्रकार शरीरकी प्रभाद्वारा वह मानो पर्वत और वनके सहित उस प्रदेशको सम्पूर्ण चन्द्ररश्मिमय करती (पाठान्तरसे हाथी दाँतका बना हो ऐसा कर देती) थी, कैलाश पर्वतको अन्य प्रकारसे ही मानो धवलित करती थी, उस कान्त्याको केवल देखनेसे ही उसके शरीरका कान्तिप्रवाह देखनेवालेके नयनमार्गके भीतरसे प्रवेश करके ही मानो मन पर्यन्त शुभ्रवर्ण कर देती थी । अत्यन्त धवलवर्ण प्रभापुञ्जसे उसका शरीर परिवेष्टित होनेके कारण अङ्ग-प्रत्यङ्ग स्पष्टरूपसे देखनेमें नहीं आते थे, अतएव वह, मानो स्फटिक-मय गृहके अन्त्यन्तरमें बैठी हो, दुग्ध-मिश्रित जलमें निमग्न हो, निर्मल चीनदेशीय महीन वस्त्रसे आच्छादित हो, दर्पणके अन्त्यन्तरमें प्रतिविम्बित हो एवं शरत्कालीन मेघसमूहसे आवृत हो ऐसी प्रतीति होती थी । विधाताने पञ्चमहाभूतस्वरूप द्रव्यात्मक शरीर-

१. 'विप्लुत' । २. 'पयःपूरपाण्डुरेण' । ३. तपोराशिनेव विसर्पता । ४. दन्तमयमिव, हतमयमिव । ५. लोचनपथं प्रविश्य, 'प्रविष्टे' । ६. अतिधवल' । ७. 'चैलांशुकान्तरितामिव' । ८. परिस्फुट' ।

मपहाय द्रव्यात्मकमङ्गल^१-निष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनैव केवलेनोत्पादिताम्, दक्षा-
ध्वर^२ क्रियामिवोद्धत^३-गण-कच-ग्रह-भयोपसेवितव्यस्वकाम्, निरन्तरभस्मोल्लुण्ठनसिताङ्गी^४
रतिमिव मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहराराधनाम्, क्षीरोदधि-देवतामिव सहवास-
नाम्, ऐरावतदेहच्छविमिव गंजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-शितिकण्ठचिन्तितोपनयाम्, पशु-
पति-दक्षिण-मुख-हासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्, शरीरिणीमिव रुद्रोद्भूतनभूतिम्^५

दितां निर्मितामिव पृथिव्यादिसामप्रचुरप्ने तु तद्गुणानां नीलपीतादीनामप्यत्र सम्मेलनेन एवंविधशौ-
क्यवासम्भवादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

दधेति । उद्धतैर्वलगर्वितैः गणैः प्रमथादिभिर्यः कचग्रहः केशाकर्षणं तस्माद् भयेन ब्रासेन उपसेवितः
रक्षणार्थमवलम्बितः व्यम्बको महेश्वरो यथा तां तादृशीम्, दक्षस्य प्रजापतेः अध्वरक्रिया यज्ञकर्म तामिव
विद्यमानाम्, तस्या अप्यस्युत्कटधर्मरूपत्वेन शुभ्रत्वादित्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

पुरा किल दक्षप्रजापतिना शङ्करापमानार्थमेवाध्वरः समारब्धस्तत्र महेशोऽनाहूत इति विज्ञाय
तद्गणाः समेत्य तमध्वरं विनाशायमासुरिति पौराणिकी कथा ।

निरन्तरेति । मदनदेहनिमित्तं भूयोऽपि स्वामिनः कामस्य शरीरप्राप्त्यर्थं यद् हरस्य शम्भोः
प्रसादनं तदर्थं तन्निमित्ताय आगृहीतहराराधनां प्रारब्धमहेशोपासनाम् अत एवानवरतविभूतिधारणेन
शुभ्रशरीरां रतिं कामपत्नीमिव विद्यमानाम् । यश्चात्र 'हर' पदस्य द्विवारमुपादानेन पुनरुक्ततादोषः समा-
पत्तति स चागृहीततदाराधनामिति पाठविधानेन परिहार्यः ।

क्षीरोदेति । सहवासेन एकस्मिन् क्षीरसमुद्रे मन्थनाप्रागवस्थानेन परिचिता ज्ञाता या हरललाटस्था
महेशभालस्था चन्द्रलेखा शशिकला तस्या उत्कण्ठया आकृष्टा आकर्षितां क्षीरोदस्य दुरधाम्बुधेः
अधिदेवतामिव अधिष्ठात्रीं देवीमिव, अत्यधिकश्वेतक्षीरसमुद्राधिष्ठातृत्वात्तस्या अपि अत्यधिकश्वेतसम्भ-
वादित्याशयः ।

इन्दिति । स्वर्भानो राहोर्भ्यं ब्राह्मस्तेन कृतं विहितं त्रिनयनस्य शङ्करस्य शरणागमनं गृहगमनं
यया ताम् इन्द्रोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरमिव । 'शरणं गृह्णन्ति' इत्यमरः । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

ऐरावतेति । गंजाजिनं हस्तचर्म तस्य अवगुण्ठने परिधाने उत्कण्ठितो हस्तचर्मप्रियत्वाद्भुक्तो
यः शितिकण्ठो महादेवस्तेन चिन्तिता समीहिता अनन्तरमेव उपनता उपस्थिता ताम्, ऐरावतस्य सुरा-
धिपश्वेतगजस्य देहच्छविं वपुःप्रभामिव विद्यमानाम् । गुणोत्प्रेक्षा ।

पथिति । स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतं विहितम् अवस्थानं स्थितिर्यया ताम्, पशुपतेः महेश्वरस्य
दक्षिणमुखे तत्रत्यपशुपतेश्चतुर्मुखत्वाद्दक्षिणदिक्स्थायिवदने यो हासो हास्यं तस्य क्वचिं शोभामिव
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

शरीरि । शरीरिणीं नारीदेहधारिणीं सतीम् आचिर्भूतां प्रकटीभूतां रुद्रस्य शङ्करस्य उद्भूतमूर्तिमिव
शरीरमर्दनसमये रजोभूय प्रसूनशरीरभस्मेव । जात्युत्प्रेक्षा ।

निर्माणोपयोगी सामग्रीसमूह परित्याग कर इवेतगुणद्वारा ही नानो उत्कृष्टा निर्माण क्रिया था । उद्धत प्रवृत्तिवाले
प्रमथगणके द्वारा केश खोंच जानेके भयसे दक्षकी दक्षक्रिया ही नानो कामरक्षाके लिए महादेवकी सेवा करने आये
हो; फिरसे कामदेवके शरीरके निमित्त शिवकी प्रसन्न करनेके लिये रति देवी (कामरत्नी) नानो उत्कृष्ट काम करनेसे परिचित
प्रवृत्त होकर निरन्तर भस्मोल्लुण्ठन करनेसे श्वेताङ्गी होकर वहाँ रहती हो; नखे दक्ष काट करनेसे परिचित
शङ्करके ललाटस्थ चन्द्रकलाके साथ मिलनेकी उत्कण्ठसे आकृष्ट होकर ही नानो क्षीरसमुद्रकी अधिष्ठात्री देवी काई
हो; राहुके भयसे चन्द्रकी मूर्ति नानो महादेवके शरणगत हुई हो; गज-चर्म ओढ़नेके लिए उत्कण्ठित होकर
महादेवकी चिन्ता करते ही उपस्थित हुई ऐरावतवृत्तिके देहप्रकाशसे सज्ज हो; महादेवके दक्षिण मुखकी हास्य-
शोभा मानो बाहर निकलकर बैठी हो; अङ्गमर्दन करनेके समयमें रुद्रके अङ्गी नरन-इत्येवं नानो को-मूर्ति

१. ...मङ्गल... । २. अध्वर... । ३. उद्धत... । ४. कच-ग्रह-भयोपसेवितव्यस्वकामम् इति
पाठो न विद्यते । ५. क्षीरोदधिः... । ६. ...ललाटकण्ठोत्कण्ठ... । ७. ...शरणगमनम्... । ८. इन्द्रेणैव,
इव निर्गतम् । ९. दुरोद्भूतनभूतिम् ।

आविर्भूताम्, ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्, गौरीमनःशुद्धिमिव कृत-
देहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियाभिव मूर्तिमतीम्, गिरीश-वृषभ, देहद्युतिमिव पृथ-
गवस्थिताम्, आयतन-तरु-कुसुम-समृद्धिमिव शङ्कराभ्यर्चनाय स्वयमुद्यताम्, पितामहतपः-
सिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोकभ्रमणखेदविश्रान्ताम्,
त्रयीमिव कलियुग-ध्वस्त-धर्मशोक-गृहीत-वनवासाम्, आगामि-कृतयुगबीजकलामिव प्रमदा-
रूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजन-ध्यानसम्पदम्, अमर-गज-वीथिमिवाभ्रगङ्गाभ्यागम-
वेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेतद्वीप-लक्ष्मीमिवान्य-

ज्योत्स्नामिति । हरस्य महादेवस्य कण्ठे योऽन्धकारः अन्धकारसदृशकृष्णवर्णः तस्य विघट्टनोद्यमनेन
स्वयं दूरीकरणप्रयत्नेन प्राप्तां तत्कण्ठत एवोपगतां ज्योत्स्नां प्रभामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

गौरीति । कृतदेहपरिग्रहां विहितशरीरस्वीकारां गौर्याः सतीमूर्द्धन्यायाः पार्वत्याः मनःशुद्धिं चित्त-
पवित्रतामिव । पूर्वोत्प्रेक्षा ।

कीर्तीति । मूर्तिमतीं सशरीरां कार्तिकेयस्य पद्माननस्य कौमारव्रतक्रियां ब्रह्मचर्यानियमानुष्ठानमिव ।
क्रियोत्प्रेक्षा । दुष्कृतस्य मलिनतया निरूपणीयत्वात्तद्विरुद्धस्य सुकृतस्य तु श्वेतस्यैव निरूपणौचित्या-
देवमभिधानमित्यवधेयम् ।

गिरीशेति । पृथगवस्थितां शरीराद्विनिर्गत्य पृथग्विद्यमानां गिरीशवृषभस्य महेशवृषस्य देह-
द्युतिः शरीरकान्तिरिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

आयतनेति । शङ्करस्य शिवस्य अभ्यर्चनाय पूजनाय स्वयमुद्यतां स्वेनैवोद्योगयुक्ताम्, आयतनस्य
तस्यैव सिद्धभवनस्य तरुकुसुमानां वृक्षपुष्पाणां समृद्धिं संपदमिव । ज्ञात्युत्प्रेक्षा ।

पितेति । महीतलमवतीर्णां पृथिवीतलं कृतावतारं पितामहस्य ब्रह्मणः तपः सिद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ।
आदीति । सप्तसु लोकेषु भूर्भुवःस्वर्गहर्जनस्तपःसत्यलोकेषु भ्रमणेन पर्यटनेन यः खेदः पराश्रमस्तेन
विश्रान्तां तत्र विहितविश्रामाम्, आदियुगे कृतयुगे प्रजापतेर्विधातुः या कीर्तिः प्रजानिर्माणप्रशंसा तामिव ।
पूर्वोत्प्रेक्षा ।

आगामीति । प्रमदारूपेण नारीरूपेण अवस्थितां कृतोपविष्टाम्, आगामिनो भविष्यतः कृतयुगस्य
सत्ययुगस्य बीजकलामिव आदिकारणमात्रामिव, कृतयुगस्य पुण्यमयत्वेन श्वेतत्वात्तदादिहेतोरपि श्वेत-
त्वमित्याशयः । ज्ञात्युत्प्रेक्षा ।

देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजनानां तपस्विनां ध्यानसम्पदमिव प्राणायामसमृद्धिमिव । गुणोत्प्रेक्षा ॥

अमरेति । अभ्रगङ्गायाः आकाशगङ्गायाः अभ्यागमस्य तत्रोपस्थितेः वेगेन त्वरया पतितं स्वर्गा-
द्विच्युताम्, अमरगजानां देहहस्तिनाम् पेशावतभृतीनामित्यर्थः । वीथिं पंक्तिमिव, तस्यात्यन्तश्वेतत्वा-
दित्याशयः । परमार्थतस्तु समुदायसमुदायिनोः परस्परं भेदाभावेऽपि योषिद्रूपभेदमादायेदमुक्तमित्यवधेयम् ।
ज्ञात्युत्प्रेक्षा ।

कैलासेति । दशमुखो रावणः तस्य उन्मूलनम् उत्पाटनं तेन यः क्षोभः सञ्चलनं तेन निपतितां
जस्ताम्, कैलासस्य रजताद्रेः श्रियं क्षोभामिव ।

श्वेतेति । अन्यद्वीपानां द्वीपान्तराणां यदवलोकनकुतूहलं वीक्षणकौतुकं तेन आगतां प्राप्तां श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिव श्वेतद्वीपक्षोभामिव ।

धारण कर आविर्भूत हुई हो; महादेवके कण्ठदेशकी नीलिमा दूर करनेके लिए उसके कण्ठकी प्रभा प्रत्यक्ष बाहर
होकर आई हो; पार्वतीकी मनकी पवित्रता मानो शरीर धारण करके आई हुई हो; कार्तिकेयकी मानो मूर्तिमती
कुमारवस्थाकी तपश्चर्या हो; शङ्करके वृषभके शरीरकी प्रभा मानो पृथक् होकर स्थित हो; उस सिद्धायतन (मन्दिर)
के वृक्षकी पुष्प-संदि मानो शङ्करकी पूजा करनेके लिए अपने आप हो उभरत हुई हो; ब्रह्माकी तपःसिद्धि मानो
पृथिवीतल पर उतरती हुई हो; सत्ययुगमें ब्रह्माकी जो कीर्ति उत्पन्न हुई थी, वह मानो सप्त भुवनोंमें भ्रमण करनेसे
थककर विश्राम करने आई हो; कलियुगके प्रभावसे धर्म विनष्ट हो जानेसे शोकातुर होकर मानो ऋक्, यजु और
साम वेदोंकी त्रयी वनवास अवलम्बन कर उस स्थानमें आई हो; आगामी सत्ययुगके बीजकी कला मानो स्त्री-रूपमें
स्थित हो; मुनिगणकी ध्यानसम्पत्ति मानो मूर्तिमती होकर रहती हो; देव-गज-पङ्क्ति मानो आकाशगङ्गाके आगमनके
वेगमें पड़कर गिरी हो; कैलाश-पर्वतकी शोभा मानो रावणद्वारा उन्मूलनके वेगसे नीचे गिरी हुई हो; श्वेतद्वीपकी

द्वीपावलोकने कुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समयमुदीक्षमाणाम्, शेष-
शरीरच्छायामिव रसातलमपहाय निर्गताम्, सुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायास-
विगलिताम्, शुक्लपक्षपरम्परामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसांभभागाम्,
धर्महृदयादिव विनिर्गताम्^१, शङ्खादिबोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विर-
चितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुरकूर्चकैरिव प्रक्षालिताम्^२, वर्णसुधाच्छटा-
भिरिव च्छुरिताम्^३, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजत-

काशेति । शरत्समयं घनांशयंकालम् उदीक्षमाणं प्रतीक्षमाणं काशकुसुमानां 'कांस' इति लोक-
प्रसिद्धपुष्पाणां विकासकान्तिमिव विकसप्रभामिव ।

शेषेति । रसातलं पातालम् अपहाय स्थक्त्वा निर्गतां बहिर्निःसृताम्, शेषस्य नागराजस्य शरीरच्छा-
यां वपुःकान्तिमिव, नागराजस्यापि श्वेतत्वादित्याशयः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः ।

मुसलेति । मधुमदेन कादम्बरीपानजनितमत्ततया यद् विघूर्णनं पर्यन्ततो जमनं तदायासेन तत्प-
रिश्रमेण विगलितां शरीराद्विच्युतां सुसलायुधस्य बलभद्रस्य देहप्रभामिव वपुःकान्तिमिव, तस्या
अपि श्वेतत्वात् ।

इह 'केलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनचोभनिपतिताम्' इत्यारभ्य 'सुसलायुधदेहप्रभामिव मधु-
मदविघूर्णमानायासविगलिताम्' इत्यन्तं सर्वत्र गुणोत्प्रेषा ।

शुक्लेति । पुञ्जीकृतां प्रजापतिना एकत्रीकृतां शुक्लपद्माणां मासीयोत्तरार्द्धपञ्चदशदिनात्मकानां
समयानां परम्परां सन्ततिमिव, पद्माणां समयस्वेत्रं द्रव्यत्वादिह जात्युत्प्रेषा ।

सर्वेति । सर्वैः समस्तैः हंसैः सितच्छदैः धवलतया स्वस्वश्वेततागुणेन करणेन कृतो विहितः संवि-
भागः विभज्य अर्पणं यस्यै तां प्रदत्तस्वस्वश्वेततामिवेत्यर्थः । इह विभागीकरणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषा ।

यमेति । धर्मस्य सुकृतस्य हृदयान्मानसात् विनिर्गतां विनिःसृतामिव, शङ्खादुत्कीर्णामिव शङ्खं
निस्तप्य बहिर्निर्मितामिव, मुक्ताफलात् मौक्तिकाद् आकृष्टाम् आविर्भावितामिव, मृणालैः बिलैः विरचि-
तावयवां विरचिताङ्गामिव, दन्तदलैः गजदन्तखण्डैः घटितां रचितामिव, इन्दुराश्वन्द्रकिरणा एव
कूर्चकाः तूलिकाः तैः प्रक्षालितां परिष्कृत्य धौतामिव ।

इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेषा च, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

वर्णसुधानां धवलमसम्पादकमुधासंज्ञकलेपनद्रव्याणां दृढाभिः सन्दूहैः द्युरितां लिप्तामिव, पारद-
रसस्य रसेन्द्रद्रव्यस्य धाराभिः सन्ततिभिः धौतां प्रक्षालितामिव इह—'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि
निगद्यते । इति नारपालः । 'पारतस्तु मानक् पाण्डुः सूतस्तु रहितो मलात् । पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे
तुष्यगुणाः स्मृताः ॥' इति शब्दार्णवः । बलात्पारदरसशब्दयोः पर्यायतया पौनरुक्त्यप्रतीतेः, अनन्तरञ्च
रसशब्दस्य द्रवार्थं पर्यवसानात् पुनरुक्तवदाभासः क्रियोत्प्रेषा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कान्ति अन्यान्य द्वीप देखनेके कुतूहलसे आई हो; काशकुसुमोंकी विकासकान्ति मानो शरत्कालकी प्रतीक्षा करती
हो; शेषनागके शरीरकी शोभा मानो पाताल छोड़कर बाहर निकल आई हुई हो; बलरानकी शरीरकान्ति मानो
मद्यपानकी मत्तावश (नशा चढ़नेसे) धूमकर गिरी हो; शुक्लपक्षकी परम्परा मानो झड़ती होकर रखी हो;
ऐसी शोभायमान प्रतीत होती थी । धवल होनेके कारण हंसोंने मानो अपनी-अपनी धवलता विभक्त कर उसे
देदी थी; धर्मके हृदयसे मानो वह निकली हुई थी; विभागा द्वारा वह शङ्खको छोड़कर बाहर की गई थी; मौक्तियों-
मेंसे ही मानो निकाली गई थी; मृणालद्वारा ही मानो उसके अवयव निर्माण किये गये थे; गजदन्तखण्ड द्वारा
ही मानो गढ़ी गई थी; चन्द्रकिरणस्पर्षा कूची द्वारा ही मानो वह प्रक्षालित कर परिष्कृत कर दी गई थी; चूनेलेप
(चूनेकी सफेदी) द्वारा ही मानो लिप्त कर दी गई थी; अमृतके फेनपुञ्जद्वारा ही मानो शुभ्रवर्णकी गई थी;
पारद रस (पारे) की धारासे ही मानो धोई गई थी; चाँदीके रससे ही मानो उज पर मार्जन (वार्निश) की

१. अन्यद्वीपान्तरावलोकन... । २. निर्गताम्, उद्गताम् । ३. आक्षालितान् । ४. आच्छुरितान् ।

द्रवेणैव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटज-कुन्द-सिन्धुवारं कुसुमच्छविभरिवो-
ज्जासिताम्, इयत्तामिव धवलभिः, स्कन्धावलम्बिनीभिरुदयतटगतादकं-बिम्बादुद्धृत्य बाल-
रश्मि-प्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरत्नै-तेजस्ताम्राभिरचिरस्नानावस्थित-विरल-वारि-
कणतया प्रणाम-लघ्न-पशुपति-चरण-भस्म-चूर्णोभिरिव जटाभिरुज्जासितशिरोभागाम्, जटापाश-
प्रथित-मुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वर-चरणद्वयमुद्रहन्तीम्, रवि-रथ-तुरग-सुर-मुख-क्षुण्णे-
नक्षत्र-क्षोद-विशदेन भस्मनालङ्कृतं-ललाटपाट्टकाम्, शिखर-शिलाश्लिष्ट-शशाङ्ककलामिव शै-
लराजमेखलाम्, अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतंलिङ्गया द्वितीययेवं पुण्डरीकमालया दृष्टया

रजतद्रवेण रौप्यरसेन निर्मृष्टामिव, चन्द्रमण्डलादिव जज्ञिबिम्बादिव उत्कीर्णाम् उत्कीर्णं कर्षि-
ताम्, कुटजो गिरिर्मल्लिका, कुन्दो माध्यम, सिन्धुवारो निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमच्छवयः पुष्पकान्तयस्ताभिः
उज्जासितामिव परिशोभितामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिवेति । धवलभिः श्वेततायाः इयत्ताम् अन्तिमसीमामिव । गुणोत्प्रेक्षा ।

स्कन्धेति । स्कन्धावलम्बिनीभिः भुजान्तरप्रलम्बिनीभिः उदयतटगतात् उदयगिरिप्रदेशविद्यमानात्
अर्कबिम्बात् सूर्यमण्डलात् उद्धृत्य बालरश्मिप्रभा एव निष्कास्य ताभिर्बालरश्मिप्रभाभिरभिनवमयूख-
कान्तिभिः करणैः स्रष्टा निर्मिताभिः रचिताभिरिव विद्यमानाभिः उन्मिषन्ती द्योतमाना या तडित् विद्युत्
सस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजः तद्वत्ताम्राभिः ताम्रवर्णाभिः, तथा अचिरस्नानेन स्पर्शितमक्षनेन अवस्थिताः
अभ्यन्तरे लम्बाः विरला अल्पास्वा वारिकणा जलबिन्दवो यासु तासां भावस्तया कारणेन प्रणामे प्रणाम-
कालेलम्पानि संसक्तानि पशुपतेर्महेशस्य चरणभस्मचूर्णानि पादविभूतिचोदा यासु ताभिरिव विद्यमाना-
भिः जटाभिरुज्जासिताभिः उज्जासितो द्योतितः शिरोभागः उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्यास्ताम् ।

इह 'उदयतटः...' इत्यादौ 'प्रणामे'त्यादौ च क्रियोत्प्रेक्षा, 'उन्मिषद्' इत्यादौ लुप्तोपमा, आसां
परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

जेटेति । उत्तमाङ्गेन शिरसा, जटापाशप्रथितं जटाजूटगुम्फितं मणिमयं रत्ननिर्मितं नाभः महेशनाभः
अङ्गुलिद्वयं यत्र तथोक्तम् ईश्वरस्य महेशस्य चरणद्वयं पदद्वयप्रतिमाम् उद्रहन्तीं भक्त्यातिशयेन धारयन्तीम् ।

रवीति । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य तुरगाणां घोडकानां सुरमुखैः खुराग्रभागैः क्षुण्णानां विदारितानां
नक्षत्राणां तारकाणां चोदश्चूर्णं तद्वत् विशदेन श्वेतेन भस्मना विभूतिकृततिलकेन अलङ्कृतो भूषितः
ललाटपाट्टो भालस्थलं यस्यास्ताम्, अत एव शिखरश्लिषा मध्यदेशस्थङ्गस्थपाषाणेन आश्लिष्टा घृता
शशाङ्ककला चन्द्ररेखा यस्याः तां शैलराजस्य हिमाचलस्य मेखलां नितम्बं मध्यभागमिव विद्यमानाम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यालङ्कारमलङ्कारः, तथा चन्द्रकलया विभूतितिलकस्य, विशदपाषाणेन सह
ललाटपाट्टस्य, मेखलया च सह कन्यायाः सादृश्यमिति द्रव्योत्प्रेक्षा चोभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतुलेति । अतुलया निरुपमया भक्त्या आराधनया प्रसाधितया अलङ्कृतरूपेण सज्जितया, लक्ष्मी-
कृतं ध्यानालम्बनीकृतं लिङ्गं शिवमूर्त्तिर्यया तथा, द्वितीयया अपरया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्कजय

गई थी; चन्द्रमण्डलमेंसे ही मानो वह काटकर निकाली गई थी एवं कुटज, कुन्द और सिन्धुवारके फूलोंकी कान्तिसे
ही मानो वह परिशोभित क्री गई (चमकाई गई) थी; तथा धवलता की वह मानो चरमसीमा प्रतीत हो रही थी ।
देदीप्यमान विद्युत्के चञ्चल तेजके समान ताम्रवर्ण एवं स्कन्ध-पर्यन्त लटकती जटा द्वारा उसका मस्तक शोभाय-
मान था, विधाताने उदयाचल पर आये सूर्यबिम्बमेंसे बाहर निकाली गई बाल-किरणोंकी प्रभाद्वारा ही मानो
उन जटाओं का निर्माण किया था; एवं थोड़ी ही देर पहले खान करनेसे उस समय भी जटाओंके ऊपरमें थोड़े
थोड़े जलबिन्दु थे, अतएव प्रतीत होता था कि मानो, प्रणाम करनेके समयमें शङ्करके चरणोंकी भस्म-धूलियाँ
जटाके ऊपरमें लगी हों । मस्तकमें जटा-कलापके संग गुप्ते हुए शिवनामाङ्कित शङ्करके दोनों चरणोंके मणिमय चिह्न
उसने धारण किये थे; सूर्यके रथमें नियुक्त घोड़ोंके खुराग्रके आघातसे चूर्णीकृत (खुदे हुए) नक्षत्रोंके चूर्णके समान
शुभ्रवर्ण भस्मके तिलकफले उसका ललाटदेश भूषित था, अतएव वह चोटीके प्रस्तरमें जड़ी हुई चन्द्रमाकी कलावाली
हिमालयकी मेखलाके समान देखनेमें आती थी; अतुलनीय भक्तिसे परिशोभित हुई वह शिवलिंगकी लक्ष्य करके—
द्वितीय श्वेत-कमल-मालाके समान निर्मल दृष्टिद्वारा आदरके साथ भूतनाथकी देखती थी; अनवरत गान करनेसे उस

१. ...सिन्धुवार । २. उत्थिताम् । ३. ...गतार्क... । ४. ...तडित्तनुतरल... । ५. ...तुरङ्गखु-
रक्षुण्ण... । ६. कृत... । ७. लक्ष्मीकृत । ८. अपरयेव ।

सम्भावयन्ती भूतनाथम्, अनवरत-गीत परिस्फुरिताधरपुटवशात् अतिशुचिभिः शुद्धहृदय-
मयूखैरिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्त्तिमद्भिर्मुखाग्निष्पतद्भिर्दर्शनांशुभिः पुनरिव
स्नपयन्ती गौरीपतिम्^३, अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात् पितामहमुखादाकृष्टैः, गायत्रीवर्णै-
रिव ग्रथितताम् उपगतैः, नारायणनाभिपुण्डरीक-त्रोजैरेवाद्घृतैः, सप्तर्षिभिरिव करै-स्पर्शपूत-
मात्मानमिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैः, आमलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाश्वत्थलयेनाधि-
ष्ठितकण्ठभागाम्, परिवेश-परिगत-चन्द्रमण्डलामिव पौर्णमासीनिशाम्^४, अधामुख-हर-शिरः-

विद्यमानया, दृष्टेऽपि विशदत्वादित्याशयः, दृष्ट्या निरीक्षणेन भूतनाथं महेशं सम्भावयन्ती समस्फिदर्शने-
नाद्विद्यमानाम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

अनेति । अनवरतं निरन्तरं गीतेन गानेन परिस्फुरितं परिस्पन्दितं यदधरपुटम् ओष्ठद्वयं तद्वशात्,
मुखाद्धवनात् निष्पतद्भिः निःसरद्भिः, अतिशुचिभिः अत्यन्तश्वेतैः, शुद्धहृदयस्य पवित्रमनसः मयूखैः
किरणैरिव, मूर्त्तिमद्भिः शरीरवद्भिः गीतगुणैः गानमायुर्गैरिव, स्वरैः षडजर्षमादिसप्तध्वनिभिरिव, स्तुति-
वर्णैः महेशस्तवाचरैरिव विद्यमानैः, दर्शनांशुभिर्दन्तकिरणैः गौरीपतिं महेशं पुनर्भूयः स्नपयन्तीमिव
स्नपनं विदधतीमिव विद्यमानाम् । गीतगुणैरित्यादित्रयाणामेव 'मूर्त्तिमद्भिः' इति विशेषणम् । पूजादावे-
कवारं स्नपनाच्च 'पुनः' पदमित्यवधेयम् ।

इह आदितश्चतस्रो गुणोत्प्रेक्षाः अवशिष्टाश्च क्रियोत्प्रेक्षाः, आसां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अतीति । अतिविमलैरिति मुक्ताफलैरित्यग्रिमस्य विशेषणम् । पितामहस्य विद्यातुः मुखाद् वदनात्
आकृष्टैः आकृष्य प्रापितैः साक्षादव्यवधानात् वेदार्थैरिव ऋग्वेदप्रभृत्यभिधेयैरिव, निरतिशययथार्थतया
तेषामप्यतिविशदत्वादित्याशयः । ग्रथिततां संयुक्तताम् उपगतैः प्राप्तैः गायत्र्याः स्वनामप्रसिद्धस्य वंदिक-
मन्त्रविशेषस्य वर्णैरचरैरिव, तेषामपि ब्रह्माभिन्नतयातिविमलत्वादित्यभिप्रायः । उद्घृतैः उत्तोलितैः
नारायणस्य त्रिणोः नाभिपुण्डरीकबीजैरिव नाभिकमलबीजैरिव ('कमलगद्गा' इति स्थितैरिव) ।
तथा आत्मानं स्वकीयशरीरं करस्पर्शेन जपसमये तस्याः कन्यकायाः हस्तस्पर्शेन पूतं पवित्रं कर्त्त-
मिच्छद्भिः अमिलषद्भिः तारकारूपेण नक्षत्ररूपेण आगतैः प्राप्तैः सप्तर्षिभिर्मरीचिप्रभृतितपस्विभिरिव
विद्यमानैः, तथा आमलकीफलवत् धात्रीफलवत् स्थूलैः स्थविष्टैः मुक्ताफलैः मौक्तिकैः उपरचितेन कृतेन
अश्वत्थलयेन जपमालिकया अधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो गलप्रदेशो यस्यास्ताम्, अत एव परिवर्धेन
परिधिना परिगतं परिवेष्टितं चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं यस्यां तां पौर्णमासीनिशामिव राक्षारात्रिमिव विद्य-
मानाम् । 'परिवेष्टस्तु परिधिः' । 'पूर्णं राका निशाकरे' इति चामरः ।

इह 'वेदार्थैरिव' 'गायत्रीवर्णैरिव' 'नाभिपुण्डरीकबीजैरिव' 'सप्तर्षिभिरिव' इति चतसृषु जात्यु-
त्प्रेक्षा 'आमलकीफलस्थूलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथा मुक्तामालायाः परिवेषेण
सह, तन्मुखस्य चन्द्रमण्डलेन सह, तन्मूर्त्तैः पौर्णमासीनिशया च साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथ इति । अधोमुखं हरस्य महेशस्य शिरसि उत्तमाङ्गे यत् कपालं मनुष्यमस्तकास्थि तद्वन्मण्ड-
लाकारेण चत्तुर्लाकृतिना, तथा मोक्षस्य कैवल्यस्य यत् पुरं नगरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः तस्य द्वारकलसचत्
कन्या का ओष्ठ-युगलं हिल रहा था, अत एव मुखनं से निकलतां, अत्यन्त निमलं दन्त-रश्मियों से वह मानो फिर
से शङ्करको स्नान करा रहा है ऐसा प्रतीत होता था; वे दन्तरश्मियों उसके पवित्र हृदयको किरणों के समान एवं
मूर्त्तिमान् गानके माधुर्यके समान मूर्त्तिमती स्वरलहरीके समान और मूर्त्तिमान् स्तुतिके अक्षरके समान देखनेमें
आती थी । आमलकी फलके समान बड़े बड़े और अत्यन्त निर्मल मोतियोंके दानोंसे ग्रथित एक जपकी माला (हार)
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकालकर लाये गये साक्षात् वेदार्थके समान, गुंथे
उसके कण्ठदेशमें लम्बित थी, वह (माला) प्रजापतिके मुखमेंसे निकालकर लाये गये साक्षात् वेदार्थके समान, गुंथे
हुए गायत्री-वर्णों के समान, नारायणके नाभिस्थित श्वेतकमलमेंसे निकाले हुए बीजोंके समान, एवं उस कन्याके
कर-स्पर्शसे अपनेको पवित्र होनेकी इच्छासे नक्षत्ररूपमें आए सप्तर्षियों के समान देखनेमें आ रहा था, इसप्रकारकी
मुक्तामालासे वह परिवेष सहित चन्द्रमण्डलसे युक्त पूर्णिमाकी रात्रिके समान शोभायमान प्रतीत होती थी । महादेवके

१. 'गीतस्फुरित' । २. गुणैरिव; स्तुतिवर्णैरिव । ३. पुनरभि' 'गौरीनाथम् । ४. ग्रथनताम्,
ग्रन्थनाम्, ग्रथनस्तीतताम् । ५. करतल' । ६. परिवेश' । ७. पौर्णमासीम् ।

कपाल-मण्डलाकारेण मोक्ष-पुर-द्वार-कलस-कान्तिना स्तनयुगलेन, एक-हंस-मिश्रुन-सनाथामिव गङ्गाम्, गौरीसिंहसटामयेनेव चामर-रुचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्प-तरु-लतावल्कलेन कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुरमलोचनसकाशात् प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्र-मयूख-जालेनेव मण्डलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकार्योम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेना-पि ब्रह्मासनबन्धोत्तान-चरणतल-प्रभा-परिष्वङ्गाहोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृतनितम्बाम्-

द्वारस्थापितवदवत् कान्तिः शोभा यस्य तेन तथोक्तेन स्तनयुगलेन कुचद्वयेनोपलक्षितामित्यर्थः, अत एव एकेन अन्यरहितेन हंसयोश्चक्राङ्गयोर्मिश्रुनेन द्वयेन सनाथा सहिता तां गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् ।

इह 'अधो...कपालमण्डलाकारेण' इत्यत्र 'मोक्षपुरद्वारकलसकान्तिना' इत्यत्र च लुप्तोपमा, पदा-र्थहेतुकं कान्यलिङ्गम्, तथा हंसयुगलेन कुचद्वयस्य गङ्गया च कन्यकायाः साम्यमिति श्रौत्युपमा चेत्यासां परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एवं कपालस्याधोमुखत्वं प्रतिपादयन् इष्टगोचरतत्पृष्ठभागस्य मण्डलाकारत्वप्रतिपादनाय, अन्यथा कपालस्योन्मुखत्वे मण्डलाकारत्वं न स्यात् तदूर्ध्वदेशस्योन्नतावनतत्वादित्यवधेयम् ।

गौरीति । गौरीसिंहस्य भवान्या वाहनीभूतकेसरिणः सटामयेनेव जटाविरचितेनेव, चामरवत् बालव्यजनवत् रुचिरा मनोहरा आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, तथा स्तनयुगलस्य कुचद्वयस्य मध्येऽन्तराले निबद्धः ग्रन्थिर्यस्य तेन कल्पतरुलतावल्कलेन मन्दारवृक्षवल्लीवचा कृतं सम्पादितम् उत्तरीयस्य उपसं-हरानस्य कृत्यं कार्यं यस्याः ताम् ।

इह...सटामयेनेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'चामररुचिराकृतिना' इत्यत्र लुप्तोपमा च, अनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अयुमेति । अयुरमलोचनस्य ज्यम्बकस्य महेशस्य सकाशात् प्रसादलब्धेन अनुग्रहात्प्राप्तेन, चूडा-मणेः महेशस्यैव मुकुटमणीभूतस्य चन्द्रस्य शशिनः मयूखजालेनेव रश्मिसमूहेनेव विद्यमानेन, श्वेत-त्वादित्यमिप्रायः, मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्राकृतः पावनीकृतः कायः शरीरं यस्यास्ताम् । इह...मयूखजालेनेव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

पुरा काले स्त्रिया ब्रह्मचर्यावस्थायां ब्रह्मसूत्रधारणं शास्त्रसम्मतमेव । तथा च वचनम्—'पुरा कल्पे तु नारीणां मौर्क्षावन्धनमिष्यते । उपदेशं च तासां हि सावित्रीवचनं तथा ॥'

आप्रपदीति । किञ्चेति चार्थः आप्रपदं प्राप्नोतीति आप्रपदीनः चरणतलपर्यन्तव्यापकः तेन, स्वभा-वेन प्रकृत्या सितः शुभ्रः तेनापि विद्यमानेन, ब्रह्मासनबन्धेन कमलासनविधानेन उत्ताने ऊर्ध्वमुखे ये चरणतले पादतले तयोः प्रभाया अर्थाद्रक्तवर्णायाः परिष्वङ्गात् सम्बन्धात् लोहितायमानेन अरुणाय-मानेन दुकूलपटेन सूचमवस्त्रेण प्रावृतौ आच्छादितौ नितम्बौ आरोहौ यस्यास्ताम् । 'स्यात्त्रिष्वापप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इत्यमरः । इह शुभ्रवस्त्रस्यारुणगुणग्रहणात्तद्गुणः ।

मत्तकस्थित अधोमुख किय इय नरमुण्डके समान वर्तुलाकार एवं ब्रह्मभवनके द्वारस्थित कलश-द्वयके समान कान्तिसम्पन्न स्तनयुगल, उस कन्याके वक्षःस्थलमें शोभायमान थे, अत एव हंसोंके एक-जोड़े सहित गङ्गाके समान वह दाँखती थी । चामरके समान सुन्दर आकृतिवाला एक कल्पतरु-वल्कल, उसके स्तनोंके बीचमें बद्ध रहकर उत्तरीय वस्त्रका कार्य करता था, वह पार्वतीके सिंहकी जटाद्वारा मानो निर्मित हुआ हो ऐसा प्रतीत होता था । कण्ठदेशमें मण्डलीकृत एक यज्ञसूत्र उसका शरीर पवित्र हुआ था, वह (यज्ञसूत्र) महादेवसे प्रसन्न होकर त्रिप गण चूडामणिरूप चन्द्रके किरणसमूहके समान शोभायमान था । चरणके अप्रपर्यन्त लटके हुए सूक्ष्म (रेश्मी) वस्त्रसे उसका नितम्ब-देश (कमर) आच्छादित था, वह वस्त्र स्वभावसे श्वेतवर्ण होने पर भी पञ्चासनकी रचना कर बैठे रहने में ऊर्ध्व मुख करके रखे हुए चरण-नलकी प्रभावोंको उसके ऊपर गिरनेके कारण वस्त्रका वह अंश

१. मोक्षद्वारकलस, मोक्षद्वारनियुक्तकलस... । २. एकगतहंस... । ३. श्वेतगङ्गाम् । ४. चौराकृ-
तिना । ५. पवित्रतरीकृतकायाम् ।

यौवनेनापि स्वकालोपसर्पिणा^१ निर्विकार-विनीतेन^२ शिष्येणोपोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेन आय-तनमृगेणेव निषेविताम्^३, उत्सङ्गगताश्च स्वसुतामिव सूक्ष्म-शङ्ख-खण्डिकाङ्गुरीयक पूरिताङ्गु-लिनां त्रिपुण्ड्रकावशिष्ट-भस्म-पाण्डुरेण प्रकाष्ठ-बद्ध-शङ्खखण्डकेन नख-मयूख-दन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयी दक्षिणकरेण व्रीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलप्राभिरात्मानुरुपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रति-माभिरुपेताम्, स्नपनार्द्र-लिङ्ग-संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया अतिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव

यौवनेनेति । समुच्चयार्थको ह्यत्रापि । स्वकाले उपयुक्तावस्थायां स्वीयसेवावसरे च उपसर्पति आयातीति तेन, तथा निर्विकारं कामविकारशून्यं क्रोधादिविकारशून्यं च यथा स्यात्तथा विनीतेन शिष्या-मानाञ्च । पूर्णोपमा ।

लावण्येनेति । कृतपुण्येन सुकृतिनेव विद्यमानेन स्वच्छात्मना निर्मलेन काममलरहितस्वरूपेण च लावण्येन परिगृहीताम् आश्रिताम् । इह 'कृतपुण्येनेव' इति पुण्यकरणोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

रूपेणेति । रुचिरे मनोहरे लोचने नयने यस्य यत्र च तेन, तथा विगतं दूरीभूतं चापलं प्राकृतिक-चाञ्चल्यं कामोद्वेगस्य यस्य यत्र च तेन, आयतनमृगेणेव तस्मिन्नायतनसारङ्गेणैव रूपेण सौन्दर्येण निषे-विताम् आश्रिताम् । पूर्णोपमा ।

उत्सङ्गेति । सूक्ष्माणाम् अस्थूलानां शङ्खखण्डिकानां कम्बुशकलानाम् अङ्गुलीयकैः अङ्गुलीमूषणैः पूरिता व्यासा अङ्गुलयः करशाला यस्य तेन, त्रिपुण्ड्रकात् तन्नामकतिलकविधानम् अवशिष्टेन कोपेण भस्मना विभूतिना पाण्डुरेण श्वेतेन, तथा प्रकोष्ठे मणिबन्धदेशे बद्धो दन्तः शङ्खखण्डं कम्बुकटको यस्य तेन, नखानां कररुहाणां मयूखैः किरणः दन्तुरतया उच्चतया प्रसारितनखमयूखतयेरयथा, कारणेन, गृहीतः आत्तः दन्तकोणः गजदन्तरचितवीणावादनसाधनं येन तथोक्तेनेव अवगम्यमानेन दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उत्सङ्गगतां क्रोडस्थितान्, दन्तमयीं गजदन्तालङ्कारबहुलां वीणां वल्लकीं स्वसुतां निजा-रम्भजामिव अस्फालयन्तीं वाद्ययन्तीं सप्रेम उत्थाप्योत्थाप्य लालयन्तीं च अत एव प्रत्यक्षाम् इन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यां गानशास्त्रविद्यामिव स्थितम् । 'कोणो वीणाद्रिवादनम्' इत्यमरः ।

इह पूर्णोपमा-पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गक्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षाणां परस्परमङ्गल्लिभावसङ्करः । कम्बुम-याङ्गुरीयककटकाभ्याञ्च वैधैक्यं प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

मणीति । मणिमण्डपिकारत्ननिर्मिता चतुष्किका तस्याः स्तम्भेषु लप्राभिः प्रतिबिम्बिताभिः, विला-सवतीभिर्विभ्रमशोभायुक्ताभिः सहचरीभिः सपर्याविधायिनीभिरिव विद्यमानाभिः सवीणाभिः सवल्लकीभिः प्रतिमाभिः आत्मप्रतिबिम्बैः उपेतां सहिताम् । श्रौतोपमा ।

स्नपनेति । स्नपनेन अभिषेकेण आर्द्रं क्लिष्टं लिङ्गं महेशप्रतिमायां सङ्क्रान्तं प्रविष्टं प्रतिबिम्बं प्रति-

रक्तवर्ण हो गया था । अपने समय पर उपस्थित और क्रोधादि-विकार-विहीन विनीत शिष्यके समान, उपयुक्त अवस्था में उपस्थित और काम-विकार-विहीन वर्य यौवनकाल आश्रयन किया था । लावण्य भी, मानो पुण्योपाजन करके ही उसका परिग्रह किया था । उस मन्दिर के हरिण के समान सुन्दर-नयन-सन्मन् और चाञ्चल्यविहीन रूप भी, उसकी सेवा करता था । और वह अपनी पुत्री के समान हस्तिदन्तभूषित एक वीणा उत्सङ्ग (क्रोड) में रखकर दक्षिणहस्तद्वारा बजा रही थी । उसके उक्त दक्षिणहस्त को अँगुलियों ने सूक्ष्म छत्र के डुकड़ों से बना हुई अँगूठियों पहनी थी, त्रिपुण्ड्र धारण करनेसे अवशिष्ट भस्म से वह दक्षिणहस्त मुज्रवर्ण हो गया था । जिसके मणिबन्धप्रदेश (कलाई) पर शङ्खानरण परिवेष्टित था, और जो नख-किरण फैलने से मानो हस्ति-दन्त-निर्मित वीणा वजाने के साधन (मिजराव) से समन्वित दीखता था, जिससे वह प्रत्यक्ष गन्धर्व-विद्या के समान विद्यमान थी । नण्डप के नगिमय स्तम्भों में लीलाविलाससंयुक्त वीणा के साथ उसके शरीर के अनुरूप प्रतिबिम्ब पड़े हुए थे, वे उसके सहचरियों के समान देखने में आ रहे थे । जान करा देने के कारण आर्द्र दिवलिङ्ग ने उसका प्रतिबिम्ब पड़ गया था, अत एव प्रतीत होता था कि मानो वह अति प्रबल-भक्तिते आराधित शिव के हृदय में प्रविष्ट हो

१. यौवनेनादिष्टेनोपसर्पिणा । २. निर्विकारेण विनीतेन, स्वकाद्योपसर्पिर्निर्विकारविनीतेन । ३. निषेविताम् ।

४. सूक्ष्मदण्डखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताङ्गुलिना । ५. पाण्डुरेण । ६. सवीणाभिः प्रतिमाभिः ।

प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयोगया ग्रहपङ्क्तयेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रक्त-मुखव-
र्णया मत्तयेव घूर्णित-मन्द-तारया चन्मत्तयेव अनेककृततालया मीमांसयेव अनेकभावनानु-
विद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्, अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्च-
लकर्णपुटैर्मृग-वराह-वानर-वारण-शरभ-सिंहप्रभृतिभिर्वनचरैराबद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानु-
विद्धविपक्वी-घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽवतीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्,

वृक्षाय यस्यास्तस्या भावस्तथा कारणेन, अतिप्रबलभक्त्या अस्युत्कृष्टाराधनेन आराधितस्य सेवितस्य
हरस्य महेशस्य हृदयं चित्तं प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीमिव विद्यमानाम् । क्रियोप्रेक्षा ।

हरेति । हारलतयेव मुक्तामालयेव प्राप्तकण्ठयोगया लब्धगालसम्बन्धया, पञ्चद्वयेऽपि तुल्यमिदम् ।
ग्रहाणां सूर्यादीनां पङ्क्त्या वीथ्येव, ध्रुवेण गानाङ्गविशेषेण प्रतिबद्धया नियमितया, पक्षे तु ध्रुवाभ्यां तत्संज्ञ-
कतारकाभ्यां प्रतिबद्धया संयतया । गानाङ्गध्रुवस्वरूपमभिहितं सङ्गीतनारायणे—‘उत्तमः षट्पदः प्रोक्तो
मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्चतुर्भिः स्याद् भ्रुवकोऽयं मयोदितः ॥’ ग्रहमण्डलस्य भुवनचक्रयोर्वन्धन-
मभिहितं ज्योतिषे—‘मचक्रं ध्रुवयोर्वन्धमाचक्षं प्रवहानिलैः । पर्येत्यज्जं तन्नद्धा ग्रहं कक्षा यथाक्रमम् ॥’

क्रुद्धया कुपितया स्त्रिया योपितेव, रक्ताः श्रीरागादिसहिता मुखवर्णा वदनोच्चारितान्यचराणि
यस्यां तथा, पक्षे तु रक्तस्ताम्रो मुखवर्णो यस्यास्तथा । मत्तया सुरादिपानाज्जातमदया स्त्रियेव, घूर्णितः
मण्डपिकायां समन्तात्प्रसृतः मन्दो मृदुः तारो दीर्घश्च स्वरो यस्यास्तथा, पक्षे तु घूर्णिते मदोद्रेकाचञ्चले
मन्दे अलसे तारे कनीनिकायुगलं यस्यास्तथा । उन्मत्तया उन्मादवायुप्रस्तया स्त्रियेव, अनेके बहवः कृताः
विहिताः तालाः कालक्रियामानरूपाः करतलध्वनयश्च यस्यां यथा च तथा । मीमांसया जैमिनिकृत-
पूर्वमीमांसा (विचार) शास्त्रेणैव, अनेकाभिः अनेकप्रकाराभिः भावनाभिर्मूर्च्छनाभिः अनुविद्धया युक्तया,
पक्षे—अनेकया द्विप्रकारया भावनाया भाववितुर्ध्यापारेण तत्प्रतिपादनेनेत्यर्थः, अनुविद्धया स्यूतया ।
श्रीरागादिलक्षणन्तुक्तं संगीतरत्नाकरे । मीमांसाप्रसिद्धा भावना द्विविधा—शाब्दी आर्थी चात्र ज्ञेया । तथा
च एवंभूतया गीत्या गानेन, विरूपाणि अग्निसूर्यचन्द्ररूपया वषभ्याणि अक्षीणि नयनानि यस्य तं तादृशं
देवं महादेवम् उपवीणयन्तीं चञ्चकया उपगायन्तीम् । पूर्णा मालोपमा ।

अतिमधुरेति । अतिमधुरेण कर्णसुखदेन गीतेन गानेन अवकृष्टैराकृष्य प्रापितैः, निश्चलकर्णपुटैः स्तिमित-
कर्णयुगलैः, अत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधं अभ्यस्यद्भिः शिक्षमाणैरिष विद्यमानैः, आबद्धं रचितं मण्डलं
बलयाकारेणावस्थानं यैस्तैः, मृगा हरिणाः वराहाः शूकराः वानरा गोलार्द्धगूलाः कपयश्च वारणा हस्तिनः
शरभाः सिंहघातिभ्योऽष्टपदा जन्तुविशेषाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः, वनचरैः अरण्यचारिभिः आकर्ण्यमानः
भूयमाणः गीतानुविद्धः गानसंयुक्तः विपक्वीघोषः ससतन्त्रीयुक्तवीणानिनादो यस्यास्ताम् । क्रियोप्रेक्षा ।

अमरेति । नभसः आकाशात् अवतीर्णाम् आगताम् अमरापगां मन्दाकिनीमिव विद्यमानाम् ।
द्रव्योप्रेक्षा ।

दीक्षितेति । दीक्षितस्य यागादौ नियमिनः वाचं वाक्यमिव, अप्राकृताम् अमर्यां दिव्याम्, पक्षे तु—

गई थी । वीणाध्वनिके साथ-साथ वह शूकरकी स्तुतिका गान करती थी, वह गान मुक्तामय हारके समान उसके
कण्ठमें संलग्न था, ग्रहपङ्क्ति जिस प्रकार ध्रुव नक्षत्र (तारा) संयुक्त रहती है, वह गान भी उसीप्रकार गानाङ्गध्रुव-
लक्षणसे युक्त था एवं कुपित सुन्दरीके मुखका रङ्ग जिसप्रकार रक्तवर्ण होता है, उस गानमें भी उसी प्रकार
मुखसे नानाविध राग-रागिणीयुक्त अक्षर उच्चारित होते थे; मदसे उन्मत्त सुन्दरी की जिसप्रकार नयनकी तारा
अलस होकर धूमती रहती है, उस गानके स्वर भी उसीप्रकार कभी मन्द कभी तार होकर मण्डपिका मध्यमें
विचरण करते रहते थे; उन्मत्त सुन्दरी जिसप्रकार बहुततर करतल-ध्वनि करती है, उस गानमें भी उसीप्रकार
बहुतर ताल किये जाते थे; एवं जैमिनीप्रणीत मीमांसादर्शन जिसप्रकार शाब्दी और आर्थी नामकी द्विविध
भावनासे युक्त है, वह गान भी उसीप्रकार बहुततर मूर्च्छना-युक्त था । अत्यन्त मधुर गानसे आकृष्ट होकर हरिण,
शूकर, वानर, हाथी, शरभ, सिंह आदि वनचर पशुगण निश्चल कर्णपुटसे मण्डल बांधकर उसके गानके साथ-साथ
वीणाकी ध्वनि सुनते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो वे भी ध्यानका अभ्यास कर रहे हैं । और वह कन्या
आकाशमें उतरी मन्दाकिनीके समान देखनेमें आती थी; यन्त्रमें दीक्षित व्यक्ति जिसप्रकार प्राकृतभाषा नहीं

त्रिपुरारिशरशलाकामिव तेजोर्मयीम्, पीतामृतामिव विगततृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामि-
वानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसम्पदमिवान्तःप्रसन्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्बन्धाम्,
बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिःप्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशी-

प्राकृतादिभाषातिरिक्तां संस्कृतात्मिकामित्यर्थः । तथा चात्र 'नापभाषितवै न ग्लेच्छितवै, ग्लेच्छो ह्येष
यदपशब्द' इत्यादिशास्त्रेण दीक्षितस्यापभ्रंशभाषाव्यवहारनिषेधादित्याशयः ।

त्रिपुरेति । त्रिपुरारैमहादेवस्य शरशलाकां त्रिपुरासुरहननसमये नारायणरूपां बाणशलाकामिव
तेजोर्मयीं तेजोबहुलाम् ।

पीतेति । पीतमास्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तां स्त्रियमिव, विगता नष्टा तृष्णा विषयलोभः
सलिलपानेच्छा च यस्यास्ताम् ।

ईशानेति । ईशानस्य महेश्वरस्य शिरसः उत्तमाङ्गस्य शशिकलां चन्द्रकलामिव, अनुपजातः अनु-
त्पन्नः रागः कामानुरागी लौहित्यं च यस्यास्ताम् । तच्चन्द्रकलायाः प्रतिदिनमुदयास्तमनयोरभावादेव
रक्तिमा नोत्पद्यत इत्यवधेयम् ।

अमथितेति । अमथिनस्य अविलोहितस्य उदधेः सागरस्य जलसम्पदमिव सलिलसम्पत्तिमिव,
अन्तःप्रसन्नां हृदये शुद्धां कामादिविकारशून्यहृदयामित्यर्थः, अन्यत्र तु अभ्यन्तराकलुषिताम्, मन्यने
सति तस्मिन्नाविलता सम्पद्यत इत्याशयः ।

असमस्तेति । असमस्तानि समासवर्जितानि यानि पदानि सुवन्तरूपाणि तेषां वृत्तिमवस्थितिमिव,
अद्बन्धां शीतोष्णसुख-दुःखादिद्वन्द्वानुभववर्जितामित्यर्थः, अन्यत्र तु द्वन्द्वसंज्ञकसमासवर्जितां युगल-
संयुक्तवर्जितां वा ।

बौद्धेति । बौद्धानां माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसारप्रदायिकानामित्यर्थः, बुद्धिं ज्ञान-
मिव, निरालम्बनां सर्वत्रैवात्मिकवर्जिताम्, अन्यत्र तु निराश्रयाम् । माध्यमिकाद्यस्त्रवारो बौद्धाः तेषु
योगाचारः विज्ञानातिरिक्तं पदार्थं न मन्यते, प्रतिपादयति च तत्तज्ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते, भेदस्तु
आन्तिवशादेवेति । तथा चोक्तं तैः—

‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

अन्यच्चेत् संविदो नीलं न तद्भासेन संविदि ॥

भासेत चेत् कुतः सर्वं न भासेतैकमविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्वियोः ॥’ इत्यादि

वैदेहीति । वैदेहीं मैथिलीमिव, प्राप्त आमादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो ध्यानगोचरता यथा
ताम् अन्यत्र तु प्राप्तो ज्योतिषि सतीत्यनिर्णयार्थं प्रदीप्ताभौ प्रवेशो यथा ताम् ।

यतेति । द्यूतकलायां दुरोदरक्रीडायां कुशलां दृषां स्त्रियमिव, वशीकृतानि स्वायत्तीकृतानि अस्त्राणि
इन्द्रियाणि हृदयं मनश्च यथा ताम्, अन्यत्र तु वशीकृतम् अस्त्रहृदयं दुरोदरविद्यामर्मं यथा ताम् ।

बोलते हैं, वह कन्या भी उसीप्रकार प्राकृत मनुष्य (अदिव्य) नहीं थीं, त्रिपुरासुरवधके सनयनें शङ्कर के
बाणशलाकाके समान वह भी तेजोर्मयी थीं; अमृत-पान करनेवालीको जिसप्रकार विषास नहीं रहती है, उसको
भी उसीप्रकार विषय-लालसा नहीं थी; शङ्करके मस्तकस्थित चन्द्रकलानें जिसप्रकार राग (रक्तिमा) उत्पन्न
नहीं होती है, उनमें भी उसीप्रकार राग (काम आदिका अनुराग) उत्पन्न नहीं हुआ था; अनथिन सनुद्रजलके
अन्दर निर्मलता रहती है, उसके अन्तःकरणमें भी उसीप्रकार मन्मथ-विकार न होनेसे निर्मलता (प्रसन्नता)
विद्यमान थी; समास-विहीन पदसमूहका जिसप्रकार परस्पर मिलन नहीं रहता है, उसनें भी उसीप्रकार
शीतोष्णादिद्वन्द्व दुःख नहीं थे; बौद्धों (माध्यमिक-योगाचारादि तान्त्रवादिकों) के नतनें ज्ञानका जिसप्रकार विषय नहीं
है (अर्थात् विज्ञानसे अतिरिक्त पदार्थ वे नहीं मानते हैं उनका कहना है कि ज्ञान ही अचरितरूपसे भासित होता है
भेद-प्रतीति आन्ति है) उसीप्रकार उसमें भी आसक्ति नहीं थी; जानकीजीने जिसप्रकार अग्निमें प्रवेश किया था,
उसनें भी उसीप्रकार परब्रह्ममें प्रवेश किया था; द्यूतक्रीडामें निपुण स्त्रियां जिसप्रकार पाशकविद्या-रहस्यको स्वाधीन

कृताक्षहृदयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमयदिवस-मुखलक्ष्मीमिव परिगृहीत-भास्करातपाम्, आर्य्योमिव समुपात्त-यतिगणोचितमात्राम्, आलिखितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तच्छायातुलितभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहङ्काराम्, निर्ममत्सराम्, अमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमान-वयः-परिमाणाम् अप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रता कन्यकां ददर्श ।

ततोऽवतीर्य तुरुशाखायां बद्ध्वा तुरङ्गम् उपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोच-

महीमिति । मही भूमिमिव, जलेन केवलसलिलपानेन घृतः भृतः देहः शरीरं यथा ताम्, पक्षे तु जलेन भृतो वेष्टितो देहो यस्यास्ताम् ।

हिमेति । हिमसमयो माघफासगुनात्मकतुहिनपतनकालः तस्य दिवसमुखलक्ष्मीमिव प्रभातश्रियमिव, परिगृहीतः पञ्चाग्निसाधनात् देहेऽङ्गीकृतः भास्करातपः सूर्यालोको यथा ताम्, पक्षे—परिगृहीतः हिमैरिच्छः भास्करातपो यथा ताम् ।

आर्यामिति । आर्या स्वनाम्ना प्रख्यातां छन्दोविशेष इव, समुपात्ता स्वीकृता यतिगणस्य वश्येन्द्रिय-पुरुषवर्गस्य तपस्विगणस्येत्यर्थः, उचिता योग्या मात्रा दण्डकमण्डस्वादिसामग्री यथा ताम्, पक्षे—समुपात्ता स्वीकृता यतिजिह्वाविश्रामस्थानम्, गण-मगणनगणभगणप्रभृतयः, उचिता योग्या तत्तत्स्वरूप-प्रतिपादिता मात्रा उच्चारणसमयश्च यथा ताम् । आर्यालक्षणन्तु श्रुतबोधे—

‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या ॥’

आलीति । आलिखितां चित्रितामिव, अचले कौले अवस्थानं स्थितिः यस्यास्ताम्, पक्षे—अचलं निश्चलम् अवस्थानं यस्यास्ताम् ।

अंशिति । अंशुमयीं तेजोमयीं देवीमिव, तनुच्छायया शरीरस्य प्रतिबिम्बेन दीप्यया च अनुलिप्तम् आच्छादितं भूतलं पृथिवीतलं यथा ताम् ।

इह ‘दीक्षितवाचमिव’ इत्यारभ्य ‘अंशुमयीमिव’ इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

निर्ममामिति । ममत्वायै ‘मम’ पदमिदमव्ययः, निर्ममा ममत्ववर्जिताम्, निरहङ्कारां निर्भमानाम्, निर्ममत्सराम् अन्यशुभद्वेषरहिताम्, अमानुषाकृतिं दिव्यस्वरूपाम्, दिव्यत्वात् गन्धर्वपुत्रीत्वेन निर्जामित्यर्थः, अपरिज्ञायमानं मनुष्यवत्स्वरूपावलोकनमात्रेणानिश्चीयमानं वयसः अवस्थायाः परिमाणं मानं यस्यास्तामपि, अष्टादशवर्षदेशीयामिव अष्टादशवयस ईषन्मूनवर्षीयामिव, ‘ईषदममासौ कल्पवृक्ष-देशीयरः’ इति पा० सूत्रेण ‘अष्टादशवर्ष’ शब्दाद्देशीयरप्रत्ययः । प्रतिपन्नं गृहीतं पशुव्रतः महेशो देवता अयैति पाशुपतं व्रतं महेशार्चनारूपो नियमो यथा ताम् ।

तत इति । ततः कन्यकादर्शनानन्तरम् अवतीर्य अश्वाद्भवनरणं विधाय तुरुशाखायां वृक्षशाखायां तुरङ्गमम् इन्द्रायुधमथं बद्ध्वा वन्धनं कृत्वा उपसृत्य समीपमेव भक्त्या श्रद्धया भगवते ऐश्वर्यशालिने

करके रहती हैं, उसने भी उसीप्रकार इन्द्रियसमूह और चित्तको वशनें कर रखा था, पृथिवी जिसप्रकार जलसे परिवेष्टित शरीरवाली है, वह भी उसीप्रकार केवल जल-धानेसे शरीर-धारण को थी; शीतकालके प्रभातकालकी शोभा जिसप्रकार हिमद्वारा सूर्यके आलोकको आच्छादित करता है (जाड़ेके दिनोंमें प्रातःकाल हिमावृत होनेसे भूप नहीं दीखती है) उसने भी उसीप्रकार पञ्चाग्निसाधनसे शरीरमें सूर्यालोकको धारण किया था; आर्याच्छन्दमें जिसप्रकार यति (विश्राम) और गण उपयुक्त मात्राके अनुसार होते हैं, उसके भी उसी प्रकार मुनिगण के उपयुक्त दण्ड और कमण्डलु-प्रभृति उपकरण थे; चित्रित प्रतिमूर्ति जिसप्रकार निश्चल-भावसे स्थित रहती है, वह भी उसीप्रकार पर्वतपर स्थित रहती थी; तेजोमयी देवी जिमप्रकार शरीरकी कान्तिद्वारा भूतलको लिप्त (रंग) करती है, वह भी उसीप्रकार शरीरके प्रतिबिम्बद्वारा भूतलको लिप्त करती थी; वह ममत्व, अहङ्कार और मत्सर (अन्यशुभद्वेष) रहित थी; उसका आकार अलौकिक था और दिव्य स्वरूपके कारण उसके वयका अनुमान यथार्थरूपमें नहीं हो सकता था तो भी वह मानो अठारह वर्षसे कुछ न्यूनवयस्कवर्ती प्रतीत होती थी ।

तदनन्तर चन्द्रापीडने घोड़ेसे उतरकर किसी वृक्षकी शाखा (डाली) में घोड़े को बांध, भगवान् महादेवके

१. ...दिन... । २. परिपीत... । ३. उपात्त... । ४. निर्मलाम् । ५. ...प्रमाणाम् । ६. व्रतां च । ७. तुरगम् । ८. महामक्त्या ।

नार्य, तामेव दिव्ययोपितमनिमिष-पद्मणा निश्चल-निबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास। उदादि चास्य तस्या रूपसम्पदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि-‘अहो! जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तराणि । तथाहि, मया मृगयायां यहृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुरङ्गमुख-मिश्रुणम्, अयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनमञ्जरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि-सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्य-केयमालोकिता । नहि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति, आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम्, कुतश्च मर्त्यलोके सम्भूतिरेवविधानां गन्धर्व-ध्वनिविशेषाणाम् । ‘तद् यदि मे सहसा दर्शन-

त्रिलोचनाय महेशाय प्रणम्य नमस्कृत्य, तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपामेव दिव्ययोषितं स्वर्गीयस्त्रियम्, अनिमिषपद्मणा निस्पन्दनेत्रलोम्ना निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं विहितं लक्ष्यं दृष्टियेन तेन चक्षुषा लोचनेन पुनर्मण्डपिकाप्रवेशानन्तरं निरूपयामास साकल्येन दर्शयित्वा ।

उपपादोति । किञ्चेति चार्थः । रूपसम्पदा सौन्दर्याधिक्येन, कान्त्या शरीरदीप्त्या, प्रशान्त्या प्रशमेन च करणेन, आविर्भूतः प्रकटीभूतः विस्मय आश्चर्य यस्य तस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते उदादि इयं वृत्तिः सञ्जाता ।

ननु सा वृत्तिः कस्यत आह—‘अहो’ इति । जगति संसारे जन्तूनां जीवानाम्, वृत्तान्तान्तराणि व्यापारविशेषाः असमर्थितोपनतानि अतर्कितप्राप्तानि सन्ति आपतन्ति चित्ते आयान्ति अनुभवविषयी-भवन्तीत्यर्थः ।

प्रतिपादितविषयं समर्थयति—तथाहीत्यादिना । मया चन्द्रापीडेन मृगयायाम् आखेटकवृत्तौ यहृच्छया श्वेच्छया अनुबध्नता अनुगच्छता तुरङ्गमुखमिश्रुणं विस्मयुग्मम्, अतिमनोहरः अतिसुन्दरः मानवानां मनुष्याणाम् अगम्यः अगोचरः दिव्यजनानां विधाधरादीनां सञ्चरणं विचरणं तत्रोचितो योग्यः अयं पुरोऽवलोक्यमानः प्रदेशो भूभागो वीक्षितः अवलोकितः ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे सलिलं जलम् अन्वेषमाणेन मृगयता मया हृदयहारि मनोहरम्, सिद्धजनैः देवयोनिविशेषैः उपस्पृष्टं सेवितं जलं यस्य तत्, सरः अञ्जोदसरोवरः दृष्टम् अवलोकितम् । तस्य सरसः तीरलेखायां तटपङ्क्त्या विश्रान्तेन कृतविश्रामेण मयेत्यन्वयः, अमानुषं दिव्यं गीतं गानम् आकर्णितं श्रुतम् । तद् गीतम् अनुसरता अनुव्रजता मानुषाणां मानवानां दुर्लभदर्शना दुष्प्रापावलोकिता इयं दृश्यमाना दिव्यकन्यका स्वर्गीयपुत्री आलोकिता वीक्षिता ।

ननु दिव्यकन्यकेयमिति कथं निर्णीयत इत्यत आह—नहीति । अस्या अवलोक्यमानायाः कन्यकाया दिव्यतां प्रति स्वर्गीयताविषये मे मम नहि संशीतिः नास्ति सन्देहः, आकृतिः आकार एव अमानुषतां देवरूपताम् अनुमापयति अनुमितिं जनयति, न खलु मानुषाणामेवमाकारो भवतीत्याशयः । कारणान्तरमाह—कुत इति । एवंविधानाम् एतादृशानां गन्धर्वाणां देवगायकानां ध्वनेर्नादस्य विशेषाणां

निकट जाकर भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और उस दिव्य तरुणीको टकटकी बांधकर निश्चल दृष्टिसे वह पुनः देखने लगा । उसका शारीरिक अलौकिक सौन्दर्य, कान्ति और शान्तिसे चन्द्रापीडको विस्मय उत्पन्न हुआ एवं मनसे वह विचारने लगा—अहो ! संसारमें प्राणियोंके समस्त विकल्प घटना अतर्कित रूपसे (बिना विचारे) ही उपस्थित हो जाती है, क्योंकि—मैंने अपना इच्छाके अनुसार मृगया (शिकार) में आया, निरर्थक कित्तर-मिश्रुणका अनुसरण किया और यह अत्यन्त मनोहर, मनुष्योंके पहुँचनेसे बाहर, दिव्य-पुरुषोंके भ्रमण करने योग्य प्रदेश देखा । फिर यहाँ जलका अन्वेषण करते-करते सिद्धपुरुष जिसके जलका उपयोग करते हैं ऐसा मनोहर सरोवर देखा । उसके तीर पर विश्राम करते-करते दिव्य गान सुना और उसका अनुसरण करनेसे मनुष्योंको दुर्लभ दर्शनवाली इस दिव्य कन्याको देखा । इसकी दिव्यताके विषयमें मुझे थोड़ा भी किसीप्रकारका संशय नहीं है, क्योंकि—इसकी आकृति ही दिव्यता प्रकट करती है । विशेषतः मर्त्यलोकमें इस प्रकार गन्धर्वगीत-ध्वनिका सम्भव कैसे हो सकता है ? अत एव यदि यह सहसा ही मेरे दृष्टिपथसे अन्तर्धान न हो जाय,

१. पार्वतीपतये ।

२. अनिमिष... ।

३. विस्मयमनसि, मनसि चित्तकः ।

४. तुरगमुख... ।

५. वीक्षितः क्षितेः । ६. ...उपस्पृष्टजलं । ७. विधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च ।

पथान्नापयाति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा, किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतम्' इति सर्वमेवैतत् एनामुपसृत्य पृच्छामि, अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्' इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टा गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या समाश्रासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पात्रयन्ती, शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरदानम् इवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमाश्रमापे-स्वागतमतिथये,

मन्त्रमध्यताराणां मर्त्यलोके मनुष्यभूमौ कुतः कस्मात् सम्भूतिरुत्पत्तिः, अत एवास्या दिव्यतां प्रति नहि संशीतिरित्याशयः । सद्यः पूर्वकात् स्वप्नार्थक 'शीङ्' धातोः स्त्रियां क्तिनि सति संशीतिरिति ।

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् यदि यावत् मे मम सहसा अकस्मात् दर्शनपथाद् विलोकनमार्गात् नापयाति नापसरति, वा अथवा कैलासशिखरं रजताद्विशृङ्खलं नारोहति नारोहणं विधत्ते, गगनतलम् आकाशतलं वा नोत्पतति नोद्वजति नतस्तावत्, 'का त्वम्? किमभिधाना किनाम्नी किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि वाक्यावस्थायां पाशुपतं महेशसम्बन्धिनं व्रतं नियमं प्रतिपन्ना आरब्धवती' इत्येतत्सर्वमेव एनां कन्यकाम् उपसृत्य समीपमेव पृच्छामि प्रश्नं करोमि, आश्चर्याणाम् आकर्षणेन विस्मयानुभवानाम्, अतिमहान् अतिबृहत् अयम् अवकाशः समयः । इति पूर्वोक्तम् अवधार्य निश्चय्य तस्यां पूर्वोक्त्यामेव स्फटिकमण्डपिकायाम् अन्यतमम् एकतमं स्तम्भं स्थूणाम् आश्रित्य अवलम्ब्य समुपविष्टः समासीनः गीतसमाप्त्यवसरं गानसमाप्तिसमर्थं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणः तस्थौ स्थितवान् ।

अथेति । गीतावसाने गानसमाप्तौ मूकीभूता निःशब्दा जाता वीणावल्लकी यस्याः सा, अत एव प्रशान्तं शान्तिमुपगतं मधुकररुतं भ्रमरशब्दो यस्यां सा, कुमुदिनी कैरविणीव स्थिता सा कन्यका, समुत्थाय उत्थानं विधाय प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां विधाय शिवलिङ्गमिति शेषः । कृतः विहितः हराय महेशाय प्रणामः नमस्कारः यया सा, परिवृत्य परावर्तनं विधाय स्वभावधवलया प्राकृतिकधेतया, तपःप्रभावेण तपोमाहात्म्येन प्रगल्भा दृष्टा आशयनिर्णयदक्षेत्यर्थः, तथा दृष्ट्या लोचनेन समाश्रासयन्तीव सान्त्वनां विवधतीव अभयं प्रयच्छन्तीवेत्यर्थः, पुण्यैः सुकृतैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्वन्तीव, तीर्थजलैः प्रयागादितीर्थसलिलैः प्रक्षालयन्तीव धौतं विदधतीव, तपोभिः तपस्याभिः पात्रयन्ती पूततां कुर्वन्तीव, शुद्धिं पापघ्नं कुर्वाणैव विदधतीव, वरप्रदानं मनोरथदानम् उपपादयन्तीव सम्रादयन्तीव, पवित्रतां पूततां नयन्तीव प्रापयन्तीव, चन्द्रापीडम् आश्रमापे आभाषितवती ।

इह 'कुमुदिनीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । 'समाश्रासयन्तीव' इत्यारभ्य 'नयन्तीव' इत्येतेषु सप्तसु क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

स्वागतमिति । अतिथये अभ्यागताय स्वागतं शुभागमनम्, महान् भागो भाग्यं यस्य सः । यद्वा—

किंवा कैलास-पर्वतके शिखर पर चढ़ न जाय, अथवा आकाशमें उड़ न जाय, तो मैं—'तुम कौन हो ? तुम्हारा नाम क्या है ? और क्यों तुमने इस नवीन अवस्था (शुभावस्था) में तपस्या आरम्भ की है ? इस रूपसे वे सब विषय इसके समीपमें जाकर इससे पूछ लूँगा, क्योंकि यहां आश्चर्यों के लिए अत्यन्त उपयुक्त अवसर है' । चन्द्रापीड इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर उसी स्फटिक-मण्डपके अभ्यन्तरमें किसी एक स्तम्भके सहारेसे बैठकर गान-समाप्तिका अवसर प्रतीक्षा करने लगा ।

उसके बाद गान समाप्त होने पर वीणाका शब्द बन्द हो गया, उस समय बन्द हुए मधुकरोंके मधुर-गुंजारवाली कुमुदिनीके समान वह शोभायमान हुई । बाद उस कन्याने उठकर, प्रदक्षिणा कर महादेवको प्रणाम किया । पश्चात् पुनः स्वभावसे ही श्वेतवर्ण एवं तपस्याके प्रभावसे सर्वविषय-निर्णय-निपुण-दृष्टिद्वारा चन्द्रापीडको मानो आत्मा करती हो, पुण्यद्वारा हो मानो स्पर्श करती हो, तीर्थजलोंसे ही मानो स्नान कराती हो, तपस्यासे ही

कथमिमां भूमिमुपगता महाभागः, तदुत्तिष्ठ, आगम्यताम्, अनुभूयतामतिथिसत्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा सम्भाषणं-मात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृत-प्रणामो 'भगवति ! यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनु-वव्राज ।

व्रजंश्च समर्थयामास-‘हन्त ! तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम्, यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशयौ प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा सम्भावयामि नियतमियमखिलमात्मोदन्तम्’ अभ्यर्थ्य-माना कथयिष्यतीति । एवञ्च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा, निरन्तरैर्दिवापि रजनी-

‘जन्मप्रवृत्ति चारभ्य कलङ्को यस्य नो भवेत् । स्याच्चैवानुपमा कर्त्तिर्महाभागः स उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणयुक्तो भवान्, इमाम् एतत्पर्यन्तां भूमिं स्थानं कथं केन प्रकारेण अनुप्राप्तः तत्तस्मा-द्धेतोः उत्तिष्ठ उत्थानं विधेहि, आगम्यतां मर्यादं इति शेषः, अतिथिसत्कारः आतिथ्यम् अनुभूयतां प्रत्यक्षीक्रियताम् । इति समाप्तौ । ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु’ इत्यमरः ।

एवमिति । एवं पूर्वप्रतिपादितक्रमेण तथा कन्यकया उक्तोऽभिहितस्तु चन्द्रापीड इत्यन्वयः, सम्भाषणमात्रेणैव केवलसंलापेनैव अनुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतम् आत्मानं स्वं मन्यमानः अवबुध्यमानः उत्थाय तस्मात्प्रदेशादुत्थानं विधाय भक्त्या अर्चया कृतप्रणामः विहितनमस्कारः ‘भगवति नपस्विनि ! यथाऽऽज्ञापयसि येन प्रकारेणादेशं करोपि तत्तथा’ इत्यभिधाय इत्युक्त्वा शिष्यश्छात्र इव दर्शितविनयः प्रकाशितनम्रतः सन् व्रजन्तीं गच्छन्तीं तां कन्यकाम् अनुवव्राज पञ्चाजगाम । पूर्णोपमा ।

व्रजन्ति । किञ्चेति चार्थः । व्रजन् तां कन्यकां पञ्चाङ्गुलं चन्द्रापीडः समर्थयामास इत्येव निर्धारयामास । किं समर्थयामासेति जिज्ञासायामाह-हन्तेति । हन्त हर्षे ‘हन्त हर्षेऽनुकृपायां वाक्यारम्भ-विषादयोः’ इत्यमरः । तावत् इयं कन्या मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता नादृश्यतां गता । हि तस्मादेव मे मम हृदि चित्ते कुतूहलेन कौतुकेन प्रश्नाशया पूर्वप्रतिपादितरूपपृच्छाभिलाषया पदं स्थानं कृतं विहितम् । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलघुमाहृष्टिवस्तुषु’ इत्यमरः ।

तपस्विजनानां मुनिजनानां दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं सौन्दर्यं यस्याः तस्याः अपि, अस्याः प्रत्यक्षगतायाः कन्यकायाः यथा येन प्रकारेण इयम्, दाक्षिण्यस्य औदार्यस्य अतिशय आधिक्यं यस्यां सा तथोक्ता, प्रतिपत्तिः ‘स्वागतमतिथये’ इत्याद्याचारः, अभिजाता उत्पन्ना विभाव्यते लभ्यते । तथा तेन प्रकारेण अभ्यर्थ्यमाना मयाऽभिधातुमनुकूल्यमाना सती, नियतं नूनम् अखिलं समग्रम् आत्मोदन्तं स्वीयसमाचारं कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति, एवं सम्भावयामि तर्कयामि ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवम् उक्तप्रकारेण कृतमतिः कृतनिश्चयश्चन्द्रापीडः, पदशतमात्रमिव

मानो पवित्र करती हो, पापनाश करती हो, वरदान देती हो और पवित्रता उत्पन्न करती हो, इस प्रकार चन्द्रापीडसे कहने लगी—‘अभ्यागत ! मैं आपका स्वागत करती हूँ, महाभाग्यशाली ! आप इस भूमिमें कैसे आये !, अतएव उठिये, आइये, मेरा आतिथ्य स्वीकार कीजिये इस प्रकार उसके वचन सुनकर केवल सम्भाषणसे ही अपनेको अनुगृहीत मानकर चन्द्रापीड उठा और भक्ति-पूर्वक उसे प्रमाण कर ‘देवि ! आप जिन प्रकार आदेश देती हैं वैसा हां कल्लां’ इस प्रकार उत्तर देकर उसके आगे चलने पर शिष्यके समान वह भी विनय-प्रदर्शन-पूर्वक उसके पीछे पीछे चला ।

चन्द्रापीडने जाते-जाते मनमें इस प्रकार निश्चय किया—‘हर्षका त्रिषय हैं कि यह मुझे देखकर अन्तर्हित नहीं हुई, अतएव इस समय मेरे चित्तमें कुतूहल सहित प्रश्न करनेकी आशा ने प्रतिष्ठा प्राप्त की (स्थिर हुई) । इसका यह दिव्यरूप, तपस्वियोंकी दुर्लभ है, तथापि मेरे प्रति इसका जब इस कार अत्यन्त-औदार्य-सम्यक् व्यवहार उत्पन्न हुआ है, तब मेरा ऐसा विचार है कि—मैं इसे कहनेके लिए प्रार्थना कल्लां तो निश्चय ही यह अपना सब वृत्तान्त कह देगी’ । इस प्रकार विचारते-विचारते लगभग सी कदम चलने पर ही उसने एक गुफा

१. महाभाग ! ।

२. अनुगम्यताम् ।

३. क्वचित् ‘इति’ इति पदं न विद्यते ।

४. सम्भाषितम् ।

५. समुत्थाय ।

६. अनुगताकृतिस्तिरोभूता ।

७. अतिशय ।

८. इयमात्मोदन्तम् ।

समयमिदं दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसुमेषु लतानिकुक्षेषु कूजतां मन्दं मन्दं मदमत्तं मधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूरपातिनीनाञ्च धवल-शिलातल-प्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटि-प्राव-विटङ्क-विपाट्यमानैरुच्चरदध्वनि-भिरवशीर्यमाण तुषार-शिशिर-शीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिम-हार हर-हास-धवलैश्चो-भयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारैर्वावलम्बित-चलच्चामर-कलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तःस्थापित-मणि-कमण्डलु-मण्डलाम्, एकान्तावलम्बित-योग-पट्टिकाम्, विशाखिका-शिखर-निबद्ध-

किञ्चिदध्वानमतिक्रम्येव गत्वा प्रजित्वा 'गुहामद्राक्षीत्' इत्यग्रिमक्रियया सम्बन्धः । इह खालिङ्गे द्वितीयै-कवचनान्तानि पदानि 'गुहाय' इत्यग्रेतनस्य विशेषगानि । निरन्तरैः सान्द्रैः अत एव दिवाऽपि दिनेऽपि रजनीसमयं रात्रिकालं दर्शयद्भिरवलोक्यद्भिरिव विषमानैः, तमालतरुभिः तापिच्छवृक्षैः करणैः, अन्धका-रितः समुत्पादितान्धकारः पुरोभागः संमुखदेशो यस्यास्ताम् । इह 'दर्शयद्भिरिव' इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि प्रस्फुटितानि कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषु, लतानिकुक्षेषु वल्लीकुक्षेषु मन्दं मन्दं जनैः जनैः कूजतां शब्दं कुर्वतां मदमत्तमधुलिहां मधुमत्तभ्रमराणां विरुतिभिः झङ्कारैः मुखरीकृतः वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यस्यास्ताम् ।

अतिदूरेति । किञ्चेति चार्थः । अतिदूरात् द्रविष्टात् पतितुं शीलं यासां तासाम्, धवलेषु विषादेषु शिलातलेषु पाषाणतलेषु प्रतिघातेन प्रतिस्खलनेन यत् उत्पतनम् ऊर्ध्वगमनं तेन फेनिलानां फेनवतीनाम् अपां जलानाम्, उत्कोटयः उन्नताग्रा ये प्रावाणः प्रस्तराः तेषां विटङ्कैः ऊर्ध्वप्रदेशैः विपाट्यमानानि विदार्य-माणानि तैः, उच्चरन्तः स्खलनप्रतिस्खलनैर्जायमाना ध्वनयः शब्दा येषु तैः, तथा अवशीर्यमाणाः प्रस्तरेषु पतनात् जर्जरीभवन्तः तुषारवत् तुहिनवत् शिशिराः शीतलाः शीकरासाराः सलिलकणधारा येषां तैः प्रस्रवणैः गिरिनिर्झरैः, आवध्यमानाः सञ्जायमाना नीहाराः सलिलकणा यस्यां ताम् ।

इह स्वभावोक्तिः, तुषारशिशिरपदयोः तुल्यार्थकतया भ्रवणमात्रेण पौनरुक्त्यप्रतीतेरनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिरा इति भेदप्रतीत्या पुनरुक्तवदाभासश्च, अनयोर्द्वयोर्मिथोऽङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अपुष्टार्थत्ववोच-निराकरणाय धवलपदपरित्याग एव समुचित इत्यवधेयम् ।

हिमेति । किञ्चेति चार्थः हिमं तुहिनं हारो मुक्तामाला हरहासो मधेशहास्यं तद्वत् धवलाः श्वेताः तैः, उभयतो द्वारपार्श्वयुगले चरद्भिः स्रवद्भिः निर्झरैः प्रस्रवणैः हेतुभिः, द्वारे प्रतीहारे अवलम्बितः सन् चलन् प्राच्छलन् चामराणां वालव्यजनानां कलापः समूहो यस्यास्तामिव उपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमाणाम् । 'स्त्रीद्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । इह चलच्चामरसमूहोत्प्रेक्षणाजात्युत्प्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तरभ्यन्तरे स्थापितं न्यस्तं मणिमयकमण्डलूनां मणिनिर्मितकुण्डिकानां मण्डलं समूहो यस्यास्ताम् ।

एकान्तेति । एकान्ते एकभागे अवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनसमयपरिधानाय पुद्गलौसवसनं यस्यास्ताम् ।

विशाखिकेति । विशाखिकायाः शिखायाः शिखरे ऊर्ध्वभागे निबद्धं संयतं नारिकेलीफलस्य लाङ्गली-

देखी । उसके सम्मुख भागमें लगातार लगे हुए होनेके कारण दिनमें भी मानो रात्रि प्रकट करते तमाल वृक्षोंने अन्यकार कर रक्खा था; लताकुशों (विलोंकी कुशों) में नानाविध फूल खिले हुए थे, उनमें मन्द-मन्द गुंजार करते हुए मदमत्त मधुकरोंके झङ्कारसे उस गुहाका प्रान्तभाग सुखरित हो रहा था; श्वेतवर्ण शिलाखण्ड (चट्टान) से टकर खाकर उछलनेसे फेनमय हुए, अत्यधिक दूरसे गिरते जलके प्रस्रवणों (झरनों) से एवं ऊँची उठी कोरवाले प्रस्तरोंकी नोकोंसे जर्जरित बहुत शब्द करते डकड़े-डकड़े हुए हिमके समान शीतल कणोंकी वर्षासे नीहार (ओस) भर रही थी । उस गुहाद्वारके उभय पार्श्व (दोनों बगल) में झरे हुए हिम, मुक्ताकी माला और झङ्कारके हास्यके समान धवलवर्ण झरनोंसे उसके द्वार पर मानो चञ्चल चमर लटकाये हों ऐसा प्रतीत होता था । उसके अभ्यन्तरमें कितने मणिमय कमण्डलु रक्खे थे । योगसाधन करनेके समयमें पड़नेके उपयुक्त छोटे एक पट्टबन्ध एक स्थानमें

१. रजनीमयम् । २. गुजतां मन्दं, मधुमत्तम् । ३. पातिनी । ४. धारा । ५. चारुचलच्चामरम् । ६. विशाखिकानिबद्धम् ।

नारिकेली^१-फल-वल्कलमय-धौतोपानद्वयुगलोपेताम्^२, अवशीर्णाङ्ग-भस्म-धूसर-वल्कलशय-नीयसनाथैकदेशाम्, इन्दुमण्डलेनेव दङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, सन्निहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कल-शयन-शिरोभाग-विन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्भरादागृहीतमर्घ्यसलिलम् आदाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् 'अलमज्ञमति-यन्त्रणया, कृतमतिप्रसादेन, भगवति! प्रसीद, विमुच्यतामयमत्यादरः, त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमधमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम्, आस्यताम्' इत्यब्रवीत् । अनुरुध्यमानश्च^३ तथा तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रभ्रयं प्रतिजग्राह ।

फलस्य वल्कलमयं त्वङ्निमित्तं धौतं चालितम् उपानद्वयुगलं पादुकाद्वयं तेन उपेतां युक्ताम् । 'नारिके-लस्तु लाङ्गली' इत्यमरः ।

अवशीर्णेति । अवशीर्णं पार्श्वपरिवर्त्तनादौ द्युतं यत् अङ्गभस्म देहविभूतिः तेन धूसरं वल्कलवद्भवित् वल्कलशयनीयं तत्त्वङ्निमित्तशय्या तेन सनाथः संयुक्तः एकदेश एकभागो यस्यास्ताम् । 'धूसरस्तु सितः पीनलेशयान् वल्कलच्छविः' इति शब्दार्णवः ।

इन्द्रिति । इन्दुमण्डलेनेव ज्ञप्तिविम्बेनेव विद्यमानेन, दङ्केन प्रस्तरविदारणाख्येन उत्कीर्णं सन्तप्य रचितं तेन, अङ्गमयेन कम्बुदलनिर्मितेन भिक्षाकपालेन भिक्षायाः पात्रेण अधिष्ठिताम् आश्रिताम् । उपमा । सन्निहितेति । सन्निहिता समीपे स्थापिता भस्मनः विभूतिरक्षणार्था अलाबुः शून्यमध्या तुम्बी यस्यां ताम्, गुहां कन्दराम् अद्राक्षीत् दृष्टवान् ।

तस्या इति । किञ्चेति चार्थः । तस्या गुहायाः द्वारि प्रतीहारदेशे शिलातले पाषाणतले समुपविष्टः समासीनश्चन्द्रापीडः तां कन्यकाम् अवशीर्णदित्यन्वयः । वल्कलशयनस्य तत्त्वङ्निमित्तशय्यायाः शिरोभागे उत्तमाङ्गपदेशे विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्कली यथा ताम्, ततो वीणास्थापनानन्तरं पर्णपुटेन निर्भरात् प्रक्षवणान् आगृहीतम् आत्तम् अर्घ्यसलिलम् अर्घजलम् आदाय गृहीत्वा समुपस्थितां समागतां तां कन्यकां प्रति—अतियन्त्रणा मत्कृते अत्यन्तं क्लेशानुभवेन अलं कृतम्, अतिप्रसादेन कश्यन्तानुग्रहेण कृतम् अलम्, भगवति देवि ! प्रसीद प्रसन्ना भव, अयमत्यादरः अस्याग्रहः विमुच्यतां परित्यज्यताम्, त्वदीया-लोकनमपि त्वद्दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वेनसां प्रशान्तिकृत्, अधमर्षणमिव पापविनाशकम् 'श्रुतञ्च सत्यञ्चाभीद्धा' दित्यादिसूक्तमिव पवित्रीकरणाया पावनीकरणाया अलं समर्थम्, अत आस्यताम् उपविश्य-ताम् । भवत्या दर्शनेनैव मम जन्मसाफल्यं ततः किमातिथ्येनेत्याशयः ।

अन्येति । अपि च, तथा कन्यकया अनुरुध्यमानः कृतानुरोधः प्रार्थ्यमानश्चन्द्रापीडः, अतिदूरावनतेन दविष्टानमितेन, शिरसा उत्तमाङ्गेन अतिथिसपर्याम् अभ्यागतपूजां सप्रभ्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् ।

लट्का था । नारिकेलफलके वल्कल (छिलके) द्वारा बने हुए दो परिष्कृत पादुकायें (जूने) एक शिक्के ऊपर रक्खे थे । एक ओर शरीरपरसे गिरकर लगी हुई भस्मसे धूसरवर्ण हुई वल्कल की शय्या बिछी थी । पाषाण-भेदक अखसे खोदे गए चन्द्रमण्डलके समान एक शङ्खमय भिक्षापात्र रक्खा था और भस्म रखनेके लिए एक अलाबूपात्र (तूँबी) उसके समीपमें ही रक्खा था ।

चन्द्रापीड उस गुफाके द्वारदेशके समीप एक शिलातलके ऊपर बैठा । श्वर वह कन्या वल्कलमय शय्याके सिरहानेमें वीणा रखकर पत्तोंके दोनेमें उस श्रनेमेंसे अर्घ्वं जल लेकर उपस्थित हुई । उसे उपस्थित देख चन्द्रापीड कहने लगा—रहने दीजिए, रहने दीजिए, मेरे लिए अधिक कष्ट मत कीजिए, अत्यन्त अनुग्रह करनेका कोई प्रयोजन नहीं, देवि । आप प्रसन्न हो जाइए, इस अधिक आदरको छोड़ दीजिए, समस्त पाप विनष्ट करनेवाला आपका दर्शन ही, 'अधमर्षण' सूक्तके समान पवित्र करनेके लिए पर्याप्त है, अतएव आप बैठिये । उसके बाद उसके बहुत आग्रह करने पर चन्द्रापीडने अत्यन्त अवनत मस्तकसे समस्त अतिथि-सत्कारको प्रणय (विनय) के साथ स्वीकार किया ।

१. ...नारिकेली... २. ...युगोपेताम् । ३. अर्घजलम्, आगृहीतावर्षसलिलम् । ४. अलमति यन्त्रणया ।

५. त्वदीया लोकनमप्यत्र खलु । ६. अनुबध्यमानश्च ।

कृतातिथ्यया च तथा द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परि-
पृष्टो दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मानः सर्वमाचचत्ते । विदित-
सकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरुणां तलेषु विचचार ।
अचिरेण च तस्याः स्वयं पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुप-
योगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् ।

आसीच्च तस्य चेतसि-‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यम्,
यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपा-
दयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चो-
त्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्ययाणं नातिदूरे संयम्य निर्भरजलनिर्वर्तितै-

कृतेति । अपि च कृतं विदितम् आतिथ्यम् अतिथिसत्कारो यथा तथा, द्वितीयशिलातलोपविष्टया
अपरपाषाणनलासीनया तथा, कन्यकया क्षणमिव क्षणकालमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय क्रमेण
परिपाठ्या परिपृष्टः कृतप्रश्नश्चन्द्रापीडः दिग्विजयादारभ्य किन्नरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेन किन्नरयुग्मानुगम-
नवशेन आत्मनः स्वस्य सर्वं निखिलम् आगमनम् आचचत्ते आश्चर्यातवान् ।

विदितेति । अपि चेति चार्थः । विदितो ज्ञातः सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यथा सा तादृशी, सा
कन्यका उत्थाय तस्यानाहुस्थानं विधाय भिक्षाकपालं भिक्षापात्रम् आदाय गृहीत्वा तेषाम् आयतन-
तरुणां गुहासमीपवर्तिसिंदायतनवृक्षाणां तलेषु अधःप्रदेशेषु विचचार पर्यटितवती । आगत्य तत एव
तेषां फलानाम् उपभोगाय भक्षणाय चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती ।

आसीदिति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनांस आसीत् अभूत् । तपसां तपश्चर्याणां खलु निश्चयेन
असाध्यम् अक्षाद्यं नाम नास्ति न विद्यते । तथा च वचनम्—

‘निश्चितं समवाप्नोति तपोभिः स्वमनोरथम् । तपस्यतो हि नासाध्यं किञ्चिज्जगति विद्यते ॥

वृथा दौर्भाग्यमाप्नोति लोको हि सति साधने ॥’ इति ।

नामेति कोमलामन्त्रणे । तथाप्यतः परम् एतदन्यत् किमाश्चर्यं किं चित्रम्, यद्यस्मात् कारणात्
अत्र अस्मिन् प्रदेशे व्यपगता दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषां तादृशा अपि सचेतना इव सचैतन्या इव
अस्यै भगवत्यै देव्यै फलानि समतिसृजन्त्यः समर्पयन्तः वनस्पतयो वृक्षाः आत्मानुग्रहं निजसाफल्यम्
उपपादयन्ति निष्पादयन्ति । एतखलु तपस एव फलमित्याशयः । अत एवेहार्थान्तरन्यासोलङ्कारः स
च विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो बोध्यः ।

चित्रमिति । अदृष्टपूर्वम् अवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यम् आलोकितं वीक्षितम् इति अधिकतरोऽति-
भूयान् उपजातः समुत्पन्नो विस्मय आश्चर्यं यस्य स चन्द्रापीडः उत्थाय उत्थानं विधाय तमेव प्रदेशं
पूर्वोक्तमेव स्थानम् इन्द्रायुधमध्वम् आनीय व्यपनीतपर्वाणाम् अपसारितपत्नयनं नातिदूरे निकटे संयम्य
बद्ध्वा निर्भरजलेन प्रक्षवणसलिलेन निर्वर्तितो निष्पादितः ज्ञानविधिः आप्लावनविधयेन स तादृश-

उस समय अतिथि-सत्कार सम्पन्न करके, एक द्वितीय शिलातल पर बैठ, थोड़ी देर नुप रह कर उस
देवकन्याने जब राजकुमारसे उसका सब वृत्तान्त क्रमसे पूछा तब उसने दिग्विजयसे आरम्भ कर, किन्नर-मिथुनके
अनुसरण-प्रसङ्गसे यहाँ तक अपने आनेका समस्त वृत्तान्त उससे कहा । बाद समस्त वृत्तान्तसे अवगत होकर वह
कन्या उठी और अपना भिक्षापात्र लेकर, आश्रमके वृक्षोंके नीचे विचरण करने लगी । वहाँ थोड़े समयमें ही
अपने आप गिरे फलोंसे उसका पात्र परिपूर्ण हो गया । उसके बाद छोटकर उसने राजकुमारसे उन फलोंका भक्षण
करनेके लिए अनुरोध किया ।

उस समय राजपुत्र विचारने लगा कि—‘इस संसारमें वास्तवमें तपस्यासे कोई भी कार्य असाध्य नहीं
है । जब चैतन्यरहित वृक्षसमूह भी आज सचेतनके समान इस देवी को फल समर्पण कर अपना अनुग्रह प्रकट
करते हैं, तब इससे अधिक आश्चर्य क्या हो सकता है ? आज यह तो मैंने अदृष्टपूर्व आश्चर्य वृत्तान्त देखा । इस
प्रकार अत्यन्त विस्मित होकर वह उठा और बाहर जाकर इन्द्रायुधको वहीं ले आया । उसका पत्नयन (जीन)

१. क्वचित् ‘च’ कारो नास्ति ।

२. यत्र च ।

३- विगतचेतना अपि ।

४. ...पर्याणि च ।

५. ...निर्वर्तित... ।

स्नानविधिस्तान्यमृतस्वाद्नि^१ उपयुज्य^२ फलानि, पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्त्रवणजलमुपस्पृश्य^३ चैकान्ते^४ तावदवतस्थे^५, यावत्तथापि कन्यकया कृतो जल-फल-मूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्त्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विस्त्रवणमुपविष्टां निभृ-
तमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्त्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति !
त्वत्प्रसाद-प्राप्ति-प्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनि-
च्छिन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति^६ हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीर-
प्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थाने कालकला^७ परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणय-

चन्द्रापीडः, अमृतवत् पीयूषवत् स्वाद्नि सुरसानि, तानि फलानि उपयुज्य सुखत्वा, तुषारः तुहिनं
तद्वत् शिशिरं शीतलं प्रस्त्रवणजलं निर्झरपानीयं पीत्वा च पुनः उपस्पृश्य आचम्य एकान्ते रहसि तावत्
तावत्कालम् अवतस्थे आसेदिवान् यावत् यावत्कालं तथापि कन्यकया (महाश्वेतया) जलफल मूलमयेषु
आहारेषु भोजनेषु प्रणय आदरः कृतो विहितः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्ति नीतः आहारो भोजनं यथा ताम् । निर्वर्त्तितः
निष्पादितः सन्ध्योचिताचारः स्नायंसमययोग्यो विधिः सन्ध्यावन्दनादिर्यथा ताम् । शिलातले पाषाणतले
विस्त्रवणं सविश्वासं निश्चिन्तं यथा स्यात्तथा उपविष्टाम् आसीनाम् । निभृतं निःशब्दं यथा स्यात्तथा
उपसृत्य समीपमेव नातिदूरे निकटे समुपविश्य आस्थाय मुहूर्त्तमिव षणमात्रमिव स्थित्वा विस्त्रव्य
चन्द्रापीडः सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा अवादीत् अगदत्—

भगवतीति । ‘हे भगवति देवि ! त्वत्प्रसादप्राप्त्या तवानुग्रहलाभेन प्रोत्साहितं प्रगुणीकृतं तेन,
कुतूहलेन कौतुकेन आकुलीक्रियमाणः अधरीक्रियमाणः, मानुषतासुलभः मद्बोधेषु मनुष्येषु नितान्तसम्भव-
पर इत्यर्थः, लघिमा लघुत्वं चपलस्वभाव इत्यभिप्रायः । अनिच्छिन्तमपि अनभिलषन्तमपि मां चन्द्रापीडं
बलात् हठात् प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति ।

नन्वज्ञातस्य सहसा प्रश्ने दृष्टताप्रतीतिरिति चेत्तत्राह—जनयतीति । हि तथाहि प्रभुप्रसादलवोऽपि
स्वामिप्रसन्नताच्छेदोऽपि अधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य जनस्य प्रागल्भ्यं चाद्यर्थम् उपजनयति उत्पादयति
एवञ्च तपस्वितया स्वामिरूपाया भवत्याः अतिथिसत्कारादेव प्रसादप्राप्तिर्ममैव न च्चाद्यर्थं जनयतीत्यङ्गी-
क्रियत एवेत्यभिप्रायः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

नन्वेवमप्यज्ञातस्य प्रश्नो नोपपद्यत इत्यत आह—स्वल्पापीति । एकदेशावस्थाने एकदेशावस्थितौ
स्वल्पाऽपि स्तोकाऽपि कालकला समयांशः परिचयं संस्तवम् उत्पादयति जनयति । एवञ्चेतावत्समयमे-
कत्रावस्थानात्वं मे परिचितैव जातासीत्याशयः ।

अथैवमपि सौहार्दाभावेन हिताहितसम्बन्धामावात् जिज्ञासैव कथमित्यत आह—अनुरिति ।
अणुः स्वल्पोऽपि उपचारपरिग्रहः सदाचाराङ्गीकारः प्रणयं सौहार्दम् आरोपयति उपस्थापयति । एवञ्च
भवत्या अभ्यागतसम्मानाङ्गीकार एव प्रणयोपस्थापनादित्यभिप्रायः । अत एवेह पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसा ।

उत्तार, जरा दूर बांध कर उसने झरनेके जलमें स्नानकार्य-सन्पादन किया और अनृतरसके स्नान लुत्वाडु उन
फलोंका भक्षण कर, हिमके समान शीतल उस झरनेका जल पीकर, एवं आचमन कर वह एकान्तमें तबतक बैठा
रहा जबतक उस कन्याने मी फल, मूल और जलका आहार किया ।

इस प्रकार आहार कर जब वह कन्या सन्ध्याकालके उपयुक्त सब क्रिया सन्पादन कर चुकी और एक
शिलातलपर निश्चिन्तरूपसे बैठी तब निःशब्द हो (धीरे-धीरे) उसके समीप उपस्थित होकर, थोड़ी दूरपर
बैठकर, थोड़ी देरके बाद चन्द्रापीड उससे विनय-पूर्वक कहने लगा—‘देवि ! आपके अनुग्रह प्राप्त करनेसे मैं मुझे
कौतुक उत्पन्न हो गया है, उस कुतूहलेने ही मनुष्योचित चञ्चल स्वभावको आकुल कर, मेरा इच्छा न होनेपर भी
मुझे बलाकारसे प्रश्न करनेकी प्रेरणा करता है, क्योंकि—स्वामीकी कृपा से मैं चञ्चल-वृत्तिके पुरुषोंको
धृष्ट बना देता है । एवं एक स्थानमें थोड़ासा सहवास होनेसे भी परस्पर परिचय उत्पन्न हो जाता है, विशेषतः
परस्परका व्यवहार (सत्कार) थोड़ा होनेपर भी वह सौहार्द (प्रेम) उत्पन्न कर देता है । इसलिये यदि आपको

१. अन्तरसस्वाद्नि । २. उपयुज्य । ३. उपस्पृश्यैकान्ते । ४. उपतस्थे । ५. कन्यकया ।

६. उपजनयति । ७. हि न । ८. एकत्रावस्थाने कालकला, एकदेशावस्थानकालकक्षा ।

मारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यम्, इच्छामि । अति-
महत्खलु भवदर्शनात् प्रभृति मे कौतुकमस्मिन् विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्य-
कानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना ? । किमर्थं वास्मिन् कुसुमसुकुमारे नवे
वयसि व्रतग्रहणम् ? । क्वेदं वयः, क्वेदं तपः, केयमाकृतिः, क्वं चायं लावण्यातिशयः केयमि-
न्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं निमित्तं वा अनेक-सिद्ध-साध्य-संवा-
धानि सुरलोकसुभगानि अपहाय दिव्याश्रमपदानि एकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि ? ।
कश्चायं प्रकारः, यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशी धवलतां धत्ते शरीरम् ? नेदमस्मा-

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् यदि नातिखेदकरमिव न विशेषक्लेशजनकं चेत्, ततस्तदा कथनेन
मज्जिज्ञास्यविषयनिरूपणेन आत्मानं स्वम् अनुग्राह्यम् अभ्युपपन्निविषयम् इच्छामि अभिलषामि ।

अतीति । भवत्या दर्शनं भवदर्शनं 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः' इति वात्तिकेनेह पुं वद्भावः ।
तस्मात्प्रभृति तवावलोकनादारभ्य मे मम अस्मिन् विषये प्रश्नविषये खलु निश्चयेन अतिमहत्कौतुकम्
अस्याश्रयम् ।

अथ तव प्रश्नविषयः क इत्यत आह—कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां
देवगायकानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमाप्रभृतीनां मध्ये, जन्मना उत्पत्त्या भगवत्स्वा-
स्वामिन्या कतरत् कतमत् कुलमन्ववायः अनुगृहीतं प्रसादीकृतम् । मरुतामित्यादौ निर्धारणे षष्ठी ।
बहूनामर्थेऽपि दुर्गाद्युक्त्या इतरच्प्रत्ययस्तेन कतरदिति रूपं भवतीति कुसला प्रवते ।

किमर्थमिति । वा अथवा कुसुमसुकुमारे पुष्पवत्कोमले नवे नूतने अस्मिन् वयसि अवस्थायां
नवयौवन इत्यर्थः, किमर्थं किं प्रयोजनं व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः ।

केति । इदं वयः नवयौवनमित्यर्थः क, इदं तपः कष्टसाध्यं नियमस्वीकारः क, वृद्धावस्थायामेव
तदाचरणयोग्यत्वादित्याशयः । द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः । इयम् प्रत्यक्षोपलभ्यमाना आकृतिः स्वरूपवि-
शेषः क, अयञ्च लावण्यातिशयः असाधारणसौन्दर्याधिक्यं क, तथा इयम् इन्द्रियाणां करणानाम् उपशा-
न्तिः स्वस्वभोगनिवृत्तिः क । अद्भुतलावण्यवत्तारण्यात्मकप्रवृत्तिसमये वार्धकात्मकनिवृत्तिसमयाश्रयणीय-
व्रताश्रयणावलोकनमेव मे जिज्ञासाहेतुरित्यभिप्रायः । इहोभयभागोऽपि विरुद्धयोः संयोजनया विषमः ।

तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वप्रतिपादितम् अद्भुतमिव आश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतीतिरिति पथीभवति ।
अनेके बहवो ये सिद्धाः साध्याश्च देवयोनिविशेषास्ते संवाधानि सङ्कुलानि व्याप्तानि, सुरलोका अमरादि-
देववृन्दानि तैः तेषां परिभ्रमणैरित्यर्थः । सुभगानि मनोहराणि दिव्याश्रमपदानि स्वर्गायाश्रमस्थानानि
अपहाय परित्यज्य एकाकिनी असहाया अमानुषं मनुष्यरहितम्, इदं वनं काननं किं निमित्तं कथं वा स्वम्
अधिवससि निवासं करोषि । वनमित्यत्र 'उपान्वध्याङ्गवसः' इत्यनेन वसतेराधारस्य कर्मसंज्ञा बोध्या ।

कश्चेति । कश्च अनिर्दिष्टस्वरूपः अयं प्रकारो विशेषः, यत्तैरेव यैरेव समस्तप्राणिनां शरीराण्या-
रब्धानि तैरेवेत्यर्थः, पञ्चभिर्महाभूतैः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपैः, आरब्धम् उत्पादितं शरीरं तवेदं वपुः,
ईदृशीम् एवंविधां धवलतां श्वेततां धत्ते धारयति । इदं वैलक्षण्यम् अस्माभिराधुनिकैः अन्यत्र अन्यस्मिन्
स्थले न दृष्टश्रुतपूर्वं नावलोकितार्कणितपूर्वं वा, अत एव महच्चित्रमिदमित्याशयः ।

विशेष-क्लेशजनकं न हो तो अपना वृत्तान्त कहिये, जिसे सुन कर मैं अपनी आत्माको अनुगृहीत करने की इच्छा
करता हूँ, आपके दर्शनसे लेकर इस विषयमें मुझे अत्यधिक कौतुक उत्पन्न हो गया है—देवि ! अपना जन्म
ग्रहण कर, देवता, ऋषि, गन्धर्व, गुह्यक और अप्सराओंमेंसे किसके कुलको अनुगृहीत किया है । किस कारणसे
कुसुमके समान कोमल इस नवीन अवस्थामें आपने तपस्या आरम्भ की है । कहां यह वय ? कहां यह आकृति ?
कहां यह असाधारण लावण्य ? और कहां यह इन्द्रियोंकी भोगनिवृत्ति ? अतएव यह सब मेरे समीप अद्भुत सा
प्रतीत हो रहा है । किसलिय आप बहुत सिद्ध-साध्योंसे परिपूर्ण एवं देवगणके विचरण करनेमें मनोहर दिव्य
आश्रमोंको छोड़कर एकाकिनी (अकेली) इस मानुषविहीन वनमें रहती हो ? और यह क्या बात है कि प्रसिद्ध
पृथिव्यादि पञ्चमहाभूतोंका बना आपका शरीर इस प्रकार धवलता धारण करता (गोरा) है ? ऐसा तो मैंने

१. अनुगृह्यमाणम् । २. क्वचित् 'क्वेदं तपः' इति पाठो न विद्यते । ३. किंवा । ४. 'संवन्धानि ।
५. 'कुलमानि । ६. कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिरिदृश्यम् ।

भिरन्यत्र दृष्टुतपूर्व वा । अपनयतु नः कौतुकम्, आवेदयतु भवती सर्वमिदम् । इत्येवम-
भिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्त्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृद-
यशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः, तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः लो-
चनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः, अमलकपोलस्थलस्थलितैः,
अवशीर्ण-हार-मुक्त-मुक्ताफल-तरलपातैः, अनुबद्धबिन्दुभिः, वल्कलावृत-कुच-शिखर-जर्जरित-
शीकरैः, अश्रुभरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारभे ।

ताश्च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—‘अहो ! दुर्निवारता व्यसनोपनिपा-
तानाम्, यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामान्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कञ्चन स्पृशन्ति-

अपनयस्विति । नोऽस्माकं कौतुकं कुतूहलं महदाश्चर्यम् अपनयतु दूरीकरोतु, भवती स्वामिनी इदं
सर्वं पूर्वोक्तम् आवेदयतु कथयतु ।

इतीति । इति पवं प्रकारेण अभिहिता उक्त्वा सा कन्यका किमपि अनिर्वचनीयम् अन्तस्त्रिसे
ध्यायन्ती चिन्तयन्ती तूष्णीं मौनं मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थित्वा आस्थाय निःश्वस्य श्वासं विमुच्य
च, स्थूलस्थूलैः पृथुलपृथुलैः ‘अनुबद्धबिन्दुभिः अश्रुभिः’ इत्यस्य विशेषणम् । अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां
हृदयशुद्धिं मनःपवित्रताम् आदाय गृहीत्वेव निर्गच्छद्भिर्निःसरद्भिः सर्वत्र नयनजलानां निर्मलत्वादित्या-
शयः । इन्द्रियाणां नयनादीनां करणानां प्रसादं स्वच्छतां सकामदृष्ट्यादिदोषवर्जितां वर्षद्भिर्वृष्टिं कुर्वद्भि-
रिव, तपोरस्येव रसा द्रवाः तेषां निःस्यन्दं धारां स्रवद्भिः सरद्भिरीव, लोचनविषयम् अवलोक्यमानं धवलमान-
नं श्वेतत्वं द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः स्रावयद्भिरीव, अच्छाच्छैः अत्यन्तस्वच्छैः अमलकपोलस्थलितैः
निर्मलगण्डस्थलमुक्तैः, अवशीर्णात् झुटितात् हारात् मुक्तामालम्बात् मुक्तानां स्थलितानां मुक्ताफलानां
रसोद्भवानामिव तरलपातः चञ्चलभावेन पतनं येषां तैः, अनुबद्धा धाराप्रवाहेणोत्पादिता बिन्दवो विप्रुषो
यैस्तैः, वल्कलावृतयोः तरुवगाच्छादितयोः कुचयोः स्तनयोः शिखराभ्याम् उन्नताप्राभ्यां जर्जरिताश्चर्णी-
कृताः शीकराः कणा येषां तैः, एतेन कुचयोरस्योन्नत्यं काठिन्यञ्च ध्वन्यते । अश्रुभिः नेत्रजलैरुपलक्षिताः,
आमोलिते सङ्कुचिते लोचने नयने यस्याः तादृशी सती, निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुम्
आक्रन्दितुम् आरभे आरब्धवती ।

इह ‘निर्गच्छद्भिरीव’ इत्यारभ्य ‘पातयद्भिरीव’ इत्यन्तं क्रियोपेक्षालङ्कारः । “मुक्ताफलतरल-
पातैः’ इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः ।

तामिति । अपि चेति चार्थः । प्ररुदिताम् अत्यन्तरुदतीम्, तां कन्यकां दृष्ट्वा निरीक्ष्य, चन्द्रापीडः
तत्क्षणम् अचिन्तयत् चिन्तितवान्—अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितानाम्, दुर्निवारता
अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् द्वैवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिच्चिवारयितुं शक्यानीत्याशयः । यद्
यस्माद्धेतोः अनभिभवनीयां तपस्वितया अभिभवितुमशक्याम्, ईदृशीमेवंविधाम् आकृतिमपि आकार-
मपि आत्मीयां स्वाधीनां कुर्वन्ति विदधते, ते व्यसनोपनिपाता इति शेषः । कयाऽप्यापस्या उपपादितात्
क्लेशादियं रोदितुमशक्यः ।

ननु सर्वथा दिव्यप्रभिलाषं परिगृह्यन्तमेवंविधं तपस्विजनं कथं नाम व्यसनमभिभवितुं शक्नोती-
त्यत आह—सर्वथेति । उपपाताः सांसारिकक्लेशाः, कञ्चन काञ्चदपि, शरीरधर्माणंदं हि न सर्वथा सर्वप्रकारेण
न ‘कहीं देखा, न सुना ।’ इसलिये कृपाकर समस्त वृत्तान्त विदित कर मेरा कुतूहल निवृत्त कीजिए । इस प्रकारी
चन्द्रापीडके वचन सुनकर वह कन्या, मन ही मन किसी विषयकी चिन्ता करता हुई, थोड़ी देर चुप रह कर लंब
सौंस लेकर अन्तर्गत चित्त-शुद्धिको लेकर मानो बाहर निकलते, इन्द्रियोंकी निर्मलताको मानो वर्षण करते,
तपस्या रूपी रसकी धारा-वृष्टि करते एवं दृष्टिगोचर धवलताको मानो पिघलाकर गिराते, अत्यन्त निर्मल
कपोलस्थलपर टपकते, टूटे हारसे विगलित मोतियोंके समान चञ्चलभावसे गिरते, अविच्छिन्नरूपसे बिन्दुके रूपमें
निकलते, वल्कलसे ढँके हुए स्तन-शिखरपर जर्जरित होनेसे कमलरूपमें परिणत होते, बड़े-बड़े अश्रुबिन्दुसमूह टपका
कर, आँख मीच चुपचाप रोने लगी ।

उसके रोते देख चन्द्रापीड उस समय चिन्ता करने लगा—अहो ! विपत्तियोंका आक्रमण भी दुर्निवारणीय
होता है, क्योंकि—ऐसे दुर्घर्ष (दुःखके अयोग्य) आकृतिको भी वे अधीनमें कर लेते हैं । शरीरभारीको

१. कचित् वाशब्दो नास्ति । २. आवेदयतु सर्वम् । ३. “हारमुक्ता” ।

९ का.

शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितम्^१ । अतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न हृत्पीयसा शोककारणेन क्षेत्री-
क्रियन्त एवविधा मूर्त्तयः । नहि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधे^२ति । संवर्द्धितकुतूहलश्च^३
शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षाल-
नोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्न-बाष्पजलधारासन्तानापि किञ्चित्कषायितोदरे
प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य शनैः शनैः^४ प्रत्यवादीत्-
‘राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृण-हृदयायाः मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः^५ प्रभृति

न स्पृशन्ति नापद्यन्ते इति न, किन्तु सर्वमेव शरीरिणमुपतापाः स्पृशन्तीत्यर्थः । अत एव तपस्विजन-
स्यापि सांसारिकबलेशसम्भव इत्यभिप्रायः ।

ननु तपस्वी स्वतपःप्रभावेण दुःखं कथं नाम न निवारयतीत्यत आह—बलेति । हि यस्मात्,
द्वन्द्वानां सुखदुःखशीतोष्णादीनां प्रवृत्तिः देहिपूपस्थितिः बलवती बलिष्ठा । तपस्वित्वेऽपि देहिधर्मत्वादेव
तत्र द्वन्द्वानां बलिष्ठा प्रवृत्तिः निवारयितुमशक्येत्याशयः ।

इदमिति । मे मम मनसि चित्ते इदम् अपरमन्यत् अधिकतरं पूर्वस्मात्कुतूहलादतिरिक्तम् अतिमहत्
कौतुकं कुतूहलमाश्चर्यमित्यर्थः । अस्याः कन्यकाया बाष्पसलिलपातेन अश्रुजलपतनेन उपजनितमुत्पादि-
तम् । इहोक्तयुत्पत्त्या नार्थगतपौनरुक्त्यम् ।

ननु स्वल्पेनापि शुष्ककोकेन योषितामश्रुजलसम्भवात् कथं तवातिमहदाश्चर्यमित्यत आह—
नहीति । हि यतः अल्पीयसा स्तोकेन शोककारणेन दुःखनिमित्तेन एवविधा अनिर्वनीय-स्वरूपा
मूर्त्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते आश्रयीक्रियन्ते अवलम्बितुं शक्यन्त इत्यर्थः । हि तथाहि, क्षुद्रण
स्वल्पेन निर्घातपातेन निर्घातपवनस्पर्शेन अभिहता ताडिता वसुधा पृथिवी न चलति न कम्पते इति ।
इह साधर्म्येण दृष्टान्तः ।

संवर्धितेति । संवर्धितं वृद्धिमुपगतं कुतूहलम् आश्चर्यं यस्य तादृशश्चन्द्रापीडः, शोकस्मरणस्य दुःख-
स्पृतेः हेतुतां निमित्तत्वम् उपगतं प्राप्तम्, अत एव अपराधिनं सागसमिव आत्मानं स्वम् अवगच्छन्
आनन् उत्थाय प्रस्रवणात् निर्दरात् सुखप्रचालनाय वदनशुद्धयर्थम् उदकं जलम् अञ्जलिना पाणिपुटेन
उपनिन्ये उपस्थापितवान् ।

सेति । सा कन्यका (महाश्वेता) तु तदनुरोधात् चन्द्रापीडाग्रहात् अविच्छिन्नः विच्छेदमलभमानः
बाष्पजलधाराया अश्रुजलासारस्य सन्तानः समूहो यस्याः सापि किञ्चित् कषायिते अश्रुपातेनेषदाविली-
कृते रक्ते वा उदरे अभ्यन्तरयुगलं ययोस्ते लोचने नयने प्रक्षाल्य वल्कलोपान्तेन परिहिततरुत्वगग्रेण वदनं
मुखम् अपमृज्य मार्जनं विधाय दीर्घम् आयतम् उष्णं तप्तं निःश्वस्य निःश्वासं विधाय च शनैः शनैः मन्दं
मन्दं प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—

राजेति । हे राजपुत्र ! अतिनिर्घृणं नितान्तनिर्घृणं हृदयं चेतो यस्यास्तस्या मन्दभाग्यायाः क्षीणभा-
गधेयायाः पापायाः पापिष्ठया मम जन्मनः प्रभृति उत्पत्तेरारभ्य अववणीयेन नितान्तनिष्ठुरतया श्रवणा-

सन्तापकारी दुःख अवश्य होते हैं—क्योंकि सुखदुःखादि द्वन्द्वकी प्रवृत्ति (उपस्थिति) अत्यन्त प्रबल है । इसके
अश्रुवर्षण (रोने) से मेरे चित्तमें पहलेसे भी अधिक गुरतर कौतुक उत्पन्न हो गया है; क्योंकि—अल्पमात्र शोकके
कारणोंसे ऐसी मूर्ति अर्थात् नहीं हो सकती, अल्पमात्र निर्घात वायुके (वज्र) आघातसे आहत होकर पृथिवी
कम्पित नहीं होती । इस क्रमसे चन्द्रापीडका कुतूहल बढ़ गया और अपनेको ही उस कन्याके शोक-स्मरणका
कारण होनेसे अपराधी समझ, अतएव उठकर, उसके मुख-प्रक्षालनके लिए झरनेमेंसे अञ्जलि भरकर जल ले आया ।
उस कन्याके अपने अश्रुजलके धारासमूह अविच्छिन्न भावसे बढ़ रहे थे तो भी राजकुमारके अनुरोधसे, वह अन्दरसे
थोड़े लाल हुए अपने नयनोंको प्रक्षालन (धो) कर, वल्कल-प्रान्तद्वारा अपना मुँह पोंछकर, लंबे और गरम
साँस ले धीरे बोली—

राजपुत्र ! मेरे समान अत्यन्त क्रूर-हृदया मन्दभागिनी पापिनी नारीके जन्मसे वैराग्य ग्रहण करनेके

१. जनितम् । २. महन्मम मनसि कौतुकम् । ३. कुतूहलश्चास्या । ४. ...अविच्छिन्न । ५. क्वचित्
‘शनैः’ इत्येकमेवास्ति पदम् । ६. अतिनिष्ठुर... । ७. जन्मतः ।

वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत् कुतूहलम्, तत् कथयामि, श्रूयताम् ।
एतत् प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसङ्घानि अप्स-
रसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि, एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्प-
न्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम्, अन्यत्पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मध्य-
मानादुत्थितम्, अन्यज्जलाल्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्प-
तितम्, अन्यद्रूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं
मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनि-
ररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि ।
गन्धर्वाणान्तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम्, तौ मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां

योग्येन, वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोदन्तेन, अनेन श्रुतेन आकर्णितेन किं फलमिति शेषः ।

तथापीति । तथापि एवं सत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं महदाश्चर्यं चेत्, तत्
तदा कथयामि प्रतिपादयामि । इह तदेत्यर्थे तद्विषयवाचकमित्यवाचकत्वं दोष आपतति स हि तदेत्यने-
नैव समाधेयः इति शिष्टाः । श्रूयताम् आकर्ण्यताम् ।

एतदिति । कल्याणे मङ्गले अभिनिवेश आग्रहोऽस्यास्तीति तस्य भवतः, एतत् प्रायेण आधिक्येन
श्रुतिविषयं कर्णगोचरताम् आपतितमेव गतमेव, नातोऽधिकं किमपि यदा वाच्यमित्याशयः । विशेषेण
बुध्यन्ते अवगच्छन्तीति विबुधा देवास्तेषां सङ्घानि भवने स्वर्गे अप्सरसो नाम कन्यकाः अपरिणीताः
स्त्रियः सन्ति विद्यन्ते इति । नामेति कोमलामन्त्रणे । तासां कन्यकानां चतुर्दश दशाधिकचतुःसंख्याकानि
कुलानि अन्ववायाः । तत्रैकं भगवतः कमलयोनेः स्रष्टृब्रह्मणः मनसः स्वान्तात् समुत्पन्नं सञ्जातम् । अन्यद्
द्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः सम्भूतं समुत्पन्नम् । अन्यत्तृतीयम् अग्नेर्वह्निः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यच्चतुर्थं पवना-
द्वायोः प्रसूतम् उत्पन्नम् । अन्यत्पञ्चमं मध्यमानात् अमृतात् मध्यमाबावस्थायां पीयूषात् उत्थितं जातम् ।
अन्यत् सप्तमम् अर्ककिरणेभ्यः । सूर्यरश्मिभ्यो निर्गतं निःसृतम् । अन्यत् अष्टमं सोमरश्मिभ्यः चन्द्रकि-
रणेभ्यो निष्पतितं निर्गतम् अन्यन्नवमं रूमेः पृथिव्याः उद्भूतं प्रकटितम् । अन्यद्दशमं सौदामिनीभ्यो
विद्युद्भ्यः प्रवृत्तम् उत्पन्नम् । अन्यदेकादशं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरम् अन्यद् द्वादशं मकर-
केतुना कामेन समुत्पादितं सञ्जनितम् । अन्यदपरं तु दक्षस्य प्रजापतेः अतिप्रभूतानाम् अस्यधिकानां
कन्यकानां आत्मजानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुर्जजाते । गन्धर्वैर्देवगायकैः सह सङ्गमात् ताभ्यां
मुन्यरिष्टाभ्यां सकाशात् कुलद्वयं वंशयुगलं जातमुत्पन्नम् मुनेरेकम् अरिष्टायाश्चैकं जातमित्यर्थः । एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण एकत्र प्रकरणे सङ्कलनेन एतानि चतुर्दश कुलानि सञ्जातानीति शेषः ।

गन्धर्वाणां स्थिति । गन्धर्वाणां देवगायकानां तु दक्षात्मजाद्वितयात् मुन्यरिष्टानामकात् दक्षकन्या-
द्वयात् सम्भवं समुत्पन्नं तदेव कुलद्वयं जातं, सन्ततेः मातापितृद्वयकारणकत्वादित्याशयः । अत्र कुलद्वय-
मध्ये मुनेर्दक्षजात्मजायाः चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणां सोदराणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिः अधिको

अनाकर्णनीय समाचारके मुनसेसे आपको क्या फल होगा ? तथापि यदि आपको गुरुतर कुतूहल उत्पन्न हुआ है
तो कहती हूँ, सुनिये ।

यह तो आप-मङ्गलाभिलाषाने प्रायः श्रवण किया ही होगा कि-देवलोकमें अप्सरानामकी कन्यकाएँ रहती
हैं । उनके चौदह कुल हैं । उनमें एक भगवान् ब्रह्माके मनसे उत्पन्न हुआ है, दूसरा वेदोंसे, तीसरा अग्निसे, चौथा
पवनसे, पाँचवां मध्यमान अमृतसे, छठा जलसे, सातवां सूर्य-रश्मियोंसे, आठवां चन्द्र-रश्मियोंसे, नवां पृथिवीसे,
दशवां विद्युत्से, ग्यारहवां मृत्युसे, बारहवां कामदेवसे, अवशिष्ट दो दक्षप्रजापतिकी बहुतर कन्याओंमेंसे मुनि
और अरिष्टा नामकी कन्याओंके गन्धर्वोंके साथ समागमसे उत्पन्न हुए हैं । इस क्रमसे एकत्र करनेपर ये चौदह कुल
हुए । मुनि और अरिष्टा नामक दक्षकन्याद्वयसे गन्धर्वोंके भी वे ही दो कुल उत्पन्न हुए हैं । मुनिका, चित्र-

१. अप्सरसेना । २. क्वचित् इतिशब्दो नास्ति । ३. ...वहे... । ४. निपतितम् । ५. कन्यकानां ।
६. द्वौ सुतौ । ७. अत्र । ८. सेनादीनां ।

पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवन-प्रख्या-
तपराक्रमो भगवता समस्तसुर-मौलि-माला-लालित-चरण-नलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोप-
बृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलता-मरीचि-निचय-मेचकितेन बाहुना समुपा-
र्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुषनाम्नि
वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगल-परिपालितान्यनेकानि गन्धर्व-
शतशहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितं, इदञ्चाच्छो-
दाभिधानमतिमहत् सरः खानितम्, अथश्च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु
पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्

गरीयान् षोडशः चित्ररथो नाम तनयः सुतः समुत्पन्नः सञ्जातः ।

स इति । किलेति पुराणवार्त्तायाम् । शैशव एव बाल्य एव, त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमः त्रिविष्टप-
प्रसिद्धशौर्यवृत्तिः, समस्तानां समग्राणां सुराणां देवानां मौलिमालया मुकुटपङ्क्त्या लालितं प्रणामसमये
सादरं स्पृष्टं चरणनलिनं पादकमलं यस्य तेन तादृशेन, भगवता महास्यवता आखण्डलेन इन्द्रेण, सुहृ-
च्छब्देन मित्रशब्दप्रयोगेण उपबृंहितः परिवर्धितः प्रभावः प्रतापो यस्य सः, सं चित्ररथः, असिलतायाः
खड्गलतायाः मरीचिनिचयेन रश्मिसमूहेन मेचकितः श्यामलीकृतः तेन तादृशेन बाहुना भुजेन समु-
पार्जितम्, सर्वेषां निखिलानां गन्धर्वाणां देवगायकानाम् आधिपत्यं प्रभुत्वम् आप्तवान् लब्धवान् ।

इत इति । किञ्चेति चार्थः । इतो नातिदूरे अस्मात् स्थानालातिद्विष्टे अस्माद् भारतवर्षात् भरतचेत्रात्
उत्तरेणानन्तरे अव्यवहितोत्तरे किंपुरुषनाम्नि किंपुरुषाभिधाने वर्षे क्षेत्रे हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानः
वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृद्भागः, तस्य राज्ञश्चित्ररथस्य निवसत्यस्मिन्निति निवासः आश्रयस्थानं विद्यत इति शेषः ।

तत्रेति । अपि चेति चार्थः । तत्र हेमकूटे-तस्य चित्ररथस्य भुजयुगलेन बाहुद्वयेन परिपालितानि
परिरचितानि अनेकानि बहूनि गन्धर्वशतसहस्राणि देवगायकसमूहाः प्रतिवसन्ति निवासं कुर्वन्ति ।
तेनैव राज्ञा चित्ररथेन, चित्ररथस्येदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरम् अतिरमणीयम् इदं पुरोऽवलोक्यमानं
काननं वनं निर्मितं रचितम् । इदञ्च अच्छोदाभिधानं अच्छोदसंज्ञकम् अतिमहत् सरः अतिबृहत् कासारः
खानितं निर्मापितं मृत्युरिति शेषः । अयं पुरो दृश्यमानो भगवान् ।

‘उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥’

इति लक्षणेन उत्पत्तिप्रलयादिज्ञानवान् भवानीपतिः गौरीपतिः शिवमूर्तिरित्यर्थः । उपरचितो निर्माय
प्रतिष्ठापितः । इह भवस्य स्त्री इति विग्रहे ‘इन्द्रवरुण’ इति सूत्रेण स्त्रीषि आनुगागमे भवानीति । तत्र भवान्याः
पतिरित्युक्तौ पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमतिक्रोडः, स हि गौरीपतिरिति पाठकरणेन प्रतिविधेयः ।

शेषमरिष्टाया अन्ववायमवबोधयति—अरिष्टाया इति । पुनरर्थकस्त्विति । अरिष्टाया अपराया दुष्-
सुतायाः तुम्बुरुप्रभृतीनां तुम्बुर्वादीनां समाने एके उदरे जठरे जयिता इति सोदर्याः सहोदरास्तेषां षण्णां
मध्ये जगद्विदितः संसारप्रसिद्धो हंसो नाम हंसाभिधेयो गन्धर्वः ज्येष्ठः सर्वप्रथमः तस्मिन् द्वितीये गन्धर्वकुले

चित्रसेन प्रभृति पन्द्रह भाइयोंके मध्यमें गुणोंसे श्रेष्ठ, चित्ररथ नामक सोलहवां पुत्र उत्पन्न हुआ । भुवनत्रयके
प्रसिद्ध पराक्रमवाले, समस्त देवताओंके किराट-समूहद्वारा जिनके चरण-कमल सादर पूजित होते हैं ऐसे इन्द्रने
उनको अपना मित्र बना लिया, जिससे उनका (चित्ररथका) प्रभाव अधिक बढ़ गया और बाल्यकालमें ही
उन्होंने खड्गकी किरणोंसे श्याम-वर्ण हुए स्वर्काय बाहुद्वारा उपाजित करके समस्त गन्धर्वोंका आधिपत्य प्राप्त
किया । यहाँसे थोड़ी दूर भारतवर्षके अव्यवहित उत्तरदिक्खतां किंपुरुष देशमें हेमकूट नामक एक वर्षपर्वत है,
वहीं चित्ररथका वासस्थान है । उनके बाहुयुगलद्वारा परिरक्षित होकर लाखों गन्धर्व भी वहाँ निवास करते हैं ।
उन्होंने ही यह चैत्ररथ-नानका मनोहर उद्यान निर्माण किया है एवं अच्छोद-नामका यह अतिविशाल सरोवर
भी खुदवाया है और यह भगवान् महादेवकी प्रतिमूर्ति भी निर्माण कराकर स्थापित किया है । इधर, उस द्वितीय
गन्धर्वकुलमें अरिष्टाके पुत्र-तुम्बुरु-प्रभृति छः सहोदरोंके मध्यमें ज्येष्ठ-हंसनामके जगद्विख्यात गन्धर्व हुए । उन्हें

१. सकलत्रिभुवन... २. अरविन्दजेन । ३. तद्भुजयुग... ४. सरः, निखानितम् ।
५. अरिष्टायास्तु पुनस्तस्मिन् द्वितीये...

द्वितीये^१ गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्यै तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत् सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारै-गलितेन सकलेनेव रजनिकर-कला-कलाप-लावण्येन निर्मिता त्रिभुवनयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी, गौरीति नाम्ना^२ हिमकरै-किरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । ताञ्च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः^३ हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव^४ रतिः, शरत्समयेनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयामहात्मनोरहमीदृशीं विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःख-

देवगायकांश्चवाये गन्धर्वराजेन देवगायकाधिपतिना चित्ररथेनैव अभिषिक्तः अभिवेकविपयीकृतः, अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदं राज्यस्य आसादितवान् प्राप्तवान् ।

अपरीति । अपरिमितम् अगणितं गन्धर्वबलं गन्धर्वसेना परिवारः परिजनो यस्य तस्य, तस्यापि हंसस्यापि स एव पूर्वोक्त एव गिरिः हेमकूटाभिधानः पर्वतः, अधिवसत्यस्मिन्नित्यधिवासो निवासस्थलम् ।

यदिति । तत् पूर्वप्रतिपादितम्, सोममयूखसम्भवं चन्द्रकिरणेभ्यः समुत्पन्नम् अप्सरसां गणिकानां कुलं वंशः । तस्मात् कुलात् किरणजालस्य रश्मिसमूहस्य अनुसारेण अनुसरणक्रमेण गलितं चरितं तेन, सकलेन समप्रेण, रजनिकरस्य चन्द्रस्य यः कलानां भागानां कलापः समूहः तस्य लावण्येन अन्तर्गत-सारेण निर्मिता रचितेव, अतीवनिर्मलधवलत्वादित्याशयः । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपनिवासिनो लोकस्य नयनाभिरामा लोचनाह्लादकरी, द्वितीया अपरा भगवती सर्वैश्वर्यवती गौरी पार्वतीव । हिमकरश्चन्द्रः तस्य किरणवत् रश्मिवत् अवदातो गौरो वर्णो यस्यः सा गौरीति नाम्ना कन्यका सुता प्रसूता जाता ।

इह “...लावण्येन निर्मितेव” इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा । ‘द्वितीया गौरीव’ इत्यत्र द्रव्योत्प्रेक्षा । ‘हिमकर-किरणावदातवर्णा’ इत्यत्र च लुप्तोपमा बोध्या ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिः अपरगन्धर्वकुलराजो हंसः क्षीरसागरो दुग्ध-समुद्रो मन्दाकिनीमिव विद्यद्भ्रमामिव तां गौरीं प्रणयिनीं पत्नीम् अकरोत् कृतवान् । श्रौत्युपमा ।

सेति । भगवता मकरकेतनेन शक्तिशालिना कन्दर्पेण रतिरिव, शरत्समयेन घनात्ययकालेन कमलिनी पद्मिनीव, हंसेन सह संयोजिता सृष्टिकर्त्रा सङ्गमिता तु सा गौरी, सदृशेनानुरूपेण समागमेन संमेलनेन उपजनिताम् उत्पादिताम् अतिमहतीं गरीयसीं मुदम् आनन्दम् उपगतवती प्राप्तवती, तस्य हंसस्य निखिलानां समस्तानाम् अन्तःपुराणां तत्स्थसुन्दरीणामित्यर्थः । स्वामिनी मुख्या च अभवत् जाता । इह श्रौतोपमयोः परस्परं नैरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

तयोरिति । अपि चेति चार्थः । तादृशयोस्तथाविधयोः महात्मनोर्विशालहृदययोः तयोर्हंसगौर्योः अहम्, ईदृशी एवभूता विगतलक्षणा करतलाविगतमसीध्वजवज्रतिलकाशुभादिचिह्नरहिता, एकैवामजा

गन्धर्वराज चित्ररथने अभिषिक्त करके बाल्यावस्थाने ही राजा बनाया । उनका भी अगणित गन्धर्वसैन्यके साथ उसी हेमकूट-पर्वत पर वास्तव्य है । इधर, चन्द्र-रश्मियों से जो अप्सराओंका कुल उत्पन्न हुआ था, उसमें द्वितीय भगवती पार्वतीके समान एक कन्या उत्पन्न हुई, रश्मियोंके साथ ही गले हुए चन्द्रकलासमूहके समस्त लावण्यद्वारा ही मानो विधाताने उस कन्याको सृष्टि की थी, एवं वह कन्या भुवनत्रयस्थ लोगोंके नेत्रोंको आनन्द देती थी और वह चन्द्रकिरणके समान ही श्वेत-वर्ण थी । क्षीरसागर ने जिसप्रकार गङ्गाको प्रणयिनी बनाया है द्वितीय गन्धर्वकुलाधिपति महाराज हंसने भी उसीप्रकार उस गौरीको प्रणयिनी बनाया था । भगवान् कामदेवके साथ रतिके समान एवं शरत्कालके साथ पद्मिनीके समान, महाराज हंसके साथ सम्मिलित होकर वह गौरी, अनुरूपसंमेलनजनित अत्यन्त आनन्दको अनुभव करने लगी एवं महाराज हंसकी अन्तःपुरवासिनी रमणियोंकी त्वामिनी हो गई । तदनन्तर उन दोनों (हंस और हंसोदेवी) महात्माओंको केवल शोकातुर करनेके लिए ही,

१. तस्मिन् कुले द्वितीयेऽस्मिन् । २. ...परिचारकस्यास्यापि । ३. सोममयूखसम्भूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात् किरणजालानुसारं... । ४. गौरीपतिनाम्ना । ५. हिमकिरण... रजनिकर... । ६. द्वितीय-कुलाधिपतिः । ७. मकरकेतुना । ८. महात्मनोर्नृता क्लेशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् ।

सहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपंत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणा-
मङ्कादङ्कं सञ्चरन्ती अविदित-स्नेह-शोकाया समनोहरं शैशवमतीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन, नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणं-नव-नलिन-वनेषु, अकठोरै-चूतकलिका-कलापकृत-कामुकोत्कलिकेर्षु

एकमात्रपुत्री अहम् अनेकं बहुविधं यद् दुःखसहस्रं क्लेशसमूहः तस्य भाजनं पात्रं केवलं शोकाय शोक-
हेतवे समुत्पन्ना सञ्जाता ।

तात इति । अनपत्यतया मवतिरिक्तसन्तानरहिततया सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रोत्पत्तिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्म अभिनन्दितवान् प्रशंसितवान् । अवाप्ते प्राप्ते च दशमेऽहनि दिने कृतो विहितो यथोचितो यथायोग्यः समाचारः आभ्युदयिकभ्राद्धादिव्यवहारो येन सः तात इत्यन्वयः, यथार्थमेव सत्य-
मेव 'महाश्वेता' इति नाम संज्ञां कृतवान् विहितवान् मस्वरूपस्य नितान्तशुभ्ररूपादित्याशयः ।

तेति । साहं महाश्वेता पितृभवने तातगृहे बालतया शिशुत्वेन, वीणेव वल्लकीव कलमव्यक्तं मधुरं च प्रलपितुं भाषितुं शीलं यस्याः सा, गन्धर्वाणां देवगायकानाम् अङ्कादङ्कं क्रोडात्क्रोडं सञ्चरन्ती गच्छन्ती, अविदितैः विशेषज्ञानानुव्यादनवगतैः स्नेहशोकायास्तैः प्रतिशोकपरिश्रमैः कारणैः मनोहरं तत्तत्कृतव्य-
ग्रताभावात् रमणीयं शैशवं वाग्यम् अतीतवती अतिक्रान्तवती ।

क्रमेणेति । किञ्चेति चार्थः । क्रमेण परिपाठ्यावसन्ते पुष्पकाले इव मधुमासेन चैत्रमासेन, मधुमासे
इव नवपल्लवेन नूतनकिसलयेन, नवपल्लवे इव कुसुमेन पुष्पेण, कुसुम इव मधुकरेण भ्रमरेण, मधुकरे
तात्कालिकभ्रमरे इव मदेन, मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन पदं स्थानं कृतं विहितम् ।
इह सरस्वतीकण्ठाभरणमते उत्तरोत्तरशुभमेयानामुपमानस्वकल्पनात् रशनोपमा, दर्पणकारमते तु मालो-
पमा बोध्या ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अहं मधुमासदिवसेषु एकदा समग्रे अम्बया सह इदम् अच्छोदं सरः
स्नानम् अस्यागममिति सुदूरवर्त्तिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह सप्तमीबहुवचनान्तानि पदानि मधुमास-
विवसेष्वित्यग्रेतनस्य विशेषणानि । विजृम्भमाणानि विकसन्ति नवानि नूतनानि नलिनानां कमलानां
वनानि अरण्यानि येषु तेषु ।

अकठोरैति । अकठोरैः नूतनोत्पन्नत्वात् कोमलैः चूतकलिकानाम् आन्रकुलमलानां कलापैः समूहैः
कृता विहिता कामुकानां कामिजनानाम् उत्कलिका उत्कण्ठा येषु तेषु । उद्दीपकत्वादित्याशयः ।

शुभलक्षणहीन और नानाविध दुःखसमूहकी पात्र मैं केवल एकमात्र पुत्री उत्पन्न हुई । अन्य सन्तान नहीं होनेके कारण पिताने पुत्रजन्मसे भी अधिक महोत्सवका अनुष्ठान कर मेरे जन्मको अभिनन्दित किया । एवं दशम दिन उपस्थित होने पर यथोचित आचार-सम्पादन-पूर्वक उन्होंने मेरा नाम 'महाश्वेता' यह यथार्थ नाम-करण किया वह मैं शिशुत्व-निबन्धन वीणाके समान अस्पष्ट और मधुरभाषिणी होकर, गन्धर्वोंके मध्यमें एक की गोदमेंसे दूसरेकी गोदमें विचरण करती थी, एवं स्नेह, शोक और दुःखका ज्ञान न होनेसे मनोहर अपनी शैशवावस्थाको मैंने पिताके भवनमें ही बिताया । उसके बाद वसन्त कालमें जिसप्रकार चैत्रमास, चैत्रमासमें जिसप्रकार नवपल्लव, नवपल्लवमें जिसप्रकार पुष्प, पुष्पमें जिसप्रकार भ्रमर एवं भ्रमरमें जिसप्रकार मद आकर आविर्भूत होता है, उसी प्रकार नवयौवन आकर मेरे शरीरमें आविर्भूत हुआ ।

तदनन्तर, एक समय मैं अपनी माताके साथ वसन्तके कारण अत्यन्त शोभायमान, विकसित नूतन कमल कुसुम, कुवलय और कलारयुक्त इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई । उस समय समस्त जीवलोकके

१. विप्रलब्धा केवलम् । २. स्नेहशोकायासं । ३. अतिनीतवती । ४. जृम्भमाण ।
५. अनेक । ६. काम्युत्कलिकेषु ।

कोमल-मलय-मारुतावतार-तरङ्गितानङ्ग-ध्वजांशुकेषु, मद-कलित-कामिनी-गण्डव-सीधु-सेक-पुलकित-बकुलेषु, मधुकर-कुल-कलङ्क-कालीकृत-कालेयक-कुसुम-कुड्मलेषु, अशोकतरु-ताडना-रणित-रमणी-मणि-नूपुर-झङ्कार-सहस्र-मुखरेषु, विकसन्मुकुल-परिमल-पुञ्जितालजाल-मञ्जु-शिञ्जित-सुभग-सहकारेषु, अविरल-कुसुम-धूलि-बालुका पुलिन-धवलित-धरातलेषु, मधु-मद-विडम्बित-मधुकरी-कदम्बक-संवाह्यमान-लता-शेलेषु, उत्फुल्ल-पल्लव-लवली-लीयमान-मत्त-

कोमलेति । कोमलो मन्दमन्दसञ्चारी यो मलयमारुतो मलयानिलः तस्य अवतारेण उपस्थित्या तरङ्गितानि तरङ्गचरस्फुरितानि अनङ्गध्वजांशुकानि मदनध्वजस्यपताका येषु तेषु । वसन्तसमये महोत्सवाय प्रायेणानङ्गपताकोत्थापनादित्याशयः ।

मदेति । मदकलिताः मद्यपानजनितमत्तताव्यासा याः कामिन्यः स्त्रियः तासां गण्डसीधूनां वदन-पूरितमद्यानां सेकेन सेचनेन पुलकिताः रोमाञ्चवत् समुत्पन्नकोरका बकुला वृक्षा येषु तेषु । तथा च कविसमयसंवातिः—

‘पादाघातादशोकं विकसितबकुलं बोधितामास्थमयैः’ इति ।

मधुकरेति । मधुकरकुलं अमरसमूह एव कलङ्को लान्छनं मधुकरकुलं कलङ्क इव वा, तेन काली-कृतानि श्यामवर्णीकृतानि कालेयकानां दासहरिद्रावृक्षाणां कालीयचन्दनानां वा कुसुमानि पुष्पाणि कुड्मलानि कोरकाणि च येषु तेषु । इह ‘मधुकरकुलकलङ्क’ इत्यत्र किं रूपकं वा उपमेति सन्देहसङ्करः, वृष्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्भूयः संसृष्टिः ।

अशोकेति । अशोकतरुषु कङ्कलिवृक्षेषु ताडनाभिः कुसुमप्रस्फुटनाय चरणप्रहारैः रणिताः शब्दिता ये रमणीनां सुन्दरीणां मणिनूपुरा रत्नपादकटकाः तेषां झङ्कारसहस्रेण ‘झं झं’ इति शब्दसमूहेन मुखराः शब्दायमानाः तेषु ।

विकसदिति । विकसन्तः प्रस्फुटन्तो ये मुकुलाः कोरकाः तेषां परिमलेन आमोदेन पुञ्जितस्य एकग्रीकृतस्य अलिजालस्य भ्रमरगणस्य मञ्जुशिक्षितैः मनोहरशब्दैः सुभगा रमणीयाः सहकाराः आभ्र-तरवो येषु तेषु ‘आभ्रश्रूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः’ इत्यमरः । वृष्यनुप्रासः ।

अविरलेति । अविरला निविडाः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागा एव बालुकापुलिनानि सैक-तानि अविरलकुसुमधूलयो बालुकापुलिनीव वा, तैः धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येषु तेषु ।

इह ‘अविरलकुसुमधूलिबालुकापुलिने’ इत्यत्र रूपकमुपमा वेति सन्देहसङ्करः ।

मध्विति । मधुमदेन कुसुमरसपानजनितमत्ततया विडम्बितं विड्ढीकृतं यत् मधुकरीकदम्बकं अमरी-समूहः तेन संवाह्यमाना इतस्ततः सञ्चाल्यमानाः लता वक्ष्य एव दोला प्रेङ्गा येषु तेषु । इह ‘लता एव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, तदनुप्राणितं समासोक्तिश्चेति मद्यपानमत्तयुवतीदोलासञ्चालनकार्यप्रतीतिः ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि स्फुटानि पल्लवानि किसलययासां तामु, लवलीपुलताविशेषेषु लीय-माना गुप्तमवतिष्ठमाना ये मत्तकोकिला मदोन्मत्तपिकाः तैः उल्लासितम् आलोढ्य बहिरानीतं यन्मधु

हृदयको आनन्द-दायक चैत्रमासके दिनोंमें नये कमल-वन प्रस्फुटित हो रहे थे, आम्की कोमल कलियोंका कलाप कामुकीको उत्कण्ठित कर रहा था; मृदुमन्द मलय-समीरणके आगमनसे कामदेवकी पताका सञ्चालित हो (फहरा) रही थी, मदसे माँती हुई कामिनियोंके मुखमधसेचनसे बकुल पुलकित हो रहे थे; कलङ्कके समान अमरोंके बैठ जानेसे दासहरिद्रापुष्प (चमेली) की कलियाँ काली हो गई थीं; अशोकवृक्षोंको चरणप्रहार करनेमें शब्दायमान रमणियोंके मणिमय नूपुर (पायजेब) के झङ्कार (झनझनाहट से दिशाएँ मुखरित हो रही थीं; विकसित कलियोंके सौरभसे समवेत (एकत्रित हुए) अमरोंके मनोहर गुञ्जारसे आभ्रके वृक्ष मनोहर लग रहे थे; बालुकामय पुलिन (रेती) के समान अविरल पुष्प-रेणुसे भूतल धवलवर्ण दिखलाई देता था; पुष्पके मधुपानसे मत्त हुई मधुकरीगण लतारूपी झूलोंपर झूल रही थीं; मत्त कोकिल गण पल्लवोंसे छाई हुई लवली-लताओंमें गुप्त-रूपसे

१. कालेयककुट्मलेषु । २. ...ताडनरणितरमणीयमणि... । ३. असकृन्मधु... ? ४. ...मधुकर ।

५. वल्ली... ।

कोकिलोज्जासित-मधु-शीकरोद्दाम-दुर्हिनेषु, प्रोषित-जनजाया-जीवोपहार-हृष्ट-मन्मथास्फालित-चाप-रव-भय-स्फुटित-पथिक-हृदय-रुधिरार्द्राकृतमार्गेषु, अविरत-पतत्कुसुमशर-पतत्रि-पत्र-सू-त्कारवधिराकृत-दिङ्मुखेषु दिवापि प्रवृत्तान्तर्मदन-रागान्धाभिसारिका-सार्थ-सङ्कुलेषु, उद्वेल-रति-रस-सागर-पूर-प्लावितेषु, सकल-जीवलोक-हृदयानन्ददायकेषु, मधुमासदिवसेषु एकदाह-मन्मथा सह मधुमास-विस्तारित-शोभं प्रोत्फुल्ल-नव-नलिन-कुमुद-कुवलय-कह्लारमिदमच्छोद-सरः स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखि-तानि सभृङ्गरिटीनि पांशु-निमग्न-कृश-पदमण्डलानुमित-मुनिजन-प्रणाम-प्रदक्षिणानि त्र्यम्बक-

पुष्परसः तस्य शीकरैः बिन्दुभिः उद्दामं नितान्तं दुर्हिनं वृष्टिर्धेषु तेषु ।

प्रोषितेति । प्रोषिता विदेशस्था ये जना लोकाः तेषां या जाया विद्योगक्षिपिलाः स्त्रियः तासां जीवस्य जीवनस्य उपहारेण कामपीडया मरणात् तदीयप्राणरूपोपायनप्राप्त्येत्यर्थः, हृष्टः सन्तुष्टो यो मन्मथः कामः तेन आस्फालितस्य कामिलचयेषु बाणप्रक्षेपणाय भूयो भूय आकर्षितस्य, चापस्य धनुषो रवात् शब्दात् भयेन त्रासेन स्फुटितानां विभिन्नानां पथिकहृदयानां विद्योगजनोरसां रुधिरैः शोणितैः आर्द्राकृताः क्लिक्काकृता मार्गा अध्वानो येषु तेषु । इह तथाविधशोणितैर्मार्गाणामार्द्राकरणसम्बन्धामावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः ।

अविरतेति । अविरतं निरन्तरं पतन्तः कामिलचयं प्रति धावन्तो ये कुसुमशरपतत्रिणः कामदेवबाणाः तेषां यानि पत्राणि पत्राः (पुंल्लः) तेषां सूत्कारेण वेगगमनसामयिक 'सूत्' इत्यव्यक्तध्वनिना वधिरा-कृतानि दिङ्मुखानि तत्तद्विक्थयिजनश्रोत्राणि येषु तेषु । इहापि वधिराकरणसम्बन्धामावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनापूर्वालङ्कारः ।

दिवेति । दिवाऽपि दिवसेऽपि, प्रवृत्तः समुत्पन्नः अन्तश्चित्ते यो मदनरागः कामासक्तिः तेन अन्धानां व्यप्राणाम् अभिसारिकाणां सुरताय सङ्केतस्थानं व्रजन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां सार्थेन समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु ।

उद्वेलेति । उद्वेलो वेलामुखलङ्घय गच्छन् (उन्मर्यादः) रतिरसः सुरतानुराग एव सागरः अगाध-त्वात् समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन प्लावितेषु आच्छादितेषु । इह निरङ्गं केवलरूपकम् ।

सकलेति । सकलाः समग्रा ये जीवलोकाः तेषां हृदयानन्दं चित्तप्रमोदं ददतीति तेषु, मधुमासदि-वसेषु वसन्तवासरेषु ।

एकदेति । एकदा एकस्मिन् समये अम्बया जनन्या सह, मधुमासेन चैत्रेण विस्तारिता अतिशय-मुष्पादिता शोभा द्युतिः यस्य तत्, तथा प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि नूतनानि कुमुदानि श्वतो-स्पलानि, कुवलयानि नीलोत्पलानि कह्लाराणि रक्तोत्पलानि च यत्र तत्, इदं पुरोऽवलोक्यमानम् अचक्षोदं सरः अचक्षोदामिधानं कासारः स्नातुं स्नानाय अभ्यागमम् ।

अत्रेति । अत्र अस्मिन् स्थले स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतया प्राप्तया भगवत्या ऐश्वर्यादिशक्ति-मस्या पार्वत्या गौर्या तटशिलातलेषु तीरस्थप्रस्तरोर्ध्वप्रदेशेषु विलिखितानि रेखया रचितानि, भृङ्गरिटीनां तत्संज्ञकशिखद्वारपालमूर्त्या सह विद्यमानानीति सभृङ्गरिटीनि 'भृङ्गरिटीः (पुं०) शिखद्वारपालः'

रहकर उसके फूलोंके मधुकणोंको उड़ा-उड़ाकर उत्कट दुर्हिन (अत्यन्त वृष्टि) कर रहे थे; प्रोषित-भर्तृकाओंके जीवन उपहार पाकर सन्तुष्ट चित्तसे कामदेव अपने धनुषका बारंवार आस्फालन (टक्कार) करता था, जिसके शब्दसे त्रस्त होकर विदर्ण प्रवासियोंके हृदयोंमेंसे बहते रुधिरसे समस्त मार्ग आर्द्र (तर) हो रहे थे; अनवरत (लगातार) गिरते कामदेवके बाणोंके पंखोंकी सूत्कारध्वनि (सनसनाहट) से समस्त दिशाएँ वधिर हो रही थीं; हृदयमें उत्पन्न कामावेशसे विह्वल होकर कामिनियाँ दिनमें भी सङ्केतस्थानमें आ रही थीं; रमणानुरागरूप उच्छलित (उमड़ते) समुद्रके प्रवाहमें सब प्लावित हो (डूब) रहे थे । इस अच्छोदसरोवरमें स्नान करनेके लिए आई हुई भगवती पार्वतीसे तीरवर्ती बहुतर प्रस्तर खण्डके ऊपर काढ़ी हुई भृङ्ग और रिटी सहित शङ्करकी मूर्तियोंको जिनके आस-पास बालुका (रेतों) में बने हुए चरणोंके चिह्नोंको देखकर ऐसा अनुमान होता था कि वहाँ

१. ...उद्गम । २. ...हृष्टमन्मथेषु, मन्मथास्फालित... । ३. ...रुधिरार्द्रमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु, रुधिरार्द्रमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु । ४. ...पत्रवधिराकृत..., पत्रसूत्कारवधिराकृत... । ५. प्रवृत्त-मदन... । ६. आनन्दकेषु । ७. अभ्युपापतम्, अभ्युपागमम् । ८. सभृङ्गरिटीनि ।

प्रतिबिम्बकानि वन्दमाना, भ्रमर-भर-भुग्न-गर्भ-केसर-जर्जरकुसुमोपहार-रम्योऽयं लताम-
ण्डपः, परभृत-नख-कोटि-पाटित-कुड्मल-नाल-विवर-विगलितमधुधारः सुपुष्पितोऽयं सहकार-
तरुः, उन्मद-मयूर-कुल-कलकल-भीत-भुजङ्ग-मुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुम-पुञ्ज-पात-सूचित वनदेवता-प्रेङ्खोलन-शोभनेयं लतादोला, बहलकुसुमरजः-पटल-मम-
कलहंस-पद-रेखमातरमणीयमिदं तीरतरुतलम्, इति स्निग्ध-मनोहरतरोद्देश-दर्शन-लोभा-
क्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिंश्च प्रदेशे भटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि कानने अभि-

शब्दकल्पद्रुमः । तथा पांशुषु रजःसु निमग्नैः ब्रुहितैः अत एव कृशैः अस्थूलतयाऽवगम्यमानैः पदमण्डलैः
चरणचिह्नसमूहैः अनुमितानि अनुमानविपर्ययकृतानि मुनिजनानां तपस्विवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणानि
नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिया येषां तानि । श्यम्बकस्य महेश्वरस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिमूर्त्तयः, वन्दमाना प्रण-
मन्ती, अहं व्यचरमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

भ्रमरेति । भ्रमराणां मधुकराणां भरेण भारेण भुग्नाः कुटिलीकृताः गर्भकेसरा मय्यस्थापिकिञ्जल्काः
येषां तानि, अत एव जर्जराणि क्षतच्छिद्राणि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् उपहारेण वृक्षव्रततामिष
पातनेन रम्यो मनोहरः ।

परभृतेति । परभृताः कोकिलाः तेषां नखकोटिभिः नखराग्रैः पाटितानां विभिन्नानां कुड्मलानां
कोरकमसवबन्धनानां विवरेभ्यः क्षिप्तेभ्यो विगलिताः चिन्तुता मधूनां रसानां धारा आसारो यस्मिन् सः,
सुपुष्पितः सम्यक्समुत्पन्नपुष्पः अयं सहकारतरुः आम्रवृक्षः ।

उन्मदेति । उन्मदो मदमत्तो यो मयूरः केकी तस्य कुलं वंशः तस्य कलकलेन कोलाहलेन भर्तैः
व्रतैः भुजङ्गैः सर्पैः मुक्तं परित्यक्तं तलं निम्नभागो यस्याः सा, शिशिरा शीतला, इयं दृश्यमाना चन्दन-
वीथिका मलयजखण्डश्रेणिः ।

विकचेति । विकचस्य विकसितस्य कुसुमपुञ्जस्य पुष्पनिकरस्य पातेन पतनेन सूचितम् अनुमा-
पितं यत् वनदेवतायाः अरण्याधिष्ठायाः प्रेङ्खोलनम् आन्दोलनं तेन शोभना मनोहा, इयं दृश्यमाना
लतादोला लतारूपदोलनयन्त्रम् ।

बहलेति । बहले अधिके पुञ्जीभूत इत्यर्थः कुसुमरजःपटले पुष्पपरागनिकरे मग्ना लीनाः कलहंसानां
कादम्बानां पदरेखाः पादचिह्नानि यस्मिंस्तत्, अत एव अतिरमणायम् अतिमनोहरम् इयं दृश्यमानं तीर-
तरुतलं तटवृक्षाधः प्रदेशः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण स्निग्धानां नूतनकिसलयदिभिश्चिकणानाम् अत एव मनोहरतरागाम्
अतिशयं चित्तहारिणाम्, उद्देशानां वनैकप्रदेशानां दर्शनलोभेन अवलोकनार्थं भाषितम् आकृष्टं
हृदयं चेतां यस्याः सा तादृशी अहम्, सखीजनेन व्यस्यामि समं व्यचरम् अभ्रमम् ।

एकस्मिन्निति । किञ्चेति चार्थः । एकस्मिन् प्रदेशे एकस्मिन् भागे भटिति शब्दं वनानिलेन
अरण्यपवनेन उपनीतम् आहतम्, निर्भरम् आतिमात्रं यथा स्यात्तथा विकसितेति प्रकृत्येऽपि कानने

तपस्वियौ प्रणाम करके प्रदक्षिणा की थी नमस्कार करती, यहाँ मधुरोंके नारले वृक्ष (उचके) हुए गर्भ-
तन्तुवाले जर्जरित पुष्पोंसे सुन्दर लता-मण्डप है, यहाँ सुपुष्पित आम्र-वृक्ष है, इसकी विकसित हुए कलकली
डंडीको कोकिलोंने नखाग्रसे विदीर्ण (छिद्र) कर दिये हैं और उनमेंसे मधुधारा निम्न हो रही है, यहाँ नदनच
मयूरोंके कोलाहलसे डरे हुए सर्पोंसे परित्यक्त हुए शीतल चन्दन-वृक्षोंका वन है, यहाँ प्रकृत्येऽपि पुष्पोंके गिरनेसे
वनदेवताओंसे झुलाया जाना सूचित करती, रमणीय लताओंको दोला (डिडोला) है, यहाँ प्रचुर पुष्प-परागके
ऊपर पड़े कलहंसके चरण-चिह्नवाला अतिरमणीय, तीरवर्ता वृक्षोंका तट है—यों कहेंगे कहेंगे मुराँगने और
अत्यन्त मनोहर स्थानोंको देखनेकी अभिलाषासे आकृष्ट चित्त होकर मैं सन्निधौके साथ रहनाः अनन्य करती
रही । उसी समय किसी एक स्थानमें लई गई, समस्त वनके अत्यन्त विकसित होनेपर मैं अन्य सब पुष्पोंके

१. पतत्रमयभरभुग्न, "भ्रमर" । २. शाखान्तरनर्तकजर्जरकुसुमोपहार । ३. "कुड्मलविक" ।
४. "मधुनिकरधारः" । ५. मयूरकलकल, सकलमयूरकलकल । ६. चन्दनवनवीथिका । ७. कर्ष-
कस्मिन् ।

भूतान्यकुसुमपरिमलम्, विसर्पन्तम्, अतिसुरमितया अनुलिम्पन्तमिव पूरयन्तमिव तर्प-
यन्तमिव घ्राणेन्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम् अनाघ्रातपूर्वम्,
अमानुषलोकोचितम्, कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाखण्डकुतूहला चाहं मुकुलित-
लोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजात-नूपुरमणि-
मङ्गाराकृष्ट-सरः-कलहंसानि कतिचित् पदानि गत्वा, हर-नयनै-हुताशनेन्धनीकृत-मदन-
शोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-मण्डल-प्राप्त-वर्धमीशान-शिरःशशाङ्कमिव धृत-

अरण्यकुसुमे इत्यर्थः, अभिभूताः तिरस्कृताः अन्येषां विजातीयानां कुसुमानां प्रसूनानां परिमलाः
सौरभाणि येन तस्मै एतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो नास्तीत्याशयः । विसर्पन्तं सर्वतः प्रसरन्तम् । अति-
सुरमितया अत्यन्तसौगन्ध्यवत्तया घ्राणेन्द्रियं नासिकाम् अनुलिम्पन्तमिव द्रवपदार्थवत् सर्वावयवेषु
न्यानुवन्तमिव, पूरयन्तमिव परिपूर्णं कुर्वन्तमिव, तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव, अहमहमिकया
'अहमग्रे अहमग्रे' इत्यहङ्कारेण मधुकरकुलैः भ्रमरसमूहैः अनुबध्यमानम् अनुगम्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्
अघ्राणविषग्रीकृतपूर्वम् अमानुषलोकोचितं देवलोकयोग्यं कुसुमगन्धं पुष्पसौरभं जनमनोहारिणमित्यर्थः
अजिघ्रम् घ्राणविषतामनयम् ।

इह 'अनुलिम्पन्तमिव, पूरयन्तमिव, तर्पयन्तमिव' इति तिङ्गामेव क्रियोत्प्रेक्षायां परस्परं
नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

कुतं इति । कुतः कस्मात् प्रदेशात् अयं गन्ध आयातीति शेषः इत्येवम् उपारूढम् उत्पन्नं कुतूहलं
यस्याः सा तादृशी चाहम्, तेन कुसुमगन्धेन पुष्पामोदेन मुकुलिते कोरकवदीपदुन्मीलिते लोचने नयने
यस्याः सा मधुकरी भ्रमरीव आकृष्यमाणा बलाकारेण नीयमाना च सती, कौतुकेन कुतूहलेन तरलः
द्रुतपदक्षेपात् कम्पः, अत्यधिकतरं पूर्वस्मादतिमात्रं यथा स्यात्तथा उपजात उत्पन्नो यो नूपुरमणीनां पाद-
कटकखचितरत्नानां झङ्कारः 'झं झं' इति शब्दविशेषः तेन आकृष्टाः नूपुरखचितरत्नश्रवणेन कलहंसानामुप-
स्थितेः प्राकृतिकत्वात् चरणान्तिकमानीताः सरःकलहंसाः कासारकादम्बा येस्तानि, कतिचित् कियन्ति
पदानि गत्वा, 'अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्' इति दूरेण सम्बन्धः । इह द्वितीयैक-
वचनान्तपदानि अग्रेतनस्य 'मुनिकुमारकम्' इत्यस्य विशेषणानि ।

हरेति । हरनयनस्य महेश्वतृतीयनेत्रस्य यो हुताशनो बद्धिः तेन इन्धनीकृतः भस्मीकृत इत्यर्थः यो
मदनः कामः तस्य शोकेन खेदेन विधुरं विह्वलम् अत एव तपस्यन्तं वैराग्यात्तपश्चरन्तं वसन्तं
सुरभिसमयमिव, पुष्पसौरभवत्तस्य कामसखत्वाच्चेत्याशयः । इह पदार्थहेतुककान्यलिङ्गेन द्रव्योत्प्रेक्षा
सङ्कीर्तते ।

अखिलेति । अखिलमण्डलप्राप्त्यर्थं तत्स्वरूपस्य कलामात्रत्वात् समस्तमण्डललाभार्थं धृतव्रतं
स्वीकृततपोनियमम्, ईशानशिरःशशाङ्कं महेशभालस्थचन्द्रमिव, तत्सदृशधवलरूपत्वादित्याशयः ।
उकालङ्कारः ।

सौरभको परास्त करता, सब स्थानोंमें फैलता, अत्यधिक सुगन्धि होनेसे घ्राणेन्द्रियको मानो लिप्त करता, तृप्त करता,
पूर्ण करता, उतावलीमें द्रुततर-पदक्षेप करते (दौड़ते) भ्रमरोंके झुण्डोंसे अनुगत, अनाघ्रातपूर्व, अनुबध्य-लोकके
अयोग्य पुष्प-सौरभ आया । 'यह कहाँसे आया है ?' ऐसा कौतूहल उत्पन्न होनेसे मैं, थोड़ा-थोड़ा नयन उन्मीलित
(आँखें मीच) कर, भ्रमरीके समान उस कुसुम-सौरभसे आकृष्ट हो, जिज्ञासासे चञ्चल होकर, कितने ही पद
(कदम) आगे गई । भेरे पदक्षेप करनेसे अधिक हिलते नूपुर-मणिके झङ्कारसे अच्छोदसरोवरमेंसे कलहंसगण
आकृष्ट होकर दौड़ने लगे । उसके बाद स्नान करनेके लिए आप हुए एक अत्यन्त सुन्दर मुनिकुमारको मैंने देखा ।
उसे देखकर प्रतीत होता था कि—महादेवके नयनमेंसे निकली अग्निसे भस्मसाव किये (जलाये) गये कामदेवके
शोकसे विह्वल होकर वसन्त मानो तपस्या करता था, महादेवके भक्तकस्थित क्षुद्र-चन्द्र मानो अपने संपूर्ण

व्रतम्, अयुग्मलोचनं वंशीकर्तुं कामं काममिव सनियमं अतितेजस्वितया प्रचलतडिङ्गता-पञ्जर-
मध्यगतमिव ग्रीष्म-दिवस-दिवसकर-मण्डलोदर-प्रविष्टमिव ज्वलन-ज्वाला-कलाप-मध्य-स्थित-
मिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहुलया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिली-
कृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्, रोचना-रस-लुलित-प्रतिसर-समान-सुकुमार-पि-
ङ्गल-जटम्^१, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमागमोत्कण्ठा-कृत-चन्दनरेखयेव^२ भस्मललाटि-
कया बालपुलिनलेखयेव^३ गङ्गाप्रवाहमुद्रासमानम्^४, अनेक शाप-भ्रुकुटि^५-भवनतोरणेन भ्रूलता-

अयुमेति । अयुग्मे विषमे लोचने नयने यस्य तं त्रिलोचनं महेशम्, वंशीकर्तुं स्वापराधेन प्रति-
कूलीभूतत्वात् पुनः प्रसादीकर्तुं कामः स्पृहाऽस्येति तम्, अत एव सनियमं महेशोपासनारूपव्रतसहितं
कामं मन्मथमिव, तद्वदयन्तरमणीयत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतितेजस्वितया नितान्तप्रतापवत्तया कारणेन, प्रचलाः स्पन्दमाना याः तडिङ्गता
विद्युच्चताः तासां पञ्जरमध्यगतमिव समूहाभ्यन्तरस्थितमिव ग्रीष्मदिवसस्य तत्समये सूर्यस्थातितेजस्वि-
त्वादित्याशयः, यत् दिवसकरमण्डलं सूर्यविभवं तस्य उदरे अन्तः प्रविष्टमिव, तथा ज्वलनस्य बहुयो ज्वा-
लाकलापः शिखासमूहः तस्य मध्यस्थितमिव अभ्यन्तरगतमिव, विभाव्यमानं प्रतीयमानम् ।

इह “मध्यगतमिव” “प्रविष्टमिव” “मध्यस्थितमिव” इति तिङ्गणां क्रियोप्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षयेण विद्यमानतया संसृष्टिः । एवं दिवसपदस्य पुनरुक्त्या पुनरुक्तत्वं दोषः समापतति स च हि
ग्रीष्मसमयेति पाठेन समाधानं शक्यः ।

उन्मिषन्त्येति । उन्मिषन्त्या शरीरादेव विकसन्त्या, बहुलबहुलया अत्यधिकया, दीपिकालोकवत्
प्रदीपप्रभावत् पिङ्गलया पिञ्जराया, देहप्रभया शरीरकान्त्या, कपिलीकृतं पिङ्गलवर्णाकृतं काननमरण्यं येन
तम्, अत एव तं प्रदेशं स्थानं कनकमयमिव कुर्वाणं विदधतम् ।

इह ‘दीपालोकपिङ्गलया’ इत्यत्र लुप्तोपमा, काननस्य पिङ्गलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्ध-
प्रतिपादनादतिशयोक्तिः, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, गुणोपेक्षा चेत्येतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रोचनेति । रोचनारसेन गोरोचनाद्रवेण लुलितो रक्तो यः प्रतिसरः परिण्यादिधारणीयद्वस्तसूत्रं
तत्समानाः तत्तल्याः सुकुमाराः सुकोमलाः पिङ्गलाः पिञ्जराश्च जटाः सटा यस्य तम् । इह लुप्तोपमा ।

पुण्येति । पुण्यपताकायमानया धर्मवैजयन्तीवदाचरमाणया, तस्या अपि श्वेतत्वादित्याशयः । सर-
स्वत्या भारत्याः समागमाय सङ्गमाय या उत्कण्ठा उत्कलिका तथा कृता विहिना या चन्दनरेखा मलयज-
रेखा तथैव विद्यमानया, भस्मनो विभूतेः ललाटिकया पुण्ड्रकविशेषेण बालपुलिनलेखया सूत्रमन्त्रलोहित-
तीरलेखया गङ्गाप्रवाहमिव, उद्भासमानम् ।

इह ‘पुण्यपताकायमानया’ इत्यत्र व्यङ्ग्यगतोपमा, “चन्दनरेखयेव” इत्यत्र जात्युपेक्षा, ‘गङ्गा-
प्रवाहमिव’ इत्यत्र श्रौतोपमा चेति परस्परमेतासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनेकेति । अनेके अगणिता ये शापा अभिसम्पाताः, तेषु भ्रुकुटिः भ्रुसङ्कोच एव भवनं सद्य तस्य
तोरणेन द्वारस्थायिधनुराकृतिदारुविशेषरूपेण भ्रूलताद्वयेन भ्रुवङ्गीयुगलेन करणेन विराजितं शोभितम् ।

मण्डलकी प्राप्तिके लिए व्रतालम्बन किया था, कामदेव मानो फिरसे महादेवको प्रसन्न करनेकी इच्छा कर उसके
उपासना-रूप व्रतका अवलम्बन किया था, और वह मुनिकुमार अत्यन्त तेजस्वी था, रस्से प्रतीत होता था
कि मानो चमकती हुई विजलियोंके पिंजरेमें हो, ग्रीष्मकालके सूर्यमण्डलके उदरमें प्रविष्ट हुआ हो, या अग्निहो-
तृपदोंके मध्यमें खड़ा हो । शरीरमेंसे निकलती दीपप्रकाशके समान पीली, चारों ओर अत्यन्त झलकती प्रभाते
उस वनको पीला करके, उस स्थानको मानो वह सुवर्णमय (सुनहरा) बना रहा था । उसके मस्तकमें जग
गोरोचनके रसमें डुबाये हुए विवाहादिमें धारणीय मङ्गल-हस्त-सूत्रके सनात सुकुमार और पीली थी । उसके
ललाटमें धर्मपताकाके समान एवं सरस्वतीके साथ समागमकी उत्कण्ठाके की हुई चन्दन रेखाके सनात मन्त्रका
तिलक था, उससे वह धृष्ट बालकामय पुलिन-रेखाद्वारा गङ्गाप्रवाहके समान शोभायमान प्रतीत होता था । उसको
दोनों भ्रूलताएँ बहुततर अभिसम्पात (शाप) कालकी भ्रुकुटियोंके भवन-तोरणके सनात लगती थीं । लोचनोंके

१. प्रचलित, २. ग्रीष्मदिवसं दिवस...ज्वलनं ज्वाला...ज्वलनल, जलज्जलन । ३. सुकुमारजटम् ।

४. चन्दनलेखयेव । ५. रेखयेव । ६. उद्भासमानम् । ७. भ्रुकुटि, भ्रुकुटिः ।

द्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयी मालामिव प्रथितामुद्धहन्तम्, सर्वहरिणै-
रिव दत्त-लोचन-शोभा-संविभागम्, आयतोत्तुङ्ग-घ्राणवंशम्, अप्राप्त-हृदय-प्रवेशेन नवयौवन-
रागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्भिन्नश्मश्रुत्वात् अनासादित-मधुकरावली-
वलय-परिक्षेप-विलासमिव बालकमलमाननं दधानम्; अनङ्गकाम्मुकगुणेनेव कुण्डलीकृतेन
तपस्तडाग-कमलिनी-मृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम् एकेन सनाल-बकुल-फलाकार-कम-
ण्डलुम्, अपरेण मकरकेतु-विनाश-शोकरुद्रिताया रतेरिव बाष्पजलबिन्दुभिरारचितां स्फटि-

इह परस्परितरूपकम् ।

अत्येति । अत्यायततया नयनयोरतिविस्तीर्णतया कारणेन लोचनमयी नेत्रमयी प्रथितां गुम्फितां
मालामिव विसारित्वात् स्रजमिव उद्धहन्तं धारयन्तम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

सर्वेति । सर्वहरिणेः समग्रमृगैः दत्तः अपितो लोचनशोभाया निजनिजनयनद्युतेः संविभागो विभ-
क्तांशो यस्यै तमिषु मृगवक्ष्यनशोभावश्चादित्याशयः । इह तथाविधदानोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।
आयतेति । आयतो विस्तीर्ण उत्तुङ्ग अत्युच्चश्च घ्राणवंशो नासिकादण्डो यस्य तस्य ।

अप्राप्तेति । अप्राप्तः वशेन्द्रियत्वादलङ्घ्यो हृदये चित्ते प्रवेशो येन तेन, नवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य
रागः सुन्दरीष्वनुराग एव रागो लौहित्यं तेन, सर्वात्मना सर्वप्रकारप्रयत्नेन, पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतम्
अधरो रुचको बीजपूर इव यस्य तम् । 'रुचको बीजपूर च निष्के दन्तकपोतयोः' इति मेदिनी ।

इह अनुरागलौहित्ययोर्भेदोऽपि रागशब्दश्लेषेणाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, प्राकृतिकश्वेतरक्ताधरे
प्रत्यग्रतारुण्यरागकर्तृकपाटलीकरणोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा, '...अधररुचकम्' इत्यत्र लुप्तोपमा चेति परस्पर-
मासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अनुद्भिन्नेति । न उद्भिन्नानि प्रकटितानि श्मश्रुणि मुखलोमानि यस्य तस्य भावस्तरत्वं तस्मात्कार-
णाद्, न आसादितो लङ्घः, मधुकरावलीवलयेन अमरपङ्क्तिमण्डलेन परिक्षेपविलासः परिवेष्टनशोभा येन
तत्तथोक्तम्, बालकमलम् अभिनवपङ्कजमिव आननं मुखं दधानं धारयन्तम् । इह 'बालकमलमिव'
इत्यत्र औतोपमा ।

अनङ्गेति । अनङ्गस्य कामस्य कामुकगुणेनेव धनुर्जयैव, सुन्दरीणां कामोद्दीपनादित्याशयः, कुण्डली-
कृतेन वलयीकृतेन, तथा तप एव तडागः सरोवरः तस्य या कमलिनी नलिनी तस्या मृणालेन विलेनेव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेण अलङ्कृतं विभूषितम् ।

इह 'कामुकगुणेनेव' इत्यत्र औतोपमा, 'तपस्तडागो' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, '...कमलिनीमृणा-
लेनेव' इत्यत्र च पुनः औतोपमा, आसामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

एकेनेति । एकेन करेण वामहस्तेनेत्यर्थः, सनालं सवृन्तं यद् बकुलफलं केसरफलं तद्वत् आकार
आकृतियस्य तं तथोक्तं कमण्डलुं कलयन्तमिति सम्बन्धः । कमण्डलोऽपि नालसत्त्वात् सनालेति विशेष-
णम् । अपरेण च दक्षिणेन हस्तेन मकरकेतोः कामस्य विनाशशोकेन हरचुतीयलोचनभस्मजनितशोकेन
रुद्रितायाः कृताश्रपाताया रतेः कामपत्न्याः बाष्पजलबिन्दुभिः नेत्रवारिपृषद्भिः आरचितां निर्मितामिव,
श्वेतत्वादित्यभिप्रायः, स्फटिकस्य श्वेतमणेः अक्षमालिकां जपमालिकां कलयन्तम् धारयन्तम् । तत्तपस्विकुमा-
रस्य समस्तसामग्रीणामेव कामोद्दीपनत्वं प्रस्थापयितुं मकरकेतुसम्बन्धिविशेषणमित्यवधेयम् । इह प्रथम-
विशेषणे आर्योपमा, द्वितीयविशेषणे च क्रियोत्प्रेक्षेति परस्परमनयोर्निरपेक्षेण विद्यमानतया संसृष्टिः ।

अत्यन्त विस्तृत होनेके कारण उसने मानो लोचनों की ही गुँथी माला धारण किया था । समस्त हरिणोंने मानो
उसके लोचनोंकी शोभाको समानतासे विभक्तकर दिया था । उसका नासिका-दण्ड लम्बा और ऊँचा था ।
नवयौवनका अनुराग उसके हृदयमें प्रवेश नहीं कर सका था इसलिए ही मानो बीजपूरक फलके समान उसका
ओष्ठयुगल श्वेतरक्त था । दाढ़ी न निकलनेके कारण उसका मुखमण्डल, अमरपङ्क्तियोंके द्वारा मण्डलक्रमसे
परिवेष्टनरूप शोभाविहोन बाल-कमलके समान दिखलाई देता था । कामदेव-धनुषके मण्डलाकार किये हुए
गुण (डोरे) के समान एवं तपस्यारूपी सरोवरकी कमलिनीके मृणालके समान शुभ्रवर्ण यज्ञोपवीत उसने धारण
किया था । एक हाथमें उसने, वृन्तसमन्वित (डंडी सहित) बकुलफलाकृति एक कमण्डलु धारण किया था और
दूसरे हाथमें कामदेवके विनाशसे शोकातुर हो रुदन करती रतिके मानो अश्रुबिन्दुओंके द्वारा ही निर्मित हुई एक

स्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव साषाढम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियंगु-
मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुम-धवल-तिलक-भूति-भूषित-मुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा
अपरेण देवतार्चनकुसुमान्युष्विन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थभाग-
तम्, मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलय-
मारुतागमनार्थ-लाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरत-परिश्रम-

विद्यानामित्यर्थः, स्वयं त्रियत इति स्वयंवरस्तथोक्तः पतिः स्वामी तमिव, विद्याभिः स्वयमेवास्याङ्गीकर-
णात् अनेन च तदर्थं प्रयत्नाकरणादित्याशयः । सर्वश्रुतीनां समस्तवेदनां सङ्केतस्थानमिव संयोगाय
मित्रो निर्दिष्टभूमिमिव, स्वेनैव तासां तन्नागमनादित्यभिप्रायः । यद्यपि सर्वविद्यासु श्रुतीनामप्यन्तर्भावो
भवत्येव तथापि प्राधान्यबोधनाय पृथगुपन्यासः गोवलीवदुद्ग्यायात् ।

इह 'अलङ्कारमिव' इत्यारभ्य 'सङ्केतस्थानमिव' इत्यन्तं यावत् सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

निदावेति । निदाघकालं ग्रीष्मसमयमिव, आपादेन आपाददण्डेन शुचिमासेन च सहेति साषाढम् ।

'आषाढो व्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते' इति 'शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चकारेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि' इति च मेदिनी ।

हिमेति । हिमसमयः शीतकालः तस्य काननं वनमिव, स्फुटिता प्रफुल्लिता या प्रियंगुमञ्जरी फलिनी-
वल्ली तद्गौरं शुभ्रवर्णं प्रियंगुमञ्जर्यां च गौरम् । शीतसमय एव तत्स्फुटनात् हिमसमयेति विशेषणम् ।

मण्डिति । मधुमासश्चैत्रमासः तमिव, कुसुमवत् पुष्पवत् धवला शुभा या तिलकभूतिः त्रिपुष्पात्मकं
भस्म तथा भूषितम् अलङ्कृतं मुखम् आननमण्डलं यस्य तम्, अन्यत्र तु कुसुमैः पुष्पैः धवला ये तिलकाः
तिलकलङ्कवृत्तविशेषाः तेषां भूत्या समृद्धया भूषितं मुखम् अग्रभागो यस्य तम्, वसन्तप्रथमकाल एव
तिलकतरुणां प्रसूनोत्पत्तेः । 'तिलकोऽश्वत्थममिदोः पुण्ड्रके तिलकालके । तिलकं रुचके कलोम्नि' इति
हेमः । 'भूतिर्भस्मनि संपत्तिरुत्तिश्चकारयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।

इह 'निदाघकालमिव' इत्यारभ्य 'मधुमासमिव' इत्यन्तं पूर्णोपमालङ्कारः ।

आत्मेति । आत्मानुरूपेण आत्मसदृशेन समानं तुल्यं वयोऽवस्था यस्य तेन सवयसा मित्रेण अपरेण
द्वितीयेन देवतार्चनकुसुमानि देवपूजनपुष्पाणि उष्विन्वता अवचयनं कुर्वता तापसकुमारेण मुनिबालकेन
अनुगतं सहितम्, अतिमनोहरम् अतिरुचिरं स्नानार्थम् आप्लवार्थम् आगतम् आयातम्, मुनिकुमारकं
तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् । 'मुनिकुमारकम्' इत्यत्रानुक्त्यर्थः कः ।

तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन मुनिकुमारकेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणविभूषणीकृतां कुसुममञ्जरी-
मद्राक्षमित्यन्वयः । वसन्तस्य ऋतुराजस्य दर्शनेन अवलोकनेन आनन्दितायाः प्रहर्षितायाः वनश्रियः
काननलक्ष्म्याः, स्मितप्रभां मन्दहास्यचञ्चलमिव, श्वेतस्वसादृश्यादित्याशयः । मधुमासस्य चैत्रमासस्य,
मलयमारुतस्य मलयानिलस्य आगमनार्थम् आगमनाभिनन्दनमित्तं यो लाजाञ्जलिः अञ्जलिपूर्णा धानाः
तमिव, श्वेतस्वसादृश्यादित्याशयः । अन्योऽपि सम्माननीयपुरुषागमने तदभिनन्दनाय लाजानादत्त इति ।
कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव, कामाभिधक्तिकस्वादित्याशयः । रतेः काम-

मानो सम्मिलित होनेका सङ्केतस्थान था । ग्रीष्मकालमें जिस प्रकार आषाढमास रहता है, उसके हाथमें भी उसी
प्रकार एक दण्ड था; शीतकालका वन जिस प्रकार स्फुटित प्रियङ्गुमञ्जरी द्वारा गौरवर्ण होता है, वह भी उसी प्रकार
प्रस्फुटित प्रियंगुमञ्जरीके समान गौरवर्ण था; चैत्रमासके प्रथम भाग (वसन्तके आरंभ) में जिस प्रकार तिलक-वृक्ष
श्वेतवर्ण पुष्पोंसे भूषित होता है, उसका मुखमण्डल भी उसी प्रकार पुष्पके समान श्वेतवर्ण भस्मके तिलकसे भूषित
था; और अपने अनुरूप और समान वयस्क एक दूसरा मुनिकुमार देवपूजन करनेके लिए पुष्पचयन करता-करता
उसके पीछे-पीछे था ।

पूर्ववर्णित उस ऋषिकुमारके कानमें उरसी, अमृतविन्दु टपकाती एक अदृष्टपूर्व कुसुममञ्जरीको मैंने देखा ।
वह मानो—वसन्तकाल दर्शनसे आनन्दित हुई वनलक्ष्मीकी ईषदहास्यप्रभाके समान, मलय-पवनके स्वागताभि-
नन्दनके लिए चैत्रमास (वसंत) की लाजाञ्जलीके समान, कुसुम-श्रीकी यौवन-लीलाके समान, रतिदेवीके

स्वेद-जल-कण-जालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्न-चामर-पिच्छिकामिव मनोभवगजस्य, मधुकर-कामुकामिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा कुसुममञ्जरीमद्भाक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधन-युवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम्-‘अहो! रूपातिशय-निष्पादनोपकरणकोशस्य अक्षीणता विधातुः यत्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिः अयमपरो

पस्याः सुरतपरिश्रमेण आश्लेषजनितस्वेदेन यानि स्वेदजलानि शरीरनिःसृतधर्मसलिलानि तेषां कण-जालकावलीमिव बिन्दुसमूहपङ्क्तिमिव, तद्वत् निर्मलश्वेतत्वादित्यभिप्रायः । मनोभवः काम एव गजो हस्ती तस्य, ध्वजस्य पताकायाः चिह्नरूपा लघुरूपा या चामरपिच्छिका निम्नगुणिकता चामररूपा पिच्छिका बर्हचूडा तामिव, तत्पिच्छिकावलोकनेन गजप्राकटयज्ञानवत् तन्मञ्जर्यवलोकनेन कामाविष्कार-प्रतीतेरित्याशयः ।

‘पिच्छा पूगच्छटाकोपमोचाशाहमलिवेष्टके । भक्तसम्भूतमण्डे च पङ्क्तावश्वपदामये ।

स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गले न द्वयोर्बहिचूडयोः ॥’

इति मेदिनी । मधुकरो भ्रमर एव कामुकः कामाभिलाषी तस्य अभिसारिकाम् ‘अभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसरस्यपि’ इत्यादिलक्षणेन कामिजनानयनकारिणीं स्वयं वा सङ्केतस्थलगामिनीं नायिकामिव, तदुद्देशेन द्रुतगमनादित्याशयः । कृत्तिकाताराः कृत्तिकासंज्ञकानि षट् नक्षत्राणि तेषां स्तबकं गुच्छम् अनुक्तुं शीलं यस्याः ताम्, अत्यधिकश्वेतत्वादित्याशयः । अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीं मधुकणस्त्राविणीम्, अदृष्टपूर्वाम् अनवलोकितपूर्वा कुसुममञ्जरीं पुष्पमञ्जरीम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

इह ‘स्मितप्रभामिव,.....लाजाञ्जलिमिव’ इत्युभयत्र जात्युत्प्रेषा । ‘यौवनलीलामिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेषा । ‘.....जालकावलीम्’ इत्यत्र जात्युत्प्रेषा । ‘.....चामरपिच्छिकामिव’ इत्यत्रापि जात्युत्प्रेषा, ‘मनोभवगजस्ये’ इत्यत्र तु निरङ्गकेवलरूपकम्, इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘मधुकरकामुके’त्यत्र मधुकरे कामुकस्वरापो मञ्जर्याभिसारिकारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकम् । ‘कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्’ इत्यत्र तु आर्थोपमा ।

अस्या इति । अस्याः कुसुममञ्जर्याः, अयं परिमलो गन्धः, परिभूतोऽभिभूतः तिरस्कृत इत्यर्थः, अन्येषां स्वेतरपुष्पाणाम् आमोदः परिमलो येन स तथोक्तो ननु तथाविध एव, अत एवेममेव गन्धमहं पूर्वमभ्यजिघ्रमित्याशयः । इति एवं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्णयं तं तपोधनयुवानं मुनिकुमारकम् ईक्षमाणा पश्यन्ती अहं महाश्वेता अचिन्तयम् चिन्तामकरवम् ।

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । विधातुः सृष्टिकर्त्ता, रूपातिशयस्य सौन्दर्याधिक्यस्य निष्पादने निर्माणविषये यानि उपकरणानि साधनानि तेषां कोशस्य भाण्डागारस्य अक्षीणता अक्षयत्वं चिरपूर्णमित्यर्थः ।

कथमेतद्वराभ्यत इत्यत आह—यदिति । यद् यस्मात् कारणात्, त्रिभुवने त्रिविष्टपे अद्भुतः अतिशायी रूपसम्भारः सौन्दर्यसमूहो यत्र सः । भगवन्तं कुसुमायुधं मदनम् उत्पाद्य निर्माय तदाकारात् कुसुमायुधाकृतेः अतिरिक्तः अधिकः रूपराशिः सौन्दर्यसमूहः, मुनिमायामयः तापसध्याजमयः, तपस्वि-

संभोगपरिश्रमके धर्मजल (पसीने) की बिन्दुराशिके हारके समान, मदन-रूपी हाथीकी पूर्ववर्ती ध्वजाके चिह्नरूप चामर के समान, भ्रमण-रूपी कामुककी अभिसारिकाके समान, और कृत्तिका नामक नक्षत्रके तारोंके गुच्छोंके समान प्रतीत होती थी ।

‘इस कुसुममञ्जरी-का सुगन्ध ही अन्य सब पुष्पोंकी सुगन्धको आच्छादित कर देती है’ इस प्रकार मनमें निश्चय कर उस तपस्वी युवकको देखती-देखती मैं विचार करने लगी—अहो ! (क्या आश्चर्य !) विधाताके असाधारण सौन्दर्यनिर्माणके उपयोगी साधनोंके भण्डारमें कमी-कमी नहीं होती ! क्योंकि—उस (विधाता) ने त्रिभुवनके मध्यमें आश्चर्य-रूपराशिविशिष्ट भगवान् कामदेवको उत्पन्न करके भी उससे बढ़ कर मनोहर

मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता लक्ष्मी-लीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना एतदाननाकार-करणकौशलाभ्यास एव कृतः, अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम्। अलीकञ्चेदं यथा किल सकलाः कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानोच्चारिमना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य गभस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति, कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्। इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्ष-

वेषचारीत्यर्थः, अयं पुरोऽवलोक्यमानः कुमारः, अपरो मकरकेतुः द्वितीयः कामः कृत्वा उत्पादितो जनितः विधात्रेति शेषः। सृष्टिकर्तुः तत्साधनभाण्डागारस्य क्षयिष्णुत्वे तदेकमकरकेतुनिष्पादनेनैव तत्त्वयात्पुनरस्य तथाविधभावेन निष्पादनासम्भव इत्याशयः। मुनिमायामय इत्यत्र प्रकृतं प्रतिविध्यान्यस्थापनादपह्नुतिः।

मन्य इति। किञ्चेति चार्थः। प्रथमं सकलजगतः समग्रसंसारस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकं शशिविम्बं चन्द्रमण्डलं विरचयता निर्माणं कुर्वता, तथा लक्ष्म्याः पद्मायाः लीलाया वासस्य वसतेः भवनानि आधाररूपाणि कमलानि पङ्कजानि सृजता सृष्टिं विदधता प्रजापतिना ब्रह्मणा, एतस्य मुनि-कुमारकस्य आननाकारस्य मुखाकृतेः करणकौशलस्य रचनोपयोगिनैपुण्यस्य अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव (शिचैव) कृतो विहितः, इति मन्य इत्यर्थः। अन्योऽपि रमणीयं वस्तुविशेषं रचयितुं प्रथमं तद्रूपा-न्यवस्तुरचनया तत्कौशलं शिक्षते। इह 'मन्ये' शब्दप्रयोगाद्वाच्या क्रियोपेक्षा, तेन च शशिनः पद्माच्च मुनिकुमारमुखस्यात्यन्तरमणीयबोधनेन व्यतिरेकोऽवगम्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः।

नन्विदं कथं प्रतीयत इत्यत आह—अन्यथेति। अन्यथा उक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायाः समानपदार्थनिर्माणस्य, किमिव कारणं नियामकम्।

अलोकमिति। अपि चेति चार्थः। रविः सूर्यः सुषुम्ननाम्ना सुषुम्नासंज्ञकेन रश्मिना निजकिरण-विशेषेण, बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः षोडशांशाः आपिबलि पानं करोति इति इदं पुराणवचनम् अलीकम् असत्यम्। तथा च विष्णुपुराणम्—

‘सूर्यरश्मिः सुषुम्नो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः। कृष्णपक्षेऽमरैः सार्धं पीयते वै सुधामयः॥’

इहालीकत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

अथैवं परमार्थतः किं नाम सत्यमित्यत आह—ता इति। अस्य चन्द्रस्य खलु निश्चयेन ताः कलाः समस्ता गभस्तयो रश्मयश्च इदम् अवलोक्यमानं वपुः मुनिकुमारकशरीरम् आविशन्ति प्रजापतेरिच्छया प्रविशन्ति, इत्येवं सत्यमित्याशयः।

इहापि शशिकलारश्मीनां तच्छरीरे प्रवेशसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः।

नन्वेवं कथमवगम्यत इत्यत आह—कुत इति। अन्यथा शशिनः कलाणां रश्मीनाञ्चाप्रवेशे रूपाप-हारिणि क्लेशातिशयात् सौन्दर्यविधातके तपसि तपस्थायां वर्तमानस्य स्थितस्य इदं लावण्यं सर्वोत्कृष्ट-सौन्दर्यं कुतः स्यात् कुतोऽपि नेत्यर्थः, कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादित्याशयः।

इतीति। इति चिन्तयन्तीमेव इति ध्यायन्तीमेव मां महाश्वेतां न विचारितो नालोचितो गुणदो-षयोः विशेषो वैषम्यं येन सः, अनेनास्मिन् ममासक्तौ दोष एवासीदित्यवगम्यते। रूपैकपक्षपाती सौन्दर्य-

(सौन्दर्यशाली) मुनिवेषधारी यह एक दूसरा कामदेव बनाया। मुझे प्रतीत होता है कि ब्रह्मणे समस्त जगतके नयनोंको आनन्द देनेवाले चन्द्रमण्डलको, एवं लक्ष्मीके लीलागृह कमलोंको उत्पन्न करके इस कुमारकी मुखाकृति निर्माण करनेमें दक्ष होनेके लिए पहले अभ्यास किया था; नहीं तो एक तरफ़को अनेक वस्तुके निर्माण करनेका क्या कारण? फिर यह पौराणिक प्रवाद भी मिथ्या है कि—‘सूर्यदेव स्वकीय सुषुम्ननामक रश्मिद्वारा कृष्णपक्षके क्षीयमाण चन्द्रकी समस्त कलाओंका पान करता है;’ चन्द्रकी वे कलाएँ और किरणसमूह तो सचमुच इसके ही शरीरमें प्रवेश करते हैं; नहीं तो सौन्दर्यका हरण करते—क्लेशसे परिपूर्ण-तप करनेवालेका इस प्रकारका लावण्य कैसे हो सकता है? यों मैं चिन्तन करता था कि, इतनेमें गुण-दोषका वैषम्य न देख, केवल सौन्दर्यका ही

१. मुनिमायामयः। २. ब्रह्मणा, प्रथममे। ३. विरचनायां। ४. अमुष्य। ५. सुषुम्ना। ६. विचिन्तयन्तीमेव।

पाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासव-मद इव मधुकरी परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा जिह्वित-तरल-तर-तार-शा-
रोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव, किमपि^१ याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वद-
न्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव, सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना,
'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शरणमिबोपयान्ती, 'देहि मे हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव
दर्शयन्ती, 'हा हा किमिदमसाम्प्रतमतिह्वेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति
जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्तम्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि^२

पद्मात्रावलम्बी नवयौवनसुलभः प्रत्यप्रतारुण्यसुप्रापः कुसुमायुधः कामः, कुसुमासवमवः पुष्परसपान-
जनितमदमत्तता मधुकरि भ्रमरीमिव, परवशां पराधीनाम् अकरोत् व्यवधात् । इहोपमा । तथा कुसुमा-
सवमदो भ्रमरीं पराधीनां करोति, इत्यत्र हि काळभेदाङ्गनप्रक्रमतादोषः समापतति, स च कुसुमासव-
मदो मधुकरिं यथा करोति, तथा परवशां मामकरोदिति पाठेन समाधेय इति कुसला वदन्ति ।

उच्छ्वसितैरिति । उच्छ्वसितैः निश्वासमारुतैः सह विस्मृतो विस्मरणं प्राप्नो निमेषो निमीलनं येन
तेन, कामवेगाधिक्यवशादवरुद्धासप्रश्नासाहं निर्निमेषेणेत्यर्थः, किञ्चिदामुकुलितानि ईपस्पृष्टितानि
पद्माणि रोमाणि यस्य तेन, आजिह्विते किञ्चिदुल्लिखिते तरलतरैः नितान्तचपले तारे कनौनिके यस्य
तच्च तम् शारोदरं विचित्रमप्यभागवन्ते तत्तेन तादृशेन, दक्षिणेन अपसम्येन चक्षुषा नयनेन सस्पृहं
सामिलापं यथा स्यात्तथा आपिबन्तीव अथादरेणावलोकयन्तीव, किमपि अनिर्वचनीयस्वरूपं याचमा-
नेव प्रार्थयमानेव, 'त्वदायत्ता त्वदधीना अस्मि' इति वदन्तीव, अवन्तीव, अभिमुखं तत्सममुखं हृदयं
चित्तम् अर्पयन्तीव निक्षिपन्तीव, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन अनुप्रविशन्तीव तच्चित्तं प्रविशन्तीव, तन्मयतां
तत्सादृश्यं गन्तुं प्राप्तुम् ईहमाना चेष्टमानेव, 'मनोभवेन कामेन अभिभूतां परामृतां त्रायस्व पाहि' इति
हेतोः शरणं त्राणम् उपयान्तीव गच्छन्तीव, 'हृदये स्वस्य चित्ते मे मम अवकाशं स्थानं देहि' इति अर्थितां
याचकरत्वं दर्शयन्तीव प्रकाशयन्तीव, 'हा' इति खेदे किमिदम् असां प्रतं झटित्येव सम्मेलनोद्योगाद्-
युक्तम्, अतिह्वेपणं झटित्येव तथाभावादस्यन्तलज्जाकरम्, कुलकुमारीजनस्य वंशोद्भवकन्यकावर्गस्य
उचितं योस्य न भवतीति अकुलकुमारीजनोचितं कुलवत्यास्तु सर्वथा नोचितमित्याशयः, इदम् पुतादृशं
कर्म मया महाश्वेतया प्रस्तुतम् आरब्धम्' इति एवं जानानापि बुध्यमानापि कण्ठानां लोचनादीना-
मिन्द्रियाणाम् अप्रभवन्ती असमर्था सती लोचनादीन्द्रियाणि निरोद्धुमसमर्थवती सतीत्यर्थः, तमतिचिरं
व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इह प्रतिवाक्ये एव वाच्या क्रियोपेक्षा ।

अथान्यान्यपि तत्समयोत्पन्नानि स्वविशेषणानि प्रतिपादयति—स्तम्भितेवेति । स्तम्भितेव जडो-
कृतेव, लिखितेव चित्रितेव, उत्कीर्णव काष्ठं प्रस्तरं वा सन्ततय प्रकटितेव संयतेव, बद्धेव, मूर्च्छितेव
मूर्च्छया चेतनारहितेव, तथा केनापि अनिर्वचनीयपुरुषेण विद्यतेव ! गृहीतेव सती, निष्पन्दानि चेष्टाः

पक्षपात कर, नवयौवन-सुलभ उस कामने, वसन्त-समयका मधुपानजनित मद जिस प्रकार भ्रमरीको पराधीन
कर देता है उसी प्रकार मुझे अपने अधीन कर दिया ।

उस समय मेरे श्वास-प्रश्वास नहीं चलते थे, एवं मैं निमेष रहित कुछ कुछ मीची हुई, टेढ़ी और अतिवंचल
पुतली से मध्यदेश विचित्र हुई दाईं आँखके द्वारा अभिलाषा के साथ (उमंगसे) उसका मानो पान करती थी ।
इस रूपमें—मैं मानो, कुछ प्रार्थना करती (मांगती) थी, 'मैं तेरे अधीन हूँ' इस प्रकार मानो कहती थी, उसके
सामने मानो हृदय-समर्पण करती थी, सर्वप्रयत्ने उसके हृदयमें मानो प्रवेश करती थी, तन्मयता-लाभ करनेके
लिए मानो चेष्टा करती थी, 'कामपीडिता सुन्दरी की रक्षा करो' इस प्रकार कहकर मानो रक्षाके निमित्त शरणागत
होती थी, 'तुम अपने हृदयमें मुझे एक स्थान दो' इस प्रकार कहकर मानो याचकभाव जनाती थी । हाय ! हाय !
मैंने क्या अन्याय आचरण आरम्भ कर, यह अत्यन्त लज्जाजनक, कुलीनकुमारियोंके पक्षमें विशेषतः अनुचित
किया ? ऐसा समझती भी मैं इन्द्रियोंको दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकी । उस समय मैं अपने स्तम्भित
(स्तब्ध) के समान, चित्रितके समान, झोदित (उत्कर्ष) के समान, बाँधी गईके समान, मूर्च्छितके समान एवं

१. कुसुमजमयमद इव । २. किमयम् । ३. क्वचित् 'केनापि' इति पाठो नास्ति ।

विधृतेव, निष्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अर्काथतशिक्षितेन अनाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाव्यते, किं तद्रूपसम्पदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेण वा उपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना, कथमपि मुक्तप्रयत्नमप्यात्मानम् आधारयम् । अनन्तरञ्च मेऽन्तर्मदनेनै

सकलाः समग्रा अवयवा अङ्गानि यस्याः सा तादृशी अहम्, अकथितोऽपि लाञ्छनं विधूर्णयितुमनुपदिष्टोऽपि शिक्षितस्तत्र निपुणः तेन, अनाख्येयेन आकस्मिकोपस्थित्या कीदृश इति कथयितुं वक्तुमसमर्थेन, अत एव स्वसंवेद्येन स्वकीयकेवलमनोगम्येन, तत्काले तदाख्ये आविर्भूतेन प्रकटितेन, अवष्टम्भेन निश्चेष्टताप्रयोजक-सात्त्विकविकारविशेषाश्रयणेन, केवलं तमतिचिरं व्यलोकयमिति सम्बन्धः । इहापि प्रतिविशेषण एव वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

नेति । न विभाव्यते निरूपयिष्यमाणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयमिति न निर्णेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं तस्य तापसकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमुद्भवा उपदिश्यमाना सती तमतिचिरं व्यलोकयम् एवं सर्वत्र सम्बन्धः । किं मनसा चित्तेन, किं मनसिजेन कामेन, किम् अभिनवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन, किंवा अनुरागेण अन्तर्गतप्रेम्णा वा अथवा किम् अन्येनैव उक्तातिरिक्ते-नैव व्यक्तिविशेषेण केनापि प्रकारेण अनिर्वचनीयभावेन उपदिश्यमाना उपदेशविषयीक्रियमाणा सती, कथं केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण, अतिचिरम् अत्यधिकतरकालं यावत् तं तापसकुमारं व्यलोकयम् अपश्यम्, किन्तु कथं तं तथा व्यलोकयमित्यहमपि न जानामि नावगच्छामि इत्यर्थः ।

इह विप्रलम्भशृङ्गाररसस्य वितर्कसंज्ञको भावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । इह गर्भितत्वं दोषो न किन्तु 'गर्भितत्वं गुणः क्वापि' इति साहित्यदर्पणदिशा विच्छिद्यतिशयप्रकाशनाद् गुण एवेत्यवधेयम् ।

उत्क्षिप्येति । इन्द्रियैर्लोचनादिभिः करणैः उत्क्षिप्य उच्येत तस्य तापसकुमारस्य समीपम् अन्तिकं नीयमानेव प्राप्यमाणेव । एतेनोत्कण्ठा निरूपिता । हृदयेन चेतसा पुरस्तात् अग्रे आकृष्यमाणेव, पुष्पधन्वना कामेन पृष्ठतः पश्चात्तः प्रेर्यमाणेव चाख्यमानेव सती, मुक्तस्यक्तः प्रयत्नः तदन्तिकप्राप्तिनिवारण-व्यापारो येन तं तादृशमपि आभानं शरीरं कथमपि महता क्लेशेनेत्यर्थः, आधारयं निजस्थान एवापालयम् । अनेन दृष्टिः प्रतिपादिता । इह 'नीयमानेव' 'आकृष्यमाणेव' 'प्रेर्यमाणेव' इति तिसृणामेव क्रियो-त्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्ष्येण विद्यमानस्वारसंसृष्टिः ।

अनेति । किञ्चेति चार्थः । अनन्तरं मे मम अन्तः हृदयाभ्यन्तरे अवकाशं तस्य तापसकुमारस्य निवासस्थानं दातुमर्पितुमिव मदनेन कामेन आहित उत्पादितः सन्तानो विस्तारो येषां ते तादृशाः

किसी व्यक्ति के द्वारा पकड़ी गई के समान हो गई । उस समय सब अवयव निश्चल हो गए; इस प्रकार तत्काल एक प्रकारका निष्पन्दता (निश्चलता) प्रयोजक सात्त्विकविकार-विशेष उपस्थित हुआ मुनिकुमार के प्रति दृष्टिपात कराने के लिए उस विकार विशेषको उपदेश नहीं देनेपर भी वह उस विषयमें पूर्ण शिक्षित था, एवं उस विकार का स्वरूप वर्णन नहीं किया जा सकता था, केवल मनसे ही ज्ञात हो सकता था, मैं उस विकार विशेषके प्रभावसे ही केवल उसे देखने लगी । मैं निश्चय करके कह नहीं सकती हूँ कि—उसे देखनेके लिए—क्या उसकी सौन्दर्य-समुद्भि, या मेरा मन, अथवा कामदेव, या मेरा नवयौवन, अथवा अनुराग, या एतदतिरिक्त अन्य कोई अनिर्वचनीय भावद्वारा न मालूम किससे मुझे उपदेश दिया गया । इस तरह मैंने किस अनिर्वचनीय भावसे अधिक देर तक उसे देखा-यह मेरी समझ में नहीं आया ।

[उसके बाद] मेरी अक्षि-प्रश्रुति शक्तियाँ मानो मुझे उठाकर उसके समीप ले जाने लगीं, आगेसे हृदय मानो आकर्षण करने लगा एवं पीछेसे कामदेव मानो प्रेरणा करने लगा । इस अवस्थामें मैंने उसके समीप जानेमें निवारण करनेकी चेष्टा-परित्याग कर रहनेपर भी अतिकष्टसे अपनेको अपने पूर्वस्थानमें ही रक्खा ।

१. कान्त्या । २. अनुरागेणैव । ३. उपदिश्यमानं । ४. अहं न । ५. मुक्तप्रयत्नमात्मानम् आत्मानमपि । ६. तन्मदनेन अन्तर्मदनेन ।

अवकाशमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुतः । साभिलाषं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत् कुचयुगलम् । स्वेद-लव-लेखा-श्चालितेवागलज्ज्वा । मकरध्वज-निशित-शर-निकर-निपात-त्रस्तावाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गन-लालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाभ्रमसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

आसीच्च मम मनसि-शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन् जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवञ्च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनु-श्वासमरुतो निश्वासितवायवो निरीयुर्निःसृताः, श्वासनिस्सरणेनैव हृदयेऽवकाशजननाविर्याशयः । क्रियोत्प्रेषा ।

सामीति । कुचयुगलं स्तनद्वयं कर्तुं, साभिलाषं सस्पृहं तत्तपस्वि कुमारलाभेच्छापरिपूर्णमित्यर्थः, हृदयं मनः कर्म, आख्यातुकाममिव 'नूनं स्वमेनं लप्स्यसे' इति प्रियोदन्तं कथयितुम् इच्छु इव सत्, स्फुरितं स्पन्दितं मुखम् अग्रप्रदेश एवाननं यस्य तच्चादृशम् अभूत् बभूव । अन्योऽपि किञ्चिद्विचित्रः स्फुरितवदनो भवति । एतेनाभिलाषः प्रतिपादितः । इह गुणोत्प्रेक्षानुप्राणिता अग्रदेशमुखयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेषेण तदव्यतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिः ।

स्वेदेति । लज्जा त्रपा, स्वेदलवलेख्या धर्मबिन्दुपङ्क्त्या चालिता धौतेव सती अगलत् अजवत्, रजोवदित्याशयः । अनेन स्वेदो निरूपितः । क्रियोत्प्रेषा ।

मकरेति । गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः, मकरध्वजस्य कन्दर्पस्य ये निशिताः तीक्ष्णाः शरा बाणाः तेषां निकरस्य समूहस्य निपातात् आघातात् त्रस्ता भीतेव सती अकम्पत कम्पयामास । एतेन कम्प उक्तः । उक्तालङ्कारः ।

तदिति । रोमाञ्चानां पुलकानां जालकं समूहः, तस्य तापसकुमारस्य यो रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षः तं द्रष्टुं चाक्षितुमिव आलिङ्गनलालसेभ्यः उपगूहनलोलुपेभ्यः अङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः कुतूहलात् कौतुकात् निरगात् निःसृतो बभूव, ऐन्द्रजालिकक्रियादिकमवलोकयितुं भवनात् कुलवधूसुखवदित्याशयः । एतेन रोमाञ्चोऽभिहितः । इहापि 'द्रष्टुमिव' इति दर्शनक्रियारूपफलोत्प्रेषा ।

अशेषत इति । स्वेदाभ्रमसा श्रमोत्थधर्मवारिणा अशेषतः सामस्येन धौतः प्रक्षालितः रागोऽलक्त-कारुण्यमिव रागोऽनुरागः चरणयुगलात् अङ्घ्रियुगमात् हृदयम् अविशदिव प्रवेशमकरोदिव । एतेन रतिर्नाम स्थायिभावोऽभिहितः । इह क्रियोत्प्रेक्षानुप्राणिता आख्यातुरागयोर्व्यतिरेकेऽपि रागपदश्लेषेणाव्यतिरेकाध्यवसायरूपातिशयोक्तिः । स्थायिभावस्वरूपं तु दर्पणे—

'अविबुद्धा विबुद्धा वा यं तिरोधातुमचमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः ॥' इति ।

आसीदिति । किञ्चेति चार्थः । तत्समये मम मनसि चेतसि एषा धारणा जातेत्यर्थः । शान्तः सख-गुणसंयुतः आत्मा मनो यस्य तस्मिन्स्तादृशो, तथा दूरीकृतः दूरोद्भितः सुरतवर्गानिकरः सम्भोगसम्बन्धो येन तस्मिन्, अस्मिन् जने मां विक्षिपता प्रहरता अनायैण असम्येन मनसिजेन आमेन किमिदम् अस-दृशम् असाधुजनोचितम् आरब्धं प्रारब्धम् ।

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीलोकस्य हृदयं चित्तम् अतिमूढम् अतिमुग्धम्, यद् यस्मात् कारणात् अनुरागविषययोग्यतामपि 'अस्मिन् स्थलेऽ-

तदनन्तर कामदेवको मानो मेरे हृदयमें वास करनेका स्थान देनेके लिए ही मेरे शरीरमेंसे श्वासवायु विस्तृत होकर बराबर बाहर निकलने लगा । उसके प्रति अभिलाषी मेरे मनके प्रियसम्वादको कहनेके लिए ही मानो मेरे स्तनयुगलके मुख स्फुरित होने (कांपने) लगे । धर्म-जल-बिन्दुओं (पसीनेकी बूंदों) से प्रक्षालित होकर ही मानो मेरी लज्जा [धूलिकी तरह] गलने लगी । कामदेवके तीक्ष्णबाणसमूह (पैने शरों) के प्रहारसे डर कर ही मानो मेरा शरीर कांपने लगा । उसके असाधारण सौन्दर्यको देखनेके लिए ही मानो कौतुकवशसे आलिङ्गन करनेके लिए तड़पते हुए अवयवोंसे रोमाञ्चसमूह निकलने लगे । एवं धर्मजल (पसीने) से सम्पूर्ण प्रक्षालित होकर ही मानो राग (लौहिय, अनुराग) ने चरणोंमेंसे मेरे हृदयमें प्रवेश किया ।

उस समय मेरे मनमें होने लगा कि—जिसने स्त्री-सम्भोग छोड़ दिया है ऐसे शान्तचित्त जनपर मुझे मोहित कर असम्य कामदेवने कैसा अन्याय आचरण आरम्भ किया है ? कियोंका हृदय, निःसन्देह ऐसा

सगविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसाञ्च, क. च प्राकृतजनानाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति । मनसा चित्रञ्चेदं यदहमेवंगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्राणां विहार्य स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतामेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघ-

नुरागो युक्तः, अस्मिन् स्थले न युक्तः' इति विषयविभागोचितामपि विचारयितुं नालं न समर्थम् । इहा-प्रकृतात् स्त्रीहृदयसामान्यात् प्रकृतस्यात्महृदय रूपविशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

ननु स्त्रीलोकस्य हृदयं कथं नामातिमुग्धमित्यत आह—केदमिति । तेजसां तपसां च अतिभास्वरम् अत्यन्तदीप्तस्वभावम् इदं तापसकुमारस्वरूपं धाम आश्रयः क, तथा प्राकृतजनैः साधारणपुरुषैः अभिनन्दितानि अनुमोदितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि कन्दर्पचेष्टितानि च क, हौ कौ महदन्तरं सूचयतः, एवंविधमुनिजने मन्मथचेष्टायाः सर्वथैव निष्प्रयोजनत्वात्तन्निमित्तञ्चोद्योगान्मम हृदयमतिमुग्धमित्याशयः । इह विसदृशयोः संयोजनया विषमः ।

नियतमिति । अयं कुमारः, मकरलाञ्छनेन कामेन एवम् अनेन प्रकारेण विडम्ब्यमानां प्रतार्यमाणानां महाश्वेतां नियतं निश्चितमेव मनसा चेतसा उपहसति उपहासं करोति, असम्भवनीयविषयप्रवृत्तेरित्याशयः ।

चित्रमिति । अपि चेति चार्थः । इदं प्रत्यक्षतो वर्तमानं चित्रम् आश्चर्यम्, यद् यस्मात्कारणात् अहम् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कामद्वारा विडम्बनां तपस्विकुमारद्वारोपहासञ्च अवगच्छन्त्यपि जानन्नपि आत्मनः स्वस्य विकारं विकृतिम् उपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि ।

अन्या इति । अन्या मन्मथतिरिक्ता अपि कन्यकादारिकाः त्रपां लज्जां विहाय परित्यज्य स्वयम् आत्मना पतीन् स्वामिन उपयाता उपगता, अन्या अपि याः काश्चनातिका मुका नोपयातास्ता अपि दुर्विनीतेन दुराचारेण अनेन मन्मथेन कन्दर्पेण उन्मत्ततां सविकारतां नीताः प्रापिताः, न पुनरहमेका यथा, अत एव नास्मिन्नकारो विद्यत इत्याशयः ।

कथमिति । अनेन क्षणेन समयेन आकारमात्रस्य अस्य तापसकुमारस्य केवलाकृतेः आलोकनेनैव निरीक्षणेनैव आकुलीभूतं व्यभीभूतम् अन्तःकरणं मम हृदयम्, एवम् अनेन प्रकारेण अस्वतन्त्रताम् इत्थं सदाशक्ततां कथम् उपैति प्राप्नोति ।

तत्र हेतुं प्रदर्शयति—काल इति । हि यस्मात्, कालो वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यप्रभृतयश्च, मदनस्य कामस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्निवारताम् आरोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति, तस्मादनेन वसन्तसमयेन अस्य गुणेन च दुःशक्यकामारोपणान्मम हृदयमेवं पराधोनतां प्राप्नोतीत्याशयः । अत एवेहाप्रकृतात् सामान्यात् प्रकृतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुतप्रशंसा ।

यावदिति । यावदेव यावत्कालं सचेतनाऽस्मि अस्य रूपावलोकनेन अत्यधिकमदनावेशवशात् विषेयाविषेयज्ञानरहिता न भवामीत्यर्थः । यावदेव यावत्कालम् अनेन कुमारेण मे मम एतत्, मदनदुश्चे-

नितान्त मूढ़ होता है कि वह अनुरागके विषयकी भी विवेचना नहीं कर सकता । क्योंकि, यह देदीप्यमान तेज और तपस्याका आधार ही कहौं, और प्राकृत जनोकी आदरणीय (प्रिय) कामचेष्टा ही कहौं ! निःसन्देह यह कुमार मुझे इस प्रकार कामदेव द्वारा वञ्चित देखकर अपने मनमें हँसता होगा । और यह भी एक आश्चर्य ही है कि मैं इतना समझनेपर भी अपने मनका विकार दूर नहीं कर सकती । अन्यान्य कन्याएँ भी लज्जा परित्याग कर अपने आप पतिकी प्राप्ति की हैं । अन्य बहुत-सी सुन्दरियाँ भी इस अविनीत कामदेवके प्रभावसे उन्मत्त हुई हैं, किन्तु मेरे समान एक भी नहीं हुई है । केवल आकृति ही देखनेसे व्यग्र हो (घबड़ा) कर मेरा अन्तःकरण इस प्रकार क्यों पर-वश हो गया है ? काल और गुण ये दोनों ही सर्वथा कामदेवको दुर्निवारणीय कर देते हैं । अतएव जब तक मैं सचेतन हूँ एवं जब तक मेरी कामविकारजनित-लघुता स्पष्टरूपसे समझनेमें नहीं आती तब

वसेतत्, तावदेवास्मात् प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः, कदाचिदनभिमत-स्मर-विकार-दर्शन-कुपितोऽयं शापमिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्योपसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपद्ममालम्, अदृष्टभूतलम्, ईषदुल्लसितकर्णपल्लवोन्मुक्त-कपोलमण्डलम्, आलोलालकलता-लसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेश-दोलायित-मणिकुण्डलम् ; अस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतः मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया चाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवि-

ष्टितलाघवं कामविकारजनितलघुत्वं परिस्फुटं स्पष्टं न विभाष्यते ज्ञायते, तावदेव तावत्कालम् अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अपसर्पणं दूरीभवनं श्रेयः कथ्याणकृत् ।

नन्वेवमपीहावस्थितौ को दोष इत्यत आह—कदाचिदिति । अयं कुमारः, अनभिमतस्य स्वानभीष्टस्य स्मरविकारस्य मदीयमनोभवविकृतेः दर्शनेन अवलोकनेन कुपितः क्रुद्धः सन्, मां महाश्वेतां शापमिज्ञाम् अभिसम्पातकलेशभोगिनीं करोति कुर्व्यादित्यर्थः । यथयं क्रुद्धः स्यात्तदा शापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । ननु विशेषापराधाभावे कथं क्रोध इत्यत आह—अदूरेति । हि यतः, मुनिजनप्रकृतिः तपस्विलोकस्वभावः अदूरकोपा निरन्तरसमीपकोपा, अत एव शापाय विशेषापराधं नाकाङ्क्षन् इत्याशयः । इति एवम् अवधार्य निश्चित्य अहम् अपसर्पणाभिलाषिणी दूरीभवनेच्छुका अभवं जाता । इह कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

अशेषेति । किञ्चेति चार्थः । इयं जातिः तापसजातिः, अशेषजनपूजनीया समस्तलोकाच्चनीया, इति मनसि हृदये कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य वदनात् मुखात्, अकृष्टः तन्मदनावेष्टादेवासङ्कुचितः इष्टिप्रसरोऽवलोकनसन्तानः यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा क्रियाविशेषणम्, एवमग्रेऽपि । अचलिता निश्चेष्टा पद्ममाला लोचनरोमपङ्क्तिर्यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, न दृष्टम् अवलोकितं भूतलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, ईषदुल्लसिताभ्यां किञ्चिदुत्तिष्ठाम्भ्यां कर्णपल्लवाम्भ्यां श्रवणकिसलयाम्भ्याम् उन्मुक्ते परित्यक्ते कपोलमण्डले गण्डविम्बयुगलं यत्र तत्, आलोलयां किञ्चिच्चपलायाम् अलकलतायां लतावलम्बमानविचित्रकेशसमूहे लसन् शोभमानः कुसुमावतंसः पुष्पभूषणं यत्र तत्, तथा अंसदेशयोः स्कन्धप्रदेशयोः दोलायिते चलिते मणिकुण्डले रत्नकुण्डले यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा, अस्मै तापसकुमाराय प्रणामं नमस्कारम् अकरवम् । स्वभावोक्तिः ।

अथेति । कृतप्रणामायां विहितनमस्कारायां मयि महाश्वेतायां भगवत ऐश्वर्यादिमाहात्म्यवतो मनोभुवः कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनतया अनतिक्रमणीयादेशतया कारणेन, एवमन्यत्रापि हेतौ तृतीया । मधुमासस्य वसन्तस्य मदजननतया मत्ततोत्पादकतया, तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्य स्थानस्य अतिरमणीयतया अतिमनोहरतया, अभिनवयौवनस्य प्रत्यग्रतारुण्यस्य अविनयबहुलतया अक्षिष्टाचाराधिक्येन, इन्द्रियाणां चक्षुरादिकरणानां चञ्चलप्रकृतितया चपलस्वभावतया, अभिलाषाणां मनोरथानां दुर्निवारतया दुःखेन

तक ही इस प्रदेशसे मुझे खिसक जाना उचित है । क्योंकि कहीं अप्रिय कामविकार मुझमें देखनेसे कुछ होकर किसी समय यह आप न दे बैठे । क्योंकि मुनियोंके स्वभाव में सर्वदा ही क्रोध उपस्थित रहता है । इस प्रकार मन ही मन निश्चय कर मैंने लौटना चाहा और—'इस जातिकी तो सब लोग पूजा करते हैं' यों विचार उसको सुखकी ओर दृष्टि रख, एकाग्रतासे (टकटकी बांधकर) कपोलस्थल परसे कुछ ऊँचे कर्णपल्लव सहित केशकलापकी चञ्चल लटोंमें शोभायमान पुष्पाभरण-सहित, और स्कन्धपर लटकते मणिमय-कुण्डल सहित, पृथिवीकी ओर देखे बिना ही, मैंने उसको प्रणाम किया ।

मेरे प्रणाम कर लेने के बाद ही, भगवान् कामदेवके अनुलङ्घनीय शासनसे, चैत्रमासकी मत्ततोत्पादक शक्तिसे, उस स्थानकी अत्यन्त-मनोहरतासे, नवयौवनके अधिक अविनय-पूर्ण होनेसे, इन्द्रियोंकी स्वभावतः चपलतासे, विषयाकांक्षाकी दुर्निवारतासे, मनोवृत्तिकी चञ्चलतासे, और ऐसी-ऐसी (सुख-दुःखादि) वटनाओंकी

तव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्भिकारदर्शनापहतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं न्यासैः । वेपथुगृहीतां व्रतभङ्गभीतेवाक्स्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलश्रीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यदृच्छया च्छोदसाललमपहाय विकच-

दूरीकर्तुं शक्यतया, मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेः चपलतया चञ्चलतया, तस्य तस्य वस्तुनः सुखदुःखादेः तथा भवितव्यतया तथा तथा भवितव्या भाग्यवशादित्यभिप्रायः । किं बहुना बहुक्तेन मन्दभाग्यस्य दुरदृष्टस्य दौरात्म्याद् द्रष्टव्येन हेतोः, ईदृशस्य एवंविधस्य क्लेशस्य मम तपश्चरणात्मकदुःखस्य विहितत्वात् कृतत्वात्, पवनो वायुः प्रदीपमिव, अनङ्गः कामः, मम विकारदर्शनेन अपहतं दूरीभूतं धैर्यं धृतिर्यस्य तम्, तमपि मुनिकुमारम्, तरलतां चञ्चलताम् अनयत् प्रापितवान् । इहोपमा । पाठभेदेन भग्नप्रक्रमतादोषो वारणीयः ।

तदेति । तस्य तापसकुमारस्यापि अभिनवागतं नूतनायातं मदनं कामं प्रत्युद्गच्छन्निव आदरं कर्तुं सम्मुखं व्रजन्निव, रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत् प्रकटीबभूव । अन्योऽपि नवीनागतं स्वामिनं समादरणाय सम्मुखं व्रजति । इह प्रत्युद्गमनक्रियारूपफलोत्प्रेक्षा ।

मदिति । मत्सकाशं मत्सविधम् अभिप्रस्थितस्य सम्मुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानम् उपदिशद्भिरिव आदेशं ददद्भिरिव न्यासैः निःश्वासपवनैः पुरोऽग्रतः प्रवृत्तं प्रस्थितम् । अन्योऽन्यपरिचितस्य पन्थानमादिशन्नग्रतो गच्छति । तस्यापि निःश्वासो निःसृत इत्यर्थः । उत्कालङ्कारः ।

वेपथ्विति । वेपथुगृहीता शरीरोत्पन्नकम्पाभिभूते सात्त्विकभावसङ्क्रान्ता, करतलगता पाणिस्थिता अक्षमाला जपमाला, व्रतभङ्गभीतेव ब्रह्मचारिणोऽपि मदनान्वेषाद् ब्रह्मचर्यनाशत्रस्तेव सती अकम्पत अचलत् । इह आसारमकहेतुत्प्रेक्षा ।

द्वितीयेति । द्वितीया कस्याश्चित् पारिजातमञ्जर्याः प्रागेव श्रवणे विद्यमानत्वात्तद्व्या, कर्णावसक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलग्नपुष्पवञ्जरीव, कपोलतलासङ्गिनी गङ्गापरप्रदेशाश्लेषिणी स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य श्रीकरजालिका बिन्दुश्रेणीः समदृश्यत समालोकयत । इह द्रव्योत्प्रेक्षा ।

मदिति । अपि च, मम दर्शनप्रीत्या वीक्षणजनितहर्षेण विस्तारितस्य प्रसारितस्य, उत्ताने ऊर्ध्वगते तारके कर्नीनिके यस्य तस्य, तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयमिव नयनयोः शुभ्रत्वात् सिताम्भोजव्यासमिव, उपदर्शयतः अन्येभ्यो ज्ञापयतः लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य विसर्पिभिः प्रसारिभिः अंशुसन्तानैः रश्मि-

भवितव्यतासे—अधिक कहाँ तक कहूँ, मेरे दुरदृष्टकी कुटिलतासे और उस कुमारको विधाताद्वारा इतना क्लेश-विहित होनेसे—मेरा कामविकार देखकर उस कुमारका भी धैर्य विनष्ट हो गया । उस समय वायु जिस प्रकार प्रदीपको चञ्चल करता है उसी प्रकार कामदेवने उसको भी चञ्चल कर दिया ।

उस समय नवागत कामदेवके प्रत्युद्गमन (सम्मान) करनेके लिए ही मानो उसके शरीरमें भी रोमाञ्च आविर्भूत हो गया । उसका मन भी मेरे निकट आ गया था, अतएव उसके मार्ग दिखलानेके लिए मानो उसका भी निश्वास आगे आगे चलने लगा । प्रकम्पमान हस्तस्थित उसकी अक्ष (जप) माला, मानो ब्रह्मचर्यके लोपके मयसे ही काँपने लगी । उसके गण्डस्थल (गाल) पर लगे घर्म-जल बिन्दुसमूह (स्वेदजलकण की माला) कर्णमें पड़नी हुई दूसरी कुसुममञ्जरीके समान दीखने लगे । उसके नयनयुगल मेरे दर्शनकी प्रीतिसे विस्फारित (विस्तृत) हो गये, दोनों कर्नीनिकाएँ ऊपर हो उठीं, अतएव वह नयनयुगल उस प्रदेशको मानो श्वेतपद्ममय होकर प्रतीति उत्पन्न करने लगा, एवं उस नयनयुगलसे किरण-जाल निकल कर दर्शो दिशाओंको व्याप्त कर दिया । उस समय

कुचलयवनैरिव गगनतलमुत्पतितैररुध्यन्त दशदिशः ।

तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां काम्यवस्थामान्वभवम् । इदञ्च मनस्यकरवम्-‘अनेक-सुरत-समागम-लास्य-लीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव विलासानुपदिशति, अन्यथा विविध-रसासङ्ग-ललितेष्वीदृशेषु व्याक्तकरोष्वप्रविष्ट-बुद्धेरस्य जनस्य कृत इवेयम् अतभ्यस्ताकृती रतिरसनिष्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्द-भर-मन्थर तरसारै-सञ्चारिणी, अनि-

प्रवाहैः, यच्चक्षया स्वेच्छया अच्छोदस्य तत्संज्ञकसरसः सलिलं जलम् अपहाय त्यक्त्वा गगनतलम् आकाशतलम् उत्पतितः उद्गतैः, विकचकुचलयवनैरिव प्रस्फुटितनीलोत्पलारण्यैरिव विद्यमानैः, तेषां रश्मीनां तु नीलकनीनिकाजनितत्वेन नीलत्वादित्याशयः, दशदिशः अरुध्यन्त आच्छाद्यन्त ।

इह ‘पुण्डरीकमयमिव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, ‘विकचकुचलयवनैरिव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा, तथा दश-दिशामाच्छादनसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेति परस्परमेवामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तथेति । तस्य मुनिकुमारस्य अतिप्रकटया बाहुल्येन प्रकाशितया, विकृत्या मदनविकारेण द्विगु-णीकृतमदनावेशा द्विगुणनां नीलकामावेशा अहं तत्समयं वर्णनस्य (कथनस्य) योग्या न भवती-त्यवर्णनयोग्या ताम्, कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अवस्थाम् अन्वभवम् अनुभूतवती ।

इदमिति । किञ्चेति चार्थः । मनसि चित्ते इदम् अकरवम् इदमचिन्तयमित्यर्थः । अनेके बहुविधा ये सुरतसमागमाः सम्भोगसंसर्गाः त एव लास्यलीला नृत्यग्यापाराः तामास्य उपदेशे शिष्ये उपाध्याय आचार्यः, मकरकेतुः काम एव विलासानु जनानां लीलाकटाक्षपातादिविभ्रमान् उपदिशति शिष्ययति । अन्यथा कामद्वारा शिक्षणाभावे, रस्यन्ते आस्थाद्यन्ते साक्षादनुभवविषयीक्रियन्ते ये ते रसाः शब्दस्पर्श-प्रभृतयो भोग्यविषयाः, विविधानाम् अनेकानां रसानां शब्दस्पर्शादिविषयाणाम् आसङ्गेन रतिसंसर्गेण तदुत्पन्नवैचक्षण्येनेत्यर्थः । ललितेषु सुन्दरेषु ईदृशेषु, एवंविधेषु व्यतिकरेषु थिलासयुक्तदृष्टिपातसंयोगेषु अप्रविष्टा मुनिभावनया तदनुभवोभयत्वादप्राप्तप्रवेशा बुद्धिर्मनीषा यस्य तस्य, अस्य जनस्य तपस्विकुमा-रस्य कुत इवेयं दृष्टिः स्यादित्यर्थः । दृष्टिविशेषणमिति प्रदर्शयति—अनभ्यस्ता मुहुर्मुहुर्-पाठिता आकृतिः स्वरूपं यथा सा । रतिरसस्य सम्भोगायानुरागस्य निष्यन्दं निर्याससन्ततिं चरन्तीव स्रवन्तीव, अमृतं पीयूषं वर्पन्तीव वृष्टिं कुर्वन्तीव, मद्भिधानां कामिनीनां नितान्ततृप्तिदायकत्वादित्या-शयः । मदेन अनङ्गमत्तया मुकुलितेव किञ्चित् प्रकाशितेव, खेदालसेव परिश्रममन्थरेव, निद्रया प्रमी-लया जडेव कुण्ठितेव, आनन्दभरेण हर्षातिशयेन मन्थरं मन्दं यथा स्यात्तथा, तरन्ती विस्तारं प्राप्नुवन्ती तारा कनीनिका यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा सञ्चारितुं अमितं शीलं स्वभावो यस्याः सा । तथा अनि-मृतं स्फुटं भ्रूलते लम्बमानभ्रूयम् उल्लानयितुं नर्त्तयितुं शीलं यस्याः सा ।

इह ‘चरन्तीव, वर्पन्तीव, मुकुलितेव’ एतेषु क्रियोत्प्रेक्षा । ‘खेदालसेव, निद्राजडेव’ इत्यनयोस्तु

प्रतीत होने लगा-मानो विकसित-नीलोत्पलवन, अकस्मात् अच्छोद सरोवर के जलको छोड़कर आकाशकी ओर उड़ रहा है ।

किन्तु उसके इस प्रकार कामविकार अत्यन्त प्रकाशित देखकर नुसलें कामविकार द्विगुणित हो गया और उस क्षण मेरी अवस्था वर्णन करनेके योग्य नहीं रही (अर्थात् वह अवस्था अनिर्वचनीयताका अनुभव करने लगी) फिर मैंने इस प्रकार विचार किया कि—‘नानाविध सम्भोग समागम रूपी नृत्यशिक्षाका अध्यापक कामदेव ही लोगोंकी कटाक्षपातप्रभृति विलासिताकी शिक्षा देता है; ऐसा न होने पर तो, नानाप्रकार विषयसंभोगजनित रसोंके संसर्गसे मनोहर प्रतीत होते ऐसे कटाक्षपातादि व्यापारोंने जिसका मन किसी समय भी प्रविष्ट नहीं हुआ ऐसे इस व्यक्तिकी अपरिचित शृङ्गारानुकूल आकृति वाली (कटाक्षादि युक्त) दृष्टि-मानो अनुरागका रस निःसारण करती छलकाती), अमृतवृष्टि करती, मत्ततावश आधी मिची, खेदसे मन्द अलस) हुई, निद्रासे जड़ हुई, अत्यन्त आनन्दके वशसे धीमी और चञ्चल पुतली-सहित सञ्चारित होती (फिरती) भ्रूलताको स्पष्टरूपसे

१. तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां ।

२. कुत इयम् ।

३. अनभ्यस्ता जाता ।

४. ...निःस्यन्दमिव ।

५. वर्षन्ती, क्षरन्ती अमृतमिव । ६. ...तरलतार...

भूत-भ्रूलोहासिनी' दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभि-
लाषः कथ्यते' ।

प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भग-
वन् ! किमभिधानैः, कस्य चायं तपोधनस्य युवा ?' किंज्ञान्मन्त्रं तरोरियमनेनावतंसीकृतो
कुसुम-मञ्जरी ! जनयति हि मे मनसि महत् कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽय-
मनाघ्रातपूर्वो गन्धः' इति ।

स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत्—'बाले ! किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम्, अथ कौतुकमावेद-
यामि, श्रूयताम्—

अस्ति खलु सकलत्रिभुवन-प्रख्यातकीर्तिरत्युदारतर्पाः सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितै-चरण-
युगलो महामुनिदिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरी' हृद-

कुत इति । किञ्च, चक्षुषैव निरीक्षणविशेषेणैव, एवम् अनेन प्रकारेण अन्तर्गतो हृदयाभिलाषः
चित्ताभिप्रायः अनन्तरं वचनरहितं यथा स्यात्तथा यत् कथ्यते उक्तिवत् स्फुटं ज्ञाप्यते, इदं प्रत्यक्षतो
विद्यमानम् अतिनैपुण्यम् अत्यधिकदक्षत्वं कुतः स्यादित्यर्थः, अत एव मदनोपदेशादेवैवंविधा दृष्टिः
इदञ्च नैपुण्यमित्यभिप्रायः ।

प्राप्तेति । किञ्च, प्राप्तप्रसरा स्वस्य तथाविधदृष्टिविषयत्वाच्चभावकाशा अहम् उपसृत्य समीपमेव
अस्य तपस्वि कुमारस्य तं द्वितीयम् अपरं सहचरं सखायं मुनिबालकं तपस्वि कुमारं प्रणामपूर्वकं नमस्कार-
पूर्वकम् अपृच्छं पृष्टवती । भगवन् महाभाग ! किमभिधानः किंनामा कस्य किनाग्नौ वा तपोधनस्य
मुनेः अयं युवा तरुण आत्मज इत्यर्थः । किनाग्नः किमभिधानस्य तरोर्ध्वस्य इयं दृश्यमाना कुसुम-
मञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता ? हि यतोऽस्याः कुसुममञ्जरीः समुत्सर्पन् प्रसरन्
असाधारणसौरभः असामान्यघ्राणतुष्टिकारिसुगन्धिः अनाघ्रातपूर्वो नासिकयाऽपृह्यतपूर्वोऽयं गन्धो मे
मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति उत्पादयति ।

स इति । स मुनिबालको मां प्रति ईषद्विहस्य किञ्चित् स्मितं कृत्वा अब्रवीत् अबोचत्—बाले
कुमारिके ! अनेन पृष्टेन पृच्छया किं प्रयोजनं कोऽर्थः ? अथ यदि तव कौतुकं कुतूहलं विद्यते तदा आवे-
दयामि कथयामि, श्रूयताम् आकर्ण्यताम्—

अस्तीति । सकलत्रिभुवने त्रैलोक्यस्य निखिलस्थानेष्वित्यर्थः प्रख्याता प्रसिद्धा कीर्तिर्त्यक्तो यस्य सः,
अत्युदारम् अत्युत्कृष्टं तपो यस्य सः, सुरासुराणां देवदानवानां सिद्धानां तत्संज्ञकदेवयोनिविशेषाणाञ्च
वृन्देन समूहेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः, दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः
महामुनिः महातपस्वी श्वेतकेतुर्नाम श्वेतकेतुसंज्ञः अस्ति विद्यते ।

तस्येति । तस्य भगवतः श्वेतकेतोः, सुरासुरलोकयोः देवदानवलोकयोः याः सुन्दर्यः कामिन्यः तासां

नाचती—येसी क्यों होती हैं ? और इस प्रकारकी अत्यधिक निपुणता इसमें कहाँसे आई कि एक अक्षरके उच्चारण
नहीं करने पर भी केवल नयन द्वारा ही यह अभ्यन्तरस्थित मनकी अभिलाषा इस प्रकार व्यक्त है ।

उसके बाद अवसर पाकर उसके सहचारी द्वितीय मुनिबालकके निकट जाकर प्रणाम-पूर्वक मैंने पूछा—
'भगवन् ! इन (युवक मुनि) का नाम क्या है ? ये किस तपस्वीके पुत्र हैं ? किस वृक्षकी यह कुसुममञ्जरी
इन्होंने कानमें उरसी (रखी) है ? इसकी असाधारण घ्राणतुष्टि करनेवाली, अनाघ्रातपूर्व विस्तृत हुई सुगन्धिसे
मेरे मनमें महान् कौतुक उत्पन्न हुआ है ।'

उस समय वह कुछ मुसकुरा कर मुझसे कहने लगा—'बालिके ! इस विषयमें पूछनेसे तेरा क्या प्रयोजन ?
तथापि यदि कौतुक उत्पन्न हुआ है तो कहता हूँ; सुनोः—

जिनका यद्यपि समस्त त्रिभुवनमें प्रसिद्ध है, तपस्या जिनकी अतिबृहत् है, और देव-दानवों और सिद्धोंके
समूह जिनके चरणोंकी सेवा करते हैं ऐसे श्वेतकेतु नामके एक महर्षि स्वर्गलोकमें निवास करते हैं । उन
भगवान् महर्षिका रूप भी समस्त त्रिभुवनके मध्यमें परम सुन्दर था; वह रूप, देवलोक और दानवलोकोंके

१. लतालासिनी । २. लब्धप्रसरा । ३. भगवान् किमभिधानः । ४. कस्य चायं तपोधनयुवा ।

५. इयमवतंसीकृता । ६. अस्तित्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया । ७. सुरसिद्धवृन्द, सिद्धवृन्दमौलिलालित ।

८. तस्य भगवतः । ९. सुरलोकसुन्दरी, सकललोकसुन्दरी ।

यानन्दकरम्, अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवता-
र्क्षनकमलान्युद्धत्तं मैरावत-मदजल-विन्दु-बद्ध-चन्द्रक-शत-खचित-जलाम्, हर-हसितसित-
स्रोतसम्, मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तश्च तं तदा कमलवनेषु सतत्-सन्निहिता विकच-
सहस्रपत्र-पुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममन्द-मुकुलिते-
नानन्द-बाष्प-भर-तरङ्ग-तरलतारेण लोचनयुगलेन रूपमास्यादयन्त्या जम्भिकारम्भ-मन्थर-
मुख-विन्यस्त-हस्तपल्लवाया मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादित-
सुरत-समागम-सुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् तस्माच्च कुमारः समुद-

हृदयानन्दकरं चित्तप्रमोदोत्पादकम्, अशेषे त्रिभुवने त्रिविष्टपस्य समस्तस्थाने सुन्दरं सर्वेभ्यो हृषामि-
त्यर्थः । तथा अतिशयितः अतिक्रान्तः नलकूबरः तत्संज्ञको धनपतिपुत्रः तदीयरूपं तत्सौन्दर्यं येन तत्तथो-
क्तम् । 'आसीत्' इति भूतकालनिरूपणेन वार्थक्यात् सम्प्रति तथाविधं सौन्दर्यं न विद्यत इति ध्वनितम् ।

स इति । स श्वेतकेतुः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये देवतानां सुराणाम् अर्चनाय पूजनाय कमलानि
पङ्कजानि उद्धर्तुम् उत्तोलयितुम्, ऐरावतस्य सलिले अवगाहमानस्य सुराधिपगजस्य मदजलविन्दुभिः
दानवारिकणैः बद्धम् उत्पादितं यत् चन्द्रकशतम् अनेकरूपं देदीप्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नवृद्धं तेन खचितं
व्याप्तं जलं सलिलं यस्याः ताम्, तथा हरहसितवत् महेशहास्यवत् सितं श्वेतं स्रोतः प्रवाहो यस्याः ताम्,
मन्दाकिनीम् स्वर्धुनीम् अवततार अवतीर्णवान् । इह हरेत्यादौ लुप्तोपमाच्छेकानुप्रासयोरेकाश्रयानु-
प्रवेशसङ्करः ।

अवेति । किञ्च, तदा तस्मिन् समये अवतरन्तम् आकाशादागच्छन्तं तं श्वेतकेतुं मुनि कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु सततं निरन्तरं सन्निहिता निकटवर्तिनी, विकचं प्रस्फुटितं सहस्रपत्रं सहस्रदलारमकं यत्
पुण्डरीकं सितकमलं तत्र उपविष्टा आसीत् लक्ष्मीर्देवी ददर्श अवलोकितवती ।

तस्या इति । तं मुनिम् अवलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः तस्याः लक्ष्याः, प्रेम्णा कामानुरागेण मन्दमुकु-
लितेन किञ्चिदुद्धमलितेन आनन्दबाष्पभरस्य हृषणेश्चुसमूहस्य तरङ्गेन कल्लोलेन तरला चपला तारा
कनीनिका यस्य तेन, लोचनयुगलेन नेत्रद्वयेन रूपं सौन्दर्यम् आस्वादयन्त्याः सादरमवलोकयन्त्याः,
जम्भिकायाः कामावेशजनितशरीरभङ्गस्य आरम्भेण आरम्भणेन मन्थरम् अलसं यत् मुखं वदनं तत्र
विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवः करकिसलयो यथा तस्याः मनश्चितं मथ्नाति आलोडयतीति मन्मथः
कामः तेन विकृतं विह्वलीकृतं मनश्चितम् आसीत् अभूत् ।

आलोकनेति । किञ्च, आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं लक्ष्यं सुरतसमागममुखं
सम्भोगारमकसंयोगानन्दी यया तस्याः, तस्मिन्नेव आसनीकृते विष्टरीकृते पुण्डरीके श्वेतपद्मे कृतार्थता
सम्भोगस्य सफलता बीजपात इत्यर्थः, आसीत् अभूत् किञ्चेति चार्थः । तस्मात् पुण्डरीकात् कुमारः अयं
युवा समुपादि उत्पन्नः ।

अहो ! प्रजापतिसहोदरा कविकल्पना विलक्षणं विष्टपान्तरमपि रचयितुं शक्नोति यस्याश्च
अद्भुतेयं कुमारसृष्टिः कविकल्पनया सञ्जाता । अत एवाहुः—

'अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः । यथाऽस्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् । स एव वीतरागश्चेत् सर्वं तन्नीरसं भवेत् ॥' इति ॥

सुन्दरियोके हृदयमें आनन्द उत्पन्न करता था, कुबेरनन्दन नलकूबरके रूपको भी परास्त किया था । वे किन्तो
समयमें देवपूजाके निमित्त कमल तोड़नेके लिए, आकाशगङ्गाके जलमें उतरे । उस समय वह जल ऐरावत हस्तीके
मदजल-विन्दुनिमित्त सैकड़ों चन्द्राकारसे व्याप्त था एवं उसका प्रवाह, नहादेवके हात्यके समान सुश्रवण था । जब
वे जलमें उतर रहे थे उस समय उनको, सर्वदा कमलवननिवासिनी विकसित सहस्र-पत्रवाले श्वेतकमलमें बैठी
लक्ष्मीने देखा । उनको देखते ही मदनानुरागसे ईष्य उन्नोहित (आधे निचे) और आनन्दाशुजलकी तरङ्गसे
चञ्चल हुई कनीनिका (पुतली) । बाले नयनोंसे उन महर्षिके रूपका आस्वादन करते-करते और जैभाई आनेके
कारण अलस हुए मुखमण्डल पर हस्तपल्लव स्थापन करते-करते उसको नयनं कान-विकार उत्पन्न हो गया । किन्तु
दर्शनभात्रसे ही उस (लक्ष्मी) को सम्भोगसमागमका आनन्द प्राप्त हुआ और जिस पुण्डरीकमें वह बैठी थी

१. हरहसितस्रोतसम्, हरहसिततीयम् ।

२. "सन्निहितविकच" ।

३. देवी कमलवदना

लक्ष्मीः ।

४. प्रेममद" ।

१२ का.

पादि । ततस्तमुत्सङ्गेनादार्य 'भगवन् ! गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । अम्मावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसम्भवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतञ्च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयञ्च सुरासुरैर्मध्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती, तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापति कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्नि-

तत इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरम् उत्सङ्गेन क्रोधेन तं कुमारम् आदाय गृहीत्वा लक्ष्मीरिति शेषः । भगवन् स्वामिन् !, गृहाण स्वीकुरु अयं ममोत्सङ्गे विद्यमानः कुमारः तवात्मजः तव सुतः स्वदवलोकनेनैव संश्रुभितान्मह्वीजाज्जायमानत्वादित्याशयः । इत्युक्त्वा इत्यभिधाय तस्मै श्वेतकेतवे मुनये तं कुमारकं ददौ वृत्तवती ।

असाविति । असौ श्वेतकेतुरपि गृहीत्वेति शेषः । बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः समस्ताः क्रियाः जातकर्मदिकाः कृत्वा विधाय तस्य कुमारस्य पुण्डरीकसम्भवतया सितकमलोत्पन्नतया 'पुण्डरीक' इति नाम इत्यन्वर्थान्निधानं चक्रे कृतवान् । पुण्ड्रं सुन्दरेषु तिलकभावं सुख्यत्वं रिणाति व्रजति लभत इति पुण्डरी ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः ।

प्रतीति । किञ्च, प्रतिपादितं सम्पादितं व्रतं यज्ञोपवीतं यस्य तम् तथा आगृहीतः पाठितः सकलविद्याकलापः समस्तविद्यासमूहो येन तम्, तं पुण्डरीकम् अकार्षीत् कृतवान् श्वेतकेतुरिति सम्बन्धः । अयं युवा सः पुण्डरीकः ।

इयमिति । इयमित्यस्य 'तस्य च मञ्जरी' इत्यन्वयः । सुरासुरैः देवराक्षसैः मध्यमानात् विलो-
क्यमानात् क्षीरसागरात् दुग्धगन्धुधेः पारिजातनामा मन्दारसंज्ञकः पादपो वृक्ष उद्गतो निःसृतः तस्य वृक्षस्य इयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी वञ्जरी एषा कुसुममञ्जरी च व्रतविरुद्धं विलाससामग्रीत्वेन ब्रह्मचर्य-
प्रतीपं यथा स्यात्तथा अस्य पुण्डरीकस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंयोगं यथा येन प्रकारेण आसादितवती प्राप्त-
वती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि ।

अथेति । अद्य अस्मिन्नहनि चतुर्दशी तिथिः इति हेतोः,

उपासना हरेरुक्ता चैकादश्यां महामुने ! । चतुर्दश्यां शिवस्येति महापुण्यफलप्रदा ॥

इत्युक्त्वा शिवोपासनायां चतुर्दशीतिथेरधिकमाहात्म्यादित्यभिप्रायः । कैलासगतं रजताद्रिस्थं भगवन्तं माहात्म्यवन्तम् अम्बिकापतिं महेशम् उपासितुं सेवितुम्, अयं पुण्डरीकः, मया (कपिलेन) सह अमरलोकात् स्वर्गात् नन्दनवनसमीपेन इन्द्रोद्याननिकटेन अनुसरन् कैलासपर्वतमागच्छन्, निर्गत्य इन्द्रोद्यानाद्दहिर्निःसृत्य साक्षान्नन्दनवनदेवतया प्रत्यक्षीभूतया इन्द्रोद्यानाधिष्ठात्र्या देव्या प्रणम्य नमस्कृत्य अभिहित उक्त इति सम्बन्धः । तृतीयाया एकवचनान्तानि पदानि 'नन्दनवनदेवतया' इत्यस्य विशेष-

उसीमें उसका मनोरथ पूर्ण हुआ एवं उस श्वेतपद्मसे एक बालकका जन्म हुआ । उसके बाद उसको गोदमें लेकर महर्षिके समीपमें जाकर लक्ष्मीने —'भगवन् ! अपने इस पुत्रको ग्रहण करो'—यों कह कर श्वेतकेतुके हाथमें दे दिया । उन्होंने भी उसे ग्रहण कर बालकके उपयुक्त जातकर्मप्रश्रुति समस्त क्रियाएँ सम्पादन करके पुण्डरीक में उत्पत्ति होने के कारण उसका नाम 'पुण्डरीक' रक्खा । बाद उसका उपनयन संस्कार कराके उसे सब विद्याएँ पढ़ाई । यही है वह पुण्डरीक ।

देव-दानवोंके क्षीरसमुद्रको मन्थन करनेसे जो पारिजात-नामक एक वृक्ष उत्पन्न हुआ था उसकी यह मञ्जरी है । इस मञ्जरीका धारण करना ब्रह्मचर्यके विरुद्ध होने पर भी जैसे इनके (पुण्डरीकके) कानमें आई वह भी कहता हूँ । आज चतुर्दशी तिथि होनेके कारण, कैलासवासी भगवान् महादेवकी पूजा करनेके लिए ये मेरे साथ स्वर्गलोकोसे नन्दन-वनके समीप होकर इस कैलासमें आरहे थे, इतनेमें नन्दन-वनकी साक्षात् अधिष्ठात्री

गैत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललित-हस्तावलम्बया, बहुलमालिकामेखलया, पारिजात-कुसु-
मपञ्जव-प्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविप्रहया, नवचूता-
ङ्कुरकर्णपूरया, पुष्पासव-पान-मत्तया, नन्दनवन-देवतया, पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय
प्रणम्याभिहितः 'भगवन् ! सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयम् अञ्ज-
ङ्कारः, प्रसादीक्रियताम्, इयमवतंस-विलास-दुर्ललिता समारोप्यतां श्रवणशिखरम्, ब्रजतु-
सफलतां जन्म पारिजातस्य' इत्येवमभिदधानाश्चायमात्मरूप-स्तुतिवादं त्रपावनमित-लोचनः
तामनादृश्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को दोषः, सखे ! क्रियतामस्याः
प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत् कात्स्न्येन

जानि । मधुमासलक्ष्या वसन्तमासश्रिया दत्तोऽर्पितः ललितहस्तस्य स्वस्य सुरन्दरकरस्य अवलम्ब
आश्रयो यस्याः तया, वसन्तलक्ष्या ललितहस्तधारिण्येत्यर्थः । बहुलमालिका केसरस्रक् मेखला काञ्ची
यस्याः तया, पारिजातकुसुमैः मन्दारपुष्पैः पञ्चवैः किसलयैश्च प्रथिताभिर्गुम्फिताभिः आजानुलम्बिनीभिः
आनलकीललम्बमानाभिः कण्ठमालिकाभिः गलदत्तन्नभिः निरन्तरं सान्द्रम् आच्छादित आवृतो विग्रहः
शरीरं यस्याः तया, नवा नूतनः चूताङ्कुरा आभ्रमुकुलाः कर्णपूराः कर्णावतंसा यस्याः तया, पुष्पासवस्य
प्रसूनमधुरूपमद्यस्य पानेन मत्ता जीवा तया ।

किमुक्त इत्यत आह—भगवन्निति । भगवन् स्वामिन् ! सकलत्रिभुवनस्य जगत्प्रयनिवासिनः
समस्तलोकस्य दर्शने अवलोकने अभिरामायाः सर्वतो मनोरमायाः, अस्या अवलोक्यमानायाः तवाकृतेः
तव स्वरूपस्य सुसदृशोऽनुरूपः अयम् अलङ्कारो भूषणम्, प्रसादीक्रियतां प्रसादपात्राक्रियताम् अनुग्रहेण
स्वीक्रियतामित्यर्थः । नन्दनया मया किं विधेयमिति जिज्ञासायामाह—इयमिति । अवतंसं भूषणस्थाने
कर्णे यो विलासः अनया द्युतिसंपादनं तत्र विषये, दुर्ललिता अन्वेन दुर्लभतया वल्लेखेन लिप्सिता
दुष्प्रापेय्यर्थः, इयं पारिजातकुसुममञ्जरी श्रवणशिखरं श्रोत्रोर्ध्वदेशं समारोप्यतां संस्थाप्यताम्, पारि-
जातस्य मन्दारस्य जन्म उत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां ब्रजतु गच्छतु, तव तन्मञ्जरीधारणादिभ्यभिप्रायः ।

इतीति । किञ्च, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिदधानां कथयन्तीम् अयं पुण्डरीकः, आत्मरूपस्य
स्वसौन्दर्यस्य स्तुतिवादेन प्रशंसनेन या त्रपाहीः तया अवनमिते नञ्जीकृते लोचने नयने च न तथोक्तः
सन्, तां नन्दनवनदेवताम् अनादृत्यैव गिरस्कृत्यैव गन्तुं चलितुं प्रवृत्तः उद्यतोऽभूत् ।

मयेति । तां नन्दनवनदेवताम् अनुयान्तीं पुण्डरीकमनुव्रजन्तीम् आलोक्य इष्ट्वा, 'हे सखे मित्र !
को दोषः अस्या वनदेवताया अनुरोधस्थीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोष इत्यर्थः, प्रणयपरिग्रहः प्रीतिदान-
ग्रहणं क्रियतां विधीयताम्' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं कुसुममञ्जरी अनिच्छतोऽपि श्रवणोपरिस्थापनम-
नभिलषितस्वापि अस्य पुण्डरीकस्य, बलात् हठात् कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणकृता । तत्तस्मात् कारणात्

देवीने, इस परिजात-पुष्पकी मञ्जरीको लेकर वसन्तलक्ष्मीके हस्त-धारणपूर्वक नन्दन-वनसे निकल कर इन्हें
प्रणाम किया । उस समयमें उसने वकुल-पुष्प-मालाकी मेखला (चन्द्रहार) धारण की थी । पारिजातके पुष्प और
पल्लवद्वारा गुंथी हुई और जांघों तक लटकती कण्ठमालाओंसे उसका समस्त शरीर आच्छादित हो गया था और
आमके नूतन अङ्कुरका उसने कर्णपूर धारण किया था, एवं पुष्पोंका मध पानेसे मत्त हुई थी । उसके बाद उसने
इनसे कहा—'भगवन् ! आपकी यह आकृति, त्रिभुवननिवासी समस्त लोगोंकी दृष्टिसे ही अत्यन्त सुन्दर है,
अत एव इसके सुयोग्य इस आभूषणकी अनुग्रहपूर्वक ग्रहण कीजिए । कानमें रखकर शोभा सन्पादन करनेमें
दूसरेको दुष्प्राप्य इस मञ्जरीको अपने कानके ऊपर धारण कीजिए और आज पारिजातवृक्षका जन्म सफल
कीजिए ।' वनदेवता इसप्रकार कह रही थी उस समय ये (पुण्डरीक) अपने सौन्दर्यकी प्रशंसा नुन कर लज्जाते
नयनयुगल अवनत कर उनका अनादर करके ही चलने लगे । इधर उनको भी इनके पीछे-पीछे आती देख
इनसे मैंने कहा कि 'मित्र ! इसमें क्या दोष है ? जो यह प्रेमसे देती है उसे स्वीकार करो' इतना कह कर इनकी
इच्छा नहीं रहने पर भी मैंने बलपूर्वक यह मञ्जरी इनके कानमें डरस (पहना) दी । अत एव यह जो है जिनके

१. क्वचित् 'पारिजाते'ति पदं न विधत्ते । २. क्वचित् 'नन्दन' इति पदं न विधत्ते । ३. सदृशोऽयन्
तु सदृशः । ४. प्रसीद, क्रियताम् । ५. आरोप्यताम् । ६. शिखरे । ७. आत्मन्ततिवाद... ।
८. ...विलोचनः ।

योऽयम्, यस्य चायम्, या चेयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम्' । इत्युक्तवति तस्मिन् स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो माम्वादीत्—'अयि कूतूहलिन ! किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचिते सुरभिपरिमला तदा गृह्यतामियम्' इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयात् श्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागम-प्रार्थनामिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुलसुमावतंसस्थाने पुलकम् आसीत् । स च मत्कपोलस्पर्शमुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात् करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसम्प्राप्तामेव भूतलमक्षमालां

एतत् जिज्ञासाविषयीभूतं कार्त्स्न्येन साकल्येन, यस्यायं तपोधनयुवा, यस्य चायं पुत्रः, या चेयं कुसुममञ्जरी यदुत्पत्त्यर्थः । अपि चेयं कुसुममञ्जरी यथा येन विधिना, अस्य कुमारस्य श्रवणशिखरं कर्णोर्ध्वभागं समारूढा प्राप्ता तत्सर्वं तत्समस्तम् आवेदितं कथितम् ।' इह 'कार्त्स्न्येन' इत्यस्य स्थाने साकल्येनेति पाठो विधेयः, तथा सत्येव न दुःश्रवत्वदोष इत्यवधेयम् ।

इतीति । तस्मिन् सहचरे इत्युक्तवति सति स तपोधनयुवा पुण्डरीकः, किञ्चित् ईषत् उपदर्शितं प्रकटितं स्मितं अदृष्टवद् हास्यं येन स तथोक्तः सन् मां महाश्वेताम् अवादीत् प्रत्यवोचत्—'अयि कूतूहलिन कौतुकवति ! अनेन प्रश्नायासेन पृच्छापरिश्रमेण किं किं प्रयोजनमित्यर्थः । यदि रुचितो जिज्ञासितो सुरभिर्ग्राणतृप्तिकरः परिमलः सौरभं यस्याः सा इयं मञ्जरी तदा तर्हि गृह्यतां स्वीक्रियताम्' इत्युक्त्वा इत्यभिधाय समुपसृत्य समीपमेव आत्मीयात् स्वकीयात् श्रवणात् श्रोत्रात् अपनीय उन्मुख्य, तां कुसुममञ्जरीम्, कलैः अव्यक्तमधुरैः अलिकुलकणितैः सौरभलोभेन तदन्तिकागतमधुरगणशब्दितः करणैः प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य सम्भोगसंसर्गस्य प्रार्थना याच्ना यथा तामिव सतीम् अकरोत् अर्पितवान् । इह सुरतसमागमयाचनोपक्रमेणोत्प्रेषणात् क्रियोत्प्रेषा ।

ममेति । मम महाश्वेतायास्तु तत्करतलस्पर्शलोभेन पुण्डरीकपाणितलस्पर्शतृष्णया तत्क्षणं तत्काले अवतंसस्थाने तत्कर्णे, अपरं द्वितीयं पारिजातकुसुममिव मन्दारपुष्पमिव उन्नतावनतमुखसादस्यादित्याशयः, पुलकं (पुलकः) रोमाञ्चः आसीत् अभवत् । इह द्रव्योत्प्रेषा । अत्र 'पुलकम्' इति रोमाञ्चार्थे नपुंसको न युक्तः किन्तु पुल्लिङ्ग एव पाठः साधीयान् अन्यथा च्युतसंस्कृतेर्दोषस्य वारयितुं कः शक्नुयात् । 'हृदयम्' इति पाठपरिवर्तने तु साम्याभावादनुचितार्थदोषापत्तिरित्यवधेयम् ।

स इति । स च सोऽपि युवा, मत्कपोलस्पर्शमुखेन मत्पण्डस्थलस्पर्शानन्देन, तरलीकृतं कम्पितम् अङ्गुलीनां हस्तावयवानां जालकं समूहो यस्य तस्मात् करतलात् पाणितलात् लज्जया न्रपया सह गलितामपि गलितामपि अक्षमालां जपमालां नाज्ञासीत् न ज्ञातवान् । इह सहोक्तिः ।

अयेति । अथ अनन्तरम् अहं भूतलं पृथ्वीतलम् असम्प्राप्तामेव अपतितामेव ताम् अक्षमालां

पुत्र है, और यह मञ्जरी जिस वृक्षसे उत्पन्न हुई है एवं जिस रूपसे इनके कान पर आरूढ़ हुई यह आनुपूर्विक सब वृत्तान्त मैंने कह दिया है ।'

उसके यों कह चुकने पर वह तपस्वी युवक कुछ मन्द-मन्द हँस कर स्वयं ही मुझसे कहा—'अयि कौतुकवति ! इस प्रश्न करनेके परिश्रमसे क्या प्रयोजन ? यदि इस मञ्जरीके ग्राणतृप्तिकर सौरभमें तुम्हारी अभिलाषा है तो तू इसे ले ले'—इतना कह मेरे समीप आकर, अमरगणके अस्पष्ट और मधुर झङ्कार (गुञ्जार) से मानों सम्भोग सम्मिलनकी प्रार्थना करते हुए उस मञ्जरीको, अपने कानमेंसे निकाल कर, मेरे कानमें पहना दिया । उसके करस्पर्शकी आशासे, उसी समय, एक दूसरे पारिजात-कुसुमके समान कर्णाभरण-स्थानमें मुझे रोमाञ्च हो आया । मेरे कपोलस्थल (गाल) के स्पर्श मुखसे उसके भी हाथके अङ्गुलिसमूह काँपने लगे और हाथमेंसे लज्जाके साथ गिरती अपनी जप-मालाकी भी वह जाननेमें समर्थ न हुआ । उस जपकी मालाको पृथिवीपर गिरते-गिरते

१. योऽयं या चेयम् । २. श्रवणशिखरे । ३. क्वचित् 'माम्' इति पदं न विद्यते । ४. प्रश्नाशयेन । ५. क्वचित् 'रुचिते'ति पदं न विद्यते । ६. क्वचित् 'तदे'त्यपि न दृश्यते । ७. क्वचित् 'इयम्' इति पदं नास्ति । ८. हृदयम् ।

गृहीत्वा सलीलं तद्भुज-पाश-सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दक्षितापूर्व-हारलता-लीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्-‘मर्त्तुदारिके ! स्नाता देवी, प्रत्यासीदति गृहगमनकालः, तत्क्रियतां मज्जनविधिः’ इति । अहन्तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा-करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाब्जावण्यपङ्कमग्ना-मिव कपोल-पुलक-कण्टक-जालक-लग्नामिव, मदन-शर-शलाका-कीलितामिव, सौभाग्यगुण-स्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायाश्च मयि द्वितीयो मुनिदा-रकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—

गृहीत्वा आदाय, तस्य तरुणस्य भुजपाशाभ्यां बाहुपाशाभ्यां सन्दानितः परिवेष्ट्य संयतो यः कण्ठस्तत्र ग्रहसुखं तदारलेषणसुखम् अनुभवन्तीव साक्षात्कुर्वन्तीव, दक्षिता प्रकटिता अपूर्वा या आश्चर्यरूपया हारलताया-मुक्तालताया लीला शोभा यया तां तादृशीं सतीम्, सलीलं यया स्यात्तथा कण्ठाभरणतां कण्ठभूषणताम् अनयम् आनीतवती ।

इह ‘अनुभवन्तीव’ इति क्रियोद्येचा, हारलताया लीलेव लीलेति औपम्याद्येपादसम्भवद्वस्तु-सम्बन्धा निदर्शना चेत्यनयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एतादृशे, व्यतिकरे अन्योन्यासक्तिनिबन्धनाचारे छत्रग्राहिणी मदातपत्रधा-रिणी माम् अवोचत् अवधीत्—‘मर्त्तुदारिके राजपुत्रि ! स्नाता कृतमज्जना देवी स्वस्मात्ता वर्तते अथ च गृहगमनकालः भवनव्रजनसमयः प्रत्यासीदति निकटगतो भवति उपस्थितो भवतीत्यर्थः, तत्तस्मात् मज्जनविधिः स्नानकार्यं क्रियतां विधीयताम्’ इति ।

अहमिति । तु किन्तु अहं प्रथमाङ्कुशपातेन आद्यसृणिग्रहारेण, नवो नूतनो ग्रहो धारणं यस्याः सा तथोक्ता करिणी हस्तिनीव, तस्याः छत्रग्राहिण्याः तेन वचनेन वाक्येन, अनिच्छया अनीहया कथं कथ-मपि महता कष्टेन समाकृष्यमाणा सती, लावण्यं तस्य सौन्दर्यमेव पङ्कः कर्दमः तत्र भग्नां लीनामिव, क्लेशेनाकर्षणादित्याशयः । कपोलयोः तदीयगण्डयोः पुलका रोमाञ्चा एव कण्टकाः छद्मशत्रवः तेषां जालके जाले लग्नां संसक्तामिव कष्टेनाकर्षणादित्याशयः । ‘कण्टकः छद्मशत्रौ च’ इति विश्वः । मदनस्य कामस्य शरशलाकाभिः बाणेषिकाभिः कीलितां विद्धामिव, सौभाग्यमेव गुणः तन्तुः तेन स्यूतां कृतसोवनामिव क्लेशेनाकर्षणादिति प्राग्वदिवाशयः । तन्मुखात् तदाननात् अतिकृच्छ्रेण अतिक्लेशेन दृष्टिं चक्षुः समाकृष्य परावर्त्य स्नातुं मज्जितुम् उदचलम् उदग्रजम् ।

इह ‘नवग्रहा करिणी’ इत्यत्रोपमा, ‘लावण्यपङ्कमग्नामिव’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकक्रियोद्येचयो-रङ्गाङ्गिभावसङ्करः, एवं ‘कपोलपुलके’ त्यत्र, ‘सौभाग्यगुणस्यूतामिव’ इत्यत्र चोक्तालङ्कार एव । ‘मदनशर-शलाकाकीलितामिव’ इत्यत्र तु क्रियोद्येचा ।

उच्चलीति । किञ्च, उच्चलितायाम् उदग्रजितायां मयि द्वितीयो मुनिदारकः अपरस्तपस्विबालकः तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं मदनविकारेण छतिभङ्गम् आलोक्य निरीचय किञ्चित् प्रकटितः ईषदावि-

रोक कर मैने ले लिया और उस कुमारके भुज-पाशको मानो अपने कण्ठमें वेष्टन कर आलिङ्गन करनेका सुख मान कर अपूर्व हार-लताकी शोभा दिखाती उस मालाको मैने लीलाके साथ अपने कण्ठका आभरण कर लिया ।

आसक्तिवश परस्पर इस प्रकारका व्यवहार हो जानेपर, मेरी छत्रधारिणी परिवारिकाने मुझसे कहा— ‘राजकन्ये ! महारानी स्नान कर चुकीं और घर चलनेका समय उपस्थित हो गया है अत एव आप भी स्नान कर लें’ अंकुशके प्रथम ही प्रहार (चोट) से पकड़ी हुई अभिनवा हस्तिनीके समान मैं उस परिवारिकाके वचनसे अनिच्छापूर्वक ही बड़े बड़े प्रयत्नसे पीछे हटी; उस समय मेरी दृष्टि, उसके लावण्यरूपी पङ्कमें मानो फँस गई थी, उसके गण्डस्थल (गाल) पर उत्पन्न हुए रोमाञ्च-रूपी कण्टक जालमें मानो प्रविष्ट कर गई थी; कामदेवकी शर-शलाका (बाण-रूपी सलाई) से मानो विद्ध हो गई थी; एवं सौभाग्य-रूपी सूत्रसे मानो सिल गई थी; अत एव मैं अतिकष्टसे उसके मुखमण्डलसे उस दृष्टिको हटाकर स्नान करनेको चली । मेरे स्नान करनेके लिए चले जाने पर, वह द्वितीय मुनिकुमार पुण्डरीकका इस प्रकार कामविकारसे धैर्यस्खलन देखकर, मानो कुछ प्रणय-कोप प्रकाश करके ही कहने लगा—

‘सखे ! पुण्डरीक ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः’ । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित् प्राकृत इव विकलवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमचेन्द्रियोपप्लवः ? येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्विशित्वं चेतसः, क सा प्रशान्तिः, क तत् कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता, कासौ तपस्यभिनवेशः, क सा संयमिता, क सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारका गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम्, यदत्रै

कृतः प्रणयकोपः स्नेहक्रोधो येन सः तथोक्त इव सन् अवादीव अवोचत्—

सख इति । सखे पुण्डरीक मित्र पुण्डरीक ! एतद् विधीयमानं भवतस्तव नानुरूपं नोचितम् । एष मार्गः सुन्दरीदर्शने कामभाव इत्यर्थः, क्षुद्रजनक्षुण्णः नीचजनैराचरितो न तु भवद्विधैरित्यभिप्रायः, हि यतः साधवो मुनयो धैर्यधना दृतिधनाः, हेतुविशेषेणाधैर्यतासम्भवेऽपीत्यभिप्रायः । यः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा प्राकृत इव साधारणपुरुष इव, विकलवीभवन्तं कामावेशेन व्यग्रीभवन्तस्मात्मानं मनः किं न रुणत्सि निरुद्धं करोषि ? तव भवतः अयम् अपूर्वः अनुत्पन्नपूर्वः कुतः कस्मात् इन्द्रियाणां करणानाम् उपप्लवः क्रोधः उद्वेलनम् ? येन इन्द्रियोपप्लवेन एवं कृतः अधीरीकृतः ।

कवेति । ते तव तद्वैर्यं क, तथा इन्द्रियाणां करणानाम् असौ जयो निरोधः क, तथा चेतसो मनसस्तद्विशित्वं निवृत्तिमार्गं तस्वातन्त्र्यं क, सा अनिर्वचनीयस्वरूपा प्रशान्तिः शमगुणाश्रयणं (सात्त्विकता) क, तथा कुलक्रमेण वंशपरिपाट्या आगतम् आयातं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क, तथा सर्वविषयेषु समस्तेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्कण्ठता क, तथा गुरुणां हिताहितोपदेशाणां ते उपदेशाः शिक्षावचनानि क, तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क, ताः सर्वाधिका वैराग्यबुद्धयः विरक्तिमतयः क, तासाम् अङ्गनानां कामिनीनाम् उपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन् विद्वेषित्वं वैरित्वं क, सुखात् सौख्यात् पराङ्मुखता व्याघृत्तता क, तपसि व्रतविशेष एव अभिनिवेश आग्रहः क, सा प्रसिद्धा संयमिता संयतभावः स्रक्चन्दनवनितादिभिरनाकर्षणमित्यर्थः क, भोगानां विषयाणाम् उपरि सा अरुचिः अस्पृहा क, तद्यौवनानुशासनं यौवनविकारनिग्रहः क ।

सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना, निर्गुणः सदसज्जानोत्पत्तिरूपगुणरहितः धर्मशास्त्राभ्यासः मन्वादिस्मृतीनां भूयो भूयः पठनम्, संस्कारः शिक्षाजनितचित्तशुद्धिः निरर्थको निष्प्रयोजनः, गुरुपदेशात् आचार्योपदेशात् यो विवेको बोधः स निरुपकारकः उपकाराकरणाभिरर्थक इत्यर्थः । प्रबुद्धता विषयेषु प्रकृष्टज्ञानवत्ता भोग्यानां साररहितत्वमिति ज्ञानमित्यर्थः, निष्प्रयोजना निष्फला, ज्ञानं तस्वावबोधः निष्कारणं निर्हेतुकम्, यद् यस्मात् कारणात् अवाहताः तद्विधा अपि रज्यन्ते

‘मित्र पुण्डरीक ! इस प्रकारका आचरण करना आपके योग्य नहीं है, क्योंकि यह तुच्छ मनुष्यों के ही व्यवहार करनेका मार्ग है, साधुओंका तो धैर्य ही धन है । क्यों एक साधारण मनुष्यके समान अधीरचित्त होकर आप अपनेको नहीं रोकते ? आज कैसे आपमें यह अपूर्व इन्द्रियोंका उपद्रव उपस्थित हो गया कि जिससे आपकी यह दशा कर दी गई ? आपका वह धैर्य कहाँ गया ? आपकी वह जितेन्द्रियता कहाँ गई ? चित्तकी वह स्वाधीनता कहाँ गई ? वह प्रशान्ति कहाँ गई ? वह वंश-परम्परागत ब्रह्मचर्य कहाँ गया ? समस्त विषयोंके प्रति वह निरुत्सुकता कहाँ गई ? वे गुरुके उपदेश कहाँ गए ? वे सब शास्त्रज्ञान कहाँ गए ? वह वैराग्य-बुद्धि कहाँ गई ? उपभोगके प्रति वह विद्वेष कहाँ गया ? वह सुखपराङ्मुखता कहाँ गई ? तपस्याके प्रति वह आग्रह कहाँ गया ? वह संयतभाव कहाँ गया ? भोगोंके ऊपर वह अरुचि कहाँ गई ? एवं यौवनविकारका वह अनुशासन कहाँ गया ? आज प्रतिभा, सब प्रकारसे निष्फल हुई । धर्मशास्त्रोंका अभ्यास सदसद्विवेकजननरूपगुणहीन निकला । शिक्षा-जनित चित्तशुद्धि निरर्थक हुई ! गुरुपदेशजनित-विवेक किसी प्रकारका उपकारक नहीं हुआ ! विषयों का असारता-ज्ञान, प्रयोजन-विहीन हुआ ! एवं तत्त्वज्ञान निष्फल (निरूपयोगी) हुआ ! क्योंकि आपके समान लोग भी

१. क एष मार्गः । २. कश्चन । ३. आचेन्द्रियोपप्लवः । ४. कश्चित् ‘क सा संयमिता’ इति पाठो नास्ति । ५. सङ्गानाम् । ६. यत्र ।

भवाद्दशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमोदैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलिताम-
पहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो ! विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम्, इदमपि
तावदपह्रियमाणम्^१ अनया अनार्यया निवार्यतां हृदयम्^२ ।

इत्येवम्^३ अभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—, कपिञ्जल !
किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराध-
मिमम्^४ इत्यभिधाय अलीक-कोप-कान्तेन प्रयत्नविरचित-भीषण-भ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिला-
पस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना सामवदत्-चपले^५ ! प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात् पद-

पुमिरिति रागाः सक्चन्दनकामिनीप्रभृतयो विषयाः तेषु अभिषङ्गैः आसक्तिभिः कलुषीक्रियन्ते मलिनी-
क्रियन्ते आकर्षणं विधाय दुष्टत्वं विधीयन्त इत्यर्थः, प्रमोदैः निजकर्तव्यात् स्वलनरूपैः अभिभूयन्ते
स्वाधीनीक्रियन्ते, तद्भवता सम्प्रति प्रस्तुतमहेशोपासनां विहाय सुन्दर्यामभिषङ्गो विधीयत इत्यभिप्रायः ।

कथमिति । करतलात् हस्ततलात् गलिता श्रुता तथा अपहृतां गृहीताम् अक्षमालां जपमालामपि
कथं कस्माद्धेतोः न लक्षयसि जानासि । अहो आश्चर्यम्, विगतचेतनत्वं संज्ञारहितत्वम्, पतिताया अक्ष-
मालाया अत्यज्ञानादित्याशयः ।

अपेति । अनया अनार्यया पुरोऽवलोक्यमानया घृष्टया नायिकया, इयम् अक्षमाला जपमाला
अपहृता बलाबलुपिठता नाम, सम्प्रति इदं तावत् अपह्रियमाणं समाकृत्यमाणं हृदयं चित्तमपि निवार्यतां
स्वया निविध्यताम्, एकस्य अपहरणे जाते सम्प्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणावश्यकत्वादित्याशयः ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण, तेन कपिञ्जलेन अभिधीयमानः कथ्यमानः पुण्डरीकः, किञ्चिदुप-
जाता ईषत्प्रादुर्भूता लज्जा त्रया यस्य स तादृश इव प्रत्यवादीत् प्रत्यवोचत्—‘सखे कपिञ्जल वयस्य कपि-
ञ्जल ! अन्यथा तथा नायिकया हतचित्तं मां किं कथं सम्भावयसि नाहं तथेत्याशयः ।

तर्हि कथमेवं तवाधैर्यमित्यत आह—नाहमिति । अहम् एवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया इमम् अक्ष-
मालाग्रहणापराधं जपमालास्वीकरणागते न मर्षयामि क्षमे, न खलु मदनविकारजनिता ममेयमधीरता
अपि तु कोपजनितैवेत्यभिप्रायः ।

इह श्रोतितया अपि मदनविकारजनिताया अधीरतायाः कोपजनितत्वव्याजेन गोपनाद् व्याजोक्तिः ।

इतीति । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अलीककोपेन असत्यक्रोधेन कान्तः तान्नरूपतया पूर्वतोऽपि सुन्दरः
तेन, प्रयत्नेन कोपाभावेन स्वयंजन्माभावाच्चेष्टया विरचिता विहिता भीषणा भयङ्करा भ्रुकुटिरिव भूषणम्
अलङ्करो यस्य तेन तादृशेन, तथा चुम्बनाभिलाषेण चुम्बनेच्छया स्फुरितः स्पन्दितः अधरः ओष्ठो यस्य
तेन, मुखमाननम् इन्दुरिव तेन, माम् अवदत् अवोचत्—चपले चञ्चले ! इमाम् अक्षमालां जपमालाम्
अदत्त्वा असमर्प्य अस्मात् प्रदेशात् स्थानात् पदात् पदमपि एकपादमपि न गन्तव्यं यातव्यम् ।

इह त्रासकारणीभूतभ्रुकुटितोऽलङ्कारगुणशोभाजननाद् विषमालङ्कारः, ‘मुखेन्दुना’ इत्यत्र लुप्तोपमा
चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण स्थितत्वात् संसृष्टिः ।

सक्चन्दनवनितादिरूप विषयासक्तिसे कलुषित और प्रमोदसे अभिभूत होने लगे । क्या आपने अपने हाथमेंसे गिरी
हुई और किसीके द्वारा अपहरण कर ले ली गई जप-मालाको भी नहीं जानते ? कितनी आश्चर्यदायिनी आपकी
संज्ञाहीनता ! । यह प्रगल्भा कन्या जपकी-मालाका अपहरण करके तो ले गई पर आपके हृदयको भी जो अपहरण
कर ले जाएही है उसे तो निवारण कीजिए ।^१

इसप्रकार कपिञ्जलसे कहे जाने पर, मानो कुछ लज्जित होकर, पुण्डरीकने प्रत्युत्तर दिया—‘मित्र
कपिञ्जल ! क्यों मेरे विषयमें तुम अन्यथा सम्भावना करते हो ? मैं इस दुर्विनीत कन्याका जपमाला ग्रहण करनेका
अपराध क्षमा नहीं करूँगा ।’ इतना कह कर, मिथ्या क्रोधसे और भी मनोहर लगते, यत्नपूर्वक रचे हुए भयङ्कर
भ्रुकुटिरूपी आभूषणसे अलङ्कृत और चुम्बन करनेकी अभिलाषासे कौपते होठवाले मुख-चन्द्रसे उसने मुझसे
कहा—‘चञ्चले ! मेरी इस जप-मालाको दिये बिना इस स्थानसे एक कदम भी नहीं गमन कर सकती हो ।’

मपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यं मकरध्वज-लास्यारम्भ-लीला-पुष्पा-ञ्जलिमेकावलीं 'भगवन् ! गृह्यतामञ्जमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासि-षम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहावधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थि-तास्मि, किमेकाकिन्यास्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जाग-र्त्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सुखमिदम्, किमुत्क-ण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशे-यम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावगच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि, किं करोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य प्रतीकार इति

तदिति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वा निश्चय आत्मकण्ठात् स्वकीयगलात् अहम् उन्मुच्य, मकरध्वजेन कामेन यो लास्यारम्भः देहसञ्चालनात्मकनृत्यारम्भः तत्र लीलापुष्पाञ्जलिं क्रीडाप्रसूनाञ्जलिं तद्रूपाम्, नृत्या-रम्भे पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वात् अञ्जमालायाश्च तद्द्वयलोक्यमानत्वादित्याशयः । एका-वलीं मदीयमेकपङ्क्तिं हारम्, 'भगवन् तपोनिधे ! गृह्यताम् उपादीयताम् अञ्जमाला स्फटिकाञ्जमाला' इति एवं मन्मुखं मदाने आसक्ता आवद्धा दृष्टिरवलोकनं यस्य तस्य, शून्यं विषयान्तरज्ञानवर्जितं हृदयं चेतो यस्य तस्य, अत एव मन्मुक्तमालामपि निजस्फटिकमालात्वेनैवासौ निःपाङ्क्तं जग्राहेत्याशयः । अस्य पुण्डरीकस्य प्रसारिते विस्तारिते पाणौ हस्ते तां निधाय स्थापयित्वा स्वेदसलिलेन घर्मेजलेन स्नातापि कृतमञ्जनापि पुनर्भूयः स्नातुं मज्जितुम् अवातरम् अवतीर्णवती ।

उत्थायेति । किञ्चेति चार्थः । अहम् उत्थाय सरोवरादुत्थानं विधाय सखीजनेन सहचरीवर्गेण कर्त्रा, प्रयत्नेन बलाच्च निम्नगा सरिदिव कथमपि कष्टेन, प्रतीपं प्रतिकूलं चेतसः तपस्विकुमारदिग्यायित्वेऽपि तत्प्रतिकूलदिशमित्यर्थः नीयमाना प्राप्यमाणा, तमेव मुनिकुमारं चिन्तयन्ती ध्यायती सती, अम्बया जनन्या सह साकं स्वभवनं निजगृहम् अयासिषम् आगतवती । 'निम्नगेव' इत्युपमा ।

गत्वेति । गत्वेत्य स्वभवनं कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ततः प्रभृति तद्दिनादा-रम्भ तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा विह्वला सती, किम् आगता गृहम् आयातास्मि ? किं तत्रैव अच्छोदसरस्तीरे स्थितास्मि विद्यमानास्मि, किम् एकाकिनी असहाया अस्मि, किं परिवृता लोकैः परिवेष्टिता अस्मि, किं तूष्णीं मौनमस्मि, किं प्रस्तुतालापा सहचरीभिरारब्धकथोपकथनास्मि, किं जागर्त्मि प्रबुद्धोऽस्मि, किं सुप्ता निद्रिताऽस्मि, किं रोदिमि विलपामि, किं न रोदिमि न विलपामि, किं दुःखं क्लेश-मिदम्, किं सुखम् सातमिदम्, किम् उत्कण्ठा उत्सुका इयम्, किं व्याधिरामयः अयम् किं व्यसनं विपदिवयम्, किम् उत्सवः समारोहोऽयम्, किम् एष दिवसो वासरः किम् इयं निशा रात्रिः, कानि वस्तूनि रम्याणि मनोहराणि, कानि चारम्याणि अमनोहराणि, इति सर्वं नावागच्छम् न ज्ञातवती ।

अविज्ञातेति । अविज्ञातः पूर्वमनवगतः मदनवृत्तान्तः अनङ्गप्रभावो यथा सा, क गच्छामि ब्रजामि,

उसका यह वचन सुन कर, कामदेवके नृत्यारम्भके समय विलासपुष्पाञ्जलि-स्वरूप एक लड़की मुक्तामालाको अपने कंठमेंसे उतार कर—'भगवन् ! लीजिए अपनी माला'—यों कह कर, मेरे ही सामने देखते शून्य-हृदय कुमारके माला ग्रहण करनेके लिए प्रसारित हाथमें रख, घर्मेजल (पसीने) से स्नान की हुई भी मैं पुनः स्नान करनेके लिए सरोवरमें चली । स्नान कर लेनेके बाद प्रबल प्रयत्नसे मेरी सखियां आकर मुझे, नदीके समान लौटा लाई और माताके साथ मैं उस तपोधन युवा (कुमार) का चिन्तन करती-करती बलात्कार अपने घर आई । वहां आकर कन्यान्तःपुरमें प्रविष्ट हो गई उस समयसे उसके वियोगसे शोकातुर रहनेके कारण—क्या मैं आ गई हूँ या वहीं खड़ी हूँ ? क्या एकाकिनी हूँ या सखियोंसे परिवेष्टित (घिरी हुई) हूँ ? क्या चुप हूँ या आलाप आरम्भ किये हूँ ? क्या जागती हूँ या सोती हूँ ? क्या रोती हूँ या नहीं रोती ? क्या यह दुःख है या सुख है ? क्या यह उत्कण्ठा है या व्याधि है ? क्या यह विपत्ति है या उत्सव है ? क्या यह दिन है या रात्रि है, क्या सुन्दर है और क्या कुत्सित है, वे समस्त विषय ही मुझे अलग नहों हुए । पहले और किसी समयमें भी मदनवृत्तान्तसे अनभिज्ञ

१. कचित् 'उन्मुच्य' इति पदं न दृश्यते । २. प्रणत । ३. सातमिदम् ।

सर्वश्च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारि-
ताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षानिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं
तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससागर-पूर-
प्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्त-
मनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वात्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपः-
क्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनित-पक्षपाता च, तत्परिग्रहान्मुनि-

किं करोमि अनुतिष्ठामि, किं शृणोमि आकर्णयामि, किं पश्यामि अवलोकयामि, किम् आलपामि
वदामि, किं कथयामि निवेदयामि, अस्य कः प्रतीकारः प्रतिक्रिया इति सर्वं निखिलं च नाज्ञासिषम्
न ज्ञातवती ।

केवलमिति । केवलम् अन्यनिरपेक्षं कुमारीपुरप्रासादं कन्यकावरोधगृहम् आरुह्य आरोहणं विधाय
च पुनः सखीजनं सहचरीवर्गं विसर्ज्य स्वस्थानं व्रजेत्यभिधाय द्वारि प्रतोह्यां निवारितो निषिद्धः अंशो-
षाणां समस्तानां परिजनानां सेवकानां प्रवेशः अभ्यन्तरागमनं यथा सा, सर्वव्यापारान् समस्तकृत्यानि
उत्सृज्य विमुच्य एकाकिनी आद्विनीया, मणीनां रत्नानां आलं समूहो यत्र तथोक्ते गवाक्षे चातायने निषिद्धं
स्थापितं मुखं वदन् यथा सा । तेन तपस्विकुमारेण सनाथतया संयुक्ततया कारणेन, प्रसाधिता भूयिता-
मिव, कुसुमितां समुपपन्नपुष्पामिव, महान्ति बहुमूल्यवन्ति रत्नानि मणयो यत्र तथोक्तेन निधानेन
निधिना अधिष्ठिता आश्रिता तामिव, अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य यः सागरः समुद्रः तस्य पूरेण प्लवेन
प्लावितामिव पूरितामिव, पूर्णचन्द्रोदयेन समग्रचन्द्रोद्गमेन अलङ्कृतां भूयितामिव, दर्शनसुभगाम् अव-
लोकनेन मनोहराम्, तामेव तपस्विकुमारकाधिष्ठितामेव दिशं ककुभं केवलम् ईक्षमाणा अवलोकमाना
सती, निष्पन्दं निश्चेष्टम् अतिष्ठमित्युत्तरेण सम्बन्धः । पृथगन्येषामपि प्रथमान्तपदानां सम्बन्धो ज्ञेयः ।

इह 'प्रसाधितामिव' इत्यारभ्य 'पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव' इत्यन्तानां पञ्चानामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां
परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

तस्मादिति । तस्मात् दिगन्तरात् तेन तपस्विकुमारकेणाश्रिताद्विग्वशोपात्, आगच्छन्तम् आयान्तम्
अनिलं वायुमपि, वनकुसुमपरिमलमपि अरण्यपुष्पसौरभमपि तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमित्यन्वीयते,
शकुनिध्वनिमपि तादृशं पङ्क्तिनादमपि, तस्य तपस्विकुमारस्य वात्ताम् उदन्तं प्रष्टुं प्रश्नविषयीकर्तुम्
ईहमाना अभिलषन्ती सती, 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु' इति न्यायादिश्याशयः । पृच्छधा-
तोर्द्विकर्मकत्वात् 'अनिलम्' इत्यादिषु त्रिषु 'तद्वात्ताम्' इत्यत्र च द्वितीया बोध्या ।

तदिति । तस्य तपस्विकुमारस्य वल्लभतया प्रियतया तपःक्लेशस्थेऽभिप्रायः, तपःक्लेशायापि
तपस्वरणकष्टमपि स्पृहयन्ती अभिलषन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य प्रीत्येव मौनव्रते प्रेम्णेव कारणेन, गृहीत-
मौनव्रता अर्थात् तूष्णीमवस्थिता प्रियजनस्य प्रियविषये स्वस्यापि प्रेम्णः सर्वत्र सिद्धत्वादिति स्थलद्वयेऽपी-
त्यभिप्रायः । इह हेतुप्रेक्षा ।

स्मरेति । स्मरेण कामेन जनित उत्पादितः पक्षपातः अङ्गीकारः तादृशे कुमारे प्रेम यस्याः

होनेसे—कहाँ जाऊँ, क्या करूँ क्या देखूँ, क्या बोलूँ, किसके निकट कहूँ और इसका क्या प्रतीकार करना—ये
सब कुछ भी मैं न समझ सकी । बाद कुमारियोंके निवास करनेके महल पर चढ़ कर, सब सखियोंको विदाकर,
द्वार पर सब परिजनोको भी प्रवेश करनेका निषेध कर, समस्त कार्य परित्याग कर, मणिमय जाली—युक्त गवाक्ष-
(खिड़की) में मुखमण्डल संस्थापन कर, निरीक्षण करनेमें मनोहर लगती केवल उसी दिशाकी ओर अवलोकन
करती मैं अकेली (निश्चलभावसे) सीधी खड़ी रहों । मुनिकुमारके उस दिशामें रहनेसे मुझे वह (दिक्) मानो
अलङ्कृत हो, पुष्पसे ही मानो शोभित हो, बहुमूल्य-रत्नोंके भण्डारसे मानो परिपूर्ण हो, अमृत-रस-सागरके
तरङ्गमें मानो डूबी हो और पूर्णचन्द्रके उदयसे मानो अलङ्कृत हो—ऐसी दीखने लगी । उस दिशासे आता
पवनसे भी, वन्यपुष्पके सौरभसे भी, पक्षियोंके स्वरसे भी मैं उसका समाचार पछनेकी चेष्टा करती थी । तपस्या
उसे प्रिय होनेके कारण उस (तपस्या) का कष्ट उठानेकी भी मैं इच्छा करती थी । उसमें अपनी प्रीति होनेके
कारण ही मानो मैंने मौनव्रत अवलम्बन किया था । कामदेवका उसके प्रति मेरा अत्यन्त पक्षपात-उत्पन्न करनेसे

१. कचित् 'कुसुमितामिव' इति पाठो न दृश्यते ।

२. कचित् 'सार' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ।

वेशस्य अग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसम्पर्कात् पारिजातकुसुमस्य मनाहरतां तन्निवासान् सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयताम् अध्यारोपयन्ती दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-जीवितोद्गम-रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या, तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्जजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम्।

सा चाहम्, तेन तपस्विकुमारेण परिग्रहात् आभयणादेव मुनिवेशस्य तापसनेपथ्यस्य अग्राम्यतां निर्दोषताम्, अध्यारोपयन्ती प्रतिपादयन्ती, स तपस्विकुमारः आस्पदम् अवलम्बनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथैव कारणेन, यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां रमणीयत्वम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य श्रवणसम्पर्कात् श्रोत्रसंसर्गादेव कारणात्, पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां चारुताम् अध्यारोपयन्ती, तस्य तपस्विकुमारस्य निवासात् अधिष्ठानादेव सुरलोकस्य देवालयस्य रम्यतां मनोहरताम् अध्यारोपयन्ती, तथा तस्य तपस्विकुमारस्य रूपसम्पदा सौन्दर्यसमृद्ध्या कारणेन, कुसुमायुधस्य कामस्य दुर्जयतां मया जेतुमशक्यतां च अध्यारोपयन्ती सती, सर्वत्र मदनविहितपक्षपाताद्व्याजयः। इह 'अध्यारोपयन्ती' इत्येकया क्रियया अग्राम्यताप्रभृतीनामनेकेषां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता।

दूरेति। दूरस्थस्यापि दृष्टिस्थ्यापि सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव पद्मिनीव, दूरस्थस्यापि चन्द्रमसः सुधांशोः सागरवेलेव समुद्रजलोच्छ्वास इव, तथा दूरस्थस्यापि जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपक्षीव, दूरस्थस्यापि तस्यैव तपस्विकुमारस्य अभिमुखी संमुखी सती। इह मालोपमा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य विरहेण वियोगेन आतुरं पीडितं यत् जीवितं मम जीवनं तस्य उद्गमे शरीरान्निष्क्रमणविषये रक्षावलीं निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमन्त्रितां मालामिव, वियोगे प्रियजनस्य यत्किञ्चिद्वस्तुनोऽपि आश्वासनसाधनत्वादित्याशयः। ताम् अक्षावलीं जपमालां तथैव पूर्ववदेव कण्ठेन गलेन उद्वहन्ती धारयन्ती सती। इह जात्युपेक्षा। सर्वथा निपुणतरा महाश्रुता तत्समये निजवदनावद्धदृष्टेतोरहितस्य पुण्डरीकस्य करे 'अक्षमाला गृह्यताम्' इत्यभिधाय निजामेव मौक्तिकस्तजं दत्तवती, सा स्फटिकमयाक्षमाला तु तस्या गले एवावलम्बमानासीदिति कदापि न विस्मर्त्तव्यमिति कुशलाः।

तथैवेति। प्रस्तुतः प्रक्रान्तः तस्य तपस्विकुमारस्य सम्बन्धे रहस्यालापः गोपनीयवात्तां यथा तथैव, तथैव तपस्विकुमारदत्तक्रमेणैव कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया अन्योऽपि गोपनीयं ध्वस्तुं श्रवणे लगति पारिजातमञ्जर्या कल्पवृक्षवल्ग्या उपलब्धता। इह गोपनीयकथनप्रक्रान्तोपेक्षणात् क्रियोपेक्षा।

तथैवेति। तस्य तपस्विकुमारस्य करतलस्पर्शसुखात् पाणितलस्पर्शानन्दत्वात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, कदम्बमुकुलस्य नीपकुन्दमलस्य यः कर्णपूरः कर्णावतंसः तद्वाचरता, तेन तत्स्मरणोत्पन्नेन रोमाञ्जजालेन च पुलकसमूहेन च, तथैव प्राग्बदेव कण्टकितं समुत्पन्नकण्टकम् एकम् अद्वितीयम् कपोलफलकं गण्डस्थलं यस्याः सा तथोक्ता च सती निष्पन्दं निश्चलम् अतिष्ठम् स्थितवती। इह 'कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन' इत्यत्र वयङ्गतोपमा।

मैं मुनिवेषको उसके धारण करनेके कारण अग्राम्य (निर्दोष) कहने लगी। उसके अङ्गमें यौवन था इसलिए ही यौवनका सौन्दर्य निश्चय करने लगी। पारिजातपुष्पने उसके कर्णका सम्पर्क पाया था इसलिए ही उसको रमणीय स्थिर करने लगी। सुरलोकमें उसका वास होनेके कारण ही मैं सुरलोककी मनोहरता मानने लगी एवं उसकी रूप-समृद्धिका साधन होनेका कारण ही मेरे लिए कानदेव अत्रेय है ऐसा स्थिर करने लगी। उसके दूरवर्त्ता होने पर भी, सूर्यके प्रति पद्मिनीके समान, चन्द्रके प्रति समुद्रजलके समान एवं मेघके प्रति मयूरीके समान मैं भी उसके ही अभिमुखी होकर देखा करती थी। उसके विरह-क्लेशसे घबरा कर बहिर्गमनोन्मुख मेरे जीवनकी रक्षामालाके समान वह स्फटिकमय जपमाला वैसी की वैसी मेरे कण्ठमें धारण की हुई थी। उसके सम्बन्धमें मानो गोपनीय आलाप करती हो इस भावसे वह पारिजातकुसुममञ्जरी भी मेरे कानमें वैसी की वैसी संलग्न थी; और उसके करतल-स्पर्शसुखसे उत्थित हुए—कदम्ब-कुलिकाके कर्णपूरके समान शोभित—रोमाञ्जसमूहसे मेरे एक भागका गण्डस्थल (गाल) वैसाका वैसा ही कण्टकित हो रहा था।

१. मुनिवेषस्य । २. दूरस्थापि, दूरतः स्थितस्यापि ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिविगत्य तथावस्थितां शनैः शनैः मांमवादीत्—‘भर्तृदारिके ! यौ तौ तापस-कुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृतां सुर-तरु-कुसुम-मञ्जरी, स तस्माद् द्वितीयादात्मनो रक्षन् दर्शनमतिनिधृतपदः कुसुमित-लता-सन्तान-गहनान्तरेणागत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्—‘बालिके ! केयं कन्यका, कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—एषा खलु भगवतः श्वेतमानोरंशुसम्भूतायाम् अप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना, देवस्य सकल-गन्धर्व-मुकुट-मणिशलाका-शिखरोल्लेख मसृणितं-चरण-नख-चक्रस्य प्रणय-प्रसुप्त-गन्धर्व-कामिनी-कपोल-पत्रलता-लाञ्छित-भुज-तरु-शिखरस्य पादपीठीकृत-लक्ष्मी-करकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहिता

अथेति । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी नागवल्लीपात्रधारिणी मदीया तरलिका, मयैव सह गतां मज्जितुं गता याता आसीत् । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तरलिका च पश्चात् मद्गृहागमनानन्तरं चिरादिव बहुसमयादिव आगत्य एष्य तथावस्थितां विरहातुरामित्यर्थः । माम् जनैः शनैः मन्दं मन्दम् अवादीत् अत्रोक्तम्—‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! यौ तौ तापसकुमारकौ मुनिबालकौ कपिललपुण्डरीकनामानौ दिव्याकारौ अत्यन्तमनोहराकृती अस्माभिः अच्छोदसरस्तीरे अच्छोदामिधसरोवरतटे दृष्टौ अवलोकितौ, तयोर्द्वयोर्मध्ये एकः पुण्डरीक इत्यर्थः, येन भर्तृदुहितुः भवत्याः इयं पुरो दृश्यमाना सुरतरोः पारिजातस्य कुसुममञ्जरी पुष्पवल्ली अवतंसीकृता कर्णभूषणीकृता, स तपस्वी पुण्डरीकः तस्माद् द्वितीयात् कपिल-लादित्यर्थः, आत्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रचन् निवारयन् कपिललो यथात्मानं नावलोकयति तथेत्यर्थः, अति निधृतपदः अत्यन्तनिश्चलचरणसञ्चारः, कुसुमितः पुष्पितः लतासन्तानः वल्लीसमूहो यत्र तथोक्तस्य गहनस्य सान्द्रवनस्य अन्तरेण मध्येन, आगच्छन्तीम् आयान्तीं मां पृष्ठतः पश्चाद्भागत आगत्य एष्य भर्तृदारिकां भवतीम् उद्दिश्य आश्रित्य अप्राक्षीत् पृष्ठवान्—

बालिके इति । ‘बालिके कन्यके ! का इयं कन्यका बालिका ?’ कस्य महात्मनः अपरं पुत्री ? किमभिधाना किनामिका ? क वा गच्छति व्रजति’ इति । मया तरलिकया उक्तं कथितम्—भगवतो माहात्म्यवतः श्वेतमानोः शुभ्रांशोश्चन्द्रमसः, अंशुसम्भूतायां रश्मिभ्यः समुत्पन्नायां गौर्या गौर्यभिधानायाम् अप्सरसि दिव्ययोषिति समुत्पन्ना सञ्जाता एषा कन्यका, सकलानां समस्तानां गन्धर्वाणां देवगायकानां मुकुटेषु शिरोभूषणेषु या मणिशलाका रत्नशलाकाः तासां शिखरैः अग्रेः उल्लेखेन प्रणमसमये वर्षणेन मसृणितं चिककणीकृतं चरणयोः पादयोः नखानां पुनर्भवाणां चक्रं समूहो यस्य तस्या एतेन महा-साम्राज्यं व्यञ्जितम् । प्रणयेन प्रणया प्रसुप्ताः सह शयिता या गन्धर्वकामिन्यः देवगायकसुन्दर्यः तासां कपोलेषु गण्डेषु या पत्रलताः पत्राकाराश्चित्रविशेषाः तामिर्लाञ्छिते चित्रिते सम्भोगकाले आवेष्टनक्रमेण तासामुत्तमाङ्गग्रहणेन भुजयोगण्डसंसक्तत्वादित्यभिप्रायः, भुजौ बाहू तरु इव लम्बमानत्वात् स्थूलत्वाच्च वृक्षाविव तयोः शिखरे ऊर्ध्वदेशयुगले यस्य तस्य । अनेन कलाकौशलं ध्वजितम् । पादपीठाकृतं

उत्तकं वाद तरलिका नामकी मेरी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानदान रखने वाली), जो मेरे साथ ही खान करनेके लिए गई थी, पीछेते मानो वह बहुत कालके बाद आकर, मुझसे धीरे धीरे कहने लगी—‘राजकन्ये ! हमने अच्छोदसरोवरके तीर पर, जो मनोहराकृति उन दो मुनिकुमारों की देखी थी, उनमें एक, जिसने आपके कानमें इस परिजात कुसुम-मञ्जरीको पहनाया था, वे उस द्वितीय मुनिकुमारसे अनेको छिगाकर, पुष्पित-लता परिपूर्ण सघन वनके अन्त्यन्तरसे मेरे समीप अत्यन्त निःशब्द पदसञ्चारसे आकर, मैं आती थी तब पीछेसे मुझसे आपके विषयमें पूछने लगी—‘बालिके ! यह कन्या कौन है ? किसकी सन्तान है ? इसका नाम क्या है ? और कहाँ गई है ?’ तदनन्तर मैंने उत्तर दिया—‘भगवन् ! नमत्कार करनेके समयमें सनत्त गन्धर्वोंके मुकुटस्थित मणिशलाकाके अग्रभागके सङ्घर्षसे जिनके चरण-नखसमूह चिकने हो गए हैं, प्रेमसे सीता हुई गन्धर्व-मुन्दरियोंके गण्डस्थल (गाल) पर पत्र-लता-चिह्नित जिनके वृक्षतुल्य विशाल बाहुयुगलका ऊर्ध्वभाग चिह्नित है, और जिन्होंने लक्ष्मीके कर-कमलका आसन बनाया है (अर्थात् जो लक्ष्मीको अपने निकटसे नहीं सरकने देते हैं); ऐसे

१. कचित् ‘शनैः’ इत्येकमेव पदमुपलभ्यते । २. कर्णावतंसीकृता । ३. सुरतरुमञ्जरी । ४. अंशु-संभूतायाम्, अंशुभूतायाम् । ५. नखचरण” ।

महाश्वेता नाम, गन्धर्वाधिवासं हेमकूटालचम्, अमिप्रस्थिता' इति कथिते च मया, किमपि चिन्तयन् मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिबीक्षमाणो मां सानुनय-मर्थितामिव दर्शयन् पुनराह—'बालिके ! कल्याणिनी तवाविसंवादिनी अचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत् करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना ?' इति । ततो मया सविनयमुपरचि-ताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः—'भगवन् ! कस्मादेवमभिधत्से, काऽहम् ? महात्मानः सक-लत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् ; तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम्, अनुगृह्यतामयं जन' इति । एव-मुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकट-

चरणपीठवत्तुष्टीकृतं लक्ष्म्याः पद्माया अपि करकमलं हस्तपङ्कजं येन तस्य । अनेन समृद्धेः परा काष्ठा सूचिता । देवस्य पूज्यस्य गन्धर्वाधिपतेः देवगायकस्यामिनः हंसस्य तन्नामकस्य दुहिता पुत्री महाश्वेता नाम, गन्धर्वाणाम् अधिवासं निवासस्थानं हेमकूटाचलं हेमकूटगिरिम् अमिप्रस्थिता तदभिमुखं चलिता ।

इह हंसस्य मुख्यप्रतिपादनकार्यं प्रति हेतुत्रयप्रदर्शनात् समुच्चयः ।

इतीति । इति एवं प्रकारेण मया कथिते अभिहिते सति, किमपि अनाकलनीयं चिन्तयत् ध्यायन् मुहूर्तमिव चणमिव तूष्णीं मौनं स्थित्वा अवस्थाय विगतनिमेषेण निमेषोन्मेषरहितेन चक्षुषा लोचनेन चिरं बहुकालम् अभिबीक्षमाणः संमुखमवलोकमानः मां प्रति सानुनयं सस्नेहम् अर्थितां याचकत्वं दर्शयन् प्रकटयन्निव पुनर्भूय आह उवाच—'बालिके ! कल्याणिनी शुभलक्षणवती, अविशंवादिनी 'यन्ना-कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति न्यायाद् गुणवत्त्वे अभ्यभिचारिणी निःसन्देहेन तर्कितसमस्तगुणयुक्तेत्यर्थः, बालभावेऽपि अप्रौढत्वेऽपि अचपला अचञ्चला, तत्र भवत्या इयं इरयमाना आकृतिः स्वरूपमवलोक्यत इति शेषः । तत्तस्मात् कारणात् । अभ्यर्थ्यमाना मया प्रार्थ्यमाना स्वयम्, एकं वचनं वाक्यपालनं करोषि विधास्यसि किमिति काकुः । इह भविष्यदर्थं लट् ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं सविनयं सप्रश्रयम् उपरचितं बद्धम् अञ्जलिपुटं यया तया, मया तरलि-कया दर्शित आदरो यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा अभिहितः उक्तः—'भगवन् तपोनिधे ! कस्मात् केन हेतुना एवं पूर्वोक्तप्रकारेण अभिधत्से अवीषि अहं का तुच्छेत्यर्थः । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समस्तविश्वा-र्चनीया महात्मानो महाक्षयाः स्वादृशा भवद्विधाः, पुण्यैर्विना पूर्वार्जितसुकृतैर्विना अस्मद्विधेषु अस्मत्स-दृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं समस्तपापविनाशिनीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति, किं पुनः आज्ञाद् आदेशप्रदानम्; दूरापास्तमित्यभिप्रायः । तत्तस्मात्, विश्रब्धं विश्वस्तं यथा स्यात्तथा कर्तव्यं मया विधातव्यम् आदिश्यताम् आज्ञाप्यताम्, अयं महलक्षणो जनः अनुगृह्यताम् अनुग्रहविषयीक्रियतां तेनादेक्षेनेत्याक्षयः ।'

एवमिति । किञ्चेति चार्थः । मया एवमुक्तः पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितः स तपस्वि कुमारः 'पत्रिकाम्

गन्धर्वाधिपति महाराज हंसकी यह कन्या है, भगवान् चन्द्रके किरणसे उत्पन्न हुई गौरी नाम की अप्सराके गर्भसे उत्पन्न हुई है; इसका नाम 'महाश्वेता' है और यह गन्धर्वोंके वासस्थान हेमकूट नामक पर्वत पर गई है ।' इस प्रकार मेरे द्वारा कहे जाने पर वह मुनिकुमार, किसी विषयका चिन्तन करता हुआ कुछ देर तक निःशब्द (चुप) रह कर, निनिमेषनयन (एकाग्र-दृष्टि) से बहुत देर तक मेरे प्रति अवलोकन कर, मुझसे मानो प्रार्थना करता हो इस प्रकार विनय-पूर्वक पुनः कहने लगा—बालिके ! तुम्हारी यह आकृति शुभलक्षण-सम्पन्न है, अतः निश्चय हो तुम गुणवती हो, एवं शैशवावस्था होने पर भी तेरेमें चञ्चलता प्रतीत नहीं होती है, अत एव मैं प्रार्थना करता हूँ कि क्या तुम मेरा एक वचन स्वीकार करोगी ? इसके बाद मैंने सविनय अञ्जलि-बोध आदरपूर्वक कहा—'भगवन् ! आप इसप्रकार क्यों कहते हैं ? मैं कौन ! (बहुत ही तुच्छ हूँ !), समस्त त्रिभुवनोंका पूजनीय आपके समान—महात्माका, पुण्य-रहित मेरे समान लोगोंके प्रति, समस्त पाप-हरण करनेवाली दृष्टि भी नहीं पड़ती है, फिर आदेशके विषयमें तो कहना ही क्या है ? अत एव आप निःशङ्कचित्तसे मेरे प्रति कर्तव्यका आदेश देकर इस व्यक्तिको अनुगृहीत कीजिय ।' मेरे इस प्रकार कहने पर, उन्होंने स्नेहयुक्त दृष्टिपातसे मुझे मानो सखीके

वर्तिनस्तमालपादपात् पल्लवमादाय निष्पीड्य तटशिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरि-
मलेन रसेन उत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमल-कनिष्ठिका-नख-शिखरेणा-
भिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान्'
इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहन्त तेन तत्सम्बन्धिनालापेन
शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता, श्रोत्रभिषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन,
मदनावेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभि-
लिखितामार्यामपश्यन्—

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मामसजन्मा त्वया नीतः ॥

अर्पितवान्' इति सम्बन्धः । सस्नेहया प्रेमयुक्तया हृष्टया वीचणेन, सखीमिव वयस्यामिव उपकारिणीमिव
उपकृतिकर्त्रीमिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव च माम् अभिनन्द्य प्रमोदमुत्पाद्य निकटवर्तिनः समीप-
स्थागिनः तमालपादपात् तापिच्छवृत्तात् पल्लवं किसलयम् आदाय गृहीत्वा, तटशिलातले तीरस्थप्रस्तरो-
परि निष्पीड्य संमर्द्य, गन्धगजस्य गन्धहस्तिनः मदवत् दानवारिवत् सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो
यस्य तेन, रसेन निर्यासेन, उत्तरीयं यद् वल्कलं तस्वक् तस्य एकदेशात् एकभागात् पट्टिकाम् एकपत्रं
विपाट्य उद्धृत्य, तत्र स्वहस्तकमलस्य निजकरकमलस्य कनिष्ठिकायास्तन्नामधेयाया अङ्गुल्याः नखस्य
पुनर्भुवः शिखरेण अग्रेण अभिलिख्य लिपीकृत्य, 'इयं पत्रिका त्वया भवत्या एकाकिन्यै अर्पितायायै तस्य
कन्यकायै महाश्वेतायै प्रच्छन्नं नितान्तगुप्तं यथा स्यात्तथा देया अर्पणीया' इत्यभिधाय इत्युक्त्वा अर्पित-
वान् दत्तवान्' इत्युक्त्वा च सा तरलिकाताम्बूलभाजनात् नागवल्लीपात्रात् तां पत्रिकाम् आकृष्य
निष्कास्य अदर्शयत् दर्शितवती ।

इह 'सखीमिवे'त्यादितिसृणामेव जात्युत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अहमिति । शब्दमयेनापि शब्दारमकेनापि तेन पत्रेण अन्तरन्तःकरणे स्पर्शसुखं स्पर्शजनितानन्दं
जनयता उत्पाद्यतेव, श्रोत्रविषयेणापि शब्दारमकत्वात् केवलकर्णग्राह्येणापि, रोमोद्गमैः निखिलावयवेषु
रोमाञ्चैः, अनुमितः अनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेषु समस्तावयवेषु अनुप्रवेशो यस्य तथोक्तेनेव, सर्वावय-
वेषु प्रवेशाभावे समस्तेष्वेव तेषु रोमोद्गमासम्भवादित्याशयः । मदनावेशमन्त्रेणैव कामाधिष्ठानोत्पादकी-
भूतमन्त्रेण, तस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धिता सम्बद्धेन आलापेन संलापेन, आवेश्यमाना अभिष्टीयमाना
सती, तस्याः तरलिकायाः तां वल्कलपत्रिकाम् आदाय गृहीत्वा, तस्यां पत्रिकायाम् अभिलिखिताम्
अभिलिपीकृताम् इमाम् आर्याम् आर्याच्छन्दोबद्धामचरपङ्क्तिम् अपश्यम् अद्वाचम् ।

इह 'जनयतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा, 'रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियो-
त्प्रेक्षा, 'मदनावेशमन्त्रेणैव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

दूरमिति । हे सुन्दरि ! त्वया भवत्यां बिसं मृणालं 'मृणालं बिसमञ्जसि' इत्यमरः, तद्वत् सिततया
शुभ्ररूपतया मुक्तालतया 'गृह्यतामियमञ्जमाला' इत्यभिधाय मम हस्ते स्थापितेन स्वीयमुक्तामयहारेण
करणेन, विप्रलोभ्यमानः अधिकप्रकर्षेण निजसङ्गमलोभं प्राप्यमाणः, मां लङ्घीकृत्यामन्यपि कामावेशेनैव
तथाविधचातुरीविधानादित्याशयः, अत एव च दर्शिता द्योतिता आशा मनोरथपूर्तराज्ञंसा यस्य सः, मे
समान, उपकारिणीके समान और प्राणदायिनीके समान अभिनन्दित कर, समीपवर्ती तमालवृक्षमैसे एक पल्लव
लाकर, तीरवर्ती प्रस्तरखण्डके ऊपर मर्दन कर गन्धहस्तीके मदजलके समान मनोहर सौरभसम्पन्न निकले हुए
उसके रससे, अपने उत्तरीय वल्कलमैसे एक पट्टी फाड़कर उसपर, स्वकीय करकमलकी कनिष्ठिका उँगलोकें नखाग्र-
द्वारा लिखकर 'अकेली रहनेके समयमें उस कन्याके पास तुम यह पत्रिका अत्यन्त गुप्तरीतिसे (छिपाकर) दे देना'
यों कह कर उस पत्रिकाको मुझे दे दिया ।' इतना कह तरलिकाने ताम्बूलके डिब्बेसे बाहर निकाल कर वह पत्रिका
मुझे दिखाई । शब्दमय होने पर भी अन्तःकरणमें मानो स्पर्श-सुख उत्पन्न करती और केवल कर्णके विषय होने
पर भी रोमाञ्च उ पन्न होनेसे मानो भेदे समस्त अङ्गमें प्रवेश करनेका अनुमान कराती, उसके विषयका यह
आलाप सुनते ही—कामावेशके मन्त्रने मानो अन्दर प्रवेश किया हो उस प्रकार उस समय तरलिकाके हाथमेंसे
उस वल्कलकी पत्रिकाको लेकर देखा तो उसमें यह आर्या लिखी थी—(हे सुन्दरी !) कोई व्यक्ति जिस प्रकार
मुक्तामय (मोतियोंके) हारके समान शुभ्रवर्ण मृणाल-द्वारा अत्यन्त-लोभ उत्पन्न कराकर अपने-अभिमत दिशाको

अनया च मे दृष्ट्या दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छि-
त्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, ज्वरप्रलापप्रवृत्त्येवासम्बद्धभाविणः, दुष्ट-
निद्रयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेश-क्रिययेव

मम मानसात् चित्तात् अन्म उत्पत्तिर्यस्य स पूर्वविधः मानसजन्मा मनसिजः कामः, हंस इव स्वया दूरं
नीतः कामुकेषु कामिनीद्वारा प्रलोभनस्यात्यन्तोद्दीपकत्वादतीव वधितः, सुतरां स्वरितमधुना तन्निवृत्तेरुद्यो-
गस्त्वया करणीय इत्याशयः । हंसपक्षे तु—विससितया मुक्तानां लतया लतावल्गुत्वाकारया पङ्क्त्या विप्र-
लोभ्यमानः केनचिज्जनेन विशेषप्रकर्षेण भक्षणलोभं प्राप्यमाणः, तथा दक्षिता आशा स्वेन सह नयनार्थम-
भीष्टा दिक् (दिक्षा) यस्मै सः, मानसे तत्संज्ञकसरोवरे जन्म यस्य सः तथोक्तः, दूरं नीतः स्वनिवासाद्वि-
प्रकर्षं प्रापितः, भक्षणलोभेन हंसस्य नीयमानमृणालानुसरणादित्याशयः । इह पूर्णोपमा । आर्या जातिः ।
स्वल्पं विससितमिति विससिता अत्र स्त्रीत्वं तु 'स्त्री स्यात् काचिन्मृणालाद्यादिविवक्षापचये यदि' इत्यमर-
विशेष्यवधेयम् । हंसपक्षे सितपदस्य परनिपातस्तु अग्निस्तोकादिबदिति कुशलाः समाचक्षते ।

अनयेति । किञ्चेति चार्थः । मत्वेत्यर्थे 'मे' इत्यव्ययम् । अनया पुरोऽवलोक्यमानया पत्रिकया
आर्याया वा मे मया दृष्ट्या सत्या, स्मरातुरस्य कामातुरस्य मे मम मनसश्चित्तस्य सुतरां बाहुल्येन दोष-
विकारोपचयः कामविकारवृद्धिः अक्रियत व्यधीयत इति सम्यन्धः । केन कस्य वेति जिज्ञासायामुपमान-
वचनानि सङ्गमनीयानि । दिङ्मोहभ्रान्त्या दिग्भ्रमात्मकभ्रमेण, प्रनष्टं विलुप्तम् इदन्तया प्रत्येतुमशक्यं
वर्त्म लक्ष्यीभूतौ मार्गौ यस्य तस्य पुरुषस्येव, पन्थानमतिक्रम्योत्पथं गन्तुं यथा पुनर्दिग्भ्रान्त्या किं कर्त्तव्य-
ताविमूढस्वरूपदोषविकारोपचयो विधीयते तद्वद् व्यधीयतेति निष्कर्षः । इहाधिकपदस्वदोषनिराकरणाय
'विह्वलो हेनेव' इत्येव पाठो विधेयः तावत्तैवार्थसिद्धेः । बहुलनिशया कृष्णपक्षराश्या अन्धस्येव विगतलोचन-
स्येव, इहापि किं कर्त्तव्यताविमूढस्वरूपकामविकारवृद्धिः । जिह्वाया रसनाया उच्छ्रित्या कर्त्तनेन मूकस्य
बाणीरहितस्येव, इह उच्चारणनितान्तासामर्थ्यरूपो दोषविकारोपचयः । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य पुंसः
पिच्छिकया जनानां दृग्बन्धरूपया अतस्त्वदर्शिनः प्रकृत्या भ्रान्तस्येव, इह वास्तविकस्यैकान्तानिश्चयरूपो
दोषविकारोपचयः । ज्वरप्रलापस्य प्रवृत्त्या प्रारम्भेण असम्बद्धभाविणः प्रकृत्यैव असङ्गतवादिन इव, इहा-
नवरतप्रलापरूपो दोषविकारोपचयः । दुष्टनिद्रया विषवेगेन चेतनाहीनरूपप्रमीलया विषविह्वलस्येव विष-
व्यग्रस्येव, इह पुनः चेतनाप्राप्त्यभावरूपो दोषविकारोपचयः । लोकायतेन निखिलेष्वेव लोकेषु निश्चितेन
प्रत्यक्षप्रमाणवादेन संसृष्ट इति लोकायतिको नास्तिकमूर्द्धन्यश्चार्वाकः, तस्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्रस्य वाभ्युपग-
न्तुत्वात् । तस्य विद्या तन्निर्मितशास्त्रं 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इत्यादिका तथा, अधर्मरुचेः प्रकृत्यैवाधर्म-
मतेर्लोकस्येव, इह सर्वथा नास्तिक्यरूपा दोषविकारवृद्धिः । अत्र प्रसङ्गाच्चार्वाकसिद्धान्तो निरूप्यते—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिर्वाय्वनलानिलाः । चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्व्येभ्यो मदशक्तिवत् । अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यात् ॥

देहः स्थौल्यदियोगाच्च स एवास्मान् चापरः । मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥

दिखलाकर मानसरोवरमें उत्पन्न किसी हंसको दूर तक ले जाता है, उसी प्रकार तुम मृगालके समान शुभ्रवर्ण
मोतियोंकी मालासे अत्यन्त लोभ उत्पन्न कराकर, आशा दिखला कर भेरे कामवेगको अत्यधिक (चरम, सीमामें)
बढ़ा दिया है (इसलिए इस समय शीघ्र उसकी निवृत्तिका उपाय तुम्हें करना चाहिए) ।'

दिग्भ्रमवश उत्पन्न-गामी (दिग्भ्रान्तिसे मार्ग भूले हुए) व्यक्तिके समान, कृष्णपक्षकी रात्रिसे चक्षुर्विहीन
(अन्धे) व्यक्तिके समान, जिह्वाच्छेदन करनेसे मूक (गूँगे) व्यक्तिके समान, ऐन्द्रजालिक (जादूगर) के मोर-
पंखोंके मोरछलसे स्वभावतः भ्रान्त व्यक्तिके समान, ज्वरकालीन प्रलापके आरम्भमें स्वभावसे ही असम्बद्ध-वक्ताके
समान, दूषित-निद्रा द्वारा विष-वेगसे विह्वल व्यक्तिके समान, नास्तिकोंके विद्याभ्यास करनेसे स्वभावतः आधार्मिक
लोगोंके समान, भक्षण करनेसे उन्मत्तके समान एवं जन्मनक्षत्रादिते पापग्रहका सञ्चार होनेसे भूताविष्ट

पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियते स्मरानुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यगमम् । ताञ्च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव अनुभूतसुर-
लोकवासांमिव देवताधिष्ठितामिव लब्धवरांमिव पीतामृतामिव समासादित-त्रैलोक्य-राज्या-
भिषेकांमिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभदर्शनामिव अतिपरिचितामप्यपूर्वामिव

अङ्गनालिङ्गनाजन्यं सुखमेव पुमर्थता । कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरय उच्यते ॥
लोकांसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापरः स्मृतः । देहस्य नाशो मुक्तिस्तु न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ॥
अग्निरुष्णो जलं क्षीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः । केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः ॥
न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥
पशुश्रेष्ठिहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति । स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तत्सिकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां वृथा पाथेयकवपनम् ॥
स्वर्गस्थिता यदि तृप्तिं गच्छेयुस्त्वत्र दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानामिह कस्मान्न दायते ॥
यावज्जीवेत् सुखं जिवेद्वर्णं कृत्वा धृतं पिबेत् । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतः ॥
यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेव विनिर्गतः । कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥
त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः । जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ इत्यादि ।

मदिरया मद्यपानेन उन्मत्तस्येव मत्ततायुक्तस्येव, इह मत्ततातिशयरूपो दोषविकारोपचयः । तथा
दुष्टा विशेषकलेशोत्पादकत्वेन दूषिता या आवेशक्रिया जन्मसम्बन्धनाडोनक्षत्रेषु दुष्टग्रहाणां प्रवेशकार्यम्
अभ्यन्तरागमनकार्यं तथा पिशाचेन ग्रहो ग्रहणं यस्य तस्य पिशाचाभिभूतस्य पुरुषस्येव, इत्य-
धिकव्लेशभोगो दोषविकारोपचयः । अयमाशयः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मर्षेषु
पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् ।

इह मालोपमा । भग्नप्रक्रमतादोषस्त्विह पाठपरिवर्तनेन समाधेयः ।

येनेति । येन दोषविकारोपचयेन आकुलीक्रियमाणा व्यग्रीक्रियमाणाहं पूरेण सखिलबुद्ध्या सरिज-
दीव विह्वलताम् व्याकुलताम् अभ्यगमं सर्वतोभावेन प्रापम् । इह श्रौत्युपमा ।

तामिति । किञ्चेति चार्थः । द्वितीयदर्शनेन द्वितीयवारं मुनेरवलोकनेन कारणेन, तां तरलिकां कृत-
महापुण्यामिव विहितातिशयसुकृतामिव, अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोके स्वर्गे वासो वसतिर्यथा
तामिव, कयाचित् देवतया अधिष्ठिताम् आश्रितामिव, लब्ध आसादितो वरो देवप्रसादो यथा तामिव,
पीतम् आस्वादितम् अमृतं पीयूषं यथा तामिव, तथा समासादितो लब्धः त्रैलोक्यराज्ये त्रिभुवनाधिपस्य
अभिषेकोऽभिषेचनं यथा तामिव च मन्यमाना मनसि ज्ञायमानाह पुनः पुनः भूयो भूयः पर्यट्चक्षुः
अप्राञ्चम् इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह महापुण्यविहिताद्युत्प्रेक्षणात् षण्णामेव क्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः । पृथक्
स्वस्याऽप्यतिशया पुनस्तच्चिरीषणाभिलाषा प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सततेति । सततं निरन्तरं सन्निहितामपि पार्श्ववर्त्तिनीमपि दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनम् अवलोकनं यस्यः
तामिव, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन कारणेनेत्याशयः । आतेपरिचितामपि अतिसन्तवगोचरीकृता-
मपि अपूर्वामिव अभिनवायातामिव सादरम् आदरेण सहितम् आभाषमाणा आलपन्ती ।

इहापि क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

(पिशाच प्रसित) व्यक्तिके समान भेदे कामातुर चित्तमे इत आर्याके देखनेसे दोष-विकारकी अत्यधिक वृद्धि
हुई और बाढ़के जलसे नदीके समान, मैं इससे आजुल हो विह्वल हो गई । तरलिकाने उस मुनिकुमारको दूसरी
वार देखा था इससे वह 'मानो महापुण्यशालिनी हो, स्वर्गलोकमें ही मानो निवास कर आई हो, देवताओं से
मानो अधिष्ठित हो, वरदान पा गई हो, अमृत पान कर आई हो, त्रिभुवनका राज्याभिषेक प्राप्त किया हो (इस
प्रकार मैं उसे मनमें समझने लगी) सर्वदा मेरे समीपमें रहने पर भी मानो उसका दर्शन दुर्लभ हो और अत्यन्त
परिचित होने पर भी मानो नई आई हो, इस प्रकार मनमें समझकर उससे आदरके साथ आलाप करने लगी,

सादरमाभाषमाणा, पार्श्वस्थितामपि^१ सर्वलोकस्योपस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोर-
लकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तर-
लिके ! कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र,
कियदनुसरन्नस्मानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह
तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि^२
रविविम्बे, सरागदिवसकरानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुनां व्रजन्त्या-

पार्थेति । पार्श्वे स्वस्यापरस्मिन् भागे अवस्थितामपि आसीनामपि सर्वलोकस्य समस्तविश्वस्य
उपरि ऊर्ध्वं अवस्थितामिव निष्पणामिव पश्यन्ती अवलोकमाना, इहापि पुण्डरीकस्य द्वितीयवारा-
वलोकनेन कारणेनेत्याशयः । इह 'अवस्थितामिव' इति क्रियोपेक्षा ।

कपोलयोरिति । कपोलयोर्गण्डयोः अलकलता भङ्गेषु चकलीवत्लम्बमानस्खलितकुञ्चितकचसमूहेषु
सोपग्रहं सानुकूल्यम् आदरयुक्तमित्यर्थः, यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं विदधती । 'उपग्रहः पुमान्
वन्ध्यामुपयोगेऽनुकूलने' इति मेदिनी । 'भवने व्रजति' इत्यत्र कर्मणोऽधिकरणस्वविवक्षया सप्तमी यथा
भवति तथैव 'अलकलताभङ्गेषु' इत्यत्रापि सप्तमीत्यवगन्तव्यम् ।

विपरीतमिति । परिजनस्वामिसम्बन्धं सेव्यसेवकभावं विपरीतमिव विरुद्धमिव उपदर्शयन्ती अहं
सेविका सा तु सेव्या एवं रूपेण बहिर्वृत्त्या प्रकाशयन्तीत्यर्थः, पुण्डरीकस्य द्वितीयवारावलोकनेन मयैव
तस्या निरतिशयगौरवसकारविधानादित्याशयः ।

तरेति । तरलिके वयस्ये ! कथय निवेद्य स पुण्डरीकः कथं केन प्रकारेण त्वया भवत्या दृष्टोऽवलो-
कितः, किम् अभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण, तत्र तस्मिन् वने कियन्तं कालं कियत्समयम् अव-
स्थितासि अवतिष्ठमानासि । अस्मान् स्वभवने आयान्तीरिति शेषः, असौ मुनिकुमारः, अनुसरन् पृष्ठेऽनु-
व्रजन् कियत्स्थानम् आगत आयातः ।

अनयेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्त्तया तथा तरलिकया सह तस्मिन्नेव प्रासादे पूर्वनिर्दिष्ट
एव सौधे, प्रतिषिद्धो निवारितः अशेषाणां समस्तानां परिजनानां सेवकवर्गाणां प्रवेशोऽभ्यन्तरागमनं
यथा तादृशी सती दिवसं वासरम् अत्यवाहयम् अगमयम् ।

अथेति । रविविम्बे सूर्यमण्डले, मदीयेन हृदयेन चेनसा कृतो विहितः रागसंविभागः रागोऽनुराग
एव रागो लौहित्यं तस्य संविभागो विभज्य समर्पणं यस्मै तस्मिन्निव सति, लोहितायति ईषद्रक्तीभवति,
गगनतलस्य व्योमतलस्य उपान्तात् प्रान्तप्रायभागात् अवलम्बिनि पतनोन्मुखे च सति ।

इहानुरागलौहित्ययोर्भयतिरेकेऽपि रागपद्वल्लेषेणाभयतिरेकाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । रागसं-
विभागकरणोपेक्षणास्त्रियोपेक्षा चेत्युभयोरेकाभयानुप्रवेशसङ्कारालङ्कारः ।

सरागेति । आतपलक्ष्यां सूर्यप्रकाशश्रियाम्, रागो लौहित्यमेव रागोऽनुरागः तेन सहेति सरागो
यो दिवसकरो रविः तत्र अनुरक्तायां लोहितायाम् अनुरागवत्याश्च सत्याम्, अत एव कृतं विहितं कमले
पङ्कजे कमलमयास्तरणे च शयनं स्थितिः स्वापश्च यथा तस्याम्, अत एव अनङ्गातुरायां मदनविह्वलि-
तायामिव विषमानायां पाण्डुतां श्वेततां व्रजन्त्यां गच्छन्त्यां सत्याम् ।

बगलमें बैठने पर भी मानो वह सब लोकके ऊपर हो, इस प्रकार मैं उसे देखने लगी । उसके कपोलका और
उसके कुञ्चित केशकलाप (गुँघराली लटों) का आदरके साथ स्पर्श करने लगी । इस प्रकार सेव्य-सेवकके
सम्बन्धका मानो व्यतिक्रम दिखाता—'तरलिके ! कह, तूने उसे किस भावसे देखा ? उन्होंने तुझसे क्या-क्या
कहा ? कितनी देर तू उसके पास खड़ी रही, वे मेरे अनुसरण करते-करते (पीछे-पीछे) कितने दूर तक आए'
यह बात मैं बार-बार उससे पूछने लगी । समस्त परिजनोंको प्रवेश करनेका निषेध कर उस अट्टालिका (महल)
के अभ्यन्तरमें तरलिकाके साथ इसी बातचीतमें ही मैंने वह दिन बिताया ।

उसके बाद मेरा हृदय ही मानो सूर्यमण्डलके राग (अनुराग, रक्तिमा) को विभक्त कर दिया, उससे
सूर्यमण्डल रक्तवर्ण होकर गगन-तलके किनारे पर जब लटकने लगा, दिवस-लक्ष्मी, रागान्वित सूर्यके प्रति अनुरक्त

मातपलक्ष्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय^१ वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रति-
शब्दकेन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलित-रक्त-पङ्कज-पुट-प्रविष्टमधुकरावलीषु
रावं विरह-मूर्च्छान्धकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृत-सामान्य-
मृणाललता-विवरसंक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु,

इह विभिन्नलिङ्गाभ्यां श्लिष्टविशेषणसादृश्याच्च प्रकाशश्रीसूर्ययोः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समा-
सोक्तिः पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे गुणोत्प्रेक्षा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

गैरिकेति । गैरिकस्तदाख्यो यो धातुविशेषः तस्य गिरिगैरिकगिरिः तस्य सलिलेषु जलेषु प्रपातेन
पतनेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु, तज्जलस्यापि गैरिकसम्पर्केण पाटलत्वादित्याशयः, भास्करकिरणेषु सूर्यरश्मिषु
वनगजयूथेष्विव अरण्यहस्तिमूढेष्विव कमलवनेभ्यः पद्मकाननेभ्यः समुत्थाय समुत्थानं विधाय
पुञ्जीभवत्सु एकत्रीभवत्सु ससु, तत्समयेऽरण्यहस्तिमूढानामप्येकत्रपुञ्जीभवनादित्याशयः । वनगजा
अपि गैरिकसलिलप्रपातेन श्वेतरक्ताः सन्तः सायङ्काले लोकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यरश्मयः अपि श्वेतरक्ताः
सन्तः सायं सङ्कुचितावस्थया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोरौपम्यादुपमालङ्कारः ।

गणनेति । वासरे दिवसे, गगनावतारात् नभोमार्गे परिभ्रमणात् यो विश्रामो विश्रान्तिः तत्र लाल-
सानां लोलुपानां 'लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि सः' इति रभसः, रविरथवाजिनां सूर्यस्य-
न्दननियुक्ताम्बानां हर्षेण अधिकपरिश्रमादनन्तरं विश्रामप्राप्तिसम्भवादानन्देन यो हेपारवः 'हीं हीं' इति
शब्दः तस्य प्रतिशब्दकेन प्रतिध्वनिना सह, मेरुगिरिगह्वरं समुद्रपर्वतकन्दरां विशति अभ्यन्तरमागच्छतीव
सति, विविधमहारत्नरश्मिभिः तद्गह्वरस्य निशायामपि वासरवदात्मकमयीविहितत्वात् निकटसूर्याश्वप्रति-
ध्वनीनां च तत्राभ्यन्तरागमनसम्भवादित्याशयः । इह प्रतीयमानाक्रियोत्प्रेक्षासहोक्तशोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मुकुलितेति । मुकुलितानि रवेरस्तङ्गतत्वाद्मुद्रितानि यानि रक्तपङ्कजपुटानि कोकनदपुटानि तेषु
प्रविष्टा कृन्प्रवेशा मधुकरावली अमरपङ्क्तिः यासां तासु तथोक्तासु पद्मिनीषु कमलिनीषु, रत्नविरहेण
सूर्यवियोगेन या मूर्च्छा तथा अन्धकारितानि समुत्पन्नान्धकाराणि हृदयानि चेतांसि यासां तासु तादृशी-
स्विव विद्यमानासु, सूर्यस्य कमलिनीप्रियत्वात् मधुकराणाञ्चान्धकारवत् श्यामरूपत्वादित्याशयः, अत एव
प्रारब्धं निमीलनं मुकुलीभावं जडताप्राप्तिश्च याभिस्तासु तादृशीषु सतीषु, सूर्यास्ते कमलिनीनिमीलनस्य
मूर्च्छारम्भे च जडतोपलब्धेः स्वभावसिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

इह कार्येण लिङ्गेन च सूर्यकमलिन्योः स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः, मनसि तिमिरो-
त्पत्तेरुत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रासीति । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकसंज्ञकानां युगलेषु द्वन्द्वेषु सखीकेषु तेष्वित्यर्थः, प्रासीकृतया
कवलीकृतया (अर्थात् एकैव मृणाललता द्वाभ्यामपि चञ्चुपुटेन प्रान्तद्वये दृढयेत्यर्थः) सामान्यया साधा-
रणया एकैकया मृणाललतया विसवत्स्या कर्ष्या, विवरेण स्वीयच्छिद्रमार्गेण करणेन सङ्क्रामितानीव
अन्योन्ययोः सञ्चारितानीव परस्परहृदयानि अन्योन्यचेतांसि आदाय गृहीत्वा विघटमानेषु वियोगं प्राप्य-
माणेषु सासु, चक्रवाकमिथुनानामपि रात्रिप्राप्तौ विश्लेषस्य स्वाभाविकत्वात् प्रीत्यतिशयाच्चान्योन्य-

होकर कनलके ऊपर दायन करती कामार्त्त होकर ही मानो क्रमसे पाण्डुवर्ण हो गई; गैरिक (गेरुसे) संयुक्त
पर्वतके झरनेके जलके ऊपर गिरनेसे श्वेतरक्तवर्ण होकर सूर्यका किरणसमूह कमलवनमेंसे निकलकर वनगजोंके
झुण्डके समान एकत्र पुञ्जीभूत (इकट्ठे) होने लगे; सनस्त आकाशमें पर्यटनकर विश्राम करनेके अभिलाषी सूर्य-
रथ-नियुक्त अश्वगणके आनन्दसे किए हुए हेपारव (दिनहिनाहट) का प्रतिध्वनिके साथ, दिन मानो समुद्रपर्वतकी
गुफाओंमें प्रवेश करने लगा; मुद्रितप्राय रक्तकमलके अभ्यन्तरमें अमर-पङ्क्तियों प्रवेशकर गई थीं इससे प्रतीत होता
था कि मानो सूर्यके वियोगसे मूर्च्छा आनेके कारण जिनके हृदय अन्यकारसे व्याप्त हो गये हैं—ऐसी कमलिनियों
मुद्रित (बन्द) होने लगीं; चक्रवाक और चक्रवाकी दोनोंकी चञ्चुपुटद्वारा पकड़ी हुई एक ही मृणाल-लताके
विवरमें होकर आए हुए, एक दूसरेके हृदयको मानो लेकर, उनके जोड़े परस्पर वियुक्त होने लगे—तब मेरी वह

सा छत्रप्राहिणी समागत्य अकथयत्—‘भर्तृदारिके ! तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति ।

अहन्तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिनं ‘गच्छ, प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्य प्राहिणवम् ।

अथ मुहूर्त्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायं मुनि-कुमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तम् अपश्यम् । अन्तिकमुपागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिव अर्थिनमिव अन्तर्ग-

हृदययोरन्योन्यं प्रति निशायां विद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । इह ‘संक्रामितानीव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

सेति । सा छत्रप्राहिणी आतपन्नधारिणी समागत्य समेत्य अकथयत् अब्रवीत्—‘भर्तृदारिके राजकन्यके ! तयोः पूर्वमवलोकितयोः मुनिकुमारकयोः तपस्विबालकयोः अन्यतरः एकः कश्चित् द्वारि तिष्ठति स्थितो वर्त्तते, कथयति वक्ति च अक्षमालां स्फटिकमयजपमालाम् उपयाचितुं प्रार्थितुम् आगत आयातोऽस्मि महाश्वेतया निजमुक्तामालां समर्थं तदीवाक्षमालामादायागतत्वादित्याशयः ।

अहमिति । मुनिकुमारनामग्रहणादेव तपस्विकुमाराभिधेयोपादानादेव स्थानस्थिताऽपि स्वस्थानस्थाऽपि द्वारदेशं गतेव द्वारभूमिं प्राप्तेव, औसुक्याधिक्यादित्याशयः । समुपजाता समुत्पन्ना तस्य प्रेयसः पुण्डरीकस्य आगमनाशङ्का उपस्थितिसम्भावना यस्याः सा अहं महाश्वेता, अन्यतमं कञ्चुकिनं सा विदुक्लं समाह्वय आह्वानं विधाय ‘गच्छ ब्रज प्रवेश्यताम् अभ्यन्तरे प्रवेशो विधीयताम्’ इति एवम् आदिश्य आह्वय्य प्राहिणवं प्रेषितवती । इह ‘द्वारदेशं गतेव’ इत्यत्र क्रियोपेक्षा ।

अथेति । अथ तप्रेषणानन्तरं मुहूर्त्तादिव क्षणादिव, रूपस्य सौन्दर्यस्य अनुरूपं सखि यौवनं सारूप्यमिव, यौवनस्य अनुरूपं सखायं मकरकेतनं काममिव, मकरकेतनस्य अनुरूपं सखायं वसन्तसमयं सुरभिकालमिव, वसन्तसमयस्य अनुरूपं सखायं दक्षिणानिलं मलयपवनमिव, तस्य पुण्डरीकस्य अनुरूपं निजतुल्यं सखायम्, चन्द्रातपस्य प्रातःकालीनशीतांशुप्रकाशस्य अनुमार्गेण पश्चात् पथा आगच्छन्तम् आयान्तं बालातपं नूननसूर्यालोकमिव, जराधवलितस्य वृद्धावस्थया शुभ्रकृतशरारस्य कञ्चुकिनः सौविदुक्लस्य अनुमार्गेण आगच्छन्तम्, कपिञ्जलनामानं कपिञ्जलसंज्ञकं तं मुनिकुमारकं तापसबालकम् अपश्यम् अवलोकयम् ।

इह ‘रूपस्य यौवनमिव’ इत्यारभ्य ‘वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिव’ इत्यन्तं रश्मनोपमालङ्कारः, ‘बालातपमिव’ इत्यत्र औत्थुपमालङ्कारः, अनयोश्च मिथो नैरवेष्येण संसृष्टिः । ‘मुनिकुमारकम्’ इत्यत्रानु-कम्पायां कः ।

अन्तिकमिति । किञ्चेति चार्थः । अन्तिकं समीपम् उपागतस्य प्राप्तस्य अस्य कपिञ्जलस्य, पर्याकुलमिव नितान्तव्यग्रमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव निखिलोद्योगवर्जितमिव अर्थिनमिव याचकमिव, अन्तर्गतम् अभ्यन्तरे स्थितम् आकूतम् अभिप्रायविशेषो यस्य तम्, अर्थात् तस्याकार एव विधोऽ-

छत्रधारिणी परिचारिका आकर मुझे कहने लगी - ‘राजकन्ये ! उन मुनिकुमारोंमें से एक आकर द्वारपर खड़ा है और कहता है कि ‘मैं जपमाला लेने आया हूँ ।’

मुनिकुमारका नामोच्चारण करनेसे ही मुझे उस स्थान पर बैठी रहने पर भी मानो द्वारदेशके निकट गई ऐसा प्रतीत हुआ और उसके ही आनेकी धारणासे, एक कञ्चुकीको बुलाकर—‘तुम जाओ, उस मुनिकुमारको अन्दर प्रवेश कराओ’ ऐसा आदेश देकर उसे भेज दिया ।

उसके बाद थोड़ी देरके बीचमें हां सौन्दर्यका जिस प्रकार यौवन, यौवनका जिस प्रकार कन्दर्प, कन्दर्पका जिस प्रकार वसन्त-काल एवं वसन्त-कालका, जिस प्रकार दक्षिण-वायु, उसी प्रकार उस प्रियतम मुनिकुमारका अनुरूप मिव कपिञ्जल नामक द्वितीय मुनिकुमारको, प्रभातकालीन चन्द्रालोकके पीछे पीछे नवीन सूर्यालोकके समान वृद्धावस्थासे धवल हुए कञ्चुकीके पीछे पीछे आते देखा । वे आकर समीपमें उपस्थित हुए, उस समय उसकी आकृति मानो अत्यन्त व्याकुलके समान, खिन्नके समान, शून्यके समान एवं याचकके समान लक्षित हुई एवं

ताकृतम् आकारमलक्ष्यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ मुहूर्त्तमिव किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहन्तु विदिताभिप्राया दृष्ट्यैव 'भगवन् ! अन्यतिरिक्त्यमस्मच्छरीरात् , अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि ! किं ब्रवीमि, वागेव मे नाभिधेय-विषयमवतरति त्रपया । क कन्दमूलफलाशी' शान्तो वनवासनिरतः मुनिजनः, क वायम-शान्त-जनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविबिधविलाससङ्कुटो रागप्रायः प्रपञ्चः ।

बलोक्यते स्म यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकाशनीयो वर्तते किन्तु न तं स बहिः प्रकटयतीति । आकारं स्वरूपम् अलक्ष्यम् आकलयम् ।

उत्थायेति । अपि चेति चार्थः । उत्थाय, कनो विहितः प्रणामो नमस्कारो यथा तादृशी अहम् । सादरं सबहुमानं स्वयं निजेनैव आसनं विष्टम् उपाहरम् उपवेशनायापितवती ।

उपविष्टेति । उपविष्टस्य आसीनस्य, अनिच्छतो मद्द्वारा पादप्रक्षालनमार्जने अवाञ्छतोऽपि तस्य कपिञ्जलस्य चरणौ पादौ बलात् हठात् प्रक्षाल्य प्रक्षालनं विधाय उत्तरीयांशुकपल्लवेन स्वोत्तरीयवस्त्रप्रा-प्तेन उपमृज्य प्रोन्मज्ज्य च अहम् , अन्तिके तस्यैव निकटे, अव्यवधानायां विष्टकृतव्यवधानवर्जितायां केवलायामेवेत्यर्थः, भूमौ पृथिव्यां समुपाविशम् अनिष्टम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव सन् स कपिञ्जलः मुहूर्त्तमिव क्षणमिव स्थिरवा मत्समीपोपविष्टायां मल्लिकटासीनायां तस्यां तरलिकायां चक्षुर्नम्रम् अपातयत् पातितवान् तस्या अपसरणायेत्याशयः ।

अहमिति । दृष्ट्यैव तरलिकां प्रति तस्य तथाविधनिरीक्षणभङ्ग्यैव विदितो ज्ञातः अभिप्रायः तर-लिकाया अपसरणविषयक आशयो यथा सा तथोक्ता सती 'भगवन् स्वामिन् ! अस्मच्छरीरात् मदीयदे-हात् अव्यतिरिक्ता अभिज्ञा इयम् , अशङ्कितं निःसन्दिग्धं यथा स्यात्तथा अभिधीयतां कथ्यताम्' इत्य-वोचम् हस्यकथयम् ।

एवमिति । मया महाश्वेतया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तः अभिहितश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् प्रत्यवो-चत्—'राजपुत्रि भर्तृदारिके ! किं ब्रवीमि किं कथयामि, मे मम त्रपया लज्जया वागेव वचनमेव अभिधेय-विषयं वाच्यविषयं नावतरति न प्रवर्तते ।

क्वेति । कन्दं शालकम् , मूलञ्च तज्जिह्वम् , फलञ्च अश्नाति भुङ्क्ते इति सः, शान्तः शमगुणसंयुतः जितेन्द्रिय इति तात्पर्यम् । अनेन स्वेनैव दोषादिनिवृत्तिर्ध्वनिता । वनवासनिरतः अरण्यनिवाससक्तो मुनिजनः तपस्विजनः क, 'वनवासनिरत' इत्यनेन भोग्यविषयाणाम् अवलोकनादिजनितमार्कर्षणमपि न सम्भवतीति व्यञ्जितम् । अज्ञानस्थ अन्तरिन्द्रियानिग्रहशालिपुरुषस्य उचितो योग्यः, विषयाणां माण्यचन्दनयोषिदादिभोग्यवस्तूनाम् उपभोगाभिलाषेण भूयो भूयस्तदासेवनस्पृहया कलुषो मलिनः,

उनके अन्तर्गतमें मानो कोई विशेष अभिप्राय हो इस प्रकार मुझे प्रतीति हुई, उठकर आदर-सहित प्रणाम कर मैं स्वयं उनके लिए आसन लाई । उस पर उन्हें बैठ जाने पर उनकी इच्छा नहीं रहने पर भी इठले मैंने उनके चरणयुगल धोए, एवं अपने उत्तरीयवस्त्र प्रान्त (पल्ले) द्वारा पोंछकर, मैं उनके निकट बिना किसी आसनके विछाए हुए भूमि पर ही बैठ गई । उसके बाद वे किसी विषयको बोलनेकी इच्छासे ही मानों, मेरे समीपमें बैठो हुई तरलिकाके प्रति कुछ देर दृष्टिपात किए । किन्तु उस दृष्टिपातसे ही उनका अभिप्राय समझ कर मैंने कहा—'भगवन् ! मेरे शरीरसे यह व्यक्ति भिन्न नहीं है, इसलिए आप जो कुछ कहना चाहते हों उसे निःशङ्क चित्तसे कहिए ।'

मेरे इसप्रकार कहने पर कपिञ्जलने प्रत्युत्तर दिया—'राजकन्ये ! मैं क्या कहूँ ? लज्जाके कारण मेरी वाणी ही वक्तव्य विषय कहनेमें प्रवृत्त नहीं होती । कहाँ कन्द-मूल-फल खानेवाले जितेन्द्रिय वनवासी मुनिजन, और कहाँ अजितेन्द्रिय लोगोंके योग्य, भोग्यपदार्थकी अभिलाषासे कलुषित, नानाविध कामचेष्टासे परिपूर्ण एवं राग-बहुल

१. अनुपरताभिप्रेतम् । २. उपमृज्य । ३. क्वचित् मयिति पदं न दृश्यते । ४. कन्दमूलाशी, मूलफलाशी । ५. 'वननिरतः । ६. अनुपशान्त' ।

सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, तपसोऽनुरूपम्, आहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अयश्चकथनीयमिदम् । अपर उपःयो न दृश्यते, अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते, अन्यच्छरणं नालोक्यते, अन्या गतिर्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तम्, तस्मात् प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यप्रवेश-

मन्मथस्य कन्तुर्पस्य विविधविलासैः नानाविधव्यापारैः सङ्कटः सङ्कीर्णः पूर्णः, तथा रागः सुखानुशयिता सांसारिकसुखल्लप्सैव प्रायेण आधिक्येन यत्र सः, अयं प्रपञ्चः संसारो वा क्व कुत्र । एवंविधसंसारे तपस्विन आसक्तिः कथङ्कारमपि न सम्भाव्यत इत्याशयः ।

इह विरूपयोः संयोजनया विषमः, अत एव च कश्चित्तपस्वी ह्येवंविधसंसारे समासक्त इत्यवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति कुशलाः समाचक्षते ।

सर्वमिति । दैवेन विधिना, किम् अनिर्वचनीयस्वरूपम्, सर्वमेव एतत्समस्तमेव अनुपपन्नं नितान्त-प्रतिकूलत्वादनुचितम् आरब्धं प्रारब्धम् इति त्वम् आलोक्य पश्येति सम्बन्धः । अपावशेन सन्देहवशेन च स्फुटं न वक्तव्यवधेयम् ।

अयत्नेनेति । अयत्नेनैव उपहासप्राप्तौ निजोद्योगाभावेनैव खलु निश्चयेन ईश्वरो भगवान् जनम् उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नयति प्रापयति । इदं वच्यमाणं पुण्डरीककर्म किं वल्कलानां तरुत्वग्राहणस्येत्यर्थः सदृशम् उचितम्, इति न जाने इत्यर्थः, कथमपि नोचितमित्याशयः । उताहो किं वा जटानां सटानां समुचितं योग्यम्, न कथमपि समुचितमित्याशयः । इत्यमग्रेऽपि । किं तपसो नियमविशेषस्य अनुरूपं सदृशम्, आहोस्वित् अथवा धर्मोपदेशस्य आदिष्टमुकृताउर्जनस्य अङ्गं प्रयोजकमिदम् ।

अपूर्वेति । इयम् अभिधीयमाना पुण्डरीकस्य कामचेष्टा, केवलम् अपूर्वा विडम्बना समस्ताभिनवा दैवद्वारा वञ्चना । इदं वृत्तम् अवश्यं निश्चयेन कथनीयं प्रतिपादनीयम् । अपरो भवत्याः सङ्क्रमाद् व्यतिरिक्तः, इत्यमग्रेऽपि, उपायः कारणं न दृश्यते नावलोक्यते । अन्या भवत्याः समेलनाद् द्वितीया प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न ज्ञायते । अन्यत् शरणं रक्षकं नालोक्यते न दृश्यते । अन्या गतिः प्रतीकारोपायान्तरं नास्ति न विद्यते । अकथ्यमाने तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महान् बहुः अनर्थोपनिपातो विपदुपस्थितिः जायत उत्पद्यते मित्रप्राणविनाशसम्भवादित्याशयः । प्राणपरित्यागेनाऽपि जीवितव्यावरोपणेनापि सुहृदसवः मित्रस्य प्राणाः रक्षणीयाः रक्षया इति अस्माद्धेतोः कथयामि प्रतिपादयामि ।

इह यद्यपि 'अन्या गतिर्नास्ति' इत्यत्र गतिशब्दस्योपायार्थकत्वमेव व्याख्यानं समुचितम्, तथा-सति 'अपर उपायो नास्ति' इत्यस्य पूर्वमभिहितत्वेनार्थगतपुनरुक्ततादोषः समापनति, तथापि-बहुविधा-दमप्रत्वेन न दोषत्वमापादयति किन्तु गुणतामेवासादयतीति न शङ्काकलङ्कपङ्कात्रकाशः । तथा च दर्पणे—

“.....कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥” इति ।

अस्तीति । उपदर्शितकोपेन प्रकटितमन्युना मया भवत्याः तव समक्षम् प्रत्यक्षमेव स पुण्डरीकः तथा निष्ठुररूपम् अभिहित उक्तः अस्तीति सम्बन्धः । आसीदिति तदर्थः । वर्तमानसामीप्ये लटा प्रयोगः । तथा तेन प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य त्यक्त्वा उपजातमन्युः उत्पन्नक्रोधः उत्सृष्ट-

यह संसार ? देखो, विधाताने यह कैसा अनिर्वचनीय असङ्गत कार्य आरम्भ किया है ? स्वयं उपहासके योग्य किसी कार्यको न करने पर भी ईश्वर जैसे मनुष्यको उपहासास्पद बना देता है । मेरी समझमें नहीं आता है कि यह वल्कलधारणके उपयुक्त है या जटाधारणके योग्य है, किंवा तपस्याके अनुरूप है अथवा गुरुपदिष्ट धर्मोपार्जनका अङ्ग है । यह तो केवल अपूर्व विडम्बना हुई है । किन्तु मुझे तो इस वृत्तान्तको अवश्य कहना है, क्योंकि—इसका दूसरा कोई उपाय नहीं है, अन्य कोई प्रतीकार समझमें नहीं आता है, अन्य कोई रक्षक नहीं है, अन्य कोई उपाय नहीं है, जिसे नहीं कहता हूँ तो महाविपत्ति उपस्थित होती है । अपने प्राण-परित्याग करके भी मित्रके प्राणोंकी रक्षा करनी चाहिये—इसीलिए कहता हूँ । तुम्हारे सामने ही मैंने उससे कुपित होकर निष्ठुर वचन कहा था (उसे तुम जानती हो) इसके बाद उसे वहीं पर छोड़ कर और क्रोधके कारण पुष्पचयन भी करना छोड़

मगमम् । अपयातायाञ्च भवत्यां मुहूर्त्तमिव स्थित्वा एकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्ज्ञात-
वितर्कः प्रतिनिवृत्त्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षम्,
आसीच्च मे मनस्येवम्—‘किन्तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन् गतो भवेत्, गतायाञ्च
तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् ; आहोस्वित् कुपितः परित्यज्य
मां गतः, उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्’ इत्येवं विकल्पयन् कञ्चि-
त्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचि-
न्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्खलनविनक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । नहि किञ्चिन्नै क्रियते
ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यन्वष्टमादरमकरवन् । अन्वेषमाणश्च यथा

कुसुमावचयः अहं मनुयुनैव स्थितपुष्पचयनः तस्मात् प्रदेशात् स्थानात् अन्यप्रदेशं तदितरवनभागम्
अगमम् अग्रजम् । भवत्यां स्वयि अपयातायां गतायां मुहूर्त्तमिव णमिव स्थित्वा अवस्थाय, इदानीं
साम्प्रतम् एकाकी अद्वितीयः अयं पुण्डरीकः किमाचरति किं विधत्ते इति सञ्ज्ञातवितर्कः उत्पन्नसन्देहः
प्रतिनिवृत्त्य परावर्त्य विटपान्तरितविग्रहः शास्त्राच्छादितशरीरोऽहं तं प्रदेशं स्थानं व्यलोकयम् अपरयम् ।

यावदिति । यावत् यावत्समयं तत्र तस्मिन् स्थाने तं पुण्डरीकं नाद्राक्षं न व्यलोकयम्, मे मम मनसि
चित्ते एवं वक्ष्यमाणम् आसीत् तावदासीदित्यर्थः । ‘मदनस्य कामस्य परायत्ता अतीवाधीना चित्तवृत्तिः
मनोव्यापारः यस्य स तथोक्तः पुण्डरीकः तां कन्यकामेव अनुसरन् अनुग्रजन् किं गतः प्रयातो भवेत्,
तस्यां कन्यकायां गतायां प्रयातायां सत्यां च, लब्धचेतनः प्राप्तचेतन्यः लज्जया त्रपया मे मम दर्शनपथम्
आलोकनमार्गम् उपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति; आहोस्वित् अथवा कुपितो मम भरसनेन
क्रुद्धः सन् मां सखायं परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः, उत अथवा मामेव अन्वेषमाणः वीक्षमाणः इतः
अस्मात् अन्यम् अपरं प्रदेशं स्थानं समाश्रितः अवलम्बितः स्यात् भवेत्’ इत्येवं विकल्पयन् नानाप्रकारां
कल्पनां विदधत् कञ्चित्कालं कञ्चित्समयम् अतिष्ठम् स्थितवान् ।

तेनेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनमारभ्य अनभ्यस्तेन अपिरिचितेन णमपि णकालमपि तस्य
पुण्डरीकस्य तेन अदर्शनेन अनवलोकनेन दूयमानः सन्तप्यमानः पुनर्भूयः अहम् अचिन्तयं चिन्तितवान्—
‘स पुण्डरीकः, धैर्यस्य धृतेः स्खलनेन विलोपेन विलङ्घो लज्जितः सन्, कदाचित् कस्मिंश्चित्समये किञ्चित्
अनिष्टमपि उद्बन्धनादिकमवाञ्छितममङ्गलमपि समाचरेत् इत्यवहरेत् । ननु तथाविधो मनस्वी कथमवा-
ञ्छितं व्यवहरेदित्यत आह—नहीति । ह्रिया लज्जया न क्रियते विधीयते एवं किञ्चित् किमपि नहि विद्यत
इत्यर्थः, अपि तु सर्वं विधीयत एवेत्यभिप्रायः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

तत्तस्मात् कारणात् एकाकिनम् अद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तमुचितम्’ इत्यवधार्य एवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण निश्चित्य अन्वेषणं मार्गयितुम् आदरम् उद्योगम् अकरवं व्यदधम् ।

अन्वेषेति । अन्वेषमाणो मृगमाणश्चाहं यथा यथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथा तथा

मैं उस स्थानसे दूसरे स्थानमें चला गया । तुम्हारे चले आनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहर कर मेरे मनमें इसप्रकार
सन्देह उत्पन्न हुआ कि—‘इस समय पुण्डरीक अकेला क्या करता होगा ?’ यह जाननेके अभिप्रायसे मैं फिर लौट
कर एक वृक्षके अन्तरालमें छिप कर उस स्थानकी ओर दृष्टिपात करने लगा । किन्तु जिस समय उस स्थानमें मैंने
उसको नहीं देखा, उस समय मुझे इसप्रकार मनमें होने लगा कि—‘सम्भवतः, अत्यन्त कामापीन—चित्त होकर वह
कहीं उस कन्याके पीछे पीछे तो नहीं गया होगा ? अथवा उस कन्याके अपने घर चले-जानेके बाद चेतना आनेसे
लज्जाके कारण मेरे सामने उपस्थित होनेमें समर्थ नहीं हो सकता है, या कुपित होकर मुझे छोड़कर चला तो नहीं
गया होगा, किंवा मुझे ही अन्वेषण करता करता इस स्थानसे किसी दूसरे स्थानमें तो नहीं चला गया होगा’ इस
प्रकार मन ही मन नानाविध कल्पना करता करता मैं उस स्थानमें ही थोड़ी देर खड़ा रहा । जन्मकालसे ही एक
क्षण भी उसके साथ वियोग नहीं होनेका अभ्यास था, इसलिए तत्काल उसे न देखनेसे सन्नत होकर मैं फिरसे
चिन्ता करने लगा—‘कहीं धैर्य—स्खलनसे लज्जित हो वह कुछ अनिष्ट आचरण भी न कर डाले ! क्योंकि—लज्जाके
कारण मनुष्य चाहे जो कुछ भी कर डालता है, इसलिये इसे अकेला रखना उचित नहीं है’ इसप्रकार मैं मन ही मन
स्थिर कर उसे अन्वेषण करनेके लिए चेष्टा करने लगा । ज्यों ज्यों अन्वेषण करने पर भी वह देखनेमें नहीं आया

यथा नापश्यं तम्, तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलता-
गहनानि, चन्दनवीथिकाः, लतामण्डपान्, सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्त-
दृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन् सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृत-
मय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्,
उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योग-
समाधिस्थमिव, निश्चलमपि स्ववृत्तौ चंचलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि

सुहृत्स्नेहकातरेण मित्रप्रीतिद्वयेन मनसा चित्तेन तत्तदशोभनम् उद्बन्धनादिकममङ्गलम् आशङ्कमानः
सन्निवृत्तमानः तरुलतानां वृक्षवल्लीनां गहनानि वनानि, चन्दनवीथिकाः चन्दनवृक्षपङ्क्तिः लतामण्डपान्
सरसः सरोवरस्य कूलानि तीराणि च निपुणम् एकतानं यथा स्यात्तथा वीक्षमाणो विलोक्यमानः इत-
स्ततः समन्तात् दत्तदृष्टिः दत्ताऽवलोकनोऽहं सुचिरं बहुसमयं व्यचरम् अभ्रमम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सरःसमीपवर्तिनि सरोवरनिकटस्थायिनि निरन्तरतया कुसुमैः सान्द्रतया
कारणेन कुसुममये प्रसूनै रचिते इव, मधुकर्नैर्निरन्तरतया मधुकरमय इव भ्रमरमय इव, परभृतैर्निरन्तर-
तया परभृतमय इव कोकिलै रचित इव, तथा मयूरैर्निरन्तरतया मयूरमय इव कलापिमय इव, अति-
मनोहरे नितान्तरमणीये वसन्तस्य मधुसमयस्य जन्मभूमिभूते उत्पत्तिस्थानस्वरूपे एकस्मिन् लतागहने
लतामयविपिने कृतावस्थानं विहितावस्थितिं तमहमद्राक्षमित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

इह प्रकृतविषये मयट्प्रत्ययविधानात् 'कुसुममय इव' इत्यादिचतसृणामेव क्रियोऽप्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः स्ववृत्तिनस्त्वात् परित्यक्ताः सकलाः समस्ता व्यापारा अङ्गप्रत्यङ्गचेष्टादयो येन
तस्य भावस्तथा कारणेन, लिखितं चित्रितमिव, उत्कीर्णं प्रस्तरादिकं निस्तपथ रचितमिव, स्तम्भितमिव
केनचित् जडीकृतमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तं शयितमिव, तथा योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः
समाधिः अन्तिमाङ्गं केवलमर्थनिर्भासरूपं तत्र तिष्ठतीति तमिव ।

इहापि 'लिखितमिव' इत्यारभ्य 'योगसमाधिस्थमिव' इत्यन्तं षण्णामेव क्रियोऽप्रेक्षाणां मिथो
नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

निश्चलमिति । निश्चलं स्थिरमपि स्ववृत्तात् निजकर्तव्यात् चलितमिति विरोधः, प्रभ्रष्टमिति तत्प-
रिहारः । एकाकिनमसहायमपि मन्मथेन कन्दर्पेण सहायकेन अधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः मन्मथस्य
केवलं मनोवृत्तिस्त्वात्परिहारः । सानुरागेण रक्तिम्ना सह विद्यत इति सानुरागस्तमपि पाण्डुतां श्वेनताम्
आवहन्तम् आदधानमिति विरोधः, सानुरागं प्रियतमायामासक्तमपीति तत्परिहारः । शून्यान्तःकरणमपि

त्यो त्यों सुहृत्स्नेहसे मेरा मन विह्वल हो गया, और उसके विषयमें नानाविध अमङ्गलकी आशङ्का होने लगी ।
वृक्षों और लताओंकी कुजमें, चन्दनवृक्षकी पङ्क्तियोंमें लतामण्डपों और सरोवरके तीर पर देखते देखते, पुङ्गव-
पुङ्गवरूपसे इतस्ततः भलीभाँति दृष्टिपात करता करता मैंने बहुत समय तक विचरण किया ।

उसके बाद सरोवरके निकटवर्ती एक अत्यन्त मनोहर वसन्त-कालकी जन्मभूमिके समान लताकुञ्ज
(लतामय वन) के मध्य में, जो सघन पुष्प होनेके कारण उस लतामय वनके पुष्पनिर्मितके समान, सघन भ्रमरोंके
कारण भ्रमरनिर्मितके समान असंख्य कोकिलोंके रहनेके कारण कोकिल-निर्मितके समान एवं बहुततर मयूरोंके
रहनेके कारण मयूरनिर्मितके समान प्रतीत होता था, मैंने उसे बैठे देखा । अङ्गप्रत्यङ्गके स्पन्दनादि समस्त
व्यापारोंको भी परित्याग कर दिया था, इसलिए वह विचित्रके समान, क्षोदितके समान, स्तम्भित (स्तब्ध) के
समान, भरे हुएके समान, निद्रितके समान, एवं योग-समाधिस्थितके समान हो, ऐसा दीखता था । निश्चल होनेपर
भी वह अपने कर्तव्यसे चलायमान (परिभ्रष्ट) हो गया था, सहायशून्य होने पर भी कामदेव उसके साथ लगा

पाण्डुतामावहन्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदन-
वेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवादत्त-
दर्शनेन कुसुमायुधेन सन्ताप्यमानम्, अतिनिष्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तः-
प्रविष्टैरिवासह्यमन्तापसन्त्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिव उन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यी-
कृतशरीरम्, निष्पन्दनिमीलितेनान्तर्बलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणैव पक्षमान्तर-विव-
रवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभा-

हृदयनिवासिदयितं मनोनिवासिवह्नमिति विरोधः, हृदये दयितानिवासस्य सन्ने तस्य शून्यत्वस्य विरु-
द्धत्वादित्यभिप्रायः, शून्यं विषयान्तरविचारवर्जितम् अन्तःकरणं हृदयं यस्य तमिति तत्परिहारः । तूष्णीं
शीलमस्येति तूष्णीकः तं मौनालम्बनमपि कथितो निरूपितो मदनवेदनायाः कामपीडायाः अतिशय
आधिक्यं येनेति मौनकथनयोरेकत्रसम्भवाभावाद्बिरोधः, कथितः शरीरस्तम्भादिना बोधित इति तत्परि-
हारः । शिलातले प्रस्तरतले उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं विशेषेणावस्थितमित्येकस्य युगपदधि-
ष्ठानद्वयवृत्तित्वे विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येकविशेषण एव विरोधाभासः ।

शापेति । शापप्रदानस्य अभिसम्पातदानस्य भयास्त्रासादिव अदत्तदर्शनेन अदृश्यशरीरेणेत्यर्थः,
कुसुमायुधेन मदनेन सन्तप्यमानं पीड्यमानम् । इह हेतुप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिष्क्रियतया हृदयनिवासिनीं मनःस्थायिनीं प्रियां दयितां
द्रष्टुम् अवलोकयितुम् अन्तःप्रविष्टैरिव अन्तर्गतैरिव, असह्यसन्तापात् असोढव्यसंज्वरात् यः सन्त्रासो
भयं तेन प्रलीनैः लुक्कायितैरिव, तथा मनसो हृदयस्य क्षोभेण सञ्चलनेन असन्मार्गप्रापणेनेत्यर्थः प्रकु-
पितैः क्रुद्धैरिव, स्वेषां बहुकालादेव नितान्तशिष्टत्वादित्याशयः, अत एव उन्मुच्य निजनिजस्थानं परि-
त्यज्य गतैः प्रस्थितैः इन्द्रियैः करचरणादिभिः शून्यीकृतं परित्यक्तं शरीरं वपुर्गस्य तमिव विद्यमानम्,
अन्यथैवविधा निष्क्रियता न स्यादित्याशयः ।

इह 'अन्तःप्रविष्टैरिव' इत्यादयस्तिष्ठो वाच्यः क्रियोप्रेक्षाः, 'शून्यीकृतम्' इत्यत्र च शरीरशून्यी-
करणोपप्रेक्षणादिवादिप्रयोगासत्वाच्च प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा, इत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निष्पन्देति । निष्पन्दं निष्क्रियं च तत् निमीलितं मुद्रितञ्चेति तेन तादृशेन, अत एव अन्तरभ्यन्तरे
उज्ज्वलतः सन्दीप्तस्य मदनदहनस्य कामाग्नेः धूमः आकुलितं व्याप्तम् अभ्यन्तरम् अन्तर्यस्य तेनेव विद्य-
मानेन, अन्तर्धूमव्याप्तौ लोचनमुद्रणस्य प्राकृतिकात्वादित्याशयः ईक्षणयुगलेन लोचनद्वयेन करणेन,
पक्षमान्तरविवरेभ्यः चक्षुर्लोकमध्यभागोभ्यो वान्ता उद्धीर्णा अनेका विविधा धाराः प्रवाहा यस्य तत्,
बाष्पजलदुर्दिनम् अश्रुसलिलवृष्टिम् उत्सृजन्तं वर्पन्तम् ।

इह 'मदन एव दहनः' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेक्षा चेत्ये-
तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आलोहिनीति । हृदयं मानसं प्रदृष्टः प्रज्वलतः अग्न्याग्नेः मदनानलस्य ऊर्ध्वसंसर्पिणीम् उपरि-

था (कामार्त्तं था), रक्तवर्णं होने पर भी पाण्डुवर्ण धारण किया था (तुम्हारे प्रति अनुरक्त हुआ था, एवं तुम्हारे
ही विरहसे पाण्डुवर्ण धारण किया था), उसका अन्तःकरण शून्य होने पर भी हृदयमें कोई प्रियजन वास करता
था (अन्तःकरणमें अन्य विषयकी चिन्ता नहीं थी, केवल तुम्हारी ही चिन्ता रहती थी), मौनावलम्बन करते रहने
पर भी अत्यधिक कामवेदना प्रकट करता था (नानाविध भङ्गीद्वारा कामवेदना सूचित करता था), प्रस्तरखण्डके
ऊपर बैठे रहने पर भी वह मृत्युकी शरणमें था (निश्चय कर लिया था । शापप्रदानके भयसे हां मानो अदृष्ट रह
कर कामदेव उसको सन्तप्त करता था, अत्यन्त निश्चल होने के कारण उसकी इन्द्रियों मानो हृदयनिवासिनी
प्रियाको देखनेके लिए अन्दर प्रवेश कर गई हों, असह्य सन्तापके भयसे ही मानो छिप गई हों अथवा मनका
असत्पथमें जानेके कारण क्रोधित होकर अपने अपने स्थानका परित्याग कर गई हों इस प्रकार उसका शरीर
मानो इन्द्रियोंसे शून्य दीखता था । निश्चल और मुद्रित (मिचे हुए)—अन्तःप्रज्वलित कामाग्निके धूमसे
अभ्यन्तरमें मानो व्याकुल हुए—उसके नेत्रोंमेंसे नयनलोमके अन्तराल (बरोनी बीच) में होकर असंख्य

मनङ्गाग्नेः प्रदहतो हृदयम्^१ ऊर्ध्वसंसर्पिणीं शिखांमवाद्य निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृताम-
ञ्जलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृत-करतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विम-
कृतमच्छाच्छचन्दन-रस-रचित-लालाटिकमिव लालाटदेशमुद्रहन्तम्, अचिरापनीत-पारि-
जात-कुसुम-मञ्जरी-कर्णपूरतयां सशेषं परिमलामोद-लोभोपसर्पिणा कलविरुतच्छलेन मदन-
सम्मोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमालपल्लवमिव श्रवणदेशं वधा-
नम्, उत्कण्ठा-ज्वर-रोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूप-निपतितानां मदनशराणां कुसुमशर-शल्यं-

गामिनीं शिखां ज्वालामिव, आलोहिनीम् आरक्तम् अघरप्रभाम् ओष्ठशोभाम् आदाय गृहीत्वा निष्प-
तद्भिर्निःसरद्भिः उच्छ्वासैर्निःशसैः करणैः, तरलीकृता आन्दोलिता आसञ्जलतानां सर्मापवल्लीनां कुसुम-
केशराः पुष्पकिञ्चुका येन तम् ।

इह 'अनङ्गाग्नेः' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'शिखामिव' इत्यत्र श्रौत्युपमा चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभाव-
सङ्करः । केचित्तु—'शिखामिव' इत्यत्र जात्युपेक्षामिति वदन्ति । 'आलोहिनीम्' इत्यत्र 'वर्णादनुदात्तात्तो-
पधात्' इत्यनेन ङीष् तत्सन्नियोगेन तस्य नकारादेशश्च ज्ञेयः ।

वाग्नेति । वामकपोलस्य सव्यगण्डस्य शयनीकृतं तदपीकृतम् आश्रयीकृतमित्यर्थः करतलं वाम-
पाणितलं येन तस्य भावस्तथा कारणेन, विस्तारितवामकरतले वामकपोलस्थापनेन वामकरनखरश्मीनां
भाले सञ्चरणादित्यर्थः, समुत्सर्पद्भिर्भाले समुद्रच्छद्भिः नखांशुभिः पुनर्मवरश्मिभिः, विमलीकृतं धवली-
कृतम्, अत एव अच्छाच्छेन अत्यन्तविशदेन चन्दनरसेन मलयजद्रवेण रचिता निर्मिता ललाटिका
तिलकविशेषो यस्मिन् तमिव विद्यमानं ललाटदेशं भालप्रदेशम् उद्रहन्तं धारयन्तम् । इह तिलकविशेष-
निर्माणोपेक्षणात्क्रियोपेक्षा । 'पत्रपाश्या ललाटिका' इत्यमरः ।

अचिरिति । अचिरं सद्यः अपनीतः महाश्वेतायै समर्पणाय अपसारितः पारिजातकुसुममञ्जरीरूपः
मन्दारपुष्पवञ्जरीरूपः कर्णपूरः श्रवणभूषणं यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, सशेषः तत्कालेऽप्यवशिष्टो
यः परिमलः सौरभं तस्य य आमोदः तदनुभवजप्रहर्षः तस्य लोभेन लिप्तया उपसर्पिणा निकटस्थायिना,
कलविरुतच्छलेन स्वीयमधुराव्यक्तशब्दव्याजेन, मदनस्य कामस्य सम्मोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपता
जापं विदधतेव विद्यमानेन, मधुकरकुलेन अमरसमूहेन कारणेन, सनीलोत्पलमिव सेन्दीवरमिव, सतमाल-
पल्लवमिव सतापिच्छुकिसलयमिव विद्यमानम्, अमरगणस्य नीलोत्पलतमालपल्लवसदृशतयाऽवगम्य-
मानत्वादित्याशयः । श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं वधानं धारयन्तम् ।

इह 'कलविरुतच्छलेन मदनसम्मोहनमन्त्रमिव' इत्यत्र सापेक्षत्वा क्रियोपेक्षा, 'सनीलोत्पलमिव'
'सतमालपल्लवमिव' इत्युभयत्र च गुणोपेक्षेत्येतासां मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

उत्कण्ठेति । उत्कण्ठया मदनौत्सुक्येन यो ज्वरः अन्तर्दाहः तेन ये रोमाञ्चाः पुलकाः तेषां व्याजेन
कपटेन, अङ्गलग्नं शरीरसंसक्तम्, प्रतिरोमकूपनिपतितानां प्रत्येकरोमकूपलग्नानां मदनशराणां काम-
बाणानां मध्ये ये कुसुमशराः प्रसूनलक्षणा बाणाः तेषां शल्यशकलनिकरम् अग्रखण्डजालम्, बिभ्राणं
वधानमिव, रोमाञ्चो नास्ति, मन्वे प्रतिरोमकूपं निपतितस्ते बाणा निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु
रोमकूपेषु लग्न इत्यभिप्रायः ।

धाराओंसे अविभ्रान्त अश्रु-जलको वर्षा हो रही थी, हृदयको दग्ध करती मदनशिकी ऊर्ध्वगामिनी ज्वालाके समान
आरक्तवर्ण अघरकी कान्तिको लेकर बाहर निकलते उच्छ्वासोंसे समीपवर्ती लताओंके पुष्प-केशर कम्पित हो
रहे थे; बाएँ हाथके ऊपर बायाँ कपोल रखने के कारण ऊर्ध्वगामी निर्मल नख-किरणोंसे निर्मल ललाटदेश मानो
अतिस्वच्छ चन्दन-रसके तिलकसे शोभित था; थोड़ी ही देर पहले कानमेंसे पारिजात-पुष्पकी मञ्जरी हटाये जानेसे
उसको बची हुई सुगन्धिके लोभसे आकृष्ट हुए अमरगण उपस्थित होकर अस्पष्ट मधुरध्वनिके व्याजसे मानो काम-
देवका सम्मोहन मन्त्र जप करते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानो उसने कानमें नील-कमल अथवा तमाल-
पल्लव धारण किया हो; उत्कण्ठाके सन्तापमें हुए रोमाञ्चके व्याजसे मानो प्रत्येक रोमकूपमें निपतित कामदेवके

१. हृदयात् । २. कुसुमकर्णपूरतया । ३. अशेष... । ४. कुसुमशरकेशरशल्य... ।

शकल-निकरमिवाङ्गलग्नं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरित-किरणनिकरां करतल-स्पर्श-मुख-
कण्टकितामिवमुक्तावलीमविनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनवशीकरणचूर्णेनेव कुसुम-
रेणुना तरुमिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रामयद्भिरासनैरनिलचलितैः^१ अशोकपल्लवैः
स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तबकमधुश्रीकरैर्वनश्रियांभिषिच्यमानम्,
अलिनिवह-निपीयमान-परिमलैरुपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशान्यकैरिव सधूमैः कुसुम-

इहापि सापह्वा क्रियोप्रेक्षा । ननु कामदेवस्य पुष्पबाणत्वेनैव प्रसिद्धिः, तदतिरिक्तशराणामभ्यु-
त्वात् ; तथा च सति 'मदनशराणाम्' इत्यत्र शरपदेन प्रसिद्धकुसुमशराणामेव ग्रहणोपपत्तौ पुनः 'कुसु-
मकरे'त्यस्योपादानेनाधिकपदत्वदोषप्रसक्तिरिति चेत् ? सत्यम्, तद्वारणाय तत्पदपरित्यागस्यैवौचित्या-
दिति सुधीमिराकलनीयम् ।

दक्षिणेति । किञ्चेति चार्थः । दक्षिणकरेण अपसव्यहस्तेन, उरसि वक्षसि, स्फुरितः प्रदीप्तः किरण-
निकरः रश्मिसमूहो यस्याः ताम्, अत एव करतलस्य पाणितलस्य स्पर्शेन संयोगेन यत् सुखम् आनन्दः
तेन कण्टकितां सञ्ज्ञातपुलकामिव विद्यमानाम्, रश्मिसमूहस्य रोमाञ्चवदवगतेरित्याशयः, तथा अवि-
नयस्य मदनवेशरूपदुर्व्यवहारस्य पताकां वैजयन्तीमिव विद्यमानां मुक्तावलीं भवदीयं हारं धारयन्तं
वधानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तथा 'करतलस्पर्श-मुखकण्टकितामिव' इत्यत्र वाक्या क्रियो-
प्रेक्षा, 'अविनयपताकाम्' इत्यत्र प्रतीयमाना जात्युपेक्षेत्यासामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनेति । तरुमिः वृक्षैः कर्तृभिः, मदनस्य कामदेवस्य वशीकरणचूर्णेनेव लोकसंमोहनकारकचूर्णेनेव
कुसुमरेणुना पुष्पधूलिना करणेन आहन्यमानं शरीरोपरि निक्षेपात्ताड्यमानमिव ।

इह 'वशीकरणचूर्णेनेव' इत्यत्र वाक्या जात्युपेक्षा, 'आहन्यमानम्' इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षा,
अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

आसेति । आसनैः समीपस्थायिभिः, अनिलचलितैः पवनान्दोलितैः आत्मरागं स्वकीयलौहित्यमेव
रागमनुरागं संक्रामयद्भिः पुण्डरीके सञ्चारयद्भिरिव विद्यमानैः अशोकपल्लवैः वज्रुलकिसलयैः स्पृश्यमानं
सङ्घटयमानम् ।

इह लौहित्यरागयोर्व्यतिरेकेऽपि श्लेपेणाभेदारोपादतिशयोक्तिः, 'संक्रामयद्भिरिव' इत्यत्र क्रियो-
प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सुरतेति । वनश्रिया अरण्यलक्ष्म्या कर्पा सुरताभिषेकसलिलैरिव सम्मोगराज्याभिषेकजलैरिव,
अभिनवा नूतना ये पुष्पस्तबकाः प्रसूनगुच्छाः तेषां मधुश्रीकरैः मकरन्दकणैः करणैः, अभिषिच्यमानम्
अभिषेकविषयीक्रियमाणमिव ।

इडाया वाक्या जात्युपेक्षा, अन्या तु प्रतीयमाना क्रियोप्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अलिनिवहेति । कुसुमशरेण पुष्पबाणेन कामेनेत्यर्थः, कर्त्रा, सधूमैः अग्निसंयुतत्वाद् धूमयुतैः कुड्म-
लोपरिस्थमधुकरसादृश्यावगमायैतद्विशेषणम्, तप्तशरशान्यकैरिव अग्निसमेतस्वीयबाणाग्नैरिव विद्यमानैः,
चम्पककोरकपीतस्वसादृश्यावगमाय तप्तेतिपदम्, अलिनिवहेन मधुकरगणेन निपीयमानाः सवहुमानम-
नुभूयमानाः परिमलाः सौरभाणि येषां तैः, पुण्डरीकस्यैवोपरि पतद्भिः निपतद्भिः चम्पककुड्मलैः हेम-

कुसुम-बाणोंका अग्रभाग (नोक) वह अङ्ग पर धारण कर रहा था; उसने दक्षिण हाथसे छाती पर मुक्तावलीको रख लिया था, चतुर्दिक् उसको किरणों फैल जानेसे प्रतीत होता था कि मानो कर-तल-स्पर्शके सुखसे वह रोमाञ्चित हो गई हो, एवं अन्याय आचरणकी पताका के समान देखनेमें आ रही हो; वृक्षसमूह, कामदेवके वशीकरण चूर्णके समान अपने पुष्प-रेणु द्वारा मानो उस पर आघात करते थे; समीपवर्ती वायुकम्पित अशोक-पल्लव मानो (उसके शरीर पर) अपना राग सञ्चारित करते करते ही उसका स्पर्श करते थे; वनलक्ष्मी रतिराज्यमें अभिषेक करनेके जलके समान अभिनव पुष्पके गुच्छोंके मधुकणसे मानो उसको अभिषिक्त करती (खान कराती) थी । सौरभके लोभसे भ्रमरगण जिस पर बैठे थे ऐसी चम्पा-फूल की कलियां उसके शरीर पर पड़ती थीं, जिनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानो कामदेव तप्त की हुई धूमसंयुक्त अग्निमय अपने बाणों की नोकों से उसे प्रहार

१. स्फुरितनखकिरणनिकरम् । २. चलितैः । ३. तप्तशस्यस्तैरिव ।

शरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरनिकरः शङ्कारनिस्वनैः^१ हुङ्कारैरिव दक्षिणानिलेन निर्भस्त्र्यमानम्, मदकलःकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव क्रशिमानमागतम्^२, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव, अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिबोपगतम्^३, रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव छलितमिवान्धमिव बधिरमिव मूकमिव विलासमयमिव मदनमयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिम्, परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य^४, अनभिज्ञेय-

पुष्पकमुकुलः ताड्यमानमिव आहन्यमानमिव । उक्तालङ्कारः ।

अतिबहलेति । दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन कर्त्रा, हुङ्कारैरिव भर्त्सनबोधकस्वीयहुंशवदैरिव, अतिबहलेन अत्यधिकेन वनामोदेन काननमौरभेण मत्तस्य मदविह्वलितस्य मधुकरनिकरस्य अमरसमूहस्य शङ्कारनिस्वनैः शङ्कारलक्षणशब्दैः करणैः, निर्भस्त्र्यमानमिव तिरस्कारपूर्वकं भाष्यमाणमिव ।

इह हुङ्काराणां शब्दत्वेन गुणत्वादाया वाक्या गुणोत्प्रेक्षा द्वितीया तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदकलेति । मधुमासेन चैत्रमासेन कर्त्रा, वसन्तस्य समयस्य जयशब्दकलकलैरिव मदकलस्य मदमत्तस्य कोकिलकुलस्य परमृदुरागस्य कोलाहलैः कलकलैः करणैः, आकुलीक्रियमाणम् अधिरीक्रियमाणम् । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

प्रभातेति । प्रभातचन्द्रः प्रातःकालीनशशी तमिव पाण्डुरतया परिगृहीतं शरीरे अवलम्बितम् । निदाघे ग्रीष्मसमये यो गङ्गायाः प्रवाहः तमिव, क्रशिमानं कुशत्वम् आगतं प्राप्तम् । अन्तर्गतः अग्र्यन्तरे प्राप्तः अनलोऽग्निः मदनालश्च यस्य तम्, चन्दनविटपमिव मलयजशालामिव म्लायन्तं ग्लानतां प्रयन्तम् । इह प्रतिविशेषण एव पूर्णोपमा ।

अन्यमिति । अन्यमिव पूर्वस्मान्निष्ठमिव, अदृष्टपूर्वमिव अनवलोकितपूर्वमिव, अपरिचितमिव असंस्तुतमिव, जन्मान्तरं भवान्तरम् उपगतमिव प्राप्तमिव, तथा रूपान्तरेण परिणतमिव ।

इहाद्यास्तिस्रो जात्युत्प्रेक्षाः । अन्ययोस्तु प्रत्येकं क्रियोत्प्रेक्षा ।

आविष्टमिति । आविष्टं ढाकिनीप्रभृतिभिरभिभूतमिव, महाभूतैर्बतालैः अधिष्ठितम् आभितमिव, ग्रहैः पूतनाप्रभृतिभिर्दुष्टग्रहैः गृहीतं हृतमिव । उन्मत्तम् उन्मादरोगविकारयुक्तमिव । छलितं केनचित् वञ्चितमिव । अन्धं गताचमिव, बधिरं श्रवणेन्द्रियरहितमिव, मूकम् अस्पष्टवाचमिव, विलासमयं विभ्रमव्याप्तमिव, तथा मदनमयम् अनङ्गव्याप्तमिव ।

इह 'उन्मत्तमिव' इत्यत्र 'अन्धमिव' इत्यादिषु त्रिषु च प्रत्येकं गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, अवशिष्टेषु क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारो ज्ञेयः ।

परेति । परस्य जनस्य महाश्वेताया इत्यर्थः, आयत्ता अधीना चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो यस्य तम्,

करता था, दक्षिण वायु अपने हुङ्कारके समान वनमेंसे निकलते प्रचुर सौरभसे मत्त हुए मधुकरोंकी गुञ्जारसे मानो भर्त्सना करते फटकारते) थे; वसन्तकालके जयध्वनिके कोलाहलके समान, मदमत्त कोकिलगणके कोलाहलसे चैत्रमास, उसको विह्वल कर रहा था; उस समय वह प्रभात-कालीन चन्द्ररेखाके समान पाण्डुवर्ण (फौका) दोखता था; ग्रीष्म-कालीन गङ्गा-प्रवाहके समान वह कुश हो गया था; अन्तःप्रविष्ट अग्निसे युक्त चन्दनवृक्षकी शाखाके समान, म्लान हो (कुन्हला) गया था; उसे देखने पर दूसरेके समान, पहले जिसे कभी नहीं देखा है ऐसे व्यक्तिके समान एवं अपरिचितके समान प्रतीत होता था, और वह मानो प्राप्त किया था, रूपान्तरमें परिणत हुआ था, ढाकिनी आदि उसके अन्दर प्रवेश कर गई थी, महाभूतोंसे अधिष्ठित हो गया था, पूतनाप्रभृति किन्हीं दुष्ट ग्रहोंसे ग्रसित हो गया था, और वह उस समय उन्मत्तके समान, प्रतारितके समान, अन्धके समान, बधिरके समान, मूकके समान एवं विलासितामय और काममयके समान प्रतीत हो रहा था; उसकी चित्तवृत्ति पराधीन हो गई थी, एवं

पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्गीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदये-
नाचिन्तयन्-‘एवं नामायमतिदुर्विषयवेगः मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरम्
अप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीमवेदेवविधो ज्ञानराशिः । अहोबत महश्चित्रम्,
तथा नामायमाशैशवाद्धोरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषाञ्च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीय-
चरित आसीत् । अद्य तु इतर इव परिभूय ज्ञानम्, अवगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य
गाम्भीर्यम्, मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलित’मिति ।

उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्य ‘अंसदेशावसक्तपाणिः तमनु-

मन्मथावेशस्य मदनावेशस्य परां कोटिम् अन्तिमामवस्थाम् अखिरूढम् आरूढम्, अनभिज्ञेय इदन्तया
अभिबोद्धुमशक्यः पूर्वाकार आधाकृतिर्यस्य तम्, तं पुण्डरीकम् अहम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

अपगतेति । अपगतनिमेषेण निर्निमेषेण चक्षुषा नेत्रेण, सा तथोक्ता प्रतिपादितरूपा अवस्था यस्य
तम्, चिरं बहुकालम् उद्गीक्ष्य विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः वेपमानेन त्रासात्
कम्पमानेन हृदयेन चेतसा अचिन्तयन् विन्तामकरवम् ‘एवं नाम इत्यभूतः, अतिदुर्विषयो नितान्त-
दुःसहो वेगो यस्य तादृशः अयं मकरकेतुः कामः, येन कारणेन अनेन मकरकेतुना, क्षणेनैव क्षणकालेनैव
अयं पुण्डरीकः ईदृशम् एवंविधम् अवस्थान्तरं दशान्तरम् उपनीतः प्रापितः ।

उक्तविपर्यये असम्भवं दर्शयति—कथमिति । एवंविधः एतादृशः ज्ञानराशिः ज्ञानसमूहः एकपदे
सहसा एवम् अनेन प्रकारेण कथं व्यर्थीभवेत् निरर्थकीभवेत् । इह सम्भावनायां लिङ् । अहो यत्तेत्येकमेव
पदं विस्मयविषादसूचकमव्ययम् । महश्चित्रं महद्वाक्ष्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेण, अयं पुण्डरीकः आशौ-
शवात् आषाढपात् धीरप्रकृतिः स्थिरस्वभावः, अस्खलितवृत्तिः सन्मार्गादपरिभ्रष्टचरित्रः मम कपिलस्य
अन्येषां मुनिकुमारकाणां तपस्विबालकानां स्पृहणीयचरितम् अभिलषणीयचरित्रम् आसीत् अभूत् ।

अथेति । तु किन्तु, अद्य मन्मथेन कामेन ज्ञानं बोधं परिभूय विजित्य विलोप्येश्वर्यः, तपःप्रभावं
तपोमाहात्म्यम् अवगणय्य अवज्ञाय, तथा गम्भीर्यम् अनन्यथाविधेयप्रकृतिस्य उन्मूल्य उच्छेद्य, इतर-
साधारणलोक इव जडीकृतः मूढतां नीतः, येन हि सर्वथा सर्वप्रकारेण अस्खलितं सन्मार्गादपरिभ्रष्टं
यौवनं तारुण्यं संसारे दुर्लभं दुष्प्राप्य, सुतरां मन्मथेनैव विधातुं शक्यत इत्याशयः । इतिपदस्य
‘अचिन्तयन्’ इत्यनेन पूर्वेण सम्बन्धः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

उपेति । अपि चेति चार्थः । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव पूर्वनिर्दिष्ट एव शिलातलैकपार्श्वे प्रस्तर-
तलभागे समुपविश्य समवस्थाया अंसदेशे पुण्डरीकस्य स्कन्धभागे अवसक्तः सलग्नः पाणिः करो यस्य स

वह कामवेशकी चरम सीमा पर पहुँच गया था और उसकी पहलेकी आकृति थोड़ी भी पहचानमें नहीं आती थी ।

ऐसी दशामें उसको निर्निमेष नयनसे (एकटक) बहुत देर तक देख कर मुझे बहुत विषाद हुआ; एवं मेरा
हृदय कांपने लगा; उस समय मैं चिन्ता करने लगा—‘इस प्रकारका स्वरूप यास्तवमें अत्यन्त-असह्य-वेगशाली
कामदेवका है; क्योंकि—उस (काम) ने एक क्षणमें ही इसकी ऐसी दुर्दशा कर डाली है कि उससे बचनेका
उपाय नहीं ! नहीं तो, इस प्रकारकी ज्ञान-राशि एक साथ क्यों व्यर्थ हो गई ! आह ! यड़ा ही आश्चर्य है !
वास्तवकालसे ही इसकी धीर-प्रकृति और अस्खलित (अखण्डित) चरित्र था कि मेरे और अन्यान्य मुनिकुमारोंको
इसके चरित्र वाञ्छनीय थे । किन्तु उसे ही आज कामदेवने ज्ञानका परामव कर, तपः-प्रभावकी अवहेलना कर
और गम्भीर्यका नाश कर साधारण मनुष्योंके समान इसे मोहाच्छन्न कर (जड़ बना) दिया है ! क्योंकि—सभी
प्रकारसे ही सन्मार्गसे परिभ्रष्ट न हुआ हो, इस प्रकारका यौवन संसारमें दुर्लभ है ।’

उसके बाद मैं समीपमें जाकर उसी प्रस्तरखण्ड (शिलातल) के किनारे पर बैठ, उसके स्कन्धदेशमें

न्मीलितलोचनमेव 'सखे ! पुण्डरीक ! कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसम्मी-
लनाङ्गनमिव कथमपि प्रयत्नेन अनवरतरोदनवशात् समुपजातारुण-भावमश्रुजलपूर्णं प्लावि-
तम् उत्कुपितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायां चक्षुरुन्मील्य मन्थर-
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य माम् आयततरं निश्चस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं
'सखे ! कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैः अवदन् !
अहन्तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयम्, तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो
यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्यार्थवत्—'सखे पुण्डरीक ! सुविदिन-

तथोक्तः सन्, अनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य तमेव, तं पुण्डरीकं 'सखे पुण्डरीक' मित्र पुण्ड-
रीक ! इदं तव दृश्यमानस्वरूपम् ? कथय निवेदय' इति एवम् अपृच्छं प्रश्नमकरचम् ।

अयेति । सुचिरसंमेलनात् बहुकालं यावन्मुद्रणात् लघनमिव मिथः संसक्तावरणयुगलमिव, कृच्छ्रे-
णोन्मीलनादित्याशयः । अनवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात् समुपजातः समुत्पन्नः अरुणभावो
लौहित्यं यस्य तत्तादृशम् अश्रुजलस्य रोदनजनितनयनारुधुनः पूरेण ओधेन प्लावितम्, उत्कुपितमिव
उत्कोपो नेत्ररोगविशेषस्तथाकमिव लौहित्यादित्याशयः । सवेदनमिव सव्यथमिव, कृच्छ्रेणोन्मीलनादि-
त्याशयः । स्वच्छांशुकेन निर्मलसूचमवक्षेण अन्तरितम् आच्छादितं यत् रक्तकमलवनं रक्तपङ्कजावरणं
यस्य छाया इव छाया कान्तिर्यस्य तत्तादृशम्, 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः' इत्यमरः । चक्षुर्नेत्रं कथमपि
प्रयत्नेन महतोद्योगेन उन्मील्य विमुद्रय, मन्थरमन्थरया नितान्तालसया दृष्ट्या वीक्षणेन सुचिरं बहु-
कालं मां विलोक्य दृष्ट्वा, निश्चस्य दीर्घोच्छ्वासं विधाय, आयततरं नितान्तदीर्घं यथा स्यात्तथा लज्जया
त्रपया विशीर्यमाणानि अस्फुटमुदीर्यमाणानि विरलानि अक्षरानि च अक्षराणि वर्णा यत्र क्रियायां तद्
यथा स्यात्तथा, 'सखे कपिञ्जल वयस्य कपिञ्जल ! विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि मां किं पृच्छसि किं
प्रश्नं करोषि' इति एवं शनैः शनैः मन्दं मन्दं कृच्छ्रेण कष्टेन अवदत् अवोचत् ।

इह 'लघनमिव' 'उत्कुपितमिव' इत्युभयत्र क्रियोत्प्रेक्षाङ्कारः । 'सव्यथमिव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।
'स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायम्' इत्यत्र लुप्तोपमा । अश्रुजलपूर्णप्लावनसादृश्यनिरूपणाय 'स्वच्छां-
शुकान्तरिते'ति विशेषणमिदम् । अनुचितार्थत्वदोषपरिहाराय वनपदस्यानिवेश एव युक्त इत्यालोचकाः ।
अहमिति । तदवस्थयैवेत्यतः पूर्वं यद्यपीतिपदं निवेशनीयम् । तु किन्तु अहं कपिञ्जलः तदाकर्ण्य
तच्छ्रुत्वा, अयं पुण्डरीको यद्यपि तदवस्थयैव ममोपदेशमन्त्रेणैव अभिलषितां दयितां विनेत्यर्थः, नास्ति
प्रतीकारः प्रतिक्रिया उपशम इत्यर्थः यस्य स तथोक्तो विकारो यस्य स तादृशः सञ्जातः । तथापि सुहृदा
मित्रेण असन्मार्गप्रवृत्तः असाधुपयानुगः सुहृत् यावच्छक्तितः यथाशक्ति, सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन निवार-
णीयः प्रतिनिषेधनीय इति एवं मनसा हृदयेन अवधार्य निश्चित्य अत्रयम् अवोचम्—
'आरमा कलेवरे यत्ने स्वभावे परिमारमनि । चित्ते हृतौ च बुद्धौ च परम्यावत्तनेऽपि च ॥' इति धरणिः ।

सख इति । एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । इदं वक्ष्यमाणमेव पृच्छामि जिज्ञासां करोमीत्यर्थः ।

करतल रख कर मुद्रित नयनावस्था (आंख मिची) होने पर भी उससे मैंने पूछा—'मित्र पुण्डरीक ! कहो तो
सही आपको यह क्या हुआ है ?' उसके बाद वे बहुत देर तक मुद्रित (बन्द) रखनेके कारण ऊपरके दोनों
चर्मावरण मानो परस्पर संलग्न (चिपक) हो गई हों, ऐसी अविश्रान्त रुदन करनेसे रक्तवर्ण, अश्रु-जलके प्रवाहमें
डूबी हुई, अत एव प्रतीत होती थी कि सूजी हों अथवा व्यथा पाती हों, ऐसी निर्मल सूक्ष्मवस्त्रसे आच्छादित रक्त-
कमल-वनके समान सौन्दर्य-सम्पन्न, किसी प्रकारसे यत्नपूर्वक अपनी आंखें खोल कर, अत्यधिक लम्बी सांस
लेकर अत्यन्त मन्थर (अलसयुक्त) दृष्टिसे बहुत देर तक मुझे देख कर, लज्जाके कारण टूटे फूटे अल्प अक्षरोंसे
धीरे धीरे छेदपूर्वक अस्फुट कहने लगे—'मित्र कपिञ्जल ! तुम सब समाचार जान कर भी मुझसे क्या पूछते हो ?'
यह सुनते ही उसकी अवस्था देख कर मुझे प्रतीत हुआ कि यद्यपि केवल मेरे उपदेश से ही इसके असाध्य मदन-
विकारका उपशम हो नहीं सकता, तथापि एक मित्र को असत्यथमें गमन करते देख कर, दूसरे मित्रको चाहिए कि
उसे यथाशक्ति प्रयत्न करके रोके । यह स्थिर विचारकर मैंने कहा—'मित्र पुण्डरीक ! यह समाचार मैं भली भाँति

१. अहमनुन्मीलित... । २. आलस्यमिव । ३. उपजातारुणभावम् । ४. पटल... । ५. उत्कुपितम् ।
६. कश्चिद् द्विरुक्तिर्नास्ति । ७. निःश्वस्य । ८. कश्चित् 'विरल' इति पदं नोपलभ्यते । ९. कश्चित् द्विरुक्तिर्नास्ति ।

मेतत्^१ मम, केवलमिदमेव पृच्छामि—यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जुनोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद् युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा ? । कथय किम्^२ अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावलुप्यसे ? मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः ? । स खलु धर्मबुद्ध्या विपलतावन^३ सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते, रत्नमिति^४ ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति

भवता स्वया । आरब्धं प्रस्तुतम् । गुरुभिः हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैः उपदिष्टं पठितमित्यर्थः । धर्मशास्त्रेषु मन्वादिसृष्टिषु पठितम् अधीतम् । धर्मार्जुनोपायः पुण्योपाज्जनप्रकारः । तपसां तपश्चर्याणाम् अपरो भिन्नः प्रकारो भेदः स्वर्गगमनमार्गः देवलोकप्राप्तियथः । व्रतरहस्यम् आरब्धव्रतविषयेऽप्रकाशनीयो नियमविशेषः । मोक्षप्राप्तौ युक्तिलाभे युक्तियोगविशेषः । अन्यः अस्माभिरज्ञातो नियमप्रकारो व्रतानुष्ठानभेदः । प्रागपि कपिललेखनैवं प्रायमेव कथितम् ।

कथमिति । एतत् कामिनीसम्बन्धरूपमाचरणं मनसापि हृदयेनापि चिन्तयितुं भवतस्तव कथं युक्तम् उचितम् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । आख्यातुं स्वच्छन्देन कामिनीं तद्विषयं वा आलपितुम्, ईदृशितुं स्वच्छन्देन कामिनीम् अवलोकितुं किं पुनर्वक्तव्यम् अपि तु किमपि नेत्यर्थः, सर्वस्मिन् स्थले ब्रह्मचर्यव्रतपालनत्वादित्याशयः ।

कथयेति । अप्रबुद्ध इव अज्ञानीव । मन्मथहतकेन पापकारिणा कामेन उपहासास्पदतां परिहासस्थानतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावलुप्यसे न जानासि ? ननु मन्मथव्ययया प्रज्ञालोपात् नाहमवजानामीति चेत्तमाह—मूढ इति । हि निश्चितम्, मूढो मन्बुद्धिः मदनेन कामेन आयास्यते पीड्यते, न पुनस्स्वरसदृशः प्रबुद्ध इत्यभिप्रायः ।

केति । प्राकृतजनैः अज्ञलोकैः बहुमतेषु आदृतेषु, विषयेषु स्रक्चन्दनवनितादिभोग्येषु, भवतस्तव का वा सुखाशा आनन्ददृष्ट्या अपि तु कापि नेत्यर्थः, तत्सुखस्यापातरमणीयत्वेन परमपुरुषार्थत्वासम्भवादित्यभिप्रायः ।

स इति । यो मूढो हिताहितज्ञानरहितो लोकः, अनिष्टानुबन्धिषु अधर्मवर्लेशाद्यनर्थोत्पादकेषु विषयोपभोगेषु स्रक्चन्दनकामिन्यादिसम्भोगेषु सुखबुद्धिम् आनन्दोत्पादकत्वज्ञानम् आरोपयति करोति, स खलु लोकः धर्मबुद्ध्या हर्दं पुण्यकृत्यमिति धिया विपलतावनं विषवल्लीविपिनं सिञ्चति सखिलेनेति शेषः । कुवलयमाला इन्द्रीवरस्रक् इति धिया, निर्गतो, निःसृतः त्रिशतः अङ्गुलीभ्यः त्रिंशदङ्गुलीभ्योऽधिकपरिमाण इति निखिशः खड्गः स खता वल्लीव लम्बमानश्वात्ताम् आलिङ्गति आशिलष्यति, कृष्णागुरोः काक-पुण्डस्य धूमलेखा वदनकेतनपङ्क्तिरिति बुद्ध्या कृष्णसर्पं दुर्धर्षभुजङ्गविशेषम् अवगूहते परिच्यजते

जानता हूँ, परन्तु मैं केवल इतना ही पृच्छता हूँ कि यह जो घटना आपने आरम्भ किया है उसे क्या गुरने उपदेश दिया है ? या धर्मशास्त्रमें पढ़ा है ? अथवा यह धर्म एकत्रित करनेका साधन है ? किंवा किसी प्रकारकी तपस्या है ? या यह स्वर्गमें जानेका मार्ग है । अथवा यह आरब्ध व्रतका कोई गोपनीय नियम है ? किंवा मुक्ति-प्राप्ति करनेके लिए यह एक प्रकारका योग है ? अथवा व्रताचरणका कोई अवान्तर भेद है ? आपको इस विषयकी मनमें चिन्ता करना भी क्या उचित है ? कियोंके साथ आलाप करने किंवा उन्हें देखनेके विषयमें तो कहना ही क्या है ? क्या अज्ञानीके समान, आप यह नहीं जानते कि यह दुराचारी कामदेवने आपको उपहासास्पद बना दिया है ? काम मूर्ख लोगोंकी ही कष्ट देता है । साधुजनोंसे निन्दित साधारण मनुष्योंके प्रिय इस प्रकारके विषयोंमें आपको सुखकी आशा क्या है ? जो मूढ़ जन परिणाममें दुःखदायी विषयोपभोगमें सुखकी अभिलाषा करते हैं वे, निश्चय ही धर्म समझकर, विष-रूताके वनकी सोंचते हैं, नीलोत्पल्की माला समझ कर खड्गलता (तलवार) का आलिङ्गन करते हैं, काले अगुरुकी धूम-लेखा समझ कर भयङ्कर सर्पको पालते हैं, रत्न समझ कर जलते अङ्गार (वहियुक्त काष्ठ का

१. सुविदितं सत्यमेतन्मम । २. क्वचित् 'इयम्' इति पदं न विद्यते । ३. क्वचित् 'कथय किं' मित्यपि नावलोक्यते । ४. विपलतां । ५. अवगूहति । ६. महारत्नमिति ।

दुष्टवारणदन्तमुसलम्' उन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेध्वनिष्टानुबन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषमतत्त्वोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम, धैर्यमवलम्ब्य 'निर्मत्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपद्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—

(आलङ्कृति) । रत्नं मणिरिति धिया ज्वलन्तमङ्गारम् अग्निसहितं काष्ठम् अभिरूपयति गृह्णातीत्यर्थः । तथा मृणालं कमलकन्दमिति धिया दुष्टवारणस्य अक्षितकलुषितगलस्य दन्तमुसलं दशनयोग्रम् 'अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । उन्मूलयति उत्पादयितुं प्रवर्तते । परमार्थतोऽनिष्टापादकेषु स्रक्चन्दनवनितादिसम्भोगेषु आनन्दोत्पादकतया ज्ञानाध्यासः पुण्यआन्या दिषलतावनसेचनमिव परिणामे भीषण-क्लेषोत्पादक इत्थं सर्वत्राभिप्रायः ।

इह उक्तविधं विम्बप्रतिविम्बभावारोपणं विना वाक्यार्थसमन्वयासम्भवान्मालारूपा निदर्शना । तथा यच्छब्दान्वितवाक्यस्य पूर्वमेव पाठो ज्यायान् अन्यथा विधेयाविमर्कदोषस्य निवारयितुं सर्वथा सम्भवात् ।

अथोति । अधिगतं ज्ञातं विषयतत्त्वं भोग्यवस्तुस्वभावो येन स तथोक्तः सन्नपि त्वम्, कस्मात्कारणात् खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो ज्योतिः तदीयं तेज इव निर्वीर्यम् अहितनिवारणाभावात् शक्तिरहितम् इदं ज्ञानम् उद्वहसि धारयसि । तथा च खद्योतो यथा निर्वीर्यं ज्योतिर्धारयति तथा त्वं निर्वीर्यं ज्ञानं धारयसीति स्पष्टमन्वयः, अत एव न भग्नप्रक्रमत्वम् । इह औत्थुपमा ।

अथ कथं शक्तिरहितमिदमिति ज्ञानमित्यत आह—यत इति । प्रबलः शक्तिशाली यो रजसः रजोगुणसम्भूतस्य कामस्य प्रसरो वेगः तेन कलुषितानि दूषितानि । तथा चोक्तं गीतायाम्—

‘काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः ।’ इति ।

पद्मान्तरे तु प्रबलस्य रजसो रेणोः प्रसरेण विस्तारेण कलुषितानि मलिनीकृतानि, स्वतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीव उन्मार्गप्रस्थितानि उत्पथप्रवृत्तानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि न निवारयसि निवारयितुं समर्थो न भवसि कुभितं कामोद्वेलितं मनश्चित्तं वा न नियमयसि नियमयितुं निरोद्धुं समर्थो न भवसि, सुतरां तव शक्तिरहितमिदं ज्ञानमित्यभिप्रायः । इह पूर्ववाक्ये पूर्णोपमा ।

कोयमिति । कोऽयमनङ्गो नाम नितान्ततुच्छ इत्याशयः । धैर्यं धीरताम् अवलम्ब्य आश्रित्य अयं पुरोदरयमानो दुराचारो दुष्यवहारो निर्मत्स्यतां तिरस्क्रियताम्, इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतः कथयत एव मे मम वचनं वाक्यम् आक्षिप्य समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य, प्रतिपद्मान्तराले प्रत्येकलोममध्ये प्रवृत्ता प्रत्यन्दिता बाष्पवेणिका नयनाम्बुप्रवाहो यस्य तथोक्तं चक्षुर्नेत्रं प्रमृज्य प्रोन्मज्ज्य करतलेन पाणितलेन पाणौ मामवलम्ब्य मम हस्तौ धृत्वेत्यर्थः अवोचत् अब्रवीत् ।

स्पर्श करते हैं, और मृणाल जानकर दुष्ट हाथीके दन्तरूपी मुसलका उत्पादन करनेमें प्रवृत्त होते हैं । समस्त विषयोंका तत्त्व जानकर भी खद्योत (जुगुनू) के प्रकाशके समान निर्वीर्य ज्ञानको धारण करते हैं, क्योंकि—प्रबल रजोगुणजनित कामवेगसे दूषित एवं धूलके विस्तारसे कलुषित नदियोंके समान उत्पथगामी अपने इन्द्रियोंको आप दमन करनेमें समर्थ नहीं हो सकते, और क्षुभित (कामोद्वेलित) चित्तको भी निरुद्ध करनेमें समर्थ नहीं हो सकते ! यह कामदेव भी मला कुछ चीज है ! इसलिए धैर्य अवलम्बन कर इस दुराचारीकी मर्त्सना कीजिये । मैं इस प्रकार कह ही रहा था कि इतनेमें (पुण्डरीक) अपने वचनसे मेरे वचनमें बाधा देकर आँखोंमें से प्रत्येक रोओंके अन्तरालमें होकर गिरते अश्रुप्रवाहको अपने हाथसे पोंछकर और मेरे हाथ

१. 'मुसलम् । २. अनुबन्धेषु । ३. परिणतिविस्सेषु । ४. निवार्यमिदं । ५. कश्चित् 'पाणौ' इति पदं न दृश्यते ।

‘सखे ! किं बहुनोक्तेन, सर्वथा सुस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुम-
चापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति
दमिति विवेक्तुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं
धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा, कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः, दूरातीतः
खलूपदेशकालः, समतिक्रान्तो धैर्यावसरः, गता प्रतिसंख्यानवेला, अतीतो ज्ञानावष्टम्भ-

सख इति । सखे मित्र ! किं बहुनोक्तेन किं बहुभाषितेन, सर्वथा सर्वप्रकारेण सुस्थोऽसि उत्पात-
शून्योऽसि, अत एव धन्यस्त्वमित्यभिप्रायः । तथा येन हि आश्यां तालुगतदंष्ट्रायां विषं गरलमस्येति
आशीविषो विजातीयो भीषणो भुञ्ज्वा ‘आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति’ इति रामायणीटीका ।
तस्य विषवेगवत् गरलरयवत् विषमाणां दुःसहानां कुसुमचापस्य ‘पुष्पधनुषः कामस्येत्यर्थः । सायकानां
बाणानां गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन स्वया परस्य पुरुषस्य सम्बन्धे सुखम् अनायासं यथा स्यात्तथा
उपदिश्यते उपदेशं दातुं शक्यते, अन्यथा ममेव दशा भवेदित्यभिप्रायः ।

इह वृथयुग्रासः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

इह हि चतुष्टयकारा दशाः सम्भवन्ति जनानाम् । तत्र केचित् समर्थसकलेन्द्रियशालिनः, केचित्
जगन्नाववैपरीत्येन रोगादिना वा किञ्चिद्विकलेन्द्रियः, केचित् संशयाकुलाः, केचित् अजगन्नावतिवैपरीत्यात्
रोगादेर्वा नितान्ताकर्मण्येन्द्रियः । तत्रादितस्त्रिषु उपदेशौचित्यम्, चरमे तु सर्वधैवोपदेशानर्हत्वमिति
विभागं प्रदर्श्य निरूपयितुमाह—यस्येति । इन्द्रियाणि चक्षुरादिनिजनिजपदार्थग्रहणयोग्यानि करणानि,
मनो वा सर्वथोत्पातरहितमित्याशयः । अनेकयोग्यसमस्तेन्द्रियशालिस्वमाद्यमभिहितम् । यो वा
जनः पश्यति, उद्वेगेन पित्तदोषादियुक्तेन वा नयने किञ्चिद्विकले जातेऽपि येन केनापि प्रकारेणावलोक-
यितुं समर्थो भवति, शृणोति वा उद्वेगेन मलादिना वा श्रवणे किञ्चिद्विकले जातेऽपि केनापि प्रकारेण
श्रोतुं समर्थो भवति, श्रुतमवधारयति वा उद्वेगेन अन्यचेष्टया वा चित्ते किञ्चिद्विकले जातेऽपि श्रुतं विष-
यम् अवधारयितुं समर्थो भवति । अनेन किञ्चित् विकलेन्द्रियशालिस्वमभिहितम् । यो वा जनः, इदं कृत्यं
शुभं मङ्गलम् अथवा न शुभम् इति विवेक्तुं विवेचनं विधातुम् अलं समर्थः, संशयानन्तरं कस्य-
चिदुपदेशे जाते इत्याशयः । अनेन संशयाकुलस्त्वमभिहितम् । स खलु प्रदर्शितरूपस्त्रिप्रकारक एव जन
उपदेशयोग्यो वर्तते तत्फलस्य तत्रैव सम्भवादित्याशयः । तु किन्तु मम पुण्डरीकस्य इदम् इन्द्रियो-
पलम्भादिकं विवेचनपर्यन्तं सर्वमेव, अतिदूरपतितम् । अतिदूरं गतम्, मदनवेशाक्षितान्ताकर्मण्येन्द्रियः,
तथा तद्विषयमानादिफलासत्त्वादित्याशयः । अनेन स्वस्य तुरीयरूपत्वं प्रतिपादितम् ।

तत्प्रयोजनं दर्शयति—अवेति । अवष्टम्भः सदाचरणालम्बनम्, ज्ञानं प्रबोधः, धैर्यं बाह्येन्द्रिय-
निरोधः, प्रतिसंख्यानं साध्वसाधुविवेचनम्, इत्येषा कथा वार्त्ता अस्तमिता अस्तमुपगता । एवम् अयत्न-
विधृता रक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि स्वयमवस्थिताः, असवः प्राणाः कथमपि तिष्ठन्ति मम शरीरे वर्तन्ते ।
अनेन सप्रति प्राणप्रयागेऽपि न हानिरिति ध्वनितम् । धैर्यस्य अक्षरः अवलम्बनसमयः समतिक्रान्तो
व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेला साध्वसाधुविवेचनकालः गता दूरीभूता । ज्ञानस्य प्रबोधस्य अवष्टम्भसमयः

पकड़ कर वह मुझसे कहने लगा—‘मित्र ! बहुत कहने से क्या लाभ ? तुम सब तरहसे स्वस्थ हो, क्योंकि—भयङ्कर
सर्पके विषवेगके समान असह्य कामदेवके विषम बाणके लक्ष्य नहीं हुए हो, इसलिए ही अनायाससे दूसरोंको
उपदेश देनेमें समर्थ हो । जिसकी इन्द्रियां जागृत हैं, चित्त ठिकाने हो, जो अवलोकन कर सकता हो, श्रवण
कर सकता हो अथवा सुनकर विचार कर सकता हो, किंवा जो ‘यह विषय अच्छा है, यह विषय बुरा है’ इस
प्रकार उपदेश पाकर विवेचना करनेमें समर्थ हो, वह व्यक्ति ही उपदेश देनेके योग्य है, परन्तु मेरे समीप से तो
ये सबके सबहीं अधिक दूर चले गए हैं । अत एव सत्पथ अवलम्बन करना, ज्ञान, धैर्य और सदसद्विवेक करना—
ये सब अस्त हो गए, प्राण नहीं रखनेका प्रयत्न करता हूँ, किन्तु न जाने वे कैसे इस रूपसे ही अवस्थित हैं;
उपदेशका समय तो अब बहुत दूर चला गया, धैर्य अवलम्बन करनेका समय भी अब बीत गया; सदसद्विवेचनाका

समयः । केन वाऽन्येनास्मिन् समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम्, कस्यान्यस्य वचांस मया स्थातव्यम्, को वाऽपरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम्, इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था,^१ तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत् प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश दिनकरकिरणा-
तपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्क-
थ्यत इव हृदयम्, प्लुव्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत् प्राप्तकालं तत् करोतु
भवान्^२ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽपि अहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । तदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः

अवलम्बनवेला अतीतः अतिक्रान्तः ।

केनेति । अस्मिन् समये इदानीं भवन्तं त्वाम् अपहाय परित्यज्य केन लोकहितैषिणा उपदेष्टव्यम्
शिक्षयितव्यम् न केनाऽपीत्यर्थः । उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणीयम् असरपथप्रतिषेधो वा (केन) करणीयं
विधेयम् । अन्यस्य स्वद्वयतिरिक्तस्य कस्य वचांसि स्थातव्यं कस्य वक्तव्यानुसारेण प्रवर्तितव्यम् । तत्र
कारणमाह—क इति अपरोऽन्यः कः त्वत्समो भवत्सदृशो मे मम जगति संसारे बन्धुर्भाता ।

किमिति । किं करोमि किं कुर्वे, यत् यस्मात्कारणात्, आत्मानं स्वं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्निरोद्धुं
न शक्नोमि समर्थो न भवामि । अनेनैव क्षणेन समयेन भवता त्वया इयं दुष्टावस्था क्लेशदायिनी दृष्टा
दृष्टा अवलोकिता । अधुना कामावेशवशादचेतनवक्षिपन्स्वरूपेण यद्दहमांसं तत्सर्वं भवता दृष्टव्येत्यर्थः ।
तत्संस्मात् कारणात् इदानीं सम्प्रति गतो व्यतीतः उपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयः ।

यावदिति । यावत् यावत्कालपर्यन्तम् अहं प्राणिमि जीवामि तावत् तावत्कालपर्यन्तम्, कल्पान्ते
प्रलयसमये उदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरा द्वादशसंख्याकाः सूर्याः तेषां किरणातपवत् रश्मि-
सन्तापवत् तीव्रस्य, कठोरस्य, अस्य विद्यमानस्य मदनसन्तापस्य कामउत्तरस्य प्रतिक्रियाम् उपशमं
क्रियमाणां भवतैव विधीयमानाम् इच्छामि अभिलषामि, विवेकादिप्रतिक्रियाया असरवे तथा सह सङ्क्रम-
रूपामाकृतप्रतिक्रियैव भवता विधेया अन्यथा न प्राणिमीत्यभिप्रायः ।

इह.....किरणातपतीव्रस्येत्यत्र लुप्तोपमा ।

तीव्रतापसम्पर्के पदार्थानां पाककायदाहज्वलनसंज्ञकाश्चतस्रो दशाः सम्भवन्ति, कन्दर्पतीव्रसन्ता-
पेन यथाक्रमं स्वस्य ताः सर्वा निरूपयितुमाह—पच्यन्त इत्यादि । मे मम अङ्गानि करचरणादीनि पच्यन्त
इव पाकविषयीक्रियन्त इव, मदनसन्तापेनेति शेषः । एवमग्रेऽपि सर्वत्र । हृदयं मनः उत्कथ्यत इव
कायं प्राप्यत इव, दृष्टिर्लोचनं प्लुव्यत इव दह्यत इव, शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव ।

अत्रेति । प्राप्तः उपस्थितः कालः समयो यस्य तत् प्राप्तकालम् एतत्समयोचितं यत् तथा सह
सङ्क्रमरूपमित्यर्थः, भवान् तत्करोतु तादृग्धातु इति पूर्वोक्तम् अभिधाय उक्त्वा तूष्णीं मौनम् अभवत् ।

एवमिति । एवम् अनेन विधिना उक्तोऽपि कथितोऽपि अहम् एनं पुण्डरीकं प्राबोधयं ज्ञानमकार-
यम् । पुनः पुनर्भूयो भूयः शास्त्रोपदेशेन धर्मप्रतिपादकग्रन्थशिक्षया विशदैः स्वच्छैः सनिदर्शनैः दृष्टान्त-

काल भी अब जाता रहा एवं ज्ञानसे चित्तके धारण करनेका समय भी हो चुका । इस समय तुम्हारे अतिरिक्त
न कोई मुझे उपदेश दे सकता है, न असरपथमें जानेसे कोई निवारण कर सकता है, मैं ही अन्य किसके बचनके
अधीन रह सकता हूँ ? इस संसारमें तुम्हारे समान मेरा अन्य बन्धु कौन हो सकता है ? क्या करूँ ? किसीसे
भी मनको निवारण करने (रोकने) में समर्थ नहीं हो रहा हूँ । मेरी जैसी दुरवस्था हो गई है उसे इस समय
तुम देखते ही हो ; इसलिए उपदेश देनेका समय तो अब जाता रहा । मैं केवल यही चाहता हूँ कि जितनी
देर तक मैं जीवित हूँ उतनी देर तक—प्रलयकालमें उदय होते द्वादश सूर्योंकी किरणोंके तापके समान अत्यन्त
तीव्र इस मदन-सन्तापको दूर करनेके लिए तुम कुछ उद्योग करो । मेरे अंग मानो रेंधे (पके) जाते हैं, हृदय
मानो उबला जाता है ; नेत्रोंमें मानो दाह हो रहा है ; शरीर मानो जला जाता है ; इसलिए इस समय जो कुछ
उचित हो तुम वही करो^१ इतना कहकर वह चुप हो गया ।

उसके इस प्रकार कहने पर भी मैं उसको बराबर समझाने लगा, परन्तु जब शास्त्रीय उपदेशसे निर्मल-

सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं भाभिधीयमानोऽपि नाकरोत् कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—
‘अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्त्तयितुमिति’ इदानीं निरर्थकाः खल्वपदेशाः, तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि’ इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात् सरसः सरसा मृणा-
लिकाः समुद्भूत्य, कमलिनीपलाशानि जल-लवै-लाङ्घिनान्यादाय, गर्भं धूलि-कषाय-परिमल-
मनोहराणि च कुमुद-कुवलय-कमलानि गृहीत्वागत्य तास्मिन्नेव लता गृह-शिलातले शयनम-
स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्त्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणादङ्ग-
चर्चार्चाश्चारचयम् । अभ्यर्ण-पादप-स्फुटित-वलकल-विवर-शीर्णेन च करसञ्चर्गितेन कर्पूररेणुना

सहितैः, सेतिहासैः पुरावृत्तसहितैः वचोभिर्वाक्यैः, सानुनयं सप्रणयं सोपग्रहं सानुकूल्यञ्च यथा स्यात्तथा
‘उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने’ इति मेदिनी । अभिधीयमानः कथ्यमानोऽपि कर्णे भवणे
नाकरोत् अनाकर्णितमिव मधुक्तमकार्षीदित्यर्थः । तथा तस्मिन् समये अहम् अचिन्तयम् अध्यायम्—
‘अतिभूमि मदनस्य चरमां दशां गतः प्राप्तः, अत एव केवलम् उपदेशेन निवर्त्तयितुं ततो व्यावर्त्तयितुं
न शक्यते न पार्यते, इति हेतोः, इदानीं सप्रति खलु निश्चयेन उपदेशाः शिवाचचनानि निरर्थकाः
निष्फलाः । तावत् प्रथमम् अस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरिप्राणेऽपि यत्नम् उपायम्
आचरामि विदधे इति एवं कृतमतिः कृतबुद्धिरहम् उत्थाय गत्वा ब्रजित्वा च अङ्घ्र्योदाभिधं सर इति
शेषः । तस्मात्सरसः अङ्घ्र्योदसरोवरात् सरसा अभिनवत्वादाभ्यन्तरिकद्वयसंयुताः मृणालिकाः कम-
लिनीः समुद्भूत्य उग्राढ्य, ताभ्यो जलस्य संलिलस्य लवैः कणैः लाङ्घितानि चिह्नितानि व्याप्तानि, अत-
एवाधिकशीतलानीत्याशयः, कमलिनीपलाशानि तलिनीपत्राणि आदाय गृहीत्वा । गर्भे अभ्यन्तरे या
धूलयः परागाः तासां कषायपरिमलैः सुरभिगन्धैः मनोहराणि सुन्दराणि, कुमुदानि श्वेतकमलानि कुव-
लयानि नीलकमलानि कमलानि पङ्कजानि च तानि गृहीत्वा आदाय आगत्य समेस्य तस्मिन्नेव लतागृह-
शिलातले लताभवनप्रस्तरतले अस्य पुण्डरीकस्य शयनं तल्पम् अकल्पयम् अकरवम् ।

तत्रेति । किञ्च, आसन्नवर्त्तिनां निकटस्थायिनां चन्दनविटपिनां मलयजवृक्षाणां मृदूनि सुकुमा-
राणि किसलयानि पङ्कवानि निष्पीड्य संमर्ष्य, तेन अनिर्वचनीयेन स्वभावेनैव स्वारसिकेनैव सुरभिणा
सौरभवता, तुषारो हिमं तद्वत् शिशिरेण शीतलेन रसेन निर्यासेन करणेन, तत्र मत्कारपतशयने
सुखनिषण्णस्य सुस्थभावेनोपविष्टस्य पुण्डरीकस्य ललाटिकां तिलकविशेषम् अकल्पयम् अकरवम्,
आचरणात् पादादारभ्य अङ्गचर्चां शरीरलेपनञ्च अरचयम् अकरवम्, शैत्यायेत्याशयः ।

इह तुषारशिशिरपदयोस्तुल्यतया भवणमात्रेण पीनस्त्वप्रतीतिः, अनन्तरञ्च तुषारवत् शिशिर
इत्यर्थकरणात् पुनस्तत्त्वदाभासोऽलङ्कारः ।

अभ्यर्णोत् । अभ्यर्णस्य समापस्थापिनः पादपस्य कर्पूरतरोः स्फुटितानि स्वयं भिन्नानि यानि वलक-
लानि तस्त्वचः तेषां विचरेभ्यः छिद्रेभ्यः शीर्णेन निर्गतेन कराभ्यां हस्ताभ्यां सञ्चर्गितेन निष्पिष्टेन कर्पूर-

इष्टान्त-समन्वित और इतिहास-संयुक्त वाक्यों द्वारा अनुनय और आग्रहके साथ समझाने पर भी उसने
कानमें रेंगने तक (ध्यान) नहीं दिया, तब मैंने विचार किया कि—‘यह काम कौं अन्तिम दशा पर उपस्थित
हो गया है इसलिए उपदेशसे इसकी निवृत्ति नहीं हो सकती है, अब सब उपदेश निरर्थक हैं । अत एव मैं इसकी
प्राण-रक्षाका प्रयत्न करता हूँ ।’ इस प्रकार निश्चय करके मैंने उठकर प्रस्थान किया और उन सरोवरमेंसे सरस
(हरी) मृणाल तोड़कर जल-विन्दु-सहित कमलके पत्ते, एवं अभ्यन्तरस्थरेणुके तुषिकर सौरभसे मनोहर लगते
कितने कुमुद, नीलोत्पल और कमल लाकर मैंने लतामण्डपस्थित-प्रस्तरखण्ड (शिलातल) पर उसके लिए
शय्या निर्माण की (बिछौना बिछा) दिया । उसके ऊपर जब वह आनन्दसे बैठा तब समीपवर्ती चन्दन-वृक्षोंके
कोमल पल्लव निष्पीडित (पीस) कर, मैंने उनका स्वभावसे ही सुगन्धित और हिमके समान शीतल रस उसके
ललाट पर तिलक विशेष कर दिया (चुपड़ा) और चरणोंके तलुओं तक सर्वाङ्ग शरीरमें लेप किया । एवं निकट-
वर्ती वृक्षोंमेंसे कर्त्तित छालके छिद्रों (दरारों) मेंसे निर्गत (रिसते) कर्पूरकी दायसे चुकनी करके उससे प्रवेद-

१. क्वचित् ‘इति’ पदं न विद्यते । २. क्वचित् ‘जल-लव’ इत्यादि पदं न दृश्यते । ३. आदाय । ४. चन्दन-
विटपादीनां । ५. करसम्पुटचूर्गितेन ।

स्वेदप्रतीकारम्^१ अकरवम्। उरःनिहितचन्दनद्रवाद्वल्कलस्य स्वच्छसलिलशीकरस्राविणौ कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम्। एवञ्च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यन्नलिनी^२ दलशयनमुपकल्पयतः, मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कदलीदलेन चानवरतं^३ वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः। कायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो^४ जनः, क च विविध-विलास-रस-राशिगन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता। सर्वथा नहि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति। दुरुपपादेष्वप्यथैषु^५ अयमवज्ञया विचरति। न चार्यं केनापि^६ प्रतिकूलयितुं शक्यते। का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि सङ्घटयितुमलम्^७, यद्यस्मै रोचते, कुमुदिन्यपि^८ दिनकरकरानुरागिणी भवति,

रेणुना कर्पूरधूलिना स्वेदप्रतीकारं घर्मशोषणञ्च अकरवम् अरचयम्।

उर इति। उरसि वक्षःस्थले निहितेन दत्तेन चन्दनद्रवेण मलयजरसेन आर्द्रं क्लिप्तम् उत्तरीय-वल्कलं यस्य तस्य तथोक्तस्य पुण्डरीकस्य करचरणादिष्वित्यर्थः, स्वच्छा निर्मलाः सलिलशीकराः जल-विन्दवः तस्माद्विना वर्षकेण कदलीदलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां वायुसञ्चालनम् अन्वतिष्ठम् अकरवम्।

एवमिति। किञ्चेति चार्थः। एवम् अनेन विधिना मुहुर्मुहुः वारंवारम् अन्यदन्यत्, गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्य ग्लानत्वादित्याशयः। नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्याम् उपकल्पयतो विदधतः। चन्दन-चर्चां मलयजमण्डनम् आरचयतः कुर्वतः गात्रसन्तापेन पूर्वपूर्वस्याः शुष्कत्वादित्याशयः। स्वेदप्रतिक्रियां घर्मजलप्रतीकारं तच्छोषणमिति तात्पर्यम्। कुर्वतो विदधतः। कदलीदलेन रम्भापत्रेण च अनवरतं निरन्तरं वीजयतः पवनं सञ्चालयतः मे भम मनसि चिन्ता समुदभूत् प्रादुरभूत्—

नास्तीति। भगवतो मनोभुवः कामदेवस्य असाध्यम् अनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते। हरिणो मृग इव वनवासनिरतः अरण्यावस्थानतत्परः, अयं जनः पुण्डरीकः, स्वभावेन प्रकुर्यैव सुगन्धः सरलहृदयः। विविधा नानाप्रकारा ये विलासरसा विभ्रमभावाः तेषां राशिः समूहो यत्र सा तथोक्ता महाश्वेता च क। नितान्तविरुद्धस्वभावयोरनयोरन्योन्यभावावेशोत्पादनान्मनोभुवः किमपि दुष्करं नास्तीत्याशयः।

इह विषमयोः सङ्घटनया विषमालङ्कारः श्रौतोपमा चेत्युभयोः सङ्करः।

सर्वेति। अस्य मनोभुवः, जगति संसारे, सर्वथा सर्वप्रकारेण दुर्घटं दुःसाध्यं दुष्करं कठिनम् अनायत्तम् अनधीनम् अकर्तव्यम् अकरणीयं वा किञ्चित् नास्ति स्वल्पं न विद्यते। अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः। अयं मनोभूः, दुरुपपादेष्वपि अन्यैर्दुष्करेष्वपि अर्थेषु विषयेषु अवज्ञया नितान्तानायासविधेयत्व-ज्ञानादवहेलया विचरति प्रवृत्तो भवति। केनापि बुद्धिमता पुरुषेण अयं मनोभूः प्रतिकूलयितुं प्रतिरोद्धुं न च शक्यते पार्यते।

का वेति। सचेतनेषु मानवादिषु का गणना? अपगतचेतनान्यपि जडादीन्यपि सङ्घटयितुं संयोज-यितुम् अलं समर्थः ‘अयं मनोभूरिति’ शेषः। यदि चेत् अस्मै मनोभुवे रोचते संयोजयितुमभिलाषा भवति, तदा कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि दिनकरकरानुरागिणी सूर्यरश्म्यनुरक्ता भवतीत्यादि सङ्गमनीयम्।

जल (पसीना) दूर किया। वक्षःस्थल (छाती) पर चन्दन-रसमें आर्द्र किया हुआ वल्कल रखकर निर्मल जल-विन्दु टपकाते हुए कदली-पत्रद्वारा उसका पंखा किया। यों वारवार कमलपत्रोंकी शय्याको एकके पंछे दूसरा बदलते बदलते, वारवार चन्दन लेप करते करते, वारवार पसीना पोंछते पोंछते और कदली-दल-द्वारा अनवरत पवन करते करते, मेरे मनमें यह चिन्ता उत्पन्न हुई कि—‘इस संसारमें वास्तवमें भगवान् कामदेवसे असाध्य कुछ नहीं है। कहाँ हरिणके समान वनवासमें निरत एवं स्वभावसे ही सरल-चित्त पुण्डरीक और कहाँ नानाविध विलास और हावभावसम्पन्ना गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता !! इस (संसार) में कामदेवसे सर्वथा दुर्घट, दुष्कर अस्वाधीन या अकर्तव्य कुछ भी नहीं है। दुष्कर कार्योंको भी वह (कामदेव) अवहेलनापूर्वक करता है और किसी व्यक्तिमें उसके प्रतिरोध करने का सामर्थ्य नहीं है। सचेतन पदार्थोंका तो क्या अचेतन पदार्थोंको भी वह परस्पर संयोजन करनेमें समर्थ है। यदि इसका अभिप्राय हो तो कुमुदिनी भी रवि-किरणोंमें अनुरागिणी

१. स्वेदप्रतिक्रियाम्। २. कचिद् ‘स्वच्छसलिलशीकरनिकरस्राविण’ इति पाठो दृश्यते। ३. नलिनदल। ४. कचिद् द्विरुक्तिर्नास्ति। ५. कदलीदलेनानवरतम्। ६. स्वभावविषयविमुखः। ७. दुरुपपादेष्वर्थेषु। ८. नायम्। ९. केनचित्। १०. सङ्घटयितुमलम्। ११. तत्कुमुदिन्यपि, यत्तत्कुमुदिन्यपि।

कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्त्तते, छायापि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तद्विदपि जलदे स्थिरतां ब्रजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किंवा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवज्रघु-
ताम्' उपनीतः । क तत्तपः क्रेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्त्तव्यम्, किंवा चेष्टितव्यम्, कां दिशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को वा उपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्धार्यन्ते' । केन वा कौशलेन, कत-
मया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वा बध्ष्टमेन, कया प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासने-
नार्द जीवेत्' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
'किमनया अत्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया। प्राणास्तावदस्य येन केनाचिदुपायेन शुभे-

कमलिन्यपि नलिन्यपि शशिकरद्वेषं चन्द्रद्वेषम् उज्झति त्यजति, निशापि रात्रिरपि वासरेण दिवसेन सह मिश्रताम् एकताम् एति प्राप्नोति, ज्योत्स्नापि चन्द्रिकापि अन्धकारं तमः अनुवर्त्तते तद्रूपतां भजतीत्यर्थः । छायापि सूर्यप्रियापि प्रदीपाभिमुखं दीपसांमुख्यम् अवतिष्ठते, तद्विदपि विद्यदपि जलदे मेवे स्थिरतां स्थैर्यं ब्रजति गच्छति, जरापि चार्द्धक्यमपि यौवनेन तारुण्येन सह सञ्चरणशीला भवतीत्यर्थः । एवञ्च एतान्यस्मै न रोचन्ते अत एव कुमुदिनीप्रभृतयः सूर्यकिरणानुरक्तादिरूपा न भवन्तीत्याक्षयः ।

किमिति । येन मनोभुवा, एवंविधः एवंप्रकारः अगाधगाम्भीर्यसागरः अर्थः पुण्डरीकः तृणवत् लघुतां निःसारताम् उपनीतः प्रापितः, तस्य मनोभुवः अपरम् अस्मादन्यत् किंवा दुःसाध्यं दुष्करमस्तीति सम्बन्धः, अपि तु किमपि नास्तीत्यर्थः । इहार्थापत्तिः ।

नवेति । इयम् अवलोक्यमाना अवस्था नितान्तव्यग्रा दशा क तत् अनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क, ह्रौ कौ महदन्तरं सूचयतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा असाध्या इयं इश्यमाना आपत् विपत् उपस्थिता प्राप्ता । इदानीं सम्प्रति किं कर्त्तव्यं विधेयम् । किं वा चेष्टितव्यम् आचरितव्यम् । गन्तव्य-
मित्यत्र भावे तद्व्यतिरिक्तः । शरणं रक्तकम् 'शरणं गृहरक्षित्रो' इत्यमरः । सहायः साहाय्यकृत् प्रकार एतद्विपत्प्रतिक्रियाया मार्गः । युक्तिः एतत्प्रतीकारसाधनाय उपपत्तिः । समाश्रयः अवलम्बनम् । येन कृत्वा अस्य पुण्डरीकस्य असवः प्राणाः सन्धार्यन्ते अवस्थाप्यन्ते मया (कपिञ्जलेन) संरक्ष्यन्त इत्यर्थः ।

केनेति । कौशलेन चातुर्येण । युक्त्या उपपत्त्या । प्रकारेण मार्गेण । अबध्ष्टमेन उपायाश्रयणेन । प्रज्ञया उद्भाषितया बुद्ध्या । समाश्वासनेन सान्त्वनेन, जीवेत् प्राणं रक्षेत् । विषण्णहृदयस्य खिन्नमानसस्य सङ्कल्पा वितर्काः प्रादुरासन् प्रकटीकभूयुः ।

पुनरिति । पुनर्भूयः, अचिन्तयं चिन्तितवान्—अनया प्रत्यक्षविद्यमानया अत्यन्तायतया अपारस्वा-
दतिविस्तीर्णया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया । नन्वेवं तर्हि विश्रम्यतामित्यत आह—
प्रागा इति । शुभेनाशुभेन मङ्गलेनामङ्गलेन वा येन केनचित् उपायेन, उद्योगेन अस्य पुण्डरीकस्य प्राणा

हो जाती है; कमलिनी भी चन्द्र-किरणोंके प्रति विद्वेष छोड़ देती है; रात्रि भी दिनके साथ मिश्रित हो जाती है; ज्योत्स्ना (चाँदनी) भी अन्धकारका अनुकरण करती है; छाया भी प्रदीपके सामने रहती है; विद्युत् भी मेघमें स्थायि व प्राप्त कर लेती है- वृद्धावस्था भी तारुण्यके साथ सञ्चार करती है । जब उसने इस प्रकारका अगाध गाम्भीर्यके सागर पुण्डरीकको तृणके समान लघु (तुच्छ) कर डाला, तब उसे और क्या दुष्कर रहा ? कहाँ वह तपस्या और कहाँ यह अवस्था ? इस विपत्तिसे मुक्त होने (छुटकारा पाने) का सर्वथा कोई उपाय नहीं है । इस समय क्या करना ? कैसी चेष्टा करना ? किस दिशाको जाना ? किसकी शरण लेना ? क्या उपाय करना ? किससे सहायता लेना ? किस मार्गसे चलना ? किस युक्तिका अवलम्बन करना ? किसका आश्रय लेना कि जिससे इसकी प्राणरक्षा कर सकें ? किस चतुरतासे ? किस युक्तिसे ? किस मार्गसे ? किस उपायके अवलम्बनसे ? किस बुद्धिसे ? किस समाश्वासनसे यह जीवित रह सकता है ? इस प्रकारके और अन्यान्य प्रकारके सङ्कल्प मेरे विषण्ण (खिन्न) चित्तमें उपस्थित होने लगे । एवं फिरसे चिन्ता करने लगा कि-अत्यन्त दीर्घ एवं प्रयोजनरहित ऐसी चिन्ता करनेसे क्या लाभ ? उचित या अनुचित चाहे जिन किन्हीं उपायोंसे इसके प्राणोंकी रक्षा तो करनी ही

१. तृणलवलघुताम् । २. किमाचेष्टितव्यम् । ३. देशं । ४. कश्च । ५. धार्यन्ते । ६. ध्यातया अनयात्यायतया, अनयात्यन्ताया ।

नाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषाञ्च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभा-
वाद्प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमुचितमुपहासमिव आत्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियत-
मेकोच्छ्वासवशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकाला-
न्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान् मन्यन्ते सुहृदसून्
साधवः । तदतिहेपणमकर्त्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्त्तव्यतामापतितम् । किञ्चान्यत् क्रियते,
का चान्या गतिः, सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम्, आवेद्याभ्येतामवस्थाम्' इति चिन्त-
यित्वा च 'कदाचिदनुचितप्रवृत्तं मां विज्ञाय सज्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्र-

असवो रक्षणीयाः पालनीयाः मयेति शेषः । अत एव तदयमुद्योगोऽवश्यं विधातव्य इत्याशयः ।

अथैवं भवता कः खलुपायः मनसि सन्धार्यते इत्यत आह—तेषामिति । अपि चेति चार्थः । तस्या
महाश्वेतायाः समागमं संमिलनरूपम् एकम् उपायम् उद्योगम् अपहाय त्यक्त्वा, अपरोऽन्यः, तेषां प्राणानां
संरक्षणोपायो नास्तीति सम्बन्धः ।

एवं सति पुण्डरीकः स्वयमेव तत्रोपेत्य महाश्वेतया समागमं विदधामित्यत आह—वालेति ।
एक एव उच्छ्वासो निश्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्य एवंविधं जीवितं प्राणितं यस्य सः गमनोद्यतप्राणोऽ-
पीत्यर्थः, अथ पुण्डरीकः, तपोविरुद्धं व्रतविरोधि अनुचितम् अयोग्यम् अत एव च उपहासमिव आत्मनः
स्वस्य मदनव्यतिकरम् इदं कामावेशं मन्यमानं ज्ञायमानः सन् हीजनकत्वादित्याशयः, बालभावात्
बालत्वेन पूर्वोभ्यस्तकौशलाभावात्, अप्रगल्भतया प्रत्युत्पन्नधाट्यभावान् च तापसत्वादभिनवकामिनी-
सुरतोपयोगिकौशलाभावेन च कारणेनेत्यर्थः, स्वयं निजेनैव राधा तस्या महाश्वेताया अभिगमनेन संमिल-
नेन मनोरथम् अभिलाषं न पूरयति न पूरयितुं शक्नोति इति नियतं भ्रुवम्; अत एवास्य प्राणसन्देह एव-
सज्जात इत्याशयः ।

ननु प्राप्तकाले समस्तस्यैव विनाशदर्शनात् कञ्चित्समयं प्रतीक्षतां स्वयमेवेयं कामपीडा विनाशमे-
ष्यतीत्यत आह—अकालेति । अकालान्तरक्षमः समयविलम्बासहः । अतः शीघ्रमेवास्य प्रतीकाराय मयो-
द्योगो विधातव्य इत्यभिप्रायः ।

सम्प्रति प्रतीकाराय स्वस्यैव प्रवर्त्तनमुचितमिति प्रतिपादयितुं तत्र शिष्टसंमतिं दर्शयति—सतत-
मिति । सततं निरन्तरम् अतिगर्हितेन अतिनिन्दितेन अकृत्येन अतिनिन्दितत्वादेवाकार्येण विधानुमश-
क्येनाप्युद्योगेन साधवः सन्तः सुहृदसून् मित्रप्राणान् रक्षणीयान् पालनीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तत्स्मात्
कारणात्, अतिहेपणं नितान्तलज्जाकरम् अकर्त्तव्यम् अविधेयमपि तापसत्वादित्याशयः, एतत् महाश्वेतया
सह पुण्डरीकस्य समागमम् अस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्त्तिनाम् अवश्यकर्त्तव्यतां नियतविधेयताम् आपति-
तम् उपस्थितम् ।

किञ्चेति । अन्यत् एतद्व्यतिरिक्तं किं क्रियते विधीयते । अन्या एनद्व्यतिरिक्ता गतिः उपायः ।
तस्या महाश्वेतायाः सकाशम् अन्तिकम्, एतां दृश्यमानाम् अवस्थां दशाम् आवेद्यामि कथयामि ।
चिन्तयित्वा विचिन्त्य । अनुचिते अयोग्ये कर्मणि प्रवृत्तस्तत्परो यस्तम् । सज्जातलज्जः समुत्पन्नप्रः
पुण्डरीक इति शेषः, निवारयेत् स्वस्वमीपमायातुं निषेधेत्, इति अस्मात्कारणात्, नस्मै पुण्डरीकाय

चाहिय । किन्तु एकमात्र महाश्वेताका समागम छोड़ कर इसकी प्राणरक्षाका कोई दूसरा उपाय नहीं है । एक
निश्वास परित्यागमात्र इसके जीवनका अवशिष्ट रह गया है, तथापि यह, बालभावसे चतुरता न होनेके कारण,
काम-विकारकी तपस्याके विरुद्ध अनुचित और अपने उपहासके समान मानता हुआ, अपने आप तो वहाँ जाकर,
उस कन्या की अभिलाषा निश्चय ही पूर्ण नहीं करेगा । अब यह मदन-विकार विलम्ब सहन नहीं कर सकता ।
सज्जन पुरुष, अत्यन्त गर्हित एवं अकर्त्तव्य कर्मोंसे (जिस किसी उपायसे) भी सर्वत्र मित्रके प्राणोंकी रक्षा करना
उचित समझते हैं । अत एव अब यह अत्यन्त लज्जा-जनक एवं अकर्त्तव्य होनेपर भी मुझे अवश्य करना पड़ेगा ।
और दूसरा क्या किया जा सकता, अन्य उपाय ही क्या है ? निश्चय ही महाश्वेताके निकट जाकर इसकी यह
अवस्था सूचित कर दूँ । इस प्रकार विचारकर—यदि मुझे अनुचित कार्यमें प्रवृत्त होते समझकर लज्जासे पुण्डरीक

१. स्वस्वमागम । २. उपनतमुपहासमिव । ३. कृत्येनापि । ४. परिरक्षणीयान् । ५. क्वचित्
चकारो न विधत्ते ।

देशात् सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम् ईदृशस्य चानुरागस्य सहशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितम्, तत्र प्रभवति भवती इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतोर्णा, सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रामवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधिशायाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरेः, प्रथितैरिवोपर्युपरि पतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपक्ष्मसंश्लेषतया उपजातप्रथिममयैरमलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्रज्वाङ्गावेद्यमानप्रहर्षप्रसरैः, तत्क्षणमचिन्तयम्—‘दिष्टया तावदयमनङ्गो-

अनिवेद्यैव अकथयिष्यैव तत्प्रदेशात् तस्स्थानात् सव्याजं कुसुमानयनादिकपटसहितं यथा स्यात्तथा । अहं कपिञ्जल आगतः उपस्थितः ।

तदिति । तत्तस्माद्धेतोः एवमवस्थिते इत्यभूतोदन्ते । अवसरप्राप्तम् एतत्समययोग्यम्, ईदृशस्य परां काष्ठां प्राप्तस्येत्यर्थः । अनुरागस्य स्नेहस्य सहशं योग्यम्, अस्मदागमनस्य मदीयागमनस्य अनुरूपम् अनुकूलम् आत्मनः स्वस्य वा समुचितं योग्यम्, तत्र कार्यं भवती स्वं प्रभवति समर्था भवति, स्पृष्टा चेत् तद् विधातुं शक्नोतीत्यर्थः । अनेन स्वयैव तन्त्रोपेत्य पुण्डरीकेण सह समागमो विधेय इति प्रतीयत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा इयं महाश्वेता किं वक्ष्यति अभिधास्यति इति कृत्वा मन्मुखे मद्बदने आसक्ता लज्जा दृष्टिर्यस्य स कपिञ्जलः तूष्णीमासीत् मौनमभवत् ।

अहमिति । अहं तत्पूर्वोक्तम् आकर्ण्य श्रुत्वा सुखम् आनन्द एव असृतं पीयूषं तन्मये हृदे अगाधजले निमग्ना ब्रह्मिणे ‘तत्रागाधजलो हृदः’ इत्यमरः । रतिः अनुराग एव रसः सलिलं तन्मयम् उदधि समुद्रम् अवतीर्णा मध्यप्रविष्टेव, तस्यापि तथाविधानुरागाकर्णनेन ममानुरागस्य ज्ञतया वृद्धिप्राप्तेरित्याशयः । सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानाम् उपरि वर्त्तमाना विद्यमानेव सर्वमनोरथानां समस्ताभिलाषाणाम् अग्रं धुरम् अधिरूढेव उपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समस्तोद्ववानाम् अतिभूमिं सर्वोपरिस्थानम् अधिज्ञायाना अधितिष्ठन्तीव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चित् ईपत् अवनम्यमानं प्रह्वीभूयमानं वदनम् आननं यस्याः तस्या भावः तत्त्वं तस्माद्धेतोः न स्पृष्टे कपोलयोर्गण्डयोः उदरे मध्यभागौ यैस्तैः, पतनानुबन्धेन पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्थापिनः अविच्छिन्नपतनानुसरणेन दर्शिता प्रकटिता मालायाः स्रजः क्रमः अन्योन्यसंलग्नताररूपा परिपाटी यैस्तैः, अत एव उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रथितैः गुम्फितैरिव विद्यमानैः, न प्राप्तो वदनस्य नम्रतया सरलाधःपतनात् नोपगतः पक्ष्मसु नयनरोमसु संश्लेषः सम्बन्धो यैस्तेषां भावस्तथा कारणेन, उपजात उत्पन्नः प्रथिमभरः स्थौल्यतिक्तयो येषां तैः, पञ्चान्तरे तु बाष्पजलबिन्दूनां नेत्रलोमभिर्विभक्ततया बुद्बुदं स्यादित्याशयः । अमलैः अक्षनाभावात् स्रवद्भिः सरद्भिः आनन्दबाष्पजलबिन्दुभिः प्रमोदाश्रुबिन्दुभिः आवेद्यमानो व्यज्यमानः प्रहर्षप्रसरः प्रकृष्टानन्दातिशयो यस्याः सा । इह ‘सुखामृतमये’ इत्यत्र ‘रतिरसमयम्’ इत्यत्र च निरङ्गकेवलरूपकम्, ‘निमग्नेव’ एवम् ‘अवतीर्णेव’ इत्यत्र च वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा अनयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ‘वर्त्तमाना’ इत्यत्र प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । ततः ‘अधिरूढेव’ अधिज्ञायानेव ‘प्रथितैरिव’ इत्येतेषु वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा ।

दिष्टयेति । दिष्टया भाग्येन, तावत् प्रथमम् अयम् अनङ्गः कामो मामिव, तं पुण्डरीकमपि अनु-

कहीं मुझे निषेध कर (रोक) न दे—इससे उसे बिना निवेदन किये ही वहाँसे मैं बहाना करके यहाँ चला आया हूँ । इसलिए इस प्रकारकी अवस्थामें जैसा अनुकूल हो, अनुरागके योग्य हो, मेरे आगमनके अनुरूप हो, एवं आपको भी जो उचित हो, उसे ही कौजिए ।’ इस प्रकार कह कर कपिञ्जल, ‘यह क्या कहेगी’ उसे सुननेकी उत्कण्ठासे मेरे मुखकी तरफ दृष्टि संलग्न कर मौन हो गया ।

किन्तु मैं तो यह सब कथा सुनकर, सुखरूपी अमृतके सरोवरमें ही मानो निमग्न (डूब) हो गई होऊँ, अनुरागरूपी जलके समुद्रमें मानो अवगाहन किये होऊँ, सब प्रकारके आनन्दके ऊपर ही मानो बैठी होऊँ, सब मनोरथोंके आगे ही मानो चढ़ी होऊँ, एवं समस्त उत्सवोंकी चरमसीमाको ही मानो पहुँची होऊँ, ऐसी हो गई और उस समय लज्जा उत्पन्न हो जानेके कारण मेरा मुखमण्डल कुछ अवनत हो जानेसे कपोलयुगलके मध्यभागको बिना स्पर्श किये ही, मानो गुँथे हुएके समान एक के ऊपर एक बराबर गिरनेसे मालाकी परिपाटी दिखलातीं एवं

मामिव तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमनेनमे सन्तापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्य-
मेव तस्येदृशी दशा वर्त्तते,^१ ततः किमिव नोपकृतमनेन, किंवा नोपपादितम्, को वानेना-
परः, समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्व-
नाजिष्कामति । इत्थम्भूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् ? तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् ?
इत्येवं विचारयन्त्यामेव प्रविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—‘भर्तृदारिके ! त्वमसु-
स्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्ता’ इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्म-
भीरुः सत्त्वरमुत्थाय ‘राजपुत्रि ! महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडा-

बध्नाति अनुगच्छति, तदुपर्यपि निजावेशं स्थापयतीति भावः । अत एव मां सन्तापयतापि संवरयतापि
अनेन कामेन मे मम अंशेन यत्सत्यम् अनुकूलता आनुकूल्यं दर्शिता प्रकटिता, न तु सामस्येन, अथापि
समागमाभावादित्यभिप्रायः । ‘यत्सत्यम्’ इत्येकमेव पदं दर्शितेति क्रियाया विशेषणमित्यवगन्तव्यम् ।

यदीति । यदि चेत्, तस्य पुण्डरीकस्य सत्यमेव परमार्थत एव ईदृशी एवंविधा दशा अवस्था
वर्त्तते विद्यते, ततस्तदा अनेन कामेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः, किंवा न उपपादितं सम्पा-
दितम्, अनेन कामेन समानस्तुल्यः अपरोऽन्यः को वा मम बन्धुः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः, अनेनैव
ममाभिधाषायाः पूरितप्रायत्वादित्याशयः ।

ननु कपिञ्जलवाक्यस्य परमार्थत्वे का युक्तिरित्यत आह—कथमिति । प्रशान्ता अप्रतारणाद्योतक-
भक्त्या आकृतिः सृष्टिः यस्य तस्य कपिञ्जलस्य अस्माद् वदन्नानुस्मृत्वा स्वप्नेऽपि कथं वितथा असत्या
भारती वाणी निष्कामति निःसरति कथमपि नेत्यर्थः । अस्य प्रशान्तस्वरूपमेव वचनस्य यथार्थत्वे
प्रमाणम्, एवंविधस्वरूपस्य कदाचिदपि असत्यभाषणाश्रवणादित्यभिप्रायः ।

इत्थमिति । इत्थम्भूते एवंविधे समाचारे इति शेषः । प्रतिपत्तव्यं स्वकर्त्तव्यम् । तस्य पुरो वा
पुण्डरीकस्य निकटे वा किम् अभिधातव्यं गत्वा वक्तव्यम्, अथवा सन्देशवाक्यं प्रेषयितव्यम् इत्येवं
विचारयन्त्यां चिन्तयन्त्यामेव ‘मयि’ इति शेषः । इह ‘विचारयन्त्या’ इति पाठस्तु चिन्त्यः ।

ससम्भ्रमा सभया सती प्रतीहारी प्रविश्य गृहाम्ब्यन्तरे प्रवेशं कृत्वा माम् अकथयत् अबोचत्—
‘भर्तृदारिके राजपुत्रि ! असुस्थशरीरा अप्रकृतिस्था, परिजनात् अनुयायिवर्गात् उपलभ्य ज्ञात्वा महादेवी
सन्धर्वराजमहिषी भवत्या जननी प्राप्ता उपगता ।

तच्चेति । महतोऽतिबृहतो जनसंमर्दात् महादेव्या सार्धं प्राप्तानां लोकानाम् अत्यन्तात् सङ्घर्षात्
भीरुः भीतियुक्तः, अरण्येषु प्रायेणैकाकिन एव निवासादित्याशयः । उपस्थितः प्राप्तः कालातिपातः समय-
विलम्बः, भवत्यास्तत्र जिगमिषायां विद्यमानायामपि महादेव्यामप्रयातायां तदसम्भवादित्याशयः ।

नेत्रोंके लोमसंयुक्त न होनेसे अत्यन्त स्थूल दीखतीं निर्मल आनन्दाशुकी बूदोंके गिरनेसे अत्यन्त आनन्दकी सूचना
करती, उस क्षण विचार करने लगी—‘शौभाग्यवश ही यह कामदेव, मेरे समान उनका भी निरन्तर अनुसरण
करता है ! यह सत्य है कि—मुझे सन्तप्त करता हुआ भी उसने कुछ अंशमें मेरी अनुकूलता दिखला दी है ।
यदि यथार्थमें उसकी ऐसी ही अवस्था हो तो फिर उसने मेरा कौनसा उपकार नहीं किया ? अथवा किस-किस
कार्यकाही सम्पादन नहीं किया ? एवं इसके समान अन्य बन्धु ही मेरा कौन है ? शान्ताकृति कपिञ्जलके इस
मुखमें से स्वप्नमें भी मिथ्या वाणी कैसे निकल सकती है ? ऐसी स्थितिमें मुझे भी क्या स्वीकार करना चाहिए ?
अथवा उसके समीप ही वाचिक सन्देह क्या भेज देना चाहिए ? मैं मन ही मन इस प्रकार विचार कर रही थी
कि—इतनेमें शङ्काके साथ प्रतीहारी मेरे घरके बीचसे प्रवेश कर मुझसे कहने लगी—‘राजकन्ये ! परिजनोंसे आपके
शरीरका अस्वास्थ्य समझ कर (आपको देखनेके लिए) महारानी उपस्थित हुई हैं । यह सुनकर परिजनादिकोंके
अत्यन्त सङ्घर्षके मयसे कपिञ्जल शीघ्रतासे हो उठा और मुझसे कहने लगा—‘राजकन्ये ! यह गुरुतर कालविलम्ब

१. एतेन ।

२. कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन ।

३. कचित् ‘वर्त्तते’ इति पदं न विद्यते ।

४. प्रतिकर्त्तव्यम् ।

५. अस्वस्थशरीरेति ।

मणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः, तद्रच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राण-रक्षा-दक्षिणार्थमयमु-
परचितोऽञ्जलिः, एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिना
अम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुकिलोकेन गृहीतं ताम्बूल-कुसुम-
पटवासाङ्गरागेण चामरव्यप्रपाणिना कुब्ज-किरात-वधिर-वामन-वर्षवरे-विकलमूकानुगतेन
परिजनेन सर्वतः संरुद्धे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य मुचिरं
स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्य-
हृदया सर्वं नालक्ष्यम् ।

गतायाञ्च तस्याम्, अस्तमुपगते भगवति-हारीतहरित-वाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे

भुवनत्रयचूडामणिः विष्टपत्रयशिरोरत्नं भगवान् दिवसकरः श्रीसूर्यनारायणः अस्तम् अस्तमनम् उपग-
च्छति प्रयाति । सर्वथैव अभिमतस्य चेतोमतस्य सुहृदः मित्रस्य प्राणरक्षाया असुप्राणस्य दक्षिणार्थम्
अयम् अञ्जलिः पाणिसंयोजनरूप उपरचितो विहितः, एषः अञ्जलिरचनारूप एव मे मम परमो विभवः
सम्पत्तिः, तपस्विनि ! नेतः परमुत्कृष्टं मे धनमस्ति यत्तुभ्यमपणीयमिष्यमिप्रायः । प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तर-
समयम् अप्रतीक्ष्य प्रतीक्षामविधायैव, अम्बाया जनन्याः पुरोनुयायिना अग्रगामिना सता अश्वत्थारमा-
गच्छतेत्यर्थः, कनकवेत्रलता सुवर्णलक्षिता वेतसयष्टिः करे पाणौ यस्य तेन, प्रतीहारीजनेन हारिनिष्पुक्त-
स्त्रीजनेन कञ्चुकिलोकेन सौविद्वलेन, गृहीता आत्ताः ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमं पुष्पं, पटवासः
पिष्टातकः, अङ्गरागः अङ्गविलेपनद्रव्यञ्च ते येन तेन, चामरेण बालव्यजनेन व्यग्रो व्यासक्तः पाणिर्यस्य
तेन, कुब्जा वक्रशरीराः, किराताः कृशशरीराः, वधिराः श्रवणसामर्थ्यरहिताः, वामनाः खर्वाकृतयः, वर्षवरा
नपुंसकाः, विकला विकृतावयवाः, मूका वचनसामर्थ्यशून्याश्च जनास्तैः अनुगतेन अनुयातेन । संरुद्धे
आक्रान्ते । कथमपि कष्टेन अवाप्तो लब्धः निर्गमनमार्गो निस्सरणवर्त्म येन स तथोक्तः कपिञ्जलः प्रययौ
प्रजगाम । अनेन धनसमर्पाधिव्याप्तिस्सरन्तमपि कपिञ्जलं न कोऽपि बुबुध इति ध्वनितम् ।

अवेति । मत्समीपं मदन्तिकम् । अयासीत् अगात् । तथा अम्बया । किमाचेष्टितं किमर्थकं
उद्योगो विहितः । शून्यहृदया विषयान्तरबोधरहितमानसा । नालक्ष्यं न ज्ञातवती, केवलं पुण्डरीक-
विषय एवात्यधिकचिन्तनादित्याश्रयः ।

गतायामिति । तस्याम् अम्बायां गतायां यातायाम्, हारीतो 'हारिल' इति लोकप्रसिद्धो
हरिद्वर्णपञ्चिविशेषः, तद्वत् हरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य तस्मिन्, सरोजिनी कमलिनी तस्या जीविते-
श्वरः प्राणनाथः तस्मिन् चक्रवाकस्य रथाङ्गस्य पक्षिणः सुहृदि बन्धौ, सूर्यस्य विद्यमानस्व एव चक्रवाकदम्प-
त्योः संमिलनादविद्यमानस्वे च विश्लेषादित्याशयः सवितरि सूर्ये अस्तम् अस्ताचलम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । तथा सूर्यनारायणस्य यानि त्रीणि विशेषणानि च तानि
प्रस्तुतार्थस्य किञ्चिदनुपकारिणीति हेयान्येव अन्यथापुष्टार्थतादोषस्य वज्रलेपादित्यादिसंवेद्यम् ।

उपस्थित हो गया है, इधर त्रिभुवनके चूडामणि भगवान् सूर्य भी अस्त होने जा रहे हैं; इसलिए मैं तो जाता हूँ,
पर सब प्रकारसे अभिमत मेरे-प्रिय-मित्र की प्राण-रक्षारूपी दक्षिणाके लिये मैं यह हाथ जोड़ कर आपसे विनय
करता हूँ, यही मेरा परम धन है ।' इतना कह कर, प्रत्युत्तर की प्रतीक्षाका समय न देख कर ही वह, स्वर्णलक्षित
वेत्रयष्टियोंको धारण करने वाली मातृदेवीके आगे आगे प्रवेश करती प्रतीहारियोंसे, ताम्बूल, पुष्प, पटवास
(अवौर) और अङ्गलेपनद्रव्य लेकर चलते कञ्चुकियोंसे और कुब्ज, कृशशरीर, वधिर, वामन, नपुंसक, विकलाङ्ग
और मूकजनोंके आगे हाथमें चमर लेकर चलते परिजनोंसे सब तरफसे ही अवरुद्ध द्वारदेशमेंसे किसी प्रकार
निकल कर चला गया । माता मेरे समीप आकर बहुत काल तक बैठ अपने भवनमें लौट गईं । परन्तु उन्होंने
वहाँ आकर क्या किया, क्या कहा, और किस लिए कौनसा उद्योग किया ?—यह सब कुछ ही शून्य-हृदय होनेसे
मैं लक्षित नहीं कर सकी ।

उनके चले जानेके बाद जिस समय हारीतपक्षीके समान हरिद्वर्ण अश्ववाले एवं कमलिनीके प्राणनाथ और

चक्रवाकमुद्दि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु नीलायमाने पूर्वादिदिग्भागे, पातालपङ्कजलुपेण महाप्रलय-जलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीव-लोके, किं कर्त्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामप्रच्छम्—‘अयि तरलिके ! कथं न पश्यसि दृढमा-कुलं मे हृदयम्, अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि कर्त्तव्यमलमस्मिं ज्ञातुम्, उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, वन्मुच्यं विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो मदान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण सृत्युमङ्गी-

लोहितंति । पश्चिमाशामुखे प्रतीचीमुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति सन्ध्यारागादिस्थाशयः । कमलवनेषु पङ्कजकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु ससु कमलानां मङ्कुचिततया केवलपत्रप्रभा-प्रकाशादिस्थाशयः । पूर्वादिदिग्भागे प्राचीदिग्भागे नीलायमाने हरितायमाने सति, अन्धकारोद्गमादि-स्थाशयः । पातालस्य वडवामुखस्य यः पङ्कः कर्हमः तद्वत् कलुषम्, आविलं मलिनं तेन । पङ्कस्य मालि-न्यातिशयसूचनार्थं पातालपदप्रयोगः । महाप्रलये यो जलधिः समुद्रः तस्य यः पयःपूरो जलौघः तेनैव सर्वाच्छादकेनेत्यर्थः, तिमिरेण, जीवलोके संसारे अवष्टभ्यमाने आश्रीयमाणे सति ।

इह ‘पातालपङ्कजलुपेण’ इत्यत्र लुप्तोपमा । ‘महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव’ इत्यत्र चोपमा ।

अयोति । न पश्यसि नावलोकयसि, दृढं नितान्तम् आकुलं विह्वलय, उद्देगाद्यनेकभावावेशादि-स्थाशयः । अप्रतिपत्त्या कर्त्तव्यनिर्णयाभावेन विह्वलानि व्यग्राणि च इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि, अत एव स्वयम् आत्मना अप्यपि अल्पमपि कर्त्तव्यं विधेयं ज्ञातुं निर्णेतुं नालमस्मि न सोढास्मि, सुतरा-मेव अत्र विषये यत् साम्प्रतं युक्तम्, तद् भवती त्वं मे उपदिशतु शिष्यतु । ‘युक्तं द्वे साम्प्रतम्’ इत्यमरः ।

अयमिति । अयं कपिञ्जलः, त्वत्समक्षमेव त्वत्प्रत्यक्षमेव एवम् अमुना प्रकारेण अभिधाय कथयित्वा गत इति सम्बन्धः । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय त्यक्त्वा, उत्सृज्य दूरीकृत्य । उत्सृज्य परित्यज्य, विनयम् उपदेशम् उपदेशजनितेन्द्रियवेगरोधनमित्यर्थः । जनापवादं लोककृतां निन्दाम् अचिन्तयित्वा अध्यात्वा, सदाचारं क्षोभनानुष्ठानम् अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य, शीलं परपुरुषेष्वनभिरतिस्वभावम् उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य, कुलं वंशम् अविगणय्य अवहेल्यित्वा, अयशोऽपकीर्त्तिम् अङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामासक्त्या अन्धा साध्वसायुषिवेकरहिता वृत्तिः अध्यवसायो यस्याः सा, पित्रा तातेन अननुज्ञाता अदत्ताऽनुशासना, मात्रा अभ्या च अननुमोदिता असमर्थिता, स्वयम् आत्मना उपगम्य अन्तिकमुपेत्य पाणिं हस्तग्रहणं ग्राहयामि करोमि । एवम् इत्थं तद्व्यर्थः, गुरुजनानां तातमात्रादीनाम् अतिक्रमात् आज्ञाया अनपेक्षणात् महान् अधर्मः अत्यधिकप्रत्यवायः स्यात् स त्वनुचित इति शेषः ।

अथैवं तन्नागस्य प्राग्बदेव निजमवने संतिष्ठतामित्यत आह—अथेति । धर्मानुरोधात् इतरपक्षस्य

चक्रवाकके मित्र, भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए; पश्चिम दिशाका मुख रक्तवर्ण होने लगा; कमल-वन, पुष्प-सुकुलित होनेसे हरिद्वर्ण होने लगा; पूर्व दिशाका भाग नीलवर्ण होने लगा और समस्त संसारमें—पाताल-पङ्कके समान मलिनवर्ण सर्वव्यापी-अन्धकार, महाप्रलयकालीन समुद्रजलके प्रवाहके समान, विस्तार होने लगा उस समयमें—किं कर्त्तव्यविमूढ़ होकर (कुछ न सूझ पड़नेसे) उस तरलिकासे ही मैंने पूछा—‘अरी तरलिके ! तुम क्या नहीं देखती कि मेरा मन अत्यधिक व्याकुल हो गया है एवं इन्द्रियाँ अपने अपने कर्त्तव्य निश्चय करनेमें असमर्थ होनेके कारण विह्वल हो गई हैं ? मुझे अपना कर्त्तव्य थोड़ा भी नहीं समझ पड़ता इसलिए इस विषयमें जो युक्तिसङ्गत हो तुम उसे ही मुझे उपदेश दो । इस प्रकार कपिञ्जल सब बातें तुम्हारे समक्षमें ही कह कर चला गया है । इस समय यदि मैं नीचकुलोत्पन्न कन्याके समान लज्जा, धैर्य और विनयको छोड़ कर लोकापवादकी चिन्ता न कर, सदाचारका अतिक्रमण कर, स्वभावका उल्लङ्घन कर, वंशकी अवज्ञा कर एवं लोकनिन्दा स्वीकार कर, अनुरागसे सदसद्विवेचनाविहीन होकर, पिताकी अनुमति न लेकर एवं माताका अनुमोदन न पाकर, अपने आप जाकर पाणिग्रहण कराऊं तो गुरुजनका अतिक्रम होनेसे इसमें बड़ा अधर्म होगा; और यदि मैं

करोमि, एवमपि प्रथमं तावन् स्वयमागतस्य^१ प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशामङ्गात् प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्^२ । इत्येवमुच्यते चरन्त्यामेव मयि, आसन्नं चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् । ततः शशि-केशरि-कर-नखर-विदार्यमाणं तमः करि-कुम्भ-सम्भवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमानम्, उदयगिरि-सिद्ध-सुन्दरी-कुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरी-क्रियमाणम्, चलित-जलाधि-जल-कल्लोलानिलोज्झासितेन वेलापुलिन-सिकतोरुमेनेव पाण्डु-

अननुसरणेन निजभवनावस्थानपक्षस्य अवलम्बनद्वारेण आश्रयद्वारेण मृत्युं प्राणवियोगम् अङ्गीकरोमि स्वीकुर्व । अनेन तदननुसरणात्प्राणिग्रहणाभावे मम प्राणवियोगोऽवश्यमभावीति ध्वनितम् । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि प्रथमं तावत् दूषणमिति शेषः । स्वयमागतस्य स्वयमायातस्य प्रथमप्रणयिन आश्रयस्नेहवतः तत्रभवतः पूज्यस्य कपिञ्जलस्य तपस्विबालकस्य प्रणयप्रसरस्य प्रार्थनातिशयस्य भङ्गो निष्फलतासम्पादनं स्यात् ।

ननु भवतु नाम तत्प्रार्थनातिशयनिष्फलसम्पादनं न तेन काऽपि हानिः धर्माद्यपेक्षया तस्याङ्गि-स्त्रिकरत्वादित्यत आह—पुनरिति । धर्मानुरोधात्प्राणिग्रहमावपचाश्रयणद्वारेण पुनरपरमिदं दूषणमित्यर्थः । तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य चेतसा स्वामित्वेन वरणात् पुण्डरीकनामाग्रहणमित्यवधेयम् । प्राणा-नाम् असूत्रां विपत्तिर्विनाशः उपजायते भवेत्, तदपि तदापि मुनिजनवधजनितं तापसजनहननोत्पन्नं महदेनो महापातकं भवेत् 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः' इत्यादिमनुवचनात् स्वस्य च तत्र कारणत्वादित्याशयः ।

इतीति । उच्यते चरन्त्यामेव, वासवस्य इन्द्रस्येयमिति वासवी प्राचीं दिक्, कुसुमरजसा पुष्परगेण वसन्तवनराजिरिव काननपङ्क्तिरिव, आसन्नात् अभ्यवहितोत्तरसमयमाविनः चन्द्रोदयात् शशाङ्कोद्गमात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन विरलविरलेन अस्पष्टत्वेन आलोकेन प्रकाशेन धूसरताम् ईषत्पाण्डुताम् अयासीत् प्रापत् । उपमा ।

तत इति । शशिचन्द्र एव केशरी सिंहः भेदनकर्तृत्वसादृश्यात् तस्य करा रश्मय एव नखराः पुनर्भवस्तैः भेदनकरणत्वसादृश्यात् विदार्यमाणो मिथमानः तमोऽन्धकार एव करिकुम्भो हस्तिशिरः-पिण्डः कृष्णत्वसादृश्यात् तस्मात् सम्भवेन सञ्जातेन, मुक्ताफलक्षोदेनेव मौक्तिककणेनेव इन्दुधामना चन्द्रकिरणेन, धवलतां धेतताम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम्, 'पश्चिमेतरदिगन्तरम्' इत्यस्याग्रतस्तस्य विशेषणमिदम् इह समस्तवस्तुविषयसाङ्गरूपकजात्युपेक्षयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

उदयेति । उदयगिरौ उदयाचले याः सिद्धसुन्दर्यः देवयोनिविशेषकामिन्यः तासां कुचेभ्यः वक्षो-जेभ्यः च्युतेन गलितेन, चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव इन्दुधामना, पाण्डुराङ्गियमाणं शुभ्रतामापद्यमानं दिगन्तरम् । जात्युपेक्षा ।

चलतेति । चलितं कथितं यजलधिजलं समुद्रतोयः तस्य कल्लोलानां महातरङ्गाणाम् अनिलैः पवनैः उज्झासितः उत्थानं प्रापितः तेन वेलापुलिनस्य तटपसीपस्थतां योरित्यतदेशस्य सिकतानां बालु-धर्मके अनुरोधसे दूसरे पक्षका अवलम्बन कर प्राणत्याग स्वीकार करूँ तो ऐसा होने पर उसमें भी पहले तो दोष यह है कि अपने आपसे उपस्थित हुए एवं पहले ही प्रार्थना करने वाले माननीय कपिञ्जलकी प्रार्थना भङ्ग होती है, और द्वितीय दोष यह है कि कदाचित् मेरी दो हुई आशाके भङ्ग होनेसे उस पुरुषके प्राण पर कुछ विपत्ति उत्पन्न हो जाय तो मुनिजनके वधका महापातक लगेगा । मेरे इस प्रकार कहते कहते, पुष्प-रेणुसे वसन्तकालकी वनपङ्क्तिके समान, सन्निहित चन्द्रोदयसे उत्पन्न थोड़े थोड़े प्रकाशसे पूर्वदिशा धूसरवर्ण होने लगी ।

उसके बाद, चन्द्र-किरणसे पूर्वदिगन्तर, चन्द्ररूप सिंहके किरण-रूप नखद्वारा विदीर्ण (छेदे गये) अन्धकार-रूपी हस्तीके कुम्भसे उत्पन्न मुक्ताचूर्णके समान मानो धवलवर्ण हुआ, उदयाचलस्थित सिद्धसुन्दरियोंके स्तनोंके छूटे हुए चन्दन-चूर्ण-राशिके समान मानो पाण्डुवर्ण हुआ, एवं वेगशाली पूर्वसमुद्रकी महातरङ्गोंकी कँपाती हुई पवनसे उत्तोलित (उड़ाई हुई) तीरके निकटवर्ती तीरस्थित देशसे आकाशमें उठे हुए बालुकाराशिके समान

१. आगत्य । २. क्वचित् आसन्नेति पदं न दृश्यते । ३. शशिकेसरावधार्यनाग, शशिकेसरिकर-विदार्यमाणः... ।

तामापाद्यमानम् पश्चिमेतरदिन्दुधाग्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्द-
स्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभाभकरोत् । तदनु रसातलादव-
नीभवदार्थ्य^१ उद्गच्छता शेषफणामण्डलेनेव रजनीकरविम्बेन^२ अराजत रजनी । क्रमेण च
सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल्लभेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभू-
तेन समुपारुढरागेण सुरतोत्सवोपभांगैकयोग्येन अमृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रम-
णीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्न-समुद्र-विद्रुम-प्रभा-पाटलितमिव उदय-गिरि-सिंह-करतलादृत-निज^३—

कानाम् उद्गमेन ऊर्ध्वगमनेन शुभ्रत्वसादृश्यनिरूपणाय गगनोद्गतसिकतेनेवेत्यर्थः इन्दुधाग्ना चन्द्रकिरणेन,
पाण्डुताम् आपद्यमानं प्राप्यमाणम्, पश्चिमेतरत् प्रतीच्या दिशः समस्तविपरीतं पूर्वमित्यर्थः दिगन्तरं
पौर्व दिग्विभागम् अदृश्यत आलोक्यत जनरिति शेषः ।

इह तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव दङ्गीय उपरिगतो भवेत्तेनेवेति जात्युत्प्रेक्षा । तथै-
कार्थं एवं प्रयुक्तेन विशेषणत्रयेण नेहाधिकदोषः, तेषामलङ्कारप्रयत्नसामर्थ्यप्रकटनार्थत्वात् ।

शनैरिति । चन्द्रदर्शनात् निजप्राणनाथावलोकनाद्धेतोः मन्दमन्दं स्मितं प्रकाशो हास्यश्च यस्याः
तस्या निशाया रात्रेः, दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव शनैः शनैः मन्दं मन्दं निष्पतन्ती ज्योत्स्ना चन्द्रिका,
मुखशोभां तस्या निशाया एव पूर्वभागसौन्दर्यं च अकरोत् व्यदधत् ।

इहेन्दुराभ्योः पुँल्लिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां स्मितकार्येण च स्त्रीपुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः । सा
च 'दशनप्रभेव' ति जात्युत्प्रेक्षया सङ्कीर्णते ।

तदन्विति । रजनी रात्रिः अवनीं पृथिवीम् अवदार्थं भिरवा रसतलात् नागलोकात् उद्गच्छता
उत्तिष्ठता, शेषस्थ खेतरूपस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलेन फणासमूहेनेव शुभ्रेण गोलाकारेण चेत्याशयः,
रजनिकरविम्बेन चन्द्रमण्डलेन अराजत अशोभत । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

क्रमेणेति । सकलजीवलोकानन्दकेन समस्तमनुष्यलोकप्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनवल्लभेन सुन्द-
रीजनप्रियेण । किञ्चिदुन्मुक्त ईषत्परित्यक्तो बालभावः स्थावकभावः प्रथमोदितभावश्च येन तेन । मकर-
ध्वजः कामः तस्य बन्धुभूतेन स्वजनभूतेन स्थानद्वयेऽव्युद्दीपकत्वादित्याशयः । समुपारुढः सञ्जातः
रागोऽनुरागो लौहित्यं च यत्र तेन । सुरतोत्सवः सम्भोगानन्दः तस्य उपभोगे एकयोग्यः सर्वथा समर्थ-
स्तेन प्रकाशाधिक्यादुद्दीपकत्वाच्चेत्याशयः । तथा अमृतमयेन आनन्दधिक्येन पीयूषामकेन च । यौवने-
नेव तारुण्येनेव आरोहना देहम् आकाशश्च अधिरोहता शशिना चन्द्रेण कर्त्रा, यामिनी रात्रिः रमणी-
यतां शोभनीयताम् अनीयत प्राप्यत, एकत्र निजाविभावेन निखिलावयवपुरणात् परत्र चन्द्रिकया
प्रकाशादित्याशयः ।

इह चन्द्रस्य यौवनौपम्यं शाब्दं यामिन्याः सुन्दर्यौपम्यन्वार्थमिति श्लेषानुप्राणिता एकदेशवि-
वर्त्तिन्युपमेति कुशलाः ।

अथेति । अथ आरोहणानन्तरम्, अभिनवोदयरागलोहितं नूननोद्गमरागरक्तम्, अत एव प्रस्था-
सञ्जस्य द्वयोरप्युदयगिरिसामीप्यात् निजसमीपस्य, समुद्रस्य पूर्वोदधेः विद्रुमाणं प्रवालानां प्रभाभिः
कान्तिभिः पाटलितम् आरक्तीकृतमिव, उदयगिरिः उदयाचलः तत्रः यः सिंहः तस्य करतलेन हस्ततलेन

मानो शुभ्रवर्ण हुआ देख पड़ा । चन्द्रका दर्शन होनेसे मन्दमन्दहास्य करती रजनीकी दन्त-प्रभाके समान चन्द्रिका
धीरे धीरे भूतलमें गिरती उसकी मुखशोभाका सम्पादन करने लगी । उसके पश्चात्, भूतल-विदारण कर पातालसे
उत्थित [बाहर आए] अनन्तनाग के फणामण्डलके समान, चन्द्रमण्डलद्वारा रात्रि शोभा पाने लगी । क्रमसे
समस्त जीवलोकके आनन्ददायक कामिनी-जनवल्लभ, कामदेव-बन्धु, राग-समन्वित [अनुरागयुक्त, रक्तवर्ण]
सुरतोत्सवके एकमात्र उपभोगके ही योग्य और अमृतमय [आमोदमय, सुधामय] एवं अल्प-परिमाणमें बालभाव
[शिशुत्व, रक्तिमा] परित्यागकारी, शरीरारोही यौवनके समान गगनारोही चन्द्रमण्डल रात्रिको मनोहर
करने लगा ।

उसके बाद समीपवर्ती पूर्व-समुद्रमेंसे प्रवाल-मणिके किरणसे मानो रक्तवर्णके समान, उदयाचलस्थित

१. अवदीर्घ्य । २. शेषफणमण्डलेनेव । ३. रजनिकरविम्बेन । ४. किञ्चित् निजपदं न विद्यते ।

हरिण-शोणित-शोणीकृतमिव रति-कलह-कुपित-रोहिणी-चरणालक्तक-रस-लाञ्छितमिव अभि-
नबोदय-रागलोहितं^१ रजनीकरम्^२, उदितं विलोक्य अन्तर्बलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया,
तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथहस्तवर्त्तिनी, चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणम-
चिन्तयन्-एकत्र खलु मधुमासं-मलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी^३ चन्द्र-
हतको न शक्यते सोढुम् इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरङ्गं मे हृदयम् अस्य चोद्गमनमिदं
सदाहज्वरस्य^४ अङ्गारवर्षः, शीतार्त्तस्य तुषारपातः, विषस्फोटं-मूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः^५ इत्येवं
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनमलानिनिद्रेव^६ मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामका-

आहतः प्रहतो यो निजहरिणः स्वीयोत्सङ्गस्थायी मृगः तस्य शोणितेन रुधिराण्योणीकृतमिव रक्तवर्ण-
कृतमिव, तथा रतिकलहे सुरतविवादे कुपिता क्रुद्धा या रोहिणी तन्नामिका स्वस्ती तस्याः चरणयोः
पादयोः अलक्तकरसेन लाक्षाद्रयेण लाञ्छितमिव पादप्रहारात् चिह्नितमिव, उदितं तं रजनीकरं शशिनं
विलोक्य निरीच्याहम्, अन्तः अभ्यन्तरे ज्वलितः प्रदोसो मदनानलः कामवह्निः यस्यां साऽपि अन्धकारि-
तहृदयेति विरोधः, तद्विरहात्प्रमोदशून्यमानसेति परिहारः । तरलिकया उत्सङ्गे निजकोठे विधृतं स्थापितं
शरीरं वपुर्गस्याः सा तथोक्ता सत्यपि मन्मथहस्तवर्त्तिनी कामदेवकरस्थायिनीति विरोधः, मन्मथवशी-
भूतेति तत्परिहारः । तथा चन्द्रगतनयनापि शशिप्राप्तलोचनापि मृत्युं मरणम् आलोकयन्ती पश्यन्तीति
विरोधः, प्रियसमागमाभावे कामतापात् संमुखस्थं मरणं सम्भावयन्तीति तत्परिहारः । एवंविधा सती
तरङ्गानां तत्कालम् अचिन्तयं चिन्तितवती ।

इह 'प्रत्यासत्ते' श्यादयस्तिष्ठः क्रियोत्प्रेक्षाः पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन सङ्कीर्णाः, उत्तरे च त्रयो विरो-
धाभासा इत्येतेषां मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

एकत्रेति, एकस्मिन् पक्षे पापकारी पापिष्ठः चन्द्रः शशी एव हतको घातकः, उद्दीपनकार्यं मलयमा-
रुतादीनामनेकानां प्रातिद्वन्द्व्ये अयमेक एव चन्द्रतुल्य इत्यभिप्रायः । अत एव सोढुं न शक्यते न
पार्यते । तेन च इदं मे मम हृदयं मनः अतिदुर्विषहया अतिदुःसहया मदनवेदनया कामपीडया आतुरं
विह्वलं जातमिति शेषः । अस्य चन्द्रहतकस्य च इदम् उद्गमनम् उदयः, दाहज्वरो दहनसन्तापः तेन सह
स्थितः तस्य सदाहज्वरस्य लोकस्य सम्बन्धे अङ्गारवर्षः ज्वलहासवृष्टिस्वरूपम् शीतार्त्तस्य शीतपीडितस्य
लोकस्य सम्बन्धे तुषारपातः हिमपतनस्वरूपम्, तथा विषस्फोटेन विषवशीडोत्पादकव्रणविशेषेण
मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य लोकस्य सम्बन्धे कृष्णसर्पदंशः विजातीयविषधरदंशनस्वरूपम्, कामपीडाव्य-
थितस्य लोकस्य सम्बन्धे पुनर्नितान्नपीडोत्पादकमित्याशयः ।

इह निरङ्गं सालारूपकं दर्पणोदाहृत 'निर्माणकौशलं धातुः' इतिवदिति कुशलाः ।

इत्येवमिति । चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन उपनीता उपस्थापिता, कमल-
वनस्य पङ्कजारण्यस्य मलानिः सङ्कोच एव निद्रा प्रमीला सेव, मूर्च्छा मां महाश्वेतां निमीलितलोचनां

सिंहके कर-प्रहारसे आहत हुए अपने कोडस्थित हरिणके रुधिरसे, मानो रक्तवर्ण किए हुएके समान और सम्भोग-
कलहमें कुपित हुई रोहिणीदेवीके चरणोंकी महावरसे मानो रजित हुएके समान नूतन उदय-रागसे रक्त चन्द्र-
मण्डलको उदित हुआ देख, मैं अपने अभ्यन्तरमें कामाग्निके ज्वलित रहने पर भी अन्धकार (जहाँ क्या करूँ क्या न
करूँ इस प्रकार सूझ न हो ऐसेसे) शुक हृदयवाली, तरलिकाकी गोदमें मेरा शरीर रहनेपर भी कामदेवके हाथोंमें
पड़ी, चन्द्रके ऊपर दृष्टि रखने पर भी मृत्युको देखती, उस समय विचार करने लगी—एक ओर तो चैत्रमास और
मलय-मारुतप्रभृति सकल उद्दीपक-पदार्थ, और दूसरी ओर यह पापाचारी खलस्वभाव चन्द्र असहनीय हो रहा है ।
मेरा हृदय भी अत्यन्त दुःसह मदन-वेदनासे व्याकुल हो रहा है । हाय ! इसका उदय मुझे, दाहज्वरसे पीड़ित
पर जलते हुए काष्ठ (अङ्गारों) को बर्षा, शीतमें कम्पायमानके ऊपर हिमपात, विषैले व्रणसे मूर्च्छितको मयङ्कर
सर्पके काटनेके समान है । मैं इस प्रकार चिन्ता करती हूँ थी कि उस समयमें चन्द्रोदय होनेसे कमल-वनके
सङ्कोचनिद्राके समान, मुझे मूर्च्छा आ गई मेरी आँखें मुद्रित हो (मिच ; गई किन्तु थोड़ी ही देरमें शीघ्रतासे

१. उदयलोहितं । २. रजनीकरम् । ३. मदनमधुमासं । ४. एकत्र चापकारी । ५. अतिदु-
र्विषहं मदनानुरङ्ग, अतिदुर्विषहमदनानुरङ्ग । ६. सदाहज्वरप्रसृतस्य । ७. विषविस्फोट । ८. विधि-
न्तयन्तीमेव । ९. मलानिनिद्रेव ।

र्षीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा-
तामेवाकुलाकुलां मूर्त्तेर्वाधिष्ठितां विषादेन, मल्ललाटविधृत-स्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकाम्,
अविच्छिन्न-बाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनाश्च मां
सा कृतपादप्रणामाचन्दनपङ्काद्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—‘भर्तृदारिके ! किं लज्जया गुरु-
जनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम्, आनयामि ते हृदयदयितं जनम्, उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र
गम्यताम्, अतः परमसमर्थास्मि सोढमिमं प्रबल-चन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुद्धि-
मिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं तामहमवोचम्^१—‘उन्मत्ते ! किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविक-
ल्पानपहरन्^२, सर्वोपायदर्शान्युत्सारयन्, सर्वानन्तरायान् अन्तरयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्,

मुद्रितनेत्राम् अकार्षीत् अकरोत् । उपमा ।

अचिरेणेति । किञ्चेति चार्थः । सम्भ्रान्तया सत्वरया तरलिका उपनीताभिः दत्ताभिः चन्दनस्य
मलयजस्य चर्चाभिः लेपनैः, तरलिकासञ्चाळितैः तालवृन्तानिलैः व्यजनपवनैश्च, अचिरेण अल्पसमये-
नाहम् उपलब्धसंज्ञा प्राप्तचेतना सती, आकुलाकुलां मम दशावलोकनेनात्यन्तव्यग्राम्, मूर्त्तेर्नैव शरीर-
धारिणेव विषादेन अधिष्ठिताम् आश्रिताम् मम ललाटे भाले विद्यता शान्त्यर्थं निहिता स्रवन्ती चन्द्र-
किरणस्पर्शात् सलिलं चरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया ताम्, तथा अविच्छिन्नया अश्रुदितया बाष्प-
जलधारया मन्यमानुप्रवाहेण अन्धकारितं समुत्पन्नतिमिरं मलिनमित्यर्थः, मुखं वदनं यस्याः ताम् ।
रुदतीम् आक्रन्दतीम् ।

इह ‘मूर्त्तेर्नैव’ इति मूर्त्तिसम्बन्धित्वोपप्रेक्षणाद् गुणोपप्रेक्षा ।

उन्मीलितेति, किञ्च, उन्मीलितलोचनां, विकसितनयनां मां, कृतो विहितः पादयोर्मम चरणयोः
प्रणामो नमस्कारो यया सा, तरलिका, चन्दनस्य, मलयजस्य पङ्केन मद्गुलेपनसमयसंसक्तेन गालद्रवेण
आर्द्रं क्लिप्तं तेन, करयुगलेन हस्तद्वयेन बद्धाञ्जलिः अन्योन्यसंयुक्तपाणिः अवादीत् अवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके राजपुत्रि ! गुरुजनापेक्षया मातापित्राद्यपेक्षया लज्जया ग्रयया वा किं न किमपीत्यर्थः । हृदयदयितं
प्राणप्रियम् । प्रबलः प्रकृष्टो यः चन्द्रोदयः शशाङ्कोद्गमः तेन विजृम्भमाणं वर्द्धमानम् उत्कलिकाशतम्
उत्कण्ठावृन्दं तरङ्गसमुदायश्च यत्र तं तथोक्तम्, उद्धिं सागरमिव मकरचिह्नं पताकारूपलक्षणं यस्य तं
साहसं मकरकेतुं भवस्यां समुत्पन्नं कामम्, अतः परं सोढुं सहनं विधातुम् असमर्थास्मि अचमाम्स्मि, अत
एव स्वयं वा तत्र व्रज्यतामित्याशयः । पूर्णोपमा ।

उन्मत्त इति । उन्मत्ते उन्मादवति ! बहुविधप्रलापात् अथ च यथार्थपरिज्ञानादित्याशयः ।
मन्मथेन किम् एकेन कामदेवेन किं कृतमित्यर्थः । नन्वित्यामन्त्रणे, ‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’
इत्यमरः । येन हि, मृत्योः सकाशं तत्राप्राप्तौ कामदेवात्याचारात् मृत्योर्निकटम्, वा अथवा सति सम्भवे
तस्य कुमारस्यैव सकाशं नेता मां गमयिता अयं दृश्यमानः कुसुदानां बान्धवः स्वजनश्चन्द्रः, सर्वान्
समस्तान् विकल्पान् पूर्वप्रतिपादितरूपान् वितर्कान् अपहरन् दूरीकुर्वन् यथाकामासहनताप्रतिपादनेन
अवसराप्रदानादित्याशयः, सर्वेषां समस्तानाम् उपायानां कामपीडाविनाशकारणीभूतानां मलयजद्रव-
लेपनादीनां दर्शनानि तस्पीडापनोदकत्वेन ज्ञानानि उत्सारयन् विनाशयन् स्वमाहर्ष्येन तैस्तद्विनाशा

तरलिकाद्वारा की हुई चन्दनचर्चा (लेपन) और तालव्यजन [पङ्कों] की हवासे मुझे चेतना प्राप्त हुई और मैंने
देखा तो तरलिका, मानो मूर्त्तिमान् साक्षात् विषाद ही हो ऐसी, अत्यन्त विह्वल होकर बैठी थी । मेरे ललाटके
ऊपर जलन्नावी एक चन्द्रकान्त-मणिकी शलाका रख वह रो रही थी और निरन्तर अश्रुजलकी धारासे उसका
मुखमण्डल मलिन हो गया था । मेरी आँखें खुली देख उसने मेरे चरणोंमें प्रणाम किया और चन्दन-रससे आर्द्र
अपने दोनों हाथ जोड़ कर कहा—‘राजकन्ये ! अब लज्जा किंवा गुरुजनोंके भयसे क्या है ? प्रसन्न होकरके मुझे
भेजिए मैं आपके प्राणनाथको ले आऊँ, अथवा आप ही स्वयं उठ कर वहाँ जाइये । स्फुट चन्द्रोदयसे समुद्र-तरङ्गके
समान आपको भी उत्कण्ठा शतगुणित वृद्धि पा रही है, इसलिये अब आप इस कामदेवको अधिक देर तक सहन नहीं
कर सकती हैं । तब इस प्रकार कहती हुई तरलिकाको मैंने प्रत्युत्तर दिया—‘अरौ उन्मत्ते ! अकेले कामदेव क्या
है ? देखो,—समस्त वितर्कोंको हरनेवाला, समस्त उपायोंके दर्शन दूर करनेवाला, समस्त प्रतिबन्धकोंको छिपानेवाला,

१. तामवोचम् । २. उन्मत्ते । ३. अपाहरत । ४. क्वचित् ‘सर्वान्’ इति पदं न विद्यते ।

वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने' ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोक-
दर्शनसुखमिवानुभवति, जने, महावराह-दंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोदरादिवो-
द्वियमाणे महीमण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचमुकुदगन्धैश्चन्द्रनोदकैरुपह्रियमाणेषु
चन्द्रोदयार्धेषु, कामिनी-प्रहित-सुरत-दूती-सहस्र-सङ्कुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकावगुण्ठनासु
चन्द्रालोकभयचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितासु इतस्ततः पलायमा-
नास्वभिसारिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु,

दूरोद्भवेन अतिविप्रकृष्टोदितेन चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन कर्त्रा, ज्योत्स्नया चन्द्रिकया करणेन, भुवना-
न्तराले विष्टपमये प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सति ।

इह 'त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम् अर्थोपमा च अनयोरेका-
ग्र्यानुप्रवेशरूपः सङ्करः । 'वहतेव' इत्यादयश्चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, आसामुक्तसङ्करस्य च मिथो नैरपेक्ष्येण
संसृष्टिः । 'श्वेतगङ्गा' इत्यत्र श्वेतपदं च कालिन्दीजलाद्यसंपृक्तशबोधनेन शुभ्रतामात्रावगमायेति सुधी-
मिराकलनीयमिति कुशलाः ।

श्वेतेति । जने लोके, श्वेतद्वीपे निवासं वसतिमिव तथा सोमलोकस्य चन्द्रलोकस्य दर्शनसुखमिव
अवलोकनानन्दमिव अनुभवति साचात्कुर्वति सति, समस्तश्वेतसाचात्कारादित्याशयः ।

इह क्रियोत्प्रेक्षागुणोत्प्रेक्षयोः परस्परनैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

महावराहेति । महीमण्डले चोणीमण्डले, महावराहस्य विष्णोस्तृतीयावतारस्य दंष्ट्रामण्डलनिभेन
दन्तसमूहसदृशेन श्वेतश्वादित्याशयः । शशिना चन्द्रेण क्षीरसागरस्य दुग्धाम्बुधेः उदरात् अभ्यन्तरात्
उद्भ्रियमाण इव बहिर्निष्काशमान इव सति, दुग्धचरणवत् समन्तात् शुभ्ररश्मिप्रसरणादित्याशयः ।

इह 'दंष्ट्रामण्डलनिभेन' इत्यत्रार्थोपमा, 'उद्भ्रियमाण इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेयुभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिगृहम् अङ्गनाजनेन स्त्रीवर्गेण कर्त्रा, विकचा विकसिता ये कुमुदाः कैरवाः
तेषां गन्धः परिमलो येषु तैः तथोक्तैः चन्द्रनोदकैः मलयजसलिलैः करणैः, चन्द्रोदयार्धेषु शशाङ्कोद्भवन-
पूजासु उपह्रियमाणसु दीयमानासु सत्सु ।

कामिनीति । राजमार्गेषु राजपथेषु, कामिनीभिः रमणीभिः प्रहिताः प्रियवह्नभसमीपेषु प्रेरिता
याः सुरतदूत्यः रमणसञ्चारिकाः तासां सहस्रेण समूहेन सङ्कुलेषु व्यासेषु सत्सु ।

नीलांशुकेति । नीलांशुकैः श्यामवर्णवस्त्रैः अवगुण्ठनम् अन्धकारसादृश्येन तत्र जनानामनिरीक्षणाय
देहवेष्टनं यासां तासु, अतएव नीलोत्पलानाम् इन्दोवराणां प्रभाभिः कान्तिभिः पिहितासु आवृतासु
कमलवनलक्ष्मीष्विव पङ्कजवनश्रीष्विव अभिसारिकासु सङ्केतस्थानादिगामिनीषु नायिकाविशेषेषु चन्द्रस्य
शशिनः आलोकेन प्रकाशेन यद्गन्धं जनावलोकनात् प्राप्तः तेन चकितासु उद्भिगनासु विद्यमानासु, इतस्ततः
पलायमानासु धावमानासु विद्यमानासु । इह श्रौतोपमा, सा च पदार्थहेतुककान्त्यलिङ्गेन सङ्कीर्णा ।
साहित्यदर्पणकृता अभिसारिकास्वरूपमेवमभिहितम्—

'अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥'

प्रतिकुमुदमिति । कुमुदं कुमुदं प्रति प्रतिकुमुदम् आबद्धं घृतं मधुकरमण्डलं द्विरेफगणो याभिस्तासु,
भवनदीर्घिकाया गृहवापिकायाः कुमुदिनीषु कैरविणीषु, प्रबुध्यमानासु स्फुटमानासु सतीषु ।

अमृतसमुद्रके जलराशिको मानो उद्भिरण करते, श्वेतगङ्गाके असंख्य प्रवाहोंको मानो वमन करते (उगलते),
चन्द्रमण्डलका थोड़ा-थोड़ा उदय होनेसे आकाश जब ज्योत्स्ना (चाँदनी) में डूब गया था, सब लोग मानो
श्वेतद्वीपमें निवासका या चन्द्र-लोकके दर्शनका सुख अनुभव करते थे, पृथिवीमण्डलको-आदि वराहके दन्तमण्डलके
समान-चन्द्रमण्डल मानो क्षीरसागरके अभ्यन्तरमेंसे बाहर निकलता था, प्रत्येक घरमें सुन्दरियाँ प्रस्फुटित कुमुदसे
सुगन्धित किए हुए चन्दन-जलद्वारा चन्द्रोदयके उद्देश्यसे अर्घ्य देती थीं, राजमार्ग कामिनियोंद्वारा प्रेरित हजारों
रति-दूतियोंसे व्याप्त हुआ था, नील-वस्त्रसे समस्त शरीरको आच्छादित कर चन्द्र-प्रकाश मध्य-लोगोंके
देखनेके भयसे उद्भिन्न होकर—नीलोत्पलकी प्रभासे आच्छादित हुई कमल-वन शोभाके समान अभिसारिकाएँ
जब इधर उधर भाग रही थीं, प्रत्येक कुमुदके ऊपर अमरोंके झुण्ड आकर बैठे हुए थे ऐसी भवनस्थित

स्फुटितकुमुदवन-महल-धूलि-धवलितोदरे निशा-नदी-पुलिनायमाने अन्तरीक्षे', चन्द्रोदयान-न्दनिर्भरे महोदधाविष रतिसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीव-लोके, शशिमणिप्रणालनिर्भरे प्रमोद-मुखर-मयूर-रवरम्ये प्रदोषसमये, गृहीत-विविध-कुसुम-ताम्बूलाङ्गराग-पटवास-चूर्णया तरलिकथानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाशयान-चन्दन-ललाटिका-लभ-धूसरा-कुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेशोनाद्र्देण, तथैव च तथा कण्ठस्थितयाक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या, पद्मरागरत्नरश्मिनिर्भर-

स्फुटितेति । अन्तरीक्षे गगने, स्फुटितस्य विकसितस्य कुमुदवनस्य कैरवारण्यस्य बहुलधूलिभिः प्रचुरपरागैः धवलितं श्वेतीकृतम् उदरम् अग्न्यन्तरं यस्य तस्मिन् तथोक्ते सति, अत एव निशा रात्रिरेव नदी श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, तस्याः पुलिनायमाने तोयोस्थितसैकतमयदेशवदाचरति सति धूलोनां सैकतवच्छ्वेतत्वादित्याशयः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकव्यङ्गतोपमयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः, तथा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, इत्युभयोः पुनरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चन्द्रोदयेति । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन आनन्दनिर्भरः प्रहर्षातिशयो यत्र तथोक्ते, अतएव महोदधौ समुद्राविष स्फीत इति शेषः, जीवलोके प्राणिवर्गं, रतिसमय इव शृङ्गारमय इव, विलासमय इव लीलामय इव, प्रीतिमय इव स्नेहमय इव च मति ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं श्रौतोपमा चेत्यनयोरेकाङ्गिभावसङ्करः, 'रतिसमय' इत्याद्यश्रुतस्रो गुणोत्प्रेक्षाश्वेत्यासां परस्परं नैरपेक्षेण पुनः संसृष्टिः । तथा 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणौ तथा' इत्युक्तदिशा स्थायिभावस्य रसस्य चेह 'रतिरसे'त्यनेनाभिधानादोषः समापतति स च 'औसुक्यमय इव' इति पाठेन परिहार्यः ।

शशीति । शशिमणयः चन्द्ररश्मिसम्पर्केण सलिलस्त्राविणश्चन्द्रकान्ता एव प्रणालाः सलिलनिःसरणनालानि तेषां निर्झरो चारिप्रवाहो यत्र तथोक्ते, तथा प्रमोदेन वर्षाभ्रमाज्जलानन्देन मुखराणां शब्दायमानानां मयूराणां बहिर्णां रवैः केकाशब्दैः रम्ये मनोहरे प्रदोषसमये रजनीमुखकाले जाते सति । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, भ्रान्तिमाश्रापीति केचित् ।

गृहीतेति । गृहीतानि आत्मानि विविधानि नानारूपाणि ताम्बूलानि नागवह्नीदलानि अङ्गरागो लेपनं पटवासचूर्णानि पिष्टातकचूर्णानि च यथा तथा, तरलिकया पूर्वोक्तया, दास्या अनुगम्यमाना अनु-व्रज्यमाना । मूर्च्छानिहितेन मूर्च्छासमये तरलिकया स्थापितेन, किञ्चिदाशयानां समयेन शुष्कतया ईषद्-घनीभूता या-चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका भाले तिलकविशेषः तत्र लभ्याः संसृक्ता अतएव धूसराः किञ्चित्पाण्डुराः आकुला विचित्रा अलकाः स्खलितकुन्तला यत्र तेन । आर्द्रेण तत्कालेऽपि किञ्चित्किञ्चेन चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य चर्चा लेपनमेव अङ्गरागः स एव च वेशो नेपथ्यं तेन उपलब्धिता । अपि च, तथैव तत्काले-स्थापनरूपेणैव, कण्ठस्थितया गलनिहितया अक्षमालया जपमालया चोपलब्धिता । तथा श्रवणशिखरचुम्बिन्या कर्णोपरिस्थायिन्या, तथा पारिजातमञ्जर्या मन्दारवङ्गर्या चोपलब्धिता इह प्रियसम्बन्धि तदिदं मण्डनमिनि शरीराभ्यूयकत्वं नाशाकीति न विस्मर्त्तव्यम् । तथा पद्मरागरत्नस्य लोहितः

सरोवरकी कुमुदिनी प्रस्फुटित होने (खिलने) लगी थीं, प्रस्फुटित कुमुद-वनकी अतिशय रजसे मध्यभाग श्वेत-वर्ण हो जानेके कारण आकाश रात्रिरूप नदीके पुलिन (तोयोत्थित बालुकामय देश) के समान दिखलाई देता था, समस्त जीवलोक महासमुद्रके समान, चन्द्रोदयसे आनन्दमें मग्न होकर, मानो शृङ्गाररसमय, उत्सवमय, विलासमय एवं प्रीतिमय हो गया था, चन्द्रकान्तमणिलुपी प्रणालों (पनालों) में से जलनिःसरण होने लगा था, ऐसे-आमोदसे गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल, फेते-आमोदसे गान करते मयूरोंके स्वरसे मनोहर-प्रदोषकाल उपस्थित होने पर, नानाविध पुष्प, ताम्बूल, फेते-अंगलेपनद्रव्य और अबीर-चूर्ण लेकर पीछे-पीछे आती तरलिकाके साथ-मूर्च्छाके समय ललाट पर लगाए, थोड़े-थोड़े शुष्क, चन्दन-रसमें संलभ हो (चिपक) जानेसे धूसरवर्ण हुई और बिखरी लट्टों सहित, चन्दन-रसके लेपन-रूपी अंगरागसे अत्यन्त आर्द्र हुए वेश-विन्यास-सहित, वैसीकी वैसी गलेमें धारण की हुई जपमाला-सहित

तेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोऽवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात् प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुम-मञ्जरी-परिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्य-पहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुबध्यमाना प्रमदवन-पक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलत् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनम्^१ आत्मानमालोक्य^२ अचिन्तयन्—‘प्रियतमाभि-सरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्श-यन्ति । तथाहि, समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः, दूरप्रसारितकरः

कमणेः रश्मिभिः कान्तिभिः निर्मितेन रचितेनेव, रक्तचसादृश्यादित्याशयः, रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं विहितं शिरसो मस्तकस्य अवगुण्ठनं यथा सा । केनचित् आत्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन सेवकेन अनुपलक्ष्यमाणा अज्ञायमाना । तस्मात् पूर्वोक्तात् प्रासादशिखरात् सौधपान्तात् अवातरम् उत्तीर्णा ।

इह ‘निर्मितेनेव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेषा ।

अवेति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुममञ्जरी मुष्पदञ्जरी तस्याः परिमलेन सौरभेण आकृष्टम् आकर्षितं तेन । रिक्तीकृतं समस्तानामेव मधुकराणां तन्त्रवागमनात् शून्यीकृतम् उपवनं प्रमदवनं येन तेन । नीलपटेन कृष्णांशुकेन यत् अवगुण्ठनं शिरावेष्टनं तस्य विभ्रमं विलासं शोभां संपादयता निष्पा-द्यतेव, शिरस उपरि भ्रमणादित्याशयः, कुमुदवनानि कैरवारण्यानि अपहाय परित्यज्य धावता शीघ्रेण गच्छता मधुकरजालेन भ्रमरगणेन, अनुबध्यमाना अनुव्रज्यमाना अहम्, प्रमदवनस्य स्वीयोपवनस्य पक्षद्वारेण पार्श्वद्वारेण निर्गत्य निःसृत्य, तस्य कुमारस्य समीपं निकटम् उदचलम् उदगच्छम् । इह ‘संपादयतेवे’ति क्रियोत्प्रेषा ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती, तरलिकैव द्वितीया अपरा यस्य तम्, अतएव अपरिजनं द्वितीयप-रिजनवर्जितम् आत्मानं स्वम् अवलोक्य निरीक्ष्य अचिन्तयं चिन्तितवती—‘प्रियतमस्य हृदयवस्त्रभस्य प्रियतमाया हृदयवस्त्रभाया वा अभिसरणे अनुगमने प्रवृत्तस्य उद्यतस्य जनस्य लोकस्य नायिकाया नाय-कस्य वा बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किं नाम कृत्यं विधेयं प्रयोजनं विद्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः ।

इह पूर्वं यथा ‘प्रासादशिखरादवातरम्, इत्यभिधाय ‘अवतीर्य च’ इत्युक्तं तथा ‘तत्समीपमुदच-लम्’ इत्यभिधाय ‘उदचलन्ती’ इत्येव वक्तुं युक्तम्, अन्यथा ‘एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत’ इति वर्णोदाहृतवद्भ्रमप्रकमतादोषस्य निवारयितुमशक्यत्वादिति समालोचनीयम् ।

अथैव केन विधेयं रक्षणावेक्षणादिकं सेवनकृत्यमित्यत आह—नन्विति । अवधारणार्थको ननु शब्दः । तथा चामरः—‘प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’ इति । एते अग्रे प्रतिपाद्यमानाः कुसुमायुधप्रवृत्तयः परिजनस्य लीलां व्यवहारम् उपदर्शयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । समारोपितं सज्जोकृतं यत् शरासनं धनुः तत्र आसक्तः आयुक्तः सायको बाणो यस्य स तथोक्तः कुसुमायुधो मदनः अनुसरति अनुगच्छति । अनेनास्य

और कानपर विद्यमान पारिजात-मञ्जरी सहित, पञ्चरागमणिकी किरणसे निर्मितके समान एक रक्तवर्ण वस्त्रसे मस्तक अवगुण्ठन (ओढ़) कर, कोई अपने परिजन भी देख न पावें ऐसे ढङ्गसे, प्रासाद-शिखर परसे मैं उतरी ।

वहाँसे नीचे उतर कर, जिस समय मैं प्रमद-वनके एक ओरके द्वारमेंसे बाहर आकर उसके समीप जानेको निकली, उस समय पारिजातपुष्प-मञ्जरीके सौरभसे आकृष्ट हुए, समस्त उपवन शून्य कर और कुमुद-वन छोड़ कर दौड़ आते, मानो नीलवर्ण वस्त्रके अवगुण्ठन (डुरके) की शोभा ही उत्पन्न करते, अमरोंके झुण्ड मेरे पीछे पीछे आने लगे ।

मैं जाने के समय अपने साथ केवल तरलिका ही को—अन्य किसी परिजनके बिना देख विचार करने लगी—‘जो व्यक्ति प्रियतमके निकट अभिसार करने (जाने) के लिए प्रवृत्त है, उसको बाहरी परिजनोंका क्या प्रयो-जन है ? क्योंकि-ये ही सब परिजनोंका कार्य सम्पादन-जैसे कामदेव धनुष चढ़ा कर और उस पर बाण रख कर

करमिव कर्षति^१ शशी, प्रस्खलनभयात् पदे पदेऽवलम्बते रागः, लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहे-
न्द्रियैर्धौवति हृदयम्, निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा^२ इति । प्रकाशञ्चावदम्—‘अथ तर-
लिके ! अपि नाम मामिवायमिन्दुहृतकस्तमपि करेण^३ कचप्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्’ इत्येवं-
वादिनीञ्च मामसौ^४ विहस्याव्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! मुग्धासि, किमस्य तेन जनेन । अयमा-
त्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथाहि, प्रतिबिम्बच्छलेन
स्वेदसलिलकणिकाचितं^५ चुम्बति कपोलयुगलम्, लावण्यवति पयोधरभारे निपतति,
प्रस्फुरितकरः स्पृशति रसनावलिमणीन्, निर्मल-नख-लग्नमूर्त्तिः पादयोः पतति ।

पृष्ठरक्षित्वं ध्वनितम् । दूरे प्रसारितो विस्तारितः करो रश्मिः पाणिश्च येन स तथोक्तः शशी चन्द्रः करं
मम हस्तं कर्षतीव आकृष्य नयतीव । रागः अनुरागः प्रस्खलनभयात् प्रच्युतित्रासात् पदे पदे प्रतिपद-
क्षेपम् अवलम्बते धारयति । अनयोः पृष्ठरक्षित्वं सूचितम् । हृदयं मनः कर्तुं, लज्जां त्रपां पृष्ठतः कृत्वा
पृष्ठे समादाय अपसार्य च इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः सह पुरः अग्रतो धावति शीघ्रं व्रजति, तथा उत्कण्ठा-
औत्सुक्यं निश्चयमारोप्य नूनं तव हृदयवल्गुमसङ्गमो भविष्यतीति स्थिरमतिमुत्पाद्य नयति प्रापयति ।
अनयोः सम्मुखरक्षित्वं निरूपितम् । इह ‘कर्षतीव’ इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

प्रकाशमिति । अपि नामेति प्रश्नेऽर्थे । ‘गर्हाममुख्यप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि’ इत्यमरः । अयं
पुरो दृश्यमानः इन्दुहृतकः दुष्टप्रकृतिश्चन्द्रः मामिव तमपि कुमारं करेण रश्मिनैव हस्तेन, कचेषु केशेषु
यो ग्रहो ग्रहणं तेन आकृष्टं सक्तं सन्तं मम अभिमुखं सम्मुखं आनयेत् प्रापयेत् । एवं च सति शीघ्रप्राप्त्या
कक्ष्याणं स्यादित्याशयः ।

इह रश्मिकरयोर्भेदेऽपि श्लिष्टेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः ।

इतीति । एवं वादिनीम् एवं ब्रुवाणां च मां महाश्वेताम् असौ तरलिका । मुग्धा कोमलमतिरसि,
अत एवं कथयामीत्यभिप्रायः । अस्य चन्द्रस्य तेन जनेन कुमारेण किं प्रयोजनम् । अयं चन्द्रः, आत्मना
स्वेनैव, मदनातुर इव कामपीडित इव । तास्ताः कामपीडासम्बन्धिनीः सर्वाः समस्ताः, चेष्टा व्यवहारान्
करोति विदधाति । स्वेदसलिलस्य धर्मजलस्य कणिका बिन्दवः ताभिः आचितं व्याप्तं तव कपोलयुगलं
गण्डद्वयं प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायाभ्याजेन चुम्बतीव स्पृशतीव । लावण्यवनि सौन्दर्यवति पयोधर-
भारे तव विस्तृतकुचद्वये निपतति प्रतिबिम्बच्छलेन लगतीव, उरसा कामुकवदित्याशयः प्रस्फुरितः प्रज्व-
लितः सार्विकभाचोद्गमात्प्रकम्पितश्च करो रश्मिः हस्तश्च यस्य स तथोक्तः सन्, रसनावलेः काञ्ची-
दाग्नः मणीन् रत्नानि स्पृशति, नीवीमोचणकाले कामुकवदित्याशयः । तथा निर्मलेषु स्वच्छेषु नखेषु
तव चरणनखेषु लग्ना संक्रान्ता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य स तथोक्तः सन् तव पादयोश्चरणयोः पततीव, कृता-
गः कामुकवदित्याशयः ।

इह ‘चुम्बतीव’ ‘निपततीव’ इत्युभयत्र सापह्नुवा प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा । न च कामुकसम्बन्धि-
कार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमाप्तोक्तिरपि स्यादिति वाच्यम्, अपस्तुतेन प्रस्तुतपरिष्फूर्तौ तदङ्गीकारात्,

अनुसरण करता है, चन्द्रमा अपनी किरणें दूर तक फैलाकर हाथ पकड़कर ही मानो ले जाता है; गिरनेके डरसे
अनुराग मानो प्रत्येक पदक्षेपमें (पद पद पर) अवलम्बन देता है, मन लज्जाको पीछे रख कर अन्यान्य
इन्द्रियोंके साथ आगे-आगे दौड़ता है, एवं ‘निश्चय ही प्रियतमके साथ सग्निलन होंगा’ इस प्रकार निश्चय धारणा
उत्पन्न कर उत्कण्ठा लिए ही जाती है । फिर मैं प्रकट कहने लगी—‘अरी तरलिके ! यह खलस्वभाव
चन्द्र मेरे समान उसको भी कर (किरण) द्वारा केश-धारणपूर्वक खींचकर कहीं सामने न ले आवे । उस समय
इस प्रकार कहती हुई मुझसे तरलिकाने हँस कर उत्तर दिया—‘राजकन्ये ! आप सरल बुद्धिवाली हैं इसलिए ऐसा
कहती हैं’—यह चन्द्र तो अपनेसे ही कामातुरके समान आपके साथ विविध-व्यापार करता है । इसलिए उसे
मुनिकुमारसे क्या प्रयोजन ? देखिए—स्वेदजलकणिकासमूहसे व्याप्त आपके कपोलों (गालों) के प्रतिबिम्ब के
वहानेसे मानो चुम्बन करता है । लावण्य-युक्त आपके भारी पयोधर पर मानो [प्रतिबिम्बच्छलेसे कलेजेसे नायकके
समान] लगता है, प्रस्फुरित (कंपित) कर (किरण) से आपके काञ्चीदाम (करघनी) के मणियों का स्पर्श करता
है, एवं निर्मल नखोंमें पड़ी हुई मूर्त्तिसे मानो वह आपके पैरों पर ही गिरता है, विशेषतः कामातुरके समान

१. दूरं करः कर्षति । २. क्वचित् ‘अयम्’ इति पाठो न विद्यते । ३. किरण... । ४. क्वचित् ‘असौ’
इत्यस्य स्थाने ‘सा’ इति पाठ उपलभ्यते । ५. भर्तृदारिकायाः । ६. ...अश्रितं ।

किञ्चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति, मृणालवलयधवलान् धत्ते, करान् प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति, केतकी-गर्भ-केसर धूसर-पादः कुमुदसरांस्यवगाहते, सलिलशीकराद्रान् शशिमणीन् करैरामृशति, द्वेष्टि विघटितचक्रवाक-मिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् ।

तत्र च मार्ग-लता-कुसुम-रजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाचन्द्रोदयप्रसृत-चन्द्रकान्त-मणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती, यस्मिन् प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे

प्रकृते तु 'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतस्ववर्णनात् । एवं 'प्रस्फुरितकरे' इत्यत्र रश्मि-हस्तयोर्भेदेऽपि शिल्लेखेनाभेदारोपादतिशयोक्तिः । 'पततीव' इत्यत्र तु प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षेति समालोचयन्ति कुशलाः ।

किञ्चेति । अपि चेति किञ्चार्थः । मदनातुरस्येव कामपीडितस्येव अस्य चन्द्रस्य वपुः शरीरं कर्तुं, तापात् कामसंज्वरादिव, शुष्को यः चन्दनस्य मलयजस्य अनुलेपः प्रलेपः पाण्डुतां शुभ्रतां वहति धारयति । 'मदनातुरस्येव' इत्यत्रोपमा, 'तापात्' इत्यत्र प्रतीयमाना हेतुप्रेक्षा, एष चोत्प्रेक्षोपमया सङ्कीर्यते । मृणालवलयवत् विसकटकवत् धवलान् शुभ्रान् मृणालवलयेन धवलान्, करान् रश्मीनेव हस्तान् धत्ते धारयति, कामज्वरितलोकावस्थितिभिप्रायः । इह रश्मिहस्तयोर्भेदेऽपि शिल्लेखेनाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । प्रतिमाव्याजेन प्रतिविम्बच्छलेन, स्फटिकमणीनां स्फटिकरत्नानां कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु निपतति लुठति, कामव्याथितवत् तापापनोदनार्थमित्यभिप्रायः । इहापह्नुतिः । केतक्याः प्रख्यातायाः पुष्पस्य गर्भकेसरवत् अन्तःस्थकञ्जकवत् धूसर ईषत्पाण्डुः पादो रश्मिरेव चरणो यस्य स तथोक्तः, प्रतिविम्बच्छलेन कुमुदसरांसि कैरवपूर्णतडागान् अवगाहते विछोडति ।

इहापह्नुतिः प्राग्वदतिशयोक्तिरचेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा केतकीत्यादिविशेषणदानेनापुष्टार्थत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, कामज्वरेण पादस्यापि श्वेतता समुत्पन्नेति प्रदर्शनार्थत्वात् ।

सलिलजीकरैः निजस्पर्शेन निर्गतैः जलकणैः आर्द्राः क्लिप्ताः तान् शशिमणीन् चन्द्रकान्तान् करैः रश्मिभिरेव हस्तैः आमृशति स्पृशति, कामज्वरविनाशायेत्यभिप्रायः । इहाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिः । तथा विघटितानि रजनीचिरहस्य स्वामाविकत्वाद्विरलेषितानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां पक्षिणां मिथुनानि इन्द्रानि येष्यः तानि तथोक्तानि कमलवनानि पङ्कजारण्यानि, द्वेष्टि, एभिरेव पङ्कजारण्यै रथाङ्गयुगलानि वियुक्तानीति बुध्यमानः सङ्कोचयन् तेषु विद्वेषं विदधतीव, ये खलु दम्पत्योः सङ्गमं न सोढुं समर्थाः तान् प्रति सङ्गमाभिलाषिणः मदनातुरस्य विद्वेष उचित एवेत्याशयः । प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।' एतैः पूर्वोक्तैः अन्यैस्तद्भिन्नैश्च तत्कालोचितैः, तरसमयोग्यैः आलापैः संभाषणैः । तमुद्देशं तेन कुमारैणाधिष्ठित-पूर्वं स्थानम् अभिलष्यीकृत्य उपागमम् प्रापम् ।

तत्रेति । किञ्चेति चार्थः । कैलासतटात् शशिमणिमयादित्यर्थः, चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमेन प्रसृतं गलितं यत् चन्द्रकान्तमणीनां शशिरत्नानां प्रस्रवणं निर्झरः (वारिप्रवाहः) तस्मिन्, मार्गे अध्वनिषानि लताकुसुमानि वल्लीप्रसूनानि तेषां रजोभिः परागैः धूसरम् ईषत्पाण्डुरं स्वीयं चरणयुगलं पादद्वयं प्रक्षालयन्ती धौतं विदधती अहम्, यस्मिन्प्रदेशे यत्र स्थाने स कपिञ्जल आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थाने उसका शरीरं ऐसा पाण्डुवर्णं हो (फीका पड़) गया है मानो काम-सन्तापवश ही उसपर चन्दनका लेप किया गया हो । वह मृणालवलयके समान शुभ्रवर्ण कर (किरण) धारण करता है । प्रतिविम्बके बहानेसे वह स्फटिकमणिकी भूमि पर पड़ता है, केतकी पुष्पके अन्धन्तरस्थ केसर (रज) के समान पादों (किरणों) से प्रतिविम्बके बहाने कुमुदपूर्ण सरोवरोंमें स्नान करता है, जल-कणोंसे आर्द्र (गीले) चन्द्रकान्त मणियोंके ऊपर अपने करों (किरणों) से स्पर्श करता है, एवं रात्रि उपस्थित हो जानेसे चक्रवाकदम्पतिगण जिन कमल-वनोंके निकटसे चले गये हैं उन कमल-वनोंसे मानो-विद्वेष करता है ।' इस प्रकार एवं ऐसी कितनी ही उस समयके उपयुक्त बातें करते करते उसके साथ मैं उस प्रदेशोंमें पहुँच गई ।

वह कैलासपर्वतके शिखरमेंसे चन्द्रके उदयसे निःसृत (रिसते) चन्द्रकान्तमणिके झरनेमें, मार्गमें चलनेसे लगे लता-पुष्प और धूलसे धूसर हुए अपने चरणोंको प्रक्षालन करते करते (धोते-धोते), जिस प्रदेशमें वह

पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षात्तातिव्यक्तमुपालक्ष्यम् । दक्षिणोक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का, तेन सुतरामवदीर्ण-हृदयेव किमप्यनिष्टमन्तःकथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके ! किमिदम्' इति समयमभिधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदैभिमुखम् अतिस्वरित-मगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद् दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्त्तनादम्—'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोऽस्मि, हा किमिदमापतितम्, किवृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, । दुरात्मन् ! मदनपिशाच ! पाप ! निर्दुष्ट ! किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् ? आः पापे ! दुष्कृतकारिणि ! दुर्विनीते ! महाभेते ! किमनेन तेऽपकृतम् ? आः पाप ! दुश्चरित ! चन्द्र ! चाण्डाल ! कृतार्थोऽसि ? इदानीमपगतदाक्षिण्य ! दक्षिणानिलहतक ! पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं यत् कर्त्तव्यम् ? वहे-

अस्य सरसः अच्छोदसरोवरस्य पश्चिमे तटे प्रतीचीदिग्बसितीरे पुरुषस्येव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षात् दूर-त्वाद् नातिव्यक्तम् अनतिस्पष्टं रुदितध्वनिं कन्दनशब्दम्, उपलक्ष्यम् अशृण्वम् ।

दक्षिणेति । किञ्च, दक्षिणोत्तणस्य दक्षिणलोचनस्य स्फुरणेन स्पन्दनेन, आहिता उरपादिता शङ्का सन्देहो यस्याः सा अहम्, तेन रोदनशब्देन सुतराम् अत्यन्तम् अवदीर्णहृदयेव विनीर्णस्वान्तेव सती, किमपि आनर्बचनीयम् अनिष्टम् अशुभम् अन्तःकरणे कथयतेव ब्रूयतेव, विषण्णेन खिन्नेन एवं-विधेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन समयं सत्रासं यथा स्यात्तथा अभिधाना ब्रुवाणा, वेपमाना कम्प-माना गात्रयष्टिः कृशं वपुर्यस्याः सा, तदभिमुखं तत्संमुखम् अतिस्वरितम् अतिर्शान्त्रम् अगच्छम् अत्रजम् ।

अथेति । अथ आगमनानन्तरम्, निशीथप्रभावात् रात्रिमाहात्म्येन समेषामापेक्षिकनिश्चलत्वादि-त्यर्थः । इह निशीथशब्दस्य रात्रिमात्रमर्थो न स्वर्धरात्रोऽर्थः, प्रदोषकाल एव निःसृताया महारवेतायाः किञ्चिन्मार्गातिक्रम एवार्धरात्रासम्भवात् । न च 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ इत्यमरेणार्धरात्रोऽर्थ एव युक्त इति वाच्यम्, 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनीकोषेणोक्तार्थस्यापि न्याय्यत्वादिति सुधीभिराकलयीयम् ।

दूरादेवं विप्रकृष्टादेव विभाव्यमानः अयं कपिञ्जलस्य स्वर इति ज्ञायमानः स्वरो यस्य तं तादृशम्, उन्मुक्तार्त्तनादम् उन्मुक्तकण्ठेन व्यथितशब्दम्, इत्येतानि चान्यानि च विलपन्त विलापं विदधतं कपि-ञ्जलमधौषमित्युत्तरेण सम्बन्धः । 'हा' इति खेदे हतोऽस्मि ताडितोऽस्मि द्वेन । दग्धोऽस्मि भस्मीभूतोऽस्मि शोकाग्निना । वञ्चितोऽस्मि प्रतारितोऽस्मि विधात्रा । किमिदम् अतर्कितम् आपतितम् उपस्थितम् । वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नोऽस्मि विधिना मूलादुत्पादितोऽस्मि । निर्दुष्टं निर्द्वय ! अकृत्यम् अकार्यम् अनुष्ठितम् आचरितम् । अनेन पुण्डरीकेण ते तव किम् अपकृतं अनुपकारो विहितः, यत्तमेवं कारणीभूय एनं घातितवतीति भावः । चाण्डाल चाण्डालसदृशनितान्तरकर ! कृतार्थोऽसि कृतकृत्योऽसि ? पुण्डरीकस्य प्राणापहरणादित्याशयः । इदानीं न स्थितः प्रागित्याशयः, अपगतं दूरीभूतं दाणिष्यम् औदार्यं यस्य

मुनिकुमार था उसी प्रदेशमें इस अच्छोदसरोवरके पश्चिम तट पर, दूर होनेसे कुछ अस्पष्ट सुनाई देता, किसी पुरुषके मानो रोनेका शब्द मुझे सुनाई पड़ा । [प्रस्थानके समय] दक्षिण-नेत्रके स्पन्दन होने (फड़कने) से पहले ही मेरे मनमें आशङ्का उत्पन्न हो गई थी, इसलिए उस रोने का शब्द सुन कर मेरा हृदय मानो बिलकुल विदीर्ण हो (फट) गया, एवं अन्तरात्मा खिन्न होकर मनके समीप मानो किसी विपत्तिका संवाद कहने लगा और—'ओ तरलिका ! यह क्या ?' यों भयभीत होकर पृथ्वी-पृथ्वी कम्पायमान शरीरसे मैं बहुत शीघ्र उस ओर चली ।

तदनन्तर, चल्ते-चलते मैंने अर्ध-रात्रि होनेके कारण दूरसे ही स्वर सुनकर पहचान लिया और गला फाड़ कर विलाप करते-करते कपिञ्जलका आर्त्तनाद सुना—'हाय मैं मारा गया, हाय ! मैं जल गया, हाय ! ठगा गया, अरे रे ! यह क्या उपस्थित हुआ ? क्या हो गया ? दैव द्वारा जड़से उखाड़ लिया गया ! अरे दुरात्मा पापी निर्द्वय पिशाच मदन ! तूने यह क्या कुकर्म किया ? ओ पापिनी दुराचारिणी दुर्विनीत महाभेते ! इसने तेरा क्या अपकार किया था ? अरे पापी दुश्चरित्र चन्द्र-चाण्डाल, अब तू कृतार्थ हुआ ! अरे दाक्षिण्य-रहित दुष्ट दक्षिण पवन, अब तेरी अभिलाषा पूर्ण हुई—जो तुझे करना था वह किया, अब जहाँ तुझे जाना हो वहाँ

१. विदीर्ण । २. कश्चित् तदिति न विधेते । ३. अति । ४. उच्छिन्नोऽस्मि । ५. चण्डाल ।

६. कश्चित् यदिति नोपलभ्यते ।

दानीं यथेष्टम्, हा भगवन् ! श्वेतकेतो ! पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम्, हा धर्म ! निष्परिग्रहोऽसि, हा तपः ! निराश्रयमसि, हा सरस्वति ! विधवासि, हा सत्य ! अनाथमसि, हा सुरलोक ! शून्योऽसि; सखे ! प्रतिपालय माम्, अहमपि भवन्तमनुयास्यामि, न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवाद्यष्टपूर्वं इवाद्य मानेकपदे वस्तुव्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वद्वत् क गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अपयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि, कमालपाभि । वृत्तप्र, देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम, क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रीषम् ।

तत्सम्बोधनम्, दक्षिणानलहतक वृष्टप्रकृतिकदक्षिणपवन !, ते तत्र मनोरथा अभिलाषाः पूर्णाः परिपूर्णाः भूताः । यत्कर्तव्यं यद्विधेयं तत्कृतं तद्विहितम् । इदानीं सम्प्रति यथेष्टं यथेच्छं ; वह सञ्चर । इह दक्षिण्यपदस्य दक्षिणदिग्बन्धित्वार्थकत्वे विरोधः उक्तार्थत्वे च तत्परिहार इति विरोधाभासः ।

हेति । पुत्रवत्सल सुतहितकारक ! मुषितम् अपहृतसर्वस्वम् आत्मानं स्वं न वेत्सि न जानासि । निर्नास्ति परिग्रहोऽङ्गीकारो यस्य स तथोक्तोऽसि, स्वमितः परं कस्य स्वीकारं विद्ध्य हस्याक्षयः । निराश्रयं निरवलम्बनम् असि । विधवासि मृतभर्तृकासि भर्तुः पुण्डरीकस्य प्राणवियोगादित्याक्षयः । अनेनास्य गोपतित्वं व्यञ्जितम् । सुरलोक स्वर्ग ! शून्योऽसि ।

सख इति । प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । अनुयास्यामि अनुगमिष्यामि । एकाकी असहायः अवस्थातुं चर्चितुम् । एकपदे सहसा 'तत्क्षणेकपदे तुल्ये' इति हलायुधः । उत्सृज्य परिस्थज्य । अतिनिष्ठुरता अतिकठोरता । त्वद्वत् इति व्यतिरेकेण । शरणं रक्षकं 'शरणं गृह्णन्ति' इत्यमरः । उपैमि प्राप्नोमि, अन्धोऽस्मि चक्षुर्विकलोऽस्मि स्वच्छकोरपञ्चाविवर्केनावलोकनसामर्थ्यलोपादित्याक्षयः । शून्या इत्यादौ सर्वत्र तवानुपलम्भादित्याक्षयः । लोकाः भुवनत्रयम्, निर्नास्ति सुखम् आनन्दो येषु ते तथोक्ताः समुपपन्ना इति शेषः । परिभ्रमामि पर्यटामि । प्रतिवचनं प्रत्युत्तरम् । स्मितपूर्वं ईषद् हास्यपूर्वकम् अभिभाषत तच्छीलः स्मितपूर्वाभिभाषी तस्य भावस्तत्ता । अश्रीषम् निजपरिचयादनुमानेनाज्ञासिषमित्यर्थः ।

न च श्रवणार्थकस्य धातोरैवमर्थः कथमिति वाच्यम्, धातुनामनेकार्थत्वात् । यथा परिपूर्वकस्य भूधातोः 'अनादरः परिभवः परिभावस्तिरस्किया' इति कोशबलेन तिरस्कारार्थकत्वेऽपि 'परौ भुवौऽवज्ञाने' इति पा० सूत्रेण विचारणार्थकत्वं तद्वत् नैयायिकास्तु उक्तधातोः शाब्दबोधे शक्तिं ब्रूते, तथा च तन्मते परिचितस्वरेणोच्यमानः 'हा इतोऽस्मि' इत्यादिपदः कपिञ्जलविषयकं बोधमकार्षमित्यर्थः । मीमांसकास्तु श्रवणेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिं ब्रूते, तथा च तन्मते तथोक्तशाब्दबोध एव लक्षणेति समालोचनकुसलाः बोधनाः समालोचयन्ति ।

इच्छानुसार जा ! हाय भगवन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल, आपको यह मालूम नहीं कि आपका सर्वस्व हरण हो गया ! हाय धर्म, तुम इस समय किसको स्वीकार करोगे [क्योंकि तेरा अब कोई ग्रहण नहीं करेगा] हाय तपस्ये । अब तू निराश्रय हुई ! हा सरस्वति, तू तो आज विधा हो गई ! हा सत्य, तू अनाथ हो गया । हा स्वर्गलोक, तू [मी] आज शून्य हो गया । प्रिय मित्र ! मेरी प्रतीक्षा करो, मैं भी तेरा अनुगामी होऊँगा; क्योंकि तुझे छोड़कर मैं अकेला क्षण भर भी रह नहीं सकता । अरे जिसके साथ परिचय नहीं एवं जिसे साथमें कभी देखा नहीं हो ऐसे व्यक्तिके समान तुम क्यों मुझे आज एकदम छोड़कर चले जाते हो ? तुझमें यह अत्यन्त निष्ठुरता आज कहाँसे आई ? कहाँ तो सही, तुम्हारे बिना मैं कहाँ जाऊँ ? किसके समीप प्रार्थना करूँ ? किसकी शरण जाऊँ ? अरे रे, मैं तो अन्या हो गया ! मेरी समस्त दिशाएँ शून्य प्रतीत हो रही हैं ! जीवन निरर्थक हो गया ! तपस्या प्रयोजन रहित हुई ! त्रिभुवनके किसी भी स्थानमें सुख नहीं ! हाय, हाय, मैं किसके साथ विचरण करूँ ? एवं किसके साथ आलाप (बातचीत) करूँ ? अरे भैया ! जरा उठो तो सही ? मेरे कहनेका जरा उत्तर तो दो ? मेरे ऊपर जो तुम्हारा स्नेह था वह कहाँ गया ? एवं ईषद् हास्यपूर्वक (मुसकुराहटसे) तुम्हारी बातचीत करनेकी रीति, आज कहाँ गई ?

१. सत्यत्वम् । २. भवता । ३. 'केन वाचां करोमि' इत्यधिकः पाठः कच्चिदुपलभ्यते ।

४. मे विलपतः । ५. कच्चिद् 'स्मित' इति पदं न दृश्यते ।

तच्च^१ श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासैक्तिवृत्त्यमानांशुको-
त्तरीया यथाशक्तिविरितैरज्ञात-सम विषम-भूमिभाग-विन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,
केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा, सरस्तीरसमीपवर्त्तिनि शिशिरशीकरासारं स्राविणि
शमिमणिशिलातले विरचितं कुमुद-कुवलय-कमलै-विविध-वनकुसुम-सुकुमार^२ मृणालमयं
कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्,
अन्तःकोप-शमित^३-मदन सन्तापतया तत्क्षण-लब्ध-सुखप्रसुप्रमिव, मनःशोभ-प्रायश्चित्त-

तच्चेति । पतितैरिव बहिः प्राप्तेरिव बहिर्निर्घातुं सक्षमैरिवेत्यर्थः, प्राणैः असुमिः उपलब्धिता, दूरादेव
विप्रकृष्टादेव मुक्तस्यक्तः एकतारः अत्युच्च आक्रन्दो रोदनध्वनिर्धया सा तादृशी, सरस अच्छोदसरोवरस्य
तीरेषु तटेषु या लता वक्ष्यः तासु आसवस्या लक्षयितुमनवकाशात् संलभतया वृत्त्यमानं क्षिप्तमानम्
अंशुकं परिहृतवसनम् उत्तरीयवसनञ्च यस्याः सा तादृशी, यथाशक्तिविरितैः शक्यनतिक्रमेणाशुवि-
हितैः, अज्ञातेषु अवदितेषु समविषमेषु समतलविषमतलेषु भूमिभागेषु भूप्रदेशेषु विन्यस्तैः स्थापितैः
पादप्रक्षेपैः अङ्घ्रिनासैः पदे पदे प्रतिपदं प्रस्खलन्ती स्खलनां प्राप्नुवन्ती, केनापि अनिर्दिष्टनाम्ना जनेन
उत्क्षिप्य उत्तोस्य नीयमानेव प्राप्यमाणेवाहम्, तं कुमाराधिष्ठितं प्रदेशं स्थानं गत्वा तं महाभागम्
अद्वाहमित्युत्तरेण सम्बन्धः । इत् आरभ्य पुंस्त्रिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'महाभागम्'
इत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । इह 'नीयमानेव' इत्यत्र वाच्या क्रियोऽप्रेक्षा ।

सर इति । सरसः अच्छोदनाम्नः तीरं तटं यस्य समीपवर्त्तिनि निकटस्थायिनि, शिशिरं शीतलं
शीकरासारं सलिलकणधारां स्रवति चरतीति तस्मिन्, शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरोपरि,
विरचितं निर्मितम्, कुमुदैः श्वेतकमलैः उपलैः नीलकमलैः कमलैः पङ्कजैः विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमैः
अरण्यपुष्पैश्च सुकुमारं मृदुलम्, तथा मृणालमयं विसनिष्पन्नम्, अतएव कुसुमशरस्य कामस्य साय-
कमयमिव बाणनिष्पन्नमिव [विषमानं शयनं तत्पम् अधिशयानं शयनं कुवणम् । इह 'सायकमय-
मिवे'ति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अतीति । अतिनिष्पन्दतया अतिनिश्चलतया कारणेन, मम पदशब्दं चरणध्वनिम् आकर्णयन्तमिव
शृण्वन्तमिव । प्रायेणैव कामुका औत्सुक्यवशात् कामुकानामागमनसमयिकपदशब्दं शृण्वन्ति । 'इह
आकर्णयन्तमिव' इति क्रियोऽप्रेक्षा ।

अन्तरिति । अन्तःकोपेन समाप्रापणाद्वाहिकक्रोधेन शमितः प्रक्षमभावमुपगतो मदनसन्तापः
कामज्वरो यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, तस्मिन् चणे लब्धं प्राप्तं यत् सुखम् आनन्दः तेन प्रसुप्तमिव
निद्रितमिव । उक्तालङ्कारः ।

मन इति । मनसो ब्रह्मचर्यविरोधिनः कामवेगोत्पन्नचित्तस्य यः शोभ उद्वेलनं तस्य तत्प्रयुक्तदुष्कृत-

यह सुनते ही मेरे प्राण तो मानो बाहर जानेके लिए उछल हो गए, और दूरसे ही मुक्तकण्ठ-हो उच्चैः
स्वरसे मैं रोने लगी । सरोवरके तीरवर्ती लताओंमें संलग्न हो (उलझ) कर मेरे पढ़ने हुए एवं उत्तरीय—वस्त्र
फटने लगे, अपरिचित समतल और विषमतल (जँची-नीची) भूमि पर यथाशक्ति शीघ्रताके कारण पैर पढ़नेसे
पद-पद पर ठोकर खाती,—कोई मानो मुझे उठाकर ले जाता हो— इस प्रकार मैं उस स्थानमें जा पहुँची और
सरोवरके तीरके निकट शीतल—जल—विन्दुवर्षी बृहत् एक चन्द्रकान्तमणिके शिलातल पर बिछाए हुए श्वेतोत्पल,
नीलोत्पल, कमल और नानाविधि वन—कुसुमोंकी कोमल मालाओंसे बने हुए, मृणालमय,—कामदेवके बाणोंसे
ही मानो निर्मित हुए—विद्यौने पर शयन करते, तत्काल प्राण-वियोग हुए उस महाभाग मुनिकुमारको मुझ
पापिनी—मन्दभागिनीने देखा । अत्यन्त निश्चलरूपसे वे मानो मेरे पैरोंके शब्द सुनते थे; अन्तःकोपसे
समस्त मदन—सन्ताप शान्त हो जानेके कारण उस समय मानो वे सुखसे सो रहे थे; ब्रह्मचर्य-विरोधी

१. तच्च । २. लतानुषज्यमानम् । ३. क्वचित् 'भूमि' इति पदं नोपलभ्यते । ४. क्वचित्
'शीकरासारविणि' इत्येव पाठ उपलभ्यते । ५. क्वचित् 'कमल' इति पदन्नास्ति । ६. सुकुमारमालाम-
यमिव मालामयम् । ७. अन्तःकृतान्तोपशमितम् । अन्तःशोभशमितम् । अन्तः—क्रोधशमितम् । ८. क्वचित्
'तट' इति पदं न विद्यते । ९. मुनिशोभम् ।

प्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्थे' इति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दु-
द्वेष-परिवर्तितदेहतया पृष्ठभाग-निपतितैर्मदन-दहन-विह्वल-हृदय-न्यस्त-हस्त-नख-मयूखच्छले-
नच्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्क-पाण्डुरया स्वविनाशोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव चन्दन-
लेखिकया रचितललाटिकम्, 'मत्तः प्रियतरः तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून् स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखम् अनुभवन्तम्,

इत्यर्थः प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायामः कुम्भात्मकप्राणायामः तत्र अवस्थितमिव कृतावस्थानमिव निश्चल-
त्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

अतीति । अतिप्रस्फुरिता नितान्तप्रदीप्ता प्रभा कान्तियस्य तथोक्तेन अधरेण रदनच्छदेन करणेन,
स्वकृते स्वदर्थं मम पुण्डरीकस्य हृयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना सृष्ट्यरूपा अवस्था दशा 'समुत्पन्ना' इति शेषः,
इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । उक्तालङ्कारः ।

इन्दुति । इन्दुद्वेषेण अतिशयसन्तापकतया चन्द्रं प्रति विद्वेषेण परिवर्तितो न्युञ्जीकृतो यो देहं
शरीरं तस्य भावस्तथा कारणेन, पृष्ठभागनिपतितैः पश्चाद्भागपतितैः शशिकिरणैः चन्द्रालोकैः मदनदहनेन
कामाग्निना विह्वलम् आकुलं यत् हृदयं चित्तं तत्र न्यस्तस्य स्थापितस्य हस्तस्य पाणैः नखमयूखानां
पुनर्भवकिरणानां छलेन व्याजेन छिद्रितमिव समुत्पन्नविवरमिव वक्षसि स्थापितस्य हस्तस्य नखकिरणा-
स्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्र प्रति पृष्ठं कृत्वा सुप्तस्यास्य पृष्ठं भित्त्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षःस्थलाद्वह्निर्गता
इत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

उच्छुष्केति । उच्छुष्का नीरसा चासौ पाण्डुरा चेति तथा, स्वस्य आत्मनो विनाशाय उत्पाताय
उत्पन्नया उद्धतया, असमये अस्थाने च प्रह्वनक्षत्राणामुद्गमस्य उत्पातघोतकत्वादित्याशयः; मदनो मन्मथः
तत्सम्बन्धिनी चन्द्रकला तयेव विद्यमानया, चन्दनस्य मलयजस्य लेखिकया अर्धचन्द्रतुल्यया रेखया
रचिता कपिललेन निर्मिता ललाटिका भाले तिलकविशेषो यस्य तम् । चन्द्रकलाकारा चन्द्रभरंखा तथा
प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवेदि-
त्याशयः । इह 'मदनचन्द्रकलयेव' इति द्रव्योपेक्षा ।

मत्त इति । मत्तः कपिलच्छतः प्रियतरो वल्लभः । अपरो महाश्वेतालङ्घनः । इति अस्माद्धेतोः,
कुपितेन क्रुद्धेन जीवितेन प्राणेन परित्यक्तमिव उज्झितमिव । क्रियोपेक्षा ।

मन्मथेति । स्वयम् आत्मनैव, मन्मथव्यथया मदनपीडया सह एतान् असून् प्राणान् उत्सृज्येव
परित्यज्येव निश्चेतनतया यत् सुखम् आनन्दः तत् अनुभवन्तम् अनुभवविषयीकुर्वन्तम् चेतनायां
जातायां नानाविधानि सांसारिकदुःखान्युपतिष्ठन्त इत्यभिप्रायः ।

इह सहोक्तिः क्रियोपेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

मदनवैर्जनित चित्तमै उत्पन्न हुए क्षोभ (पाप) के प्रायश्चित्तके लिए वे मानो कुम्भकनामक प्राणायाम कर रहे
थे; देदीप्यमान प्रभासे समन्वित अपने अवरसे—'तुम्हारे लिए ही मेरी यह अवस्था हुई है'—यों मानो मुझसे
कह रहे थे । चन्द्रके प्रति विद्वेषके कारण देह परिवर्तित (उलटे फिर) कर शयन करनेसे उनकी पीठ पर गिरती
चन्द्रमाकी रश्मियोंने कामानलसे विह्वल-हृदय पर संस्थापित (रक्खे) हाथकी नख-रश्मियोंके आकारमें, मानो
शरीर भेद कर दिए थे—ऐसा प्रतीत होता था; शुष्क हुई पाण्डुवर्ण (श्वेत-रंग) की, अपने विनाशके लिए उत्पातके
समान उत्पन्न हुई, मदनबन्धु-चन्द्रकी एक कलाके समान, कपिललहरा की हुई चन्दन-रेखा उनके ललाटमें
शोभित थी । 'मुझसे भी तुझे अधिक प्रिय अन्य जन हुए हैं'—यों मनमें समझ क्रुद्ध होकर ही मानो प्राणोंने
छोड़ दिया था; कामवेदनाके साथ प्राणोंको भी मानो अपने आप छोड़कर वे निश्चेतनताका सुखानुभव कर रहे थे,

१. पाण्डुतया । २. स्वदेहविनाशोत्पन्ना, स्वविनाशोत्पातोत्पन्ना । ३. 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्त-
सारकेण अनवरतरोदनाताम्रेण प्राणोत्सर्गोपजातामुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकृणितत्रि-
भागेन नातिनिमीलितेन लोचनयुगलेन ।' इत्यधिकः पाठो निर्णयसागर-मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । तत्र च
'लोचनयुगलेन, इत्यतोऽग्रे 'मामसूयैव विलोकयन्तम्' इत्यधिकः पाठो दृश्यते पुस्तकान्तरे ।
४. अतिप्रियतरः । ५. मन्मथव्यथासहानसून् । ६. निश्चेतासुखम् ।

अनङ्गयोगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागम-
नेन प्रणयादिवापहत-प्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृत-सरस-
बिससूत्र-यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्त-कदलीगर्भपत्र-चारु-चीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्,
अविरलामल-कर्पूर-क्षोद-भस्म-धवलम्, आबद्ध-मृणाल-वलयरक्षा-प्रतिसर-मनोहरम्, मनो-

जनङ्गेति । अनङ्गः कामः तत्सम्बन्धिनी या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव,
निष्क्रियत्वादित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपूर्वेति । अपूर्वः अद्भुतः, पूरण-रेचनयोरभावः केवलं कुम्भकमेवेति प्रसिद्धप्राणायामापेक्षयाऽ-
पूर्वत्वमित्याशयः; यः प्राणायामः प्राणनियमनं तम् अभ्यस्यन्तमिव चारंवारं शिचमाणमिव, निष्क्रिय-
त्वात् । उक्तालङ्कारः ।

उपेति । उपपादितं निष्पादितम् अस्माकं ममेत्यर्थः, आगमनं प्रापणं येन तेन, अनङ्गेन कामेन,
प्रणयादिव तुल्यलावण्येन स्नेहादिव, अपहृतम् आकर्षितं प्राणा असव एव पूर्णपात्रं पारितोषिकद्रव्यं,
यस्मात्तम्, अन्योऽपि अतीवसन्तोषदं कार्यं सम्पाद्य स्नेहात् पूर्णपात्रं हरति । तथा चाहुर्वृद्धाः—‘उत्सवेषु
सुहृद्भिर्यस्नेहादाकृष्य गृह्यते । तत्पूर्णपात्रम्’ इति । अपि च हारावल्याम्—

‘वर्धापकं यदानन्दादलङ्काराविकं पुनः । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकञ्च तत् ॥’ इति ।

कामेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं प्रियकार्यं विधाय प्राणरूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह
स्नेहवशादपहृतम् । काम-पुण्डरीकयोः प्रणयस्तु समानसौन्दर्येणेत्यभिप्रायः ।

इह हेतुत्प्रेक्षा निरङ्गकेवलरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

रचितेति । रचितं कपिञ्जलेन निर्मितं चन्दनललाटिकाया मलयजमालातिलकविशेषस्य उपरि-
त्रिपुण्ड्रकं यस्य तम् ।

धृतेति । धृतं कामञ्ज्वरशान्तये गृहीतं सरसम् आर्द्रं विससूत्रं मृणालतन्तुरेव यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं
येन तम् । इह निरङ्गकेवलरूपकम् ।

अंसेति । अंसे स्कन्धे अवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रमेव रम्भान्तर्दलमेव चारु मनोहरं चीरं कौपीनं
यस्य तम् । उक्तालङ्कारः ।

एकेति । एकावली मम स एकपङ्क्तिः को हार एव विशाला विस्तीर्णा अक्षमाला जपमाला यस्य तम् ।
उक्तालङ्कारः ।

अविरलेति । अविरलाः मान्द्राः भमलाः स्वच्छाश्च कर्पूरस्य घनसारस्य चोदाः कपिञ्जलसमर्पित-
धूलय एव भस्मानि विभूनयः तैः धवलं स्वच्छम् । उक्तालङ्कारः ।

आबद्धेति । आबद्धो धृतः मृणालवलयमेव बिसकटकमेव रक्षाप्रतिसरो मदनपीडातो रक्षणाथं
हस्तसूत्रं तेन मनोहरं सुन्दरम् । उक्तालङ्कारः ।

‘भवेत् प्रतिलरो मन्त्रभेदे मास्ये च कङ्कणे । अगशुद्धौ चमूषुष्टे पुंसि न स्त्री तु मण्डले ।

आरक्षे करसूत्रे च नियोजये त्वन्यलिङ्गकः ॥’ इति मेदिनी ।

मनोमवेति । मनोमवस्थ कामस्य व्रतवेशं चन्दनकर्पूरचूर्णधारणरूपं व्रतचरणोपयोगिवेशम्

कामदेवके योगविद्याका मानो वे ध्यान करते थे; अपूर्व प्राणायामका मानो अन्यास करते थे; कामदेवने वहाँ
मेरा आगमन सम्पादन कर प्रेमपूर्वक ही मानो उनसे प्राणरूपी पूर्णपात्र (पारितोषिक) में लिया था । कपिञ्जले
उनके ललाटस्थ चन्दन-तिलकके ऊपर एक त्रिपुण्ड्र अङ्कित कर दिया था; आर्द्र मृणाल-सूत्ररूप यज्ञोपवीत उन्होंने
धारण किया था; उनके स्कन्ध देश पर कदली-गर्भ पत्ररूपी एक मनोहर कौपीन संलग्न (चिपटा हुआ) था;
मेरी वह एकावली-रूपी मुक्ताकी माला ही बड़ी जपमाला बनाकर उन्होंने पहन रखी थी; उनका शरीर निर्मल
कर्पूरके रेणु रूप (चूरेकी) भस्मसे शुभ्रवर्ण (गौर) हो गया था; हाथमें मृणाल-वलयरूपी रक्षासूत्र बाँध लेनेसे

भव-व्रत-वेशमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, 'अविरत-रोदनाताम्रेण अश्रुक्षयात्' आगतरुधिरैरेव मदन-शर-शल्य-वेदना-कूणित-त्रिभागेण 'कठिनहृदये !' दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विद्वताध-रतया जीवितमपहर्तुं मन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुाकरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्म-थव्यथया विघटमानै-हृदयानिहितेन वामपाणिना 'प्रसीद, प्राणैः समं प्राणसमे ! न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मांमिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रव-

आस्थाय परिगृह्य मम (महाश्वेतायाः) समागममन्त्रं सङ्गमसाधनमन्त्रं साधयन्तमिव आराधयन्तमिव, अन्यसम्भाषणवर्जनाच्चिक्रियत्वाच्चेत्याक्षयः । इह क्रियोत्प्रेच्छालङ्कारः ।

अविरतेति । अविरतरोदनात् निरन्तराक्रन्दनात् आताम्रेण सम्यक्ताम्रवर्णेन अत एव अश्रुक्षयात् अधिककालपर्यन्तं निर्गमनेन नयनाम्बूनां समासिलाभाद्धेतोः अपगतरुधिरैरेव दूरीभूतशोणितेनेव विद्यमानेन, मदनशराणां कामबाणानां यानि शल्यानि लौहमयाप्राणि तैस्तदाघातैरित्यर्थः । या वेदना पीडा तथा आकूणितः किञ्चिरसङ्कुचितः त्रिभागः तृतीयः भागो यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा नयनमङ्गयेत्यर्थः । कठिनं कठोरं हृदयं चित्तं यस्यास्तस्मिन्द्वौ 'हे कठिनहृदये महाश्वेते ! दर्शनमात्रकेणाऽपि केवलमवलोकनेनापि अयं मङ्गलक्षणः अनुगतोऽनुरक्तो जनः न पुनः अनुगृहीतः न स्वीकृतः' इति एवं सप्रणयं सस्नेहं माम् उपलभमानं निन्दन्तमिव विद्यमानम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, द्वे क्रियोत्प्रेचे च, तथा चैतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

किञ्चिदिति । किञ्चिद्विवृतः ईषद्वयादतः अधरः ओष्ठो यस्य तस्य भावस्तथा कारणेन, जीवितं प्राणम् अपहर्तुं दूरीकर्तुम् अन्तःप्रविष्टैः अम्यन्तरगतैः इन्दुकिरणैरिव चन्द्ररश्मिभिरिव अवलोकमानैः, निर्गच्छद्भिः निःसरद्भिः दर्शनांशुभिः दन्तकिरणैः धवलितपुरोभागांश्चेतीकृतसम्मुखदेशम् । जारयुत्प्रेक्षा ।

मन्मथेति, मन्मथस्य कामस्य या व्यथा पीडा तथा विघटमाने मिथमाने हृदये निहितः स्थापितस्तेन वामपाणिना सव्यहस्तेन करणेन । प्राणसमे प्राणतुल्ये हे महाश्वेते ! प्राणैः समं निःसरद्भिर्मामाशुभिः सह, त्वया हृदयात् प्रस्थातव्यं प्राणसहतयैव स्नेहात्तैः सह तवापि प्रस्थानसम्भवादित्याक्षयः । इति अनेनाक्षयेन, हृदयस्थितां चिन्तावशाच्चित्तस्थायिनीं मां धारयन्तमिव अवहन्धन्तमिव द्रियतम् । क्रियोत्प्रेक्षा ।

इतरेणेति । किञ्चेति चार्थः । नखमयूखैः नखकिरणैः दन्तुरतया उष्णावचतया कारणेन चन्दनं मलयजं स्रवतेव विद्यमानेन, उत्तानीकृतेन ऊर्ध्वीकृतेन दक्षिणेन अपसव्येन पाणिना हस्तेन चन्द्रस्य क्षतिनः आतपं नितान्तव्यथोत्पादकमालोकं निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव विद्यमानम् । इह द्वयोः क्रियोत्प्रेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण-संसृष्टिः ।

वे देखनेमें रमणीय लगते थे; कामदेवके व्रताचर।के उपयोगी वेश धारण कर मेरे साथ सम्मिलन के मन्त्रकी ही मानो वे साधना करते थे; निरन्तर रोनेसे उनके नेत्र रक्तवर्ण (लाल) हो गए थे, उससे प्रतीत होता था कि मानो अश्रु शेष हो जानेके कारण रक्त आकर एकत्रित हो गया है, एवं कामदेवके बाणोंकी लौहमय नोक अग्रभाग) की वेदनासे उस (नेत्र) का तृतीय भाग ईपत सङ्कुचित हो (जरा मिच) गया है, उसके मङ्गीद्वारा वे मानो इस अभिप्रायसे मुझे प्रेमके साथ तिरस्कार करते (उलाहना देते) थे कि—'अरे कठिन हृदयवाली ! इस अनुरक्त जन पर पुनः केवल दर्शन देकर भी अनुग्रह नहीं किया ?' अधरोंके जरा खुले होनेसे, जीवन अपहरण करनेके लिए ही मानो अम्यन्तर प्रविष्ट चन्द्रकिरणके समान बाहर निकलती हों ऐसी दन्तकिरणोंसे उनका सम्मुखभाग (आगेका हिस्सा) शुभ्रवर्ण हो गया था; कामवेदनासे विदीर्ण होते (फटते) हृदय पर रक्खे हुए वामपाणि-कमलसे वे हृदयमें स्थित-मुझे इस अभिप्रायसे ही मानो रोकते थे कि—'प्राणोपमे, प्रसन्न हो, प्राणोंके साथ तू तो मत चली जाओ।' नखकिरणोंसे असमान होनेके कारण मानो चन्दनका रस निःसारित करते (झराते) दूसरे, उत्तानभावसे स्थित (चित्त रक्खे हुए), हाथसे वे मानो चन्द्रकिरणोंको अपने ऊपर आनेसे निवारण करते थे ।

१. 'रक्षाप्रतिसरमनोभवव्रतवेशमास्थाय । २. 'ईषदालक्ष्यपरिवृत्ताताम्रेण' इति क्वचिदधिकः पाठो विद्यते तथा क्वचित् 'साधयन्तं मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागेन कठिन' इति पाठः समुपलभ्यते । ३. अनवरत... । ४. प्राणोत्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया । ५. अतिनिमीलितेन, नातिनिमीलितेन । ६. भोः कठिनहृदये ! । ७. मन्मथव्यथाविघटमान... ।

तोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम् ; अन्तिकस्थितेन च अचिरोद्भूतजीवितमार्गमिबो-
द्ग्रीवेण विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन
'रजनीकर-किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्' कपिञ्जलेन मदर्शनात्, 'अब्रह्म-
ण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगत-
जीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्,
किं व्यलपम् इति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतया अस्य
मूढहृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं

अन्तिकेति । किञ्च, उद्ग्रीवेण उन्नतकन्धरेण अत एव अचिरोद्भूतस्य तत्कालयातस्य जीवितस्य
प्राणेशस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पश्यतेव सती अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिना तपःसुहृदा तपस्या-
मित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, क्रियोप्रेक्षा चेत्युभयोः परस्परमङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कण्ठेति । किञ्च, कण्ठाभरणीकृतेन गलविभूषणीभूतेन मृणालवलयेन विसकटकेन उपलक्षितम्,
अत एव रजनीकरस्य शशिनः किरणो रश्मिरेव पाशो धन्वनग्रन्थिः तेन संयम्येव बद्ध्वेव यमेन लोका-
न्तरम् अन्यलोकम् उपनीयमानं प्राप्यमाणम् ।

इह निरङ्गकेवलरूपकम्, क्रियोप्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कपिञ्जलेनेति । मदर्शनात् तदानीं ममावलोकनेन द्विगुणशोकोद्गमाविशयः, अब्रह्मण्यं प्रस्तुतकाला-
नुपस्थितेर्देवात् सम्प्रत्येवावध्यः पुण्डरीक इत्यर्थः, 'अब्रह्मण्यमवश्योक्तौ' इत्यमरः । 'वचं प्राप्तुं नाहं
शक्नोतीति कथने' इति हि अवध्योक्ताविशयस्यार्थः । ऊर्ध्वहस्तेन उस्थितपाणिना, द्विगुणीभूतः पूर्वस्माद-
धिकीभूतो बाष्पोद्गमः अश्रुजलाविर्भावो यस्य तेन आक्रोशता आक्षेपं विदधता मनस्तापं स्पष्टयता
कपिञ्जलेन, कण्ठे गले परिष्वक्तम् आलिङ्गितम् । दुष्कृतकारिणी मर्दयमेव प्राणत्यागात्, मन्दभाग्या
बाह्य एव वैद्यव्यादिति चाभिप्रायः । महाभागं तथाविधसौन्दर्यानुपमकीर्त्याविगुणयुक्त्वादत्यन्तभाग्य-
वन्तम् अद्राक्षम् अपश्यम् ।

उद्भूतेति । किञ्च, उद्भूतः उत्पन्नो मूर्च्छान्धकारो मोहवैधुर्यं यस्याः साहस्य, पातालतलं रसातलम्
अवतीर्णैव सती, तदा तस्मिन् समये । अगमम् अब्रह्मम् । अकरवम् अघटयम् । व्यलपम् अवोचम् ।
नाज्ञासिषं नाबोधिषम् । 'अवतीर्णैव' इति क्रियोप्रेक्षा ।

अथैवमूते शोकवेगे कथं तेऽसवो न बहिर्भूना इत्यत आह—असव इति । किञ्च, मे मम असवः
प्राणाः, तस्मिन् क्षणे तत्काले अस्य मूढहृदयस्य अज्ञचेतसः अतिकठिनतया अतिकाठिन्येन किं नोद्गच्छन्ति
स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती बुद्धा, एवं सर्वत्रान्वयो ज्ञेयः । हतशरीरकस्य निष्प्रयाजन-
वेहस्य, क्रुसायां कप्रत्ययः; अनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया विविधक्लेशसमूहसहनतया । दीर्घशोकस्य

जैचो गर्दन कर, थोड़ी देर पहले गए हुए उनके प्राणोंका मार्ग मानो देखता हो, ऐसा तपश्चर्या समयका मित्र, एक
कमण्डलु उनके समीपमें ही रक्खा था । कपिञ्जलद्वारा कण्ठमें आभूषित किए हुए मृणाल-वलयसे, उनको
मानो चन्द्रकिरणकी पाश (रज्जु) से बाँधकर यमराज परलोकमें ले जाता हो ऐसा प्रतीत होता था, और मुझे
देखकर ऊँचा हाथ कर—'इस समय ही यह मृत्युके योग्य नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करते-करते पूर्वपिछा
द्विगुणित अश्रुजल बहाते-बहाते कपिञ्जलेन उठके कण्ठमें उनका आलिङ्गन किया था ।

तदनन्तर वैसी स्थितिको देखते ही मुझे मूर्च्छासे अन्धकार आकर उपस्थित हो गया और मानो पातालमें
पैसी जाती हूँ इस प्रकार उस समय मैं कहाँ गई, मैंने क्या किया और मैंने किस प्रकार विलाप किया ? ये सभी
मैं कुछ भी नहीं समझ सकी । उस क्षणमें क्या जाने मेरे मूढ़ हृदयके अत्यन्त कठिन होनेसे, या इस निन्दित
शरीरके बहुत दुःखसमूह सहन करनेसे, या विधाता द्वारा मेरे कपालमें दीर्घकालीन शोकके विधानसे किवा

भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तवाम-
तया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती। केवलमति-
चिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्वाविष पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमान-
मपश्यम्। अश्रद्धाणां च^१ असम्भावनीयं तत्तस्य^२ मरणमात्मनश्च जीवितम्, उत्थाय 'हा हा'^३
किमिदमुपनतम्^४ इति मुक्तार्त्तनादा 'हा अम्ब ! हा तात ! हा सख्यः !' इति व्याहरन्ती, 'हा
नाथ ! जीवितनिबन्धन !' आचक्ष्व, क^५ मामेकाकिनीमशरणामकरुण^६ ! विमुच्य यासि ?।
पृच्छ तरलिकाम्, त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था^७। युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः।
प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्^८, ईषदपि विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्त्ता-
स्मि, भक्तास्मि, अनुरक्तास्मि, अनाथास्मि, बालास्मि, अगतिकास्मि, दुःखितास्मि, अन-

चिरकालीनशुचः विहिततया विधिना निर्दिष्टतया। जन्मान्तरोपात्तस्य अन्यभावाजितस्य दुष्कृतस्य पापस्य
भाजनतया पात्रतया। दग्धदैवस्य उवलितभाग्यस्य दुःखदाननिपुणतया क्लेशप्रदानदक्षतया। दुरात्मनः
पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्य दुष्टमदनस्य एकान्तवामतया अत्यन्तप्रतिकूलतया। एषां मध्ये केन हेतुनेत्यर्थः।
आकाशवाण्यनन्तरमेवालङ्कारमर्मज्ञैः कर्तुंविप्रलम्भस्य स्वीकारादिह कर्तुं एव रसः। अस्य च वितर्का-
ख्यभावोऽङ्गमिति प्रेयो नामालङ्कारः।

केवलमिति। दुःखभागिनी क्लेशभागिनी अहम्, अतिचिरात् अधिकसमयात् अनन्तरं लब्धचेतना
प्राप्तचेतना सती असह्यशोकेन सोढुमशक्येन शुचा दह्यमानं उवलन्तम् अत एव बह्वौ अनले पतितमिव
विष्टमानम्, अवनौ भूमौ विचेष्टमानं शोकवेगेन स्पन्दमानम् आत्मानं स्वं केवलम् अपश्यम् व्यलोकयम्।
क्रियोत्प्रेषा।

अश्रद्धानेति। किञ्च, असम्भावनीयं हेतोरभावात् सम्भावनां विधातुमप्यशक्यम्, तस्य कुमारस्य
तन्मरणं तस्याणवियोगः, तन्मरणे च आत्मनः स्वस्य जीवितं प्राणितम् अश्रद्धाणां अविश्वसती। उपनतम्
उपस्थितम्। मुक्तार्त्तनादा त्यक्तार्त्तस्वरा। व्याहरन्ती कथयन्ती। निबध्यते साध्यतेऽनेनेति निबन्धनं
कारणम्, करणे ल्युट्। जीवितनिबन्धन जीवनधारणकारण ! कामात्यन्तदुर्व्यवहारेण गमनसम्भवेऽपि
स्वस्समागमाभिप्रायेणैव प्राणधारणाच्चमेव प्राणधारणकारणमित्याशयः। आचक्ष्व कथय। हे अकरुण
निर्दय ! एकाकिनीम् असहायाम्, अशरणां रचकरहिताम् 'शरणं गृहरन्नित्रोः' इत्यमरः। विमुच्य
परित्यज्य। अवस्था दशां अनुभूता अनुभवविषयीकृता। युगसहस्रायमाणः युगसहस्रवदाचरमाणः।
कृच्छ्रेण क्लेशेन नीतः प्रापितः। दर्शय प्रकाशय। मनोरथम् अभिलषितम्। आर्त्ता व्यथिता।

पूर्वजन्माजित पापोंकी भागिनी होनेसे, अथवा जले दैवकी दुःख देनेकी निपुणतासे, या खलप्रकृति दुरात्मा^१ मदनके
अत्यन्त प्रतिकूल होनेसे, अथवा किसी दूसरे कारणसे मेरे प्राण न निकले—यह भी मैं किसी प्रकार जान न सकी।
किन्तु बहुत देरके बाद जब मुझे चेतना प्राप्त हुई तब मैंने केवल यही देखा कि मेरा शरीर असह्य शोकसे जलता
हुआ मानो अग्निमें गिरनेके समान हो गया है जिससे चिरदुःखिनी मैं भूमि पर छटपट कर (तड़फड़ा) रही थी।
उनका यह आकस्मिक मरण और अपना जीवन-धारण असङ्गत समझ उठकर मैं मुक्त कण्ठद्वारा आर्त्तस्वरसे—'हाय
हाय, यह क्या उपस्थित हो गया ! हाय माता ! हाय पिता ! अरी सखियो !'—यों पुकारती पुकारती—'अरे
नाथ ! अरे जीवनधारणके कारण ! कहो तो सही, इस प्रकार निर्दय होकर, मुझ रक्षकहीनाको अकेली छोड़ कर
कहाँ जाते हो ? तरलिकासे पूछो तो, मैंने तुम्हारे लिए कितने क्लेशोंका अनुभव किया है। सहस्रयुगके समान
लम्बा दिन, कैसे कष्टसे अतिशयित किया (काया) है ? प्रसन्न हो (कृपा) करके एक बार तो मुझसे बोको !
भक्तवत्सलता दिखाओ। जरा भां भेरे सम्मुख तो देखो ! मेरे मन की अभिजाया पूर्ण करो। मैं पीड़ित हूँ तुम्हारे
भक्ता हूँ, एवं तुम्हारे प्रति अनुरक्ता हूँ, अनाथा हूँ, बाला हूँ, निराश्रया हूँ, दुःखिता हूँ, तेरेसे अतिरिक्त

१. अश्रद्धानाञ्च, अश्रद्धानाम्।

२. मरणकारणम्।

३. कंचित् द्विरुक्तिर्न विधत्ते।

४. मातः।

५. निबन्धनमाचक्ष्व।

६. किं।

७. अकरुणं।

८. यानुभूता व्यथा।

९. कृतज्ञजनवत्सलताम्,

प्रकटय परमां कृपाजुताम्

न्यशरणास्मि, मदनपरिभूतास्मि, किमिति न करोपि दयाम् ? । कथय, किमपराद्धम्, किंवा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामादृतम्, कस्मिन् वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपि तोऽस्ति । दासीजनम् अकारणात् परित्यज्य ब्रजन् न विभेषि कौलीनात् ? । अलीकानुराग-प्रतारणं-कुशलया किंवा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्द-भागिनी । कथं मे न त्वम् न तातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः, धिक् मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमोदशी दशा वर्त्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया, याहं मेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किंवा तातेन किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् ? अयिं देव ! दर्शय दयाम्, विज्ञापयामि त्वां देहि

अगतिका निराश्रया । न विद्यते अन्यत् स्वद्भिन्नं शरणं रक्षकं यस्याः सैवंविधाऽस्मि । मदनेन कामेव परिभूता पराजिता ।

कथयेति । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतो मयेति शेषः । आज्ञायां तवादेशो नादृतं नादरः कृतः । त्वदनुकूले कर्मणि, नाभिरतं मया नासक्तम् अकारणात् निमित्तमन्तरेण दासीजनं मल्लङ्घनंभृत्य-लोकमित्यर्थः । कौलीनात् शरणागतपरित्यागोत्पन्नाजनापवादात् न विभेषि अयं न प्राप्नोषि । 'कौलीनं पशुमिथुद्वे कुलीनत्वापवादयोः' इति धरणिः ।

अलीकेति । अलीकः संमिलनात्मकप्रयोजनोत्पादनासामर्थ्यादसत्यवद्वगम्यमानः, योऽनुरागः तेन यत् प्रतारणं कुमारस्य वञ्चनं तत्र कुशलया दद्या वामया समस्तानामेव प्रतिकूलतया दुःखकारणत्वा-दित्याशयः, पापया दुष्कृतविधायिन्या ब्रह्महत्याहेतुत्वादिति भावः, मया महाश्वेतया किं वा प्रयोजनं भवे-दिति शेषः ।

आ इति । आ इति पीडार्थकमव्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । अद्यापि पुनःकालमपि प्राणिमि जीवामि । मे मम स्वं न जातः प्राणस्यागात् । तातोऽपि पिताऽपि न पक्षे विद्यत इति शेषः, आदे-शाभावेऽपि एवंविधव्यवहारेण चिरविरागादित्याशयः । विनयः कुलकन्याया उपदेशगुणः सदाचारोऽपि न विद्यते, इहागमनादिति भावः । बन्धुवर्गः स्वजनलोकोऽपि पूर्ववत् स्नेहेन पक्षपाती भवेत्, इहागम-नेनैव तेषामपि चिरविरागादित्याशयः । परलोकः प्रेत्यभावोऽपि न विद्यते, ब्रह्महत्याजनितमहापातकित्वा-दित्यभिप्रायः । इह 'जात' इत्यादीनां पदानामनुपादानेन न्यूनपदत्वदोषः समापतति किन्तु विपादम-नत्वाच्च दोषः प्रत्युतगुण एव । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'उक्तावानन्दमगनादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ।' इति ।

नास्तीति । मत्सदृशी मत्समा नृशंसहृदया क्रूरचित्ता । उत्सृज्य त्यक्त्वा । बन्धुभिः स्वजनैः । शरणं रक्षकम् उपयामि गच्छामि । विज्ञापयामि निवेदयामि, दयितो वरुडमः कुमार एव दक्षिणा अवश्यमर्प-

कोई मेरा रक्षक नहीं है एवं कामदेवसे पराजित (हारी) हुई ह, तो भी क्यों मुझ पर दया नहीं करते ? कइसे तो सही मैंने क्या अपराध किया है ? तुम्हारे किस कार्यको मैंने नहीं किया है ? तुम्हारे किस आदेशका पालन नहीं किया है ? तुम्हारे अनुकूल किस कार्यमें मैं आसक्त नहीं थी कि जिससे कुपित होकर दासजनको अकारण छोड़कर चले जाते हो और लोकापवादका भय नहीं करते ? मिथ्या अनुराग दिखाकर प्रतारणा करनेमें निपुण, सभी प्रकारसे प्रतिकूल एवं पापिनी मुझसे—अहो ! जो मैं अब तक भी जाती हूँ—आपको क्या ? अरे, मैं हत-भागिनी विनष्ट हुई । यह कैसे हुआ कि तुम मेरे नहीं हुए, पिता भी मेरे नहीं हुए, कुलकन्याका आचार भी नहीं रहा, बन्धुवर्ग भी नहीं रहे और परलोक भी नहीं रहा (अर्थात् कुल भी मेरा नहीं रहा) ? मुझ पापिनोको धिक्कार है, क्योंकि—जिसके लिए आपकी ऐसी अवस्था हुई ! हाय, हाय, मेरे समान निन्दुरचित्त (क्रूरहृदय) क्या प्रयोजन ? पितासे क्या प्रयोजन ? बन्धुओंसे क्या प्रयोजन ? परिजनोसे भी क्या प्रयोजन ? हाय ! अब मैं किसकी शरण लूँ ? अरे देव ! [अरनो] दया दिखाकर, मुझसे निवेदन करती हूँ कि मेरे प्राणवरुडमको फिरसे

१. कश्चित् 'कथय' इति पदं नास्ति । २. कश्चित् 'असि' इति क्रियापदं न विद्यते । ३. दासजनन् । ४. विप्रतारण... । ५. यादम्... । ६. कथं न त्वं जातः । ७. कश्चित् 'न तात' इति न विद्यते । ८. नयि । ९. नयि देव ! दर्शय दयाम्, अयि देव ! निर्वृण । ... ।

दयितेदक्षिणाम । भगवति ! भवितव्ये कुरु कृपाम्, पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः ! प्रसीदत, प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब ! वसुन्धरे ! सकललोकानुग्रहजननि !^१ किमर्थं नानुकम्पसे ! तात ! कैलासेश ! शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्^२ इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि ग्रहगृहीतेष्वंआविष्टेव उन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतित^३नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाका-
रेणान्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखैश्शिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शि-
रोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्ताबाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूत^४विमल-मणि-

णीयं द्रव्यं तां देहि प्रयच्छ । भवितव्यते अदृष्ट ! अनाथां वनितां नारीं पाहि रक्ष, तदीयप्राणवत्त्वमप्रदा-
नेनेत्यभिप्रायः । वनदेवता अरण्याधिष्ठायो देव्यः । सकलेषु समस्तेषु लोकेषु जनेषु अनुग्रहं जनयति
उत्पादयतीति सा तत्सम्बुद्धौ रूपम् । कैलासेश शम्भो ! दर्शय प्रकटय दयालुतां कृपालुतां दयितस्य
जीवनप्रदानेनेत्याशयः । व्याक्रोशन्ती तारस्वरेण रुदन्ती । कियद्वा स्मरामि, यत्तानि सम्प्रति कथयामी-
त्याशयः । ग्रहगृहीतेव दुष्टग्रहैराश्रितेव, आविष्टेव विकाराधिष्ठितेव, उन्मत्तेव उन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतैः
पैतालैः उपहतेव विकृतिकृतेव व्यलपं विलापमकरवम् ।

इह 'ग्रहगृहीतेव' इत्यादि 'भूतोपहतेव' इत्यन्तं चतसृणामेव वाक्यक्रियोत्प्रेक्षाणां परस्परं
नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः । तथा 'कियद्वा स्मरामि' इति वाक्यस्यान्यवाक्यान्तःपातित्वेन गर्भितत्वदोषस्तु
न शङ्क्यः, 'गर्भितत्वं गुणः कापि' इति दर्पणोक्तदिशा अत्यधिकावेगाद्योतनेन विच्छिद्यत्यतिशयात् प्रत्युत-
गुणावस्थैवाङ्गीकारादिति कुशला वदन्ति ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं पतितानां व्युत्तानां नयनजलानाम् अश्रूणां धारानिकरच्छलेन प्रवा-
हसमूहव्याजेन विलीयमानेव भूतले लयं प्राप्नुवन्तीव, द्रवतां तरलतां नीयमानेव दैवेन प्राप्यमाणेव,
तया जलाकारेण सलिलस्वरूपेण आत्मीक्रियमाणेव निजरूपतां प्राप्यमाणेव अहं सुहृसुहृदेनमन्वनयम्^५
इत्युत्तरक्रियाभिः सम्बन्धः ।

इह त्विह एव सापह्नुवा वाच्याक्रियोत्प्रेक्षाः, तासां च परस्परं नरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

प्रलपेति । प्रलापाक्षरैरपि अचेतनैर्हादित्यादिपरिदेवनकरणैरपि, दशनानां दन्तानां ये मयूखाः किरणा-
स्तेषां शिखाभिः अग्रेः अनुगततया उच्चारणसमये तेषामेवानुसृततया कारणेन, साश्रुधारैरिव सनयनाम्बु-
प्रवाहैरिव दन्तकिरणाग्राणामेवाश्रुप्रवाहवदवगतेरित्याशयः, निष्पतद्भिः वदनाग्निःसरद्भिः सद्भिः उपेता,
शिरोरुहैः केशैरपि अविरलं सान्द्रं यथा स्यात्तथा विगलितानि चरितानि कुसुमानि पुष्पाणि येभ्यः तेषां,
भावस्तत्ता तथा कारणेन, मुक्ताः शोकात्यक्ता बाष्पजलबिन्दवो नयनाम्बुकणां यैस्तथोक्तैरिव सद्भिरुपेता,
तथा आभरणैरपि ममामभूषणैरपि प्रसृतानि निःसृतानि विमलमणिकिरणाः स्वच्छरत्नरश्मय एव अश्रूणि
नयनाम्बूनि येभ्यः तेषां भावस्तथा, कारणेन, प्ररुदितैरिव, कुमारशोकेन कृताश्रुपातैरिव सद्भिः उपेता
अन्विता अहम् ।

दान दे । हे माहात्म्यशालि अदृष्ट ! कृपाकर मुझ अनाथ अवला की रक्षा कर । अरे माहात्म्यशालि वनदेवतागण !
प्रसन्न होकर [मुझ पर उपकार कर] इनको जीवन दो । हे सकललोकानुग्रहकारिणि, जननि, वसुन्धरे ! दया क्यों
नहीं करती हो ? तात, कैलासनाथ ! अब मैं आपको शरणमें आई हूँ, मेरे प्रति [अपनी] दयालुता दिखलाइए—
इस प्रकार एवं अन्यान्य अनेक प्रकारसे विलाप करती मैं कहां तक स्मरण करूँ—दुष्टग्रहसे पकड़ी हुईके समान,
विकारग्रस्तके समान, उन्मत्तके समान एवं भूताविष्ट (भूतपीडित) के समान केवल विलाप ही करने लगी । उस
क्षण नयनसे निरन्तर निःसृत (गिरते) अश्रुधारासमूहके बहाने भूमिमें ही मानो मैं डूब जाती थी, उस
बहाने मानो द्रवीभूत हो पिघली जाती थी एवं उस बहाने मानो जलाकारमें परिणत होती (पानी पानी हुई)
जाती थी । मेरे प्रलापके अक्षर भी दन्त-रश्मियोंके पीछे-पीछे आते थे इससे मुझे यह प्रतीत होता था कि मानो
वे अश्रुधारा-सहित बाहर निकलते हैं । मस्तकके केशकलाप भी बहुतसे पुष्प लगातार गिराते थे इससे यह प्रतीत
होता था कि मानो वे भी औंसूकी बूंदें टपकाते हैं, आभूषण भी निर्मलमणिकिरण-रूपी औंसू गिराते थे, इससे

१. कचित् 'दयित' इति पदं न विधत्ते । २. अब । ३. जनननिरतासि । ४. रजनि ! नानुकम्पसे ।

५. कैलास ! ६. निपतित । ७. दशनशिखा । ८. विगलितकुसुमतया । ९. प्रसूत ।

किरणाश्रुतया प्रवृद्धितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन-श्वेतजटाभूले च ललाटे निहितसरस-विसयोश्चांसयोर्मलयज-रस-लव-लुलित-कमलिनी-पलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक ! निष्ठुरोऽसि, एवमप्यार्त्ता न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुर्मुहुः पर्यचुम्बं मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे ! त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासौ न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम् । 'अयि भगवन् ! प्रसीद, प्रत्युज्जीव-यैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् ।

इह 'साश्रुधरैरिव' इत्यन्नाश्रुधारासाहित्योत्प्रेक्षणाद्, गुणोत्प्रेक्षा, 'मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिव' इत्यन्न बाष्पजलबिन्दुमोचनोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा, ... किरणाश्रुतयेत्यन्न निरङ्गकेवलरूपकम्, 'प्रवृद्धितैरिव' इत्यन्न क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । एतेन चेतनशून्यानामपि प्रलापाच्चरप्रभृतीनां शोकसूच-नेन सचेतनायाः स्वीयायाः शोकाधिक्यं सूचितमिति कुशलाः ।

तदिति । तस्य कुमारस्य जीविताय जीवनलाभाय इव आत्ममरणाय स्वनिधनाय स्पृहयन्ती अभिलषन्ती प्रजापतिनिकटे विनिमयरूपेणेत्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

मृतस्येति । सर्वात्मना निखिलोद्योगेन, मृतस्यापि उपरतस्यापि कुमारस्य हृदयं मानसं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीव । उक्तालङ्कारः ।

करेति । करतलेन स्वहस्तेन, कपोलयोः कुमारस्य गण्ठयोः आश्यानचन्दनेन शुष्कमलयजेन श्वेतानि शुभ्राणि जटानां मूलानि यत्र तथोक्ते, कुमारस्य ललाटे भाले च, तथा निहितानि मदनउदरप्रश-मनाय कपिञ्जलेन स्थापितानि सरसानि सज्जलानि मृणालानि विसानि ययोस्तथोः, अंसयोः कुमारस्य स्कन्धयोश्च, तथा मलयजसरसस्य चन्दनद्रवस्य लवैः कणैः लुलितं चिह्नितं कमलिनीपलाशं नलिनी-वृलं तेन अवगुण्ठिते आच्छादिते, हृदये कुमारस्य उरसि च, परामृशन्ती स्पशं कुर्वन्ती अहम् ।

पुण्डरीकेति । निष्ठुरः क्रूरोऽसि, एवमपि पूर्वोक्तप्रकारेणापि आर्त्ता व्यथितां मां महाश्वेतां न गणयसि न गणनां विधत्से' इति एवम् उपालभमाना तिरस्कुर्वाणा, मुहुर्मुहुः वारंवारम् पुनं पुण्डरीकम् अन्वनयम् अनुनीतवती । पर्यचुम्बं चुम्बितवती । व्याक्रोशं तारस्वरेण व्यलपम् ।

आ इति । पापे एकावलि ! त्वया भवत्यापि मत्प्रत्यागमनकालं मदीयागमनसमयम् । अस्य पुण्ड-रीकस्य असयः प्राणा न रक्षिताः ज्ञाताः मदीयागमनसूचनात्मकसमाश्वसनेनेत्याशयः । ताम् एकावलीं प्रत्यावर्तितं मदीयं तं हारम् अगर्हयं गर्हितवती । पुनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय पुनर्जीवितं कुरु । पावयो-श्चरणयोः अपतं पतितवती । प्रारुदं रोदनमकार्यम् ।

यह प्रतीत होता था कि वे भी मानो रुदन करते हैं । इन सबके साथ मैं उनके जीवनलाभके लिए हूँ; मानो अपने मरनेकी अभिलाषा करती थी । उनके मर जाने पर भी सब प्रकारसे ही मानो उनके हृदयमें प्रवेश करनेकी इच्छा करती थी । उनके गाल पर, सूखे चन्दन-लेपसे शुभ्रवर्ण जटामूलवाले ललाट पर सरस मृणालसे आच्छादित स्कन्ध पर और चन्दन बिन्दुलम्बित एक कमल-पत्र जहाँ रखा था—ऐसे हृदय पर हाथ फेरती फेरती—'पुण्डरीक ! तुम बड़े निष्ठुर हो, क्योंकि—तुम्हारे शोकसे मैं इस प्रकारकी यातनाका भोग करती हूँ, तथापि तुम मेरी गणना ही नहीं करते हो' इस प्रकार उलाहना देती मैं वारंवार उन्हें अनुनय करने लगी, वारंवार चुम्बन करने लगी एवं वारंवार उनके कण्ठमें लिपट कर ऊँचे स्वरसे रुदन करने लगी । 'अरे ! पापिनी ! मेरे लौट आनेके समय तक तुने भी इनके प्राणकी रक्षा न की ?' इस प्रकार कहकर उस एकलौटी मुक्तावलीकी निन्दा करने लगी । अरे भगवन् ! तू प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर वारंवार कपिञ्जलके पैरोंपर गिरने लगी और वारंवार तुम प्रसन्न होकर इनको पुनः जीवित करो—यों कहकर वारंवार कपिञ्जलके पैरोंपर गिरने लगी और वारंवार तरलिकाके गले पकड़ (लिपट) कर रुदन करने लगी । आज विचार करने पर भी मुझे स्मरण नहीं आता कि

१. तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च । २. स्पृशन्ती । ३. कचिद्विदुर्किर्नास्ति, कचिचु शेषे दिरुक्तिर्विषये ।

४. मुहुः । ५. मुहुः ।

अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन् काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्य-
दृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः, कुतस्ता-
न्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि, अन्य एव स प्रकारः । प्रत्योर्म्य इवोदतिष्ठन्नन्तर्बाष्पवेगा-
नाम्, जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन् प्रलापानाम् । शिखरश-
तानीवावर्द्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तमावेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टमवस्थान्तरम-
नुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीश्च शिलातले तां ससम्भ्रमं प्रसारितप-
रिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुतजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवत्कलप्रान्तेन

अवेति । तस्मिन् काले रोदनसमये अचिन्तितानि अविचारितानि अशिक्षितानि अपठितानि अनु-
पदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि अदृष्टपूर्वाणि मयापि पूर्वमविदितानि, हतपुण्याया नष्टसुकृताया मे
मम कृपणानि दैन्यबोधकानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसमूहाः कुतः प्रादुरभवन् कुतो मद्बदनात्प्रक-
टीभूतानि इति अद्य चिन्तयन्त्यपि ध्यायन्त्यपि तन्न जानामि स्मरामीत्यर्थः ।

कुत इति । संलापा विलापवचनानि । अतिकरुणानि अतिदैन्यसूचकानि वैक्लव्यरुदितानि शोकव्य-
ग्रताप्रयुक्तरोदनानि । स प्रकारः सा शोकप्रकाशदशा, अन्य एव समस्तविजातीय एव, तत्सम्प्रति तमु-
दाहरणमसमर्थेत्याशयः ।

प्रलयेति । बाष्पवेगानां वेगवज्जयनाम्बुनामित्यर्थः, प्रत्योर्म्यः कल्पान्तसामयिकतरङ्गा इव अन्त-
र्नेत्रद्वयाम्यन्तरात् उदतिष्ठन् उत्पन्नाः, अनेन नयनाम्बुधारणां नितान्तस्थूलत्वं ध्वनितम् । अश्रुप्रवाहाणां
बाष्पधाराणां जलयन्त्राणि सलिलोद्धारयन्त्राणीव अमुच्यन्त मुक्ता नयनाभ्यामिति शेषः । अनेन एतन्-
समये बाष्पाणां क्षतधारत्वं सूचितम् । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा अङ्कुरा नूतननूतनप्रकारा इत्यर्थः,
निरगच्छन् घटनाभिर्गता बभूवुः । दुःखानां क्लेशानां शिखरशतानीव शृङ्गसमूहा इव अवर्द्धन्त पेषन्त,
अनेन क्लेशानां भूधरवद्विस्तृतत्वं बोधितम् । मूर्च्छां मोहानां प्रसूतयः सन्ताना अविच्छिन्नप्रसवा इव
उदपद्यन्त अजायन्त, अनेन वारंवारं मूर्च्छाभूदिति प्रत्यायितम् । इह सर्वत्र जात्युत्प्रेक्षा ।

इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तम् आवेदयन्त्याः कथयन्त्या एव समति-
क्रान्तं व्यतीतं कथमपि अनिर्वचनीयम् अतिकष्टं नितान्तक्लेशकरम् अवस्थान्तरं कुमारोपरतलक्षणम्
अनुभवन्त्या इव तत्काल एवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेतायाः मूर्च्छां मोहः चेतनां चैतन्यं
जहार अपहृतवती, सा मूर्च्छिता जातेत्यर्थः ।

वेगादिति । वेगात् मूर्च्छारंहसः शिलातले प्रस्तरतले निष्पतन्तीम् अधःसंयोगफलिकां क्रियां
विदधतीं तां महाश्वेतां ससम्भ्रमं शीघ्रं प्रसारितकरो विस्तारितहस्तः, परिजन इव सेवकजन इव जात-
पीडः तस्या वृत्तान्तश्रवणेनावस्थावलोकनेन च उत्पन्नक्लेशः, विधृतवान् धारितवान् । अश्रुजलाद्रेण नय-
नाम्बुविलम्बेन च तदीयेनैव महाश्वेताचारितेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयवत्कलप्रान्तेन वीजयन् पद्मं सञ्चालयन्,
संज्ञां चेतनां ग्राहितवान् प्रापितवान् ।

उस समय ऐसे अचिन्तित, अनम्यस्त, दूसरे द्वारा अनुपदिष्ट, अदृष्ट-पूर्व प्रायः हजारों दुःखसूचक करुण वाक्य मुख
पापिनीके मुखद्वारा कहाँसे निकले, सब संलाप कहाँसे आये और अतिकरुण और दीन रुदन कैसे हुआ, वह तो
कोई दूसरा प्रकार ही था । उस समय वेगवान् अश्रुजलका प्रवल-तरङ्ग ही मानो नेत्रके अभ्यन्तरसे उठने लगे-
अश्रु-प्रवाहके जलयन्त्र (फुहारे) ही मानो छूटने लगे, विलाप के नये-नये अङ्कुर ही मानो निकलने (फूटने) लगे,
दुःखोंके सैकड़ों शिखर ही मानो बढ़ने लगे एवं मूर्च्छाके अविच्छिन्न सन्तान (एकके पोछे दूसरी कतार) ही
मानो उत्पन्न होने लगे ।

इस प्रकार अपना वृत्तान्त कहते-कहते भूतकालकी अनिर्वचनीय और दारुण-कष्टजनक उस अवस्थाको ही
मानो उस समय किसी प्रकारसे अनुभव करती महाश्वेताको मूर्च्छा आ गई, जिससे चेतना रहित हो गई और
वेगसे शिलातलके ऊपर गिरनेको ही थी कि इतनेमें दुःखित चित्त चन्द्रापीडने धराहटमें शीघ्रतासे, सेवकके
समान हाथ फैलाकर, उसे पकड़ लिया एवं उसके ही अश्रु-जलसे सिक्त (तर) हुए उत्तरीय वत्कलप्रान्तद्वारा

शनैः शनैर्वीजयन् संज्ञां प्राहितवान् । उपजातकारुण्यञ्च बाष्पसलिलोत्पीडेन^१ प्रक्षाल्य-
मानकपोलयुगलं लब्धचेतनामवादीत्—‘भगवति ! मया पापेन तवायं पुनरभिर्न-
वतामुपनीतः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया, संह्रियतामियम्,
अहमप्यसर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि सङ्कोर्त्यमानानि अनुभवसमां वेदनामुपजन-
यन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथमपि विधृतानिमानसुलभानसून् पुनः पुनः
स्मरणशाकानलेन्धनतामुपनेतुम्’ इति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णञ्च निश्चर्य बाष्पायमानलोचना सनिर्वेदमवादीत्—‘राजपुत्र !
या तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता, सेदानीं परित्यज्यत
इति दूरापेतम्’ । नूनमपुण्योपहृतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् ।

उपजातेति । किञ्चेति चार्थः । उपजातस्य उत्पन्नं कारुण्यं शोको यस्य स तथोक्तचन्द्रापीडः, बाष्प-
सलिलानां नयनाम्बूनाम् उत्पीडेन स्थूलधारया, प्रक्षाल्यमानं धौतं विधीयमानं कपोलयुगलं गण्डद्वयं
यस्य स तथोक्तः सन्, लब्धचेतनां प्राप्तचेतन्यां महाश्वेताम् अवादीत् अवोचत्—भगवति महाश्वेते !
पापेन पापात्मना मया वक्तुमनुसन्धत्तेत्याशयः । अभिनवतां नूतनताम् उपनीतः प्रापितः । येन कारणेन
ईदृशीम् एवंविधां दशाम् अवस्थाम् उपनीतासि प्रापितासि । अलं व्यर्थम् । इयं कथा संह्रियतां समाप्य
ताम् । अहं चन्द्रापीडोऽपि श्रोतुम् आकर्णितुम् असमर्थः अहमः शोकोदयादिस्थाशयः । हि यतः, अति
क्रान्तान्यपि अतीतान्यपि दुःखानि वलेशाः सङ्कीर्त्यमानानि वाच्यमानानि सन्ति, सुहृज्जनस्य मित्रलो-
कस्य अनुभवसमां स्वयमनुभूयमानवेदनासदृशीमित्यर्थः, वेदनां भयाम् उपजनयन्ति निष्पादयन्ति ।
कथमपि महता कष्टेन, विधृतान् एतावत्समयपर्यन्तं रक्षितान्, असुलभान् अस्मिन् जन्मनि दुष्प्राप्तान्,
ह्रमान् असून् प्राणान्, स्मरणेन तदुदन्तस्मृत्या यः शोकानलः शुग्बद्धिः तस्य इन्धनतां काष्ठत्वम् उप-
नेतुं प्रापयितुं नाहंसि न योग्यासि, प्रयोजनाभावादिस्थाशयः ।

इह प्राणेषु काष्ठत्वारोपस्य शोकेऽनलत्वारोपः कारणमिति परम्परितरूपकम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तदिशा उक्ताऽभिहिता चन्द्रापीडेनेति शेषः । दीर्घम् आयतम् । बाष्पं नय-
नाखु उद्धमत इति बाष्पायमाणे लोचने नयने यस्याः सा तथोक्ता महाश्वेता । निर्वेदेन स्वावमाननया
सहेति सनिर्वेदं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्, अवादीत् अवोचत् या मत्तल्लक्षणा व्यक्तिः । अतिदारु-
णायाम् अतिभीषणायां हतनिशायाम् अशुभरजन्याम् । अतिनृशंसैः अतिक्रूरैः असुभिः प्राणैः न परि-
त्यक्ता नोज्झिता । इति एतत् सम्भावनम्, दूरापेतं दूरे स्थितम् ।

नूनमिति । अपुण्यं पुण्यविरोधि भवान्तरीयदुष्कृतं तेन उपहृतायाः प्रतिबद्धमस्तानन्दायाः पा-
पायाः पुण्डरीकमरणे निमित्तत्वादौहिकब्रह्महत्यापापयुक्ताया मम महाश्वेतायाः, अन्तकोऽपि यमोऽपि

(कोरसे) धीरे-धीरे वायुका सञ्चार करके [थोड़ी देरमें] उसने चेतनता प्राप्त करायी । इस वेदनाद्वारा उत्पन्न शोके
चन्द्रापीडके भी कपोलस्थल (गालों) पर अश्रु-जलका प्रवाह बहने लगा और जब महाश्वेताको चेतनता आई तब
उससे वह कहने लगा—‘भगवति ! मुझे पापीने आपके इस अतीत शोकको फिरसे नूतन कर दिया, जिससे आपकी
ऐसी अवस्था उपस्थित हो गई, वस इस वृत्तान्तको कहनेका कोई प्रयोजन नहीं है, यहाँ ही इसका उपसंहार हो, मैं
भी अब इसे सुननेके लिए समर्थ नहीं हूँ, क्योंकि—घोते हुए भी मित्रोंके दुःखका सङ्कीर्तन आरम्भ करने पर
आत्मीय लोगोंके अनुभूयमान वेदनाके समान वे वेदना उत्पन्न करते हैं । इसलिए किसी प्रकार धारण किए गए
इन असुलभ प्राणोंको अब बारंवार स्मरण—रूपी शोकाग्निका इन्धन (लकड़ी) बनाना उचित नहीं है ।’

चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर, महाश्वेता, लब्धे और गरम निवास लेकर, नेत्रोंसे अश्रुवर्षण करती
(आँसू डबडबाती) हुई निर्वेदके साथ बोलने लगी—‘राजपुत्र ! अत्यन्त मयङ्कर अशुभ उस रात्रिमें भी ये नृशंस
(अतिक्रूर) प्राण जब मुझे नहीं छोड़ दिये, तो अब उनके छोड़ देनेकी धारणा तो बहुत दूरकी बात है । जन्मा-
न्तरीय महाप्रत्ययायके कारण समस्त सांसारिक सुखके अभागिनो, इस जन्ममें जो पापिनो होनेके कारण मुझे

१. उत्पीडेन । २. ‘‘कपोलयुगलं’’ कपोलः । ३. पुनरपि । ४. नीतः । ५. अत्र ‘प्रियजन-
विश्वासवचनानि’ इति क्वचिदधिकः पाठः । ६. पुनः शोकानल इन्धन । ७. निःश्वस्य । ८. या तदा ।
९. परित्यक्तास्मिन्’ इति मामिदानां परित्यजन्तीति दूरापेतमेतत् ।

कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः, सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य, सर्वथाहम-
नेन त्यक्तप्रपेण निरपन्नपाणामप्रेसरीकृता । यथा चाधिगतमदनवेदनया^१ वज्रमन्येवेद-
मनुभूतम्, तस्याः^२ का गणना कथनं प्रति ? किं वा परमतः । कष्टतरमाख्येयमन्यद्विविधति,
यत्र शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्रयं यदभूत्तदावेदयामि,
आत्मनश्च प्राणधारणकारणत्वं इव अव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तस्य कथयामि । अथा दुराशा-
मृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञश्च हतशरीरं^३
बहामि तदलं श्रूयताम् ।

दर्शनं साक्षात्कारं परिहरति परिस्पष्टतीति नूनं निश्चितम्, अन्यथा साक्षात्कारं प्रदाय तथाविधावसरे मां
श्रवमेव नयेदित्यभिप्रायः ।

‘मन्ये शङ्के भुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ।’ ‘उत्प्रेषावाचका’..... इति दर्पणदिशा वाच्यता
क्रियोल्लेखः ।

नम्येवमपि भूयः शोकाविर्भावात् समाप्यतामियं कथ्येत्यत आह—कुत इति । विदीर्णतारूपशोक-
कलानललोकनात् । कठिनहृदयाया कठोरस्वान्तायाः, कठिन्यं हृदयस्य हि शोकाभावः । इदं पुण्डरीको-
परतादिकम्, अलीकम् असत्यम् असत्यवत्प्रतीतिरित्यर्थः । अन्यथा विदीर्णतेत्याशयः । दुरात्मनः दुष्टरू-
पस्य । त्यक्ता शठत्वादेव मुक्ता अपा लज्जा येन तेन, अहं निरपन्नपाणां निर्लज्जानाम् अप्रेसरी पुरोगामिनी
कृता विहिता, कथमन्यथा पथायथं कथयितुं योग्याऽस्मीत्याशयः ।

अथैवमपि प्रतिपादने कथञ्चिन्मनोगम्यया स्यादेवेत्यत आह—ययेति । किञ्च अधिगता साक्षादनुभूता
मदनवेदना दारुणकामपीडा यथा तथा, यथा वज्रमन्येव वज्ररचितयेव विद्यमानया मया, इदं पूर्वोक्तं वट-
नाजालम् अनुभूतम् अनुभवविषयीकृतम्, तस्या मम कथनं प्रति का गणना, अपि तु न कापीत्यर्थः ।
अनुभवोत्पन्नपीडापेक्षया प्रतिपादनजन्यपीडाया अतीवलघुत्वादित्याशयः ।

इह क्रियोल्लेखः, अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

इत ऊर्ध्वं क्लेशतरमपि न विधत्त इत्यत आह—किं वेति । आशयेयं कथनीयम् । श्रोतुम् आकर्ण-
यितुम् आख्यातुं कथयितुं वा । वज्रपातस्य वज्रपातसदृशस्य कष्टकरस्य अस्य समाचारस्य अनन्तरं पश्चात्
यत् आश्चर्यं चित्रम् अभूत् तत् आवेदयामि कथयामि । आत्मनः स्वस्य च प्राणधारणकारणस्य असुधारण-
हेतोः लवो लेख इव अस्यक्तः अस्फुटो यः समाचारः समुत्पन्नः सञ्जातः तं च कथयामि निरूपयामि ।
दुराशामृगतृष्णिकया दुराशामृगमरीचिकया गृहीता स्वीकृता अहम् । उपरतकल्पं मृतप्रायम्, परकीय-
मिव अन्यदीयमिव । हतशरीरं दुष्टदेहं बहामि धारयामि, तद् आशाप्रयोजकं महापुरुषवाक्यम् अलं
व्यर्थमपि श्रूयताम् तव तदाकर्णने न किमपि प्रयोजनं तथापि मदुनरोधादाकर्ण्यतामित्याशयः ।

निश्चय भगवान् यम भी [वैसे अवसरमें] दर्शन देना छोड़ दिया । मुझ कठिनहृदयाको शोक कहाँसे आवे ?
यह तो सब इस दुरात्मा और धूर्तस्वभाव हृदयकी झूठी चाल है, इस निर्लज्जने मुझे सब प्रकारसे निर्लज्ज खियों
का अग्रगण्य कर दी है और फिर दारुण कामवेदना अनुभवकर वज्रमयके समान इन समस्त घटनाओंका प्रत्यक्ष
किया है, उसको केवल ऐसी घटनाको कहनेसे क्या हो सकता है, और इससे अधिक क्लेशदायक और कहनेको ही
क्या होगा, जो न कहा जाय न अवग ही किया जाय । इस वज्रपातके बाद जो एक आश्चर्य घटना हुई अब केवल
उसे ही मैं आपसे निवेदन करती हूँ और अपने प्राणधारण करनेके कारण-कणके समान अस्पष्ट (गुप्त) जो
वृत्तान्त हुआ उसका भी वर्णन करती हूँ, जिस दुराशा-रूपी मृगतृष्णिकासे वशोभूत होकर मैं इस मृतप्राय एवं
परकीयके समान भारभूत, प्रयोजनविहीन और अकृतज्ञ, दुष्ट शरीरको धारण कर रही हूँ । प्रयोजन न रहने पर
भी उसे आप सुनिए ।’

१. क्वचित् ‘दुरात्मन’ इति पाठो न विद्यते ।

२. आविष्कृतमन्दवेदनया, आविष्कृतमनया ।

३. क्वचित् ‘तस्याः’ इति परं नोपलभ्यते ।

४. दुःस्वगणना कथं प्रीतिः ।

५. कारणभूत इव ।

६. हतशरीरकम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया बहु विलप्य तरलिकामव्रवम्—
'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये ! कियदोदिषि ? काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्, अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे ऋटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतः गगनादवतीर्य 'केयूरकोटिलग्नममृतफेन-
पिण्डपाण्डुरं पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलित-कुण्डल-मणि-प्रभा-रक्त-गण्ड-
स्थलः, स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव प्रथितम् अतितारं हारम् उरसा दधानः, धवल-
दुकूल-पल्लवकल्पितोष्णीषमन्थिः, अलि-कुल नील-कुटिल-कुन्तल-निकर-विकटमौलिः, उत्फुल्ल-
कुमुदकर्णपूरः, कामिनी-कुच-कुङ्कुमपत्रलता-लाङ्छितासदेशः, कुमुद-धवल देहः, महाप्रमाणः,
पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः, स्वच्छ-वारि-धवलैर्न देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव

तत इति । तथाभूते तादृशे तस्मिन् पूर्वप्रतिपादिते अवस्थान्तरे मरणस्य सूच्योः एकनिश्चया एक-
निर्णया सती । निष्ठुरहृदये कठोरचित्ते ! तादृशशोकेनापि हृदयस्वाविर्दीर्घस्वान्निष्ठुरहृदयश्च तरलिकाया
हृदयमिषायः । आहृत्य आनीय विरचय निष्पादय । जीवितेश्वरं प्रागनाथम् अनुसरामि सहमरणं गच्छामि
मृते मर्त्तरे मरणं ब्रह्मचर्यं वा पालनीयमिति धर्मशास्त्रनिर्णयादित्याशयः ।

अत्रेति । चन्द्रमण्डलविनिर्गतः क्षितिबिम्बाद्विनिःसृतः गगनात् आकाशात् अवतीर्य उत्तीर्य केयूरस्य
बाहुमध्यस्थितभूषणस्य कोटी अग्रदेशे लज्जन्, अमृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डवत् हिण्डीरचपवत् पाण्डुरं
श्वेतम्, पवनतरलं वायुना कम्पितम्, अंशुकोत्तरीयं सौम्यकोत्तरीयम् आकर्षन् आकर्षणं कुर्वन् । लुप्तोपमा ।
उभयेति । उभयकर्णान्दोलितयोः श्रोत्रद्वयवेक्षितयोः कुण्डलयोः कर्णमूषणयोः मणिप्रभाभिः रक्त-
कान्तिभिः रक्ते लोहिते गण्डस्थले कपोलद्वयं यस्य सः । वृत्तिविषये उभयहृदयोभयादेशः ।

स्थूलेति । उरसा वचाःस्थलेन, स्थूलानि पीवराणि मुक्ताफलाणि मौक्तिकानि यत्र तस्य भावस्तथा
कारणेन, प्रथितं गुणितं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव, अतितारं नितामनस्वच्छं हारं मुक्तापाटम् दधानः
विभ्राणः । तारागणमिवेति जात्युत्प्रेषा । 'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः ।

धवलेति । धवलेन श्वेतेन दुकूलपल्लवेन विस्तृतसूक्ष्मवस्त्रेण कविरतो रचितं उष्णीषप्रभियः मृचंवेष्टन-
प्रभिर्येन सः ।

अलीति । अलीनां अमराणां कुलं समूहस्तद्वत् नीलेन रपामेन कुटिलेन वस्त्रेण च कुन्तलनिकरेण
केशसमूहेन विकटो विस्तृतो मौलिश्चूडा यस्य सः । लुप्तोपमा ।

उत्फुल्लेति । उत्फुल्ले प्रस्फुटिते कुमुदे श्वेतोत्पलद्वयमेव कर्णपूरी कर्णमूषणी यस्य सः । कामिन्द्या
शोषितः कुचयोः स्तनयोः कुङ्कुमपत्रलंताभिः कुङ्कुमद्वयनिमित्तपत्रावलिभिः लङ्घितौ गण्डस्थलद्वयकं
पारश्वशयनावस्थायां अङ्कितौ अंसदेशौ स्कन्धप्रदेशौ यस्य सः । कुमुदवत्, श्वेतोत्पलवत्, धवलः शुद्धो
देहः शरीरं यस्य सः । महत् प्रमाणं परिमाणं दीर्घं यस्य सः । महानुरूपवर्णः इत्यन्तादौ सान्द्रादिकका-
लोत्पन्नजवज्जाकुशादिचिह्नैः उपेतो युक्तः । दिव्याकृतिः स्वर्गीयमूर्तिः । इह 'कुमुदवत्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यद्धारि जलं तद्वत् धवलेन शुभ्रेण, देहस्य शरीरस्य प्रभाया विद्यमानेन

तदनन्तर ऐसी दशा उपस्थित होने पर, केवल मरनेका ही निश्चय करके और, अनेक प्रकारका विचार कर-
मैंने तरलिकासे कहा—अरी कठिनहृदये ! उठो, अब इस प्रकार चित्तों के रक्त रोषा करनेसे ? लकड़ी लकड़
चिता निर्माण कर, जिसमें अपने प्राणेश्वरका अनुगमन करूँ !

इस बीचमें अतः चन्द्रमण्डलमेंसे निकलकर, कुमुद-तुल्य शुश्रवणं, बड़े परेणमका, महादुर्बलके लक्षणोंसे
युक्त दिव्य-स्वरूपवाला एक पुरुष आकाशसे उतरा । वह अपने केयूरके अग्रभाग (बाहुभन्दके किनारे) से
अटके, अमृत-फेनपिण्डके समान शुश्रवणं, वायुधारसे कम्पित, एक क्षीन उत्तरीय वस्त्रको सोचता था; दोनों
कानोंमें लटकते दो कुण्डलकी मणि-प्रभासे उसके गण्डस्थल रक्त दीखते थे; बड़ी-बड़ी मुक्ताओंके द्वारा निर्मित
होनेके कारण, सुंथ हुए नक्षत्र-गणके समान अत्यन्त मनोहर हार उसके वक्षस्थल (छाती) पर बाणग किया
हुआ था; धवल और विस्तृत रेशमी-धतूका उसने उष्णीष (पगड़ी-साका) बोधा था; सुन्दरियोंके स्तनोंकी कुङ्कुम
पत्रलतासे उसका स्कन्ध (कंधा) चिह्नित था; निर्मल जलके समान श्वेतवर्णकी चारों तरफ गेली हुई देहप्रभासे वह

१. अवस्थान्ते मरणैकनिश्चयात्ततः । २. अव्रवम् । ३. रोदिनि । ४. ...निर्गतः । ५. अवतीर्य
च । ६. अतितारहारम् । ७. कम्पित । ८. निश्चित ।

दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयता अमृतशीकर-
निकरवर्षेण' तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, 'गोशीर्ष-चन्दनरस-च्छटाभिरवासिञ्चन्, पेरावतकर-
पीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणाल-धवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां^१ तमुपरतमुत्क्षिपन्^२, दुन्दु-
भिनादगम्भीरेण^३ स्वरेण 'वत्से, महाश्वेते ! न परित्याज्याः^४ त्वया प्राणाः, पुनरपि तवानेन
सह भविष्यति समागमः' इत्येवमाहृतः^५ पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

अहन्तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्च-
लमपृच्छम् । असौ तु ससम्भ्रममदस्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्—'दुरात्मन् ! क मे वयस्यमपहृत्य
गच्छसि' इत्यभिधायान्मुखः सञ्जातकोपो बध्नन् सवेगम्^६ उत्तरीयवल्कलेन परिकरम्, उत्प-

समन्तात् विस्तृतकान्त्येत्यर्थः । दिशां ककुभाय अन्तराणि विवराणि चालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव ।

इह 'स्वच्छवारिधवलैः' इत्यत्र लुप्तोपमा, अनया च 'चालयन्निवे'ति क्रियोपेक्षा सङ्कीर्णते ।

आमोदिनेति । किञ्च, आमोदिना परिमलवता, शरीरतो देहतः क्षरता प्रक्षवता, तुषारपटलेनेव
तुहिनवर्षणेनेव, शिशिरेण शीतलेन, अत एव शीतज्वरं जनयता उत्पाद्यतेव कम्परोमाञ्चविधायित्वादि-
त्याशयः, अमृतशीकराः पीयूषधिन्दवः तेषां निकरः समूहस्तस्य वर्षणेन वृष्ट्या, अनुलिम्पन् विलेपयन्
दिगन्तराणीत्यन्वयः ।

इह औतोपमाक्रियोपेक्षयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

गोशीर्षेति । गोशीर्षाकारे मलयच्छलैकभागे उत्पन्नत्वाद् गोशीर्षं तत्संज्ञकम् अतिसुरभि यच्चन्दनं
तस्य रसच्छटाभिः द्रवच्छरणैः आसिञ्चन्निव आसेकं कुर्वन्निव दिगन्तराणीत्यन्वयः, सर्वतो दीप्तिप्रसरणा-
दित्याशयः । क्रियोपेक्षा ।

पेरावतेति । पेरावतस्य गजस्य करवत् शुण्डावत् पीवराभ्यां स्थूलाभ्याम्, मृणालं विसं तद्वत्
धवलाः शुभ्रा अङ्गुल्यः करशाखा ययोस्ताभ्याम्, तथा अतिशीतलस्पर्शाभ्यां नितान्तशिशिरस्पर्शाभ्यां
बाहुभ्यां मुजाभ्याम्, उपरतं सृतं तं पुण्डरीकम् उत्क्षिपन् उत्तोलयन् ।

इह द्वे लुप्तोपमे, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

दुन्दुमिति । दुन्दुभिनादवत् पटहध्वनिवत् गम्भीरेण, स्वरेण कण्ठध्वनिना । न परित्याज्या न परि-
हेया । अनेन मृत्पुण्डरीकेण । समागमः सङ्गमः । पितेव जनक इव उदपतत् उत्पपात । इह लुप्तोपमा,
औतोपमा च, अनयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अहमिति । तेन व्यतिकरेण लोचनयोस्तद्व्यापारसम्पर्केण सभया सातङ्का अद्भुताकृतिभ्यापाराव-
लोकनादित्याशयः । एवमन्यत्राप्याशयो बोध्यः । सविस्मया साक्षर्या, सकौतुका सकुतूहला, उन्मुखी
उर्ध्ववदना । अपृच्छम् अप्राश्नम् ।

असाविति । असौ कपिञ्चलः । ससम्भ्रमं शीघ्रम् । उत्तरं प्रतिवचः अक्षरैव अप्रदायैव उदतिष्ठत्
उत्थितो बभूव । सञ्जातकोपः समुत्पन्नक्रोधः । सवेगं सज्वम् उत्तरीयवल्कलेन उत्तरीयतरुध्वजा परि-

दिगन्तरीका मानो प्रक्षालन करता था; तुषारवृष्टिके समान शीतल और सुगन्ध शरीरमेंसे निकलते अमृतविन्दु-
वर्षणसे शीतज्वर उत्पन्न करके ही मानो समस्त दिशाओंका लेप करता था और गोशीर्ष-नामक अत्यन्त सुगन्ध
चन्दनरसके निक्षेप (छिड़कने) से ही मानो समस्त दिशाओंको सिक्त करता था । उसने पेरावत हाथीकी शुण्ड
(सूँड) के समान स्थूल (मोटी) मृणालके समान गोरी रँगलियोंवाली और अत्यन्त शीतल-स्पर्शवाली अपनी
बाहुओंसे उस धृत्कको उठाकर, दुन्दुभिके नादके समान गम्भीर स्वरसे, पिताके समान आदरपूर्वक कहा—'पुत्रि,
महाश्वेते ! तुम प्राणका परित्याग नहीं करना, फिर इसके साथ तुम्हारा सम्मिलन होगा' और वह उस कुमारके
शरीरके साथ ही आकाशमें उड़ गया ।

मैं तो इस व्यापारसे भय-भीत और विस्मित हो गई, और कौतुकसे ऊपर देखती-देखती कपिञ्चलसे पूछने
लगी कि यह क्या हुआ ? किन्तु वह तो घबड़ाकर उत्तर दिये बिना ही खड़ा हो गया और कहा—'अरे दुष्ट !

१. अमृतशीकरवर्षेण । २. गोशीर्षक... । ३. शीतलस्पर्शाभ्यां । ४. उत्क्षिप्य । ५. क्वचित्
'नाद' इति पदं नोपलभ्यते । ६. त्याज्याः । ७. क्वचित् 'आवृत्' इति पाठो न विद्यते । ८. दुरात्मन् !
अन्तक ! । ९. सवेगम् ।

तन्तं^१ तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यम्^२ अविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरा-
मदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामव्रवम्^३—‘अग्नि ! जानासि ?’ कथय^४
किमेतदि’ति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरतया तस्मिन् क्षणे शोकाभिभाविना भये-
नाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—मर्तु-
दारिके ! न जानामि पापकारिणी, किन्तु महदिदमाश्चर्यम्, अमानुषाकृतिरेव पुरुषः, समा-
श्रसिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव मर्तुदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्य-
विसंवादिन्यो भवन्त्या^५ कृतयः किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि, विचारयन्ती कारणमस्य मि-
थ्याभिधाने पश्यामि, अतो युक्तं विचार्योत्तमानं मस्मात् प्राणपरित्याग-व्यवसायाभिवर्त्तयितुम्,

करं कटिदेशं वचनं चन्धनं कुर्वन् । तमेव शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेव अनुसरन् अनुगच्छन् अन्तरि-
क्षम् आकाशम् । पश्यन्त्या अवलोकयन्त्या एव मे अवलोकयन्तीमेव मामनाहत्येत्यर्थः । इहानादरे षष्ठी ।
ते पुरुषपुण्डरीककपिञ्जलाः तारागणमध्यं नक्षत्रवृन्दमध्यम् अविशन् प्रवेशं चक्षुः ।

ममेति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन अपरेण प्रियतममरणेन वल्लभापरतेनेव, सर्वथा नैराश्या-
दित्याशयः । सुतरां नितान्तम् । अदीर्यत विदीर्णं बभूव । जानासि अवबुध्यसे इति काङ्क्षः, जानासि कि-
मित्यर्थः । कथय निवेदय ।

तेति । वराकी दीना, सा तरलिका, तत् तेषां गमनम् । स्त्रीस्वभावकातरतया नारीप्रकृतिभीरुतया
शोकाभिभाविना शोकविजयिना शोकात् प्रबलेनेत्यर्थः, भयेन ज्ञातेन अभिभूता पराजिता वेपमाना कम्प-
माना अङ्गयष्टिः । विषण्णहृदया खेदलिखित्वा ।

मविति । अमानुषाकृतिः दिव्याकृतिः । सानुकम्पं सदयम् । समाश्रसिता परितोषमुत्पादिता ।
पूर्वविधा दिव्याः स्वर्गीया आकृतयो मूर्त्तयः स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि प्रायेण बाहुल्येन अविसंवादिन्यः
अव्यभिचारिण्यो भवन्ति नास्त्यं ब्रूत इत्याशयः ।

ननु यद्यस्त्यं ब्रूवीत तदा किमिष्यत आह—नचेति । विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्ती सती, अस्य
पुरुषस्य मिथ्याभिधाने असत्यभाषणे अल्पं स्तोकापि कारणं हेतुं न पश्यामि नावलोकयामि । प्राणपरि-
त्यागस्य असुपरिमुञ्चनरूपस्य व्यवसाय उद्योगस्तस्मात्, आत्मानं मनः निवर्त्तयितुं युक्तं न्याय्यम् ।
इदं ‘न परित्याग्यास्त्वया प्राणा’ इत्यादिकम् अस्य वचनम्, आश्वासस्य स्थानं हेतुरित्यर्थः ।

मेरे मित्रको लेकर तुम कहाँ भागे जा रहे हो ?’ इस प्रकार कहकर क्रुद्ध हो ऊँचा मुखकर, वेगसे अपने उत्तरीय-
वल्कलद्वारा कटिदेशमें बन्धन (कमरमें फँदा) बांध, उस उड़ते हुए पुरुषका अनुसरण करते-करते आकाशमें उड़
गया, और मेरे देखते-देखते ही वे सभी तारागणोंके मध्यमें प्रवेश कर गये ।

परन्तु द्वितीय प्रियतमके मृत्युके समान उस कपिञ्जलके जानेसे मेरा शोक द्विगुणित बढ़ गया और उससे
मेरा हृदय अत्यन्त विदीर्ण हो (फट) गया । उस समय किंकर्तव्य-वियूढ होकर मैंने तरलिकासे कहा—‘अरे, तू
नहीं जानती है,—कहो यह क्या हुआ ? परन्तु वह इस घटनाको देखकर, स्त्री-स्वभावसे कातर—उस समय
शोकसे भी अधिक हुए मयसे अभिभूत हुई—कंपमान शरीर—यष्टिवाली, मेरे मर जानेकी आशङ्कसे खिन्न हृदय हुई,
शोकके साथ बोली—‘राजकन्ये ! मैं पापिनी इस घटनाके सम्बन्धमें कुछ भी नहीं जानती, किन्तु यह बहुत ही
आश्चर्य हो गया ! उस व्यक्तिकी आकृति अलौकिक थी और उस समय वह जाते-जाते पिताके समान दयाके साथ
आपका आश्वासन किया था । प्रायः इस प्रकारके दिव्य पुरुष स्वप्नमें भी मिथ्या नहीं कहते हैं यदि साक्षात् कहें
तो कहना ही क्या है ? मैं विचार कर इसके मिथ्या कहनेमें थोड़ासा भी कारण नहीं देखती हूँ, इसलिये विचार
कर आपको भी इस प्राण-परित्यागके उद्यमसे मनको निवृत्त करना ही उचित है, विशेषतः इस अवस्थामें उसका

१. तत्पन्थोत्पतन्तम् । २. तारागणाधिपमध्यम् । ३. अश्रवम् । ४. न जानासि । ५. कश्चित्
‘कथय’ इति पदं नोपलभ्यते । ६. अत्र ‘भारत्यः’ इत्यधिकः पाठः कश्चित् समुपलभ्यते । ७. साक्षा-
रूपाः । ८. युक्तमिवात्मानम् ।

अतिमहत् खल्विदं मांश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम्। अपि च तमनुसरन् गत एव कपिञ्जलः, तस्माच्च 'कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थञ्च' अनेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः, क वा नीतः कस्माच्च असम्भावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता' इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि। 'अदुर्लभं हि मरणमव्यवसितम्', पश्चादप्येतद्भविष्यति। न च जीवन् कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्भ्रियन्ताममी प्राणा' इत्यभिदधाना पादयोर्मन्यैपतत्। अहन्तु सकललो-कदुर्लभ्यतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशा-मृगवृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालक्या च, तस्मिन् काले तदेव युक्तं मन्यमाना नो-त्सृष्टवती जीवितम्। आशया हि किमिव न क्रियते। ताञ्च 'पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां

अतीति। तस्माच्च कपिञ्जलात् इत्येतत्सर्वमुपलभ्येति सम्बन्धः। अयं दृश्यमानः पुरुषः कुतः कस्मात् स्थानात् आगत इति शेषः। अनेन पुरुषेण, अपगतासुः निःसृतप्राणः, अयं पुण्डरीकः, किमर्थं कस्मै प्रयो-जनाय च उरिष्य उच्येत नीतः प्रापितः। असंभावनीयेन अचिन्तनीयेन, अमुना पुरुषेण। इति एतत् सर्वम् उपलभ्य ज्ञात्वा। समाचरिष्यसि विधास्यसि। हि यतः, अव्यवसितं कर्तुमभिलषितं मरणं मृत्युः, अदुर्लभं न दुष्प्रापम्, अत एव एतन्मरणं पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्धयन्तरमपि भविष्यति, अग्निप्रवेशाद्य-नेकोद्योगविद्यमानत्वादित्याशयः। अदुर्लभमित्यत्र नजः पार्थक्येनैव पाठो विधेयः तस्यैव प्राधान्यात्, यथाभ्रते समासे गुणीभावाद्भिधेयाविमर्शः स्पष्ट एवेति कुञ्जलाः।

अथ यदि कपिञ्जलो नागच्छेत्तदा कुतोऽवबोधो भविष्यतीत्यत आह—न चेति। भर्तृदारिकां राजपुत्रीम् अदृष्ट्वा अनिरीक्ष्य, न स्थास्यति, मित्रपरनथाः सर्वथैव मित्रसदृशावेन तेन भवत्या अवश्यसमा-श्वासनीयत्वादित्याशयः। तेन कारणेन, तस्य कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकालः परावर्त्तनसमय एव अवधि-र्येषां ते। न्यपतत् पपात तरलिकेति शेषः।

अहमिति। जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकलजनदुर्लभ्यतया समप्रजनदुरतिक्रम्यतया, स्त्रीस्वभावस्य योषित्प्रकृतेः क्षुद्रतया तुच्छतया। तस्याः तरलिकाया वचनेन उक्तवाक्येन उपनीता उपस्थापिता तथा दुराशा विषयसम्भावनावेऽपि विहितत्वात् दुष्टा पुण्डरीकस्य भूयः प्राप्तिपृष्टिरेव मृगवृ-ष्णिका मृगमरीचिका तथा। प्रत्यागमनकालक्या परावर्त्तनशङ्कया। मन्यमाना ज्ञायमाना। उत्सृष्टवती त्यक्तवती। हि यतः, आशया किमिव न क्रियते विधायते जनैरिति शेषः, अपि स्वाशया सर्वमेव क्रियते इत्यर्थः।

इह 'दुराशामृगवृष्णिका' इत्यत्र 'निरङ्गं केवलरूपकम्। तेन अममूलैवेयं दुराशेति व्यज्यत इत्यल-ङ्कारेण वस्तुष्वनिः। अर्थापत्तिश्च। तथा चोक्तरूपकार्यापत्तिभ्यामर्थान्तरन्यासः सङ्कीर्यते।

तामिति। किञ्च, उत्सन्ननिद्रा विगतनिद्रा। विचेष्टमाना विशेषेण स्पन्दमाना, रेणुकणैः धूलिकणैः धूसरा ईषत्पाण्डुराः तैः तथोक्तैः, अञ्जुजलः नयनाश्रुभिः आर्द्रयोः विलम्बयोः कपोलयोगण्डयोः सन्दानितैः

यह वाक्य ही बड़े आश्वासनका स्थान है। और भी देखो—कपिञ्जल तो उस व्यक्तिके पीछे-पीछे गया ही है, उससे सब वृत्तान्त आप जानोगी कि वह व्यक्ति कहाँसे आया था, कौन था, किसलिए वह मृतकको उठाकर ले गया, कहाँले गया, और किसकारणसे उसने पुनः सम्मिलनकी असम्भावनीय आशा प्रदान कर आपका आश्वासन किया। इसके अनन्तर प्राण-धारण या प्राण-परित्याग इनमें जो हो सकेगा वह निश्चय करना। क्योंकि मरने के लिए आप उद्यत हुई हैं, पर निश्चय हो जाने पर वह कुछ भी दुर्लभ नहीं है—यह तो बादमें भी होगा। कपिञ्जल जीवित रहकर आपको देके बिना नहीं रह सकेगा, इसलिये वह लौटे तब तक आप इन प्राणोंको धारण करें।' इस प्रकार कहती-कहती वह मेरे पैरों-पर गिर पड़ी—किन्तु जीवनकी आशा छोड़ना सब लोगोंको ही अलङ्घनीय होनेसे स्वभावतः ही जियोंकी हृदयक्षुद्रतासे, तरलिकाके द्वारा उपस्थित कराए हुए उस व्यक्तिके वचनसे उत्पन्न हुई दुराशाओं मृगवृष्णासे और कपिञ्जलके फिरसे आनेकी आकाङ्क्षासे मुझे भी उस समयमें प्राणधारण करना ही युक्तिसङ्गत प्रतीत हुआ और मैंने प्राण-परित्याग नहीं किया। क्योंकि—आशासे लोग क्या नहीं करते?

१. आश्वासनस्थानम्... २. तस्मात्। ३. किमर्थं वा। ४. सर्वमिदमुपलभ्य। ५. न दुर्लभम्। ६. अध्यासितम्। ७. पादयोरपतत्। ८. स्त्रीस्वभावतायाः। ९. दुराशया। १०. पापकारिणी।

वर्षसहस्राश्रमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिव अग्निमयीमिव उत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूमरैरञ्जलाद्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तज्याकुलैः शिरारु-
हैरुपरुद्धमुखी^१ निर्दयाक्रन्दजर्जर-स्वर-क्षय-क्षामेण^२ कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वि-
तीयाक्षपां क्षपितवती^३ ।

प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा, कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय
तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्द-
पुण्यतामात्मनः^४, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्^५, आकलय्य दुर्निवारतां
नित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बाश्च,
परित्यज्य सह परिजनेन^६ सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि,

संलग्नैः, विमुक्ताः स्वलिता अत एव व्याकुला विविधाः तैः तथोक्तैः शिरोरुहैः केशैः, उपरुद्धमुखी
आच्छादितानना । निर्दयो निष्करुणः अत्युन्नतो य आक्रन्दो रोदनं तेन जर्जरौ जीर्णौ यः स्वरो ध्वनिः
त्रिसदृशीम्, सर्वांशादूरीकरणादित्याशयः । वर्षाणां सम्बरसराणां सहस्रं समूहः तद्गदाचरणम्, वलेशस्य
दुःसहत्वादिति भावः । यातनामयीमिव तीव्रवेदनामयीमिव नितान्तवलेषोत्पादकत्वादिति भावः । दुःख-
मयीमिव समन्तात् वलेशानुभवात् । नरकमयीमिव दुर्गतिमयीमिव दुःखुपसितात्यन्तवलेषजनकत्वादि-
त्याशयः । अग्निमयीमिव समन्तात्सन्तापोत्पादकत्वाच्च पां रात्रिम्, क्षपितवती नीतवती ।

इहाधार्योपमा, द्वितीया च व्यङ्ग्यतोपमा । चतुर्थं व्याख्येयं मयट्प्रत्ययविधानाच्च क्रियोपेक्षाः,
आसां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

प्रत्यूषसीति । प्रत्यूषसि प्रभाते । तस्मिन्नेव अच्छोदामिध एव । कृतनिश्चया विहितनिर्णया मद्देश-
राराधनायामिति शेषः । तत्प्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन कारणेन, तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डकामेव । तान्येव
तद्देहलङ्घनान्येव वल्कलानि तरुवचः । तामेव तदीयामेव । संसारस्य जगतो निःसारताम् अतारिवकतां
बुद्ध्वा अवगम्य । व्यसनोपनिपातानां विपदुपस्थितिनाम्, अप्रतिकारदारुणतां प्रतिविधानासामर्थ्यभीष-
णतां निरूप्य निश्चिन्त्य । दुर्निवारतां दुष्प्रतिषेध्यताम् आकलय्य विविच्य । अतिबहुलान्येव अत्यधिका-
न्येव दुःखानि वलेशाः यत्र तस्य भावस्ताम् । सर्वभावानाम् आत्मातिरिक्तनिखिलवस्तूनाम् अनित्यतां
विनश्वरतां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य । अकाण्डे अकाले भङ्गुरतां विनाशिवम् अवधार्य निश्चित्य ।
निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि लोचनादीनि करणानि संयम्य स्वस्वविषयेभ्यो निरुप्य । अनाथानां

तरलिकाके साथ सरोवरके उसी किनारे पर ही कालरात्रिके तुल्य और सहस्रों वर्षोंके समान लम्बी, मानो यातना-
मयी, दुःखमयी, नरकमयी और अग्निमयी हो ऐसी, उस रात्रिको मैं पापकारिणीने निद्राके बिना ही, उसी,
प्रकार पृथ्वी पर लोटते-लोटते (छटपट करते) बिताई । झूलसे धूसर एवं अशु-जलसे आर्द्रकपोल पर संलग्न
(चिपटे हुए) छूटे-छूटे इधर-उधर बिखरे केशकलापों (वालों) से मेरा मुख आच्छादित हो गया था, बड़े-बड़े
चौत्कार (चीखें मार) करके रोनेसे कण्ठका स्वर जीर्ण, शीर्ण और क्षीण हो गया था ।

फिर प्रातःकाल उठकर उसी सरोवरमें स्नान कर, शङ्करकी आराधनाके लिये इष्ट निश्चय कर, उनके
(पुण्डरीकके) प्रति प्रेम होनेसे उसी कमण्डलु, उसी वल्कल और उसी जपमालाको लेकर, संसारकी असारता
समझ, अपनी अल्प-पुण्यता जान, उपस्थित [अचिन्तित] विपत्तियोंकी प्रतीकार-रहित और भयङ्कर निश्चय समझ
कर, शोकको दुर्निवारता विचारकर विधाताकी निष्ठुरता देखकर, स्नेहकी आभ्यन्तरिक अधिक परिमाणमें ही
दुःखोंसे व्याप्त विचार कर, समस्त पदार्थोंकी अनित्यता मानकर, सब सुख ही असमयमें विनष्ट हो जाते हैं
ऐसा स्थिर जानकर, पिता और माताका सङ्कोच छोड़कर, परिजनादिकोंके साथ समस्त बन्धुओंका परित्याग कर

१. उत्पन्ननिशाम् । २. विमुक्तैरन्याकुलैः । ३. मुखा । ४. क्षामक्षामेण । ५. क्षयितवती ।
६. अस्मिन् । ७. मनसः । ८. उपतापानाम् । ९. दुःखबहुलतां । १०. परिजनेन मनसा सकलम् ।

‘गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणम्’ इमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रिता^१ ।

अपरेष्टुश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तरुपायैः, अग्न्यर्थनाभिश्च बहुभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहगमनाय^२ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात् कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्त्तयितुमिति^३ निश्चयमधिगतवान्, तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया^४ दुहितृस्नेहस्य, पुनः पुनर्मया विस्मृतमानोऽपि, बहून् दिवसान् स्थित्वा, सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहान्-यासीत् ।

गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण^५ कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुराग-कृश-मिदमपुण्यबहुलमस्तमित-लज्जममङ्गल-भूतमनेक क्लेशायास-सहस्र-निवासं दग्धशरीरकं बहु-विधैः^६ नियमशतैः शोषयन्ती, वन्यैश्च फलैः मूलवारिभिर्वर्त्तमाना, जपव्याजेन तद्गुणगणानि

दीनानां शरणं रक्षकम् इमं पुरोऽवलोक्यमानं स्थाणुं महेशं शरणार्थिनी रक्षकारिणी । आश्रिता अवलम्बिता । अपरेष्टुरिति । अपरेष्टुः अन्येष्टुः, कुतोऽपि कस्मादपि लोकात्, समुपलब्धः प्राप्तः वृत्तान्तो मदीयो-दन्तो येन सः तादृशः । कृताक्रन्दो विहितविलापः, तैस्तरुपायैः, करणग्रहणाद्युद्योगैः, अग्न्यर्थनाभिः अनुनयैः । उपदेशैः हितवाक्यैः । सान्त्वनैः सामभिः इयं महाश्वेता अस्माद् व्यवसायात् व्रताश्रयणाध्यवसायात् कथञ्चिदपि केनापि विधिना व्यावर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं न शक्यते न पार्यते इति एवं निश्चयं निर्णयम् अधिगतवान् ज्ञातवान् । निराशोऽपि व्यावर्त्तने आशारहितोऽपि दुहितृस्नेहस्य आत्मजप्रेम्णः दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । विस्मृतमानोऽपि गृहे गम्यतामित्यभिधीयमानोऽपि । अन्तर्दह्यमानहृदयः अग्न्यन्तरप्रव-लमानचेतः । अयासीत् अगमत् ।

गत इति । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य । अश्रुमोक्षण-मात्रेण केवलजनयनाभ्युत्थानेन, तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य सम्बन्धे । दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती । तस्य पुण्डरीकस्य अनुरागेन अनुरागोत्पन्नचिन्तया कृशं सूक्ष्मम्, अपुण्यानि पुण्यविरोधीनि पापानि बहुलानि अधिकानि यत्र तत्, क्लेशोत्तिशयादित्या-शयः, अस्तमिता विनाशमुपगता लज्जा त्रपा यस्य तत् विकृतवेशधारणादित्यभिप्रायः, अमङ्गलभूतं समस्तानामशिवस्वरूपं वैधव्यविधानादित्याशयः, अनेकेषां बहूनां क्लेशायासानां कष्टपरिश्रमाणां सहस्रस्य निकरस्य निवासम् आधारम्, दग्धशरीरकं ज्वलितदेहम्, कुरसायां कः । बहुविधैर्नानाप्रकारैः नियमशतैः उपोषणादिव्रतसमूहैः शोषयन्ती कृशतां प्रापयन्ती । वन्यैः अरण्योत्पन्नैः, फलानि, सस्यानि, मूलानि पुष्पाः, वारीणि सलिलानि तैः, वर्त्तमाना वृत्तिं प्राणधारणं विद्वधाना, जपव्याजेन जापमिवेण विषय-सुखोत्ते मनको निवृत्त कर, एवं इन्द्रियोका निग्रह कर ब्रह्मचर्यग्रहणपूर्वकं शरणार्थिनी होकर, त्रिमुवनके अधीश्वर और अनाथप्रतिपालक इस भगवान् श्रीमहादेवजी का आश्रय (आसरा) लिया ।

दूसरे दिन किसी व्यक्तिते मेरा समाचार सुनकर मेरे पिता-माता बन्धुवर्गके साथ आकर बहुत काल तक विलाप किये; बाद हस्तधारणादि नानाविध उपायोसे, अनेक प्रकारके अनुनयसे, अनेक उपदेशोंसे और नानाप्रकारके आश्वासन वाक्यसे मुझे घर जानेके लिए बड़े-बड़े-उद्योग किए । उसके बाद जब उनको यह निश्चय समझमें आ गया कि,—इस उद्योगसे इसे किसी प्रकार भी लौटाना सम्भव नहीं है, तब वे निराश हो गये एवं मुझसे बार-बार घर लौट जानेके लिए कहने पर भी, कन्याका स्नेह सहजमें परित्याग कठिन होनेसे, वे कितने-ही दिन यहाँ रहकर शोकके साथ ही अन्तर्दह्यमान हृदयसे घर चले गये ।

पिताजीके चले जाने पर उस दिनसे लेकर केवल अष्टजल (आँसू) गिराकर उस व्यक्तिके प्रति अपनी कृतज्ञता दिखाती, उसके प्रति प्रेमवश चिन्ता करनेसे दिन दिन क्षीण हुए, इस पाप से परिपूर्ण (भरे), लज्जा-विहीन, सर्वोका अमङ्गल-स्वरूप एवं अनेक-सहस्र क्लेश और परिश्रमोंको सहते, इस जले शरीरको, उपवास-प्रभृति नानाविध नियमोंसे शोषण करती (सुखाती), वनमें उत्पन्न हुए फल-मूल और जलसे निर्वाह करती,

१. निगुह्य । २. नाथ शरणम् । ३. आश्रितवत्यस्मि । ४. बहुभिः । ५. परिसान्त्वनैश्च । ६. गृहागमनाय । ७. यदा तु न कथञ्चिदप्यस्मादध्यवसायाद् व्यावर्त्तयितुं शक्यत इति । ८. दुष्टे दतया । ९. गृहम् । १०. जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल; देवस्य कृते अश्रुमोक्षमात्रेण । ११. बहुलमपि । १२. क्षपयन्ती । १३. कन्द ।

गणयन्ती, त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदित्तमर्चयन्ती देवं इयम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमिममनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम्^१ ।

साहमेवविधा पापकारिणी निर्लेक्षणा निर्लेज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा चं गर्ह-
णीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निर्नार्था^२ निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया
दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः^३ इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलो-
पान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितु-
मुन्मुक्तकण्ठमितिचिरमुच्चैः साऽरोदीत्^४ ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन च मधुरालापतया च निःस-

त्तस्य पुण्डरीकस्य गुणगणान् सौम्ययादिसमुद्धान् गणयन्तीव गणनां कुर्वन्तीव, त्रिसन्ध्यं त्रिसायम् ।
उपस्पृशन्ती कुर्वन्ती, धातुनामनेकार्थत्वादेवमर्थो ज्ञेयः । इयम्बकं त्रिनेत्रं महेशम् अर्चयन्ती पूजयन्ती ।
अनुभवन्ती साक्षादनुभवविषयीकुर्वन्ती, न्यवसं निवासमकरवसम् ।

‘इह ‘जपव्याजेन’ इति विशेषेण ‘गणयन्तीव’ इत्यत्र सापह्नुवा क्रियोत्प्रेषा ।

साहमिति । पापकारिणी दुष्कृतविधायिनी कठिनयातनोपलम्भात् । निर्लेक्षणा शुभलक्षणवर्जिता
बालसमया एव वैधव्ययोगात् । निर्लेज्जा निरपन्नपा इदित्येवागमनात् । क्रूरा कठोरा पूर्वविधेऽपि
जीवनाशयागात् । निःस्नेहा निष्प्रेमा पुण्डरीकानुप्राणत्यागाभावात् नृशंसा धातुका पित्रोरपि क्लेशनिमि-
त्तत्वात् । गर्हणीया निन्दनीया दुर्भाष्याधिक्यात् । निष्प्रयोजनोत्पन्ना निरर्थकं प्रादुर्भूता कस्याप्युत्पत्ति-
फलस्य निष्पादनाभावात् । निष्फलजीविका निरर्थकप्राणिता सुखभोगासम्भवात् । निर्नार्था निःस्वामिका
स्वाम्यभावात् । निरवलम्बना निराधाना स्वाम्यभावे पित्रोरपि निराकरणाच्च । निःसुखा निरानन्दा च
अस्य दारुणशोकस्य बहुकालीनत्वादिति चाक्षयः । इहाक्षयविशेषैरेव प्रत्येकविशेषणानामभिहितत्वात्
परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—

‘वक्तैर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ।’ इति ।

किमिति । महाभागः जन्मप्रमृति कलङ्कपङ्कुरहितानुपमकीर्तिसंयुतविशेषभास्यशाली भवान्, कृतं
कारणविधया संपादितं ब्राह्मणवध एव महापातकं यया तया, मया महाश्वेततया दृष्टया अवलोकितया
पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा किं करोति करिष्यति, अपि तु किमपि नैवेत्यर्थः । अविष्यदर्थे वर्तमानता ।
पाण्डुना श्वेतेन वल्कलोपान्तेन तरुखगाञ्जलेन शरन्मेघस्य शरत्कालीनघनस्य शकलेन खण्डेन शशिनं
चन्द्रमिव वदनं सुखम् आच्छाद्य आवृत्य, दुर्निवारबाष्पवेगं दुष्प्रतिपेक्ष्यनयनाम्बुप्रवाहं निवारयितुं
निषेधयितुम् अपारयन्ती अक्षयनुवन्ती । उच्चैः तारस्वरेण प्रारोदीत् आक्रन्दत । उपमा ।

च त्रेति । रूपेण सौन्दर्येण विनयेन प्रणिपातादिनां, दाक्षिण्येन सारस्वयेन, मधुरो मिष्ट आलापः
सम्भाषणं यस्याः तस्य भावस्तथा । निःसङ्गतया समस्तसंसर्गरहिततया । प्रशान्तत्वेन शान्तिपथा-

जपके व्याज (बहाने) से उसके गुण-समूहोंको मानो गणना करती (गिनती) एवं तीनों सन्ध्या सरोवरमें स्नान
करती, प्रतिदिन भगवान् शङ्करकी अर्चना करती, तरलिकाके साथ दीर्घकालव्यापी इस शोकका अनुभव करती,
इसी गुफामें बहुत दिनसे रहती हूँ ।

‘मैं इस प्रकारकी पापिनी, शुभलक्षणरहित, निर्लेज्ज, कठिनप्रकृति, स्नेह-रहित, नृशंस, निन्दनीय, प्रयोजन-
रहित उत्पन्न हुई, निष्फल जीवन-धारण करती, अनाथ, निराधार और दुःखिनी हूँ । ब्रह्मादित्यारूप महापातक
करनेवाली, मुझे देखकर अथवा पूछकर आप महाभाग क्या करेंगे ? (अर्थात् आपको क्या लाभ होगा ?)
इस प्रकार कहकर, शरत्कालीन मेघखण्डके द्वारा चन्द्रमण्डल के समान, शुभवर्ण वल्कलके किनारेसे सुख-मण्डल
को आच्छादित (ढक) कर, दुर्निवार अश्रुवेग रोकनेमें असमर्थ होनेके कारण, उसने मुक्तकण्ठ होकर ऊँचे स्वर
(अर्त्तनाद) से बहुत देर तक रुदन किया ।

चन्द्रापीडकी आदर-बुद्धि तो पहले ही महाश्वेताके प्रति रूढ़, विनय-सरलता, मधुर वाणी, समस्त ससर्गका

१. स्नात्वा । २. क्वचिद् ‘तया’ इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ३. दीर्घशोकं शोकमनुभवन्त्यवसम् ।

४. क्वचिद् चकारत्रयं न दृश्यते, क्वचिच्च अतिनृशंसा च कृतज्ञा च इत्यधिकः पाठः । ५. क्वचिद् ‘निर्नार्था’
इत्यपि नावलोक्यते । ६. वा मया । ७. अतिकण्ठम् । ८. प्रारोदीत् ।

ज्ञतया चातितपस्वितया च^१ प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपरुद्धगौरवोऽभूत्^२ तदानीन्तु तेनापरेण^३ दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृत-
ज्ञतया हृतहृदयः सुतरामा^४रोपितप्रीतिरभवत् । आर्दीकृतहृदयश्च शनैः शनैरेनामभाषत—
'भगवति ! क्लेशभीरुकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मणुष्ठातुमशक्तो निष्फ-
लेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन् रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमो-
चितमाचेष्टितम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनः^५ प्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानप्यसंस्तुत
इव^६ परित्यक्तो बान्धवजनः, सन्निहिता अपि तृणावज्ञयावधारिता विषयाः, मुक्तनि^७ आतश-
यित-सुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि, मृणालिनीवार्तितनीयस्यापि नितरां तानमानमनुचितैः^८

अयमेन, निरभिमानतया निरहङ्कारतया, महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन, शुचितया पवित्रतया च कारणेन । उपारुद्धम् उत्पन्नं गौरवं महाश्वेतां प्रति गुरुत्वज्ञानं यस्य स तथोक्तः । दर्शितः प्रकटितः सद्भावः साधुत्वं येन तेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन । कृतज्ञतया उपरनस्थापि स्वामिन उपकाराय व्रतानुष्ठानेनेत्यर्थः । सुतरां नितान्तं यथा स्यात्तथा आरोपिता उपस्थापिता प्रीतिः स्नेहो यत्र सः, अभवत् आसीत् ।

आदीति । तथा प्रीत्या आर्दीकृतहृदयः क्लिष्टीकृतचेतश्च चन्द्रापीडः । एनां महाश्वेताम् अभाषत अबोधत । क्लेशभीरुः दुःखग्रस्त उपरतस्नेहिजनोपकाराय व्रताद्यननुष्ठानादित्याशयः, अत एव च अकृतज्ञा सुखासङ्गलुब्धः सुखभोगमात्रेच्छुको लोको जनः स्नेहसदृशं वात्सल्ययोग्यम्, कर्म आमुष्मिको-
पकाराय संयमोपोषणवृत्तेश्चार्थिकं कृत्यम् अनुष्ठातुम् आचरितुम् अशक्तोऽसमर्थः, क्लेशभीरुत्वादिति कारणादित्याशयः । निष्फलेन निष्प्रयोजनेन अश्रुपातमात्रेण केवलनयनाम्बुनिपातनेन स्नेहं प्रीतिम् उपदर्शयन् बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन् लोकेश्य इति शेषः रोदिति आक्रन्दति । कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव, आच-
रन्त्या व्यवहरन्त्या प्रेमोचितं स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम्, अपि तु सर्वमेव विहितमित्यर्थः । अत एव तदुपकारस्य पर्याप्तत्वाच्च विद्यते रोदनापेक्षेत्याशयः ।

तथाविधं कर्मोपपादयितुमाह—तदर्थमिति । तदर्थं पुण्डरीकार्थं नियमानुष्ठानेन पुण्डरीकस्या-
मुष्मिकोपकारायेत्यर्थः । समुपचितः लालनपालनादिना वर्धितः परिचयः स्नेहो यस्य स तथोक्तः, अत एव प्रेयान् अतिशयेन प्रियोऽपि बान्धवजनः पित्रादिस्वजनवर्गः, असंस्तुतः अपरिचितो जनो लोक इव परित्यक्तः उज्झितः, अन्यथा जनसमागमेन नियमानुष्ठानं व्याहृण्येतेत्याशयः । सन्निहिता अपि सामीप्या-
दनायासेन भोग्या अपीत्यर्थः, विसिञ्चति घृणातीति विषयाः स्रक्चन्दनवनितादयः, तृणावज्ञया तुणेष्विव अवहेलया, अवधीरिता उज्झिताः । अतिशयिताः तिरस्कृताः सुनासीरस्य सुराधिपस्य समृद्धयः सम्पत्तिनिबन्धनानन्दा येस्तानि ऐश्वर्यसुखानि सम्पत्तिभोगानन्दाः, मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीव कमलिनीव अतितनीयस्यापि स्वभावतः एवात्यन्तकृपापि, तनुः इदं शरीरम्, अनुचितैः नृपपुत्रीत्वेन स्वस्यानुपयुक्तैः संक्लेशैः तपोदुःखैः, नितरां नितान्तम्, तनोर्भावः तनिमा पृथ्वादिस्वादिमनिच् तं तादृशं

परित्याग, अतितपस्विता, शान्ति-पथावलम्बन, निरहङ्कारिता, महानुभावता और पवित्रतासे अधिक उत्पन्न हो गई थी । किन्तु उस समय तो साधुता प्रकाश कर अपना सब समाचार कहनेसे एवं कृतज्ञतासे उस (चन्द्रापीड) का हृदय मोहित (आकृष्ट) हो गया और अधिक प्रीति आविर्भूत हुई । हृदय आर्द्र हो जानेसे वह उस (महाश्वेता) से धीरे-धीरे कहने लगा—'भगवति ! क्लेशसे त्रस्त होनेवाले, अकृतज्ञ एवं केवल सुखामिलाषी व्यक्ति सच्चे स्नेहसे उपयुक्त कार्य नहीं कर सकते; केवल निरर्थक अश्रुपात करके ही लोक-समाजमें अपना स्नेह दिखानेके लिए रोया करते हैं । किन्तु आपने तो कार्य द्वारा ही सब कुछ करके क्या स्नेहके उपयुक्त नहीं किया, जिससे रुदन करती हो । जन्मसे ही जिनके प्रति आपको स्नेह-वृद्धि होती गई ऐसे अत्यन्त प्रिय बान्धव-जनोंको आप उनके लिए ही अपरिचितके समान छोड़ दी हैं । अनायासलभ्य होने पर भी भोग्य-विषयोंको तुणके समान अवहेलना कर त्याग दी हैं । इन्द्रकी समृद्धि-सुखसे भी उत्कृष्ट समृद्धि सुखको त्याग दी हैं । मृणालके समान स्वभावतः कृश

१. तपस्वितया । २. आसीत् । ३. तेनानेनापरेण । ४. सुतिरामतिदूरम् । ५. आजन्मतः । ६. प्रेयान-
संस्तुत इव । ७. विमुक्तानि । ८. उचितैः ।

संकलेशैरुपनीता तनुः, गृहीतं ब्रह्मचर्यम्, आयोजितस्तपसि महत्यात्मा, वनिताजनदुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम् अरण्यावस्थानम् । अपि च, अनायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते,
महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम-तदतिनिष्फलम्,
अविद्वज्जनाचरितं एष मार्गः, मोहविलसितमेतत्, अज्ञातपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्,
क्षुद्रदृष्टिरेवा, अतिप्रमादोऽयम्, मौख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि
भर्त्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते, स्वयञ्चेन्न जहति न परित्याग्याः । अत्र^१ हि विचार्यमाणे स्वार्थे
एव प्राणपरित्यागोऽयम्, असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि

कृशत्वम्, उपनीता प्रापिता । गृहीतब्रह्मचर्यं स्वीकृतब्रह्मव्रतम्, महति तपसि आत्मा वपुश्चेतश्च, आयो-
जितः स्थापितः । 'मृणालानीव' इत्यत्रोपमालङ्कारः । तथा तदुपकारकरणनिरूपणकर्म प्रति अधिकतर-
हेतोरुपस्थापनारसमुच्चालङ्कारः, अनयोश्चाङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अपि चेति । दुःखाभिभूतैः क्लेशपराजितैः लोकैः, अनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैव आत्मा जीवनं
परित्यज्यते उद्दिष्टं शक्यते, उद्धन्धनाद्यपरिश्रमसाध्यविविधोपायविद्यमानत्वादित्याशयः, तु किन्तु
केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि क्लेशे तपस्याऽनुष्ठानादौ निक्षिप्यते आत्मा आयो-
ज्यते, अत एव प्राणत्यागात्तपोऽनुष्ठानं सर्वथा श्रेष्ठ इति तदेव त्वया विदधत्या पुण्डरीकस्य महाउपकार
एव विधीयते इत्याशयः ।

ननु 'मृतौ श्रियेत वा पशुः सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता' इत्यादिपरः शतवचनेनानुमरणमेव
विधीयते, तथा च तदविधाय किं नामोपकृतमित्यत आह—यदेतदिति । यदेतत् अनुमरणम् अन्वारोहणं
नाम कामिनीरीमिविधीयत इति शेषः, तत् अतिनिष्फलं निरर्थकम् । एषः अन्वारोहणलक्षणो मार्गः पन्थाः
अविद्वज्जनाचरितः अपण्डितलोकानुष्ठितः । एतत् अनुमरणं मोहविलसितम् अज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञान-
पद्धतिः अज्ञानमार्गः । रभसाचरितं हठकारित्वम् अविमर्शकारित्वमिति तात्पर्यम् । एषा अनुमरणविषया
प्रवृत्तिः क्षुद्रदृष्टिः तुच्छबुद्धीनां ज्ञानम् । अतिप्रमादः नितान्तानवधानता । मौख्येण मूर्खतया स्खलितं
विधेयश्रुतिः । पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्त्तरि प्राणनाथे वा उपरते मृते सति, प्राणा
असवः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्ते, कर्मणि प्रयोगोऽयं न तु कर्मकर्त्तरि 'अनायासेन परित्यज्यते' इत्या-
दिना दुःखिजनककर्त्तव्यागस्यैवोपक्रान्तत्वेन प्राणानां स्वयं कर्त्तव्यात् । प्राणाः स्वयम् आत्मनैव चेद्यदि
न जहति मुञ्चन्ति तदा ते न परित्याग्या हठात् निष्कासनीया इत्यर्थः । अग्नप्रक्रमत्वादोषनिराकरणाय
'जहति' इत्यस्य स्थाने 'परित्यजन्ति' इति पाठो विधेयः । एवञ्च 'मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यमेव मुख्यपक्षः
शास्त्रव्यवस्थयावधार्यते, तदशक्तावेव तु तदनुमरणं विधेयमिति सिद्धान्तः पन्थाः ।

अत्रेति । हि तथाहि । अत्र अनुमरणे विचार्यमाणे विमर्शविपर्याक्रियमाणे सति, अयं प्राणपरित्यागः
स्वार्थ एव स्वनिमित्त एव निर्णयित इति शेषः । कथमित्यत आह—असह्येति । आत्मनः स्वस्य असह्य-
शोकवेदनाया सोढुमशक्यशुभाव्यथायाः प्रतिक्रियत अनेनेति प्रतीकारः तस्य भावस्त्वत्वं तस्मात् निवृ-
त्त्युपायहेतुत्वात्, अविद्यमानेषु प्राणेषु तदव्यथानुभवासम्भवादित्याशयः । तु किन्तु, उपरतस्य मृतस्य
होने पर भी इस शरीरको, अपने अयोग्य तपस्याके क्लेशसे और भी कृश कर (सुखा) डाला है । ब्रह्मचर्यका
अवलम्बन किया है, बड़ी भारी तपस्यामें आत्माको नियुक्त किया है और अन्य स्त्रियोंको दुष्कर होने पर भी
आपने वनवास स्वीकार किया है । और भी यह देखिए कि-सत्सारमें दुःखसे अभिभूत व्यक्ति जीवनका त्याग तो अनायास
ही कर सकते हैं, किन्तु गुरुतर (बड़े बड़े) उद्योग करनेसे उसका त्याग न कर वे केवल उसको भारी क्लेशमें ही
नियुक्त करते (डालते) हैं । मरे हुए पतिके पीछे प्राण-परित्याग करना अत्यन्त निष्फल है, यह अज्ञानियोंसे
अवलम्बित मार्ग है, भ्रमका व्यवहार है, अज्ञानकी रीति है, अविदेकता (बिना विचारे काम) है, असारबुद्धिकी
विवेचना है, अत्यन्त अनवधानता है, एवं मूर्खताजनित कर्त्तव्यकी त्रुटि है कि पिता, भ्राता, मित्र अथवा पतिके
मरनेके पीछे अपना भी प्राण-परित्याग करे; प्राण यदि अपने आप ही न जाय तो उनका परित्याग करना उचित
नहीं । इस विषयमें विचार कर देखनेसे प्रतीत होता है कि प्राण-परित्याग करना केवल स्वार्थ है, क्योंकि यह
अपनी असह्य-शोक-वेदना का प्रतीकार (मिटानेका उपाय) है, इससे मरे हुए व्यक्तिका कोई भी उपकार नहीं

१. दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्... दुष्करमपि कृतम् । २. दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघ्वीयसा, दुःखाभिहतैः
परित्यज्यन्ते महीयसा न तु । ३. अपि निष्फलम् । ४. कुदृष्टिः... ! ५. प्रेम । ६. ते । ७. असह्यवेदना ।

गुणमावहति^१ । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरयपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशः^२ नीयते भूमिम्, असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत् प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्त्तरि मकरकेतौ सकलाबलाजनहृदय-

लोकस्य, कमपि गुणमुपकारं नावहति नोत्पादयति, अयं प्राणपरित्याग इत्यन्वयः ।

उक्तं स्पष्टीकरोति—न तावदिति । अयं प्राणपरित्यागः, तस्य उपरतस्य न तावत् प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया, एवं सर्वत्र सम्बन्धः । धर्मोपचयकारणं पुण्यवृद्धिहेतुः । शुभलोकस्य ब्रह्मलोकानां अर्जनहेतुः प्राप्तिनिदानम् । निरयपातप्रतीकारः दुर्गतिपतनप्रतिक्रिया । दर्शनोपायः प्राणेश्वरावलोकनोद्योगः । परस्परसमागमनिमित्तम् अन्योन्यसङ्गमकारणम् अतएव न कमपि गुणमुत्पादयतीत्याशयः ।

प्राणपरित्यागस्य वैपरीत्यमेव फलं प्रदर्शयति—अन्यामिति । असौ अवशः उपरतत्वात्परतन्त्रो जीवः, स्वकर्मणः स्वकृतपापपुण्यलक्षणस्य फलपरिपाकेण फलतया परिणामेन उपचिताम् उपस्थापितान् भूमिं कर्मचेत्रं स्वर्गं नरकं वा नीयते प्राप्यते, तेन स्वकर्मणैवेति शेषः । इह च असावप्युपरतो जीवः, आत्मघातिनः आत्महत्याकर्तुः एनसा तज्जनितपापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति इत्येव केवलं प्राणपरित्यागस्य परिणाम इत्याशयः ।

ननु प्राणधारण एव किं प्रयोजनमित्यत आह—जीवन्निति । उपरतस्य मृतस्य, आत्मनः स्वस्य च बहूपकरोति अधिकतरमुपकारं विदधाति, उपरतस्य चयाहे भूरिब्राह्मणभोजनादिना तृप्युत्पादनात्, स्वस्य च नानाविधधर्मार्जनसम्भवात् 'जीवन्नरो भद्रशतानि मुदक्ते' इति नयान्वेयाशयः । नोभयस्यापि न वोपरतस्य न वा स्वस्येत्यर्थः ।

स्वमतं पुराणेतिहासोक्तदृष्टान्तैः समर्थयति—स्मरेति । सकलानां समस्तानाम् अवलानानां लोलोकाणां हृदयहारिणि सौन्दर्येण हृदयाकर्षके, अन्यस्त्रीणामपि चित्ताकर्षकत्वे निजहृदयाकर्षकत्वं सुतरामेवेत्याशयः, भगवति माहात्म्यवति, न पुनः दुद्रे इत्याशयः, भर्त्तरि स्वामिनि मकरकेतौ कामदेवे, हरनयनहुतभुजा महेश्वरचतुर्भुजनेत्रवह्निना दग्धेऽपि अस्मीभूतेऽपि असुभिः प्राणैः अविरहिताम् अत्यक्ताम्, प्रियां मदने स्नेहवतीम्, न पुनरप्रियां येन तद्वद्वेपादं शोकाभासेन असूयं रक्षेदित्यभिप्रायः, तथा एक एव पतिभर्ता यस्यास्ताम् एकपत्नीं सतीम् 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इत्यनेन स्त्रीषु नकारादेशश्च ज्ञेयः, न पुनरसतीं येनान्यपतिस्वीकरणादानन्दप्राप्त्या असूयं रक्षेदित्याशयः, रतिं मन्मथपत्नीं स्मर स्मृतिगोचरीकुरु ।

इहोपपादिताशयविशेषैरेव विशेषणानामभिहितत्वात्परिकरालङ्कारः ।

होता । यह प्राणत्याग मृतव्यक्तिको फिरसे जीवित करने का उपाय नहीं है, उसकी धर्मवृद्धिका कारण नहीं है, कोई उच्छुष्ट लोकप्राप्ति करनेका हेतु नहीं है, नरकमें जानेका निवारक नहीं है, मृतव्यक्तिके साथ साक्षात्कार करनेका उपाय नहीं है एवं परस्पर मिलनेका कारण भी नहीं है । परार्थीन जीव अपने कर्मफलके अनुसारसे अन्य किसी स्थानमें ले जाया जाता है, किन्तु उस जगह वह (पीछे से मरनेवाला व्यक्ति) आत्मघातीके पापसे केवल छिप्त होता है (प्राण-परित्याग करने का यहां केवल फल है) यदि मनुष्य जीता रहे तो वह जलाञ्जलिदानादि देकर मृतव्यक्तिका और अपना भी अधिकतर उपकार कर सकता है, किन्तु प्राण-त्याग करनेसे दोनोंमेंसे एकको भी कुछ लाभ नहीं होता । आप स्मरण कर देखिए कि—सौन्दर्यमें समस्त सुन्दरियोंका हृदया-

१. आपत्तिः । २. न तस्यायम् । ३. योगः । ४. न च । ५. नरकपतन । ६. फलपाकोपचितां...अवशी, फलपाकोपचिताम् । ७. कश्चित् 'कर्म' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ८. आत्मघाती । ९. मकरध्वजे ।

हारिणि हरनयनहुतभुजा^१ दग्धेऽप्यविरहितामसुभिः । पृथाञ्च^२ चाण्ण्यीं शूरसेनसुतामभिरूपे
सावज्ञविजित^३ सकल-राजक-मौलि-कुसुमवासितपादपीठे^४ पत्यावखिल भुवन-बलि-भागसुजि^५
पाण्डौ किमिन्दममुनि^६ शापानलेन्धनतामुपगतेऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तराञ्च विराटदुहि-
तरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ^७ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि^८
धृतदेहाम् । दुःशलाञ्च^९ धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृशतोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हर-वर-प्रदान-

ननु 'न देवचरितं चरेत्' इति निषेधेन न स दृष्टान्तो भवितुमर्हति अतो लौकिकं कञ्चन दृष्टान्तमु-
पस्थापयेत्यत आह—पृथामिति । अभिरूपे रमणीये, अतएव प्रियतमे इत्याशयः, सावज्ञं सहेलं विजितं
स्वाधीनीकृतं यत् सकलं समस्तं राजकं रूपसमूहः तस्य मौलिकुसुमैः शिरःपुष्पैः वासितं नमस्कारका-
लीनसम्पर्केण सुगन्धीकृतं पादपीठं समप्रपदासनं यस्य तस्मिन्, अतएव अखिलभुवनस्य समग्रविश्वस्य
बलिभागं राजप्राङ्गं करं भुनक्तीति तस्मिन्, महावरे चक्रवर्त्तिनि च न पुनः पुत्रे इत्याशयः, पथ्यौ
पाण्डौ, किमिन्दमभिधमुनेः शापानलस्य अभिसम्पातबहेः हन्धनतां काष्ठत्वम् उपगते प्राप्तेऽपि अपरि-
त्यक्तजीविताम् अनुक्षिप्तप्राणाम्, वृष्णेः अपत्यं कीति चाण्ण्यी तां वृष्णिक्कुलसम्भूताम्, न पुनर्नीच-
कुलसम्भूतां येनाविनीततया प्राणं रक्षेदिति भावः, शूरसेनस्य राजपुत्र्यैः सुतां दुहितरम्, न पुनर्यस्य
कस्यचिदुद्रस्य दुहितरम् येन पितृवद्विशिष्टतया प्राणं रक्षेदिति भावः, पृथां कुन्तीं च स्मर । इह पूर्वपरि-
करः, तथा शापेऽनलस्वारोपः पाण्डौ काष्ठस्वारोपे निमित्तमिति परम्परितरूपकमियुग्मप्रोक्ताङ्गाङ्गिमावसङ्करः ।

अत्रायमितिहासः—पुरा किल मृगरूपं धृवा मृगोन्निर्विपिने रममाणः किमिन्दमो नाम मुनिः मृग-
यार्थिना पाण्डुना मृगशुद्धया निहतस्तथा स मुनिस्तं सधाप—'रममाणं मां पथं निहतवान्, अतस्त्व-
मपि रममाण एव शरीरं 'यथयसि' इति । ततः कदाचिद्वस्त्रप्रभावादुहीतकामः पाण्डुर्मांस्त्रीं रमयन्नेव
सच्छापमाहात्म्यान्ममार, मांस्त्री तु तमनुमृतवती, अनुमृतायामरि तस्यां जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरप्रभृती-
नुत्पाथ पालयामासेति । स्पष्टश्चायं महाभारतादिपूर्वणि ।

ननु ते रतिकुन्त्यौ प्रौढे अहं तु बालातस्ताभ्यां सह मे तुलना नोरयुज्यत इत्यत आह—ननुयिवि ।
बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव, नयनानन्दहेतौ नेत्राङ्गाङ्कारणेन, अतएव प्रियतम इति भावः, विनय-
वति शिष्टशालिनि, न पुनरुद्धतस्वभावे येन विरागान् शरीरं रक्षेदित्याशयः, तथा विक्रान्ते पराक्रमवति,
न पुनः शक्तिहीने येनावहेलया शरीरं रक्षेदित्यभिप्रायः, अनिमग्नौ सती, रञ्जन् विभवत्त्वम् दृश्यते
प्राप्तेऽपि धृतदेहां गृहीतशरीराम्, बालां भवद्विषामसमातकानविनाप्राप्तिव्याकुल्यः, विराटस्य राजपु-
त्रदुहितरम् आत्मजाम्, न पुनरशिष्टस्य दुहितरं येनाशिष्टस्वभावद्वारं रक्षेदिति भावः उत्तराञ्च स्मर । इह
'बालशशिनीव' इत्यत्र पूर्णोपमा पूर्वपरिक्लृप्तश्च, तथा चानयोरेकाङ्गिमावसङ्करः ।

अथैवमपि मद्धिवा स्वजनादरिणीं सती पूर्वविधा भावयद्वा काचिदन्याज्वरं किनाऽऽकर्णिका वा
किमिष्यत आह—दुःशलानिति । हरस्य महेशस्य वारप्रदानेन वर्धितो बुद्धिः प्राप्तेः मद्धिवा कादृश्यं यम्प
तस्मिन्, अत एव विशेषप्रीतिपात्रे न तु पुत्रे येनावहेलया जीवतवत्त्वम् रक्षेदित्याशयः, अनिमग्नौ सते
अत्यनिरामे, न तु कुरुपे येन विरागान्, प्रागचारणं कुर्यादित्यादिभावः, सिन्धुनादेः सिन्धुदेशकादेः,

कर्पणकारो और माहात्म्यशाली भर्ता कानदेवके, महादेवके मुनीन्द्र नयनके उत्पन्न हुए अर्जुनके दग्ध होने से जो
उनकी दृक्नात्र प्रियतमा परमसती रतिदेवते प्रायका परित्याग नहीं किया । अतः अर्जुननाले और हुए चन्द्र-
राजाओंके नमस्कार करनेके समयमें मस्तकसे गिरि हुए पुष्पोंसे विनका करगानन सुगन्धित हुका था और चन्द्र-
भुवनोर्निष्ठ जिह्वाने राजभाग (कर) प्रदण किया था और परम-चन्द्र के होने करने में महानाक 'पाण्डु' के
'किमिन्दम'—मुनिके श्रापार्थिनसे दग्ध होने पर भी, वृष्णिक्कुल-जन्मा शूरसेनकी कन्या कुन्ती-देवते अम्मा माय
परित्याग नहीं किया था । एवं नवोदित चन्द्रके समान नयनतन्त्र-देवक, विनयनन्द और मांजिनकाके
अभिनन्दके युद्धमें मरनेपर भी विराटराजाकी पुत्री बाला उत्पत्ते में शरण माना हो किंवा जो अतः दुर्लभ
प्रभुते ही आशयोंकी गोदमें विशाद गये, धृतराष्ट्रकी कन्या दुःशला सिन्धुनादे जम्भवा नामके सन चन्द्र

१. हरनयनहुतभुजे, हरद्वारहुतभुजा दग्धे ।

२. पृथा ।

३. नावज्ञविजित ।

४. सावज्ञविजितमनोहे

५. कण्ठसुजि ।

६. किमिन्दममुनि ।

७. शापानलेनरिपुन ।

८. प्रनयनानन्दहेतौ ।

९. अर्जुनदेव ।

१०. दुःशलाञ्च दुःशीला च ।

वद्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथे अर्जुनेन लोकान्तरमुपनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुर-मुनि-मनुज-सिद्ध-गन्धर्व-कन्यका मर्तरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

प्रोन्मुच्येतापि जीवितं सन्दिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता, अनुभवे च को विकल्पः । कथञ्च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् ।

न तु साधारणमनुष्ये येन क्षुद्रताप्रतीतेः जीवनधारणमुपयुज्यत इत्याशयः, जयद्रथे एतन्नामके पर्यौ, अर्जुनेन पार्थेन लोकान्तरं भवान्तरम् उपनीते प्रापितेऽपि अकृतप्राणपरित्यागाम् अविहितजीवनपरिमोक्ष-णाम्, भ्रातृशतस्य दुर्योधनप्रभृतेः उत्सङ्गेषु क्रोडेषु लालितां पालिताम्, स्वद्विधामेव स्वजनादरिणीमित्याशयः, धृतराष्ट्रस्य दुहितरम् आत्मजाम्, न तु यस्य कस्यचित् क्षुद्रस्यात्मजां येनाविनीततया प्राणधारणं कुर्यादित्यभिप्रायः, दुःशलां तन्नाम्नीमबलाञ्च स्मर । इहापि पूर्ववत् परिकरः ।

एतावता प्रमाणपूर्णप्रबन्धेनानुमरणादिकमिदानीमिव तदानीं कवेरपि नाभिलषितमासीदित्यव-गम्यत इति सिद्धान्तवागीशमहाशया आशयं वर्णयन्ति ।

अन्या इति । रक्षांसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मानवाः, सिद्धा विद्याधरादयः, गन्धर्वा देवगायकाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यः भर्तृरहिता विधृतजीविता अविहितप्राणपरि-त्यागा अन्याः पूर्वोक्त्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्ते आकर्ण्यन्ते पुराणबृद्धसुखादिभ्य इति शेषः ।

प्रोन्मुच्येतापीति । तदापि जीवितं प्राणितं प्रोन्मुच्येत परित्यज्येत, यदि चेद् अस्य उपरतस्य समा-गमः सङ्गमः सन्दिग्धोऽपि स्यात् भविष्यति न भविष्यति वेति सन्दिहानोऽपि स्यात्, परन्तु स सङ्गमो न संशयितः, अपि तु सर्वथैवासम्भावनीयः, अतएव तन्निमित्तं प्राणत्यागः कथञ्कारमपि नोपयुज्यत इत्या-शयः । तु किन्तु भगवत्या स्वया स्वयम् आत्मनैव ततो महापुरुषात् पुनर्भूयः समागमसरस्वती भूयोऽपि भवत्या अनेन सह भविष्यति सङ्गमः इति समागमविषया वाक् समाकर्णिता श्रुता, अतएव अनुभवे च स्वत्यैव प्रत्यक्षे च को विकल्पः सन्देहः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतः सस्मिलनावश्यम्भावात्तन्नि-मित्तं भवत्यावर्यं प्राणधारणं विधेयमित्याशयः ।

अथ सा यदि मिथ्या भवेदित्याह—कथमिति । न विद्यते प्राकृती इतरजनसाधारणी लौकिकी आकृतिः आकारो येषां तेषाम्, अतएव महात्मनां महापुरुषाणाम्, सुतरामेव अवितथगिराम् असत्य-वाचाम्, गरीयसापि कारणेन उत्कृष्टेनापि हेतुना, गिरि वचने वैतथ्यम् असत्यत्वं कर्तुं, कथम् आस्पदं

पतिके,—जिसकी महिमा महादेवके वरदानसे बढ़ गई थी [यहाँका कथा-प्रसङ्ग ऐसा है कि—छून-पराजित पाण्डव द्रौपदीके साथ वनमें वास कर रहे थे । किसी समय सिन्धुराज जयद्रथने शिकार खेलनेके लिए वन में प्रवेश किया । उसने अत्यन्त सुन्दरी द्रौपदी को देखा । बाद उस पर मोहित होकर वह उसे अपहरण कर ले गया । पाण्डव उस समय वहाँ नहीं थे । जब वे लौटे तब जयद्रथ का कृत्य देखकर उसके पीछे दौड़ कर द्रौपदीको छुड़ा लाये । भीम-सेनने तो जयद्रथको अधिक तङ्क किया पर बादमें द्रौपदीके कहनेसे छोड़ दिया । उसके बाद जयद्रथने कठिन तपस्या करके सदाशिव भगवान् आशुतोषको प्रसन्न किया और उनसे पाँचों पाण्डवोंको मारनेका वरदान माँगा । शङ्करने कहा—यह सम्भव नहीं पर तुम पार्थ (अर्जुन) के अतिरिक्त, अन्य पाण्डवोंको संग्राम-क्षेत्रमें पराजित कर सकोगे] अर्जुनके हाथसे मारे जाने पर भी उसके पीछे प्राण-परित्याग नहीं किया था । इसी प्रकार अन्य भी राक्षस, देव, दानव, मुनि, मनुष्य और सिद्ध गन्धर्वोंके मध्यमें हजारों कन्याओंके विषयमें सुना जाता है कि—उन्होंने भर्तृ-रहित (विधवा) होने पर भी जीवन धारण किये थे ।

श्रुत-व्यक्तिके साथ फिरसे मिलन 'हो सकता है, नहीं भी हो सकता है' इस प्रकारका संशय भी यदि रहे, तो ऐसा होने पर भी प्राण-परित्याग किया जा सकता है । किन्तु आपने तो अपनेसे ही, उस महापुरुषके मुखसे पुनर्मिलन होनेकी वाणी अच्छी तरहसे श्रवण किया है, इसलिए अपने प्रत्यक्षीकृत विषयमें (अनुभव हो जाने पर) उसमें क्या शङ्का हो सकती है । विशेषतः, गुरुतर कारण रहने पर भी इस प्रकारकी अलौकिक आकृति और सत्यवादी महापुरुषोंके वाक्यमें, मिथ्याभाव आकर किस प्रकार प्रतिष्ठा प्राप्त कर सकता है ? (अर्थात् उन लोगों

१. कश्चिद् 'जयद्रथ' इति पाठो नावलोक्यते । २. बह्वयः । ३. विधुर । ४. सन्दिग्धो यदि समागमः स्यात् । ५. स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम् ।

उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः, अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः, बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः, चित्रञ्च दैवम्, आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः, अनेक-शङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासम्भाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्याः, चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथाहि, विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीषिपविलुप्त-जीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्यै नत्वा प्रसतितनयो मुनिकुमारको रुक्मोऽयं स्वायु-

प्रतिष्ठां कुर्यात् विद्म्यात्, अपि तु न कथमपीत्यर्थः । अतो नूनमेव सगिमलनं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

ननु परतर्जोवितयोश्च सङ्गमः सर्वथैवासम्भव इत्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन । जीवन्त्याः प्राणधारणं कुर्वन्त्यास्तव । समागतिः सङ्गतिः, अतोऽस्माद्धेतोः निःसंशयं निःसन्देहम् । उपजातकारुण्यः उत्पन्नदयः । प्रत्युज्जीवनार्थमेव पुनः प्राणाऽऽधानार्थमेव, एनं पुण्डरीकम् । नीतवान् प्रापितवानित्यनुमी-यत इत्याशयः ।

ननु पुनः प्राणाऽऽधाने तस्य किं नाम सामर्थ्यमित्यत आह—अचिन्त्य इति । महात्मनां महाबु-भावानां प्रभावो महिमा अचिन्त्यः अनाकलनीयः, सुतरां स महानुभाव स्वमहात्मेनैवैनं प्रत्युज्जीव-येदिति भावः । संसारप्रवृत्तयः जगदध्यापाराश्च बहुप्रकारा अनेकमेदिभित्ताः, तस्मादप्यस्य प्राणधार-णसम्भावनेत्याशयः । दैवं भागधेयं च चित्रम् आश्चर्यसामर्थ्यकम्, अस्मादप्यस्य जीवनसम्भावनेत्या-शयः । तपःसिद्धयश्च आश्चर्यातिशययुक्ताः अद्भुताधिक्यसहिताः, स्वस्यैव तस्य तद्विद्यमानत्वात्प्राण-धारणसम्भावनेति भावः । कर्मणां पूर्वोपाजितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यानि अनेकविधा नानाप्रकाराः, तस्मादप्यस्य जीवनप्राप्त्याप्त्यभिप्रायः ।

अथान्यप्रयोजनमपेक्षयैव तदपहरणं सञ्जातं भवेदिति चेत्तत्राह—अपि चेति । मुनिपुणस्य अत्यन्त-सूक्ष्मं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिरपि चेतसा, वितर्कयद्भिरपि अस्माभिः तदपहरणे मृतकुमारापहरणे जीवि-तप्रदानादृते प्राणदानं विना, कारणं निमित्तं किमिव आशङ्क्येत सन्देहविषयीक्रियेत ।

ननु मृतस्य प्रत्युज्जीवनं सर्वथासम्भवमेवेत्यत आह—नचेति । भगवत्या स्वया इदं प्रत्युज्जीवनम् असम्भाव्यमानम् अघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्थाः पद्धतिः चिरप्रवृत्तः बहुकालादेव प्रचलितः, अतो नासम्भाव्यमित्याशयः ।

अथ तदवलोकितं समाकर्णितं वा चेद्दर्शयेत्यत आह—तथाहीति । विश्वावसुना पृथ्वात्मकेन गन्धर्व-राजेन मेनकायां तदाख्यायां योषिति उत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरामिति नाम्नीं कन्यकां पुत्रीम् आशीषि-षेण सर्पेण विलुप्तं विनासितं जीवितं यत्सितं यस्यास्ताम् 'आशीस्तालुगता जिह्वा तथा विद्धा न जीवति' इति रामाश्रमी । स्थूलकेशस्य तन्नामकमुनेः आश्रमे, भार्गवस्य शृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवनस्य तदाख्यमुनेः नत्वा पात्रः प्रमितेः तत्संज्ञकस्य मुनेः तनय आत्मजो रुक्मस्तन्नामा मुनिकुमारकः स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् स्वकीयायुषोऽर्धं संयोज्य जीवितवानित्यर्थः । इदमितिवृत्तं महाभारतादि पर्वण्येवम्—

की वाणी श्रुत नहीं हो सकती) । मरे हुए व्यक्तिके साथ जीते हुए व्यक्तिका मिलन किस प्रकार हो सकता है ? इसलिए इस विषयमें किसी प्रकारका सन्देह नहीं है कि—आपके दुःखको देखकर उस महापुरुषको दया उत्पन्न हो गई इसलिए वे महात्मा फिरसे उनको जीवित करनेके लिए ही उठा कर सुरलोकमें ले गए हैं । क्योंकि महात्माओंका प्रभाव अचिन्त्य (विचारनेका अधिपय) होता है, संसारकी वृत्तियाँ अनेक प्रकार की होती हैं दैवकी शक्ति भी विचित्र है; तपस्याकी सिद्धि भी अत्यन्त आश्चर्यकारिणी है एवं धर्म और अधर्मका शक्ति भी अतिरिक्त अन्य किस कारणकी आशङ्काकी जा सकती है ? इस (मृत व्यक्तिको फिरसे जीवनदान कराने) में आपको असम्भव नहीं मानना चाहिए, क्योंकि—यह पद्धति तो चिरकालसे ही चली आ रही है । देखिए—गन्धर्वराज विश्वावसुसे मेनकायें उत्पन्न हुई प्रमद्वरा नामकी कन्या जब सर्पके काटनेसे मर गई तब स्थूलकेशके आश्रममें शृगुनन्दन च्यवन के पात्र और प्रसतिके पुत्र रुक्म—नामक मुनिकुमारने अपने अपने आयुका आधा भाग देकर उसको बचा दिया था । महावीर अर्जुन, जब अश्वमेधीय अश्वके पीछे जाते २ मणिपुरमें उपस्थित हुए थे और संग्राममें

१. तम् । २. प्रवृत्तयः प्रकृतयः ।

३. तज्जीवित ।

४. अत्र 'सर्वथा' इति कचिदधिकः पाठः ।

५. कचित् च्यवनस्येति पदं न विद्यते ।

चोऽर्द्धेन योजितवान् । अर्जुनश्चाश्वमेधतुरगानुसारिणम्^१ आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समर-
शिरसि शरापहतप्राणम्^२, उलूपी^३ नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयश्च
परीक्षितम्^४ अश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टम्^५, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्^६, उत्तराप्रलापोपजनि-
तकृपो भगवान् वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान्^७, उज्जयिन्याश्च सान्दीपनिं^८ द्विज-तनयम्-

स्थूलकेशाश्वमेध नदीतीरे विश्वावसुना मेनकायामुत्पादिता काचित्कन्या । स्वाश्वमे तामादाय
पांलवामास स हि मुनिः । अथ तारुण्ये वयसि विद्यमानां मृतोः प्रपौत्रो रुस्ततां हृष्टा मृशं मुमोह ।
अहर्निशं तमेव विचिन्त्यमानं सर्वदा सर्वकार्यपूर्वासीनं स्वपुत्रं निरीक्ष्य प्रमत्तिः स्थूलकेशं तां दातुं ययाचे ।
सोऽपि सुसुहृत् करिष्याम्यवश्यं परिणयमिति प्रतिश्रुतवान् । ततश्च तदर्थं सामग्रीमेकत्रीकरणात् कृतः
सुमहानुषोणः । अथ कोऽपि सर्पः प्राङ्गणे क्रीडन्तीं तां प्रमद्वरां दष्टवान् । तच्छ्रुत्वा तस्मिन्वासिनो मुनयः
पर्यनुशुशुबुः । रुस्तद्वियोगे प्राणमपि त्यक्तुमचेष्टत । ततो देवदूताः समागत्योचुः—कथमेवं करोषि यदि
तज्जीवनं कामयसे तदा स्वायुषोऽर्द्धं तस्यै प्रयच्छ । अथ विश्वावसुसहिता देवदूता धर्मराजमुपैत्य प्रणिपत्य
च निवेदयामासुस्तद्वृत्तान्तम् । ततो धर्मराजेन स्वायुषोऽर्धदानेनाज्ञप्तो रुस्ततां जीवयित्वा विधिनोपयेमे ।

अर्जुनमिति । अश्वमेधस्य यः तुरगोऽश्वः तदनुगामिनं तदनुयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना एतदभिधेयेन
आत्मजेन पुत्रेण, समरशिरसि सङ्ग्राममूर्धनि शरेण शरताडनेन अपहृता विनाशिताः प्राणा जीवनानि
यस्य तं तादृशम्, उलूपी एतस्मादिका अर्जुनविवाहिता नागकन्या बभ्रुवाहनविमाता । सोच्छ्वासं
सजीवनमणिस्पर्शनेन संजीवनम् अकरोत् कृतवती । इदमिति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—

तथाहि—राज्ञा युधिष्ठिरेणाश्वमेधयज्ञनिमित्तं सर्वतो विजयाय चाश्वं मुमोच, रक्षंश्च ससैन्योऽर्जुन-
स्तनुजगाम । सर्वत्रकृतविजयोऽर्जुनो मणिपुरराज्यशासकं सकलगुणवरिष्ठं चित्राङ्गदायामुत्पन्नं बभ्रुवाहनं
पुत्रं प्राप्तवान् । पितुः समागमनं श्रुत्वा बहुशोऽभ्यर्थितः सम्मानितश्च बहुभिरुपहारैर्बभ्रुवाहनः पित्रा
अस्तिताः विमात्रा नागकन्यया तत्क्षणं भुवं विदार्य समागतया च सोत्साहितो युद्धाय समुद्युक्तो
बभूव । ततश्च तत्र विपातैर्बाणैर्गतासूनिवाकरोपितरम् । स्वयमपि तत्प्रहितनिशितशरैर्जर्जरीकृत-
कारीरो मुमूर्च्छं च । अथ चित्राङ्गदस्तन्माता बहुशो विलप्योलूपीं जुगुप्सितं कर्मेतत्त्वया विहित-
मिति ब्रुवन्ती तामधोमुखं नयन्ती स्वामिजीवनाय पन्थानमन्वेषयन्ती मूर्च्छितपुत्रमप्यगणयन्ती अनश-
नेन प्राणोत्सर्गमपि कर्तुं यतमाना आसीत् । तस्मिन्नेव काले बभ्रुवाहनः संज्ञामवाप, अवाप्य च गतासू-
तातं निरीक्ष्य पर्यनुशुशुबु । तज्जीवनायोलूपीं बहुशोऽभ्यर्थयमानस्तद्विरहे स्वयमप्यनशनेन मर्तुमियेष ।
ततश्चोलूपी सजीवनमणिं स्मरणेनोपस्थितमादाय बभ्रुवाहनाय दत्तवती । तेन हृदये विन्यस्तः सुप्तोऽस्थित
इवार्जुनः उत्थायात्मजं हृदयेन परिष्वज्य प्रशंसयामासेति ।

असीति । अश्वत्थामा द्रोणाचार्यसुतः तस्य अस्त्रपावकेन शस्त्राग्निना परिप्लुष्टं सर्वतो भस्मीभूतम्,
उदरात् गर्भाक्षयात् उपरतं मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम्, पूर्वविद्यम् अभिमन्युतनयम् अर्जुनपौत्रं परीक्षि-
तम्, उत्तरायाः प्रलापेन विलापेन जनिता उत्पादिता कृपा करुणा यस्य तादृशो भगवान् वासुदेवो
नारायणः दुर्लभान् हुष्प्रापान् असून् प्राणान् प्रापितवान् प्रदत्तवान् । अश्वस्येव स्थाम औजित्यमस्येति
अश्वत्थामा, पृषोदरादिस्वात्साधु ।

इदमपीति वृत्तमश्वमेधपर्वण्येवम्—अर्जुनेन द्रोणाचार्येण पितरि हतेऽस्तीवक्रुद्धोऽश्वत्थामा
उत्तरागर्भस्थं परीक्षितं प्रह्लाद्रेण गतासुमकरोत् । जन्म समये मृत एव पुत्रो जात इति श्रुत्वा
होकाविह्वलाः कुन्त्यादयः समभवन् । तत्र कुन्ती करुणाभिर्वचोभिर्भगवन्तं वासुदेवमभ्यर्थयामास
जीवनदानयेति । जातद्वयो भगवान् सूतिकागृहं प्रविश्य तत्राप्युत्तरयाऽभिमन्युपत्न्या बहुशोऽभ्यर्थितः
पूर्वप्रतिज्ञातक्रमेण तं जीवयामासेति ।

उज्जयिन्यामिति । उज्जयिन्यां विशालायाम् । स एव भगवान् वासुदेव एव, सन्दीपयति प्रजाल-
नके ही पुत्र बभ्रुवाहनने शरप्रहार करके उनके प्राण हर लिए थे तब-नागकन्या अर्जुनभार्या उलूपीने सजीवनी-
मणिका स्पर्श कराकर उसे जीवित किया था । अभिमन्युके पुत्र परीक्षित जब अश्वत्थामाके आग्नेयास्त्र द्वारा सर्वतो-
भावसे दग्ध हो (जल) कर मृत अवस्थामें ही गर्भसे निकले थे तब उत्तराके विलापसे दयालु होकर भगवान्
श्रीकृष्णने फिरसे उन्हें दुर्लभ प्राण-दान किया था और उज्जयिनीमें त्रिभुवन-वन्दितचरण बही भगवान् सान्दीपनि-

१. तुरगानुगामिनम् । २. शरेण हतप्राणम् । ३. उलूपा । ४. परीक्षितम् । ५. निर्गतम् ।
६. भगवांश्चराचरपुस्वास्तुदेवो दुर्लभैरसुमित्योजितवान् । ७. सन्दीपनि ।

न्तकपुरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवानीतवान्^१। अत्रापि^२ कथञ्चिदेवमेव भविष्यति । तथापि^३ किं क्रियते, क उपालभ्यते^४। प्रभवति हि भगवान् विधिः, बलवती च नियतिः, आत्मे-
च्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि, अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि^५
न क्षमन्ते^६ दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतै-स्वभावभङ्गुराणि-
सुखानि, आयतै-स्वभावानि च दुःखानि । तथाहि कथमप्येकस्मिन् जन्मनि समागमः, जन्मा-
न्तरसहस्राणि च विरहः^७, प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम्, आपतन्ति हि
संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः, धीरा हि तरन्त्यापदम्^८ इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदु-

यति यज्ञाग्निमिति सन्दीपनः तस्यापस्य पुमान् सान्दीपनिः तक्षामा कश्चिद्ब्राह्मणः तस्य तनयं पुत्रम्
अन्तकपुरात् यमपुरात् अपहृत्य आनीतवान् प्रापितवान् ।

पुरा किल उपात्तविधयो रामकृष्णयोरनुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनदैत्यापहृतं निजपुत्रं गुरु-
दक्षिणारूपेण कामयाज्यके । भगवान् वासुदेवस्तु सागरं प्रविश्य पञ्चजनं विनाश्य, तत्राप्राप्तं गुरुतनयं
यमपुरादानीय गुरुदक्षिणीचकारेति हरिवंशपुराणीयकथा ।

अत्रापीति । अत्रापि अस्मिन् पुण्डरीकोदन्तेऽपि, कथञ्चित् केनापि प्रकारेण एवंमेव प्रयुज्जीवनवत्पुन-
र्जीवनम् । क उपालभ्यते निन्द्यते । विधिः स्रष्टा, प्रभवति सर्वं विधातुं शक्नोति, बलवती वीर्यवती
नियतिर्भाग्यं च प्रभवति । उच्छ्वसितुं श्वासप्रश्वासां विधातुमपि । अतिनिष्ठुरस्य अत्यन्तनिर्दयस्य अस्य
दैवहतकस्य दुर्भाग्यस्य अतिपिशुनानि अत्यन्तखलानि विलसितानि चरित्राणि कर्तुं, अग्राजं निष्कप-
टम् अत एव रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं बहुसमयं न क्षमन्ते सहन्ते ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गतः स्वभावत एव अनायतस्वभावानि अदीर्घाणि लक्षितानीत्यर्थः,
च तानि भङ्गुराणि नश्वराणि चेति तानि सुखानि आनन्दाः, आयतस्वभावानि दीर्घाणि असंक्षिप्तानीत्यर्थः
स्थायीनि च दुःखानि क्लेशाः । अस्य विषयस्य स्फोरणाय वाचस्पतिकृतो भामतीग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

तथाहीति । प्राणिनां संसारिणां कथमपि महता क्लेशेन । समागमः सम्मेलनम्, जन्मान्तरसह-
स्राणि भवान्तरसहस्राणि च यावत् विरहो विद्योगः ।

प्रकृतम् आश्वासवचनमुपसंहरति—अत इति । अनिन्द्यम् अगर्ह्यम् आत्मानं स्वम्, निन्दितुं गर्हितुं
नार्हसि न योग्याऽसि, हि यतः, एते वृत्तान्ता एतादृशा आपद्रूपा व्यापाराः, अतिगहनम् अत्यन्तभीषणं
संसारपथं संसृतिमार्गम् अवतीर्णानाम् आयातानां सांसारिकजनानां समीप इत्यर्थः आपतन्ति उपस्थिता
भवन्ति, तत्र तु धीरा हि धैर्यशालिन एव आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति, न पुनरधीरा इत्यर्थः,
अत एव धैर्यमाश्रित्य समयं प्रतीक्षस्वेत्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

इत्येवमिति । एवंविधैः एतादृशैरुत्तरैः अन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैः उपसान्त्वनैः आश्वासवचनैः

नामक एक ब्राह्मणको पुत्रको यम-गृहसे निकाल कर लाए थे । इसलिये इस घटनामें भी इस रूपका ही कुछ होगा ।
ऐसा होने पर भी क्या किया जाय ? किसकी निन्दा करें ? भगवान् विधाता ही सब कर सकते हैं, भाग्य प्रबल
है, किन्तु कोई भी अपनी इच्छासे श्वास-प्रश्वास भी नहीं ले सकता, विधेयतः—अत्यन्त निष्ठुर 'दुष्ट दैवके चरित्र'
भी अति क्रूर हैं, इसलिये वह अकृत्रिम मनोहर प्रेमको दीर्घकाल तक सहन नहीं कर सकता । प्रायः करके
देखने में आता है कि—सुख, स्वभावसे ही अल्पकालस्थायी, किन्तु दुःख, विन्मृत और चिरस्थायी होता है ।
देखिए—प्राणियोंका किसी एक जन्ममें किसी प्रकारसे मिलन हो जाता है किन्तु विरह, सहस्र जन्मान्तर तक
रहता है । इसलिये अपनी अनिन्दनीय आत्माकी निन्दा करना अनुचित नहीं है, क्योंकि—अत्यन्त मयङ्गुर संसारके
मार्गमें अवतीर्ण होकर चलते हुए मनुष्योंको ऐसी ऐसी विपत्तिकी घटनाएँ अवश्य ही उपस्थित होती रहती हैं । नव
उसके मध्यमें धार-प्रकृतिके ही व्यक्ति उस विपत्तिके पार पाने हैं' ऐसे ऐसे अनेक प्रकार के कौशल सान्त्वनावाक्योंसे

१. पुरास्त्रिभुवनवन्दितचरणः स एवापहृतवान् । २. कश्चिद् 'अत्रापि' इति पाठो न विद्यते । ३. कश्चिद्
'तत्रापि' इत्यधिकः पाठः । ४. किमुपालभ्यते । ५. विलसितानि । ६. क्षमन्ते । ७. अनायुक्तम् । ८. अनायुक्तम् ।
९. एकजन्मसमागमो वृद्धिर्जन्मान्तरसहस्राणि तु विरहः ।

भिरुपसान्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्मरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतं महादेवतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् अथ क्षीणे दिवसे, परिणत-प्रियङ्गु-मञ्जरी-रजोनिभेन पिङ्गरिम्णा-रज्यमाने^१ विलम्बनि ब्रध्नमण्डले, अविरल-कुसुम्भ-कुसुम-रस-रक्त-दुकूल-कोमलेन चास्तात-पेन मुच्यमानेषु^२ दिङ्मुखेषु, चकोर-नयन-तारका-कान्तिना च^३ पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरो-हितनीलिम्नि व्योम्नि, कोकिल-विलोचन-च्छवि-बभ्रूणि चारुणयति^४ साध्ये भुवनमध्विषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु^५ ग्रहग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च^६ लोचनमुषि^७ सुषित-तारकापथ-

संस्थाप्य प्रकृतिस्थां विधाय, चन्द्रापीडः अञ्जलिपुटोपनीतेन निर्मरजलेन प्रस्ववणसलिलेन, अनिच्छन्ती-मपि वक्त्रप्रक्षालनमनभिलषन्तीमपि तां महादेवतां बलात् हठात् पुनरपि भूयोऽपि प्रक्षालितमुखीं धौता-जनाम् अकारयत् व्यधापयत् ।

अत्रेति । किञ्चेति चार्थः, अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे, श्रुतेन आकर्णितेन महादेवताया वृत्तान्तेन उदन्तेन उपजातः उत्पन्नः शोको यस्य स तथोक्त इव सन्, समुत्सृष्टः उज्जितो दिवसव्यापारो दिनकृत्यम् प्रकाश-दानरूपं गृहकृत्यञ्च येन सः, अन्याऽप्युत्पन्नशोकः गृहकृत्य परित्यज्य अधोमुखतां गच्छति ।

अतएवेह कार्येण सूर्यं शोकव्यथितनायकव्यवहारसमारांपात् समासोक्तः, शोकोत्पत्युत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अथेति । दिवसे वासरे । पारणता पक्षा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवञ्जरी तस्या रजोनिभेन पराग-सदृशेन, पिङ्गरस्य भावः इति पिङ्गरिमा पृष्ठादिस्वादिमनिच प्रत्ययः, तेन पिङ्गलवर्णेन रज्यमानो पिङ्गरतां नीयमाने, ब्रध्नमण्डले सूर्यविम्बे विलम्बनि गगनावरोहिणि सति । आचोपमा ।

अविरलेति । किञ्च, दिङ्मुखेषु, अविरलं सान्द्रं यत् कुसुम्भकुसुमानां महारजनघुष्पाणां रसेन निषांसेन रक्तं रुषितं दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रं तद्वत् कोमलेन मृदुलेन सुखस्पर्शान्वितं^८ 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मोदनी, अस्तातपेन अस्तसामयिकसूर्यालोकन, मुच्यमानेषु यथाक्रमं परित्यज्यमानेषु सत्सु । लुप्तोपमा ।

चकोरेति । अपि च, तिरोहितः सायङ्कालीनातपप्रसरादाच्छादितो नीलिमा यस्य तस्मिन् व्योम्नि गगने, चकोरस्य विषसूचकस्य पक्षिणो नयनयोर्लोचनयोः तारकावत् कनानिकावत् कान्तिः शोभा यस्य तथोक्तेन, पिङ्गलिम्ना पिङ्गलवर्णेन विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे सति । उक्तालङ्कारः ।

कोकिलेति । अपि च, कोकिलस्य पिकस्य विलोचनच्छविरिव नेत्रकान्तिरिव, बभ्रू पिङ्गलं तस्मिन् सान्ध्ये सायङ्कालीने अर्चिषि तेजसि, भुवनं ससारम् अरुणयति आरक्तं विदधति सति । उक्तालङ्कारः ।

यथेति । ग्रहग्रामेषु नक्षत्ररूपशुक्रादिग्रहसमूहेषु, यथाप्रधानं मुख्यानामुदयानुसारेणेत्यर्थः, उन्मिषत्सु उदयनं धौतमानेषु सत्सु ।

वनेति । वनमहिषस्यैव अरण्यरक्ताक्षस्यैव मलीमसं मलिनं वपुः स्वरूपं यस्य तस्मिन्, लोचनं नयनं

उस (महादेवता) को प्रकृतिस्थ करके चन्द्रापीडने फिर अञ्जलिपुटमें झरनेका जल लाकर, इच्छा नहीं रहने पर भी बलपूर्वक (दृष्टे) उसका मुखप्रक्षालन कराया (सुँद धुलाया) ।

उसी समय भगवान् सूर्य भी महादेवताका वृत्तान्त श्रवण करनेसे मानो शोक-खिन्न होकर दिवसव्यापार परित्याग कर अधोमुख हो गये । उसके बाद जब दिन क्षीण हो (शेष रह) गया; आकाशमें लटकता हुआ सूर्य-मण्डल पक्षी हुई प्रियङ्गुलताकी मञ्जरी के रेणुके-समान पिङ्गल वर्ण रंगसे रञ्जित हो (रँग) गया; कुसुमके फूलके रससे रँग हुए और घन सूक्ष्म-वस्त्रके समान कोमल अस्तकालीन सूर्यालोक (धूप) ने क्रमशः समस्त दिशाओंके मुखोंको छोड़ दिया; आकाशका नीला रंग दूर हो गया, क्रमशः चकोर पक्षीके नयनकी कनानिकाके समान कान्ति सम्पन्न पिङ्गलवर्णसे समस्त आकाश लिप्त हो गया; कोकिलके नेत्रोंके समान पिङ्गलवर्ण सन्ध्याके आलोकसे जगद लाल हो गया; नक्षत्रसमूह प्रधानोंके अनुक्रमसे उदय पाने लगे; वन-महिषके समान मलिन (श्याम) वर्णवाला,

१. अत्रान्तरे महा । २. ...रजोनिभे । ३. विरज्यमानेऽपि । ४. क्वचित् 'कुसुम्भ' इति पदं नोपलभ्यते ।

५. विमुच्यमानेषु । ६. ...तारकाकारकान्तिना । ७. अरुणयति । ८. ग्रहग्रामणीषु । ९. वनमलीमसवपुषि ।

१०. 'लोचनमुषि' इति पाठो हि क्वचित् दृश्यते ।

प्रथिम्नि कालिमानमातन्वति शार्वरे तमसि, अतनु-तिमिर-तिरोहित-हरितभासु गहनतां या-
न्तीषु तरुराजिषु, रजनि-जल-बिन्दु-जाल-जनित-जडिभि बहल-वन-कुसुम-परिमलानुमित-
गमने चलित-लता-विटप-गहने प्रवृत्ते च पवने, निद्रा-निभृत-पतत्रिणि त्रियामामुखे, महा-
श्वेता मन्दं मन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्याम्, कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा
वलकलशयनीये सखेदमुष्णञ्च निःश्वस्य निषसाद् । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजला-
ञ्जलिमवकीर्य कृतमन्ध्याप्रणामस्तस्मिन्, द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापङ्खैः शय्यामक-
ल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनःपुनः तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमन्वभावयत् । आसी-

मुष्णाति अवलोकनसामर्थ्यमपहरतीति तस्मिन् । अनेन गाढस्वमुपपादितम् । मुषितः अपहृतो ग्या-
स्याऽवलोकननिरोधेनावपवत् बोधितः तारकापथस्य आकाशस्य प्रथिमा विस्तारो येन तस्मिन्, अनेन
सर्वस्यापिखं चोतितम् । शर्वया रात्रेरिदमिति शार्वरं तस्मिन् 'तस्येदम्' इत्यण्, तमसि अन्धकारे,
कालिमानं संसारस्य श्यामलिमानम् आतन्वति विस्तारयति सति ।

इह लुप्तोपमा वृष्यनुप्रासश्च अनयोः परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

अतन्वति । अतनुमिनिबिडैः तिमिरैः अन्धकारैः तिरोहिता आच्छादिता हरिता हरिद्वर्णा भाः
कान्तयो यासां तासु, तरुराजिषु वृषपङ्क्तिषु गहनताम् अन्तरालानवलोकनेन सान्द्रतां यान्तीषु गच्छ-
न्तीषु ससु । वृष्यनुप्रासः ।

रजनीति । रजनिबिन्दुजालं तुपारकणसमूहः तेन जनिता उत्पादिता जडिमा शीतलता यस्य
तस्मिन्, बहलैः अत्यधिकैः वनकुसुमानाम् अरण्यपुष्पाणां परिमलैः सुगन्धिभिः अनुमितं ज्ञापितं गमनं
यस्य तस्मिन्, तथा चलितं कम्पितं लताविटपानां वल्लरीकिसलयानां गहनं (वनं) समूहो येन
तस्मिन्, पवने समीरे च प्रवृत्ते वहति सति । त्रयाणां विशेषणानां यथाक्रममुपादानेन शीतस्वमन्दस्व-
सुगन्धवानि गुणत्रयाण्युक्तानीत्यभिधेयम् ।

इह वृष्यनुप्रासच्छ्लोकानुप्रासान्ध्यानुप्रासा यथोचितमूहनीयाः ।

निर्देति । निद्रया प्रमीलया निभृता निःशब्दाः पतत्रिणः पङ्क्तियो यत्र तस्मिन्, त्रियामामुखे
प्रदोषसमये प्रवृत्ते सति ।

महेति । मन्दं मन्दं शनैः शनः उत्थाय, भगवतीं माहात्म्यवतीं पश्चिमां सन्ध्यां सायङ्कालीन-
सन्ध्याम् उपास्य उपासनां कृत्वा, कमण्डलुजलेन कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौतपादा वल्कल-
शयनीये तरुवल्कशय्यायां सखेदं सल्लिङ्गम् उष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं प्रमुच्य निषसाद् उपविवेश ।

चन्द्रेति । सकुसुमं सपुष्पं प्रस्रवणजलाञ्जलिं निर्झरसलिलाञ्जलिम् अवकीर्य सूर्यं लक्ष्मीकृत्यार्घत्वेन
निक्षिप्य, कृतौ विहितौ सन्ध्याप्रणामौ सन्ध्येष्टदेवतानमस्कारौ येन सः, तस्मिन् मण्डपिकास्थले द्वितीये
तस्वीकृताङ्ग्यस्मिन् शिलातले प्रस्तरतले मृदुभिः सुकुमारैः लतापङ्खैः बल्लरीकिसलयैः शयनी-
यम् अकल्पयत् अकरोत् ।

उपेति । तस्यां शय्यायाम् । महाश्वेतावृत्तान्तं महाश्वेतोदन्तम् अन्वभावयत् अचिन्तयत् । अयं कुसु-

लोगोंकी इष्टि-शक्तिको लोप करता, आकाशके विस्तारको हास करता, रात्रिका अन्धकार उत्तरोत्तर सर्वत्र अधिक
कालिमाको विस्तार करने लगा; अपना हरा रंग गाढ़े (घने) अन्धकारमें तिरोहित हो (ढक) जानेसे वृक्षोंकी
झड़ियाँ और भी गहन होने लगीं; रात्रिके शिशिरबिन्दुओंसे शीतलता उत्पन्न करती—वन्य पुष्पोंके प्रचुर
सौरभसे जिसके चलनेकी सूचना होती थी ऐसी—लता और वृक्षोंको कुओंकी कैपाती हवा बहने लगी; और
प्रदोषकाल उपस्थित होनेसे पक्षीगण निद्राके कारण निश्चब्द हो गए, तब महाश्वेता धीरे धीरे उठ कर
माहात्म्यशालिनीं साधु सन्ध्याकी उपासना कर, कमण्डलुके जलसे पैर धोकर, विपादके साथ उष्ण निःश्वास
(गरम साँस) लेकर अपने वल्कलमय शय्या (विछौने) के ऊपर जा बैठी । इतनेमें चन्द्रापीडने भी उठ कर
कुसुमोंके सहित अञ्जलिपुटसे शरनेका जल लेकर सूर्यके उद्देश्यसे अर्घ्य दिया, बाद सन्ध्या और इष्टदेवताको नमस्कार
कर कोमल लता-पल्लव-द्वारा उस द्वितीय शिलातल पर शय्या निर्माण किया (विछौना बिछाया) । उसके बाद उस

१...हरितासु हरितासु । २. वनराजिषु, तारवौषु; राजिषु । ३. वने प्रवृत्ते निद्रा । ४. उष्णं
निःश्वस्य । ५. अवकीर्य सन्ध्यां प्रणनाम । कुत... । ६. क्वचित् दिशक्तिर्न इत्यते ।

चचास्य जनसि—‘एवं नामायम्’ अप्रतीकारदाहणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधः, यदने-
नाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः^१ सद्यो जीवितं जहति^२
सर्वथा नमो भगवते^३ त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाये^४ति ।

(समाप्तो महाश्वेतावृत्तान्तः)

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—‘भगवति ! सा तव^५ परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखस-
म्राजचारिणी तरलिका क्व गता’ इति ।

अथ साऽकथयत्—‘महाभाग ! यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलम्, तस्मा-
न्मदिरिति नाम्ना मदिरायतेक्ष्णा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुल-मुकुट-कुड्मल-

मायुधो मदनः एवं नाम इत्थं किल अप्रतीकारः प्रतिक्रियारहितः अत एव ‘दाहणो भीषणः दुर्विषहो
दुःखेन सोढुं शक्यो वेगो जवो यस्य सः, कष्टः क्लेशकरः । यदयस्मात्, अनेन कुसुमायुधेन अभिभूता-
आक्रान्ता महान्तोऽपि जनाः, अनपेक्षितकालक्रमा असोढकालक्षेपाः तथा समुत्सारितं कामेनैव दूरीकृतं
धैर्यं येषां ते तादृशाः सन्तः, सद्यस्तत्कालं जीवितं प्राणितं जहति परित्यजन्ति । त्रिभुवनेन त्रिविष्टपवा-
सिना लोकेन अभ्यर्चितं पूजितं शासनमादेशो यस्य तस्मै, मकरकेतनाय मदनाय नमोऽस्तु ।

(समाप्तश्चायं महाश्वेतावृत्तान्तः)

‘व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेश्यभिधीयते’ इति दर्पणोक्तदिशा कादम्बर्या महाश्वेतावृत्तान्त एक
पताकास्थानपातीत्यवधेयम् ।

अथ कादम्बरीवृत्तान्तोपक्रमः—

कादम्बरीवृत्तान्तं निरूपयितुं पुनः प्रश्नो कारयति—पुनरिति । एनां महाश्वेताम् । वनवासः अरण्य-
वसतिरेव व्यसनं विपत्तिः तत्र मित्रं सहायकीभूना तथा दुःखे सम्राजचारिणी समानतीर्थवासिनी समान-
क्लेशभोगिनीत्यर्थः ।

अथेति । अमृतसम्भवं पीयूषोत्पन्नम् अप्सरसां कुलमन्ववायः, यन्मया कथितं प्रागभिहितम्,
तस्मात् कुळात्, मदिरा मयं तद्वन्मानसोन्मादकत्वात् मदिरेति संज्ञा, मदिरावत् मत्तस्त्वजनवत् आचते
विस्तृते ईषणे नयने यस्याः सा । ‘मदिरा (स्त्री) मत्तस्त्वजनः...मद्यम्’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तस्या इति । अपि च, असौ कथातनामा, सकलस्य समग्रस्य गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य मुकुट-
कुड्मलं किरीटाग्रमेव पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ पादौ यस्य सः, समस्तगन्धर्वराजचक्र-

शय्याके ऊपर बैठ कर वह महाश्वेताके वृत्तान्तके विषय में बारम्बार मन-ही-मन विचार करने लगा । इसके
मनमें यह हुआ कि—‘यथार्थमें इस क्लेशदायक कामदेवका वेग असहनीय है और प्रतीकार रहित होनेसे बड़ा
भयङ्कर है । क्योंकि इसके आक्रमण करने पर प्रधान व्यक्ति भी कालविलम्ब सहन करनेमें समर्थ नहीं होते;
उनके भी धैर्य नष्ट हो जाते हैं, तत्काल ही वे जीवनका त्याग कर देते हैं, अतएव त्रिभुवनके लोग जिसके आदेशकी
पूजा करते हैं, उस भगवान् कामदेवको सब प्रकारसे नमस्कार हैं ।’

[यहाँ महाश्वेताका वृत्तान्त समाप्त हुआ]

फिर उस (चन्द्रपीड) ने महाश्वेतासे पूछा—‘माहात्म्यशालिनि ! वनवासरूपी विपत्तिके समय की
सहाय और दुःखभोगकी सहचरी आपकी वह परिचारिका तरलिका कहाँ गई ?

तदनन्तर महाश्वेता बोली—‘महाभाग, मैं आपसे पहले कह चुकी हूँ कि, अमृतसे एक अप्सराओंका वंश
उत्पन्न हुआ है, उस वंशमें मत्त-स्त्वजनके समान नेत्रवालों मदिरा नामकी एक कन्या उत्पन्न हुई । समस्त गन्धर्व-

१. एवमयम् ।

२. समवधारितधैर्याः ।

३. जहति ।

४. सकलत्रिभुवन ।

५. त्वत्परि ।

६. मदिरायत्तेक्ष्णा ।

पीठप्रतिष्ठित-चरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन अधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाब्धनेन छत्र-वेत्र-चामर-चिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंबर्द्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः^३ बालेनाश्चर्य-भूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव^४ गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना । सा च मे^५ जन्मतः प्रभृत्येकासन-शयन-पानाशना परं प्रेमस्थानम-खिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु^६ कृताः परिचयाः, शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः ।

वर्त्तित्यर्थः, देवश्चित्ररथः, तस्या मदिरायाः पाणिं हस्तम् अग्रहीत् पाणिग्रहणमकरोदित्यर्थः ।

अपरीति । अपि च, अपरिमिता असंख्याता ये गुणा मदिरायाः सौन्दर्यविनयादयः तैः आकृष्टम् आकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स तथोक्तश्चित्ररथः परं प्रीतः सन्, अन्यवनितादुर्लभेन अन्यस्त्रीदुःप्रापेण, अधःकृतं न्यूनीकृतम् अशेषं समग्रम् अन्तःपुरस्थनारीजनो यं तेन, हेमपट्टः सुवर्णफलकम् उपवेशनाय तत्समर्पणमित्यर्थः लाञ्छनं चिह्नं यस्य तेन, छत्रम् आतपत्रम्, वेत्रं यष्टिः चामरं बालस्यजनम्, च परि-चयार्थं श्रुत्यसहितमेतत्समर्पणमित्यर्थः, चिह्नं लाञ्छनं यस्य तेन, महादेवीशब्देन पट्टराज्ञाबोधकमहा-देवीत्युपाधिप्रदानेन प्रसादम् अनुग्रहम् अकरोत् ।

अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यत् प्रेम्णाः संबर्द्धनं प्रणयस्य आनुकूल्याचरणं तत्र परयोः यत्नवतोः तयोः सतोः, तयोर्मदिराचित्ररथयोः यौवनसुखानि तारुणयानन्दाः सेवमानयोर्भुञ्जानयोः । पित्रोः मातृ-जनकयोः, अथवा सर्वस्यैव समस्तस्यैव गन्धर्वकुलस्य देवगायकवंशस्य, वा अथवा सर्वस्यैव जीवलोकस्य मनुष्यलोकस्य, एकजीवितमिव अद्वितीयं जीवनमिव अद्भुतसौन्दर्यादिसमस्तगुणनिधिर्वादित्याशयः । कादम्बरी मयम्, सौन्दर्येण तद्वच्चित्तोन्मादकत्वात् कादम्बरीति नाम । 'गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादृश्यः परिस्फुता । मदिरा कश्यमद्येऽपि' इत्यमरः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

सेति । जन्मनः प्रभृति उत्पत्तिदिनादारभ्य एकम् अभिज्ञस्थानोत्पन्नम् आसनम् उपवेशनम्, शय-नम्, पानम् अक्षानं भोजनञ्च यस्याः सा, परं प्रेमस्थानं नितान्तप्रणयपात्रम्, अखिलविश्रम्भधाम निखिल-विश्वासभाजनं द्वितीयम् अपरं हृदयं स्वान्तमिव बालमित्रं शैशवसुहृत् । द्रव्योत्प्रेक्षा ।

एकत्रेति । परिचया अभ्यासाः । शिशुजनोचिताभिः बालजनयोरथाभिः क्रीडाभिः खेलाभिः, नियन्त्रणस्य बाधया अभावः अनियन्त्रणं तस्य निर्भरः आधिक्यं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा नितान्त-बाधारहितमित्यर्थः । बालभावः शैशवम्, अपनीतः अतिक्रान्तः ।

कुलके मुकुटाग्ररूपी पाद-पीठ पर चरणयुगल रखनेवाले सुप्रसिद्ध देव चित्ररथने उससे पाणिग्रहण (विवाह) कर लिया और उस (मदिरा) के अनन्त गुण-गणसे आकृष्ट-चित्त होकर महाराजने उसको, अन्य स्त्रियोंको दुर्लभ सब अन्त-पुरमें उच्चता दिखानेवाला हेमपट्ट (बैठनेके लिए सुवर्णफलक) से चिह्नित और छत्र, वेत्र, चामर-रूपा चिह्न प्राप्त करनेवाले श्रुत्योसे युक्त, 'महादेवी' को उपाधि (पद) को परम-प्रीतिपूर्वक देकर अनुग्रह किया । अब उन दोनोंमें परस्पर प्रेम बढ़ रहा था और वे यौवनका समस्त सुख भोग करने लगे तब कुछ कालमें उनको, माता-पिताके अथवा समस्त गन्धर्वकुलके किंवा समस्त जीव-लोकके ही मानो एकमात्र जीवनेके समान, आश्चर्य करनेवाला एक कादम्बरी नामका कन्या-रत्न उत्पन्न हुआ । वह और मैं जन्मकालसे ही एक साथ बैठती, एक साथ शयन करती (सोती), एक साथ ही पान और भोजन करती थीं, इससे उसके साथ मेरा अत्यन्त प्रेम हो गया, वह मेरा पूर्ण विश्वासपात्र हुई और द्वितीय हृदयके समान वह मेरी बाल्यावस्थासे ही सखी हुई । हम दोनोंने नृत्य-गीतादि कलाविद्याओं का साथ ही अभ्यास किया और बाल्योचित नानाविध क्रीड़ा करते करते हमारा अवीध बाल्यकाल पूर्ण स्वतन्त्रतामें आनन्दसे बीता । बाद उसने मेरे शोक-वृत्तान्तको सुन कर, उत्पन्न शोकसे

१. कचित् 'अपरिमित' इति पाठो नोपलभ्यते ।
२. वनितादुर्लभेन ।
३. अनुभवतोः ।
४. सकलस्यैव ।
५. जन्मनः, मज्जन्मनः ।
६. कचित् 'शयन' इति पदं नास्ति ।
७. गीतनृत्यकलासु गीतनृत्यादिकासु कलासु ।

सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्—‘नाहं कथञ्चिदपि सशो-
कायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहि-
तवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कदाचित् कस्मैचिदातुमिच्छति,
तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामि’ इति ।
सर्वञ्च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं ‘निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराज-
श्चित्ररथः स्वयममृणोत् ।’ गच्छति कालं समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुतां^१ बलवदुपता-
पपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किञ्चिदपि
तामभिधातुम् । अपश्यञ्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा, तया महादेव्या
मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं^२ ‘कञ्चुकिनं’ वत्से ! महाश्वेते !^३ ‘त्वद्व्यतिकरेणैव दग्ध-
हृदयानामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्’,^४ ‘इदानीन्तु’^५ कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्’ इति

सेति । हतवृत्तान्तेन दुष्टोदन्तेन, समुपजातशोका समुत्पन्नशोका । कथञ्चिदपि केनचित्प्रकारेणापि ।
आत्मनः स्वस्थ पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि, महाश्वेतायाः शोकनिवृत्तौ तूद्वाहं करिष्यामीत्याशयः । अनि-
च्छन्तीमपि अनभिलषन्तामपि । दातुमिच्छति विसृजति । अनशनेन भोजनपरित्यागेन, हुताशनेन तत्र
प्रवेशेन, रज्ज्वा उद्वन्धनेन, विषेण विषभक्षणेन वा, नियतं निश्चितम् आत्मानं निजशरीरम्, उत्स्रक्ष्यामि
परित्यज्यामि ।

सर्वमिति । आत्मदुहितुः निजसुतायाः । निश्चलभाषितं शपथवचनम्, कर्णपरम्परया श्रोत्रप्रणालि-
कया । सुतां पुत्रीं कादम्बरीम्, समुपारूढं समुत्पन्नं निर्भरम् अतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्याः ताम्,
बलवतो महतः उपतापस्य सन्तापस्य परवशः अधीनः । धृतिं धैर्यम् न अलभत न प्राप्तवान् । एकापत्य-
तया एकसन्ततितया, न शक्तः समर्थः ।

अपश्यन्निति । अन्यदुपायान्तरम् अन्यप्रकारमुपायमित्यर्थः, अतएव नार्थगतपुनरुक्ततादोष
इत्यर्थः । प्राप्तकालम् उचितसमयम् । अवधार्य विमर्शेन निश्चितम् । कञ्चुकिनमिति प्रेषितवानित्युत्तर-
क्रियायाः क्रमे । त्वद्व्यतिकरेणैव तवोदन्तेनैव दग्धं शोकानलेन उवलितं हृदयं मनो येषां तेषाम्, अस्मा-
कम्, इदमपरं बलेक्षम्^६ उपस्थितं प्राप्तम्, कादम्बर्या निजपाणिग्राहणे अनुनुमत्युपादितमित्याशयः ।
अनुनुमत्यु अनुनयेन पाणिग्राहणे सम्मतिं विधातुं त्वमेव शरणम् अस्माकमवलम्बनम्, त्वदर्थमेवैवविधिश-
पथविधानात् त्वद्वाक्याधीनत्वाच्चेत्याशयः ।

विह्वल हो, निश्चय किया कि—‘महाश्वेताके शोकातुर रहने पर मैं किसी प्रकारसे भी अपना पाणिग्राहण (विवाह)
नहीं करूंगी’ । और सखियोंके समक्ष उसने शपथ-पूर्वक कहा कि—‘मेरी इच्छा न रहने पर भी पिता यदि
बलपूर्वक किसी सनय किसीके भी हाथमें मुझे देना चाहेंगे तो मैं अनशन अथवा अग्निप्रवेश किंवा उद्वन्धन
(फांसी लगा) अथवा विषभक्षण कर निश्चय ही प्राणत्याग कर दूंगी । अपनी पुत्रीके किए हुए इस निश्चय और
शपथ-वचनको किसी परिजनके द्वारा स्वयं गन्धर्वराज चित्ररथने कर्ण-परम्परासे श्रवण किया । फिर कुछ समय
व्यतीत होने पर उस (कादम्बरी) का पूर्ण-यौवनकाल उपस्थित देख कर उनको अत्यधिक सन्ताप हुआ, और
क्षण भरके लिए भी धैर्य नहीं मिला । केवल एक ही सन्तानके और उस पर अत्यधिक स्नेह होनेके कारण वे उससे
कुछ भी कहनेके लिए समर्थ न हुए । दूसरे किसी उपायको नहीं देख कर ‘इस समय यही उचित है’ इस प्रकार
मनमें मानकर उस महादेवी मदिराके साथ आलोचनापूर्वक स्थिर कर, आज ही प्रातःकाल मेरे समीप ‘क्षीरोद’
नामक कञ्चुकीको यह सन्देश कह कर भेजा कि—‘पुत्री महाश्वेते ! केवल तुम्हारे वृत्तान्तसे ही शोकानलमें हृदय
दग्ध हो गया है; उस पर एक और दुःख उपस्थित हो गया है, इस लिए इस समय कादम्बरीको अनुनय वचनोंसे

१. समुत्पन्नम् । २. इच्छेत् । ३. ततः । ४. कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम्, कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् ।
५. इह ‘अतिप्रेमतया’ इत्यधिकः पाठः क्वचिदुपलभ्यते । ६. स तां । ७. बलवद्दुयमानः ।
८. ससन्तापेन बलवद्दुयत न क्षणमपि धृतिमलभत । ९. शक्नोति । १०. क्वचित् ‘ब्रूहि गत्वा
वधः’ इत्यधिकः पाठः । ११. तद्व्यतिकरेणैव । १२. क्वचित् ‘तु’ पदं न विद्यते । १३. कादम्बरी-
व्यतिकरे ।

सन्दिश्य मत्समीपमद्यैव प्रत्युषसि^१ प्रेषितवान् । ततो^२ मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन साङ्ग सा तरलिका—‘सखि ! कादम्बरि ! किं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्’ इति सन्दिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायाञ्च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः’ इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे^३ लाङ्कनचक्रलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमद्यं महाश्वेताहृदयम्, चन्द्र-हृन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललग्नं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अवि-रलभस्माङ्गरागधवलः कृष्णमृगाजिन-प्रावृताद्धौ वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डल-

तत् इति । गुरुवचनगौरवेण पूज्यवाक्यानुवृत्त्यतया । सा तरलिका ‘विसर्जिता’ इत्युत्तरेण सम्बन्धः । दुःखितमपि पीडितमपि जनं मामित्यर्थः, अतितराम् अतिशयेन दुःखयसि पीडयसि निजपाणिग्राहणे शपथपूर्वकासम्प्रत्येयाशयः । तत्तदा, गुरुवचनं पितुराज्ञावाक्यम् अवितथं कुरु निजपाणिग्राहणेऽनुमति-दानेन सत्यं विधेहि, अन्यथाहं प्राणत्यागं करिष्यामीत्याशयः । ‘तत्’ इत्यस्य स्थाने ‘तदा’ इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथावाचकावदोपस्य दारयितुमशक्यत्वात् ।

नातीति । तस्यां तरलिकायां नातिचिरं नातिपूर्वं गतायां प्रस्रितायां महाभागो भवान् इमां भूमिं स्थानमिमम् अनुप्राप्तः अन्वागतः ।

अत्रेति । अत्रान्तरे अस्मिन् समये । धूर्तिव जटास्येति धूर्धारभूता जटा यस्य वेति धूर्जटिः महेश्वरः तस्य जटामण्डलरूपायाः चूडायाः मणिः रत्नम् । अनेनास्य महाश्वेताहृदं द्योतितम् । अगवान् तारका-राजश्वन्त्रः, लाङ्कनचक्रलेन क्रोडस्थमृगाङ्कपटेन, शोकानलेन शुम्भह्निना दग्धं ज्वलितं मण्यम् अश्वन्त्रं यस्य तत्तयोक्तं महाश्वेताया हृदयं मानसं विडम्बयन्निव अनुकुर्वन्निव, लाङ्कनचक्रलेन मुनिकुमारस्य पुण्डरीकस्य वधः कामसाहायेन हृदये महापातकं महापातं तत् चन्द्रहृदयं हृदये धारयन्निव, महापात-कस्य मालिन्येन-वर्णना कविसमयप्रसिद्धया घोषयम् । तथा च दर्पणे—‘मालिन्यं द्योतिनं पारं’ इति । तथा लाङ्कनचक्रलेन चिरकाललग्नं दक्षशापानलेन दक्षराजारसविस्फोटवह्निना यो दाहः तस्य चिह्नं लाङ्कनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव जनानिति घोषः, अत्रिलेन सान्द्रेण जलमना विधूर्यैव अङ्गराजेण धवलः श्वेतः तथा कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य अजितेन चर्मणा प्रावृत्तः बाष्पादितः अर्धं यस्य स तथोक्तः । चन्द्रस्यैकभागे धवलत्वात् अन्यभागे च कटुकमालिन्यात् तस्य सारसविरूपणादेर्यं विशेषणद्वयोपादान-मित्यवधेयम् । अम्बिकायाः पार्वत्याः वामस्तन इव हृन्निवत्तरुश्च इव चक्रपादः दक्षितवान् । अर्धनाडी-श्वरमनयेऽम्बिकाया वामेतरस्तनस्य महेश्वरशरीरान्मर्मादिनामलोकनात् । ‘वामस्तन’ इति दक्षकण्ठा-मभिहितम् ।

इहापास्तितः सायहवाः क्रियोधेवाः अमन्तरा च श्रौतोपमा इत्यादीं प्रसङ्गेनैव प्रेषणं संवृष्टिः । चन्द्रानामोऽयमितिहासः—‘पुरा किल चन्द्रः दुष्टप्रकारेण अस्मिन्नादिशक्तिमतिरिति कथ्यमा । शिखरीपद्मस्य वामु रोहिण्यानेव नितरामासक्तो बभूव । ततः नितरं सत्त्वोद्वेगः । सान्नातिहृत्नात्, अमन्तरं काशः अनुकूल करने में सक्षम है। इन लोगों का अग्रज को । इस बात में अनुकूलता आनेवासी अति शक्तिशाली लोगों के प्रति प्रेमके कारण शीरोदके साथ तरलिकाको लेता है, और वह सन्नेत्र होता है—‘सखि ! कादम्बरि ! तू दुःखितो मयिको और मैं दुःखितो क्यों करता हूँ ? तू यदि मुझे जीवित देखनेको अभिलाषा करती हो तो नाना-विधाका वचन मुझ करो । उसके जनेके कोई देव नहीं है । आप इस स्थानमें प्रस्थित हुए हैं । आता कोई करे वह नुर हो गई ।

इस बीचमें कलकूटके श्वाश (वधाने) के मारने शोकानलमें दग्ध होते हुए मण्यमय महाश्वेताहृदयका अनुकरण करता, मुनिकुमारकी वधाके महापातकको भी मारने आता, चिरकालमें सदाशिव दुर्लभके मानसिके दाहका चिह्न हो मारने दिखाता [चन्द्रमाने अमिली-प्रसङ्ग २३ पृष्ठकी तुल्यमेव सम्यक् विद्युत् य, किन्तु वह विशेषतः रोहिणीमें ही अनुरक्त रहा । जब दक्षको यह समाचार मिला वह अपने को चन्द्रको मान दिया कि—‘तू अस्मरिणीस्य अभिप्रेत हो जाशीस] पर अधिक भक्त दानमें मुद्रकसे हुए और कृष्णपात । सु-के वामसे अर्ध-आम्बिकादिन (अर्ध-हृद) पार्वतीके वाम-स्तनके समान शोभायमान होता, महाश्वेताहृद-मण्यमय

१. इह ‘सद-मूलपात्र’ इत्यधिकः पाठः कश्चिदात्मने । २. अत्रेति ‘प्रथम’ इति मते नान्ये । ३. चन्द्रस्य । ४. अगवः । ५. अग्निधायनम् । ६. कश्चित् ‘कृष्ण’ इति स्थाने न विन्दते ।

चूडामणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः ।

क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गलकलसे कुमुदबान्धवे विष-
टितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे मानिनीमानशत्रौ शुचिशोचिर्नि-
शशोद्धमण्डले, शशिकरकलापकलितासु व्रजन्तीषु कशिशमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु, च
कैलासशशिर्माणशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु मृणालकन्दलिनि चार्वाकन्दपतित-
चन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि, समुपोढमोहनिद्रे च द्राघीयो-
मसुरोधात् दवेण निखिलास्वेव तुल्यगगो भवत्विति बोधितोऽपि चन्द्रस्तथा विधातुं नाचेष्टत । तथैव तम-
बलोक्य दक्षः 'स्वं ययमरोगी भव' इति शशाप' इति ।

क्रमेणेति । किञ्च, गगनम् आकाश एव महापयोधिः अपरिमितनिर्मलनीलत्वसादृश्यात् समुद्रः
तस्य पुलिनं श्वेतत्वसादृश्यात्तोल्यतबालुकामयभूमिः तस्मिन्, सप्तानां लोकानां भूप्रभृतीनां निद्रा-
निमित्तं मङ्गलकलसो निद्रामङ्गलकलसः तत्स्वरूपे, निद्राकालीनावस्थानात् श्वेतत्वाद् गोलाकारत्वाच्चे-
त्याशयः । कुमुदानां कैरवाणां बान्धवे प्रस्फुटनकरणाद्वन्धुभूते । विषटितं प्रस्फोटितं कुमुदवनं कैरवा-
रण्यं येन तस्मिन् । धवलितं चन्द्रिकया श्वेतीकृता दश दिक्षो येन तस्मिन्, शङ्खवत् श्वेते धवले ।
श्वेतातपत्रवदाचरतीति श्वेतातपत्रायमाणं तस्मिन् । मानिनीनां सुन्दरीणां मानशत्रौ नितान्तोद्दीपक-
त्वान्मानभङ्गविधायिनि । तथा शुचीनि श्वेतानि शोचीषि कान्तयो यस्य तस्मिन्, एवंविधे शशाङ्कमण्डले
चन्द्रचिम्बे, क्रमेण उद्गते ऊर्ध्वमुत्थिते सति ।

इह 'परम्परितरूपकम्, निरङ्गं केवलरूपकम्, लुप्तोपमा, व्यङ्ग्योपमा, च्छेकानुप्रासः' इति तथा-
क्रममलङ्कारा बोध्याः । तथा 'कुमुदबान्धव' इत्यत्र 'विषटितकुमुदवन' इत्यत्र च कुमुदशब्दस्योपादा-
नात् पुनरुक्ततादोषः समापतति तद्वारणाय 'विषटितद्वन' इति पाठो विधेयः ।

शशीति । शशिकरैश्चन्द्रशिमभिः कलितासु आवृतासु, उद्गतां तारकाणामिमा इत्यौडव्यस्तासु
प्रभासु दीप्तिषु, कृशस्य अक्षपस्य भावः कशिशमा तां तादृशम्, पृष्ठादिस्वादिमनि च । व्रजन्तीषु प्राप्नुवन्तीषु
सतीषु ।

इह कृशत्वप्राप्तिं प्रति चन्द्रशिमनाच्छादितत्वं निमित्तमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

प्रस्रवति । किञ्च, सर्वतश्चतुर्विधं स्रोतांसि स्त्रावयन्ति चन्द्रशिमसम्पर्केण निष्कासयन्तीति तेषु,
कैलासस्य रजताद्रेः कशिमणिशिलानां चन्द्रकान्तमणिनां प्रस्रवणेषु निर्झरेषु, प्रस्रवत्सु चरत्सु सत्सु ।
वृष्यनुप्रासः । तथा 'प्रस्रवत्सु' इत्यस्यार्थगतपुनरुक्तदोषवारणाय परित्याग एव साधीयान् ; 'प्रस्रवणेषु
सर्वतः स्त्राविषु' इत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।

मृणालेति । अपि च, मृणालानां विसानां कन्दलानि अभिनवप्ररोहा अस्य सन्तीति तस्मिन्,
अवस्कन्दाय पङ्कजानामेवाक्रमणाय पतितः चन्द्रस्य करो रश्मिः पाणिश्च यत्र तस्मिन् तथोक्त इव, अत-
एव विलुप्ता सङ्कोचाद्भिनाशमुपगता कमलवनशोभा पङ्कजारण्यश्रीः यस्य तस्मिन्, अछोदसरसः अच्छो-
दाभिधानसरोवरस्य पयसि जले, भासि राजति सति । इहाक्रमणाय चन्द्रशिमपतनोत्प्रेक्षणाक्रियो-
त्प्रेक्षा । 'कन्दलस्तु कपाले स्यादुपरतो नवाङ्कुरे' इति विषयः ।

समुपोदेति । अपि च, विरहिणि वियोगिनि रात्र्यागमे चक्रवाकदम्पत्योर्वियोगस्य प्राकृतिकत्वा-

चूडामणि और माहात्म्यशाली चन्द्रमाका उदय हुआ ।

क्रमशः जब आकाश-रूपी महासमुद्रका पुलिनस्वरूप, भू-प्रभृति सप्तलोकका माङ्गलिक निद्रा-कलस्वरूप,
कुमुद-बांधव, कुमुद-वनको प्रस्फुटित करनेवाला, दशों दिशाओंको शुभ्रवर्ण करनेवाला, शङ्खके समान शुभ्रवर्ण
और मानिनियोंका मान-भङ्ग करने (उतारने), वाला, श्वेतच्छत्रके समान शोभित, शुभ्रकिरण चन्द्रमण्डल उदय
होता गया; चन्द्रकिरणोंसे आच्छादित (ढँक जाने) के कारण नक्षत्रोंका आलोक (तारोंकी प्रभा) जब क्षीण होता
गया; कैलासपर्वतस्थ स्रोतों निःसारणकारी चन्द्रकान्त-मणिकी शिलाओंके झरनोंमेंसे सब दिशाओंमें जलकी धारा
बहने लगी; अभिनव मृणालके अङ्कुरसे भरे अछोदसरोवरके जलमें कमलोंकी शोभा विलुप्त हो जानेसे
चन्द्रमाकी किरणें मानो आक्रमण करनेके लिए ही जल पर गिरी हुई दीखने लगीं; रात्रि उपस्थित हो जानेके

१. समस्त । २. श्वेतिमानमातन्वति, शङ्खश्वेतायमाने । ३. 'मानदस्यौ । ४. कश्चित् 'शुचिशोचिर्नि'
इति पदं नोपलभ्यते । ५. शशङ्के । ६. कश्चिदिह 'कलाप' इति पदन्नास्ति । ७. कवलितानु । ८. 'आतन्वतीषु ।
९. अवश्याय । १०. इह 'पवनवशात्' इत्यधिकः पाठः कश्चिदुपलभ्यते ।

वीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते^१ च चन्द्रोदये विद्रुते हर्ष-नयन जलकण-नीहारिणि वियद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रा-पीडः सुप्रामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः शनैः^२ समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वां वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोकः, इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

अथ क्षीणायां क्षपायांमुषसि सन्ध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जपन्त्यां महाश्वेतायाम्, निर्वृत्तिप्रामातिकविधौ चन्द्रापीडे, तरलिका षोडशवषवयसा, सावष्टम्भाकृतिना, मद-खेदालस-गजराज-गमनगुरुणि^३ पदानि निक्षिपता, पर्युषितं चन्दना-

विद्याशयः, अतएव समुपोढा सञ्जाता मोहनिद्रा क्लेशान्मूर्च्छारूपा निद्रा प्रमीळा यस्य तस्मिन्, तथा द्राघीयसीभिः नितान्तदीर्घाभिः वीचिभिः अच्छोदसरस्तरङ्गैः विचलितम् आन्दोलितं वपुः शरीरं यस्य तस्मिन्, चक्रवाकाणां रथाङ्गपक्षिणां चक्रवाले मण्डले (समूहे) विरुवति रवं विदधति सति । इहच्छेकानुप्रासः ।

निर्वृत्त इति । अपि च, चन्द्रोदये निर्वृत्ते निष्पन्ने चन्द्रोदयेनान्धकारनाश इत्याशयः, हर्षनयनजल-कणाः प्रमोदाश्रुविन्दव एव नीहाराः, तुहिनानि अस्य सन्तीति तस्मिन् । वियद्विहारिणि गगनधारिणि, मनोहारिणि अत्यन्तरमणीये विद्याधराभिसारिकाजने व्योमचारिसंकेतितस्त्रीजने विद्रुते सर्वतश्चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाच्छोकानामवलोकनभयापलायिते सति, इह हर्षस्यादिपदे निरङ्गं केवलरूपकम्, तथैक-क्रमेण हारिणीर्यस्यावृत्तेर्यमकम्, उभयोश्च परस्परं नैरेष्येण संसृष्टिः ।

चन्द्रेति । सुप्तं निद्रिताम् । पल्लवशयने किसलयतरुपे । समुपाविशत् अधितस्थौ । मामन्तरेण मध्यतिरेकेण । वराकी सुद्रा । निद्रां ययौ प्रमीळां प्राप्तवान् ।

अथेति । क्षपायां निशायां क्षीणायां क्षयमुपगतायाम् उपसि प्रातःकाले । शिलातलोपविष्टायां प्रस्तरतलासीनायां पवित्राणि पूतानि अधमर्षणानि 'श्रुतञ्च सत्यञ्च' स्यादिमन्त्रान् । चन्द्रापीडे च निर्वृ-त्तितो निष्पादितो प्राभातिकविधिः प्रातःकालिकानुष्ठानं येन तस्मिन् सति ।

तरेति । प्रस्यूषयेव केयूरकनाम्ना गन्धर्वदारकेणानुगम्यमाना तरलिका प्रादुरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः । इह तृतीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'गन्धर्वदारकेणेत्यस्य विशेषणानि । षोडशव-र्षाणि षडधिकदशहयनानि वयोऽवस्था यस्य तेन, सावष्टम्भा सबला आकृतिः स्वरूपं यस्य तेन, मदखेदेन दानवारिधारणपरिश्रमेण अलसो मन्दगामी यो गजराजो हस्तिश्रेष्ठः तस्येव गमने चलने गुरुणि मन्थराणि, पदानि चरणन्यासान्, निक्षिपता विदधता । लुप्तोपमा ।

पर्युषितेति । पर्युषितेन गतदिनविहितस्नानिःसुतरसेन शुष्केण चन्दनाङ्गरागेण मलयजाङ्गाचलेपनेन

कारण मोह-निद्रासे अभिभूत हुए, अच्छोदसरोवरकी बड़ी बड़ी तरङ्गोंकी छलकसे काँपते, परस्पर विच्छिन्न (विरही) चक्रवाकके झुण्ड जब चोखें मारने लगे; चन्द्रोदय जब पूर्ण हो गया; और नेत्रमेंसे शिशिर (ओस) के समान आनन्दाश्रु-विन्दु विसर्जन करती, आकाशमें विहार करनेवाली चन्द्रके उदयसे अन्धकार मिट जानेके कारण इधर उधर भागती, मनोहर (परम सुन्दर) विद्याधरोंकी रमणियाँ जब अभिसारमें जाने लगी; तब चन्द्रापीड, महाश्वेताको निद्रित देख धीरे-धीरे अपने पल्लवमय शय्याके ऊपर (पत्तोंके बिछौने पर) बैठ गया और—'इस समय मुझे न देखकर वैशम्पायन अथवा बालिका पत्रलेखा ही, किंवा राजपुत्रगण ही क्या मनमें विचारते होंगे ?' इस प्रकारकी चिन्ता करते-करते निद्रित हो (सो) गया ।

तदनन्तर रात्रिके व्यतीत होनेपर प्रातःकाल सन्ध्यावन्दन करके एक शिलातलपर बैठकर महाश्वेता पवित्र 'अधमर्षण'—मन्त्रोंका जप कर रही थी और चन्द्रापीड भी प्रातःकालिक कृत्य समाप्त कर चुका था कि इतनेमें ही उस जगह तरलिका उपस्थित हो गई (आ पहुँची) उसके पीछे एक सोलह वर्षकी अवस्थाका, सबल आकृति-वाला, राजकुल-सम्बन्धसे चतुर 'केयूरक' नामका गन्धर्वपुत्र—मदपरिश्रमसे मन्दगामी गजराजके समान

ङ्गराग-धूसरोरुदण्डद्वयेन, कुङ्कुमराग-पिञ्जराग्रेण, चामीकर-शृङ्खला-कलाप-निबिड-नियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तं प्रेङ्खत्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, 'निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपीनबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यबलयेन, कर्णाभरणमयो-विप्रकीर्त्यमाणमधोमुखकिरणेन्द्रायुधजालं वर्णांशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्रमुद्रहता, चूतपल्लव-कोमलमनवरतताम्बूल-बद्ध-रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धव-लिम्बा लोचनयुगलस्य धवलयतेव दिगन्तराणि कुमुदवनानीव वर्षता पुण्डरीकमयमिव दिवसं

धूसरम् ईशरपाण्डुरम् ऊरुदण्डद्वयं सविधदण्डयुगलं यस्य तेन, कुङ्कुमरागेऽपि कुङ्कुमद्वकृताङ्गरागेण पिञ्जरः कस्मिंश्चिद्गणे नीरसत्वात् पिङ्गलवर्णश्चासौ कस्मिंश्चिद्गणे अरुणः तत्समयेऽपि सरसत्वात् रक्तवर्णश्चेति तेन, चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलानां निगडानां कलापेन पङ्क्त्या निबिडं दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम्, तथा कक्षाबन्धात् कटिबन्धात् अतिरिक्तं प्रचुरभूतम् अतएव प्रेङ्खत् पवनेन चलत् पल्लवम् अञ्जलं यस्य तत्, केवलम् अधरवास एव अधोऽंशुकमेव वसानेन परिदधता, न पुनरुत्तरीयवस्त्रं धारयतेत्याशयः ।

निरुदरेति । निरुदरतया कुशोदरतया 'अनुदरा कन्या' इतिवदीपदर्थे निःशब्दं । विभक्तमध्येन चीनमध्यभागेन, विपुलं बृहत् वक्षो भुजान्तरं यस्य तेन, दीर्घो विस्तृतो, अनुवृत्तौ सुवर्तुलौ, पीनौ, स्थूलौ च बाहु भुजौ यस्य तेन ।

वामेति । वामे दक्षिणतरे प्रकोष्ठे मणिवन्धादुपरिभागे दोलायमानं भुजान्दोलनाच्चपलं माणिक्य-बलयं रत्नकटकं यस्य तेन, कर्णाभरणे ओन्नभूपणे यो मणिः रत्नं तस्मात्, विप्रकीर्त्यमाणं अवणालङ्कारे-णाधोविधिप्यमाणम्, अधोमुखाः किरणा रश्मय इन्द्रायुधानि अनेकरूपत्वादिन्द्रधनूंषीव तेषां जालं समूहम्, एकस्मिन् स्कन्धे अंसे विसृज्य अर्पितम्, वर्णो लोहितवर्णस्तेन रक्षितम् अंशुकं वसनं वर्णांशुकं तद्रूपमुत्तरीयमिव उद्बृहता धारयतां । इह लुप्तोपमा जात्युपेक्षा चानयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

चूतेति । चूतस्य रसालस्य पल्लववत् किसलयवत् कोमलं सुकुमारम्, तथा अनवरतेन निरन्तरेण ताम्बूलेन नागवल्लीदलचर्वणेन बद्धो घृतो रागो रक्तिमा अन्धकारः कस्मिंश्चिद्दो मालिन्यश्च यस्मिन् तस्य, प्रचुरताम्बूलदलचर्वणेनौष्ठे मालिन्यमपि जायत इत्यनुभवसिद्धम् । अधरम् ओष्ठं दधता उद्बृहता लुप्तोपमा ।

कर्णेति । कर्णान्तायतस्य ओन्नपर्यन्तविस्तृतस्य स्वभावधवलस्य प्रकृत्या श्वेतस्य लोचनयुगलस्य नेत्रद्वयस्य धवललिम्बा श्वेततया दिगन्तराणि धवलयतेव श्वेतं कुर्वतेव, अतएव कुमुदवनानि कैरवार-ण्यानि वर्षतेव वृष्टिं विदधतेव, दिवसं दिनं पुण्डरीकमयं सितारम्भोजव्याप्तं कुर्वतेव सृजतेव, नेत्रद्वयस्य शुभ्रकान्तिप्रसरणात् कुमुदपुण्डरीकयोश्च श्वेतत्वादित्याशयः ।

इहाद्यास्तिस्र एव क्रियोऽपेक्षा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेति समेषामेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा धवलपदस्य मुहुर्मुहुरभिधानादनवीकृतत्वं दोषः समापतति तद्वारणाय 'स्वभावधवलस्य लोचनयुगलस्य कान्त्या दिगन्तराणि लिम्पतेव' इति पाठो विधेय इति कुशलाः समाचक्षते ।

धीरे-धीरे पैर रखता हुआ—आया । पर्युषित (वासी) चन्दनके अङ्गराग (लेप) से उसके दोनों ऊरुयुगल धूसर-वर्ण । मटियाले) हो रहे थे, और कुङ्कुमके रङ्गसे किसी स्थानमें पीला और किसी स्थानमें लाल दोखता था, वह केवल परिधेय-वस्त्र (धोती) ही पहना था जो सुवर्णकी शृङ्खलावलीसे दृढ़ बँधी हुई थी, और जिसका अञ्जल (कोर) कटिबन्धनके अतिरिक्त स्थानमें वायुके भारसे हिल रहा था । उसका उदर बहुत कुश होनेके कारण कटिदेश (मध्यभाग) में कुश होकर विभक्त हो गया था; वक्षःस्थल विस्तृत था; एवं बाहुयुगल लम्बे, सुगोल और स्थूल (मोटे) थे; वामहस्तके कलाई पर एक रत्नका कङ्कण झूल रहा था; कर्णालङ्कारके मणिमेंसे इन्द्रधनुषके समान नानावर्णके किरणसमूह नीचेकी ओर फैलते थे, उससे प्रतीत होता था कि वह मानों एक स्कन्ध पर एक रक्तवर्ण उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) धारण किया है । उसका ओष्ठयुगल आप्रपल्लवके समान कोमल और सर्वदा ताम्बूल-चर्वण (पान खाने) से लगे हुए रङ्गसे मलिनवर्ण (श्याम) दोखता था; आकर्णविस्तृत (कानों तक) पहुँचते एवं स्वभावसे ही धवलवर्ण नयनयुगलकी धवलप्रभाद्वारा वह दिशाओंको मानो श्वेतवर्ण कर ढालता था,

कुर्वता, कनकपट्ट-पृथु-ललाटेन, अलि-कुल-नील-सरल^१-शिरसिजेन, अग्राभ्याकृतिना, राज-
कुल-सम्पर्क-चतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् ।
आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमात्मोक्त्य^२ महाश्वेतायाः समीपमुप-
सृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् ।

अनन्तरञ्चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिष्ठं नाति-
समीपवर्तिशिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च^३ तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुर-
गन्धर्वविद्याधररूपं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्—‘किं त्वया दृष्टा प्रियसखी काद-
म्बरी कुशलिनी ? करिष्यति वा तदस्मद्वचनम् ?’ इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषदालम्बित^४-कर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजि-

कनकेति । कनकपट्टवत् सुवर्णफलकवत् पृथु विशालं ललाटं भालं यस्य तेन अलि-कुलवत् द्विरेफ-
समूहवत् नीलाः श्यामाः शिरसिजाः केशा यस्य तेन । लुप्तोपमा । अग्राभ्या नागरी शिष्टयोग्या आकृति-
राकारो यस्य तेन, तथा राजकुले गन्धर्वराजवाट्यां सम्पर्केण सर्वस्मिन् काले स्थितिसम्बन्धेन चतुरो दक्षः
तेन, नानाविधजनैरनेकप्रकारसम्भाषणकार्यविधानादित्यभिप्रायः । प्रादुरासीत् उपस्थिताऽभवत् ।
आगत्येति । अयम् अपरिचितः पुरुषः क इति उपजातम् उत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्याः सा तरलि-
केति शेषः । उपसृत्य आगत्य, कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यया सा तादृशी । उपाविशत् उपविष्टा ।

अनन्तरमिति । अनन्तरं तरलिकोपवेशनानन्तरमित्यर्थः, अतिदूरानतेन अत्यन्तावनतेन उत्तमाङ्गेन
शिरसा, प्रणम्य नमस्कृत्य महाश्वेतामित्यर्थः । महाश्वेतया दृष्ट्वा दृष्टिमङ्ग्या निष्ठं दत्तं दर्शितमित्यर्थः
नातिसमीपवर्त्ति नातिनिष्ठदृष्ट्यायि-शिलातलं भेजे आश्रितवान् तत्रोपविवेशेत्यर्थः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनश्च केयूरकः अधःकृतः । पराजितः कुसुमायुधः कामो येन तम्,
तथा उपहसितं निजापेक्षया न्यूनत्वादुपहास्यतां प्रापितं सुरासुरगन्धर्वविद्याधाराणां रूपं सौन्दर्यं येन
तम्, रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यम् । विस्मयम् आश्चर्यम् आपेदे प्राप्तवान् ।

परीति । परिसमाप्तजपा पूर्णोभूतजपा । पप्रच्छ अप्राचीत् । कुशलिनी कल्याणवती । तत् पूर्वो-
क्तम् अस्मद्वचनं मम वाक्यानुरूपं कार्यं निजपाणिग्राहणमित्यर्थः, करिष्यति विधास्यति ? ।

अथेति । विनयेन अवनतो नम्रभूतो मौलिश्चूडा यस्याः सा, रीषदालम्बितौ भिरोनमनेन किञ्चि-
न्मन्त्रीभूतौ कर्णपाशौ मनोहरश्चण्डण्यं यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तया । व्यजिज्ञपत् विज्ञापितवती ।

इससे प्रतीत होता था कि, वह मानो श्वेतोत्पलसमूहकी वर्षा करता है और दिवसको मानो श्वेतपद्ममय करता है ।
उसका ललाटदेश, स्वर्णफलके समान विस्तृत, था, और उसके केशकलाप भ्रमरसमूहके समान कृष्णवर्ण (काले)
और सरल थे, एवं आकृति भी भद्रलोगोंके समान ही थी । आते ही चन्द्रापीडको देखकर तरलिकाको ‘यह कौन
है’ ?—इस प्रकार कौतुक उत्पन्न हुआ, उससेही वह बहुत देर तक उसे देख कर महाश्वेता ६ समीपमें जाकर
उसे सविनय प्रणाम कर बैठ गई ।

उसके बाद केयूरक भी अत्यन्त अवनत मस्तकसे महाश्वेताको प्रणाम किया, बाद उसके नयनभङ्गी-
द्वारा (दृष्टिसे) बताए हुए एक समीपवर्त्ती शिलातल पर बैठ गया । वहाँ बैठे बैठे चन्द्रापीड उस अलौकिक
सौन्दर्यको देखकर बहुत विस्मयपन्न हुआ, क्योंकि—वह रूपसौन्दर्य इससे पहले कभी उसने देखा नहीं था, एवं
वह सौन्दर्य कामदेवके सौन्दर्यको भी परास्त कर दिया था, तथा देवता, दानव, गन्धर्व और विद्याधरोंके सौन्दर्यका
भी उपहास करता था ।

इधर जप समाप्त कर महाश्वेताने तरलिकासे पूछा—‘तरलिके ! क्या तूने मेरी प्रियसखी कादम्बरीको
सक्रुशल तो देखा ? क्या वह मेरे वचनके अनुसार कार्य करेगी ? ।’

इसके बाद तरलिकाने जरा नीचे झुके कर्णपाश-सहित, विनयपूर्वक, मस्तक अवनत करके अतिमधुर

१. कुटिल ।
२. अवलोक्य ।
३. उपविष्टश्च तत्र ।
४. अवलम्बित ।

ज्ञपत्—‘भर्तृदारिके ! दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञा-
पिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम् । आकर्ण्य च यत्तया सन्ततमुक्तमुक्ता-स्थूलाश्रु-
बिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टम्, तदेष तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः
कथयिष्यति’ इत्युक्त्वा विरराम ।

विरतवर्चास तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—‘भर्तृदारिके ! महाश्वेते ! देवी कादम्बरी
दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यादयमागत्य मामवदत्तरत्निका, तत् कथय किमयं
गुरुजनानुरोधः ? किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम् ? किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः ? किं
प्रेमविच्छेदाभिलाषः ? किं भक्तजनपरित्यागोपायः ? किं वा प्रकोपः ? । जानास्येव मे
सहज-प्रेम-निस्थन्द-निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठरं सन्दिशन्ती कथमसि न लज्जिता ?
तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा ? स्वस्थोऽपि तावत् क

भर्तृदुहितुः भवत्याः । तथा कादम्बर्या, सन्ततम् अत्रुटितप्रवाहं यथा स्यात्तथा मुक्तानि त्यक्तानि
मुक्तावत् स्थूलानां पृथूलानाम् अश्रुबिन्दूनां नयनाश्रुकणानां वर्षाणि यस्मिन् कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा
रुदित्वा यत् प्रतिसन्दिष्टं प्रत्युत्तरं दत्तम्, तदेष वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति निवेदयिष्यतीत्यन्वयः ।
विरराम तूष्णीं बभूव ।

विरतेति । दृढं दत्तः अपितः कण्ठग्रह आश्लेषो यथा सा । गुरुजनानुरोधः गुरुजनपारवश्यम् ।
गृहे भवने निवासः स्थितिरेव अपराधः आगः तस्मिन् निपुणोपालम्भः उपयुक्ततिरस्कारः, स्वयि विपिने
स्थितवत्यामहं यज्ञवने स्थिताऽस्मि तस्यागस उचितोपालम्भः किमिदमर्थः । प्रेमविच्छेदाय आवधोः
स्नेहविश्लेषाय अभिलाष उक्तिः । भक्तजनस्य सेवकस्य अनुरक्ताया ममेत्यर्थः परित्यागोपायः परित्यागो-
द्योगः किम् ?

जानासीति । सहजं प्राकृतिकं यत् प्रेम स्नेहः तस्य निस्थन्देन रसेन निर्भरं परिपूर्णं मे मम हृदयं
स्वान्तं त्वं जानास्येव, तथापि एवम् अतिनिष्ठुरम् अतिपरुषम् उपयमनोपदेशरूपं सन्दिशन्ती
सन्दर्शं प्रेषयन्ती । परुषं कठिनम् अभिधातुं कथयितुं केन शिक्षितासि उपदिष्टासि ।

ननु पाणिग्राहणेका नाम आपत्तिः येनैवं सूचयसीत्यत आह—स्वस्थ इति । स्वस्थोऽपि सुखशान्त्या-
दिना सर्वप्रकारेण सुस्थमानसोऽपि क इव सहृदयः इष्टानिष्टविवेचनशक्तो जनः, ईदृशो एवंविधे कनीयसि
अत्यल्पे पुद्गे, अवसानविरसे परिणामबलेशप्रदे, तवेव वियोगादिनेत्याश्रयः, कर्मणि पाणिग्राहरूपक्रियायां
मतिं बुद्धिम् उपसर्पयेत् दद्यात्, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । एवञ्च सति नितान्तास्वस्थानां मद्भिधानां तु

वाणीसे सूचित किया—‘राजकन्ये ! आपकी प्रियसखी राजकन्या कादम्बरीको मैं सब प्रकारसे स्वस्थ देख कर
आई हूँ, और आपका सब सन्देश उनसे कह दिया है, किन्तु उन्होंने सुन कर अविच्छिन्न धारासे मुक्ताके समान
स्थूल अश्रुबिन्दुवर्षणपूर्वक रोक कर जो प्रत्युत्तर दिया है उसे उनका ही भेजा हुआ यह केयूरक नामक उन्हींका
वीणावाहक आपसे कहेगा ।’ इतना कह कर वह विरत (चुप) हो गई ।

उसके चुप हो जाने पर केयूरक कहने लगा — ‘राजकन्ये, महाश्वेते ! देवी कादम्बरी आपको दृढ कण्ठा-
लिङ्गन करके विज्ञापन करती हैं कि—‘इस तरलिकाने आकर जो मुझसे कहा—उस विषयमें तुम ही कहो—कि
यह क्या गुरुजनोंका अनुरोध है ? या मेरे चित्तकी परीक्षा की जा रही है ? किंवा—मैं जो घरमें निवास करती
हूँ—इस अपराधका उपयुक्त उदाहरण है ? अथवा प्रेम-भङ्ग करनेके लिए एक कथामात्र है, या स्नेही व्यक्तिके
परित्याग करने (छोड़ने) का उपाय है, या किसी कारणसे प्रकोप है ? तुम तो जानती ही हो कि मेरा हृदय
तुम्हारे ही अकृत्रिम (सहज) प्रेमके प्रवाहसे परिपूर्ण है, उस पर भी तुम्हें, ऐसा अत्यन्त निष्ठुर सन्देश
भेजते क्यों लज्जा भो नहीं आई ? तुम तो उस प्रकारको मधुरभाषिणी थी, किन्तु इस समय ऐसा अग्रिय और
निष्ठुर भाषण करनेके लिए तुम्हें किसने शिक्षा दी ? देखो—स्वस्थचित्त होकर भी कोई बुद्धिमान् व्यक्ति ऐसा
नहीं होगा जो ऐसे तुच्छ और परिणाममें दुःखजनक इस प्रकारके कार्यमें मन लगावे, तब फिर मेरे समान-अत्यन्त

इव सहृदयः कनीयस्यवसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् ? किमुतातिदुःखाभिहतहृद-
योऽस्मद्विधो जनः । सुहृददुःखलेदिते हि मनसि कैव सुखाशा ? कैव निर्वृतिः ? कीदृशाः
सम्भोगाः ? कानि वा हसितानि ? । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं
विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् ? दिवसकरास्तमर्यविधुरासु नलिनीषु सहवासपरि-
चयाच्चक्रवाकयुवतिरिव पतिसमागमसुखानि परित्यजति^१, किमुत नार्यः । अपि च यत्र
भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम
हृदयमपरः प्रविशेज्जनः ? । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्र-व्रत-कर्षिताङ्गी प्रियसखी, महत्कृ-
च्छ्रमनुभवति, तत्राहमविगणय्यैतद् कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि ? कथं वा मम

कथैव केश्यत आह—कुमुतेति । अतिदुःखाभिहतहृदयो नितान्तक्लेशाभिहतचित्तः अस्मद्विधो जनः
किमुत कथ्यते, भवत्या असह्यक्लेशजनितविक्लेशेनैव मे हृदयमभिहतमित्याशयः ।

ननु सत्यपि परिणामक्लेशाद्यिनि पाणिग्राहणे कर्मणि सुखादिकमप्यवलोक्यत इत्यत आह—
सुहृदिति । सुहृददुःखलेदिते बन्धुजनजनितक्लेशभाराक्रान्ते । निर्वृतिः शान्तिः । दुःखलेदिते हि मनसि
सुखादीनां प्रवेशावसर एव न विद्यत इत्याशयः ।

अथैवमपि तारुण्यकामः सर्वप्रकारेणैव सकामो विधातव्य इत्यत आह—येनेति । येन कामेन
प्रियसखी त्वम् ईदृशीम् पूर्वविधां दशाम् अत्यन्तकठिनशोकातुरावस्थाम् उपनीता प्रापिता, विषमिव
गारलमिव अप्रियकारिणम् अनिष्टविधायिनम् अतिदारुणम् अत्यन्तभीषणं तं कामं कथं केन प्रकारेण
सकामं स्वामिसङ्गमेन पूर्णमनोरथं कुर्यां विधातुं शक्नुयाम्, अपि तु कथमपि न, भवत्याः प्रबलवैरित्वेन
ममापि वैरित्वादित्याशयः । तथा च नलिनीषु कमलिनीषु दिवसकरस्य रवेः अस्तमयेन परद्वीपान्तर-
गमनेन विधुरासु क्लिष्टासु सतीषु, सहवासपरिचयात् एकसरोवरवासस्नेहात् चक्रवाकयुवतिरपि
रथाङ्गवनितापि पतिसमागमसुखानि स्वामिसङ्गमसौख्यानि परित्यजति जहाति, यत्र तिर्यञ्जातिरपीदृ-
शमनुतिष्ठति तत्र किमुत नार्य इत्यर्थः, अतएव त्वयि भर्तृवियोगदुःखितायां सत्यां मयापि स्वामिसङ्ग-
मसौख्यं परित्याज्यमेवेत्यभिप्रायः । दृष्टान्तः ।

अपि चेति । यत्र हृदये । परिहृतपरपुरुषदर्शना परित्यक्तान्यपुरुषवीक्षणा । प्रियसखी त्वमित्यर्थः,
निवसति अधितिष्ठति निरन्तरचिन्तावशादित्याशयः । अपरो जनः स्वामीत्यर्थः, कथं प्रविशेत् प्रवेशं कुर्यात्
कथमपि नेत्यभिप्रायः, तत्रस्याया भवत्याः परपुरुषावलोकनाशङ्कया मयेव निवारणादिति तारपर्यम् ।

यवेति । यत्र यदा । तीव्रव्रतेन उग्रनियमेन कर्षिनानि शोषितानि अङ्गानि शरीराणि यथा सा,
प्रियसखी त्वमित्यर्थः । तत्र तदा । एतत्तत् कृच्छ्रम् अविगणय्य अवहेत्य, आत्मसुखार्थिनी निजसौख्या-
भिलाषिणी सती, कथं पाणिं करं ग्राहयिष्यामि कथमपि नेत्यर्थः, सहवासुखदुःखयोः सख्योर्वपरीत्यप्रसक्ते-
रित्याशयः । कथं वा सुखं सौख्यं भविष्यति कथमपि नेति भावः, क्लेशपूर्णहृदयत्वादिति तारपर्यम् ।

दुःखित चित्त लोगों—की तो बात ही क्या है ? और जो चित्त, सर्वदा ही मित्रके दुःखसे दुःखित है, उसको
सुखकी आशा कैसी ? या शान्ति ही कैसी ? अथवा सम्भोग ही कैसा ? एवं हास-परिहास ही कैसा ? विशेषतः,
जिसने मेरी प्रियसखीकी ऐसी दशा ला दी है उस अतिदारुण और विषके समान अप्रियकारी—कन्दर्पकी अभि-
लाषाको क्या मैं पूर्ण करनेमें समर्थ होऊँगी ? देखो—सूर्यके अस्त हो जानेसे कनछिनी जब उसके विरहमें विह्वल
हो जाती है, तब उसके साथ एक जगह वास करनेके स्नेहसे युवती चक्रवाकपक्षिणी भी पतिके साथ तन्मिलन
सुखका परित्याग करती है, ऐसी स्त्रियोंका तो कहना ही क्या है ? विशेषतः, भर्तृविरहसे व्याकुल होकर पर-
पुरुषका दर्शन पर्यन्त परित्याग करके जो प्रियसखी मेरे हृदयमें रात-दिन वास करती है, उस मेरे हृदयमें
अन्य पुरुष किस प्रकार प्रवेश कर सकता है ? और तुम प्रियसखी जब स्वामीके विरहसे विह्वल होकर गुरुतर
व्रतालम्बनसे शरीरका शोषण करती गुरुतर कष्टका अनुभव करती हो, तब मैं इन सर्वोंको न गिनकर अपने ही
सुखाभिलाषिणी होकर पाणि—ग्रहण कराऊँगी, उससे मुझे कैते सुख मिलेगा ? तुम्हारे प्रेम्नके कारण ही मैंने

१. अस्तमन । २. कश्चित् 'पति' इति पदं नावलोक्यते । ३. त्यजति । ४. कश्चित् 'अपि च' इति पदं
नस्ति । ५. कश्चित् 'तीव्र' पदं न दृश्यते ।

सुखं भविष्यति ?। त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्या-
ङ्गीकृतमयशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रान्तम्, न गणितो लोकापवादः,
वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, स कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते ? तदयम-
ञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदञ्च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे
जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ, स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि'
इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरकं चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र ! रमणीयो
हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किम्पुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः,
सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी, यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति
वा गुरुप्रयोजनम्, अदृष्टचरविषयकुतूहलवा चेतः, मद्वचनमनुरुध्यते^१ वा भवान् सुखदायि^२

त्वदिति । त्वत्प्रेम्णा त्वत्स्नेहेन, अस्मिन् वस्तुनि पाणिग्रहणविषये । स्वातन्त्र्यं स्वेच्छाचारित्वम्
अवलम्ब्य आश्रित्य अयशोऽकीर्तिः अङ्गीकृतम् स्वीकृतम् । विनयः उपदेशगुणः समवधीरितः अवज्ञातः,
गुरुवचनं पितृवाक्यम् अतिक्रान्तम् उल्लाङ्घितम्, तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः ।
सहजमाभरणं स्वाभाविकभूषणरूपा लज्जा अपा समुत्सृष्टा परित्यक्ता । सा कादम्बरी । अत्र पाणिग्राहणे ।
सङ्कीर्णतादोषनिवारणाय 'कथये' त्यस्य पृथक् पाठो विधातव्यः ।

तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उपरचितो निबद्धः । पादग्रहणम् अभिवादनम् । इति हेतोः ।
स्वप्नेऽपि मनसि इममर्थं सत्पाणिग्राहणशिक्षारूपं विषयं पुनर्भूयो मा कृथाः न विदध्याः । तूष्णीमभूत्
केयूरक इति शेषः ।

महेति । तच्छ्रुत्वा पूर्वोक्तमाकर्ण्य । विचार्य विमूरय । आगत्य गत्वा यथार्हं यथायोग्यम्
आचरिष्यामि करिष्यामि । प्राहिणोत् प्रेषितवती । आहपूर्वो गम्धातुरिह गमनार्थेऽवाचक इत्यवाचकत्व-
दोषवारणाय 'गत्वा' इत्येव पाठो विधेयः ।

गत इति । रमणीयो मनोहरः । चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । किम्पुरुषविषयः किञ्चरदेशः, बहूनि नाना-
विधानि कुतूहलानि कौतुकोद्दीपकवस्तूनि यत्र सः । पेशलः सुन्दरः, 'चारौ दूधे च पेशलः' इत्यमरः ।
सरलहृदया अकुटिलचित्ता, यदि चेत् गमनम् अतिखेदकरमिव अधिकायासजनकमिव न कलयसि नाव-
बुध्यसे, गुरुप्रयोजनम् आवश्यकं कार्यं नावसीदति न व्याहतं भवति । अदृष्टो भूतपूर्व इत्यदृष्टचरः भूत-
पूर्वार्थे अदृष्टशब्दाच्चरदृश्यः । अदृष्टचरः अनिरीक्षितपूर्वो यो विषयो देशस्तस्मिन् नञ्जिरीक्षण इत्यर्थः
कुतूहलं कौतुकमस्यास्तीति तत् तादृशम् । अनुरुध्यते रञ्जितुमभिलषति, दैवादिकोऽनुपूर्वो रुध्यातुरभिला-

इस विषयमें कुमारियोंके विरुद्ध स्वाधीनताका अवलम्बन कर निन्दा स्वीकार किया; विनयकी अवहेलना की,
गुरु-वचनोंका उल्लङ्घन किया, लोकापवाद की गणना नहीं किया, और-लियोंसे सहज-भूषण लज्जा का भी परित्याग
कर दिया, इसलिये कहो कि—'वह कादम्बरी किस प्रकार ऐसे विषयमें प्रवृत्त हो' ? अतएव मैं यह हाथ जोड़ती हूँ,
प्रणाम करती हूँ, पाँव पकड़ती हूँ कि तुम मुझ पर अनुग्रह करो; तुम इस स्थानसे मेरे जीवनके साथ ही वनमें
चली गई हो, इसलिये स्वप्नमें भी इस विषयको फिर मनमें मत लाना' इतना कहकर केयूरक चुप हो गया ।

किन्तु महाश्वेताने उसका सन्देश सुनकर बहुत देर तक विचार कर कहा—'तुम जाओ, मैं स्वयं ही वहाँ
आकर जैसा उपपुत्र होगा करूँगी'—यों कहकर केयूरकको विदा कर दिया । उसके चले जाने पर वह (महाश्वेता)
चन्द्रापीडसे कहने लगी—'राजपुत्र ! हेमकूट पर्वत अत्यन्त मनोहर है, गन्धर्वराज चित्ररथकी राजधानी बहुत ही
आश्चर्य है, किम्पुरुष देशमें भी बहुत कौतूहलोद्दीपक वस्तुएँ हैं, गन्धर्वलोक भी बहुत सुन्दर है और कादम्बरी भी
सरलहृदया और अत्यन्त उदारप्रकृति है, इसलिये यदि आप वहाँ चलनेमें अत्यन्त परिश्रमकी विवेचना न करें,
अथवा किसी गुरुतर कार्यकी हानि नहीं होती हो, या पहले जो देश नहीं देखे हैं उसे देखनेके लिए आपके मनमें
कौतूहल हो, या यदि मेरे अनुरोध की रक्षा करनेकी अभिलाषा करते हों, अथवा किसी आश्चर्य-वस्तुका

१. कचित् 'मया' इति पदं नोपलभ्यते । २. अपयशः । ३. अस्मद्वचनम् । ४. भवन्मतिरिति सुखदायि,
भवन्मतिः सुखदायि ।

वा आश्चर्यदर्शनम्, अर्हामि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा^१ जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुप्राप्तो वाऽयं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनाभिमाम् । मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, आवयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परमुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः^२ इत्युक्तवतीञ्चैनां

पार्थक्यः । वा अथवा आश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् अतिमुखदायि अतिशयसौख्यप्रदम् । प्रणयं वा अर्हामि तव स्नेहयोग्या वा भवामि । इमं मद्भिन्नं जनम् अप्रत्याख्यानयोग्यम् अनिराकरणोचितं मन्यसे कलयसि । समारूढः उत्पन्नः परिचयलेशः संस्तवलयः । अभ्यर्थनां तत्र गमनप्रार्थनां निष्फलां निष्प्रयोजनाम् ।

मयेति । अतिरमणीयताया नितान्तसुन्दरताया निधानम् आश्चर्यम् । मन्निर्विशेषां सर्वप्रकारेणैव मम सहसीम् । कुमत्या कुतिसतविमर्शेन यो मनोमोहः 'स्वयि सशोकायां नाहं पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा चित्तभ्रान्तिः तस्य विलसितम् अनुष्ठितम् अपनीय शिदया दूरीकृत्य एकम् अहो दिवसं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा श्रोभूते परदिने प्रत्यागमिष्यसि आयास्यसि ।

ममेति । हि निश्चितम् । निष्कारणबान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं मद्दुःखाकर्णनेन दुःखित-हृदयत्वादुपदेशपरिश्रमस्वीकाराच्चेत्याशयः, भवन्तं त्वाम् आलोक्यैव निरीच्यैव विद्यमानाया मम दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन दुःखितमिरभारस्त्रेदितेन चेतसा हृदयेन, महतो दीर्घात् कालात् समवात् परम् उच्छ्वसितमिव प्राणितमिव, एतावत्समयपर्यन्तं चित्तं मृतमिवासीत्, सगमति तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । तथा इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं आवयित्वा कथयित्वा विद्यमानाया मम शोकः सद्यतां सहनशीलतां गतः प्राप्त इव, 'प्रलापैरेव हृदयं धार्यते शोकश्चोभयोः' इति न्यायादित्याशयः । ननु कस्मादेतद्विषयत आह—दुःखितमिति । सज्जनसमागमाः सत्पुरुषसङ्गमाः दुःखितमपि क्लेशितमपि जनं रमयन्ति आनन्दयन्ति, अवलोकनेनैव प्रत्यग्रमुखजननद्वारा चिरन्तनक्लेशविनाशनादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ।

विशेषेण च प्रतिपादयति—परेति । भवादृशां स्वद्विधानां गुणोदयः दयादाक्षिण्यप्रभृतीनां गुणानामभ्युदयः परेषाम् अन्येषां सुखोपपादने सौख्योपपादने पराधीनः परायण इत्यर्थः, अतएव मया सह तत्र गत्वा ध्रुवमेव मामानन्दविषयसीत्याशयः । चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादिगुणनिकरं दृष्ट्वा नूनं परिमुह्यन्ती कादम्बरी कृतमपि ज्ञापयं परिश्रययतीति बुद्ध्वा चन्द्रापीडं तत्र प्रापयितुं महाधैर्याया एतावानुद्योग इत्यवधेयम् ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्तवतीं कथितवतीम् । एनां महाश्वेताम् दर्शनात्प्रभृति अवलोकन-

अवलोकन करना यदि आपको सुखदायी हो, अथवा मैं यदि आपके प्रणयके योग्य होऊँ, किंवा इस व्यक्तिका प्रत्याख्यान करना (प्रार्थना न मानना) अनुचित समझते हों अथवा आपके साथ मेरा यदि परिचयका लेश भी उत्पन्न हुआ हो, किंवा यह व्यक्ति यदि आपके अनुग्रहके योग्य हो तो ऐसा होने पर आप मेरी इस प्रार्थनाको निष्फल करनेमें समर्थ नहीं हो सकते । अत्यन्त सौन्दर्यकी आवास-भूमि उस हेमकूट पर्वतपर मेरे ही साथ चढ़कर वहाँ मुझसे अभिन्न कादम्बरीको देख, उसके कुतस्कारजनित चित्तभ्रमका आवरण दूर कर, केवल एक दिन वहाँ विश्राम लेकर दूसरे दिन आप लौट आइयगा । आप बिना कारणके ही मेरे बन्धु हो गए हैं, इसलिए आपको देख कर ही मेरा चित्त दुःखान्धकारके भारके नाचे दबे रहने पर भी बहुत काल के बाद आज मानो जीवित होकर हलका हुआ, और आपको अपना समाचार सुना कर वह शोक मानो सड़ा हो गया है, ऐसा प्रतीत हो रहा है, क्योंकि—सज्जनके साथ संसर्ग दुःखित व्यक्तिको भी आनन्दित कर देता है । विशेषतः, आपके समान महापुरुषोंका गुणसमूह, केवल दूसरेके सुख-सम्पादनमें ही प्रवृत्त रहता है । [अतएव मेरे साथ आप वहाँ जाकर मुझे अवश्य ही

१. अस्मच्चिरदर्शनम् । २. अर्हसि वा प्रणयमिमम्...प्रणयम् । ३. योग्यां वा मन्यसे माम् । ४. कश्चित् इति इत्यधिकः पाठः समुपलभ्यते । ५. कुमतिमिमाम् ।

चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—‘भगवति ! दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्’ इत्यभिधाय तथा सहैवोदचलत् ।

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलम्, समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेन्नलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्य असंख्येयनारीशतसहस्रसम्बाधम्, स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संगृहीतम्, अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरामव पुरुष-

दिनादारभ्य परवान् पराधीनः सौजन्याधिक्यास्वदायत्त इत्यर्थः । अशङ्किततया शङ्कारहिततया नियुज्यतां प्रयत्नाम् । उदचलत् प्रस्थानमकरोत् ।

क्रमेणेति । अपि चेति चार्थः । चन्द्रापीडो गत्वा, गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य कुलं वाटी यत्र तथोक्तं हेमकूटं तन्नामकपर्वतम् आसाद्य प्राप्य काञ्चनानां सुवर्णानां तोरणानि बहिर्द्वाराणि येषु तथोक्तानि सप्तकक्षान्तःपुराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य । अवाप प्राप्तवान् ।

महेति । महाश्वेताया दर्शनेन अवलोकनेन प्रधावितः स्त्रीप्रमागतः तेन । कृतप्रणामेन विहितनमस्कारेण, कनकवेन्नलताः सुवर्णसंचितवेतसयष्टयो हस्तेषु केषु यस्य तेन, प्रतीहारजनेन दौवारिकवृन्देन उपदिश्यमानः वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः, कुमारश्चन्द्रापीडः, कुमारीपुराभ्यन्तरं ददौत्युत्तरेण सम्बन्धः । महाश्वेताविधासाच्चन्द्रापीडं न कोऽपि निवारितवानित्यवधेयम् । इह नपुंसकलिङ्गाद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य ‘कुमारीपुराभ्यन्तरम्’ इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

असङ्ख्येयेति । असङ्ख्येयानि गणयितुमशक्यानि नारीणां योषितां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः सम्बाधं सङ्काणं व्याप्तमित्यर्थः । इदञ्च ‘अङ्गनाकोषम्’ इत्येतत्पर्यन्तं प्रत्येकविशेषण प्रत्येक कारणाभ्यवधेयम् । एवञ्च अतएव कामयं नारीमयम् अपरम् अतिरिक्तं जीवलोकमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

इयत्तामिति । इयत्तां ग्रहीतुम् एतावत्योऽङ्गना इति गणनां ज्ञातुं प्रजापातना एकत्र एकस्मिन् स्थले संगृहीतम् आनीतं त्रैलोक्यस्य त्रिविष्टपस्य स्त्रैणं स्त्रीसमूहमिव । उक्तालङ्कारः ।

अपुरुषमिति । अपुरुषं सर्गान्तरमिव पुरुषरहितामपरां प्रजापतेः सृष्टिमिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अङ्गनेति । अपूर्वम् अभिनवम् उत्पन्नं सञ्जातम् अङ्गनानां नारीणां द्वीपम् अन्तरीपमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

पञ्चममिति । पञ्चमं नारीयुगावतारमिव । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु विद्यन्त एव येषामवतारः (प्रवर्त्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु नूतनः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्यभिप्रायः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अपरमिति । अपरम् अन्यत् पुरुषद्वेषिणः प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः निर्माणं सृष्टिमिव । पुरुषद्वेषिपदेन नारीनिर्माणमात्रमेव शोभितम् । उक्तालङ्कारः ।

मुखी बनायेगे यह अभिप्राय है, चन्द्रापीडके सौन्दर्यादि गुणोंको देखकर निश्चय ही मोहित होकर मेरी सुखी कादम्बरी किए हुए भी शपथको छोड़ देगी, यही समझ कर चन्द्रापीडको वहाँ लेजानेमें महाश्वेताका इतना बड़ा उद्योग था ऐसा यहाँ मातृकोको समझना चाहिए]

इसप्रकार महाश्वेताके कहने पर उत्तर देते हुए उससे चन्द्रापीडने कहा—‘भगवति, जबसे आपका दर्शन हुआ तबसे ही यह व्यक्ति अपनेको पराधीन समझता है, इसलिए आप निःशङ्कचित्तसे इच्छानुसार इस व्यक्तिको कर्तव्य कार्यमें नियुक्त कीजिए’ यों कहकर, वह महाश्वेताके साथ ही चल दिया ।

क्रमसे जाकर, गन्धर्वराजकी राजधानी हेमकूटपर्वत पर उपस्थित होकर, सुवर्ण-तोरण जहाँ बँधे थे ऐसी सात ड्यौदी लाँघकर चन्द्रापीडने महाश्वेताको देखते ही दौड़कर आते, दूरसे प्रणाम करते, हाथमें सुवर्ण-खचित-वेत्र-यष्टि (वेंत की छड़ी) धारण करते दौवारिकगण (प्रतीहारों) के आगे आगे बताए हुए मार्गसे, कन्याओंके अन्तःपुरके द्वारमें प्रवेश किया, और प्रवेश करते ही उसने लाखों स्त्रियोंसे परिपूर्ण एक दूसरा मानो नारीमय जीवलोकके समान हो, त्रिमुवनमें कितनी स्त्रियाँ हैं इसकीसंख्या जाननेके लिए विधाताने मानों त्रैलोक्यके समस्त स्त्रियोंको एकत्र संग्रह किया हो, पुरुष-रहित मानो एक दूसरी सृष्टि हो, स्त्रीलोकमय नूतन और एक द्वीप मानो

द्वेविप्रजापतिनिर्माणम्, अनेक-कल्प-कल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोषम्^१, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमार्द्राकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुल-प्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततथा तेजोमयमिव, चन्द्रमण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसन्निवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव-निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रत्ति-विलसितैरिव रचित-सञ्चयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणोवानुलिप्त-

अनेकेति । अनेककल्पेषु विविधयुगान्तेषु कल्पनार्थं नारीजातिनिर्माणार्थम् उत्पाद्य प्रजापतिना विरचय्य स्थापितं रचितम् अङ्गनाकोषं नारीभाण्डागारमिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

अतीति । अतिविस्तारिणा अतिप्रसारिणा, प्लावितानि व्याप्तानि दिगन्तराणि येन, तेन अतएव अमृतरसविसरेण सुधाद्रवप्रवाहेण करणेन, दिवसं वासरं सिञ्चतेव सेचनं विदधतेव, तथा अमृतरसविसरेणैव भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालम् आर्द्राकुर्वतेव विल्लीकुर्वतेव विद्यमानेन, युवतिजनानां तर्कणिमणिमयेन अश्मगर्भरत्नप्रचुरेण भूषणेन आभरणेन च कर्त्रा, तथा बहुलप्रभावर्षिणा मरकतया कारणेन, तेजोमयमिव केवलतेजसा रचितमिव, कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा मरकतमयभूषणेन च व्याप्तमिदं शयः । चन्द्रमण्डलसहस्रैः निर्मितं रचितं संस्थानम् आकारो यस्य तदिव, तथा ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो रचितः सन्निवेश आकारो यस्य तदिव, लावण्यप्रभाचन्द्रमण्डलज्योत्स्नानां पाण्डुत्वसादृश्यादित्याशयः । तथा आभरणप्रभाभिः भूषणकान्तिभिः निष्पादितानि संपादितानि दिगन्तराणि दिगवकाशानि यस्य तदिव, अलङ्कारस्य प्रचुर-प्रभाववर्णादित्याशयः ।

इह 'सिञ्चतेव' आर्द्राकुर्वतेव' इति द्वे क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'तेजोमयम्' इत्यत्र निष्पादनक्रियार्थं मयट्-प्रत्ययविधानात्तस्याश्चोत्प्रेक्षणात्क्रियोत्प्रेक्षा, एवं निर्माणघटननिष्पादनानामपि क्रियाणामेवोत्प्रेक्षणात्ता अपि तिस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, एतासाञ्च मिथो नरपेक्षणे संसृष्टिः ।

विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्विलासेः कृतानि विहितानि सर्वाणि निखिलानि उपकरणानि सामग्रयो यस्य तदिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

यौवनेति । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उत्पादिता जनिता अवयवाः प्रदेशा यस्य तदिव । उष्णालङ्कारः पूर्वविलासाः कृत्रिमाः, इह तु प्राकृतिका इति भेदः ।

रतीति । रतेः कामपत्न्याः विलसितैर्विभ्रमैः रचितो निर्मितः सञ्चयो व्यापारगणो यस्य तदिव । उष्णालङ्कारः ।

मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कामदेवाचरितैः कल्पितावकाशं रचितप्रदेशमिव । उष्णालङ्कारः ।

अन्विति । अनुरागेण प्रीत्या अनुलिप्तसकलप्रदेशमिव । उष्णालङ्कारः ।

उत्पन्न हुआ हो, पञ्चम नारीयुग मानो अवतीर्ण हुआ हो, पुरुषद्वेषसे विधाता ने मानो दूसरे संसारका निर्माण किया हो, अनेक कल्पोंमें निर्माण करनेके लिए उत्पन्न कर तैयार रखा हुआ क्रियोंका मानो भाण्डार हो—ऐसा उस अन्तःपुर (रनिवास) के अन्त्यन्तरका भाग देखा । अमृतरसकी धारासे ही दिशाओंको प्लावित करता (डुबाता) दिनको मानो सींचता, संसारके समस्त मध्यस्थानको मानो आर्द्र करता, प्रचुर मरकतमणिमय प्रभाको बरसाता, अत्यन्त विस्तृत होता (फैलता) हुआ युवतियोंको लावण्यकान्तिका प्रवाह वहाँ सर्वतः व्याप्त था जिससे वह मानो आलोकमय हो, हजारों चन्द्रमण्डलोंसे मानो निर्माण किया गया हो, चन्द्रिकासे मानो प्रस्तुत किया हो, अलङ्कार के आलोक ही से मानो उसकी दिशाओंका अवकाश बनाया गया हो, कृत्रिम हावभावसे ही मानो समस्त सामग्री सम्पादित किए हों, स्वभाविक यौवन-विलाससे ही मानो उसके समस्त अवयव निर्मित हुए हों, रतिदेवीके विभ्रमद्वारा ही मानो कार्यकलाप की सृष्टि की हुई हो, कामदेवके आचरण से ही मानो अन्त्यन्तर निर्माण कराया हो, अनुराग-

सकलप्रदेशम्^१, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्यतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविद्येपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अनिभृतैर्भूलताविभ्रमैः काम-कार्मुक-विलास-शतानीव^२ प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्ष-प्रदोष-सार्थानिव सम्बन्धनतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान् सञ्चरतः, श्वसितानिल-परिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि

शृङ्गरेति । शृङ्गारमयमिव सम्भोगमयमिव, सौन्दर्यमयमिव रूपातिशयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव, कुसुमशरमयमिव कामबाणमयमिव कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, मार्दवमयमिव ददर्श अवलोकयामास । एषु सर्वेषु व्याप्तौ मयट्प्रत्ययविधानात्तस्याश्च क्रियारूपत्वेनोक्तालङ्कारः ।

अतिबहुलेति । किञ्च, चन्द्रापीडः, तस्य कन्यकाजनस्य अतिबहुलतया अत्यन्ताधिकतया कारणेन, आननद्यतिभिः तस्यैव कन्यकाजनस्य सुखकान्तिभिः करणैः, समन्तात् सर्वतः इन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्र-मण्डलवर्षणमिव 'अद्राक्षीत्' इत्युत्तरेण सम्बन्धः इत्थमन्यत्रापि ।

इहाननद्यतिप्रसरणेषु इन्दुबिम्बवर्षणोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा, तेन च वदनानामिन्दुमण्डलसादृश्यं प्रतीयत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरुन्नेयः । इत्थमन्यत्राप्युद्गीयम् ।

अपाङ्गैति । अपाङ्गविद्येपैः कटाक्षपातः, अवनिं पृथिवीम्, चलितं कम्पितं कुवलयवनं नीलोत्पल-समूहः तन्मयी क्रियमाणां विधीयमानामिव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिभृतेति । अनिभृताः स्फुटा ये भ्रूलतयोर्विभ्रमा नर्तनानि तैः प्रचलितानि क्षरप्रेषणाय स्पन्ध-गरूपाणि कामकार्मुकस्य मन्मथचापस्य विलासशतानीव विभ्रमसमूहानिव । इह जात्युत्प्रेक्षा । तथा चक्रवसाम्बादुपमानोपमेयभावः ।

शिरसीति । शिरसिजकलापः केशसमूहा एव श्यामत्वसादृश्यादन्धकाराः तैः सम्बन्धनतः सम्मिलितः, बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान् रजनीमुखसस्यसमूहानिव । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, जात्यु-त्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । 'सङ्घसङ्घातपुञ्जीघसार्थयूयकदम्बकाः' इति भागुरिः ।

स्मितेति । स्मितप्रभाभिः ईषद्धास्यकान्तिभिः, सञ्चरतः व्रजतः उत्फुल्लकुसुमधवलान् विकसित-पुष्पश्वेतान् वसन्तदिवसान् सुरभिवासरानिव । जात्युत्प्रेक्षा ।

श्वसितेति । श्वसितानिलस्य निश्वासवायोः परिमलैः सौरभैः परिभ्रमतः सञ्चरतः मलयमारुतानिव दृष्टिभानिलानिव । उक्तालङ्कारः ।

कपोलेति । कपोलमण्डलानां गण्डसमूहानाम् आलोकैः दीप्तिभिः स्फुरितानि प्रसरितानि माणिक्य-दर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । उक्तालङ्कारः ।

द्वारा ही मानों समस्त प्रदेश लीपा हो एवं मानों वह शृङ्गार-मय हो, सौन्दर्य-मय हो, सम्भोग-देवता-मय हो, मदन-बाण-मय हो, कौतुक-मय हो, आश्चर्य-मय हो, सौकुमार्य-मय एवं [प्रेम-मय] हो—ऐसा वह प्रतीत होता था । उसने और भी वहाँ—कन्याओंके अगणित संख्या होने के कारण समस्त दिशाओंमें ही उनके मुखकी शोभासे मानों चन्द्रमण्डलोंकी वर्षा होती हो; उनके कटाक्ष-पातसे भूमि मानों चलित-नीलोत्पल वनमय होती हो; स्पष्टरूपमें भ्रूलताओं के नर्तनसे बहुतर कामधनुष ही मानो अभित होता हो; केशकलाप-रूप अन्धकारके रहनेसे कृष्णपक्षके असंख्य प्रदोष-काल ही मानों सम्मिलित हुए हों, ईषद् हास्यके प्रभा-प्रकाशसे कितने वसन्तकालके दिन ही मानो विकसित पुष्पसे धवलवर्ण होकर विचरण करते हों, निश्वास वायुके परिमलसे मलयाचलकी वायु ही मानों परिभ्रमण करती हो; कपोलमण्डलोंके प्रभा-प्रकाशित होनेसे मानो असंख्य मणिमय दर्पण ही दोस होते (जगमगाते) हों; पाणितलकी रक्तिमा (हथेलियोंके लाल रंग) से जीवलोक मानों रक्त-

करतलरागेण रक्तकमलवनवर्णिमिव जीवलोकम्, कररुहकिरणस्फुरणेन कुसुमायुधशरस-
हस्रैरिव संच्छादितानि दिगन्तराणि, आभरणकिरैर्योन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव
भवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारैरुपाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् ।

उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखीहस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु
चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्, कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान् भवन-लता-
सेक-कलस-कण्ठेषु भुजलतापरिवृज्जान्, लीलादोलासु नितम्ब-स्तन-प्रेङ्खितानि, ताम्बूलबी-
टिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, बकुलविटपेषु मधुगण्डूपप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चर-
णाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु सीत्कारान्, अतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

करेति । करतलानां हस्ततलानां रागेण रक्तिम्भा, जीवलोकं रक्तकमलवनवर्णिमिव कोकनदस-
मूहवृष्टिकारिणमिव । इह क्रियोत्प्रेषा ।

कररुहेति । कररुहा नखाः तेषां किरणस्फुरणेन प्रभाप्रसरणेन, दिगन्तराणि कुसुमायुधस्य कामस्य
शरसहस्रैः बाणसमूहैः संच्छादितानि समावृतानीव । उक्तालङ्कारः ।

आभरणेति । आभरणकिरणा भूषणरश्मयः इन्द्रायुधानीव शक्रचक्रंवीव यद्वा आभरणकिरणा एव
इन्द्रायुधानि तेषां जालकैः उत्पतितैः समूहैः, उड्डीयमानानि व्योमिन् उड्डयनं विधीयमानानि भवनमयूर-
वृन्दानीव गृहकलापिमण्डलानीव, तद्वद्विविधवर्णविविधत्वव्याप्त्याशयः । इह किमुपमा किंवा रूपकमिति
सन्देहसङ्करेण व्याप्ता जात्युत्प्रेषा ।

यौवनेति । यौवनविकारैः तारुण्यविकृतिभिः कन्यकाजनेन उपाद्यमानानि जायमानानि मन्मथ-
सहस्राणीव मदनसमूहानिव । जात्युत्प्रेषा ।

उचितेति । चन्द्रापीडः, उचितव्यापारव्यपदेशेन विधेयकृत्यसम्पादनव्याजेन अतिरिक्तं मिश्रमदभु-
तमित्यर्थः सुरतं सम्भोगम् अभ्यस्यन्तीनाम् अभ्यासं विदधतीनामिव तासां कुमारिकाणाम् पतन्वाचर-
णान्यपश्यदित्यग्रिमेण सम्बन्धः । नान्येव सम्भोगकालीनाचरणानि प्रकटयति—सखीत्यादिना । सखीह-
स्तावलम्बेषु सहचरीद्वारा-हस्तधारणेषु, पाणिग्रहणानि सम्भोगकालीनप्रियतमद्वारा-हस्तावलम्बनानि ।
वेणुवाद्येषु वंशीवादनेषु चुम्बनव्यतिकरान् मुखसंयोगव्यापारान् । वीणासु वल्लकीवादनेषु, कररुहव्यापा-
रान् नखत्तनानि । कन्दुकक्रीडासु गेन्दुकखेलासु करतलप्रहारान् हस्ततलाघातान् । भवनलतानां गृहवृ-
त्ततीनां ये सेककलसाः सेचनघटाः तेषां कण्ठेषु ग्रीवासु, भुजलताभ्यां बाहुवल्लीभ्यां परिवृज्जान् आलि-
ङ्गनानि । लीलादोलासु क्रीडाप्रङ्खानसु तत्र दोलनेष्वित्यर्थः नितम्बयोः स्तनयोः कुचयोश्च प्रेङ्खितानि
आस्फालनानि । ताम्बूलबीटकानां नागवल्लीदलबीटकानाम् अवखण्डनेषु चर्वणेषु, दशनोपचारान् दन्त-
सञ्चालनानि । बकुलविटपेषु केसरतरुषु, मधुगण्डूपप्रचारान् तक्षुपप्रस्फुटनाय वदनपूर्णमद्यप्रक्षेपान् ।
उपहाराय कुसुमानि उपहारकुसुमानि शोभासम्पादनाय यानि रचनारूपेण श्रूमस्थापितानि प्रसूनानि
तेषु स्खलनेषु पतनेषु, सीत्कारान् हृत्तरदशनाघातादिषु व्यथासूचकान् 'सीत्' इत्येवं सूचमयनिविशेषान्

कमलोंकी वर्षा करता हो; नखोंके किरण प्रसारित होने (फैलने) से आठों दिशाएँ मानों हजारों कानवागोंसे
आच्छादित हो (छा) गई हों; इन्द्रधनुषके समान आयुधोंके किरणसमूहके ऊपर उठते रहने से गृहपालित
(पालतू) मयूरगण ही मानो उड़ते हों; एवं तत्रत्य कन्याओंके यौवनविकारसे ही मानो हजारों कानदेव उत्पन्न
होते हों—इस प्रकार देखा ।

उन कुमारियोंके, कर्तव्यकार्य करनेके बहानेसे सखियोंके द्वारा हाथ पकड़नेमें पाणि-ग्रहण, वंशी बजानेमें
मुखसंयोग व्यापार, वीणा बजानेमें नख-व्यापार, गेंद खेलनेमें करतल (हथेली) प्रहार, भवनस्थित लताओंका
सिञ्चन करनेके लिए कलश कन्धेपर रखनेमें भुजालिङ्गन, हिंडोले पर झूलनेमें नितम्बस्थलका आस्फालन
(सञ्चलन), ताम्बूलबीटिकाओंके चर्वण (पान की बीड़ी चबाने) में दन्तव्यापार, बकुल (मौलसरी) वृक्षोंमें पुष्प
खिलनेके लिए मुखपूर्ण-मद्यका प्रक्षेप, अशोक वृक्षोंको ताड़न करनेमें चरणाघात, शोभा-सम्पादनके लिए भूतल-

१. कररुहस्फुरणेन । २. संच्छादितदिगन्तराणि, संच्छादितमष्टदिगन्तम् । ३. किरणनिकर ।

४. भुवन । ५. भुवन... । ६. स्थल... । ७. कचित् 'ताम्बूल'-पदं न दृश्यते । ८. बकुलकुसु-

मदोद्देये सीधुगण्डूपप्रदानानि । ९. सीत्कारान् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि, हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासाः एवाधिवासगन्धप्रयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुमानुलेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनम्, जननस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः ।

यत्र चालक्तकरसोऽपि चरणातिभारः, वकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्न-

कन्दान् । पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन नार्यो भूतलपातसम्भावनाभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यत इत्यवधेयम् । इह सापङ्गवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

यत्रेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कुमारिकावर्गस्य कपोलतलालोक एव गण्डस्थलदीप्तिरेव, मुखं प्रचाक्ष्यते अनेनेति मुखप्रक्षालनं तदुपयोगिसलिलस्वरूपम् । अनेन गण्डस्थलानां सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । लोचनानि नयनान्येव कर्णोत्पलानि अधवभूषणानि, अनेन नयनानां नीलत्वं विस्तृतस्वच्छप्रत्याख्यते । हसितच्छवय एव हास्यकान्तय एव अङ्गरागा विलेपनानि, अनेन हास्यद्युतीनां नितान्तवैशद्यं सूच्यते । निश्वासाः श्वासमरुत एव अधिवासगन्धप्रयुक्तयः देहसंस्काराय गन्धमाख्यादिप्रयोगाः, अनेन निश्वासानाम् अत्यन्तसौगन्ध्यं शोष्यते । 'संस्कारो गन्धमाख्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । पशुसर्वत्र यथासम्भवम् 'आसीत्, आसन्' वा क्रियापदं योजनीयम् । इत्थमग्रेऽपि अधरद्युतिरेव जोष्टच्छविरेव कुङ्कुमानुलेपनं कुङ्कुमाङ्गरागः, एतेन तयोरत्यन्तरक्तत्वं व्यज्यते । आलापा एव सम्भाषणान्येव तन्त्रीनिनादाः वीणाध्वनयः, अनेन तेषां परममधुरस्वरत्वमवगम्यते । भुजलता एव बाहुवस्त्रय एव चम्पकमाला हेमपुष्पस्रजः, अनेन तासामत्यन्तमृदुलगौरवं बोध्यते । करतलान्येव हस्ततलान्येव लीलाकमलानि क्राडार्थपङ्कजानि, अनेन करतलानामालोहितत्वं प्रतीयते । स्तना वक्षोजा एव दर्पणा मुकुटाः, एतेन निर्मलत्वं गम्यते । निजदेहप्रभैव स्वशरीरद्युतिरेव अंशुकावगुण्ठनं वस्त्राचरणम्, अनेन शरीरप्रभावाहुष्यं शोष्यते । जघनस्थलान्येव कटिपुरोभागप्रदेशा एव विलासमणिशिलातलानि विभ्रमरत्नप्रस्तरतलानि, अनेन तेषां विस्तीर्णता उज्ज्वलता स्वच्छता च व्यज्यते । कोमलाङ्गुलिराग एव मृदुलचरणाङ्गुलिस्वामाविकरक्तिमैव चरणालक्तकरसः पादयावकरसः, अनेन रागाधिक्यं सूच्यते । नखमणिनां चरणनखपरिहिताभरणरत्नानां मरीचयः किरणा एव कुट्टिमेघेषु बद्धभूमिषु उपहारकुसुमप्रकराः शोभासम्पादनाय विक्षिप्तप्रसूनसमूहाः, अनेन नखरत्नकिरणानां प्रतिपदं पुञ्जीभावो व्यज्यते ।

इह प्रत्येकवाक्ये निरङ्गकेवलरूपकमलङ्कारः 'मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा' इति साहित्यदर्पणोदाहृतवदित्यवधेयम् ।

यत्रेति । किञ्च, यत्र कन्यकासमुदाये अलक्तकरसोऽपि पादयोर्वावकरसलेपोऽपि चरणातिभारः पादयोर्भारायितः, आसीदिति शेषः । एवमग्रेऽपि सौकुमार्यातिशयात् पादरागोऽपि भारायित इत्यभिप्रायः ।

न्यस्त पुष्पोंके पतन होनेमें पीडाव्यञ्जक शब्द सीत्कार, यह सब-उस (चन्द्रापीड, ने, अतिरिक्त सम्भोग-व्यापारको मानो ये क्षियों अभ्यास करती हों इस प्रकार, उनको देखा ।

एवं जिस स्थानमें कन्याओंके गण्डस्थल (कपोल) का लावण्य ही मुखप्रक्षालन [जल] था; नयनयुगल ही कर्णोत्पल थे; हास्यकी शोभा ही अङ्गुलेप था; निश्वासवायु ही शरीरसंस्कारके लिए सुगन्धित द्रव्यके प्रयोग थे; और अधर-प्रभा ही कुङ्कुमलेप था । परस्पर उनका आलाप ही तन्त्रीका झङ्कार (वीणाका शब्द) था, भुजलता ही चम्पकपुष्पकी माला थी; करतल ही लीला-कमल थे; कुच-मण्डल ही दर्पण थे; अपने शरीरकी कान्ति ही आवरण-वस्त्र था; जघनस्थल ही विलास करनेके मणिशिलातल थे; कोमल अङ्गुलियोंकी रक्तिमा (रंग) ही चरणोंका अलक्तक (महातल) था; एवं नखके ऊपर प्रदत्त रत्नोंकी किरणें ही बद्ध-भूमि (चबूतरे) पर शोभासम्पादनके लिए विक्षिप्त (बिखरे) पुष्पसमूह थे ।

और जहाँ पर, अलक्तक (महावर) का रस भी चरणोंको अत्यन्त भार मालूम होता था; वकुल-पुष्पकी

१. यस्य च । २. निश्वासाः । ३. कुङ्कुममुखानुलेपनम् । ४. चम्पकवैकक्ष्यमालाः । ५. यत्र चालक्तकरसोऽपि ।

करम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्चासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रति सरवलयविधृतिरपि करतलविधुतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूर-कमल-मधुकर-पक्ष-पवनोऽप्यायासकरः ।

तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वंकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमसिंहाहसम्, प्रसाधनेषु हार-भारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयकुसुम-ग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु मात्स्यग्रन्थनम् असुकुमारजनव्यापारः, देवताप्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

बकुलमालिका केसरपुष्पस्रगेव मेखला काञ्ची तस्याः कलनमपि जघनपुरोभाते धारणमपि गमनविघ्नकरं गतिप्रतिबन्धकम्, अत्यन्तभारप्रत्यायत्तादित्याशयः । अङ्गरागगौरवमपि देहल्लिप्ताङ्गरागद्रव्यभारोऽपि अधिकश्चासनिमित्तम् अतिशयनिःश्वासकारणम्, परिश्रमोत्पादकत्वादित्यभिप्रायः । सर्वत्र सौकुमार्याति-शयद्योतनायैव मुक्तिर्ज्ञेया । अंशुकभारोऽपि परिश्रुतसुखमवलम्बनगुरुत्वमपि ग्लानिकारणम् । मङ्गलप्रतिसरः आयुद्यधिकहस्तसूत्रमेवं वलयं कटकं तस्य विधृतिधारणमपि करतलविधुतिहेतुः हस्तकम्पननिमित्तम्, भाराधिक्यानुभवादिति भावः । अवतंसकुसुमधारणमपि कर्णभूषणपुष्पविधृतिरपि श्रमः परिश्रमोत्पादकः, भारावगमादित्यभिप्रायः । कर्णपूरकमलेषु श्रोत्रावतंसीभूतपङ्कजेषु ये मधुकरा भ्रमराः तेषां पक्षपवनोऽपि पक्षकम्पनोत्पन्नवायुरपि आयासकरः स्नेहकरः, प्राचुर्यबोधादिति भावः ।

इह प्रत्येकवाक्य एवासम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः, तेन च तासां कन्यकानां नितान्तसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथ विभिन्नप्रकारैरपि तासामतीव सौकुमार्यं निरूपयितुमाह—तथा चेति । अपि चेति तदर्थः । सखीदर्शनेषु अभिनवायातासु सहचरीषु अवलोकितस्वित्थयः, न कृतंशीघ्रत्वेनावसराभावात् विहितं हस्ता-वलम्बनं सेविकाया हस्तधारणं यत्र तत्तथोक्तं यत् उत्थानम् अभ्यर्थनाय शरीरोत्थानं तदपि अनिसाहसं दृढकारित्वम्, अनेन निरतिशयदाक्षिण्यं निरतिशयसौकुमार्यं च प्रतीयते । प्रसाधनानि अलङ्कारानि तेषु वा हारस्य मुक्तामालाया भारसहिष्णुता भारसहनशीलता सा स्तनकार्कश्यप्रभावः केवलकुचकाठिन्य-माहारम्यम्, न पुनरन्यावयवानामित्याशयः, अनेनान्यावयवानां निरतिशयकोमलत्वं कुचयोर्निरतिशय-काठिन्यं च ध्वन्यते । कुसुमावचयेषु पुष्पचयनक्रियासु द्वितीयकुसुमग्रहणम् एकस्मात्परमपरं कुसुमावचय-मपि आयुवतिजनोचितम् अतरुणाजनयोग्यम्, अपि तु कर्कशपुरुषयोग्यमित्यर्थः, एकपुष्पग्रहणमेव तस्याः पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यैवोचितमिति सरलार्थः, अनेन कोमलतातिशयो-न्यज्यते । कन्यकाविज्ञानेषु तत्रत्यकुमारीजनयोग्यशिल्पकलासु मध्ये यन्मात्स्यग्रन्थनं केवलपुष्पस्रगरगुफनं तदपि असुकुमारजनव्यापारः कर्कशपुरुषकृत्यम्, अनेनापि निरतिशयसौकुमार्यं प्रतीयते । देवताप्रणामेषु देवभ्यो नमस्कारसमयेषु मध्यभागभङ्गः कटिभागस्य द्वैधीभावो यच्च जातः स द्वैधीभावाभावः अतिवि-स्मयकरः अत्यन्ताश्चर्यकरः, तासां मध्यभागा एवंविधकृशा आसन्, यत्प्रणामसमये शिरोऽवनमने तद्भङ्ग-सम्भावनैवासीत्, अत एव यत्तद्भङ्गो न जातः तदत्यन्ताश्चर्यकरमित्याशयः । यदा-मध्यभागभङ्गो जघनपुरः प्रदेश (कटि) द्वैधीभावः, नात्यन्ताश्चर्योत्पादकः, अत्यन्तस्त्रीणत्वेन सम्भवपरत्वात्, केवलनमनेन गान्ध-मालाके कमरमें चन्द्रहार (डरकस) धारण करना भी चलनेमें विघ्न करता था; अङ्गरागका भार भी परिश्रम-जनक होनेसे अत्यन्त आसक्त कारण था; पहने हुये भूक्ष्म-वस्त्रका भार भी ग्लानिका कारण होता था, माङ्गलिक हस्त-सूत्रका कङ्कण धारण भी हस्त-कम्पनका कारण था; मस्तकमें पुष्पधारण भी परिश्रम उत्पन्न करता था; एवं कानमें पहने हुए कमल पर बैठे भ्रमरोंके पंखोंका पवन भी क्लेश उत्पन्न करता था ।

एवं जिस अन्तःपुरमें मिलनेके लिए नवागत सखियोंको देख कर परिचारिकाओंके सहारा दिए बिना जो कोई कुमारिका खड़ी हो जाती थी उसे देख अन्यान्य कुमारिकाएँ—रसने अरयन्त साहस कार्य किया है—ऐसी विवेचना करती थी; शृङ्गार करनेमें पहने हुए भारका भार सहन करना [उनके] स्तनकी कठिनता का ही प्रभाव था; पुष्प तोड़ने के समय में एकसे दूसरा पुष्प तोड़ना भी उन युवतियोंके लिए असम्भव था; कन्याओंके शिल्प-कार्यके मध्यमें, केवल जो माला गूँथती थी, उसे भी कठिन लोगोंका कार्य गिना जाता था; और देवताओंको नमस्कार करनेके समयमें (सूत्रमत्ताके कारण) इनके मध्यभाग कहीं दो टुकड़े न हो जाँय यह अधिक

तस्य चैवंविधस्य 'किञ्चिदभ्यन्तरमतिक्रम्य इतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यास-
न्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—'लवलिके ! कल्पय केतकी-
धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके ! गन्धोदक-कनकदीर्घिकासु' विकिर-
रत्नवालुकाम् । मृणालिके ! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्चुरय 'यन्त्रचक्रवाकमिथु-
नानि । मकरिके ! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके ! 'तमाल-वीथिकान्ध-
कारेषु निधेहि' मणिप्रदीपान् । कुमुदिके ! स्थगय 'शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमी-
फलानि । निपुणिके ! 'लिख' 'मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके ! परा-

स्यैव भङ्ग इति कियदाश्चर्यकरस्वभवदेवस्याशयः, अतएव 'अति'पदप्रयुक्तिरपि सङ्गता भवतीत्यवधेयम् ।
अनेन मध्यभागानामभ्यन्तकृशत्वं सूच्यते । इहापि प्रत्येकवाक्य एव असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिर्ज्ञेया ।

तस्येति । तस्य कुमारीपुरस्य । परिभ्रमतः पर्यटतः कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः प्रत्यासन्नस्य सर्वदा
समीपवर्तिनः । शुश्राव आकर्णयामास चन्द्रापीड इति शेषः ।

तथाहीति । 'लवलिके !' इति कस्याश्चित् सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि यथायोगं समुत्तरेणम् । केतकी-
धूलिभिः केतकीपुष्परजोभिः, लवलीलतालानां लवलीवल्लीनां यानि आलवालानि आवापाः तेषां मण्डलानि
उपरि वेष्टनानि कल्पय रचय 'आवापो भाण्डपचने परिचेपालवालयाः' इति रामाश्रमी ।

सागेति । गन्धोदकं सुरभिजलं तेन पूर्णेषु कनकदीर्घिकासु सुवर्णपट्टवेष्टितखातधापीषु रत्नवालुकां
मणिसिकतां विकिर विक्षिप ।

मृणोति । कृत्रिमकमलिनीषु कृत्रिमपङ्कजमयदीर्घिकासु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिः यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि
कृत्रिमयन्त्रात्मकरथाङ्गपक्षिद्वन्द्वद्वन्द्वान् चुरय रञ्जय ।

मकेति । कर्पूरपल्लवयोः घनसारकिसलययोः रसेन द्रवेण, अधिवासय अधिकसुगन्धीनि विधेहि ।

रजेति । तमालवीथिकानां तापिच्छदृच्छपङ्क्तीनाम् अन्धकारेषु तिमिरेषु देशेषु मणिप्रदीपान् रत्नप्र-
दीपान् निधेहि स्थापय ।

कुमुदीति । शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ताजालैः मुक्तासमूहैः दाडिमीफलानि
स्थगय आच्छादय ।

निपुणीति । मणिशालभञ्जिकाः रत्नरचितस्त्रीपुत्तलिकाः तासां स्तनेषु कुचेषु कुङ्कुमरसैः कुङ्कुमद्रवैः
पत्रभङ्गान् पत्रावलीः लिख चित्रीकुरु ।

उत्पेति । कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णवहुरीभिः कदलीगृहस्य उद्यानस्थरश्मामण्डपस्य मरकतवेदि-

आश्चर्यजनकं नह्यं था ।

इस प्रकारके कन्यान्तःपुरके थोड़ा सीतर जाने पर उसने कादम्बरीके समीप रहनेवाली—इतस्ततः विचरण
करती—परिचारिकाओंके विविध प्रकारके मनोहर आलाप श्रवण किया । जैसे—'अरी लवलिके ! केतकी-पुष्पके
परागसे लवली-लताओंके आस पास आलवाल (क्यारी) के ऊपर मण्डल (गोलाकार मिति) निर्माण कर;
सागरिके ! सुगन्धिजलसे परिपूर्ण सुवर्णमय रत्नकी रेतो बिछा; अरी मृणालिके ! कृत्रिम-पङ्कजमय सरोवरमें जो
समस्त यन्त्रमय (कलके) चक्रवाक और चक्रवाकी हैं, उनपर कुङ्कुमकी डुकनी मुट्ठी भर भर कर रक्षित कर;
मकरिके ! कर्पूरके जल और पल्लवके रस डालकर गन्धद्रव्यके पात्रोंको सुवासित (सुगन्धित) कर, रजनिके !
तमाल-वृक्षोंकी अँधेरी पंक्ति (कुञ्ज) में मणिमय प्रदीपोंको रख; अरों कुमुदिके ! पक्षियोंसे रक्षा करने (बचाने)
के लिए दाडिमफलों (अनारों) को मोतियोंकी जालियोंसे आच्छादित कर दे; अरी निपुणिके ! मणि-मय
पुत्तलिकाओं (पुत्तलियों) के कुचमण्डल पर कुङ्कुमरससे फूलपत्ते चित्रित कर दे; उत्पलिके ! स्वर्ण-सम्मार्जनी

१. ...अन्तरभवक्रम्य । २. सारसिके । ३. गन्धोदकदीर्घिकासु, कनकनदिकासु । ४. क्षोद ।

५. क्वचिद् 'यन्त्र'पदं नास्ति । ६. युगलानि । ७. मन्दारिके... । ८. भवनतमाल...भवनदीर्घिकातमाल ।

९. मणिदीपान् । १०. रक्षणार्थम् । ११. लेखय । १२. मणिस्तम्भा... ।

मृश कनकसम्मार्जनीभिः^१ कदलीगृहमरकतवेदिकाम्^२ । केसरिके^३ । सिञ्च मदिरारसेन
बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके ! पाटलय सिन्दूररेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् ।
कमलिनिके ! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो^४ मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके ! देहि पञ्जर-
लवङ्गिके ! निक्षिप^५ चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुल-शकलानि । मधुकरिके ! विरचय
कुसुमाभरणकानि । मयूरिके ! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके !
मुपदेशम्^६ इत्येतानि^७ अन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।

काम, परामृश सम्मार्जय ।

केतेति । मदिरारसेन सुराद्रवेण बकुलकुसुममालागृहाणि केसरपुष्पस्रग्निभूषितभवनानि सिञ्च
सेचनं विधेहि ।

मालेति । सिन्दूररेणुना नागभूषणरजसा कामदेवगृहस्य मदनभवनस्य दन्तबलभिकां गजदन्त-
रचितचूडां पाटलय श्वेतरक्तीकुरु ।

नलीति । भवनकलहंसान् गृहकादग्वान् कमलमधुरसं पङ्कजमकरन्दद्रवं पायय पानं कारय ।

कदेति । गृहमयूरान् भवनकलापिनः धारागृहं सलिलोद्गारयन्त्रसंयुतं भवनं नय प्रापय ।

कमेति । चक्रवाकशावकेभ्यः रथाङ्गशिशुभ्यः मृणालक्षीररसं कमलविसनिर्यासं प्रयच्छ प्रदेहि ।

चूतेति । पुमांसः पुरुषाश्च ते कोकिलाः परमृताश्चेति पुंस्कोकिलाः, पञ्जरस्थायिनश्च ते पुंस्कोकिलाः

पञ्जरपुंस्कोकिलाः तेभ्यः चूतकलिकाङ्कुराहारम् आन्नकोरकप्ररोहमयमशनम् देहि प्रयच्छ ।

पल्लविक इति । भवनहारीतान् गृहपालित 'हारिल' लोकप्रसिद्धपक्षिविशेषान् मरिचाप्रपल्लवदलानि
श्वेतशोभाञ्जनाग्रकिसलयपर्णानि भोजय प्राशय ।

लवङ्गिक इति । चकोरपञ्जरेषु विपक्षचक्रवंशदलेषु पिप्पलीनां मागधीनां तण्डुलशकलानि अभ्यन्त-
रस्थबीजखण्डानि निक्षिप ।

मध्विति । कुसुमाभरणकानि पुष्पमयाणि भूषणानि, अनुकम्पायां कः । विरचय कल्पय ।

मध्विति । सङ्गीतशालायां गीतवाद्यनृत्यशालायां किन्नरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय
गानादिसम्पादनार्थं प्रेरय ।

कन्देति । जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरपक्षिद्वन्द्वानि 'जीवञ्जीवन्नकोरकः' इत्यमरः । क्रीडापर्वतशिखरं
खेलाशिलनिर्माणं समारोहय आरोहणं कारय ।

हरिणिक इति । पञ्जरशुकसारिकाणां बन्धनगृहस्थितकीरसारिकाणाम् उपदेशं हितशिक्षां देहि
प्रयच्छ । एतानि आदेशवचनानि अन्यानि अपराणि च परिहासजल्पितानि नर्मभाषितानि अश्रौषीत्

(शाङ्.) द्वारा कदली-गृहके मरकतमय वेदिका (चवूतरे) को परिष्कृत (साफ) कर; केसरिके ! मदिरारस
लेकर बकुल-पुष्पोंके माला-गृहको सितकर (छिड़क); अरी मालतिके ! सिन्दूरकी रेणुद्वारा, कामदेव-गृहकी

हाथीदाँतकी-अटारीको रजित (गुलाबी) कर दे; अरी नलिनिके ! गृह-पालित कलहंसोंको कनल-मधुका रस
पान कराओ; कदलिके ! गृह-पालित-मयूरोंको धारा-गृहमें ले जाओ; अरी कमलिनिके ! चक्रवाकके बच्चोंको

मृणाल-क्षीर-रस दो; चूतलतिके ! पिंजरेमें बैठे कोकिलोंको आन्नकोरकाङ्कुर (आमके बीर) का आहार दो;
पल्लविके ! गृह-पालित हारीत-पक्षियोंको मरिचपल्लवके दलाप्र (मिर्चके क्रोमलपत्तोंके टुकड़े) भोजन कराओ;

अरी लवङ्गिके ! चकोर-पक्षीके पिंजरेमें पिप्पलीके अभ्यन्तरस्थ बीजखण्डों (तण्डुलके टुकड़ों) को निक्षेप कर
(डाल); मधुकरिके ! पुष्पोंका आभूषण निर्माण कर; मयूरिके ! किन्नर-दम्पतियोंको सङ्गीतशालामें गानकरनेके

लिए भेज दे; अरी कदलिके ! चकोर और चकोरीको क्रीडा-पर्वतके शिखर पर आरोहण करा (चढ़ा) दे; अरी
हरिणिके ! पिंजरेमें बैठे शुक-सारिकाओं (तोते-मैने) को उपदेश दे । ये सब वाक्य एवं इतके अतिरिक्त अन्यान्य

१. कमलसम्मार्जनीभिः, सम्मार्जनीभिः । २. वेदिकाः । ३. कुसुमिके ! । ४. चक्रवाकैभ्यः । ५. चूतलतिके ! ।
६. निक्षिप । ७. दल । ८. सारिकोपदेशम् । ९. एतानि ।

तथाहि—‘चामरिके ! मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिसन्धातुमिच्छसि ? अथि यौवनविलासैरुन्मत्तीकृते ! विज्ञातासि, या त्वं स्तन-कलस-भारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भ-मयूरानालम्बसे^१ । परिहासकाक्षिणि ! रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि^२ । पवनहृतो-त्तरीयांशुके ! हारप्रभायासितकरतला सङ्कलयसि^३ । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते ! निजमुखप्रतिबिम्बकानि परिहरसि । निजसौकुमार्य-गर्व-खर्वित-विसप्रसून-सौभाग्ये ! जालै-

आकर्णितवान् । एतद्वि कुमारीपुराध्यक्षा निखिलाः परिचारिकाः सम्बोध्य सम्बोध्य निजनिजव्यापारे नियोजयन्तीत्यवधेयम् । प्रायेणान्वर्थनामिका हमाः । अनेन कादम्बर्याः सुविशाला खलु विलासोपकरण-सम्पत्तिर्व्यञ्जिता भवति ।

परिहासभाषितानि प्रकटयति—तथाहीति । मिथ्यामुग्धताम् असत्यमाह्वतां प्रकटयन्ती प्रदर्श-यन्ती । अभिसन्धातुं भावप्रकटनेन वञ्चयितुम् इच्छसि अभिलपसि । अनेन कापि भ्रूविक्षेपादिकं बोधयित्वा परिहसितम् ।

अयीति । अयीति कौमलामन्त्रणे । यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः उन्मत्तीकृते मदमत्तीकृते ! विज्ञातासि सत्यरूपेण त्वं मया विदितासि । स्तनकलसयोः कुचकलसयोः भारेण गुरुत्वेन अवनम्यमाना मूर्तिः स्वरूपं यस्याः तथोक्ता त्वं मणिस्तम्भेषु रत्नस्थूणासु ये मयूराः रत्नरचिता एव कलापिनः तान् आलम्बसे आलिङ्गसि । अनेन कुचकण्डूयन्तापनोदनाय त्वं मणिमयूरानाश्लिष्यसीति परिहसितम् ।

परीति । परिहासकाक्षिणि परिहासामिलाक्षिणि ! रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्टिसंक्रान्तम्, आत्मप्रति-बिम्बं निजप्रतिरूपम् आलपसि परिभाषसे परिभ्रमेणेत्याशयः । अनेन कस्यचिच्चिन्तया त्वं बाह्यबोधशून्या-सीति परिहसितम् । इह निजप्रतिबिम्बे अपरतरुणीभ्रमाद् आन्तिमानलङ्कारः प्रतीयत इति कुशलाः ।

पवनेति । पवनेन समीरणेन हृतं नीतम् उत्तरीयांशुकम् उपरिस्थवस्त्रं यस्यास्तरसम्बोधनम् । आयासितकरतला पुनस्तद्वहणप्रयासेन परिभ्रमितहस्ता, उत्तरीयांशुकं परिहितवस्त्रोपरिस्थितवस्त्रम् आदातुं ग्रहीतुं वारंवारं प्रसारणादित्याशयः, हारप्रभां हारप्रति सङ्कलयसि उत्तरीयवस्त्रम् मन्यसे । अनेन हारप्रभायामुत्तरीयवसनं संसृज्य परिहसितम्, अत एवेहापि उक्तालङ्कारः प्रतीयते ।

मणिकुट्टीति । उपहारकमलानि शोभासम्पादनाय भूमौ विचित्रानि पङ्कजानि तेषु स्खलनभीता पतनव्रस्ता या तत्सम्बुद्धौ रूपम् । मणिकुट्टिमेषु रत्नबद्धभूमिषु निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्ववदनप्रतिच्छा-यानि परिहरसि त्यक्त्वा व्रजसि, तदुपहारपद्मान्त्येत्याशयः । अनेन निजवदनप्रतिच्छायेषु उपहारपद्म-आन्तिबोधनेन शून्यहृदयत्वं बोधयित्वा परिहसितम् । इहापि पूर्ववदलङ्कारः प्रतीयते ।

निजेति । निजसौकुमार्यगर्वेण स्वमार्दवाहङ्कारेण खर्वितं न्यूनीकृतं विसप्रसूनस्य पङ्कजस्य सौभाग्यं मार्दवं यया सा तत्सम्बुद्धौ रूपम्, अतएव सौकुमार्याधिक्यान्नबोदितसूर्यालोकभ्रान्त्यापि क्षत्रीकरणफल-

परिहास-वाक्यको भी उसने सुना ।

जैसे—‘अरी चामरिके ! तू यों मिथ्या ‘मुग्धता प्रकाश कर किसकी वञ्चना करनेकी इच्छा करती हो ? अरी यौवनविलासोन्मत्ते ! यह हमने जान लिया कि—कलशतुल्य स्तनयुगलके भारके कारण शरीरके अवनत हो (झुक) जानेसे तू मणिस्तम्भके मयूरोंका आलिङ्गन करती है; अरी परिहासकाक्षिणि ; तू तो मणिमय भित्तिमें पड़े हुए अपने ही प्रतिबिम्बके साथ आलप (बातचीत) करती है; हे शून्यहृदये ! वायु तुम्हारे उत्तरीय वस्त्रको उड़ा ले गया है, उसको समेटनेके बदले तू तो हाथको परिश्रान्त कर अपने हारकी प्रभाको उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टा) समझती हो; अरी बाह्यज्ञानशून्ये ; तू तो मणिबद्ध भूतल पर शोभासम्पादनके लिए रखे कमलों पर गिरनेके भयसे अपने मुखप्रतिबिम्बोंको ही छोड़कर जाती है; अरी कोमलाङ्गि ! तू अपने कोमलताके अभिमानमें कमलकी

१. वृथा । २. ज्ञाता । ३. ...स्तम्भमयूरानवलम्बसे । ४. ...प्रतिमामालपयसि । ५. आकलयसि । ६. क्वचित् ‘निजसौकुमार्यं’ इत्यारभ्य ‘जाल’ पर्यन्तं न विद्यते । क्वचिच्च सम्पूर्णसम्बोधनान्तमेव पदं न दृश्यते ।

वातायनपतितपद्मारागालोकं^१ प्रति बालातपशङ्कया करतलमातपत्रीकरोपि । खेद-स्वस्तं-हस्त-गलित-चामरं^२ । नखमणिमययूखकलापमाधुनोपि^३ इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरी-भवनसमोपम् उपययौ^४ ।

पुलिनायमानमुपवनलता-गलित-कुसुम-रेणु-पटलैः, दुर्दिनायमाननिभृत-परभृत-नख-क्षताङ्ग-सहकारफल-रस-वर्षैः, नीहारायमाणमलिन-विप्रकीर्णैर्वकुल-सेक-सीधु-धारा-धूलिभिः,

मुपस्थितमित्याशयः । 'बिसप्रसूनरात्रीवपुष्काराभोरुहाणि च' इत्यमरः । जालवातायने जालरूपे गवाक्षे पतितः सम्पृक्तः पद्मारागस्य लोहितमणेः आलोकः प्रकाशः तं प्रति तद्विषये, बालातपशङ्कया प्रत्यप्रोदित-सूर्यप्रकाशआन्या करतलं स्वहस्तमेव आतपत्रीकरोपि तत्प्रतिपेक्षेच्छया कृत्रीकरोपि ।

इह लोहितकमणिप्रकाशे बालातपआन्या आन्तिमानलङ्कारः । बिसप्रसूनादपि तेऽधिकं सौकुमार्यं येन हि नवोदितसूर्यालोकआन्यापि आतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

खेदेति । खेदेन सञ्चालनपरिश्रमेण स्वस्तात् क्षिथिलात् हस्तात् करात् गलितं प्रयुतं चामरं वाक्-व्यजनं यस्यास्तस्मिन्नुद्यौ रूपम्, अतएव बालव्यजनआन्या नखमणिरश्मिसमूहान्दोलनमित्याशयः । नखमणीनां नखरस्थापिताभरणरत्नानां मयूखकलापं रश्मिसमूहम् आधुनोपि बालव्यजनआन्यान्दोल-यसि । इह हि वाचकशब्दमावाहुक्तालङ्कारः प्रतीयते । तथाविधआन्तिवशाच्चोपहासयतांतिः । इत्येतानि पूर्वोक्तानि अन्यानि एतदतिरिक्तानि च वाक्यानि शृण्वन्नेव आकर्ण्यस्त्रेव कादम्बरीभवनं गन्धर्वरात्रयुत्री-गृहम् उपययौ अगाम चन्द्रापीड इति शेषः ।

पुलिनेति । उपवनं पार्श्ववश्युद्यानं तस्य लताभ्यो वल्लीभ्यो गलितानि पतितानि यानि कुसुमरेणु-पटलानि पुष्पपरागपुष्पानि तैः पुलिनायमानं श्वेतवसादृश्यात् बालुकामयवदाचरन्तम् । इन आरभ्य द्वितीयान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'मार्गमद्वाचीत्' इत्यत्र मार्गमित्यस्य विशेषगान्यवगन्तव्यानि ।

दुर्दिनेति । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः कोकिलाः तेषां नखैः नखरः जतानि विदीर्णानि अङ्गानि अवयवा देशां तथोक्तानां सहकारफलानां पार्श्वस्थानामात्रफळानां रसवर्षैः, दुर्दिनायमानं वृष्टिजातरवदा-चरन्तम् ।

नीहारेति । अनिलविप्रकीर्णैः पवनविक्षेपैः वक्रुष्टानां केसराणां वृक्षाणां सेकं कुसुमप्रदकुटनाय सेचनकाले सीधुधाराणां सुन्दरीवदनमद्यप्रवाहाणां धूलिभिः कणैः, नीहारायमाणं रवेनवसादृश्यान् गुहिनपुष्पवदाचरन्तम् ।

ननु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः' इत्यमरेण धूलिशब्दस्य कालिङ्गवेन कथमिह पुंस्त्रिकृतेति चेत् ? सत्यम् 'द्विरवधटाकुम्भमित्तिसम्भवेन चातुर्धूलिने'ति प्रयोगात् 'धूलिः पुंस्त्वपि' इत्यमरटीकायां रत्नकोशक्या उक्ताच्चेपनिरासात् ।

कोमलताको भी न्यून करती हो, अतएव गवाक्ष जाल (छिड़कियों की जाळी) ने पद पद्मारागमणके प्रकाशको ही नवोदित सूर्यालोक समझ कर उसे निवारण करनेके लिए छत्र करती (छत्रों का काम करती) हो; अतः अशङ्क ! आन्दोलन-जनित परिश्रमसे तेरे हाथमेंसे चानर गिर पड़ा है—उसे नू बननी नहीं है और केवल लक्ष्मणकी ही चानर समझकर आन्दोलन किया (हिलाया) करती है—इस प्रकारके और अन्यान्य अनेक प्रकारके आलापको सुनते-सुनते ही चन्द्रापीड जाकर कादम्बरिके भवनके सुनीप उन्निपड हुआ (आया) ।

वहाँ उपस्थित होकर उसने एक मार्गको देखा; वह मार्ग सख्तवर्ती उमानदी अन्तर्गत कुल्लोमेंसे बरग गिरनेसे पुलिन (बालुकामय) के समान लगता था; वज्रल (वज्रर करती) कोकिलोंके लक्ष्मण छत्र-वक्षर (कुतरे) हुए आर्णवके फलका रस वर्षण होने (टपकने) से वहाँ वृष्टिके दिनोंके समान दिखता था; वहलने इतस्ततः विक्षिप्त किए (बिखरे) हुए—पुष्पविकासके दिन वक्रुष्टवृक्षके कर सुन्दरी सुन्दनवसाद-के-कालमें वह

१. अवलोकन । २. आशङ्कनी । ३. आतपत्र । ४. खेदप्रसन्न... । ५. कृत्रिमकरोपि, कृत्रिमकरोपि । ६. किरण... । ७. भवनमुपसृत्य ययौ, भवनमुपययौ । ८. ...क्षताङ्ग...

काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, नीलाशोकवनायमानं कुसुम-प्रकर-पतित-मधुकर-वृन्दान्धकारैः, तथा च सञ्चरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुवनायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णपूराशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलोपनैः, हरितायमानं शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकार-रेणोव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तम् आभरण-

काञ्चनेति । चम्पकानां हेमकुसुमानां यानि वलानि पर्णानि तेषाम् उपहारैः शोभासम्पादनाय प्रचेपैः, काञ्चनद्वीपायमानं पीतस्वमादृश्यात् सुवर्णद्वीपवदाचरन्तम् ।

नीलेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितानि उपविष्टानि मधुकरवृन्दान्येव भ्रमरपुष्पान्येव अन्ध-काराः तिमिराणि तैः नीलाशोकवनायमानं श्यामाशोकारण्यायमानम् ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । सञ्चरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितावर्गस्य चरणालक्तकरसानां पाद-रक्षणार्थयावकरसानां विसरैः प्रसरणैः, रागसागरायमाणं रक्तिमः पयोधिवदाचरन्तम् ।

अमृतेति । अङ्गरागाणां विलेपनानाम् आमोदैः परिमलैः, अमृतोत्पत्तिदिवसवत् पीयूषोत्पत्तिदिन-वदाचरन्तम् ।

चन्द्रेति । दन्तपत्राणि गजदन्तरचितपत्राकारश्रवणभूषणानि येषां प्रभामण्डलैः कान्तिसमूहैः चन्द्र-लोकायमानं शुभ्रप्रकाशप्रसरणसादृश्याच्चन्द्रलोकवदाचरन्तम् ।

प्रियङ्ग्विति । कृष्णागुरोः काकतुण्डस्य पत्रभङ्गैः पत्राकारतिलकविशेषैः, प्रियङ्गुवनायमानं श्यामस्व-सादृश्यात् फलिनीलताविपिनवदाचरन्तम् ।

लोहितेति । कर्णपूरभूताः श्रवणालङ्कारीभूता ये अशोकपल्लवाः कङ्कोलिकिसलयाः तैः लोहितायमानं रक्तवदाचरन्तम् ।

धवलेति । चन्दनरसस्य मलयजद्रवस्य विलेपनैः अङ्गरागैः, धवलायमानं श्वेतवदाचरन्तम् ।

हरितेति । शिरीषस्य कपीतनस्य कुसुमाभरणैः पुष्पालङ्कारैः, हरितायमानं हरिद्वर्णयुक्तवदाचरन्तम् ।

अथेति । अथ अनन्तरम् । उभयतः पार्श्वद्वयोः, लावण्यमयेन सौन्दर्यमयेन सेवार्थं परिचर्यार्थम् आगतेन आयातेन प्राकारेणैव प्राचीरेणैव ऊर्ध्वस्थितेन उपरि विद्यमानेन दण्डायमानेनेत्यर्थः स्त्रीजनेन योपिद्वर्गेण, कृतो विहितः दीर्घरथ्यामुखवत् विस्तृतप्रतोलीमुखवत् आकारो यस्य तम् । मार्ग्यदीर्घरथ्याया मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वल्पायामो दीर्घो मार्गोऽवलोक्ष्यत इत्यभिप्रायः । मार्गं पन्थानम् अद्राक्षीत् आलोकितवान् महाश्वेतया सह गच्छन्मन्त्रापीड इति शेषः । जात्युपेक्षा ।

तेनेति । वहन्तं प्रसरन्तम्, नद्याः सरितो वेणिकावत् कचकलापवेणीवत् (अर्थात् सरलः) यो जलप्रवाहः सखिलधारा तमिव, तेन मार्गं च अन्तर्निपतन्तम् अभ्यन्तरादायान्तं संपिण्डितम्

मार्गं मानो तुपार-राशिके समान दीखता था; शोभा-सम्पादनके लिए एकत्रित चम्पकपुष्पके पत्रके ढेरसे वह मानो सुवर्णमय एक द्वीपके समान प्रतीत होता था; विविध स्थानमें विक्षिप्त (विलेखे) अन्यान्य पुष्पसमूहके ऊपर बैठे हुए भ्रमरोंके अन्धकारसे वह मानो नीलवर्ण अशोक-वनके समान शोभायमान था । वहाँ सुन्दरियाँ सर्वदा ही इतस्ततः विचरण करती थीं, अत एव उनके चरणोंके अलक्तक (महावर) रससे वह मानो रक्तिमाके समुद्रके समान देखनेमें आता था; अङ्गलेपके सौरभसे वह मानो अमृतोत्पत्ति-दिनके समान हो; इस्ति-दन्त-निर्मित कर्णभूषणके आलोकसे वह मानो चन्द्रलोकके समान हो; स्तन-कपोलादि स्थानमें गोरौचनकी पत्राकार तिल-रेखाओंसे अङ्कित रहनेके कारण मानो प्रियङ्गुलताओंके वनके समान हो; अशोकपल्लवके कर्णभूषणसे मानो रक्तवर्ण हो गया हो; शरीरमें लगाए चन्दनमय अङ्गलेपसे मानो धवलवर्णके समान बन गया हो; और शिरीष-पुष्पके आभूषणोंसे मानो हरिद्वर्णके समान प्रतीत हो-ऐसा दीखता था । कादम्बरीकी सेवा करनेके लिए आई हुई, दोनों बगल खड़ी हुई स्त्रियोंसे मानो लावण्यके समान हो ऐसा—दीर्घरथ्याके सम्मुखभाग (चौड़ी सबकके मुख) के आकारवाला मार्ग उसने देखा । और भी उसने देखा कि—केशपाशवेणीके समान सरल नदीका स्रोत

१. चम्पकोपहारैः । २. लोलाशोक... । ३. सञ्चरन् । ४. पत्रमण्डलैः । ५. प्रियङ्गुवनायमानं रोचना-तिलकभक्तिभिः, नीलायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः । ६. कर्णाशोकपल्लवैः । ७. निपतितम् ।

किरणालोकं सम्पिण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव बहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्नोत
इव गत्वा प्रतीहारीमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददशे ।

तत्र च मध्यभागे पथ्यन्तरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिष्फुरदाभरणसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नातिमहत्तः पथ्यङ्कस्योपाश्रये धवलोलपधानन्यस्त-द्विगुण-भुजलतावष्टम्भेनावस्थिताम्, महा-वराहदंष्ट्रावलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रव-रन्तीमिरिव चामरग्राहिणीभिरुपवीड्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाघस्तान्मणिकुट्टिभेषु एकव्रीभृतम् आभरणकिरणालोक नानामूषणप्रमाप्रकाशम् अपश्यत दृष्टवान् । इहोपमालङ्कारः ।

तदिति । किञ्च, तस्य आभरणकिरणालोकस्य मध्ये प्रतिक्रित इव गत्वा स्त्रोतसि तत्संमुख्येन स्त्रोतोऽन्तरमिव प्रजित्वा चन्द्रापीडः, प्रतीहारीमण्डलेन द्वारपालकिरासमूहेन अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागः संमुखदेशो यस्य तं तथोक्तम्, श्रीयुक्तो मण्डपः तम् अनेकविधादुसुतकान्तिशोभितम् एकं भवनमित्यर्थः दृग्दर्शं अवलोकितवान् । इह श्रौतोपमालङ्कारः ।

तत्रेति । अपि च, चन्द्रापीडः, तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे 'कादम्बरीं ददर्श' इत्यतिदृष्टिवा क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि । पर्यङ्क्षे पत्यङ्कप्रान्तवर्गेषु रचितं विहितं मण्डलं मण्डलरूपेणावस्थानं येन तेन, अथः पत्यङ्काधोभागे उपविष्टेन आसीनेन, अनेकानि बहूनि सहस्राणि दशसतानि संख्या गणना यस्य तेन, परिस्फुरन् दीप्यमान आभरणसमूहः भूषणपुञ्जो यस्य तेन, तथा कल्पलतानां मन्दारवल्लीनां निवहेन समूहेनेव विद्यमानेन च कन्यकाजनेन कुमारीगणेन परिवृतां परिवेष्टिताम् । कल्पलता अपि अर्थिजनमनोरथपूरणायानेकविधाभूषणयुक्ता इत्युभयोः सादृश्यम्, अतश्चोक्तालङ्कारः ।

नीलेति । नीलांशुकमेव नीलवसनमेव प्रच्छदपट आस्तरणवत् तेन प्रावृतस्य उपर्याच्छादितस्य नातिमहत्तः अनतिविस्तृतस्य पर्यङ्कस्य पद्वङ्कस्य उपाश्रये ऊर्ध्वदेहो, चवर्कं शुभ्रं यत् उपधानम् उच्छी-
र्वकं तत्र न्यस्ता स्थापिता द्विगुणा मुजमध्यग्रन्थिमुन्नतया द्विरावृत्ता या मुजलता वामबाहुवह्नी तस्या
अवधृमेन' आश्रयणेन अवस्थिताम् ।

अत एव महावराहस्य नारायणस्य शूकराख्यतृतीयावतारस्य दंष्ट्रावलम्बिनीं दन्ताश्रितां महीं वसुधामिव विद्यमानाम् । तथा च धवलोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरीं महीव इत्युपमा, भुजलताव-
ष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासाम्यादिति ।

विस्तारिणीति । विस्तारिणि परितः प्रसारिणि, कावम्बर्चा देहप्रभाजालमेव वारारकान्तिसमूह एव जलं सलिलं तस्मिन्, सुजलताः चामरग्राहिणीनां परिचारिकाणां बाहुलता एव विद्येताः शेषणीयदण्डाः तेषां परिभ्रमेः आन्दोलनैः प्रतरन्तीभिः अमन्तीभिरिव विद्यमानाभिः, चामरग्राहिणीभिः बालभ्यञ्जन-धारिणीभिः परिचारिकाभिः उपवीज्यमानां सञ्जात्यमानाम् । इह परम्परितरूपकं क्रियोप्रेक्ष्य चैर्युभयो-रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । चामरचालनार्थं हस्तौ न कम्प्येते अपि तु जले हस्तचेषेण तास्तरन्ति इत्यभिप्रायः ।

निपतितेति । अद्यस्तात् अद्यः मणिकुट्टिमेषु रत्नचन्द्रभूमिषु निपतितप्रतिविम्बतया सङ्क्रान्तप्रति-

जिसप्रकार प्रवाहित होता है, उसीप्रकार अन्धन्तरस्थित एकत्रित आभूषणोंका किरण, उस उस मार्गसे निकलता था। वह (चन्द्रापीड) प्रतिश्लोकते समान उस किरणपुञ्जके मध्य होकर जब आगे गया तब उसने नानाविध अलौकिक-शोभा-ओमित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रतिहारियोंका नण्डल बैठा था।

शोभा-शोभित एक श्रीमण्डप (गृह) देखा जिसके आगे प्रातःहोमार्थका नखुल पड़ा था। उस श्रीमण्डपके मध्यभाग (बीच) में, पलङ्गके चारों ओर नीचे कदलतासमूहके समान मण्डलाकारसे बैठों, और देदीप्यमान आभूषणोंसे शोभित होती—अनेक सहस्र कन्याओंसे परिवृत, ऊपरमें नौलवर्णके एक आस्तरणवस्त्र (चादर) से आच्छादित ढके हुए जो बहुत विशाल तथा पेजे—एक पर्यङ्क (पलङ्क) के मध्यमें श्वेतवर्ण उपधान (तकिए) पर वक्र करके रखी वाम-बाहु-लताके अवलम्बन (सुहारे) से बैठों हुई, अतएव महाबराहकी दंष्ट्रामें लम्बित लटकती पृथिवीके समान देखनेमें शोभायमान, कादम्बरीको उस (चन्द्रापीड) ने देखा। उसकी शरीरकान्तिके विस्तीर्ण जलमें, अपने अपने मुजल्लाल्प क्षेपणदण्ड सञ्चालन-पूर्वक मानो

१. मण्डलोपविष्टेन, मण्डलेनोर्ध्वोपविष्टेन ।

‘अतिमहत्तः’ इत्येव दृश्यते । ३. आभये, अपाभये ।

२. क्वचित् 'नाति' इति पदं न दृश्यते, क्वचित्

नागैरिवापह्नियमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव पृथक् पृथक्^१ नीयमानाम् उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवोत्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन श्रीमण्डपमध्ये उत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलोकनकुतूहलसम्पुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषण-रव-प्रनृत-शिखि-शत-चित्र-चन्द्रकेण भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणैव दृश्यमाणाम्; आत्म-परिजनेनापि दर्शनलोभादुपार्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमाणाम्; लक्ष्णैरपि

च्छायातया कारणेन, नागैः पातालतलवासिभिः सर्पैः अधस्तात् अपह्नियमाणामिव अन्यत्र नीयमानामिव। अनेन लावण्यातिशयादस्यां सर्पाणामप्यनुरागो व्यञ्जितः। अपि च, उपान्ते निकटे रत्नभित्तिषु मणिकुडवेषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, दिक्पालैः इन्द्रप्रभृतिभिर्दशभिर्दिक्पतिभिः पृथक् पृथक् नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव, परित एव प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः। अनेनास्यां दिगीश्वराणामप्यासक्तिः सूचिता। उपरि मणिमण्डपेषु ऊर्ध्वस्थरत्नमयच्छदिःषु निपतितप्रतिबिम्बतया कारणेन, अमरैर्देवैः उत्क्षिप्यमाणामिव उत्तोक्य नीयमानामिव। अनेनास्यां देवानां आवावेशः प्रकाशितः। इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोप्रेक्षा।

हृदयमिति। महामणिस्तम्भैः महारत्नस्थूणाभिः हृदयं प्रवेशितामिव चित्तान्तर्गतामिव तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्यभिप्रायः। भवनदर्पणैः भित्तिछन्नादर्शैः, आपीतामिव कण्ठाघःकृतामिव, तेष्वपि प्रतिबिम्बपतनादित्याशयः। तथा अधोमुखेन, श्रीमण्डपस्य मध्ये छदिषि उत्कीर्णेन रत्नप्रस्तरं निस्तचय रचितेन, विद्याधरलोकेन विद्याधरपुत्तलिकाभिः गगनतलम आकाशतलम् आरोप्यमाणामिव स्थाप्यमा-
नामिव, तेष्वपि प्रतिच्छायापतनादिति भावः। अनेन चैतन्यरहितानामपि आवावेशप्रकाशनादस्या निर-
तिशयं सौन्दर्यं द्योतितम्। इहाऽप्युक्तरूपेणैवालङ्कारः।

चित्रेति। चित्रकर्मच्छलेन आलेख्यमूर्त्तिव्याजेन, अवलोकनकुतूहलात् कादम्बर्या एव वीक्षणकौतु-
कात् सम्पुञ्जितेन सक्षात्पिण्डीभावेन, त्रिभुवनेन त्रिविष्टपरिथतसमस्तवस्तुना, परिवृतामिव आच्छादि-
तामिव। इह सापह्वा क्रियोप्रेक्षा। अनेन तन्त्रानेकविधमालेख्यं तस्याश्च निरतिशयं सौन्दर्यं ध्वन्यते।

भूषणेति। भूषणानाम् आभरणानां रवेण शब्देन प्रनृतं नर्तनाय प्रवृत्तं यत् शिक्षितं कलापिसमूहः
तस्य शिष्यचन्द्रका विविधवर्णमेचका यत्र तेन, भवनेनापि तेन ग्रामण्डपेनापि कौतुकेन कादम्बरीवीक्षणकु-
तूहलेन उत्पादितं जनितं लोचनसहस्रं नयनसमूहं येन तथोक्तेनेव सतां मेचकानां नयनतुल्यत्वादित्याशयः,
दृश्यमानमिव प्रेष्यमाणमिव। क्रियोप्रेक्षा। अनेन तस्याः कलापिसम्पत्तिः सौन्दर्यातिशयश्च प्रतीयते।

आलेति। आत्मनः स्वस्य परिजनेनापि परिचारिकावर्गेणापि, दर्शनलोभात् कादम्बर्या एवावलोक-
नवृष्णातः उपार्जितानि तपसा प्राप्तानि दिव्यानि निमेषरहितत्वात् स्वर्गायाणि चक्षुषि लोचनानि येन
तथोक्तेनेव, अनिमिषनयनेन सता, निर्वर्ण्यमाणाम् अवलोक्यमाणाम्। उपार्जनक्रियोप्रेक्षणादुत्काल-
ङ्कारः। अस्या निरतिशयसौन्दर्यं च ध्वन्यते।

लक्ष्णैरिति। लक्ष्णैरपि ध्वजवज्रप्रभृतिभिः सर्वमुलक्षणचिह्नैरपि रागाविष्टैरिव कादम्बर्यामासक्ति-

विचरण करती रहती ही। चामरधारिणी परिचारिकाएँ चामर-आन्दोलन (हवा) करती थीं; नीचेकी मणि-
मय-भूमिमें कादम्बरीके प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, पातालवासो नागगण ही मानो उसे नीचे लिए-जाते थे; एवं
समीपवर्ती मणिमय भित्ति (दीवारों) में प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, इन्द्रादिदिक्पालगण ही मानो उसको पृथक्-पृथक्
रूपमें लिए जाते थे; और ऊपरके मणिमय तलेमें, प्रतिबिम्ब पड़नेके कारण, अन्यान्य देवगण ही मानो उसे
उठाकर लिए जाते थे। बड़े-बड़े मणिमय स्तम्भोंने मानो उसको अपने हृदयके भीतर प्रवेश कराया था भवन-
दर्पणोंने मानो उसका पान किया था; और श्रीमण्डपमें अधोमुखसे उत्कीर्ण (खोदे) हुए विद्याधरमूर्त्तियां मानो
उसको आकाशमें उठाकर लेजाती थीं—चित्रित प्रतिमूर्त्तिके व्याज (बहाने) से त्रिभुवन ही मानो उसके दर्शन
करनेके कुतूहलसे आस-पासमें एकत्रित होकर परिवेष्टन किए (घेर लिए) थे। श्रीमण्डप भी मानो उसको
देखनेके कौतुकसे आभूषणोंका शब्द सुनकर नाचते सैकड़ों मयूरोंके विचित्र चन्द्रक-रूपी हजारों नेत्रोंसे देखता
था; उसके परिजनवर्ग भी, दर्शन करनेके लोभसे ही मानो दिव्य-नेत्र प्राप्त किए हों इस प्रकार निनिमेष दृष्टि

१. कचिच्च 'पृथक् पृथगिति' नास्ति। २. कचिदिह 'वित्त' इति पदमधिकं विद्यते।

रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गीम्^१, अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्ती बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथा-
वेश-परवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन, अविचलित-चरणराग-दीधितिभिरिव निर्गताभिः अलक्त-
करसपाटलित-लावण्यजल-वेणिकाभिरिव गलिताभिः^२, निवसित-रक्तांशुक-दशा-शिखाभिरिव
वमन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलतारागणमिव नखमणिमण्डल-
मुदहङ्ग्यां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्त्तयन्तीम्^३; नूपुर-मणि-किरणचक्रवालेन गुरु-

गृहीतैरिव विद्यमानैः, अधिष्ठितानि आश्रितानि सर्वाणि समस्तानि अङ्गानि अवयवा यस्याः ताम् । ध्वज-
वज्रादिचिह्नानि यानि तस्यास्तत्तदङ्गेषु विद्यन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्तिवशादाश्रितानीति क्रियोप्रेक्षा ।
अनेन सर्वशुभलक्षणसम्पत्तिर्व्यञ्जिता ।

अकृतेति । न कृतं विहितं पुण्यं सुकृतं येन तमिव, बालभावं यौववं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । इह भावा-
भिमानिनी क्रियोप्रेक्षा । सुकृतं विना कादम्बर्याः कायस्पर्शोऽपि न भवतीति सूचितम् ।

अदत्तामिति । अदत्तामपि जनकादिभिरसमर्पितामपि मन्मथावेशपरवशेनेव कामावेशपराधीनेन सता
यौवनेन तारुण्येन स्वयमेव गृह्यमाणां स्वीक्रियमाणाम्, कामावेशपरवशा हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षा न
विद्यते । परमार्थतस्तु यौवनं कामावेशपरवशं भवत्येवं स्वाभाव्यात् । गुणोप्रेक्षा । तारुण्योद्गमश्च
व्यञ्जितः ।

अविचलितेति । इह तृतीयावहुवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'अङ्गुलीभिः' इत्यस्य विशेषणानि ।
निर्गताभिः पादरागादेव प्रकटिताभिः अविचलिता निश्चलाः चरणयोः पादयोः रागस्य लौहित्यस्य वा
दीधितयः किरणाः ताभिरिव विद्यमानाभिः, सर्वत्र लौहित्यसादरयादिस्थाशयः । जात्युप्रेक्षा । गलिताभिः
चरणद्वयादेव स्यन्दिताभिः, अलक्तकरसेन यावद्वेण पाटलितम् आरक्तीकृतं यत् लावण्यमेव निरति-
शयसौन्दर्यमेव जलं तस्य वेणिकाभिः धाराभिरिव विद्यमानाभिः । इह जात्युप्रेक्षा सा च निरङ्गकेवलरूप-
केण सङ्कीर्णा । अवलम्बिताभिः, लम्बमानाभिः, निवसितं परिधानीकृतं यत् रक्तांशुकं लोहितवसनं तस्य
दशाशिखाभिः वक्ष्यप्रेरिव । जात्युप्रेक्षा । पादाभरणानां चरणपरिहितभूषणानां वा रक्तांशुलेखा लौहि-
तदीधितिप्रेणी तस्याः सन्देहं भ्रमं ददतीति ताभिः । इह आन्तिमान् । अतिकोमलतया अत्यन्तसूदुल-
तया-कारणेन नखविवरेण नखान्तरेण करणेन रुधिरधारावर्षं रक्तप्रवाहवृष्टिं वमन्तीभिः उद्गिरन्तीभिः
वित्तिविद्यमानाभिः । क्रियोप्रेक्षा । एवंविधाभिः अङ्गुलीभिः पादशाखाभिः उपेताभ्यां युक्ताभ्याम्,
नलस्य पृथिवीतलस्य तारागणमिव नक्षत्रमण्डलमिव वर्तुलोज्ज्वलस्वसादर्यादिस्थाशयः, नखमणि-
मण्डलं नखालङ्कारीभूतरत्ननिकरम्, उदहङ्ग्यां धारयज्ञ्याम्, चरणाभ्यां पादाभ्यां करणाभ्याम्, विद्रुमर-
सस्य प्रवालनिर्यासस्य नदीं सरितं प्रवर्त्तयन्तीम् अवतारयन्तीमिव विद्यमानां कादम्बरीम् । तथा च 'चर-
णाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्त्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्यायं निर्गलितोऽर्थः—कोमलरक्तपोष्यचरणयोः
अरुणा प्रभा समन्तात् प्रसरति अत एव विद्रुमरसनदीप्रवर्त्तनस्योप्रेक्षा । पादौ च अङ्गुलीभिरुपेतौ, अङ्गुल-
यश्च पादरागकिरणा इव, लावण्यजलवेणिका इव इत्यादिभिरुपेक्षाभिर्वर्णित इत्यहो कवयितुश्चातुर्यम् ।

नूपुरेति । गुर्वोः बृहतोः नितम्बयोः कटिपश्चाद्भागयोः भरेण भारेण खिन्नं कण्ठान्तं यत् उदयुगलं
(एकटक) ते उसको देखा करते थे; समस्त शुभलक्षण भी उसमें आतंके रखकर हों माना उसको समस्त
अवयवोंमें अधिष्ठित (व्याप्त) हुए थे, शेषशब्दस्थाने पुण्य नहीं किया है इत्यलिय हों माना उसने उसको परिष्ठाण कर
(छोड़ दी थी; पिता-माताके द्वारा दान नहीं किए जाने पर भी, यावत्काल कानवेष्ट से हा मानों पराधीन हो-
कर मानों अपने से ही उसका ग्रहण किया था; चरणोंको स्थिर रक्तिना (रंग) को किरणें मानों बाहर निकलती
हों, अलक्तक-रस-रञ्जित (आल्ता, महादर के रस से युक्त हुए) लावण्यजलकी धारा बहती हो, एवं परिहित
(पहने हुए) रक्तवस्त्रकी किनारीका अग्रभाग (पल्लोंकी कोरे) मानों लम्बित हुआ हो, ऐसे चरणाङ्गुलीमेंसे निःसृत
होती—रक्तवर्ण किरणकी मालाओंका भ्रम उत्पन्न कराती और अत्यधिक कोमल होनेके कारण नखरन्ध्रद्वारा मानों
रुधिरधारा वमन करती (उगलती) अंगुलियोंवाले भूतलके नखत्रन्तूरके समान नख-मणि-मण्डलमें समन्वित
चरणोंसे वह मानों प्रवालमणिके रसकी एक नदीको सृष्टि करती थी; उसके नूपुरोंके नोचोंमेंसे निकलती किरणें—

१. सर्वाङ्गीम्, सर्वावयवाम् । २. गलिताभिः, विनम्रचरणम् । ३. निर्वमन्तीम् । ४. दशाभिरेव ।

५. वमन्तीभिरिव । ६. अङ्गुलिभिः ।

नितम्ब-भर-खिन्नोरुयुगलं-सहायतामिव कर्तुं मुद्गच्छता स्पृश्यमानजघनभागाम्, प्रजापति-
कर-दृढ-निपीडितं-मध्यभाग-गलितं जघन-शिलातल-प्रतिघाताल्लावण्यं-भ्रूत इव द्विधागत-
भ्रूद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारित-दीर्घ-मयूख-मण्डलेनेर्ष्या परपुरुषदर्शनमिव निरुन्धता^१
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शमुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य
विरचित-परिवेषाम्, निपतित-सकल-लोक-हृदय-भरेणोवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरित-
मुख-दर्शन-दुःखेनेव क्षीयमाण-मध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यात् अङ्गुली-

सविधद्वन्द्वं तस्य सहायताम् ऐकदेशिकनितम्बभारवहनेन साहाय्यम्, कर्तुं विधातुमिव उद्गच्छता ऊर्ध्वं
व्रजता, नूपुरयोः पादकंटकयोः मणिकिरणानां रत्नरश्मीनां चक्रवालेन मण्डलेन स्पृश्यमानौ स्पर्शविष-
यीक्रियमाणौ जघनभागौ जघनदेशौ यस्यास्ताम् । इह क्रियारूपफलोपेक्षा ।

प्रजापतीति । प्रजापतेः सृष्टिकर्तुः कराम्यां हस्ताभ्यां दृढनिपीडितः रचनासमये नितान्तकृशत्वस-
म्पादनाय अत्यन्तनिर्घातितो यो मध्यभागः कटिदेशः तस्माद् गलितं प्रच्युतम्, अथ च जघनमेव ऊर्ध-
रेव शिलातलं प्रस्तरतलं गुरुत्वात् कर्कशत्वाच्चेत्याशयः, तेन प्रतिघातात् कारणात् द्विधागतं द्विधाविभक्तं
ल्लावण्यंभ्रूत इव सौन्दर्यप्रवाह इव, ऊर्ध्वयं जघनयुगलं दधानां धारयन्तीम् ।

इह आश्रयप्रेक्षा, सा च निरङ्गकेवलरूपकेण सङ्कीर्णा । अनेन च मध्यभागस्यातीव कृशत्वम् ।
जघनभागस्य गुरुत्वं कर्कशत्वञ्च, ऊर्ध्वयस्य च ल्लावण्यमयत्वं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । सर्वतः प्रसारितं परितो विस्तारितं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन तेन, अतएव
ईर्ष्या परपुरुषदर्शनम् अन्यपुरुषावलोकनं निरुन्धतेव अवरोधं विदधतेव निजावरणादित्याशयः, कुतूह-
लेन कौतुकेन विस्तीर्णस्यापि विस्तारं विशालं तन्वतेव विदधतेव निजरश्मिभिरित्याशयः, तथा स्पर्श-
मुखेन संरलेषानन्देन रोमाञ्चं पुलकं मुञ्चता स्रजंतेव निजरश्मिषु पुलकभ्रममुत्पादयतेत्यर्थः, काञ्ची-
दाम्ना रक्षणागुणेन नितम्बबिम्बस्य विरचितो विहितः परिवेषः परिवेष्टनं यस्यास्ताम् ।

इह 'निरुन्धतेव' 'तन्वतेव' 'स्रजतेव' इति त्रिवेधेन क्रियोपेक्षालङ्कारः, 'रोमाञ्चम्' इत्यादौ वृत्त्यनु-
प्रासच्छेकादुप्रासावलङ्कारावित्येतेषां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

निपतितेति । निपतितानि अत्यन्तरमणीयत्वादरुढानि सकलानां समस्तानां लोकानां जनानाम्
यानि हृदयानि चेतांसि तेषां भरेण भरेणेव अतिगुरु अत्यन्तविशालौ नितम्बौ यस्यास्ताम् । इह
हेतूपेक्षा ।

उन्नतेति । उन्नताभ्याम् उष्णाभ्यां कुचाभ्यां स्तनाभ्याम् अन्तरितं निजोच्चत्वाद् व्यवहितं यत्
मुखदर्शनं वदनावलोकनं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणैव कारणेन क्षीयमाणः कृशत्वं प्राप्यमाणो मध्यभागः कटि-
देशो यस्यास्ताम् । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

प्रजेति । अतिसौकुमार्यात् कादम्बरीत्रपुषोऽतीवमार्दवत्वाद्धेतोः स्पृशतः सर्जनसमये दधतः प्रजापतेः

विशाल नितम्बयुगलके भारसे खिन्न हुई जङ्गाओंकी मानो सहायता करनेके लिए ही—ऊँचे उठकर जघनस्थलका
स्पर्श करती थीं; उसके निर्माण करनेके समयमें विधाताके हाथसे अत्यन्त दबाप गये मध्यभाग (कमर) में से
विगलित होकर (गल कर) गिरा, जघनरूपी शिलातलके प्रतिघात (टक्कर) से दो भाग में विभक्त हुआ ल्लावण्य-
भ्रूतके समान हो ऐसे ऊर्ध्व-युगलको वह धारण की थी ; चारों ओर दूर तक किरणें फैलाकर, ईर्ष्यावश मानो; पर-
पुरुषके अवलोकनका निवारण करते, कौतुकसे मानो और भी अधिक विस्तार उत्पन्न करते, और स्पर्शमुखद्वारा
अपने किरणोंमें रोमाञ्च-भ्रमको मानो उत्पादन करते चन्द्रद्वारने उसके नितम्ब-विम्बका परिवेष्टन कर रखा था ।
(आकृष्ट होकर) गिरे हुए सब लोगोंके हृदयके भारसे ही मानो उसके नितम्बमण्डल अत्यन्त भारी हो गए थे;
उन्नत स्तनमण्डलसे व्यवहित हो जानेके कारण, मुखका दर्शन न मिलनेके दुःखसे ही मानो उसका मध्यभाग
(कमर) क्षीण हो गया था; शरीर अत्यन्त कोमल होनेके कारण, निर्माण करनेके समयमें स्पर्श करते हुए

१. सहायम्, सहायताम् ।

२. प्रजापतिदृढनिपीडित ।

३. कचिदिद् 'जल' इत्यधिकः पाठः ।

४. रुन्धता । ५. सौकुमार्यात् ।

मुद्रामिव निमग्नं नाभिमण्डलीम्' आवर्त्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवन-विजय-प्रशस्ति-वर्णावली-मिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं बिभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्ट-कर्ण-पल्लव-प्रतिबिम्बेनाति-भरं खिद्यमानहृदय-करतल-प्रेर्यमाणेन निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुख-कर्णाभरण-मयुखाभ्यामिव प्रसृताभ्याममल-लावण्य-जल-मृणाल-कांडाभ्यां बाहुभ्यां नख-किरण-विसर-वर्षिणां च माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात् स्वेदजल-धाराजालकमिव मुख-ता करयुगलेन समुद्रासिताम्, स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोन्नमयता हारेणोच्चैः^१ करैर्गृहीत-

क्षुद्रः निमग्नं देहे प्रविष्टाम् अङ्गुल्या अङ्गुष्ठस्य मुद्रां चिह्नमिव आवर्त्तिनीम् आवर्त्तवत् अगमसां अमिवत् मध्यगतौ यस्यास्तादृशीं नाभिमण्डलीम् उद्वहन्तीं धारयन्तीम् । जात्युत्प्रेक्षा ।

त्रिभुवनेति । मन्मथेन कामेन लिखितां 'सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितम्' इति कामदेवसदृशेन (निर्णायकेन) लिपीकृतमित्यर्थः स्वस्य त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिवर्णावलीम् आरमप्रशंसाबोधकाक्षर-पङ्क्तिमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूत्सहस्रमूहवल्लीं बिभ्राणां दधानाम् । उक्तालङ्कारः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टं निर्मलत्वादन्तर्गतं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं अवणकिसलयप्रतिच्छाया यस्य तेन अतिभरेण कुचयोरत्यन्तभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं हृदयं वक्षस्तेन कर्त्रा करतलेन (हृदयपतितमेतद्वि-म्बमेव हृदयस्य करतलं तेन) 'करणेन' प्रेर्यमाणेन नोद्यमानेन, अतएव च निष्पतता निःसरता, मकर-केतोः कामस्य पादपीठेनैव पदासनेनैव विद्यमानेन स्तनभरेण भारवत् कुचमण्डलेन भूषितां मण्डिताम् । अयमाशयः—सृष्टुं हृदयं कामपीठायितस्तनभारेण नितान्तं लिङ्गम्, अतएव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण आरमनः (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपदासनम्) खेदभरासहनतया बहिर्निस्सार्यमाण-मस्ति, अतएव तु क्रमेण बहिर्निस्सरतीति । उक्तालङ्कारः अतएव हि कुचयोर्निर्मलत्वं कामोद्दीपकत्वं विनालत्वञ्च ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अधोमुखेति । प्रसृताभ्यां सुदूरपर्यन्तं विस्तृताभ्याम्, अधोमुखयोः अवाङ्मुखयोः कर्णाभरणयोः सुवर्णरचितश्रवणालङ्कारयोः मयूखाम्नां स्थूलरश्मिभ्यामिव विद्यमानाभ्याम् । उक्तालङ्कारः, अतएव च भुजयोर्निर्मलत्वं ध्वन्यते । तथा अमलं स्वच्छं यत् लावण्यमेव जलं तस्य मृणालकाण्डाभ्यां विसदृष्ट-रूपाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्यां समुद्रासितां शोभितामिति सम्बन्धः । इह परस्परितरूपकम्, अतएव च भुजयोर्माधुर्यत्वं प्रतीयते । तथा नखकिरणानां करशास्वाररमीनां विसरं समूहं वर्षति वृष्टिं करोतीति तेन, अतएव माणिक्यवलययोः रश्मिसकटकयोः गौरवेण उद्वहन्भारेण यः श्रमः तद्वात्, अनेन नितान्तको-मलत्वं ध्वन्यते, स्वेदजलधाराणां प्रस्वेदसलिलप्रवाहाणां जालकं समूहमिव मुखता त्यजता करयुगलेन हस्तद्वयेन च समुद्रासितम् ।

इह नखकिरणसमूहे स्वेदसलिलप्रवाहसमूहत्वमुपेक्षितमिति जात्युत्प्रेक्षा ।

स्तनेति । स्तनयोर्वचोऽजयोः भारेण अवनम्यमानं नम्रत्वं नीयमानम् आननं मुखम् उन्नमयतेव ऊंचैः कुर्वतेव विद्यमानेन, हारेण मुक्ताकलापेन कर्त्रा, उच्चैः उत्तोलितैः करैः रश्मिभिरेव हस्तैः करणैः, गृहीतः चिबुकदेशः अधराधोभागो यस्यास्ताम् ।

विधाताके मानो अङ्गुष्ठा का चिह्न जिसके भीतर निमग्न हो गया हो ऐसे—नदोंके जलावर्तके समान—गोल नाभि-मण्डलको उसने धारण किया था; कामदेवने मानो अपने त्रिभुवन-विजयकी कीर्तिसूचक वर्णमाला लिखकर रखा हो इस प्रकारकी रोमपंक्तिको वह धारण करती थी; कामदेवके पादपीठके समान भारी उसका स्तन-युग—इस प्रकार बाहर निकल पड़ा था मानो कर्णपल्लवके प्रतिबिम्बका अन्तःप्रवेश हो जानेके कारण हृदय, अत्यन्त भारसे परिश्रान्त हो (थक) कर नीचे दब जानेसे, इस्तद्वारा उसको ठेल देता (सरकता) हो; उसके बाहु; मानो कर्णाभरणके अधोमुख फैलतीं किरणोंके समान एवं निर्मल लावण्य-जलमें उगे मृणालदण्डके समान प्रतीत होते थे; नखोंमेंसे बरसते किरणोंके मेहसे उसके दोनों हाथ ऐसे दीखते थे मानो मणिमय-वलय (कङ्कण) पहननेके भारसे श्रान्त होकर धर्मजल (पसीने) की धारा गिराते हों; स्तनके भारसे अवनत हुए (नीचे झुके) मुखमण्डलको मानो फिरसे उन्नत (ऊँचा) करनेके लिए किरणमय हस्त उठा करके हार उसके चिबुकदेश (अधराधो भाग),

१. नाभिमण्डलम्, नाभिस्थलीम् । २. रोमराजी । ३. 'भर' । ४. 'मृणालकाभ्यामिव', मृणालाभ्यां । ५. वहनश्रमात् । ६. ऊंचैः ।

चिबुकदेशाम्, अभिनवयौवनपवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्धताभ्यां विद्रुम-
लतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्तावदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसम्पुट-
च्छविना कपोलयुगलेन रति-परिवादिनी-रत्नकोण-चारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्,
गतिप्रसरनिरोधिभ्रवणकोपादिव किञ्चिदारक्तापाङ्गेन मिजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना
लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुं मुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां मनः.

इह 'उन्मदयौवनमिव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा, करणन्दरलेपमूलकेन चिबुककर्मकरपक्षा-प्रहणयोरभेदा-
भ्यवसायेनातिशयोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अभिनवेति । अभिनवं नूतनं यौवनं तारुण्यमेव पवनः चापक्ष्यकारणत्वाद्वायुः तेन क्षोभितस्य
उद्धेलितस्य रागोऽनुराग एव सागरः समुद्रः तस्य, उद्धताभ्याम् उत्थिताभ्यां तरङ्गाभ्यां वीचिभ्यामिव,
तथा विद्रुमलतावत् प्रबालव्रततिवत् लोहिताभ्यां रक्ताभ्याम् अधराभ्यां दन्तच्छदाभ्यां विराजमानां
क्षोभमानामिति सम्बन्धः । तथा रक्ता लोहिता च अवदाता धवला च स्वच्छा निर्मला च कान्तिर्द्युतिर्यस्य
तेन, अतएव मदिरारसेन मद्यद्रवेण पूर्णं यत् माणिक्यशुक्तिसम्पुटं रत्नमयशुक्तिपुटं तद्वत् क्षुब्धितिर्यस्य
तेन, कपोलयुगलेन गण्डद्वयेन च विराजमानाम् । तथा रतेः कामपत्न्याः या परिवादिनी सप्ततन्त्रीयुता
वीणा तस्या रत्नकोणवत् मणिमयवादनदण्डवत् चारुणा रमणीयेन, कामोद्दीपनसूचनाय 'रतिपरि-
वादिनी' इत्यभिहितम् । नासावंशेन नासिकादण्डेन च विराजमानाम् ।

इह ".....यौवनपवने" इत्यत्र 'रागसागर' इत्यत्र च परम्परितरूपकम्, 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र जात्यु-
पेक्षा, ".....लतालोहिताभ्याम्" इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः । ".....सम्पुटच्छविना"
इत्यत्र ".....रत्नकोणचारुणा" इत्यत्र च लुप्तोपमालङ्कारः । तथा 'तरङ्गाभ्याम्' इत्यत्र रक्तविशेषणा-
नुपादानेन न्यूनपदत्वदोषस्तु न शङ्क्यः, 'रक्तौ च क्षोभरागौ' इति कविसमयानुसारात् अनुरागसागरस्य
रक्तत्वेन तत्तरङ्गयोरपि रक्तत्वावगमादिति कुशलाः । 'विपक्षी सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी'
इत्यमरः ।

गतीति । गतिप्रसरनिरोधिनाः भ्रवणयोः कोपादिव स्वस्य गतिवेगनिरोधोत्पन्नो यः श्रोत्रद्वयं प्रति
क्षोभस्तस्मादिवेत्यर्थः, किञ्चिदारक्तौ ईषदालोहितौ अपाङ्गौ प्रान्तदेशौ यस्य तेन, अनेन नेत्रद्वयस्य
श्रोत्रान्तर्विस्तृतत्वं प्रतीयते । मिजम् आत्मसम्बन्धि यन्मुखं वदनं तस्य लक्ष्मीः शोभैव श्रीः तस्या निवासे
वसतौ दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेण, अनेन नयनयोरेव मुखक्षोभोत्पादकत्वं ध्वन्यते । एवंविधेन लोचन-
युगलेन नेत्रद्वयेन जीवलोकं लोचनमयमिव मिजावलोकनाय केवलनेत्रव्याप्तमिव कर्तुं मुद्यतां विधातुं
तत्पराम्, अनेन नेत्रद्वयस्यानुपमसौन्दर्यं ध्वन्यते ।

इह 'गति.....कोपादिव' इत्यत्र हेतुप्रेचालङ्कारः ".....लक्ष्मीनिवासे"त्यादौ श्लिष्टपरम्परित-
रूपकम् । 'लोचनमयमिव' इत्यत्र क्रियोऽप्रेक्षा । तथा 'लोचनयुगलेन लोचनमयमिव' इत्यत्र लोचनपदस्य
विरुद्धादानात् पुनरुक्ततादोषः समापतति, तेन 'तन्मयमिव' इति पाठविधानेनादोषात् ।

उन्मदेति । यौवनं तारुण्यमेव कुञ्जरो दुग्धप्रतिवेध्यवेगत्वाद्धस्ती इति यौवनकुञ्जरः, उन्मद उन्मत्तो

वादी को धारण करता था; उसके प्रवालके समान रक्तवर्ण आँखयुगल, नवयौवन-रूप वायु-वेगसे उद्धेलित
(क्षोभ पाप ड्रप) अनुराग सागरमेंसे उठती तरङ्गोंके समान दीखते थे; उसके गण्डयुगल (गाल) की शोभा,
निर्मल और श्वेत-रक्त-मिश्रित (स्वच्छ गुलाबी) थी, अत एव वे गण्डयुगल, मद्य-रससे परिपूर्ण मणिमय
शुक्तिकाके सम्पुटके समान दीप्ति पाते थे; उसकी नासिका, रति-देवीके वीणा के रत्नमयवादनदण्ड (मिजराब)
के समान विशेष सुन्दर लगती थी; उसका नयन युगल, अपने मुख-लक्ष्मीके वसने का क्षीरसागरस्वरूप
था; जिसके प्रान्तभाग कोने और भी दीर्घ होनेके लिए अपने गतिके मार्गमें विघ्न डालते कानों पर मानो
क्रुद्ध होकर ही ईषद् आरक्तवर्ण (जरा-सा लाल) हो गए थे; उससे समस्त जीवलोकको मानो वह लोचनमय
करनेको उद्यत हुई थी; मदमत्त यौवन-इस्त्रीकी दो मद-जल-रेखाके समान दोनों मौँटें और अनुरक्त कामदेवके

शिलापङ्कलिखितेन च रागाविष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलग्नेन तिलकबिन्दुना विद्योतित-
ललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीपट्टाभरणमयं मासुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासन्देहकारिणं कर्ण-
पाशं दोलायमानपत्र-मकर-माणिक्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिन-
श्रूडामयोः शरतांशुजालेन मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहाद्धप्रविष्टहर-
गर्वित-गौरी-विजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रविष्ट मन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितैक-
लक्ष्मी-मुदितनारायणावलेप-हरणाय प्रतिबिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्,

यो यौवनकुञ्जरः तस्य मदराजिभ्यां वानवारिरेखारूपाभ्यां ब्रूताभ्याम्, मनःशिलाया 'मैनशिल' इति
निजामिधेयप्रस्थितास्य धातुविशेषस्य पङ्केन निर्वासेन लिखितश्चित्रितः तेन, रागाविष्टेन अनुरागसंयुतेन
मन्मथस्य कामदेवस्य हृदयेनेव, हृदयस्यापि दार्शनिकविद्या बिन्दुरूपत्वादित्याशयः, वदनलग्नेन आनन-
संसक्तेन तिलकबिन्दुना विद्योतित उन्नासितः ललाटपट्टो भालफलकं यस्यास्ताम् ।

इह 'उन्मद्यौवनकुञ्जरे'त्यत्र परम्परितरूपकम्, मन्मथहृदयेनेव इत्यत्र च जात्युत्प्रेषालङ्कारः ।

उत्कृष्टेति । उत्कृष्टम् अत्यन्तसुन्दरं यत् हेनः सुवर्णस्य तालीपट्टवत् तालीपत्रवत् आभरणम्
आभूषणं तन्मयं तद्व्याप्तम् आमुक्तात् परिधानीकृतात् कर्णोत्पलात् श्रवणकुवलयवात् च्युता गलिता या
मधुधारा मकरन्दप्रवाहः तस्याः सन्देहं भ्रमं कर्तुं शीलं यस्य तम्, तन्मधुप्रवाहस्यापि पीतत्वादित्याशयः,
तथा दोलायमानं दोलावदाचरत् पत्रं स्वर्णपत्रं यत्रैवंविधं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यत्रेति
बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः, कर्णं कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रमिति तदर्थः, एतादृशं कर्णपाशं
प्रशस्तकर्णं दधती धारयन्तीम् । इह भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

पाटलीति । सीमन्तः केशवेशः तं चुम्बति स्पृशतीति सीमन्तचुरभी तस्मात् तादृशात् चूडामणेः
शिरोमणेः चरता स्रवता, तथा पाटलीकृतं श्वेतरत्नीकृतं ललाटं भालं येन तेन, मदिरारसेनेव मधुप्रवेणेव
विद्यमानेन लौहित्यसादृश्यादित्याशयः, अंशुजालेन किरणसमूहेन, प्रक्षाल्यमानः स्पृश्यमानः दीर्घो वि-
स्तृतः केशकलापः कचसमूहो यस्यास्ताम् । उपमा ।

देहादर्पेति । देहाद्धं शरीराद्धं मात्रे प्रविष्टेन हरेण महेक्षेण गर्विता अहङ्कारयुता या गौरी पार्वती तस्या
विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव, सर्वेषु समस्तेषु अङ्गेषु अवयवेषु अनुप्रविष्टेन शिवद्वेषिणा मन्मथेन मद्नेन
दर्शितः प्रकाशितः सौभाग्यविशेषः शैलात्मजातः शुभादृष्टातिशयं यस्यास्ताम्, शरीराद्धमात्रप्रविष्टापेक्षया
निखिलावयवप्रविष्टदेवतायाः सर्वतोऽपि सौभाग्यविशेषः सम्भवितुमर्हतीत्याशयः । हेतुः प्रेषा ।

उर इति । उरसि वक्षःस्थले समारोपिता स्थापिता या एका केवला लक्ष्मीः श्रीः तथा मुदितस्य
प्रसन्नस्य नारायणस्य विष्णोर्यः अवलेपः 'मत्सदृशः कोऽपि नास्ति याम्येषां लक्ष्मीः सा बहिरेव संयोग-
वियोगमात्रेण न शरीरान्तर्गता' इत्येवं तल्लक्ष्मीसमारोपणजनितोऽहङ्कारः तस्य हरणाय दूरीकरणाय,
प्रतिबिम्बकैः कुल्हादिषु स्वस्य प्रतिबिम्बायामि, निजरूपतः स्वाकारात् लक्ष्मीणां श्रीणां शतानि समूहान्
सृजन्तीमिव कुर्वन्तीमिव, एकैकप्रतिबिम्बायस्यैवैकश्रीसदृशत्वादित्याशयः ।

इह 'सृजन्तीमिव' इति क्रियोरप्रेषा । अनेनास्याः लक्ष्मीसदृशसौन्दर्यं प्रतीयते ।

हृदयके समान मानो वदन पर चित्रित हो ऐसा तरल मनःशिलाके लेंपका तिलक-बिन्दु उसके ललाटदेशमें विशेष
शोभा पाता था; सुन्दर कर्णमें उसने उत्कृष्ट सुवर्णके ताली-पट्ट-भूषणमय कर्णपाश पहने थी, जिनमें सुवर्णके पत्ते
हिलते थे ऐसे मरकत और माणिक्यके कुण्डल पहने थी,—उनसे मानो कमलमेंसे मधुधारा छूटती हो ऐसा भ्रम
उत्पन्न होता था; ललाटदेशको श्वेतरक्त (गुलाबी) कर देती, सीमन्त पर पद्मों चूडामणिमेंसे मदिराके समान
श्वेतरक्तवर्ण निकलती किरणें दीर्घकेशकलापको प्रक्षालित करती थीं; महादेवने शरीरके केवल अर्धांशमें पार्वतीको
प्रविष्ट कर लिया था, उसने पार्वतीको जो गर्व उत्पन्न हुआ, उसको हटानेकी अभिलाषासे ही मानो कामदेव
उस (कादम्बरी) के समस्त अङ्गमें प्रवेश कर पार्वतीके अतिरिक्त उसके सौभाग्यको अधिक प्रकाशित करता था;
एकमात्र लक्ष्मीको वक्षःस्थल पर स्थापित करनेसे ही आनन्दित-चित्त नारायणको जो अहङ्कार उत्पन्न हुआ था,
उसे दूर करनेके लिए ही मानो वह अपनी आकृतिमें से प्रतिबिम्बद्वारा सैकड़ों लक्ष्मियोंको उत्पन्न करती थी;

१. रागाविष्ट... । २. एकमात्रलक्ष्मिहेमतालीपट्टाभरणमपरम् । ३. ...मरकत... । ४. ...चुम्बितचूडामणेः ।

५. रागेण । ६. उरःसमारोपितलक्ष्मी... । ७. एकलक्ष्मी... ।

उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय विलासस्मितेश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु विक्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणैव प्रतिहृदयं मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनी-जागरस्त्रिभुजस्य परिचितचक्रवाकमिथुनस्य स्वप्नुं क्रीडानदिकासु कमलधूलिबालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम् 'परिजननूपुरवप्रस्थितं वल्लभञ्च हंसमिथुनं' मृणालनिगडेन बद्धवानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखान् लिहते भवनहरिण-शावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसरं प्रयच्छन्तीम्, आत्मसंवर्द्धितं लता-प्रथम कुसुम-

उत्प्रेतेति । उत्तमाङ्गे मस्तके निहितेन स्थापितेन एकेनैव अद्वितीयेनैव चन्द्रेण शशिना विस्मितस्य स्वस्य तस्थाने आश्रययुक्तस्य हरस्य महेशस्य यः अभिमानः चन्द्रस्थापनजनितो गवः तस्य नाशाय दूरीकरणाय विलासस्मितैः सविभ्रमेष्टासैः दिक्षु आशासु चन्द्राणां सहस्राणि समूहान् विक्षिपन्तीमिव विक्षिपन्तीमिव, एकैकस्यैव स्मितस्य एकैकचन्द्रसहस्राद्याशायः । उक्तालङ्कारः ।

निर्दयेति । निर्दयं निष्कण्ठं यथा स्थापिता दग्धो भस्मीकृत एकोऽद्वितीयो मन्मथः कामदेवो येन तथोक्ते प्रमथनाथे महेशे यो रोषः कोपः तेनेव कारणेन, तरुणानां प्रतिहृदयं प्रतिचितं मन्मथानाम् आयुतानि दशसहस्राणि समूहानित्यर्थः उत्पादयन्तीं जनयन्तीम्, कटाक्षादिनेति शेषः ।

इह हेतुप्रेषा । अनेन चास्या निखिलानामेव मदनोद्दीपकत्वं व्यक्षितम् ।

रजनीति । रजन्मां राशौ जागरणेन अन्योन्यत्रियोगकलेशाज्जागरेण स्त्रियस्य कलान्तस्य, परिचितं यत् चक्रवाकमिथुनं रथाङ्गयुगलं तस्य इह सम्बन्धविवक्षया कर्तारि पक्षी, तुमुन् योगे 'न लोकाभ्ययं'ति पक्षीनिषेधात् । स्वप्नुं निद्रातुं क्रीडानदिकासु खेलातटिनीषु कमलधूल्यः पङ्कजपरागा एव बालुकाः सिकताः ताभिः, बालपुलितानि, लघुसैकतानि, कारयन्तीं परिजनवर्गेरिति शेषः । अनेन तस्याः परिचितेषु निरतिशयवात्सल्यं पङ्कजसम्पन्नं प्रतीयते ।

परिजनेति । 'परिजनस्य प्रचलितायाः कस्याश्चिपरिचारिकायाः, नूपुररवेण पादकटकशब्देन तदनुसरणेनेत्यर्थः, प्रस्थितम् इतो यातम्, वल्लभं मम प्रियं च हंसमिथुनं चक्राङ्गयुगलं मृणालनिगडेन विसस्वरूपशृङ्खला बद्ध्वा नियम्य आनय मदन्तिकं प्रापय' इति एवं हंसपाली स्वस्य चक्राङ्गरश्मिको काञ्चित् परिचारिकां सेविकाम् आदिशन्तीम् आज्ञापयन्तीम् । अनेनास्याः हंसयुगलप्रियत्वं ध्वनितम् ।

आभरणेति । आभरणभूता भूषणभूता ये मरकतमणयः अश्मगर्भाणि तेषां मयूखान् श्यामरश्मीन् लिहते तृणभ्राम्या जिह्वया आस्वादयते भवनहरिणशावकाय गृहमृगशिशवे सखीश्रवणात् सहचराश्चो आत् अपनीय दूरीकृत्य यवाङ्कुरप्रसरं विस्तृतयवकिसलयं प्रयच्छन्तीं वदतीम् ।

इह मरकतमणिमयूखानां श्यामत्वाद्भरितचासबुद्ध्या भवनहरिणशावकैरास्वाद्यन्द् भ्रान्तिमानः लङ्कारः प्रतीयते ।

आत्मेति । आत्मनां स्वयमेव संवर्द्धिताया जलसेकादिना वृद्धिं प्रापिताया लताया वक्ष्याः प्रथमः

एकमात्र चन्द्रको मस्तकमे धारण करनेमें ही विस्मित हुए महादेवको जो अभिमान हुआ था, उसे विनष्ट करनेके लिए अपने विलासमय ईषद् हास्य से वह मानो प्रत्येक दिशानें हजारों चन्द्रका निक्षेप करती (चन्द्र फेंकती) थी; महादेवने निर्दयतासे एकमात्र कामदेवको दग्ध कर (जला) दिया था, उससे मानो कुपित होकर हा वह प्रत्येक व्यक्तिके हृदयमें लाखों काम उत्पन्न करती थी; परस्पर वियोगजनित रात्रिमें जागरण करनेसे खिन्न हुए परिचित (पालतू) चक्रवाक-दम्पतिके निद्राके लिए, क्रीडानदियोंके अभ्यन्तरमें कमल-धूलि-रूप बालुका (रेती) के द्वारा वह छोटे-छोटे पुलिन बनवाती थी; 'मेरा प्रीति-भाजन हंस-मिथुन किसी परिचारिकाके नूपुर शब्दका अनुसरण कर इस स्थानसे चला गया है, इसलिये तुम उसे-मृणालकी रस्सीसे बांधकर ले आओ'—इस प्रकार वह हंस-रक्षिणी परिचारिकाको आशा दे रही थी; आभूषणोंमें जड़े हुए मरकतमणिकी किरणोंको तृण मानकर चाटते हुए गृहपालित हरिणके बच्चों को वह किसीके कानमें से एक विस्तृत यवाङ्कुरको निकालकर देती थी; अपनेसे

१. खिन्नस्य । २. दुर्लभञ्च । ३. प्रस्थितं च वल्लभहंसमिथुनं । ४. लिहते च, लिहते हरिततृणसूचीलो-
मेन । ५. कचिद् 'भवन' पदं न दृश्यते । ६. प्रसवं । ७. आत्मवर्द्धित ।

निर्गम-निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन सम्मानयतीम्, उपनीत-विविध-वन-कुसुम-फल-पूर्ण-पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वत-पाट-शवरीमालाप-यन्तीम्, करतलविनिहतेः^१ मुहुर्मुहुर्रूपतद्विभ्रं मुखपरिमलान्धैर्नीलकन्दुकैरिव^२ मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारीतकै-रुत-श्रवण-कृत-दुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ताफल-खचित-चन्द्रलेखिका-संक्रान्तप्रतिमां^३ स्वेदजल-बिन्दुर्जाल-चित-नख-पदाभिप्रायेण ताम्बूलकरङ्कवाहिनीं प्रयोधरे^४ पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्,

आद्यो यः कुसुमनिर्गमः प्रसूननिस्सरणं तस्य निवेदनाय कथनाय आगतां प्राप्ताम्, उद्यानपालीम् उपवनरचाकारिणीम् अशेषाभरणदानेन समस्तालङ्कारप्रदानेन सम्मानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् ।

उपनीतेति । उपनीतम् आनीतं विविधैः नानाप्रकारैः वनकुसुमफलैः अरण्यप्रसूनसरसैः पूर्णं पत्रपुटं यथा ताम्, अविज्ञायमाना अयन्तविरूपशब्दप्रचुरत्वाद्विशेषेणाप्रतीयमानार्थका आलापा भाषा यस्याः तस्या भावः तथा कारणेन, हासहेतुं कुतूहलेन हास्यनिमिस्तीभृताम्, क्रीडापर्वतं खेलागिरिं पाति रञ्जतीति क्रीडापर्वतपात्री सा चाली शवरीकिरातपत्नी चेति ताम्, पुनः पुनर्भूयोभूयः आलपन्तीं कुतूहलविधानाय निजभाषां भाषयन्तीम् । अनेन कादम्बर्या निरतिशयकुतूहलप्रियत्वं प्रतीयते । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शवरी मानधीं भाषां न जानाति, किन्तु कृत्रिमक्रीडापर्वतपालिकाऽपि निजमर्त्तुभाषां न ज्ञायते इति कल्पनातिशयमेव महाकवेरिति विभावयन्तु सुधियः ।

करतलेति । नीलकन्दुकैरिव श्यामवर्णगेन्दुकैरिव करतलाभ्यां हस्ततलाभ्यां विनिहतेः दूरीकरणाय उत्सोलनाय च तादितैः, अतएव मुहुर्मुहुः वारंवारम् उद्दयनं कुर्वन्निः, मुखस्य वदनस्य परिमलेन आमोदेन अन्यैः मत्तैः, मधुकर्त्रैर्मरैः क्रीडन्तीं खेलन्तीम् ।

इह 'नीलकन्दुकैरिव' इत्युपमा, अनया च तथाविधभ्रमरैः क्रीडनसम्बन्धभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः सङ्कीर्यते । तथा च तद्वदनस्य निरतिशयामोदवत्वं प्रतीयते ।

पञ्जरेति । पञ्जरे पक्षिवन्धनगृहे विद्यमानो हारीतको 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविशेषः तस्य रुतश्रवणेन कूजनाकर्णनेन कृतं विहितं दुष्टं निन्दासूचकं स्मृतं यथा ताम्, चामरग्राहिणीं बालव्यजनधारिणीं विहस्य हास्यं विधाय शिरसि मस्तके लीलाकमलेन लीलापथेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । अनेन तस्या अन्यनिन्दया विरक्तिर्वर्जिता ।

मुक्ताफलेति । मुक्ताफलैः रसोद्भवैः खचित्ता उपरि सम्बद्धा या चन्द्रलेखिका लघुचन्द्राकृतिः आभूषण-विशेषः तस्याः सकाशात् सङ्क्रान्ता स्तनमण्डले एव पतिता प्रतिमा प्रतिच्छाया यस्यास्ताम्, ताम्बूल-करङ्कवाहिनीं नागवह्नीद्वलपिटिकाधारिणीम्, स्वेदजलबिन्दुजालेन घर्मसलिलकणसमूहेन चितं व्याप्तं यत् नखपदं कामुककृतनखचर्तं तदभिप्रायेण तदाशयेन तत्सम्भावनां व्यञ्जयित्वेत्यर्थः, पटवासमुष्टिना मुष्टिपरिमितरूपिष्ठातकचूर्णप्रक्षेपेणेत्यर्थः, प्रयोधरे कुचमण्डले ताडयन्तीं विघट्टयन्तीम्, तच्चिह्नाच्छादनाभिप्रायेणेत्याशयः । लघुचन्द्रलेखाप्रतिच्छाया नखचिह्नसदृशी लघुमुक्ताप्रतिविम्बानि च स्वेदसलिलकण-

ही जिस लताको परिवर्धित की थी उसमें निकले हुए प्रथम-पुष्पको निवेदन करनेके लिए आई हुई उद्यानपालिका (मालिन) को वह नानाविध आभूषणोंको देकर सन्तुष्ट करती थी; क्रीडापर्वतकी रक्षा करनेके लिए जिसको नियुक्त किया था वह शवरी (भीलनी, म्लेच्छविशेष), नानाविध वन्यपुष्प और फलसे परिपूर्ण एक पत्रपुटक (पर्तोंकी दोनी) को लेकर उपस्थित हो निवेदन करती थी, किन्तु उसके कहनेके अभिप्रायको अच्छी तरहसे नहीं समझनेके कारण हैस-हैस कर वह उससे बार-बार बातें करती थी; हाथसे नीचे झटकार देने पर भी बारम्बार उठकर ऊपर आते, मुख-सौरभसे अंधे बने भ्रमरके साथ कन्दुक (काली गेंद) के समान क्रीड़ा करती थी; पञ्जरस्थित हारीतकी शब्द सुनकर निन्दासूचक हास्य करती अपनी किसी चामरधारिणीके मस्तक पर हैसती-हैसती लीला-पथद्वारा ताड़न करती थी; ताम्बूलकरङ्कवाहिनीके कुचमण्डल पर उसकी ही मुक्ताखचित चन्द्रलेखाका प्रतिबिम्ब पड़नेसे वहाँ घर्मबिन्दुसे परिपूर्ण नख-चिह्न जान कर मुष्टिपरिमित लोहितपिष्ठातक (अबीर) चूर्ण लेकर वह उस

१. ...पत्र...पर्वतकशवरीम्, पर्वतकपाट... । २. आलपन्तीम् । ३. विनिहितैः । ४. अभिहते-मुष्टरपसर्पद्विरुपसर्पद्विभ्रं । ५. नीलकन्दुकैरिव । ६. हारीतकलहत । ७. लेखिकाप्रतिमा । ८. ...आला-ञ्जित । ९. स्तनपटे ।

रत्नकुण्डल^१ प्रतिबिम्ब-सान्द्र-दत्त-नव-नखपद-मण्डलाशङ्कया चामरग्राहिणीं बिहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेन^२ आत्मकर्णपूरपल्लवेनाच्छादयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारित-महाकुलभू^३भृद्वर-व्यतिकर-शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासलक्ष्मीमिव^४ षट्पद-पटलापह्नियमाण-कुसुम-रजोधूसर-पादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्मपक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्,

समूहाकाराणीति कवेरभिप्रायः । अनेनापि नितान्तकुतूहलप्रियस्वमस्या ध्वन्यते ।

रत्नकुण्डलेति । रत्नकुण्डलस्य प्रतिबिम्बे बालव्यजनधारिण्या एव गण्डपतिते तदीयरक्तमणिमय-श्रवणकुण्डलप्रतिच्छाया इत्यर्थः, सान्द्रं गाढं यथा स्यात्तथा दत्ते रतिकाले कामुकेन अर्पितं नवं नूतनं यत् नखपदमण्डल गोलकारनखरचिह्नं तस्य आशङ्कया तस्मिन्नेह व्यञ्जयित्वेति, बिहस्य हास्यं विधाय, प्रसादव्याजेन अनुग्रहच्छाया, दत्तेन आत्मनैवार्पितेन, आत्मनः स्वकीयस्य कर्णपूरपल्लवेन श्रवणाभरण-किसलयेन, कपोले चामरग्राहिणीम् आच्छादयन्तीं बालव्यजनधारिण्याः कपोलदेशम् आवृण्वतीमित्यर्थः, अन्येषां बोधभयेन तदाच्छादनाशयेनेत्याशयः । यथार्थतो भ्रान्तेरभावाच्चायं भ्रान्तिमानलङ्कारः । ननु कपोलदेशे नखचतस्याप्रसिद्धत्वात् 'अधरे करजच्चतं मृगाचयाः' इति दर्पणोदाहृतवद्विधाविरुद्धत्वबोधः कथन्नेति चेत् ? मैवम्, —

'कश्चस्थले च कर्णान्ते कपोले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥'

इति कामशास्त्रप्रख्यातस्वेनोक्तदोषाभावादिति समादधते विलक्षणचातुरीसमुल्लसितान्तःकरणाः सारवेदिनः ।

पृथिवीमिति । पृथिवीं महीमिव, समुत्सारितो 'महास्थेनायां सशोकायां नाहं' कथञ्चिदपि पाणि ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वाभिहितप्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः, महाकुलानाम् उच्चवंशोत्पन्नानां भूभृदराणां नृपतिश्रेष्ठानां मध्ये यः कश्चिन्नृपतिरूपो भर्ता तस्य यो व्यतिकरः सङ्गमसुखं तस्मात् शेषेषु अवशिष्टेषु भोगेषु संकचन्दनसखीविनोदादिषु निषण्णाम् उपविष्टाम्, पूर्वोक्तप्रतिज्ञानुसारेण स्वामिसङ्गमसुखातिरिक्तसुखभोगिनीमिति तात्पर्यम् । पञ्चान्तरे तु—समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः महद्भिः प्रशस्तैः कुलभू-भृद्वरैः महेन्द्रप्रभृतिकुलपर्वतश्रेष्ठैः व्यतिकरः सम्बन्धो यथा सा तादृशी चासौ शेषभोगेषु नागाधिप-फणासु^५ निषण्णा उपविष्टा चेति सा तादृशी ताम् । ननु 'समुत्सारित' पदस्य प्राप्तार्थे प्रयोगाभावाद-प्रयुक्तता दोषः समापततीति चेत् ? श्लेषादायुक्तदोषप्रसक्तेरभावात् । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते' इति ।

मधुमासेति । मधुमासः चैत्रमासः तस्य लक्ष्मीमिव श्रियमिव, षट्पदपटलेन मधुकरसमूहेन अपह्नियमाणानि स्वीयमालादिभ्यो नीयमानानि यानि कुसुमरजांसि प्रसूनधूलयः तैस्तत्पतनैरित्यर्थः, धूसरः ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्यास्ताम् । पञ्चान्तरे तु तथाविधधूलिभिर्धूसराः पादपानां तरुणां रागा वर्णा यस्यास्ताम् ।

'परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्याताजुपरागे च चन्दने ॥' इति मेदिनी ।

शरदमिति । शरद् घनास्थयसमयः तामिव, उत्पादितस्य निजसौन्दर्येणैव पुनर्जनितस्य मानसं चेतः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तस्य कामस्येत्यर्थः, पक्षिणां कङ्कपक्षयुक्तानां बाणानां शाणानां रवेण कावदेन अपनीतः दूरीकृतो नीलकण्ठस्य महेशस्य मदः मदनभस्मजनितगर्वो यथा ताम् । (महेशेन तु

(कुचमण्डल पर) पर ताड़न करती थी; मणिमय कुण्डलका प्रतिबिम्ब चामरधारिणीके गण्डस्थल (गाल) पर पड़नेसे वहाँ नायकदत्त गोलकार आर्द्र-नखचिह्न जानकर, अनुग्रहके बहाने दिया हुआ कर्ण-पल्लव रख कर हँसती-हँसती, उसको वह आच्छादित कर देती थी । पृथिवी जिस प्रकार बड़े-बड़े कुल-पर्वतोंके साथ शेष-नागके फणाओं पर स्थित है, वह भी उसी प्रकार उच्चकुलके राजाओंके साथ विवाह करना अस्वीकार कर पतिसंसर्गसुखके अतिरिक्त अन्यान्य सुखभोग पर स्थित थी; चैत्रमासमें भ्रमरगण वृक्षस्थ पुष्पोंकी रजका अपहरण कर उस पर ही अन्यत्र गिर कर जिस प्रकार उन्हें धूसरवर्ण कर देते हैं, वहाँ भी उसी प्रकार वे उस (कादम्बरी) की मालाओंसे पुष्परेणुका अपहरण कर उसके चरणों पर गिराकर उन (चरणों) में लगे हुए सुगन्धित रंगोंको धूसरवर्ण कर देते थे; शरत्काल, जिसप्रकार हंसों (मानस-सरोवरमें उत्पन्न हुए पक्षियों) के शब्दसे मयूरोंके स्वरमाधुर्यके अभिमान

१. प्रतिबिम्बमार्द्रदन्तव्रणमण्डल । २. व्याजदत्तेन । ३.... भूभृद्व्यतिकरां । ४.- शेषभोगेषु निषण्णां च ।

५. सखीमिव ।

गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधि-वेलावन-लेखाभिव मधुकरकुलनीलतमाल-
काननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाम-मन्मथविलास-गृहीत-गुरु-कलत्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरश्यामल-
वलीलतालंकृतमध्यां, दिनमुखलक्ष्मीमिव भास्वन्मुक्तांशु-भिन्न-पद्मारागप्रसाधनाम्, आकाश-

स्वशक्त्या कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादित इत्याशयो बोध्यः, अतएव तद्गर्वापहरणमिति हृदयम् । पश्चान्तरे तु—उत्पादितैः शरदैव जनितैः, मानसे तदाख्यसरोवरे जन्म उत्पत्तिः स्थितिरि-
त्यर्थः येषां पक्षिणां तेषां हंसानां रवैः अपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठानां मयूराणां मदः स्वरमाधुर्यगर्वा
यथा ताम् । 'शरदमिव' इत्याद्यानुरूपभावः श्लोको यथा शिशुपालवधे—

‘समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हंसरवैः पर्याकृताः स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥’

गौरीमिति । गौरी पार्वती तामिव, श्वेतं शुभ्रं अंशुकं वस्त्रं यस्याः सा चासौ रचितं धृतम् उत्तमा-
ङ्गाभरणं शिरोभूषणं यथा चेति ताम् । पश्चान्तरे तु—श्वेतांशोः महेशमस्तकस्थितशशिनः करैः रश्मिभिः
चितम् अर्द्धनारीश्वरत्वेन एकगात्रत्वात् व्याप्तम् उत्तमाङ्गाभरणं शिरोभूषणं यस्यास्ताम् ।

उदधीति । उदधिः समुद्रः तस्य वेलावनलेखा तटवर्तिविपिनपङ्क्तिः तामिव, मधुकरकुलवत् पटुपद्-
मसमूहवत् नीलतमा नितान्तश्यामा अलकाश्चूर्णकुन्तला यत्र तत्तथोक्तं आननं मुखं यस्याः ताम् । पश्चान्तरे
तु—मधुकरकुलवत् नीलं श्यामं तमालकाननं तापिच्छवर्नं यस्याः ताम् ।

इन्दुमूर्तिमिति । इन्दोश्चन्द्रस्य मूर्तिः शरीरं तामिव, उद्दाममन्मथविलासैः अत्यन्तमदनविभ्रमैः
गृहीतम् अवलम्बितं गुरु विस्तृतं कलत्रं श्रोणि (नितम्ब) मण्डलं यथा ताम् । इन्दुमूर्तिपदे तु—उद्दाम-
मन्मथविलासेन उत्कटमदनचेष्टितेन गृहीतम् अपहृतं गुरोः बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यथा ताम् । ‘दुर्गस्थाने
नृपादीनां कलत्रं शोभिभार्ययोः’ इति रभसः ।

अत्रायमितिहासः—चन्द्रो हि राजसूयक्रतुमुत्पाद्य ततोऽद्भुतसामर्थ्यञ्च प्राप्य तारानामिकां गुरु-
पत्नीमपहृतवानिति । स्पष्टश्चायं देवीभागवते हरिवंशे चेति विशेषजिज्ञासुभिस्तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तर-
भयात्तद्वा प्रतन्यते ।

वनराजिमिति । वनराजिः अरण्यपङ्क्तिः तामिव, पाण्डुः ऊर्ध्वदेशे पाण्डुवर्णा श्यामला गर्भभागे
च कृष्णवर्णा तथैवावलोक्यमानत्वादिप्राशयः, या वलीलता त्रिवलीलता तथा अलङ्कृतो भूषितो मध्यः
देहमध्यदेशो यस्याः ताम् । पश्चान्तरे तु—पाण्डुः श्यामा च लवलीलता तथा अलङ्कृतो मध्यो देशो
यस्याः ताम् ।

दिनमुखेति । दिनमुखस्थ प्रभातस्य या लक्ष्मीः श्रीः तामिव, भास्वत्यो दीप्तिमत्यो या मुक्ता
मौक्तिकानि तासाम् अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि संनिभानि पद्मारागप्रसाधनानि पद्मारागरत्नरचितभूष-
णानि यस्याः ताम् । पश्चान्तरे तु—माः दीप्तिरस्ति अयेति भास्वान् तेन सूर्येणेत्यर्थः, मुक्तैः विविधैः
अंशुभिः रश्मिभिः भिन्नानि प्रस्फुटितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो लौहित्यमेव प्रसाधनम्
आभरणं यस्याः ताम् ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गास्थनलिनीमिव, स्वच्छाम्बरेण निर्मलवस्त्राभ्यन्तरेण

(धमण्ड) को दूर कर देता है, वह भी उसीप्रकार पुनरुज्जीवित कामदेवके बाणोंके शब्दसे महादेवके अभिमानको
दूर करती थी; पार्वतीके मस्तकका आभूषण जिस प्रकार अर्धनारीश्वर-शिवके मस्तकस्थित चन्द्रको किरणोंसे व्याप्त
था, उसके भी उसी प्रकार पहने हुए वस्त्र स्वच्छ थे एवं मस्तकका आभूषण सज्जित था; समुद्रतीरस्थ वनश्रेणीके
अभ्यन्तरमें जिस प्रकार अमरगणके समान श्यामवर्ण तमाल-वन रहता है, उसका भी उसी प्रकार अमरगणके
समान अत्यन्त श्यामवर्ण केशकलापसे शोभित मुख-मण्डल था; चन्द्रने जिस प्रकार कामावेशवश बृहस्पतिकी भार्या
(तारा) का ग्रहण किया था, मदन-विभ्रमने भी उसी प्रकार उसके नितम्बदेशका ग्रहण किया था (अर्थात्
कादम्बरीके स्थूल-नितम्बको देखकर काम प्रदीप्त होता था); वनश्रेणीका अभ्यन्तर जिस प्रकार श्वेत और
श्यामवर्ण लवलीलतासे शोभित रहता है; उसके शरीरका मध्यभाग भी उसी प्रकार पाण्डु और श्यामवर्ण त्रिवलीसे
शोभित था; सूर्य-किरणसे प्रस्फुटित कमलकी रक्तमा ही जिस प्रकार प्रभातकालीन शोभाका अलङ्कार है, उसका
भी उसी प्रकार देदीप्यमान मुक्ता (मोतियों) की किरणोंसे मिथित पद्मारागमणि-निर्मित ही अलङ्कार था; आकाश-

कमलिनीमिव स्वच्छाम्बरदृश्यमान मृणाल-कोमलोरुमूलाम्, मयूरावलीमिव नितम्ब-चुम्बि-
शिखण्डभार-विस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफलप्रदाम्, शयनसमीपे सम्मु-
खोपविष्टम् 'कोऽसौ, कस्य वाऽपत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः,
किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथञ्चास्य महाश्वेतया सह परिचय
उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसम्बद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुखरं
केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरीं ददर्श।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम्।

दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं मुहुलं ऊरुमूलं सविथमूलं यस्याः ताम् वृत्तान्तरे तु—स्वच्छा-
म्बरे निर्मलगगने दृश्यमानं मृणालस्य विसस्य कोमलम् उरु विस्तृतञ्च मूलं द्रव्यदेशो यस्याः ताम्।

मयूरेति। मयूरावलीमिव कलापिभ्रेणीमिव, नितम्बचुम्बी नितम्बस्पर्शी शिखण्डभारः कचकलापो
यस्याः सा चासौ विस्फुरन् शोभमानः चन्द्र इव कान्ता कमनीया चेति ताम्। पश्चान्तरे तु—नितम्ब-
चुम्बिनि शिखण्डभारे पिच्छनिकरे विस्फुरन्तः प्रकाशमानाः चन्द्रकाणां मेचकानाम् अन्ताः प्रान्तभागा
यस्याः ताम्।

कल्पतरुर्बिति। कल्पतरुः मन्दारवृक्षः तस्य लतां वल्लीमिव, कामफलं मन्मथविकारफलं वाञ्छित-
पदार्थश्च प्रददातीति सा तादृशी ताम्।

इह 'पृथिवीमिव' इत्यारभ्य 'कल्पतरुलतामिव' इत्यन्तं सर्वत्र पूर्णोपमालङ्कारः।

शयनेति। शयनस्य तत्पस्य समीपे निकटे, सम्मुखम् अभिमुखं यथा स्यात्तथा उपविष्टम् आसी-
नम्, अग्रेतनस्य 'केयूरक' इत्यस्य विशेषणमेतत्। असौ तरुणः। अपत्यं प्रजाः। किमभिधानः किन्नामा।
रूपं सौन्दर्यम्। कियद्वायः कियत्प्रमाणमवस्थाविशेषः। कियच्चिरं कियत्समयम्। अस्य पुरोवर्त्तमानस्य
यूनः। परिचयः संस्तवः। चन्द्रापीडसम्बद्धं चन्द्रापीडविषयकम् आलापं भाषणम्, तस्य चन्द्रापीडस्य
रूपवर्णनायां सौन्दर्यवर्णनायां मुखरम् अश्रान्तवक्तारम्। पृच्छन्ती प्रश्नविषयं कुर्वन्तीम्। ददर्श
अवलोकयामास।

तस्येति। कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या वदनं मुखं चन्द्रलेखा क्षिरेखेवैत्युपमितसमासः स च 'उप-
मितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति सूत्रेण बोध्यः, सागरस्येवैत्युपमासाहचर्यात्। इष्टा अवलोकिता
कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीः शोभा येन तस्य, तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेतः कर्तुं, दृष्टचन्द्रलेखा-
लक्ष्मीकस्य सागरस्य समुद्रस्य, अमृतं जलमिव उल्लास उच्छ्वसितं बभूव।

इह 'कादम्बरीवदनचन्द्रलेखेव' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'अमृतमिव' इत्यत्र औतोपमा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्कारः। तथा केवलम् 'उल्लास' इति भूतकालिकप्रयोगे अभ्रप्रक्रमत्वदोषः समापत्तति तद्वारणाव
'सागरस्य' हृदयं यथोल्लसति तथा तस्य 'हृदयमुल्लास' इति पाठो विधेय इति मान्याः।

गङ्गाते उत्पन्न पद्मिनीमृणालका कोमल और विस्तृत मूलदेश, जिस प्रकार निर्मल आकाशमें दीखता है, उसका भी
उसी प्रकार मृणालके समान कोमल ऊरु-शुगलका मूलदेश, निर्मल वस्त्रके अभ्यन्तरमें दीखता था; मयूरगणके
नितम्बस्पर्शी पुच्छदेशमें जिस प्रकार चन्द्राकृति चिह्नका प्रान्तभाग मनोहर प्रतीत होता है, उसकी मनोहर आकृति
भी उसी प्रकार चन्द्रके समान मनोहर थी, एवं केशकलाप नितम्ब-पर्यन्त लम्बित थे; कल्पतरुकी लता जिस प्रकार
अभिलषित फलप्रदान करती है, वह भी उसी प्रकार कामफल देती थी। और वह शय्याके समीपमें ही सम्मुख
बैठे, मुख्यतया चन्द्रापीडके सौन्दर्यका ही वर्णन करते, केयूरकसे—'वे कौन हैं? किसके पुत्र हैं? उनका नाम
क्या है? उनका रूप कैसा है? उनकी अवस्था कितनी है? वे क्या चाहते थे? तुने क्या कहा? कहाँ तक उनको
तूने देखा? महाश्वेताके साथ उनका परिचय किस प्रकारसे हुआ? एवं वे क्या यहाँ आवेंगे? यों बारम्बार
चन्द्रापीडसम्बन्धी बातें ही पूछ रही थी।

चन्द्रमाको देखकर समुद्रका जल जिस प्रकार उच्छ्वसित होने (उछलने) लगता है, कादम्बरी वदन-
रूप चन्द्र-रेखाकी शोभा देखते ही चन्द्रापीडका हृदय भी उसी प्रकार आनन्दसे उच्छ्वसित होने (उछलने)

१. पुरःसमीपे। २. भवतां च। ३. अभिहितम्। ४. ...सम्बद्धालापम्, सम्बद्धालापस्य।
५. कचिद् 'दृष्ट' इति पदं न दृश्यते।

आसीद्वास्थ मनसि—‘शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कुवमवदातं कर्म चक्षुषा, यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो ! चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्ननमे-
नामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुचिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुद-कमल-कुवलय-सौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि’ इत्येवं चिन्तयत एवास्थ तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि ‘नूनमयं स केयूरकणावेदित’ इति चि-
न्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्ष्यं चक्षुस्तस्मिन् सुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलो बल इव तत्क्षणेनमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्ते (एवम्) आसीद् बभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तकरणान्यपि किमिति हेतोः लोचनमयान्येव न कृतानि विहितानि तथा सति चीक्षणस्य पूर्णता स्यादित्याशयः । अनेन मम चक्षुषा, अवदातं शुद्धं कर्म कृत्यं पुण्यमित्यर्थः । यद्य-
स्मात् अनिवारितम् अप्रतिपिद्धं यथा स्यात्तथा एनां कादम्बरीं पश्यति अवलोकयति । अनेनास्यानुपमं सौन्दर्यं प्रतीयते ।

अहो इति । चित्रम् आश्चर्यम् । वेधसा विधात्रा सर्वरमणीयानां समस्तसौन्दर्याणां एकमद्वि-
तीयं धाम स्थानम् उत्पादितं निर्मितम् । रूपातिशयस्य असामान्यभव्याकृतेः परमाणव उपादानकारणी भूतानुद्गम्याणि समासादिताः प्रासाः । परमाणुलक्षणञ्चाह—

‘जालान्तर्गतं भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः । तस्य षष्ठितमो भागः परमाणुः स उच्यते ॥

न्यायवैशेषिके हि उक्तपरमाणुतो द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिरिति तन्मतमाश्रित्येवमभिहित-
मित्यवधेयम् ।

तदिति । एनां कादम्बरीम् उत्पादयतो जनयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलपरामर्शक्लेशेन रचनाकालीन-
पाणितलामर्शनकष्टेन लोचनयुगलात् नेत्रद्वयात् विगलिताः च्युता ये अश्रुचिन्दवः कादम्बर्या एव नयन-
श्लुकणः तेभ्यो जगति संसारे एतानि पुरो दृश्यमानानि, कुमुदानि कैरवाणि, कमलानि नलिनानि कुवलय-
यानि उत्पलानि सौगन्धिकानि कल्लाराणि उत्पन्नानि समुद्भूतानि । अस्य चन्द्रापीडस्य चक्षुः, तस्याः
कादम्बर्या नयनयुगले नेत्रद्वये निपतात दृढसंलग्नं बभूव ।

तदेति । रूपातिशयविलोकनेन अस्यधिकसौन्दर्यवीक्षणेन यो विस्मय आश्चर्यं तेन स्मेरं विकसितम्,
तथा निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा निबद्धं गृहीतलक्ष्यं येन तत्तथोक्तम् । तस्मिन्चन्द्रापीडे । इह नूनमित्युपादा-
नाद्वाच्या भावाभिमानीनी क्रियोत्प्रेक्षा, तथा चास्या निरतिशयसौकुमार्यं ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वनिः ।

लोचनेति । लोचनप्रभया कादम्बर्या आत्मनश्च नयनालोकेन धवलितः श्वेतीकृतश्चन्द्रापीडः तत्क्षणं
तस्मिन् समये बलो बलराम इव, कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्याः सुरायाश्च दर्शनेन अवलोकनेन विह्वलः
कामाकुलः पानाय धैर्यरहितश्च सन् अराजत अशोभत । बलरामः सुरापानतत्पर आसीदिति पौराणिकी
वार्ता । पूर्णोपमा ।

दृष्ट्वेति । अपि च, तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य स्थितायाः कादम्बर्याः प्रथमम् आदौ रोमोद्गमः

लगा । उस समय उसके मनमें होने लगा कि—‘विधाताने मेरी अवशिष्ट इन्द्रियोंको भी नयनमय क्यों नहीं बनाया ? अथवा मेरे ये नेत्र ही पुण्यकार्य किये हैं जो कि इसको अवाधगति (वे रोकटोक) से देखते हैं । विधाताने समस्त सौन्दर्यका एक ही कैसा विचित्र मण्डार उत्पन्न किया है ? ऐसे अतिशय सौन्दर्यनिर्माण करनेके परमाणुका आनयन कहांसे किया है ? अतः पव मुझे प्रतीत होता है कि इसके निर्माण करनेमें विधाता के हाथ धर्षण-क्लेशसे, इसके नेत्रोंमेंसे जो अश्रुचिन्दु (आँसुकी बूँदें) टपके उसने ही संसारमें ये समस्त श्वेतोत्पल, पद्म, नीलोत्पल और रक्तोत्पल उत्पन्न हुए हैं ।’ इस प्रकार चिन्ता करते ही उसकी दृष्टि कादम्बरीके नेत्रोंपर जा पड़ी और उसी क्षण वह भी भावना करती थी कि—‘केयूरकने जिसका वर्णन किया है, निश्चय ही ये वही युवा पुरुष हैं’ तब चन्द्रापीडका अत्यन्त सौन्दर्य देखकर विस्मयवश विस्तृत हो उसकी दृष्टि चन्द्रापीड पर पड़ी और निश्चल भावसे बहुत देर तक अपने लक्ष्य पर स्थिर रही । स्वकीय-नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण बलराम जिस प्रकार मदिरा देखकर विह्वल हो गये, उस समय चन्द्रापीड भी उसी प्रकार कादम्बरी की नयन-प्रभासे शुभ्रवर्ण होकर

तं प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्थौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव स्वेदमजनयत्, ससम्भ्रमोत्थानश्रमो व्यपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुरवाकृष्टहंसमण्डलमयशो लेभे । निश्वासप्रवृत्तिरेव अंशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्ट-चन्द्रापीड-स्पर्श-लोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णावतंसकुसुमरजो व्याज आसीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वार-

रोमाञ्चः समुत्तस्थौ उस्थितवान्, मदनविकारोदयादित्याशयः, ततो भूषणरवः आभरणसिञ्चितं समुत्तस्थौ उत्थानवेगादित्याशयः, तदनु तत्पश्चाच्च कादम्बरी समुत्तस्थौ, अतिथेः सत्कारप्रदर्शनार्थमित्याशयः ।

इह 'समुत्तस्थौ' इत्येकक्रियाया अनेककर्त्रा सहाभिसम्बन्धात्स्वययोगिता । तथा च साहित्यदर्पणे—
'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥'

अथेति । अथ समुत्थानानन्तरम् । कुसुमायुधः काम एव स्वेदं धर्मवारि अजनयत् उत्पादितवान् । ससम्भ्रमं सत्वरं यद् उत्थानम् उस्थितिः तस्मात् श्रमः लेदः स एव व्यपदेशश्चलम् । अयमाशयः—मदन-विकारवशादेव तस्याः स्वेदोऽभवत्, किन्तु सा समुत्थानपरिश्रमादेवायं मम स्वेदः सञ्जात इति व्याजेन सहचरीणां पुरतो हेतुगोपनं विहितवतीति । अत एवेह व्याजोक्तिः तद्वचनञ्च साहित्यदर्पणे—

'व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।' इति ।

ऊरुकम्प इति । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुद्धवान् । नूपुरे पादकटके तयोः रवो रक्षितं तेन आकृष्टम् आकर्षितं यत् हंसमण्डलं चक्राङ्गसमूहः तत् अपयशः अकीर्तिं लेभे प्राप । ममायं गतिरुधो नोरुकम्पात् किन्तु पादकटकरवाकृष्टन हंसमण्डलेन पादनिरोधादित्याशयः ।

इह कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यादसङ्गतिः, प्राग्वद्व्याजोक्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

निश्वासेति । निश्वासप्रवृत्तिरेव प्रमाणाधिकश्वासप्रवर्तनमेव अंशुकं कुचवस्त्रम्, चलं चलं चकार कृतवती, चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ प्राप, बालव्यजनपवन एवेदं वस्त्रं चालयति न पुनः श्वासारम्भ इति कृत्वा प्रस्तुतहेतुगोपनं विहितवतीत्याशयः । व्याजोक्तिरलङ्कारः ।

अन्तःप्रविष्टेति । अन्तःप्रविष्टः अनुपमसौन्दर्यात्तत्कालादेव हृदयं गतो यश्चन्द्रापीडः तस्य स्पर्श-लोभेनैव स्पर्शतृणयैव हृदये हस्तः करो निपपात निपतितो बभूव । स एव हस्त एव, स्तनावरणव्याजः कुचाङ्गादनकपटो बभूव जातः । एवञ्च अकस्मादुत्थानेन कुचयोरान्छादनापसरणात् पुनस्तयोरान्छाद-नाथमेव हृदये करः समर्पितः, न पुनरस्यान्तःप्रविष्टस्य स्पर्शतृणयेति व्याजेन सहचरीणां पुरतः प्रस्तुत-हेतुगोपनं कृतवतीत्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

आनन्द इति । आनन्दः प्रमोद एव अश्रुजलं नयनसलिलम् अपातयत् पातितवान्, चलितस्य बालव्यजनपवनेन उत्थानरभसा वा कम्पितस्य कर्णावतंसकुसुमस्य अवणालङ्कारीभूतपुष्पस्य रजः परागः व्याजः कपटः । कुसुमपराग एव मम नयनजलमपातयत् न तु प्रमोद इत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

लज्जेति । लज्जा त्रपा सैव वक्तुम् अभिधातुं न ददौ दत्तवती, मुखकमलस्य वदनपङ्कजस्य परिमलेन

उसे देख विह्वल हो गये । इधर चन्द्रापीडको देखकर पहले कादम्बरी को रोमाञ्च उत्पन्न हुआ; उसके बाद आभूषण का शब्द हुआ और उसके पीछे (अन्तमें) कादम्बरी स्वयं उठ खड़ी हुई ।

तदनन्तर कामदेवने ही कादम्बरीमें स्वेद (पसीना) उत्पन्न किया, किन्तु सखियोंके समीपमें उतावलीसे उठनेका परिश्रम उसका बहाना हुआ । ऊरुकम्पन ही उसके गतिरोध करनेवाला था, किन्तु उसका अपयश, नूपुर-स्वर सुनकर दौड़ आय, हंस-मण्डलको मिला । निःश्वास चलने से ही स्तनका वस्त्र कम्पित होने लगा; किन्तु समीपमें खोलते चमर का पवन उसका कारण समझा गया । हृदयमें प्रविष्ट चन्द्रापीडका स्पर्श करनेकी अभिलाषा से ही उसका हाथ तत्काल वक्षःस्थल (छाती) पर पड़ा, किन्तु स्तनोंके आवरण करनेके बहानेसे रखा प्रतीत हुआ । आनन्दसे ही वास्तविक उसके नेत्रोंमें आँसू भर आये, किन्तु बाहरमें कम्पित (हिले हुए) कर्णपूरकी

१. कश्चित् 'तम्' इति पदं न विचते । २. व्यपदेशेन । ३. ऊरुस्तम्भ एव । ४. अपयशो ।

५. निश्वासप्रवृत्तिरेव निश्वास एव । ६. चन्द्रापीडस्य । ७. हस्तपङ्कजः, स एव करः । ८. स्तनावरणम् । ९. व्याजमासीत्, व्यपदेशतामयासीत् ।

तामगात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारम्^१ अकरोत् ; कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधारणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् ।

तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद् द्वितीयः, तथा सह यो विवेश-चन्द्रापीडहृदयम् । तथाहि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमाप तिरोधानममस्त, हृदयप्रवेश-मपि परिग्रहमगणयत्, भूषणस्वमपि सम्भाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्त-

आमोदेन आगतम् आयातञ्च तत् अलिवृन्दं मधुकरसमूहश्चेति तत्, द्वारतां गोपनसाधनताम् अगात् अगमत् । मधुकरसमूह एव वस्तुं प्रतिवधनाति न पुनरुपेत्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मदनेति । मदनशरस्य कामवाणस्य यः प्रथमप्रहारः आघाभिघातः तस्य वेदनैव व्यर्थं सीत्कारं 'सी सी' इति शब्दविशेषम् अकरोत् अजनयत्, कुसुमप्रकरेषु उपहारपुष्पपुञ्जेषु मध्ये या केतकी केतकी-कुसुमं तस्याः कण्टकक्षतिः कण्टकेन पादभेदनं साधारणतां सीत्कारसाधारणनिमित्तताम् अवाप प्राप । केतकीकण्टकक्षतिरेव मे सीत्कारमेवमकरोत्, न तु कामवाणव्यथयेति छलं विधाय प्रस्तुतगोपनं कृतवती-स्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

वेपथुरिति । वेपथुरेव मदनावेशोत्पन्नकम्प एव करतलं हस्ततलम् अकम्पयत् कम्पितवान्, निवेद-नाय वस्तुविशेषबोधनाय उद्यता या प्रतीहारी द्वारपालिका तस्या निवारणं हस्तविधूननेन निषेधनं कपटं छलम् अभूत् । प्रतीहारीनिषेधेन केतवेन प्रादुर्भूतस्यापि गात्रकम्पनस्य गोपनं कृतवतीस्याशयः । उक्तालङ्कारः । एतेन कादम्बर्याश्चन्द्रापीडविषयको भावावेशः स्पष्टोक्तः ।

अथ चन्द्रापीडस्यापि तद्विषयकं भावावेशं निरूपयति—तदेति । कादम्बरीं विशतः प्रवेशं कुर्वतः मन्मथस्यापि कन्दर्पस्यापि द्वितीयः स्वसङ्घोऽपरः मन्मथ इवाभूत्, यः तथा कादम्बर्या सह चन्द्रापीड-हृदयं विवेश प्रविष्टवानिति सम्बन्धः । अन्यथैकस्यैवैकसमये स्थानद्वये प्रवेशासम्भवादित्याशयः । एवञ्च यथा चन्द्रापीडावलोकनानन्तरमेव तेन सह कामदेवः कादम्बरीहृदयं प्रविष्टवान्, तथैव कादम्बरीवीच-णानन्तरमपि तथा सह कामदेवः चन्द्रापीडहृदयमपि प्रविष्टवानिति निष्कर्षः ।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा । तथा 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायादुत्तरवाक्ये यच्चङ्चदोपादानेऽपि पूर्ववाक्ये तदनुपादानाद्विधेयाविमर्शदोषस्तु न शङ्क्यः, 'आत्मा जानाति यत्पापम्' इति च यच्चङ्चदस्य तच्चङ्चदान-पेक्षणात् ।

तदेतत्समर्थयति—तथाहीति । असौ चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्याः, रत्नाभरणद्युतिमपि मणि-खचितभूषणकान्तिमपि तिरोधानं व्यवधानं समग्रेणावलोकनप्रतिवन्धकमित्यर्थः अमंस्त ज्ञातवान् । इह प्रकाशरूपया कान्त्या तिरोधानासम्भवाद्विरोधः, लोचनाच्छादकत्वेन च तत्सम्भवात्परिहार इति विरोधा-भासोऽलङ्कारः । हृदयप्रवेशमपि चित्तप्रवेशमपि परिग्रहं 'पतित्वेन ममानया परिग्रहः कृतः' इति कामुक-स्त्रभावानुकूलम् अगणयत् 'कामः स्वतां पश्यति' इति न्यायादित्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकम् । भूष-णरचम् अलङ्कारक्षणस्कारमपि सम्भाषणम् अभ्यर्थनालापरूपम् अमन्यत अनुपयत । इहाप्युक्तालङ्कारः ।

पुष्प-रेणु उसका वहाना हो गई । लज्जा हो वास्तविकमें बोलने नहीं दिया, किन्तु मुखपक्षके सौरभसे आप अमर उसको रोकने प्रतीत हुए । काम-वाणके प्रथम प्रहारकी वेदनासे हाँ बस्तुतः उसको सीत्कार होने लगा, किन्तु भूतलमें विक्षिप्त पुष्पोंके पुञ्जमें से केतकी (केवड़े) के काँटेसे आघात होने (छिदने) के कारण उत्पन्न हुआ दीखा । कामकम्पसे ही उसका हाथ कम्पित होने लगा, किन्तु किसी विषयको निवेदन करनेके लिए उद्यत प्रती-हारीको निवारण करना उसका वहाना हुआ ।

उस समय कादम्बरीके सहित जो कामदेव चन्द्रापीडके हृदयमें प्रवेश किया था वही मानो कादम्बरीमें प्रवेश करते हुए कामदेवका भी एक द्वितीय कामदेव उत्पन्न हुआ, क्योंकि चन्द्रापीड भी, गन्धर्वराजकुमारी-कादम्बरीके रत्नालङ्कारकी प्रभाको तिरोधान (दृष्टिको रोकनेवाली, विदाइके समय वर-वधूके मध्यमें लगाये गये वस्त्र) समझने लगा; कादम्बरी जो अपने हृदयमें प्रवेश की थी उसे ही पतित्वेन वरणका स्वरूप (स्वीकार, कर-ग्रहण) गणना करने लगा; उसके आभूषणोंके शब्दको भी सम्भाषण कह कर मानने लगा; अपने सत्र

यत्, देहप्रभासम्पर्कमपि सुरतसमागममुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातो-
त्कण्ठा' सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—'सखि !
कादम्बरि ! भारते वर्षे राजा अनेक-वर-तुरग-खुर-मुखोल्लेखदत्त-चतुः-समुद्र-मुद्रो रक्षितप्रजा-
पीडस्तारापीडो नाम, तस्यायं निज-भुज-शिलास्तम्भ-विश्रान्त-विश्व-विश्वम्भरापीडः चन्द्रा-
पीडो नाम स्रुतिदिग्विजयप्रसङ्गेनौगतः भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात् प्रभृति प्रकृत्या मे
निष्कारणबन्धुतां गतः, परित्यक्तसकलासङ्गनिष्ठुरामपि मे सविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृत्यै

अचिन्तयत् । इह निजवस्तुहरणस्यानभिलषितत्वेनानुग्रहस्वात्मभावाद्विरोधः, आवामिदमपि पूर्वकमनोनय-
नाविहरणाच्च निताम्येष्टत्वेन तस्मिन्मवात् परिहार इति प्राग्वद्विरोधाभास एवालङ्कारः । देहप्रभासम्पर्क-
मपि शरीरकान्तिसम्बन्धमपि सुरतसमागममुखं सम्भोगाय सङ्गमोत्पन्नसुखरूपम् अकल्पयत् अगणयत् ।
इहापि प्राग्वद्रूपकमलङ्कारः ।

कादम्बरीति । कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि अर्पितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पादानि यथा
सा तादृशी, चिरदर्शनात् अधिकसमयादनन्तरं साक्षात्कारात् जाता उत्पन्ना उत्कण्ठा औत्सुक्यं यस्याः सा
तादृशी, सोत्कण्ठं सौत्सुक्यम्, स्नेहनिर्भरं प्रेम्णा गाढं यथा स्यात्तथा कण्ठे जग्राह आश्लेषं चकारित्यर्थः ।
इह हेतुप्रेम्णा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । तथा 'सोत्कण्ठम्' इत्यस्य परित्याग
एवोचितम्, अन्यथैतत्पदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वापत्तेरित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । दृढतरं बलवत्तरं यथा स्यात्तथा दत्तः कण्ठग्रहः आश्लेषो यथा सा तादृशी । अनेके
नानाविधाः, वराः श्रेष्ठाः, ये तुरगा अश्वाः तेषां खुरमुखैः शफाग्रैः उत्कलेखनं भूमिमेदनेन दत्ताः चतुर्षु
समुद्रेषु चतुःसंख्येषु सागरेषु मुद्रा जयचिह्नानि येन सः । रक्षिता सुशासनादिव्यवहारैर्निवारिता प्रजानां
जनानां पीडा व्यथा येन सः तादृशः । छेकानुप्रासः ।

तस्येति । अयं तस्य स्रुतिरित्यन्वयः । निजौ स्वीयौ भुजौ बाहु एव दृढस्वसादृश्यात् शिलास्तम्भौ
प्रस्तरस्थूणे तत्र विश्रान्ता सुखेनावस्थिता विश्वा निखिला विश्वम्भरा पृथिवी सैव पीडा अनायासधार्यत्व-
सादृश्यादुत्तंस आभरणविशेषो यस्य सः । दिग्विजयप्रसङ्गेन इमाम् एनां भूमिं पृथिवीम् आगतः प्राप्तः ।
'पीडातिमर्दनोत्तंसकृपासु सरलदुमे' इति हैमः ।

इह निरङ्गकेवलरूपकद्वयं छेकानुप्रासश्चेत्युभयोर्मिथो निरपेक्षतया संसृष्टिः ।

एष इति । एष चन्द्रापीडः दर्शनात्प्रभृति अवलोकनादारभ्य प्रकृत्या स्वभावेन, निष्कारणबन्धुतां
निर्हतुकस्वजनत्वं गतः प्राप्तः । सविशेषाः सातिरेका अलौकिका इत्यर्थः ते च ते स्वभावसरलाश्च स्वारसि-
कमृजव इति तैः गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिः करणैः, परित्यक्तैः उज्झितैः सकलासङ्गैः समस्तसंगैः निष्ठुरा
कठिना तां तादृशीमपि मे मम चित्तवृत्तिं मनोवृत्तिम् आकृत्य आकर्षणं विधाय वर्त्तते । हि यतः,
दाक्षिण्यपरवशः निखिलानामेवानुकूलचरण इत्यर्थः, निर्निमित्तमित्रम् अहेतुकबन्धुः, अकृत्रिमहृदयः ।

इन्द्रियों के हरणको भी अनुग्रह मानने लगा और उसकी शरीर-कान्तिके संपर्कसे भी सुरतसमागमके सुखकी मन
ही मन कल्पना करने लगा ।

कादम्बरीने मानो बड़े क्लेशसे कितने ही कदम आगे आकर, बहुत कालके बाद दर्शन होनेसे उत्कण्ठित हुई
महाश्वेताके कण्ठसे स्नेह और उत्कण्ठा—पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन किया (लिपट गई) महाश्वेताने भी उसको गाढ़-
तर कण्ठालिङ्गन देकर कहा—सखि, कादम्बरि ! भारत वर्षमें सुशासनके गुणसे प्रजाओंके समस्त कष्टों का
निवारण करनेवाले तारापीड नामक एक राजा हैं, उन्होंने बहुत उच्चम धोड़ोंके खुराय (टापी) से भूमिविदारण
कर चारों समुद्रों तक अपना विजय-चिह्न स्थापन किया है, ये उनके पुत्र हैं, इनका नाम चन्द्रापीड है, इनके
निज-बाढ़-युगलरूपी शिलास्तम्भों पर समग्र पृथिवीरूप भूषण सुखसे स्थित है, ये दिग्विजयके प्रसङ्गसे इस प्रदेश
तक आये हैं । जब से इनका साक्षात्कार हुआ है तबसे ही ये स्वभावतः मेरे अकारण-बन्धु हो गए हैं, एवं समस्त
आसक्ति परित्याग करनेसे मेरी चित्तवृत्ति निष्ठुर होने पर भी इन्होंने लोकातीत और स्वभाव-सरल गुणोंसे उस

१. ...जातोत्कण्ठं । २. ...विश्रान्तविश्वम्भरापीडः, विश्वबन्धुः । ३. अनुगतः । ४. सविशेषः ।

५. आक्रम्य ।

चित्तवृत्तिं वर्तते, दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्टवैवेमम् अहमि च त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेः, निःसपत्नताञ्च रूपस्य, स्थानाभिनिवेशित्वञ्च लक्ष्म्याः, सङ्गर्तृतासुखञ्च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्तताञ्च मर्त्यलोकस्य, सफलताञ्च मानुषीलोचनानाम्, एकस्थानसमागमञ्च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यञ्च सौभाग्यस्य, अप्राप्त्यताञ्च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारे प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्य अविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्काम्, यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रञ्च

सर्वेषां समस्तानाम् इन्द्रियाणां मनोलोचनादीनां करणानाम् आहरणम् आकर्षणमपि प्रसादम् अनुग्रहम् वञ्चनारहितचित्तः, विदग्धजो विचक्षणपुरुषो दुर्लभो दुष्प्रापः, अत एवैष विचक्षणो मम मनोवृत्तिमाकृष्य विद्यत इत्याशयः ।

इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

यत इति । 'यतस्त्वमपि ज्ञास्यसि' इत्यन्वयः । प्रजापतेर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपत्नतां प्रतिस्पर्द्धित्वस्य सौन्दर्यं कोऽपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीत्यर्थः । लक्ष्म्या राज्यश्रियः स्थानाभिनिवेशित्वं यथास्थले स्थातुमाग्रहवस्त्वम् । पृथिव्या भूमेः सङ्गर्तृताया अत्युच्चस्वामितया सुखम् आनन्दः । मर्त्यलोकस्य मृत्युमुचनस्थ सुरलोकात् देवाकृष्यात् (स्वर्गात्) अतिरिक्तताम् उत्कृष्टत्वम् एतस्याधिपतित्वेन विद्यमानत्वादित्याशयः । अनेन सुरेन्द्रादपि चन्द्रापीडस्योत्कर्षो ध्वन्यते । मानुष्यो मानवजातीया नार्यः तासां लोचनानां नयनानां सफलतां साफल्यम्, निरन्तरमेतस्य निरीक्षणादित्याशयः । सर्वकलानां समस्तनृत्यगीतादिकलाविद्यानाम्, एकस्थाने एकत्र समागमं संयोगम् । अनेन समस्तकलाविद्यावत्त्वं प्रतीयते । सौभाग्यस्य भाग्यवत्तायाः, ऐश्वर्यं महासमृद्धिम्, अस्य प्राप्तेरित्याशयः । अनेनायं सकलस्यैव दुष्प्राप इत्यवगम्यते । मनुष्याणां मानवानाम्, अप्राप्त्यतां नागरिकताम् । अनेनैतस्य सुरादिभ्योऽपि वैदग्ध्यं सूच्यते ।

इह मुख्ययोगितालङ्कारः, 'निर्माणकौशलमि'त्यादीनां सर्वेषां 'ज्ञास्यसि' इत्येकक्रियायां कर्मत्वेनाभिसम्बन्धात् ।

कथितेति । अस्य कुमारस्य निकटे, प्रियसखी त्वम्, बहुबोऽनेके प्रकारा मेदा यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा कथिता निरूपिता । अयं कुमारः, अपूर्वम् अभिनवं दर्शनम् अवलोकनं यस्य स तथोक्तः, एवंरूपेण सर्वज्ञान्वयः । अनुपजातः अनुपन्नः परिचयः संस्तवो यस्य स तादृशः, नास्ति विश्रम्भो विश्वासो यत्र सः तस्य भावस्ताम्, उत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातम् अविदितं शीलं स्वभावो यस्य सः, शङ्कां सन्देहम् अपहाय दूरीकृत्य, यथा मयि महाश्वेतायां तथा अप्रापि अस्मिन् कुमारेऽपि वर्तितव्यं त्वया आचरणीयम्, सकलगुणनिधित्वाच्च तत्र दोष आशङ्कनीय इत्याशयः ।

एष इति । मित्रं सुहृत्, बान्धवः स्वजनः, परिजनः परिचारकश्च, अनेन सर्वथैवापमेव स्वामित्वेन

(चित्तवृत्ति) का आकर्षण कर लिया है; क्योंकि—सबके ही आनुकूल्यमें अकारण-बन्धु और प्रतारणा-हीन-चित्त इस प्रकारके विदग्धजनों का मिलन संसारमें दुर्लभ है । इस लिए मेरे सनान, तुन भी इनको देखकर ही विधाताका निर्माण-नैपुण्य, सौन्दर्य की अतुलनीयता, राजलक्ष्मीका योग्यस्थानमें रहनेका आग्रह, उत्कृष्ट पति-प्राप्ति होनेसे पृथिवीकी सुख, देवलोककी अपेक्षा मर्त्यलोकका उत्कर्ष, मनुष्य-रमणियोंके लोचनोंकी सार्थकता, एक स्थानमें समस्त कलाओंका सम्मेलन सौभाग्यकी सम्पत्ति एवं मनुष्योंकी मद्रा, इन सर्वोंको ही समझोगी, इस लिए इनको मैं यहां बलपूर्वक ले आई हूँ, और तुम्हारे दिवसमें इनके समझ नैने अनेक प्रकारसे परिचय दिया है अत एव—'इनके साथ यह पहली मेट है'—इस धारणासे जो लज्जा हो उसे छोड़कर, 'इनका मुझसे कुछ परिचय नहीं है' इस प्रकार समझनेसे जो अविश्वास हो उसे भी छोड़, एवं 'इनके स्वभावसे मैं अज्ञात हूँ'—इस प्रकार समझकर जो कुछ आशङ्का उत्पन्न हो उसे भी दूर कर, जिस प्रकार तुम्हारा व्यवहार मेरे साथ

बान्धवश्च परिजनश्च' इत्यावेदिते तथा, चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामश्च तं तदा कादम्बर्योस्तिर्यग्बिलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्ग-
भागं गच्छतस्तारकस्य' श्रम-सालिल लव-विसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात ।
स्वरितमभिप्रस्थितस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । सम्मान्यतामयं हृदयरु-
चिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवरविनिःसृतम-
रकताङ्गुलीयकमयूखलेखो 'विभ्रम-गृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुखमु-

वरणीय इति ध्वन्यते । तथा महाम्भतया इति पूर्वप्रतिपादिते विषये आवेदिते निवेदिते सति, चन्द्रापीडः
प्रणामं नमस्कारम् अकरोत् कृतवान् । इह युवराजस्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्याः प्रणामो नोचित इति
नाशङ्कनीयः, गन्धर्वाणां देवयोनिस्त्वेन तत्कन्यकायास्मस्यास्तत्करणस्य न्याय्यत्वात् ।

कृतेति । तदा तस्मिन् समये, कृतप्रणामं विहितनमस्कारं तं चन्द्रापीडं सस्नेहं सानुरागं यथा
स्यात्तथा तिर्यक् बिलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः, अतिदीर्घलोचनस्य अतिविस्तृतनयनस्य अपाङ्ग-
भागं प्रान्तदेशं गच्छतो व्रजतः तारकस्य कनीनिकायाः श्रमः तावद्भ्रमनेनापि यः खेदः तस्य ये सलिलः
लवाः तत्प्रभवा घर्माबिन्दवः तेषां विसरः पुञ्ज इव निपपात अपतत । तिर्यग्बिलोकनसमये लोचनकनी-
निका विस्तृतस्य नयनस्य पर्यन्तभागे गता, पर्यन्तभागश्च दूर्वर्ती, यतो हि सुविस्तृतं नेत्रम्, अतएव
आयतनयनमप्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अतएव श्रमस्वेदवत् अश्रु पपातेत्यभिप्रायः । विशाल-
लोचनतया नायकस्य निरतिशयसौन्दर्यं प्रतीयते । इहोपमा 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च'
इति विधः

स्वरितमिति । स्वरितं शीघ्रम् अभिप्रस्थितस्य प्रधानभागं चन्द्रापीडं प्रति चलितस्य कादम्बर्या-
श्वेतसः, धूलिश्चरणरज इव, सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना मन्दहास्यश्रुतिः विससार विस्तृता जाता ।
कादम्बरी भाववेशवशेन मन्दहास्यं कृतवतीत्याशयः ।

इह 'सुधाधवला' इत्यत्र लुप्तोपमा, 'धूलिरिव' इत्यत्र च जात्युपमेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

सम्मान्यतामिति । क्वचिं प्रीतिं राति ददातीति रुचिरः, हृदयरुचिरः अनुपमसौन्दर्याच्चेतसो
रुचिजनकः सर्वथैव मनोऽभिर्लषित इत्यर्थः, अयं मल्लङ्घनो जनो लोकः प्रतिप्रणामेन अनुनमस्करणेन
सम्मान्यतां सक्रियताम् इति एवं शिरो वक्तुमिव शिरसे निवेदयितुमिव एका भ्रूलता भ्रूवल्ली समुन्न-
नाम उच्छ्विबभूव । इह फलोत्प्रेषालङ्कारः ।

अङ्गुलिविवरेति । अङ्गुल्यः करशालाः तामां विवरेभ्यश्चिद्रेभ्यो विनिःसृता विनिर्गता मरकताङ्गु-
लीयकानाम् अश्रमगर्भरचिताङ्गुरीयकाणां मयूखलेखा रश्मिपङ्क्तिर्यस्य सः, अतएव विभ्रमेण विलासेन
गृहीता आत्ता ताम्बूलवीटिका नागवल्लीवृक्षवीटिका येन सः, मरकतमणिरचिताङ्गुलीयकानां रश्मि-
पङ्क्तिस्ताम्बूलवीटिकावत् कृष्णवर्णत्वादित्याशयः । करो हस्तः । जृम्भाया आरम्भेण मन्थरं रतवर्धं मुखं
चदनम् उत्ससर्प उज्जगाभ ।

इह पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तद्रश्मिपङ्क्तेस्ताम्बूलवीटिकास्त्वेनोत्प्रेक्षणाज्जात्युत्प्रेषालङ्कार-
श्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

है, उसी प्रकार इनके साथ मैं करो । ये तुम्हारे मित्र बान्धव और परिजन हैं । इस प्रकार महादेवताके समझाने
पर, चन्द्रपीडने [गन्धर्वाँको देवयोनिमें होनेके कारण] कादम्बरीको प्रणाम किया ।

उस समय कादम्बरी कटाक्ष-पात करके स्नेहके साथ चन्द्रापीडको देखने लगी, उसके नेत्रकी तारा
(पुतली) बड़े बड़े नेत्रोंके प्रान्तभागमें उपस्थित हो गई, एवं उधर जानेके परिश्रमसे घर्माबिन्दुसमूहके सनातन
आनन्दाश्रुबिन्दुसमूह टपकने लगे । उसका हृदय चन्द्रापीडके प्रति शीघ्रतासे आगे दीड़ गया, अतएव उसके हृदयमें
चरण-धूलिके समान अमृततुल्य शुभ्रवर्ण ईषद-हास्यकी प्रभा फैलने लगी । 'प्रतिप्रणाम कर इस हृदय-रुचिर
यक्तिको सम्मानित करो' इस बातको मस्तकसे कहनेके लिए ही मानो उसकी एक भ्रूलता ऊपरकी ओर चढ़ी ।
[दक्षिण हस्तके] अङ्गुलियोंके मध्यमें होकर मरकतमणिके अङ्गुरीयकों (अंगूठियों) की किरणें निकलनेके कारण
प्रतीत होता था कि मानो, वह (हाथ) लीलासहित ताम्बूल-वीटिका (पानकी बीड़ी) धारणकर जैभाईके

१. अतिदीर्घलोचनाया अपाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य लोचनस्य अतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागम् ।
२. 'लेखाविभ्रम' अङ्गुलीयकलेखः ।

त्ससर्प। स्रवत्स्वेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः संक्रान्त-प्रतिबिम्बतया सञ्चरन्मूर्तिर्मकर-
केतुरिवावयवेष्वदृश्यत चन्द्रापीडः। तथाहि, शिखन्मणिनूपुरपुटेन भुवम् आलिखतोऽङ्गुष्ठेना-
हृत इव चरणनखेषु निपपात। दर्शनातिरभसप्रभावितेन गत्वा हृदयेनानीत-इव स्तनाभ्य-
न्तरे समदृश्यत। विकचकुवलयदामदीर्घया दृष्ट्या च निपीत इव कपोलतले समलदयत।
सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक् पश्यन्तीनां तं कुतूहलादपाङ्गचुम्बिन्यो निर्ग-
न्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुस्तरलास्तारकाः।

कादम्बरी तु सविभ्रम-कृत-प्रति-प्रणामो महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद।

स्रवत्स्वेदिति। किञ्च, स्रवता भावोद्गमाच्चयवता स्वेदजलेन घर्मवारिणा धौतं चालितं यस्मिन्लावण्यं तेन
निर्मलेषु स्वच्छेषु। अनेन प्रतिबिम्बपतनयोग्यत्वं ध्वनितम्। अस्याः कादम्बर्याः अवयवेषु अङ्गेषु, चन्द्रा-
पीडः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया आत्मन एव सञ्चरितप्रतिच्छायतया कारणेन, सञ्चरन्मूर्तिः संक्रान्तस्वरूपो
मकरकेतुः काम इव अदृश्यत अवालोचयत सहचरीभिरिति शेषः।

इह द्रव्योत्प्रेक्षा, अतएव च कादम्बर्या मदनविह्वलत्वं तस्य च कामसदृशसौन्दर्यं प्रतीयत इत्यल-
ङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

अभिहितमेव विपथं विवृणोति—तथाहीति। भुवं पृथिवीम् आलिखता (कर्पता, किञ्चित्खनता)
अतएव शिखत् अस्फुटशब्दं विदधत् मणिनूपुरपुटं रत्नखचितपावकटकपुटं यत्र तथोक्तेन अङ्गुष्ठेन आहृत
इव पादकटकशब्देनामन्त्रित इव चन्द्रापीडः, चरणनखेषु कादम्बर्याः पादपुनर्भवेषु निपपात निपतितवान्,
तेषु तत्प्रतिबिम्बं पपात इति तात्पर्यम्। 'आहृत इव' इति क्रियोत्प्रेक्षा।

दर्शनेति। दर्शनाय चन्द्रापीडस्यैवावलोकनार्थम् अतिरभसम् अतिशीघ्रं प्रभावितेन आरयन्तवेगो-
च्छलितेन हृदयेन चेतसा गत्वा जनित्वा आनीत इव प्रापित इव चन्द्रापीडः कादम्बर्याः स्तनाभ्यन्तरे कुच-
योर्मध्ये समदृश्यत समवालोचयत सहचरीभिरिति शेषः। उक्तालङ्कारः।

विकचेति। विकचानि विकसितानि यानि कुवलयानि नीलोत्पलानि तेषां दाममाला तद्वत् दीर्घया
विस्तृतया, निरन्तरकटाक्षपातादित्याश्रयः, दृष्ट्या अवलोकनेन निपीत इव निर्गोण इव चन्द्रापीडः कपो-
लतले कादम्बर्या गण्डतले समलभयत अदृश्यत। उक्तालङ्कारः।

सर्वासामिति। कुतूहलात् कौतुकात् तं चन्द्रापीडं तिर्यक् पश्यन्तीनां कुटिलेनावलोकयन्तीनां
सर्वासां समस्तानामेव तासां कन्यकानां कुमारीणाम् अपाङ्गचुम्बिन्यो लोचनप्रान्तस्यायिन्याः, तरलाश्र-
पलाः तारका नेत्रकनीनिकाः, निर्गन्तुकामा इव बहिर्गमनोत्सुका इव सत्यः, कर्णपूरमधुकरैः समं अवणा-
लङ्करीभूतकुसुमगतभ्रमरैः साकं बभ्रुः भ्रमणं चक्षुः, यथा मधुकराश्चञ्चलास्तथा तारका अपि चाञ्चल्यम-
भञ्जित्यर्थः।

इह गुणोत्प्रेक्षा सहोक्तश्रेष्ठभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः।

कादम्बरीति। सविभ्रमं सविलासं कृतो विहितः प्रतिप्रणामः चन्द्रापीडाय नमस्कारो यथा सा
साहसि। पर्यङ्के पश्यङ्के निषसाद उपविशे।

आरम्भे होनेसे मन्थर मुखकी ओर गया; गिरते हुए घर्मजल (पसीने) से उसके समस्त अङ्गलावण्य धुल जानेके
कारण अधिक स्वच्छ हुए उसके अवयवोंमें उस (चन्द्रापीड) का प्रतिबिम्ब पड़नेसे मानो वह विचरण करता हुआ
(फिरता) कामदेव ही है ऐसा दीखने लगा—क्योंकि मणि-भूमि पर कुछ लिखते हुए उसके चरणाङ्गुष्ठने मानो
मणिनूपुरोंकी शंकारसे उसका आह्वान किया हो यों वह चरण-नखमें आ पड़ा था; चन्द्रापीडको देखनेके लिए
तत्काल उसका हृदय मानो अतिशीघ्र जाकर उसे ले आया हो, इस प्रकार वह उसके स्तनाभ्यन्तरमें दीखता था;
और प्रस्फुटित नीलोत्पलमालाके समान अपने सुदीर्घ दृष्टिसे उसका मानो पान किया हो, इस प्रकार उसके कपोल-
गण्डल (गाल) पर दृष्टिगोचर होता था। फिर उस समय वैठी समस्त कन्याओंकी, जो उसे कौतुकसे वक्रदृष्टि
(कटाक्ष) डाल-डालकर देखती थीं, प्रान्तभाग (कोने) तक गई हुई चञ्चल नयनतारादें (पुतलियाँ) बाहर जानेकी
अभिलाषासे ही मानो, कर्णाभरण-कुसुमके भ्रमरोंके साथ फिरने लगीं।

कादम्बरी भी नानाविध विलास-सहित चन्द्रापीडको प्रणाम करके महाश्वेताके साथ पलङ्ग पर जाकर

१. स्तम्भसंक्रान्त... । २. मणिमयनूपुर । ३. मणिमयम् । ४. अपाङ्गचुम्बिन्या दृष्ट्या निर्गन्तु-
कामा इव । ५. कृतप्रणामा ।

ससम्भ्रमं परिजनोपनीतायाश्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेम-
पादाङ्कितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकाद-
म्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृत-मुख-न्यस्त-दत्तशब्द-निवारण-संज्ञाः प्रतीहार्यो वेणुरवान् वीणाघो-
षान् गीतध्वनीन् मागधीजयशब्दांश्च सर्वतो निवारयाञ्चक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च
सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्क-
मारोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभू-
मिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभा-
वविषयंसदेशे सप्रेम-पाणिना स्पृशन्ती, मधुकरभर-पर्यस्तञ्च कर्णावतंसमुत्क्षिपन्ती, चाम-
रपवनविधुति-पर्यस्ताञ्च अलकवल्लीरमनुष्वजमाना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ ।

ससम्भ्रममिति । अपि च, चन्द्रापीडः ससम्भ्रमं शीघ्रं परिजनेन परिचारकेण उपनीतायाम् उपस्था-
पितायाम्, शयनस्थ तरुस्थ शिरोभागे भस्तकदेशे निवेशितायां स्थापितायाम्, धवलांशुकमेव स्वच्छ-
सनमेव प्रच्छदपटः आस्तरणवत् यस्यास्तस्याम्, हेमपादैः सुवर्णरचितपादैः अङ्कितायां चिह्नितायां
पीठिकायां लघुपीठे समुपाविशत् आलेदिवान् ।

महाश्वेतेति । विदितो ज्ञातः कादम्बर्याः चित्ताभिप्रायः स्वान्ताशयो यामिस्तास्तादृश्यः प्रतिहार्यो
द्वाररक्षाविषयिन्यः महाश्वेताया अनुरोधेन प्रतिबन्धेन, संवृतेषु पिहितेषु मुखेषु न्यस्तैः स्थापितैः हस्तैः,
दत्ता ज्ञापिता शब्दकरणनिवारणसंज्ञा ध्वनिकरणनिवृत्तिसङ्केतो यामिस्तास्तादृश्यः सत्यः, वेणुरवान्
वंशीशब्दान् वीणाघोषान् बल्लकीनादान् गीतध्वनीन् गेयनिनादान्, मागधीनां स्तुतिपाठिकानां ये जयशब्दा
जयजयेति रवास्तांश्च सर्वतः समन्तात् निवारयाञ्चक्रुः निषेधितवत्यः ।

त्वरितेति । त्वरितपरिजनोपनीतेन सत्वरपरिचारिकाजनानीतेन सलिलेन जलेन । उत्तरीयांशुकेन
ऊर्ध्ववक्षेण अङ्गप्रोक्षणेनेत्यर्थः अपमृज्य जलं शोषयित्वेत्यर्थः । आमारोह उपविष्टवती । रूपेण सौन्दर्येण
अनुरूपा स्वसमाना, जीवितनिर्विशेषा नितान्तप्रेमभाजनमित्यर्थः, सर्वविश्रम्भभूमिः सर्वविधविश्वास-
पात्रम्, मदेन निजसौन्दर्यादुन्मत्तत्वेन लिखति चिह्नयति तरुणानां चित्तमिति मदलेखा । लिखते-
पञ्चाद्यप्रत्ययः । अनिच्छतोऽपि अनभिलषतोऽपि बलात् हठात् चन्द्रापीडस्यापि चरणौ पादौ प्रक्षालित-
वती प्रक्षालनं कृतवती ।

महेति । कर्णाभरणप्रभायाः श्रवणभूषणकान्ते वर्षं घृष्टिरस्यास्तीति तस्मिंस्तादृशे अंसदेशे काद-
म्बर्याः स्कन्धदेशे सप्रेम स्नेहसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती, मधुकराणां-
अमराणां भरेण भारेण पर्यस्तं स्खलितं कर्णावतंसं कादम्बर्याः श्रवणभूषणीभूतं कुसुमम् उच्छिपन्ती पुनः
स्वस्थानमुत्तोलयन्ती, तथा चामरपवनेन बालव्यजनवायुना याः विधुतिः सञ्चालनं तेन पर्यस्ताम् हल-
स्ततो विचित्राम् अलकवल्लीं कादम्बर्याः कुन्तलसमूहाग्रभागमित्यर्थः अनुष्वजमाना पाणिनामर्शन्ती ।
अनामयम् आरोग्यं पप्रच्छ पृष्टवती । 'दुह्याचपचदण्डरुधिप्रच्छि चिब्रुशासुजिमन्थमुषाम्' इत्यादिना प्रच्छ-
धातुर्द्विकर्मकः परिगणितः ।

बैठो । श्वर शीघ्रतासे किसी परिचारिका द्वारा सुवर्णके पायोंसे चिह्नित एक छोटी चौकी लाकर कादम्बरीकी शय्याके
तिरहानेके निकट रखी गई, उसके ऊपरमें शुभ्रवर्ण एक आस्तरण-वस्त्र बिछा दिया गया, चन्द्रापीड उस पर
बैठ गये । कादम्बरीके चित्ता अभिप्राय समझकर एवं महाश्वेताके अनुरोधसे प्रतिहारियोंने सुदृढ (बंद) मुख
मण्डलके ऊपर हाथ रख, शब्द करनेके निषेधका सङ्केत सूचित करके, सभी ओरसे वंशीका स्वर, वीणाका शङ्कार
(घोष), गीतकी ध्वनि और स्तुतिपाठक मागधियोंके जय शब्द बन्द करा दिया । फिर किसी एक परिचारिकाने
शीघ्रतासे जल ले आई । उससे कादम्बरीने अपने से ही उठकर महाश्वेताके चरण धोई और अपने उत्तरीय-वस्त्र
(दुपट्टे) से उनको पोंछकर फिर वह पलङ्क पर जा बैठी । श्वर चन्द्रापीडके चरण भी सौन्दर्यमें कादम्बरीके
अनुरूप, उसकी अत्यन्त-स्नेह-भाजन एवं सकल प्रकारसे विश्वास-पात्र मदलेखा नामक सखीने उस (चन्द्रापीड)
की अभिलाषान करने पर भी बलपूर्वक पाद-प्रक्षालन किये (धोये) । फिर कर्णाभूषणकी प्रभासे छाये हुए उस
(कादम्बरी) के कन्धे पर स्नेहसे हाथ फेरती, अमर के मारसे अवनत (लचे) हुए कर्णपल्लवको उछालती,

१. ससम्भ्रमपरिजनोपनीतायाश्च । २. अत्र विविधरत्नप्रभाभासितायाम् इति क्वचित् पाठो दृश्यते ।
३. ...अपाङ्गदेशे । ४. ...विधुति... । ५. ...पर्यन्तालक... ।

सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । समुपजातशोकापि च तस्मिन् काले महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्ग-विक्षेप-प्रचलित-तरल-तर-तारशारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलाभीयमानं चन्द्रापीडपीडनायेवं न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंक्रान्तेनेर्ष्याम्, रोमाञ्च-भिद्यमान-कुचतटे-नश्यत्-प्रतिबिम्बेन विरहव्यथां, स्वेदाद्र-वक्षःस्थल घटित-

तेति । सा कादम्बरी, सखीप्रेम्णा सहचरीस्नेहेन । अनामयेनैव आरोग्यावस्थानेनैव लज्जमाना भ्रममाणा, सहचरीत्वेन तुल्यसुखदुःखभोगयोग्यत्वादित्याशयः । कृच्छ्रादिव कष्टादिव कुशलं चेन्न आचचक्षे आख्यातवती ।

समुपजातेति । किञ्च, कादम्बरी समुपजातशोकाऽपि समुत्पन्नदुःखापि महारवेताया अवलोकनेन तच्छोकस्मरणादित्याशयः, तस्मिन् काले तत्समये महाश्वेतामुखनिरीक्षणतत्परापि महाश्वेतावदनावलोकनासत्कापि मुहुर्मुहुः वारंवारम्, अपाङ्गे नेत्रप्रान्तस्तस्य विक्षेपेण चन्द्रापीडं प्रति कटाचपातसमये सञ्चालनेन प्रचलिता अतएव तरलतरा नितान्तचपला तारा कनीनिका यस्य तत्ताडशस्त्रं तत्, तत् एव च शारं विचित्रम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तत्ताडशस्त्रेति तत्तथोक्तम् । मण्डलितचापेन आकृष्टधनुषा भगवता माहात्म्यवता कुसुमधन्वना कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव चन्द्रापीडव्यथार्थमिव बलादुत्तात् तं प्रति नीयमानं प्राप्यमाणं चतुर्नयनम्, निवारयितुं निवेष्टं न शशाक न समर्था बभूव । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरी चक्षुः चन्द्रापीडाभिमुखं नोतं नायकस्य अभिलाषातिशये नायिकाकटाक्षैः पीडोदयात्, कादम्बरी तु न तन्निवारयितुमशकदिति सरलार्थः । 'चन्द्रापीडपीडनायेव' इत्यत्र फलोपेक्षाकारः ।

तेनैवेति । सा कादम्बरी, तेन चन्द्रापीडेन, आसन्नाया निकटवर्तिन्याः सख्या वयस्यायाः कपोले गण्डे शंक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन कारणेन ईर्ष्याम् अभजत, निजप्राणेशस्यान्यनायिकागामित्वादित्याशयः । रोमाञ्चैः पुलकैः भिद्यमाने उज्जग्भमाणे कुचतटे स्वस्य स्तनमण्डले नश्यत् पुलकैरुन्नतावनततयैव कोपं गच्छत् प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाद्यं यस्य तेन तथोक्तेन चन्द्रापीडेन करणेन, विरहव्यथां वियोगपीडाम् अभजत प्रतिच्छायासत्वादित्याशयः । स्वेदाद्रै चर्मस्फिलग्ने वक्षःस्थले उरःस्थले घटिता भर्मेरेव निर्मिता या शालभञ्जिका पुत्तलिका तस्यां प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्य तथोक्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, सपत्नीरोषं सपत्नीक्रोधम् अभजत, चन्द्रापीडप्रतिच्छायाप्रादिण्याः पुत्तलिकाया अपि नायिकात्वादित्याशयः । निमित्तात् स्वावलोकने लाघनयोरुन्माळननिमीलने विद्यता चन्द्रापी-

चामरके वायुसे विखरे केशकलापकी लट्ठोको सँवारती महाश्वेता कादम्बरीसे कुशल पूछने लगी—किन्तु कादम्बरी तो सखीका ऐसा स्नेह देख, अपना घरमें रहना महाश्वेताके समीप मानो एक बड़ा अपराध समझ, अपने कुशल होने से ही मानो लज्जित होती उसके प्रति प्रणय-वश कष्टसे ही मानो अपना कुशल-सम्वाद कहने लगी । महाश्वेताको देखकर कादम्बरीको भी शोक उपस्थित हुआ, एवं वह महाश्वेताके मुखकी ओर ही निरीक्षण कर (देख) रही थी; तथापि प्रान्तभागमें प्रेरणा करने (कटाक्ष फेंकने) से हिलती अत्यन्त चञ्चल पुतलीसे मध्यभाग विचित्र हो गया था, ऐसे नेत्रोंको, धनुष चढ़ाकर खड़ा, भगवान् कामदेव, वार-वार बलात्कारसे चन्द्रापीडको मानो पीड़ा देनेके लिए ही उसकी ओर ले जाता था, और कादम्बरी उन नेत्रोंको निवारण करनेमें समर्थ नहीं हो सकती थी । उसी समयमें ही अपने समीपवर्तिनी किसी सखीके कपोल-मण्डल पर चन्द्रापीडकी प्रतिमूर्ति (प्रतिबिम्ब) देखकर कादम्बरीको ईर्ष्या होने लगी, रोमाञ्च उत्पन्न हो जानेके कारण उसके स्तनमण्डलमें पड़ा चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब लुप्त (नष्ट) होनेसे ही वह विरहवेदनाको भोगने लगी; उसके वक्षःस्थल पर चर्मजल उन्पन्न होकर एक पुत्तलिकाके आकारमें परिणत हो गया, उसके ऊपर चन्द्रापीडका प्रतिबिम्ब पड़ गया, उससे कादम्बरीको सपत्नी-विद्वेष उत्पन्न होने लगा; उस (कादम्बरी) के देखनेके समयमें चन्द्रापीडकी पलक गिर

१. इह 'तस्मिन् काले' इति कचित्पुस्तके नावलोक्यते । २. '...सरोदरं । ३. '...पीडनयेव, चन्द्रा-
पीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति । ४. ईर्ष्याया ईर्ष्या । ५. कचिद् 'तट' इति पदं नोपलभ्यते ।
५. विरहव्याथास्वेदाद्र' ।

शालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषं^१ निमिषता दौर्भाग्यशोकम्, आनन्दजलतिरोहितेनान्धता-
दुःखमभजत सा ।

मुहूर्त्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत—‘सखि ! कादम्बरी ! सम्प्र-
तिपन्नमेव^२ सर्वाभिरवास्माभिः^३ अयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः, तदस्मै तावदीयतां
ताम्बूलम्^४’ इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्तिततावनमितमुखी^५ शूनैरव्यक्तमिव ‘प्रियसखि ! लज्जेऽह-
मनुपजातपरिचया प्रागलभ्येनानेन, गुहाण, त्वमेवास्मै प्रयच्छ’ इत्युवाच^६ । पुनः पुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिराद्द्वानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरे-
षं^७ वेपमानाङ्गयष्टिराकुललोचना^८ स्थूलस्थूलं निश्चसती^९ निजशरप्रहारमूर्च्छिता मन्मथेन क्षपि-

डेन कारणेन, दौर्भाग्यशोकं स्वस्य दुर्भाग्यताक्लेशम् अभजत, निमेषकरणेन निजावलोकने तथाविधो-
त्कण्ठाभावप्रत्यायनादित्यभिप्रायः । तथा च आनन्दजलेन निजलोचनत एवानन्दाश्रुपातेन तिरोहितो
लोचनाङ्गादनादेवाङ्गादितस्तेन चन्द्रापीडेन कारणेन, अन्धतादुःखं दृष्टिरादित्यक्लेशम् अभजत,
दृष्टान्त्यावातादिस्थाशयः । अनेन निरतिशयानुरागो ध्वन्यते ।

इह ईर्ष्यादीनामनेकेषां कर्मणाम् ‘अभजत’ इत्येकस्यां क्रियायामभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।

मुहूर्त्तैति । मुहूर्त्तापगमे किञ्चित्क्षणं ग्यतीते ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेतायै नागवल्लीदलार्पणाय
तत्परां तां कादम्बरीम् अभाषत अवोचत् । अभिनवागतः प्रत्यग्रायातः । सम्प्रतिपन्नमेव युक्तियुक्तमेव
यथा स्यात्तथा आराधनीयः पूजनीयः ‘सर्वस्याभ्यागतो गुरुः’ इतिस्मरणादिस्थाशयः । इत्युक्ता महाश्वे-
तया एवं कथिता च कादम्बरी, किञ्चिद्विवर्तितम् ईष्यपरावर्तितम् अवनमितञ्च मुखं वदन् यथा सा
तथोक्ता सती, अव्यक्तमिव अस्पष्टमिव । ‘अनुपजातपरिचया अनुत्पन्नसंस्तवा, अनेन प्रागलभ्येन ताम्बूल-
दानरूपषाष्ट्येन लज्जे त्रये । प्रयच्छ देहि’ इत्युवाच इत्युक्तवती ।

पुनः पुनरिति । किञ्च, तथा महाश्वेतया, पुनः पुनरभिधीयमाना चन्द्रापीडाय ताम्बूलमर्पितुं भूयो
भूयो कथ्यमाना कादम्बरी, ग्राम्येव ग्रामभवा सुन्दरीव ग्रामीणा रमणी हि नागरिकवदुचितमनुचितं
वावहृष्यते । चिरात् चिरकालेन दानाभिमुखम् अर्पणसामुख्यं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । इहोपमा । वेपमा-
नाङ्गयष्टिः कम्पमानाङ्गयष्टिः, आकुले धैर्यरहिते लोचने नयने यस्याः सा तादृशी । मन्मथेन कामेन कर्षां
स्वेदजलविसरैः धर्मसलिलपुष्पैः करणैः, निजकाराणां स्वबाणानां प्रहारेण अभिघातेन मूर्च्छिता मोहं
प्राप्ता अतएव स्नपितेव, स्नानं कारितेव, मूर्च्छितो हि जनः स्वीयजर्जरेरगुना स्नाप्यते मूर्च्छापानोदनाये-

जाती थी, उससे कादम्बरी दौर्भाग्यका शोक करने लगी और अपने नेत्रोंमें आनन्दाश्रु भर जानेसे जब उसे देख न
सकी तब कादम्बरीको अन्धताका दुःख अनुभव होने लगा ।

इस प्रकारसे कुछ देर बीत जाने पर [जब] कादम्बरी महाश्वेताको ताम्बूल देने लगी तब महाश्वेताने
उससे कहा—‘सखि, कादम्बरी ! चन्द्रापीड नवीन अभ्यागत उपस्थित हुए हैं, इसलिए हम सब लोगोंको
इनका सत्कार करना उचित है, अत एव तुम इन्हें ही ताम्बूल दो’ । उसके इस प्रकार कहने पर, कादम्बरीने
जरा झुँह फेरकर और नीचे अवनत (झुका) कर धीरे धीरे कुछ अव्यक्तरूपसे उत्तर दिया—‘प्रियसखि ! इनके
साथ मेरा परिचय नहीं है इसलिए मैं इतनी प्रगल्भता (धृष्टता) करनेमें लज्जित होती हूँ, अत एव लो, तुम
ही उनको दे दो ।’ फिर महाश्वेताके बार-बार समझाने पर भी कादम्बरी ग्राम्य रमणीके समान बहुत देरके
बाद किसी प्रकारसे ताम्बूल देनेमें मनुको अमिलाषी किया—(अर्थात् वह जैसे जैसे पान देनेको राजी हुई)—
उसके बाद कादम्बरी महाश्वेताके मुखकी ओरसे दृष्टि आकर्षण न करके ही ताम्बूल सहित अपना कोमल हाथ
आगे बढ़ाया । उस समय उसका शरीर काँप रहा था, नयनयुगल अधीर हो गए थे, एवं दौर्घनिश्वास छूट रहे थे
(अर्थात् वह अत्यन्त हॉफ रही थी) और अपने शरप्रहारसे ही वह मूर्च्छित हो गई थी—इस लिए ही

१. सपत्नीरोषाद्य । २. तां महाश्वेतां समभाषत । ३. क्वचिदेव पाठो नास्ति । ४. सर्वाभिर-
स्माभिः, सर्वाभिरवास्माभिरभिनव... । ५. क्वचित् ‘ताम्बूलम्’ इति पदं न दृश्यते । ६. ...आनमितमुखी ।
७. सा ताम् । ८. कादम्बरी तु । ९. चिरेण । १०. अनाकषितदृष्टिरेव । ११. आमुकुलितलोचना, आकु-
लितलोचना । १२. निश्चसती ।

तेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव याचमाना, साध्व-
सपरवशा पतामीति लगितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु
जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालन-संक्रान्त सिन्दूरमिव स्वभावपाटलं, धनुर्गुणाकर्षणकृतकिणश्या-
मलम्, कचप्रहाकृष्टि-रुदितारिलक्ष्मी-लोचन-परामर्श-लग्नाञ्जनबिन्दुमिव, विसर्पन्नखकिरण-
तया अतिरभसेन प्रधाविताभिरिव विशधिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुलीभिरुपेतम्, स्पर्श-
लोभाच्च तत्कालकृत-सन्निवेशाः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तोरपरा इवाङ्गुलीरुद्धहन्तम् प्रसारि-

त्याशयः । अपि च तस्मिन्नेव स्वेदजलविसरे घर्षवारिपुञ्जे निमज्जनभयेन शुद्धनत्रासेन हस्तावलम्बनं
करावलम्बनं याचमानेव प्रार्थमानेव, भयेन करं विस्तारयन् कस्यचित् करावलम्बनं प्रार्थयते तथा
साध्वसपरवशा भयार्थिनाहं पतामि इति हेतोः लगितुं चन्द्रापीडशरीरे संसक्तं कृतप्रयत्नेन विहितो-
द्योगेव । पतितो हि लोको हस्तं प्रसार्य कापि संसक्तो भवति । ताम्बूलगर्भं नागवह्नीदलाभ्यन्तरं हस्त-
पल्लवं करकिसलयं प्रसारयामास विस्तारितवती कादम्बरीत्यन्वयः ।

इह 'स्नपितेव' 'याचमानेव' 'कृन्प्रयत्नेव' त्रिष्वपि क्रियोप्रेक्षालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्तु पाणिं प्रसारितवानिति सम्बन्धः । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रे-
तनस्य 'पाणिम्' इत्यस्य विशेषणव्यवगन्तव्यानि । स्वभावेन प्रकु-यैव पाटलं श्वेतरक्तम्, अतएव जय-
कुञ्जरो विजयसाधनगजः तस्य कुम्भस्थले मूर्धाशस्थले आस्फालनेन प्रोत्साहनार्थं संमर्दनेन सङ्क्रान्तं
संसक्तं सिन्दूरं नागजं यत्र तमिव । इह सिन्दूरसंलग्नालोचनगुहालङ्कारः ।

धनुरिति । धनुर्गुणाकर्षणेन । चापप्रत्यङ्गाकृष्टया कृतो विहितो यः किञ्चिद्दं तेन श्यामलं कृष्ण-
वर्णम्, अतएव कचप्रहाकृष्टया केशग्रहणपूर्वकाकर्षणेन रुदिता आकन्दिता या अरिलक्ष्मीः रिपुश्रीः तस्या
लोचनयोनयनयोः परामर्शेन करुणया नयनाम्बु मार्जयितुं पुनरामर्शेन लग्नाः सक्ता अञ्जनबिन्दवः
कज्जलकणा यस्मिंस्तमिव । इहाऽप्युक्तदिशा उक्तालङ्कारः ।

विसर्पिति । विसर्पन्तः प्रसरन्तो नखकिरणाः करपुनर्भवरश्मयो यस्य तस्य आवस्तेन कारणेन ।
अतिरभसेन अत्यन्तजवेन प्रधाविताभिरिव नखकिरणेव उच्चलिताभिरिव, विवर्द्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ता-
भिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वतीभिरिव, विसर्पितनखरश्मोनां हासस्य च तुष्यमेतत्त्वादित्याशयः ।
इह तिस्र एव क्रियोप्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

स्पर्शलोभादिति । अपि च, कादम्बर्याः स्पर्शलोभात्, तस्मिन् काले तत्समये कृतो विहितः संनि-
वेशः उपस्थितिः याभिस्ताः, सरागाः सानुरागाः सरकाश्च, अपरा अन्याः पञ्च अङ्गुलीरिव करशाला इव,
पञ्चापि इन्द्रियवृत्तीः तद्वलो कनतद्वात्ताश्रवणतदाननघ्राण-तदधरपान-तद्वक्त्रस्पर्शस्वरूपान् लोचनादीनां
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारान् तासामभिलाषान् इत्यर्थः, उद्धहन्तम् उत्पादकत्वसम्बन्धेन धारयन्तम्
उत्पाद्यन्तमित्यभिप्रायः । पाणिं हस्तं प्रसारितवान् विस्तारितवान् इह जायुप्रेक्षा ।

कामदेव मानो उसे स्वेद-जलके प्रवाहमें स्नान करा रहा था, एवं कादम्बरी स्वेद-जलमें निमग्न होनेके भयसे
ही मानो हाथ फैलाकर किसीको हाथ पकड़नेके लिए प्रार्थना करती थी; और 'मैं भयवश गिर रही हूँ' इसलिये
ही मानो हाथ फैलाकर चन्द्रापीडके शरीरमें संलग्न होनेके लिए प्रयत्न करती थी । श्वर चन्द्रापीडने भी उस
ताम्बूलको ग्रहण करनेके लिए अपना हाथ आगे बढ़ाया । उसका वह हाथ स्वभावसे ही आरक्तवर्ण (गुलाबी)
था, अतएव प्रतीत होता था क-विजयहस्तीके कुम्भस्थल पर आमर्दन करने (थपकाने) से उसका सिन्दूर मानो
उसमें लग रहा हो, धनुषकी डोरी खींचनेके चिह्नसे वह हाथ कुछ व्यामर्षण हो गया था, उससे प्रतीत होता था
कि—केशधारणपूर्वक आकर्षण करने (केश पकड़ कर खींचने) से शत्रुपक्षीय लक्ष्मी रोदन कर रही हैं, उस पर
दया कर उसके आँसू पोछनेके लिए नेत्रमें हस्तामर्शन करनेसे मानो अञ्जन-बिन्दु लग गये हैं । नख-किरणोंके
फैल जानेसे प्रतीत होता था कि अँगुलियाँ मानो हैंस रही हों, अत्यन्त वेगसे आगे दौड़ रही हों, और उनसे ही
उन्हें मानो वर्द्धित कर रही हों । और चन्द्रापीड का वह हाथ कादम्बरीके हाथके स्पर्श करनेके लोभसे, अन्य
पाँच अङ्गुलियोंके समान अनुरागके साथ उस समयमें उपस्थित पाँचों इन्द्रियोंके वृत्तिको ही धारण करता था ।

१. विलगितुमिव, लपितुमिव; तापितुमिव ।

२. प्रधाविताभिः प्रसारिताभिः ।

३. अपराङ्गुलीः, ...

वृत्तीरिवाङ्गुलीः ... ।

तवान् पाणिम् । तत्र च सा तत्काल-मुलभं-विलास-दर्शन-कुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता । तेनानिबद्धलक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन, चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरः-प्रवर्तित-नखांशुनिबद्देन, वेपथुचलितवलयवालीवाचालेन सम्भाषणमिव कुर्वता हस्तेन, स्वेदसलिलपातपूर्वकं 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्य प्रभृति भवतो हस्ते वर्त्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती, ताम्बूलमदान् । आकर्षन्ती^१ च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

तत्रेति । अपि च, तत्र ताम्बूलार्पणकाले, तस्मिन् समये सुलभा अनायासलभ्या ये विलासाः कादम्बर्या विभ्रमाः तेषां दर्शने अवलोकने कुतूहलं कौतुकम् एवामस्तोति तैरिव सर्वरसैः सर्वविधैरनुरागैः कुतोऽपि अनिर्दिष्टस्थानात् आगत्य पश्य, सा कादम्बरी अधिष्ठिता आश्रिता तत्समये न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, किन्त्वन्वेषणनुरागा आनन्दजनका आसन्नन्यभिप्रायः ।

'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्वे धीर्ये देहधात्वङ्गुहारदे ॥'

इति विश्वः । सर्वरसैरित्यस्य शृङ्गारादिभिरिति व्याख्यानं तु न युक्तं 'रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थावि-सञ्चारिणोरपि' इत्यादिसाहित्यदर्पणद्विधा स्वशब्दवाच्यत्वदाषप्रसङ्गात्, तत्काले कादम्बर्या वीरवीभस्ता-दिरसानां सर्ववैवाश्रयणाच्चेति विभावनीयम् ।

तेनेति । अनिबद्धलक्ष्यतया अकृतस्थाननिश्चयतया कारणेन, शून्ये चन्द्रापीडहस्तव्यतिरिक्तस्थाने प्रसारितेन विस्तारितेन, अतएव चन्द्रापीडहस्तस्य अन्वेषणायेव मार्गणायेव पुरःप्रवर्तितः अग्रतः प्रेरितो नखांशुनिबद्धो नखरश्मिजालं येन तेन । वेपथुना कम्पेन चलितया स्फुरितया वलयानां कङ्कणानाम् आवक्या पङ्क्या वाचालेन मुखरायमाणेन, अतएव सम्भाषणम् आलार्पं कुर्वतेव विदधतेव निधमानेन तेन हस्तेन । स्वेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथा सम्प्रदानसमये सलिलपातस्य काञ्चसंमतत्वादित्याशयः । 'मन्मथेन कामेन दत्तः अर्पितः अयं मल्लज्जो दासजनः परिचारकलोकः स्वया गृह्यताम् अङ्गीक्रियताम्' इत्येवम् आत्मानं निजं प्रतिग्राहयन्तीव प्रतिग्रहणं कारयन्तीव । तथा अद्य-प्रभृति अद्यदिनादारभ्य मम जीवितं भवतस्तव हस्ते वर्त्तते विद्यते इत्येवं जीवितं प्राणितं स्थापयन्तीव कादम्बरी ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदात् दत्तवती ।

इह 'अन्वेषणायेव' 'कुर्वतेव' 'प्रतिग्राहयन्तीव' 'स्थापयन्तीव' इत्येतेषु क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

आकर्षन्तीति । अपि च, करकिसलयं पाणिपङ्कवम् आकर्षन्ती प्रत्यानयन्ती कादम्बरी, भुजलता-नुसारेण विस्तारितां निजबाहुवल्लीमनुसृत्य तथा साकमित्यर्थः, चन्द्रापीडस्य स्पर्शतृष्णया स्पर्शलोभेन गतं प्रयातम्, अनङ्गशरेण कामबाणेन भिक्षं विदीर्णं मध्यमभ्यन्तरं यस्य तत्तथोक्तम् आत्मनो हृदयमिव पतितमपि करात्प्रस्थुतमपि रत्नवलयं मणिखचितकङ्कणं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती अनेन तन्मयता व्यलि-प्ता । आस्युत्प्रेक्षा । अपरं तद्व्यतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै सख्यै प्रायच्छन् अदात् ।

एवं उस समय सभी प्रकारका अनुराग, तत्काल अनायासलभ्य कादम्बरीके विलासको देखनेके लिए कौतुकी होकर ही मानो किसी निदिष्ट स्थानसे आकर उसके हृदयमें बस गए । ऐसी अवस्थामें कादम्बरीने हाथ फैला कर चन्द्रापीडके हाथमें पानकी बीड़ीकी रखा । उस समय वह लक्ष्य न दीखनेसे शून्यस्थानमें हाथको फैलाया, इससे प्रतीत होता था कि वह हाथ चन्द्रापीडके हाथका अन्वेषण करनेके लिए ही मानो सम्मुख नखके किरणोंको प्रेरणा कर रहा था । कम्प उपस्थित हो जानेसे हिलते कङ्कणके शब्द होने लगे, उससे प्रतीत होता था कि वह हाथ मानो चन्द्रापीडसे सम्भाषण करता था । कामदेवने दान कर दिया है, इसलिए आप इस दासीको ग्रहण कीजिए, इस भावसे कादम्बरी मानो स्वेद-जल-पात-पूर्वक अपनेको अपनेसे ही प्रतिग्रह कराती थी, एवं 'आजसे लेकर आपके हाथमें मेरा जीवन है' इस भावसे चन्द्रापीडके हाथमें अपना जीवन ही मानो स्थापित करती थी । कादम्बरी पानकी बीड़ी देकर अपने कोमल हाथोंको खींचकर ले आई, किन्तु पहलेसे ही उसका हृदय, चन्द्रापीडके स्पर्श करनेके लोभसे भुजलताका अनुसरण कर गया था, मदन-शर-विदीर्ण वह अपने हृदयके समान एक रत्न-वलय खींचनेके समयमें जो हाथसे निकल पड़ा, उसे यह समझनेमें समर्थ न हो सकी । उसके बाद कादम्बरीने और एक दूसरी पानकी बीड़ी लेकर महाश्वेताको दी ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः, त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रु-
माङ्कुरानुकारिचञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुबध्यमाना, कुमुद-केसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य, चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य, कुवलयदलनीलतया च पक्ष-
द्युतीनाम्, कुसुममयीवागत्य सारिका सक्रोधमवादीत्—भर्तृदारिके ! कादम्बरि ! कस्मान्न
निवारयस्येनमलीकसुभगाभिमानिमतिदुर्विनीतं मामनुवृणन्तं विहङ्गापसदम् । यदि माम-
नेन परिभूयमानासुपेक्षसे ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्-
शेन इत्येवमभिहिता च तथा कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता
'किमयं वदति' इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चौकथयत्—एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः

अथेति । तावदुल्लङ्घनानन्तरं स्वरिता शीघ्रा गतिर्गमनं यस्याः सा सारिका पीतपादा सहसैव
अकस्मादेव आगत्य समेत्य 'सक्रोधमवादीत्' इत्यत्र सम्बन्धः । कण्ठेन गलदेशेन इन्द्रायुधं क्लृप्त्वाप इव
कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम्, त्रयाणां वर्णानां नीलपीतरक्तानां रागं रक्षन् रेखामिति तात्पर्यम् वहता धार-
यता । विद्रुमाङ्कुरं प्रवालखण्डं तदनुकारि तत्सदृशं रक्तमित्यर्थः चञ्चुपुटं त्रोटिसंपुटं यस्य तेन । मरकतस्य
अश्मगर्भस्य द्युतिः कान्तिरिव द्युतिर्योस्तथोक्ते पक्षती पक्षयोर्मूलयुगले यस्य तेन । मन्थरं मन्दं गतं
गमनं यस्य तेन, शुकेन कीरेण पक्षिणा अनुबध्यमाना अनुवध्यमाना सारिका । तथा चरणयुगलस्य
पादद्वयस्य कुमुदकेसरवत् श्वेतकमलकलिकवत् पिञ्जरतया पीतवर्णतया, मुखस्य वदनस्य च चम्पक-
कलिकाकारतया हेमपुष्पकोरकसदृशतया, पक्षद्युतीनां स्रवकान्तीनाञ्च कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत्
नीलतया श्यामवर्णतया कारणेन, कुसुममयीव पुष्परचितेव सारिका, सक्रोधं सक्रोपम् अवादीत् अवोचत् ।
इह 'इन्द्रायुधमिव' इत्यत्र औतोपमा, 'विद्रुमाङ्कुरानुकारि' इत्यत्र आर्थोपमा, 'कुवलयदलनील-
तया' इत्यत्र लुप्तोपमा, आसां परस्परं नैरपेक्षयेण संघट्टिः । 'कुसुममयीव' इत्यत्रोक्तोपमाभिः संक्षीर्णा
क्रियोरपेक्षा ।

भर्त्रिति । भर्तृदारिके कादम्बरि ! अलीकं मिथ्या सुभगं भार्याप्रियम् आत्मानम् अभिमन्यते
बुध्यत इति तम्, अनेन स्वस्य तत्र प्रियत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अतिदुर्विनीतं नितान्ताविनयशालि-
नम्, माम् अनुवध्यन्तम् अनुसरन्तं विहङ्गापसदं विहगाधमम् पुनं पुरो विद्यमानं शुक्रं कीरं कस्माद्धेतोः
न निवारयसि प्रतिषेधयसि । परिभूयमानां सम्भोगाय दृढाक्रम्यमाणाम् उपेक्षसे उपेक्षाम् (अवहे-
लनां) करोषि । नियतं नूनम् आत्मानं जीवितम् उत्सृजामि परित्यज्यामि । भविष्यति वर्तमानता । ते
पादपङ्कजस्पर्शेन तवाङ्घ्रिसरोरुहस्पर्शेन, सत्यम् अनुतं शपामि । तथा सागरिकया, एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
अभिहिता उक्ता ।

अविदितेति । अविदितवृत्तान्ता अज्ञातसमाचारा । इयं सारिका । भर्तृदुहितुः कादम्बर्याः सखीति

तदनन्तरं सहसा ही शीघ्रतासे एक सारिका (मैना) आकर उपस्थित हुई । उसके पीछे-पीछे अपेक्षाकृत
मन्दगतिसे एक शुक्र (तोता) भी उपस्थित हुआ; उस शुक्रके कण्ठदेश (गले) में इन्द्रधनुषके समान मण्डला-
कारमें नील, पीत और लोहित (रक्त) वर्ण की तीन रेखाएँ थीं । चञ्चुपुट (चोंच) प्रवालखण्ड का अनुकरण
करता था, एवं मरकत-मणिके समान पक्षयुगल (पंखों) की प्रभा प्रकाश पा रही थी; और उस सारिका का भी
चरण-युगल श्वेतोत्पल-पत्रके केसरके समान पिङ्गलवर्ण थे, मुखभाग चम्पकपुष्पकी कलिकाके समान पीतवर्ण था, एवं
पक्ष की प्रभा नीलोत्पल-पत्रके समान नीलवर्ण थी, इसप्रकार उसे मानो विधाताने पुष्पद्वारा निर्माण किया था [ऐसा
प्रतीत होता था] । वह सारिका (मैना) क्रोधके साथ बोली—'राजकन्ये कादम्बरि ! पक्षियोंके मध्यमें यह शुक्र
अधम, अपनेसे ही अपने को भाग्यवान् कह कर मिथ्याभिमान करने वाला तथा अत्यन्त दुर्विनीतस्वभाव वाला है,
यह हमारे पीछे पीछे आता है, आप इसका निवारण क्यों नहीं करती हैं ? इसके मेरे ऊपर आक्रमण करने पर
आप यदि उपेक्षा करेंगी, तो ऐसा होने पर मैं निश्चय ही अपना प्राण त्याग दूँगी । मैं आपके पाद-पङ्कजके स्पर्शकी
शपथ खाकर सत्य ही कहती हूँ । उस सारिकासे इस प्रकार कहने पर कादम्बरी तो मन्द-मन्द हँसने लगी । किन्तु
महाश्वेता इस वृत्तान्तको नहीं जानती थी इस लिए उसने मदलेखासे पूछा कि—'यह मैना क्या कहती है ?' तब

१. अनुकारिणा चञ्चुपुटेन । २. मन्थरगमनेन 'शुकेनानुगम्यमाना । ३. दुर्विनीतं । ४. विहङ्ग-
आपसदम् । ५. त्वकः । ६. क्वचित् सखीति पदं न दृश्यते ।

कालिन्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य^१ परिहासनाम्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहण-पूर्वकं जायापदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्युपसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीभिर्मां तमालिकामेकाकिनीं किमपि पाठयन् दृष्टो यतः, ततः प्रभृति सञ्जातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति, नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदतीति^२ ।

एतदाकर्ण्य स्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्याब्रवीत्—‘अस्त्येषा कथा, श्रूयत एवैतद्राजकुले कर्णपरम्परया, परिजनोऽप्येवं मन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्ति, एवं दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव’, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, ‘यथा किल देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनी^३ तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुक्रो मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्तीति’ । तदयमास्तां तावद्दामाचारः, परित्यक्तनिजकलत्रो निखपया^४ अनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्न निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम् । अथवा देव्यापि

सम्बन्धः । पाणिग्रहणं हस्तग्रहणं पूर्वं यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, जायापदं पत्नीस्थानं पत्नीत्वमिति तात्पर्यम्, ग्राहिता प्रापिता । अद्य यतः प्रभृति यतः समयादारभ्येत्यर्थः । अनया सारिकया प्रत्युपसि प्रभाते । एकाकिनीम् अद्वितीयाम् तमालिकां तमालिकाभिधेयाम् । पाठयन् मन्त्रयन्, दृष्टोऽवलोकितः । ततः प्रभृति तद्दिनादारभ्य सञ्जातेष्वर्था समुत्पन्नेष्वर्था कोपपराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी । नोपसर्पत न निकटे गच्छति, नालपति न संभाषते । प्रसाद्यमानापि प्रसन्नोक्तिमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्ना भवति ।

एतदिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं हास्योदयाच्चलितं कपोलयोगाण्डयोः उदरम् अभ्यन्तरं यस्य सः । कर्णपरम्परया श्रवणपरम्परया । मन्त्रयते विचारयति । आकर्णितमेकं श्रुतमेव । कामयमानः अभिलषमाणः । मदनपरवशः कामपराधीनः । गतानि अनीतानि । न वेत्ति न जानाति तन्मयत्वादित्याशयः । अयं शुक्रः । वामो निजपत्नीं प्रति प्रतिकूलः आचारो व्यवहारो यस्य सः । परित्यक्तनिजकलत्रः उद्धृत-स्वभार्यः, निखपया निर्लज्जया पक्षिणं प्रश्यति मदनवेशादित्याशयः । अनया पुरो विद्यमानया तमालिकया । चपलां चञ्चलाम् इमां दुष्टदासीं तमालिकां न निवारयति निषेधयति । कथमेतद् युक्तम्, अपि तु नोचितमेवेत्यर्थः । इह यच्छब्दसम्बन्धितवाक्यस्योत्तरत्र पाठाद्वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषस्तु तस्य पूर्व-पाठविधानेन वारणीयः ।

अथवेति । ईदृशाय एवंविधाय दुर्विनीताय दुर्विनेयाय विहङ्गाय पक्षिणे इमां वराकीं जोष्यां

मदलेखाने कहा—‘यह राजकन्या कादम्बरी की सखी कालिन्दी नाम की सारिका है । इसको इस परिहास नामके तोतेके साथ इन्होंने ही पाणिग्रहण करा (व्याह) दिया है । किन्तु आज प्रातःकालमें इस मैदाने कादम्बरी की ताम्बूल-करङ्कवाहिनी इस तमालिकासे अकेलेमें इस शुक्रको कुछ कहते देखा । इस कालिन्दीने जिस समयसे यह देखा है उस समयसे इसे ईर्ष्या उत्पन्न हो गई है, एवं मान करके परिहासके प्रति विमुख हो गई है, इससे उसके समीपमें अब नहीं जाती है, न इसके साथ आलाप करती है, न इसका स्पर्श करती है, यह क्या, इसके प्रति दृष्टिपात भी नहीं करती है; हम लोगोंने इसको प्रसन्न करनेके लिए अनेक प्रकारसे चेष्टा की है, फिर भी यह प्रसन्न नहीं होती ।’

यह सुनकर चन्द्रापीडके हास्य उपस्थित होनेके लिए कपोल-युगल का मध्यस्थान (गालोंके बीचका भाग) स्पष्टतः स्पन्दित हो उठा (फड़कने लगा), तब वह मन्द मन्द हँस कर बोला—‘यह बात सत्य है, क्यों कि—इस राजमवनमें ही कर्ण-परम्परासे यह बात सुनी जाती है, परिजनवर्ग भी ऐसी ही बातें करते हैं, बाहरके लोग भी ऐसा ही कहते हैं, एवं दिग्दिगन्तरमें भा इसकी ही आलोचना होती रहती हैं, और हमने भी इस प्रकार सुना है कि, ‘परिहास-नामक शुक्र, कादम्बरीदेवीकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी तमालिका की इच्छा करता हुआ कामार्त्त होकर उसमें आसक्त (फँसा) है इस प्रकार वह यह भी नहीं जानता कि दिन किस तरह व्यतीत होते-बोते जा रहे हैं ।’ अतएव प्रतिकूल स्वभावशाली यह परिहास, अपनी मार्या का परित्याग कर इस निर्लज्जा तमालिकाके साथ रहता है तो, रहे, किन्तु देवी कादम्बरी को क्या यह उचित है कि ऐसी चञ्चला दुष्ट दासी को निवारण नहीं

१. इदमस्य च । २. तरलिका । ३. क्वचित् ‘इति’ इति पदं नावलोक्यते । ४. आमन्त्रयते, अप्येवं मन्त्रयति एवम्, अपि मन्त्रयते । ५. एवम् । ६. वाहिनी । ७. तरलिका । ८. निखपः ।

कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीविरागहेतुः; परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघिम्नः कारणम् । यदि चेयमीदृशोऽप्यपराधे अनुनीयमाना अनेन प्रत्यासत्तिमेष्यति । तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयम्, अभिभव-निरास्यो, । क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम प्रहीयति इत्येवमभिहितवति तस्मिन् सर्वास्ताः सह कादम्बर्याः क्रीडालापभाविताः जहसुरङ्गनाः ।

परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—धूर्त ! राजपुत्र ! निपुणेयम्, न

कालिन्दीं तज्जामिकां प्रयच्छन्त्या प्रदहत्या देव्या कादम्बर्यापि, प्रथममेव निःस्नेहता कालिन्दीं प्रति चारसव्यशून्यता कथितैव, वृक्षितैव, अन्यथैनामेवविधाय न प्रदवदेदित्याशयः ।

किमिति । इयं कालिन्दी, इदानीं सम्प्रति किं करोतु परिहासं प्रति दोषं विना किं किं विदधात्वित्यर्थः । एतदेव समर्थयति—यदेतदिति । यद् यस्माद्धेतोः एतत् सापत्न्यकरणं तदिति शेषः, नारीणां योषितां प्रधानं मुख्यं कोपकारणं क्रोधहेतुः, अग्रणीः श्रेयान् विरागहेतुः विरक्ततायाः कारणम्, परम् अत्यन्तं परिभवस्थानं पराभवपदम् ।

इयमिति । अनया कालिन्द्या, अनेन स्वयमनुभूयमानेन, स्वामिना अवहेलिता को दुर्भंगा तस्य भावो दौर्भाग्यं तस्य गरिम्णा गुरुतया अतिरेकेण कारणेन, जातवैराग्यया उत्पन्ननिर्वेदया अस्या कालिन्द्या विषं गरलं नास्वादितं न भक्षितम्, वा अथवा अनलोऽग्निः नासादितः न प्राप्तः तत्र न प्रविष्ट इत्यर्थः । अनशनम् अनशनेन मरणं वा नाङ्गीकृतं न स्वीकृतम् । योषितां नारीणां लघिम्नः लघुतायाः कारणं हेतुः एवंविधम् एतादृशम् अरम् अन्तर् नास्ति न विद्यते ।

यदीति । अनुनीयमाना प्रसङ्गीक्रियमाणा, अनेन शुकेन सह, प्रत्यासत्तिं पुनः सङ्गमम्, एष्यति प्राप्स्यति । इमां कालिन्दीम् । वर्जनीया रयाजया । अभिभवेन तिरस्कारेण निरास्या दूरीकरणीया ।

कहति । एतां कालिन्दीम् आलापयिष्यति सम्भाषयिष्यति । अवलोकयिष्यति दर्शयिष्यति । क्रीडालापेन नर्मभाषणेन भाविताः सञ्जाततदनुकूलगुणभावोदया इत्यर्थः, अङ्गना नार्यो जहसुः हसितवत्यः ।

परिहास इति । परिहासः परिहाससंज्ञकः शुकः नर्मभाषितं क्रीडालापम् । निपुणा अभिज्ञेयम् ।

करती (रोकती नहीं) हैं ? अथवा देवी कादम्बरीने भी इस भाग्यहीना कालिन्दी को ऐसे दुर्विनीतस्वभावशाली तोतेके हाथमें देकर इसके प्रति अपनी निःस्नेहता (वात्सल्यहीनता) पहले से ही सूचित कर दी है । अब यह विचारी क्या करे ? क्योंकि—यह जो सपत्नी कर लिया है वह कियोंके पक्षमें क्रोध का प्रधान कारण है, गुरुतर वैराग्य उत्पन्न होने का मुख्य हेतु है, और अत्यन्त अवज्ञा का बड़ा स्थान है । यह कालिन्दी ही अत्यन्त धीरप्रकृति है, क्योंकि—इसने इतने गुरुतर (बड़े) दुर्भाग्यसे वैराग्य हो जाने पर विष-पान नहीं कर लिया, किंवा अग्निमें ही प्रवेश नहीं किया, अथवा अनशनसे आत्महत्या नहीं कर लिया । कियोंके पक्षमें लघुता का कारण इसके समान अन्य कोई नहीं है । इस प्रकारके बड़े अपराध रहने पर भी, केवल अनुनय करनेसे ही कालिन्दी यदि फिरसे इस परिहासके साथ सम्मिलित हो जाय तो इसको धिक्कार है और इसका कोई प्रयोजन नहीं है, हम सबों को दूरसे ही इसे तिरस्कारपूर्वक परिथाग कर देना उचित है । एवं उसके रहने पर कालिन्दीके साथ कौन आलाप करेगा, अथवा कौन इसके प्रति दृष्टिपात करेगा ? या कौन व्यक्ति ही इसका नाम भी लेगा ? चन्द्रापीडके इस प्रकार कहने पर कादम्बरीके सहित सब कन्याएँ, जो इस परिहासवाक्य को समझ गई थीं, वे सब आनन्दसे खिलखिला कर हँसने लगीं ।

परन्तु परिहास (शुक), चन्द्रापीडके परिहास-वाक्य (कोमल वचन) इन कहने लगा—“धूर्त, राज-

१. निःस्नेहता । २. कश्चिदिह 'तपस्विनी' इत्यधिक पाठः समुपलभ्यते । ३. न शोकम् । ४. तेन सह ।

५. अभिभवनिरास्याम्, अभिभवनिरस्या । ६. भाविताः ।

त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते। एवापि बुध्यत एवैतावतीर्वक्रोक्तीः, इयमपि जाना-
त्येव परिहासजल्पितानि, अस्या अपि राजकुलसम्पर्कचतुरा मतिः। विरम्यताम्, अभूमिरेषा
भुजङ्ग-भङ्गि-भाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी कालञ्च कारणञ्च प्रमाणञ्च विष-
यञ्च प्रस्तावञ्च कोपप्रसादयोः इति।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—‘आयुष्मति ! देवश्चित्ररथो देवी च
मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयते’। एवमभिहिता च गन्तुकामा ‘सखि ! चन्द्रापीडः कास्ताम्’ इति
कादम्बरीमपृच्छत्। असौ तु ‘न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानेन?’ इति मनसा विहस्य
प्रकाशमवदत्—‘सखि ! महाश्वेते ! किं त्वमेवमभिदधासि, दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्यय-
मेव प्रभुः, किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा, यत्रास्मै रोचते’ प्रियसखीहृदयाय वा,
तत्रायमास्ताम्’ इति। तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—‘अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने

अन्येन त्वद्व्यतिरिक्तपुंसा, लोलापि चञ्चलापि नारीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि प्रतारयितुं वञ्चयितुं न शक्यते
न पार्यते। वक्रोक्तीः कूटकथाः वञ्चनवचनानि। परिहासजल्पितानि परिहासभाषितानि। राजकुले राज-
वंशे यः सम्पर्कः सम्बन्धः तेन चतुरा विदग्धा। एषा सारिका, भुजङ्गा अग्राम्याः तेषां भङ्गिभाषितानि
प्रतारणवचनानि तेषाम्, अभूमिः अपात्रम्। मञ्जुभाषिणी मनोज्ञाकापिनी इयमेव हि कोपप्रसादयोः
क्रोधप्रसन्नतयोः कालं समयम्, कारणं हेतुम्, प्रमाणम् इत्येताम्, विषयं देशम्, प्रस्तावम् अवसरञ्च
वेत्ति जानाति।

अत्रेति। अत्रान्तरे अस्मिन् समये। देवः पूज्यः चित्ररथः तत्संज्ञको राजा। आह्वयते आकारयति।
एवमभिहिता अनेन प्रकारेणोक्ता च महाश्वेतेति शेषः। कास्तां क्व तिष्ठतु। असौ कादम्बरी। अनेकम्
अधिकतरं यत् स्त्रीहृदयसहस्रं नारीचित्तसमूहः तदेव अवस्थानम् अवस्थित्यहं स्थानं तेन किं न पर्याप्तम् ?
अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न यद्येष्टं जानमिति काकुं, येन स्थित्यर्थमन्यस्थानान्वेषणं
विधीयत इत्याशयः। अभिदधासि कथयसि। अयं राजपुत्र एव प्रभुः स्वामी, सौजन्येन स्वाधीनविधा-
नादिति बाह्याभिप्रायः, चिरकालेन प्राणेश्वरविधानादित्यान्तरिकाभिप्रायः। अनेन स्वेनापि निरति-
शयसौजन्यं ध्वनितम्। विभवस्य वित्तसम्पत्तेः। यत्र अस्मिन् स्थाने अवस्थानं कर्तुं, अस्मै राज-
पुत्राय रोचते अभिप्रेति, प्रियसख्यास्तव हृदयाय चेतसे वा रोचते, तत्र तस्मिन् स्थाने अयं राजपुत्रः
आस्ताम् तिष्ठतु।

तच्छ्रुत्वेति। त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि भवत्सौधनिकटस्थायिनि प्रमदवने अन्तःपुरोपवने क्रीडापर्व-

पुत्र ! यह बहुत चतुर है। अतएव चञ्चल होने पर भी; तुम अथवा अन्य कोई व्यक्ति इसकी प्रतारणा करने
(बोला देने) में समर्थ नहीं हो सकते, क्योंकि—यह भी इन समस्त व्यङ्ग्योक्तियों (चतुर भाषणों) की अवश्य
ही समझती है, यह भी परिहास भाषण करना जानती ही है, एवं राजकुलमें सम्पर्क रहनेसे इसकी बुद्धि भी
समस्त विषयोंमें निपुण है, इसलिए अब तुम चुप रहो, यह नागरिकोंके व्यङ्ग्योक्तियों का पात्र नहीं (अर्थात् इसपर
कुछ प्रभाव नहीं पड़ेगा) और मधुरभाषिणी यह सारिका भी किससे क्रोध होता है, अथवा किससे प्रसन्नता उत्पन्न
होती है—इसका अवसर, कारण, परिमाण, स्थान और प्रसङ्ग—इन सबों को ही जानती है।’

इस बीचमें कञ्चुकीने आकर महाश्वेतासे कहा—‘आयुष्मति ! महाराज चित्ररथ एवं महारानी मदिरा
आपको देखनेके लिए बुलाती हैं’ यह समाचार कहने पर वहाँ जानेकी अभिलाषासे उसने कादम्बरीसे पूछा—‘सखि !
चन्द्रापीड कहाँ ठहरेंगे ?’ तब कादम्बरी हँस कर मन ही मन कहने लगी—‘असह्य जिरोंके हृदयरूपी स्थान
उनके रहने के लिए पर्याप्त नहीं है ?’ उसके बाद कादम्बरीने प्रकट रूपसे कहा—‘सखि महाश्वेते ! तुम इस
प्रकार क्यों कहती हो ? जबसे दर्शन हुए तबसे ये अपने सौजन्य गुणसे मेरे शरीरके भी प्रभु हो गए हैं, तो फिर
गृह (भवन), सम्पत्ति और परिजन की तो बात ही क्या है अतएव जिस स्थानमें इनकी अभिरुचि हो अथवा तुम्हें
जिस स्थानमें अभिमत हो वहाँ ही ये सुखसे रहें।’ यह सुन कर महाश्वेताने कहा—‘तब तो तुम्हारी अट्टालिका

१. ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेन। २. ...शरीरस्याप्यहं न विभुः किमुत भवनस्य परि-
जनस्य वा। यत्रासौ रोचते...। ३. महाश्वेता तदत्रैव च।

क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-क्रीडारागिणीभिश्च अष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च कादम्बरीसमादिष्ट-प्रतीहारी-प्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकणोपदिश्य-मानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरं मगात् ।

गते च तस्मिन् गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनञ्च परिमित-परिचा-रिकाभिरनुगम्यमाना प्रसादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूर-स्थिताभिर्विनयनिभृ-ताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमानः कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना चैकाकिनी तस्मिन् काले 'चपले ! किमिदमारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि ! कथमेतद् युक्तम् ?' इत्युपालब्धेव विनयेन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क गतः' इत्युपहसितं व मुग्धतया,

तकस्य खेलार्थगिरः मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृहे आस्ताम् । ययौ गतवती । तथैव महाश्वेतथैव सह निर्-गत्य बहिरेत्य । वीणावादिन्यो बह्वक्तीवादिन्यः ताभिः वेणुवादिन्यः बंशीवादिन्यः ताभिश्च एवं गीतकला-कुशलाभिः गानविज्ञानदक्षभिः, दुष्टम् आस्रमन्तात् उदरम् अग्र्यन्तरं यस्य तद्दुरोदरं घृतं तस्मिन्नायां तस्खेलायां रागिणीभिः अभिरुचियुक्ताभिः अष्टौ अष्टौ पदान्यस्येति अष्टापदं शारिफलम् 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति सूत्रेण दीर्घः । तस्य परिचये विज्ञाने चतुराभिर्दक्षभिः । 'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च' इति मेदिनी । चित्रकर्मसु आलेख्यक्रियासु कुतो विहितः श्रमः शिक्षायै आयासो याभिस्ताभिः । सुभाषितपाठिकाभिश्च सूक्तपाठविधायिनीभिश्च, कादम्बर्या समादिष्टा आज्ञा या प्रतीहारी द्वारपालिका तथा प्रेषिताभिः प्रेरिताभिः कन्याभिः अनूढाभिः अनुव्रज्यमानश्चन्द्रापीडः । उपदिश्यमान-मार्गः प्रदर्श्यमानपथः । अगात् गतवान् ।

गत इति । गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, सकलं समस्तं सखीजनं सहचरीवर्गं परिजनं परिचारिकावर्गं च विसर्ज्य स्वस्थानं गम्यतामित्यादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः अत्यल्पपरिजनैः अनुगम्यमाना अनुव्रज्यमाना । आरुरोह आरुढवती । शयनीये शय्यायां निपत्य स्रस्तशरीरा सती स्थित्वा, दूरस्थि-ताभिः दक्षिणदेशावस्थायिनीभिः विनयेन शिष्टव्यवहारेण निभृताभिः तूष्णीम्भृताभिः परिचारिकाभिः परि-जनैः विनोद्यमानः विनोदविषयीक्रियमाणः । प्रत्यागता पुनरुपस्थितिः चेतना चैतन्यं यस्याः सा, चन्द्रा-पीडावलोकनसमये मोह एवासीदित्याशयः । चपले चञ्चले कादम्बरी ! इदं किमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया निगृहीतेव निर्यातितेव । एतत् पूर्वोक्तं कथं न्याय्यं युक्तमिति विनयेन शिष्टाचारेण उपालब्धेव तिरस्कृतेव । अयमसौ सोऽयमिस्थार्थः, अव्युत्पन्नः 'अबोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः, बालभावः शिशुप्रकृतिस्तव क गता इति मुग्धतया अभिनवायातेन मुग्धाभिधनायिकाविशेषभावेन उपहसितेव हास्यविषयीकृतेव बालस्वभावस्य मुग्धाभावेन निरासादित्याशयः । मुग्धास्वरूपं साहित्यदर्पणे-

(महल) के समीपवर्त्ती इस प्रमद-वनमें क्रीडा-पर्वतके मणि-मन्दिर पर ये ठहरें । यों कह कर गन्धर्वराजको देखनेके लिए (अर्थात् उनसे मिलनेके लिए) चली गई । चन्द्रापीड भी उसके ही साथ बाहर निकला और उसके चित्तके विनोदके लिए कादम्बरीके आदेशसे प्रतीहारीद्वारा भेजी गई—वीणा बजाने वाली, बंशी बजानेमें निपुण, सङ्गीत-कला (गानविद्या) में दक्ष, घृतक्रीडा करनेमें अनुरक्त, शतरजमें सुचतुर, चित्रकार्यमें श्रम करने वाली, एवं सुन्दर प्रबन्ध (सुभाषित) पाठ करनेमें निपुण कितनी ही कन्याओंके साथ, पूर्वपरिचित तथा केयूरकके द्वारा बताए हुए मार्गसे क्रीडापर्वतस्थ मणि-मन्दिरमें गया ।

चन्द्रापीडके चले जाने पर (तत्काल ही) कादम्बरी सब सखीजन और परिजनको विदाकर केवल थोड़ी सी दासियोंको लेकर अट्टालिका (महल) पर चढ़ी । वहाँ जाकर पलङ्ग पर लेट गई और विनयवती परिचारि-काएँ निःशब्द दूर खड़ी होकर उसका कुछ कुछ चित्त-विनोदन करने लगीं । किन्तु वह अकेली, उस समयमें—चञ्चले ! यह तुम क्या आरम्भ की हो ! यों कहकर लज्जा मानो उसको यातना देती हो—गन्धर्वराजकन्ये ! ऐसा कार्य क्या तेरे योग्य है ? यों कह कर विनय मानो उसका तिरस्कार करता हो—'तुम्हारा वह शृङ्गाररसानभिज्ञ

१. तथा सहैव । २. विनोदार्थ । ३. दुरोदरेत्यारम्भ पाठिकाभिश्चेत्यन्तं यावत् पाठः क्वचित् दृश्यते । ४. गृहम् । ५. सकलसखीजनञ्च । ६. ततः । ७. अदूर । ८. विद्युताभिः । ९. परिचयचतुराभिरुपास्यमानापि ।

‘स्वैरिणि ! मा कुरु यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्’ इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, ‘भीरु ! नायं कुल-
कन्यकानां क्रमः’ इति गर्हितेव महत्त्वेन, ‘दुर्विनीते ! रक्षाविनयम्’ इति तर्जितेवाचारेण,
‘मूढे ! मदनेन लघुतां नीतासि’ इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, ‘कुतस्तवेयं तरलहृदयता’ इति
धिककृतेव धैर्येण, ‘स्वच्छन्दचारिणि ! अप्रमाणीकृताहं त्वया’ इति निन्दितेव कुलस्थित्या,
अतिगुर्वी लज्जामुवाह ।

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कयां तरलहृदयतां दर्शयन्त्या अद्य मया किं कृतमिदं
मोहान्धया तथाहि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकया^१ मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मां लोकेः
कलयिष्यतीति निर्हंकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मूढया^२ न परोक्षितम् । दर्शना-
नुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यानं भीतम्, गुरुज-

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता सृष्टुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’ इति ।
हे स्वैरिणि स्वच्छन्दविहारिणि ! अविनयम् अशिष्टाचरणम्, नायकेन साकमशिष्टाचारं विधातुं
शक्नोषि न तत्र क्षतिरिति सूचयितुम् ‘एकाकिनी’ इति पदमुपात्तमित्यवधेयम् । कुमारभावेन कन्यका-
दृश्या आमन्त्रितेव आमन्त्रणपूर्वकं शिचितेव । कुलकन्यकानां कुलकुमारिकाणां क्रमो रीतिः, महत्त्वेन
औदार्येण गर्हितेव निन्दितेव । अविनयम् अशिष्टाचरणं रक्ष अवरोधय इति आचारेण साधुव्यवहारेण
तर्जितेव तादृतेव । मूढे हिताहितप्रज्ञाशून्ये ! लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासि । आभिजात्येन कौली-
न्येन अनुशासितेव पाठितेव । तरलहृदयता चपलचित्तता । अहं कुलमर्यादा अप्रमाणीकृता अवहेलिता ।
कुलस्थित्या कुलमर्यादाया निन्दितेव गर्हितेव, अतिगुर्वीम् अतिमहतीं लज्जां त्रपाम् उवाह धारयामास ।
समेति । समचिन्तयत् अभ्यासत् । न गणिता संख्याकृता सर्वेभ्यो जनकादिभ्यः शङ्का सन्देहो
यथा तथा । दर्शयन्त्या प्रकटयन्त्या । मोहान्धया अज्ञानान्धया ।

उपपादयति—तथाहीति । साहसिकया हठकारिण्या अविचार्यविधायिन्येत्यर्थः । अयं कुमारः
अदृष्टपूर्वः अनवलोकितपूर्वः इति न शङ्कितम् अनवलोकितपूर्वत्वेन प्रकृतिपरिचयाभावात् वञ्चयितुमपि
समर्थो भविष्यतीति न चिन्तितमित्यर्थः^३ लघुहृदयां तुच्छचित्तां कलयिष्यति प्रतिपादयिष्यति इति
निर्हंकया निष्पत्त्या मया नाकलितं न विभावितम् । का किंस्वरूपा अस्य कुमारस्य चित्तवृत्तिर्मनो-
व्यापारः । दर्शनानुकूला अवलोकनसुभगा । तरलया चञ्चलया । विचारस्य विवेचनस्य क्रमः परम्परा न
कृतो विहितः ।

प्रत्येति । प्रत्याख्यानं कुमारद्वारा मत्प्रणयप्रतिपेधेन यद्वैलक्ष्यं विह्वलीभावस्तस्मात् गुरुजनात्
बाल-भाव कहीं गया ?’ यों कहकर मुग्धता मानो उसकी हैंसी करती हो—‘हे स्वेच्छाचारिणि ! तुम केवल अपनी
इच्छाके अनुसार अशिष्ट व्यवहार मत कर’ यों सम्बोधनपूर्वक कहकर कन्यावस्था मानो उसे उपदेश
देती हो—‘अरे भीरु ! यह कुलीनकन्याओंकी रीति नहीं’ यों कहकर औदार्य मानो निन्दा करता हो—‘दुर्विनीते !
अपने अशिष्ट व्यवहारका निवारण करो’ यों कहकर आचार मानो भर्त्सना करता (फटकारता) हो—‘अरी
मूढे ! कामदेवने तुझमें लघुता (हलकापना) लाकर तुच्छ कर दिया है’ यों कहकर मानो कुलीनता शासन
करती हो—‘तुम्हारी यह चपलता कहींसे आई’ यों कहकर धैर्य मानो धिक्कार देता हो—‘हे स्वच्छन्दचारिणि !
मैंने तुझे अवहेलना की’ यों कहकर मानो वंशमर्यादा निन्दा करती हो—‘यों न समझमें आता कि कहींसे इस
प्रकारकी चेतना आनेसे अत्यधिक लज्जानुभव करने लगी ।

उसके बाद वह इस प्रकार चिन्ता करने लगी कि—मैंने आज हताश और मोहान्ध होकर, समस्त
आशङ्काओंकी गणना न कर, मनकी चञ्चलता प्रकट कर यह क्या किया ? मेरी और उनकी यह पहली ही मेंट
थी—इसकी भी मैंने हृदयार्पण-रूप साहस करनेमें कुछ शङ्का नहीं की; ‘लोग मेरे मनको चञ्चल बतलावेंगे’
यह भी मैं निर्लज्जताके कारण विवेचना नहीं कर सकी; ‘इनकी चित्तवृत्ति कैसी है’ उसकी भी मूढता होनेके
कारण परोक्षा नहीं कर सकी; ‘मैं इनके दर्शन योग्य हूँ या नहीं’ चञ्चलतावश इसकी भी मैं विवेचना नहीं कर
सकी; उनके अस्वीकार कर देने पर एक बार जो आकुलता होगी उसका भी मय नहीं किया, गुरुजनसे भी

१. मूढ ! निगृह्यतां मदनेन । २. लघुतां नीतासि मदनेनेति श्लाघितेव । ३. तरलता । ४. अगणितसर्व-
शङ्का । ५. मोहान्धया हताशया । ६. साहसिकतया । ७. अयं । ८. मया ।

नाम त्रस्तम्, लोकापवादान्नोद्धिन्नम्, तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति^१ निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम्, आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम्, पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशी विनयच्युति विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसञ्चारचतुरा वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिपुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या, मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यन्मया, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि, कोऽत्र प्रतीकारः, केनोपायेन स्वलितमिदं प्रच्छादयामि, कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि, क वानेन दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि^२ । तथा महाश्वेतान्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता प्रियसखीनां पुरो

पूज्यवर्गात् न त्रस्तं न भीतम् । लोकापवादाज्जनप्रवादात् नोद्धिरनं नोद्वेगः प्राप्तः । तथा च अपि च । अतिदुःखिता नितान्तकलेक्षिता पतिवियोगादित्याशयः । निर्यतं निःसृतं दाक्षिण्यम् औदार्यं यस्यां सा तथैवभूतया मया । 'सखीकायां महाश्वेतायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति पूर्वप्रतिश्रुतेन यदौदार्यं समुत्पन्नं सम्प्रति पाणिग्राहणे तु तदुल्लस्यत इत्याशयः । आसन्नवर्त्तिसखीजनोऽपि निकटस्थायि-सहचरीगणोऽपि उपलक्ष्यति ज्ञास्यति भविष्यति वर्त्तमानता । मन्दया मूढया मया । लक्षितं ज्ञातम् । नष्टचेतनया विलुप्तविवेकवेत्त्यर्थः ।

स्थूलेति । स्थूलबुद्धयोऽपि मन्दमतयोऽपि विनयच्युति मम धैर्यस्खलनमित्यर्थः विभावयेयुः जानीयेयुः । अनुभूतमदनवृत्तान्ता अनुभवविषयीकृतकामोदन्ता । राजकुलसञ्चारचतुरा राजकुलसञ्चरण-निपुणाः, इङ्गितं हृदयमिप्रायद्योतककटाक्षादिशरीरव्यापारं जानातीति सः । परिजनः परिचारकगणः । इहायां पत्तिरलङ्कारः ।

ईदृशेष्विति । अन्तःपुरदास्यः अवरोधसेवाकारिण्यः, ईदृशेषु एवंविधेषु प्रणयस्यापारेषु, अति-निपुणतरां प्रकृतभावं प्रत्यापयितुं नितान्तकुशला दृष्टिर्यासां ताः । अतएव ता अपि तं ममाभिप्रायं ज्ञात-वत्यप्येवमिति ।

सर्वथेति । मन्दपुण्या पापिनीत्यर्थः । गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वक्ष्यति कथयिष्यति । स्वलितं धैर्यच्युतिम्, प्रच्छादयामि गोपयामीत्यर्थः । दुर्विनीतानाम् अनुचिताचरणविधायिनाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां कारणानाम् । दग्धं हृदयं येन तेन अनेन पञ्चबाणेन कामेन गृहीता आविष्टा, क गच्छामि कुत्र ब्रजामि, इति न खलु जानामीति सम्बन्धः । इह विषादभावस्य यित्कर्तव्याभावोऽङ्गमिति प्रेयोनामालङ्कारः । न च 'न खलु जानामि' इति वाक्यस्य वाक्यान्तरे प्रवेशेन गर्भितस्वदोषः आपद्यत इति वाच्यम्, विच्छित्तिविशेषस्य प्रकाशनत्वेन 'गर्भितस्वं गुणः क्वापि' इति दर्पणोक्तदिशा गुणस्वरूपैव जायमानत्वात् ।

तथेति । महाश्वेताया व्यतिकरः सहचरीस्वसम्बन्धस्तेन, तथा 'महाश्वेतायां सखीकायां नाहं स्वस्य पाणिं ग्राहयिष्यामि' इत्येवंरूपा प्रतिज्ञा कृता विहिता । प्रियसखीनां प्रियसहचरीणां पुर अग्रतोऽपि तथा

भय न हुआ एवं लोकापवादकी भी आशङ्का न किया । और महाश्वेता अत्यन्त दुःखी होकर समय व्यतीत करती है औदार्य-रहित होनेसे उसकी भी अपेक्षा नहीं की, एवं समीपवर्ती सखियाँ भी देखती होंगी मृदावश मैं इसको भी समझ न सकी; एवं पार्श्ववर्ती परिजन जो देखते होंगे, चैतन्यलोप हो जानेके कारण मैं उसको भी देख न सकी, जिनकी बुद्धि स्थूल है वे भी मेरी इस धैर्यच्युतिको जब समझ लेंगे तब फिर अपने मदन-वृत्तान्तका अनुभव करनेवाली महाश्वेता, समस्त कला-विद्याओं में निपुण सखियाँ एवं सर्वदा राजकुलमें विचरण करनेके कारण समस्त विषयोंमें सुचतुर दासियोंकी तो बात ही क्या है? विशेषतः अन्तःपुरस्थ दासियोंकी दृष्टि, ऐसी घटनाओंमें और भी निपुण होती है । मुझमें पुण्य थोड़े हैं जिससे मैं सब प्रकारसे ही मारी गई हूँ । ऐसे लज्जाकर जीवन-धारणकी आज मरना ही श्रेयस्कर है, क्योंकि—इस वृत्तान्तको सुनकर पिता-माता और गन्धर्व लोग क्या कहेंगे ? अपेक्षा आज मरना ही श्रेयस्कर है, क्योंकि—इसका क्या प्रतीकार है ? किस उपायसे अपने इस दोषका गोपन करूँ, अथवा किसीके इस समय मैं क्या करूँ ? इसका क्या प्रतीकार है ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुए मैं कहीं समीप अपनी इस दुर्विनीत इन्द्रियोंकी चपलता कहीं ? हृदयदाहकारी इस कन्दर्पद्वारा वशीभूत हुए मैं कहीं आज यह समझमें नहीं आता । महाश्वेताके साथ सम्पर्क रहनेसे मैं उस प्रकारकी प्रतिज्ञा की थी, प्रिय सखियोंके

१. दुःखितेति । २. दाक्षिण्यया । ३. निपुणदृष्टय । ४. श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं । ५. दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि, दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि ।

मन्त्रितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते सन्दिष्टम् । न खलु जानामि मन्दभागिनी शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसञ्चयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद् दृष्टो नानुभूतो न श्रुतो न चिन्तितो नोत्प्रेक्षितो मां विहम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्यापनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणपणेन विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणीभूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेनैत क्षणमिव सङ्कल्पमकरोत् । कृतसङ्कल्पा च, अन्तर्गतेन 'मिथ्याविनीते ! यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव चन्द्रापीडेन, तत्परित्यागसङ्कल्प-समकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन,

तत्प्रतिज्ञावत् मन्त्रितम् अभिहितम् । अपि च केयूरकस्य हस्ते पाणौ तथा सन्दिष्टं महाश्वेतासमीपे प्रतिज्ञानुरूपं सन्देशवचनं प्रेषितम् । सम्प्रति पाणिग्राहणे तु सर्वत्रालीकभाषित्वप्रसङ्गः त्रपातिशय-श्रेयाशयः ।

न खल्विति । जानामि आकलयामि । उत्सन्नमन्मथेन मदनहृतकेनेत्यर्थः । पूर्वकृतः प्राग्विहितो यः अपुण्यसञ्चयः दुष्कृतसमूहः तेन । मृत्युहृतकेन दुष्टप्रकृतिना यमेन, येनैतदवलोकनेन यथा मम प्राण-त्याग एव सम्भावयिष्यत इत्याशयः । विप्रलम्भको वञ्चकश्चन्द्रापीड आनीतः प्रापितः ।

कोऽपीति । चिन्तितो ध्यातः, नोत्प्रेक्षितः प्रागसम्भावितः । कोऽपि वा अनिर्वचनीयः पुरुषः । विहम्बयितुं कुदर्थनां प्रापयितुम्, उपागतः प्राप्तः । इन्द्रियैश्चित्तादिभिः संयम्य बद्ध्वा दत्तेव चन्द्रापीडाय अपितेव । अनुरागेण प्रेम्णा दासीकृत्य परिजनीकृत्य उपनीतेव प्रापितेव । गृहीता आत्ता गुणाः चन्द्रापीडस्य सौन्दर्यादय एव पणा मूल्यानि येन तेन हृदयेन चित्तेन विक्रीतेव विक्रीयकृतेव अतएव यस्य उपकरणीभूतास्मि विक्रेयद्रव्यीभूतास्मि ।

हृद् दत्तेव, समर्पितेव उपनीतेव, इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः । तथा 'विक्रीतेव' इत्यत्र परिवृत्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

न मे इति । चपलेन चञ्चलेन तेन कुमारेण मे मम कार्यं प्रयोजनं न विद्यते, इति सङ्कल्पं मनोरथं क्षणमिव क्षणसदृशम् अकरोत् व्यदधात् । कृतसङ्कल्पा विहितमनोरथा । अन्तर्गतेन भावनावद्वेष्ट्य-चर्त्तिना, हृदयस्य गन्धर्वराजपुत्र्या एव चित्तस्य य उत्कम्पः चन्द्रापीडगमनभयाक्षितान्तकम्पनेन तेन चलितः चित्तात् प्रस्थितः । वृक्षकम्पनेन यथा तत्रत्यः पक्षी सन्तिष्ठते तद्वदित्याशयः, तेन तादृशेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते अलीकशिष्टाचारवति कादम्बरी ! यदि चेत् मया चन्द्रापीडेन तव कृत्यं प्रयोजनं न विद्यते, तदा (तर्हि) एषः अहं गच्छामि ब्रजामि' इत्यभिधाय परिहसितेव कृतहास्येव । चित्ते मां गाढं स्थापयसि अथ च सङ्कल्पयसि 'तेन चञ्चलेन न मे प्रयोजनम्' इति परिहासः सम्भवत्य-

समीपमें भी उस प्रकार कह दी थी, और केयूरक द्वारा भी मैंने उस प्रकारका सन्देश भेज दिया था; किन्तु मुझ मन्दभागिनीके समझमें नहीं आता कि मुझे प्रतारक (छलनेवाले) चन्द्रापीडको मेरे निकट धूर्त विधाता ले आया, या मदन अथवा पूर्वजन्मकृत पापसमूह, किंवा मेरी मृत्यु अथवा अन्य कोई दूसरा ले आया ! जिनको मैंने पहले कभी नहीं देखा था, जिनका मुझे अनुभव नहीं था, जिनका नाम भी मैंने नहीं सुना था, जिनका चिन्तन भी नहीं किया था, किंवा जिनकी सम्भावना भी नहीं की थी, ऐसे कोई अनिर्वचनीय व्यक्ति मुझे प्रतारणा करनेके लिए आया है, जिनके केवल देखनेसे ही मेरी इन्द्रियोंने मानो मुझे बाँधकर उनको दान कर दिया है, अपने शरमय पिंजरेमें डालकर कामदेवने मानो मुझे समर्पण कर दिया है; दासी बनाकरके अनुराग मानो मुझे उपहार दे दिया है; और हृदयने उनके गुण-रूप मूल्य-ग्रहण करके मानो मुझे बँच दिया है; इस प्रकार मैं उन्हीं को उपहार-व्यवहारकी सामग्री हो गई हूँ; जो हो अब मुझे उन चपल-स्वभाव कुमारसे कुछ भी प्रयोजन नहीं है' ऐसा मन-ही मन संकल्प उसने, कुछ देर तक किया तत्काल ही—मिथ्याविनीते ! 'यदि मुझसे तेरा कोई प्रयोजन नहीं है तो ले यह मैं चला' इस प्रकार, हृदय काँपनेसे चलायमान हुए हृदयस्थित चन्द्रापीडने मानो उसका उपहास किया हो । उनके परित्यागके सङ्कल्पके समयमें ही बाहर प्रस्थान करनेके लिए

१. केयूरकहस्ते । २. उपन्यस्तः, उपनतः । ३. दर्शनमात्रकेणैव । ४. गृहीतमूल्येन गुणगणेन, गुणपणेन । ५. अशरणीभूतास्मि ।

‘अविशेषज्ञे ! पुनरपि प्रक्षालितलोचनया दृश्यतामसौ जनः प्रत्याख्यानयोग्यो न वेति तत्कालागतेनाभिहितेव बाष्पेण, अपनयामि ते सहासुभिर्घण्ट्यावलेप’मिति निर्भर्त्सितेव मनो-
मुवा, पुनरपि तथैव चन्द्रापीडामिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात् प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय
जालघातायनेन तमेव क्रीडापर्वतम् अवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजल-
व्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलींगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया
लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा ।

वेत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । तस्य चन्द्रापीडस्य परित्यागसङ्कल्पसमकाले प्रस्थितेन शरीरं परित्यज्य
चलितेन, अतएव कण्ठलग्नेन गल्लगनेन जीवितेन जीवनेन, पुष्टेव 'अहमपि ब्रजामि' इत्यामन्त्रितेव
अपरोऽपि गमनाभिलाषो दयितः कण्ठमारिण्य निजप्रयाणं पृच्छति । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च चन्द्रा-
पीडपरित्यागे जीवितमपि उज्झितं स्यादित्यनुरागस्य चरमावस्था प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।
तत्काले चन्द्रापीडपरित्यागसङ्कल्पविधानक्षणे आगतेन शोकोद्गमात्प्रकटीभूतेन बाष्पेण नयनाम्बुना
'हे अविशेषज्ञे तारतम्यापरिचिते गन्धर्वराजपुत्रि ! त्वया मदद्वारा प्रचलितलोचनया धौतनेत्रया सत्या
पुनरपि भूयोऽपि दृश्यताम् अवलोक्यतां यत् असौ जनश्चन्द्रापीडस्तव प्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणोचितो
न वा' इति अभिहितेव कथितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च निराकरणायोग्य इति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण
वस्तुध्वनिः । तथा मनोभुवा कामेन 'ते तव असुमिः प्राणैः सह धैर्यावलेपं, न मे प्रयोजनं तेन चञ्चलेन,
इति धैर्यगर्वम् अपनयामि दूरीकरोमि' इति निर्भस्सितेव अधिचिन्तितेव । उक्तालङ्कारः, तेन च तत्काले
धैर्यलोपः जीवनगमनोपक्रमश्च समुत्पन्न इति ध्वन्यत इति प्राग्वदेव ध्वनिः । अतएव तथैव प्राग्वदेव
पुनरपि भूयोऽपि चन्द्रापीडामिमुखं तदाकाङ्क्षि हृदयं चेतो यस्याः सा तथोक्ता वभूव जाता ।

तदेवमिति । एवम् अनेन विधिना अस्तमितं विलुप्तं प्रतिसमाधानं धैर्यावलम्बनं तद्रूपं बलं सामर्थ्यं यस्याः सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रेमावेशेन ग्रीत्यतिशयेन बलात् हठात् अस्वतन्त्रीकृता अस्वाधीनी-कृता, अतएव परवशेव पराधीनेव । जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकं चन्द्रापीड-विश्रामस्थानम् अवलोकयन्ती पश्यन्ती अतिष्ठत् आसीत् । इह 'परवशेव' इत्यत्र गुणोत्थेच्छालङ्कारः ।

तत्रस्थेति । आनन्दजलेन नयनेनावलीकने प्रम दाश्रपातेन यद् व्यवधानं तिरोधानं तस्मात् उद्धि-
 जनेव उद्धेगं प्राप्तेव सती, स्मृत्या स्मरणेन तं चन्द्रापी वसुधैव कुटुम्बकम् इत्युक्तं, न तु चक्षुषा नयनेन ।

इह क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः शब्दी परिसंख्यालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

अञ्जुलीति । पाणिगृहीतया चित्रतूलिकया चित्रणे, अञ्जुलिभ्यः करशास्त्राम्यो गलितैः स्यन्दितैः स्वेदैर्धर्मैः यः परामर्शः संश्रब्धस्तेनान्यथाभाव इति तात्पर्यम् तस्माद् भीतेव व्रस्तेव सती, चिन्तया ध्यानेन लिखेत् हृदये चन्द्रापीडं चित्रयामास, चित्रतूलिकया । उक्तालङ्कारः ।

रोमाञ्चेति । उरःस्थलेन वक्षःस्थलेन आलिङ्गने, रोमाञ्चैः पुलक्यत्वं तिरोधानं व्यवधानं तस्मात् शङ्कितेव सञ्ज्ञातशङ्केव सती; हृदयेन चेतसा चन्द्रार्पादम् आलिङ्गि आश्लेषं कृतवती, न तु वक्षसा उरसा । प्राग्बलङ्कारः ।

उसके प्राणने कण्ठ पर आकर मानो आज्ञा नाँगी हो, 'हे तारतम्यानभिन्ने ! तुम आँख धोकर फिर देखो कि—यह व्यक्ति तुम्हारे प्रत्याख्यान करनेके योग्य है कि नहीं—इस प्रकार उस समय आविर्भूत होकर अशु-जल (वाष्प) ने मानो उससे कहा हो' 'कामदम्बरी ! तुम्हारे प्राणके साथ धैर्यका अहङ्कार मैं दूर कर दूँगा, इस प्रकार मानो कामदेवने उसे तिरस्कार किया (फटकारा) । हाँ—यों फिर पहलेके ही समान उसका हृदय चन्द्राप्रीडके अभिमुखन हुआ ।

इस प्रकार उसकी पैयबिलम्बन करनेकी शक्ति विनष्ट होनेके कारण प्रेमावेशसे स्वतन्त्रता खोकर, पराधीनके समान उठ कर, गवाक्षके द्वार (खिड़की की जाली) में से झींझा-पर्वतकी ओर देखती-देखती वह खड़ी रहती। वहाँ खड़ी-खड़ी आनन्दाशु-बलके व्यवधानसे मानो उद्धिग्न होकर नयनोंसे देखनेके बदले वह उसे स्मृतिसे देखने लगी, अङ्गुलियोंमेंसे धर्मजल (पसीने) की बूँदें टपकनेके कारण विगड़ जानेके भयसे मानो चित्रतूलिकासे चित्र काढ़नेके बदले, केवल भावनासे ही उसका चित्र खींचने लगी, रोमाञ्च व्यवधान कर देगा, इस आसङ्कासे ही मानो वक्षःस्थलसे लिपटनेके बदले वह मन ही मन आलिङ्गन करने लगी; और उसके

तत्सङ्गमकालातिपातासहैव मनो गमागमायं नियुक्तवती, न परिजनम् ।

चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहम्, शिलात-
लास्तीर्णायामुभयतः उपर्युपरि निवेशित-बहुपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे
गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन
चेतना चिन्तां विधेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते विलासा
एवेदशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसन्नेन भगवता मकरकेतुना मयि
नियुक्ताः, येन मां साक्षेण सरारोणाकूणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मर-शर-कुसुम-रजो-

तत्सङ्गमेति । यातायाताय परिचारिकानियोगे, तस्य चन्द्रापीडस्य सङ्गमे समागमे यः कालाति-
पातः समयातिक्रमं विलम्बमिति यावत् तं न सहत इति सा तथोक्ता सतीत्र, गमागमाय चन्द्रापीडः
समीपे यातायाताय मनो हृदयं नियुक्तवती नियुज्यते, न तु कश्चित् परिजनं परिच्छेदम्, सर्वोपेक्षया
चेतसो क्षीप्रगामित्वादित्याशयः । प्राग्बद्धङ्कारः । परमार्थतस्तु रत्नगृहकृच्चित्तरोधानेन साक्षादवलोक-
यितुमसमर्था सती केवलं चन्द्रापीडमेव चिन्तयामासेति सारः ।

हन्त ! कविचक्रचूडामणेर्यागस्यातिशयचमत्कारविशयिनी खल्वियं रचनाचातुरीति सहृदया एव
प्रमाणम् ।

इत्थं कादम्बरीगतभावानुभवा चन्द्रापीडगतानपि तात् कथयितुमाह—चन्द्रापीड इति । मनोहर-
त्वसादृश्यात् प्रवेशस्य हर्षोत्पादकत्वसादृश्याद्वा द्वितीयम् अपरं कादम्बरीहृदयमिव मणिगृहं रत्नमन्दिरम्,
स्वच्छन्दं बाधरहितं यथा स्यात्तथा प्रविश्येति सम्बन्धः । उभयतः पार्श्वयोः उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं निवे-
शितानि स्थापितानि बहूनि नानाविधानि उपधानानि उच्छीर्षकाणि यस्यां तादृश्याम्, कुथायां चित्र-
कम्यले निपत्य विसृतावयवः सन्नवस्थाय । उत्सङ्गे क्रोडे, गृहीतम् आसं चरणयुगलं पादद्वयं यस्य सः ।
यथादिष्टेषु यथायोग्यम् आज्ञप्तेषु भूमिभागेषु भूतलप्रदेशेषु उपविष्टाभिः आसीनाभिः ताभिः कन्यकाभिः
कुमारिकाभिः परिवृतः परिवेष्टितः दोलायमानेन संशयविचलितेन चेतसा हृदयेन चिन्तां विवेश चिन्ता-
मग्नो बभूवेत्यर्थः ।

इह 'कादम्बरीहृदयमित्र' इत्यत्र द्रव्योत्प्रेषालङ्कारः ।

किमिति । कादम्बर्याः सह भुवः सहजा एते विलासा विभ्रमाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विद
अथवा मकरकेतुना कामेन नियुक्ता नियोजिता इत्यन्वयः । तेन सम्मथनियोगेन मां चन्द्रापीडं साक्षेण
सरुधिरेण सरारोणेण सानुरागेण, आकूणित ईषत् सङ्कोचितः त्रिभागस्त्वीयो भागो यस्य तेन तादृशेन,
सङ्ख्याशब्दानां वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमित्यभिहितमेव प्राक् । हृदयस्य चेतसः धन्तर्मध्ये पततां स्मरस्य
कामस्य शरकुसुमानां वाणीभूतप्रसूनानां रजोभिः परागैः रूपितं जिह्वुरितं तेनेव चक्षुषा नयनेन तिर्यक्-
कुटिलं विलोकयति पश्यति । विलोकयतीति अतीतस्मामीप्ये वर्त्तमानत्वम्, प्राक् प्रत्यक्षावलोकनसमये
ये ये भावाः समुत्पन्नास्तानधिहृत्येदानीमुक्तत्वादिति । एवं परत्राक्येत्वप्यवगन्तव्यम्, । ..... 'रूपिते
नेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारः ।

समागमनें जो विलम्ब हो रहा था उसे सहन करनेमें मानों समर्थ न हो करके ही यातायातके लिए किसी दासीको
नियुक्त करनेके बदले अपने मनको ही नियुक्त किया ।

चन्द्रापीड भी और एक कादम्बरी-हृदयके लानन उस मणिगृह घरमें प्रवेश करके मणिमय शिलातलके
ऊपर विले एक विचित्र-कमल (गलोंचे) पर लेट गया । उसके दोनों ओर एक दूसरे पर बहुतसे तकिये रखे
थे । वहाँ केयूरकने उसके चरण-युगल क्रांति (गोद) में रख कर संवाहन करने (दवाने) लगा और वे कन्याएँ निर्दिष्ट
स्थान पर उसके आस-पास आ बैठीं । तब वह सन्देशाकुल-चित्तसे चिन्ता करने लगा कि—इस गन्धर्वराजकन्या
कादम्बरीके ये समस्त श्रावभाव स्वभावसे ही इस प्रकार सब लोगोंके हृदयाकर्षी हैं, या आराधना नहीं करने पर
भी भगवान् कामदेवने अपने आप ही प्रसन्न होकर मेरे लिए करवाए हैं ? जिससे कि वह मुझे आनन्दाश्रुसे
भरी अनुरागकी सूचना करती और हृदयके अभ्यन्तर लगे कामवाणके पुष्पकी रज पड़ी हो इस प्रकार जरा मन्त्रि

रूपितेनेव चक्षुषा तिर्यग्गिलोकयति । मद्विलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जयात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्तमानवदना च प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूलवीटिकोपनयनखेद-विधूतेन रक्तोत्पल-भ्रम-भ्रमद्भ्रमरवृन्देन करतलेन स्विन्नं मुखमिव गृहीततमालपल्लवेनेव वीजयति' ।

पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकमुलभा लघुता मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । यतस्तिमिरोपहृतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि

मद्विलोकितेति । अपि च, मया चन्द्रापीडेन विलोकिता दृष्टा सती, लज्जया त्रप्या, दुकूलेन ‘वस्त्रेणेव धवलेन शुभ्रेण स्मितालोकेन निजमन्दहास्यप्रभया आत्मानं निजशरीरम् आवृणोति आच्छादयति । ‘दुकूलेनेव’ इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षाद्वारः ।

मल्लज्जेति । अपि च, मल्लजया विवर्तमानं परावर्तमानं वदनं मुखं यस्याः सा, प्रतिविम्बप्रवेशलोभेनेव मम प्रतिच्छायापतनाभिलाषयेव, कपोलो गण्ड एव दर्पणो मुकुरस्मिन् अर्पयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः । वदनविवर्तनेन कपोलसामुख्यस्य प्रत्यन्तत्वादित्याशयः ।

इह ‘प्रतिविम्बप्रवेशलोभेन’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षाद्वारः, तथा ‘कपोलदर्पणम्’ इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकालङ्कार इत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

मदवकाशेति । कररुहेण नखेन, शयनाङ्के शय्याया मध्यभागे, मदवकाशदायिनः ममावस्थितिस्थानदायिनः आत्मनो हृदयस्य चेतसः प्रथमा आद्या या अविनयलेखा अक्षिप्तव्यवहाररेखा तां लिखतीव अङ्कयतीव । क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः । शयनाङ्के कामाकृतवशाद्यो नखैरुल्लेखस्तत्रैवं कल्पना कृतैत्यवधेया ।

मत्ताम्बुलेति । मह्यं ताम्बूलवीटिकाया नागवल्लीदलवीटिकाया उपनयने अपङ्गायोपस्थापने यः खेदः परिश्रमः तेन विधूतेन कम्पितेन, तस्याणौ रक्तोत्पलभ्रमेण कोकनदभ्रान्त्या भ्रमत् पर्यटत् भ्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यत्र तेन, अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव आत्तापिच्छकिसलयेनेव विद्यमानेन मधुकरपटलस्य तमालपल्लववत् श्यामवर्णत्वादित्याशयः, करतलेन हस्तेन, स्विन्नं घर्माक्तं मुखं वदनं वीजयतीव आन्दोलयतीव । इह भ्रमवशाद्विश्रुते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षाद्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति आन्तिमान् इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । ‘भ्रमद्भ्रमरै’त्यादौ वृत्त्यनुप्रासेन स हि सङ्कारः पुनः संसृज्यते ।

पुनरिति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यकेण मानवतया मुलभा अनायासप्राप्या लघुता अगाभीर्यम्, मिथ्यासङ्कल्पसहस्रैः अलीकमनोरथजालैः, एवम् अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण, आयास्य खेदयित्वा, मां विप्रलभते प्रतारयति । लुप्तो विनष्टो विवेको विधेयाविधेयविचारो यत्र स तथोक्तो यौवनमदः तारुण्याद्वारः कामो वा मदयति मत्तं करोति ।

तदेतस्समर्थयति—यत इत्यादिना । यतो यस्मात्कारणात् । यूनां तरुणानां दृष्टिर्नोद्युत्तिरेव लोच-

हुई नेत्रोंसे कटाक्ष करके देखती है । और नै जब उसकी ओर दृष्टिपत करता हूँ तब वह लज्जावश संभवतः मेरी समान शुभ्रवर्ण-मन्द-हास्यकी प्रभासे आने शरीरका आच्छादन कर लेती है । मुझसे लज्जित होकर मेरी ओरसे मुँह फेर, मेरे प्रतिविम्बको प्रवेश करानेकी इच्छासे हीं नानो, अपने कपोल (गाल) रूप दर्पणको मेरी ओर समर्पण कर देती है । मुझे अवकाश देनेवाले हृदयके प्रथम अविनयको मानो रेखा ही को वह अपने नखसे शय्याके ऊपर अङ्कित करती (लिखती) है । जब उसने मुझे देनेके लिए उस पान-बोझीको उपस्थित किया, तब उसके परिश्रमसे उसका हाथ कौंपने लगा था—जिसकी रक्तोत्पल मान कर भ्रमरोंके झुण्ड करके ऊपर इधर उधर घूमा करते थे—इससे प्रतीत होता था कि-मानो वह तमाल-पल्लव लेकर घर्माक्त (पसीनेसे तर) अपने मुखमण्डल पर वायु सञ्चालन करती है ।

वह पुनः चिन्ता करने लगा कि—,प्रायशः यह अनुभव जाति-मुलभ लघुता ही इस प्रकारके हजारों मिथ्या-भावनाओंका संकलन करा-कराकर परिश्रान्त कर शेषमें मेरी प्रतारणा करती है, अथवा यौवन-मद किंवा कन्दर्प

कालुष्यं^१ महत् पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तार्यते^२ । स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमन्मथं^३ गृहीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । सञ्ज्ञातरुपाभिमाना कुलदेवात्मसम्भावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न इवाननुभूतमपि^४ मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपिच्छिकेवासम्भा-

नम् तिमिरेण नेत्ररोगविशेषेण उपहता क्षीणसामर्थ्येव सती, अल्पमपि स्तोकमपि कालुष्यम् आधारी-भूतकामिनीचित्तविकारं वस्तुनामाविलम्बञ्च, महत् अधिकं पश्यति उत्प्रेक्षते अवलोकते च ।

इह मनोवृत्तिलोचनयोर्भेदोऽपि श्लेषद्वाराभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः, 'तिमिरोपहतेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्नेहलव इति । वारिणा सलिलेनेव यूनां यौवनमदेन तारुण्यादङ्कारेण, स्नेहलवोऽपि कामिन्या अनुरागलेशोऽपि पक्षे तैलादिस्नेहपदार्थकणोऽपि, दूरं विस्तार्यते नितान्तविस्तृतत्वेन बोध्यते पक्षे अत्यन्तं प्रसार्यते ।

स्वयमिति । कविमतिः कविबुद्धिः सेव, तरलता तरुणानां चित्तचापस्यम्, स्वयमात्मनैव उत्पादितैः जनितैः अनेकचिन्ताशतैः विविधवाञ्छित- (वर्णनीय) वस्तुविषयकमनोवृत्तिसमूहैः आकुला व्यग्रा (व्याप्ता) सती, किञ्चिन्न उत्प्रेक्षते न सम्भावयति इति न अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षत इत्यर्थः । कवीनां शोमुषी यथा वर्णनीयविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती समस्तमेव काव्यमुत्प्रेक्षालङ्कारेण भूषयति, तथा तरुणानां चपला मनोवृत्तिरपि कामिनीविषयकानेकविधचिन्ताभिर्व्याप्ता सती, समस्तमेव समागमादिकं सम्भावयतीति निष्कर्षः ।

निपुणेति । चित्रसम्पादनदक्षजनगृहीता चित्रवर्तिकेव आलेख्यतूलिकेव यूनां चित्तवृत्तिः मनोव्यापारः, निपुणेन उत्तेजनाकुशलेन मन्मथेन कामेन गृहीता आविष्टा सती, किञ्चिन्नालिखति नाङ्कयति इति न, अपि तु विश्वस्यालेख्यवत् समस्तमेव कामिनीसम्मिलनादिकं हृदये अङ्कयतीति तात्पर्यम् ।

सञ्ज्ञातेति । कुलमटति अतिक्रामति या सा कुलटा स्वैरिणी सेव आत्मसम्भावना आत्मप्रशंसा, सञ्ज्ञात उत्पन्नः रूपाभिमानः सौन्दर्यादङ्कारो यस्यां सा तथोक्ता सती, क्वापि कामिन्यां कामुके च, आत्मानं हृदयं निजशरीरं च नार्पयति इति न, किन्तु सर्वस्मिन् स्थले आत्मानमर्पयतीति तात्पर्यम् ।

स्वप्न इति । स्वप्न इव तरुणानां मनोरथः मनोऽभिलाषः, समस्तम् अननुभूतमपि कामिनीस्नेहादिकं द्रव्यादिकं च दर्शयति सम्भावयति दग्निपथीकरोति च ।

इन्द्रजालेति । इन्द्रजालस्य पिच्छिकेव मेघकेव तरुणानां प्रत्याक्षा दुराशा, असम्भाव्यमपि अनुत्प्रेक्ष्यमपि कामिनीसम्मिलनादिकम् अद्भुतपदार्थञ्च, पुरोऽग्रे स्थापयति प्रतिष्ठितं करोति 'वारिणेव' इत्यारभ्य 'पिच्छिकेव' इत्यन्तेषु पूर्णोपमालङ्कारः ।

मुझे उन्मत्त करनेमें तुला है । क्योंकि—युवकोंको दृष्टि तिमिर रोगसे आक्रान्त होकर ही मानो नायिकाओंके मनमें अल्पविकार होने पर भी उसे गुरुतरभावमें देखती रहती है । जलमें थोड़े तैलबिन्दु पड़नेसे भी जिस प्रकार वह अत्यन्त विस्तृत हो जाता है, उसी प्रकार युवकोंका यौवन-मद नायिकाओंके अनुरागका कणाको भी अत्यधिक समझा देता है । कवियोंकी बुद्धि जिस प्रकार अपनेसे ही उत्पादित अनेकविध वर्णनीय वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर किस-किसको उत्प्रेक्षालङ्कारसे अलङ्कृत नहीं करती—अर्थात् सबकी ही उत्प्रेक्षा करती है, युवकोंके मनकी चञ्चलता भी उसी प्रकार अपने आपसे उत्पन्न की हुई नानाविध इष्ट वस्तुओंकी चिन्तासे आकुल होकर नायिकाके विषय में सबकी ही सम्भावना करती है । उत्कृष्ट चित्रकारके हस्तयुत चित्रतूलिका (कूची) जिस प्रकार सबका ही चित्र काढ़ती है, युवकोंकी चित्तवृत्ति भी उसी प्रकार उत्तेजनानिपुण कामदेवके द्वारा आक्रान्त (वशी) होकर सब कुछ अङ्गित करती है (काढ़ लेती) है । सौन्दर्याभिमानिनी कुलटा जिस प्रकार सब पुरुषोंको ही अपना शरीर अर्पण करती है, सौन्दर्याभिमानिनी युवकोंकी आत्म-सम्भावना (आत्मश्लाघा, अपनेको श्रेष्ठ समझना) भी उसी प्रकार समस्त नायिकाओंमें ही मन समर्पण करती है । स्वप्नके समान युवकोंका मनोरथ, अननुभूत पदार्थका, भी दर्शन करा देता है । एवं इन्द्रजाल (जादूगर) की पिच्छिका (मोरछल) के समान

व्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवलक्षणा मय्येवं जातचित्तवृत्तिः तदा न चिरात् स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति, स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैश्च विपञ्चीवाद्यैश्च पाणविकैश्च स्वरसन्देहविवादैश्च सुभाषित-गोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासाञ्चक्रे । मुहूर्तश्च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनाकुतूहलक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकशिखरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षम् अनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना सकलं

भूय इति । भूयः पुनरपि चिन्तितवान् अचिन्तयत्-अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव मुधैव मनसा घेतसा खेदितेन किम् ? एवं जातचित्तवृत्तिः उत्पन्नमनोभ्यापारः अनुरक्तेति यावत् । अप्रार्थितानुकूलः अयाचितदाक्षिण्यवान् । प्रकटीकरिष्यति प्रकाशयिष्यति । संशयस्य सन्देहस्य च्छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । अवधार्य निश्चित्य । ताभिः पूर्वोक्ताभिः अचैद्युतक्रीडाभिः गैर्गानैश्च, विपञ्ची वीणा तस्या वाद्यैर्वादनैः, पणवा वाद्ययन्त्रविशेषास्तत्संयुक्तानि वाद्यानि पाणविकानि तैश्च, स्वराः पटजवर्षभगान्धारमभ्यमपञ्चम-धैवतनिपादाः तेषां सन्देहे संशये विवादैनानाविधतर्कैश्च, सुभाषितानि विविधमधुरसूक्तानि तेषां गोष्ठीभिः ‘गावोऽनेका वाचस्तिसृष्टन्यास्त्विति’ गोष्ठयः ताभिर्गोष्ठीभिः संलापैश्च घञर्थे कः ‘अम्बाम्ब’ (८३१९७) इति पद्यम्, गौरादिस्वात् ङीष् प्रत्ययश्च ‘गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियात्’ इति मेदिनी । सुकुमारैः कोमलैः कलाविलासैः जगुम्फनादिकलाविद्याचेष्टाभिः । आसाञ्चक्रे अधितस्थौ । यत् ‘विपञ्ची सप्ततन्त्रीविशिष्टा वीणा’ इति व्याख्यातं तत्र रोचते सप्ततन्त्रीयुतायाः पृथगेवामरकोशेन परिवादिनीति नामकरणात् तस्मा-स्सामान्यवीणापरकमेव व्याख्यातव्यमिति समालोचकाः

मुहूर्तंति । मुहूर्तं किञ्चित्क्षणम् । निर्गम्य बहिरागत्य उपवनालोकनस्य उद्याननिरीक्षणस्य कुतूह-लेन कौतुकेन क्षिप्तमुद्बलितं चित्तं मनो यस्य सः । आरुरोह आरूढवान् ।

कादम्बरीति । तं क्रीडापर्वतशिखरवर्त्तिनं चन्द्रापीडम् । चिरयति महाश्वेता विलम्बते इति अस्मात्कारणात् । किलेत्यसत्ये । महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुम् असत्यं महाश्वेतायाः परावर्त्तन-मार्गं वीक्षितुम्, वस्तुतश्चन्द्रापीडं वीक्षितुमित्याशयः । तं गवाक्षम् अधिष्ठितं वातायनं, त्यक्त्वा अनङ्गेन मदनेन क्षिप्तम् उद्बलितं चित्तं मानसं यस्याः सा तथोक्ता सती आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । विरलाः स्तोकाः परिजनाः परिचारिका यस्याः सा । कलाभिः षोडशभागैः सहितं सकलं

युवकौकी आशा, असम्भावनीय वस्तुओंको भी लाकर रख देती है । पुनः चिन्ता करने लगा कि—‘निरर्थक इस प्रकार चिन्ता करके मनको परिश्रान्त करनेसे क्या लाभ ? यदि सत्य ही धवलनयना कादम्बरीक्री चित्तवृत्ति मेरे प्रति इस प्रकार अनुरक्त ही हो गई है, तो ऐसा होने पर, थोड़ी देरमें अयाचित अवस्थामें अनुकूल हो कर वह कामदेव ही उसे व्यक्त कर देगा और वही यह संशय दूर करेगा’ मन ही मन ऐसा निश्चय कर चन्द्रापीड उठकर बैठ गया; और उन कन्याओंके साथ पासोंसे, गानेसे, वीणा बजानेसे, पणव (डोलक) बजानेसे, निपादादि किसी स्वरके कोमल मन्द्रादि संशयके विषयमें नानाविध वितर्कने, मधुरवाक्यमें कथोपकथनसे, और इस प्रकारके ही अन्यान्य आलाप और मालाग्रथनादि कोमल कला-विद्याके व्यवहारसे चित्तविनोद करने लगा । इस प्रकार उस मणि-मन्दिरमें कुछ देर उसी भावसे रह कर, वैसे ही बाहर निकल कर उद्यानदर्शनके कौतुकसे आकृष्ट-चित्त होकर वह उस क्रीडा पर्वतके शिखर (चोटी) पर चढ़ा ।

कादम्बरी तो वहाँ उसे देख कर ही ‘महाश्वेता विलम्ब करती है’ [यों विचार] उसके लौटनेके मार्गको देखनेके बहाने, कामातुर-चित्त हो उस गवाक्ष (खिड़की) को छोड़, अपने महलकी सबसे ऊपर की अटारी पर चढ़ गई । वहाँ उसके साथ थोड़ी ही दासियाँ थीं, षोडशकलासे परिपूर्ण चन्द्रमण्डलके समान श्वेतवर्ण स्वर्गदण्ड-

१. जातवृत्तिः । २. लयैश्च । ३. कश्चित् ‘सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च’ इति पाठो नास्ति । ४. पर्वत । ५. तातं । ६. कचिदिह ‘उचता’ इत्यधिकः पाठः । ७. विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वा । ८. तलं कैलाशशिखरमिव गौर्यारुरोह । ९. कश्चित्, ‘सकल’ पदं न दृश्यते ।

शशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचि-
भिरुद्धयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलाव-
गुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव कुर्वती^१, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्चत्र-
दण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकासङ्गन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य^२ मुहुः परिजना-
न्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेण^३, मुहुरावलितत्रिवलीवलया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य^४, मुहुर्दूरीणोत्पल-
प्रहार-पलायमान-परिजनानुसरण-दत्त-कतिपयपदा विहस्य, तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्य-
माना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेता-

षोडशकलापरिपूर्णमित्यर्थः, यत् शशिमण्डलं चन्द्रविम्बं तद्वत् पाण्डुरेण शुभ्रेण । इह लुप्तोपमा । हेमः
सुवर्णस्य दण्डो यस्य तेन तथोक्तेन आतपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतप आलोको यस्याः
सा । उद्धूयमानैः परिजनैः सञ्चाख्यमानैः, फेनो डिण्डीरस्तद्वत् शुचिभिः श्वेतैः द्वाप्युक्तालङ्कारः ।
चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः बालव्यजनैश्चामरैः उपवीज्यमाना वातं कुर्वाणा । कुसुमगन्धलुब्धेन पुष्पसौरभ-
तृष्णया सता शिरसि मस्तके भ्रमता पर्यटता, अतएव नीलावगुण्ठनेनेव श्यामशिरोवेष्टनेनेव भ्रमरकुलेन
मधुरकरणेन । इह श्रौतोपमा । चन्द्रापीडस्य अभिसरणवेशाभ्यासं कुर्वतीव विदधतीव, अन्येषामवलोकन-
भीत्या तत्र नीलावगुण्ठनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा । चामरशिखां बालव्यजनपुरोभातं
समासज्य आश्रित्य । अवलम्ब्य समासज्य । विन्यस्य संस्थाप्य । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । परिजनेन परिचार-
केण अन्तरितो व्यवहितः सकलः समग्रः देहः शरीरं यस्याः सा तथोक्ता सती, नेत्रस्य लोचनस्य त्रिभागेण
एककोणेन विलोकयन्ती पश्यन्तीत्युत्तरेण सम्बन्धः । आवलितं परिवर्त्तनसमये वस्त्रापहरणेन प्रकटितं
त्रिवलीवल्लयम् उदरोर्ध्ववर्त्तिवलित्रयमण्डलं यया सा, परिवृत्य परावर्त्तनं विधाय । प्रतीहारीवेत्रलता-
शिखरे द्वारपालिकावेतसवस्त्वग्रदेशे । निधाय स्थापयित्वा । निश्चलकरविधृतां स्थिरहस्तगृहीतां वाटिकां
तान्मूलस्थेति शेषः, अधरपल्लवे ओष्ठकिसलये विनिवेश्य प्रवेशयित्वा उद्रीणं ओन्नात्प्रभ्रंशितं यद् उत्पलं
कमलं तस्य प्रहारेण ताडनेन पलायमानो यः परिजनः परिचारकः यस्य अनुसरणे अनुगमने दत्तानि
स्थापितानि कतिपयानि कियन्ति पदानि पदक्षेपा यया सा तादृशी सती विहस्य हास्यं विधाय । तं
चन्द्रापीडम् । तेन चन्द्रापीडेन । महान्तम् अतिदीर्घमपि कालं समयं नाज्ञासीत् न ज्ञातवती ।

आरुह्यति । आरुह्य आरोहणं विधाय तत्प्रासादशृङ्गमिति शेषः । निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेतायाः

संयुक्त एक छत्र, उस पर रौद्र निवारण करने के लिए लगाया था—चार परिचारिकाएं (दासियाँ)
समुद्रफेनके समान श्वेतवर्ण चार छोटे-छोटे पंखे हिलाकर उसको पवन करती थीं; और नीलवर्ण अवगुण्ठन
(बुरका) के समान भ्रमरोंका झुण्ड, पुष्पोंके सुगन्धके लोभसे उसके मस्तकके ऊपर भ्रमण करते थे, उससे मानो
चन्द्रापीडके प्रति दिनमें भी अभिसारिका होनेके वेशका अभ्यास करती थी । इस अवस्थामें वह बारम्बार चामरका
अग्रदेश धारण कर, बारम्बार छत्रदण्डग्रहण कर, बारम्बार तमालिकाके कन्धे पर हाथ धर कर, बारम्बार
मदलेखाका आलिङ्गन कर, बारम्बार किसी परिचारिकाके शरीरसे टक जानेके कारण केवल आँखकी कोरसे
देखकर, बारम्बार उदरोपरिस्थ वलित्रयमण्डल (तीन सिलवटीं) से फिर फिर कर बारम्बार प्रतीहारी की
छड़ी की मूठ पर गाल रख कर बारम्बार निश्चल हाथमें ली हुई ताम्बूल-वाटिका (पानकी बीड़ी) ओष्ठ-
पल्लवके आगे धरकर, एवं कानसे एक कमल फेंक कर उसका प्रहार करनेसे दौड़ती किसी परिचारिकाके पीछे-पीछे
कितने ही कदम चल कर, ईसती वह चन्द्रापीडको देखने लगी और चन्द्रापीड भी उसे देखने लगा ।
इस प्रकार करते-करते बहुत समय बीत गया, पर उसका ज्ञान नहीं हुआ । उसके बाद जब प्रतीहारीने उस
अट्टालिकाके ऊपर आकर महाश्वेताके प्रत्यागमन (लौट आने) की सूचना दी तब वह महल परसे उतरी और

१. विरचितहेमदण्डेन । २. नीलावगुण्ठनेन । ३. वेशाभ्यास्यन्ती, वेशाभ्यासं कुर्वती, कैलाशशिखर एवं
गौरी इत्यपि कचिदधिकः पाठः । ४. सखीं परिष्वज्य । ५. नेत्रत्रिभागेणावलोक्य । ६. निवेश्य । ७. उदग्-
गर्णकोत्पल... उद्रीणकोत्पल ।

प्रत्यागमना तस्मादवततार । स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारम-
करोत् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्त्तित-
स्नानविधिर्निरुपहत-शिलातलाच्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारदिकमह-
कर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भागभान्ति, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणी-
रोमन्थफेनशीकरासारे, सीरायुध-हल-भय-निश्चलकालिन्दी-जलत्वयि, तरुणी-चरणालक्तक-
रस-शोण-शोचिषि, सुकुमरजः-सिकतिल-तले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डि-ताण्डव-सङ्गीत-
गृहे, मरकत-शिलातले समुपविष्टः दृष्टवान् सहसैवातिबहलधात्रा धवललोकेन जलेनेव
निर्वाप्यमाणं दिवसन्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्,

प्रत्यागमनं परावर्त्तनं यथा सा तादृशी, तस्मात् प्रासादश्चक्रात् अवततार अवतीर्णा ।

स्नानेति । स्नानादिषु मज्जनादिषु मन्दादरापि चन्द्रापीडोऽसुख्यवशात्स्वल्पाग्रहापि । दिवसव्या-
पारं दिनकृत्यम् अकरोत् व्यधत् ।

चन्द्रेति । तस्मात् क्रीडापर्वतशिखरात् । प्रथमविसर्जितेनैव प्राग्भ्यापारितेनैव कादम्बरीपरिजनेन
कादम्बरीपरिचारिकया निर्वर्त्तितो निष्पादितः स्नानविधिः मज्जनव्यापारो येन सः, निरुपहते छेदादिभि-
रदृष्टिते, शिलातले प्रस्तरोपरि अर्चितं पूजितम् अभिमतदैवतम् दृष्टदेवता येन सः । आहारादिकम्
आशनादिकं सर्वम् अहःकर्म दिनकृत्यं चक्रे कृतवान् ।

क्रमेणेति । क्रिद्ध, कृताहारो विहितभोजनश्चन्द्रापीडः, क्रीडापर्वतकस्य प्राग्भागम् आद्यंशं भजत
इति तस्मिन् तथोक्ते, मनोहारिणि चित्कारुण्ये, हारीतो 'हरियाल' इति प्रसिद्धः पञ्चविशेषः तद्वत् हरिते
नीलवर्णे । लुप्तोपमालङ्कारः । हरिणीनां मृगीणां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तेन ये फेनाः कफाः तेषां शीकरा
सारः कणवृष्टिर्न तत्र । सीरायुधो बलराभः तस्य हलभयेन लाङ्गलत्रासेन निश्चलं निष्पन्दं यत् कालि-
न्दीजलं यमुनानीरं तस्य स्निग्धं कान्तिरिव स्निग्धं यस्य तस्मिन् तादृशे । इहाप्युक्तालङ्कारः । तरुणीनां
युवतीनां चरणयोः पादयोः अलक्तकरसेन यावत्कद्रवेण शोणं रक्तवर्णं शोचिर्द्युतिर्यस्य तस्मिन्स्तादृशे ।
कुसुमानां पुष्पाणां रजोभिः परागैः सिकतिलं बालुकामयं तलम् ऊर्ध्वदेशे यस्य तस्मिन्स्तादृशे । लता-
मण्डपैः उपगूढे संश्लिष्टे परिवृत इति यावत् । शिखण्डिनां मयूराणां यत् ताण्डवं लास्यं यत्र तत्तथोक्तं
सङ्गीतगृहं गीतनृत्यवादित्रभवनं यस्मिन्स्तत्र । एतादृशे मरकतशिलातले अरमगर्भप्रस्तरतले समुपविष्टः
समासीनः सन्, अग्रेऽभिधीयमानानि दृष्टवान् अवलोकितवान् ।

सहसेति । दिवसं दिनम्, अतिबहलं निरतिशयं धाम तेजो यस्य तेन, धवलेन शुभ्रेण आलोक्येन
आतपेन जलेन सलिलेनेव विद्यमानेन सता, निर्वाप्यमाणम् अदृश्यमानमिव दृष्टवान् । आतपं सूर्यालोकं
मृणालवलयेन विसकङ्कणेन पीयमानम् अम्यन्तरीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । महीं क्षोणीं क्षीरोदेन दुग्धसमुद्रेण
स्नानादि कार्यं करनेका थोड़ा आग्रह रहने पर भी उसने महाश्वेताके अनुरोधसे (मन रखनेके लिए) वे सब
ही सम्पादन किया । इधर चन्द्रापीड भी क्रीडापर्वतके शिखरसे नीचे उतरा और पहलेसे ही कादम्बरीकी
भेजी हुई परिजनोंके साहाय्यसे स्नानकार्य सम्पादन करनेके बाद एक अखण्डित शिलातल पर दृष्टदेवताकी पूजा
करके, उसी क्रीडा-पर्वतमें ही उसने आहारादिक दिनका समस्त कृत्य सम्पादन किया ।

उस क्रीडापर्वतके पूर्व-भागमें पड़ी हारीत पक्षीके समान मनोहर एक मरकत-गणिकी शिला थी, चर्वित-
चर्वण (जुगाली) करनेके समयमें हरिणियोंके मुखसे फेनबिन्दुसमूह उसके ऊपर पड़े थे, बलरामके लाङ्गल (हल)
के भयसे निश्चल हुए यमुना-जल के समान उसकी प्रभा पकाश पा रही थी; युवतियोंके चरणोंके आस्ता-रस
(मदावर) से उसकी दाहिने रक्तवर्ण हो गई थी; पुष्पकी रेणुसे उसका ऊपरी भाग बालुकामय हो गया था; लता-
मण्डपसे उसकी चारो दिशाएँ वेष्टित (ढक गई) थीं; और उसके बीचमें मयूरोंके नृत्य करनेकी सङ्गीत-शाला
थी; चन्द्रापीड भोजन करके उस शिलाके ऊपर बैठकर क्रमसे देखने लगा कि—सहसा (एकाएक) ही अत्यन्त
तेजस्वी और जलके समान शुभ्रवर्ण आलोकमालासे वह दिनका मानो निर्माण कर (धो) देता है, मृणालमण्डक

१. निर्वर्त्तित । २. शिलाच्चिता । ३. हरिण । ४. उपविष्टः । ५. मृणालवलेनेव
मृणालवलेनेव ।

चन्दनरसवर्षेणैव सिच्यमानान् दिगन्तान्^१ सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीत्तस्य मनसि—किमु खलु भगवानोषधिपतिरैकाण्ड एव शीतांशुः उदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेप-विशीर्यमाण-पाण्डुर-जल-धारा-सहस्राणि^२ धारागृहाणि मुक्तानि, अहोस्विदनिल-विकीर्यमाण-शीकर-धवलित-भुवनाम्बरसिन्धुर्धरातलमवतीर्णो^३ ति ।

कुतूहलाच्च^४ आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीत् । अनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां ध्रिय-माणधवलातपत्रामुद्धूयमानचामरद्वयां कादम्बरीप्रतीहार्या^५ वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणाद्र-

प्लाव्यमानामिव पूर्वमाणांमिव दृष्टवान् । दिगन्तान् चन्दनरसवर्षेण मलयजद्रवदृष्ट्या सिच्यमानानिव अभिवेकविषयीक्रियमाणानिव दृष्टवान् । तथा अम्बरतलं गगनं सुधया गृहधवलोरकरणद्रव्येण विलिप्य-मानमिव विलेपनविषयीक्रियमाणमिव दृष्टवान् । मरकतमणिशिलातले समासीनश्चन्द्रापीडः अकस्मात् गगनधरण्यादिषु समन्ताद् व्याप्तमद्भुतं श्वेतिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेः सन्देहोऽस्य समजनीति प्रघट्टकस्य निष्कर्षः । कादम्बर्या प्रेषितस्य तरलिकयोनीयमानस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना विहितो भूमिकातिशय इति हृदयम् ।

इह 'जलेनेव' इत्यत्र श्रौतोपमा, 'विलिप्यमानमिव' इत्यत्र च क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोरङ्गाङ्गभावसङ्करः । 'पीयमानमिव, प्लाव्यमानमिव, सिच्यमानमिव, विलिप्यमानमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य । खलु निश्चयेन । अकाण्ड एव असमय एव, शीतांशुश्चन्द्रः । इह 'ओषधिपति' पदं न किमपि मुख्यमुपकरोतीति परित्याज्यमेव, अन्यथापुष्टार्थत्वदोषस्य वारयितुमशक्य-त्वात् । उदितो भवेत् उद्गतः स्यात् । उत अथवा यन्त्राणां जलयन्त्राणां विक्षेपेण आमणेन विशीर्यमा-णानि परितो विकीर्यमाणानि पाण्डराणि श्वेतानि जलधाराणां सलिलासाराणां सहस्राणि समूहा येषां तानि धारागृहाणि जलयन्त्रभवनानि मुक्तानि त्यक्तानि । आहोस्वित् किं वा, अनिलेन पवनेन विकीर्य-माणैः समन्ताद्विशीर्यमाणैः शीकरैः सलिलकणभिः, धवलितं श्वेतीकृतं भुवनं यथा सा तादृशी, अमर-सिन्धुः आकाशगङ्गा धरातलं भूतलम् अवतीर्णा आगत्येत्यर्थः, कथमन्यथा समन्तादेवैवंविधा श्वेतता प्रस-रतीत्याशयः । इह शुद्धसन्देहोऽलङ्कारः ।

कुतूहलादिति । किञ्च, कुतूहलात् कौतुकात् आलोकानुसारेण तं प्रकाशमुद्दिश्येत्यर्थः प्रहितं प्रेरितं चतुर्लोचनं येन स तथोक्तश्चन्द्रापीडः आगच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तथा च गृहीतं हारमद्राक्षीदिति सम्बन्धः ।

आदौ मदलेखां विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पैः अधिकैः कन्यकानां कुमारीणां कंदम्बैः समूहैः परि-वृतां परिवेष्टिताम्, ध्रियमाणम् उद्धूयमानं धवलं शुभ्रम् आतपत्रं छत्रं यस्यास्ताम्, उद्धूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं बालव्यजनयुगलं यस्यास्ताम्, कादम्बरीप्रतीहार्यां गन्धर्वराजपुत्रीद्वारपालिकया वेत्रलतागर्भेण वेतसयष्टिधारिणा वामपाणिना सव्यहस्तेन, आर्द्रवक्षस्कलेन विलसत्सखण्डेन अवच्छिन्नम् आच्छादितं

मानो रौद्रका पान करता है, क्षीरोदसागर मानो पृथिवीको प्लावित कर (डुबा) रहा है, चन्दन-जलकी वृष्टि मानो दिशाओंको सिक्त करती (भिगोती) है, और अमृत मानो आकाशको लिप्त करता है । यह देखते ही उसके मनमें यह हुआ कि—'क्या ओषधिपति भगवान् चन्द्र, असमयमें ही उदित हुए हैं, क्या धारागृह (फुहारेके यन्त्र) को खोल दिया गया है, जिससे उसके चारों ओर भ्रमण करते रहनेसे शुभ्रवर्ण हजारों जलधाराएँ निकली हुई हैं ? अथवा आकाश-गङ्गा भूतलमें उतरी है, जिसके जलबिन्दुसमूह वायुके वेगसे फैलकर भुवन-मण्डलको शुभ्रवर्ण कर दिया है ?'

जिस दिशानें से वह आलोक (प्रकाश) आता था उस ओर कौतुकसे दृष्टिपात किये (नेत्र फेके) तो बहुत कन्याओंके बीचमें आती हुई मदलेखा को देखा । उसके मस्तकके ऊपर कोई परिचारिका श्वेतच्छत्र धारण की हुई थी, और दोनों ओर दो परिचारिकाएँ चमर डुला रहीं थी । कादम्बरीकी प्रतीहारीने अपने नापें हाथमें

१. दिगन्तरान् ।

२. भगवानौषधिपतिः, केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भग...

३. पाण्डुरधारासह-

साणि पारदरसधाराः, जलधाराः ।

४. कुतूहलादरातलम् ।

५. कवित्व 'कुतूहलात्' इति नास्ति ।

६. कादम्बरीं प्रतीहार्या ।

वस्त्रशकलावच्छन्नमुखं चन्दनानुलेपनसनाथं नारिकेल-समुद्रकमुद्गहन्त्या दक्षिणकरेण दत्त-
हस्तावलम्बाम्, केयूरकेण च निश्वासहार्यै निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता
निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकुसुमदामाधिष्ठित-करलतया च तमालिकयानुगम्यमानामाग-
च्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकाम्, तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं
धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सहभुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्ड-
रीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृतफेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झि-
तम्, हासमिव श्रियः कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दर-मथन-विखण्डिताशेष-शशिकला-खण्ड-
सञ्चयमिव संहृतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलधि-जलादुद्धृतम्, दिग्गज-कर-शीकरा-

मुखं वदनं यस्य तत्तथोक्तम्, तथा चन्दनानुलेपनेन मलयजविलेपनेन सनाथं सहितं नारिकेलस्य श्रीफलस्य
समुद्रकं मध्यवर्तिगोलकम्, उद्गहन्त्या धारयन्त्या सत्या, दक्षिणकरेण अपसम्यहस्तेन दत्तः अपितो हस्ता-
वलम्बो यस्यास्ताम् । निश्वासेन श्वासवायुना हास हस्तुं शक्ये अत्यन्तसुद्रे इत्यर्थः, निर्मोकवत् भुजगक-
ञ्चुकवत् शुचिनी श्वेते, धौते प्रचालिते कल्पलताया मन्दारवल्गुया दुकूले सूक्ष्मवस्त्रद्वयम्, दधता धारयता
केयूरकेण निवेद्यमानो ज्ञाप्यमानो मार्गः पन्था यस्यास्ताम् । तथा मालतीकुसुमानां जातीपुष्पाणां दाम्ना
मालया अधिष्ठितम् आश्रितं करतलं हस्ततलं यस्यास्तया तादृश्या तमालिकया अनुगम्यमानाम् अनु-
ब्रज्यमानाम् आगच्छन्तीम् आयान्तीं मदलेखां, तस्याश्च समीपे निकटे तरलिकाम् अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

हारं वर्णयति—तथेति । किञ्च, 'तया तरलिकया, सितांशुकं श्वेतवस्त्रम् उपच्छद आवरणं यस्य
तस्मिन्, पटलके मञ्जूषायां गृहीतं धृतम् । क्षीरोदस्य दुग्धाब्जधेः धवलतायाः श्वेततायाः कारणं हेतुरिव,
तत्र विद्यमानत्वादित्याशयः । चन्द्रमसः शशिनः सहभुवं सहोदरमिव । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य विष्णु-
तुन्दकूपकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरस्य मन्दराचलस्य शोभेन क्षीरसागरमन्थनसमये
सुरासुरैराकर्षणात् सञ्चलनेन विचित्रं विकीर्णम् अमृतफेनपिण्डस्य पीयूषपिण्डरीकपिण्डस्य निकरं समूह-
मिव । मन्थनश्रमेण क्षीरोदमथनायासेन उज्झितं त्यक्तम्, वासुकेः रज्ज्वात्मना परिणतस्य शेषभागस्य
निर्मोकं कञ्चुकमिव । कुलगृहस्य पितृमन्दिरस्य क्षीरोदवसतेः वियोगेन विरलेषक्लेशेन गलितं वदनाल्पतितं
श्रियो लक्ष्म्याः हासं हास्यमिव । संहृतं काप्येकत्रीकृतं मन्दरस्य तदाक्ष्यपर्वतस्य मथनेन मन्थनेन विख-
ण्डिताश्चूर्णीकृता अशेषाः समस्ताः शशिकलाश्चन्द्रकलास्तासां खण्डसञ्चयम् अंशानिकरमिव । जलभिजलात्
समुद्रसलिलात् प्रतिमागततारागणमिव तत्रैव प्रतिसङ्क्रान्तताराकासमूहमिव । पुञ्जीभूतम् एकत्रीभूतं

वैतकी छड़ी और आर्द्रवक्ष (गीले रुमाल) से आच्छादित, चन्दनानुलेपनसे संयुक्त एक नारियलका सम्पुटले
रखा था और दक्षिण हाथसे मदलेखाके हाथको सहारा दिया था । निश्वासवायु (फूँक मारने) से भी उड़
जायँ ऐसे, सर्पके कञ्चुक (कौंचली, 'केचुआ' मिथिला भाषामें) के समान स्वच्छ, कल्पलताके दो धुले वक्ष पड़ने
केयूरक उसे मार्ग-प्रदर्शन करता जाता था । हाथमें मालती (चमेली) पुष्पों के गजरे धारण किये तमालिका उसके
पीछे-पीछे आ रही थी, उसके साथ ही तरलिका भी आ रही थी, जिसके हाथमें श्वेतवर्ण वस्त्रसे आच्छादित एक
छोटी सी पेट्टी (टोकारी) के अन्यन्तरमें मानो क्षीरोदसागरकी धवलताके कारण, चन्द्रके सहोदरके समान दीप्ति
वरसाता अरयन्त शुद्ध एक हार था । वह नारायणके नाभि-कमलके मृणाल-दण्डके समान, मन्दराचलके द्वारा
उत्पन्न हुए भ्रमि (क्षोभ) से उठे अमृत-फेन-पिण्डसमूहके समान, समुद्र-मन्थनमें परिभ्रम होनेसे शरीरसे
परित्यक्त (छोड़े हुए) अनन्त-नागके कञ्चुक (कौंचली) के समान, पितृ-गृहके साथ विच्छेद होनेके कारण
मुख-मण्डलसे परिरक्षित होकर गिरे लक्ष्मी-देवीके हाथके समान, मन्दराचलके द्वारा मथन करनेसे चूर्ण-विचूर्ण
हुई चन्द्रमाकी समस्त कलाओंके खण्डोंके मानो सञ्चयके समान समुद्र-जलमेंसे उठाए प्रतिबिम्बित तारागणके ही
समान, दिग्गजोंकी सूँडमेंसे निःसृत जलविन्दुसमूहके समान, कामदेवके हस्तोंके सप्तविंशतिसंख्यक-सुक्ता-

१. नारिकेर... । २. निश्वासहार्यै । ३. कचित् 'श्रियो' इति पदं न दृश्यते । ४. प्रतिमातारागणमिव

तारागणमिव । ५. जलनिधि... ।

सारमिव पुञ्जीभूतम्^१, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरन्मेघशकलैरिव^२ कल्पितम्, कादम्बरी-रूप-वशीकृत-मुनिजन-हृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशि-मिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्^३, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्नार्थाः, लक्ष्मी-हृदयमिव नलिनी-दल-गलज्जलबिन्दु-विलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घन-मुक्तांशु-निवह-धवलित-दिङ्मुखम्, मन्दाकिनीप्रवाहमिव^४ सुरयुवति-कुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं^५ हारम् ।

दिग्गजानाम् ऐरावतादीनां दिग्दन्तिनां ये कराः शुग्ढाः तेषां शीकरासारम् अम्बुक्वणधारासम्पातमिव । मदनस्य कामस्य यो द्विपो हस्ती तस्य नक्षत्रमालाभरणमिव सप्तसंख्यकमुक्तामालारूपाभूषणमिव । शरन्मेघानां घनात्ययजलदानां शकलैः खण्डैः कल्पितं निर्मितमिव । कादम्बर्यां गन्धर्वराजपुत्र्या रूपेण सौन्दर्येण वशीकृतानि स्वाधानीकृतानि यानि मुनिजनानां तापसानां हृदयानि चेतांसि तैः निर्मितमिव रचितमिव, तेषामपि तपस्ययात्यन्तशुनित्वादित्याशयः । सर्वरत्नानां समस्तमणीनां गुरुं श्रेष्ठमिव । एकत्र एकस्मिन् स्थले घटितं समवेतोक्तं सर्वसागराणां निखिलसमुद्राणां यशोराशिमिव कौतिसमूहमिव, अस्य हारस्य समुद्रोत्पन्नत्वात् 'सर्वसागराणाम्' इत्यभिहितम् । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिस्पन्दिनमिव प्रतिसङ्कर्ष-कारिणमिव । ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः जीविनं जीवनमिव, सर्वत्रात्यन्तस्वच्छशुभ्रत्वादित्याशयः ।

इह 'हासमिव, शीकरासारमिव, कल्पितमिव, निर्मितमिव' इत्येतेषु सर्वत्र क्रियाद्येवालङ्कारः । तथा 'गुरुमिव, यशोराशिमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेषालङ्कारः । शेषेषु सर्वत्र जात्युत्प्रेषालङ्कार इत्यहनीयम् ।

लक्ष्मीति । लक्ष्म्याः श्रियः हृदयं चित्तमिव, नलिनीदलात् कमलिनीपत्राद् गलतः पतताः जल-विन्दोः सलिलकणिकाया विलास इव निलासो घृतिर्यस्य स तथोक्तः तरलो मध्यमगिर्यस्य तम, पद्मे तु-नलिनीदलाद्गलज्जलबिन्दुरिव विलासेन चणत्रस्थितिव्यापारेण तरलं चपलम् । इह पूर्णोपमालङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

'तरलं चञ्चले पिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमगौ पुंसि यवागूरयोः स्त्रियाम् ॥'
इति विश्वमेदिन्यौ ।

उत्कण्ठितमिति । उत्कण्ठितं मदनोद्देगेन प्रियजनाय उत्सुकं 'पुरुषमिव, मृणालवलयस्येव मृणाल-कङ्कणस्येव धवलाः शुभ्राः करा रश्मयो यस्य तम्, पद्मे—मृणालवलयेन कामज्वरप्रशमनाय तद्धारणेनेति यावत् धवलौ करौ हस्तौ यस्य तम् । पूर्णोपमालङ्कारः ।

शरदिति । शरच्छशिनमिव घनात्ययचन्द्रमिव, घनः सान्द्रो यो मुक्तानां रसोद्भवानाम् अंशुनिवहः घनैर्वर्णैः मुक्तः परित्यक्तो यः अंशुनिवहः किरणसमूहश्च तेन धवलितानि शुभ्रीकृतानि दिङ्मुखानि येन तम् । उक्तालङ्कारः ।

मन्देति । मन्दाकिन्या आकाशगङ्गायाः प्रवाहमिव स्रोत इव. सुरयुवतीनां देवतरुणीनां कुचयोः स्तनयोः परिमलं सौरभं वहतीति तम्, एकत्र तत्र धारणात् अपरत्र तत्र स्नानादित्याशयः । प्रभावर्षिणं कान्तिवृष्टिकारिणम् अतितारम् अत्यन्तविशुद्धम् । उक्तालङ्कारः । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्ध-सौक्तिके' इति विश्वः ।

मालारूप आभूषणके समान, शरत्कालीन मेघखण्डद्वारा ही मानो प्रस्तुत किया गया, कादम्बरीके सौन्दर्यसे वशीभूत हुए तपस्विगणोंके हृदयोंद्वारा ही मानो निर्माण किया गया, समस्त रत्नोंके मध्यमें मानो अंशु (क्षीरोमणि) . समस्त समुद्रोंका मानो एकत्र किया हुआ यशःसमूह, चन्द्रमाका मानो प्रतिद्वन्द्वी और चन्द्रिकाके जीवनके समान था । लक्ष्मीका चित्त जिस प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित (गिरे हुए) जलबिन्दुके समान चञ्चल है, उस हारके मध्यका मणि भी उसी प्रकार कमल-पत्रमेंसे निपतित जलबिन्दुके समान दीप्तिमान् था; उत्कण्ठित व्यक्तिका दोनों हाथ जिसप्रकार मृणाल-वलयके सदृश धवल होते हैं, उस हारकी किरणें भी उसीप्रकार मृणालवलयके समान धवल थीं; शरत्कालीन चन्द्र जिसप्रकार मेघयुक्त किरणोंके समूहसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण करता है, वह हार भी उसी प्रकार घने मोनियोंको किरणोंसे दिशाओंको शुभ्रवर्ण कर देता था; मन्दाकिनीका प्रवाह जिस प्रकार देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता है, उसी प्रकार वह हार भी देवाङ्गनाओंके स्तनोंके लेपका सौरभ धारण करता था ।

१. दिग्गजसीकरासारपुञ्जीभूतम् । २. शरच्छकलैरिव, शरन्मेघशकलैः । ३. कश्चित् 'सर्वसागराणाम्', इति नावलोक्यते । ४. ज्योत्स्निकायाः । ५. मन्दाकिनीमिव ।

दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषः धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्ती^१ प्रतिजग्राह^२ । सा तु तस्मिन्नेव मरकतप्रावणि मुहूर्त्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे-
दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमु-
वाच—‘कुमार ! तवेयमपहस्तिताहङ्कारकान्ता^३ पेशलता प्रीतिपरवशं^४ जनं कर्मिव न कारयति ?
प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी ?
अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि ? एषा च ते प्रकृति-
मधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति ? कं वा न समाश्वासयन्त्यमी^५ स्वभाव-

द्वेति । अपि च, तं हारं मौक्तिकं दृष्ट्वा निरीच्य चन्द्रापीडः, अयं हार एव, चन्द्रातपस्य चन्द्रालो-
कस्य द्युतिं दीप्तिं मुष्णाति अपहरतीति तस्य, अस्य उद्धितपूर्वस्य धवलिम्नः श्वेततायाः कारणं हेतुरिति
मनसा चेतसा निश्चित्य निर्णीतिं सम्बन्धः । समुचितोपचारक्रमेण उपयुक्ताचरणानुपूर्व्या । आपतन्तीम्
आयान्तीम्, प्रतिजग्राह अभ्यर्धितवान् ।

सेति । सा मदलेखा । मरकतप्रावणि अश्मगर्भात्मकशिलायाश्च । तेन नारिकेलसमुद्रकसमानांतेन
चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेन अनुलिप्य परिधाप्य चन्द्रापीडमित्यन्वयः । मालतीकुसुमदामभिः
जातीपुष्पस्रग्भिः, आरचितो विहितः शेखरः शिरोऽलङ्कारो यस्य तम् ।

कुमारेति । अपहस्तिता दूरीकृतः अहङ्कारः समस्तानामेव रूपवर्गो यथा सा चासी कान्ता सम-
स्तानामेव स्पृहणीया चेति तादृशी । पेशलता चारुता (सौन्दर्यम्), कर्मिव जनं न प्रीतिपरवशं स्नेह-
पराधीनं न कारयति ? अपि तु समस्तमेवं जनं प्रीतिपरवशं कारयतीत्यर्थः, अतएवास्मानपि स्नेहपराधीनाः
कारितवतीत्याशयः । अर्थापत्तिरलङ्कारः, अनेन च सामान्येनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य विशेषस्यावगमादप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः सङ्कीर्यते । ‘चारौ दक्षे च पेशलः’ इत्यमरः । ते तव प्रश्रयो विनय एव एवंविधानां स्नेहपरा-
धीनानां लोकानाम् अवकाशम् उपसर्पणावसरं ददाति । आकृत्या आकारविशेषेण जीवितस्वामी प्राणा-
धीश्वरः कस्य नास्ति, अपि तु सर्वस्ववासीत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च ज्ञेयः । अकारणम्
अनिमित्तम् आविष्कृतं प्रकटीकृतं वात्सल्यं स्नेहो येन तेन, चरितेन चरित्रेण, बन्धुत्वं स्वजनस्वम् । इहाऽ-
प्युक्तभावः उत्कालङ्कारश्च । प्रकृतिमधुरा स्वभावमनोहरा व्यवहृतिर्व्यवहारः । वयस्यतां मित्रत्वम् उत्पाद-
यति जनयति । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्च । स्वभावेन प्रकृत्या सुकुमारा मृदुला वृत्तयो व्यवहारा
येभ्यस्ते अमी भवद्गुणाः त्वदुत्कर्षाः कं वा लोकं न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां विदधते अपि तु सर्व-
मेवेत्यर्थः । इहाऽप्युक्तभाव उत्कालङ्कारश्चेत्यवधेयम् ।

चन्द्रापीड उस हारमे देख कर मन ही मन निश्चय किया कि—‘यह हार ही, इस चन्द्र-किरणके
सौन्दर्यको मात करनेवाला इस धवलताका कारण है ।’ उसके बाद दूरसे उसने अभ्युत्थानादि समुचित आचरण द्वारा
आता हुई मदलेखाका स्वागत किया । आकर वह उसी मरकत-प्राणिके शिलातल पर ही कुछ समय तक बैठी
किन्तु अपनेसे ही उठकर, उस चन्दनाङ्गरागसे चन्द्रापीडको लिप्त किया, दोनों सूक्ष्म-वस्त्र पहनाये, मालतीके
पुष्पोंकी मालाओंसे मस्तक अलंकृत की और उस हारको लेकर कहने लगी—‘राजकुमार ! आपका यह सौन्दर्य
सभी सौन्दर्योंके अहङ्कारको दूर करता है और सबका अभिलषणीय होनेसे किस व्यक्तिको आनन्दित नहीं करता
है ? आपका विनय ही प्रीतिपरवश जनोंको आपके सम्मुख उपस्थित होने का अवसर देता है । इस आकृति द्वारा
आप किसके जीवनके अधीश्वर नहीं हैं ? निष्कारण वात्सल्यप्रकाशकारी इस चरित्र द्वारा आप किसमें बन्धुता
उत्पन्न नहीं करते हैं ? आपका यह स्वभाव-सुन्दर व्यवहार किसके साथ मैत्री उत्पादन नहीं करता है ?
स्वभावसे ही सुकुमारवृत्तिवाले आपके ये गुण किसका समाश्वासन नहीं करते ? इस विषयमें आपको यह
प्रकृति ही तिरस्कार करने योग्य है जो कि वह प्रथम दर्शनमें ही ऐसा विश्वास उत्पन्न कर देती है; नहीं तो

१. मुखः । २. समुचितेन । ३. आयान्तीम् । ४. जग्राह । ५. अपहसि अङ्कारकान्ता ।

६. परवशं किमिव । ७. कस्य । ८. समाश्वासयन्त्यमी ।

मुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः ? त्वन्मूर्तिरेवात्रोपात्ममहति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुप-
जनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवा-
भाति । तथाहि, सम्भाषणमप्यधःकरणमिवापतति, आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमाप-
यति, स्तुतिरप्यात्मोत्सेकमिव सूचयति, उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति, प्रीतिरप्यना-
त्मज्ञतामिव ज्ञापयति, विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते, सेवापि चापलमिव दृश्यते, दान-
मपि परिभव इति भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते, जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते

ननु मद्याच्चाभावेऽपि लोकाः कथमेवं स्नेहपराधीनतादिकं स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—त्वदिति । अत्र
स्नेहपराधीनतादौ । त्वन्मूर्तिः भवदाकृतिरेव उपात्मं प्रतिचेपवचनम् अहति योग्यं भवति, या प्रथम-
दर्शने एव प्रथमात्रलोकने एव विश्रम्भं समस्तविषयेषु विश्वासम् उपजनयति उत्पादयति अत्यन्तशान्त-
रूपत्वादित्याशयः । इह निन्दया स्तुतेरवगमाद् व्याजस्तुतिः ।

इतरथेति । इतरथा विश्वासोत्पादनाभावे हि, सकलेषु समस्तेषु भुवनेषु विष्टपेषु प्रथितो विख्यातो
महिमा माहात्म्यं यस्य तस्मिन् त्वद्विधे लोके प्रयुज्यमानं विधीयमानं सर्वमेव मधुरालापादिकम् अनुचित-
मिव अयोग्यमिव आभाति प्रकाशते सर्वैरवगम्यत इत्यर्थः, विश्वासोत्पादनाभावेऽपि अनुपममहिम्नस्त्व-
द्विधस्य मधुरालापादिकरणे धाष्ट्योद्गमादित्याशयः । अनेनात्मनान्तु विश्वासोत्पादनेन मधुरालापादौ
नास्त्यनौचित्यमिति व्यञ्जितम् ।

निखिलानामेवानौचित्यमुपपादयति—तथाहीत्यादिना । सम्भाषण मधुरालापोऽपि अधःकरणम्
अधिष्ठेप इव, आपतति उपस्थितो भवति, मधुरालापस्य यथायथं त्रिधातुमसमर्थत्वादित्याशयः । आदरोऽपि
समानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्य अभिमानम् अहङ्कारमिव अनुमापयति अनुमितिर्विषयं कारयति,
तुल्येनैव तुल्यस्य समाननायत्वेन स्वाभिन्नस्तव समाने समानयितुरपि स्वामित्वाभिमानोऽन्वैरनुमातव्य
एवेत्यभिप्रायः । स्तुतिः प्रशंसात्रादोऽपि आत्मनः प्रशंसाकर्तुः उत्सेकं स्तुतिकरणे शक्तिगर्वं सूचयतीव
योतयतीव, अतिमहत् पुरुषस्य प्रशंसायाम् असांमर्थ्यवतः प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः । उपचारोऽपि
अभ्युत्थानादिव्यवहारोऽपि चपलतां चञ्चलतां प्रकाशं व्यञ्जयतीव, तथाविधव्यवहारेऽपि स्वस्यायोग्य-
त्वादित्याशयः । प्रीतिः स्नेहोऽपि अनात्मज्ञतां स्वस्थं परिणामापरिचिततां ज्ञापयतीव बोधयतीव, सदृशेष्वेव
स्नेहौचित्यादिति भावः । विज्ञापनापि विषयविशेषविज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यं वाचालतेव जायते, तत्रापि
साहसादित्याशयः । सेवापि शुश्रूषापि चापलं चाञ्चल्यम् दृश्यते अवलोक्यते, तत्राप्यनधिकारादित्या-
शयः । दानमपि अर्पणमपि परिभव इव त्वद्विधपात्रस्य विभवस्यावमाननेव भवति, प्रायेणैव दानेन पात्रस्य
दारिद्र्ययोतनादित्यभिप्रायः ।

इह 'प्रागल्भ्यमिव' 'चापलमिव' इत्युभयत्र गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः, शेषेषु सर्वत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अन्यप्रियवचनमुत्थापयितुमाह—अपि चेति । स्वयंस्वेनैव गृहीतम् आत्तं हृदयं चेतो येन तस्य भवते
किं दीयते अर्पयितुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः, दातव्यस्य हृदयपर्यन्तत्वात्तस्याऽप्यात्मनैवोपादाने-
नान्यदातव्याभावादित्याशयः । जीवितेश्वराय सदाचरणादिना जीवनस्वामिने भवते, किं प्रतिपाद्यते
समर्प्येश्वरीकर्तुं शक्यते, अपि तु न किमपीत्यर्थः । दायमानपदार्थानामपि जीवनावधित्वादिति प्राग्व-

आपके समान समस्त संसारमें विख्यात महिमावाले पुरुषांके साथ जो कुछ (चाहे जैसा व्यवहार) किया जाय
वे सब ही मानो अनुचित-सा प्रतीत होता है । देखिए—सम्भाषण करना भी मानो तिरस्कारके समान प्रतीत
होता है, आदर करना भी मानो आधिपत्यका अभिमान सूचित होता है, प्रशंसा करना भी मानो स्वाभिमान का
सूचन होता है, अभ्युत्थानादि योग्य आचरण भी मानो चञ्चलता प्रकाश करता है, सौहार्द भी मानो अपनी
योग्यताकी अनभिज्ञता ज्ञापन करता है, किसी विषयका निवेदन करना भी मानो प्रगल्भताके समान हो जाता है,
परिचर्या करना भी मानो चपलताके समान दीखता है और दान करना भी मानो तिरस्कार करनेके समान
होता है । और भी देखिये—आपने स्वयं ही हम लोगोंके हृदयको ग्रहण कर लिया है, अत एव आपको क्या
दिया जाय ? आप जीवनके ही अधीश्वर हो गये हैं, अत एव आपको क्या देकर उसका अधीश्वर बनाया जाय ?

प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया, दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलभागमनं केन ते क्रियते । प्रणयिताञ्चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते, दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति, जीवनमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानान्, यादृशी ददतां लज्जा, यत्सत्यम् अमुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्या-
दाशयः । प्रथमम् आदौ कृतं विह्वलम् आगमनमेव महोपकारो निरतिशयोपकृतिर्येन तस्य ते तव आगमनं केन करणेन सफलं क्रियते विधातुं शक्यते, अपि तु न केनापीत्यर्थः, समस्तफलापेक्षयैव जीवन-फलं श्रेष्ठं तत् भवताऽवलोकनेनैवार्पितम् अतएव तत्सदृशमस्माभिः किं फलं देयमस्ति येन तवागमनं तत्सदृशफलवद्भवेदित्याशयः ।

इह सर्ववाक्येष्वेवार्थापत्तिरलङ्कार इति सुधीभिराकलनीयम् ।

अथैवं कस्मै प्रयोजनायेदं भवत्या उपायनानयनमित्यत आह—प्रणयितामिति । कादम्बरी गन्धर्व-राजपुत्री अनेन व्यपदेशेन उपायनार्पणव्याजेन प्रणयितां भवन्तं प्रति सौहार्दं दर्शयति प्रकटयति, न विभवं न तु वित्तसम्पदम् । हि यतः, सज्जनविभवानां सत्पुरुषधनसम्पत्तीनां परस्वता अन्यदीयता अप्रतिपाद्या अर्पणादिना न सम्पादनीया, अपि तु परोपकारफलकत्वेन स्वतःसिद्धैवेत्याशयः । अनेन कादम्बर्या धनसम्पदि भवतोऽपि स्वत्वमस्तीति केवलसौहार्दप्रकटनमेव फलं दानस्येति ध्वनितम् । इह शब्दी परिसंख्यालङ्कारः सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽलङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा 'अप्रतिपाद्या' इत्यत्र नञर्थस्य प्राधान्येनैवोपादानं युक्तम्, अन्यथा समासे तस्य गुणीभावत्वेन विधेया-विमर्शस्य वारयितुमशक्यत्वादिति कुशलाः ।

आस्तामिति । विभवो हारादिरूपः स्वीकर्तव्यहेतुः तावत् आस्तां तिष्ठतु दूर इति शेषः । भवादृशस्य त्वद्विधस्य । अङ्गीकुर्वाणा स्वीकुर्वाणा नाकार्यकारिणी नाकृत्यविधायिनी नियुज्यते व्यपदिश्यते कादम्बरीति शेषः । दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता प्रतारिता न भवति । जीवनं जीवितमपि अर्पयित्वा दत्त्वा न पश्चात्तप्यते नानुतप्यते । इह चन्द्रापीडस्य मुख्यनिरूपणकार्यं प्रति अधिकहेतोरुपस्थापनात् समुच्चयोऽलङ्कारः ।

ननु कादम्बर्या अर्पितमप्युपायनं मया कथं स्वीकरणीयमित्यत आह—प्रणयति । सतां सज्जनानां महत्ता महिमा मनसः सद्बयवहारप्रसार इत्यर्थः, प्रणयिजनानां स्नेहिलोकानां द्रव्योपायनदानस्य प्रत्याख्याने निराकरणे पराङ्मुखी तत्प्रत्याख्यानं न कदाचित्कुर्वन्तीत्यर्थः, यतो हि दाक्षिण्यपराधीना औदार्याधीना सा महत्ता, अतएवावश्यमेवेदमुपायनं भवता स्वीकरणीयमित्याशयः ।

ननु दासीनत्वादिदमुपायनं स्वीकर्तुं मयि लज्जा सज्जायत इत्यत आह—न चेति । तादृशी यादृशी ददतां वितरणं कुर्वतां लज्जा त्रपा याचमानानाम् अभ्यर्च्यमानानां पात्राणामित्यर्थः । यत्सत्यमित्येक-मेवेति पदं निश्चयार्थं । अतएव कादम्बरी, अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण आत्मानं त्वयि कृतापराधमिव विहितागसमिव अवगच्छति जानाति यत्त्वत्स्वरूपोचितदानाभावेऽपि दातृत्वं स्वाकृतमित्याशयः ।

आपने पहले ही यहाँ पधार कर जो गुरुतर उपकार किया है, उसके उपयुक्त प्रत्युपकार क्या हो सकता है ? दर्शनद्वारा ही आपने हम लोगोंका जीवन सफल किया, अतः एव आपके आगमनको हमलोग सफल किस प्रकार कर सकती हैं ? तब कादम्बरी इस उपहारप्रदानके बहानेसे आपके साथ केवल स्नेह दिखाती है, किन्तु देश्वर्य नहीं, क्योंकि—सज्जनोंकी धनसम्पत्तिमें स्वभावतः दूसरोंका अधिकार होता ही है, अतः एव उससे और सत्त्व उपपन्न नहीं हो सकता (यह कुछ सिद्ध करनेका विषय नहीं है) । तब तक धनसम्पत्ति तो दूर रहे अर्थात्—उसकी बात तो यहाँ है ही नहीं । आपके समान व्यक्तिके दासत्व स्वीकार कर रहनेसे भी वह कुछ अकार्यकारिणी नहीं कही जायगी । अपनी आत्मा आपको वह समर्पित करे तो भी वह वञ्चित हुई नहीं कही जायगी, अथवा जीवनका समर्पण करे तो भी उसको कभी अनुताप नहीं होगा । सज्जनोंकी चित्तवृत्ति, प्रणयिजनका प्रत्याख्यान करनेके पराङ्मुख (अनिच्छुक) और विशेषतः उदारताके अधीन रहती है । दाताओंको जिस प्रकार लज्जा होती है, याचकोंको उस प्रकार नहीं होती (अर्थात् कुछ देते हुए हमको जितनी लज्जा आती है, उतनी तो माँगते हुए भी नहीं आती) इसलिए इस उपहारदानसम्पर्कसे निश्चय ही कादम्बरी मानो आपके समीप अपनेको अपराधिनी

त्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां^१ सर्वरत्नानामेकः शेष इति^२ शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवता अम्भसाम्पत्त्या गृहमुपगताय प्रचेतसे वृत्तः,
पाशभृतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नमस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम^३ न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणै-
गणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुरुता भगवता शार्ङ्गपाणिना^४ ! न च नारायणोऽत्रभवन्नमति-

इह वाक्यार्थहेतुकं कान्तलिङ्गम् । तथा यत्पदयुक्तवाक्यस्य वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय पूर्वत्र
पाठ एव न्याय्य इति मन्तव्यम् ।

तदयमिति । अमृतमथनात् क्षीरसागरमन्थनात् समुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानाम् एकः शेषः
अवशिष्ट इति अस्मात्कारणादेव शेषनामा अयं हारः, अमुनैव हेतुना शेषत्वेन भगवता माहात्म्यवता
अम्भसाम्पत्त्या सागरेण बहुमतः तदतिरिक्ताभावादुत्कर्षाच्चाहृतः । उपागताय प्राप्ताय प्रचेतसे वरुणाय
वृत्तः अर्पितः, पाशभृताऽपि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय चित्ररथाय । 'प्रचेता वरुणः पाश' इत्यमरः । इह
'प्रचेतसे' इत्युपक्रम्य 'प्रचेतसापि' इत्यग्रे वक्तुमुचितं भग्नप्रक्रमत्वदोषवारणायेत्यवगन्तव्यम् । तथापि
कादम्बर्या, अस्य आभरणस्य अलङ्कारस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरम् अनुरूपं रूपस्य योग्यमिति विभाव-
यन्त्या चिन्तयन्त्या तथा सुधासूतिश्चन्द्रस्तस्य तादृशस्य, नमस्तलं गगनतलमेव उचितं निर्मलत्वादुष्ण-
तत्त्वाच्च स्वयोग्यं धाम स्थानम्, न धरा पृथिवी इत्यतर्थात् हृदयेन निर्णीय चन्द्रापीड एव अस्य हारस्य
समुचित आश्रयो न तु कादम्बरीत्यभिप्रायः । अनुप्रेषितः अनुग्रहितः त्वत्समीपं प्रेरित इत्यर्थः । इह
'इष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनात्' इति लक्षणात् ।

यद्यपीति । निजाः स्वकीयाः गुणराणा विद्याविनयादय एव आभरणानि आभूषणानि तैः भूषिता
अलङ्कृता अङ्गयष्टयो येषां ते तादृशाः । भवादृशाः, त्वत्सदृशाः, क्लेशहेतुं भारवशात् क्लेशकारणम्,
इतरैर्गुणरहितैर्जनैर्लोकैर्बहुमतम् आदरपूर्वकमङ्गीकृतम् आभरणभारम् आभूषणवीचधम् अङ्गेषु करचरणा-
दिषु नारोपयन्ति न स्थापयन्ति, तथापि एवं सत्यपि कादम्बरीप्रीतिः कादम्बरीस्नेहः अत्र हारधारणे
कारणं नियामकम् । कुः पृथिवी 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः, तां स्तुभ्नाति व्याप्नोतीति कुस्तुभः
सागरः तत्र भव इत्यर्थेऽपि सति कौस्तुभः स एव अभिधानं नाम यस्य तत्तथोक्तम्, शिलाशकलं
पाषाणखण्डं लक्ष्म्याः श्रियः निजप्रियतमाया इत्यर्थः, सहजम् एकसागरोत्पन्नत्वात् सोदर्यम् इति हेतोः
बहुमानम् अधिकादरम् आविष्कुरुता प्रकटयता भगवता परमैश्वर्यवता शार्ङ्गम् एतन्नामकः—स्वचापः
पाणौ हस्ते यस्य स तेन तादृशेन नारायणेन, 'चापः शार्ङ्गं गुरारेस्तु' इत्यमरः, किम् उरसि वक्षसि न
कृतम् नापितम् अपि तु कृतमेवेत्यर्थः । अत एव तत्प्रीत्यै भवताऽप्ययं हारो वक्षसि परिधेय एवेत्यभि-
प्रायः । इहाप्युक्तालङ्कारः, तेन च भवतोऽपि प्रेयसी कादम्बरीति वस्तु प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

ननु नारायणादयो ह्यस्मदादिभ्यो मुख्यतमा अत एव तेषां चरितमपि लोकातीतमहं तु तादृशो
न भवामीति चेत्तन्नाह—न चेति । अत्रभवन्तं समाद्वरणीयं त्वान्, नारायणः शार्ङ्गपाणिः न अतिरिच्यते
मानती है । यह हार क्षीरसागर मन्थन करके निकाले गए सब रत्नोंमें अवशिष्ट 'शेष' नामका है, इस कारणसे ही
भगवान् जलधि इसका अत्यन्त आदर करते हैं और वे इसे लेकर गृहस्थित वरुणको दान कर दिये थे । उन्होंने
गन्धर्वराजको और गन्धर्वराजने कादम्बरीको दिया । उसने भी 'आपके शरीरके उपयुक्त यह 'अलङ्कार' समझकर
'चन्द्रका उपयुक्त स्थान आकाश ही है भूतल नहीं' यह स्थिर कर इसे आपके समीप भेजा है । यद्यपि आप जैसे
सत्पुरुष अपने गुण-प्राप्तरूप अलङ्कारसे ही अपने शरीरको आभूषणोंसे अलङ्कृत गिनकर, अपने ही समान अन्य
लोगोंके भी प्रिय आभूषणको क्लेश-हेतु जानकर धारण नहीं करते तथापि [तो भी] आपको इस हारके धारण
करनेके विषयमें कादम्बरीकी प्रीति ही कारण है । यथा भगवान् नारायणने कौस्तुभ नामक प्रस्तरके खण्ड
(टुकड़े) को भी, लक्ष्मीके सौंदर्य होनेके कारण विशेष आदरसे अपने वक्षःस्थल (छाती) पर धारण नहीं

१. उद्भूतानाम् । २. एकशेष इति । ३. लब्धनामा । ४. सुधासूतो धाम्नः । ५. गुण... । ६. शार्ङ्गिणा ।

रिच्यते, नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते न, चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलयाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । नचाभूमिरेषा
प्रीतप्रसरस्य । नियतञ्च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपालम्बसहस्रैः खेदगित्वात्मानमु-
त्सन्न्याति । अतएव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि
कुमारस्य सन्दिष्टमेव 'न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गः'
इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—'मदलेखे ! किमुच्यते, निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम्, उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । आये मुग्धे ! के वयमात्मनः ?

गुरुरधिको भवति । अणुनापि अल्पेनापि गुणलवेन उत्कर्षलेशेन शेषं तत्संज्ञकमिमं हारं न अतिशेते
नातिक्रामति अल्पीयस्यापि आकारस्य स्वरूपस्य अनुकृतिरनुकरणं तस्याः कलालेखः तथापि कादम्बरीम्
अनुगन्तुम् अनुसक्तुं नालं न समया, हरिप्रियातः कादम्बरी रूपेणाधिकश्रेष्ठेति भावः । अतएव तत्प्रीति-
वशाद्धारोऽयं भवता धारणीय एवेति तात्पर्यम् । इह कादम्बरी लक्ष्मीतो मुख्येतिप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः ।

अत इति । इयं कादम्बरी, स्वतो भवत्सकाशात् इमं हारधारणरूपं बहुमानमत्यादरम् अहंति लक्ष्यं
योग्या भवति । एषा कादम्बरी, प्रीतिप्रसरस्य भवतः स्नेहातिशयस्य अभूमिः अपात्रं न अपि गु पात्र-
मेवेत्यर्थः । भग्नः हारपरावर्त्तनेन खण्डितः प्रणयः अनुरोधः, स्नेह इत्यर्थः, यस्याः सा कादम्बरी, उपा-
लम्बसहस्रैः 'एवंविधेन अदक्षिणेन सह स्वया मैत्री विहिता, स एव चेह प्रापितः एवंविधैरपमानसमूहैः,
महाश्वेतां खेदयित्वा विषादं प्रापय्य नियतं निश्चितम् आत्मानम् उत्सन्न्यति परिच्ययति ।

अत इति । हारम् आदाय गृहीत्वा विद्यमानामिति विद्यमानपदाच्चेपाञ्चैककृतं कत्वव्याघातः ।
त्वत्सकाशं भवदन्तिकं प्रेषितवती प्रहितवती । महाश्वेताया अपि हारग्रहणे महाननुरोध इत्यवगन्तव्यम्,
अन्यथा तरलिकां त्यक्त्वा काचित् सेविकैवागच्छेदित्याशयः । तथा महाश्वेतयापि, कुमारस्य स्वतो निकटे
सन्दिष्टमेव वाचिकं कथितमेव । महाभागेन जन्मप्रभृतिकलङ्कपङ्कजरहितानुपमकीर्त्तिसंयुतेन भवता । प्रथम
प्रणयप्रसरभङ्गः आद्यस्नेहप्राप्तिनिरासः मनसा चेतसापि न कार्यो हारनिराकरणेन न विधेयः किं पुनर्वचसे-
त्याशयः । चामीकरः सुमेरुः तदाख्यो यः अचलः पर्वतस्तस्य तटे उपरिभागे ताराचक्रं नक्षत्रचन्द्रमिव, तस्य
चन्द्रापीडस्य वक्षःस्थले उरोदेशे बबन्ध बन्धनं चकार परिहितवतीत्यर्थः, मदलेखेत्यन्वयः । इहोपमा ।

चन्द्रेति । विस्मयमानो मदलेखाया वचनचातुर्येणाश्चर्यमापन्नः । किमुच्यते किं मया वाच्यम् ।
निपुणासि कुशलसि, ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि अवगच्छसि । उत्तरावकाशं प्रतिवचनसमयम् अप-
हरन्त्या दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतं विहितम् ।

अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । आत्मनः स्वस्य वयं के ? अपि तु न केऽपीत्यर्थः । युष्माकमा-
चरणेन वयं युष्मद्वीया एव सम्पन्ना इत्याशयः । के वेति । युष्माकममिलापयैव स्वीकरणमस्वीकरणं वा

क्रिया ? नारायण कुछ आपसे बढ़कर नहीं है, कौस्तुभ-मणि अल्पमात्र गुणसे भी इस हारसे उत्कृष्ट नहीं है और
स्वरूपके अनुकरणमें कादम्बरीकी समानता लक्ष्मी अल्पमात्र भी नहीं कर सकती । अत एव यह आपके समीप इस
आदर पानेके योग्य है, क्योंकि आपके स्नेह का अपात्र नहीं है । (अतः उसके मानकी रक्षा आपको अवश्य करना
चाहिए) । विशेषतः आप इस अनुरोधकी रक्षा यदि नहीं करेंगे तो हजारों उलहनोंसे वह महाश्वेताको दुःखित
कर निश्चय ही प्राण-त्याग कर देगी । इसलिए ही महाश्वेताने यह हार लेकर तरलिकाको भी आपके समीप भेजा
है, और उसने भी, आपके समीप सन्देश दिया है कि—'महाभाग ! कादम्बरीके प्रथम प्रणय-प्रसरके भङ्ग
करनेका विचार मनसे भी नहीं करना' इतनी बात कह कर मदलेखाने सुमेरु-शृङ्गके ऊपर तारागणके समान
नक्षत्रके वक्षःस्थल पर हार धारण करा दिया ।

किन्तु चन्द्रापीडने मदलेखाकी वाक्पटुतासे विस्मयापन्न होकर उत्तर दिया—'मदलेखे ! मेरे कहनेके लिए
क्या है ? तुम बहुत निपुणा हो, अङ्गीकार कराना जानती हो, बोलनेमें ऐसी विशेष वाक्पटुता दिखलाई है । कि
मेरे उत्तर देनेके लिए अवकाश ही नहीं रखा । हे मुग्धे ! अपना मैं कौन हूँ ? और फिर लेने और न लेनेका

१. लक्षप्रणया । २. महाश्वेताम् । ३. स्वात्मानम् । ४. महाश्वेताया । ५. अनुप्रेषिता । ६. उच्यते ।
७. कथयितुम् ।

के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा ? गता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्याः निर्दोक्षिण्यमपि गुणा न कश्चिन्न दासीकुर्वन्ति' इत्युक्त्वा च कादम्बरी-सम्बद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयाम्बभूव मदलेखाम् ।

अनतिदूरगतायाञ्च तस्यां क्रीडापर्वतकगतम् उदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुं समुत्सारित-वेत्र-च्छत्र-चामर-चिह्ना निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविध-विलास-तरङ्गितैर्विकारिविलाकितैः^१ जहारास्य मनः । तथाहि, "मुहुर्नितम्बविम्ब-

मम सञ्जायेतेत्यभिप्रायः । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्यनेन बहुवचनम् । इयं कथा अस्माकं स्वतन्त्रताप्रस्तावः, अस्तं गता, युष्माकमाचरणेन सर्वथैवायत्तीकृतत्वादिति भावः ।

सौजन्येति । सौजन्यशालिनीभिः सुजनतायुक्तिमतीभिः । उपकरणीकृतः परिचारकीकृतः अयं मङ्गलचणो जनः अतएवाह—यथेष्टमित्यादि । इष्टेष्वनिष्टेषु हिताहितेषु । विनियुज्यतां प्रेर्यताम् ।

अतीति । अतिदक्षिणाया अत्युदारायाः, देव्याः कादम्बर्या गुणाः सुशीलतासौन्दर्यादयः, निर्दोक्षिण्यमपि अनुदारमपि कश्चिन्न न दासीकुर्वन्ति इति, न, अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः । अतएव समोपायनीकरणे किमपि न विस्मयावहमित्याशयः । विसर्जयाम्बभूव गृहे गन्तुमनुज्ञापयाम्बभूव चन्द्रापीड इति शेषः ।

अनतीति । गतायां प्राप्तायां तस्यां मदलेखायाम् । उदयगिरिगतम् उदयाचलप्राप्तं चन्द्रमसं शशिनमिव चन्दनेन मदलेखाद्वारा विहितमलयजानुलेपेन दुकूलाभ्यां तत्परिधापिताभ्यां सूचमवस्त्राभ्यां हारेण च शेषनामकेन धवलं शुभ्रवर्णम्, पश्चान्तरे—चन्दनदुकूलहारवद्धवलम् । समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामराण्येव वेतसातपत्रवालक्यजनान्येव चिह्नानि लक्षणानि यया सा तादृशी, वेत्रयष्टिधारिणी द्वारपालिकां छत्रधारिणीं चामरधारिणीं च सेविकामागमनाय निवार्येत्यर्थः, निषिद्धं निवारितम् अशेषाणां समप्राणां परिजनानां परिचारिकाणाम् अनुगमनम् अनुव्रजनं यया सा, तथा तमालिकैव द्वितीया अपरा यस्याः सा चित्ररथसुता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी । पुनरपि द्वितीयवारमपि । आरुरोह आरूढा । इह श्रौतोपमा ।

तत्रत्येति । तथैव प्राग्बदेव विविधा नानाप्रकारा ये विलासा असङ्कोचप्रभृतयः तैः तरङ्गितानि चपलीकृतानि तैः, विकारीणि विकारोत्पादकानि च तानि विलोकितानि इष्टिपाताश्चेति तैः, अस्य चन्द्रापीडस्य मनो हृदयं जहार हतवती ।

नानाविधविभ्रमानेव प्रतिपादयति—तथाहीति नितम्बविम्बे स्त्रोकटयाः पश्चाद्भागप्रतिच्छाये न्यस्तं

ही में कौन हूँ ? मेरी स्वाधीनताकी कथा तो अब अस्तमित हो गई । क्योंकि—आप सब सौजन्यशालिनी कुमारिकाओंने मुझे अपना एक बार दास बना लिया है, अत एव इष्ट अथवा अनिष्ट, जिस किसी व्यापारमें इस व्यक्तिको इच्छानुसार (जिस प्रकार चाहें वैसा ही) नियुक्त करें । अत्यन्त उदार प्रकृति कादम्बरी देवीके वशीकरण-शीलगुणग्राम किस औदार्य-विहीन व्यक्तिको भी वशीभूत नहीं करते हैं—'यह कहा नहीं जा सकता' यों कह कर कादम्बरी-सम्बन्धी कथोपकथनमें बहुत समय तक रुक कर, राजपुत्रने मदलेखाकी विदा कर दिया ।

मदलेखाके कुछ दूर चले जानेके बाद क्रीडापर्वत पर—उदयाचल पर आए हुए चन्द्रके समान—चन्दन, सूक्ष्म वस्त्र तथा हार धारण करनेसे इवेतवर्ण दीखते हुए चन्द्रापीडको देखनेको लिए, प्रतीहारी, छत्रधारिणी और चामरधारिणी परिचारिकाओंको छोड़ कर, अन्यान्य समस्त परिजनोंको भी साथ आनेमें निषेध कर केवल तमालिकाके साथ कादम्बरी फिरसे उसी अष्टालिका (महल) के शिखर पर चढ़ी । वहाँ रहकर फिरसे पहलेकी भाँति ही वह नानाविध अविळासवश चञ्चल और विकारजनक इष्टिपात से उसका मन हरण करने लगी । कितनी ही

१. ग्रहणाग्रहणस्य । २. गता । ३. अनभोष्टेषु वा । ४. निर्दोक्षिण्या अपि । ५. अनतिचिरम् । ६. क्रीडा-पर्वतगतम् । ७. उदयगताम् । ८. उत्सारित... । ९. कश्चित् 'अनुगमना' इति पदं न दृश्यते । १०. तरङ्गिमिः, तरङ्गितैर्विलोकितैः, विकारिभिर्विलोकितैः । ११. 'मुहुर्मुहुः' इति कश्चित् ।

न्यस्तवामहस्तपल्लवा प्रावृतांशु धानुसारं प्रसारित-दक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भि-
कारम्भदत्तोत्तानकरनलतया तद्गोत्रस्खलनभिया निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लव-ताडित-निःश्वा-
सामोद-लुब्ध-मधुकर-मुखरतया प्रस्तुताह्वनेव, मुहरनिलगलितांशुक-सम्भ्रम-द्विगुणीकृत-
भुजयुगल-प्रावृत-पयोधरतया दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्ट-कुसुम-पूरिताञ्जलि-समा-
घ्राण-लीलया कृतनमस्कारेव, मुहुरुभय-तर्जनी-भ्रमित-मुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलि-
कोद्गमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलन-विधुत-करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव,

स्थापितं वामहस्तपल्लवं सव्यपाणिकिसलयं यया सा, प्रावृतस्य परिहितस्य अंशुकस्य सूचमवस्त्रस्य
अनुसारेण पवनेनापहतस्य तत्संजीकरणव्याजेनेत्यर्थः प्रसारितो विस्तारितो दक्षिणकरः अपसव्यहस्तो
यया सा, तथा निश्चले निष्पन्ने तारके कनीनिकायुगलं यस्याः सा, लिखिता चित्रितेव सती कादम्बरी,
'विलोकयन्तो तावद्वतस्थे' इत्यभिप्रेयः सम्बन्धः । अप्रेयस्यमेव सम्बन्धो ज्ञेयः । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । जृम्भिका मुख्यादिविकाशः तस्य आरम्भे प्राङ्गले दत्तं व्यातवदनोपरि न्यस्तम् उत्तानं
करतलं पाणितलं यया तस्या भावस्तया कारणेन, तस्य चन्द्रापीडस्य यद् गोत्रस्खलनं भ्रमेण नामोच्चारणं
तद्वियेव तस्मैत्येव निरुद्धवदना पिहितमुखी । मदनजागरेण या जृम्भा जाता तत्र व्यातमुखस्य पिधानार्थं यः
कर आच्छादनीकृतः स मन्ये प्रीतिवशाच्चन्द्रापीडस्य नामनिर्गमनभीत्या विहित इत्यभिप्रायः । हेतूप्रेक्षा ।

मुहुरिति । अंशुकपल्लवेन वक्षप्रान्तेन ताडिताः प्रहताः निःश्वासस्य आमोदेन परिमलेन लुब्धा
लिप्सवो ये मधुकरा भ्रमराः तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, प्रस्तुतम् उपक्रान्तम् आह्वानम् आकारणं
यया सेव । आह्वानप्रस्तावोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । अनिलेन पवनेन गलिते कुचमण्डलात् स्रस्ते अंशुके उत्तरीयवस्त्रे सम्भ्रमेण शीघ्रेण
द्विगुणीकृतम् ऊर्ध्वाधोरूपेणोरसि स्थापितं यद् भुजयुगलं बाहुद्वयं तेन प्रावृतौ आच्छादितौ पयोधरौ
कुचौ यया तस्या भावस्तस्या कारणेन बाहुद्वयवेष्टितकुचयेत्यर्थः । दत्ता अर्पिता आलिङ्गनाय आश्लेषाय
संज्ञा सङ्केतो यया सेव, बाहुद्वयेनाश्लेषप्रकारविधानादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । केशपाशात् कचकलापात् आकृष्टैः आनीतैः कुसुमैः प्रसूनैः पूरितस्य अञ्जलेः समाघ्राणस्य
लीलया विभ्रमेण कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव, अञ्जलयुपरि आघ्राणाय नमिते शिरसि नमस्कारचेष्टा
सञ्जातेति भावः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उभयतर्जनीभ्याम् अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलिद्वयाभ्यां भ्रमितं घूर्णितं मुक्ताप्रालम्बं मौक्तिकहारो
यया तस्या भावस्तया कारणेन, निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्य उत्कलिकाया सङ्गमोत्कण्ठाया उद्गम
उत्पत्तिर्यया सेव, हारभ्रान्त्या औत्सुक्येन हृदयभ्रमणस्य द्योतनादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । उपहारकुसुमेषु उपायनप्रसूनेषु स्खलनेन विधुतं कम्पितं करतलं पाणितलं यया

वार अपना बायाँ कोमल हाथ नितम्बमण्डल पर रखकर, पक्षे हुए वस्त्रके बायुद्वारा उड़ाकर ले जाने तक दायाँ
हाथ नीचे लटका कर, निश्चल कनीनिकाद्वय (दो पुतली) रखकर चित्रितके समान (काढ़ी गई) हो, कितनी ही
बार जैभाई आरम्भ करनेके समयमें मुखके ऊपर उत्तानभावसे (चित्त) करतल रखनेसे भ्रमवश चन्द्रापीडका
नामोच्चारण हो जानेके भयसे ही मानो अपना मुँह बन्द करती हो; निश्वास (साँस) के सौरभलोभसे घूमते
भ्रमरोंको, कितनी ही बार, वस्त्राञ्जल (वस्त्रके किनारे) से झपट मार कर उनकी गुज़ारसे मानो चन्द्रापीडको
आह्वान करती (बुलाती) हो; कितनी ही बार बायुके वेगसे वक्षःस्थलीय उत्तरीय वस्त्रके उड़ जानेकी त्वरा
(धयरहट) से अपनी दोनों भुजाओंको मोड़ और उनसे स्तनोंको आच्छादित (ढक) कर मानो आलिङ्गनका
सङ्केत (इशारा) करती हो; कितनी ही बार केशकलापमेंसे पुष्पोंको लेकर अपनी अञ्जलीपूर्ण (भर) कर
लीलासहित सूँघनेके बहाने मानो ननस्कार करती हो; कितनी ही बार दोनों हाथोंकी तर्जनी अङ्गुलियोंसे
मुक्ताहार भ्रमण कराते रहनेसे हृदयमें उत्पन्न होती उत्कण्ठाको मानो सूचित करती हो; कितनी ही बार विक्षिप्त
कुसुमोंके ऊपर ठोकर खाजानेसे हाथ काँपते रहनेके कारण मानो मदन-वाणके प्रहारकी वेदना प्रकाशित करती

१. अंसप्रावृत... । २. गोत्रस्खलनमयनिरुद्धवदनेव । ३. निःश्वासा मोदः... । ४. सम्भ्रमद्विगु-

णितभुजलतावृतपयोधरतया, संवरणसम्भ्रम... । ५. प्रलम्बतया । ६. करतया ।

मुहुर्गलित-रशना-निगडं-नियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृत-
दुकूला क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा, चकित-परिवर्त्तन-शुभ्यत्त्रिवलीलता,
अंशस्त्रस्तचिकुरकला-सङ्कलनाकुल-करकमलौ, कटाक्ष-क्षेप-धवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष-
स्मितसुधाधूलि-धूसरितकपोलं साचीकृत्य, वदनमनेकरस-भङ्गिर्भङ्गुरं विलोकयन्ती,
तावदवतस्थे यावदुपसंहतां लोको दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणैव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकल-लोकचक्रवाल-

तस्या भावस्तया कारणेन, कथिता बोधिता कुसुमायुधशरप्रहारस्य कामवाणावातस्य वेदना पीडा यया
सेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । गलित कटिप्रदेशान् स्रस्ता या रशना काञ्चीदाम सैव निगडः शृङ्खला तथा नियमितौ
बन्धनीकृतौ चरणौ पादौ यस्यास्तस्या भावस्तया कारणेन, मन्मथेन कामेन संयम्य वद्ध्वा चन्द्रापीडाय
अर्पितेव दत्तेव । उक्तालङ्कारः ।

मुहुरिति । चलितौ कमिनी यौ ऊरु जङ्घे ताम्यां विधृतं दुकूलं द्युतप्रायवस्त्रं यया सा, क्षितितले
भूतले दोलायमानेन सञ्चार्यमानेन अंशुकैकदेशेन वसनाञ्चलेन पुनरुत्थापितेनेति तात्पर्यम् आच्छादितौ
आवृतौ कुचौ पयोधरौ यया सा । कादम्बर्या विलासवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूतले
लम्बितः भूयश्च सविभ्रमं स्वस्थानं स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा जातेति सरलायः । चकितं ससम्भ्रमं
परिवर्त्तनं परावर्त्तनं तेन श्रुत्यन्ती चर्मविसरणाद् अश्यन्ती त्रिवलीलता त्रिरेखारूपवल्ली यस्याः सा ।
अंसयोः स्कन्धयोः स्रस्तो विद्युतो यः चिकुरकलापः केशपाशः तस्य सङ्कलने पुनरेकत्र सम्पादने आकुलं
विह्वलं करकमलं हस्तपङ्कजं यस्याः सा । कटाक्षक्षेपेण तस्य कान्त्येत्यर्थः धवलीकृतं शुभ्रीकृतं कर्णोत्पलं
श्रवणामरणं यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा । इह शुभ्रीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयो-
क्तिरलङ्कारः । विलक्षेण त्रयया सहितं यत् स्मितम् ईषद्धास्यमेव सुधाधूलिः श्वेतवसादृश्याद् गृहधवलीक-
रणद्रव्यचूर्णपरागः, विलक्षस्मितं सुधाधूलिरिवेति वा तथा धूसरितौ श्वेतपाण्डुवर्णाकृतौ कपोलौ गण्डौ
यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा । इह प्राग्वदतिशयोक्तिरलङ्कारः रूपकोपमयोः सन्देहसङ्करश्चेत्युभयो-
रङ्गाङ्गिभावसङ्करः । तथा अनेका नानाप्रकारा या रसमङ्गयः आसक्ता-रचनाविशेषाः तामिर्भङ्गुरं कुटिलं
यथा स्यात्तथा, वदनं मुखं साचीकृत्य कुटिलं विधाय चन्द्रापीडं विलोकयन्ती पश्यन्ती सती तावत्
अवतस्थे स्थितवती, यावत् उपसंहतः सूर्येण सङ्कोचित आलोक आतपो यस्य स तथोक्तो लोहितो रक्तो
दिवसो वासरो बभूव जातः । अनेन स्पष्ट एव सन्ध्यासमयो वर्णितः ।

प्रदोपसमय वर्णयितुमुपक्रमते—अथेति । राजीवानां कमलानां जीवितेश्वरे निजातपेनैवौजीवनात्
प्राणनियन्तरि, सकलाः समस्ता ये लोका भुवनानि तेषां चक्रवालस्य मण्डलस्य चक्रवर्त्तिनि सार्वभौमे
हो; कितनी बार कटिदेशन (कनरमें) चन्द्रहार (तागड़ी का लड़) त्रिसक जातेसे शृङ्खलारूपमें चरण बंध
जानेके कारण नानो कामदेवद्वारा बांधकर अति बंध गई हो; कभी-कभी ऊरुगुल कम्पित होनेसे उसका परिधान
बन्ध ढीळा हो जाता था और भूतल पर लुपिठत (लोटते) केवले बलाञ्जल (बलके एक किनारे) ही से स्तन
आच्छादिन ढके) रहते थे । कभी-कभी चकित होकर पीछे मुड़नेसे उसकी त्रिवली-लता (उदरके ऊपर तीन
थर) टूट जाती थी; कभी-कभी उसके हाथ स्कन्ध (कंधे) पर लटकते केशोंको एकत्र करने तथा उते बांधनेमें
लग जाते थे; कभी-कभी कटाक्ष फेंकनेसे कर्ण-कमल श्वेतवर्ण हो जाता था और लज्जासे युक्त ईषद् हास्यरूप
चूर्ण-रेणु उसके कपोलयुगलको धूसरवर्ण कर देती थी, इस प्रकार वह मुखमण्डल मोड़-मोड़ कर, अनुरागवश
नानाविध भावभङ्गी उत्पन्न होनेके कारण कटाक्ष (तिरछी नजर) से देखनी-देखती जब तक सूर्य-प्रकाश मन्द
पड़ कर दिवस लाल-लाल दोखने लगा तब तक वह वहाँ खड़ी रही ।

उसके बाद कमलोंके जीवितेश्वर और समस्त भूमण्डलके सम्राट् भगवान् सूर्यनारायण अपने हृदय-स्थित

- १...निविड... । २...पतित... । ३. मुहुर्मुहुर्विचलित । ४. समस्त... । ५. करतला ।
६...कर्णोत्पल... । ७. विलक्ष्यमाणस्मितधूलिधूसरकपोलम् ; विलक्षस्मितसुधाधूलिधूसरितैककपोला, विलक्ष्य
चास्मितसुधाधूलि... । ८. साचीकृतवदनम्... । ९. भ्रमङ्गि... । १०...उपसंहता... ।

चक्रवर्त्तिनि^१ भगवति पूष्णिं, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्र-
मितशोणिम्नि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठ-हारीत-हरित-हये हरितवाजिनि, रवि^२-विरह
मीलितसरोज-संहतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु लोहिताय-
मानेषु दिङ्मुखेषु, नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैः शनैश्च पुनर्दिनश्री-समागमाशा-
भिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि,

अधोऽधरे, भगवति माहात्म्यवति पूष्णिं सूर्यनारायणे स्वस्य हृदयस्थितः चित्ते विद्यमानो यः कमलिनीरागो
नलिनीं प्रत्यनुरागः स एव रागो लौहित्यं तेन रज्यमाने आलोहितीक्रियमाणे इव सति ।

इह राजीवसूर्ययोः स्त्रीपुंलिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः, अनुराग-
लौहित्ययोर्भेदेऽपि शिल्पेनाभेदोपादतिशयोक्तिरलङ्कारः, 'रज्यमाने इव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेचालङ्कारश्च
सर्वेषामेतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः तस्य च पुनश्चेकानुप्रासेन संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । किञ्च, व्योम्नि नभसि, दिनस्य वासरस्य परिलम्बने परिणामे यो रोपः दत्तसङ्केतस्यापि
कामुकस्यानुपस्थितत्वात् क्रोधः तेन रक्ताभिः शोणिताभिः कामिनीनां रमणीनां दृष्टिभिर्योचनैः,
सङ्क्रमित आसञ्जितः शोणिमा रक्तिमा यत्र तस्मिन्निव विद्यमाने, इहापि रक्तिज्ञ आसञ्जनोत्प्रेचणा-
क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

संहतेति । जरठः परिणतवया (वृद्धः) यो हारीतः 'हरियाल' इति लोकप्रसिद्धः पक्षिविधेपस्तद्वत्
हरिताः पालाशवर्णा नीला इति यावत् हया घोटाका यस्य तस्मिन्, हरितवाजिनि हरिद्वर्णतुरगे, सूर्ये,
संहतानि सङ्कोचितानि शोच्यंषि कान्तयो येन तस्मिन् सति ।

इह 'हारीतहरिते' त्यत्र लुप्तोपमा वृत्त्यनुप्रसाश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपः सङ्करः । तथा जरठेस्था-
दिविशेषणस्य मुख्यानुपकारित्वेनापुष्टार्थत्वात्गतपुनरुक्तयोर्विद्यमानत्वात् परित्याग एव वरमित्यालोच-
यन्ति कुशलाः ।

रवोति । रविविरहेण सूर्यविरलेषेण मीलिता सङ्कुचिता सरोजसंहतिः पङ्कजसमूहो येषां तेषु
तादृशेषु, कमलवनेषु पद्मारण्येषु हरितायमानेषु पङ्कजसङ्कोचनादेव हरिद्वर्णायमानेषु सस्युः ।

श्वेतेति । कुमुदानां कैरवाणां खण्डेषु समूहेषु, श्वेतायमानेषु धवलवदाचरमाणेषु प्रस्फुटनादि-
स्याशयः । दिङ्मुखेषु दिग्बदनेषु लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु सस्युः, सन्ध्यारागादिति भावः ।
शर्वरीमुखे प्रदोषे नीलायमाने हरितायमाने सति, तिमिरप्रादुर्भावादित्याशयः ।

शनैरिति । अपि च, भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि सूर्ये, शनैः शनैः मन्दं मन्दं पुनरपि
भूयोऽपि दिनश्रियः वासरलक्ष्याः समागमाशाभिः सङ्क्रमाकाङ्क्षाभिरिव अनुरागिणीभिः आसक्तिमतीभिः
रक्ताभिश्च दीधितिभिः रश्मिभिः सहैव अदर्शनताम् अवलोकनाद्यमताम् उपगते प्राप्ते सति ।

इह सूर्यावासरलक्ष्ययोः स्त्रीपुंलिङ्गाभ्यां नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः,
'समागमाशाभिरिव' इत्यत्र पूर्णोपमालङ्कारश्चेत्युभयोरेकाङ्गिभावसङ्करः ।

कमलिनीके प्रति मन के अनुरागसे ही मानो जब रक्तवर्ण (लाल) होने लगें; क्रमशः दिवसावसानमें सङ्कृतकारी
नायकके अनुपस्थित होनेके कारण क्रोधसे आरक्तवर्ण (लाल-लाल) कामिनियोंकी दृष्टिसे ही मानो आकाशमें
जब रक्तिमा सञ्चारित की गई (अर्थात् जब आकाश लाल हो गया); वृद्ध हारीत पक्षीके समान हरित
अथवाले सूर्य जब अपनी किरणोंको सङ्कुचित (थोड़ी थोड़ी कम) करने लगा; सूर्यके विभागसे मुद्रित (बन्द) हुए
कमलवाले पद्म-वन जब हरितवर्ण दीखने लगे; कुमुद-गग जब श्वेतवर्ण होने लगे; दिशाओंके मुख जब लाल लाल
होने लगे; एवं प्रदोषकाल जब श्यामवर्ण होने लगा; भगवान् सूर्यनारायण, फिरसे दिनलक्ष्मीके साथ सम्मिलनकी
आशाके समान राग (ललाई, स्नेह) समन्वित किरणोंके साथ जब धीरे धीरे अदृश्य हो गये; कादम्बरी मनके

१. सकलचक्रवाकचक्रवालहृदयचक्रवर्त्तिनि, चक्रवालचित्तवर्त्तिनि । २. उष्णदोषितौ । ३. हरितवाजि...
जनित । ४. तत्कालनिर्निर्दिष्टोपात्तमुजसहस्रविस्तारितसर्वपुरस्कृतगजवर्मगेव । ५. निजसुहृदमृतमूर्त्तिसमालोकनाशया
प्रदर्वसन्दर्शितस्मितेध्वनो-मुखेषु धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु ।

तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरीहृदयरारागसागरेणेव आपूरिते सन्ध्यारागेण जीवलोके, कुसु-
मायुधानल-दह्यमानहृदय-सहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुण-
तमालत्विषि तिमिरे, दिक्करि-करावकीर्ण-शीकरासारं इव श्वेतायमानतारागणे गगने, जाता-
याश्चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च
चन्द्रापीडः ।

ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुषमुखीः कुपिता इव

तत्कालेति । अपि च, तत्काले तस्मिन् समये विजृम्भितेन प्रसृतेन, कादम्बर्या हृदयस्य चेतसः
रागसागरेणेव चन्द्रापीडं प्रत्यनुरागसमुद्रेणेव सन्ध्यारागेण, जीवलोके संसारे आपूरिते सति । इह
'हृदयरारागसागरेणेव' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकं श्रौतोपमा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कुसुमेति । कुसुमायुधः काम एव अनलो वह्निः तेन दह्यमानं ज्वालयमानं यत् हृदयसहस्रं वियोगि-
जनचेतःसमूहः तस्य धूमे बाष्प इव, जनितानि स्वामिवियोगादुत्पादितानि मानिनीनां मानवतीनां
रमणीनां नयनवारिणि नेत्रजलानि (अश्रुणि) येन यस्मिन्, तथा तरुणतमालस्येव अभिनवतापिच्छ-
वृक्षस्येव खिट् कान्तिर्यस्य तस्मिन्, तिमिरे अन्धकारे विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे सति ।

इह 'कुसुमायुधानल' इत्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम्, 'धूम इव' इत्यत्र जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः । अस्य पुनः 'तरुणतमालत्विषि' इत्यत्र विद्यमानया लुप्तोपमया संसृष्टिः ।

दिगिति । गगने आकाशे, दिक्करिभिर्दिग्गजैः करैः शुण्डादण्डैः विकीर्णो विक्षिप्तः शीकरासारः
अम्बुकणधारा यत्र तस्मिन्निव श्वेतायमानः श्वेतवर्णाचरमाणः तारागणो नक्षत्रमण्डलं यस्मिन् तथोक्ते
सति अम्बुकणधारानक्षत्रमण्डलयोः साम्यादित्याशयः ।

जातायामिति । किञ्च, अदर्शनक्षमायाम् अन्योन्यावलोकनायोग्यायां वेलायां काले जातायाम्
उत्पत्तायाम्, सौधशिखरात् प्रासादश्चक्रात् कादम्बरी, क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च क्रीडागिरिपश्चाद्भागाच्च
चन्द्रापीडः अवततार इत्यन्वयः ।

तत इति । ततस्तदनन्तरम्, कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः, गृहीतो धृतः पादो रश्मिश्ररणश्च यस्य
सः प्रसाद्यमानः प्रसङ्गीक्रियमाण इव सन् सुधासूतिश्चन्द्रमाः अचिरात् अल्पकालेनैव उदगात् उदयं
प्राप्तवान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । इह कुमुदिनीति सुधासूतिरिति पुँलिङ्गाभ्यां च पादप्रसादनरूप-
कार्येण च कुमुदिनीषु मानिनीष्व्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, प्रसाद्यमान इव'
इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशसङ्करः ।

कलुषेति । कलुषाणि अन्धकाराच्छन्नानि श्लोथेन मलिनानि च मुखानि अग्रभागाः वदनानि च
यासां ताः, कुपिता इव क्रुद्धा इव आशा दिशः प्रसाद्यन् ज्योत्स्नाभिः श्वेतीकुर्वन् शान्तयन् । इहापि
प्राग्बदलङ्कारः ।

अनुरागसागरके समान तत्काल वृद्धिं हुय सन्ध्या-राग से जब समस्त भुवन परिपूर्ण हो गया; कामानलमें जलते
झारों विरहियोंके हृदयोंमेंसे निकलते धूमके समान—मानिनियोंके नयनोंमेंसे अश्रुधारा उत्पन्न करता—नूतन
तमालवृक्षके समान रंगका अन्धकार जब सर्वत्र विस्तृत होने लगा; दिग्गजोंके शुण्ड (सूंड) द्वारा विक्षिप्त
(छिड़के) हुय मानो जल-कणके समान तारागणसे जब आकाश श्वेतवर्ण दीखने लगा और अन्धकार उपस्थित
हो जानेके कारण परस्पर देख नहीं पड़ने का समय उपस्थित हुआ, तब कादम्बरी अट्टालिका (महल) के शिखर
परसे नीचे उतरी और क्रीडा-पर्वत के शिखर पर से चन्द्रापीड भी उतरा ।

उसके बाद अचिरकालमध्यमें ही पाद (किरण, चरण) ग्रहण करके कुमुदिनियों जिनको प्रसन्न करती

१...रागरससागरेणेव । २...चक्रवाकहृदय... । ३...नयनासारवारिणि । ४...आकीर्ण... । ५. गगने
जाते । ६. नचिरादिव ।

प्रसादयन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन् सुताः कमलिनीः, लाब्धनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडनलग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरं दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन् अतिवल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यम्, उदगाद्गगवानीक्षणोत्सवः । उच्छ्रिते च कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि, दन्तिदन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिन्तरतयैव

प्रबोधेति । प्रबोधो जागरणं तस्य अशङ्कयेव आतङ्केनेव, सुता मुकुलिता निद्रिताश्च कमलिनीः नलिनीः पश्यन्तराणि च परिहरन् परित्यजन् । इह लिङ्गेन कार्येण च शशिनि हठकामुकव्यवहारसमारोपात् श्लेषानुप्राणिता समासोक्तिः, तथा 'प्रबोधाशङ्कयेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरपि प्राग्देव सङ्करः ।

लाब्धनेति । लाब्धनच्छलेन कलङ्कमिवेण हृदयेन चेतसा निशां रात्रिम् उद्ग्रहन्निव धारयन्निव । इह सापह्नुवा क्रियोत्प्रेक्षा ।

रोहिणीति । रोहिण्या निजपत्न्याः चरणताडनेन रतिकलहे पादप्रहारेण लग्नं सक्तम् अलक्तकरसमिव यावद्व्रवमिव उदयरागम् उदयकालीनलौहित्यं दधानो धारयन् । इह 'अलक्तकरसमिव' इति जात्युत्प्रेक्षा ।

तिमिरेति । अभिसारिकां पूर्वदर्शितस्वरूपां कामिनीमिव, तिमिरेण अन्धकारेण नीलं हरितम् अम्बरं गगनं निजागोचरे गगनैकदेश इत्यर्थः यत्र ताम्, पक्षान्तरे तु तिमिरवल्लीलम् अम्बरं वस्त्रं यस्यास्ताम्, दिवं गगनम् उपसर्पन् अभिन्नजन् । इह पूर्णोपमा ।

अतिवल्लभेति । अतिवल्लभतया जनानां नितान्तप्रियतया सौभाग्यं तेषु स्नेहं विकिरन्निव विक्षिपन्निव । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

उदगादिति । ईक्षणोत्सवः लोचनप्रमोदहेतुरित्यर्थः । सुधाया अमृतस्य सूतिरुद्भवो यस्मात् स सुधासूतिश्चन्द्र उदगात् उदयं प्राप्तवान् ।

इह हेतोः सुधासूतेः कार्येणोत्प्रेक्षया सह तादात्म्येन प्रतिपादनात् हेतुर्नामालङ्कारः ।

उच्छ्रित इति । अपि च, कुसुमायुधस्य कामस्य यत् अधिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकम् अद्वितीयम् आतपत्रं छत्रस्वरूपं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविण्येव वधूः तस्या वरे स्वामिनि । विभावरी रजन्या विलासाय विभ्रमाय दन्तपत्रं गजदन्तरचितश्रोत्रभूषणस्वरूपः तस्मिन् । धवलिता रश्मिभिः श्वेतीकृता दिश आशा येन तस्मिन् । श्वेतभानौ चन्द्रमसि उच्छ्रिते उपर्युत्थिते सति ।

इह 'कुसुमायुधाधिराज्यैकातपत्रे' इत्यत्र 'श्वेतभानौ अद्वितीयच्छत्रत्वारोपः शब्दः कामे राजत्वारोपस्त्वार्थ इत्येकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । एवं विभावरीविलासदन्तपत्रे' इत्यत्रापि श्वेतभानौ दन्तपत्रत्वारोपः शब्दः विभावरी विलासिनारीत्वारोपस्त्वार्थ इत्युक्तालङ्कार एव । 'कुमुदिनी वधूवरे' इत्यत्र तु परम्परितरूपकमलङ्कारः ।

दन्तीति । भुवने विष्टपे दन्दिदन्ताद् गजदशनात् उत्कीर्णं तं निस्तप्य रचित इव सति, शशिकिरणैः श्वेतत्वादित्याशयः इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

चन्द्रेति । चन्द्रातपेन चन्द्रालोकेन निरन्तरतया सान्द्रतया समन्तात् व्याप्ततयेत्यर्थः, कुमुदमय्या

थीः मलिन-मुख होनेसे कुपितके समान दीखती दिशाओंको जो मानो प्रसन्न करता था; जग जानेकी आशङ्कासे ही मानो सुप्त कमलिनियोंको छोड़ता जाता था; कलङ्कके बहाने जो मानो साक्षात् रात्रिको ही अपने हृदयमें धारण करता था; रोहिणीदेवीके चरण-प्रहारके समय उसमें लगी हुई आल्ता (महावर) के रसके समान उदय-कालकी रक्तिमासे संयुक्त; जो अभिसारिका नायिकाके समान अन्धकारसे नीलवर्ण एकदेशविशिष्ट (दूसरे पक्षमें-आकाशके समीप जाता था; और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके अन्धकारके समान नीलान्धरधारिणी) आकाशके समीप जाता था; और लोगोंके अत्यन्त प्रिय होनेके कारण उसके प्रति मानो प्रीतिवर्षण करता था; ऐसा नयनानन्दकारी भगवान् चन्द्रका उदय हुआ । क्रमशः जब मदन-साम्राज्यके अद्वितीय छत्र, कुमुदिनी-रूपिणी वधूके, प्रिय रजनी-नायिकाके विलासके गजदन्ताभरण वे चन्द्र, समस्त दिशाओंको श्वेतवर्ण कर ऊपर उठे, और समस्त भुवन मानो गजदन्त (हाथी दाँत) में से उत्कीर्ण किया हो इस प्रकार दीखने लगा, तब जिसकी सुधाके समान शुभ्रवर्ण सीढ़ियाँ बड़े-बड़े जल-तरंग से प्रक्षालित होती (बौझ जाती)

कुमुदमन्या इव^१ गृहकुमुदिन्याः कल्लोल-धौत^२ सुधा-धवल-सोपाने तनु-तरङ्ग-तालवृन्त-वात-वाहिनि सुप्तहंसमिथुने, विरह-वाचाल-चक्रवाक-युगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखित-दन्तपत्र-लतम्^३, अवदातसिन्दुवारदामोपहारम्, हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितम्, कादम्बरीपरि-जनोपदिष्टम्, मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत् केयूरकः—‘देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता’ इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससम्भ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीता-शेषराजचिह्नम्, इतरामिव, एकावलीमात्राभरणम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृत-तनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधा-

इव क्वचित् क्वचित् कुमुदाया अपि कुमुदैः कैरवैः पूर्णया भृताया इव, विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपन्यासतया कुमुदमयी जाता चन्द्रालोकस्यैव कुमुदस्थाने जायमानत्वादित्याशयः । गृहकुमुदिन्या भवनसमीपकैरवयुक्तसरसः ‘तीरे’ इत्यन्वयः, कल्लोलैः तस्या एव बृहत्तरङ्गैः धौतानि निर्मलीकृतानि सुधाधवलानि गृहश्वेतीकरणचूर्णद्रव्येण श्वेतानि सोपानानि यत्र तस्मिन् । तनवः सूक्ष्माः तरङ्गाः कल्लोला एव तालवृन्तानि व्यजनानि तेषां वातं पवनं वहति दधातीति तस्मिन् । सुप्तानि निद्रितानि हंसमिथुनानि कावृन्तयुगलानि यत्र तस्मिन् । तथा विरहेण रजनीवशादन्योन्यविश्लेषेण वाचालानि विषादध्वनिना शब्दायमानानि चक्रवाकानां रथाङ्गानां युगलानि मिथुनानि यस्मिन् तत्र तीरे तटे । इह ‘पूर्णया इव’ इत्यत्र क्रियोल्लेखः । ‘तनुतरङ्गतालवृन्ते’ त्यत्र निरङ्गकेवलरूपकम् ।

कुमुदेति । कुमुदानां कैरवाणां दलानि पत्राणि तेषाम् आवलीभिः पङ्क्तिभिः पर्यन्तेषु प्रान्तभागेषु लिखिता लिपीकृता दन्तपत्रलता लतावल्लभमानपत्रावत्यो यस्य तम् । अवदातानि धवलानि सिन्दुवारकुसुमानां निर्गुण्डीपुष्पाणां दामानि मातृयानि उपहारशोभातिशयाय सर्वतः स्थापितानि यस्य तम् । हरिचन्दनरसैः श्वेतमलयजसलिलैः प्रक्षालितं निर्मलीकृतम् । कादम्बरोपरिजनोपदिष्टं कादम्बरोपरिचारिकाप्रदर्शितं चन्द्रवत् शीतलं शिशिरम् । मुक्तावत् रसोद्भववत् शिलापट्टः पाषाणखण्डस्तं श्वेतमेकं शिलापट्टमित्यर्थः अधिशिश्ये अवलम्ब्य शयनं चकार ।

तत्रेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निकटे । देवं भवन्तं द्रष्टुम् अवलोकयितुम् आगता आयाता ।

अथेति । ससम्भ्रमं सत्वरम् । अल्पसखीजनपरिवृतां स्तोकसहचरीगणपरिवेष्टिताम् । अपनीतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समप्राणि राजचिह्नानि तदुपयुक्तवेशाभूषणच्छत्रचामरप्रभृतीनि यया ताम्, अतएव इतरामिव अन्यामिवावलोक्यमानाम्, एकावलीमात्रं केवलैकपङ्क्तिहाराभूषणं यस्यास्ताम् । अच्छाच्छेन अत्यन्तनिर्मलेन चन्दनरसेन मलयजद्रव्येण धवलीकृततनुलतां श्वेतीकृतशरीरवल्लीम् । एकस्मिन् कर्णे श्रवणे अवसक्तं लग्नं दन्तपत्रं हस्तिदशनरचितपत्रसदृशभूषणं यस्यास्ताम् । इन्दुकलैव शशिकलैव कलिका यद्वा इन्दुकला च कलिका कुड्मलं च तद्वत् कोमलं मुदुलम् । कर्णपूरीकृतं श्रवणा-

थी, छोटी-छोटी तरङ्गरूपी तालवृन्त (पंखों) की जहाँ हवा बहती थी, बहुत हंसदम्पति (हंसके जोड़े) जहाँ शयन करते थे और परस्पर वियोगवश चक्रवाकदम्पतिगण जहाँ शब्द कर रहे थे, जो चन्द्रिकाके निरन्तर पड़नेसे मानो कुमुदमय दीखता था, ऐसे गृह के समीपवर्ती कुमुदपूर्ण सरोवर तीर (किनारे) पर चन्द्रापीड, कादम्बरीके परिजनों के द्वारा निर्देश किए गए, मुक्ता के समान शुश्रूषण चन्द्रके समान शीतल एक शिलातल पर शयन किया (लेटा) । इस शिलातलके चारों ओर श्वेतोत्पलदलसमूहद्वारा पत्रलता निर्मित थी, श्वेतवर्ण सिन्धुवार पुष्पकी मालाएँ शोभाके लिए चारों ओर लटकाई गई थी, और श्वेतचन्दनके जलसे उसे धोकर स्वच्छ किया गया था, वहाँ वह शयन करता ही था कि इतनेमें केयूरकने आकर कहा-‘देवी कादम्बरी आपको देखने आई हैं ।’

उसके बाद चन्द्रापीड शीघ्रतासे उठा और उसने अल्प सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको, मदलेखाका हाथ पकड़े आती हुई देखा । समस्त राजचिह्नोंका उसने परित्याग कर दिया था, उससे वह साधारण स्त्रीके समान देखनेमें आती थी, केवल लड़का हार पहन रखी थी, अत्यन्त निर्मल चन्दनके लेपसे कोमल शरीरको शुश्रूषणकर रखी थी, एक कानमें दन्त-पत्र पहनी थी, दूसरे कानमें चन्द्रकला और पुष्पकलिकाके समान कोमल

नाम्, ज्योत्स्नाशुचिनी कल्पद्रुमदुकूले बिभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेशेन साक्षादिव चन्द्रो-
दयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां
दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार ! अध्यास्यतां
शिलातलमेव' इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवामज्जत ।

अथ सर्वोऽसु चासीनासु तासु मुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—'देवि !
दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने सम्भाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनु-
ग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्र-
हातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता, यदभिनवसेवकजनेऽप्येव-
मनुरुध्यते । प्रायेण मासुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते, यस्यो-

लङ्कारीकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दधानां धारयन्तीम् । ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वत् शुचिनी श्वेतवर्णं, कल्प-
द्रुमदुकूले मन्दारवृक्षोत्पन्नसूक्ष्मवल्लभम्, विभ्रतीं दधतीम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेशेन
नेपथ्येन साक्षात् प्रत्यक्षगतां चन्द्रोदयदेवतामिव शशयुद्धमदेवतमिव । दत्तः अर्पितः हस्तावलम्बो निज-
करावलम्बनं यस्यास्ताम् ।

इह 'इन्दुकलाकलिका' इत्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहालङ्कारः । 'इतरामिव' 'चन्द्रोदयदे-
वतामिव' इत्युभयत्र जात्युपेक्षाङ्कारः ।

आगत्येति । प्रीते स्नेहस्य पेशलतां सौन्दर्यम् । प्राकृतेव सामान्ययोपिदिव दर्शयन्ती प्रकटयन्ती
परिजनोचिते सेवकजनयोग्ये । समुपाविशत् समुपविष्टवान् । अध्यासताम् अधिष्ठीयताम् । असकृद्
वारंवारम् अनुबध्यमानोऽपि अनुरुध्यमानोऽपि । भूमिमेव पृथिवीमेव अभजत आश्रितवान्, पृथिव्या-
मेवोपविष्टवानिति । तात्पर्यम् ।

अथेति । आसीनासु उपविष्टासु । उपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । दृष्टिपातमात्रप्रीते केवलावलोकने-
नैव प्रसङ्गे दासजने सेवकजने मयीति शेषः । सम्भाषणादिकस्यापि मधुरालापादिकस्यापि प्रसादस्य
अनुग्रहस्य अवकाशः अवसरो नास्ति न विद्यते । एतावतः मधुरालापायागमनपर्यन्तस्य । निपुणं सवि-
शेषं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि, आत्मनः स्वस्य तं गुणलवं गुणलेशं खलु निश्चयेन न
अवलोकयामि न पश्यामि । यस्य गुणलवस्य । अनुरूपो योग्यः अनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः ।

अतीति । तव भवत इयं प्रत्यक्षतां दृश्यमाना सुजनता सौजन्यम्, अतिसरला छलादिरहिता,
अपगतो दूरीभूतः अभिमानोऽहङ्कारो यस्याः सा चासौ अतएव मधुरा मनोहरा चेति । अत्र हेतुं दर्श-
यति—यदिति । यत् यस्मात् कारणात् अभिनवे नूतने सेवकजनेऽपि श्रुत्यजनेऽपि पूर्वम् अनेन प्रकारेण
अनुरुध्यते प्रीत्युपचारः क्रियते सा सुजनतैत्यर्थः । अवहेलनास्थानेऽपि दर्शितायाः सुजनताया माधुर्यं
भवेदेवेत्याशयः ।

प्रायेणेति । देवी कादम्बरी, मां चन्द्रापीडम् उपचारेण मधुरालापादिवाह्याचारेण हार्यम् आयत्ती-
कृत् योग्यम्, अतएव अदक्षिणम् अनुदारस्वभावम् अगुणज्ञमिति तात्पर्यम् मन्यते जानाति अन्यथैवं

एक कुमुददलं धारण कर रखी थी, ज्योत्स्नाके समान शुभ्रवर्ण कल्पवृक्षसे उत्पन्न दी सूक्ष्मवल्ल पहन रखे थे ।
उस समयमें मनोहर लगते वेशसे साक्षात् चन्द्रोदय-देवताके समान आकर स्नेहका सौन्दर्ये दिखाती परिजनों के
योग्य भूतल पर, साधारण स्त्रीके समान बड़े बठे गई, यह देखकर—'राजकुमार आप शिलातलके ऊपर ही बैठे
रहिये'—इस प्रकार मदलेखा द्वारा बारंवार अनुरोध करने पर भी, चन्द्रापीड भूमि पर ही बैठा ।

उसके बाद सब कन्याओंके बैठ जाने पर मानो क्षण भर ठहर कर वह कहनेके लिए आरम्भ किया—देवि !
केवल दृष्टिपात करने पर ही जो व्यक्ति संतुष्ट हो जाता है, उस दासके प्रति सम्भाषणादि अनुग्रहका भी
प्रयोजन नहीं है, अतएव ऐसे बड़े अनुग्रहका तो कइना ही क्या है । विशेष सूक्ष्म विचार करने पर भी मैं अपनेमें
ऐसा गुणलेश भी नहीं देखता जो ऐसे महान् अनुग्रहके अनुरूप हो । आपकी यह सुजनता अत्यन्त सरल और
अभिमान-रहित होनेके कारण मधुर है, अत एव यह अभिनव सेवक के प्रति भी इस प्रकार से उपस्थित हुई है ।

१. प्राकृते । २. क्वचित् 'अथ' इति न विद्यते । ३. क्वचित् 'तासु' इत्यपि नोपलभ्यते । ४. दृष्टिमात्रप्रीते ।

५. क्वचिदिह 'च'कारोऽधिको दृश्यते ।

परि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृण-लव-लघु च जीवितमपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुं मागतायास्ते । वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि, एतेषामन्यतरदारोपयं परिग्रहेण गरीयस्त्वम्' इति ।

अथैवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—'कुमार ! भवतु, अति-यन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी, किमर्थञ्चैवमुच्यते, सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

मधुरालापदिवाह्यवहाराय नोद्योगं कुर्वीतेत्याशयः । अनेनाहमुदारस्वभावाधीनत्वाद् युष्माकं गुणेनैवा-धीनीभूतोऽस्मीति ध्वन्यते ।

धन्य इति । धन्यः कृतपुण्यः । नियन्त्रणा कठिनकार्यभारदानेन यातना । तथाविधदुष्करकार्यभारपणाभावादहमधन्य इत्याशयः ।

आश्नेति । आज्ञाया आदेशस्य संविभागकरणे सम्यक् पृथक्कृत्यार्पणे उचितो योग्यः तस्मिन्, भृत्य-जने सेवकजने क इव आदरो बहुमानः, अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतएव मम मधुरालापयागमनस्य किमपि फलं नाभूदित्याशयः ।

परोपकारेति । आगताया इहायातायाः ते तव निकटे, त्वत्प्रतिपत्तिभिः त्वां प्रति भक्तिभिः, परोप-कारस्य अन्योपकृतेः उपकरणं साधनम् इदं शरीरं वपुः, तथा तृणस्य लववत् लेशवत् लघु अल्पम् इदं जीवितं जीवनं च, उपायनीकर्तुम् उपहाररूपेणापितुम् अहम् अपत्रपे लज्जे—

'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥'

परोपकरणं कायादसारात्सारमाहरेत् ।

इत्याद्यभियुक्तोक्तिदिशा देहस्य स्वभावत एव यस्य कस्यान्यस्योपकारकरणत्वेन भवति विशेषा-भावात् जीवितस्य च तृणलवलघुत्वेन तुच्छतया तदुपकरणेन गौरवप्रकटनाभावादित्याशयः ।

वयमिति । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानि इन्द्रियाणि, परिग्रहेण उपाददानेन एतेषां मध्ये अन्यतरत् एकतमदित्यर्थः । गरीयस्त्वम् अत्यन्तगौरवम् आरोपय स्थापय । वयमित्यत्र 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा०) बहुवचनम् । बहूनां मध्ये कस्यचिदेकस्य निर्धारणे ढतमच् प्रत्ययस्यैव 'वा बहूनां जातिपरिग्रहे ढतमच्' इति (पा०) सूत्रेण विधानात् 'अन्यतरत्' इत्यत्रोक्तार्थं ढतरच् प्रत्ययः कथं तस्य द्वयोर्निर्धारण एव विधानादिति चेत् ? बहूनां मध्ये निर्धारणेऽपि क्वापि ढतरच् प्रत्ययो भवतीत्यवगमात् ।

अथेति । अस्य चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य निराकृत्य । अतियन्त्रणया नितान्तप्रशंसावाद्यातनया खिद्यते । खेदं प्राप्नोति, स्वस्मिन् तथाविधोत्कर्षाभावेनोपहासावगमादित्याशयः । किमर्थं कस्मै प्रयोज-नाय । उच्यते कथ्यते । इदं वचनमन्तरेणापि त्वयाभिहितं 'वयमेते' इत्यादिवाक्यं विनापि जनया कादम्बर्या परिगृहीतम् आत्ममिति परिहसितम्, अथ च स्वाभिधेन हृदयेन भवन्तं स्वीकृतमिति

सम्भवतः आप मुझको ऐसा अनुदार स्वभाव समझती होंगी जो बाहरके व्यवहार से ही वशमें हो जाय । आपका परिजनवर्ग ही धन्य है, जिसके ऊपर आपका आज्ञा-प्रयोग होता रहता है । पृथक् पृथक् भावसे आज्ञा करनेके योग्य सेवक-जनके प्रति इतना आदर कैसा ? यह शरीर तो स्वभावतः ही परोपकार करनेके लिए है और जीवन भी तृण-विन्दुके समान तुच्छ है । अत एव आपके प्रति भक्तिवश उस शरीर और जीवनको यहाँ आए हुए आपको उपहार देने (अर्पण करने) में मैं लज्जित होता हूँ । 'तो भी यह मैं हूँ, यह शरीर है, यह जीवन है, ये इन्द्रियाँ हैं—इन सबों के मध्यमें जो आपको अच्छा लगे उसका ग्रहण करके अत्यन्त गौरवान्वित कीजिए ।'

चन्द्रापीड इस प्रकार कह रहा था कि, इतनेमें मदलेखाने उसके वाक्यमें वाधा देकर (बात काटकर) जरा हैंसते-हैंसते कहा—'राजपुत्र ! बस, अपना अत्यन्त न्युति-वाद रहने दीजिए, इससे मेरी सखी कादम्बरीको ग्लानि होती है । आप क्यों इस प्रकार कह रहे हैं; आपके कहें बिना भी ये सब वाक्य उसने स्वीकार कर लिया

१. शरीरकम् । २. अपि त्रपे तव प्रतिपत्तावुपायनीकर्तुम्, अत्र ये, तत् [त्वत्] प्रतिपत्तिभिरुपाय-नीकर्तुं मागतास्ते । ३. अन्यतरमारोपय । ४. सखीका कादम्बरी ।

मनया परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलानां वचसा सन्देहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कञ्चित् कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुक्रनासः, कीदृशी उज्जयिनी, कियत्यध्वनि सा च, कीदृग भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनञ्च, शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलङ्कारः । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगभीरताञ्च कादम्बर्याः, निष्कारणवत्सलताञ्च महाश्वेतायाः सुजनताञ्च मदलेखायाः, महानुभावताञ्च परिजनस्य, अतिसमृद्धिञ्च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यताञ्च किम्पुरुषदेशस्य मनसा भावयन् केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनं प्रजागरखिन्नः स्वप्नुमिव ताल-तमाल-ताली-कदलीकन्द-

व्यञ्जितम् । अतएव उपचारे बाह्यव्यवहारे फलानां निस्तत्त्वेन व्यर्थेनेत्यर्थः 'अमुना वयम्' इत्यादिवचसा किं पुनः सन्देहदोलामारोप्यते कादम्बरी संशयविह्वला विधीयते । निर्दोशीकृतविषये भूयो निर्वन्धेन सन्देहोद्गमस्य स्वतः सिद्धत्वादित्याशयः ।

स्थित्वेति । कृतप्रस्तावा प्रश्नेच्छायां गृहीतावसरा मदलेखा । कथं कीदृशः, तारापीडः तव तातः कीदृशी किंस्वरूपा उज्जयिनी विशाला । सा उज्जयिनी कियत्यध्वनि अस्मात्प्रदेशात् कियद्दूर इत्यर्थः । रमणीयो मनोहरः । मर्त्यलोको मनुष्यलोक इति एवं प्रकारेण अशेषं समग्रं पप्रच्छ पृष्ठवती ।

एवमिति । कथाभिर्वाताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वा अवस्थायां । चन्द्रापीडस्य समीपशायिनं निकटे शयनं विधातुमित्यर्थः । परिजनं परिचारकगणं च समाविश्य सेवितुम् आज्ञाप्येति सम्बन्धः । शयनसौधं स्वापोचितप्रासादस्य शिखरम् उपरितलम् आरुरोह आरूढवती ।

तत्रेति । तत्र तस्मिन् सौधतले, सितं धवलं यद् दुकूलस्य क्षौमवस्त्रस्य वितानं चन्द्रातपः तस्य तले अधोभागे आस्तीर्णं पातितं शयनीयं तत्पद्मं अलङ्कारं शयनेन अलङ्कृतवती । चन्द्रापीडोऽपि । निरभिमानतां निरहङ्कारताम् अभिरूपतां सौन्दर्यम्, अतिगभीरताम् अत्यन्तदुर्जेयस्वभावताम् । निष्कारणवत्सलतां निर्दोषकहितकारिताम् । सुजनतां सौजन्यम् । महानुभावताम् उदारस्वभावताम् । अतिसमृद्धि-विपुलसम्पत्तिम् । रम्यतां मनोहरताम् । संवाह्यमानौ स्वाङ्के आदाय सेवमानौ चरणौ पादौ यस्य सः । क्षणदां रात्रिं क्षपितवान् अतिवाहितवान् ।

अथेति । कादम्बर्यां दर्शनेन निरीक्षणेन यः प्रजागरो मदनीसुक्येन जागरणं तेन खिन्नः क्लान्तः तारापतिश्चन्द्रः स्वप्नुं निद्रां विधातुमिव, तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली

है, अत एव बाहर के व्यवहारयोग्य निरर्थक वाक्यसे क्यों इसे सशयाकुल करते हैं ।' इतना कहनेके अनन्तर थोड़ी देर ठहरकर जिज्ञासा करनेका अवसर ग्रहण कर ? उसने पूछा—'महाराज तारापीड कैसे हैं ? महारानी विलासवती कैसी हैं ? माननीय शुक्रनास कैसे हैं ? उज्जयिनी कैसी हैं ? यहाँसे वह कितनी दूर होगी ? भारतवर्ष कैसा है ? और मर्त्यलोक रमणीय है या नहीं ? इस प्रकार बहुत देर तक अन्यान्य प्रकारसे कथा-वार्ता होनेके पश्चात् कादम्बरी उठी और चन्द्रापीडके निकट शयन करनेवाले केयूरक और अन्य परिजनोको परिचर्या करनेके लिए आज्ञा देकर अपने शयन अट्टालिका (महल) के ऊपर शिखर (ऊपरके तल) पर चढ़ गयी । वहाँ जाकर शुभ्रवर्ण पट्टवस्त्र-निर्मित चन्द्रातप (चँदोवे) के नीचे विछी एक शय्या पर शयन कर उसको अलङ्कृत की । चन्द्रापीड भी उसी शिलातल पर रहकर, कादम्बरीकी निरहङ्कारता, सौन्दर्य और गाम्भीर्य, महाश्वेताका निष्कारण वात्सल्य, मदलेखाका सौजन्य, परिजनवर्गोका उदार स्वभाव, गन्धर्वराजकी अत्यन्त समृद्धि और किन्नर देशकी रमणीयताके विषयमें भावना करता था, इधर केयूरक उसका चरणयुगल दबाता था । इतनेमें ही निद्रावश हो गया और उस रात्रिको क्षणभालके समान व्यतीत किया ।

उसके बाद कादम्बरीके दर्शन करनेके लिए उत्कण्ठावश जागनेके कारण परिश्रान्त होकर मानो शयन करने

लिनीं प्रविरल-कल्लोलानिल-शीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निश्वसितैरिव उष्णैर्ग्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव कुमुददलोदरनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पल-प्रहारानाम् उत्कण्ठितेध्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु वासगृहप्रदीपेषु, अनवरतशर-क्षेप-खिन्नानङ्ग-निश्वास-विभ्रमेषु वहत्सु तरुलता-कुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिश्वसु,

रम्भा आसां कन्दलं समूहः अस्या अस्तीति ताम् । प्रविरला अरुपावपा ये कल्लोलानिलाः समुद्रस्य वृहत्तरङ्गपवनाः तैः शीतलां शिशिरां वेलावनराजिं तीरवर्त्तिवनपङ्क्तिम् अवततार अवतीर्णवान् अस्तोन्मुखो बभूवेत्यर्थः । अपरोऽपि जागरणखिन्नः स्वप्नुं निमृत्तशिशिरस्थानमाश्रयति । 'स्वप्नुमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अभ्यर्णंति । चन्द्रिका कौमुदी, अभ्यर्णेन दिवसागमस्य समीपस्थायिना विरहेण प्रियविश्लेषेण विधुरस्य व्यग्रस्य कामिनीजनस्य सुन्दरीगणस्य, उष्णैः निश्वसितैः श्वासमारुतैः ग्लानि ग्लानिम अनीयत प्राप्त, उष्णपवनेन मृदुक्सिलयवदित्याशयः । दिवसोपस्थितेश्चन्द्रिकाया उज्ज्वलता विलुप्तैत्यर्थः । उक्तालङ्कारः ।

चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन चन्द्रापीडनिरीक्षणेन आरूढ उपस्थितो मदनः कामो यस्यां सा तथोक्तेव, लक्ष्मीः शोभा कापि कामिनी च, कुमुददलानां कैरवपत्राणाम् उदरेषु अभ्यन्तरेषु नीता व्यतिक्रान्ता निशा रात्रिर्यथा सा तथोक्ता सती, पङ्कजेषु कमलेषु निपपात अधितस्थौ, मदनविह्वला शैत्यसेवनाय कैरवेषु क्वापि कमलेषु च निपतति । निशायां कैरवाणां प्रस्फुटनात्तेषु शोभासीत्, दिवसोपस्थिते तु सङ्कुचिततया तानि परित्यज्य प्रस्फुटत्सु कमलेषु प्राप्तेत्याशयः उक्तालङ्कारः ।

क्षणदेति । अपि च, क्षणदापगमेन रात्रिशेषे, पाण्डुतनुषु, क्रमशो दिवसालोकप्रकाशाद्वियोगाच्चेत्याशयः । वासगृहप्रदीपेषु वासभवनदीपकेषु कामिनीनां रमणीनां कर्णोत्पलैः श्रोत्रालङ्कारैः ये प्रहारास्तानि तेषां स्मृत्वा तान् विचिन्त्येत्यर्थः । कर्मणि षष्ठी । उत्कण्ठितेध्विव पुनस्तन्निमित्तं समुत्पन्नोत्सुकैध्विव, क्षामतां क्षीणत्वं व्रजत्सु गच्छत्सु सत्सु । सुरतेप्सुना प्रियेण समाकृष्यमाणे वसने लज्जया कामिन्धः प्रदीपोपशमार्थं कर्णोत्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा पुनस्तादृशप्रहारप्राप्त्यर्थमौत्सुक्यं प्रदीपानामित्यभिप्रायः । उक्तालङ्कारः ।

अनवरतेति । अनवरतं निशायां कामुकान् प्रति निरन्तरं यः शरक्षेपः बाणवृष्टिस्तेन खिन्नस्य परिश्रान्तस्य अनङ्गस्य कामस्य ये निश्वासाः श्वासमारुतः तेषां विभ्रमा इव विभ्रमा विलासा येषु तेषु, तरुलताकुसुमानां वृक्षवल्लीपुष्पाणां परिमला विमर्द्गगन्धा येषु तेषु, प्रभातमातरिश्वसु प्रातःकालिकपवनेषु वहत्सु चलत्सु सत्सु । इह 'विभ्रमविलासा' इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः ।

जाता हो यों, तारा, तमाल, ताली और कदली-वृक्षोंसे परिपूर्ण, एवं थोड़े-थोड़े जल-तरङ्गोंकी पवनसे शीतल, समुद्रतीरस्थ वनपङ्क्तिके अभ्यन्तरमें चन्द्रमा क्रमशः उतर गया । वियोग-समयके समीप आनेसे विह्वल कामिनियोंके उष्ण निश्वाससे ही मानो ज्योत्स्ना (चोंदनी) मलिन हो (फीकी पड़) गयी । चन्द्रापीडको देखनेसे कामसन्तप्त होकर ही मानो शोभा, कुमुद-दलके अभ्यन्तर समस्त-रात्रि को व्यतीत कर उस समयमें कमलोंके ऊपर जा पड़ी । रात्रिशेषमें जब मन्द हुए शयनगृहके दीपक, कामिनियोंके कर्णोत्पल-प्रहारको स्मरण कर उत्कण्ठित होकर ही मानो पाण्डुशरीरसे क्षीण हो गये; रात्रिमें कामुकोंके प्रति निरन्तर बाण-वर्षण करनेसे परिश्रान्त (थके) कामदेवकी निश्वास 'वायु'के समान विलास-सम्पन्न, एवं तरुलतोत्पन्न पुष्पोंके सौरभवाही प्रभातकालीन पवन चलने लगी;

१. अविरल । २. निःश्वसितैरिव । ३. प्रहारान्, स्मृतकामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु । ४. क्वचिद् 'वास' इति पदत्र दृश्यते । ५. निःश्वास । ६. भ्रमत्सु । ७. क्वचित् 'तरु' इतिपदं न विद्यते । ८. आमोदिवु ।

मन्दरगिरिलतागृहगमनानि च भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रगते^१ चक्रवाक-हृदय-निवास-लग्नानुरागमिवालोहित^२ मण्डलमुद्ब्रह्मति सवितरि, चन्द्रा-पीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसन्ध्यानमस्कृतिगृहीतताम्बूलः^३ 'केयूरक ! विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा, क वा तिष्ठति'^४ इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गनसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठते'^५ इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मकृत-ललाटिकाभिः^६ अक्षमालिका-परिवर्त्तन-प्रचल-करतलाभिः पाशुपतव्रतचारिणीभिर्धातुरागारु-णाम्बराभिश्च परिव्राजिकाभिः, परिणत-तालफल-वल्कल-लोहित-वस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहि-

मन्दरेति । अपि च, अरुणोदयेन गरुडाग्रजोद्गमेन उपप्लवः तेजोविनाशाद्विपदासामस्तीति तासु, तारकासु ऋक्षेषु, भियेव सूर्योदयत्रासेनेव, मन्दरगिरेः मन्दराचलस्य लतागृहेषु व्रततिभवनेषु गमनानि भजन्तीषु विदधतीषु सतीषु । मन्दराचलस्य पूर्वस्यां दिशि विद्यमानत्वात्तारकाणां च प्रायेण तस्यामेवा-स्तगमनादिदमभिधानमित्यवधेयम् ।

क्रमेणेति । अपि च, चक्रवाकानां रात्रिवियोगिनां रथाङ्गयुगलानां हृदये चित्ते निवासेन निजोदये तेषां पुनः सङ्गमस्य भाविस्त्वेन रजन्यां निरन्तरमेव तैरात्मनो भावितत्वादित्याशयः, लम्बः चेतसा एव संसक्तः अनुरागः सूर्यं प्रति प्रीतिरेव अनुरागो रक्तिमा यस्मिंस्तदिव, आलोहितम् आरक्तवर्णं मण्डलं बिम्बम् उद्ब्रह्मति धारयति सवितरि सूर्यं, क्रमेण क्रमशः समुद्रगते उदिते सति । इह प्रीतिरक्तिमनोर्भेदेऽपि शिल्पेनामेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्द्रेति । प्रक्षालितमुखकमलो धौतचन्दनपङ्कजः, कृते विहिते सन्ध्यानमस्कृती सन्ध्यावन्दनस्वेष्ट-देवप्रणामौ येन संः । प्रबुद्धा सुसोत्थिता । अवोचत् अब्रवीत् ।

गतेति । पूर्व गतः पश्चात् प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तेन सादृशेन केयूरकेण । मन्दरसंज्ञकः प्रासादः सौधः मन्दरप्रासादः तस्य, अङ्गने अजिरे या सौधवेदिका गृहश्वेतीकरणचूर्णलिप्तबद्धभूमिस्त-स्याम् । इति एवम् आवेदिते कथिते । आलोकयितुं वीक्षितुम् आजगाम आचयौ ।

ददर्शेति । चन्द्रापीडो महाश्वेतां कादम्बरीं च ददर्शेति सम्बन्धः । आदौ महाश्वेतां विशिनष्टि—धवलेति । धवलभस्मभिः श्वेतविभूतिभिः कृतां विहिता ललाटिका माले पुद्गतिलकविशेषा याभि-स्ताभिः, अक्षमालिका जपमालाः तासां परिवर्त्तने भ्रामणे प्रचलानि चलितानि करतलानि पाणितलानि यासां ताभिः, पाशुपतव्रतचारिणीभिः शैवव्रतविधायिनीभिः तथा धातुरागेण गैरिकरञ्जनेन अरुणानि लोहितवर्णानि अम्बराणि वस्त्राणि धासां ताभिश्च, परिव्राजिकाभिः संन्यासिनीभिस्तापसीभिः उपास्य-मानां आराध्यमानां इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

परिणतेति । अपि च, परिणतं परिपक्वं यत् तालफलं तस्य यद् वल्कलं त्वक् तद्वत् लोहितानि रक्त-

अरुणोदयसे तेजोहीन विपन्न होते तारागण, भयवशसे ही मानो मन्दर-पर्वतके लता-मण्डपोकी झाड़ीमें प्रवेश करने (घुसने) लगे; और चक्रवाक-दम्पतिगणके हृदयमें निवास करनेसे संलग्न अनुराग से मानो आरक्तवर्ण हुआ सूर्यमण्डल क्रमशः उदय होने लगा, तब चन्द्रापीडने उस शिलातलसे उठकर, मुखकमल-प्रक्षालन (धो) कर, सन्ध्या-वन्दन, इष्टदेवताको नमस्कार और ताम्बूल-चर्वण कर, केयूरकसे कहा—'केयूरक ! देखो-देखो, देवी कादम्बरी अभी जगी हैं या नहीं, अथवा इस समय कहाँ हैं ?'

केयूरकने वहाँसे आकर सूचना दी कि—'देव ! 'वे मन्दरनामक प्रासाद (महल) के नीचे प्राङ्गणमें सुधाशुभ्रचूर्णलिप्त बैठकके चबूतरे पर महाश्वेताके साथ बैठी हैं ।' ऐसा सूचित करनेपर वह गन्धर्वराजपुत्रीको देखनेके लिए वहाँ आया । वहाँ आकर उसने पहले महाश्वेताको देखा । जिनके ललाटपर शुभ्रवर्ण-भस्मके तिलक किये हुए थे, जपमालाको फिराते रहनेसे जिनके हाथ चलायमान हो रहे थे, ऐसी शैव-व्रत का आचरण करनेवाली गैरिक रागसे रञ्जित रक्तवर्ण वस्त्रवाली परिव्राजिकाएँ; पक तालफलके वल्कलके समान रक्तवर्ण वस्त्र पहने

१. समुन्द्रलतागृहगमनानि च । २. समुद्रतचक्रवाक । ३. लोहितं । ४. आवद्ब्रह्मेश्वरो गृहीतताम्बूलः । ५. अवतिष्ठति । ६. धवलभस्मललाटिकाभिः । ७. अक्षमाला । ८. धारिणीभिः ।

नीभिः सित-वसननिबिड-निबद्ध-स्तन-परिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिः^१ जटाजिन-मौञ्जी-
वल्कलाषाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभिस्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्त-
स्यम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विष्टरश्रवसः कृष्णस्य आर्यावलोकितेश्वरस्यार्हतो विरि-
ञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपुराभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरा-
सन्नवेत्रासनदानैश्च दर्शनागतगन्धर्वराजबान्धववृद्धाः समानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समु-
पविष्टेन किन्नरमिथुनेन^२ मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां दत्ते ताने^३ कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा^४
पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते दत्तावधानाम्, पुरोधते^५ च मणिदर्पणे^६ ताम्बूल-

वर्णानि वस्त्राणि वसनानि यासां ताभिः, रक्तपटव्रतवाहिनीभिः शाक्यभिर्ब्रुविशेषनियमधारिभिः,
सितवसनैः श्वेतवस्त्रैः निबिडं दृढं निबद्धा वन्धनीकृताः स्तनपरिकराः कुचमण्डलानि यामिस्ताभिः,
श्वेतपटः सितवसनं स एव व्यजनं तालवृन्तकं यासां ताभिः । जटां सटाम्, अजिनं कृष्णसारसृगचर्म,
मौञ्जीं मेखलाम्, वल्कलं सरुवचम्, आपाढं दण्डञ्च धारयन्ति वहन्तीति ताभिः, वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
चिह्नं लक्ष्म यासु ताभिः, साक्षात् प्रत्यक्षं मन्त्रदेवताभिरिव विद्यमानाभिः । व्यम्बकस्य महेशस्य,
अम्बिकाया दुर्गायाः, कार्तिकेयस्य षडाननस्य, विष्टरश्रवसो विष्णोः, कृष्णस्य वासुदेवस्य, आर्यावलोकि-
तेश्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतः तीर्थङ्करस्य, विरिञ्चस्य प्रजापतेः, पुण्याः पावनीः स्तुतीः स्तोत्राणि पठन्तीभि-
र्वाच्यमानाभिः तापसीभिस्तपस्विनीभिश्च उपास्यमानाम् आराध्यमानाम् । इह 'साक्षान्मन्त्रदेवताभि-
रिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

अन्तरिति । अपि च अन्तःपुरेषु अवरोधपुरेषु मध्ये या अभ्यर्हिताः अर्चनीयास्ताः, सादर सत्कार-
पूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैः, आभाषणैर्मधुरालापैः, अभ्युत्थानैः, आसन्ने निकटे वेत्रासनदानैः वेतसविष्टरा-
र्पणैः, दर्शनाय अवलोकनाय आगता आयाता या गन्धर्वराजस्य चित्ररथस्य बान्धववृद्धाः स्वजनस्थविरा-
नार्यः सम्मानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीम् ।

पृष्ठत इति । अपि च, पृष्ठतः कादम्बर्या एव-पश्चाद्भागे, समुपविष्टेन समासीनेन किन्नरमिथुनेन
किंपुरुषयुग्मेन, मधुकरमधुराभ्यां अमरध्वनिवत् सुश्राव्यस्वराभ्यां वंशाभ्यां वेणुभ्याम्, ताने अत्रु-
टितस्वरप्रवाहे दत्ते 'गाता य यं स्वरं गायेत्तं तं वंशेन तानयेत्' इति भरतोक्तिदिशा गीतिस्वरमेलनाय
स्थापिते, कलगिरा मधुरवचनया, नारददुहित्रा भद्राभिधेयया नारदस्य धर्मपुत्र्या, पठ्यमाने व्याख्याय-
माने अभिधीयमाने वा, सर्वेभ्यः समस्तेभ्यो मङ्गलेभ्यः श्रेयउत्पादकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो महीयसि अत्यन्तमुख्ये
महाभारते ग्रन्थे दत्तावधानां न्यस्तैकाग्रमानसामिति अग्रेतनस्य 'कादम्बरीम्' इत्यस्य विशेषणम् ।

पुर इति । अपि च, पुरो धृते कथापि सेविकया अभिमुखे स्थापिते मणिदर्पणे रत्नादर्शं, ताम्बूल-

रक्त-पट-व्रतधारिणीः और समस्त ब्रह्मचर्यके चिह्न धारण करनेवाली तपस्विनी—गुग्गुवर्ण वस्त्रसे जिन्होंने अपने
स्तनमण्डलको बाँध दिया था, श्वेत-वंश का व्यजन धारण किया था और जटा, कृष्णसार (मृग) का चर्म-मुञ्ज
(मौंजकी) मेखला, वल्कल और पलाशके दण्ड—ये सब धारण कर रही थीं—जो साक्षात् मन्त्रदेवताके समान ही
देखनेमें हों, इस प्रकार उन सर्वोंके मध्यमें कोई भगवान् शङ्करकी, कोई दुर्गाकी, कोई कार्तिकेयकी, कोई
नारायणकी, कोई कृष्णकी, कोई बौद्धकी, कोई तीर्थकर (गुरु-विशेष) की और कोई ब्रह्मा की पवित्र स्तुति-पाठ
कर्त्ती-कर्त्ती उस (महाश्वेता) की उपासना कर रही थीं और वह (महाश्वेता) गन्धर्वराज चित्ररथ के शातिवर्गके
मध्यमें प्राचीन (बृद्ध) एवं अन्तःपुर (रत्नवास) में मान पायी हुई (प्रधान) तथा दर्शन करनेके लिए आयी हुई
स्त्रियोंको आदरपूर्वक नमस्कार कर, सम्भाषण कर, अभ्युत्थान कर, समीपस्थ वेत्रासन बैठनेको देकर, उसका सम्मान
कर रही थी । फिर उसने कादम्बरीको देखा । उसके पीछे बैठा किन्नर-मिथुन-अमर-ध्वनि (शङ्कार) के समान सुम-
धुर वशीस्वरसे तान देता था । और मधुर स्वरसे गान करती नारदकी धर्मकन्या भद्रादेवी समस्त माङ्गलिक ग्रन्थोंके
मध्यमें उत्कृष्ट महाभारत ग्रन्थको बाँच रही थी, उसे वह (कादम्बरी) एकाग्रचित्तसे सुनती थी; सामने रखे एकमणिमय

- १...व्यजनाभिः । २. क्वचित् 'मौञ्जी' पदवास्ति । ३. शौडोदनेः । ४. विश्रवस्य । ५. अर्जुनस्य,
जिनस्य । ६. विश्रवणस्य, वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य विरिञ्चस्य । ७. क्वचित् 'दर्शनागते'ति पाठो न विद्यते ।
८...मिथुनकेन । ९. क्वचित् 'मधुकर' इति पदं न दृश्यते । १०. स्थानके, ताले । ११...दुहित्रा च सावित्र्या ।
१२. पुरो विधृते परिजनेन । १३. दर्पणे ।

रार्ग-बद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्ना-सिक्तमुन्मृष्ट-मधूच्छिष्ट-पट्ट-पाटलमधरं विलोकयन्तीम्, शैवलतृष्णया कर्णपूर-शिरीष-प्रेषितोत्तान-विलोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता-भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाण-गमन-प्रणाम-प्रदक्षिणां कादम्बरीञ्च । समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कञ्चित् कालं महा-श्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभि-प्राया कादम्बरीमज्जवीत्—‘सखि ! भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराद्रांकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः, पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते ।

रागेण नागवह्नीदलरक्तिम्ना बद्धा विहिता या कृष्णिका श्यामता तया अन्वकारितं समुपचान्धकारं मलिनीकृतम् अभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तम्, दशनज्योत्स्नया दन्तप्रभया सिक्तं चालितम्, तथा उन्मृष्टं घट्टं यन्मधूच्छिष्टं सिक्थकं भापायां ‘मोम’ इति ख्यातं तस्य पट्टं पिण्डं तद्वत् पाटलं श्वेतरक्तम् अधरम् ओष्ठं विलोकयन्तीं पश्यन्तीं कादम्बरीम् । ‘मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्’ इत्यमरः ।

शैवलेति । शैवलतृष्णया शैवाललोभेन तद्भ्रान्त्येत्यर्थः कर्णपूरशिरीषे कादम्बर्याः श्रवणभूषणी-कृतशिरीषकुसुमं प्रति प्रेषिते प्रेरिते उत्ताने ऊर्ध्ववदने विलोचने नयने येन तेन, प्रभातशशिनेव प्रयूप-चन्द्रेणेव बद्धं विहितं मण्डलं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा भ्रमता अटता, भवनकलहंसेन गृहका-दम्बेन क्रियमाणानि विधीयमानानि गमनं निकटोपस्थितिः प्रणामो नमस्कारः प्रदक्षिणञ्च तानि यस्या-स्ताम् । हंसः निकटे गमनं प्रणामं प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः ।

इह कर्णपूरशिरीषे शैवालभ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः, तथा ‘प्रभातशशिनेव’ इत्यत्रोपमा चेत्युभ-योर्मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

समुपेति । समुपसृत्य कादम्बर्यां निकटमेव, कृतनमस्कारः । विहितप्रणामः तस्यामेव यत्र काद-म्बरी समुपविष्टा तत्रैवेत्यर्थः, सुधावेदिकायां गृहधवलकीकणचूर्णद्रव्योपलिसवद्धमूमौ विन्यस्तं स्थापितम् आसनं विष्टं भेजे अध्यासयामास चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

स्थित्वेति । स्फुरितं चलितं कपोलयोगण्डयोः उदरं मध्यदेशो यत्र तत् तादृशम्, मन्दस्मितम् ईष-द्धास्यम् अकरोत् कृतवान् ।

असाविति । असौ महाश्वेता । तावतैव ईषद्धास्येनैव, विदिताभिप्राया ज्ञातचन्द्रापीडचित्तवृत्तिः सती । सखि आलि ! भवत्यास्तव गुणैस्त्वर्कैः चन्द्रापीडः, चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैः चन्द्रकान्तश्चन्द्रोपल इव आर्द्रांकृतः जलनिर्गमात् क्लिन्नः कृतश्च वक्तुं कथयितुं न शक्नोति समर्थो भवति । ‘चन्द्रकान्त इव’ इत्यत्र औतोपमालङ्कारः ।

वक्तव्यमेव दर्शयति—जिगमिषतीति । खलु निश्चयेन । जिगमिषति गन्तुमिच्छति । तत्र कारणमु-पपादयति—पृष्ठत इति । न विदितो ज्ञातो वृत्तान्तः चन्द्रापीडोदन्तो येन तत्तादृशम्, राजचक्रं सेनास्थ-राजगणः दुःखमास्ते दुःखाकुलं यथा स्यात्तथा विद्यते ।

दर्पणमे तांबूल-चर्वणं करनेसे संलग्न काली रेखासे श्यामता उत्पन्न हुए मध्यस्थानवाले तथा दन्तप्रभासे चमकते-मोम लगाकर साफ किये वल जैसे श्वेतरक्तवर्ण (गुलाबी) अधरको देख रही थी; और शैवल (सेंवार) की नृणासे गृह-पालित एक कलहंस, उसके कानमें धारण किये हुए शिरीष-पुष्पके ऊपर दृष्टि रखकर, प्रभात-चन्द्रके समान मण्डलाकारमें भ्रमण करता उसके समीप जाकर नमस्कार और प्रदक्षिणा करता था । ऐसी कादम्बरीके समीपमें जाकर नमस्कार कर, चन्द्रापीड उसी शुभ्रवेदिका (चबूतरे) के ऊपर संस्थापित एक आसन पर जा बैठा । और कुछ देर रहकर, महाश्वेताके मुखको देख ईषद् हास्य किया (मुसकुराया) जिससे उसके गण्डयुगल (गाल) का मध्यभाग स्पन्दित हो गया, परन्तु महाश्वेता तो उस मुसकुराहट से ही चन्द्रापीडका अभिप्राय समझ गयी और कादम्बरीसे कहने लगी—‘सखि ! चन्द्रमाकी किरणोंसे चन्द्रकान्तमणि जिस प्रकार पिघलने लगता है, उसी प्रकार चन्द्रापीड तुम्हारे गुणोंसे बशीभूत हो गये हैं, इसलिए स्वयं धोल नहीं सकते । [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि—पीछे सब उनका राजगण [मुख्य बात यह है कि]—राजकुमारको अब जानेकी अभिलाषा हुई है; क्योंकि—पीछे सब उनका राजगण राजकुमारका वृत्तान्त न मिलनेसे दुःखी होते होंगे । और भी देखो—पछिनी और सूर्यके समान एवं कुमुदिनी

अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि स्थितेयमिदानीं 'कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातुं भवती' इति ।

अथ कादम्बरी 'सखि' ! महाश्वेते ! स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा, क इवात्रानुरोधः' इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय 'प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्' इत्यादिदेशः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेताम्, ततः कादम्बरीम्, तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः—'देवि ! किं ब्रवीमि, बहुभाषिणः न श्रद्धाति लोकः, स्मर्त्तव्योऽस्मि परिजनकथासु' इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुराभिर्जगाम कादम्बरी-वर्जः अशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमाबहिस्तोरणादनुवव्राज ।

अपीति । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोः दूरस्थितयोरपि दविष्टयोरपि, इदानीं साम्प्रतं कमलिनी-कमलबान्धवयोरिव पद्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रयोरिव प्रीतिः स्नेहः आप्रलयात् आकल्पान्तात् इयं स्थिता, अतः अस्मात्कारणात् । अभ्यनुजानातुं गमनाय आज्ञां ददास्वित्यर्थः ।

इह कमलिनीकमलबान्धवयोः स्त्रीपुंलिङ्गाभ्यां कामिनीकामुकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः औतोपमा चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशसङ्करः, एवं कुमुदिनीकुमुदनाथयोरित्यत्रापि सङ्करः, तयोश्च पुनः परस्पर-नैरपेक्षयेण संसृष्टिः, एवञ्च कादम्बरीचन्द्रापीडयोरपि कामिनीकामुकभावो ध्वन्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अथेति । सपरिजनः परिचारिकागणसहितः 'अयं मञ्जुचणो जनः, कुमारस्य चन्द्रापीडस्य स्वः अन्तरात्मन्येव स्वस्य अधीन आयत्तः, अतएव अत्र गमनविषये क इव अनुरोधः सङ्कोचः (ममानुमति-ग्रहणाग्रहः) अपि तु न कोऽप्येत्यर्थः, सेवकजनात्स्वामिनोऽभ्यनुज्ञाग्रहणापेक्षाभावदित्याशयः ।

इह औतोपमा वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावासङ्करः ।

चन्द्रेति, प्रथमम् आदौ । प्रणम्य नमस्कृत्य । प्रेमस्निग्धे अनुरागाद्रेण । गृह्यमाणो वशीक्रियमाणः सन् । बहुभाषिणो वाचालान् । न श्रद्धाति विश्वसिति, 'ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन' इति न्यायात् अतोऽहपाक्षेण कथयामीत्यभिप्रायः । किन्तु द्वक्तव्यमित्यत आह—स्मर्त्तव्य इति । परिजनकथासु निजसेवकवार्त्तासु स्मर्त्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अनेन स्वस्य परिचारकजनत्वं ध्वनितम् । इत्यभिधाय इत्युक्त्वा कन्यकान्तःपुरात् कुमारिकावरोधपुरात् निर्जगाम निर्ययौ ।

कादम्बेति । कादम्बरी वर्जयति त्याजयतीति सः कादम्बरीभिन्न इत्यर्थः । अशेषः समग्रः कन्यकाजनः कुमारिकावर्गः, गुणगौरवेण उत्कर्षातिशयेन आकृष्टः आकर्षितः, परवश इव चन्द्रापीडाधीन इव । तं चन्द्रापीडम् । आबहिस्तोरणात् बहिर्द्वारपर्यन्तम् अनुवव्राज पृष्ठतो जगाम ।

और चन्द्रके समान दूर रहने पर भी तुम दोनोंकी प्रीति अभीसे लेकर प्रलयकाल तक स्थिर रहेगी; इसलिए तुम जानेके लिए कुमारको अनुमति-प्रदान करो ।'

उसके बाद कादम्बरीने कहा—'सखि, महाश्वेते ! जिस प्रकार उनकी अन्तरात्मा उनके अधीन है, उसी प्रकार परिजन-वर्गके साथ यह व्यक्ति भी कुमारके अधीन है, इसलिए इस विषयमें अनुरोध क्या है ? इतना कहकर गन्धर्वकुमारोंको बुलाकर इस प्रकार आदेश दिया कि—'तुमलोग राजकुमारको अपने देशमें पहुँचा दो ।' इसके पश्चात् चन्द्रापीडने भी उठकर पहले महाश्वेताको और तदनन्तर कादम्बरीको प्रणाम किया । उस समय कादम्बरीके प्रेमसे स्निग्ध नेत्र और मनके द्वारा अपनी ओर आकृष्ट होनेसे वह कहने लगा—'देवि ! क्या करें ? लोग बहुत बोलनेवाले व्यक्ति का विश्वास नहीं करते, इसलिए थोड़ेमें इतना कहता हूँ कि—'परिजन-कथाओंके मध्यमें आप मुझे भी स्मरण करना' इतना कहकर वह कन्याओंके अन्तःपुरसे निकल गया । उस समय कादम्बरीके अतिरिक्त अन्य समस्त कन्याएँ उसके गुण-गौरवसे आकृष्ट होकर पराधीनके समान बाहरके बड़े दरवाजे तक उसका अनुगमन कीं । बहिर्द्वार पर्यन्त आयीं । ।

१. अनुजानातु २. सखि स्वाधीनः । ३. बहुभाषिणे । ४. वर्जोऽवशेषः, वर्जमशेषकन्यकाजनः, वर्जमशेषस्तु कन्याजनः ।

निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात् प्रवृत्तो गन्तुम् । गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तबहिरपि सैव सर्वाशा-
निबन्धनमासीत् । तथाहि, तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलग्नमिव पृष्ठतः, कृत-
मार्गगमननिरोधमिव पुरस्तात्, वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशोत्क्षिप्तमिव नभसि, सम्य-
गालोकयितुं वदनं विरहातुरमानसमिवावस्थितामुरःस्थले, तामेव मृगलोचनां ददर्श । क्रमेण
च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे सन्निविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्क-
न्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धा-

निवृत्त इति । निवृत्ते परावृत्त्य आगते कन्यकाजने कुमारिकागणे । उपनीतम् उपस्थापितम्,
वाजिनमश्वम् । तैः पूर्वाक्तैः गन्धर्वकुमारकैः देवगायकपुत्रैः अनुगम्यमानः अनुगम्यमानः । गन्तुं चलितुं
प्रवृत्तस्तत्परः अभूदिति शेषः ।

गच्छत इति । अपि च, गच्छतो व्रजतः अस्य चन्द्रापीडस्य, अन्तः अन्तःकरणे सर्वासां निखिला-
नाम् आशानाम् आकाङ्क्षाणां निबन्धनं हेतुः, तथा बहिरपि सर्वासाम् आशानां दिशां निबन्धनं निरोध-
कारणम् आसीत् बभूव ।

बहिर्निरोधकारणत्वं प्रदर्शयितुमाह—तथाहीति । तन्मयेन कादम्बरीमयेन मानसेन हृदयेन कार-
णेन, पृष्ठतः पश्चात् असह्यं सोढुमशक्यं यद् विरहदुःखं वियोगकलेशः तेन योऽनुशयः पश्चात्तापः (अनु-
गमनं) तेन लग्नां संसक्तमिव । अनेन पृष्ठतोनिरोधकारणमभिहितम् । तन्मयेन हृदयेन कारणेन, पुरस्तात्
संमुखतः, कृतो विहितो मार्गगमने निरोधो निबन्धो यथा तामिव । एतेनाग्रतो निरोधकारणत्वमुक्तम् ।
तन्मयेन हृदयेन कारणेन, नभसि गगने, वियोगाकुलं विरहव्यग्रं यद् हृदयं मानसं तत्र य उत्कलिकावेशः
औत्सुक्याविर्भावः तेन उत्क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । अनेनोर्ध्वं निरोधकारणत्वं निरूपितम् । तथा तन्मयेन
हृदयेन कारणेन, वदनं स्वस्य (कादम्बर्याः) मुखं सम्यक् साधुतया आलोकयितुं दर्शयितुम् । उरःस्थले
आत्मनो वक्षःस्थले अवस्थितामिव कृतावस्थानामिव, विरहातुरमानसां वियोगव्यग्रहृदयां मृगलोचनां
हरिणार्त्तां तामेव कादम्बरीं ददर्श अवलोकयामास, उरस्यवस्थाय रत्नेन समन्तादेव निरोधसम्भवात्,
एतेन दिगन्तरेषु निरोधकारणत्वं द्योतितम् । इह चतस्रः क्रियोत्प्रेक्षाः, तासां परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

क्रमेणेति । प्राप्य आसाद्य । संनिविष्टं स्थापितम्, इन्द्रायुधो निजाश्वः तस्य खुरपुटानुसारेणैव
खुरपुटचिह्नानुसरणक्रमेणैव आगतं प्राप्तम् आत्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यम् अपश्यत् ऐक्षत् ।

निवर्त्तितेति । निवर्त्तिताः परावर्त्तिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येन सः । सानन्देन सहर्षेण
यदुसमनानन्तरं निजस्वामिविलोकनादिप्राप्त्यर्थः । सकुतूहलेन सकौतुकेन अतिरमणीयगन्धर्वजना-
वलोकनादिति भावः । सविस्मयेन साश्चर्येण तथाविधमुक्तांप्रालम्बदर्शनादिति भावः । प्रणम्यमानो

उसके याद उन कन्याओंके लौटने पर केयूरकके द्वारा लावे हुए घोड़े पर वह सवार होकर पीछे-पीछे आते
गन्धर्व-कुमारोंके साथ हेमकूटोर्ध्वेन चल निकला, चलतेमें वह कादम्बरी केवल अन्तःकरणमें ही समस्त
आकाङ्क्षाओंका कारण नहीं हुई थी, किन्तु बाहरमें भी वह समस्त दिशाओंके अवरोधका कारण हुई थी (अर्थात्
चन्द्रापीडको कादम्बरी समस्त अभिलाषाओंका केन्द्र हो गयी और सब दिशाओंमें उसे कादम्बरी ही देखने लगी),
क्योंकि इ. य तन्मय होनेसे वह मानो असह्य-विरह-दुःखके सन्तापके कारण अनुसरण कर उसके पीछे-पीछे आती
हो, सामने चलनेके मार्ग पर आकर मानो अवरुद्ध करती (रोकती) हो, विरहसे व्याकुल हुए चित्तमें उत्फण्ठा
आविर्भूत होकर उससे मानो आकांक्षमें फँक दी गई हो और सम्पूर्णमें अपने मुख देखनेके लिए मानो वक्षःस्थलमें
आ बैठी हो—इस प्रकार उस हरिणनयना विरहात्तहृदया कादम्बरी को ही वह देखने लगा । क्रमशः (धीरे-धीरे)
महाश्वेताके आश्रममें पहुँचकर उसने देखा कि—अपने सैन्यगण, इन्द्रायुधके टापोंके चिह्न का अनुसरण कर
अच्छोदसरोवरके तट पर आकर ठहरे हैं । उस समय वहाँसे समस्त गन्धर्वकुमारोंको उसने लौटा दिया, श्वर
सेनान्तर्गत पुरुषोंने उसको देख आनन्द-सहित, कौतुक-सहित और विस्मय-सहित प्रणाम किया । इस रीतिसे

१. अधिरुह्य । २. आवेशक्षिप्तमिव आवेशविक्षिप्तमिव । ३. कश्चित् 'मृगलोचनाम्' इति पदन्न
विद्यते ।

वारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । सम्मानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पाय-
नेन पत्रलेखया च सह 'एवं महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं
केयूरकः' इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनं द्विष्टयेव नास्य पुरेव
प्रीतिमकरोत् राजलक्ष्मीः । तामेव च धवललेखणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत
एवास्थ सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवौ, आस्थानमण्डपगतस्तद्गते-
नेव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शना
मौलिना कृतपादपतनम्, 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो
रोमोद्गमेन, पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः प्रसृतम् आलिलिङ्गगाढम् । उपावेशयच्चैनमात्मनः

नमस्क्रियमाणः, स्वभवनं पटमण्डपं विवेश प्रविष्टवान् । सम्मानिता प्रत्यभिवादानादिना आहता अशेषाः
समग्रा राजलोका येन सः । प्रायो बाहुभ्येन अनयैव कथया वार्त्तया दिवसं वासरम् अनैषीत् व्यतीतवान् ।
कादेति । कादम्बर्या रूपदर्शने चन्द्रापीडद्वारा सौन्दर्यावलोकने या द्विष्टिर्ह्यस्त्यैव कारणेन,
राजलक्ष्मीः राज्यभ्रोः पुरे पूर्वमिव, अस्य चन्द्रापीडस्य प्रीतिं स्नेहं नाकरोत् न कृतवती । अनेन राजल-
क्ष्म्याः सपत्न्यभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य निरतिशयप्रभावोऽभिव्यज्यते । 'द्विष्टयेव' इत्यत्र हेतुश्रेयांश्चकारः ।
तामिति । आबद्धो धृतो रणरणक औत्सुक्यं येन तेन, चेतसा हृदयेन धवले शुभ्रे ईक्षणे अवलो-
कने यस्यास्तां तामेव कादम्बरीमेव, चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रतः कृतजागरणस्य अस्य चन्द्रापीडस्य सा
रात्रिः जगाम धयौ ।

अपरेधुरिति । अपरेद्युः अपरस्मिन् दिने । आस्थानमण्डपे सभामण्डपे गतः स्थितः, तद्गतेनैव
कादम्बरीं प्रति प्रधावितेनैव मनसा हृदयेन उपलक्षितः, सहसैव अतर्कित एव प्रतीहारेण सह द्वारपाल-
केन साकं प्रविशन्तम् अभ्यन्तर आयान्तम् । ददर्श अद्राक्षीत् । क्षितितलं भूतलं स्पृशति चुम्बतीत्येवंशी-
लेन मौलिना मस्तकेन कृतं विहितं पादयोश्चरणयोः पतनं येन तम् । प्रथमम् आदौ अपाङ्गविसर्पिणा
प्रान्तगामिना चक्षुषा नयनेन । रोमोद्गमेन रोमाञ्चोद्भवेन । प्रसृतम् आयातं केयूरकं गाढं निविडम् आलि-
ङ्ग उपगूहितवान् ।

उपावेशयदिति । आत्मनः समीप एव स्वासनान्तिक एव उपावेशयत् अस्थापयत् । स्मितमेव
ईषद्धास्यमेव सुधा गृहधवलीकरणलेपविशेषः तेन धवलीकृतानि श्वेतीकृतानि अक्षराणि वर्णा यस्य तत्,
तथा चरन् निर्गच्छन् यः प्रीतिद्रवः स्नेहरसः तन्मयं तेन व्यासमिव वचनं वाक्यम् उच्चारयन् ब्रुवन्,
आहतः सम्मानवान् पप्रच्छ प्रश्नं चकार ।

इह 'स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्' इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकम्, धवलीकरणसम्बन्धाभावेऽपि

वह अपने पटमण्डप (तंबू) में प्रवेश किया (धुसा) और वहाँ प्रत्यभिवादन द्वारा समस्त राजाओंको सम्मानित
कर, दिनका बहुत कुछ अंश उसने इस प्रकार महाश्वेता है, इस प्रकार कादम्बरी है, इस प्रकार मदलेखा है, इस
प्रकार तमालिका है, इस प्रकार केयूरक है—प्रायशः ऐसे ऐसे आलाप वैशम्पायन तथा पत्रलेखाके साथ करनेमें दिन
व्यतीत किया । कादम्बरीका सौन्दर्य अवलोकन कर लेने पर राज्यलक्ष्मीसे उसे मानो विद्वेष हो गया हो इस प्रकार
पहलेके समान अब वह उसको प्रीति उत्पन्न नहीं करती थी और उत्कण्ठित चित्तमें उसी धवलनयनाका चिन्तन
करते-करते जागरण करते हुए ही उसने समस्त रात्रिको बिताया । दूसरे दिन भगवान् सूर्यनारायणके उदित होने
पर स्वयं तद्गतचित्तसे ही सभामण्डपमें बैठा था कि इतनेमें सहसा ही उसने प्रतीहारी (द्वारपाल) के साथ
केयूरकको प्रवेश करते हुए देखा । केयूरक दूरसे ही भूतलमें मस्तक-स्पर्श कर उसके चरणको ऊपर गिर गया
इतनेमें 'आओ, आओ'—यह कहकर चन्द्रापीडने पहले प्रान्तगामी नयनसे, उसके बाद हृदयसे, तदनन्तर रोमाञ्च
द्वारा, उसके पीछे दौड़कर बाहुओंसे उपस्थित केयूरकका गाढ़ आलिङ्गन किया और उसको अपने समीपमें ही

१. सम्मानितप्रत्यक्षीकृताशेषः...संभावितप्रत्यक्षीकृतराजसंमानितराज... । २...विद्विष्टेव । ३. पुरे ।

४. कचिद् 'से'ति न विद्यते । ५. संप्रविशन्तम् । ६. निमृत्तम्, प्रथितम्, पथि तमा... ।

७. समुपावेशयत् ।

समीप एव, पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमाहृतः 'केयूरक ! कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी, भगवती महाश्वेता च' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्यखेदः प्रणम्याहृततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामेवं देवः पृच्छति' इत्यभिधायापनीयाद्रवस्त्रावगुण्ठितं' विससूत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दन-पङ्क-न्यस्त-बाल-मृणाल-वलय-मुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । तद्यथा-मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्यञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्चि क्षीरीणि पूगीफलानि, शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलञ्च कर्पूरम्, अतिबहल-मृगमदामोदमनो-

तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिश्चेत्युभयोरैकाग्रयानुप्रवेशरूपसङ्करः । 'प्रीतिद्रवमयमिव' इत्यत्र क्रियो-त्प्रेक्षा, अनया चोक्तसङ्करस्य मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

असाविति । असौ केयूरकः, राजसूनोः चन्द्रापीडस्य, प्रीतिप्रकर्षः स्नेहातिशयः तस्माज्जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन, स्मितेनैव ईषद्धास्येनैव स्नपित इव, परिष्कृत इव अनुलिप्त इव अनुलेपनविषयीकृत इव । अपगतो निवृत्तः अध्वखेदो मार्गश्रमो यस्य सः, प्रगम्य नमस्कृत्य आहृततरम् अत्यादरपूर्वकम् अवोचत् अत्रवीत् । इह 'स्नपित इव' 'अनुलिप्त इव' इत्युभे क्रियोत्प्रेक्षे, अनयोश्च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः । अवेति । आर्द्रवस्त्रेण विलस्रवसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितम्, विससूत्रेण मृणालतन्तुना संयतं बद्धं मुखम् अप्रदेशा यस्य तत्, आर्द्रं विलस्रे चन्दनपङ्के मलयजकर्म न्यसना स्थापिता बालमृणाल-वलयस्य नवीनविसकङ्कगस्य मुद्रा चिह्नम् (अन्यो नोद्घाटयेदिति) यत्र तत्, नलिनीपत्रपुटं कमलिनीदल-पुटम् अपनीय तद्वसनावरणम् अपसार्य अदर्शयत् अवलोकनमकारयत् ।

उद्घाटयेति । उद्घाट्य उन्मुद्रय । कादम्बर्या प्रहितानि प्रेषितानि, अभिज्ञायते अवबुध्यते प्रेम एभिरिति अभिज्ञानानि स्नेहद्योतकचिह्नानि । मरकतवत् अशमगर्भवत् हरिन्ति हरिद्वर्णानि, व्यपनीता दूरीकृताः स्वचो वक्त्रकलानि येषां तानि, चार्वाः पेशलाः मञ्जरीः भजन्त इति तानि, तथा क्षीरीणि रस-युक्तानि, पूगीफलानि क्रमुकाणि । शुक्रकामिन्याः कीररमण्याः सारिकाया इत्यर्थः । कपोलवत् गण्डवत् पाण्डूनि पाण्डुरवर्णानि, ताम्बूल्या नागवल्या दलानि पत्राणि । हरस्य महेशस्य चन्द्रखण्डवत् शशिश-कलवत् स्थूलानि स्थविष्ठानि शकलानि खण्डानि यस्य तत्तथोक्तं कर्पूरं घनसारञ्च । तथा अतिबहलैः अत्यन्ताधिकैः मृगमदानां कस्तूरीणाम् आमोदैः परिमलैः मनोहरं रमणीयम्, मलयजविलेपन चन्द-नानुलेपनञ्च ।

इह 'मरकतहरिन्ति' 'शुक्रकामिनीकपोलपाण्डूनि, 'हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलम्' एषु सर्वत्र लुप्तोप-मालङ्कारः, तस्य च मिथो नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

वैठाया । फिर मानो विगलित प्रेम-रससे व्याप्त ईषद् हास्यरूप सुधा-लेपसे शुभ्रवर्ण अक्षरवाले वाक्योंमें आदर-सहित पूछने लगा—'केयूरक ! कहो, सखीजन और परिजन वर्गके सहित देवी कादम्बरी और भगवती महाश्वेता सब कुशल तो हैं ? विशेष प्रणयसे उत्पन्न हुए राजपुत्रके उस ईषद् हास्यसे केयूरक मानो स्नान कर गया हो और अनुलिप्त हो गया हो, इस प्रकार उसका तत्काल ही मार्गश्रम जाता रहा और प्रणाम-पूर्वक विशेष आदरसे उसने उत्तर दिया—'आज वह कुशलिनी है, जिसके सम्बन्धमें आपने इस प्रकार प्रश्न किया है' इतना कहकर, कमलके पत्तोंके एक संपुटको निकाल कर उसने दिखाया । वह पद्मपत्र-दलका संपुट पहले आर्द्रवस्त्र (रुमाल) से आच्छादित था, मृणाल-सूत्रसे उसका मुखभाग बद्ध था, एवं चन्दन-रसके लेपसे ऊपर नूतन मृणाल-वलयकी छाप (मुहर) लगी हुई थी । उसके बाद उस पुटकका उद्घाटन कर, उसके अन्दरमें कादम्बरीके द्वारा प्रेषित कितने ही अभिज्ञान उसने दिखाये । वह अभिज्ञान इस प्रकार था—जिसमें मरकत मणिके समान हरिद्वर्ण वक्त्रकल-विहीन (छिली हुई), सुन्दरमञ्जरी समन्वित और क्षीरपरिपूर्ण कितने पूगीफल (दुधिया झुपारियाँ) थे, सारिका (तोते) के गण्डस्थल (गाल) के समान पाण्डुवर्ण कितने ही ताम्बूल थे, शिव-मरकतस्थित चन्द्रखण्डके समान कर्पूरका बड़ा एक खण्ड (डुकड़ा) था और कस्तूरीके अतिप्रचुर सौरभसे मनोहर लगता चन्दनानुलेपन था । [इनको

हरश्च मलयजविलेपनम् । अत्रवीच—‘चूडामणिचुम्बिना’ कोमलाङ्गुलिविवरविनिर्गत-लोहि-
तांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा,
पर्यस्त-शिखण्ड-माणिक्य-ज्योत्स्ना-स्नपित-ललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षितितलघटि-
तसीमन्त-मकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणामेन
तमालिका’ । सन्दिष्टश्च तव महाश्वेतया—‘धन्याः खलु ते, येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषयं
तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव
संवृताः’ स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैव-उपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायैवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निवृत्त-महोत्सवालेसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकल-

अत्रवीदिति । चूडामणिः शिरोमणिः तच्चुम्बिना तस्पर्शिना, कोमलाङ्गुलीनां मृदुकरशाखानां विव-
रेभ्यश्छिद्रेभ्यो विनिर्गतं विनिःसृतं लोहितं रक्तम् अंशुजालं हस्ततलकिरणसमूहो यस्य तेन, अञ्जलिना
बद्धपाणिपुटेन, देवं भवन्तम् अर्चयति सम्मानयतीति सर्वत्रान्वीयते । सकण्ठग्रहेण स्नेहालिङ्गनसहितेन
कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन । पर्यस्तं मस्तकनमनाञ्जलिभित्तं यत् शिखण्डमाणिक्यं चूडारत्नं तस्य ज्योत्स्नया
दीप्यता स्नपितं परिष्कृतं ललाटं भालं यत्र तेन । क्षितितलेन भूमितलेन घटितः सम्बद्धः सामन्तमकरिकायाः
सीमन्तस्थायिमकरसदृशाभूषणस्य कोटिकोणः संमुखप्रदेशैकभागो यत्र तेन नमस्कारेण प्रणामेन सकलकन्यका
लोकश्च समस्तकुमारिकाजनश्च । तथा चरणरजः-पादरेणोः स्पर्शेन सहेति तेन पादप्रणामेन चरणाभिवन्दनेन ।

इह महाश्वेता प्रभृतीनामनेकानां कर्त्रीणाम् ‘अर्चयति’ इत्येकक्रिययाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगितालङ्कारः ।
सन्दिष्टमिति । सन्दिष्टं वाचिकं निवेदितम् । येषां चक्षुषोर्नयनयोर्विषयं गोचरं न गतो यातोऽसि त
एव खलु निश्चयेन धन्याः, येषां गतोऽसि ते तु तव विरहेण तप्यन्त इत्यर्थः । धन्यत्वे कारणं साधु स्फोर-
यति-तथेति । भवतस्तव ते विख्याता गुणाः सौन्दर्यादयः, समक्षं प्रत्यक्षं चन्द्रमयाश्चन्द्रनिष्पन्ना इव तुहिनं
हिमं तद्वत् शीतलाः शिशिरा आसन्, सम्प्रति तु विरहे वियोगे विवस्वन्मयाः संतापदायकत्वात् सूर्यनिष्पन्ना
इव अस्माकंसंवृताः सञ्जाताः, अतएवैवंविधवियोगसन्तापाभावादेव येषां लोचनगोचरो न ते धन्या इत्याशयः ।

इह ‘तुहिनशीतला’ इत्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, ‘चन्द्रमया इव’ ‘विवस्वन्मया इव’ इत्युभयत्र
क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, इत्येवामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

स्पृहति । कथमपि दैवेन विधिना उपपादिताय निष्पादिताय, यस्मिन् वासरे दिवसे ‘अमृतोत्पत्तिः
पीयूषाविर्भाव आसीत् तस्मै अमृतोत्पत्तिवासरायैव, अतीतो गतो यो दिवसो वासरः तस्मै यत्र तव
संमिलनमभूत् तस्मै इत्यर्थः जना इहत्या लोकाः खलु निश्चयेन स्पृहयन्ति वाञ्छन्ति । ‘स्पृहेरीप्सित’
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी विभक्तिः ।

त्वयेति । वियुक्तं विरहितं निवृत्तेन दूरीभूतेन महोत्सवेन अलसं मन्दमिव । गन्धर्वराजस्य चित्र-
रथस्य नगरम् । ‘अलसमिव’ इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

जानासीति । कृतसकलपरित्यागां विहितसमस्तपरित्यागाम् । अकारणपक्षपातिनम् अहेतुकसाहाय्य-
दिखाकर केयूरकने] कहा—‘कोमल अङ्गुलियोंके विवरमेंसे निकलती रक्तवर्ण किरणोंका वर्णन करनेवाली चूडामणि
स्पर्शों अञ्जलिद्वारा देवी कादम्बरी आपका पूजा (सम्मान) करती है, महाश्वेता देवी प्रणया-(कण्ठा)-लिङ्गनके
सहित कुशल-समाचार-पूर्वक आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, मदलेखा अवनत-शिरोरत्नकी प्रभासे रँग ललाटदेशसे
नमस्कारद्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, और समस्त कन्याएँ भी सीमन्तके मकराकार अलङ्कारके अग्रदेश से
भूतल स्पर्श कर नमस्कार द्वारा आपका सम्मान-वर्द्धन करती है, तथा तमालिका आपके चरण-रज-स्पर्शके साथ
चरणमें प्रणाम कर अर्चना करती है ।’ और महाश्वेताने आपके समक्ष सन्देश भेजा है कि—‘जिनके आप
दृष्टिपथ नहीं हुए हैं, वे लोग ही धन्य हैं; क्योंकि—आपका गुणग्राम, समक्षमें चन्द्र-निमित्त होनेके कारण ही
मानो शिशिरके समान शीतल लगते थे और अब वियोगके समय सूर्य-निमित्त होकर ही मानो हम लोगोंको
सन्ताप दे रहे हैं । इस स्थानके सब लोग ही अमृतोत्पत्ति-दिनके समान दैवयोगसे आप पिछले दिनको किसी
प्रकार फिर देखनेके इच्छुक हैं । यह गन्धर्व-राजधानी आपके विरहमें, महोत्सव-निवृत्तिके अनन्तर निस्तब्धके
समान मन्द हो गयी हो ऐसी प्रतीत होती है । आप जानते ही तो हैं कि मैंने समस्त पदार्थोंका परित्याग कर दिया

परित्यागम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी, स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम्, अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसीमानं गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमा-
रोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्मद्विधजन-परिचयकदर्थना कुमारेण, भवत्सुजनतैव जनय-
त्यनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः” इत्युत्तरी-
यपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरैः निःसृतैरंशुसन्तानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे
समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः ‘महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं
प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी’ इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव

कारिणम् । अनिच्छन्त्या अनमिलपन्त्या अपि मे मम हृदयं चेतः बलात् हठादिव भवन्तं त्वां द्रष्टुमि-
च्छति दिदृक्षति । बलवदस्वस्थशरीरा अत्यधिकपीडायुक्तदेहा । स्मेराननं विकसितवदनं स्मरकल्पं मदन-
सदृशं त्वां भवन्तं स्मरति स्मृतिपथम् आनयति, अतः अस्माद्धेतोः पुनरागमनमेव द्वितीयवारोपस्थितिरेव
गौरवं गुरुत्वसम्पादकं तेन । इमां कादम्बरीम् । गुणवन्तम् आत्मानं स्वम् अभिमन्यत इति ताम्,
चन्द्रापीडसदृशोऽपि ममान्तिकमागच्छतीति गुणवत्यहमित्यात्मन्यभिमान इत्यभिप्रायः । कर्तुं विधातुम्
अर्हसि शक्नोषि । हि यतः, उदारस्य महतो जनस्य आदरः सत्कारः, बहुमानं स्वस्मिन्नत्यादरम् । इह
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

ननु भूयोऽपि तत्र गमने महान् परिश्रमो भवेदित्याशङ्क्यामाह—अवश्यमिति । अस्मद्विधानां
गुणशून्यजनानामित्यर्थः परिचयेन या कदर्थना आत्मनोऽवमानः सा च अवश्यं नूनं कुमारेण भवता
सोढव्या सौजन्यवशात् सहनीयेत्यर्थः । भवत्सुजनतैव स्वत्सजनतैव अनुचितसन्देशप्रागल्भ्यम् अयोव्य-
सन्देशपाण्डित्यं जनयति निष्पादति । शयनीये भवतैव व्यवहृतायां तल्पे । प्रहितः प्रेषितः ।

इतीति । उत्तरीयपटान्तेन संव्यानवस्त्राञ्जलेन संयतं वद्धम्, सूक्ष्मसूत्राणाम् अतितनुतन्तूनां
विवरेभ्यश्चिद्रेभ्यो विनिःसृतैः विनिर्गतैः, अंशुसन्तानैः किरणधाराभिः संसूच्यमानम् अभिव्यज्यमानम्,
विमुच्य वसनप्रान्तादुन्मुच्य चामरग्राहिण्या वालव्यजनधारिण्याः करे हस्ते समर्पितवान् प्रदत्तवान् ।

अथेति । महाश्वेतायाः चरणयोः पादयोः आराधनमेव उपासनमेव तपः तस्य फलम् । परिजनेऽपि
सेवकेऽपि मयीति शेषः । प्रसादभारम् अनुग्रहभारम् । तत्सर्वं पूगीफलादिकमुपहारम्, शिरसि कृत्वा
मस्तके आरोप्य स्वयमेव आत्मनैव जग्राह गृहीतवान् ।

है; तो भी, आपमें अकारण पक्षपाती होनेके कारण—मेरी इच्छा न रहने पर भी—मेरा हृदय, बलपूर्वक ही मानो
आपको देखनेकी इच्छा करता है । विशेषतः, कादम्बरीका शरीर भी अत्यन्त अस्वस्थ है । वह—सहास्यवदन और
कन्ःपंतुल्य—आपका स्मरण करती है, इसलिए फिरसे गौरवसम्पादक आगमनद्वारा आपको उसे गुणोंमें अभिमानिनी
बनाना उचित है, क्योंकि—प्रधान उदार पुरुषोंके किए हुए आदरसे मनुष्योंके हृदयमें अभिमानका सञ्चार होता
रहता है । मेरे समान लोगोंके साथ परिचय हो जानेके कारण इस प्रकारकी यातना तो आपको अवश्य ही सहा
करनी होगी । आपके सौजन्यको देख कर ही, ऐसा अनुचित सन्देश भेजनेकी प्रगल्भता उत्पन्न हुई है । आपके
विस्मरण-वश यह हार शय्याके ऊपर छूट गया है, अतएव ‘शेष’ नामक इस हारको भेज दिया है ।’ इस प्रकार
कह कर, उत्तरीयवस्त्रके अञ्चल (पल्ले) में बँधा हुआ, सूक्ष्म सूत्रकी बनावटमेंसे निकलती किरण-रेखाओंसे संसूचित
(पट्टाचान लिया जाता) इस हारको खोलकर उसने चन्द्रापीडके चामरधारिणीके हाथमें समर्पण कर (दे) दिया ।

उसके बाद—यह, महाश्वेताकी चरणाराधनारूपो तपस्याका फल है कि मेरे समान परिजनके प्रति भी देवी
कादम्बरीने इस प्रकार अनुस्मरणादिका अत्यन्त गुरुतर अनुग्रहभार आरोप किया है’ यों कह कर चन्द्रापीडने
उन समस्त उपहारद्रव्योंको अपनेसे ही मस्तक पर धारण कर ग्रहण किया । कादम्बरीके गण्डस्थल (गाल) से

जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव हुतेनेव गुणगणेनेव निस्थन्दितेन स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्त्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकम्, ऊर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसम्मानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निज-नखांशुजालजटिलं समृणालमिव शुष्कशष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरङ्ग-मन्दुराभिमुखः प्रतस्थे, गच्छश्चोभयतः किञ्चित् किञ्चिदिव तिर्यग्वलितयदनः परिजनं विलोकयाम्बभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय

तेनेति । गलितेन प्रसूतेन कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गण्डयोः सौन्दर्येणेव, रसतां द्रवताम् उपनीतेन प्रापितेन कादम्बर्याः स्मितालोकेनेव मन्दहास्यदीप्येव, द्रुतेन द्रवीभूतेन कादम्बर्या हृदयेनेव अन्तःकरणेनेव, निस्थन्दितेन गलितेन कादम्बर्या गुणगणेनेव, स्पर्शवता प्रशस्तस्पर्शयुक्तेन, ह्लादिना आनन्दोत्पादकेन, सुरभिणा घ्राणवृत्तिविधायिना च तेन विलेपेन अङ्गरागेण, चन्दनेन विलिप्य अङ्गानीति शेषः । तमेव हारं शेषनामानं-कण्ठे गले अकरोत् अघटयत् ।

इह 'कपोललावण्येनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा, अवशिष्टेषु यथाक्रमं त्रिषु जात्युत्प्रेक्षाः ।

आगृहीतेति । स्कन्धदेशे अंसभागे समवलम्ब्य सम्यगालम्बनं विधाय, ऊर्ध्वस्थित एव अनुपविष्ट एव दण्डायमान एवेत्यर्थः । क्रियमाणं मुख्यराजपुरुषैरादौ विधीयमानं नमस्कारादिकमनतिक्रम्य विद्यमानमिति यथाक्रियमाणम्, कृतेन विहितेन यथाक्रियमाणेन सम्मानेन प्रतिनमस्कारादिना मुदितं सन्तुष्टम्, प्रधानराजलोकं सामन्तगणं विसृज्य गृहे गम्यतामित्यभिधाय । गन्धमादनं तत्संज्ञकं करिणं हस्तिनम् । अयासीत् अगमत् ।

तत्रेति । निजनखांशुजालेन स्वनखकिरणसमूहेन जटिलो विषमीकृतः तम्, अतएव समृणालमिव विससहितमिव, नखकिरणसमूहस्य मृणालसदृशत्वादित्याशयः । तस्मै गन्धमादनाय शष्पकवलम् अभिनवतृणगुडेरकम् अवकीर्य खादनाय विक्षिप्य, वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वाः तेषां या मन्दुरा शाला तदभिमुखः तत्संमुखः सन् प्रतस्थे चचाल । गच्छन् ब्रजंश्च उभयतः द्वयोः पार्श्वयोः । तिर्यग्वलितम् उभयतः प्रवर्तितं वदनं मुखं येन सः, परिचारकादीनामपसारणायेत्याशयः । विलोकयाम्बभूव ईक्षाञ्जकं ।

अथेति । अथ तत्समीपगमनानन्तरम्, चित्तज्ञैः आशयाभिज्ञैरित्यर्थः । प्रतिषिद्धं निवारितम् अनुगमनं राजपुत्रानुसरणं यस्य तस्मिन्, समुत्सारिते निकटाद् दूरीकृते सति । मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रविष्टवान् । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

पिघले हुए लावण्यके समान, रसताको प्राप्त हुए मन्द-हास्यके समान, द्रवताको प्राप्त हुए हृदयके समान और प्रवाहित हुए गुण-ग्रामके समान मुखस्पर्शवाले, आह्लादजनक एवं नासिकाकी तृप्ति करनेवाले चन्दनसे उसने समस्त अङ्गमें लेपन कर उस हारको कण्ठमें धारण किया । फिर ताम्बूलको लेकर, कुछ समयके बाद उठकर, वाम-बाहुद्वारा केयूरकके कन्धे पर सहारा देकर, दण्डायमान रह कर (खड़े-खड़े) ही, प्रत्यभिवादन-सम्मानसे सन्तुष्ट हुए अभिवादनकारी प्रधान राजाओंको विदा कर, धीरे धीरे वह गन्धमादन हाथीको देखने चला । वहाँ कुछ देर ठहर कर, नख-किरणोंसे उज्ज्रासित, अत एव मृणालयुक्तके समान दीखती थोड़ी-सी शुष्क घास, उस गन्धमादनके आगे अपने ही ढालकर, वहाँसे प्रीतिभाजन अश्वसमूहके गृहामिमुख (अस्तबलकी ओर) प्रस्थान किया । जानेके समयमें वह दोनों तरफ थोड़ा-थोड़ा मुँह फेर कर परिचारकोंके प्रति दृष्टिपात करने लगा ।

उसके बाद, उसके मनके अभिप्रायको जाननेवाले द्वारपालोंने परिजनोंको उसके अनुसरण करनेका निषेध करके दूर कर दिया । तब वह केवल केयूरकके साथ ही जाकर अश्वशाला (अस्तबल) में प्रवेश किया । द्वारपालोंके

एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसम्भ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापस्तरेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे^१ गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयन् कूणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टि-निरोधिनीं कुङ्कुमकपिलां केसरसटां खुरधारिणीं^२ विन्यस्तचरणौ लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्त-देहभरः सकुतूहलमुवाच—‘केयूरक ! कथय, मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराज-कुले ? केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती^३ गन्धर्वराजपुत्री ? किं वाऽकरोन्महाश्वेता ? किमभाषत वा मदलेखा ? के वाऽभवन्नालापाः परिजनस्य ? भवतो वा को व्यापार आसीत् ? आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा ?’

केयूरकस्तु सर्वमाचचचे—‘देव ! श्रूयताम्, निर्गते त्वयि हृदय-सहस्र-प्रयाण-पटह-कलकलमिव नूपुरचक्रं कणितेन कन्यकान्तःपुरे^४ कुर्वति, देवी कादम्बरी सपरिजना सौध-शिखरमारुह्य तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे,

उत्सारणेति । उत्सारणं द्वारपालद्वारा कृतवेन्नताडनं तस्माद् यद् भयं त्रासस्तेन सम्भ्रान्तानि चकितानि लोचनानि नयनानि येषां तेषु, तथोक्तेषु, मन्दुरापालेषु वाजिशालारक्षकेषु प्रणम्य नमस्कृत्य अप-स्तरेषु दूरीभूतेषु सख्यु । एकपार्श्वे किञ्चिद्वलितम् ईषत्पतितम् इन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं पृष्ठाच्छादनवल्गं समीकुर्वन् स्वस्थाने नयन्, कूणितः केसरपतनाद् सङ्कोचिता नेत्रस्य नयनस्य त्रिभागः तृतीयभागो येन तस्य तादृशस्य इन्द्रायुधस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीम्, कुङ्कुमो यावकः तद्वत् कपिलां पिङ्गलवर्णाम्, केसरस्य स्कन्धप्रदेशोत्पन्नकेशस्य सटा गुच्छीभूतत्वाज्जटा ताम्, उत्सारयन् नयनाद् दूरी-कुर्वन् । खुरधारिण्याम् इन्द्रायुधशफाधारभूतदारुपट्टिकायां विन्यस्तौ स्यापितौ चरणौ येन सः, तथा लीलाया विलासेन मन्दं शनैः यथा स्यात्तथा मन्दुरादारुणि वाजिशालास्थकाष्ठविशेषे दत्तो निहितो देह-भरः शरीरभारो येन सः । सकुतूहलं सकौतुकम् ।

केयूरकेति । वृत्तान्तः । उदन्तः गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी, वासरं दिवसम्, अतिनीतवती अति-वाहितवती । अकरोत् अन्वतिष्ठत् । आलापा वचनव्यापाराः ।

केयूरक इति । सर्वं, निखिलम् आचचचे कथयामास बालत्वेन कोमलहृदयत्वादित्याशयः । कन्य-कान्तःपुरे कुमारिकाऽवरोधपुरे, नूपुरचक्रस्य कुमारिकाणां पादकटकसमूहस्य कणितेन शब्देन, हृदय-सहस्रस्य कुमारिकाणामेव मानससमूहस्य यत् प्रयाणं गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानं तस्य पटह-कलकलो दृक्काशवदकोलाहलः तं कुर्वतीव विदधतीव सती, नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये भवता सह प्रस्थितानां कुमारिकाहृदयसहस्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूवन्नित्यभिप्रायः । तुरगस्य भवदश्वस्य धूलिरेखया रजःसमूहेन धूसरं मलिनम्, देवस्यैव भवत एव । आलोकितवती दृष्टवती ।

तिरोहितेति । किञ्च, देवे भवति तिरोहितदर्शने अन्तर्हितवीक्षणे सति, मदलेखायाः स्कन्धे निक्षिप्तं वेन्न-ताडनके भयते, चकित-नयनवाले वहाँके अश्वशालरक्षकगण (सार्इश) प्रणाम कर करके खिसक गये, तब इन्द्रायुधकी पीठ परसे एक तरफ कुछ अधिक खिसका हुआ आवरणवस्त्र (जीन) को समान करता-करता, जरा तृतीयभाग सङ्कुचित (मिची हुई) आँख पर आकर दृष्टिको निरोध करती कुङ्कुमके समान पिङ्गलवर्ण केशर-सटाको हटा दिया । उसके बाद खुरधारिणी (लटके हुए दोनों पांवको थामने वाली) पर चरणयुगल रख, अस्तबलके किसी खूँटे पर देहका भार रखकर, वह कौतुकसहित लीलाके सहारें धीरे धीरे कहने लगा—‘केयूरक ! कहो, मुझे वहाँसे निकल कर चंले आने पर गन्धर्वराजकुलमें क्या घटना हुई है ? गन्धर्व-राजनन्दिनीने किस कार्यमें दिन बिताया ? महाश्वेताने क्या किया ? मदलेखाने क्या कहा ? परिजनवर्गका क्या आलाप हुआ ? तुमने कौन कार्य किया ? एवं मेरे सम्बन्धमें कोई कथा-वार्त्ता हुई है या नहीं ?’

केयूरकने सरलचित्त होनेके कारण समस्त प्रश्नोंका उत्तर दिया—‘राजपुत्र ! सुनिये—आपके बाहर निकलते ही तत्काल कन्याओंके अन्तःपुरमें नूपुरोंके रणरणावटसे हजारों हृदयोंके प्रस्थान-दुन्दुभिका मानो कोलाहल हुआ । ऐसे समयमें देवी कादम्बरी परिजनोंके साथ सौधशिखर पर आरुढ़ होकर, अश्वके द्वारा उड़ाई हुई धूलसे धूसरवर्ण दीखते आपके ही जानेके मार्गको देखने लगीं ? उसके बाद जब आप नेत्रपथसे बहिर्भूत हो गये तब मदलेखाके

१. इन्द्रायुधपृष्ठावगुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वगलितं किञ्चिदेकपार्श्वे ।

२. कूणितनेत्रत्रिभागा ।

३. खुरधारिणी । ४. अवसरमतिनीतवती । ५. नव । ६. कुर्वन्ती ।

मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः, सीता-
तपत्रापदेशेन शशिनेर्षया निवार्यमाणरविकरस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथ-
मपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्खलनमियेव निवेद्यमानोपहार-
कुसुमा शब्दायमानैर्मधुकरैः, जलधारा-धवल-नख-मयूखोन्मुखानामनुगलं गलद्भिर्वलयैः कण्ठ-
बन्धानिवोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान् करेण
गृह्णन्तापह्नवान् मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती, यत्र

स्थापितं मुखं वदनं यथा सा तथोक्ता कादम्बरी, प्रीत्या भवत्स्नेहेन, दुग्धोदधिधव-
लैः शृङ्गैः दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्ती प्लावयन्ती सती, तथाविधनिरीक्षणानां निरन्तरत्वादित्याशयः ।
तथा ईर्ष्या सूर्यं प्रति स्पर्द्धया कारणेन, सितातपत्रापदेशेन शुभ्रच्छत्रव्याजेन शशिना चन्द्रेण, निवार्य-
माणो दूरीक्रियमाणो रविकरस्पर्शाः सूर्यकिरणस्पर्शा यस्याः सा तथोक्ता च सती, सूर्येण सह चन्द्रस्य
स्पर्शा 'त्वं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्तापं दूरीकृत्य शीतलेयम्' इति । अतएव श्वेतच्छत्रस्य तु व्याज
मात्रं, शुक्लत्व-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अतएव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । तत्र सौधशृङ्ग
एव सुचिरं बहुकालं स्थितवती अवस्थानं कृतवती ।

इह 'दुग्धोदधिधवलदृष्टिपाते' त्यत्र लुप्तोपमालङ्कारः, 'प्लावयन्तीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयो-
रङ्गाभिभावसङ्करः । तथा श्वेतच्छत्रमपह्नुय चन्द्रस्थापनात्कैतवापह्नु तिरलङ्कारः ।

तस्मादिति । तस्मात् प्रासादशृङ्गात्, कथमपि महता कष्टेन, सखेदं भवद्वियोगेन सकष्टं यथा स्थात्तथा
अवतीर्य अवतरणं कृत्वा, अवस्थानमण्डपे वासभवने क्षणमिव किञ्चित्कालमिव स्थित्वा अवस्थाय, उत्थाय
स्खलनमियेव अतीवोन्मनस्कतया अदृश्यमानत्वादेवूपायनप्रसूनेषु कादम्बरी स्खलित्वा पतिष्यतीति
प्राप्तेनेव, शब्दायमानैः मुखरायमाणः मधुकरैर्भ्रमरैः निवेद्यमानानि (स्वीयैरेव रवैः सूच्यमानानि 'पुष्पा-
प्यत्र न स्खलितव्यम्' इति) उपहारकुसुमानि उपायनप्रसूनानि यस्यै सा । तथा केकारवेण तेषां
शिखण्डिनामेव केकाशब्देन उद्विग्ना उद्वेगं प्राप्ता कादम्बरी, अतएव जलधारावत् सलिलासारवत् धवलाः
शृङ्गा ये नखमयूखाः कादम्बर्या एव नखरश्मयः तेषु उन्मुखानां सलिलधाराभ्रान्त्या उन्नमिताननानां
भवनशिखण्डिनां गृहपालितमयूराणाम्, गलेषु कण्ठेषु इत्यनुगलं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, गलद्भिः केवल-
समर्पणेनैवाधःपतद्भिः वलयैः कङ्कणैः, कण्ठबन्धान् उपपादयन्ती विदधतीव सती, सति सामर्थ्ये उद्वेज-
कानां निग्रहावश्यकत्वात् । भवद्वियुक्ता कादम्बरी गृहमयूराणां शब्दैर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु वलययो-
जनेन तान् मूकीकर्तुं मभिलषति किन्तु वलयसमर्पणकालं तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुखा भवन्ति, अतएव प्रदानकाल एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्तीत्यभिप्रायः । किञ्च, पदे
पदे प्रतिपदक्षेपं करेण पाणिना, कुसुमैः पुष्पैः धवलान् शृङ्गान् गृह्णन्तापह्नवान् भवनसंसृष्टव्रततिकि-
सलयानि अवलम्बमाना दधाना तथा मनसा चेतसा च कुसुमवद्धवलान् देवस्य भवतो गुणगणान्
सौन्दर्यादिगुणसमूहान् अवलम्बमाना दधाना चिन्तयन्ती ।

'इह 'स्खलनमियेव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः 'नखमयूखेषु' इत्यत्र आन्तिमान् व्यङ्ग्यः । 'कण्ठ-
बन्धानुपपादयन्तीव' इत्यत्रोत्प्रेक्षा तु स्फुटैव । 'कुसुमधवलान्' इत्यत्र लुप्तोपमा ।

कन्येपर अपना मुख रख कर, आपके प्रति स्नेहवश, क्षीरोदसागरके समान धवलवर्ण-दृष्टिपातसे उस दिशाको
प्लावित करने (भरने) लगीं, एवं सूर्यके प्रति ईर्ष्यावश चन्द्र ही मानो श्वेतच्छत्रके बहानेसे उस समय उसका
धूप निवारण करने लगा, ऐसी अवस्थामें वह बहुत देर तक वहाँ पर ही रही । अन्तमें किसी किसी प्रकार खेदके
साथ उस सौधशिखर परसे नीचे उतर कर, कुछ देर समामण्डपमें बैठ कर उठी और 'सम्भव अन्यमनस्क हो
जानेसे लक्ष्य न कर उपहार-पुष्पों पर वह गिर न पड़े' इस भयसे ही मानो गुजार करते अमरगण उन्हें विखरे
फूलोंको बताने लगे; जलधाराके समान शुभ्रवर्ण नख-किरणोंकी ओर मुख उठाकर देखते गृहपालित मयूरोंके केका-
रवसे उद्विग्न होकर, शासनके लिए निकले कङ्कणसे प्रत्येक मयूरके गलेमें मानो गलबन्धन बाँधने लगीं; प्रत्येक
पदक्षेप (पग-पग) पर पुष्प-धवल गृह-लताओंके पल्लवोंको हाथसे धारण कर, एवं पुष्पके समान धवलवर्ण

स्थितवान् देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र मरकतशिला-मकरिकाप्रणाल-प्रस्रवण-सिच्यमान-हरित-लतामण्डपे शीकरिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदक-परिमललीनालिजाल-जटिल-शिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र कुसुमधूलि-सिकतिलै गिरि-नदिकातटे भगवानञ्चितः शूलपाणिः, अत्र ह्येपित-शशधर-रोचिषि स्फटिक-शिलातले भुक्ता, अत्र संक्रान्त-चन्दन-रस-लाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुमम् इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलादेशमन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते भगवति रवौ, उदिते चन्द्रमसि तत्रैव कञ्चित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती, मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय विमल-नख-

तमिति । अपि च, कादम्बरी तं क्रीडापर्वतकम् उपेत्य प्राप्य दिवसं क्षपितवतीति सम्बन्धः । मरकतशिलायाम् अरमगर्भप्रस्तरे यो मकरिकाप्रणाली मकरसदृशसलिलनिर्गमनयन्त्रं तस्मात् प्रस्रवणेन सलिलनिःसरणेन सिच्यमानः, हरितो हरिद्वर्णो लतामण्डपो यत्र तस्मिन्, अतएव शीकरिणि सलिलकण-वति अत्र इह शिलातले, देवेन चन्द्रापीडेन स्थितम् । गन्धोदकानि सुगन्धसलिलानि तेषां परिमलैः सौरभैः लीनं संलग्नं यत् अलिजालं मधुकरसमूहः तेन जटिलो विपरीकृतो यः शिलाप्रदेशः प्रस्तरमयभूमिः तस्मिन्, स्नातम् आप्लवः कृत इत्यर्थः । कुसुमानां पुष्पाणां या धूलयः परागाः ताभिः सिकतिलै समुत्पन्न सैकते अत्र गिरिनदिकातटे पर्वतीयालपसरिचारे । शूल पाणी यस्य सः शिवः इत्यर्थः । अञ्चितः पूजितः । ह्येपितं लज्जां प्रापितं शशधररोचिः चन्द्रालोको येन तस्मिन् शशधरादपि ध्रुवे इत्यर्थः । संक्रान्तं संसक्तं चन्दनरसो मलयजद्रव एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् तत्र, मुक्ताशैलशिलापट्टे मुक्तासदृशश्चेतपर्वतीयप्रस्तर-खण्डे सुप्तं स्वापो विहित इत्यर्थः, इति एवं परिजनेन पार्श्ववर्तितेवकलोकेन पुनरुक्तं वारं वारं यथा स्या-त्तथा निवेद्यमानानि कथ्यमानानि देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि स्थितिलक्षणाणि पश्यन्ती विलोक-यन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती अतिवाहितवती ।

दिवसेति । कथमपि महता कष्टेन । अनभिमतमपि असमीहितमपि, तस्मिन्नेव चन्द्रापीडे यत्र भक्षितवान् तत्रैवेत्यर्थः । आहारं भोजनम् । अकरोत् अकल्पयत् । चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रकान्तमणिनिष्प-न्नेन, चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता स्वतः सलिलनिःसरणाद् घर्माद्भूतध्वाच्च किलक्षा तनुर्देहो यस्याः सा चन्द्र-बिम्बं शशिमण्डलं तस्य यः प्रवेशः तस्य भयेनेव त्रासेनेव । कृत्वा अर्पयित्वा, मदनोद्दीपकशशिमण्डल-प्रवेशप्रतिपेधनायेत्याशयः । चिन्तयन्ती ध्यायन्ती, मुकुलिते मुद्रिते ईक्षणे नयने यस्याः सा । विमलेषु

आपके गुण-गणोंका मन ही मन चिन्ता करतीं, जिस क्रीडापर्वतपर आप रहते थे वहाँ आ पहुँची । वहाँ आनेके बाद परिजनगण उनसे निवेदन करने लगे कि-‘मरकत मणिके मकराकार मोरीके प्रस्रवण (जलयन्त्र) से सिञ्चन किये हुए हरितवर्ण लता-मण्डपवाले इस जलविन्दुसे छाप हुए शिलातल पर राजपुत्र बैठे थे; गन्ध-जलके सौरभसे एकत्रित हुए अमरोंके ऊँच नीचोंसे भरे इस शिलातलपर राजपुत्रने स्नान किया था; पुष्प-पराग-रूप वालुका (रेती) से भरे इस क्षुद्र पर्वतीय नदीके तटपर भगवान् शङ्करकी पूजाकी थी; चन्द्र-किरणको भी लज्जित करनेवाले स्फटिकमय शिलातलपर भोजन किया था; और चिपके हुए चन्दन-रसके चिह्नवाली मुक्ताके समान शुभ्रवर्ण इस पर्वतीय-शिलाखण्डके ऊपर शयन किया था ।’ इस प्रकार बारंबार दिखाए हुए आपके ही स्थानके चिह्नोंका अवलोकन करते-करते उन्होंने समस्त दिन व्यतीत किया । दिनके शेष भागमें महाश्वेताके प्रयत्नसे किसी प्रकार अन-भिमत होने पर भी उन्होंने उसी स्फटिक-मणिमय गृहमें भोजन किया । उसके बाद भगवान् सूर्यनारायणके अस्त-मित होने पर जब चन्द्रमाका उदय हुआ तब वे उस गृहमें कुछ देर तक रहीं । फिर चन्द्रोदयसे चन्द्रकान्तमणि-निर्मितके समान उनका शरीर आर्द्र (गीला) हो गया और सम्भवतः चन्द्र-मण्डलके प्रवेश करनेके भयसे ही मानो मण्डस्थल (गाल) पर हाथ रखकर थोड़ा नेत्रोंको सङ्कुचित (मोँच) कर किसी विषयकी भावना ही करनेमें वहाँ क्षणमात्र बैठी रहीं । फिर उठकर निर्भल नखमें पड़े चन्द्र-प्रतिबिम्बके भारसे मानो

१. कञ्चित् ‘हरित’ इति पदं न दृश्यते ।

२. शीकरिणि ।

३. सिकताकर्मनीलगिरि .... ।

४. गिरिनदीकाननतटे ।

५. ...स्फटिक...

६. ...शिलापट्टशयनीये ।

निपतित-शशिप्रतिमाभर-गुरुणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती, लीला-मन्थर-गमन-पट्टनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयन-निक्षिप्त-गात्रर्याष्टिश्च, ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना, दारुणेन च दाहरूपिणा ज्वरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना^१ मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवा-
कैश्च सार्द्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य
वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय^२ सोपालम्भमादिष्टवती^३ ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्व' इति वदन्^४ भवनान्निर्ययौ । आरोपित-
पर्याणश्च त्वरित-तुरग^५-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे

निर्मलेषु नखेषु पादयोरेव नखरेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाः चन्द्रप्रतिबिम्बानि तासां भरेण गुरुणीव भारवन्तीव, अन्यथा क्लेशादुत्क्षेपणं न युज्यत इत्याशयः । लीला विलासः तथा मन्थरगमने मन्दसञ्चरणे पट्टनि कुशलानि, पदानि चरणन्यासानि, शय्यागृहं शयनीयभवनम् अगात् अगच्छत् । बहुवचनमौप-
चारिकम्, न्यासानामाधिकादित्यवगन्तव्यम् ।

इह 'चन्द्रकान्तमयीव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः, 'चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव' इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षालङ्कारः,
'गुरुणीव' इत्यत्र गणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

शयनेति । अंषि च, शयने तत्प्रे निक्षिप्ता रथापिता गात्रर्याष्टिः शरीरर्याष्टिर्यथा सा । ततः प्रभृति तत्कालादारभ्य प्रबलया तीव्रया शिरोवेदनया शिरःपीडया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा, दाहः सन्ता-
पस्तद्रूपिणा दारुणेन भयङ्करेण ज्वरेण तापेन अभिभूयमाना पराभूयमाना केनापि अनिर्वचनीयेन आधिना
मानसव्यथया, मङ्गलप्रदीपैः शयनीयभवनस्थाधिभिरिति शेषः । कुमुदाकारैः कैरवसदृशैश्चक्रवाकै रथाङ्गश्च
अनिमीलितलोचना अमुकुलितेक्षणा सती । रजन्यां दीपकानां स्वत एव प्रकाशात् कैरवाणां चन्द्रोद्गमेन
प्रस्फुटनात् रथाङ्गानाञ्च विरहवशादमुद्रितनयनत्वमित्याशयः । दुःखदुःखेन गुरुतरक्लेशेन क्षणदां निशाम्
अनैषीत् क्षपितवती ।

इह प्रदीपकुमुदयोरमुद्रितनयनत्वं प्रकाशमात्रं कादम्बरीरथाङ्गयोस्तु लोचननिमीलनाभाव इति
भेदेऽप्यभेदमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः तन्मूला च सहोक्तिः ।

उपसीति । उषसि प्रातःकाले । आहूय आह्वानं कृत्वा, देवस्य भवतः, वार्त्ताव्यतिकरोपलम्भाय
वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये समाचाराकर्णनायेत्यर्थः । सोपालम्भम् उचितज्ञोऽपि सम्भावितमहोदारस्यातिथे
राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न ब्रजसीति सतिरस्कारम् आदिष्टवती कथितवती ।

चन्द्रंति । तदाकर्ण्य तच्छ्रुत्वा जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः । भवनान्निर्ययौ गृहान्निर्यागाम । आरोपितं
यथास्थानं स्थापितं पर्याणं पल्लयनं यस्य तम्, त्वरितेन शीघ्रेण तुरगपरिचारकेण अश्वपालकेन उपनीतम्
उपस्थापितम् । पश्चात् आत्मन् एव पश्चाद्भागो आरोप्य उपवेशनं कारयित्वा । स्कन्धावारे सैन्यवेशे । अशेषं

भारी ड्रप चरणयुगलको महाकष्टसे उठाकर, विलासयुक्त मन्द गतिसे चलकर शयनगृहमें गई और तत्रस्थ शय्याके
ऊपर लेट गई । तबसे लेकर ही अत्यन्त प्रबल शिरोवेदनासे छटपटाने लगीं और दारुण दाह-ज्वरसे आक्रान्त
हो गई । उससे सब रात उन्होंने अनिर्वचनीय मंनःपीडासे, माङ्गलिक-प्रदीप, कुमुद-समूह और चक्रवाकगणके
साथ ही अमुद्रित (खुले) नयनसे अत्यन्त दुःखमें बिताई । फिर प्रातःकाल मुझे बुलाकर, (तुम मेरे विवेचक
प्रियमृत्यु होकर भी मेरे ही अतिथिभूत राजपुत्रकी इस समय भी सुखसे पहुँचनेकी वार्ताको लानेके लिए नहीं
जाते हो, इस प्रकारका) तिरस्कार (ताना दे) कर, आपके वृत्तान्तको जाननेके लिए आदेश दिया ।^१

इस कथाको सुनकर चन्द्रापीड जानेकी इच्छासे—'घोड़ा घोड़ा, [लाओ]' इस प्रकाह कहता भवनसे
बाहर निकला और किसी अश्वरक्षक (सार्धश) द्वारा शीघ्रतासे पल्लयन (जीन) कसकर लाये गये इन्द्रायुध पर
चढ़, पीछे पत्रलेखाको बैठाकर, शिविरपर वैशम्पायनको नियत कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेसे निषेध

१. क्षिप्त । २. व्याधिना । ३. उपालम्भाय । ४. क्वचित् 'अथ' इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते । ५. वदन्-
पूर्ववृत्तचमत्कृतचेताः । ६. क्वचित् 'तुरग' इति नोपलभ्यते ।

स्थापयित्वा^१ वैशम्पायनम्, अशेषं परिजनं^२ निवर्त्य च अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार^३ । अवतीर्य च^४ द्वारपालापित-तुरङ्गः कादम्बरी-प्रथम-दर्शन-कुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी कादम्बरी तिष्ठति' इति सम्मुखागतमन्यतमं वर्षवरम्^५ अप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन 'देव ! मत्तमयूरस्य^६ क्रीडापर्वतकस्याधस्तात् कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते' इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, मरकतहरितानां कदलीवनानां^७ प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषाञ्च मध्ये निरन्तर-नलिनी-दलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमाद्रांशुकच्छलेनाच्छोद-

समग्रं । निवर्त्य पश्चादव्याघुटय । अन्यतुरगारूढेनैव इतराश्वकृतारोहणेनैव । अनुगम्यमानः अनुग्रह्यमानः । आसाद्य प्राप्य । अवततार उत्तीर्णवान् । द्वारपालस्य अपितः तुरङ्ग इन्द्रायुधो येन सः । कादम्बर्याः प्रथमदर्शने आधावलोकने कुतूहलं कौतुकमस्या अस्तीति तथा पत्रलेखया, चकारात् केयूरकेण चानुगम्यमानः । सम्मुखागतं समक्षोपस्थितम् । वर्षवरं क्लीबम् अप्राक्षीत् पृष्टवान् । अन्तःपुरप्रवेशे पूर्वमेव महाश्वेताद्वारेण राज्ञोऽनुमतिप्रदानत्वादनुमोदनेन च प्रविशन्तं चन्द्रापीडं न कोऽपि प्रतिषेधयामासेत्यवधेयम् ।

कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नमस्कारो येन तेन । मत्ताः स्त्रीया मयूराः कलापिनो यत्र तस्य । अधस्तात् अधोभागवत्तिनः, कमलवनेन पङ्कजविपिनेन पूर्णा दीर्घिका वापी तरयाः तीरे तटे विरचितं निर्मितं हिमगृहं सलिलोद्धारयन्प्रविद्यमानत्वात् शिशिरं सद्यः, अध्यास्ते अधितिष्ठति 'अधिशीतस्थानां कर्म' इत्यनेनाधारस्य गृहस्य कर्मसंज्ञा बोध्या । प्रमदवनेन उद्यानवाटिकया । मरकतवत् अशमगर्भवत् हरिता हरिद्वर्णास्तेषाम्, कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया दीप्या शष्पीकृता अभिनवतृणवदवलोक्यमाना-कृता रविकिरणाः सूर्यरश्मयो यस्मिन् तस्य, अतएव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिनं ददर्श अवलोकयामास । इह शष्पीकरणसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिः, 'शष्पीकृता' इत्यत्र लुप्तोपमा चेत्युभयोः सङ्करः ।

तेषामिति । तेषां कदलीवनानाम् निरन्तरैः अविरलैः, नलिनीदलैः उपनीतैः कमलपत्रैः, लङ्गम् आच्छादितं हिमगृहं शीतलं वेश्म अपश्यत् दृष्टवान् ।

तस्मादिति । अपि च, तस्मात् हिमगृहात् निष्पतन्तं निःसरन्तम्, आद्रांशुकच्छलेन विलसत्तच्छाया-जेन, अच्छोदस्य एतन्नामकसरोवरस्य जलेन सलिलेनैव संवीतम् आच्छादितशरीरम् । आद्रांशुकच्छोद-सलिलयोः श्वेतसादृश्यादित्याशयः । 'अच्छोदजलेनैव' इत्यत्र जात्युपेक्षा । इत आरभ्य द्वितीयाद्या एक-वचनान्तानि पदानि अत्रेतनस्य 'परिजनमद्राक्षीत्' इत्यत्र परिजनमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि ।

(लौटा) कर दूसरे घोड़े पर चढ़कर पीछे-पीछे आते केयूरकके साथ हेमकूट-पर्वतकी ओर प्रस्थान किया । [क्रमशः चलते-चलते] कादम्बरीके महलके द्वार पर उपस्थित होकर घोड़े परसे उतरा; उतर कर किसी द्वारपालके समीप घोड़ेको रख (सुपुं द) कर, कादम्बरीको पहले देखनेके लिए कौतुकवती पत्रलेखा एवं केयूरकको पीछे कर, अन्दर जाकर, सम्मुखागत किसी नपुंसकसे पूछने लगा—'देवी कादम्बरी कहाँ हैं ?' उसने प्रणाम कर सूचित किया कि—'राजकुमार ! मत्त-मयूर-गण जहाँ रहते हैं, उस क्रीडा-पर्वतके नीचे कमल-वन-परिपूर्ण वावड़ीके तट पर एक शीतल-गृह निर्मित है, वहाँ पर ही देवी कादम्बरी विराजती हैं । इस प्रकार उसके सूचित करने पर केयूरकके बताए मार्गसे प्रमदोद्यानके मध्यमें होकर वह कुछ दूर गया था कि इतनेमें ही मरकतके समान हरिद्वर्ण कदलीवनके प्रभासे—नूतन तृणके समान—सूर्यके किरणोंसे समन्वित दिवस हरिद्वर्ण (हरासा) दीखने लगा और उनके मध्यमें कमलके पत्तोंसे निरन्तर आच्छादित (ढँके) हिम-गृहको उसने देखा । उसमेंसे बाहर निकलती हुई, शिशिर उपचारमें निपुण, कादम्बरीके शरीरकी परिचर्या करनेवाड़ी, अलङ्कार-रहित दासियोंको उसने देखा । वे आद्र-वस्त्रके बहाने अच्छोदसरोवरके जलसे ही मानो आच्छादित की

१. संस्थापयित्वा । २. अशेषपरिजनम् । ३. अवततार तुरगात् । ४. कश्चित् चकारो नास्ति ।

५. वर्षधरम् । ६. नृत्यन्मयूरस्य । ७. कदलदलानाम् ।

जलेनेव संवोतम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवलयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभि-
श्चैकश्रवणाश्रयेस्ताटङ्कीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटिकानि
मुखारविन्दानि बद्धसौभाग्यपदानां व दधानम्, कृतचन्दनबिन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्श-
लोभस्थितेन्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्गन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैबलमञ्ज-
रीभिः कृतकर्णपूरम्, कर्णधूलिधसरेषु मलयजरस-लव-लुलितेषु वकुलावलीवलयेषु स्तनेषु
न्यस्तनलिनीपत्रप्रावरणम्, अनवरत-चन्दन-चर्चा-प्रणयने-पाण्डुरैः सन्ताप-रोप-मृदित-चन्द्र-

बाहुल्येति । अपि च, आभरणकैरिव रजताभूषणैरिव बाहुल्यविधृतैः भुजवल्लीस्थापितैः मृणाल-
वलयैः विसकङ्कणैः धवलताः श्वेतीकृताः, अवयवा अङ्गानि यस्य तम् इह श्रौतोपमा ।

आपाण्डुंति । अपि च, आपाण्डुभिः अत्यन्तपाण्डुरैः, एकं श्रवणं श्रोत्रम् आश्रय आधारो येषां
तः, ताटङ्कीकृतैः श्रवणालङ्कारीकृतैः केतक्याः पुष्पस्य गर्भदलैः आभ्यन्तरपत्रैः, उपहसितं निजरूपातिश-
यात् परिहसितं दन्तपत्रं करिदशनरचितपत्रसदृशाभूषणं यस्य तम् । इह 'उपहसितम्' इत्यनेन साम्या-
त्तेपादार्योपमा ।

आलिखितेति । आलिखिताः चित्रिताः चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिकाः तिलकविशेषा येषु तानि,
अतएव बद्धानि रचितानि सौभाग्यपदानि स्वामिस्नेहत्वद्योतकलक्षणानि येषु तानीव विद्यमानानि, मुख-
रविन्दानि वदनकमलानि दधानं बिभ्राणम् । इह लुप्तोपमा क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

कृतचन्दनेति । कृता विहिताः चन्दनबिन्दवो मलयजकणा एव विशेषकाः तिलकानि येषु तान्,
अतएव दिवाऽपि, रात्रौ तु चन्द्रोद्गमात्प्रतिमाः सम्भवन्त्येव किन्तु चन्दनबिन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा
स्पर्शलोभवशाहिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिबिम्बाः स्थिता इत्यर्थः । स्पर्शलोभेन स्पर्शतृष्णया स्थितानि विद्यमा-
नानि इन्द्रोः शशिनः प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छाया येषु तानिव विद्यमानान्, चन्दनबिन्दुशशिप्रविच्छायाणां
सादृश्यादित्याशयः । कपोलान् गण्डभागान् उद्ग्रहन्तं धारयन्तम् । इह इन्दुप्रतिबिम्बविद्यमानत्वोत्प्रेक्ष-
णात् क्रियात्प्रेक्षा ।

अपहृतेति । अपहृतानि दूरीकृतानि अशेषाणि समग्राणि शिरीषस्य कुसुमस्य सौभाग्यानि शुभ्रत्व-
मृदुलत्वशिशिरत्वानि यामिस्ताभिः शैबलमञ्जरीभिः जलशूकवल्गुरीभिः कृतकर्णपूरं विहितश्रवणा-
लङ्कारम् । इहान्येनान्यसौभाग्यदूरीकरणासम्भवाद्बस्तुसम्बन्धोऽसम्भवनं सौभाग्यसाम्यमाक्षिपतीत्य
सम्भवद्बस्तुसम्बन्धा निदर्शना । तदुक्तं दर्पण—

‘सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥’

कर्पूरेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूलिभिः रजोभिः धूसरेषु ईषत्पाण्डुषु, मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तस्य
लवैर्बिन्दुभिः लुलितेषु बिच्छुरितेषु (एकीभूतेषु), तथा वकुलावलीनां वकुलपुष्पदाम्नां वलयानि मण्ड-
लानि येषु तेषु, स्तनेषु चोजेषु न्यस्तानि स्थापितानि नलिनीपत्राणां कमलिनीदलानां प्रावरणानि
आच्छादनानि यस्य तम् ।

अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चन्दनचर्चायाः मलयजविलेपनस्य प्रणयनेन सम्पादनेन पाण्डुराः
श्वेतास्तैः, अतएव सन्तापेन उत्तेजकतया सन्तापोत्पादनेन यो रोषश्चन्द्रं प्रति कोपः तेन कारणेन मृदिताः

गई हों इस प्रकार दीखती थीं; आभूषणके समान भुज-लताओं पर धारण किए मृणाल-वलयोंसे उनके अङ्ग-प्रत्यङ्ग
धवलवर्ण प्रतीत होते थे; उनके एक कानमें धारण किए हुये अच्छे धवलवर्णके केतकी-गर्भपत्रके किए हुए कर्ण
भूषण गज-दन्त-पत्र निमित्त कर्णालङ्कारकी शोभाकी मो हैंसी करते थे; उनके मुखारविन्द पर सौभाग्य-सूचक
चिह्नके समान चन्दन द्वारा किए हुए तिलक-विशेष लगे थे; कपोलदेशमें चन्दन-बिन्दुका तिलक लगानेसे उनके
स्पर्श-लोभसे ही मानों दिनमें भी चन्द्रका प्रतिबिम्ब वहाँ आकर वास करता है ऐसा प्रतीत होता था । समस्त
शिरीष-पुष्पोंके सौन्दर्यको जिन्होंने अपहरण कर ली थी ऐसी शैबल-मञ्जरियोंके उन्होंने कर्णभूषण पहन रखे
थे । कर्पूरकी रेणुसे धूसर रूप, चन्दन-बिन्दुसे परिपूर्ण, वकुल-कुसुम-मालाओंके वलयवाले स्तनों पर उन्होंने
कमल-पत्ररूपी वस्त्र रख लिए थे; निरन्तर चन्दन लेपन करनेसे शुभ्रवर्ण हुए—सन्ताप और क्रोधसे निषिष्ट

१. तालङ्कीकृतैः ताटङ्कीकृतैः ।

२. पट्टनीव ।

३. कपोलफलकाम् ।

४. ललितेषु ।

५. वकुलावलिषु, कुवल्यावलिषु, ललितकुवलयेषु । ६. प्रयोधरेषु । ७. प्रणय ।

करैरिव करैः कल्पितमृणालदण्डानि विसतन्तुमयानि चामराणि बिभ्राणम्, उन्नालैश्च कमलैः कुमुदैः कुवल्यैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुमुमस्तवकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारिता-
तपम्, जलदेवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समूहम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव गोष्ठीबन्धनम्, शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं
परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापसृतेन दीयमानमार्गः, चन्दन-
पङ्ककृतवेदिकानां पुण्डरीककलिकाघटितघण्टिकानां विकसितसिन्धुवारैः-कुसुममञ्जरीचाम-

पिष्टा ये चन्द्रस्य शशिनः करा रश्मयस्तैरिव, करैर्हस्तैः, कल्पितः कृतो मृणालं विसमेव दण्डो येषां तानि,
विसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि चामराणि बालव्यजनानि, बिभ्राणं दधानम् । ‘.....‘चन्द्रकरैरिव’
त्यत्र जात्युपेक्षा ।

उन्नालैरिति । अपि च, उन्नतम् उपरि विद्यमानं नालं वृत्तं शाखादण्डश्चेति यथासम्भवं येषां तैः
तादृशैः, कमलैः पङ्कजैः, कुमुदैः, करैः, कुवल्यैः नीलोत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः,
कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः, कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः, आतपत्रीकृतैः छत्रीकृतैः उत्तमाङ्गोपरिपृष्टैरित्यर्थः ।
निवारितो निषेधित आतपः सूर्यप्रकाशो यस्य तम् ।

जलेति । जलदेवतानां सलिलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव वृन्दमिव, आर्द्रशरीरत्वादित्याशयः, इत्थ-
मन्यत्रापि । वरुणस्य प्रचेतसः याः श्रियः सम्पत्तयः तासां समागमं सम्मेलनमिव प्रचेतसः सलिलाधिष्ठा-
तृत्वात्तत्सम्पत्तीनामपि सलिलाद्र्शरीरत्वासम्भव इत्यभिप्रायः । शरदां घनात्ययचूर्णां समाजं समूहमिव ।
सरसीनां सरोवराणां गोष्ठीबन्धं परिषद्वचनामिव ।

इह ‘समूहमिव’ इत्यत्र जात्युपेक्षालङ्कारः, ‘समागममिव’ इत्यत्राप्युक्तालङ्कारः सम्मिलितवरुण-
सम्पत्तिसमूहमिवेति विवक्षणात् । ‘समाजमिव’ इहाप्युक्तालङ्कारः, ‘समागममिव’ इहाप्युक्तालङ्कार एव
परिषत्स्थसरसीनां समूहमिवेत्यभिप्रायात् ।

शिशिरेति । शिशिरोपचारे शीतलक्रियायां निपुणः दक्षस्तम् । शरीरप्रायं वपुःसदृशं प्रियमित्यर्थः ।
अद्राक्षीत् अपश्यत् ।

तेनेति । तेन परिजनेन पादनखानां चन्द्रापीडचरणनखराणां पतनभयादिव मृदुलत्वात् निज-
मस्तकधर्पणेन स्खलनत्रासादिव त्वरितं शीघ्रम् अपसृतेन केनापि प्रकारेण दूरं यातेन सता प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणो दीयमानमार्गश्च चन्द्रापीडः कदलीतोरणानां रम्भावहिद्वाराणां तलेन प्रविश्य सर्वतः
समन्तात् निस्पृष्टदृष्टिः अग्रेतनं सर्वं दृष्टवान् अन्याश्चैवंप्रकारान् वीक्षमाणः सन् हिमगृहकस्य मध्यभाग-
माससादेति सम्बन्धः । ‘पतनभयादिव’ इत्यत्र हेतुप्रेक्षा ।

इतः कदलीतोरणानि विशिनष्टि—चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्केन सघनद्रवेण कृता
लिप्तीकृता वेदिकाः परिष्कृतभूमयः (बद्धतलभूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) । पुण्डरीकाणि
सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिः कोरकैः घटिता रचिता घण्टिका लघुघण्टा येषां तेषाम् । विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि सिन्धुवारकुसुमानि निर्गुण्डोप्रसूनानि तेषां मञ्जयो बह्वर्थ एव चामराणि बालव्यज-

(मसल डाली गई) चन्द्रकिरण-समूहके समान है ऐसे दीखते हाथोंमें उन्होंने मृणाल-दण्ड समन्वित और मृणाल-
सूत्रसे ही निर्मित बहुतेरे चामर धारण किये थे । कमलोंके नाल और दण्डको ऊँचे करके कोई कमल, कोई श्वेतो-
त्पल, कोई नीलोत्पल, कोई पल्लव, कोई कदलीपत्र, कोई पद्मपत्र एवं कोई पुष्पके गुच्छे छत्रके आकारमें मस्तकके
ऊपर रखकर उन्होंने रौद्र-निवारण (छाया) कर रखी थी और वे जलदेवतासमूहके समान, सम्मिलित वरुण-
सम्पत्तिके समान, शरत्कालसमूहके समान एवं एकत्र समवेत सरोवरसमूहके समान हो—ऐसी शोभायमान थी ।

परिचारिकाओंने पद-नखों पर प्रतिबिम्ब गिर जानेके भयसे ही मानो शीघ्रतासे दूर खिसक
प्रणाम कर उसको मार्ग दे दिया, इतनेमें ही उसने कदली-तोरणोंके नीचे होकर प्रवेश किया
(घुसा) । वहाँ वेदीके ऊपर गाढ़ चन्दन-द्वारा लेपन किया गया था; श्वेत पद्मकी कलिकाद्वारा छोटी
छोटी घण्टियाँ निर्माण की गई थीं; प्रस्फुटित सिन्धुवार-पुष्पकी माला-द्वारा चामर बने हुए थे;

१...‘आरक्तचन्द्रकरैरिव, सन्तापरोपप्रकटित...’ । २. शरीरपरिचारिकाप्रायम् । ३. पादतलपतन...
पादनखतपनदाहभयादिव । ४...‘सिन्धुवार...’ ।

राणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामाबद्धलवङ्ग-पल्लव-चन्दन-मालिकानां दोलायमानकुमुद-
दामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वार-
पालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निस्पृष्टदृष्टिदृष्टवान् । कचिदु-
भय-तट-निखातै-तमालपल्लव-कृत-वनलेखाः कुमुद-धूलि-बालुका-पुलिन-मालिनीश्चन्दनरसेन
प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुल-मञ्जरी-रचित-रक्त-चामराणां जलाद्र-वितानकानां तलेषु
ससिन्दूरकुट्टिमेषु अस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेतारसेन सिच्यमानानि
स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि, स्फटिकभवनानि कचिच्छिरीषपद्मकृतशाद्वलानां मृणालधारा-

नानि येषां तेषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिकामुकुलानां पृथुलमालतीकुड्मलानां हारा येषु तेषाम् । आवद्धाः
संमेलिताः लवङ्गपल्लवानां देवकुसुमकिसलयानां चन्दनानां मलयजानां मालिका येषु तेषाम् । दोलायमानाः
कम्पमानाः कुमुददामान्येव कैरवस्त्रज एव ध्वजाः पताका येषु तान् । मृणालं त्रिसमेव वेत्रं वेतसं हस्ते
यासां ताभिः, गृहीतानि आत्तानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि प्रसूनाभूषणानि याभिस्ताभिः
तथा मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरिव द्वारपालिकाभिः द्वाररक्षिकाभिः निस्पृष्टदृष्टिः
दृष्टवान् अवलोकितवान् । 'प्रकृतिभिरिव' इत्यत्र जात्युपेक्षा ।

यद् यद् दृष्टवान् तत्प्रदग्ध्यति—क्वचिदिति । क्वचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटयोः गृहनदिकाना-
मेव उभयतीरयोः निखातैः आरोपितैः तमालपल्लवैः तापिच्छकिसलयैः कृता विहिता वनलेखा विपिन-
पङ्क्तयो यासां ताः, तथा कुमुदानां कैरवाणां धूलयो रजांसि एव बालुकाः तासां पुलिनमालाः सैकतपङ्क्तय
आसां सन्तीति ताः, चन्दनस्य रसेन सलिलेन करणेन, प्रवर्त्यमाना विरच्यमानाः, गृहनदिका भवनीय-
लघुसरितः दृष्टवानिति सम्बन्धः । इत्थमन्यत्रापि सम्बन्धो ज्ञेयः ।

क्वचिदिति । निचुलानां हिज्जलानां (स्थलवेतसानां) या मञ्जर्यः पुष्पवङ्गर्यः ताभिः रचितानि
निर्मितानि रक्तानि रक्तवर्णानि चामराणि वाल्म्यजनानि येषां तेषाम्, जलेन सलिलेन आर्द्राणि
क्लिन्नानि यानि वितानकानि क्षुद्रचन्द्रातपाः तेषाम्, तलेषु अधोभागेषु, ससिन्दूराणि नागसंभवरञ्चि-
तानि यानि कुट्टिमानि बद्धभूमयः तेषु आस्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितवर्ण-
कमलमयतटपाः । 'वानरीरे कविभेदे स्यात् निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णवः ।

क्वचिदिति । प्ला बालुकाख्यगन्धद्रव्यं तस्या रसेन जलेन सिच्यमानानि सेचनविषयीक्रियमा-
णानि, स्पर्शेन अनुमेया ज्ञेया अतएव रम्या मनोहरा भित्तयः कुड्बानि येषाम् एवंविधानि स्फटिकभव-
नानि स्फटिकमणिरचितहर्म्याणि स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तद्विषयो नावलोकयितुं शक्याः किन्तु
स्पर्शानुमेया इत्यर्थः ।

क्वचिदिति । शिरीषाणां कपीतनानां पुष्पाणां पद्मभिः कोमलकेसरैः कृता । विहिताः शाद्वलाः
नवतृणप्रचुरदेशा येषां तेषाम्, मृणालधारागृहाणां विसर्पणसलिलोद्वारभवनानां शिखरम् । ऊर्ध्वभागम्
आरोप्यमाणानां सेविकाभिर्नीयमानानाम्, धाराकदम्बस्य सलिलधारासमूहस्य धूलिभिः बिन्दुभिः

मल्लिका-पुष्पकी बड़ी बड़ी कलियोंके हार लटकाकर रखे गए थे; लवङ्गके पल्लोंसे समन्वित चन्दन-
पुष्पकी मालाएँ बाँधी गई थीं, श्वेतोत्पल-मालाकी पताकाएँ फहरा रही थीं और मृणालकी छड़ी हाथमें
लेकर, सुन्दर-फूलोंके आभूषण धारण करके वसन्त-लक्ष्मीकी प्रतिमूर्तिसमूहके समान द्वारपालिकाएँ खड़ी
थीं । सब ओर दृष्टिपात करते करते इस प्रकार देखा कि—किसी स्थानमें दोनों तटों पर तमालपल्लव लगाकर
निर्माणकी हुई वन-लेखावाली तथा श्वेतोत्पलके धूलि-रूपी बालुका (रेत) से समन्वित पुलिनवाली चन्दनरस बहाती
गृह-नदियाँ हैं; किसी स्थानमें हिज्जल- (स्थलवेतस) वृक्षकी मञ्जरीसे निर्मित हुए रक्तवर्ण, चामरवाले, जलसे आर्द्र
वितान (चँदोवे) के नीचे, सिन्दूरसे रँगे अधोदेशमें रक्त कमलोंकी शय्याएँ आस्तुत (विछी) हैं; किसी स्थान में—
स्पर्श द्वारा ही जिनका अनुमान हो इस प्रकार की-सुन्दर भित्ति (दीवारों) वाले स्फटिक-मय गृहोंमें इलायचीका
रस-सेचन किया (छिड़का) जाता है, किसी स्थानमें शिरीष पुष्पके कोमल केसरसे समन्वित नव-तृण-मय निम्न

१. लवङ्ग... । २...प्रकृतिभिरिव । ३...अन्तर्निखात... । ४. कुमुदवन... । ५. जलाद्रिकृत ।
६. सिन्दूर । ७. स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ८. अञ्ज [अञ्जक] भवनानि ।

यवाङ्ग्रासु तरुण-मालती-कुड्मल-दन्तुरित-तरङ्गासु हरिचन्दन-द्रव-वापिकासु शिशिरीक्रिय-
माणा हारयष्टीः, क्वचिन्मुक्ताफलक्षोद-रचितालवालकान् अनवरतस्थूलं जलबिन्दु-दुद्दिनमुत्सृ-
जतो यन्त्रवृक्षकान्, क्वचिद्विधुत-पक्ष निक्षिप्त-शीकरानीत-नीहारा भ्रमन्तीयन्त्रमयीः पत्र-
शकुनिश्रेणीः, क्वचिन्मधुकर-किङ्किणी-पङ्क्ति-पटुतर-रवाबध्यमानाः^१ कुसुमदामदोलाः-क्वचि-
दुदरारूढ-निर्गतोन्नाल-नलिनी-च्छद-च्छादितमुखान् प्रवेश्यमानान् शातकुम्भकुम्भान्, क्वचि-
द्वटित-कदली-गर्भस्तम्भदण्डानि बध्यमानानि^२ चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तम्भकातपत्राणि,
क्वचित् कर-मृदित-कर्पूर-पल्लव-रसेनाधिवास्यमानानि बिसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवली-

तरुणैः अभिनवैः मालतीनां कुसुमानां कुड्मलैः कोरकैः दन्तुरिता उन्नतावनताः तरङ्गाः कल्लोला यासां
तासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य (श्वेतमलयजस्य) द्रवो रसः तस्य वापिकासु दीर्घिकासु,
शिशिरीक्रियमाणाः प्रक्षालनेन शीतलीक्रियमाणाः, हाययष्टीः मौक्तिकव्रजः ।

क्वचिदिति । मुक्ताफलक्षोदः मौक्तिकचूर्णैः रचितानि घटितानि आलवालानि आवापस्थानकानि
(सलिलरक्षणाय उच्चवेष्टनानि । येषां तान्, तथा अनवरतं निरन्तरं स्थूलजलबिन्दूनां बृहत्सलिलक-
णानां दुद्दिनं वर्षणमित्यर्थः) । उत्सृजतः मुञ्चतः, यन्त्रवृक्षकान् यन्त्रमयान् लघुतरुन् । 'स्यादालवाल-
मावालमावापः' इत्यमरः, 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुद्दिनं कवयो विदुः' इति वागीशः ।

क्वचिदिति । विधुताः कम्पिता ये पत्राः पत्राणि तैर्निक्षिप्ताः प्रक्षिप्ता ये शीकरा अम्बुकाणाः तैः
आनीता उपस्थापिता जनिता नीहारास्तुगाराः याभिस्ताः, भ्रमन्तीः भ्रमणं विदधतीः यन्त्रमयाः यन्त्रा-
त्मिकाः, पत्रशकुनिश्रेणीः दलरचितपत्रयावलीः ।

क्वचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां पङ्क्तैः आवष्टाः पटुतरः अत्युन्नतः
रवः शब्दो यासु ताः, बध्यमानाः सेविकाभिर्विरच्यमानाः (कुसुमदामरचिता दोलाः) । 'मधुकरकिङ्किणी'
इत्यत्र निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

क्वचिदिति । उदरेषु अभ्यन्तरेषु आरूढाः सज्जाता अथ च निर्गता वदनेभ्यो बहिर्निःसृताः उन्नाला
उद्गतदण्डाश्च वा नलिन्यः कमलिन्यः तासां छदैः पर्णैः छादितानि पिहितानि मुखानि अग्रभागा येषां
तान्, प्रवेश्यमानान् गृहान्तर्नीयमानान् शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कुम्भान् कलसान् । येषामुदरेषु नलिन्यः
उत्पन्नास्ततश्च मुखेभ्यो बहिः उन्नालास्ता निःसृताः तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छन्नम् । शैत्यार्थं शोभार्थं च
वृक्षाधारविशेषः । 'दलः पर्णं छदः पुमान्' इत्यमरः । इह छेकानुप्रासः ।

क्वचिदिति । घटिता रचिताः कदलीनां रम्भातरुणां गर्भस्तम्भा अभ्यन्तरस्थूणा एव दण्डा येषां
तानि, बध्यमानानि सेविकाभिर्विरच्यमानानि, चारुवंशानां सुन्दरवेणूनाम् आकृतिरिव आकृतिः स्वरूपं
येषां तानि, कुसुमस्तम्भकातपत्राणि पुष्पगुच्छच्छत्राणि ।

इह 'गर्भस्तम्भदण्डानि' इत्यत्र रूपकम्, 'चारुवंशाकृतीनि' इत्यत्र च लुप्तोपमा ।

क्वचिदिति । कोरेण हस्तेन मृदिता विमर्दिता ये कर्पूरपल्लवा घनसारकिसलयाः तेषां रसेन निर्वा-
सेन अधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमाणानि, बिसतन्तुमयानि मृणालसूत्ररचितानि, अंशुकानि वस्त्राणि ।

क्वचिदिति । तृणशून्यानां मल्लिकापुष्पाणां मञ्जरीकर्णपूरान् वल्लरीमयश्रवणाभूषणानि ।

दीर्घिकाओं (वावलियों) में किसी परिचारकद्वारा किसी स्थानमें हारलता (मुक्ताका हार) थोकर ठण्डी की जा
रही थी; किसी स्थानमें यन्त्रमय क्षुद्रवृक्ष (फुहारे) लग रहे थे—उनके चारों ओर मूलमें मुक्ताचूर्णद्वारा आलवाल
(मोतीके चूरेसे क्यारियाँ) निर्माणकी गई थी और उनमेंसे निरन्तर बड़े-बड़े जलबिन्दुओंके वर्णन हो रहे थे;
किसी-किसी स्थानमें कम्पित पक्षों (फड़फड़ाते पंखों) में जलबिन्दुओंसे नीहार उत्पादित कर भ्रमण करते पत्र-
निर्मित यन्त्र-मय (कल-पुञ्जे) पक्षियोंकी पङ्क्तियों (कतारें) हैं; किसी-किसी स्थानमें पुष्पमालाओंके हिंडोले
(झूले) परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किए गये हैं—जिनमें भ्रमर-रूपी घण्टियोंकी पंक्तियों (कतारों) से अत्युन्नत
शब्द हो रहे हैं; किसी स्थानमें किसीके द्वारा सुवर्णकलस प्रवेश कराये जा रहे हैं—उनके मुख अभ्यन्तरमें उत्पन्न
होकर बाहर निकले ऊँचे दण्डवाले कमलके पत्तोंसे छाये हुए हैं; किसी स्थानमें कदलीके अभ्यन्तरके रमणीय
गोंसके आकृतिवाले—स्तम्भरूप दण्डोंवाले पुष्पके गुच्छोंके छत्र परिचारिकाओं द्वारा निर्माण किये गए हैं; किसी
स्थानमें मृणाल-सूत्र-निर्मित वस्त्र, हस्तमर्दित (हाथसे मसलकर) कर्पूर-पल्लवके रससे सुगन्धित किए

१. सितरक्त, तरुतरुण । २. अनवरत-चन्दनस्थूल । ३. पटुतरवाध्यमानाः, पटुतरावध्यमानाः ।

४. निर्गतोन्नाल । ५. शातकुम्भान् । ६. दण्डनिबध्यमानचारु ।

फलद्रवेणार्द्राक्रियमाणान् तृणशून्य-मञ्जरीकर्णपूरान्, कचिदम्भोजिनी-दल-व्यजनैर्वाज्यमानान्
उलपभाजनभाजः शीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकारान् शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्या-
पारान् परिजनेन कृतान् क्रियमाणान्श्च वीक्षमाणः, हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमेव हिमवतः
जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमिमिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवन-
देवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणीनान्, निवासमिव सर्वमाघमासयामिनीनान्, सङ्केत-
सदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्मापनोदनोद्देशमिव सर्वानिम्नगानाम्, वडवानलसन्ताप-
नोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-दहन-दाह-प्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्,
इन्दु-विरह-दुःसह-दिवसातिवाहन-स्थानामिव कुमुदिनीनाम्, हरहुताशनानेर्वापणक्षेत्रमिव

‘मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुर्मदयन्ती भूपदी तृणशून्यकम् ॥’
इति वाचस्पतिः ।

वचचिदिति । अम्भोजिनीदलानि कमलिनीपर्णान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैः, उपलभाजनानि
अस्तरपात्राणि भजन्त इति तान्, शीताः शिशिरा ये ओषधीनां फलपाकान्तवर्णानां रसा निर्यासास्तान् ।
अन्यानि । एवंप्रकारान् एवंविधान्, शिशिरोपचाराः शीतप्रक्रियाः तेषाम् उपकरणकल्पनाः
सामग्र्यरचनानि तद्रूपा व्यापाराः क्रियास्तान् वीक्षमाणः अवलोकमानश्चन्द्रापीडः हिमगृहकस्य मध्यभा-
गमाससादेति सम्बन्धः अभिहित एव ।

हिमगृहकस्य मध्यभागं विशिनष्टि—हिमेत्यादिना । इह द्वितीयैकवचनान्तानि पदानि ‘मध्यभागम्’
इत्यस्य विशेषणानि । हिमवतः तुषाराद्रेः हृदयं स्वान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य जलक्रीडागृहमिव सलिल-
खेलाभवनमिव, सर्वचन्द्रकलानां समस्तशशिकलानां जन्मभूमिमिव उत्पत्तिस्थानमिव सर्वचन्दनवन-
देवतानां निखिलमलयजारण्याधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव वंशपरम्परागतसदनमिव, सर्वचन्द्रमणीनां समस्त-
चन्द्रकलान्तानां प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते अस्मादिति प्रभवो जन्मभूमिस्तमिव, सर्वमाघमासयामिनीनां समस्त-
तपोमासरात्रीणां निवसन्ति अस्मिन्निति निवासो वासस्थानमिव, सर्वप्रावृषां समस्तवर्षर्तूनां सङ्केत-
सदनमिव सङ्गमाय सङ्केतितं गृहमिव, सर्वनिम्नगानां सकलसरितां ग्रीष्मे ग्रीष्मसौं य उष्मा सन्तापः
तस्य अपनोदनं दूरीकरणं तस्य उद्देशो भूमिस्तमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलेन वडवागिनना
यः सन्तापः तस्य यदपनोदनं तस्य निवासं वासस्थानमिव, सर्वजलधराणां सकलमेघानां विद्युतस्तडितः
अयमिति वैद्युतो यो दहन इरमदः (वह्निः) तेन यो दाहः सन्तापः तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रिया-
गृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनाम्, इन्द्रोश्चन्द्रस्य विरहेण विद्योगेन दुःसहः असह्यो यो दिवसो वासरः
तस्य अतिवाहनस्थानमिव उल्लङ्घनभूमिमिव, तथा भकरध्वजस्य कामदेवस्य, हरस्य महेशस्य यो हुताश-
नस्तृतीयलोचनोत्पन्नो वह्निः तस्य निर्वापणक्षेत्रमिव निर्यातनस्थानमिव, सर्वत्रैव नितान्तशिशिरवादिस्था-
शयः । जात्युप्रेक्षालङ्कारश्च ।

जा रहे हैं; किसी स्थानमें मल्लिका-पुष्पमञ्जरीके कर्णपूर लवली-फलके रसमें आर्द्र किये जा रहे हैं; और किसी स्थानमें
पाषाण-निर्मित पात्र (कूँड़ी) में परिपूर्ण शीतल-लताके रसकी पष-पत्रके पंखेसे किसी परिचारिका द्वारा वायु
की जा रहा है; परिजनवर्ग शीतलता-सम्पादन करनेके लिए इस प्रकार अन्यान्य समस्त सामग्रियोंका सङ्ग्रह
कराते और करते थे । उन सर्वोंको देखता-देखता जाकर राजपुत्र उस हिम-गृहके मध्यस्थानमें उपस्थित हुआ
(आ पहुँचा) । वह मध्यस्थानका भाग हिमालयका मानो हृदय था; वरुण-देवका मानो जल-कैलिका गृह था;
समस्त चन्द्रकलाओंका ही मानो उत्पत्तिस्थान था, समस्त चन्दन वनदेवताओंका ही मानो पैत्रिक वासस्थान था;
समस्त चन्द्रकलान्त-मणियोंका ही मानो जन्मस्थान था; माघमासकी समस्त रात्रियोंका ही मानो निवास-भूमि था;
समस्त वर्षाकालका ही सम्मिलित होनेके लिए सङ्केत-गृह था; समस्त नदियोंका ही मानो ग्रीष्म-सन्ताप-निवृत्तिके
लिए निर्दिष्ट स्थान था, समस्त समुद्रोंका ही मानो वडवानल-सन्ताप दूर करनेके लिए वासगृह था, समस्त मेघों
(बारिसें) का ही मानो विषत्संभूत अग्निद्वारा दाहका प्रतीकार (शान्त) करनेका स्थान था, कुमुदिनियोंको
मानो चन्द्र-विरहमें दुःसह दिन व्यतीत करने (काटने) का स्थान था, कामदेवका मानो हरनयनाग्निके

१. तृणशूक... । २...भाजान् । ३...परिकल्पनाव्यापारान् । ४. अपनोद्देशमिव ।

मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-धारासहस्र-समुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनि-
वृत्तैरिव परिहृतम्, अनलैरपि कदम्ब-केसरोत्करवाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदली-
वनैरपि पवनचलितदलैर्जाड्यजनितवेपथुभिरिव परिवारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमद-
मुखराबद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि निरन्तरै-मधुकर-पटल-जटिलाभिर्गृहीत-
नीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद ।

क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणैवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेना-
मन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयम्, कुमुदमयानीन्द्रियाणि, ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि, मृणालिकामयीं

दिनेति । दिनकरः सूर्यस्तस्य करैः रश्मिभिरपि सर्वतः समन्तात् जलयन्त्राणां धारासहस्रेण
संपातसमूहेन समुत्सारितैः दूरीकृतैः, अतएव अतिशीतस्पर्शभयेन नितान्तशिशिरस्पर्शत्रासेन निवृत्तैरिव
विद्यमानैः परिहृतं परित्यक्तम् । 'निवृत्तैरिव, इति क्रियोत्प्रेक्षा ।

अनिलैरिति । अनिलैः पवनैरपि, कदम्बा नीपाः कुसुमानि तेषां केसरोत्करं किञ्चलकसमूहं वहन्तीति
तैः, अतएव कण्टकितैः पुलकितैरिव विद्यमानैः कदम्बकिञ्चलकानां पुलकसादृश्यादित्याशयः, अनुगतं
संयुतम् । इहापि पुलकोत्पादनस्यैवोत्प्रेक्षणादुक्तालङ्कारः ।

कदलीति । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन समीरणेन चलितानि कम्पितानि दलानि
पर्णानि येषां तैः अतएव जाड्येन शैत्येन जनित उत्पादितो वेपथुः कम्पो येषां तैरिव विद्यमानैः, परि-
वारितं परिवेष्टितम् । उक्तालङ्कारः ।

अलिभिरिति । अलिभिर्मधुकरैरपि कुसुमामोदेन पुष्पपरिमलेन यो मदो हर्षः तेन मुखरैः शब्दाय-
मानैः, अतएव आवद्धा कृता दन्तवीणा शैत्यातिशयेन मुखकम्पनकाले उपर्यधोभागदशनानाम् अन्यो-
न्यसंघर्षोत्पन्नः शब्दो यैस्तैरिव विद्यमानैः, वाचालितं मुखरीकृतम् उक्तालङ्कारः ।

लताभिरिति । लताभिरपि वल्लीभिरपि निरन्तरेण सान्द्रेण मधुकरपटलेन भ्रमरसमूहेन जटिलाभिः
आच्छादिताभिः, अत एव गृहीतानि शैत्यापनोदनाय धृतानि नीलानि श्यामानि प्रावरणानि आच्छादन-
वसनानि थाभिस्ताभिरिव विद्यमानाभिः विराजितं विभूषितम् । आससाद प्राप्तवान् । उक्तालङ्कारः ।

क्रमेणेति । अपि च, तत्र हिमगृहे, अन्तर्बहिश्च अतिबहलेन अत्यन्ताधिकेन, पिण्डवत् सृष्टिकादि-
पिण्डवत् हार्येण हस्तुं शक्येन करग्रहणोचितेनेत्यर्थः, अतएव तेनोपलेपनसम्भव इत्याशयः, अतिशीतलेन
अत्यन्तशिशिरेण स्पर्शेन, उपलिप्यमान इव चन्द्रापीडः आत्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयं चन्द्रनि-
ष्पन्नम् अमन्यत अबुध्यत । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि करणानि कुमुदमयानि कैरवनिष्पन्नानि, अङ्गानि
हस्तपादादीनि ज्योत्स्नामयानि चन्द्रकानिष्पन्नानि धियं बुद्धिं मृणालिकामयीं विसनिष्पन्नाम् 'अमन्यत'
इत्यस्य सर्वत्राप्यन्वयो ज्ञेयः ।

इह 'उपलिप्यमान इव' इत्यत्रोक्तालङ्कारः स्पष्ट एव, किन्तु 'अमन्यत' इति क्रियाया अपि
उत्प्रेक्षावाचकत्वादन्वयेषु चतुर्विध्युक्तालङ्कार एवेति सर्वेषां परस्परनैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

निर्वापण (बुझाने) का क्षेत्र है इस प्रकार प्रतीत होता था । वहाँ सब ओरसे जलयन्त्रों (फुहारों) में से निकलती
हजारों धाराओंसे दूर हुई सूर्यकी किरणें भी अत्यन्त शीत-स्पर्शके भयसे निवृत्ति पाकर ही मानो उसका
परित्याग की हुई हैं इस प्रकार प्रतीत होती थीं, कादम्ब-कुसुमके केसरसमूह वहन करती वायु भी रोमाञ्चित होकर
ही मानो विचरण करती थी; चारों ओर लगे कदलीवनके पत्ते पवनवेगसे कम्पित होने (झिलने) के कारण ऐसे
प्रतीत होते थे कि मानो शीतलतासे कम्पित हो रहे हों; पुष्पोंके सौरभसे आनन्दित होकर गुज्जार करते
भ्रमरगण भी मानो दन्तघर्षणका रव करते (दाँत किड़किड़ाते) हों इस प्रकार प्रतीत होता था, और निरन्तर सान्द्र-
प्रविष्ट हुए भ्रमरोंसे आच्छादित लताएँ ऐसी प्रतीत होती थीं मानो उन्होंने अत्यन्त शीतवश शरीरमें नीलवर्ण
वस्त्र ओढ़ लिया हो, इस प्रकार वहाँ उस गृहमध्यको शोभित करती थीं ।

क्रमसे उस गृहमध्यमें अत्यन्त प्रचुर और सृष्टिपण्डके समान हस्तधारण-योग्य अत्यन्त शीतल-स्पर्शसे
अभ्यन्तर और बाहरमें उपलिप्त होकर ही मानो चन्द्रापीड अपने मनको चन्द्रमय, इन्द्रियोंको कुमुदमय, अङ्गोंको

धिद्यम् । अगणयच्च हारमयान् अर्ककिरणान्, चन्दनमयमातपन्, कर्पूरमयं पवनम्, उदक-
मयं कालम्, तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं
गङ्गां हिमवतो गुहातलगताम्, कुल्याभ्रमि-भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणाल-
दण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गद-चलय-रशना-नूपुरैर्मृणालमयै-
र्निगडैरिव संयतामीर्ष्या^१ मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवा-
रिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वद्धितनिश्वास-मरुति दष्टामिव मुखे मातरिश्वना,

अगणयदिति । अर्ककिरणान् सूर्यरश्मीन् हारमयान् मुक्ताप्रालम्बसञ्ज्ञातान्, अगणयत् अमन्यत
अतिशिशिरत्वसादृश्यादित्याशयः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजसञ्ज्ञातम् भावश्चोक्त एव । पवनं
वायुं कर्पूरमयं घनसारसञ्ज्ञातं तत्सौरभयुक्तत्वादिति भावः । कालं समयम् उदकमयं जलसञ्ज्ञातम् ।
त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिमसञ्ज्ञातम् अतिशीतलत्वसादृश्यादित्याशयः ।

इहाप्यगणयदिति क्रियाया उत्प्रेक्षावाचकत्वात् सञ्ज्ञातार्थे मयत्प्रत्ययविधानात् पञ्चस्वपि वाच्य-
क्रियोत्प्रेक्षाणां प्राग्वत्संसृष्टिः ।

एवमिति । अपि च, एवंविधस्य एतादृशस्य तस्य हिमगुहस्य एकदेशे कस्मिंश्चिद्भागे चन्द्रापीडः
'कादम्बरीं व्यलोकयत्' इति द्रष्टव्या क्रियाया सम्बन्धः । इह खोलिङ्गानि द्वितीयैकवचनान्तपदानि अग्रे-
तनस्य कादम्बरीमित्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । सखीकदम्बकेन सहचरीसमूहेन परिवृतां परिवेष्टि-
ताम्, अतएव अशेषाः समग्राः सरितो नद्यः परिवाराः स्वजना यस्यास्ताम्, हिमवतो हिमाचलस्य गुहा-
तलगतां कन्दरातलस्थितां भगवतीं माहात्म्यवतीं गङ्गां भागीरथीमिव विद्यमानाम् । उपमालङ्कारः ।

कुल्येति । कुल्या तन्मण्डपिकाया एव परितो विद्यमाना अल्पा कृत्रिमा सरित् तस्या या भ्रमिः
स्येनैव भ्रमणं तथा भ्रमितेन घूर्णितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेण कृतो विहितः परिवेषः परिवे-
ष्टनं यस्यास्तस्याः, मृणालानि विसान्येव दण्डाः स्तम्भा यस्याः सा चासौ मण्डपिका चेति तस्याः, तले
अधोभागे, कुसुमशयनं पुष्पतल्पम् अधिशयानां कृतस्वापाम् । 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः ।

हारेति । मन्मथेन कामेन ईर्ष्यायां स्पृष्ट्या, निगडैः शृङ्खलास्वरूपैः, मृणालमयैः बिसरचितैः, हारो
मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि तैः संयतां
वद्धामिव विद्यमानाम् । इह निरङ्गं केवलरूपकम्, क्रियोत्प्रेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः ।

चन्दनेति । शशलाञ्छनेन चन्द्रमसा, चन्दनेन मयलजाङ्गरागेण धवले शुभ्रे ललाटे भाले स्पृष्टा-
मिव, लिसमलयजव्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेक्षयाऽपङ्कितिरङ्कारः प्रतीयते । तथाधिकरण एव
सप्तमोद्देश्यवगन्तव्यम् । इत्थमग्रेपि ।

वाष्पेति । वरुणेन प्रचेतसा बाष्पवारिवाहिनि अश्रुजलधारिणि चक्षुषि लोचने चुम्बितामिव, तद्-
श्रुजलव्याजात्प्रचेतसः सलिलमयत्वादित्याशयः । प्राग्वदेवालङ्कारेण ध्वनिः ।

वद्धितेति । मातरिश्वना पवनेन, वद्धितः कामेन विरतृतीकृतो निश्वासमस्तु श्वसनवायुः यत्र
ज्योत्स्नामय और बुद्धिको मृणालिकामय भावना करने (समझने) लगा; और वह सूर्यके किरणोंको मुक्तामालामय,
रौद्रको चन्दन-मय, वायुको कर्पूरमय, उस समयको जलनय और त्रिभुवनको शिशिरनय ननमें करने(समझने) लगा ।
जसके बाद इस प्रकारके हिमगुहके मध्यमें बैठी हुई और समस्त नदियोंसे परिबेष्टित (घिरी हुई) भगवती
गङ्गादेवीके समान; सखियोंसे परिवेष्टित कादम्बरीको उसने देखा । वहाँ मृणालदण्डरूप स्तम्भसे निर्माण की हुई
एक मण्डपिका थी । उसके सब ओर कर्पूररसका स्रोत, छोटी-सी कृत्रिम एक नदीके समान अपनेसे ही वह
रहा था । कादम्बरी उस मण्डपिकाके नीचे पुष्पमय शय्याके ऊपर शयन कर रही थी । कामदेवने ईर्ष्यासे
मानो शृङ्खला (जंजीर) स्वरूप और मृणाल-निर्मित हार, केयूर (बाजूबन्द), कङ्कण, मेखला (करधनी) और
नूपुरके बहाने उसे बाँधकर रख लिया था । उसके ललाटमें चन्दन-लेपन करनेसे वह शुभ्रवर्ण हो गया था,
अत एव मानो चन्द्रे उस स्थानका स्पर्श किया था । नेत्रोंसे अश्रुजल बहते थे, अत एव मानो वरुणने उसका
चुम्बन किया था । ओष्ठके समीप होकर दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) निकलते थे, अत एव मानो वायुने उसे

१. नीहारमयान् । २. गृहाचलगताम्, महीतले पतिताम् । ३. इवेर्ष्या । ४. निश्वास । ५. दृष्टाम् ।

सन्तापप्रतप्रेष्वध्यासितामिवाङ्गेषु पतङ्गेन, कन्दर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्वक्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमसमीपमिवोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यान-चन्दनपाण्डुरञ्च रोमाञ्च-मनवरतहारस्पर्शलग्नं मुक्ताफलकिरणपुञ्जम् इवोद्धहन्तीम्, स्वेदशीकरिणीञ्च कपोलपालीं पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसकुसुममधुकरैः, अवतंस-कुसुम-मधुकर-रव-दहनै-दग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रोतसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालि-

तस्मिन् मुखे अधर इत्यर्थः । दष्टां विहितदन्तघातामिव, तन्निःश्वासव्याजादित्याशयः । इहाप्युक्तवदेवा-लङ्कारो ध्वनिश्च ।

सन्तापेति । पतङ्गेन रविणा, सन्तापप्रतप्लेषु कामोत्तापतप्लेषु अङ्गेषु अवयवेषु अध्यासिताम् अधि-ष्ठितामिव, अवयवेषु तथैव सन्तापज्ञानादित्याशयः क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । 'पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययोः । क्लीबं सूते' इति मेदिनी ।

कन्दर्पेति । हुतभुजा अग्निना, कन्दर्पदाहदीपिते कामोत्तापसन्तप्लेषु हृदये गृहीतां धृतामिव, काम-व्याजादित्याशयः । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, तेनापह्नुतिः प्रतीयते ।

स्वेदिनीति । जलेन सलिलसामान्येन स्वेदिनि घर्भवति, वपुषि शरीरे परिष्वक्ताम् आश्लिष्टामिव, घर्मव्याजादित्याशयः । प्राग्वदेवोत्प्रेचयाऽपह्नुतिरवगम्यते ।

दैवतैरिति । दैवतैरपि प्रागभिहितमदनक्षत्रधरादिभिर्देवैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं पृथक् पृथक् सुरतेन विनाश्यमानं सौभाग्यं स्वामिप्रियत्वं यस्यास्तामिव, सौन्दर्यमुगधत्वाद् देवा अपि तस्याः स्वामिप्रियत्वं पतिवद्भक्तत्वं न्यूनीकृत्य स्वस्मिन् तदासक्तिं कामयन्ते इत्यभिप्रायः ।

इह सौभाग्यलोपोत्प्रेचणात् क्रियोत्प्रेचालङ्कारः, तेन चात्यधिकसौन्दर्यमस्या इति व्यञ्जितम् ।

हृदयेनेति । हृदयेन चेतसा सह, प्रियतमस्य दयितस्य चन्द्रापीडस्य समीपमन्तिकम् उपगतैः प्राप्तेरिव अङ्गैः अवयवैः उपजनितम् उत्पादितं दौर्बल्यं दुर्बलता यस्यास्ताम्, दूरगमनश्रमेण दुर्बलता समुत्पद्यत एवेत्याशयः ।

आश्यानेति । अपि च, आश्यानेन किञ्चिच्छुष्केन चन्दनेन मलयजेन पाण्डुरं श्वेतं रोमाञ्चं पुलकम्, अनवरतहारस्पर्शेन निरन्तरमौक्तिकस्पर्शेन लग्नं सक्तं मुक्ताफलानां हारमध्यस्थितानां मौक्तिकानां किरण-पुञ्जमिव रश्मिसमूहमिव उद्धहन्तीं शरीरे धारयन्तीम् । इह 'किरणपुञ्जमिवे' त्यत्र जात्युत्प्रेचालङ्कारः ।

स्वेदेति । अपि च, पक्षपवनेन पतत्रवायुना, स्वेदशीकरिणीं घर्मकणयुक्तां कपोलपालीं कादम्बर्याः कपोलद्वयं वीजयद्भिः वातं कुर्वद्भिः, अवतंसकुसुमेषु कर्मभूषणपुष्पेषु ये मधुकरा अमराः तैः अनुकम्प्य-मानां कृपापात्रीक्रियमाणामिव, घर्मविन्दुविनाशायैव वीजनादित्याशयः । क्रियोत्प्रेचालङ्कारः ।

अवतंसेति । अवतंसकुसुममधुकराणां कर्मभूषणपुष्पस्थअमराणां रवः शब्द एव दहनो विरहो-हीपनेन अग्निः तेन दग्धं ज्वलितमिव श्रोत्रं कर्णम्, अपाङ्गात् नेत्रप्रान्तात् निर्गतेन निःसृतेन अश्रुस्रोतसा बाष्पप्रवाहेण सिञ्चन्तीं सेकं विदधताम्, ज्वालापनोदनायेत्याशयः । अपरोऽपि जनो ज्वलितं वस्तु सलिलेन सिञ्चति । इह निरङ्गकेवलरूपकं क्रियोत्प्रेचा चेत्युभयोः सङ्कारः ।

अतिप्रवृत्तेति । अपि च, अतिप्रवृत्तस्य बाहुव्ययेन निःसृतस्य अश्रुणो नयनाम्बुनः, निर्वाहप्रणालिका-दंशन किया था । मदनसन्तापसे सन्तप्त समस्त अङ्गोंमें ही मानों सूर्यने वास किया था । मदन-दाहसे प्रज्वलित हृदयमें मानों अग्निने ग्रहण किया था । उसके शरीरसे पसीने निकलते थे, इससे प्रतीत होता था कि मानों जलने उसे आलिङ्गन किया है । इस प्रकार देवताओंने भी मानों सब तरहसे उसका सौभाग्य नष्ट कर दिया था । हृदयके साथ उसके समस्त अवयव भी मानों प्रियतम चन्द्रापीडके निकट चले गये थे, उससे ही उसकी दुर्बलता उत्पन्न हुई थी । ईष्य शुष्क चन्दन-लेपसे उसका रोमाञ्च शुभ्रवर्ण हो गया था, इससे प्रतीत होता था कि निरन्तर हारके स्पर्शसे शरीरमें मुक्ताओंकी किरणें लग गई हों । घर्मविन्दुओं (पसीने की बूंदों) से व्याप्त गण्डस्थलों पर प्रति अपनी दया प्रकट करते हों । कर्मभूषण-पुष्पस्थित अमरोंके रव (गुहार) स्वरूप अग्निसे मानों कर्मयुगल दग्ध होते थे, उसे वह तापशान्तिके लिए नयनप्रान्तनिर्गत (आँखके कोनेमेंसे निकलते) अश्रु-जलसे सिञ्चन

१. अनङ्गेन । २. जलदेन । ३. ...निकरपुञ्जम् । ४. कश्चित् 'कुसुम' पदं न विद्यते । ५. ...रवदव-दहन...

कामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलयन्तीम्, आयत-श्वास-विधुति-तरलितेन च सन्ताप-भय-पलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन विमुच्यमानकुचकलसाम्, आपतत्-प्रचल-चामर-प्रतिबिम्बश्च कुचकलसयुगलं प्रियान्तिकगमनौत्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्ध-तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामालिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामाश्लिष्यन्तीम् मुहुश्चरणारविन्देन चन्दनपङ्कप्रतियातनामामृशन्तीम्, स्तन-संक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि

मिव निःसरणनालमिव कर्पूरो घनसारः तद्वत् या केतव्याः कुसुमस्य शुभ्रा कलिका कोरकं कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा तां कर्णे श्रवणे कलयन्तीं धारयन्तीम्, सलिलनिःसरणप्रणालिकावत् केतकीकलिकाया अपि लम्बमानत्वादित्याशयः । जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आयतेति । अपि च, आयतो दीर्घो यः श्वासो निश्वासमरुत् तेन या विधुतिः कम्पनं तथा तरलि-तेन अस्थिरीकृतेन सन्तापभयपलायमानेन ज्वालात्रासात् धावता देहप्रभाणां शरीरकान्तीनां वितानेन आधिक्येनेव अंशुकेन उत्तरीयवस्त्रेण विमुच्यमानौ परित्यज्यमानौ कुचकलसौ स्तनघटौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः ।

आपतदिति । आपतन्ती निपतन्ती प्रचलयोः पारवर्द्धये बीजनाचलितयोः चामरयोर्बाल्म्यजनयोः प्रतिबिम्बे प्रतिच्छायायुगलं यत्र तत्, अतएव प्रियस्य दयितस्य (चन्द्रापीडस्य) अन्तिके समीपे गम-नाय यानाय यत् औत्सुक्यम् उत्कण्ठा तेन कृतौ विहितौ पक्षौ पतन्नद्वयं यस्य तदिव कुचकलसयुगलं स्तनकलसद्वयं करतलेन पाणितलेन निरुन्धतीं निरोधं कुर्वन्तीम्, अन्यथा यदि व्रजेदेवेत्याशयः । चाम-रप्रतिच्छायाद्वयं कुचद्वयस्य पक्षस्थानीयम्, चामरान्दोलनात्प्रतिबिम्बयोरप्यान्दोलनम्, तदान्दोल-नाच्च पार्थक्येन विद्यमानस्यापि द्विविप्रतीतिः अतएव हि गमनसम्भावनेत्यवधेयम् । ..... 'कृतपक्षमिव' इत्यत्र पक्षकरणोत्प्रेक्षणास्त्रियोत्प्रेक्षा ।

मुहुरिति । मुजलतया बाहुवत्स्या तुषारशिलाशालभञ्जिकां शिशिरपाषाणरचितपुत्तलिकां मुहुर्मुहुः वारं वारम् आलिङ्गन्तीम् आश्लिष्यन्तीम्, सन्तापोपशमनायेत्याशयः ।

मुहुरिति । कपोलफलकेन गण्डद्वयेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारस्य पुत्तलिकां मुहुर्वारंवारम् आश्लिष्य-न्तीम् आलिङ्गन्तीम् ।

मुहुरिति । चरणारविन्देन पादकमलेन चन्दनपङ्कस्य गाढमलयजरसस्य प्रतियातनां प्रतिमूर्तिं मुहुः आमृशन्तीम् आमर्शं विदधतीम् । प्राग्बदेवाशयः । अनेन निरतिशयस्तापः प्रतीयते ।

स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन आत्ममुखेन स्वकीयवदनेनापि, कुतूह-लिनेव 'अस्याः कीदृशी अवस्था समुत्पन्ना' इति कौतुकिनेव विद्यमानेन, परिवृत्य उत्तानीकृत्येत्यर्थः । प्रति-बिम्बस्य बिम्बसां मुख्यादित्याशयः, विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणाम् । 'कुतूहलिनेव' इत्यत्र गुणोत्प्रेक्षा ।

कर्णेति । कर्णपूरपल्लवेनापि श्रवणालङ्कारीभूतकिसलयेनापि, स्वस्य आत्मनः प्रतिबिम्बे अर्थात् करती थी । अधिक परिमाणमें निकलते अश्रुजलके निःसरणमार्ग (नालिका) को समान कर्पूरके तुल्य शुभ्रवर्ण केतकी-पुष्पकी कलिकाको धारण करती (पहनती) थी । उसका उत्तरीय वस्त्र, दीर्घ निश्वास (लम्बी साँस) को बेगसे काँपनेके कारण चञ्चल होकर स्तन-कलसके ऊपरसे खिसक गया था, इससे प्रतीत होता था कि शरीरकी कान्ति-का प्रवाह मानो सन्तापके भयसे भाग गया हो । (दो परिचारिकाएँ दोनों तरफ खड़ी होकर दो चामर डुलाती थीं) अत एव उसके दोनों कुच-कलसों पर उस चञ्चल चामर-युगलका प्रतिबिम्ब पड़ता था, इससे प्रतीत होता था कि प्रियतम चन्द्रापीडके निकट जानेके लिए उत्कण्ठासे ही मानो उसके दो पंख उत्पन्न हो गये हों, ऐसे उन कुच-कलसोंको अपने करतलसे उसने अवशरूप कर (दबा) रखा था । दौड़ते प्रस्तर-निर्मित पुनडियोंको सन्ताप-शान्तिके लिए मुज-लतासे वह बारम्बार आलिङ्गन करती थीं । कर्पूरकी पुनलियोंको भी बारम्बार कपोलसे स्पर्श करती थी । चरण-कमलोंसे बारम्बार चन्दन-पङ्ककी प्रतिमूर्तिका आमर्शन करती थी । अपना मुख भी स्तनमें प्रतिबिम्ब होकर मानो कौतुकवश ही हुआ हो, इस प्रकार फिरकर उसका देखता था । कर्णका अलङ्कार

१. आपतत् प्रचलचामर... , क्वचित् चकारो नास्ति । २. निरुन्धन्तीम् । ३. आमृशन्तीम् । आसृशन्तीम् ।

स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना^१ सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, माणदर्पणमुरसि निहितं 'नोदेतव्यमद्य त्वया'^२ इति जीवितस्पर्शमयं^३ शपथं शाशिनमिव^४ कारयन्तीम्, करिणीमिव सम्मुखागतप्रमदवन-गन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवेदिका-

गण्डनिपतिते प्रतिच्छाययूते पल्लवे किसलये शेते तिष्ठतीति तेन, अनेनास्यापि तापवत्त्वं ध्वनितम्, सोत्कण्ठमेव सकुतूहलेनेव विद्यमानेन, चुम्ब्यमानं स्पृश्यमानं कपोलफलकं यस्यास्ताम्। उक्तालङ्कारः।

हारैरिति। मुक्तः संसारबन्धाशक्त आत्मा येषां तैः जीवन्मुक्तैरपि मदनपरवशैः कामपराधीनैरिवेति विरोधः, मुक्ता मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषां तैरिति तत्परिहारः, तथाविधैर्मुक्ताप्रालम्बैरपि प्रसारिता विस्तारिताः करा रश्मयो हस्ताश्च यस्तथोक्तैः विद्यमानैः आलिङ्ग्यमानाम् आश्लिष्यमाणाम्।

इह विरोधाभासोऽलङ्कारो गुणोपेक्षादङ्कारश्चेत्युभयोरेकाग्रयानुरूपप्रवेशरूपः सङ्करः, अनेन चास्या निरतिशयं सौन्दर्यमवगम्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

मणीति। उरसि वचःस्थले निहितं शीतलतासम्पादनाय स्थापितम्, मणिदर्पणमेव रत्नादर्शमेव शशिनं शिशिरत्वशृङ्गत्ववत्कुलत्वसादृश्यात् मणिनिष्पन्नादर्शरूपं चन्द्रम्, 'विरहोद्दीपकेन त्वया शशिना अद्य न उदेतव्यं न उदयभाजा भवितव्यम्, ममात्यधिकतापसम्भवादित्याशयः' इति एतन्निवेदनानन्तरमित्यर्थः, जीवितस्पर्शमयं निजजीवनस्पर्शनपूर्वकं शपथम् 'अद्य नाहमुदेष्यामि' एवं शपथं कारयन्तीमिव, रत्नादर्शरूपशशिनः तत्काले हृदयस्पर्शकारित्वादित्याशयः। अन्योऽपि जीवितस्थानहृदयस्पर्शपूर्वकं निश्चितं शपथं विदधाति। इह समासासत्त्वेऽपि निरङ्गकेवलरूपकम् क्रियोपेक्षा चेत्युभयोः सङ्करः।

करिणीमिति। करिणीं गजपत्नीमिव संमुखे समक्षे आगतः आयातो यः प्रमदवनस्य तत्संज्ञकान्तःपुरोद्यानस्य गन्धः सौरभं तस्य वारणाय निषेधाय प्रसारितौ विस्तारितौ करौ हस्तौ यया ताम्, वियोगिन्या गन्धस्य उत्तेजकतया क्लेशोत्पादकत्वादित्याशयः। पक्षान्तरे तु समन्वायते प्रमदे प्रकृष्टमदे वन्य-गन्धवारणे अरण्यगन्धराजे तं प्रतीत्यर्थः। प्रसारितः करः शुण्डा यया ताम्। पूर्णोपमालङ्कारः।

प्रस्थितामिति। प्रस्थितां विदेशे चलितां नारीमिव, अनभीष्टम् अनभिलषितं दक्षिणवातस्य मलय-मस्तः मृगस्य (लक्षणावृत्त्या) मृगमदसुगन्धेश्रागमनम् उपस्थितिर्यस्यास्ताम्, वियोगिन्या मलयवा-युक्तसूरीसुगन्ध्यादीनामत्यन्तोत्तेजकत्वादित्याशयः। पक्षान्तरे तु अनभीष्टं दक्षिणे अपसव्यभागे वात-मृगस्य वातप्रमीसंज्ञकहरिणस्य आगमनं यस्यास्ताम्। नारीणां प्रयागे दक्षिणपार्श्वे मृगस्य अमङ्गलद्योत-कतया वसन्तराजीयादौ प्रख्यातत्वादित्याशयः। उक्तालङ्कारः।

मदनेति। मदनस्य कामस्य अभिषेकः स्नानं तस्य वेदिका संस्कृता भूमिः तामिव, कमलैः पंकज-पत्रैः आवृतौ शीतलत्वायाच्छादितौ चन्दनेन मलयजाङ्गरागेण ध्वलौ श्वेतौ, यौ पयोधरौ पीनत्ववत्कुलत्व-सादृश्यात् कलसौ स्तनकुम्भौ ताम्याम् अवष्टब्धौ आक्रान्तौ पार्श्वौ भागद्वयं यस्यास्ताम्। पक्षान्तरे तु पल्लव भी कपोलदेशमें अपने प्रतिबिम्ब-रूपी पल्लवमें संलग्न होकर उत्कण्ठाके साथ ही मानो उसके गाल पर चुम्बन करता था। मुक्तामाला^१ (मोतियोंके हार) भी कामार्त्त होकर ही मानो कर (किरण, हाथ) प्रसारण कर उसका आलिङ्गन करती थीं। वक्षःस्थल पर स्थापित मणिमयदर्पण-रूप चन्द्रको 'आज तुम उदित मत होओ' इस प्रकार प्रार्थनाके अनन्तर अपने जीवन-स्पर्श कराकर 'आज मैं उदित नहीं होऊँगा' इस प्रकार शपथ ही मानो कराती थी। इस्तिनी जिस प्रकार मदमत्त वन्यगन्ध हस्तोंके सामने आने पर सँड लम्बी कर देती है, उसने भी उसी प्रकार सामनेसे आते हुए प्रमदोद्यानके सौरभको निवारण करनेके लिए हाथ फैला दिये थे। देशान्तर में प्रस्थित स्त्रियोंको जिस दक्षिणभागमें वातप्रमी (इस नामका एक प्रकारका मृग) का आगमन अभीष्ट नहीं होता है, उसको भी उसी प्रकार दक्षिणवायु और कर्तूरी-सौरभका आगमन अभीष्ट नहीं था। कामदेवके

१. स्वप्रतिबिम्बशायिना। २. विनोदितव्यमेतत् त्वयाद्य। ३. जीवनस्य समयं शशिनम्, जीव-नस्पर्शसमयं शशिनम्।

मिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलसावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बर-
रतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपित-गुणकोटिकान्ततराम्,
मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दनविलेपनामनङ्ग-
रागिणीञ्च, बाला मन्मथजननीञ्च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शाञ्च कादम्बरी व्यलोकयत् ।

कमलावृतौ सलिलस्य शैत्यरक्षणाय पङ्कजदलाच्छादितमुखौ, तथा चन्दनधवलानि मलयजमिश्रणेन
श्वेतवर्णानि पयांसि सलिलानि धरतो धारयत इति तौ यौ कलसौ स्नानकुम्भौ ताम्याम् अवष्टब्धौ
आश्रितौ पार्श्वौ यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । अविशेषे विशेषदोषवारणाय 'मदनामिपेक' इत्यस्य स्थाने
'राजाभिपेके'त्यादिपाठोऽवश्यं विधेयः ।

आकाशेति । आकाशकमलिनीमिव विद्यद्गङ्गानलिनीमिव, स्वच्छस्य अत्यन्तनिर्मलस्य अम्बरस्य
परिहितवस्त्रस्य तले अभ्यन्तरे दृश्यमानम् अवलोक्यमानं मृणालवत् कोमलं तत्समयेऽपि लोमरहितत्वाद्
सुन्दरम् ऊरुमूलं सक्थिमूलप्रदेशो यस्यास्ताम् । पद्मान्तरे तु स्वच्छे विशदे अम्बरतले गगने दृश्यमानं मृणालं
कोमलम् ऊरुमूलं बृहन्मूलदेशश्च यस्यास्ताम् । उक्तालङ्कारः । एतस्या वर्णन एवेदं विशेषणं पूर्वमप्युक्तम् ।

कुसुमेति । कुसुमचापलेखा प्रसूनमथधनुर्गृहिः तामिव, मदनेन कामावेगेन आरोपिता अध्यस्ता
या गुणकोटयो विशेषपलावण्यादयो गुणसमूहाः तामिः कान्ततरा रमणीयतरा ताम् । पद्मान्तरे तु मदनेन
मन्मथेन आरोपितः स्थापितो गुणो मौर्वी ययोस्ताभ्यां कोटिभ्याम् अग्रभागाभ्यां कान्ततरां रमणीयत-
राम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुमासस्य वसन्तसमयस्य देवताम् अधिष्ठात्रीमिव, शिशिरः शीतलो हारो मुक्तामाला
अस्या अस्तीति सा ताम् । पद्मान्तरे तु शिशिरचुप्रतिपेधिनीम् । उक्तालङ्कारः ।

मध्विति । मधुकरी भ्रमरी तामिव, कुसुममार्गणेन पुष्पशरेण आकुला न्यग्रा ताम् । पद्मान्तरे तु
कुसुममार्गणे पुष्परसपानाय तदन्वेपणे आकुला विह्वला ताम् । उक्तालङ्कारः ।

चन्दनेति । चन्दनस्य मलयजस्य विलेपनम् अङ्गरागो यस्यास्ताम्, अपि च अङ्गरागोऽस्या अस्तीति
अङ्गरागिणी अङ्गरागान्विता सा न भवतीत्यनङ्गरागिणी तामिति विरोधः, अनङ्गरागो मदनानुरागोऽस्या
अस्तीति तामिति तत्परिहारः । बालां बालिकाम्, अपि च मन्मथजननीं कामस्य मातरमिति विरोधः,
कामोत्तेजनाया उत्पादयित्रीमिति तत्परिहारः । मृणालिनीं कमलिनीम्, अपि च अभ्यर्थितो याचितः तुषार-
स्पर्शस्तुहिनसंसर्गो यया तामिति कमलिन्याः तुषारसंसर्गे विनाशावश्यम्भावेऽपि तदभ्यर्थनया विरोधः,
मृणालिनीं सन्तापनिवृत्तये मृणालवर्ती तापाधिक्याच्चाभ्यर्थितशीतस्पर्शमिति तत्परिहारः । इह प्रत्येक-
विशेषण एव विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

अहो ! कीदृशी प्रतिभा मदनपोडितकादम्बरीवर्णनमधुरिणि महाकवेः, सर्वथैव सचेतसां चेतो-
विनोदसम्पादिनीयमिति न मनागपि सन्नेहलेश इति विभावयन्तु सुधियः ।

स्नान करनेके दोनों बगलमें जिस प्रकार चन्दन-मिश्रणसे शुभ्रवर्ण हुए जलसे परिपूर्ण और पद्मपत्राच्छादित दो
कलस अधिष्ठित रहते हैं, उसके दोनों बगल भी उसी प्रकार कमल-दलसे आच्छादित और चन्दन-लेपनसे
शुभ्रवर्ण स्तनरूपी कुम्भद्वय (दो कलस) से आक्रान्त था । निर्मल आकाशमें जिस प्रकार आकाशगङ्गोत्पन्न
कमलिनीके कोमल और बृहत् मूलदेश और मृणाल देखे जाते हैं, उसी प्रकार उसके भी निर्मल बल्लके नीचे
मृणालके समान उस समयमें भी लोम नहीं होनेके कारण कोमल ऊरु-गुणलका मूलदेश दिखाई देता था ।
कामदेवके द्वारा गुणारोपण करने (डोरीके चढ़ाने) पर अग्रदेशसे वह पुष्पमय धनुष जिस प्रकार अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत होता है, वह भी उसी प्रकार युवावस्थादि विशेष सौन्दर्यके कारण बहुतसे गुणोंसे अत्यन्त
शोभायमान प्रतीत हुई थी । वसन्तकाङ्क्षी देवता जिस प्रकार शीत निवारण (शिशिर ऋतुका अपहरण) करने-
वाली होती है, वह भी उसी प्रकार शीतल हार धारण करनेवाली थी । भ्रमरी जिस प्रकार पुष्पाभ्यवेषणमें व्यस्त
रहती है, वह भी उसी प्रकार पुष्परूपी बाणों (कामावेशों) से विह्वल थी । चन्दनके लेपसे समन्वित होने पर भी
वह अनङ्गरागिणी (अङ्गराग रहित) कामानुरागिणी थी । बाला होने पर भी वह मन्मथजननी (कामोद्दीपन-
कारिणी) और मृणालिनी होने पर भी तुषार-पातकी प्रार्थना करती थी (मृणाल-धारण करती थी एवं अन्यान्य
शीतल-स्पर्शकी प्रार्थना करती थी) ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा विलोक्य 'कथय, किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया, कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्तनामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्द्धमान-धवलमिना चक्षुषा दृष्ट्वा च सम्मुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा, नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशा मुखरैर्मधुकरकुलैर्विवोत्थाप्यमाना, ससम्भ्रमच्युतोत्तरीया हारकिरणानुरसि कर्तु-मिच्छन्ती, मणिकुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना,

अथेति । सा कादम्बरी, उत्तरला नितान्तचपला तारका कनीनिका यस्य तेन तथोक्तेन चक्षुषा लोचनेन विलोक्य, आगत्य आगत्य दर्शनमनतिक्रम्येति यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामवस्थायां दृष्टस्तौ-तामवस्थामिति भावः, चन्द्रापीडस्य आगमनम् उपस्थितम् आवेदयन्तं कथयन्तं परिजनं परिचारक-वर्गम् । इति एतत् प्रतिमुखं प्रत्येकमुखे निक्षिप्तानि प्रतिमुखेनैवाभिधीयमानत्वादपितानि नामाक्षराणि चन्द्रापीडेतिनामवर्णा यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा पप्रच्छ पृष्टवती । इह द्विकर्मकोऽयं प्रच्छधातुः । अनेन चन्द्रापीडावलोकनस्य निरतिशयावेगः प्रतीयते ।

प्रवर्द्धेति । अपि च, वरौ विस्तृतौ आरोहौ नितम्बौ (स्त्रीकृत्याः पश्चाद्भागौ) यस्याः सा वरारोहा 'नितम्बारोहौ स्त्रीकृत्याः पश्चाज्जघनपार्वतः' इति कोशः । कादम्बरी, प्रवर्द्धमानः स्नेहाधिक्येनोपचीयमानो धवलमिना श्वेतता यस्य तेन चक्षुषा, सम्मुखम् समक्षम् आपतन्तम् आयान्तं तं चन्द्रापीडं दूरादेव दृष्ट्वा देव दृष्ट्वा निरीक्ष्य कुसुमशयनात् पुष्पशयनीयात् उत्तस्थौ उत्थिता दभूवेति सम्बन्धः ।

तत्कालीना यादृशी दशा कादम्बर्यास्तामेव विशिनष्टि—नवेति । नवो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा अभिनवगृहीतेत्यर्थः करिणी हस्तिनीव, ऊर्वोः जङ्घयोः स्तम्भेन सात्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विधृता व्याहृतगमना, पदान्तरे तु ऊरुस्तम्भे विस्तृतबन्धस्थूणायां विधृता आवद्धा, अत एव विचेष्टमानाङ्गी निस्पन्दशरीरा विशेषेण कम्पमानशरीरा च । इह पूर्णोपमालङ्कारः ।

कुसुमेति । परवशा परतन्त्रा देहस्तद्व्यतया स्वयमुत्थातुमशक्येत्यर्थः, अतएव कुसुमशयनस्य पुष्पतरुस्य परिमलेन सुगन्धितृष्णयेत्यभिप्रायः । उपगतैः उपस्थितैः, मुखरैः शब्दायमानैः मधुकरकुलैः द्विरेफसमूहैः उत्थाप्यमाना उत्तोद्यमानेव । क्रियोत्प्रेक्षा ।

ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण उत्थानवेगेन च्युतं स्रस्तम् उत्तरीयं प्रावरणवस्त्रं यस्याः सा, अतएव उरसि वक्षःस्थले हारकिरणान् मौक्तिकरश्मीन् कर्तुम् अर्पयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्तीव, कुचयोराच्छा-दनायेत्याशयः । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

मणीति । मणिकुट्टिमे रत्नमयवज्रभूमौ निहितं स्थापितं यत् वामकरतलं सन्यपाणितलं तेन, निज-प्रतिमां वज्रभूमिसङ्क्रान्तं स्वकीयप्रतिबिम्बं हस्तावलम्बनं याचमानेव अभ्यर्थयमानेव तन्निमित्तमेव

उसके बाद, परिजनवर्ग जिस-जिस भावसे एकके पीछे एक उस चन्द्रापीडको देखे, उस-उस भावसे कादम्बरीके समीपमें आ-आकर उसका आगमन निवेदन किये, तब वह चञ्चल पुतलीवाले नेत्रसे विना कहे ही पूछती कि 'कहो, वे क्या सचमुच आये हैं ? तुमने उनको देखा है ? वे कितनी दूर हैं ? कहाँ हैं ?' इस प्रकार संवेतसे पूछने पर प्रत्येकके द्वारा चन्द्रापीडका नामोच्चारण किया जाता था । इतनेमें जब उसने अत्यन्त शुभ्र होते अपने नेत्रसे चन्द्रापीडको दूरसे ही सामने आते देखा, तब वह विशाल-नितम्ब कादम्बरी पुष्प-शय्या परसे उठी । तत्काल पकड़ी गई हस्तिनी जिस प्रकार विशाल-बन्धन-स्तम्भमें बद्ध रहकर शरीर-सञ्चालन करती है, वह भी उसी प्रकार अपने विशालनितम्ब-भागसे बद्ध हो चलनेमें असमर्थ रहकर अवयवोंको निःचेष्ट रखती थी । शरीर पराधीन रहनेके कारण वह अपनेसे ही उठनेमें असमर्थ थी, अतएव पुष्प-शय्याके सौरभके लोभसे उपस्थित हुए शब्दायमान भ्रमरोंसे ही मानो वह बलपूर्वक उठार्ई गई थी । शीघ्रतावश उत्तरीय वस्त्र खिसक गए थे, उसे वह हारकी किरणोंसे ही मानो वक्षःस्थल (छाती) का आवरण करनेकी इच्छा करती थी । मणिमय भूमिमें स्थापित (रखे) वाम-हस्तद्वारा समीपस्थ अपने प्रतिबिम्बसे ही मानो उठनेके लिए हस्तावलम्बनकी

१. क्वचित् 'तारकेण' इत्यनन्तरं 'कथय' इत्यधिकः पाठो दृश्यते । २. क्वचित् 'विलोक्य' इति पदं नोपल-भ्यते । ३. कथं सम्यक् । ४. निक्षिप्तनाक्षरं, निक्षिप्तेन चक्षु-नानक्षरम् । ५. वर्द्धमानः । ६. जालैः । ७. आच्छा-यमाना । ८. ... उत्तरीयका, उत्तरीयांशुका ।

स्रस्त केशकलाप-संयमनश्रमिनेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेणाभ्युक्ष्येव आत्मानमर्पयन्ती, चलित-त्रिकताम्यत्रिवली-तरङ्गित-रोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तः-प्रविष्टललाटिका चन्दनरसमिश्रमिव चक्षुषो श्रन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्द-वारिबिन्दु-वेणिकया चलितावतंस-धूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव किञ्चिदधोमुखी तत्क्षणमपाङ्ग-भाग-पुञ्जित-तारकया तन्मुखलग्नयेव दीर्घया दृष्ट्याकृष्यमाणा कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

तत्र शमकरन्यासादित्याशयः । अनेनोत्थानासामर्थ्यं ध्वनितम् । इह वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा । 'दुह्याच्पच' इत्यादिना द्विकर्मकं परिगणितोऽयं याच् धातुः ।

स्रस्तेति । स्रस्तो विचित्रो यः केशकलापः कचसमूहः तस्य संयमनेन बन्धनेन श्रमितः तद्व्यापारेण खेदितः तेन, अतएव गलन्ति चरन्ति स्वेदसलिलानि घर्मजलानि यस्मात्तेन दक्षिणकरेण, अपसव्य-पाणिना, अभ्युक्ष्य आत्मानं स्वम् अर्पयन्तीव चन्द्रापीडाय प्रयच्छतीव, स्वेदजलानामेवाभ्युक्ष्णजल-रूपत्वादित्याशयः । यः कोऽपि समर्पणीयं वस्तु अभ्युक्ष्य यस्मै कस्मैचित् समर्पयतीति स्थितिः । उक्तालङ्कारः ।

चलितेति । चलितम् उत्थानस्वरया कम्पितं यत् त्रिकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्यन्ती स्त्रिय-माना या त्रिवली उदरस्थरेखात्रयं तथा तरङ्गिता कम्पिता रोमराजिः लोमपङ्क्तिरस्तास्तस्या भावस्तया कारणेन, अनङ्गेन कामेन सर्वरसान् निष्पीड्यमानेव निष्कासयितुं मर्द्यमानेव, कम्पितत्रिकस्य निष्पीडन-यन्त्रसदृशत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो भालान्तःशुष्को यो ललाटिकाचन्दनरसः भालस्थतिलकविशेषमलयज-द्रवः तन्मिश्रमिव सम्पृक्तमिव, अतएव शिशिरं शीतलम् आनन्दजलं प्रमोदाशु चक्षुषा नयनेन चरन्ती निःसारयन्ती । इह गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

आनन्देति । आनन्दवारिबिन्दूनां प्रमोदाश्रुपुतां वेगिकया प्रवाहेण, चलितानां कम्पितानाम् अव-तंसानाम् उत्तमाङ्गभरणभूतकुसुमानां धूलिभिः परागैः धूसरं पाण्डुरं स्वं कपोलफलकं गण्डयुगलम्, प्रियप्रतिमायाः चन्द्रापीडप्रतिबिम्बस्य प्रवेशलोभेन तद्रण्डे प्रवेशतृण्येव प्रक्षालयन्तीं धीतं कुर्वन्ती, प्रक्षालनाभावे धूलिधूसरत्वे च प्रियप्रतिमाप्रवेशासम्भव इत्याशयः । उक्तालङ्कारः । 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देव-ताढे केशबन्धे' इति हेमचन्द्रः ।

ललाटिकेति । ललाटिकाचन्दनस्य भालस्थतिलकविशेषमलयजस्य भरेण भारेणेव किञ्चिदधोमुखी ईषदवाङ्मुखी, तत्त्वगं चन्द्रापीडदर्शनसमये अपाङ्गभागे लोचनप्रान्तदेशे पुञ्जितां समस्तां शक्तिमादाय पुञ्जभावेन स्थिता तारका कनीनिका यस्यास्तया, तन्मुखलग्नया चन्द्रापीडमुखसंसक्तया, अतएव दीर्घया विस्तृतया दृष्ट्या लोचनेन आकृष्यमाणेव आकर्षणं विधीयमानेव । दृष्टिश्च तन्मुखे दृढसम्बद्धा पुनश्च आकृष्यमाणा अतएव सा दीर्घाभूता रज्जुवदित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

प्रार्थना करती थी । स्थूलित केशकलापके बन्धन करनेसे परित्रान्त दक्षिण हाथमेंसे घर्म-जल (पसीने) निकल रहे थे, अतएव वह मानो उस दक्षिण-हस्त द्वारा अभ्युक्ष्ण कर चन्द्रापीडको अपना आत्मसमर्पण करती थी । उठनेके समय पीठ मुड़नेसे त्रिवली (उदरके श्तर) चलित होनेके कारण रोमराजिके भी कम्पित होनेसे ऐसा प्रतीत होता था मानो कामदेव उसे निष्पीडन (निचोड़) कर समस्त रसोंको बाहर निःसारण कर (निकाल) रहा हो । नयनद्वारा जो आनन्दाश्रु निःसारण करती थी, वह तिलकमेंसे ललाटके अन्दर पहुँचे चन्दन-रससे मिश्रित होकर ही मानो शातल हो गया था । शिरोभूषण-भूत पुष्पोंकी रेणुसे कपोलदेश धूसरवर्ण (मलिन) हो गया था, अतएव उसमें प्रियतम चन्द्रापीडके प्रतिबिम्ब प्रवेश कर जानेके लोभसे ही मानो आनन्द-जलकी बूँदोंके प्रवाहसे उसको धो रही थी । ललाट-तिलक-चन्दनके भारसे ही मानो थोड़ा नीचे देख रही थी, उस क्षण नयन की तारा उसके प्रान्तभागमें जाकर पुञ्जीभूत हुई और राजपुत्रके मुखमण्डल पर संलग्न होकर और भी लम्बी हुई इस प्रकारकी दृष्टि ही मानो उस पुष्पशय्यासे उसका आकर्षण कर रही थी ।

१. समभ्युक्ष्येव । २. बलित... । ३. ताम्रत्रिवली तरङ्गिणी... । ४...चन्दनरसानिव, ...रसमिश्रम्, सरान् । ५. चक्षुर्भ्याम् । ६. नन्द... । ७. घटितावतंस । ८...युञ्जित... ।

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दक्षितविनयः प्रण-
नाम । कृतप्रतिप्रणामायाञ्च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां प्रतीहारायां समु-
पनीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां रोचिष्णु-रत्न-प्रत्युत्पादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपावि-
शत् । अथ केयूरकः 'देवि ! देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकर-
ङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो ! मानुषीषु पक्ष-
पातः प्रजापतेः' इति चिन्तयाम्बभूव । कृतप्रणामाञ्च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधायाम्ब-
समीपे सकुतूहलपरिजनदृश्यमानां पृष्ठतः समुपावेशयम् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च
मुहुर्मुहुरेतां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धधाति । अवतु, पृच्छामि तावदेनं निपु-

चन्द्रेति । समुपसृत्य समीपमागत्य । महाश्वेतायाः प्रणामो नमस्कारः पुरःसरः अग्रवर्त्ता यत्र
क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा, दक्षितविनयः प्रकटितशिष्टाचारः, तां कादम्बरीम्, प्रणनाम नमश्चक्रे । तदन-
न्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यया तस्याम्, तस्मिन्नेव कुसुमशयने पुष्पशय्यायां समुपवि-
ष्टायां समासीनायां तस्यां कादम्बर्याम्, प्रतीहारायां द्वारपालिकया समुपनीतां समुपस्थापितां जाम्बूनद-
मयीं सुवर्गरचिताम्, रोचिष्णुभिः दीप्तिशीलैः रत्नैः मणिभिः प्रत्युत्पाः खचिताः पादा यस्यास्ताम्, आस-
न्दिका वेत्रासनम्, पादेनैव चरणेनैव उत्सार्य, अपसार्य, क्षितावेव भूमावेव उपाविशत् उपविष्टवान्,
शिष्टाचारप्रदर्शनस्यावश्यकत्वादित्याशयः । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' इति रामाश्रमी ।

अथेति । अथ उपवेशनानन्तरम्, प्रसादभूमिः अनुग्रहपात्रम् । अदर्शयत् दृग्विषयतां प्रापयत् ।
प्रजापतेः विधातुः पक्षपातः, निरतिशयसौन्दर्यनिर्माणादित्याशयः । तां पत्रलेखाम् । सकुतूहलैः सकौतुकैः
परिजनैः स्वीयपरिचारकैः दृश्यमाना अवलोक्यमाना ताम्, पृष्ठतः पश्चात् आत्मनः स्वस्य समीपे निकटे
समुपावेशयत् इत्यन्वयः । उपाकूढः उत्पन्नः प्रीत्यतिशयः स्नेहाधिक्यं यस्याः सा कादम्बरी । एतां पत्र-
लेखाम्, सोपग्रहं सस्नेहं करकिसलयेन पाणिपल्लवेन पस्पर्श स्पृष्टवती ।

चन्द्रेति । सपदि तत्क्षणम्, कृतो विहितः सकलानां समस्तानां मदलेखाप्रभृतिजनानाम् आगम-
नोचितोपचारः आत्मनोऽभिनवोपस्थितियोग्याभिनन्दनव्यवहारो येन सः । सैवावस्था मदनविह्वलदशा
यस्यास्तां चित्ररथतनयां गन्धर्वराजपुत्रीं कादम्बरीम्, आलोक्य वीक्ष्य अचिन्तयत् चित्तिन्तवान्—मे
मम हृदयं चेतः अतिदुर्विदग्धम् अतीव दुःशिक्षितं प्रस्तुतनिश्चयायोग्यमिति तात्पर्यम्, यस्मादद्यापि न
श्रद्धधाति मां लक्ष्यीकृत्यैवेयं मदनपीडितेति न विश्वसिमि प्रस्तुतनिश्चययोग्यस्ते तु नूनमेवैतत् विश्वसेदि-
त्याशयः । निपुणालापेन चतुरजनोचितसम्भाषणेन व्यङ्ग्यार्थपूर्णवाक्येनेत्यर्थः ।

चन्द्रापीडने तो समीपवर्त्ती होकर पहलेके समान ही विनय-प्रदर्शन-पूर्वक महाश्वेताको प्रणाम कर
कादम्बरीको प्रणाम किया । वह भी प्रतिप्रणाम (बदलेमें नमस्कार) करके फिर उसी पुष्प-शय्या पर
बैठी थी कि इतनेमें प्रतीहारीने एक सुवर्णकी बनाई हुई आसन्दिका (कुर्सी) लाकर रखी, जिसके पायों-में
दीप्तिशील (चमकते हुए) रत्न खचित (जड़े) थे; उसे पैरसे हटाकर वह पृथिवी पर ही बैठ गया । उसके बाद
केयूरकने कहा—'देवि ! यह राजकुमार चन्द्रापीडके अनुग्रहकी पात्र पत्रलेखा नामकी ताम्बूलकरङ्कवाहिनी (पानके
डब्बेको धारण करनेवाली) है'—यों कहकर पत्रलेखाको दिखाया । तदनन्तर उसको देखकर ही कादम्बरी
सोचने लगी कि—'अहो ! मनुष्यजातिकी स्त्रियों के प्रति प्रजापतिका यह पक्षपात !' फिर पत्रलेखाके प्रणाम करते
ही उसने आदरके साथ—'आओ, आओ'—यों कहकर अपने समीप पृष्ठभाग (पीछे) में हाँ बैठा लिया, और
समस्त परिजनवर्ग कौतुकके साथ उसको देखने लगे । देखनेके अनन्तर ही उसके प्रति अत्यन्त प्रेम उत्पन्न होनेके
कारण वह बारंवार स्नेह-पूर्वक अपने करपल्लवसे उसका स्पर्श करने लगी ।

उस समयमें ही मदलेखादि समस्त परिजनोको अभिनवागमनोचित सन्तोषणादि सब उपचार सम्पादन
कर चन्द्रापीड, कादम्बरीको उस अवस्थामें देखकर विचार करने लगा—'मेरा चित्त अत्यन्त कुशिक्षासे शिक्षित

१. उपविष्टायां । २. उपनीतां । ३. सकुतूहलं परिजनेन । ४. कचिच्च द्विरुक्तिर्नास्ति ।

णालापेनेति' । 'प्रकाशमब्रवीत्—'देवि ! जानामि' कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोऽयमविरल-
सन्तापतीव्रो व्याधिः । सुतनु ! सत्यं न तथा त्वामेव व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देह-
दानेनापि स्वस्थानत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषु पीडया पतितामवेक्ष-
माणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसन्तापया च दृष्ट्या बहसि

प्रकाशमिति । जानामि अग्रेतममहं मन्ये । कां कामपि शब्दतोऽप्रतिपादनीयाम् अरतिं विरागं
निमित्तीकृत्य हेतुं विधाय, अविरलेन अजस्रेण सन्तापेन संवरेण तीव्रो महान् अयं प्रत्यक्षतयोपलभ्य-
मानो व्याधिः एकं प्रवृत्तः स्वयि सञ्जात इति वाच्योऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागम्, अविरलेन सन्तापेन
देहोत्तापेन तीव्र इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

सुतन्विति । हे सुतनु कादम्बरि !, एष स्वयि विद्यमान एव व्याधिः, यथा अस्मान् व्यथयति पीड-
यति, सत्यमेव नौपचारिकं वचः तथा त्वां भवतीं न व्यथयतीत्यन्वयः । पीडा हि निजाश्रितजनादपि
स्नेहिनं जनं निरतिशयं व्यथयतीति जनश्रुतेर्यथार्थत्वादित्याशयः । व्यङ्ग्यार्थस्तु—एष काम इति । इह
'सुतनु !' इति सम्बोधनमपि रतिकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । एतदनु रूप एव
भावः शाकुन्तले यथा—

'तपति तनुगात्रि ! मदनस्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव'

अत एवोक्तम्—इच्छामीति । देहदानेनापि शरीरावसानं कृत्वापि अन्नभवतीम् आदरणीयां त्वां
स्वस्थां सुस्थां कर्तुम् इच्छामि अभिलषामि, स्वीयशरीरतोऽपि भवत्या अधिकप्रियत्वादित्याशयः । देह-
दानेनापि सुरतसमये तुभ्यं देहार्पणेनापीति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

उत्केति । उत्कम्पिनीं पीडातिशयात् नितान्तकम्पवतीं त्वाम् अनुलक्ष्यीकृत्य कम्पमानस्य तव कम्पं
दृष्ट्वा कम्पयुक्तस्येत्यर्थः, तथा पीडया कामव्यथया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितां शयिताम् अवेक्षमाणस्य अव-
लोकमानस्य मे मम हृदयं चित्तं पततीव बहिर्निःसरतीव, भवत्याः क्लेशनिरीक्षणेन दारुणक्लेशोदया-
दित्याशयः, इति स्फुटोऽर्थः । उत्कम्पिनीम् उत्कटमदनविर्भावात् कम्पासिधसात्त्विकभाववतीं त्वाम् अनु-
कम्पमानस्य सुरतद्वारा कृपापात्रं कर्तुं मभिलषतः, तथा कुसुमेषां, पुष्पबाणस्य मदनस्य पीडया यातनया
पतितां शिथिलतनुं त्वामवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव त्वां सुरताय (आलिङ्गनाय) धावतीवेति
व्यङ्ग्योऽर्थः ।

अनङ्गदे इति । तनुभूते पीडावशात् कृशीभूते तव भुजलते बाहुबल्लीयुगलम् अनङ्गदे केयूरालय-
बाहुभूषणवर्जिते सति इति शेषः, पूर्वतस्तनुत्वेन सम्प्रति शिथिलीभावसम्भवादित्याशयः । तथा गाढः
तीव्रः सन्तापो यस्यां तथा दृष्ट्या नयनेन च, रक्तं रक्तवर्णं तामरसं कमलं यत्र तां स्थलकमलिनीं
स्थलनलिनीं बहसीव प्रापयसीव, एतद्द्वयमपि महत्कष्टं जनयतीत्याशयः । इह क्रियोत्प्रेचालङ्कारः । अनङ्गं
कामं कामोत्तेजनां ददाति प्रयच्छतीत्यनङ्गदा तस्मद्बुद्धौ हे अनङ्गदे कामवधिके इत्यर्थः । ते तव भुजलते
तनुभूते मदनव्यथया कृशीभूते, तथा गाढसन्तापया तीव्रकामपीडाद्योतिकया दृष्ट्या, दृष्टिपातेन च, स्थले
पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले कमलिनी नलिनीरूपा तां चतुर्विधनायिकामध्यपद्मिनीरूपमात्मानं

है, क्योंकि इस समयमें भी इसकी प्रकृत अवस्था पर विश्वास नहीं करता है । जो हो, इससे भङ्गीपूर्णवाक्यमें
कुछ पूछूँ ।' इस प्रकार विचार कर प्रकाश्यरूपमें उसने कहा—'देवि ! मैं जानता हूँ कि आपको किस अनिर्वचनीय
वैराग्यके अभाव (दूसरा अर्थ—कामजनित अनुराग) के कारण यह रोग उत्पन्न हुआ है, और निरन्तर सन्ताप
होनेसे भयङ्कर हो गया है [जिसे आप सहन करती हैं], सुन्दरि ! यह रोग मुझे जिस प्रकार व्यथित करता है,
सत्य ही आपको उस प्रकार व्यथित नहीं करता है । इसलिये देहदानसे भी आपको मैं स्वस्थ करनेकी इच्छा
करता हूँ । व्याधिके प्रभावसे कौपती आपको देखकर अनुकम्पा (कृपा, कम्पन) करता और पुष्प शय्यामें व्याधि
(दूसरा अर्थ—कामकी पीडा) से पड़ी आपको देखता मेरा हृदय मानो बाहर निकल पड़ता है । आपकी कृश
भुज-लता अनङ्गदे (बाजूबन्द-विहीन, कामको उत्पन्न करनेवाली) हुई है, तीव्र सन्तापसे सन्तप्त आपका नयन
युगल मानो रक्ततामरस (कठोर रक्तता, विरस अनुराग) समन्वित स्थलपद्मिनीको धारण करता है । विशेषतः

१. प्रकाशं वाचम् । २. जानासि । ३. अविचलसन्तापतन्त्रो व्याधिः । ४. तामयं व्यथयति
यथा माम् । ५. देहप्रदानेन । ६. अनङ्गदेवतानुभूते । ७. गाढसन्तापतया ।

स्थलकमलिनीमिव' रक्ततामरसाम् । दुःखितायाञ्च त्वयि परिजनेऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराह्णाणि' मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लता' इति ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्या-
'व्यक्तव्याहारसूचितम् अर्थ मनसा जग्राह, मनोरथानान्तु तावती भूमिसम्भावयन्ती
शालीनताञ्चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोद-

वहसीव, तथा अरसां शृङ्गारवर्जितां सुरतरुपशृङ्गारप्रयोजनवर्जिताम्, रक्ततां केवलमनुरक्ततां वहसीव, गाढकामसन्तापद्योतकेन दृष्टिपातेन कमलिनीभूतस्य स्वस्य कामानुरागं प्रकटयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः । 'स्थलकमलिनीम्' इत्यस्यापि कर्मसंज्ञा तु वहतेद्विकर्मकत्वाद्वाङ्मया ।

दुःखीति । अपि च, त्वयि दुःखितायां व्याधिप्रभावात् समुत्पन्नक्लेशायां सत्याम्, परिजनेऽपि च अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितो यः अश्रुपातः नयनाम्बुपतनं तेन सह मुक्ताभरणता त्यक्तभूषणता वर्त्तते, अत्यन्तानुरागयुक्ततया त्वत्क्लेशेन क्लेशोदयादित्याशयः । अतएव स्वयम् आत्मनैव त्वम्, वराणि सर्व-
श्रेष्ठानि च तानि अर्हाणि निजोचितानि चेति तानि वराह्णाणि, मङ्गलप्रसाधनानि माङ्गलिकभूषणानि गृहाण धारय तथा सति परिचारकेणापि प्राप्ताश्चासेन सता भूयोऽप्याभूषणं गृह्येतेत्याशयः । एवञ्च नवा-
नवीना लता व्रततिः, कुसुमैः प्रसूनैः शिलीमुखैर्मधुरैश्च सह वर्त्तत इति सकुसुमशिलीमुखा सत्येव राजते न पुनः अकुसुमशालिमुखेत्यर्थः, अतो भवति अपि सालङ्कारैव राजसे न पुनरनलङ्कारेति भवत्या-
नूनमेवालङ्कारणं ग्रहणीयमित्याशयः । इह दृष्टान्तोऽलङ्कारः । त्वां च दुःखितायां कामयातनया समुत्पन्न-
क्लेशायां सत्यां परिचारकेऽपि च अनवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन सह निरन्तरविहितनयनाम्बुकणपतनेन
सार्धं मुक्ताभरणता वर्त्तते, भवत्याः क्लेशेनैव क्लेशोदयादिति प्राग्वदेवाभिप्रायः । अतएव स्वयंवराह्णाणि
विवाहोचितानि, मङ्गलप्रसाधनानि करसूत्रादीनि माङ्गलिकाभूषणानि, गृहाण । एवंविधायामपि दशायां
त्वं शोभितैवेति विभज्याह—सकुसुमेति । नास्ति बालता शिशुता यस्याः सा नबालता तरुणी, कुसुममेव
पुष्पमेव शिलीमुखः शरो यस्य सः कुसुमशिलीमुखो मदनः, तेन सह वर्त्तत इति सा तादृश्येव शोभते न
पुनरमदनेत्याशयः, इह 'नैकधा' इत्यादिवत् 'नवालता' इत्यत्र नजः प्रकृतिभावाच्चलोपाभावः । नन्वो-
द्घादन्यस्थयवकारयोर्मदस्य स्थानभेदेनैव स्फुटं प्रतीयमानत्वात्प्रकृतेऽभेदः कथमिति चेत् ?

'यमकादौ भवेदक्यं डलोर्वचो रलोस्तथा'

इति नियमावगमेन त्तेरभावात् ।

अथेति । बालतया शिशुतया स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धा सरलापि कन्दर्पेण कामेन उपदिष्टयेव शिचि-
तयेव प्रज्ञया धिया । अशेषं समस्तम्, अव्यक्तव्याहारसूचितम् अस्फुटवाक्यप्रतिपादितम् अर्थम् उपभोग-
विषयकं रहःसम्मिलनरूपं वा मनसा हृदयेन जग्राह बुबुधे । इह 'उपदिष्टयेव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेक्षालङ्कारः ।
मनोरथानाम् अभिलाषाणां तु तावती भूमिं समागमरूपमत्युन्नतविषयम् असम्भावयन्ती अवितर्कयन्ती
शालीनतां विनीततामित्यर्थः अवलम्बमाना आश्रीयमाणा तूष्णीं मौनमेव आसीत् । उत्पादितान्यव्यपदेशा

आपके दुःखित रहनेसे परिजनों ने भी निरन्तर अश्रुबिन्दु टपका कर अलङ्कार परित्याग कर दिया है (अर्थात्
मोतियों के आभूषणों के स्थानमें अश्रुधारण किया है) अतएव आप अब स्वयंवरायोग्य (स्वयं अपने आप, अच्छे
और उपयुक्त स्वयंवर के योग्य) उत्कृष्ट माङ्गलिक अलङ्कारको धारण करें, क्योंकि नवीनलता (नई लता और
युवती) तो पुष्प और शिलीमुख (अमर तथा कामदेव के बाण) के साथ ही शोभायमान प्रतीत होती है ।

तदनन्तर बाल्यावस्थाप्रयुक्त स्वभावसे सरल होने पर भी मानों कामदेव द्वारा उपदिष्ट हुई हो इस प्रकार
राजकुमार के उस अस्पष्टार्थ वाक्यसे सूचित समस्त अर्थको मन ही मन वह समझ गई, किन्तु अपने अभिलाषाओं के
विषयमें इतनी सफलताकी सम्भावना न समझ, लज्जाका आश्रयण कर चुप होकर रह गई । उस क्षणमें मुखके
सौरभसे उपस्थित हुए अमरों के अन्धकारसे आच्छादित (ढके) चन्द्रापीडको देखने के लिए ही मानो अन्य किसी

१. स्थलकमलिनीव ।

२. दुःखितायामपि ।

३. क्वचित् 'मङ्गल' पदं न दृश्यते ।

४. अपि च

अनवरत... परिजनोंऽपि चानवरतकृताश्रुबिन्दुपातेन वर्त्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । ...सकुसुमशिलीमुखान्तर्हिता
शोभते यथा लता इति । ५. अस्य वचनसूचितम् ।

मधुकरपटलान्धकारितं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—
'कुमार ! किं कथयामि, दारुणोऽयमकथनीयः खलु सन्तापः ।' अपि च 'कुमारभावोपेतायाः
किमिवास्या यन्न सन्तापाय । तथाहि, मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते,
ज्योत्स्नाप्यातपायते, ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यसि खेदम् ? धीर-
त्वमेव प्राणसन्धारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेनैव तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्त-
रीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथा घटमानार्थतया सन्देहदोलारूढेनैव चेतसा महाश्वेतया

प्रकाशितान्यव्याजा । आभनामोदेन वदनपरिमलेनोपस्थितमित्यर्थः यत् मधुकरपटलं भ्रमरसमूहः तेन
अन्धकारितं समुत्पन्नान्धकारं तं चन्द्रापीडं द्रष्टुम् अवलोकयितुमिव स्मितालोकम् ईषद्वाच्यरूपप्रकाशम्
अकरोत्, तिमिराच्छादितं घटादिकं द्रष्टुं दीपप्रकाशवदित्याशयः ।

इह तथोपस्थितभ्रमरसमूहेन अन्धकारितत्वसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्ति-
रलङ्कारः, 'द्रष्टुमिव' इत्यत्र क्रियोत्प्रेषालङ्कारश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

तत इति । प्रत्यवादीत् प्रत्युत्तरमकार्षीत् । अकथनीयो वक्तुमशक्यः दारुणोऽतिकठिनः सन्तापो दाहः,
अत्यधिकतीव्रतया अनिर्वचनीयत्वात्, कामोत्पन्नतया हीजनकत्वाच्चेत्याशयः । कुमारभावोपेतायाः
कौमार्यमुपगतायाः सुतरामेव निरतिशयमृदुलाया इत्याशयः, अस्याः कादम्बर्याः सम्बन्धे किमिव वस्तु
विद्यते यन्न सन्तापाय दाहाद्योपपद्यते इति वाच्योऽर्थः । प्रतीयमानार्थंस्तु कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावो-
पेताया अनुरक्तायाः अथवा कुत्सितो गहितो मारः कन्दर्पो यस्मादेवंविधे परमसुन्दरे त्वयि, किं वा
कुत्सितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रियामुपगताया अस्या विरहोद्दीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं
तापायैवेति ।

सन्तापप्रतिद्विन्द्वनामपि तदुत्पादकत्वकथनेन निखिलवस्तूनामेव सन्तापकत्वं निरूपयितुमाह—
तथाहोति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिरकिसलयमपि शीतलपङ्खवमपि हुताशनायते वह्निवदाचरति,
ज्योत्स्ना चन्द्रिकाऽपि आतपायते सूर्यालोकायते, स्थापनद्वयेऽपि सन्तापयतीत्यर्थः ।

इहोभयोः प्रत्येकं वयङ्गतोपमालङ्कारः, तेन शिशिरपदार्थात् सन्तापजननाद्विपमालङ्कारः प्रतीयतं
इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

नन्विति । आमन्त्रणे ननुशब्दः । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । किसलयं पङ्ख-
वमेव तालवृन्तं व्यजनं तस्य वातैः पवनैः मनसि चेतसि खेदं क्लान्तिं किं न पश्यसि अवलोकयसि ?
ननु तथाविधसन्तापे जीवनधारणमित्यत आह—धीरत्वमिति । अस्याः कादम्बर्याः प्राणसन्धारणे जीवित-
धारणे धीरत्वमेव धैर्यमेव हेतुनिमित्तमिति वाच्योऽर्थः । हे धीर ! त्वमेव संप्रति अस्याः प्राणसन्धारणे
हेतुः, त्वां प्राप्यैव सेयं जीवितुं शक्नुयादिति तु प्रतीयमानोऽर्थः सहृदयसंबन्धः ।

कादेति । मदलेखालापं मदलेखासम्भाषणम्, अस्य चन्द्रापीडप्रतिपादितवचनसन्दर्भस्य, प्रत्यु-
त्तरीचकार प्रतिवचः प्रादात्, स्वस्यापि तथैवाभिधीयमानत्वादित्याशयः ।

चन्द्रेति । उभयथा घटमानार्थतया 'कुमारभाव' पदस्य कौमार्यम् आत्मन्यनुरागश्चेति प्रकारद्वयेन
घटिततया कारणेन, सन्देहः मदनुशंगाद्यैव कुमारभावपदं प्रयुक्तं न वेति संशय एव दोला ताम् आरूढेनैव
बहानेति ईदृश हास्य-प्रकाश करने लगी । उसके बाद मदलेखाने प्रत्युत्तर दिया—'राजपुत्र ! क्या कहूँ ? अत्यन्त
भयङ्कर यह सन्ताप अवर्णनीय है; जिसमें फिर देवी कुमारभावापन्न (सुकुमारता) सन्ताप देनेवाले कामदेवके
भावसे संमन्वित (अथवा आप कामसे भी अधिक रमणीय हैं, आपके भावसे युक्त) हैं इसलिए कौन-सी ऐसी वस्तु
है जिससे उनको सन्ताप उत्पन्न न होता हो । देखिए—'पद्मलताका शीतल पङ्खव भी अग्निके समान व्यवहार
करता है और चन्द्रिका (चाँदनी) भी रौद्रके समान आचरण करती है । पल्लवोंके पंखेकी पवनसे भी उनके
चित्तमें जो कष्ट उत्पन्न होता है, उसे क्या आप देखते नहीं ? ऐसी स्थितिमें इनके प्राण-धारण करनेका केवल
धैर्य ही कारण है ।' कादम्बरीने तो मन ही मन मदलेखाके कहनेको ही चन्द्रापीडके वाक्योंका प्रत्युत्तर दिया ।
'कुमारभाव' शब्दके अर्थ दो प्रकारसे सङ्गत होनेके कारण ही, 'मेरे प्रति अनुरागार्थमें 'कुमारभाव' शब्दका
प्रयोग किया है या नहीं ? 'इस प्रकारके संशयरूप-दोलारूढ चित्तमें चन्द्रापीड, महाश्वेताके साथ प्रणय-वृद्धि

सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिः^१ महान्तं कालं^२ स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वा-
त्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनाभिर्ययौ ।

निर्गतस्त्र तं तुरङ्गममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—‘देव ! मदलेखा
विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी’ प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्तमानामिच्छति, पश्चा-
द्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।’ इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक ! धन्या स्पृहणीया
च पत्रलेखा, यामेवमनुबध्नाति, दुर्लभो देवीप्रसादः प्रवेश्यताम्’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धा-
वारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिज्ञाततरम्^३ आलेखहारकमद्राक्षीत् । धृत-
तुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत्—‘अङ्ग ! कश्चित् कुशली तातः सह
सर्वेण परिजनेन, अम्बा च सर्वान्तःपुरैः’ इति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं—‘देव !
यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयाम्बभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च
तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

कृतारोहणेनैव चेतसा हृदयेन । प्रीत्युपचयेन प्रजयातिशयेन चतुरा दक्षाः ताभिः कथाभिः सम्भाषणैः,
महान्तं कालम् अत्यधिरसमयम् । तथैव तद्विधाभिर्निपुणाभिः कथाभिरेव । आत्मानं मोचयित्वा ताभ्यो
निष्कारय अनुमतिम् आदायेत्यर्थः । स्कन्धावारगमनाय स्वसेन्यसमीपोपस्थितये । निर्ययौ निजगाम ।

निर्गतमिति । निर्गतं निःसृतम् तुरङ्गमं वाजिनम् आरुरुक्षन्तम् आरोढुमिच्छन्तं तं चन्द्रापीडम् ।
प्रथमदर्शनेनैव पत्रलेखायाः सर्वप्रथमावलोकनेनैव जनिता उत्पन्ना प्रीतिः स्नेहो यस्याः सा । निवर्त्तमाना
भवता इहैव रचयमाणाम् इच्छति समीहते । पश्चात् यास्यति गमिष्यति पत्रलेखेति शेषः । देवो भवान्,
प्रमाणं विधेयनिर्णयिता । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादोऽनुग्रहः । अनुबध्नाति अनुगच्छति विषयीकरोती-
त्यर्थः । प्रवेश्यतां गृहीत्वा गम्यतां पत्रलेखेति शेषः ।

प्रविशन्ति । प्रविशन्नेव स्कन्धावार इति शेषः, पितुः समीपात् जनकपार्श्वात् अभिज्ञाततरम् अतीव
परिचितम्, अतएव प्रतिपद्यप्रेरिततया न संशय इत्याशयः । आलेखहारकं पत्रवाहकम् अद्राक्षीत् दृष्ट-
वान् । धृततुरङ्गमश्च गृहीताश्वश्च प्रीतिविस्फारितेन स्नेहविस्तीर्णकृतेन चक्षुषा नयनेन । अपृच्छत् पृष्ट-
वान्—अङ्गोति सम्बोधनबोधकमन्ययम् । ‘अथ सम्बोधनार्थकाः स्युः, पाठं प्याडङ्ग हे हे भोः’ इत्यमरः ।
कश्चिदिति ज्ञातार्थं । सर्वान्तःपुरैः निखिलावरोधपुरस्थनारीभिः सह । इति कश्चित् ज्ञातुमभिलषामीत्यर्थः ।

अथेति । असौ आलेखहारकः । उपसृत्य समीपमेत्य यथा आज्ञापर्याप्तयेन प्रकारेण पृच्छसि तथा
ते सर्व एव चेमयुक्ता इत्यर्थः । लेखद्वितयं पत्रयुगलम् अर्पयाम्बभूव अर्पितवान् । स्वयमेव आत्मनैव तत्
लेखद्वितयम् उन्मुच्य आच्छादकात् प्रचान्य । पपाठ पठितवान्—

द्वारा बद्ध देव तर्क मनोहर आलाप करनेके पश्चात् उस भागमें ही गुरुतर यत्नेसे अपनेको मुक्त कराकर स्कन्धावार
(डेरे) में जानेके लिए कादम्बरीके भवन से निकला ।

बाहर निकलकर धोड़े पर चढ़नेकी इच्छा ही करता था कि इतनेमें केयूरकने पीछेसे आकर कहा—
‘राजकुमार ! मदलेखा सूचित करती है कि—‘पत्रलेखाके प्रथम दर्शनने ही देवीको अन्तोप उत्पन्न कर दिया है,
अतएव वह इच्छा करती है कि—आप उसको यहाँ छोड़ जायें, वह पीछे जाएगी’ इसे सुनकर इस समय
आप जैसा निश्चय करें (अर्थात् इस विषयमें आपकी क्या आज्ञा है ?)’ यह सुनकर चन्द्रापीडने उत्तर दिया—
‘केयूरक ! पत्रलेखा धन्य और सब लोगोंका ही स्पृहणीय है, क्योंकि जिसके ऊपर देवीका यह दुर्लभ अनुग्रह
हुआ है, अतएव तुम इसे अभ्यन्तरमें प्रवेश कराओ ।’ यों कहकर फिर वह सेनाके समीप ही आ पहुँचा । उसने
सेनाके अभ्यन्तरमें प्रवेश करते ही देखा कि—अत्यन्त परिचित एक पत्रवाहक पिताके समीपसे आया हुआ
है । उस समय वह धोड़ेको खड़ा करके प्रीतिसे फैले हुए नेत्र—सहित दूरसे ही पूछने लगा—‘भद्र ! क्या ? समस्त
परिजनोके साथ पूज्य पिताजी और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणियोंके साथ माताजी कुशलपूर्वक तो हैं ?’ इसके बाद
उस पत्रवाहकने समीपमें आकर प्रणाम करनेके अनन्तर कहा—‘देव ! आप जैसे कहते हैं, वे उस प्रकारसे ही
कुशलसे हैं’ यों कहकर दो पत्र समर्पण कर दिए । राजकुमार उन दोनों पत्रोंको शिरसे लगाकर और स्वयं ही
खोलकर क्रमसे पढ़ने लगा—

१. मधु आलापगमाभिः कथाभिः । २. कालञ्ज । ३. कश्चित् ‘खलु’ इत्यधिकः पाठः । ४. कश्चित् ‘निज’
इत्यधिकः पाठः । ५. अभिजगाम, जगाम । ६. अभिजाततरम् ।

‘स्वस्ति, उज्जयिनीतः सकल-राजन्य-शिखण्ड-शेखरीकृत-चरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसम्पन्नामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चकार-चूडामणि-मरीचि-चक्र-चुम्बिन्न्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः, किन्तु कियानपि कालो भवतोऽदृष्टस्य गतः, बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम्, देवी च सद्धान्तःपुरैर्स्नानिमुपनीता, अतो लेखवाचन-विर-तिरेव प्रयाणकालार्तां नेतव्ये’ति । शुक्रनासप्रेषिते द्वितीयेऽध्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ ‘यथाज्ञापयति तातः’ इत्युक्त्वा तथैव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमवाचयत् । समीपे स्थितञ्च महताम्भीयेन परिवृतं महावलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश —

स्वस्तीति । स्वस्ति तव शुभाशीरस्त्वित्यर्थः । ‘स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादापनिर्गजनादिषु’ इति भागुरिः । पुत्रपत्ने चादावेव स्वस्तिपदं प्रयुज्यते शिष्टाः । तथा च वररुचिवचनम्—‘आशीर्वचनसंयुक्तं पुत्रपत्ने पदकमम्’ इति । सकलैः समस्तैः राजन्यैः औपनिवेशिकराजभिः शिखण्डेषु शिरःसु शेखरीकृतम् अलङ्कारीकृतं चरणारविन्दं पादकमलं यस्य सः, परममाहेश्वरो महाशैवः । उज्जयिनीतां विद्यालानः सङ्काशान् महाराजाधिराजो महतां राज्ञामधीशः । उदञ्चद् उदगच्छत् चारु मनोहरं यत् चूडामणिमरीचीनां शिरो-मणिदीप्तीनां चक्रं समूहः तत् चुम्बति स्पृशतीति तस्मिन्, उत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बन् चुम्बनं कुर्वन्, सर्व-सम्पदां समग्रसम्पत्तीनाम् आयतनं भाजनं चन्द्रापीडं नन्दयति अभिनन्द्य विलेखयतीत्यर्थः । प्रचलितान् रीतिमवलम्ब्यायमंशोऽत्रोपनिबद्धो लेखकेनेत्यवधेयम् ।

कुशेति । प्रजा राज्यान्तर्वर्तिजनाः कुशलिन्यः हेमवत्यः सन्ति, किन्तु अदृष्टस्य अस्माधिरवीचि-तस्य भवतस्तव, कियानपि अधिकतर इत्यर्थः कालो गतो व्यतीतः अत एव नोऽस्माकं हृदयं चेनः बल-वदुत्कण्ठितम् अत्यधिकोत्सुकम् । देवी तव जननी विद्यासवनी च, अन्तःपुरैः तन्मन्यनारीभिः सह स्नानि मनःक्लेशम् उपनीता भवतैव उपलम्बिता, अतोऽस्माद्धेतोः लेखवाचनविरतिरेव पत्रपाठमादिसमय एव प्रयाणकालताम् उज्जयिनीं प्रति प्रस्थानकालतां नेनव्या प्राप्ताया । इदमेकं पञ्चम् ।

शुकेति । अमुमेव उक्तरूपमेव अर्थं विषयं क्वचित् किञ्चिदुक्तम् अवाचयत् अपठत् । अस्मान् चन्द्रापीडपत्रात्, आत्मीयं स्वीयम् अपरम् अन्यत् लेखद्वितयं पत्रमुपलब्धं त्तिः शुक्रनासस्यैकं महाराजा-धिराजस्य चैकमित्यर्थः, अदर्शयत् दर्शितवान् चन्द्रापीडादिनि क्षेत्रम् ।

अथेति । अथ तद्वाचनान्तरम् । आज्ञापयति आदिशति । तथैव जन्मदेव । प्रयाणपटं प्रयाण-दङ्काम् अवाचयत् वादितवान् । महता विपुलेन, अर्धमेन दुरात्मसैन्यनिर्गम्य प्रविष्टो तुरङ्गैश्च । महद् यद् बलं सैन्यं तत्र अधिकृतं तदव्यक्ततायां निदुक्कम् बलाहकस्य दुक्यसेनाध्यक्षस्य दुक्यस्य-जम् । आदिदेश आज्ञापयामास—

‘तुम्हारा मङ्गल हो, उज्जयिनीसे’ सनस्त सामन्तराज ब्रजका चरणारविन्दका नन्तकाय अलङ्कार निकी है, ऐसे परम शैव और देवताके तुल्य प्रभावशाली, महाराजाधिराज तारापीड, सनस्त नन्तान्तर्गत भाजन चन्द्रा-पीडके ऊपर फँडते हुए, सुन्दर चूडामणिके किरण-बाँटते चुम्बित नन्तक पर चुम्बन-पूजा अभिनन्दना अन्तर्क लिखते हैं । प्रजाएँ कुशलसे हैं, किन्तु तुझे देखे बहुत सनक बातें पण हैं, अतएव मेना मन बहुत ही उत्कण्ठित हो गया है । और समस्त अन्तःपुरस्थ रमणीयोंके साथ नवाराजी भी नन्तके कष्टसे बाँटते हो गये हैं, इसलिये पत्रवाचनके समाप्ति-समयमें ही उज्जयिनीके प्रति यात्राका सनक करना । फिर शुक्रनासके द्वारा भेजे हुए द्वितीय पत्रको भी बॉचकर देखा कि यहाँ विषय लिखा हुआ है । इस अवसरमें ही वैशम्पायनने भी सनीपने आकर अपने पास आए हुए इस पत्रसे अभिन्न अर्थसम्बन्ध दो पत्र चन्द्रापीडको दिखाए ।

उसके बाद पिताजी जैसी आज्ञा करते हैं (वैसा ही करूँगा) यों कहकर यों का यों हो बॉडू पण बैठे बैठे, उसने प्रयाण-पटह (कूचका नगाड़ा) बजा दिया और अपने सनीपने रहनेवाले विशाल अय-सैन्यसे परिवेष्टित तथा विपुल सैन्यके अध्यक्ष मेघनाद-नामके बलाहक (प्रधान सेनापति) के पुत्रको आदेश दिया कि—

१. किन्तु । २. दृष्टस्य भवतोऽदृष्टस्य । ३. क्वचित् ‘गत’ इति न विद्यते । ४. क्वचित् ‘देवोत्तमेतन्’ इत्यधिकः पाठः । ५. यतस्ततो लेखवाचनविरतिरेव । ६. प्रयाणकालता, प्रयाणकारणता । ७. क्वचित् ‘कल्या-णिना’ इत्यधिकः पाठः । ८. तथैव च । ९. अदापयत् । १०. समीपस्थितञ्च, समीपावस्थितञ्च । ११. महता इवेतीयेन ।

‘भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम्, नियतञ्च केयूरकस्तानादायैतावतीं भूमिभागमिष्यति’, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्विषं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया च दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानाम्, येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपट-कूट-जालिकताम्, प्रापिता भक्तिरलीक-काकु-करण-कुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्मिन्नार्थवम् । आस्तां तावदात्मा, अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पञ्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिताः व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् ।

भवतेति । भवता त्वया । आगन्तव्यं आयातव्यम् नियतञ्च निश्चितञ्च । आगमिष्यति आयास्यति नूनमेवेह भवदवस्थानोदन्तलाभसम्भवात् तत्र च तव गमनासम्भवादित्याशयः । तस्य केयूरकस्य मुखेन वदनेन विज्ञाप्या संसूच्या । अवधारणे ननु शब्दः । ‘ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे’ इति विश्वः । इयं सा जगत्प्रसिद्धा त्रिभुवननिन्दनीया त्रिविष्टपगर्हणीया निरनुरोधा कस्याप्यनुरोधेन न परिवर्त्तनीयेत्यर्थः, निष्परिचया परिज्ञानेनापि नान्यथा विधेयेति भावः, दुर्ग्रहा एवंविधतया दुर्ज्ञेया, मर्त्यानां मानवानां प्रकृतिः स्वभावः येषां मर्त्यानाम्, अकाण्डे असमये विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयः स्नेहाः निष्कारणवत्सलतां कस्याप्यहेतुकस्नेहम्, न गणयन्ति नानुसरन्ति । निरूपितमेव विषयं समर्थयति—एवमिति । एवम् अनेन विधिना झटित्येवेत्यर्थः । आत्मनः स्वस्य स्नेहः प्रणयः, कपटो धूर्तो यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तस्य भावस्तां धूर्तैर्द्रजालिकव्यवहारत्वमित्यर्थः, नीतः प्रापितः । भक्तिः अनुक्तिः, अलीककाकुकरणे असत्यवक्रोक्तिनिर्मितौ कुशलतां दक्षतां प्रापिता नीता । उपचारमात्रेण केवलेन चक्षनव्यवहारेण मधुरं मिष्टं न तु तत्त्वतो मधुरमित्याशयः । आत्मार्पणं भवदीयोऽहमिति स्वस्थार्पणं धूर्ततायां कपटतायां पातितं स्थापितं पर्यवसायितमित्यर्थः । तथा वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसी ‘अचतुर’ इत्यादिना पा० सूत्रेण निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितम्, आविष्कृतम्, ‘इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्र भवतीं कर्तुम्’ इत्याद्युक्त्वा झटित्येव यात्राकरणादित्याशयः एवञ्च पूर्वं स्नेहं दर्शयित्वा मर्त्यानां स्वभावो दुर्ग्रहे एवेति समुदिताभिप्रायः ।

इह विशेषेण सामान्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, प्रीतौ धूर्तैर्द्रजालिकतारोपस्य प्रस्तुतोपयोगितया परिणामालङ्कारः, तथा स्वभावस्य दुर्ग्रहत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति अधिकतरहेतुपन्यासात् समुच्चयालङ्कारश्चेत्येतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः ।

आत्तामिति । आत्मा अस्मद्विषयिणी वार्त्तत्यर्थः, आस्तां तावत् दूरे तिष्ठतु, अस्थाने अनधिकारिणि आहितो न्यस्तः प्रसादः अनुग्रहो यया सा, तथा दिव्ययोग्या त्रिदशालयील्लोकोचिता देव्यपि कादम्बर्यपि वक्तव्यतां गर्हणीयतां नीता मया प्रापिता, परदेशादायातेनापरिचितकुलशीलेन चन्द्रापीडेन सह कथं मैत्री विहितेति गर्हणां नीतेत्यर्थः । हि यतः, अभूमौ अनधिकारिणि पातिता आहिताः, अत एव व्यर्था

आप पत्रलेखाके साथ आरपगा, निश्चय ही उसे लेकर केयूरक यहाँ तक आवेगा; तब मेरी ओरसे उसके द्वारा देवी कादम्बरीको प्रणाम कर यह विज्ञप्ति कहला मेजना कि—‘सचमुच यह त्रिभुवन-निन्दनीय, अनुरोध न माननेवाला, परिचय-विहीन और दुर्बोध्य मनुष्योंका स्वभाव है कि उनकी प्रीति असमयमें विपरीत होकर धोखा दे जाती है और अकारण वात्सल्यकी गणना भी नहीं करती ।’ देखो—इस प्रकार प्रस्थान कर लेनेसे मैं अपने स्नेहको धूर्त ऐन्द्रजालिकके व्यवहारमें प्राप्त कर दिया हूँ, (अतः आपको स्नेह कपटका भिन्ध्या-प्रपञ्च प्रतीत होगा); अनुरागको मिथ्या वक्रोक्तिकी रचनामें निपुण कर लिया हूँ, वाक्य-व्यवहारमें सुमधुर आत्मसमर्पणको धूर्ततामें पर्यवसित कर लिया हूँ; एवं वाक्य और मनका विभिन्न भाव प्रकाश कर लिया हूँ (अर्थात् मेरी वाणी और मनमें आपको मित्रार्थ प्रकट होगा) और मेरी बात दूर रहने दीजिए । अपात्र मनुष्यमें अनुग्रह अर्पण कराकर मैंने दिव्य व्यक्तिके ही योग्य उस देवी कादम्बरीको भी निन्दाका पात्र बना दिया है, क्योंकि अपात्रमें निष्फल विन्यस्त (डाली) हुई अनुग्रहामृतसे परिपूर्ण महानुभावोंकी दृष्टियाँ पीछेसे लज्जा उत्पन्न करती हैं । देवीके प्रति

१. इति ।

२. क्वचित् चकारो नास्ति ।

३. उपचारमधुरप्रकाशितमुपचारमा...

४. अभूमिपाताः । ५. वृष्टयः ।

न खलु देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामली-
काध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसम्भारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपात्तपश्यते देवी । तत् किं
करोमि, गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देवमात्रकस्य, हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं
जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन
गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथा-कीर्त्तनेषु स्मर्त्तव्यः
खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं संस्थाः, यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविन्द-वन्दनानन्दमनुभूय

निष्प्रयोजनाः, महतां श्रेष्ठानां प्रसादः अनुग्रह एव अमृतं पीयूषः तत्पूर्णा दृष्टयो निरीक्षणानीति प्रसादा-
मृतदृष्टयः सुस्निग्धा दृष्टिपाता इति तात्पर्यम्, पश्चात् वैलक्ष्यं त्रपां जनयन्ति उत्पादयन्ति, स्वीयनिन्दा-
वशादित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।

नेति । देवीं कादम्बरीम् । प्रबला नितान्तगुरुतरा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारेण अत्यन्तभारेण
मन्थरं जडम् । ननु भवतश्चित्तं कथं महाश्वेतां प्रत्येव भिन्नमतिगुलज्जातिभारमन्थरमित्यत आह—
नियतमिति । देवी कादम्बरी, अलीकाध्यारोपणेन असत्याध्यासेन वर्णितः स्तुतः अस्मद्गुणानां सम्भारः
समूहो यथा ताम्, तथा अस्थाने अनधिकारिणि पक्षपातिनी ताम्, एनां महाश्वेतां नियतं नूनम् असकृत्
वारंवारम् उपात्तपश्यते तिरस्करिष्यति तद्विधासेन स्वस्यापि पक्षपातस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । इह
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

सहिं किं देवीं (कादम्बरी) सर्वथा विस्मृतवानस्येवेत्यत आह—तदिति । तत्किं करोमि कोऽप्युपायो
नास्तीत्यर्थः, यतः गुरोः पितुः आज्ञा निदेशः देवमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति तदुत्पत्तत्वादाधिपत्यं
कर्तुं शक्नोति, अत एव केवलं देह एवोज्जयिनीं गमिष्यतीत्याशयः, एतन्निमित्तक एव कुत्सासूचकः
कप्रत्ययः । तु किन्तु हेमकूटनिवासे व्यसनि आसक्तिमत् तेन हृदयेन (कर्त्रा), देव्याः कादम्बर्याः समीपे
नास्यैव जन्मनः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा दत्तम् अपितम्, अतो हृदयं तस्स-
मीमे स्थास्यतीति न तदनुग्रहं कथङ्कारमपि विस्मरिष्यामीत्याशयः ।

विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणान्तरं दर्शयति—गौलिमकेन सैन्याधिपतिना, आटविकस्य वनेचर-
स्येव, देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेन अनुग्रहेण, अस्य मत्तल्लक्षणस्य पुंसः गन्तुं न दत्तम्, सैन्याधिपतिर्यथा
चपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्याः प्रसादो मामपीत्यर्थः । नन्वेवं कथं प्रस्थातुं शक्नोषीत्यत आह—
सर्वथेति । पितुरादेशात् तातनिदेशात् केवलं देहमेव याति न पुनर्हृदयं, तस्य कादम्बर्या अनुग्रहेणावद्ध-
त्वादिति सर्वथा गन्तुं न शक्नोत्येवेत्याशयः । इहोपमालङ्कारः । 'गुणमः स्तम्भे प्लीहि घटसैन्ययोः सैन्य-
रक्षण' इति विश्वः ।

प्रसङ्गत इति । असज्जनकथाकीर्त्तनेषु असाधुजनोदन्तोच्चारणेषु चन्द्रापीड एव चण्डालः चन्द्रापीड-
चण्डालः खलु निश्चयेन स्मर्त्तव्यः स्मरणीयः, प्रसादकर्तुरपि क्लेशदत्तादित्याशयः ।

मा चैवमिति । देव्याः कादम्बर्याः चरणारविन्दस्य पादकमलस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माद् य
आनन्दः तम् अननुभूय अनुभवमविषयीकृत्य स्थास्यति । अनेन नूनमेव भूयोऽप्यागमनं चोतितम् ।

मेरा हृदय, उस प्रकार गुरुतर लज्जा-भारसे जड़ नहीं होता है, जिस प्रकार महाश्वेताके प्रति । क्योंकि—जो
गुण मुझमें नहीं हैं उन्हें मिथ्या आरोप करके उनके सामने वर्णन कर मेरी प्रशंसा करने तथा अपात्रमें पक्षपात
करनेके कारण, देवी निश्चय ही महाश्वेताको वारंवार उलाहना देगी । किन्तु अब मैं क्या करूँ ? अनुलङ्घनीय
पिता का आदेश केवल शरीरके ऊपर ही अधिपत्य कर सकता है [वह शरीर ही उज्जयिनीमें जाता है] किन्तु
हेमकूटमें निवास करनेके लिए अनुरागी हृदय देवीके समीपमें हजारों जन्मान्तरके लिए दास्यपत्र । गुलामी
प्रेनामा) लिख दिया है । सैन्याध्यक्ष जिस प्रकार दुष्ट वनेचर—व्याधको नहीं निकलने देता उसी प्रकार देवीका
अनुग्रह मुझे जाने नहीं देता । तथापि पिताकी आज्ञासे ही उज्जयिनी (उज्जैन) में जाता हूँ—(किन्तु मन तो
सर्वथा प्रस्थान करनेके लिए समर्थ नहीं हो रहा है) तब प्रसङ्गकमसे दुर्जनकी कथा कहनेके समयमें चाण्डाल-
चरित्र चन्द्रापीडको भी निश्चय स्मरण करना । किन्तु इस प्रकार मनमें नहीं करना कि—चन्द्रापीड जीवित रह

१. प्रभवति हि । २. देवमात्रस्य हि देवमात्रकस्य । ३. दास्यपट्टं । ४. आटविकगौलिमकेनेव, देव्या
हस्ते न दत्तमस्याटविकगौलिमकेनेव । ५. प्रसङ्गतो जनकथा । ६. कचित् 'चण्डाल' पदं न विद्यते ।
७. चरणारविन्दमनुभूय ।

स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिशिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनाद-
शेषः प्रष्टव्यः कुशल कादम्बरीपरिजनः, रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति ।

एवमादिश्य तम्—‘सुहृदादि’-साधनमक्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्’ इत्युक्त्वा
वैशम्पायनं स्कन्धावारभारे न्ययुक्त्वा स्वयमपि च तथारूढ एव गमनहेला-हर्ष-हेपारव-
कम्पित-कैलासेन खुर-ताण्डव-खण्डितभुवा कान्त-कुन्त-लता-वनवाहिना तरुण-तुरगप्रायेण

इह वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः । यद्यपि कादम्बर्या निश्चीयमानभाविपत्नीत्वेन निखिलोऽपि व्यवहार
उपपद्यते, तथापि शिष्टाचारद्योतनेन भक्तिभावप्रकाशः अत्यन्तप्रीत्युपपादनार्थमित्यवधेयम् ।

महाश्वेतेति । सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा शिरसा मस्तकेन पादौ चरणौ वन्दनीयौ
नमस्करणीयौ । एतस्याः अत्यन्तहितापितया तपस्वितया च केवलं सस्नेहा भक्तिरेव प्रकटिता । प्रणाम-
पूर्वकं नमस्कारपूर्वकं यथा स्यात्तथा अशिशिलो गाढः, कण्ठग्रह आलिङ्गनम्, कथनीयो वाच्यः । एतस्यास्तु
कादम्बर्याः सहचरीत्वेन तुल्यस्थानपातितया नमस्कारविज्ञापनम्, तद्वलम्बितत्वेन किञ्चिन्मन्यूनतया च
अशिशिलकण्ठग्रहनिवेदनसाहसम् । गाढम् अशिशिलं यथा स्यात्तथा आलिङ्गनीया आश्लेषणीया ।
स्वस्य तु कादम्बर्याः परिजनत्वविज्ञापनात्, तुल्यस्थानपातितया स्नेहस्थानतया च परिजनीभूतायास्त-
मालिकायाः केवलमशिशिलाश्लेषनिवेदनम् । अस्मद्वचनात् अस्मद्वाक्यात् अशेषः समग्रः कादम्बरीपरि-
जनः कादम्बरीसेवकवर्गः कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यो जिज्ञासितव्यः । परिजनेषु कुशलप्रश्नविज्ञापनन्तु तेभ्यः
सेवाप्राप्त्या स्नेहोदयात् कादम्बर्याः स्नेहाकर्षणाय तेष्वपि स्वीयत्वद्योतनस्यावश्यकत्वाच्च । रचितो विहितः
अञ्जलिः हस्तपुटद्वयसंयोगो येन तेन, भगवान् हेमकूटः तन्नामको गिरिः आमन्त्रणीयः सम्भाषणीयः ।
एतदामन्त्रणविज्ञापनमपि च कादम्बर्या एव स्नेहाकर्षणाय तस्नेहायत्ततस्नेहद्योतनपरत्वादित्याशयः ।

एवमिति । तं मेघनादम् आदिश्य आज्ञाप्य, सुहृदादि मित्रसज्जवर्गप्रभृतिष्वपि, साध्यते संग्रामादि-
कमनेनेति साधनं सैन्यम्, अक्लेशयता यथावसरम् अशनस्वापादिसम्पादनेन खेदमविदधता त्वयेति
शेषः । न्ययुक्त्वा नियोजितवान् ।

स्वयमिति । तथा प्रागुक्तदिशा आरूढ एव आरोहणं कृत एव इन्द्रायुधमिति शेषः । गमनं प्रस्थान-
मेव हेला विलासः तया यो हर्षः प्रमोदः तस्माद् यो हेपारवः तेन कम्पितञ्जलितः कैलासो गिरिर्येन तेन ।
खुराणां शफानां ताण्डवेन उद्धतनृत्येन दृढाहननेनेत्यर्थः खण्डिता, विदारिता भूः पृथिवी येन तेन । तथा
क्रान्ता रमणीया कुन्ता भल्लनामकाञ्जलिशेषा लम्बमानत्वाल्लता इव तासां वनं समूहं वहति धारयतीति
तेन । तरुणा युवकाः तुरगा अश्वाः प्राया अधिका यत्र तेन, अश्वसैन्येन तुरगस्कन्धाचारेण अनुगम्यमानः

कर फिरसे देवीके चरणारविन्दोंकी सेवा करनेके आनन्दका अनुभव किए बिना रह सकेगा । प्रदक्षिणा करनेके
साथ मस्तकद्वारा महाश्वेताके चरणोंका वन्दन करना । मदलेखासे प्रणाम-पूर्वक गाढ़ आलिङ्गन कहना ।
तमालिकाका गाढ़ आलिङ्गन करना । और मेरे कथनानुसार देवी कादम्बरीके समस्त परिजनोंसे कुशल-मङ्गल
पूछना और अञ्जलि बौध कर (हाथ जोड़ कर) माहात्म्यशाली हेमकूट-पर्वतसे सम्भाषण करना ।

इस प्रकार मेघनादको आज्ञा देकर वह वैशम्पायनसे कहने लगा—‘वैशम्पायन ! तुम मित्रराजाओंकी
सेनाको यथासमय भोजन-शयनादि क्लेश न पहुँचे इस प्रकार धीरे-धीरे जाना, यों कहकर वैशम्पायनको सैन्य-
रक्षाके ऊपर नियुक्त किया । और आप भी उसी तरह घोड़े पर बैठे-बैठे, नूतन कादम्बरी वियोगके कारण शून्य-
मन होने पर भी, अपने पत्नयन (जौन) में संलग्न देहवाले और दूसरे घोड़े पर चढ़े चलते पत्र-बाहकसे
उज्जयिनीकी वार्त्ता पूछता-पूछता प्रस्थान किया (चल निकला) । हेलाके साथ गमनके साथ आनन्दसे हेपारव
(दिन-दिनाइट) करके कैलास पर्वतको कम्पित कराता, खुरों (टापों) के आघातसे भूतलको विदीर्ण कराता,
सुन्दर लता-समूहके समान लम्बे-लम्बे कुन्त नामक अलों (भालों) को धारण करता, बहुसंख्यक तरुण-वयस्क

अथसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याण-लभमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीवार्त्ता^१पृच्छन् प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्ड-पादप-प्रायया, मालिनीलतामण्डपैः^२ मण्डलिततरुषण्डया, गजपति^३-पातित-पादप-परिहार-चक्रीकृतमार्गया, जैन-जनित-तृण-पर्ण-काष्ठ-कोटि-कूट-प्रकटित-वीरपुरुष^४-घातस्थानया, महापादप-भूतलोत्कीर्ण-कान्तार-दुर्गया, वृषित-पथिक-खण्डित-दलो-भ्रितामलकीफल-निकरया, विकसित-करञ्ज-मञ्जरी-रजो-विच्छुरित-तटैस्तट-तरु-वृद्ध-पाटच्चर-कर्पट^५-ध्वज-चिह्नैरिष्टकास्थित^६-शुष्क-पल्लव-विष्टरानुमित-पथिक-विश्रान्तैर्विश्रान्तकार्पटिक-प्रस्फो-

अनुव्रज्यमानः, पर्याणे पश्यने लभः अन्यतुरगारोहणेन संसक्तशरीरस्तम्, तमेव पूर्वोक्तमेव, लेखहारकं पत्रवाहकम् । प्रतस्थे चचाल ।

क्रमेणेति । चन्द्रापीडः क्रमेण च शून्यया अटव्या दिवसं गत्वा अतिक्रमेत्यर्थः । परिणते रविविम्बे दूरत एव दृष्टिग्राहे चिरप्ररूढस्य अधिकसमयेनोत्पन्नस्य रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्य उपरि बद्धं महान्तं रक्तध्वजं दृष्ट्वा अवलोकयामासेत्यन्वयः । इत आरभ्य छलिङ्गवृक्षकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य अटव्येत्यस्य विशेषणान्यवगन्तव्यानि । अतिप्रवृद्धा अत्यन्तोपचयं प्राप्ताः प्रकाण्डाः स्कन्धदेशा येषां ते तथोक्ताः पादपा वृक्षाः प्राया बहुला यस्यां तथा ।

मालिनीति । मालिनीसंज्ञिका या लता वक्ष्यः तासां मण्डपैः मण्डलितं वेष्टितं तरुषण्डं वृक्षसमूहो यस्यां तथा तादृश्या ।

गजपतीति । गजपतिभिः यूथाधिपैः पातितानां भग्नीकृत्य निपातितानां पादपानां तरुणां परि-हारेण परित्यागेन चक्रीकृतः कुटिलीकृतो मार्गः पन्था यस्यां तथा ।

जनेति । जनेः पान्थपुरुषैः जनितं स्वरक्षणाय एकत्रीकृतं यत् तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटेः कोटिसंख्यायाः कूटं राशिः तेन प्रकटितं द्योतितं वीरपुरुषाणां पराक्रमवतामपि घातस्थानं हिंजन्तुभिः प्राणहननस्थानं यस्यां तथा । वीरायिता अपि पथिकजना हिंजन्तुभ्यः स्वरक्षणाय तृणकाष्ठादीनां कूटं विधाय तन्मध्ये ऽ विश्य निशि निवसन्तीति भयङ्करत्वं द्योत्यते । इह च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकाग्रयानुपवेशरूपः सङ्करः ।

महेति । महापादपा उच्चैस्तरवृक्षाः तेषां मूलेषु बुध्नेषु उत्कीर्णा निस्तव्य रचिताः कान्तारदुर्गा-मूर्त्तयो यस्यां तथा ।

वृषितेति । वृषितैः पिपासातुरैः पथिकैः पान्थैः खण्डितानि आस्वादितानि दलानि कानिचित् खण्डानि येषां तानि उज्झितानि आस्वादानान्तरं परित्यक्तानि च एतादृशानि यानि आमलकीफलानि धात्रीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां तथा । 'दलमुत्सेधखण्डयोः' इति रामाश्रमी टीका ।

विकसितेति । विकसिताः प्रस्फुटिता याः करञ्जमक्षर्यः नक्तमालवक्षर्यः तासां रजोभिः परागैः विच्छुरितानि व्याप्तानि तटानि तीराणि येषां तैः । तटतरुषु तीरवृक्षेषु वृद्धा नियमिता ये पाटच्चराः चौराः तेषां कर्पटाः प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवसनखण्डाः त एव ध्वजचिह्नानि पताकालक्षणाणि येषां तैः । इष्टकासु विद्यमाना ये शुष्कपल्लवानां नीरसकिसलयानां विष्टरा उपवेशनायासनानि तैः अनुमिता अनुमितिविषयीकृताः पथिकानां पान्थानां विधामा येषु तैः । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकाः तीर्थयात्रा-

तुरङ्गवाला अथारोही सैन्य उसके पीछे-पीछे चला आता था ।

क्रमशः चलते-चलते एक शून्य वन आया, जिसके मध्यमें प्रायः ऊँचे तनेके वृक्ष अधिक वृद्धि पाए थे; मालिनीनामक लताओंके मण्डपसे वृक्षसमूह परिवेष्टित थे; हाथियोंके द्वारा गिराए हुए वृक्षोंकी पथिकों द्वारा परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण मार्ग वक्र हो गया था (पाण्डण्डी टेढ़ी हो गई थी); हिंसक परित्याग कर सरक जानेसे पड़े रहनेके कारण पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह जन्तुओंसे आत्मरक्षा करनेके लिए पथिकों द्वारा काटे हुए करोड़ों तृण-पर्ण (घासपत्ते) और काष्ठके राशि सङ्ग्रह कर रखनेसे वीरपुरुषोंकी हत्याके स्थानकी सूचना होती थी; पथिकों द्वारा बड़े-बड़े वृक्षोंकी जड़में खोद कर बनाई हुई वन-दुर्गाकी मूर्तियाँ विद्यमान थीं; पिपासातुर पथिकों द्वारा छिलका उतार कर चर्वण कर बादमें फेंके गए आमलक-फलसमूह (आँवले) पड़े थे; वहाँ कितने ही पुरातन (पुराने) कूप थे; उनके तीर देशमें प्रस्फुटित (खिले हुए) करञ्जनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थीं; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चौरोंके पुराने (खिले हुए) करञ्जनामक वनस्पतिकी मञ्जरीकी रज व्याप्त हुई थीं; किनारों पर उत्पन्न हुए वृक्षोंमें चौरोंके पुराने वृक्षों और चिथड़ोंकी पताकाओंके चिह्न बँधे थे; ईंटों पर निर्मित हुए शुष्क पत्रोंकी शून्यासे वहाँ पथिकोंके विश्राम

१. उज्जयिनीमार्ग । २. मण्डलैः । ३. वनगजपति... । ४. पथ्या । ५. अजन... । ६. पुरुषद्वय... ।

७. कपिकच्छुरितमञ्जरी । ८. तटवद्ध...जरत्कर्पट... । ९. इष्टकवित... ।

टितं-चरणं धूलि-धूसर-किसलय-लाञ्छितोपकण्ठैः पत्रसङ्करासुरभीकृताशिशिरपङ्किलविवर्णा-
स्वादुजलैर्ब्रनति-ग्रन्थि-प्रथित-पर्णपुट-तृण-पुली-चिह्नानुमे^१ यैर्जरत्कान्तारकूपैरमुलभ-सलिलत-
या अनभिलपितोद्देश्या, मधु-बिन्दु-स्यन्दिसिन्दुवारं-वनराजिर-रजोधूसरित-तीरामिश्च कुञ्जकै-
लताजालकैर्जटिलीकृत-सैकताभिः अध्वगोत्खात-बालुका-कूपिकोपलभ्यमानै-कलुप-स्वल्प-स-
लिलाभिः शुष्क-गिरिनदिकाभिर्विपमीकृतान्तरालया, कुक्कुट-कौलेयकरटितानुमीयमान-गुल्म-
गहन-ग्रामटिकर्या शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणते रविबिम्बे^२, बिम्बा^३ रूपातपविसरे

कारिणः तैः प्रस्फोटिताः किसलयद्वारा घातेनैव विक्षिप्ता याश्चरणधूलयः पादपांसवः ताभिः धूसराणि
धूसरवर्णीकृतानि यानि किसलयानि पल्लवानि तैर्लाञ्छितः चिह्नितः उपकण्ठो निकटदेशो येषां तैः ।
पत्राणाम् अनेकविधतरुपर्णानां सङ्करेण मेलनेन असुरभीकृतानि दुर्गन्धीकृतानि अशिशिराणि अशीत-
लानि (उष्णानि), पङ्किलानि आविलानि, विवर्णानि अशुभवर्णानि अस्वादूनि स्वादुरहितानि च जलानि
सलिलानि येषां तैः । व्रततिग्रन्थिभिः वल्लीग्रन्थिभिः ग्रन्थिता गुम्फिता याः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूत्र्यः
तृणरचितपत्रपुटाधारविशेषाः ता एव चिह्नानि लक्ष्माणि तैः अनुमेयैः दूरादलक्ष्यत्वेनानुमानमुचितैः ।
पिपासिताः पान्था हि रज्ज्वाः पत्रस्य चाभावे, तृणैर्गुह्यभारां पूर्णं निर्माय तत्र च पत्रपुटं स्थापयित्वा
दीर्घलताभिर्दध्वा पत्रपुटकैः कृपाजलमुदञ्चन्तीति प्रसिद्धिः । जरन्तः प्राचीना ये कान्तारस्य महाविपिनस्य
कृपास्तैः कारणैः अमुलमानि दुष्प्राप्याणि सलिलानि येषु स्थानेषु ते तथा तेषां भावस्तथा कारणेन, अन-
भिलपिताः प्रयातुमनिच्छिता उद्देशाः स्थानानि यस्यास्तथा । इह स्वभावोक्तिः ।

मन्थति । अपि च, मधुबिन्दुस्यन्दिन्यः पुष्परसकगवर्पिण्यो या सिन्दुवारवनराजयः निर्गुण्डी-
काननपङ्कयः तासां रजोभिः परागैः धूसरितानि कपोतवर्णीकृतानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकानि लघुनिकुञ्जानि तेषां लताजालकैः वल्लीसमूहैः । जटिलीकृतानि व्याप्तानि सैकतानि जलोद्भित-
पुलिनानि यासां ताभिः । तथा अध्वगैः पान्थैः उत्खाता बालुकां दूरीकृत्य रचिता या बालुकासु कूपिकाः
लघुविदारकाः (कृपाः) तासु उपलभ्यमानानि प्राप्यमाणानि कलुपाणि पङ्किलानि स्वरूपानि स्तो-
कानि च सलिलानि जलानि यासु ताभिः । शुष्काः जलशोषणं प्राप्ता या गिरिनदिकाः पर्वतीयलघुसरितः
ताभिः विपमीकृतानि उन्नतावनतीकृतानि अन्तरालानि मध्यदेशा यस्यास्तथा । इह वृक्षानुप्रासः ।

कुक्कुटेति । कुक्कुटाः ताम्रचूडपक्षिणः कौलेयकाः श्वानः तेषां च रटितैः शब्दैः अनुमीयमानाः
अनुमितिविषयीक्रियमाणाः तेषां ग्राम्यत्वादित्याशयः, गुह्यगहनेषु वृक्षवल्लीसान्द्रभूमिषु ग्रामटिका
बुद्बुदाया यस्यां तथा । इह बुद्बुदार्थे ग्रामशब्दाद्विक्रान् प्रत्ययो ज्ञेयः । तथा शून्यया निर्जनया अटव्या
विपिनेन काननमार्गेणेत्यर्थः, दिवसं गत्वा वासरं व्यतीत्येत्यर्थः, अन्वयस्तु प्रतिपादित एव ।

परीति । रविबिम्बे सूर्यमण्डले, परिणते अन्तिमदशापत्रे अस्तोन्मुखे सतीत्यर्थः, यथा वासरे दिने
बिम्बवत् बिम्बफलवत् अरुणो लोहितवर्णः आतपविसरः सूर्यप्रकाशसमूहो यत्र तथोक्ते सति । इह
करनेका अनुमान होता था; उनके किनारों के समीपके प्रदेश, तीर्थयात्रियों के विश्राम करनेके समयमें उनके द्वारा
चरण पोंछनेके कारण लगी धूलसे मलिन हुए पल्लवोंसे चिह्नित थे; अनेक प्रकारके वृक्षोंसे पत्र गिर कर मिश्रित
होनेसे उनका जल-दुर्गन्ध, उष्ण (गरम), पङ्कमय, अन्यवर्ण (गन्दा) और अस्वादु हो गया था; चारों ओर
लताओंकी गोंठें लगाकर निर्मित हुए पत्तोंके पत्र और तृणके निर्मित हुए पत्रपुटाधारविशेष (फिरकिनी) के चिह्न
देखकर दूरसे ही उनका अनुमान होता था; महावनके पुराने कृप होनेके कारण उनमें जल दुष्प्राप्य होनेसे
उस प्रदेशमें कोई जानेकी इच्छा नहीं करता था । कितनी ही शुष्क पार्वत्य नदियोंसे उस वनका मध्यभाग जैबा
नीचा हो गया था; उनके तीरदेश मधु-बिन्दुओंका वर्षण करते (टपकाते) सिन्धुवारवृक्ष वन-पङ्क्तिमें उड़कर
आई हुई रजसे धूसरवर्ण (मलिन) हो गए थे; छोटी-छोटी लताओंके समूह उनकी रीती पर व्याप्त थे और पथिकोंने
बालुकाओंको हटा-हटा कर वहाँ छोटी छोटी कुइयों खनन की (खोदी) थीं जिनमेंसे थोड़ा-थोड़ा कर्मभक्त
(मटियाला) जल मिल जाता था । जिसमें वन-सुगों और कुत्तोंके शब्दसे अनुमान किया जाता था कि सघन-
तरु-लतामय (झाड़ी) के अभ्यन्तरमें कोई छोटा गाँव होगा—ऐसे शून्य वनमें दिन भर चलनेके पश्चात्
जब सूर्यमण्डल प्रायः अस्त होने लगा और दिन बिम्ब-फलके समान रक्तवर्ण आलोक (धूप) से समन्वित

१ ... प्रस्फोटित, स्फोटित ... ।

२. धूलि ... ।

३. तृणोलुपपुलक ... ।

४. अनुमितप्रमेयः ।

५... सिन्धुवार ... ।

६. कुञ्जक ... ।

७... कूपिकोपलभ्यमान ... ।

८. कुक्कुटकुल ... ।

१०. परिणतरविबिम्बे । ११. सन्ध्यारूपा ।

वासरे, निःशाखीकृत-कदम्ब-शाल्मली-पलाश-बहुलैः शिखर-शेषैक-पल्लव-विडम्बितातपत्रैः पादपैः, ऊर्ध्वस्थित-प्ररोह-स्थूल-स्थाणु-मूल-ग्रन्थि-जटिलैश्च हरिताल-कपिल-पक्ववेषु-विटप-पटल-रचित-वृत्तिभिर्मृग-भय-कृत-तृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलितैः प्रियङ्गुप्रायैरटवीचेत्रैर्विरलीकृते वनप्रदेशे चिरप्ररूढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरस-पिशित-पिण्डनिभैरल-काभिः, केशकलापकान्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यप्रविशसितानां जीवानामिवावय-लुसोपमाच्छेकानुप्रासश्चेत्युभयोः संसृष्टिः ।

निःशाखीति । निःशाखीकृता वनस्थायिभिः विटपैः शून्यीकृताः कदम्बशाल्मलीपलाशाः निजाभिधे-यविख्याताः तरव एव बहुला अधिका येषु तैः, तथा शिखरेषु ऊर्ध्वदेशेषु शेषा अनशिष्टा एके एकैके ये पल्लवाः किसलयाः तैः विडम्बितानि अनुकरणीकृतानि आतपत्राणि छत्राणि यैस्तैः पादपैः अगणितैस्त-रुभिः । 'विरलीकृत' इत्यग्रेतनस्य कर्तृपदमेकमेतत् । अपि च ऊर्ध्वस्थिता उपरिविद्यमाना वृण्हायमानी-भूताः प्ररोहा नूतनाङ्कुरा येषां ते तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखा वृक्षस्तम्भाः तेषां मूलग्रन्थिभिः बुध्नभागैः जटिलानि व्याप्तानि तैः । हरितालं नटमण्डनं धातुविशेषः तद्वत् कपिलैः पिङ्गलवर्णैः पक्ववेषु-विटपपटलैः परिणतवंशशाखानिकरैः रचिता कृता वृत्तिर्वेष्टनं येषां तैः । मृगेभ्यो हरिणेभ्यः पशुना पशु-द्वारा प्रियङ्गवदनादिति तात्पर्यम् । भयेन त्रासेन कृताः तृणपुरुषाः तृणरचितपुरुषस्वरूपपदार्थाः चञ्चा-पुरुषाः इत्यर्थः, येषु तैः । पशवो हि तथाविधान् जनान् निरीक्ष्य त्रासान्नोपगच्छन्तीति विख्यातम् । विपाकेन विशेषेण परिणततया पाण्डुभिः श्वेतरक्तैः । तथा फलितैः समुत्पन्नफलैः, प्रियङ्गवः श्यामाकाः प्रायेण आधिक्येन येषु तैः । अटवीचेत्रैः तदरण्यस्थसस्यचेत्रैः विरलीकृते सङ्कोचं प्रापिते, वनप्रदेशे अरण्य-स्यैकभागे, चिरप्ररूढस्य अधिकपूर्वं सञ्जातस्य अत्यन्तपुरातनस्य रक्तचन्दनतरोः उपरि ऊर्ध्वं बद्धं रक्ष-नाभिः संयतम् 'रक्तध्वजम्' इत्यग्रेतनस्य विशेषणम् । इत्थमतिरिक्तमपि द्वितीयान्तपदं बोध्यम् ।

सरसेति । सरसानि क्लिष्टानि रक्तानि लोहितानि यानि पिशितपिण्डानि मांसखण्डानि तन्निभैः तत्सदृशैः अलक्तकैर्यावकैः अभिनवं तत्कालनिर्गतं यत् शोणितं रुधिरं तद्वत् अरुणेन रक्तवर्णेन रक्तचन्द-नेन पत्राङ्गरसेन च आर्द्रं सरसम् । इहाथोपमा लुसोपमा चेत्युभयोः परस्परं नैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

जिह्वेति । जिह्वा रसना लता वल्ली इव लम्बमानत्वात्तद्वत् लोहिनीभिः रक्ताभिः रक्तपताकाभिः लोहितवैजयन्तीभिः । इह लुसोपमा । तथा 'लोहिनीभी रक्तपताकाभिः' इत्यन्नाधिकपदत्वदोषवार-णाथ रक्तपदं परित्याज्यमेव । केशकलापः कचसमूहः तद्वत् कान्तिः शोभा यस्य तेन, कृष्णचामरमेव श्यामवालव्यजनमेव अवचूलम् अधोमुखकूर्चकं तेन च । अत एव प्रत्यप्रविशसितानां तत्कालनिहृतानां

हो गया तब एक विशाल रक्त-ध्वज दूरसे ही उसे दीख पड़ा । उस वनके अधिकतर प्रदेशके मध्यमें अगणित शाखा-विहीन कदम्ब-शाल्मली और पलाश वृक्ष लगे थे, जिनके चोटीपर एक पल्लव रहनेसे वे छत्रका अनुकरण करते थे, जिनमें नए अङ्कुर (कोंपल) निकल कर ऊपरको चढ़ रहे थे ऐसे स्थूल स्तम्बोंकी जड़ोंसे वह प्रदेश परि-पूर्ण हुआ था; वहाँ हरितालके समान पिङ्गलवर्ण हुए पके बाँसके वृक्षोंकी बेड़ा (चारों ओर घेरा) बनाई गई थी; पशुगण सस्य भक्षण कर लेते हैं—इसके भयसे तृण द्वारा बहुतर कुत्रिम-पुरुष निर्माण कर रखे गए थे, पक जानेके कारण पाण्डुवर्ण (पीले) दीखते और फल-समन्वित प्रियङ्गु वृक्षोंसे वह सङ्कुचित हो रहा था, वहीं चिरकाष्ठसे लगे रक्त-चन्दनके वृक्षके ऊपर वह विशाल ध्वज बैठा हुआ था, जो इतस्ततः पथिकोंके बलिदानका मार्ग देखता था । वह ध्वज, रक्तार्द्र मांसखण्डके समान गाढ़ आल्ला (महावर) रससे और सघोनिःसृत-रक्त (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य (तत्काल निकले शोणित) के समान लाल रक्त-चन्दनके लेपसे आर्द्र था; उस ध्वजके ऊपरमें लताके तुल्य लम्बमान जिह्वाके समान रक्त वर्ण रक्त-पताकाएँ और केश-कलापके समान सौन्दर्य-सम्पन्न और अधोमुखसे काले बहुतसे चामर लटकते थे, जिनसे प्रतीत होता था कि मानो सघोनिहृत (ताजे मारे हुए) प्राणियोंके

१. निःशाखीकृतैः । २. ऊर्ध्वीकृतप्ररोहस्थूलस्थित, ... अर्द्धोद्धृतप्ररोहन्मूल-स्थूलस्थाणुग्रन्थि ... ।

३. विटपिपटलरचित, विटपिदल ... विटपदल ... , विटपरचित । ४. फलितैः । ५. विरलीकृतवनप्रदेशे

६. दूरत एवाचिर ... । ७. अभिनवशोणितारुणेन । ८. रसेन आर्द्रजिह्वा ... ।

वैरुपरचित-दण्ड-मण्डनम्, परिणद्ध-वराटक-घटितबुद्बुदार्द्धचन्द्र-खण्ड-खचितम्, सुत-महिष-रक्षणवतीर्ण-दिनकरावतारित-शशिनेव विराजितशिखरम्, दोलायित-शृङ्ग-सङ्गि-लोह-शृङ्गलावलम्बमान-घर्घर-रव-घोरघण्टया च घटित-केसरि-सटा-रुचिर-चामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपुरुषोपहार-मार्गमिवावलोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श ।

तदभिमुखश्च कश्चिदध्वानं गत्वा, केतकी-सूची-वण्ड-पाण्डुरेण वनद्विरद-दन्त-कपाटेन

जीवानाम् अवयवैः अङ्गैः उपरचितं विहितं दण्डे दण्डांशे मण्डनम् अलङ्करणं यस्य तमिव । वैजयन्तीनां रसनासदृशत्वात् श्यामबालव्यजनस्य च कचतुल्यत्वादित्याशयः । इहालङ्करणनिर्माणोद्येक्षणाक्रियोद्येक्षा ।

परिणद्धेति । परिणद्धा दण्डाग्रभागे परितः संयता ये वराटकाः कपर्दकाः तैः घटितं रचितं यद् बुद्बुदवत् (बुद्बुदतुल्यः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः अर्धचन्द्राकारं मण्डनमित्यर्थः तेन खचितम् ऊर्ध्वभागेऽङ्कितम्, अतएव सुतस्य आत्मजस्य यमस्य यो महिषो रक्ताक्षः तस्य रक्षणाय त्राणाय अवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यः तेन अवतारितो गगनादवरोहितो यः शशी चन्द्रः तेनेव विराजितं शोभितं शिखरम् ऊर्ध्वदेशो यस्य तम् । कपर्दकनिर्मितार्धचन्द्राकारभूषणस्य प्रकृतशशिवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्, तथाविधार्धशशिनि प्रस्तुतशशित्वोद्येक्षणान् द्रव्योद्येक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अत्र हि चण्डिकामन्दिरे प्रतिदिनमेव निरतिशयाः पशुबलयो दीयन्ते तदर्थं महिषवाहनो यमः सन्निहितः । तत्र च पशूनां प्राणविनाशाय यमस्यातिव्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्नेहेन सूर्योऽप्यवतीर्णः, अवतरता च तेन स्वजनभूतश्चन्द्रोऽप्यवतारित इति महाकवेरभिप्रायः ।

दोलायितेति । अपि च दोलायितं घण्टान्दोलनात् दोलावच्चलितं यत् त्रिशूलिकायाः त्रिशूलस्य एव एकं शृङ्गं विषाणं तत्सङ्गिनी तत्सम्पर्कवती या लोहशृङ्गला तत्र अवलम्बमाना संयततया विद्यमाना घर्घरवा काहलस्वरा घोरा भीषणा च घण्टा यस्यां तथा । तथा घटितं संयोजितं केसरिसटावत् मृगेन्द्रजटावत् चामरं बालव्यजनं यत्र तथा, काञ्चनत्रिशूलिकया सुवर्णरचितविस्तृतत्रिशूलेन लिखितं संस्पृष्टं नभस्तलं गगनतलं येन तम् । इह लुप्तोपमा ।

इत इति । पथिकपुरुषाः पान्थजना एव उपहारा बलयः तेषां मार्गम् आगमाध्वानम् अवलोकयन्तं परयन्तमिव विद्यमानम् । अत्युन्नतत्वादार्धचन्द्रसदृशवराटकाभूषणस्य विकसितलोचनरूपत्वाच्चेत्याशयः । इह क्रियोद्येक्षा ।

तदिति । अपि च, चन्द्रापीडः तस्य रक्तध्वजस्य अभिमुखः संमुखः सन्, किञ्चित् कियन्तम् अध्वानं मार्गं गत्वा 'चण्डिकामपश्यत्' इति सुदूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह स्त्रीलिङ्गद्वितीयैकवचनान्तानि पदानि अग्रेतनस्य 'चण्डिकाम्' इत्यस्य विशेषणानि बोध्यानि ।

केतकीति । केतक्याः तदाख्यकुसुमस्य सूचिपण्डवत् अग्रसमूहवत् पाण्डुरेण श्वेतेन, वनद्विरद-दन्तस्य आरण्यकगाजस्य दन्तस्य कपाटेन अररेण, परिवृताम् आवृताम् । इह लुप्तोपमा ।

अवयवोंके ही अलङ्कारोंसे उसे सुसज्जित किया हो । बुद्बुदके समान स्थूलमध्यवाले और अर्धचन्द्रके समान टेढ़े-टेढ़े सब ओर कपर्दक (कौड़ियों) बाँधकर उस ध्वजाके ऊपरका भाग चिह्नित किया हुआ था; अत एव प्रतीत होता था कि मानो—अपने पुत्र यमके महिषकी रक्षा करनेके लिए उसपर उतरे सूर्यने चन्द्रको भी उतार लिया हो । उसके ऊपर जो आकाशको स्पर्श करके इतना ऊँचा—एक सुवर्ण-निर्मित त्रिशूल लगा था, उसके ही चञ्चल शृङ्गमें बँधी लोह-शृङ्गलाओं (लोहेकी जंजीरों) के हिलनेसे रम्भीर-ध्वनि करनेवाली तथा भयङ्कर एक घण्टी लटक रही थी, और सिंहकी सटाके समान सुन्दर एक चामर उसमें बँधा हुआ था ।

उस ध्वजाके अभिमुख होकर थोड़ी दूर चलनेके पश्चात् उसने वनके हाथी दाँतके बने हुए, केवड़ेके अग्रभाग

१. परिणत...; हाटकघटितबुद्बुदपुटार्धचन्द्र । २. ...लोहशृङ्गलमाला... । ३. ...नभःस्थलम् ।

४. आलोकयन्तं । ५. किञ्चिदध्वानं । ६. केतकीसूचित-खण्डपाण्डुना च । ७. कपाटेन ।

परिवृताम्, लोहतोरणेन च रक्तचामरावलिपरिकरां कालायस-दर्पणमण्डलमालां शबर-मुखमालामिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहितरक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुण-यम-करतलास्फालितेनेव शोणित-त्व-लोभलो-शिवालिङ्गमान-लोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपातितानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिदगस्तिकुसुमकुड्मलैः केसरिणामिव करजैः कचित् किंशुककुसुमकुड्मलैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यपुष्पप्रकराम्,

लोहेति । अपि च, कपिलैः पिङ्गलवर्णैः केशैः कचैः भीषणा भयङ्करा ताम्, शबराणां भिन्नानां मुख-मालां वदनपङ्क्तिमिव, रक्ता लोहितवर्णा चामरावलिः बालव्यजनपङ्क्तिः परिकरः परिच्छदो यस्यास्ताम्, कालं श्यामं अथो लौहमिति कालायसं तस्य यानि दर्पणमण्डलानि आदर्शाकारगोलखण्डानि तेषां माला-पङ्क्तिं विभ्राणेन धारयता, लोहतोरणेन अयोरचितवह्निद्वारेण, सनाथीकृतो युक्तो द्वारदेशो यस्यास्ताम् चण्डिकामित्यस्य विशेषणमिदम् । इह शबरवदनानि श्यामवर्णानि तत्कचाश्च कपिलवर्णाः, अतएव शबर-वदनपङ्क्त्या सह कृष्णलौहादर्शमण्डलपङ्क्त्याः तदीयपिङ्गलवर्णकचसमूहैश्च सह लोहितवर्णचामरावले-रौपम्यमित्युपमालङ्कारः । तथा 'शबरमुखमालामिव' इत्यस्य स्थाने 'शबरमुखश्रेणीमिव' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा पौनरुक्त्यस्य चारयितुमशक्यत्वात् ।

अभीति । अपि च, विनिहिताः तत्रत्यलोकैरर्पिताः रक्तचन्दनहस्ताः पत्राङ्गरसाक्तहस्तचिह्नानि यत्र स तथा तस्य भावस्तथा तादृश्या कारणेन रुधरेण शोणितेन अरुणं रक्तवर्णं यद् यमस्य धर्मराजस्य करतलं युग्मपाणितलं तेन आस्फालितः चालनाय सन्ताडितः तेनेव, पत्राङ्गरसाक्तचिह्नानामास्फालनसमयलग्न-शोणिताक्त-यमकरचिह्नवद्वलोक्यमानत्वादित्याशयः । तथा शोणितलवानां रुधिरवर्णानां लोभेन रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमात् तत्पानवृण्येत्यर्थः, लोलाश्रपला याः शिवाः जम्बुकपत्न्यः तामिर्लिङ्गमाने जिह्वया आस्वाद्यमाने लोहिते अरुणवर्णं लोचने नयने यस्य तेन । अभिमुखप्रतिष्ठितेन भगवत्याः संमुखस्थापितेन, लोहमहिषेण कालायसनिर्मितरक्ताक्षेण, अध्यासिता अधिष्ठिता अञ्जनशिला-वेदिका कज्जलवत् श्यामवर्णप्रस्तररचितबद्धभूमिः यस्यास्ताम् इह क्रियोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोर्मिथो नैर-पेक्षयेण संसृष्टिः तथा रक्तचन्दनचिह्नेषु रुधिरविन्दुभ्रमव्यञ्जनाद् भ्रान्तिमानलङ्कारः प्रतीयते ।

कचिदिति । कचिद् कस्मिंश्चिददेशे शबरनिपातितानां भिन्नव्यापादितानां वनमहिषाणाम् अर-ण्यरक्ताक्षाणां लोचनैर्नयनैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः, कोकनदानां रक्ताक्षनयनसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः, कचिद् केसरिणां मृगाधिपानां करजैर्नखैरिव अगस्तिकुसुमकुड्मलैः वक्रप्रसूनकोरकैः, अगस्तिकुसुमकुड्मलानां केसरिनखसमानस्वरूपवत्त्वादित्याशयः, कचिच्च शार्दूलानां व्याघ्राणां सरुधिरैः शोणितसहितैः के-रजैरिव किंशुककुसुमकुड्मलैः पलाशपुष्पकोरकैः, पलाशपुष्पकुसुमकुसुमकुड्मलानामपि शार्दूलनखरसमानरूपत्वादित्य-भिप्रायः, तन्मुकुलानां रक्तत्वात् सादृश्यनिरूपणाय सरुधिरैरिति विशेषणभवगन्तव्यम्, कृतो विहितः पुण्यः पूतः पुष्पप्रकरः प्रसूनोपहारो यस्यास्ताम् । इह तिस्रः श्रौतोपमाः तासां परस्परं नैरपेक्षयेण (वाल) के समान ज्वेतवर्णं, कपाट (केवाड़ी) के अभ्यन्तर, चण्डिकाकी मूर्तिको देखा । वहाँ द्वारदेशमें लोहेका तोरण (महाराव) बना था । उसमें शबरोंके पिङ्गलवर्ण (कपिल) केश-कलापसे भयङ्कर मुख-पङ्क्तिके समान लाल-लाल चामर-पङ्क्तियोंसे परिवेष्टित और दर्पणके समान वस्तुलाकार (गोल) काले लौह-खण्ड (वन्दनवार) लटक रहे थे । देवीके सम्मुखमें कज्जल-तुल्य कृष्ण-वर्ण-प्रस्तर-निर्मित एक वेदी (काले पत्थरके बने हुए चबूतरे) पर एक लौह-निर्मित महिष बैठा था, उसके शरीरमें हस्ताकृति रक्त-चन्दनके चिह्न (थापे) लगे थे; उनसे ऐसा प्रतीत होता था कि मानों यमने उसे चलानेके लिए रक्तार्द्र हाथसे ताड़न किया हो; और रक्तविन्दुके लोभसे चञ्चल शृगालगण, उसके लाल नेत्रको जिहासे चाट रहे थे । किसी स्थानमें व्याघ्रोंके द्वारा मारे गए जङ्गली महिषोंके नेत्रोंके समान रक्त-कमलोंसे, किसी स्थानमें सिंह-नखों (पञ्जों) के समान अगस्तिकुसुमकी कलियोंसे, किसी स्थानमें रक्तार्द्र व्याघ्र-नखके समान पलाश-पुष्पोंकी कलियोंसे पवित्र-पुष्पोंके उपहार दिए गए थे । अन्य किसी स्थानमें हनन कर देवीके उपहार (मेंट) दिए गए पशुओंकी हिंसा, मन्दिरमें एक ओर ऐसी प्रतीत होती

१. नवरक्त... । २. रक्तचन्दननिहित । ३. नव... । ४. शिवालिङ्गमान । ५. लोहित । ६. अगस्तिकुड्मलैः अगस्त्यतत्कुड्मलैः । ७. प्रकोपहारात् ।

अन्यत्राङ्कुरितामिन् कुटिलहरिणविषाणकोटिकुटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छोदशतैः कुसु-
मितामिव रक्तनयनसहस्रैः फलितामिव मुण्डमण्डलैरुपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तराल-
निरन्तर-निलीन-रक्त-कुक्कुट-कुलैः श्वभयात् अकाल-दर्शित-कुसुमस्तबकैरिव रक्ताशोकाव-
टपैर्विभूषिताङ्गनाम्, बलि-रुधिर-पान-तृष्णया समागतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोप-
हाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्कण्ठितैरिव श्रीफलतरुण्डैश्चासोर्ध्वकेशैरिव
खजूर्वनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, विदलित-वन-करि-कुम्भ-विगलित-मृत्ताफलानि रुधिरारु-

संसृष्टिः । तथा पौनरुक्त्यदोषनिवारणाय एकस्य 'कुसुमकुड्मलैः' इत्यस्य स्थाने 'पुष्पमुकुलैः' इति पाठ
एव विधेयः । हिंसाया मुख्यस्थानत्वात् हिंसाद्योतकोपमानप्रदर्शनमित्यवधेयम् ।

अन्यत्रेति । अन्यत्र अपरस्मिन् भागे, कुटिलानि वक्राणि यानि हरिणानां मृगाणां विषाणानि
शृङ्गाणि तेषां कोटयः अग्रभागाः तेषां कूटैः पुञ्जैः मृगहत्यापूर्वकनिहितैरित्यर्थः, अङ्कुरितां समुत्पन्न-
प्ररोहामिव, तच्छृङ्गाप्रदेशराशीनां प्ररोहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । सरसा आर्द्रा रुधिराक्ता ये जिह्वा-
च्छेदा रसनाखण्डानि तेषां शतैः पल्लवितां समुत्पन्नकिसलयामिव, रसनाच्छेदानां किसलयसदृश-
त्वादित्याशयः । मुण्डमण्डलैः छिन्नमस्तकसमूहैः फलितां समुत्पन्नफलामिव, तेषां फलसदृशस्वरूपत्वा-
दित्यभिप्रायः । उपहाराणाम् उपायनीभूतानां जीवानां हिंसां दर्शयन्तीं प्रकाशयन्तीम्, हिंसापूर्वकं
शृङ्गाग्रराशीनां विच्छिन्नत्वादित्याशयः ।

इह प्ररोहादीनामुत्पन्नोत्प्रेक्षणात् चतसणां क्रियोत्प्रेक्षणांमङ्गाङ्गिभावसङ्करः तथा सर्वासां तृती-
यानामभेद एव विद्यमानत्वात् शृङ्गाप्रदेशराश्यादिरूपप्ररोहादिप्रतीतेरुपायनहिंसाया वल्लीरूपत्वप्रतीतेश्च
साङ्गरूपकालंकारो ध्वन्यते ।

शाखेति । श्वभयात् कौलेयकत्रासात् शाखान्तरालेषु शाखामध्येषु निरन्तरम् अनवरतं निलीनानि
निविडं निभृतभावेनावस्थितानि रक्तकुक्कुटकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येषु तैः, अतएव अकाले अस-
मये दर्शिताः प्रकटिताः कुसुमस्तबकाः पुष्पगुच्छा यैस्तैरिव विद्यमानैः, लोहितताम्रचूडपटलानामेव पुष्प-
गुच्छसदृशत्वादित्यभिप्रायः, रक्ताशोकानां लोहितकङ्केश्विवृक्षाणां विटपैः विस्तृतशाखाभिः विभूषितम्
अलंकृतम् अङ्गनम् अजिरं यस्यास्ताम् । इह क्रियोत्प्रेक्षा ।

बलीति । अपि च, बलीनाम् उपायनीभूतजीवानां रुधिरपानतृष्णया रक्तपानलोभेन समागतैः
समायातैः वेतालैः भूतविशेषैरिव तालैः वृक्षैः, दीयमानाः समर्प्यमाणाः फलान्येव मुण्डानि मस्तकानि
तेषाम् उपहारा उपायनानि यस्यैताम्, तालफलानां मस्तकसदृशस्वरूपत्वादित्याशयः इह जात्युत्प्रे-
क्षा निरङ्गकेवलरूपकं चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

शङ्केति । शङ्का पशुवधजनिता स्ववधातङ्कः तस्या यो ज्वरस्तापः तेन कम्पितैरिव आन्दोलितैरिव,
पवनेनान्दोलनादित्याशयः, कदलिकावनै रम्भाकाननैः । भयोत्कण्ठितैरिव त्रासोत्सुकयोत्पन्नपुलकसदृश-
कण्टककूटावलोकनादिभिर्भावं, श्रीफलतरुण्डैः विल्ववृक्षपुञ्जैः । तथा त्रासोर्ध्वकेशैरिव भयोर्ध्वकचैरिव
ऊर्ध्वपत्रसमूहानां त्रासेनोर्ध्वीभूतकचवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः । खजूर्वनैः समन्ताद् गहनीकृतां
परितः सान्द्रीकृताम् । इहाद्या द्वितीया च क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीया तु गुणोत्प्रेक्षा, आसाञ्च परस्परं नैरपेक्षेण
संसृष्टिः ।

विदलितेति । बलिसिक्थेषु पूजोपायनीभूतान्नेषु रुधिराक्तेष्वित्यर्थः, लुब्धाः तृष्णायुक्ताः, मुग्धा
थी कि मानो हरिणोंके टेढ़े सींगोंके अग्रभागके पुञ्जोंसे अङ्कुरित हुई हो, सैकड़ों रक्तार्द्र जिह्वाओंसे पल्लवित हुई हो,
हजारों रक्त-नेत्रोंसे पुष्पित हुई हो और मुण्डसमूहसे फलित हुई हो । उसकी प्राङ्गण-भूमि (आँगन) रक्तवर्ण
अशोक वृक्षसे अलङ्कृत थी, उसकी छोटी-छोटी शाखाके अभ्यन्तरमें (डालियोंके बीचमें) रक्तवर्ण बहुतर वन-
कुक्कुट (वन मुर्गे) निरन्तर कुक्कुरों (कुत्तों) के भयसे छिपे हुए थे, इससे प्रतीत होता था कि—उसकी
शाखाओंमें अकाल पुष्प-स्तवक लगे हों । बलि-रुधिर पान करनेकी अभिलाषासे आये वेतल-लगणके समान तालवृक्ष
फलरूपी मुण्डका उपहार दे रहे थे; पशुओंके वध देखनेके आतङ्कसे उत्पन्न हुए ज्वरसे मानो कम्पित होते कदली-
वनोंसे, भयसे मानो उत्कण्ठित हुए विल्व वृक्षोंसे और त्राससे मानो ऊँचे उठे केशवाले खजूरे (खजूर) के
वनोंसे उसकी प्राङ्गण-भूमि न्याप्त हो गई थी । वहाँके प्राङ्गणमें सिद्ध-विदारित जङ्गली हाथियोंके कुम्भस्थलोंमेंसे

णानि बलि-सिक्थं-लुब्ध-मुग्ध-क्रकवाकु-प्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिरम्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीड-
द्भिः केशरि-किशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूत-रुधिर-दर्शनोद्भूत-मूर्च्छापतितेनेव प्रतिबिम्बिते-
नास्तताम्रेण सवित्रा ताम्रतरीकृतैः क्षतज-जल-प्रवाहैः पिच्छिलीकृताजिराम्, अवलम्ब-
मान-दीप-धूप-रक्तांशुकेन ग्रथित-शिखि-गल-बलयावलिनां पिष्ट-पिण्ड-पाण्डुरितं-घन-घण्टा-
मालभारिणाम् त्रापुष-सिंह-मुख-मध्यस्थित-स्थूल-लोह-कण्टकं दत्त-दन्त-दण्डागलं लसत्पीत-
नील-लोहित-दर्पणं-स्फुरित-बुद्बुदमालं कपाटपट्टद्वयं^१ दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्,
मुक्ताफलेषु पूजेपायनीभूताञ्जआन्या मूढा ये क्रकवाकवः ताम्रचूडाः तैरादौ प्रस्तानि पूजेपायनीभूताञ्ज-
भ्रमादेव कवलितानि एश्चात् मुक्तानि कार्कश्यावगमादुज्जितानि, रुधिरारुणानि शोणिताक्ततया रक्तवर्णानि,
विदलितेभ्यो विदारितेभ्यः करिकुम्भेभ्यो गजमस्तकेभ्यो पिगलितानि प्रसृतानि यानि मुक्ताफलानि
मौक्तिकानि तानि, विकिरद्भिः रुधिराक्ततया तृणया गृहीत्वा मांसाद्यभावाद् भूयो विचित्रिभिरित्याञ्जयः,
अम्बिकायाः चण्डिकायाः परिग्रहेण वाहनसजातीयतया स्त्रीकारेण दुर्ललितैः प्राणवियोगाभावाद् दुर्हान्ती-
भूतैः क्रीडद्भिः खेलां कुर्वद्भिः, केशरिकिशोरकैः मृगेन्द्रयालकः अशून्यैः वर्जित उद्देशः स्थानं यस्यास्ताम् ।
इह 'केशरिकिशोरकैः' इत्यत्रच्छेकानुप्रासः, तेन हि कुक्कुटानां मौक्तिकेषु पूजेपायनीभूताञ्जभ्रमाद् आन्ति-
मानलङ्कारः संसृज्यते ।

प्रभूतेति । प्रभूतं प्रचुरं यद् रुधिरं शोणितं तस्य दर्शनेन अवलोकनेन उद्भूता उत्पन्ना या मूर्च्छा
मोहः तथा पतितेनेव, खस्तेनेव, प्रतिबिम्बितेन क्षतजसलिलधारास्वेव सङ्क्रान्ताकृतिना, अस्ते अस्ताच्छ-
गमनसमये ताम्रो रक्तवर्णः तेन, सवित्रा सूर्येण, ताम्रतरीकृतैः विशेषेण रक्तवर्णीकृतैः क्षतजप्रवाहाः प्रागेव
ताम्रवर्गाः, ततस्तु अस्तकालिकसूर्यप्रभया नितान्तमरुणीकृता इत्यभिप्रायः । क्षतजानि शोणितान्येव
जलानि सलिलानि क्षतजानि जलानीति वा तेषां प्रवाहैः धाराभिः, पिच्छिलीकृतम् आर्द्रीकृतम् अजिरम्
अङ्गणं यस्यास्ताम् ।

इह क्रियोष्पेचालङ्कारः, तथा 'क्षतजजले' त्यत्र किं रूपकं किं बोधमेति सन्देहसङ्कर, उभयोश्च
मिथोनैरपेक्षेण संसृष्टिः ।

अवेति । अवलम्बमानानि अवतिष्ठमानानि दीपधूपै रक्षितानि अंशुकानि वस्त्राणि यत्र तेन, ग्रथिता
गुम्फिता शिग्रिगलवलयानां बहिर्कण्ठमण्डलानाम् आवलिः पङ्क्तिः यस्मिन् तेन, पिष्टपिण्डेन तण्डुलचूर्ण-
पिण्डेन पाण्डुरिताः श्वेतवर्णीकृताः घनाः सान्द्राः या घण्टाः तासां मालां पङ्क्तिं विभर्ति धारयतीति तच्छी-
लेन 'इष्टकेषीकामालानाम्' इत्यादिना ह्रस्वः । त्रपुषः सीसकस्यायमिति त्रापुषः सीसकरचितो यः सिंहः
केसरि तस्य मुखमध्ये वदनान्तराले स्थितं विद्यमानं स्थूलं लोहकण्टकं यत्र, तत्, दत्तं दन्तदण्डो गजद-
शनदण्ड एव अगलं त्रिक्लम्भः कपाटरोधनकाष्ठमित्यर्थः यत्र तत् तथा लसत्सु अभिमुखे शोभमानेषु-
पोत-नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु मुकुटेषु स्फुरिता सङ्क्रान्ता बुद्बुदमाला बुद्बुदसदृशगोलाकारलौहशङ्कु
पङ्क्तिः यत्र तत्तयोक्तं कपाटपट्टद्वयं अररफलकयुगलं दधानेन धारयता, गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य द्वारदेशेन
रक्ताद्रि मुक्तासमूह गिरेरुप-
ये, उभे बलिा अन्न-समूह समक्षकर लोभी वन-कुक्कुट, पहले खाकर पीछे कठिन
होने के कारण परित्याग कर दिए थे, इधर अम्बिकाके परिग्रह करनेसे हिंसाके अभावसे दुर्हान्त सिंहके बच्चे उन
मुक्ताओंको बिखेर बार क्रीडा करते हुए विचरण करते थे । जल के समान रक्ताका प्रवाह वहाँ के प्रांगणको पिच्छिल
कर दिया था, अस्तकालीन ताम्रवर्ण सूर्य उस रक्तके प्रवाहमें प्रतिबिम्बित होकर उसे और भी अधिक ताम्रवर्ण
कर दिया था, उससे प्रतीत होता था कि,—प्रचुर रक्त देखनेसे मूर्च्छा उत्पन्न हो जानेके कारण ही मानो सूर्य
उसमें गिर पड़ा हो । अभ्यन्तरस्थ द्वारदेशके वन्ध, लटकते हुए दीपकोंके धूमसे रक्तवर्ण (रंगीन) हों गए थे; उसमें
मयूरके कण्ठकी माला गुथी हुई थी, तण्डुल-चूर्ण (आटे) से शुभ्रवर्ण की हुई निरन्तर घण्टियोंकी माला लटक
रही थी; उस द्वारदेशके दोनों किवाड़ोंमें शीशेके सिंहके मुखके अभ्यन्तरमें मोटी एक लोह की काँटी (चटखनी)
बनी थी; हाथी दाँतकी अगला (कील) दी हुई थी, और उस कपाटमें बुद्बुदके समान बत्तुलाकार लौहशङ्कुश्रेणी
(लोहकी काँटियों) का सम्मुखवर्ती पीतवर्ण, नीलवर्ण और रक्तवर्णवाले दर्पणों में प्रतिबिम्ब पड़ता था । मन्दिरके

१. वनकरिकुम्भविदलितमुक्ताफलानि, विदलितवनकरिकुम्भविगलितरक्तमुक्ताफलानि नवरुधिरारुण-
बलि । २. अन्तरीकृतैः । ३. क्षतजलप्रवाहैः । ४. दीपधूम । ५. बलयावलम्बिना । पिष्टपाण्डुरितम् । ७. ...
मालाभारिणा । ८. कण्टकदत्तम् । ९. गलत्पीतलसत् । १०. तर्पण । ११. कपाटपट्टद्वयं ।

अन्तःपिण्डकापीठपातिभिश्च सर्वपशुजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तक-रस-रक्त-पटैरविरहित-चरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिबिम्बानाञ्च शिरश्छेदलग्न-केशजालकानामिव परशुपट्टि-शप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभिर्बद्धबहलान्धकारतया पातालगृहवासिनीम् इवोप-लेक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दन-खचित-स्फुरत्फल-पल्लव-कलितैश्च बिल्वपत्रदामभिर्-बालकमुण्ड-प्रालम्बैरिव कृतमण्डनाम्, शोणितताम्र, कदम्ब-स्तवक-कृताञ्चनैश्च पशूपहार-पटह-पटु-रटित

दीप्यमानां विराजमानाम्, कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' (स्वभवनस्याग्रदेश) स्थ-दर्पणेषु प्रतिबिम्बिता इत्यभिप्रायः ।

अन्तरिति । च, अन्तर्मध्ये या पिण्डका परिष्कृता भूमिः तत्र यत् पीठं मूर्तिस्थापनाय सिंहा-सनं तत्र पतन्तीति तैः, शरणमुपागतैः रक्तकं प्रासैः सर्वपशूनां जीवितैरिव, तेषामपि रुधिरसम्पर्केण लोहि-तत्वसम्भवादित्याशयः, अलक्तकरसेन यावद्वेण रक्ता लोहिता ये पटास्तैः, अविरहितम् अवर्जितं चर-णयोः पादयोः मूलं निकटं यस्यास्ताम् इह जात्युत्प्रेक्षा ।

पतितेति । अपि च, पतितानि कृष्णचामराणां श्यामबालव्यजनानां प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायाणि येषु तेषाम्, अत एव शिरश्छेदे मस्तककर्त्तने सति लग्नं सक्तं केशजालं कचसमूहोऽप्येव तेषामिवावलोक्य-मानाम्, श्यामबालव्यजनप्रतिबिम्बानामेव कचसमूहवदवलोक्यमानत्वादित्याशयः, परशुः कुठारः, पट्टिशः 'पट्टिशो लोहदण्डो यस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः' इति वैजयन्त्युक्तः तत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्राणि-हिंसायुधानां प्रभाभिर्दीप्तिभिः बद्ध उत्पादितः, बहुलोऽधिकः अन्धकारस्तिमिरो यत्र गृहे तस्य भावस्तथा कारणेन, पातालगृहवासिनीमिव अधोभुवननिवासिनीमिव उपलक्ष्यमाणां दृश्यमानाम् ।

इह कचसमूहलग्नक्रियोऽप्रेक्षणादाद्या, अधोभुवनभवनवासोऽप्रेक्षणादपरा च क्रियोऽप्रेक्षैव उभ-योश्च मिथो नैरपेक्षयेण संसृष्टिः ।

रक्तेति । अपि च, रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता रञ्जिता अतएव स्फुरन्तः शोभमाना ये बिल्वस्यैव फलपल्लवाः तैः कलिताः समेलितास्तैः, अतएव बालकमुण्डानां शिशुशिरसां प्रालम्बैः ऋजुलम्बिनीभिः स्रग्भिरिव विद्यमानैः, बिल्वपत्राणां श्रीफलदलानां दामभिः स्रग्भिः (मालाभिः) कृतमण्डनां विहिता-लङ्काराम् । बिल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनखचितानि श्रीफलान्यपि प्रोतानि, अतएव मव-बुध्यते यद् बालकमस्तकानां माला परिहिता भवेदित्यभिप्रायः । इह जात्युत्प्रेक्षा । शिशुमस्तकगतलोहि-तसादृश्यनिरूपणाय 'रक्तचन्दनखचिते' ति विशेषणम् । बालकपदन्तु तच्छिरसामापेक्षिकलघुतया श्रीफल-सादृश्यावगमायेति बोध्यम् ।

शोणितेति । अपि च, शोणितेन रुधिरसंस्पर्शेण ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीपगुच्छकास्तैः कृतं विहितम् अर्चनं पूजनं येषां तैः संसक्तनीपपुष्पपरागैरित्यर्थः, अतएव पशूपहारे पशूपायनदानकाले पट-हस्य दुन्दुभेः यत् पटुरटितम् उच्चशब्दः तस्य रसेन श्रवणोत्साहेन उल्लसन्ति उद्भ्रजन्तीति ते तादृशा रोमाञ्चाः पुलका येषु तैरिव, अङ्गैर्हस्तपादादिभिरव्ययैः, क्रूरतां रौद्रताम् उद्बहन्तीं धारयन्तीम् ।

अन्तरमे देवीके चरणके समीपमें एक वेदी थी वह आस्ताके रससे रञ्जित एक वखसे आच्छादित थी, उससे प्रतीत होता था कि वहाँ समस्त पशुओं का जीवन आकर मानो शरणागत होकर रहता है । वहाँ परशु और पट्टिश (माला) आदि कितने ही जीवहत्या करनेके शस्त्र थे, उनमें कृष्णवर्ण चामरोंका प्रतिबिम्ब (परछाईं) पड़नेसे ऐसा प्रतीत होता था कि—शिरश्छेद हो जानेसे उसके केश-कलाप ही मानो चिपक रहे हों । इस प्रकारके शस्त्रोंकी प्रभासे प्रचुर अन्धकार हो जानेके कारण देवी पाताल-वासिनीके समान देखनेमें प्रतीत होती थी । देवी कण्ठदेशमें कितनी बिल्व-पत्रकी मालाएँ पहन कर भूषित हुई थी, उनके बीच-बीचमें रक्त-चन्दन-रञ्जित (लाल-चन्दन-लित) बहुत बिल्व-फल और बिल्व-पत्र संयोजित (चिपके) हुए चमक रहे थे अत एव वे मालाएँ बालकोंके मुण्ड की लम्बी-लम्बी मालाओं के समान प्रतीत होती थीं । रुधिरसे रक्त हुए कदम्ब-पुष्पके गुच्छोंसे अर्चन किए गए और पशुओंका बलिदान करते समय बजाई गई दुन्दुभीके उत्पन्न हुए उच्च शब्द श्रवण

१... अलक्तकपट्टैः, अलक्तकपटैः, अलक्तकरसरक्तपट्टैः । २. कलापानाम् । ३. असिपरशु... ।

४. बहुलबद्ध... । ५. पातालनिवासिनीम्, पातालगृहवासिनीम्... । ६. स्फुरत्फलक । ७. बिल्वदामभिः ।

८. कृतमण्डनाम् ९. शोणितताम्र... ।

रसोल्लसितं रोमाञ्चैरिवाङ्गैः^१ क्रूरतामुद्रहन्तीम्, चारु-चामीकर-पट्ट-प्रावृतेन च ललाटेन शबर-सुन्दरी-रचित-सिन्दूर-तिलक-बिन्दुना दाडिम-कुसुम-कर्णपूर-प्रभा-सेक-लोहितायमान-कपोल-भित्तिना रुधिर-ताम्बूलारुणितधरपुटेन भृकुटि-कुटिल-बभ्रु-नयनेन मुखेन कुसुम्भ-पाटलित-दुकूल-कलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं विभ्रतीम्, सम्पिण्डित-नील-गुग्गुलुं धूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिरङ्गुलीभिरिव महिषासुर-शोणित-लवालोलिनीभिः स्कन्धपीठ-कण्ड्वयन-चलित-त्रिशूलदण्ड-कृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीम्, प्रलम्ब-कूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव, स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपपरैरिव,

इह पुलकाविर्भावोत्प्रेक्षात् क्रियोत्प्रेक्षा वृत्त्यनुप्रासश्चेत्युभयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपसङ्कारः ।

चाविति । अपि च, चारुः सुन्दरो यः चामीकरपट्टः सुवर्णफलकं तेन प्रावृतम् आच्छादितं तेन, तथा शबरसुन्दरीभिः भिन्नवनिताभिः रचितो विहितः सिन्दूरतिलकबिन्दुः यत्र तेन तथोक्तेन ललाटेन भालेन । दाडिमकुसुमे एव करकपुष्पे एव कर्णपूरौ श्रवणालङ्कारौ तयोः प्रभायाः कान्तेः सेकेन सम्पर्केण लोहितायमाने रक्तायमाने कपोलभित्ति गण्डद्वयं यस्य तेन, रुधिरताम्बूलाभ्यां शोणितनागवल्लीभ्याम् अरुणितं लोहितवर्णीकृतम् अधरपुटं यस्य तेन, तथा भ्रुकुट्या भ्रूभंगेन कुटिले वक्त्रे बभ्रुणी पिङ्गले च नयने लोचने यस्य तेन तथोक्तेन, तथा कुसुम्भेन कमलोत्तराख्यरञ्जनद्रव्यविशेषेण पाटलितं श्वेतलोहितीकृतं यद्दुकूलं वसनं तेन कलितया आच्छादितया देहलतया शरीरवत्स्या च करणेन, महाकालस्य रुद्रस्य अभिसारिकावेशविभ्रमम् अभिसारिकानेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीमिव विद्यमानास् । इह प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा ।

सम्पिण्डितेति । अपि च, सम्पिण्डित एकत्रीभूतो यो नीलगुग्गुलुधूपयोः पलङ्कधूपयोर्धूमस्तेन अरुणीकृताभिः रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिः पवनभरात् कम्पमानाभिः गर्भगृहस्य अन्तर्भवनस्य दीपिका-लताभिः पवनवशात् वल्लीवल्ग्वलम्बमानाभूतैः प्रदीपैः, महिषासुरस्य तन्नामकप्रसिद्धदैत्यस्य शोणितलवैः रुधिरकणैः आलोहिन्य आरक्ताः ताभिः अङ्गुलीभिः करशाखाभिरिव विद्यमानाभिः, स्कन्धपीठस्य स्कन्ध-भागस्य कण्ड्वयनेन खर्जनेन चलितः कम्पितो यः त्रिशूलदण्डः तेन कृतो विहितः अपराध आगः येन तं वनमहिषम् अरण्यरक्तात् तर्जयन्तीं न्यक्कुर्वन्तीमिव विद्यमानास् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्ण-स्तथा नीलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णः समुत्पद्यते, संयोगवैचित्र्यादित्यव-धेयम् । अत एवेह हेतुविरुद्धकार्यजननाद्विषमालङ्कारः, तथाद्या जात्युत्प्रेक्षा अपरा च क्रियोत्प्रेक्षा चेत्ये-तेषामङ्गाङ्गिभावसङ्कारः । ननु भगवत्याश्चण्डिकाया मन्दिरे वनमहिषप्रवेशः कथमिति चेत् ? तन्मन्दिर-स्यारण्यान्तःपातितया वनमहिषप्रवेशस्यापि सम्भवादिति बोध्यम् ।

प्रलम्बेति । अन्येषु का कथा, प्रलम्बकूर्चधरैः लम्बमानचिबुकाधःस्थलवर्त्तिरोमधारिभिः छागैरपि वस्तैरपि धृतव्रतैः गृहीततपोनियमैः सङ्गिः आराध्यमानामिव उपास्यमानामिव, प्रलम्बकूर्चधरत्वादि-कारनेक उत्साहसे मानो रोमाञ्चित हों ऐसे अवयवोंसे वह भयङ्करता दिखाती थी । सुन्दर स्वर्णफलकसे आवृत तथा शबर-रमणियों (भीलिनियों) द्वारा लगाए गए सिन्दूरके तिलक-बिन्दुसे समन्वित ललाटसे, कर्णयुगलमें धारण किए हुए दाडिमपुष्प (अनारके फूल) की प्रभाके सम्पर्कसे रक्तवर्ण हुए कपोल-भित्ति (चौड़े गाल) से, रुधिर-संस्त्रवसे और ताम्बूलके रससे अरुणवर्ण हुए ओष्ठ-युगल (होठ) से, स्वभावतः पिङ्गल नयनवाले तथा टेढ़ी भौहवाले मुखसे, और कुसुम्भ नामक रञ्जनद्रव्यविशेषमें श्वेत-रक्तवर्ण (गुलाबी रंगे) हुए वक्त्रसे समन्वित देह-लतासे, उसने मानो महाकालके प्रति अभिसारिकाके वेशका विलास धारण किया था । वायुके मारसे कम्पित हुई लताके समान लम्बमान श्यामवर्ण गुग्गुलु और धूपके धूमपुञ्जसे अरुणवर्ण हुए अभ्यन्तरके मण्डपमें चञ्चल प्रदीप, महिषासुरके रुधिर-बिन्दुओंसे रक्तवर्ण हुई अङ्गुलियोंके समान दीखनेमें आते थे, श्वर एक जङ्गली महिषने अपने चौड़े कन्धेको खुजला कर मन्दिरके त्रिशूल-दण्डको कम्पित कर दिया, इस अपराधके कारण ही उसको मानो देवी उन प्रदीपोंसे तर्जना करती (धमकाती) थी । दीर्घ-इमश्रु-धारण (लम्बी-लम्बी ढाढ़ी बढ़ा)

१. अविरतपशुपहारपट्टहपटुरचितरसोत्तमिति... । २...चाङ्गैः । ३...पट... । ४. दाडिमी... ।

५. भ्रुकुटिकुटिलभ्रूणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिकुटिलबभ्रुणा रक्तनयनेन, भ्रुकुटिः... । ६. पाटलितमुखदुकूल । ७...गुग्गुलु... । ८...विरचिताङ्गुलीभिः... । ९. प्रवल... ।

कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रतिशयितैरिव^१ ज्वलित-लोहित-मूर्द्ध-रत्न-रश्मिभिः कृष्णसर्पैरपि शिरोऽधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटता^२ स्तुतिपरेणेव स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधा-गोधिका-कृकलासकुलैरिव दग्धस्थाण्वाशङ्कया समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मी^३ समुत्खात-लक्षणस्थानैरिव^४ विस्फोटव्रणबिन्दुभिः कल्माषित-सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव^५ दधानेन,

व्यभिप्रायः । स्फुरन्ति स्पन्दमानानि अधरपुटानि येषां तैः, आखुभिर्मूर्पकैरपि जपपरैः मन्त्रजपप्रवृत्तैः सद्भिः आराध्यमानामिव, जपप्रवृत्तवत् स्पन्दमानाधरपुटत्वादिति भावः । अधरपुटस्पन्दनमाखूनां स्वभावः । कृष्णाजिनं श्यामवर्णमात्मयीं चर्मकृष्णसारचर्मं च तेन प्रावृतम् आच्छादितम् अङ्गमवयव येषां तेषां तैः कुरङ्गैर्मृगैरपि प्रतिशयितैः कृतप्रतिशयनैः सद्भिः आराध्यमानामिव, तद्वत् कृष्णाजिनाच्छादितवयवत्वादिति भावः । विपश्चरीकाराय अभीष्टप्राप्तये दिवसमासादिनियतमशनापरित्यागपूर्वदेवताप्रे शयनं प्रतिशयनम् । तथा ज्वलिता दीप्ताः, लोहिता अरुणवर्णाः, मूर्धरत्नस्य शिरोमणे रश्मयो रोचिषो येषां तैः कृष्णसर्पैर्विजातीयभुजङ्गैरपि शिरःसु मूर्धसु धृता मणयो रत्नान्येव दीपा मणिवद्दीपाश्च यैस्तैः सद्भि राराध्यमानामिव, मस्तकेषु दीपधारणादिस्थाशयः । अन्योऽपि मस्तके दीपधारणपूर्वकं देवतोपासनां विधत्ते ।

इह प्रत्येकवाक्य एव क्रियोत्प्रेक्षा, तथा 'आराध्यमानाम्' इत्येकस्यामेव क्रियायामनेकेषां कर्तृत्व-नामिसम्बन्धात्तत्त्वयोगिता चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । अनेन च महाराधनाभूमित्वं प्रतीयत इत्य-लङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

सर्वत इति । अपि च, सर्वतश्चतुर्दिक्षु रटता शब्दं विदधता, कठोरः कर्कशस्वरो यो वायसगणः सकृत्प्रजासमूहस्तेन, स्तुतिपरेण स्तुतिप्रवृत्तेन सता स्तूयमानामिव नूयमानामिव, स्तवप्रवृत्तवत् समन्तात् शब्दविधानात् । स्तुतिपरो हि प्रदक्षिणतया भ्रमन्नुच्चैः स्तुतिशब्दं विधत्ते । इहापि क्रियोत्प्रेक्षा ।

स्थूलैति । दग्धो ज्वलितो यः स्थाणुः शास्त्रापर्णरहितस्तरुः तस्य आशङ्कया आन्त्या समारूढैः शरीरारूढैः, गोधा गोधिका, कृकलासः सरट् पृतेषां कुलैः समूहैरिव, स्थूलस्थूलैः अन्यान्यापेक्षया अत्यन्तस्थूलैः शिराजालकैः धमनीसमूहैः, गवामचीवेति गवाक्षः 'अवगोऽदर्शनात्' इत्यच्, गवाक्षं सञ्ज्ञातमस्येति गवाक्षितः तारकादिस्वादितच् । तेन जालकमयीभूतेन 'जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठिताम्' इत्यधिक-दूरस्थायिन्या क्रियया सम्बन्धः । इह भ्रान्तिमान् जात्युत्प्रेक्षा चेत्पुन्यभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः । इत आरभ्य पुंस्त्रिङ्गवृत्तीयैकवचनान्तानि पदानि अप्रेतनस्य 'जरद्द्रविडधार्मिकेण' इत्यस्य विशेषगान्धवगन्तव्यानि ।

अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया देव्या समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्ष्णानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि शुभचिह्नानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः शीतलाप्रकोपजाः प्रसिद्धाः तेषां व्रणबिन्दुभिः कल्माषितं विचित्रीकृतं सकलं समग्रं शरीरं यत्र तेन । इह जात्युत्प्रेक्षा ।

कर्णैति । अपि च, कर्णावतंसे श्रवणालङ्कारस्थाने संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया कारणेन, रुद्राक्षमालिकां दधानेन धारयतेव, मयूरपिच्छरचितायास्तच्छिखायाः कण्ठपर्यन्तपातित्वेन रुद्राक्षमाला-वदवगतेरित्याशयः । क्रियोत्प्रेक्षा ।

कर छागगण (बकरे) भी मानो व्रतालम्बन कर देवी की आराधना करते हों; ओष्ठगुल निरन्तर स्पन्दित होने के कारण मूषकगण भी मानो जपमें प्रवृत्त होकर देवीकी उपासना करते हों, कृष्ण-चर्म ओढ़ कर हरिणगण भां धरना देकर देवीकी आराधना करते हों, और मस्तकमें प्रज्वलित (चमकते) हुए रक्तवर्ण रत्नकी किरणोंके कारण कृष्णसर्पगण भी मानो मस्तक पर मणिप्रदीप धारण कर देवीकी उपासना करते हों—ऐसा प्रतीत होता था । कर्कश—स्वरवाले काकगण (कौवे) भी सर्वत्र कौंव कौंव करके मानो स्तुति करनेमें प्रवृत्त होकर उसकी आराधना करते थे । वहाँ एक द्रविड़देशीय धृष्ट धार्मिक रहता था । दग्ध-स्थाणु (जले हुए टूठ) की आशङ्कासे शरीर पर चढ़े हुए गोड़, छिपकला और गिरगिटोंके समूहके समान अत्यन्त-स्थूल शिराओं (मोटी मोटी नसें) के समूहसे व्याप्त होनेके कारण उसके शरीरमें गदाक्ष-जाल (जालीदार खिड़कियाँ) उत्पन्न हो गए थे । अलक्ष्मी देवीके द्वारा जड़से उखाड़े गए शुभलक्षणोंके रिक्त-स्थानके समान विस्फोटक-व्रण-बिन्दुओं (फोड़ोंके घावके चिह्नों) से उसका शरीर विचित्र हो गया था । कर्णाभरणके स्थानमें रक्खी गई उसकी शिखा वक्षःस्थल पर्यन्त लटकनेके कारण प्रतीत होता था कि वह मानो रुद्राक्ष माला धारण करता था । अम्बिकाके चरणोंमें गिरनेसे उसके काले ललाटदेश पर अबु-द-

१. प्रतिशयनैरिव । २. रुवता । ३. शिराजालैर्गोधा...गोधाक्षिकां, गोधारगृहगोधिका गोधारगोधिका ।
४. लक्ष्मी । ५. विस्फोटक । ६. क्वचित् 'इव' शब्दो नास्ति ।

अम्बिकापाद-पतन-श्याम-ललाट-वर्द्धमानार्बुदेन, कुवादि-दत्त-सिद्धाञ्जनदानस्फुटितैक-लोचन-
तया त्रिकालमितरलोचनाञ्जनदानादर-श्लक्ष्णीकृत-दारुशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालावु-स्वेद-प्रारब्ध-
दन्तुरताप्रतिकारेण, कथञ्चिदस्थान-दत्तेष्टका-प्रहारतया शुष्कैक-भुजोपशान्त-मर्दन-व्यसनेन, उ-
पर्युपर्यविश्रान्त-कटुकवर्त्ति-प्रयोग-वर्द्धिततिमिरेण, अश्मभेद-संगृहीत-वराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोप-
कृतौषधाञ्जनसंग्रहेण, सूची-स्यूत-सिरा-सङ्कोचित-वाम-कराङ्गुलिना, कौशेयक-कोपावरण-क्षति-

अम्बिकेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामे कृष्णवर्णीभूते ललाटे भाले वर्द्धमानः पृथमानः
अर्बुदः कृष्णवर्णः किणः यस्य तेन, अनवरतभूमिघर्षणादित्याशयः ।

कुवादीति । कुवादिना कुतूहलाय असत्यभाषिणा पुरुषेण दत्तस्य सिद्धाञ्जनस्य नेत्रौषधस्य दानेन
अर्पणेन स्फुटितं नाशमुपगतम् एकं लोचनं नयनं यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, त्रिकालं प्रातर्मध्याह्न-
सायाह्नेषु, इतरलोचने अपरनयने अञ्जनदाने सामान्यकज्जलार्पणे न तु कुवाद्यर्पितसिद्धाञ्जनार्पण इत्यर्थः
आदरेण यत्नेन श्लक्ष्णीकृता चिक्कणीकृता दारुशलाका काष्ठरचिता कज्जलार्पणशलाका येन तेन । एकं
लोचनं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये नयने तु शोभायै तत्र नियमाद्वा साधारण-
कज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इयद्दीयते येन नित्यघर्षणात् दारुशलाकाऽपि चिक्कणा जातेति
निखिलाभिप्रायः ।

प्रत्यहमिति । कटुकालावुः कटुतुम्बी तस्याः स्वेदेन घर्मवारिणा प्रारब्धो दन्तुरताया उन्नतदशन-
तायाः प्रतीकारश्चिकित्सा येन तेन । तथाविधस्वेदेन दशनपातावश्यम्भावात् बर्बरत्वावगतिः ।

कथञ्चिदिति । कथञ्चित् केनापि विधिना अस्थाने अप्रतिपादितस्थाने दत्त इष्टिकाप्रहार इष्टिकाघातो
यस्य तस्य भावस्तया कारणेन, शुष्के शुष्कोभूते एकस्मिन् भुजे बाहौ उपशान्तं फलाभावज्ञानात्यक्तं म-
र्दनव्यसनं वायुविनाशकतैलमर्दानाग्रहो यस्य तेन । आमवातेन व्याधिना स्तब्धीकृतशरीरस्य तद्वायुदूरीक-
रणाय सैन्धवादित्स्नेहविशेषमर्दनानन्तरं स्थानविशेषे करञ्ज(चिरविल्व)काष्ठसंपादितामित्तप्लेष्टकानामाघात
आयुर्वेदशास्त्रप्रतिपादितः, तस्मिन्नाविहितस्थाने विहिते कश्चिद्वाहुः शुष्को भवति, सा च शुष्कतास्योत्पन्ना
एवञ्चासौ तस्मिन् बाहौ व्यपगतो वायुरिति विज्ञाय सैन्धवादितैलमर्दनं परित्यक्तवानिति स्फुटोऽर्थः ।

उपरीति । उपर्युपरि ऊर्ध्वोर्ध्वं अधिकाधिकमित्यर्थः अविश्रान्तं निरन्तरञ्च यथा स्यात्तथा यः
कटुवर्त्तिप्रयोगः कटुवस्तुरचितनेत्ररोगापनोदकवर्त्तिका (दशा) दानं तेन वर्द्धनम् अधिकं सञ्जातं तिमिरं
नेत्ररोगविशेषो यस्य तेन, आन्ध्याविनाशाय कटुवर्त्तिप्रयोग इत्यङ्कृतो येन नेत्रमन्दत्वं बहुलीभूतमित्यर्थः ।

अश्मेति । अश्मभेदाय प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीतां एकग्रीकृता वराहदंष्ट्रा वनशोडदशना येन तेन ।

इङ्गुदीति । इङ्गुदी तापसद्गुमः तस्य कोपः फलं तन्मध्ये कृतो विहित औषधाञ्जनस्य तिमिररोगौ-
षधीभूतकज्जलस्य संग्रहो येन तेन, तत्र स्थापितस्यौषधाञ्जनादेर्विशेषगुणजनकत्वादित्याशयः ।

सूचीति । सूच्या सीवन्त्या स्यूताभिः औन्नत्यव्यावृत्तये तन्तुना गुम्फिताभिः धमनीभिः सङ्कोचित-
ढढाकर्षणेन खर्वाकृता वामकराङ्गुल्यः सन्ध्यहस्तशाखा यस्य तेन ।

कौशेयकेति । कौशेयकः कृमिसूत्रं तस्य कोपो गृहं तेन यत् आवरणम् आच्छादनं तेन वा क्षतिः
रोग (गूमड़ा) की वृद्धि हो गई थी, किसी मिथ्यावादीके द्वारा दिए हुए सिद्ध-कज्जल (अञ्जन) के प्रयोग
करने (लगाने) से उसकी एक आँख फूट गई थी, इस लिए वह सायं, प्रातः, मध्याह्न समयमें दूसरी आँखमें
साधारण कज्जल लगानेके लिए यत्न-पूर्वक एक पतली दारु-शलाका (लकड़ी की सलाई) किया करता था बाहर
निकले दांतोंकी चिकित्साके लिए वह प्रतिदिन कड़वी तुंबरीका स्वेद लगाया करता था । आमवात विनाश
करनेके लिए तैलविशेषके मर्दन करने के बाद अविहित स्थान पर करञ्जाग्निमें तपी हुई ईंट लग जानेके कारण शुष्क
हुई एक मुजाका उसने तैल मर्दन करनेका आग्रह छोड़ दिया था । बार-बार कटुपदार्थ-निर्मित नेत्ररोगनाशक
वर्त्तिकाका निरन्तर प्रयोग करनेसे उसका नेत्र-रोग बढ़ गया था । पाषाण भङ्ग करने (काटने) के लिए उसने
शकरके दांत सङ्ग्रह कर रखे थे । इङ्गुदी फलके-कोपमें नेत्ररोगके औषध कज्जल (अञ्जन) का संग्रह कर
रखा था । प्रकोष्ठकी एक नसकी औन्नत्य निवृत्तिके लिए सूईसे सी लेनेके कारण बाएँ हाथ की अङ्गुलियों वृद्ध-
कर्षणसे सङ्कुचित हो (सिकुड़न) गई थीं । कुशादिसङ्घर्षवारण करनेके लिए जो कौशेयक कोपों (रेश्मी मोर्जों) से

१... बुद्धिबुदेन ।

२. कुवादिक... कुवादी...

३... स्फुटितैक... सिद्धाञ्जनस्फुटितैक...

४. आरब्ध ।

५. कथञ्चिच्छुष्क ।

६. उपर्यविश्रान्त...

७. कौशेयकास्तरण...

व्रणितचरणाङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृत-रसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधि-
राज्यवरप्रार्थना-कदर्थित दुर्गेण, दुःशिक्षित-श्रमणादिष्ट-तिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरित-पत्र-
रसाङ्गार-मसी-मलिन-शम्बूक्याहिना, पट्टिका-लिखित-दुर्गास्तोत्रेण, धूम-रक्तालक्तकाक्षर-ताल-
पत्रकुहक-तन्त्र-पुस्तिका-संग्राहिणा, जीर्ण-पाशुपतोपदेश-लिखित-महाकालमतेन, आवि-
र्भूत-निधि-चाद-व्याधिना, सञ्जात-धातुवाद-वायुना, लग्नासुर-विवर-प्रवेश-पिशाचेन, प्रवृत्त-

रक्षुषः तेन व्रणितः चरणाङ्गुष्ठो यस्य तेन, दर्भादिक्षितिदूरीकरणाय कृमिसूत्रकोषेण पादाङ्गुष्ठाच्छादनम् ।
असम्यगिति । सम्यक् कृतो यथाविधि विहितो न सम्यक् कृतो येन तेन रसायनेन जराव्याधि-
विनाशिवहुद्रव्यव्ययसाध्यपारदकलङ्काद्यौपधसेवनेन आनीतः प्रापितः कालज्वरः मरणपर्यवसायितापो
येन तेन । अनेन सुमूर्षोरपि वैराग्यं नोपपद्यत इति तृष्णातिशयो ध्वन्यते ।

जरायमिति । जरां गतेनापि अत्यन्तपरिणतवयस्त्वं वृद्धत्वमिति यावत् प्राप्तेनापि सता, दक्षिणा-
पथस्य दक्षिणात्यदेशस्य यद् अधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थनया अभीष्टयाञ्जया कदर्थिता विरक्ती-
कृता दुर्गा चण्डिका येन तेन ।

दुरिति । दुःशिक्षितेन लब्धकुशिक्षेण श्रमणेन केनचित् अनिर्दिष्टनाम्ना परिव्राजकविशेषेण आदिष्टे
तिलके सिद्धौपधिजनिते अयुगलमध्यबिन्दौ आबद्धा विहिता विभवप्रत्याशा धनसम्पदभिलाषो येन तेन ।
हरितेति । हरितपत्ररसेन नीलपलाशनिर्यासेन युक्ता सहिता या अङ्गारमसी तथा मलिनं शम्बूकं
शङ्खं वहतीति तेन शङ्खमयमसीपात्रधारिणेत्यर्थः ।

पट्टिकेति । पट्टिकायां दारुफलके लिखितं लिपीकृतं दुर्गास्तोत्रं येन तेन ।

धूमेति । धूमेन रक्तानि रञ्जितानि अलक्तकाक्षराणि यावकद्वारा लिपीकृतवर्णा येषु तैस्तथोक्तैः
तालपत्रः या कुहकाय इन्द्रजालाय तन्त्रमन्त्राणां वशीकरणमारणमोहनोच्चाटनादीनां पुस्तिका तां
संगृह्णातीति तेन सङ्ग्रहकारिणेत्यर्थः ।

जीर्णेति । जीर्णः परिणतवया यः पाशुपतः शैवः तस्य उपदेशेन मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादक-
शिक्षया लिखितं लिपीकृतं महाकालमतम् ईश्वरमतं येन तेन ।

आविरिति । आविर्भूतः प्रकटितो निधिवादः 'अनेन विधिना निधिर्लभ्येत' इति धनभाण्डवाद इव
व्याधिर्यस्य तेन ।

सञ्जातेति । सञ्जातः समुत्पन्नः धातुवादः 'अनेन कर्मणा लौहं ताम्रं वा सुवर्णं भवति' इति धातु-
विषयकप्रवाद एव वायुः वातव्याधिर्यस्य तेन ।

लघ्नेति । लघ्नः असुरविवरे पातालवासिदैत्यच्छिद्रे प्रवेशः प्रवेशावेश एव पिशाचो यत्र तेन ।

प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः उत्पन्नो यच्चकन्यासु गन्धर्वपुत्रीषु कामित्वमनोरयेन सुरताभिलाषेण व्यामोहो
विशेषेण बुद्धिभ्रान्तिर्यस्य तेन ।

अङ्गुष्ठावरण किया था उसे घिस जानेके कारण चरणके अँगूठेमें विवाई फट गई थी । विधिके अनुसार निर्माण
नहीं किए गए रसायनके प्रयोग (सेवन करने) से असामयिक ज्वर आ गया था । अत्यन्त वृद्ध होने पर भी
दक्षिणात्यदेशके राज्यके बरकी प्रार्थना करके चण्डिका देवीको विरक्तकरता (पीड़ा देता) था । कुशिक्षासे
शिक्षित किसी संन्यासीके आदेशसे तिलक धारण कर, उससे ही धनसम्पत्ति मिलनेकी प्रत्याशा करता
था, हरिद्वर्ण पर्तोंके रससे संयुक्त अङ्गार (कोयले) की बनी हुई मसी (स्याही) से मलिन हुई एक सीपी
उसके निकट थी । एक काष्ठ-फलक (पट्टी) पर उसने दुर्गाका स्तोत्र लिख रक्खा था । उसके पास इन्द्रजालके
लिए एक तन्त्र-मन्त्रोंकी पुस्तकोंका संग्रह था, जिनके तालपत्रों पर लिखे आस्ताके रस (लाल लाख) से अक्षर
धुँसे रंग गए थे । किसी प्राचीन महापाशुपतके उपदेशसे उसने महाकाल-मत लिख लिया था । 'इस अनुष्ठानको
करनेसे निधि (खजाना) प्राप्त किया जाता है, इस प्रकारके प्रवादकी व्याधि उसके हृदयमें आविर्भूत हुई थी ।
'इस अनुष्ठानको करनेसे लोहा भी सोना होता है' इस प्रकारके धातुविषयक प्रवादमूलक वातव्याधि उसे उत्पन्न
हो गई थी । असुरोंके द्वंद्व (पाताल) में प्रवेश करनेका आग्रहरूप पिशाच उसके पीछे लगा था । यक्ष-कन्याओंके

यक्ष-कन्यका-कामित्व-मनोरथ-व्यामोहेन, वृद्धितान्तर्धान-मन्त्रसाधनसंग्रहेण, श्रीपर्वताश्रय-वार्त्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रित-सिद्धार्थक-प्रहृति-प्रधावितैः^१ पिशाचगृहीतकैः करतल-ताडन-चिपटीकृत-श्रवणपुटेन, अविमुक्त-शैवाभिमानेन, दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्वेजित-पथिक-परिहृतेन, दिवसमेव^२ मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेश-भाषा-निबद्ध भागीरथी-भक्ति-स्तोत्र-नर्तकेन, गृहीत-तुरगब्रह्मचर्यतया अन्यदेशागतोषितासु^३ जरत्प्रव्रजितासु बहुकृत्वः सम्प्रयुक्त-स्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषणतया कदाचिद् दुर्न्यस्ताष्ट-

वर्धतेति । वर्धितो वृद्धिमुपगतः अन्तर्धानमन्त्रसाधनाय तिरोभावमन्त्रनिष्पादनाय सङ्ग्रह आग्रहो येन तेन ।

श्रीति । श्रीपर्वते श्रीसंज्ञकशैले यत् आश्चर्यवार्त्तासहस्रम् अद्भुतजनश्रुतिसमूहस्तस्य अभिज्ञेन निपुणेन ।

पुरा किल कस्मिंश्चिदचले वाग्देव्या अपि सौभाग्यमिच्छन्ती लक्ष्मी (मुहुर्मुहुः) रस्यन्तं तपस्यन्ती निजवचोर्जं कर्त्तयित्वा वह्नी हवनं चकार, तत आरभ्यासावचलः 'श्रीपर्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूदिति पुराणप्रसिद्धम् ।

असकृदिति । असकृन्निरन्तरम् अभिमन्त्रितानां मन्त्रद्वारालौकिकशक्तिसमुत्पादितानां सिद्धार्थकानां सर्षपाणां प्रहृत्या रक्षोभूतपिशाचानां दूरीकरणाय तच्छरीरेषु मुहुर्मुहुः प्रक्षेपेण प्रधावितैः कोपाच्छीघ्र-मायातैः पिशाचगृहीतकैः भूताविष्टैर्लोकैः करतलताडनेन हस्ततलास्फोटन चिपटीकृतं चिपिटकवत् विस्तारितीकृतं श्रवणपुटं श्रोत्रपुटं यस्य तेन ।

अवेति । अविमुक्तः अनुज्झितः शैवाभिमानः शैवोऽहमित्यवलेपो येन तेन ।

दुर्गृहीतेति । दुर्गृहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहस्य परिधृता या अलाबुवीणा तुम्बीरचित-बल्लकीयन्त्रं तस्य वादनेन उद्वेजितैर्विरक्तीकृतैः पथिकैः पान्थैः परिहृतः परित्यक्तस्तेन ।

दिवसमिति । दिवसं वासरमेव न तु रात्रौ यत् मशकस्य कणितं शिञ्जितं तदनुक्तुं शीलं यस्य तद् यथा स्यात्तथा, कम्पितं चालितम् उत्तमाङ्गा शिरो यत्र क्रियायां तद् यथा स्यात्तथा च किमपि वक्तुम-शक्यं गायता गानं विवृधता । वासरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

स्वदेशेति । स्वदेशभाषा द्विविददेशवाणी तथा निबद्धं गुम्फितं यद् भागीरथ्या गङ्गाया भक्तिस्तोत्रं तेन नृत्यति गात्रविचैपं करोतीति तेन ।

गृहीतेति । गृहीतं स्वीकृतं तुरगस्येव अश्वस्येव ब्रह्मचर्यं येन—स तादृशस्तस्य भावस्तया कार-णेन यथा अश्वानिरन्तरसंयमनप्रतिबन्धादेव ब्रह्मचर्यं धारयन्ति न पुनः पुण्यप्राप्तिलोभात् तथा अय-मपि थोपिष्ठाप्यभावादेव ब्रह्मचर्यं धारितवान् न पुनः पुण्योपार्जनप्रथाशयेत्याशयः । अन्यदेशात् अन्य-जनपदात् आगता आयाताः सत्य उषिताः तत्रावस्थितास्तासु जरत्प्रव्रजितासु जराजीर्णसंन्यासिनीषु बहुकृत्वः अनेकवारान् सम्प्रयुक्तं निक्षिप्तं स्त्रीवशीकरणचूर्णं येन तेन । एतेनास्य महाकामुकत्वं प्रतीयते ।

अतीति । अष्टानां पुष्पाणां कुसुमानां समाहार इत्यष्टपुष्पी अज्ञाता अष्टपुष्पीत्यष्टपुष्पिका अज्ञाते

साथ सम्भोग करनेकी अभिलाषा होनेसे उसको मतिभ्रम (बुद्धिमें भ्रम) उत्पन्न हो गया था । अन्तर्धान (अदृश्य) हो जानेके उपयोगी मन्त्र-साधन करनेके लिए उसकी आग्रह-वृद्धि पाई जाती थी । श्रीपर्वतके हजारों आश्चर्यमय वृत्तान्तोंको वह जानता था । अभिमन्त्रित की हुई सरसोंको भूतापसरणके लिए बार-बार शरीरों पर फेकनेसे दौड़े हुए—पिशाचसे अभिभूत—मनुष्योंने करतल (थण्ड) से मारकर उसके कान चपटे कर दिए थे । उसने अपने शैव होनेका अभिमान नहीं छोड़ा था । विपरीत भावसे (उलटा-पुलटा) पकड़कर बजाई गई अलावू (तमूरे) की वीणा का शब्द सुनकर उद्विग्न हो कर पथिक गण (राहू) उसका परित्यागकर चले जाते थे । दिन भर मस्तक हिला-हिलाकर वह मशक-शब्द (मच्छर के भिनभिनाहट) के समान अनिर्वचनीय गान करता था । स्वदेशीय भाषामें रचना किए हुए गङ्गाके एक भक्तिस्तोत्रको गाता हुआ नृत्य करता था । अश्व-ब्रह्मचर्य (स्त्रियोंके न होनेसे बलात्कारसे रक्षित ब्रह्मचर्य) के समान ब्रह्मचर्य ग्रहण करनेके कारण, अन्यदेशसे आकर उस स्थानमें बसती हुई वृद्ध संन्यासिनियोंके शरीरपर स्त्री-वशीकरणका चूर्ण निक्षेप (डाला) करता था । अत्यन्त कोपन-स्वभाव (चिढ़-चिड़ापन) होनेके कारण चण्डिकाके समीपमें जैसी-तैसी अथवा दूसरेके द्वारा

१. ...अन्तर्धानमन्त्रसंग्रहेण । २. आहृतिधावितैः । ३. ...निविडोक्त... । ४. श्रवणनासापुटेनाप्ययुक्त ।

५. अनवमुक्त, ...अवमुक्त... । ६. दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरेण । ७. ...आगतासु । ८. प्रव्रजिकासु ।

९. आखुपुष्पिका ... ।

पुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गविकारैर्भृशमुपहसता, कदाचिन्निवार्यमाणा वास-रुपिताध्वगारब्ध-बहु-बाहुयुद्ध-पात-भग्न पृष्ठकेन, कदाचित् कृतापराध-बालक-पलायना-मर्ष-पश्चात् प्रधावित-स्खलितधोमुख-पात-स्फुटित शिरःकपालभुग्न-ग्रीवेण, कदाचिज्जनपद-कृत-नवागतापरधार्मिकादरमत्सरोद्वात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चनकारिणा, खञ्जतया मन्दमन्द-सञ्चारिणा, बधिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, राज्यन्धतया दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया

कः प्रत्ययः, यानि कानिचित् अष्टसंख्याकानि कुसुमानीत्यर्थः । एवञ्च अतिरोषणतया अत्यन्तकोपस्वभाव-तया, कस्मिंश्चित्समये दुर्न्यस्ताया अयथारूपे स्थापिताया अष्टपुष्पिकायाः, पातेन कुतूहलाद्वाग्याद्वा केन-चित्पुरुषेण चण्डिकापीठात् पातनेन उत्पादितो जनितः क्रोधः कोपो यस्य तेन, अतएव मुखभङ्गविकारैः चण्डिकामपि भृशमत्यर्थम् उपहसता हासं विदधता । अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुष्प्रकारेण विहितानि तानि पुष्पाणि दैवात्पतितानि कुतूहलाय केनचित्पातितानि वा । ततस्तदुपरि द्रविडस्य कोपश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अतएव मुखभङ्गविकारैस्ता-मुपहसतीत्यभिप्रायः ।

कदाचिदिति । निवार्यमाणेन 'इह वासो न विधेयः' इति निविध्यमानेन आवासेन निवासस्थानेन कारणेन, रुपितैः कुपितैः अध्वगैः पान्थैः आरब्धेषु बहुषु अनेकेषु बाहुयुद्धेषु भुजसङ्ग्रामेषु पातेन भग्नं स्फुटितं पृष्ठं पश्चाद्भागो यस्य तेन ।

कदाचिदिति ।। कृतो रजः पर्णनिक्षेपादिना विहितः अपराध आगो येन तस्य तथोक्तस्य बालकस्य शिशोः पलायनेन योऽमर्षः क्रोपः तेन यत् पश्चात् प्रधावितं शीघ्रगमनं तेन यत् स्खलितं प्रच्युतिस्तस्मात् अधोमुखपातेन स्फुटितं भग्नं शिरः कपालं मस्तकखपरं भुग्ना कुटिलीभूता च ग्रीवा यस्य तेन ।

कदाचिदिति । जानपदैः देशस्थितैः पुरुषैः कृतो विहितो यो नवागतस्य नूतनायातस्य अपरधार्मिकस्य अन्यसत्पुरुषस्य आदरः समानं तत्र मत्सरेण विद्वेषेण उद्वेगः स्वनिधनायोद्धन्धनावलम्बनीकृत आत्मा शरीरं येन तेन ।

'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । वित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्त्तनेऽपि च ।'
इति धरणिः ।

निरिति । निःसंस्कारतया शिवा—सत्सङ्गाद्युत्पन्नसाधुवासनारहितत्वेन, यत्किञ्चनकारिणा तुच्छ-कर्मविधायिना अकार्येष्वपि प्रवृत्तिविधायिनेत्यर्थः ।

खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं शनैः शनैः सञ्चरितुं विवहत्' शीलं यस्य तेन ।

बधिरैति । बधिरतया श्रवणेन्द्रियरहिततया, संज्ञया हस्तचालनादिकसङ्केतेन व्यवहत्' शीलं यस्य तेन ।

राज्यन्धेति । राज्यन्धतया रजन्यामनवलोकितत्वेन दिवाविहारिणा दिवसभ्रमणकारिणा ।

लम्बोदरेति । लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा अत्यधिकभोजनकारिणा ।

इधर उधर रक्खी हुई अष्टपुष्पिका (आठ प्रकार के फूलोंका संग्रह) के गिर जाने पर उसको अभिनव क्रोध उत्पन्न हो जाता था, अतएव उस पुष्पकी रक्षा करनेमें समर्थ न होनेसे नानाविध मुखभङ्गी (मुँह बना-बना) कर चण्डिका देीका भी अत्यन्त उपहास करता था । वहाँ विश्राम करने की अभिलाषा वाले पथिकों (राहियों) को रहनेके लिए निषेध करने पर क्रुद्ध हुए उन लोगों के साथ अनेक बाहुयुद्ध होनेमें गिर पड़नेसे किसी समय उसकी पीठ टूट गई थी । किसी समय धूलि-पत्र आदि फेंककर अपराध कस्के भागे हुए बालकोंसे चिढ़ कर उनके पीछे दौड़नेमें पद-स्खलन हो (ठोकर लग) जाने पर अशोमुख (औंछे मुँह) होकर प्रस्तर पर गिर पड़नेसे उसके मस्तक और कपाल फूट गये थे तथा गर्दन टेढ़ी हो गई थी । वहाँके लोगोंके द्वारा किसी समय नवीन आप हुए अन्य किसी धार्मिकका आदर किया हुआ देखकर उसमें विद्वेप हो जानेके कारण वह आत्महत्या करनेके लिए गलेमें उद्वन्धन (फाँसी) लगा लेता था । शिक्षाजनित व्युत्पत्तिरहित होनेके कारण वह अतितुच्छ (चाहे जो कुछ) कार्य करता था । खज (लँगड़ा) होनेके कारण धीरे-धीरे चलता था । बधिर (बहरा) होनेके कारण अङ्गुल्यादि संकेतों (इशारों) से दूसरेके साथ व्यवहार करता था । राज्यन्ध (रतौंधी) होनेके कारण दिनमें ही बाहर भ्रमण करता था और लम्बा उदर (पेट) होनेके कारण प्रचुर भोजन करता था । विविध उपायोंके

१. कदाचिन्निवार्यमाणासिताध्वगारब्धबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन, कदाचिदनवरतामुजशिखरलोहिना शिरः-कम्पनवक्रितभ्रूग्रीवेण । २. जनपदकृत... । ३. उद्वहात्मना । ४. मन्दं मन्दं सञ्चारिणा ।

प्रभूताहारिणा, अनेकशः फल-पातन कुपित-वानर-नखोल्लेख-च्छिद्रितनासापुटेन, बहुशः कुसु-
मावचय-चलित-भ्रमर-सहस्र-दंश-शीर्ण-कृत-शरीरेण, सहस्रशः शयनीकृतासरकृत-शून्यदेव-
कुल-कालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरु-शिखर-च्युति-चूर्णितोत्तमाङ्गेन, असङ्कटुत्सन्न-देव-
मातृ-गृह-वास्यृक्ष-नखैर्जर्जरित-कपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जननोत्थिप्त-खण्ड-खट्वारो-
पित-वृद्धदासी-विवाह-प्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतन-प्रतिशयित-निष्फलोत्थानेन, दौःस्थित्य-
मपि विविध-व्याधि-परिवृतं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनाजुगतां प्रसूतानेका-
पत्यामिव दर्शयता, क्रोधमयनेकदण्डाघातैर्निर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता,

अनेकश इति । वृत्तान्दोलनाद्युपायैः फलपातनेन कुपितानां वृद्धानां वानराणां कपीनां नखैर्नखरैः
उल्लेखेन अनेकशो बहुवारं छिद्रितं कृतच्छिद्रं नासापुटं यस्य तेन ।

बहुश इति । बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमावचये पुष्पचयनकाले चलितस्य शीघ्रं गतस्य भ्रमरसहस्रस्य
शृङ्गसमूहस्य दंशेन दशनेन शीर्णकृतं शरीरं वपुर्यस्य तेन ।

सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतेषु स्वापस्थानीकृतेषु असंस्कृतेषु अशोधितेषु शून्येषु
निर्जनेषु देवकुलेषु देवभवनेषु कालसर्पैः कृष्णनागैः दष्टो दंशितस्तेन ।

शतश इति । शतशः शतवारं श्रीफलतरोः त्रिलवृक्षस्य शिखरान् अग्रदेशात् च्युत्या पतनेन
चूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तेन ।

असङ्कटिति । असङ्कटं वारंवारम् उत्सन्नेषु भग्नेषु देवमातृगृहेषु ब्राह्मीप्रभृतिभवनेषु वसन्तीति
तादृशा ये ऋक्षा भस्त्रकाः तेषां नखैः नखराघातैः जर्जरितः क्षतविचर्त्ताकृतः कपोलो यस्य तेन ।

सर्वद इति । सर्वदा सर्वस्मिन् काले वसन्तक्रीडिना वसन्तोत्सवविधायिना लोकेन उत्थितायाम्
उत्तोलितायां खण्डायां त्रुटितायां खट्वायाम् आरोपिता स्थापिता या वृद्धा परिणतवया दासी कूटहारि-
का तथा विवाहेन परिणयेन प्राप्तं लब्धं विडम्बनं कर्त्तुं या येन तेन ।

अनेकेति । अनेकेषु बहुषु आयतनेषु देवतास्थानेषु यानि प्रतिशयितानि मनोरथप्राप्तये दिनमासा-
दिनियतं भोजनादिपरित्यागपूर्वकं देवताग्रे शयनानि तेभ्यो निष्फलं निरर्थकम् उत्थानं जागरणं यस्य तेन
दौःस्थित्यमिति । विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडाः तैः परिवृतं परिवेष्टितम्, दुःस्थितस्य
भावो दौःस्थित्यं तदपि दुर्गतिमपि स्वकुटुम्बमिव आत्मीयवर्गमिव उद्धृता धारयता । इह जायुत्प्रेक्षा,
तथा च दुर्गतिपीडानां नरन्तरं प्रतीयत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

मूर्खतामिति । बहुभिः अनेकैः व्यसनैः सुरापानाद्यासक्तिभिः अनुगताम् अनुसृताम्, मूर्खतामपि
अविचेकत्वमपि, प्रसूतानि जनितानि अनेकाणि बहूनि अपत्यानि सन्ताना यया तामिव, दर्शयता
व्यवहारेण प्रकाशयता व्यसनानामेवापत्यरूपत्वादित्याशयः । इह बहुसन्तानजननोत्प्रेक्षणाक्रियोत्प्रेक्षा ।

क्रोधमिति । अनेकैर्विविधैः दण्डाघातैः अपकारिलोकद्वारा लगुडप्रहारैः निर्मिता रचिता बहवोऽ-

द्वारा फल गिरानेसे क्रुद्ध (चिढ़े) हुए वानरोंने नखों (पञ्जों) के आघातसे अनेक बार उसकी नाक पर छिद्र कर
दिए थे । कितनी ही बार पुष्पचयन करने के समयमें उड़े हुए हजारों भौरोंने दंशन (उंक मार मार) कर
उसका शरीर शीर्ण कर डाला था । अपरिष्कृत (साफ किए बिना) शून्य देवाल्योंमें शयन करनेसे काले सर्पोंने
हजारों बार उसे काट लिया था । श्रीफल-वृक्षके शिखर (चोटी) पर से गिरने के कारण सैकड़ों बार उसका मस्तक
चूर्ण हो गया था । ब्राह्मी-प्रभृति देवमाताओं के भग्न (टूटे फूटे) मन्दिर में रहने वाले भल्लूकों (रीछों) ने नखों
(पञ्जों) के आघात से मार मार कर उसके गाल जर्जरित कर दिए थे । वसन्तोत्सव (होली) में मत्त नागरिकों द्वारा
एक टूटी खाट पर बैठाकर लाई गई वृद्ध-दासी के साथ उसका विवाह करा देनेसे वह सर्वदा विडम्बना पाता था ।
अनेक देव-मन्दिरों में मनोरथ सिद्धिके लिए धरना देकर शयन करने पर भी वहाँ से वह निष्फल होकर ही
उठता था । अनेक व्याधियोंसे पीड़ित अपनी दुर्गति का भी वह अपने परिजन (कुटुम्ब) के समान पालन करता
था । मद्यपानादि बहुतसे व्यसनो से समन्वित मूर्खता को इस प्रकार प्रकाशित करता था मानों उस मूर्खताने अनेक
सन्तान उत्पन्न किए हों, अपकारियों द्वारा अनेक लाठीयों (डंडों) के आघात (चोट) से शरीर में उत्पन्न व्रणविशेषों

क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिका-दाह-व्रण-विभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाक्रुष्ट-जनपददत्त-पदाकृष्टि-शत-सम्प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलता-विनिर्मित-बृहत्-कुसुमकरण्डकेन, वेणुलता-रचित-पुष्प-पातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्त-काल-कम्बल-खण्ड-खोलैर्न, जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरोचयत् ।

अथावतोर्यं तुरगात् प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तश्च कुपितं द्रविडधार्मि-

नेका गात्रगण्डका देहव्रणविशेषा येन तम्, क्रोधं कोपमपि फलितमिव समुत्पन्नफलमिव प्रकाशयता प्रकटयता, शरीरव्रणानामेव कोपफलरूपत्वादित्याशयः । उक्तालङ्कारः ।

क्लेशमिति । सर्वेषु समस्तेषु अवयवेषु अङ्गेषु ज्वलिताः द्रविडोत्पीडितलोकैर्दाहार्थं प्रज्वालिता या दीपिकाः प्रदीपाः ताभ्यां दाहेन प्रज्वलनेन ये व्रणाः गण्डकाः तैः विभावितं परिचायितं क्लेशमपि बहुमुख-मिव अधिकानन्दमिव प्रकटयता सहासमुखेन लोकसमूहे विज्ञापयता । इह गुणोत्प्रेक्षा ।

परोति । परिभवं तिरस्कारमपि, निष्कारणं निहतुकम् आक्रुष्टा अपमानिता ये जनपदा देशवासिनो लोकाः तैः दत्तस्य अपितस्य पदाकृष्टिशतस्य चरणाघातसमूहस्य सम्प्रवाहं विस्तृतस्रोत इव दधानेन धारयता । जात्युत्प्रेक्षा ।

शुष्केति । शुष्कभिर्निरसाभिः वनलताभिः अरण्यवल्लीभिः विनिर्मितं विरचितं बृहत् विशालं कुसुमकरण्डकं पुष्पसंस्थापनपात्रं येन तेन ।

वेण्विति । वेणुलता वंशकञ्चिता तथा रचिता कृता पुष्पपातनया कुसुमपातनार्थम् अङ्कुशिका येन तेन । क्षणमिति । क्षणं किञ्चित्कालमपि अमुक्तः अनुज्झितः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरङ्गकैकभागस्य खोलः शिरस्त्राणायितमावरणं येन तेन । 'खोलकः पाकवल्मीकपूगकोषशिरस्त्रके' इति विश्वः । जरद् बृद्धो यो द्रविडधार्मिको द्रविडदेशीयसाधकस्तेन, अधिष्ठिताम् आश्रिताम् इह द्रविडदेशीयोपासकवर्णनस-मूहेऽनेकविशेषणपरिपुष्टः केवलं स्वभावोक्तिरलङ्कार एव मुख्यः । तथा च दर्पणे—

‘स्वभावोक्तिरुद्दार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ।’

अहो ! स्वप्रसूतिरिवेयं कविकल्पना निरतिशयकुतूहलोत्पादिनी प्रकृत्यैव स्वाभिमुखं करोति काव्यरसिकान्, अन्याश्च वैराग्यमुत्पादयत्याधिक्यात् ।

तस्यामिति । तस्यामेव चण्डिकायां तन्मन्दिर इत्यर्थः, वासमरोचयत् रजन्यामवस्थानं विधातुमै-च्छत् चन्द्रापीड इत्यन्वयः ।

अथेति । प्रविश्य चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन प्रेमप्रणतेन चेतसा मनसा प्रणनाम नमस्करो । प्रशान्ताः शमगुणोत्कर्षका ये उद्देशा भूमयः तेषां दर्शनकुतूहलेन अवलोकनकौतुकेन परिभ्रमन् पर्यटन्, उच्चैस्तारस्वरेण आरटन्तं शब्दायमानम् आक्रोशन्तं सैनिकानधिक्षिपन्तं च । एकदेशे एकस्मिन् भागे ददर्श अवलोकयामास ।

(गूमडों) से क्रोध भी मानो फल गए हों इस प्रकार प्रकाश करता था । उसके व्यवहारसे उत्पीडित लोगोंके द्वारा समस्त अवयवों पर प्रज्वलित दीपकके समान दाह उत्पन्न करने वाले व्रणों से अपने क्लेश को भी वह हास-युक्त मुखसे बहुततर सुखके समान जन समाजमें दिखलाता था । बिना कारण गालि-प्रदान करने से देशीय लोगोंके द्वारा मानो पदाघात (पैरोंसे मार) होनेके प्रवाहके समान हो इस प्रकार अपमान भी सहन करता था । शुष्क वन्य-लता द्वारा एक बड़ा पुष्प-पात्र (टोकरी) फूल भरने के लिए और बाँस की एक अङ्कुशिका (जँकड़ा) फूल तोड़ने के लिए उसने निर्मित कर ली थी और कृष्णवर्ण (काले) कम्बलके खण्ड (टुकड़े) का एक शिरस्त्राण (टोपी) का क्षणकालके लिए भी परित्याग नहीं करता था । उसी चण्डिकामन्दिरमें चन्द्रापीडने रातमें निवास करनेके लिए इच्छा की ।

तदनन्तर घोड़े परसे उतर कर, चण्डिकाके गृह में प्रवेश-पूर्वक उसने भक्ति-पूर्ण चित्तसे उसे प्रणाम किया और प्रदक्षिणा-पूर्वक फिरसे प्रणाम करके शान्तिकर स्थानों को दर्शन करनेके कौतुक (चाव) से वह इतस्ततः

१. “आक्रुष्ट” । २. “शतं प्रवाहमिव, “शतं सम्प्रवाहमिव । ३. क्षणमप्यामुक्तकालकम्बलखण्डखोलैर्न ।

४. आवासम् अरचयत् । ५. प्रशस्तदेशदर्शन ।

कमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवार्यच्च तेन साद्धं प्रारब्धकलहान् उपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्याञ्च कलत्रमपत्यानि विभवं वयः-प्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम्, अतीत-स्वशौर्य-रूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवा-गात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासम्पन्न-पादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्तापनीतपर्याणेषु क्षितितल-लुण्ठन-पांशुल-सटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीत-कतिपय-शष्प-कवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया

दृष्ट्वेति । कादम्बर्या गन्धर्वराजपुत्र्या विरहेण वियोगेन या उत्कण्ठा औत्सुक्यं तथा य उद्वेगो हृदयस्य चाञ्चल्यं तेन दूयमानोऽपि सन्तप्यमानोऽपि चन्द्रापीडः, सुचिरं बहुकालं दृष्ट्वा विलोक्य जहास हास्यं चक्र । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण सार्धं सह प्रारब्धकलहान् उपहसतः हास्यं विदधतः स्वसैनिकान् निजसैन्यान् न्यारयत् न्यवेधयत् । प्रियालापानां सधुरसंभाषणानां शतानि च अनुनयाश्च तैः, उपसान्त्वनैः सामभिश्च कथमपि महता क्लेशेन प्रशमं शान्तभावम् उपनीय प्रापयत् च । विभवं धनसम्पत्तिं वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रव्रज्यायाः संन्यासितायाः कारणं हेतुम् ।

पृष्ट इति । असौ जरद्द्रविडधार्मिकः । अवर्णयत् वर्णितवान् । अतीतानां व्यतिक्रान्तानां स्वशौर्य-रूपविभवानां स्वकीयपराक्रमसौन्दर्यधनसम्पदां वर्णनेषु, कुत्सितो बहुभाषत इति वाचालो मुखर इत्यर्थः 'आलजाटजौ बहुभाषिणि' इत्यालक्ष प्रत्ययः, तेन । तेन जरद्द्रविडधार्मिकेण करणेन, सुतरां नितान्तं राजपुत्रश्चन्द्रापीडः अरज्यत अनुरक्तो बभूव । वियोगविह्वलमानसस्य राजपुत्रस्य विनोदनतां वियोगोत्पन्न-प्रशमनिवृत्त्युपायतां प्रापदिव, जरद्द्रविडधार्मिक इति शेषः । अपि च, उपजातपरिचयः प्राप्ताभिज्ञः, अस्मै जरद्द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलम् अदापयत् दापितवान् ।

अस्तमिति । सप्त सप्तसंख्याका सप्तयः तुरगा यस्य तस्मिन् सप्तसप्तौ सूर्ये । उपगते प्राप्ते । राजसूनुषु नृपसुतेषु, यथासम्पन्ना यथाप्राप्ता ये पादपा वृक्षाः तेषां तलेषु आवासितेषु परिचारकैर्वासमुपलम्भितेषु सत्सु । शाखासु विटपेषु अवसक्तानि संलग्नानि अपनीतपर्याणानि शरीरपातितपत्नयनानि येषां तेषु क्षितितले भूतले लुण्ठनेन पांशुला रजोव्यासा याः सटाः केशसंहतयः तासाम् अवधूननेन कम्पनेन अनुमितः अनुमितिषिष्यीकृतः उत्साहः पुनर्गमनोद्योगो येषां तेषु, गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तः शष्पकवला घासग्रासा यैस्तेषु, पीतानि उदकानि सलिलानि यैस्तेषु, स्नानेन आप्लवेन आर्द्राणि विलम्बानि

परिभ्रमण करने लगा । इतनेमें उसने देखा कि एक स्थानमें द्रविड धार्मिक क्रोधमें आकर लकड़ें स्वरसे चीत्कार करता और सैनिकों का तिरस्कार करता है । कादम्बरीके विरहसे उत्पन्न हुई उत्कण्ठा और उद्वेगसे सन्तप्त होने पर भी उसे देखकर बहुत काल तक हँसा । उसके साथ कलह आरम्भ कर उपहास करते अपने सैनिकों को उसने रोक दिया और बहुत सान्त्वना युक्त प्रियवाक्य (मीठे-मीठे वचन) तथा अनुनयसे किसी-किसी प्रकार समझा बुझाकर उसे शान्त (ठंडा) किया । क्रमशः उसकी जन्मभूमि, जाति, विद्या, स्त्री, सन्तान, धनसम्पत्ति, वयःपरिमाण और संन्यास ग्रहण करने का कारण इन सबों को उसने अपने आप ही पूछा । इस प्रकार पूछे जाने पर उसने अपना सब वर्णन किया और पहले के शौर्य, सौन्दर्य और धनसम्पत्ति आदि का विस्तार-पूर्वक वर्णन सुन कर राजकुमार को अत्यधिक ही आनन्द हुआ । अतएव उसके विरहातुर-हृदय को अशान्ति से निवृत्ति होने का कुछ उपाय-सा हुआ । परिचय हो जानेसे उसको ताम्बूल दिलाया । उसके बाद जब भगवान् सूर्यनारायण अस्तमित हुए, सब राजपुत्रोंने जैसे प्राप्त हुए वैसे वृक्षोंके तले डेरें डाल लिय, जिनमें ढोड़ों पर से हटाकर शाखाओं पर लटका दिए भूतल पर लोटनेसे संसक्त हुई धूल झारनेके लिए सटाओंको इधर उधर फटकारनेसे ढोड़ें पुनर्गमनका उत्साह सूचित करने लगे उन्होंने थोड़ी घासका घास ग्रहण करके, जल पी लिया, स्नान

१. संरब्धकलहान्, समारब्धक ।

२. अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनवाचालेन ।

३. तच्चरितं विनोदनताम् । ४. शाखावसक्तापनीतपर्याणेषु । ५. लुण्ठन ।

विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजि-समीप-विरचित-पर्णसंस्तरे^१ च दिवस-गमन-खिन्न-परिवर्त्तितयामिके^२ सुषुप्सति सैनिकजने, कृत-बहु-पावकप्रभा-पीत-तमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परि-कल्पितं प्रतीहारं^३ निवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम्, अरतिगृहीतश्च विसर्जयाम्बभूव राजलोकम्, अतिवह्णभानपि नाललाप पार्श्व-स्थान्, निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किम्पुरुषविषयम्, अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य^४, निष्कारण-बान्धवतामैचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम्^५, जीवितफलमभिललाप पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम्, अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय, तमा-

शृष्टानि येषां तेषां भावस्तथा तादृश्या कारणेन विगतश्रमेषु दूरीभूतायासेषु, वाजिषु तुरगेषु पुरः अग्रतो निखाताः प्रोथिता याः कुन्तयष्टयः प्रासल्लगुहाः तासु संयतेषु बद्धेषु सत्सु । वाजिनां तुरगाणां समीपेषु निकटेषु विरचिताः स्वापाय निर्मिताः पर्णसंस्तराः पत्रमयास्तरणानि येन तस्मिन्, दिवसं चासरपर्यन्तं गमनेन खिन्नाः केचन परिश्रान्ता अत एव अन्ये परिवर्त्तिताः परिवर्त्तनं कृता यामिकाः प्रहरिणो येन तस्मिन्, सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति सति, तथा कृतानां जनितानां बहूनामनेकषां पावकानां वह्नीनां प्रभाभिर्वीक्षितैः पीतानि प्रस्तानि विलोपितानि तमांसि अन्धकारा यस्य तस्मिन् तादृशे सेना निवेशे सैन्यसमूहे, रजन्यामपि दिवस इव विराजमाने शोभमाने सति । परिजनेन सेवकेन एकदेशे एकभागे संयतस्य बद्धस्य । प्रतीहारेण द्वारपालेन निवेदितं विज्ञापितम्, शयनीयं तत्पथम् अगात् गतवान् ।

निषण्णस्येति । अपि च, दुःखस्य आमनम् आसिका दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु' इत्य-नेन ण्वुच्प्रत्ययः । निषण्णस्य तल्पे विद्यमानस्य, अस्य चन्द्रापीडस्य । पस्पर्श स्पृष्टवती । अपि च अरतिगृहीतः समस्तविषयेष्वेवारुचिसम्पन्नः विसर्जयाम्बभूव शयनायानुज्ञां प्रदत्तवान्, अतिवह्णभा-नपि अतिप्रियानपि पार्श्वस्थान् समीपस्थाग्रिनो नाललाप न वभाषे, निमीलिते मुद्रिते लोचने नयने यस्य सः । किंपुरुषविषयं किन्नरदेशं मनसा जगाम चिन्तयामासेत्यर्थः । मातुः स्मरति इतिवत् 'हेमकूटस्य' इत्यत्र, 'अधोगर्धदयेषां कर्मणि' इत्यनेन पठ्यते । महाश्वेतापादानां महाश्वेताया इत्यर्थः तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुत्वं च सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' । इत्युचितः इव इति प्रतिभाति । जीवितफलं जीवनप्रयोजनस्वरूपम् कादम्बरीदर्शनम् । अभिललाप ववाञ्छ । अपगतेन दूरीभूतेन अभिमानेन अहङ्कारेण कारणेन पेशलो मनोहरः तस्मै, मदलेखापरिचयाय मदलेखासंस्तवाय । आचकाङ्क्षु करनेसे पीठ आर्द्र हो जानेके कारण परिश्रम (थकावट) दूर हो गया और उनको सम्मुखमें प्रोथित (गद्दी हुई) मालोंकी लकड़ियोंसे बाँध कर रख दिया, दिन भर चलनेसे परिश्रान्त हुए प्रहरीगण (पहरेदार लोग) प्रहर निश्चय कर घोंड़ोंके समीपमें ही पत्तोंकी शय्या (बिछौने) निर्माण कर उस पर शयन करनेकी अभिलाषा करने लगे और बहुत स्थानोंमें प्रज्वलित अग्निके आलोकसे अन्धकारका नाश हो जानेके कारण समस्त सेनानिवेश (सेनाका डेरा) दिनके समान शोभा पाने लगा, तब चन्द्रापीड किसी मृत्युके द्वारा एक भागमें बाँधे गए इन्द्रायुधके सम्मुख (सामने) निर्माण किए हुए किसी दौवारिकके द्वारा निवेदित किए हुए, शयनके तम्बूमें प्रवेश किया । वहाँ आकर उस शय्याके ऊपर जब बैठा तत्काल ही दुःखासिका (अकुलाहट) आकर उसके हृदयका स्पर्श करने लगी, इस तरह समस्त विषयोंसे ही अरुचि हो जानेके कारण उसने समस्त राजाओं को विदा किया । समीपमें बैठे हुए अत्यन्त प्रियजनोंके साथ भी वह कुछ वार्त्तालाप नहीं कर सका । केवल नेत्रोंको सङ्कुचित (मीच) कर बारंबार मनसे किन्नरदेशकी भावना करने लगा । एकाग्रचित्तसे हेमकूट-पर्वतका स्मरण करने लगा । महाश्वेताकी अनुकम्पाकी अकारण बान्धवताके विषयमें चिन्तन करने लगा । बारंबार कादम्बरीके दर्शन करनेसे ही सफल जीवन है, ऐसा मनमें समझकर उसकी ही इच्छा करने लगा अहङ्कार-रहित होनेके कारण बहुत ही मनोहर लगते-मदलेखाके-आलाप-व्यवहारको फिरसे निरन्तर होनेकी

१...प्रस्तरे, स्तरे । २...खिन्नेषु । ३...परिकल्पितयामिके । ४. प्रमाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे । ५...प्रतिहार । ६. हेमकूट हेमकूटस्य रम्यताम् । ७. उत्कण्ठितोऽचिन्तयत् । ८. प्रसादानाम् ९. जीवितमिव ।

लिकां द्रष्टुमाचकाह, केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत, हिमगृहकमपश्यत्, 'उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास बबन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहारे, पश्चात् स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम्, एवञ्चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उज्जसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथम्, 'अभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहो-भिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसम्भ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्तर्कित एव विवेशं नगरीम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिहर्षरसविह्वलात् परिजनात्—'देव ! द्वारि चन्द्रापीडो वर्त्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षीं मुक्तमुक्ताफला-

अभिललाप । उत्प्रेक्षत सम्भावितवान् निजतुलनया कादम्बर्या अप्युत्सुकत्वेन तथैव प्रेषणसम्भवा-दित्याशयः । अपश्यन्मनसेति शेषः, अचिन्तयदित्यर्थः । आयतं दीर्घं पुनरुक्तं मुहुर्मुहुः निशश्वास निश्वासान् मुमोच । शेषहारे शेषसंज्ञके मुक्तामालायाम् अधिका बहुलां प्रीतिं स्नेहं बबन्ध विदधौ । पुण्यभागिनीम् अमन्यत अवोधिष्ट कादम्बरीविलोकनलाभादित्याशयः । एवञ्च अनेन विधिना, अनुप-जातनिद्रोऽनागतप्रमील एव ता निशां रात्रिम् अनयत् यापितवान्, सर्वत्र प्रायेणैव कादम्बर्या औत्सुक्य-वशादित्यभिप्रायः ।

उपसीति । इच्छया तदभिलाषानुसारेणैव निसृष्टैर्धनैः, धनानां द्रव्याणां विसरैर्वृन्दैः । अभिरमणी-येषु समन्तादेव सुन्दरेषु प्रदेशेषु स्थानेषु अभिमतम् इष्टं यथा स्यात्तथा निवसन् आवासं विदधन् अल्पैः स्तोकैरेव अहोभिर्दिवसैः उज्जयिनीं विशालाम् आजगाम आययौ ।

आकस्मिकेति । आकस्मिकम् असम्भावितं यत् आगमनम् उपस्थितिस्तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः सम्भ्रान्ताः सत्वरश्चेति ते तादृशास्तेषाम्, पौराणां पुरवासिनाम् अर्घकमलानीव पूजानिमित्तपङ्कजानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रणामाञ्जलिसमुदायानि प्रतीच्छन् गृह्णन् अतर्कित एव असम्भावित एव नगरीम् उज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार । इहोपमालङ्कारः ।

अहमिति । अपि च, अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिकया । उपलभ्य संवादं प्राप्य, अस्य चन्द्रापीडस्य पिता तारापीडः, निर्भरेण सातिशयेन आनन्देन प्रमोदेन मन्दं मन्थरं गमनं यस्य सः, मन्दरः सागर-मन्थनकाले मन्दराचलः क्षीरोदजलमिव दुग्धाम्बुधिसलिलमिव, आगलितं स्कन्धदेशाज्जितितम् अमलं विशदम् उत्तरीयांशुकम् उपसंग्यानवस्त्रम् आकर्षन् स्वस्थानं प्रापयन् । इहोपमावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । प्रहर्षात्प्रमोदात् नेत्रजलबिन्दून् अश्रुकणान् वर्पतीति सः, अत एव मुक्तस्त्यक्तः मुक्ताफलानां मौक्तिकानाम्

अभिलाषा करने लगा । तमालिकाको देखनेके लिए आकाङ्क्षा होने लगी । केयूरकके आगमनकी सम्भावना करने लगा । उस हिमगृहकी कथा स्युत हुई । उसके बाद वह बारंवार उष्ण और दीर्घ (गरम और लम्बे) निश्वासका परित्याग करने लगा । 'शेष' नामक मुक्तामालासे अधिक प्रीति करने लगा । पश्चाद्गतिनी (पीछे रहती) पत्रलेखाको पुण्यवती मानने लगा । इस प्रकार निद्रा नहीं होनेके कारण जागरित अवस्थाओं में ही उसने समस्त रात्रिको व्यतीत किया । एवं प्रातःकालमें उठकर, उस वृद्ध द्रविडधार्मिकको अभिलाषाके अनुसार बहुत द्रव्यके दानसे उसका मनोरथ पूर्ण करके, मार्गमें सुन्दर स्थान पर यथास्थि (इच्छाके अनुसार) ठहरता हुआ, थोड़े ही दिनोंमें उज्जयिनीमें प्रवेश किया (आ पहुँचा) ।

आकस्मिक आ जानेसे आनन्दसे व्यस्त हुए पुरवातियोंकी—पूजार्थकमलके समान हजारों नमस्काराञ्जलियों को ग्रहण करते राजकुमारने सबके अतर्कित भावमें ही राजधानीमें प्रवेश किया । सर्वप्रथम समाचार ले जानेका आशासे 'मैं आगे, मैं आगे' कह कर दौड़ते और अत्यन्त संरम्भ तथा आनन्दसे विह्वल हुए राजपरिजनोंसे जब उसके पिताने सुना कि—'महाराज ! चन्द्रापीड द्वार पर उपस्थित हुए हैं', तब वह अत्यन्त आनन्दके मारसे मन्द मन्द गमन करता, क्षीरोदसागरके जलको मन्दराचलके सनान करने नीचे गिरते निर्मल उत्तरीयवस्त्र (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके समान आँखों से आनन्दाश्रु (दुपट्टे) को आकर्षण करता (खींचता), कल्पवृक्षमें से गिरते मुक्ताओंकी वर्षाके समान आँखों से आनन्दाश्रु

१. उष्णमुष्णमायतः । २. मुहुर्निशश्वास । ३. बबन्ध बान्धवैव्यश्चाधिकां । ४. स्वेच्छाविसृष्टः । ५. मनोरथानभिमतैर्धनैरभिरमणीयेषु मनोरथमभिमतैश्च । ६. आविवेश । ७. प्रधावितानतिरभसहर्षविह्वलान् परिजानान् । ८. कश्चित् मुक्तपदं नास्ति ।

सार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्थं वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एहोहि' इत्याहूय पित्रा 'गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसन्निहितानाञ्च माननीयानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तथापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गला-

आसारो धारा येन स तथोक्तः कल्पपादप इव पारिजाततरुरिव स्थितः । इहोपमा । प्रत्यासन्नवर्तिभिः सततं निकटस्थाधिभिः सहचारिभिरित्यर्थः, जरया वार्धकेन पाण्डवः श्वेताः मौलयः शिरांसि येषां तैः, चन्दनविलेपनैः मलयजाङ्गरागैः, अनुपहतानि अखण्डानि क्षौमाणि पट्टवस्त्राणि धारयन्तीति तैः, केयूर-मङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखरः विद्यते येषां तैः, बहुवोऽनेके कैलासाः पर्वता यस्यां तामिव, तथा बहवः क्षीरोदाः सागरा यस्यां तामिव, क्षितिं भूमिं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः, तुल्यश्वेतत्वास्वर्णामेव कैलासक्षीरसागरयोः सदृशत्वादित्याशयः । इह जाल्यु-स्त्रेणाह्वयम्, तयोश्च परस्परं नैरपेक्षयेण संसृष्टिः तथा प्रतिपन्नानि शिष्टताप्रकटनाय धृतानि (गृहीतानि) असि-वेत्र-च्छत्र-केतु-चामराणि खड्ग-वेत्रातपपताकायालव्यजनानि यैस्तैः, राजसहस्रैः स्वाधीननृपसमूहैः अनुगम्यमानोऽनुग्रह्यमानः सन् चरणाभ्यामेव पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम अभिमुखं प्रतस्थे ।

चन्द्रेति । वाजिनः अश्वात् चूडामणेः शिरोरत्नस्य मरीचिमाला दीधितिश्रेणी अस्त्यस्येति तादृशेन, मौलिना शिरसा, महीं भूमिम्, आगच्छत् प्राप्नोत् स्पर्शमकरोदित्यर्थः, प्रणामार्थमित्याशयः । इह च्छेकानुप्रासः ।

अथेति । अथ प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना । गाढमत्यर्थम् उपगूढ आलिङ्गितः सन् सुचिरं बहुकालं परिष्वज्य तातं प्रत्याश्लिष्येत्यर्थः, तत्कालसन्निहितानां तत्समयसमीपागतानां माननीयानां पूज्यानां च जनानामिति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विलासवतीभवनं मातृगृहं राज्ञा तारापीडेन अनीयत प्राप्यत ।

तथेति । सर्वाणि समस्तानि अन्तःपुराणि अवरोधपुरस्थजनाः परिवारा यस्यास्तथा, तथा विलासवत्याऽपि, प्रत्युद्गम्य अभिमुखमेव अभिनन्दितं श्लाघितम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्य सः, तथा कृतो विहित आमनस्य मङ्गलाचारः आभ्युदयिकव्यवहारो यस्य स चन्द्रापीडः । दिग्विजयसम्बद्धाभिः

वर्षण करता (टपकाता) पैदल ही सामने मिलने आया और उसके पश्चात् महाराज तारापीडके अनुगमन करने वाले हजारों राजाओंका आगमन हुआ । उनके केश वृद्धावस्था होनेके कारण शुभ्रवर्ण हो गए थे । चन्दनका उन्होंने लेप किया था । और अच्छिन्न पट्टवस्त्र (कोरे रेशमी कपड़े), केयूर (बाजूबन्द), उष्णीष (पगड़ी), मुकुट और शेखर (शिरोमाल्य) धारण करनेसे वे पृथ्वीकां बहुतर कैलास-पर्वत एवं बहुतर क्षीरोद-सागर-सम्पन्नके समान दरसाते थे, उन्होंने खड्ग (तलवार), छड़ी, ध्वज तथा चामर आदिको धारण किया था । पिताको दूरसे ही देखकर चन्द्रापीडने घोड़े परसे उतर कर चूडामणिके किरण-जालसे व्याप्त हुए मस्तकके द्वारा नमस्कार करनेके लिए अवनत हो भूमिका स्पर्श किया । तदनन्तर—'आओ, आओ' इस प्रकार कह कर बाहु युगल प्रसारण-पूर्वक (फैला) पिताने उसका गाढ़ आलिङ्गन किया । चन्द्रापीड भी बहुत काल तक पिताका प्रत्यालिङ्गन कर, उस समयमें निकटवर्ती माननीय व्यक्तियोंको नमस्कार किया । तदनन्तर महाराज तारापीड हाथ पकड़ कर उसको विलासवतीके महलमें ले गया । महारानीने भी उस भावसे ही अन्तःपुरस्थ समस्त रमणियोंके साथ मिलनेके लिए आगे आकर, आगमनका अभिनन्दन करके माङ्गलिक क्रियाएँ सम्पन्न कीं । उसके

१. धारिभिर्हारिभिः । २. कश्चित् 'चन्द्रापीडोऽपी'ति नोपलभ्यते । ३. इह च । ४. आदरा-दाह्य । ५. सुचिरं गाढमुपगूढः । ६. माननीयाममात्यानां महीपतीनां च । ७. प्रत्युद्गम्याभिनन्दि-तागमनः ।

चारो दिग्विजयसम्बद्धाभिरेव कथाभिः कञ्चित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्य-
मुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनम्, आलोक्य
च मनोरमाम्, आगत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निर-
वर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनम् अयासीत् । तत्र च रणरणक-खिद्यमान-मानसः काद-
म्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यमम-
न्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्त्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिव ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अमृ-
तोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयच्चैनाम् । कृत-
नमस्काराञ्च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्ग्वभामपि कादम्बरीसकाशात्
प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्ग्वभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्रले-
खाम्, मेघनादश्च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टश्च अभ्रवीत्—‘पत्रलेखे !

दिग्धीनीकरणविषयाभिः । आययौ आजगाम ।

तत्रेति । तत्रापि शुकनासभवनेऽपि अमुना क्रमेणैव उक्तविधिर्नैव । स्कन्धावारवर्तिनं सैन्यमध्य-
स्थायिनम् । परवश इव परतन्त्र इव, कादम्बर्योत्सुक्येन चेतोरहितत्वादित्याशयः । निरवर्तयत्
निष्पादितवान् ।

तत्रेति । रणरणकेन कादम्बर्या औत्सुक्योद्वेगेन खिद्यमानं पीड्यमानं मानसं चेतो यस्य सः ।
अमन्यत अगणयत् ।

तत इति । ईप्सितवरप्राप्तिकालमिव अभिलषितवरलब्धिसमयमिव । प्रत्यपालयत् प्रतीक्षितवान् ।
इह तिसृणामुपमानां परस्पर नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

तत इति । कतिपयदिवसापगमे कियत्कालातिक्रमे । आदाय गृहीत्वा आगच्छत् आययौ । एनां
पत्रलेखाम्, उपानयत् चन्द्रापीडनिकटे उपास्थापयत् । प्रकाशिता आविष्कृता प्रीतिः स्नेहो येनैवंभूतः ।
प्रकृत्या स्वभावेनैव वल्ग्वभा प्रिया तामपि । प्रसादेन अनुग्रहेण लब्धं प्राप्तम् अपरसौभाग्यम् अन्य-
सुभगत्वं यथा तामिव, अतएव वल्ग्वभतरताम् अतिशयेन दयितताम् उपगतां प्राप्तां पत्रलेखाम् । अतिशयेन
आधिक्येन दर्शितः प्रकाशित आदरः सम्मानं यत्र कर्मणि तद् यथा स्यात्तथा आलिलिङ्ग आश्लेषितवान् ।
करकिसलयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्शं स्पृष्टवान् । इह क्रियोत्प्रेक्षा पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गि-
भावसङ्करः ।

समुपेति । समुपविष्टः समासीनः । कथय निवेद्य, तत्रभवत्याः पूज्यायाः । मदलेखया सहेति
बाद वहाँ थोड़ी देर तक दिग्विजयके सम्बन्धमें नानाविध कथोपकथन (बातचीत) करके वह शुकनाससे मिलने
गया । वहाँ भी उसी भावसे अधिक देर तक रहकर वैशम्पायन सैन्यगणके अभ्यन्तरमें ठहरे हैं, एवं कुशल
हैं’ इस प्रकारका वृत्तान्त सूचित कर, मनोरमासे मिलकर, फिर विलासवतीके महलमें आकर, वहाँ ही पराधीनके
समान उसने स्नानादिक समस्त कार्योंका सम्पादन किया । एवं सायङ्कालमें अपने महलमें ही चला गया
किन्तु वहाँ उत्कण्ठोद्वेगसे मन पीड़ित होने लगा, इसलिए वह कादम्बरीके विरहमें केवल अपने ही को, अपने
महल ही को, एवं उज्जयिनी-नगरी ही को नहीं, किन्तु समस्त भू-मण्डलको ही शून्य समझने लगा । उसके
बाद गन्धर्वराजनन्दिनी-कादम्बरीका वृत्तान्त सुननेके लिए उत्कण्ठित होनेके कारण, महोत्सवके समान, अभीष्ट
(मनोवाञ्छित) वर-प्राप्ति समयके समान एवं अमृतके उत्पत्तिकालके समान पत्रलेखाके आगमनकी प्रतीक्षा
करने लगा ।

उसके बाद कुछ दिन बीत जाने पर मेघनाद पत्रलेखाको लेकर आया और उसे राजपुत्रके निकट
उपस्थित किया; उस समय पत्रलेखाको नमस्कार करने पर दूरसे ही ईषदहास्य (मुसकुराहट) उसके प्रति
दिखाकर चन्द्रापीडने स्वभावसे ही प्रियपात्र होने पर भी, कादम्बरीके समीपसे उसके अनुग्रहसे अन्य सौभाग्य
प्राप्ति कर लेनेके कारण ही मानो और भी उसको अधिक प्यारी समझ कर, उठ कर अत्यन्त आदर दिखा कर
आलिङ्गन किया । प्रणाम करते हुए, मेघनादकी पीठ पर उसने अपना कोमल हाथ फेरा और बैठ कर कहने

कथय, तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशली वा सकलः तमालिका-केयूरकादिपरिजनः ?' इति । सात्रवीत्—'देव ! यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवती पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन् कुतूहलम्, अतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढार्याः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैरुपरचितातपत्रकृत्यार्याः अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य मरकतपताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिश्रुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे ! कथय, आगते मरिचं कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिशयेनास्मान् स्मरति ? कस्य वा गरीयसी प्रीतिः' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव ! दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा

समदलेखा तस्याः । शेखरीकृतो मस्तकालङ्कारीकृतो योज्ज्वलिः पाणिद्वयसंयोगस्तेन ।

एवमिति । विसर्जितः परित्यक्तो राजलोकः स्वाधीननृपतिवर्गो येन स तादृशश्चन्द्रापीडः । विवेश प्रविष्टवान् । उत्ताम्यता कादम्बरीवियोगेन अस्थैर्यं प्राप्नुवता । धारयितुं संवरितुम् अपारयन् अशक्नुवन् अतिप्रीत्या अत्यधिकस्नेहेन दूरम् उत्सारितो विसर्जितः परिजनो येन सः । अगारप्ररूढाया भवनाभ्यन्तरोत्पन्नायाः पृथुभिर्विस्तृतैः, तथा उद्गतानि उल्लिखितानि नालानि येषां तैः, पलाशैः पणैः, उपरचितं विहितम् आतपत्रकृत्यं दृत्रकार्यं यथा तस्याः स्थलकमलिन्याः स्थलपद्मिन्याः, मध्यभागं मध्यदेशम् अध्यास्य अधिष्ठाय, मरकतपताकायमानस्य अश्मगर्भरत्नरचितवैजयन्तीवदाचरतः पत्रमण्डपस्य पर्णमण्डपस्य तले अधःप्रदेशे सुखप्रसुप्तम् आनन्दशयितं हंसमिश्रुनं हंसयुगलं चरणारविन्देन पादकमलेन समुत्सार्य दूरीकृत्य । अग्राक्षीत् पृष्टवान् ।

पठेति । कियन्ति किं संख्यावन्ति वा दिनानि वासराणि स्थितासीति शेषः । देव्याः कादम्बर्याः कीदृशः किरूपः प्रसादोऽनुग्रहः । गोष्ठ्यः अन्योन्यसंलापाः । 'गोष्ठी सभासंलापयोः' इति मेदिनी । अतिशयेन आधिक्येन, स्मरति स्मृतिपथमानयति । गरीयसी अतिशयेन गुरुतरा प्रीतिः स्नेहो मयीति शेषः ।

एवमिति । अपि च, एवम् उक्तप्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता पत्रलेखेति शेषः, व्यजिज्ञपत् न्यवेद्यत् । दत्तावधानेन विसर्जिताप्रयोगेन ।

लगा—'पत्रलेखे ! माननीया देवी महाश्वेता और मदलेखासहित देवी कादम्बरी सबको कुशल तो कहो ? एवं तमालिका और केयूरकादि समस्त परिजनवर्ग भी कुशलसे तो हैं ?' पत्रलेखाने उत्तर दिया—'राजपुत्र । जैसे आप पूछते हैं वैसे ही वे कुशल हैं सखी जन और परिजनोंके साथ देवी कादम्बरी मस्तक पर अञ्जलिपुट रखकर आपको नमस्कार करती हैं । इस प्रकार कहती हुई पत्रलेखाको लेकर और समस्त राजाओंको विदा करके वह मन्दिरके अभ्यन्तरमें प्रवेश किया । वहाँ मन विरहसे उतावले होनेके तथा अत्यधिक प्रीतिके कारण वह बहुत देर तक कुतूहलको रोकनेमें समर्थ न हुआ, इसलिए समस्त परिजनोंको हटाकर एक कमरेमें जाकर, एक स्थलपद्मिनीके मध्यमें प्रवेश कर गया । उसके ऊँचे नाल (दण्ड) वाले और बड़े-बड़े पत्रसमूह छत्र (छाते) का कार्य करते थे । आनन्दसे सोए हुए एक हंस-मिश्रुनको मरकतमणि-निर्मित पताकाके समान शोभायमान प्रतीत होते एक दूसरे पत्र-मण्डपके तले चरणारविन्द द्वारा सरका कर, वहाँ बैठ कर, पत्रलेखासे पूछने लगा—'पत्रलेखे ! कहो, मेरे आने पर तू किस भावसे वहाँ कितने दिन तक रही ? देवी कादम्बरीका अनुग्रह तुम्हारे ऊपर किस रूपका था ? परस्पर क्या क्या वार्तालाप हुआ (बात-चीत हुई) ? सहचरियोंसे कैसी कैसी बातें हुई ? [मेरा प्रस्ताव किस रूपमें आया] हमें वहाँ कौन अधिक स्मरण करता है ? और मेरे प्रति किस्की अधिक प्रीति मालूम होती है ?' इस प्रकार राजपुत्रसे पूछी जाने पर उसने उत्तर दिया—'राजकुमार ! मैं किस भावसे कितने दिन वहाँ रही, देवीका जिस प्रकार अनुग्रह हुआ, परस्पर जो वार्तालाप हुआ, और जैसी कथाएँ हुई

१. केयूरकादिः, केयूरकादिकः । २. त्वामेव । ३. अगारमचिरप्ररूढायाः । ४. विरचितातपत्रकृत्यस्य । ५. शयनमण्डपस्य तालस्य तले । ६. क्वचित् 'आगते मयी'ति पाठो न विद्यते । ७. यो वातिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति । ८. इह 'मयि' इत्यधिकः पाठः ।

वा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त, यो वातिशयेन तव स्मरति, यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

‘ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं’ तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम्, अतिष्ठञ्च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना, प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवः, नामाश्रेषु वाणो, प्रीतौ हृदयं ददयाः सकलमेव तं दिवसमभवत् अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात् सञ्चरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमयैव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्याञ्च मणिस्तम्भावष्टम्भास्थितां स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्त्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसङ्कल्पा मदनार्तिं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्त्राविव

तत इति । तथैव प्रागवदेव, कुसुमशयनीयसमीपे कादम्बर्याः पुष्पतल्पनिकटे समुपाविशं समुपविष्टा । देव्याः कादम्बर्याः प्रसादा अनुग्रहास्तान् ।

किमिति । मम ‘चक्षुषिः चक्षुः’ देव्या इत्यन्वयः, एवं सर्वत्राप्यनुसन्धेयः, अनेन मदवलोकनातिशयः ‘वपुषि वपुः’ रित्यनेन सङ्गमातिरेकः, ‘करे करपल्लव’ इत्यनेन मयि स्नेहाधिक्यम्, ‘मम नामाश्रेषु वाणी वचनम्’ अनेन मुहुर्मुहुर्मम नामोच्चारणम्, ‘मम प्रीतौ च हृदयम्’ इत्यनेन च मम प्रीत्युत्पादने चित्तैकाग्र्यं ध्वन्यते । इह अभवदित्येकस्यां क्रियायामनेकेषां कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता ।

अपेति । अवलम्ब्य आश्रित्य । निष्क्रम्य निर्गत्य । यदृच्छया स्वेच्छया सञ्चरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना निवारितपरिच्छदा, वल्लभं प्रियं यद् बालोद्यानम् अभिनवोपवनं तत् अगाम गतवती । तत्र वल्लभबालोद्याने कालिन्द्या यमुनाया जलतरङ्गैः सलिलकल्लोलैः रचितेति कालिन्दीजलतरङ्गमयी तयैव, श्यामत्वसादृश्यादित्याशयः, मरकतसोपानमालया अश्मगर्भसोपानपङ्क्त्या करणेन, सुधया चूर्णलेपेन धवला शुभ्रा ताम्, प्रमदवनस्य क्रीडोद्यानस्य वेदिका परिष्कृतोन्नतभूमिस्ताम् अध्यारोहत अधिरोहणं कृतवती । क्रियोत्प्रेक्षा ।

तस्यामिति । अपि च मणिस्तम्भस्य अवष्टम्भेन आश्रयेण तदाधारेणेत्यर्थः । स्थिता उपविष्टा, हृदयेन सह दीर्घकालं बहुसमयम् अवधार्य सम्मन्त्रणेन निश्चित्य । व्याहर्त्तुं कथयितुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, निश्चलं स्थिरं यथा स्यात्तथा घृता तारका कर्नानिका यस्य तेन, निष्पन्दानि निश्चलानि पक्ष्माणि रोमाणि यस्य तेन । व्यलोकयत् अपश्यत् ।

विलोकेति । विलोकयन्त्येव कृतसङ्कल्पा व्याहर्त्तुं प्रागान् परित्यक्तुञ्चेति शेषः । मदनः काम एव अग्निर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्त्तुम् इच्छन्ती अभिलषन्ती, स्वेदाग्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सस्त्राविन्द [जैसे प्रस्ताव हुआ], जो आपको अधिक स्मरण करती है आर आपमें जिसकी अधिक प्रीति है, यह सब आप मनोयोग (ध्यान) देकर श्रवण कीजिए ।

आपके वहाँसे आने पर ‘केयूरके साथ पीछे लौटकर’ मैं पूर्वके समान पुष्प-शय्याके समीप जा बैठी और देवी कादम्बरीके नयन अनुग्रहका अनुभव करती वहाँ सुखसे रहने लगी । अधिक और क्या कहूँ, जहाँ मेरी आँख, वहाँ देवीकी; जहाँ मेरा शरीर, वहाँ देवीका; जहाँ मेरा हाथ, वहाँ देवीका हस्त-पल्लव; [विद्यमान था] वह मेरे नामके अक्षरोंका ही उच्चारण करती थी और मुझसे प्रीति करनेमें ‘ही’ देवीका मन संलग्न था । इस प्रकार उन दिनोंके मध्यमें प्रतिदिन ही होता रहा । सन्ध्या-कालमें मेरे ही सहारे हिम-गृहमें से निकल कर, समस्त परिजनोंको साथ आनेमें रोक कर, अपने इच्छानुसार भ्रमण करती वह अपने प्रिय नूतन उपवन (फुलवारी, बगीचे) की ओर चली । वहाँ यमुनाके जल-तरङ्गसे निमित्तके समान प्रतीत होती, एक मरकत-मणि की सोपान-माला (सीढ़ियों) पर होकर चूर्णलेप (चूने) से शुभ्रवर्ण होते हुए प्रमद-वनकी वेदिका (चबूतरे) पर चढ़ी और उस वेदिकाके ऊपर मणिमयस्तम्भका अवलम्बन (सहारा) लेकर क्षणभर खड़ी रहकर, मनके साथ बहुत समय तक स्थिर विचार करके, मुझसे कुछ कहनेकी अभिलाषासे नयनयुगलकी ताराओं और पलकोंको निश्चल भावसे मेरे मुखकी ओर अधिक काल तक अवलोकन करती रही । अवलोकन करते-करते ही कृतसङ्कल्प होकर मदनानलमें प्रवेश करनेकी अभिलाषासे धर्म-जलके स्रोतमें ही मानों स्नान किया । उस प्रवाहसे

स्वेदाम्भसः स्रोतसि', स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत, कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुख-विनिवेशित-निष्कम्प-नयन-दत्तावधानया 'आज्ञा-पय' इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जया आत्मप्रति-मामपि लिखित-मणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहंसान् कुट्टिमोत्ले-खमुखरनूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेनोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचामेव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेवताश्रवणशङ्कितेव मुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म ।

स्नानं कृतवतीव । अन्योऽपि मर्त्तुकामोऽग्निप्रवेशायामिलषन् प्रथमं स्नाति । स्रोतसा घर्मप्रवाहेण तरली-कृतेव चालितेव सती समकम्पत । अन्योऽपि घर्मजलेन चालितः सन् कम्पते । विषादेन वियोगकलेशेन, कम्पिताङ्गी, कादम्बरी, पतनभियेव द्युतिभीत्येव अगृह्यत अवालम्ब्यत । अन्यमपि अपस्मारप्राप्यादिना कम्पिताङ्गं द्युतिभीत्या अन्य आदत्ते । इहाद्ये द्वे क्रियोत्प्रेक्षे, तृतीया च गुणोत्प्रेक्षा ।

अथेति । विदितो ज्ञातः अभिप्रायः कादम्बर्या इद्वतभावप्रकाशाशयो यया तथा, तस्याः कादम्बर्या मुखे वदने विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे निश्चले नयने लोचने यया सा चासौ दत्तम् अवधानं चित्तै-काग्र्यं यया सा चेति तथा । विज्ञापिते निवेदने कृते । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिः निजावयवैः स्वाङ्गरपि निवार्यमाणेव निविध्यमानेव । अन्योऽपि कम्पयुक्तः सन् वन्धुमनर्थान्निषेधयति । रहस्यस्य गोपनीय-वस्तुनः श्रवणलज्जया आकर्णनत्रपया । अग्रिमवाक्येष्वप्येतत्कारणमित्यवधेयम् । लिखितं संघृष्टं मणिकु-ट्टिमः स्तनबद्धभूमिः येन तेन चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्गुष्ठेन, अपक्रमायेव अपसारणायेव, आत्मप्रतिमामपि निज-प्रतिविम्बमपि आमृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । कुट्टिमस्य बद्धभूमेः उल्लेखेन घर्षणेन मुखरं वाचाळं नूपुरं पादकटकं यस्य तेन, चरणारविन्देन पादकमलेन भवनकलहंसान् गृहकादम्बान् विसर्जयन्ती अपसार-यन्तीव, चरणे नूपुरशब्दो नास्ति मन्ये तस्मात् स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्यभिप्रायः । स्विद्यतो घर्माङ्गीभवतो वधून्य मुखस्य व्यजनीकृतेन अंशुकपल्लवेन वस्त्रप्रान्तेन, कर्णात्पलमधुकरानपि श्रवणो-त्पलभ्रमरानपि उत्सारयन्तीव दूरीकुर्वन्तीव । शिखण्डिने गृहमयूराय, दन्तैर्दशनैः खण्डितं चर्वितम्, ताम्बूलवीटिकायाः नागवल्लीदलवीटिकायाः शकलं खण्डम् उत्कोचमिव अपसारणार्थं 'रिश्वत' इति यवन-भाषाप्रसिद्धं गुप्तं द्रव्यदानमिव ददती अर्पयन्ती । अन्योऽप्यर्थो स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचित् द्रव्यं ददाति । तथा वनदेवतानाम् अरण्याधिष्ठात्रीणां श्रवणात् आकर्णनात् शङ्कितेव सती । लज्जया त्रपया कलितो विदितो गद्गदः अस्फुटस्वरो यस्याः सा, गदितुम् अभिधातुं न शक्नोति स्म न समर्था बभूव ।

इह 'निवार्यमाणेव' 'अपक्रमायेव' 'शङ्कितेव' इत्येतेषु वाच्याः क्रियोत्प्रेक्षालङ्काराः । 'विसर्जयन्ती' 'उत्सारयन्ती' इत्युभयत्र प्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षे । 'उत्कोचमिव' इत्यत्र तु जात्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।

सञ्चालित होकर ही मानों काँपने लगीं और उस समय कम्पित होनेके कारण गिर जानेके भयसे ही मानो विषाद ने आकर उनको पकड़ लिया ।

उसके बाद मैंने उनका अभिप्राय समझ लिया और उनके मुख-मण्डल पर निश्चल भावसे नेत्रोंको रख मनोयोगपूर्वक उनसे कहा—'देवि ! आप अपने मनका भाव व्यक्त करें' इस प्रकार निवेदन करनेपर उनके अवयव भी कम्पित होकर मानो उसको रोकने लगे; गुप्त-विषय सुननेकी लज्जासे अपने प्रतिविम्बको भी मानो इटानेके लिए चरणके अङ्गुष्ठसे मणि-मय भूतल कर्षण (घिस) कर वह उसे स्पर्श करने लगी; मणि-मय भूतलपर अङ्गुष्ठ-घर्षण (घिसने) से शब्दायमान (झनझनाहट करते) नूपुरवाले चरणकमलोंसे गृहपालित कलहंसोंको भी मानों दूर मगाने लगीं; घर्माक्त मुखमण्डल पर हवा करनेके लिए सञ्चालित वमनाञ्जलिसे कर्णात्पलस्थित भ्रमरोंको भी मानो उड़ाने लगीं; गृह-पालित मयूरोंको (केका न करनेके लिए) उत्कोच (रिश्वत) के समान दन्त-चर्वित ताम्बूल खण्डको देने लगीं; 'वनदेवताएँ सुन लेंगीं' इस आशंकासे मानो बारम्बार इधर-उधर दृष्टिपात करने लगीं; और

किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम् । प्रयत्नतोऽपि चास्या निःशेषं ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा, प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव शक-लीकृता, निष्पतद्भिर्निःश्वसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्त्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निश्वास-पायिभिः मधुकरकुलैरिव निपीता, न प्रावर्त्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमा-लिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिस्सृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुःखिनम-दर्शयत् ।

तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेर्षं लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विनयाति-

प्रयत्नत इति । अस्याः कादम्बर्या वाणी वाक्, निःशेषं समस्तावयवं यथा स्यात्तथा ज्वलता कामाग्निना दग्धेव सती, प्रवहता प्रस्रवता नयनोदकेन अश्रुणा उद्धा सञ्जाय्य प्रापितेव सती, प्रविशद्भिः वदनच्छिद्रद्वारा हृदयं प्राणुवद्भिः दुःखैः क्लेशैः आक्रान्तेव व्याप्तेव सती, पतद्भिः उपरि पतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापस्य कामस्य शरैर्बाणैः शकलीकृता खण्डीकृता छिन्नेव सती, निष्पतद्भिर्निःसरद्भिः निश्वासवा-युभिः वदनानिलैः निर्वासिता बहिष्कृतेव सती, हृदयवर्त्तिभिः मानसस्थायिभिः चिन्ताशतैः विधृता आकृ-ष्टेव सती, निश्वासपायिभिः वदनानिलपानकारिभिः तिरतिशयसौरभस्वादित्याशयः, मधुकरकुलैः भ्रमर-समूहैः निपीतेव पानविषयीकृतेव सती च, प्रयत्नतोऽपि अत्यधिकोद्योगादपि न प्रावर्त्तत वदनाच्च निरग-च्छत् । इह प्रत्येकविशेषण एव क्रियोत्प्रेक्षा ।

केवलमिति । कादम्बरी अधोमुखी अवाङ्मुखी सती दुःखसहस्रगणनाय क्लेशसहस्रपृथक्सङ्ख्या-विधानाय मुक्ताक्षमालिकां मुक्तामयजपमालां कल्पयन्तीव रचयन्तीव, अवाङ्मुखत्वादेव अस्पृष्टकपोल-स्थलैः विद्यमानैः गलद्भिः स्रवद्भिः शुचिभिः श्वेततवणैः नयनजलबिन्दुभिः वाष्पकणैः केवलं दुःखिनं वृष्टिम् अदर्शयत् प्रकटमकाशयत् । इह क्रियोत्प्रेक्षा । 'घनान्धकारे वृष्टौ च दुःखिनं कवयो विदुः' इति कोशः ।

तदेति । अपि च, लज्जा अपापि तदा तस्मिन् समये तस्याः कादम्बर्याः सकाशात् लज्जालीलां अपाकार्यं सङ्कुचितभावम् अशिक्षतेव शिक्षितवतीव । लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशात् लज्जा सङ्कुचिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति प्रतीयते । यदि लज्जा प्रबला स्यात्तदा चन्द्रापीड-प्रणयो वाण्या कथं प्रकाशयेत् ? किन्तु विश्वासवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकाशनं सञ्जातमित्यभि-प्रायः । परमार्थतस्तु—इयन्तं समयपर्यन्तं लज्जा स्वकृत्यं सङ्कुचितभावं न जानाति स्म, तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं प्रकाशितवतीति रहस्यम् ।

इह क्रियोत्प्रेक्षा लङ्कारः, तेन च कादम्बर्याः निरतिशयलज्जाया सङ्कुचितभावो, ध्वन्यत इत्य-लङ्कारेण वस्तुध्वनिः । उत्तरत्राप्येवंविध एवाभिप्रायोऽलङ्कारो ध्वनिश्चोद्गूनीयः । विनयः शिष्टाचारोऽपि

बोलनेकी अमिलावा रहने पर भी लज्जासे कण्ठ गद्गद (स्वर अस्पष्ट) हो जानेके कारण कुछ भी बोलनेमें समर्थ न हुई । उनकी वाणी मानो प्रज्वलित मदनानलेने निःशेष करके दग्ध कर (जला) दी हो, अनवरत नयन-जल-प्रवाहमें मानो वह (सञ्जालित हाँकर ले) गई हो, हृदयमें प्रवेश करते हुए ही मानो दुःखोंने आक्रमण किया हो, मदनके बाण गिरते रहनेसे ही मानो टुकड़े-टुकड़े कर दी गई हो, निकलते हुए निश्वासेने मानो निर्वासन कर (बाहर निकाल) दी हो, 'हृदय में रहनेवाली सैकड़ों चिन्ताओंने मानों आकर्षण कर (पकड़) रक्खा हो और निश्वासको पान करते हुए भ्रमरोंने मानो पान कर लिया हो—इस प्रकार विशेष चल करने पर भी निकलनेमें प्रवृत्त न हुई । हजारों दुःखोंकी गणना करनेके लिए ही मानो मोतीके दानों की जपमाला निर्माण करती हों, इस प्रकार वह अधोमुख होकरके, कपोल (गाल) का स्पर्श न करें ऐसे निर्मल अश्रु-बिन्दुओंके द्वारा केवल वृष्टि प्रदर्शन करने लगीं ।

उस समय लज्जाने भी मानो उनके समीपसे लज्जाके कार्यकी शिक्षा ली, विनयने भी मानो अत्यन्त

१. लज्जाकुलितगद्गदतया । २. क्वचित् 'अस्याः' इति पदं न विद्यते । ३. दग्ध्वा । ४. कीलिता । ५. निःश्व-सितैरिव, श्वसितैरिव । ६. आवृत्ता । ७. निश्वासपायिभिः, निश्वासपातिभिः । ८. लज्जापि लज्जां लीलापि लीलां विनयोपदेशम् ।

शयम्, मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्रमोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् ।

तथाभूता च 'देवि ! किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रसूय लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षणात्मनः समुद्रबन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुम-पालिकाग्रथित-कुसुममालामवलम्ब्य समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गम् इवावलोकयन्ती दीर्घ-मुष्णञ्च निश्वसितवती । तद्दुःखमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया नखमुख-विलिखितकेतकीदला लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु सन्दिशन्ती क्षितितल-निहित-निश्चल-नयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनः पुनरप्यापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूम-

विनयातिशयम् अशिक्षितेव । विभ्रमोऽपि अधीरताऽपि, विभ्रमिताम् अधीरताम् । विषाद इष्टविषयेषु प्रातिकूलरूपः ।

तथेति । लोहितायमानो निरन्तररोदनादारक्तवर्ण उदरे अभ्यन्तरे ययोस्तथोक्ते लोचने नयने प्रसूय प्रोन्मूय, दुःखप्रकर्षण-क्लेशातिशयेन आत्मनः स्वस्य समुद्रबन्धनायेव संयतायेव मृणालवत् विसवत् कोमलया मृदुलया बहुलतया भुजवत्तया करणभूतया, वेदिकाकुसुमानां या पालिका रक्षिका दासी तथा ग्रथिता गुम्फिता या कुसुममाला पुष्पसक्तताम् अवलम्ब्य आश्रित्य, समुन्नता ऊर्ध्वमुपगता एका भ्रूलता यस्याः सा अत एव मृत्युमार्गं यमपन्थम् अवलोकयन्तीव पश्यन्तीव सती । इहाद्या फलोत्प्रेक्षा अपरा क्रियोत्प्रेक्षेत्युभयोश्च मिथो नैरपेक्ष्येण संसृष्टिः ।

नदिति । किञ्च, तस्याः कादम्बर्या दुःखं क्लेशम् उत्प्रेक्षमाणया स्वप्रज्ञया सम्भावयन्त्या (मया), पुनः पुनः भूयो भूयः कथनाय अभिधानाय अनुबध्यमाना अनुबध्यमाना, व्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितं व्रीडास्वभावात् संघृष्टं केतकीदलं यया सा, अत एव वक्तव्यं कथनीयं विषयं लिखित्वा लिपीकृत्य अर्पयन्तीव ददतीव, विवक्षया वक्तुमिच्छया स्फुरितश्चलितः अधरो यस्याः सा, अत एव निश्वासमधुकरान् वदनानिलपानार्थोपस्थितभ्रमरान् उपांशु रहसि सन्दिशन्तीव कथयन्तीव, क्षितितले भूतले निहिते स्थापिते निश्चले निस्पन्दे नयने लोचने यया सा तादृशी सती, सुचिरं बहुकालपर्यन्तम् अतिष्ठत् स्थिता ।

क्रमेणेति । भूयः पुनरपि मन्मुखे मद्बदने दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा । आपूर्यमाणाभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां च्युतैः पतितैः बाष्पजलबिन्दुभिः अश्रुकणैः, मदनानलस्य कामाग्नेः धूमेन धूसरां मलिनान्

विनयका अभ्यास किया, मुग्धता (अनभिज्ञता) ने भी मानो मुग्धता की शिक्षा ली, सौन्दर्यने भी मानो सौन्दर्यका अभ्यास किया, भयने भी मानो भीरुता की शिक्षा ली, अपेक्षेने भी मानो अधीरता की शिक्षा ली, विषादने भी मानो विषादिताका अभ्यास किया और विलासने भी मानो विलासकी शिक्षा ली ।

इस प्रकार उनकी अवस्था होने पर मैंने उनसे विनयी की—'देवि ! यह कैसा व्यापार है ?' तब उन्होंने अभ्यन्तरसे रक्तवर्ण हुए अपने नयनयुगल पोंछ डाले, अत्यन्त दुःखसे अपनेको उद्वन्धन करने (फाँसी लगाने) के लिए ही मानो मृणाल तुल्य कोमल बाहुलता दाग वेदिका-पुष्परक्षिणी दासी (लता-गृह की मालिन) की गूँथी हुई एक पुष्प-मालाको पकड़ कर, मृत्यु का मानो मार्ग देखती हों इस प्रकार एक भ्रूलताको उन्नमित (कैची चढ़ा) कर, वह दीर्घ और उष्ण निश्वास (लम्बी और गरम साँस) छोड़ने लगीं । उनके मनोदुःखकी सम्भावना कर कहनेके लिए मैंने बारम्बार अनुरोध किया, उस समय वह लज्जाके कारण वक्तव्य विषयको नखाग्रद्वारा केतकीके पत्र पर लिख कर ही मानो समर्पण करने लगीं और बोलनेकी अभिलाषासे अधर स्पन्दित होने (होठ फकड़ने) लगे, उससे वह निश्वास-पान करनेके लिए आए हुए भ्रमरोंके समीपमें ही मानो गुप्त विषय कहने लगीं और भूमि पर निश्चलभावसे नेत्र रख कर अधिक काल तक खड़ी रहीं ।

क्रमशः फिर मेरे मुखकी ओर दृष्टि रखकर मन्मथाग्निके धूमसे धूसरवर्ण हुई अपनी वाणीको परिपूर्ण

१. मृत्युपाशम् । २. तद्दुःखकारणं ततो दुःख । ३. विलिखितैककेतकीदला । ४. पुनरथापूर्यमाणः ।

धूसरां वाचमिव प्रक्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्ष-स्मित-स्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वस-विस्मृतान् पूर्वान्^१ अभिधेयवर्णानिव ग्रथन्तो कथमपि व्यादारा-भिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—‘पत्रलेखे ! वल्लभतया तस्मिन् स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवतीर्दर्शनात्प्रभृति प्रियाऽसि । न जाने केनापि कारणेनापहस्तित-सकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति^२ मे हृदयम् । कमपरमुपालभे, कस्य वाऽन्यस्य कथयापि परिभवन्, केन वाऽन्येन साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःख-भारमिममसह्यमद्य^३ निवेद्य भवत्यास्त्यद्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपाम ते, स्वहृदये-नापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्वेमि, किमुतान्यहृदयेन । कथमिव मादृशीरजनिकर-किरणा-

अस्फुटामित्यर्थः । वाचं स्वयमुच्चार्यमाणं वचनं प्रक्षालयन्तीव धौतं कुर्वन्तीव सती । अपि च, विलक्षस्मितं सलज्जमन्दहास्यं तेन स्फुरितैर्दीपितैः दशनांशुभिः दन्तमयूखः, साध्वसेन भयेन विस्मृतान् स्मरणरहितान्, पूर्वान् पूर्वनिश्चितान् बाष्पजलबिन्दुव्याजेन अश्रुकणच्छद्मना विद्यमानानिति शेषः, अभिधेयवर्णान् प्रतिपाद्यविषयसूचकाक्षराणि ग्रथन्तीव गुम्फतीव सती । इहाश्रुकणानां गोलकारतादिरूपत्वेन अक्षरसादृश्यं दशनांशूनाञ्च विस्तृतत्वेन सूत्रसादृश्यम्, अत एव च तैस्तेषां गुम्फनमुपपद्यत इत्यवधेयम् । आत्मानं स्वं व्याहाराभिमुखं भाषणायांचतस्रं अकरोत् व्यदधात् । इह सापह्नुवा नियोज्यं ।

अत्रवोदिति । अत्रवीत् अत्रादीत् । स्थाने विषये । यत्र स्थाने, भवती त्वम् दर्शनात्प्रभृति अवलोकनाद्वारभ्य प्रिया वल्लभाऽसि । अपक्रान्तो हस्तादव्यपहस्तः स कृत इत्यपहस्तितः कमणि क्तः । अपहस्तिता निष्कासिताः सकलाः समस्ताः सखीजनाः सहचरावर्गा येन तत्, मे मम हृदयं चित्तं कर्तुं, केनापि प्रतिपादयितुमशक्येन हेतुना त्वयि भवत्यां विश्वसिति विश्वासं विधत्ते, इति न जाने नाकलयामि इत्यन्वयः ।

कमिति । अपरमन्यं कम उपालभे निन्दामि, परिभवं कामदेवजनितमत्याचारम्, कथयामि निवेद्यामि । दुःखं मानसकलेशम् साधारणीकरोमि विभजामीत्यर्थः ।

दुःखेति । असह्यं सोढुमशक्यम् इमम् अनुभवविषयीभूतं दुःखभारं क्लेशातिशयं, निवेद्य कथयित्वा, भवत्यास्तव निकटे जीवितं जीवनं त्यज्यामि विसर्जयिष्यामि ।

ननु ‘शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते’ इत्यभियुक्तोक्तिदिशा सहचरीभ्यः श्रावयित्वा क्लेशातिशयोऽयमवर्णीक्रियतामित्यत आह—जीवितेनैविति । जीवितेनैव निजजीवनेनैव, ते तव निकटे शपामि शपथं करोमि । विदितो ज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो येन तेन, अमुना स्वहृदयेनापि निजवृत्तान्तेनापि जिह्वेमि त्रये, अतः एव अन्यहृदयेन किमुत कथनीयमित्यर्थः । सुतरां न सम्भवितुमर्हति परेभ्यो निवेदनमित्याशयः ।

कथमिति । मादृशी शैशवातिक्रान्तत्वादुद्भूतविचारशक्तिरित्याशयः । कौलीनेन, सहसाम्भ्रमसमर्पणा-

नेत्रोंमेंसे बगलित (गिरते) बाष्प-बिन्दुद्वारा मानो बारम्बार प्रक्षालन करती (धोती) हुई, और बाष्प-बिन्दुओंके बहाने भयवश पूर्वनिर्दिष्ट भूले हुए वक्तव्य विषयोंके अक्षरोंकी लज्जा-युक्त मन्द-हास्यसे प्रकाशित हुई दन्त-रश्मियोंसे मानो ग्रथित करती (गुँथती) हुई देवीने किस प्रकारसे अपने आप ही बोलनेमें साहस किया और मुझसे कहा—पत्रलेखे ! प्रियताके कारण जिस स्थानमें तू है, उस स्थान में न पिता है, न माता है, न महाश्वेता है, न मदलेखा है, न मेरे प्राण हैं । जवसे तुझे देखा है तबसे ही तू मेरी प्रिय हो गई है । मैं नहीं जानती कि मेरा हृदय क्यों सब सखियोंको भी दूर रख कर तुम्हारे ऊपर ही विश्वास करता है । मैं और किसकी निन्दा करूँ ? अन्य किसके समीपमें ही इस अत्याचारकी कथा कहूँ ? अन्य किसको इस दुःख को विभक्त कर दूँ ? तो आज तुम्हारे समीपमें इस असह्य दारुण दुःखको जता कर अब मैं अपना जीवन त्याग कर दूंगी । मैं तुम्हारे निकटमें अपने जीवनकी शपथ लेती हूँ । मेरा हृदय भी यह वृत्तान्त जानता है, इसलिए मैं उससे भी लज्जित होती हूँ, फिर अन्य किसीके हृदयका तो कहना ही क्या है ? मेरे समान कन्या चन्द्र-किरणोंके समान

वदातं कौलीनेन^१ कलङ्कयिष्यति कुलम्, कुलक्रमागताञ्च लज्जां परित्यज्यति, अकन्यकोचिते^२ वा चापले चेतः प्रवर्त्तयिष्यति । साहं न सङ्कल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, त किञ्चित् सन्दिशामि, न किञ्चित् प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि, कातरैर्व^३ अनाथैव नीचैर्व^४ बलादवलितेन^५ गुरुगर्हणीयतां^६ नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय, महतां किमय-माचारः, किं परिचयस्येदं फलम्, यदेवमभिनव-विस-किसलय-तन्तु-सुकुमारं मे मनः परि-भूयते । अपरिभवनीयो^७ हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो-द्दयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये

जनपवादेन, रजनिकरस्य शशिनः किरणवत् अवदातं निर्मलं कुलं वंशं कथमिव कलङ्कयिष्यति कलङ्क-वत् कलङ्कयुक्तं विधास्यति न कथमपीत्यर्थः । अप्रशस्ता कन्या अकन्यका, एवञ्च अकन्यकोचिते अप्रशस्त-कन्यायोग्ये, चापले मदनचाञ्चल्ये स्वेनैव निजार्पणे चेतो हृदयं प्रवर्त्तयिष्यति प्रेरयिष्यति ।

साहमिति । साहं कादम्बरी, पित्रा जनकेन न सङ्कल्पिता परिणयेन दातुमभिमता, न मात्रा जन्म्या दत्ता अपिता, गुरुभिर्मातुलादिभिः नानुमोदिता न समर्थिता । सन्दिशामि वाचिकं कथयामि । किञ्चित् मदनोपायनादिकं न प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । आकारं स्वरूपविकारं शृङ्गारव्यापारमित्यर्थः । इह तथापीति अध्याहर्त्तव्यम् । कातरा सामर्थ्यहीना, अनाथा परित्रायकरहिता । अवलिप्तेन आश्रमना प्रवृत्तेर्दपितेन कुमारेण अनुद्वाहितेन चन्द्रापीडेन गुरुभिर्महद्भिः गर्हणीयतां निन्दनीयतां नीता प्रापिता निजसौन्दर्यावलोकनेनैव मदनविह्वलीकृतत्वादित्याशयः । इह हेतोरभावेऽपि महानिन्दनीयताप्रापणरूप-कार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः ।

कथयेति । कथय अस्मिधेहि, महतां सत्पुरुषाणाम् । आचारः कुलक्रमागतव्यवहारः । परिचयस्य संस्तवस्य । अभिनवं नूतनं यद् विसकिसलयं मृणाक्षपल्लवं तस्य तन्तुः सूत्रं तद्वत् सुकुमारं कोमलम् । परिभूयते आक्रम्य स्वाधीनीक्रियते । नन्वेतेन का हानिरित्यत आह—अपरीति । हि यस्मात् यूनां तरुणैः, कुमारिकाजनः कन्याजनः अपरिभवनीयः आक्रम्याधीनीकर्तुं न योग्यः, अधर्मोत्पत्तिरित्याशयः । इह सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः स च वैधर्म्यपुरस्कृतो वेदितव्यः । तथा 'अमुक्ता भवता नाथ !' इतिवत् मुख्यस्य नञर्थस्य 'अपरिभवनीय' इत्यत्र समासेन गुणीभावाद्धिषेयाविमर्शदोषः समापतति, स च नञः पार्थक्यकरणेनैव समाधातुं शक्यः ।

प्रायेणेति । प्रथमम् आदौ । दहति अस्मीकरोति विलोपयतीत्यर्थः । कुसुमेषुशराः मदनबाणाः विनयादिकं शिष्टाचारादिकं खण्डयन्ति शङ्कलीकुर्वन्ति छिन्दन्तीत्यर्थः ।

मर्मच्छेदे प्राणवियोगस्य निश्चितत्वादाह—तदिति । तत्तस्मात् कारणात्, आमन्त्रये अभ्यर्थयामि,

निर्मल कुलको लोकापवादद्वारा कलङ्कित कैसे करेगी ? और किस प्रकार ही कुलक्रमागतका परित्याग करेगी ? और निन्दनीय कन्याओंके उपयुक्त चञ्चलतामें कैसे चित्तको प्रवर्त्तित करेगी ? पिताने मुझे देनेके लिए अपना मत नहीं दिया, माताने भी दान नहीं किया और गुरुजनोंने भी अनुमोदन नहीं किया, इसलिये मैं कोई भी सन्देश नहीं कहती हूँ, न उस प्रकारका कोई उपहार भी भेजती हूँ और न कोई आकृतिका विकार दिखाती हूँ; तथापि गो-त-स्वभाव कुमार चन्द्रापीडेने मुझे कातरताके समान, अनाथके समान एवं नीच जातीयके समान बलपूर्वक अत्यन्त निन्दाके पात्र बना दिया है । तू ही कह—क्या यह महापुरुषोंका व्यवहार है ? क्या यह परि-चयका फल है कि—नूतन-मृणालसूत्रके समान मेरे कोमल मनको इस रीतिसे आकुल कर दिया जाता है ? क्योंकि युवकोंको तो प्रायः कन्याओंको आकुल करना उचित नहीं है [अर्थात् कन्याओंके साथ कभी बलात्कार नहीं करना चाहिए] । कामाग्नि प्रायः सर्वप्रथम लज्जाको दग्धकर देती (जला डालती) है, उसके बाद हृदयको; कामके बाण तो सर्वप्रथम विनयादिकका खण्डन करते हैं, तदनन्तर मर्म-स्थानका अत एव जन्मान्तरमें

१. कालीनव । २. अन्यकन्यकोचिते, अन्यकन्यकाजनोचिते । ३. सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता । ४. कातरा च इतरेव । ५. कातरा चानाथेव । ६. अवलिप्तेव । ७. गुर्वी गर्हणीयताम् । ८. अनभिभवनीयः परिभवनीयः ।

भवती पुनर्जन्मान्तरसमागमाय, नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्तेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहन्तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—'देवि ! श्रोतुमिच्छामि, आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन, को वाऽपराधः समजनि, केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात् समुत्सृज्यति देवी जीवितम्' इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—'आवेदयामि ते, अवहिता शृणु—स्वप्नेषु प्रतिदिवसम् आगत्यागत्य मे रहस्यसन्देशेषु निपुणधूर्तः^१ पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति' । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः सङ्केतस्थानानि लिखति । स्वेदप्रक्षालिताक्षरानपि निप-

भवती त्वाम् । जन्मान्तरसङ्गमाय भवान्तरसम्बन्धाय । ननु मामेव केवलं कथमभ्यर्थयसीत्यत आह—नहीति । प्राणपरित्यागो मृत्युरेव प्रायश्चित्तं तेन, आत्मनः स्वस्य कलङ्कमपवादं प्रक्षालयामि अपाकरिष्यामीत्यर्थः ।

अहमिति । अविदितवृत्तान्ततया अज्ञातोदन्ततया सत्यम् (निश्चितम्) ह्रीतेव लज्जितेव । विलक्षेव त्रपावशात्किं कर्त्तव्यविमूढेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव सती । विज्ञापितवती निवेदितवती । अविनयेन अशिष्टाचारेण । देव्या भगवत्याः कादम्बर्याः, कुमुदवत् कैरववत् सुकुमारं खेदितं खेदयुक्तीकृतम् । उत्सृष्टम् उज्जितं जीवितं जीवनं यथा तस्यां सत्याम् । समुत्सृज्यसि त्यज्यसि ।

इह 'विसंज्ञेव' इत्यत्र चेतनाविगमोच्छेदनात् कियोच्छेदा, 'ह्रीतेवे' त्यागौ तु नोत्प्रेक्षा तासां वास्तविकत्वेन सम्भावनाभावात् । तथा 'उत्सृष्टजीवितायाम्' इत्यस्य स्थाने 'जीवितमुत्सृजन्त्याम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा विधेयाविमर्शदोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

एवमिति । आवेदयामि विज्ञापयामि, अवहिता दत्तावधाना । निपुणश्चासौ धूर्तश्चेति निपुणधूर्तः दक्षकूटस्वभावः धूर्तकर्मसु दक्ष इत्यर्थः, रहस्यसन्देशेषु गोपनीयवाचिकेषु मे मम पञ्जरशुकसारिकाः पञ्जरवर्त्तिकीरपीतपादा दूतीः करोति तन्मुखेन मल्लिकटे रहस्यसन्देशात् प्रेषयतीत्यर्थः, प्रतिदिवसमेतादृशमहं स्वप्नमवलोकयामीत्यभिप्रायः । इत्थमग्रेऽप्यवगन्तव्यम् ।

सुप्ताया इति । व्यर्थः सर्वथैवासासम्भवाच्चिरर्थको यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं हृदयं यस्य स चन्द्रापीडः, सुप्ताया निद्रिताया मम, श्रवणयोः श्रोत्रयोः ये दन्तपत्रे गजदन्तरचितपत्रसदृशभूषणे तयोः उदरेषु मध्यभागेषु, संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति ।

स्वेदेति । स्वेदेन घर्मेण प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि वर्णां येषां तानपि निपतिता रोदनेन फिरसे सम्मिलनके लिए तुझसे प्रार्थना करती हूँ; क्योंकि तुझसे अधिक प्रिय व्यक्ति नुझे और कोई दूसरा नहीं है । इस समय प्राण-परित्याग-रूपी प्रायश्चित्तद्वारा मैं अपना कलङ्क-प्रक्षालन कर लेती (धो डालती) हूँ । इस प्रकार कह कर वह निःशब्द (चुप) हो गई ।

मैं तो वृत्तान्त न जाननेसे निश्चय ही मानो लज्जितके समान हो गई होऊँ; मयके सनान हो गई होऊँ अप्रतिभाके समान धवरा गई होऊँ; चेतना-रहितके सनान हो गई होऊँ; इस प्रकार विषादके साथ कहने लगी—'देवि ! कुमार चन्द्रापीडने क्या किया ? क्या अपराध उनसे हुआ ? और खिन्न करनेके अयोग्य एवं कुमुदके समान कोमल आपके मनको किस अन्याय आचरणसे उन्होंने खेद पहुँचाया है ? यह सब मैं सुननेके लिए इच्छा करती हूँ, इसलिए कृपा करके कहिए । इन सब विषयोंको सुनकर पहले मैं अपना जीवन त्याग करूँगी, पीछे आप त्याग कीजिएगा ।' मुझसे इस प्रकार कहे जाने पर फिरसे बड़ बोली—'ले' मैं तुझसे कहती हूँ, मनोयोग देकर सुन—धूर्तकार्यमें निपुण वह चन्द्रापीड प्रतिदिन मेरे स्वप्नमें आ-आकर पञ्जरवर्त्ती शुकसारिका-रूप दूतियोंके साथ गोपनीय संवाद भेजता है । मैं निद्रित रहती हूँ उस अवस्थाने, निष्कल अभिलाषाने मनको मोह कर, मेरे कानोंके हस्त-दन्तनिर्मित आभूषणके ऊपर सङ्केत स्थान लिख जाता है । निद्र-त्रनके कारण सम्मिलनकी आशासे प्रेरित होकर वह कितने ही ऐसी सुन्दर-सुन्दर कान-लिपि भेजता है कि—अक्षर घर्मे-जलसे

१. समुत्सृज्यामि जीवितम्, समुत्सृज्यति जीवितम् ।

२. प्रतिदिनम् ।

३. निपुणो धूर्तः ।

४. पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति ।

तित-साञ्जनाश्रुबिन्दु-पंक्ति-कथितात्मावस्थान्^१ मनोहरान् संमोहाशानुवर्तिनो मदनलेखान् प्रेषयति । निजानुरागेणैव^२ बलाद्रञ्जयत्यलक्तकरसेन चरणौ । अविनयनिश्चेतनो^३ नखप्रतिविम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेकाकिन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलगनांशुक-दशा-प्रतिहत-गमनाया गृहीतेव^४ लतासखीभिः अर्पिताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखाया^५ परिष्वङ्गम् आचरति । स्तनस्थले मे लिखन्^६ पत्रलतां कुटिलतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुखमरुद्भिः श्रमजल-शीकर-तारकितावलीकचाटु-

लोचनाप्रच्युता साञ्जना लोचनकजलयुक्ता या अश्रुबिन्दूनां वाष्पकणानां पङ्क्तिः श्रेणी तथा कथिता द्योतिता आत्मनः स्वस्य अवस्थाः कामपीडादशा येषु तान् मनोहरान् रम्यान्, सम्मोहेन चित्तभ्रान्त्या या आशा मस्मिमलनाकाङ्क्षा तामनुवर्तन्ते अनुसरन्तीति तान् मदनलेखान् कामद्योतकानि पत्राणि प्रेषयति ।

निजेति । निजानुरागवत् अलक्तकरसेन यावकद्रवेण 'रक्तौ च क्रोधरागौ' इति कविसमयप्रसिद्धा सादृश्यावगतिः, मम चरणौ पादौ बलाद् हटात् रञ्जयति । इह गुणोपेक्षा ।

अविनयेति । अविनयेन अशिष्टव्यवहारेण निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः, नखेषु मम पादनखरेषु प्रतिबिम्बितं सङ्क्रान्तम् आत्मानं स्वं बहु मन्यते अधिक जानातीत्यर्थः । अनेन मानभङ्गाय चरणपतनं प्रतीयते ।

उपेति । उपवनेषु उद्यानेषु एकाकिन्या असहायायाः, ग्रहणभयेन तद्द्वारा ग्रहणत्रासेन पलाय-मानायाः शीघ्रं व्रजन्त्याः, पल्लवेषु किसलयेषु लग्नाभिः संसक्ताभिः अंशुकदशाभिः वसनाञ्जलैः प्रतिहतं निपेक्षितं गमनं पलायनं यस्यास्तस्याः, अत एव लता वल्लव एव सख्यः सहचर्यः ताभिः गृहीत्वा धृत्वा अर्पितायाः तस्मै दत्ताया इव सत्याः । अपरा अपि सहचर्यः प्रियसम्बन्धनासात् पलायमानं सहचरीं प्रति इत्थमेव कुर्वन्ति । पराङ्मुखाया हिया विवृताननाया मम, मिथ्याप्रगल्भः असत्यपृष्ठश्चन्द्रापीडः परिष्वङ्गं पृष्ठत आश्लेषम् आचरति कुर्वते । इह क्रियोपेक्षा ।

स्तनेति । अनृज्वी असृङ्गी प्रकृतिः स्वभावो यस्य स चन्द्रापीडः, मे मम स्तनस्थले पत्र-लतां वक्रपत्रसदृशं लतासदृशं च चिह्नं लिखन् चित्रोर्कुर्वन्, प्रकृतिमुग्धं स्वभावसरलम्, कथमन्यथा मम कुचस्थलस्य स्पर्शं कुर्यादित्याशयः, मम मनश्चित्तं कुटिलतां वक्रतां शिक्षयतीव पाठयतीव, वक्रपत्र-लतालिखनादेवेत्याशयः । उक्तालङ्कारः । तथा 'प्रकृतिमुग्धम्' इत्यस्य स्थाने 'स्वभावमुग्धम्' इत्येव पाठो विधेयः, अन्यथा प्रकृतिपदस्य द्विरुपादानेन पुनरुक्तत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।

हृदयेति । अलीकचाटुकारोऽसत्यप्रियंवदश्चन्द्रापीडः, हृदये स्वमानसे या उत्कलिका उत्कण्ठाः ता एव तरङ्गाः कललोलाः तेषां वातैः पवनैरिव शीतलैः शिशिरैः सुखमरुद्भिः वदननिःसृतपवनैः, श्रमजल-शीकरैः स्वेदवारिकणैः तारकितौ समुत्पन्नकनीनिकासदृशचिह्नौ कपोलौ मम गण्डौ वीजयति वायुं प्रक्षालित (विगड़े) होने पर भी, उनमें पड़ी हुई अञ्जन-समान्वित अश्रु-बिन्दुके समूह ही उसकी अवस्था व्यक्त कर देती है । बलात् मेरे चरणोंको वह मानो अपने अनुराग के समान अलक्तक (आस्ता, महावर) के रससे रञ्जित करता (रँगता) है । अशिष्ट व्यवहारसे वह प्रायः चैतन्य-रहित होकर गिर जाता है, अत एव अपने प्रतिबिम्बको मेरे पाँवके नखमें पड़े हुए देख कर अधिक आदर करता है । उद्यान (बगीचे) में अकेली जब उसके पकड़नेकी आशङ्कासे दौड़ती हूँ और पल्लवोंमें बसाञ्जल संलग्न हो (कपड़ेका पल्ला अटक) जानेसे दौड़नेमें असमर्थ हो जाती हूँ तब लता-रूप सखियों मुझे पकड़ कर मानो उसके समीप समर्पण कर देती हैं, ऐसे समयमें मेरे सुख फेर लेने पर वह अलीक-प्रगल्भ-स्वभाव चन्द्रापीड मेरा आशङ्कन करता है, कुटिल-स्वभाव वाला वह मेरे स्तन-मण्डल पर पत्र लताओंका निर्माण कर, मेरे स्वभावसे मुग्ध मनको मानो कुटिलताशी शिक्षा देता है । घर्म-जलके बिन्दु-रूपी समुत्पन्न तारकाकारचिह्नोंसे परिपूर्ण हुए मेरे कपोलोंका वह—मिथ्या चाटुकारी (मधुर भाषण

१. अश्रुवद्ध ।

२. अवस्थानान् ।

३. निजानुरागेण...रसेनेव ।

४. नखेषु ।

५. सखीभिः ।

६. पराङ्मुखपरिष्वङ्गम् । ७. पत्रलेखा ।

कारः कपोलौ बीजयति । स्वेदसलिल-शिथिलित-ग्रहण-गलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिर्व नखकिरणान् शुद्धान् दुर्विदग्धः कर्णपुटीकरोति । वल्लभतर-बाल-बकुल-सेक-काल-कवलीकृतान् सुरागण्डूषान् सकचग्रहमसकृद्दृष्टो^१ मां पाययति । भवनाशोकतरुताडनोद्यतान् पादप्रहारान् दुर्बुद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथ-मूढ-मानसश्च कथय हे पत्रलेखे ! केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्या सम्भावयति, आक्रोशमाप परिहासमाकलयति, असम्भाषणमपि मानं मन्यते, दोषसङ्कीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति, अवज्ञानमप्यनियन्त्रण प्रणयमुत्प्रेक्षते, लोकापवादमपि यशो गणयति^२ इति ।

विदधाति, धर्मजलापनोदायेत्याशयः । इह निरङ्गकेवलरूपकं जात्युत्प्रेक्षा चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

स्वेदेति । दुर्विदग्धः अलीकवैदग्ध्यदर्पितश्चन्द्रापीडः, स्वेदसलिलेन धर्मवारिणा शिथिलितं श्लथीकृतं ग्रहणं धारणं तेन गलितं द्युतं यत् उत्पलं कैरवं तेन शून्यो वर्जितः करः पाणिस्तेन, यवाङ्कुरानि च शुद्धान् केवलान् नखकिरणान् नखरश्मिन् कर्णपूरीकरोति श्वणालङ्कारीकरोति, उत्पलभ्रमादित्याशयः । इहोपमा तथा आन्तिमानलङ्कारो ध्वन्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ।

वल्लभेति । धृष्टः प्रगल्भप्रकृतिश्चन्द्रापीडः, वल्लभतराणां ममात्यन्तप्रियाणां बालवकुलानां लघुकेसराणां सेककाले तत्पुष्पप्रस्फुटनाय मदद्वारा मुखमद्यसेचनवेलायां कवलीकृतान् स्वयमेव वदने गृहीतान् सुरागण्डूषान् मद्यचुलुकान्, सकचग्रहेण मम केशकलापधारणेन सहेति सकचग्रहम् असकृत् मुहुमुहुः मां पाययति पानं कारयति, वकुलसेकसमयेऽयं चन्द्रापीडः, स्वमुखेन मद्यगण्डूषान् कवलीकृत्य सकचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीत्यभिप्रायः ।

भवनेति । दुर्बुद्धिविडम्बितः कुमतिवञ्चितश्चन्द्रापीडः, भवनाशोकतरुणां गृहकङ्कलिवृक्षाणां ताडनाय पुष्पप्रस्फुटनायेति तात्पर्यम्, उद्यतान् कर्तुं मुद्यतान् मम पादप्रहारान् चरणाघातान् शिरसा मूर्ध्ना प्रतीच्छति, गृह्णाति, सम्मानाधिक्यसूचनायेत्याशयः ।

ननु यद्येतान्यनर्थजनकान्येवावबुध्यन्ते तर्हि कथं न निवारणाद्यो विधीयन्त इत्यत आह—मन्मथेति । अपि च, हे पत्रलेखे ! त्वं कथय निवेदय, मन्मथेन मदनाविभवेन मूढं सदसद्विचारहितं मानसं चेतो यस्य सः, अत एव निश्चेतनः चैतन्यशून्यप्रायश्चन्द्रापीडः केन प्रकारेण केन विधिना निषिध्यते निवार्यते । विधीयमानेऽपि निवारणे मन्मथमूढमानसत्वेन चैतन्यशून्यप्रायत्वेन च वारणफलस्य निवृत्तिरसम्भवादित्याशयः । प्रत्याख्यानमपि तथाविधव्यवहारसमये मया विधीयमानं निराकरणमपि इष्यामि असूयां सम्भावयति उपप्रेक्षते चन्द्रापीड इति शेषः, मां प्रति वल्लभाज्ञानादित्याशयः । इत्थमन्यत्राऽप्यभिप्रायो ज्ञेयः । आक्रोशम् अवमाननम् । आकलयति चिन्तयति अवबुध्यत इत्यर्थः । असम्भाषणम् असंलापमपि मानं प्रणयकोपम् । अवज्ञानं तिरस्कारम्, अनियन्त्रणम् अनिर्वाधम् अदृष्टां प्रत्येव तथा व्यवहरणजनापवाद इत्याशयः । इह विरोधाभासः ।

करनेवाला) हृदय की उत्कण्ठारूप तरङ्गों पर होकर पवनके समान आती हो ऐसी शीतल सुख-पवनसे बीजन (पंखा) करता है । धर्म-जलके धारण करनेसे शिथिल (ढीला) होकर कनक जिसमें गिर गया ऐसी शून्य इन्द्रद्वारा भी वह मिथ्या-नैप्रणय-गर्वित, यवाङ्कुरके समान केवल अपने नख-किरणोंका ही सुष्ठे करनेका आनूषण पढ़ता है । अत्यन्त-प्रीति-भोजन नूतन बकुल-वृक्षके सेचन करनेके समय सुखमें मरे गये नख की गन्धर्वों (पुँदों) को चञ्चल-स्वभाव वह नैरे केश-पाश पकड़ पकड़ कर बारम्बार सुष्ठे पत्र करा (विद्या) देता है । गृहस्थित अशोक-वृक्षके ताड़न करनेके लिए जब मैं पाद-प्रहार करती हूँ तब उसे दुर्बुद्धिमानरित होकर वह अपने मन्मथ पर धारण करता है । कामदेवने उसके चित्तको सदसद्विवेचनाहीन कर दिया है, जिससे वह चैतन्यहीनप्राय होकर गिर गया है, अत एव पत्रलेखे ! कह, उसे किस रीतिसे अब मैं रोऊँ । सुष्ठे प्रणयजनक करने पर भी वह उसको इष्या समझता है । तिरस्कार करने पर उसे परिहास समझकर धारण करता है । मन्मथन नहीं करने पर उसको मान समझ कर धिवेचना करता है । दोषसङ्कीर्तन करने पर उसे उपप्रेक्षा समझकर धारण करता है । अवहेलना करने पर भी उसको अवाध प्रणय समझ कर धारण करता है और कंठ-तन्त्रको वह वद वद कर गणना करता है ।

तामेवादिनीमाकर्ष्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो ! चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्-
त्तवृत्तिः प्रसक्ता^१ देवस्य चन्द्रापीडस्य, ततः सहजैः सादरं संबन्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः,
यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनविलासैलि-
खितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं
कलाभिः । तथा च चिरालम्बः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्त-
मनुरूपं फलं^२ मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरामददोषो^३ गुणताम्, दर्शितं मुखं मनमथ-

तामिति । एवंवादिनीम् एवंभाषिणीं ताम् आकर्ष्य तस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः । प्रहर्षभरेण प्रमोदरसेन
निर्भरा परिपूर्णा अहम्, उचितसंमिलनोपक्रमादित्याशयः । अकरवम् अकरपयम् । चन्द्रापीडम् उद्दिश्य
लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । मकरकेतुना मदनेन, सुदूरम् आकृष्टा आकर्षिता । देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि कादम्बरी-
व्याजेन कादम्बरीं न्याजीकृत्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, साक्षान्मनोभवस्य कामस्य चित्तवृत्तिर्मनोव्यापारो
यदि च सत्यमेव तस्यमेव प्रसक्ता दयापक्वा जाता, ततस्तदा, सहजैः प्राकृतिकैः सादरं संबन्धितैः एता-
वत्समयपर्यन्तं सयत्नं वृद्धिमुपनीतैः, एतेन गुणान् प्रति चन्द्रापीडस्योपकृतिकरणं ध्वनितम् । अस्य
चन्द्रापीडस्य गुणैः रूपशिष्टाचारादिभिः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः, सर्वथोचिताया एव समाकर्षणा-
दित्याशयः । तथा यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः श्वेतीकृताः, भूतले कन्यारत्नमूताया एवाकर्षणा-
दित्याशयः । तथा यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररस एव सागरः समुद्रः तस्य तरङ्गः कल्लोलैः रत्न-
वृष्टिः मणिवृष्टिः पातिता च्याविता । चन्द्रापीडस्य यौवनविलासैः तारुण्यविभ्रमैः शशिनि नाम शशकलङ्क-
इत्यभिधेयं लिखितं लिपीकृतम्, एवञ्च कलङ्कवत्तया शशिना (चन्द्रेण) कादम्बर्या अनाकर्षणात्,
कलङ्कशून्यतया च चन्द्रापीडेनाकर्षणात् शशिनश्चन्द्रापीड एवातिशयश्रेष्ठ इत्याशयः । सौभाग्येन प्रिय-
वाल्म्येन निजश्रीः स्वसौन्दर्यं प्रकाशिता प्रकटिता, तस्या वाल्म्य्यादित्याशयः । इन्दोरिमा ऐन्द-
व्यस्ताभिः इन्दुसम्बन्धिनीभिः कलाभिरिव चन्द्रापीडस्य लावण्येन, अमृतं पीयूषं हर्षश्च वृष्टमुत्सृष्टम्,
तस्या आकर्षणेनानन्दवर्षणादित्याशयः ।

इह ‘यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः रत्नवृष्टिः पातिता’ इत्यत्र पदार्थसम्बन्धोऽसम्भवन् कादम्बरीं
लक्ष्यीकृत्य चन्द्रापीडोपरि मकरकेतोः चित्तवृत्तेः कृष्णापङ्कत्वं तारुण्यद्वारा रतिरससागरतरङ्गकरणक-
मणिवृष्टिपातनमिवेति साम्यमाक्षिपतीति निरङ्गकेवलरूपकेण निदर्शनालङ्कारः सङ्कीर्यते । तथा ‘रतिरसे’
त्यस्य स्थाने ‘भाव’ इत्येव पदं पठनीयम्, अन्यथा ‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्त-
दिशा तयोः स्वशब्दाभिधानेन दोषस्य वारयितुमशक्यत्वात् । एवं यौवनविलासैः नामलिखनसम्बन्धा-
भावेऽपि तत्सम्बन्धप्रतिपादनादतिशयोक्तिरलङ्कारस्तेन चोक्तरूपो व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यत इत्यलङ्का-
रेणालङ्कारध्वनिः । ‘कलाभि’ रित्यत्र च पूर्णोपमालङ्कारः ।

तथेति । तथा च किञ्चेत्यर्थः । मलयानिलेन दक्षिणपवनेन चिरात् बहोः कालादनन्तरं कालः समयो
लम्बः प्राप्तः परस्परमुचितयोरेव कादम्बरीचन्द्रापीडयोः सम्प्रति यथाशक्युद्दोषनसम्भवादित्याशयः ।
इत्थमपरयोरप्यभिप्रायो ज्ञेयः । समासादितः प्राप्तः । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्या पुष्पसम्पदा ।
मदिरामदस्य मद्यपानोत्पन्नमत्तताया दोषः अनुचिते अनुरागोत्पादनरूपो दोषः सम्प्रति गुणतां गतः

उनको इस प्रकारकी वाणी सुनकर, मैं आनन्दसे परिपूर्ण होकर विचार करने लगी—‘कितना आश्चर्य !
चन्द्रापीडके उद्देश्यसे कामदेव इसे बहुत दूर ले गया है । यदि सत्य ही कादम्बरीको उद्देश्य कर साक्षात्
कामदेवकी चित्तवृत्ति हो महाराज पर इस प्रकार प्रसन्न हुई है, तब तो उनके स्वाभाविक एवं सावधानतासे
सम्बन्धित सौन्दर्यादि गुणोंने प्रत्युपकार किया; यशसे समस्त दिशाओंको धवलवर्ण कर दिया; तारुण्यने शृङ्गार-
रूपी समुद्रकी तरङ्गों द्वारा रत्न-वृष्टि बरसाई; यौवनकी विलासिताने चन्द्रके ऊपर ‘शशकलङ्क’ यह नाम लिख दिया;
सौभाग्यने अपने सौन्दर्यका प्रकाश किया; चन्द्रकी कलाके समान लावण्यने अमृतकी वृष्टि की । इस प्रकार ही
मलयसमीरणको बहुत दिनके बाद अब समय मिला; चन्द्रोदयको अवसर प्राप्त हुआ; चैत्रमासकी पुष्प-समृद्धिको

१. एवं तदा । २. मनोभवे चित्तवृत्तिः प्रसक्ता । ३. विलासैः । ४. मनुरूपफलं, प्राप्तरूपं फलम् ।

५. मदिरासदोषः ।

युगावतारेणे'ति ।

अथाहं प्रकाशं विहस्यात्रवम्—'देवि ! यद्येवम्, उत्सृज कोपम्, प्रसीद, नार्हसि कामापराधेन देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य । इत्येवमुक्तवती मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामो वा कोऽपि वा' कथय कानि कान्यस्य रूपाणी'ति । तामहं व्यजिज्ञापम्—'देवि ! कुतोऽस्य रूपम् ? अतनुरेव हुताशनः । तथाहि, अप्रकाशयन् उवालावलीः सन्तापं जनयति, अप्रकटयन् धूमपटलमश्रु पातयति, अदर्शयन् भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतेतावति त्रिभुवने, अस्य शरशोरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वाऽस्मान्न त्रस्यति, गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलव-

प्राप्तः उचितयोरेव मियोऽनुरागोत्पादनादित्याशयः । तथा मन्मथयुगस्य मदनसमयस्य अवतारेण आविर्भावेन मुखं वदनं दर्शितं प्रकटितम्, केवलमनयोर्मनोविकारोत्पादनारम्भादित्याशयः ।

अथेति । प्रकाशं प्रकटम् । उत्सृज त्यज । कामस्य मनोभवस्य अपराधेन आगता देवं चन्द्रापीडं दूषयितुं नार्हसि, अन्यापराधेनान्यस्य दूषणायोग्यत्वादित्याशयः । शठस्य धूर्तस्य कुसुमचापस्य पुष्पधनुषः (कामस्य) चापलानि विकारोत्पादकचेष्टाः, परन्तु देवस्य चन्द्रापीडस्य न अपराधव्यवहारादित्याशयः ।

इतीति । उक्तवतीं कथितवतीम् । सकुतूहला कौतुकेन सहिता । सा कादम्बरी प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । कोऽपि अन्यो वेत्यर्थः । कथय प्रतिपाद्य ।

तामिति । रूपं स्वरूपम् । एषः कामः अतनुः मूर्तिरहितो हुताशनो वह्निः, तद्वत्सन्तापकत्वात्स्वरूपस्यादर्शनाच्च, अत एवास्य न विद्यते स्वरूपमित्यभिप्रायः । इहाधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् ।

अस्य वह्निसाम्यं निरूपयितुमाह—तथाहीति । उवालावलीः शिलापङ्क्तिः अप्रकाशयन् अप्रकटीकुर्वन् सन्तापं दाहं जनयति उत्पादयति । भस्मरजोनिकरं भस्मकणसमूहमदर्शयन् अप्रकाशयन् । पाण्डुतां पाण्डुभावं आविर्भावयति प्रकटयति । इह उवालाप्रकाशादीनां हेतूनामसत्त्वेऽपि तत्कार्यदाहाद्यत्पत्तेः । प्रत्येकवाक्य एव विभावनालङ्कारः ।

नचेति । अपि चेति चार्थः । एतावति अतिविस्तृते इत्यर्थः, त्रिभुवने त्रिविष्टपे, तत्तथाभूतं भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । यद्भूतं कर्तुं, शरव्यतां वेद्यतां न यातमुपगतमित्यतीतनिर्देश, न यातीति वर्तमाननिर्देशः, न यास्यतीति भविष्यत्कोक्तिः, अत एवायं त्रिष्वपि समयेषु त्रिविष्टप एवाभ्याहतमाहात्म्यशालीत्याशयः । इह वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषवारणाय यङ्ङङ्ङस्य पूर्वपाठ एव विधेयः ।

क इति । अस्मान्मनोभवात् को वा जनो न त्रस्यति भयमाप्नोति अपि तु सर्वं एव, इह कारणं प्रदर्शयति—गृहीतेति । गृहीतम् आसं कुसुमकार्मुकं पुष्पधनुर्येन स तादृशः, बाणैः शरैः बलवन्तमपि शक्तिशालिनमपि विषयति ताडयति, अत एवास्मात् सर्वेषां त्राससम्भव इत्यभिप्रायः इह वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

अनुरूप फल मिला; मदिरा-रसका दोष गुणता प्राप्त किया और कन्दर्प-युगके आविर्भावने सुँद दिखाया ।

उसके बाद मैं हँस कर प्रकट-रूपसे बोली—'देवि ! यदि ऐसा ही है, तो आप क्रोधका परित्याग करें और प्रसन्न हो जाइए । कामदेवके अपराधसे आपको राजपुत्रको दोष नहीं देना चाहिए—यह सब तो वृत्तप्रकृति कामदेवकी ही चञ्चलता है—किन्तु राजपुत्रको नहीं ।' इस प्रकार नेरे कहने पर उन्होंने फिरते कौतुकके साथ प्रत्युत्तर दिया कि 'यह काम अथवा जो कोई पदार्थ हो, उनके रूप क्या क्या हैं ? वे मुझसे कह ।' तब मैंने उसे सूचित किया—'देवि ! इसका रूप कैसा ? यह तो नूँतिलेई अग्नि है । देखिए—ज्वालाओंका प्रकाश किए बिना ही सन्ताप उत्पन्न करता है, धूमराशिको बाहर निकाले बिना लोगोंको अशुभाव करता है और मरनोंके कणोंको दिखाए बिना ही शरीरमें पाण्डुता प्रकट करता है । इस विशाल त्रिभुवनके नध्यमें ऐसा कोई प्राणी ही नहीं जो कामदेवके बाणके लक्ष्य हुआ ही नहीं है, या होता ही नहीं है, या होवेगा ही नहीं । कौन व्यक्ति ऐसा है जो इस कामसे डरता ही नहीं हो; क्योंकि—पुष्पधनुष-धनुष बरान कर यह बाणों द्वारा बलवान् व्यक्तिको भी

१. कामापराध । २. खलु खलस्य कुसुमचापस्य । ३. क्षानः कोजि वा । ४. प्रकाशयन् ।

५. शरव्यतां । ६. को वाऽस्य त्रस्यति ।

न्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्तया प्रियमुखचन्द्र-
सहस्राणि सङ्कटमम्बरतलम्^१, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्^२, गणयन्तीनां
वल्लभगुणानलपीयसी संख्या^३, शृण्वतीनां^४ प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती^५, ध्यायन्तीनां
प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति^६ इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीन्—‘पत्रलेखे ! यथा कथयसि, तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणां । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।

अपीति । अनेन कामदेवेन अधिष्ठितानाम् अभिभूतानाम्, चिन्तया चिन्तावशात् प्रियस्य
वल्लभजनस्य मुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनाम् अवलोकयन्तीनां कामिनीनां सुन्दरीणां कृते हृदयस्य
चेतसः समीपे अम्बरतलम् आकाशं सङ्कटं तन्मुखचन्द्रस्यासं सत् आपतति उपगतं भवति, सर्वत्रैव
तन्मुखचन्द्रावलोकनादिस्थाशयः । अनेन सुन्दर्यां वल्लभजनमुखचन्द्रमयमेव संसारमवलोकयन्तीति
ध्वन्यते । दयिताकारान् प्रियस्य प्रतिमूर्तीः लिखन्तीनां चित्रणं कुर्वन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे
महीमण्डलं भूमण्डलम् अविस्तीर्णम् अविस्तृतम् आपतति, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न मा
(भा) न्तीत्याशयः । एतेन निरन्तरमेव कामिन्यः प्रियवल्लभस्य दयितस्य गुणान् सौन्दर्यविनयादीन् गण-
यन्तीनां गणनां विदधतीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे संख्या परार्धान्तापीत्यर्थः । अलपीयसी अति-
स्तोका सत्पातति, तद्गुणगणनसमये परार्धान्ताया अपि संख्यायाः पर्याप्तत्वादित्यभिप्रायः । अनेन
कामिन्यो गुणरहितानपि दयिताननन्तगुणसंयुक्तान् अवबुध्यन्ते इति चिन्त्यते । प्रिततमस्य दयितस्य
कथां शृण्वतीनामाकर्णयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे सरस्वती वाणी अबहुभाषिणी अनधिक-
संख्यापिनी सती आपतति, आक्षान्तरूपं वदितुमसमर्थत्वादित्याशयः । एतेन अनन्तयापि कथया तासां
श्रवणाज्ञा न परिपूर्यते इति ध्वन्यते । तथा प्राणसमस्य जीविततुल्यस्य दयितस्य समागमसुखानि
सङ्गमसुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनां कामिनीनां हृदयस्य समीपे कालः समयो हसीयान् अतिह्रस्वः
सञ्जापतति, झटित्येवावसितत्वादित्याशयः । अनेन कामिन्यः सर्वस्मिन् काल एव वल्लभसमागमसुखानि
चिन्तयन्तीति व्यज्यते । इह ‘आपतति’ एकस्यां क्रियायाम् अम्बरतलादीनां कर्तृत्वेनामिसम्बन्धात्तुल्य-
योगितालङ्कारः ।

एतदिति । कथयसि प्रतिपादयसि । अयं मञ्जुचणो जनः । कुमारे चन्द्रापीडे । पञ्चसंख्याका इषवो
बाणा यस्य स तेन मद्गनेनेत्यर्थः । अस्य पञ्चेषोः, यान्येतानि रूपाणि दाहोत्पादकत्वादीनि पूर्वोक्तानि
त्वया प्रतिपादितानीति शेषः, तेभ्यः समधिकानि वा सन्तीति शेषः, तानि समस्तानि मयि विद्यन्त
इत्यर्थः, सन्तापबाष्पपतनपाण्डुतावलोकनात् तरसमधिकार्थैवावलोकनाच्चेत्याशयः ।

विद्व कर देता है । और जो सुन्दरियों कामविष्ट होकर चिन्ताद्वारा जब अपने प्रियतमके हजारों मुख-चन्द्र देखा
करती हैं, तब उन लोगोंके हृदयके समीप आकाशमण्डल ही प्रियतमके मुख-चन्द्रसे व्याप्त होकर उपस्थित होता
है । प्रियतमकी आकृति चित्रित करनेमें तत्पर समस्त भू-मण्डल क्षुद्र सा प्रतीत होता है । प्रेमी जनकी गुण-गणना
आरम्भ करने पर परार्द्ध पर्यन्त संख्याएँ भी अत्यन्त अल्प प्रतीत होती हैं, प्रियतमकी कथा सुनते रहने पर भी
उसके लिये सरस्वती कम बोलनेवाली लगती है और प्राणतुल्य प्रियतमके समागम-सुखका ध्यान करते रहने
पर भी उनके हृदयको तो अधिक समय भी अल्प-सा प्रतीत होता है ।

यह सुन कर क्षण भर विचार कर उन्होंने प्रत्युत्तर दिया—‘पत्रलेखे ! तुम जिस प्रकार कहती हो उस
प्रकारसे ही मुझे कामने कुमारके प्रति पक्षपाती (तरफदार) बना दिया है । उसके ये सब और इनसे अधिक भी
जो रूप हैं, वे सब ही इस समय मुझमें विद्यमान हैं । तुम मेरे हृदयसे अतिरिक्त नहीं हो, इसलिये इस समयमें

१. चिन्ताप्रिय ! २. क्वचित् ‘चन्द्र’ पदं न विद्यते । ३. चिन्ताप्रियमुखसहस्रसङ्कटम्, चिन्ता-
प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि । ४. वल्लभगुणानसंख्यान् । ५. शृण्वन्तीनां । ६. अबहुभाषिणी सरस्वतीम् ।
७. कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण ।

हृदयादन्यतिरिक्तासि, इदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वम्, यदत्र मे साम्प्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञाऽस्मि । अपि च मे^१ गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति^२ हृदयम्^३ इति ।

एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—‘अलमलमिदानीं देवि । किमनेनाकारणमरणा-नुबन्धेन^४, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता, यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः सङ्कल्पयति, मातेवानुमोदते, आतेव ददाति, सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां^५ रत्युपचारं शिक्षयति । कति वा^६ कथयामि ते याः स्वयं वृत्तवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एष तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

हृदयादिति । अन्यतिरिक्तासि अभिन्नासि । इदानीम् अधुना भवतीमेव स्वामेव । साम्प्रतं युक्तं समीचीनमित्यर्थः ‘युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने’ इत्यमरः । अनभिज्ञा अपरिचिताऽस्मि । गुरुजनैः मातापित्रादिजनैः वक्तव्यतां गृहणीयतां नीताया मदनेन प्रापितायाः, नितराम् अत्यर्थं लज्जितायाः त्रपायुक्तायाः मे मम मरणमेव श्रेयः श्रेष्ठमिति हृदयं पश्यति जानातीत्यर्थः ।

एवमिति । अलमलम् एवमभिधेहीति शेषः । अकारणम् अहेतुं यन्मरणं तस्य अनुबन्धेन आग्रहेण, अनाराधितोऽनुपासितोऽपि प्रसन्नस्तेन । वरो दत्तः, समुचिताधिकारिणं प्रत्येव ते प्रीतिजननादित्याशयः ।

केति । गुरुजनवक्तव्यता मातापित्रादिनिन्दनीयता । तरुणतायां यौवने । गुरुः पितेव सङ्कल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति, मातेव जननीव अनुमोदते एतत्स्वया साध्वनुष्ठितमिति श्लाघते । सखीव सहचरीव उत्कण्ठां औत्सुक्यं जनयति उत्पादयति । रतौ सम्भोगविषये उपचारं तदुपयोगिविभ्रमादिकं शिक्षयति अभ्यासं कारयति, अत एवास्याः पञ्चशरक्रियाया अवश्यंभाविस्त्वान्नास्ति मातापित्रादिनिन्दनीयतेत्याशयः । इह प्रत्येकवाक्य एव श्रौतोपमा ।

कतीति । याः पतीन् स्वयं वृत्तवत्यः आत्मनैव वरणं कृतवत्यस्ताः कति कथयामि बह्व्यः सन्तीत्यर्थः । अत एवाप्यनेकासां व्यवहारान्नास्ति दोष इत्याशयः ।

यदीति । अपि च, एवं यदि न भवेद्विस्थितिः । अनर्थक एव निष्प्रयोजन एव, अनुष्ठानलक्षणप्राप्ताप्याभावादित्याशयः । स्वयंवरविधिरेव गान्धर्वविधिः । तथा च याज्ञवल्क्यः—‘गान्धर्वः समयान्मियः’ इति । मरुरपि—

‘इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुनः कामसम्भवः ॥’

तुझसे ही पूछती हूँ । इस समय मेरे लिए जो उचित हो तुम ऐसे ही उपदेश दो, क्योंकि—येसी-येसी घटनाओंको मैं कुछ भी नहीं समझती । और भी देखो—कामदेवने मुझे गुरुजनकी निन्दाका पात्र बना दिया है, इसलिए मैं अत्यन्त लज्जित हो गई हूँ, अत एव हृदय समझता है कि—जीवनकी अपेक्षा मेरा मरण ही श्रेय (अधिक अच्छा) है ।^१

उनके इस प्रकार कहे हुए वचनोंको सुनकर मैं फिर उनसे इस प्रकार कहने लगी—‘देवि ! आप इस समय यह मत कहें, मत कहें । यों निष्कारण मरनेके लिए आपका यह आग्रह कैसा ? माहात्म्यशाली कामदेवकी आराधना न करनेपर भी उसने स्वयं ही आपके ऊपर प्रसन्न होकर वर दिया है । इस विषयमें गुरुजनकी निन्दा क्या ? जब स्वयं कामदेव यौवनकालमें कन्याका दान करनेके लिए सङ्कल्प करता है, माताके समान अनुमोदन करता है, आताके समान दान करता है, सखीके समान उत्कण्ठा उत्पन्न करता है, और धात्रीके समान अनुरागके उपयोगी विलासादिकी शिक्षा देता है । कहो तो, आपके सामने कितने ही कन्याओंकी ऐसी कथा कह दूँ, जिन्होंने अपने आप ही पतिका वरण किया है । यदि यह प्रकार ही नहीं होता, तो धर्मशास्त्रमें बताया हुआ स्वयंवर-विधान निरर्थक होता । इसलिये देवि ! आप प्रसन्न होइए, इस तरह मरनेके आग्रहका परित्याग कीजिए; मैं आपके

१. क्वचित् त्वमिति नास्ति । २. अपि च गुरु... । ३. ...मे हृदयम् । ४. वरोरु ! अनाराधित... ।

५. पितेव । ६. तरुणतारत्युपचारम् । ७. किमिव, कति च ।

रुभ्यमेतावन्नारीजनस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ताः, याः स्वयं सन्दिशन्ति समुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं सन्दिशन्ती बाला जिह्मेमि । किं वा सन्दिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, स्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपात्मः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धकीघाट्यर्थम्,

गुरुतरं प्रागल्भ्यं घृष्टतां कुतः, अपि तु कस्मादपि न भवितुमर्हतीत्यर्थः । बालभावभाजः बालिकावस्थस्य कुमारीलोकस्य कन्यकाजनस्य । इह लुप्तोपमा अर्थापत्तिश्चेत्युभयोरङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

नन्वेवं सति रुक्मिणीप्रभृतयो नार्यः, स्वयंवरणात्मकगुरुतरधाष्ट्यै कथं प्रवृत्ता इत्यत आह—साहसेति । याः स्वयं सन्दिशन्ति सन्देशं प्रेषयन्ति एतादृश्यञ्च रुक्मिणीप्रभृतयः, 'रुक्मिणी हि श्रीकृष्ण-समीपे ब्राह्मणद्वारा सन्देशं प्रेषितवती' इत्येषा कथा सुप्रसिद्धैव । स्वयमुपसर्पन्ति वरणार्थं स्वयमेव समीपे गच्छन्ति, इत्यभ्यूताश्चेन्दुमतीदमयन्त्यादयः, स्वयंवराय ताः स्वयमेव सभायां गतवत्य इत्येषापि कथा सुप्रसिद्धैव ।

अथैवमपि तथाविधसाहसस्वीकारे मम लज्जैव प्रतिबन्धिकेत्यत आह—स्वयमिति । साहसरूपं स्वयं सन्दिशन्ती सन्देशं प्रेषयन्ती बालाऽहं जिह्मेमि लज्जे ।

लज्जाजनितं प्रतिबन्धं दूरीकृत्यापि सन्देशप्रकारमेव नावलोकयामीत्यत आह—किं वेति । वा अथवा किं सन्दिशामि सन्देशं प्रेषयामि, एवं ममातिप्रियोऽसीति सन्देशे पौनरुक्त्यं समस्तलोकस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे तथाविधसन्देशः 'अग्निरुष्णः' इतिवत् पुनरुक्तता, एवञ्च ज्ञातार्थज्ञापकत्वेन पुनरुक्ततादोषप्रसक्त्या नार्यं सन्देशो रोचत इत्याशयः ।

तवेति । तवाहं प्रियात्मा बलभास्वरूपा किमिति सन्देशस्तु जडप्रश्नः अज्ञजनजिज्ञासा, इङ्गितेनैव बलभस्वनिश्चयेऽपि पुनर्जिज्ञासाकरणात् अज्ञानात् तथैवाचरणात्, अत एवायमपि न समुचित इत्याशयः । तदुक्तम्—

'स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन् स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः ।

त्वयीति । स्वयि गरीयान् अतिमहान् ममानुराग इति सन्देशस्तु वेश्याया गणिकाया आलापः संभाषणम्, तद्वत् स्पष्टप्रतिपादनात्, कुलवधूनां तु चेष्टयैव प्रियत्वद्योतनौचित्याद्ययमपि पक्षो न सम-
अस इत्याशयः ।

त्वयेति । त्वया विना भवद्व्यतिरेकेण न जीवामि न प्राणान् चारयामीति सन्देशो तु अनुभव-
विरोधः । प्राणधारणाभावे मरणमेव स्यात्, एवं रूपत्वे च सन्देशप्रेषणासम्भवात्, अतएवायमपि पक्षो न युक्त इत्याशयः ।

परीति । अनङ्गः कामो मां परिभवति परिभूय श्यथयतीति सन्देशो तु आत्मनः स्वस्य दोषस्य कामुकस्वरूपस्य उपात्मनो निन्दा करणीया, न तु तद्दूरीकरणाय सन्देशप्रेषणम्, स्वकीयानां नायिका-
नां मदनविकारस्यावरुद्धीकरणीयत्वेन तत्प्रकटनाद्योग्यत्वादयमपि सन्देशो न सङ्गच्छत इत्याशयः ।

मन इति । मनोभवेन कामेनाहं भवते दत्ता समर्पिता इति सन्देशस्तु उपसर्पणस्य स्वस्समीपो-
पस्थितेरुपायः, समर्पणेन समुत्पन्नस्वत्वस्य वस्तुनस्तदधिकारिसमीप एव विद्यमानत्वौचित्यात् । कौश-
ल्यप्रकाशनपूर्वकत्वादयमपि पक्षो न युज्यत इत्याशयः ।

बलादिति । मया एवं बलाद्धृतात् घृतोऽसि गृहीतोऽसीति सन्देशो तु बन्धकीघाट्यर्थं स्वैरिण्या

अधिक प्रगल्भता कहीं ? जो स्वयं सन्देशा भेजती हैं, अथवा अपनेसे ही प्रियतमके समीप उपस्थित हो जाती हैं, वे साहसका कार्य करती हैं । मैं तो बाला हूँ और अपने से ही समाचार भेजनेमें लज्जित होती हूँ—अथवा उसे सन्देश भी क्या कहलाना है ? यदि इस प्रकार कहें कि—'आप मेरे अत्यन्त प्रिय हैं' तो यह कहना केवल पुनरुक्ति ही होगी; 'क्या आपको मैं प्रिय हूँ ?' [क्या आपकी प्यारी हूँ ?] इस प्रकार कहें तो इससे निर्बोधता प्रकाशित होगी; 'आपके प्रति मुझे अत्यधिक अनुराग उत्पन्न हुआ है' यदि इस प्रकार कहें तो यह वेश्याओंके कहनेका क्रम है; 'आपके बिना मैं जीवित नहीं रह सकती हूँ' यदि यों कहें तो अनुभव-विरोध है; 'कामदेव मुझे अधिक पीड़ा देता है' यों कहें तो अपने दोषकी निन्दा ही करनी है; 'कामदेवने मुझे आपके हाथमें समर्पण (दान) कर दिया है' यह तो उनके निकट जानेका उपाय है, 'मैंने आपको बल-पूर्वक पकड़ रक्खा है' यह तो

१. सन्दिशन्ति, दिशन्ती । २. प्रिया नेति ।

अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्^१। प्रत्याख्यानशङ्कया न सन्दिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्^२ अनपेक्षितानुजीवितं-दुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणे प्रीतिमित्यसम्भाव्यमेव^३।

इति श्रीबाणभट्टविरचितः कादम्बरीपूर्वभागः ।

घृष्टताप्रतीतिः, कुलीनायास्तु तदयोग्यत्वादयमपि पक्षो न सङ्गच्छते इत्याशयः ।

अवश्यमिति । स्वया अवश्यं नूनम् आगन्तव्यम् उपस्थातव्यमिति सन्देहे तु सौभाग्यस्य दयित-
वाङ्मयस्य गर्वोऽभिमानः प्रकाशते, तस्य स्वसत्त्वादेशोऽपि पक्षो न समञ्जस इत्याशयः ।

स्वयमिति । स्वयमात्मनैव आगच्छामि आयामीति सन्देहे तु स्त्रीचापलं योषितां प्रकृतिसुलभं
चापल्यमात्रं प्रकाशते, परमार्थतो गमनासम्भवात्, अत एवायमपि पक्षः परित्याज्य इत्याशयः ।

अनन्येति । अनन्यरक्तस्वचयेवानुरक्तः अयं मल्लचणः परिजन इति सन्देहोऽपि स्वभक्तेः स्वप्रेम्णाः
स्वयमेव निवेदनेन ज्ञापनेन लाघवम्, अत एवैषोऽपि पक्षो नितरामुपेक्षणीय इत्यभिप्रायः ।

प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं सन्देष्टव्यविषयनिराकरणं तस्य शङ्कया आतङ्केन न सन्दिशामि न
सन्देहं प्रेषयामीति सन्देहोऽपि अप्रबुद्धस्य अविदितनिराकरणस्य बोधनं तत्सूचनम्, निद्रितमुज्ज्वलो-
त्थानवत्, सुतरामेषोऽपि पक्षो न रोचत इत्याशयः ।

अनपेक्षितेति । न अपेक्षितं पालनीयतया कयापि नाभिलषितम् अनुजीवितं प्रियविरहानन्तरसमय-
स्थायिजीवनं येन तथोक्तेन दुःखेन निरन्तरतया विधक्लेशसहनेन दारुणा कठिनस्वभावा स्यां सहचरोणां
समञ्ज इति शेषः, इति सन्देहो अतिप्रणयिता अत्युत्कटस्नेहवत्ता प्रतीयेत । परमार्थतस्तु हृद्दार्तापर्यन्त-
मपि तथाविधात्युत्कटस्नेहवत्ताया अभावादिद्वयमपि न सन्देशयोग्यमित्याशयः ।

ज्ञास्यसि । मरणे त्वद्विरहपीडयैव मम मृत्यौ सति प्रीतिं ज्ञास्यसि, भवति कियान् मे स्नेह आ-
सीदित्यवगमिष्यसि इति स्नेहबोधनम् असम्भाव्यमेव एतादृशदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे
बहुपेक्षितस्य मृत्योरेवासम्भवात्, अत एवायमपि सन्देहो न प्रेषणाय इत्याशयः ।

इति मुद्गरपुर (मुङ्गेर) मण्डलान्तर्गत-‘वरौनी’ग्रामवास्तव्य-वत्सकुलावतंस-वैयाकरणकैसरि-

‘वदरीनाथ’शर्मासमज-उद्योतिर्विद्वद्भगवन्नेकराजसम्मानित-श्रीलोकनाथतनुजन्म-व्या-

करण-साहित्य-वेदान्तार्थ-मीमांसा-शास्त्रि-ठक्कुरोपनामक-श्रीकृष्णमोहन-

शास्त्रि एम० ए० निर्मिता कादम्बरीपूर्वार्द्ध-‘चन्द्रकला’-टीका समाप्ता ।

कुलटाकी घृष्टता है; ‘आप यहाँ अवश्य आइएगा’ यह तो सौभाग्यका अहङ्कार है; ‘मैं अपनेसे ही आपके निकट आती हूँ’ यह तो स्त्रियोंकी स्वाभाविक चञ्चलता है; ‘यह दासी केवल आपमें अनुरक्त है’ यह तो अपनी भक्ति अपनेसे ही प्रकाश करनेमें लघुता है; ‘आप अस्वीकार कर देंगे इस आशङ्कासे मैं सन्देशा नहीं भेजती’ यह तो निश्चयपूर्वक नहीं समझे गये विषयको जनानां है; ‘आपके साथ वियोग हो जानेके कारण जीवन की अपेक्षा नहीं मालूम होती है और मैं दुःख सहन करती हुई सखियोंके समीप कठिन हृदयवाली होकर परिचित हो रही हूँ’ यह तो अत्यन्त प्रणय-प्रकाश है, और ‘मेरी मृत्यु होनेपर आपके प्रति कितनी दूर तक प्रणय था उसे जानिएगा’ यह तो अत्यन्त असम्भव ही है ।

इस प्रकार ठक्कुरोपनामक श्रीकृष्णमोहनशास्त्रिविरचित कादम्बरी-
पूर्वार्धका विद्योतिर्नामक भाषानुवाद समाप्त हुआ ।

१. अनुरक्त । २. स्वयं भक्ति । ३. निवेदनापलाघवम् । ४. उद्धतप्रतिबोधनम् । ५. ‘अनुजीवित’ ।
६. ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसम्भाव्यमिति ।

टीकाकर्तुः परिचयः

आस्ते भारतवर्ष एव नितरामाचारदीक्षागुरु-
 र्यत्रासन् रससंख्यदर्शनविदो व्यासाक्षपादादयः ।
 श्रीवाचस्पतिमण्डनप्रभृतयो ये दर्शनोद्धारकाः
 सञ्जाताः प्रबलान्धकाररवयः सर्वप्रधाना इह ॥
 तत्रास्तेऽखिललोक एव प्रथिता सद्भिप्रभूपान्विता-
 गङ्गा-कौशिकि-गण्डकी हिमघनैर्या चैव सीमाकृता ।
 आद्यांशक्तिजनिश्च यत्र समभूत्स्वर्गात्मिका याऽवनौ
 सा नाम्नाः मिथिलेति तन्त्रलसिता विद्योतते सर्वतः ॥
 तस्यां चैव हि 'द्वारवङ्ग' वलये 'उच्चैठ' पीठान्तिके
 ख्याता 'वानपुरे'ति रम्यनगरी विद्वद्वरैर्मण्डिता ।
 तत्रास्मत्कुलपूर्वजाः समभवन् सत्कर्मदीक्षाव्रताः
 शास्त्रारण्यविहारिणो नृपकुललब्धप्रतिष्ठादिकाः ॥
 अत्रास्मज्जनकाच्च यः समभवत् पूर्वक्रमे सप्तमो
 योगारयासरतो विचारनिपुणो ज्ञानैकनिष्ठो महान् ।
 वत्सेत्यन्वयसन्मणिः सुनगरे शिष्योपशिष्यैर्युतः
 सुख्यातिं समुपागतः खलु भवानन्दाभिधानो बुधः ॥
 एतस्माद्गुणनाथोऽभूच्छास्त्रविज्ञानतत्त्ववित् ।
 तदात्मजौ खलु महा-महोपाध्यायसंयुतौ ॥
 तेजनाथ मेहर्षानौ सिंहचक्रान्तशालिनौ ।
 अनेकग्रन्थकर्तारौ सञ्जातौ सुषमान्वितौ ॥
 तत्र जातः सुनिपुणो 'बाबूराम'-पदाभिधः ।
 तेजनाथादि सर्वोपकारी लोकोक्तिसंग्रही ॥
 हर्षदत्तो धरमणो वेणीदत्ताभिधस्तथा ।
 त्रयः पुत्राः समभवन्तेषु तार्तीयकाच्च यः ॥
 नैयायिकबरो भाइ नाथनामा श्रुतः किल ।
 स श्रीजयपुरेशस्य प्रधानः पण्डितोऽभवत् ॥

❀ यामलसारोद्धारे—

वैकुण्ठगान् पुरस्कृत्य लोकांल्लक्ष्मीरवातरत् ।
 वैकुण्ठस्तु निजांशेन मिथिलाभूमिमाविशत् ॥
 अतो निवासभूमिस्तु सर्वस्थानाद्विशिष्यते ॥

तथा च 'बदरीनाथो' वैयाकरणकेसरी ।
 बहुएसंज्ञको जातस्त्वपरस्ठीठराभिधः ॥
 चतुर्वेतेषु बदरीनाथस्य खलु ये सुताः ।
 निर्दिशामो हि तानत्र यथावत्प्रथिता भुवि ॥
 तत्र ज्येष्ठः सुधीः श्रीमान् दैवज्ञो राजसत्कृतः ।
 लोकनाथाभिधो ज्ञेयः सत्कीर्तिलसितो हि यः ॥
 तथा शाब्दिकमर्मज्ञः प्राज्ञो योगविदग्रगः ।
 श्रीयोगनाथः प्रथितः काव्यतीर्थस्तथा परः ॥
 श्रीचेतनाथो देव्यास्तु समाराधनतत्परः ।
 तत्सुतः शाब्दिकः काव्यतीर्थोपाधिविभूषितः ॥
 श्रीश्यामसुन्दरो ज्ञेयो दयालुर्भक्त आत्मवान् ।
 पारम्पर्यक्रमेणैते ठक्कुरोपाधिसंयुताः ॥
 श्रीकृष्णमोहनश्चाथ कमलाकान्तनामकः ।
 सर्वज्ञश्च तथा ज्ञेयो जगदीशदिसंज्ञकः ॥
 एते श्रीलोकनाथस्य पुत्राः सन्ति महात्मनः ।
 बरौनीसंज्ञके ग्रामे साम्प्रतं निवसन्ति हि ॥
 माता मदीया लक्ष्म्याख्या यन्नाम्ना च मया कृता ।
 साहित्यदर्पणाख्यस्य व्याख्या छात्रहितैषिणी ॥
 मातुः परिचयस्तावदीयतेऽत्र मया बुधाः ! ।
 सत्कश्यपान्वये जातो गोविन्दो हि परोपकृतः ॥
 दैवज्ञो लालजी ज्येष्ठस्ततः पञ्चमणिर्मतः ।
 कनिष्ठश्च ततो जातो नाम्ना गृहमणिर्मणिः ॥
 एतस्माज्जन्म मे मातुर्विज्ञेया इह भूतले ।
 मध्यमः खलु यः पञ्चमणिः ख्यातो हि बुद्धिमान् ॥
 तत्पौत्रश्च गुणानन्दो दैवज्ञ इह कीर्तितः ।
 तथा चैव रमानन्दो व्याकरणादिवित्सुधीः ॥
 ज्ञेया 'चन्द्रकला' नाम्नी धर्मपत्नी मम प्रिया ।
 या च कादम्बरीसख्या संयोज्य समलङ्कृता ॥

मद्ग्रन्थमध्ये बहवो हि दोषा वृनं भविष्यन्ति तथापि मान्याः ।।

किं कष्टाकाङ्क्षांमपि केतकीं तु लोका न गृह्णन्ति वदन्तु सन्तः ॥

॥ श्रीः ॥
काशी संस्कृत ग्रन्थमाला
१५१
ॐ

महाकविश्रीबाणभट्टविरचिता
कादम्बरी

‘चन्द्रकला’ - ‘विद्योतिनी’ व्याख्योपेता
(उत्तर भागः)

व्याख्याकारः

साहित्य-व्याकरण-वेदान्ताचार्य-मीमांसाशास्त्रि-ठक्कुरोपनामकः

पण्डित कृष्णमोहनशास्त्री एम. ए.

(अध्यक्षः रणवीर संस्कृत विद्यालय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी)

चौखम्भा प्रकाशन

पोस्ट बाक्स नं. ११५०

के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन
वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्भा प्रकाशन

पोस्ट बॉक्स नं. ११५०

के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन, गोलघर (समीप मैदागिन)

वाराणसी - २२१००१ (भारत)

टेलीफोन : ०५४२-२३४५९२९, ६४५२१७२

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

© चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी

इस ग्रन्थ का परिष्कृत तथा परिवर्धित मूल-पाठ एवं टीका,
परिशिष्ट आदि के सर्वाधिकार प्रकाशक के अधीन हैं।

संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० सं० २०७३

मूल्य : १५५.००

बाणभट्टकृत

कादम्बरी

'चन्द्रकला' संस्कृत तथा 'विद्योतिनी' हिन्दी टीकादि

व्याख्याकार

कृष्णमोहन शास्त्री

प्रथम भाग पूर्वाह्न	250.00	आदितः शुक्रनाशोपदेशान्तः भाग	100.00
द्वितीय भाग उत्तराह्न	125.00	आरम्भ से कथामुख पर्यन्त	50.00
सम्पूर्ण	375.00	उज्जयिनीवर्णन	100.00

मुद्रक : चारु प्रिन्टर्स, वाराणसी

THE
KASHI SANSKRIT SERIES
151

KĀDAMBARĪ

OF
BĀṆABHAṬṬA

(UTTARĀRDHA)

Edited With
The Chandrakala and Vidyotini
Sanskrit and Hindi Commentaries, Notes, Introduction Etc.

By
ŚRĪ KRISHNAMOHANA ŚASTRĪ M.A.
Sahitya-Vyākaraṇa-Vedāntāchārya, Memāṃsā Śāstri

CHAUKHAMBHA PRAKASHAN

Post Box No. 1150
K. 37/116, Gopal Mandir Lane
VARANASI

Publisher

CHAUKHAMBHA PRAKASHAN

Post Box No. 1150

**K. 37/116, Gopal Mandir Lane, Golghar (Near Maidagin)
Varanasi-221001 (India)**

Telephone : 0542-2335929, 6452172

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

© Chaukhambha Prakashan, Varanasi

Edition : Reprinted, 2016

Price : Rs. 155.00

-
- * कुमारसंभवं। कालिदास कृत। 'संजीवनी', 'शिशुहितैषिणी' टीका (का. 14)
  - * शिशुपालवधम्। माघ कृत। वल्लभ देव कृत 'संदेह विषौषधि' तथा मल्लिनाथ कृत 'सर्वकषा' टीका द्वय (का. 69)
  - * किरातार्जुनीयम्। भारवि कृत। मल्लिनाथ कृत 'घण्टापथ' तथा गंगाधर मिश्र कृत 'सुधा' टीका। प्र.सर्ग, द्वि.सर्ग, 3-6सर्ग (का. 74)
  - * काव्यमीमांसा। राजशेखर कृत। नारायण शास्त्री खिस्ते कृत 'काव्यमीमांसा चन्द्रिका' टीका-हिन्दी टीका-आचार्य शेषराज शर्मा (का. 86)
  - * हरविजयम्। राजानक रत्नाकर विरचित। राजानक अलक कृत टीका सहित। पं. दुर्गाप्रसाद एवं काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परव सम्पादित (का. 223)
  - * किरातार्जुनीयम्। भारवि कृत। मल्लिनाथ कृत 'घण्टापथ' सं. टीका तथा आचार्य शेषराज शर्मा रेग्मी कृत 'चन्द्रकला' हिन्दी अनुवाद सम्पूर्ण (का. 241)
  - * भट्टिमहाकाव्यम् भट्टि कृत। 'इन्दुमति' सान्वय-संस्कृत-हिन्दी टीकोपेतम्। पं. चण्डीप्रसादाचार्य कृत। 1-4 सर्ग, 1-6 सर्ग, 5-8 सर्ग, 7-11 सर्ग, 12-22 सर्ग सम्पूर्ण (का. 261)
  - * चतुर्वेदिसंस्कृत-रचनावलि: (गद्य काव्य)। गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी विरचित निबन्धों का संग्रह। सम्पादक शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी। प्रथम भाग (का. 169)
-

अवतारणा

अथायमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं प्रकाशपरिवृंहितः कादम्बर्या उत्तरार्धभागः । अस्य निर्मातुः परिचयादिकं साहित्यिकं गौरवं चाग्रे राष्ट्रभाषया लिखितमस्तीति तत एवावगन्तव्यम् ।

कादम्बर्या उत्तरार्धस्यात्र व्याख्याने मया महानायासः सरलतायां कृतः । प्रतिपदं प्रतिशब्दं प्रदायापि पिण्डार्थः पृथक् प्रतिपादितो येन छात्रा अन्ये वा साधारणपाठकाः कथाभागोपयुक्तमर्थभागं मनसि संस्थाप्याग्रेसरीमवेयुः ।

अत्र टीकायां लिख्यमानायां मया नितान्तनिरषलम्बताऽऽत्मनोऽनुभूता, यतः काप्युत्तरभागस्य कादम्बर्याष्टीका मया नावाप्ता । परीक्षास्वनिर्धारितग्रन्थत्वादन्यस्माद्वा कत्रणादस्य ग्रन्थस्य टीकाऽप्येकैवासीत्—सिद्धिचन्द्रभानुचन्द्रकृता, साऽपि ममामाग्येन दुर्लभतां भजन्ती न दृक्पदं ममावतीर्णा । अतो मया स्वबुद्धिमात्रावलम्बेनात्र व्याख्या लिखिता । तदत्र सम्भाव्यते किमपि स्वलनमपि, परन्त्वनभ्युपायतया मया न पारितं तदपासयितुम् ।

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य निजहृदि विकसतां सतां नित्यक्षमामयतया दोषैक-
दशामसतां तु पुरः क्षमाप्रार्थनव्यापारस्यापि स्वप्रवचनानामात्रसारतया क्षमाप्रार्थना
न कुर्वे । समिति ।

विदुषामाश्रवः
रामचन्द्रमिश्रः

विषय-सूची

भूमिका	१-१०	प्रस्थानकाले विलासवतीवासस्य भाषितम् १०३
संस्कृत गद्य का विकास	१	पितृस्तारापीडस्य गमनानुज्ञा १०५
संस्कृत के गद्यकाव्य—		चन्द्रापीडप्रस्थानम् १०९
(क) सुबन्ध की वासवदा	१	जलदकालप्रस्थूहः ११३
(ख) वण्डी का वशकुमारचरित	१	जलदकालेऽपि चन्द्रापीडगमनसंरम्भः ११७
(ग) अम्याम्य गद्यकार	४	चन्द्रापीडस्य वैकुण्ठम् ११९
(घ) बाणभट्ट की कादम्बरी	१	चन्द्रापीडस्य महाश्वेतासमीपे गमनम् १२३
संक्षिप्त कथा-सूत्र : पूर्वार्ध	५	महाश्वेतावैशम्पायनवृत्तान्तकथनम् १२५
संक्षिप्त कथा-सूत्र : उत्तरार्ध	१	महाश्वेतायाः शापः १२१
कादम्बरी की विशिष्टता	६	चन्द्रापीडस्य हृदयस्फोटः तत्परिजनस्य
उत्तरार्ध कादम्बरी	१	च विलापः १३३
पुलिनभट्ट का समय	७	कादम्बर्यागमनम् १३५
संस्कृत गद्य कवियों में पुलिनभट्ट का स्थान	१	कादम्बर्या विलापः १३७
पुलिनभट्ट की भाषा-शैली	८	चन्द्रापीडे मृते कादम्बर्याः स्वमरणनिश्चयः १३९
पुलिनभट्ट की आलङ्कारिता	१	अच्छोदसरसः कपीञ्जलप्रादुर्भावः १४१
पुलिनभट्ट का साक्ष्यज्ञान	९	कपिञ्जलद्वारा पुण्डरीकवृत्तान्तकथनम् १४३
कादम्बरी : उत्तरार्ध	१-२१९	महाश्वेतायाः प्रतिबोधनम् १४७
मंगमाचरणम्	१	अविनाशिचन्द्रापीडशरीरम् १४९
उपोद्घातः	२	चन्द्रापीडस्य दूतप्रेषणम् १५५
पद्मकेलायाः कादम्बरीविरहावस्थावर्णनम्	४	दूतैः सह कादम्बर्याः संवादः १५७
चन्द्रापीडपर्याकुलतावर्णनम्	१६	दूतानां परावर्तनम् १६३
केयूरकागमनवर्णनम्	१८	विलासवत्याः शोकः १६५
केयूरकद्वारा कादम्बरीविरहावस्थावर्णनम्	२१	तारापीडस्य शोकः १६७
कादम्बरीमधिकृत्य चन्द्रापीडस्य चिन्ता	३५	शुकनाशकृतं तारापीडसमाधानम् १७१
सन्ध्यासमयवर्णनम्	३६	तारापीडस्य चन्द्रापीडदर्शनार्थं गमनोद्योगः १७५
चन्द्रापीडस्य गमनचिन्तावर्णनम्	४१	चन्द्रापीडशरीरदर्शनान्तरं विलासवत्या
कादम्बर्ये चन्द्रापीडस्य सन्देशः	४७	विलापः १७९
चन्द्रापीडस्य स्कन्धाधारनिवेशः	६५	तारापीडस्य वानप्रस्थाभ्रमणम् १८१
चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनानागमनकारणप्रश्नः	६७	जाबालिहारीतयोः शुकविषयकः संवादः १८३
वैशम्पायनसहयायिद्वारा तद्गतवृत्तान्त-		कपिञ्जलकपुण्डरीकयोः समागमः १८९
कथनम्	६९	शुकरूपस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेतादर्शनार्थं
वैशम्पायनद्वारा स्वानुयायिनां प्रत्यावर्तनम्	७३	गमनम् १९५
चन्द्रापीडस्य चिन्ता	७५	चण्डालद्वारा गृहीतस्य शुकस्य विलापः १९७
जलमण्डवर्णनम्	८१	शबराक्षयवर्णनम् १९९
चन्द्रापीडस्य उज्जयिनीप्रयाणोद्योगः	८३	चण्डालकन्याकर्त्रीकं शुकस्य पक्षे स्थापनं २०१
वैशम्पायनस्य कृते मनोरमाया विलापः	८५	शुकवृत्तान्तोपसंहारः २०३
सलज्जं पितृरन्तिकगमनम्	८७	शुकस्य जन्मान्तरस्मृतिः २०५
शुकनासस्य निर्वेदभाषितम्	८९	सुरभिमासवर्णनम् २०९
चन्द्रापीडकृतं शुकनासस्य सान्त्वनम्	९३	सकपिञ्जलकः पुण्डरीको गगनाद्वत्तरति २१३
शुकनासस्य प्रपुच्छवर्णनम्	९७	चन्द्रापीडकादम्बरीसमागमः २१७
चन्द्रापीडस्य गमनार्थं मातुरनुज्ञालाभः	९९	ग्रन्थोपसंहारः २१८
चन्द्रापीडानुमतप्रस्थानमुद्धर्तनिर्णयः	१०१	परिशिष्टम् (नोट्स) २२१

भूमिका

१. संस्कृत गद्य का विकास

संस्कृत भाषा का गद्य-साहित्य भी संस्कृत पद्य-साहित्य की तरह अति समृद्ध कहा जा सकता है। पद्य की मात्रा से गद्य की मात्रा अवश्य बहुत कम है लेकिन समृद्धि की परीक्षा का मात्रा में न होकर कोटि में होना उचित है। संस्कृत-गद्य का सर्वप्रथम रूप वेद में देखा जाता है। संहिता ग्रन्थ गद्यबहुल हैं और अथर्ववेद तो अधिकांश में गद्य ही है।

पद्य के प्रति लेखकों का बड़ा आदर था यह बात अत्रान्त सत्य है, इसका कारण क्या है, इस बात पर विचार करते हैं तो हमारी समझ में यही बात आती है कि पद्य में लिखे गये ग्रन्थों को पाठक आसानी से कण्ठ कर लिया करते थे, याद भी रखते थे, ताल-लयाश्रित होने से पद्य-ग्रन्थ गद्यग्रन्थ की अपेक्षा रोचक भी होता है, उसका प्रचार भी इसीलिये अधिक हो सकता है, इसी दृष्टि से लेखकों ने गद्य से अधिक पद्य को अपनाने का प्रयास किया है। संस्कृत-लेखकों में पद्य के प्रति आकर्षण का यदि आप अन्दाज लगाना चाहते हों तो इसी से लगा सकते हैं कि ज्योतिष, आयुर्वेद, स्थापत्य, इतिहास आदि विषय के ग्रन्थ भी पद्य ही में अधिक लिखे गये हैं। चरक आदि आयुर्वेद के ग्रन्थों में गद्य है अवश्य, किन्तु उसकी मात्रा इतनी थोड़ी है कि उसे आप दाल में नमक के बराबर भी स्वीकार करने को नहीं प्रस्तुत होंगे। संस्कृत साहित्य के गद्य भाग का मात्रातारतम्य की दृष्टि से पद्य की अपेक्षा न्यूनत्व अवश्य माना जा सकता है परन्तु उसकी प्राचीनता सरसता आदि ऐसे गुण विद्यमान हैं जिनसे उसकी आदरणीयता पर आंच नहीं आने पाती है।

संस्कृत गद्य का विकास क्रमिक हुआ है। वैदिक गद्य का स्वरूप कुछ बोझिल-सा था, उसके शब्द-विन्यास में कुछ चिन्तन के चिह्न नहीं उभरे दीख पड़ते हैं, देखिये—

“ऋतं च सत्यं चाभीक्षात्तपसोऽध्यजायत, ततो राज्यजायत, ततः समुद्रोऽर्णवः, समुद्रादर्णवाद्धि, संवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी, सूर्या-चन्द्रमसौ भाता यथापूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथोस्वः।”

(ऋग्वेद, दशम मण्डल)

संहिता-ग्रन्थों में गद्य का जो रूप था वही रूप ब्राह्मण-ग्रन्थों में भी रहा, अन्तर इतना ही हुआ कि थोड़ी लोचदार भाषा को प्रथम मिला। जैसे—

“यदेतन्मण्डलं नयति तन्महदुक्तं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतद्विर्वीर्यते तन्महावतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजुंश्च स यजुषां लोकः।” (मण्डल ब्राह्मण)

इसके बाद उपनिषदों में गद्य का कथनोपकथन रूप में प्रयोग किया जाने लगा जिससे अगत्या स्फुटार्थता को आश्रय देना पड़ा। स्फुटार्थ के साथ-साथ अधिक मात्रा में भावाभिव्यक्ति की शक्ति भी कथोपकथन के द्वारा ही मिली। यथा—

“श्वेतकेतुर्द्वारुणोऽस्य तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् । न वै सौम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्धः प्रयाय । तं ह पितोवाच, श्वेतकेतो यन्तु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ।”

(छान्दोग्योपनिषद् ६।१-२)

इन वैदिक उद्धरणों को देखकर यह साफ समझा जाता है कि गद्य का स्वरूप क्रमशः स्पष्ट होता गया है । संहिता की भाषा व्याकरण के बन्धनों से उन्मुक्त थी, तदपेक्षया ब्राह्म-ग्रन्थों की भाषा ने व्याकरण के बन्धन में अपने को बँधवाया । उपनिषदों की भाषा पर तो व्याकरण की मुहर लगी हुई दीखती है, उसने तो अपने को व्याकरण के हाथों सोंप सा दिया ।

इस प्रकार वैदिक गद्यों द्वारा मार्ग के प्रशस्त किये जाने पर लौकिक गद्य का अवतार हुआ । लौकिक गद्य का पहला निदर्शन निरुक्त में हुआ है—

“सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो पतद्विस्फटार्था भवन्तीति नैष स्थाणो-
रषराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति । पुरुषापराधः स भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः
पुरुषविशेषो भवति, पारोवर्यवित्सातु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ।”

(नैघण्टुककाण्ड)

इस समय तक गद्य का प्रयोग केवल व्यवहार-भाषा के रूप में ही होता रहा, काव्य-भाषा के रूप में उसका प्रयोग नहीं होता था । इसी कारण से उसमें चमत्कार लाने के लिए कोई प्रयास नहीं किया गया । इस प्रकार के गद्यों के उदाहरण भी देखिये—

“ये पुनः कार्या भावाः निर्वृत्तौ तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन्
कुम्भकारकुलं गत्वाह—कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो
वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये ।” (महाभाष्य-पस्पशाह्निक)

इस महाभाष्य के गद्य को पढ़ने से उस समय तक गद्य का जो विकास हो सका था उसका पता चल जाता है । इस गद्य को विकसित गद्य कहा जा सकता है । इसके बाद भी दार्शनिकों ने गद्य को प्रौढ़ रूप देने का प्रयास जारी रखा । देखिये—

“इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे । कथमिति । उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेते भवतीच्छा ।
यथा मेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि, न तानि
प्रत्यस्माकमिच्छा भवति ।”

(मीमांसादर्शनभाष्य)

यहां तक गद्य का जो विकास-क्रम प्रदर्शित किया गया है वह शास्त्रीय गद्य का अथवा लौकिक गद्य का विकास क्रम है । साहित्यिक गद्य का सर्वप्रथम रूप तो शिलालेखों में ही पाया जाता है । रुद्रदामन् के शिलालेख में जो गद्य-शैली पाई जाती है वह शैली नितान्त प्रौढ़ एवं ओज-गुण से पूर्ण है ।

यहां पर इतना कह देना अप्रासङ्गिक नहीं होगा कि गद्य-काव्य का प्रभात पद्य-काव्य के आंगन में हुआ, पद्य-काव्य के क्षेत्र में मँजी हुई प्रतिभा का वरदान लेकर गद्य, निर्माण की दृष्टि में बढ़ने वाले विद्वानों को अलङ्कार, रीति आदि के सारे सौष्ठव का पूरा परिचय था, अतः गद्य-काव्य का पहला निदर्शन भी अति प्रशस्त हुआ । सर्वप्रथम निर्मित रूप में मिलने वाले गद्य-काव्य का एक उदाहरण देखिए—

“सर्वपृथिवीजयजनितोद्यम्यासनिखिलावनितलां कीर्तिमितस्त्रिदशपतिमघनगम-
नाषासललितसुखविचरणामाचक्ष्ण इव भुवो बाहुरयमुच्छितः स्तम्भः ।”

(हरिषेण—प्रयागप्रशस्ति-विजयस्तम्भवर्णन)

इस प्रकार हमने यहाँ वैदिक साहित्य से लेकर प्रयाग-प्रशस्ति लेख तक के गद्य-साहित्य की विकासशीलता का दिग्दर्शन कराया है। विकसित होकर भी गद्य-साहित्य अपनी पराकाष्ठा पर बाण की रचना में ही पहुँच सका, इस बात पर मतभेद नहीं होना चाहिये। यद्यपि संस्कृत गद्य-लेखकों में कुछ ऐसे भी लेखक हैं जिनके गद्य को श्लेष का अधिक बल प्राप्त है, परन्तु केवल कठिन श्लेष की रचना मात्र से ही कोई गद्यकार अपने को अधिक उपलब्धिशाली नहीं सिद्ध कर सकता।

२. संस्कृत के गद्यकाव्य

(क) ‘सुबन्धु की वासवदत्ता’

यह एक आख्यायिका ग्रन्थ है। इसी वासवदत्ता के सम्बन्ध में बाणभट्ट ने अपने हर्ष-चरित नामक ग्रन्थ में लिखा है :—

‘कवीनामगलद्वर्षो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां नूनं वासवदत्तया ॥’

वासवदत्ता में जिस तरह के गद्य का प्रयोग हुआ है वह नितान्त ओजस्वी है, ओजगुण समासाधिक्य से पैदा होता है और वह गद्य का जीवन माना जाता रहा है—

“ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवनम् ।” (दण्डी)

उदाहरणार्थ सुबन्धु की वासवदत्ता से एक गद्य उद्धृत किया जाता है—

“अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्षोपतिचक्रचूडामणिश्रेणीशाणकोणकषणमिर्मलीकृतचरण-
नखमणिर्दृष्टिश्च इव दर्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदामविस्मयः, कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणः,
नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः, कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दः,
समृद्धिः ।”

इस गद्य में शब्द-सज्जा के साथ श्लेष का चमत्कार बड़ा हृदयग्राही हुआ है। वासवदत्ता के निर्माण का समय षष्ठ शताब्दी का पूर्वार्ध माना जाता है।

(ख) दण्डी का ‘दशकुमारचरित’

दशकुमार एक आख्यान-प्रधान ग्रन्थ है। इसमें नाना तरह की रोमाञ्चकारिणी घटनाओं का वर्णन किया गया है। कहीं भयङ्कर वन में घूमते हुए हिंस्र प्राणियों के चीत्कार का वर्णन है, कहीं समुद्र में डूबते हुए बेड़े का वर्णन है, कहीं वेश्याओं की वञ्चना का चित्र प्रस्तुत किया गया है, तो कहीं पर गृहिणी के गौरव का गान है। इस प्रकार मिथ्या या सत्य नाना तरह की घटनावली से पूर्ण होने के कारण यह ग्रन्थ बड़ा रोचक तथा सजीव बन सका है।

दण्डी कवि की दृष्टि तात्कालिक समाज को देखने में बड़ी पैनी थी, अतः उन्होंने तात्कालिक समाज का चित्रण बड़ा स्पष्ट किया है। समाज के दम्प तथा अरम्प भाग की समान भाव से आलोचना की गई है। दम्भी, तपस्वी, कपटी, ब्राह्मण, छलपरायण वेश्याजन, सभी का वर्णन

किया गया है। अपहारवर्मा के चरित-प्रसङ्ग में काममञ्जरी नामक वेश्या द्वारा मरीचि नामक तपस्वी की वञ्चना के वर्णन में चातुर्य तथा साहसिकता का बड़ा सुन्दर वर्णन किया गया है। जहाँ एक ओर धूमिनी सरीखी क्रूरहृदया स्त्री का वर्णन है वहीं दूसरी ओर गोमिनी सद्गुण-पति-व्रता का भी वर्णन प्रस्तुत है।

दशकुमार के निर्माण में दण्डी ने कथानक की रमणीयता को अधिक प्रश्रय दिया है वर्णन को कम। उनकी दृष्टि में कथासूत्र का वर्णन-प्रसङ्ग में खो जाना कथाग्रंथ में अच्छा नहीं लगता था। दशकुमार की कथाओं में अवान्तर-कथा-सङ्कीर्णता भी नहीं है, प्रत्येक कथा की अलग-अलग इकाइयाँ हैं।

दशकुमार की गद्यशैली सरल, सरस तथा प्रवाहशालिनी है। इसका गद्य न अधिक श्लेष से संकीर्ण है, न दीर्घ समास से विषम है।

वस्तुतः दण्डी गद्य में व्यञ्जनाक्षम सरस सरल प्रवाह के प्रवर्तक थे, अर्थस्फुटता, मनोहर अभिव्यञ्जनशैली, पदालालित्य यह दशकुमार के खास गुण हैं। दशकुमार का रचनाकाल सप्तम शतक का उत्तरार्ध माना जाता है।

(ग) अन्यान्य गद्यकार

बाणभट्ट के बाद के अन्यान्य कुछ लेखकों ने भी गद्यकाव्य लिखने की चेष्टा की थी, परन्तु उनमें सफलता कुछ को ही मिल सकी। कारण स्पष्ट है—गद्यकाव्य का निर्माण कठिन होता है। दण्डी को सुबन्धु के रहते-रहते जो यश मिल गया इसका प्रधान कारण यह है कि दण्डी ने चतुरता से शैली में परिवर्तन करके कीर्ति पा ली। बाण के बाद जिन कवियों ने गद्य-काव्य लिखने का प्रयास किया उनमें अधिकांश कवियों ने बाण का ही अनुकरण किया है। बाण की शैली में गद्य-प्रणयन करने वाले कवियों में तिलकमञ्जरी-प्रणेता 'धनपाल' तथा 'बादीभसिंह ओठघदेव' प्रसिद्ध हैं।

'धनपाल' ने धाराधीन के आश्रम में रहकर 'तिलकमञ्जरी' नामक गद्यकाव्य का प्रणयन किया। तिलकमञ्जरी में समरकेतु तथा तिलकमञ्जरी की प्रेमकथा वर्णित है। 'धनपाल' का समय दशम शतक है।

'बादीभसिंह ओठघदेव' की रचना का नाम 'गद्यचिन्तामणि' है, इसमें जीवनधर का चरित वर्णित किया गया है।

अन्यान्य गद्य लेखकों में 'कृष्णचरित' प्रणेता 'अगस्त्य', 'चन्द्रप्रभाचरित' रचयिता 'शङ्करलाल', 'शिवराजविजय' के लेखक 'अम्बिकादत्तव्यास' आदि आते हैं। परन्तु इनकी रचनायें उस कोटि की नहीं हैं जिस कोटि की वासवदत्ता, दशकुमार या तिलकमञ्जरी है।

एक बात यहाँ मैं स्पष्ट कर देना चाहता हूँ कि मैं गद्यकाव्य-लेखकों तथा चम्पूकाव्य-लेखकों का अलग-अलग वर्ग मानता हूँ। मेरी दृष्टि में चम्पूकाव्य-लेखक गद्यकाव्य-लेखक से भिन्न वर्ग का है। इसी दृष्टिकोण से मैंने यहाँ चम्पूलेखक अथवा कथालेखक रूप में गद्यलेखकों की चर्चा नहीं की है। उनका अपना अलग स्थान है।

(घ) बाणभट्ट की 'कादम्बरी'

बाणभट्ट की 'कादम्बरी' कथाग्रन्थ है। स्वयं बाण ने कहा है :—'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा'। कादम्बरी में कही गई कथा गुणाढ्यकृत 'बृहत्कथा' से ली गई है। यद्यपि इस समय

गुणाद्वयरचित भूतभाषामयी अद्भुतार्था वृहत्कथा नहीं मिलती है तथापि ऐसा कहा जाता है कि बाणभट्ट के समय में वह मिलती रही होगी ।

कादम्बरी-कथा जन्मत्रयवृत्तान्त में लिपटी होने के कारण कुछ जटिल हो गई है । एक कथा दूसरी कथा को पैदा करके उसकी समाप्ति की प्रतीक्षा करने लगती है । इसी तरह दूसरी कथा तीसरी कथा को पैदा करके उसकी समाप्ति की प्रतीक्षा करती है । इस प्रकार कुछ जटिल होकर भी कादम्बरी की कथा इतनी सरस तथा अन्त में इतनी मनोरम बनी है कि उसकी तुलना में कोई कथा टिक नहीं सकती । संक्षेप में कादम्बरी का कथासूत्र इस प्रकार है :—

(१) संक्षिप्त कथासूत्र : पूर्वार्ध

“विदिशा में शूद्रक नाम के एक राजा थे । एक समय एक चाण्डाल-कन्या पञ्जरवर्ती शुक लेकर उनके पास आई । वह अति स्पष्टभाषी तथा बहुज्ञ था । नृप के आग्रह पर उस शुक ने अपनी कथा इस प्रकार सुनाई—

‘मेरे पैदा होते ही मेरी माँ मर गयी । मेरे पिता को भी शिकारियों ने मार दिया । मैं वृक्ष से गिर कर पृथ्वी पर रेंग रहा था कि दयालु जाबालि शिष्य मुझे अपने गुरु के आश्रम में ले गये । जाबालि ने अपने शिष्यों को मेरी कथा इस प्रकार सुनाई—उज्जयिनी में तारापीड नामक एक राजा थे, उनकी स्त्री का नाम विलासवती तथा मन्त्री का नाम शुकनास था । प्रौढ़ अवस्था में राजा को चन्द्रापीड नाम का एक बेटा हुआ । शुकनास को भी वैशम्पायन नाम का बेटा हुआ । उन दोनों को गुरुकुल में शिक्षा दी गई । शिक्षोपरान्त शुकनास ने उपदेश दिया । दिग्विजय यात्रा के प्रसङ्ग में राजकुमार चन्द्रापीड ने गन्धर्व-मिथुन का अनुसरण करते हुए एक अच्छोद नामक सरोवर पर तपस्यानिरत महाश्वेता को देखा । महाश्वेता ने चन्द्रपीड से अपनी कथा इस प्रकार कही—मैं पुण्डरीक नामक एक मुनिपुत्र से प्रेम करती थी । कामपीडा से उसकी मृत्यु हो गई । मैं उसका अनुगमन करना चाह रही थी कि इसी समय एक दिव्य पुरुष ने मुझसे कहा—तुम दोनों का मिलन फिर होगा । इस प्रकार कहकर वह दिव्य पुरुष पुण्डरीक के शरीर को उठा ले गया । महाश्वेता ने ही चन्द्रापीड से कादम्बरी की चर्चा की । कादम्बरी तथा चन्द्रापीड का जब साक्षात्कार हुआ तब उनमें परस्परानुराग पैदा हुआ । इसी समय चन्द्रापीड के पिता का दूत उसे बुला ले गया । चन्द्रापीड के वियोग में कादम्बरी शरीर-त्याग करने को तत्पर हुई, सखी ने उसे सान्त्वना दी और चन्द्रापीड के पास जाकर कादम्बरी की वशा उससे बताई ।”

बाणभट्ट कृत पूर्वार्द्ध कादम्बरी यहीं समाप्त होती है । इसके बाद की कथा बाणभट्ट के सुपुत्र पुलिनभट्ट के द्वारा उत्तरार्ध कादम्बरी में लिखी गई है जो इस प्रकार है :—

(२) संक्षिप्त कथासूत्र : उत्तरार्ध

“चन्द्रापीड राजधानी जाने के समय वैशम्पायन को छोड़कर गये थे । पत्रलेखा के साथ जब वह पुनः आश्रम के पास आये तब बहुत दूढ़ने पर भी वैशम्पायन उन्हें नहीं मिला । उन्हें बड़ा दुःख हुआ । पीछे चलकर महाश्वेता ने चन्द्रापीड से कहा कि आपका मित्र ब्राह्मणकुमार मुझे कामुक दृष्टि से देख रहा था, मैंने शाप देकर उसे शुक बना दिया । इस बात को सुनते ही चन्द्रापीड की छाती फट गई, प्राण उड़ गये । इसी समय कादम्बरी महाश्वेता से मिलने

आई, चन्द्रापीड को मरा देख कादम्बरी को बड़ा दुःख हुआ। इसी समय आकाशवाणी हुई—
'शापवश चन्द्रापीड की मृत्यु हुई है। इसके शरीर को सुरक्षित रखो, कादम्बरी तथा महाश्वेता
इन दोनों को ही फिर अपने प्रियतम मिलेंगे।' इन्द्रायुध को लेकर पत्रलेखा तत्काल अच्छोद
सरोवर में कूद पड़ी। इन्द्रायुध के स्थान में पुण्डरीक का मित्र कपिञ्जल सरोवर से निकला।
उसने कहा कि चन्द्रापीड चन्द्रमा के, वैशम्पायन पुण्डरीक के तथा इन्द्रायुध कपिञ्जल के
अवतार थे।

इस प्रकार की कथा जाबालि के मुख से सुनकर शुक को पूर्वजन्म का स्मरण हो गया।
वह पुनः महाश्वेता से मिलने चला। रास्ते में लक्ष्मीस्वरूपा चाण्डाल कन्या ने उसे पकड़वा कर
शूद्रक के आगे उपस्थित किया।

इसी समय शापावसान समय उपस्थित हुआ। इधर शूद्रक का देह-त्याग हुआ, उधर
चन्द्रापीड जी उठा। पुण्डरीक भी दिव्य लोक से आकर महाश्वेता से मिला। चन्द्रापीड का
कादम्बरी के साथ और पुण्डरीक का महाश्वेता के साथ चिरप्रतीक्षित विवाह सम्पन्न हुआ,
शुश्रूषा मनायी जाने लगी।"

३. कादम्बरी की विशिष्टता

कादम्बरी की कुछ अपनी विशेषताएँ हैं। कादम्बरी के पात्र इतनी सजीवता से चित्रित
किये गये हैं कि वह प्रत्यक्ष दृष्ट की तरह लगते हैं। राजा शूद्रक, जाबालि, तारापीड,
कादम्बरी, चन्द्रापीड, सभी पात्र इस तरह वर्णित हुए हैं कि वह सामने बैठे हुए मालूम पड़ते
हैं। एक जगह आप शबर-सैन्य-प्रयाण का वर्णन पढ़कर विस्मयाभिभूत होते हैं तो जाबालि के
आश्रम में पहुँच कर भावस्तिमित भी आप ही होते हैं। कादम्बरी तथा महाश्वेता का वर्णन
पढ़कर जो पाठक लोकांतर में उपस्थित-सा हो उठता है वही पाठक अच्छोद सरोवर का वर्णन
पढ़कर सुधासिक्त हो उठता है। शुकनासोपदेश पढ़कर जिसका हृदय निर्मल दर्पण-सा हो जाता
है, उसी का हृदय जाबालि के आश्रम में—"परिचितशास्त्रामृगकराकृष्टि-निष्कास्यमान-
प्रवेश्यमान-जरदन्धतापसम्' देखकर प्राणिमैत्री के भाव में विभोर हो उठता है।

अलङ्कारों के प्रयोग से अर्थ का स्पष्टीकरण, अलङ्कार के माध्यम से नानाशास्त्रवृत्त
का ज्ञान-प्रदर्शन आदि कुछ ऐसी बातें हैं जिनका विस्तारपूर्वक वर्णन इस स्थान में अनुपयुक्त
होगा, अतः यहाँ कुछ स्थूल बातें कहकर ही सन्तोष करना है।

भाषा-समृद्धि की दृष्टि से कादम्बरी अद्वितीय है। भाषा-समृद्धि को देखकर ही
पाश्चात्य पण्डितों ने बाणभट्ट की कादम्बरी को अरण्यानी कहा है। उनका कहना है कि बाण
का गद्य एक ऐसा जङ्गल है जिसमें झाड़ियों को साफ किये बिना आगे बढ़ना कठिन है और
उसमें कुछ अप्रसिद्धार्थक पद-समूह रूप दुष्ट जन्तु प्रवेश करनेवालों की प्रतीक्षा में रहते हैं।

परन्तु बात ऐसी नहीं है। जो पाश्चात्य पण्डित संस्कृत के बारे में जानते हैं, संस्कृत
नहीं जानते उनकी ही ऐसी धारणा हो सकती है।

वस्तुतः बाण की कादम्बरी एक सतमहला भवन है, जिसके किसी प्रकोष्ठ में सुन्दर
वस्त्रावृत्ता एवं अलङ्कृता सुन्दरी का चित्र है, किसी प्रकोष्ठ में शिकार करके लाये गये भालू, बाघ
आदि जन्तुओं की खालें हैं, किसी में खरस्रोता नदी का चित्र है और कहीं लड़ाई के मैदान का

पेंटिंग है। उस प्रासाद में पैठकर यदि कोई कायर बाघ-भालू की खालों को देखकर ही भय का अनुभव करता है और भाग खड़ा होता है तो यह उसकी दुर्बलता है, इसमें उस प्रासाद का क्या दोष।

४. उत्तरार्ध कादम्बरी

जितने गुण पूर्वार्ध कादम्बरी में हैं उतने ही गुण मात्रा में कुछ न्यून होकर भी उत्तरार्ध कादम्बरी में विद्यमान हैं। बाणभट्ट की कादम्बरी कथा चल ही रही थी, कवि ने चन्द्रापीड़ को कादम्बरी के समक्ष उपस्थित भर किया था कि वह संसार से बिदा हो गया। सरस कथा के बीच में ही टूट जाने पर लोगों को दुःख हुआ। बाणभट्ट के बेटे को यह बात खली। उसने साहस किया—

‘याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः।

दुःख सतां तदसमासिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एष हि मया न कवित्वदर्पात् ॥

बाणभट्ट के पुत्र उत्तरार्ध-कादम्बरी-रचयिता—वक्ष्यमाण पुलिनभट्ट को यह मालूम था कि जिस मन्दगम्भीर प्रवाह से कादम्बरी की कथा को उसके पिता ने यहां तक पहुँचाया है, उसे वह उस रूप में नहीं ले चल सकेगा। परन्तु करता क्या, वह उस अधूरी कथा को उसी रूप में छोड़ भी तो नहीं सकता था, उसकी अन्तरात्मा में यह विश्वास था कि लोग कादम्बरी की कथा मात्र जानने के लिये भी निम्नकोटि की मेरी रचना को बिना किसी नुस्ताचीनी के अवश्य पढ़ेंगे।

‘कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽथम् ।’

यह बात है कि उसे अपनी ज्ञानगरिमा का अन्दाज था, परन्तु इसी के साथ यह बात भी उसकी वाणी से स्पष्ट मालूम पड़ती है कि वह भरपूर कोशिश करके बाणरचित भाग से स्वरचित भाग को मिलाकर दोनों में एकाकारता लाने का प्रयास करेगा। उसका मङ्गलाचरण श्लोक इस कथन की ओर इशारा करता है—

‘देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसन्धिभेदम् ।

वन्दे सुदुर्घटकथा-परिशेषसिद्धयै सृष्टेर्गुरु गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥’

५. उत्तरार्ध कादम्बरी के प्रणेता का नाम

उत्तरार्ध कादम्बरी बाणभट्ट के पुत्र की रचना है यह बात उत्तरार्ध कादम्बरी के मङ्गलाचरण से प्रमाणित है। यहाँ हम बात पर विचार करना है कि बाणभट्ट के पुत्र कादम्बरी-पूरक कविवर का नाम क्या था। बाण ने उसका नाम नहीं लिखा है। स्वयं वह भी इस प्रसङ्ग में मौन हैं। धनपाल ने तिलकमञ्जरी नामक अपने ग्रन्थ में उसका नाम पुलिन्दभट्ट कहा है—

‘केवलोऽपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः कलुप्तसन्धान-पुलिन्दकृतसन्निधिः ॥’

‘Dr. Stein’s Catalogue of Sanskrit Mss at Jammu’. नामक अपने निबन्ध में डॉ० बुह्लर महोदय ने बाणभट्ट के पुत्र उत्तरार्ध कादम्बरी प्रणेता का नाम ‘भूषणभट्ट’ लिखा है—

प्रो० भाण्डारकर महोदय ने आधुनिक अनुसंधान के आधार पर बाणभट्ट के पुत्र का नाम, 'पुलिनभट्ट' कहा है। इन तीनों में से सबसे प्राचीन साक्ष्य घनपाल का ही है। अतः पुलिन्दभट्ट यही नाम होना चाहिये। जहाँ तक मेरी आत्मा का सम्बन्ध है मुझे पुलिनभट्ट यही नाम सबसे अधिक प्रिय है। यदि बाणभट्ट होते तो मैं उनसे भी यह पूछने का साहस कर बैठता कि आपने पुलिन न कहकर अपने बेटे को पुलिन्द क्यों कहा ?

६. पुलिनभट्ट का समय

सौभाग्यवश पुलिनभट्ट बाणभट्ट के पुत्र थे, जिनका समय अतिनिर्णीत है। बाणभट्ट श्रीहर्षदेव के समकालिक थे। श्रीहर्षदेव का समय चीनी यात्री 'ह्वेनत्सांग' के प्रामाणिक प्रवास-वृत्त से ही निश्चित है। उसके अनुसार श्रीहर्षदेव का समय ६०६ से ६४८ ई० सिद्ध है। उसी दृढ़ आधार पर बाणभट्ट का समय सप्तम सतक माना जाता है। फलतः पुलिनभट्ट का समय भी यही होगा। बाणभट्ट के समय के सम्बन्ध में अधिक विस्तार से जानने के लिए बाणभट्ट से सम्बद्ध संस्कृत-साहित्येतिहास का अंश देखना चाहिये।

७. संस्कृत गद्य-कवियों में पुलिनभट्ट का स्थान

संस्कृत गद्यकवियों में बाणभट्ट का स्थान सर्वोच्च है। बाणभट्ट ने पाश्चात्ती रीति एवं ओजगुण के आश्रयण द्वारा अपने काव्य को काफी समुन्नत बनाया है। सरस सरल वाक्यों के प्रयोग से लोगों को आकृष्ट किया है। श्लेषबन्ध से तथा कथाविन्यास शिल्प अपनी कृति को महत्ता दी है। बाणपुत्र पुलिन ने भी बड़ी सावधानता के साथ अपने पिता के पदचिह्नों पर चलने का प्रयास किया है। 'अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरुतालज्जिता लज्जेव दर्शनम्' इस वाक्य से अपने ग्रन्थ को प्रारम्भ करते हुए पुलिन भट्ट के हृदय में बँठी हुई सावधानता झाँक रही है। इसी सावधानी के फलस्वरूप पुलिनभट्ट को बड़ी सफलता मिली है। यह बात सिद्ध है कि पुलिन भट्ट ने अपने अथक प्रयास से अपने को योग्य पुत्र प्रमाणित करके दिखला दिया है। वह कवि-गुणों में केवल अपने पिता से थोड़ा कम है। हिमालय के सामने मैनाक अवश्य बीना लगता रहा होगा, परन्तु किसी भी वृक्ष से वह ऊँचा ही दीखता रहा होगा।

८. पुलिनभट्ट की भाषाशैली

बाणभट्ट ने अपने हर्षचरित में गद्य-कवियों के लिए श्लोक कहा है—

“नद्योऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽभिलषः स्फुटो रसः।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम्॥”

गद्यकाव्य का यही मापदण्ड है। इसी तौल से जो जितना वज्रवी उतरेगा उतने गौरव का पात्र माना जायगा। पुलिनभट्ट की उत्तरार्द्ध कादम्बरी को भी इसी दृष्टि से परखना चाहिये। आपको मालूम है कि पुलिनभट्ट उस कादम्बरी की अधूरी कहानी को पूर्णता देने चला है जो संस्कृत गद्यकाव्य की सर्वोच्च रचना है। इस स्थिति में यदि वह चाहता तो पूर्वाध कादम्बरी के अनुकरण पर कुछ आश्रमों की, कुछ मुनियों की, वर्णना का अवसर बनाकर अपनी रचना में पूर्वाध कादम्बरी से मिलते-जुलते वर्णनों की सृष्टि कर सकता था। इस प्रकार वह अपने ग्रन्थ

में कुछ अन्यच्छायायोनि अर्थों को समाविष्ट करके अपने काव्य को अधिक आकर्षक बना सकता था, परन्तु ऐसा उसने नहीं किया, क्योंकि उसे अपने पिता की उपर्युक्त चेतावनी याद थी। उसने जहाँ तक बन सका 'नवोऽर्थः' वाली बात पर ध्यान दिया। 'अग्राभ्या जातिः' का तो उसने अपने पिता की तरह ही सदा ख्याल रखा। 'श्लेषोक्तिः' के लिए इतने उदाहरण ही पर्याप्त हैं—

“ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं भजन्ते । गुणयुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते । सरागाः पल्लवा इव दिवसा-रुढयैवापरज्यन्ते । भूतिपरासृष्टा दर्पणा इवाभिमुख्येन सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति ।”

‘स्फुटो रसः’ वाले अंश में तो पुलिनभट्ट ने बड़ी सफलता प्रकाशित की है। उसकी कथा जब प्रारम्भ होती है तब उसे करुणविप्रलम्भ रस की पुष्टि करने का अवसर मिलता है जिसे उसने बड़ी सफलता से निभाया है। आगे चलकर भी उसकी कवित्व शक्ति प्रसङ्गागत वर्णनों में रसधारा-प्रवाही बनी रही है, यह बात कादम्बरी उत्तरार्ध के पाठकों को स्पष्ट नजर आयेगी। विकटाक्षरबन्धता से मतलब है समासभूयस्त्व तथा रसानुकूलवर्णत्व का। इस दोनों अंशों में पुलिनभट्ट को काफी साफल्य प्राप्त है यह बात भी कादम्बरी उत्तरार्ध के साक्ष्य से प्रमाणित होती है।

९. पुलिनभट्ट की आलङ्कारिता

इस प्रसङ्ग में मैं उत्तरार्ध कादम्बरी से कुछ अंश उद्धृत करके आपके समक्ष विचारार्थ रख देता हूँ। आप स्वयं परीक्षा करके कोटि निर्धारण कर लें—

‘प्रकटितरागं हृदयमिष कादम्बर्याखपया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् ।’

‘पल्लवशायनमिष सन्ध्यारागमरचयद्यामिनी’ ‘परिचारक इव चन्द्रमणिशिला-तल्लतल्पमकल्पयत्प्रदोषः । (सन्ध्यावर्णन श्लेषोत्थापित उपमा)

‘अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलैः सह समागच्छति मोहः । चक्राक्षशप इव निशया सहापतति प्रजागरप्रासः । प्रतिरुदितानीषं यलभीकपोत-कूजितैः सहविर्भवन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणा-मिलाषः ।’ (सन्ध्यावर्णन, सङ्कोक्ति उपमासंकर)

‘पद्ममिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्वसन्तापानाम्, निजावासमिष अङ्गिणः, निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिष मकरध्वजस्य ।’ (लतामण्डपवर्णन, मालोपमा)

इस तरह आप स्वयं कादम्बरी उत्तरार्ध से बहुत अधिक मात्रा में सुप्रयुक्त अलङ्कारों के उदाहरण खोज सकते हैं।

१०. पुलिनभट्ट का शास्त्रज्ञान

जहाँ तक शास्त्रज्ञान का सम्बन्ध है, पुलिनभट्ट में वह प्रचुर मात्रा में विद्यमान था। कवि होने के लिए पहले शास्त्रज्ञान का अर्जन ही आवश्यक होता है क्योंकि कविता समस्त शास्त्र-ज्ञान का रस मानी जाती है—‘सा हि सर्वासामेव विद्यानां निष्पन्दः’ (राजशेखर)। काव्य-कारणनिरूपण प्रसङ्ग में आलङ्कारिक शिरोमणि मम्मटभट्ट ने लिखा है—

‘शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ।’

पुलिनभट्ट को कहाँ तक शास्त्रज्ञान था यह नहीं कहकर इतने शास्त्रों का ज्ञान था यही बताने का प्रयास किया जायगा जिससे अवशिष्ट शास्त्रों के ज्ञान की सूचना देनेवाले प्रसङ्गों के मिलने पर आप स्वयं पुलिनभट्ट के तत्तच्छास्त्रज्ञान का अनुमान कर लेंगे ।

(क) दर्शनज्ञान

“त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्य० ।”

“कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाकस्वभावात् ।”

“आगमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतानि ।” “उपरिष्ठाद् गन्तुमुद्यतं मे सत्त्वाख्यं ज्योतिः ।”

(ख) पुराणज्ञान

‘महेन्द्रपदवर्त्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता ।’

“सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापादजगरता ।”

“असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्य एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापा-
च्चाण्डालभावः ।”

(ग) द्रव्यगुणविज्ञान

‘नानाविधद्रव्यसंयोगानां मरणमदनाद्युद्दीपनाद्वरणवशीकरण० ।’

(घ) धर्मशास्त्रज्ञान

‘फलानि तु चाण्डालतोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पामीयमपि चाण्डालभाण्डादपि
भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति ।”

(ङ) अस्त्रविद्याज्ञान

“हस्तस्थितकाण्डकोदण्डैश्च, प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च, सेलप्राहिभिश्च ।”

(च) ज्योतिषज्ञान

“यथा सर्व एव ग्रहाः स्थितास्तथाऽस्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्त्तमानेन
शस्यते ।”

“अपरमपि कर्मानुरोधाम्राजेच्छैव कालः ।”

“अन्यदात्ययिकेषु कार्येषु कार्यपराणां दिवसनिरूपणैव कीदृशी ।”

इस प्रकार हम देखते हैं कि पुलिन भट्ट को शास्त्रज्ञान पर्याप्त था ।

इन सारी बातों पर विचार करने पर कादम्बरी उत्तरार्ध के निर्माता बाणपुत्र पुलिन भट्ट महापण्डित तथा महाकवि सिद्ध होते हैं । उनकी एकमात्र रचना उत्तरार्ध कादम्बरी अमर कृति है ।

॥ श्रीः ॥

कादम्बरी

संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेता

उत्तरभागः

मङ्गलाचरणम्

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसन्धिभेदम् ।
वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्धयै सृष्टेर्गुरु गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

कञ्चलाविलगोपालबालानयनवासतः । इव श्यामः श्रियं विद्यान्मम केशीनिपूदनः ॥ १ ॥
अहं वाग्वरिवस्यायां सदा निरतमानसः । सतामनुग्रहेणैव वर्द्धितोऽसाहसाहसः ॥ २ ॥
कादम्बरीप्रबन्धस्य प्रथितस्य महीतले । उत्तरार्धं चिकीर्षामि प्रकाशपरिवृंहितम् ॥ ३ ॥
सदुपणापि स्वदृते व्याख्या स्वीयतया यतः । तद्वन्न सन्तो जायन्तां स्वीये वस्तुनि साधराः ॥ ४ ॥

उत्तरार्धकादम्बरीं रचयितुमुपक्रममाणो बाणतनयश्चिकीर्षितस्य प्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्ति-
प्रचारादिकामनया शिष्टाचारपरिधातं मङ्गलं ग्रन्थादुपनिबध्नाति—देहद्वयेति—ययोः देहद्वयार्धघटन-
रचितं शरीरम् अनुपलक्षितसन्धिभेदम् एकम्, सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्धयै तौ सृष्टेर्गुरु गिरिसुतापरमेश्वरौ
वन्दे इत्यन्वयः । ययोः पार्वतीशिवयोः देहद्वयं स्त्रीशरीरं पुरुषशरीरञ्च तयोरर्धं अर्धभागौ तयोर्धटनया
योजनेन रचितं निर्मितं शरीरं देहः अर्धनारीपुरुषवपुः अनुपलक्षितसन्धिभेदम् अज्ञायमानमिलनकृत-
मिष्टमाश्रयम् अत एव च एकम्, सुदुर्घटायाः कर्तृमहात्म्याया असुकराया वा कथायाः कादम्बरीलक्षणस्य
कथाग्रन्थस्य यः परिशेषः अवशिष्टभागस्तस्य सिद्धयै निष्पत्तये तौ सृष्टेर्गुरु प्रपञ्चमातापितरौ गिरिसु-
तापरमेश्वरौ वन्दे प्रणमामि । अर्धनारीश्वरामकस्य शिवस्य स्तुतिरत्रोपनिबध्ना । पृथग्वस्तुद्वययोजनायां
सुघटितायामपि योजनचिह्नं तत्कृतो भेदश्च प्रतिभासते, अत्रार्धनारीश्वरवपुषि तु तद्वप्रतिभासोऽनावि-
शुक्लत्वसामर्थ्यातिशयशालित्वप्रगाढप्रीतिमर्यादामगमयति । कथायाः सुदुर्घटायाः परिशेषस्य सिद्धये तादृ-
शस्य शिवस्य नमनमुपनिबध्नुपमानं पूर्वार्धकथाया सहोत्तरार्धकथायाः सम्पादनीयां सुखिहतां व्यञ्जयति ।
गिरिसुतापरमेश्वरयोरन्यतरस्य प्रणयैवोपपत्तौ द्वयोर्नमनमुपनिबध्नुपमानं वागर्थाविव नित्यसंश्लिष्टयो-
स्तयोराराधनेन वागर्थपरिस्फूर्तिद्वारा ग्रन्थप्रणयनचमत्त्वमाशंसति । यौ पार्वतीपरमेश्वरौ पृथग्वस्तु-
देहद्वयघटनया निष्पाद्यमेकं शरीरं धारयन्तावपि योजनकृतसन्धिभेदं न बिभृन्स्तौ जगत्प्रजनप्रथितौ
शिवौ कष्टसरायकादम्बरीकथापूर्त्यै प्रणमाभीति वाक्यार्थः । देहद्वयघटितस्यापि शरीरस्य सन्धिभेदाजु-

दो देहों के आधे-आधे भागों को एक जगह करके बनाया गया होकर भी जिनके एक शरीर में जोड़ के
चिह्न का कहीं पता नहीं चलता है, कठिन निर्वाह कथा के परिशेष की पूर्ति के क्रिये में सृष्टि के जननी एवं
जनक वनं पार्वती और परमेश्वर को प्रणाम करता हूँ ॥ १ ॥

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताप्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् ।
आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥

उपोद्धातः

आर्यं यमर्चति गृहे गृहे एव लोकः पुण्यैः कृतञ्च यत एव ममात्मलाभः ।
सृष्टैव येन च कथेयमनन्यशक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ १ ॥
याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
दुःखं सतां यदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ २ ॥

पक्ष्म्या व्यतिरेकाभिप्यक्तिर्भवति । गिरिसुतापरमेश्वरविषयः । कविगतो भावश्च प्रधानभूतः । वसन्त-
तिलकं वृक्षम्, 'उक्तं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गा' इति तद्वक्षणात् ॥ १ ॥

व्यावृत्तिः—विघ्नप्राप्त्यै मङ्गलप्राप्त्यै मावश्यकं तद्विह विघ्नप्राप्त्यै संभावनाकृतं मङ्गलान्तरमुप-
निषद्भवमानं बोध्यम् । येन विश्वसृजा जगन्निर्माणद्वये चतुर्भुजेन भगवता व्याधूताः कम्पिताः याः
केसरसटाः स्कन्धस्थितबालराशयः ताभिः विकरालम् भयजनकं वक्त्रं मुखं यस्य तं तादृशम्, हस्ताग्रे
कराग्रभागे विस्फुरितानि देदीप्यमानानि शङ्खगदासिचक्राणि पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुवर्णनाम-
प्रसिद्धानि तत्तद्वाणि यस्य तत् तथोक्तम्, नृसिंहरूपं नरसिंहमिलितं विलक्षणं रूपं स्वीयं वपुः सपदि
तत्काल एव आविष्कृतं प्रकटितं तमपि विश्वसृजं जगन्निर्मातारं नारायणं नमामि प्रणतोऽस्मि । कम्पमा-
नकेसरभयङ्करवक्त्रं करविद्योतमानशङ्खगदासिचक्रं प्रह्लादेन कृते ध्याने सदाः प्रकटीकृतनृसिंहरूपादम्बरं
विश्वनिर्मातारञ्च विष्णुं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नृसिंहस्याज्ञानविनश्रुतया सदा सन्निहितास्ततया
विघ्ननिवारणमतया चैवं स्तुतिरूपयुक्ता । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ २ ॥

नार्थमिति—आर्यं पूजनीयं यं तातं गृहे गृहे सर्वेषु गृहेषु लोकः सकलो जन एव अर्चति पूजयति,
पुण्यैः पूर्वतनसुकृतैश्च यतः तातात् मया एतद्ग्रन्थपूरणप्रवृत्तेन पुत्रेण आत्मलाभः कृतः जन्म प्राप्तम्,
येन तातेन अनन्यशक्या इतरजनासम्पत्त्या कथा सृष्टा रचिता एव, वागीश्वरम् सरस्वतीमधिकुर्वाणम्
वशीकृतवाग्देवतं तं प्रसिद्धं पितरं स्वजनकं बाणम् आनतोऽस्मि । अयमाशयः—यस्य मम पितुः
प्रतिगृहं पूजा क्रियते, प्राक्तनपुण्यप्रभावादेव यतोऽन्यस्यापि मम जन्माज्ञापत, यश्चान्यकविसंरम्भावि-
ष्यामिमां कादम्बरीं नाम कथां सृष्ट्वान्, तं स्वतातं प्रति प्रणतोऽस्मीति, अन्यसुगमम् ॥ १ ॥

याते दिव्यमिति—पितरि मम जनके बाणे दिवं स्वर्गं याते मृते सति तद्वचसा बाणवक्षणेन सार्धम्
सह एव यः कथाप्रबन्धः कादम्बरीनामा कथाग्रन्थः विच्छेदमाप विरतरचनाभ्यापारतया भुटिम् आसा-
व्यामास, सतां सज्जनपण्डितानाम् तद्वत्समाप्तिकृतं तद्ग्रन्थापूर्तिनिमित्तकम् दुःखं मनःखेदं विलोक्य
ज्ञात्वा एव स कथाग्रन्थो मया प्रारब्धः पूरयितुमुपक्रान्तः, कविष्वदर्पात् कवितानिर्माणप्रौढिगर्वतो न
उपक्रान्त इति बोधः । मम पितरि मृते—तद्वचसि विरते सति—तेन सहैव तदुपक्रान्ता कथापि विरता
जाता, सन्तस्ततः खेदमन्वभवकिति सतां मनःखेदस्यापनिनीषेवात्र स्वपित्रारब्धकथापूर्तये प्रवृत्तौ
कारणं न पुनः स्वपाण्डित्यप्रकर्षप्रकटनाभिश्चिरिति तात्पर्यम् । एतेन विनयः प्रकटितः । स्पष्टमन्यत् ॥

कंपाई गई केसर-सटा से भीषण मुखवाले एवं हाथों में शङ्ख, गदा, खड्ग तथा चक्र धारण करनेवाले
नृसिंहरूप को जिसने सदाः प्रकट कर दिया था, मैं उस विश्वनिर्माता नारायण को भी नमस्कार करता हूँ ॥ २ ॥

जिस आर्य की पूजा लोग घर-घर में किया करते हैं और अपने पुण्यों के बल पर मैंने जिससे जन्म प्राप्त
किया है, एवं दूसरे द्वारा नहीं बनाई जा सकनेवाली इस कथा की जिसने सृष्टि की है मैं उस वाणी के समर्थ-
अधिकारी पितृदेव के चरणों में प्रणत हूँ ॥ १ ॥

मेरे पिता जो के स्वर्ग चले जाने से उनकी वाणी के साथ साथ ही जिस कथा का विच्छेद हो गया था,
उसकी वत्समाप्ति से होने वाले सज्जनों के मनोदुःख को देख करके ही मैंने पुनः इस कथा को शुरू किया है,
अपने कवित्व के अधिमान से नहीं ॥ २ ॥

गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
 एकप्लवामृततरसारूपदचन्द्रपादसंपर्क एव हि मृगाङ्गमणेर्द्रवाय ॥ ३ ॥
 गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।
 आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुवटनाय मद्यापि वाणी ॥ ४ ॥
 कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।
 भीतोऽस्मि यत्र रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्धानः ॥ ५ ॥

गद्ये कृतेऽपीति०—गुरुणा मम पित्रा गद्ये गद्यकाव्यात्मकेऽत्र ग्रन्थे कृतेऽपि विरचितेऽपि यत् तथा तेन पित्रानुसृतेन प्रकारेण । अक्षराणि निर्गतानि मद्यापि लिखितानि स मम पितुरेव अनुभावः अनुग्रहः । सत्र दृष्टान्तमाह—एकेति०—एको मुखः प्लवः प्रवाहो यत्र तादृशो योऽमृततरसस्तद्वास्पदं तरस्थानं यच्चन्द्र-स्तारपादसंपर्कः तद्दीपकिरणपरामर्श एव मृगाङ्गमणेश्चन्द्रकान्तमणेः द्रवाय स्रवाय जायत इति शेषः । अयमाशयः—यथा—पीयूषपूर्णस्य चन्द्रमसः करैः संपर्कं एव चन्द्रकान्तमणेः द्रवीकरणाय प्रभवति, तथैव पित्रा मम कृतेऽलौकिके गद्यकाव्ये तदनुसन्ध्यायप्रणयनसमर्थताऽपि मम पितुरनुकम्पयैव जाता इति । स्फुटो दृष्टान्तः ॥ ३ ॥

गङ्गामिति०—भुवि संसारे इतराः साधारणप्रवाहा अपि तास्ता लघुकायाः नद्यः गङ्गां प्रविश्य गङ्गाया मिश्रिता तन्मयताम् उपेत्य तदभिन्नतामासाद्य स्फीताः स्वच्छजलाः सत्यः समुद्रं यान्ति सागरमवतरन्ति, (तद्वत्) आसिन्धुगामिनि समुद्रपर्यन्तगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे मम तातस्य वचनविन्यासे कथात्मनि कथानुवटनाय कथासम्बन्धयोजनाय मद्यापि वाणी वचनविन्यासः चित्ता प्रेरिता । यथा साधारणनद्योऽपि गङ्गादिमहानदीसंपर्कमासाद्य तन्महिम्ना समुद्रमासादयन्ति तथैव मदीया निर्गुणा वाक् स्वयं सहृदयानावर्जिकाऽपि सती मरिचवचनसंपर्कमहिम्ना लोकाननुरूपयितुमीक्षीतेतिप्रत्ययेनैव कथामिमां प्रयितुमस्मि प्रवृत्तो ननु स्वप्रतिभाप्रौढिगर्वणेति तात्पर्यम् । अस्मिन् पूर्वस्मिन् पद्ये प्रकृता-प्रकृतयोर्विन्ध्यप्रतिविम्बभावाद् दृष्टान्ताच्छ्रारः, अन्यरसमानम् ॥ ४ ॥

कादम्बरीति०—समस्त एव सम्पूर्ण एव अयं जनो लोकः कादम्बरीरसभरेण कादम्बरी कथाग्रन्थः मद्यस्य सस्या रसभरेण शृङ्गारादिना माधुर्येण च मत्तः क्षीयतां गमितः सन् न किञ्चिदपि चेतयते अनुप्राप्यति, यत् यस्माद् रसवर्णविवर्जितेन रसोद्बोधमवर्णविन्यासशून्येन आत्मवचसा स्वीयवचनेन तच्छेषं कादम्बरी अवशिष्यमाणं भागम् अनुसन्धानः पूरयन् न भीतोऽस्मि । अयमाशयः—कादम्बरीः कथया मद्यरूपया लोकस्तथा मत्ततां गमितो यथा शुद्धिपूर्णमपि मम वाचं नैव तथात्वेन ग्रहीष्यति, अतोऽहं सद्योपयाऽपि स्ववाचा स्वपित्रारब्धायाः कथायाः पूर्यते प्रत्यक्षोपहास्योऽस्मीति । यद्वा—अयमेव कादम्बरीकथारसभरेण तथा मत्तो यथाऽगुण्याऽपि स्ववाचा तच्छेषं पूरयन्न विनेमि, मत्तरस मयाभावादिति । अन्यस्य श्रोतृवर्गस्य मत्तत्वे स्वस्य वा मत्तत्वे शुद्धिपूर्णवचनद्वारापि कथाऽनुसन्धाने मयाभावादिति परमार्थः । ‘रसवर्णविवर्जितेन’ इति स्ववचोविशेषणं मयस्यौचित्यं गमयितुम् । ‘मत्तोऽयं जनः’ इति च तद्भावे कारणं बोध्यम् ॥ ५ ॥

मेरे पिता जी के द्वारा गद्य के लिखे जाने के बाद भी मेरी कलम से कुछ अक्षर जो निकल पड़े हैं वह मेरे पिता जी का ही प्रभाव है, चन्द्रकान्तमणि पसीबने में अमृततरस से परिपूर्ण चन्द्रमा की किरणों का संपर्क ही तो कारण हुआ करता है ॥ ३ ॥

गङ्गा में मिलकर तन्मयता प्राप्त कर लेने के कारण स्वच्छ हो जानेवाली साधारण नदियों भी समुद्र तक पहुँच जाती हैं, (इसी वल पर) सिन्धुपर्यन्तगामी पितृदेव के वचन-प्रवाह में कहानी के सिलसिले को जोड़ देने के उद्देश्य से मैंने भी अपनी वाणी ढाक दी है ॥ ४ ॥

कादम्बरी कथारूप मद्य के रस से यह समस्त संसार इतना मत्त हो रहा है कि उसे तनिक भी चेतना नहीं बच रही है । इसीलिये रसव्यञ्जकवर्ण से रहित अपने वचनों से कथाशेष का अनुसन्धान करने में प्रवृत्त होकर भी मैं मयसीत नहीं हो रहा हूँ ॥ ५ ॥

बीजानि गर्भितफलानि विकासमाप्तिं वप्त्रैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि ।
उत्कृष्टभूमिभित्तानि च यान्ति पोषं तान्येव तस्य तनयेन तु संवृतानि ॥ ६ ॥

चन्द्रापीडकथा

‘अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लब्जैव दर्शनम् ।
मनोभवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव
नोपसर्पति । स्वयमुपसर्पणलघु लाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनाप-

बीजानीति०—वप्त्रा वपनकर्त्रा कृषकेण गर्भितफलानि फलगर्भाणि बीजानि उचितकर्मबलात्
आवरयकसेकादिद्वारा विकासमाप्तिं विकसितानि कृतानि, उत्कृष्टभूमिभित्तानि योग्योर्वरभूमिस्थापि-
तानि तानि पुष्टिं याप्तिं पुष्पमाणानि बीजानि तु तस्य तनयेन संवृतानि पृक्प्रीकृतानि । यथा कश्चन
कृषको गर्भितफलानि बीजाभ्यानीतवानिति, तेन; उचितसेकादिद्वारा विकसितानि, तानि बीजानि समु-
भितचेष्टमाहात्म्येन पुष्टानि भवन्ति; तत्तनयस्य तान्येव बीजानि संवरति, तथैवाहं पित्रारब्धायाः स्वयं
विकसितायाश्चास्याः कथाया उपसंहारमात्रं कर्तुमुद्यतोऽस्मि । नहि ममात्र किमपि कौशलं कृषकसुतस्येव
तत्रेति भावः । यच्च केचन संवृतानीति पदस्य नाशितानीति प्रतिपाद्यमास्थाय सुरसानि पितुर्वचनानि
विरलैर्बचनैः संबोध्य नाशितानि मयेति भावं वर्णयन्ति, तद्वन्तिहृद्यम्, तथा ज्ञाने पूरणप्रवृत्तेरनुदयात्,
मनुकोऽर्थस्तु सर्वसाधिक इति ॥ ६ ॥

‘आनयामि तं देव’ मित्युक्त्वा गता पन्नलेखा, सा चन्द्रापीडाय कादम्बयाः स्थितिमावेदयन्ती
कथयति—रदानीमिति०—अपिच ह्यतोऽधिकमपि शृणोतु भवान् इति पूर्वतो योजनार्थम् । इदानीम् चन्द्रा-
पीडदर्शनं विना मम जिवन्मानतायामपि । आनीतस्य पन्नलेखया प्रयस्यात्र प्रापितस्यापि कुमारस्य
चन्द्रापीडस्य । तरलतालज्जिता—तरलतायाः लज्जिता तरलता चञ्चलता स्यादिति त्रपयेव लज्जा मे
ममस्य दर्शनं न ददाति । कुमारेश्वर कथञ्चिदागतेऽपि तरलता स्यादिति लज्जयेवाहं लज्जमाना कुमारमी-
क्षितुं न शक्नामिति भावः । मनोभवविकाराः सन्तापादयः कामविकाराः तेषां वेदना कष्टानि ताभि-
र्किञ्च गतप्रतिभं मन्दमित्यर्थः । वैलक्ष्यम् लज्जाशीलत्वं न पुरस्तिष्ठति अग्रे तिष्ठति । कामवेदनायाः किञ्च-
तात्वेन तादृशी अप्रतिभता जाता यथाऽऽगतस्यापि कुमारस्य पुरः स्थातुमहमशक्तेत्याशयः । अप्रतिपत्तिः
अज्ञानं साध्वसम् लज्जा च ताभ्यां जडा कर्तव्यावधारणासमर्था जडता मान्यम् एव नोपसर्पति पुरो गन्तु-
मादिसति । अज्ञानलज्जाभ्यां जायमानया कर्तव्यावधारणाशक्त्या बाधिताया मम कुमारपुरोगमनमसम्भ-
वीति भावः । स्वयम् आत्मना उपसर्पणे समीपदेशप्राप्तौ लघु लाघवतां गतं लाघवम् शीघ्रकारित्वम् एव तत्प्र-
तिपत्तिस्थैर्यं तादृशाचरणदृढतां नावलम्बते नादधाति । स्वयमेव सवीयपार्ष्वं गन्तुं लाघवबोधेन न शक्ता-
स्मीत्यर्थः । बलात् प्रसङ्ग तस्य कुमारस्य आनयनम् मदीयनगरप्रापणम् एव अपराधः, ततो भीता
भीतिः एव न संमुखीभवति साक्षाद् भवति । बलात्तमानीतवत्स्वस्मीतिभयेन कुमारस्य सम्मुखीभवितुं
नेष्टुमीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र कुमारगमने सम्भविनो मनोविकारा निर्विश्यन्ते, तत्र प्रथमं लज्जा, ततो

अपने भीतर फल को संभो कर रखनेवाके बीजों को बोनेवाका कृषक यथोचित सींचना-नोदना आदि
कार्य के द्वारा विकसित करता है, अच्छी जमीन में बाँधता है, तब उसके फल को उस कृषक के बेटे इकट्ठा करते
हैं; वसी तरह मेरे पिता जी ने जिस कथानीत्र को उचित पात्र में लगा कर और अपने परिश्रम से सींचकर
विकसित किया था, मैं अब उसका उपसंहार करने जा रहा हूँ ॥ ६ ॥

इस समय यदि कुमार को के आया गया तथापि तरलता से लज्जिता लज्जा ही मुझे उनके दर्शन नहीं
करने देगी, कामवेदना से वरग्न संकोच ही मुझे जाने में नहीं ठहरने देगा, किञ्चर्त्तव्यताविमूढ जडता ही मुझे
पास नहीं जाने देगी, स्वयं पास जाने में होनेवाका लाघव ही मुझे नहीं रहने देगा, वरपूर्वक मैंने कुमार को

राघभीता भीतिरेव न संमुखीभवति । अथ कथंचिद् गुरुजनत्रयया वा राजकार्याजुरोधेन वा चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनमुखेन वा सुहृन्मुखकमलावलोकनोत्कण्ठया वा पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा निजगृहावस्थानरुच्या वा जन्मभूमिस्नेहेन वाऽनिच्छया वाऽस्य जनस्योपरि पादपतनेनापि नानेतुमेव पारितो यदा मयि स्नेहात्कृतयत्नयापि प्रियसख्या तदा सुतरामेव न किञ्चित् । किं चाधुनाप्यधिकमुपजातम् । सैवाहं कादम्बरी याऽनेन कुमारेण मधुमदमुखरमधुकरकुलकलकोलाहलाकुलितकोककामिनीकरुणकूजित-जनितविरहिजनमनोदुःखे विकचदलारविन्दवृन्दनिष्यन्दानन्दितमन्दगन्धवहसुगन्धदश-दिशि विकसितकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनेदक्षकुसुमायुधे कपूरक्षोदमिश्र-चन्दनपङ्कपिण्डे कुपितकामिनीविनोददक्षगेयमुखरपरिजने पुनरुक्तदर्शनाभ्युत्थानप्रीडित-

वैलष्यम्, ततो जवता, ततो लाघवम्, ततश्च भीतिवर्धनवद्धा, सर्वत्र कारणमप्युक्तम् । सम्प्रति तदना-गमने तत्तद्दशावस्थावर्णनमाह—अथेति०—गुरुजनत्रयया पित्रादिसकाशाञ्जया । राजकार्याजुरोधेन राघवसम्बन्धिकसंस्थप्यग्रतया । चिरावलोकितस्य वियुज्य बहुकालानन्तरं इदस्य सह संवर्धितस्य एकप्रलम्बजन्म-क्षपितकौशवादिसमयस्य च । बन्धुजनस्य मिश्रवर्गस्य दर्शनमुखेन आलोकनजनितानन्दानुभवमेव । सुहृदां मिश्राणां मुखान्येव कमलानि सरोजानि तेषाम् अवलोकनस्य दर्शनस्य उत्कण्ठया उत्कटेच्छया । पुनरागमने स्वनगरान्मग्नगरपर्यन्तं पुनरागमे या खेदः कायिकः वक्ष्यतेऽस्य परिजिहीर्षया त्यागोच्छ्रया । निजगृहावस्थानरुच्या स्वभवनवासामिकावेण । जन्मभूमिस्नेहेन-स्वीयमातृभूमिप्रेम्णा । अनिच्छया—मग्नगरागमनविषयकेच्छाविरहेण । मयि स्नेहाद् कृतयत्नया प्रयासमास्थितयाऽपि प्रियसख्या पत्रलेखया पादपतनेनापि चरणनिपतनेनापि नानेतुमेव पारितः आनेतुं न शक्तः, तदा सुतरामेव न किञ्चित् । अय-माक्षयः—यदि कुमार आयाति तदापि लज्जादिना तत्समीपोपसर्पणं न शक्यमिति, अथ केनापि कारण-विशेषेण यद्यसौ नागच्छति तदा तु तत्समीपोपसर्पणकथैव नास्ति, तदुभयथापि तत्सम्बन्धोपायो नास्तीति । याऽनेनेत्यस्य वषयमागेन वीक्षितेत्यनेन सम्बन्धः । अनेन कुमारेण—चन्द्रापीडेन । मधुमदमुखराणां पुष्पपरागपानेन वाचाळतां गतानाम् मधुकराणां झमराणां कुलस्य समुदायस्य कलेन मधुरेण कोलाहलेन आकुलिता । आकुलत्वं गमिताः कोककामिन्यः चक्रवाकक्रियाः तासां कवणेन सखेदेन कूजितेन शब्देन जनितम् उत्पादितम् विरहिणां मनोदुःखं यत्र तादृशे इत्येकं विशेषणं हिमगृहस्य । विकचदलानि विकसितपत्राणि यानि अरविन्दवृन्दानि कमलसमूहास्तेषां निष्यन्देन परागेण आनन्दितः प्रसन्नो यो गन्धबद्धो वायुस्तेन सुगन्धः मनोहरगन्धवत्यो दश दिशो यत्र तादृशे, इदमप्यपरं तद्विशेषणम् । विक-सितानां कुसुमानां पुष्पाणाम् आमोदेन सुगन्धेन मुकुलितः बिकासोन्मुखः यो मानिनीनां मानग्रहः तस्य उन्मोचने दूरीकरणे दक्षः कुशलः कुसुमायुधः कन्दर्पो यत्र तादृशे । पुनरुक्तैः पुनः पुनर्जायमानैः दर्शनैः

बुला छिया है इस भावना से भयभीत होकर मैं उसके सामने नहीं हो सकूँगी । और यदि किसी तरह गुब्बानों की लज्जा से, राजकार्याजुरोध से, बहुत दिनों पर देखे गये साथ-साथ संवर्धित बन्धुजन के दर्शन की खुशीसे, मित्रों से मिलने की उत्कण्ठा से, फिर जाने के कष्ट से छुटकारा पाने की इच्छा से, अपने घर में रहने की अभिरुचि से, जन्मभूमि-स्नेह से, अथवा अनिच्छा से, मेरी प्रिय सखी मेरे स्नेह के कारण उनके पैरों पर गिर कर भी उन्हें नहीं ला सकी तब तो फिर कुछ बात ही नहीं । अभी अधिक और बुझा ही क्या है ? मैं वही कादम्बरी तो हूँ जिसे कुमार ने हिमगृह में फूट की शय्या पर पड़ी हुई देखा था । उस समय वह हिमगृह मधुमत्त वाचाळ झमर-कुल के कोलाहल से आकुल-कोकी के कवण शब्दों से विरहिजनों के मन में दुःख पैदा कर रहा था । उस हिमगृह में चारों ओर विकसित कमलवृन्द के मरकन्द से आनन्दित वायु सुगन्ध फैला रही थी । कामदेव पुष्पों की सुगन्ध से मानिनी स्त्रियों की मान-ग्रन्थि को खोलने में दक्ष हो रहा था । कपूर के चूर्ण से मिलित चन्दन का पङ्क फैला रहा था । परिजन कुपित कामिनीयों के मनोविनोद के लिये गीत गा रहे

कञ्चुकिजने प्रदोषसमये जरठशरकाण्डविपाण्डुनिषिद्धकुण्डलोद्घृष्टलङ्घयुवतिगण्डस्थलान्यखण्डमण्डले भिडम्बयति मण्डयति गगनं चानवरतविस्फुरद्विशदकरनिर्भरावर्जित-ज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि दूरविक्षिप्तदलनिबहकुमुदकाननामोदवासितदिगन्तायाः कुमुदिन्यास्तटे चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशशिमणिशिखरनिर्भरभङ्गारिणि क्रीडापर्वतनितम्बके हृद्यहरिचन्दनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शमुखसंभवस्वेदजलनिबहमिव वहति तत्कालहारिणि मुक्ताशिलापट्टशयने कुसुमामोदसुरभितदशदिशि तुषारकणनिकरहारिण्यपि बहिरेव देहदाहमात्रकार्पहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्तरावलम्बिनी वीक्षिता । ममापि चापुनरुक्तदर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने यथोरा लोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदमप्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयं येनान्तःप्रविष्टोपि न पारितो धारयितुम् । तदेव चैतच्छरीरं

साक्षात्कारैः चान्मभ्युत्थानानि तैः वीक्षिताः सज्जाः कञ्चुकिजनाः यत्र तादृशे । बहिः स्थिताः कञ्चुकिनो भूयोभूयो-हिमगृहाद्बहिरागच्छन्तं तत्र प्रविशन्तं च राजपरिवारं दृष्ट्वा अवश्यकर्तव्यमभ्युत्थानमनुति-तिष्ठन्तः किमपि न्न्यन्त इति तन्मनोदशाप्रकाशकमिदं विशेषणम् । जरठः परिणतः । लङ्घाः मदमत्ताः । अयमाशयः—प्रदोषसमये समुद्यन्त्रो मदनयुवतीनां कुण्डलोद्घृष्टतया रक्ताभानि कपोलस्थलान्यनु-करोति तदिवं विशेषणं प्रदोषसमय इत्यस्य । अनवरतेति०—अनवरतं सर्वदा विस्फुरतां प्रकाशीभवतां विशदनां स्वच्छानां करजालानाम् किरणानां निकरैः समूहैः निर्भरावर्जिताः अतिसमूहिताः या ज्योत्स्ना कौमुद्याः ता एव जलानि तेषाम् आसारस्य धारासम्पातस्य वर्षिणि वर्षणप्रवृत्ते । दूरविक्षिताः सुदूरगताः दलनिबहाः पद्मप्रकरा येभ्यस्तेषां कुमुदकाननानाम् कुमुदवचनानाम् आमोदेन सुगन्धेन वासिताः सुरभी-कृताः दिगन्ता दिशावकाशा यथा तस्यास्तथोक्तायाः कुमुदिन्याः कुमुदसन्ततेस्तटे । चन्द्रकरेति०—चन्द्र-कराणां चन्द्रकिरणानां स्पर्शेन प्रवृत्ताः स्थन्वितुं खलिता ये शशिमणिशिखराण्येव निर्भराः तैर्ज्ञकारिणि—कौमुदीस्पर्शेन स्पन्दमानानां चन्द्रकान्तमणीनां पथःप्रवाहा एव निर्भरास्तरकृतशब्दपूर्ण इत्यर्थः । क्रीडापर्वतनितम्बके-कृत्रिमपर्वततटे । दृष्टानां मनोहारिणां हरिचन्दनरसकणिकानां चन्दनबिन्दूनां जालकस्य समूहस्य चच्छलेन व्याजेन । तत्करतलस्पर्शेन चन्द्रकरपरामर्शेन यत्सुखमानन्दः तत्सम्भव-स्तन्मूलको यः स्वेदजलनिबहः स्वेदवारिप्रवाहस्तमिव । तत्कालहारिणि—तत्कालरमणीये । मुक्ताशिलाप-ट्टशयनं त्यक्त्वा स्थिते । कुसुमामोदसुरभितदशदिशि—पुष्पसुगन्धवासितसकलदिगवकाशे । तुषारकण-निकरहारिणि—अवयवायबिन्दुरमणीये । कुसुमस्तरावलम्बिनी—पुष्पशयननिषण्णा । वीक्षिता दृष्टा । अपुनरुक्तदर्शनस्पृहे—भूयोभूयस्तद्दर्शनाभिलाषिणि । आलोकनपथम्—दर्शनविषयम् । असौ—चन्द्रा-पीडः । अप्रतिपत्तिशून्यं—किञ्चिद्व्यतीतविमूढम् । हतहृदयम्—दग्धं मानसम् । अन्तः प्रविष्टः—स्वान्तर्गतः ।

ये । स्वामी को देखकर बार-बार उठने से कञ्चुकी लज्जित हो रहे थे । प्रदोष समय में चन्द्रमा शरकाण्ड की तरह पाण्डुवर्ण होकर निषिद्ध कुण्डल से घिसे हुए अरुद्ध युवती के कपोल का अनुकरण एवं आकाश को भूषित करता था । चन्द्रमा सतत प्रकाशित होनेवाले किरण-समुदाय से चन्द्रिकारूप जल की धारा बरसा रहा था । वह मेरा हिमगृह अति विकसित कुमुद-पुष्प की सुगन्ध से दश दिशाओं को आमोदित करनेवाली कुमुदिनी के तट पर चन्द्र-कर के स्पर्श से पसीजे हुए चन्द्रकान्त-खण्ड से बहते हुए शरनों के झङ्कार से परिपूर्ण क्रीडा-पर्वत के ऊपर अवस्थित था । रमणीय चन्दन के कर्णों के बहाने चन्द्र-कर-स्पर्श से होने वाले सुखानुभव से ढरपन्न स्वेद-बिन्दु को धारण करनेवाली, तत्काल अति रमणीय लगनेवाली रमणियाँ शिलापट्ट-शयन को छोड़कर दल बांध कर वहीं उपस्थित थीं । फूल की सुगन्ध से सारी दिशाएँ आमोदित हो रही थीं । चन्द्रमा की किरणों से मनोहर बाहर से देह के सन्ताप को दूर करनेवाले समस्त रमणीय पदार्थ वहाँ इकट्ठे हो रहे थे । मेरी आँखें भी वही हैं—जिनसे मैंने कुमार को देखा था तथा जिनकी कुमार-दर्शन-कालसा मित्य-नूतन रहती आई हैं । मेरा किङ्कर्तव्यमूढ तथा अभागा हृदय भी वही है जिसने भीतर पैठने पर भी कुमार को नहीं रोक

येन तत्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम् । स एव चायं पाणिर्योऽलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिग्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडञ्चन्द्रापीडोऽपि स एव योऽत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः । मध्येवोपक्षीणमार्गणतया चाकिञ्चित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोपि स एव यस्त्वयावेदितो मे ।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः । 'त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति । सा तु 'देवि, मैवं स्म मनसि करोः, कुमतिरियम्, अतिदारुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने जनितहृदयानुरागावजीवितमप्यपहरति' इत्यब्रवीत् । एतदपि नास्त्येव मे । मदेन वा दैवेन वा विरहेण वा यौवनेन वानुरागेण वा मदेन वा हृदयेन वान्येन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम् । अपि चासाविव नायमकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः । अयमेवास्मद्विरहकातरः । नायं नर्त्तादवं लक्ष्मीसमाकुलः । न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वती-

तत्समीपे-चन्द्रापीडस्य पार्श्वे । उदासीनेन-निष्क्रियेण । पाणिः-हस्तः । अलीकगुरुजनापेक्षी-मिथ्यैव गुरुजनानामनुरोधं कुर्वन् । परिग्राहितवान्-चन्द्रापीडद्वारा स्वं स्वीकारितवान् । अनपेक्षितपरपीडः-परदुःखानभिज्ञः । प्रतिगतः-परावृत्तः । उपक्षीणमार्गणतया-समाप्तसमस्तबाणतया । यकिञ्चित्करः-ईर्ष्यकरः । पञ्चशरः-कामदेवः । स्वया-पञ्चलेखा । आवेक्षितः-निवेक्षितः । मे मङ्गलम्-कादम्बर्यम् ।

त्वयि-महाश्वेतायाम् । दुःखितायाम्-पुण्डरीकवियोगेन सद्दुःखायां सत्स्थाम् । आत्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि-स्वविवाहं करिष्ये । मैवं स्म मनसि करोः-एवं मनसि न चिन्तय । अतिदारुणः-विशान्त-क्रूरः । पापकारी-दुष्टः । मकरकेतुः-कामः । अदृश्यमाने प्रियजने-प्रियजनवियोगावस्थायाम् । जनित-हृदयानुरागात्-हृदये स्नेहस्य जातत्वात् । जीवितमप्यपहरति-प्राणानपि हरति । एतदपि नास्त्येव-महा-श्वेतया तत्प्रियजनादर्शनस्य मरणहेतुस्त्वमुक्तं तन्मे नास्ति, प्रियजनस्य सङ्कल्पसंनिहितत्वेन तददर्श-नायोगादिति भावः । सङ्कल्पमयः-ध्यानकविपतः । जनसंनिधौ-लोकेषु वर्त्तमानेषु । अविभाव्यमानः-अदृश्यः । सिद्धः-अञ्जनादिसिद्धियुक्तः । असाविवेति०-यथा चन्द्रापीडः असमये परित्यज्य मां निष्ठुर-हृदयः सद्यस्तथा अयं सङ्कल्पमयः कुमारो मां कदापि न जहाति, तद्यं स इव निष्ठुरहृदयो न भव-तीति । अयम्-ध्यानोपनीतः कुमारः । अस्मद्विरहकातरः-मम त्रियोगेन स्निग्धः, स तु वास्तविकः कुमारो मम वियोगेऽप्यस्निग्ध एवेति । नायमिति०-यथासौ कुमारो नरतदिवं सर्वदा लक्ष्मीसमाकुलः लक्ष्म्या-मासक्तस्तथाऽयं सङ्कल्पमयः कुमारो न लक्ष्मीसमासक्त इत्यर्थः ।

वास्तविककुमारापेक्षया ध्यानोपनीयमानस्य कुमारस्य सुखसाध्यसङ्गमार्गं प्रमथयितुमेव-अपि-

रखा । वही यह शरीर है जो उनके आगे देरतक उदासीन भाव से बैठा रहा । वही यह मेरा हाथ है जो व्यर्थ ही गुरुजनों की अपेक्षा करता रहा और अपने को कुमार के हाथों में पकड़ा नहीं दिया । दूसरे की पीड़ा की चिन्ता नहीं करनेवाले चन्द्रापीड भी वही हैं जो दो बार यहाँ आकर वापस चले गये हैं । कन्दर्प के सारे बाण मुझ पर ही क्षीण हो गये हैं, वह दूसरी जगह बहुत थोड़ी सफलता प्राप्त कर रहा है जैसा कि तुमने मुझसे कहा है, वह कन्दर्प भी वही है ।

मैंने महाश्वेता से प्रतिज्ञापूर्वक कहा कि जब तक तुम दुःख में रहोगी मैं अपना पाणिग्रहण नहीं होने दूँगी । इसके उत्तर में महाश्वेता ने कहा—'मेरी रानी, ऐसी बात मन में मत सोचो, यह दुर्बुद्धि है, पापी कन्दर्प बड़ा क्रूर है, वह कदाचिद् हृदय के अनुरक्त हो जाने पर प्रियजन की अदर्शनावस्थामें प्राण भी ले लेता है । यह भी नहीं हो रहा है । काम से, दैव से, विरह से, यौवन से, प्रेम से, मद से, हृदय से या अन्य किसी कारण से मेरा संकल्पमय कुमार लोगों के सामने ही सबसे छिप कर सिद्ध की तरह मुझे दर्शन दे जाता है । मेरा यह संकल्पमय कुमार वास्तविक कुमार की तरह असमय में परित्याग करनेवाला निष्ठुर हृदय नहीं है । यह रात दिन लक्ष्मी से उलझा हुआ नहीं रहता है । यह मेरे विरह से कातर हो बैठता है । वह न लक्ष्मी का पति

मपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पर्यामि चाहर्निशमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना
जाग्रती निमीलितलोचना चलती स्वप्नायमाना च शयने श्रीमण्डपे गृहकमलिनीपूधानेषु
लीलादीषिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा तमज्ञजनविडम्बनैकहेतुं
विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तदलमनया तदानयनकथया । इत्यभिद-
धानाऽतर्कितागतमूर्च्छैव निमीलिताक्षी पद्मप्रासंपिण्डितनयनजलवर्षिणी विलीयमानेवोत्पी-
ड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकाविताननाभिदामांशुकावलम्बिन्यां बाहुलतिकाया-
मच्छसलिलस्रोतसि प्रसूतायां मृणालिकायामिव जलाहतिश्यामारुणतामरसमिवाननमुपा-
वेश्य तूष्णीमुत्कीर्णैव तस्थौ ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम् । 'सत्यमेव गरीयः खलु जीवितालम्बनमिदं विनोदश्च
वियोगिनीनां यदुत' संकल्पमयः प्रियः । नितरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम् ।
तथा हि । अनेन सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैर्न्यानि प्रतिक्षणं समागमशतान्यकालरम-

चासाधिवेत्यारभ्य न कीर्तिशब्दं वर्धयतीत्येतावन्निर्विशेषणैर्ब्यतिरेक उक्तः । अहर्निशम्-सदा । आसीना-
उपविष्टा । अज्ञजनविडम्बनैकहेतुम् = मादृशमूढजनप्रतारकम् । विप्रलम्भकम् = प्रतारणवचम् । अतर्किता-
गतमूर्च्छा-अकस्मादेव मूर्च्छिता । निमीलिताक्षी-मीलितनेत्रा । पद्मप्रा-पद्मणोऽप्रमाणे । संपिण्डितम्-
एकत्रीभूतं पक्ष्मनजलमधु तद्वर्षिणी तस्त्राविणी इत्यतीत्यर्थः । विलीयमाना-अन्तर्लब्धं प्राप्ता । अन्तर्जात-
मन्युवेगेन-मनोभ्रमयाघातेन । वेदिकाविताननाभिदामांशुकावलम्बिन्याम्-आसनोपरिस्थापितस्य महत्
उपधानस्य नाभिदाम अंशुकं चावलम्बमानायाम् बाहुलतिकायामिति योजना । अच्छसलिलस्रोतसि-
स्वच्छजलप्रवाहे प्रसूतायाम्-उपस्थायाम् । मृणालिकायाम्-कमलनाले । जलाहत्या-पानीयजनिता-
घातेन श्यामारुणमंशतः श्याममंशतोऽरुणं च यत् तामरसं कमलं तदिव । उपमा स्फुटा । उत्कीर्णां
चित्राङ्गिता ।

सत्-पत्रलेखोक्तम् । गरीयः श्रेष्ठम् जीवितावलम्बनम्-प्राणधारणकारणम् । विनोदः-मनोविनोदन-
साधनम् । संकल्पमयः-ध्यानसन्निधापितः । कुलाङ्गनानाम्-कुलवधूनाम् । अयमाशयः-वियोगिन्यः कुला-
ङ्गनाः कुमारं ध्यानोपनीतं प्रियतमं परश्रम्यस्तेन सह संभाषमाणा रममाणाश्च जीवितं धारयन्ति मनश्च
विनोदयन्तीति । अनेन ध्यानोपनीतेन प्रियतमेन । अकृतदूतिकापादपतनदैर्न्यानि-विनैव दूतीपादपत-
नदैर्न्यम् । समागमशतानि-अनेकानि सुखसंगतानि । चास्तविकस्य प्रियतमस्य समागमाय दूतीप्रेषण

है, न इसे सरस्वती की अपेक्षा है । यह कीर्ति-विस्तार भी नहीं करता है । अहर्निश मैं आसन पर बैठी हुई,
सोती, जागती, घूमती, नीचे ताकती हुई, चलती, स्वप्न देखती हुई, विद्यावन पर, श्रीमण्डप में, गृह-सरोवर
एवं वनान में, क्रीडा-पुष्करिणी में, क्रीडा-पर्वत पर, छोटी पहाड़ी नदियों में—उसी अज्ञजन को चिढ़ानेवाले
छलिया कुमार को देखा करती हूँ यह बात तो मैंने तुम से कह दी है । अतः उसे घुसाने की बात रहने दो ।
इस प्रकार कहती हुई कादम्बरी एकाएक मूर्छित हो गई, उसने आँखें मूँद लीं, वरीनियों के आगे से स्थूल जल
की वर्षा होने लगी, हृदय में होनेवाले दुःख के वेग से पीड़ित होकर विलीन-ही होती हुई उसी तरह मसनद
की डोरी तथा कपड़े को पकड़नेवाली बाहुलतिका पर अपना मुख स्थापित करके चित्राङ्गिन-सी हो गई, उस प्रकार
रखा गया उसका मुख स्वच्छ जल-प्रवाह में प्रसृत मृणाल पर अवलम्बित जलावात से श्यामारुण कमल के
समान लगता था ।

मैंने उसकी बातें सुन कर मन में सोचा—सचमुच संकल्पोपनीत प्रियतम वियोगिनियों के लिये बड़ा
भारी प्राणावलम्बन तथा विनोद स्वरूप हुआ करता है, खास करके कुलाङ्गनाओं के लिये, उसमें भी कुमारियों के
लिये । उस संकल्पमय प्रियतम के साथ होनेवाले सुरत में दूती के पैरों पड़ने का दैन्य नहीं भोगना पड़ता

णीयानि स्वेच्छामिसरणसौख्यान्यदूषितकन्यकाभावानि सुरतानि । सुरतेषु चाकृत-
स्तनव्यवधानदुःखान्यालिङ्गनानि, अजनितप्रणदर्शनप्रीडानि नखदन्तक्षतमुखानि,
अनाकुलितकेशपाशाः कचग्रहमहोत्सवाः, शब्दविहीनानि निधुवनानि, अनुत्पादितगुरुजन-
विभाषितक्षतवैलक्ष्याण्यधरखण्डनविलसितानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति । न जल-
धरधारापातः स्थगयति । न नीहारनिकरस्तिरोदधाति ।' इत्येवं चिन्तयन्त्या एव
मेऽनुरागकथारसप्लावेनेव रक्ततामगाद्विसः । तत्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव
कादम्बर्यास्त्रपथा पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् । पल्लवशयनमिव संध्यारागमरचचा-
मिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिलातलतल्पमकल्पयत्प्रदोषः । अत्रान्तरे चागत्य स्वं
स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्गारिणीभि-

मपेक्ष्यते तत्र दूतिकाः पादपतनेनाजुकूलनीया भवन्ति इति दैन्यं प्रकटीकर्तुं बाध्यन्ते कुलस्त्रियाः, प्रियत-
मस्य ध्यानोपनीतस्य समागमे तु दूयो नापेक्ष्यन्ते इति भावः । अकाकरमणीयानि-सर्वदाह्वयानि ।
स्वेच्छामिसरणसौख्यानि-स्वयमभिसारमुखानि । वास्तविकाः प्रियतमः कालं विचार्य अभिसर्तुं शक्यतेऽयं
तु संक्षयमयः प्रियः कालव्ययनं विधूय सर्वदाऽभिसर्तुं शक्य इत्यर्थः । अकृतस्तनव्यवधानदुःखानि-
वास्तविकप्रियतमस्यालिङ्गने यस्तनकृतव्यवधानजम् दुःखं जायते तदत्र न भवति, किञ्च वास्तविक-
प्रियतमसुरते जनितां नखचतावीनीं प्रणानां दर्शने गुरुजनकृते नवपल्लवक्षयनं नाम ध्यानोपनीत-
प्रियतमसुरते तदाशङ्कालवोऽप्यस्ति, तत्प्रियकृतकचग्रहे केशपाशाकुलीभाषमसङ्गः, ध्यानोपनीतप्रियतम-
कृते तु कचग्रहे साध्याशङ्का नास्ति, तत्प्रियतमसुरते मणितशब्दाः संभवन्ति तैश्च तत्कयातिभीरस्ति,
ध्यानोपनीतप्रियसुरते साऽपि नाऽस्तीति भावः । वास्तविकप्रियतमेनाधरे खण्डिते तरङ्गते गुरुभिरीक्ष्य-
माणे धनितानां वैलक्ष्यमुत्पद्यतेऽत्र तु तदप्यसंभावितमिति बोध्यम् । वास्तविकं प्रियतममन्धकारराशि-
स्तिरोद्यापयति, वर्षासारो वारयति, नीहारनिकरस्य तिरोदधाति, सा सर्वाभ्याशङ्का ध्यानोपनीतप्रियत-
मविषये नोदयति इति वास्तविकप्रियमिलनात् ध्यानोपनीतप्रियतममिलने व्यतिरेका अभिहिताः । तैश्च
व्यतिरेकैर्ध्यानोपनीतसुरतस्य गरीयस्त्वमुपपादितं भवतीति भावः ।

अनुरागकथारसप्लावेने-स्नेहवार्त्तारागमज्जनेन । रक्ततामगाद्विसः-सायन्काळे जाते विनं
रक्तवर्णममवत्, उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । प्रकटितरागम्-प्रकाशितस्नेहम् अभ्यन्त रक्तवर्णम्, प्रपथा-अनुराग-
प्रकाशीभावजनितया लज्जया । रविमण्डलम्-सूर्यविम्बम् । यामिनी-रात्रिः । पल्लवशयनम्-नवपल्लवास्त-
रणम् । यथा कस्याश्चिद्वियोगिन्याः सखी तत्पापशान्तये नवपल्लवक्षयनीयमारचयति तद्वत् रात्रिप्रारम्भ-
वेला सन्ध्या रविरागरूपं नवपल्लवक्षयनीयमकल्पयद्विश्वाशायः । परिचारकः श्रुत्यविशेषः । यथा वियोगि-
न्या श्रुत्यः चन्द्रकान्तमणिशिलातलपं कल्पयति तथा प्रदोषश्चन्द्रमण्डलमकल्पयद्वित्यर्थः । अशून्यं
कुर्वाणा-स्वकर्तव्यलग्नाः स्वाधिकारसाधनानां इति भावः । गन्धतैलम्-सुगन्धितैलम् । सुरभिगन्धो-
द्गारिणीभिः-सुगन्धप्रसारिणीभिः, सुरभिगन्धोद्गारे हेतुसमर्पकं विशेषणं गन्धतैलावसिक्तत्वं बोध्यम् ।

है, असमय रमणीय समागमशत किये जा सकते हैं, स्वेच्छामिसार का मुख भोगा जा सकता है और कन्याभाव
भी अदूषित रहता है । उस सुरत में स्तनव्यवधान से रहित आलिङ्गन, प्रणदर्शनकृत लज्जा से मुक्त नखक्षत,
दन्तक्षत, बिना केश को आकुल किये केशग्रहण-महोत्सव, बिना शब्द के संभोग, एवं गुरुजनों द्वारा कर्तों के
देखे जाने पर होनेवाली लज्जा से मुक्त अधर-खण्डन होते हैं । इस संक्षेपमय प्रियतम को न अन्धकार छिपा
सकता है न लज्जारा अन्तर्हित कर सकती है और न कुशासत टंक सकता है । मैं इस प्रकार सोच ही रही थी
कि अनुराग से आल्कावित सा दिन लाल हो उठा, तत्काक कादम्बरी के हृदय की तरह राग प्रकट करनेवाला
रविमण्डल लज्जा से भागता हुआ नजर आने लगा । रात्रि ने पल्लव-शयन के समान सन्ध्या-राग की रचना की ।
प्रदोष ने परिचारक की तरह चन्द्रकान्तमणि शिला का तल्प प्रस्तुत कर दिया । इसी समय अपने कार्य पर तत्पर
दीपिकाधारिणी सुगन्धित तैल से सिक्त बालियों की गन्ध फैलानेवाली बाकिकायें मण्डल बांध कर चारों

दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन् । अथ निर्मललावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकशल्यानीवाङ्गलग्नानि समुद्रहन्तीं नवनिरन्तर-कलिकाचितां चम्पकलतामिव तथावस्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम् । 'देवि प्रसीद । नार्हस्य-खेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम् । संहर मन्युवेगम् । एषाहमादाय चन्द्रापीडमाग-तैव' इति । अथानेन देवनामप्रहणगर्भेण मद्बचसा विषापहरणमन्त्रेणैव विषमूर्च्छिता मृदि-त्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य 'कः प्रदेशोऽस्मिन्' इति परिजनमपृच्छत् ।

अथ धवलवसनोल्लासितगात्रयष्ट्यः, द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्ग-यः, परशुरामशरविवर-विनिर्गता इव कलहंसपङ्क्तयः, कलहंसकलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिन्नूपुरैः पतत्कर्णपूरपल्लवोल्लासितैश्चाञ्जाभवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदेशनिक्षिप्तानि चामराणीव वहन्त्यः, समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्बालादिव बाह्य-

विरचितचक्रवालिकाः—बद्धमण्डलाः । निर्मलेति०—दीपानां प्रतिबिम्बानि कादम्बर्याः दर्पणस्वच्छे वपुषि कामबाणशल्यानीव उलकन्ति प्रतिभान्तिस्मेति तात्पर्यम् । तस्यां स्थितौ सा चम्पककोरकैक्षिता चम्पक-कलताहरयतेति भावः, उभयत्रोपमालङ्कारौ । अखेदार्हा—कलेशसहनस्यापात्रभूता । हृदयखेदकारिणम्—मनोव्यथकम् । देवनामप्रहणगर्भेण—भवद्भिन्नानसंयुतेषु । विषमूर्च्छितो जनो यथा विषापहारिगारुड-मन्त्रभ्रमणाद्या निवृत्तमूर्च्छाविषाः प्रकृतिमापद्यते तद्विषं कादम्बरी भवद्भिन्नानगर्भेण मद्बचसा निवृत्त-मूर्च्छां सती चक्षुषी उद्यमीकषदित्यर्थः ॥

अयेति०—धवलैः स्वच्छैः वसनैः वस्त्रैः उल्लासिताः प्रकाशिताः गात्रयष्टयो देहलताः यासां तास्तयोक्ताः स्वच्छवस्त्रप्रकाशमानदेहा इत्यर्थः । द्वारप्रदेशेषु संपिण्डितानि संकुचितानि अङ्गानि यासां ताः तयोक्ताः द्वारदेशे स्थिता इति भावः । परशुरामशरविवरेभ्यः परशुरामबाणकृतहिमालयर-म्भेभ्यः विनिर्गताः बहिर्भूताः कलहंसपङ्क्तयः हंससमूहा इवेत्युपमा । धवलवसनपरिधानानां द्वारप्रदेश-वागङ्गुन्तीनां कन्यकानां परशुरामशरविवरनिर्गतहंसावलीसादृश्यं नितरां स्फुटम् । अयते महादेवाद्यक्ष-विद्यामन्यस्यतोः परशुरामकाप्तिकेययोर्जाते स्पृष्टाभावे परशुरामः स्वातिशयं प्रमापितुं बाणेन हिमालयं विभेदेति । कलहंसानां हंसानां मधुरो रवरशब्द इव मधुरो रवः शब्दो येषां तैः नूपुरैः पादभूषणम-भीरैः प्रतिवाचम् उत्तरमिव प्रयच्छद्भिः वृद्धिः, कलहंसमधुरशब्दाः पादलङ्घनाः नूपुराः प्रतिवाचमिव वृद्धीत्यर्थः । पतद्भिः कर्णपूरपङ्क्तयैः भ्रमणाभरणभावं प्रापितैः पङ्क्तयैः उल्लासितानि चालितानि यानि भ्रमणानि कर्णेभिर्यानि तैः आञ्जाभ्रवणाद्य स्वाभिनिवेशाकर्णनाय धावद्भिरिव । कर्णपूरपङ्क्त्याः पतन्तः भ्रमणानि चपलवन्ति तासां कन्यकानाम् मन्ये तानि भ्रमणानि आञ्जां ओतुं धावन्तीत्यर्थः । मौक्तिक-कुण्डलांशुजालकानि मुक्तामयकुण्डलरश्मयः स्कन्धदेशनिक्षिप्तानि स्कन्धपतितानि चामराणि इव वहन्त्यः । कुण्डलानि मुक्तामयानीति तदंशबोऽसद्वेशपतिताभ्रमरवद्वभासन्ते इत्यर्थः । समाहत-

ओर से आकर खड़ी हो गई । इसके बाद स्वच्छ लावण्य में प्रतिबिम्बित दीपरूप कामदेव के शर्यों को अङ्गों में धारण करनेवाली निरन्तर नूतन कलियों से न्यास चम्पकलता की तरह दीखती हुई तदवस्था कादम्बरी से हमने निवेदन किया—देवि, प्रसन्नता प्रकट कौजिये, आप इस कष्टदायक खेद का त्याग कौजिये, आप इस कष्ट के योग्य नहीं हैं । अपने दुःख-वेग को दूर कौजिये; अभी मैं चन्द्रापीड को लेकर आती हूँ । इस तरह आपका नाम लेकर कहे गये मेरे वचन से बसने उसी तरह आँखें खोल दीं जैसे विषमूर्च्छित आदमी विषापहरणमन्त्र से आँखें खोल देता है । उसने लाकसापूर्ण नयनों से मेरी ओर देखकर परिजन से पूछा कि यहाँ कौन है ? ।

आवाज सुनते ही कन्यायें दीर्घीं जो इधर वक्ष से शरीर को आवृत किये हुई थीं । द्वार देश में बैठी थीं अतः ऐसी प्रतीत हो रही थी कि परशुराम के बाण से निर्मित मार्ग से होकर निकली कलहंसपंक्ति हों । हंसों के मधुर शब्द की तरह मधुर शब्द करने वाले उनके नूपुर प्रत्युत्तर सा दे रहे थे । उनके कानों से गिरने वाले कर्णपूर-पल्लव आवाज सुनने के किये दोड़ते हुए से लग रहे थे । कानों में पड़ने गये मौक्तिक-कुण्डलों की किरणें कन्यों

मानाः, वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैः समाज्ञापयेति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखकमलावलोकनीषु तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती स्निग्धामिन्दीवर-
स्त्रजमिव मरकतशिलातले न्यषीदत् । अत्रवीक्ष । 'पत्रलेखे, न खलु प्रियमिति ब्रवीमि ।
त्वामेव पश्यन्ती संचारयाम्येव जीवितमहम् । तथापि यद्यं ते ग्रहस्तत्साधय समीहितम्'
इत्याभिधायाङ्गस्पृष्टनियसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्रसादातिशयां मां व्यसर्जयत् ।

इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत् । 'देव प्रत्यग्रदेवीप्रसादाति-
शयाहितप्रागल्भ्या दुःखिता च विज्ञापयामि । 'देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता
किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं
विज्ञप्तः पत्रलेखाया तं च कादम्बर्याः स्नेहोक्तिपुरःसरं गम्भीरं च सतापं च सपरिहासं च

कपोलस्थलैः कपोलवेशमानसिः कुण्डलैः बलादिव बलपूर्वकम् बाधमानाः अग्रे गन्तुं प्रेर्यमाणाः, कपोलं
ध्वंयन्तिः कुण्डलैस्ताः कन्यकाः बलात् पुरः सन्तुमिव प्रेर्यन्त इत्यर्थः । वाचालैः शब्दायमानैः कर्णोत्पल-
मधुकरैः कर्णाभरणीभूतकमलसौरभाकृष्टभ्रमरैः समाज्ञापय इति व्याहरन्त्यः कथयन्त्यः । कन्यकानां
तासां कर्णयोः स्थितेषु कमलेषु सौरभाकृष्टा भ्रमराः शब्दायमाना आसन्नमन्ये तास्तच्छब्दद्वारा स्वामिनीं
व्याहरन्तिस्माज्ञां प्रदातुमिति भावः । आज्ञाप्रतीक्षासु आदेशं प्रतिपादयन्तीषु । मुखकमलावलोकनीषु-
स्वामिनीमुखमीचमाणासु । तासु कन्यकासु । स्निग्धाम् मधुणाम् । इन्दीवरस्त्रजम्-नीलकमलमालाम् ।
एषां पातयन्ती दृष्टिं निक्षिपन्ती । स्निग्धया नीलकमलमालयेव दद्यातां वीक्षमाणा इत्यर्थः । न्यषीदत्-
उपविष्टवती । न खलु प्रियमिति ब्रवीमि तव सुखावहमिति कृत्वा नाहं वक्ष्यमाणं कथयामि किन्तु वस्तुभूतं
सद्विति भावः । त्वामेव-पश्यन्ती सम्चारयामि जीवामि । अयम्-कुमारानयनविषयकः । ग्रहः-आग्रहः ।
साधय-कृष । निवसनम्-वक्तुम् । प्रसादातिशय-कृपाप्राप्त्यर्थम् । वसनाभरणताम्बूलादीनि स्वाङ्गस्पर्श
प्रापय्य प्रदाय च कृपातिशयं प्रकाशयेत्यर्थः । व्यसर्जयत्-गमनाज्ञया सनायितवतीत्यर्थः ।

आवेद्य-कथयित्वा । नमितमुखी-नतवदना । व्यजिज्ञपत्-सूचितवती । प्रत्यग्रप्रेति०-प्रत्यग्रप्रेण
अभिनवेन देव्याः कादम्बर्याः प्रसादातिशयेन कृपाप्राप्त्यर्थेण आहितम् सञ्जातं प्रागल्भ्यं यस्याः सा
तथोक्ता-अभिनवकादम्बरीकृपाप्राप्त्यर्थेष्टाऽहमित्यर्थः । दुःखिता खिन्ना । देवेन भवता । पतद्वदस्याम्-
इमां वशां प्राप्ताम् । देवीम्-कादम्बरीम् । दूरीकुर्वता-आत्मनो वियोगं लभयता । आपन्नवत्सलायाः-
शरणागतसकृपायाः । स्वप्रकृतेः-स्वीयस्वभावस्य । अनुरूपम्-अनुकूलम् । उपालम्भगर्भम्-उपालम्भ-
पूर्णम् । विज्ञप्तः-पत्रलेखयोक्तः । स्नेहोक्तिपुरस्सरम्-प्रेमवचनपूर्वकम् । साम्यर्थनम्-प्राथ्यनायुक्तम् ।

पर फेर रही थी जो चामर की तरह प्रतीत होती थी, कपोल स्थल पर चोट पहुँचाने वाले कुंडल उन्हें बरबस
आगे बढ़ाते से लग रहे थे, उनके कान में धारण किये गये उत्पलों पर आसक्त भ्रमर बोल रहे थे । जो आवा
मौगते से लग रहे थे । आवा की प्रतीक्षा में खड़ी होकर मुख-कमल की ओर देखने वाली उन कन्याओं पर
कादम्बरी ने स्नेहपूर्ण दृष्टि डाली—मानो मरकत-शिला पर नील कमल की माला ढाली गई हो, और कहा—

पत्रलेखे, अच्छा लगता है इसलिये नहीं कह रही हूँ, केवल तुमसे बातें करके ही मैं प्राणधारण कर सकती
हूँ, इसलिये कहती हूँ । यदि तुमको ऐसा ही विश्वास है तो अपनी रुचि के अनुसार कार्य करो । इस प्रकार कह
कर और अपने अङ्गों से झुकाकर वस्त्र, अलङ्कार, पान आदि के प्रदाय से कृपा विशेष प्रकाशित करके कादम्बरी
ने मुझे विदा किया ।

इस प्रकार कहकर थोड़ा मुख झुका लेने के बाद पत्रलेखाने पुनः धीरे-धीरे कहा—देव, देवी ने जो अभी
अभी मुझ पर अपनी विशेष कृपा की है उससे मैं डीठ हो रही हूँ, और मुझे बड़ा दुःख है, इसलिये मैं कहती हूँ
कि आपने इस स्थिति में कादम्बरी को अलग करके क्या शरणागत-वत्सलता अथवा अपनी प्रकृति के अनुरूप
कार्य किया है । पत्रलेखा के इस उलाहने से भरे कथन को सुन कर तथा कादम्बरी के स्नेहोक्तिपूर्वक, गम्भीर,

साभ्यर्थनं च साभिमानं च सावहेलं च सप्रसादं च सनिर्वेदं च सानुरागं च सार्ति-
विशेषं च सावष्टम्भं च सक्रोपं च सात्मार्षणं च ससद्भावं च सोत्प्रासं च सोपालम्भं
च सानुक्रोशं च सस्पृहं च सावधारणं च मधुरमपि दुःश्रवं सरसमपि शोषहेतुं
कोमलमपि कठोरं नम्रमप्युन्नतं पेशलमप्यहंकृतं ललितमपि प्रौढमालापमाकर्ण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य
च स्तिमितपद्मतया दुर्विषहदुःखबाष्पोपप्लुतायताक्षं तन्मुखं स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां
पर्याकुलोऽभवत् ।

अथ कादम्बरीशरीरादिवालापपदैरेव सहागत्य युगपद्गृहीतो हृदये मन्युना कण्ठे
जीवितेनाधरपङ्कजे वेपथुना मुखे शसितेन नासाग्रे स्फुरितेन चक्षुषि च बाष्पेण च तुल्यवृत्ति-
भूत्वा कादम्बर्याः क्षरद्वाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षमुखैः प्रत्युवाच । 'पत्रलेखे किं करोमि । अनेन
दुरात्मना दुःशिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितम्मन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण
स्वयंकृतमिथ्याविकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्धानेन मूढहृदयेन यद्यदेवानेकप्रकारं शृङ्गार-

सार्तिविशेषम्-पीडाया युक्तम् । मधुरमपि दुःश्रवम्-दुःखेन श्रोतुमर्हम्, मधुरं सद्यपि मम-व्ययकतयाऽऽ-
कर्णयितुम् योग्यम् इत्यर्थः । सरसमपि-रसयुक्तमपि शोषहेतुं-सन्तापकरम् । पेशलम्-कोमलम् । सर्वत्र
विरोधाभासस्तत्परिहारः सुखावसेयः । आलापम्-उक्तिम् । उत्प्रेक्ष्य-सम्भाव्य तन्मुखमित्यस्य कर्म ।
स्तिमितपद्मतया-पद्मपातशून्यतया । दुर्विदग्धेन-असज्जेन दुःखेन यत् बाष्पम्-अश्रु तेन आप्लुतम्-
व्याप्तम् अथ यत्र तद्विति मुखविशेषणम् । स्वभावधीरप्रकृतिः-अकृत्रिमधीरः । पर्याकुलः-व्यग्रः ।

कादम्बरीति०-कादम्बर्या उक्तिं पत्रलेखामुल्लासितम् चन्द्रापीडो हृदये मन्युना गृहीतः, तस्य
जीवितं कण्ठे समाजगाम, अधरपङ्कजे, मुखे दीर्घवासाः प्रावसन्त, नासाग्रं प्रास्फुरत्, चक्षुषि बाष्पमुद्दे-
चीत्, मन्ये आलापपदैः सहैव कादम्बर्याः मन्युकण्ठगतप्राणताऽचरकम्पप्रभृतयो वियोगाङ्गाश्चन्द्रापीडस्य
शरीरं प्रविष्टाः, तेन चन्द्रापीडः कादम्बर्याः समवृत्तिर्जात इत्याशयो भूवेतिपर्यन्तस्य ग्रन्थस्य । चर-
द्वाष्पेति०-चरता ज्वला-बाष्पेण-अश्रुप्रवाहेण यो विक्षेपः-मिर्ममवाचस्तेन पर्याकुलानि-अस्तस्यस्तानि
अचराणि-वर्णाः यत्र तथेति क्रियाविशेषणम् । दुरात्मना-दुष्टेन । दुःशिक्षितेन-दुष्टशिक्षां प्राप्तवता ।
ज्ञानाभिमानिना-मिथ्याज्ञानाभिनयनिपुणेन । दुर्विदग्धेन-दुःशीलेन । अलीकधीरेण-मिथ्याचैर्वाभि-
मानिना । स्वयंकृतमिथ्याविकल्पशतसहस्रभरितेन-आत्मनैव कृतैः मिथ्याभूतैः-अवस्तुसन्निः विकल्पानां-
नानाप्रकारकल्पनानां क्षतसहस्रैः-कोटिभिर्भरितेन, आत्मनैव विनैव कामपि भित्तिं नानाविधान् विक-
ल्पाज्ज्वालयतेत्यर्थः । अश्रद्धानेन-अविश्वासिना । मूढहृदयेन-अविवेकशीलेन । शृङ्गारानुसाधार्येण-

सन्तापयुक्त, परिहासपूर्ण, प्रार्थनामय, साभिमान, प्रसन्नतायुक्त, खेदपूर्ण सानुराग, पीडा से युक्त, उपालम्भपूर्ण,
सक्रोश, सामिकाप, सनिश्चय, मधुर होकर भी दुःश्रव, सरस होकर भी शोषक, कोमल होकर भी कठोर, नम्र
होकर भी उन्नत, मुकायम होकर भी साहृद्धार, कलित होकर भी साहृद्धार आलाप की सम्भावना करके
चन्द्रापीड की आँखों के पद्म ठिठक गये, दुर्विषहदुःख से उनकी बड़ी-बड़ी आँखें अश्रुपूर्ण हो उठीं और वह
स्वभावतः धीर प्रकृति होकर भी अत्यन्त व्याकुल हो गये ।

इसके बाद चन्द्रापीड को ऐसा प्रतीत हुआ कि बात-चीत के द्वारा कादम्बरी के शरीर से आकर एक साथ
दुःख ने हृदय में, प्राणों ने कण्ठ में, कम्पन ने जोड़ों में, श्वास ने मुख में, स्फुरण ने नासाग्र में, और रोदन ने
आँखों में स्थान बना लिया है, जिससे वह कादम्बरी के समान हो गया है । उसकी आँखों से आँसू गिर रहा था,
उसने गद्गद स्वर में उत्तर दिया—पत्रलेखे, मैं क्या करूँ ! दुरात्मा, दुःशिक्षित, ज्ञानाभिमानि, पण्डितम्मन्य,
मिथ्यावातुर्यशाली, दुर्बुद्धि, मिथ्या गम्भीर, स्वयं मिथ्या सहस्रप करके बैठे हुए, अमञ्जल तथा मूढ़-हृदय इस

नृत्ताचार्येण भगवता मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते तत्त-
देवादृष्टपूर्वत्वादिब्यक्त्यकानां रूपानुरूपलीलासम्भावनया च तावतो मनोरथस्याप्यात्मन
उपर्यसम्भावनया च सर्वं सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिहृतं मां ग्राहयतैवमी-
हशस्य देव्या दुःखस्य तव चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्या-
मोहकारी कोपि शाप एवायम् । अन्यथाऽप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न सन्देह उपपद्यते तेष्वपि
स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामुद्येत । तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूदमतया दुर्विभाववृत्तीनि
तानि स्मितावलोकितकथितविद्वत्लीलालज्जायितानि यान्यन्यथापि सम्भवन्ति । चिरानु-
भूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव
नावेदितम् । अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तवापि प्रत्यक्ष एव । तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्त-
याप्यन्यथा व्याहृतं देव्या । सर्वं एवायं विपर्ययान्मम दोषः । तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमान-

कामकलाक्षिणपद्मेण । मनोभवेन कामेन । अन्तर्गतमनोविकारावेदनाय-हार्दिकभावप्रकटनाय ।
बाला-अप्रौढनायिका कादम्बरी । रूपानुरूपलीलासम्भावनया-एतस्या रूपस्य अनुकूला एव इमे भावा
इति शुद्धया । तावतो मनोरथस्य-एतादृशस्य प्रणयस्य । सहज-स्वाभाविकम् । विकल्पसंशयदोलाधि-
हृतम्-संविह्वानम् । ग्राहयता-प्रसादयता । अयमेतत्प्रबुद्धकार्यः-कादम्बर्यास्वयोक्ता स्थितिर्मया भूता,
परमहं किं करोमि, यदा मया कादम्बरी दृष्टा, तस्मिन् काले कामदेवेन कादम्बर्या मनसि सञ्चारो लब्ध-
स्ततः सा यां यां चेष्टामकृत, तासु चेष्टासु कामदेवप्रभावादेव मयाऽन्याद्वयेव चारणा कृता, अदृष्टपूर्वत्वा-
दिब्यक्त्यकानां मया तस्याः कामचेष्टा स्वाभाविकतया गणिताः, तद्वनेन कामेन तां मां च सममेव वञ्चयता
सा कादम्बरी कष्टं प्रापिताऽहं च तदुपालम्भस्य विषयः कृतोऽरमीति । मनोव्यामोहकारी-मनोविषेप-
कर्ता । अप्रबुद्धबुद्धेः-अवमते । मूढमतयो यानि मदचिह्नानि दृष्ट्वा तत्वेन परिचिन्वन्ति, तेष्वपि स्फुटेषु
मदनचिह्नेषु यच्च मम प्रत्ययो जाताः स शापस्यैव प्रभाव इति भावः । व्यामुद्येत-मूढभावं प्रपद्येत,
इत्यमित्यमिति निर्णयाय न चमेतेत्यर्थः । दुर्विभाववृत्तीनि-असुखोद्यानि । स्मितम्-ईषद्वसितम्, अवलो-
कितम्-कटाक्षवीक्षणम्, कथितम्-सविभ्रमं वचनम्, विद्वत्-शृङ्गारचेष्टितम्, लीलाञ्जलिता-सलीलं
अपाप्रकाशनम् एतानि असुखावसेयव्यापाराणि सन्ति, तस्मानि दूरे तिष्ठन्तु, कादम्बरी स्वकण्ठादुच्चार्य
यन्मम कण्ठे स्वां मालामर्पितवती स तु तस्या व्यापारः सर्वमपि तन्मनोभावं प्रकटमाक्यदेव, ततोऽपि तु
मया तन्मनोगतं ज्ञातुं न शोके, तद्वयं कोपि कस्यापि चित् मम शापस्यैव प्रभाव इत्यर्थः । चिरमनुभूतः-
प्राप्तो य आरमकण्ठसंसर्गः-स्वकण्ठनिवासः तेन सुभगम्-रमणीयम् । अकृतपुण्यस्य-पापिनः । किमिव
नावेदितम्-सर्वमप्युक्तमित्यर्थः, हिमगृहकवृत्तान्तः-हिमगृहे जाता घटना । तव-पत्रलेखायाः । प्रत्यक्षः-
साक्षात् । अत्र-एवमुक्त्वाप्युत्ते तदीयमन्देवो । प्रणयकोपाक्षिप्तया-प्रेमकोपपराधीनमनसा । प्रणयकोपपरा-
धीनमनसाऽपि कादम्बर्या किमपि नाधिकमुक्तं, सर्वमुपयुज्यमानमेवोक्तमित्यर्थः । विपर्ययात्-आचरणवैप-

कन्दर्प ने अनेक प्रकार के जो कार्य अन्तर्गत विकार की सूचना देने के लिये कादम्बरी द्वारा मेरे विषय में करवाये
हैं, उन कार्यों को उसी कन्दर्प के कारण स्वाभाविक समझता रहा हूँ, क्योंकि मैंने कभी दिव्य कन्या देखी नहीं
थी, मैं समझता था कि यह सारी लीला इसके रूप के अनुरूप हैं मेरे लिए ही इसके सारे मनोरथ हैं ऐसी संभावना
मुझे नहीं थी, इस तरह संशय तथा विकल्प के झूले पर झूलने वाला मैं कादम्बरी के कहों तथा तुम्हारे द्वारा किये
गये अपने तिरस्कार का कारण बन गया हूँ । मालूम पड़ता है मेरे मन को मोह में डाल देने वाला यह कोई शाप
ही है । यदि ऐसा नहीं होता तो मूढ़ को भी जिन विषयों पर सन्देह नहीं होना चाहिये उन्हीं कन्दर्पचिह्नों
को देखकर भी मेरी बुद्धि क्यों चकरा गई । मुस्कुराने, हँसने, बोलने, विहार तथा लीला लज्जाओं की बात को
जाने दिया जाय, उनके कारणों को समझना कठिन था, वह किसी अन्य कारण से भी हो सकते हैं, परन्तु काद-
म्बरी ने चिरधारित अपने गले का द्वार उतार कर जब मुझ अभाग को पढ़ना दिया तब उसने क्या नहीं कह दिया !
हिमगृह की बातें तो तुमको भी प्रत्यक्ष ही हैं । वहाँ क्या उसने प्रणय-कोप करके भी कुछ दूसरी तरह की बात

स्तथा करोमि यथा नेहशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी ।' इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽ-
 श्रावितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत् । 'युवराज, एवं देवी विलास-
 वती समादिशति । कृतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्रलेखात्र
 पुनः परागतेति । न च ते स्वयस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संव-
 र्जिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य । तदनया सहित एवागच्छ ।
 मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते सुखकमलालोकनम्' इति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत् । 'अहो संदेहदोलारुढं मे जीवितम् । एवमम्बा
 निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-
 वत्सलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमहितो बलवाञ्छननीस्नेहः । बाण्ड्याकुलं हृदयम् । अमोच्यं
 तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः । हारिणी गुरुजनलालना । दुःसहान्युत्क-
 कण्ठितानि । अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः । कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना । सुखावलोकितः कुल-
 क्रमागता राजानः । जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम् । अनुरक्ताः प्रजाः । गरीयान्बान्ध-

रीत्यात् । प्राणैरप्युपयुज्यमानः—प्राणानपि पणीकृत्य । एकान्तनिष्ठुरम्—अतिशयनिर्ममम् । अश्रावित-
 केनाप्यसुचितागमना । वेत्रहस्ता—वेत्रहतां करे धारयन्ती । विलासवती—चन्द्रापीडमाता । कृतजल्पात्-
 परस्परमालपतः । परिजनात्—मृत्युवर्गातः । पृष्ठतः स्थिता—पश्चाद्वर्त्तमाना । परागता—प्रत्यावृत्ता । स्वयि-
 चन्द्रापीडे । अस्यां—पत्रलेखायाम् । इयं—पत्रलेखा । संवर्जिता—पोषिता । महती वेला—बहुसमयः । स्वाम-
 न्यहं धिराद्य दृष्टव्यस्मीर्यथः । अनया—पत्रलेखया । मनोरथशतलब्धम्—बहुभिर्मनोरथः प्राप्तम् ।

चेतस्यकरोत्—अचिन्तयत् । संदेहदोलाधिकुलम्—संशयग्रस्तम् । निमेषमपि मामपश्यन्ती—क्षण-
 मपि मामधीक्षमाणा । दुःखमास्ते—खिण्णते । पत्रलेखामुखेन—पत्रलेखाद्वारा । निष्कारणवत्सलेन—अहेतुक-
 स्नेहशालिना । आजन्मक्रमहितः—जन्मकालादेव क्रमशः उपचितः । जननीस्नेहः—मातृप्रेम । बाण्ड्याकुलम्—
 नानाविधामिकावपूर्णम् । अमोच्यम्—अव्याज्यम् । तातचरणशुश्रूषणम्—पितृपादसेवा । प्रमाथी—पीडा-
 दायकः । मन्मथहतकः—क्रूरः कम्प्यः । हारिणी—आकर्षिका । गुरुजनलालना—जननीजनकप्रीतिः । उत्कण्ठि-
 तानि—प्रीतिपरायणजनमिलनौत्सुक्यानि । अनुबन्धिनी—स्यक्तुमशक्या । बान्धवप्रीतिः—स्वजनस्नेहः ।
 कुतूहलिनी उत्सुकताकारिणी । अभिनवप्रार्थना—नूतनप्रियजनप्राप्तिकामना । सुखावलोकितः—सततमा-
 ज्ञानुवर्त्तिनः । कुलक्रमागता—वंशपरम्परानुवृत्ताः । जीवितफलम्—जीवनसाफल्यम् । प्रियतमामुखाव-
 लोकनम्—प्रेयसीमुखवीक्षणम् । अनुरक्ताः—प्रीतियुक्ताः । गन्धर्वराजसुतानुरागः—कादम्बरीस्नेहः परि-

की थी । मेरी बुद्धि मारी गई थी, यह सारा दोष मेरा है । अतः अब प्राणों को बांधी लगाकर मैं वही कार्य करूँगा
 जिससे कादम्बरी मुझे निष्ठुर नहीं समझेगी । चन्द्रापीड जब इस तरह कह रहे थे उसी समय बिना सूचना दिये
 ही वेत्रहस्ता प्रतीहारी वहाँ आई और उसने प्रणाम करके कहा—युवराज देवी विलासवती ने कहा है कि नात-
 चीत के सिलसिले में परिवन से मुझे बात हुआ है कि पीछे वैठी हुई पत्रलेखा यहाँ आई है, मेरे स्नेह में तुम्हारे
 तथा उसके लिये कुछ अन्तर नहीं है, मैंने उसे पाका है, तुम्हें देखे कितने दिन भी बीत गये हैं अतः उसके साथ
 ही यहाँ आओ, मेरे लिये मनोरथ-शत प्राप्त तुम्हारे मुख कमल का दर्शन दुर्लभ हो रहा है ।

यह सुनकर चन्द्रापीड ने मन में सोचा—मेरा जीवन किस तरह संशय के झूले पर झूल रहा है, मेरी
 माता मुझे एक क्षण भी नहीं देखती है तो उन्हें क्लेश होता है, मेरे ऊपर अकारण प्रीति रखने वाले कादम्बरी के
 अनुग्रह ने पत्रलेखा के द्वारा इस प्रकार कहा मेला है । मेरे हृदय में चाह है । पिता के चरणों की सेवा का सुख
 छोड़ा नहीं जा रहा है, काम सताने वाला है, गुरुजन की लालना में बड़ा आकर्षण है, उत्कण्ठा बढ़ी असह्य है,
 बन्धु-प्रीति का सिलसिला जारी है, नया प्रेम नये-नये कुतूहल पैदा किया करता है, कुलक्रमागत राजागण मुख
 देखा करते हैं, प्रियतमा के मुख का देखना जीवन की सार्थकता है, प्रजा अनुरक्त है, और उससे भी बड़ा है

वैराजसुतानुरागः । दुस्त्यजा जन्मभूमिः । परिग्राह्या देवी कादम्बरी । कालातिपातासहं मनः । विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः ।' इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानवर्त्मा पत्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनमुखाचिन्तित-दुर्विषहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्याम्, अनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्यमानमानसाकुलेषु कलकण्ठमुच्चैर्वाहरत्सु चक्रवाकयुगलेषु, उत्तेजितस्मरशरं समुत्सर्पमाणेषु चन्द्रमसोक्लोलधूलिधूसरालोकेष्वप्रमयूखेषु, विजम्भमाणकुमुदिनीश्यासपरिमलप्राहिणि मन्दं मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोप्यप्राप्तनिद्राविनोदः, हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विभ्रान्तेनेव पादपङ्खवच्छायायाम्, जङ्घानुरोधिरोहिणा लग्नेनेव

प्राह्या-स्थोपस्थित्या सम्भावनीया । कालातिपातसहस्र-विलम्बासहिष्यु । विप्रकृष्टम्-मुदूरम् । इत्येवं चिन्तयन्-गमनविषये स्वरोहादस्यानविषये च तारतम्यं विभाषयन् । उपदिव्यमानवर्त्मा-वर्ष्यमान-मार्गाः । पत्रलेखाकरावलम्बी-पत्रलेखादस्तं धारयन् । तत्रैव-जननीसमीप एव । अनेकप्रकारैः-नामाविधैः जननीलालनैः-मातृस्नेहैः । अचिन्तता-अविभाविता दुर्विषहा-कष्टसखा हृदयोत्कण्ठा-स्वमनसि स्थिता उत्सुकता यत्र तादृशं मातृकृतमिर्लालनाभिर्हृदयगतमप्युत्सुकतां विस्मरन्तित्यर्थः ।

अथ रात्रिं वर्णयति-उपनतायामिति-आत्मचिन्तायामिव अन्धकारितदशदिशि शर्वर्यामुपनतायामित्यन्वयः । आत्मनश्चन्द्रापीडस्य चिन्ता-कथं कादम्बर्याः समीपमुपगच्छेयमित्याकारा यथा तस्य सर्वा दिशोऽन्धकारावृताः करोति तथैव सर्वा दिशोऽन्धकारावृताः कुर्वन्त्यां शर्वर्यां रात्रावुपनतायां-प्राप्तायामित्यर्थः । अनिवार्यया-केनापि प्रकारेण क्षमयितुमशक्यया विरहवेदनया-प्रेयोविरहपीडया उन्मथ्यमानं व्यथमानं मानसं येषां तादृशेषु अतएव चाकुलेषु-व्यप्रेषु चक्रवाकयुगलेषु-तन्नामपश्चिमिधुनेषु कलं-मधुरं कण्ठं-दयोत्पादकञ्च यथा स्यात्तथा उत्पन्नैः व्याहरत्सु-शब्दायमानेषु । चन्द्रमसः-चन्द्रस्य अक्लोलधूलिधूसरेषु-पुष्पविशेषपरागपाण्डुरेषु अग्रमयूखेषु-प्रथमकिरणेषु उत्तेजितस्मरशरं-वर्जितकामबाणप्रहारं समुत्सर्पमाणेषु-समन्ततः प्रसरत्सु । विजम्भमाणाः-विकसन्त्यो याः कुमुदिन्याः-कुमुदपुष्पाणि तासां श्यासस्य यः परिमलः-सुवासस्तद्प्राहिणि-तेन पूर्णे प्रदोषानिले-सायंकालिकमवति मन्दं मन्दं-शनैःशनैः आवातुमारब्धे-प्रचरणप्रवृत्ते सति । शयनवर्ती-शय्यागतः । निमीलितलोचनः-मुद्रितनयनः । अप्राप्तनिद्राविनोदः-अलक्षनिद्रासुखः । (चन्द्रापीडो मनसा कादम्बरीरूपस्य स्मरारेति वचयमाणेन सम्बन्धः, तन्नागतस्य मनसेत्यस्य विशेषणान्याह-'हेमकूटादित्यारभ्य छावण्यपूरे' इत्यन्तेन सन्दर्भेण) हेमकूटागमनखेदात् कादम्बरीनिवासागमने यः परिश्रमस्तस्मात् पादपङ्खवच्छायायाम् निपत्य-पतिस्वाविभ्रान्तमेव हव, यथा कश्चन पान्यो दूरागमनखेदात्कचनच्छायायां निपत्य विभ्रान्तयति तद्वदस्य मनः कादम्बरीनिवासभूतहेमकूटादागमने श्रममनुभूय कादम्बरीपादपङ्खवच्छायायां पतिस्वाविभ्रान्तमिव आतमित्यर्थः । जङ्घानुरोधिरोहिणा-कादम्बरीजङ्घयोरारोहं प्रवृत्तेन सुसंहृतयोः-अत्यन्तमिलितयोः ऊर्वोः-कादम्बर्यां कादम्बरी का अनुराग, हृदय को विलम्ब असह्य और हेमकूट तथा विन्ध्याचल को दूरी अधिक है । चन्द्रापीड इस प्रकार सोचते हुए पत्रलेखा का हाथ पकड़कर माता के पास गये, प्रतिहारी आगे-आगे मार्ग दिखलाती चली । माता द्वारा किये गये स्नेह-लालन से हृदय को उत्कण्ठा भूल गई, वह दिन वहीं बीता ।

अनन्तर दृष्ट विद्याओं को अन्धकारमय बनाने वाली चिन्ता के समान रात्रि आई । अनिवार्य विरह वेदना से व्याकुल-हृदय चक्रवाक को जोड़े मधुर कण्ठ चीत्कार कर छटे, कन्दर्प को उत्तेजित करने वाली चन्द्रमा की अक्लोलकी धूलि की तरह दीखने वाली किरणें फैलने लगीं, खिलते हुए कुमुद-पुष्प के श्यास की सुगन्धि को लेकर सायं समीर मन्द-मन्द बहने लगा, ऐसे समय में चन्द्रापीड पिछावन पर छेद गये, नींद नहीं आ रही थी, उनका मन हेमकूट से आने के कारण थककर विभ्रान्त सा कर रहा था, कादम्बरी की चंभा पर चढ़कर उसकी संसक्त कक्ष में

सुसंहतयोरुर्वोः, लिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, उल्लसितेनेव रोमराज्याम्, आरूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे, मुक्तात्मनेव बाह्वोः, कृतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्लिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनैव कपोलयोः, उत्कीर्णेनेवाधरपुटे, प्रथितेनेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललाटशालायाम्, अन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे, प्लवमानेनेव सर्वदिक्पथप्लाविनि लावण्यपूरप्लवे, मनसा सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरिरूपस्य ।

उत्पन्नास्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकामुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवाँस्ततस्तत एवात्मानमन्तरेपितवान् । एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलतनौ निधुणं प्रहरन्न लज्जस इत्युपालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्वाप्यार्द्रया दृष्ट्या कुसुमचापं पुनः स्मरशरप्रहार-

कर्मोः लज्जेन-आसक्त्येन इव । विस्तारिणि-परिणादशालिनि नितम्बफलके-कादम्बर्यां नितम्बदेशे लिखितेन-निःस्पन्दं स्थितेन इव । नाभिमुद्रायाम्-गभीरे नाभिगह्वरे मग्नेन-ब्रुवितेन इव । रोमराज्याम्-रोमावली उल्लसितेन-रोमाश्रितेन इव । त्रिवलिः-वलित्रयमेव सोपानं-विश्रेणिः तेन हारिणि-मनोहरे मध्यभागे-कटिप्रदेशे आरूढेन इव । उल्लसि विस्तारशालिनि उन्नते विस्तीर्णे च स्तनतटे कृतपदेन प्राप्तस्थानेन इव । बाह्वोः-कादम्बरीभुजयोः मुक्तामना-मुक्तिमिवासाय स्थितेन । कृतावलम्बनेन-प्रासालम्बनेन । आश्लिष्टेन-कृतालिङ्गनेन । उत्कीर्णेन-खचितेन । समुन्मीलिनेन-विकासभावं लम्बितेन । चिकुरभारान्धकारे-केशपाशतमसि । अन्वितेन-लम्बनेन । सर्वदिक्पथप्लाविनि-सर्वतः प्रसृते । लावण्यपूरप्लवे-सौन्दर्यपयःप्रवाहे । प्लवमानेन-तरता इव ।

उत्पन्नास्मीयबुद्धिः—सञ्जातस्वीयताज्ञानः । निर्भरस्नेहार्द्रचेताः—वाहप्रेमपूर्णहृदयः । ताम्-कादम्बरीम् । गृहीतरक्षापरिकरः—कादम्बरीपरिप्राणाय बद्धपरिकरः । यतो यतः—येन येन भागेन । मण्डलितकुसुमकामुकम्—चक्रीकृतस्वीयपुष्पधन्वानम् । अस्याम्—कादम्बर्याम् । प्रहरन्तम्—प्रहारं कुर्वन्तम् । आलोकितवान्—अपश्यत् । ततः ततः—तेषु तेषु भूतोषु । अन्तरेऽर्पितवान्—व्यवधानाय स्वं स्थापितवान् । कादम्बर्याम् । निधुणम्—अदयभावेन । इति—एवं प्रकारेण दिवसं-सकलमहः उत्तरलतारया चञ्चलकनीनिकया अन्तः वाप्यार्द्रया-अश्रुपूर्णया दृशा कुसुमचापम् कामदेवम् । उपालभमानः—तिरस्कृत्तम् । स्मरशरप्रहारमूर्च्छिताम्—कामबाणप्रहारेण सञ्जातमूर्च्छाम् । ताम्-कादम्बरीम् । संज्ञाम् कम्भवितुम्—चैतन्यं

वह मन सद गया था, चौड़े नितम्ब प्रदेश में मन लिखित सा हो रहा था, नाभि की गह्रार्य में वह दूब सा गया था, रोमावलि में वह रोमाश्रित सा हो रहा था, त्रिवलि रूप सोपान-मार्ग से वह मध्य भाग पर आरोहण कर चुका था, उन्नत तथा विस्तृत स्तनतट पर वह बस गया था, बाहुओं में वह अपने को मुका दिया था, हाथों का बसने सहारा लिया था, गले का आलिङ्गन कर चुका था, कपोलों में प्रवेश कर लिया था, अधरों पर वह खचित सा हो गया था, नासिका के सूत्र में वह गुँथ गया था, आँखों में समा गया था, ललाट रूप घर में वह बस गया था, केशपाश के अन्धकार में वह खो गया था, सर्वतः प्रसरणशील सौन्दर्य-प्रवाह में वह तैर रहा था । इस तरह के मन से चन्द्रापीड कामास्पद कादम्बरी के रूप का स्मरण कर रहा था ।

चन्द्रापीड के हृदय में कादम्बरी के लिए आरमीयता उत्पन्न हो गई थी, वह उसकी रखवाली करने के लिए बिधर से कन्दर्प कादम्बरी पर प्रहार करना चाहता था उधर ही अपनी देह बीच में व्यवधान कर देता था जिससे काम का प्रहार कादम्बरी की देह तक नहीं पहुँच सके । दिन भर आँखों में आँसू भरकर चन्द्रापीड कन्दर्प को यही उकाहना देता रहता था कि कन्दर्प, तुमको इस कुसुम झुकुमारी कादम्बरी की देह पर इस प्रकार निर्दय प्रहार

मूर्च्छितां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेदजललवानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घाभिश्चास-
मारुतान् । तच्चेतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम् । सद्यते
हृदयेन वेदना न वेति तद्वार्ता प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधार्षीत् । तत्प्रतिवार्ताक-
र्णनायेव च गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत् । तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत् ।
चन्द्रबिम्बेपि नास्य दृष्टिररमत । तदालापपरिपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किञ्चिदप्यपरमन्तः
कर्णे कृतवान् । वीणाध्वनयोप्यस्य बहिरेवासन् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलमन्त । सुहृद्वा-
चोपि परुषा इवाभवन् । बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त । भावावगमभीत्येव यथा-
पूर्वं न कस्यचिदर्शनमदात् । अनवरतमुक्तव्वालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोपि गुरुजन-
त्रपया न सद्यः समुद्धृताद्गारविन्दशयनमभजत । न सरसबिसलताजालानि गात्रेष्वकरोत् । न
जललवमौक्तिकक्षोदतारकितान्यजरठपद्मिनीपत्राणि पार्श्वेऽप्यकारयत् । न कुसुमपञ्चवस्त्रस्तर-

प्रापयितुम् । अवयवैः-स्वशरीरभागैः । स्वेदजललवान्-स्वेदबिन्दून् । उवाह-धारयामास । दीर्घदीर्घान्
निश्वासमारुतान्-श्वासानिलान् । उत्ससर्ज-विसृष्टवान् । यथा कमपि मूर्च्छितं स्वीयं जनं पुनः संज्ञां
प्रापयितुं कश्चित्वात्मीयः जलबिन्दुभिस्तं सिञ्चति वायुं च करोति, तद्वदयं चन्द्रापीडः कामबाणप्रहार-
मूर्च्छितां कादम्बरीं पुनः संज्ञां प्रापयितुमिव स्वेदजललवान्धारयति श्वासानिलोश्च विसृजतीत्याशयः ।
तच्चेतनालम्भमुदितः-कादम्बरी संज्ञामापेक्षति प्रसन्नः । सर्वाङ्गीणं-सर्वावयवव्यापिनम् । रोमाञ्च-
रोमहर्षम् । हृदयेन-कादम्बर्याक्षितेन । प्रष्टुं नियुक्तेन-ज्ञातुमादिष्टेन । शून्यताम्-निःसंज्ञताम् । मनसि
कादम्बर्या हृदयस्य दशां प्रष्टुं गते तस्य शून्यता स्वाभाविकी । तत्प्रतिवार्ताकर्णनाय-कादम्बर्या उत्तरं
ओतुम् । गृहीतमौनः-नियन्त्रितवागिन्द्रियः । तदाननालोकनान्तरितम्-कादम्बरीमुखदर्शनव्यवहितम् ।
चन्द्रापीडस्याचणोः पुरतः सदा कादम्बरीमुखं स्थितं तेन च विश्वं व्यवहितमिति स किमपि प्रष्टुं नाच-
मतेत्यर्थः । तदालापपरिपूरितश्रोत्रेन्द्रियः-कादम्बरीभाषणभृतकर्णः । कर्णे कृतवान्-श्रुतवान् । बहिरेवासन्-
कर्णं न प्राविशन् । सुभाषितानि-सूक्तिरूपाणि वाचो विलसितानि । असुखायन्त सुखजनकानि नाजायन्त ।
यथापूर्वम्-पूर्ववत् । भावावगमभीत्या-कादम्बरीमयता ज्ञाता रयादिति मयेन । अनवरतमुक्तव्वालेन-
सततप्रज्वलितेन । मदनहुतभुजा-कामाग्निना । अन्तर्दह्यमानः-हृदये दह्यमानः । गुरुजनत्रपया-श्रेष्ठा जना
जानीयुरिति लज्जया । सद्यःसमुद्धृताद्गारविन्दशयनम्-तस्कालोत्पादितकमलशय्याम् । सरसबिसलताजा-
लानि-आर्द्रमृणालानि । गात्रेष्वकरोत्-शरीरे स्थापितवान् । जललवरूपो-जलबिन्दुस्वरूपो यो मौक्तिक-
क्षोदः-मुक्ताचूर्णं तेन तारकितानि-सनभ्रगाणि अजडरपद्मिनीपत्राणि-अङ्गीर्णकमलदलानि । पार्श्वेऽप्यकार-
यत्-समीपेऽप्यानीतवान् । कुसुमपञ्चवस्त्रस्तरचनाम्-पुष्पपत्रशय्याकषेपनाम् । आदिदेश-आज्ञापितवान् ।

करने में लाज नहीं लगती है ! काम के प्रहार से मूर्च्छिता कादम्बरी को होश में लाने के लिये वह उठा केता, स्वेद
जल छिड़का करता और श्वास वायु किया करता था । उसके शरीर में सदा होते रहने वाले रोमाञ्च यह प्रकट करते
थे कि उसे कादम्बरी के चैतन्य-लाभ से हर्ष हो रहा है । चन्द्रापीड का मन कादम्बरी से पूछने चला जाता कि
हृदयवेदना असह्य तो नहीं हो रही है, और उस स्थिति में वह शून्यहृदय हो जाया करता था । वह कादम्बरी
की बातें सुन सके इसलिये सदा मौन रहा करता था । उसकी आँखों के सामने कादम्बरी का मुख रहा करता था
अतएव वह दूसरी चीज को देख नहीं पाता था । उसका मन चन्द्रमण्डल में भी नहीं रहता था । कादम्बरी की
बातें उसके कानों में गूँजा करती थीं, जिससे उसके कान अन्य शब्द नहीं सुनते थे, वीणा की आवाज भी बाहर
ही रहा जाती थी । सूक्तियाँ भी उनमें नहीं प्रवेश पाती थीं । मित्रों के वचन भी कूले प्रतीत होते थे । बान्धवों के
वचन भी सुखावह नहीं लगते थे । चन्द्रापीड किसी के सामने नहीं होता था क्योंकि उसे डर लगता था कि कहीं
वह उसके भाव न समझ लें । सतत प्रज्वलित कामाग्नि से भीतर जलते रहने पर भी गुरुजन की लज्जा से सद्यः-
समुद्धृत कमलपत्र के शयन पर नहीं सोता था । कमल के गीले नालों को शरीर पर नहीं डालता था । जल की

रचनामादिदेश । नानवरतधारानिपातोऽलसितशिशिरसीकराबद्धदुर्दिनं ददर्शोपि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसंपातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत । न मलयजजल-
लुलितपृष्ठेषु मणिकुट्टिमेघप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकर-
कलितचन्द्रकान्तमणिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना । नाश्यानहरिचन्दनरस-
चर्चामप्या चरणाददापयत् ।

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिज्वलताप्यदहनात्मकेन दहताप्यक्षतस्नेहेन्ध-
नेन दुःखानुभावनायेव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्बहिश्च काध्यमानदेहः शोषम-
गात् । आर्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुस्त्य-
जतया वातिविसंष्ठुलेनोपास्यमानोपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्यो रक्षत्र कुसुमशर-

अनवरतं-सततं यो धारा निपातः तेन उल्लसिता-उत्पतिताः ये सलिलसीकराः-जलबिन्दुसमुदयास्तैरा-
बद्धं दुर्दिनं-वृष्टिदिनं यत्र तत्तथा । धारागृहम्-यन्मधाराभवनम् । मकरन्दस्य-पुष्पपरागस्य सन्ततसं-
पातेन-अनवरतनिपातेन शीतलम् अभ्यन्तरम् येषां तानि तथोक्तानि । हर्म्योद्यानलताभवनानि-
प्रासाद-संलग्नोद्यानवसिंलताकुआनि ।

मलयजजललुलितपृष्ठेषु-चन्दनरससिक्कोपरिभागेषु । मणिकुट्टिमेघेषु शीतलमणिनिर्मितकुट्टिमेघेषु ।
हृद्येषु-शुद्धेषु शरीरं शिशिरयितुं यथेच्छं लुठितवान् । तुहिनकरस्य चन्द्रस्य करनिकराः किरणसमूहा-
स्तैषां संक्रान्त्या प्रवेशेन हृद्येषु रमणीयेषु । ललनाकरकलितचन्द्रकान्तमणिदर्पणेषु-वनिताकरोपनीत-
चन्द्रकान्तमणिदर्पणेषु । असंक्रामयत्-स्वं प्रतिबिम्बं प्राहितवान् । समक्रामयदिति तु युक्तः पाठः ।
आश्यानहरिचन्दनरसचर्चाम्-गाढचन्दनलेपम् ।

अकृतनिर्वृति-विना । शान्तिम् । उल्लसिता-अन्तर्बाहं जनयता । अदहनारमकेन-अदाहकेन । दहता-
दाहं जनयता । अक्षतस्नेहेन्धनेन-असमाप्तिगतप्रेमरूपकाष्टेन । कामाग्नेरभ्यन्तरापेक्षया व्यतिरेकं बोध-
यितुमिमे विशेषेण प्रयुज्येते, अन्यो बहिर्बहि उल्लसति तदा दहति, अथ दहति, तदा हन्यमानं समापयति,
अथ च कामाग्निरहनिर्वाणं उल्लसति देहं न समापयति, अन्तर्दहनपि स्नेहरूपमिन्धनं न समापयति ।
दुःखानुभावनाय-दुःखान्यनुभावयितुम् । भस्मसादकुर्वता-भस्मभावमप्रापयता । मदनदहनेन-कामा-
ग्निना । काध्यमानदेहः-शोष्यमाणशरीरः । शोषमगात्-शुष्कतां यातः । आर्द्रतां क्लिन्नताम् सरसताम्
इति यावत् । शोष्यमाणस्याप्यार्द्रतेति विरोधः, कायिके शोषे जायमानेऽपि मनसः सरसता संभवतीति
तत्परिहारश्च-प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिम्-अनुक्षणमुपचीयमानाम् । निष्प्रतिक्रियतया-अज्ञव्यप्रतिकारेण ।
दुस्त्यजतया-त्यक्तमज्ञव्यतया । अतिविसंष्ठुलेन-अतिविषमेण । उपास्यमानः-आश्रीयमाणः । आकारम्-

वृद्धों से अरे प्रौढ़ कमलपत्रों को समीप में भी नहीं आने देता था । फूल तथा पल्लवों की श्रद्धा का आदेश भी
नहीं करता था । सतत धारा के गिरते रहने से दुर्दिनायमान धारागृह का यह दर्शन भी नहीं करता था । प्रासाद-
समीपवर्ती उद्यान के लतागुहों में-ओ मकरन्दसंपात से शीतल थे-वह झोंकता भी नहीं था । अपनी इच्छा से
वह मलयज-जलसिक्क मणिकुट्टिम पर पीठ के बल नहीं लेटता था । ललनाओं द्वारा आनीत चन्द्रमा की किरणों
से शीतल चन्द्रकान्तमणि-दर्पण में वह अपना चेहरा नहीं देखता था । अधिक क्या कहा जाय, गाढ़े चन्दन के
लेप की वह चर्चा भी नहीं किया करता था ।

इस प्रकार उसकी कामाग्नि रात-दिन जला करती थी । वह जलाती नहीं थी । दिन-रात उसके जलते रहने
पर स्नेह रूप इन्धन समाप्त नहीं होते थे, दुःख देने के लिये ही वह उसे भस्म नहीं कर देती थी । इस प्रकार
कामाग्नि से उसकी देह कथित होती होती सूख गई । इस स्थिति में भी प्रतिक्षण बहिष्णु सहृदयता का त्याग उसने
नहीं किया । इस प्रकार चन्दन का कोई प्रतीकार नहीं था, उसका त्याग भी नहीं हो सकता था, चन्दन सदा उसके

सायकेभ्यो जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचकार न लज्जायाः । शरीरस्थितावेवानादरं कृत-
वान्न कुलक्रमस्थितौ । प्रजा एवान्वरुध्यत न मन्मथोत्कलिकाः । सुखमेवावधीरयामास न
धैर्यम् । एवं चास्य पुरः कादम्बरिरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुराणेणाकृष्यमाणस्य
पश्चाद्गुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव
चन्द्रमसा सुदूरमुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपये-
ष्वपि सहस्रसंख्यायमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेष्वेकदा रणरणकसकाशादिवान्तरलधावस्थानों
निर्गत्य बहिर्निर्गत्यस्तरंगसङ्गशीतसीकरासारमरुन्ति कलकणितकलहंसचक्रवाकचक्रवाला-
क्रान्तसरसमुकुमारसैक्तानि सिप्रातटान्यनुसरन्नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम । भ्राम्यंश्च
रुद्रतनयायतनं रयेणागच्छतः सावष्टम्भया गत्या त्वरितखुरसंचारान्युष्यमानांश्च विरलीभव-
तश्च संचट्टमानांश्च विश्लिष्यतश्चोत्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्तिव्यव-

मनोभावम् । कामपीडितश्चन्द्रापीडो निजं मनोभावं लोकेभ्यो गोपयितुं प्रभूभवश्चपि कामबाणेभ्यः स्वप्रा-
णान् रक्षितुं नाचमतेत्यर्थः । तनोः-शरीरस्य । तानवम्-कुशताम् । शरीरं दुर्बलं जातं न पुनरसौ लज्जा
रयस्वा स्वमनोगतं प्रकटयितुं प्राभूदित्यर्थः । शरीरस्थितौ-देहदशायाम् । कुलक्रमस्थितौ-कुलमर्यादा-
याम् । शरीरवशादुपेक्षमाणोऽपि कुलमर्यादां नोपेक्षितवानित्यथाशयः । अन्वरुध्यत-अनुरोधं कृतवान् ।
मन्मथोत्कलिका-कामोत्कण्ठाः । अवधीरयामास-तिरस्कृतवान् । धैर्यम्-गम्भीरभावम् । कादम्बरिरूपगु-
णावष्टम्भाहितप्राणेन-कादम्बर्या रूपेण गुणैश्च योऽवष्टम्भो-निरोधस्तेन आहितप्राणेन-जीवता । बलवता-
प्रबलेन । गुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण-पिशोरजुरोधवशाद् दृढीभूतेन । वार्यमाणस्य-निरुप्यमाणस्य । यथा
समुद्रक्षन्द्रमसा सुदूरमुल्लास्यमानोऽपि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयति तथा चन्द्रापीडोऽपि कादम्बरिरू-
पगुणबिजृम्भितेन गुरुजनप्रतिबन्धदृढीभूतेन च स्नेहेन सुदूरमुल्लास्यमानोऽपि गम्भीरप्रकृतितथा मर्यादा-
वशादात्मानं स्तम्भयामासेत्येतत्प्रबलकार्यः । कतिपयेषु-अल्पसंख्यकेषु । सहस्रसंख्यायमानेषु-सहस्रसं-
ख्यकेष्विव प्रतीयमानेषु । रणरणकसकाशात्-अन्तर्द्वन्द्ववशात् । अलम्बावस्थानः-निष्क्रियतया स्थानुम-
शानुवन् नगर्याः-उज्जयिन्याः । बहिर्निर्गत्य-बहिर्भूय । तरङ्गसङ्गेन-वीचीसम्पर्केण शीतः-शीतलः यः
सीकरासारः-जलकणवृष्टिः तद्युक्तो मरुत्-वायुर्येषु तानि । कलकणिताः-मधुरशब्दाः ये कलहंसाः-चक्रवा-
काश्च तेषां चक्रवालेन-मण्डलेन आक्रान्तम्-अप्यासितम् सरसम्-आर्द्रम् सुकुमारं-कोमलं सैक्तं-बालु-
काराशिर्यन्न तानि । सिप्रातटानि तदाव्यनदीतटानि । अनुसरन्-सञ्चरन् । चरणाभ्यामेव-विनैव किमपि
यानम् । रुद्रतनयायतनम्-कात्तिकेयमन्दिरम् । रयेण-वेगेन । आगच्छतः-परापततः । सावष्टम्भया गत्या-
सङ्कीलगमनेन । त्वरितखुरसञ्चारान्-सत्वरखुरनिक्षेपान् । युज्यमानान्-एकत्रीभवतः । विरलीभवतः-
गतिशीघ्रतावशाद्विरलीभवतो वियुज्यमानान् । सङ्घट्टमानान्-सहभवतः । विश्लिष्यतः-वियुज्यमानान् ।

पास था, फिर भी वह अपने को लोगों की आँखों से बचाता था, कामशरी से अपने को नहीं बचा सकता था ।
वह शरीर को ही कुश करता रहा, लज्जा को नहीं कम कर सका । शरीर का ही उसने अनार किया, कुलगौरव
का नहीं । उसने प्रजाओं का ही अनुरोध किया कामजनित उत्कण्ठा का अनुरोध नहीं किया । सुख का ही त्याग
किया धैर्य का नहीं । कादम्बरी के रूप तथा गुणों पर उसके प्राण अटक रहे थे, बलवान् प्रेम से वह आकृष्ट हो रहा
था, गुरुजन के प्रतिबन्ध से दृढ़तर स्नेह उसे रोक रहा था, वह अति गम्भीर स्वभाव का था, फिर भी जैसे चन्द्रमा
सागर में वृक्षात् वरपन्न करता है उसी तरह वह उच्छसित हो रहा था, किसी तरह वह मर्यादावश अपने को
नियन्त्रित कर रहा था, हजारों दिनों की बराबरी करने वाले चन्द दिनों के भीतरे-बीतरे एक समय उसके हृदय
में कुछ ऐसी बेदना उठी कि वह स्थिर नहीं रह सका, वह गाँव से बाहर निकला और तरङ्गशीतल वायुयुक्त,
मधुर शब्दकारी हँसों से युक्त तटशाही, सिप्रा नदी के किनारे-किनारे चलने लगा । पैदल चलते-चलते उसने
कात्तिकेय मन्दिर की ओर आते हुए कुछ बोझें देखे, जो गम्भीर गति से चले आ रहे थे, जिनके पैर जस्दी-जस्दी

स्थानान्स्खलतोपि पततोप्यवसीदतोपि यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितान्निःसहतया दूरागमन-
खेदमतिस्वरयागमनकार्यगौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरङ्गमानद्राक्षीत् । दृष्ट्वा चोत्पन्न-
कुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्युरुदघ्नेन पयसोत्तीर्य शिप्रां
तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् ।

तत्रस्थञ्च कुतूहलान्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थिता हस्तेनाकृष्य पत्र-
लेखामवादीत् । 'पत्रलेखे, पश्य य एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोक्तासितया प्रेङ्खलालोल-
लम्बशिखया मयूरपिच्छमय्या छत्रिकया दुर्विभाव्यवदनोऽश्ववारोऽज्ञायते केयूरकोऽयम्' इति ।
यावत्तया सहैवं निरूपयत्येव तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धात्मावस्थानं दृष्टिपथ एवाव-
तीर्य तुरंगमादापतन्तं दूरात् द्रुतागमनधूलीधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितमिवेतराकारेणो-
न्मिताङ्गरागसंस्कारान्मलिनेन वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च

उरसहमानान्-हृदोत्साहान् । लम्बमानान्-विलम्बं कुर्वतः । परापततः-भागच्छतः । विच्छिन्नपङ्क्तिव्यव-
स्थानान्-भुटितपङ्क्तीन् । स्खलतः-गतिविच्छेदं प्राप्नुवतः । अवसीवतः-शाम्यतः । सादिभिः-अश्वारो-
हिभिः । उरपीडितान्-उत्तरितगमनाय ताडयमानान् । आगमनकार्यगौरवम्-आगमने लक्ष्यभूतस्य कार्यस्य
महत्त्वम् । आवेदयतः-सूचयतः । अतिबहून्-सुबहून् । तुरङ्गमान्-अश्वान् । उरपञ्चकुतूहलः-सञ्जात-
कौतुकः । परिज्ञानाय-परिचयाय कुत आगच्छन्ति कुत्र गच्छन्ति चेति ज्ञानाय । प्राहिणोत् प्रेषितवान् ।
ऊरुदघ्नेन-जानुमितेन । पयसा-जलेन । आयतने-मन्दिरे । प्रतिपालयन्-प्रेषितस्य पुरुषस्यागमनं
प्रतीक्षमाणः ।

तत्रस्थः-कार्तिकेयमन्दिरस्थितः । वाजिवृन्दे अश्वसमुदये । निक्षिप्तदृष्टिः । दृत्तनेत्रः । पार्श्वस्थिताम्
समीपेऽवस्थिताम् । आकृष्य स्वसमीपमानीय । अर्ककिरणनिवारणोक्तासितया-सूर्यकिरणनिरोधाय प्रसा-
रितया । प्रेङ्खलालोललम्बशिखया-चलच्चञ्चलशिखया । मयूरपिच्छमय्या-मयूरपिच्छनिर्मितया । छत्रि-
कया-लघुना छत्रेण । दुर्विभाव्यवदनः-अदृश्यमुखः । अश्ववारः-अश्वारोही । तया-पत्रलेखया । एवं-
पूर्वोक्तप्रकारेण । निरूपयति-विचारयति । उपलब्धात्मावस्थानम्-ज्ञातचन्द्रापीडावस्थितिम् । दृष्टिपथे-
समये । तुरङ्गमात् अवतीर्य-अश्वादवरोह्य । आपतन्तम्-आगच्छन्तम् । द्रुतागमनधूलीधूसरश्यामीकृत-
शरीरम्-शीघ्रागमनरज्जुधूसरतया कृष्णकायम् । इतराकारेण परिवर्तितम्-अन्यमाकारमापन्नम् । उन्मिता-
ङ्गरागसंस्कारान्मलिनेन-अङ्गरागस्य संस्कारस्य स्नानाद्वैद्ये रथागेन मलदूषितेन । वपुषा-शरीरेण ।
विषादशून्येन विषण्णतया निष्प्रभेण । अन्तर्दुःखसंभारपिशुनया हृदयस्थितं मन्युं सूचयन्त्या । अपृष्टाम्-

ठठा करते थे, जो कभी जुड़ते तथा कभी बिखुड़ते थे, जो कभी उरसाइयुक्त तथा कभी मन्द पङ्क जाते थे, जो पंक्ति
में नहीं चलकर छिटपुट चल रहे थे, जो गिरते-पड़ते चले आ रहे थे फिर भी जिन्हें सवार पीठ रहे थे, और
बिनकी संख्या प्रचुर थी । उन घोड़ों को देखकर चन्द्रापीड़ की उत्कण्ठा हुई, उनकी जानकारी के लिए उसने एक
आदमी भेजा । स्वयं भी जाँच भर पानी में सिप्रा पार करके उसी कार्तिकेय-मन्दिर में उनकी खबर की प्रतीक्षा
करता रहा ।

वहाँ रहते हुए चन्द्रापीड़ ने उन घोड़ों पर दृष्टि डाली, और बगल में खड़ी पत्रलेखा को हाथ से अपनी
ओर खींचकर कहा—पत्रलेखे, यह जो सूर्यकिरणों से बचाव के लिये फैलाई गई कर्मा शिखायुक्त मयूरपिच्छकी
छतरी से आवृत मुखवाला सवार आ रहा है, वह केयूरक है । जब तक वह पत्रलेखा के साथ उस ओर देख ही रहे
थे, तब तक भेजे गये आदमी से उनको वहाँ जानकर आये हुए केयूरक को उन्होंने देखा । वह उनके सामने
घोड़े से उतर रहा था, बहुत दूर की झुंझसवारी में धूली से उसका शरीर श्याम हो रहा था, अङ्गसंस्कार
के छूट जाने से उसका आकार इतना बदल गया था कि वह दूसरा ही मालूम पड़ता था । विषाद से शून्य चेहरे

दृष्ट्वा दूरत एवापृष्ठामपि कष्टां कादम्बरीसमवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकममत्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिरेहोहीत्याहूय ससंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम् । अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रभवचसा संवर्ष्य सर्वानेव तत्सहायान् पुरः स्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत् । केयूरक त्वदर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवाराया इत्येतदावेदितम् । आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि । इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकढौकितां करिणीमारुह्य कुतोऽस्य जनस्य सुखितेत्यभिदधानमेव केयूरकं पृष्ठतः पत्रलेखां चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्तम्यता चेतसा चेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास । निर्वर्त्य च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत् । 'केयूरक, कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेतायाश्च संदेशम् ।'

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोप्यगादीत् । 'देव किं विज्ञा-

अकृतजिज्ञासाम् । कष्टम्-दुःखपूर्णम् । कादम्बरीसमवस्थाम्-कादम्बर्यां वशाम् । अनक्षरम्-विनैव अक्षरोच्चारणम् । आवेदयन्तम्-कथयन्तम् । दर्शितप्रीतिः-प्रकटीकृतानुरागः । एहि-समीपमागच्छ । आहूय-आकार्यम् । ससंभ्रमप्रणतोपसृतम् संभ्रमेण कृतप्रणामं समीपागतञ्च । अतिदूरप्रसारिताभ्याम्-अतिदूरादेव विस्तारिताभ्याम् । दोर्भ्याम्-बाहुभ्याम् । पर्यष्वजत-आलिङ्गितवान् । तम्-केयूरकम् । अपसृत्य-आलिङ्गनपाशादारमानं मोचयित्वा । कृतनमस्कारे-आलिङ्गनसत्कारेणानुपपन्नं सूचयितुं पुनः कृतप्रणामे । तस्मिन्-केयूरके । अनामयप्रश्नवचसा-कुशलप्रश्नेन । संवर्ष्य-आहृत्य । तत्सहायान्-केयूरकसहागतान् । पुरःस्थितम्-अग्रे वर्त्तमानम् । सस्पृहम्-साभिलाषम् ।

भद्रम्-कुशलम् । देव्याः-कादम्बर्याः । सपरिवारायाः-सपरिजनायाः । आगमनकारणम्-स्वागमनहेतुम् । विश्रान्तः-प्रासविश्रामः । सुखितः-प्राप्तसुखः । संभ्रान्तागतारोहकढौकिताम्-ससंभ्रममागत-तेन हस्तिपकेनोपनमिताम् । करिणीम्-हस्तिनीम् । सुखिता-सुखप्राप्तिः । पृष्ठतः-स्वपृष्ठभागे । आरोप्य-हस्तिनीपृष्ठे आरोहणं कारयित्वा । तत्र-स्वभवने । निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः-निवारितसमस्तमृत्युवशांगमनः । वल्लभोद्यानम्-अतिप्रियं स्वीयमारामम् । उत्तम्यता-अधीरेण । अचेतितम्-विनैव ज्ञानम् । दिवसकरणीयम्-दिनकृत्यम् । निर्वर्तयामास-संपादितवान् । पत्रलेखाद्वितीयः-पत्रलेखाया सहितः । सुदूरोत्सारितपरिजनः-दूरीकृतमृत्युवर्गः । संदेशम्-वाचिकम् ।

अभिहितवति-वक्तवति । सप्रश्रयम्-नम्रभावेन । अगाधीत्-अवदत् । संदेशालम्-स्वस्त्योऽपि

से तथा अन्तर्दुःखपूर्णं दृष्टि से ही यह बिना पूछे ही कादम्बरी को दुरवस्था बिना शब्द के कह रहा था । उसे देखते ही रनेह उमड़ पड़ा, समीप बुलाया, उसके दौड़कर आने तथा प्रणाम करने पर चन्द्रापीड ने बाहुओं को फैलाकर उसे गले लगा लिया । अलग होकर उसने पुनः प्रणाम किया, चन्द्रापीड ने उससे कुशल पूछी, अन्यान्य उसके साथियों को भी कुशल प्रश्न द्वारा सत्कृत किया, अनन्तर सम्मुख स्थित केयूरक को सस्पृह नयन से देखकर चन्द्रापीड ने कहा—केयूरक, तुम्हारा यह दर्शन ही बता रहा है कि सपरिवार कादम्बरी सकुशल हैं । पहले विश्राम कर लो, बाद में आने का कारण बताना । इस प्रकार कहकर शीघ्रता से लाकर बैठार गयी करिणी पर आरुढ़ होकर—मुझे कहीं सुख ? इस प्रकार कहते हुए केयूरक तथा पत्रलेखा को भी करिणी पर बैठाकर चन्द्रापीड घर चले गये । वहाँ पहुँचकर उन्होंने वल्लभोद्यान में प्रवेश किया, समस्त राजवर्ग का वहाँ आना रकबाया, बिना जाने सारे दिनकृत्य समाप्त कर दिये, दिनकृत्य समाप्त करके केवल पत्रलेखा को पास में रखा, अन्य परिजन को दूर हटा दिया, अनन्तर केयूरक को बुलाकर पूछा—केयूरक, अब तुम देवी कादम्बरी, मदलेखा, तथा महाश्वेता का संदेश कहो । चन्द्रापीड के इस प्रकार पूछने पर केयूरक ने नम्रभाव से सामने बैठते हुए कहा—

महाराज, मैं क्या कहूँ । मैं देवी कादम्बरी, मदलेखा, अथवा महाश्वेता का कोई संदेश नहीं लाया हूँ ।

पयामि । नास्ति मयि संदेशलवोपि देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्यागतेन प्रतिनिवृत्त्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितस्तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निम्बस्य सनिर्वेदम् 'एवमेतत्' इयुक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम । देव्यपि कादम्बरी भटिति हृदये द्रुघणेन-
 षामिहता, अतर्कितापतिताशनिनेव मूर्ध्नि ताडिता, अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्च्छितेव मुषितेव परिभूतेव वञ्चितेव चोन्मुक्ते चान्तःकरणेन, अविदितमहाश्वेतागमन-
 वृत्तान्ता चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने विलसत्तेव लज्जितेव विस्मृतेव विस्मयस्तब्धहृष्टम-
 हाश्वेतायाः कथयेति सासूयमिव मामादिश्य मदलेखायां पुनवलितमुखी सविलक्षस्मितं
 'मदलेखे अस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन' इत्येवमभिद-
 धत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशे-
 षहृदयवेदना मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात् । परेषुश्च प्रातरैवोपसृतं
 मामेवं दृढतरशरीरेषु म्रियमाणेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामीत्युपालभमानेव न

संदेशः । मेघनादाय समर्प्य-मेघनादस्य समीपे स्थापयित्वा । प्रतिनिवृत्त्य-परावृत्त्य । देवस्य-भवतः ।
 उज्जयिनीगमनवृत्तान्तः-उज्जयिनीसमागमनसमाचारः । ऊर्ध्वं विलोक्य-उपरि दृष्टिं निक्षिप्य । सनिर्वे-
 दम्-सखेदम् । एवमेतत्-किमिदं सत्यम् । तपसे-तपस्यां कर्तुम् । द्रुघणेन-द्रुघृष्टः हन्यते येन तेन कुठा-
 रेण । अभिहता-आहता । अतर्कितापतिताशनिना-अज्ञातपतितेन वज्रेण । अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन-
 हार्दिकदुःखमुल्लितेन । चक्षुषा-नेत्रेण । मूर्च्छिता-सञ्जातमूर्च्छा । मुषिता-लुण्ठिता । परिभूता-अनाहता ।
 उन्मुक्ता-परित्यक्ता । अविदितमहाश्वेतागमनवृत्तान्ता-अज्ञातमहाश्वेतागमना । उन्मील्य-विकास्य ।
 विलक्ष-लज्जिता । विस्मयस्तब्धहृष्टिः-आश्चर्यस्तमितनेत्रा । महाश्वेतायाः कथय चन्द्रापीड उज्जयिनीं
 प्रयात इति समाचारं महाश्वेतायै निवेद्य । सासूयम्-सेव्यम् । महाश्वेता चन्द्रापीडमानीय कादम्बर्यां
 सह तत्परिचयं कारितवती, तत एव च चन्द्रापीडस्याकस्मात्ततः प्रयागे महाश्वेतां प्रति कादम्बर्याः
 सासूयभावः कविना निबद्धः । मदलेखायां पुनर्वलितमुखी-पुनर्मदलेखां परयन्ती । सविलक्ष-
 स्मितम्-सलज्जितम् । अपरेण-चन्द्रापीडातिरिक्तेन । अभिदधती-कथयन्ती । निवारिताशेष-
 परिजनप्रवेशा-निषिद्धसमस्तभृत्यवर्गागमना । शयनीये शय्यायाम् । निपत्य-पतिष्य । उत्तरवाससा-
 उत्तरीयेण । उत्तमाङ्गम्-क्षिरः । अवगुण्ठ्य-आवृत्त्य । निर्विशेषहृदयवेदना-समभावावस्थितमनोदुःखा ।
 अनालपन्ती-अभाषमाणा । सकलमेव दिवसम्-सम्पूर्णमहः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । परेषुः-परदिने ।
 उपसृतम्-समीपमावाप्तम् । एवं दृढतरशरीरेषु-इत्थं बलवत्कायेषु । म्रियमाणेषु-जीवन्सु । ईदृशीमव-

पत्रलेखा को मेघनाद के भिम्मे लगाकर मैं जब लौटा, और मैंने आपके उज्जयिनी चले जाने की बात कही, तत्काल महाश्वेता ने आकाश की ओर देखकर कन्नी साँस ली, और 'यह बात है' इस प्रकार कहती हुई वह फिर तपस्या करने के लिये अपने आश्रम को चक पड़ी । देवी कादम्बरी को भी ऐसा माखूम पड़ा मानो किसी ने माथे पर कुल्हाड़ी मार दी । उसके ऊपर अतर्कित वज्रपात-सा हुआ । मनोव्यथा से उसकी आँखें मुंद गई, वह मूर्च्छितसी, झुड़ी हुईसी, अनादृतसी एवं ठगीसी हो गई । उसका हृदय कहीं भागसा गया, उसे यह भी पता नहीं चला कि महाश्वेता कब चली गई, बड़ी देर के बाद उसने आँखें खोलीं, वह उदास लज्जित एवं झुलीसी हो रही थी, विस्मय से उसकी आँखें निःस्पन्द थी, उसने मुझे क्रोध से कहा कि महाश्वेता को खबर कर दो, अनन्तर कादम्बरी ने गरदन घुमाकर लज्जा की मुस्कुराहट के साथ मदलेखा से कहा—मदलेखे, कुमार चन्द्रापीड ने जैसा कार्य किया है क्या कभी किसी दूसरे ने ऐसा किया है या करेगा ? इस प्रकार कहती हुई वह उठी, अवनगृह में सभी के जाने का निषेध कर दिया, बिछावन पर गिर पड़ी, चादर से मुँह ढक लिया, उसकी वेदना वैसी ही बनी रही, उसने मदलेखा से भी बातें नहीं कीं, दिनभर उसी तरह पड़ी रही । दूसरे दिन सबेरे मैं उसके पास गया, उसने कहा—तुम लोग मोटी देह लेकर जीवित होकर भी मुर्दा बने पड़े हुए हो

मे भवद्भिः पार्ष्ववर्तिभिः कार्यमिति निर्भर्त्सयन्तीव किं मे पुरस्तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्टया चिरमालोकितवती । तथा दृष्ट्वा दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोहमनिवेद्यैव देव्यै देवपादमूलमुपागतोस्मि । तच्छ्रुत्वा देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हति देवः । देव श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनामोदिना मलयानिलेनेव चलितं संमस्तमेव तत्कन्यकालतावनं तदैव सकलभुवनमनोभिरामं भवन्तमालोक्य वसन्तमिव रक्ताशोकतरुलतामिवारूढवान्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य दिवसकरकान्तोपलानलस्येव निःशब्दस्यापवनेरितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरकमलकलितकोमलपल्लवलास्यलीलया

स्याम्-पुनः वक्ष्याम् । उपाळममाना-उपाळम्भं कुर्वती । पार्ष्ववर्तिभिः-समीपस्थितैः । निर्भर्त्सयन्ती-तिरस्कृवती । अन्तर्मन्युवेगेन-दृढयदुःखवेगेन । तर्जयन्ती-भीषयन्ती । बाष्पपूरोद्रेकपर्याकुलया-अधुप्रवाहव्याकुलया । चिरम्-बहुकालपर्यन्तम् । आलोकितवती-दृष्टवती ।

तथा—साधुनयनम् । दुःखितया-खिन्ना । देव्यां-कादम्बर्या । गमनाय आदिष्टम्-गन्तुमाज्ञाप्यमानम् । अनिवेद्यैव देव्यै-कादम्बर्यै गच्छामीत्यनुवर्त्यैव । देवपादमूलम्-भवदङ्गिकम् । उपागतोऽस्मि-आयातोऽस्मि । देवैकशरणजनपरित्राणाकुलमतेः-भवच्छ्रुतजागत रक्षाभ्यग्रस्य । विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन-कथनश्रवणे सावधानताऽवलम्बनेन । प्रसादम्-अनुग्रहम् । ते-तव चन्द्रापीडस्य । प्रथमागमनेन-प्रथममिलनेन । आमोदिना-सुगन्धिना । मलयानिलेन-दक्षिणवातेन । यथा मलयमावृतेन लतावनं चलति तथा स्वदागमनेन तन्नरस्य समस्तमेव कन्याजातं चलतिस्मेति रूपकार्यः । सकलभुवनमनोभिरामम्-समस्तसंसारमनोरमम् । यथा वसन्तमालोक्य भवनः रक्ताशोकलतामारोहति तथा भवन्तमालोक्य भवनः कादम्बरीमारूढवानिति समासार्थः । वसन्ते समागते रक्ताशोकलताः कामाक्षतया तदुद्दीपकतां भजन्त इति कृत्वा कामकर्तृकं तदारोहणमत्र निबद्धम् । महान्तम्-दीर्घम् । आयासम्-श्रमम् । दिनकरोदयात्-प्रातःकालात् । दिवसकरकान्तोपलानलस्य-सूर्यकान्तमणिनामकप्रस्तरस्पर्शगतवह्नेः । अशब्दस्य-विनैव शब्दम् । अपवनेरितस्य-वायुनाऽसम्प्लुक्षितस्य । अधूमस्य-धूमरहितस्य । अभस्मनः-भस्मशून्यस्य । यथा सूर्यकान्तमणिः सूर्योदयमारभ्य प्रज्वलति न च तस्मिन् ज्वलति कोपि शब्दो भवति, न वायुस्तं सम्प्लुचयति, न तस्मिन्धूमो भस्म वा भवति, तथैव कादम्बर्याः कामाग्नेरपि दिनं व्याप्य प्रज्वलतोऽपि शब्दवायुकर्तृकसंस्पृष्टधूमभस्मभिः कोऽपि संबन्धो न जायते इति तुलना बोध्या । परिजनेति० परिजनकरकमलैः श्रृङ्खलां दृष्टरूपकमलैः कलिता अवलम्बिताः ये कोमलपल्लवास्तेषां

और मैं इस तरह की अवस्था भोग रही हूँ । इस प्रकार उल्लाहना देती हुई वह कहती गई—मुझे तुम जैसे परिजनो की आवश्यकता नहीं है, तुम क्यों मेरे सामने खड़े हो ? इस प्रकार वह हमको लजवाती और डराती रही, अधुपूर्ण नयनों से वह बड़ी देर तक हमें देखती रही । दुःखित होकर कादम्बरी ने मुझे उस तरह देखा तो मुझे माहूम हो गया कि वह मुझे आपके पास जाने को कह रही है, ऐसा समझ कर बिना उन्हें पूछे मैं आपकी सेवा में उपस्थित हो गया हूँ । एकमात्र आपकी ही शरण में आई हुई कादम्बरी की रक्षा के लिये मैं व्यग्र हूँ, अतः आप कृपा करके मुझ केयूरक की बातें सावधान होकर सुनें ।

आप जब पड़की बार वहाँ गये थे, तो जिस प्रकार सुगन्धपूर्ण मलयानिल से सारी लतायें दिक उठती हैं उसी तरह वहाँ का सारा कन्या-समुदाय दिक उठा था, और जैसे वसन्त को देखकर कामदेव रक्ताशोकलता पर आरूढ़ हो जाता है उसी तरह आपको देखते ही कन्दर्प कादम्बरी पर आरूढ़ हो गया । इस समय तो आपके बिना कादम्बरी बड़ी पीड़ा में पड़ी हुई है । जैसे सूर्यकान्तमणि सूर्योदय के बाद प्रज्वलित हो उठती है, जिसमें न शब्द होता है, न हवा ही चलती है, न धूम होता है और न भस्म होता है, उसी तरह आपके दर्शन के बाद उसका कामानल प्रज्वलित है । वह कामानल परिजन द्वारा कोमल पल्लव से ढँकने पर भी नहीं बुलता

प्रसरभङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजडकणिकासारसेकेन निवृत्तिः । न सरसहरिचन्दन-
पङ्कच्छटाच्छुरणेन छेदः । न विदलितमुक्ताफलवालुकापटलोद्धूलनेन व्युपरमः । नोत्कीलि-
तयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः । यथा यथा चलितजलयन्त्रविगलि-
ताभिरतिशिशिरसीकरनिकरतारकिताभिरम्बुधाराभिराह्न्यते तथा तथा वैद्युतानलसहोदर
इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीमिव विकासयति स्वेद-
जललवजालकसंततिमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा दृश्यमानमप्यग्निशौचमंशुक-
मिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमपि जलमिव मुक्ताफलतामुपगतं
कठिनीभवत्युत्कण्ठितं हृदयमबलाजनस्य । यत्तादृशेनातिसंतापेनापि न विलीयते । बलवती
खलु वल्लभजनसंगमाशा । यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्वलितप्राणमतिकष्टं प्राण्यते । किं

काश्यलीकया सञ्चरणेन प्रसरभङ्गः निवृत्तिः न पञ्चवलीजनेन परिजनास्तं कादम्बर्याः कामाग्निं निवृत्तं
कर्तुं न शक्नुमः इत्यर्थः । अनुत्तालः मध्यमवेगो यस्तालवृन्तस्तेन ध्वान्तः विस्पष्टः यो जलकणिकाऽऽसारः
जलविन्दुद्विस्तेन निवृत्तिः उपशमो न भवतीत्यर्थः । सरसेन आग्नें हरिचन्दनपङ्केन चन्दनद्रव्येण
यच्छुरणं लेपस्तेन छेदः निवृत्तिर्न । विदलितानां चूर्णीकृतानां मुक्ताफलानां मुक्तानां वा बालुकाः तासां
पटलस्य समुदायस्य उद्धूलनेन निचेपेण व्युपरमः समाप्तिर्न । उत्कीलितानां कीलकस्थापितानां यन्त्रमयक-
लहंसपङ्क्तिनां समूहेन मुक्ताः याः अम्बुधारा जलप्रवाहास्तच्छुकेन धारागृहेण जलसद्नेन प्रशमः शान्तिर्न
भवतीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र कामानलस्य दुःशमतोका । चलितजलयन्त्रविगलिताभिः यन्त्रद्वारा विस्पष्टाभिः
अतिशिशिरसीकरनिकरतारकिताभिः अत्यन्तशीतजलजलविन्दुग्यासाभिः जलधाराभिः जलप्रवाहैः आह-
्न्यते शमयितुमावातविषयीक्रियते, तथा तथा तावान् वैद्युतानलसहोदरः विद्युदग्निसदृशः स्फुरति
देदीप्यते । वैद्युतो बह्मिलकचाराभिराह्न्यमानोऽपि न शान्तिमायाति तथैवायं कामाग्निरपि शीतजलज-
लधाराभिराह्न्यतोऽपि न मनापि शान्तिमुपकृतिं प्रयुताधिकमेव दीप्यत इत्याशयः । उपमा स्फुटा । यथा
शिशिरो नाम श्रुतः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीम् कुन्दपुष्पकलिकासमुदयम् विकासयति पुष्पभावं नयति
तथैव शिशिर उपचारः जलसेकादिका क्रियाऽस्याः कामाग्निरवधवपुषः कादम्बर्याः स्वेदजललवजालकस-
न्ततिः स्वेदविन्दुपरम्परा विकासयति वर्धयति । चित्रं चेदम् अत्याश्चर्यकरमिदम् । मकरकेतुहुतभुजा-
कामाग्निना । दृश्यमानम्-भस्मीक्रियमाणम् । अग्निशौचमंशुकम्-पावकद्वारा संस्करणीयं वक्ष्यम्, श्रूयते
पूर्वमेतादृशमपि वक्ष्ये यद्वह्निना संस्कृतमभूत्, तथा च दुर्गासप्तशत्याम्-‘वह्निरपि वदौ तुभ्यमग्निशौचे च
वाससी’ इति । यथा यथा कामाग्निना वक्ष्यते तथा तथा अग्निशौचं वक्ष्ये मिव कादम्बर्या लावण्यं निर्मलीभ-
वतीति भावः । यथा मृदुस्वभावं कोमलप्रकृतिं अपि जलं यदा मुक्ताफलतां याति तदा काठिन्यं लभते
तद्वत् स्वभावकोमलमपि अवलज्जनस्य हृदयं यदा उत्कण्ठितं-कस्यचित्प्रेम्णा तेन सह मिलनायोत्सुकं
भवति तदा कठिनतां प्रपद्यत इत्यर्थः । तदेव कठिनीभवनं प्रमाणयति-यदिति० तादृशेन अनुभवैकवेद्येन
अतिसन्तापेन अपि न विलीयते गलति तद्वतिकाठिन्यमूलकमेवेत्याशयः । बलवती-अतिसामर्थ्या-
लिनी । वल्लभजनसंगमाशा-प्रियमिलनसंभावना । तदेव सामर्थ्यं प्रमाणयितुमाह-यत्तथेति० अनुभ-

है, ताकथ्यवन द्वारा दिये गये जलकण-सेक से भी वह शान्त नहीं होता है, हरिचन्दनपङ्कज लेप से उसमें कमी
नहीं आती है, चूर्ण किये गये मोती की धूक डालने से भी उसमें न्यूनता नहीं आती है, फव्वारे द्वारा दिये गये
जलप्रवाहयुक्त धारागृह में भी वह नहीं शान्त होता है, चलाये गये फव्वारों से निकली बूंदमय जलधारा से जैते-
जैसे तर किया जाता है वैसे-वैसे विद्युत में अनक की तरह कामानल बढ़ता ही जाता है । किये गये शीतल उपचार
उसके शरीर पर कुन्दकली के समान पसीने की बूंद पैदा करते हैं । आश्चर्य की बात तो यह है कि कामाग्नि में
जलते रहने पर भी उसका लावण्य अग्निशौच वक्ष की तरह निखरता जा रहा है । मात्स्य पद्धति है जैसे कोमल
जल मुक्तारूप में बढ़क जाने पर कठिन हो जाता है उसी तरह कोमल अवकाहृदय उत्कण्ठावस्था में कठिन हो
जाता है । इसीकिये उस तरह के ताप में भी नहीं पिघलता है । प्रियतम से मिलने की आशा बड़ी बलवती होती
है जिससे हार्दिक वेदना से प्राणों के बिह्वल हो जाने पर भी किसी तरह जीवन धारण किया जाता है । मैं वया

करोमि । कथय कथं कथ्यते कथा वृत्त्या वर्ण्यते कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते केन प्रकारेणा-
वेद्यते कथा युक्त्या प्रकाशयते कतमया वेदनयोपमीयते बलवती तदुत्कण्ठा । स्वप्नेषु विग-
लितवेदनाः स्फुटं प्राणिनः । प्रतिदिनं दृश्यमानोपि यन्न पश्यसि तामीदृशीमवस्थाम् ।
प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि
निर्जिता तथा निजोष्मणा । निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन मध्यमानास्तास्ताश्चेष्टाः
करोति । तथा हि । 'सासोढमदनवेदने त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुम-
शयने कथमपि सखीजनेन पात्यते । कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलालककल-
वपाटलितैः शय्याकुसुमैः कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सरुधिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुपजन-

नवेदनाधिहलितप्राणम् अनुभूयमानेन कष्टेन व्याकुलीमवद्वयमपि अतिकष्टं महता बलेश्च जीव्यते
प्राणधारणं क्रियते, यदि प्रियमिलनाया प्रबला नाभिविषयत्वा विरहे कदातिशयं प्राप्यापि लोको जीवितुं
नाशयदित्यर्थः । कथा वृत्त्या वर्ण्यते-त्रिविधासु शब्दशक्तिषु अभिधालक्षणाव्यञ्जनानामिकासु मध्ये कथा
शब्दशक्त्या प्रतिपाद्यते । प्रदर्श्यते-साक्षात्कार्यते । कतमया वेदनया उपमीयते-केन कष्टेन सहशी
कथ्यते । स्वप्नेष्विति० स्वप्नेषु निद्राकालेषु प्राणिनः विगलितवेदनाः निवृत्तव्यथा जायन्ते इति स्फुटम्,
यतः तां कादम्बर्यं स्वप्नेषु तस्या निद्रावस्थायां पश्यन्नपि ईदृशीं वर्णितपूर्वां तदीयावस्थां न पश्यसि ।
प्रचण्डकिरणः सूर्यस्तस्य सहस्रं सहस्रसंख्यका ये आसपाः किरणास्तेषां सहानि सहनसमर्थानि सूर्यस्य
शतमपि किरणान् सोढुमीशानि । शयनीकृतानि शय्यायामुपयुज्यमानानि । कमलानि पुष्पाणि । म्लानि-
मुपनयन्त्या ग्लपयन्त्या । तथा कादम्बर्यां दिवसकरमूर्तिः सूर्यमूर्तिः । निजोष्मणा स्वकायसन्तापेन ।
जिता अतिक्रान्ता । यानि कमलानि सहस्रसंख्यकमपि सूर्यकरनिकरं मुखं सहस्रे दान्येव कादम्बर्याः
शयने उपयुज्यमानानि तत्कायसन्तापेन ग्लायन्ति, अतः सूर्यमूर्तेः समधिक ऊष्मा तद्वपुषीति प्रमा-
णितं भवति । निष्करुणेन-निर्दयेन । अकारणवामेन-अहेतुप्रतिकूलेन । कामेन-कम्पणेन । मध्यमाना-
बलेश्च प्राप्यमाणा । तास्ताः वचयमाणरूपाः । सासोढा-पुनः पुनरतिशयेन वा सोढा मदनवेदना येन
तादृशे कामवेदनां सोढुमीशे अत एव अतिकठिने मनसि चन्द्रापीडहृदये निवससि वर्त्तसे इति कृत्वा
मृदुनि कोमले कुसुमशयने पुष्पास्तरणे कथं कथमपि महता प्रयासेन सखीजनेन पात्यते शायते । अति-
कठिनेऽत एव च कामव्यथां सोढुमीशे तव हृदये वर्त्तमानायाः कादम्बर्याः कामकृतां दशां पश्यन्त्यः
सख्यस्तां बलात्कोमले पुष्पशयने स्थापयन्तीति भावः । कुसुमशयनगता-पुष्पशय्यापतिता । सन्तापेन
गलितः यश्चरणालककलवः कायिकोष्मणा क्षुत्क्षरणलग्नयावकबिम्बुस्तेन पाटलितैः रञ्जितैः शय्याकु-
सुमैः । कुसुमशरेण-कामेन । शरतामुपनीतैः बाणतयोपयुक्तैः । सरुधिरैः क्षोणितव्यासैः । अयमाशयः-
पुष्पशयनगतायाः कादम्बर्याः पादप्रदेशे लग्नोऽलककरसः सन्तापद्रुतः सन् शय्याकुसुमेषु पतित्वा
तानि पुष्पाणि रञ्जयति, रक्तानि च तानि पुष्पाणि कामेन प्रयुज्यमानान् इष्टून् हृदयं भिरवा पतितान्

कल्ले ? आप ही कहिये उसकी बलवती उत्कण्ठा किस प्रकार कही जाय, किस तरह उसका वर्णन किया जाय, किस
उपाय से दिखा दी जाय, कैसे निवेदित हो, किस प्रकार प्रकाशित की जाय और किस वेदना से उसकी उपमा दी
जाय । स्वप्नावस्था में प्रायः प्राणियों की वेदना घटती है, तुमको वह रोज देखती है परन्तु तुम उसकी वेदना को
क्यों नहीं देख पाते हो ? सूर्यकिरणों को सहनेवाले कमलपत्र उसके शयन बनाये जाते हैं, उन कमलपत्रों को वह
सुरक्षा देती है जिससे स्पष्ट प्रमाणित होता है कि उसके शरीर की गर्मी सूर्य की गर्मी से अधिक है ।

अकारणद्रोही निर्दय कन्दर्प उसकी सारी चेष्टाओं को व्यर्थ कर देता है । 'बराबर कामवेदना सहते
रहनेवाले अत्यन्त कठोर मन में तुम निवास करती हो' इसलिये सखियाँ कादम्बरी को किसी तरह कोमल
कुसुमशयन पर डाल देती हैं, वह जब कुसुमशयन पर पड़ जाती है तब सन्ताप से रहनेवाले अलककर रस से
रक्तवर्ण शयनकुसुम कन्दर्प के रक्तरञ्जित बाण बनकर उसे भयभीत करते हैं । वह समस्त शरीर में रोमाञ्च धारण

यति । सर्वाङ्गीणमनङ्गशरनिवारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्रहति । रोमाञ्चिनि कुचयुगले आसगलितमंशुकं निदधाना त्वत्पाणिग्रहणतृष्ण्या कण्टकशयनव्रतलीलामिव दक्षिणकरकमलमनुभावयति । वामं तु वामकपोलभरजडाङ्गुलिमुष्णसत्पद्मारागवल्यप्रभांशुरव्यमानं ज्वलितमदनहुताशनविप्लुष्यमाणमिव हस्तकमल विधुनोति । नलिनीदलव्यजनपर्वनविक्षिप्यमाणकर्णकुवलयदलं वदनमजस्रवदश्रुभयपलायमानलोललोचनमिव बिभर्ति । प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न केवलं मङ्गलवल्यं पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपङ्खवेन रुणद्धि । शिशिरवारिश्चोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिक्लाम्यति । तथा चरणयुगलेन रसनाकलापं नितम्बविस्तारेण

कबिराकान् मखा सा कादम्बरी नितान्तं बिभेतीति । सर्वाङ्गीणं समस्तशरीरव्यापिनम् । अनङ्गशरनिवारणाय-कामहाणनिवर्तनाय । कवचम् वमं इव भवदनुस्मरणरोमाञ्चम् भवदध्यानजन्मानं रोमहर्षम् उद्रहति धारयति । तस्याः शरीरं व्याप्य वर्त्तमानो भवत्स्मरणजो रोमाञ्चस्तथा कामशरनिवारणाय क्षतोऽभेद्यकवच इव प्रतीयते इत्यर्थः । रोमाञ्चिनि-रोमहर्षयुक्ते । कुचयुगले-कादम्बर्याः स्तनद्वये । आसगलितम् दीर्घनिश्वासवशात् पतितम् । अंशुकम् अञ्जलम् । निदधाना-स्थापयन्ती । त्वत्पाणिग्रहणतृष्ण्या-रव्या सह विवाहस्येच्छया । कण्टकशयनव्रतलीलाम्-अतिकृच्छ्रकण्टकशयनरूपनियमम् अनुभावयति अभ्यासाय प्रापयति । अयमाश्रयः-कोऽपि किमपि दुर्लभं वस्तु प्राप्तुमिच्छुर्यथाऽतिकण्टं किमपि तपस्वरति तथैवेयं कादम्बरी स्वं पाणिं स्वया ग्राहयितुं-स्वं पाणिं कण्टकशयनव्रतमनुभावयति, यदा यदा सा रोमाञ्चकण्टकिते स्वस्तनद्वये रवासपतितमुत्तरीयाञ्जलं स्थापयति, पतितस्यांशुकस्य स्थापनकाले दक्षिणहस्तः रोमाञ्चितं स्तनद्वयं स्पृशति, तदेवान्न कण्टकशयनव्रतत्वेन तस्याभिहितमिति बोध्यम् । वामं दक्षिणतरं तु करम् वामकपोलभरजडाङ्गुलिम् वामस्य कपोलस्य भरेण भारेण जडाङ्गुलिम् जडीभूताङ्गुलिम् उच्चसत्पद्मारागस्य पद्मारागलचितस्य वलयस्य प्रभया रक्ताभया कान्त्या रव्यमानं रक्तीभवन्तम् ज्वलितमदनहुताशनविप्लुष्यमाणमिव कामाग्निवृद्धमानमिव विधुनोति कम्पयति । वामे हस्ते पद्मारागलचितस्य वलयस्य रक्तवर्णा कान्तिस्तं हस्तं कामाग्निवृद्धमानमिव प्रस्थापयति, कादम्बरी तादृशं निजं हस्तं कामाग्निना वृद्धमानमुपेक्ष्य विधुनोतीत्यर्थः । नलिनीदलेति० नलिनीदलस्य कमलपत्रस्य यदव्यजनं संस्कृतो या पवनो वायुस्तेन विक्षिप्यमाणं कर्णकुवलयदलं कर्णस्थितनीलकमलपत्रं यस्य तादृशं निजं वदनं मुखं सा कादम्बरी अश्रुणो भयेन पलायमानं लोलं चञ्चलं लोचनं नयनं यस्य तादृशमिव बिभर्ति धारयति, नलिनीपत्रव्यजनवायुना कर्णावतंसीभूतं कमलपत्रं पलायते तद्विधं प्रतीयते यत् अश्रुभयात् लोलं लोचनमेव पलायते कादम्बर्या इत्यर्थः । प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती अनुचुणं पीयमाणशरीरा सा कादम्बरी न केवलं मङ्गलवल्यं मङ्गलार्थं धार्यमाणं कङ्कणमेव पतनभयेन करेण रुणद्धि धारयति अपितु दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपङ्खवेन रुणद्धि निवारयति । शिशिरवारिश्चोदक्षरिण्या शीतलजलबिन्दुवर्षिण्या लीलाकमलमालिकया लीलाकमलसमूहेन वपुषि निहितया शरीरे स्थापितया तथैव परिवेष्टायति स्निग्धते यथा शिशिरवारिश्चोदक्षरिण्या सखीजनहस्तपरम्परया आलीजनहस्तमालयेति भावः । अधुना सम्प्रति कादम्बरी चरणयुगलेन रसनाकलापं काञ्चीं धारयति,

करती है जो समस्त शरीर पर गिरनेवाले कामशरी को रोकने के लिये धारित कवच सदृश प्रतीत होते हैं । रोमाञ्चशरी स्तनों पर अब वह आस से गिराये गये वल्ल को रखती है तब उसके हाथ को रोमाञ्च का स्पर्श होता है, वह ऐसा लगता है मानो आपके द्वारा अपने पाणि के ग्रहण की लालसा से वह अपने हाथ को कण्टक शयन व्रत करवा रही हो । उसका वाम हाथ अब कपोल पर जाता है तब उसी अङ्गुलियों जड़ हो जाती हैं, वह कान के पद्माराग की कान्ति से रक्त हो जाता है तब वह हाथ ऐसा लगता है मानो वह प्रवर्धित कामाग्नि में जल रहा हो, ऐसी स्थिति में वह अपने उस वाम हाथ को झटक देती है । कमलदल व्यजन से उसके कान के कुवलय दल षड्ने लगते हैं—उस समय ऐसा लगता है मानो उसके सततप्रवर्त्तमान अश्रु के भय से आँखें भागी जा रही हों । वह प्रतिक्षण दुर्बल होती जाती है जन्तुः गिरने से बचाने के लिये वह मङ्गलसूत्र को ही नहीं अपने हृदय को भी

मध्यं संगमाशया हृदयं हृदयेन भवन्तसुरसा बिसिनीपलाशप्रावरणं कण्ठेन जीवितं करकम-
लेन कपोलपालीं त्वदालापेनाश्रुपातं ललाटफलकेन चन्दनलेखिकामंसेन वेणीमधुना धार-
यति । त्वद्विदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति । गोत्रस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते ।
प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्पृश्यते । परिजनेनेव रणरणकेन मदनपरवशा कुसुम-
शयनादुत्थाप्यते । परिचारिक्येवार्त्या अस्ताङ्गी संचार्यते । मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुत्कण्ठाव्य-
जनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति । मुहुः सत्कोशकलिकं बिसवलयसंरक्षण-
रचिताञ्जलिपुटमिव स्थलनलिनीवनमधिशेते । मुहुरुद्धन्धनभयादिव निरन्तरकिसलयाच्छा-
दितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निपतदविरतरोदनाताम्रनयनप्रतिबिम्बं अस्तरास्तरणत्रास-

काञ्चीस्थानस्यातिकृशीभूततया तदीया रसना पादयोः पततीति भावः । नितम्बविस्तारेण मध्यं
धारयति, अतिविस्तृतो नितम्बोऽपि मध्य इव कृशीभूत इत्यर्थः । संगमाशया मिलनाभिलाषेण हृदयं
धारयति । सरसा वचसा । नलिनीपलाशप्रावरणम्—कमलिनीपत्रकृतमाच्छादनम् । कण्ठेन जीवितं
धारयति—कण्ठगतप्राणा सेति भावः । करकमलेन कमलोपमेन करेण । कपोलपालीम्—कपोलमूलम् ।
त्वदालापेन अश्रुपातं धारयति—त्वदीयां कथां श्रुत्वाऽश्रुपातं निरुणद्धीत्यर्थः । अंसेन—स्कन्धदेशेन ।
त्वद्विदृक्षया—त्वद्दर्शनेच्छया । विघटमानम्—स्थानापलाशय त्वदन्तिकमुपागतम् । गोत्रस्खलने—स्वप्नावौ
हृदयप्रियस्य नामग्रहणेन । यथा गोत्रस्खलनेन कादम्बरी लज्जते तथा जीवितेनापि लज्जते इत्यर्थः ।
प्रियसख्येनि० यथा तदीया सखी मुहुर्मुहुस्तां स्पृशति सन्तापस्थितिपरिज्ञानार्थं तथैव मूर्च्छांपि तस्या
मनो मुहुर्मुहुः स्पृशति इत्यर्थः । मदनपरवशा—कामपरतन्त्रा सा कादम्बरी यथा परिजनेन कुसुमशय-
नात् उत्थाप्यते तथैव रणरणकेन मानसिकोद्वेगेन कुसुमशयनादुत्थाप्यते इत्याशयः । अस्तानि सन्ता-
पातिशयशिथिलानि अङ्गानि यस्याः सा कादम्बरी परिचारिकया दास्या इव अस्यां पीडया सञ्चार्यते
इतस्तत्तद्व्याप्यते । पवनप्रेङ्खोलितम्—वायुकम्पितम् । उत्कण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितम् इव—उत्कण्ठा-
विनोदनाय व्यजनं निर्मातुं भावी या पल्लवभङ्गः पत्रच्छेदस्तस्य भयेन कम्पमानम् इव लतामण्डपम्
लतागुहम् अधिवसति स्वावासतां प्रापयति । कादम्बरी मुहुर्लतामण्डपमधिवसति यो लतामण्डपो
वातकम्पितः सन् कादम्बर्या उत्कण्ठां शमयितुं निर्मास्यमानस्य व्यजनस्य कृते भाविनं स्वपल्लवभङ्ग-
मुप्रेक्ष्येव कम्पमानत्वेन संभाव्यत इत्यर्थः । सत्कोशकलिकम्—उत्तमैः कोशैः कलिकाभिश्च युक्तम् स्थल-
नलिनीवनम् कमलिनीकाननम् । बिसवलयसंरक्षणाय बिसनिर्मितवलयधारणाय रचिताञ्जलिपुटम्
बद्धाञ्जलि इव अधिशेते अधिवसति, कमलवनं कोशकलिकोपेतं मन्ये अञ्जलिं बद्ध्वा कादम्बरीं प्रार्थ-
यते यत् बिसवलयं रक्ष धारय, यदि त्वं बिसवलयं न धारयिष्यसि तदा सख्यः पुनर्विसान्तरमावाय
वलयनिर्माणाय यतिष्यन्ते, तथा च बिसनाशः स्यादतः कोशकलिकोपेतानि कमलानि स्वबिसन्नागाय
बद्धाञ्जलीनीवेत्यर्थः ।

उद्धन्धनभयात्—रज्ज्वादिनाऽऽरमानमुद्धव्यत्रियेतेति भीतेः । निरन्तरैः चनैः किसलयैः पत्रैः
आच्छादितः आवृतः लतापाशः पाशवद्भासमानो लताभागो यत्र तादृशम् उद्यानम् आरामम् आसेवते
आश्रयति तिष्ठति । कदाचिदियं वियोगव्यग्रा कादम्बरी लतापाशैरास्मानमुद्धव्य व्यापाव्येति भीताः
हाथ से दबाये रहती हैं । उसका शरीर शीतजल्लावी लीलाकमलमालोपम सखियों के हाथों के स्पर्श से
भी कट पाता है । वह इन दिनों चरणयुगल में काञ्चीदाम को, नितम्ब की विशालता के स्थान में कुक्षमध्य
को, मिलन की आशा से हृदय को, हृदय से आपको, छाती से कमलपलाश को, कण्ठ से जीवन को, हाथों से
कपोल को, आपकी चर्चा से अश्रुपात को, ललाट से चन्दन-चर्चा को, और कन्धे से केशपाश को धारण करती
है । वह आपको देख पाने की इच्छा से चाहती रहती है कि उसका हृदय उड़ जाय । गोत्रस्खलन की तरह उसे
जीवन से लज्जा होती है । प्रिय सखी की तरह मूर्च्छा उसके मन को बार-बार छुआ करती है । परिजन के
समान व्यग्रता उसे कुसुमशयन पर ठठा देती है । परिचारिका की तरह आति उस दुर्बलशरीरा को यहाँ से वहाँ
पहुँचाती है । पवनकम्पित लतामण्डप में—जो उत्कण्ठाशमन के लिये बनाये जानेवाले व्यजन के लिये सम्भावित

निमज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते । तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति । तस्यां शाखावलम्बोर्ध्वमुजलतानिहितनिमीलितलोचनवदना चम्पकदलमालिकोद्भुददेहाशङ्कामुत्पादयन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमविशति । ततो मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलायोद्वेज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति । ततोपि घनजलधारासीकरपुलकितकाया कदम्बकलिफेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीरमुपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवमसहमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपुणप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्दति । वलयर-

सव्यस्तां विरन्तरपत्रावृतलताशालिन्येवोद्याने स्थापयन्ति, तादृशे दृष्ट्याने नास्ति तस्या उद्बन्धनप्रवृत्ते-
राशा, लतायाः पत्रावृतत्वेन अदृश्यतयोद्बोधकामावाविति भावः, मुहुर्निपतद्विरतरोदनाताम्रनयनप्रति-
विम्बसु-चारं चारं पतति सततरुदितेन रक्तवर्णस्य नयनस्य प्रतिच्छिद्यिन्न तादृशम् । स्वस्तरास्तरणात्
शयनीयनिर्माणोपयोगाद्यन्तासो भवं तेन निमज्जत् कमलं यत्र तादृशम् उपवनसरोजलम् उद्यानसरोवर-
चारि अवगाहते । कादम्बर्याः सततरोदनवशादाताम्रस्य नयनस्य प्रतिविम्बं तदुद्यानसरोजले निपतति
तदुत्प्रेक्षते-स्वस्तरैरे० वियोगमग्नयायाः कादम्बर्याः शयनीयनिर्माणाय कमलस्योपयोगे क्रियमाने कमलव-
नमुच्छिन्नं स्थाविति भवेन कमलं जले निमज्जति, प्रतिफलजन्यनप्रतिविम्बरस्य मज्जत्कमलरूपत्वमत्रोत्प्रेक्ष्य-
माणं बोध्यम् । तस्मात्-सरोजलात् । उत्थाय-निर्गत्य । तमालवीथीम्-तमालवृक्षवनावलीम् । उपैति-
गच्छति । तस्याम्-तमालवीथ्याम् । शाखायां तमालतरुशाखायाम् अवलम्ब्य कृतावलम्बना या ऊर्ध्व-
मुजलता उपर्यवस्थापिता बाहुवक्षी तत्र निहितं स्थापितं निमीलितलोचनं मुद्रितनेत्रं वदनं मुखं यथा
तादृशी सती कादम्बरी चम्पकदलमालिकया चम्पकपुष्पपत्रनिर्मितस्रजा उद्भुदस्य देहस्य आशङ्काम्
संशयम् उत्पादयति जनयति । तमालतरुशाखायां ऊर्ध्वावलम्बिनि बाहौ मुद्रितनेत्रं मुखं स्थापयित्वा
स्थिता कादम्बरी चम्पकदलमालिकया उद्बन्धनमारचयन्तीव प्रतीयत इत्याशयः । अत्र बाहौ चम्पकदल-
मालात्वं संशयमानं बोध्यम् । मुहुर्सं विश्रम्य-घणं विश्राममनुभूय । संगीतकगृहम्-संगीतशालाम् ।

मधुरेति० मधुरेण कर्णप्रेयेण मुरजरवेण-बाद्यविशेषध्वनिना लयेन तालेन च ललिता मनोहरा या
लास्यलीला नृत्यकला तथा उद्वेज्यमाना व्यग्रतामापाद्यमाना मयूरी इव मुक्तधारं धारावर्षि धारागृहम्
अभिपतति वेगाद् धारागृहं प्रविशति । ततः धारागृहात् । घनजलधारासीकरपुलकितकाया-सततप्रवृत्त-
जलधारासम्पर्कवशोद्विग्नशैत्यानुभवरोमाञ्चिततनुः । कदम्बकलिका इव-रोमाञ्चोदयेन कदम्बकलिकाव-
ज्ञासमाना । शुद्धान्तकमलिनीतीरम्-अन्तःपुरसंलग्नसरोजिनीतटम् । तस्मात्-शुद्धान्तकमलिनीतीरात् ।
भवनकलहंसवरम्-गृहकादम्बकाव- । असहमाना-वियोगव्यथावर्धकतया सोढुमपारयन्ती । प्रस्थिता-
ततः शुद्धान्तकमलिनीतीरात् चलिता । तत्कालावतारितनूपुरयुगला-तत्कालदूरीकृतपादभूषणा । निपुण-
प्रेक्षाम्-चतुरनृत्यम् । क्षामताम्-कार्यम् । अभिनन्दति-प्रशंसति । वलयरचनया वलयनिर्माणद्वारा

पल्लवमङ्ग के भय से काँपता सा दीखता है—वह निवास करती है । स्थल कमलिनी के वन में—जिसकी कलियाँ
विसत्रवय-संरक्षणार्थ बढ़ाकलि-सी प्रतीत होती हैं,—वह रहा करती है । काँसी लगाने के भय से वह निरन्तर
पल्लवपूर्ण लताओं से भरे वद्यान में भ्रमण करती है । जब वह उपवन सरोवर के जल में प्रवेश करती है तब सतत-
रोदन से रक्त उसकी आँखों का प्रतिविम्ब जल में पड़ता है, जो ऐसा लगता है मानो बिछावन बनाने में लाये
जाने के भय से कमल जल में डूब रहे हो । वहाँ से उठकर वह तमालवीथी में जाती है । तमालवृक्ष की शाखा पर
हाथ ठाकर रख देती है, उस पर मुख रख देती है, तब ऐसा लगता है मानो चम्पक की माला से उसने अपनी
देह बाँध रखी हो । क्षण भर वहाँ रुक कर वह संगीतशाला में जाती है । वहाँ मधुर मृदङ्गशब्द तथा उसके
लय की लास्य-लीला से वह उद्विग्न हो उठती है और मयूरी की तरह धारावर्षि धारागृह में पैठ जाती है । वहाँ
मोटी जलधारा से उसकी देह रोमाञ्चित हो उठती है, वह कदम्ब-कलिका की तरह काँपती हुई अन्तःपुर के सरोवर
पर आ खड़ी होती है । वहाँ भी जब वह भवनकलहंसों की आवाज को नहीं सहन कर सकती है तब तक वहाँ
से चल देती है, पैर के नूपुर उतार देती है, और उत्तम नाट्य-कला की तरह कुर्वकता की प्रशंसा करती है ।

चन्द्राम्लापितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमिश्रुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलास-
सुदितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवनमधुकरैर्विरुतेनोद्वेज्यते । निर्भरोत्कण्ठागीतनिजित-
रवरोषितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भपत्र-
कान्तिभिर्विद्वेबोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुःखेष्टितायासैः
परिणाममुपैति दिवसः ।

चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः । कमलमयमिव दूयते हृदयम् । कुमुद-
मय इव विजृम्भते मकरकेतनः । चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम् । उदधिजलम-

श्लापितानि श्लानि गमितानि मृणालानि कमलवण्डाः ततः कुपितैः क्रुद्धैः इव भवनवापीचक्रवाकमिश्रुनैः
गृहवीर्धिकाचक्रवाकद्वयपतिभिः कूजितेन शब्देन खेद्यते खेदं प्राप्यते । गृहवीर्धिकाकमलिनीमृणालानि
बलयरचनया श्लानि प्रापयन्ती कादम्बरी प्राप्य भवनवापीचक्रवाकाः स्वप्रियमृणालकद्वयनया तदुपरि
कुपिता इव स्वकूजितेन तां खेद्यन्तीत्यर्थः । शय्याविलासेन शयनीयोपयोगेन सृजिताः कुसुमसञ्चयाः
पुष्पनिवहास्तेन अमर्षितैः क्रुद्धैः इव प्रमदवनमधुकरैः उद्यानभ्रमरैः विरुतेन शब्देन उद्वेज्यते उद्वेगं
प्राप्यते-इयं कादम्बरी भ्रमरप्रियाणि पुष्पाणि शयनीयोपयोगद्वारा चपयन्ती भ्रमराणां कोपस्य भाजन-
मिति ते तां हृष्टा स्वशब्दैस्तस्या वियोगव्यथां समेष्य तां क्लेशयन्तीत्यर्थः । निर्भरोत्कण्ठागीतैः अतिश-
यितोत्कलिकागायनैः निजितैः पराजितो रवः शब्दस्तेन रोषितैः कुपितैः अङ्गणसहकारपिकवृन्दैः अङ्गणव-
त्तिन्याम्रबुधे स्थितैः पिकनिकरैः कादम्बरी कलकलेन आकुलीक्रियते । अयमाशयः-वियोगमग्ना कादम्बरी
वियोगव्यथापनुत्तये यदुत्कण्ठागीतानि गायति तत्र तद्वचनिमाधुर्येण पिकरवमाधुर्यं पराजितं भवति,
तेन कुपितास्याङ्गणवर्षाभ्रबुधस्थपिकास्तस्यां इरयमानायां तामाकुलीकृतुं कलकलमारभन्त इत्यर्थः ।
मदनपाण्डुना कामपरिभूततया पाण्डुवर्णेन गण्डेन कपोलदेशेन परिभूताः तिरस्कृताः गर्भपत्रकान्तयो-
ऽन्तर्वत्तिपत्ररुचो यासां तामिः उद्यानकेतकीसूचीभिः बिद्धा चता इव सा कादम्बरी उद्भूतवेदना
सञ्जातपीडा जायते । उद्यानकेतकीगर्भपत्राणि वियोगपाण्डुना कपोलेन कान्त्या पराजयमाना सा उद्यान-
केतकीभिः सूच्या विष्यमानेव वेदनाभाग्भवतीति तात्पर्यम् । एवंप्रायैः-एतत्सदृशैः । मदनदुःखेष्टिता-
यासैः-कामकृतपीडाभिः । दिवसः परिणाममुपैति-तस्या दिनं समाप्नोति ।

चन्द्रोदये चेति० चन्द्रोदये-चन्द्रमस उदये सति रात्रौ समागतायामित्यर्थः । तिमिरमयी अन्ध-
कारनिर्मिता । धृतिः-धैर्यम् । अपैति-पलायते, यथा अन्धकारश्चन्द्रोदये पलायते तथैव तस्या धैर्यमपि
पलायते मन्ये । धृतिस्तमोनिर्मितेत्युपेक्षेति बोध्यम् । कमलमयम्-कमलनिर्मितम् । दूयते-परितप्यते ।
यथा कमलं चन्द्रोदये दूयते तथा तस्या हृदयं दूयत इत्यर्थः । कुमुदमयः-कुमुदनिर्मितः । विजृम्भते-
वर्द्धते विकसति । मकरकेतनः-कामदेवः । चन्द्रकान्तमयम्-चन्द्रकान्तमणिनिर्मितम् । प्रक्षरति-ज्वलति ।
तथा चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः पयः स्त्रावयति तथा तदीयं नयनमपि चन्द्रोदये पयः स्त्रावयतीत्यर्थः ।

घर की बावली में पाके गये चक्रवाक के जोड़े उसे अपनी आवाज से इसकिये कष्ट पहुँचाते हैं कि बलयरचन
के लिये मृणालों का उपयोग किया गया जिससे उन चक्रवाकों को क्रोध है । प्रमदवन के भ्रमर अपने शब्दों से
उसको इसकिये उद्विग्न किया करते हैं कि शय्यानिर्माण में फूल मसक दिये गये जिससे उन्हें क्रोध हुआ । आँगन
के आस्र वृक्ष पर रहने वाले पिक वृन्द अपने कल-कल से उसको व्याकुल कर देते हैं क्योंकि उत्कण्ठा गीत के
शब्द से उनके शब्द परावित हो गये हैं जिससे उन्हें कोप है । उद्यान-केतकी की सूची से वह विषी हुई सी होकर
वेदना का अनुभव करती है, केतकी के गर्भपत्रों की कान्ति को मदनपाण्डु उसके कपोलों की कान्ति ने जो
परास्त कर दिया है । इस तरह के कन्दर्प की दुःखेष्टा जनित आयासों में ही दिन निकल जाता है ।

चन्द्रोदय होते ही उसका धैर्य भाग जाता है मानो वह अन्धकारमय हो । कमलमय की तरह उसका हृदय
सन्तप्त होने लगता है । कुमुदमय की तरह उसका कामदेव बढ़ने लगता है । चन्द्रकान्तमय की तरह उसके नयन

यानीव वर्धन्ते असितानि । चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः । शीतञ्जरातुरेव मणि-
कुट्टिमोदरसंक्रान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततरलाङ्गुलिनिकरं करयुगलं
प्रसारयन्ती शशिसन्तापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृद-
यप्रविष्टानिन्दुकिरणानिबोद्धिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति ।
विजृम्भिकासु कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु हृदय-
निर्पतितमदनशरपुष्परज इव वमति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसन्तानवेणिकावाहिनी विलीयत
इव । शशिमणिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयनेषु

उदधिजलमयानि-सागरपयोनिर्मितानि । चन्द्रोदये सागरस्य जलं वर्धते तद्वत् तस्या दीर्घनिश्वासा अपि
चन्द्रोदये वर्धन्त इति तेषां सागरजलनिर्मितस्वप्नेक्षितं बोध्यम्, सर्वस्वाश्रय उत्प्रेक्षाप्रपञ्चः कार्य-
कारणयोः समानधर्मस्वरभूतिमूलकः । चक्रवाकमयाः-चक्रवाकस्वरूपाः । विघटन्ते-परस्परं वियुज्यन्ते ।
यथा चन्द्रोदये चक्रवाकाः परस्परं विघटन्ते तथैव कादम्बर्यां मनोरथा अपि विघटमाना जायन्त इत्यर्थः ।
शीतञ्जरातुरा-शीतञ्जरापीडिता । मणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तस्य-मणिकुट्टिमप्रविष्टस्य । तुषारकिरणमण्ड-
लस्य-चक्रविम्बस्य । वेपथुलुलिततरलाङ्गुलिनिकरम्-वेपथुना कम्पेन लुलितः अथवाविन्यासमस्तव्य-
स्तभावेन स्थिताः अङ्गुलिनिकराः अङ्गुलिसमूहा यस्य ताडसा । करयुगलम्-हस्तद्वयम् । प्रसारयन्ती-
स्थापयन्ती । शशिसन्तापम्-चन्द्रकृतं परितापम् । अनक्षरं वदति-विनैव शब्दोच्चारणमाह । कुट्टिमप्र-
तिबिम्बिते चन्द्रमण्डले वेपथुलुलितस्याङ्गुलिनिवहस्यावस्थापनेन कादम्बरी स्वस्य चन्द्रद्वारा सन्ताप्य-
मानतां विनैव शब्दव्यापारमभिधत्त इत्येवाशयः । सीत्कारेषु-वियोगव्यथाद्योतकेषु सीत्कारशब्देषु ।
दशनांशुव्याजेन-दन्तकान्तिच्छलेन । मन्मथस्य कामदेवस्य शरैः बाणैः जर्जरिते शतचिह्नद्वतां प्रापिते
हृदये प्रविष्टान् इन्दुकिरणान् चन्द्रकरान् इव उद्धिरति वमति । कादम्बरी यदा सीत्करोति तदा तदीयव-
न्तप्रभा वहिः प्रसरति, मध्ये सा कामशरजर्जरीकृते हृदये प्रविष्टान् इन्दुकरान् वमतीत्येवार्थः । वेपथुषु-
कम्पेषु । व्यजनीकृतस्य व्यजनभावं प्रापितेभ्यः कदलीदलेभ्यः कदलीपत्रेभ्यः कम्पोपदेशम् कम्पशिक्षाम्
इव गृह्णाति । विजृम्भिकासु-जृम्भासु । कण्ठागताय-बहिर्निर्गन्तुं कण्ठदेशमागताय । जीविताय प्राणवा-
यवे । निर्गममार्गम्-बहिर्गमनधर्मम् । उपदिशति-दर्शयति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु गोत्रस्खलने सर्व-
जनसमक्षं हृदयस्थितस्य प्रियतमस्य जनस्य नामोच्चारणसम्बोधने यत् विलक्षस्मितं सलज्जहसितं तत्र हृदये
निपतितानां मदनशरपुष्पाणां कामबाणकुसुमानां रजः परागं वमति उद्धिरति । गोत्रस्खलने जाते सति
परसा सलज्जं हसति तत्र च या दन्तप्रभा प्रकटति सात्र हृदयपतितकामपुष्परूपबाणानां परागतयो-
ग्येष्वस्ते । बाष्पमोक्षेषु अभ्रविस्र्जनेषु । स्थूलाश्रुसन्तानवेणिकावाहिनी स्थूलाश्रुप्रवाहपतिता विलीयते
तिरोधीयत इव । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकान्तमणिरचितादर्शेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन अनेक-
बाप्रतिबिम्बितेन स्वरूपरूपेण शतधा विदलति विदीर्णा भवति । चन्द्रकान्तमणिनिर्मितेषु दर्पणेषु यस्यस्य
शतं प्रतिबिम्बानि पतन्ति तन्मन्ये सा शतधा विदीर्णा भवतीति भावः । कुसुमशयनेषु पुष्परचित-

पसीबने लगते हैं । सागरमय की तरह उसकी सासें बढ़ने लगती हैं । चक्रवाकमय की तरह उसके मनोरथ बिछु-
ड़ने लगते हैं । मणिमय सदन पर प्रतिबिम्बित चन्द्रमण्डल पर कौपती अंगुलियों से युक्त अपना हाथ जब फेंका
देती है तब कौपते रहने से ऐसा मालूम पड़ता है जैसे उसे शीतञ्जरा हो आया हो, इस प्रकार बिना बोले ही वह
अपने चन्द्रकृत सन्ताप को कहती है । सीत्कार के समय उसके दाँतों की कान्ति बाहर फेकती है, ऐसा लगता है
जैसे वह मन्मथ-शर-जर्जरित हृदय में प्रविष्ट चन्द्रकरो को जगल रही हो । कम्पन के समय वह व्यजन बनाये गये
कदली पत्रों से कम्पोपदेश सा ग्रहण करती है । जम्भार्के के समय वह कण्ठ तक आये हुये प्राणों को निकल भागने
का मार्ग-सा बताती है । गोत्रस्खलन काल में सलज्ज हास द्वारा वह हृदय में गिरे हुये कन्दर्प के बाणों की धूल-सा
बाहर निकालती है । बाष्पप्रवाह द्वारा अभ्रप्रवाह में डूबती हुई उसमें लीन हो जाती है । चन्द्रकान्तमणि निर्मित
दर्पणों में उसके अनेक प्रतिबिम्बों पर वह शतधा विदलित होती है । पुष्पशयन पर जब सुगन्ध लोम से आये हुए
अमरों से वह व्याप्त हो जाती है तब ऐसा लगता है मानो उसकी देह से धूम निकल रहा हो । निर्मल कमल-

परिमललालसागतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्रस्तरेषु किञ्चलकरजःपुञ्ज-
पिञ्जरिता ज्वलतीव । स्वेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोदधूलीधवलिता भस्मीभवतीव । न विज्ञा-
यते किं मुग्धतया किं विलासेन किमुन्मादेन संगीतकमुदङ्गध्वनिषु केकाशङ्कया धारागृह-
मरकतमणिमयूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विरलेषभीता मृणालसूत्रैश्चित्रमिति-
विलिखितानि चक्रवाकमिथुनानि संघट्टयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलै-
स्ताडयति । उत्कण्ठाखेपेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतीसंप्रेषणेषु स्वप्नापरा-
धोपालम्भान्संदिशति ।

अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्रा-

शय्यासु परिमललालसया सुगन्धलोभेन आगताभिः अलिमालाभिः अमरपङ्क्तिभिः आकुलिता व्याप्ती-
कृता सती धूमायते धूमोद्धारिणीव सञ्जायते । पुष्पशयनमधिशयानायां कादम्बर्यां वत् तत् पुष्पसुगन्ध-
लोमाकृष्टा अमरास्तां व्याप्नुवन्ति तदेवात्र तस्या धूमायितत्वेनोत्प्रेष्यमाणं बोध्यम् । अमलकमलस्रस्त-
रेषु रमणीयकमलपुष्पनिर्मितशयनीयेषु किञ्चलकरजःपुञ्जपिञ्जरिता पुष्परजोभिः पीतवर्णतां गमिता सती
ज्वलति इव । कमलशयनमधिशयाना कादम्बरी किञ्चलकरजोभिः समस्ते वपुषि व्याप्ते सति ज्वलित-
समस्तशरीरावयवेव प्रतिभासत इत्याशयः । स्वेदप्रतीकारेषु स्वेदनरोधोपायेषु क्रियमाणेषु विशदकर्पूर-
क्षोदानां स्वच्छकर्पूरचूर्णानां धूलीभिर्धवलिता स्वच्छीकृता सती भस्मीभवतीव भस्मीभावमिव प्रतिपद्यते ।
मुग्धतया-अज्ञानेन । सङ्गीतकमुदङ्गध्वनिषु-सङ्गीतकालिकमुदङ्गध्वनेषु प्रवर्त्तमानेषु । केकाशङ्कया मयू-
राणां शब्दायितं सम्भाव्य । धारागृहमरकतमणिमयूरमुखानि-धारागृहे मरकतमणिमिविचिन्तितानां
मयूराणां मुखदेशान् । स्थगयति-पिचसे । कादम्बरी प्रवर्त्तमाने सङ्गीतमुदङ्गध्वने मेघध्वनिमुप्रेष्य
अमी मयूराः शब्दं कुर्युरिति भावनया धारागृहोपान्ते मरकतमणिमिविचिन्तितानां मयूराणां मुखानि
स्थगयति, तत्र तदीया मुग्धता तदीया विलासप्रियता तदीयोभस्यता वा कारणमिति विविच्य वक्तुं न
शक्यत इत्यर्थः । दिवसावसानेषु सम्प्रायाकालेषु, विरलेषभीता-वियोगमिहा । मृणालसूत्रैः विसतन्तुभिः ।
चित्रमिति लिखितानि चित्रितानि । चक्रवाकमिथुनानि-चक्रवाकयुगलानि । सङ्घट्टयति परस्परं योजयति ।
वियोगकष्टाभिज्ञा कादम्बरी सन्ध्यायामुपनतायां चक्रवाकमिथुनानां आविर्भूतं वियोगमनुभाव्य तेषां
योजनाय विसतन्तुन् व्यापारयतीत्यर्थः । चिन्तारतारम्भेषु व्यानोपनीतसुरतसमागमेषु । मणिप्रदीपान्-
मणिमयादीपान् । अवतंसोत्पलैः-कर्णाभरणीकृतैः कमलैः । व्यानोपनीतसुरतारम्भे प्रकाशनिवृत्तये
मणिदीपान् कर्णाभरणीभूतैर्नीलकमलैस्ताडयित्वा निर्वापयितुमिच्छति कादम्बरीति भावः । उत्कण्ठाखेपेषु-
उत्कण्ठापत्रेषु । सङ्कल्पसमागमाभिज्ञानानि सङ्कल्पमिलनोपयुक्तसूचनानि । दूतीसंप्रेषणेषु-दूतीप्रेषण-
कर्मसु । स्वप्नापराधोपालम्भान्-स्वप्नसमागमकाले कृतानामपराधानां कृते उपात्ममन्त्रनानि ।

तस्याः कादम्बर्याः । चन्दनपरिमलः-मलयजसुगन्धः । दक्षिणानिलेन-मलयवातेन । यदा दक्षिणा-
निलो घाति तदा तत्परिमलेन सह कादम्बर्यां मोहोऽप्यागच्छतीत्यर्थः । निशया सह रात्रिसमागमेन
शयन पर किञ्चल पराग से पीताम पदी हुई वह जलती हुई सी मालूम होती है । पत्नीना बन्द करने के लिये जब
उसकी देह पर कर्पूर की धूल दी जाती है तब उससे उत्पन्न उसका शरीर भस्म के सङ्घट्ट प्रतीत होता है ।
समझ में नहीं आता है कि मुग्धता से या विलास से अथवा उन्माद से वह जब संगीत मुदङ्ग की ध्वनि उठती है
तब केका को आशङ्कता से धारागृह में बने हुये मणिमय मयूरी के मुख बन्द कर देती है । सन्ध्या होने पर वियोग-
भीता कादम्बरी चित्र-लिखित चक्रवाक के जोड़े को मृणाल-सूत्र से बांध देती है । मानसिक सुरत-क्रोडा के आरम्भ
में वह मणिप्रदीपों को कर्णोत्पल से पीटने लगती है । प्रेम-पत्रों में वह संकल्प समागम के लिये संकेत स्थान दिखा
करती है । दूतीप्रेषण में वह स्वप्नावस्था के अपराधों के लिये उल्लाहने भेजती है ।

दक्षिण दिशा से आने वाली हवा के साथ जैसे चन्दनपरिमल आता है वैसे ही उसकी मूर्च्छा जाती है ।

मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्वसितशेषा निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति । मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिखलचलाच्छित्तेषु शिलातलेष्वभिपतति । कुन्दकलिकेव तुषारसिक्कपल्लववर्तिनी वनानिलेनायास्यते । भुजंगीवासस्रसन्तापालिङ्गितचन्दना शिल्पि-
शकुन्तकुलकोलाहलेन ताम्यति । हरिणीव केसरिकाननं परिहरति । कुसुमचटितशिलीमुख-
मनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात् त्रस्यति । जानकीव पीतरक्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्प-
काशोकेभ्यो बिभेति । उषेव स्वप्नसमागमेनापि कृतार्थतामेति । ग्रीष्मलक्ष्मीरिवानुदिनमति-

मुररिपुजलेति० यथा भगवान्मुरारिः जलशयनकाले मन्दोच्छ्वासमात्रचेष्टाशेषः निमीलितलोच-
नस्य संजायते तद्वदियमपि मन्दोच्छ्वासमात्रेणानुमेयजीविता निमीलितमयना च तिष्ठतीति कादम्बरी
मुररिपुजलशयनलीलासादृश्यं बोध्यम् । मलयाचलप्रवाहिनी नदी । सरसः आर्द्रः हरिच-
न्दनकिसलयैः चन्दनवृक्षैः लाञ्छितेषु युक्तेषु । यथा मलयाचलवाहिनी नदी 'आर्द्रचन्दनपल्लवयुक्ते
शिलातटे पतति तथैव कादम्बर्यपि चन्दनपल्लवयुक्तेषु शिलातलेषु शरीरसन्तापापनुष्यते पततीति भावः ।
कुन्दकलिका-माप्यपुष्पकली । तुषारसिक्कपल्लववर्तिनी-प्राक्षेयसिक्ककिसलयमध्यगता । तुषारसिक्क-
किसलयशयनशयिता चेति कादम्बर्याः पक्षेऽर्थः । वनानिलेन-वनवायुना । आयास्यते क्षेप्यते । यथा
तुषारसिक्कपल्लवस्थिता कुन्दकलिका वनवायुना खेदं प्राप्यते तद्वत् तुषारसिक्कं पल्लवं शयनस्थेनाश्रिता
कादम्बरी वनवायुना खेदं प्राप्यते इत्यर्थः । भुजङ्गी-सर्पिणी । अस्रसन्तापालिङ्गितचन्दना-अतिशयि-
तेन सन्तापेन चन्दनलतामाश्रिता । शिल्पिनां मयूराणां शकुन्तानां पक्षिणां च कुलस्य समूहस्य कोला-
हलेन ताम्यति आकुलीक्रियते यथा अस्रसेन सन्तापेन चन्दनलतामाश्रयन्ती सर्पिणी मयूराणां पक्षि-
णाञ्चान्येषां शब्देन आकुलीक्रियते तद्वदियं कादम्बर्यपि अस्रसेन वियोगावस्थ्यासन्तापेन चन्दनमुपयु-
ञ्जाना मयूराणां शकुन्तानाञ्च शब्देन आकुलतां नीयते इत्याशयः । हरिणी-हरिणस्त्री । केसरिकाननम्-
सिंहाध्यासितं वनम्, नागकेसरयुक्तं वनञ्च यथा हरिणी सिंहाध्यासितं वनं परिहरति तथा कादम्बरी
नागकेसरयुक्तं वनं परिहरतीत्यर्थः । कुसुमचटितशिलीमुखमनोहरात्-पुष्परचितबाणरमणीयात् पुष्पा-
सक्तभ्रमरभ्याश्च, मदनचापात्-कामबाणात् । प्रमदवनात्-पुष्पोद्यानात् । यथैव कादम्बरी पुष्परचित-
कामबाणाद्विभेति तथैव पुष्पासक्तभ्रमरयुक्ताप्रमदवनादपि बिभेतीत्यर्थः । जानकी वनकलुता सीता
पीतरक्तेभ्यः-शोणितपायिभ्यः । रजनिचरेभ्यः-राक्षसेभ्यः । यथा जानकी रक्तपायिभ्यो राक्षसेभ्योऽवि-
भेत्तया कादम्बरी पीतरक्तवर्णैभ्यश्चम्पकाशोकेभ्यो बिभेतीति प्रसङ्गकार्यः । उषा बाणामुरपुत्री अनिरुद्धपत्नी ।
सा यथाऽनिरुद्धस्य स्वप्नमिलनेन पूर्णामिकाया जाता तथैव कादम्बर्यपि स्वप्ने चन्द्रापीडस्य सङ्गमेना-
त्मानं कृतार्थं मन्यते इत्याशयः । ग्रीष्मलक्ष्मीः-ग्रीष्मर्तुशोभा । यथा ग्रीष्मर्तुशोभाऽनुदिनमप्यपीयसां

विष्णु की जलशयन-लीला की तरह उसका मन्दनिश्वासमात्र शेष है और वह आँख मूँद कर कुछ सोचा करती है । मलयाचल पर प्रवाहित होने वाली नदी जैसे चन्दनपल्लवपूर्ण शिखातलों पर गिरा करती है उसी तरह वह भी चन्दन तथा पल्लवों से युक्त शिखातलों पर कोटती रहती है । जोस से भरे पल्लव में छिपटी कुन्दकली को जैसे वनानिल कष्ट देता है उसी तरह पाछे से सिक्क पल्लवों पर पड़ी कादम्बरी को वनानिल कष्ट देता है । सर्पिणी जब अस्रस सन्ताप से पीड़ित होकर चन्दन वृक्ष से छिपटती है उस समय मयूर के कोलाहल से वैसे जिस प्रकार कष्ट होता है, उसी तरह अस्रस सन्ताप-शमनार्थ इसने भी चन्दन-क्षेप रखा है और मयूर के शब्द से इसको भी कष्ट होता है । हरिणी सिंहयुक्त वन से जैसे अलग रहती है उसी तरह वह नागकेसर के वन में नहीं जाना चाहती है । फूलों पर आसक्त भ्रमरों से भरे प्रमदवन से वह उसी तरह डरती है, जैसे पुष्प-निर्मित तथा बाणयुक्त कामचाप से डरती है । जानकी जैसे रक्तपायी राक्षसों से डरती थी, उसी तरह वह पीछे तथा काल वर्ण के चम्पक तथा अशोक पुष्प से डरती है । बाणामुर-सुता उषा जैसे अनिरुद्ध के स्वप्न-समागम से कृतार्थ हो गई थी उसी तरह वह आप के स्वप्न-समागम से कृतार्थ हो जाती है ।

ग्रीष्म की शोभा जैसे दिनानुदिन क्षीण होती जाती है उसी तरह वह दिनानुदिन क्षीण हो रही है । काम-

क्षोभा भवति । सर्वथा तस्याः कन्दर्पवेदनयाङ्गानि दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि वलयरचनया गृहकमलिनीमृणालान्युपदेशैः सखीजनवचनानि शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमान्यनवरतमोक्षेण मदनयुधानि निःशेषं क्षीणानि । किं बहुना । संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनस्त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायास्त्वद्वार्त्तोपलम्भनतत्पराः सर्वप्रश्नास्त्वद्वृत्तान्तमुखरः परिजनस्त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदास्त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासस्त्वदुपात्मभगर्भा मागधीमङ्गलगीतयस्त्वद्दर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नास्त्वत्परिहासप्राया मदनश्वरदाहविप्रलापास्त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः ।
इत्यावेदयन्तं केयूरकं 'भवतु, संप्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यामीलनादत्तसंज्ञेव

भवति तथैव कादम्बरी अजुदिनं कामतां प्रपद्यत इत्यर्थः । सर्वथेत्यादि क्षीणानीत्यन्तं वाक्यं सर्वथा कादम्बरीः कथं तत्तत्तत्तं बोधयति, तस्या अङ्गानि शरीरावयवाः कन्दर्पवेदनया क्षीणानि, एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्र क्षीणानीति बोधनीयम् । दिवसैः विरहदिवसैः । जीवितसंधारणवस्तूनि प्राणावलम्बनसाधनानि । वलय-रचनया हस्ताभरणनिर्मित्या, गृहकमलिनीमृणालानि भवनदीधिकावर्तिसरोजदण्डाः । उपदेशैः धैर्यचार-कार्याभिः शिक्षाभिः । शय्यापरिकल्पनेन शयनीयरचनया । उपवनकुसुमानि—उद्यान्तस्थितानि पुष्पाणि । अनवरतमोक्षेण—सततप्रहारेण मदनयुधानि—कामाङ्गाणि । स्वन्नामा—भिननामा । सर्वा अपि सखीः सा स्वप्नानैव व्याहरतीत्यर्थः । स्वत्समागमोपायान्वेषिणः—स्वन्मिलनोपायगवेषणासक्ताः । सर्वसमवायाः समस्ताः परिजनाः । स्वद्वार्त्तोपलम्भनतत्पराः—स्वदीयसमाचारप्राप्तिसयक्ताः । स्वद्वृत्तान्तमुखरः—स्वदीयकथानिवेदनवाचालः । परिजनः—भृत्यवर्गः । स्वदाकारमयः—स्वदीयरूपचित्रणप्रचुरः । स्वदालापनिर्मिताः—स्वया सह कृतां वार्त्तामाधारीकृत्य निर्मिताः । स्वदुपात्मभगर्भाः—तवोपात्मभं हृदि कृत्वा कृताः । मागधी-मङ्गलगीतयः—मागधीनां वन्दिचारणादिक्षीणां मङ्गलगीतयः—प्रातःसन्ध्यादिकालेषु कृतानि स्तुतिवाक्यानि । स्वत्परिहासप्रायाः—स्वया सह कृताभिः परिहासकथामिः पूर्णाः । मदनश्वरदाहविप्रलापाः—कामसन्तापवस्थायां कृताः । प्रलापोक्तयः । स्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधाः—केवलेन स्वन्नामग्रहणेनैव यत्र प्रबोधो भवति सादृशाः । मोहमहावेगाः—मूर्च्छावेगाः । अयमाशयः—संप्रति विद्योगमाना कादम्बरी सर्वाः स्वसखीस्तथैव नाम्ना व्याहरति, सर्वाण्यपि रहस्यानि तव सम्बन्धे एव करोति, सर्वैरपि परिजनः तव समागमस्योपायानेकावन्वेषयति, सर्वानपि प्रश्नोस्तादृशानेव करोति येषु स्वदीयाया वार्त्ताया उपलब्धेस्तत्परता प्रतिभासते, तस्याः सर्वेऽपि तथैव वृत्तान्तान् व्याहरति, तस्याः सर्वेऽपि विनोदव्याहारास्त्वया सह कृतान् वार्त्तावलपानेवाधारीकुर्वन्ते, सा चित्रकलाभ्यासे केवलानि तथैव चित्राणि निर्माति, मागधीनां मङ्गलगीतेषु केवलसबहुपात्मभ एवान्तर्हितस्तिष्ठति, स्वप्नेषु श्रूयोभूयसा त्वामेव पश्यति, कामसन्तापेषु सा यत्प्रकपति तत्र तथैव सह परिहासाः स्फुटन्ति, तस्याश्च मूर्च्छावेगाः केवलेन स्वन्नामसंग्रहणेनैव शम्यन्त इति ।

इत्यावेदयन्तम्—इत्थं कथयन्तम् । केयूरकं तन्नामानमनुचरम् । न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्—न पारपीडा से उसके अङ्ग, दिनों से जीवितधारणोपयोगी पदार्थ, वलय-रचना से गृहकमलिनीमृणाल, उपदेशों से सखीजनवचन, शय्यापरिकल्पना से उपवन के फूल और बराबर चलावे जाते रहने से कामदेव के बाण निःशेष क्षीण हो गये हैं । अधिक क्या कहा जाय ? इस समय कादम्बरी की सभी सखियाँ चन्द्रापीड—नाम की सारे रहस्य चन्द्रापीड से सम्बद्ध, समस्त सभा—सभितियों तुमसे मिलने के उपायों के अन्वेषण से संलग्न, सारे प्रश्न तुम्हारी खबर जानने से प्रेरित, समस्त परिजन तुम्हारी धर्चा में व्यस्त, तुम्हारे साथ की गई बातों पर आधारित सारे विनोद, चित्रकलाभ्यास तुम्हारे आकार से परिपूर्ण, प्रातःकालिक मङ्गल-गीत तुम्हारे किये प्रस्तुत उल्लाहनों से भरे, सारे सपने तुम्हारे दर्शनों से भरे, सारे कामसन्तापजन्य प्रलाप तुम्हारे साथ किये जाने वाले परिहास से पूर्ण एवं सारे मूर्च्छा के वेग तुम्हारे नाम-ग्रहण से होने वाले प्रबोध से समाप्त हुआ करते हैं ।

इस प्रकार कहते हुए केयूरक को—'रहने दो, अब इससे अधिक मैं नहीं सुन सकता हूँ' इस प्रकार कहते

कादम्बरीव्यथाश्रवणवेदनासंभवानुकम्पयेव चन्द्रापीडमाक्रामन्ती मूर्च्छा न्यवारयत् । न तु पुनरवस्थानिवेदनपरिसमाप्तिः ।

इति मूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभाविततालवृन्तया च पत्रलेखयानुभावार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्बितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापराधेन भीतमपि लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपरुध्यमानकण्ठः कथमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच । 'केयूरक येन प्रकरेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नानुरागमेव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टो न संदिष्टं वा किञ्चिन्महाभ्येतया समुपहृतानुबन्धया मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोस्मि तथा मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम् । तदभिजाततया महानुभावत्वा-

यामीतोऽधिकमाकर्णयितुम् । आमीलनादृतसंज्ञा-नेत्रनिमीलनद्वारा प्रबोधिता । कादम्बर्याः व्यथायाः कामपीडायाः श्रवणेन या वेदना व्यथा तत्संभवा तदुत्थापिता या अनुकम्पा दया तथैव चन्द्रापीडस्य आक्रामन्ती अभिभवन्ती मूर्च्छा केयूरकं न्यवारयत् कथनाद् गयरमयत् । अयमाशयः—पूर्वोक्तकृपासु कादम्बर्याः कष्टावस्थासु निवेद्यमानासु जातेन चन्द्रापीडस्य नेत्रनिमीलनेन प्रबोधिता मूर्च्छा इदिति चन्द्रापीडमाक्रम्य कादम्बर्या व्यथां श्रुत्वा चन्द्रापीडोऽधिकं वेदनां भानुभूदितिकृपयेव केयूरकं न्यवारयत् नतु तदवस्थानिवेदनस्य समाप्तिरजायत, यद्यर्थं मूर्च्छितो न भवति तदा कादम्बर्या व्यथाः श्रुत्वा समधिकां वेदनामनुभवतीति कृत्वा मूर्च्छां कृपामिव तमाक्रम्याधिकवेदनाप्राप्तेरमोचयदिति तात्पर्यम् ।

इति मूर्च्छानिमीलितः—इत्थं मूर्च्छया हृतचैतन्यः । ताम्—कादम्बरीम् । अनुध्यायन्—चिन्तयन् । ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण—सद्योऽवलम्बितचन्द्रापीडवपुषा (पतनप्रतिरोधाय चन्द्रापीडशरीरं बाहुभ्यामादाय तिष्ठतेत्याशयः) संभाविततालवृन्तया—करतलतालव्यजनया । अनुभावार्थसज्जया—अनुभवनीयकादम्बरीसमागमरूपवस्तुसचेष्टया । नियत्या—भाष्येन । संज्ञां लम्बितः—चैतन्यं प्रापितः । स्वकृतपीडापराधेन—केयूरकः कादम्बरीदृशां श्रावयित्वा चन्द्रापीडाय पीडामदादित्याशयेनेदं विशेषणम् । भीतम्—सभयम् । विलक्षम्—चकितलज्जितम् । निभृतस्थितम्—ज्ञातभावेन वर्त्तमानम् । अन्तर्बाष्पोपरुध्यमानकण्ठः—अन्तर्गताश्रुनिक्षुब्धवाक्प्रसरः । कथं कथमपि—महता प्रयासेन । स्खलिताक्षरम्—गद्गदस्वरसहितम् । एकान्तनिष्ठुरम्—नितान्तनिर्दयम् । आरमन्ति—कादम्बर्याम् । अनुत्पन्नानुरागम्—अजातप्रेमाणम् । माम्—चन्द्रापीडम् । संभाव्य—उत्प्रेष्य । दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया—मदीयं पुनरागमनसंभवं मन्यमानया । त्वं केयूरकः । आगमनायादिष्टः—मर्यादसर्वमागन्तुमाज्जितः । न संदिष्टं वा किञ्चित्—कोऽपिदृष्टाधिकः संदेशो न प्रेषितः । समुपहृतानुबन्धया—समापितप्रेमसंबन्धया । उपालब्धः—उपालम्बदानप्राप्तिः । आख्यातम्—कथितम् । अभिजाततया—महाकुलोत्पन्नतया । महानुभावत्वात्—अत्युदारत्वात् । 'समानशी-

कहते चन्द्रापीड को कादम्बरी की दशा सुनने से उत्पन्न दया से प्रसूय मूर्च्छा ने आ घेरा—इस मूर्च्छा ने ही कहने से रोका । ऐसी बात नहीं थी कि कादम्बरी की दशा का निवेदन समाप्त हो गया था ।

चन्द्रापीड मूर्च्छा से अचेत हो रहे थे मानो कादम्बरी का ध्यान कर रहे हों । केयूरक ने दौड़ कर उनकी देह पकड़ ली, तालवृन्त लेकर पत्रलेखा झलने लगी, आगे होने वाले कष्टों को भोगवाने के लिये तत्पर भाग्य ने भी योग दिया, इस प्रकार सबने मिलकर चन्द्रापीड को होश में किया । केयूरक—यह सोच कर कि मेरे ही अपराध से इनकी यह दशा हुई है—भीत, लज्जित, कुण्ठित एवं शान्त बैठ गया । चन्द्रापीड ने बचे गये से गद्गद शब्दों में केयूरक से कहा—केयूरक, जिस प्रकार कादम्बरी मुझे अपने प्रति अनुत्पन्न स्नेह तथा निष्ठुरहृदय समझती है, उसको फिर मेरे जाने की सम्भावना नहीं है, इसीलिये उसने तुम्हें न जाने का आदेश दिया और न कुछ संदेश ही कहा । महादेवता तथा सारी कड़ियों को ओढ़ने वाली मदलेखा ने भी कुछ नहीं कहा । तुम्हारे मुँह से कुछ बकाहना नहीं कहवाया, यह सारी बात मुझे पत्रलेखा कह चुकी है । उच्च वंशोत्पन्न, महानुभाव, उदार,

दुदारतया समानशीलतया दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कलयति देवी कादम्बरी । चन्द्रमूर्तेरालोकेन निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्ड-
कलयति देवी कादम्बरी । चन्द्रमूर्तेरालोकेन निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्ड-
स्यार्द्रभावोपगमनमेवायत्तं न पुनस्तत्कराकर्षणम् । नितरां पक्षपातिनोपि च मधुकरस्या-
भिगमनमेवाधीनम् । मकरन्दलाभे तु कलिकाश्रयिणी जन्मैव प्रभवति । दिवससन्ताप-
कलान्तेन चोन्मुखता कुमुदाकरेण करणीया । विकासयति पुनस्तं ज्योत्स्नाभिरामा रजन्येव ।
निर्भरमन्तःसरसतायां सत्यामपि मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहाद्विना पञ्चवानुरागदर्शनस्य कृते
किं करोतु पादपः तत्र देव्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी । यथाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे
पुरःस्थायिनि दासजने निष्करुणतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखपरिपन्थिनी दुःखदानै-

कतया मुखे मुखे च समवसितया । दक्षिणतया-कुशलतया । एकान्तपेशलतया-नितान्तकोमलतया ।
आत्मानमात्मना न कलयति-आत्मानं स्वयमपि न परिचिनोति । [इतोऽग्रे पञ्चवैवाक्यैश्चन्द्रापीड इदं
बोधयितुं प्रयतिष्यते यत् कादम्बरीमिच्छन्त्यहं यस्त्वयं किमपि नोक्तवान् स न मेऽपराधः, यतः समा-
मेऽप्यनुरागे स्त्रिया एव प्रस्तावः प्रथममुपयुज्यते न पुंसः, कादम्बर्याः कापि तादृशी चेष्टा मया न दृष्टा
यवाहं तामात्मन्युपप्रेममाणं मत्वा तत्कामसार्थक्याय चेष्टां कुर्याम्, अतो मम न कोऽपि दोष इति]
चन्द्रमूर्तेरालोकेन-चन्द्रविम्बदर्शनेन । निश्चेतनस्य-चेतनाशून्यस्य । पाषाणखण्डस्य-शिलाशकलस्य ।
आर्द्रभावोपगमनम्-आर्द्रताप्राप्तिः । आयत्तम्-व्यवसि । तत्कराकर्षणम्-चन्द्रकिरणस्यावर्जनम् । अय-
माशयः-चन्द्रमण्डलं दृष्ट्वा चन्द्रकान्तमगिराद्वंतां प्राप्नुयादेतावदेव चन्द्रकान्तमणेर्वशो वसन्ते, इदन्तु तस्य
हस्ते नास्ति यदसौ चन्द्रकरानाकर्षेदेवमेव कादम्बरीं दृष्ट्वा तद्विषये प्रेरणः करणमेव मद्धीनमासीदतः
परं कर्तव्यमालिङ्गनादि तु मद्धीनं नैवासीदिति । नितरां पक्षपातिनः-समधिकस्नेहशालिनः । मधुकरस्य-
अमरस्य । अभिगमनम्-समीपोपसर्पणम् । मकरन्दलाभे-पुष्परसप्राप्तिः । कलिकाश्रयिणी-कलिकाव-
सिनी । जम्भा-विकासः । प्रभवति-समयां भवति । अयमाशयः-पुष्परसं कामयमानोऽपि अमर एताव-
देव कर्तुं शक्नोति यदसौ पुष्पमुपेयात्, परन्तु पुष्पसमीपगतोऽपि कलिकाया विकासे सत्येव पुष्परसं भोक्तुं
शक्नोति नान्यथा, एवमेव कादम्बर्याममुरक्तस्तसमीपस्यश्चाहं तदैव तामुपभोक्तुं शक्नोमिभविष्यं यदाऽस्माव-
मिप्राप्यं स्वं तथाविधं बोधयेत्तया च न सा कृताऽतो नास्ति मम दोष इति । दिवससन्तापकलान्तेन-दिनो-
ष्मपीडितेन । उन्मुखता-चन्द्रकिरणमिमुषयम् । कुमुदाकरेण-कुमुदवनेन । करणीया-कर्तुं शक्या ।
विकासयति-विकासं प्रापयति । ज्योत्स्नाभिरामा-चन्द्रिकारम्या । रजनी-रात्रिः । दिनसन्तापकवर्धितोऽपि
कुमुदाकरः केवलामुन्मुखतामेव प्रकटीकर्तुं शक्नोति, विकासस्तु तस्य शशिधृतिरमरजन्यायत्त एवेत्यर्थः ।

निर्भरम्-अत्यन्तम् । अन्तःसरसतायाम्-आन्तरिक्यामाद्वंतायाम् । सत्याम्-विद्यमानायाम् ।
मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहाद् विना-विना वसन्तश्रीसमुद्यमम् । पञ्चवानुरागदर्शनस्य-पञ्चवरूपस्यानुरागस्य
प्रकटने । पादपः-वृक्षः । वृक्षस्यान्तर्भागे सरसता तिष्ठति परन्तु यावन्मधुमासलक्ष्मीर्नायाति तावद्वाग-
शुकरस्य पल्लवस्य दर्शनं न जायते इत्यर्थः । तत्र-यदहं कादम्बरीं मयि हतकाममपि न सम्भावितवां-
स्तत्र । अधरस्पन्दमात्रप्रतीक्षे-कादम्बर्या अधरस्पन्दनमात्रं प्रतीक्षमाणे, तदाज्ञामात्रं कामयमाने इत्यर्थः ।
पुरःस्थायिनि-अग्रतः स्थिते । निष्करुणतया-निर्दयतया । आत्मानमव्यापारयन्त्या-स्वयमचेष्टमानया ।
सुखपरिपन्थिनी-सुखस्य विरोधिनी । दुःखदानैकनिपुणा-कष्टमात्रप्रदानदद्या । परद्वयपीडानपेक्षिणी-
समानशील तथा चतुर एवं कोमल स्वभाव होने के कारण कादम्बरी स्वयं अपने को नहीं पहचानती है ।
चन्द्रमण्डल को देख कर अचेतन चन्द्रकान्तमणि-खण्ड गीला ही भर हो जाता है, वह चन्द्रकिरणों का आकर्षण
नहीं कर सकता है । अत्यन्त पक्षपाती होकर भी अमर फूल के पास भर जा सकता है, मकरन्द तो तभी मिलता
है अब कली खिलती है । दिन के सन्नाप से तब कुमुदाकर चन्द्रमा की ओर उन्मुख भर हो सकता है, उसको
विकसित तो चन्द्रिका से रमणीय रात ही कर सकता है । भीतर प्रचुर सरसता के रहते हुए भी मधुमास-लक्ष्मी
की कृपा के बिना वृक्ष को पल्लव की काँची नहीं मिलती है, इसमें वृक्ष क्या करे ? इस विषय में कादम्बरी की
आवा का ही कसूर है । मैं दास सामने खड़ा अधरस्पन्दन मात्र की प्रतीक्षा कर रहा था, परन्तु उस निष्करुण

कनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः समवस्था । अथवास्य परिजनस्यापि देव्या अपि कोयमेवंविधो व्यामोहः । यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धस्य दासजनस्योपरि लज्जा । कीदृशं वा गौरवम् । को वानुरोधः । अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी । यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येय-मतिदारुणा पीडाङ्गीकृता न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलो-चनानां विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबुद्धमुग्धमनसिशयानां कन्यकानाम् । लज्जा न वारिता नामास्मिञ्जने स्वयं परित्यक्तुं देव्या । मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तथा किमेवमहार्यसंयमघनैर्मुनिभिरप्यरक्षितहृदयापहारेणानिग्राह्यचौरेण शुचिभिरप्यपरि-हार्यस्पर्शेनाबहिष्कार्यचण्डालेन भस्मीकृतापर्यवसानप्राणिसहस्रेणानिर्वाप्यश्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणाकाण्डव्याधेन मर्मभेदिनालीकधनुर्धरेण

परकीयहृदयस्यथामचेतयन्ती । अपेक्षिता—अनुरुद्धा । जीवितसन्देहदायिनी—जीवं संशये पातयन्ती मरण-संशयं जनयन्तीत्यर्थः । देव्याः—कादम्बर्याः । समवस्था—स्थितिः । अयमेतत्प्रघटकार्यः—कादम्बर्या यत्कष्ट-मनुभूयते तत्र तदाज्ञाया एव दोषो यतोऽसौ कष्टदायिनी लज्जामनुकुर्य स्वमस्यापारयन्ती—मां न प्रवर्तितवतीति । एवंविधः—पुतादृशः । व्यामोहः—किङ्कर्तव्यमूढता । अनिच्छन्ती—अकामयमाना । असौ—कादम्बर्या आज्ञा । चरणतलप्रतिबद्धस्य शरणरूपेण चरणं श्रितवतः । अविश्वस्तचित्तता—मानसोऽवि-श्वासः । शिरीषपुष्पकोमलस्य—शिरीषकुसुमसुकुमारस्य । अतिदारुणा—कठोरा । कृतार्थितः—सार्थकीकृतः । क्रमागतम्—परम्परायातम् । अन्तर्धानम्—आत्मगोपनम् । वामलोचनानाम्—स्त्रियाम् । अपरित्यक्तनिःशेष-बालभावानाम्—निशेषरूपेण बाक्यमत्यक्तवतीनाम् (वयःसन्धौ स्थितानामित्यर्थः) अनतिप्रबुद्धः अपूर्णरूपेण दीप्तः मुग्धः मनसिहायः कामो यासां तादृशीनाम् अनतिप्रकटकामवेगानामित्याशयः । लज्जा-पारवश्येन देवी कादम्बरी स्वयं किमपि माबोचत्, तदीया हृदयाभिन्ना सखी अबलेखा किमिति किमपि नाबोचदिति महदाश्चर्यम् इत्यभिधातुमुपक्रमते—लज्जेत्यादिना—कर्णेनावेदितमित्यन्तेन ग्रन्थेन । तथा—मद-लेख्या । अहार्यसंयमघनैः—अभेद्यसंयमशालिभिः । इदमिगृहीतचित्तैरित्यर्थः । अरक्षितहृदयापहारेण—अर-क्षितहृदयचौरेण । [इदमिगृहीतचित्ता मुनयोऽपि यत्कृताचौर्याद् हृदयं स्वं रक्षितुं न शक्नुवन्ति तादृशेन । इदं कामेनेत्यस्य विशेषणम्] अनिग्राह्यचौरेण—ग्रहीतुमशक्येन तत्करेण । शुचिभिः—पवित्रैः । अपरिहार्य-स्पर्शेन—अवश्यस्पर्शेन । अबहिष्कार्यचण्डालेन—चण्डालत्वे सत्यपि हृदयस्थितत्वेन अबहिष्कर्तुमयोग्येन । भस्मीकृतापर्यवसानप्राणिसहस्रेण—दग्धीकृतानन्तपाणिसमुदयेन । अनिर्वाप्यश्मशानाग्निना—निर्वापयितु-मयोग्येन श्मशानवह्निना । सर्वदोषाश्रयेण—सकलदोषाधिष्ठानेन । अशरीरव्याधिना—शरीरमपहृय प्रवर्त्त-मानेन पीडाकरतया च व्याधिना । [अन्ये रोगाः शरीरमुपद्रवन्ति कामस्तु शरीरं हित्वा मनः पीडयति, तद्वचमग्राशरीरव्याधित्वेन रूपितः] रूपापहारिणा—सौन्दर्यहरणसमर्थेन । अकाण्डव्याधेन—असमये व्याध-

मुखविरोधिनी तथा दुःखदानदक्षा एवं पर-हृदयपीडा की अपेक्षा नहीं रखने वाली आधा ने कादम्बरी के प्राणों को संशय में डाल देने वाली लज्जा की ओर देखा कादम्बरी की दशा की ओर नहीं देखा । अथवा—कादम्बरी के परिजनों को या स्वयं कादम्बरी को ही ऐसा क्या व्यामोह हो गया या कि नहीं चाहने वाली उस आधा को भी क्यों न प्रवृत्त कराया । चरणों में छिपटे रहने वाले इस दास से कैसी लज्जा ? कैसा गौरव या कैसा अनुरोध ? हृदय में इस प्रकार का अविश्वास ही कैसा ? जिसके कारण शिरीष कोमल आत्मा को इतनी पीडा पहुँचाई परन्तु मेरा मनोरथ नहीं पूर्ण किया । अथवा—स्त्रियाँ कुछ अपने को छिपा कर रखती हैं यह उनका आतिस्वभाव है, विशेषतः वे स्त्रियाँ अपने को छिपाती ही हैं जिनका लङ्कपन निःशेषरूप में नहीं समाप्त हुआ है और जिनका काम अनतिजाग्रत है । अगर स्वयं देवी कादम्बरी ने मेरे विषय में लज्जा का परित्याग नहीं किया तो कोई बात नहीं, मदलेखा तो उसके द्वितीय हृदय की तरह थी । उसने किस तरह अकृत्रिम संयम के धनी लोगों के भी हृदय को अपहृत करने वाले, नहीं पकड़े जाने वाले चोर, हजारों प्राणियों के शरीरों को निःशेष भस्म कर चुकने वाले, नहीं बुतने वाली श्मशानाग्नि के सदृश, सकलदोषाश्रय, अशरीरव्याधि, रूपहरणकर्ता, बिना तीर के व्याध,

सद्यः प्राणापहारक्षमेणाकालमृत्युनानिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना परापकारकृतार्थेन हृदय-
वासिनापरप्रत्ययेन स्वयोनित्वा कामेन दुरात्मनायास्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितम् । किमिति
तत्रस्यस्यैव मे कर्णे नावेदितम् । अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि किं करोमि ।
मलयानिलाहतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैरपि दुर्विषहाः
स्मरेश्वरः । न ज्ञायते निमेषेणैव किं भवतीति । प्रायेण च देव्याप्यनुभवनीय एवायमर्थः ।
यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किञ्चनकारिणो निष्कारणकुपि-
तस्य हतविधेः सर्वतो विसंभ्रुतं समारम्भं पश्यामि तथा जानामि नैवायमेतावता स्थास्य-
तीति । अन्यथा क्व निष्प्रयोजनाश्वमुखमिथुनानुसरणेनामानुषभूमिगमनम् । क्व च तत्र
वृषितस्याच्छोददर्शनम् । क्व तत्तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्णनम् । क्व तज्जिज्ञासा-

वदभिभव कुर्वता । मर्मभेदिना मर्मस्थाने हृदये प्रहारं कुर्वता । अलीकधनुर्धरेण-मिथ्याधानुकृतमभिन-
यता । सद्यः प्राणापहारक्षमेण-तत्काले प्राणं हर्तुं समर्थेन । अकालमृत्युना-असमये मृत्युमुपस्थापयता ।
अनिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना-प्रहारस्य स्थानमस्थानं चाविचार्य प्रवर्तनशीलेन । परापकारकृतार्थेन-
परकीयमपकारं कृत्वा स्वं धन्यं मन्यमानेन । हृदयवासिना मनसि तिष्ठता । अपरप्रत्ययेन-परस्मिन्
विश्वासमविभ्रता । स्वयोनित्वा आत्मयोनित्वा । दुरात्मना-दुष्टेन । आयास्यमानम्-लेदं प्राप्यमाणम् ।
देवीशरीरम्-कादम्बर्याः वपुः । तत्रस्यस्य-कादम्बर्याः समीपे एव स्थितस्य । मम चन्द्रापीडस्य । नावेदि-
तम्-न सूचितम् । दिवसक्रमगम्ये-अनेकदिनकल्हनीये । अध्वनि-माग । मलयानिलेन-दक्षिणदिशावा-
युना आहतायाः कम्पिताया लताया चकुसुमं पुष्पं तस्य पातः पतनं तस्यापि असहं सहनाद्यमं देवीशरीरं
कर्तते हृदयवधः । अत्यन्तदूरे स्थितोऽहं दिवसपरम्परागन्तव्ये मार्गे मध्ये स्थिते किंकर्तु शक्नोमि, अस्या-
हिता हि दृष्टा देव्याः, यतः सा नितान्तसुकुमारतया यावन्मदुपसर्पणं जीवेन्म वेति संक्षय एवात्र चन्द्रा-
पीडस्य चिन्ताया बीजम् । वज्रसारकठिनहृदयैः-लौहवक्त्रकठोरचित्तैः । दुर्विषहाः-कुलं खोदव्याः । स्मरेश्वर-
कामबाणाः । निमेषेण-धनमात्रेण । अनुभवनीयः-साक्षात्करणीयः । दुःखैकदानव्यसनिनः-कष्टप्रदानमात्र-
रक्षिकस्य । दुर्घटघटनापण्डितस्य-अघटितघटनापटीयसः । यत्किञ्चनकारिणः-किमपि कर्तुं शक्यस्य । निष्का-
रणकुपितस्य-अकारणक्रोधिनः । हतविधेः-दुष्टस्य विधातुः । सर्वतो विसंभ्रुकम्-सर्वथा अनुचितम् । एता-
वता स्यास्यति-एतावदेव कृत्वा विरतो भविष्यति । अयमेतत्प्रवृत्तार्थः-अतिविचित्रः परमसामर्थ्यशाली
च विधिः सप्रति यावद्यावद्दुःखं दत्तवांस्तावदेव दुःखं दत्त्वा विरतो भविष्यतीति मम विश्वासो नास्ति
यतोऽसौ महता समारम्भेणैवं दुःखदानं प्रारब्धवानिति । अन्यथा-यदि विधेः एतावत्पर्यन्तमेवाभीष्टमभवि-
ष्यत्तदा । निष्प्रयोजनाश्वमुखमिथुनानुसरणेन-व्यर्थमेव किन्नरयुगलमनुसृत्य । अमानुषभूमिगमनम्-विश्व-
स्थलप्राप्तिः । वृषितस्य-पिपासितस्य । तत्तीरे-अच्छोदतटे । विश्रान्तस्य-कृतविश्रमस्य । अमानुषगीत-
ध्वनेः-विश्वसङ्गीतस्य । आकर्णनम्-अवणम् । तज्जिज्ञासागतस्य-कुतोऽयममानुषगीतध्वनिरायातीति

मर्मभेदी, मिथ्याधनुर्धर, सद्यः प्राणापहारी, अकालमृत्युस्वरूप, स्थान तथा अस्थान का विचार नहीं रखने वाले, परापकारी सन्तुष्ट, हृदयवासी, दूसरे पर विश्वास नहीं रखने वाले आरमजन्मा इस काम से पीड़ित कादम्बरी के शरीर की उपेक्षा कर दी । मैं जब नहीं था तो मेरे कान में क्यों न कह दिया ? अभी सुनकर भी मैं क्या कहूँ जब कि मार्ग कुछ दिनों का है । देवी का शरीर इतना कोमल है कि वह मलयानिल-कम्पित लता से गिरने वाले फूल की चोट को भी नहीं सह सकता है । काम के बाण इतने कठोर हैं कि उन्हें लोहे की तरह कठिन हृदय भी नहीं सह पाते हैं । पता नहीं चलता है कि एक क्षण में क्या हो जाय ? कादम्बरी देवी भी यह बात समझती होगी । जैसा कि इस दुःख देने में आग्रही, अघटितघटनापटु, यत्किञ्चित्कारी अकारण क्रोधी, दुर्भाग्य का सर्वथा असक्त वयोग देख रहा हूँ उससे मैं समझता हूँ कि वह इतने से नहीं रुकेगा । अन्यथा मैं क्यों बेजकुरत तुरन्त-मुख किन्नर के जोड़े का अनुसरण करता और अमानुषभूमि पर जाता । प्यास लगने पर अच्छोदसरोवर क्यों जाता ? कहीं अच्छोद के तटपर विश्राम करके अमानुषगीत की आवाज सुनता । उस आवाज की खोज मैं जाकर

गतस्य महाश्वेतायलोकनम् । क तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः । क महाश्वेतया सह हेमकूटगमनम् । क तत्र देवीवदनदर्शनम् । कानुरागोत्पत्तिरस्मिन्ने देव्याः । क वाऽपरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा । तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं, खल्वनेनाकार्यकारिणास्मत्कर्मबलनियोगदत्तेण दग्धवेधसा । तथापि देवी संभावयितुं प्रयतामहे ।'

इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितस्तत्किमपरमहमेनमात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तमकनकद्रवस्फुलिङ्गपिङ्गलद्युति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम् । अस्तानुसारेण च रवेर्वासरोपि यथोच्छ्रिततलशशिखरावलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षणप्रससार । क्रमेणैव संजातकरुणानुबन्धयेव संध्याप्युपरि जलार्द्रपट इव प्रसार्यमाणे स्वरागपटले,

ज्ञातुं चलितस्य । तवाभिगमनेन-केयूरकस्य यात्रया हेतुभूतया । अनुरागोत्पत्तिः-प्रेमप्रादुर्भावः । अपरिपूर्णमनोरथस्य-असफलाशयः । अलङ्घनीया-अनतिक्रमणीया । आगमनाज्ञा-भाग्यनुमादेशः । सुदूरम् आरोप्य-अतिदूरं नीरवा । पातिताः-स्थानाच्छयाविताः । अकार्यकारिणा-निन्दितकर्मप्रवीणेन । अस्मत्कर्मफलनियोगदत्तेण-अस्मदीयादृष्टप्रवर्त्तकेन । दग्धवेधसा-दुरात्मना विधिना । तथापि-विषमायामपि परिस्थितावस्थाम् । देवी-कादम्बरीम् । संभावयितुम्-मिलनेन समाश्वसयितुम् । प्रयतामहे-चेष्टामहे ।

इति अभिदधति-इत्थं कथयति । नितराम्-अत्यन्तम् । अयम्-चन्द्रापीडः । अनेन-केयूरकनिधेदितेन । कादम्बरीवृत्तान्तेन-कादम्बर्यां वियोगकालिकदृशानुत्पत्तेन । आरभतेजसा-स्वकरनिकरेण । उत्पन्नदयः-संजातकरुणः । तिग्मदीधितिः-सूर्यः । उत्तमकनकद्रवस्फुलिङ्गद्युति-उत्तमं सन्तापितं यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवः स्फुलिङ्गो वह्निकणश्च तयोरिव द्युतिर्बस्य तादृशम् । दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि-दिशासु विकीर्णं व्याप्तं यत् धूर्जटेः शिवस्य अटामण्डलं तद्वद् दृश्यमानम् । करसहस्रम्-सहस्रसंख्यं किरणसमूहम् । संजहार-समाहृतवान् । जायमानायां सन्ध्यायां सूर्यः स्वकरनिकरं समकोचयदित्यर्थः । रवेः-सूर्यस्य । अस्तानुसारेण-अस्तमयमनुसृत्य । वासरः-दिवसः । यथोच्छ्रिततलशशिखरावलम्बिनः-अन्नतलशशिखास्थितान् । रक्तातपच्छेदान्-रक्तवर्णनातपस्त्रण्डान् । आकर्षण-सङ्कोचयन् । अप्रससार-पलायितः । अस्तगामिनं सूर्यमनुसरन् वासरोऽपि तलशशिखास्थितान् रक्तातपान् सङ्कुचितान् कुर्वन्नपसृतवानित्यर्थः । संजातकरुणानुबन्धया-उत्पन्नदयया । जलार्द्रपटः-पानीयार्द्रवसनम् । प्रसार्यमाणे-विस्तार्यमाणे । स्वरागपटले-सन्ध्यारागसमुच्चये । दयाप्रेरिता सन्ध्या जलार्द्र वस्त्रमिव एवं रागं चन्द्रापीडस्य सन्तापानुसारेण

क्यों महाश्वेता को देखता । कहाँ तरलिका के साथ तुम्हारे जाने पर मेरे जाने का प्रसङ्ग बैठता ? कहाँ मैं महाश्वेता के साथ हेमकूट पर्वत पर जाता । कहाँ वहाँ कादम्बरी को देखता । कहाँ कादम्बरी का मुख पर प्रेम उत्पन्न होता, कहाँ मुख अपूर्णमनोरथ को पिता की अलङ्घनीय आज्ञा मिलती कि चले आओ । इस अभाग्ये विधि ने हमें बहुत आगे ला छोड़ा है । यह विधि नितान्त अकर्षणकारी एवं हमारे कर्म-बल की आज्ञा में वैधा है । तथापि मैं कादम्बरी को देखने का प्रयास करूँगा ।

चन्द्रापीड ने इस प्रकार कहा कि सूर्य के हृदय में इसलिये दया हो जाय कि जब यह चन्द्रापीड कादम्बरी के वृत्तान्त से ही इस प्रकार सन्तप्त हो रहा है तब मैं उसे और क्यों सताऊँ, और इसके बाद सुवर्ण द्रव के समान पिङ्गल वर्ण तथा दिशाओं में बिखरी महादेव की जटा के सदृश अपने कर-जाल को सूर्य ने समेट लिया । सूर्य के दृष्टते ही ऊँचे-ऊँचे बुझों की चोटी पर फैले हुए रक्तातपों को समेट कर दिन भी भाग खड़ा हुआ । दयावश सन्ध्या ने भी गीठे पट के सदृश अपने रागपटल फैला दिये । आरभीय जन के समान निश्चा-प्रारम्भ ने—जो इस शून्यता से विह्वल हो देख न लें—इसलिये चारों ओर काके कपड़े के पर्दे की तरह लगने वाली अन्धकार-केसा फेर दी । शोषकारी सन्ताप असह्य जान कर कमल सङ्कुचित हो गये क्योंकि उन्हें भय होने लगा कि कहाँ पिडावक में उनका भी उपशोभ न किया जाने लगे । जलार्द्र, स्वच्छ-पवित्र सन्ध्या वाले सुदूर क्षयन में उपशोभ पावे के फिरे

निशागमेनाप्येवमस्य शून्यताविकलवस्य मा मूर्धनान्मित्याप्तेनेव सर्वतो नीलीपरिलम्बमाना-
यामिव भ्रान्त्यमाणायां तिमिरलेखायाम्, कमलेष्वपि दुःसहत्वाच्चक्षोषकारिणः संतापस्य
तत्पकल्पनाभीतेष्विव संकुचत्सु, कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयाद्राद्रौ शयनसंपादनायेवाह-
महमिकयोहत्सु, चक्रवाफेष्वपि सहचरीविरहविधुरेषु कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव
कलकरुणमुच्चैर्मुहुर्मुहुर्व्याहरत्सु, चन्द्रमस्यपि भगवति समस्तभुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे
पूर्वदिग्बधूवदनचन्दनतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाहृदे सकललोकाल्लादकारिणि सुधा-
लिप्तैः करैरिव स्पष्टमुच्छ्वासहेतुना तं व्योत्स्नाजलेन च सेक्तुमुदयगिरिशिखरमारूढे, प्रौढे
प्रदोषसमये चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव बल्लभोद्याने चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहा-
रिणि चन्द्रमणिशिलातले विमुच्यज्ज्ञानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत् । केयूरक

तदुपरि प्रसारयामासेत्युपेक्षार्थः । निशागमेन-प्रदोषकालेन । शून्यताविकलवस्य-वियोगव्यथितस्य ।
आसेन-आस्मीयेन । नीलीपरिलम्बमानायाम्-नीलवस्त्ररचितपटमण्डपे । तिमिरलेखायाम्-अन्धकारराशौ ।
रात्रिप्रारम्भः स्वजन इव दुःखितस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनं परिजिहीर्षुः सन् शयामपटमण्डपमिव तमःस्तोमं
सर्वतो विस्तारयामासेति प्रवृत्त्यर्थः । शोषकारिणः-शोषजनकस्य । तत्पकल्पनाभीतेषु-सन्तापसंभावनाया
अथपत्रेषु । संकुचत्सु-सुक्षितत्वं अजस्रम् । कमलानि शोचन्ति यच्चन्द्रापीडे सन्तप्यमानेऽस्माकमप्युपयो-
गस्तरसन्तापपानोदनाय क्रियेत तदाऽस्माभिरपि शोषकारी तत्सन्तापः शरीरस्पर्शद्वाराऽनुभवनीय एव
स्यादन्वयैव भीत्या कमलानि संकुचन्तीत्येतदुपेक्षार्थः । कुमुदेषु-कैरैषु । शुचिस्वभावतया-पवित्रस्वभा-
वतया शुक्लतया च । आद्राद्रौ-सरसेषु पानीयसक्तेषु च । शयनसंपादनाय-वियोगसन्तप्तस्य चन्द्रा-
पीडस्य शयनीयत्वेनोपयोगाय । अहमहमिकया-अहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्पष्टं । उहत्सु-विकसत्सु । उत्त-
मस्वभावानि कुमुदानि चन्द्रापीडस्य शयनीयतयोपयोगं प्राप्तुमिव सायं विकसन्तीत्येतदुपेक्षार्थः ।
सहचरीविरहविधुरेषु-प्रियतमावियोगव्यथितेषु । कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानाय-चन्द्रापीडम् काद-
म्बरीसमीपं गच्छेत्पुपदेष्टुम् । कलकरुणम्-मधुरं करुणञ्च । व्याहरत्सु-शब्दायमानेषु । सायं प्रियावि-
योगविधुराश्रकवाकाः शब्दायन्ते मन्ये ते चन्द्रापीडं कादम्बरीसमीपं गन्तुमिवागृह्णन्ति मधुरेण स्वशब्दे-
नेत्याशयः । समस्तभुवनैकातपत्रे-समस्तस्य संसारस्यावरके छत्रस्वरूपे । सुधारजतकलशे-अमृतरज-
तषटे । (अमृतस्यापनाय निर्मिते रजतस्य पात्रविशेषे) पूर्वदिग्बधूवदनचन्दनतिलके-प्राचीदिशारूप-
नायिकाया वदने चन्दनबिन्दुवत्प्रतीयमाने । गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाहृदे-आकाशशोभासौन्दर्यजला-
शयनरूपे । सकललोकाल्लादकारिणि-समस्तभुवनानन्ददायिनि । सुखालिप्तैः-अमृतलिप्तैः । करैः-किरणैः ।
स्पष्टम्-स्पर्शं कर्तुम् । उच्छ्वासहेतुना-वैतन्यप्रदेन । व्योत्स्नाजलेन-किरणस्वरूपजलेन । तम्-चन्द्रा-
पीडम् । सेक्तुम्-आप्लावयितुम् । उदयगिरिशिखरम्-उदयाचलाप्रभागम् । अयमर्थः-समस्तभुवनारण-
ञ्छत्रभूतः सुधारजतकलशवत्तासमानश्च प्राचीदिग्बधूवदनीवदनचन्दनबिन्दुरूपः आकाशलक्ष्मीलावण्यम-
हाह्वरूपः सकललोकानन्दकः चन्द्रमाः अमृतलिप्तैः स्वैः किरणैः चन्द्रापीडं स्पष्टमुच्छ्वासयितुं चोदयगि-
रिशिखरमारूढंस्तदेति । प्रौढे-निष्ठिते । प्रदोषसमये-सायंकाले । बल्लभोद्याने-अतिप्रिये पुष्पोद्याने ।
चन्द्रातपस्पर्शचन्द्रकिरणस्य स्पर्शेन दर्शितः प्रकटीकृतो यो जललवोद्भेदः जलबिन्दुराशिस्तेन हारिणि
रमणीये चन्द्रमणिशिलातले चन्द्रकान्तमणिशिलायाम् अज्ञानि विमुच्य व्यस्तभावेन पतिरवा । चरण-

वासी सी लगाकर खिलने लगे । प्रियतमा-वियोगी चक्रवाक मधुर तथा करुण शब्द में चिल्ला कर कादम्बरी के
पास जाने का उपदेश सा देने लगे । समस्त भुवन के छत्रस्वरूप, सुधा के रजत-कलश, प्राची दिशा रूप नायिका
के मुख के चन्दनतिलक समान, आकाश-शोभा के सौन्दर्य सरोवर पुर्य, सकल लोक को आनन्दित करने वाले
चन्द्रमा अपनी सुवासित किरण रूप हाथों से चन्द्रापीड को आवाहन प्रदान करने एवं चन्द्रिका सुधा जल से सिल
करने के किये उदयाचल की चोटी पर आरूढ़ हो गये । प्रदोष समय में चन्द्रापीड उसी बल्लभोद्यान में चन्द्रातप के
स्पर्श से पसीब कर जल से मनोहर चन्द्रकान्तमणि-शिला पर पड़े हुए थे । इसी समय पैर दबाने के किये केयूरक
उनके पास आया । तब चन्द्रापीड ने केयूरक से कहा—केयूरक, मुंहारा क्या अन्दाजा है, अब तक हम पहुँचेंगे

किमाकलयसि यावद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्संघारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्रयासनाय महाश्वेता । मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरभ्यर्थनाम् । द्रष्ट्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेर-सृक्कोपान्तमालोलतारकमुत्त्रस्तहरिणशावकायताक्षं मुखम्' इति ।

स तु व्यङ्ग्यपयत् । 'देव, धैर्यं समवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदास-ज्वर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव स्वेच्छया निमेषितुमपि न ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव मुखे वहितम् । रोमाञ्च एव क्षणमपि शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्तदृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानाभ्रापसरति ।'

एवं वदन्तं तमादिदेश विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वा निपत्य चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसानुत्संकलित एव

संवाहनोपस्तम्-चरणसंवाहनं कर्तुं समीपागतम् । आकलयसि-चिन्तयसि । परापतामः-गच्छामः । प्राणान् संघारयिष्यति-जीविष्यति । पारयिष्यति-जयति । तत्समाश्रयासनाय-कादम्बर्या धैर्यमाधातुम् । मत्परिचयोद्वेजिता-मदीयेन परिचयेन खिन्ना कादम्बरी । शरीरस्थितये-जीवितालम्बनाय । तयोः-मद-लेखामहाश्वेतयोः । स्मेरसृक्कोपान्तम्-सहासमुखप्रभागम् । आलोलतारकम्-चञ्चलकनीनिकम् । उत्त्र-स्तस्य भीतस्य हरिणशावकस्येव आयते द्विर्वे अक्षिणी नेत्रे यत्र तादृशम् ।

सः-केयूरकः । व्यङ्ग्यपयत्-निवेदितवान् । आसज्ज्वर्ती-समीपस्थितः । तस्याः-कादम्बर्याः । त्वदा-लोकनेच्छा-तव दर्शनेच्छा । निमेषितुम्-नेत्रस्पन्दनं कर्तुम् । समागमाशया-त्वया सह मिलनस्याभिला-षेण । अवष्टब्धम्-श्यासम् । वहितम्-अवहितम्-सदा सावधानतया स्थितम् । रोमाञ्चः-रोमहर्षः । बाष्पः-अभ्रजलम् । दत्तदृष्टिः-अवधानेन कादम्बर्या उपरिनिहितनयनः । अरतिः-सर्वतो विरक्तिः । चाम्यति-सहते । इतः पूर्वं चन्द्रापीडेन केयूरकं प्रत्युक्तं यथावद्दृष्टं गमिष्यामि किं तावत्कादम्बरी जीविष्यति ? एतस्योत्तरभूतोऽयं ग्रन्थभागः, अत्र केयूरकोत्तेरयमाशयः-तिष्ठतु परिजनः, त्वदालोकनेच्छया चाप्यमाना सा तावत्स्वेच्छया निमेषितुमपि न पारयति का कथा जीवितपरित्यागादेरिति ।

आदिदेश-आज्ञापितवान् । आत्मना-स्वयम् । गमनचिन्तां प्राविशत्-कादम्बर्याः समीपे गमनस्य विषये चिन्तितुमारब्धवान् । अकथयित्वा-गमनाभिलाषं पित्रोरनिवेश । अनिपत्य चरणयोः-चरणयोः प्रणाममकृत्वा । अनाघ्रातः शिरसि-तातेनाम्बया च स्नेहेन यच्छिर आघ्रायते सद्प्राप्य । अगृहीताशीः-कादम्बरी तव तक जीती रह सकेगी ? मदलेखा उसके दिल को वहलाती रह सकेगी ? क्या महाश्वेता उसे आश्रा-सन प्रदान करने आवेगी ? क्या कादम्बरी हमारे परिचय से उद्वेजित होकर भी मदलेखा तथा महाश्वेता की प्रार्थना से शरीर को कायम रखने की चेष्टा करेगी ? क्या मैं पुनः मुस्फुराइट भरे, चञ्चल नयन युक्त, भीतहरिण-शावक के नयनों जैसे नयन बाधा उसका मुख देख सकूंगा ?

केयूरक ने कहा—देव, धैर्य धारण करके चरने का प्रयास कीजिये । समीपवर्ती सखीजन अथवा परिजन तो दूर रहें, आप को देखने की इच्छा उसे स्वेच्छा से पलक भी नहीं मारने देती है । उसका हृदय आपसे मिलने की आज्ञा पर ही टिका हुआ है । साँस सर्वदा मुँह में ही वर्तमान है । रोमाञ्च कभी भी शरीर का त्याग नहीं करता है । दिन-रात आँसू आँखों में बने रहते हैं । रात्रि का जागरण रात में भी उसपर नजर बाँधे रहता है । अरति उसे कभी एकाकिन नहीं रहने देती है । उसके प्राण कण्ठ में ही अटके रहते हैं ।

इस तरह कहते हुए केयूरक को चन्द्रापीड ने विश्राम करने की आज्ञा दी । स्वयं वह जाने को चिन्ता करने लगे । यदि मैं माता तथा पिता से बिना कहे, बिना उनके चरण छुप, बिना उनके द्वारा अपना मस्तक

तातेनाम्ब्या वापक्रम्य गच्छामि ततो गतस्यापि मम कुतः सुखं किं श्रेयः कुतो वा फला-
वाप्तिः कीदृशी वा हृदयनिवृत्तिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालागामिनी चिन्ता ।
अपक्रम्य गत एव कथमहम् । तातेन दुस्तराह्वार्णवोत्तरणमहासेतुबन्धवादवन्ध्यवाञ्छितफल-
प्रदानकल्पद्रुमादहितविक्रान्तियशोनिष्क्रान्तिद्वारार्णवदण्डादशेषभुवनभवनोत्तमभनस्तम्भात्
स्वभुजादवारोप्य मय्येव राज्यभारः समारोपितः । तदनाख्याय पदमपि निर्याते मध्यवश्य-
मपरिमितकरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैरालोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्वद्गमस्ति-
भिरुर्ध्वध्रियमाणधवलातपत्रमण्डलच्छायान्तरितवासरव्यतिकरैरतिबहलरेणूद्गमाविच्छेदापू-
रितभुवनकुहरैः पुरःप्रसृतजवनवाजिभिरनुसंतानलग्नवेतण्डप्रायसाधनैः श्रान्तैरपि बुभुक्षितै-
रप्यकृतगतिविलम्बैरापयोवेरष्टाभ्योपि दिग्भ्यो राजभिरनुधावितव्यम् । तिष्ठन्तु तावत्सेवा-

अप्राप्तजनकजनन्याशौचनः । असुरसङ्कलितः-अज्ञातगमनः । अपक्रम्य गच्छामि-अज्ञातभावेन पलाये ।
किंश्रेया-किंश्रेयाणम् । हृदयनिवृत्तिः-हार्दिकी शान्तिः । उत्तरकालागामिनी-अग्रे भाविनी । गमनानन्तरं
फलानवाप्तिचिन्तेति तस्या उत्तरकालागामिनीत्वं प्रोक्तम्, सम्प्रति गमनस्यैव शक्यक्रियस्वमुपादयति-
तातेनेत्यादिना । अपक्रम्य गत एव कथमहम्-पलाय्य मम गमनमेव कथं संभवेत् । दुस्तराह्वार्णवोत्तरण-
महासेतुबन्धात् दुस्तरं दुःखं तरणीयो य आहव एव महार्णवस्तस्योत्तरणे पारकरणे महासेतुबन्धस्वरूपात्
अतिमहान्तमपि समरसागरं सुखं जितवत इत्यर्थः । अवन्ध्यवाञ्छितफलप्रदानकल्पद्रुमात्-सकलाभीष्टा-
र्थप्रदाने कल्पद्रुमसदृशात् । अहितानां शत्रूणां विक्रान्तेः पराक्रमस्य यशसः कीर्तय निष्क्रान्तेः निर्गमस्य
मार्गं धर्मेति द्वारार्णवदण्डात्-द्वारपिधानसमर्थार्णवदण्डस्वरूपात् । शत्रूणां यशसः पराक्रमस्य च प्रकटी-
भावस्य निरोधकादित्यर्थः । अक्षेपं भुवनमेव भवनं तस्य उत्तमने धारणे स्तम्भस्वरूपात् । स्वभुजात्-
आत्मबाहोः, अवारोप्य-उत्तार्य । पितृपादेन स्वभुजाद्वाज्यभारमवरोप्याहं युवराजभावं प्रापय्य राज्यभार-
भाजनं कृत इत्यर्थः । तत्-तस्मात् । अनावयाय-अकथयित्वा । पदमपि निर्याते-स्वल्पदूरमपि गते मयि,
अपरिमितानाम् असंख्यानां करिणां हरितानां तुरगाणामश्वानां रथानां स्यन्दनानां च गमनेन द्रुतस्ततः संच-
रणेन संक्षोभितं चालितं धरातलं पृथ्वीतलं यैस्तादृशैः । आलोलैः चञ्चलैः कदलिकाकाननैः पताकासमुदायैः
आकुलीकृताः भास्वताः सूर्यस्य गमस्तथः किरणा यैस्तादृशः सर्वतः प्रचलाभिः पताकाभिः सूर्यकिरणान्
आकुलयन्निरित्यर्थः । 'कदली पताका' इति मेदिनी कोशमुद्धरति शब्दकल्पद्रुमः । ऊर्ध्वमुपरि ध्रियमाणानि
प्रसारमाणानि यानि धवलानि शुक्लवर्णानि आतपत्राणि च्छत्राणि तैः अन्तरितः आच्छादितः वासराणां
दिनानां व्यतिकरः सङ्घातो यैस्तादृशैः क्षुब्धसमुदायेन दिनप्रकाशमावृण्वन्निरित्यर्थः । अतिबहलेन भूयसा
रेणूद्गमेन धूलीप्रसरेण अविच्छेद्यम् निरवच्छिन्नभावेन आपूरितो भूतः भुवनकुहरः संसारो यैस्तादृशैः,
पुरःप्रसृताः अग्रेचलिताः जवनाः शीघ्रगतयः वाजिनः अश्वाः येषां तैस्तथोक्तैः, अनुसन्तानलग्नवेतण्ड-
प्रायसाधनैः क्रमप्रवृत्तासमाप्यगजबहुलसाधनशालिभिः श्रान्तैः कृतधर्मैरपि बुभुक्षितः बुभुक्षाशालिभिः,
अकृतगतिविलम्बैः गमने कलशेपमकुर्वद्भिः आपयोधैः आसागरात् दिग्भ्यः विष्णाभ्यः, अनुधावितव्यम्
चलितव्यम् । यद्यहदृवाहं चलिष्यामि तद् । अपरिमितहस्यरवरयसंचारेण धरां क्षोभयन्तः पताकाभिः

सुंभवान्, विना उनका आशीर्वाद किये सहसा भागकर चला जाता हूँ, तब जाने पर भी मुझे सुख, कल्याण, फल-
प्राप्ति, अथवा मनः-शान्ति कहाँ ? अथवा जाने जानेवाली यह चिन्ता अलग रहे, मैं भागकर जा ही कैसे सकता
हूँ ? पिता जी ने दुस्तर युद्धसागर के सन्तरण में सेतुबन्धस्वरूप, वाञ्छित फलप्रदान में अमोघ कल्पवृक्षस्वरूप,
शत्रुओं के पराक्रम एवं यश के निकलने के मार्ग की अर्णवास्वरूप एवं समस्त भुवन रूप भवन को उठाये रखने
वाले स्तम्भस्वरूप अपने बाहुओं पर से उतारकर राज्य का भार मुझ पर रख छोड़ा है । यदि बिना कहे मैं एक
पग भी चला तो अवश्य ही अपरिमित दायी, छोड़े और रथ के गमनवेग से धरातल को ढिला देनेवाले, चञ्चल
पताका-कानन के द्वारा सूर्य की किरणों को व्याकुल कर देने वाले, अधिक मात्रा में उड़ती हुई धूल से भुवन को

परा राजानः । सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लगन्तीति मे चेत्तसि । अपि च तातस्यापि कोऽपरोस्ति यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यपक्रान्ते यातु किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति । कस्य वापरस्य सुखमा-
लोकयन्ती सुखायमानद्वयं मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यम्बा । ताते च पृष्ठतो लगनेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवतीति । तदा मया क्व गतम् । क्व स्थितम् । क्व विश्रान्तम् । क्व यातम् । क्व भुक्तम् । कापसृतम् । कात्मा मया गोपायितव्यः । समासादितेन वात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम् । पृष्ठेन वा किमुत्तरं दातव्यम् । अद्यापि कथंचिहैवनियोगान्निःसृतोस्मि । तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे तातप्रसादाद-
दृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता । अपि च स्र
षड्विद्वसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोपि मेऽद्यापि न परापतति । तेनापरसंविधानादर्थपथादेव

सूर्यकिरणानावृण्वन्तः छत्रैर्दिनं निवारयन्तः सेनोत्थापितपृथ्वीमुर्वन् भरन्तोऽग्नेसञ्चरन्पृथ्वीप्रगतिवाजिनः
आन्तो ब्रुषुबायाश्च सस्यामपि गमनविलम्बमसहमाना राजानः सर्वतो मामभ्येष्टुं भाविष्यन्तीत्याशयः ।
सेवापराः सेवासमासक्ताः । सुखपरिश्रुकाः सुखभोगिन्यः तातस्नेहात्-पितृपादानां प्रेमानमनुबन्ध
परित्यक्तपुत्रद्वाराः-स्वानुपुत्रान्द्वाराश्च परित्यज्य । पृष्ठतो लगन्ति-मामनुगच्छन्ति । यस्मिन् मन्त्रिणे । महीर्य
स्नेहं संक्रमय-ममृतं प्रेमाणं स्थापयित्वा । अविनयकोपितः-महीयेन अपृष्ट्वा गमनरूपेणाविनीताचरणेन
कोपं प्रापितः । अवष्टम्भम्-आत्मनिग्रहम् । सुखायमानहृदया-प्रसन्नचित्ता । मत्प्रत्यानयनाद्य-मम परा-
वर्त्तनाय कृतार्त्तप्रलापा-कृतार्त्तरोदना । आकुलीकरोति-व्याकुलयति । पृष्ठतो लग्ने-यातस्य ममाभ्येक्षणाद्य
छलिते सति । अष्टादशद्वीपमालिनी-अष्टादशभिर्द्वैपैर्युक्ता । मेदिनी पृथ्वी । कषापसुतम्-यस्य पलाय्य य
तम् । गोपायितव्यः-निह्नोतव्यः । समासादितेन-अन्विष्य प्राप्तेन । वदनम्-मुखम् । अयापि-मन्मताम् ।
दैवयोगात्-संयोगवशात् । निःसृतोऽस्मि-पलाय्य गन्तुं समर्थो जातोऽस्मि । अनायासनीयम्-कष्टप्रदा
नायोप्यम् । महीयसि-वीर्ये । आयासे-बले । तातप्रसादाद्बहुकुक्षाम्-पितृपादप्रभाववशात्कदापि कुक्षं
न प्राप्तवतीम् । अम्बाम्-मातरम् । निजापक्रमणक्षोकार्णवे-स्वपलायनजन्यदुःखसागरे । पातयता-
क्षिपता । किं कृतं भवति-निन्दनीयं कार्यं कृतं भवति । अपुण्यवता-पापिना । बहुविधप्रमादोपतप्तः-
चिरप्रवासस्त्रिधः । स्कन्धावारः-सैन्यसमुदायः । न परापतति-नायाति । तेन-स्कन्धावारेण । अपरसंधि-
चानात्-अन्यां यात्रामुद्दिश्य । अर्धपथात्-मध्यमार्गात् । अयमासयः-सम्प्रति यावत् चिरात्प्रवासे स्थितो
महीयः सैन्यसमुद्योऽपि नापातः, स यत्रैव ममापक्रमणं शोभयति सत एव स्थानात् पुनर्मामन्वेष्टं

भर देने वाले, ताने गये उज्ज्वल छत्रों की छाया से दिन को छिपा देने वाले, भागे-भागें तेज बोढ़े दौड़ाने वाले, अनगिनत गजबहुल साधन वाले, और भूख-प्यास लगने तथा थकने पर भी नहीं रुकने वाले राजगण जाओ दिखावों से समुद्रपर्यन्त दीढ़ पहुँचेंगे। सेवा-परायण राजगण की यात दूर रहे, सुखभोगी प्रवार्यें भी पिता जी के स्नेह से जी-पुत्र का त्याग करके मेरे पीछे लग जायँगी, ऐसा मेरा मन कहता है। पिता जी को भी दूसरा कौन है जिस पर मेरे स्नेह को अर्पित करके मेरे चले जाने पर वह वह कह सकेंगे कि उसके चले जाने से मेरा क्या बनता विगड़ता है वह जाय या रहे, इस प्रकार मेरे अविनय से रुठ कर वह रह सकेंगे। मेरी माता किसका मुँह देख कर सुख प्राप्त करेगी, और मुझे लौटा लाने के लिये आर्त्त प्रहाप करके वह पिता जी को व्याकुल कर देंगी। पिता जी के मेरे पीछे लगने पर अष्टादश द्रौपदी वाली यह सारी पृथ्वी ही मेरे पीछे लग जायगी। तब मैं कहाँ गया ? कहाँ ठहरा ? कहाँ विभ्रम किया ? कहाँ गया ? कहाँ खाला ? कहाँ भागा ? मैं कहाँ अपने को छिपाऊँगा ? मैं पकड़ लिया गया तब वहाँ कैसे मुँह दिखलाऊँगा ? पीछे क्या उत्तर दूँगा ? यदि संयोगवश निकल भी जा सका, तथापि कष्ट नहीं देने के योग्य पिता जी को कष्ट पहुँचा कर, तथा पिता जी के प्रसाद से कभी भी दुःख का मुक्त नहीं देखने वाली माता जी को कष्ट के सागर में गिराकर मुक्त पापी ने क्या किया। और बहुत दिनों के प्रवास में

निवृत्त्य पुनर्धोवितव्यम् । अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि । तत्रापि किं कथयामि । मम स्नेहेन दुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति । किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागो नानया विनाहं प्राणान्संधारयामीति । किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिबन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति । किं वा तद्दुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तद्भक्त्या मामानेतुमागत इति । अपरोपि वा कश्चिद् व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम् । संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य वसुधां प्रत्यागतोस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतति । अकथयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि । कथं वा मुञ्चतु तातोऽम्बा वा । तत्सुहृत्साध्येस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोप्यसंनिहितः पार्श्वे मे । कं पृच्छामि । केन सह निरूपयामि । को मे समुपदिशतु । को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु । कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा । कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् । को वापरो वेत्ति वक्तुम् । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणः स्नेहः । केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि । को वापरो

चलित्यति इति । आवेद्य-निवेदनं कृत्वा । ताभ्याम्-अम्बाताताभ्याम् । विसर्जितः-गन्तुमादिष्टः । संविधानेन-यान्नासङ्गाहेन । किं कथयामि-तातमम्बां चानुकूलयित्वा-यान्नायां करणीयायां तयोरग्रे वचयमाणं यान्नाकारणं नावधारयामीत्यर्थः । गन्धर्वराजपुत्री-कादम्बरी । मकरकेतुना-कामदेवेन । आयास्यमाना-खेदं प्राप्यमाना । दुःखं तिष्ठति-कष्टे वर्तते । बलवान्-अतिगाढः । तस्याम्-कादम्बर्याम् । अनया-कादम्बर्या । प्राणान् संधारयामि जीवामि । तस्याः-कादम्बर्याः । मम-चन्द्रापीडस्य । जीवितनिबन्धन-हेतुभूतया-जीवनधारणे कारणतां अयम्या । तत्परिणयनाय-कादम्बरीं वरिणेतुम् । मे सन्दिष्टम्-मम-पार्श्वे सन्देशः प्रेषितः । तद्दुःखम्-कादम्बर्यां वियोगकष्टम् । अपारयन् सोढुम्-सोढुमशक्तः । तस्मिन्सा-कादम्बरीस्नेहेन । व्यपदेशः-छलम् । समधिकाद्वर्षत्रयात्-वर्षत्रयादिकं कालं व्यतियाप्य । वसुधां प्रसाध्य-समस्तां पृथ्वीं जित्वा । प्रत्यागतः-समायातः । अद्यापि-सम्प्रति यावत् । साधनम्-सैन्यबलम् । परापतति-निवर्तते । कथमात्मानं मोचयामि-यावद्गमनकारणं नोपपद्यते तावत् कथं तातेनात्मानं गन्तुं विसर्जयामि । सुहृत्साध्ये-मित्रसम्पाद्ये । अस्मिन्नर्थे-स्वप्रयाणरूपे कार्ये । अनर्थपतितः-कष्टे निमग्नः । एकाकी-बुद्धिहरिहितः असहायः । असंनिहितः-अवर्त्तमानः । निरूपयामि-विचारयामि । निश्चयाधानम्-गन्तव्यं न वा गन्तव्यम्, अथ गन्तव्यं तदा तातमम्बां च पृष्ट्वाऽपृष्ट्वा वा गन्तव्यम्, अथ पृष्ट्वा गन्तव्यम् तदा किं छलं कृत्वा तयोरान्ना प्राप्येत्यादि निश्चयं कः करोतिविति तात्पर्यम् । विवेकिनी-सद्वृत्तिधारवती । प्रज्ञा-बुद्धिः । श्रुतं श्रोतव्यम्-श्रोतव्यं शास्त्रादिविचारसाधनं श्रुतं ज्ञातम् । असाधारणः-सातिशयः ।

यका मांदा मेरा सैन्य भी तो आज तक नहीं लौट सका है । वह सैन्य दूसरी यात्रा के किये पुनः आधे रास्ते से ही दौड़ पड़ेगा । यदि माता जी तथा पिता जी से पूछकर उनसे बिदा लेकर जाता हूँ तो उनसे कहूँगा क्या ? क्या यह कहूँगा कि गन्धर्वराज की कन्या कादम्बरी मेरे वियोग में कामपीड़िता होकर कष्ट भोग रही है । या यह कहूँगा कि मैं कादम्बरी को बहुत चाहता हूँ उसके बिना मैं जिन्दा नहीं रह सकता हूँ । अथवा यह कहूँगा कि हमारे तथा कादम्बरी के जीवन की रक्षा में सन्नत सचेष्टा महाश्वेता ने हम दोनों के विवाह का सन्देश भेजा है । अथवा यह कहूँगा कि कादम्बरी के कष्ट को देख सकने में असमर्थ यह केयूरक कादम्बरी की भक्ति से प्रेरित होकर मुझे बुलाने आया है । दूसरा भी कोई जाने का कोई बहाना नहीं बनाया जा सकता है । अभी-अभी मैं तीन वर्षों से अधिक समय तक सारी पृथ्वी का खाक छान कर तथा उसे जीत कर वापस आया हूँ । आज भी तो मेरा सैन्य नहीं वापस आ सका है । जाने का कारण बिना कहे अपने को किस प्रकार छुड़ाऊँ ? पिता जी तथा माता जी मुझे कैसे छोड़ेंगे । यह कार्य सुहृत्साध्य था, मैं अकेला इस अनर्थ में पड़ गया हूँ, करूँ क्या ? वैशम्पायन भी तो मेरे पास नहीं है । किससे पूछूँ, दूसरा मेरा है ही कौन जो कुछ निर्णय कर दे । दूसरा ऐसा है कौन जिसे विवेक बुद्धि हो, किस दूसरे ने शास्त्र देखे हैं, दूसरे किसको बोलने का कौशल है ? दूसरा कौन मुझ पर आसाधारण प्रेम

मयि दुःखिते दुःखी सुखिते सुखी । को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् । कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवलक्ष्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि । कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता । को वापरो मयानुकोपितं तातमम्बां च परिबोध्य मां नेतुं समर्थः ।'

इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् । प्रातरेव च किंवदन्ती श्रुत्वा यथा किल दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावार इति । तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि । 'अहो धन्योस्मि । अहो विधेर्भगवतोनुग्राह्योस्मि । यस्य मेनुष्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनः' इति । प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रणामं केयूरकमवादीत् । 'केयूरक करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्राप्तो वैशम्पायनः' इति ।

स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव भद्रकमापतितं महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जातेत्यभिदधदेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य

समानदुःखं-स्वं दुःखं कथयित्वा समदुःखसुखो भवामीत्यर्थः । रहस्यावेदनस्थानम्-गुप्तविषयकथनोपयुक्तं पान्नम् । कर्तव्यभारमवलक्ष्य-कार्यभारं स्थापयित्वा । निर्वृतात्मा-ज्ञान्तहृदयः । पर्याकुलता-भयप्रता । अनुकोपितम्-क्रोधं गमितम् । परिबोध्य-सान्त्वयित्वा । मां नेतुं समर्थः कुपितस्य तातस्य सान्त्वयनं कृत्वा मां तत्पार्श्वे नेतुं शक्तः ।

इत्येवं चिन्तयतः-एवं भावयतः । दुःखदीर्घा-बलेषुविशाला । क्षपा-रात्रिः । क्षयमगात्-समाप्तिं गता । किंवदन्तीम्-जनश्रुतिम् । दशपुरम्-स्थानविशेषम् । परागतः-परावृत्तः । स्कन्धावारः-सैन्यसमुदयः । ताम्-स्कन्धावारसमागमवाताम् । समुच्छ्वसितचेताः-किञ्चिदाश्वस्तहृदयः । चेतसि चकार-विचारितवान् । विधेरनुग्राह्यः-विधातुः कृपापात्रम् । अनुष्यानानन्तरम्-चिन्ताऽभ्यवहितोत्तरकाले । परागतः-समायातः । द्वितीयं हृदयम्-हृदयाभिन्नः । प्रहर्षपरवशः-आनन्दवशीभूतः । प्रविशन्तम्-आगच्छन्तम् । कृतप्रणामम्-प्रणतम् । करतलवर्तिनीम्-हस्तेस्थिताम् निमित्तामित्यर्थः । अवधारय-जानीहि । प्राप्तः-आयातः । वैशम्पायनागमनविश्वासेनाश्वस्तहृदयश्चन्द्रापीडः सम्प्रति स्वां कावम्बरीसमीपयात्रां प्रति उत्पन्नाशो मूर्खेत्थं कथयतीति बोध्यम् । सः-केयूरकः । गमनपरिलम्बकृतया-गमनविलम्बजनितया । अन्तःशून्यः-शून्यहृदयः चिन्तित इत्यर्थः । भद्रकम्-शुभम् । हृदयनिर्वृतिः-मानसिकी शान्तिः । देवस्य-भवतः, अभिदधत्-कथयन् । वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य-वैशम्पायनस्य आगमनसम्ब-

रखता है ? कौन मेरे दुःख में हिस्सा बढावेगा ? दूसरा कौन मेरे दुःख से दुःखी होगा । दूसरे किसके आगे रहस्य निवेदन किया जाय ? किस दूसरे पर कर्तव्यभार डालकर ज्ञान्त-हृदय हो जाऊँ ? कौन दूसरा मेरे कार्य के लिये व्याकुलता प्रकाशित करेगा ? मेरे ऊपर कुपित पिता जी तथा माता जी को मनाकर मुझे उनके पास के जाने में दूसरा कौन समर्थ है ?

यद्यपि दुःख की रात बहुत बड़ी होती है फिर भी इस प्रकार की चिन्ता में चन्द्रापीड की बड़ रात बीत गई । सधरे चन्द्रापीड ने चर्चा सुनी कि सैन्य दशपुर तक आ गया है । इस बात को सुनते ही चन्द्रापीड का हृदय हिल उठा, उसने मन में कहा—'मैं धन्य हूँ, भाग्य मेरे अनुकूल है, मैंने ध्यान किया और तत्काल मेरा दूसरा हृदय वैशम्पायन आ गया । इस प्रकार प्रसन्न होते हुए चन्द्रापीड ने प्रवेश करके दूर से ही प्रणाम करने वाले केयूरक से कहा, कि केयूरक, अब सिद्धि को तुम हस्तगत ही समझो, क्योंकि वैशम्पायन आ गया ।'

ऐसी बात सुन कर गमन में ढेर होने की संभावना से शून्य-हृदय होकर भी केयूरक—'बड़ा अच्छा हुआ, आपके हृदय को शान्ति मिल गई', इस प्रकार कहता हुआ चन्द्रापीड के पास जाकर बैठ गया और कुछ देर

मुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत् । 'देव, सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव बलाहकोन्माहमुपारुढश्यामिका मेघलेखेव सलिलागमनमुपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयं परिमलप्राहिणी मलयानिलागतिरिव वसन्तमासावतारमभ्युच्छितमकर-
पञ्जा मधुमासलक्ष्मीरिव पञ्चवोद्भेदमुल्लसितरागपञ्चवोद्भूतिरिव कुसुमानिर्गमं विकसितका-
शकुसुममञ्जरीव शरदारम्भावस्थैवेयमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्तया भवितव्यम् । केन कदा वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः । कमलाकरो वा मृणालिकया विना । उद्यानभागो वा लताशून्यः । अपि च न राजत एव सहकारकुसुमम-
ञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण सर्वजनसुभगोपि कुसुममासः । असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः । किं तु यावद्वैशम्पायनः परापतति थावन्न तेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवस्तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् । यादृशी चाकालक्ष्मा देव्याः शरीरावस्था तादृशी

निर्गमि वाक्तामेवावुच्यते । संज्ञोत्सारितपरिजनम्-इक्षितेन तत्र स्थितं परिजनमुत्सार्य । व्यज्ञपयत्-सूचि-
तवात् । सर्वतो विस्फुरन्ती-समन्ताप्रकाशमाना । तडिदिव-विद्युत् । बलाहकोन्माहम्-मेघस्यागमम् । उपा-
रुढश्यामिका-उत्पन्नकालिमा । मेघलेखा-मेघमाला । सलिलागमनम्-जलबुद्धिम् । उपदर्शितपाण्डुच्छ-
विः-दर्शितोऽम्बलभावा । प्राची-पूर्वदिशा । परिमलप्राहिणी-सुगन्धोद्गारिणी । मलयानिलागतिः-दक्षिण-
वायोरागमम् । वसन्तमासावतारम्-मधुमाससमारम्भम् । अभ्युच्छितमकरपञ्जा-समेधितकम्बुर्वा ।
मधुमासलक्ष्मीः-वसन्तम्बीः । पञ्चवोद्भेदम्-नूतनकिसलयविकासम् । उल्लसितरागपञ्चवोद्भूतिः-रक्तपञ्चव-
निर्गमः । कुसुमनिर्गमम्-पुष्पविकासम् । विकसितकाशकुसुममञ्जरी-प्रफुल्लकाशपुष्पमञ्जरी । शरदा-
रम्भम्-शरदुत्पारम्भम् । इयमवस्था-साम्प्रतिकी स्थितिः । अत्र सर्वत्र मालोपमाऽलङ्कारः । यथा विद्यु-
न्मेघोदयं, रयामा मेघमाला दृष्टिं, शुभ्रा प्राची चन्द्रोदयं, सुगन्धपूर्णो दक्षिणानिलो वसन्तारम्भं, वर्द्धित-
कामा वसन्तम्बीः पञ्चविकासम्, रक्तपञ्चवोद्भूतः पुष्पविकासं, फुल्ला कासमञ्जरी शरदागमं बोधयति तथै-
वेयमवस्था भवत्प्रमाणं बोधयति, नात्र कश्चन संशय इति प्रकरणकार्यः । देवीप्राप्त्या-काङ्क्षपरीमिलनेन ।
आवलोकितः-इहः । ज्योत्स्नारहितः-कौमुदीविरहितः । यथा ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमा न दृश्यते तथा देवी-
रहितो देवोऽपि न द्रष्टुं शक्योऽतो देवीप्राप्तिस्तत्र निश्चितेत्यर्थः । कमलाकरः-कमलाशयः । मृणालिकया-
कमलिन्या । उद्यानभागः-पुष्पोद्यानम् । सहकारकुसुममञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण-आज्जमञ्जरीसमुद्गमं विना ।
सर्वजनसुभगः-सकललोकमनोहरः । कुसुममासः-वसन्तः । न राजत एव-नैव शोभते । असंभावितदान-
लेखालक्ष्मीकम्-अनुपलक्षितमवलेखाशोभम् । वदनं-मुखम् । यूथाधिपतेः-यूथपस्य करिणः । परापतति-
आयाति । गमनसंविधानम्-यात्राप्रकारम् । निरूपयति-विचारयति । कालक्षेपेण-विलम्बेन । भाव्यम्-
भवितव्यम् । अकालक्ष्मा-विलम्बासहिष्णुः । देव्याः-काङ्क्षयाः । शरीरावस्था-शारीरिकी स्थितिः ।

तक वैशम्पायन के जाने के सम्बन्ध में बातें करता रहा । इन्हारे से चन्द्रापीड ने जब सारे परिजन को वहाँ से हटा दिया तब केयूरक ने चन्द्रापीड से कहा—

देव, चारों ओर चमकती हुई दिवली जैसे मेघ की दृष्टि को, कांठी मेघमाला जैसे वर्षा को, श्वेताम्बुजाकाश जैसे चन्द्रोदय को, सुगन्धिपूर्ण दक्षिणानिल जैसे वसन्तागमन को, कामोदीपक मधुमास की शोभा जैसे पञ्चविकास को, रक्तपञ्च का विकास जैसे पुष्पोद्गम को, और खिले हुए काशपुष्पों की मञ्जरी जैसे शरदागम को सूचित करते हैं उसी तरह यह अवस्था ही आपके निश्चित गमन की सूचना देती है । आपकी कादम्बरी की प्राप्ति अवश्य होगी । किसने कब ज्योत्स्ना से हीन चन्द्रमा देखा है ? विना कमलिनी का कमलाकर किसने कब देखा है ? अबवा लताशून्य उद्यान किसने कब देखा है ? सर्वथा सुन्दर होकर भी मधुमास आज्जमञ्जरी के विना शोभित नहीं हो होता है । गजराज का कुम्भ विना मदलेखा के शोभा नहीं पाता है । परन्तु जब तक वैशम्पायन नहीं आ केते हैं आप उनके साथ जाने के सम्बन्ध में परामर्श नहीं कर केते हैं तब तक समय लगेगा ही ।

निवेदितैव मया । सर्वोपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेनैव रावभिष्प्रत्याशमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मद्घातोपलम्भादेतदुत्पत्स्यते चेत्तसि यथास्ति कार्यं मे जीवितेन दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्येतदिति । अतो विज्ञापयामि । चेतसा त्वमतो गत एव देवः शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव । किमपरं मयात्र स्थितेनापि साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमाणमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव ।

इति विज्ञापिते केयूरकेण अन्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिक-येव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच । 'किमुच्यते । कस्यापरस्येदृशीस्मद्दुःखास-हिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहः । कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता । को वापरोस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय । मदागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यप्रतस्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमाम-प्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पद्यत इति मे चेत्तसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्त्येव

प्रत्याशया-आशातन्तुना । धार्यते-जीवनं धार्यते । देवदर्शने-भवःसंगमविषये । अप्रत्याशय-आशार-हितम् । मद्घातोपलम्भात्-मम सुखात् समाचारं श्रुत्वा । अतः-सर्वोऽप्याशया जीवति, कादम्बर्या हृदये भवदर्शनाशा नास्ति, अस्यां स्थितौ काचिदनिष्टाकाङ्क्षा मम हृदयं त्वति अस्मात्कारणादित्यर्थः । चेतसा-हृदयेन । अग्रतः-अग्रे । देवः-भवान् । अनुपदम्-शीघ्रम् । उच्चलितः-प्रस्थितः । साधनीयम्-कर्त्तव्यम् । देवागमनोत्सवावेदनाय-भवदागमनोत्सवं सूचयितुम् । गमनानुज्ञया-गन्तुमादेशेन । प्रसादम्-अनुग्र-हम् । प्रणयप्रसाददुर्ललितम्-प्रणयेन प्रेम्णा प्रसादेन कृपया च दुर्ललितं नितान्तगर्हितम् । इदानीच्-सम्प्रति ।

इति विज्ञापिते-इत्थं कथिते सति । अन्तःपरितोषविकसितया-हार्दिकप्रसादोत्फुल्लया । विक-चनीलोत्पलपुञ्जमालिकया-विकसितनीलकमलराशिनिर्मितस्रक्तुल्यया । दर्शितप्रसादः-प्रकाशितानु-ग्रहः । विकसितया दृष्ट्या विलोकनेनैव व्यञ्जितान्तस्तोष इत्यर्थः । किमुच्यते किं कथ्यते । ईदृशः-तवेव । अस्मद्दुःखासहिष्णुः-मदीयं दुःखं सोऽहमपारयन् । अनपेक्षितस्वशरीरस्थितिः-स्वां शरीरस्य दशामप्या-यन् । देशकालज्ञता-देशस्य स्थानस्य कालस्य समयस्य च ज्ञानम् । निर्व्याजभक्तिः-अव्याजस्नेहकरः । मदागमनप्रत्ययार्थम्-अहमागच्छामीति विश्वाससुत्पादयितुम् । अग्रतः-मदपेक्षया पूर्वम् । देवीपादमूलम्-कादम्बर्याः समोपम् । इयम्-पत्रलेखा । प्रसादभूमिः-कृपाप्राप्तम् । इमाम्-पत्रलेखाम् । आलोक्य-इष्ट्वा ।

कादम्बरौ जिस प्रकार काल-विलम्ब सहने में असमर्थ हो रही है वही मैंने आपसे कह ही दिया है । सभी तो आशा पर जीते हैं । कादम्बरौ का हृदय तो आपके पुनर्दर्शन के विषय में निराश ही है, फिर वह किस प्रकार जीवित रहे । मेरे द्वारा समाचार के मिल जाने पर उसके हृदय में यह भावना उत्पन्न हो आयगी कि मेरे जीवन की भी आवश्यकता है, अतः कुछ सहकर भी मुझे जीना है । अतः मेरा निवेदन है कि हृदय से तो आप आगे गये ही हैं, शरीर से भी आप शीघ्र ही आ रहे हैं । मैं यहाँ रहकर ही दूसरा क्या कर दूँगा । अतः मेरा यह आपकी कृपा पर इठलानेवाला हृदय चाहता है कि आप मुझे आपके आने की सूचना देने के लिये जाने की अनुज्ञा दें ।

केयूरक द्वारा इस प्रकार विज्ञापित होने पर चन्द्रापीड की आँखें आन्तरिक सन्तोष से विकसित होकर नीलकमल की माला-समान हो उठीं, उन नयनों से अनुमति प्रकट होने लगी, अनन्तर चन्द्रापीड ने कहा—क्या कहा आय, दूसरा ऐसा है कौन, जिसको मेरे दुःख को मिटाने के लिये अपने शरीर की चिन्ता से मुक्त इस तरह का अदम्ब उत्साह हो । कौन दूसरा इस तरह का देश-कालज्ञ है ? कौन दूसरा इस पर

स्नेहो भक्तिश्च । इत्यभिधाय पृष्ठतः समुपविष्टामेवं नेति पत्रलेखामप्राक्षीत् । सा तु किञ्चि-
द्वनतमुखी 'निजाज्ञाक्षराणि प्रयच्छतु देवः' इति व्यङ्ग्यपथत् । कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च
तस्यां मेघनादाह्वानाय प्रतीहारीमादिदेश । आदेशानन्तरमेवागतं च दूरतः प्रणतमाज्ञाप्र-
तीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश । 'मेघनाद यस्यां भूमौ पत्रलेखानयनाय पूर्वं मया
त्वं स्थापितस्तां भूमिं यावत्पत्रलेखामादाय केयूरकेण सहाप्रतो गच्छ । अहमपि वैशम्पा-
यनमालोक्यानुपदमेव ते तुरंगमैः परागतः ।' इत्यादिश्य 'यदाज्ञापयति देव' इति कृतनम-
स्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे 'देव किमतः परं विलम्बेन' इत्यभिधाय
मेघनादनिर्गमनानन्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय सबाष्पया दृष्ट्या पुनः
पुनरालोक्य परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्यामात्मकर्णादपनीयानेकवर्णरुचिरं संदेशमिव
कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणान्क्षरमवादीत् । 'केयूरक, त्वया

कियती-किञ्चित्परिमाणम् । धृतिः-धैर्यम् । उपपद्यते-जायते । अस्याः-पत्रलेखायाः । स्नेहः-प्रेम । भक्तिः-
भक्ता । पृष्ठतः समुपविष्टा-स्वपश्चाद् भागेऽवस्थिता । पुं न-अस्ति कथेयं न या । अप्राचीत्-पृष्ठवान् ।
किञ्चिद्वनतमुखी-ईषन्नतवचना । निजाज्ञाक्षराणि-स्वमादेशं ज्ञापयतो वर्णान् । प्रयच्छतु-यदातु । कृत-
प्रस्थितिनिश्चयाया-प्रस्थाननिश्चयं कृतवत्याम् । तस्या-पत्रलेखायाम् । मेघनादाह्वानाय-मेघनादं नाम
धृत्वमाकारयितुम् । आदेशानन्तरमेवागतम्-आज्ञाभवनसमकालमेवोपस्थितम् । दूरतः प्रणतम्-व्यवहि-
तदेशादेव कृतनमस्कारम् । आज्ञाप्रतीक्षम्-आदेशं प्रतीक्षमाणम् । सोपग्रहम्-साग्रहम् । आदिदेश-आज्ञा-
पितवान् । यस्यां भूमौ-यत्र स्थाने । पत्रलेखानयनाय-पत्रलेखामानेतुम् । तां भूमिं यावत्-तत्स्थानपर्यन्तम् ।
पत्रलेखामादाय-पत्रलेखां सह कृत्वा । वैशम्पायनमालोक्य-आगच्छतो वैशम्पायनस्य साक्षात्कारं कृत्वा ।
अनुपदम्-अतिशोभम् । तुरङ्गमैः-अश्वैः । परागतः-आगतः । कृतनमस्कृतौ-कृतनमस्कारे । त्वरितगमन-
संविधानाय शीघ्रतया यात्रासंनान्दं कर्तुम् । निष्क्रान्ते-गते । किमतः परं विलम्बेन-नास्ति परमस्माद्धि-
कम्बव्यावसरः । गमनप्रणामोत्थितम्-यात्राकालिकप्रणामावस्थितम् । सस्नेहम्-सप्रेम । आहूय आकार्यम् ।
सबाष्पया-साक्षुप्रवाहया । परिष्वज्य-आलिङ्ग्य । सपुलकाभ्याम्-रोमाञ्जिताभ्याम् । दोर्भ्याम्-बाहुभ्याम् ।
अनेकवर्णरुचिरम्-नानावर्णरमणीयम्, रक्तपीतहरितादिविविधरङ्गरम्यम्-नानाविधाचरसुन्दरं चेति सन्दे-
हविशेषणपदेऽर्थः । कर्णाभरणम्-भवणालङ्कारम् । कर्णे कृत्वा-कर्णे परिधाप्य । कण्ठागतबाष्पगद्गदि-

इस तरह निष्कपट भक्ति रखने वाला है ? तुमने ठीक सोचा है । कादम्बरी के प्राणों की रक्षार्थ तुम जाओ ।
पत्रलेखा भी तुम्हारे साथ जाय जिससे कादम्बरी को विश्वास हो कि चन्द्रापीड़ जा रहे हैं । पत्रलेखा पर भी
कादम्बरी की बड़ी कृपा है । पत्रलेखा को भी देखकर कादम्बरी को कुछ धैर्य होगा, ऐसा मुझे विश्वास है । पत्रलेखा
भी कादम्बरी के विषय में बहुत आदर तथा स्नेह रखती है ।

इस प्रकार कहकर चन्द्रापीड़ ने पीछे बैठी हुई पत्रलेखा से पूछा कि है न ऐसी बात ? पत्रलेखा ने अपना
मुख थोड़ा अवनत करके कहा—'आप जाने की आज्ञा दें । पत्रलेखा ने जब जाने का निश्चय कर लिया तब
चन्द्रापीड़ ने प्रतीहारी को मेघनाद को बुला जाने की आज्ञा दी । आज्ञा पाकर मेघनाद अविलम्ब उपस्थित हुआ,
दूर से ही उसने चन्द्रापीड़ को प्रणाम किया, आज्ञा की प्रतीक्षा में खड़े मेघनाद को स्वयं चन्द्रापीड़ ने बड़े प्रेम
से कहा—मेघनाद, जिस स्थान पर पत्रलेखा को जाने के लिये पड़ली शर मैंने तुम्हें रख छोड़ा था, वहाँ तक
तुम पत्रलेखा को लेकर केयूरक के साथ आगे चलो, मैं भी वैशम्पायन को देखकर तुरन्त थोड़े से आ ही रहा हूँ ।
इस तरह की आज्ञा पाकर—'महाराज की जो आज्ञा' ऐसा कहकर मेघनाद प्रणाम करके चला गया । अनन्तर
यात्राकालिक प्रणाम करने को खड़े हुए सप्रेम बुलाकर, साष्ट्र नयनों से देखकर तथा बार-बार गले से लगाकर
चन्द्रापीड़ ने अपने कान से उतार कर अनेक वर्णरुचिर संदेश के सदृश कर्णभूषण केयूरक के कान में डालते हुए
गद्गद स्वर में कहा—केयूरक, मेरे लिये तो तुम देवी का कुछ सन्देश लावे नहीं थे, अतः मैं क्या तबलुकू

तु मे देवीसन्देशो नानीत एव । तत्किं तव हस्ते तदनु रूपं प्रतिसन्दिशाम्यपूर्वम् । विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलञ्जालभारोद्बहनेन त्वामायासयामि । यायेष पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति ।' इत्यभिधदेवातकितोपनतात्मविरहपीडाम्, अमङ्गलशङ्कया कृतयत्नामपि बाष्पवेगमपारयन्ती संधारयितुम्, उत्प्लुताबद्धलक्षशून्यदृष्टिसंचारणा चरणपाताभिमुखी पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा बद्धाञ्जलिरभाषत—

‘पत्रलेखे, साञ्जलिबन्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या देवी कादम्बरी । येन सर्वस्वलानां धुरि लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवी प्रणामेनाप्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया ज्ञानं मौढ्येन धीरता तारल्येन स्नेहलता रौद्रेण गौरवं लघुतया प्रियंवदता पारुष्येण मुदुहृदयता नैष्ठुर्येण स्वैर्यं चञ्चलतया दयालुता नृशंसत्वेनार्जवं मायाजालेन सत्यवादितालीककाकुसंपादनेन दृढभक्तितावज्ञानेन पेशलता

कायुष्माणाचरम्—कण्ठागतया कण्ठं समाक्रामन्त्या गङ्गादिकया गङ्गदभावेन गुह्यमाणानि उच्चारणे प्रतिबध्यमानानि अक्षराणि वर्णा यत्र तत्तथा । देवीसन्देशः—कादम्बर्या वाचिकम् । तदनु रूपम्—कादम्बरीसंदेशस्थानुक्कम् । अपूर्वम्—नवम् । अलीकलञ्जालभारोद्बहनेन—मिथ्याप्रपाराशोद्बहनेन । लञ्जाकरवाचानिवेदनकष्टेनेत्यर्थः । आयासयामि—खेदयामि । देवीपादमूलम्—कादम्बर्याः समीपम् । अतर्कितोपनतात्मविरहपीडाम्—अचिन्तितमेव उपस्थितेन चन्द्रापीडस्य विरहेण पीडिताम्, अमङ्गलशङ्कया—यात्राकाशे रोदनेन भाविनोऽमङ्गलस्य संभावनया । कृतयत्नाम्—अभ्युत्थारणाय सचेष्टाम् । बाष्पवेगं संधारयितुम्—पारयन्तीम्—अश्रुप्रवाहं रोदधुमशक्नुवतीम् । उत्प्लुता उपरि सञ्चारिणी आबद्धा निमित्तलक्षणा या शून्या रिक्तिका दृष्टिसञ्चारणा वस्यास्तादृशी चरणपाताभिमुखी चरणे निपतितुं प्रवृत्ता पत्रलेखां प्रणयेन प्रेम्णा अभिमुखा संमुखीनो भूत्वा बद्धाञ्जलिः विनयसंयोजितकरतलद्वयः अभाषत अबोचत ।

साञ्जलिबन्धेन—बद्धाञ्जलियुक्तेन । विज्ञाप्या—वक्तव्या । सर्वस्वलानां धुरि लेखनीयेन—अलिख्युद्धाग्रगण्येन । स्वभावस्य वत्सलत्वात्—वात्सल्यपूर्णस्वभावशास्त्रिणात् । दर्शितप्रसादातिशयाम्—प्रकटीकृताञ्जुकम्पाविवक्षाम् । प्रणामेनापि असंभाव्य—प्रणाममन्यकृत्वा । प्रज्ञा—बुद्धिः । जडतया—मूर्खतया । ‘परिवर्तिता’ इत्यस्य लिङ्गवचनविपरिणामं कृत्वा सर्वत्रान्वयः कार्यस्तथा च प्रज्ञा जडतया परिवर्तिता ज्ञानं मौढ्येन परिवर्तितमित्यादिरूपेणान्वयः कार्यः । धीरता—गंभीरता । तारल्येन—चाञ्चल्येन । स्नेहलता—प्रीतिशालिता । रौद्रेण—रुद्धभावेन, गौरवम्—गुरुत्वम् । लघुतया—लाघवेन । प्रियंवदता—मधुरभाषित्वम् । पारुष्येण—कठोरत्वेन । मुदुहृदयता—कोमलचित्तता । नैष्ठुर्येण—क्रूरतया । स्वैर्यम्—विश्वप्रकृतिकत्वम् । नृशंसत्वेन—घातकत्वेन । आर्जवम्—सारव्यम् । मायाजालेन—कपटबन्धनेन ।

प्रतिसन्देशं दू ? तुम कादम्बरी से इतना ही कहना कि व्यर्थ की कल्ला को डोती रहकर वह क्यों अपने को कष्ट में डालती है ? पत्रलेखा उसके पास जा रही है जो सारी बातें बतायेगी । चन्द्रापीड केशूरक से इस प्रकार कह ही रहे थे कि चरण छूने के लिये पत्रलेखा उनके आगे जाकर खड़ी हो गई, आकस्मिक चन्द्रापीड विरह से उसे कह हो रहा था, अमङ्गल की आशंका से वह आँसू को रोकना चाहती थी परन्तु रोक नहीं पा रही थी, उसकी कक्षयशून्य दृष्टि ऊपर की ओर बंधी थी । इस प्रकार से खड़ी हुई पत्रलेखा के सामने खड़े होकर चन्द्रापीड ने प्रेम से हाथ जोड़कर कहा—

पत्रलेखे, हाथ जोड़कर प्रणाम करने के अनन्तर मेरी ओर से तुम कादम्बरी से कहना कि समस्त खलों में प्रथम गणनीय मैने जाने के समय आपको प्रणाम तक नहीं किया जब कि स्नेही स्वभाव के कारण आपने पहली भेंट में ही अत्यन्त कृपा प्रकट की थी । मैने जब अपनी बुद्धि को मूर्खता में, ज्ञान को बद्धता में, धीरता को चञ्चलता में, स्नेह को रुद्धता में, स्वैर्य को चञ्चलता में, गौरव को लाघव में, प्रियभाषिता को कठोरता में, कोमलहृदयता को निष्ठुरता में, दयालुता को क्रूरता में, सरलता को मायाजाल में, सत्यवादिता को मिथ्याकांक्षा में, दृढभक्तिता को अवज्ञा में, अनुकूलता को कुटिलता में, औदार्य को झुद्धता में, दाक्षिण्य को अमदानुभावता में,

कोटिल्येन ज्ञाया घाट्येनौदार्य क्षुद्रतया दाक्षिण्यममहानुभावतया प्रभयोभिमानेन कृतज्ञता कृतघ्नतया शीलं पौरोभायेण सर्वगुणा एव दोषैः परिवर्तिताः स कथमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन चाङ्गीकरोतु देवी । किमुपदर्शितालीकात्मारपणेन न प्रसारितं-देव्या हृदयमिति । किं प्रकृतिपेशलं हृदयमपवृत्त्य नापक्रान्तोस्मीति । किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करणेन शरीरावस्था नोपेक्षितेति । किमहमस्या न कारणमिति । एतत्सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधिताविति वा । तदेवमात्मना सर्वगुणहीनस्यापि मे देवीगुणा एवालम्बनम् । इयमेव ते स्वभावसरसा दूरस्थमपि मदनहुतभुजा वल्लभमानं रक्षत्येव सरलता । मुहुर्मुहुराह्वयत्येव स्नेहलता । आनयत्येव स्थिरप्रतिज्ञता । ढौक्यत्येव दक्षिणता । अभिपद्यत एव वत्सलता । चरणपतितं न निर्भर्त्सयत्येव मुदुहृदयता । उत्थाप्य संभावयत्येव महानुभावता । आलपत्येव प्रियवादिता । वृदात्येव हृदयेऽवकाशमत्युदारता ।

अलीककाकुक्षपादनेन मित्याकाकुक्षामितेन । इहमकिता-अविचका मक्तिः । अवज्ञानेन तिरस्कारेण । पेश-कता-सरलता कोमलस्वभावता च । घाट्येन-निर्दोषभावेन । दाक्षिण्यम्-उदारता । पौरोभायेण-दोष-मार्गदर्शित्वेन । येन मया प्रथमदर्शनेऽपि कृपातिशयं प्रकार्य देव्याऽनुगृहीतेनापि सता पलायनावसरे देवी प्रणामेनापि न संभाविता, एवञ्च आत्मनि वर्त्तमानाः सर्व एव प्रज्ञाव्यो गुणा जलतादिदोषरूपे परि-वर्तिताः स एवाहं कमपरं गुणं पुरस्कृत्य देवीं पुनः परिग्रहाय प्रार्थयेत्येवाशयः । केन चाङ्गीकरोतु देवी-मया पुनः परिग्रहाय प्रार्थनायां क्रियमाणायामपि कादम्बरी केन कारणेन मां स्वीयतयाऽङ्गीकुर्यात् ? सर्वस्यापि परिग्रहकारिणीभूतस्य गुणकदम्बस्य मया दोषस्य परिवर्-तिताविति भावः । उपदर्शितालीका-त्मारपणेन मित्याऽऽत्मसमर्पणमभिनयता मया । प्रसारितम्-वञ्चितम् । प्रकृतिपेशकम्-स्वभावसरलसर-लम् । अपहरण-चोरितत्वा । अपक्रान्तः-पलायितः । प्राणसंदेहकारिणी-प्राणाण्शंभावे पातयन्ती । निष्कष-णेन-निर्दोषेन । शरीरावस्था-कादम्बर्याः कायिकी स्थितिः । एतत्सर्वदोषाश्रयेणापि-एतेषां सर्वेषां दोषाणां पात्रतां भक्षमानेनापि । अनुवृत्त्या-अनुवर्त्तनेन । आत्मना-स्वयम् । सर्वगुणहीनस्य-गुणमार्गविरहितस्य । देवीगुणा-कादम्बर्यां विद्यमाना दयादाक्षिण्यप्रभृतयः । स्वभावसरसा-प्रकृत्याज्ञा । सरलता मदनहुत-भुजा कामानलेन वल्लभमानं अस्मीक्रियमाणं मां रक्षत्येवेत्यन्वयः । स्नेहलता-प्रेमपरायणता । मुहुर्मुहुराह्व-यति-बारं बारमाकरयति । ढौक्यति-भाकर्षति । अभिपद्यते-शरणीकरोति । न निर्भर्त्सयति-न आक्रो-हति । उत्थाप्य संभावयति-चरणपतितमाह्वयोल्लभयति । हृदयेऽवकाशम्-चेतसि स्थानम् । तथापि-सर्वदोषाणामाकरो भूत्वापि । निर्दोषहृदया-नितान्तमिच्छापचेताः । वदनदर्शनवानसाहसमङ्गीकरोमि-

मन्त्रा को अभिमान में, कृतज्ञता को कृतघ्नता में, और सुखीकृता को दोषगवेषणा में पदक दिया, तब जब किस गुण के बल पर आप से पुनः अपनाने की वाचना करूँ ? आप मुझे स्वीकार करें तो किस गुण पर ? क्या मैंने मित्या आत्मसमर्पण का अभिनय करके आपके हृदय को बोखा नहीं दिया है ? क्या मैंने स्वभावतः कोमल आपके हृदय का अपहरण करके पलायन नहीं किया है ? क्या मैंने आपको प्राणसंदेहकारिणी अवस्था की उपेक्षा नहीं की है ? क्या मैं आपकी इस अवस्था के किये उत्तरदायी नहीं हूँ ? इन सारे दोषों का आग्रह होकर भी मैंने कुछ काह तक आपके चरणों की आराधना की है इसलिये स्वतः सर्वगुणहीन होने पर भी मुझे कादम्बरी के गुण ही बचाते रहे हैं । कादम्बरी की स्वभावसरलसरसता ही दूरवर्ती तथा कामाग्नि में चलते हुए मुझ जलम को रक्षित करती रही है । कादम्बरी का स्नेह बार-बार मुझे पुकारता रहा है । उसकी स्थिरप्रतिज्ञता मुझे समीप में ला खड़ा करती है । उसकी उदारता मुझे ढाढ़स बंधाती है । उसकी वरसलता आगे खड़ी होती है । उसकी मुदुहृदयता मुझे नहीं फटकारती है जब मैं उसके पैरों पर पड़ता हूँ । उसकी महानुभावता मुझे उठाकर आदर प्रदान करती है । उसकी प्रियवादिता मुझसे बातें करती है । उसकी उदारता मुझे हृदय में

यच्च तथापि गत्वा निर्लज्जहृदयः पुनर्वदनदर्शनदानसाहसमङ्गीकरोम्यत्रापि सत्प्रकृतयो देवी-
प्रसादा एव कारणम् । एते हि विशदत्वादुदारभावात्संगतत्वाच्च क्षणपरिचिता अपि स्मारो-
पितजीवितप्रत्याशा न किञ्चिन्न कारयन्ति । स्मारयन्ति सेव्यतां देव्याः । चरणपरिचर्यायै
समुत्साहयन्ति । शिक्षयन्ति सेवाचातुर्यम् । उपदिशन्त्याराधनोपायान् । चाटुकारो भवेत्यक्ष-
कृदाज्ञापयन्ति । एवं स्वीयतामिति स्वयमेवोपदर्शयन्ति । सुखावलोकनामकालोपसर्पणको-
पेऽनुनयन्ति । परितोषावसरेऽनुगृह्णन्ति गुणानुवादेन । लज्जापसृतं हठादाकृष्योपसर्पयन्ति ।
नान्यत्र क्षणमपि ददत्यवस्थातुम् । अपि चैतेनुग्राहकत्वादेवापरित्याग्याः । गुरुत्वादेव कृताव-
ष्टम्भाः । विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः । प्रभूतत्वादेवापरिहायाः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया
सुदूरमपक्रान्तोपि बलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीय इति । यथा वानपेक्षितगमनाज्ञयानिर्य-
न्त्रणत्वाद्व्रतोहमिति विज्ञप्तं सैव वाणी विज्ञापयति । यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति
जगद्वा शून्यं तथा देव्यात्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्यः ।'

मुखं वक्ष्यितुं साहसं कुर्वे । सत्प्रकृतयः-स्वभावत उत्तमाः । एते-देवीप्रसादाः । विशदत्वात्-विमलत्वात् ।
उदारभावात्-उदारत्वात् । सङ्गतत्वात्-उचितत्वाच्च । क्षणपरिचिता-अल्पकालिकपरिचयवन्तोऽपि ।
स्मारोपितजीवितप्रत्याशाः-धीवनाशां सञ्चारयन्तः । न किञ्चिन्न कारयन्ति-सर्वमपि कारयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमपि कारयन्तीत्युक्तं तदेवोपपादयितुमाह-स्मारयन्तीति देव्याः-कादम्बर्याः । सेव्यताम्-सेवायोग्य-
त्वम् । स्मारयन्ति-ध्याने आनयन्ति । चरणपरिचर्यायै-पादसेवायै । समुत्साहयन्ति-प्रेरयन्ति । शिक्ष-
यन्ति-उपदिशन्ति । सेवाचातुर्यम्-सेवाकौशलम् । आराधनोपायान्-सेवाप्रकारान् । चाटुकारः-अनुगत-
प्रियवादी । सुखावलोकनाम्-सदाऽनुगतानाम् । अकालोपसर्पणकोपे-असमयोपरित्यक्तिजनिते कोपे
स्मृति । अनुनयन्ति-प्रसादयन्ति । परितोषावसरे-स्वामिकृतप्रसादप्रकटनकाले । लज्जापसृतम्-लज्जावशात्
अपरित्याग्याः-त्यक्तमशक्त्याः । गुरुत्वात्-भेदत्वात् भारवत्त्वाच्च । कृतावष्टम्भाः-कृतावरोधाः । विस्तीर्ण-
त्वात्-ज्यापकत्वात् । अलङ्घनीयाः-पारं गन्तुमयोग्याः । प्रभूतत्वात्-बहुसंख्यकत्वात् । अपरिहायाः-विना-
रयितुमशक्त्याः । एभिः-देवीगुणैः । विनाऽप्यागमनाज्ञया-देव्या गन्त्रेयाकाराणा आज्ञाया अभावेऽपि ।
सुदूरमपक्रान्तः-दूरदेशमागत्य स्थितः । बलादेवाकृष्य-बलवदाकृष्य । देवीपादमूलम्-कादम्बर्याः
पादवल्गु । आनीये-प्राप्ये । अनपेक्षितगमनाज्ञया-गमनकालिकादेशमप्रतीक्षमाणया । विज्ञप्तम्-सूचितम् ।
आगमनं निष्फलं न भवति-आगमनफलं तद्वर्जनं प्राप्यते । जगद्वा शून्यं न भवति-स्वयं मृतायां जग-
त्सारभूतवस्त्वभावेन शून्यतामापद्यते, न तथा यथा न भवति तथा यथेवा इत्याशयः ।

स्थान देती है । (उस तरह मैं भाग खड़ा हुआ) फिर भी उसके समीप जाकर निर्लज्जभाव से मुझ दिखाने
का साहस कर रहा हूँ इसमें भी उत्तमप्रकृति कादम्बरी के गुण ही कारण हैं । विमल, उदार, तथा संगत
कादम्बरी के गुण कुछ क्षणों के परिचय से ही जीवन की यात्रा को चरपन्न करके न्या नहीं करवाते हैं । यह
गुण कादम्बरी की सेव्यता प्रकट करते हैं । उसके चरणों की आराधना के किये मुझे उत्साहित करते हैं ।
आराधना के उपायों का उपदेश देते हैं, बार-बार सेवाकौशल की शिक्षा देते हैं । खुशामद करने की यात्रा
देते हैं । स्वयं उपदेश देते हैं कि इस प्रकार व्यवहार करो । दर्शनार्थ आये हुए लोगों पर जब मैं कोपकर
बैठता हूँ तब वही गुण मुझे मनाते हैं । प्रसन्नता की बड़ी मैं गुणानुवाद का अनुग्रह करते हैं । कल्ला से जब मैं
भाग खड़ा होता हूँ तब वह गुण मुझे खींचकर पास काते हैं । दूसरी जग एक क्षण भी रहीं रहने देते हैं ।
कादम्बरी के गुण अनुग्राहक होने से अर्याम्प, गौरव से बजनी, विस्तृत होने से अलङ्घनीय एवं अपिकता के
कारण अनिवार्य हैं । यह गुण मुझे विना आगमनाज्ञा के ही दूर से खींचकर कादम्बरी के चरणों में किये जा रहे
हैं । जिस वाणी ने विना गमनाज्ञा के स्वतन्त्रभाव से मेरे चले जाने की सूचना दी थी, वही वाणी कह रही है (कि

इति संदिश्य पुनराह । 'पत्रलेखे, त्वयापि यान्त्याष्वनि न मद्भिरहपीडा भावनीया । न शरीरसंस्कारेनादरः करणीयः । नाहारवेलातिक्रमणीया । न येन केनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम् । न यत्र तत्रैवानिरूप्यावस्थातव्यमुषितव्यं वा । न यस्य कस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम् । सर्वदा शरीरेप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोम । त्वत्तोपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः । येनैवमेकाकिनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तन्नियतं त्वयात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः ।' इत्युक्त्वा सस्नेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तद्वधानदानाय संविधाय महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वयैव सहानया मन्नयनायागन्तव्यमित्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायां 'किं शीघ्रमेते यास्यन्ति न वेत्यन्तरा वा गच्छतां परिलम्ब्य उत्पस्यते न वेति कियद्भिर्वा दिवसैः परापतिष्यन्ति', इत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य

यान्ता-कादम्बरीसमीपं गच्छन्त्या । मद्भिरहपीडा-मद्भियोग्यथा । भावनीया-यातव्या । शरीरसंस्कारे-शरीरप्रसाधनोपयुक्ते स्नानाहारक्षयनादौ । अनादरः-दपेक्षा । आहारवेला-भोजनसमयः । न अतिक्रमणीया-न लङ्घनीया । पथा-मार्गेण । अवस्थातव्यम्-विश्रामाय स्थितिः कार्या । उषितव्यम्-रात्रिनिवासः कार्या । (उषितव्यमिति रूपं चिन्तनीयम्, वस्तव्यमिति तु युक्तः पाठः) अपरिज्ञायमानस्य-अपरिचितस्य । अन्तरं दातव्यम्-स्वरहस्यं वक्तव्यम् । अप्रमादिन्या-सावधानया । स्वस्तः-स्वदपेक्षया । वल्लभतरा-अतिप्रिया । एकाकिनी-सहायान्तररहिता । तेषां सन्धारणाय-देव्याः प्राणानां रक्षार्थम् । विसर्जितासि-गन्तुमाज्ञापितासि । नियतम्-निश्चयेन । परिष्वज्य-आलिङ्ग्य । तद्वधानदानाय-पत्रकेणादिष्वे सावधानतां कर्तुम् । संविधाय-आगुह्य । त्वया-केयूरकेण । अनया-पत्रलेखया । मन्नयनाय-मम चन्द्रापीडस्य कादम्बरीसमीपे प्रापणाय । व्यसर्जयत्-गन्तुमादिष्टवान् ।

निर्गतायाश्च-प्रयातायाम् । पुते-केयूरकमेवनादपत्रलेखाः । अन्तरा-मध्ये । परिलम्ब्य-विलम्बः । परापतिष्यन्ति-यास्यन्ति । शून्यहृदयः-अस्यामेव चिन्तायां समासकचिन्तया विषयान्तरभावनाविमुक्तमना इत्यर्थः । स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय-आगच्छतः सैन्यसमुद्दयस्य संबन्धे प्रसृतां किंवदन्तीं निश्चयरूपेण ज्ञातुम् । वार्ताहरम्-दूतम् । विसर्ज्य-प्रेष्य । बहुदिवसान्तरितदर्शनस्य-चिरादृष्टस्य ।

मैं कादम्बरी के चरणों में आ रहा हूँ) । अतः जिससे मेरा आगमन व्यर्थ न हो, संसार शून्य न हो जाय इसकिए कादम्बरी को प्राण-वारण करना है ।

इस प्रकार संदेह देकर चन्द्रापीड ने पुनः कहा—पत्रलेखे, रास्ते में जाती हुई तुम भी मेरे विरह का क्या मत करना । शरीर-संस्कार में असावधानी मत बरतना । भोजन समय पर करना । जिस किसी अज्ञात मार्ग से जाना नहीं करना । बिना विचार के जहाँ तहाँ नहीं ठहरना, न निवास करना । जिस किसी अपरिचित को अपना भेद मत बताना । शरीर का ध्यान सदा करते रहना । मैं क्या कहूँ, तुमसे भी सुखे कादम्बरी के प्राण प्रिय हैं, इसी किये मैं तुम्हें कादम्बरी के प्राणों की रक्षा के निमित्त भेज रहा हूँ । मेरा जीवन भी तुम्हारे ही हाथों में है । अतः तुम नियमपूर्वक यत्न से अपनी रक्षा करना । इस तरह कहकर चन्द्रापीड ने पत्रलेखा को गले लगाया, केयूरक को पुनः पत्रलेखा के विषय में सावधान रहने का आदेश दिया और कहा कि फिर तुमको इसके साथ महाश्वेता के कामम तक सुखे बुलाने के लिए जाना होगा । इस प्रकार आदेश देकर चन्द्रापीड ने उन्हें विदा किया ।

केयूरक के साथ पत्रलेखा के चले जाने पर चन्द्रापीड सोचने लगा क्या यह शीघ्र जायेंगे ? रास्ते में इन्हें विलम्ब तो नहीं होगा ? यह कितने दिनों में पहुँचेंगे ? इसी चिन्ता में वह कुछ देर खोया हुआ सा रहा । अनन्तर उसने सैन्य-समाचार को स्पष्ट करने के निमित्त दूत भेजा । इसके बाद वह पिता के पास इस उद्देश्य से गया कि

बहुविधसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमगात् । तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसृत्य-
जानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंक्रान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकक्षापः
पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण
सलिलभरमंथरेणेव जलधरध्वनिना स्वरेण सधीरमेहोहीत्याह्वय ससंभ्रमप्रधाबितमपि
संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमातुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्या-
परिसमाप्तावलोकस्पृष्टेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामतराण्यङ्ग-
प्रत्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत् । 'शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रा-
पीडस्योत्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव
गन्धद्विपस्य, उपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसः, विकासशोभापेक्षिणी

प्रत्युद्गमनाय-स्वागताय । आत्मानं मोचयितुम्-गन्तुमादेशाय । पितुः-तारापीडस्य । पादमूलम्-चरणो-
पान्तम्, समीपमित्यर्थः । उभयतः-पार्श्वयोर्द्वयोः । ससंभ्रमं वेगेन प्रसृतेन अपक्रान्तेन प्रतीहारमण्डलेन
परिजननिधहेन वितीर्णो-वृत्तः विस्तीर्णः आयतः आलोकनमार्गो राजहृद्गानोपयुक्तवर्मं यस्मै तादृशः । अप-
सृत्यो वृद्धिर्ना जानुसंज्ञाप्रदेशः करतलं च ताभ्याम् अवलम्बिते आभिते मणिकुट्टिमोदरे मणिविर्मितभूया-
गमध्ये संक्रान्ता प्रतिकलिता प्रतिमा मूर्तिस्यैव तादृशः । द्विगुणायमानकुन्तलकक्षापः दीर्घवन्नासमान-
केशराशिः ।

तथा-तेन प्रकारेण जानुना करतलेन च भुवं स्पृष्ट्वा । कृतप्रणामम्-प्रणतम् । निर्भरस्नेहगर्भेण-
अत्यन्तप्रेमपूर्णं । सलिलभरमन्थरेण-जलपूर्णतया मन्थेन । जलधरध्वनिना-मेघघण्टाद्वयप्रेम । सधीरस्-
गम्भीरभावेन । ससंभ्रमप्रधाबितम्-स्वरितागतम् । संभावितशुकनासप्रणामम्-कृतशुकनासप्रणामकारम् ।
उपसृत्य-समीपे समागत्य । आकृष्य-बाहुभ्यामादाय । पादपीठे-स्वपार्श्वस्थिते उच्छासने । अपरिसमाप्ता-
वलोकनस्पृष्टेण-पुनः पुनश्चन्द्रापीडदर्शनं कामयसाधनेन । चक्षुषा-नेत्रेण । उपाकृतयौवनभराभिरामत-
राणि-प्रारब्धेन युवध्वेन रमणीयानि । अङ्गानि-शरीरावयवान् । आयुष्मतः-चिरायुषः । उत्सर्पिणी-अङ्ग-
दिनमेघमाना । कनकशिखरिणः-सुवर्णशैलस्य । महानीलमणिप्रभेव-महानीलमणिकान्तिरिव । (यथा सुवर्ण-
शैले महानीलमणेः प्रभा शोभते तथैव उत्तमकनकमनीयकान्तौ चन्द्रापीडस्य वपुषि शमभुराजिप्रभा
शोभते इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि बोध्यम्) । गण्डमण्डलोद्भासिनी-कपोलस्थले प्रकाशमाना । गन्धद्विपस्य-युक्ता-
पयुक्तस्य गजस्य । मदलेखा-दानराशिः । उपहितः आभितः कान्तिपतेः अन्धस्य परो भागो यथा तादृशी ।

विरकाव-वियुक्त वैशम्पायन के दर्शनार्थ जाने के लिए वह अपने को पिता से छुड़ा के । वहाँ जाकर उसने—शीघ्रता
से प्रतीहारों द्वारा अरुण होकर मार्ग के लिए जाने पर—दूर से ही वामजानु तथा करके सहारे पृष्ठी पर बैठकर
विमल मणिकुट्टिम में अपनी प्रतिमा को संक्रान्त कराते हुए पिता को प्रणाम किया, प्रणाम के समय शुकने पर
उसके सिर के बाल गुणने बड़े मालूम पड़ते थे ।

तारापीड ने जब चन्द्रापीड को दूर से ही प्रणाम करते देखा, तब स्नेहपूर्ण तथा अलपूर्ण मेघ की ध्वनि के
समान स्वर में समीप बुला लिया । चन्द्रापीड सटपट पास आकर और शुकनास के चरण छूकर जमीन पर बैठ
जाना चाहता था, परन्तु तारापीड ने उसे बरबस अपने पास बैठा किया, असमाप्तदर्शनेच्छा से वह बड़ी देर तक
चन्द्रापीड का मुख देखता रहा, यौवन से अभिराम उसके अङ्गों को छूता रहा । अनन्तर तारापीड ने शुकनास को
चन्द्रापीड की ओर दिखाने के लिए कहा—शुकनास, देखो, चन्द्रापीड के चेहरे पर दाढ़ी-मूँछ निकल रही हैं,
वह ऐसी लगती है मानो सुवर्णशैल पर महानीलमणि की प्रभा हो, गन्धद्विप के गण्डमण्डल से निकली मद-
लेखा हो, चन्द्रमा की ऊपरी कान्ति को आवृत करने वाली कलकृच्छाया हो, कमलाकर के विकास की अपेक्षा

मधुकरावलीव कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोत्तान-
श्यामिका, उज्ज्वलतत्कन्दर्पप्रदीपकजलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकरध्वजोपवनतमा-
लवल्ली, मनोमयविकारदोषारम्भबालतिमिरोद्भूतिः, उद्वाहमङ्गलभ्रुसंज्ञा श्मश्रुराजिलेखा समं-
तात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारुढोयम् । तदेव्या त्रिलासवत्या सह संमन्त्र्याभिज-
नरूपा निरूप्यतां काचिज्जगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति
वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम् ।' इत्युक्त्वति तारापीठे शुकनासः प्रत्युवाच ।

‘साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः ।
संभाविता एव सर्वाः कलाः । स्वीकृता एव सर्वाः प्रजाः । गृहीता एव सर्वदिग्बधूनां कराः ।
स्थापितैव निम्नलकुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः । ऊढैव चतुरदधिमेखलाकलापभूषणा भूः
किमपरमवशिष्यते येन न परिणीयते ।' इत्यभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रा-

कन्यकाया-ककटप्रभा । विकाससोमापेयिणी-विकासजग्यां शोभामपेयमाणा । मधुकरावली-भ्रमर-
माळा । कमलाकरस्य-कमलराशोः । रूपमेवालेख्यं चित्रं तस्य उन्मीलने चमत्करणे अञ्जनवर्तिका
श्यामिकाद्यादिनी वर्तिरिव । तारुण्यभरः यौवनसमुदाय एव जलधरो मेघस्तस्य श्यामिका काकिमा ।
उज्ज्वलतः सततं दीप्यमानस्य कन्दर्पप्रदीपस्य कामाक्ष्यदीपस्य कज्जलशिखा श्यामा धूमराजिः । स्फुरतः
सर्वतः प्रसमरस्य प्रतापानकरस्य तेजोवह्नेः धूमराजो धूमकटा । मकरध्वजः काम एव उपवनमुद्यानं तस्य
तमाकवल्ली तमाकतकः । मनोमयविकारः कामविकार एव दोषारम्भः रात्र्यागमस्य वाक्तिमिरोद्भूतिः
नूतनाम्बकारोदयः । उद्वाहो विवाह एव मङ्गलं शुभं तस्य भ्रूसंज्ञा इक्षितम् । श्मश्रुराजिलेखा-श्मश्रुपक्षिः ।
समुद्भिन्ना-प्रकटता गता । अवयव-चन्द्रापीठः । विवाहयोग्याम्-विवाहोपयुक्त्याम् । दशाम्-अवस्थायां ।
आरुढः-पातः । संमन्त्र-विचार्य । अभिजनरूपा-कुकुरपवती । निरूप्यताम्-निश्चीयताम् । दुर्लभ-
वर्णनम्-चिराद्वक्तव्या मिताम्बकावलोकेनम् । संप्रति-आते पुत्रे तस्मिन्पुत्रस्य च प्राप्ते सति । वधूमु-
खकमलदर्शनेन-स्त्रुवायाः । कमलोपमस्य मुखदयावलोकेन । आनन्दयामा-मुखीकुर्मः ।

साधु चिन्तितम्-उपयुक्तं विचारितम् । देवेन-मधता । सहृदयेन-उदारचित्तेन । हृदये समारोपिता-
चित्ते स्थापिताः, अधीता अग्नस्तादृशेभ्यः । संभाविता-आहताः । स्वीकृता-आत्माधीनतां गमिताः ।
निम्नलकुटुम्बिनीपदे-स्थापितमितास्थाने । सर्वदिग्बधूनाम्-सर्वासां दिशाकृपाणां विधायम् । ऊढा-विवा-
हिता । चतुरदधितेखलाकलापभूषणा-चरवारः सागरा एव मेखलाः रशनाः तत्कलापः तत्समुद्यो भूषण-
मकटारो यस्यास्तादृशी चतुरदधिपरिवेष्टितेभ्यः । अवशिष्यते-कर्तुं शिष्यते । येन न परिणीयते-विवाहो
न शिष्यते । लज्जावनम्रवदन-ज्जापानतमुखः । खेतसि चकार-चिन्तयामास । संवादः-एकरूपता (अहं
कादम्बरीं परिणेतुमिच्छामि, तातपाह्वा अपि मम विवाहं कामयन्ते इति संवाद एकरूपता आश्चर्यकरी-

करने वाली भ्रमरमाळा हो, रूप को निखारने वाली काळी स्याही की कूची हो, यौवनरूप मेघ की प्रौढ़
श्यामता हो, कामदेव के उपवन की तमाककता हो, कामविकार रूप रात्रि के प्रारम्भ की सूचना देने वाली
अम्बकारमाळा हो, उज्ज्वल कन्दर्पदीप का कज्जल हो, प्रतापानक की धूमराजि हो । यह दाढ़ीमूँछें विवाह
मङ्गल की ओर इशारा करती हैं । अतः आप देवी विकासवती से विचार करके कुलीन रूपवती किसी राजकन्या
का अन्वेषण करें । मैंने दुर्लभ पुत्रमुख का दर्शन तो कर लिया, अब पुत्रवधू के मुख कमल को देखकर अपने
को आनन्दित कर लें । तारापीठ के इस प्रकार के कथन का शुकनास ने उत्तर दिया—

महाराज ने ठीक सोचा है । इस सहृदय चन्द्रापीठ ने सारी विधायें हृदय में कर ली हैं, समस्तकणायें
सीख ली हैं, समूची प्रजा पर अधिकार कर लिया है, सभी दिशाकूप नाविकाओं के कर-ग्रहण कर लिये हैं,
स्थावी कुटुम्बिनी के पद पर लक्ष्मी को आसीन कर ही लिया है । चारों समुद्रों से घिरी इस पृथ्वी
का भार उठा ही लिया है फिर बाकी क्या रहा गया है कि इनका विवाह नहीं किया जाय ।

पीडश्चकार चेतसि । 'अहो संवादो येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते अन्धकारे प्रविष्टस्यालोको वनगहनप्रविष्टस्य देशिक-दर्शनं महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमो न्नियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति । तदेतदापतितं मयि । सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः ।' इत्येवं चिन्तय-त्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिकृतस्थौ । उत्थाय च तमेव विनयावनम्रपूर्वकायं समवलम्ब्यांस-देशे सकलमेदिनीभारोद्धहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैः शनैः संचरन्शुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानामिन्द्रदयावलोकनविलोकाभिव समुद्रवेलां विलासवतीमूर्धस्थित पथावादीत् । 'देवि, पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकन-

स्याशयः) कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालम्-कादम्बरी सह मिलनाय चिन्तां प्रारभमाण एव मयि । तातस्य मम पितृदेवस्य ईदृशी-चन्द्रापीडस्य विवाहयोस्याऽवस्था जाता, अस्य कृते कापि कन्या निरूपणीया-इत्याकारः । बुद्धिरुत्पन्ना-मतिर्जाता । अन्धकारे प्रविष्टस्य-वनसिमिरमध्यगतस्य । आलोका-प्रकाशः । वनगहनप्रविष्टस्य-गहन-काननमध्यगतस्य । देशिकदर्शनम्-मार्गदर्शकजनोपलब्धिः । महार्णवपतितस्य-महति सागरे निमग्नस्य । यानपात्राभ्यागमः-नौप्राप्तिः । न्नियमाणस्य-निष्क्रामप्रागस्य । अमृतवृष्टिः-सुधावर्षा । तदेतदापतितं मयि-यथाऽन्धकारे पतितस्यालोकदर्शनेनाश्वासो-वनमध्यगतस्य मार्गदर्शकजनोपलब्ध्या वाऽऽश्वासो भवति तथैव कादम्बरीमिलनं चिन्तयतो मम तातपादेन कृतया विवाहचिन्तयाऽऽश्वासो जायत इत्याशयः । वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता-केवलेन वैशम्पायनस्य दर्शनेनैव विकम्पयुक्ता । आगते दृष्टे च वैशम्पायने मम कादम्बरीप्राप्तौ कोऽप्यप्यादृशो विकम्पो न भावीत्यर्थः । क्षितिपतिः-राजा तारापीडः । तमेव-चन्द्रापीडमेव । विनयावनम्रपूर्वकायम्-विनयप्रकट-नाय शरीरस्य पूर्वार्धभागेनावनसम् अङ्गद्वयभागेन स्थितमित्यर्थः । अंसदेशो-एकग्रभागे । सकलमेदिनी-भारोद्धहनगुरुणा-समस्ताया भुवो रचनावेचनादेभारस्य चारनेन यौरबद्धया । दोर्दण्डेन-बाहुना । अनुगम्यमानः-अनुक्षिपमाणः । विलासवतीभवनम्-चन्द्रापीडमातुरावाससूतमन्तःपुरम् । अगमत्-गतवात् । ससंभ्रमकृताभ्युत्थानम्-क्षीप्रतया राज्ञः सत्काराय उत्थिताम् । इन्द्रदयावलोकनविलोकाम्-चन्द्रोदय-दर्शनचञ्चलाम् । समुद्रवेला-सागरतटीम् (यथा चन्द्रोदयदर्शनेन सागरवेला तरङ्गचपला भवति तथैवागतस्य राज्ञो दर्शनेन चञ्चलीभूतां क्षीप्रतया कृताभ्युत्थानाम् विलासवतीं राज्ञा ऊर्ध्वस्थितः अनु-पविष्ट पथावादीत्-इति प्रकरणाथः)

पथा-प्रत्यक्षदृश्या । वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते-सुखामुखं दृष्ट्वाऽऽत्मनः प्रसन्नतां प्राप्तुम् । न उत्ताम्यसि न्यग्रतां न प्रकाशयसि । इति-एतद्वच्यम् । उपाकसमाप्ता-उपाकरणं कुर्वती । वसस्य-चन्द्रा-

शुकनास के इस प्रकार कहने पर कज्जा से अशोक्ल चन्द्रापीड ने सोचा कि यह कैसा आश्चर्यजनक संयोग है ? इधर मैं कादम्बरी से मिलने की चिन्ता में हूँ और इधर पिता जी इस प्रकार सोच रहे हैं । इसको तो यह कहा जाय कि अन्धकार में प्रविष्ट व्यक्ति को दीप दिखा दिया जाता है, वने वन में प्रविष्ट को मार्ग-दर्शक मिल जाता है, समुद्र में डूबते हुए को जहाज मिल जाती है, अथवा मुर्दे को ऊपर अमृत की वृष्टि हो रही है । मेरे ऊपर इसी तरह हो रहा है । कादम्बरी के मिलने में अब केवल वैशम्पायन को देखने भर की देर है । चन्द्रापीड इस प्रकार सोच ही रहे थे कि तारापीड उठ गये । समस्त भूमण्डल के भार को डोने में समर्थ अपने बाहु से विनयावनत चन्द्रापीड का कन्या पकड़ कर तारापीड धीरे धीरे विलासवती के वासभवन की ओर चक पड़े । शुकनास उनके पीछे पीछे चले । तारापीड जब विलासवती के घर पहुँचे तब उसने उठकर उनका स्वागत किया, उनके आने से उसे बड़ा आनन्द हुआ, वह उस समय चन्द्रोदय देख कर तरङ्गित समुद्र वेला सी लग रही थी । तारापीड ने खड़े खड़े विलासवती से कहा—'देवि, देखो चन्द्रापीड के चेहरे पर दाढ़ी-मूँछ लग रही है, ग्राम पुत्रवद् को देखने के लिये उदावली नहीं हो रही हो इसलिये चन्द्रापीड के शीर्षन के

सुखस्य कृते नोत्ताम्यसोत्पुपालभमानेष देवी वत्सस्य यौवनभरारम्भसूत्रपातरेखा, आवयो-
स्ताकण्यदुर्विलसितेच्छाविनिवर्तनज्ञा विजृम्भमाणा रमभुराजिशोभा विवाहमङ्गलसंपादना-
यादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या तदादिशतु देवी । कथ्यमानेपि किमपरमद्या-
पहरसि वदन्मन्यतो व्रीडया । पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि
चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिरेषा यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोवधीरणा च ।' इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः
सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निरगात् ।

चन्द्रापीडोपि शुक्नासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननी-
भवनं पृथक् निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत् ।

अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोपि जाग्रदेव समधिक-
मिव यामद्वयं स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्य, अपहरद्भिरिव

पीडस्य । यौवनभरारम्भसूत्रपातरेखा-यौवनप्रारम्भसूचिका रमभुराजिः । आवयोः-मम तव च । ताव-
न्नुर्विलसितेच्छाविनिवर्तनज्ञा-ताकण्यस्य यौवनस्य यानि दुर्विलसितानि यथेच्छक्रीडितानि तेषामिच्छाया
अभिलाषस्य निवर्तनं समाप्तिं जानाति तादृशी, आवयोर्निरन्तरविलासस्य प्रतिबन्धिकेत्यर्थः (पुत्रस्य
यौवनप्राप्तिर्हि पित्रोरनियन्त्रणं कामक्रीडाप्रसक्तत्वं निवर्त्तयतीति लौकिकव्यवहारं मनसिच्छयेयमुक्तिः)
विजृम्भमाणा-वर्धमाना । रमभुराजिशोभा-रमभूयस्जनिता कामिनी । विवाहमङ्गलसंपादनाय-शुभ-
विवाहं कारयितुम् । आदिशति-आज्ञापयति । प्रष्टव्या जिज्ञास्या असीति शेषः । कथ्यमानेऽपि-मया
अने कियमाणे सत्यपि । अन्यतो वदन्ममपहरसि-सुखमन्यतः परावर्त्तयसि । व्रीडया-लज्जया । अप्रीतिः-
प्रेमाभावः । पृष्टकार्येषु-चन्द्रापीडस्यावश्यकेषु विवाहादिकार्येषु । अवधीरणा-उपेक्षा । नर्मप्रायालपैः-
परिहासपूर्णभिः उक्तिभिः । सुखायमानचेताः-आनन्दितहृदयः । शरीरस्थितिसंपादनाय-स्नानाहारादि
देवकार्यं कर्तुम् । निरगात्-गतवान् ।

शुक्नासमुखेन-शुक्नासद्वारा । वैशम्पायनप्रत्युद्गमनाय-वैशम्पायनं स्वागतेन सत्कर्तुं किय-
द्वरं गन्तुम् । आत्मानं मोचयित्वा-स्वं राज्ञा आदेशेन गन्तुं विसर्जितं कारयित्वा । जननीभवने-मातुरा-
रावासगृहे निर्वर्त्तितशरीरस्थितिः-कृतस्नानाहारादिवेदकार्यः । वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेन-
वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनाय यत्संविधानं सज्जाहः स पृथक् विनोदस्तेन । दिवसमनयत्-दिनं यापितवान् ।

अवतीर्णायां-आगतायाम् । यामिन्याम्-रात्रौ । सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन-मित्रस्य वैशम्पायनस्य
दर्शनार्थं जायमानयोःकण्ठया । शयनगतः-शय्यायां वर्त्तमानः । जाग्रत्-अलक्ष्यविभ्रासुखः । समधिकमिव
यामद्वयम् प्रहरद्वयारिक्छिदधिकम् । परिवर्त्तयद्भिरिवारभ्य कुर्वद्भिरित्येतत्पर्यन्तं सर्वाणि सुतीक्ष्णानि

सूत्रपात को सूचना देने वाली यह हमछरेखा उकाड़ना दे रही है, हम दोनों की बचानी के दिन अब निश्चय
ही रहे हैं, यह हमछरेखा आदेश दे रही है कि अब चन्द्रापीड का विवाह-मङ्गल कर दिया जाय । तुम कहो कि
'इस प्रसङ्ग में तुम्हारे क्या विचार हैं, वही पूछना है । मेरे पूछने पर आज तुम लज्जा से अपना मुख क्यों दूसरी
ओर फेर रही हो ? पूछी जाने पर कर्णभ्य निर्देश क्यों नहीं करती हो । तुम अब वर की माँ हो गई हो । यह
तुम्हारा चन्द्रापीड के ऊपर प्रेम का अभाव है कि ऐसे कार्य की तुम अबहेलना करती हो' इस प्रकार की विनोद
वाचां में आनन्द का अनुभव कर के थोड़ी देर वहाँ रहने के बाद तारापीड शरीर-कार्य के निमित्त वहाँ से चले गये ।

चन्द्रापीड ने शुक्नास के माध्यम से ही पिता वैशम्पायन की अगवानी में जाने की आज्ञा लेकी । माता
के वासभवन में ही अपना शरीर-कार्य सम्पन्न किया, वैशम्पायन की अगवानी के विषय में तैयारी के
विनोद से वह दिन कट गया ।

इसके बाद रात आई, शयन पर जाकर भी चन्द्रापीड को नींद नहीं आई, क्योंकि वह भिन्न-दर्शन के लिये
उत्कण्ठित हो रहे थे । दो पहर से कुछ अधिक रात बीत गई, अनन्तर-अपनी काम्ति से आकाश के काकापन
को बंदक देने वाली, हँसों की हरियाली का हरण करने वाली, छिद्र मार्ग से नीचे प्रवेश करके हँसों की छाया को

हरिततां तरुगहनानाम्, अधस्तादपि छिद्रयिस्त्वेव प्रविशद्भिर्निर्वासयद्भिरिव तरुतलच्छा-
याम्, दरीकुहरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमक्षान्त्येव प्रविश्योत्पाटयद्भिः, विवरप्रवेश-
व्याजेन च रसातलमिव प्रवेष्टुमारब्धैः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्,
उद्धूलयद्भिर्भारिव कर्पूरेणुना दिङ्मुखानि, लिम्पाद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीम्,
उन्नामयद्भिरिव मेदिनीम्, उपनयद्भिरिव ग्रामम्, संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि,
विस्तारयद्भिरिव सरित्पुलिनानि, पृथक्पृथक्कमलवनान्युत्पीडयेव धारयद्भिः, उद्दलितदल-
विकासानेकीकुर्वद्भिरिव कुमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशिखरेषु, आर्वाजितै-
रिव प्रासादमूर्धसु, पिण्डीभूय वहद्भिरिव रथ्यामुखेषु, तरद्भिरिव जलतरंगेषु प्रसारितैरिव
सैकतस्थलेषु, हंससारथैः सहैकीभूतैरिव, संविभक्तैरिव चन्द्राश्रयप्रसुप्तकामिनीकपोल-

वाक्यानि चन्द्रपादैरिति वक्ष्यमाणस्य विशेषणानि । स्वकान्त्या अम्बरतलस्य नीलिमानं परिनतयद्भिरिव-
आत्मनः कान्तिं दृष्ट्वा तद्विनिमये आकाशस्य रथ्यामखं गृह्णद्भिरिव । तरुगहनानां हरितताम् अपहर-
द्भिरिव-वृक्षलतादीनां हरितवर्णतामपनयद्भिरिव । (चन्द्रपादैः सर्वतः प्रसृतैः श्वेत्यमापादितेषु तरु-
गहनेषु तदीया हरितवर्णता मन्ये चन्द्रपादैरपहृतेत्यर्थः ।) अधस्तादपि छिद्रयिस्त्वेव प्रविशद्भिः-छिद्रं
कृत्वेव पातालेऽपि प्रवेशं कुर्वद्भिः (सर्वतो व्याप्नुवद्भिरित्यर्थः) तरुतलच्छायाम्-वृक्षाधोभागे स्थितम-
प्रकाशम् । निर्वासयद्भिः-ततोऽन्धप्र प्रेषयद्भिः । दरीकुहरकुञ्जेषु-पर्वतगुहानि कुञ्जेषु । निलीनम्-प्रच्छन्न-
भावेन स्थितम् । तिमिरम्-अन्धकारम् । अक्षान्त्या-अक्षमया क्रोधेनेत्यर्थः । प्रविश्य-पर्वतगुहासु गत्वा
उत्पाटयद्भिः-निष्कासयद्भिः । विवरप्रवेशव्याजेन-विवरेषु प्रवेशस्य चक्रेण । रसातलम्-पातालम् ।
प्रवेष्टुमारब्धैः-प्रवेशं कर्तुं कृतप्रारम्भैः । अन्यथा-प्रकारान्तरेण । सौधानाम्-प्रासादानाम् । धवलताम्-
श्वेतताम् । धवलयद्भिः-उज्ज्वलतां प्रापयद्भिः । कर्पूरेणुना-घनसारपांसुभिः दिङ्मुखानि दिग्ग-
काशान् उद्धूलयद्भिः-धूलिधूसरतां नयद्भिः । सान्द्रचन्दनद्रवेण-गाढचन्दनरागेण । यामिनीम्-रात्रिम् ।
लिम्पाद्भिः-आच्छादयद्भिः । मेदिनीम्-पृथ्वीम् । उन्नामयद्भिः-उन्नतां कुर्वद्भिः । ग्रामम्-आकाशम् । उप-
नयद्भिः-समीपमानयद्भिः । तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि-आकाशचारीणि ताराग्रहनक्षत्राणि अवपसंश्रयतां
प्रापयद्भिः । (अन्धकारे सति ताराग्रहनक्षत्राणि समधिकार्यन्ते, चन्द्रपादैषु विशादेषु ससु तानि न्यून-
संख्यानि जायन्त इत्यतिप्रसिद्धम्) सरित्पुलिनानि-नदीतटानि । विस्तारयद्भिः-दीर्घायामतां प्रापयद्भिः ।
कमलवनानि-पद्मसमूहान् । उत्पीडय-पीडयित्वा । धारयद्भिः-क्षयद्भिः । चन्द्रपादानां तावतो जावत्यस्य
निदानं कमलानामुत्पीडय क्षतानां जावत्यमूलकमेवेति मनसि कृत्येषमुक्तिः । उद्दलितविकासान्-स्फुट-
विकसितान् । कुमुदाकरान्-कैरवकुलानि । 'एकीकुर्वद्भिः'-परस्परमिलितानि च संपादयद्भिः । शिखरि-
शिखरेषु-पर्वतशृङ्गेषु । पर्यस्तैः-विकीर्णैः । प्रासादमूर्धसु-सौधानामुपरिदेशेषु । आर्वाजितैः-आकृष्य स्थापितैः,
पिण्डीभूय-सङ्घातभावं प्राप्य । रथ्यामुखेषु-प्रतोलीषु । वहद्भिः-प्रवाहकृतेण सञ्चरद्भिः । जलतरङ्गेषु-
पानीयवीचिषु । तरद्भिः-सञ्चरणशीलैः । सैकतस्थलेषु-बाह्यकामयभूमिषु । प्रसारितैः-विस्तार्य स्थापितैः ।
हंससारथैः-हंससमूहैः । एकीभूतैः-अभिन्नतां गतैः । चन्द्राश्रये चन्द्रातपे प्रसुप्तानां सयितानां कामिनीनां

निकाश बाहर करने वाली, कोपवश गुफाओं तथा कुंभों में बसंतमान अन्धकार को पैठ कर मार मगाने वाली,
बिहों में पैठने के व्याज से पाताल में प्रवेश करने वाली, मकानों को सफेदी को प्रकारान्तर से पुनः स्वच्छ बनाने
वाली, दिशाओं के मुखों पर कर्पूर की धूल छिड़कने वाली, गीले तथा गाढ़े चन्दनद्रवसे रात को छीप देने वाली, पृथ्वी
को ऊपर उठाने वाली, आकाश को समीप लाने वाली, तारा-नक्षत्र ग्रहमण्डल को समेटने वाली, नदी-पुलिन को विस्तृत
करने वाली, कमलवन को पीछित करके अलग अलग करने वाली, विकसित-पत्र कुमुदाकर को प्रकार बनाने वाली,
पर्वत शिखरों पर बिखरी ली लगने वाली, प्रासाद के ऊपर निमग्नित ली प्रतीत होने वाली, गलियों में इकट्ठी होकर
बढ़ती ली लगने वाली, पानी की तरङ्गों पर तैरती हुई ली, बाह्यकामय भूमि में फैली हुई ली, हंस-समुदाय के

१. 'तरद्भिरिव जलतरङ्गेषु' इति नास्ति ।

लावण्येन, क्षालितैरिव चन्द्रकान्तच्युतजलधारासहस्रैः, तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहतप्रवेशैः, दन्तवलयमीभ्योपि लब्धपरभागैः, पद्मिनीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलमभिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिसुत्पादयद्भिः, परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरद्गिरिवावर्जयद्भिरिव विक्षिपद्भिरिव विस्तारयद्भिरिव प्रवर्तयद्भिरिव वर्षादिभिरिव सर्वतो ज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्परादानाय स्मरसर्वाङ्गमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादैर्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गमनसंज्ञाशङ्कनादायादिदेशः ।

अथ गगनतललब्धविस्तारः, विजृम्भमाण इव दिक्कुक्षेषु, आवर्तमान इवाभ्रंलिह-
नगरीप्रकारमण्डलाभ्यन्तरे, समारोहमिवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि, चलमिव हर्म्यान्त-

वनितानां कपोलेषु गण्डदेशेषु यद्वावप्यं सौन्दर्यं तेन संविभक्तैः विभज्य गृहीतैः । चन्द्रकान्तेभ्यः चन्द्रकान्तमणिभ्यः च्युताणि गलितानि यानि जलधारासहस्राणि सहस्रसंख्या वारिधारास्तैः चाकितैः स्रुतैः । गर्भगृहेषु-गृहाभ्यन्तरभागेषु । अविहितप्रवेशैः-अवाधितगतिभिः । दन्तवलयमीभ्यः-गजदन्त-निर्मिताभ्यो गोपानसीभ्यः । लब्धपरभागैः-उपरिभागे वर्तमानैः । पद्मिनीपत्रखण्डेष्वपि-अतिहरितकम-लपत्रेष्वपि । अखण्डितधवलमभिः-अवतस्वच्छमावैः । आरामेषु-पुरुषोद्यानेष्वपि । दिवसबुद्धि-दिवसभ्रमम् । उत्पादयद्भिः-जनयद्भिः । (रात्रावपि चन्द्रपादैर्धवलकितान्युधानानि दिवसभ्रमं जनयन्तीत्यर्थः ।)

परस्परोद्भिन्नक्रमेण-एकस्मात्किरणादपरः किरणः उद्भूयति ततोऽन्यस्ततश्चान्य एवं क्रमेण । उद्गिरद्भिः-किरणान्तरं वमद्भिः । आवर्जयद्भिः-किरणान्तरमाकर्षद्भिः । विक्षिपद्भिः-किरणान्तरं दूरमुत्सारयद्भिः । विस्तारयद्भिः-किरणान्तरं प्रसारयद्भिः । प्रवर्तयद्भिः-किरणान्तरम् प्रवृत्तं कुर्वद्भिः । सर्वतो-समन्तात् । ज्योत्स्नाप्रवाहम्-चन्द्रिकाबुद्धिम् । वर्षद्भिः-चरद्भिः । कादम्बरीसमागमे कादम्बर्याः समागमे मिश्रणे शरायाः शीघ्रतायाः आदानाय प्रवृणाय । कादम्बरीसमागमे चन्द्रापीठशरा कूर्पादिति समुद्गिरवः स्मरसर्वाङ्गमोक्ष-कामश्च सर्वेषामप्यस्त्राणां निक्षेपम् । चन्द्रपादैः-चन्द्रमसः किरणैः । द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहः-समेधितकामचेष्टः, गमनसंज्ञाशङ्कनादाय-गमनबोधकशङ्कनादं कर्तम् । आदिदेश-आज्ञापितवान्, अनुचरानिति योजनीयम् ।

अथ साङ्गस्वनिकरतिष्ठत् इति वाक्यसंक्षेपः । तत्र साङ्गस्वनिविशेषणान्याह-गगनतलेत्यादिना । गगनतले आकाशदेशे लब्धो विस्तारः प्रसारो येन स तादृशः । दिक्कुक्षेषु-दिशास्वरूपनिक्षेपेषु विजृम्भमाणः-वर्द्धमान इव । अभ्रंलिहेषु आकाशानुमिव लगयाः प्राकारमण्डलेषु प्राचीरेषु आवर्तमान भ्रमन् इव । उत्तुङ्गस्य अत्युच्चस्य गोपुरस्य पुरद्वारस्य अट्टालकस्य गृहस्य च शिखराणि शृङ्गाणि समारोहन् आक्रामन् इव । हर्म्यान्तरेषु-गृहाभ्यन्तरभागेषु । चलन्-प्रचारं कुर्वन् । अतुल्यचरवरेषु-अजिरेषु । विकसन्-विकासं प्राप्नुवन् । (विकासं लभमानः) । राजमार्गेषु-वण्टापथेषु । प्रसरन्-विस्तारं प्राप्नुवन् । अवल-

साथ घुलमिल गई सी, सोती हुई सुन्दरियों के चोंद की ओर पड़ने वाले कपोलों से बाँधी गई, चन्द्रकान्त मणि से चूने वाली जलधारा से घुली हुई सी, अभ्यन्तर गृह में भी बे-रोकटोक प्रवेश कर जाने वाली, दन्तवलय की भी ऊपर पहुँच जाने वाली, कमलिनी-पत्रों पर भी अपनी स्वच्छता को अखण्डित रखने वाली, उद्यानों में भी दिन का भ्रम उत्पन्न करने वाली, परस्पर विकास, क्रम से ज्योत्स्ना को आकृष्ट, विस्तृत, प्रवर्तमान तथा अभिवर्धित के रूप में रखने वाली एवं कादम्बरी से मिश्रण में शीघ्रता करने के छिपे कामदेव के सारे अस्त्रों का सञ्चालन करने वाली चोंद की किरणों से चन्द्रापीठ की कामदेवना दिगुण हो उठी, उसने उसी समय यात्राकालिक शंख फूँकने की आज्ञा दे दी ।

इसके बाद आकाश में फैलने वाला, दिक्कुंजों में गूँजने वाला, गगनचुम्बी नगरी के प्राकारों से ढकारने वाला, छँके गोपुर तथा प्रासादों पर भी आरोहण करने वाला, प्रासादों के अभ्यन्तर भाग में भ्रमण करने वाला,

रालेषु, विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु प्रसरन्निव राजमार्गेषु, परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशन्निवोद्यानगङ्गरेषु, संमूर्च्छन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरो-
जिनीसारसानामनुवर्त्यमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन, विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभाव-
गङ्गदेन भवनकलहंसानां कलरवेण, निर्धार्यमाण इव ओत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसं-
भ्रान्तस्य वाराङ्गनाजनस्य चक्षवलयनूपुररशनाकलकलेन तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिदु-
तिष्ठत् । अनन्तरं चोत्थाप्यमानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च
नीयमानैश्चानीयमानैश्च विलम्बमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिर्मन्त्रागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च
पङ्क्तिस्थितैश्च बाह्यमानैश्च तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिर्मन्त्रार्पणैराज्ञाद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरै-
र्निस्तुच्छित्तसकलरथान्तरतथान्तर्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरंगमसहस्रैस्तत्क्षणं

सङ्कटेषु-भवनैः सङ्कीर्णेषु स्थानेषु । परिभ्रमन्-इतस्ततः सञ्चरन् । उद्यानगङ्गरेषु-पुष्पोद्यानकुलेषु ।
प्रविशन्-प्रवेशं कुर्वन् । प्रासादकुक्षिषु-गृहाभ्यन्तरभागेषु । संमूर्च्छन्-वर्द्धमानः । तत्क्षणप्रतिबोधिता-
नाम्-तत्काल एव निद्रां त्याजितानाम् । गृहसरोजिनीसारसानाम्-गृहकमलिनीमध्यवासिसारसपक्षि-
णाम् । तारतरदीर्घेण-उभेण बहुता च । रणितेन-शब्देन । अनुवर्त्यमानः-अनुस्रियमाणः । (जाते
शङ्खनादे प्रतिबोधिताः गृहकमलिनीमध्यचारिणः स्वारसा यत्कुब्जापन्ते तेन तेषां-तारेण दीर्घेण च शब्देन
स शङ्खनादोऽनुस्रियमाण इव प्रतिभातीत्यर्थः) स्वभावगङ्गदेन-प्रकृत्याऽऽव्यक्तमधुरेण । भवनकलहंसा-
नाम्-गृहपोषितहंसकानाम् । कलकलेन-मधुरशब्देन । विच्छिद्यमानः-व्याघातं प्राप्यमाणः । (मध्यमस्य
जायमानेन भवनकलहंसानां गङ्गदशब्देन शङ्खध्वनिर्बाह्यत इवेत्यर्थः) ओत्रप्रवेशिना-कर्णकुहरं
व्याप्नुवता । गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य-यात्राकाशिकनमस्कारे व्यग्रस्य । वाराङ्गनाजनस्य-वेरयानिष-
हस्य । चक्षवलयरशानानूपुरकलकलेन-चञ्चलानां वलयानां करभूषणानाम् रशानानां काञ्चीदातानां नूपुराणां
पादभूषणानाम् मधुरशब्देन । निर्धार्यमाणः-यात्रासूचकशङ्खध्वनिस्वेन निश्चीयमाणः । उत्थाप्यमानैः-
उपवेशनस्थितिं स्थापयमानैः । आकृष्यमाणैः-स्थानास्थानानाम्तरं प्राप्यमाणैः । आरोप्यमाणं स्थाप्यमानं
पर्याणं पृष्ठास्तरणं येषु तादृशैः पर्याणितैः-दत्तपृष्ठास्तरणैः । नीयमानैः-स्थानान्तरादानीयमानैः । विक-
स्यमानैः-समुदायभावं प्राप्यमाणैः । आच्छिद्यमानैः-समुदायारूपव्यक्तियमाणैः । बाह्यमानैः-आवृत्त गतिं
प्राप्यमाणैः । प्रतिपालयद्भिः-प्रतीक्षां कुर्वद्भिः । अपर्याप्तराजद्वाराङ्गणैः-राजद्वाराङ्गणे मातुमपारयद्भिः
(अतिप्रभूतसंबन्धकतया राजद्वाराङ्गणे मातुमशक्तैरित्यर्थः) अप्रभूतचत्वरैः-चत्वरमप्रभूतमतिक्रान्ति-
प्रमाणयद्भिः । निस्तुच्छित्तसकलरथान्तरतया-अशून्यीकृतस्थानाभ्यन्तरतया (रथ्याभ्यन्तरागच्छन्वतां
प्रापयद्भिरित्यर्थः) अन्तर्बहिः-सर्वतः । सङ्कटायमाननगरीविस्तारैः-नगरीविस्तारं सङ्कीर्णं कुर्वद्भिः ।
तुरङ्गमसहस्रैः-सहस्रसंबन्धकैररथैः । अन्तरीक्ष्य-आकाशम् । कुन्तवनमिव-कुन्तवनसदृशम् (उस्थिताना-
मश्वानां बाहुयवेन तत्र स्थितानां योधानाञ्च कुन्तधारितया गगनं कुन्तवनमयमिव प्रतिभातिस्मेत्यर्थः)

चौराहों पर विकसित सा होने वाला, उद्यानों तथा पर्वतों की गुफाओं में प्रवेश करने वाला, मकानों के अन्त्यन्तर
भाग में प्रतिध्वनित होने वाला और तत्काल जगने वाले गृह-सरोजिनी सारसों की ऊँची आवाज से अनुगत,
स्वभाव-गङ्गद भवनकलहंसों के शब्द से बीच में खण्डित एवं कान में पैठने वाले यात्रा की तैयारी में लगी
वेद्याओं के नूपुर-नाद से वर्धित शंख-शब्द सुनाई पड़ने लगा ।

अनन्तर उठाये हुये एवं छटे हुये, आकृष्यमाण एवं आकृष्ट, चीन-कसे गये, चीन कसने के लिये लाये
जाते हुये, आते तथा जाते हुये, पूज्यमान तथा पूजित, पङ्क्तिस्थित तथा आगे बढ़ने वाले, खड़े एवं प्रतीक्षा करते
हुये, राजा के अङ्गण में नहीं बैठने वाले, चत्वर में भी नहीं स्थान पा सकने वाले, नगर की गलियों को तुच्छ

कुन्तवनमयमिवान्तरीक्षं खुरवमयीव मेदिनी द्वेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि फेनपिण्ड-
स्तबकमयमिव युवराजभवनद्वाराङ्गणं खलीनरवमय्य इव दश दिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभा-
मया इवामवच्छशाङ्करमयः। अधिराज गृहीतसमायोगोङ्गणगतमिन्द्रायुधमारुह्य पुर-
स्ताच्चलितेनालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो
यथादर्शनमितस्तत्स्तुरंगगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्रैः प्रसुप्तपुरजनतयासंबाधेनापि
राजवर्त्मना बहुत्वात्तरंगमण्डलस्य कृच्छ्रलब्धसंचारः कथं कथमपि निर्जंगाम नगर्याः।
निर्गत्य चादूरत एव निर्भरत्वाव्योत्सनापूरस्याच्छ्रतया च दुर्विभाव्यपानीयामुपरि कल-
कूजितानुमीयमानोत्त्रस्तहंससार्योत्पतनव्यतिकरां पुलिनायमानामिव सर्वतो जडतरतरंगा-

मेदिनी-पृथ्वी। खुरमयी-शकपूर्णा। द्वेषारवमयानि-द्वेषाऽवशाब्दस्तम्भयानि तेन पूर्णानि। श्रोत्रविवरा-
णि-कर्णविवराणि। फेनपिण्डस्तबकमयम्-अश्वमुखोत्थितफेनस्तबकपूर्णम्। युवराजभवनद्वाराङ्गणम्-
चन्द्रापीठभवनजिर्मम्। खलीनरवमयः-खलीनशब्दपूर्णः। अश्वालङ्कारप्रभामयः-अश्वालङ्कारव्योत्सना-
पूर्णः। शशाङ्करमयः-चन्द्रकिरणः। अभवन्-अजायन्त।

अधिराज-प्रभवेन कालेन। गृहीतसमायोगः-कृतसन्नाहः। अङ्गणगतम्-भवनजिरे स्थितम्।
इन्द्रायुधम्-तन्नामकं स्वीयमश्वविशेषम्। पुरस्ताच्चलितेन-अग्रतः प्रस्थितेन। आलोकहेतोः द्वितीयचन्द्र-
मण्डलेनेव-प्रकाशकरणाकारणादपरचन्द्रमण्डलसदृशेन। हंसधाम्ना-हंसधामनाम्ना। मङ्गलातपत्रेण-
मङ्गलव्यञ्जकेन चक्रत्रेण। आवेद्यमाननिर्गमः-अभिधीयमानप्रस्थानः। (अग्रतः चलद्राजकीयं कुत्रं
इष्ट्वा लोका राज्ञः प्रस्थानमनुमाय तदुचितमाचरन्तीति भावः) यथादर्शनम्-आलोकनक्रमेण। (ये
प्रथमं चन्द्रापीठं दृश्यस्ते प्रथमं तं प्रवेष्टुं च तदनन्तरं ते तदनन्तरमिति यथादर्शनमित्यस्यार्थः)
तुरङ्गगतैः-अश्वाकृतैः। प्रसुप्तपुरजनतया-नगरे सर्वेषां जनानां सुप्ततया। असंबाधेन-जनशून्यतया
मुगमेन। कृच्छ्रलब्धसंचारः-कष्टेन सञ्चरमाणः। कथं कथमपि-महता प्रयासेन। निर्जंगाम-बहिर्भूतः।
आदूरतः-समीपे। निर्भरत्वात्-आविकयात्। व्योत्सनायाः-चन्द्रिकायाः। अच्छ्रतया-स्वच्छभावेन।
अविभाव्यपानीयम्-अजायमानजलम्। उपरि-जलोर्ध्वभागे। कलकूजितेन मधुरेण रवेण अनुमीयमानः
तर्क्यमाणः उत्प्रस्तानां भीतानां कलहंससार्यानां राजहंससमूहानाम् उत्पतनव्यतिकरः उड्डयनसम्बन्धो
यत्र तादृशीम्। (केवलेन कूजितेनैव यत्र हंसानामुत्पतनमनुमीयते-हंसानां जलानां चातिस्वच्छतया
चन्द्रिकामिलितत्वेन पृथगपि भावनात् इत्येतादृशीमिति-सिमाविशेषणमिदम्) पुलिनायमानाम्-तट-
व्यपतीयमानाम् (चन्द्रिकाप्रकाशेन जलतटयोर्भेदस्य दुर्ग्रहत्वेन जलरूपाया अपि सिमायास्तटव्यपतीय-
मानत्वमुक्तम्) जडस्य अतिशीतलस्य तरङ्गानिलस्य वीचिवायोः स्पर्शमात्रेण उपलब्धः ज्ञातुं शक्यः
सलिलसंनिधिः जलसङ्गावो यत्र तादृशीम् (शीतलतरङ्गस्पर्श एव यत्र जलस्य मज्जाबमनुमापयति, न
तु जलं विकल्पते स्वच्छस्य जलस्य चन्द्रिकया मिलितत्वेनाविभाव्यत्वादिति बोध्यम्।) सिमाम्

बनाकर नगर के विस्तार को संकीर्ण बनाने वाले अश्वों से उस समय आकाश कुन्तमय, पृथ्वी खुरमयी, समस्त प्राणियों के कर्णविवर द्वेषा-शब्दपूर्ण, युवराज-भवन का अङ्गण फेनमय, दश दिशाएँ लगाम के शब्द से पूर्ण और चन्द्रमा की किरणें अश्वालङ्कार-रत्नों की प्रभा से पूर्ण हो रही थीं। शीघ्र सारी तैयारी करके चन्द्रापीठ अङ्गणगत इन्द्रायुध पर आरुढ़ हो गये, प्रकाश के लिये आगे आगे द्वितीय चन्द्रमण्डल-समान हंसधाम नामक मङ्गलचक्र चक्र रहा या जो चन्द्रापीठ के निकलने की सूचना प्रदान करता था।

राजकुमारगण जैसे जैसे चन्द्रापीठ को देखते थे वैसे वैसे घोड़े पर से प्रणाम करते थे। लोगों के सोने का समय था अतः राजमार्ग में भीड़ नहीं थी, तथापि घोड़े बहुत थे अतः आगे बढ़ने में विकृत हो रही थी। किसी तरह चन्द्रापीठ नगरी से बाहर हुये। नगरी से बाहर निकलने पर सिमा नदी मिली। चौदनी खूब खिल रही थी जल भी स्वच्छ था, अतः कहाँ पानी है इसका पता लगाना कठिन हो रहा था, मधुर शब्द से डर कर उड़ने

निलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलिलसंनिधिमुत्तीर्य सिप्रामतिप्रहतत्वादसंकटत्वाच्च वर्धयतेव गमनो-
त्साहमतिविस्तीर्णेनापि पुनर्विस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् ।

अथोद्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायना-
लोकनत्वरितस्य चन्द्रापीडमानसस्यैव तुल्यं बहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव
वाजिभिस्तावत्यैवापररात्रवेलेया योजनत्रितयमेवालङ्घयत् । अथाध्वभ्रमापहरणायैव प्रवृत्ते
वातुमाह्लादकारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहादाद्रार्द्रस्पर्शेऽवश्यायसीकरवर्षिणि रजोलुलित-
विविधवनपङ्खवानिलबीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमललग्नपरिमले परिमलाहितजडिम्नि
रजनिविरामपिशुने मातरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्बधूवदनचुम्बिनि तदा कल्पकाले च

तन्नामिकां नदीम् उत्तीर्य लङ्घयित्वा । अतिप्रहतरवात्-सततधुण्णत्वात् । असङ्कटत्वात्-विस्तृतत्वात् अस-
ङ्गीर्णत्वादिस्थर्थः । गमनोत्साहं वर्धयता-गमने उत्साहमधिकयता । विस्तीर्णेन-स्वत आचामिना सता ।
चन्द्रपादैः पुनर्विस्तारितेन-चन्द्रकिरणैर्भूयो विस्तारं प्राप्यमाणेन । प्रावर्तत-प्रवृत्तवान् ।

अथ-दशपुरगामिना वर्त्मना चन्द्रापीडेऽग्रतो गन्तुं प्रवृत्ते सति । रयवाहिना-वेगेन चळता ।
सकलदिङ्मुखप्रसृतेन-सर्वासु दिशासु व्याप्तेन । ज्योत्स्नाजलस्रोतसा-ज्योत्स्ना चन्द्रदीप्तिः एव जलं
तस्य स्रोतसा प्रवाहेण । उद्यमानैः-नीयमानैः इव, (इत्येकं वाजिविशेषणम्) वैशम्पायनालोकनत्व-
रितस्य-वैशम्पायनदर्शनोत्कण्ठया क्षीप्रतामाचरतः । चन्द्रापीडमानसस्य-चन्द्रापीडहृदयस्य । तुल्यम्-
समम् बहतः-मार्गे चळतः । (वैशम्पायनदर्शनोत्कण्ठितेन चन्द्रापीडहृदयेनेव सह वेगेन भावतः)
इन्द्रायुधस्य-तस्मान्नः स्ववाहनाश्वस्य । जङ्घानिलेन-ज्वातुसंभवेन वायुना । आकृष्यमाणैः-अग्रतः समाकृ-
ष्यमाणैः बलाधिवाप्रे नीयमानैः । वाजिभिः-अश्वैः । यावत्-तन्मात्रप्रमाणया स्ववपयेत्यर्थः । अपररात्र-
वेलेया-रात्रेः परभागात्मकेन समयेन । योजनत्रयम्-क्रोशचतुष्टयमेकं योजनमिति द्वादशकोशमितं वर्त्म ।
अलङ्घयत्-अतिवाहितवान् । अथ-तावन्तं पन्थानं लङ्घयित्वा चन्द्रापीडेऽग्रतः चळिते सति । अध्वभ्र-
मापहरणाय-मार्गचलनभ्रमापनोदनाच्च इवेति हेतुप्रेषा । वातुं प्रवृत्ते-चळति सति (मातरिश्वनि-वायौ
वृत्ति चक्ष्यमाणस्य विशेषणानीमानि सप्तम्यन्तानि) आह्लादकारिणि-मनःप्रसादजनके । निर्भरज्यो-
त्स्नाजलावगाहात्-अत्युच्चबलचन्द्रिकारूपपानीये । निमज्जनादेतोः । आर्द्राद्रस्पर्शे-शीतलस्पर्शे । अद-
श्यायसीकरवर्षिणि-हिमपानीचविन्दुच्छाधिणि । रजोलुलिता भूलिच्छाया ये विविधाः नानाजातीयाः पङ्क-
वास्तेषां वायुना तदुत्थापितेनानिलेन बीजिते व्यजनत इव सञ्चार्यमाणे । विनिद्राणां विकसितार्वा
कुमुदिनीनां कैरव्विणीनां परिमलेन सुगन्धेन लग्नः परिमलः सुगन्धो यत्र ताड्यो, परिमलेन सुगन्धेन
आहितो जनितो जडिमा सौम्यं यत्र ताड्यो । रजनिविरामपिशुने-राज्यवसानसूचके । मातरिश्वनि-
वायौ । वातीति पूर्वोक्तेन सम्बन्धः । क्रमेण-क्रमशः । अपरदिग्बधूवदनचुम्बिनि-पश्चिमाशारूपाया

वाळे हंसों की परम्परा चारों ओर तट की सृष्टि सा कर रही थी । शीतल तरङ्ग वायु के स्पर्श से ही पानी का
साक्षिध्य ज्ञात होता था । सिप्रा को पार करने के बाद चिरपरिचित तथा निर्बाध दक्षपुर जाने वाली मार्ग मिठी,
जो उरसाह को बड़ा रहा था । मार्ग स्वतः विस्तीर्ण था उस पर चन्द्रमा की किरणें उसे और विस्तीर्ण बना रही
थीं । उसी मार्ग से चन्द्रापीड दशपुर की ओर चक पड़े ।

जिन्हें सभी दिशाओं में फैला हुआ किरणरूप जल का प्रवाह बढ़ाये लिये जा रहा था, जो वैशम्पायन
को देखने के लिये उत्कण्ठित चन्द्रापीड के मन की तरह दौड़ने वाले इन्द्रायुध की बंभावायु द्वारा आकृष्ट हो रहे
थे, ऐसे अश्वों द्वारा चन्द्रापीड उस अपर रात्रि मात्र में तीन योजन निकल गये । इसके बाद जब मार्गक्रम को दूर
करने के लिये चळित, ज्योत्स्ना रूप जल में खान सा करने के कारण शीतल स्पर्श, ओस की नुँहों की वर्षा करने
वाली, परागपूर्ण-विविध वनपङ्ख से प्रेरित, विकसित कुमुदिनी की सुगन्ध से सुगन्धित, सुगन्धशीतल तथा
रात्रि के अवसान की सूचना देने वाली प्रातःकालिक वायु बढ़ने लगी, पश्चिम दिशारूप नायिका के मुख को

दुर्विषहशर्वरीविरहचिन्तयेवासन्नदिनकरोदयविषादेनेवाप्रदोषादुत्तानितमुखैः कुमुदराशिभि-
रापीयमानस्य धाम्नः परिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाश्वरजःसंधातोपघातेनेव
पाण्डुतामुपगतवति चन्द्रबिम्बे, प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोष्मिन्ते धवलोत्तरीयां-
शुक इव शशाङ्कलग्ने गलति चन्द्रिकालोके, अपरजलधिपातिना ज्योत्स्ना-
जलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्बुदावलीष्विव नश्यन्तीषु तारकापङ्क्तिषु, गलदवश्याय-
सलिलश्रालनादिव शनैः शनैर्दलितमुक्तागौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृजन्तीष्वाशासु, पुनर्विभाव्य-
मानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु, समुल्लसति पूर्वदिग्बधूकर्ण-
पूररक्ताशोकपल्लवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूरेणौ तरणिरथरक्तध्वजांशुके
सन्धारारोगे, सन्ध्यातपचरितान्तेष्वालप्रदावानलेष्विव वयःसङ्घातैर्जनितारावमुत्सृज्यमानेषु

नायिकाया मुखस्य चुम्बनपरे । तदा-प्रातः समये । कल्पकाले सहवादी च दुर्विषहः कष्टसङ्घो यो महता
कष्टेन सङ्घते तादृशो यः शर्वरां रात्रेर्विरहो वियोगस्ततो या चिन्ता तथा । आसन्नः निकटभविष्यभादी
यो दिनकरस्य सूर्यस्य उदयस्ततो यो विषादो मनोव्यथा तेन इव । आप्रदोषात्-सायंकालमारम्भ ।
उत्साहितमुखैः-व्याप्तोर्ध्वप्रसारिताननैः । कुमुदराशिभिः-कैरपसमुद्भवैः । आपीयमानस्य-आस्वाद्यमा-
नस्य । धाम्नः-तेजसः । परिक्षयेण-समाप्तया । सर्वम्बरमाकाशमेव सरः सरोवरस्तस्य यत्पानीयं पयः
तस्य पायिनः पानकर्तारो ये पयोदा मेघास्तेषामिव विभ्रमो विहासो येषां तादृशानामश्वानां रक्षासङ्घा-
तेन धूलीनिवहेन य उपघातस्तेन-पाण्डुतामुपगतवति क्षीणप्रभतां गते । चन्द्रबिम्बे-चन्द्रमण्डले । प्रत्यग्रः
सद्यः सञ्जातो यो गगनलक्ष्मीवियोग-आकाशभियो वियोगस्तेन उज्जिते त्यक्ते । धवलोत्तरीयांशुके-
ह्रस्वोत्तरीयवस्त्रसमाने । शशाङ्कलग्ने-चन्द्रमसि संस्रवते । चन्द्रिकालोके-कौमुदीप्रकाशो । गलति-पतति-
सति । अपरजलधिपातिना-पश्चिमोदधिगतेन । ज्योत्स्नाजलप्रवाहेण-चन्द्रिकाजलक्षोतसा । फेनबुद्बुदा-
वलीषु-फेनबुद्बुदसमुदायेषु । तारकासु-तारासु । नश्यन्तीषु-क्षीयमाणासु । गलदवश्यायसलिलपातनात्
पतता शोतजलेन परिमार्जनात् । दलितः चूर्णीकृतः याः मुक्ताः मौक्तिकानि तद्वत् गौर्यः शुक्लवर्णः
ज्योत्स्नाः तासामनुभावं प्रभावमुत्सृजन्तीषु त्यजन्तीषु । अवश्यायसलिलपातनात् कौमुदीप्रभाप्रभावमिव
त्यजन्तीषु सतीषु दिशास्त्रेभ्यः । पुनर्विभाव्यमाना पुनः प्रकटीभवन्ती सहजा स्वाभाविकी रयासा
कृष्णा कान्तियेषां तादृशेषु । सलिलात्-पानीयात् । उन्मज्जत्सु-निस्सरत्सु । तरणो वृषाः, छताः वज्र्यः
विटपाः शास्त्राश्च तेषु । दिग्बधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवे-दिश पृथ्वी नायिकास्तासां कर्णपूरः कर्णाभरण-
भूतो यो रक्ताशोकपल्लवो रक्ताशोकतद्वक्सल्यस्तस्वरूपे सन्धारारोगे समुल्लसति सतीति योजना-
वोच्य । एवमप्रेतनान्यपि सन्धारारोगस्य रूपकाणि ज्ञेयानि । अम्बरं ज्योमैव सरस्सरोवरस्तस्य तामरसे
रक्तमण्डले । दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूरेणौ-दिनप्रास्मरूपस्य करिणो हस्तिनः कुम्भस्य सिन्दूरेणु-
स्वरूपे । तरणोः सूर्यस्य यो रथस्तस्य रक्तवर्णं यद् ध्वजांशुकं पताकावस्त्रं तस्मिन् । सन्धारारोगे-प्रातः
संस्वादिग्निं समुल्लसति प्रकटीभवति सति । सन्ध्यातपचरितान्तेषु-प्रातः प्रभया ऽप्याप्ताप्रभागेषु ।
आकाशदावानलेषु इव-संस्रवन्वह्निष्विव प्रतीयमानेषु (प्रातःसंस्थायामातपेन व्याप्ताप्रभागतया वृषा

चूम्ने बाबा वस समय तथा प्रलुकाळ में असल रात्रिविरह-चिन्ता से, अभी अभी होने वाले सूर्योदयकृत
विषाद से, सायंकाल से ही मुँह बाकर कुमुदों ने जिसकी फिरनों को पीकर समाप्त कर डाला है ऐसा और समस्त
आकाशरूप सरो र के पानी को पी जाने वाले मेघरूप अभी द्वारा उड़ाई गई धूल से मरा हुआ चन्द्रबिम्ब
पीछा पड़ गया, अभी अभी जाने वाली गगन-लक्ष्मी के वियोग से सन्तप्त होकर चन्द्रमा ने अपनी चादर की
तरह चन्द्रिका-प्रकाश को उतार फेंका, ज्योत्स्नारूप जल का प्रवाह पश्चिम सागर में गिर गया अतः दुर्लभ से
दीखने वाले तारे नष्ट हो गये, गिरती हुई जोस की बूंदों से धुल कर दिशाये धीरे धीरे मुक्ताचूर्ण की तरह गौर
ज्योत्स्ना के प्रभाव को छोड़ने लगीं, वृक्ष-लता आदि की सहज श्यामल कान्ति पुनः प्रकट होने लगी मानो वे
पानी से निकल रही हों, प्राची दिशा नायिका के कर्णपूर रक्ताशोक-पल्लव की तरह दीखने वाला, आकाशरूप
सरोवर के रक्तमण्डल-सदृश प्रातःकालरूप हाथी के मुख में लगे सिन्दूर के समान तथा सूर्य के रथ पर लगी
जगपताका सदृश सन्ध्या-राग प्रकट हो आया, पश्चिम-समुदाय शब्द करने के साथ साथ वृक्षों से उड़ने लगे मानो

निवासपादपेषु, सशेषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्हठादाकृष्टदीर्घपदरुञ्जारिभि-
र्मृगकदम्बकैरुन्मुच्यमानासूषरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्खातपल्वलोपान्तप्ररुद्धमुस्ताग्रन्थि-
ष्वरण्यगङ्गराभिमुखेषु वराहयूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतैर्गोधनैरितस्ततो घबलायमानासु
ग्रामसीमान्तारण्यस्थलीषु, आलोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु प्रसूयमानेष्विव ग्रामेषु, यथार्क-
किरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे, समुत्सार्यमाणास्त्रिवाशासु, अपसर्पस्त्रि-
वारण्येषु, विस्तार्यमाणास्त्रिवा ग्रामसीमासु, उत्तानीभवत्स्त्रिवा सलिलाशयेषु, अवच्छिद्य-
मानेष्विव शिखरिषु, उद्ग्रियमाणायामिव मेदिन्याम्, अदृश्यतामिवोपयान्तीषु कुमुदिनीषु,
तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्सार्य तिमिरमालां विरहविधुरां कमलिनी-

छानपावानका इव प्रतीयन्त इति पविणस्तं त्यजन्ति, अत्र प्रातःकाले पविर्णा वृक्षत्यागस्य कारणान्तर-
कृतत्वेऽपि वृषाणां दावानलपुष्करमूलकवसुमेधयमाणं बोधयन्) निवासपादपेषु-आश्रयतवसु । सशेष-
निद्रालसैः-निद्रावशेषवशात् आलस्ययुक्तैः । चिरप्रसारणात् चिरकालं प्रसृतभावेनावस्थापनात् अवशिष्टा
अवशेषिताः जङ्घाङ्घ्रयः जानुचरणा येषां तादृशैः । हठादाकृष्टैः स्रग्धः सञ्चारितैः दीर्घपदैः कदम्बमाल-
चरणैः सञ्चारिभिः सञ्चारणशीलैः । मृगकदम्बकैः-हरिणैः । ऊषरशय्यासु-ऊषरभूमिकपासु शय्यासु
उन्मुच्यमानासु त्यज्यमानासु सतीषु (प्रातःकाले हरिणाञ्चिरप्रसारितत्वेन स्तब्धीभूताङ्गपादान् हठादा-
कृष्य विस्तृतचरणं सञ्चारन्तो भूमिक्षयनं परिहरन्ति इति तत्त्वभावोक्तिवर्णनमिदम्) वराहयूथेषु-
शूकरकुलेषु । इच्छया यथेच्छम् अवखण्डिताः द्रुहिताः उरजाताः उरपाहिताश्च पल्वलोपान्तप्ररुद्धाः
अवपललाघाततटभागोत्पन्नाः मुस्ताग्रन्थयो यैस्तादृशेषु, अरण्यगङ्गराभिमुखेषु वनकपां गुफां प्रति प्रस्थाप्य
प्रवृत्तेषु सन्तु । (रात्रिषोऽथ पल्वलपार्श्वोत्पन्नमुस्तामूलं द्रुहितमुत्पादयितुञ्च प्रवृत्तानि शूकरयूथानि
स्रग्ध्रप्रति प्रातःकाले जायमाने वनगङ्गराभिमुखं प्रतिष्ठन्त इत्याशयेनेदं वर्णनम्) निशावसानप्रचार-
निर्गतैः-सञ्चारणचकितैः । गोधनैः-गावां निवहैः । इतस्ततः-यत्र तत्र ग्रामाणां सीमाया अग्रे चरम-
भागे वा अरण्यस्थस्यो वनभूमयस्तासु घबलायमानासु-रवेततमापाद्यमानासु । आलोक्यमानजनपदवि-
निर्गमेषु हरयमानमार्गेषु । ग्रामेषु संबस्येषु । प्रसूयमानेषु-उत्पत्तिं प्राप्यमाणेष्विव । प्रातःकाले ग्रामा इष्टि-
पथमवतरन्ति, जनपदवायिनी मार्गाश्च दृश्यन्ते, मध्ये प्रातरेव ते प्रसूयन्त इत्यर्थः । यथार्ककिरणाव-
लोकोद्गमम्-सूर्यकिरणावलोकाक्रमेण पूर्वदिग्भागे-प्राचीदिशाविभागे । उन्नाम्यमाने उन्नतिं प्राप्यमाणे
इव । आशासु-दिशासु । समुत्सार्यमाणासु-सन्मिलनं समाप्य यथास्थानं प्राप्यमाणासु । अरण्येषु-
वनेषु । अपसर्पसु-पलाय्य दूरं गच्छन्तु । विस्तीर्यमाणासु-विस्तृतिं प्राप्यमाणासु । उत्तानीभवन्तु-
उत्तानमावं भजन्तु । (रात्रौ चन्द्रिकाभिर्मग्नैः कले जलाशया गभीराकृतयोऽदृश्यन्त, सगप्रति प्रभाते ते
पृथक्प्रतीयमानाः सन्त उत्तानीभावमिव प्रपद्यमाना कथ्यन्त इत्यर्थः) अवच्छिद्यमानेषु-परस्परविभोगं
प्राप्नुवन्तु । (रात्रौ परस्परमिलितत्वेन प्रतीताः पर्वताः सगप्रति विभक्तवद्वभासन्त इत्याशयः) तिरो-
धानकारिणीम्-आच्छादिकां नीलतिरस्करिणीम्-रयामवर्णां समाच्छादनपटीम् । तिमिरमालां-
अन्धकारवधम् । करैः-किरणैः । उत्सार्य-अपसार्य । विरहविधुरां-सूर्यविभोगदुःखिताम् । कमलिनीं

प्रातः-सन्ध्या के रक्तपवन वृष्टौ में दावाग्नि लग गई हो, शेष निद्रा से अलस बड़ी देर तक केले रहने से अकड़े
हुये चरणों को फेंकाकर पुनः चलने को उद्यत हरिणगण ऊपर-ऊपर पा परित्याग करने लगे, वराह-समुदाय
अपनी हड्डा से छोटे जलाशयों में उरपन्न मोषे की बड़ की नोच पटक कर वन-गङ्गर की ओर जाने लगे, प्रातः-
काहिक वरी के लिये निकले गोधन से ग्राम-सीमा-समीपस्थ वन बबक हो उठे, जनपद का मार्ग दीक्ष पढ़ने लगा
मानो गाँव उत्पन्न होते जा रहे हों, जैसे जैसे सूर्य का प्रकाश बढ़ता जाता था वैसे वैसे पूर्व दिग्भाग उठता जाता
था, आशावें दूर भगाई जाने लगीं, जलाशय ऊपर की ओर उठने लगे, जङ्गल दूर भागने लगे, गाँव की सीमावें
फैलने लगीं, पर्वत अलग अलग प्रतीत होने लगे, पृथ्वी उद्यत होने लगी, कुमुदिनी अदृश्य होने लगी, काले पर्व
की तरह प्रतीत होने वाली अन्धकार-माला को किरणरूप दायों से दूर करके विरहपीड़िता कमलिनी को देखने के

सर्ववृत्तान्तमपीतस्ततो वलितधवलकदलिकोद्भासितानेककरिघटासहस्रसंकुलमविरलबलाका-
वलीविभ्राजिताम्भोदसंघातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंभ्रमाभि-
प्रधावितासंख्यकरितुरगनरपरम्परोर्मिसंबाधतयाऽमन्दमन्दरास्फालनलुलितकङ्क्षोलजालाकुल-
स्य महाजलधैर्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चाकरोच्चेतसि । 'अहो भद्रकं भवति यद्यचिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं
पश्यामि ।' इत्येवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नैः सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको
जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरंगमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रा-
युधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च प्रत्या-
वासकं वहन्नेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावासः' इति पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभि-
रितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्वाष्पशून्यवदनाभिः 'भद्र किंपृच्छसि, कुतोऽत्र

सर्ववृत्तान्तम्-अस्पष्टदृश्यसकलवृत्तम् । इतस्ततः-यत्र तत्र । वलिताः-स्थापिताः । या भवलाः स्वच्छाः
कदलिकाः पताकाः ताम्रिः उद्भासिताः अनेकाः । पट्टाः करिघटाः हस्तिमाहाः तासां महत्वेण संकुलम्-
व्याप्तम् । अविरलबलाकावलीविभ्राजिताम्भोदसंघातम्-घनवकपल्लविकयुक्तबलद्वन्द्वम् । मूर्तिमन्तम्-
शरीरधारिणम् । मेघसमयारम्भम्-वर्षाकाळागमम् । वर्षाकाले बलाकायुक्ता मेघा अत्र भवतपताका-
युक्ताः करिण इति स्कन्धावारवर्षाकालयोः सादृश्यमत्रोक्तम् । आवासभूमिग्रहणाय-आवासस्थानप्राप्तये
यः संभ्रमः शीघ्रता तेन अभिप्रधाविताः प्रचलिताः असंख्यः अपरिमिताः करिणो गजाः तुरगाः अरवाः
नराः मानवाश्च तेषां परम्परा पल्लवैरेव ऊर्मिः तरङ्गाः तत्संबाधतया तद्व्याप्ततया अमन्देन वेगिना
मन्दरास्फालनेन मन्दरपर्वतद्वारकसञ्चालनेन लुलितं सञ्चालितं यत्कलोलजालं तरङ्गनिकरस्तेन आकु-
लस्य व्याप्तस्य महाजलधैर्महासागरस्य लीलया सादृश्येन निविशमानम् आवासप्रबन्धं कुर्वन्तम् स्कन्धा-
वारम् सैन्यसमुदायम् अद्राक्षीत् दृष्ट्वान् । सागरे मन्दरचालनेन तरङ्गमाहाः समुपसर्पन्ति, अत्र च
स्कन्धावारे आवासग्रहणव्यग्राः करिणस्तुरगा नराश्चेतस्ततः सञ्चरन्तीति सागरलीलया स्कन्धावारस्य
निविशमानत्वं वर्णितं द्रष्टव्यम् ॥

दृष्ट्वा-तथा निविशमानं स्कन्धावारमालोक्य । चेतसि अकरोत्-चिन्तितवान् । भद्रकं भवति-
साधु भवेत् । अचिन्तितागमनः-अतर्कितोपनतः । प्रविश्य-स्कन्धावारे गत्वा । स्वचिह्नैः-युवराज-
लक्षमभिः । निवारिताशेषराजलोकः-सकलमपि राजलोकं युवराजचिह्नैः सह परावर्यं । जवविशेषग्रा-
हिभिः-वेगातिशयशालिभिः । अनुगम्यमानः-अनुसृतः । मूर्धानम्-शिरोदेशम् । उत्तरीयेण-उत्तरीयव-
सनेन । आवृत्य-आच्छाद्य । रयविशेषग्राहिणा-गतिविशेषेण चलिता । नानाव्यापारव्यग्रसकललोकम्-
बहुविधकार्यसंलग्नसमस्तलोकम् । स्कन्धावारम्-सैन्यसमुदायम् । आससाद-प्राप्तवान् । प्रत्यावासकम्-
सर्वेष्वावासेषु । वहन्-गच्छन् । तत्संनिहिताभिः-तदावाससमीपस्थाभिः । इतरत्वात्-तासां स्त्रीणामना-
स्मीयत्वात् । अप्रत्यभिज्ञाय-चन्द्रापीडत्वेनापरिचित्य । यथारब्धकर्मव्यग्राभिः-आरभ्यमाणकार्यसमाप्ति-

वाते स्पष्ट नदीं दीखती थीं तथापि इधर-उधर स्वच्छ कदलिका से उद्भासित हजारों हाथी घूमते दीख रहे थे जिससे
वह सैन्य-समुदाय बलाकावलीयुक्त मेघमण्डल से घिरे बरसात के दिन की तरह लगता था । आवासग्रहणार्थ
इधर-उधर दीकते हुये असङ्ख्य नर, अथ तथा हाथियों से व्यस्त होने के कारण वह सैन्य-समुदाय मन्दराचल के
चरुने से कछोलित समुद्र की लीला प्रकट कर रहा था ।

सैन्य-समुदाय को देखकर चन्द्रापीड ने मन में सोचा—अच्छा होता यदि मैं अचानक पास जाकर
वैशम्पायन को देखता । ऐसा सोच कर चन्द्रापीड ने छत्र-चामर आदि राखिध तथा अश्व राखण को छोड़
दिया और खास तरह से तेज चरुने वाले तीन चार घोड़े साथ किये, चादर से मुँह ढक किया, निग-विशेषगामी
इन्द्रायुध पर आरुढ़ होकर अचानक सैन्य-समुदाय को प्राप्त किया जहाँ लोग अनेक तरह के कार्यों में व्यस्त थे ।
आवास के पास से गुजरते हुये चन्द्रापीड ने पूछा कि वैशम्पायन किधर है ? पूछने पर वहाँ सन्निहित स्त्रियों ने

वैशम्पायनः' इत्यावेशमाने 'आः पापाः किमेवमसंबद्धं प्रलपथ' इति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्तन्मिन्नहृदयत्वान्नापराः पृच्छन्नेवमेवोत्तस्त इव हरिणशावको यूथपरिभ्रंशविलोल-इव करिकलमको धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णको न किञ्चित्पश्यन्त किञ्चिद्वदन्त किञ्चिदालपन्त किञ्चिदाकर्णयन्त किञ्चिन्निरूपयन्त कचित्तिष्ठन्त कञ्चिदाह्वयन् कागतोस्मि किमर्थमागतोस्मि क चलितोस्मि क गच्छामि किं पश्यामि किमारब्धं मया किं वा करोमीति सर्वमेवाचेतयमा-नोऽन्ध इव बधिर इव मूक इव जड इवाविष्ट इव कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनावहत् ।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजपुत्रदर्शनाच्च देवचन्द्रापीड इति सम-न्तात् ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्वाष्पशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणा-मक्रियया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क वैशम्पायनः' इत्यपृ-च्छत् । ततस्ते सर्वे सममेव विचार्य 'अस्मिंस्तकतलेऽवतरतु तावद् देवस्ततो यथावस्थितं

क्वामिः । उद्वाष्पशून्यवदनाभिः-साश्रुणी शून्ये च नयनेधारयन्तीभिः । इति आवेषमाने-इत्थं कथ्यमाने सति । असह्यदम्-अनुपयुक्तम् । प्रलपथ-अनर्थकं वचनमुच्चारयथ । शून्यहृदयः-चिन्तितचेताः । ताः-स्त्रियः । प्रतारयन्-वञ्चयन् । अन्तर्भिन्नहृदयत्वात्-कुतोऽत्र वैशम्पायन इति तासां कथामिच्छिन्तित-खिन्नमनाः । उत्तस्तः-भीतः (वैशम्पायनसंबन्धेऽनिष्टाष्टक्या भयशाली) हरिणशावकः-मुगशिशुः । यूथपरिभ्रंशविलोलः-यूथात् स्वीयदलाद् परिभ्रंशः स्खलनं तेन चञ्चलः । करिकलमः-बालगजः । धेनु-विरहात्-गोर्जन्या वियोगात् । उत्कर्णः-उत्थापितकर्णः । तर्णकः-वरसः । न किञ्चित् पश्यन्तित्यारभ्य सर्वमेवाचेतयमान इत्यन्तेन ग्रन्थेन चन्द्रापीडस्य व्यग्रतोक्ता । आह १-कथयन् । निरूपयन्-विचार-यन् । अचेतयमानः-अविभावयन् । आविष्टः-भूतावेशयुक्तः । कटकमध्यदेशम्-सेनासन्निवेशमध्यभागम् । तादृशेनैव वेगेन-येन वेगेन गमनं प्रारब्धं तेनैव वेगेन कटकमध्यं प्राप्तवानिति भावः ।

अथ-चन्द्रापीडस्य-कटकमध्यप्राप्त्यनन्तरम् । इन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानात्-सोऽयमिन्द्रायुध इति ज्ञानस्य ज्ञायमानत्वात् । वार्तया-चन्द्रापीड आयात इति समाचारेण । अनुप्रधावितराजपुत्रदर्शनात्-चन्द्रापीडानुगतराजपुत्रावलोकनात् । समन्तात्-सर्वतः । ससंभ्रमप्रधावितानाम्-अतिशीघ्रतया चलि-तानाम् । अचेतितोत्तरीयस्खलनानाम्-तेषामुत्तरीयाणि पतन्तीति तेषां ज्ञानं न वर्ततेऽस्यामेव स्थितौ प्रचलितानाम् । उद्वाष्पशून्यदृष्टीनाम्-साश्रुशून्यनयनानाम् । लज्जया-वैशम्पायनं विनैवायाता इति त्रपया । प्रणामक्रियया-नमनस्यापारेण च । समम्-तुल्यकालम् । अवनमताम्-नम्रतां गच्छताम् । अस्मिंस्तकतले-अस्य वृक्षस्याधोभागे । अवतरतु-अश्वादवरोहतु । ततः-भवदवरोहानन्तरम्-यथावस्थि-

विना चन्द्रापीड को पहचाने तथा अपना कार्य विना बन्द किये ही आँखों में आँसू भर कर शून्य चेहरे के साथ कहा—महाशय, क्या पूछते हैं ? यहाँ वैशम्पायन कहाँ ? उनके इस उत्तर पर चन्द्रापीड ने कहा—आः पापे, क्या बेसिर-पैर की बात करती हो ? इस प्रकार उन्हें डाँट तो दिया किन्तु उसका हृदय शून्य हो गया, उसके हृदय को खियों के उत्तर से ठेस लगी, अतः उसने दूसरी खियों से कुछ नहीं पूछा । वह डरे हुए हरिण शिशु, दल से बिछुड़े गजबालक, गाय से वियुक्त कान खड़ा किये बछड़े की तरह विना कुछ देखे कहे-सुने-विचारे, विना कहीं रुके, विना किसी को पुकारे, कहाँ आया हूँ, कहाँ चला हूँ, कहाँ जा रहा हूँ, क्या देख रहा हूँ, क्या किया जा रहा है ? मैं क्या करूँ ? इत्यादि बातों पर विना ध्यान दिये ही बढ़े, अन्धे, मूक, अड़ एवं अहगृहीत की तरह सेना-सन्निवेश के मध्य भाग तक उसी वेग से चला गया ?

इन्द्रायुध को पहचान लेने तथा पीछे आते हुये राजकुमारों को देखने से लोगों ने चन्द्रापीड को पहचाना, घबड़ा कर वे चारों ओर से दौड़ पड़े, उनकी चादरें गिर पड़ीं परन्तु उन्हें पता नहीं चला, उनकी आँखें अश्रुपूर्ण एवं शून्य थीं । वे दूर से ही लज्जा तथा प्रणाम-क्रिया से एक साथ ही झुकें जा रहे थे, उनके मुख की ओर देखते हुये चन्द्रापीड ने उनसे पूछा कि वैशम्पायन कहाँ है ? उन लोगों ने आपस में विचार-विनिमय करके एक साथ कहा कि—तब तक आप इस वृक्ष की छाया में रुकें, फिर हम वस्तुस्थिति से आपको अवगत करावेंगे । स्पष्ट

विज्ञापयामः” इति न्यवेदयन् । चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःश्लेषगर्भं स्फुटितमिव हृदयमासीत् । केवलं तत्कालप्रणयिनी मूच्छा सा धारणमकरोत् । तुरगादवतारितं च कुथोपविष्टं पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं तदानीं न वेदितवान् । उपलब्धसंज्ञोपि च वैशम्पायनस्यादर्शनादात्मतत्त्वदर्शनात् किमेतत् काहं वर्ते किं वा मयैतच्चरितमिति भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन् दुर्विषहपीडाभिहतेन चेतसा किमारटामि किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे किमात्मानमाहृत्य हृदयात् प्राणैर्वियोजयामि किमेकाकी कांचिद्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामीति कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत् । अन्तर्द्रवमिव दक्षमान इव स्फुटमिव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि । ‘अहो मे रम्योप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः । वसन्त्यपि शून्यीभूता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः । मुनिष्पन्नमपि हतं जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । कं पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि ।

तम्-यथावृत्तम् । विज्ञापयामः-कथयामः । तेषाम्-स्कन्धावारजनानाम् । स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण-स्पष्टकथनावेधयाऽप्यधिककष्टदायकेन । अन्तःश्लेषगर्भम्-अन्तर्भागे श्लेषपूर्णं सखेदमित्यर्थः । स्फुटितम्-विदीर्णम् । तत्कालप्रणयिनी-तत्समये प्रिया । तस्मिन् काले जायमानया मूच्छयेव चन्द्रापीडो मरणा-द्रवित इत्यर्थः । तुरगात्-अश्वात् इन्द्रायुधात् । अवतारितम्-प्रयासमाध्यायावरोपितम् (न तु स्वयमवतीर्णं, तदानीं मूच्छाद्यतस्य चन्द्रापीडस्य तथा कर्तुं सामर्थ्याभावात्) कुथोपविष्टम्-गजपृष्ठास्तरणरूपे आसने स्थितम् । पितुः समवयोभिः-चन्द्रापीडपितृसमानावर्यैः । मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैः-आवरणीयै राजगणैः । उपलब्धसंज्ञः-प्राप्तचेतस्य । आरमतश्चदर्शनात्-आत्मज्ञानात् । यथा कश्चिद्योगी जाते आत्मतत्त्वज्ञाने काहं वर्ते किं वा मयैतच्चरितमिति साधु न प्रतिपद्यते, त्रिपुटीनाशज्ञानेन तस्य कर्तृत्वे आन्तरव-प्रत्ययात्, तथाऽयमपि चन्द्रापीडो वैशम्पायनादर्शनेन विलुप्तमानसंज्ञः सन् किमपि याथास्थेन ज्ञातुं नाशक्नोदिति भावः । मुह्यद्भिः-मोहं प्राप्नुवद्भिः । अनुत्प्रेक्षमाणः-अभावयन् । केवलं स्कन्धावारागमेन-केवलस्य सैन्यसमुद्यस्यागत्या । तस्य-वैशम्पायनस्य । अभावात्-छोपात् । अन्यत्-हतो भिन्नम् । (स्कन्धावारेण सह नागत इति वैशम्पायनो नास्त्येवेत्यमेव चिन्तितं चन्द्रापीडेन, जीवन्निव वैशम्पायनः क्वचित्स्थानान्तरे कारणान्तरेण गतः स्यादिति नासौ समभावयदित्यर्थः) दुर्विषहपीडाभिहतेन-असह्य-वेदनायुक्तेन । आरटामि-विलापं करोमि । अवष्टभ्य-स्थिरीकृत्य । तूष्णीमासे-मौनमवलम्ब्य तिष्ठामि । आरमानमाहृत्य-आरमनि प्रवृत्त्य आरमघातं कृत्वा । प्रव्रजामि-संन्यासं गृह्णामि । नाध्यगच्छत्-न ज्ञातवान् । द्रवन्-द्रवीभावमापन्नः । सहस्रधा स्फुटन्-अनेकधा विदीर्यमाणः । जीवलोकः-संसारः । वसन्ती-लोकनिवासभूता । सचक्षुषः-नेत्रयुक्ताः । ककुभः-विषाः । मुषितम्-अपहृतम् । विश्रम्भम्-रह-

कथन से भी अधिक कष्ट देने वाली उनकी इस उक्ति से चन्द्रापीड का श्लेषपूर्ण हृदय स्फुटित सा हो गया । केवल उसकी तत्कालोत्पन्न मूच्छा बनी रही । उसके पिता की उम्र के आदरणीय नृपतियों ने उसे बोड़े पर से उतार कर बोड़े के पृष्ठास्तरण पर बैठाया, इस बात की खबर उसको उस समय नहीं हुई । होश जाने पर भी उसे वैशम्पायन को नहीं देख पाने से यह नहीं मालूम हो रहा था कि यह क्या है ? मैं कहाँ हूँ, मैंने यह क्या किया ? जैसे आत्मतत्त्वज्ञानी को अपने शरीर के कार्यों का अभिमान नहीं होता है । उसकी मूढ़ इन्द्रियों और कुछ नहीं देख रही थीं, केवल उसे यही मालूम पड़ रहा था कि सैन्यसमुदाय में जब वैशम्पायन नहीं है तब वह नहीं रहा । असह्य विरह-वेदना से स्तब्ध होकर वह कुछ नहीं समझ रहा था कि मैं चुप रहूँ, आरमहत्या करके प्राणों को निकाल दूँ, या अकेले किसी ओर निकल जाऊँ ? दुःख से उसका हृदय हुत एवं सहस्रधा विदीर्ण हो रहा था, उसने मनमें सोचना शुरू किया—अहा, मेरा संसार रमणीय होकर भी अरण्य हो गया, यह आवाद पृथ्वी भी

केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि । वैशम्पायनस्य कृते क गच्छामि । कं पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । कथं मया तातस्य शुक्रनासस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बामनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितः तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः कश्चिद्विद्या काचिदगृहीता । तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः । इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विह्वलमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयन् वृक्षैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत् ।

‘मर्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे संग्राम उत्पन्नः । व्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः । येनैतदतिक्रममेव महावज्रपतनमुपनतम्’ इति । ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयापिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन् । ‘देव, शान्तं पापम् । देवशरीरमिव साग्रं वर्षशतं ध्रियते

सम् । सुखमासे-ससुखं तिष्ठामि । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि-सम्प्रति मम जीवनस्य कादम्बर्यापि किमपि फलं नावलोक्यते इत्यर्थः । अभ्यर्थये-याचे । आत्मा-स्वीयं स्वरूपम् । दर्शयितव्यः-समुपलब्धीकरणीयः । पितृमामुक्षु पुरतो वैशम्पायनरहितोऽहं कथमुपस्थास्ये इत्याशयः । किमभिधाय-किं कथयित्वा तनयशोकविह्वला-पुत्रशोकविधुरा । संस्थापयितव्या-प्रकृतिं नेतव्या, धैर्यं लभनीयेत्यर्थः । अस्मिन्ना-अजिता । साधयितुम्-जेतुम् । असङ्घटितः-अवलीभूतः । परिलम्बितः-विलम्बमाश्रितः । कश्चित् कामप्रवेदने, काचिद्विद्याप्राप्ता किम् ? मया-चन्द्रापीठेन । उत्संकलितः-वैशम्पायनः प्रहितः । अन्यानि-पुत्रदुःखानि । विकल्प्य-नामाविधं विकल्प्यं तर्कं कृत्वा । हृदयास्फुटनात्-वैशम्पायनविरहे प्राप्तेऽपि स्वहृदयस्य अन्तःस्थात् वैशम्पायनविषयकस्य स्वप्रेम्णाः न्यूनकोटिबेदेन संशयितस्वस्य संभावनात् । विलम्बम्-लज्जितम् । अपराधिनम्-कृतापराधम् । मन्यमानः-कषपयन् । वदनमदर्शयन्-मुखदर्शनं परिहरन् । कृच्छ्रात्-कष्टात् । तान्-स्कन्धाधारस्थितान् राज्ञः । अप्राक्षीत्-वचयमाणरूपेण जिज्ञासितवान् ।

मयि-चन्द्रापीठे । आगते-स्कन्धाधारं वैशम्पायनस्य नेतृत्वे परित्यज्य चकिते सति । एवंविधा-पुतादृशः । अन्तरे-तन्मध्ये । संग्रामः-युद्धम् । उत्पन्नः-जातः । व्याधिः-रोगः । आशुकारी-क्षीघ्रतया मारणरूपस्वकार्यकारी । असाध्यरूपः-अप्रतिकार्यः । समुपजातः-उत्पन्नः । अतिक्रमम्-अचिन्तितरूपेण । महावज्रम्-अतिकठोरं वस्तु । उपनतम्-आपतितम् । ते-स्कन्धाधारगता नृपाः । समम्-तुल्यकालम् । व्यज्ञपयन्-सूचितवन्तः । शान्तं पापम्-पुतादृशमपि मा बोधयाः । देवशरीरम्-देवतानां शरीराः ।

मेरे लिये सूनी हो गई, आँखों के रहते हुए भी दिशाएँ अंधी हो गईं, मेरा जीवन बरबाद हो गया, मेरे जीवन का फल सुरक्षित रह कर भी छूट गया, मैं किसे देखूँ, किसके साथ बातें करूँ, किससे रहस्य कहूँ, किसके साथ आनन्द से रहूँ, अब मुझे जीवन तथा कादम्बरी की क्या जरूरत है । वैशम्पायन के लिये मैं कहीं जाऊँ ? किससे पूछूँ ? किससे प्रार्थना करूँ ? मुझको वैसा मित्ररत्न कौन दे ? मैं विना वैशम्पायन के पिताजी तथा शुक्रनास को कौनसा मुँह दिखलाऊँगा ? क्या कहकर माता मनोरमा को घोरज वैवाहिका ? क्या कोई जगह अजित रह गई थी जिसे जीतने गया है, या कोई राजा अवशिकृत छूट गया था जिसे वशीकृत बनाने गया है । क्या कोई विद्या पढ़ने को रह गई थी जिसे पढ़ने चला गया है । वह इस तरह की बातें अधोमुख रहकर सोचता रहा । हृदय के नहीं फटने से वह लज्जित था, वह अपने को अपराधी एवं महापातकी समझ रहा था, वह मुँह को छिपाये रह कर ही बड़े कष्ट से उन नृपतियों से पूछने लगा—

मेरे चले जाने के बाद रास्ते में क्या कोई लड़ाई छिड़ गई थी, अथवा कोई सघःप्राणहारी असाध्य रोग हो गया था जिससे यह अतिक्रम महावज्रपात हो गया है ? इस प्रकार पूछे जाने पर उन लोगों ने एक साथ अपने-अपने हाथों से कान बन्द करके कहना प्रारम्भ किया—महाराज, अमङ्गल का नाश हो । देवता की

वैशम्पायनः' इति । एतदाकर्ण्य चोजीवित इवानन्दबाष्पनिर्भरः संभाव्य तान् सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत् । 'जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षणमप्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्ट्वा भवन्तः । तवजीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षराणि । अधुना किं वृत्तमस्य येनासौ नागतः । क वा स्थितः । केन वा प्रसङ्गेन स्थितः । कथं वा तमेकाकिनमुत्सृज्यायाता भवन्तः । कथं वा भवद्विर्बलादपि नानीतोऽसावित्येतद्वगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयम्' इति । ते चैवं पृष्ट्वा व्यङ्ग्यम् । 'देव श्रूयतां यथावृत्तम् ।

पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्विरागान्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वाद् वासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नह्न्याहतायां प्रयाणभेर्या सवजीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान् वैशम्पायनोऽभ्यधात् । 'अतिपुण्यं ह्यच्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन् स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं ब्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः स्वप्नेपि [भूमिरियमालोकिता ।' इत्यभिधाद्य चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमर-

ध्रियते-प्राणिति । उज्जीवितः-लड्डप्राणः । आनन्दबाष्पनिर्भरः-हर्षाश्रुपूर्णनयनः । तान् सर्वान् एव कण्ठग्रहेण संभाव्य-तेषां सर्वेषां कण्ठग्रहणपूर्वकालिङ्गनेनादरं कृत्वा । जीवतः-प्राणान् धारयतः । अवस्थानम्-स्थितिम् । असंभावयता-अचिन्तयता । अक्षराणि कर्णे कृतानि-वर्णाः श्रुताः । वृत्तम्-जातम् । प्रसङ्गेन-कारणेन । उत्सृज्य-विहाय । असौ-वैशम्पायनः । अवगन्तुम्-ज्ञातुम् । उत्ताम्यति-उत्कण्ठते ।

पृष्ठतः-स्वपृष्ठभागे, पश्चात् । स्कन्धावारम्-सैन्यसमुच्चयम् । अनुपालयद्भिः-प्रतीचमाणैः । आदिश्य-आह्वय्य । देवे-भवति चन्द्रापीडे । सुगृहीतत्वाद्-सञ्चितत्वात् । वासः-अश्वगजादिभषयम् । उपकरण-जातस्य-सामग्रीसमुच्चयस्य । न दत्तम् प्रयाणम्-न प्रस्थितम् । अन्यस्मिन्नहनि-ततः परदिने । आह-तायाम्-वादितायाम् । प्रयाणभेर्याम्-यात्राकालिकवक्त्रकायाम् । सवजीक्रियमाणे-सन्नाहं प्राप्यमाणे । साधने-प्रयाणोपयोगिनि वस्तुजाते । अतिपुण्यम्-अत्यन्तपावनम् । अच्छोदाख्यम्-अच्छोदनामकम् । अस्यैव तीरभाजि-अच्छोदसरस एव तदस्थिते । सिद्धायतने-देवमन्विरे । भवानीप्रभुम्-पार्वतीपतिम् । महेश्वरम्-परमसामर्थ्यालिनम् । शशाङ्कशकलशेखरम्-शशिसण्डशिसण्डमण्डनम् । ब्रजामः-गच्छामः । दिव्यजनसेविता-स्पर्शावासिछोकाध्युषिता । चरणाभ्याम्-विनैव किमपि यानम् । अयासीत्-गतवान् ।

आद्यु हो वैशम्पायन की, वह सौ वर्ष जीता रहेगा । यह सुनते ही चन्द्रापीड उज्जीवित हो उठा, उसकी आँखों से आनन्द के आसू बहने लगे, उसने उन सभी को गले से लगाकर कहा—जीवित अवस्था में वैशम्पायन एक क्षण के लिये भी अलग नहीं हो सकता है, इसी संभावना से मैंने आप से इस प्रकार पूछा था । अच्छा तब तक इतना तो सुना कि वह जीता है, अब आप यह बतावें कि उसे क्या हो गया जो वह नहीं आया । कहाँ रह गया, किस सिलसिले में रह गया ? उसे क्या हुआ जो इस समय नहीं आया ? आप लोग उसे अकेला छोड़कर क्यों चले आये ? आप लोग उसे बलपूर्वक क्यों नहीं ले आये ? इन बातों को जानने के लिये मेरा हृदय उतावला हो रहा है । इस तरह पूछे जाने पर—उन लोगों ने कहा—“देव, सुनिये, पीछे पड़ी सेना की प्रतीक्षा करते हुए आप लोग वैशम्पायन के साथ धीरे-धीरे आइये, इस तरह का आदेश दे कर आपके चले जाने के बाद उस दिन हमारे सैन्यसमुदायने यात्रा नहीं की क्योंकि उस दिन के लिये हमारे पास अन्यान्य उपकरण तथा वास पर्याप्त थे । दूसरे दिन यात्राकालिक मेरी के बल जाने एवं साधनों के प्रस्तुत हो जाने पर—प्रातःकाल वैशम्पायन ने हमसे कहा—“पुराणों में सुनते हैं कि अच्छोद नाम का सरोवर बड़ा पुण्यस्थान है । उसमें जान करके तथा उसके तट पर अवस्थित सिद्धायतन में अवस्थित महादेव की प्रणाम करके चलेंगे । इस दिव्यजन सेवित पुण्य पर फिर क्या कभी जाना है !” इस प्रकार कहकर वैशम्पायन पैदल ही अच्छोद सरोवर चले गये । उस स्थान की

कामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैस्तरंगानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुम-
मकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना शिञ्जितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव, मरकत-
मणिश्यामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दशदिग्भागान्, अदत्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया
दिवाह्यन्तर्निशीथिनीमिव बिभ्राणम्, चिरपरिचितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुर्मुक्तमधुर-
केकारवैर्वनशिखण्डभिरुत्कण्ठैरवलोक्यमानम्, पदमिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्व-
सन्तापानाम्, निजावासमिव जडिन्ः, निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिव मकरध्व-
जस्य, उत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रतेः, आस्पदमिव सर्वरमणीयानाम्, अनवरतवलितसुरभि-
शीतलाच्छोदसरस्तरंगमारुताभिर्वीजिताभ्यन्तरशिलातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत् ।

अतिरम्यतया-सौन्दर्याधिक्येन । सर्वतो दत्तदृष्टिः-सर्वास्तु दृष्टुं दृशं निश्चिपन् । अमरकामिनी-देवाङ्गना
तस्याः श्रोत्रशिखरारोहणे-कर्णप्राप्तौ यः प्रणयः-प्रेमा तन्नोचितैः-अभ्यस्तैः देवाङ्गनाकर्णभूषणोपयुक्तैः ।
तरङ्गानिलाहतिविलोकवृत्तिभिः-तरङ्गघाताघातप्रचलस्थितिभिः । किसलयैः-पञ्चवैः । अविरलकुसुममकर-
न्दलोभपुञ्जितानाम्-सर्वतो वर्तमानपुष्परसकोभेनैकक्रीभूतानाम् । मधुलिहाम्-अमराणाम् । मञ्जुना-मनो-
हरेण । शिञ्जितरवेण-गुञ्जितेन । दूरात् आह्वयन्तम्-दूरदेशादाह्वानं कुर्वन्तम् । (लतामण्डपविशेषणमि-
दम्-स हि लतामण्डपः कल्पमानैर्देवाङ्गनाकर्णाभरणोपयुक्तैश्च पञ्चवैर्मधुरेण अमरशब्देन च पान्थान्
दूरत एवाह्वयतीवेति तदर्थः) मरकतमणिश्यामया-नीलमणिवत्कृष्णवर्णा । प्रभया-कान्त्या । समम्-
मुख्यकालम् । दशदिग्विभागान्-दशापि दिशावकाशान् । अनुलिम्पन्तम्-ध्याप्नुवन्तम् । अदत्तदिवसक-
रकिरणप्रवेशतया-सूर्यकिरणाय प्रवेशस्यादत्ततया । दिवा-दिने । अन्तः-अन्तरालभागे । निशीथिनीम्-
रात्रिम् । बिभ्राणम्-धारयन्तम् । चिरपरिचितैः-बहोः कालात् परिचितैः । मेघोद्गमाशङ्कया-मेघोदयमु-
दित इति (लतामण्डपे मयूराणाम्) संदेहेन । उन्मुक्तमधुरकेकारवैः-कृतकर्णप्रियकेकाशब्दैः । वनशि-
खण्डभिः-काननमयूरैः । उत्कण्ठैः-उत्तमिति ग्रीकैः । अवलोक्यमानम्-इरयमानम् । (चिरकालिके परि-
चये सत्यपि वनमयूरा लतामण्डपं श्यामलतया मेघोदयमुदयत इति संशय्य मेघत्वेन जानन्तः केकाशब्द-
मुच्चारयन्तः प्रोन्नतग्रीवाश्च सन्तो विलोकयन्तीत्यर्थः) । पदम्-स्थानम् । जलदकालस्य-वर्षासमयस्य ।
प्रतिपक्षम्-क्षत्रम् । सर्वसन्तापानाम्-सर्वप्रकारकाणां तापानाम् (सर्वप्रकारकानपि तापानपनुवन्त-
मित्यर्थः) । निजावासम्-स्वीयं निवासस्थानम् । जडिन्ः-शैत्यस्य । निर्गममार्गम्-प्रयाणधर्मम् । सुर-
भिमासस्य-वसन्तर्त्तौ । (अस्य विशेषणस्यापमाशयः-वसन्तोऽनेनैव पथाऽऽयाति याति, अत एवात्र
तद्विचिह्नानि पुष्पाणि सन्तीति) । आश्रयम्-निवासम् । मकरध्वजस्य-कामस्य । रतेः-कन्दर्पस्त्रियः ।
उत्कण्ठाविनोदस्थानम्-विलासभूमिस्वरूपम् । सर्वरमणीयानाम्-सर्वविधानां सुन्दराणाम् । अनवरत-
वलिताः-सततचलिताः सुरभिः-सुगन्धः, शीतलाः-जडश्च अच्छोदसरसाः-तदास्यसरोवरस्य तरङ्गमारुतः
वीचीवातस्तेन अभिवीजितं-शीतलतां गमितम् अभ्यन्तरशिलातलम् यस्य तादृशम् (लतामण्डपे वर्त-
मानं शिलातलं सततचलितसुरभिशीतलेनाच्छोदसरस्तरङ्गवायुनाऽभिवीजितं सत् शीतलं भवतीत्यर्थः) ।
अन्यतमम्-बहुवैकम् । लतामण्डपम्-लताकुलम् ॥

रमणीयता से आकृष्ट होकर वह चारों ओर देखते हुए धूम रहे थे कि उन्होंने अच्छोद सरोवर के तट पर
वर्तमान एक लतामण्डप देखा, वह लतामण्डप देवाङ्गनाओं द्वारा कान में धारण किये जाने के योग्य, तरङ्गानिल
के आवात से कम्पित, किसलय एवं मकरन्द के लोभ से एकत्रित अमरों के गुञ्जन से दूर से ही आह्वान सा कर
रहा था, मरकत मणि की तरह श्यामलकान्ति से दश दिशाओं को ललित सा कर रहा था, सूर्य-किरणों के प्रवेश को
रोककर दिन में भी अपने भीतर रात्रि की धारण कर रहा था, मयूरगण उस लतामण्डप को चिरपरिचित होने
पर भी मेघमाळा समझकर मधुर शब्द के साथ गरदन ऊंची करके देख रहे थे, वह लतामण्डप वरसात का
निवास-स्थान, सर्वसन्ताप का शत्रु, शैत्य का प्रधान आवास, वसन्तऋतु के निर्गम का मार्ग, कामदेव का गढ़,
रति का विनोद-स्थान, सकल रमणीय वस्तुओं का आश्रय, एवं अनवरत सञ्चारो सुगन्ध शीतल अच्छोद सरोवर
की तरङ्ग-वायु से वीजित होने के कारण शीतल शिलातल से युक्त था ।

दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन् स्तम्भित इव लिखित इवोत्कीर्ण इव पुस्तमय इव सुचिरमूर्ध्व-
एव स्थित्वापारयन्निवाङ्गानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्च्छयोन्युच्यमान इवेन्द्रियैर्कटित्यु-
न्मुक्ताङ्गः समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्विकारवदनो गलि-
तलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ । तथावस्थितं च तमवलोक्यास्माकमुद-
पादि चेतसि चिन्ता । 'येन केनविदपह्नियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोपि किं
पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानः । तस्मान्नियतमियमस्येमासतिमनोहरां भूमिमा-
लोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जाता' इति । न चिराच्च तमेवमवदाम वयम् । 'दृष्ट्वा
दर्शनीयानामवधिरेषा । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निर्वर्तयामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला ।
सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्तां प्रतिपालयन्नास्ते । किमद्यापि
विलम्बितेन' इति । स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतास्मदीयालाप इव जड इव मूक
इवाशिक्षित इव वक्तुं न किञ्चिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपद्मणा

अतिचिरान्तरितदर्शनम्—बहुकालव्यवहितावलोकनम् बहुकालानन्तरं दृश्यमानमित्यर्थः । तनयम्—
पुत्रम् । सुहृदम्—मित्रम् । विस्मृतनिमेषेण—निमेषशून्येन । स्तम्भितः—निवृत्तचेष्टः । उत्कीर्णः—चित्रितः ।
ऊर्ध्वः—अनुपविष्टः । अङ्गानि धारयितुमपारयन्—स्वेषामप्यङ्गानां धारणेऽद्यमः, नितान्तशून्यशक्तिरित्यर्थः ।
मूर्च्छयाऽऽक्रम्यमाणः—मूर्च्छितः । उन्मुच्यमानः—त्यज्यमानः । इन्द्रियैः—ज्ञानेन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैः स्वस्वका-
यसामर्थ्यं परिहरन्निरित्यर्थः । उन्मुक्ताङ्गः—शून्यशरीरः । अन्तरात्मना—हृदयेन । अनुध्यायन्—चिन्तयन् ।
निर्विकारवदनः—भावशून्यमुखः । गलितलोचनपयोधारासन्तानः—चक्षुषाऽभुधारा वर्षन् । तूष्णीम्—मौन-
भावेन । अधोमुखः—नस्तवदनः । तथाऽवस्थितम्—तेन रूपेण वर्तमानम् । तम्—वैशम्पायनम् । उदपादि-
उत्पत्त्या । अपह्नियन्ते—आक्रुष्यन्ते । परिणामधीरमतयः—स्वभावगभीराः । कुतूहलास्पदे—उत्कण्ठापूर्णे । प्रथमे
वयसि—यौवने । नियतम्—निश्चयेन । अस्य—वैशम्पायनस्य । अतिमनोहराम्—नितान्तरम्याम् । भावयतः—
चिन्तयतः । हृदयविकृतिः—मनोविकारः । दर्शनीयानामवधिः—दृष्टव्यानां सीमाभूता इयं भूमिः । निर्व-
र्तयामः—सम्पादयामः । अतिमहती वेला—अधिकः समयो व्यतीतः । सज्जीभूतम्—प्रस्तुतम् । साधनम्—
स्नानोपकरणम् । प्रयाणाभिमुखः—गन्तुं कृतसज्जाहः । प्रतिपालयन्—प्रतीक्षमाणः । अश्रुतास्मदीयालापः—
अस्माकं कथा अश्रुण्वन् । वक्तुमशिक्षितः—कथां कर्तुमशक्तः । प्रत्युत्तरम्—प्रतिवचनम् । अनिमेष-

उस लतामण्डप को देखकर—वह चिरकाल पर देखे गये सारे, पुत्र अथवा मित्र को तरह अनन्य दृष्टि
होकर निनिमेष नयनों से देखते हुए स्तम्भित, चित्रित, एवं मूर्त्ति की तरह खड़े रहे, उनके अङ्ग उनके वश में
नहीं रहे, उनपर मूर्च्छा का आक्रमण सा हो जाया, इन्द्रियों ने जवाब दे दिया, उनके अङ्ग ढीले पड़ गये, वह
जमीन पर ही बैठकर कुछ याद करते एवं सोचते हुए से निर्विकार वदन तथा अश्रुप्रवाह-युक्त नयनों से अधोमुख
देखते रहे । उनको उस स्थिति में देखकर हमारे मनमें हुआ कि परम वीरबुद्धि होने पर भी रसिक हृदय कभी-
कभी किसी वस्तु से आकृष्ट हो जाते हैं, फिर कुतूहलपूर्ण यौवन में वर्तमान व्यक्ति के संवन्ध में क्या कहना है ।
अतः निश्चय ही इनके हृदय में इस अतिमनोहर भूमि को देखकर यह मनोविकार उत्पन्न हो गया है । जोड़ ही
हमने उनसे कहा कि दृष्टव्यता की पराकाष्ठा यह भूमि आपने देख ली, अब उठिये, हम लोग स्नान करें, वही
देर हुई, सारा साधन प्रस्तुत है, समस्त सैन्यसमुदाय यात्रोन्मुख होकर आपकी प्रतीक्षा में खड़ा है, अब क्यों
विलम्ब कर रहे हैं ? हमारे इस कथन का उन्होंने कुछ उत्तर नहीं दिया मानो उन्होंने हमारी बातें सुनी हो

निश्चलस्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् ।

पुनःपुनश्चास्माभिरागमनायानुरुध्यमानस्तद्व्यथितदृष्टिरेवास्मान् परिच्छेदनिष्ठुर-
माह स्म । 'मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं
भवतां चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन् महासाधनं गृहीत्वास्यां भूमौ क्षणमप्यव-
स्थानं कर्तुम् ।' इत्युक्तवन्तं तमकस्मान्नाम किंचिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्या-
शङ्क्य सानुनयमागमनाय पुनः पुनः प्रतिबोध्य तादृशासम्बद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरम-
प्यभिहितवन्तो वयम् । 'एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्यान-
न्तरादार्यशुकनासाङ्गवधजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्गलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र
संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यत्नेनैव शिक्षितस्य युक्तमिदं यक्ष्येष्टे भ्रातरि सुदृढि
वत्सले भर्तरि जगन्नाथे च गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनाप्रावस्था-
नम् । कस्यापरस्येदृशो युक्तयुक्तपरिच्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा ।
अस्मिस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रा-

पचमणा-पचमपातरहितेन । निश्चलस्तब्धतारकेण-स्थिरकनीनिकेन । सन्तताश्रुस्रोतसा-प्रवहमानजलेन ।
लिखितेन-लिखितेन (स्थिरेण) लतामण्डपम्-लताकुञ्जम् । मालोकितवान्-अपश्यत् ।

आगमनाय-तस्मात्लतामण्डपाच्चलितम् । अनुरुध्यमानः-आगृह्यमाणः । तद्व्यथितदृष्टिः-लतामण्डप-
निबद्धनयनः । परिच्छेदनिष्ठुरम्-स्थिरविचारपूर्वकम् । न यातव्यम्-नैव गन्तव्यम् । अस्मात् प्रदेशात्-
अस्मात्स्थानात् । चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितम्-चन्द्रापीडबाहुबलप्राप्तम् । तस्मिन्-चन्द्रापीडे (गते)
महासाधनम्-सुमहत्सैन्यम् । अकस्मात्-विना किमपि प्राचीनं कारणम् । दैवात्-भाग्यवशात् । वैराग्य-
कारणम्-विरक्तिहेतुः । सानुनयम्-सविनयम् । प्रतिबोध्य-निवेद्य । तादृशासम्बद्धानुष्ठानेन-तादृशेन
अयुक्तेन तत्र स्थातुमिच्छायाः प्रवर्धनस्वरूपेण व्यापारेण । जातपीडाः-प्राप्तदुःखाः । निष्ठुरमप्यभिहित-
वन्तः-कठोरं वचनमप्युक्तवन्तः । तारापीडस्यानन्तरात्-तारापीडाभिन्नमिन्नात् । देव्या विलासवत्या-तद-
भिधानया राज्ञ्या चन्द्रापीडजनन्या । अङ्गलालितस्य-क्रोडे कृत्वा पोषितस्य । संवृद्धस्य-वृद्धि गतस्य ।
विद्यागृहे-विद्यालये । शिक्षितस्य-अधीतविद्यस्य । भवति सर्वमर्पयित्वा-वयि सकलं भारं न्यस्य । तत्प-
रित्यागेन-तं विहाय । युक्तयुक्तपरिच्छेदः-कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकः । शून्यारण्ये-निर्जनवने । उत्सृज्य-विहाय ।

नहीं हों, या वह नङ्ग, मूक या बोलने की शिक्षा से शून्य हों । केवल उस लता-मण्डप को निर्निमेष निश्चल
कनीनिका युक्त अश्रुप्रवाही एवं लिखितोपम नयनों से देखते रहे ।

बारबार हमलोगों द्वारा चकने के लिये अनुरोध किये जाने पर उसी ओर आँख गड़ाये उन्होंने
हमलोगों से निष्ठुर भाव से कहा—'मुझे यहाँ से नहीं जाना है । आपलोग सैन्य-समुदाय लेकर जाइये ।
चन्द्रापीड के भुजबल से सुरक्षित इतने बड़े साधन को लेकर उनके चले जाने के बाद आपका इस स्थान पर
एक क्षण भी ठहरना ठीक नहीं है ।' वैशम्पायन ने जब इस प्रकार कहा तब हमको ऐसा मालूम पड़ा कि दैववश
अकस्मात् इनके हृदय में यह वैराग्य का कारण उत्पन्न हो गया है, इस आशङ्का से हमने उनसे बारबार चकने
का अनुरोध किया, उनके निष्ठुर भाषण से हमें दुःख हुआ, हमने उनसे कठोर शब्दों में भी कहा—'ठीक है,
हमको यहाँ नहीं ठहरना चाहिये । आपने तारापीड के अभिन्न मित्र शुकनास से जन्म पाया, महारानी विलासवती
ने आपको गोद में पाला पोसा, चन्द्रापीड के साथ आप बड़े हुए, साथ-साथ आपको विद्यागृह में शिक्षा मिली,
क्या आपके लिये ठीक है कि जब आपके बड़े माई, मित्र, स्नेही, मालिक, जगत् के शासक तथा सकलगुणयुक्त
चन्द्रापीड आप पर ही सारा भार सौंप कर चले गये हैं तब आप यहाँ रुक जायें । ऐसा युक्तयुक्त विवेक दूसरा
कौन करेगा ? आपके लिये हमारे हृदयों में जो भक्ति अथवा स्नेह है वह दूर रहे, यदि हम आपको इस शून्य
वन में अकेला छोड़कर चले जाते हैं तब वहाँ जाने पर चन्द्रमा के समान शीतल स्वभाव रखने वाले चन्द्रापीड

पीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । किमन्यो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान् । तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम् ।' इत्यभिहितोस्माभिरीषविव विलक्षहासेन वचनेनास्मानवादीत् । 'किमहमेतावदपि न वेद्मि यद्गमनात्तं मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन-सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथा हि । स्मरदिव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते । पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति । आसक्तमिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति । निगडितावपि पदमपि दातुं न चरणानुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवः । तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तृप्तो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं परिवर्तते मे येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावरयं धायन्ते प्राणा इति चेतसि मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । भवतु यावच्छजीवमा तृप्तेश्चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि करतलादेवमाच्छिद्य दैवेन नीतम् ।' इत्यभिदधानश्च कौतुकात् 'किमेतद्येनैवं भाषसे, नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्,'

चन्द्रशीतलप्रकृतिना-चन्द्रवस्कोमलस्वभावेन । किं वक्तव्याः-किं कथनीयाः । अन्यश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान्-भवति चन्द्रापीडे च मेदं न पश्याम इत्यर्थः । अयं संमोहः-अत्र स्थानेऽवस्थानाद्ग्रहणोऽवि-वेकः । धीः आधीयताम्-मतिः क्रियताम् । ईषत्-किञ्चित् । विलक्षहासेन-सलज्जं सहासञ्च । एतावत्-इत्यन्मात्रं गमनस्यावरयकर्त्तव्यस्वरूपम् । पारयामि-शक्नोमि । गरीयसी-श्रेष्ठा । परिबोधना-सामग्रहं कथनम् । विगलितम्-नष्टम् । प्रभुत्वम्-सामर्थ्यम् । किमपि स्मरत्-किमप्यनुध्यायत् । अन्यतो वलति-अन्यत्र चलति । आसक्तम्-लानम् । निगडितौ-शृङ्खलितौ, पदं दातुम्-पदमपि पदं गन्तुम् । उत्सहेते-उत्साहं कुरुतः । आत्मना-स्वयम् । निनीषवा-नेतुमिच्छवः । अस्मात् प्रदेशाच्चलितस्य-स्थानादस्मात्प्र-तस्य । आत्मनः-स्वस्य । जीवितधारणम्-जीवनम् । न संभावयामि-नोपप्रेक्षे नाशासे । अनवसीयमा-नम्-अपरिधीयमानम् । विधृता-स्थातुं बाधितः गन्तुं प्रतिबद्ध इत्यर्थः । (येन किमपि विशिष्य यद्विषये सम्प्रति न ज्ञायते तादृशेन कारणेन गमनं मे प्रतिषिष्यते तेनैवाहं जीवनं भर्तुं प्रभवामि, इतः प्रस्थितस्य तु मम प्राणधारणं न शक्यक्रियं स्यादित्यर्थः) । निर्बन्धेन-गमनविषयकेणाग्रहेण । आ तृप्तेः-सन्तोषपर्यन्तम् । तत्-चन्द्रापीडदर्शनसुखम् । आच्छिद्य-अपहृत्य । नायासि-नागच्छसि । लज्जे-

हमें क्या कहेंगे, क्या आप और चन्द्रापीड दो हैं ? अतः आप इस मोह को मुलाकर चलने का इरादा कौजिये ।' हमारे इस प्रकार कहने पर वैशम्पायन ने थोड़े सलज्जहास के साथ हमसे कहा—“क्या मैं इतना भी नहीं समझता हूँ कि आपलोग मुझे चकने को समझा रहे हैं । मैं चन्द्रापीड के बिना एक क्षण के लिये भी नहीं रह सकता हूँ मेरे लिए सबसे बड़ा यही प्रबोधन है । फिर भी मैं क्या करूँ ? इस एक क्षण में ही मेरा सारा प्रभुत्व चला गया है । कुछ बाद सा करता हुआ यह मेरा हृदय दूसरी ओर नहीं झुक रहा है । यह मेरे चरण एक पग भी आगे बढ़ना नहीं चाहते हैं मानो इनमें बेड़ियाँ डाल दी गई हों । इस स्थान में हमारी इस देह में कील-सी ठोक दी गई है । अतः मैं स्वतः जाने में असमर्थ हूँ, यदि आप मुझे बलपूर्वक के जाना चाहेंगे तब भी मुझे इस स्थान से अलग होने पर अपने जीवन की संभावना नहीं है । यहाँ रहने पर—मेरे हृदय में यह जो एक अज्ञात परिवर्त्तन सा हो रहा है, उसी में वैसे मेरे प्राण टिके रहेंगे—ऐसा मुझे मालूम पड़ रहा है । अतः आग्रह बेकार परिवर्त्तन सा हो रहा है, उसी में वैसे मेरे प्राण टिके रहेंगे—ऐसा मुझे मालूम पड़ रहा है । अतः आग्रह बेकार है । आपलोग जाइये । जीवनपर्यन्त भरपेट चन्द्रापीड के दर्शनों का आनन्द लूटिये, मुझ अभाग को वह सुख करगत था परन्तु भाग्य ने बलात् वह सुख मुझसे छीन लिया ।” वैशम्पायन ने जब इस प्रकार कहा तब हमलोगों को बड़ा आश्चर्य हुआ—हमने उनसे बार बार पूछा—आपको आज क्या हो गया है, आप इस तरह की बातें करते हैं, और चन्द्रापीड के पास नहीं चल रहे हैं ? इसको उत्तर में उन्होंने कहा—“मुझे इस तरह की बात कहते

इत्यस्माभिः पुनः पुनः पृष्ठोऽभ्यधात् । 'लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन यदि किञ्चिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः ।' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् ।

मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लतागृहेषु सरस्तीरेषु तस्मिन् देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्नन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्व निश्चस्य तस्मिँल्लतागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यथितः प्रत्युवाच । 'वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि बल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति तथाप्येषां संधारणे मया प्रयत्नः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला । इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण विस्मृतान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा

लज्जामनुभवामि । शपामि-शपथं गृह्णामि । अहं चन्द्रापीडजीवितेन शपथं कृत्वा ब्रवीमि यदस्मात्स्यानास्वीयस्यागमनस्य कारणं न जानामीत्यर्थः । प्रत्यक्षः-साक्षात् । अयं वृत्तान्तः अहमकारणमेवात्र स्थाने निरुद्धगमनतां नीत इत्यर्थः । तूष्णीम्-मूकीभूतः ।

मुहूर्तात्-अल्पकालात् । रम्यतरेषु-अतिसुन्दरेषु । लतागृहेषु-लताभवनेषु । सरस्तीरेषु-अश्वमेध-सरोवरतटेषु । देवायतने-देवमन्दिरे । नष्टम्-परिभ्रष्टम् । अन्विष्यन्-मार्गयन् । अनन्यदृष्टिः-केवले । लता-गृह एव स्थापितनयनः । ब्रजाम-भ्रमणं कृतवान् । खिन्नान्तरामा-दुःखितः । सनिर्वेदम्-सखेदम् । ऊर्ध्व-निश्चस्य-उपरिमुखं श्वासं त्यक्त्वा । वयम्-स्फन्धावारजनाः । तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया-कदाचिदयं वैशम्पायनोऽस्माकमजुरोधं स्वीकृत्य गन्तुमुद्यतः स्यादिति भावनया । कृतवीरुत्सखिणानां-तत्सगुणमसखि-हिताः । समधिके यामद्वये-यामद्वयादधिके समये । शरीरस्थितिकरणाय-स्नानाहारादिदेहकार्यं कर्तुम् । अभ्यर्थितः-उक्तः । अमी-मत्सम्बन्धिनः । स्वजीवितात्-स्वीयजीवनात् । बल्लभतराः-अधिकप्रियाः । एषाम्-चन्द्रापीडस्य बल्लभतराणां स्वप्राणानाम् । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी ममपि चन्द्रापीडदर्शनमेवाभीष्टम् । वनवासोचिताम्-कानननिवासोपयुक्ताम् । शरीरस्थितिम्-स्नानाहारादिकृत्यम् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ-कृतस्नानाहारादिदेहकार्ये । तस्मिन्-वैशम्पायने । वयमपि कृतवन्तः इत्यस्य शरीरस्थितिमिति शेषः ।

लज्जा हो रही है । मैं प्रिय मित्र चन्द्रापीड के प्राणों की सौगन्ध लेकर कह रहा हूँ कि मैं यहाँ से क्यों नहीं जा सकता हूँ इसके विषय में कुछ भी जानता नहीं हूँ । आप भी तो सब देख ही रहे हैं । अतः आप जाइये", इस प्रकार कहकर वह चुप हो गये ।

वह थोड़ी देर के बाद ठठे, वृक्षों के अधोभाग में लतागृहों में, सरोवर के तटों पर, और उस देवायतन में किसी छोई चीज को ढूँढ़ते हुए से टकटकी लगाये घूमते रहे । चिरकाल भ्रमण से श्रान्त सद्यश्च होकर उन्होंने उदासीनभाव से ऊपर की ओर दीर्घ निश्वास छोड़ा, और फिर वह वही लतागहन में बैठ गये । हमलोग उन्हें समझा सकने की आज्ञा में लता के अन्तराल में बैठे रहे । दोपहर से अधिक दिन के बीत जाने पर जब हमने उनसे शरीरकृत्य करने को कहा, तब उन्होंने उत्तर दिया—"प्रिय मित्र चन्द्रापीड हमारे इन प्राणों को अपने जीवन से अधिक प्यार करते हैं, अतः यह मेरे प्राण यदि बरबस मुझे छोड़कर जाना भी चाहें तो हमें इनको पकड़कर रखने के लिये प्रयत्न करना है । जब यह नहीं जा रहे हैं तब क्या कहा जाय । मैं चन्द्रापीड के दर्शन का अर्थी हूँ मृत्यु का नहीं । अतः इस विषय में प्रार्थना करना व्यर्थ है ।" इस तरह कहकर वह ठठे, स्नान किया, और कन्दमूलफल से वनवासोपयुक्त शरीरकृत्य किया । उनके शरीरकृत्य से निवृत्त होने पर हमलोगों ने भी शरीरकृत्य किया । इसी क्रम से हमलोग वहाँ तीन दिनों तक रहे, दिनरात आश्चर्य में दृष्टते उत्तरेते यही सोचा करते थे कि यह क्या हो गया । जब हमलोग उनके लौटने तथा लौटाये जा सकने से निराश हो गये तब पुण्यशाली

च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकृतशम्बलसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यच्चाग्रतो न प्रेषितः संवादकस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येव । अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्र-स्यैव देवस्य मा पुनरागमनक्लेशो भूदिति ।

चन्द्रापीडस्य तु तं स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्म-याभ्यामाक्रान्तहृदयस्योदपादि चेतसि । 'किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासै-कशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वीयं च न पर्यामि किञ्चित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव तमपि चरणतल्लुठितचूडामण्योर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेच्छाधिकेषु सर्वोपभोगेषु न किञ्चिदपि हीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोऽपि प्रसादान्करोत्येव । मत्त इव तस्मादपि बिभेत्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः

विस्मितान्तरात्मानः—आश्चर्यितहृदयाः । तद्वृत्तान्तम्—वैशम्पायनस्य दशाम् । अनुभावयन्तः—चिन्तयन्तः निष्प्रत्याशाः—आशारहिताः । तदागमनानयनयोः—तस्य वैशम्पायनस्य आगमने बलादानयने च । नासौ स्वयमागमिष्यति न वाऽस्माभिर्बलादानेन तु शक्यत इति निश्चये जाते तदागमन-तद्वृत्तान्तयोर्विषये निता-न्तनिराशा इत्यर्थः । सुकृतशम्बलसंविधानम्—पुण्यपाथेययुतम् । तत्परिकरम्—वैशम्पायनस्य परिजनम् । तत्र-अच्छोदसरस्तीरे वैशम्पायनस्य पार्श्वे । अग्रतो न प्रेषितः—स्वागमनात् पूर्वं न प्रहितः । तदेकम्—तत्रैकं कारणमिदम् । अन्तरा—मध्येमार्गम् । परापतति—आगच्छति । चिरात् प्रविष्टस्य—बहुकालानन्तर-मागतस्य नगरीम् । स्कन्धावारागमनात् पूर्वं वैशम्पायनवृत्तान्तसूचको दूतो यच्च प्रहितस्तत्र कारणद्वयं वर्तते—अस्माभिश्चिन्तितं यत् मार्गेऽग्रतश्चलितं भवन्तं प्रेषितो न प्राप्नुयाद् दूतः, अथ कदाचिद् राजधानीं प्राप्तमात्रं भवन्तं दूतः प्राप्नुयात्तदा चंगरीं प्राप्तमात्रेण भवता वैशम्पायनवृत्तां श्रुत्वा पुनः परावर्त्तनायो-प्योगः क्रियेत तदा भवतः कष्टं स्यात्, इदमेव कारणद्वयं मनसि कृत्वा पूर्वं दूतोऽस्माभिर्न प्रहित इत्यर्थः ।

स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षणीयम्—स्वप्नदृशायामप्यसंभाव्यमानम् । वैशम्पायनवृत्तान्तम्—वैशम्पायनस्य तादृशीं दशाम् । आकर्ण्य—श्रुत्वा । युगपत्—तुल्यकालम् । उद्वेगविस्मयाभ्याम्—दुःखेन आश्चर्येण च । आक्रान्तहृदयस्य—आक्रान्तचेतसः । चेतसि उदपादि—मनसि आयातम् । सर्वपरित्यागकारिणः—सकल-गृहपरिजनादित्यागकारकस्य । वनवासैकशरणस्य—वनवासमात्रोपायस्य । वैराग्यस्य—उदासीनतायाः । स्वीयम्—आत्मनः । किञ्चित्स्खलितम्—कमपि दोषम् । तातप्रसादात्—तस्य मम वा पितुः प्रभावात् । चरणतल्लुठितचूडामण्यः—चरणप्रणताः । अर्चयन्ति—आराधयन्ति । (अतो राज्ञामपि कोऽपि दोषो नास्ति येन वैशम्पायनविरागः सकारणक उत्प्रेष्येत) । इच्छाधिकेषु—वाचक्षिष्यते ततोऽधिकेषु । सर्वोप-भोगेषु—सर्वविषयसुखेषु । हीयते—श्रुतिर्भवति । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यते—यथाहमस्याहताज्ञः तथैव वैशम्पायनोऽपि सर्वत्राभ्याहताज्ञः । अहमिव सोऽपि प्रसादान् करोत्येव—यथाहं निग्रहमनुग्रहं वा करोमि तथैव सोऽपि निग्रहानुग्रहौ करोत्येव । मत्तः—मत्सकाशात् । अपराधिजनः—अपराधी लोकः । मयीव

उनके परिजनों को वहाँ छोड़कर चले आये । पहले जो दूत नहीं भेजा, इसके दो कारण थे एक तो वह कि बीच में वह आपको पा नहीं सकता, दूसरा यह कि बहुत दिनों के बाद आप घर लौटे फिर तत्काल ही आपको लौटने का क्लेश न उठाना पड़े ।”

स्वप्नमें भी असंभावित उस वैशम्पायन-वृत्तान्त को सुनकर चन्द्रापीड के हृदय में एक ही साथ उद्वेग तथा आश्चर्य उदित हुए, उसने मन में सोचा । इस तरह के वनवास का कारण तथा सर्वपरित्यागी वैराग्य का कौन-सा हेतु हो सकता है । मैं अपनी तो कोई त्रुटि नहीं देख रहा हूँ । पिताजी के प्रसाद से चरणप्रणत राजागण जैसे मुझे मानते हैं उसी तरह वैशम्पायनको भी मानते हैं । मेरी तरह उसको भी यथेच्छ भोग में किसी तरह की कमी नहीं होती है । मेरी तरह उसको भी आज्ञा का कहीं भी प्रतिघात नहीं होता है । मेरी ही तरह वह भी

संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अप्यागच्छंस्तातेनाम्बया चार्यशुक-
नासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः । विनयाधिक्येच्छुना तातेन
शुकनासेन वा किञ्चित्पीडाकरमभिहितम् । ताडितो वा । तत्रापि नैवासावेवमस्नेहलः
पिशुनस्वभावो वा गुरुजनाभक्तो वा गुणोपादानविमुखो वा तरलचित्तो वा यत्किञ्चनकारी
यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिराद्यपुत्रतागवितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा पुत्रैकतादुर्लभितो वा
यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्धा ।
प्रशमस्यापीदृशस्य नैव कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्ये एव न निवेशितो
देवपितृमनुष्याणामानुष्यमेव नोपगतः । अगत्वा चानुष्यमृणत्रयेण बद्धः कः गतः । न तेन
पुत्रपौत्रसतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः । नानन्तदक्षिणैर्महाक्रतुभिरिष्टम् । न सेतुकूपप्रपाप्रासाद-

तरिमश्चपि सर्वाः सम्पदः-यथा सर्वासां सम्पत्तीनामहमुपभोक्ता, तथैव वैशम्पायनोऽपि सर्वासां सम्पत्ती-
नामुपभोक्ता, तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य-यथा मामालोक्य लोकस्य स्पृहा-एवंविधसौ-
भाग्यशाली अहं स्यामिति चक्षोःपद्यते तथैव तमप्यालोक्य लोकस्य स्पृहोत्पद्यत इति किमपि तारतम्यकृतं
विरागकारणं न पर्यामीत्याशयः । आगच्छन्-आगमनं कुर्वन् (राजधानीतः प्रयाणकाले) । अश्वया-
मम तस्य वा मात्रा । तनयोचितस्नेहेन-पुत्रोचितवार्त्तस्येन । संभावितः-आहतः । विनयाधिक्ये-
च्छुना-अधिकां नम्रतामभिलषता । पीडाकरम्-खेदजनकम् । असौ-शुकनाससुतो वैशम्पायनः । एवम्-
एतादृशः । अस्नेहलः-अप्रणयी । पिशुनस्वभावः-क्रूरप्रकृतिः । गुणोपादानविमुखः-गुणग्रहणपराङ्मुखः ।
तरलचित्तः-चञ्चलहृदयः । यत्किञ्चनकारी-अविवेकी । यः कश्चिदिव-साधारणजनवत् । क्षुद्रप्रकृतिः-
नीचस्वभावः । आद्यपुत्रतागवितः-प्रथमपुत्रत्वप्रयुक्ताभिमानशाली । दुःशिक्षितः-अशुपयुक्तशिक्षाशाली ।
दुर्विनीतः-दुष्टः । पुत्रैकतादुर्लभितः-एकपुत्रतादृष्टः । सर्वोपकारकारिणः-सकलप्रकारकोपकारपरायणस्य ।
गुरुजनस्य-मातुः पितृरन्धस्य वा पूज्यजनस्य । खेदम्-बलेशम् । अनुबन्धाद्विरमेत्-संबन्धं न रक्षेत्,
पलाय्य गत्वाऽऽत्मानं गोपयेत् । प्रशमस्य-वैराग्यस्य । ईदृशस्य-यादृशं वैराग्यं वैशम्पायनेन प्रकटीकृतं
तादृशस्य । कालः समयः । अद्यापि-सम्प्रत्यपि । विद्वज्जनोचिते-विश्रोपयुक्ते । गार्हस्थ्ये-गृहस्थधर्मे ।
निवेशितः-प्रवेशं प्रापितः । सम्प्रत्ययावधि विवाहादिविविधना गृहस्थधर्मे पित्रादिभिर्विशम्पायनो न निवेशि-
तस्तत्तस्य प्रशमदशाभयणकया नितान्तासङ्गता, ऋणत्रयापाकरणपूर्वकत्वात् प्रशमाभयणस्य, तदाह-
'जायमानो ह वै त्रिमिर्ऋणं ऋणवान् भवति स्त्राभ्यायेन विभ्यः, प्रजया पितृभ्यो, यजेन देवेभ्य' इति,
तद्गार्हस्थ्यप्रवेशमन्तरा प्रशमाभयणकया ब्रूथेति भावः । तदेव स्पष्टमिति-देवपित्रिति० । आनुष्यम्-
ऋणमुक्तिम् । ऋणत्रयेण-देवर्षिपितृनामकर्णश्रितयेन । बद्धः-सन्धानितः । पुत्रपौत्रसन्तत्या-पुत्राद्यनुक-
मेण । अनन्तदक्षिणैः-पर्याप्तदक्षिणाकैः । महाक्रतुभिः-राजसूयादिनामकैश्चिरायाससाध्यैर्जैः । इष्टम्-यागः
कृतः । सेतवः-बन्धाः, कूपाः-जलार्थं खनयः, प्रासादाः-देवमन्दिराणि, तडागाः-जलाशयाः, आरामाः-

योगो का निग्रहः अनुग्रह किया करता है । जिस तरह मुझ से अपराधी डरते हैं वसी तरह उससे भी डरते हैं ।
मेरी तरह उसकी भी सारी सम्पत्तियाँ हैं । उसे देखकर लोगों को वसी तरह स्पृहा उत्पन्न होती है जैसे मुझे देख
कर । क्या जाने के समय पिताजीने, माँ ने, आर्य शुकनासने अथवा मनोरमा माँ ने स्नेहदृश पुत्रोचित अनुराग से
उसे आहत नहीं किया था ? क्या अधिक विनीत देखने की इच्छा से पिताजी ने या आर्यशुकनासने कुछ कड़ी बात
कह दी थी या पीटा था ? उस अवस्था में वह इतना रूक्ष, दुष्टस्वभावाका, गुरु जन का अमुक्त, गुणग्रहणपराङ्मुख,
चञ्चलहृदय, क्षुद्रप्रकृति प्रथम पुत्र होने से गर्वित, दुर्दशिक्षित, दुर्विनीत, अथवा एकलौता बेटा होने से विगड़ा हुआ
नहीं है कि जन्म से ही सभी तरह से उपकार करने वाले गुरु जन पर-क्रोध करे और आज्ञा मानना छोड़ बैठे ।
इस तरह के वैराग्य का भी तो यह काल नहीं है । अभी तो वह विद्वानों से आहत गार्हस्थ्य में भी नहीं
प्रविष्ट हुआ है, देवता, पितर तथा मनुष्यों के ऋण से भी नहीं मुक्त हुआ है, इन तीनों ऋणों से बद्ध रह कर
बद्ध कहीं चला गया ? न उसने पुत्र पौत्र-सन्तति से वंश को प्रतिष्ठित किया, न बड़ी दक्षिणा वाले यज्ञ किये,

तडागारामादिभिः कीर्तनैरलंकृता मेदिनी । नाकल्पस्यायि दिशो यायि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः । न स्निग्धबन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । नाभ्यागताः कृता निस्तृषः । न दृष्टाः श्रुता बाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानामेकोपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम् ।'

इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयंश्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोपि यथाक्रियमाणप्रसादसंभावनासंभावितं विसर्ज्य सकलमेव राजकमुत्थाय तत्क्षणकृतम्, उत्तम्भितनुङ्गततोरणावच्छिन्नचन्दनमालम्, उभयपार्श्वस्थापितोत्पल्लवमुखपूर्णहेमकलशम्, द्वारात्प्रभृति सिक्तसंस्पृष्टभूमिभागम्, अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्, इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलोकेन गृहीतविविधभृङ्गारम्, मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाद्युपकरण-

उद्यानानि च, तैः कीर्तनैः-कीर्तिकूपैः । मेदिनी-पृथ्वी । अलङ्कृता-भूषिता । आकल्पस्यायि-प्रलयकालपर्यन्तस्थायि । दिशोयायि-द्विरभ्यापकम् । यशः-कीर्तिः । विप्रकीर्णम्-विस्तारितम् । गुरवः-मातापित्रादयः पूज्याः । अनुवृत्त्या-सेवया । सुखं स्थापिताः-स्थस्थभावं गमिताः । स्निग्धबन्धूनाम्-प्रियमित्राणाम् । उपकृतम्-उपकारः कृतः । प्रणयिनः-प्रियसुहृदः । निर्विशेषविभवताम्-समानधनिकभावम् । नीताः-प्रापिताः । परिवर्धिताः-सत्कारादिना तर्पिताः । संविभक्ताः-भजनभावं लभिताः । अभ्यागताः-अतिथयः । निस्तृषः-पूर्णाभिलाषाः । बाङ्गनाः-क्षियाः । जातेन-जन्म गृहीतवता । जीवलोकसुखानि-सांसारिकानन्दाः । पुरुषार्थसाधनानाम्-धर्मार्थकाममोक्षोपयोगिनाम् । एकोपि-अन्यतमोऽपि । एतद्-पलायनार्थगोपनरूपवैराग्यप्रकटनम् । तेन-वैराग्यायनेन ।

इति-पूर्वप्रकरणेन । आक्षिप्तचेताः-चलीकृतहृदयः । तरुतले-वृक्षाधोभागे । शून्यहृदयः-व्यग्रमानसः । यथाक्रियमाणार्थ्यां यथोचिताभ्यां प्रसादसंमानाभ्याम् अनुग्रहाभ्यां या संभावना समादरस्तथा संभावितं कृतादरं सकलं-समस्तं, राजकं-राजलोकं, विसर्ज्य-गन्तुमाज्ञाप्य । तत्क्षणकृतम्-तत्कालविरचितम् । उत्तम्भिते-उत्थाप्य स्थापिते सुङ्गतरे-अत्युच्चे तोरणे-बहिर्द्वारे आबद्धा-अवलम्बिता चन्दनमाला-चन्दनचर्चितं माययं यत्र तादृशम् । उभयपार्श्वयोः-द्वयोरपि भागयोः, स्थापितः-रक्षितः, उत्पल्लवमुखः-पल्लवपूर्णमुखभागः पूर्णः-अलसंभृतः हेमकलशः-सुवर्णघटो यत्र तादृशम् । द्वारात्प्रभृति-द्वारदेशमारभ्य । सिक्तो-जलाभ्युक्षितः संस्पृष्टः-मृत्तिकाचूर्णनसमीकरणादिना प्रसाधितो भूमिभागो यत्र तादृशम् । अन्तर्बहिश्च-अभ्यन्तरभागे बाह्यदेशे च । प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्-न्यस्तसुगन्धपुष्पसमुदायम् । इतस्ततः-अखिलस्थानेषु । संचरता-भ्राम्यता । कर्मान्तिकलोकेन-अनुचरवर्गेण । गृहीतविविधभृङ्गारम्-धार्यमाणनानाविधपात्रम् । मणिचामरः-मणिनिषद्धमुष्टिचामरदण्डः, तालवृन्तम्-व्यजनम्, रत्नपादुका-रत्ननिर्मिता पादुका, तदादि-तत्प्रभृति उपकरणं-सामग्रीजातं पाणौ-हस्ते-यासां तादृशीभिः वारवनिताभिः

न यशः, कूप, पनशाखा, प्रासाद, तडाग, उद्यान आदि कीर्तियों से पृथ्वी को अलङ्कृत किया, न प्रलय-पर्यन्त टिकने वाले दिगन्तभ्यापी यश फैलाया, न सुवर्णों की आबा मान कर उन्हें सुख दिया, न प्रेमी बन्धुओं का उपकार किया, न अनुचरों को धन दिया, न याचकों की याचना पूरी की, न की-मुख भोगा, न संसार का मजा लूटा । पुरुषार्थ के साधन धर्म, अर्थ, काम में से एक की भी प्राप्ति उसने नहीं की, फिर उसने यह क्या किया ?

इन बातों से चन्द्रापीड का हृदय खिन्न हो उठा, वह चिन्ता करते हुए कुछ देरतक उसी वृक्ष के नीचे शून्य-हृदय बैठे रहे, इसके बाद वह उठ खड़े हुए, समस्त राजगण का प्रसाद, सम्मान, आदर आदि से यथोचित सत्कार किया, उन्हें विदा किया, और तत्काल अपने किये प्रस्तुत किये गये पटमण्डप में चले गये, उस पटमण्डप के ऊँचे उठे तोरण में चन्दनमाला लटक रही थी, दोनों भाग में पल्लवपूर्णमुख हेमकलश स्थापित थे, द्वार-देश से लेकर समस्त भूमि सिक्त तथा समीकृत थी, भीतर और बाहर सुगन्धिपुष्प बिखेरा हुआ था, इधर उधर घूमते हुए भृत्यगण पानी के पात्र किये हुए थे, मणिचामर, व्यजन, रत्नपादुका प्रभृति उपकरण हाथ में किये

पाणिगिर्वारवनिताभिश्चाकीर्णम्, वितानतलवर्तिता मदामोदाधिवासितदिगाननेन राजह-
स्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृतैकपार्श्वम्, अपरपार्श्वेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानम्, उप-
वाह्यक्रेणुकाक्रान्तबाह्याङ्गणम्, अशेषद्वारावहितबहुवेत्रिलोकं महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसत्त्वशर-
णतया च महाजलनिधिमनुकुर्वाणाम् । तथा हि सवेलावनमिव यामावस्थितानेककरिघटा-
परिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव गन्धमादनेन, सकल्लोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिक-
लोकोर्मिपरंपराभिः, सावर्तमिव प्राहरिकजनमण्डलावस्थानैः, सलदमीकमिव वाराङ्गनाभिः,
सरत्नमिव महापुरुषैः, सहस्रमालमिव सितपताकभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः, हरि-
मिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत् ।

वेश्याभिः, आकीर्णम्-व्याप्तम् । महामोदाधिवासितदिगाननेन-महता सुगन्धेन विह्वुलानि सुगन्धीनि
कुर्वता । राजहस्तिना-राजाहतेन करिणा हस्तिराजेन वा गन्धमादनेन-तस्मान्ना गजेन । सनाथीकृतः-
युक्तो भूषितश्च एकः पार्श्वभागे यस्य तथोक्तरूपम् । अपरपार्श्वेऽपि-गन्धमादनयुक्तभागादन्यभागेऽपि ।
कविपतं रचितम्, इन्द्रायुधस्य तदाभ्यस्य चन्द्रापीठपुरगस्य अवस्थानं स्थितिर्यत्र तत्तथोक्तम् । उपवाह्या
बाहनोपयुक्ताः याः क्रेणुकाः-स्त्रीगजाः तामिः आक्रान्तं-व्याप्तम् बाह्यम्-आभ्यन्तरभिन्नाम् अङ्गणम्-
अजिरं यस्य तथोक्तम् । अशेषे-सकलेषु द्वारेषु अवहितः सावधानभावेन अवस्थितः बहुवेत्रिलोकः अने-
कवेधधारिपुरुषवर्गो यत्र तादृशम् । महत्त्वात् विशालत्वात् । गम्भीरतया-पर्याप्तावकाशतया । अनेकस-
त्त्वशरणतया-नानाप्राणिसमाभित्ततया च । महाजलनिधिम्-महासागरम् । अनुकुर्वाणम्-अनुहरन्तम् ।
सागरोपि विशालो गम्भीरो नानाप्राणियुक्तो भवति, अयमपि तथेति कायमानस्यात्र सागरानुक्तसृष्ट्वमु-
क्तम् । इतः परम् शिल्पविशेषणोत्थापिता कायमानस्य सागरेणोपमां तद्वन्मथोपमाभिर्योजयिष्यति,
तथाहि-सागरकायमानयोः समानतायां प्रमाणं दर्शयतीत्यर्थः । सवेलावनम्-तदवस्थितवनयुक्तम्-यामाव-
स्थितेन-प्रहरिभावेनावस्थितेन अनेकेषां-बहूनाम् करिणां-हस्तिनां याः घटाः-समूहास्तासां परिकरेण-
समुद्रतटे वेलावनं भवति, कायमानस्याग्रे च तत्स्थानीयाः यामावस्थिताः गजाः सन्ति, तदस्य कायमा-
नस्य समुद्रानुकारित्वं प्रमापितं भवतीत्याशयः । अन्तः प्रविष्टः-अभ्यन्तरभागे लीनः महाशैलः-मैनाकप-
र्वतो यत्र तम्, सागरे मैनाकोऽन्तःप्रविष्टोऽत्र च तत्तुल्यो गन्धमादननामा गज इति तदनुकारिता ग्यक्ता ।
सकल्लोलम्-तरङ्गमालाकुलम् । सञ्चरन्तः-इतस्ततो धावन्तो ये संभ्रान्ताः-वेगसञ्चारिणः कर्मान्तिकलोकाः-
परिजनास्तेषाम्भिपरम्पराः-तरङ्गसमुद्भवास्ताभिः । सागरे तरङ्गा अत्र कायमाने च धावतां कर्मान्तिकलो-
कानामेवोर्मय इति समतयाऽस्य सागरानुकारित्वम् । सावर्तम्-अगमसां अभिमिर्युतम् । प्राहरिकजनाः
प्रहरिणो लोकास्तेषां मण्डलस्य समुदायस्य अवस्थानैः स्थितिभिः । सागरे यथाऽऽवर्त्तस्तथात्र प्राहरि-
कजना इति भावः । सलदमीकम् लचमीसहितम्, वाराङ्गनाभिः वेश्याभिः । सागरे लचमीरत्र च तत्स-
मानरूपा वेश्याः सन्तीति तदनुकरणमस्य । महापुरुषैरेव रत्नैरस्य सागरसाग्यमिति । सागरे हंसमाला
तत्स्थानेऽत्र सिताः स्वच्छाः पताका ध्वजाः । सागरे फेनपटलः, अत्र तत्स्थाने पुष्पचयः, पतावरपर्यन्तं
कायमानस्य सागरानुकारित्वमुक्तम्, सगप्रति शिल्पविशेषणोत्थापितयोपमया एकया कायमानस्यास्य
हरिसादृश्यमाह-हरिमिवेति, अनन्तस्य तस्मान्मेदस्य शेषनागस्य भोगाः कणा एव परिकरः कायनसा-

वेश्यायें वहाँ मरी भी, एक तरफ चँदवे के नीचे दिग्दिगन्त को सुगन्धित करता हुआ राजहस्ती गन्धमादन वँषा
हुआ था, दूसरी ओर इन्द्रायुध का स्थान बनाया गया था, बाहर आँगन में सवारी में उपयुक्त होने वाली
इथिनी खड़ी थी, सभी द्वारों पर वेदहस्त द्वारपाल सावधान थे, और वह पटमण्डप महत्त्व, गम्भीरता एवं अनेक
सत्त्वाभ्यतया सागर का अनुकरण कर रहा था । समुद्र के किनारे वन इसके आगे पदरे पर के हाथी ही
वन हैं, समुद्र में पर्वत प्रविष्ट हैं इसमें गन्धमादन नामक हाथी ही पर्वत है, कार्यकर्त्ता भृश्यों के दल की परम्परा
ही यहाँ तरङ्ग है, यहाँ पदरेदारों के दल ही आवर्त्त हैं, वाराङ्गनायें लक्ष्मी हैं, महापुरुष रत्न हैं, सितपताकायें
हंसमाला हैं, फूल ही फेनपटल हैं, अनन्तभोगपरिकर ही वहाँ हरि बा ।

प्रविश्य चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेषाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वाराङ्गना-
भिर्योमिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते
निसृष्टशून्यदृष्टिगन्धमादने शनैः शनैर्वासमवनमयासीत् । तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्या-
ङ्गानि शयनीये तरुतालवृन्तानिलेन संवीज्यमानोङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैः शनैरपनीयमाना-
गमनखेदः सकलरजनीप्रजागरखिन्नोपि चाप्राप्तनिद्रामुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तर-
हेतुं चिन्तामेवाविशत् । 'यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्य
तौ तनयविरहशोकविक्रुवं तातं शुक्नासमम्बां च मनोरमामनाश्वस्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि
तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे
हृदयम् । तर्त्तिकं करोमि । अथवास्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे प्रियसुहृदात्मानं मां च परि-

धनं यस्य तादृशम्, अन्यत्र अनन्तः अपरिमितः भोगपरिकरः भोगोपयोगिवस्तुजातं यत्र लावणमिति ।
कायमानम्-पटमण्डपम्, पटनिर्मितं विभामगृहम् । अविशत्-प्रविष्टवान् ।

अगृहीतप्रतिकर्मतया-अकृतप्रसाधनतया । मलिनवेषाभिः-अप्रशस्तरूपाभिः । उद्विग्नदीनमु-
खीभिः-चिन्ताशीलप्रभवदनाभिः । वाराङ्गनाभिः-वेश्याभिः । योमिकलोकेन-प्रहरिवर्गेण । कर्मान्तिकैः-
परिजनैः । प्रणम्यमानः-नमस्कारद्वारा समाद्वियमाणः । आलोककारकेण-प्रकाशकारिणा । मदामोदेन-
मदगन्धेन । यथा कोप्यालोककारी पदार्थः किमपि तमोनिहितं वस्तु सूचयति तथैव मदगन्धो गन्धमा-
यनं नाम हस्तिनं सूचितवानिति भावः, निसृष्टशून्यदृष्टिः-निहिताप्रतिभनयनः । वासमवनम्-पटमण्ड-
पान्तर्गतं विभामकचम् । अपनीतसमायोगः-दूरीकृताधिकवसनाभूषणः । शयनीये-शय्यायाम् । अङ्गानि
विमुच्य-शरीरं पातयित्वा । तरुतालवृन्तानिलेन-वृक्षरूपव्यजनवायुना । संवीज्यमानः-अनिलकृतं मुखं
प्राप्यमाणः । अङ्गसंवाहनकारिभिः-शरीरमर्दनकरैः । अपनीयमानागमनखेदः-दूरीक्रियमाणमार्गचलन-
जन्यशरीरक्लमः । सकलरजनीप्रजागरखिन्नः-समस्तरात्रिजागरणभ्रान्तः । दुःखासिकया-दुःखसम्भावेन ।
दुःखान्तरहेतुम्-अन्यदुःखकारणम् । चिन्तामेवाविशत्-चिन्तामेव कर्तुमारब्धवान् । अप्रतिमुक्तः-गन्तु-
मनादिष्टः । शोकार्णवे-शोकसागरे । निक्षिप्य-पातयित्वा । तौ-तातमम्बां च तनयविरहशोकविक्रुवं-
पुत्रवियोगव्यथाखिन्नम् । अनाश्वस्य-धैर्यमभारयित्वा । अस्मादेव प्रदेशात्-मध्येमार्गादस्मादस्थानात् ।
गच्छामि-वैशम्पायनान्वेषणाथ यात्रां करोमि । वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति-वैशम्पायनो यथाऽपुष्ट्वा
तातमम्बां च गतस्तथैव मयापि गतं स्यात्तथागमनं च ममाप्यनुचितमेवेत्यर्थः । निवृत्य पुनर्गमने-
राजधानीं गत्वा पुनर्वैशम्पायनान्वेषणाथ गमनविषये । अमुक्तिपक्षम्-तातोऽम्बा च मां न मोषयत
इति पक्षम् । आशङ्कते-संभावयति । अथवा-पश्चान्तरम् । अस्थाने-अयुक्ता । अप्रतिमुक्तिशङ्का-तातोऽम्बा-
च मां न मोषयत इति शङ्का । प्रियसुहृदा-मम प्रियमित्रेण वैशम्पायनेन । आत्मनिभाम्-आत्मस्वरूपं

जब पटमण्डप में जब चन्द्रापीड पैठे तब शरीर-संस्कार नहीं करने के कारण मलिनवेषाओं ने, प्रहरियों
ने और श्रृंगों ने उन्हें प्रणाम किया, फिर भी वह चुप रहे । प्रकाशकर्ता की तरह मद की सुगन्ध ही जिसे दिखा
रहा था, उस गन्धमादन गजपर सूनी दृष्टि डालकर चन्द्रापीड वास-भवन में गये । वहाँ आकर उन्होंने साजसजा
उतार कर रख दी, अपने अङ्ग शयन पर डाल दिये, पल्लावाले तालवृन्त से हवा करने लगे, शरीर दबाने वालों ने
धीरे-धीरे शरीर की थकावट मिटा दी, यद्यपि वह रात में आगते रहे थे फिर भी उन्हें नींद नहीं आई, वह पुनः
अन्यान्य दुःखों को उत्पन्न करने वाली चिन्ता में लग गये ।

'यदि मैं माता-पिता की आज्ञा बिना प्राप्त किये उन्हें विशाल शोक-सागर में डालकर और पुत्र-विरह से
विह्वल आर्य शुक्नास पर्व मनोरमा माँ को बिना आज्ञासन दिये यहीं से चला जाता हूँ तब तो मैं भी वैशम्पायन
का ही अनुकरण करता हूँ । अगर मैं लौट जाता हूँ तब मेरे मन में भय है कि वह मुझे पुनः जाने ही नहीं देंगे ।
तब मैं क्या करूँ ? अथवा मेरे नहीं छूट पाने की आशङ्का निर्मूल है । मेरे प्रिय मित्र वैशम्पायन ने मुझे तथा

त्यजताप्यपरेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरु-
पकृतमेव । तद्धुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्यशुकनासोपि निवा-
रयितुं शक्नोति माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि ।' इति
निश्चित्य तत्कालकृतं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्त-
मिव स्थित्वा विभ्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशंखे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् ।
उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन् इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं
शून्यान्तरात्मा पुनरेव संवर्गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् । कृताहारश्चान्तर्बलतो
मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरि

मो चन्द्रापीडम् । आत्मबोक्स्याऽभिन्नमिन्नता व्यक्तीकृता । अपरेण-विचित्रेण गुप्तेन च । गमनमुत्पाद-
यता-स्थां यात्रां साधयता । कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमते-केन प्रकारेण कादम्बरीया-
समीपं गच्छामीति चिन्तया व्यग्रप्रियः । मे-मम । उपकृतम्-उपकारः कृतः । अयमर्था-वैशम्पायनो
गुप्तया स्वयाश्रयानया कादम्बरीसमीपगमनविषयचिन्तया व्यग्रमानसस्य मम कृते तद्व्येषणाय
कादम्बरीसमीपदेशवर्तिवैशम्पायनान्वेषणाय गमनस्यौचित्यप्रापितत्वेन तत्समीपप्राप्तिसौविध्यमुपपाद्यो-
पकारमेव कृतवानिति । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय-तत्परावर्त्तनाय । यान्तम्-गच्छन्तम् । निवारयितुं
शक्नोति-निरोद्धुमीष्टे । गतश्च-वैशम्पायनान्वेषणमुद्दिश्याण्डसरोवरं प्राप्तव्याहस्य, तेनैव पार्श्वेन-
तस्याण्डोदसरस एकेन भागेन । पुरस्तात्-अग्रे, कादम्बरीसमीपमिति मनसिकृत्यार्थं प्रयोगः । तत्काल-
कृतम्-तस्मिन्समये जातम् । परिणामसुखम्-भवसानसुखप्रदम् । औषधम्-मैपज्यम् । यथा किमपि
मेवञ्च स्वादे कटु विरसमपि व्याधिप्रक्षमनद्वारा परिणामे सुखं जनयति तद्वद्विदं वैशम्पायनवियोगदुःख-
मपि परिणामे कादम्बरीसमीपसमुपसर्पणसौविध्यमुपपाद्य सुखं जनयिष्यतीति वैशम्पायनवियोगदुःख-
मेवजयोः सादर्यं बोध्यम् । विभ्रान्तः-कृतविभ्रामः । सुखितैः-स्वस्थतां गतैः । तृतीयार्धयामशंखे-
तृतीयप्रहरार्धयामशंखे-सार्धद्विप्रहरमितायां रात्रौ गतायां तत्सूचके । आपूरिते-आध्माते जादिते सती-
त्यर्थः । शरीरस्थितिकरणाय-शरीरकार्याणि कर्तुम् । उदतिष्ठत्-उत्थितः ।

स्वधैर्यावष्टम्भेन-धैर्यावलम्बनेन । संस्तभ्य-हठीकृत्य । शून्यान्तरात्मा-विकलहृदयः । संवर्गितां
शेषराजलोकः-विसर्जितसमस्ताङ्गुणामिनृपसमूहः । शरीरस्थितिम्-स्नानभोजनादिकम् । अवलतः-प्रदी-
प्यमानस्य । मद्वानलस्य-कामवह्नेः । बहिरपि सन्तापदानाद-बाह्यदेशादपि सन्तापं दातुम् । साहाय-
कम्-सहायताम् । उपरिस्थितः-आकाशरूपोऽर्धदेशे वर्त्तमानः । (मध्याह्नं वर्णयितुमिच्छुः कविः सूर्य-
स्याकाशाकृततायां कारणमुप्रेक्षितवानत्र, चन्द्रापीडस्य हृदये कादम्बरीविषयककामाग्निर्वर्त्तते, वैशम्पा-
यनविरहशोकाग्निश्चास्ति, तयोरेकयोः सन्तापनशक्तिं वर्द्धयितुं बाह्यमागादपि सन्तापं प्रदातुं चियमभ्य-

अपने आरमीय बनों को छोड़कर भाग खड़े होने के द्वारा कादम्बरी के समागम के उपाय की चिन्ता में व्यग्र
चन्द्रापीड का उपकार ही किया है । अब वैशम्पायन को लौटा लाने को जब मैं जाने लगूँगा तब मुझे पिताजी,
माताजी या आर्य शुकनास, कोई नहीं रोक सकते हैं । जाने पर मैं वैशम्पायन को साथ करके उसी जगह से
आगे बढ़ जाऊँगा । इस तरह निश्चय करने पर उन्हें वैशम्पायन के वियोग का कष्ट परिणामसुख औषध की तरह
अच्छा लगने लगा, वे कुछ देर विभ्राम करके प्रसन्न अङ्गों से तृतीय प्रहर की सूचना देनेवाले शङ्ख के
बजने पर शरीरकृत्य सम्पादनार्थ बैठ गये ।

चन्द्रापीड ने यह सोचकर कि 'जहाँ कादम्बरी है वहीं वैशम्पायन भी है' । इसी से उसके हृदय को धैर्य
प्राप्त हुआ, यद्यपि उसकी आत्मा शून्य हो रही थी, फिर भी उसने समस्त राजागण को धीरज बँधाया, और
उनके साथ ही शरीर-कार्य सम्पन्न किये । भोजन-समाप्त करने के बाद उसे ऐसा मालूम पड़ा कि भीतर तथा
बाहर उज्ज्वल होनेवाली कामाग्नि तथा वैशम्पायन विरहाग्नि की सहायता पहुँचाने के निमित्त ऊपर-नीचे सभी
दिशाओं में किरणों को फैलाकर मैं भी सन्ताप बढ़ाऊँगा, इसी उद्देश्य से सूर्य आकाश के मध्य में आ गया है,

स्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितरि, आतपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तममुद्गिरति रश्मिजाले, निमिष विशन्तीष्विव शरीरमातपकणिकासु, पुञ्ज्यमानप्राणिसंचातासु तलप्रवेशात्संकटायमानासु पादपञ्चायासु, बहिरालोकयितुं चाप्यपारयन्तीषु दृष्टिषु, दिङ्मुखेषु ज्वलत्स्विव, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेवध्वन्येषु, नाडिधमन्थासातुरेषु स्वनीडावस्थायिषु पत्ररथेषु, पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु, महिषवृन्देषु, अरविन्ददलशकल-किञ्चत्कविच्छुरितमिच्छाविलोडितोत्त्रुटितबिसकाण्डच्छेददन्तुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियूथेषु, रक्तामरसकान्तिषु ललनाकपोलोपान्तेषु, दलितमुक्ताक्षोदानुकारिणीषु विराजमानासु घर्मजलकणिकावलीषु, स्मर्यमाणायां ब्योत्स्नायाम्, गृह्यमाणेषु तुषारगुणेषु,

मारोहति सूर्य इति) अतिकष्टम्-अरयन्ततीव्ररूपेण । विष्णु-विशासु । युगपत्प्रसारितकरः-समकालमेव
क्षिप्तकिरणः । अयत्नेन-विनैव प्रयासम् । आकलन्य-विचार्य । गगनतलमध्यम्-आकाशमध्यभागम् ।
सवितरि-सूर्ये । आतपव्याजेन-सूर्यरश्मिच्छलेन । रजतद्रवम्-द्रुतं रजतम् । उन्निरति-वितरति । रश्मि-
जाले-किरणसमूहे । आतपकणिकासु-आतपखण्डेषु । निर्मिथ-मिश्र । विघ्नन्तीश्विब-प्रवेष्टामिव
कुर्वतीषु । पुण्यमानप्राणिसंघासु-एकत्रीभूतप्राणसमूहासु । तलप्रदेशात्-वृत्ततलसङ्कुचितत्वात् । सङ्क-
टायमानासु-सङ्कीर्णतां गतासु । वृक्षच्छायास्तलप्रविष्टाः, तत्र च सर्वे प्राणिनः पुञ्जीभूता इति छाया
नितान्तसंकीर्णतां गतेत्यर्थः । बहिः-छायातो बाह्यभागे । आलोकयितुम्-द्रष्टुम् । अपारवन्तीषु-अज्ञा-
त्तासु । दिक्षुलेषु-दिग्वचकाशेषु । जलसु-वृक्षामाशेषु । दुःस्पर्शासु-सन्तततया कष्टेन स्पर्शं शक्यासु ।
निःसञ्चारेषु-लोकसञ्चरणशून्येषु । पथिषु-मार्गेषु । सङ्कटम् अतिसङ्कीर्णं यत्प्रपायाः पानीयशालायाः
कुटीरस्य लघुभवनस्य उच्चं मध्यभागस्तत्र उदपीतये जलपानाय पुञ्जितेषु एकत्रीभूतेषु । अभ्यन्तेषु-
पथिकेषु । नाडिन्धमैः अरयुणैः श्वसैः निश्वासपवनैः आतुरेषु व्यग्रेषु । स्वनीढावस्थाधिषु-आरमकुलाव-
स्थितेषु । पत्ररथेषु-पत्रिषु । पल्लवान्तर्जलप्रवेशितेषु-अपल्लवाशयमध्यं गमितेषु । महिषवृन्देषु-कासर-
कुलेषु । अरविन्दस्य कमलस्य यानि दलशकलानि पत्रखण्डानि तैः किञ्चकैश्च विच्छुरितम् व्यासम्,
इच्छया यथेच्छम् विलोडितानाम् मर्दितानाम् अत एव च उन्मुदितानाम् खण्डतां गतानाम् विसर्का-
पट्टानाम् कमलनालदण्डानाम् छेदैः खण्डैः दम्भुरम् निम्नोन्नतम् व्याप्तमित्यर्थः । निपानसरापङ्क्तम्-
उदकपूर्णसरोवरपङ्क्तमागम् आरोहसु प्रविशासु करियूथेषु-हरितनिवहेषु । (मध्याह्नमासं पते सति
सन्तापकदधिताः करिणो जलाशयं प्रविश्य तत्पङ्क्तमागं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ति, तथा सति सन्तापापनोदनस्य
शक्यक्रियत्वेनोप्रेक्षणादिति भावो बोध्यः) ललनानां सुन्दरीणां कपोलेषु गण्डदेशेषु रक्ततामरसकान्तिषु
रक्तकमलसायं गतेषु ससु । (मध्याह्ने सन्तापाधिकवशाद्भूतिताकपोलदेशा रक्ताभा जायन्त इत्याशये-
नेदमुक्तम्) चर्मजलकणिकावलीषु-स्वेदजलबिन्दुनिकरेषु । दलितमुकाशोदानुकारिणीषु-चूर्णीकृतमौक्कि-
कल्पलसादृश्यं प्राप्तासु । त्रिराजमानासु-शोभमानासु सतीतिव्यर्थः । (कायसंस्काराः स्वेदबिन्दुकणिका-
क्षणीकृतमुकाखण्डवद्वत्तासन्त इत्यभिप्रायः) स्मर्यमाणायासु-व्यानपथं प्राप्यमाणायाम् । ज्योस्त्ना-
याम्-चन्द्रिकायाम् । (श्वा सूर्यसन्तापिता निशायां क्षीयप्रधानबिधया कृतोपकारां चन्द्रिकां स्मरन्ति,
सूर्यं कीर्तयन् धूपं के व्याजं से रजतद्रव उगलं रहीं हैं, धूप के कण शरीरभेदन करके भीतर पेट-से रहे हैं,
सूर्य की कीर्तियों धूप के व्याज से रजतद्रव उगल रही हैं, धूप के कण शरीरभेदन करके भीतर पेट-से रहे हैं,
इष्टियों बाहर देखने पेटों के नीचे प्राणियों का दल एकत्र हो गया है जिससे पेटों की छाया सङ्कट में पड़ गई है, इष्टियों बाहर देखने
में भी असमर्थ हो रही हैं, दिशायें बल रही हैं, भूमि को छूना दुश्वार हो रहा है, राहें सूनी हो रही हैं, संकरी
पनशाला के बीच पानी पीने के लिये यात्री एकत्र हो रहे हैं, अपने बोलसों में बैठे पक्षिगण व्याकुल होकर गरम
सोंस के रहे हैं, महिषवृन्द जराशयों के भीतर पेट गये हैं, हाथी का समुदाय अरविन्द के पत्ते, टुकड़े एवं
क्रिजक से व्याप्त तथा इच्छानुसार तोड़े गये मृणालदण्ड के टुकड़ों से पेटे जलाशयपङ्क्त में घुस रहा है, रक्तकमल
कलनाकपोलस्थलों में चूर्ण किये गये मोती के पराग की तरह दीखनेवाले स्वेदकण चमक रहे हैं, लोग ज्योस्त्ना

वाञ्छयमाने पयोदकालाभ्यागमे, अभ्यर्च्यमाने दिवसपरिणामे, प्रदोषदर्शनाकाङ्क्षिषु हृदयेषु, उत्थाय सरस्तीरकल्पितम्, अनवरतापतज्जलासारसेकनिवारितोष्णकरकिरणसन्तापम्, एकसंतानावलीधारावर्षवेगवाहिन्या निर्भरिण्येव कुल्यथा परिक्षिप्तम्, अन्तरालम्बित-जलजम्बूप्रवालाहितान्धकारम्, आमुक्तकुसुमपल्लवततावृताखिलस्तम्भसंचयम्, अर्तनुहरि-चन्दनचर्चाद्रुम्, मरकतश्यामपद्मिनीपलाशास्तीर्णसमस्तभूतलम्, आमोदमानसरसस्फुटितारविन्दराशिदत्तप्रकरम्, आकीर्णसरसबिसकाण्डम्, अकाण्डकल्पितप्रावृट्कालमितस्त-तो वर्षन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिः, जलदेवताभिरिव सद्यः स्नानार्द्रचिकुरहस्ताभिरुपगृ-

अभावे सत्यावश्यकतायासुपनतायाश्च सत्यामेव वस्तुविशेषगुणाः स्मृतिमारोहन्तीति प्रसिद्धेः) तुषारगुणेषु-तुषारस्थितेषु शैवादिगुणेषु। गृह्यमाणेषु-ज्ञायमानेषु ससु। पयोदकालाभ्यागमे-वर्षा-समयस्यागमे। वाञ्छयमाने-लोकैः काम्यमाने सति। दिवसपरिणामे-दिनावसाने अभ्यर्च्यमाने लोकैः प्रार्थ्यमाने सति। हृदयेषु लोकानां चित्तेषु। प्रदोषदर्शनाकाङ्क्षिषु-रात्रिप्रारम्भसमयावलोकनं काम्यमानेषु ससु। उत्थाय-स्वस्थानात् उल्लिख्य। सरस्तीरकल्पितम्-सरोवरतटे निर्मितम्। इतः प्रारभ्य प्रस्थापातमिव दिवसस्येत्येतावदन्तं जलमण्डपवर्णनम्। अनवरतम् निरन्तरम् आपततः प्रवहमा-नस्य जलासारस्य चारिधारायाः सेकेन निवारितः दूरीकृतः उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणैः करः सन्ताप ऊष्मा यत्र तादृशम्। एकसन्तानावली एकः प्रवाहः तत्र धारावर्षेण जलवृष्ट्या वेगेन वहति तच्छीलया निर्झरिण्या नद्या इव कुल्यथा जलप्रणाहया परिबिसम् श्यासम्। अन्तरालम्बितैः मध्यभागावस्थापितैः जलजम्बूप्रवालैः जम्बूप्रमेदपत्रैः (श्यामलैः) आहित उरपादितोऽन्धकारो यत्र तादृशम्। आमुक्ताः लम्बिताः कुसुमानि पुष्पाणि पल्लवाः नूतनपत्राणि लताः व्रतत्यञ्च ताभिः आवृतः वेष्टितः अखिलः सकलः स्तम्भचयो यत्र तादृशम्। अतश्चा महात्या हरिचन्दनचर्चया चन्दनपङ्कलेपेन आर्द्रम् विलसम्। मरकतश्यामैः मरकतमणिङ्गणवर्णैः पद्मिनीपलाशैः कमलिनीवृक्षैः आस्तुतम् आपच्छादितं समस्तं भूतलं यत्र तादृशम्। आमोदमानैः सुगन्धशालिभिः सरसैः आर्द्रैः स्फुटितैः विकसितैः अरविन्दराशिभिः कमलसमुदयैः दत्तः कृतः प्रकरः आस्तरणं यत्र तादृशम्। आकीर्णम् प्रसारितम् सरसं प्रत्यगोद्घृततया-र्द्रम् बिसकाण्डम् कमलनालवण्डो यत्र तादृशम्। अकाण्डकल्पितप्रावृट्कालम्-असमये समुपस्थापितव-र्षासमयम्। इतस्ततः-यत्र तत्र। वर्षन्तीभिः-जलज्वाविणीभिः। शैवलप्रवालमञ्जरीभिः-शैवालमञ्जरीभिः। (शैवलप्रवालमञ्जरीं जलमण्डपे यत्र तत्र स्थापिताः इतस्ततो वर्षन्तीति जलमण्डपेऽसमये एव वर्षाकाल उपस्थापितो भवतीति इष्टं न हृदयम्) वाराङ्गनाभिरुपेतमिति जलमण्डपविशेषणं तत्र वारा-ङ्गनाविशेषणान्याह-जलदेवताभिरिवेत्यारभ्य उपकरणपाणिभिरित्यन्तेन सन्दर्भेण। जलदेवताभिरिव-जलदेवतासदृशीभिः। सद्यःस्नानार्द्रचिकुरहस्ताभिः हस्तयोः सद्यःस्नानवशाद्वा-चिकुरं केशपाशं चार-यन्तीभिः। उपगृहीता-केशपाशं धरन्तीभिः सुगन्धपूर्णं कोमला अकठोरस्पर्शा च जलाङ्गिका तादृशान्तं याभि-

का स्मरण कर रहे हैं, पाके के गुण गा रहे हैं, बरसात का आगमन चाह रहे हैं, दिवस के अवसान की प्रार्थना कर रहे हैं, हृदय प्रदोष को देखने की इच्छा कर रहा है। इसी समय चन्द्रापीड़ उठे और सरोवर के तट में बनाये गये जल मण्डप में चले गये। उस जलमण्डप में बराबर गिरती हुई जल की धारा से सूर्य-किरणों का सन्ताप निवारित कर दिया गया था, वह जल-मण्डप एकभाव से गिरने वाली तथा धारा के वेग-वर्षण से निर्झर की तरह लगने वाली नाली से मिला था, बीच में रखे गये जामुन के पत्तों से उस जल-मण्डप में अन्धकार हो रहा था, उसके सारे स्तम्भों पर फूल-पत्ते एवं लतायें लटक रही थीं, वह जलमण्डप अधिक चन्दन लेप से गीला हो रहा था, वहाँ की भूमि मरकतमणि तथा नीलकमल के पत्तों से काली हो रही थी, सुगन्धित एवं विकसित कमल वहाँ लटक रहे थे, गीले मृणालवण्ड वहाँ बिखर रहे थे, शैवाल की मञ्जरियाँ जल की वर्षा कर रही थीं जिससे असमय में वर्षाश्रु की कहरना जाग उठती थी। सद्यःस्नान से गीले शालों को हाथों में लिबे, सुगन्धपूर्ण

हीतसुरभिकोमलजलार्द्रिकाभिरनाश्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवल्लयमात्राभरणाभिरवतंसितबालशैवलप्रवालाभिर्मृणालतालवृन्तकर्पूरपटवासहरिचन्दनचन्द्रकान्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिरबह्विभिर्बाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य, निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रविकिराणाम्, हृदयमिव सरसः, सहोदरमिव हिमगिरेः, स्वरूपमिव जडिम्नः, आवासमिव विभावरीणाम्, प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत् ।

तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया सन्धुक्षितसुहृद्वियोगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कथं कथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणालङ्घयत् । लोहितायमानातपे सायाहे निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्द-

स्तादृशीभिः । अनाश्यानः अधिको यश्चन्दनाङ्गरागः चन्दनलेपस्तेन हारिणीभिः रमणीयाभिः । हारवल्लयमात्रं केवलं हारवल्लय एव आभरणं भूषणं यासां तादृशीभिः । अवतंसितबालशैवलप्रवालाभिः भूषणीकृतप्रत्यग्रशैवालपत्राभिः । मृणालः कमलनालः, तालवृन्तस्य गजजनस्य, कर्पूरः घनसारः, पटवासः सुगन्धद्रव्यचूर्णस्य, हरिचन्दनस्य, चन्द्रकान्तमणिदर्पणः चन्द्रकान्तमणिरचितो मुकुरश्च सदादि उपकरणं वस्तुजातं पाणौ हस्ते यासां तादृशीभिः । अबह्वीभिः स्ववपसंख्याभिः वाराङ्गनाभिः वेश्याभिः । उपेतस्युष्मम् । निदाघसमयस्य ग्रीष्मकालस्य परिभवस्थानस्य पराजयस्थलस्य इव । शीतकालस्य-जाल्प्यसमयस्य । निदानस्य-आदिकारणम् । (शैत्यजनकतया जलमण्डपस्य शीतकालनिदानत्वमुक्तम्) वारिवाहानाम्-मेघानाम् । निवेशस्य-कादाचित्कनिवासस्थानमिव । तिरस्कारस्य-पराभवस्य । रविकिराणाम्-सूर्यकिराणाम् । सरसः सरोवरस्य हृदयस्य-चित्तम् । हिमगिरेः हिमालयस्य । सहोदरस्य-सहोदरभातरस्य इव । जडिम्नः-शैत्यस्य । स्वरूपस्य-आकारविशेषस्य । विभावरीणाम्-रात्रीणाम् । आवासं-निवासदेशम् प्रत्याघातस्य-तिरस्कारम् । अत्र कारणे कार्योपचारातिरस्कारकारणस्य जलमण्डपस्य तिरस्काररूपतोक्ता, अत एवान्न-‘अभेदेनाभिधा हेतोर्हेतुहेतुमता सह’ इति लक्षितः, ‘तारुण्यस्य विलासः समञ्जिकलावण्यसम्पदो हासः । धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥’ इत्युदाहृतस्य हेतुर्नामालङ्कारः । जलमण्डपस्य-जले निर्मितं शीतलं भवनम् । अयासीत्-गतवान् ।

तत्र जलमण्डपे अतिरम्यतया तस्य जलमण्डपस्य सौन्दर्यविशेषेण क्षुभितस्य चञ्चितस्य मकरध्वजस्य कामदेवस्य यत् उत्कलिकासहस्रम् नानाविधा उत्कण्ठास्ताभिर्विषमम् भीषणम्, जलासारशिशिरतया जलधाराशीततया सन्धुक्षितसुहृद्वियोगानलम् सन्दीपितमित्रवियोगवह्निम्, महासमुद्रम् इव गम्भीरं दुष्पारम् दिवसम् दिनम् । एकाकी सहायान्तरनिरपेक्षः । कथं कथमपि-केनापि प्रकारेण अतिकष्टेनेत्यर्थः । स्वधैर्ययानपात्रेण-स्वकीयधैर्यरूपतरणीसाहाय्येन । अलङ्घयत्-उत्तीर्णवान् । (चन्द्रापीडस्य कृते स दिवसोऽतिदुष्पार आसीत्, यतोऽसौ दिवसोऽतिरम्यतया कामोद्दीपकात्वेन अतिशिशिरतया च मित्रवियोगवर्षयोद्दीपकात्वेनातिगम्भीर आसीत्, परन्तु यथा गम्भीरमपि सागरं कोऽपि नौकासाहाय्येन

कोमल पानीफल को हाथों में धारण किये, गाढ़े चन्दन-लेप से सुन्दर दीखने वाली, बाल शैवाल को भूषण रूप में धारण करने वाली, हाथों में मृणाल, तालवृन्त, कर्पूर की धूलि, चन्दन, चन्द्रकान्तमणि, मणिदर्पण आदि उपकरणों को धारण करने वाली वेश्यायें वहाँ जलदेवता सदृश प्रतीत होती थीं । वह जलमण्डप ग्रीष्मऋतु के किये पराजय का स्थान, शीतकाल का कारण, मेघों का पड़ाव, सूर्यकिरणों का निवारक, सरोवर का हृदय, हिमालय का सहोदर, शैत्य का स्वरूप, रात्रि का आवास एवं दिन का प्रतिद्वन्द्वी प्रतीत होता था ।

उस अति रमणीय स्थान में ध्वज मकरध्वज की उत्कण्ठा से विषम जलवर्ण से शीतल होने से मित्रवियोगाग्नि को दीपित करने वाले महासागर की तरह गम्भीर उस दिन को किसी तरह अपने धैर्यरूप नौका के सहारे चन्द्रापीड ने पार कर लिया । सायंकाल में धूप के रक्ताभ हो जाने पर जलमण्डप से निकलकर गोमय से किये एवं थीमी इवा से चलाये गये सुगन्धपूर्ण श्वेतपुष्पों से शोभित वासभवन के आँगन में सभाभवन की तरह समीपवर्ती

मारुताहतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्न-
पार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितञ्च सज्जीकुरुत साधन-
मित्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोदय एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथाति-
चिरान्तरितोऽजयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्द्या सकल एव कटकलोकः संवृत्य
प्रावर्तत गन्तुम् । आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोऽवतरत्येव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाह-
नेनानतिबहुना राजलोकेन सह विरलकटकसंमर्देन वर्त्मनावहत् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां
यामवत्याम्, रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु, उन्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा
सृज्यमाने जीवलोके, विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु, विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुच-

तरति तथैव चन्द्रापीडोऽपि धैर्यतरणिसहकारेण तं दिवससागरं लङ्कितवानिति बोध्यम्) लोहितायमाने-
रक्ततां प्रतिपद्यमाने । सायाह्ने-दिवसावसाने । निर्गम्य-जलमण्डपाद्बहिरागत्य । बहुलगोमयोपलेपहरिते-
अतिप्रचुरेण गोमयकृतलेपेनैव हरितवर्णतां प्राप्यमाणे । मन्दमन्दमादत्तेन मन्दवायुना आहतं प्रेरितं
सह उत्तरलायमानं चञ्चलीक्रियमाणं यद् धवलकुसुमं श्वेतपुष्पं तत्प्रकरेण तदास्तरणेन शोभिनि शोभा-
युक्ते । वासभवनाङ्गणे-पटमण्डपरूपवासभवनस्य अजिरे । आस्थाने-समाभवने । समासन्नपार्थिवैः-
समीपवर्तिराजपुत्रैः । वैशम्पायनालापेन-वैशम्पायनसंबद्धया कथया । यामे-प्रहरे । सज्जीकुरुत-सञ्च-
आवं प्रापयत । साधनम्-यात्रोपयुक्तं वस्तुजातम् । इति आदिश्य-एवम् आज्ञाप्य । बलाध्यक्षम्-सेना-
नायकम् । श्लोकोदये-सन्ध्याकाले नक्षत्रोदये । विसर्जिताशेषराजलोकः-विसृष्टसमस्तराज्यवर्गः । अध-
वसत्-प्रविष्टः । अथ एतदनन्तरम् । अतिचिरान्तरितम् बहुकाकविलम्बितम् यदुजयिनीदर्शनम् स्व-
राजधानीवलोकनम्, तदर्थमुत्सुक उत्कण्ठितः । विनापि प्रयाणनान्द्या-यात्राकालसूचकपटहप्रणादेः-
जातेऽपि । कटकलोकः-सैन्यवर्गः । संवृत्य-मिलित्वा एकत्रीभूय । गन्तुं प्रावर्तत-गमने प्रवृत्तः । आत्मना-
स्वयमपि । अलब्धनिद्राविनोदः-अनभिगतनिद्रासुखः । अवतरत्येव तृतीये यामे-तृतीयप्रहरे प्रारब्ध-
मात्रे । तुरगकरिणीप्रायवाहनेन-अश्वकरेणुकारूपं वाहनमाकृष्टम् । अनतिबहुना-अनतिप्रचुरेण । राज-
लोकेन-राज्यवर्गेण । विरलकटकसंमर्देन-कटकसंमर्दरहितेन-विरलप्रचारसैन्ययुक्तेनेत्यर्थः । वर्त्मना-
मार्गेण । अवहत्-अचलत् । अथ-एतदनन्तरम् । अध्वना-मार्गेण । क्षीणायां-अवसितायाम् । याम-
वत्याम्-निशायां, यथा यथा रात्रिः क्षीयतेस्म तथा तथा मार्गोऽपि क्षीयतेस्मेत्यर्थः । सर्वभावेषु-सर्वेषु
पदार्थेषु । रसातलात्-पातालात् । उन्मज्जत्सु-बहिर्भवत्सु । दृष्टिषु-लोकानां नयनेषु । उन्मीलन्तीषु-
दर्शनसामर्थ्यं प्राप्नुवतीषु (जाते प्रभाते लोकदृशो वस्तुग्रहणसमर्था जायन्त इति तासामुन्मीलनमत्र
वर्णितम्) अन्यथा-प्रकारान्तरेण । सृज्यमाने-निर्मियमाणे । जीवलोके-संसारे । (निशायां संसारोऽन्ध-
कारनिष्ठीन आसीत् सप्रति जायमाने प्रभाते संसारो भूयो दृष्टिपथमवतरतीति तस्य प्रकारान्तरेण
सृज्यमानस्वप्नोद्भूतं बोध्यम्) । निम्नोन्नतेषु-नीचोच्चभागेषु । विभज्यमानेषु इदं नीचमिदमुच्चमिति
विभागं प्राप्यमाणेषु । वनगहनेषु-वनकाननेषु । विरलायमानेषु-विरलतामापद्यमानेषु । अन्धकारे यानि
वनानि नितान्तवनानि असीद्यन्तेस्म, सप्रति तान्येव वनानि प्रकाशवशात् प्राप्तवैरस्यानीद प्रतिमासन्त

राजागण के साथ चन्द्रापीड वैशम्पायन की बात करते रहे, थोड़ी देर के बाद सेनापाल को उन्होंने आदेश दिया कि रात के दूसरे प्रहर में ही चलना है, आप सारी तैयारी कर लें, अनन्तर तारों के उगने पर चन्द्रापीड ने राजागण-को विदाकर वासभवन में प्रवेश किया । यात्रा का राजा नहीं बजा, फिर भी बहुत दिनों से उज्जयिनी को नहीं देख पाने के कारण उत्सुक सैन्य-समुदाय यात्रा की तैयारी करने लगा, उन्हें स्वयं निद्रा नहीं आई, पृथीय प्रहर के प्रारम्भ होते ही वह अश्व एवं करिणी को वाहन बनाने वाले थोड़े राजपुत्रों को साथ लेकर रीते मार्ग से चले पड़े ।

इसके बाद रात के साथ-साथ मार्ग के क्षीण हो जाने पर, पाताल से सारी चीजों के निकलने लगने पर आँखों के उन्मीलित होने लगने पर ऐसा प्रतीत होने लगा, मानो जीवलोक की पुनः सृष्टि हो रही हो, ऊँचा-नीचा

स्विव तरुलतागुल्मेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे इव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियो-
वश्यायसेकाभवपल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः कमलिनीरागदायिनि दिवसकरबिम्बे,
विस्पष्टे प्रभातसमये, कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्जयिनीम् ।

अथ दूरत एव प्रसूतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुण्यमानैश्च पुञ्जितैश्चाबद्धमण्डलैश्चोपविष्टैः
वर्लितैश्च दत्तकतिपयशून्यपदैश्च निवर्त्यमानैश्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चोद्वापदृष्टिभिश्च विवर्ण-
दीनवदनैश्च महाकण्ठशब्दामुखरैश्च दुःखाधिक्याहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वीत-
रागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभिरिव सुहृद्भिरिव स्निग्धब-
न्धुभिरिव च नगरीनिर्गतैराचार्या पृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च
वैशम्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव ।

शृण्वंश्च चकार चेतसि । 'बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी समवस्था । किं पुनर्येनासा-

इति भावः । तरुलतागुल्मेषु-बहुलताविपु । सङ्कुचस्तु ज्वलन्तामवपतां च भजस्तु । अन्धकारे भूयस्तथा
प्रतीयमानास्तुलतागुल्माः प्रकाशे जाते सङ्कोचमिव प्रतिपद्यमानाः प्रतिभासन्त इत्यर्थः । गगनतलमा-
रोहन्त्याः दिवसश्रियो बहुललाक्षारसालोहिते पदे इव, अवश्यायसेकात् पूर्वाशालतायाः उद्भिद्यमाने नव-
पल्लवे इव, कमलिनीरागदायिनि रविबिम्बे इत्यन्वयः । गगनतलम् आकाशदेशम् आरोहन्त्याः दिवस-
श्रियो दिनलक्ष्मीरूपनायिकायाः बहुललाक्षारसालोहिते प्रचुरलाक्षारागरञ्जिते पदे चरणे इव (इदमेक
मुप्रेक्षोपनीतं रविबिम्बस्य विशेषणम्) पूर्वाशालतायाः प्राचीविशारूपवत्त्वयाः अवश्यायसेकात् रात्रि-
चितशीतबिन्दुसेचनात् उद्भिद्यमाने विकासं भजमाने नवपल्लव इव (इदमपरमुप्रेक्षोपनीतं रविबिम्ब-
विशेषणम्) कमलिनीरागदायिनि पद्मिनीप्रीतिजनके (इदं तृतीयं साधारणं रविबिम्बविशेषणम्)
विस्पष्टे प्रभातसमये-स्फुटे प्रातःकाले जाते । कटकलोकेन-सैन्यसमुद्येन । परापतितवान्-आगतवान् ।

प्रसूतिद्वन्द्वसंस्थितैः-किञ्चिद्दूरप्रचलितैः । पुण्यमानैः-एकत्रीभवन्तिः पुञ्जितैः-एकश्रितैः । आबद्ध-
मण्डलैः-सङ्घातमात्रं प्रपन्नैः । पलितैः-परावृत्तैः । दत्तकतिपयशून्यपदैः-निरुद्देश्यभावेन कतिचन पदानि
चलितवन्ति । निवर्त्यमानैः अग्नैः परावर्षमानैः । उन्मुखैः-ऊर्ध्वोक्ताननैः । अधोमुखैः-नम्रवदनैः ।
उद्वापदृष्टिभिः-साश्रुनयनैः । विवर्णदीनवदनैः-क्षीणप्रभविज्ञाननैः । मुमुक्षुभिः-मोक्षं कामयमानैः । वीत-
रागैः-विरक्तैः । निःस्पृहैः-सांसारिकभोगविषयेऽनभिलाषशालिभिः । उदासीनैः-स्वर्गादिसुखकामनार-
हितैः । स्निग्धबन्धुभिः-प्रियमित्रैः । नगरीनिर्गतैः-पुराद्वहिरागतैः । आचार्या-पीडया । पृच्छ्यमानम्-
जिज्ञास्यमानम् । विचार्यमाणम्-अन्योन्यं मन्यमानम् । अनुभाव्यमानम्-कथनाविद्वाराऽनुभवविषयतां
प्राप्यमाणम् । समन्तात्-सर्वतः ।

चेतसि चकार-विचारयामास । बाह्यस्य-आत्मीयमिच्छस्य । समवस्था-स्थितिः असौ-वैशम्पा-
यनः । अङ्गेन लालितः-क्रोडे कृतः । संबद्धितः-पोषितः । बालचाटवः-बालकोचितानि अव्यक्तमधुराणि

प्रतीत होने लगा, वनगडन वटने लगा, तरुलता-गुल्म संकुचित सा होने लगा । आकाश पर चढ़ती हुई दिवसजी
के लाक्षाराग-लोहित चरण की तरह एवं ओस के द्वारा सेचन से खिले पूर्व दिशा के नव-पल्लव की तरह दोखने
वाला कमलिनी-विकासक सूर्यावम्ब प्रकट होने लगा, स्पष्ट प्रभात हो गया, उसी समय चन्द्रापीड सैन्य-समुदाय के
साथ उज्जयिनी पहुँचे ।

उज्जयिनी से कुछ दूर पर से ही एकत्र होने वाले तथा एकत्रित, मण्डल बाँधकर बैठे हुए, चलते हुए, अनमने
भाव से झटते हुए, आते हुए, आये हुए, अश्रुपूर्णनयन, दोनवदन, हाड़ाकर करने वाले, दुःख से मौन, मुनि,
मुमुक्षु, वीतराग, निःस्पृह, उदासीन, दुर्जन, स्नेही, पिता के सदृश, मित्र के सदृश, बन्धु के सदृश, नगरी से
आये हुए लोगों की वैशम्पायन के सम्बन्ध में ही पूछते कहते विचारते तथा सोचते हुए चन्द्रापीड ने सुना । सुन-
कर उन्होंने सोचा—जब तटस्थ व्यक्तियों की यह दशा है तब उस व्यक्ति की कैसी दशा होगी जिसने उसे गोद

वङ्केन लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः । तदतिकष्टं मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुक्रनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम् ।' इत्येवं चिन्तयन्नासानिहितोद्वाष्पदृष्टि-
दृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् । अवतीर्य च स राजकुलद्वारि विशान्नेवार्यशुक्रनासभवनं
सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च निवर्त्य तत्रैव जगाम । गच्छंश्च समी-
पवर्ती 'हा वत्स वैशम्पायन, अद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल एवासि, कथं त्वमेकाकी व्या-
लशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिन्शून्यारण्ये स्थितः । केन ते तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघात-
कारिणी शरीररक्षा कृता । केन वैषम्यप्रतिपत्तिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रा-
सुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा दुःखितः । ममो-
त्सङ्गमुत्सृज्य समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक त्वयोपात्ता । आगतमात्रस्यैव ते पितरमनु-
ज्ञाप्यात्यर्थं वधूमुखमवलोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न
सम्पन्नम् । परं तवापि वदनदर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स यत्र तेऽवस्थातुमभिरुचितं न यस्य
तत्रैव मामपि पितरं विज्ञाप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात त्वयाहं शैशवेऽपि नावमा-

माशितानि । अतिकष्टम्-महत् कठिनम् । नासानिहितोद्वाष्पदृष्टिः-अश्रुपूर्णां इशं नासाग्रे स्थापयन्
अदृष्टसर्ववृत्तान्तः-सकलमपि पुरो वृत्तान्तमपश्यन् । राजकुलद्वारि-राजभवनद्वारदेशे । निवर्त्य-राजभ-
वत्परावृत्त्य । तत्रैव-आर्यशुक्रनासभवनम् एव । समीपवर्ती-आर्यशुक्रनासभवनसमीपं गतः । अद्यापि
सम्प्रत्यपि । मङ्कलालनोचितः-मदीयक्रोडासयोग्यः । एकाकी-सहायकान्तररहितः । व्यालशतसहस्र-
भीषणे-अनेकैः करिभिः सपैश्व भयङ्करे । (व्यालपदं श्लेषेण करिणः सर्पाश्चाह) निर्मानुषे-मनुष्यसा-
मान्यज्ञान्ये । शून्यारण्ये-निर्जने वने । सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी-सकलप्राणिनिवारयित्री । वैषम्यप्रतिप-
त्तिनी-विषमतावारणकरी । निद्रासुखदायि-स्वापानन्दप्रदम् । शयनीयम्-तत्त्वम् । उपकल्पितम्-
रचितम् । बुभुक्षिते-भोजनेच्छायुते सति । तृषिते-पिपासाशालिनि । सुषुप्सति-स्वापमभीप्सति ।
ममोत्सङ्गम्-मदीयं क्रोडम् । उत्सृज्य-त्यक्त्वा । समानसुखदुःखा-स्वयि सुखिते ससुखा, स्वयि दुःखिते
च सदुःखा । वधूः-की । उपात्ता-प्राप्ता । तव पितरमनुज्ञाप्य-तव पितुराज्ञामासाद्य । वधूमुखम्-तव
स्त्रियो वदनम् । मन्दपुण्यायाः-दुतभागायाः । वदनदर्शनम्-सुखावलोकनम् । न केवलं पुत्रवधूमुखद-
र्शनालाम एव परं पुत्रविरहोऽपि ममापतित इति महन्ममाभाग्यमिति भावः । अवस्थातुमभिरुचितम्-
वासोऽभीष्टः । पितरं विज्ञाप्य-आत्मनो जनकं सूचयित्वा । शैशवे-बाल्यावस्थायाम् । अवमानिता-

में रखकर पाला-पोस रहा है, और उसके वाक्यचापल का अनुभव किया है । अतः मेरे लिये वैशम्पायन के बिना आर्य
शुक्रनास तथा मनोरमा माँ को मुँह दिखलाना बड़ा कठिन है । इस प्रकार सोचते हुए आँखों में आँसू लिये वह
बिना सारी घटनाओं की ओर नजर डाले ही उज्जयिनी में प्रवेश कर गये । बोड़े से उतर कर राजभवन के द्वार
में प्रवेश करते ही चन्द्रापीड ने सुना कि देवी विलासवती के साथ राजा शुक्रनास के वर गये हैं । सुनते ही लौट-
कर वह वहाँ गये । समीप जाने पर चन्द्रापीड ने सुना—'हा बेटा वैशम्पायन, आज भी तू हमारी गोद में पलने के
वाकफ ही है फिर किस प्रकार सपौसे भरे मनुष्य शून्य उस महावन में रह गया है । सारे दुष्ट प्राणियों से तुम्हारे
शरीर को वहाँ कौन बचावेगा ? कौन तुम्हें एक भाव से शरीर-स्थिति का अवसर देगा ? कौन तुम्हारे लिये निद्रा-
सुखदायी शयन तैयार करेगा ? तुम्हारे भूखे-प्यासे होने एवं सोने की इच्छा करने पर किसे वहाँ दुःख होगा ?
मेरी गोद को छोड़ कर तुमने अभी वधू भी तो नहीं पाई है जो तेरे साथ समान सुख-दुःखिनी बनती । तुम्हारे
लौटते ही, मैं तुम्हारे पिता की आज्ञा लेकर तुम्हारी वधू का मुख देखूँगी, मैंने सोच रखा था, परन्तु मेरे अभाग्यसे
वह नहीं हो सका । तुम्हारे मुँह के दर्शन भी दुर्लभ हो गये । बेटा, तुम जहाँ रहना चाहते हो, अपने पिताजी से
पूछकर मुझे भी वहाँ ले चलो । मैं तुम्हें देखे बिना नहीं जी सकती हूँ । बेटा, तुमने लड़कपन में भी मेरा अपमान

राजान्तर्बाष्पभरगद्गदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात् । 'वत्स चन्द्रापीड जानामि ते स्वजीवितादपि समभ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम् । पीडा च सुखैकद्वेतोर्वल्लभजनादेवासंभाव्या या समुत्पद्यते । तथैव हि न किञ्चिन्न क्रियते । तद्वज्रन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वदोषमाशङ्कते मे हृदयम् ।' इत्येवं वादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छ्लोकामर्षाभ्यामन्धकारिताननः प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेद्यो विस्फूर्जितेनेव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत् ।

ताधरेण शुक्नासोऽब्रवात् ।
 'देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतलत्वम्, अंशुमालिनि वा तमः, तम-
 स्विन्यां वा दिवसः, महोदधौ वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शेषे, परार्थानुद्यमो वा साधोः,
 अप्रियवचननिर्गमो वा स्वजनमुखात्संभाष्यते ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानि-
 रूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृचातिनो मित्रद्रुहः
 कृतघ्नस्य कर्मचण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोपि गुणवन्तमत्युदा-

यकतेन । अभ्यर्णवर्षः-आसन्नबुद्धिः । जलधरा-मेघः । अभ्यधास्-उक्तवान् । स्वजीवितात्-स्वस्य जीव-
नात् । भ्रातुः-वैशम्पायनस्य । सुखैकहेतोः-सर्वविधसुखप्रदात् । वल्लभजनात्-प्रियम्यक्तेः । असंभाष्या-
अतर्कितः । तयैव हि न किञ्चिन्न क्रियते-सुखैकजनकतया संभाषितात् प्रियजनानुरूपज्ञा पीडा सर्वविध-
मपि कष्टमुपस्थापयतीति भावः । शीलस्य-सच्चरितस्य । गुरुजनानुशासनस्य-गुरुजनाज्ञावशंवदस्वस्य ।
विनयाधानस्य-शिक्षाप्रदणस्य । अमुं वृत्तान्तम्-पलाय्यावस्थानरूपं समाचारम् । त्वद्वोषमाशङ्कते-
स्वयैव किमपि तस्य कृतं येनासौ नायात इति संभावयति । नरपतेः-राज्ञश्चन्द्रापीडस्य । आक्षिप्य-प्रति-
विष्य । शोकामर्षाभ्याम्-पुत्रविभोगजन्थेन शोकेन राज्ञश्चन्द्रापीडोपरिजातया दोषाशङ्कया च । अन्धका-
रिताननः-शून्यीकृतवदनः । प्रावृडारम्भः-वर्षासमयप्रारम्भः-तद्विद्यतादुष्प्रेषयः-विद्यता कष्टदरयः । वि-
स्फूर्जितेन-चञ्चलतां गतेन । स्फुरिताधरेण-चञ्चलेनौष्ठेन ।

देव-राजन् । ऊष्मा-सन्तापकता । बहने-बहौ । अंशुमालिनि-सूर्ये । तमस्विन्याम्-रात्रौ । महो-
दधौ-सागरे । शोषः-शुष्कता । क्षितेः-पृथिव्याः । युवराजे-चन्द्रापीडे । दोषः-वैशम्पायनपलायनकरका-
र्त्तकारिष्वरूपं दूषणम् । अनिरूप्य-अविचार्य, अनात्मज्ञस्य-स्वरूपपरिचयशून्यस्य । मूढप्रकृतेः-प्रकृत्याऽ-
विवेकिनः । दुर्ज्ञातस्य-कुशोलस्य । राजापथ्यकारिणा-राज्ञोऽहितं कर्त्तुमुद्यतस्य । कृतघ्नस्य-अकृतज्ञस्य ।
कर्मचण्डालस्य क्रियया चण्डालस्य । कृतावतारयोग्यम्-सत्ययुगे जन्मग्रहणस्य पात्रम् । आत्मनोऽपि
पीडने पिता को प्रणाम किया, और वह अलग दूर पर बैठ गये । उनको बैठा देखकर अशु गद्गद स्वर में आसन्न
वृष्टि मेघ की तरह गम्भीर ध्वनि से राजा ने कहा—'बेटा चन्द्रापीड, मैं जानता हूँ कि तुम अपने प्राणी से भी
अधिक अपने माई वैशम्पायन को प्यार करते हो । सुखमात्र देने वाले प्रियजन से होने वाली पीड़ा बड़ी असह्य
होती है, विशेषतः तब जब कि उसके लिए कुछ किया नहीं जा सके । अन्तः जन्म, स्नेह, उमर, शील, शास्त्रज्ञान,
शुश्रूषानुशासन, विनय इन सभी वस्तुओं के प्रतिकूल इस तुम्हारे माई तथा मित्र वैशम्पायन के वृत्तान्त को
सुनने के बाद मेरा हृदय इसमें तुम्हारे दोष की आशङ्का करने लगा है' ।

इस प्रकार राजा के कहने पर शुकनास ने बात काट दी, उस समय शोक तथा क्रोध से उनका मुख काला पड़ गया था, वह बिजली से दुष्प्रेक्ष्य वरसात की तरह लग रहे थे उनके ओठ फड़क रहे थे, शुकनास ने कहा— महाराज, यदि चन्द्रमा में छण्णता, आग में अतिशीतलता, सूर्य में अन्धकार, रात में दिन, समुद्र में शुष्कता, क्षेप के द्वारा पृथ्वी का अधारण, साधुओं में परहित-वैराग्य और आत्मीयजन के मुख में अप्रिय वचन सम्भन होगा तभी युवराज में भी दोष सम्भव है। अतः आप बिना सोचे-विचारे उस अनात्मब, मूढ़ स्वभाव, दुर्जन, राजद्रोही, मातृपितृघाती, मित्रापहारी, कृतघ्न, कर्मचण्डाल एवं महापातकी के लिये सत्ययुग में अवतार लेने लायक आप से

रचरितं चन्द्रापीडमेवं संभाषयति देवः । न ह्यतः परमपरं कष्टतरं किंचिदपि पीडाकारणं यद्गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि । किं पुनर्गुरुजनेन । यो गुणी गुणैरवराधनीयः । कस्यापरस्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः । अपि च जन्मनः प्रभृत देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्गलालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोपि किं करोतु । स्वयमेवोत्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः, सवदोषाश्रया महाव्याधयः, अन्तर्विषा महाव्यालाः, विनाशहेतवो महोत्पाताः, भुजङ्गवृत्तयो महावातिकाः, वक्रचारिणो महाग्रहाः, तमोमयाः प्रदोषाः, मलिनात्मकाः कुलपांशवः, निःस्नेहाः खलाः, निर्लब्जाः क्षपणकाः, निःसंज्ञाः पशवः, अपि चाकाष्ठा दहनाः, निर्गुणा जालिगः, अतीर्था जलाशयाः, निर्गौरवाः खरप्रकृतयः, अशिवमूर्तयो महाविनायकाधिष्ठिताः । ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं भजन्ते । मलिनस्वभावाः कारकपोला इव दानेनैव मलिनतरतामाप-

गुणवन्तम्-तारापीडापेक्षयाऽपि समधिकगुणशालिनम् । उदारचरितम्-उदारस्वभावम् । एवं संभाव्य-
सि दोषशालितया उपप्रेक्ष्यते । पीडाकारणम्-खेदावहम् । गुणेषु वर्तमानः-गुणशाली । दोषेषु संभाव्यते-
दोषशालितया कथ्यते । अनेन-गुणशालिना । देवस्य-राजस्तारापीडस्य । अङ्गुलाखनया-क्रोडे जातेन
पोषणेन । गृहीतः-बाधितः । मरुतः-वायोः । दुर्ग्रहप्रकृतेः-स्वभावतो दुर्ग्रहस्य । पूर्वविधाः-वैशम्पायन-
तुल्याः शरीरसंभवाः-देहादुरपन्नाः । सर्वदोषाश्रयाः-सर्वेषां दोषाणामाश्रयभूताः । महाव्याधयोऽपि
वातपित्तादिदोषसमुदायेन जन्मन्त इति तेषामिवास्यापि सर्वदोषाश्रयभूताः । महाव्याधयोऽपि
विषवन्तः । महोत्पाताः-विगदाहादयः । भुजङ्गवृत्तयः-सर्पतुल्याचाराः । महावातिकाः-भुजङ्गजीविनः ।
खपणकाः-नरनसाश्च । अकाष्ठा बहना इत्यत्र विरोधाभासः, अमी दुष्टाः काष्ठवज्रिताः सन्ताऽपि दाहकाः,
वह्नयस्तु काष्ठे सत्येव ज्वलनस्वभावा इति बहुर्दुष्टानामेषां व्यतिरेकः । 'निर्गुणा जालिना' अत्रापि व्यति-
रेक एव । जालवत्तया गुणवत्ता नैयत्येनामीषां दुष्टानामपि जालवत्तया-वज्रनारूपजालशालितया गुण-
वत्ता संभाव्यते न तु सा वस्तुस्थितिः, तेषां गुणसामान्याभाववशात् । अतीयाः-जलावतारमूल्याः (अशा-
स्त्रज्ञाश्च) अमी दुष्टा जलाशयाः-जलाशयाः जलहृदयाः सन्तोऽपि अतीयाः अशास्त्रज्ञाः-तीर्थभिन्नाश्चेति
व्यतिरेकः । अशिवमूर्त्तयः-अमङ्गलशरीराकृतयः । महाविनायकाधिष्ठिताः-गणेशादिताः । शिवमूर्त्तीनां
गणेशाधिष्ठितस्वनियमः, अमीषां तु दुष्टानां शिवमूर्त्तिविविरेहोऽपि महाविनायकाधिष्ठितत्वामिति व्यति-
रेकः । सकलङ्काः-सचिद्धाः । कृपाणाः-खङ्गाः । स्नेहेन-प्रेम्णा तेषां विद्वन्मेषां च । सकलङ्काः दुष्टाः स्नेहे
क्रियमाणेऽपि कठोरतां प्रतिपद्यन्ते यथा सचिद्धाः खङ्गाः तेषां स्नेहोपयोगेन परुषधारा भवन्ति ।
पारुष्यम्-कठोरता तीक्ष्णधारता च । मलिनस्वभावाः-स्वभावतः श्यामवर्णाः । प्रकृत्यैव मलिनमतयः ।
करिकपोलाः-गजगण्डस्थलानि । दानेन-दानवारिणा किञ्चिद्वस्तुप्रदानेन वा । मलिनतरताम्-अतिमालि-
न्यम् । आपद्यन्ते-प्राप्नुवन्ति । यथा प्रकृतिमलिनाः करिणां कपालदेशाः सातं दानाव्ये मालिन्यप्रकर्ष-
श्रयन्ते तद्वदमी दुष्टा अपि मलिनाः सन्तोऽपि दाने लभ्यमानेऽपि सातिशयां मलिनतां प्राप्नुवन्तीति

भी अधिक योग्य, गुणवान्, और उदार चरित चन्द्रापीड को दाँषा करार दे रहे हैं। इससे बढ़कर पीडा का कारण कुछ नहीं होता है कि गुणवान् को दाँषा ठहरा दिया जाय। सधारण जन भी गुणवान् को दाँषा ठहराते हैं तो कष्ट होता है फिर युद्धजनों को बात ही क्या! जो गुणा है उसका आदर गुणो से ही होना चाहिये।

जन्म से आज तक महाराज तथा विलासिता की गोद में खेलने का खयाल जिसने नहीं किया, उस हवा की तरह अग्रहणीय व्यक्ति का चन्द्रापीड क्या कर सकता था। इस तरह के शरीर में पैदा होने वाले कौड़े, सर्प दांभाश्रय महारांग, अन्तर्विष सर्प, बिनाशहतु महोत्पात, सर्प से बोलने वाले संपेर, कुंटलागत महाप्रह, तमामय प्रदोष, मलिनात्मक कुलघाती, निःस्नेह खल, निर्लज्ज साधु, निर्बोध पशु, बिना काठ के बनल, बिना गुण के जाल वाले, बिना सीढ़ी के जकाइय, बिना गोरव के क्रूर-स्वभाव, अमङ्गलमूर्ति एवं महाविनायकाधिष्ठित जब स्वयं पैदा होते हैं। जैसे तलवार तेल लगाने से ताँक्ष्ण होती है उसी तरह ज स्नेह करने से कठार होते हैं। मजिन करिक होते हैं। जैसे तलवार तेल लगाने से ताँक्ष्ण होती है उसी तरह ज स्नेह करने से कठार होते हैं। मजिन करिक होते हैं। जैसे तलवार तेल लगाने से ताँक्ष्ण होती है उसी तरह ज स्नेह करने से कठार होते हैं। मजिन करिक होते हैं। जैसे तलवार तेल लगाने से ताँक्ष्ण होती है उसी तरह ज स्नेह करने से कठार होते हैं। मजिन करिक होते हैं।

द्यन्ते । निर्वर्तयो मणिप्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलन्ति । अङ्गलग्ना भुजा इव दाक्षिण्यपरिग्रहेणैवतरे वामाः संजायन्ते । गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते । सरागाः पञ्चवा इव दिवसारूढ्येवापरज्यन्ते । भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवामिमुख्येन सर्वप्रतीपं गृह्णन्ति । अन्तरस्वच्छवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च स्निग्धेष्वपि रुक्षाः, शृजुष्वपि वक्राः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवस्वपि दुष्टप्रकृतयः, भर्तर्यप्यभृत्यात्मानः, रागिष्वपि क्रुद्धाः, निरीहादप्यादित्सवः, मित्रेष्वपि द्रोहिणः, विश्वस्ता-नामपि घातकाः, भोतेष्वपि प्रहारिणः, प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणः, विनीतेष्वप्युद्धताः, दयापरेष्वपि निर्दयाः, स्त्रीष्वपि शूराः, शृत्येष्वपि क्रूराः, दीनेष्वपि दारुणाः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः, नीचा एवाच्चैः, अगम्या एव गम्याः, कुदृष्टिरेव सदृदर्शनम्, अकार्यमेव कार्यम्,

तयोः सादृश्यमत्रोपनिबध्यमानं बोध्यम् । निर्वर्तयः-दशया रहिताः । मणिप्रदीपाः-रत्नदीपाः । प्रसादेन-निर्मलतया अनुग्रहेण च । यथा वर्तितुं न्या अपि मणिप्रदीपाः स्वयं प्रसादेन ज्वलन्ति तथैवामी दुष्टाः कृपायां क्रियमाणायामपि दक्ष्यन्त इति तुलनाऽत्र कृता वेद्या । अङ्गलग्नाः-शरीरसंस्काः । भुजाः-बाहवः दाक्षिण्यपरिग्रहेण-दक्षिणभागेऽवस्थापनेन । इतरे-तद्वन्त्ये । वामताम्-कौटिल्यम् दक्षिणेतरेताश्च । (अयमाशयः-यथा शरीरसंस्का बाहवो दक्षिणतया गृह्यमाणे भुजान्तरे तदितरे वामाः संपद्यन्ते तथैवामी दुष्टा अपि शालीनतया व्यवहर्त्तारि पुरुषे कौटिल्यमाश्रयन्तीति शब्दसाध्यमूलकस्वमत्रोपमाया-बोध्यम्, तदुक्तम्-'स्फुटमर्यालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु । आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः।' इति, तदुदाहरणमपि तत्रैवोक्तम् :-'स्तोकेनोक्तमिमायाति स्तोकेनाचार्यधो नतिम् । अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटिः खलस्य च ।' इति । गुणमुक्ताः-उद्यानिच्छाः । शौर्यौदार्यादिगुणविकलाश्च । सायकाः-बाणाः । सपक्षाश्रयेण-मित्राश्रयेण पञ्चवद्बाणाश्रयेण च । फलेन-बाणाग्रभागेन । दूरं विक्षिप्यन्ते-विप्रकृष्टदेशे क्षिप्यन्ते । यथा प्रत्यङ्गानिच्छा बाणाः सपक्षाश्रयणात् दूरं क्षिप्यन्ते तद्वदमी दुष्टाः गुणरहिता मित्राश्रयेण दूरगामिनश्च भवन्तीति बोध्यम् । सरागाः-मनोरागयुक्ताः रक्तवर्णाश्च । पञ्चवाः-किसलयाः । दिवसारूढ्या-दिवसव्यतिगमेन । अपरज्यन्ते-विकृतिं भजन्ते रागं परिहरन्ति च । अयमुपमार्थः-यथा सरागाः पञ्चवा दिनसेषु व्यतीतेषु वर्णविकृतिमापद्यन्ते तथैवामी दुष्टाः दिवसव्यतिगमे सति मनोविकृतिं गच्छन्तीति । भूतिपरामृष्टाः-भनशालिनः, विभूतिस्वच्छीकृताश्च । आमिमुख्येन-अनुकूलताप्रदर्शनेन, संमुखस्थापनेन च । सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति-सकलं विपरीतं विभावयन्ति विपरीतं सुखादि गृह्णन्ति च । अन्तरस्वच्छवृत्तयः-अभ्यन्तरभागे अस्वच्छानां मलिनानां पङ्कादीनां वृत्तिः सन्नाथी येषु तादृशाः, मनसि मलिनताश्च । सलिलाशयाः-जलाशयाः । गाढावगाहनेन-निर्भरावगाहनेन, कालुष्यम्-मलिनताम् । यथाऽभ्यन्तरभागे पङ्कादिमलिनवस्तुजातं धारयन्तो जलाशयाः गाढावगाहने क्रियमाणे उद्विक्तपङ्कतया मलिनाः सञ्जायन्ते तद्वदमी दुष्टा अपि मनसि मलिनं भावं धारयन्तः परस्त्वदीये हृदये प्रवेशं प्राप्तेः सन्निः स्वां मलिनतां व्यवहारेऽप्यवतारयन्तीत्यर्थः । स्निग्धेषु-प्रीतिपरेषु । शृजुषु-सरलेषु । अभृत्यात्मानः-भृत्यस्वभावविरुद्धस्वभावाः । रागिषु-प्रियेषु । निरीहाद-भिःस्वात् । आदित्सवा-आदातुमिच्छवः । प्रहारिणः-प्रहारकर्त्तारः । विपरीतानाम्-विपरीतमतीनाम् । लघवः-तुच्छाः । कुदृष्टिः-मिथ्यादृष्टिः । अस्थितिः-अमर्यादा । स्थितिः-मर्यादा । (विपरीतमतीनां विपरीतप्रका-

प्रचलित होते हैं । जैसे गोद रखे गये हाथ दक्षिण होकर भी वाम हो जाते हैं उसी तरह वे दाक्षिण्य व्यवहार से उलटे हो जाते हैं । प्रत्यङ्ग से छूटे बाणों की तरह वे सपक्षाश्रय फल से दूर भागते हैं । सरागपञ्चवों की तरह दिन के बीतने पर अधिक रागयुक्त होते हैं । राख से साफ किये गये दर्पण की तरह सारी वस्तुओं को उलटे रूप में ही ग्रहण करते हैं । जो स्नेहीजन के लिये भी रुख, सरलियों के लिये भी वक्र, गुणवानों के साथ भी दुष्ट प्रकृति, स्वामी के लिये भी अभृत्य, प्रेमियों के प्रति भी कुपित, निरीहों से भी कुछ घेंठने की इच्छा रखने वाले, मित्रों से भी द्रोहकारी, विश्वस्तों के भी घानक, भोतों पर भी प्रहार करने वाले, प्रीति करने वालों से भी द्वेष रखने वाले, विनीतों के लिये भी उद्धत, दयालुओं के लिये भी निर्दय, स्त्रियों के प्रति भी शूर, दीनों के प्रति भी क्रूर हैं, जिनकी उलटी दृष्टि में गुरु ही लघु, नीच ही उच्च, अगम्य ही गम्य, कुदृष्टि ही वास्तविक ज्ञान, अकार्य ही कार्य, अन्याय

अन्याय एव न्यायः, अस्थितिरेव स्थितिः, अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्यैव विद्या, अविनय एव विनयः, दौःशील्यमेव सुशीलता, अधर्म एव धर्मः, अनृतमेव सत्यम् । येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय, श्रुतमालजालाय नोपशमाय, पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकाराय, उत्साहो धनार्जनाय न यशसे, स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना । सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीडश एव कोप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा । मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनं कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथा-जातस्य न बुद्धौ संजातम् । तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्भ्रान्तेन दुर्दर्शमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं । क्रयताम् । अपरमसौ तिर्यङ्महता यत्नेन शुक्र इव पाठितः पुष्टश्च देवेन । अथवा विनोददानात्तिरश्चा-मपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेपि पोषिताः पोषितरि स्नेहमाबध्नन्ति । तेषां कृतं

रकज्ञानस्यौचित्येन गुरव एष लघव इत्यादिना तदुदाहरणानि वृत्तानि बोध्यानि) अनुतम्-सत्यम्,
पराभिसन्धानाय-परबोधोन्मावनाय । आलजालाय-बन्धनाय । उपशमाय-ज्ञान्तये । प्राणिनामुपघाताय-
जीवघषाय । व्यसनासङ्गाय-व्यसने आसक्तये । विरसङ्गाय-स्थिरमैत्र्यै । असौ-वैशम्पायनः । अपुण्य-
वान्-पापी । चकितवृत्तानाम्-दुराचारिणाम् । आसिता-निग्रहीता । पीडितान्तरात्मा-स्त्रिहृदयः ।
जीवितनिबन्धनम्-प्राणधारणकारणम् । वर्त्तिष्यते-जीविष्यति । नृशंसस्य-क्रूरस्य । नापतितम्-
नायातम् । पिण्डप्रदः-पितृपिण्डप्रदाता । वंशसन्तानार्थम्-वंशवृद्धये । अननुज्ञातः-अनाज्ञतः । यथा
जातस्य-यथा कथञ्चिदुपपन्नस्य नीचस्येत्यर्थः । असत्पथप्रवृत्तेन-नीचमार्गाशुसारिणा । नष्टारमना-
निन्वितात्मना नीचेन । उद्भ्रान्तेन-मत्तेन । तिर्यक्-पशुः । तेऽपि-पशुपक्षिणोऽपि । पोषिताः-शुद्धिं

ही न्याय, अस्थिति ही स्थिति, अनाचार ही आचार, अयुक्त ही युक्त, अविद्या ही विद्या, अविनय ही विनय, दुःशीलता ही सुशीलता, अधर्म ही धर्म एवं मिथ्या ही सत्य होता है। जिन क्षुब्धों का ज्ञान दूसरों को सताने के लिए होता है ज्ञान के लिए नहीं, शास्त्राध्ययन आदम्बर के लिए होता है ज्ञान के लिये नहीं, पराक्रम प्राणियों के संहार के लिए होता है उपकार के लिए नहीं, उरसाह धनार्जन के लिए होता है यश के लिए नहीं, स्थिरता व्यसनासक्ति के लिये होती है दृढमैत्री के लिये नहीं, धनस्याग काम के लिये होता है धर्म के लिये नहीं। और क्या कहा जाय, जिनके सारे आचरण दोष के लिये ही हुआ करते हैं गुण के लिए नहीं होते, यह पापी भी उन्हींमें से एक पैदा हुआ है जिसने इस प्रकार के आचरण को करने के पहले यह भी नहीं सोचा कि मैं तारापीड का मित्र होकर उनका इस प्रकार का द्रोह कैसे कर रहा हूँ। उसके मन में यह आशङ्का भी नहीं हुई कि मेरे इस आचरण से दुश्चरितों के शासक महाराज तारापीड के हृदय में कष्ट होगा और वह मेरे ऊपर क्रोध करेंगे। यह बात भी उसके क्रूर हृदय में नहीं आई कि अपनी माता का मैं ही जीवन-सहारा हूँ वह मेरे बिना कैसे रहेगा। उस वैवकूफ के मन में यह नहीं हुआ कि पिताजी ने मुझे वंश की अनुवृत्ति तथा पिण्ड के लिये पैदा किया है फिर मैं उनकी आज्ञा के बिना ही सबका त्याग कैसे कर रहा हूँ। इस प्रकार उस असन्मार्गगामी नष्टारमा तथा उद्व्रान्त लड़के ने अदृष्ट का विचार नहीं किया। अथवा जिसने देखकर भी नहीं देखा उस अन्धे का क्या किया जाय। वह पशु बड़े प्रयत्न से महाराज द्वारा सुभगे की तरह पढ़ाया तथा पाला गया था। विनोद प्रदान करने से पक्षियों का पढ़ाना भी सफल हो जाता है, पालतू पशु-पक्षी भी पोषक के प्रति स्नेह रखते हैं। वे भी क्रुद्ध होते हैं। वे भी परिचय

जानन्ति । तेपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजन्मस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य यस्य सर्वमेवाधस्ताद्वतम् । अपि चेह-
शाचरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद् दुरात्मना जातेन
केवलं सुखं न स्थापिताः सर्व एव वयम् । अपरमेवं दुःखार्णवे निपातिताः । सर्व एव ह्यना-
क्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्वहिताय पराहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न
स्वहितं नापि च परहितम् । किमनेनैवमात्मदुहा कृतमिति मतिरेतावन्न बोधपदवीमवत-
रति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म ।' इत्युक्त्वा हेमन्त-
कालोत्पलिनीमिवोद्वापां दृष्टिमुद्वहन्नुद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्यु-
पूरेण निश्चसन्नेवावतस्थे ।

तदवस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच । 'एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनं वासरालोकेन
भास्वतः समुद्रासनमवश्यायलेशौराह्लादनममृतांशोर्मेघाम्बुबिन्दुभिरापूर्णं पयोधेर्व्यजनानि-
लैरतिवर्धनं प्रभञ्जनस्य यदस्माद्विधं पारबोधनमायस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि
विवेकिनोपि धीरस्यापि सत्त्ववतोप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमाप वर्धसलिलेन सर इव

गमिताः । पोषितरि-पोषणकरे । आगन्तु-धारयन्ति । सहजन्मस्नेहः-आतृप्रीतिः । सहजस्नेह इति
पाठो युक्तः, सहजस्नेह इत्यस्य स्वाभाविकं प्रेम इत्यर्थः । नष्टोभयलोकस्य-द्वहलोकं परलोकं च नाक्षित-
वतः । दुर्जातस्य-दुष्टस्य विपन्नस्य वा । तिर्यग्योनौ-पशुपक्षियोनौ । दुःखार्णवे-दुःखोदघौ । अनाक्षिप्त-
चेताः-अभ्रान्तमतिः । आत्मदुहा-स्वद्विज्ञाता आत्मनोऽहितमाचरता । बोधपदवीमवतरति-बुद्धिमारो-
समायाति । ग्रहोपसृष्टस्य-ग्रहगृहीतस्य हेमन्तकालोत्पलिनीम्-हेमन्तर्तुकमलिनीम् । उद्वेपिताधरः-
शोकावेगेन कम्पमानाधरः । अलब्धनिर्गमेन-अन्तरेव मूर्च्छता । मन्युपूरेण-दुःखभारेण । अवतस्थे-
स्थितवान् ।

तदवस्थम्-तस्यां स्थितौ वर्तमानम् । तम्-शुकनासम् । प्रकाशनम्-अलोकनम् (अग्निः
स्वतः प्रकाश इति यथा तस्य प्रदीपेन प्रकाशनं व्यर्थमेवं तथापि सततजाग्रदप्रबोधतया मया प्रबोधनं
न शक्यते कर्तुमिति तापयम्) वासरालोकेन-दैनिकप्रकाशेन । भास्वतः-सूर्यस्य । अवश्यायलेशैः-
शीतान्धुभिः । आह्लादवर्धनम्-आनन्दवृद्धिः । अमृतांशोः-चन्द्रमसः । मेघाम्बुबिन्दुभिः-घनजलकणैः ।
आपूर्णम्-पूर्तः । प्रभञ्जनस्य-वायोः । प्राज्ञस्य-पण्डितस्य । बहुश्रुतस्य-अधीतविधिषविद्यस्य । विवे-
किनः-विचारचतुरस्य । सत्त्ववतः-गम्भीरस्य । दुःखातिपातेन-दुःखाधिक्येन । विशुद्धम्-निर्मलम् ।

का खाल रखते हैं । माता-पिता पर उनका भी स्वाभाविक स्नेह देखा जाता ही है । दोनों लोक का नाश करने
वाले उस पापी ने इन सारी बातों का अनादर कर दिया । इस तरह के आचरण से वह दुष्ट भी अवश्य किसी पशु-
पक्षियोंनि में गिरेगा जिसने हम सभी को सुख से नहीं रहने दिया, प्रत्युत दुःख के सागर में गिरा दिया, होश-
इवाक में रहने वाले अपना तथा दूसरे का हित चाहते हैं, उसने तो हम लोगों को इस प्रकार के कष्ट में डालकर
न अपना हित किया है न हमारा । उस आत्मद्रोही ने ऐसा क्यों किया यह बात अभी तक समझ में नहीं आ
रही है । उस पापी तथा ग्रहगृहीत का जन्म सब प्रकार से हमलोगों को कष्ट प्रदान करने के लिये ही हुआ था ।
इस प्रकार कहते-कहते उनकी आँखें हेमन्त ऋतु की कमलिनी के सदृश हो गईं । आँसू छलछला आये, ओठ
दिलने लगे, दुःख बाहर निकल रहा था अतः अन्तर फटा जा रहा था, वह लम्बी साँस लेते बैठे ही रहे ।

शुकनास की वैसी स्थिति देखकर तारापीड ने शुकनास से कहा—यह प्रदीप से अग्नि के प्रकाशन, दिन
की रोशनी से सूर्य के प्रकाशन, ओस की बूंदों से चन्द्रमा के आह्लादन, मेघ के जल से समुद्र के पूरण और पंखे
की हवा से वायु के अभिवर्द्धन के समान होगा कि हमारे ऐसा आदमी आपको समझावे । तथापि सभी प्राण,
बहुश्रुत, विवेकी, गम्भीर, बलवान् व्यक्तियों के स्वच्छ भी अन्तःकरण दुःखाधिक्य से वर्षाजल से सरोवर की तरह

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः । वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः । वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा । बलेनैव सहोपचीयते मदः । दोर्घ्येनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः । मध्येनैव सह कार्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयते हृदयमविनयैः । श्मश्रुभिरेव सहोज्ज्वलते मलिनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः । तद्यथा धवलमपि सरागं सर्वथा दीर्घोभवदपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः । अनुपहतेपि न प्रविशति गुरुप-

निर्विकारम्-विना कामपि विक्रियाम् । यौवनम्-युवावस्था । अतिक्रान्तम्-अतीतम् । यौवना-
वतारे-युवावस्थाया आगमे । (यौवने आगते सति यथा शैशवं पलायते तथैव गुरुजनस्नेहोऽप्यपसर-
तीति सहविषया) वयसा-युवावस्थया । आरोहति-प्रकटीभवति । अभिनवा-निरयनूनना । वयसा-
उरोदेशेन । वाग्म्या-विषयामिलाषः । (यौवनागमे येनैव क्रमेण वचोदेशो विस्तारं भजते तेनैव क्रमेण
विषयामिलाषोऽपि विस्तारं भजत इत्याशयः) बलेन-शारीरिकशक्त्या । उपचीयते-वर्द्धते । मदा-
गर्वः । दोर्द्धयेन-बाहुयुगलेन । धीः-बुद्धिः । यथा यथा यौवने समायाते मुञ्चद्वयं स्थूलं भवति तथा
तथा धीरपि स्थूलतां प्रतिपद्यते इत्याशयः । मध्येन-कटिदेशेन । काश्यम्-कृशताम् । यथा यथा यौव-
नोदये मध्यभागः कृशो भवति तथा तथा शास्त्रज्ञानमपि कृशतां प्राप्नोतीत्यर्थः । ऊरुयुगलेन-जङ्घाद्वि-
तयेन । उपचीयते-वर्द्धते । अविनयैः-विनयो नम्रता तदभावाः । अविनयस्तैरोदरैः । यथा यथा यौवनो-
दये ऊरुयुगलं पृथुत्वमायाति तथा तथाऽविनया वर्द्धन्त इत्यर्थः । रमश्रुभिः-मुखलोमभिः । उज्जृम्भते-
प्रकटीभवति । मलिनताहेतुः-विकारकारणम् । मोहा-अज्ञानम् । आकारेण-शारीरकान्त्या । विकाराः-
विषयसम्बन्धकारणीभूता मनोभावाः । धवलमपि श्वेतमपि सरागमिति यथाभुतार्थकत्वे विरोधः,
सरागमित्यस्य प्रेमपूर्णमित्यर्थग्रहणे तु तत्परिहार इति आपाततो विरोधप्रतिभासेऽपि परमार्थतो
विरोधाभावाद्विराधाभासोऽलङ्कारः । दीर्घमवत्-दीर्घाकारतामापद्यमानम् । दीर्घं न पश्यति दूरस्था-
लोक्ते । अनुपहृते-स्वस्थे । श्रोत्रे-कर्णविवरे । स्त्रीरागिणि-पत्नीप्रेमासक्तते । विद्यान्तरम्-अन्या विद्या ।

क्या इस विशाल संसार में कोई ऐसा है जिसका यौवन निर्विकार बीत गया हो। जबानी के जाने पर लड़कपन के साथ ही गुरुजन का रनेह बढ़ जाता है। नवीन चाणी के साथ नई प्रीति बगती है। छाती के साथ अभिलाषा चौड़ी होती जाती है। बल के ही साथ धमण्ड बढ़ता है। दोनों बाहुओं के साथ बुद्धि मोटी होती जाती है। मध्यभाग के साथ ही शास्त्रज्ञान कुश होता जाता है। जैसे-जैसे जाँघें मोटी होती हैं वैसे-वैसे हृदय अविनय है। दाढ़ी-मूँछ के साथ ही मालिन्यजनक मोह बढ़ता है। आकार के साथ ही हृदय-विकार से पूर्ण होता जाता है। पंख होने लगते हैं। पंख होकर भी सराग नयन दीर्घ होकर भी दूर तक नहीं देख पाते हैं। कान के बल प्रकट होने लगते हैं। पंख होकर भी सराग नयन दीर्घ होकर भी दूर तक नहीं देख पाते हैं। कान के बल प्रकट होने लगते हैं। पंख होकर भी सराग नयन दीर्घ होकर भी दूर तक नहीं देख पाते हैं। कान के बल प्रकट होने लगते हैं।

देशः श्रोत्रे । स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये । स्थैर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् ।
परित्याग्येषु व्यसनेष्वसङ्गः ।

विकाराणां च कारणं प्रायः सरसता । सा च सर्वमेव जलप्रायं कुर्वाणा वर्षातिवृद्धयै-
वोपजायते । अपि च दिवसो दोषागमाय, दोषागमो नालोकाय, अनालोकोऽसदृशाना-
र्थम्, असदृशनमविवेकाय, अविवेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेत्तो
आनन्दवद्वयमेव स्खलति । स्खलिते चेत्तसि तल्लगना पतत्येव लज्जा । त्रपावरणशून्ये च
हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन् केन वा निवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुसुमधन्वा । विलसति
च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति यैः सत्त्वमेवाधस्ताद् व्रजति । सत्त्वे
चाधो गते किमाश्रित्य न गलति शीलम् । किमवलम्बनं विनयस्य । किं करोत्वनाधारं
धैर्यम् । कं पदसाधत्तां धीः । कं समाधानमावधनात्ववष्टम्भः । केन वावष्टभ्य बलान्निश्चलीकृतं

अस्थैर्यप्रकृतौ-स्वभावतश्चलकायाम् । तरलतायाम्-चञ्चलतायाम् । स्थैर्यम्-दृढता । (अयमर्थः-युवका
अस्थिरतायामेव दृढभावेन स्थिराभूयावतिष्ठन्ते) परित्याग्येषु-स्वपतुं योग्येषु । व्यसनेषु-दोषेषु ।
आसङ्गः-आसक्तिः ।

विकारानाम्-यौवने संभवन्तीनां मनोविकृतीनाम् । सरसता-रसिकता । सा-सरसता । जलप्रा-
यम्-जलार्द्रं सरसम् । वर्षातिवृद्धया-अवस्थाधिक्येन वृष्टिप्राप्त्यर्थेण च । यथा वृष्टिप्राप्त्यर्थेण सरसतः
वर्धते तथैवावस्थावृद्धया रसासक्तिर्वर्धते इत्याशयः । दोषागमाय-रात्रेरागमनाय दोषाणां कामादीना-
मुदयाय चेति व्यञ्जना । दोषागमो रात्रिसमागमनम् अनालोकाय अप्रकाशद्वारा दृढशक्तिप्रतिबन्धाय,
दोषाणामनोविकारस्वरूपाणां कामादीनामुद्योऽनालोकाय तत्त्वविचारप्रतिबन्धाय चेत्यर्थः । अनालोका-
द्विप्रतिबन्धः विचारशक्तिविरहश्च । असदृशनार्थम्-अमोक्षादनाय कुप्रवृत्तये च । अविवेकः-विचारवि-
रहः । असन्मार्गप्रवृत्तये-कुमार्गप्रवृत्तिजननाय । असन्मार्गप्रवृत्तम्-कुमार्गगमि । आश्रित्य-भ्रमादृढम् ।
स्खलति-पतति । कुमार्गप्रवृत्तस्य आश्रित्यश्रान्धस्य जनस्य स्खलनं यथाऽवश्यं भावि तथैव तादृशस्य मनसो-
ऽपि पतनमवश्यं भावीति श्लेषलभ्योऽर्थः । स्खलिते-पतिते मार्गादिति शेषः । तल्लगना दृढयस्थिता । यथा
भवति पतिते भवदासक्तं किमपि वस्तु पतत्येव तथैव मनसि पतिते तदासक्ता लज्जाप्यवश्यं पतति इति भावः ।
त्रपावरणशून्ये-लज्जास्वरूपस्यावरणस्य अभावे । (आवरणे विद्यमाने कस्यापि प्रवेशः कष्टसाध्यः स्यात्,
आवरणे स्वपद्यते प्रवेशो वारयितुं न शक्यते, तेन लज्जारूपे आवरणेऽपगते सति हृदये प्रविशेदेव सर्व-
व्यामविनयानां हेतुः कामदेवः, प्रविशतस्तस्य निवारणं न केनापि कर्तुं शक्यमित्यर्थः) कुसुमधन्वा-
पुष्पचापः कामदेवः । कुसुममार्गणे-कामदेवे । छिद्रसहस्राणि-अनेके दोषाः । छिद्रेषु तु जातेषु सत्त्वस्य
धैर्यस्य पतनं नितास्तत्त्वाभाविकं स्यादित्याशयः । शीलं-सञ्चरितम् । अनाधारम्-निराश्रयम् । आधत्ताम्-
आरयतु । समाधानम्-स्थितिम् । आवधनात्-करोतु । अवष्टम्भः स्थिरता । विप्रतिपद्यमानानि-संशय-

पाती है । अस्थिर प्रकृति या अल्प में स्थिरता तथा त्याग करने योग्य व्यसनों में आसक्ति उत्पन्न हो जाती है ।

विकारों का कारण प्रायः सरसता ही हुआ करती है । वह सरसता वर्ष के बढ़ते जाने से सारी चीजों को
गीली कर देती है और दिन दोष के आगमन का कारण बनते हैं, दोष के आगमन से आलोकन-शक्ति क्षीण
होती है, आलोकन शक्ति के नाश से असदृशदर्शन होता है, असदृशदर्शन से अविवेक और अविवेक से असन्मार्ग में
प्रवृत्ति होती है । असन्मार्ग-प्रवृत्त चित्त मोहान्ध होकर इधर-उधर भटकता हुआ अवश्य ही स्खलित होता है ।
चित्त के स्खलित होने पर उसमें लगी हुई काज गिर जाती है । लज्जारूप आवरण से रहित हृदय में पैठते हुए
सभी अविनयों के कारण दुर्निवार कामदेव को कौन रोक पाता है । कामदेव के हृदय में पैठ जाने पर उसमें
इबार छिद्र हो जाते हैं जिनसे होकर सत्त्व नीचे गिर जाता है । सत्त्व के गिर जाने पर शील किस आधार
पर टिका रहता है । विनय का क्या आश्रय रह जाता है, बिना आधार का धैर्य क्या करे ? बुद्धि कहाँ टिके ?

मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन वाऽऽलोकभूतेन तमोभृद्विहेतुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टेरुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात् कुतः भवतु प्रथमे वयसि । येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्ज्यतां मलिनता । अपि च परिणामेपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहविषमहाहौ मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्राविलासवेशमनि नवरागपञ्चबोद्धमलीलान्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारुण्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितमापतति । किमेवमर्थेण लालनीयस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान् गृहीतो यदनुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेवमुक्तम् । स्वप्नायमानानामपि यद् गुरुणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शुभ-

निमग्नानि । नियन्त्रितानि-वशीकृतानि । आलोकभूतेन-प्रकाशस्वरूपतां गतेन । तमोभृद्विहेतुः-अज्ञान-बुद्धेः कारणम् । दोषाभिषङ्गः-दोषेष्व्वासक्तिः । उपहन्ता-घातकः । आलोको हि तमोभृद्वि निरुन्धन् इष्ट्युपघातं प्रतिषन्धीयात्तदभावे तु तमोभृद्विजन्यो इगुपघातोऽवश्यमापतेदिति भावः । बहुदर्शित्वं यौवनेऽसंभवम्, कालसाध्यत्वात् तस्येत्याशयेनोक्तम्-बहुदर्शित्वमिति । येन-बहुदर्शित्वेन । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्-तत्सत्त्वे तत्सत्त्वम्, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ, हादिकमलिनतासर्वेनैते दोषाः, हादिकमलिनताभावे च तत्तदोषाभाव इति विभाज्य बहुदर्शित्वं हृदयमलिनतां वर्जयितुं शक्नोति, प्रथमे हि वयसि बहुदर्शित्वस्य कालसाध्यस्याशयोत्पत्तिकतया प्रथमं वयो विकारपूर्णं जायेतैवेति भावः । परिणामे-वयःपरिणामे वार्धके । केषांचिदेव पुण्यवताम्-पुण्यातिशयशालिनां केषांचिदेव न तु सर्वेषां बुद्धमात्राणाम् । सर्वेषां बुद्धानां केशाः कामं धवलीभवन्तु, चरितानि तु पुण्यातिशयशालिनां केषांचिदेव धवलानि जायन्त इत्याशयः । 'मोहविषमहाहौ' इत्यारभ्य तारुण्यावतारे इत्येतत्पर्यन्तं पञ्च परस्परितरूपकाणि बोध्यानि । मोहोऽज्ञानमेव विषं तत्र महाहौ महासर्पस्वरूपे । मदविकारः चित्तविकृतिरेव मदविकारो दानचार्यद्वयस्तत्र विषये गन्धमातङ्गे महागजस्वरूपे । दुर्विलसितानां दुराचाराणाम् एकराज्ये एकच्छत्रसाम्राज्यस्वरूपे । रतिनिद्रायाः रतिक्रीडापरतो भाविन्याः विलासवेशमनि क्रीडाभवनस्वरूपे । नवो नूतनो रागः प्रेमा एव पञ्चलवः किसलयस्तस्योद्गमलीला अभ्युद्गमस्तदन्तविशेषा एव दुश्चरितानि दुराचारास्तेषां चक्रवर्तिनिं सम्राजि । तारुण्यावतारे-यौवनोदये । विषमतरविषयमार्गपतितस्य-अतिमयङ्करविषयपथमाकृतस्य । स्खलितम्-पतनम् । आपतति-संभाव्यते । लालनीयस्य-स्नेहप्रदानयोग्यस्य । शिशुजनस्य-बालकस्य । आवेशः-क्रोधः । गरीयान्-महान् । गृहीतः-अवलम्बितः । आक्रोशगर्भम्-शापपूर्णाश्चरयुतम् । एवम्-पूर्वोक्तरूपम् स्वप्नायमानानाम्-निद्राकाळे स्वप्नं पर्यन्ताम् । गुरुणाम्-मातापित्रादीनाम् । निष्क्रामति-बहिर्भवति । देवतम्-मान्यो देवः । गुरुजनवितीर्णाः-मातापि-

गम्भीरता कहीं आश्रय बनाने ? मन को कौन पकड़कर स्थिर रखे ? परस्पर विवदमान इन्द्रियों का नियन्त्रण कौन कर सका है ? जगत् में निन्दनीय दुश्चरितों को कौन रोक सका है ? किसने प्रकाश बनकर आँखों को जन्धी बनाने वाले तथा तम को बढ़ावा देने वाले दोषाभिषङ्ग को रोका है ? बहुदर्शिता के नहीं रहते क्या देखा जाय ? जबानी में उतने समय के नहीं बीतने के कारण बहुदर्शिता कहीं से भावे ? बहुदर्शिता रहे तब न अन्वय-व्यतिरेक के सहारे मलिनता का त्याग किया जा सके ।

बुद्धापे में भी कुछ ही ऐसे पुण्यशाली होते हैं जिनके केशों के साथ चरित भी धवल हुआ करते हैं ।—मोह तथा विषयरूप सर्प से युक्त, मदविकाररूप हाथियों से घिरे, रतिनिद्रा के विलासगृह, नवे प्रेम के उद्गम तथा लीला-विशेष से दुश्चरित-चक्रवर्ती तारुण्यावतार रूप दुर्विलसित के एकच्छत्र साम्राज्य में विषमतर विषयमार्गों में सभी का स्खलन हो ही जाता है । आपने अपने द्वारा लालित-पालित शिशुजन पर क्यों इस प्रकार क्रोध कर लिया है जिससे अपत्य-स्नेह के अनुपयुक्त इस प्रकार आक्रोशपूर्ण बातें कह डाली हैं । सपने में भी गुरुजनों के

मशुभं वा शिशुषु तदवश्यं फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवि-
तीर्णा वरतामापद्यन्ते तथैवाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेवमतिपरु-
षमभिदधत्यार्ये महती मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु यावदुत्पद्यते
स्नेहः । किं पुनरङ्गसंभवेष्वापत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं
तु तेन न किञ्चिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं
दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद् गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां
तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथा
युक्तं विधास्यामः ।'

इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोऽभ्यधात् । 'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति
देवः । अन्यदतः परं भवदपि किमिवास्य विरूपकं भवेद्यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमन्यत्रावस्थान-
मात्मेच्छया चेष्टितम् ।' इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया
पितुरुद्धाप्पदृष्टिरुपविष्ट एषोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत् । 'आर्य, यद्यपि

उत्प्रवृत्ताः । वरतामापद्यन्ते-वरदानरूपतया परिणमन्ति । आक्रोशाः-अनिष्टार्थगर्भा उक्तयः । कोपावे-
शात्-क्रोधवेगात् । अतिपरुषम्-अत्यन्तक्रूरशब्दम् । अभिदधति-कथयति सति । आर्य-पूज्ये स्वयं
शुकनासे । पीडा-गम्यता । गुरवो हि शिशूनां देवतारूपास्ते तेषां कृते यथा शांसन्ति तदवश्यं फलति,
अस्यां स्थितौ त्वां वैशम्पायनस्योपरि क्रोधवेगेन यदाक्रोशगर्भं वक्षः, उच्यते-अत्यन्तमालोच्य मदीयं चित्तं
भ्रष्टमव्ययतेत्याशयः । आरोपितेषु-रोपितेषु । तरुषु-वृक्षेषु । अङ्गसंभवेषु-शरीरादुत्पन्नेषु । अपत्येषु-
पुत्रप्रभृतिषु सन्ततिषु । उत्सृज्यताम्-त्यज्यताम् । अमर्षवेगः-क्रोधावेगः । विरूपकम्-अत्यन्तासदृशम् ।
कारणमविज्ञाय-सर्वपरित्यागो तेन कृते संभविनं हेतुमज्ज्ञात्वा । दोषपक्षे निक्षिपामः-तदीयं दोषं संभा-
वयामः । अविनयनिष्पन्ना-औद्धत्यसंजातः । आनीयताम्-केनापि प्रकारेण गृहं प्राप्यताम् । बुध्यामहे-
आनीमः । तस्य-वैशम्पायनस्य । वयसोऽनुचितः-यौवनस्यायोग्यः । संवेगः-सर्वपरित्यागावेशः ।

अत्युदारतया-सातिशयमहाशयत्वेन । वत्सलत्वात्-वैशम्पायनस्योपरि प्रीत्यतिशयशालित्वात् ।
एवम्-पूर्वोक्तरूपेण । आदिशति-आज्ञापयति । देवः-भवान् । विरूपकम्-अत्यन्तासदृशमाचरणम् ।
उत्सृज्य-विहाय । अवस्थानम्-स्थितिः । चेष्टितम्-कृतम् । कशया-अश्वदंशकेन चर्मादिनिर्मितेनाघात-
साधनेन । दोषसंभावनया-वैशम्पायनस्यैतादृशो निवृत्तपलायने भवतोऽपि दोष इति राज्ञा कृतयाऽऽश-
ङ्कया । अन्तस्ताडितः-मर्मण्णाहतः । उद्धाप्पदृष्टिः-अश्रुपूर्णनयनः । उपसृत्य-शुकनाससमीपमागत्य । निरु-

शुद्धों से जो शुभ या अशुभ निकलता है वृक्षों पर वह अवश्य फलित होता है । गुरुजन वृक्षों के देवता होते
हैं । जिस प्रकार गुरुजनों के आशीर्वाद वरदान होते हैं उसी तरह उनके आक्रोश भी शाप होते हैं । आपने
वैशम्पायन को उद्देश्य करके क्रोध के आवेश में जो कुछ कहा है उससे मुझे बड़ी चोट लगी है । जब स्वयं रोपे
गये वृक्षों पर भी स्नेह उत्पन्न हो जाता है तब अश्वों से पैदा होने वाले वृक्षों की क्या बात । आप वैशम्पायन के
ऊपर उत्पन्न अपने क्रोध का त्याग करें । उसने कुछ अनुचित तो नहीं किया । सबको छोड़ बैठो है इस बात को
भी तबतक दोषकोटि में नहीं माना जा सकता है जबतक कारण का ज्ञान नहीं हो जाय । कभी-कभी इस प्रकार
का अविनय दोष भी गुण बन जाता है । पहले उसे जुला किया जाय, हम यह समझें कि उसे इस प्रकार का
अवस्था के अनुचित उद्देश्य क्यों हुआ, पीछे यथोचित उपाय करेंगे ।

तारापीड के इस प्रकार कहने पर पुनः शुकनास ने कहा—आप अति उदार हैं अतः स्नेहवश इस तरह
कहते हैं । इससे अधिक उसके लिये अनुचित क्या होगा कि उसने युवराज को छोड़ कर क्षण भर भी दूसरी
जगह रहने की सोची । शुकनास के इस प्रकार कहने पर चन्द्रापीड को इस प्रकार लगा मानो किसी ने उसे
चाबुक मारी हो । वैशम्पायन पर किये गये दोषारोप से वह तिकमिका उठा, धीरे-धीरे पास आकर उसने कहा—

निरुक्तितो वेष्टि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति तथापि तातेन सम्भावितमेव कस्य वापरस्य सम्भावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन विशेषतो गुरुणा । प्रसिद्धिरत्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया वा फलवती । परत्र फलदायी कुत्रोपयुज्यते परमार्थः । तदस्या दोषसम्भावनायाः प्रायश्चित्तमार्थो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिर्भवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया संभावनाया नापगन्तव्यम् । अगते च मयि वैशम्पायनेन नागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव पार्येत तदा तातस्याप्यनुज्ञङ्गनीयवचनैरेभिरवनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तदार्यः कारयतु मे गमनाभ्यनुज्ञया प्रसादम् । न च तुरङ्गमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमौ स्वल्पोपि गमनपरिक्लेशः । वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्थः । अपि च बाह्य-खेदादसङ्गोन्तःखेद एव मे तद्वियोगजन्मा । अनुपदमेव स्कन्धावारमादाय गच्छतीत्यमुना

क्षितः—विचारपूर्वकम् । तातेन संभावितमेव—मम पित्रा शक्तितमेव यस्मैव दोषेण वैशम्पायनो नागत इति । कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना—कोऽस्येतादृशो यो वैशम्पायनस्य पलाय्य गमने मम दोषं नाशङ्कत इत्यर्थः । तत्तथा—सत्यम् । यथागृहीतम्—येन प्रकारेण ज्ञातम् । मिथ्यापि किमपि चरितगतं दूषणादिकं यदि लोको विशिष्य गुरुः सत्यत्वेन जानाति तदा तत्सत्यमेव मन्तव्यमित्यर्थः । प्रसिद्धिरित्यादेः फलवतीत्यन्तस्य च ग्रन्थस्य प्रसिद्धिरेव यशस्यशक्ति च दोषे गुणे वा कारणीभूता, न तु दोषगुणयोः परमार्थसत्तेति । परमार्थः सत्यता तु परत्र फलदायी लोकान्तरे फलप्रदा, कुत्र युज्यते कुत्रापि नोपयुज्यत इत्यर्थः । दोषसंभावनायाः—ममैव दोषेण वैशम्पायनो नायात इति शङ्कायाः । प्रायश्चित्तम्—प्रच्छादनोपायम् । दापयतु—यथा पिताऽस्य दोषस्य क्षालनार्थं गन्तुं मामाज्ञापयेत्तथा मम पितरमार्थः प्रेरयतिवत्यर्थः । दोषशुद्धिः—दोषप्रच्छादनम् । अपगन्तव्यम्—दूरीभवितव्यम् । असौ—वैशम्पायनः । अन्येन—मद्विदरेण येन केनचित् । पार्येत—शक्येत । अनुज्ञङ्गनीयवचनैः—अनतिक्रम्यभाषितैः (मम तातोऽपि येषां वचनानि नातिवर्तते तादृशैः अतिविश्वस्तैरित्यर्थः) नरपतिसहस्रैः—स्कन्धावारस्यैरनेकै राजभिः । गमनाभ्यनुज्ञया—गन्तुमादेशेन । प्रसादम् अनुग्रहम् । तुरङ्गमैः—अश्वैः । दृष्टायाम्—पूर्वं दृष्टायामत एव च परिचितायाम् । पूर्वपरिचितः कष्टोऽपि मार्गः सुगमो भवतीति मम यात्रावलेखो नाशङ्कनीय इत्यर्थः । अवधारयतु—निश्चित्य जानातु बाह्यखेदात्—शारीरिकवलेक्षात् । असङ्गः—सोढुमशक्यः । अन्तः—खेदः—मानसं कष्टम् । अनुपदम्—अतिशीघ्रम् । स्कन्धावारम्—सैन्यसमुदायम् । अमुना हेतुना—अनेन कारणेन । तेन—वैशम्पायनेन । श्रुत्वा वैशम्पायनो नागत इति सेनामुखादाकर्ण्य, तेनैव तुल्यः—वैशम्पायनेन सहशः । यदि तस्मादेव स्थानाद्दहमपि वैशम्पायनानयनार्थं गतोऽमविष्यं तदा लोको मामपि

आर्य, यद्यपि, सोचने से मालूम पड़ता है मेरे किसी दोष से वैशम्पायन नहीं आया है ऐसी बात नहीं है, तथापि आपकी सम्भावना भी ठीक ही है, किसको इस प्रकार की संभावना नहीं होगी । झूठी बात भी लोक मान लें—विशेषतः गुरुजन तो वह सत्य सिद्ध हो जाती है । दोष अथवा गुण के आधार पर फैलने वाली प्रसिद्धि ही यश अथवा अशय की जननी होती है । परलोक में फल देने वाले परमार्थ का उपयोग कहीं होता है । इसलिये मुझ पर की गई दोष-संभावना के प्रायश्चित्त में आप मुझे वैशम्पायन को बुला लाने के लिये जाने की आज्ञा पिता जी से दिखवा दें । दूसरी तरह से मेरे दोष की शुद्धि नहीं होगी । क्योंकि जब तक वैशम्पायन नहीं आ केगा तबतक पिता जी के हृदय से यह संभावना दूर नहीं होगी । मेरे गये बिना वैशम्पायन भी नहीं आवेगा । यदि उसे दूसरे भी ला सकते तब तो पिता जी की आज्ञा को नहीं टालने वाले यह सहस्रसंख्यक राजकुमार ही के आये होते । अतः आप पिता जी से अनुमति दिला देने की कृपा करें । धोड़े पर जाने में मुझे कष्ट नहीं होगा, भूमि मेरी देखी है, आप मुझे वैशम्पायन को लेकर आया हुआ ही समझें । बाह्यकष्ट की अपेक्षा मुझे वैशम्पायन के वियोग से उत्पन्न मानसिक खेद ही अधिक है । अभी सेना को लेकर आ रहा है यही सोच कर मैं उसके बिना ही चला

हेतुना विना तेनागतोहम् । अन्यदा जन्मनः प्रवृत्ति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितं पीतमशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छ्वसितं वा विना वैशम्पायनेन । यच्च श्रुत्वा तस्मादेव प्रदेशान्न गतोस्मि तन्मा तेनैव तत्त्वोऽभूवमिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षतु मामार्यः ।'

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडेन्तःपीडोपरागरक्ते रक्ततामरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेश्यैव 'गमनाय विज्ञापयति युवराजः, किमाज्ञापयति देवः' इति शनैः शनैः शुकनासो राजानमप्राक्षीत् । तथा पृष्ठश्च शुकनासेन किञ्चिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रत्यवादीत् । 'आर्य मया ज्ञातमेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोर्ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रष्टव्यमीति यावदयमपरोन्तहिताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना विधात्रान्तरा पातितः । यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्नोत्यानेतुम् । न च तेन विनायमत्र स्थातुम् । तदवश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्णवोमुना पोतेन । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती

वैशम्पायनमिव विनैव सूचनां गतत्वेनानुचितकारिणमज्ञास्यदिति भावः । अप्रतिगमनदोषात्-वैशम्पायनान्वेषणाय चन्द्रापीडो न गत इति कलङ्कात् ।

इत्यभिहितवति-एवमुक्तवति । अन्तःपीडोपरागरक्ते-मानसिकखेदेन रक्तवर्णः । रक्ततामरसानुकारिणि रक्तकमलसमाने । सपक्षपाताम्-सस्नेहाय (पक्षतिकृतगमनशक्तिसहिताञ्च) षट्पदावलीम्-अमरमालाम् । निवेश्य-स्थापयित्वा । (कमले रक्तवर्णे यथा पक्षाभ्यां पतनशीला अमरावलीं निर्विशले तथा चन्द्रापीडस्य पीडया रक्तवर्णे मुखे सस्नेहां इदं शुकनासो यवेश्यविश्याशयः) विज्ञापयति-स्थापयति प्रकाशयति । प्रत्यवादीत्-प्रत्युत्तरं दत्तवान् । एतेष्वेव दिवसेषु-एष्वेव दिनेषु । संपूर्णमण्डलस्य-पूर्णविश्वस्य समुद्रप्रजस्य च । ज्योत्स्नाम्-कौमुदीम् । करावलम्बिनीम् हस्तधारिणीम् किरणावलम्बनपराञ्च । अन्तहिताशापया-तिरोहिताशामार्गाः । जलदकालः-तर्षासमयः । प्रत्यूहकारी-मनोरथसिद्धौ विघ्नाघायकः । विलोमप्रकृतिना-विपरीतस्वभावेन । विधात्रा-ब्रह्मणा । अन्तरा-मध्ये स्थापितः । यथा कौमुदीं पूर्णविश्वस्य चन्द्रस्य किरणानाश्रयन्तीं द्रष्टुं कामयमानस्य जनस्य विरोधी ब्रह्मा यथा विघ्नकरं जलदसमयं समुपस्थाप्य तदीयामाशां चूर्णयति तथैव अनुरञ्जितप्रजस्य चन्द्रापीडस्य करमाश्रयन्तीं वधूमहं द्रष्टव्यमीति संभावयतो मम विरोधी ब्रह्मा मध्ये वैशम्पायनवृत्तान्तममुमुपस्थाप्य मदीयामाशां प्रत्यवधानादिति भावः । आयुष्मता-चिरायुषा चन्द्रापीडेन । तेन-वैशम्पायनेन विना । अयम्-चन्द्रापीडोऽपि । निस्तरितव्यः-उत्तरणीयः । व्यसनार्णवः-दुःखसागरः । अमुना-चन्द्रापीडगमनेन । पोतेन-जलयानेन । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय-वैशम्पायनं परावर्तयानेतुम् । विसर्जयिष्यति-

आया वा । जन्म से लेकर मैंने कब, इसके अलावा, उसके बिना कहीं गया, ठहरा, खेला, हँसा, पीया, खाया, सोया, अथवा जगा हूँ । सुनते ही वहाँ से मैं नहीं लौट गया इसका कारण यही था कि मैं भी कहीं वैसा ही न समझ लिया जाऊँ ? इसलिये मुझे आप अप्रतिगमन दोष से बचाइये ।

चन्द्रापीड का मुख आन्तरिक पीड़ा के राग से उपरक्त हो गया, अतः रक्त कमल के समान लगने वाले उसके मुँह पर अमर सरीखी अपनी दृष्टि डालते हुए शुकनास ने धीरे से राजा से पूछा—युवराज जाना चाहते हैं आपकी क्या आज्ञा है ? शुकनास के इस प्रकार पूछने पर थोड़ा सोचकर तारापीड ने कहा—आर्य, मैंने सोचा था कि इसी बीच में पूर्णचन्द्र के पीछे चलने वाली चन्द्रिका की तरह पुत्र की करावलम्बिनी बहू को देखूँगा, परन्तु उल्टी प्रकृति वाले ब्रह्मा ने आशापथ को अन्तर्हित कर देने वाले अलद-काल की तरह विघ्नकारी इस वैशम्पायन-वृत्तान्त को बीच में लाकर खड़ा कर दिया है । जैसा कि चन्द्रापीडने कहा है दूसरा उसे नहीं ला सकता है । उसके बिना यह भी यहाँ नहीं रह सकता है । इसलिये इसी नाव के सहारे इस दुःखसागर को पार करना होगा । मुझे निश्चय है कि वैशम्पायन को लाने के लिये देवी विलासवती भी इसे जाने की अनुमति देंगी

विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वत्तिदूरं वत्सेन गन्तव्यम् । [तद्गणकैः सहादरादार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु संविधानं च कारयतु] इति । एतदभिधाय शुक्रनासमुद्राष्पलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीडमालोक्याहूय च विनयावनम्रमंसदेशे शिरसि बाह्वोश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत् । 'वत्स गच्छ त्वमेव प्रविश्याभ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम् ।' इत्यादिश्य चन्द्रापीडमात्मना शुक्रनासमादाय स्वभवनमयासीत् । चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णा कादम्बरीवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टान्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूतवैशम्पायनविरहशोकविह्वलां मनोरमामाश्लास्यावादीत् ।

'अम्ब समाश्रसिहि । वैशम्पायनाननयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम् । तत्कतिपय-दिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सुकं मामविकल्पं विसर्जय त्वम् ।' सा त्वेवमभिहिता प्रत्युवाच । 'तात, किमात्मगमनवचसा मां समाश्लासयति । कः खलु मे त्वयि तस्मिंश्च

गन्तुमाज्ञापयिष्यति । गणकैः-उद्यौतिषविद्यां जानङ्गि । आदरात्-यशसातिशयात् । दिवसम्-यात्रा-नुकूलं दिनम् । लग्नम्-यात्रानुकूलं समयं च । निरूपयतु-निर्णयतु । संविधानम्-यात्रोपयुक्तं सहायम् । उद्गाष्पलोचनः-साक्षुदृष्टिः । आहूय-समीपे आकार्यं । विनयावनम्रम्-विनयाधिक्येन नमस्तम् । अंस-देशो-स्कन्धभागे । आदिशत्-आज्ञापितवान् । अभ्यन्तरं प्रविश्य-मातुरन्तःपुरे गत्वा । आवेदय-सूचय । अक्लिष्टवर्णाम्-स्फुटाचराम्, स्रजपद्मे अञ्जुपहतरक्ताविरागाञ्चेत्यर्थः । कादम्बरीवरणस्रजम्-कादम्बर्यां न्यस्तां स्वयंवरमालाम् । हृदयेन-मनसा उरोदेशेन च । प्रहृष्टान्तरात्मा-मनसा प्रसन्नाः । अपहर्षदृष्टिः-विषण्णनयनः । कृतनमस्कारः-मातुश्चरणयोः प्रणतः । आत्मदर्शनेति । आत्मनश्चन्द्रापीडस्य दर्शनेन (उद्बोधकतां गतेन) द्विगुणीभूतः वर्धितः वैशम्पायनविरहशोकः वैशम्पायनवियोगजन्यमा क्लेशस्तेन विह्वलाम् खिन्नाम् । मनोरमां नाम वैशम्पायनस्य मातरम् । आश्लास्य धैर्यं धारयित्वा ।

अम्ब-मातः । समाश्रसिहि-धैर्यमवलम्बस्व । आदिष्टम्-आज्ञप्तम् । कतिपयदिवसान्तरितम्-कियद्भिर्विनैविलम्बितम् (अनतिचिरमागामिनम्) अविकल्पम्-विना किमपि विचारान्तरम् । आत्म-गमनवचसा-स्वयाग्रासूचकवचनेन । समाश्लासयसि-धैर्यं धारयसि । तस्मिन् वैशम्पायने । विशेषः-अन्तरम् । मम दृष्टौ एवं वैशम्पायनश्चाभिन्न एवास्यां स्थितौ वैशम्पायनविरहखिन्नाया मम स्वयाग्रासूचकवचसा समाश्लासः कथं भवेदिति कृतं तव मत्समाश्लासनप्रयासेनेति भावः । कठिनहृदयम्-कठोर-

इसे बहुत दूर जाना है अतः आप गणकों को पूछकर इसके जाने का दिन तथा लग्न स्थिर कर दें और जाने की तैयारी भी कर दें । इस प्रकार शुक्रनास से कह कर तारापीड ने आँखों में आँसू भर कर देर तक देखा, कंधे तथा सिर छूआ और समीप बुलाकर कहा-बेटा, तुम स्वयं भीतर जाकर मनोरमा तथा अपनी माता से जाने की आज्ञा माँग लो । चन्द्रापीड से इस प्रकार कहकर तारापीड शुक्रनास के साथ अपने वासभवन को चले गये । चन्द्रापीड को जाने की आज्ञा क्या मिली सदा प्रफुल्ल कादम्बरी को वरमाला ही मिल गई, उसको उसने हृदय में धारण किया, भीतर से प्रसन्न होकर भी उसने आँखों में हर्ष की झलक नहीं आने दी भीतर जाकर उसने माता को नमस्कार किया, उसके पास बैठ गया । उसे देखकर मनोरमा के हृदय में वैशम्पायन के विरह का शोक दुगुना हो गया चन्द्रापीड ने मनोरमा को आश्लासन देकर कहा । मातः, धैर्य धारण कीजिये, वैशम्पायन को बुलाने जाने के लिये पिताजी ने मुझे आज्ञा दे दी है । मैंने कितने दिनों से वैशम्पायन का मुख भी नहीं देखा है मैं स्वयं बड़ा डरकण्ठित हूँ, मुझे आप बिना किसी द्विचकिचाहट के जाने दें । इस प्रकार कही गई मनोरमा ने कहा-अपने जाने की बात कह कर मुझे क्यों घोरज बंधा रहे हो बेटा, मेरे लिए तुममें और वैशम्पायन में क्या भेद है ? इस

विशेषः । तदेकधा तमेकं न पश्यामि कठिनहृदयम् । त्वयि पुनर्गते यदपि तस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वदर्शनं तदपि दूरीभवति । तन्न गन्तव्यं वत्सेन । एकेनापि हि युवयो-
रावां पुत्रवत्यौ । अपि नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा ।' इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती
धीरमुवाच । 'प्रियसखि, तव मम चैवमेतद्यथा त्वयोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं
पश्यतु । तदास्ताम् । किमेतन्निवारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्रा-
प्ययमेतदेवाकलय्य गमनायानुमोदितः । दद्यातु । वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्श-
नकृतान्कलेशाननुभूताञ्च पुनरस्य वैशम्पायनाननवनलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमी-
क्षितुम् । तदुत्तिष्ठ गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।'

इत्यभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावास-
मयासीत् । चन्द्रापीडोपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र
चापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान् । 'यथा
विना परिलम्बेन मे गमनं भवति तथा भवद्विरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमा-

चितम् । जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतम्-प्राणधारणकारणतां गतम् । दूरीभवति-अपयाति । युवयोरेकेन-
तव वैशम्पायनस्य च मन्ये एकतरेण । आवाभ-अहं मनोरमा विलासवती च । निष्ठुरात्मा-क्रूरहृदयः ।
अयम्-चन्द्रापीडः । (अहं स्वञ्च चन्द्रापीडं दृष्ट्वा वैशम्पायनविरहकलेशं न्यूनीकर्त्तुं शक्नुवः, परस्वयं
चन्द्रापीडः कं दद्यात् स्वकलेशं दूरीकरोत्विति भावः) निवारयसि-गमनादिति शेषः । वारितेन-निषिद्धेन ।
एतद्-वारणे कृतेऽप्यशक्यतावस्थानस्य । आकलय-विचार्य । अनुमोदितः-आज्ञापितः । कतिपयदिव-
सान्-कतिपय दिनानि । अनयोः-द्वयोरपि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोः । वैशम्पायनवद्वानवनलोकनदुःख-
दीनम्-वैशम्पायनस्य मुखमहदृष्ट्वा खिन्नम् । चिरकालपर्यन्तमस्य वैशम्पायनविद्योगेन खिन्नं मुखं
परयावेत्यतः कियमिति दिनानि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोर्द्वयोरपि सुखमावां न परयावेत्येतदेव सुखं
शुक्लमिति भावः । गमनसंविधानाय-यात्राप्रबन्धं कर्त्तुम् ।

इति अभिदधती-इत्थं कथयन्ती । मनोरमां हस्ते गृहीत्वा-हस्तावच्छेदेन मनोरमामवलम्ब्य,
हस्ते हृत्पत्रं ससम्पर्कोऽवच्छेदकरवत्, गले कलितकालिमप्रकटितेन्दुभालस्थले इत्यथ यथा, मनोरमाया
हस्तं गृहीत्येति तु परमार्थः । गमनालापेन-यात्रावार्त्तया । अपनीतसमायोगः-त्यक्तवसनाभरणादिः ।
उत्ताम्यता-उत्कण्ठमानेन । रहसि-एकाग्रदेशे । विना परिलम्बेन विनैव विलम्बम् । अवेदनीयम्-

तरह उसी एक निठुर को नहीं देख रही हूँ । तुम्हारे चले जाने पर तो उसके विरह में प्राणों को जाने से रोकने
वाला तुम्हारा वह दर्शन भी छूट जायगा । अतः तुम मत जाओ, एक तुमसे ही हम दोनों पुत्रवती रहेंगी । अभी
भी वह निर्दयी नहीं न आया । मनोरमा के इस प्रकार कहने पर विलासवती ने धीरे से कहा—प्रिय सखि,
तुमको तथा हमको जो कहना चाहिये सो तुमने कहा । यह वैशम्पायन के बिना कैसे देखेगा । इसलिये इसे क्यों
रोकती हो ? रोकने पर भी यह नहीं रुक सकेगा । मैं समझती हूँ बाप ने भी यही समझ कर इसे जाने की अनु-
मति प्रदान की है । अतः जाये । यह अच्छा है कि हम दोनों कुछ दिनों तक इन दोनों में से किसी का भी मुँह
नहीं देखने का कह सुगते, किन्तु यह अच्छा नहीं है कि वैशम्पायन को नहीं देख सकने के कारण दुःखी चन्द्रा-
पीड का मुँह हम रोम देखा करें । अतः चलो वरस चन्द्रापीड के जाने की तैयारी करें ।

इस प्रकार कहती हुई विलासवती ने मनोरमा का हाथ पकड़कर उसके तथा चन्द्रापीड के साथ अपने
वासभवन की यात्रा की । चन्द्रापीड कुछ देर तक माता के साथ जाने के सम्बन्ध में बातें करके अपने वासभवन
को गया । वहाँ पहुँचकर कपड़े उतार कर उसने जाने के किये उतावले हृदय से गणकों को बुलाकर कहा—जिस
तरह बिना विलंब के मेरी यात्रा हो सके, उस तरह पूछने पर पिताजी तथा आर्य शुकनास से आप कहें । इस

वेदनीयम् ।' इत्येवमादिष्टास्ते व्यज्ञापयन् । 'देव, यथा सर्व एव ग्रहाः स्थितास्तथास्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्तमाने न शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्वाजेच्छैव कालः । तत्रापि न कार्यमेवाह्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः सैव वेला सर्वकार्येषु ।' इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत् । 'तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अन्यदात्ययिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तथा कथयिष्यथ यथा श्व "व गमनं भवेत्" इति । देवः प्रमाणमित्यभिधाय गतेषु च तेषु शरीरस्थितिकरणाद्योदतिष्ठत् । निवर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकस्ते पुनः प्रविश्य शनैर्न्येवेदयन् । 'कृतोस्माभिर्देवादेशः । सिद्धञ्च तनयविरहविक्रवतयार्थशुकनासस्य । तदतिक्रान्ते श्वस्तनेऽहनि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन ।' इत्यावेदिते तैः साधु कृतमिति मुदितचेतास्तानभिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं वैशम्पायनं च मन्यमानोऽप्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्यग्रप्रधावितेनावधारयँश्चेतसा चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयानुगामिन-

कथनीयम् । सर्वे एव ग्रहाः स्थिताः-सर्वेषां ग्रहाणां स्थितिः । अस्मन्मतेन-अस्माकं विचारेण । शस्यते-युज्यते । अपरमपि-परन्तु । कर्मानुरोधात्-आतिपातिककर्मानुरोधात् । अह्निरूपणया-दिवसविचारेण । चित्तवृत्तिः-मानसिकी यात्राप्रवृत्तिः । मौहूर्त्तिकैः-उद्यौतिचविद्याविद्भिः । आत्ययिकेषु-कालखेपासहिष्णुषु । कार्यपराणाम्-कार्यं सम्पादयितुं व्यग्रानाम् । देवः-प्रमाणम्-यादृशी भवत आज्ञा । शरीरस्थितिकरणाय-स्नानाद्वारादि कर्तुं स्म । निवर्तितशरीरस्थितिम्-कृतस्नानाद्वारादिशरीरकार्यम् । कृतः-पातितः । देवादेशः-भवदाज्ञा । सिद्धः-सफलश्चास्माकं प्रयासः । प्रयाससाफल्ये कारणं तनयविरहविक्रवतयेति, यदि शुकनासः पुत्रविषोगेन विमना नाभविष्यत्तदाऽसौ अस्माभिर्भवदादेशमनुसृत्य राजनि प्रतार्यमाने स्वयं गणनां कृत्वा भवदीपां यात्रां विजम्बयेत्परन्तु तथा न जातं, शुकनासस्य पुत्रविरहविक्रवतयेति चित्तवृत्तिरिति भावः । श्वस्तने-अग्निमे । अहनि-दिनसे । अतिक्रान्ते-व्यतीते सति । प्रस्थातव्यम्-चक्षितव्यम् । देवेन-भवता । इत्यावेदिते-इत्यमुक्ते । तैः-मौहूर्त्तिकैः । मुदितचेता-प्रसन्नहृदयः । साधु-मौहूर्त्तिकान् । अभिष्टुत्य-प्रक्षर्य । दृष्टिविषयवर्तिनीम्-प्रत्यक्षस्थिताम् । मन्यमानः-हृदये भावयन् । अप्रविष्टायाम्-अप्राप्तकादम्बरीनिवासस्थानायाम् । परापतामि-स्वयमहमुपस्थितो भवामि । अग्रप्रधावितेन-पुरस्कृतितेन । चेतसा-हृदयेन । अवधारयम्-मन्यमानः । चतुःसमुद्रसारभूतान्-सागरचतुष्टयश्रेष्ठांशस्वरूपान् । इन्द्रायुधरयानुगामिनः-इन्द्रायुधनामकं स्वीयमश्वमनुगमन्तुं शक्नान् । तुरंगमान्-

प्रकार कहने पर गणकों ने कहा—'देव, जैसी को सारे ग्रहों की स्थिति है, हमारे विचार से इस समय आपका नहीं जाना ही ठीक है । कार्य के अनुरोध से राजा की इच्छा ही काल है उसमें दिन देखने की आवश्यकता ही नहीं है । राजा काल का कारण होता है । जिस समय हृदय चाहे वसी समय सभी कार्य किये जा सकते हैं । गणकों द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर चन्द्रापीड ने कहा—पिताजी ने कहा है इसलिय ऐसा कह रहा हूँ । प्रतिक्षण होने वाले आवश्यक कार्यों में कार्यार्थी जन के लिये दिन क्या देखना है । अतः आप लोग इस प्रकार कहें जिससे कल जाना हो सके । 'आपकी जैसी इच्छा' यह कहकर गणकों के चले जाने के बाद चन्द्रापीड शरीर-कार्य करने को चले गये । शरीर-कार्य करके झोटेने पर गणकों ने चन्द्रापीड से कहा—हमने आपकी आज्ञा का पालन कर दिया यह कार्य आर्थं शुकनास के पुत्र-विरह से दुःखी होने के कारण सिद्ध हो गया । अतः आप कल के दिन वीत जाने पर रात में यहाँ से प्रस्थान करें । गणकों के इस प्रकार कहने पर चन्द्रापीड ने उनकी तारीफ़ की और कादम्बरी तथा वैशम्पायन को आँखों के सामने समझा, पत्रलेखा के जाने से पहले ही चला जःकंगा ऐसा सोचकर आगे जाने वाले हृदय से चारों समुद्रों के सारभूत इन्द्रायुध-समान वेगवाली अगणित भय तथा वृद्धसचारी के कड़ों को

स्तुरंगमानगणेशानविगणिततुरंगगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्नन्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथं कथमप्यस्थात् ।

अथानुरक्तकमलिनीसमागमाप्राप्तिस्तंतापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवति तेजसां पत्न्यौ, तेजःपतिपतनाक्षितानलमिव संध्यारागमपराशया सह विशति पश्चिमे गगनभागे, संध्यानलस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरति तारागणे, दिवसविरामान्मूर्च्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु दिक्मुखेषु, निवासाभिमुखमुखरेषु वियद्वियोगदुःखादिव कृतार्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु, जनितप्रकाशं जन्मेव समालोक्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके, निजालोकाद्विकासितपूर्वदिवधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भगवति भूयो भूयः स्वकान्तिनिर्भराभिष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां

अरवान् । अगणेशान्-असंध्यान् । अविगणिततुरङ्गगमनखेदान्-अध्याताश्वयात्राकलेशान् । उत्साहिनः-गमनविषयकोरसाहयुक्तान् । निरूपयन्-चिन्वन् । (केऽथा इन्द्रायुधमनुसर्तुं क्षमाः, के च राजानस्तुरङ्गयात्रायां कलेशं न मनुमुत्साहं विभ्रतीति च निरूपयन् इत्यर्थः) अनन्यकर्मा-रथकसकलान्यकार्यः । यामिनीम्-रात्रिम् । अस्थात्-स्थितवान् ।

अनुरक्तेति । अनुरक्तायाः प्रेमपरायणायाः कमलिन्या नलिन्याः कमलिनीप्रमेयाया नायिकायाश्चेति ध्वन्यते । समागमस्य मिलनस्य अप्राप्तेः अभावाद्यः सन्तापः कलेशस्तस्मात् (इवेति हेतुप्रेक्षा) दिवसेन समम्-दिनेन सह अस्तमुपगतवति-अस्तंगते । तेजसांपत्न्यौ-सूर्ये । तेजःपतिपतनात्-सूर्यस्य अस्ताच्छले निपातरूपात्कारणात् । चितानलम्-चितावह्निसदृशम् । संध्यारागम्-संध्याकालिकम् रक्तिमानम् । अपराशया-पश्चिमदिशया । सह-साधम् । पश्चिमे गगनभागे-आकाशस्य पश्चिमभागे । विशति-प्रविशति सति । संध्यानलस्फुलिङ्गनिकर इव-साम्यवह्निकणसमे । तारागणे-नक्षत्रसमुदये । स्फुरति-दीप्यमाने सति । दिवसविरामात्-दिनसमाप्तेर्हेतोः । मूर्च्छागमेन इव-मूर्च्छागमसमानेन । तमसा-अन्धकारेण । निमील्यमानेषु-सङ्कोचमापाद्यमानेषु । दिक्मुखेषु-दिशावकाशेषु । निवासाभिमुखमुखरेषु-निवासाय वासभूताय तरवेऽभिमुखाः संयुक्ताः मुखराः सन्तुलकृतिशब्दाश्च तादृशेषु । वियद्वियोगदुःखात्-आकाशवियोगजन्यकलेशात् इवेति हेतुप्रेक्षा । कृतार्तप्रलापेषु-करुणकन्दनपरेषु । वयःसमूहेषु-पश्चिनिवहेषु । जनितप्रकाशम्-प्रकटीकृतलोकम् । जन्मेव जन्मसमानम् । दोषागमम्-रात्रिसमुद्भवम् । निरालोकम्-अप्रकाशम् । गर्भम् इव तमः-गर्भसमानमन्धकारम् प्रविष्टे निलीने जीवलोके संसारे । यथा जीवलोको जन्मप्रकाशमनुभूय गर्भं विशति तथैव सायंकाले जीवलोके दिनं यावत्प्रकाशमनुभूय सायं रात्र्यागमकृतं तमः प्रविशति सतीत्यर्थः । निजालोकात्-स्वीयप्रकाशात् । विकासितपूर्वदिवधूवदने-विभासितप्राचीदिशानने । जन्मान्तरागते-अनुरन्तरमापन्ने । (इव) उदयगिरिवर्तिनि-उदयाचलारूढे । नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति-नक्षत्रमिलनानन्दमुपभुञ्जाने । स्वकान्तिनिर्भरात्-प्रभातिशयबलात् । निष्कलङ्क इव कलङ्करहितसुखे । नक्षत्रनाथे-चन्द्रमसि । संध्याकाले उदयाचलारूढस्वप्नप्रभया नही गिनने वाले उत्साही सहगामी राजपुत्रों का निश्चय करते हुए दूसरे कार्यों को छोड़कर उस दिन तथा रात को किसी प्रकार बिता दिया ।

इसके बाद प्रीतिपरायण कमलिनी के विरहकृत सन्ताप से दिन के साथ दिनकर भी अस्त हुए, सूर्य के पतन से दुःखी होकर पश्चिमा के साथ पश्चिमगगनभाग भी संध्यारागरूप चितानल में पैठ गया, संध्यारूप अनल के स्फुलिङ्गसदृश तारागण आकाश में चमकने लगे, दिशाओं में अन्धकार भर गया मानों दिन के बीत जाने पर उन्हें मूर्च्छा हो आई हो, आकाश से वियुक्त अर्त प्रलाप करते हुए पश्चिमगण अपने वास को चले पड़े, प्रकाशरूप जन्म को धृतीत कर अन्धकारपूर्ण रात्रिरूप गर्भ में जीवलोक पुनः प्रविष्ट हुआ, जन्मान्तर से लौटे हुए उदयाचलवर्ती चन्द्रमा अपने प्रकाश से प्राचीदिशारूप नायिका के मुख को प्रकाशित करने लगे, उस समय वह चन्द्रमा अपने प्रकाशपुञ्ज से निष्कलङ्क प्रतीत होने लगे, रात प्रकट हो आई, तब चन्द्रापीड यात्राकालिक मङ्गल के लिए

निशीथिन्याम् , प्रस्थानमङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेन बाष्पोत्पीडमपारयन्ती पातुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमवादीत् ।

‘तात, युज्यते अङ्गलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यस्मिन्प्रथममेवाङ्कादपैति । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेपि ते पीडा समुत्पन्ना यादृशी तव गमनेनाधुना । दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाद्यन्त इव मर्भोणि । उत्कथ्यत इव शरीरम् । उत्प्लवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिबन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न किञ्चित्समादधाति धीः सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडः । मुहुर्मुहुः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलति मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किंनिमित्तं चेयमीदृशी मे हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि । किं बहुभ्यो दिवसेभ्यः कथमप्यागतो मे वत्सो ऋटित्येव पुनगच्छति । किं वैशम्पायन-

विकासितपूर्वदिशामुखश्चन्द्रमाः जन्मान्तरात्परागत इव नक्षत्रसमागमसुखमनुभवन् प्रभातिशयाक्षि-
ष्कलङ्क इव प्रतिभासत इत्यर्थः । विस्पष्टायाम्-गाढायाम् । निशीथिन्याम्-रात्रौ । प्रस्थानमङ्गले-यात्रा-
कालिकमङ्गलसम्पादनस्वरूपे । प्रणामायोपगतम्-प्रणन्तुमायातम् । पीडयाऽन्तर्विलीयमाना इव-मनो-
व्यथया निह्वानेवात्मानम् । आयायताभ्याम्-अतिविशालाभ्याम् । नेत्राभ्याम् (अपि) बाष्पोत्पीडम्-
अश्रुप्रवाहम् । पातुमपारयन्ती-रोदधुमसमर्था । अमङ्गलाशङ्कया-रोदनेन यात्रायाममङ्गलं स्यादिति
संभावनया । कृतप्रयत्नापि-धृतायासापि । मन्युना दुःखेन, रागेन सुतस्नेहेन, आवेगेन-भावावेशेन च
या गद्गदिका कण्ठावरोधस्तथा उपरुध्यमानाधरम्-स्याहतवर्णोच्चारणम् । अवादीत्-उक्तवती ।

अङ्गलालितस्य-क्रोडे कृतस्य । गर्भरूपस्य-अतिशिशोः । प्रथमगमने-आधौ वियोगजनके प्रस्थाने ।
यस्मिन् प्रथमगमने । प्रथमम्-पूर्वम् । अङ्कादपैति-समीपाद् दूरं गच्छति । अतिप्रियस्यातिशिशोश्च
तव प्रथमप्रयाणे समञ्जिका पीडा मम युक्ताऽऽसीदित्यर्थः । मम तु तव प्रथमगमने पादशी पीडाऽजायत
ततोऽञ्जिका पीडाऽस्मिन् द्वितीयप्रस्थाने जायते इति भावः । दीर्यते-द्विधा भवति । समुत्पाद्यन्ते-
विदार्यन्ते । उत्कथ्यते-सन्ताप्यते । उत्प्लवते-वियोगव्यथावारिधौ तरति । विघट्यते-व्युदयन्ति ।
निर्यान्ति-वह्निर्भवन्ति । समादधाति-चेतयते । न पारयामीति-यथाहमात्मानं स्थिरतया धारयितुं न
शक्नोमि तथैव हृदयमपि स्थिरतया स्थापयितुं न शक्नोमीत्याक्षयः । धृतोपि-बलाक्षिप्तोऽपि ।
बाष्पोत्पीडः-अश्रुप्रवाहः । समाहिता-स्थिरीकृता । मङ्गलसम्पादनाय-शुभौपयिकविधिसम्पादनाय ।

प्रणाम करने को माता के पाल पड़ुंचे, उस समय वनकी माता विलासवती पीड़ा से भीतर-भीतर घुल रही थी, उसके आँसू नहीं रुकते थे, अपने विशाल नयनों से वह पुत्र को गड़े यत्न से देख रही थी, दुःख के वेग से उसका कण्ठ रुद हो रहा था, उसने उसी गद्गद स्वर में कहा—

“बेटा, अङ्गलालित अतिप्रिय पुत्र की प्रथम यात्रा में अधिक कष्ट का होना उपयुक्त है क्योंकि वह पड़की बार बिछुड़ रहा है, परन्तु आज तुम्हारे जाने के समय जैसी पीड़ा हो रही है वैसी पीड़ा तुम्हारी पड़की यात्रा में नहीं हुई थी । मेरा हृदय फटा जा रहा है, मेरे मर्म भिन्न हुए जा रहे हैं । शरीर सन्तप्त हो रहा है । हृदय उड़ा जा रहा है । शरीर के जोड़ टूट रहे हैं । प्राण निकल रहे हैं । बुद्धि कुछ नहीं समझ रही है । सारा शून्य दीख रहा है । अपनी आत्मा की तरह हृदय को नहीं संभाल पा रही हूँ, रोकने पर भी बरवश मेरे आँसू निकल पड़ते हैं । बारबार स्थिर करने पर ही मेरी बुद्धि तुम्हारे मङ्गल की तैयारी करने को प्रस्तुत होती है । मैं नहीं समझ पाती हूँ कि क्या सोच रही हूँ कि मेरे हृदय में क्यों इतनी पीड़ा हो रही है । क्या इसकिए इतनी पीड़ा हो रही है कि बहुत दिनों के बाद लौटा हुआ मेरा बेटा शीघ्र ही फिर जा रहा है ? या यह सोचकर अधिक पीड़ा हो रही है

वियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति । न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन एव दुःखिततयेति । न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं निवारयितुं पारयति वाणी । हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशी मे पीडां विज्ञाय यथा पुरा स्थितं न तथा कचिदासङ्गमावध्यतिदीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम् । अस्य चार्थस्य कृते साङ्गलिङ्गत्वेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम् ।' इत्यादिशन्ती स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्र-मूर्तिश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपत् । 'अम्ब तदा दिग्विजयप्रसङ्गात् स्थितम् । अधुना पुनरयमेव कालचेपो यावत्समुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमनकृया न भावनीया मनागपि हृदये पीडा त्वया ।' इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्य बाष्पवेगान्कथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्वर्तितगमनमङ्गला गलता प्रक्षवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य गच्छद्भिरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता ।

मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् । तत्र च 'देव गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षोणीतलनिवेशितशिरसा शयनवर्तिनो ननाम

उत्परयामि-उत्प्रेक्षे संभावयामि । समुत्प्रेक्ष-तर्कयित्वा । आत्मनः-स्वस्य । दुःखितया-खिन्नतया । पुरा स्थितम्-इतः पूर्व वृत्तायां निजायां यात्रायाम् । आसङ्गम्-आसक्तिं गाढं प्रेम । आवद्वय-कृत्वा । अतिदीर्घकालम्-बहुकालपर्यन्तम् । आयुष्मता-चिरजीविता त्वया । अस्य चार्थस्य कृते-अस्मिन् विषये । साङ्गलिङ्गत्वेन शिरसा-कृताङ्गलिपुटेन मस्तकेन । इत्यादिशन्तीम्-इत्थमाज्ञापयन्तीम् । प्रसारितावनम्रमूर्तिः-साष्टाङ्गप्रणिपातमुद्रया समस्तमपि देहं प्रसार्य । व्यजिज्ञपत्-निवेदितवान् । तदा-तस्मिन्काले प्राप्तवान्भावाम् । दिग्विजयप्रसङ्गात् स्थितम्-दिग्विजयाजुरोभाक्लिङ्गः कृतः । कालचेपः-विलम्बः । यावत्समुद्देशं परापतामि-वैशम्पायनाभ्युचितस्थानप्राप्तिरेव विलम्बः, तदनन्तरं तु विलम्बस्य कारणं न पर्यामीत्यर्थः । चिरागमनकृता-विलम्बजनिता । मनागपि-अल्पमात्रयापि । पीडा-दुःखम् । विज्ञप्ता-सूचनीया । बाष्पवेगान्-अश्रुप्रवाहान् । आत्मानं संस्तभ्य-स्वं स्थिरीकृत्य । निर्वर्तितगमन-मङ्गला-कृतस्वस्थयना । गलता-ज्वता । प्रक्षवेण-स्तन्यप्रवाहेण । गच्छद्भिः-वह्निर्भवद्भिः । कृच्छ्रात्-कष्टात् । मुमोच-विसर्जयामास ।

मात्रा-विलासवत्या । मुक्तः-गन्तुमादिष्टः । प्रणतये-नमस्कारं कर्तुम् । वासभवनम्-राज्ञो निवासगृहम् । आवेदिते-कथिते । द्वाररक्षिणा-द्वारपालेन । क्षोणीतलनिवेशितशिराः-पृथिव्यां स्थापित-

किं वैशम्पायन के दुःख से दुःखी तुम अकेले जा रहे हो ? इस तरह की पीड़ा के होने पर भी वैशम्पायन को डुकाने के लिये जाने से तुझे हमारी वाणी नहीं रोक सकती है । फिर भी हृदय तुम्हें जाने देना नहीं चाहता है । इसलिए तुम जैसे पहली बार रुक गये थे उसी तरह इस बार भी किसी विषय में हृदय को उलझाकर अधिक दिनों तक मत रुक जाना, क्योंकि तुम हमारी पीड़ा देख ही रहे हो । इस सम्बन्ध में मैं तुम्हारे आगे हाथ जोड़ती हूँ ।" इस तरह कहती हुई माता के आगे पृथ्वी पर झुककर चन्द्रापीड़ ने कहा—मातः उस बार दिग्विजय के प्रसङ्ग में देर हो गई थी, इस बार तो उतनी ही देर है जितनी देर में मैं वहाँ पहुँचता हूँ । अतः मेरे विलम्ब से छोड़ने के सम्बन्ध में तुम्हें पीड़ा नहीं करना चाहिए । चन्द्रापीड़ के द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर आँसुओं को रोककर तथा किसी प्रकार कंठजे को कड़ा करके विलासवती ने मङ्गलाचार किए, उसके स्तन से दूध चूर रहा था, उसने चन्द्रापीड़ का माथा सूँबा, देर तक गले लगाया, और निकलते हुए प्राणों से किसी तरह चन्द्रापीड़ को छुट्टी दी ।

माता से छुट्टी पाकर तारापीड़ पिता को प्रणाम करने के लिए उनके वासभवन गया । उसके वहाँ पहुँचने पर द्वारपाल ने जाकर राजा से कहा—'देव, युवराज जाने के लिए प्रणाम निवेदित कर रहे हैं ।' इस तरह

दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथा प्रणतमालोक्य किञ्चिदुन्नमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढंमप्रौढ इव सहस्रोद्रताविरलबाष्परय-पर्याकुलाक्षोऽन्तःशोभावेगविक्षिप्ताक्षरमवादीत् । 'वत्स, पित्राऽहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात् प्रभृति सम्यक्परीक्षिनोऽस्य-स्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । राज्यं हि नामैतत् पृथ्वीभारेणैवातिदुःकृद्ग्रहम्, महीभृत्संवाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीति-प्रचारेणैवातिदुःसंचरम्, चतुःसमुद्रपर्यन्तभुवनव्याप्त्यैवातिमहत्, महासाधनप्रसाध्यतयै-वातिदुःसाधनम्, अपर्यवसानकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनम्, उत्सृज्यंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरा-रोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवातिदुर्धरम् । अपि च समवृत्तितयैवातिविषममनेकतीर्थकल्पनयैव

मस्तकः । शयनवर्तिनः-शयनगतस्य । पादौ-चरणौ । प्रणतम्-कृतप्रणामम् । किञ्चिदुन्नमितपूर्वकायः-ईषदुःस्थापितशरीरपूर्वभागः । प्रेम्णा चक्षुषा पिबन्-स्नेहेन सादरं परयन् । गाढं परिष्वज्य-दृढमालिङ्ग्य । उद्रताविरलबाष्परयपर्याकुलाक्षः-उद्रतेन प्रकटितेन, अविरलेन व्याप्तेन बाष्परयेण अश्रुवेगेन पर्याकुले व्यस्ते अक्षिणी यस्य तादृशः । अन्तःशोभावेगविक्षिप्ताक्षरम्-मानसिकदुःखस्यावेगेन स्खलद्गुणम् । दोषेषु संभावित-दोषवत्तया शङ्कितः । पृथा-एतादृशी, दुःखासिका-दुःखमयी वृत्तिः । विनयाधानात्प्रभृति-शिक्षाकालादारभ्य । गुणगणैः-स्वस्मिन् वसंमानैः कौबौदायादिगुणैः । अधिगम्यः-प्राप्तव्यः । आरोपितः-यौवराज्यप्रदानद्वारा स्थापितः । स्वयि यदस्मानिधौवराज्यप्रदानद्वारा राज्यभार आरोपितस्तत्र तनयस्नेह-मात्रं न कारणमपि तु परीक्षया ज्ञातास्तव गुणा एव तथेति भावः । पृथ्वीभारेण-धराभारेण । दुःकृद्ग्रहम्-कष्टकार्यम् । महीभृत्संवाधतया-अनेकपर्वतयुक्तया विविचपर्वतसङ्कुलतया च । अतिसंकटम्-अतिसं-कीर्णम् । कुटिलनीतिप्रचारेण-कूटनीतिव्यवहारेण । अतिदुःसञ्चारम्-कष्टसञ्चारम् । चतुःसमुद्रपर्यन्तभुवन-व्याप्तया-सागरपर्यन्तविस्तृतया । अतिमहत्-विशालम् । महासाधनप्रसाध्यतया-महतां कष्टसम्पा-दयानां साधनानां संश्रयोपादीनां प्रसाध्यतया रचयतया । अतिदुःसाधनम्-नितान्तकठिनसिद्धिः । अपर्यवसानकार्यतन्त्रजालेन-अनन्तकरणीयव्याप्ततया । अतिगहनम्-कठिनम् । उत्सृज्यंशप्रतिष्ठिततया-अत्युच्चकुलमर्यादाश्रितत्वेन । दुरारोहम्-दुरासदम् । अहितसहस्रोद्धरणेन-सहस्रसंख्यकशत्रुनिपातनेन । अतिदुर्धरम्-कष्टकार्यम् । समवृत्तितया-समानव्यवहारस्य कर्त्तव्यतया । अतिविषमम्-नितान्तविषम-तापूर्णम् । अनेकतीर्थकल्पनया-नानाप्रकारकोपायानां कल्पनया । दुरवतारम्-दुष्प्रवेशम् । (यत्र अक्षा-क्षयेऽनेकानि तीर्थानि भवन्ति तत्र प्रवेशः सुकरो भवति राज्यं तु नानातीर्थकल्पनयैव दुरवतारतामाप-द्यत इत्यस्य जलाशयान्तरेभ्यो व्यतिरेकः । 'तीर्थं शास्त्राभ्वरचेन्नोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारे

निवेदित होने पर चन्द्रापीड ने भीतर जाकर शयनवर्ती पिता को पृथ्वी पर माथा टेककर प्रणाम किया पुत्र को उस तरह प्रणाम करते देखकर थोड़ा उठकर पिता ने पुत्र को पास बुलाकर तथा सप्रेम देखकर ओले बच्चे की तरह गले से लिपटकर सहसा आँखों में आँसू भरकर मानसिक खेद से गद्गद स्वर में कहा—'बेटा, बाप ने तुझे दोषी ठहराया है इस प्रकार का दुःख मन में कभी मत करना । शिक्षा के समय से ही हमने मछों-मछींति तुम्हारी परीक्षा की है । परीक्षा कर लेने के बाद तुम्हारे गुणोंसे प्राप्य मानकर ही तुम्हें राज्य का भार दिया गया है पुत्र-स्नेहमात्र से नहीं । राज्य पृथ्वी के भार से बोझिल, राजाओं से संकुल होने के कारण संकटाकीर्ण, कुटिलनीति के संचार से दुर्गम, चारों समुद्रों से घिरी पृथ्वी के सम्बन्ध से विशाल, महान् साधनों की अपेक्षा करने के कारण दुःसाध्य, अनन्तकार्यजाल से अतिगहन तथा उत्सृज्यंश पर प्रतिष्ठित होने के कारण दुरारोह एवं हजारों दुश्मनों के होने से दुर्धर दुष्का करता है । यह राज्य समवृत्तितया के कारण अतिविषम, अनेकतीर्थ कल्पना से दुरवतार,

दुरवतारं कण्टकशोधनेनेव दुर्ग्रहमखिलप्रजापालनव्यवहारेणैव दुष्पारं सर्वाशाप्राप्त्यैव च दुष्प्रापम् । नामहासत्त्वे नास्थिरप्रकृतौ नादातरि नास्थूललक्ष्ये नाशुचौ नाविक्रान्ते नाम-
होत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्यसंधे नाप्राज्ञे नाविवेकिनि नाकृतज्ञे नानुदारव्यवहृतौ
नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्मरुचौ नाशास्त्रव्यवहारिणि नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये
नाकृपालां नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानिर्जितेन्द्रिये नासेवके पदमेवादधाति । यः खलु
समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात् प्रतिबन्धमस्य चञ्चलप्रकृतेः कर्तुं नमर्थस्तत्रास्ते । गुरवोऽप्यपगत-
स्खलितमीतयस्तत्रैव समारोपयन्त्येतदालोचितपरावराः । तदनेनैव बोद्धव्यमिदं वत्सेन
नास्ति मयि दोष इति । अपि च संप्रति कस्मिन् भारमवशिष्याणुर्माप दोषमाचरसि ।

च' इति विश्वकोषः । कण्टकशोधनेन-शत्रुसमुद्धरणेन । दुर्ग्रहम्-कष्टप्राप्त्यम् । कण्टककीर्णमन्यपुष्पादि
कण्टकशोधनद्वारा सुग्रहं जायते, राज्यं तु सदा शत्रुशोधनसमाप्तकथा दुर्ग्रहमिति व्यतिरेको बोध्यः ।
अखिलप्रजापालनव्यवहारेण-समस्तप्रजाजनपालनभारेण । दुष्पारम्-अनन्तम् । सर्वाशाप्राप्त्या-निखि-
लमनोरथपूर्तिद्वारा, सकलविधाधिकारप्राप्तिद्वारेति वा । अमहासत्त्वे राज्यं न पदमावधातीत्यन्वयः,
पदमप्रेतनवाक्येऽपि बोध्यम् । अमहासत्त्वे-लघुपाणे असाहसिके इत्यर्थः । अस्थिरप्रकृतौ-चञ्चलस्वभावे ।
अदातरि-कृपणे । अस्थूललक्ष्ये-अविशालोद्देश्ये । अशुचौ-विचारतः संस्कारतश्चापवित्रे । अविक्रान्ते-
अवीरे । अमहोत्साहे-महतोत्साहेन शून्ये । अप्रियवादिनि-कठोरवचने । असत्यसंधे-मिथ्याप्रतिज्ञे ।
अप्राज्ञे-मूर्खे । अविवेकिनि-विचारशक्तिरहिते । अकृतज्ञे-कृतज्ञतारहिते । अनुदारव्यवहृतौ-उदार-
व्यवहारानभिज्ञे । असंविभागशीले-जितेभ्यो नृपेभ्यो लब्धस्य धनस्य स्वानुजीविषु विभागपूर्वक-
मुपभोगं कर्तुमनिच्छति । अन्यायवर्तिनि-न्यायपथे स्यात्तुमशक्ते । अधर्मरुचौ-अधार्मिके । अशास्त्र-
व्यवहारिणि-शास्त्रविरुद्धाचरणपरायणे । अशरण्ये-शरणागतरक्षां कर्तुमशक्ते । अब्रह्मण्ये ब्राह्मणानाम्-
रक्षके । अकृपालौ-अद्वये । अमित्रवत्सले-सुहृत्स्नेहशून्ये । अवश्यात्मनि-आत्मानं वशे स्थापयितुमशक्ते ।
अनिर्जितेन्द्रिये-प्रवशकरणगणे । असेवके-सेवां कर्तुमशक्ते । 'अमहासत्त्वे' इत्यारभ्य 'राज्यं न
पदमावधाती'त्यन्तेन प्रन्थेन राज्यस्थितिविरहकारणमुपन्यस्य संप्रति 'यः खलु' इत्यादिकेनैकेन वाक्येन
राज्यस्थितिकारणमुपन्यस्यति-समग्रैः समस्तैः शौर्यौदासीदिनामकैर्गुणैः । आकृष्य-स्वाभिमुखीकृत्य ।
चञ्चलप्रकृतेः-स्वभावतश्चञ्चलस्य । अस्य-राज्यस्य । प्रतिबन्धम्-गतिनिरोधम् । तत्रास्ते-तस्मिंस्तिष्ठति
राज्यमिति शेषः । गुरवः-मातापित्रादयः अपगतस्खलिवसीतयः-धूरीभूतस्खलनभयाः, यस्मिन्
राज्यमारो न्यस्यते स स्वीयकर्तव्यतः कदाचित्स्खलेदिति भीत्या रहिताः सन्त इत्यर्थः । तत्र-पूर्वोक्त-
गुणगणशालिनि । समारोपयन्ति-स्थापयन्ति । एतत्-राज्यम् । आलोचितपरावराः-पूर्वापरविचारवन्तः
गुरव इति पूर्वोक्तमत्र विशेष्यं बोध्यम् । राज्यं स्वयमारोपितं, गुणवशेव यदारोप्यते, एतेन तव
गुणवत्ता सिद्धा सती तव दोषमुक्ततां प्रमापयतीत्येतदाह-तदनेनैवेति । अवक्षिप्य-स्थापयित्वा ।
अणुम्-स्वल्पम् । सकललोकाधुरजने-समस्तजनप्रसादने । यतितथ्यम्-चेष्टनीयम् । कालः-कर्तव्यपालन-

कण्टकशोधन से दुर्ग्रह, अखिल प्रजापालन से दुष्पार, तथा सर्वाशाप्राप्ति से भी दुष्पार हुआ करता है । यह राज्य-
अमहासत्त्व, अस्थिरप्रकृति, अदाता, सूक्ष्म लक्ष्य नहीं रखने वाले, अशुचि, अपराक्रमी, अविवेकी, अकृतज्ञ, अनु-
दारव्यवहारशाली, असत्यप्रतिज्ञ, अपण्डित, अप्रियवादी, संविभाग के अज्ञाता, अन्यायवर्ती, अधर्मरुचि, अमित्र-
वत्सल, शास्त्रमर्यादा-लङ्घन करने वाले, अशरणागतवत्सल, अब्राह्मणप्रेमी, अनितेन्द्रिय और असेवक को नहीं
दिया जाता है । जो अपने सारे गुणों से आकृष्ट करके इस चञ्चलप्रकृति लक्ष्मी को रोककर अपने पास रख सकता
है वही राजा होता है । आगे-पीछे सोचनेवाले गुहजन भी स्खलन के भय से ऐसे लड़को पर राज्य का भार
ढाकते हैं । इसीसे तुमको समझ केना चाहिए कि तुम्हारा दोष नहीं है । तुम किस पर भार रखकर थोड़ी भी

त्वयैव सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोस्माकम् । अस्माभिरस्खलितै-
श्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुर्वो मानेन । न विमुखाः
सन्तो मदेन । नोत्त्रासिताः प्राणिनः क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हतः परलोकः
कामेन । राजधर्मो नुरुद्धो न स्वरुचिः । वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरिता-
न्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुरुन्नमितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाक्याद्भीतं न
मरणात् । उपभुक्तानि सुरलोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्त-
मकार्यपरिहारात् । कार्यानुष्ठानाच्चोपाजितः परोपि लोकः । इति चेतसि मे । त्वज्जन्मना च
कृतार्थ एवास्मि । तदयमेव मे मनोरथः, दारपरिग्रहात् प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्य-
भारमारोप्य जन्मनिर्वाहलघुना हृदयेन पूर्वरजषिगतं पन्थानमनुयास्यामीति । अस्य च
मेऽतर्कित एवायमप्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवा-
नेन । अन्यथा क वैशम्पायनः । क चैवविधमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् । तद्वृत्ते-

समयः । गतः-ग्यतीतः । अस्खलितैः-कर्त्तव्यावश्युतैः । चिरम्-बहुकालपर्यन्तम् । पदे-राजपदे ।
उद्वेजिताः-कष्टं गमिताः । मानेन-अभिमानेन । विमुखाः-पराङ्मुखीकृताः । मदेन-गर्वेण ।
उत्त्रासिताः-भयं प्रापिताः । हासितः-उपहासपात्रतां नीतः । हतः-विनाशितः । परलोकः-परलोकौ-
पयिको धर्मः । अनुरुद्धः-पालितः । स्वरुचिः-स्वेच्छा न पालितेति शेषः, राजधर्ममनुसृत्यैव व्यवहृतं न
स्वेच्छयेति भावः । व्यसनानि-विषयसुखासक्तयः । अनुवर्तितानि-अनुसृतानि । उन्नमितम्-उत्थापितम् ।
मनो नोन्नमितम् गौरवमिच्छति मनो न कृतम् । वृत्तम्-सञ्चरितम् । वाक्यात्-निन्दात् । भीतम्-
भयं कृतम् । उपभुक्तानि-सेवितानि । यौवनेच्छया-यौवनकालसंभवेन विषयसुखामिलाषेण । पर्याप्तम्-
पूर्णता प्राप्ता । अकार्यपरिहारात्-अकर्त्तव्यकार्यनिवृत्तिं कृत्वा (पूरिता यौवनेच्छेत्याशयः) कार्यानुष्ठानात्-
कर्त्तव्यस्य यागादेः साधनात् । उपाजितः-साधितः । परो लोकः-स्वर्गः । इति चेतसि मे-एतादृशो मम
विश्वासः । दारपरिग्रहात्-विवाहात् । प्रतिष्ठिते-प्राप्तप्रतिष्ठे पूर्णरूपे । आरोप्य-न्यस्य । जन्मनिर्वाह-
लघुना-राज्यभारापगमे स्वीयजीवननिर्वाहमात्रभारभाजा लघुभूमेन । पूर्वरजषिगतम्-प्राचीनै
राजभिरनुसृतम् । पन्थानम्-वनगमनरूपमध्वानम् । अनुयास्यामि-प्रतिपश्ये । अस्य च मे-एवं
चिन्तयतो मम । अतर्कितः-पूर्वतोऽप्यातः । प्रतिरोधकः-प्रतिबन्धकः । स्थितः-उपस्थितः । न
संपत्तव्यम्-न सिद्धिः प्राप्या । अनेन-पूर्वोक्तरूपेण मम मनोरथेन । अन्यथा-यदि मम मनोरथस्य
सिद्धिर्भाग्यस्याभिमतोऽभविष्यत्तदा वैशम्पायनो नेत्यमाचरिष्यदिति प्रकरणार्थः । असंभावनीयम्-

गलती करोगे ? तुमको ही सभी लोगो को खुश रखने का प्रयत्न करना है । हमारा समय तो बीत गया । हमने
दृढ़ता से अपने पद की रक्षा की । हमने लोभ से प्रजा का पीड़न नहीं किया । अभिमान से गुर्बों को उद्धिरन
नहीं किया । वमण्ड से सज्जनों को विमुख नहीं किया । क्रोध से प्राणियों को नहीं डराया । काम के चलते
परलोक नहीं बिगाड़ा । हर्ष से अपनी हँसी नहीं करावी । हमने राजधर्म का अनुरोध किया, अपनी रुचि का
नहीं । वृद्धों की सेवा की, व्यसनों की नहीं । सज्जनों के चरितों का अनुसरण किया, हृदय का नहीं । वनुष
उठाया, मन को नहीं उठाया । चरित्र की रक्षा की, शरीर को नहीं । निन्दा से डरते रहे, मरण से नहीं ।
सुरलोक-दुर्लभ सारे विषयसुख का उपभोग किया । अद्वैतव्य छोड़कर जवानों के मनोरथ पूरे किए । कर्त्तव्य पूरा
करके परलोक का भी अर्जन किया । यही बात मेरे हृदय में है । तुम्हारे जन्म से मैं कृतार्थ हो गया हूँ । इतना
ही मनोरथ मेरे हृदय में रह गया है कि तुम्हें विवाह से प्रतिष्ठित करके तुम्हारे ऊपर समस्त राज्यभार को अर्पित
कर जन्मनिर्वाह से इसके हृदय से प्राचीन राजवियों द्वारा अनुगत रास्ता अपना लूँ । मेरे इस मनोरथ का
प्रतिबन्धक यह वैशम्पायन-वृत्तान्त आगे में आकर खड़ा हो गया है । मालूम होता है अब यह मनोरथ अपूर्ण
ही रह जायगा । नहीं तो कहीं वैशम्पायन और कहीं यह स्वप्न में भी असंभावित उसका व्यवहार । अतः

नापि तथा कतव्यं वत्सेन यथा न चिरकालमेष मे मनोरथोन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते ।
इत्यभिधाय किंचिदुत्तानितेन मुखेनैव । पीडितं हृदयमिव ताम्बूलमपयित्वा व्यसर्जयत् ।

चन्द्रापीडस्तु तथा पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरुपसृत्य पुनः
प्रणामेनोन्नामतात्मा निर्ययौ । निर्गत्य च शुकनासमवनमयासीत् । तत्र च तनयाचिन्ताप-
रीतमुन्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमविरताश्रुपातोपहतमुखी च मनोरमां प्रणम्य
तादृशाभ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयद्भ्यामिव स्वदुःखभारमनुगतो निवर्तनाय
तयोनिवर्तिताननो मुहुरा द्वारनिर्गतेर्गत्वाप्रतो ढौकितमपि कृतापसर्पणमप्रकृतहेषारमनुत्क-
र्णकोशमसुखस्वनममनस्कमनाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवार-
णाशङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनाग-
प्यारुह्य रयेणैव निरगान्नगर्याः ।

अभिहितम् । समावेष्टितम्-स्यवहारः । चिरकालम्-बहुदिवसपर्यन्तम् विपरिवर्तते-तिष्ठति । उत्तानि-
तेन-ऊर्ध्वप्रसारितेन । संपीडितम्-निपीड्य ताम्बूलरूपतां गमितम् । अपयित्वा-चन्द्रापीडाय दत्त्वा ।
व्यसर्जयत्-गन्तुमाज्ञापितवान् ॥

संभावनाया तथा-चन्द्रापीडस्तस्य मनोरथं पूरयिष्यतीत्याशया । सुदूरमुन्नमितः-अत्यर्थं गौरवं
प्रापितः । अवनम्रतरमूर्तिः-अत्यन्तनम्रशरीरः । उपसृत्य पितुः-पितुः समीपमुपेत्य । उन्नमितारमा-उन्नती-
कृतहृदयः । निर्ययौ-वासमवनान्निर्गतः । निर्गत्य-पितृवासमवनाद् बहिर्भूतः । अयासीत्-गतवान् । तनय-
चिन्तापरीतम्-पुत्रशोकव्याकुलम् । इन्द्रियैः उन्मुक्तमिव अचिन्नाणादिज्ञानेन्द्रियैः कर्चरणादिभिः कर्मे-
न्द्रियैश्च निर्वापायैः सन्निरचेतयन्तमिवेत्यर्थः । अविरताश्रुपातोपहतमुखीम्-सतताश्रुप्रवाहवतीनवदनाम् ।
तादृशाभ्याम्-पूर्ववर्णितस्थितेरपरिचितस्थितिकाभ्याम् शुकनासमनोरमाभ्याम् । आशिषा संभाव्य-
आशीर्वाचसांभिवर्षः । स्वदुःखभारम्-स्वीयदुःखस्य प्रियपुत्रवियोगजन्यमनोऽशमम् । आरोपयद्भ्याम्-
प्रापयद्भ्याम् । तयोः-शुकनासमनोरमयोः । निवर्तनाय-परावर्तनाय, अनुगतः-तयोः पश्चाच्चक्षुः ।
निवर्तिताननः-परावर्तितमुखः । आ द्वारनिर्गते-द्वारदेशाद् बहिर्निर्गमकालं यावत् । अप्रतो ढौकितम्-
आरोहणायावनमितम् । कृतापसर्पणम्-स्थानादपसृतम् । अप्रकृतहेषारवस्-अस्वाभाषिकरूपेण शब्दं
कुर्वन्तम् । उरकर्णकोशम्-कर्णमुत्थाप्य स्थितम् । असुखस्वनम्-अप्रियशब्दकरम् । अमनस्कम्-स्निग्ध-
हृदयम् । अनाविष्कृतगमनोत्साहम्-गमनविषये उत्साहमप्रकटयन्तम् । दीनम्-विषादप्रस्तम् । इन्द्रा-
युधम्-तक्षामकं स्वस्याश्वम् । पुनर्निवारणाशङ्कया-आरोहन्तं मां कदाचिद्वयमिन्द्रायुधोऽपसृत्य स्थाना-
न्निवारयेदिति शङ्कया । वैशम्पायनावलोकनत्वरया-वैशम्पायनदृष्टान्ते शीघ्रतया । कादम्बरीसमागमौत्सु-
क्येन-कादम्बरीमिलनोत्कण्ठया । अकृतपरिलम्बः-अविहितविकल्मषः । मनाक्-ईषत्-असर्वतो भावेन ।
रयेण-वेगेन । नगर्याः-स्वराजधानीपुर्याः । निरगात्-बहिरासीत् ।

जाकर भी तुम ऐसा करना जिससे मेरा यह मनोरथ चिरकाल तक मेरे हृदय में ही न पलता रह जाय । इस
तरह कहकर तथा थोड़ा मुख ठठाकर तारापीड ने पीडित हृदय को तरह ताम्बूल दिया ।

पिता के द्वारा किये आदर से ऊंचा उठाया गया फिर नम्रमूर्ति चन्द्रापीड पुनः पिता के पास जाकर उन्हें
प्रणाम करके अपने को ऊंचा उठाया और वहाँ से चलकर वह शुकनास के भवन में गये । पुत्र की चिन्ता से
युक्त, इन्द्रियों से परित्यक्त, शून्यशरीर शुकनास तथा बराबर रोती हुई मनोरमा को प्रणाम करके उस स्थिति में
उनके द्वारा प्रदत्त आशीर्वाद से समाप्त होकर उनके दुःख का भार अपने ऊपर लेते हुए उनकी ओर से मुँह
फिरा लिया, तदनन्तर आगे जाये जाने पर भी पीछे की ओर इटने वाले, अस्वाभाषिक शब्दयुक्त, कान झुकाये,
अप्रिय शब्द करने वाले, गमनोत्साह रहित, तथा दीन प्रतीत होने वाले इन्द्रायुध पर चढ़कर पुनः पिता द्वारा
रोक दिए जाने की आशङ्का, वैशम्पायन को देखने की जरूरतानी, तथा कादम्बरी से मिलने की उत्सुकता से
चन्द्रापीड ने वेग से नगरी के बाहर निकल जाना चाहा ।

निर्गत्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं कायमानमप्रविश्य बहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परिजनेन राजपुत्रालोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूर्तात्रितयमिव गत्वा सुलभपयोयवसे प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनरवहत् । बह्वंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव परापत्य कृतापक्रान्तेऽपया पृष्ठतोनुगम्य बलाद् दत्तकण्ठप्रहः क परं पलाय्यत इति वैशम्पायनस्य वैलक्ष्यमपनयामि; एवं तत्समागमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमद्वलोकनोपजातहृषविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्यामि' एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनः स्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तथा सहैव हेमकूटं गच्छामि; एवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावतेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्नियमाणपूर्णपात्राम्, कासौ केन

निर्गत्य-नगराद् बहिरागत्य । सिप्रातटे-सिप्रानामकनदीतीरे । तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानाय-चन्द्रापीडस्थ यात्राकाळे मङ्गलानि शुभावहानि कर्माणि कर्त् स्थितये । उपकल्पितम्-निर्मितम् । कायमानम्-पटमण्डपम् । अप्रविश्य-अगत्वा । जनितकलकलेन-कृतशब्देन । अतर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन-असंभाविततत्समयचन्द्रापीडप्रस्थानतया चकितेन । परिजनेन-श्रृण्वर्गेण । इतस्ततो धावता-यत्र तत्र भाग्यता । अनुगम्यमानः-अनुस्रियमाणः । गव्यूर्तिप्रयस-कोशचटकमितं मार्गम् । सुलभपयोयवसे-सुखप्राप्त्यजलहरितपात्राहूले । प्रदेशे-स्थाने । वासम्-अवस्थानम् । अकल्पयत्-कृतवान् उत्ताम्यता-दर्शकण्ठापूर्णेन । अप्रभातायाम्-सायशेषायाम् । यामिन्याम्-रात्रौ । अवहत्-मार्गमकल्पयत् । बह्वं-मार्गं लक्षयन् । तस्मादेव वासरादारभ्य-तस्मादेव यात्रादिनाए प्रवृत्ति । अचेतितः-अविभावितागमनः । परापत्य-समीपं गत्वा । अपया-कृतापक्रान्तेः-लज्जया पलायितस्य । पृष्ठतोनुगम्य-पश्चाद्देशतः समीपं गत्वा । बलाद्दत्तकण्ठप्रहः-बलपूर्वकं कण्ठे आलिङ्गय । इति-एवम् । वैलक्ष्यमपनयामि-कञ्जा दूरीकरोमि । एवम्-अनेन प्रकारेण । तत्समागमसुखमनुभूय-वैशम्पायनमिलनजन्यमानन्दं लक्ष्वा । निष्कारणप्रसन्नाम्-सदा प्रसन्नबदनाम् । अनघाम्-कलङ्करहिताम् । अतर्कितोपनतमद्वलोकनेन-असंभावितरूपेणोपस्थितस्य मम दर्शनेन । उपजातहृषविशेषाम्-सञ्जातसालिहायानम्बाम् । पुरस्ताद् गमनसिद्धये-कादम्बरीगुहाभिमुखस्य अग्रतः प्रस्थानस्य कृते । पुनः स्थापिताशेषतुरगसैन्यः-भूयोऽपि तुरगान् सैनिकौश्च स्थापयित्वा । तथा-महाश्वेतया । हेमकूटम्-तक्षामकं कादम्बरीनिवासपर्वतम् । मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेन-मां परिचरिष्य सचकितं चकितेन । कादम्बरीपरिजनेन-कादम्बरी श्रृत्य-वर्गेण । प्रणम्यमानः-नमस्क्रियमाणः, मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन-मदीयातामसस्य सूचनया प्राप्तया विकसितमेलेण, सखीजनेन-कादम्बरीसखीनिवहेन । अपह्नियमाणपूर्णपात्राम्-अपनीयमानपूर्ण-

नगरी से निकलकर सिप्रानदी के तट पर उनके प्रस्थान-मङ्गल के लिए बनाये गये छौमे में बिना गये ही युवराज अलग से निकल गये, अतर्कित रूप में उनके निकल जाने से उनके परिजन घबड़ा बैठे, उनका कलकल बढ़ता गया, उन्होंने दूर तक युवराज का अनुगमन किया, इस प्रकार तीन गव्यूर्ति (छः कोश) पार करके युवराज ने ऐसे प्रदेश में डेरा डाला जहाँ पानी तथा चारे की सुविधा थी । डरकण्ठतद्दृश्य युवराज कुछ रात रहते ही बैठकर चले पड़े । चलते-चलते उसी दिन से सोचने लगे कि जनजाने जाकर आगकर आये हुए वैशम्पायन के गले से क्लिप्त जाऊंगा और यह कहकर उसका मंकोच दूर कर दूँगा कि अब आगकर कहाँ जाओगे ? इस प्रकार वैशम्पायन से मिलने के सुख का अनुभव करके अकारणप्रसन्ना, अकलङ्का, अचानक मेरे दर्शनों से इहा महाश्वेता से मिलेगा जिससे आगे जाना सिद्ध हो । इस तरह महाश्वेता के आगम के पास बोड़े तथा सैन्यों को रखकर महाश्वेता के साथ हेमकूट जाऊंगा । वहाँ मुझे पहचानने वाले दीखकर आए हुए कादम्बरी के परिजन मुझे प्रणाम करेंगे, मेरे वहाँ पहुँचने पर मेरे आने की सूचना मिलने से उत्फुल्लनयन कादम्बरी का परिजन कादम्बरी के हाथ से पूर्णपात्र के लेगा, कादम्बरी पूछने लगेगी कि वह कहाँ हैं, किसने कहा है ? कितनी दूर पर हैं ? तत्काल उत्पन्न

कथितं कियद्दूरे वर्तत इति तत्प्रश्नोन्मुखीम्, तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकाञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम्, आभरणतां नीतानि मृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां स्वशरीरशोभामेव सर्वाभरणस्थानेषु धारयन्तीम्, तापोपशमार्पितहारमात्राभरणाम्, अत्युल्बणहरिचन्दनचर्चान्तरितलावण्यशोभान्यङ्गानि करपरामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम्, अङ्गलग्नानि शयनीकृतकमलकुमुदकुवलयदलकिञ्चलकशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम्, कपोलसङ्गिनीं च मणिर्दर्पणे बिलोक्यायथास्थितां करेण कबरीमंसदेशे विनिवेशयन्तीम्, आनन्दजन्मना नेत्रपुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव मकरध्वजानलसन्तापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीम्, उत्सृष्टशेषेणाश्यानमलयजरसेनैवाङ्गलग्नेन भस्मनेव मदनहुतभुजो निवृत्तिमावेदयन्तीम्, अभ्युत्थान-

पात्राम् । (पुरा काले द्वियो विद्युत्स्य प्रियतमस्य मङ्गलाय पूर्णपात्रमेकं दधक्रे स्थापयन्ति स्म, आगते च प्रियतमे तदपनीयते स्म, तामेव रीतिमनुसृत्येयमुक्तिः, आगतं चन्द्रापीडं भ्रष्टा सख्यः कादम्बरीहस्तात् पूर्णपात्रमपासयन्निति भावः) कालौ-कुत्र देशे चन्द्रापीडः ? । तत्क्षणोत्पन्ना-महागमवार्त्ताश्रवणसमकालोत्पन्ना । तापोपशान्त्या-विरहसन्तापनिवृत्त्या । त्रपया-चन्द्रापीडो ममेमां स्थितिं दृष्ट्वा किं भावयेदिति लज्जया । युगपत्-समकालम्, उरसि निहितम्-हृदयदेशे स्थापितम् । पद्मिनीपत्रम्-कमलिनीदलम् । अपनीय-दूरीकृत्य । अंशुकाञ्चलम्-परिधानवस्त्राञ्चलम् । कुचावरणतामुपनयन्तीम्-स्तनावरणसाधनतथोपयुक्तानाम् । आभरणतां नीतानि-भूषणरूपेणोपयुक्तमाभानि । मृणालानि-कमलनालानि । अपास्य-दूरीकृत्य । स्वशरीरशोभाम्-स्वीयदेहच्छविम् । (केवलया देहकाम्यैव सर्वेषामाभरणानामभावं पुरयन्तीम्) तापोपशमार्पितहारमात्राभरणाम्-सन्तापनिवृत्तये चार्थमाणां मुक्तामालामेव केवलमलङ्कारस्थाने विभ्रतीम् । अत्युल्बणया-अतिशयया । हरिचन्दनचर्चया चन्दनलेपेन अन्तरिता छन्ना लावण्यशोभा । सौन्दर्यच्छविर्घेषां तादृशानि अङ्गानि शरीरावयवान् करपरामर्शप्रयत्नेन-हस्तद्वारामर्शनद्वारा । दर्शनीयतरतां नयन्तीम्-शोभातिशयशक्त्या प्रापयन्तीम् । अङ्गलग्नानि-शरीरसंस्पर्शानि । शयनीकृतानाम् शय्याभावेनोपयुक्तानाम् कमलानाम् कुमुदानाम् कुवलयानाञ्च नीलकमलानाञ्च दलानि पत्राणि किञ्चलकाश्च तेषां शकलानि खण्डानि पुलकोद्गमेन रोमाञ्चोदयद्वारा । अपास्यन्तीम्-दूरं नयन्तीम् (शय्योपयुक्तानां कमलादीनां पत्रकिञ्चलखण्डानि यानि कादम्बर्याः शरीरे लग्नान्यासस्तानि आश्रयमाने चन्द्रापीडागमवार्त्ताश्रवणजन्यदृष्टौ ज्ञेये रोमाञ्चे तेनैव दूरमवसारितान्यभूवन्निति भावः) कपोलसङ्गिनीम्-गण्डदेशागताम् । अयथास्थिताम्-अनुपयुक्तस्थाने वर्त्तमानाम् । कबरीम्-केशपाशम् । मणिर्दर्पणे-मणिमये मुकुरे । करेण-हस्तेन । विनिवेशयन्तीम्-उपयुक्ते स्थाने स्थापयन्तीम् । आनन्दजन्मना-हर्षोरपन्नेन । नेत्रपुटावर्जितेन-नयनस्वरूपपात्रेणोपहृतेन । बाष्पसलिलेन-अश्रुजलेन । मकरध्वजानलसन्तापाय-कामवह्निपूरितापाय । अलाञ्छित-तोषाञ्छितम् । प्रयच्छन्तीम्-दत्तीम् । (मृताय जनाय पुटावर्जितस्तोभ्रक्षिर्वीर्यते-आगते चन्द्रापीडे कामवह्निपरितापः समाप्त इति तस्मै कादम्बरी नेत्रपुटावर्जितहर्षाश्रुतोषाञ्छिति दद्यादित्युत्प्रेषा इत्यम्) उत्सृष्टशेषेण-दूरीकृतावशिष्टेन । आश्यानमलयजरसेन-अश्रुपीभूतेन चन्दनद्रव्येण । अङ्गलग्नेन-शरीरसंस्पर्शेन । भस्मना-विभ्रत्या । मदनहुतभुजः-कामाग्नेः । निवृत्तिम्-अवसानम् ।

सन्तापशान्ति तथा लज्जा से हृदय पर रखे गये कमलपत्र को हटाकर कादम्बरी अपने वस्त्र के आबल से स्तनों को ढँकने लगेगी, गद्दना के रूप में धारण किए गये मृणालों को दूर करके भूषणों से अधिक सुंदर शरीरशोभा को ही भूषण बनायेगी, तापशान्ति के लिए धारण किया गया हारमात्र उसका आभरण होगा, गाढ़े हरिचन्दन के लेप से आवृत सौन्दर्यशोभा अंशों पर हाथ फेरकर अधिक सुन्दरता प्राप्त करायेगी । विछावन बनाये गये कमल के अङ्गलग्न पत्रे किञ्चल बसके रोमाञ्च से ही गिरने लगेंगे, गाल पर आये हुए केशों को वह मणिर्दर्पण में देखकर कंधों पर काढेगी, नेत्ररूप पात्र में रखे गये आँसू से वह कामसन्ताप को अलाञ्छित प्रदान करेगी, त्याग कर देने के बाद

प्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वन्तीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयामि; एवं मदलेखां साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखा-मुत्थाप्य केयूरकं पुनः पुनः परिष्वद्य निर्भरमेवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्त्वरितसखी-वृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधेर्भुव इव वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या निर्वर्तयामि; एवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोद्दीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयनवर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मलापायां निर्गतायां मदलेखायां त्रपावनम्रमुखीमनिच्छन्तीं किल बलाहोर्भ्यामादाय शयनीयं शयनीयादङ्कुमङ्काच्च हृदयं देवी कादम्बरीमारोपयामि; एवमुद्गाढनीवीग्रन्थिदृढतरापितपाणिद्वयायास्त्रपानिमीलितलोचने चुम्बन्नवञ्चितात्मा चिराद्भवामि; एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमा तृप्तेर्निपीय सुजीवितमात्मानं करोमि;

आवेद्यन्तीम्-सूचयन्तीम् । (शरीरसंसक्तो मृष्टावशेषश्चन्दनरसो भस्मेव कामाग्नेरवसानं सूचयति स्म, भस्मस्वरूपतैव हि बह्वे रवसानवशेति स्थितिमनुकथेदमुक्तम्) अभ्युत्थानप्रसङ्गेन-चन्द्रापीडसकारार्थ-मुत्थानेन । कुसुमशय्याम्-पुष्परचितं शयनीयम् । दूरीकुर्वन्तीम्-क्षिपन्तीम् । दर्शनीयावलोकनफलेन-प्रष्टव्यदर्शनद्वारा । चक्षुषी-स्वीये नयने । कृतार्थतां नयामि-सार्थकीकरोमि । साञ्जलिप्रणामेन-मिक्षिताभ्यां कराभ्यां नमस्कारद्वारा । कण्ठग्रहेण-कण्ठाश्लेषेण । संभाव्य-संस्कृत्य । चरणपतिताम्-पादयोः प्रणमन्तीम् । उत्थाप्य-उपरि नीत्वा । परिष्वद्य-आलिङ्ग्य । निर्भरम्-गात्रम् । महाश्वेतोपपादितोद्वाह-मङ्गलः-महारथेतया सम्पादितवैवाहिकसमुदाचारोऽहम् । स्वरितैः शीघ्रकारितापराधणैः सखीवृन्दैः आली-जनैः निर्वर्तितः अनुष्ठितः वैवाहिकस्नानमङ्गलविधिः विवाहावसरसम्पाद्यस्नानरूपमङ्गलकार्यायाः (विवाहतः पूर्वं सखीमिमङ्गलद्रव्यैः स्नपितायाः) वर्षाभिषिक्तायाः जलवृष्टिसिक्तायाः । भुवः-पृथिव्याः । देव्याः-कादम्बर्याः । करग्रहणम्-पाणिपीडनम् । निर्वर्तयामि-अनुतिष्ठामि । (यथा राजा वर्षासिक्ताया भुवः राजमागं गृह्णाति तथैवाहं सद्यःस्नपितायाः कादम्बर्याः पाणिं गृह्णामीत्युपमा) अतिबहलैः-अधिकैः कुङ्कुमः पटवासः, कुसुमम् पुष्पम्, धूपः, अमुलेपनं चन्दनञ्च तेषाम् आमोदः सुगन्ध-रूदीपितो वृद्धिं नीतः हृदयजन्मा कामो यत्र तादृशे, वासभवने-क्रीडागृहे । शयनवर्तिनः-शयनीपस्थितस्य । मम-चन्द्रापीडस्य । समीपमुपविश्य-पार्श्वे स्थित्वा । कृतनर्मप्रलापायाम्-विहितपरिहासायाम् । निर्गतायाम्-यातवत्याम् । त्रपावनम्रमुखीम्-लज्जयानतवचनाम् । अनिच्छन्तीम्-शयनीयमारोहुमनीह-मानाम् । दोर्भ्यामादाय-बाहुभ्यामवलम्ब्य । शयनीयम्-शय्याम् 'आरोपयामि' इति वच्यमाणेनान्वयः । शयनीयावङ्कुम् स्वं क्रीडवेशम् । (आरोपयामि) अङ्काच्च हृदयमारोपयामि-वक्षसि धारयामि । उद्गादेति-उद्गाढाढ्यां दृढवद्धायां नीविग्रन्थौ परिधानीयवस्त्रबन्धने इदतरम् सावधानभावेन अपितं स्थापितं पाणिद्वयं करयुगलं यथा तादृश्याः-दृढकरयुगलेन नीविग्रन्थिमोचनाय प्रवर्त्तमानं मम हस्तं धारयन्त्या हस्त्याक्षयः । त्रपानिमीलितलोचने लज्जया मुग्धिते नयने । अवञ्चितात्मा-सफलमनोरथतया प्रसन्नः । सुरैरपि दुर्लभम्-देवैरपि दुरापम् । तदधरामृतम्-कादम्बर्या ओष्ठसुषुम् । आवृत्तेः-बाधवृत्तिः ।

वचे हुए सूखे अङ्गलन. भस्मोपम मलयज रस से कामाग्नि की निवृत्ति की सूचना देगी, ठठकर स्वागत करने के छल से कादम्बरी कुसुमशयन को दूर करती रहेगी । कब मैं ऐसी कादम्बरी को देखकर दर्शनीय वस्तु को देख अपनी आँखों को कृतार्थ करूँगा । कण्ठग्रहणपूर्वक प्रणाम से मदलेखा का सरकार करके चरणपतिता चन्द्रलेखा को ठठकर केयूरक का गाढ़ालिङ्गन करूँगा । उसी बीच महाश्वेता हमारे विवाह की तैयारी करती रहेगी, शीघ्र ही सखियों द्वारा वैवाहिक स्नान-मङ्गल के कराये जाने पर वर्षाभिषिक्त वसुधा की तरह लगने वाली कादम्बरी का पाणिग्रहण करूँगा । इस प्रकार अधिक मात्रा में उपयुक्त कुङ्कुम, धूप, फूल, चन्दन-माला आदि की सुगन्धि से काम को उद्दीपित करने वाले शयनगृह में शय्या पर बैठे हुए मेरे थोड़ी देर बैठकर हास-परिहास करके मदलेखा खिसक जायगी, मैं लज्जा से नम्रमुखी नहीं चाहती हूँ कादम्बरी को बलपूर्वक बाहुओं में भरकर शय्या पर ले जाऊँगा, अनन्तर मैं उसे शय्यापर से गोद में और गोद में से हृदय में बिठाऊँगा । इस प्रकार कादम्बरी अपनी

एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या इवाङ्गं गाढालिङ्गनसुखरसभरेण मकरध्वजानलदग्ध-
शेषं निर्वापयामि शरीरम् ; एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभियुञ्जानयेवापस-
पन्त्यापि कृतापसर्पणयेव संगोपितसर्वाङ्गयाप्युपदर्शितभावयेव देव्या कादम्बर्या सह
तत्किमपि सर्वजनमुलभमपि योगैकगम्यं स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि मोहनमपि प्रसादन-
मिन्द्रियाणामुद्दीपनमपि मदनहुतभुजो निर्वृत्तिकरमुपाहितसर्वाङ्गखेदमप्याह्लादकरमुपजनि-
तविषमोच्छ्वासश्मस्रवेदमपि ससीत्कारपुलकजननमनुभूयमानमप्युत्पादितानुभवनस्पृहं
सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तमतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपमचिन्त्यसमासङ्गमतुलस्पर्शमनुपमर-
समनाख्येयप्रीतिकरं परमभ्यानसहस्राधिगतं निर्वाणमिवापरप्रकारं सुरताख्यं सुखान्तर-
मनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु रम्येषूद्देशेषु रममाणः स्वभावरम्यमपि

निपीय-पीत्वा । आत्मानं मुजीवितं करोमि-स्वं जीवनं सार्थकतां नयामि । अन्तर्विलीय विशन्त्याः-
लीनतामासायेव हृदयं प्रविशन्त्याः । गाढालिङ्गनसुखरसभरेण-गाढालिङ्गनसम्यग्प्रभवेन । मकरध्वजा-
नलदग्धशेषम्-कामाग्निना भस्मावशेषीकृतम् । निर्वापयामि-शिशिरीकरोमि । परवत्या-पराधीनया ।
स्वेच्छाप्रवृत्तया-स्वतो रतितत्परया । निष्प्रयत्नया-सुरतविषयकचेष्टारहितया । अभियुञ्जानया-कृतरति-
प्रयासया । अपसर्पणया-दूरीभवन्त्या । कृतापसर्पणया-समीपमागतया । संगोपितसर्वाङ्गया-आच्छादित-
समस्तशरीरावयवया । उपदर्शितभावया-प्रकटीकृतरतीच्छया । तत्-अनुभवैकवेद्यम् । योगैकगम्यम्-
भ्यानमात्रवेद्यम् । हृदयग्राहि-मनोहरम् । मोहनम्-मोहजनकम् । इन्द्रियाणां प्रसादनम्-इन्द्रियाणां
प्रसन्नतायाः कारणभूतम् । उद्दीपनम्-हृदयस्योद्दीपने हेतुभूतम् । मदनहुतभुजः-कामाग्नेः । निर्वृत्तिकरम्-
क्षमकम् । उपाहितसर्वाङ्गखेदम्-जनितसमस्तशरीरश्मम् । आह्लादकरम्-आनन्दप्रदम् । ससीत्कार-
पुलकजननम्-सीत्कारशब्दयुक्तस्य रोमाञ्चस्य कारणम् । उपजनितविषमोच्छ्वासश्मस्रवेदम्-दीर्घनिश्वास-
स्य अमलमयस्वेदविन्दोश्च उत्पादकम् । अनुभूयमानम्-भुज्यमानम् । उत्पादितानुभवनस्पृहम्-पुनरनु-
भवस्वेच्छाया जनकम् । अपुनरुक्तम्-निरत्यनूतनम् । स्पष्टम्-अनुभवगोचरम् । अनिर्देश्यस्वरूपम्-
अवर्णनीयम् । अचिन्त्यसमासङ्गम्-अवर्णनीयसंयोगम् । अतुलस्पर्शम्-अनुपमस्पर्शसुखम् । आनाख्येयम्-
वाचा वक्तुमशक्यम् । प्रीतिकरम्-आनन्दजननम् । निर्वाणम्-एकप्रकारकं मोक्षम् । सुरताख्यम्-संभोग-
नामकम् । निमेषम्-एकस्यापि क्षणस्य कृते । अकृतविरहः-अवियुक्तः । तया-कादम्बर्या । उद्देशेषु-स्था-
नेषु । रममाणः-विहरमाणः । स्वभावरमणीयम्-प्रकृतिमुन्दरम् । रमणीयतरताम्-अत्यन्तरमयभावम् ।
उत्पन्नविश्रम्भम्-सञ्जातविशेषपरिचयात् । अभ्यर्थं प्रार्थनयाऽनुकूलं कृत्वा । घटनाम्-विवाहसम्ब-
न्धम् । पतानि-पूर्वोक्तरूपाणि भावान्तराणि । अन्यानि-प्रोक्तभिन्नानि । अचेतिताः मन्तसाऽध्याताः बुद्धौ
बुद्बुद्धायाः, पिपासायाः, तृषः, आतपस्य रौद्रस्य, अमस्य, मार्गलङ्घनभ्रान्तेः, उज्जागरस्य रात्रिजागरणस्य

नीवी को इदं हाथों से पकड़ेगी, मैं उसके लज्जानिमोक्त नयनों को चूमकर अपने को कृतार्थ करूँगा । कामदेव के
सम्पाप से दग्ध इस छरीर को अतिकोमलतावश झुलकर मेरे अङ्गों में प्रवेश सी करती हुई कादम्बरी के गाढालिङ्गन
रस से जीतकता प्रदान करूँगा । विदग्ध होने पर भी स्वेच्छाप्रवृत्त सी, निष्प्रयत्न होकर भी उभोग करती हुई सी,
दूर आगती हुई भी समीप आती हुई सी, सारे अङ्गों को छिपा करके भी प्रदर्शित करती हुई सी, देवी कादम्बरी
के सुरतसुख का उपभोग करूँगा जो सुरतसुख सर्वजनसुलभ होकर भी योगैकगम्य, स्पर्शविषय होकर भी हृदय-
ग्राही, मोहक होकर भी प्रसन्नता प्रदान करने वाला, इन्द्रियों को उद्दीपित करने वाला होकर भी कामाग्नि को
जुताने वाला, सारे अङ्गों का थकाने वाला होकर भी आनन्द देने वाला, लम्बी सांस तथा अमस्वेद का पैदा करने
वाला होकर भी सीत्कार तथा रोमाञ्च उत्पन्न करने वाला, अनुभूत होकर भी पुनः अनुभव की स्पृहा पैदा करने
वाला, सहस्र बार अनुभूत होकर भी अपुनरुक्त, अति स्पष्ट होकर भी अनिर्देश्य, अद्वितीय, अतुल्यस्पर्श, अवर्णनीय,
प्रीतिकर, हजार बार भ्यान के बाद प्राप्त, एक प्रकार का मोक्ष ही होगा । एक क्षण के लिए भी उससे बिना
विछुड़े रम्यप्रदेशों में विहार करके इस स्वभावसुन्दर यौवन को और सुन्दर बनाऊँगा । इसके बाद विश्वास उत्पन्न

रमणीयतरतां यौवनमुपनयामि; एवमुत्पन्नविभ्रम्भां देवीमेवाभ्यर्च्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामीत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपश्चमो ज्जागरन्वथो दिवा रात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसर्पो वर्त्मनः, प्रबलपङ्को ग्रीष्म-
स्य, निशागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानाम्,
मदागमो मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकालपाश-
वागुरोत्कण्ठितकामिहरिणानाम्, अभेद्यलोहार्गलदण्डो दिग्धारणानाम्, अच्छेद्यहिंसी-
रशृङ्खला बाहानाम्, अनुन्मोच्यनिगडबन्धोऽध्वगानाम्, अलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानाम्,

च व्यथाः कष्टानि येन तादृशः, मनसापि क्षुत्पिपासातपश्चमज्जागरणजन्यानि कष्टान्यननुध्यायन्नित्यर्थः ।
दिवा रात्रौ च-अहर्निशम् । अवहत्-मार्गमत्यक्रामत् ।

वहतः-सततमग्रे चलतः । अध्वनो दवीयस्तया-मार्गस्य दूरगामितया । अर्धपथे-अर्धमार्गे ।
वर्त्मनः-मार्गस्य । कालसर्पः-सर्पः । (यथा मार्गे समापतितः सर्पो मार्गं रुणद्धि तथैव वर्षाकालोऽपि मार्गं
रुणद्धीत्यभिप्रायेणेत्युत्प्रेक्षा) ग्रीष्मस्य-ग्रीष्मर्तुः । प्रबलपङ्कः-गाढः कर्दमः । गभस्तिमतः-सूर्यस्य ।
निशागमः-रात्रिप्रारम्भः (यथा रात्रौ सूर्यो न दृश्यते तथैव वर्षाकालेऽपीति वर्षाकालस्यात्र रात्रिरूपतोक्ता)
अमृतदीधितेः-चन्द्रमसः । स्वर्भानुः-राहुः (राहुरपि चन्द्रं ग्रसति, वर्षाकालोऽपि तथेति तयोस्तुलना)
धूमोद्गमः-धूमप्रारम्भः । वज्रानलस्फुरितानाम्-वज्ररूपस्य वज्रैः प्रकाशानाम् । यथा धूमप्रारम्भे सति
तदनन्तरं धूमध्वजः स्फुरति, तथैव वर्षावागते सति वज्राणि स्फुरन्ति, तदयं साम्यहेतुः । मकरध्वजः
कामदेव एव कुञ्जरः करी तस्य मदागमः दानप्रारम्भः, दानवारिप्रकाशारम्भे सति यथा गज उद्गमो
जायते तथा वर्षाकाले काम उद्गमो भवतीति वर्षाकालस्य मदोदयरूपतोक्ता । विरहातुराणाम्-प्रियतम-
वियोगपीडितानाम् । मरणमेवान्धतमसं गाढध्वान्तम् तत्र प्रवेशः, यथा त्रियमाणो गाढेऽन्धतमसे प्रवि-
शति तथैव वर्षाकालेऽपि इति विरहिणां कृते वर्षाकालोऽयं मरणान्धतमसप्रवेशरूपतया वर्णितः । उत्क-
ण्ठितकामिहरिणानाम्-प्रियामिलनार्थमुत्सुकानां कामिजनानां मृगाणां कृते । अमोघकालपाशवागुरा-
अभेद्या मृगबन्धनी । (यथा मृगबन्धन्यां वक्रो हरिणः किमपि कर्तुं न शक्तस्तथैवात्र वर्षाकाले प्रियमिल-
नोक्ता अपि किमपि कर्तुं न क्षमन्त इति परम्परितरूपकस्यास्यार्थः) । दिग्धारणानाम्-दिशारूपाणां
गजानाम् । अभेद्यलोहार्गलदण्डः-अत्रोदनीयलोहार्गलरूपः (यथा लोहार्गलनिरुद्धा गजा अनिच्छन्तोऽपि
न पृथग्भवितुमीशते तथैव वर्षाकाले दिशोऽपि न पृथग्भवन्ति, दिग्मेदजनकस्य सूर्यप्रकाशस्यैवानुप-
लब्धेरिति भावः) । अच्छेद्या अखण्डनीया हिंसीरशृङ्खला पादबन्धननिगडः, बाहानाम्-अश्वानाम् । यथा-
ऽच्छेद्यशृङ्खलानिगडितचरणा अश्वाः पुरस्सर्तुं न प्रभवन्ति तथैव वर्षर्तुनापि पुरोगमनप्रतिबन्ध आधीयत
इति तथारूपणम् । अनुन्मोच्यनिगडबन्धः-अभेद्यशृङ्खलाबन्धनम् । अध्वन्यानाम्-पान्थानाम् । (यथा
निगडितचरणाः पान्था अग्रे सर्तुं नेशते तथैव वर्षर्तुनाऽपि प्रतिबद्धास्ते पुरःसर्तुमक्षमा जायन्त इति
तात्पर्यम्) । अलङ्घ्यकान्तारलेखा-दुस्तरवनमाला । प्रोषितानाम्-परदेशंगतानाम् । (यथा परदेशं गता
हो जाने पर कादम्बरी से कहकर वैशम्पायन के साथ मदलेखा का भी विवाह करवा दूँगा, इस प्रकार कौ तथा
अन्यान्य चिन्ताओं में भूख, प्यास, धूप, जागरण, श्रम आदि के कष्टों को भूलकर चन्द्रापीड अहर्निश
चरते ही रहे ।

इस प्रकार चलते रहने पर भी मार्ग के लम्बापन के कारण आधे रास्ते में ही बरसात आ गई, जो बरसात
रास्ते का कालसर्प, ग्रीष्म का प्रबलपङ्क, सूर्य के लिए रात्रि का आगमन, चन्द्रमा के लिए राहु, वज्रपतनरूप अभि-
के प्रक्षलित होने का धूम, कामरूप हस्ती का मदागम, विरहातुरजनों का मरणरूप अन्धकार में प्रवेश, उत्कण्ठित
कामिरूप हरिणों के लिए अभेद्य जाल, दिशारूप हस्तिनों के लिए अभेद्य लोहशृङ्खला, बाँदों के लिये नहीं टूटने
वाली जंजीर, पथिकों के लिये नहीं टूटने वाली बेदी, प्रवासियों के लिये दुर्लङ्घ्य वनमाला, जीवलोक के लिए काले
लोहे के पिंजड़े में बन्धन के समान थी । काले भ्रमरों की तरह श्याम मेघघटा से भीषण, भयंकर वज्रनिर्घोष की

कालायसपञ्जरोपरोधो जीवलोकस्य, उद्गर्जन्नलिकुलगवलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषम-
विस्फूर्जितध्वनिर्विषमतरतडिद्गुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोनवरतधाराशरासारवर्ष-
प्रहारी पुरोमार्गमवहन्धन्विरुद्ध इवान्धकारितमुखो निखिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योक्षिणी
प्रतिघ्नन्निवाशुगमनविघ्नकारी बभूव जलदकालः ।

तत्र च प्रथममस्य चेतोहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दशदिशस्ततो
जलधरैः । अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा काप्यगम्यत पृष्ठतो हंसैः । पुरस्तात्परिमलिनोस्य
निश्वासमरुतः प्रावर्तन्त पश्चात्कदम्बवाताः । पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्ति नयनयुगलमस्य
सलिलं समुत्ससर्ज चरममम्भोमुचां वृन्दम् । आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिकासहस्र-

मध्ये पतितया वनमालया निरुद्धगमना जायन्ते तथैव वर्षयापीति तुलना) कालायसपञ्जरोपरोधः-
कालस्वरूपलोहपञ्जरबन्धः-। (यथा काललौहपञ्जरबद्धः पुरुषो निष्क्रियो जायते तथैव वर्षर्तावपि
निष्क्रियो जायत इति सादृश्यम्) उद्गर्जन-शब्दायमानः । अलिकुलं अमरसमुदायः, गवलाः वन-
महिषाः, तेषां घटाभोगः दलम् तद्वद् भीषणः श्यामवर्णतया भयजनकः, विषमविस्फूर्जितध्वनिः-भयंकर-
शब्दकरः, तडिद्गुणाकर्षी-विशुच्चापज्याधरः, मण्डलितं गोलाकारीकृतं यद्विकटं भीषणं शक्रकार्मुकम्
इन्द्रधनुस्तस्य धरो धारयिता, अनवरतम् सततम् धारा जलधारा, एव शरासारः बाणपरम्परा तस्य
वर्षी वर्षणशीलः, पुरोमार्गम् ग्रामस्य पन्थानम् अग्रे गामिनमध्वानम् । हन्धन्-अवरुध्य तिष्ठन् । विरुद्धः-
शत्रुः । यथा विरोधी शब्दायते, श्यामवर्णतया भीषणो भवति, भयजनकं शब्दं करोति, चापज्यासामु-
शति, कार्मुकं मण्डलीकुरुते, अनवरतं बाणान् वर्षति, ग्रामपथं च निरुणद्धि, तथैवायं वर्षाकालोऽपि
अमरवनमहिषश्यामलघटाशालितया भयङ्करः, शब्दायमानः, तडितं ज्यां परामृशन्, जलधारारूप-
बाणावलीवर्षी, मण्डलीकृतेन्द्रचापोग्रेयायिमार्गप्रतिबन्धकश्च भवतीति वर्षर्तोरत्र विरोधिरूपतोक्ता ।
अन्धकारितमुखः-अन्धकारपूर्णवदनः निखिंशशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्यः-शतसहस्रसंख्यकवज्रपातवद्-
द्रष्टुमशक्यः । अक्षिणी प्रतिघ्नन्-दृक्शक्तिप्रतिघातं कुर्वन् । आशुगमनविघ्नकारी-शीघ्रगमनप्रतिबन्धकः ।
जलदकालः-वर्षासमयः । वर्षासमयेन तस्य गतिः प्रतिबद्धा जातेत्यर्थः ।

तत्र-वर्षासमये । प्रथमम्-पूर्वम् । अस्य चन्द्रापीडस्य । चेतोहारिभिः-मानसज्ञानापहरणशीलैः
मनोहरैरिति च । मूर्च्छागमवेगैः-मूर्च्छासमागमरयैः । अन्धकारतामनीयन्त-अन्धकाररूपतां प्राप्यन्ते ।
ततः-तदनन्तरम् । जलधरैः-मेघैः, वर्षासमये समायातैः पूर्वमूर्च्छयैव तस्य दशापि दिशोऽन्धकारतां
गमिताः पश्चान्मेघास्ता अंधकारपूर्णाश्चक्रुरित्यर्थः । एवमग्रेपि । अत्र सर्वत्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययमूल-
कातिशयोक्तिपरम्परा बोध्या । अग्रतः समुत्प्लुतेन-उत्प्लुत्याग्रतो गतेन । चेतसा हृदयेन । कापि-अनि-
श्चितस्थले । हंसा वर्षर्तुप्रारम्भे भौमं जलं पङ्काविलं सम्भावयन्तः काप्युच्चे स्थाने गच्छन्ति, चन्द्रापीडस्य
हृदयमपि पलाय्य कापि गतमिति तात्पर्यम् । पुरस्तात्-पूर्वम् । परिमलिनः-सुगन्धपूर्णाः । निश्वासमरुतः-
श्वासवायवः । प्रावर्तन्त-जाताः, पश्चात्-निश्वासप्रवृत्त्यनन्तरम् कदम्बवाताः परिमलिनः प्रावर्तन्तेत्य-
त्रापि योजनीयम् । तुलितनीलोत्पलकान्ति-कान्तौ नीलकमलसमानम् । सलिलं समुत्ससर्ज-अश्रुजलं
मुमोच, चरमम्-पश्चात् । (तुलितनीलोत्पलकान्ति) अम्भोमुचां मेघानां वृन्दम् समूहः सलिलं समुत्ससर्ज-
बबर्ष । आदौ-प्रथमम् अस्य-चन्द्रापीडस्य । मनः-चित्तम् । उद्वेगेन-व्यग्रतया आपूर्यमाणम्-भृतम्

ध्वनि करने वाला, बिजलीस्वरूप धनुष की प्रत्यक्षा खींचने वाला, इन्द्रधनुष को मण्डलाकार बनाकर धारारूप
बाणों को बरसाने वाला, आगे के मार्ग को रोककर, दिशाओं को अन्धकारावृत बनाकर यह जलदकाल शत्रु की
तरफ आगे बढ़ने में विघ्न करता हुआ आकर खड़ा हो गया ।

बरसात के आने पर पहले हृदय-हरण करने वाले मूर्च्छा के वेगने दश दिशाओं को अन्धकारपूर्ण बनाया,
बाद में मेघों ने । पहले सुगन्धपूर्ण निश्वास-पवन प्रादुर्भूत हुए बाद में कदम्बवनवात । पहले हृदय उड़कर कहीं
चला गया बाद में हंस गये । नील कमल समानकान्ति चन्द्रापीड के नयनों ने पहले वारिवर्षा की बाद में

श्वान्तेन तड्दिशतपेनैवातन्यत संतापः । भरेणैव गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पित-
धरापीठबन्धनैर्मसि नवधनैः- धनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैः,
उद्दाममहारावराविभिरवनिमूले ददुरैः, अनवरतशंकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु
जलदानिलैः, उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः काननेषु कलापिभिः असमशिखरोपलस्ख-
लनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैः, उल्लोलकल्लोलास्फालविस्फारितविषमनिर्घोषमात्कारिभिः
सरित्सु पूरैः, सर्वतश्च विततेन स्थलीषु संहतेन कन्दरेषूच्चण्डेन शिखरिषु कलकलेनाम्बुषु
पटुना पर्वततटेषु मृदुना शाद्वलेषु चारुणा पल्वलेषु सान्द्रेण शाखिषु तनुना तृणोलपे-
षुल्लवणेन तालीवनेषु यथाधारापतनमाकर्ण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना
धारारवेणोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिवा न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिर्न वने नोपवने

तड्दिशततेन-विशुद्धकाशेन । सन्तापः-ऊष्मा । अतन्यत-क्रियतेऽस्म । गम्भीरगर्जितस्य मन्द्रस्तनितस्य य
एकसन्तानः अविच्छिन्नः प्रवाहस्तेन उत्कम्पितः चालितो धरापीठबन्धः पृथिव्याः सन्धिबन्धनं यैस्ता-
दृशैः । नवधनैः-सद्यःसंभृतसलिलैर्मैवैः । नभसि-आकाशे । (निर्वृतिं नाध्यगच्छदिति वक्ष्यमाणक्रियया
वाक्यपूर्तिः, एवमग्रेऽपि) धनजलधाराणाम् वर्षाजलासाराणाम् अतिपातेन सातिशयनिपतनेन वाचा-
लिताः शब्दायमानतां गताश्चक्षुषो येषां तादृशैः चातकैः अन्तराले द्वावापृथिव्योर्मध्यभागे । (निर्वृतिं
नाध्यगच्छदिति) अवनिमूले-भूतले उद्दामेन भीषणेन महारावेण दीर्घशब्देन राविभिः शब्दायमानैः
ददुरैः मेकैः । आशासु-विशासु । अनवरतं सततं यो शंकाररवस्तेन जर्जरितानि छिन्नभिन्नानि धारा-
म्बूनि यैस्तथोक्तैः । जलदानिलैः-वर्षासमयवायुभिः । उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः-मदकलं केकाकोला-
हलं कुर्वन्निः कलापिभिः मयूरैः काननेषु-वनेषु । असमेषु निम्नोन्नतेषु शिखरोपलेषु शृङ्गपापणेषु स्खल-
नेन निपातेन यः कलकलस्तेन मुखरैः सशब्दैः निर्झरैः पर्वतपातिभिः स्रोतोभिः । गिरिषु-पर्वतेषु ।
उल्लोलः-चपला ये कल्लोलास्तरङ्गास्तेषामास्फालेन गर्जनेन विस्फारिता दीर्घाकृता ये विषमा भयजनका
निर्घोषाः शब्दास्तैर्झात्कारिभिः तदनुकारिशब्दकारकैः पूरैर्जलराशिभिः सरित्सु नदीषु, सर्वतः समन्तात्
स्थलीषु-अकृत्रिमभूमिषु । विततेन प्रसारितेन, कन्दरेषु गिरिगङ्गरेषु संहतेन एकत्रीभूतेन पिण्डितेन,
शिखरेषु पर्वतेषु उच्चण्डेन भीतिजनकेन, अम्बुषु कलकलेन अव्यक्तमधुरेण, पर्वततटेषु गिरिनितम्बेषु
पटुना निपुणं श्रूयमाणेन, शाद्वलेषु अल्पतृणेषु मृदुना, पल्वलेषु अल्पजलाशयेषु चारुणा हृद्येन, शाखिषु
वृक्षेषु सान्द्रेण घनीभावमापन्नेन, तृणोलपेषु तृणेषु लतासु च तनुना कृशीभूतेन, तालीवनेषु तालतरुका-
ननेषु उल्लवणेन प्रखरेण, यथा धारापतनम् (यत्र पूर्वोक्तेषु स्थानभेदेषु येन प्रकारेण यावता वेगेन येन
वेगेन च धारा पतति तदनुसारेण) आकर्ण्यमानेन श्रूयमाणेन सर्वप्रकारमधुरेण सर्वेष्वपि स्वरूपेषु
हृद्येन हृदयप्रवेशिना मनोऽनुकूलेन धारारवेण जलधारापातशब्देन उत्कलिकाकलितः उत्कण्ठायुक्तः

करने वाले विषुव के प्रकाश से सन्ताप बढ़ा । गम्भीर गर्जन से पृथ्वी को कम्पित कर देने वाले मेघों ने आकाश
में, मेघ की जलधारा के बरसते रहने से मुखरित चातकों ने आकाश में, उद्दाम शब्द करने वाले ददुरों ने महीतल
में, अनवरत शंकार शब्द से जलधारा को जर्जर बनाने वाली बरसाती वायु से दिशाओं में, मदकल केका शब्द
करने वाले मयूरों से जङ्गलों में, निम्नोन्नत शिखर पर से गिर कर कलकल नाद करने वाले निर्झरों से पर्वतों पर,
चञ्चल तरङ्गों के परस्पर टकराने से उत्पन्न शंकारशाली जलप्रवाह से तालावों में, चारों ओर स्थलों में एकत्रित,
कन्दरों में भीषण, पानी में कलकल, पर्वत तट में मृदु, शाद्वल में रमणीय, पल्लव में घने, वृक्षों पर कृश, तृणों पर
उल्कट, धारापतन के अनुसार सुने जाते हुए सर्वथा मनोहर शब्द से उत्कण्ठित होकर, न रात में न दिन में, न
गाँव में न वन में, न भीतर न बाहर, न वन में न उपवन में, न राह में न घर में, न जाते हुए न ठहरते हुए, न

न वर्त्मनि नावासे न वह्न तिष्ठन्न वैशम्पायनस्मरणे न कादम्बरीसमागमानुध्याने न कथंचिदपि न कचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् ।

अनधिगतनिर्वृतिश्चातिकष्टतया वज्रानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसात्कर्तुमिवोद्यतस्य धीरस्वभावोपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । प्लावितसकलधरातलैर्धारा-जलैरप्यशोष्यत । द्योतितदशदिशा शतहृदालोकेनापि मूर्च्छान्धकारेक्षिप्यत । आह्लादित-जीवलोकेर्जलदानितलैरप्यदृश्यत । पयोभारमेदुरैर्धनैरपि तनुतामनीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि पाण्डुतां प्रत्यपद्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । तथापि सकलजगज्जीवनहेतुनापि जीवितसन्देहदोलामारोपितो जलदकालेन, उत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरित्पूरेषु चोत्प्लवमानः, अनवरतवर्षाजलजनितेषु मूर्च्छागमेषु पङ्कपटलेषु

(चन्द्रापीडः) अरण्ये-घने । उपघने-उद्याने । वर्त्मनि-मार्गे । आवासे-निवासस्थाने । वहन्-चलन् । कादम्बरीसमागमानुध्याने-कादम्बर्या सह मिलनस्य चिन्तायाम् । निर्वृतिम्-मानसीं शान्तिम् । अध्य-गच्छत्-प्राप्तवान् ।

अनधिगतनिर्वृतिः-अप्राप्तशान्तिः । वज्रानलस्य इव वज्रानलसमानस्य जलदसमयः वर्षाकाल एव इन्धनं प्रज्वलनसाधनं यस्य तादृशस्य वर्षाकालप्राप्ती प्रकामं दीप्यमानस्य, भस्मसात्कर्तुमुद्यतस्य लोकान् भस्मभावं प्रापयितुं तत्परस्य मदनहुतभुजः कामाग्नेः अतिकष्टतया नितान्तकष्टप्रदतया (चन्द्रापीडः) धीरस्वभावो गभीरप्रकृतिः सन्नपि प्रकृतिमेव स्वभावमेव उत्ससर्ज तस्याज (विपरीतप्रकृतिरजायतेत्यर्थः) । प्रकृतिविपर्ययमेव प्रपञ्चयति—प्लावितेत्यादिना । प्लावितसकलधरातलैः पूरितसमस्तपृथ्वीतलैः धाराजलैः वर्षावारिभिः अशोष्यत-शुष्कतामापेदे । जलधारा सामान्यतः सर्वेषामेव विलसतां सृजति परमस्य शतहृदालोकेन-विद्युत्प्रकाशेन । मूर्च्छान्धकारे-मोहतमसि । अक्षिप्यत-पाटयतेस्म (सामान्यतो लोको विद्युद्वालोकेन प्रकाशे पतति, अयं तेनापि मूर्च्छातमसि पततीति प्रकृतिविपर्ययो बोध्यः) आह्लादितजीवलोकेः सकलमपि प्राणिवर्गं प्रसन्नतां प्रापयद्भिः । जलदानिलैः वर्षावायुभिः । अदृश्यत-दाहमन्वभवत् । पयोभारमेदुरैः-जलराशिस्निग्धैः । घनैः-मेघैः । तनुतामनीयत-कारयं प्राप्यतेस्म । पाटलितशाद्वलैः-अरुणतृणानि रक्षयद्भिः । शक्रगोपकैः वर्षाकालभाविर्क्तवर्णकीटभेदैः 'धीरवहूटी' इति नाम्ना ख्यातैः । पाण्डुताम्-श्वेतवर्णताम् (दौर्बल्यकृतं पाण्डुभावम्) प्रत्यपद्यत-प्राप्तवान् । कुसुमधवलैः पुष्पस्वच्छैः । कुटजैः-गिरिमञ्जिकाभिः । रागपरवशः-कादम्बरीविषयानुरागाधीनः । (स्वच्छैः कुटजै रागपरवशः कृत इति प्रकृतिविपर्ययः) सकलजगज्जीवनहेतुना-सकललोकजीवनाधायकेन । जलकालेन-वर्षासमयेन । जीवितसन्देहदोलाम्-प्राणसंशयम् । आरोपितः-प्रापितः । उत्कूलगामिषु-तटमतिक्रम्य चलत्सु प्रतिकूलेषु च । विधिविलसितेषु-भाग्यस्य विधानेषु । सरित्पूरेषु-नदीप्रवाहेषु । उत्प्लवमानः-तरन् । अनवरत-वर्षाजलजनितेषु-सततवृष्टिप्रभवेषु । मूर्च्छागमेषु-मूर्च्छादयेषु । पङ्कपटलेषु-कर्दमसमूहेषु च । निमज्जन्-मग्नतां प्राप्नुवन् । जलभरस्थगिते-वारिपूरिते । वर्त्मनि-मार्गे । विलोचने-नयने । (यथा चन्द्रापीडो

वैशम्पायन के स्मरण में, न कादम्बरी-समागम के ध्यान में, न किसी तरह, न कहीं चन्द्रापीड को शान्ति मिली ।

चन्द्रापीड को शान्ति नहीं मिल रही थी, बरसातरूपी इन्धन से प्रज्वलित वज्रानलस्वरूप कामाग्नि उसे भस्म करने को उद्यत थी, धीर स्वभाव होने पर भी उसकी प्रकृति बदल गई थी । पृथ्वी को जल से प्लावित करने वाली मूसलधार वृष्टि में भी वह सूखने लगा । दश दिशाओं को आलोकित करने वाले विजली के प्रकाश में भी मूर्च्छा के अन्धकार में पड़ गया । जलराशि से भरे मेघों से भी वह दुर्बलता को प्राप्त होने लगा । वास को रक्त बना देने वाली वीरवहूटियों से भी वह पीला पड़ता जा रहा था । कुसुमों से भवल कुटज भी उसे रक्त बना रहे थे । संसार को जीवित करने वाले जलदकाल से भी उसका जीवन संशयापन्न हो रहा था, वह तटव्यापी भाग्य के विधान तथा जलप्लव में तैर रहा था, अनवरत वृष्टि से उत्पन्न मूर्च्छागम तथा पङ्क में वह

च निमग्नः, जलभरस्थगिते वर्त्मनि विलोचने च स्खलन्, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्ति-
चिन्तासु धाराकदम्बरजोवृष्टिषु चामीलयन्, अनुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च
मुह्यन्, सुदुर्लभ्यवेगान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः स्रोतांसि चोन्नयन्, घनोपाहितवृद्धिना
कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन पयःप्लवरयेण चोद्यमानः, जीवितप्रत्याशामनिर्वहतो
जनांस्तुरंगमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तडिभिः, अवष्टभ्यमान इव जलधरैः,
निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः, शकलीक्रियमाण इव शतशो निक्षिप्तवृत्तिभिर्धारासारैः,
निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवाद्युगमनविघ्नभूतास्वाशासु कादम्बरीसमागमाशा सुतरां
नारुध्यतास्य यथा तादृशेऽपि यथास्थाननिगदितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले कलामप्यकृत-
परिलम्बोऽनीयत तं पन्थानम् । धाराहतिविकृणिताच्चेण च मुहुर्मुहुर्वलितानमिताननेन
अथोतदासक्तिसम्पिण्डितकेसराग्रेणैकसन्तानकर्ममानुमग्नसुरेणादृश्यनिमग्नस्खलद्गतिना

जलपूर्णं मार्गं पततिस्म तथैव जलपूर्णं सति नयनेऽपि पततिस्मेत्यर्थः । विकासिनीषु-अहरहर्बर्धनशी-
लासु । धाराकदम्बरजोवृष्टिषु-कदम्बपुष्पपरागवृष्टिषु । आमीलयन्-मूर्च्छामनुभवन् । अनुबन्धिषु-
अनुवर्त्तनशीलेषु । गमनविघ्नेषु-प्रस्थानप्रतिबन्धेषु । जलधरध्वनिषु-मेघशब्देषु च । मुह्यन्-कर्त्तव्यनि-
श्चयं कर्तुमपारयन् । सुदुर्लभ्यवेगानि-कष्टातिक्रम्यरयाणि । उत्कण्ठितानि-उत्कण्ठाः । स्रोतांसि-प्रवा-
हानि । उन्नयन्-अतिक्रामन् । घनोपाहितवृद्धिना-मेवेन वृद्धिं गमितेन । कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन-
कादम्बरीमिलनोत्कण्ठया । पयःप्लवरयेण-जलप्लावनवेगेन च । उद्यमानः-अग्रतः सार्धमाणः । जीवित-
प्रत्याशामनिर्वहतः-जीवननिराशान् । जनान्-सहयायिलोकान् । तुरङ्गमान्-अन्धान् । तर्ज्यमानः-भयं
प्राप्यमाणः । तडिभिः-विद्युद्भिः । अवष्टभ्यमानः-अनुरुध्यमानः । जलधरैः-मेघैः । निर्भर्त्स्यमानः-लज्जां
प्राप्यमाणः । विस्फूर्जितैः-घनगर्जितैः । शकलीक्रियमाणः-खण्डशः क्रियमाणः । निक्षिप्तवृत्तिभिः-निर्गत-
क्षिप्तोऽङ्गुलिभ्यः-निक्षिप्तः खड्गः तस्येव वृत्तिर्ग्यापारो येषां तैस्तथोक्तैः खड्गवदाचरद्भिरित्यर्थः । धारा-
सारैः-जलधाराभिः । निरुद्धासु-घनव्यासासु । जलदकालेन-प्रावृषा । आद्युगमनविघ्नभूतासु-शीघ्रया-
त्रापरिपन्थिनीषु । आशासु दिशासु प्रतिरुद्धास्वपि आशा आशंसा नारुध्यतेति चमत्कारः । यथास्थान-
निगदितसमस्तप्राणिनि-सर्वेषां प्राणिनां यात्राप्रतिबन्धं कृत्वा तान्यथातत्स्थानं संयमनं कुर्वाणे ।
प्रावृट्काले-वर्षासमये । कलाम्-एकं क्षणम् । अकृतपरिलम्बः-अविहितविलम्बः । तम् पन्थानम्-
अच्छिदसरोवरयायिनं मार्गम् । अनीयत-आकृष्य पुरः अगम्यत । धाराहतिविकृणिताच्चेण-धाराघातेन
हेतुभूतेन संकुचितनेत्रेण । मुहुर्वलितानमिताननेन-वारंवारं मुखं वक्रं नतं च कुर्वता । अथोतदासक्ति-
संपिण्डितकेसराग्रेण-स्कन्धगतकेशा यस्य अग्रभागे मिलिताः सन्तः सम्पिण्डिता एकाकारा जातास्तादृशेन
(अथ्येतिन्ती चरन्ती आसक्तिः परस्परसक्तिर्यत्र तत्तथा संपिण्डितः एकाकारः केसराग्रो यस्य तादृशेन)
एकसन्ताने एकतः प्रसृते कर्मैः पङ्के अनुमग्नाः निमग्नाः सुरा यस्य तादृशेन । अदृश्ये जलपङ्कनिम-
ग्नतया दृष्टिशक्तिपरतो वर्त्तिनि निम्नोन्नते उच्चनीचभूभागे स्खलन्ती प्रतिहन्यमाना गतिर्यस्य तादृशेन ।

हुआ जाता था, जलपूर्ण मार्ग तथा नयन में वह गिरता जाता था, बढ़ती हुई कादम्बरी-प्राप्ति चिन्ता एवं कदम्ब-
धूलि में वह आँखें मूढ़ लेता था, बढ़ते हुए गमन-विघ्न एवं मेघध्वनि में वह मूढ़ हुआ जाता था, अलङ्घनीय वेग
उत्कण्ठाओं तथा नदियों को वह पार करता था, मेघ से बढ़ते हुए कादम्बरी-प्राप्ति के औत्सुक्य एवं जलप्रवाह के
वेग उसे बढ़ाये जा रहे थे, जीवन से निराश परिजनों तथा अश्वों को छोड़ते हुए, विजली से तजित, मेघों से
अवरुद्ध, घनगर्जन से निर्भीक्ष्ण, तलवार की तरह तेज जलधार से खण्डित होने पर भी चन्द्रापीड के हृदय में
कादम्बरी से मिलने की आशा धुंधली नहीं हुई जब कि वर्षाकाल ने शीघ्र गमन का प्रतिबन्धक बन कर सारी
दिशाओं को धुंधली बना दिया । समस्त प्राणियों को अपनी-अपनी जगह पर निगदित कर देने वाले उस वर्षा-
काल में भी चन्द्रापीड एक क्षण का भी विलम्ब किये बिना रास्ता तय करते गये । उनके घोड़े पानी की धारा से
आँखें मूढ़े, बार-बार मुँह उठाते हुए चूते हुए, जल से परस्परमिलितकेश, एकाकार कर्म में लग्नसुर, अदृश्यमान

विशीर्यमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानपृष्ठेनापचीयमानबलजबो-
त्साहेन वाजिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽग्रहित-
राजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवलमवहत् ।

वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि निवर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दूरत एव
कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत् । “तिष्ठतु तावत्पुरस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशम्पायन-
वृत्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अथि दृष्टस्त्वयाच्छ्रोदसरसि वैशम्पायनः । पृष्ठो बावस्था-
नकारणम् । पृष्ठेन वा किञ्चित्कथितं न वा । पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्मा-
कम् । पृष्ठोऽसि बानेन किञ्चिन्मदीयम् । उपलब्धो बाभिप्रायः । उत्पन्नो बालापो युवयोः ।
मातापित्रोर्वा संदिष्टं किञ्चित् । परिबोधितो वा त्वयागमनाय । आवेदितं वास्मदीयमागमनम् ।
नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् । दास्यति वा दर्शनम् । ग्रहीष्यति वास्मदनुनयम् ।
आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिवसमास्ते । को वा विनोदोऽस्य तिष्ठति” इति ।

विशीर्यमाणः हतस्ततो ग्यस्तः पर्याणसमायोगः पृष्ठास्तरणविन्यासो यस्य तादृशेन । उपर्युपरि वाहि-
नीनां नदीनां तीरेषु तटेषु उत्तारेण तरणेन सन्तानावानं क्रमशोऽवनतं पृष्ठं यस्य तादृशेन । अपचीय-
मानाः बलं शरीरसामर्थ्यम् जवः वेगः उत्साहः मनोबलं च यस्य तादृशेन । वाजिसैन्येन-अश्वसैन्येन ।
अनुगम्यमानः-अनुस्रियमाणः । जीवितसंधारणाय-प्राणान् रक्षितुम् । यथा तथा-येन केनापि प्रकारेण
निर्वर्तिताशनमात्रकः-केवलं भोजनं कुर्वन् । अभ्यर्हितराजलोकवचसाऽपि-अस्यासुरराजपुत्रकथनेनापि ।
अप्रतिपन्नशरीरसंस्कारः-शरीरसंस्कारं स्नानप्रसाधनादिकमनाचरन् । दिवसं-सकलं दिनम् । अवहत्-
चलतिस्म एव केवलम् ।

वहन्-मार्गे चलन् । अध्वनि-मार्गे । त्रिभागमात्रावशिष्टे-तृतीयांशावशिष्टे सति । निवर्तमानम्-
परावर्तमानम् । मेघनादम्-तन्नामकं स्वीयं शृत्यम् । कृतनमस्कारम्-प्रणतम् । तम्-मेघनादम् । अप्रा-
क्षीत्-पृष्ठवान् । पुरस्तात् पत्रलेखागमनवृत्तान्तः-पुरस्ताद् गतायाः पत्रलेखायाः समाचारः । तिष्ठतु-न
तमहं प्रचक्षामि । अवस्थानकारणम्-अच्छ्रोदसरसि वैशम्पायनस्य स्थितेर्निदानम् । पृष्ठः-जिज्ञासितः ।
पृष्ठेन-जिज्ञासितेन वैशम्पायनेन । पश्चात्तापी-अनुतप्तः । अनेन-वैशम्पायनेन । उपलब्धः-ज्ञातः ।
अभिप्रायः-वैशम्पायनस्येच्छा । आलापः-कथा । परिबोधितः-कथितः । अपयास्यति-दूरीभविष्यति ।
ग्रहीष्यति-स्वीकरिष्यति । अस्मदनुनयम्-मम प्रार्थनाम् । किं कुर्वन् दिवसमास्ते-सम्पूर्णं दिवसं व्याप्य
किमाचरति । विनोदः-मनोरञ्जनोपायः ।

निम्नोक्त मार्गं हो रहे थे, उन धोड़ों की जीनें खिसक रही थीं, एक पर एक नदियों को पार करने से धोड़ों की
पीठ झुकती जा रही थीं, उनका बल तथा वेग क्षीण हो रहा था । चन्द्रापीड़ जीवितधारणार्थ किंसी प्रकार खाना
पीना करते थे, अन्तरङ्ग व्यक्तियों के कहने पर भी वह शरीर का संस्कार नहीं करते थे, दिन भर चलते ही
जाते थे ।

चलते-चलते जब मार्ग का तृतीयांश शेष रह गया तब चन्द्रापीड़ ने लौटते हुए मेघनाद को देखा, देखकर
दूर से प्रणाम करते हुए मेघनाद से चन्द्रापीड़ ने पूछा—तब तक पत्रलेखा के जाने की बात छोड़ो, पहले मैं
वैशम्पायन का समाचार पूछता हूँ । क्या तुमने अच्छोदसरोवर पर वैशम्पायन को देखा ? उससे वहाँ रह जाने
का कारण पूछा ? पूछे जाने पर उसने कुछ कहा या नहीं ? क्या हमारे परित्याग का उसे पश्चात्ताप है ? वह
हमलोगों को याद करता है ? हमारे बारे में उसने कुछ पूछा भी ? उसका अभिप्राय कुछ समझ में आया ? तुम
दोनों में बातें हुई ? मां-बाप को उसने कुछ संदेश दिया ? हमारे आने की बात तुमने उससे कही ? क्या वह
उस जगह से नहीं टलेगा ? क्या दर्शन देगा ? हमारी प्रार्थना सुनेगा ? हमारे साथ लौट आवेगा ? दिन भर वह
क्या करता रहता है ? उसका वहाँ क्या मनोविनोद है ?

स त्वेवं पृष्ठो व्यज्ञपयत् । “देव, देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरङ्ग-
मैरागत एवाहमित्यादिश्य विसर्जितोहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत
इत्येषान्तरा घातैव नोपजाता । चिरयति च देवे जलदसमथारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु
देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्पार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोपि न मुच्यत एवागन्तुं
देवश्चन्द्रापीडस्त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ परगतप्रायाश्च वयं तन्निवर्त-
स्वास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं
यावद्भुलान्निवर्तितोस्मि ।” इत्येवमावेद्य विरराम । विरतवचनं च तं पुनरपृच्छत् ।
“किमाकलयस्यद्यतनेनाह्वा यावत्परापतिता पत्रलेखा न” इति । स तु व्यज्ञपयत् । “देव,
यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी तदा विना सन्देहेन परापतत्येवमवगच्छति
मे हृदयम् ।”

इत्युक्त्वति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजाण्वमध्यपातिनीं स्वानुमानात्
कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विद्युद्बीभयतः पर्यावर्तन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषैः, तडितो मद-
नानलशिखाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनेन, आसारधाराः स्मरेषुभिः, आमन्द्रगर्जितं

सः-मेघनादः । एवम्-पूर्वोक्तरूपेण । तुरङ्गमैः-अश्वैः । अनुपदम्-शीघ्रम् । आदिश्य-आज्ञाप्य ।
विसर्जितः-प्रेषितः । प्रतीपम्-विपरीतम् । अन्तरा-मध्ये । वार्त्ता-कथा । चिरयति-विलम्बमाने । देवे-
भवति । जलदसमथारम्भम्-वर्षाऽऽगमम् । एतेषु दिवसेषु-वर्षाकालेषु । कृतप्रयत्नः-प्रयासं कृत्वा । न
मुच्यते-गन्तुं न्नादिश्यते । त्वया-मेघनादेन । परागतप्रायाः-निवर्त्तितकल्पाः । त्रिचतुरैः प्रयाणकैः-
त्रयाणां चतुर्णां वा दिवसानां यात्राभिः । अप्राप्तः-अगतः । आवेद्य-उक्त्वा । विरतवचनम्-कथयित्वा
मौनमास्थितम् । किमाकलयसि-किं संभावयसि । अद्यतनेनाह्वा-वर्त्तमानेन दिवसेन । व्यज्ञपयत्-उक्त-
वान् । अन्तरा-मध्ये । अन्यरायः-विघ्नः । विना संदेहेन-निश्चयरूपेण । अवगच्छति-जानाति ।

इत्युक्त्वति-एवं कथितवति । घनसमयेन वर्द्धितः वृद्धिं नीत-आभोगो विस्तारो यस्य तादृशो
मकरध्वजः काम एवार्णवः समुद्रस्तन्मध्यपातिनीम् । (सागरोऽपि घनसमये विस्तृताभोगो भवति,
मकरध्वजोऽपि संभवत्येवेति बोध्यम्) स्वानुमानात्-स्वकृततर्कबलात् । उत्प्रेक्ष्य-संभाव्य । विक्लवी-
भवतः-विद्यमानस्य । पर्यावर्तन्त-परिवर्त्तिताः जलधराः कालपुरुषैः पर्यावर्तन्त, मेघा यमदूतभावेन
परिवर्त्तिता बभूवुरित्यर्थः । तडितः-विद्युतः । मदनानलशिखाभिः-कामाग्निज्वालाभिः । (विद्युतः
कामाग्निशिखारूपेण परिवर्त्तिता अभवन्नित्यर्थः) अवस्फूर्जितम्-वज्रनिर्घोषः, प्रेतपतेर्यमस्य पटहस्वनेन
घाघशब्देन (पर्यावर्त्तत) आसारधाराः-वर्षाधाराः । स्मरेषुभिः-कामबाणैः । आमन्द्रगर्जितम्-मेघस्य
भीरं ध्वनितम् । मकरध्वजस्य-कामस्य । धनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन-कामधनुःप्रस्यञ्चाशब्दविस्तारेण । कला-

इस प्रकार पृष्ठे जाने पर मेघनाद ने कहा—देव, आपने तो मुझे यह कह कर बिदा कर दिया था कि
वैशम्पायन को देखकर थोड़े से मैं तुरत आ रहा हूँ । आपके साथ मेरी तो यह बात ही नहीं हुई थी कि वैशम्पा-
यन अच्छोदसरोवर की ओर गया है । आपके देर करने पर वर्षा ऋतु का प्रारम्भ देख मैंने समझा कि कदाचित्
वर्षा के दिनों में महाराज तारापीड विलासवती तथा शुकनास आपको नहीं आने दें । पत्रलेखा तथा केयूरक ने
मुझे कहा कि तुमको अकेले यहाँ नहीं रहना चाहिये, हम भी आ ही रहे हैं, तुम यहाँ से लौट जाओ, इस प्रकार
कहे जाने पर बिना अच्छोदसरोवर की ओर गये ही अनिच्छा से ही लौट आया हूँ । इस प्रकार कह कर वह
चुप हो रहा । उसके चुप हो जाने पर चन्द्रापीड ने उससे पुनः पूछा—तुम क्या सोचते हो आज पत्रलेखा आ
जायेगी या नहीं ? उसने उत्तर दिया—देव, अगर मार्ग में कोई विघ्न नहीं उपस्थित हुआ, तो मेरा हृदय कह
रहा है, वह अवश्य आ जायेगी ।

मेघनाद ने जब इस प्रकार कहा तब वर्षाऋतु में वर्धित कामसागर में कादम्बरी को डूबी हुई मानकर
चन्द्रापीड दुःखी हो गये, उनके मत में मेघ कालपुरुष में, बिजलियाँ कामानलज्वाला में, मेघ का गर्जन कामदेव के

मकरध्वजघनुर्ग्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूतालापैः, केतकामोदो विषपरि-
मलेन, खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिबलयानि कालपाशैः, बलाकाश्रेणयः
प्रेतपतिपताकाभिः, आपगाः सर्वक्षयमहापूरप्लवैः, दुर्दिनानि कालरात्र्या, कुटजतरवः
कृतान्तहासैः । अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, बलं क्षामतया, कान्तिवैवर्ण्येन, मति-
मोहेन, धैर्यं विषादेन, हसितं शुचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मौनेन, अङ्गान्यसहृतया,
करणान्यपाटवेन सवमेवारत्या । दिवसैश्चोल्लिख्यमानमिव, अनवरतवाहिनाश्रुपूरप्रवाहे-
णावभज्यमानमिव, सततैर्निश्वासप्रभञ्जनैरुत्खन्यमानमिव, संततैर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रै-
रजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव, अपि च सहस्रैर्मकरध्वजशरासारैवपुषैव च
सह क्षीयमाणमिव स्वल्पावशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह
कण्ठलग्नं कथंकथमपि जीवितं धारयन्, धाराधरक्विलन्नतरुतलम्, आप्लावितोपान्तहरित-

पिकेकाः-मयूरशब्दाः । कालदूतालापैः-यमदूतभाषितैः । केतकामोदः-केतकीपुष्पसुगन्धः । विषपरि-
मलेन-विषसुगन्धेन । प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः-प्रलयकालिकाग्निक्वणनैः । अलिबलयानि-भ्रमरा-
वलयः । कालपाशैः-यमराजस्य पाशाख्यास्त्रभेदैः । बलाकाश्रेणयः-चक्रपङ्क्तयः । प्रेतपतिपताकाभिः-यमस्य
ध्वजैः । आपगाः-नद्यः । सर्वक्षयमहापूरप्लवैः-प्रलयकालिकजलप्लवैः । दुर्दिनानि-वर्षाच्छन्नानि दिनानि ।
कालरात्र्या-प्रलयनिशया । कुटजतरवः-वर्षाविकासिगिरिमल्लिकावृक्षः, कृतान्तहासैः-यमराजस्य हसितैः
(पर्यावर्त्तन्त इति एतावत्-पर्यन्तं सर्वत्रान्वेति) नैतावदेव, अग्रेऽपि पर्यावर्त्तन्त इति क्रियाया वचन-
विपरिणामेन 'पर्यावर्त्तन्त' इति-सम्बध्यते, तथा च शरीरेऽपि सत्त्वं धैर्यं कातरतया-अधीरतया
(पर्यावर्त्तन्त) बलं सामर्थ्यं क्षामतया दुर्बलतया । कान्तिः-प्रभा । वैवर्ण्येन-प्रभाहीनतया । मतिः-बुद्धिः ।
मोहेन-अज्ञानेन । विषादेन-खेदेन । शुचा-शोकेन । अश्रुणा-रुदितेन । आलपनम्-वार्त्तालापः । अस-
हृतया-असहिष्णुतया । करणानि-इन्द्रियाणि । अपाटवेन-अक्षमतया । (अत्र पर्यावर्त्तन्त इत्येव)
अरस्या-वैराग्येण (पर्यावर्त्तन्त इत्यन्वयः) दिवसैः-अनेकेषां दिनानां यात्रयेत्यर्थः । उल्लिख्यमानम्-
प्रशान्तसकलव्यापारतया चित्रलिखितम् । अनवरतवाहिना-सततप्रवृत्तेन । अश्रुपूरप्रवाहेण-नयनवा-
रिङ्गरेण । अवभज्यमानम्-भज्यमानतटम् । सततैः-निरन्तरप्रवृत्तैः । निश्वासप्रभञ्जनैः-श्वासवायुभिः ।
उत्खन्यमानम्-दीर्घतां गभीरतां च प्राप्यमाणम् । मदनदुःखोत्कलिकासहस्रैः-बहुसङ्ख्यककामपीडात-
दुत्कण्ठाभिः । इतस्ततः-यत्र तत्र । जर्जरीक्रियमाणम्-विनश्यदवस्थम् । मकरध्वजशरासारैः-कामबाण-
वृष्टिभिः । वपुषा-शरीरेण । क्षीयमाणम्-नश्यत् । संकल्पलिखितेन-ध्यानोपनीतेन । निर्विशेषवृत्तिना-
तदवस्थेन । कादम्बरीशरीरेण-कादम्बरीवपुषा । (चन्द्रापीडस्य ध्यानोपनीतं कादम्बरीशरीरं यथा कण्ठ-
लग्नं तथैव जीवनमपि कण्ठागतमिति तात्पर्यम्) धाराधरक्विलन्नतरुतलम्-मेघसिक्तवृक्षाधोभागम् ।

घनुष के टंकार में, मयूर की बाणी कालदूती के आलाप में, केतकी की गन्ध विष की सुगन्ध में, खद्योत प्रलयानल की चिनगारी में, भ्रमरों के दल कालपाश में, बगले प्रेतपति की घताका में, नदियाँ प्रलयकालिक जलप्लावन में, बरसात के दिन कालरात्रि में, और कुटजवृक्ष यमराज के हास में बदल गये । शरीर में वर्त्तमान सत्त्व कायरपन में, बल दुर्बलता में, कान्ति विवर्णता में, बुद्धि मोह में, धैर्य विषाद में, हास शोक में, आँखें अश्रु में, बोलना मौन में, अङ्ग अशक्ति में, इन्द्रियाँ अक्षमता में और अन्य अंश विरक्ति में बदल गये । दिन के बीतते जाने से चित्रलिखित-समान सतत बढ़ते रहने वाले अश्रुप्रवाह से भग्न, लम्बी साँसें द्वारा उत्पादित, बराबर गिरते रहने वाले उत्कण्ठा-सहस्र से जर्जरीकृत, कामदेव के अनवरत बाणवर्षण से देह के साथ ही दुर्बल होते जाने वाले, स्वल्पावशेष,

शाद्वलम्, असेव्यतटलतावनम्, अनवरतरोधोजलप्रवेशकलुषितप्रान्तम्, अवशीर्यमाणोद्दण्डकुमुददलगहनम्, आमग्नकमलखण्डम्, उत्प्लवमानाशयानकिञ्चलकदलशकलम्, आजर्जरितकह्लारकुवलयम्, उद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयम्, उड्डीनहंससारथम्, अनवस्थानसारसारसितकरुणम्, अवशिष्टदलतलनीलीयमानोच्चकितचक्रवाकयुगलम्, उत्कम्पितकादम्बककदम्बकाश्रीयमाणोपकूलनड्वलम्, उत्कलविरुतकलापिबकबलाकलापाध्यासितोपान्तपादपम्, उपहतं प्रावृषान्यदिव, दृष्टपूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृदयाह्लादम्, अनुपजनितमानसप्रीति तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद ।

आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वाश्वारानादिदेश । “कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव । तच्चतुर्विंशति पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भवन्तः” इति । आत्मनापि तुरगगत

आप्लावितोपान्तहरितशाद्वलम्-जलप्लावितसमीपवर्तितृणम् । असेव्यतटलतावनम्-जलाप्लुततया निवासयोग्यतीरवर्तितलताकाननम् । अनवरतं सततं रोधोजलस्थ तटवारिणः प्रवेशेन कलुषितः अरम्यतामापावितः प्रान्तदेशो यस्य तादृशम् । अवशीर्यमाणैः पतद्भिः उद्दण्डैः उन्नतदण्डैः कुमुददलैः गहनम् भीषणम् । उत्प्लवमानम् जलेतरत् आशयानम् किञ्चलकस्य दलशकलम् खण्डं यत्र तादृशम् । आजर्जरितानि कह्लाराणि रक्तानि कुवलयानि नीलानि च कमलानि यत्र तादृशम् । उद्भ्रान्ताः अस्थिराः भ्रमन्तः अलघो भ्रमराः तेषां वलयं मण्डलं यत्र तादृशम् । उड्डीनाः पलाय्य गताः हंससारथाः हंससमुदाया यतस्तादृशम् । अनवस्थानाः स्थानुमपारयन्तो ये सारसाः पश्चिमेदास्तेषाम् आरसितेन कूजितेन करुणम् दयोत्पादकम् । अवशिष्टाः ये तलदला अधःपत्रशालिनो वृक्षास्तेषु नीलीयमानम् प्रच्छन्नभावेन स्थितम् उच्चकितम् भीतं चक्रवाकयुगलं यत्र तादृशम् । उत्कम्पितैः भयभीतैः कादम्बकदम्बकैः हंससारथैः आश्रीयमाणैः निवासस्थलतां नीयमानः उपकूलनड्वलः तटवर्त्तिनलवहुलदेशो यत्र तादृशम् । उत्कलविरुतैरुच्चविराविभिः कलापिभिः मयूरैः बकबलाककलापैश्च अध्यासितः निषेवितः उपान्तपादपः समीपतरुयत्र तादृशम् । प्रावृषावर्षर्तुना उपहतं विनाशितशोभं सत् अन्यदिव भिन्नरूपतया प्रतीयमानम् । अदृष्टपूर्वम्-अनालोकितचरम् । अदत्तदृष्टिसुखम्-दृष्टिमनानन्दयत् । अनुत्पादितहृदयाह्लादम्-मनोऽमदयत् । अनुपजनितमानसप्रीति-हृदयमनानन्दयत् । तदेव-पुरा दृष्टादभिन्नम् । उपाहितद्विगुणदुःखम्-परिस्थितिभेदेन समधिकस्य कष्टस्य जनकम् । आससाद-प्राप ।

आसाद्य-अच्छोदसमीपमुपेत्य । उपसर्पन्नेव-तत्र गच्छन्नेव । सर्वाश्वारान्-सर्वान् अश्वारोहिणोऽनुचरान् । आदिदेश-आज्ञापयामास । असौ-वैशम्पायनः । वैलक्ष्यात्-लज्जावशात् । अपसर्पति-वचचिवन्त्यत्र स्थाने पलायते । पार्श्वेषु-अच्छोदस्य भागेषु । अवहिताः-सावधानास्तिष्ठन्तु । आत्मनापि-सङ्कल्पोपनीत स्वसदृश कादम्बरी शरीर के साथ कण्ठलग्न प्राणों को धारण करने वाले चन्द्रापीड अच्छोद सरोवर के पास पहुँचे, वहाँ अच्छोद सरोवर के वृक्षों का तल मेघ के जल से भीगा था, प्रान्त में नई हरी घासें उग गई थीं, घटवर्ती लतावन रहने के अयोग्य हो रहा था, तटजल के बढ़ जाने से सरोवर की प्रान्तभूमि कलुषित हो रही थी, कुमुद के दल अवशीर्ण, कमल जलमग्न, सूखे किञ्चल तथा पत्तों के टुकड़े पानी में तैर रहे थे, कमल तथा कुवलय जर्जर हो रहे थे, पंगले भ्रमर घूम रहे थे, हंस के दल उड़ रहे थे, सारसगण उड़-उड़ कर बोल रहे थे, चक्रवाक के जोड़े चकित भाव से बचे हुए वृक्षपत्रों में छिपे हुए थे, कांपते हुए हंस तटवर्ती घासों में अवस्थित थे समीप के वृक्षों पर मयूर, बक, बलाका के समुदाय शब्द कर रहे थे, मानो बरसात ने अच्छोद सरोवर को दूसरे रूप में बदल दिया था, पूर्वदृष्ट होने पर भी अदृष्टपूर्व सा लगने वाला वह अच्छोद आँखों को आनन्दित नहीं करता था, हृदय को आह्लाद नहीं देता था, मन को खुश नहीं करता था और उसे देखकर दुःख दुगुना हो जाता था । वहाँ पहुँचते ही चन्द्रापीड ने सभी घुड़सवारों को कहा—‘हो सकता है कि वैशम्पायन हमें देखकर लज्जा से भाग खड़ा होवे । इसलिये आपलोग चारों ओर सावधान रहें’ । स्वयं घोड़े पर सवार रहकर ही भीतर से

एष खिन्नोप्यखिन्न इव विचिन्वन्लतागहनानि तरुमूलानि शिलातलानि लसन्मण्डपांश्च समन्ताद् वभ्राम । भ्राम्यन् यदा न क्वचिदपि किञ्चिदवस्थानचिह्नमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि । 'नियतमसौ पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेवापक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रं कथमपि नोपलक्ष्यते । निरुद्धोद्देशं गतश्च काप्यस्माभिरसावेवमन्विष्टोपि न दृष्टः । तत्कष्टतरमापतितम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते मे । मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रकावलम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमशक्ताः क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः । सर्वथा विनष्टोस्मि । न दृष्टा देवी कादम्बरी । नापि वैशम्पायनः ।' इत्येवमुत्पन्ननिश्चयोप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वात् प्रत्याशायाः 'कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महारवेतापि भवत्येव तत्तां तावत्पर्यामि ततो यथायुक्तं प्रतिपत्स्ये' इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यसमायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी वनोद्भिन्नज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्या-

स्वयमपि । तुरगगतः—अश्वारूढः । खिन्नः—मार्गभ्रान्तः । अखिन्न इव—अभ्रान्तवत् । विचिन्वन्—मार्गमाणः । लतागहनानि—लतानिर्मितकुञ्जानि । लसन्मण्डपान्—सुन्दरान्मण्डपाकारान्गृहान् । भ्राम्यन्—वैशम्पायनान्वेषणाय चरुक्रममाणः । क्वचिदपि—कुत्रापि । अवस्थानचिह्नम्—कस्यापि सन्नावसूचकं किमपि वस्तु । अद्राक्षीत्—दृष्टवान् । चेतसि, चकार—चिन्तयामास । नियतम्—निश्चयेन । असौ—वैशम्पायनः । पत्रलेखासकाशात्—पत्रलेखाद्वारा । उपलभ्य—विज्ञाय । प्रथमम्—मदागमनात् पूर्वम् । अपक्रान्तः—पलायितः । अवस्थानचिह्नमात्रम्—केवलं तदवस्थानसूचकं किमपि वस्तु । न उपलक्ष्यते—दृश्यते । निरुद्धोद्देशम्—विनाशितमार्गम् । एव—व्यर्थम् । अन्विष्टः—मार्गितः । कष्टतरम्—अतिदुःखम् । अस्मात् प्रदेशात्—इतः स्थानात् । पदम्—एकं चरणम् । उत्सहेते—सामर्थ्यं धारयतः । मन्मथशरविक्षिप्ताः—कामाहताः । कादम्बरीदर्शनमात्रकालम्बनाः—केवलं कादम्बरीं द्रष्टुमेव वर्तमानाः । अन्तरीकर्तुं—मध्ये स्थापयितुम् । क्षामतया—दौर्बल्येन । मा यासिषुः—न गच्छेयुः । विनष्टः—हृतः । नापि वैशम्पायन इत्यस्य दृष्ट इति शेषः । उत्पन्ननिश्चयः—सञ्ज्ञातनिर्णयः । प्रत्याशायाः—आशायाः । अपरिच्छेद्यस्वभावत्वात्—अनिश्चितस्वरूपत्वात् (कदा कीदृशया समुद्भेद्यतीति निश्चयस्याभावादित्यर्थः) अस्य वृत्तान्तस्य—वैशम्पायनवृत्तस्य । अभिज्ञा—ज्ञात्री । ताम्—महारवेताम् । पर्यामि—साक्षात्करोमि । यथायुक्तम्—यथोचितम् । प्रतिपत्स्ये—करिष्यामि । इति हृदये आरोप्य—एवं मनसि निश्चित्य । तदाश्रमस्य—महारवेताश्रमस्य । नातिदूरे—समीपे । निवेशिततुरगसैन्यः—स्थापितसेनासमुदायः । सैन्यसमायोगम्—सैनिकं वेपम् । अपनीय—अपसार्य । सर्पनिर्मोकः—अहित्स्वक् तद्वत् परिलघुनी—सूक्ष्मे । वनोद्भिन्नज्योत्स्नाभिरामे—मेघमुक्तकौमुदीरुचिरे अतिस्वच्छे । वाससी द्वे वस्त्रे (परिधानीयमुत्तरीयञ्च) तथास्थितपर्याणाम्—अनुसारितपृष्ठा-

खिन्न होकर भी अखिन्न की तरह लताओं, वृक्ष के मूलों, शिलातलों तथा लतामण्डपों में वैशम्पायन को खोजने लगा । घूमते-घूमते जब कहीं पर कुछ भी किसी के रहने का चिह्न भी नहीं देखा तब उसने मनमें सोचा—निश्चय ही वैशम्पायन पत्रलेखा से हमारे आने का समाचार पाकर पहले हो भाग गया होगा जिससे उसके रहने का कोई चिह्न भी नहीं मिल रहा है । पता लगने के सूत्रों को भी बन्द करता गया है क्योंकि इतना ढूँढ़ने पर भी हमने उसे नहीं देखा । यह तो बड़ा कठिन हुआ, वैशम्पायन को देखे बिना हमारे पैर यहाँ से एक पग भी चलने को तैयार नहीं हैं । कामवाणों में उन्मत्त, कादम्बरी-दर्शन मात्र पर अवलम्बित, एक क्षण भी विलम्ब की इच्छा नहीं रखने वाले यह हमारे प्राण कहीं निकल न जाय ? मैं सभी तरह नष्ट हो गया, न देवी कादम्बरी को देख सका न वैशम्पायन को । इस प्रकार निश्चय कर लेने पर भी—आशा का स्वभाव अनेक प्रकार का होता है, इसलिये चन्द्रापीड के मनमें यह बात आई कि कदाचित् इस वृत्तान्त को महारवेता भी जानती हो अतः पहले उससे मिल लूँ बाद में जो ठीक होगा किया जायेगा, इस तरह हृदय में करके महारवेता के आश्रम के पास अपने अश्वसैन्य को ठहरा दिया; सैनिकवेश उतार दिये, और सोंप के केंचुल की तरह हल्के तथा मेघमुक्त चन्द्रिका की

णमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्थे महाश्वेतावलोकन-
कुतूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव धवल-
शिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुच्च-
ण्डवर्षवाताहतां लतामिवोद्वाह्यदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां महाश्वेताम-
पश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये । 'मा नाम देव्याः कादम्बर्या एव किमप्य-
निष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमोदृश्यवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेनुभूयते महाश्वेतया ।' इत्याश-
ङ्काभिन्नहृदयोयमुद्धीनैरेव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्योपविश्य च तस्यैव
शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्वाह्यविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् । सा तु तदवस्थाया
अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत् ।

“महाभाग किमियमावेदयति वराकी । यथा दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणा-

स्तरणम् । महाश्वेताश्रमम्—महाश्वेताभ्युषितं देवायतनम् । उपजगाम—गतः । तत्र—आश्रमे । अवतीर्थ-
अश्वादवरुह्य । महाश्वेतालोकनकुतूहलात्—महाश्वेतादर्शनौत्सुक्यात् । आकृष्टेन—आश्रमं गन्तुमुदिते-
च्छेन । इन्द्रायुधपरिजनेन—इन्द्रायुधस्य परिचर्यायामधिकृतेन श्रुत्यवर्गेण । अनुगम्यमानः—अनुस्त्रियमाणः
विवेश—आश्रमं प्रविष्टः । गुहाद्वारे—गह्वरमुखे । धवलशिलातले—स्वच्छपाषाणखण्डे । समुपविष्टाम्—
आसीनाम् । अधोमुखीम्—नतवदनाम् । असह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवाम्—दुःसहदुःखवेगेन कम्पमा-
ननिखिलाङ्गीम् । अनवरतनयनजलवर्षिणीम्—सततं रुदताम् । उच्चण्डवर्षवाताहताम्—प्रचण्डझन्झावात-
कम्पिताम् । उद्वाह्यदीनदृष्ट्या—अश्रुपूर्णदीननेत्रया । कथंकथमपि—महताऽऽयासेन । विधृतशरीराम्—
अवलम्बितगान्त्रीम् । तादृशीम्—तदवस्थाम् । अस्य चन्द्रापीडस्य । हृदये उदपादि—मनसि जातम् ।
अनिष्टम्—भरणादिशोच्यम् । हर्षहेतावपि—हर्षस्य कारणतां गते । मदागमने—ममागमे । अनुभूयते-
भुज्यते । इत्याशङ्काभिन्नहृदयः—अनयाऽऽशङ्कया भिन्नमर्मा । उद्धीनैः—पलायितैः । स्खलन्—पातोन्मुखः ।
पतन्—भूमिमाश्रयन् । मुह्यन्—मूर्च्छामृच्छन् । उपसृत्य—समीपं गत्वा । तस्य—महाश्वेताऽभ्युषितस्य ।
एकदेशे—एकत्रभागे । प्रोद्वाह्यविषण्णवदनः—अश्रुपूर्णदीनवदनः । सा—तरलिका । तदवस्थायाः—तामवस्थां
गतायाः । मुखमवलोकितवती—साभिप्रायया दृष्ट्याऽपश्यत्, स्वयं किमप्यनभिधाय चन्द्रापीडाय किमपि
प्रसङ्गानुकूलं कथयितुं तरलिका महाश्वेतामुखमपश्यदित्यर्थः । अनुपसंहृतमन्युवेगा—असमासदुःखरया ।
गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा—गद्गदस्वरयुतकण्ठा । प्रत्यवादीत्—उवाच । आवेदयति—कथयतु । वराकी-
दीना । दुःखाभिघातैककठिनहृदयया—सततदुःखप्रहारकठोरीभूतमनसा । अदुःखश्रवणार्हे—दुःखश्रवणस्या-

तरह स्वच्छ कपड़े पहन लिये । तथा स्थित तैयार इन्द्रायुध पर चढ़कर वह महाश्वेता के आश्रम में गया । वहाँ पहुँचते ही चन्द्रापीड बोड़े से उतर गया, महाश्वेता को देखने की इच्छा से आकृष्ट इन्द्रायुध के सेवक उसके पीछे लग गये और वह महाश्वेता के आश्रम में पैठ गया । आश्रम में 'पैठते ही गुहा के द्वार पर उजली प्रस्तरशिला पर बैठी हुई, अधोमुखी, असह्यदुःखवेग से कम्पितशरीरा, भयङ्कर झन्झावात से कम्पमान लता की तरह लगने वाली, आँखों में आँसूभर के तरलिका द्वारा किसी तरह अवलम्बितशरीरा महाश्वेता को देखा, उसको उस स्थिति में देखकर चन्द्रापीड के मन में हुआ—कहाँ देवी कादम्बरी को ही तो कुछ नहीं हो गया है जिससे कि यह महाश्वेता हर्षहेतु हमारे आगमन में भी इस दशा को भोग रही है । इस आशङ्का से चन्द्रापीड का हृदय विदीर्ण हो गया, वह उड़ते हुए प्राणों से गिरते-पड़ते महाश्वेता के पास जाकर आँखों में आँसू लिये उसी शिला के एक भाग में बैठकर यह क्या बात है इस प्रकार तरलिका से पूछा, तरलिका उस अवस्था में भी महाश्वेता का ही मुँह देखने लगी ।

इसके उत्तर में दुःख के वेग को रोकने में समर्थ तथा गद्गद कण्ठवाली महाश्वेता ने ही कहा—महाभाग, यह बेचारी क्या कहेगी ? जिस दुःखाभिघात से कठिनहृदया महाश्वेता ने दुःख सुनने में असमर्थ होने पर भी आपको अपना दुःख सुनाया था, वही अभागि, जीवितलोभिनी, निर्लज्जा, तथा निर्दया मैं इस दुःश्रव दुःख को भी

हेपि दुःखमात्मीयं आवितं सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग जीवितव्यसनिनी निर्लब्धा निर्घृणा
 च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् । केयूरकाद्भवद्गमनमाकर्ण्य विदीर्णमानसा
 न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितो न मदिरायाः प्रार्थना कृतार्थिता नात्मनः समीहितं
 संपादितं न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितं न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता
 प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरीस्नेहपाशानपि
 छित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता यावदत्र महाभागस्यैव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तः-
 करणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्तुताचक्षलक्ष्यशून्यया दृष्ट्या प्रनष्टमिव किमपीतस्ततो
 विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिः, अदृष्टपूर्वोपि प्रत्यभिज्ञान-
 न्निव, असंस्तुतोपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपाकृष्टप्रौढप्रणय इव, अस्निग्धोपि
 परवानिव प्रेम्णा, शून्योपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखिताकारोपि सुखायमान इव, तूष्णी-
 मपि स्थितः प्रार्थयमान इव, अपृष्टोऽप्यावेदयन्नैवात्मीयामेवावस्थाम्, अभिनन्दन्नैवानुशो-

पात्रे । आत्मीयम्-स्वीयम् । मन्दभाग्या-अभाग्या । जीवितव्यसनिनी-प्राणधारणमात्रपरायणा । निर्घृणा-
 दयारहिता । दुःश्रवणम्-कष्टं श्रोतव्यम् । विदीर्णमानसा-भिन्नहृदया । चित्ररथस्य-कादम्बरीपितुर्गन्ध-
 र्वभेदस्य । मनोरथः-कादम्बरीविवाहदर्शनरूपः । पूरितः-सफलीकृतः । मदिरायाः-कादम्बरीजनन्याः ।
 प्रार्थना-त्वं विवाहं कुरु, तथा सत्येव मम पुत्री कादम्बरी विवाहं करिष्यति, अतः तव विवाहे जाते
 ममापि पुत्रीविवाहदर्शनस्य मनोरथः फलिष्यति, अतो मदुनुरोधेनापि त्वया कर्तव्यो विवाह एतादृशी
 निवेदना । कृतार्थिता सफलिता । आत्मनः-स्वस्य । समीहितम्-इष्टम् । गृहाभ्यागतस्य-भवनेऽतिथि-
 भावेन समायतस्य । अनुष्ठितम्-कृतम् । हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता-प्राणप्रियमिलनेन सुखिता ।
 वीक्षिता-दृष्टा । उत्पन्नानेकगुणवैराग्या-बहुगुणीभूतविरक्तिः । गाढबन्धान्-दृढान् । कादम्बरीस्नेहपा-
 शान्-कादम्बर्याः प्रणयरूपाणि बन्धनानि । कष्टतरतपश्चरणा-अतिकठोरतपस्यायै । अत्रैव आयाता-
 इहैव आगता । यावत्-तदा । महाभागस्य-भवतः । तुल्याकृतिम्-समानरूपम् । अन्तःकरणेन उन्मु-
 क्तम्-शून्यहृदयम् । शून्यशरीरम्-शिथिलतनुम् । उत्तरलमुखम्-दीनतया चञ्चलवदनम् । उत्प्लुताव-
 चक्षलक्ष्यशून्यया-उपरिसञ्चरन्निरुद्देश्यया । प्रनष्टम्-नष्टम् (अलभ्यमानम्) इतस्ततः-यत्र तत्र । निलो-
 कयन्तम्-मार्गयन्तम् । ब्राह्मणयुवानम्-युवावस्थं ब्राह्मणम् । सः-ब्राह्मणयुवा । मामुपसृत्य-मत्समीप-
 मागत्य । अनन्यदृष्टिः-मयि केवलायां नयने स्थापयन् । अदृष्टपूर्वः-मया कदाचिदपि अदृष्टचरः ।
 प्रत्यभिज्ञानम्-मां परिचिन्वन् । असंस्तुतः-अपरिचितः । असंभावितः-मयाऽभ्युत्थानादिनाऽसकृतः ।
 उपाकृष्टप्रौढप्रणयः-संजातगाढप्रीतिः । अस्निग्धः-असंजातप्रेमा । प्रेम्णा-स्नेहेन । परवान्-अधीनतां
 गतः । शून्यः-भावरहितमनाः । अनुस्मरन्-ध्यायन् । दुःखिताकारः-खिन्नवत्प्रतीयमानः । सुखायमानः-

सुनाती है, आप सुनें । केयूरक के मुख से आपके जाने की बात सुनकर मेरा हृदय विदीर्ण हो गया, मेरे मन में
 हुआ कि न मैंने चित्ररथ का मनोरथ पूरा किया, न मदिरा की प्रार्थना सुनी, न अपना अभीष्ट सिद्ध किया, न
 घर आये हुए चन्द्रापीड का प्रिय सम्पादित किया, न प्रियसखी कादम्बरी के दर्शन किये, इस प्रकार मेरे हृदय
 का वैराग्य अनेक गुण बढ़ गया, मैं दृढबन्ध कादम्बरी के स्नेहपाश को तोड़कर कठोरतर तपस्या करने के विचार
 से यहीं चली आई । यहाँ आने पर मैंने आप ही के समान आकृति वाले, अन्तःकरणमुक्त, शून्यशरीर, चञ्चलमुख,
 लक्ष्यशून्य दृष्टि से कुछ खोई सी चीज को ढूँढ़ते से इधर-उधर देखते हुए एक ब्राह्मणयुवक को देखा । मेरे पास
 आकर वह बड़ीं देर तक-मेरी ओर देखता रहा-उसकी दृष्टि स्थिर थी, उसे मैंने कभी नहीं देखा था परन्तु
 वह ऐसा लगता था जैसे मुझे पहचान रहा हो, अपरिचित होकर भी वह चिरपरिचित सा लग रहा था, अगवानी
 के नहीं किये जाने पर भी उत्पन्न प्रेम सा लगता था, प्रेमी नहीं होने पर भी वह प्रेम-पराधीन सा प्रतीत हो रहा
 था, शून्यहृदय होकर भी वह कुछ याद सा कर रहा था, आकार से दुःखी दीखकर भी वह सुखी सा लग रहा
 था, चुप रह कर भी वह कुछ प्रार्थना करता हुआ सा प्रतीत हो रहा था, बिना पूछे ही वह अपनी अवस्था का

चमिव हृद्यमिव विषीदमिव विभ्यदिवाभिमवमिव हृत इवाकाङ्क्षमिवानुस्मरन्मिव
विस्मृतमनिमेषेण निश्चलस्तब्धपद्मणान्तर्बाष्पपूराद्रें कर्णान्तचुम्बिना विकसितेनेवा-
मुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाकर्षन्निवान्तर्विशन्निव च
सुचिरमालोक्याम्रवीत् । 'वरतनु, सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस आकृतेर्वा सदृश-
माचरन् वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेर्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोयं
प्रयत्नः । यदियमक्लिष्टमालतीकुसुमसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना
कष्टतरतपश्चरणपरिक्लेशेन ग्लानिमुपनीयते । रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव
रसाश्रयिणा फलेन किमर्थं न संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि
जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्र संबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः । किं पुनराकृतिमतो
जनस्य । तददुःखयति मामस्यास्ते स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपः-
परिक्लेशः । यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयत्यात्मानं तदा वृथा
बहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारणमुदयति चन्द्रमाः । वृथा वसन्तमासाभ्यागमः ।

प्रसन्नः । प्रार्थयमानः-किमपि याचमानः । आवेदयन्-कथयन् । अभिनन्दन्-प्रशंसमानः । विस्मृतनि-
मेषेण-पद्मपातरहितेन । निश्चलस्तब्धपद्मणा स्थिरनेत्ररोग्णा । अन्तर्बाष्पपूराद्रें-अन्तर्गताश्रुसि-
क्तेन । कर्णान्तचुम्बिना-आकर्णविस्मृतेन । मत्तः-उन्मत्तः । आविष्टः-भूतावेशवान् । अन्तर्विशन्-हृदये
निविशमानः । वरतनु-सुन्दरि, जन्मनः-उत्पत्तेः । वचनीयताम्-निन्दाम् । एकान्तवामप्रकृतेः-विपरी-
तस्वभावस्य । विसदृशानुष्ठाने-विपरीताचरणे । अक्लिष्टमालतीकुसुमसुकुमारा-अनुपहतमालतीपुष्प-
सुद्धी । कण्ठप्रणयैकयोग्या-कण्ठाश्लेषोपयुक्ता । तनुः-शरीरम् । अनुचितेन-अयोग्येन । कष्टतरतपश्च-
रणपरिक्लेशेन-कठोरतपस्याद्वारा । ग्लानिमुपनीयते-क्लिश्यते । रूपवयसोः-सौन्दर्यस्य यौवनस्य च ।
अनुरूपेण-योग्येन । सुमनोहारिणी-अतिसुन्दरी पुष्पैर्मनोज्ञा च । रसाश्रयिणा-सरसेन । फलेन-
सुखोपभोगेन । यथा सुपुष्पा लता सरसेन फलेन युज्यते तथा त्वमपि रसवत्सुखोपभोगेन किं न युज्यसे
इत्यर्थः । जातस्य-गृहीतजन्मनः । जन्मोपनतानि-जन्मप्राप्तानि । परत्रसंबन्धी-पारलौकिकः । तपश्चर-
णपरिक्लेशः-तपस्याकष्टम् । आकृतिमतः-सुन्दरस्य । (रूपगुणहीनोऽपि सांसारिकसुखान्यनुभूयैव
तपसि प्रवर्तते तथा किमु वक्तव्यं कुरूपस्य तथाकरण इति भावः) । स्वभावसरसायाः-प्रकृत्यैव रसवत्याः ।
यथा स्वभावसरसाया मृणाल्या उपरि जायमानस्तुषारपातः क्लेशाय कल्पते तथैव स्वभावसरसायास्तव
तपस्याक्लेशो मम क्लेशाय जायत इत्यर्थः । पराङ्मुखी-विमुखी । क्लेशयति-क्लेशयति । अधिज्यम्-
आरोपितप्रत्यञ्चम् । कुसुमकार्मुकः-कामदेवः । निष्कारणम्-वृथा । वसन्तमासाभ्यागमः-वसन्तागमः ।

निवेदन करता हुआ सा मालूम पड़ रहा था । वह अभिनन्दन करता हुआ सा, सोचता हुआ सा, विषण्ण सा,
डरा हुआ सा, पराभूत करता सा, लुटा हुआ सा, चाहता हुआ सा और याद करता हुआ सा लग रहा था । इस
प्रकार निर्निमेष, निश्चल, अश्रुपूर्ण, कान तक विस्तृत, विकसित और मुकुलित नेत्रों से पागल, वियुक्त, आदरयुक्त,
तथा हृदय में प्रवेश करता हुआ सा उसने मुझे देखकर कहा—'सुन्दरि, संसार के सभी लोगों की प्रशंसा तभी
होती है जब वह अपने जन्म, वयस और आकृति के अनुकूल आचरण करते हैं । तुम अत्यन्त वामप्रकृति ब्रह्मा
की तरह इस अनुरूप आचरण में क्यों प्रयत्नशील हो । तुम्हारी मुलायम फूलों की माला सदृश कण्ठ से
लगाने के ही लिये बनी यह देह अनुचित इस कठोर तपस्या में क्यों लगी हुई है ? जैसे मनोहारिणी लता में
रसवाले फल लगते हैं उसी तरह तुम अपनी देह को रूप तथा वयस के अनुकूल फल से क्यों नहीं जुड़ने देती
हो ? जन्म लेकर रूप-गुणहीन जन भी जन्मोपनत जीवलोक के सुखों का भोग करके परलोकसंबन्धी तपस्या
का क्लेश उठाते हैं, तुम्हारे समान सूरूप जन की तो बात ही क्या ? तुम इस सुकुमार देह से तप करती हो यह
मुझे उसी तरह दुःख देता है जैसे मृणालिनी पर का हिमपात । यदि तुम्हारे समान सुन्दरी सांसारिक सुखों से
विमुख होकर तपस्या से अपने को कष्ट देती है तो कन्दर्प चढ़े हुए धनुष को व्यर्थ धारण करता है, चन्द्रमा व्यर्थ

निष्फलानि कुमुदकुवलयकल्लारकमलाकरविकसितानि । निष्प्रयोजना जलदसमयारम्भाद-
म्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मलयानिलेन
वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तमपि कस्त्वं
कुतो वा समायातः किमर्थं वा मामेवमभिदधासीत्यपृष्टवैवान्यतोगच्छम् । गत्वा च
देवार्चनकुसुमान्याचिन्वती तरलिकामाह्वयाब्रवम् । 'तरलिके योयं युवा कोपि ब्राह्मणाकृ-
तिरस्यावलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा
पुनरत्र नानागच्छति । अथ निवारितोऽप्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्यामद्रकं भविष्यति'
इति । स तु निवार्यमाणोपि दुर्निवारवृत्तेमदनहतकस्य दोषैर्भविष्यत्यतया वानर्थस्य
नात्याशीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्विषयेष्वेकदा गाढायां यामिन्यामुद्विगत्स्विव
अरेणोद्दीपितस्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु, लब्धनिद्रायां तरलिकायाम्, अप्राप्तसुखा
सन्तापान्निर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कल्लारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेन
वीज्यमाना, वर्णसुधाकूर्चकैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिः, 'अपि

निष्प्रयोजनाः-फलशून्याः । जलदसमयारम्भादम्बराः-वर्षाप्रारम्भादम्बराः । ज्योत्स्नया किम्-न किमपि
फलं लभ्यम् ? लीलासरित्पुलिनैः-क्रीडासरित्तटैः । नास्ति किमप्येषां फलम्, त्वादृशीं सुन्दरीं समाकृष्टु-
मशक्तेरिति भावः ।

वृत्तान्तात्-पूर्ववृत्तात् आकस्मिकमरणरूपात् । अपेतकौतुका-अपगतसर्वविषयोत्कण्ठा । अभिद-
धासि-कथयसि । अन्यतः-अन्यस्यां दिशि । देवार्चनकुसुमानि-पूजापुष्पाणि । आचिन्वती-आहरन्ती ।
अब्रवम्-उक्तवती । ब्राह्मणाकृतिः-आकृत्या ब्राह्मणवत्प्रतीयमानः । अवलोकयतः-पश्यतः । अन्यादृशः
भिन्नप्रकारकः, दुष्टः । अभिप्रायः-आशयः । उपलक्षितः-तर्कितः । निवार्यताम्-निषिध्यताम् । अमद्रकम्-
अहितम् । निवार्यमाणः-तरलिकया निषिध्यमानः, दुर्निवारवृत्तेः अवारणीयप्रवृत्तेः । मदनहतकस्य-काम-
देवस्य । भवितव्यतया-भावितया । न अस्याक्षीत् न त्यक्तवान् । अनुबन्धम् ममानुवृत्तिम् । गाढायां
यामिन्याम्-रात्रौ मध्यगतायाम् । इन्दुमयूखेषु-चन्द्रकिरणेषु । उद्दीपितस्मरानलम्-समेधितकामम् ।
ज्योत्स्नापूरम्-कौमुदीराशिम् । उद्विगत्सु-वमत्सु । लब्धनिद्रायाम्-सुप्तायाम् । अप्राप्तसुखा-अनधिगत-
शान्तिः । सन्तापात्-मानसिकपरितापवशात् । निर्गत्य-आश्रमाद्वहिरागत्य । शिलातले विमुक्ताङ्गी-शिला-
तले पतिता सती । कल्लारसुरभिणा-कमलामोदपूर्णं । मन्दमन्देन-मन्दसञ्चारिणा । अच्छोदानिलेन-
अच्छोदसरोवरवायुना । वीज्यमाना-वायुसुखप्रापणद्वारा सेव्यमाना । वर्णसुधाकूर्चकैः-श्वेतवर्णद्वारा

उगता है, वसन्तमास व्यर्थ आते हैं । कुमुद, कुवलय, कमलाकर व्यर्थ खिलते हैं, बरसात का यह सारा
आडम्बर व्यर्थ ही होता है । यह उपवन व्यर्थ हैं, चाँदनी बेकार है और लीलासरोवर के तट तथा मलयानिल
भी व्यर्थ है ।

मेरे तो सारे कौतुक पुण्डरीक के वृत्तान्त से ही दूर हो गये थे, मैं तो उस प्रकार कहते हुए उस ब्राह्मण से—
तुम कौन हो, क्यों यहाँ आये हो ? क्यों मुझे इस प्रकार कह रहे हो ? इत्यादि बातें बिना पूछे ही दूसरी ओर
चली गई । दूसरी ओर जाकर मैंने देवपूजा के फूल चुनती हुई तरलिका को पास बुलाकर कहा—तरलिके जो
ब्राह्मण-समानाकृति यह युवक आया था इसके देखने तथा बोलने का अभिप्राय मुझे कुछ दूसरी तरह का मालूम
पड़ा है, अतः उसे मना कर दो कि वह पुनः यहाँ नहीं आये । अगर मना करने पर भी वह फिर आवेगा
तो अवश्य उसका अकल्याण होगा । उस ब्राह्मण युवक ने दुर्वार अमागे कामदेव के दोषों से अथवा भवितव्यता से
आना बन्द नहीं किया । कुछ दिन बीतने पर एक समय मध्यरात्रि में, जब कि कामानल-सदृश चन्द्रकिरणों
की वर्षा हो रही थी, तरलिका सो रही थी, मैं सन्ताप से बेचैन होकर शिलातल पर पड़ी हुई थी, कमल-सुगन्ध
मन्दमन्द अच्छोद-वायु मुझे हवा कर रही थी, रंग की कूची के समान किरणों से सारी दिशाओं को

नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवह्निं मे वर्षेत्, इत्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती, कथमभाग्यैर्मे मन्द-पुण्यायास्तादृशस्यापि दिव्याकृतेर्महापुरुषस्य तस्य नमसोवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजा-तम्, जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिदजीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि तम्, किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवो-येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम न दत्तम्, किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवो-त्क्षिप्य नीतः, कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः कथमियता कालेन तेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता' इत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रत्येवातिष्ठत् ।

अथ निभृतपदसंचरणम्, आ चरणादुत्कण्ठकम्, अनवरतपतितमदनशरशल्य-निकरनिचितमिव शरीरमुद्धन्तम्, उद्विकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरमेव भस्म-सात्कृतमिव मदनहुतभुजा भुजाग्रेण कुण्डलीकृतमृणालमपर्युषितशासनवल्लयमिवावश्य-

रञ्जकैः । करैः-किरणैः । धवलितदशाशामुखे-दशापि दिशः श्वेतिमानं लग्नयति । निहितदृष्टिः-स्थापि-तनेत्रा । अमृतवर्षिभिः-सुधावृष्टिकरैः । अखिलजगदाह्लादकारिभिः-समस्तजगदानन्दनैः । हृदयवह्निं-हृद-प्राणप्रियम् । वर्षेत्-सिञ्चेत् । आशंसाप्रसङ्गेन-आशाद्वारा । सुगृहीतनाम्नः-पुण्यस्मरणस्य । मन्दपु-ण्यायाः-पापायाः । दिव्याकृतेः-अलौकिकस्वरूपस्य । नमसोऽवतीर्णस्य आकाशाद् भूमिमागतस्य । भाषितम्-कथनम् । अलीकम्-मिथ्या । उपजातम्-अजायत । जातानुकम्पेन-संजातकृपेण । यथा कथं-चित्-येन केन प्रकारेण । जीवितम्-प्राणान् धारयितुम् । जीवितप्रिया-प्रियजीवना । परासुः-निर्गतप्राणः । उत्क्षिप्य-उत्थाप्य । जीवन्-प्राणान्धारयन् । (पुण्डरीको मृतः सञ्जीत इति स यदि मम कृते न चिन्त-यति तदा तस्य तावान्दोषो न दातुं शक्यते, कपिञ्जलस्तु जीवन् गतः, स किमर्थं मां न स्मरतीति खेदहे-तुरिति विवक्षितोऽर्थः) इयता कालेन-एतावता समयेन । निष्करुणेन-निर्दयेन । संपादिता-दत्ता । आलजालानि-अनल्पानि । दुर्जीवितगृहीता-कष्टमयजीवना । जाग्रती-अनिद्रिता ।

निभृतपदसञ्चरणम्-मन्दपदन्यासम् । आ चरणात् पादं व्याप्य । उत्कण्ठकम्-सरोमाञ्चम् । अनव-रतप्रतितैः-सर्वतः पातिभिः मदनशरशल्यनिकरैः कामबाणैः निचितम्-न्यासम् । उद्धन्तम्-धारयन्तम् (रोमाञ्चानां कामबाणरूपता) उद्विकासिकेतकरजःपटलधवलम्-विकसितकेतकीपुष्परागस्वच्छम् । प्रथमतरम्-पूर्वतः । भस्मसात्कृतम्-दग्धम् । स्वभावशुक्लतनोस्तस्य कामेन प्रथमत एव भस्मीकृतत्व-मुपेक्ष्यते । मदनहुतभुजा-कामाग्निना । भुजाग्रेण-कराग्रभागेन । कुण्डलीकृतमृणालम्-गोलाकारं

उज्ज्वल बनाते हुए चन्द्रमा पर नजर डाले मैं सोच रही थी कि कदाचित् अमृतवर्षी तथा जगत् को आनन्दित करने वाली अपनी किरणों से यह चन्द्रमा मेरे हृदयेश को सींचता, इस तरह की आशा के प्रसङ्ग से मैं सुगृहीत नामा पुण्डरीक को याद कर रही थी, मेरे मन में हो रहा था कि मेरे अभाग्य से दिव्याकृति तथा आकाश से अवतीर्ण उस महापुरुष के वचन भी झूठे हो गये, अथवा दयावश मुझे किसी तरह जिलाने का आश्वासन भर उसने दे दिया, फिर तो उसने मुझे दर्शन नहीं दिये, सुगृहीतनामा पुण्डरीक बेचारा क्या करे वह तो मर कर गया है, कपिञ्जल तो जीता ही गया है, इतने दिनों में उस निर्दय ने भी कुछ खबर नहीं ली, इस तरह की बहुत सारी बातें सोचती हुई मैं जागती ही थी ।

इसके बाद मन्दसञ्चारी, समस्त शरीर में रोमाञ्चित, अनवरत गिरते हुए मदन-बाणों से व्याप्तशरीर सुगन्धपूर्ण केतक-पराग से धवल होने के कारण कन्दर्प द्वारा पहले ही भस्म किया गया सा लगने वाला वह ब्राह्मण युवक दीख पड़ा, जो हाथ में कुण्डलाकार मृणाल-वल्लय लिये हुए ऐसा लगता था मानो अध्याह्ताक्ष कन्दर्प

मरणाय सकलजगदप्रतिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानम्, उद्भूतसाध्वसो-
त्कम्पतरलितया केतकीगर्भसूच्या कापरं गम्यते हतोसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य
चन्द्रमसः कलयेव कर्णान्तलग्नया तर्ष्यमानम्, उद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसात्मने जल-
मिव प्रयच्छन्तम्, आत्मेच्छयैव मत्करग्रहणाय निर्वर्तितस्नानमिव स्वेदाभसा, न
युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोपगन्तुमिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन, दूरत
एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसारितभुजयुगलमुत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतर-
न्तम्, अनवरतप्रवृत्तैराकृष्यमाणमिव पुरस्ताद्दीर्घनिश्वासमरुद्भिः, उद्यमानमिव दिङ्मुखप्ला-
विना ज्योत्स्नापूरेण, रणरणकशून्यम्, उच्छुष्काननम्, प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन, प्रतिपन्नं कृपण-
तया, अवधीरितं धैर्येण, संगृहीतं तरलतया, विसर्जितं लज्जया, अधिगतं धाष्ट्र्येन, दूरीकृतं
परलोकभीत्या, विमुक्तं युक्तायुक्तविवेकेन, संकल्पजन्मन एव केवलस्य वशे स्थितम्, आवि-
ष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तम्, दूरतोपि दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं
तमेव युवानमद्राक्षम् ।

कमलनालम् । अवश्यमरणाय-निश्चितप्राणत्यागाय । अपर्युषितशासनवलयम्-अलङ्किताशास्वरूपम् ।
सकलजगदप्रतिहतशासनेन-समस्तेऽपि भुवनेऽनुलङ्घ्यादेशेन । कुसुमधन्वना-कामदेवेन । (वैशम्पा-
यनकरे स्थितस्य मण्डलाकारमृणालस्य अत्र कामादेशरूपता वर्णिता) उद्भूतसाध्वसोत्कम्पतरलितया-
उत्पाद्यमानभयजनितकम्पप्रचलया । कर्णान्तलग्नया-कर्णाभरणतां नीतया । केतकीगर्भसूच्या-सूच्याका-
राप्रकेतकीपुष्पेण । मन्मथप्रथमसहायस्य-कामदेवस्य सहायकेषु मुख्यस्य । कलया-बोडशभागेन ।
तर्ष्यमानम्-भयं प्राप्यमाणम् । (कर्णे कृतं केतकपुष्पमत्र वक्रतया चन्द्रकलात्वेनोत्प्रेक्षितम्) उद्वेगाव-
र्जितेन-मनोदुःखोपनीतेन । नयनजलस्रोतसा-अश्रुप्रवाहेण । आत्मने-स्वस्मै । प्रयच्छन्तम्-ददतम् ।
स्वेदाभसा-स्वेदजलेन । मत्करग्रहणाय-मम पाणिं ग्रहीतुम् । निर्वर्तितस्नानम्-विहितस्नानम् ।
(पाणिग्रहणे क्रियमाणे ग्रहीतुः स्नानस्यौचित्येनात्रेयमुत्प्रेक्षा) न युक्तम्-नोचितम् । परहृदयम्-परकीयं
मानसम् । अविज्ञाय-अज्ञात्वा । उपगन्तुम्-समीपं गन्तुम् । गुरुणा-महता । ऊरुस्तम्भेन गतिनिरोध-
करेण जङ्घागौरवेण । मदालिङ्गनालीकाशया-ममालेखविषये मिथ्याशया । प्रसारितभुजयुगलम्-प्रसारि-
तकरद्वयम् । उत्कलिकासहस्रविषमम्-नानाविधोत्कण्ठाभयङ्करम् । (प्रसारितबाहुतात्र महाश्वेतालिङ्ग-
नाशाकृता, सैव रागसागरतरणरूपतयोत्प्रेक्षिता बोध्या) अनवरतप्रवृत्तैः-सततं जायमानैः । दीर्घनिश्वा-
समरुद्भिः-दीर्घन्वासाः । पुरस्तादाकृष्यमाणम्-अग्रे नीयमानम् । दिङ्मुखप्लाविना-दिगवकाशव्यापिना ।
ज्योत्स्नापूरेण-कौमुदीभरेण । उद्यमानम्-अग्रेनीयमानम् । रणरणकशून्यम्-अन्तर्द्वन्द्वरहितम् । सत्त्वेन-
धैर्येण । प्रतिपन्नम्-गृहीतम् । धाष्ट्र्येन । संकल्पजन्मनः-कामस्य । आविष्टम्-भूतावेशगृहीतम् । दिवसनि-
र्विशेषेण-दिनतुल्येन । चन्द्रातपेन-चन्द्रमसः प्रकाशेन । विभाव्यमानम्-दृश्यमानम् । अद्राक्षम्-दृष्टवान् ।

द्वारा मरने के लिये दिये गये आदेश को धारण किये हुए हो, कर्णलग्ना, उत्पन्नलज्जा तथा भय से कांपती हुई
केतकीपुष्प की सूची ऐसी लगती थी मानों कन्दर्प उससे कह रहा हो कि अब भागकर कहीं जाओगे, मैं तुम्हें
मार ही दूंगा । उद्वेग से उत्पन्न अश्रुप्रवाह से वह अपने को जलाअलि प्रदान करता हुआ-सा लग रहा था । वह
पसोने से तर हो रहा था ऐसा लगता था मानों उसने अपनी इच्छा से मेरे पाणिग्रहण के लिये स्नान किया हो ।
वह एक-एककर पैर बढ़ा रहा था मानों उसे उसका हृदय इस प्रकार दूसरे के हृदय को बिना जाने आगे बढ़ने
से रोक रहा था । मेरे आलिङ्गन की मिथ्या आशा में वह दूर से ही हाथ फैलाये आ रहा था, ऐसा लगता था
मानो वह उत्कण्ठारूप तरङ्गों से पूर्ण अनुराग-मागर में तैर रहा हो । सतत चलने वाले दीर्घनिश्वास उसे आगे
की ओर खींच-से रहे थे, दिशाओं में व्याप्त चन्द्रिका के प्रवाह में वह बहता-सा जा रहा था । रणरणकशून्य,
शुष्कमुख, सत्त्वरहित, दीन, धैर्यरहित, निर्लज्ज, धृष्ट, परलोकभयवर्जित, युक्तायुक्तविवेकहीन, केवल कन्दर्प के
वंशवद, आविष्ट, मत्त, उन्मादी, उस ब्राह्मण-युवक को दिन की तरह प्रकाशित चाँदनी में मैंने दूर से ही
देख लिया ।

हृत्वा च तं तादृशं निःस्पृहात्मात्मनि परं त्रयमुपगतवती चेत्तस्यचिन्तयम् । 'अहो-
कष्टमापत्तितम् । यद्ययमुन्मादादागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं
शरीरमुत्सृष्टव्यम् । तच्चिरादेवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं
व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणम्' इति । स त्वेवं चिन्तयन्तीमेव मामुपसृत्याब्रवीत् । चन्द्र-
मुखि, हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः तच्छरणमागतोस्मि । रक्ष मामशरण-
मनाथमार्तमप्रतीकारक्षममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणागतपरित्राणं हि तपस्विना-
मपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोहमाभ्यां कुसुमशरशिशि-
रंकराभ्याम्' इति । अहं तु तदाकर्ण्य ऋगित्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव रोषानलेन निर्दहन्तीव
तमुन्मिषद्वाष्पस्फुल्लिङ्ग्या दृष्ट्वा तदा तर्जयन्तीवा पादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टे-
षात्मानमप्यचेतयमाना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम् । 'आः पाप, कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे
ते न निपतितं वज्रमवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा, विह्वलतां न गता वा वाणी, नष्टानि
वा नाक्षराणि । मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिन्नच्छरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्च
महाभूतानि । येनैवं वदन्नाग्निना भस्मीकृतोसि न वायुना हृतोसि नाम्भसा प्लावितोसि न

आत्मनि निःस्पृहा-स्वजीवनविषये निर्मोहा । उन्मादात्-चित्तविक्षेपात् । आगत्य-मम पार्श्वमुपेत्य ।
अपुण्यहतकम्-पापसंसृष्टम् । शरीरम्-देहः । उत्सृष्टव्यम्-त्यक्तव्यम् । पुनर्दर्शनप्रत्याशया-पुनर्मिलनाभि-
लाषेण । दुःखोत्तरम्-सकष्टम् । व्यर्थतां यातम्-व्यर्थीभूतम् । मामुपसृत्य-मत्समीपमागत्य । अब्रवीत्-
उक्तवान् । कुसुमशरसहायः-कन्दर्पस्य सहायताकरः । अशरणम्-रक्षान्तरहीनम् । आर्तम्-पीडितम् ।
अप्रतीकारक्षमम्-उपायान्तरानुष्ठानाशक्तम् त्वदायत्तजीवितम्-त्वदधीनजीवनम् । शरणागतपरित्राणम्-
शरणागतरक्षा । धर्मः-कर्तव्यम् । आत्मप्रदानेन स्वसमर्पणद्वारा । संभावयसि-सत्करोषि । हतः-मारितः ।
कुसुमशरशिशिरंकराभ्याम्-कामदेवचन्द्राभ्याम् । तत्-पूर्वोक्तरूपं ब्राह्मणयुवकवाक्यम् । आकर्ण्य-श्रुत्वा ।
ऋगिति-शीघ्रम् । उत्तमाङ्गनिर्गतज्वाला-शिरसि ज्वलन्ती । रोषानलेन-कोपभिना । उद्वाष्पस्फुल्लिङ्ग्या-
वाष्पकणं प्रकटयन्त्या । आ पादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिः-कम्पितसमस्तदेहा । अचेतयमाना-अध्यायन्ती ।
क्रोधावेगरूक्षाक्षरम्-कोपवेगेन कठोरम् । एवं गदतः-हृत्थं कथयतः । ते उत्तमाङ्गे-तव शिरसि । अव-
शीर्णा-भिन्ना । विह्वलताम्-कालुष्यम् (अस्फुटताम्) नष्टानि-विस्मृतानि । सकललोकशुभाशुभ-
साक्षिभूतानि-समस्तजगत्पुण्यापुण्यसाक्षीणिः । महाभूतानि-चित्तिजलपावकगगनसमीराः । एवं वदन्-
पूर्वोक्तरूपेण मां आधमाणः । भस्मीकृतः-दग्धः । रसातलम्-पातालम् । आत्मनिर्विक्षेपताम्-स्वीयां
समताम् शून्याकारताम् । अव्यवस्थितः-मर्यादारहितः । व्यवस्थिते-मर्यादारक्षिते । कुतः-कस्माद्धेतोः ।

उस ब्राह्मण-युवक को इस प्रकार देखकर मेरे हृदय में बड़ा डर लगा । मैंने सोचा--बड़ा कष्ट उपस्थित
है, यदि यह पागलपन में मेरे पास आकर हाथ से मुझे छू लेगा तब तो मुझे शरीर-त्याग करना ही होगा, तब तो
इतने दिनों से पुनः पुण्डरीक को देखने की आशा से कष्टपूर्वक धारण किया गया यह जीवन व्यर्थ चला गया,
इस प्रकार मैं सोच ही रही थी कि उसने मेरे पास आकर कहा--"चन्द्रमुखि, कामदेव का सहायक यह चन्द्रमा
मुझे मारने को उद्यत है, अतः मैं तुम्हारी शरण आया हूँ, मुझ अशरण, अनाथ, आर्त, प्रतीकार में अक्षम,
त्वदायत्त-जीवित की तुम रक्षा करो । तपस्वियों के लिये भी शरणागत-रक्षा धर्म ही है । अगर तुम आत्मनिवेदन
करके मुझे नहीं बचा लोगी तो यह चन्द्रमा तथा कन्दर्प मुझे मार ही डालेंगे ।"

उसकी बात सुनते ही मेरे सिर से ज्वाला निकलने लगी, रोषाग्नि से उसको दग्ध सी करती हुई मैं चिन-
गारी बरसाने वाली आँखों से उसे डरवाती हुई, पैर से सिर तक काँपती हुई क्रोध के आवेश में कठोर शब्दों में
कह गई--"अरे पापी, इस प्रकार कहते हुए तुम्हारे सिर पर वज्र क्यों नहीं गिर पड़ा, जीम के हजार टुकड़े क्यों
नहीं हो गये, वाणी क्यों न गल गई, और अक्षर क्यों न नष्ट हो गये ? मालूम पड़ता है तुम्हारे शरीर में लोक-
साक्षी पञ्चभूत हैं ही नहीं, जिससे इस प्रकार कहते समय तुम्हारी देह को अग्नि ने जला नहीं दिया, वायु

धरिष्या रसातलं प्रवेशितोसि नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मननिर्विशेषतां नीतोसि । अव्य-
वस्थितो व्यवस्थितेऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न
किंचिदपि वेत्ति । येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्ति-
रनिरूपितस्थानास्थानवादी शुक्र इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमु तस्यामेव जातौ न
निक्षिप्तोसि । तेनैकान्तहासहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वदुक्ते दुःखिताहं
ते संविभागमिमं करोमि येनात्मवचनानुरूपं जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे ।
इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदम् । 'भगवन् परमेश्वर सकलभुवनचूडामणे
लोकपाल, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान् चिन्तितस्त-
दानेन मे सत्यवचनेनायमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पततु', इति । स च मे
वचसोस्थानन्तरमेव न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्य वेगादुत सद्योविपाकस्यात्मनो
दुष्कृतस्य गौरवादाहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव छिन्नमूलस्तत्परिवाचेतनः क्षितावपतत् ।
अतिक्रान्तजीवितेस्मिन्कृताक्रन्दात्तत्परिजनाच्छतवती यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति ।
इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती ।

एवंविधः—दुराचारहतः तिर्यग्जाति-पशुपक्षियोनिजातः । कामचारी-यथेच्छाचारः । हतविधात्रा-
नष्टेन विधिना । उपदर्शितमुखरागः—रक्तमुखः बाह्यप्रीतिप्रकटनपरश्च । [स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिः—स्वीयाभ्यां
पक्षाभ्यामेव गमनशीलः स्वीयाभिप्रायमात्रव्यापृतश्च । स्थानास्थानवादी—युक्तायुक्तभाषणपटुः ।
शिक्षितः—पाठितः । तस्यामेव जातौ—शुक्रयोनी । निक्षिप्तः—उत्पादितः । एकान्तहासहेतुः—अत्युपहास्यः ।
संविभागम्—दुःखस्य न्यूनताम् । आत्मवचनानुरूपाम्—स्वभाषितसमाम् । अस्मद्विधाः—सतीः परस्त्रियः ।
कामयसे—कामदृष्ट्या पश्यसि । चन्द्राभिमुखी—चन्द्रं पश्यन्ती । सकलभुवनचूडामणे—सकललोककेशे ।
पुण्डरीकदर्शनात्प्रभृति—पुण्डरीकवीक्षणकालादारभ्य । मनसापि (किमुत वचसा वपुषा वा)
अपरः—पुण्डरीकभिन्नः पुमान् चिन्तितः—पुरुषो न ध्यातः । अलीककामी—मिथ्याप्रेमप्रकटनप्रवृत्तः । मदुदी-
रितायाम्—मयोक्तायाम् शुक्रजातौ । पततु—जायताम् । अस्य वचसोऽनन्तरम्—एतादृशोक्तेः पश्चात् । अस-
ह्यवृत्तेः—असह्यव्यापारस्य । मदनज्वरस्य वेगात्—कामपीडातः । सद्योविपाकस्य—सद्यःफलप्रदानप्रवृत्तस्य ।
दुष्कृतस्य—सतीकदर्थनजन्मपापस्य । गौरवात्—महत्वात् । मद्वचसः सामर्थ्यात्—मद्वचनप्रभावात् । तरु-
वृक्षः । अचेतनः—गतप्राणः । क्षितौ—पृथिव्याम् । अतिक्रान्तजीविते—मृते । कृताक्रन्दात्—रोदितुं प्रवृत्तात् ।
तत्परिजनात्—तस्य भृत्यवर्गात् । महाभागस्य भवतः मित्रम्—सुहृत् । त्रपावनम्रमुखी—लज्जानतवदना ।
महीं—पृथ्वीम् । महीयसाऽश्रुवेगेन—दीर्घेणाश्रुप्रवाहेण । आप्लावितवती—भृतवती ।

उड़ा न ले गई, पानी ने बहा नहीं दिया, पृथ्वी ने पाताल नहीं पहुँचा दिया और आकाश ने तत्काल स्वसदृश-
शून्य नहीं बना डाला । इस व्यवस्थित संसार में तुम जैसा अव्यवस्थित कहाँ से पैदा हो गया । तुम पशु-पक्षियों
की तरह कामचारी बनकर कुछ नहीं समझते हो । किसी ने तुम्हारे मुख में राग पैदा कर दिया है, अपने पक्ष-
पातमात्र में तुम्हारी प्रवृत्ति है, तुम्हारा भाग्य समाप्त है, तुम शुक्र की तरह जगह-वे जगह केवल बोलना ही
जानते हो, तुमको शुक्र-जाति में ही जन्म क्यों न मिला । तुमने हँसी की बात कही है, मुझे उससे क्रोध नहीं
हुआ है । तुम्हारी उक्ति से मुझे दुःख हुआ है, अतः मैं तुमको शाप देती हूँ कि फिर अपने वचन के योग्य जाति
में जन्म लेकर हमारी सदृश दुःखिनियों को नहीं चाहोगे" । इस प्रकार कहकर चन्द्रमा की तरफ देखती हुई
प्रणाम करने के बाद मैंने पुनः कहा—“भगवन् परमेश्वर समस्तलोकचूडामणे लोकपाल, यदि पुण्डरीक को
देखने के बाद से मैंने मन में भी दूसरे पुरुष की चिन्ता की हो तो मेरे इस सत्यवचन से यह मिथ्याकामुक मेरे
द्वारा कही गई शुक्र-जाति में चला जाय" । मेरे इस वचन के बाद ही—मैं नहीं जानती, वह क्या कामवेग की
असह्यता से, अथवा परिणामोन्मुख अपने पापगौरव से, अथवा मेरी बात की सामर्थ्य से कटे वृक्ष की तरह अचेतन

चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनभ्रमदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य 'भगवति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिन्नमनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं तवजन्मान्तरेपि भगवती संपादयित्री भूयात्' इति गदत एव कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेनैव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत्। अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायां 'भर्तृदारिके, किं लज्जया पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडो भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति, विचालितोपि न किञ्चिच्चेतयते, नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने, नाथं यथावस्थितपतितानां गात्राणामावरणं करोति, नोच्छ्वसिति हृदयेन, हा देव चन्द्रापीड चन्द्राकृते कादम्बरीप्रिय केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्त्वार्तवचसि तरलि-

तत्-महाश्वेतावचनम्। आकर्ण्य-श्रुत्वा। कर्णान्तायतस्य-श्रुतिपर्यन्तं विस्तृतस्य लोचनद्वयस्य नेत्रयुगलस्य आमीलनेन-सुद्विगततया भगवदृष्टेर्नष्टदृक्शक्तः। भ्रष्टवचनसौष्ठवस्व-समाप्तवचनपाठवस्य। कृतप्रयत्नायाम्-प्रयासमाश्रितवस्याम् भगवत्याम्-महाश्वेतायाम्। अपुण्यभाजा-पापिना। अस्मिन् जन्मनि-अत्र जीवने। चरणपरिचर्यासुखम्-पादसेवाजन्यानन्दः। जन्मान्तरे-ममान्यजन्मनि। भगवती भवती महाश्वेता। संपादयित्री-मया कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं यथा लभ्यते तथा प्रयासपरायणा। इति गदतः-इत्थं कथयतः। कादम्बरीसमागमाप्राप्तिदुःखेन-कादम्बर्या मिलनस्य असंभूतताकरुणया जायमानेन क्लेशेन। भेदोन्मुखम्-स्फुटनप्रवृत्तम्। शिलीमुखाघातात्-बाणाघातात् अमरामर्शनाद्वा। मुकुलम्-कोरकम्। अस्फुटत्-अभिद्यत। उत्सृज्य-यथास्थितं विहाय। (तरलिकायाम्) संभ्रमप्रतिपन्न-चन्द्रापीडशरीरायाम्-वेगेन चन्द्रापीडस्य शरीरं धारयन्त्याम्। किं लज्जया-लज्जया किमपि फलं नास्ति। अन्यथैव-विचित्रप्रकारेण आस्ते-वर्त्तते। अस्वाभाविकी जाता चन्द्रापीडस्य स्थितिरित्यर्थः। भगना-श्रुतिता। ग्रीवा-कन्धरा। मूर्धानम्-मस्तकम्। विचालितः-चैतन्यसमानयनाय कम्पितः। चेतयते-संज्ञां लभते। अन्तःप्रविष्टतारके-अन्तर्गतकनीनिके। समुन्मीलयति-विकासयति। यथावस्थितपतितानाम्-यथेच्छं पतितानां स्थितानां वा। गात्राणाम्-शरीरावयवानाम्। आवरणम्-वस्त्रेणाच्छादनम्। उच्छ्वसिति-श्वासान्धारयति। चन्द्राकृते-चन्द्रसमसुन्दरशरीरं तथा विना-कादम्बरीं विहाय। कादम्बरीप्रियस्य कादम्बरीं विहाय गमनं न युज्यत इति पर्यनुयोगः। आर्त्तवचसि-आर्त्तवत् प्रलपन्त्याम्। तिर्यगाभुग्ने वक्त्रीभूते चन्द्रापीडस्य मुखे निहिता स्थापिता निश्चला अचला स्तब्धा चकितभावेन स्थिरा च दृष्ट्रियया तादृश्यामत एव च निश्चेष्टायां किमपि कर्तुमपारयन्त्याम्। आः पापे-हा दुराचारे, दुष्टतापसि-मिथ्या तपस्यापरे। अपाकृताखिलजगत्पीडस्य-समस्तजगत्क्लेशहरणपरायणस्य। उत्सादितम्-समापितम्,

होकर गिर पड़ा। उसके मर जाने के बाद किसी आस परिजन ने मुझसे कहा कि वह आपका मित्र था। इतना कहकर महाश्वेता लज्जानतमुखी हो बड़े जोर से चलने वाले अश्रुप्रवाह से पृथ्वी को आप्लावित करने लगी।

चन्द्रापीड ने जब यह सुना तब कान तक फैले हुए दोनों नयनों के मुँद जाने से उसकी दर्शनशक्ति समाप्त हो गई, वचनशक्ति क्षीण हो गई, उसने किसी तरह कहा—“भगवति, आपके प्रयत्नपरायण रहने पर भी इस पापी ने इस जन्म में देवी कादम्बरी की चरणपरिचर्या का सुख नहीं प्राप्त किया, अतः जन्मान्तर में आप इसे सम्पादित करें” इतना कहते-कहते कादम्बरी-समागम की अप्राप्ति के दुःख से फूटते हुए मुकुल की तरह स्वभाव-सरस उसका हृदय नाणाघात से फूट पड़ा। इसके बाद तरलिका ने महाश्वेता की देह छोड़कर घबड़ाहट के साथ दौड़कर चन्द्रापीड को पकड़ लिया और वह आर्त्त होकर कहने लगी—“राजकुमारि, लज्जा क्या करती हो, देखो; चन्द्रापीड दूसरी तरह हो रहे हैं, इनकी गर्दन टूट-सी गई है जो सिर को नहीं संभाल पा रही है, डुलाने पर भी होश में नहीं आ रहे हैं, पुतलियाँ भीतर चली गई हैं, आँखें नहीं खुलने पा रही हैं, जैसे-तैसे पड़े हुए शरीर को भी नहीं ठक रहे हैं” उनके हृदय की गति वन्द है, हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृति, कादम्बरीप्रिय, आपके विना अब हम कहाँ जायँ”।

कायाम् , तिर्यगाभुग्नचन्द्रापीडमुखनिहितनिश्चलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम् , 'आः पापे दुष्टतापसि किमिदं त्वया कृतम् , अपाकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सादितम् , अनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिः, भग्नाः पन्थानो गुणानाम् , अर्गलिताः ककुभोऽर्थिलोकस्य, कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः, कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः, कं सेवन्तां सेवकाः, त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता, वृत्तं समानशीलत्वम् , अस्तमिता च परिजनश्लाघा, लघूकृतो भृत्यादरः, दूरं गतानि प्रियालपितानि, समाप्ताः परित्यागकथाः, कथं कथावशेषी-भूतोसि, भूतपूर्वाः कमुपयान्तु संप्रति प्रजाः, क संप्रति साधूनां समाधानम् , अधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्रहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरम् , धीरस्यापि ते कथं कातरस्येव शुचां भिन्नं हृदयम् , दयालोरपि ते केयमद्येदशी जाता निर्दयतास्मासु, देव प्रसीद, सकृदप्याज्ञापय, देहि भक्तजनस्याभ्यर्थनम् , प्रतिपद्यस्व प्राणान् , न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडो न देवी विलासवती नाप्यार्यः शुक्नासो न मनोरमा न राजानो नापि प्रजाः, परित्यज्य च सर्वानेकाकी क प्रस्थितोसि, कुतस्तवेयमेकपद एवेदशी निष्ठुरता जाता, क सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवमनपेक्ष्य प्रयासि' इत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने, तदाकर्णनोत्कर्णे हा हा किमेतदित्युद्भ्रान्तमनसि समापतति राजपुत्रलोके, समुत्प्लुतोत्पद्मनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि दीनतरङ्गेषारवकृताक्रन्दे

अस्माभिः परिजनैः सह प्रजाः अनाथीकृताः अक्षरणीकृताः । पन्थानः-मार्गाः । अर्थिलोकस्य-याचकवर्गस्य । ककुभः-दिशः । अर्गलिताः-निरुद्धाः । ईक्षताम्-पश्यतु । व्यसनम्-दुःखरूपम् । समानशीलत्वम्-समव्यवहारपरायणत्वम् । वृत्तम्-समाप्तम् । परिजनश्लाघा-भृत्यवर्गस्य प्रशंसा । लघूकृतः-हासितः । परित्यागकथाः-दानवार्ताः, कथावशेषीभूतः-कथायां केवलायामवशिष्टः । धूर्धरे-भारवहनक्षमे । विपन्ने-मृते । समुद्रहतु-धारयतु । ऊढाम्-एतावतो दिवसान् यावत् घृताम् । धुरम्-राज्यभारम् । कातरस्य-अधीरस्य । शुचा-वैशम्पायनविपत्तिवार्ताश्रवणजन्यशोकेन । दयालोः-कृपालोः । सकृदपि-एकवारमपि । आज्ञापय-आदिश । अभ्यर्थनाम्-प्रार्थितम् । प्रतिपद्यस्व-प्राप्नुहि । प्राणिति-जीवति । पुत्रवत्सलः-सुतस्नेही । आर्यः-पूज्यः । एकाकी-सहायकान्तररहितः । एकपदे-अकस्मात् । ईदृशी-एतादृशी । निष्ठुरता-क्रूरस्वभावता । अनपेक्ष्य-अपेक्षां समाप्य । अवनितलविमुक्तात्मनि-पृथ्वीतलपतिते । आरटति-विलपति । परिजने-चन्द्रापीडस्य भृत्यवर्गे । तदाकर्णनोत्कर्णे-भृत्यजनरुदनमाकर्ण्य उत्थितकर्णे । उद्भ्रान्तमनसि-विचिंसचित्ते । समापतति-आगच्छति । राजपुत्रलोके-चन्द्रापीडानुगत-राजपुत्रगणे । समुत्प्लुतेन जलपूर्णेन उत्पद्मणा-उत्थितपद्मणा नयनेन दर्शिनि पश्यति तच्छीले ।

इस तरह तरलिका के आर्त्तनाद करने पर महाश्वेता डेढ़े होकर लटके हुए चन्द्रापीड के मुख पर निश्चल-दृष्टि डालते ही निश्चेष्ट हो गई । इसी समय परिजन दौड़कर आये और कहने लगे—आः पापे दुष्टतपस्विनि, तुमने यह क्या किया, संसार के कष्टों को दूर करने वाले महाराज तारापीड का वंश लुप्त कर दिया, हमारे साथ ही प्रजाओं को अनाथ कर दिया, गुणों के मार्ग बन्द कर दिये, याचकों की दिशायें रोक दीं, लक्ष्मी किसका मुख देखे ? पृथ्वी का कौन अवलम्बन हो ? तुम्हारे नहीं रहने से सेवा व्यसन बन गई है, समानशीलता समाप्त है, परिजन की श्लाघा समाप्त हो गई । भृत्यों का आदर हल्का हो गया, प्रियालाप समाप्त हो गये, परित्याग की कथा समाप्त है, क्यों तुम कथाशेष हो रहे ? प्राचीन प्रजा कहाँ जाय ? अब साधुओं का समादर कहाँ होगा ? भार-वहनसमर्थ आपके कथाशेष हो जाने पर अब महाराज तारापीड का भार कौन हल्का करेगा ? दयालु होकर भी आप आज हम लोगों पर क्यों निर्दय बन गये ? एक बार भी आज्ञा दीजिये, भक्तजन की अभ्यर्थना सुनिये, प्राण-धारण कीजिये, आपके विना महाराज तारापीड, देवी विलासवती, आर्य शुक्नास, मनोरमा, राजा या प्रजा प्राण-धारण नहीं कर सकेंगे । सबका परित्याग करके आप अकेले कहाँ चले पड़े ? आप एकाएक इस तरह निष्ठुर किस प्रकार हो गये ? आपकी वह गुरुजन-भक्ति कहाँ चली गई ? इस तरह नाता तोड़कर आप कैसे चले गये ? परिजन

शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतत्मातले मुहुर्मुहुरात्मोन्मोचनायेवाच्छ्रोत्रितखरखलीनकन-
कशृङ्खलायोने तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे, पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोक्षा-
सिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्न-
शृङ्गारवेषाभरणा रणन्नुपुरयुगेन मुखरमेखलादाम्ना रम्योज्ज्वलाकल्पेन कल्पितानङ्गबलवि-
भ्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना
पुरः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गा पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया सह कृतालापा 'मद-
लेखे पत्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमतेनिर्घृणमनसो
निःस्पृहागमनमेव न श्रद्धे, किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थामभ्रधानस्य हिमगृहके मङ्घि-
मर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितं यत्र सस्मितमालोकितया त्वयैवासमै सुतरामेवासंशयकारि

चन्द्रापीडवदननिवेशितदक्षि-अपमपातेन चन्द्रापीडमुखदत्तदृष्टौ । दीर्घतरेण उच्चैर्न हेभारवेण अश्व-
शब्देन कृताकन्दे रोदितुं प्रवर्त्तमाने । शुचा-क्षोकेन । पर्यायोत्क्षिप्तं क्रमशः उत्थापितं यत्खुरचतुष्कं शफ-
चतुष्टयं तेन आहतं ताडितं क्मातलं पृथ्वीतलं येन तादृशे । मुहुर्मुहुः-वारंवारम् । आत्मोन्मोचनाय-
स्वं मुक्तं कारयितुम् । आच्छोदितः त्यक्तुमाकृष्यमाणः खरस्य तीक्ष्णमुखस्य खलीनस्य कनकशृङ्ख-
लायाश्च योगः सम्बन्धो येन तादृशे । तुरङ्गताम्-अश्वभावम् । मुमुक्षति त्यक्तुमिच्छति । पत्रलेखा-
निवेदितचन्द्रापीडरामना-पत्रलेखाकथितचन्द्रापीडागमा । चन्द्रोदयोक्षासिनी-चन्द्रोदयदर्शनप्रवृद्धा ।
महोदधेः-सागरस्य । वेला । तटभूमिः । समकरध्वजा-सकन्दर्पा (कादम्बरी, सागरवेलापि मकर-
रूपेण ध्वजेन युक्ता भवत्येवेति तयोरुपमा) महाश्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य-महाश्वेताया अवलोकनं स्वया-
ज्राहेतुत्वेन प्रथयित्वा । प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा-शृङ्गारोपयुक्तं वेषं तादृशमाभरणं च धारयन्ती । रणन्नु-
पुरयुगेन-शब्दायमानपादभूषणेन । मुखरमेखलादाम्ना-शब्दायमानकाञ्चीधारिणा । रम्योज्ज्वलाकल्पेन-
सुन्दरस्वच्छवेषधारिणा । कल्पिता जनिता अनङ्गबलस्य कामसैन्यस्य विभ्रान्तिः संशयो येन तथोक्तेन ।
गृहीतं धत्तं सुरभि सुगन्धि मातृयं सक् अनुलेपनम् चन्दनम्, पटवासः कुङ्कुमश्च तदादि उपकरणं विलास-
स्समग्री येन तादृशेन । नातिबहुना-स्वल्पसंख्येन । परिजनेन-सखीवर्गेण । अनुगम्यमाना-सहिता ।
उपदिश्यमानमार्गा-प्रदर्शयमानपथा । पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी-धृतपत्रलेखाहस्ता । कृतालापा-वार्त्तालाप-
परा । प्रत्यहम्-सर्वदा । तस्य-चन्द्रापीडस्य । एकान्तनिष्ठुरहृदयस्य-अतिक्रूरमनसः । शठमतेः-वञ्च-
कस्य । निर्घृणमनसः=निर्दयहृदयस्य । निःस्पृहागमनम्-व्यर्थमागमनम् । न श्रद्धे-न विश्वसिमि ।
मदवस्थामभ्रधानस्य-मदीयायां कामयमानतायां विश्वासमकुर्वतः । हिमगृहके-तदाख्ये कादम्बरीगृह-
मेदे । मङ्घिमर्शाय-ममानुरागपरीक्षणाय । दुर्विदग्धबुद्धेः-शठमतेः । वक्रभाषितं-कुटिलं वचनम् (स्मरसीति
पूर्वोक्तक्रिययाम्बव्यः) सस्मितमालोकितया-सहासं दृष्टया । असमै-चन्द्रापीडाय । असंशयकारि-संदेहापा-

के इस प्रकार के आर्त्तनाद को सुनकर उत्कर्ण राजकुमारगण हाय, यह क्या हुआ, इस प्रकार कहते हुए पागल की
तरह चारों ओर से दौड़ पड़े ।

डबडबाई हुई आँखों से देखता हुआ, चन्द्रापीड की ओर आँख फैलाये, दीन हेरा शब्द में क्रन्दन करता
हुआ, शोकवश क्रमशः अपने चारों ओरों को जमीन पर पटकता हुआ, अपने को छुड़ाने के लिये बार-बार लगाम
तथा जजीर को बजाता हुआ, इन्द्रायुध अश्वयोनि का ही परित्याग करना चाह रहा था ।

पत्रलेखा द्वारा चन्द्रापीड के आगमन की सूचना पाकर, चन्द्रोदय से उल्लसित समकरध्वज सागर की
बेला के समान, माता-पिता के सामने महाश्वेता से मिलने को व्याज बनाकर, शृङ्गारवेष धारणकर, सशब्दनूपुर
तथा मुखरं मेखला का धारण करके रमणीय प्रसाधन वाले अनङ्ग-सैन्य का भ्रम पैदा करने वाले थोड़े परिजन को
साथ लिये, मार्गदर्शक केयूरक को आगे लेकर, पत्रलेखा-हस्तावलम्बिनी तथा मदलेखा के साथ बातें करती हुई
कादम्बरी चन्द्रापीड के दर्शन को उतावली होकर वहाँ आ गई ।

कादम्बरी ने कहा—मदलेखे, पत्रलेखा कहती है कि—उस निष्ठुरहृदय, शठमति, निर्दय के निःस्पृह
आगमन पर रोज-रोज विश्वास नहीं करती हूँ । क्या तुम नहीं याद करती हो कि हमारी अवस्था पर विश्वास

प्रत्युत्तरं दत्तम्, तदसौ मरणेऽपि मे न श्रद्धात्येवेमामवस्थाम्, अन्यथा यदि मर्त्ये दुःस्वप्ने-
वमियमनुभवन्तीत्येतदस्याभविष्यत्तदा तथा गमनमेव नाकरिष्यत्, [तथागतोऽप्यसौ यत्कि-
मपि वक्तव्यस्त्वयैव मया पुनर्दृष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यः, न चरणपतितस्याप्यनु-
नयो ग्राह्यः, नाहं प्रियसख्या प्रसादनीया' इत्यभिदधानैवाचेतितागमनखेदा कादम्बरी
चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगम्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरम्, इन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धम्, अस्त-
मिततारागणमिव गगनम्, अपचितकुसुमशोभमिवोपवनम्, उत्खातकर्णिकमिव
कमलम्, उत्खण्डिताङ्कुरमिव मृणालम्, अवलुप्ततरलमिव हारम्, उन्मुक्तजीवितं
चन्द्रापीडमग्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं सहसा हा किमिदमित्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती
कथंकथमपि मुक्ताक्रन्द्या मदलेखयाधार्यत । पत्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतल-

करणसमर्थम् । असौ-चन्द्रापीडः । मरणेऽपि-मम मृत्यौ जातेऽपि । न श्रद्धाति-न विश्वसिति ।
इमाम्-कामयमानस्वरूपाः । अवस्थाम्-दशाम् । मर्त्ये-मम चन्द्रापीडस्य कृते । इयम्-कादम्बरी ।
एवम्-एतादृशम् । एतत्-अस्य अभविष्यत्-एतादृशं ज्ञानमस्य स्यात् । तथा-तेन प्रकारेण, (मासना-
श्वास्येत्यर्थः) तथागतः-तेन रूपेण प्रस्थितः । मया-कादम्बर्या । न आलपितव्यो न सम्भाव्यः । अनु-
नयो न ग्राह्यः-विनयो न मान्यः । (यदाहं चन्द्रापीडं न संभविष्ये, न वा तदनुनयं ग्रहीष्यामि तदा
त्वया) प्रियसख्या मम प्रियसुहृदा मदलेखया । अहं कादम्बरी न प्रसादनीया न अनुकूलतां प्रापणीया ।
इति अभिदधाना-एवं कथयन्ती । अचेतितागमनखेदा-अध्यातमार्गश्रमा । चन्द्रापीडदर्शनाय-चन्द्रा-
पीडं द्रष्टुम् । उत्ताम्यन्ती-अधीरतां भजन्ती । तत्रैव-यत्र महाश्वेताधृतशरीरो मृतकल्पचन्द्रापीडो-
ऽवर्तत तत्र ।

उद्धृतामृतम्-अपनीतसुधम् । रत्नाकरम्-समुद्रम् । इन्दुविरहितम्-चन्द्रहीनम् । निशाप्रबन्धम्-
रात्रिम् । अस्तमिततारागणम्-अस्तंगतनक्षत्रम् । अपचितकुसुमशोभम्-न्यूनीभूतपुष्पसमृद्धिकम् । उपव-
नम्-उद्यानम् । उत्खातकर्णिकम्-(कमलस्य, मध्यभागे किञ्चकानामाधारः कर्णिकेत्युच्यते) उत्खाता
लुञ्जिता कर्णिका यत्र तादृशम् । उत्खण्डिताङ्कुरम्-नाशितपुष्पोदयाङ्कुरम् । मृणालम्-कमलनालम् ।
अवलुप्ततरलम्-अपहतमध्यमणिम् । हारम्-मुक्तामयम् । उन्मुक्तजीवितं-प्राणपरित्यक्तम् । अधोमुखी-
नतानना । धरातलमुपयान्ती-पृथिव्यां पतन्ती । मुक्ताक्रन्द्या-आर्त्तप्रलापपरया । अधोर्धत-अवलम्बिता ।
कादम्बरीकरतलमुन्मुच्य-कादम्बरीपाणिं स्वेन प्रियमाणं परिहृत्य । अचेतना-लुप्तसंज्ञा । चित्तिमुपागमत्-
पृथिव्यां पतिता । चिराच्च लब्धसंज्ञा-बहुकालानन्तरं प्राप्तचैतन्या । मूढा-ज्ञानशून्या । निश्चलस्तब्धदृष्टिः-
स्थिरनयना । आविष्टा-भूतावेशवती । निष्प्रयत्ना-चेष्टाशून्या । निःश्वसितुम्-निःश्वासं त्यक्तुम् । विस्मृता-

नहीं करने वाले उस दुर्विदग्ध ने क्या कहा था जिस पर तुमने ही असन्दिग्ध उत्तर दिया था । वह तो मर जाने
पर भी हमारी अवस्था पर विश्वास नहीं करेगा । यदि उसे मेरी स्थिति पर दुःख होता वह जाता ही नहीं ।
उस प्रकार चले जाने वाले को जो कुछ कहना होगा तुम्हीं कहोगी । मैं तो देखने पर भी उससे नहीं बोलूंगी, न
उलाहना दूंगी । पैरों पर गिरेगा फिर भी मैं उसका अनुनय नहीं स्वीकार करूंगी । तुम मुझे मत मनाना । इस
प्रकार कहती हुई कादम्बरी बिना मार्गश्रम का ख्याल किये ही चली आई ।

महाश्वेता के आश्रम में आकर-कादम्बरी ने अमृत निकल जाने के बाद के सागर की तरह, चन्द्ररहित
रात की तरह, तारागण के अस्त हो जाने के बाद के आकाशसदृश, फूलों के चुने जाने के बाद के उपवन की
तरह, कर्णिका के उखाड़ लिये जाने के बाद के कमल की तरह, खण्डिताङ्कुर मृणाल की तरह, पानी उतरे हुए
हार की तरह निष्प्राण पड़े हुए चन्द्रापीड को देखा । देखते ही वह हाय, यह क्या ? इस प्रकार कहती हुई औंधे-
मुँह पृथ्वी पर गिरने लगी जिसे चिन्ताती हुई मदलेखा ने पकड़ लिया । पत्रलेखा कादम्बरी का हाथ छोड़कर-
अचेत होकर जमीन पर गिर पड़ी । बड़ी देर के बाद होश आने पर भी कादम्बरी उसी तरह मूढ़, निश्चलदृष्टि,

मचेतना क्षितिमुपागमत् । चिराच्च लब्धसंज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिरा-
विष्टेन स्तम्भितेव निष्प्रयत्ना निश्चसितुमपि विस्मृतान्तर्मेन्युभारनिस्पन्देव चन्द्रापीडवदन-
समर्पिताक्षी श्यामारुणानना ग्रहोपरक्केन्दुबिम्बेन पौर्णमासीनिशा निशितपरशुपातोत्कम्पिनी
ततेव वेपिताधरकिसलया लिखितेषु स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्थौ । तथावस्थितां च
तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मदलेखाग्रवीत् 'प्रियसखि, प्रसीदोत्सृजेमं मन्युसंभारमार-
दन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमानेस्मिन्नियतमतिभारोत्पीडितं तटाकमिव सरसमृदु सहस्रधा
स्फुटति ते हृदयमित्यपेक्षस्व देवी मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वय-
मपि नास्ति ।'

इत्युक्तवती मन्त्रलोकां कादम्बरी विहस्याब्रवीत् । 'अय्युन्मत्तिके, कुतोऽस्य मे वज्र-
सारकठिनस्य हतहृदयस्य स्फुटनम् । यन्मालोक्यैवं सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या
जीवति तस्याः सर्वमिदं माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्त्रियमाणया
जीवितमृतं कथंकथमपि समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवद्जीवद्वा संभोगेनानुभवेन

विस्मरन्ती । अन्तर्मेण्युभारनिस्पन्दा-मनोव्यथयाऽचला । चन्द्रापीडवदनसमर्पिताक्षी-चन्द्रापीडमुखस्था-
पितदृष्टिः । श्यामारुणनयना-कृष्णरक्तनेत्रा । ग्रहोपरक्तेन्दुबिम्बा-राहुगृहीतचन्द्रमण्डला । पौर्णमासी-
निशा-पूर्णिमारात्रिः । निक्षितपरशुपातोत्कम्पिनी-तीक्ष्णपरशुनिपातेन वेपमाना । वेपिताधरकिसलया-
वेपमानोद्यपल्लवा । लिखिता-चित्रार्पिता । स्त्रीस्वभावविरुद्धेन-वनिताजनप्रतिकूलेन । (स्त्रियो हि दुःखे
पतिते रुदन्ति, सा तु निमृत्तं तस्थाविति स्त्रीस्वभावविरुद्धस्वभावता तस्या बोध्या) उन्मुक्तार्चनादा-
कृतकरुणविलापा । सपावपतनम्-चरणयोः पतिता । प्रसीद-कृपां कुरु । मन्युसंभारम् उत्सृज-दुःखराशिं
लघूकुरु । आरटन्ती-विलपन्ती (रोदनेन दुःखं लघूभवति, तथा कुरु, अन्यथा) वाष्पमोक्षेण-रुदितेन ।
अमुष्यमाने-अत्यज्यमाने । अस्मिन्-दुःखभारे । नियतम्-निश्चयेन । अतिभारोत्पीडितम्-दुःखातिभारा-
क्रान्तम् । तटाकम्-सरः । सहस्रधा-सहस्रेण वर्त्मभिः । स्फुटति-विदीर्यते । अपेक्षस्व-पश्य । कुलद्वयम्-
स्वदीप्यं पितृकुलं मातृकुलञ्च । नास्ति न भवति विपद्यते ।

हृद्युक्तवतीम्-उक्तरूपेण कृतनिवेदनाम् । विहस्य-विकृतं स्मितं कृत्वा । अयि उन्मत्तिके अयि चिन्तितचित्ते, वज्रसारकठिनस्य-लौहकठोरस्य । हतहृदयस्य-भाग्यहीनस्य हृदयस्य । यत्-मम हृदयम् । एवम्-पुरो-दृश्यमानम् चन्द्रापीडस्य गतप्राणत्वम् । (यदेवं दृष्ट्वा तत्कालमेव न जिवीर्णं तस्य लौहकठोरस्य मम हृदयस्य परतः स्फुटनं त्वया न संभावनीयमथ तथा संभावयसि तदा त्वमुन्मत्तासीति । ज्ञियमाणया-सद्यःप्राणान् परिहरन्त्या । जीवितभूतम्-प्राणस्वरूपम् । कथं कथमपि-केनापि प्रकारेण । प्रियतमशरीरम्-चन्द्रापीडस्य निष्प्राणं वपुः । जीवत्-संभोगेन । अजीवत्-अनुमरणेन इति योजना । द्विधापि-प्रकारद्वयेऽपि । उपशान्तये-निवृत्तये । देवेन-राज्ञा चन्द्रापीडेन । आगच्छता-आविष्ट समानः, ठिठकी हुई, निश्चेष्ट, सांस लेने को भी भूली हुई, अन्तःखेद से निश्चल, चन्द्रापीड के मुख को देखती हुई, श्यामारुणमुखी, ग्रहणकालिक पूर्णमासी की तरह, तीक्ष्णकुठारपात से कम्पितलता की तरह, कम्पित अधरशालिनी, चित्रलिखित समान, स्त्री-स्वभाव के विरुद्ध चुपचाप बैठी रही । उसकी यह दशा देखकर आर्चनाद-पूर्वक उसके पैरोंपर पड़ती हुई मदलेखा बोली—“प्रसन्नता प्रकट करो, छोड़ो इस दुःखभार को । यदि रो-रोकर हृदय इलका नहीं कर लिया जाता तो वह अतिभार-पीडित तटाक की तरह फूट जाता है । तुम्हारा यह सरस गूड हृदय भी फूट जायगा, तुम देवी मदिरा तथा चित्ररथ की ओर देखो, तुम्हारे नहीं रहने पर दोनों ही कुल नष्ट हो जायेंगे” ?

इसी प्रकार कहती हुई मदलेखा से इंसर कादम्बरी ने कहा—अरी पगली, मेरे इस वज्र-कठोर हृदय का फूटना कहाँ सम्भव है। यदि वही सम्भव होता तो इस तरह देखकर वह हजार डुकड़ों में फूट न गया होता। और जो जीता है उसके सभी हैं माता, पिता, बन्धु, आत्मीय, सखियाँ और परिजन। मरती हुई मैं प्राणस्वरूप

वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तत्किमिति देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता
सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमश्रुपातमात्रकेण लघूकृत्य पातयामि । कथं
स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनामङ्गलं करोमि । कथं पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता
हर्षस्थानेपि रोदिमि । किं मे दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि ।
किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलक्रमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवा-
दान्न भीतम्, लज्जा परित्यक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खेदितः, दुःखिता मे प्रियसखी
महाश्वेता तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम्, तस्मिन्म-
दर्थमेवोष्मिक्तप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैव किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये
मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः, करोषि मत्प्रियं हितं
वा, तन्ममोपरि स्नेहावद्वयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा च मच्छोका-
दात्मानं परित्यजतः । यथा च मयि बाष्कितं मनोरथं त्वयि पूरयतः । येन परलोकगताया

मामुद्दिश्य चलितेन । सुदूरमारोपितम्-अत्यादरपात्रीकृतम् । गुरुतां नीतम्-गौरवपात्रतां प्रापितम्
(चन्द्रापीडो मामुद्दिश्य चलितो मध्येमार्गं मदर्थमेव प्राणानहासीदिति महान्ममादरो गौरवभूमा च जात-
इति तदर्थं यद्यहं न म्रिये केवलमश्रूणि विसर्जयन्ती तिष्ठामि तदाऽकृतज्ञताप्रकटनेन मयाऽऽत्मा लघूकृतो
भवतीति भावः) अश्रुपातमात्रकेण-केवलेन रुदितेन । लघूकृत्य-नीचतां प्रापयित्वा । पातयामि-
गौरवाद् अंशयामि । स्वर्गगमनोन्मुखस्य-स्वर्गं प्रस्थितस्य । अमङ्गलम्-अशुभम् । यात्राकालिकं
रोदनं मङ्गलं प्रतिहन्तीति प्रसिद्धयनुरोधिनीयमुक्तिः । पादधूलिः-चरणरजः । पादावनुगन्तुमुद्यता-
चरणानुगमनप्रवृत्ता । हर्षस्थाने चरणानुगमनावसरस्य स्वाभीष्टस्य लभेन हर्षस्यावसरे । यदर्थम्-
यस्य कृते । कुलक्रमाः-वंशमर्यादा । न गणितः-न विचारितः । गुरवो नापेक्षिताः-मातापित्रादयो
गुरुजना न पृष्टाः । जनवादात्-लोकापवादात् । भीतम्-भयंकृतम् । मदनोपचारैः-कामव्यथाक्षमनो-
पायैः । खेदितः-क्लेशं प्रापितः । तस्याः कृते प्रतिज्ञातम्-अनूढायां महाश्वेतायां नाहमात्मनः पाणिं
ग्राहयिष्यामि इत्येवंरूपा कृतपूर्वा स्वीया प्रतिज्ञा । अन्यथाजातम्-खण्डितम् (मयि चन्द्रापीडे प्रेमपरा-
यणायां मम पूर्वोक्ता प्रतिज्ञा भगनेति) चेतसि न कृतम्-न चिन्तितम् । उच्छ्रितप्राणे-मृते । प्राणान्प्रति-
पालयन्ती-जीवन्ती । एवम्-पूर्वोक्तम् । स्नेहावद्वया-प्रीतया । मच्छोकात्-मद्विरहजन्यक्लेशात् । आत्मानं
न परित्यजतः-न म्रियेते । (मया तु मर्तव्यमेव, मां मरणाच्च निवारय, यदि मयि स्निग्धासि तदा तथा कुर्या
यथा मम तातोऽम्बा च मन्मरणोत्तरं मच्छोकादात्मानं न विपादयत इति प्रार्थनार्थः) मयि बाष्कितम्-
मद्विषयेऽभीष्टम् पुत्रीविवाहदर्शनादिस्वरूपम् । येन-तव विवाहेन । परलोकगतायाः-मृतायाः । जला-

इस प्रियतम-शरीर को पा सकी हूँ, जो जीवित होगा तो संभोग द्वारा, और यदि जीवित नहीं हुआ तो अनुमरण
द्वारा, सर्वथा मेरे सारे दुःखों को शान्त कर सकता है । चन्द्रापीड ने मेरे लिये आते हुए प्राणों का परित्याग
करके मुझे बड़ा गौरव प्रदान किया है, उस आत्मा को मैं केवल रोकर क्यों लाघव प्राप्त कराऊँ ? मेरे देवता
स्वर्ग जाने को प्रस्तुत हूँ मैं रोकर क्यों उनका अमङ्गल कर रही हूँ । मैं जब पादधूलि को तरहूँ उनके चरणों
के साथ जाना चाहती हूँ तब फिर-हर्ष के अवसर पर भी क्यों रोऊँ ? मुझे ऐसा कौन दुःख है ? अब तो मेरे
समस्त दुःख ही दूर हो गये । अब क्यों रोया जाय ? जिसके लिये कुल की मर्यादा छोड़ी, गुरुजन की अपेक्षा
नहीं की, धर्म का अनुरोध छोड़ा, लोकापवाद का भय त्यागा, लज छोड़ी, मदनोपचार के द्वारा सखियों को कष्ट
दिया, दुःखिनी प्रियसखी महाश्वेता के अनुरोध से काँ गई प्रतिज्ञा झूठी हो रही है यह भी मनमें नहीं सोचा,
बहू मेरा प्राणेश्वर जब कि मेरे लिये ही मर गया है, ऐसी स्थिति में भी मैं जीवनधारण कर रही हूँ, तब तुम मुझे
यह क्या कह रही हो । इस समय तो मेरा मरना ही जीवन है, और जीवन ही मरना है । अतः यदि तुम मुझ
पर स्नेह रखती हो, या मेरा प्रियहित करना चाहती हो तो तुम मेरी प्यारी सखी ऐसा करना जिससे मेरी माता

अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वयि भविष्यति । यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति शून्यं वा भवनमालोक्य न दिशो गृह्णाति तथा करिष्यसि । पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तितयैव माधवीलतया सहोद्वाहमङ्गलं स्वयमेव निर्वर्तनीयम् । मच्चरणतललालितस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः । मत्संवर्धिताया मालत्याः कुसुमानि देवार्चनायैबोधेयानि । वासभवने मे शिरोभागनिहितः कामदेवपटः पाटनीयः । मया स्वयं रोपिताञ्जुतवृक्षा यथा फलं गृह्णति तथा संवर्धनीयाः । पञ्जरबन्धदुःखाद्वराकी कालिन्दी सारिका शुकश्च परिहासो द्वावपि मोक्तव्यौ । मदङ्कुशायिनी नकुलिका स्वाङ्क एव शाययितव्या । पुत्रको मे बालहरिणस्तरलकः कस्मिंश्चित्तपोवने समर्पणीयः । पाणितलसंवर्धितं मे जीवजीवमिथुनं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते तथा कर्तव्यम् । पादसहस्रचारी हंसको यथा न हन्यते केनचित्तथा विधेयः । अचिरगृहीतवसतिः सा च बलाद्धिघृता तपस्विनी वनमानुषिका वन एवोत्सृष्टव्या । क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुपशान्ताय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः । शरीरोपकरणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि । वीणा पुनरा-

ञ्जलिदानाय-तर्पणं कर्तुम् । पुत्रकः तनयः । दिशो गृह्णाति-पलाय्य दिष्टुं गच्छति । पुत्रकस्य-पुत्रत्वेन कल्पितस्य । सहकारपोतस्य-लघोराञ्जुतवृक्षस्य । मच्चिन्तितया-मयैव स्थिरीकृतया । उद्वाहमङ्गलम्-वैवाहिकविधानम् । स्वयम्-आत्मना । निर्वर्तनीयम्-करणीयम् । मच्चरणलालितस्य-मदीयचरणाघातसौभाग्यशालिनः । अशोकविटपस्य-अशोकवृक्षशाखायाः । कर्णपूरार्थम्-कर्णाभरणनिर्माणाय (अपिना कार्यान्तराय तत्पल्लवमङ्गकथाया दूरमनौचित्यं व्यञ्जितम्) मत्संवर्द्धितायाः-जलप्रदानाद्युचितोपचारैर्मया स्वयं वृद्धिं गमितायाः । देवार्चनायैव-केवलं देवपूजायैः । उच्चेयानि-संग्राह्याणि । शिरोभागनिहितः-शिरोदेशे स्थापितः । कामदेवपटः-कामचित्रम् । पाटनीयः-खण्डनीयः । चूतवृक्षाः-आन्नतरवः । संवर्द्धनीयाः-पोष्याः । वराकी-दुःखिनी । सारिका-शुकजातिस्त्री । मोक्तव्यौ-पञ्जरदुःखान्निवारणीयौ । मदङ्कुशायिनी-मम क्रोडे शयनशीला । स्वाङ्के-निजक्रोडे । शाययितव्या-स्वपितुं प्रेरणीया । तरलकः तन्नामा । समर्पणीयः-दातव्यः । (तपोवनदत्ते तस्मिंस्तस्याहिंस्यत्वेन जीवनं सुरक्षितं स्यादिति तथाकथनम्) पाणितलसंवर्द्धितम्-स्वहस्तपोषितम् । जीवजीवमिथुनम्-चक्रवाकद्वन्द्वम् । विपद्यते-न्नियते । पादसहस्रचारी-सर्वदा पादलग्नः । हन्यते-केनापि मार्यते । तथा विधेयः-तेन प्रकारेण सुरक्षितः कार्यः । अचिरगृहीतवसतिः-स्वरूपकालत एव गृहीतवासा । बलाद्धिघृता-निगृह्यानीता । वनमानुषिका-वन्यमनुष्यस्त्री । वने एव उत्सृष्टव्या-वने त्यक्तव्या । उपशान्ताय-शमनिष्ठाय । तपस्विने-तपश्चर्यानिष्ठाय । शरीरोपकरणानि-वस्त्राभरणादीनि । प्रतिपादनीयानि-सम्प्रदेयानि । अङ्कुप्रणयिनी-क्रोडे स्थिता । अपरम्-वीणाति-

तथा मेरे पिता मेरे ही शोक में प्राण न देदे । मेरे मर जाने पर वह मेरे साथ बांधे गये अपने मनोरथों को तुममें पूर्ण करें, जिससे कि मेरे स्वर्गीय हो जाने पर तेरा बेटा मुझे जलाञ्जलि दे सके । ऐसा करना जिससे मेरा बन्धुवर्ग मुझे नहीं याद करे या शून्य भवन देखकर—दिशाओं में न भाग खड़ा हो । मेरे आज्ञान में मेरा कृतक पुत्र जो वह आञ्जुवृक्ष है उसका विवाह, मेरे ख्याल से, तुम स्वयं माधवीलता के साथ सम्पन्न कर देना । मेरे चरणप्रहार से लालित उस अशोक वृक्ष का पल्लव कर्णपूर बनाने के लिये भी मत तोड़ना । मेरे द्वारा लगाई गई उस मालती के फूल केवल देवार्चन के ही लिये चुने जायें । वासभवन में मेरे सिरहाने में लटकता हुआ कामदेव का चित्रपट फाड़ दिया जाय । मेरे हाथों रोपे गये आम के वृक्ष जिस प्रकार फलें वह उपाय किया जाय । बेचारी कालिन्दी नाम की सारिका तथा परिहास नामक शुक को पञ्जर-बन्धन के दुःख से मुक्त कर देना । मेरी गोद में सोनेवाली नेवले को अपनी ही गोद में सुलाना । मेरा कृतक-पुत्र तरलक नामक जो बाल हरिण है उसे किसी तपोवन में रख देना । मेरे हाथों पोसा गया चक्रवाक का जोड़ा कहीं क्रीडापर्वत पर मर न जाय ऐसा उपाय करना । मेरे चरणों में लिपट रहने वाले हंस को कोई मारे नहीं ऐसा उपाय कर देना । मेरा क्रीडापर्वत किसी शान्त तपस्वी को दे दिया जाय । मेरे शारीरिक उपकरण ब्राह्मणों को दे दिये जाय, हां वीणा को तुम अपनी ही गोद में आश्रय देना । और भी जो चीज तुम्हें अच्छी लगे तुम ले लेना ।

त्मन एवाङ्कप्रणयिनी कार्या । अपरमपि यत्ते रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम् । अहं पुनरिमममृत-
किरणरश्मिभिरनाशयानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसेकैरनेकसंतान-तुहिनकिरणकि-
रणनिकरतारकिततारहारार्पणैर्मणिदर्पणप्रणयनेन मलयजजलार्द्रपद्मिनीपत्रास्तरणेन सर-
सविसकिसलयप्रस्तरैरकठोरमृणालतल्पकल्पनयोद्विक्सत्कमलकुमुदकुवलयशयनीयैश्च दग्ध-
शेषमुज्ज्वलचित्ताज्वालामालिनि विभावसौ देवस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्यात्मानम् ।' इत्य-
भिदधानैव कृतावधारणानुबन्धां मदलेखामवक्षिप्योपसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकार-
वदनैव पुनस्तामबादीत ।

‘प्रियसखि, तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनःसमागमाकाङ्क्षिणी
क्षणे क्षणे मरणाभ्यधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलजाकरमननुशोच्यमनुपहसनीय-
मवाच्यं धारयसि । मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामन्त्रये प्रियसखी
पुनर्जन्मान्तरसमागमाय ।' इत्यभिधायोत्पद्यमानपुलककेसरोद्भासिन्यसमसाध्वसानिलाह-
रिक्तम् । अमृतकिरणरश्मिभिः—चन्द्रकिरणैः । अनशयानचन्दनचर्चाभिः—गाढचन्दनलेपैः । अनवरतधा-
रागृहासारसेकैः—सततधारागृहजलधारासेचनैः । एकसन्तानः सततानुवर्त्ती यः तुहिनकिरणस्य शीतद्यु-
तेश्चन्द्रस्य किरणनिकरैः करसमूहैस्तारकितः संजाततारो भासमानः तारः दीर्घश्च हारो मौक्तिकमाल्यं
तदर्पणैः तत्प्रतिपादनैः । मणिदर्पणप्रणयनेन—मणिकृतमुकुरस्नेहेन । मलयजलार्द्रपद्मिनीपत्रास्तरणेन—
चन्दनसिक्तकमलिनीपत्रशय्यया । सरसविसकिसलयप्रस्तरैः—आर्द्रमृणालपल्लवशय्याभिः । अकठोरमृणा-
लतल्पकल्पनया—कोमलमृणालशयनीयरचनया । दग्धशेषम्—दग्धावशिष्टम् । (विरहसन्तापापनुत्तयं पूर्वो-
क्तरूपा यावन्त उपायाः कृतास्तेर्दाहयित्वा शिष्टम्) आत्मानम्—स्वं देहम् । उज्ज्वलचित्ताज्वालामालिनि-
समिद्धतमे । विभावसौ—चितावह्नौ । देवस्य कण्ठलग्ना—चन्द्रापीडमाक्षिप्यन्ती । निर्वापयामि—शीतलतां
नयामि । इत्यभिदधाना—एवंकथयन्ती । कृतावधारणानुबन्धाम्—विहितधारणप्रयासाम् । अवक्षिप्य—दूरे
क्षिप्त्वा । महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा—महाश्वेतायाः कण्ठमालिङ्ग्य । निर्विकारवदना—विकारशून्यमुखी ।
ताम्—महाश्वेताम् । अवादीत्—उवाच ।

प्रत्याशा—प्रियतमजीवितविषये आकाशवाण्या जनिता आशा । यया—आशया । अनुरागपरवशा—
प्रेमाधीना सती । मरणाभ्यधिकानि—मरणादप्यधिकानि । अलज्जाकरम्—अत्रपणीयम् । अननुशोच्यम्—
अचिन्तनीयम् । अवाच्यम्—अनिन्द्यम् । धारयसि—विमर्षि । सर्वतोहताशायाः—सर्वथानिराशायाः ।
सापि—प्रियतमस्य पुनर्जीवनाशा । आमन्त्रये—आज्ञां याचे । जन्मान्तरसमागमाय—जन्मान्तरे पुनर्मिल-
नाय । (सम्प्रति मर्त्तुमुद्यताऽहं पुनर्जन्मान्तरे स्यादावयोः सङ्ग इत्यर्थये त्वामिति भावः) उपपद्यमान-
पुलककेसरोद्भासिनी—संभवद्भिः पुलकै रोमाञ्चैरेव केसरैः किञ्चलकैर्भासते तथा । असमसाध्वसानिलाहता-
विषमदुःखबाधुकम्पिता । उक्कम्पेन दुःखप्रभावेण गात्रकम्पेन उत्तरङ्गयमाणः वद्धितः य आनन्दबाष्पवेगः
प्रिवसहमरणजन्यानन्दाश्रुरयः स एव छर्मिस्तरङ्गः तेन तरला चला । संगलन् पतन् श्वेदविन्दुरेव
मकरन्दः तस्य बिन्दूनां जलकणानां निःस्यन्दिनी प्रवाहिणी मुकुलायमाने कोरकाभे नयने एव कुमुदे

मैं अब चन्द्रकिरण, शुष्कचन्दनलेप, सतत धारागृह की धारा से सेचन, अनेक भाग-विभक्त चन्द्रकिरण
समान हारों के धारण, चन्दन जल से गीले कमलपत्रशयन, आर्द्र मृणालकृत विछावन तथा खिले कुमुद-कमलों की
शय्या से दग्धशेष अपनी आत्मा को उज्ज्वल चित्ताज्वालालयुक्त आग में शान्त करती हूँ, इस प्रकार कहती हुई
तथा पकड़ने की दौड़ती हुई मदलेखा को ढकेलकर आगे बढ़ती हुई कादम्बरी निर्विकार चेहरा लिये महाश्वेता को
गले से लगाकर कहने लगी—“हे प्रियसखि, तुम्हारे हृदय में कुछ ऐसी प्रत्याशा है जिसके बल पर तुम पुनर्मिलन
की आशा लेकर, अनुरागिणी बन, प्रतिक्षण मरण से अधिक कष्ट को सहती हुई, इस अलज्जाजनक, अशोचनीय,
अनुपहसनीय एवं अनिन्दनीय जीवन को धारण करती हो। मेरे हृदय में तो वैसी आशा भी नहीं है, मैं तो सर्वथा
निराश हूँ। अतः मैं अपनी प्रियसखी तुमको जन्मान्तर-मिलन के लिये आमन्त्रित करती हूँ” । कादम्बरी ने ऐसा
कहकर चन्द्रापीड के शरीर को अपनी गोद में ले लिया। उस समय कादम्बरी के शरीर में रोमाञ्च हो रहा था,

तोत्कम्पोत्तरंग्यमाणानन्दबाष्पवेगोर्मितरला संगलत्स्वेदमकरन्दबिन्दुनिस्यन्दिनी मुकुलाय-
माननयनकुमुदा कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा तदवस्थेपि हृदयवल्लभे समागम-
सुखमिवानुभवन्ती सप्रभसमुपरिपर्यस्तचिकुरहस्तोद्धान्तकुमुमनिवहेन मूर्ध्ना चयित्वा चन्द्रा-
पीडचरणौ स्रवत्स्वेदामृतार्द्राभ्यां कराभ्यामुक्षिप्याङ्गेन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत
इव चन्द्रापीडदेहाङ्गमर्दिति तुहिनमयमिव सकलमेव तं प्रदेशं कुर्ताणमव्यक्तरूपं किमपि
चन्द्रधवलं ज्योतिरेवोद्भगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतशरीरिणी त्वागश्रूयत ।
'वत्से महाश्वेते, पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासयितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके
मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि भूयस्त्वत्समागमनाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वतः
एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडशरीरं शापदोषाद्विमुक्त-
मप्यन्तरात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा शापक्षयादा-

यस्यास्तादृशी । कुमुदिनी इव (कुमुदिनी केसरैरुद्भासते इयं रोमाञ्चेन, सा तरङ्गोर्मितरला भवति
इयमपि हर्षाश्रुवेगतरला, सा मकरन्दबिन्दुस्त्राविणी इयं स्वेदस्त्राविणी, तस्वाः कोरकम् अस्या मुकुलितं
नयनमेव तनोति इयं कुमुदिनीरूपकं प्रापिता) चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा-चन्द्रापीडरूपस्य चन्द्रस्या-
स्तमयेन दुःखिनी सती । तदवस्थे-अचेष्टभावेन स्थिते । हृदयवल्लभे-प्राणप्रिये । समागमसुखम्-प्रिया-
ल्लङ्घनजं हर्षम् । सरभसम्-वेगेन । उपर्यस्तः उपरिचिसिश्चिकुरः केशपाश एव हस्तः करः ततः उद्धान्तः
पातितः कुसुमनिवहः पुष्पराशिर्येन तादृशेन । मूर्ध्ना-शिरसा चन्द्रापीडचरणौ चन्द्रापीडस्य पादौ । अर्च-
यित्वा-पूजयित्वा । स्रवत्स्वेदामृतार्द्राभ्याम्-पतस्वेदरूपसुधासिक्ताभ्याम् । कराभ्यां-स्वहस्ताभ्याम् ।
उत्क्षिप्य-उत्थाप्य (चन्द्रापीडचरणौ) अङ्गेन-स्वक्रोडेन । अथ-चन्द्रापीडचरणयोः कादम्बर्याः स्वाङ्गे धार-
णात्परतः । तत्करस्पर्शेन-कादम्बरीकरस्पर्शेन । उच्छ्वसतः-कियच्चेतयतः । झटिति-शीघ्रम् । तुहिनमयम्-
प्राणमयम्-अतिशीतलम् । अव्यक्तरूपम्-अस्फुटस्वरूपम् । चन्द्रधवलम्-चन्द्रवत् श्वेतम् । ज्योतिः-
तेजः । उज्जगाम-उदियाय । अन्तरिक्षे-आकाशे । अमृतं क्षरन्ती-सुधामिव वर्षन्ती । अशरीरिणी-अह-
श्यवक्तृशरीरा । अश्रूयत-श्रुता (आकाशवाणी वर्णे समापतितेत्यर्थः) मया-चन्द्रमसा । समाश्वासयि-
तव्या-बोधनीया । तत्-मया नीतपूर्वम् । मल्लोके-चन्द्रलोके । आप्यायमानम्-सिच्यमानम् । अवि-
नाशि-अनश्वरम् । त्वत्समागमाय-त्वया सह मिलनाय । तिष्ठति-वर्तते । इदम्-चन्द्रापीडसंबन्धि ।
मत्तेजोमयम्-चन्द्रतेजःस्वरूपम् । कादम्बरीस्पर्शेन-कादम्बर्या अङ्गे कृतत्वेन । आप्यायमानम्-सिच्य-
मानम् । शापदोषात्-प्राक्तनशापप्रभावात् । विमुक्तमपि-गतप्राणमपि । अन्तरात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेः-
आत्मांशेन शरीरान्तरं प्रविष्टस्य । योगिनः-योगाभ्यासिनः । (यथा कस्यचन योगिनः शरीरम् आत्मना
योगिनि शरीरान्तरं प्रविष्टेऽपि सत्यविकृतं तिष्ठति तथैवास्य चन्द्रापीडस्यापि । शरीरमात्मसंबन्धशून्यं
सदपि अविकृतं स्थास्यति, इदं मया भवत्योर्विश्वासाथमेवात्र स्थाप्यते इति चन्द्रोक्तेराशयः) प्रत्यया-

अनुपम अनिष्ट-शङ्का से उसका शरीर कांथ रहा था, तरङ्गित आनन्दाश्रुप्रवाह से वह बहती जा रही थी, गिरने
वाली पत्तीने की बूंदों से वह लथपथ हो रही थी, उसकी कुमुदसदृश आंखें मुंदी जाती थीं, चन्द्रापीडरूप चन्द्रमा
के अस्त हो जाने पर कुमुदिनीरूपा कादम्बरी उस अवस्था में भी प्राणप्रिय चन्द्रापीड के समागम में सुख का
अनुभव करती थी, उसने हाथों से अपने बिखरे वालों को ऊपर की ओर फेंका, उसके शिर में गुंथे फूल चन्द्रा-
पीड के चरणों पर आ गिरे, मानो वह चन्द्रापीड के चरणों की पूजा कर रही हो । कादम्बरी के करस्पर्श से
चन्द्रापीड का शरीर उच्छ्वसित-सा हो उठा, और तत्काल उस प्रदेश को शीतल करती हुई ज्योति उस शरीर से
निकली । इसके बाद अमृत-वृष्टि-सी करती हुई यह आकाशवाणी हुई । "वत्से महाश्वेते, पुनः मैं ही तुझे आश्वा-
सन प्रदान करूंगा । तुम्हारे पुण्डरीक का शरीर मेरे तेज से सुरक्षित हमारे चन्द्रलोक में रखा है जिससे पुनः
तुम्हारा समागम होगा । यह दूसरा शरीर चन्द्रतेजोमय है, यह स्वयम् अविनाशी है, विशेषतः कादम्बरी-
करस्पर्श के कारण अविनाशी हो रहा है, यह चन्द्रापीड का शरीर शाप के कारण छूट रहा है, जैसे ऊपर से

स्ताम् । नैतदग्निना संस्कर्तव्यम् । नोदके प्रक्षेप्यम् । नापि वा समुत्सृष्टव्यम् । यत्नतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तेः' इति ।

तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिताक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलनिवेशित-निनिमेषलोचनो लिखित इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषार-शीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायात्रिष्टेव वेगाद्धावित्वा परिवर्धकहस्तादाच्छिद्येन्द्रा-युधमस्मद्विधानां यथा तथा भवतु त्वं पुनरेवमेकाकिनी विना बाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणम-प्यवस्थातुं न शोभस इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सरसः सलिलाच्छैवल्लोत्करमिव शिरसि लग्नं गलजलविन्दुसंदोहमयथावलम्बिदीर्घशिखं मुखोपरिपरस्परासक्तेरसंस्कारमलिनतया चोपसूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्बहजलार्द्रदेहासक्तेन विसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्गा-

थम्-विश्वासाय । आ शापक्षयात्-शापावसानावधि । आस्ताम्-तिष्ठतु । अग्निना-संस्कर्तव्यम्-अग्नौ दाह्यम् । उदके-जले । समुत्सृष्टव्यम्-कचिदन्यत्र त्याज्यम् । आ समागमाप्राप्तेः-समागमप्राप्तिपर्यन्तम् ।

ताम्-आकाशवाणीम् । विस्मयाक्षिप्तहृदयः-आश्चर्यचकितचेताः । गगनतलनिवेशितनिनिमेष लोचनः-आकाशप्रणिहितनिष्पन्नपातदृष्टिः । लिखितः-चित्रार्पितः । पत्रलेखावर्जम्-पत्रलेखां विहाय (सर्वेष्वप्याश्चर्यचकितेषु ससु पत्रलेखाऽविकृतैवावर्ततेति विवक्षा) ज्योतिषः-चान्द्रस्य तेजसः । तुषार-शीतलेन-प्रालेयशीतेन । आह्लादहेतुना-आनन्दकारेण । लब्धसंज्ञा-प्राप्तचैतन्या । आविष्टा-भूतावेशमु-पगता । धावित्वा-शीघ्रं गत्वा । परिवर्धकहस्तात्-रक्षककरात् । इन्द्रायुधम् आच्छिद्य इन्द्रायुधं नाम चन्द्रापीडस्याश्वं बलाद् गृहीत्वा । अस्मद्विधानाम्-मादृशानां परिजनानाम् । यथा तथा भवतु यद्भवि-तव्यं तदस्तु । एकाकिनी-सहायकशून्ये । विना बाहनम्-यानं विना । प्रस्थिते-चलिते । देवे-चन्द्रापीडे । न शोभसे-न उचितः प्रतीयसे । आत्मानम्-स्वम् । अच्छोदसरसि-अच्छोदसरोवरे । अक्षिपत्-पातित-वती (इन्द्रायुधमादाय तेन सहैव पत्रलेखापि जले निमग्नेत्याशयः) ।

तयोः-इन्द्रायुधपत्रलेखयोः । निमज्जनसमयानन्तरम्-जलपातकालानन्तरम् । तस्मात्-अच्छोद-सम्बन्धिनः । सरसः सलिलात्-जलात् । शैवल्लोत्करमित्यादिना जटाकलापं वर्णयति-शिरसि लग्नं शैव-ल्लोत्करम्-मस्तके समासक्तं शैवालसमूहम् । गलजलविन्दुसन्दोहम् पतद्धारिविन्दुनिकरम् । अयथा-वलम्बिदीर्घशिखम्-अयथावलम्बिनी अस्थानस्थिता दीर्घा शिखा चूडा यत्र तादृशम् (व्यस्तचूडमित्यर्थः) मुखोपरि परस्परासक्ते-मुखोपरि परस्परमिलनेन । असंस्कारमलिनतया-अप्रसाधनजन्मना मालिन्येन च । उपसूचितचिरोर्ध्वबन्धम्-चिरकालात् अस्य जटाकलापस्य पुनरूर्ध्वबन्धनं न कृतमिति सूचयन्तम् । जटाकलापम्-जटाभरम् । उद्बहन्-धारयन् । जलार्द्रदेहासक्तेन-जलक्लिन्नतनुसंगतेन । विसतन्तुमयेन-

निष्प्राण होकर भी योगी का शरीर भीतर से प्राणयुक्त होने के कारण अग्निदेवर रक्षा करता है, उसी तरह यह भी है, यह शरीर तुम्हारे तथा कादम्बरी के विश्वासार्थ यहीं रहे । इसका अग्निसंस्कार मत करना इसे जल में प्रवाहित मत करना, इसका परित्याग मत करना । समागम होने तक इसकी सुरक्षा करना ।^{१७}

उस आकाशवाणी को सुनकर समस्त परिजन विस्मयविमूढ़ हो उठा । सभी की आँखें निनिमेष भाव से आकाश की ओर देखने लगीं ? सभी चित्रलिखित हो उठे । केवल पत्रलेखा प्रकृतिस्थ बनी रही । पत्रलेखा तो उस पाले के समान शीतल ज्योति के आनन्ददायी स्पर्श से मानो होश आ गई हो इस प्रकार के आवेश में आकर उठी, बेग से दौड़कर उसने इन्द्रायुध को परिवर्धक के हाथ से छीन लिया, और हम लोगों को जो होगा, सो होगा, महाराज चन्द्रापीड विना सबारी के दूर चले गये हैं तुम्हारा यहाँ खड़ा रहना अच्छा नहीं लग रहा है, ऐसा कहती हुई उसने इन्द्रायुध के साथ अपने को अच्छोद सरोवर में डाल दिया ।

उन दोनों के पानी में डूबते ही उस सरोवर के जल से एक तपस्वी बालक बाहर निकला । उसके शिर पर जटायें थीं, वह ऐसी लग रही थीं, मानो उस सरोवर के ही शैवल हों, जो उसके शिर में लग गई हो, उन

समानो म्लानारविन्दिनीपलाशपृष्ठपाण्डुरेण जीर्णमन्दारवत्कलेनावद्धपरिकरः करेणाननावरो-
धिनीर्जटाः समुत्सारयन्नश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमाताम्राभ्यामुद्धहंसो-
चनाभ्यामुद्विमाकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एवोदामबाष्पजल-
निरोधपर्याकुलयापि बद्धलक्ष्या दृष्ट्या विलोकयन्ती महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवादीत् ।
'गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादिवागतोपि प्रत्यभिज्ञायतेयं जनो न वा' इति । सा त्वेवं पृष्ट्वा
शोकानन्दमध्यवर्तिनीं ससंभ्रममुत्थाय कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत् । 'भगवन्कपिञ्जल, अहमे-
वंविधापुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि । अथवा युक्तैवेदृशी मय्यनात्मज्ञायां
संभाषना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेपि देवे पुण्डरीके जीवामि । तत्कथय
केनासावुत्क्षिप्य नीतः, किमर्थं वा नीतः, किं वास्य वृत्तं क वर्तते, किं वा तवोपजातं येनै-

शृणालसूत्रनिर्मिततुल्येन । ब्रह्मसूत्रेण-यज्ञोपवीतेन । उद्भासमानः-शोभमानः । म्लाना शुष्का या अर-
विन्दिनी कमलिनी तस्याः पलाशस्य पृष्ठम् पृष्ठभागस्तद्वत्पाण्डुरेण शुक्लवर्णेन । जीर्णमन्दारवत्कलेन-
पुराणयां पारिजाततरुत्वचा । आवद्धपरिकरः-बद्धकचः । करेण-एकहस्तेन । आननावरोधिनीः-मुखावर-
णकरीः । जटाः समुत्सारयन्-केशानन्यतः क्षिपन् । अश्रुजलच्छलेन-वाष्पव्याजेन । अन्तःप्रविष्टम् शरीरा-
न्तर्गतम् । अच्छोदसरःसलिलम्-अच्छोदसरोवरपानीयम् । उद्धमन्-उद्गिरन् । आताम्राभ्याम्-रक्ता-
भ्याम् । उद्विमाकृतिः आकारेण उद्वेगं प्रकटीकुर्वन् । तापसकुमारकः-मुनिपुत्रः । सहसैव-शीघ्रमेव । उद-
तिष्ठत्-बहिरभूत् । उत्थाय-अलाद बहिरागत्य । उदामबाष्पजलनिरोधपर्याकुलया-अतिवेगवाहिनेत्रजल-
निरोधव्यग्रया । बद्धलक्ष्या-लक्ष्ये द्रष्टव्ये स्थिरया । विलोकयन्तीम्-तापसकुमारमीक्षमाणां । उप-
सृत्य-समीपं गत्वा । शोकगद्गदम्-शोकेनोपहताक्षरम् । गन्धर्वराजपुत्रि-अयि गन्धर्वराजतनये महा-
श्वेते । जन्मान्तरादिवागतः-जन्मान्तरमिवापन्नः । (बहोः कालात्परं दृष्टः) प्रत्यभिज्ञायते-सोऽयमिति परि-
चीयते । सा-महाश्वेता । एवम्-पूर्वोक्तरूपेण । पृष्ट्वा-जिज्ञासिता सती । शोकानन्दमध्यवर्तिनी-शोकस्य
आनन्दस्य च मध्ये स्थिता । (शोकः प्रियतमसुहृदवलोकने प्रियतमविरहस्योद्दीपनात् आनन्दश्च प्रियमित्र-
दर्शनादिति बोध्यम्) ससंभ्रममुत्थाय-वेगेनोत्थाय । कृतपादवन्दना-विहितप्रणामा । प्रत्यवादीत् प्रत्यु-
त्तरं ददौ । एवंविधापुण्यवती-एतादृशी पापिनी । प्रत्यभिजानामि-सोऽयमिति स्मरामि । युक्ता-उपपन्ना ।
अनात्मज्ञायाम्-आत्मानमपरिचिन्वत्याम् । व्यामोहहता-किंकर्तव्यतामूढा । असौ-पुण्डरीकः । उत्क्षिप्य
नीतः-उत्थाप्य नीतः । वृत्तम्-समाचारः । वार्त्ता-स्वीयो वृत्तान्तः । देवेन-पुण्डरीकेण । सः-सलिलाक्षिर्वा-

जटाओं में से पानी की बूंदें चूरही थीं, जटाओं की शिखायें शहर-उधर लटक रही थीं, जो मुख पर बिखर रही थीं, संस्कार नहीं करने से जटायें ऐसी लगीं रही थीं, मानो बहुत समय से ऊपर बंधी रही हों, गीले शरीर से लिपटे हुए यज्ञोपवीत शृणालतन्तु के समान लगी रहे थे, उसने शुष्क कमलिनीपत्र के समान पीताम्भ पुराने मन्दारवृक्षवत्कल से परिकर बांधा था, वह तपस्वी बालक मुख को ढकनेवाली जटाओं को हाथों से ऊपर उठा रहा था, आंखों से पानी बह रहा था मानो अच्छोद सरोवर का समाया हुआ जल बाहर निकल रहा हो, उसकी आकृति धबड़ाई हुई थी । पानी से निकलकर दूर से ही आंसू से मरी होने पर भी लक्ष्य को देखने वाली आंखों से देखती हुई महाश्वेता के समीप जाकर उस तपस्वी बालक ने शोक-गद्गद स्वर में कहा—हे गन्धर्वराजपुत्रि, मैं जन्मान्तर से लौटा हुआ-ना हूँ, आप मुझे पहचान रही हैं या नहीं ? इस तरह पूछी गई महाश्वेता शोक और आनन्द के मध्य में रहकर धबड़ाकर उठी, चरण छूकर इस प्रकार कहने लगी । भगवन् कपिञ्जल, क्या मैं ऐसी पापिनी हूँ कि आपको भी नहीं पहचान सकूँगी । अथवा—मेरे समान अनात्मज्ञ जन के सम्बन्ध में ऐसी सम्भावना ठीक ही है जो मैं किङ्कर्तव्य-विमूढ़ होकर महाराज पुण्डरीक के स्वर्गगामी हो जाने पर भी जी रही हूँ । कृपया यह बताइये कि उन्हें कौन उठा ले गया ? क्यों उठा ले गया ? उनका क्या समाचार है ? वह कहाँ हैं ? आपको क्या हो

तावता कालेन वार्तापि न दत्ता कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समागतः ।' स त्वेवं वृद्धो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेनोपर्यु-
परि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत् ।

“गन्धर्वराजपुत्रि श्रूयताम् । अहं हि कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहादाबद्धपरिकरः क मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसीत्यभिधाय तं पुरुषमनुबध्नन्नुवेनो-
दपतम् । स तु मे प्रतिवचनमदस्वैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमा-
निकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानगगनमार्गो दिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिरालोलतारकेष्ण-
णाभिरितस्ततः प्रणम्यमानस्तारकाभिरम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभि-
रामसकललोकं चन्द्रलोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये
महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत् । ‘कपिञ्जल जानीहि मां चन्द्रम-

तस्तापसकुमारकः कपिञ्जलः । एवम्-पूर्वोक्तरूपेण । विस्मयोन्मुखेन-आश्चर्यवशादुपरिकृतवदनेन ।
चन्द्रापीडानुगामिना-चन्द्रापीडसहागतेन । राजपुत्रलोकेन-राजकुमारगणेन । उपर्युपरिपातिना-एकैकश
आगच्छता ।

गन्धर्वराजपुत्रि-महाश्वेते । कृतार्तप्रलापाम्-आर्तप्रलापपरायणाम् । एकाकिनीम्-असहायाम् ।
समुत्सृज्य-विहाय । वयस्यस्नेहात्-मित्रानुरागवशात् । आबद्धपरिकरः-बद्धकक्षः । अपहृत्य-चलाद्
गृहीत्वा । तं पुरुषम्-पुण्डरीकापहर्तां पुमांसम् । अनुबध्नन्-अनुसरन् । जवेन उदपतम्-
वेगेन उत्पतितः । सः-पुण्डरीकापहर्ता पुरुषः । मे-ममाम् कपिञ्जलाय । प्रतिवचनम्-उत्तरम् ।
गीर्वाणवर्त्मनि-आकाशे । विस्मयोत्फुल्लनयनैः-विस्मयविकसिताक्षैः । अवलोक्यमानः-इत्यमानः ।
वैमानिकैः-विमानयायिभिः आकाशे सञ्चरद्भिः । अवगुण्ठितमुखीभिः-आवृतवदनाभिः दिव्याङ्गनाभिः-
अप्सरोग्भिः । अवमुच्यमानगगनमार्गः-त्यक्तव्योमपथः । अभिसारिकाभिः-प्रियतमगृहाय प्रस्थि-
ताभिः । आलोलतारकेष्णाभिः-चलकनीनिकाशालिनेत्राभिः । तारकाभिः-ताराभिः । अम्बरसरः-
कुमुदाकरम् । आकाशसरोवरस्य कुमुदाकरस्वरूपम् । तारागणम्-नक्षत्रलोकम् । अतिक्रम्य-उल्लङ्घ्य ।
चन्द्रिकाभिरामसकललोकम्-कौमुदीसमुद्भासमानसमस्तभागम् । महोदयाख्यायाम्-तन्नाम्ना प्रसि-
द्धायाम् । सभायाम्-परिषदि । (भवनविशेषे) इन्दुकान्तमये-चन्द्रकान्तमणिरचिते । महति-
विशाले । पर्यङ्के-शयनीये । तत्-स्वेन नीतम् । माम्-कपिञ्जलम् । माम् चन्द्रमसं जानीहि-अहं

गया था कि इतने दिनों तक खबर तक नहीं भेजी । आप उन्हें छोड़कर अकेले कैसे चले आये ? महाश्वेता ने
जब इस प्रकार पूछा तब कादम्बरी के परिजन तथा चन्द्रापीड के परिजन राजगण कपिञ्जल की ओर देख रहे
थे, कपिञ्जल ने कहा—

“गन्धर्वराजपुत्रि, सुनिये, आर्त प्रलाप करती हुई अकेली आपको छोड़ कर मित्रप्रेमाधीन मैं—मेरे मित्र
को लिये हुए कहाँ जा रहे हो ? यह कहता हुआ परिकर बांधकर उस पुरुष के पीछे वेग से उड़ चला । वह पुरुष
गुह्ये विना उत्तर दिये ही चन्द्रलोक चला गया । आकाश में विमानचारीगण उसे आश्चर्यचकित नयनों से देख
रहे थे । अभिसार करने वाली सुंदर चलाती हुई दिव्याङ्गनायें चञ्चल नयनों से उसे मार्ग देती जा रही थीं,
तारे उसे प्रणाम कर रहे थे ।

आकाशरूप सरोवर के कुमुदाकररूप तारागण को पार कर चन्द्रिका से समस्त दिशावकाश को उज्ज्वल
करने वाले चन्द्रलोक में उसने प्रवेश किया । वहाँ पहुँच कर महोदया नामक सभा में इन्द्रकान्तमणि निर्मित
विशाल पर्यङ्क पर पुण्डरीक के शरीर को रखने के बाद उस पुरुष ने मुझसे कहा । कपिञ्जल, तुम मुझे चन्द्रमा
जानो । उदयावध पर आरूढ़ मैं संसार के अनुग्रहार्थ अपना कार्य कर रहा था, उसी समय तुम्हारे इस मित्र ने
कामापराध से प्राणत्याग करते हुए, मुझे विना अपराध के शाप दे दिया । “दुष्ट तथा अमागा चन्द्रमा, जिस प्रकार
तुमने मुझे अपनी किरणों से सन्तापित करके अनुरागी बना डाला, और प्रियतमा के साथ समागम नहीं होने से

सम् । अहं खलुदयगतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन्नेन ते प्रियवयस्येन कामापरा-
धाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधः संशप्तः । 'दुरात्मन्निन्दुहतक यथाहं त्वया करैः संताप्यो-
त्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवन्तभासमागमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमी-
भूतेस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदना-
मनुभूय जीवितमुत्सृज्यसि' इति । अहं तु तेनास्य शापहुतभुजा भटिति ज्वलित इव
निरागाः किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोस्मीत्युत्पन्नकोपस्त्वमपि मत्तुल्यदुः-
खसुख एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या
विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मथसुखसंभवादप्सरसः
कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना । तथा चायं भर्ता स्वयंवृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्म-
दोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनि जन्मन्येषा वोप्सैव

चन्द्र इत्यवगच्छ । उदयगतः-उदितः । जगदनुग्रहाय-संसारस्य कल्याणाय । स्वव्यापारम्-लोकावभा-
सनम् । अनुतिष्ठन्-आचरन् । अनेन मया नीतेन । प्रियवयस्येन-प्रियसुहृदा । कामापराधात्-कन्दर्पदो-
षात् । जीवितमुत्सृजता-स्त्रियमाणेन सता । निरपराधः-विनैव कमपि दोषम् । संशप्तः-आक्रुष्टः । शाप-
प्रकारमाह-दुरात्मन् इत्यादिना । दुरात्मन् दुष्ट, इन्दुहतक चन्द्र, यथा-येन प्रकारेण । अहम्-पुण्डरीकः ।
करैः-स्वीयैः किरणैः सन्ताप्य-सन्तापं प्रापय्य । उत्पन्नानुरागः-समुत्पादितप्रीतिः । अप्राप्तहृदयवन्तभा-
समागमसुखः-प्रेयसीसमागमजन्यमानन्दमलभमानः । प्राणैर्वियोजितः-मारितः । तथा-तेनैव प्रकारेण ।
स्वम्-चन्द्रमाः । कर्मभूमीभूते-कर्तव्यभूमिस्वरूपे (कर्तव्यफलभोगाय बल्लभे) भारते वर्षे तक्षामके
भूखण्डे । जन्मनि जन्मनि-प्रतिजन्म । उत्पन्नानुरागः-सञ्जातप्रीतिः । अप्राप्तसमागमसुखः-अनधिगत-
मिलनानन्दः । तीव्रतराम्-अत्युत्कटाम् । हृदयवेदनम्-मानसीं व्यथाम् । अनुभूय-भुक्त्वा । जीवितम्-
उत्सृज्यसि-मरिष्यसि । अस्य-पुण्डरीकस्य । शापहुतभुजा-शापाग्निना । ज्वलितः-सन्तप्त इव ।
निरागाः-अकृतापराधः । आत्मदोषानुबन्धेन-स्वयंकृतं दोषं परस्मिन्नारोप्य । निर्विवेकबुद्धिना-अविवे-
किना । शप्तः-दत्तशापः । इति उत्पन्नकोपः-एवमुदितक्रोधः । मत्तुल्यदुःखसुखः-मयि दुःखिनि दुःखी,
सुखिनि च सुखितः । प्रतिशापम्-शापस्योत्तररूपेण दत्तं शापम् । प्रायच्छम्-दत्तवान् । अपगतामर्षः-
वीतक्रोधः । विवेकमागतया-विवेकमुपागतया । बुद्ध्या-मत्या । विमृशन्-विचारयन् । महाश्वेताव्यति-
करम्-महाश्वेतया सम्बन्धम् । अस्य-पुण्डरीकस्य । अधिगतवान्-ज्ञातवान् । कोपनिवृत्तौ सत्यां विवे-
कमाप्तायां बुद्धौ मया पुण्डरीकस्यास्य महाश्वेतया संबन्धः काम्यमानतास्वरूपोऽवगत इत्याशयः । वत्सा
शिष्यः । मन्मथसुखसंभवात्-मत्किरणत उत्पन्नात् । अप्सराःकुलात्-अप्सरसां वंशात् । लब्धजन्मनि-उत्प-
न्नायाम् गौर्याम्-गौरीनामिकायाम् । तथा-परम्परासम्बन्धेन मदपत्यरूपया वत्सया महाश्वेतया ।
अयम्-पुण्डरीकः । स्वयं भर्ता वृतः-आत्मनैव पतिभावेन स्वीकृतः । अनेन-पुण्डरीकेण । स्वयंकृतात्-
आत्मनैवानुष्ठितात् । मयासह-चन्द्रमसासार्धम् । वारद्वयम्-द्विधा । उत्पत्तव्यम्-जन्म ग्राह्यम् । अन्यथा-

निष्ठाण कर डाळा है, उसी प्रकार तुम भी कर्मभूमि भारतवर्ष में जन्म-जन्म में अनुरागी बनकर प्रियतमा को नहीं पा सकने के कारण तीव्र मनोव्यथा का अनुभव करते हुये प्राणत्याग करोगे" । मैं तो तुम्हारे मित्र के शापदहन से प्रज्वलित-सा हो उठा । मैं निरपराध हूँ फिर भी यह गलती के चलते विवेकशून्य होकर मुझे ही शाप दे रहा है, ऐसा सोचने पर मुझे क्रोध हो आया, मैंने भी प्रतिशाप दे दिया कि तुम भी हमारी ही तरह सुख-दुःख भोगा करोगे । जब मेरा क्रोध शान्त हुआ, मेरी विवेक-बुद्धि लौटी, तब विचार करने पर मुझे ज्ञात हुआ कि इसमें तो महाश्वेता का सम्बन्ध है । वत्सा महाश्वेता मेरी आत्मीया है क्योंकि वह हमारे मयूख से पैदा होने वाले अप्सरोवंश में उत्पन्ना गौरी नामक अप्सरा की कन्या है । महाश्वेता ने स्वयं इसे स्वामीरूप में वरण किया है । इसे अब अपने दोष से मेरे साथ दो बार मर्त्यलोक में जन्म लेना ही पड़ेगा, अन्यथा 'जन्मनि जन्मनि' इस पद की दृष्टि पूरी नहीं होगी । अतः जबतक यह शाप से मुक्त नहीं होता है तब तक इसके निर्जीव शरीर का

न चरितार्था भवति । तथावदथं शापदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशो भूदिति मयेदमुत्क्षिप्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्रयिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्यायमानमा शापक्षयात्स्थितम् । अधुना त्वं गत्वैनं घृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां कांचिदपि करोति ।' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् ।

अहं तु विना वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भ्रुकुटिविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्या-
ब्रवीत् । 'दुरात्मन्मिथ्यातपोबलगर्वित यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा
तुरंगमेणेधोल्लङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेऽवतर' इति । अहं तु तमुद्गाष्पपद्मा
कृताञ्जलिखरवदम् । 'भगवन्वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । उप-
संहर शापमाशु त्वमिमम्' इति । स तु मां पुनरवादीत् । 'यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्ह-
ति । तदेतत्ते करोमि कियन्तमपि कालं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा
विगतशापो भविष्यसि !' इत्येवमुक्तस्तु तमहमवदम् । 'भगवन्यद्येवं ततो विज्ञापयामि ।

यदि वारद्वयमयं सह मया मर्त्यलोके जन्म न गृहीयात्तदा । 'जन्मनि-जन्मनि' इति वीप्साद्विक्रिः ।
चरितार्था-सफला । शापदोषात्-शापप्रभावात् । अपैति-मुक्तो भवति । आत्मना विरहितस्य-निष्प्रा-
णस्य । विनाशः-शीतवातातपादिना नाशः । इति-अस्मात्कारणात् । इदम्-पुण्डरीकशरीरम् । इदम्-
पुण्डरीकस्य शरीरम् । आप्यायमानम्-रक्षितं सत् । श्वेतकेतवे-पुण्डरीकपित्रे । प्रतिक्रियास्-कामपि
प्रत्युपायम् । व्यसर्जयत्-आज्ञापयत् (गन्तुमिति शेषः) ।

विना वयस्येन-मित्रवियोगेन । शोकावेगान्धः-शोकाधिक्येन नष्टदृष्टिः । गीर्वाणवर्त्मनि-आकाशे ।
धावन्-दुतपदं गच्छन् । अतिक्रोधनम्-अतिक्रोपनम् । वैमानिकम्-व्योमयानेन चरन्तम् । अलङ्घयम्-
अतिक्रम्य गतवान् । सः-वैमानिकः क्रोधी । माम्-कपिलम् । रोषहुतभुजा-कोपाग्निना । दहन्-अस्मी-
कुर्वन् । भ्रुकुटिकरालेन-चक्रभ्रुकटोरेण । चक्षुषा-नेत्रेण । निरीक्ष्य-दृष्ट्वा । दुरात्मन्-दुष्ट । मिथ्यातपोब-
लगर्वित-मृषातपश्चरणप्रभावदत्त । अतिविस्तीर्णे-अत्यायते । उद्दामप्रचारिणा-निरगलं चलता । उल्ल-
ङ्घितः-अतिक्रान्तः । तुरङ्गमो भूत्वा-अश्वयोनौ जन्म गृहीत्वा । मर्त्यलोकेऽवतर-भूलोके गच्छ । उद्गाष्प-
पद्मा-उद्धताशुः कृताञ्जलिः-योजितकरद्वयं प्रणमन् । वयस्यशोकान्धेन-मित्रवियोगदुःखितेन । अवज्ञया-
तिरस्कारेण । उपसंहर-विगतप्रभावं कुरु । अन्यथा-विपरीतम् । वाहनताम्-यानभावम् । अवसाने-
मृत्यौ । विगतशापः-समाप्तशापप्रभावः । तम्-शापप्रदं वैमानिकम् । तेन-यद्वियोगान्धोऽहं भवन्तं लङ्घ-

विनाश न हो जाय, इसलिये मैं इसका शरीर उठा लाया हूँ । वत्सा महाश्वेता को भी मैंने आश्रय दे दिया है । इस तरह तुम्हारे मित्र का यह शरीर मेरे तेज से सुरक्षित यहाँ पड़ा रहेगा ? अब तुम जाकर यह सारा समाचार श्वेतकेतु से कह दो, वह बड़े प्रभावशाली है, कदाचिद् इस प्रसङ्ग में कुछ प्रतिक्रिया करने लगे । इतना कहकर चन्द्रमा ने मुझे विदा कर दिया ।

मैं तो मित्र के बिना शोकवेग से अन्धा हो रहा था, आकाश में दौड़ते हुए मैंने अतिक्रोधी एक वैमानिक का लङ्घन कर डाला । उस वैमानिक ने मुझे क्रोधाग्नि से जलाते हुए भ्रुकुटिभयङ्कर नेत्र से देखकर कहा—दुरात्मन्, मिथ्या तपस्या के बल से गर्वित, इस विस्तृत आकाश-प्रदेश में तुमने वेग से जाते हुए धोड़े की तरह मेरा लङ्घन किया है अतः तुमको धोड़ा ही बनकर पृथ्वी पर अवतार लेना होगा । मेरी आँखों में आँसू भर आया, मैंने प्रणाम करके उनसे कहा—भगवन्, मित्र के शोक से अन्धा होकर मैंने आपका लङ्घन किया है, तिरस्कार-मुक्ति से नहीं-अतः प्रसन्न हों, अपने इस शाप को लौटा लें । उन्होंने फिर से मुझे कहा—मैंने जो कह दिया वह बुद्धि से नहीं-अतः प्रसन्न हों, अपने इस शाप को लौटा लें । उन्होंने फिर से मुझे कहा—मैंने जो कह दिया वह अन्यथा नहीं हो सकता है । इतना मैं कर देता हूँ कि कुछ दिनों तक जिसके वाहन के रूप में रहोगे, उसके समाप्त होते ही स्नान करके शापमुक्त हो जाओगे । इस तरह कहने पर मैंने उनसे फिर कहा—भगवन्, यदि ऐसी बात है तो मेरा एक निवेदन है, मेरे प्रियमित्र पुण्डरीक भी शाप के कारण चन्द्रमा के साथ मर्त्यलोक में ही

तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोके एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरंगमत्वेपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन कालो यायात्' इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मां-
बासीत् । 'अनया स्नेहलतया ते ममाद्रीकृतं हृदयम् । तदालोकितं मया । उज्जयिन्यामपत्य-
हेतोस्तपस्यतस्तारापीडनान्नो राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्ये-
नापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो
राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसि' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधःस्थिते महोदधौ
न्यपतम् । तस्माच्च तुरंगीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे तुरंगत्वेनापि न व्यपगता । येनायं
मयास्यैवार्थस्य कृते किन्नरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीतो देवश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः ।
योऽप्यसौ प्राक्तनानुरागसंस्कारादभिलपन्नजानत्या त्वया शापाग्निना निर्दग्धः सोपि मे
वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः ।"

यन् शापं प्राप्तवानस्मि तेन पुण्डरीकेण । उत्पत्तव्यम्-जन्म ग्राह्यम् । एतावन्तम्-इयन्तम् । प्रसादम्-
अनुग्रहम् । दिव्येन-कालदेशव्यवहितमपि वस्तु साक्षात्कर्तुं शक्तेन अलौकिकेन । तुरङ्गमत्वे-अश्वभावे
सत्यपि । तेनैव-प्रियवयस्येन-पुण्डरीकनाम्ना मित्रेण । अवियोगेन-संयुक्तदशायाम् । यायात्-व्यतीयात् ।
मुहूर्तं ध्यात्वा-क्षणं विचार्य । स्नेहलतया-प्रीतिपरायणतया । आद्रीकृतम्-सिक्तम् । आलोकितम्-दृष्टम् ।
अपत्यहेतोः-पुत्रलाभार्थम् । तपस्यतः-तपस्यां कुर्वतः । सनिदर्शनम्-पूर्वं स्वप्नादिना स्वजन्मसूचनां
प्रदाय । उपगन्तव्यम्-प्राप्त्यम् । ते वयस्येन-पुण्डरीकेण । तन्मन्त्रिण-तारापीडामात्यस्य । तनयत्वमुप-
गन्तव्यमिति अत्रापि वाक्ये योजनीयम् । महोपकारिणः-उपकर्तृषु प्रथमस्य । राजपुत्रस्य । चन्द्रापी-
डस्य । वाहनतामुपयास्यसि-अश्वभावं प्राप्स्यसि । तद्वचनानन्तरम्-तस्य वचनस्य विरासे । महोदधौ-
सागरे । न्यपतम्-निपतितः । तस्मात्-सागरात् । तुरङ्गमीभूय-अश्वत्वमासाद्य । उदतिष्ठम्-वहिरगतः ।
संज्ञा-चेतनाशक्तिः । अस्यैवार्थस्य कृते-इदमेव प्रयोजनं साधयितुम् । किन्नरमिथुनम्-गन्धर्वयुगलम् ।
भूमिमेताम्-इदं स्थानम् । आनीतः-प्रापितः । प्राक्तनानुरागसंस्कारात्-पूर्वजन्मगतप्रीतिवासनावशात् ।
अभिलपन्-प्रेमकथाः कुर्वन् । अजानत्या-पुण्डरीकावतारोऽयमिदमवगच्छन्त्या । त्वया-महाश्वेतया ।
शापाग्निना निर्दग्धः-शापेन संतापितः-शुकयोनिं प्रापितः । अवतारः-रूपान्तरम् ।

जन्म लेंगे । अतः दिव्य दृष्टि से देखकर आप यह भी अनुग्रह करें कि अश्वजन्म में भी मैं अपने मित्र से अवियुक्त रहकर कालयापन कर सकूँ । उस वैमानिक ने थोड़ी देर सोचकर फिर कहा—तुम्हारी यह स्नेहभावना मुझे आर्द्र कर रही है, मैंने देख लिया । उज्जयिनी नगरी में पुत्र के निमित्त तपस्या करने वाले तारापीड के घर चन्द्रमा को स्पष्टरूप में पुत्रत्व ग्रहण करना है । तुम्हारे मित्र पुण्डरीक को भी तारापीड के मन्त्री शुकनास का पुत्रत्व ग्रहण करना है । तुम भी उसी महोपकारी चन्द्रापीड का वाहन बनोगे । उसकी बात के समाप्त होते ही मैं समुद्र में गिर पड़ा । समुद्र से मैं थोड़ा बनकर ही बाहर हुआ । अश्वत्व ग्रहण करने पर भी मेरा आन्तरिक ज्ञान अक्षुण्ण बना रहा । इसीलिये मैंने उसी कार्य को सिद्ध करने के लिये चन्द्रापीड को यहाँ पहुँचाया जो किन्नर-मिथुन का अनुसरण कर रहे थे । जिसे तुमने शापाग्नि से जला दिया है वह भी हमारे मित्र पुण्डरीक का ही अवतार है, वह पूर्व जन्म के अनुराग के संस्कार से तुम्हें चाहने लगा था, तुमको इसका ज्ञान नहीं रहा ।

इन बातों को सुनकर महाश्वेता आर्त्तनाद करती हुई छाती पीटकर पृथ्वी पर गिर पड़ी—वह कहती जाती थी—'हा देव पुण्डरीक, आपने जन्मान्तर में भी मेरे स्नेह की याद कायम रखी, आपका जीवन मुझसे प्रतिबद्ध होता रहा, आप मेरे क्षरण, मेरे मुख को देखने वाले एवं मुझमें ही समस्त लोक को मानने वाले हैं, लोकान्तर में भी मैं ही राक्षसी आपके विनाश का कारण बनती रही हूँ । अभाग्ये ब्रह्मा ने मुझे बनाकर यही प्रयोजन सिद्ध किया है कि बार-बार आपका वध करवाया है । मैंने स्वयं तुम्हारा वध किया है, मैं पापकारिणी किसे उलाहना

इत्येतच्छ्रुत्वा 'हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेऽप्यविस्मृतमदनुराग, मत्प्रतिषद्धजीवित, मच्छरण, मन्मुखालोकिन्मन्मयसकलजीवलोक, लोकान्तरगतस्थापि तेऽहमेव राक्षसी बिनाशायोपजाता दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रदाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पुनः पुनस्ते व्यापादनम्, स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे किं ब्रवीमि किमाक्रन्दामि कमुपयामि शरणं को वा करोतु मयि दयां याचेहमात्मनैवाधुना देव प्रसीद कुरु दयां देहि मे प्रतिवचनमित्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे, मन्ये च तवाप्येवमुत्पन्नं मन्दभा-ग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्यां न प्रतिवचनं ददासि, हा हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यर्थायैवेन' इत्यनुस्मृत्कार्तनादा शोरेस्ताडनमवनावत्मानमपातयत् ।

कपिञ्जलस्तु तथार्थकृतप्रलापां सानुकम्पमवादीत् । 'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तनात्र दोषो येनैवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । को वाऽधुना सुखपाकेऽनुभवनीये दुःखस्यावसरः येनैवात्मानं शुचा व्यापादयसि । यदसह्यतरं तत्त्वया निर्व्यूढं हृदीकृत- हृदययास्यैव समागमप्रत्याशया । यथा च शापदोषादिदमुपगतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव । चन्द्रमसोपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुन्मुच्यतामयमात्मनो

एतत्-पुरोक्तरूपं मदुक्तम् । अविस्मृतमदनुरागः-ममानुरागं स्मरन् । नत्प्रतिबद्धजीवित-मया
विनाशितजीवन । मच्छरण-मदाश्रय । मन्मयसकलजीवलोक-सकलमपि जीवलोकं मन्मयं पश्यन् ।
लोकान्तरगतस्य-अन्यं लोकं प्राप्तस्य । विनाशायोपजाता-मृत्युकारणतां गता । दग्धप्रजापतेः-दुष्टस्य
ब्रह्मणः । मन्त्रिमाणे-मम रचनायाम् । दीर्घजीवितप्रदाने-चिरायुप्सृष्टौ । व्यापादनम्-मारणम् । स्वयं-
हत्वा-आत्मना त्वां विपाद्य । कम्-उपालभे-तव मृत्यौ कस्य दोषं दर्शयेयम् । प्रतिवचनम्-प्रयुत्तरम् ।
उच्चारयन्ती-भाषमाणा । लज्जे-लज्जामनुभवामि । मन्दभाग्यायाम्-अभाग्यप्रस्तायाम् । दीर्घजीवितस्यो-
परि अनिर्वेदेन-चिरजीवनाविरक्त्या । उन्मुक्तार्त्तादा-कृतप्रलापा । सौरस्ताडनम्-उरोदेशं कराभ्यामा-
हस्य । अवनौ-पृथिव्याम् ।

तथाकृतार्त्तप्रलापाम्-तेन प्रकारेण विलपन्तीम् । सानुकम्पम्-सदयम् । अनिन्दनीयम्-सर्वगुणा-
धारतया निन्दाया अपात्रम् । निन्दापदैः-निन्दासूचकशब्दैः । योजयसि-सम्बध्नासि । सुखपाके-
सुखप्रदे परिणामे । अनुभवनीये-भोक्तव्ये । शुचा व्यापादयसि-शोकेन विनाशयसि । असह्यतरम्-अति-
दुःखप्रदतया सोढुमशक्यम् । निर्व्यूढम्-सोढम् । दृढीकृतहृदयया-हृदयं दृढतामारोपयन्त्या । समागम-
प्रत्याशया-मिलनस्य संभावनया । भवत्योः-तव कादम्बर्याश्च । भारती-वाणी । उन्मुच्यताम्-त्यज्यताम् ।
वयस्वस्य मम सुहृदः पुण्डरीकस्य । अश्रेयस्करः-अकल्याणाधायकः । शोकानुबन्धः-स्नेदप्रसङ्गः । द्वयोः-
स्वस्य स्वप्रियस्य च श्रेयसे-कल्याणाय । अङ्गीकृतम्-स्वीकृतम् । अनुबध्यताम्-संपाद्यताम् । प्रतपरि-

दूँ ? क्या कहूँ ? कैसे रोऊँ ? किसकी शरण में जाऊँ ? मुझ पर दया ही कौन करेगा ? मैं स्वयं प्रार्थना करती हूँ देव, आप प्रसन्न हों, दया करें, मेरी बातों का उत्तर दें, इन सारी बातों को कहने में भी लज्जा लगती है। मालूम पड़ता है कि आपको भी मुझ अभागिनी पर घृणा हो गई है जिससे इस प्रकार विलाप करने पर भी आप उत्तर नहीं दे रहे हैं। अपने जीवन पर मुझे घृणा नहीं हो रही है यही मेरा अभाग्य है।

इस प्रकार विलाप करती हुई महाश्वेता को कपिञ्जल ने दयापूर्वक कहा—गन्धर्वराजपुत्रि, इसमें आपका क्या दोष है जिससे आप अनिन्दनीय आत्मा को निन्दापदों से युक्त कर रही हैं। अब तो आपके सुख का समय आ रहा है दुःख का अवसर कहां है? आप स्वयं को इस तरह शोक से क्यों गलाती जाती हैं? इसी मिलन की आशा से आपने हृदय कड़ा करके असुख कष्ट का भार उठाया है। जिस प्रकार द्वाप-दोष से आप दोनों सखियों पर यह दुःख आ पड़ा है सो सब मैंने बता ही दिया है। चन्द्रमा की वाणी भी आप दोनों ने सुन ही ली है। अतः अपने लिये तथा मेरे मित्र के लिये अकल्याणकर इस शोक का त्याग कीजिये। आपने अपने तथा मेरे मित्र के कल्याणार्थ जो व्रतपूर्वक तप करना प्रारम्भ किया है उसे जारी रखिये। भली भाँति की गई तपस्या के लिये

वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोकानुबन्धः । द्वयोरेव श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां
व्रतपरिग्रहोचितं तपः । तपसो हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किञ्चित् । देव्या हि
गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमपि नचि-
रात्तथैव मे वयस्यस्याङ्गे निजतपसः प्रभावात्पदमवाप्स्यसि ।' इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् ।

उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्रा-
प्तीत् । 'भगवन्पत्रलेखाया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतः । तत्किं तस्याः पत्रले-
खायाः संबृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु भगवान्' इति । स तु प्रत्यवादीत् । 'राजपुत्रि,
सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रा-
पीडस्य क पुण्डरीकात्मकस्य वैशम्पायनस्य जन्म किं वाऽस्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्व-
वैषास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम् ।
इत्यभिधान एव गगनमुदपतत् ।

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनपयसि
यथास्थानमपसृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत् ।
'प्रियसखि, तुल्यदुःखतां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा ।

ग्रहोचितम्—व्रतग्रहणानुकूलम् । सम्यक्कृतस्य—विधिवदनुष्ठितस्य । असाध्यम्—साधयितुमशक्यम् ।
गौर्या—पार्वत्या । तपसः प्रभावात्—तपोबलात् । दुरासदम्—दुरापम् । स्मरारेः—कामदहनस्य शिवस्य ।
देहार्धपदम्—अविभक्तशरीरभागत्वम् । नचिरात्—शीघ्रम् । निजतपसः प्रभावात्—स्वतपश्चायबलात् । मे
वयस्यस्य—पुण्डरीकस्य । अङ्गे—क्रोडदेशे । पर्यबोधयत्—सान्त्वयामास ।

उपशान्तमन्युवेगायाम्—शान्तदुःखवेगायाम् । विषण्णदीनमुखी—खिन्नविवर्णवदना । अस्मिन्
सरसि—अच्छोदसरोवरे—जलप्रवेशः—कृतः—जले निमग्नम् । संबृत्तम्—जातम् । इत्यावेदनेन—अस्यार्थस्य
कथनेन । प्रसादम्—कृपाम् । प्रत्यवादीत्—प्रत्युत्तरं ददौ । सर्वथा—सर्वप्रकारेण । अवगमाय—ज्ञानाय ।
प्रत्यक्षलोकत्रयस्य—प्रत्यक्षीकृतविश्वत्रयघटनस्य सर्वज्ञस्य । श्वेतकेतोः—पुण्डरीकजनकस्य । गतः—गच्छामि
(आदिकर्मणि निष्ठा) अभिधानः—कथयन् ।

अथ—एतदनन्तरम् । तस्मिन्—कपिञ्जले । गते—श्वेतकेतुपादमूलं प्रस्थिते सति । विस्मयेन कपि-
ञ्जलवार्ताश्रवणजन्मनाऽऽश्चर्येण अन्तरितः तिरोभूतः शोकवृत्तान्तः शोको यस्यास्तथोक्ता । यथास्थानम्—
बोधोचिते स्थाने । गलितनयनपयसि—अश्रुप्रवाहयुतनयने । सपरिजने—भृत्यसहिते । राजपुत्रलोके—
राजपुत्रगणे । स्थितवति—अवस्थिते सति । तुल्यदुःखताम्—समावस्थताम् । नयता—प्रापयता (मां त्वत्स-
मानदुःखतां प्रापयता) भगवता विधात्रा—ब्रह्मणा । न खलु असुखं स्थापिता—न कष्टे पातिता । अस्मीति

कुछ भी असाध्य नहीं है । भगवती पार्वती ने तप के ही प्रभाव से अत्यन्त दुर्लभ शङ्कर का देहार्ध प्राप्त कर
लिया । उसी तरह तुम भी शीघ्र ही अपने तप के प्रभाव से मेरे मित्र की गोद में स्थान प्राप्त करोगी । इस तरह
कपिञ्जल ने महाश्वेता को समझाया ?

महाश्वेता के दुःख का वेग शान्त हुआ तब विषाददीनवदना कादम्बरी ने कपिञ्जल से पूछा—भगवन्,
पत्रलेखा ने और आपने साथ-साथ इस तालाब के जल में प्रवेश किया । फिर पत्रलेखा का क्या हुआ ? आप कृपया
यह बतावें । कपिञ्जल ने उत्तर दिया—राजकुमारि, पानी में प्रवेश करने के बाद का कुछ भी वृत्तान्त मुझे ज्ञात
नहीं है । अतः अब मैं चन्द्रात्मक चन्द्रापीड का जन्म कहाँ हुआ है ? पुण्डरीकावतार वैशम्पायन का जन्म कहाँ
हुआ है ? पत्रलेखा का क्या हुआ ? इन सारी बातों की जानकारी लिये लोकत्रयद्रष्टा तात श्वेतकेतु के पास जाता
हूँ, यह कहता हुआ कपिञ्जल आकाश में उड़ गया ।

कपिञ्जल के चले जाने पर आश्चर्य ने शोक-वृत्तान्त को आवृत कर लिया । चन्द्रापीड वो देखकर रोते हुए
सपरिजन राजकुमारगण थोड़ा दूर बैठ गये, तब कादम्बरी ने महाश्वेता से कहा—प्रियसखि, महाश्वेते,

अद्य मे शिरः समुद्धाटितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभावमाणा न लज्जे । तवाप्यहमद्यैव प्रियसखी संजाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया । केन वापरेणोपदेष्टव्यम् । यदेवं गते यत्करणीयं तदुपदिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः ।' इत्युक्तवती कादम्बरी महारथेता प्रत्यवावीत् । 'प्रियसखि, किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तोऽद्य कपिञ्जलहस्तात्स्फुटीभूतः । तदा तु बाहू-मात्रकेणैव समाश्रितया मया न पारितमन्यत्किंचिदपि कर्तुम् । तत्त्वमन्यत्किं करोषि-यस्याः प्रत्ययस्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्ग पवास्ते । तदन्यथात्वेस्य करणीयचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्य-क्षाणां हि देवतानां सृष्टमकाष्ठमन्यः प्रतिमाः श्रेयसे पूजासत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्रसन्ना ।'

शेषः । (त्वं दुःखिनी अहं न इत्यपि मम दुःखमेवासीत्, सम्प्रत्यावयोः समाना स्थितिर्जाता, तदहं विधात्रा सुखमेव स्थापितेत्यभिप्रायः) समुद्धाटितम्-उन्नतम् । ते तुभ्यम् वदनं दर्शयन्ती-मुखं साक्षात् कारयन्ती । अद्यैव-सम्प्रत्येव । (प्रियसख्याः समदुःखसुखताया औचित्येन सम्प्रत्येवाहं तव प्रियसखी संवृत्तास्मि, इतः पूर्वन्तु मम प्रियसखी त्वं नोपयुज्यतेस्म, आवयोर्भिन्नस्थितिकत्वादिति भावः) एवं गते-अस्यां स्थितौ । आत्मना-स्वयम् । अनतिक्रमणीया-लङ्घितुमशक्या । कारयति-कर्तुं प्रेरयति । कपि-ञ्जलहस्तात्-कपिञ्जलद्वारा । स्फुटीभूतः-प्रकटतां गतः । तदा-पुण्डरीकविपत्तिकाले । बाहुमात्रकेण-केवलयाऽशरीरिण्या वाचा । समाश्रितया-कृताश्रसनया । अन्यत्-किञ्चित्-प्रतीक्षाभिन्नं किमपि । कर्तुं न पारितम्-विधातुं न शक्यतेस्म । यस्यास्तव । प्रत्ययस्थानम्-विश्वासभूमिः । अङ्गे-क्रोडे । अस्या-चन्द्रापीडशरीरस्य । अन्यथात्वे-अक्रोढवर्त्तित्वे सति । करणीयचिन्ता-कर्तव्यगवेषणा । इदम्-चन्द्रा-पीडशरीरम् । अविनाशि-अचतम् । तावत्-तत्कालपर्यन्तम् । तस्यानुवृत्तिम्-चन्द्रापीडशरीरसेवाम् । मुक्त्वा-विहाय । अप्रत्यक्षानाम्-अदृश्यानाम् । सृष्टमकाष्ठमन्यः-मृण्मयी, अश्ममयी, काष्ठमयी च । प्रतिमाः-मूर्तयः । श्रेयसे-कल्याणप्राप्तये । पूजासत्कारेण-सेवया । उपचर्यन्ते-समाद्वियन्ते । चन्द्रापीड-नामान्तरितस्य-चन्द्रापीडसंज्ञया निहृतस्य । चन्द्रमसः अनाराधितप्रसन्ना-विनैवाराधनं प्रसादोन्मुखी (श्रेयसे स्यादिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः) ।

तुम्हारे साथ तुल्यदुःखिनी बनाकर ब्रह्मा ने मुझे सुख ही दिया है । आज मेरा मस्तक उन्नत हो रहा है । मैं आज तुम्हें अपना सुख दिखलाने तथा प्रियसखी कह कर पुकारने में लज्जा का अनुभव नहीं कर रही हूँ । आज ही मैं तुम्हारी वास्तविक प्रियसखी हो सकी हूँ । अब मरना या जीना मेरे लिए दुःखप्रद नहीं रह गया है । अब मैं किससे पूछूँ ? दूसरा कौन उपदेश करेगा ? मेरी प्रियसखी ही मुझे बतावे कि इस स्थिति में क्या करना चाहिए । मैं स्वयं नहीं समझ रही हूँ कि क्या करना हितकर होगा ? इस प्रकार कहती हुई कादम्बरी को महाभेता ने उत्तर दिया—प्रियसखि, इसमें पूछना और कहना है क्या ? अनतिक्रमणीय यह प्रिय-समागमाशा जो करावे वही करना है । पुण्डरीक का वृत्तान्त आज कपिञ्जल के द्वारा स्पष्टरूप से ज्ञात हो गया है । उस समय तो वचनमात्र से आश्रित होकर भी मैं कुछ नहीं कर सकी । तब तुम दूसरा क्या करोगी ? तुम्हारे विश्वास के लिए पर्याप्त यह चन्द्रापीड का शरीर तुम्हारी गोद में ही विद्यमान है । तब तक उसकी अनुवृत्ति के अतिरिक्त क्या करना ही क्या है ? जब तक यह अविनाशी है । अप्रत्यक्ष देवी-देवताओं की काष्ठ-प्रस्तर की प्रतिमायें पूजा से सत्कृत की जाती हैं उनसे कल्याण होता है, चन्द्रापीड नाम से रूपान्तरित चन्द्रमा की मूर्ति तो बिना पूजा के ही प्रसन्न दीख रही है ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चोत्थाप्य तामलेखेदाहं चन्द्रापीडतनुमन्यतरस्मिन् ऋद्धीतवातातपवर्षादिसर्वद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैरलेखयन्ती स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरत्नबलया शनैरलेखयन्ती स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरत्नबलया स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले प्रक्षाल्य पुनः पुनर्गाढलभ्रमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपर्युपरिनिमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललोचनान्यदेव किमप्यचिन्तितमनुप्रेक्षित-मशिक्षितमनभ्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोमप्रकृतिनाकार्यपाण्डतेन दग्धवेधसा कार्यमाणां, यान्येव सुरभिक्षुसुमधूपानुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचिता-मपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तीं, मूर्तिमतीष शोकवृत्तिरार्तरूपा, रूपान्तरमिव तत्क्षणे-नैवागता, विगतजीवितेव शून्यमुखी, मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य, पीडितोत्पीडित-

इत्युक्तवत्याम्-एवं कथितवत्याम्-। तूष्णीम्-किञ्चिदप्यनुक्त्वा । उत्थाप्य-अवलम्ब्य । अलेखेदाहम्-अलेखयितुमयोग्याम् । अन्यतरस्मिन्-एकस्मिन् । शीतम् जाड्यम्, वातः प्रखरो वायुः, आतपः सूर्यरश्मिः, वर्षाजलवृष्टिः तदादिभिः तत्प्रभृतिभिः सर्वैः द्वन्द्वदोषैः वैषम्यैः रहिते सर्वर्तुसुखप्रदे, अलेखयन्ती-अलेखयन्ती । अपनीतशृङ्गारवेषाभरणा-शृङ्गारोपयुक्तं वेषमाभरणं च विहाय । मङ्गलमात्रकाय केवलं शुभमाधातुम् अवस्थापितम् रचितम् एकस्य करस्य हस्तस्य रत्नबलयं मणिकङ्कणं यथा तादृशी सती । स्नानशुचिः-स्नात्वा पवित्रा । धौतशुचिनी-धौते प्रक्षालिते अत एव च शुचिनी पवित्रे । दुकूले-परिधानीयमुत्तरीयञ्चेति द्वे वस्त्रे । परिधाय-धारयित्वा । अधरकिसलये-ओष्ठपङ्कजे । गाढलभ्रम्-अत्यन्त-समासक्तम् । ताम्बूलरागम्-नागवल्ली-सेवनजनितं रक्तमानम् । पुनः पुनः प्रक्षाल्य-मार्जयित्वा । उप-र्युपरि क्रमशः निमीलिते मुद्रणावसरे आगतैः उपस्थितैः बाष्पवेगैः अश्रुरयैः उत्तरले चञ्चले लोचने यस्या-स्तथोक्ता । अन्यदेव-नितान्तभिन्नम् । अचिन्तितम्-मनसाप्यध्यातम् । अनुप्रेक्षितम्-असंभावितम् । अशिक्षितम्-अनभ्यस्तम् । अनुचितम्-स्वरूपायोग्यम् । किमपि अपूर्वम्-नवम् । विलोमप्रकृतिना-प्रतिकूलस्वभावेन । अकार्यपाण्डतेन-कुतूह्यनिपुणेन । दग्धवेधसा-हतविधिना । बलात् कार्यमाणा-बलपूर्वकं कर्तुं प्रेर्यमाणा । सुरभीणि सुगन्धीनि कुसुमानि पुष्पाणि धूपानि अगुर्वादिधूपद्रव्याणि अनुले-पनानि चन्दनानि च । सुरतोपभोगयोग्यानि रतिकाले सेवितुमुपयुक्तानि । तैः-पुष्पधूपानुलेपनैः । चन्द्रापीडमूर्तीं-चन्द्रापीडस्य तनौ । देवतोचितम्-देवयोग्याम् । अपचितिम्-पूजाम् । सम्पाद्य-कृत्वा । मूर्तिमती-शरीरधारिणी । शोकवृत्तिः-शोकावस्था । आर्तरूपा-कारुण्यव्यञ्जकाकृतिः । तत्क्षणेन-तावत्तैव कालेन । रूपान्तरम्-स्वरूपभेदम् । आगता-प्रतिपन्ना । विगतजीविता-निष्प्राणा । (इव) शून्यमुखी-विवर्णवदना । चन्द्रापीडस्य मुखावलोकिनी-मुखमीक्षमाणा । पीडितोत्पीडितहृदया-मानसीं न्यथामनु-भवन्ती अपि । बाष्पमोक्षम्-अश्रुपातम् । रक्षन्ती-निवारयन्ती । उद्दामवृत्तेः-भयङ्करात् । कष्टतमाम्-

महाश्वेता ने जब इस प्रकार कहा तब कादम्बरी उठी, खेद नहीं सह सकने वाली चन्द्रापीड की देह को तरलिका तथा मदलेखा की सहायता से एक ऐसे प्रस्तरखण्ड पर रखवाया, जिस पर शीत, वात, धूप, वृष्टि का कुछ असर न पड़े, चन्द्रापीड की देह को उन लोगों ने धीरे-धीरे रखा जिससे उसे कष्ट न पहुँचे । इसके बाद कादम्बरी ने शृङ्गारवेष तथा भूषण उतार डाले, मङ्गलसूचक एक रत्नाभरणमात्र धारण किये रही । स्नान से पवित्र होकर उसने धुले हुए पवित्र वस्त्र धारण किये । अथरूप किसलय में लगे हुए ताम्बूलराग को बार-बार धोकर साफ किया । ओंखें बार-बार ऊपर ही मुँद जाती थीं जिससे बाष्पवेग से वह चञ्चल हो रही थीं । ब्रह्मा ने विरुद्ध स्वभाव धारण करके ऐसा कार्य-पाटव प्रकट किया कि उस बाला कादम्बरी को वही कार्य करने पड़ गये जिसकी कभी चिन्ता नहीं की गई थी, जिसकी सम्भावना नहीं थी, जिसे सीखा नहीं था, जिसका अभ्यास नहीं था, जो अनुचित तथा सर्वथा अपूर्व था । जो सुगन्धित फूल, चन्दन, धूप सुरतोपभोग के लिए लाये गये थे उनका उपयोग कादम्बरी ने चन्द्रापीड-मूर्ति की देवतोचित पूजन में किया । उस समय कादम्बरी शरीरधारिणी आर्तरूपा शोकवृत्ति की तरह लगती थी । एक क्षण में ही वह रूपान्तर को प्राप्त हो गई ।

हृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षम्, वदामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती, तथैवाङ्गे समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया, दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तं दिवसमक्षिपत् ।

यथैव च दिवसमशेषं तथैव तां गम्भीरमेघोपरोधभीमामनवरतगर्जितध्वनिकम्पित-हृदयबन्धामाबद्धकलकलापिकुलकेकाकोलाहलाकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदुर्दुरारटितर्षधिरितभ्रोत्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितदिशमर्शनिनिर्द्वादतर्जनपादितभुवनज्वरां खलत्स्नद्योतनिबहजर्जरिततरुगहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तमस्विनीमपि दूरीकृत्याबलासहस्रं भीतिमपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणकमलाऽचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती । प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैः शनैः पाणिना

अधिककष्टप्रदाम् । अवस्थाम्-दशाम् अनुभवन्ती-भुजाना । तथैव-पूर्ववत् । अङ्गे-स्वकोष्ठे । समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया-अवस्थापितचन्द्रापीडपादयुगला । दूरागमनखिन्नेन-दूरचलनभ्रान्तेन । बुभुक्षितेन-भोक्तुमिच्छता । अप्रतिपन्नस्नानभोजनेन-अकृतस्नानाहारेण । मुक्तात्मना-तत्र स्थापितवपुषा । निराहारा-अकृतभोजना । अक्षिपत्-व्यतियापितवती । (अक्षपयदिति तु युक्तः पाठः) ।

यथैव-येन प्रकारेण । अशेषं दिवसम्-समस्तं दिनम् (क्षपितवतीति योजनीयम्) तथैव-तेनैव प्रकारेण । गम्भीरमेघोपरोधभीमाम्-धीरघनघटाभीषणाम् । अनवरतं सततं गर्जितध्वनिना मेघशब्देन कम्पितः हृदयबन्धो मनो यस्यां तां तथोक्ताम् । आवर्धैः प्रारब्धैः कलैर्मधुरैः कलापिकुलानां मयूरसमूहानाम् केकाकोलाहलैः केकारवैः आकुलितां व्यग्रतां गमितां चेतोवृत्तिर्मनोदशा यस्यां तां तथोक्ताम् । उद्दामेन भीषणेन दुर्दुरारटितेन मेकशब्देन बधिरितं बधिरीकृतं भ्रोत्रेन्द्रियं कर्णरूपं श्रावणज्ञानसाधनं यस्यां तां तथोक्ताम् । दुर्दर्शेन-द्रष्टुमशक्येन तडित्संपातेन विद्युच्छकाशेन पीडिताः कष्टं प्रापिता दिशो यस्यां तां तथोक्ताम् । अशनेर्वज्रस्य निर्द्वादेन शब्देन यत्तर्जनं भयजननं तेन आपादितः जनितः भुवनस्य विश्वस्य ज्वरः संतापो यस्यां तां तथोक्ताम् । ज्वलद्भिः प्रकाशमानैः खद्योतनिबहैः जर्जरितः क्षीणतां गमितः तरुगहनतले वृक्षाधोभागे तमःप्रसरः अन्धकारसमूहः तेन भीषणतमाम्-अतिभयानकाम् । तमस्विनीम्-अन्धकारपूर्णाम् । अवलासहस्रम्-स्त्रीस्वभावसुलभम् । भीतिम्-भयम् । दूरीकृत्य-विहाय । अपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणकमला-अत्यक्तचन्द्रापीडपादपद्मा । अचेतितस्वशरीरखेदा-स्वशरीर-क्लेशमगणयन्ती । जाग्रती-अनिद्रिता । क्षणमिव-मुहूर्त्तवत् । क्षपाम्-रात्रिम् । क्षपितवती-व्यतियापयामास । तत्-गतप्राणम् । उन्मीलितम्-तूलिकयोद्भाबितम् । चित्रम्-आलेख्यम् । (अनुपहतवर्णमविकृतञ्च)

मुर्दे की तरह उसका चेहरा फक पड़ गया, वह चन्द्रापीड का मुख देखा करती थी । हृदय के उत्पीडित होने पर भी वह आंसू को रोक रही थी । भयंकर शोक तथा मरण से भी कठोर स्थिति का अनुभव कर रही थी । चन्द्रापीड के चरणों को गोद में लिए हुए उसने दू यात्रा से थके-माँदे, भूखे, स्नान-पान से रहित, गतप्राण राजकुमारों के साथ तथा अपने परिजन के साथ वह दिन बिता दिया, किसी ने भोजन नहीं किया ।

जिस प्रकार कादम्बरी ने वह दिन बिताया उसी तरह उसने वह रात भी बिता दी । वह रात्रि गम्भीर मेघ के घिर आने से भयंकर हो रही थी । बराबर गर्जन के होते रहने से हृदय के बन्धन काँप उठते थे । मयूरों द्वारा किये गये केकाकोलाहल से चित्तवृत्ति व्याकुल हो जाया करती थी । दादुरों के सतत रटते रहने के कारण कान बधिर हो रहे थे । आँखों में चकाचौंध उत्पन्न करने वाली बिजली से दिशाएँ पीडित हो रही थीं, बिजली के कड़कने से पृथ्वी सन्तप्त हो रही थी, चमकती हुई जुगनुओं के प्रकाश से वृक्षों तथा झाड़ियों के नीचे का अन्धकार नष्ट हो रहा था । कादम्बरी ने खीझलभय का त्याग करके चन्द्रापीड के चरणों को नहीं छोड़ा, अपने शरीर की चिन्ता छोड़ दी, वह बैठी ही रही । प्रातःकाल में उसने पोंछे गये चित्र की तरह चन्द्रापीड की देह को

स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत् । 'प्रियसखि मदलेखे, न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति । अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमालोकयामि । तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय ।' इत्येवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत् । 'प्रियसखि किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहाद्व्यापारमात्रकर्मस्थोपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुमुक्तं श्रिया ध्वनम् । तथायं संवेक्षिताग्रभागः स्निग्धः कुन्तलकलापः । तथैवेय-
मिन्दुशकलानुकारिणः कान्तिर्ललाटस्य । तादृशमेवेदमासुकुलितनीलोत्पलघुतिहारि कर्णा-
न्तायतं लोचनद्वयम् । तथैव चेमावहसतोपि विहंसिताबिवोद्भासितकपोलमूलौ सृक्कोपान्तौ ।
तादृश एवाभिनवकिसलयच्छविः । तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणि-
पादम् । तथैव चेदमविगलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवमङ्गानाम् । तत्सत्या सा
भारती कपिञ्जलावेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि ।' इत्युक्तवत्यां मदलेखाया-

स्पृशन्ती—परास्पृशन्ती । पार्श्वस्थिताम्—समीपवर्तिनीम् । रुचेर्वशात्—प्रीतिप्रभावात् । निर्विकारतया—
विकारस्यानुपपत्त्या वा, (चन्द्रापीडशरीरमहमविकृतं भावयामि—इति न वेद्मि, संभविभ्यां द्वाभ्यामपि
रुचिप्रकर्षविकारानुदयाभ्यां चन्द्रापीडरूपस्यानुपहतत्वेन ज्ञायमानत्वं शक्यं तत्रान्यतरकारणनिश्चयं
कर्तुमहमशक्तेत्यर्थः) तादृशीम्—जीवनावस्थातोऽभिन्नाम् । तनुम्—शरीरम् । आदरतः—सावधानतया ।
निरूपय—विभावय । निरूपणीयम्—विभावनीयम् । अन्तरात्मनः—जीवस्य । विरहात्—अनुपस्थितेः ।
अस्य—चन्द्रापीडस्य । व्यापारमात्रम्—वेष्टाकेवला । उपरतम्—नष्टम् । अन्यत्—व्यापारोपरमाङ्गिणम् ।
तादृशम्—पूर्वावस्थातोऽविपरीतम् । व्याकोशशतपत्राकारम्—विकसितकमलतुल्यम् । मनागपि—ईषदपि,
मात्रयापि । श्रिया—शोभया । अनुमुक्तम्—अहीनम् । संवेक्षिताग्रभागः—कुटिलपर्यन्तः । स्निग्धः—अरुणः ।
कुन्तलकलापः—केशभरः । इन्दुशकलानुकारिणः—चन्द्रखण्डसमस्य । ललाटस्य—कपालस्य । इयम् कान्तिः
तथैव पूर्ववत् एव । आसुकुलितस्य कोषावस्थस्य नीलोत्पलस्य नीलकमलस्य घृतिं शोभां हरति तच्छी-
लम् । वीक्ष्यते—इत्यते । कर्णान्तायतम्—कर्णदेशपर्यन्तविस्तृतम् । अहसतः—विनापि हासम् । हसितौ—
सहासाविव । उद्भासितकपोलमूलौ—कपोलमूलं प्रकाशयन्तौ । सृक्कोपान्तौ—ओष्ठप्रान्तदेशौ । हासार्थं
हसशब्दः प्रयुक्तोऽत्र, तथा प्रयुज्यतेऽपि कवयः—'हनूमदाद्यैश्शसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितिकृतः'
इति नैषधे । अभिनवकिसलयच्छविः—नूतनपल्लवसमघृतिः विद्रुमालोहिते प्रवालरक्ते नखाङ्गुलीतले ययो-
स्तादृशी पाणी हस्तौ पादौ च अत्र पाण्योर्नखानि विद्रुमरक्तानि पादयोश्च अङ्गुलीतलं विद्रुमरक्तं ज्ञेयम् ।
पाणी च पादौ च इति—द्वन्द्वेः 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इत्येकवचनावे 'पाणिपादः' मितिरूपम् । अवि-
गलिते अनष्टे सहजे प्रकृतिसिद्धे लावण्यं सौन्दर्यं सौकुमार्यं मार्दवं च येषां तादृशानाम् । अङ्गानाम्—
करचरणादिशरीरावयवानाम् । सौष्ठवम्—रामणीयकम् । सा भारती—आकाशवाणी । सत्या—अभिध्या ।

देख कर उसने उसे हाथों से छुआ, अनन्तर समीपस्थिता मदलेखा से पूछा—सखि, मदलेखे, मैं नहीं समझती हूँ
क्या स्नेह के कारण अथवा शरीर के अविकृत होने से मैं तो चन्द्रापीड की देह को वैसी ही देख रही हूँ । तुम भी
गौर करके देख लो । इस प्रकार कहने पर मदलेखा ने उससे कहा—प्रियसखि, इसमें देखना क्या है ? अन्तरात्मा
के नहीं रहने से इसका व्यापार समाप्त हो गया है । अन्य अंशों में यह पहले की ही तरह विकसित कमल के समान
सदा शोभाशाली मुख है, पहले ही की तरह घुघराले चिकनेवाल हैं, चन्द्रखण्ड के सदृश ललाट की वैसी ही कान्ति
है, किंचित संकुचित कमल के समान कान तक फैले यह नयन भी वैसे ही हैं, नहीं हंसने पर भी हंसते हुए-से
यह कपोलप्रान्त भी वैसे ही हैं, प्रवाल की तरह लाल नख वाले यह चरण भी उसी तरह हैं, स्वाभाविक सौन्दर्य
तथा सुकुमारता से भरे इन अंगों की वही रमणीयता है । अतः वह आकाशवाणी तथा कपिञ्जल द्वारा कही गई
शाप की कथा भी सत्य ही है । मदलेखा द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर कादम्बरी आनन्दविभोर हो उठी, उसने

मानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयत् । 'देवि, त्वत्प्रभावोयं यदेव-मस्मानपुण्यवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लरक्ततामरसञ्छायम् । तथैव च पुनः प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्च मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः ।' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्वती । कृताद्वारा च पुनस्तथैव

शापवृत्तान्तश्च सत्य इति लिङ्गविपरिणामः कर्तव्यः । संभावयामि-तर्कयामि । आनन्दनिर्भरा-हर्षमग्ना । चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय-चन्द्रापीडपादेष्वलम्बितजीवनाय (तदायत्तप्राणधारणाय) राजपुत्रलोकाय । दर्शितवती-साक्षात्कारितवती ।

सः-राजपुत्रलोकः । विस्मयोत्फुल्ललोचनः-आश्चर्यविकसितनेत्रः । अवनितलनिवेशितशिराः-शिरसा भुवं स्पृशन् । रचिताञ्जलिः-बद्धकरयुगलः । जानुद्वयेन-जङ्घायुगलेन (तदाधारेण) अवनौ स्थित्वा-पृथिव्यामाश्रितः । त्वत्प्रभावः-त्वदीयं सामर्थ्यम् । एवम्-अकस्मादेकपदे च । अपुण्यवतः-पापिनः । दूरं गतस्य-स्वर्गं प्रस्थितस्य । तादृशमेव-पूर्वाविपरीतम् । प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि-निर्मल-चन्द्रबिम्बकान्तिहरणशीलम् । प्रोत्फुल्लरक्ततामरसञ्छायम्-विकसितरक्तकमलसमकान्ति । प्रसादानुभवप्रत्याशालालसम्-पुनश्चन्द्रापीडस्य कृपायाः प्राप्तये बद्धलालसम् । हृदयम्-अस्माकमिति शेषः । अनुभूतम्-विदितम् । पुण्यवद्भिः सुकृतिभिः (श्रुतमनुभूतं च मृतस्यापि जनस्याधिकृतं शरीरमिति) ससखी-जना-सखीसंहिता । सपरिजना-समृत्त्या च । अवचित्य-गृहीत्वा । देवतार्चनकुसुमानि-देवपूजार्थानि पुष्पाणि । निर्वर्तितौ सम्पादितौ चन्द्रापीडशरीरस्य पूजा अर्चा संस्कारः प्रसाधनं च यथा तादृशी कादम्बरी । शरीरस्थितिकरणाय-शरीररक्षासाधनं स्नानाहारादिकं सम्पादयितुम् । सकलमेव राजलोकम्-समस्तं चन्द्रापीडानुचरं राजवर्गम् । आदिदेश-आज्ञापयामास । निर्वर्तितस्नानाशने-कृतस्नानभोजने । तस्मिन्-राजपुत्रलोके । स्वयम्-आत्मना । उपनीतानि-आहृतानि । तथा-महाश्वेतया सहैव । तथैव-पूर्वदिनवत् । अङ्गेनोद्वहन्ती-क्रोडे धारयन्ती । अनयत्-अगमयत् । अन्येषु-परदिवसे । उपजातदृढतर-

चन्द्रापीड की देह महाश्वेता को दिखलाकर चन्द्रापीड के चरणों में जिनके प्राण बंधे हुए हैं ऐसे उन राजपुत्रगण को भी दिखला दी ।

राजपुत्रगण ने चन्द्रापीड को देखकर विस्मयविकसित नयन होकर पृथ्वी पर अपने सिर रखे, चन्द्रापीड को प्रणाम किया, घुटने टेक कर जमीन पर बैठ गये और कादम्बरी से कहा—देवि, यह आपका ही प्रभाव है कि इस प्रकार हम पापियों को छोड़ कर दूर गये हुए देव चन्द्रापीड का चन्द्रसदृश मुख उसी प्रकार अविच्छिन्न है । पहले ही की तरह रक्तकमल के समान चरणद्वय शोभ रहे हैं । फिर से प्रसन्नता प्राप्त करने की लालसा रखने वाला हृदय भी वैसा ही है । मनुष्य-लोक में इस तरह की बात किसने देखी सुनी है जैसी बात हमलोग देख सुन रहे हैं । राजलोक द्वारा इस प्रकार कहे जाने पर सखियों तथा परिजनों के साथ कादम्बरी उठी, उसने स्वयं देवपूजा के फूल चुने, चन्द्रापीड के शरीर का पूजा-संस्कार किया, और समस्त राजलोक को भोजनादि शरीर-कार्य करने को कहा । राजलोक के स्नान-भोजन से निवृत्त हो जाने पर कादम्बरी ने भी महाश्वेता द्वारा लाये गये फल परिजन के साथ ग्रहण किये । भोजन करने के पाद पुनः उसी प्रकार चन्द्रापीड के चरणों को गोद में लेकर उसने दिन बिता दिया ।

चन्द्रापीडचरणावक्केनोद्वहन्ती तमपि दिवसममयत् । अन्येषु श्रोपजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रा-
पीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत् । 'प्रियसखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिर-
वश्यमा शापक्षयादस्मामिरधुनात्र स्थातव्यम् । तदिममत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च
गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतः दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामे-
वविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा कारिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा
शोकवेगं धारयितुम् । मया चोपरतमेव देवमालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसं-
शयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि ।' इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वागतया च तथा 'प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्र-
रयेनाम्बाया च मदिरया गाढगाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाग्राय च 'वत्सव्यावयोर्वचनाद्वत्से
कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसाहंता वत्सा द्रष्टव्येति तदयमेवावयोः
परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृत्तः, तत्राप्यपरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रम-

प्रत्यया-संजातस्थिरविश्वासा । चन्द्रापीडशरीराविनाशम्-चन्द्रापीडशरीरस्याविनश्वरतामधिकृत्य । उप-
चरन्तीभिः-सेवमानाभिः । आ शापक्षयात्-शापावसानसमयपर्यन्तम् । अवश्यं स्थातव्यम्-निश्चितं
स्येयम् । इदम्-प्राणापाये सत्यपि चन्द्रापीडस्य शरीरमविकृतं वर्तते इत्येवंरूपम् । अद्भुतम्-स्वरूपत
आश्चर्यजनकम् । अन्यथा-विरुद्धाचारम् । शोकवेगं धारयितुम्-शोकप्रवाहं रोदधुम् । उपरतम्-मृतम् ।
निःसंशयितजीविते-असंदिग्धभावेन सप्राणे । देवे-चन्द्रापीडे । प्रतिपन्ननियमा-गृहीतव्रता । यथा मया
मृतं चन्द्रापीडं दृष्ट्वापि न रुदितं सैवाहं सम्प्रत्यसंदिग्धे तज्जीवने व्रतपरायणा च सती यदि रोदिमि तदा
मया स्वभावविपरीतमाचरन्त्या नियमं च विषट्यन्त्याऽऽत्मोपहासपान्नतां प्रापितो भवेत्, ताते मातरि
च दृष्टिगोचरेऽहं शोकवेगं धारयितुं नैव क्षमिष्ये, तत्तथा कुर्या यथा पितरौ मम नैवागच्छेतामत्रेति
भावः । ताम्-मदलेखाम् । व्यसर्जयत्-गन्तुमादिष्टवती । गत्वागतया-कादम्बरीपित्रोः समीपं गत्वा
ततः परावृत्त्या । तथा-मदलेखया (आवेदिते इति वक्ष्यमाणक्रियाकर्तृपदतयाऽत्र तृतीया) सिद्धम्-
फलितम् । तेऽभिवाञ्छितम्-पितरौ मां द्रष्टुमन्न नागच्छेतामिति तवेप्सितम् । संदिष्टम्-वाचिकमुक्तम् ।
मदिरयाऽम्बाया तन्नामिकया तव मात्रा । शिरस्युपाग्राय-शिरोघ्राणं स्नेहसूचकं चेष्टितम्, पितरौ शिशोः
शिरो जिघ्रन्तीति वर्णयन्ति कवयः । आवयोः-पित्रोश्चित्ररथमदिरयोः । मनस्येव नैतदासीत्-आवाभ्याम-
शक्यक्रियतया इत्थं न चिन्तितमपि यन्मम सुता परिणीयते इति । परमानन्दः-असीमहर्षः । वत्सया-
कादम्बर्या मम पुत्र्या । वृत्तः-स्वीकृतः । (तत्राप्यपरम्-तत्राप्ययं महत् आनन्दस्य विषयः) आवयोः
सुतया वृतो जामाता चन्द्रमसोऽवतारो रूपान्तरमिति नौ महतो हर्षस्य विषयः । कल्याणैः-प्राक्तनैः
शुभावहैः कर्मभिः । शापावसाने-शापस्यान्ते जाते । जामात्रा-त्वया वृतेन पत्या । आनन्दवाप्तिर्भरम्-

दूसरे दिन, जब उसे चन्द्रापीड के शरीर के अविनाशी होने में विश्वास हो गया तब कादम्बरी ने मद-
लेखा से कहा—प्रियसखि, देव के शरीर की परिचर्या में शापक्षयपर्यन्त अवश्य ही हमलोगों को यहाँ रहना होगा ।
इसीलिए तुम जाकर पिता जी को तथा माँ को इस अद्भुत वृत्तान्त की खबर दे दो । खबर मिलने से वह हमारे
सम्बन्ध में दूसरे प्रकार की सम्भावना न करेंगे, और न हमारे लिए दुःख ही करेंगे । ऐसा करना जिससे वह
मुझ अभागी को देखने यहाँ न चले आवें । पिता जी को तथा माँ को देखकर मैं शोक के वेग को नहीं सम्भाल
सकूंगी । मैं तो चन्द्रापीड को मरा जानकर भी नहीं रोई, अब जब कि उनका जीवन असन्दिग्ध है, मैं तपस्विनी
क्या रोऊँगी । इस प्रकार कहकर उसने मदलेखा को बिदा किया ।

जाकर लौटी—मदलेखा ने कहा—प्रियसखि, तुम्हारा मनोरथ सिद्ध हो गया, पिता जी और माता जी ने
हमारे द्वारा गाढ़ालिङ्गन करके तथा माथा सँघूँकर सन्देश दिया है कि—वत्से कादम्बरी, इतने दिनों तक हमारे
मन में यह विश्वास ही नहीं था कि हम वत्सा को जामाता के साथ देख सकेंगी, अतः यही हमारे लिए आनन्द का
विषय है कि वत्सा ने स्वयं जामाता का वरण कर लिया है, उस पर भी यह और आनन्द का विषय है कि

सोऽवतारः, 'तत्कल्याणैः शापवसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पनिर्भरमाननारविन्दं ते ब्रूयावः' इत्यावेदिते निवृत्तेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये, घननिरोधोद्बन्धादिवोन्मुक्ते जीवलोकैः, प्रसरन्तीष्विवा-
शासु, फलभरावनम्रकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलास्वरण्यस्थलीषु,
सेव्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु, कङ्कारहारिषु पल्लवेषु, कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु,
सेफालिकापरिमलप्राहिषु निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उदाम-
कुल्लेन्द्रीवररजोवाससुराभेषु वासरेषु, सलिलापसरणक्रमतरंग्यमाणासु सुकुमारतीरसैकत-
रेखासु, सुखोत्तारतामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतहृदतृणोलपच्छन्नेषु मन्दा-
श्यानकदमोद्भिद्यमानाभिनवपदवीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवत्संसु

आनन्दाश्रुपूर्णम् । आननारविन्दम्-मुखकमलम् । (मदलेखया) इति आवेदिते इत्थमुक्ते सति । निवृ-
त्तेन-पित्रोरागमनशङ्कायां निवृत्तायां शान्तेन । चन्द्रापीडशरीरम् दैवतवद्-देवतातुल्यम् । उपचरन्ती-
सेवमाना । अतिष्ठत्-स्थिता (कादम्बरीति शेषः) ।

जलदसमये-वर्षाकाले । अपगतवति-न्यतीते सति । जीवलोकैः-संसारे । घननिरोधोद्बन्धात्-
उद्बन्धनतुल्यकष्टप्रदात् घननिरोधात् सर्वतः प्रतिबन्धान्मेघकृतात् । उन्मुक्ते-रहिते सति । आशासु-
दिशासु, प्रसरन्तीषु आयामिनीषु जायमानासु । फलभरेण-फलराशिना अवनम्रं नतं यत् कलमवनम्
पक्वशालिकुलं तेन पिञ्जरासु रक्तपीताभासु ग्रीमसीमासु ग्रामपर्यन्तभूमिषु । अरण्यस्थलीषु-वनभूमिषु
काशकुसुमधवलासु विकसितैः काशपुष्पैरुज्ज्वलवर्णासु । प्रासादतलेषु-सौधशिरस्सु सेव्यतामुपगतेषु
सेवनीयेषु सत्सु । पल्लवेषु-अल्पजलाशयेषु कङ्कारहारिषु रक्तकमलयुक्तेषु सत्सु । यामवतीषु रात्रिषु कुमु-
दामोदेन कुमुदसुगन्धेन शीतलासु शीतस्पर्शासु जायमानासु । निशावसानमातरिश्वसु प्रामातिकावतेषु
सेफालिकापरिमलप्राहिषु सेफालिकुसुमगन्धं धारयन्त्यसु सत्सु । प्रदोषेषु रात्रिप्रारम्भेषु चन्द्रप्रभाभिरामेषु
चन्द्रिकाशचिरेषु । वासरेषु दिनेषु फुल्लानां विकसितानाम् इन्दीवराणां कमलानां रजसः परागस्य वासेन
सुगन्धेन सुरभिषु सुगन्धपूर्णेषु सत्सु । सुकुमारासु कोमलासु तीरसैकतानां तदस्थितवाल्मकाराशीनां
रेखासु पङ्क्तिषु सलिलापसरणक्रमेण जलहासक्रमेण तरङ्ग्यमाणासु पूर्वपश्चाद्भावेन प्रकटीभवन्तीषु सतीषु,
(यथा यथा सलिलं हीयते तथा तथा सैकतरेखा प्रकटति, तेन पूर्वपश्चाद्भावेन प्रकटन्ती सा सैकतरेखा
तरङ्गितेव प्रतिभाति, सद्योजलनिःसृततया सैकतरेखा सुकुमारतया अत्र वर्णिता) आपगासु नदीषु
सुखोत्तारताम् अनायासलङ्घनीयताम् आपन्नासु प्राप्तासु । वर्षावसाने क्षीणसलिला नद्यः सुखतरणीयाः
संपद्यन्त इति वस्तुस्थितिः) पङ्कपरिहरणशुष्केषु-पङ्कस्य परिहततया अनाद्रेषु अप्रहतैः अखण्डितैः रुदैः
उत्पन्नैः तृणोलपैः वल्वजतृणैः छन्नेषु आवृतेषु । मन्दाश्यानैः न्यूनीभवन्निः कर्दमैः पङ्कैः उद्भिद्यमानाः
प्रकटीभवन्त्यः अभिनवाः नूतनाः पदव्यो येषु तादृशेषु प्राञ्जलवत्संसु-प्रचलितमार्गेषु पार्थिवलोकेन
राजवर्गेण पुनरपि प्रवर्तितेषु सञ्चारितेषु सत्सु । (पङ्कापगमे सति शुष्केषु अखण्डितैस्तृणैरावृतेषु
कर्दमापगमवशात्प्रकटीभवच्चवीनमार्गेषु प्रचलितपूर्वमार्गेषु राजानः पुनरपि यात्रामारभन्त तदा),

हमारे जामाता स्वयं चन्द्रमा के अवतार हैं, अतः हमारा यही विचार है कि शाप के अन्त में कल्याणिनी वत्सा
को जामाता के साथ आनन्दपूर्ण नेत्र लिए देखूँ । मदलेखा के इस प्रकार कहने पर कादम्बरी शान्त हृदय से
चन्द्रापीड के शरीर को देवता की तरह पूजती रही ।

इसके बाद बरसात के बीत जाने पर जीवलोक मेघ के घेरे से बाहर सा निकल गया, दिशायें विस्तृत होने
लगीं, ग्राम की सीमायें फलभार से नम्र धान के पौधों से पीली पड़ गईं, जङ्गल में काश के उजले फूल खिल उठे,
प्रासादतल भला लगने लगे, जलाशय में कमल खिले, रात में कुसुद की सुगन्ध फैलने लगी, प्रातःकाल की हवा में
सेफालिका पुष्प की सुगन्ध मादकता उत्पन्न करने लगी, सार्यकाल चन्द्रमा की किरणों से प्रकाशित होने लगे,
खिले हुए कमलों की सुगन्ध से दिन सुगन्धमय होने लगे, पानी के हट जाने से तटगत सैकत-रेखायें प्रकट होने
लगीं, नदियों को पार करना सरल होने लगा, क्रीड के नहीं रहने से शुष्क अखण्डित तृणराशि से पूर्ण सूखे

जम्बालविगमात्सर्वतस्तुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरी-
मुपसृत्य मेघनादो व्यञ्जयत् । 'देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन
देव्या विलासवत्यायंशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां
परिहरद्विगंधावृत्तं सर्वमाख्यायास्माभिरभिहिताः । 'भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न
किञ्चित्प्रतिसन्देष्टव्यम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं
लोकातिहरायावनितलपतये देवदेवाय तारापीडयावेदयत ।' इत्येवमभिहितास्तु तेस्मा-
न्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन् । 'यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो
भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं कुतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेरयत्यस्मान् । यदि
भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवायमर्थस्ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रति-
गमनम् । अथ नयनविषयगामी तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो यं न पश्यान्त
देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि

जम्बालस्य शैवलस्य विगमात् अपायात् सर्वतः समन्तात् भूमिषु तुरगखुरसहासु अश्वखुरपातं सोढुं
शक्तासु । चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टाम्-चन्द्रापीडपादतलवर्त्तिनीम् व्यञ्जयत्-सूचितवान् । चिरयति-
विलम्बते । उत्ताम्यता-अधीरतां श्रयता । वार्ताहराः-संवादप्रापका दूताः । प्रहिताः-प्रेषिताः । देव्याः-
विलासवत्याः । शोकशल्यघटना-शोकाघातः तां परिहरद्भिः निवारयितुकामैः (चन्द्रापीडस्य वास्तविकीं
स्थितिं विज्ञाय देवी विलासवती शोकशल्यैर्घटिता जायेत तस्मात् सा स्पष्टं न सूचनीयेति चिन्तयद्भिः)
भवतां हस्ते-भवद्द्वारा । प्रतिसंदेष्टव्यम्-संदेशस्योत्तररूपेण कथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या-इत्यस्य
प्रतिसंदेष्टव्यमिति शेषः । अकृतविलम्बाः-कालातिपातमकुर्वाणाः । अखिलवृत्तान्तम्-समस्तमपि समा-
चारम् । लोकातिहराय-जगत्पीडाप्रशमनपरायणाय । अवनितलपतये-धरानाथाय । आवेदयत् सूचयत् ।
मन्युनिर्भराः-कोपपूर्णाः । प्रत्यवदन्-उत्तरं दत्तवन्तः । तत्तथा-सत्यं भवदुक्तम् । क्रमागतस्नेहः-कुलक्र-
मानुवर्त्तिनी प्रीतिः । अनुवृत्तिः-सेवाप्रवृत्तिः । कार्यगौरवकृतम्-कर्तव्यस्य महत्त्वेन जनितम् । कुतूहलम्-
औसुक्यम् । देवावलोकनम्प्रति चन्द्रापीडं द्रष्टुम् । वार्तामात्रकोपलभ्यः श्रुतमात्रः । (यदि भवन्तोऽपि
चन्द्रापीडस्थितिं न पश्यन्ति केवलं शृण्वन्ति तदाऽस्माभिरपि श्रुत्वैव परावर्त्तनीयमिति युक्तमेव, अथ
भवतां दर्शनपथातिथिर्भवति चन्द्रापीडस्तदा वयमपि न तथा पातकिनो यथा तं न पश्येयमिति कोप-
पूर्णा वार्ताहराणामुक्तिः) वार्ताहराः स्वेपां चन्द्रापीडदर्शनयोग्यतामुपपादयान्त- (अस्माभिरपीत्या-
रभ्य-प्रमाणमित्यन्तेन सन्दर्भेण) चिरतरम्-बहुकालपर्यन्तम् । चरणपरिचर्यया-चन्द्रापीडस्य पाद-

कर्म पर लोगों ने पुनः नवीन प्रशस्त मार्ग बनाना प्रारम्भ किया, शैवल के नष्ट हो जाने से जमीन ढोड़े के खुर
को सहन करने के योग्य हो गई, तब एक समय चन्द्रापीड के चरणों में बैठी हुई कादम्बरी के पास जाकर मेघ-
नाद ने कहा-‘देव चन्द्रापीड देर कर रहे हैं इसलिए चिन्तित हृदय से देव तारापीड महारानी विलासवती और
आर्यंशुकनास ने दूत भेजे हैं, उन्हें हमने आपके शोक की बात को छोड़कर और सारी बातें बता दी हैं, हमने
उनसे कह दिया है कि महाराज चन्द्रापीड को आपके हाथ कुछ भी प्रतिसन्देश नहीं भेजना है और न देवी काद-
म्बरी को ही कुछ सन्देश देना है अतः अविलम्ब जाकर सारा समाचार लोककल्याणकारी तथा समस्त भूमण्डल
के शासक महाराज तारापीड से निवेदित करें । इस प्रकार कहने पर उन लोगों ने क्रोधपूर्ण स्वर में कहा कि
आपका कहना ठीक ही है । क्रमागत स्नेह, भक्ति अथवा चिरसम्पर्क की बात जाने दीजिये, आदेश-पालन का
महत्त्व ही हमें चन्द्रापीड के दर्शन के लिये प्रेरित कर रहा है । यदि आप लोगों ने भी यह बातें केवल किसी से
सुनी हों तो हम लोगों का लौट जाना ठीक ही है । यदि आपको चन्द्रापीड के दर्शन होते हों तो हम भी इतने
पापी नहीं हैं कि उनके दर्शन से वञ्चित रहें । हम लोगों ने भी बहुत दिनों तक उनके चरणों की सेवा करके
अपनी आत्मा पवित्र की है, महाराज चन्द्रापीड बराबर हमें भी दर्शन देने की कृपा किया ही करते थे ।
आज क्या हो गया है कि हम महाराज के चरण की वन्दना करने से वञ्चित किये जा रहे हैं । हम तो वहीं हैं

सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं कृतवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादार-
विन्दवन्दनप्रसादेनासंविमज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलमाश्ररणेणवः । यद्विज्ञाप्य
देवी देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा
भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन
तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः । इत्यावेदिते देवी प्रमाणम् ।
इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालसमुत्प्रेक्षितानाश्चासश्वशुरकुलवैक्ल-
व्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यां
गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथं कथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच । 'स्थान एव हि
तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि च वृत्तान्त
एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकने-
नापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा बल्लभतमजीविता वयमपि याश्चपश्यामस्तं तावदन-

सेवया । आत्मा । पवित्रितः=पूततां गमितः । दर्शनगोचरावस्थानेन-दृक्पथे स्थित्या । देवस्य-चन्द्रापी-
डस्य । पादारविन्दवन्दनप्रसादेन-चरणवन्दनावसरप्रदानानुग्रहेण । असंविमज्य-समभागमप्रदाय ।
विसृज्यामहे-देवमदृष्ट्वैव गन्तुमादिश्यामहे । देवी विज्ञाप्य-मदीयमाग्रहं कादम्बर्यै निवेद्य । पादप्रणा-
मेन-चरणवन्दनावसरप्रदानेन । आगमनपरिश्रमम्-यात्राखेदम् । एतावतीं भूमिम्-इयद्दूरम् । अप्रत्य-
क्षीकृतयुवराजशरीराः-अदृष्टचन्द्रापीडवपुषः । गताः-इतः परावृत्य-राजधानीमुपेताः । इत्यावेदिते-अस्मा-
भिरेवं स्वाभीष्टे वस्तुनि निवेदिते सति । देवी प्रमाणम्-कादम्बरी यथाऽऽज्ञापयेत्तथाऽस्माभिः स्वीकर्त-
व्यमित्यर्थः । पुनस्तूष्णीं स्थितवति-भूयो मौनमवलम्ब्य वर्त्तमाने सति । तत्काले तस्मिन्समये समुत्प्रेक्षितः
कल्पनोपनीतोऽनाश्वासः अधीरभावो यस्य तादृशस्य श्वशुरकुलस्य तारापीडादेर्वैक्लव्यात् दुःखातिरेकात्
(अस्मिन् समये मदीयस्य श्वशुरकुलस्य अधीरतामुपगतस्य कीदृशं विह्वलत्वं भविष्यतीत्युत्प्रेक्ष्य)
शुचा शोकेन विलीयमाना-गलन्ती इव, अन्तःसञ्चितम् अभ्यन्तरभागोऽवस्थितम् । बाष्पमश्रु । आकुलि-
ततारकाभ्याम्-चञ्चलकनीनिकाभ्याम् लोचनाभ्याम् नयनाभ्याम् आपिबन्ती निरुन्धती । गद्गदिकाऽव-
गृह्यमाणकण्ठी-गद्गदकण्ठी । कथं कथमपि-महताऽऽयासेन । चिरात्-बहु विलम्ब्य । स्थाने-युक्तम् ।
तैः-राज्ञा प्रहितैः वार्त्ताहरैः । आगमनम्-अपरावर्त्तनम् । अङ्गीकृतम्-स्वीकृतम् । (अदृष्ट्वा चन्द्रापीडं
न गन्तव्यमस्माभिरिति यत्तैराग्रहः कृतस्तत्तेषां युक्तम्) एवमेव-विना किमपि वक्तव्यमादाय । अयं
वृत्तान्तः-मरणे सत्यपि शरीरस्याविकृतिरिति वार्त्ता । लोकातीतः-अलौकिकः । अवलोकनेन-दर्शनेन ।
विश्वास उत्पद्येतेति कथं विश्वासः क्रियतामित्यर्थः) कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवाः-छलमात्रेण प्रेम प्रव-
र्त्तयन्तः (अवास्तविकप्रीतयः) बल्लभतमजीविताः-प्रियजीवनाः । तावत्-तदा । स्नेहसद्भावनया-वास्त-

महाराज के चरणों की धूल । इसकी सूचना देवी को देकर आप हमें युवराज के चरण में प्रणाम निवेदित करने
का अवसर देकर हमारे आगमनश्रम को सार्थक करें । यदि यह नहीं हुआ तो इतनी दूर आकर सम्भव रहने पर
भी युवराज के दर्शन नहीं करके जाने पर महाराज तारापीड हमें क्या कहेंगे । हम भी महाराज को क्या निवेदित
करेंगे । इसके बाद देवी की जैसी आज्ञा हो' । इतना कहकर मेघनाद फिर चुप हो रहा, कादम्बरी ने तत्काल
विना आश्वासन के श्वशुरकुल में संभवी कष्ट की कल्पना कर ली, जिसमें वह लीन हो गई, शोकसञ्चित अश्रुप्रवाह
को उसने चञ्चल नयनों में ही पी लिया, उसका स्वर गद्गद हो गया, किसी तरह उसने कहा—जाना नहीं स्वी-
कार करके उन लोगों ने ठीक ही किया है । विना महाराज को देखे यों ही लौट जाने पर उन्हें लोग क्या कहते ?
यह वृत्तान्त ही कुछ इस प्रकार अलौकिक है कि देखने पर भी विश्वास नहीं होता है, विना देखे विश्वास की
बात ही क्या है ? छल से प्रेम दिखलाने वाले, प्राणों से प्रेम दिखलाने वाले हम भी जब उन चरणों को दर्शन
किया करते हैं—तब अपने प्राणों की उपेक्षा करने वाले उनके स्नेहपरायण सदृश्य दर्शन करने से वञ्चित

प्रेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनायाः सद्वृत्त्या न पश्यन्तीत्यवदमानकमिदम् । तदपरि-
लम्बितं प्रवेशयन्ताम् । पश्यन्तु देवम् । सफलचित्वागमनपरिश्रमेण सार्धं लोचने ततो
वास्वन्ति' इति । आशानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पञ्चाङ्गा-
लिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणवन्दनसद्भावनिहितोत्पद्मनिभृतदृष्टीस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमि-
वालोक्त्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत ।

भद्रमुखाः, परित्यज्यतामयं क्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः शोकावेगः । यत्स्वत्वना-
लोचितावधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नाम शोकावेगाय । यत्पुनः
सुखोदकं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये । तदेष वृत्तान्त एवविधो
येन न केवलमत्र निरवकाशता शोकस्य प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्यावसरः । किमत्र

विकेन प्रेम्णा । अनपेक्षितप्राणवृत्तयः-अभ्यातस्वीयजीवनाः । सद्वृत्त्याः-निःस्वार्थसेवापराः सेवकाः ।
अवदमानकम्-अनुचितम् । अपरिलम्बितम्-विनैव कमपि विलम्बम् । प्रवेशयन्ताम्-चन्द्रापीडदर्शनाय
तद्व्युचिते स्थाने आगन्तुमादिश्यन्ताम् । आगमपरिश्रमेण सार्धं लोचने सफल्यन्तु-स्वीयमागमनश्रमं
लोचनद्वयं च चन्द्रापीडशरीरदर्शनद्वारा सार्धकतां नयन्तु । बाष्पपातेन समम्-सरुदितम् । पञ्चभिरङ्गैः
परचरणजानूरोमस्तकैः आलिङ्गितं स्पृष्टं महीतलं यैस्तादृशान् । चन्द्रापीडचरणयोर्वन्दने नयने यः
सद्भावः प्रेमातिशयस्तत्र निहिताः स्थापिताः उत्पद्माणाः उद्गतपद्माणाः निभृताः निश्चलाश्च दृष्टयो यैस्ता-
दृशाः । (मेघनादेन प्रवेशिताश्चन्द्रापीडमवलोक्य रुदन्तः उत्पद्माणि नयनानि निभृतानि धारयन्तः
सुस्थाः यदा सपञ्चाङ्गं चन्द्रापीडं प्राणमंस्तदा तान्) कादम्बरी अनन्यदृष्टिः तद्गतदर्शना चिरमिव
आलोक्त्य स्वयम् अपृष्टा एवाभाषत वक्ष्यमाणरूपेणोवाच ।

भद्रमुखाः-कल्याणिनः (शुभभ्याहारिणः) क्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः-कुलपरम्परागतप्रीतिप्रा-
पितः । शोकावेगः-शुचा विह्वलीभावः । परित्यज्यताम्-हीयताम् । अनालोचितावधि-अज्ञातावसानम् ।
दुःखावसानम्-परिणामेऽपि दुःखरूपम् । मरणभीरोः-मृत्युभीतस्य । शोकावेगाय-शोककृताया विह्वल-
तायाः कारणम् । (यद् दुःखमनन्तं परिणामेऽपि तत्स्वरूपमेव च भवति तादृशं दुःखं प्राप्य मरणभीरवः
कामं शोकविह्वला जायन्तां नाम) सुखोदकम्-परिणामसुखम् । पुरःस्थितया-अग्रे वर्तमानया । सुख-
प्रत्याक्षया-आनन्दस्य प्रतीक्या । अन्तरितम्-व्यवहितम् (दुःखम्) हृदये नापतति-हृदयं न प्रविशति ।
एवविधः-एतादृशो वर्तते । (अस्मिन् चन्द्रापीडवृत्तान्ते निरवकाशताशोकस्य प्रतीक्षाव्यवहितत्वेन
शोकस्य हृदये प्रवेष्टुमशकत्वात्, अपि तु अत्र) सुदूरभिन्नवृत्तेः विपरीतप्रकृतेः विस्मयस्य आश्चर्यस्य
अवसरः स्थानम् अस्तीति शेषः । (सुखोदकतयाऽत्र चन्द्रापीडवृत्तान्ते शोको न कर्त्तव्यः, किन्तु
सुतस्यापि शरीरं निर्विकारमिति प्रकृतिविरुद्धं स्पृष्ट्वा विस्मयस्यैव स्थानमत्र मन्तव्यमिति भावः) किमत्र
रहै, वह बात अनुचित होगी । अतः उन्हें अविलम्ब आने दिया जाय, वह महाराज को देखें, अपने आगमनश्रम
के साथ-साथ आँखों को भी वह सफल कर लें तब जायेंगे । आवा के बाद मेघनाद ने उन्हें प्रवेश कराया, उनकी
आँखों में आँसू भरे थे, वह पृथ्वी पर झुके थे, चन्द्रापीड के चरणों के दर्शन में उनकी आँखें निश्चल हो रही थीं,
उन्हें बड़ी देर तक देखते रहने के बाद कादम्बरी ने स्वयं कहा—

सज्जनों, क्रमागत स्नेह से सुलभ इस शोकावेग का आप परित्याग करें, जिसका अन्त नहीं, जिसके अन्त
में भी दुःख ही हो, वैसा दुःख मले ही किसी मरणभीरु प्राप्ति के लिये शोकप्रद हो, परन्तु जिसके अन्त में
सुख हो जिसके आगे सुख की प्रत्याशा हो वह दुःख हृदय में नहीं प्रवेश करता है । यह घटना ऐसी है जिसमें
शोक को स्थान ही नहीं है, इसमें तो दूरानुबन्धी विस्मय का स्थान है । इसमें समझाना क्या है ? दूसरी जगह
मले ही नहीं देखा गया हो परन्तु मनुष्यों में तो आपने प्रत्यक्ष ही यह घटना देखी है । आपने चन्द्रापीड
का शरीर भी अविनाशी रूप में देखा ही है । चन्द्रापीड से बातें आज नहीं हो सकीं वह भी कभी होगी ही ।

परिवोधनेन । अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तः । भवन्निरपि दृष्टं च पुरेवाक्षततनोर्देवस्य वदनम् । संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभावितैव । तद्गम्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्षदृष्टोप्युपरतशरीरविनाश-वृत्तान्तः प्रकाशनीयः । दृष्टोस्माभिरच्छोदसरसि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम् । यतः कारणा-दुपरतिः खल्ववश्यं भाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति । शरीराविनाशः पुनः प्राणैर्विनाकृतानां दृश्यमानोप्यश्रद्धेय एव । तदस्यावेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरण-संशये निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमत्य-दुभुतभूतोर्थो गुरुजनेष्वाप्रकटीभविष्यति । इत्येवमादिष्टाश्च ते व्यज्ञापयन् । 'देवि, किं विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हस्ते द्वयमप्येतज्जास्ति । युवराजवैशम्पायनयोर्वार्ता विना दुःखं तिष्ठता

परिवोधनेन-व्यर्थमत्र भवतामाश्वासनम् । अन्यत्र-मनुष्यतेरयोर्नौ । अदृष्टपूर्वः-अनालोकितः । प्रत्यक्षी-कृतः-साक्षात्कृतः । पुरेव-पूर्ववत् । अक्षततनोः-अविकृतशरीरस्य । देवस्य-चन्द्रापीडस्य । वदनम्-मुखम् । संभाषणा-वार्त्तालापः । संभाविता-प्राणागमे सति संभविनी । वार्तोत्सुकमतेः-वृत्तान्तज्ञानापो-त्कण्ठितस्य । देवस्य-राज्ञस्तारापीडस्य । पादमूलम्-चरणसमीपम् । उपरतशरीराविनाशवृत्तान्तः-उप-रतस्य निष्प्राणस्यापि शरीरस्य अविनाशस्य अक्षतभावेन स्थितेः वृत्तान्तः-समाचारः । प्रकाशनीयः-कस्मैचिदपि कथनीयः । (चन्द्रापीडः) अस्माभिः दृष्टः-प्रत्यक्षीकृतः । अच्छोदसरसि-अच्छोदसरोवर-समीपे । आवेदनीयम्-कथनीयम् । (मिथ्याकथने कारणमाह—यत इति०) उपरतिः-मृत्युः । अवश्यं भाविनी-निश्चिता । प्रत्ययम्-विश्वासम् । (मृतोऽप्यविकृतशरीरस्तिष्ठतीति सत्येऽभिधीयमाने सति लोको मृत्युमवश्यं भाविनं मत्वा तत्रांशे विश्वसिति, शरीराविनाशांशे तस्य दृष्टत्वेऽपि विश्वासयोग्यताया अभावाद्विश्वासो न स्यादतस्तथा कथयन् सत्यापलापितयोपहस्येत, अर्थं च विप्लावयेदतोऽत्र मिथ्याकथ-नमेव युक्तमिति भावः) प्राणैर्विनाकृतानाम्-मृतानाम् । शरीराविनाशः-शरीरस्याक्षतत्वम् । अश्रद्धेयः-अविश्वास्यः । अस्य-शरीराविनाशस्य । सुदूरस्थितम्-दूरवर्त्तिनम्, गुरुजनम्-मातापित्रादिपूज्यलोकम् । मरणसंशये-प्राणसंकटे । निक्षिप्य-पातयित्वा । वर्त्तमाने-संप्रति । प्रत्यागतजीविते-शापावसानात् पुन-र्जीविते । जीवितेश्वरे-मम प्राणनाथे चन्द्रापीडे । अत्यदुःसुतः-अस्याश्चर्यजनकः । अयमर्थः-वास्तविकीस्थि-तिरस्य मृतस्यापि शरीराविकृतिरूपा । आप्रकटीभविष्यति-स्फुटतां प्राप्स्यति । आविष्टाः-विज्ञापिताः । व्यज्ञापयन्-उक्तवन्तः । द्वाभ्याम्-प्रकारद्वये । अपरिज्ञानम्-अनवगमः । (वयं न गच्छेम तदाऽयमर्थः राजाऽज्ञातः स्थातुमर्हति, गत्वापि वयं न कथयेम तदाऽपि अयमर्थोऽज्ञातः स्थातुमर्हति, इवमेव प्रकार-द्वयमस्यार्थस्य गोपनाय समाश्रयितुं शक्यमिति) द्वयमप्येतज्जास्ति-अनयोः प्रकारयोरेकतरोऽपि प्रकारो-ऽस्माभिरवलम्बितुं न शक्यते-तत्र कारणमिदम्) वार्त्ता विना-प्रवृत्तिमनुपलभ्य । दुःखं तिष्ठता-सौदमनु-भवता । संभान्य-इमे वार्त्ता विज्ञायागताः सूचयिष्यन्तीति विश्वासमाधाय । प्रेषितानाम्-तैः प्रहिता-नाम् । अप्रोषितजीवितानाम्-अमृतवन्ताम् । अगमनम्-गमनाभावः । दूरापेतम्-अशक्यम् । (ननु यदि

अतः आप समाचार जानने के लिये उत्सुक तारापीड के पास जायें । आपने यद्यपि प्रत्यक्ष देखा है, तथापि मर जाने पर भी शरीर नष्ट नहीं हुआ है यह समाचार किसी से नहीं कहियेगा, केवल यही कहियेगा कि हमने देखा है अच्छोद सरोवर पर है । मरने की बात पर सबको विश्वास हो जाता है, परन्तु मर जाने पर भी शरीर-विनाश नहीं हुआ इस बात को देखकर भी विश्वास नहीं होता है । अतः इस तरह की बात कह कर दूर-स्थित गुरुजन को मरणसंशय में डालने की कोई आवश्यकता ही नहीं है । जब यह हमारे जीवितेश्वरजी उठेंगे तब स्वयं यह आश्चर्य-वृत्तान्त गुरुजनों पर प्रकट हो जायगा । इस तरह कादम्बर्यो के कहने पर उन लोगों ने कहा— देवि, हम क्या कहें ? दो ही तरह से इस बात को छिपाया जा सकता है या तो हम नहीं जायें, अथवा जाकर भी कुछ नहीं कहें । हमारे हाथों में दोनों में से एक भी नहीं है । युवराज और वैशम्पायन की खबर के बिना

देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन संभाव्य प्रेषितानामप्रेषितजीवितानाम-
गमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि दयिततमतनयवार्ताश्रवणलालसस्य राज्ञो देव्या आर्यशुक-
नासस्य दुःखप्लुताक्षीण्युद्धीच्य मुखानि निर्विकारवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव ।
इति विज्ञापिता तैरेवमेतदित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीत । 'मेघनाद, वेद्मि संस्तुत-
जनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरुणां चेतःपीडामवेक्षमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि
दुःखमापतति । कीदृशं भवति । किं पुनरिदं महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु ।
एभिः सहापरः कश्चिच्छब्देयवचाः प्रत्यक्षदृष्टसकलवृत्तान्तः संप्रत्ययाय व्रजतु ।' इत्येवमा-
दिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत । 'देवि, राजलोके तु का कथा श्रुत्यवर्गोपि सकल एवायं
कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वा स्थितो यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादान्विना न प्रतीपं
गन्तव्यमिति । श्रुत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते । समुन्नम्यमानाः
सुतरामवतमन्ति । आलप्यमाना न समानालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते ।

विश्वासपूर्वकं प्रेषितानां भवतां गमनशक्यनिरोधं तदा गम्यतां परन्तु गत्वापि भवद्भिः सत्यं न कथनी-
यमुपहासावश्यंभावादिति चेत्तत्राह—गत्वापि इति) गत्वा—राजधानीं प्राप्य । दयिततमतनयवार्ताश्रवण
लालसस्य—अतिप्रियपुत्रवृत्तान्तश्रवणोत्सुकस्य । दुःखप्लुताक्षीणि—खेदपूर्णनयनानि । उद्धीच्य—दृष्ट्वा ।
निर्विकारवदनानाम्—अविकृतमुखानाम् । (गत्वोत्सुकान्सखेदांश्च राजविलासवतीशुकनासान्दृष्ट्वा वयं
स्वस्थमौनवदनास्तित्थेमेति संभावनाऽपि नास्माभिः क्रियत इत्यर्थः) तैः—वार्ताहरैः । इति विज्ञापिता—
एवमुक्त्वा । एवमेतत्—सत्यमेभिरुच्यते । संस्तुतजनस्य—विश्वस्तश्रुत्यस्य कृते । एतत्—पूर्वोक्तं रूपं वृत्तान्त-
गोपनप्रकारद्वयम् । चेतःपीडाम्—मनोव्यथाम् । अवेक्षमाणया—संभावयन्त्या । एवम्—पूर्वोक्तं रूपम् ।
इदम्—पुत्रविपत्तिरूपम् । शब्देयवचाः—विश्वसनीयवचनः । प्रत्यक्षदृष्टसकलवृत्तान्तः—प्रत्यक्षीकृतसकलार्थः ।
संप्रत्ययाय—तेषां विश्वासाय । राजलोके—राजवर्गे । (राजसु कोपि गमिष्यतीति तु कथापि न संभवति)
एकेन—अन्यतमेन । देवपादान् विना—विना चन्द्रापीडम् (चन्द्रापीडं विहाय) प्रतीपम्—भिन्नं वस्त्रम् ।
संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते—सम्पत्तिकाले यावती सेवा कृता विपत्तिकाले ततोऽधिकां सेवां कुर्वन्ति
(त एव श्रुत्याः—वास्तविकाः सेवकाः) समुन्नम्यमानाः—उन्नतिं प्राप्यमानाः । सुतरामवतमन्ति—अत्यर्थं
नम्रतां श्रयन्ति । आलप्यमानाः—वार्तालापे प्रवर्त्यमानाः । समानालापाः—तुल्यव्याहारिणः । स्तूय-
मानाः—प्रशंस्यमानाः । उत्सिच्यन्ते—सगर्वा भवन्ति । क्षिप्यमानाः—अनादृताः । अपरागं गृह्णन्ति—विरक्ताः
सम्पद्यन्ते । प्रतीपम्—विपरीतम् । हितप्रियम्—हितमपि प्रियम् (सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयादिति मन्त्रैः)
अनादिष्टाः—आदेशमप्रतीक्षमाणाः । कुर्वन्ति—हितं साधयन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति—कार्यं कृत्वापि स्वप्रशंसा-

दुःखी होकर महाराज तारापीड, महारानी विलासवती तथा आर्य शुकनास ने बड़ी आशा से हमें भेजा है ऐसी
स्थिति में जीते जी नहीं जाने की बात ही नहीं उठती है । जा करके प्यारे पुत्र की वार्ता सुनने की लालसा
रखने वाले राजा, रानी तथा शुकनास के दुःखाश्रुपूर्णमुखों को देखकर हमारे मुख पर विकार नहीं उत्पन्न हो यह
भी नहीं हो सकता है । जब श्रुत्यों ने इस प्रकार निवेदन किया तब कादम्बरी ने उनके कथन का अनुमोदन
करते हुए मेघनाद से कहा—मेघनाद, मैं जानती हूँ विश्वासी श्रुत्य के लिये यह अनुचित है, तथापि गुरुजन के
मनोदुःख को ध्यान में रखकर मैंने वैसा कहा था । दूसरा ही दुःख आ पड़ता है, न जाने वह कैसा हो ? क्या
वह वज्रपतन के समान होगा, तो यह भी होवे, इनके साथ कोई विश्वसनीय सारी बातों की प्रत्यक्ष जानकारी
रखने वाला विश्वास दिलाने के लिये जाय । इस प्रकार आदेश प्राप्त करके मेघनाद ने कहा—'देवि, राजलोक
की क्या बात ? यह समस्त कन्दमूल-फल पर रहने वाला श्रुत्यवर्ग राजकुमार के विना पगभर भी पीछे लौटने को
तैयार नहीं है । नौकर भी वह वही है जो सम्पत्ति की अपेक्षा विपत्ति के समय अधिक सेवा करते हैं । उन्नति प्राप्त
करके स्वतः अवनत हो जाते हैं, बराबर बात नहीं करते हैं, प्रशंसा करने पर भी गर्व नहीं करते हैं, शिकायत

क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते । पृष्टा हितप्रियं विज्ञापयन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकथ्यन्ते । विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति । महाहवेष्वप्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते । दानकाले पलायमानाः पृष्ठतो निलीयन्ते । घनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति । गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृदयाराधने, व्यसनमाननावलोकने वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव मृण्वन्तोऽपि बधिरा इव वागिमनोऽपि मूका इव जानन्तोऽपि जडा इवानुपहतकरचरणा अपि पङ्कव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः स्वात्मना स्वामिचिन्तादर्शं प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवायमेवं स्थितो मृत्युलोकः । देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी ।' इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ सुबहुदिवसापगमे वार्ता विनोत्तान्धन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनाद्योपयाचितं

लोभेन तन्न प्रचारयन्ति । पराक्रम्य-विक्रमं प्रदर्श्य । विकथ्यन्ते-आत्मानं श्लाघन्ते । विकथ्यमानाः-प्रशस्यमानाः सन्तः । महाहवेषु-युद्धेषु । ध्वजभूताः-पताकावदग्रे संचरन्तः । दानकाले-पारितोषिकावसरे । पलायमानाः-निःस्पृहतयाऽन्यत्र गन्तुमुद्यताः । निलीयन्ते-स्वं निह्वते । घनात्-घनापेक्षया । बहु मन्यन्ते-अधिकमाद्रियन्ते । जीवितात् पुरः-जीवनादग्रे । तृष्णा-लोभः । चरणपरिचर्यायाम्-स्वामिपादसेवायाम् । असंतोषः-अतृप्तिः । हृदयाराधने-स्वामिनो हृदयस्य प्रसन्नतायाः सम्पादने । आननावलोकने-स्वामिमुखवीक्षणम् । व्यसनम्-आसक्तिः । वाचालता-बहुभाषितम् । कार्पण्यम्-कृपणता । अस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः-परायत्तसकलचेष्टाः । वागिमनः-वाक्शक्तिसंपन्नाः । अनुपहतकरचरणाः-अक्षतपाणिपादाः । आत्मना-स्वेच्छया । स्वामिचिन्तादर्शं-स्वामिनः सुखस्य चिन्तायां दर्पणे । एवं स्थितः-पुतादृशः प्रागुक्तसकलगुणसम्पन्नः । देवस्य-चन्द्रापीडस्य । देवी-भवती कादम्बरी । आज्ञापितं कृतमवधारयतु-यदाज्ञापयिष्यते भवत्या तदवश्यममी मृत्याः कर्तुं प्राणपणैश्चेष्टिष्यन्ते इति निश्चितं जानातु । स्वरितकनामानम्-स्वरितसंज्ञम् । कुमारबालसेवकम्-चन्द्रापीडस्य बालकावस्थाया उपचारकम् । तैः-मृत्यैर्वात्ताहरैः । व्यसर्जयत्-गन्तुमाज्ञापयामास ।

सुबहुदिवसापगमे-बहुषु दिवसेषु व्यतीतेषु । वार्ता विना-चन्द्रापीडसमाचारस्यानवगमेन ।

करने पर रुठते नहीं हैं, पूछे जाने पर प्रियहित कह देते हैं, विना आज्ञा के कार्य किया करते हैं, पराक्रम दिखाकर आत्मश्लाघा नहीं करते और दूसरे द्वारा की गई श्लाघा पर लज्जा अनुभव करते हैं, युद्ध में झण्डे की दिशाकर आत्मश्लाघा नहीं करते और दूसरे द्वारा की गई श्लाघा पर लज्जा अनुभव करते हैं, युद्ध में झण्डे की तरफ आगे रहते हैं, दानकाल में भागकर छिप जाते हैं, स्नेह को धन से बढ़कर मानते हैं, जीने से पहले मरण को इच्छा रखते हैं, घर की अपेक्षा मालिक की सेवा में सानन्द रहते हैं । जिन्हें स्वामिसेवा की तृष्णा रहती है, स्वामी के हृदय को खुश करने में असन्तोष रहता है, स्वामी के सुख को देखते रहने का व्यसन रहता है, स्वामी के गुणों के वर्णन के विषय में वाचालता रहती है, स्वामी का त्याग नहीं करने में कृपणता रहा करती है । ऐसे मृत्यु आत्मा के रहते हुए भी पराधीन व्यापार, देखते हुए भी अन्ध, सुनते हुए भी बधिर, हाथ-पैर के होने पर भी पङ्क, वाक्शक्ति के होने पर भी मूक, जानते हुए भी जड़, नपुंसकों की तरह अकिञ्चित्कर एवं स्वामिचिन्तारूपदर्पण में प्रतिबिम्ब की भाँति दीखने वाले हुआ करते हैं । यह सारा मृत्युवर्ग उसी प्रकार का है, महाराज चन्द्रापीड की जगह पर आप ही हैं; अतः आप अपने आदेश को पूर्ण ही समझें । ऐसा कहकर मेघनाद ने स्वरितक नामक कुमार के बालसेवक को बुलाकर उन मृत्यों के साथ भेज दिया ।

इसके बाद बहुत दिन बीत जाने पर कुमार की खबर नहीं मिलने से चिन्तित महारानी विलासवती

कर्तुमवन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तिमातृणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्षसे, प्रसन्नास्तेवन्तिमातरः, परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात् परिजनादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजललुलितया जलाद्रिन्दीवरदलमजेव विचेपदीर्घया दृष्ट्याचर्यन्तीव चिरं दृष्ट्वा ककुभो भृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता फूत्कृत्य प्राकृतेवार्ता 'केनेदममृतं मे बाष्पललाद् वृष्टं, कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता, केन दृष्टाः, कियद्दूरे वर्तन्ते, किं वा तैः कथितं, कुशलं मे वत्सस्य' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनं संघशः प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीनिवासिना जनेन 'आगतो युवराजः कियद्दूरे-भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु क वर्तते, क वा भवद्भिर्यात्वा दृष्टः, क वातिकष्टस्तेनाति-बाहितो बाहनमात्रसाधनेन धाराधरागमः, तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये बहत् एवास्यापक्रान्त-स्त्वरितक पतद्वेत्ति, किमनेन वेदितेनाप्येतत्कथंयत्तु यदर्थमयं क्लेशः कृतो युवराजेन स दृष्टो वैशम्पायनः प्रत्यानीतो वा मिलितोस्य पत्रलेखासहितो मेघनादः, दत्तः कथं कश्चिदपि

उत्ताम्यन्ती-अधीरतां गच्छन्ती । उपयाचितम्-आगते चन्द्रापीठे इत्थंप्रकारां पूजां करिष्ये इत्यादिप्र-काराम् मान्यताम् । आयतनम्-मन्दिरम् । दिष्ट्या वर्षते-अतिमहत् ते भाग्यम् । अवन्तिमातरः-अवन्तीपुर्यां देवताः । परागताः-परावृत्त्यायाताः । सहसैव प्रधावितात्-संभ्रमेण धावित्वाऽऽगतात् । परिजनाद्-भृत्यात् । आनन्दबाष्पजललुलितया-हर्षाश्रुपूर्णया । जलाद्रिन्दीवरमजा इव-जलसिक्तनीलक-मलमालया इव । विचेपदीर्घया-संभ्रमविस्तारितया । अर्चयन्ती-पूजामाचरन्ती । ककुभः-दिशः । परि-भ्रष्टबालपोता-नष्टशिष्टशावका । प्राकृता-साधारणस्त्री । आर्त्ता-पीडिता । बाष्पललाद्-वचनन्याजात् । केन मे इदममृतं वृष्टम्-केन जनेन (युवराजवार्ताहरा आयाता इति कथयता वचनव्याजेन) समोपरि सुषावृष्टिः कृता । अस्मिन् जने-मयि । संघशः प्रधावितेन-संधीभूय द्रुतपदव्याप्तं गच्छता । नरपतिप्रति-बद्धेन-राजा पारितेन । परित्यक्तः-पश्चात्कृतः । यात्वा-गत्वा । अतिकष्टः-अत्यन्तकष्टकरः । बाहनमात्र-साधनेन-केवलेनाश्वरूपेणोपकरणेन । धाराधरागमः-वर्षासमयः । अतिबाहितः-व्यथितयापितः । तुरग-पृष्ठगतस्य-अश्वारूढस्य । बहत्-चलतः । अपक्रान्तः-न्यतीतः (वर्षासमयः) अनेन-धाराधरसमयः कथं न्यतीत इतिवृत्तेन । वेदितेनापि किम्-कथितेनापि नास्ति किमपि फलम् । प्रत्यानीतः-प्रत्यावर्त्य

चन्द्रापीठ के आगमन के लिये मनौतियाँ करने के लिये अवन्तिपुरी की देवता अवन्तिमाता के मन्दिर को चली । रास्ते में दौड़कर आये हुए परिजन ने कहा कि—देवि, आपके भाग्य अच्छे हैं, आप पर अवन्तिमाता प्रसन्न हैं, युवराज की खबर लाने वाले दूत लौट आये हैं । इस समाचार को सुनकर विलासवती के आनन्दाश्रु से भरे नयन पानी से भीगे हुए नीलकमल के समान दीखने लगे । बड़ी-बड़ी आँखों से उसने दिशायें देखीं, मानो वह कमल-पुष्पों से दिशाओं की अर्चना कर रही हो, विलासवती ऐसी लगती थी मानो बालशावक के खो जाने से व्याकुला हरिणी हो, वह लम्बी सांस लेकर साधारण स्त्री की तरह आर्त्ता होकर कहने लगी—किसने मेरे ऊपर इन बचनों के न्याज से भयुक्त की वर्षा की है, किसने मुझ पर कृपा की है, किसने उन दूतों को देखा है, वह दूत कितनी दूरी पर हैं, उन लोगों ने क्या कहा है ?

इस तरह पूछती हुई विलासवती ने देखा कि उज्जयिनी के लोग दल के दल दौड़े चले आते हैं, राजा ने जिन्हें रोका अथवा नहीं रोका सभी पूछ रहे हैं कि क्या युवराज आ गये, आप लोगों ने उन्हें कितनी दूरी पर छोड़ा है ? इन दिनों वह कहाँ हैं, आप लोगों ने कहाँ जाकर उन्हें देखा ? अति कठिन बरसात के दिन उन्होंने थोड़े की पीठ पर कैसे काटे ? मालूम पड़ता है उन्होंने चलते-चलते ही बरसात काट दिया है, त्वरितक यह सारी बातें जानता है, इन बातों को जानकर ही क्या होगा ? वह बतायें कि जिसके लिये यह सारा प्रयास कष्ट किया गया क्या उस वैशम्पायन को युवराज ने देखा ? उसे वह लौटा लाये ? पत्रलेखा के साथ मेघनाद उन्हें

सन्देशो देववर्धनेन मे मित्रमेवासावधारभ्य राभसिकतयैव विनाशं बलाद्गतस्य बालधर्मणो वत्सस्य विभेद्येव वार्तां पृच्छन्नपि जीवत्यसावस्य बाजी यो युवराजेन प्रसादीकृतः, प्रसीदत् सादिनां प्रथमस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथयत् वार्ताम्, उप्रेक्षामहे महानश्वारैरनुभूतः क्लेश इति, कुशलं महाश्वपतेरश्वसेनस्य, श्वशुरोसावस्माकम्, विस्मयः कृतोऽस्मत्पित्रापि यच्चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किञ्चित्प्रहितम्, आहितभर एवासौ युवराजभवने दृष्टो भवद्विभ्रीता मे भरतसेनः, सपरिजनस्य सेनापतेर्भद्रं भद्रसेनस्य, सेवान्वसनी सूनुर्मे कुमारवर्मा तत्र लगति, बलाधिकृतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य रोषितस्तेनासीन्नासीरार्थं युवराजः, राजकुले कः प्रसादवित्तो वर्धमानो मान्यते वा केन वा किं लब्धमेतावद्विद्वंसैः, आजीवनिका बहवः खल्वभिनवसेवका जाताः, यातु तावत्सर्वमेवान्यथेन दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसेनस्य वार्तां पितर्युपरते प्रथममेव स प्रविष्टो यात्रां मात्रास्य दुःस्वान्तरित-प्रत्यग्रपतिमरणशोकादशनक्रियैव परित्यक्ता न विद्य एव कथं सा जीवति, इत्येतानि

आनीतः । देववर्धनेन-तदाख्येन केनचन राज्ञा । राभसिकतया-विनोदप्रवृत्त्या बालधर्मणः-शिशुस्वभावस्य । अस्य-देववर्धनस्य । युवराजेन प्रसादीकृतः-उपहृतः । बाजी-अश्वः । जीवति-प्राणान् धारयति कश्चित् । सादिनां प्रथमस्य-अश्वारोहिणां श्रेष्ठस्य । वार्तां कथयत्-ब्रूत । उप्रेक्षामहे-संभावयामः । विस्मयः-आश्चर्यजनकम् । चिह्नकम्-पत्रादि किमपि । आहितभरः-राजकार्यभारवाही । लगति-सेवायां समर्थो भवति । बलाधिकृतस्य-सेनाधिकारिणः । तेन बलाधिकृतेन अवन्तिसेनेन । नासीरार्थम्-अग्रेसर-णार्थम् । युवराजः-चन्द्रापीडः । रोषितः-कोपितः । प्रसादवित्तः-राज्ञः प्रसादेन लब्धसम्पत्तिकः । आजीवनिकाः-जीवननिर्वाहमात्रवेतनाः । यातु तावत्सर्वम्-सर्वं पूर्वोक्तं तावदेकतस्तिष्ठतु । येन स वीरसेनो दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसेनस्य वार्ताम्, पितरि उपरते (मृते सति) प्रथमम् एव स (वीरसेनः) यात्रां प्रविष्टः प्रस्थाने गतः । अस्य (वीरसेनस्य) मात्रा दुःस्वान्तरितप्रत्यग्रपतिमरणशोकात् (कष्टसो-

मिला ? क्या देववर्धन ने कुछ सन्देश कहा है ? आज से वह भी मेरा मित्र हुआ । इटाव विनाश को प्राप्त लड़कपन करने वाले वत्स की खबर पूछने में डर लगता है । युवराज ने जो घोड़ा उसे उपहार दिया था क्या वह जीता है ?—कृपा कीजिये—घुड़सवारों में प्रथम मेरे मामा पृथुवर्मा की खबर सुनाइये, मैं सोचता हूँ घुड़सवारों को बड़ा कष्ट हुआ है ? महाश्वपति अश्वसेन तो सकुशल हैं, वह हमारे श्वशुर हैं, हमारे पिता ने आश्चर्यजनक कार्य किया है कि आप के हाथ कुछ चिह्न तक नहीं भेजा है । युवराज के घर का सारा कार्यभार संभालने वाला मेरा भाई भरतसेन आपको मिला था ? सेनापति भद्रसेन परिजन के साथ प्रसन्न हैं ? सेवान्वसनी मेरा पुत्र कुमार वर्मा वहाँ है ? सेनानायक अवन्तिसेन की क्या खबर है ? नासीर के सम्बन्ध में उसने युवराज को रुष्ट कर दिया था । राजकुल में आजकल किस पर प्रसन्नता मालूम पड़ती है ? किसने इतने दिनों में क्या प्राप्त किया है ? बहुत से आजीवन-प्राप्त सेवक नियुक्त हुए, छोड़ो इन बातों को, जिसने जो देखा वह वही कहे । सर्वसेन का बेटा वीरसेन पिता के मरने पर पहली बार यात्रा पर गया था, पुत्र के वियोग में उसकी माता को पति के मरण का दुःख छिप गया, उसने भोजन भी छोड़ दिया है, न जाने वह कैसे जी रही है ? इसी तरह बहुत सी बातें लोग पूछते जाते थे, लेकिन वह मृत्युवर्ग कुछ भी उत्तर नहीं देते थे, उनकी दुःखमरी आँखें नाक के अग्रभाग पर अवस्थित थीं, वे आविष्ट से लग रहे थे, मार्गश्रम से उनके शरीर चूर-चूर हो रहे थे, तथापि वे पैर को घसीटते हुए बड़े प्रयत्न से चले जा रहे थे, उनके कपड़े गन्दे हो रहे थे, उनका शरीर असंस्कार से मलिन हो रहा था, उन लोगों ने रुखे वालों को बारबार समेट कर ऊपर की ओर बांध रखा था, उनके केश ध्वज की तरह खड़े हो रहे थे, वे मार्गश्रम के आश्रय, थकावट के स्थान, मनोवास के आवास एवं प्रवास के समूह की तरह दीख रहे थे, परमदुःखी त्वरितक समेत उन मृत्यों को देखकर विलासवती उसी मन्दिर के प्रांगण में बैठ गई और उन्हें बुला भेजा ।

षान्यानि च प्रतिपदं पृच्छ्यमानानप्यदत्तवचसो नासाप्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिब,
अध्वममनिःसहाङ्गानपि पदाकृष्टिसंभाषितोद्यमायासितया गत्या गच्छतश्च, अतिमलिनपट्ट-
वराच्छादितान्, असंस्कारमलिनकायान्, अनेकधैवोद्वेगद्व्याधूलिपरुषमूर्धजान्ध्वजानिवा-
ध्वक्लेशस्याभयानिव भ्रमस्य पदव्यासानिव दौर्मनस्यस्यावासानिव प्रवासस्य संदर्भानिव
सर्वदुःखानां दूरत एव त्वरितकसमेतांस्तोल्लेखहारकान् आलोक्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे
स्थित्वा तेषामाह्वानायादिदेश।

अनन्तरं चातर्कितापतितदर्शनोत्पादितद्विगुणदुःखावेगान्मुषितानिवोन्मुक्तानिवे-
न्द्रियैर्दारुमयानिव शून्यशरीरान्निर्जीवितानिवोपसर्पतः पुरस्तात्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वस-
स्खलितचरणकमला कतिचिद्गत्वा पदानि गद्गदतरमुच्चैरकृतप्रणामानेवावादीत्। 'भद्राः,
कथयतां वत्सस्य मे वार्तामात्रम्। इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयम्। अप्रत्यय-

जवीनप्रियविपत्तिसेदवशात्) अशनक्रिया-भोजनम्। प्रतिपदं प्रत्येकपदव्यासे। पृच्छ्यमानान्-जिज्ञास्य-
मानान्। अदत्तवचसः-उत्तरमदत्तः। नासाप्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीन्-नासिकाप्रभागावस्थितदुःखपूर्ण-नय-
नान्। अध्वममनिःसहाङ्गान्-मार्गचलनजन्यभ्रान्तिशिथिलशरीरावयवान्। पदाकृष्टौ चरणोत्थापने
संभाषितेनोद्यमेन अपेक्षितेन प्रयासेन आयासितया प्रयत्नकृतया गत्या गच्छतः चलतः। अतिमलिन-
पट्टवराच्छादितान् जीर्णमलिनवस्त्रावृतदेहान्। असंस्कारमलिनकायान्-संस्काराभावेन स्नानादिप्रसा-
जनाभावेन मलिनदेहान्। अनेकधैव असकृत्। उद्वेगाः उपरिकृत्य संयमिताः अध्वधूलिपरुषाः मार्गरजो-
रुषाः मूर्धजाः केशा येषां तादृशान्। अध्वक्लेशस्य मार्गे जातस्य कष्टस्य ध्वजान् इव पताकासदृशान्।
आभयान्-पदव्यासान्। दौर्मनस्यस्य-विषादस्य। आवासान्-वासभूमिस्वरूपान्। सन्दर्भान्-पुत्रान्।
लेखहारकान्-वार्त्ताहरान्बूतान्। मातृगृहाङ्गणे-अवन्तीमातृनामकदेवीमन्दिराजिरे। तेषाम्-आगच्छतां
बूतानाम्। आह्वानाय-आकारणाय।

अतर्कितापतितेन-अकस्मादुपस्थितेन दर्शनेन विलासवतीसाक्षात्कारेण उत्पादितः कृतः द्विगुणः
द्विगुणपरिमाणः दुःखावेगः क्लेशोदयो येषां तादृशान्। मुषितान्-लुण्ठितधनान्। इन्द्रियैः ज्ञानसाध-
नैर्नैर्ब्रह्माण्डविभिः उन्मुक्तान् परित्यक्तान् इव (अचेतयतः) दारुमयान् काष्ठरचिततुल्यान्। शून्यशरी-
रान्-ज्ञानशून्यतनून्। निर्जीवितान्-मृतान्। उपसर्पतः-चलतः, पुरस्तात् पतन्ती-स्खलद्गतिः।
बाष्पान्धा-अधुपूर्णनैत्रतया द्रष्टुमशक्ता। साध्वसस्खलितचरणकमला-भयकम्पितपादा। कतिचित्
पदानि-कियतः पदव्यासान्। गत्वा-पुर उपसृत्य। गद्गदतरम्-अतिगद्गदकण्ठम्। अकृतप्रणामान्-
नमस्कारमप्यकृतवतः। (दूतान्) उच्चैः-उच्चस्वरेण। भद्राः कल्याणिनः, आशु मे वत्सस्य शिशोश्चन्द्रा-
पीडस्य। वार्त्तामात्रम्-केवलं शुभसमाचारम्। कथयत-ब्रूत। (इदं मे हृदयन्तु किमपि) अन्यथैव-
प्रकारान्तरेणैव। कथयति-अनुमापयति। अप्रत्ययम्-अविश्वासम्। सहसागतबाष्पवेगम्-हठात् प्रवर्त्त-
मानामधुधाराम्। अवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गाः-पृथिवीसमासञ्जितशिरोदेशाः। प्रणामापदेशेन-प्रणाम-
भ्याजेन। उत्तुज्य-विमृज्य। (साहसोदितमधु नमस्कारकरणाय भुवि शिरो रोपयित्वा निह्नुतीकृत्य)

इसके बाद अकस्मात् महारानी के दर्शन के हो जाने से उनके दुःख द्विगुण हो उठे, वे छुट से गये, वे
अचेत से हो गये, उनके शरीर शून्य हो गये, वे निर्जीव से आ रहे थे, 'उनके आगे गिरती पड़ती हुई बाष्प से
अन्धी, भय से डगमगाती हुई विलासवती कुछ पग चलकर गद्गद स्वर में उनके प्रणाम करने से पहले ही उच्च-
स्वर में पूछने लगी। बहादुरो, मेरे बच्चे की खबर कहो, मेरा हृदय तो कुछ दूसरी तरह ही कह रहा है। इसे
विश्वास ही नहीं हो रहा है। तुम लोगों ने मेरे बच्चे को देखा या नहीं। इस प्रकार पूछने पर भृत्यों की आंखों
में सहसा आंसू उमड़ आये, उन लोगों ने पृथ्वी पर माथा सटाकर प्रणाम के छल से अपने उमड़े हुए आंसू को
छिपाकर कट से माथा उठाया और कहा देवि, हमने अच्छोदसरोवर के तटपर युवराज को देखा है, शेष बातें
यह त्वरितक कहेंगे। इस प्रकार कहने वाले भृत्यों को रोते हुए स्वर में उसने कहा—यह बेचारा तपस्वी त्वरितक

मेवाश्रयते । वत्सो दृष्टो वा न भवद्भिः ।' इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवन्तितल-
निवेशितोत्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादिवाभिमुखमुग्रमितवदना व्यज्ञापयन् ।
'देवि, दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः । शेषमेष त्वरितको निवेद्यिष्यति ।' इत्यभिव-
दत एव तालुद्वाष्पमुखी प्रत्युवाच । 'किमपरमयं तपस्वी निवेद्यिष्यति । दूरतः प्रभृत्यपस्त-
तप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिराविषण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षित-
श्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां मन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टेर्यदावेदितव्यं तद्गर्वाङ्गरेबा-
वेदितम् । हा वत्स जगदेकचन्द्र चन्द्रापीड चन्द्रानन चन्द्रशीतलप्रकृते चन्द्राभिरामगुण
लोचनानन्दभूत किं भूतं ते येन नागतोसि । तात चन्द्रापीड पीडिता प्रवीमि न कोपाङ्ग-
पालभमाना । न युक्तमेतत्तव, 'अम्ब न परितम्बं मनागपि करोमि', इति तथा मे पुरः
प्रतिज्ञायान्यत्र काव्यवस्थातुम् । वत्स गच्छत एव ते मयास्य हतहृदयस्य शङ्कयैव क्वातं
दुष्करं मे वत्सस्य पुनमुखावलोकनमिति । बलाद्गतोसि । किं करोमि । को वात्र दोषो
वत्सस्य । मन्दभाग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलासितानि । भवन्त्यपुण्यवत्योपि लोके न
पुनर्मया सहशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवाच्छिद्य कापि नीतोसि ।
विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स सुदूरस्यापि पादयोः पतामि ते । निवर्तस्वैकवारम् ।

कृच्छ्रात्-कष्टात् अभिमुखम्-विलासवतीसम्मुखम् । उग्रमितवदना-उत्थापितमुखाः । व्यज्ञापयन्-
उक्तवन्तः । शेषम्-इतोऽधिकम् । त्वरितकः-तन्नामा चन्द्रापीडस्य बालसेवकः । इति अभिवदतः-पूर्व-
कथयतः । उद्वाष्पमुखी-साश्रुमुखी । अपस्ततप्रहर्षेण-निरानन्देन । उपसर्पणेन-भवतामागमनेन ।
प्रतिलेखमालिकाशून्यैः-प्रत्युत्तररहितैः । (पुरा राज्ञः पत्रं शिरसोऽहते स्म, तदुत्तरमपि तथैवेति, चन्द्रा-
पीडदत्तं प्रत्युत्तरं शिरसि न दृष्टम् इति विलासवती पुत्रस्य किमप्यत्याहितमूहाञ्जके) आविषण्णदीनैः-
क्लेशविवर्णैः । आननैः-मुखैः । प्रयत्नेन महताऽऽयासेन संरक्षितः पतनाश्विवारितः अश्रुमोक्षः तेन
दुःखिताभ्याम् कष्टं गताभ्याम् । दृष्टेः मन्मुखसमक्षम् मदभिमुखम् आधारणेन अस्थापनेन च आवेदितं
कथितं तत् यत् भवद्भिः आवेदितव्यं वक्तव्यमासीत् (भवन्तः स्ववक्तव्यं स्वीयभिः कष्टग्न्यङ्गिकाभि-
रुष्टेष्टाभिरेव प्राकटयन्ति सम्प्रति त्वरितकेन विशिष्य वक्तव्यं नावशिष्यतेऽतोऽस्मीं वराकः किं वक्ष्यतीति
भावः) जगदेकचन्द्र जगतोऽद्वितीयाह्लादक, चन्द्रशीतलप्रकृते-चन्द्रवच्छीतलस्वभाव, चन्द्राभिरामगुण
चन्द्रसुन्दरगुणगणोपेत । उपालभमाना-निन्दन्ती । प्रतिज्ञाय-प्रतिज्ञां कृत्वा । बलात्-स्वं बलं कृत्वा
(न तु मदच्छ्रया) अपुण्यानां पापानाम् । विलासितानि-फलानि । अपुण्यवत्यः-पापाः । अकाण्डे-
असमये । आच्छिद्य-पलाय्य । विप्रलब्धा-वञ्चिता । दग्धवेधसा-हतविधिना । सुदूरस्य-अतिकूरे
क्या कहेगा ? दूर से ही आनन्दशून्य चाल, उत्तरपत्र से शून्य मस्तक, दीन-उदास मुखमण्डल, आंखों के आसू को
बलात् नियन्त्रित करना तथा हमारी आंखों के सामने नहीं ताक सकना इत्यादि व्यापारों से जो कहना था वह
आपने ही कह डाला है । हा वत्स चन्द्रापीड, हा संसार के एक चन्द्र, हा चन्द्रमुख, हा चन्द्रसा के समान क्षीतल
स्वभाव वाले, चन्द्रभाके समान सुन्दर गुणवाले, आंखों को आनन्दित करनेवाले चन्द्रापीड, तुम्हें क्या हो गया
कि नहीं आये ? तात चन्द्रापीड, मैं दुःख से कह रही हूँ, क्रोध से उलाहना नहीं दे रही हूँ, यह आचरण तुम्हारे
योग्य नहीं हुआ कि तुम मां 'मैं विलम्ब नहीं करूँगा' इस प्रकार की प्रतिज्ञा करके भी दूसरी जगह रुक गये,
'बेटा, तुम्हारे जाने के समय ही मुझे अपने हृदय की आशङ्का से मालूम हो गया था कि मैं फिर तुम्हारा मुख
शीघ्र नहीं देख पाऊँगी । तुम जबर्दस्ती चले गये, मैं क्या करती ? अथवा इसमें तुम्हारा ही क्या दोष ? मुझ
अभागिनी के पापों का ही यह परिणाम है । पापिन भी संसार में हैं, परन्तु मुझ सरीखी पापिन दूसरी नहीं हो
सकती है । मुझे तुम एक ही थे, जिसे भाग्य ने मुझसे जबर्दस्ती छीन कर दूर कर दिया है । कुछ मरणा ने मुझे
ठग दिया । दूर रहने पर भी मैं तुम्हारे पैरों पड़ती हूँ । एकबार लौट आओ । मां कहते हुए तुम्हारे मुख को
देखने के लिये मेरा हृदय उत्सुक हो रहा है । हे मेरे दुर्लभपुत्र, मैं नहीं समझती कि जन्म से लेकर तुम्हारे

अम्बेत्यालपतस्ते वदनमालोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जातदुर्लभं न जानाम्येव किमा-
जन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि । उत यौवनाभोगकारिणीं वर्तमानां
रूपशोभाम् । आहोस्विद्वदृष्टम्भीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम् । इत्येवं विलापन्ती
मामवलोक्य हृदयस्थितो मैवं कथाश्चेतसि पुत्र यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती ।
जात त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरेवं ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न चेद्भि किमपि
प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेवेत्यद्यापि न श्रद्धाति मे
हृदयमनिष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्ता भीता ते त्वरितकोपनीतामेव
नेष्टवामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात किं अवीषि यथा किमनेन सुत-
स्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैकुल्येनेति । पथा स्थितास्मि ते वत्स वचनात्सूणीम् । न
रोदिमि ।' इत्यभिधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगात् ।

यथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्द-
रास्फालनोद्वेल इव महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्थशुकनासद्वितीयो यामाव-

वर्तमानस्य । उत्कण्ठितम्-उत्सुकम् । निवर्त्तस्व-परावृत्त्य आगच्छ । आलपतः-कथयतः । जात, पुत्र ।
अनुशोचामि-हतभाग्यतया चिन्तामि । यौवनाभोगकारिणीम्-युवावस्थाविस्तारकारणीभूताम् । रूप-
शोभाम्-स्वरूपसंपदम् । अवदृष्टम्भीराम्-सर्वगुणगभीराम् । उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य-दृष्ट्वा । आगामिनीम्-
आगच्छन्तीम् (क्रमशः प्रकटन्तीम्) प्रभुताम्-अधिकारम् । त्वदीयं शैशवं रूपं प्रभुत्वं वाऽधिकृत्या-
त्मानं शोचामीति किमपि पक्षविशेषग्रहणं कारणं नावधारयामीत्यर्थः) हृदयस्थितः-मम हृदि वर्त्तमा-
नस्त्वम् । एवं हृदि मा कथाः-इत्थं मनसि न चिन्तय । प्रियतया-स्नेहेन । स्त्रीजनसहभुवः-स्त्रीस्वभाव-
सिद्धात् । मूढभावात्-अज्ञानात् । (यदि मम हृदयं त्वदनिष्टं श्रद्धात तदवश्यमिदं स्फुटेत, न स्फुटति,
तेनास्य त्वदनिष्टविषयेऽविश्वासोऽनुमीयते, स चाविश्वासः स्नेहेन, रूपातिशयेन स्त्रीसुलभेन मोहेन
वा-जन्मते इति मयाऽपि न ज्ञायते इत्यर्थः) वरम्-उत्तमम् । अश्रवणीयम्-श्रोतुमनर्हं किमपि तदा-
निष्टम् । अनाकर्ण्य-अश्रुत्वा । उपरता-मृता । (तवानिष्टमश्रुत्वाैव मम मरणं वरं न पुनस्तच्छ्रुत्वेत्यर्थः)
सुतस्नेहानुचितेन-पुत्रप्रेमविपरीतेन । वैकुल्येन-मोहेन । आसन्नसखीजनावलम्बितशरीरा-समीपस्था-
ल्लोककष्टवेहा । मोहम्-मूर्च्छाम् । अगात्-प्राप्ता ।

अनेकसहस्रसंख्येन-सहस्रकतिपयपरिमाणेन । प्रधावता-द्रुतपदमागच्छता । तस्मिन् वृत्तान्ते-
चन्द्रापीडस्य किमप्यनिष्टं श्रुत्वा मूर्च्छिता विलासवतीति समाचारे आवेदिते-सूचिते सति । मन्दरा-
स्फालनोद्वेलः-मन्दराचलकृतमन्थनेन प्रचलः । महाम्भोधिः-महासागरः इव उद्भ्रान्तचेताः-चकित-

शैशव का स्मरण करूं ? अथवा यौवन के विस्तार को करने वाली तुम्हारी वर्तमान शोभा का स्मरण करूं ।
अथवा संभावना के माध्यम से तुम्हारी भाविनी प्रभुता का स्मरण करूं । इस प्रकार विलाप करती हुई अपनी
माता को देखकर मन में यह मत करना कि तेरे बिना भी तेरी माता जी रही है । पुत्र, तुम्हारे बिना जीकर मैं
यह अपना सुख तुम्हारे पिता को किस प्रकार दिखाऊँगी । मैं नहीं समझती क्या तुम्हारे प्रेम से अथवा तुम्हारे
चेहरे पर विश्वास से अथवा स्त्रीसुलभ मूर्खता से ही मेरे हृदय में यह बात नहीं बैठती है कि तुम्हारा कुछ
अनिष्ट हुआ है । इसीलिये मेरे हृदय के हजार टुकड़े नहीं हो जाते हैं । अच्छा यही था कि नहीं सुनने योग्य
समाचार को सुनने से पूर्व ही मैं मर जाती । पुत्र, क्या कहते हो कि पुत्र-प्रेम के कारण यह अनुचित तथा
लज्जाजनक कायरपन बेकार है । अच्छा, मैं तुम्हारी बात मानकर चुप हो जाती हूँ नहीं रोऊँगी । इस तरह
कहती हुई विलासवती मूर्च्छित हो गई, समीप में वर्तमान सखी ने उसे थाम लिया ।

इसके बाद सहस्राधिक विलासवती के परिजन ने दौड़कर राजा को इस बात की सूचना दी । खबर
मिलते ही मन्दराचल द्वारा मथित सागर की तरह चञ्चल राजा पागल हो उठे, बड़बड़ाकर उठे, शुकनास को

स्थितां प्रजविनीं करेणुकामारुह्य रयादापिबन्निव पुरो राजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्त्त-
नादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निबोद्धासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टाजक-
प्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जंगाम नरपतिः । उपेत्य चावन्तिमातृगृहमवतीर्य
तिर्यग्विषण्णोद्वाष्पवदनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता कदलीदलैश्च वीजयता जलाद्रैश्च पाणि-
पल्लवैः संवाहनं कुर्वता कथं कथमपि चेतनामापाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगा-
मुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत् । दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावशो-
षापनयनायेव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुप-
बाह्योश्च स्पृशन्ब्रूयन् शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत् । 'देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य
चन्द्रापीडस्य ततो न जीव्यत एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधार-
णेनामुना वैकल्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं

हृदयः । ससंभ्रमम्-सवेगम् । आर्यशुकनासद्वितीयः-शुकनासेन सहितः । यामावस्थिताम्-प्रहरिस्थाने
स्थिताम् । प्रजविनीम्-शीघ्रगतिम् । करेणुकाम् गजवधूम् । रयात्-वेगात् । पुरो राजमार्गम्-अग्रतः
स्थितं घण्टापथम् । आपिवन्-निगिरन्-(स्वरया लङ्घयन्) उन्मुक्तार्त्तनादकलकलेन-कृतार्त्तप्रलापकोला-
हलेन । सर्वतः प्रधावता-सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगच्छता । जनपदौघेन-लोकसमुदयेन । उद्वासयन्-ग्रामा-
न्निर्वासयन् । गोपुरेण पुरद्वारेण अट्टालकेन प्रासादेन भवनेन गृहेण तोरणेन बहिर्द्वारेण च सहिताम् उज्ज-
यिनीम् (उद्वासयन्) नरपतिः राजा तारापीडः निर्जंगाम बहिरभवत् । उपेत्य-प्राप्य । अवन्तिमातृ-
गृहम्-अवन्तिमातुर्नाम देव्या आयतनम् । अवतीर्य-करेणुकाया अवरोहणं कृत्वा । तिर्यक् वक्रम् विषण्णं
स्निग्धम् उद्वाष्पम् उदश्च वदनं मुखं यस्य तादृशेन । मलयजजलैः चन्दनमिश्रैर्वारिभिः सिञ्चता अभ्युक्षता,
कदलीदलैः रम्भावृक्षपत्रैः वीजयता वार्थं कुर्वता, जलाद्रैः वारिसिक्तैः पाणिपल्लवैः सुकुमारैः करैः
संवाहनं विलासवत्याः पादयोर्मर्दनं कुर्वता परिजनेन श्रुत्यवर्गेण कथं कथमपि महता प्रयासेन चेतनाम्
संज्ञाम् आपाद्यमानाम् नीयमानाम् अर्धोन्मीलितं लोचनयुगं यस्यास्तां तथोक्ताम् उष्णकालकमलिनीं
ग्रीष्मर्तुपक्षिनीम् इव (सूर्यकरसंतापिताम्) विलासवतीम् नाम स्वप्नेयसीम् अपश्यत्-दृष्टवान् । सहसा
प्रवृत्तेन-हठात् निर्गतेन । नेत्राम्भसा-अश्रुणा । मूर्च्छावशोषापनयनाय-अवशिष्यमाणमूर्च्छावृरीकरणाय
इव सिञ्चन् (विलासवतीम्) पार्श्वे एकत्रभागे उपविश्य स्पर्शामृतवर्षिणा अमृतोपमं स्पर्शं वर्षता करेण
हस्तेन ललाटे कपोलयोः गण्डयोः उरसि वक्षसि बाह्योः हस्तयोश्च शनैः शनैः मन्दमन्दम् । अन्या-
दृशम्-अमङ्गलम् । न जीव्यत एव-जीवितुं नैव शक्यते । सकललोकसाधारणेन-अन्यजनतुल्येन । वैकल-
व्योपगमेन-मोहस्वीकारेण । तुच्छताम्-नीचभावम् । नीयते-प्राप्यते । (यदि वत्सस्य किमप्यात्यधिक-
मुपनतं तदाऽवश्यमेव मर्त्यमावाभ्यां तदलं मोहमासाद्य साधारणजनवदात्मनस्तुच्छतां क्यापयित्वे-

साध लिया, पहरे पर की तेज चालवाली इथिनी पर चढ़े । आगे की सबक को तीव्रगति से पीते हुए राजा उसी
समय निकल पड़े । यह क्या है इस प्रकार आर्त्तनाद करते हुए दौड़नेवाले पुरजन के द्वारा दरवाजे, प्रासाद,
चहारदीवारी, तोरण आदि से युक्त नगरी को वह आकृष्टसे कर रहे थे, उजाड़-से बना रहे थे । मातृभवन
पहुँचकर सवारी पर से उतर कर तारापीड ने देखा कि विलासवती मूर्च्छित है । आँखों में आसू लिये परिजन
उसके मुँह पर चन्दन छिड़क रहे हैं, केलों के पत्ते से हवा कर रहे हैं, चरण दबा रहे हैं । इस प्रकार किसी तरह
उसे चेतना आ रही है, उसकी आँखें अथलुली हैं, वह ग्रीष्मऋतु की कमलिनी की तरह लग रही है । देखते
ही उनके नयन से अश्रुप्रवाह होने लगा मानो वह विलासवती की शेष मूर्च्छा को दूर करने के लिये उसे सींच
रहे हों, तारापीड ने विलासवती के समीप बैठकर स्पर्श द्वारा अमृत की वर्षा करते हुए हाथ से ललाट पर, आँखों
पर, छाती पर, कपोलों पर, बाहुओं पर छूते हुये धीरे-धीरे गद्गद स्वर में कहा—देवि, यदि वस्तुतः कुमार का
कुछ अनिष्ट हो गया है तो जीना तो नहीं ही है । साधारण लोक की तरह इस आत्मा को कायर बनाकर क्यों
तुच्छ सिद्ध कर रही हो । इतने शुभ कर्म किये अब और क्या करते ? इससे अधिक सुख के हम पात्र ही नहीं हैं ।

क्रियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपात्तं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत
पद्मात्रास्मेच्छया । विधिर्नामापरः कोप्यत्रास्ते । यत्तस्मै रोचते तत्करोति । नासौ कस्य-
विदप्यायत्तः । एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं वास्माभिर्लब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो
जन्मोत्सवः संभावितः । अङ्कगतस्य सुखमवलोकितम् । उत्तानशयस्योच्चुम्ब्य चरणानु-
त्तमाङ्गे कृतौ । जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्गे लुलतः स्पर्शसुखमनुभूतम् । अव्यक्त-
मलोद्गारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि । विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः । गृहीत-
विषस्य गुणवत्तथानन्दितं हृदयम् । उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्य-
क्षीकृता । अभिविक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम् । दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्व-
कान्त्यङ्गाङ्गि । एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्धूषमेतस्य निजपदे
प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम् । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् ।
अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदेव कथितम् । एतावत्तु मया व्यक्त-
मेतदेव परिजनात्कथयतः कर्णे कृतम् । यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे

र्थः) शुभानि पुण्यजनकानि कर्माणि यज्ञादीनि उपाप्तानि कृतानि । किमपरं क्रियते-इतोऽधिकं किम्-
नुष्ठीयताम् । भाजनम्-पात्रम् । अनुपात्तम्-अनर्जितपूर्वम् । हृदयताडनम्-उरःपीडनम् । (यद्येन शुभक-
र्मणा नोपार्जितं न तत्तेन स्वेच्छया हृदयं ताडयतापि लब्धुं शक्यम् इत्याशयः । अपरः-सर्वस्यापि कृतेऽ-
वशता । पराधीनवृत्तौ-परतन्त्रे । किंवाऽस्माभिः न लब्धम्-सर्वमपि लब्धम् । तमेव सर्वकामं विषय-
वसि-वत्सस्येति । वत्सस्य चन्द्रापीडस्य । जन्मोत्सवः-जन्मकालिकः हर्षसमारोहः । संभावितः कृतः ।
अङ्कगतस्य-क्रोडे स्थितस्य । उत्तानशयस्य-ऊर्ध्वमुखं शयानस्य । चरणानुच्चुम्ब्य-पादौ चुम्बित्वा ।
उत्तमाङ्गे कृतौ-शिरसि स्थापितौ । जानुसंचारिणः-जानुवलेन संचरमाणस्य । रेणुधूसरशरीरस्य-रजो-
रुचवपुषः । अङ्गे-मङ्गोळे । लुलतः-क्रीडतः । प्रथमजल्पितानि-आदिमभाषितानि । श्रोत्रे कृतानि-
श्रुतानि । विचेष्टमानस्य-किञ्चिच्चेष्टां प्राप्तस्य । बालचाटवः-बालक्रीडाः । गृहीतविषस्य-प्राप्तशिवस्य ।
गुणवत्तया-प्रशंसनीयगुणशालितया । उपारूढयौवनस्य-यौवनं प्राप्तस्य । अमानुषी-मनुष्यदुर्लभा
रूपशोभा-सौन्दर्यलक्ष्मीः । शक्तिः-सामर्थ्यम् । अभिविक्तस्य-यौवराज्ये प्रतिष्ठापितस्य । दिग्विजयाग-
तस्य-दिग्विजयं कृत्वा परावृत्तस्य । प्रणमतः-चरणयोर्नतस्य । परिष्वकानि-आलिङ्गितानि । मनोरथ-
शतवाञ्छितस्य-शतेन मनोरथैः अभीष्टस्य । एतावदेव-इयन्मात्रं न सम्पन्नं न जातम् । निजपदे-
राजासने । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिः-सकलमनोरथपूर्तिः । पुण्यराशेः-धर्मसमूहस्य । वृत्तम्-जातम् ।
अव्यक्तम्-अस्फुटम् । कर्णे कृतम्-श्रुतम् । तम्-स्वरितकम् । तावत्-प्रथमम् । अन्यतरत्-किमप्येकम् ।

रूपान्न वस्तु को हम यथेच्छ छाती पीटकर भी नहीं प्राप्त कर सकते हैं । भाग्य नामक कुछ दूसरी ही वस्तु है ।
को-छे सञ्छा-लगाता है वह बड़ी किया करता है । वह किसी के अधीन नहीं है । जब कि सारी वस्तुएँ पराधीन
हैं-प्रप्ते क्या नहीं-प्राप्त किया ? बेटे का दुर्लभ जन्मोत्सव हमने मनाया, गोद में लेकर उसका मुख देखा, उत्तान
को गोद में लेकर उसके स्पर्श का सुख भोगा । बाव्यावस्था की पड़ली तुतली वाणियाँ सुनीं । चलने-फिरने लगने
पर-लड़कपन के खेल-देखे, विद्याध्ययन करने पर उसकी गुणवत्ता देखी । जवान होने पर उसकी अमानुषी शक्ति
क्या-शोभा देखी । यौवराज्याभिवेक के समय उसका सिर सूँघा । दिग्विजय करके लौटकर जब उसने प्रणाम
किया-तो-उसका आलिङ्गन किया । सैकड़ों मनोरथों में केवल इतना ही न हो सका कि विवाहोपरान्त बेटे
को-राज्य-देकर हम तपोवन नहीं गये । सभी मनोरथों का पूर्ण होना तो बड़े पुण्य का फल है । और मेरे बेटे
को-कम हुआ है यह तो किसी ने स्पष्टरूप में कहा नहीं है । परिजन के मुँह से मैंने इतना तो साफ सुना

बालसेवकस्त्वरितकनामायातः । स वेत्ति सर्वं वृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ठ एवेति । तत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः ।' इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारः 'त्वरितकमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देवः' इति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य चन्द्रापीडस्नेहादेहीत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वादिष्टवान् । 'भद्र कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन च लिखितेऽपि नायातः । अनागमनकारणं वा किञ्चिन्न प्रतिलेखितवान्' इति । स त्वेवमादिष्टो राज्ञा गमनतः प्रभृति यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्योत्तिष्ठुमिव-शोकार्णवाक्रान्तिविह्वलः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवाधीत् । 'भद्र, विरम संप्रति । कथितं त्वया कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहदः । निवृत्तं श्रवण-कौतुकम् । कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःखभागिनो निस्त्रिंशः कर्मचण्डालाः । येषां तथापि हृदयस्फुटने निर्विकार-

अङ्गीकरिष्यामः—स्वीकरिष्यामः । अभिवदति—कथयति सति । आरात्—समीपे । महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गम्—शिरसा भूमिमाश्रितम् (प्रणमन्तम्) ।

तथा—तेन प्रकारेण प्रणमन्तम् । तम्—स्वरितकम् । चन्द्रापीडस्नेहात्—अयं चन्द्रापीडस्य बालसे-वक इति प्रेमवशात् । उत्तमाङ्गे शिरसि । स्पृष्ट्वा—स्पर्शं कृत्वा । आदिष्टवान्—उक्तवान् । मम्—जातम् । लिखिते—पत्रेण सूचिते । अनागमनकारणम्—न आगतस्तस्य हेतुम् । प्रतिलेखितवान्—पत्रस्योत्तर-रूपेण लेखयित्वा प्रहितवान् । राज्ञा चन्द्रापीडेन एवमादिष्टः इत्यमाज्ञप्तः स त्वरितकः यथावृत्तम् यथाघटितम् । चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावत्—तदवधि । आकर्ण्य—श्रुत्वा । अतिशुभितस्य—अत्युद्दे-लस्य शोकार्णवस्य दुःखसागरस्य आक्रान्त्या आक्रमणेन विह्वलः व्यग्रः सन् । कर्म प्रसार्य—बाहुम् विस्तृतं कृत्वा । आर्त्तरवः—करुणशब्दः । विरम—कथनान्निवर्त्तस्व । प्रश्नदोहदः—प्रश्नमनोरथः । कौतुकम्—औत्सुक्यम् । कृतार्थीभूता—सफला । स्फुटतः—विदीर्यमाणस्य । वेदना—कष्टम् । अनुभूता—भुक्ता । निर्व्यूढा—

है कि हमारे पत्रवाहक दूतों के साथ मेरे बेटे का बालसेवक त्वरितक आया है जो सारी बातें जानता है । इस-लिये उससे तो पूछें । तुमने तो उससे भी नहीं पूछा है । इसके बाद जीवन-मरण में किसी एक का वरण करेंगे । तारापीड इस प्रकार कह ही रहे थे, तब तक प्रतीहारी ने त्वरितक को दूतों के बीच में से लाकर महाराज से कहा कि यही त्वरितक आपके पास पृथ्वी पर माथा टेक रहा है आप इसकी ओर देखें ।

राजा ने त्वरितक को देखकर चन्द्रापीड के स्नेह से पुकारकर अपने हाथ से उसका माथा छुआ, और कहा—भद्र, बताओ मेरे बेटे को क्या हो गया है कि आने के लिये मैंने, उसकी मां ने तथा शुकनास ने भी लिखा फिर भी वह नहीं आया । नहीं आने का कुछ कारण भी नहीं लिख भेजा । राजा के द्वारा इस प्रकार पूछे जाने पर त्वरितक ने जाने के समय से सारी बातें यथावत् कहना शुरू किया । राजा ने जभी चन्द्रापीड के हृदय के फटने की बात सुनी तो वह शोक के आवेग से विह्वल हो उठे, हाथ फैलाकर आर्त्तस्वर में त्वरितक से कहा—भद्र, अब रुको, तुम्हें जो कहना था सो कह दिया, मुझको भी जो सुनना था सो सुन लिया, मेरा पूछने का मनोरथ पूरा हो गया, कान की उत्कण्ठा निवृत्त हो गई । कान कृतार्थ हुए, हृदय आनन्दित हो गया, प्रीति उत्पन्न हो गई, मैं सुखी हो गया, हा वत्स, फटते हुए हृदय की वेदना तुमने अकेले भोगी । तुमने वैशम्पायन के ऊपर अपने प्रेम का निर्वाह किया । हम तो दुःखमात्र के पात्र तथा कर्मचण्डाल हैं । हमारे हृदय तुम्हारे हृदय के फटने पर भी निर्विकार बने रहे । देवि, हमारे हृदय वज्र से भी कठोर हैं, जो स्वयं हजार खण्डों में नहीं फट जाते । यह हमारे मौत से डरने वाले प्राण मेरे बेटे का अनुसरण नहीं करते हैं । इसलिये उठो, जब तक हमारा बेटा

त्वमेव । देवि वज्रसारतोपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम् । यन्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुःखभीरवोमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतामहे । सशोकं शुकनास किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश सपदि परिचारकांश्चितारचनाय । रचयत ऋदिति काष्ठानि काष्ठिकाः । किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः । गत्वा निष्कामयत हुताशनप्रवेशोपकरणानि । निष्कारणरुदितेन किमधुना । उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयशेषं देवि द्विजेभ्यः कोषम् । कस्य कृतेद्यापि पाल्यते । पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीण-पुण्यस्य मे । यात यथाभूमि भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्थ । यथा च नाद्यैवास्य दुःखं जान-न्ति प्रजास्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः । कमपरं संविधाय यामि ।' एवमार्त-प्रलापिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्या धृतशरीरमार्ततरस्त्वरितको व्यज्ञापयत् । देव स्फुटितेति हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः । शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं शृणोतु तावद् देवः' इति ।

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट-

निर्वाहिता । निर्विश्राः-लङ्घ्यसमाः । कर्मचण्डालाः-क्रूरकर्माणः । वज्रसारतः-लौहात् । मरणदुःखभीरवः-मृत्युकष्टात् भीताः । यावदेवेति । यावत् एकाकी वत्सोऽतिदूरं न प्रयाति तावदेव अनुगमनाय (तमनु-सर्त्तु) प्रयतामहे इत्यन्वयः । अद्यापि-सम्प्रत्यपि । किं किमर्थम् । सशोकम्-शोकेन सह । स्नेहस्य- (वत्सानुवर्त्तनद्वारा तदुपरि स्थितस्य स्नेहस्य प्रकाशनस्य) महाकालायतनसमीपे-महाकालमन्दिर-पार्श्वे । चितारचनाय परिचारकान् मृत्यान् आदिश आज्ञापय । काष्ठानि-इन्धनानि । रचयत-प्रस्तुती-कुरुत । काष्ठिकाः-काष्ठकर्माधिकृताः । हुताशनप्रवेशोपकरणानि वह्निप्रवेशोपयोगीनि धृतचन्दनधूपकौ-शेयवस्त्रादीनि साधनानि । निष्कामयत-बहिरानयत । निष्कारणरुदितेन-व्यर्थेन रोदनेन । उपरोधपरि-लम्बाद्विना-विना किमपि निरोधं विना च विलम्बम् । दापय-समर्पय । द्विजेभ्यः-ब्राह्मणेभ्यः । कोषम्-सञ्चितम् धनम् । पाल्यते-रचयते (भोक्तुरपाये कोपरक्षाप्रयोजनं न पश्यामः) करणीयम्-कर्त्तव्यम् । क्षीणम्-समाप्तम् । यथाभूमि-यथास्वस्थानम् । यात-गच्छत । कथावशेषीभूतः-स्मृतिशेषः । संविधाय-स्वेन घृतं राज्यभारं समर्प्य । अचेतितात्मपीडया-स्वां पीडामध्यायन्त्या । आर्त्ततरः अतिव्यथितः । ध्रियते-न विनश्यति । निरवशेषम्-समस्तम् ।

तत्-शापवशात् चन्द्रापीडस्य मरणं शरीरस्याविनष्टत्वं च । अद्भुतम्-आश्चर्यजनकम् । कौतु-केन-कुतूहलेन अन्तरितः क्षुब्धः शोकावेगः शोकप्रकोपो यस्य तादृशः सन् । विगतनिमेषेण-निमेष-

अकेले दूर नहीं निकल जाता, तभी तक उसका साथ देने का यत्न करें । शुकनास, तुम क्यों सशोक बैठे हो ? यही तो स्नेह का समय है । नौकरों को आदेश दो कि महाकाल-मन्दिर के पास चितारें चुन दें । लकड़ी वाले लकड़ी तैयार कर दें । ऐ कञ्चुकियो, इस तरह सिकुड़े क्यों बैठे हो । जाकर वह्निप्रवेश के योग्य साधन निकालो । बेकार रोने की अब क्या जरूरत है । विना किसी रोक तथा विलम्ब के सारा कोप ब्राह्मणों को दिलवा दो । अब किसके लिये रखूंगा । अब मुझ अपुण्यजन का पालनभार समाप्त हो गया । हे राजगण, आप अपने-अपने देश को जायें । मैंने आपको छोड़ दिया । जिससे प्रजाओं को मेरा दुःख न हो वैसा करना । मेरा बेटा समाप्त हो गया, अब मैं किसे प्रतिनिधि बनाकर जाऊँ ? इस प्रकार आर्त्त विलाप करने वाले तारापीड को विलासवती अपना दुःख मुलाकर थामे हुई थी, इसी स्थिति में अत्यार्त्तस्वर में त्वरितक ने कहा—महाराज, हृदय के फट जाने पर भी युवराज का शरीर ज्यों का त्यों है । शापदोष से वैशम्पायन का जन्म जिस प्रकार हुआ है यह भी पूर्ण रूप से आप सुनें ।

तारापीड ने इस अद्भुत बात को सुनकर आश्चर्यरस से शोकवेग के ढंक जाने पर निनिमेष नयन से भूताविष्ट की तरह सावधान होकर त्वरितक द्वारा कहे गये यथादृष्ट, यथाश्रुत और यथानुभूत समस्त वृत्तान्त

इव दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रीवीत् । श्रुत्वा च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुःश्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनवृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्श-
स्तिमिततारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुकनासमुखेभ्यपातयत् । सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि
निधानीकृत्यात्मदुःखं सुहृददुःखापनोदायैव यतन्ते यतः शुकनासस्तदवस्थोपि स्वस्थवदव-
निपतिमुवाच ।

‘देव, विचित्रेस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमयेषु देवतिर्यग्योनिमानुषेषु त्रिगुणा-
त्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वर-
स्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाक-
स्वभावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वा नियतवृत्तेः स्थावरजङ्ग-
मस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः । यदि

शून्येन । आविष्टः-भूतगृहीतः । दत्तावधानः-सावधानः । तेन-स्वरितकेन । निरवशेषम्-समस्तम् ।
अनेकचिह्नोत्पादितप्रत्ययम्-बहुभिश्चिह्नैर्जनितविश्वासम् । विवर्तिताननः-परिवर्तितसंग्रीवः । विमर्श-
स्तिमिततारकाम्-विचारनिश्चलकनीनिकाम् । निर्विशेषावस्थे राज्ञो मुखेन सुख्यदशे । अभ्यपातयत्-
पातयामास । निधानीकृत्य-एकतः स्थापयित्वा । सुहृददुःखापनोदाय-मित्रकष्टनिवारणाय । तदवस्थः-
तामवस्थां गतः । स्वस्थवत्-अविकृतमनोदश इव । अवनिपतिम्-राजानम् ।

विचित्रे-आश्चर्यमये । सुखदुःखमयेषु-सुखेन दुःखेन च पूर्णेषु । देवतिर्यग्योनिमानुषेषु देवेषु
तिर्यग्योनिषु मानुषेषु च । त्रिगुणात्मनः-सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपस्य । प्रधानस्य-प्रकृतेः ।
परिणामात्-रूपान्तरग्रहणरूपाद्विकारात् । परमाण्वादेः-परमाणुप्रभृति ब्रह्माण्डपर्यन्तस्य-समस्तचराच-
रात्मकस्य । उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्य-उत्पत्तौ-उद्भवे स्थितौ सत्तायाम् प्रलये विनाशे च हेतुभूतस्य ।
धर्माधर्मसाधनानाम्-धर्ममधर्मञ्च साधयताम् । इष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणाम्-इष्टेन अनिष्टेन च फलेन
स्वर्गनरकाद्यात्मना यः संबन्धस्तत्कारिणाम् । शुभाशुभानां कर्मणां विपाकस्वभावात्-परिणामात् । अने-
कप्रकारम्-नानाप्रकारेण । उत्पद्यमानस्य जायमानस्य तिष्ठतः-वर्त्तमानस्य । विनश्यतः-नाशं गच्छतः ।
नियतवृत्तेः-स्थिरसद्भावस्य । स्थावरजङ्गमस्य-चराचररूपस्य । या न संभवति सा काचित् अवस्था
न-सर्वा अपि अवस्थाः अवश्यं संभवन्ति । विमर्शः-चिन्ता । युक्तेर्विचारात्-उपपत्तिविमर्शवशात् ।
युक्तिरहितानि-उपपत्तिशून्यानि । आगमप्रामाण्यात्-शास्त्राणां प्रमाणरूपतां स्वीकृत्य । अभ्युपगतानि-
स्वीकृतानि । संवादीनि-अविरुद्धानि । आगमप्रामाण्यादङ्गीकृतस्य युक्तिविरुद्धस्यापि स्वीकृतस्य संवा-
दित्वमुदाहरति-मुद्राबन्धादित्यादिना । मुद्राबन्धात्-गारुडादिमुद्राकरणात् । ध्यानात्-विषहराया देव्या-

शुन लिया । अनेक कारणों से जिस पर विश्वास होता था, फिर भी जो अविश्वसनीय था, जो अत्यन्त शोकजनक
होकर भी विस्मयावह था, दुःश्रव होकर भी जो आश्चर्यजनक था, उस युवराज-वैशम्पायन वृत्तान्त को सुनकर
थोड़ा मुंह घुमाकर तारापीड ने विचार में स्थिर हो कनीनिका जिसकी ऐसी अपनी आंखें शुकनास के मुख पर
डालीं । यद्यपि शुकनास की भी वही हालत थी, तथापि उसने स्वस्थ की तरह तारापीड से कहा, क्योंकि मित्र
स्वयं दुःखी होने पर भी अपने दुःख को छोड़कर मित्र के दुःख को दूर करने का प्रयत्न किया करते हैं ।

महाराज, इस संसार में बड़ी विचित्रता है, इसमें सुख-दुःखमय देव-मानुष, पशु-पक्षि प्रभृति सुख-दुःख में
भटका करते हैं, त्रिगुणात्मक प्रधान के परिणाम से, अथवा परमाणु आदि से संसार की उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय के
करनेवाले ईश्वर की इच्छा से धर्म-अधर्म से साधन इष्ट-अनिष्ट फल के सम्बन्ध से शुभाशुभ कर्मों के विपाक से
उत्पन्न होनेवाले इस स्थावर-जङ्गम लोक की कोई भी अवस्था हो सकती है । इसमें आपको सोचने की जगह ही

पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनामादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमत्रासंभावनीयम् । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंभ्रमा एव दृष्टः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याधिनाशः कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राप्यखिललोकप्रख्यात-प्रभावममृतमेवैकं कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्येव वार्ता । तत्सर्वमेतदित्यमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेरखिललोकाद्वाहकारिणोन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणैर्न चिराच्छापावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलज्जयनपयसो वध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य लोकपालस्यैव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृतमेव संतापं परित्यज्यति देवः । तयोरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिधार्यन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्धयताम् । अकुशलमपि यमनियमकष्टत्रतोपवासादिना तपःपरिक्लेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यद्यदेवं गते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तदद्यैवारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकाना-

अपि विष्णोर्नाधिकः अथ दशरथगृहे विष्णुरुत्पन्नः, तदा भवद्गृहे चन्द्रमसो जन्म नासंभवमिति भावः) गर्भारम्भसंभवे-गर्भोदयसंभावनाकाले । देवेन-भवता । देव्याः-विलासवत्याः । तयोः-चन्द्रापीडवैशम्पायनयोः । विनष्टयोः-मृतयोः चन्द्रापीडवैशम्पायनयोः । पुनर्जीवितप्रतिलम्भः-पुनर्जीविनप्राप्तिः । अखिललोकप्रख्यातप्रभावम्-सकलभुवनविदितसामर्थ्यम् । इत्थम्-यथाऽनेन त्वरितकेन उक्तं तथा । तादृशाकारकान्तेः-तादृशमाकारम् रूपम् कान्ति सौन्दर्यं च धारयतः । शापावसाने-शापस्यान्ते । निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य-कृतकादम्बरीविवाहस्य । गलज्जयनपयसः-आनन्दाभूपूर्णजयनस्य । वध्वा-कादम्बर्या । पुत्रत्वमुपगतस्य-पुत्ररूपेणोत्पन्नस्य । चन्द्रापीडनामान्तरितस्य-चन्द्रापीड इति नामान्तरं धारयतः । आजन्मकृतम्-जन्मप्रभृतिसञ्चितम् । मङ्गलानि-शुभावहानि वस्तुनि ।

पड़ा था । यह आदिदेव अजन्मा ईश्वर ही तो जमदग्नि के पुत्र हुए, फिर—अपने को चार भागों में बाँटकर दशरथ के घर पैदा हुए थे, फिर—वसुदेव के घर पैदा हुए । इसलिये मनुष्यों में देवों का पैदा होना कुछ असम्भव नहीं है । प्राचीन मानवों से आप किसी प्रकार गुण में कम नहीं हैं । भगवान् विष्णु से बढ़कर चन्द्रमा भी नहीं हैं । इसमें असम्भाव्य क्या है ? और गर्भ की प्रारम्भिक स्थिति में महारानी के मुख में चन्द्रमा की प्रवेश करते हुए आपने भी देखा ही था । मैंने भी सपने में पुण्डरीक देखा था । इसलिये उन दोनों की ही उत्पत्ति चन्द्रमा तथा पुण्डरीक से है इसमें सन्देह नहीं है । मरने के बाद भी शरीर नष्ट नहीं हो, पुनः जीवित हो उठे इसमें तो जगत्-प्रख्यात प्रभाव अमृत ही एकमात्र कारण है, वह अमृत चन्द्रमा में वर्तमान है यह बात प्रसिद्ध है । अतः आप इन सारी बातों को सत्य ही समझें । और उस तरह की आकृति तथा कान्तिवाले का जन्म अन्यथा सम्भव ही नहीं था । इस लिये थोड़े ही दिनों में आप शापावसान होने पर गन्धर्वराजपुत्री के साथ विवाह करके स्त्री को साथ लेकर आँखों में आंसू भरकर चरणों पर पड़ते हुए चन्द्रापीड नाम से प्रख्यात चन्द्रस्वरूप पुत्र को देखकर आजन्म कृतताप को भूल जायेंगे । उन लोगों के लिये शाप है हमारे लिये तो यह वरदान ही है । इसलिये इस विषय में आपको अथवा महारानी को शोक नहीं करना चाहिये । मङ्गल कार्य किये जायं, अभिमत देवता की आराधना एवं धन के दान से अन्य जन्मकृत पुण्य की वृद्धि की जाय । और भी जो कुछ ऐसी स्थिति में कल्याणकारी सुना गया हो अथवा ज्ञात हुआ है वह आज से ही किया जाय । वैदिक अथवा अवैदिक कर्मों के लिये असाध्य कुछ भी नहीं है । बड़ी कठिनाई से प्राप्त उन पुत्रों की उत्पत्ति भी इसी तरह हुई थी ।

शुकनास के इस प्रकार कहने पर सशोक राजा ने कहा—आपने जो सारी बातें कही हैं वह कौन जानता है, दूसरा कौन हमें परिबोधित ही कर सकता है ? हम लोग किस दूसरे का कहना ही मानेंगे । वैशम्पायन के

सदैविकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किञ्चिदपि । उत्पत्तिरपि तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।'

इत्युक्तवति शुक्रनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत् । 'सर्वमेतद्यदार्थेणाभिहितं कोन्यो बुध्यते । केन वापरेण वयं परिबोधनीयाः । कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम् । किं तु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटनं हृदयस्याप्रतो दृष्टिलग्नं सर्वमेवान्यदन्तरयति । तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । तद्रमनमहेत्येव उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणाय । इत्येवमवधारयत्वार्यः ।' इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्यज्य लज्जां विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद । 'आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं बलिम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्तान्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव । जानामि वरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि । न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनराशानिबन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपायस्य वत्साननावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां प्रजतु ।' इति वदन्तीमेव विलासवतीमासाद्यान्यतमः शुक्रनासस्या-

धनातिसर्जनेन-दानेन । अकुशलम्-अमङ्गलकरं पापम् चयमुपनीयताम्-विनाश्यताम् । एवं गते-अस्यां स्थितौ । कृच्छ्रलब्धयोः-अतिक्लेशेन प्राप्तयोः । ईदृशेनैव प्रकारेण-जपतपोदानादिना शुभेन कर्मणा ।

अन्यः-भवद्भिन्नः परिबोधनीयाः-धैर्यं प्रापणीयाः । तत्-तथापि । वत्सस्य हृदयस्य वैशम्पायन-दुःखात्स्फुटनं दृष्टिलग्नं नयनयोः स्थितं सत् अन्यत्सर्वं भवदुक्तं मया स्वयं वा चिन्तयित्वा दृढीकृतम् अन्तरयति व्यवधापयति । अप्रत्यक्षिते-अदृष्टे संस्तम्भम्-धैर्यधारणम् । दूरापेतम्-दूरं गतम् असाध्यम् । गमनादहे-चन्द्रापीडसमीपगमनमिच्छः । जीवितसंधारणाय-जीवनाय । प्रयाणम्-यात्रादेशः । दुःखापनोदाय-स्वीयस्य दुःखस्थापाकरणाय । स्फुटनम्-हृदयमेदनम् । (मया पुत्रविपत्तिकष्टमपनेतुं स्वीयस्य हृदयस्य स्फुटनमभिमतमक्रियत, तदपि) असह्यदुःखोपशान्तये-अतिकठोरदुःखस्य निवृत्तये । आशानिबन्धनस्य-गृहीताशस्य । सर्वात्ययनिवारणोपायस्य-सकलदुःखप्रतिकारस्वरूपस्य । विनोदताम्-आनन्दसाधनताम् । आत्मसमः-अतिप्रियः । परिणतवयाः-वृद्धः । षट्कर्मा-ब्राह्मणोचितयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपषट्कर्मपरायणः । स्वस्तिपूर्वकम्-आशीर्वादपूर्वकम् । अपरिस्फुटेन-

दुःख में मेरे बेटे के हृदय का फट जाना सर्वदा हमारी आंखों के सामने रहता है और अन्य वस्तुओं को व्यवहित किये रहता है । मैं वही देखता, सुनता तथा सम्भावना किया करता हूँ । इस प्रकार बेटे का मुँह देखे बिना मैं हृदय को स्थिर नहीं कर सकता, जब मेरी यह दशा है तब देवी का परिबोधन तो दूर की बात है । इसलिये पुत्र के पास जाने के अतिरिक्त दूसरा कोई उपाय ही नहीं है । जिससे जिया जा सके । आप यह निश्चित समझें । तारापीड के इस प्रकार कहने पर चिरकालिक पुत्रशोक से लज्जा का त्यागकर शुक्रनास के सामने ही विलासवती ने इस प्रकार कहा । आर्यपुत्र, जब ऐसी बात है तब देर की क्या जरूरत है ? हमें निकल चलना चाहिये । यात्रा की आज्ञा दीजिये । मेरा हृदय बेटे को देखने के लिये उतावला हो रहा है । दुःख दूर करने की इच्छा से हृदय का टूटना अभिप्रेत था, परन्तु इस समय दर्शन की आज्ञा से वह भी नहीं जंचता है । मैं समझती हूँ चिरकाल तक दुःख सह कर भी मैं जो जीवित रह गईं सो पुत्र को एक बार देख लेने के ही लिये । असह्य दुःख की उपशान्ति के लिये मैं मर भी तो नहीं गई । इसलिये सारी आज्ञाओं का स्थान, समस्त अनर्थों के निवारण का उपाय बेटे के मुख के अवलोकनार्थ उत्सुक इस हृदय के लिये यह यात्रा भी तब तक एक विनोद बन जाय । इस प्रकार कहती हुई विलासवती के पास आकर शुक्रनास के आत्मीय तथा

त्मसमः परिणतवयाः षट्कर्मा समुपसृत्य स्वस्तिपूर्वकं व्यज्ञापयत् । 'देवि सर्वत एवापरि-
स्फुटेन वार्ताकलकलेनाकुलीकृतहृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्त्यागता । राज्ञो लज्जमाना
नोपगता स्थानमिदम् । तद्देवा मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम् । किमेभिः
कथितम् । जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः । स्वस्थशरीरो वा । दौकितो वा पुनर्युवराजस्य ।
क्व वर्तते । तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैः' इति राजा तु तदुपरतिवार्ताया अपि कष्टतम-
माकर्ण्य दीर्घ इव शुचा शतगुणीभूतशोकोत्प्लुताङ्गी विलासवतीमवादीत् । 'देवि, न श्रुतं
किंचिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते । अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव विगुह्यते । तदुत्तिष्ठ
स्वयमेव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखी तथा यथार्थशुकनासेन
सह यातव्यम् ।' इत्येवोत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयत् । आत्मनापि शुकनासेन
सह गमनसंविधानमकारयत् ।

अथ तथा प्रस्थिते राजनि राजानुरागाच्चन्द्रापीडस्नेहेन चाश्चर्यदर्शनकुतूहलाच्च
प्रथमगतपितृपुत्रभ्रातृमित्रस्वजनदर्शनाय च गृहरक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव
लोको गन्तुमुदचलत् । राजा तु शीघ्रगमनविधातद्देतून्धमस्तानेव निवर्त्य प्रलघुपरिकरः

अन्यक्तेन । वार्ताकलकलेन-चन्द्रापीडसमाचारोत्थापितेन कोलाहलेन । आकुलीकृतहृदया-व्यग्रमनाः ।
धावन्ती-द्रुतपदा । मातृगृहस्य-अवन्तिमातृमन्दिरस्य । एभिः-वार्ताहरैर्दूतैः । दौकितः-समीपस्थः ।
तत्-मनोरमापृष्टम् । उपरतिवार्ताया अपि कष्टतमम्-मृत्युसमाचारादपि समधिककष्टदयि । शुचा
दीर्घः-शोकेन भिन्नहृदयः । शतगुणीभूतशोकोत्प्लुताङ्गीम्-शतगुणवर्द्धितसन्तापक्लिष्टशरीराम् । ते
प्रियसख्या-मनोरमया । संस्थापय-प्राप्तधैर्यां कुरु (तथा तां परिवोधय यथा सा शुकनासेन सह
चलितुं योग्या तिष्ठेत्) गमनसंविधानम्-यात्राप्रबन्धम् ।

तथा-तेन प्रकारेण (विलासवतीमनोरमाशुकनासैः सह) राजनि तारापीडे । प्रस्थिते चन्द्रापीड-
दर्शनाय चलिते सति । राजानुरागात्-राज्ञः स्नेहात् । आश्चर्यदर्शनकुतूहलाच्च-अत्यवशुतवस्तुविलोकनौ-
त्सुक्याय । प्रथमगतानाम् पूर्वत एव गतानाम् पितृभ्रातृमित्रस्वजनानाम् दर्शनाय च (केचिद्भ्राजानुरागात्,
केचिच्चन्द्रापीडस्नेहात्, केचिदाश्चर्यदर्शनकौतुकवशात्, केचिदितः पूर्वं चन्द्रापीडेन सह गतानां पितृपुत्र-
मित्रभ्रातृप्रभृतीनां स्वजनानां दर्शनमुद्दिश्य चलित्वा इति) गृहरक्षकवर्जम्-गृहरक्षकान् वर्जयित्वा ।
उदचलत्-प्रस्थितवान् । शीघ्रगमनविधातद्देतून्-द्रुतगमनपरिपन्थिनः । निवर्त्य-परावर्त्य । प्रलघुपरिकरः-
अत्यल्पसहायजनः । पन्थानम् पिबन्-मार्गं निगिरन् (संकोचयन्) परापतितुम्-लक्ष्यस्थाने उपस्था-

षट्क ब्राह्मण ने आशीर्वाचनपूर्वक कहा—'देवि, चारो ओर इस अस्फुट वृत्तान्त-कोलाहल से व्याकुलहृदया
मनोरमा स्वयं दौड़ी आई है । राजा से लज्जित होने के कारण इस जगह नहीं आ सकी, वह मातृमन्दिर के
पृष्ठभाग में खड़ी है । उसने देवी से पूछा है कि इन लोगों ने क्या कहा है ? मेरा बेटा वैशम्पायन जीता तो है ?
स्वस्थ तो है ? युवराज को मिला या नहीं ? कहाँ है ? वह दोनों कितने दिनों में आ रहे हैं ? राजा को यह बात
उनके मरण-वृत्तान्त से भी कठोर मालूम पड़ी, उनका हृदय शोक से विदीर्ण होने लगा, उन्होंने सौगुने शोक से
दग्धशरीरा विलासवती से कहा—देवि तुम्हारी सखी ने दोनों लड़कों के सम्बन्ध में कुछ भी नहीं सुना है, दूसरों
के मुख से वह कुछ सुन लेगी तो मर ही जायेगी, अतः उठो स्वयं धैर्य अवलम्बन करके सारा वृत्तान्त कहकर
अपनी सखी को ढाढ़स बँधाओ जिससे वह शुकनास के साथ चले । इस प्रकार कहकर विलासवती को परिजन के
साथ उठाकर राजा ने भेजा । स्वयं शुकनास के साथ यात्रा की तैयारी में लग गये ।

इस प्रकार राजा के चलने पर राजा के अनुराग से, चन्द्रापीड के स्नेह से, आश्चर्यदर्शन की उत्कण्ठा से
पहले गये हुए बाप, बेटा, भाई, मित्र प्रभृति आत्मीयजन के दर्शन की उत्कण्ठा से घर के रक्षकों को छोड़कर
उज्जयिनी का सारा लोक ही चल पड़ा । शीघ्र यात्रा के प्रतिबन्धक उन लोगों को राजा ने लौटा दिया, थोड़े से
परिजन साथ लिये, वह रास्ते को पी जाना चाहते थे, उनकी इच्छा एक दिन में ही पहुँच जाने की हो रही थी,

पिबन्निव पन्थानमेकदिवसेनेव परापतितुमीहमानः स्तोकत एवाध्वनः प्रभृत्युत्तमान्यता
हृदयेन कियत्यध्वन्यथापि वर्तमाने कतिपयैर्दिवसैः परापताम इति मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं
त्वरितकमाहुयाहुय पृच्छन्नविच्छिन्नकैः प्रयाणकैर्बहुबहुभिरेव दिवसैराससादाच्छोदम् ।
आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेनान्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्तमान-
खवारान्वातान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान् ।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तम्, उष्मितात्मसंस्कारमलिनकृशशरीरम्, अवनितलनिवे-
शितोत्तमाङ्गम्, उद्वाष्पदीनतरदृष्टिम्, जीवितलज्जया रसातलमिव प्रवेष्टुमीहमानम्,
अहमहमिकया परस्पराररणेनैवात्मदर्शनमभिरक्षन्तम्, अक्षतमपि हतमिव, सपरिच्छद-
मपि मुषितमिव, जीवन्तमपि मृतमिव, ससंभ्रमकृतागमनमपि प्रतीपमाकृष्यमाणचरण-
मिव, अङ्गैरेव सह गलितोत्साहम्, बाष्पेणैव सह मुक्तात्मानम्, वैकुण्ठेनैव सहोपसर्पन्तम्,

मुम् । अध्वनः स्तोकतः-मार्गमल्पमेव चलित्वा । उत्तमान्यता-अधीरतां श्रयता । अविच्छिन्नकैः-अनि-
रुद्धैः अविभ्रमैः । प्रयाणकैः यात्राभिः । बहन्-चलन् । अवहुभिः-कतिपयैः । विकल्पशतदोलाधिरो-
हणदुःस्थितेन-नानाविकल्पकवर्धितेन । दूरस्थितः-अच्छोदसरोवराद् व्यवहित एव देशे वर्तमानः ।
प्रथमम्-स्वयं-तत्र गमनात्पूर्वम् । आसतमान्-अतिविश्वसनीयान् । अश्ववारान्-अश्वारोहिणः । वातान्वे-
षणाय-समाचारपरिज्ञानाय । प्रहितवान्-प्रेषितवान् ।

तैः-राजा समान्धारज्ञानाय प्रेषितैः । सार्धम्-सह । उज्झितस्यक्त आत्मसंस्कारः स्नानप्रसाधना-
दिस्तेन मलिनः कृशो दुर्बलश्च कायो यस्य तादृशम् अवनितः अनिवेशितोत्तमाङ्गम्-पृथिवीं शिरसा
स्पृशन्तम् । उद्वाष्पा उद्गताश्रुः दीनतरा अतिदैन्यवती च दृष्टिर्यस्य तादृशम् । जीवितलज्जया जीवनेऽनु-
भूयमानया त्रपया । रसातलं पातालम् । प्रवेष्टुम्-गन्तुम् । ईहमानम्-चेष्टमानम् । अहमहमिकया-
परस्परस्पर्धया । परस्पराररणेन-अन्योन्यव्यवधानेन । आत्मदर्शनम्-स्वं साक्षात्कारम् । अभिरक्षन्तम्
गोपयन्तम् । (अन्योन्यस्य शरीरं व्यवधानं कृत्वा स्वं गोपयितुं व्यवस्यन्तम्) अक्षतम्-अप्रासाघातम् ।
अपि हतमिव-हततुल्यम् । सपरिच्छदम्-सपरिवारम् । मुषितम्-लुण्ठितम् । ससंभ्रमकृतागमनम्-
मेवोनागच्छन्तम् । प्रतीपमाकृष्यमाणचरणम्-विरुद्धायां दिशि बलाश्रीयमानम् । अङ्गैः सह गलितोत्सा-
हम्-यस्य उत्साहः अङ्गानि च क्षंसन्ते तादृशम् बाष्पेणैव सह मुक्तात्मानम्-अश्रुणैव सह विसृष्टजीवनम् ।
वैकुण्ठेन-विह्वलतया । मेघनादपुरस्सरम्-मेघनादाप्रगण्यम् । चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितम्-
चन्द्रापीडपादच्छायायामेव सततं जीवन्तम् । उक्तासितेन वर्द्धमानेन तनयशोकोर्मिवेगेन पुत्रवियोगातर-

बोधा सा मार्गं तय करके ही उनका हृदय उतावला हो रहा था, अभी हम कितनी दूरी पर हैं, कितने दिनों में
पहुँचेंगे ? इत्यादि प्रश्न वह थोड़े पर आरुढ़ त्वरितक को पास बुलाकर बार-बार पूछा करते थे, रास्ते में बिना
विभ्रम के चलते हुए वह थोड़े ही दिनों में अच्छोद सरोवर के पास पहुँच गये । वहाँ पहुँचकर नाना प्रकार के
सन्देहों से दोलायमान तथा पीड़ित हृदय से पहले अत्यन्त विश्वसनीय घुड़सवारों को त्वरितक के साथ खबर
जाने के लिये भेजा ।

इसके बाद राजा ने देखा कि उन घुड़सवारों के साथ मेघनाद-पुरस्सर चन्द्रापीड के चरणों में जीवन
अर्पित करने वाले सारे राजकुमार चले आ रहे हैं, जिनके शरीर संस्कार नहीं करने से मलिन हो रहे हैं, जो
पृथ्वी पर झुककर प्रणाम कर रहे हैं, जिनके दीन नयनों में अश्रु भरे हैं; जीने में लज्जा हो रही है, अतएव जो
पाताल में पैठ जाना चाहते हैं, एक दूसरे की ओट में आकर जो अपने को छिपाने में प्रतिस्पर्धा कर रहे हैं,
शरीर से अक्षत होकर भी जो मृत हैं, सभी सामान वर्तमान हैं, फिर भी जो लुटे-से हुए हैं, जीते हुए भी जो भरे
हुए हैं, वह आगे चलना चाहते हैं, फिर भी उनके चरण उन्हें पीछे की ओर खींच रहे हैं, अङ्गों के साथ ही
उनके उत्साह भी गल गये हैं, बाष्प के ही साथ उनके हृदय भी बह गये हैं, वे कायरपन को साथ लिये आ रहे
हैं । उन्हें आते देखकर बढ़े हुए पुत्रशोक के वेग से आक्रान्त होकर भी राजा को यह विश्वास हो आया कि

मेघनादपुरःसरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योर्लसितत-
नयशोकोर्मिवेगाक्रान्तोप्युच्छ्वसित इव दृढीभूतचन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययान्तरात्मना
निवृत्त्य सावरणपर्याणवर्तिनीं विलासवतीमवादीत् । 'देवि, दिष्टया वर्धसे । ध्रियते सत्यमेव
शरीरेण वत्सः । येन सकल एवायं तच्चरणकमलानुजीवी, राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागत'
इति । सा तु तदाकर्ण्य किंचिदात्मपाणिनैवोत्सारितावरणसिचयाञ्चला निश्चलया दृष्टया
चिरमिवालोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छिन्नाश्रुधारापि धैर्यमुन्मुच्योच्चैरारटितवती
'हा वत्स, कथं सहपांशुक्रीडितस्यैतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यसे' इति ।
तथारटन्ती तु तां समाश्रास्य दूरत एव राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं
मेघनादमितो ढौकस्वेत्यादिश्योद्दिश्याप्राक्षीत् । 'मेघनाद, कथय को वृत्तान्तो वत्सस्य'
इति । स तु व्यज्ञापयत् । 'देव, चेतनाविरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतं शरीरे पुनर्जायते ।
दिवसे दिवसेप्यधिका कान्तिः समुपजायते' इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवितप्रतिलम्भे रुमु-
पजातप्रत्याशः 'श्रुतं देव्या मेघनादस्य वचनं तदेहि चिरात्पुनः कृतार्थयामो दर्शनेनात्मानं
पश्यामो वत्सस्य वदनम्' इत्यभिदधान एवाभिवर्धितगतिविशेषया करेणवा महारवेताभ्रस-
मगमत् ।

ङ्गेण आक्रान्तः अभिभूतः अपि (तेषां दर्शनेन) उच्छ्वसितः प्राप्तचैतन्यः दृढीभूतः प्रबलीकृतः
चन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययः चन्द्रापीडदेहस्य अक्षतत्वे विश्वासो यस्य तादृशेन । सावरणपर्याणवर्ति-
नीम्-आवृतशिबिकास्थिताम् । ध्रियते-वर्त्तते । (चन्द्रापीडस्य शरीरमविकृतं वर्त्तते) तच्चरणकमला-
नुजीवी-तत्पादपश्चादभितः । सा-विलासवती । आत्मपाणिना-स्वकरेण । उत्सारितावरणसिचयाञ्चला-
अपाकृतावरणवक्षप्रान्ता सती । निश्चलया-स्थिरया । तनयनिर्विशेषम्-पुत्रसदृशम् । अविच्छिन्नाश्रु-
धारा-सतताश्रुप्रवाहिनी । धैर्यमुन्मुच्य-अधीरा भूत्वा । आरटितवती-आक्रान्दं कृतवती । सहपांशुक्री-
डितस्य-सहधूलीषु क्रीडां कृतवतः (बालसखस्य) अवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गम्-पृथ्वीचुम्बिशिरसम् ।
ढौकस्व-समीपमागच्छ । उद्दिश्य-मेघनादं संबोध्य । चेतनाविरहात्-चेतन्यापगमात् । चेष्टामात्रम्-
व्यापारमात्रम् । अपगतम्-नष्टम् । जीवितप्रतिलम्भे-पुनर्जीवनप्रत्यापत्तौ । समुपजातप्रत्याशः-उत्प-
न्नाशो भूत्वा । कृतार्थयामः-सफलतां नयामः । अभिवर्धितगतिविशेषया-तीव्रगत्या चलितुं प्रेरितया ।
करेणवा-गजस्त्रिया । महारवेताभ्रमम्-(अच्छोदसरोवरसमीपस्थं महारवेतया निर्मितम्) तपश्चर्यासाधनं
स्थानविशेषम् ।

चन्द्रापीड का शरीर अक्षत है, उन्होंने पीछे लौटकर पर्देदार पालकी में बैठी हुई विलासवती से कहा—देवि,
तुम्हारे बड़े भाग्य हैं, चन्द्रापीड निश्चय ही शरीर से वर्त्तमान है, क्योंकि उसकी सेवा में रहने वाला यह समस्त
राजपुत्र लोक उसके पास से यहाँ आया है । उसने राजा की बात सुनकर अपने हाथों से ही थोड़ा सा पालकी का
पर्दा हटाया, निश्चल दृष्टि से थोड़ी देर तक पुत्रनिर्विशेष राजकुमारों को देखती रही, उसकी आँखों से आँसू की
धारा बह चली, धैर्य छोड़कर वह जोरों से पुकार उठी—हाय बेटा, साथ-साथ धूल में खेलने वाले इन राजकुमारों
के बीच एक तुम ही नहीं दीख पड़ते हो । इस प्रकार रोती हुई विलासवती को धीरज बँधाकर राजा ने सभी
लोगों के साथ पृथ्वी पर माथा टेककर प्रणाम करते हुए मेघनाद को समीप आने का आदेश देकर पूछा—
मेघनाद बताओ मेरे बेटे का क्या समाचार है ? मेघनाद ने कहा—इतना ही मालूम पड़ता है कि शरीर में
चैतन्य के नहीं रहने से चेष्टा नहीं हैं, परन्तु कान्ति दिनों-दिन बढ़ती ही जाती है । राजा को मेघनाद की बात
सुनकर चन्द्रापीड के पुनः जीवित हो उठने की आशा हो आई, उन्होंने विलासवती से कहा—देवि, तुमने
मेघनाद की बातें सुनीं, अब चलो बहुत दिनों के बाद पुनः बेटे का मुख देखकर अपने नयन कृतार्थ कर लें । इस
प्रकार कहते हुए इथिनी की चाल को तेजकर महारवेता के आश्रम को चले ।

अथ सहस्रैव तच्चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुरःप्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनबिन्दुसंवेहा 'हा हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी, न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियद्यावद्दहमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेधसा परं दग्धव्या।' इत्यभिदधानैव चावित्त्र ह्रिया महारवेता गुहाभ्यन्तरमविशत्। चित्ररथतनयापि सत्त्वरोपसृतसखीकदम्बकावलम्बितशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम्। तदवस्थयोश्च तयोः शुक्नासावलम्बितशरीरो राजा विवेशाश्रमपदम्। तदनु मनोरमावलम्बिता पुरःप्रधावितोत्प्लुतायततरदृष्टिः क मे वत्स इति पृच्छन्ती विलासवती। प्रविश्य च सहजयैव कान्त्या विरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्रमिव तं पुत्रवत्सला तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्ती मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः प्रस्रवेण च सिञ्चन्ती महीतलम्, 'एहि जातदुर्लभक चिराद् दृष्टोसि, देहि मे प्रतिवचनम्, आलोक्य सकृदपि माम्, अनुचितं तात तवैतदवस्थानम्, उत्थायाङ्कोपगमनेन मे

चन्द्रापीडगुरुजनसमागमनम्-तारापीडादेरागमनम्। पुरःप्रकीर्णा अग्रदेशे विकीर्णा तारा यस्या पुताक्षर्याः मुक्ताया अनुकारी सदृशः नयनबिन्दुसंवेहो यस्यास्तादृशी मुक्तास्थूलानि अश्रूणि विसृज्यती (महारवेता) विस्मृतमरणा-वाञ्छित्वापि मरणमलभमाना। कियद्यावत्-कियत्कालपर्यन्तम्। अनेकप्रकारम्-नानोपायैः। खलीकारैकपण्डितेन-अपकारमात्रपरायणेन। दग्धवेधसा-हतविधिना। दग्धव्या-सन्ताप्या। इत्यभिदधाना-एवं कथयन्ती। ह्रिया-लज्जया। गुहाभ्यन्तरम्-गह्वरमध्यम्। अविशत्-प्रविष्टा। चित्ररथतनया-कादम्बरी। सत्त्वरोपसृतैः-क्षीप्रमागतैः सखीकदम्बकैः-आलीनिवहैः अवलम्बितं धृतं शरीरं यस्यास्तादृशी। मोहान्धकारम्-मूर्च्छारूपं तमः। (अविशदिति पूर्वोक्तक्रिययाऽन्वयः) तदवस्थयोः-पूर्वोक्त अवस्थे गतयोः (महारवेतायां गुहाप्रविष्टायाम् कादम्बर्यां च मूर्च्छितायां सत्याम्) शुक्नासावलम्बितशरीरः-शुक्नासेन धृतदेहः। पुरः प्रधाविता अग्रेसरीभूता उत्प्लुता अश्रुपूर्णा आयततरा अतिदीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा तथोक्ता। सहजया-स्वाभाविक्या। कान्त्या-देहद्युत्या। अविरहितं युक्तम्। सुप्रमिव-निद्रितसदृशम्। परापतति-समीपमायाति। विधारयन्तीम्-विलासवतीशरीरमवलम्बमानाम्। अप्याक्षिप्य-दूरं क्षिप्त्वा। प्रसारितबाहुलताद्वया-लतासदृशं बाहुयुगलं प्रसार्य। रयोन्मुक्ताभिः वेगेन विसृष्टाभिः अत एव जर्जराभिः विशीर्णाभिः। नयनजलधाराभिः अश्रुप्रवाहैः। प्रस्रवेण-स्तन्यक्षरणेन। एतदवस्थानम्-एवंरूपेण स्थितिः। अनाकर्णितपूर्वम्-अश्रुतम्। रोषितः-कोपं गमितः। तोषयामि-प्रसादयामि। प्रत्युद्गम्य-स्वागताय प्रत्युद्गमनं कृत्वा। पितृपक्षपातित्वम्-मातरि पितरि च

इसके बाद अकस्मात् चन्द्रापीड के मां-बाप के आने की बात सुनकर महादेवता की आंखों से आंसू बरसने लगे मानो टूटे हुए मोती उसके आगे बिखर गये हों, उसने कहा-हाय मैं अभागी केवल दुःखभागिनी हूँ, मुझे मौत भूल गई है, मैं नहीं जानती कब तक वह दुःखमात्र प्रदान करनेवाला जलमुँहा विधाता मुझे जलाता रहेगा? इस प्रकार कहती हुई महादेवता दौड़कर लज्जा से गुहा में पैठ गई। कादम्बरी भी मूर्च्छित हो गई, उसकी सखियों ने झटपट आकर उसके शरीर को धाम लिया। उन दोनों की उसी स्थिति में शुक्नास से अवलम्बित देह राजा ने आश्रम में प्रवेश किया। उनके पीछे मनोरमा द्वारा आलम्बितदेहा विलासवती ने भी आश्रम में प्रवेश किया, विलासवती से पहले उसकी बड़ी-बड़ी आंखों ने आश्रम में प्रवेश किया। विलासवती आश्रम में प्रवेश करके स्वाभाविक कान्ति से युक्त होने पर भी सभी प्रकारों के व्यापारों से रहित चन्द्रापीड को सोया-सा देख कर जब तक तारापीड जमीन पर गिरते तभी तक सम्भालनेवाली मनोरमा को ढकेलकर दूर से ही दोनों हाथ फैलाये, वेग से गिरने के कारण जर्जर होनेवाले आँसू की धारा तथा चूते हुए दुग्धधार से पृथ्वी को सींचती हुई विलाप करने लगी-आजो मेरे दुर्लभ बेटे, बहुत दिनों के बाद मिले हो, मेरी बातों का उत्तर दो, एकबार भी मेरी तरफ देखो, तुम्हारा इस तरह पड़ा रहना अनुचित है, उठकर मेरी गोद में आकर पुत्र का स्नेह दिखलाओ, तुमने लड़कपन में भी सदा मेरी बात सुनी, आज विलाप करनेवाली अपनी माता की बात भी तुम क्यों नहीं

संपादय तनयोचितं स्नेहम्, न चानाकर्णितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्बचनम्, अद्य किमेवं विलपन्त्या अपि न शृणोषि, जात केन रोषितोऽस्येषा तोषयामि वत्स पादयोर्निपत्य, पुत्र चन्द्रापीड प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ, क सा गता ते गुरुभक्तिः, क ते गुणाः, क स स्नेहः, क सा धर्मज्ञता, क तत्पितृपक्षपातित्वम्, क सा चन्द्रप्रीतिः, क्व सा परिजनवत्सलता, कथमभाग्यैर्मे सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्य-मवलम्ब्यावस्थितोसि, अथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ वयमुदासीनहृदयास्त्वयि, इति कृतार्तप्रलापा स्रमुपसृत्य पुनः पुनर्गाढमालिङ्गधाङ्गानि शिरः समाधाय कपोलौ चुम्बित्वा चन्द्रापीडस्य चरणवुत्तमाङ्गे कृत्योन्मुक्तकण्ठमरोदीत् । तथा रुदन्ती तु तामन्तरितनिज-पीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापरचरणक्षमाभ्यां मुजाभ्यामवलम्ब्या-प्रवीत् । 'देवि, यद्यप्यावयोः सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरेवायमशोचनीयः । तदुन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः । अस्मिच्छोके कृते न किञ्चिदपि भवति । केवलं गल एव स्फुटति रटतो न हृदयम् । निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति वदनाञ्ज जीवितम् । निरासङ्गं नयनजलमेव पतति न शरीरम् । अपि च वत्सस्या-दर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् । तच्चैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दुरापेतम् । अपरमस्या-

प्रीतिः । परिजनवत्सलता-मृत्यानुरक्तिः ! औदासीन्यम्-सर्वत्र वैराग्यम् । उदासीनहृदयाः-अनासक्त-मनसः (आग्रहविमुखाः) अन्तरितनिजपीडः-विस्मृतस्वकीयव्यथः । अपरिष्वज्य-अनाश्लिष्य । सर्व-प्रजापीडाहरणक्षमाभ्याम् सर्वासां प्रजानां दुःखं हन्तुं समर्थाभ्याम् । आवयोः-तव मम च । सुकृतैः-पुण्यपरिपाकैः । अपत्यतामुपगतः-पुत्रत्वं प्राप्तः । देवतामूर्तिः-चन्द्रमोरूपः । अशोचनीयः-शोकस्या-पात्रम् । शोचितव्यवृत्तान्तः-चिन्तनीयता । गलः-कण्ठः । (हृदयं यदि स्फुटेतदा रोदनफलस्य मृत्यो-र्लाभे संभवति सति रोदनमुचितमप्यासीत्परं तु केवलं गलस्फुटनफलेऽतु रोदने प्रवृत्तिर्बुध्यते मारोदीरिति तात्पर्यम्) नयनजलम्-अश्रु । अदर्शनम्-नयनगोचरताऽभावः । तच्च-अदर्शनञ्च (एवम् अस्य मुखे आलोक्यमानेऽदर्शनस्य का कथेति मावः) आवाभ्याम्-त्वया मया च । अवष्टम्भम्-वैर्यम् । संधार-

सुन रहे हो, बेटा किसने तुमको कोपित कर दिया, अभी मैं तुम्हारे चरणों पर गिरकर तुम्हें प्रसन्न करती हूँ, तुम्हारे ही स्नेह से इतनी दूर आये हुए अपने पिता का स्वागत करके उनके चरण छुओ, वह तुम्हारी शुभभक्ति कहीं गई, वे तुम्हारे गुण कहीं हैं । वह स्नेह, वह धर्मज्ञता, वह पिता के ऊपर पक्षपात, वह बान्धव प्रेम, वह परिजन स्नेह कहीं है ? हमारा अभाग्य है कि तुमने सभी उपर्युक्त गुणों का एकाएक परित्याग करके इस प्रकार उदासीन बन गये हो, अथवा तुम जैसे चाहो वैसे रहो हमने तुम्हारे विषय में उदासीनता अपना ली है । इस प्रकार आर्त प्रलाप करती हुई विलासवती ने चन्द्रापीड के पास जाकर उसका पुनः-पुनः आलिङ्गन किया, माथा रूँघा, गालों को चूमा, चरणों को माथे से लगाया और गला फाड़कर रो उठी । उस प्रकार रोती हुई विलासवती को देखकर तारापीड को अपना कष्ट भूल गया, चन्द्रापीड के आलिङ्गन को मुलाकर सारी प्रजा की पीड़ा को अपहृत करने की क्षमता रखनेवाले अपने हाथों से उठा लिया और कहा—देवि, यद्यपि हमारे-तुम्हारे भाग्य से यह हमारी सन्तान बन गये हैं तथापि यह देवता हैं, इनके लिये शोक करना व्यर्थ है । अतः छोड़ो इस मनुष्य-लौकिक शोक को । इस शोक से कुछ नहीं हो सकता है । रोने से केवल गला ही फटेगा हृदय नहीं फट सकेगा । मुँह से केवल निरर्थक विलाप ही निकला करेंगे, प्राण नहीं निकलेंगे । बेकार नयनजल ही गिरेंगे, शरीर नहीं गिरेंगे । हम दोनों के लिये बेटे का नहीं दीखना ही कष्टकर था, वह इसके मुख को देखने से दूर हो गया । इस अवस्था में हमको धीरज बांधकर शुकनास तथा मनोरमा को धीरज बंधाना चाहिये जिनका बेटा वैशम्पायन लोकान्तर चला गया है । अथवा छोड़ो इन दोनों को । जिसके प्रभाव से हमें पुनः पुनः पुनर्जीवनप्राप्ति का उत्सव मनाना है, वही यह गन्धर्वराजकन्या कादम्बरी अपना-अपना नाम लेकर सखियों के द्वारा रो-रोकर पुकारने पर भी होश में नहीं आ रही है, पहले उसे गोद में उठाकर होश में लाओ, पीछे यथेच्छ रो लेना ।

मवस्थायांमावाभ्यामपि तावत्परमवष्टम्भं कृत्वा मनोरमा शुक्लनासश्च संधारणीयौ यथोक्तौ-
कान्तरितो वैशम्पायनः । तिष्ठतां तावदेतावपि । यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य
जीवितप्रतिलम्भाभ्युदयमहोत्सवः सैवेयं गन्धर्वराजतनया वधूस्तेस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रा-
न्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दभिः प्रियसखीभिर्प्राञ्च्यमाणाद्यापि संज्ञां न प्रतिलभते ।
तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय । ततो यथेच्छं रोषिष्यासि ।'

इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती 'क्व सा मे वत्सस्य जीवितनिबन्धनवधूः' इत्यभि-
वक्ष्यतेव ससंभ्रममुपसृत्याप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय कादम्बरीं करेण मूर्च्छानिमीलनाहित-
द्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्यानवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं स्वकपोलं
कपोलयोर्ललाटे ललाटं लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण च
पाणिना हृदये स्पृशन्ती 'समाश्वसिहि मातस्त्वया विनाद्यैव प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य
मे चन्द्रापीडस्य शरीरम्, मातस्त्वममृतमयीव जातासि येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितम्'
इत्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तन्निर्विशेषवृत्तिना विलासवती-
शरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखयाङ्कादवतार्य परवत्येव
यथाक्रममकायत वन्दनां गुरुणाम् । 'आयुष्मति दीर्घकालमविधवा भव' इति कृताशीर्वादा

रणीयौ-धैर्यं प्रापणीयौ । लोकान्तरितः-अन्यं लोकं गतः । (अचेष्टमानोऽपि देहेनाक्षतेनावयोश्चन्द्रापीडः
पुरो वर्तते, शुक्लनासमनोरमयोः पुत्रस्तु वैशम्पायनः सर्वथैव लोकान्तरित इति सापेक्षन्यूनशोकाभ्या-
मावाभ्यां समधिकशोकशालिनोर्मनोरमावैशम्पायनयोर्धैर्यधारणायां प्रयास उचित इति भावः) तिष्ठ-
ताम्-यथास्तस्तथा स्ताप्ताम् । एतौ मनोरमावैशम्पायनौ । यस्याः कादम्बर्याः प्रभावात्-सामर्थ्यव-
शात् । पुनरनुभवनीयः-पुनः प्राप्यः । जीवितप्रतिलामेन-प्राणप्रतिपत्त्या यः अभ्युदयः प्रकर्षः स एव
महोत्सवः (महोत्सवाधायकं चन्द्रापीडस्य पुनर्जीवनम्) गन्धर्वराजतनया-चित्ररथसुता कादम्बरी ।
वधूः-स्नुषा । अस्मदागमनेन अस्माकमुपस्थित्या या शोकोर्मिः शोकतरङ्गः तस्याः संक्रान्त्या उदयेन
मूढा मूर्च्छिता सती । सनामग्रहणम्-नामोपादानपूर्वकम् । उन्मुक्ताक्रन्दभिः रुदतीभिः । प्राञ्च्यमाणा-
संज्ञां प्राप्यमाणा । एताम्-आत्मनः स्नुषाम् । कादम्बरीम् । अङ्के-क्रोडे । चेतनां लम्भय-संज्ञां प्रापय ।

जीवितनिबन्धनम्-प्राणधारणकारणीभूता । ससंभ्रमम्-वेगेन । उपसृत्य-समीपं गत्वा । अप्रति-
पन्नसंज्ञाम्-अचेतनभावेन स्थिताम् । अङ्केनादाय-क्रोडे कृत्वा । मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशो-
भम्-मूर्च्छाकृतेन मुद्रणेन आहिता अनिता द्विगुणतरा नयनशोभा नेत्रसुषमा यत्र ताडशम् । अनवरत-
नयनसलिलस्नानार्द्रम्-अविच्छेदेन प्रवहमानेनाश्रुणा सिक्तम् अत एव इन्दुशकलशीतलम् चन्द्रखण्ड-
वच्छीतलम् । निवेशयन्ती-स्थापयन्ती । चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण-चन्द्रापीडस्पर्शकृतशीतलतायुतेन ।
अमृतमयी-सुधास्वरूपा । चन्द्रापीडनामग्रहणेन-विलासवतीकृतेन चन्द्रापीडस्य नामोच्चारणेन ।
निर्विशेषवृत्तिना-चन्द्रापीडस्पर्शतुल्येन । लब्धसंज्ञाप्रत्यागतचेतन्या । लज्जावनम्रमुखी-त्रपावनतवदना ।

राजा के द्वारा इस प्रकार कही गई विलासवती—कहाँ है वह मेरे पुत्र को जिलानेवाली पुत्रवधू ? इस
प्रकार कहती हुई दौड़कर समीप में पहुँच कर बेहोश पड़ी हुई कादम्बरी को गोद में उठाकर मूर्च्छा में मुँदे
नयनों से द्विगुण कान्तिवाले कादम्बरी के मुख को देख कर बराबर बहते हुए अश्रुप्रवाह से चन्द्रखण्ड समान
शीतल अपने कपोल को कपोल पर, ललाटको ललाट पर और आँखों को आँखों पर—रखती हुई चन्द्रापीड के
स्पर्श से शीतल हाथ से कादम्बरी के हृदय को छूती हुई—कहने लगी—धीरज धरो बेटी, तुम्हारे बिना आजतक
कौन मेरे बेटे चन्द्रापीड के शरीर को रखा करता, बेटी तुम तो अमृतमयी बन गई—जिससे मैं पुनः पुत्र का मुख
देख सकी हूँ । चन्द्रापीड के नाम के उच्चारण उसी के शरीर स्पर्श से मिलते-जुलते विलासवती के शरीरस्पर्श से
कादम्बरी को होश हो आया, तथापि वह किंकर्तव्यमूढ बनी रही, मदलेखा ने उसे विलासवती की गोद से
उतार कर जबर्दस्ती अश्रुओं के चरण छुलवाये । विलासवती ने आशीर्वाद दिया—चिरकाल तक अविधवा बनी

च शनैः शनैस्तैरुत्थाप्यमानातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत । अथ प्रत्या-
पन्नचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोषजीवितं मन्यमानो राजा चिरमिवास्य गाढम-
ङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च स्पृशंश्च स्थित्वा मदलेखामाहूयादिवेश । ' दर्शनसुखमात्रकम-
स्माकं विधीयमानम् । तच्चास्माभिरासादितम् । तद्याहोशनैवोपचारेणैतावतो दिवसानुपच-
रितवती वधूर्वत्सस्य शरीरं स एवोपचारो नास्मदनुरोधाङ्गजया वा मनागपि परिहरणीयः ।
वयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव केवलम् । किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा । यस्याः करस्पृशेना-
प्यायितमेतदविनाशि सैव वधूः पार्श्वेस्य तिष्ठतु ।' इत्यादिश्य निर्जंगाम । निर्गत्य चोप-
लिप्तं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातल-
सनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूय स बहुमानमवा-
दीत् । 'न भवद्भिरवगन्तव्यं यथाद्य शोकावेगादेवैतदहमङ्गीकरोमीति । पूर्वचिन्तित एवाय-
मर्थो यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया क्वचि-
दाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमिति । स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः
कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते । अनतिक्रमणीया नियतिः अप्रापणीयं

प्रतिपत्तिमूढा-किङ्कर्तव्यताविमूढा । परवती-मदलेखापराधीना । गुरुणाम्-श्वश्रूश्चुरादीनाम् । चन्द-
नाम्-प्रणामम् । कृताशीर्वादा-दत्ताशीर्वचना । अनतिनिकटे-किञ्चिद्दूरे अधार्यत-अवलम्ब्य शरीर-
मुपावेशयत । प्रत्यापन्नचेतनायाम्-लब्धसंज्ञायाम् । विधीयमानम्-विधाना लिख्यमानम् (अस्तीति
शेषः) तत्-पुत्रदर्शनसुखम् । उपचारेण-सेवाविधिना । उपचरितवती । वधूः-मम स्नुषा । परिहरणीयः-
त्यक्तव्यः । निष्प्रयोजनाः-चन्द्रापीडशरीरपरिचर्यायामकार्यकराः । यस्याः-तव । आप्यायितम्-पोषितं
पालितम् । एतत्-चन्द्रापीडशरीरम् । अविनाशि-अनष्टम् । उपकल्पितम्-भृत्यैर्निर्माय प्रस्तुतम् ।
तपस्विवासोचितम्-तपस्विजननिवासोपयुक्तम् । आसन्ने-समीपवर्तिनि । अन्यतमस्मिन्-बहुष्वावासे-
ष्वेकतमे । शुचिशिलातलसनाथे-पवित्रस्वच्छशिलायुक्ते । तरुलतामण्डपे-वृक्षलताविकृते मण्डपे । निर्वि-
शेषदुःखम्-स्वसमदुःखम् । राजचक्रम्-नृपमण्डलम् । स बहुमानम्-सादरम् । शोकावेगात्-शोकाधि-
क्यवशात् । एतत्-तपश्चरणम् । पूर्वचिन्तितः-प्राङ्निश्चितः । वधूसमेतस्य-कृतविवाहस्य । संक्रामित-
निजभरेण-चन्द्रापीडस्योपरि स्वघृतं राज्यभारं समर्पितवता । क्वचित्-कुत्रापि । आश्रमपदे-आश्रमे ।
पश्चिमं वयः-चरमावस्था वार्धक्यम् । क्षपितव्यम्-चापनीयम् । कृतान्तेन-भाग्येन यमेन वा । पुरा-

रहो, अनन्तर मदलेखा ने धीरे धीरे कादम्बरी को उठाकर विलासवती के पीछे समीप में ही—बैठा दिया,
और उसे पकड़े बैठी रही । कादम्बरी के होश में आने पर राजा को ऐसा मालूम पड़ा मानो चन्द्रापीड ही जी
उठा हो । राजा ने कादम्बरी को गले लगाकर चुम्बन किया, देखा, छुआ, फिर मदलेखा से कहा—दर्शन सुखमात्र
इमें प्राप्त करना था, तो हमने पा लिया, अतः जिस तरह के उपचार से वह इतने दिनों तक चन्द्रापीड के
शरीर की रक्षा करती रही है, उस उपचार को हमारे अनुरोध अथवा लज्जा से वह कभी नहीं छोड़े । हम
लोग तो बे सरोकार द्रष्टामात्र हैं, हमारे यहां रहने अथवा चले जाने में क्या अन्तर है । जिसके कर-स्पर्श से
आप्यायित होकर कुमार का यह शरीर अविनाशी रहा करता है वह वह ही इसके पास रहे । ऐसा कहकर
तारापीड निकल गये । आश्रम से निकलकर तारापीड ने अपने लिये बनाये गये आवास में नहीं जाकर
तपस्वियों के निवास के योग्य किसी दूसरे ही आश्रम के समीपस्थ पवित्र शिलाखण्ड से युक्त लतामण्डप में
बैठ कर स्वसमान दुःखी राजमण्डल को बुलाकर कहा—आप लोग ऐसा मत समझें कि मैं आज शोक के आवेश
में आकर यह कह रहा हूँ, मैंने पहले ही सोचा था कि वधू-समेत चन्द्रापीड का मुख देखकर चन्द्रापीड के हाथों
में राज्य का भार सौंपकर किसी आश्रम में जाकर आखिरी उमर व्यतीत करूँगा । मेरा वह मनोरथ भाग्य ने
अथवा मेरे पूर्वजन्म के कर्मों ने दूसरे ही रूप में पूरा किया है । मैं दूसरा क्या कर सकता हूँ, भाग्य की रेखा
अलङ्घनीय होती है । अपनी चेष्टा से मैं वत्स को सुख नहीं पहुँचा सका क्योंकि वह उसको प्राप्य नहीं था । प्रजा

नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवदुःखजेष्वेवमक्षतेष्वविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेव तेष्वेवावस्थितम् । तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । यच्च बलाद्गले पादमादाय यदा तदानिच्छतोप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन । तद्यदि पात्रे क्वचिदपि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिमुक्तयुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपाख्यन्ते लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थनीयाः । इत्युक्त्वा संनिहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि तथा हि हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाभियोगं जटासु, आहारहार्दं कन्दमूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रे, प्रजापरिपालनशक्तिं समित्कुशकुसुमेषु,

कृतैः-पूर्वजन्माचरितैः । विरूपैः-भिन्नरूपतां श्रयद्भिः । एवंप्रकारेण-पारवश्यद्वारा । अनतिक्रमणीया-कङ्क्षितमशङ्क्या । अप्रापणीयम्-भागेऽलिखितम् । आत्मचेष्टाकृतम्-स्वयं चेष्टमानम् । प्रजापालनफलम्-राज्यफलम् । अक्षतेषु-अनपायेषु । अविरहितम्-मिलितम् । (भवद्भिः प्रजासु रच्यमाणासु मया प्रजापालनफलं लभ्यमेवेत्याशयः) अन्यथापि-प्रकारान्तरेणापि । चेष्टमानेषु-व्यापृतेषु । तेषु-भवदुःखेषु । (अन्यथा चिन्तयति मयि सत्यपि यथा भवद्भिश्चितं प्रजापालनं तथैव मयापि कर्तुं बाध्येनाभूयतेति भावः) चिरकाङ्क्षितम्-बहोः कालादभीष्टम् । जरसा बार्द्धकेन पीतसाराः लुप्तबलाः शिथिलास्तनवः शरीराणि येषां ते तथोक्ताः । आत्मभरम्-स्वीयं कर्तव्यभारम् । तनयेषु-स्वीयेषु पुत्रेषु । आसज्य-स्थापयित्वा । लघुशरीराः भारापगमेन लघुभूतदेहाः । परलोकगमनं पुण्यादिपरलोकप्रापणं कर्म साधयन्ति अनुतिष्ठन्ति । बलात्-सामर्थ्यवशात् । गले-कण्ठदेशे । पादमादाय-चरणं स्थापयित्वा (निगूढम्) आच्छिद्यते-अपह्रियते (निजपदमिति शेषः) पात्रे-योग्ये पुत्रादौ । जरापरिमुक्तयुः-शेषेण-बार्द्धक्यगुहीतेनावशिष्टेन । निष्प्रयोजनस्थितिना-व्यर्थीभूतेन । सर्वसुखबाह्येन-किमपि सुखं प्राप्तुमशमेन । मांसपिण्डेन-अकार्यकरतया मांसपिण्डोपमेन वेदेन । परलोकसुखानि-स्वर्गलभ्यानि सुखानि । उपाख्यन्ते-अर्जितानि क्रियन्ते । अस्य वस्तुनः कृते-अहं स्वर्गसाधनं तपश्चरितुं प्रारभे, यूयं प्रजाः पालयथेति निर्णयसम्बन्धे । संनिहितानि-उपरिस्थितानि । अनुचितानि-अनभ्यस्तानि । वन्यानि-वनभवानि । हर्म्यबुद्धिम्-प्रासादबुद्धिम् । (या बुद्धिः सेव्यतामतिः पूर्वं प्रासादेष्ववर्तत सा सेव्यता-बुद्धिस्तस्मैलेष्वक्रियतेति भावः) अन्तःपुरप्रीतिम्-पत्नीस्नेहम् । संस्तुतजनस्नेहम्-परिजनपरिचितजनोचितं प्रेम । निवसनरुचिम्-वस्त्रस्नेहम् । कुन्तलरचनायोगम्-केशविन्याससम्बन्धम् । आहारहार्दं-भोजनप्रीतिम् । अक्षसूत्रे-जपमालायाम् । समिधः होमकाष्ठानि कुशा दर्भाः कुसुमानि पूजार्थानि

का परिपालन तो आप लोगों के मुँहों के रहते हुए होता ही रहेगा । मैं कुछ भी चाहूँ आप लोगों के ऊपर ही प्रजापालन का भार रहता है । अतः मैं अपना चिराभिलषित मनोरथ पूर्ण कर लेना चाहता हूँ । धन्य हैं वे लोग, जो उदापे से थके हुए शरीर को इस्का पाकर पुत्रों के कन्धों पर सारा राज्यभार डालकर परलोक सिद्ध करते हैं । बलात् गर्दन पर चढ़कर नहीं चाहने पर भी एक दिन परलोक ले ही जायगा । तब यदि सुपात्र के हाथ में अपना भार सौंपकर उदापे से जर्जर, बेकार, सर्वसुखरहित, मांसपिण्ड से पारलौकिक सुख का अर्जन कर लें तो लाभ ही होगा । इसी विषय में हम आप लोगों से प्रार्थना करते हैं । ऐसा कहकर—तारापीड ने अभ्यस्त तथा समीपस्थ सुखों को भी छोड़कर अनभ्यस्त वन्य साधनों को स्वीकार किया । वृक्षमूल को ही घर मान लिया, अन्तःपुरस्त्री की प्रीति लताओं से कर ली, विषस्त परिजन का कार्य हरिणों से लिया, वस्त्र का कार्य चीरवल्कल से किया, केश विन्यास के स्थान में जटायें बनीं, भोजन का स्नेह कन्दमूल फल से किया, शस्त्रधारण का व्यसन अक्षसूत्र में गया, प्रजापालन की शक्ति कुशसमिध तथा फूलों के सञ्चय में लगाया, परिहासकथा का स्थान धर्मालापने लिया,

नर्मालापं धर्मसंकथासु, समररसमुपशमे, जयेच्छां परत्र, कोशस्पृहां तपसि, आशां मौने, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्नेहं तरुषु संक्रमय्य तथा तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहरूपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायंप्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःस्नान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुक्रनासेन च तत्रैवातिष्ठत् ।

इत्येव च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायां स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव ताञ्छ्वावकानवादीत् । 'दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेप-सामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोस्मि । तद्यः स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्विष्यलोकतः परिभ्रश्य मर्त्यलोके वैशम्पायन-नामा शुक्रनाससुनुरभवत्स एवैव पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वे-ताकृताश्च सत्याधिष्ठानादस्यां शुक्रजातौ पतितः' ।

पुष्पाणि च तेषु । नर्मालापम्-विश्रम्भकथाम् । समररसम्-युद्धप्रेम उपशमे-शान्तौ । सर्वोपभोगरागम्-सर्वविषयभोगस्नेहम् । अत्र सर्वत्र संक्रमय्येति क्रिया योजनीया । तथा च-हर्यर्षबुद्धिं वृक्षमूलेषु संक्रमय्य, अन्तःपुरप्रीतिं लतासु संक्रमय्य, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु संक्रमय्य, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु संक्रमय्य, कुन्तलरचनाभियोगं जटासु संक्रमय्य, आहारहारं कन्दमूलफलेषु संक्रमय्य, शस्त्रधारण-व्यसनमक्षसूत्रे संक्रमय्य, प्रजापालनशक्तिं धर्मकथासु संक्रमय्य, समररसमुपशमे संक्रमय्य, जयेच्छां परत्र संक्रमय्य, कोशस्पृहां तपसि संक्रमय्य, आशां मौने संक्रमय्य, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये संक्रमय्य, तनयस्नेहं तरुषु संक्रमय्य, इत्येवं पर्यवसितं वाक्यकदम्बकमूहनीयम् । तपस्विजनोचिताः ऋषिमुनि-योग्याः । अहरहः-प्रतिदिनम् । उपचारान्-सेवाः । समुत्सृष्टलज्जया-त्यक्तव्रत्या । अविच्छेदात्-विना विच्छेदम् । दुःस्नानि-घनवासकष्टानि । अगणयन्-अविभावयन् । सपरिवारः-परिजनसहितः ।

इत्येव-एतावदेव । जराभिभवविच्छायम्-वार्द्धकाक्रमणविवर्णम् । स्थितम्-ईषद्धासम् । हारीत-प्रमुखान्-हारीतप्रभृतीन् । श्रावकान्-कथाश्रवणपरायणान् । आयुष्मद्भिः-चिरजीविभिः । अन्तःकरणा-पहारिणः-हृदयावर्जकस्य । आक्षेपसामर्थ्यम्-आकर्षणप्रभुत्वम् । प्रवृत्तः-कृतप्रारम्भः । तत्-प्रारब्धम् । कथारसात्-कथारसस्वभावसिद्धादाक्षेपात् । अतिदूरम्-प्रथमप्रारब्धकथातो दूरम् । अतिक्रान्तः-मुख्यां कथामसमाप्यान्यसम्बद्धकथां कथयितुं प्रवृत्तः । कामोपहतचेताः-कामदेवाधीनहृदयः । स्वयंकृतात्-आत्मनैव कृतात् । अविनयात्-औद्धत्यात् । विष्यलोकतः-स्वर्गात् । परिभ्रश्य-पतित्वा । कोपितस्य-कोपं प्रापितस्य । आक्रोशात्-शापात् । सत्याधिष्ठानात्-यदि मम सत्यं पातिष्यत्यं तदा शुक्रो भवेत्येवं रूपात् सत्याश्रितात् । पतितः-उत्पन्नः ।

शुद्धामिलाष शान्तिवार्ता में पूरा हुआ, जयेच्छा परलोक के विषय में हुई, खजाना तप का इकट्ठा हुआ, आशा मौन में, सभी तरह के उपभोग वैराग्य में, तनयस्नेह वृद्धों में हुए, और तपस्विजनोचित कार्य करते हुए किसी तरह लज्जा छोड़कर कादम्बरी तथा महाश्वेता द्वारा किये गये गन्धर्व-लोकोचित संस्कारों को भी नहीं चाहते हुए सायं-प्रातः चन्द्रापीड का मुख देखते हुए तारापीड ने शुक्रनास तथा विलासवती के साथ दुःखों को भूलकर वहीं रहना स्वीकार किया ।

इतना ही कहकर भगवान् जाबालि ने बुढ़ापे के कारण सूखी हैंसी हैंसकर हारीत प्रभृति कथा सुनने वालों से कहा—आपलोगों ने कहानी की हृदयावर्जन-सामर्थ्य तथा आकर्षकता देखी ? जो कहने को प्रवृत्त हुआ था उसे छोड़कर कहानी के प्रवाह में कहाँ से कहाँ चला आया हूँ । वह जो कामाधीन अपने अपराध से दिव्य लोक से च्युत होकर मर्त्यलोक में वैशम्पायन नाम से ख्यात शुक्रनास का पुत्र हुआ था, वही है यह, पुनः इसने अपने ही अविनय द्वारा पिता को कोपित करके पिता के शाप तथा महाश्वेताकृत आक्रोश से शुक्रजाति में जन्म लिया है ।

इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येपि मे सुप्रप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन् । सकलासु च कलासु कौशलमुपजातम् । उपदेशाय मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संपन्ना । विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीरादृते सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः सैव कामपरवशता स एव महाश्वेतायामनुरागः सैव तद्वाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव । केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः किं तातस्य तारापीडस्य किमम्बाया विलासवत्याः किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्योत्तमं प्रथममुद्दः कपिश्रलस्याहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कस्य कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशितशिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशन्निव पातालतलं कथमपि शनैः शनैर्व्यज्ञापयम् । 'भगवंस्त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोस्मि संवृत्तः । स्मृताः

वदति-कथयति सति । सुप्रप्रबुद्धस्य-स्वप्नादुत्थितस्य । पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः प्राक्तनेषु जन्मसु अभ्यस्ताः । समस्ता एव विद्या-सर्वा एव कलाः जिह्वाग्रेऽभवन्-कण्ठाग्रवर्तिन्यो जाताः । कौशलम्-प्रावीण्यम् । उपदेशाय-परस्मै कथनाय । विस्पष्टवर्णाभिधाना-स्फुटाक्षरोच्चारणा । भारती-वाणी । सम्पन्ना-सञ्ज्ञाता । सर्ववस्तुविषयं विज्ञानम् सर्ववस्तुविषयं च स्मरणं संवृत्तम्-सर्वविषयगोचरोऽवगमः सर्वविषयस्मरणं च जायतेस्म । मनुष्यशरीरादृते-मानवं कार्यं विहाय । कामपरवशता-अतिकामुकता । अनुरागः-प्रीतिः । तद्वाप्तिं प्रति महाश्वेताप्राप्तिसम्बन्धे । उत्सुकता-उत्कण्ठा । उपगतम्-उपजातम् । असंजातपक्षतया-पक्षतीनामनुपपन्नतया । पूर्वजन्मोपात्ता-पूर्वस्मिन् जन्मनि समभ्यस्ता । शरीरचेष्टा-कायिको व्यापारः । आविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः-प्रकटीभूतसकलपूर्वभववृत्तः (प्राक्तनजन्मसु जाताः सकला अपि घटना मम स्मृतौ आगता इत्याशयः) समुत्सुकान्तरात्मा-तत्सम्बन्धे ज्ञातुमुत्कण्ठमानः । महीतलनिवेशितशिराः-शिरसा भूमिं स्पृशन् । चिरं स्थित्वा-किञ्चित्कालपर्यन्तं तदवस्थ एवावस्थाय । निजाविनयश्रवणलज्जया-स्वीयस्याविनयस्य अनुचिताचारस्य श्रवणेन लज्जा त्रपां तथा । विलीयमानः-आत्मानं गोपयन् । विशन्-प्रविशन् । आविर्भूतज्ञानः-प्रकटीभूतस्मृतिः । मूढतायाम्-इतः पूर्व वर्त्तमानायाम् अज्ञानदशायाम् । तेषाम्-पूर्वबान्धवानाम् । (यावन्मया पूर्वबान्धवा मोहदशायां स्थित्वा

भगवान् जाबालि के इस प्रकार कहते ही बाल्य होने पर भी सुप्रप्रबुद्ध की तरह पूर्वजन्माजित मेरी सारी विषयों मेरी जीभ पर नाचने लगीं, सारी कलाओं में कौशल उत्पन्न हो गया । बातचीत करने के लिए मनुष्य की तरह विस्पष्टवर्णा वाणी उत्पन्न हो गई । सभी वस्तुओं का ज्ञान एवं स्मरण हो उठा । मनुष्य शरीर के अतिरिक्त वैशम्पायन वाली सारी बातें हो गयीं । उसी तरह चन्द्रापीड से प्रेम, वही कामुकता, वही महाश्वेता पर अनुराग, वही उससे मिलने की उत्सुकता, वही सारी बातें हो गयीं । केवल पंख के नहीं होने से उस समय मेरी पूर्वजन्म वाली देहचेष्टा नहीं हुई । पूर्वजन्म के सारे वृत्तान्तों के याद आ जाने से मैं यह नहीं जानकर व्याकुल हो रहा था कि मेरे पिता तथा माता का क्या हुआ, तात तारापीड तथा माता विलासवती का क्या समाचार है, मेरे मित्र चन्द्रापीड, मेरे प्रथम मित्र कपिश्रल, अथवा महाश्वेता का क्या हुआ ? किस-किस को किस तरह याद किया यह भी नहीं ज्ञात हुआ । इन सारी बातों को जानने के लिए मैं उतावला हो उठा, पृथ्वी पर माथा रखकर अपनी अविनीतता के झुनने से उत्पन्न लज्जा के कारण पाताल में पैठता सा हुआ किसी तरह भगवान् जाबालि से कहा-भगवन्, आपकी अनुकम्पा से मुझे ज्ञान हो गया है, मैं अपने पूर्वबान्धवों को याद कर रहा हूँ, जब तक मैं अज्ञान रहा तब तक जैसे ही उनकी याद नहीं थी उसी तरह विरहपीड़ा भी नहीं सताती रही । अब उनकी याद से मेरा हृदय फटा जा रहा है । अन्य सम्बन्धियों को याद करके मुझे उतना कष्ट नहीं हो रहा है जितना कि चन्द्रापीड को याद करके हो रहा है जिसका हृदय मेरी मृत्यु की बात सुनते ही फट गया । कृपया आप उसके जन्म की

खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः । मूढतायां च यथैव मे तेषां स्मरणं नासीत्तथैव पीडापि । अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं यस्य मधुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम्, तत्तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान् । येनायं तिर्यग्योनिवासोपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते ।' इत्येवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत् । 'दुरात्मन्, ययैतावतीं दशामुपनीतोसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि । अद्यापि पक्षावपि नोद्भिद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रचयसि ।' इत्येवमुक्ते भगवता समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ । 'तात, महानयं विस्मयो मे । कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता । यथा जीवितमपि न संचारयितुं पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम् ।' एवं च पृष्ठः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत् । 'स्पष्टमेवात्र कारणं वत्स । अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ च

न स्मृतास्तावत्तेषां वियोगस्य व्यथापि मम नासीत्, अधुना भवत्प्रसादाज्जाते स्मरणे तान्स्मृत्वा मम मनो विदीर्यत इवेत्यर्थः) न च तान् स्मृत्वाऽपि तथा पूर्वबन्धूनां तेषां स्मरणं न तथा मां क्लेशयति यथा मधुपरति मम मृत्युं स्मृत्वा स्फुटितस्य चन्द्रापीडस्य स्मरणं सम्प्रति जत्यमानं मां क्लेशयति इत्यर्थः । तस्य-चन्द्रापीडस्य । जन्माख्यानेन-जन्मवृत्तान्तकथनद्वारा । प्रसादम्-अनुग्रहम् । येन-चन्द्रापीडजन्मवृत्तपरिज्ञानेन । तिर्यग्योनिनिवासः-शुक्रजातौ जन्मग्रहणम् । तेन-चन्द्रापीडेन । एकत्र वसतः-सहवासिनः । पीडाकरः-खेदावहः । सासूयम्-सकोपम् । सस्नेहकोपगर्भम्-कोपेन प्रेरणा च युक्तम् । प्रत्यवादीत्-उत्तरयामास । यथा तरलहृदयतया । एतावतीम्-इत्यर्थान्ताम् । उपनीतः-प्रापितः, तरलहृदयताम्-चञ्चलचित्ताम् । अनुबध्नासि-अनुधावसि । अद्यापि-सम्प्रत्यपि । पक्षौ-पक्षती । नोद्भिद्येते-न निर्गच्छतः । सञ्चरणक्षमः-उड्डयनसमर्थः । 'मां प्रचयसि' इत्यस्य चन्द्रापीडजन्मवृत्तान्तमिति शेषः । भगवता जाबालिना । समुपजातकुतूहलः-उत्पन्नकौतुकः । हारीतः-तन्नामा जाबालेः पुत्रः । विस्मयः-आश्चर्यम् । मुनिजातौ-मुनिवंशे (श्वेतकेतोः सुतः पुण्डरीकः-स एव वैशम्पायनः-स एव चायं शुक्रः इति कथाऽनुबन्धो बोध्यः) कामपरता-कामुकता । संचारयितुम्-रक्षितुम् । पारितम्-शक्तम् । दिव्यलोकसंभूतस्य-स्वर्गं गृहीतजन्मनः । एवम्-पूर्वोक्तरूपेण । सूनुना-पुत्रेण । अमलाभिः-स्वच्छाभिः । दशनदीधितिः दन्तप्रभा सैव सलिलधारा जलधारा तथा पापमूलम् दुष्कृतरूपं-मालिन्यम् प्रक्षालयन्-स्वच्छीकुर्वन् । कामरागमोहमयात्-कामनाप्रेमाज्ञानप्रचुरात् । स्त्रीवीर्यात्-रजसः । यादृशात्-यद्गुणकात् जायते तादृशः तद्गुणक एव भवति, अतः कामरागमोहमयात् केवलात् स्त्रीवीर्यादुत्पन्नस्यास्य कामुकत्वं स्पष्टमेवोपपद्यते कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वध्रौव्यादिति भावः ।

कथा भी कहें, उसकी कथा जान लेने पर उसके साथ इस पक्षियोंनि मे रहकर भी वास करना मेरे लिए कष्टकर नहीं होगा । इस प्रकार मेरे द्वारा विज्ञापित होने पर सक्रोध मेरी ओर देखते हुए भगवाम् जाबालि ने स्नेह तथा कोप के साथ कहा—डुष्ट, जिस चञ्चलता के कारण इस स्थिति तक पहुँच गया हूँ फिर क्यों उसी चञ्चलता को अपना रहा है । अभी तक तो तुम्हारे पंख भी नहीं उगे हैं, पहले चलने-फिरने लायक तो हो ले, फिर मुझसे पूछना । इस प्रकार जाबालि के कहने पर उत्सुकतावश हारीत ने पूछा, तात, मुझे बड़ा आश्चर्य हो रहा है, कृपया यह बताइये कि मुनिजाति में रहने पर भी इसमें उस तरह की कामुकता कहाँ से आ गई जिसके कारण यह जीवन धारण भी नहीं कर सका । दिव्य लोक में उत्पन्न होकर भी इसकी इतनी छोटी आयु क्यों हुई ? इस प्रकार पुत्र के द्वारा पूछे जाने पर भगवान् जाबालि ने उज्ज्वल दन्तप्रभाधारा से पापमलका प्रक्षालन सा करते हुये कहा— इसका कारण स्पष्ट है । यह कामरागमोहमय अल्पसार केवल स्त्री-वीर्य से ही उत्पन्न हुआ, शास्त्र में लिखा है कि जो जैसे वीर्य से उत्पन्न होता है वह वैसा होता है । लोक में भी प्रायः कारण-गुण सादृश्य गुण वाले ही कार्य

पठ्यत एतद्वाहशब्दे जायते तादृगेव भवतीति । लोकेपि च प्रायः कारणगुणभाज्येव कार्याणि दृश्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेपि श्रूयते । यः किलाल्पसारात्स्वीवीर्यादेव केवलाज्जन्तु- भवति स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य यथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते मृतो वा जायते जातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तदयमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसञ्चारासहिष्णोस्तथोपनतम् । अधुनापि तादृश एवाल्पायुरयं शापावसानोत्तरकालं यदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति ।'

इत्येतच्छ्रुत्वा पुनरवनिर्गतनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम् । 'भगवन्- हम्पुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्यैवाक्षमः । वागपि मे भगवतः प्रसादाद- न्यस्मिन्मनि यदि भवेत्तत्केन प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमायुर्भविष्यतीत्येतदाज्ञा- पयतु भगवान् ।' इत्येवं विज्ञापितस्तु मया दिक्षु विक्षिप्य चक्षुर्भगवानाज्ञापितवान् । 'एतदपि यथा तथा ज्ञास्यस्येव । तावदियं कथास्ताम् । रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभातप्राया रजनी । प्रभाविर्हादनुमृष्टरजतदर्पणाभमिदमपरान्तावलम्बि वर्तते रजनि- करबिम्बम् । यथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपत्रारुणा पाण्डुच्छबिरुल्लसति सीमन्त-

कारणगुणभाजि-कारणगुणयुक्तानि । अल्पसारात्-स्वल्पबलात् स्वल्पदृढांशाद्वा । स्थैर्यहेतोः-स्थिरतायां चिरस्थायितायां कारणभूतस्य । यथासारम्-सारभागमात्रानुसारेण । अयं (वैशम्पायनः सम्प्रति) पुण्डरीकः । मदनवेगसञ्चारासहिष्णोः-कामसन्तापं सोढुमशक्तस्य । तादृशः पूर्ववत् । शापावसानोत्तर-कालम्-शापे समाप्ते सति । अक्षयेण-अनन्तेन ।

अपुण्यवान्-पापात्मा । तिर्यग्योनौ-पक्षियोनौ शुक्रजातौ । सर्वस्यैवाक्षमः-सर्वेषु शुभावहेषु कर्मसु असमर्थः । भगवतः प्रसादात्-तवानुग्रहात् । वाक्सम्भूता-वाक्शक्तिः प्रकटीभूता, आयुःसम्बद्धक- कर्मयोग्यम्-आयुर्वर्धयितुं शक्तस्य जपानुष्ठानादेः कर्मणः सम्पादने शक्तम् । महाकर्मसाध्यम्-केनाप्यनु-ष्ठानविशेषेण साध्यितुं शक्यम् । दिक्षु चक्षुर्विक्षिप्य समन्तादिशो विलोक्य । भगवान्-जाबालिः रसा-क्षेपात्-कथारसमोहितत्वात् । अचेतिता-अध्याता । प्रभातप्राया-समाप्तकल्पा । प्रभाविर्हात्-कान्तेरव-सानात् । अनुमृष्टरजतदर्पणाभम्-अस्पष्टरजतमुकुरतुल्यम् । रजनिकरबिम्बम्-चन्द्रमण्डलम् । अप-रान्तावलम्बि-पश्चिमदिशि गतम् । यथायथोद्गमविस्तारिणी-उदयक्रमेण विस्तरणशीला । जरत्तामरस-पत्रारुणा-जीर्णकमलपत्ररक्ताभा । पाण्डुच्छबिः-पीताभा । पूर्वस्याः ककुभः-प्राचीदिशायाः । केशसङ्घात-

हुआ करते हैं । यह बात आयुर्वेद में भी सुनी जाती है । जो प्राणी केवल अल्पसार स्त्री-वीर्य मात्र से पैदा होते हैं पुरुषवीर्यकृत सारभाग की कमी के कारण वह या तो गर्भ में ही नष्ट हो जाते हैं, अथवा मरे ही हुए पैदा होते हैं, अथवा जन्म लेकर भी चिरजीवी नहीं हुआ करते हैं । यह भी वैसा ही पैदा हुआ था इसलिये इसमें उस तरह की कामुकता हुई । कामकृत सन्ताप को नहीं सह सकने के कारण ही इसका मरण हुआ । अभी भी यह उसी तरह अल्पायु है, शाप के समाप्त हो जाने पर इसे अक्षय आयु से सम्बन्ध होगा ।

इन बातों को सुनने के बाद मैंने पुनः पृथ्वी पर माथा टेककर भगवान् जाबालि से कहा—मैं पापी इस पशुयोनि में रहकर स्वयं सारे कार्यों में अक्षम हूँ । मेरे मुँह में वाणी भी आपकी ही कृपा से अभी-अभी आयी है । आत्मा में ज्ञान भी आपकी ही कृपा से हुआ है । आयु बढ़ाने वाली क्रिया कर सकने लायक शरीर यदि आपकी कृपा से जन्मान्तर में हुआ तो कौन सी क्रिया करने से मुझे बढ़ी आयु मिल सकेगी, यह भी आप कृपया बतावें । इस प्रकार पूछे जाने पर भगवान् जाबालि ने चारों ओर दृष्टि डालकर कहा—यह भी जैसे तैसे जान ही लगे । तब तक यह बात रहे । कथारस की आकर्षकता से बिना जाने ही रात समाप्त हो गई । कान्ति के क्षीण हो जाने से अपरिमाजित रजतदर्पण के समान दीखने वाला यह चन्द्रबिम्ब पश्चिम में लटक रहा है । धीरे-धीरे फैलने वाली

यन्ती तमःकेशसंघातमिव पूर्वस्याः ककुभोरुणाग्रकरालोक्ततिः । इमाः सशेषतिमिरतया-
म्बरैरकाण्डकलुषं भास्वत्प्रभालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम् । एष
पम्पासरःशायिनां प्रबोधाशंसी समुच्चरति कोलाहलः ओत्रहारी विहंगमानाम् । एते च
निशीथिनीपरिमिलनशीतलाश्चलितवनकुसुमपरिमलप्राहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातपिशुना
वायवः, प्रत्यासन्नाग्निविहारवेला ।' इत्यभिदधान एव गोष्ठीं भङ्क्त्वोदतिष्ठत् ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि निष्कौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि
समस्तनैव सा तपस्विपरिषत्कथारसाद्विस्मृतगुरुचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्टकितकाया
विस्मयोत्फुल्लमुखी युगपदागलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी स्तम्भि-
तेव चिरमिव स्थित्वा यथास्थानं जगाम । हारीतस्तु मां सन्निहितेऽपि मुनिकुमारकजने
निजकरेणैवात्क्षिप्यात्मपर्णशालां नीत्वा शनैः स्वशयनैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रिया-

मिव-चिकुरप्रकरसमानम् । तमः-अन्धकारम् । सीमन्तयन्ती-भागद्वये विभज्यन्ती । अरुणाग्रकरालोक्त-
ततिः-अरुणाग्रः सूर्यस्तस्य करणां किरणानाम् आलोक्ततिः प्रकाशराशिः । इमाः तारकाः-पुतानि
नक्षत्राणि यथासूक्ष्मम्-सूक्ष्मदृश्यताक्रमेण । सशेषतिमिरतया-अन्धकारस्य ईषद्वशिष्टतया । अम्बरैः-
आकाशैः । अकाण्डकलुषम्-अनवसरमलिनं यथा स्यात्तथा । भास्वत्प्रभालोकम्-सूर्यकिरणप्रकाशम् ।
प्रवेष्टुम्-प्रवेशं कर्तुम् । आरब्धाः-प्रारभन्त । एषः-प्रत्यक्षश्चाव्यः । पम्पासरःशायिनाम्-पम्पासरोवरे
शयनशीलानाम् । विहङ्गमानाम्-पक्षिणाम् । प्रबोधाशंसी-जागरणसूचकः । ओत्रहारी-कर्णप्रियः ।
कोलाहलः-कलकलः । समुच्चरति-प्रकटीभवति । एते प्रभातपिशुनाः-इमे प्रातःकालसूचकाः । निशीथि-
नीपरिमिलनशीतलाः-रात्रिमध्यसम्पर्कशीतस्पर्शाः । चलितवनकुसुमपरिमलप्राहिणः-विकासिवनपुष्प-
सुगन्धयुक्ताः । वायवः वातुं प्रवृत्ताः-प्रभातवाताः सञ्चरितुं कृतप्रारम्भाः । अग्निविहारवेला-अग्निहोत्र-
कालः । प्रत्यासन्ना-समीपागता । भुङ्क्त्वा गोष्ठीम्-समां विसृज्य । उदतिष्ठत्-उत्थितः ।

वीतरागा-गतमोहा । निष्कौतुका-उत्कण्ठासामान्यशून्या । मोक्षमार्गावस्थाना-मुक्तिमार्गस्थिता ।
तपस्विपरिषत्-मुनिमण्डली । विस्मृतगुरुचितप्रतिपत्तिः-गुरुचिताम् गुरौ उत्थिते सति उत्थानरूपा-
मुचिताम् कर्त्तव्याम् प्रतिपत्तिम् आचारं विस्मरन्ती (जाबालौ उत्थिते समस्ताऽपि मण्डली कथारसा-
क्षिप्तहृदया यथास्थिता एव तस्थौ इति नाऽत्र कर्त्तव्यं विस्मृतवती'-अतः सा विस्मृतगुरुचितप्रतिपत्ति-
रुक्ता) उत्कण्टकितकाया-रोमाञ्चितदेहा । विस्मयोत्फुल्लमुखी-आश्चर्यितवदना । युगपत्-एककालम् ।
अवगलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला-शोकजन्म आनन्दजन्म चाशु एकजालमेव विसृज्यन्ती । हाकष्ट-
शब्दानुबन्धिनी-हाकष्टमिति शब्दमुच्चारयन्ती । स्तम्भिता-निवृत्तसर्वव्यापारा । सन्निहिते-समीपस्थिते ।
मुनिकुमारकजने-ऋषिबालकगणे । उत्क्षिप्य-उत्थाप्य । आत्मपर्णशालाम्-स्वीयमुटजम् । स्वशयनैक-

सूर्य की शुष्ककमलपत्रवर्णा तथा तमोराशि रूप केश को दो भागों में बांटने वाली कान्ति पूर्व दिशा में बढ़ रही
है । आकाश में थोड़ा अन्धकार शेष है, उस अन्धकार से मलिन सूर्यप्रभालोक में क्रमशः सूक्ष्म होते जाने वाली
ग्रहमण्डली प्रवेश करती जा रही है । पम्पा सरोवर में सोये हुए पक्षियों का यह जागरणसूचक अवण मनोहर
कोलाहल प्रारम्भ हो गया है । रात्रि के सम्पर्क से शीतल चलते हुए वनकुसुमों के परिमल से सुरभित प्रभात-
सूचक हवा बहने लगी हैं, अग्निहोत्र का समय समीप आ गया है । इस तरह कहते हुए जाबालि ने समाभङ्ग
करके उठ दिया ।

भगवान् जाबालि के उठ जाने पर वीतराग होकर भी सकौतुक, मोक्षमार्ग पर अवस्थित होकर भी सारी
वह तपस्विमण्डली कथारस की आकर्षकता से यथोचित गुरुस्त्कार भुलाकर कथा सुनती हुई रोमाञ्चित देह लिये
आश्चर्यरस से विकसितमुखी एक ही साथ शोक तथा आनन्द के आँसू बरसाती हुई 'हाय कष्ट' कहती हुई कुछ देर
तक ठिठकी सी खड़ी रहकर अपनी-अपनी जगह चली गई । मुनिकुमारों के रहते हुए भी हारीत ने मुझे स्वयं

करणाय निर्ययौ । निर्गते च तस्मिन्स्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम् । अत्र तावदनेकभवसुकृतशतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम् । तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । ततोपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्थास्तिर्यग्जातेः समुद्भूतः स्यात् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन । तत्परित्यजाम्येनम् । पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथः, इति । एवं च जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोभ्यधात् । 'भ्रातर्वैशम्पायन दिष्ट्या वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायातः' इति ।

देशे-स्वशस्याया एकत्रभागे । प्राभातिकक्रियाकरणाय-प्रातःकृत्यमनुष्ठायम् । सर्वकार्याक्षमेण-किमपि कर्तुमशक्तेन । तिर्यग्जातिपतनेन-पञ्चजातिजन्मग्रहणेन । पीडितान्तरात्मा-व्यथितहृदयः । चिन्तां कर्तुमारब्धवान् । अनेकभवसुकृतशतसहस्राधिगम्यम्-नानाजन्मपुण्यपरम्पराप्राप्यम् । मानुष्यमनुष्यजन्म । दुर्लभम्-दुरापम् । सकलजातिविशिष्टम्-सर्वासु जातिषु श्रेष्ठम् । ततोपि-ब्राह्मणजाति-तोऽपि । विशिष्टतरम्-अत्युत्तमम् । आसन्नामृतपदम्-मोक्षसमीपस्थम् । तस्यापि-मुनित्वस्यापि । विशेषान्तरम्-कोऽपि विशिष्टो विभागः । दिव्यलोकनिवासित्वम्-स्वर्गो वासः । येन-मया । एतावतः स्थानात्-एतादृशादुच्चतमापदात् । स्वदोषैः-आत्मनः कामप्रवृत्त्यादिदुर्गुणैः । आत्मा पातितः-नीचतां गमितः (पक्षियोनिः प्राप्ता) तेन-दुराचारेण मया । सर्वक्रियाविहीनेन-सकलसामर्थ्यशून्येन । अस्था-स्तिर्यग्जातेः-वर्तमानपक्षियोनितः । समुद्भूतः-उच्चैर्नीतः । पूर्वजन्माहितस्नेहैः-पूर्वस्मिन् जन्मनि वद्धितप्रीतिभिः । समागमसुखम्-मिलनानन्दः अनुभूतं स्यादिति योजना । तत्-प्राग्जन्मप्रियजन-मिलनसुखम् । अननुभवतः-अप्राप्नुवतः । निष्प्रयोजनेन-फलविशेषशून्येन । परिरक्षितेन-पोषितेन (यदि पूर्वजन्मप्रीतिपात्रैः सह मिलनजन्यं सुखं नावाप्यते तदेदं मम पक्षियोनौ जीवितं नितान्तव्यर्थमिति भावः) यातनाशरीरम्-दुःखभोगाय सृष्टमिदं वपुः । अमुना अनेन । दुःखैकभाजनेन-केवलस्य दुःखस्यैव पात्रेण । अनुभवितव्यम्-लभ्यम् । पुनम्-पक्षिदेहम् । अस्मद्व्यसनदानैकचिन्तया केवलं मम कष्टमुत्पादयितुं या चिन्ता तथा दुःस्थितस्य दुःखिनः विधेर्मनोरथः अभिलाषः पूर्यताम् पूर्णो भवतु । इति एवम्-जीवितपरित्यागचिन्तानिमीलितम्-प्राणत्यागस्य चिन्तया मुद्रितनयनम्, समुच्छ्वासयन्-चैतन्यं प्रापयन् । विकासहासिना-मुक्तहास्येन । प्रविश्य-उदजाभ्यन्तरमागत्य । दिष्ट्या वर्धसे-महत्ते सौभाग्यम् । पादमूलात्-समीपतः, त्वामन्विष्यन्-त्वामन्वेषणाय ।

उठकर अपनी पर्णशाला में पहुँचाया और वहाँ अपने विछावन के एक भाग में रखकर वह प्रातःकृत्य करने लगा गया । उसके चले जाने पर सर्वकार्यासमर्थ इस पक्षियोनि में जन्म लेने के कारण व्यथित हृदय होकर मैं चिन्ता करने लगा । पहले तो अनेक जन्माजित पुण्यों से प्राप्य मनुष्य-जन्म ही दुर्लभ होता है, उसमें भी सकल जाति से उच्च ब्राह्मणत्व दुर्लभ है, उससे भी मोक्ष के समीप पहुँचा हुआ मुनित्व बड़ा है, उसमें भी दिव्यलोकवासिता की कुछ अपनी विशेषता है जिसने इतने ऊँचे स्थान से अपने दोषों के कारण निज को पतित कर लिया है वह सर्वकार्याक्षम अपनी आत्मा को इस पशुयोनि से कैसे उद्धृत कर सकेगा ? पूर्वजन्म के प्रेमियों के साथ मिलन का आनन्द कैसे प्राप्त होगा ? यदि वह सुख नहीं मिल सकता तो इस जीवन के रहने से ही क्या लाभ है ? यह कष्ट-भोगी शरीर चाहे जहाँ जाय, इस दुःखभाजन शरीर से सुख तो नहीं ही मिल सकता है । इसलिए मैं इस शरीर को छोड़ता हूँ । हमें दुःख देने की चिन्ता से व्यथित ब्रह्मा के मनोरथ पूरे हों । इस प्रकार प्राणत्याग की चिन्ता में उदासीन होकर बैठे हुए मुझको विकसित हास्य से आश्वासित करते हुए हारीत ने पर्णशाला में प्रवेश करके कहा—भाई वैशम्पायन, तुम्हारे पिता श्वेतकेतु के पास से तुम्हें ढूँढता हुआ कपिञ्जल आया है ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपमेव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्गीवा-
वल्लोकी कासाविति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत् । एष तातपादमूले वर्तत इति । एवं वादिनं तु
तमहं पुनरवदम् । 'यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनाय'
इति । एवं वयन्नेवाग्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरण-
चलितैकाञ्चलोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढाबद्धपरिकरम्, अर्धश्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशे-
षोरस्कम्, निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पन्न-
स्वेदसंभृतमुदकप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन मदवलोकनदुःखोद्भूतं च बाष्पजललववि-
सरमीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, मुमुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहित-
रतम्, निःसङ्गमपि मत्समागमोत्सुकम्, निस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्मम-

तत्-हारीतवचनम् । तत्क्षणेन-तत्कालम् । उत्पन्नपक्षः-सञ्ज्ञातपक्षोद्गमः । उत्पत्य-उड्डीय । तत्स-
मीपम्-कपिञ्जलस्यान्तिकम् । अभिवाञ्छन्-ईहमानः, उद्गीवावल्लोकी-कन्धरामुक्षमस्य चतुर्विद्ध
निश्चितचक्षुः । कासौ-कुत्र वर्तते कपिञ्जलः । तम्-हारीतम् । तातपादमूले-मम पितुः पार्श्वे । एवं
वादिनम्-इत्थं कथयन्तम् । यद्येवम्-यदि सत्यमेव कपिञ्जलः समायातः । ततः-तदा । भगवान्-भवान् ।
माम् तत्रैव प्रापयतु-तत्रैव नयतु । मे मम हृदयं तद्दर्शनाय कपिञ्जलस्यावलोकनाय । उत्ता-
म्यति-अधीरभावं भजते । अग्रतः-मुखभागे । गमनागमनवेगात्-गतागततरयवशात् । अयथावस्थित-
जटाकलापम्-अस्तव्यस्तकेशभरम् । अनिलपथे वायुमार्गे सञ्चरणेन चलितैकाञ्चलम् सञ्चरन्प्रान्तम्
उत्तरीयमूर्ध्ववक्त्रं यस्य तादृशम् । तरुत्वचा-वत्कलेन दृढाबद्धपरिकरम्-सम्यग्बद्धकक्षम् । अर्धश्रुटितेन
खण्डितैकदेशेन यज्ञोपवीतेन ब्रह्मसूत्रेण सनाथम् युक्तम् अस्थिशेषम् अस्थिमात्रावशेषम् दुर्बलम् उरः
वक्षो यस्य तादृशम् । निःशेषस्य समस्तस्य सुरपथस्य आकाशस्य अवतरणेन लङ्घनेन यः श्रमः तेन
उच्छ्वसितं शरीरं यस्य तादृशम् । समीरणापहृतम्-वायुमा प्रेर्य आनीतम् (अपि) मरुत्पथोत्पन्नस्वेद-
संभृतम्-वायुमार्गे उत्पतनजन्येन श्रमेण संयुतम् । उदकप्रवेशात्-जलावगाहनात् । निस्यन्दमान-
स्वेदम्-निर्गतं पानीयम् आननेन मुखेन, मदवलोकनदुःखोद्भूतम्-मां पशुपत्त्रियोनौ दृष्टोद्भूतम्
बाष्पजललवविसरम्-अश्रुबिन्दुसमूहम् । ईक्षणाभ्याम्-नेत्राभ्याम् । युगपत्-सहभावेन । उत्सृजन्तम्-
मुञ्चन्तम् । मुमुक्षुम्-मोचेच्छ्रया त्यक्तसकलाभिलाषम् । मत्स्नेहेनामुक्तम्-मम प्रीत्या वद्धम् । वीत-
रागम्-निःसङ्गम् । मत्समागमोत्सुकम्-मम सङ्गमाय उत्कण्ठमानम् । निःस्पृहम्-सर्वाभिलाषशून्यम् ।
मदर्थसंपादनपर्याकुलम्-मदीयं कार्यमनुष्ठानं व्यग्रम् । निर्ममम्-ममताशून्यम् । उपारुढस्नेहम्-
मयि समुपचितप्रीतिम् । निरहङ्कारम्-देहाभिमानशून्यतया अहमितिबुद्ध्या रहितम् । अहं कपिञ्जल
एवायं वैशम्पायनः इति द्वयोरभेदम् मन्यमानम् । समुज्जितक्लेशम्-देहाभिमानशून्यतया क्लेश-

यह सुनते ही तत्काल मानो मुझे पंख हो आये हों इस प्रकार उसके पास जाकर गर्दन उठाकर उसकी
ओर देखते हुए उससे पूछा कि वह कहाँ है ? उसने कहा—वही तो पिताजी के पास है । इस प्रकार कहने पर
मैंने उससे पुनः कहा—यदि ऐसी बात है तो मुझे वहीं पहुँचा दो, मेरा हृदय उसे देखने को उतावला हो रहा
है । इस प्रकार कहते हुए ही मैंने कपिञ्जल को अपने आगे में देखा । आकाश मार्ग से आने में अवलम्बित वेग के
कारण उसकी जटायें बिखर गई थीं, वायुमार्ग में सञ्चरण करने से उसके उत्तरीय वस्त्र का अञ्चल डोल रहा था,
वह वृक्ष की त्वचा से परिकर बाँधे हुए था, उसकी अस्थिपञ्जरशेष छाती पर अर्धश्रुटित यज्ञोपवीत लटक रहा था,
समस्त आकाश को पार करने की थकावट से उसका शरीर उच्छ्वसित हो रहा था, वायुमार्ग से सञ्चरण करने से
उत्पन्न स्वेद हवा से सूख गया था, तथापि जलप्रवेश का पानी मुँह पर से तथा मेरे देखने से बहने वाला अश्रु-
प्रवाह आँखों से एक साथ चूर रहा था, वह मुमुक्षु होकर भी मेरे स्नेह में पगा हुआ, वीतराग होकर भी मेरे प्रिय
में तत्पर, निःसङ्ग होकर भी मुझसे मिलने को उत्कण्ठित, निःस्पृह होकर भी मेरे कार्य के लिए व्याकुल, निर्मम

मधुपारूढस्नेहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुष्मितक्लेशमपि मदर्थे क्लिरयन्तम्, समलोष्टाशमकाञ्चनतासुखितमपि मददुःखदुःखितम्, कृतज्ञमकृतज्ञः स्नेहल-
प्रकृतिं रूक्षचेताः सुकृतिनमपुण्यवाननुगतं वामस्वभावो भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरोमित्रं वैरी
वचनकरमनाश्रवो महात्मानं दुरात्मा कपिञ्जलमहमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयन-
पयास्ताहशोपि कृताभ्युद्गमनप्रयत्नः फूत्कृत्य तमवदम् । 'सखे कपिञ्जल, एवं जन्मद्वयान्त-
रितदर्शनमपि त्वां दृष्ट्वा किं सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनेन
सुखमनुभविष्यामि । किं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि । किं सुखासीनस्य गात्र-
संवाहनं कुर्वच्छ्रममपनेष्यामि' इति । एवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करद्वये-
नोत्क्षिप्य मद्भिरहदुःखदुर्बले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तःप्रवेशयन्निवालिङ्गनसुखं किल तथा
मेनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मञ्चरणावितरवदरोदीत् ।

मुक्तम् । मदर्थे-मकृते । क्लिरयन्तम्-क्लेशमनुभवन्तम् । समलोष्टाशमकाञ्चनतासुखितम्-लोष्टम्-अशम-
प्रस्तरम् काञ्चनं सुवर्णञ्च समतया पश्यन्तम् । (यो ज्ञानी स सर्वत्र समबुद्धिरिति समलोष्टाशमकाञ्च-
नत्वं तस्योक्तम्) कृतज्ञम् कृतं परेण जानाति तादृशम्-उपकारमविस्मरन्तमित्यर्थः । अकृतज्ञः-अनुप-
कारज्ञः । स्नेहलप्रकृतिम्-स्निग्धस्वभावम् । रूक्षचेताः-अस्निग्धहृदयः । सुकृतिनम्-पुण्यात्मानम् ।
अपुण्यवान्-पापी । अनुगतम्-अनुवर्तनपरायणम् । वामस्वभावः-प्रकृत्वा कुटिलः । भावार्द्रहृदयम्-
प्रीतिस्निग्धचित्तम् । एकान्तनिष्ठुरः-नितान्तक्रूरः । वचनकरम्-अनुरोधरक्षापरम् । अनाश्रवः-अना-
ज्ञाकारी । ('अहं कपिञ्जलमद्राक्षम्' इति समापिते वाक्ये सर्वमेव प्रथमान्तं वैशम्पायनं सर्वमेव च
द्वितीयान्तं कपिञ्जलं विशिनष्टि) निर्भरगलितनयनपयाः-अत्यर्थमश्रु विद्युजन् । तादृशः-पक्षिशिशुरनु-
त्पन्नगमनशक्तिः । कृताभ्युद्गमप्रयत्नः-आगच्छतस्तस्य सत्काराय अभ्युत्थाने सप्रयासः । फूत्कृत्य-
उत्प्लवङ्गित्यस्य । जन्मद्वयान्तरितदर्शनम्-द्वाम्यां जन्मभ्यामदृष्टम् । सरभसम्-वेगेन । प्रसारितभुजद्वयः-
द्वावपि भुजौ-प्रसारयन् । करेणावलम्ब्य-हस्ते गृहीत्वा । आसनपरिग्रहं कारयिष्यामि-आसने उपवेश-
यिष्यामि । सुखासीनस्य-सुखमुपविष्टस्य । गात्रसंवाहनम्-अङ्गमर्दनम् । श्रममपनेष्यामि-परिश्रान्ति
दूरीकरिष्यामि । आत्मानमनुशोचन्तम्-स्वां स्थितिं प्रति चिन्तयन्तम् । उत्क्षिप्य-उत्थाप्य । मद्भिरह-
दुर्बले मदीयेन वियोगेन दुर्बलतां गते । वक्षसि निवेश्य-उरोदेशे स्थापयित्वा । अन्तःप्रवेशयन्-हृदया-
भ्यन्तरभागेऽवस्थापयन् । भूयसा-महता । मन्युवेगेन-दुःखप्राचुर्येण । मञ्चरणौ उत्तमाङ्गे शिरसि कृत्वा
स्थापयित्वा इतरवत् साधारणजनवत् अरोदीत् रोदितुं प्रवृत्तः ।

होकर भी मेरा स्नेही, निरहंकार होकर भी 'यह मैं ही हूँ' इस प्रकार से मुझे मानने वाला, अपने क्लेश को
मुलाकर भी मेरे लिए क्लेश करने वाला, सोना तथा लोहा को समान समझने वाला होकर भी मेरे दुःख से
दुःखी था । वह कृतज्ञ और मैं अकृतज्ञ, वह स्नेही मैं रूक्ष, वह धर्मात्मा मैं पापी, मैं वामस्वभाव और वह भाव से
गीला हृदय रखने वाला, वह मित्र मैं वैरी, वह बात रखने वाला और मैं अनाज्ञाकारी, मैं दुरात्मा और वह
महात्मा था । उसे देखकर मेरी आंखों से आंसू बहने लगा, उस दशा में भी मैंने उठने का प्रयत्न किया और
फुफ्फुकार छोड़कर उससे कहा—मित्र कपिञ्जल, दो जन्मों से नहीं देखे गये तुमको आज देखकर क्या वेग से दौड़-
कर दूर से ही दोनों हाथ फैलाये गाढ आलिङ्गन से सुख का अनुभव करूंगा, क्या आराम से बैठने पर तेरी देह
ढाकाकर तुम्हारी थकावट दूर करूंगा । इस प्रकार मैं अपने विषय में सोच ही रहा था कि कपिञ्जल ने मुझे दोनों
हाथों से उठाकर मेरे विरहदुःख से दुर्बल अपनी छाती से लगा लिया और बड़ी देर तक हृदय में पैठाता सा
हुआ मेरे आलिङ्गन का आनन्द उपभोग करके बड़े भारी दुःख के वेग से मेरे चरणों को माथे पर रखकर साधा-
रण आदमी की तरह रोने लगा ।

तथा रुदन्तं तु तं बाह्मात्रप्रतीकारः पुनरवदम् । 'सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशपरि-
भूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्बालोऽपि न स्पृष्ट एवामीभिः
संसारबन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किमधुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुप-
विश्य तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । दुःखितो
वा मदीयेन दुःखेन । मद्वृत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् । कुपितो न वा' इति । स त्वेवमुक्तो
मया हारीतशिष्योपनीते पल्लवासने समुपविश्याङ्गे मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य
मुखमाख्यातवान् ।

'सखे कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्वृत्तान्तः प्रथमतरमेव तातेन दिव्येन चक्षुषा
दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियायै कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावादिमुक्तो
गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्घाट्यदृष्टिर्विषण्णदीनवदनं भयादनु-
पसर्पन्तमालोक्याहूयाज्ञापितवान् । 'वत्स कपिञ्जल परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । ममेवायं
खलु शठमतेः सर्व एव दोषः । येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमायुष्करं कर्म

तथा रुदन्तम्—इतरजनवद्रुदन्तम् । बाह्मात्रप्रतीकारः—केवलेन वचसा बोधयितुं शक्तः । (अन-
न्योपायः) सकलक्लेशपरिभूतस्य—सर्वविधकष्टभुजः । पापात्मनः—पापिनः । इदं—रुदितम् । संसार-
बन्धात्मकैः—संसारबन्धनं द्रव्यज्जिः कामक्रोधादिभिः । निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिः—मोक्षमार्गविरोधिभिः ।
दोषैः—कामादिविद्वर्गैः । मूढजनगतेन—मोहवत्पुरुषानुयातेन । वर्त्मना—मार्गेण (यस्त्वं बाह्येऽपि कामादि-
दोषरहिततया निर्ममत्वं संस्थाप्य कदाचिदपि हृदयासक्तिमूलं रोदनं नाकार्षीः स एवेवानीं मूढजनबन्धन-
दुःखेन रोदिवीत्ययुक्तं तवेदमाचरणमतो मा रोदीरित्यर्थः) यथावृत्तं तस्य वार्ताम्—यच्चातं तत्समा-
चारम् । हारीतशिष्योपनीते—हारीतशिष्येण—आनीय दत्ते । पल्लवासने—पल्लवमये आस्तरणे । मामङ्गे
कृत्वा—मां क्रोडे स्थापयित्वा । अम्भसा—जलेन । मुखं प्रक्षाल्य—मार्जयित्वा । आख्यातवान्—कथितवान् ।

सखे—मित्र वैशम्पायन । कुशलं तातस्य—कुशलवान् वर्त्तते तव पिता । प्रथमतरम्—पूर्वम् । दिव्येन
चक्षुषा—ध्यानरूपेण अलौकिकेन नेत्रेण । प्रतिक्रियायै—मुक्तेरुपायार्थम् । कर्म—शान्तिस्वस्थयनादिकम् ।
समारब्ध एव—प्रारब्धमात्रे । तुरगभावात्—अश्वरूपात् विमुक्तः—प्राप्तावकाशः । उद्घाट्यदृष्टिः—साधुनेत्रः ।
विषण्णदीनवदनम्—विषादविकलाननम् । अनुपसर्पन्तम्—तातस्य पार्श्वेऽगच्छन्तम् । आहूय—समीपे
आकार्यम् । स्वदोषशङ्का—स्वीयापराधभयम् । शठमतेः—कृपणबुद्धेः । जानता—सर्व भाविनमर्थमवगच्छता ।
उत्पत्तिसमये—जन्मकाले । वत्सस्य कृते—पुण्डरीकार्थम् । इदम्—शान्तिजनकम् दीर्घायुष्यकरम् । निर्ब-

उस प्रकार रोते हुए कपिञ्जल को वचनमात्र से प्रतीकार करने की क्षमता रखने वाले मैंने कहा—सारे
कष्टों से पीड़ित पापी मुझको जो कार्य करना चाहिये वह तुमने प्रारम्भ कर दिया । लड़का होकर भी तुम इन
सांसारिक बन्धनों में डालने वाले तथा मोक्षमार्ग के परिपन्थी दोषों से अछूते हो । इस समय यह मूखजनानुगत-
मार्ग क्यों पकड़ रहे हो ? बैठकर यथाघटित सारी बातें बताओ । पिताजी सकुशल तो हैं, क्या वह मुझे भी याद
करते हैं ? क्या वह मेरे दुःख से दुःखी भी हैं ? मेरा समाचार सुनकर उन्होंने क्या कहा ? कुपित भी हुए ? इस
प्रकार कहे जाने पर कपिञ्जल हारीत के शिष्य द्वारा लाये गये पल्लवासन पर बैठ गया और हारीत के द्वारा
लाये गये जल से मुंह धोकर कहा—

मित्र, पिताजी सकुशल हैं । हमारी सारी यह बातें उन्होंने पहले ही दिव्य दृष्टि से जान ली थीं । सारी
बातें जान लेने के बाद उन्होंने प्रतीकार के लिए क्रिया भी प्रारम्भ कर दी थी । क्रिया के प्रारम्भ होते ही मुझे
अश्वभाव से छुटकारा मिला और मैं पिताजी के पास पहुँचा । मैं जब वहाँ गया तब मुझे देखकर पिताजी की आँखें
भर आयीं, मैं भी भय से उनके समीप नहीं जा रहा था, मेरा चेहरा उदास था, पिताजी ने मुझे डरते देखकर
पुकार कर कहा—बेटा-कपिञ्जल, अपनी गलती के कारण अब मत डरो । मुझ दुर्बुद्धि के ही यह सारे दोष हैं, जो

निर्वर्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले तावत्स्थीय-
ताम्' इति । एवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्न्यज्ञापयम् । 'तात यदि प्रसादोऽस्ति ततो
यत्रैवासावुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तातः' इति । एवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञा
पितवान् । 'वत्स शुक्रजातावसौ पतितः । तद्रत्वापि तमद्य नैव वेत्सि नाप्यसौ त्वां
वेत्सीति तत्तिष्ठ तावत्' इति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामाज्ञापितवान् । 'वत्स कपिञ्जल
महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्रच्छ्र संप्रति
तं ब्रूदुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ । वत्स यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्व-
यास्मिन्नेव जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि
तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वतंते । तथा तु शिरस्युपाग्रायैतदेव पुनः पुनः संदिष्टम् ।'
एवमुक्त्वा कठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माग्रोद्भेदपद्मलानि गात्राणि पुनः पुनः पाणिना
परामृश्यान्तर्हृदयेनादूयत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम् । 'सखे कपिञ्जल किं दूयसे ।

त्तितम्-कृतम् । सिद्धप्रायम्-समाप्तमिव । दुःखासिका-शुक्रपूर्वा दुःस्थितिः । न भावनीया-न चिन्त-
नीया । विगतभीः-निर्भयः सन् । न्यज्ञापयम्-निवेदितवान् । यदि प्रसादोऽस्ति-यद्यनुग्रहो विद्यते ।
असौ-मम सुहृत्पुण्डरीकः । आज्ञापयतु-आदिशतु । असौ-पुण्डरीकः । शुक्रजातौ-पक्षियोनौ । न वेत्सि-
अयं पुण्डरीक एवेति न परिचिनोषि । असौ-पुण्डरीकः । वेत्सि-कपिञ्जलोऽयमिति परिचिनोति । तत्तिष्ठ
तावत्-यावत्तस्य परिचयशक्तिः समुत्पद्यते तावद्भयार्थगमनाञ्जित एव तिष्ठत्यर्थः । ते सुहृत्-पुण्डरीकः ।
जाबालेराश्रमं प्राप्तः-जाबालिनामकस्य मुनेराश्रमे समुपस्थितः । अस्य-पुण्डरीकस्य (सम्प्रति शुक्रस्य)
जन्मान्तरस्मरणम्-पूर्वजन्मस्मृतिः । आशिषा-आशीर्वाचसा । अनुगृह्य-सम्भाव्य । इदम्-तस्यैव दीर्घा-
युष्याय क्रियमाणं शान्त्यादिक्रियारूपम् । पादमूले-समीपे । त्वद्दुःखदुःखिता-त्वदीयेन दुरवस्थाखेदेन
खिन्ना । अम्बा-माता । तस्मिन् कर्मणि-पित्रा त्वदीयदीर्घायुष्यार्थमारब्धे शान्त्यादिकर्मणि । परिचारिका
कर्मसामग्र्याद्युपस्थापनद्वारा सहायिका । एतदेव-आकर्मसमाप्ति त्वया जाबाल्याश्रमे एव स्थातव्यमिति
पूर्वोक्तरूपमेव । सन्दिष्टम्-वाचिकमुक्तम् । अकठोरं सद्यो विकसितं यत् शिरीषकुसुमम् शिरीषनामकं
पुष्पम् तस्य शिखा उपरितनभागः तद्वत्-सूक्ष्माणि नितान्तकृशानि अग्रोद्भेदानि अबहुकालोद्भि-
न्नानि पक्ष्माणि छान्ति गृह्णन्ति यानि तादृशानि सद्योजायमानकोमलकृशरोमभराणीत्यर्थः । मे
गात्राणि-अङ्गानि । परामृश्य-स्पृष्ट्वा । अन्तर्हृदयेन-मनोऽभ्यन्तरभागेन । अदूयत-सन्तापं प्राप ।
दूयमानहृदयम्-हृदयेन सन्तप्यमानम् । दूयसे-परितप्यसे ? मन्दपुण्यस्य-पापिनः । तुरङ्गतामापन्नेन-
अश्वयोनौ उत्पन्नेन । पराधीनवृत्तिना-अस्वतन्त्रेण । बहुतराणि-अनेकानि । (तान्येव दुःखान्युदा-

जानते. हुए भी मैंने बच्चे की उत्पत्ति के समय ही यह आयुष्कर किया नहीं कर दी । अब तो यह सिद्ध हो चुकी
है । अब तुम्हें दुःख नहीं करना है । तब तक मेरे पास ही रहो । इस प्रकार आदेश मिलने पर निडर होकर मैंने
निवेदन किया । तात, यदि आप प्रसन्न हैं तो जहां वह पैदा हुआ है-आप मुझे वहीं जाने की आज्ञा दें । इस प्रकार
निवेदन करने पर पिताजी ने पुनः कहा-वह शुकयोनि में पड़ा है । अभी जाकर भी तुम उसे पहचान नहीं
पाओगे, न वही तुम्हें पहचानेगा, अतः अभी यहीं रहो । आज प्रातःकाल ही उन्होंने मुझे बुलाकर कहा कि तुम्हारा
मित्र महामुनि जाबालि के आश्रम में आ गया है, उसे जन्मान्तर का स्मरण भी हो आया है, अब तुम उसे देखने
जाओ । मेरी ओर से आशीर्वाद कहकर उससे कहना कि वत्स, जब तक किया समाप्त होती है तब तक जाबालि
के ही आश्रम में रहना और तुम्हारी माता लक्ष्मी भी उसी क्रिया में परिचारिका बनकर लगी हुई है, उसने
तुम्हारा माथा सूँघ कर वही बात कही है । इस तरह कहकर प्रौढ़ शिरीष पुष्प के अग्रभाग समान रोम से युक्त मेरे
शरीर को कपिञ्जल ने बार-बार अपने हाथ से छूकर मन में कष्ट का अनुभव किया । उस प्रकार कष्ट करते देख मैंने
कपिञ्जल से कहा-सखे कपिञ्जल, क्यों सन्ताप कर रहे हो ? तुमने भी मुझ पापी के लिए धोड़े का जन्म ग्रहण कर,

त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमन्तामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः । कथमयमकठोरकिसलयशयनैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेषु कुसुमोच्चयपातितबालवनलतास्पर्शमात्राक्षमेषु गात्रेषु कशाभिधाता निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाताः' इति । एभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

उपरोहति च मध्याह्नं सवितरि सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत् । 'अहं हि तातेन त्वां समान्वासयितुं जाबालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्तेन त्वया चलितव्यमित्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अन्यद्-हमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव । तद् ब्रजामि संप्रति ।' अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम् । 'सखे कपिञ्जल, एवं गते किं ब्रवीमि । किं च तातस्याम्बाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सि' इति । स त्वेवमुक्तो भया पुनः पुनस्तत्रावस्थानाय मां संनिधाय हारीतं

हरणविधया गणयति-कथमित्यादिना) सोमपानोचितेन-सोमपानेऽन्यस्तेन । अमुना आस्येन-अनेनैव मुखेन । समुत्पादितसफेनरक्तस्रवाः सफेनं रक्तं स्रावयन्त्यः । खरखलीनक्षतयः-तीव्रणकविकाग्रणानि । विसोढाः-सृष्टाः । अकठोरकिसलयशयनैकसेवासुकुमारः-कोमले पल्लवशयनीये सततं शोतुमवसरं प्राप्य तस्सेवया सुकुमारः कोमलतरः । पर्याणितस्य-पृष्ठास्तरणं प्रापितस्य । (तव) पृष्ठवंशः-पृष्ठास्थिभागः । न शीर्णः-न श्रुतितः । कुसुमोच्चये पुष्पावचयनकाले पातिताः नमिताः याः बालाः अजीर्णा बल्लताः तासां स्पर्शमात्राक्षमेषु स्पर्शमपि सोढुमशक्तेषु । गात्रेषु-तवाङ्गेषु । कशाभिधाताः-अश्वदमकृताः प्रहाराः । ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि-यज्ञोपवीतधारिणि । अस्मिन्देहे-तव शरीरे । वध्रोत्पीडनकृताः-बन्धनरञ्जु-जनिताः, पूर्ववृत्तान्तालापैः-प्राक्तनसमाचारचर्चाभिः । तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः-तत्समये स्वीय-शुक्त्वप्राप्तिकष्टं विस्मृत्य । सुखम्-अक्लेशम् । अतिष्ठम्-स्थितवान् ।

सवितरि-सूर्ये । मध्याह्नम्-उपरोहति-मध्यं दिनमारुढे सति । यथोचितम्-उपयुक्तम्-आहारम्-भोजनम् । कृताहारः-कृतभोजनः । समान्वासयितुम्-धैर्यं धारयितुम् । आ कर्मसमाप्तेः-स्वदायुष्य-कर्मणः समाप्तिपर्यन्तम् । चलितव्यम्-अन्यत्र गन्तव्यम् । आदेष्टुम्-आज्ञापयितुम् । विसर्जितः-प्रेषितः । अन्यत्-अपरं च । तत्रैव कर्मणि-स्वद्वर्षमनुष्ठेयमाने शान्तिस्वस्थयनादिव्यापारकलापे । व्यग्रतरः-आकुलः (सततं व्यापृतिरेवान्न व्यग्रतामूलम्) विषण्णवदनः-खिन्नमुखः । एवं गते-अस्यां वशायाम् । हारीतं सन्निधाय च-मां हारीतस्य समीपे कृत्वा । अनुभूतास्मदालिङ्गनसुखः-भदालिङ्गन-

पराधीन हो, बहुत से दुःख भोगे हैं । सोमरस पीने के अभ्यासी इस मुख से सफेन रक्त की धार बहानेवाली तेज लगाम का घाव सदा है । किस प्रकार तुम्हारी यह पीठ सदा जीन कसे रहने पर भी टूट नहीं गई जिस पीठ को कोमल किसलय शयन पर सोने से सुकुमारता आ गई थी । फूल बरसाने वाली लताओं के स्पर्श को भी नहीं सड़ सकनेवाले तुम्हारे अङ्गों ने चाबुक की चोटों किस प्रकार सह लीं ? ब्रह्मसूत्र धारण करने वाले इस शरीर पर रस्ते की कसावट की पीड़ा कैसे सह गई ? इस प्रकार के तथा अन्यान्य पूर्व वृत्तान्तों से मेरा तात्कालिक पक्षिजन्म का दुःख भूल सा गया, मैं सुखी रहा ।

सूर्य जब मध्याह्न में आया तब हारीत ने कपिञ्जल के साथ मुझे भी यथोचित भोजन कराया । भोजनोपरान्त थोड़ी देर ठहर कर कपिञ्जल ने मुझसे कहा—पिताजी ने मुझे तुम्हें आश्वासन प्रदान करने तथा आयुष्य-क्रिया की समाप्तिपर्यन्त जाबालि के आश्रम से कहीं भी नहीं जाने को कहने के लिए भेजा था, मैं भी उसी क्रिया में आसक्त हूँ, अतः अभी चलता हूँ । मैंने यह सुनकर उदास हो उससे कहा—सखे कपिञ्जल, ऐसी स्थिति में मैं क्या कहूँ ? पिताजी को तथा मां को क्या सन्देश दूँ ? सब तुम्हीं जानते हो । मेरे इस प्रकार कहने पर कपिञ्जल ने मेरे वहाँ रहने के सम्बन्ध में मुझे तथा हारीत को बार-बार सावधान करके मेरे आलिङ्गन का आनन्द उठाकर

चानुभूतास्मदालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य
काप्यदर्शनमगात् । गते च तस्मिन्हारीतः समाश्रास्य मां शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् ।
उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगात् । निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलाप-
आत्मनैव सहापराहसमये पुनर्मामाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् ।
उत्पन्नोत्पन्नसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम् । 'गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि । तन्न नाम चन्द्रापीडो-
त्पत्तिपरिज्ञानम् । महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तत्किमुत्पन्नज्ञानोपि तद्दर्शनेन विनात्मानं
निमेषमपि दुःखं स्थापयामि । भवतु तत्रैव गत्वा तिष्ठामि ।' इति निश्चित्यैकदा प्रातः-
विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् । अवहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वा-
शीर्यन्त इव मेङ्गानि श्रमेण । अशुष्यच्चक्षुःपुटं पिपासया । नाडिधमेनाकम्पत कण्ठः
श्लासेन । तदवस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति परवानेवान्यतमस्य

जन्यमानन्दमनुभूय । विस्मयोन्मुखेन-आश्चर्योर्ध्वस्थापितवदनेन सता । मुनिकुमारकजनेन-ऋषिबाल-
वर्गेण । ईक्ष्यमाणः-इक्ष्यमानः । अन्तरिक्षमतिक्रम्य-यावति दृश्यते तावन्तमाकाशभागमुल्लङ्घ्य ।
अदर्शनमगात्-अदृश्यतां गतः । शरीरस्थितिकरणा-स्नानादिदेहकार्यं कर्तुम् । अन्यं मुनिकुमारकम्
मत्पार्श्वे स्थापयित्वा-कमप्येकमुचिपुत्रं मत्समीपे रक्षार्थं स्थापयित्वा । निरगात्-गतः । निर्वर्तित-
स्नानादिक्रियाकलापः-स्नानादिकार्यजातमवसाय्य । अपराहसमये-दिनस्य शेषभागे । आहारमकार-
यत्-भोजितवान् ।

अवहितचेतसा-सावधानमनसा । संवर्ध्यमानः-पोष्यमाणः । कतिपयैः-अल्पसंख्यैः । संजात-
पक्षः-उद्भिन्नपक्षतिः । उत्पन्नोत्पन्नसामर्थ्यः-संजातोद्भूयनशक्तिः चेतस्यकरवम्-मनस्यचिन्तयम् ।
गमनक्षमः-उद्भूयनसमर्थः । संवृत्तः-जातः । तन्न नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्-कामं नास्तु मे
चन्द्रापीडः कुत्रोत्पन्न इति ज्ञानम् । (अतोऽहं चन्द्रापीडदर्शनाय उद्यम्यापि साफल्यं नाशंसे) उत्पन्न-
ज्ञानः-संजातपूर्वजन्मस्मरणः । तद्दर्शनेन विना-अन्तरेणैव महाश्वेताऽऽशोकनम् । निमेषम्-क्षण-
कालम् । दुःखं स्थापयामि-कष्टमनुभावयामि । तत्रैव-महाश्वेताया अचिष्टानभूतेऽच्छोदसरस्तीरवसिनि-
महादेवायतने । निश्चित्य-निश्चयं कृत्वा । प्रातर्विहारनिर्गतः-प्रातःकालिकं चङ्क्रमणं कर्तुं हारीताश्र-
माक्षिप्तः । उत्तरां ककुभं गृहीत्वा-उत्तरां दिशं लक्ष्यीकृत्य । अवहम्-चलितुं प्रवृत्तः । अवहुदिवसा-
भ्यस्तगमनतया-उद्भूयनस्य स्वल्पकालश्चित्ततया । स्तोकम्-अल्पम् । श्रमेण-उद्भूयनपरिश्रमेण ।
अङ्गानि-शरीरावयवाः । अशीर्यन्त इव-मिहानि इव अजायन्त । पिपासया-जलाभिलाषेण । चक्षुःपुटम्-
चक्षुः । अशुष्यत्-शुष्कतां गतम् । नाडिधमेन-अतितीव्रेण । तदवस्थः-तस्यामेव दशायां वर्तमानः ।

विस्मयोन्मुख मुनिकुमारों के द्वारा देखते-देखते आकाश को पारकर कहीं जा छिपा । उसके चले जाने पर हारीत
ने मुझे आश्वासन प्रदान किया और शरीरक्रिया करने के लिए उठ खड़े हुए । दूसरे मुनिकुमार को मेरे पास
रखकर हारीत स्वयं वहाँ से चले गये । स्नानादि कार्य सम्पन्न करने के उपरान्त हारीत ने पुनः मुझे भोजन
कराया ।

इस प्रकार बड़ी सावधानी के साथ हारीत द्वारा पोषित होने के कारण कुछ ही दिनों में मेरे पंख उग आये ।
उड़ने की शक्ति के हो जाने पर मेरे मन में हुआ कि अब तो मैं आकाश में उड़ने के लायक हो गया हूँ । चन्द्रापीड
की उत्पत्ति का तो मुझे ज्ञान नहीं है, परन्तु महाश्वेता तो वही है । फिर ज्ञान के रहने पर भी विना उसे देखे एक
क्षण भी अपने को दुःखी क्यों बनाये रहूँ ? वहीं जाकर रहता हूँ । ऐसा निश्चय करके एक दिन प्रातःकाल विहार के
लिए निकला और उत्तर दिशा की राह पकड़ कर उड़ने लगा । उड़ने का अभ्यास पुराना नहीं था इसलिए थोड़ी
दूर जाने के बाद ही मेरे अङ्ग परिश्रम से टूटने लगे, प्यास से चोंच सूखने लगी । नाड़ी को कँपाने वाले श्वास से
गला धिलने लगा । उसी अवस्था में मेरे पंख शिथिल हो गये यहाँ गिरा वहाँ गिरा इस प्रकार गिरने को बाधित
होकर किसी समीपवर्ती सरोवर-तटस्थ तश्निकुज के ऊपर अपने को डाल दिया, वह निकुञ्ज रात्रि के अन्धकार

तमस्विनीतिमिरसंघातस्येवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सर-
स्तीरतरुनिकुञ्जस्योपर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमकलमोऽवतीर्य शीतलतरुतल-
च्छायास्थितो दलगहनसंरोधशिशिरमरविन्दकिञ्चलकरजोवासुरभि विसरसकषायमापीय-
मानमेवोत्पादितपुनरुक्तपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीय यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजै-
र्वीरतरुपर्णाङ्कुरफलैश्च कृत्वा क्षुधः प्रतीकारमपराह्वसमये पुनः कियन्तमभ्यध्वानं यास्यामीति
मनसि कृत्वाध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रमयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य
तरोर्मूलभाग एवावतिष्ठम् । तथा स्थितश्चाध्वश्रममुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिव च
लब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव काल-
पुरुषम्, अतिकठिनतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितम्,

शिथिलायमानपक्षितः-श्लथीभूतपक्षः । परवान्-पतनाय बाध्यमानः सन् । अन्यतमस्य-एकस्य । तम-
स्विनीतिमिरसंघातस्य-निशान्धकारराशितुल्यस्य । अर्ककरतिरस्कारिणः-सूर्यकिरणप्रवेशं निवारयतः ।
(अतिघनपद्मावृततया सूर्यकरबुधप्रवेशस्य) । घनहरितपल्लवावनम्रस्य-घनैर्निविडैर्हरितैः श्यामवर्णैश्च
पल्लवैः अवनम्रस्य समृद्धस्य । आसन्नतरस्य-अतिसमीपस्थस्य । सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्य-सरोवरतटवर्षि-
वृक्षकुञ्जस्य । आत्मानममुञ्चम्-अपतम् । चिरात्-बहुकालपर्यन्तं तत्र कुञ्जोपरि स्थित्वा । उन्मुक्ताध्व-
श्रमकलमः-त्यक्तमार्गपरिश्रमखेदः सन् । अवतीर्य-निकुञ्जोपरिभागतोऽध आगत्य । शीतलतरुतलच्छाया-
स्थितः-शीतलायां वृक्षच्छायायामवस्थितः । दलगहनसंरोधशिशिरम्-पद्मावलीशीतलम् । अरवि-
न्दस्य कमलस्य किञ्चलकानां वासेन सुगन्धेन सुरभि सुगन्धीकृतम् । विसरसेन कमलनाडंस्वरसेन
कषायम् कषायस्वादम् । आपीयमानम्-पीतं सत् । उत्पादितपुनरुक्तपानस्पृहम्-पुनःपुनःपानस्पृहां
जनयत् । पयः-जलम् । आवृप्तेर्निपीय-तृप्तिपर्यन्तं पीत्वा । यथाप्राप्तैः-यथोपलब्धैः । अकठोरकमल-
कर्णिकाबीजैः-कमलाक्षैरवयवैः । वीरतरुपर्णाङ्कुरफलैः-वीरतरोः कोकिलाचवृक्षस्य पत्रैरङ्कुरैः फलैश्च ।
क्षुधः प्रतीकारम्-बुभुक्षाशान्तिम् । अध्वश्रमनिःसहानि-मार्गश्रमशिथिलानि । विश्रमयितुम्-विश्रामं
प्रापयितुम् । अविच्छिन्नच्छायाम्-घनच्छायाम् । शाखाम्-विटपम् । मूलभागो-शाखामूलप्रदेशे । अध्वश्र-
ममुलभाम्-मार्गपरिश्रमवशादत्यन्तसुखलभ्याम् । निद्रामगच्छम्-सुप्तवान् । लब्धप्रबोधः-जागरितः ।
आत्मानम्-स्वम् । अनुन्मोचनीयैः-त्रोटयितुमशक्यैः । तन्तुपाशैः-रज्जुबन्धनैः । बद्धम्-सन्धानितम् ।
अग्रतः-बद्धस्यात्मनः पुरोदेशे । पाशविरहितम्-त्यक्तपाशम् । कालपुरुषम्-यमम्-(पाशहीनयमवत्प्रती-
यमानम्) वपुषः अतिकठिनतया अत्यन्तकर्कशतया कालिम्ना श्यामतया च केवलैः द्रव्यान्तरासंकीर्णैः
कालायसपरमाणुभिः-श्यामलोहानुभिरिव निर्मितम् । अपरम्-अन्यम् । प्रेतपतिमिव-यममिव । पुण्य-
राशेः प्रतिपक्षम् शत्रुम्-सद्यःपुण्यविरोधिपापवत्प्रतीयमानम् । पाप्मनः-पापस्य । आशयम्-आश्रयस्था-
नम् । विनापि क्रोधकारणात्-अविद्यमानेऽपि कोपस्य हेतौ । आवद्धा धारिता या मीषणा भयजननी
भ्रुकुटिः वक्रा भ्रूस्तथा रौद्रतरेण अतिरौद्रेण । आरक्तकेकरतरकनीनिकेन-रक्तवर्णवक्रतारकायुक्तेन । चक्षुषा-
नेत्रेण । सकलजनभयङ्करस्य-सर्वभीतिजननस्य । कृतान्तस्य-यमस्य । उपजनयन्तम्-उत्पादयन्तम् ।

की तरह सूर्य-किरण का तिरस्कार करनेवाला और मनोहर पल्लवों के भार से झुका हुआ था । बड़ी देर तक पड़े
रहने से हमारा मार्गश्रम दूर हुआ, उस तरहकुञ्ज से उतर कर वृक्ष की शीतल छाया में ठहरकर पत्तों की घनी
छाया ऊपर रहने से शीतल, कमल-किञ्चल-रज से सुगन्धित, कमलनालरस से कसैला तथा जिसे पीने से पुनः-
पुनः पीने की तृष्णा उत्पन्न हो रही थी ऐसा पानी यथेच्छ पीकर, और यथोपलब्ध कमल-कर्णिका-बीज तथा वीर-
तरु के पल्लव को खाकर क्षुधा की शान्ति करके 'अपराह्न समय में पुनः कुछ रास्ता तय करूँगा' इस तरह का
विचार मन में करके मार्गश्रम से क्लान्त अङ्गों को विश्राम देने के लिए किसी घनी छायावाले वृक्ष की शाखा पर
बैठकर वृक्ष के नीचे के भाग में ही पड़ गया, मार्गश्रान्त होने के कारण उसी स्थिति में मुझे नींद आ गई । बड़ी
देर के बाद मेरी नींद खुली तब मैंने अपने को अच्छेचपाश में बँधा हुआ पाया । अपने आगे में मैंने पाशरहित
यम के सदृश, शरीर के अतिदयाम होने के कारण काले लौह के परमाणुओं से निर्मित प्रतीत होनेवाले दूसरे

प्रेतपतिमित्रापरम्, प्रतिपक्षमिव पुण्यराशेः, आशयमिव पाप्मनः, विनापि क्रोधकारणा-
दाबद्धभीषणभृकुटिरौद्वतरेणाननेनारक्तकेकरतरकनीनिकेन च चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य
भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तम्, आशये केशेषु चास्त्रिगधम्, आनने ज्ञाने
चान्धकारितम्, वर्णे चरिते च कृष्णम्, निवसने कर्मणि च मलिनम्, वपुषि वचसि च
परुषम्, अदृष्टश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानक्रौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम् । आलोक्य
च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम् । 'भद्र कस्त्वम् ? किमर्थं वा त्वया
बद्धोस्मि । यद्यामिषतृष्णया तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोस्मि । किं मया निरागसा
बन्धदुःखमनुभाषितेन । अथ केवलमेव कौतुकात् । ततः कृतं कौतुकम् । मुञ्चतु मामि-
दानीं भद्रमुखः । मया खलु बल्लभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम् । अकालक्षेपक्षमं वर्तते
मे हृदयम् । भवानपि प्राणिधर्मे वर्तते ।' एवमुक्तः स मामुक्तवान् । 'महात्मन्, अहं खलु
क्रूरकर्मा जात्या चाण्डालः । न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुतूहलेन वा बद्धः । मम खलु
स्वामी पक्षणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता
कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबाले-
राग्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्चर्यकारी शुकस्तिष्ठति । तथा च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वद्वग्रहणाय

आशये अभिप्राये केशेषु च अस्त्रिगधम् रूक्षम्- (रूक्षाशयं रूक्षकेशश्च) आनने ज्ञाने च अन्धकारितम्-
(मुखं यथाऽन्धकारमयं तथैव ज्ञानमपि तस्यान्धकारपूर्णमासीदिति बोध्यम्) । वर्णे चरिते च कृष्णम्
मलिनम् (मलिनवर्णं दुराचारश्चेत्यर्थः) निवसने वस्त्रे कर्मणि व्यापारे च मलिनम् । वपुषि शरीरे वचसि
वचने च (शरीरं परुषं वचनं च परुषम्) अदृष्टम् अश्रुतं च अनुरूपं सद्भां यस्य तादृशम् (अनुपमम्)
आकारप्रत्ययात्-शरीरदर्शनजन्यविश्वासवशात् । अनुमीयमानक्रौर्यदोषम्-क्रूरतामनुमापयन्तम् । तादृ-
शम्-अतिभीषणम् । आत्मन उपरि निराशः-स्वजीवनविषये गताशः । अमिषतृष्णया-मांसलोभेन ।
व्यापादितः-मारितः । निरागसा-निरपराधेन । अनुभाषितेन-प्रापितेन । कौतुकात्-उत्कण्ठावशात् ।
कृतं कौतुकम्-पूरिता उत्कण्ठा । बल्लभजनोत्कण्ठितेन-प्रियजनमिलनोत्केन । अकालक्षेपक्षमम्-कालवि-
लम्बासहिष्णु । प्राणिधर्मे-प्राणिनो जीवनदानपुण्ये । (यदि भवान्मां मुञ्चति तदा भवतोऽपि पुण्यं
भवति) क्रूरकर्मा-नृशंसाचारः । पक्षणाधिपतिः-शवरालयस्वामी । मातङ्गकप्रतिबद्धायाम्-मातङ्गैराधि-
तायाम् । कृतावस्थानः-अवस्थितः । दुहिता-कन्या । कौतुकमये-उत्कण्ठापूर्णं । प्रथमे वयसि नवयौवने ।
तस्याः मम स्वामिनो दुहितुः । उत्पन्नकौतुकात्-संजातोत्सुकतावशात् । समादिष्टाः-आज्ञप्ताः । पुण्यैः-
मम आग्यैः (यस्त्वां स्वामिदुहितुः पार्श्वं प्रापयिष्यति, स तस्याः प्रसादं जनयिष्यति, मया च त्वां

प्रेतराज के तुल्य, पुण्य के श्रेष्ठ समान, पाप के निवास-स्थान तुल्य एक पुरुष को देखा जो बिना किसी क्रोध के
कारण के ही भृकुटियों चढ़ाये हुए था, जिसके क्रूर आनन तथा रक्तकनीनिकावाली आँखों को देखकर सकललोक-
भयङ्कर यमराज को भी डर लग सकता था, उसका अभिप्राय तथा केश रूखे थे, आनन तथा ज्ञान अन्धकारपूर्ण
था, वर्ण तथा आचार काला था, कपड़े तथा कर्म मलिन थे, शरीर तथा वचन कठोर थे, न वैसा देखा गया था न
सुना गया था, आकार देखकर ही उसकी क्रूरता का अनुमान किया जा सकता था, उसे देखते ही मैंने अपने
जीवन की आशा छोड़ दी, और उससे पूछा-भद्रपुरुष, मुझे आपने क्यों बाँधा है ? यदि आपने मुझे मांस के लोभ से
बाँधा है तो सुप्तावस्था में ही क्यों नहीं मार डाला ? मुझ बेकसूर को बन्धन-कष्ट देने में आपको क्या लाभ होगा ?
अगर केवल कौतुकवश मुझे बाँधा है तब कौतुक कर लिया, अब आप मुझे छोड़ दें । मैं अपने प्रियजन से मिलने के
लिये दूर जा रहा हूँ । मेरा हृदय समय बरबाद करना नहीं चाहता है । आप भी अपने धर्म पर आरुढ़ हैं । इस
प्रकार कहने पर उसने कहा-‘महात्मन् मैं क्रूरकर्मा जाति से चाण्डाल हूँ, मैंने तुम्हें मांसलोभ से अथवा कौतुक से
नहीं बाँधा है । मेरा मालिक शवरालय का स्वामी यहाँ से नजदीक मैं ही मातङ्गों द्वारा सुरक्षित भूमि में ठहरा हुआ
हूँ । उसकी लड़की कौतुकजनक जवानि पर है । किसी दुरात्मा ने तुम्हारे विषय में उससे कह दिया है कि जाबालि

बह्व एवापरे माहशाः समादिष्टाः । तदद्य पुण्यैर्मयासादितोसि । तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि । बन्धे मोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति' इति ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा शुष्काशनिनेव ताडितः शिरसि संविभ्रान्तरात्मा चेतस्यकरवम् । 'अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चित-चरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्ष्णं प्रवेष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन्पुण्डरीकहतक धिग्जन्मलाभं ते । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भं एव न सहस्रधा शीर्णोसि । मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजे, अतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महा-नरकपातात् । तात मुधनत्रयत्राणक्षम, त्रायस्व, कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोस्मि ।

लब्धवता तत्प्रसादप्राप्तिः संभाव्यतेऽतो भाग्यं ममेति भावः) तत्पादमूलं तस्याः समीपम् । बन्धे-नियमने, मोक्षे त्यागे च । प्रभवति-समर्थास्ति । तदादेशेन तदभृत्यद्वारा बद्धस्य तव बन्धं मोक्षं चावेष्टुं सैव क्षमेत्याशयः ।

तत्-तस्य पुरुषस्य भाषितम् । शुष्काशनिना-विनैव वृष्ट्या वज्रपातोपमेन । संविभ्रान्तरात्मा-नितान्तखिन्नमानसः । चेतस्यकरवम्-चिन्तितवान् । दारुणतरः-अतिभयङ्करः । विपाकः-परिणामः । सुराणां देवानाम् असुराणां रक्षसाञ्च शिरःशेखरैः शिरोमाल्यैरर्चितमारुधितं चरणसरसिजं पादकमलं यस्यास्तस्याः । श्रियोः लक्ष्याः । जातेन-उत्पन्नेन । (मया) जगत्त्रयनमस्यस्य लोकत्रयबन्धनीयस्य । स्वहस्तसंवर्धितेन-आत्मकरपोषितेन । दिव्यलोकाश्रयनिवासिना स्वर्गाश्रमवास्तव्येन सता (मया) दूरतः परिहृतप्रवेशम्-अनभिमतप्रवेशम् । (म्लेच्छा अपि यत्र प्रवेशादात्मानं दूरे स्थापयन्ति तादृशम्) पक्ष्णम्-शवरालयम् । जरती वृद्धा या मातङ्गाङ्गना शवराधूस्तस्याः करेण उपनीतैः दत्तैः । कवलैः-प्रासैः । क्रीडनीयेन-क्रीडासाधनेन । धिग् जन्मलाभं ते-निन्द्यं तव जन्मग्रहणम् । (यस्य तव) कर्मणाम्-पूर्वचरितानाम् । ईदृशः एतादृशः पक्ष्णप्राप्तिरूपः । परिणामः-फलम् । प्रथमगर्भं-गर्भस्य प्रथम-दशायाम् । सहस्रधा शीर्णः सहस्रखण्डेषु भिन्नः । अशरणजनशरणपङ्कजे-अशरणजनशरणीभूतपाद-पङ्कजे । माम् (आत्मनः पुत्रम्) अतिगहनभीषणात्-अतिभयङ्करात् । महानरकपातात्-घोरनरकनि-पातात् । कुलतन्तुम्-वंशरक्षाक्षमं पुत्रम् । परापत्य-आगत्य । मोचितः-सुक्तिं गमितः । मत्समागम-

के आश्रम में ऐसे गुणों वाला महाश्र्वकारी शुक्र वर्त्तमान है । सुनकर उसे उत्सुकता हुई, उसने तुम्हें पकड़ने के लिये बहुत से हमारे समान भृत्य नियुक्त किये हैं । मेरे पुण्यों से आज तुम मुझे मिल गये हो । मैं तुमको उसके पास पहुँचाता हूँ, वही तुम्हारे मोक्ष अथवा बन्धन में समर्थ है ।"

उसकी बात सुनकर मेरे ऊपर वज्र सा गिरा, मैं उद्विग्न हो उठा, मैंने सोचा—मुझ पापी का कर्मविपाक कितना दारुण है । देव तथा दानव द्वारा जिसके चरणों की अर्चना शिरोमाध्य से की जाती है उसी लक्ष्मी से जन्म लेकर तथा जगत्त्रय-अणम्य महामुनि श्वेतकेतु से पोषित होकर दिव्यलोक में निवास करके अब मैं म्लेच्छजाति भी जिसमें नहीं पैठना चाहते हैं उसी शवरालय में प्रवेश करूँगा, चाण्डालों के साथ रहना होगा, बूढ़ी मातङ्ग-स्त्रियों द्वारा दिये गये कवलों पर जीना होगा, चाण्डाल-बालकों का खिलौना बनना पड़ेगा । दुरात्मन् पुण्डरीक, तुम्हारे जन्मग्रहण को धिक्कार है । तुम्हारे ही कर्मों का यह परिणाम है । क्यों न पहले ही गर्भ में हजार टुकड़ों में बिखर कर नष्ट हो गये ? मां लक्ष्मी, तुम अशरणजनों को अपने चरणों में शरण देती हो, अत्यन्त घोर इस नरक में गिरने से मुझे बचा लो, तात, आप लोकत्रय की रक्षा करने में समर्थ हैं, अपनी अकेली सन्तान को बचाइये ।

वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापात्र मोचितोस्मि तदा जन्मान्तरेपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रत्याशाम् ।' इत्येतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादी-
नमवदम् ।

‘भद्रमुख जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । तत्तवापि मामस्मान्महतः पापसंकटा-
बुद्धृत्य धर्मो भवत्येवाद्दृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणाद्दृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो
नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः’ इत्यभिधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामञ्ज-
वीत् । रे मोहान्ध यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न
पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोसि मया स्वाम्याज्ञया’ इति । एवमभिद-
धान एव मामादाय पक्षणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फल-
मित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोभवम् । नीयमानश्च तथा तेन
तन्मोचनप्रत्याशयैवाप्रतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बोभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रम-
णानिभृतैश्च सुगावपादितजीर्णवागुरासंमन्थनव्यग्रैश्चोत्थुदितकूटपाशसंमन्थनायस्तैश्च

प्रत्याशाम्—मम मिलनस्याशाम् । मा कृथाः—न कृथाः । तम्—बन्धकं पुरुषम् । अभ्यर्थनादीनम्—प्रार्थनया
दीनस्वरम् । अवदम्—उक्तवान् ।

जातिस्मरः—पूर्वजन्मस्मर्त्ता । जात्या मुनिः—मुनिजातीयः । पापसंकटात्—पापरूपात्कष्टात् । उद्धृत्य—
मोचयित्वा । अद्दृष्टसुखहेतुः—परत्र सुखजनकः । दृष्टेऽपि—सम्प्रत्यपि । अपरेण—स्वसजातीयेनान्येन अद्द-
ष्टस्य—अनालोकितस्य । मन्मुक्तिकृतः—मामस्मात्कष्टाद्बुद्धरतः । प्रत्यवायः—किमपि पापम् । इत्यभिधानः—
एवं कथयन् । अपतम्—पतितः । मोहान्ध—अज्ञान । शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः—शुभाशुभकर्मणोः पापपु-
ण्ययोः साक्षिभूताः द्रष्टारः । नीतोऽसि तत्समीपं प्राप्यसे (आदिकर्मणि निष्ठा) पक्षणाभिमुखम्—शवराल-
याभिमुखम् ।

तेन तद्वचसा—पूर्वोक्तरूपेण शबरवचनेन । मूर्ध्नि अभिहतः—शिरसि ताडितः । मूकताम्—वाक्श-
क्तिराहित्यम् । इदम्—चाण्डालहस्तगमनम् । मनसाऽभिध्यायन्—हृदयेन चिन्तयन् । प्राणपरित्यागं प्रति
कृतनिश्चयः—मरणविषये कृतनिर्णयः । तन्मोचनप्रत्याशया—कदाचिदसौ शबरराजकुमारी मां मोचयेदि-
त्याशया । अप्रतो दत्तदृष्टिः—पुरो निहितनयनः । (अहम्) आविष्टैः—भूतावेशं गतैः । (इतः प्रभृति

मित्र कपिञ्जल, यदि झटपट आकर तुमने मुझे इस पापी से नहीं बचाया तो जन्मान्तर में भी मुझसे मिलने की
आशा छोड़ देना । इस प्रकार विलाप करके पुनः मैंने दीन प्रार्थना के स्वर में उससे कहा—

भद्रमुख, मुझे पूर्वजन्म का स्मरण है, मैं मुनि जाति का हूँ । मुझे यदि तुम इस पाप-संकट से उबार देते
हो तो तुम्हें लोकान्तर में सुख देने वाला धर्म अवश्य ही होगा, इस लोक में भी जब कोई दूसरा नहीं देख रहा
है तब मुझे छोड़ देने से तुमको पाप नहीं होगा । इसलिये तुम मुझे मुक्त कर दो । इस तरह कहता हुआ मैं
उसके चरणों पर गिर गया, उसने हँसकर मुझसे कहा—रे मोहान्ध, शुभाशुभ कर्म के साक्षी पाँच लोकपाल तो
तुम्हारी अन्तरात्मा में ही अवस्थित हैं, वह दूसरे के भय से अकर्त्तव्य नहीं करता है, मैं तुमको स्वामी की आज्ञा
से लेकर चला । इस तरह कहता हुआ वह मुझे लेकर शबरालय की ओर चल पड़ा ।

उसकी इस बात से मुझे मस्तक पर चोट सी लगी, मैं नुप हो रहा, मैंने मन में सोचा कि किन-किन कर्मों
का यह परिणाम है, इस तरह सोचते हुए मैंने प्राण-त्याग करने का निश्चय कर लिया, वह मुझे लिये जा रहा था,
मैं उससे छुटकारा पाने की आज्ञा में आगे की ओर दृष्टि डाल रहा था । मैंने शबरालय देखा जिसकी सूचना—
भूताविष्ट से लगने वाले, बीभत्स वेश-भूषाधारी, सिमटने वाले जाल को घुमाने में आसक्त, मृग द्वारा फाड़े गये पुराने
जाल को तीनों में संलग्न, दूटे पाश को जोड़ने में प्रयत्नशील, हाथों में धनुष-दण्ड धारण करने वाले, भाले से

हस्तस्थितसकाण्डकोदण्डैश्च प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च सेलग्राहिभिश्च नानाविधग्राहकविहंगा-
वाचालनकुशलैः कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो विशि दिशि मृगायां
क्रीडद्भिर्वृत्त एवावेद्यमानम्, इतस्ततो विस्त्रगन्धिधूमोद्गमानुमीयमानसान्द्रवंशवनान्तरित-
वेशमसंनिवेशम्, सर्वतः करङ्कप्रायवृत्तिवाटम्, अस्थिप्रायरध्यावकरकूटम्, उत्कृत्तमां-
समेदोवसासृक्कर्दमप्रायकुटीराजिरम्, आखेटकप्रायाजीवम्, पिशितप्रायमशनम्,
वसाप्रायस्नेहम्, कौशेयप्रायपरिधानम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्,

क्रीडद्भिरित्येतत्पर्यन्तं सकलमपि तृतीयान्तं 'शबरशिशुभिः' इत्यस्य विशेषणजातं बोध्यम्) बीभत्स-
विन्यासैः बीभत्सः घृणाजनको विन्यासः वस्त्राभरणादिधारणप्रकारो येषां तादृशैः । व्यावृत्तैः-गृहाभिसु-
खचलितैः । आवर्त्तकः मुहुर्जनितबन्धनव्यापारो य आनयो जालविशेषस्तस्य परिभ्रमणे सञ्चालने
अनिष्टतैः सध्यापारैः । मृगैः सद्योजालनिपतितैरवपादिता त्रोटिता या वागुरा तस्याः संग्रन्थने पुनर्योज-
नादिरूपे व्यापारे व्यग्रैः संलग्नैः । उस्तुटितयोः-खण्डितयोः कूटपाशयोः तन्नामकयोः पशुपक्षिवन्धनोप-
करणयोः संग्रन्थने योजने आयस्तैः धृतप्रयासैः । कूटपाशयन्त्रयोश्चर्चा वात्मीकीयरामायणेऽपि दृश्यते,
यथा—'वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा ।' हस्तस्थितकाण्डकोदण्डैः-करे काण्डम् लौहमुखं
दण्डम् कोदण्डं चापं च धारयद्भिः । प्रासप्रचण्डपाणिभिः-प्रासनामकेनास्त्रेण भीषणतां गतेन हस्तेनो-
पलक्षितैः । सेलग्राहिभिः अस्त्रमेदधारिभिः-सेलनामकमस्त्रं स्मर्यते तुलसीदासेनापि स्वीये रामायणे—
'फरसा बांस सेल सम करहीं' । नानाविधाः बहुप्रकाराः ये ग्राहकाः पक्षिणां ग्रहणे दक्षाः विहंगाः पक्षिणः
स्येनोल्कादयस्तेषां वाचालने शिखणे कुशलैः पटुभिः । कौलेयकानाम् शुनां मुक्तौ किमपि लक्ष्यमुद्दिश्य
विसृष्टौ संचारणे स्वेन सहचालने च चतुरैः दक्षैः । चण्डालशिशुभिः व्याधवालकैः । वृन्दशः-संघभावमा-
साद्य । मृगायां क्रीडद्भिः-आखेटकमाचरद्भिः । आवेद्यमानम्-तदेवेदमिति सूच्यमानम् । विस्त्रगन्धिना
आममांसगन्धयुतेन धूमोद्गारेण धूमनिर्गमेन अनुमीयमानः तर्कविषयीकृतः सान्द्रवंशवनान्तरितः-
घनवंशजालच्छन्नः वेशमसंनिवेशः गुहनिर्माणं यत्र तादृशम् (गुहनिवेशो यत्र वंशवनान्तरिततयाऽदृश्य-
मानोऽपि आममांस-गन्धशालिनो धूमस्योद्गममालोक्यानुमीयते तादृशमित्यर्थः) । करङ्कप्राया-चतुष्पण्डव-
हुला वृत्तिवैधनं यस्य तादृशो वाटो मार्गो यत्र तथोक्तम् । अस्थिप्रायः नरास्थिवहुलः अवकरकूटः-संमा-
ज्जन्यादिनिक्षिप्तधूलिराशिर्यत्र तादृशः अवकरशब्दस्य धूलिरूपेऽर्थे प्रयोगो यथा—'अवकरनिकरं विकिरति
तर्त्तिकं कृकवाकुरिव हंसः' इति भर्तृहरिर्नीतिशतके । उत्कृत्तानाम् लुब्धितानाम् मांसानाम् वसानाम्
स्नेहभागानाम् सूक्ष्माणां ओष्ठप्रान्तानाञ्च ये कर्दमाः पक्कास्तप्रायम् कुटीराजिरम् भवनाङ्गणं यस्य
तादृशम् । आखेटकप्रायः-मृगायावहुलः आजीवः जीविका यत्र तादृशम् । पिशितप्रायम् मांसमयमशनं
भोजनं यत्र तादृशम् । वसाप्रायः स्नेहः तैलघृतादिपदार्थो यत्र तादृशम् । (यत्र तैलघृतादिस्नेहद्रव्यकार्यं
वसयैव चालयते तादृशम्) कौशेयप्रायम्-कृमिकोशोत्थवस्त्रबहुलं परिधानम् यत्र तादृशम् । चर्मप्रायं
चर्ममयमास्तरणं शयनीयं यत्र तादृशम् । सारमेयः-कुक्कुरः । परिवारः-सहचरः । धवली-शुक्ला गौः
तत्प्रायं तत्पशुरं वाहनं यानसाधनं यत्र तादृशम् । स्त्रीमद्यप्रायः-स्त्रीभोगमद्यपानमयः । असूकप्राया

भयङ्कर हाथ वाले, सेलग्राही, नाना प्रकार के शिकारी पक्षियों को वाचालित करने में कुशल, कुत्तों को खोलने
तथा हाँकने में निपुण, तथा इधर-उधर शिकार के सिलसिले में घूमने वाले चाण्डाल-बालक-दे रहे थे । वहाँ
दुर्गन्धपूर्ण धूम से घने वंशवन में अवस्थित छिपे हुए घर का अनुमान होता था, कङ्कालों के बने घेरे थे, हड्डियों
की बनी गलियों की आवृत्तियाँ थी, झोपड़ों के आँगन उधेड़े गये पशुओं के मांस, मेदा, वसा के कीचड़ से भरे थे,
उनकी जीविका शिकार थी, मांस ही प्रधान भोजन था, चर्बी ही उनका घी-तेल था, कौशेय वस्त्र ही उनके परि-
धान थे, चमड़े ही उनके शयन थे, कुत्ते ही उनके परिवार थे, उजली गाँवें उनके वाहन थे, स्त्रीभोग तथा मद्यपान
ही उनके पुरुषार्थ थे, रुधिर ही उनकी देवपूजा के साधन थे, उनकी सारी धर्मक्रिया पशुबलि ही थी । वह शबरालय

धवलीप्रायवाहनम्, क्षीमद्यप्रायपुरुषार्थम्, असूक्प्रायदेवताबलिपूजम्, पशूपहारप्रायधर्म-
क्रियम्, आकरमिव सर्वनरकाणाम्, कारणमिव सर्वाकुशलानाम्, संनिवेशमिव सर्वशम-
शानानाम्, पत्तनमिव सर्वपापानाम्, आयतनमिव सर्वयातनानाम्, स्मर्यमाणमपि भयंक-
रम्, श्रूयमाणमप्युद्वेगकरम्, दृश्यमानमपि पापजननम्, जन्मकर्मतो मलिनतरजनम्,
जनतो नृशंसतरलोकहृदयम्, लोकहृदयेभ्योपि निर्घृणतरसर्वसंव्यवहारसमस्तपुरुषम्,
अविशेषाचारबालयुवस्थविरम्, अव्यवस्थितगम्यागम्याङ्गनोपभोगम्, अपुण्यकर्मैकापणं
पक्वमपश्यम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरं समुत्पन्नघृणोन्तरात्मन्यकरवम् । 'अपि
नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेन्न जातिसदृशमाच-
रिष्यति । भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि । न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम् ।' इत्येवंकृताशंस-
मेव मां नीत्वा स चाण्डालस्तदा दुर्दर्शनाकारवेष्टायै दूरतः स्थितः प्रणम्य 'एष स मया
प्राप्तः' इति तस्यै चाण्डालदारिकायै दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टतरवदना 'शोभनं कृतम्',
इति तमभिधाय तत्करात्स्वकरयुगेनादाय माम्, 'आः पुत्रक प्राप्तोसि, सांप्रतं कापरं गम्यते,

रक्षवहुला । धर्मक्रिया यत्र पशूपहारः तादृशम् । आकरम्-खनिम् । सन्निवेशम्-निवासम् । पत्तनम्-
गृहम् । आयतनम्-मन्दिरम् । सर्वयातनानाम्-सर्वविधानां कष्टानाम् । स्मर्यमाणम्-स्मृतिगतम् ।
उद्वेगकरम्-भयजनकम् । जन्मकर्मतः-जन्मनः कर्मणा च । जनतः-लोकापेक्षया नृशंसतरम् अतिक्रूरम्
लोकानां हृदयं यत्र तादृशम् । (यावती क्रूरता लोकेषु ततोऽप्यधिका क्रूरता येषां लोकानां हृदयेष्व-
स्तीति भावः) निर्घृणतरसर्वसंव्यवहाराः-अतिघृणोत्पादकसकलवेषाः समस्तपुरुषा यत्र तथोक्तम् ।
अविशेषाचाराः समानमाचरन्तः बाला युवानः स्थविरा वृद्धाश्च यत्र तादृशम् । अव्यवस्थितः अनियतः
गम्यानामगम्यानाञ्च अङ्गनानां स्त्रीणामुपभोगो यत्र तादृशम् । अपुण्यकर्मणः पापस्य एकमापणम्
अद्वितीयं प्राप्तिस्थानम् । पक्वञ्च-शबरालयम् ।

तम्-शबरालयम् । तादृशम्-पूर्ववर्णितस्वरूपम् । नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरम्-नरकादपि भीषण-
तरतया नरकेऽवस्थितिशालिनमपि मानसेषु व्यग्रतां सृजन्तम् । समुत्पन्नघृणः-सञ्जातघृणः । उत्पन्न-
करुणा-उद्भूतदया । जातिसदृशम्-स्वजात्युचितं क्रूरं व्यवहारम् । (यदि सा दयया कदाचिन्मां
मुञ्चति तदाहम्) निमेषम्-एकमपि क्षणम् । पदं कुर्याम्-तिष्ठेयम् । एवं कृताशंसम्-इत्थमाशां कुर्वन्तम् ।
दुर्दर्शनाकारवेष्टायै-आकारे स्वरूपे वेषे वसनाभरणादौ च दुर्दर्शनायै नितान्तविकृतायै । चाण्डालदारि-
कायै-शबरराजपुत्र्यै । प्रहृष्टतरवदना-अतिप्रसन्नमुखी । तम्-मद्ग्रहीतारं चाण्डालपुरुषम् । तत्करात्-
तस्य पुरुषस्य हस्तात् । करयुगेन-निजकरद्वयेन । माम् आदाय-गृहीत्वा । प्राप्तोऽसि-गृहीतोऽसि मया ।

सारे नरकों का आवास, सारे अमङ्गलों का कारण, सारे इमशानों का समाहार, सारे पापों का नगर, सारे कष्टों
का आस्पद था उसे याद करने से भी भय, सुनने से भी उद्वेग, देखने से भी पाप होता था । वहाँ के लोग जन्म
तथा कर्म से मलिन थे, वहाँ के लोगों से भयकर उनके हृदय थे, लोकहृदय से भी विनोना था वहाँ के पुरुषों का
आचार, वहाँ के बालक, युवक, वृद्ध सभी के आचार एक समान थे, वहाँ गम्यागम्य स्त्री वी कोई व्यवस्था नहीं
थी, और वह शबरालय सारे पापों का आपणस्वरूप था ।

नरकवासियों के भी हृदय में उद्वेग उत्पन्न करने वाले उस शबरालय को देखकर मुझे घृणा हुई, मैंने मन
में सोचा—शायद वह चाण्डालदारिका दूर से ही मुझे देखकर दयावश मुझे छोड़ दे, अपनी जाति के समान
आचरण न करे । क्या मेरे ऐसे पुण्य होंगे । अगर ऐसा हुआ तो मैं एक क्षण भी वहाँ नहीं ठहरेगा । मैं इस तरह
कल्पना कर ही रहा था कि उस चाण्डाल ने भोली सूरतवाली एक लड़की को प्रणाम करके यही है वह शुक,
जो मुझे मिला है, इस प्रकार कहते हुए मुझे दिखलाया । उसका मुख प्रसन्न हो उठा, उसने उससे कहा कि अच्छा
किया, और उसके हाथ से मुझे अपने दोनों हाथों में ले लिया,—और कहा—हाँ बेटा, पकड़ा गये, अब कहाँ

व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वम्' इत्यभिधानैव धावमानचण्डालबालकोपनीतेऽर्धा-
श्यानलोमशदुर्गन्धिगोचर्मवधिकावनद्धे दृढबद्धदाहमयपानभोजनपात्रे मनागुद्धादितद्वारे
दारुपञ्चरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत् । यथा 'अत्र
निर्वृतः संप्रति तिष्ठ ।' इत्यभिधाय तूष्णीमस्थान् । अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम् । 'महा-
संकटे पतितोऽस्मि । यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयान्येनां
तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धायोपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधु जल्पती-
त्येवाहमनया ग्राहितः । कास्या मदीयया बन्धनपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता
न बन्धुः । अथ मौनमालम्ब्य तिष्ठामि । तत्रापि शाठ्यप्रकुपिता कदाचिदतोऽप्यधिकाम-
वस्थां प्रापयति माम् । नृशंसतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपजातं न
पुनश्चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चत्येव ।

व्यपनयामि—दूरीकरोमि । कामचारित्वम्—यथारुचि व्यवहारपरताम् । धावमानः शीघ्रगतिशाली यश्चा-
ण्डालबालकस्तेन उपनीते समीपमुपनीयमाने । अर्धाश्यानया—अर्धशुष्कया । लोमशया बालस्यासृष्या
दुर्गन्ध्या पूतिगन्धयुतया गोचर्मवधिकया गोचर्मनिर्मितया रज्ज्वा अवनद्धे—बद्धे । दृढबद्धे स्थिररूपेण
नियमिते दारुमये काष्ठनिर्मिते पानस्य जलपानार्थम् भोजनस्य आहारार्थञ्च पात्रे भाजने यत्र तादृशे ।
मनाक्—ईषत् । उद्धादितद्वारे—उन्मुक्तद्वारे । महाश्वेतावलोकनमनोरथैः समम्—महाश्वेतादर्शनलालसाभिः
सार्द्धम् । (मयि पञ्जरनिक्षिप्तं सति महाश्वेतादर्शनमनोरथा मया मनसिकृतास्तत्रैव निक्षिप्ताः अपूरिता
एव जाताः इत्याशयेनेयं सहोक्तिः) आक्षिप्य—निक्षिप्य । अर्गलितद्वारा—रुद्धपञ्जरमुखी । निर्वृतः—
शान्तः । संरुद्धः—निरुद्धसर्वचेष्टः । चेतस्यकरवम्—चिन्तितवान् । महासंकटे—महत्स्यां विपत्तौ । आवेदिता-
त्मावस्थः—स्वीयां स्थितिं निवेद्य । शिरसा प्रणिपत्य—नमस्कृत्य । मुक्तये—मोक्षनाय । विज्ञापयामि—
प्रार्थये । यो मे गुणः—वाक्पाटवरूपः । दोषतामापद्य (बन्धनकारणतया) दोषभावमासाद्य । बन्धाय—
मम पञ्जरबन्धनाय । संवर्धितः—दृढीकृतः । (अयं शुक्रः साधु वदतीत्येव मम वाक्पाटवरूपो गुणो मम
बन्धनस्य कारणं भवति, मुक्तये प्रार्थनां कुर्वता मया स्वं वाक्पाटवं प्रकाशयता—सगुणः पुष्टिं प्रापितो
भवतीत्यनभ्युपायः प्रार्थनस्यापारोऽत्रेति भावः) कास्याः पीडा ? मयि बद्धेऽपि अस्याश्चाण्डालदारि-
कायाः कापि पीडा नास्ति, यतोऽस्यास्तनयो भ्राता बन्धुर्वाहं न भवामीत्यर्थः । मौनमालम्ब्य—सूकी-
भूय । शाठ्यप्रकुपिता—मदीयेन मौनावलम्बनरूपेण कर्मणा कुपिता सती । इतोऽपि अधिकामवस्थाम्—
वर्त्तमानाया मम दशाया अपि कठोरां दशाम् । नृशंसतमा—अतिक्रूरा । वागपि विमिश्रिता—परस्पर-
लापेन सहभावं नीता । (चाण्डालैः सह वार्त्तालापविधानापेक्षया इतोऽपि महत्तरस्य कष्टस्य भोग एव
सरलतया सद्य इति भावः ।) गृहीतमौनम्—सूकीभूय स्थितं माम् । निर्वेदात्—वृथाऽयं शुक्रो बद्ध इति
हृदये जायमानोदासीनतावशात् । न मोक्तव्य एवाहमनया—यदि वाचं प्रदास्यामि तदा त्वयं मां नैव

जाओगे ? मैं तुम्हारे सारे कामचारित्व को दूर करती हूँ, इस प्रकार कहती हुई उसने मुझे एक ऐसे पिंजड़े में
डाल दिया—जो एक चाण्डाल-बालक द्वारा दौड़कर लाया गया था, आधे भाग में पतले रोपंदार दुर्गन्धपूर्ण
गोचर्म के धागे से बंधा था, जिसके भीतर लकड़ी के भोजनपात्र कस कर बंधे थे, जिसका दरवाजा एक ही ओर
खुला था, मुझे ही नहीं मेरे महाश्वेता से मिलने के मनोरथों को भी मेरे ही साथ उस पिंजड़े में डालकर दर-
वाजा बन्द करती हुई उस चाण्डालदारिका ने कहा कि—अब इसमें शान्ति से रहो ।

इस प्रकार कह कर वह चुप हो रही । उस प्रकार से धिरने पर मैंने मनमें सोचा बड़ी आफत में फँस गया,
यदि मैं अपनी स्थिति बताकर प्रणाम करके इससे अपनी मुक्ति के लिए प्रार्थना करता हूँ तो जिस दोष से पकड़ा
गया हूँ उसी की पुष्टि होती है । इसीलिए तो इसने मुझे पकड़वाया है कि बड़ा अच्छा बोलता हूँ । मेरी बन्धन-
पीडा से इसको क्या कष्ट ? न मैं इसका बेटा हूँ न भाई न बन्धु, और अगर चुप रहता हूँ तो यह मेरी इष्टमिता
से कुपित होकर इससे भी अधिक दुरवस्था करायेगी । यह जाति बहुत क्रूर होती है । अथवा इससे भी अधिक जो

वदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाहमनया । अपि च यहिव्यलोकभ्रशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्य-
ग्जातौ पतनं यच्चाण्डालहस्तागमनं यच्चेदमेवंविधं पञ्चरबन्धदुःखं सर्व एवायमनियतेन्द्रिय-
त्वस्यैव दोषः । तत्किमेकया वाचा । सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि ।' इति निश्चित्य मौनग्रह-
णमकरवम् । आलप्यमानोप्यातव्यमानोप्याहन्यमानोपि श्रुतयमानोपि च बलात् किञ्चिदप्य-
वदम् । केवलमुच्चैश्चीत्कारमेवामुञ्चम् । उपनीतेपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाह-
यम् । अन्येद्यश्चातिक्रामत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानावि-
धानि पकान्नानि च फलानि सुरभिशीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपभोगं मामारोपितलोचना
स्निह्यन्तीवावोचत् । 'क्षुत्पिपासादितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहा-
रेष्वनुपयोगो न संभवत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरो-
स्मदीयमाहारं परिहरसि तथापि तावद्भक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं

मोक्षयति । दिव्यलोकभ्रंशः-स्वर्गाभिपातः । मर्त्यलोके जन्म-वैशम्पायननाम्ना शुकनासभवने जन्म ।
तिर्यग्जातौ-शुक्योनौ । एवंविधम्-अतिकष्टजनकम् । अनियतेन्द्रियत्वस्य-इन्द्रियासंयमस्य । नियम-
यामि-संयतानि करोमि । आलप्यमानः-किमपि पृच्छ्यमानः पाठ्यमानो वा । आतर्ज्यमानः-भयं प्राप्य-
माणः । आहन्यमानः-ताड्यमानः । श्रुतयमानः-अंशतः खण्ड्यमानदेहः । बलात्-बलमास्थाय (प्रयास-
माधाय) उपनीते-दत्ते । पानाशने-जले भोज्यद्रव्ये च । अनशनेन-भोजननिवृत्त्या । अन्येद्युः-परदिने ।
अशनकाले-भोजनसमये । अतिक्रामति-व्यतिगच्छति सति । सा-चाण्डालदारिका । स्वपाणिना-निजेन
करणे । नानाविधानि-बहुप्रकारकाणि । सुरभि शीतलम्-सुगन्धं शीतं च । अप्रतिपन्नतदुपभोगम्-तानि
फलानि तच्च जलमनुपभुञ्जानम् । आरोपितलोचना-मयि स्थापितदृष्टिः । स्निह्यन्ती-प्रीतिपरा । क्षुत्पि-
पासादितानाम्-बुभुक्षया जलामिलाषेण च पीडितानाम् । निर्विचारचित्तवृत्तीनाम्-विचाररहितमन-
साम् । उपनतेषु-उपस्थितेषु । आहारेषु-भोज्यपदार्थेषु । अनुपयोगः-उपभोगाप्रवृत्तिः । (इदं न
संभवति यत् बुधा पिपासया चात्ताः पशुपक्षिणः उपनतमाहारं न भुञ्जीरन्, यतस्तेऽविचारप्रवृत्तिशीला
भवन्तीत्यर्थः) एवंविधः-एतादृग्विचारपूर्वकप्रवृत्तिः । भोज्याभोज्यविवेककारी-भोज्यमभोज्यं च
विविच्य प्रवर्तनशीलः । अस्मदीयम्-अस्माभिरुपनीतम् । भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायाम्-इदं भक्ष्य-

होना है हो जाय, इन चाण्डालों के साथ बोलना अच्छा नहीं । हो सकता है मेरी चुप्पी से विरक्त होकर यह
कदाचित् मुझे छोड़ भी दे । बोलने पर तो नहीं ही छोड़ेगी, दिव्यलोक से च्युत हुआ, मर्त्यलोक में जन्म लिया,
पक्षि-जन्मग्रहण किया, चाण्डाल के हाथों में पड़ा, इस प्रकार पिंजड़े में फँसा, यह सारा मेरे इन्द्रिय-चाञ्चल्य का
ही परिणाम है । अतः एकमात्र वाणी ही क्यों ? सभी इन्द्रियों को नियन्त्रित करता हूँ । इस प्रकार निश्चय करके
मैंने चुप्पी साध ली । बोलने पर, डरवाने पर, पीटे जाने पर, तोड़े जानेपर भी कोशिश करके मैं कुछ नहीं
बोलता था । केवल जोरों से चीत्कार करने लगता था, खाने-पीने की सामग्री के उपस्थित रहने पर भी वह
दिन मैंने अनाहार में ही बिता दिया । दूसरे दिन भोजन के समय बीत जाने पर मेरा हृदय बड़ा सन्तप्त
था, उसी समय वह चाण्डालदारिका अपने हाथों में नाना प्रकार के कच्चे-पके फल तथा सुगन्ध शीतल जल
ले आई, मुझे उन वस्तुओं का उपयोग नहीं करते देखकर उसने मेरे ऊपर नजर डालकर रनेह से कहा—
भूख-प्यास से पीड़ित पशु-पक्षियों की चित्तवृत्तियाँ विचारशून्य हो जाती हैं, यह असम्भव है कि वह
उपस्थित आहार का उपयोग न करें । यदि तुम भोज्य अभोज्य के विवेक से युक्त पूर्व जातिस्मर्त्ता होने
के कारण मेरे द्वारा दिये गये आहार का परित्याग करते हो तो तुम्हीं कहो पक्षिजाति में रहने पर तुम्हारे
लिए क्या अमक्ष्य है कि तुम यह नहीं खाते हो । जो तुमने ऊँची जाति में जन्म लेकर ऐसे कर्म किये
जिनके चलते तिर्यग्योनि में आ पड़े वह अब यह सब क्या सोच रहे हो । इस समय अपने कर्म के अनुकूल
जाति में उत्पन्न होने पर तदनुसार आचरण करने से तुम्हें दोष नहीं लगेगा । जिनके लिए भक्ष्याभक्ष्य-नियम
है उनके लिए भी आपत्तिकाल में अमक्ष्य-भक्षण करके भी प्राण-धारण विहित है । तुम्हारे लिए तो कहना
ही क्या है ? मैंने तुम्हारे आहार के लिए कुछ ऐसी चीज नहीं लाई है जिसके खाने से चाण्डाल के

वाभक्ष्यं यन्न भक्षयसि । येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि । प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । येषां च भक्ष्याभक्ष्यनियमोस्ति तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचिदत्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोपि प्रतिगृह्णन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति । तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयसि । यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि न पिबसि वा पानीयम् इति । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । मौनं तु पुनर्नात्याक्षम् ।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मध्येकदा प्रभातायां यामिन्यामुन्मीलितलोचनोद्गाक्षमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानम् । सापि चाण्डालदारिका यादृशी

मिदमभक्ष्यमिति विचारेण वर्जितायाम् । तिर्यग्जातौ-पशुपक्षियोनौ । येन-त्वया । उत्कृष्टतमाम्-सर्वतः श्रेष्ठाम् । जातिम्-मुनियोनिम् । स-त्वम् । (यस्त्वं मुनिजातिं प्राप्यापि स्वीयेनाविनयेन तिर्यग्योनौ पतितस्तस्य तव न युज्यते भक्ष्याभक्ष्यविवेक इत्यर्थः) प्रथमम्-पूर्वम् । विवेके स्थापितः-अकृत्यानुष्ठानाश्लिषारितः । स्वकर्मोपात्तजातिसदृशम्-स्वीयकृत्यप्राप्तशुक्लजात्यनुकूलम् (भक्ष्याभक्ष्यविवेकं विना) येषाम्-मनुष्यादियोनौ विद्यमानानाम् । भक्ष्याभक्ष्यनियमः-इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमित्येवंरूपो नियमोऽस्ति । आपत्काले-विपद्दुःखनिपातसमये । अभक्ष्योपयोगेनापि-अभक्ष्यभक्षणोपयोगेनापि । प्राणानां सन्धारणम्-जीवितरक्षणम् । विहितम्-शास्त्रानुमोदितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य-(येषां कृते भक्ष्याभक्ष्यनियमो विद्यते तेषामपि कृते यद्यापत्कालेऽभक्ष्यभक्षणेनापि प्राणधारणं शास्त्रानुमोदितं तदा त्वादृशस्य पक्षियोनौ वर्तमानस्य कृते आपत्कालेऽभक्ष्यभक्षणद्वारा प्राणानां रक्षणं शास्त्रविहितमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः) चाण्डालाशनशङ्का-चाण्डालभक्ष्यश्रमांसादिभोजनाशङ्का । ततः-चाण्डालात् । प्रतिगृह्णन्ते-स्वीक्रियन्ते । चाण्डालभाण्डात्-चाण्डालपात्रात् । पातयसि-मारयसि । तस्याः-चाण्डालदारिकायाः । चाण्डालजात्यनुचितेन-चाण्डालजात्ययोग्येन । विवेकेन विचारेण च । विस्मितान्तरात्मा-आश्चर्यचकितमानसः । तथेति प्रतिपद्य-तथास्तु इति कथयित्वा तदुक्तमङ्गीकृत्य । शापनिघ्नः-शापपराधीनः सन् । जीविततृष्णया-जीवनस्य लोभेन । क्षुत्पिपासोपशमाय-क्षुभुक्षापिपासयोः शान्तये । अशनक्रियाम्-तदर्पितफलदिभोजनम् । अङ्गीकृतवान्-स्वीकृतवान् । न अत्याक्षम्-न त्यक्तवान् ।

एवम्-अनेन प्रकारेण । काले अतिक्रामति-समये गच्छति सति । क्रमेण मयि तरुणतामापन्ने-क्रमशो मयि यौवनमुपारूढे सति । प्रभातायां यामिन्याम्-रात्रौ प्रभातभावेन परिणतायां सत्याम् । उन्मीलितलोचनः-विकसितनेत्रः । (अहम्) आरमानमस्मिन् कनकपञ्जरेऽद्राक्षम्-स्वमग्न स्वर्णमये पञ्जरे दृष्टवान् । देवेन-भवता राज्ञा शूद्रकेन । सकलम्-समस्तम् । तत् पक्षणम्-भया तथा चाभ्युषित-

यहाँ खाने का दोष लगे । फल तो चाण्डाल से भी लिये ही जाते हैं । चाण्डाल के पात्र का पानी भी पृथ्वी पर गिरने के बाद पवित्र हो जाता है ऐसा लोग कहा करते हैं । फिर तुम क्यों भूख तथा प्यास से आत्मा को कष्ट दे रहे हो । यह मुनिजनोचित वन्यफल क्यों नहीं खाते हो, पानी क्यों नहीं पीते हो ?

उसकी चाण्डाल-जात्यनुचित वचन तथा विवेक से आश्चर्यान्वित होकर मैंने तथास्तु कहकर शापवश घृणा छोड़कर जीने की इच्छा से भूख-प्यास मिटाने के लिये भोजन स्वीकार किया, फिर भी मौन मैंने नहीं ही छोड़ा ।

इसी प्रकार से समय बीतता गया, क्रमशः मैं बड़ा होने लगा, एक दिन प्रभात होने पर मेरी आँखें खुलीं तो मैंने अपने को सोने के पिंजड़े में देखा, वह चाण्डाल-कन्या भी जैसी हो गई उसे अपने भी देखा ही है । वह सारा शबरालय अमरपुरी सी दोखने लगी । मेरे हृदय में वर्तमान चाण्डालपुरी-निवास का उद्वेग दूर हो

तादृशी देवेनापि दृष्टैव । सकलमेव तत्पक्षममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डालवस-
तिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रण्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनं
तावदेव मामादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयं, किमर्थमनया चाण्डालतात्मनः ख्यापिता,
किमर्थं बाहं बद्धः, बद्धो वा किमर्थमिहानीतः' इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकुतूहल
एव' इति ।

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरःस्थितां प्रतीहारी-
मादिदेश । नचिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गां प्रविश्य सा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभि-
भवन्ती धाम्ना प्रागल्भ्येन बभाषे । 'भुवनभूषण रोहिणीपते तारारमण कादम्बरीलोचना-
नन्दचन्द्र, सर्वस्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च पूवजन्मवृत्तान्तः श्रुत एव । अत्रापि जन्मनि यथायं
निषिद्धोपि पित्रा कामरागान्धः पितुराज्ञामुल्लङ्घ्य बधूसमीपं प्रस्थितः तथाप्यनेन स्वयमेव
कथितम् । तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीः । तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वास्य
पित्राहं समादिष्टास्मि । 'सर्वे एव अविनयप्रवृत्तौनुतापाद्विना न निवर्तते । तदयं ते
तनयः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तात्पतति तद्यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते
तावदेनं मर्त्यलोक एव बद्ध्वा धारय । यथा चानुतापोस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्य'

पूर्वं शबरालयम् । अमरपुरसदृशम्-स्वर्गनुस्यम् । अपगतचाण्डालवसतिसंवेगः-चाण्डालवसतिरियमिति
दुःखान्मुक्तः । विस्मितान्तरात्मा-आश्चर्यितहृदयः । कुतूहलात्-उत्कण्ठावशात् । यावत् मौनं नैव
परित्यजामि-अहं यावन्मौनं नैव परित्यक्तवान् (यावन्नेवैतादृक्परिवर्त्तनकारणं पृष्टवान्) देवपादमू-
लम्-भवत्समीपम् । आत्मनश्चाण्डालता ख्यापिता-स्वस्य चाण्डालभावः प्रथितः । अपगतकुतूहलः-
अज्ञान्तौत्सुक्यः । इयं का, किमर्थमियमात्मनश्चाण्डालभावं प्रथितवती, किमर्थं मां बद्धवती, किमर्थं
च मामिहानीतवतीत्यादिविषये भवान् यथा ज्ञातुमुत्सुकस्तथैवाहमपि, अहमपि किमपि न जाना-
मीति भावः ।

राजा-शूद्रकः । तत्-शुकस्य भाषितम् । समुपजाताभ्यधिककौतुकः-उत्पन्नाधिकौत्सुक्यः । तदा-
ह्वानाय-चाण्डालदारिकाया आनयनाय । न चिरात्-शीघ्रम् । तथा-प्रतीहार्या । उपदिश्यमानमार्गां-
दर्श्यमानवर्त्मा । सा चाण्डालदारिका । ऊर्ध्वस्थिता-अनुपविष्टा । राजानम् धाम्ना अभिभवन्ती-शूद्रकं
स्वतेजसा पराभवन्ती । प्रागल्भ्येन-घृष्टतापूर्वकम् । भुवनभूषण-जगदलङ्कार । दुर्मतेरस्य-दुर्बुद्धेरस्य
वैशम्पायनस्य । निषिद्धः-वारितः । कामरागान्धः कामुकतया प्रीत्या च नष्टबुद्धिः । बधूसमीपम्-पूर्व-
जन्मस्त्रिया महाश्वेतायाः पार्श्वम् । दुरात्मनः-दुष्टस्य । जननी-माता । तथा प्रस्थितम्-बधूसमीपं चलि-
तम् । दिव्येन चक्षुषा-अलौकिकदृष्ट्या । अस्य पित्रा-जनकेन श्वेतकेतुना । अविनयप्रवृत्तः-कुपयचलितः ।
अनुतापाद्विना-अन्तरेण पश्चात्तापम् । न निवर्तते-अविनयप्रवृत्तैरिति शेषः । अस्या अपि तिर्यग्जातेः-
वर्त्तमानाया अपि शुकयोनेः । अधस्तात्-नीचैः । इदं कर्म-एतदायुःसंवर्धकमनुष्ठानम् । बद्ध्वा-संयमय्य ।
प्रतिविधेयम्-कार्यम् । विनयाय-पश्चात्तापद्वारा सदाचारशिक्षायै । इदम्-शबरालयादिकम् । युवयोः-

गथा । आश्चर्यचकित होकर पूछने की इच्छा से जब तक मैं मुँह खोलूँ तब तक यह मुझे लेकर आपके पास आई ।
अतः यह कौन है ? क्यों इसने अपने को चाण्डाल घोषित कर रहा है ? क्यों इसने मुझे बाँधा है ? बांधकर यह
मुझे यहाँ क्यों लाई है ? इन सारी बातों में मैं भी आपकी ही तरह कुतूहलशाली हूँ ॥'

राजा ने जब सारी बातें सुनीं तब उन्हें बड़ा कुतूहल हुआ, उन्होंने तत्काल आगे में खड़ी प्रतीहारी से उसे
बुला लाने को कहा । अचिरात् प्रतीहारी के साथ-साथ प्रवेश करके उसने खड़ी रहकर ही अपने तेज तथा दृढ़ता
से राजा को अभिभूत करते हुए कहा है भुवनभूषण, रोहिणीपते, तारारमण, कादम्बरी की आँखों को आनन्दित
करने वाले चन्द्र, आपने इस दुष्ट का तथा अपना सारा पूर्वजन्म-वृत्तान्त सुना ही है । इस जन्म में भी जैसे इस
कामान्ध दुष्ट ने पिता की आज्ञा टालकर बहू के पास जाने की ठानी, यह भी इसने स्वयं कहा है । मैं इस दुष्ट की

इति । तदस्य विनयायेदं विनिर्मितं मया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसान-
समयो वर्तते । शापावसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो
मयायम् । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति
द्वावपि सममेव जन्मजराध्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम् ।
इत्यभिधानैव सा ऋणं रणदूभूषणारवबधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्दीक्षिता
क्षितेर्गगनमुदपतत् ।

अथ राज्ञस्तद्वचनमाकर्ण्य संस्मृतजन्मान्तरस्य 'सुखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक
दिष्टया तुल्यकालमेवावयोः शापावसानं संजातम्' इत्यभिदधत् एवाकर्णाकृष्टकार्मुको
मकरकेतुरग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वा-
शोन्तरा पदं चकार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामान्तःकरणम् ।

चन्द्रापीडात्मनस्तव, वैशम्पायनात्मनोऽस्य च । लोकसंपर्कपरिहाराय-सति लोकसम्पर्के कदाचिदस्य
हृदि कोप्यन्त्यः कामादिदुरभिसन्धिरुदियादिति हेतोर्लोकसंबन्धं वारयितुम् । द्वावपि-अयं त्वं च । समस्-
तुल्यकालम् । जन्म उत्पत्तिः, जरा वार्धक्यम्, व्याधिः रोगः, मरणम्-प्राणत्यागश्चेत्यादिदुःखबहुले दुःख-
प्रदघटनापूर्णं । तनू-मनुष्यदेहौ । यथेष्टजनसमागमसुखम्-स्वप्रियजनमिलनसमुन्नतमानन्दम् । अनुभ-
वताम्-प्राप्नुताम् । इति अभिधाना-एवं कथयन्ती । सा-श्रीरूपा चाण्डालदारिका । रणतां शब्दाय-
मानानां भूषणानां देहघृतालङ्काराणाम् आरवैः शब्दैः बधिरितम् शब्दान्तरश्रवणासमर्थतां नीतम्
अन्तरिक्षं यत्र कर्मणि तत्तथा । उत्फुल्लैः विस्मयविकसितैः लोकलोचनैः जननयनैर्वीक्षिता इष्टा सती ।
क्षितेः-पृथिव्याः (भुवं विहाय) । गगनम्-आकाशम् । उदपतत्-उत्पतिता ।

तद्वचनम्-चाण्डालदारिकारूपेणोपस्थितायाः श्रियः उक्तिम् । आकर्ण्य-श्रुत्वा । संस्मृतजन्मा-
न्तरस्य-उद्भूतजन्मान्तरस्मरणस्य । दिष्टया-भाग्येन । तुल्यकालम्-समसमयम् । आवयोः-तव मम
च । शापावसानम्-शापसमाप्तिः । आकर्णाकृष्टकार्मुकः-कर्णपर्यन्तं चापमाकर्षन् । मकरकेतुः-कन्दर्पः ।
अग्रतः-स्वपुरतः । परमास्त्रम्-असौघमस्त्रम् । जीवितापहरणाय-प्राणान् हर्तुम् । प्रतिरोधक इव लुण्ठा-
कसमः । निरुद्धसर्वाशः-सकला दिशो निरुन्धन् । अन्तरा-मध्ये । पदं चकार-उपस्थितः । यथा कश्चि-
द्धनान्यपहर्तुमिच्छुर्लुण्ठाकोऽमोघं किम्प्यस्त्रमादाय सर्वा दिशश्च निरुध्य गृह्णाभ्यन्तरे पदं निधत्ते एवमेव
कादम्बरीममोघमस्त्रं कृत्वा निरुद्धसर्वान्याभिलाषः कन्दर्पो राज्ञो जीवितापहरणेच्छया तदन्तः पदं चका-
रेत्यर्थः । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितम्-अन्तःकरणस्य पदं स्थानं हृदयम् तस्य आक्रान्त्या कामकृतेन आक्र-
मणेन निर्वासितम् निष्कासितं सत् अन्तःकरणं शूद्रकस्य हृदयं कादम्बरीशरणम् कादम्बरीरूपं
स्थानदानेन रक्षकम् उपजगाम । (अन्योपि कश्चित् प्रतिरोधकेन स्वीये स्थाने आक्रान्ते सति कमपि
माता लक्ष्मी हूँ । उस प्रकार इसे बहू के पास जाते हुए दिव्य दृष्टि से देखकर इसके पिता ने मुझसे कहा कि
सभी अविवेकी जन बिना अनुताप के अपनी चाल नहीं छोड़ सकते । हो सकता है तुम्हारा यह बेटा कदाचित्
इस पक्षियोंनि से भी नीचे चला जाय, अतः जबतक यह क्रिया समाप्त नहीं हो जाती तब तक मृत्युलोक में ही
बैर रहो । ऐसा उपाय करना जिससे इसे पश्चात्ताप हो । इसीको सीख देने के लिये मैंने यह सब किया है । अब
वह क्रिया समाप्त हो गई है । अब शाप के समाप्त होने का समय है । शाप के समाप्त होने पर साथ ही तुम
दोनों को सुख प्राप्त होगा इसीलिप इसे मैं तुम्हारे पास ले आई हूँ । यहाँ मैंने जो चाण्डाल जाति की घोषणा की
थी सो लोकसम्पर्क बचाने के लिए । अब साथ ही तुम दोनों जन्म, जरा, व्याधि से दुःखपूर्ण देहों को छोड़कर
अपने प्रिय जन के मिलन का सुख प्राप्त करो । इस तरह कहती वह लक्ष्मी झनझनाते हुए भूषण के शब्द से
लोगों के कानों को बधिर बनाती हुई पृथ्वी से आकाश को उड़ गई, लोगों का विस्मय-विकसित नयन उसे देखते
ही रह गये ।

उस बात को सुनते ही राजा को तत्काल जन्मान्तर का स्मरण हो आया, राजा ने कहा—हे मेरे
वैशम्पायनाख्य पुण्डरीक नाम वाले मित्र, हम दोनों का शाप एक ही समय में आकर समाप्त हो रहा है, इस

तन्मार्गणामिहतिभीता इव देहमुत्सृज्य निर्जग्मुर्जडाः आसमरुतः । तद्बाणपक्षवाताहत-
मिवाकम्पत तरलं शरीरम् । तच्छरशल्यभरालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजो-
रूपितमिव नयनयुगलमश्रुजलमुत्सर्ज । आपाण्डुतां च सद्यो वदनलावण्यमयासीत् ।
तदनुगुणध्वानाकर्णनोद्वेजितमिव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं नयनयुगलमभवत् । अन्तर्ज्व-
लिष्यतो मदनदहनस्य धूमोपहतमिव वेपमानमधरकिसलयं शोषमगात् । तत्तापविरस-
माननाम्निष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतत् । आर्द्रस्य दारुणो द्रव इव दह्यमानस्या-
ग्नेभ्यो निरगमत्वेदः । मदनशरकीलितानीव तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त ।

शरणं गच्छति, तथैव शूद्रकस्य हृदयमपि कामेनाक्रम्य स्वस्थानाशिर्वास्यमानं सत् कादम्बरीं शरणमु-
पजगामेत्यर्थः) तन्मार्गणामिहतिभीताः—कामबाणप्रहारसंन्रस्ताः इव अजडाः उष्णाः चेतनाश्च आस-
मरुतः निश्वासवायवः देहमुत्सृज्य विहाय निर्जग्मुः । (केनचित् प्रतिरोधकेन आक्रमणे कृते सति यथा
तदाक्रमणविषयगृहे स्थिताः चेतनावन्तः प्रहारभीताः सन्तस्तद्गृहं विहाय कचिदन्यत्र पलायन्ते
तद्वदसी उष्णाः आसमरुतः कामबाणाघातभीता इव सन्तः शूद्रकस्य देहं विहाय निर्गताः, कामाक्रमणे
शूद्रक उष्णं निश्वास इत्याशयः) तद्बाणपक्षवाताहतम्—कामबाणानां ये पक्षवाताः पक्षदेशोस्थिता
वायवस्तैः आहतम् कृताघातम् इव तरलं चञ्चलं शूद्रकस्य शरीरम् अकम्पत—कम्पतेस्म । तच्छरशल्य-
भरेण—कीलरूपतां गतेन कामबाणनिबहेन अलसा आलस्यं गता एवम् उत्कण्टकिनी सरोमाञ्चा च
अजायत तनुः शरीरम् । तद्विशिखानाम् पुष्पस्वरूपाणां कामबाणानां रजोभिः परागैः रूपितम् पूर्णमिव
नयनयुगलम् अचिद्वयम् अश्रुजलम् उत्सर्ज (अन्यस्यापि नयनं धूलिपाते जातेऽश्रु विसृजति, तथैव
शूद्रकस्यापि नयनद्वयं कामबाणभूतपुष्पपरागरूपितं सत् नयनजलमुत्सर्ज्येत्याशयः) सद्यः तत्कालम्
वदनलावण्यम् मुखस्य सौन्दर्यम् आपाण्डुताम् पाण्डुरवर्णताम् अयासीत् । तदनुगुणध्वानाकर्णनोद्वे-
जितम्—कामबाणपञ्चाशदश्रवणधृतोद्वेगम् इव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं मनोभ्यथावक्रीभूतवृत्तीयांशम्
अभवत् तदीयं नयनयुगलम् नेत्रद्वयम् । अन्तर्ज्वलिष्यतः—हृदये दाहं जनयिष्यतः मदनदहनस्य
कामाग्नेः धूमोपहतम् धूमेनाहतं सत् वेपमानं कम्पमानम् शूद्रकस्य अधरकिसलयम् पल्लवतुल्योऽधरः
शोषमगात्—शुष्कतामभवत् । (यथा कुत्रवनवृक्षाधोभागेऽवस्थाप्य तृणगणं यदि तत्र वह्निः क्षिप्यते
तदा तत्र प्रज्वलिष्यतो वह्नेः प्रथमं धूम उदेति, तेन धूमेन चाहतस्तत्किसलयः कम्पते शुष्यति च, तथैव
शूद्रकस्याप्यधरकिसलयं हृदये ज्वलितस्य कामाग्नेर्धूमाहतमिव कम्पमानं शुष्यतिस्मेति तात्पर्यम्)
तत्तापविरसम् कामाग्निसन्तापेन वैरस्यं गतम् निष्पीडितं कामेन पीडितं हृदयमिव सरागं ताम्बूलम्
आननात् अपतत्—यथा किमपि विरसं वस्तु निष्पीडितं सत्सरागं जायत एवमेव कामपीडितं सत्सराग-
तामापन्नं हृदयमिव ताम्बूलं शूद्रकस्याननादपतदिति तुलना । आर्द्रस्य सरसस्य (अशुष्कस्य)
दारुणः काष्ठस्य द्रवः रस इव दह्यमानस्य कामाग्निरना सन्तप्यमानस्य तस्य शूद्रकस्य अग्नेभ्यः स्वेदो
विरगमत् निर्गतः । मदनशरकीलितानि कामबाणदिग्धानि अङ्गानि शूद्रकस्य शरीरावयवाः तावतैव
क्षणेन परवशानि स्वयंकिमपि कर्तुमशक्तानि अजायन्त जायन्तेस्म । कादम्बरीं पुरस्कृत्य—कादम्बरीं

प्रकार कहते हुए राजा के आगे कान तक धनुष खींचे हुए कादम्बरी को परमाख बनाने वाला प्राण लेने के
लिए छूटेरे की तरह चारों ओर घेरकर कामदेव ने उसके हृदय में प्रवेश किया, कामदेव के हृदय में प्रवेश
करने पर उसके द्वारा निर्वासित किया गया सा राजा का अन्तःकरण कादम्बरी की शरण में चला गया ।
कन्दर्प के बाणों के आघात से डरे हुए आसवायु देह को छोड़कर निकल पड़े । कन्दर्प के बाणों के पक्षों से
कम्पित शरीर चञ्चल हो उठा । कन्दर्प के बाणों से सशल्य सारी देह रोमाञ्चित हो गई । कन्दर्प के
बाणरूप पुष्पों के पराग से रूपित होकर आँखें जल बरसाने लगीं । तत्काल मुख का सौन्दर्य पीला पड़
गया, कामदेव के धनुष की ध्वनि सुन कर उद्दिग्धनयन हृदय की वेदना से आकुञ्चित हो उठे । भीतर जलते
हुए मदन दहन के धूम से उपहत होकर कांपता हुआ अधर-पल्लव शुष्क हो गया । भीतर जलते हुए मदन
दहन के ताप से विरस ताम्बूल झुँड से गिर पड़ा—ऐसा मालूम पड़ा मानो उसका सराग हृदय ही गिर पड़ा

तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुसुमधन्वनायास्यमानस्य तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाण्यपि तस्याकिञ्चित्कराण्यभवन् । तथा हि । कमलकिसलयानि पाणिपादेन, कुवलयदलस्रजो दृष्ट्या, मणिदर्पणाः कपोलेन, मृणालानि बाहुलतिकया, शशाङ्करश्मयो नखमयूखैः, घनसारधूलिः स्मितप्रभया, मुक्तादामानि दशनकिरणैः, अमृतकरबिम्बं मुखेन, ज्योत्स्ना लावण्येन, मणिवेदिकाकुट्टिमानि नितम्बेन । एवं च विहृतसर्वबाह्यप्रक्रियस्य, हृदये-प्यसुखायमानसकलान्यविनोदस्य, तामेवाभिध्यायतः, तामेवोत्प्रेक्षमाणस्य, तामेवाभिलषतः, तामेव पश्यतः, तामेवालपतः, तामेवालिङ्गतः, तथा सह तिष्ठतः, तां प्रकोपयतः, तामनु-नयतः, तस्याः पादयोः पततः, तथा सह केति कुर्वतः, तां रममाणस्य, मुक्तसर्वान्यक्रियस्य, दिवाप्यनुन्मीलितलोचनस्य, रात्राप्यनुपजातनिद्रस्य, सुहृज्जनमप्यसंभाषयतः, कार्यो-पगतानप्यजानतः, गुरुजनमप्यनमस्यतः, धर्मक्रियामप्यकुर्वाणस्य, सुखादप्यनर्थिनः,

निमित्तं कृत्वा । कुसुमधन्वना-कामदेवेन । आयास्यमानस्य-खेदं प्राप्यमाणस्य (तस्य शूद्रकस्य) तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि-तत्तदङ्गसौन्दर्यपराजितानि (तानि तानि वस्तूनि-कमलकिसलयकु-वलयदलस्रजमणिदर्पणमृणालशशाङ्करश्मिघनसारधूलिमुक्तादामामृतकरबिम्बज्योत्स्नामणिवेदिकाकुट्टिम-रूपाणि तापापहरणसाधनतया प्रथितान्यपि तदवयवरूपशोभापराजितत्वेन तस्य कृते) तापापहरण-क्षमाणि-तापापनोदनसमर्थानि सन्त्यपि । अकिञ्चित्कराणि-धर्मार्थानि । तदवयवरूपशोभापराजितानि तानि तानि वस्तूनि तस्य तापमपनैतुमक्षमाण्यजायन्तेत्युक्तं तत्र केनाङ्गेन स्वरूपशोभया किं वस्तु जितमिति प्रपञ्चयति-कमलकिसलयानि पाणिपादेनेत्यादिना-कमलकिसलयानि-कमलवृत्तानि । पाणि-पादेन-हस्तपादाभ्याम् । पाणी च पादौ च इति द्वन्द्वे-‘द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ इत्येकवद्भावः । कुवलयदलस्रजः-नीलकमलदलमालाः । मृणालानि-विसदण्डाः । शशाङ्करश्मयः-चन्द्रकराः । घनसारधू-लयः-कर्पूरपरागाः । स्मितप्रभया-हासकान्त्या । मुक्तादामानि-भौक्तिकमाख्यानि । दशनकिरणैः-दन्त-कान्तिभिः । अमृतकरबिम्बम्-चन्द्रबिम्बम् । ज्योत्स्ना-कौमुदी । मणिवेदिकाकुट्टिमानि-मणिनिर्मिता भूमयः । एवं च-पूर्वोक्तानां शैत्योपचारसाधनवस्तूनामकिञ्चित्करतायां जातायाम् । विहृतसर्वबाह्यप्रक्रि-यस्य-बाह्यक्रियाविरहितस्य । असुखायमानान्यसकलविनोदस्य-अन्यं सकलमपि विनोदमसुखं मन्य-मानस्य । ताम्-कादम्बरीम् । अभिध्यायतः-चिन्तयतः । उत्प्रेक्षमाणस्य-ध्याने पश्यतः । प्रकोपयतः-केनापि तत्प्रतिकूलाचरणेन क्रोधं प्रापयतः । अनुनयतः-कोपापनयाय प्रसादयतः । मुक्तसर्वान्यक्रियस्य-त्यक्तसकलेतरव्यापारस्य । अनुन्मीलितलोचनस्य-मुद्रितनेत्रस्य । अनुपजातनिद्रस्य-अस्वपतः । असं-भाषयतः-अनालपतः । कार्योपगतान्-किमपि कार्यमुद्दिश्यागतान् । अजानतः-अमनस्कतयाऽपरिचि-न्वतः । अनमस्यतः-अप्रणमतः । अनर्थिनः-विरक्तस्य । अपेतलज्जस्य-निर्लज्जरथ । चिरालितस्नेहस्य-

हो । गीले काठ के रस की तरह जलते हुए अङ्गों से पसीना बह चला । मदनबाण से कौलित उसके अङ्ग उतनी ही देर में परवश हो गये । कादम्बरी को आगे करके कम्दर्प द्वारा कष्ट में डाले गये राजा के अवयवों की शोभा से पराजित होने के कारण तापहरणोपयोगी वस्तुएँ भी राजा के लिए किसी काम की नहीं थीं । कमल के पत्तों को हाथ-पैर से, नीलकमल को दृष्टि से, मणिदर्पण को कपोल से, मृणाल को बाहुदण्ड से, चन्द्रकिरणों को नख-कान्ति से, कर्पूरधूलि को मुस्कुराहट की कान्ति से, मुक्तापंक्ति को चन्द्रप्रभा से, चन्द्रबिम्ब को मुख से, चन्द्रिका को लावण्य से तथा मणिवेदिकाकुट्टिम को नितम्ब से पराजित किया था । सारी बाह्यक्रिया समाप्त हो गई, हृदय में अन्य प्रकार के विनोद भले नहीं लगने लगे उसीका ध्यान करते, उसी को देखते, उसी को चाहते, उसीको निहा-रते, उसी से बातें करते, उसी का आलिङ्गन करते, उसी के साथ रहते, उसी को रठाते, उसी को मनाते, उसी के पैरों पड़ते, उसी के साथ क्रीड़ा करते, उसी से खेलते हुए राजा ने सारी दूसरी क्रिया छोड़ दी थी, दिन में उनकी आँखें नहीं मुंदती थीं, रात में भी उन्हें नींद नहीं आती थी, वह मित्रों से भी बातें नहीं करते थे, कार्यवश आने वालों को भी नहीं पहचानते थे, गुरुओं को भी नमस्कार नहीं करते थे, धर्म कार्य भी नहीं करते थे, सुख भी नहीं

दुःखादप्यनुद्विजमानस्व, मरणादप्यभिभूयतः गुरुभ्योऽप्येतत्तज्जस्य, आत्मन्यपि विगलित-
स्नेहस्य, किं बहुना, कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्य केवलमस्य मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन
जीवितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन गलितनयन-
पयसाप्युच्छुष्काननेन मुषितवचनावकाशेनापि वैशम्पायनाक्रोशनपरेणानवतर-
माचरणाद्विकीर्णचन्दनचर्चन चरणतलनिवेशिताद्रारविन्दिनीदलेन करार्पितकर्पूरक्षोददन्तु-
रतुषारखण्डेन हृदयविनिहितहिमार्द्रहारदण्डेन कपोलतलस्थापितस्फटिकमणिदर्पणेन
ललाटतटघटितचन्द्रमणिनांसदेशावस्थापितमृणालनालेन कदलीदलव्यजनवाहिनानर्तित-
तालवृन्तेन जलाद्रानिलसंचारिणा कुसुमतत्पकल्पनाकुलेन धारागृहजलयन्त्रप्रवर्तनाहृता-
तिना मणिकुट्टिमक्षालनाग्रहस्तेन च सजलकिञ्चलकजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिर-

प्रीतिवर्जितस्य । मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन-बार-बारं मूर्च्छांप्राप्तिव्याजेन । जीवितोत्सर्गयोग्याम्-प्राण-
त्यागाम्यासम् । योग्याशब्दस्याभ्यासार्थं प्रयोगो यथा-रघुवंशे :—‘अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च-
शरीरगोचरान्’ नैषधीयचरिते च—‘पुनःपुनस्तपुवयुनिधाता योग्यामुपास्ते न युवां युयुञ्चुः’ । विह-
स्तेन-आकुलेन (करारहितेन) आकुलार्थे विहस्तशब्दप्रयोगो यथा—‘रामापरित्राणविहस्तयोधं सेना-
निवेशं तुमुलं चकार’ इति रघुवंशे । प्रतिपन्नविविधोपकरणेन-गृहीतनानासाधनेन । (विहस्तः साधनं
गृह्णातीति विरोधः, विहस्तशब्दस्याकुलार्थकत्वेन तत्परिहारश्च बोध्यः) गलितनयनपयसा-स्रवदधुणा ।
उच्छुष्काननेन-शुष्कमुखेन । मुषितवचनावकाशेन-लुप्तवागवसरेण । वैशम्पायनाक्रोशनपरेण-वैशम्पायन-
निन्वापरायणेन । आचरणात्-पाददेशमारभ्य । विकीर्णचन्दनचर्चन-चन्दनचन्दनलेपेन । चरणतलनिवे-
शिताद्रारविन्दिनीदलेन-पादतलस्थापितरसवत्कमलिनीपत्रेण । करयोः अर्पितः स्थापितः कर्पूरक्षोद-
दन्तुरः कर्पूरचूर्णपूर्णः तुषारखण्डः हिमशकलं येन ताड्यते । हृदये वक्षसि विनिहितः स्थापितः हिमार्द्रः
प्राणेष्वशीतलः हारदण्डो मुक्तामार्थं येन तथोक्तेन । कपोलयोः गण्डयोः तले स्थापितौ रक्षितौ स्फटि-
कमणिदर्पणौ येन तथोक्तेन । ललाटतटे कपालभागे-घटितः सन्निधापितः चन्द्रमणिः चन्द्रकान्तमणिर्येन
ताड्यते । अंसदेशे स्कन्धभागेऽवस्थापितम् मृणालनालं विसदण्डो येन तथोक्तेन । कदलीदलव्यजनवा-
हिना-कदलीपत्रेण वीजयता । आनर्तिततालवृन्तेन-तालीदलव्यजनं सञ्चारयता । जलाद्रानिलसंचारि-
णा-तालवृन्तकृतव्यजनचालनपरेण । कुसुमतत्पकल्पनया पुष्पशय्यारचनया व्यग्रेण । धारागृहयन्त्रप्रवर्त-
नेन-धारागृहस्थितजलयन्त्रसञ्चालनद्वारा हृतात्तिना पीडाहरणपरायणेन । मणिकुट्टिमक्षालने अग्रहस्तो
हस्ताग्रभागे यस्य ताड्यते । सजलकिञ्चलकम् जलपूर्णकिञ्चलकोपेतं यज्जलजं कमलं तेन च उपचारप्रकारः
तत्र संभ्रान्तेन वेगं प्रवृत्तेन । शिशिरं शीतलं यद् भूगृहम् भुवोऽभ्यन्तरे निर्मितं गृहं तदभ्यन्तरस्य

चाहते थे, दुःख से भी नहीं बचता था, मरण से भी नहीं डरता था, गुरुओं से भी नहीं लज्जित होते थे, आत्मा से
भी स्नेह नहीं करते थे । अधिक क्या कहा जाय, वह कादम्बरी से मिलने का भी उद्योग नहीं करते थे, केवल
बार-बार मूर्च्छा के द्वारा वह प्राण-त्याग करने का अभ्यास कर रहे थे । उनके परिजन व्याकुल होकर भी नाना
प्रकार के उपकरण इकट्ठा कर रहे थे, आँखों से पानी के बहते रहने पर भी उनके मुख शुष्क थे । बोलने का
समय नहीं था फिर भी वह वैशम्पायन को कोसा करते थे, सर्वदा राजा की देह पर चरण से सिर तक वह चन्दन
लेप किया करते थे, चरणों के नीचे गीले कमलपत्र रखा करते थे, कर्पूरलिप्त तुषार का टुकड़ा हाथ पर रखते थे,
हृदय पर पाले के जैसा शीतल हार पहनाते थे, कपोल पर मणिदर्पण स्थापित करते थे, ललाट पर चन्द्रकान्तमणि
तथा कन्धे पर मृणालदण्ड रखते थे, कदलीदल तथा तालवृन्त से हवा किया करते थे, ठण्डी हवा किया करते थे,
फूल की शय्या करने में व्यग्र, धारागृह में जलयन्त्र प्रवृत्त कर वह राजा की आर्तिहरण करना चाहते थे, मणि-
कुट्टिम को धोते थे, गीले किञ्चलों वाले कमल से उपचार करने में व्यस्त थे, भूगर्भगृह की देखभाल किया करते
थे, उद्यानवापी के पास बने लतामण्डप को सींचकर सन्तापहारी बनाते तथा चन्दनरस और कर्पूर से शीतल
जल का आश्रय देने में उद्यत रहा करते थे । इस प्रकार परिजनों द्वारा उपचारों के किए जाने पर भी राजा की

भूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण चोद्यानदीर्घिकातटलतागहनमण्डपसेकसंतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राभयावधानदानोद्यतेन चाप्रपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीमृतदेहस्य दाहक्षमो मृदित्येवारुरोह परां कोटिं कामानलौ राज्ञ पव तुल्यावस्थस्य महारवेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च ।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संशुचणायैव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशवर्क्षदक्षिणानिलम्, आलोलरक्तपल्लवप्रालम्बान् कम्पयन्नशोकशाखिनः, वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेणानम्रयन् बालसहकारान्, उत्कोरकयन्कुरवकैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपान्, आपीतयन्किरातैः ककुभो, विकिरन्नतिमुक्तकामोदम्, उदामयन्किशुकवनानि, निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि, निर्मूलयन्मानम्, अपमार्जयन्लज्जाम्, अपाकुर्वन्कोपम्, अपनयन्ननुनयव्यवस्थाम्, आस्थापयन्हठचुम्बनालिङ्गनरतस्थितिम्, समुत्तासयन्धकरध्वजरक्तध्वजा-

अभ्यन्तरभागस्य प्रत्यवेक्षणे सततावेक्षणे दक्षेण निपुणेन । उद्यानदीर्घिकातटे-पुष्पवाटिकावस्थितचापीतीरे यत्नतागहनं घनीभूता लता तेन यो मण्डपस्तस्य सेकेन जलाम्युच्येन संतापहारिणा सन्तापहामनपरेण । मलयजरसे चन्दने, चन्द्रे चन्द्रकिरणे, आर्द्रे क्षीतले वस्तुनि, जले पानीये, चन्द्राश्रये चन्द्रमसोऽव्यवधायके स्थाने च यदवधानं ध्यानं तस्य दाने उद्यतेन-पूर्वोक्तवस्तुभिः राज्ञः संबन्धं संपादयितुं सततं सावधानेन । आप्रपरिजनेन-विश्वस्तभृत्यगणेन । उपचर्यमाणस्य-सेव्यमानस्य । काष्ठीमृतदेहस्य शुष्यच्छरीरस्य दाहक्षमः दाहं कर्तुं शक्तः । कामानलः-कामवह्निः । परां कोटिं परां काष्ठाम् । आरुरोह-आससाद । तुल्यावस्थस्य-समस्थितिकस्य । पुण्डरीकात्मनः-पुण्डरीकावतारस्य ।

अस्मिन्नेव चान्तरे-एतस्मिन्नेव समये । तत्संशुचणाय-राज्ञः परां कोटिमारुढस्य कामानलेः प्रज्वालनाय । सरसकिसलयलतालास्योपदेशवर्क्षम्-नवपल्लवयुक्तलतानृत्यशिक्षाप्रदानतत्परम् । (नूतन-पल्लवपूर्णलतानर्तनप्रवीणम्) दक्षिणानिलम्-दक्षिणं वायुम् । प्रवर्तयन्-प्रेरयन् । आलोलाः चलाः रक्ताः रक्तवर्णाः पल्लवाः किसलयानि एवं प्रालम्बः आवरणं येषां तादृशान्-(रक्तचपलकिसलयावृतान्) अशोकशाखिनः अशोकतरून् । कम्पयन्-चलयन् । वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेण-चिरामिलपितमञ्जरीसमूहेन सहकारान्-आम्रतरून् आनम्रयन्-नमितान् कुर्वन् । कुरवकैः पुष्पभेदैः सह बकुलतिलकचम्पकनीपान् तत्तत्पुष्पभेदान् उत्कोरकयन्-उद्गतकोरकान् कुर्वन् । किंकिरातैः पुष्पभेदैः ककुभः-दिशाः आपीतयन्-ईषत्पीतवर्णाः कुर्वन् । अतिमुक्तकस्य तिनिशापरपर्यायस्य पुष्पभेदस्य आमोदं सुगन्धं विकिरन्-विस्तारयन् । किशुकयनानि पलाशकाननानि उदामयन् पुष्पसमृद्धया संयोजयन् । निरङ्कुशयन्-स्वतन्त्रतां प्रापयन् । निर्मूलयन्-कामिनीमनोभ्यः समुत्पाटयन् । अपमार्जयन्-दूरीकुर्वन् । अपाकुर्वन्-अपसारयन् । अनुनयव्यवस्थाम्-प्रसादनस्य व्यवस्थाम् (सर्वासामेव मानिनीनां वसन्ते कामोद्रेकातिशयेन स्वयमेवापयतमानतायां जातायाम्-इह अनुनयव्यवस्थैवापनीतेत्युक्तम्) आस्थापयन्-दृढीकुर्वन् । हठचुम्बनस्य बलाच्चुम्बनस्य हठालिङ्गनस्य बलपूर्वकमारलेपस्य हठरतस्य बलाद्रतिप्रवृत्तेष्व स्थितिम् सप्तम् ।

देह सूखकर लकड़ी हुई जा रही थी, उसे दग्ध करने वाला कामानल पराकाष्ठा को पहुँच रहा था, उसी तरह महाश्वेता के विरह में उत्कण्ठित पुण्डरीक की भी हालत थी ।

इसी बीच राजा को प्रचलित करने के लिये लताओं को नृत्य की शिक्षा-प्रदान करने में दक्ष दक्षिणानिल को प्रवृत्त करने वाले, चञ्चल रक्तवर्ण पत्रों से आच्छादित अशोक वृक्षों को हिलाने वाला, अमिलपित मञ्जरीभार से छोटे-छोटे आम्रवृक्षों को झुकाने वाला, बकुल, तिलक, चम्पक वृक्षों के साथ-साथ नागकेसर वृक्ष को कोरकयुक्त करने वाला, किंकिरात वृक्षों से दिशाओं को पीताभ बनाने वाला, वज्जुल वृक्ष की सुगन्ध को फैलाने वाला, किशुक वन को बढ़ावा देने वाला, कामिजनों के हृदयों को निरङ्कुश, मान को निर्मूल, लज्जा को अपसारित, तथा कोप को दूर करने वाला, अनुनयव्यवस्था को दूर भगा कर हठ-चुम्बन-आलिङ्गन-मुरत आदि की मर्यादा का स्थापन करने वाला, कामदेव के रक्त ध्वज-सदृश प्रतीत होने वाले किशुकों को विस्तारित करने वाला, समस्त

निव किंशुकानि, सकलमेव महारजतमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादमयमिव, प्रेममयमिवोत्सवमयमिवौत्सुक्यमयमिव जनयञ्जीवलोकम्, किसलयितसर्वकान्तारकाननो-
पवनतल्लुप्तचूतद्रुमामोदवासितदशाशान्तरो मधुमदमधुरकोकिलालापदुःखिताध्वग-
जनश्रुतिरनवरतमकरन्दसीकरासारदुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलभ्रमद्भ्रम-
रमङ्कारकातरितविह्वलतुरमनोवृत्तिरात्मसम्भवैकोल्लासकारी भरात्परावर्तत सुरभिमासः ।

येन च कुसुमधन्वनः परमास्त्रेण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः
कामदेवस्य महे महता प्रयत्नेन कथं कथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि
सायाह्ने स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैः स्नापयि-
त्वाभोमिरा चरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्वृण्वितं
कुन्तलकलापं कृत्वैककर्णोर्पितसक्तिसलयाशोककुसुमस्तवककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रायैः

(अत्र सर्वत्र हठपदं योजनीयं द्वन्द्वादौ श्रूयमाणत्वात्) । मकरध्वजरक्तध्वजान्-कामदेवस्य रक्तपताकाभिः
सदृशान् । महारजतमयम्-पीताभतया स्वर्णमयम् (महारजतशब्दः स्वर्णार्थः, तथा शिशुपालवधे—
'उत्तममहारजतराजिविराजितासौ दुर्वर्णमिति रिह सान्द्रसुधासवर्णा । अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरा-
रेकद्विहोचनललाटलीलाम्') । सकलमेव जीवलोकम्-रागमयम् प्रीतिमयम् जनयन्तं कुर्वन्तमिति
वच्यमाणो नान्वयः, एवमग्रेऽपि । किसलयिताः सञ्जातपत्राः सर्वे कान्तारस्य काननस्य उपवनस्य च
तरवो यत्र तादृशः । उत्फुल्लस्य विकसितस्य चूतद्रुमस्य आश्रवृक्षस्य आमोदेन सुगन्धेन वासितं सुरभी-
कृतं दशाशान्तरं दशानामपि दिशानामभ्यन्तरभागो यत्र तादृशः । मधुनः पुष्परसस्य मदेन मादकतया
मधुरेण माधुर्यपूर्णं कोकिलालापेन कोकिलशब्देन दुःखिताः कष्टं गताः अध्वगानां वियोगिपान्थानां
श्रुतयः कर्णा यत्र तादृशः । अनवरतं सततं मकरन्दसीकराणां पुष्परसविन्दूनाम् आसारेण वर्षणेन यद्दु-
र्दिनं मेघाच्छ्रमहस्तेनोन्मादितानि विचारशून्यतां गमितानि सकलजीवलोकानां हृदयानि यत्र
तथोक्तः । मदाकुलानां पुष्परसपानमत्तानां भ्रमताम् इतस्ततः सञ्चरताम् भ्रमराणां झङ्कारेण ध्वनिना
कातरिता अधीरतां गमिता विरहातुराणां विरहपीडितानां जनानां मनोवृत्तिर्मानसी दशा यत्र तादृशः ।
आत्मसम्भवैकोल्लासकारी-केवलस्य कामदेवस्य वृद्धिकरः । सुरभिमासः-वसन्तसमयः । भरात्-महता
संरम्भेण । परावर्तत-समुपागतः ।

कुसुमधन्वनः-कामदेवस्य । परमास्त्रेण-अमोघास्त्रस्वरूपेण । मधुना-वसन्तेन । पर्याकुलितहृदया-
व्यग्रमानसा । भगवतः कामदेवस्य महे-कामोत्सवे चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनुष्ठीयमाने पर्वणि । संप्राप्ते-
समागते सति । कथंकथमपि-केनापि प्रकारेण महता कष्टेन । अतिवाहितदिवसा-न्यतियापितदिन-
भागा । श्यामायमानदशदिशि-श्यामीभूतदशदिशे । सायाह्ने-सन्ध्याकाले । निर्वर्तितकामदेवपूजा-कृत-
कामार्चना । तस्य पुरः-सद्य आहूय पूजितस्य कामस्याग्रे । अतिसुरभिशीतलैः सुगन्धैः शीतस्पर्शैश्च ।
अभोभिः-जलैः । स्नापयित्वा-स्नानं कारयित्वा । मृगमदामोदिना-कस्तूरीसुगन्धयुक्तेन । हरिचन्दनेन-
चन्दनरसेन । आचरणात्-पादपर्यन्तम् । विलिप्य-लेपांयत्वा । (चन्द्रापीडस्य) कुन्तलकलापम्-केश-

जीवलोक को सुवर्णमय, रागमय, मदनमय, उन्मादमय, प्रेममय, उत्सवमय तथा औत्सुक्यमय बनाने वाला, सारे
वन-उपवन को नवपल्लवपूर्ण बनानेवाला, विकसित आश्रवृक्ष की मञ्जरी की सुगन्ध से दशदिशावकाश-को सुगन्ध-
मय करता हुआ मतवाले कोयलों के आलाप से वियोगियों के कर्णविवर को कष्ट देनेवाला, सतत मकरन्दवृष्टि से
समस्त जीवलोक के हृदयों को पागल बनानेवाला, मदमत्त भ्रमरों के झङ्कार से विरहातुरजनों की हृदयवृत्ति को
कायर बनानेवाला स्वकृत उल्लासकारी वसन्त मास आ गया ।

कन्दर्प के परमास्त्र उस वसन्त मास ने कादम्बरी के हृदय को व्याकुल कर दिया, कामदेव के उत्सव के
दिन के आने पर कादम्बरी ने बड़े प्रयत्न से किसी तरह दिन बिताया, सायंकाल में दिशाओं के मलिन होने पर
स्नान करके कादम्बरी ने कन्दर्प की पूजा की । उसके आगे शीतल सुगन्धित जल से चन्द्रापीड के शरीर को स्नान
कराया, नख से शिखा तक चन्दन लेपा, उसके बालों में सुगन्धित फूल गूँथे, उसके एक कान में अच्छे पत्ते तथा

प्रसाध्याभरणविशेषैर्विस्मृतनिमेषापिबन्तीव भावार्द्रया दृशा सुचिरमालोक्योत्कण्ठानिर्भरा पुनः पुनर्निश्चस्योत्कम्पमाना साध्वसेन स्विन्नसर्वाङ्गी समुत्कण्ठकिततनुरुच्छुब्धधरवदना महाश्वेतावलोकनभयान्मुहुर्मुहुर्विक्षु विक्षिप्तोच्चकितदृष्टिरितिचिरमिवोपसृत्य पुनः पुनः स्थित्वाविष्टेव परवती परित्याजिता बलाल्लज्जया सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेनात्मानमपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपत्य मुकुलितनयनपङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत । दिवसकुमामीलितं कुमुदमिव शरज्ज्योत्स्नाभिपाता-दुच्छसितमा बन्धनाद् हृदयम् । उषःपरासृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं

भरम् । सुरभिकुसुमस्रग्भिः सुगन्धितपुष्पमास्यैः उद्ग्रथितं-युक्तं कृत्वा । (तं चन्द्रापीडम्) एककर्णार्पितम् एकस्मिन् कर्णे स्थापितम् सक्तिसलयम् पत्रयुक्तम् यदशोककुसुमम् तस्य स्तम्बको गुच्छ एव कर्णपूरः कर्णाभरणं यस्य तं तथोक्तम् । कर्पूरकुसुमप्रायैः-कर्पूरपुष्पमयैः । आभरणविशेषैः-अलङ्कारभेदैः प्रसाध्य भूषयित्वा । विस्मृतनिमेषा-अपक्वपाता सती । भावार्द्रया-स्नेहसिक्तया । आपिबन्तीव-सादरं परबन्तीव । सुचिरमालोक्य-चिरं दृष्ट्वा । उत्कम्पमाना-वेपमानशरीरा । साध्वसेन-लज्जया भयेन च । स्विन्नसर्वाङ्गी-सस्वेदसमस्तशरीरा । समुत्कण्ठकिततनुः-सरोमाञ्चा । उच्छुब्धधरवदना-शुष्कोष्ठमुखी । महाश्वेतावलोकनभयात्-कदाचिदिदं मम चौर्यं महाश्वेता पश्येदितिभयेन । विक्षु विक्षिप्तोच्चकितचक्षुः-दिशासु चकितां दृशमुत्क्षिपन्ती । भुवनत्रयोन्मादकारिणा-त्रिभुवनं लुप्तचैर्यं कुर्वता । भगवता-सर्वसमर्थेन । मन्मथेन कामदेवेन । बलात्-स्वप्रभावातिशयं प्रकाश्य । लज्जया सह अबलासहजां स्त्रीस्वभावसिद्धां भीतिमपि त्याजिता त्यक्तुं प्रेरिता (कामेन लज्जां भीतिं च परित्यज्य, कादम्बरी) आत्मानं संधारयितुं प्रकृतौ स्थापयितुमपारयन्ती असमर्था सती । निःसहा-विलम्बासहिष्णुः । एकान्ते-लोकान्तराशून्ये तत्र स्थाने सहसा-झटिति । तमभिपत्य-चन्द्रापीडामिमुखं गत्वा । मुकुलितनयनपङ्कजा-मुद्रित-नेत्रकमला । जीवन्तमिव-यथा सजीवः स्यात्तथा । निर्भरम्-गाढम् । कण्ठे जग्राह-कण्ठदेशे समाकृतिवती ।

अमृतसेकाह्लादिना-अमृतसेवकवत्परमानन्दजनकेन । तेन-अनुभवैकदेशेन । कादम्बरीकण्ठग्रहेण-कादम्बर्याः कृते कण्ठाश्लेषेण । सद्यः-तत्काले । सुदूरगतम्-अतिदूरगामि । जीवितम्-जीवनम् । प्रत्यपद्यत-परावृत्त्यागतम् । दिवसकुलमामीलितम्-दिनसन्तापमुद्रितम् । कुमुदम्-कैरवमिव । शरज्ज्योत्स्नाभिपातात्-शारदशशधरदीधितिसंपर्कात् । आबन्धनात्-नालपर्यन्तम् । उच्छसितम्-विकसितम् । कर्णान्तायतम्-कर्णपर्यन्तविस्तृतम् चक्षुः नेत्रम् उषसा प्रातःप्रभया परासृष्टस्य स्पृष्टस्य इन्दीवरमुकुलरूपकमलकोरकस्य लीलया सादृश्येन उदमीलत्-विकसितम् (यथा प्रातःप्रभया स्पृश्यमानं कमलकोरकमुन्मीलति तथैव कादम्बरीकण्ठग्रहेण चन्द्रापीडस्य कर्णान्तायतं लोचनमुदमीलदिति भावः) अम्भो-

फूलों का कर्णपूर पहनाया, कर्पूर तथा फूलों से उसके अङ्गों को सजा कर निर्निमेष नयनों से उसे सादर देखती रही, भावार्द्र दृष्टि से उसे चिरकाल तक देखते रहने से वह उत्कण्ठित हो उठी, उसके सारे अङ्ग स्वेदपूर्ण तथा रोमाञ्चित हो गये, उसके ओठ सूखने लगे, कहीं महाश्वेता न देख ले इस भय से उसने चकित दृष्टि से चारों ओर देखा, वह चन्द्रापीड के समीप गई, कुछ देर खड़ी रही, फिर उसे भूतावेश सा हो आया, उसने लज्जा तथा स्त्री जनोचित भय का परित्याग कर दिया, भुवनत्रय को पागल कर देनेवाले कामदेव से वह अपने को नहीं रोक सकी, अधीर होकर चन्द्रापीड के ऊपर गिरकर नयनकमलों को मूँद कर जीवित की तरह चन्द्रापीड को जोरों से उसने गले लगा लिया ।

अमृत सेक से आनन्दित करनेवाले कादम्बरी के उस कण्ठालिङ्गन से तत्काल चन्द्रापीड का जीवन दूर जाकर पुनः कण्ठदेश में लौट आया । दिन की गर्मी से मुद्रित कुमुद जैसे शरत्कालिक चन्द्रप्रभा से

चक्षुः । अम्भोरुहविभ्रमेण बाजुम्भत वदनम् । एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्ग-
चेष्टाचन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां दोर्भ्यां गाढतरं कण्ठे
गृहीत्वा वाताहतां बालकदलीमिव भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिमुद्गाढतरामीलिताक्षीं वक्षस्येव
प्रवेष्टुमीहमानां न मोक्तुं न ग्रहीतुमात्मना पारयन्ती श्रोत्रहृदयग्राहिणानुभूतपूर्वेण स्वरेणा
बन्धयन्वादीत् ।

‘भीरु, परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोस्मि तवैवाशुना कण्ठग्रहेण । त्वं खल्व-
मृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम् । तत्तेजोमयं वपुः
स्वत एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि
पाणिना ते स्पृश्यमानोपि न यत्प्रत्युज्जीवितोस्मि तच्छापदोषात् । अद्य तु स मे द्वितीयवारं
त्वदर्थमेवानुभूतदुर्विषहमदनज्वरदाहवेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा
मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति

रुहविभ्रमेण-कमललीला । वदनम्-मुखम् । अजुम्भत-विकसितं जातम् । सुप्तप्रतिबुद्धः-सुप्तोत्थितः ।
प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टः-पुनरागतसकलावयवव्यापारः । कण्ठलग्नाम्-कृतकण्ठाश्लेषाम् । चिरविरहदुर्बला-
भ्याम्-बहुकालिकविप्रलम्भकृशाभ्याम् । दोर्भ्याम्-बाहुभ्याम् । गाढतरम्-अतिगाढभावेन । वाताहताम्-
वायुकम्पिताम् । बालकदलीम्-अप्रौढरम्भातरम् । भयोत्कम्पमानाङ्गयष्टिम्-भीतिकम्पमानदेहलताम् ।
उद्गाढतरामीलिताक्षीम्-अतिप्रयस्य मुद्रितनेत्राम् । आत्मना-स्वयम् । पारयन्तीम्-शक्नुवतीम् । श्रोत्र-
हृदयग्राहिणी-कर्णयोर्हृदयस्य चावर्जकेन ।

भीरु-भयशीले । प्रत्युज्जीवितः-पुनर्जीवनं प्रापितः । कण्ठग्रहेण-कण्ठाश्लेषेण । अमृतसंभवात्-
अमृतादुत्पन्नात् । मे-चन्द्रमसः । एतावन्ति दिनानि-एतावत्कालपर्यन्तम् । शापदोषात्-प्राक्तनशाप-
भावात् । द्वितीयवारम्-द्वितीयपण्ये । त्वदर्थमेव-तवैव कृते । अनुभूतं दुर्विषहस्य मदनज्वरदाहस्य
कामसन्तापस्य वेदनया बलेनो न परममुत्कटं दुःखं येन तादृशस्य । मे-चन्द्रमसः । व्यपगतः-समाप्तः ।
त्वद्विरहदुःखदायिनी-त्वद्वियोगकष्टदा । मानुषी-मनुष्ययोनिभवा । एषा-चन्द्रापीडसंज्ञा तनुः । अस्याम्-
तनौ । रुचिः-प्रीतिः । त्वत्प्रीत्या-त्वत्स्नेहपारवश्येन । प्रतिपन्ना-पुनः स्वीकृता । तत्-तस्मात् । अयं

उच्छ्वसित हो उठता है उसी तरह चन्द्रापीड का हृदय आमूल उच्छ्वसित हो उठा । उषा से छुप गये कमल की
तरह उसके कान तक फैलें नयन उन्मीलित हो पड़े । उसका मुख कमल की तरह खिल पड़ा । सोकर उठे हुए
की तरह चन्द्रापीड के सारे अङ्ग सचेष्ट हो गए, उसने वातकम्पित कदली-की-तरह-काँपती हुई कण्ठलग्ना काद-
म्बरी को गले लगा लिया, कादम्बरी को आँखें जोरों से मुँदी हुई थीं, वह चन्द्रापीड के हृदय में पैठ जाना
चाहती थी, वह स्वयं न पकड़ सकती थी न छोड़ सकती थी, उसी स्थिति में चन्द्रापीड ने कान तथा हृदय को
आनन्दित करनेवाले अनुभूतपूर्व स्वर से कादम्बरी को कहा—

भीरु, छोड़ो भय को । तुम्हारे इस आलिङ्गन ने मुझे जिला दिया है । तुम अमृत से उत्पन्न होने वाली
अप्सरारों के वंश में पैदा हुई हो । क्या तुम्हें मेरी वह बात याद नहीं है कि चन्द्रतेजोमय यह शरीर स्वतः
अविनाशी है विशेषतः कादम्बरी के स्पर्श से सुरक्षित है । इतने दिनों तक तुम्हारे स्पर्श से भी मैं नहीं जी
उठा वह शाप का दोष था । तुम्हारे लिए मैंने असह्य कामवेदना का अनुभव किया है, आज दूसरी बार मेरा
शाप दूर हुआ है । तुम्हारे विरह में दुःख देनेवाले शूद्रक-शरीर का मैंने परित्याग कर दिया है । इस शरीर को
मैं इसीलिये नहीं छोड़ रहा हूँ तुम्हारा इस पर प्रेम उत्पन्न हो गया है और तुमने इसे पाला है । अब यह
लोक तथा चन्द्रलोक दोनों तुम्हारे चरणों में है । तुम्हारी सखी महाश्वेता का प्रियतम पुण्डरीक भी मेरे ही साथ
विगतशाप हो रहा है । चन्द्रापीडशरीरधारी चन्द्रमा इस प्रकार से कह रही थी कि कपिञ्जल का हाथ पकड़े
हुए पुण्डरीक आकाश से उतरता हुआ दीख पड़ा, उसके अङ्गों पर चन्द्रलोक में रहने के कारण अमृत की बूँदें

त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना पालिता च । तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते द्वावप्यधुना चरणतलप्रति-
बद्धौ । अपि च प्रियसखा अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः संजातः ।
इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि चन्द्रलोकावस्थानलग्नममृतपरिमल-
मेव केवलमधिकमुहज्जैरन्यतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशेन महाश्वेतौत्कण्ठ्योपरतस्तथैव
कण्ठेनैकावलीं धारयन्तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गैस्तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरत-
लादवतरन्नदृश्यत कपिञ्जलकरावलम्बी पुण्डरीकः ।

दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्त-
कण्ठग्रहां महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव तावदवतीर्थं पुण्डरीकः
परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायादौकत । चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वागवीत् ।
'सखे पुण्डरीक यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाब्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहितसुहृत्स्नेहसद्भावे-
नैव मया सह वर्तितव्यं भवता ।' इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वधेयितुं
केयूरको हेमकूटमगमत् । मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युञ्जयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य

लोकः—मर्त्यलोकः । चरणतलप्रतिबद्धौ—पादलग्नौ (वशागौ) । महाश्वेतायाः प्रियतमः—पुण्डरीकः । विग-
तशापः—निवृत्तशापः । चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि—चन्द्रापीडस्य शरीरे देहे अन्तरितं प्रच्छन्नभावेन
स्थितं वपुः शरीरं यस्य तादृशे—चन्द्रापीडवपुराश्रित्य स्थिते इत्यर्थः । चन्द्रमसि—चन्द्रे । इति—एवम्
पुण्डरीको निवृत्तशापो जात इत्येवंरूपं वचनम् । अभिदधति—कथयति सति । चन्द्रलोकावस्थानल-
ग्नम्—चन्द्रलोके स्थित्या संसक्तम् । अमृतपरिमलम्—सुधासुगन्धम् । अधिकम्—पूर्वापेक्षया अधिकम् ।
उह्वहन्—धारयन् । अनन्यतमः—पूर्वावस्थातोऽन्यर्थमभिन्नः । महाश्वेतौत्कण्ठ्योपरतः—महाश्वेताया मिलन-
स्थोत्कण्ठया मृतः । एकावलीम्—एकसरां मालाम् । आकल्पनिःसहैः—प्रसाधनविमुखैः । आपाण्डुक्षामक-
पोलवाहिना—आपाण्डुरं कृशं च कपोलं विभ्रता । अम्बरतलात्—आकाशात् । अवतरन्—अवरोहणं कुर्वन् ।
कपिञ्जलकरावलम्बी—स्वमित्रस्य कपिञ्जलस्य हस्तं धारयन् (पुण्डरीकः) अदृश्यत—दृष्टः ।

तम्—आकाशादवतरन्तं पुण्डरीकम् । दृष्ट्वा—साक्षात्कृत्य । उन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला—चन्द्रापीडा-
लिङ्गनं परित्यज्य । दत्तकण्ठग्रहाम्—कृतकण्ठाश्लेषाम् । वर्द्धयति—प्रसन्नां करोति । परमोपकारिणे—सततं
कृतोपकाराय । चन्द्रापीडवपुषे—चन्द्रापीडशरीरधारिणे शशाङ्काय—चन्द्राय । अदौकत—समीपमागतः ।
तम्—पुण्डरीकम् । प्राग्जन्मसंबन्धात्—पूर्वजन्मसंबन्धानुसारेण । अनन्तरजन्माहितसुहृत्स्नेहसद्भावेन—
पश्चाद्भवाजितमित्रभावनया । वर्त्तितव्यम्—व्यवहर्त्तव्यम् । चित्ररथहंसौ—तन्नाम्नाख्यातौ कादम्बरीमहा-
श्वेतयोः पितरौ । दिष्ट्या वधेयितुम्—भाग्योपव्यस्य—चन्द्रापीडपुनःपुनरुज्जीवनपुण्डरीकागमनरूपस्य
सूचनया प्रसादयितुम् । हेमकूटम्—चित्ररथराजधानीम् । मृत्युञ्जयजपव्यग्रस्य—मृत्युञ्जयनामकमन्त्रस्य
जपे व्यग्रभावेन लग्नस्य । दिष्ट्या वर्द्धसे—सौभाग्यं ते वर्द्धते । वैशम्पाथनेन समं युवराजः मृत्युञ्जीवितः—
झलक रही थी, यहीं अधिकता थी, नहीं तो जिसी वेश में महाश्वेता की उत्कण्ठा में वह मरा था वही वेश था,
उसी तरह गले में एकावली थी, उसी तरह उसका शरीर अप्रसाधित था, उसी तरह उसका कपोल दुर्बल तथा
पाण्डु था ।

दूर से ही पुण्डरीक को देखकर कादम्बरी ने चन्द्रापीड की छाती से अलग होकर स्वयं दौड़ो जाकर महा-
श्वेता को गले से लगाकर जबतक पुण्डरीक के आगमन-वृत्तान्त से उसे आनन्दित कर रही थी तब तक पुण्डरीक
पृथ्वी पर उतरा, और परमोपकारी चन्द्रापीड-मूर्तिधारी चन्द्रमा के पास आया । चन्द्रापीड ने उसे गले लगाकर
कहा—'सखे पुण्डरीक, यद्यपि पूर्वजन्म-सम्बन्ध से तुम हमारे जामाता होते हो तथापि बाद के जन्मों में सञ्चित
मित्र-स्नेह के अनुसार ही मेरे साथ व्यवहार करना' इस प्रकार चन्द्रापीड कह ही रहे थे तब तक चित्ररथ तथा
हंस को इस सौभाग्य की सूचना देने के लिए केयूरक हेमकूट चला गया । मदलेखा ने दौड़कर जाकर मृत्युञ्जय
मन्त्र का जप करने लगे हुए तारापीड तथा विलासवती के चरणों में गिरकर आनन्दविभोर स्वर में कहा—महा-

नीयो लोकपालस्त्वम् । अपि च मरुपि नमस्यो योशः सोपि मया त्वय्येव संक्रामितः । तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः ।' इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत् । विलासवती तु तथा पित्रा प्रणते तस्मिन्परितोषेण वाङ्मेष्वासम्मान्ती तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुनः पुनः कृतनमस्कारः शुक्नासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुक्नासस्य मनोरमायाश्च 'एष वो वैशम्पायनः' इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत् ।

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुक्नासमवादीत् । 'एवं सन्दिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव । अस्यापि भवस्त्येव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमित्येवमवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः । परोयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोऽधात्मसमीपं नानीतः तत्तवैवायमिति । अन्यथात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः सम्प्रत्यस्माद्विव्यलोकादप्युपरिष्ठाद्गन्तुमुद्यतं मे सत्त्वाख्यं ज्योतिः' इति । शुक्नासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनोऽसेऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत् । 'कपिञ्जल सकलजगदाशयज्ञेन सता-

पालः—अन्यतमो लोकपालश्चन्द्रः । नमस्यः—प्रणामयोग्यः । अंशः—राजभावः । संक्रामितः—राज्यप्रदानविधया गमितः । प्रतीपम्—विरोधिना प्रकारेण (पिता पुत्रं प्रणमतीति विरोधी प्रकारो बोध्यः) प्रणते—कृतनमस्कारे चन्द्रापीडे । परितोषेण—प्रसन्नतया असम्मान्ती—मातुमशक्नुवती । यथानुक्रमम्—क्रमशः । विनयविलक्षावनम्रवदनम्—नम्रतया लज्जया च नतमुखम् ।

प्रस्तावे—प्रकरणे । सन्दिष्टम्—वाचिकमुक्तम् । आर्यस्य—भवतः शुक्नासस्य । संवर्धितः—पोषितः । भवस्तु—युष्मासु । लग्नः—दृढः । वैशम्पायन एवायम्—न त्वन्यः । अविनयेभ्यः—कुकृत्येभ्यः उपेक्षणीयः—तिरस्करणीयः—अपगतशापः—निवृत्तशापः । तवैवायमितिबुद्धयैव मया शापावसाने जातेऽपि पुण्डरीकः स्वपाश्वर्यं न नीत इति भावः । आचन्द्रकालीनायुषि—चन्द्रपर्यन्तजीविनि । अस्मिन्—पुण्डरीके । आत्मानं स्थापयित्वा—आत्मनोऽंशं निधाय । मे—मम श्वेतकेतोः सत्त्वाख्यं ज्योतिः—आत्मांशमूतं ब्रह्मतत्त्वम् । दिव्यलोकात्—स्वर्गात् । उपरिष्ठात्—उपरि । अंसे—स्कन्धदेशे । सकलजगदाशयज्ञेन—संसारवासिनां सर्वेषां मनोभावं जानता । (विनाऽप्यदेशमहं पुण्डरीकं स्वं पुत्रमेव मस्ये इति ज्ञात्वापि श्वेतकेतुना यत्तथाकरणायाहमादिष्टोऽस्मि तत्तदीयस्य प्रेम्णा एव विलसितम् , अतिस्नेहस्य पापक्षत्विभ्रौव्यादिति भावः)

मुझमें भी जो प्रणम्य अंश है वह तुम में ही चला गया है, दोनों प्रकार से तुम ही प्रणाम के योग्य हो । इस प्रकार कहकर तारापीड समस्त राजपुत्रों के साथ उसके चरणों में गिर पड़े । विलासवती ने जब उस तरह से पिता को प्रणाम करते देखा तब उसका आनन्द अज्ञों में नहीं समाने लगा, उसने बार-बार चन्द्रापीड को माथे पर, ललाटे पर तथा कपोलों पर चूमकर गले से लगा लिया । माँ से छुटकारा पाने पर चन्द्रापीड शुक्नास के पास गये और उन्हें बार-बार झुककर प्रणाम किया । हजार बार आशीर्वाद प्राप्त करके चन्द्रापीड ने क्रमशः मां-बाप, शुक्नास तथा मनोरमा से—'यही है आपका वैशम्पायन' इस प्रकार कहकर नम्रवदन पुण्डरीक को दिखलाया ।

इसी अवसर पर कपिञ्जल ने आकर शुक्नास से कहा—'आपसे भगवान् श्वेतकेतु ने यह संवाद कहा है कि इस पुण्डरीक का मैंने केवल पालन पोषण किया है, पुत्र वह आपका ही है । वह भी आपको ही पिता समझता है । इसलिये वैशम्पायन ही मानकर अविनयों से बचाना । दूसरा समझकर उपेक्षा मत कर देना अपने को मैं चन्द्रकाल तक आयु वाले में निहित करके विश्वस्तभाव से मुझमें वर्तमान सत्त्वाख्य ज्योति दिव्यलोक से भी ऊपर जाना चाह रहा है' । शुक्नास ने विनयावनत कपिञ्जल का कन्धा पकड़कर कहा—'समस्त जगत् के मनोभावों के ज्ञाता भगवान् श्वेतकेतु ने ऐसा क्यों कहा ? यह सारा स्नेहकृत असन्तोष है' । इस तरह के पूर्वजन्म वृत्तान्तों के स्मरण तथा तत्संबद्ध वार्त्तालापों में वह रात बिना जाने ही बीत गई । प्रातःकाल सकल गन्धर्व-

भगवतां किमित्यादिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसन्तोषः ।' इत्येवविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्ता-
नुस्मरणालापैः परस्परालोकनसुखोत्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा
प्रभाता । प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ समं मदिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्व-
राजापि तत्रैवाजगमतुः । आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपगममुदितहृदययोर्जामातृदर्शन-
समुत्फुल्लवदनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसम्बन्धकोचितसंवादकथयोः सहस्रगुण
इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिंश्चित्ररथस्तारापीडमवादीत् । 'विद्यमाने स्वभवने किमर्थ-
मयमरण्ये महोत्सवः क्रियते । अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिरुचिनिष्पन्नो धर्म्यो
विवाहस्तथापि लोकसंन्यवहारोनुवर्तनीय एव । तद्वन्म्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् ।
ततः स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ ।' तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत् । 'गन्धर्वराज यत्रैव
निरतिशयं सम्पत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं कापरत्र मया सम्पत्सुखं प्राप्तम् ।
अन्यच्च सम्प्रति सर्वगृहाण्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य वधूसमेतं तमे-
वावाय गन्म्यतां गृहसुखानुभवमाय' इति । चित्ररथस्तु तथाभिहितो "राजर्षे यथा ते रोचते"
इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमावाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव

पूर्ववृत्तान्तानुस्मरणालापैः-प्राक्तनवृत्तस्मरणैस्तवालापैश्च । परस्परालोकनसुखोत्फुल्ललोचनानाम्-पर-
स्परदर्शनजनितानन्दविकसिताद्याणाम् । अचेतिता-अज्ञातावसाना क्षणदा-रात्रिः । सकलगन्धर्वानुगतौ-
सर्वैर्गन्धर्वैरनुगम्यमानौ । तत्रैव-महाश्वेताश्रमे । तयोः-चित्ररथहंसयोः । लज्जितयोः-सद्यःपरिणयाहित-
त्रयोः आत्मजयोः कन्ययोः महाश्वेताकादम्बयोरुपगमेन समीपप्राप्त्या मुदितहृदययोः प्रसन्नमनसोः ।
जामात्रोः पुण्डरीकचन्द्रापीडयोर्दर्शनेन समुत्फुल्ले विकसिते वदने मुखे ययोस्तथोक्तयोः । अनुभूत-
सम्बन्धकोचितसंवादकथयोः-सम्बन्धजनयोग्यकथावसरं प्राप्तवतोः । प्रावर्तत-अभवत् ॥

तस्मिन्-महोत्सवे । प्रवर्तमाने-जायमाने एव । विद्यमाने स्वभवने-सति स्वगृहे । अरण्ये-वने ।
अयम्-गान्धर्वः । परस्पराभिरुचिनिष्पन्नः-अन्योन्यप्रीतिकृतः । विवाहः-परिणयः । धर्म्यः-धर्मादनपेतः ।
लोकसंन्यवहारः-लोकाचारः । अनुवर्तनीयः-पालनीयः । गन्म्यताम्-चल्यताम् । तावत्-प्रथमम् । अस्म-
दीयमवस्थानम्-अस्माकं भवनम् । ततः-अस्मन्नवनात् । स्वभूमिम्-स्वां राजधानीम् । ते जामातरि-
चन्द्रापीडे । संक्रामितानि-समर्पितानि । वयस्य-मित्र । हंसः-न्यवेदयदिति शेषः । तौ-चन्द्रापीड-
पुण्डरीकौ । हृदयरुचितायाः वध्वाः लाभमात्रेण प्राप्तया केवलया । कृतार्थौ-सन्तुष्टौ । अपरम्-वधूभिन्नं
राजादि । न प्रत्यपद्येताम्-न स्वीकृतवन्तौ ।

लोक के साथ मदिरा और गौरी को लिये गन्धर्वराज चित्ररथ तथा हंस वहाँ आ गये । वहाँ आने पर चित्ररथ तथा
हंस ने लज्जित कन्याओं का मुख देखकर अपने हृदय को आनन्दित करके जामाताओं के दर्शन से अपने मुखों
को प्रसन्न किया और तारापीड तथा शुकनास के साथ सम्बन्धी जन के योग्य बातें करके उत्सव को हजार गुना
गौरवशाली माना ।

इसी उत्सव के बीच चित्ररथ ने तारापीड से कहा—जब अपना घर विद्यमान है तब यह उत्सव जंगल में
क्यों मनाया जाय ? यद्यपि हम लोग में इसी तरह का परस्परानुराग से होने वाला धर्म्य विवाह प्रचलित है
तथापि लौकिक व्यवहार का भी पालन करना ही होता है । इसलिये हमारे घर चलिये, वहाँ से अपने घर अथवा
चन्द्रलोक चले जाइयेगा । तारापीड ने उत्तर दिया—गन्धर्वराज, जहाँ पर निरतिशय सुख प्राप्त हो वह वन भी
भवन ही है । मैंने इस तरह का सुख दूसरी जगह कहीं प्राप्त किया ? और मैंने अपने सारे गृह तुम्हारे दामाद
को दे दिया है । इसलिये हे मित्र, वधू के साथ अपने दामाद को ले जाकर गृहसुख का अनुभव कीजिये ।
चित्ररथ ने कहा—राजर्षे, आपकी जैसा रुचि, इस प्रकार कहकर चन्द्रापीड को लेकर वह हेमकूट चले गये ।
वहाँ जाकर चित्ररथ ने कादम्बरी के साथ अपना समस्त राज्य चन्द्रापीड को समर्पित कर दिया । हंस ने भी

स्वं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महारवेता निजपदं हंसः । तौ तु हृदयरुचितवधूलम्भमात्रकेणैव कृतार्थौ न किञ्चिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् ।

अन्यदा जन्माभिवाञ्छितहृदयवल्गुभलाभमुदिता सर्वस्वजनमभ्योपगमननिवृत्तापि कादम्बरी बाष्पोत्तरललोचना विषण्णमुखी वासभवनगतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राप्तीत् । “आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्मः किं तस्याः केवलाया वृत्तम्”, इति । चन्द्रापीड-मूर्तिश्चन्द्रमाः तच्छ्रुत्वा प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत् । “प्रिये, कुतोत्र सा । सा हि खलु मददुःखदुःखिनी रोहिणी शप्तं मासुपश्रुत्य ‘कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसि’ इत्यभिधाय निवार्यमाणापि मया प्रथमतरमेव मच्चरणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया तदुपरमसममुन्मुक्तशरीरा पुनरपि मर्त्यलोकमवतरन्ती बलादावर्ष्यात्मलोकं विसर्जिता । तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसि” इति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तयोदारतया स्नेहलतया महानुभावतया पतिव्रततया पेशलतया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किञ्चिदपि वक्तुं शशाक ।

अन्यदा-एकदा कदाचित् । जन्माभिवाञ्छितस्य-जन्मत एव कामितस्य हृदयवल्गुभस्य प्राणप्रियस्य चन्द्रापीडस्य पत्युः लाभेन प्राप्तया मुदिता प्रसन्ना । सर्वेषां स्वजनानां मध्ये उपगमनेन अवस्थानेन निवृत्ता सुखिताऽपि बाष्पोत्तरललोचना साश्वनेत्रा । विषण्णमुखी-दीनवदना कादम्बरी वासभवनगतं विश्रामागारे वर्तमानम् । चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रापीडशरीरधारिणं चन्द्रमसं वस्तुतश्चन्द्रम् । अप्राप्तीत्-पृष्टवती । प्रत्युज्जीविताः-पुनर्जीवनं प्राप्तवन्तः । सङ्घटिताः मिलिताश्च । वराकी-दीना । केवलायाः-एकस्याः । वृत्तम्-जातम् । तत्-कादम्बर्या उच्यमानम् । प्रीतान्तरात्मा-प्रसन्नहृदयः । प्रत्यवादीत्-उत्तरं दत्तवान् । सा-पत्रलेखा । मददुःखदुःखिनी-मदीयेन दुःखेन दुःखिता । रोहिणी नाम चन्द्राक्षी । शप्तम्-दत्तशापम् । निवार्यमाणा-निषिध्यमाना । प्रथमतरम्-मम मर्त्यलोकप्राप्तेः पूर्वम् । मच्चरणपरिचर्यायै-चन्द्रापीडवपुषा स्थितस्य मम पादौ सेवितुम् । जन्मान्तरम्-शूद्रकवपुः । मदुपरमसममुन्मुक्तशरीरा-मम मृत्यौ जाते विसर्जितस्वदेहा । आवर्ज्य-पुनर्जन्मान्तरग्रहणाच्चिवर्त्य । आत्मलोकं विसर्जिता-चन्द्रलोकं प्रेषिता । स्नेहलतया-प्रीतिपरायणतया । पतिव्रततया-पातिव्रत्येन । पेशलतया-कोमलहृदयतया । विस्मित-हृदया-आश्चर्यितचित्ता ।

महारवेता के साथ समस्त राज्य पुण्डरीक को सौंप दिया । चन्द्रापीड तथा पुण्डरीक ने मनमानी स्त्री को प्राप्त कर अपने को कृतार्थ मानकर स्त्री के अतिरिक्त कुछ भी नहीं लिया ।

दूसरे समय जन्माभिलषित प्रियतम की प्राप्ति से दृष्टं तथा समस्त रवजन के बीच में निवास से प्रसन्न कादम्बरी ने उदास मुख से आँखों में आँसू भर कर वासभवन में वर्तमान चन्द्रापीडमूर्ति चन्द्रमा से पूछा—आर्यपुत्र, हम सभी मरकर पुनः जी उठे, परस्पर मिले, वह बेचारी पत्रलेखा हमारे बीच नहीं दीख रही है, मैं नहीं जानती हूँ कि उसका क्या हुआ । इस प्रश्न से प्रसन्न होकर चन्द्रापीड ने कहा—प्रिये, वह यहाँ कहाँ ? मेरे दुःख से दुःखिन होकर रोहिणी ने मुझे शापग्रस्त सुनकर कहा—किस प्रकार तुम अकेले मर्त्यलोक निवास का कष्ट सहोगे ? इस प्रकार कहकर मेरे रोकने पर भी रोहिणी मेरी सेवा करने के लिये मुझसे पहले ही मर्त्यलोक में पैदा हुई । पुनः जन्मान्तर होने पर मेरे साथ ही उसका भी शरीर छूटा, वह फिर मर्त्यलोक में पैदा हो रही थी, मैंने जबर्दस्ती उसे रोककर चन्द्रलोक भेज दिया । वहाँ तुम उसे देखोगी । कादम्बरी रोहिणी की कथा सुनकर उसके पातिव्रत्य, प्रेमप्रवणता, महानुभावता तथा स्नेह से आश्चर्यित होकर लज्जित हुई, कुछ कह नहीं सकी ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालप्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसम्भोगसुखमिवोपपादयितु-
मपससार वासरः । अनुरागपताकेवोल्लसदपरसंन्यावधूत्रपावराणां येव वितस्तार वासतेयी ।
चन्द्रोदयाभिरामं च समग्रमेव जगदभवत् । एवं च भरेणावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापीडशि-
राभिलषितमुन्मीलितनयनकुवलयमुत्सस्तनीवीप्रसृतकरनिवारणानुबन्धमनुभूतप्रत्यालिङ्गन-
सुखमभिप्रार्थितसुरतपरिसमाप्तित्रपासुभगं कादम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दश-
रात्रं स्थित्वा परितुष्टहृदयाभ्यां शत्रुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम ।

आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा समारोपितराज्यभारः
पुण्डरीके परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन् कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमज-
नावलोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमणीयतममहिम्नि
हेमकूटे, कदाचिदमृतपरिमलाविवाससुरमिशिशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमानेन चन्द्र-

जन्मद्वयाकाङ्क्षितम्-द्व्याभ्यां जन्मभ्यां काम्यमानम् । कालप्रभोः-कालनियन्तुः । उपपादयितुम्-
उपस्थापयितुम् । अपससार-अपसृत्यगतः । अनुरागपताका-प्रीतिध्वजः । उल्लसन्त्याः प्रसीदन्त्याः अपर-
सन्त्यावध्वाः पश्चिमसन्धारूपायाः स्त्रियः त्रपावरणाय लज्जान्छादनाय वासतेयी रात्रिः वितस्तार वि-
स्तृता जाता । भरेण-पूर्णमात्रया । रजन्याम्-रात्रौ । अवतीर्णायाम्-उपस्थितायाम् । चिराभिलषितम्-
बहोः कारणत्वात् काम्यमानम् । उन्मीलिते विकसिते नयने एव कुवलये नेत्ररूपे नीलकमले यत्र तादृशम् ।
उत्सस्तयां स्वयं शिथिलतां गतायां नील्यां वस्त्रप्रन्थौ प्रसृतः व्यासः करेण निवारणस्य शैथिल्यप्रति-
बन्धस्य अनुबन्धः सम्प्राप्तिर्यत्र तादृशम् । अनुभूतं प्राप्तं प्रत्यालिङ्गनस्य आलिङ्गनस्योत्तररूपेण कृतस्या-
लिङ्गनस्य सुखं यत्र तादृशम् । अभिप्रार्थितस्य इष्टस्य सुरतस्य सम्भोगस्य परिसमाप्तौ अवसाने या त्रपा
लज्जा तथा सुभगम् सुन्दरम्, कादम्बरीप्रथमसुरतसुखम्-कादम्बर्याः प्रथमसम्भोगे जायमानं प्रमोदम्
अनुभूय-प्राप्य । परितुष्टहृदयाभ्याम्-मनसा प्रसन्नाभ्याम् । विसर्जितः-स्वं राज्यं गन्तुमादिष्टः पितुः
पादमूलम्-तारापीडस्य चरणप्रान्तम् समीपम् ।

आगत्य-स्वां राजधानीं प्राप्य । समकालम्-एकदैव । अनुभूतक्लेशम्-चन्द्रापीडस्य कृते क्लेशं
प्राप्तम् । राजलोकम्-समस्तं राजन्यवर्गम् । आत्मसमम्-स्वमिव प्रसन्नम् । पुण्डरीके समारोपितराज्य-
भारः-राज्यकार्याणि पुण्डरीकाय समर्प्य । परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः-त्यक्तराज्यकार्ययोः । पित्रोः-जननी-
जनकयोः । पादावनुचरन्-चरणौ सेवमानः । अत्यद्भुतोत्फुल्लनयनैः-आश्चर्यविकसितनेत्रैः वणिज्जनैः
अवलोकितः दृश्यमानः । 'नैगमा वणिजा' इति 'एवं दशरथः प्रीतो नैगमा ब्राह्मणास्तथा' इतिवाचसीकि-
रामायणस्थललोकीकायां रामानुजः । अनुपमः इतरासाधारणः रमणीयतमः नितान्तरम्यश्च महिमा
महत्वातिशयो यस्य तादृशे हेमकूटे नाम कादम्बरीपितुर्भवने । रोहिणीबहुमानेन-रोहिणीं प्रति वर्त्तमाने-

इसी समय काल के स्वामी चन्द्रमा को जन्मद्वयाकाङ्क्षित कादम्बरी समागम सुख प्रदान करने के लिए
दिन खिसक गया । सन्धारूप स्त्री की लाज ढँकने के लिए अनुरागपताका-सी रात विस्तृत होने लगी । समस्त
जगत् चन्द्रोदय से मुहावना हो उठा । इस प्रकार रात के प्रौढ़ होने पर चन्द्रापीड ने चिराभिलषित, आँखस्वरूप
कुसुद को बिना बन्द किए, खुली नीवी को पकड़ने के लिए चलते हाथ को रोककर, प्रत्यालिङ्गन सुख के साथ,
सुरतावसान में उदित लज्जा से रमणीय, कादम्बरी-प्रथम सुरतसुख का उपभोग करके एक दिन की तरह दश
रातें बिताकर परितुष्ट हृदय सास-ससुर से विदा लेकर पिता के पास यात्रा की ।

चन्द्रापीड ने अपनी राजधानी में आकर साथ-साथ दुःख सहने वाले राजलोक को अपनी तरह सुखी
बनाकर पुण्डरीक के ऊपर राज्य का भार सौंप, समस्त कार्य से विरत पिता-माता के चरणों की सेवा करते हुए-
कदाचित् आश्चर्य विकसित नयनशाली पौरजन को दर्शन देते हुए जन्मभूमि स्नेहवश उज्जयिनी में, कदाचित्
रोहिणी के आदरवश अमृत की सुगन्ध से सुरमित तथा शीतल चन्द्रलोक में, कदाचित् पुण्डरीक के प्रेम से अहर्निश

लोके, कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिबहोदकवाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि, कादम्बरीरुच्या च सर्वत्रैवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तथा सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयैवा-परिसमाप्तान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह कादम्बरी महा-श्वेतया सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोपि चन्द्रमसा सह परस्परावियोगेन सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ।

नादरेण हेतुतां गतेन । अमृतपरिमन्वाधिवासेन सुधासुगन्धाधिवासिततया सुरभयः सुगन्धपूर्णः शिशिराः शीतलाश्च सर्वे प्रवेशास्तेन हारिणि हृदयकार्पके । अहर्निशोत्फुल्लः रात्रिदिवविकसिताः सहस्रपत्रनिबहाः कमलसमूहा यत्र तादृशं यदुदकं जलं तद्वाहिनि तत्प्रवाहयुते लक्ष्मीनिवाससरसि श्रीसरोवरे । कादम्बरी-रुच्या-कादम्बर्या इच्छामनुसृत्य । तथा-कादम्बर्या । जन्मद्वयाकाङ्क्षा-जन्मद्वयसञ्चितयेच्छया । अपुन-रुक्तानि-नित्यनूतनानि । परां कोटिम्-परमं प्रकर्षम् । अध्यगच्छन्-प्राप्तवन्तः ॥ शमिति ॥

विकसित कमल से युक्त जल वाले लक्ष्मीनिवास सरोवर पर, तथा कादम्बरी की रुचि से समी रमणीय स्थानों में कादम्बरी के साथ जन्मद्वयामिलाप के कारण असमाप्त और अपुनरुक्त सुखों का भोग किया । उसमें चन्द्रमा कादम्बरी के साथ, कादम्बरी महाश्वेता के साथ, महाश्वेता-पुण्डरीक के साथ, पुण्डरीक चन्द्रमा के साथ परस्पर अवियुक्त रहकर सदा सुख का अनुभव करते हुए आनन्द की पराकाष्ठा को प्राप्त किया ।

यो जातो धरणीसुरान्धयसरोहंसात्प्रसर्पद्यशो-

ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मधुरिपुष्यानैकबद्धाशयात् ।

मिश्राख्या'न्मधुसूदना' 'जयमणौ' सीमन्तिनीनां मणौ

तस्य श्रीयुत'रामचन्द्र'सुधियो व्याख्या प्रसिद्धादियम् ॥

अङ्गक्षोणिखबाहुबाहुसम्मितशरद्याशातिथौ माधुरी

चन्द्रे पुष्यति भास्करस्य दिवसे श्रीशारदानुग्रहात् ।

रम्ये पाटलिपुत्रसंस्कृतमहाविद्यालये पूर्णता-

मानीतेयमुमामहेश्वरपदाम्भोजेषु विश्राम्यतु ॥

'विद्वांसो वसुधातले परगुणश्लाघासु वाच्यमाः

उक्त्वैतद्विमुखीभवामि न मनागालोचनावर्त्मनः ।

ते हि स्वर्णपरीक्षणैकनिकषा निष्पक्षपातां दशं

प्रक्षिप्यात्मगुणोचितादरभुवं कुर्युर्ममेमां कृतिम् ॥

क्षिप्रान्वेषणमात्रसज्जधिषणानप्यत्र दोषान् बहून्

ग्रन्थे दर्शयतो न मत्सरितया निन्दामि किंस्वर्थये ।

निर्दोषेण पथा प्रशस्तरचनां निर्माय काञ्चित्कृतिं

लोकेभ्यः समुपाहरन्तु भविता भूयो यशोऽनेन वः ॥

मान्यान्यानहमाद्रिये नतशिरास्ते ते सखायश्च मे

येषामाग्रहतो विदक्षपि निजां शक्तिं प्रवृत्तोऽभवम् ।

व्याख्यानेऽत्र न तैरियं मम कृतिः कार्यान्यथा ह्यपदं

सर्वानिन्दितकीर्त्तिलाभसुभगं भाग्यं कुतोऽस्मादशाम् ॥

इति मुजफ्फरपुरमण्डलान्तःपाति-पकडीग्राम-वासिना-पाटलिपुत्रस्थ-राजकीयसंस्कृत-

महाविद्यालय-प्राध्यापकेन श्रीरामचन्द्रमिश्रशर्मणा प्रणीता कादम्बर्या

उत्तरभागस्य संस्कृत-हिन्दीव्याख्या समाप्ता ॥

॥ श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥

परिशिष्टम्

विशेषविवरणानि

(Notes)

१. नखाक्षतम्

सुरतक्रीडा में नखाघात का शास्त्रीय विधान है, उसके स्थान निर्दिष्ट हैं। यथा—
नखाघातः प्रदातव्यो यथास्थानानि कर्मसु । पार्श्वयोः स्तनयोश्चैव ऊरौ चैव नितम्बके ॥
कक्षस्थले च कर्णान्ते कपाले बाहुमूलके । ग्रीवायां कण्ठदेशे च नखाघातं समाचरेत् ॥
तथा सर्वशरीरेषु नखं दद्याच्छूनैः शूनैः ॥ इति कामशास्त्रम् ।

२. दन्तक्षतम्

सुरतक्रीडा में दन्ताघात के स्थान भी निर्दिष्ट हैं। यथा—
'स्तनयोर्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे ।
दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः ॥' इति कामशास्त्रम् ।

३. द्रुघणः

द्रुघृक्षः हन्यतेऽनेनेति द्रुघणः कुठारः । 'करणेऽयोविद्रुघु' इत्यप्प्रत्ययः घनादेशश्च । 'पूर्वपदास्तं-
ज्ञायामगः' इति णत्वम् । यथोक्तम्—

'द्रुघणस्त्वायसाङ्गः स्याद् वक्रग्रीवो बृहच्छिराः । पञ्चाशदङ्गुलोऽस्तेधो मुष्टिसम्मितमण्डलः ॥'

अस्य चतस्रः क्रियाः—उन्नामनं प्रपातञ्च स्फोटनं दारणं तथा ।

चत्वार्येतानि द्रुघणे वक्ष्यतामि श्रितानि वै ॥'

४. अग्निशौचमंशुकम्

अग्निना शौचं शुद्धिर्यस्य तदग्निशौचम् । साधारणं वस्त्रं मलिनं सज्जले प्रक्षालितं शुद्धयति इत्थं
वस्त्रं वह्नौ चित्सं सदेव दीप्तवर्णं निष्क्रामति । अस्य वस्त्रस्य चर्चा दुर्गासप्तशत्याम्—

"बहिरपि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ।"

५. रणरणकः

रणरणकः—उत्कण्ठा । यथा उत्तररामचरिते अभवूतिः—
"सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाद्विर-
हभावना देव्याः स्वप्नोद्देशं करोति ।"

६. प्रधानस्य परिणामात्

सांख्यदर्शन के अनुसार सत्त्व-रज-तम नाम तीन गुणों को साम्यावस्था प्रकृति या प्रधान कह-
लाती है। पुरुष कुछ कर्त्ता-धर्त्ता नहीं है। प्रधान के गुणों में एक प्रकार की जब न्यूनाधिकता होती है
तभी उससे सृष्टि होती है। वह न्यूनाधिकता प्राणि-कर्मानुसार होती है, उसी न्यूनाधिकता को यहाँ
परिणाम कहा है।

७. महेन्द्रपदवर्त्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता

नहुषशापवृत्तान्तो महाभारते— ३।१८

‘अहं हि विवि दिव्येन विमानेन चरन् पुरा । अभिमानेन मत्तः सन् किञ्चिन्नान्यदचिन्तयम् ॥
 ब्रह्मर्षि-देव-यन्धर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगाः । करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥
 चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीश्वर । तस्य तेजो हराभ्याशु तद्धि दृष्टेर्बलं मम ॥
 ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिविकां मम । स मामपनयो राजन् अंशयामास वै श्रियः ॥
 तत्र जगस्त्यः पादेन बहन् स्पृष्टो मया मुनिः । जगस्त्येन ततोऽस्त्युक्तो ध्वंस सर्वेति वै रुषा ॥
 ततस्तस्माद्विमानाग्रास्प्रच्युतश्च्युतभूषणः । प्रपतन् ब्रुवधे त्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥

८. सौदासस्य च वशिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम्

सौदासः इष्वाकुवंशीयोऽयोध्याधिपतिः । स पुरा सृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् । अस्य
 राक्षसस्य आता वैरशोधनं चिकीर्षुः सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्युवास । एकदा त्वसौ राक्षसो भोक्तु-
 कामाय नृपतेः सौदासस्य गुरुपुत्राय नरामिषं पक्त्वा ददौ । वशिष्ठपुत्रस्तु तद्दृष्ट्वाऽभोज्यमतिक्रुद्धः सन्
 राक्षसो भवेति राजानमशपत् । इयं कथा महाभारते १।१७७

९. त्रिशङ्कोश्च शापवशाच्चाण्डालभावः

त्रिशङ्कुः सूर्यवंशीयरजविशेषः । एष वशिष्ठमाह अहं शरीरेणानेन स्वर्गं गन्तुं यजेयम्, वशिष्ठ
 एतदक्षयमिष्युवाच । ततो राजा तस्य पुत्रानुवाच, सशरीरो यज्ञेन स्वर्गं यथानुयां तथा कुरुत, यथहं
 भवन्तिः परित्यक्तस्तथा सत्यन्यं गुरुमुपासिष्ये, वशिष्ठपुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमूनुर्भगवान् वशिष्ठो यद-
 क्षयमाह तदस्माभिः कथं शक्यम् । राज्ञोवाच—यष्टुमन्यां गतिं गमिष्यामि तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं
 शेषः—अच्चाण्डालो भविष्यति । ततस्तस्यां राज्यामतीतायां स चाण्डालदर्शनी भूत्वा विश्वामित्रं
 करणमाययौ । (इयं कथा रामायणे प्राप्यते)

१०. शापदोषादष्टानामपि वसूनामुत्पत्तिः

देवीभागवते—२।३ इयं कथा लिखिता—

‘एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः क्षीयन्विताः । वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
 पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोपि वसूत्तमः । द्यौर्नाम्ना तस्य भार्याय नन्दिनी तद्ददर्श ह ॥
 दृष्ट्वा पतिं सा प्रपृच्छ कस्येयं धेनुरुत्तमा । द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ॥
 दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा । अयुतायुर्भवेन्नूनं सदैवागतयौवनः ॥
 तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्यलोकेऽस्ति मे सखी । उशीनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥
 तस्या हेतोर्महाभागः सवत्सां गां पयस्विनीम् । आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥
 यावदस्याः पयः पीत्वा सखी मम सदैव हि । मानुषेषु भवेदेका जरारोग-विवर्जिता ॥
 तत्तस्या वचनं श्रुत्वा द्यौर्जहार च नन्दिनीम् । अवमस्य मुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः संहितोऽनघः ॥
 इतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महातपाः । आजगांमाश्रमपदं फलान्यादाय सत्वरः ॥
 नापरयस्त यदा धेनुं सवत्सां स्वाश्रमे मुनिः । वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हताम् ॥

वसुभिर्मे हता धेनुर्यस्मान्मामवमस्य वै । तस्मात्सर्वे भविष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥
 एवं शशाप धर्मात्मा वसुंस्तान् वारुणिः स्वयम् । श्रुत्वा विमनसः सर्वे बभूवुर्दुःखिताश्च ते ॥
 शशाः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः । प्रसादयन्तस्तस्मृषिं वसवः शरणं गताः ॥
 मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान्पुरःस्थितान् । अनुसंवत्सरं सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥
 येनेयं विहता धेनुर्नन्दिनी मम वत्सला । तस्माद् यौर्मानुषे लोके दीर्घकालं वसिष्यति ॥
 ते शशाः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिद्वराम् । ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शशां चिन्तानुरां नदीम् ॥
 भविष्यामो वयं देवि कथं देवाः सुधाशनाः । मानुषाणाञ्च जठरे चिन्तेयं महती हि नः ॥
 तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्मान्सरिद्वरे । शन्तनुर्नाम राजर्षिस्तस्य भार्या भवानथे ॥
 जातान् जातान् जले चास्मान् विनिक्षिप सुरापगे । एवं शापविनिर्मोक्षो भविता नाम संशयः ॥
 तथेत्युक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः । गङ्गापि निर्गता देवी चिन्त्यमाना पुनः पुनः ॥

११. किङ्किरातः

किङ्किरं रक्तवर्णस्वमतति पुष्पकाले इति किङ्किरातोऽशोकवृक्षः ।

किङ्किरातो हिमस्तित्तः कषायश्च हरेदसौ ।

कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन् ॥

(भावप्रकाशे)

१२. सत्त्वाख्यं ज्योतिः

सत्त्वगुणस्वरूपं ब्रह्मभूयम् । यथाह भगवद् गीता—

‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः’ इति ।

॥ श्रीः ॥

CHAUKHAMBHA PRAKASHAN

Post Box No. 1150

K. 37/116, Gopal Mandir Lane Golghar (Near Maidagin)
Varanasi-221001 (India)

Telephone : 2335929, 6452172

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

चौखम्भा प्रकाशन

पोस्ट बाक्स नं. ११५०

के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन, गोलघर (समीप मैदागिन)

वाराणसी - २२१००१ (भारत)

टेलीफोन : २३३५९२९, ६४५२१७२

E-mail : c_prakashan@yahoo.co.in

© चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी

इस ग्रन्थ का मूल-पाठ तथा टीका परिशिष्ट एवं हिन्दी भाषा का
सर्वाधिकार प्रकाशन-प्रकाशक के अधीन है। इसका किसी भी भाषा
में अनुवाद एवं किसी भी माध्यम से प्रकाशक की अनुमति
के बिना पुनर्मुद्रण व प्रकाशन अवैधानिक होगा।

© CHAUKHAMBHA PRAKASHAN, VARANASI

All rights reserved (Including Text) by the publishers. No
part of this work may be reproduced, stored in a retrieval
system or transmitted in any form or by any means, elec-
tronic, mechanical, Photocopying, recording or other-
wise, without the prior written permission of
the copyright owner

Chaukhambha Prakashan
Registration No. A-77539

